

BHAVAN'S LIBRARY

This book is valuable and
NOT to be ISSUED
out of the Library
without Special Permission

THE
CHARAKAŚAMHITĀ

BY

AGNIVESA

REVISED BY

CHARAKA AND DRIDHABALA

With the Āyurveda-Dīpikā Commentary

OF

CHAKRAPĀNIDATTA.

COLLATED & ÉDITE

BY

VAIDYA JĀDAVJI TRIKAMJI ĀCHĀRYA.

Second Édition.

PUBLISHED

BY

PĀNDURANG JĀWAJĪ,

PROPRIETOR OF THE NIRNAYA SAGAR PRESS,

BOMBAY.

1935.

Price 8 Rupees.

महर्षिणा पुनर्वसुनोपदिष्टा, तच्छिष्येणाभिवेशेन प्रणीता.....
चरकदृढवलाभ्यां प्रतिसंस्कृता

चरकसंहिता ।

श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितया आयुर्वेददीपिकाव्याख्यया संवलिता ।

आचार्योपाह्वेन त्रिविक्रमात्मजेन यादवशर्मणा संशोधिता ।

(द्वितीयावृत्तिः)

निर्णयसागरसंस्कारालयाधिकारिणा 'कान्धुरङ्ग जायजी' इत्यनेन
सीये निर्णयसागरयन्त्रालये मुद्रापयित्वा प्रसिद्धिं नीता ।

शा.क. १८५६, वि.सं. १९३५

मूल्यं ८ रूप्यकाः ।

चरकसंहिताया द्वितीयावृत्तेरुपोद्घातः ।

भूमण्डले इतरदेशेभ्यः पूर्वमेव भारतवर्षे चिकित्साशास्त्रमासीत् समुन्नतिपथारूढमितीतिहासविदां मतम् । अतिप्राचीनेषु वेदेष्वपि समुपलभ्यन्ते बहवश्चिकित्साशास्त्रविषयाः । कायचिकित्साशस्त्रशास्त्रक्यकौमारभृत्यागदतन्नमृतविद्यारसायनवाजीकरणस्थैरष्टभिः प्रधानाङ्गैः प्रविभज्यायुर्वेदं बहूनि तन्नाणि विरचितान्यासन् परोपकारैकत्रतैराप्ततर्मेर्गर्हर्षिभिः । सप्रति समुपलभ्यमानेषु भारतवर्षे महम्मदीयानां राज्यारम्भकालात् पूर्वं विरचितेषु डल्हनचक्रपाणिदत्तप्रभृतीनां व्याख्याग्रन्थेषु समुपलभ्यन्ते प्रमाणतयोपन्यस्तानां बहूनां तन्नाणां तन्नकर्तृणां च नामानि । परमस्माकं देवदुर्विपाकवशात्तानि तन्नाणि संप्रति नाममात्रशेषाणि संवृत्तानि । तेभ्यः कायचिकित्साप्रधानं चरकतन्त्रं, शल्यचिकित्साप्रधानं सुश्रुततन्त्रं चेति तन्नद्वयमेव संप्रति संपूर्णं समुपलभ्यते । भेल(ड)तन्नमप्यधुना समुपलभ्यते कलकत्ताविश्वविद्यालयद्वारा प्रसिद्धीभूतं, परं तद्बहुषु स्थलेषु खण्डितं मुद्रणदोषबहुलं च । संप्रति कौमारभृत्ये भगवता कश्यपेनोपादिष्टं, तच्छिल्प्येण वृद्धजीवकेन विरचितं, तद्वंशेन वान्त्येन प्रतिसंस्कृतं वृद्धजीवकीर्यं तन्नं समुपलब्धं नेपालदेशात् नेपालराजगुरुणां पण्डितवर्याणां श्रीहेमराजशर्मणां ग्रन्थसंग्रहात् । इदमपि तन्नमर्धाधिकं खण्डितमेव । तथाऽपि तस्य यावान् भाग उपलब्धस्तावानेव मुद्रापथितुमारब्धोऽस्माभिः । वाग्भटसमये उपलभ्यमानेष्वपि बहुष्वायुर्वेदतन्त्रेषु पठनपाठनयोश्चरकसुश्रुतयोरेवासीद्विशेषतः प्रचार इति

“ऋषिप्रणीते प्रीतिश्चेन्मुक्त्वा चरकसुश्रुतौ ।

भेडा(ला)द्याः किं न पठन्ते तस्माद्ब्राह्मं सुभाषितम् ॥”

इत्यस्माद् वाग्भटवचनादुज्जीयते । श्रीहर्षकविरपि स्वविरचिते नैपथचरितास्ये महाकाव्ये

“कन्यान्तःपुरवाधनाय यदधीकारान्न दोषा रूपां

द्वौ मन्निप्रवरश्च तुल्यमगदङ्कारश्च तावूचुः ।

देवाकर्णय सुश्रुतेन चरकस्योक्तेन जानेऽखिलं

स्यादस्या नलदं विना न दलने तापस्य कोऽपि क्षमः ॥”

(नै. च. सर्ग ४, श्लो० ११६)

इत्यस्मिन् पद्येऽधीतचरकसुश्रुतयोरेवागदङ्कारत्वं (सुवेद्यत्वं) कथयन् चरकसुश्रुतयोरेव स्वसमये पठनपाठनप्रचाराधिक्यं स्थापयति ।

आयुर्वेदस्याष्टस्वप्नज्ञेषु एकैकान्ने विशेषज्ञा (Specialists) आसन् चिकित्सका इति समुपलभ्यमानायुर्वेदग्रन्थेभ्यः, तथा भारतवर्षे यवनचीनदेशादिभ्य आगतैर्यात्रिकैः स्वस्वग्रन्थे लिखिताद्भारतवृत्तान्ताच्च प्रतीयते ।

१ विस्तरस्तु लाहोरनगरस्यै. वैद्यभूषण पं. रामनोपालशास्त्रिभिविरचिते वैदिकायुर्वेदसंग्रहनाम्नि ग्रन्थे द्रष्टव्यः ।
२ आर्यशास्त्रप्रधानमन्मन्यान्मप्युपाङ्गानि, यथा चरके गुल्मचिकित्सिते ‘क्षारप्रयोगे मियजा क्षारतन्त्रविदां बलम्’ (च० वि० स्थो० ४०५) इति । ३ चरकसमयेऽपि बहून्आयुर्वेदतन्त्राणि, प्रचलितान्यासन् भारतवर्षे, यदुक्तं चरके विमानस्थाने रोगनिपत्तिरज्जीव्याभ्याये ‘विविधानि हि शास्त्राणि मियजा प्रचरन्ति लोके’ (च० वि० स्थो० ४०८) इति । ४ तानि नामानि चरकसंहिताया वसिष्ठेव सस्करणे अनुक्रमणिद्याया अनन्तरं, मत्स्यपारिते सुश्रुतसंहितायाः प्रथमे संस्करणे, माधवनिदाने, महामहोपाध्यायकविप्रायश्रीगणनाथस्तेनविरचितप्रत्यक्षशरीरोद्घाते, कविप्रायश्रीविरजाचरणगुप्तविरचितवनोपाधिदर्पणस्य वन्नभापालिखितोद्घाते च द्रष्टव्यानि ।

अधुना चरकतन्त्रस्य निर्माणकालादिकमधिकृत्य किञ्चिद्विचिन्त्यते । चरकतन्त्रं चैतद्भगवता आत्रेयेण पुनर्वसुनोपदिष्टं, तच्छिष्येणात्रिवेदेशेन प्रणीतं, चरकदृढबलान्धां भैतिसंस्कृतमिति मूलग्रन्थत एवोपलभ्यते । आत्रेयश्चायं महर्षेर्भरद्वाजस्य शिष्यः, अत्रिवेशमेलादीनां गुरुरिति दीर्घजीवितोयोकादासुर्वेदान्तरणवृत्तान्तादेव ज्ञायते । स चाय-मौत्रेय-पुनर्वसु-कृष्णात्रेय-चान्द्रभागी-चान्द्रभागानामभिरुहिक्षिणे भेलचरकवृद्धजीवकीयनावनीतकेषु प्राचीनासुर्वेदतन्त्रेषु । भगवता व्यासेनापि आयुर्वेदप्रवर्तकतया निर्दिष्टोऽयं महर्षिर्महामारते शान्तिपर्वणि २१० तमेऽध्याये; यथा—

“गान्धर्वं नारदो वेदं भरद्वाजो धनुर्मेहम् ।

देवार्षिचरितं गार्ग्यः कृष्णात्रेयश्चिकित्सितम्” इति ॥

का जन्मभूमिर्भगवत आत्रेयसेति यद्यपि निश्चयेन वक्तुं न शक्यते तथाऽपि—

“गान्धारदेशे राजर्षिर्नैर्जितुः स्वर्णमार्गवः ।

संगृह्य पादौ पप्रच्छ चान्द्रभागं पुनर्वसुम् ॥

न च स्त्रीभ्यो न चाल्पीभ्यो न मृत्युभ्योऽस्ति मे भयम् ।

अन्यत्र विपयोगेभ्यः सोऽत्र मे शरणं भवान् ॥

१ “अथ भैत्रीवरः पुण्यमायुर्वेदं पुनर्वसुः । शिष्येभ्यो दत्तवान् षड्ग्रन्थः सर्वभूतानुकम्पया ॥ अत्रिवेशश्च भेल(ड)श्च जन्मकर्मः पराशरः । ह्यरीतः क्षारपाक्षिश्च अण्डहस्तानुनेवेचः ॥ युदेर्विदोपस्तत्रासीवोपदेशान्तरं सुतेः । तदास्य कर्ता प्रथममत्रिवेशो यतोऽभवत् ॥” (च० सू० स्या० अ० १, श्लो ३०-३२) ।

२ “अस्मिन् सप्तदशाध्यायाः कृष्याः सिद्धय एव च । नासाद्यन्तेऽत्रिवेशस्य तत्रैव चरकसंस्कृते ॥ तानेतान् कपिलवितिः शेषान् दृढबलोऽकरोत् । तत्रसास्य महार्थस्य पूरणार्थं यथातथम् ॥” (च० शि० स्या० अ० ३०) । तथा “विस्तारयति लेदोके संश्लिष्यति विस्वरम् । संस्कृतां कुरुते तत्रं पुण्यं च पुनर्वसुम् ॥ अतस्तत्रोक्तमभिरुहं चरकेणातिपुद्गिन । संस्कृतं तरवसंपूर्णं त्रिभागेनोपलक्ष्यते ॥ तच्छुद्धं भूतपतिं संप्रसाद्य समापयत् । अण्डव्यायं दृढबलो जातः पथनदे पुरे ॥ कृता यहुभ्यसाक्षेभ्यो विशेषेण्यविलोचयत् । सप्तदशौपमाध्यायतिद्विकल्पैरपूरयत्” (च० शि० स्या० अ० १२) इति ॥

३ “वृत्तं तदपि चात्रेयः सर्वैवाभ्यनुमन्यते” (च० सू० स्या० अ० ८, श्लो ३५) । “तत्र भेल आत्रेयमेददवाच” (भेलसं० पृ० ८१) । “त्रिगुणः परिहारः, चतुर्गुणं प्रज्ञाचर्यमिषाह भगवानात्रेयः” (शावनीतकं, भागः २, पृ० २२) ।

४ “तच्छुद्धां क्वाप्यवचो भगवान् पुनर्वसुरात्रेय दवाच” (च० सू० अ० १२, सू० १३) । “एतेषां दन्तापवचं श्रेष्ठमाह पुनर्वसुः” (भेलसं० पृ० ६) । “अल्पान्तरलाभेलाह तमात्रेयः पुनर्वसुः” इति द्रव्यजीवकीये तत्रैव राजपुनीयायां सिद्धौ ।

५ “त्रिवेदादौ समुद्दिष्टाः कृष्णात्रेयेण धीमता” (च० सू० स्या० अ० ११) । “कृष्णात्रेयं पुरस्कृत्य कथाय-कुर्मद्वेषयः” (भेलसं० पृ० २८) ; “अशीतिकं नरं विद्यात् कृष्णात्रेयवचो यथा” (भेल पृ० ९८) । केषुचिद् श्रोत्रकृद्दन्तशिवदत्तसेनादिभिः शालाक्यविषये उद्धृतेभ्यः कृष्णात्रेयवचनेभ्यः कृष्णात्रेयपुनर्वसोर्भेदे कथ्यन्ते; अतः शालाक्यतन्त्रप्रणेता कृष्णात्रेयोऽन्धः, परं पुनर्वसोरपि आसीत् “कृष्णात्रेय” इति नामेलक्य नास्ति संदेहलक्ष्यमिति, चरकप्रतिस्तरकारे भेलतन्त्रे च तस्य कृष्णात्रेयनामोपेक्षात् ।

६ “यथाप्रश्नं भगवता ब्याहृतं चान्द्रभागिता” (च० सू० स्या० अ० १३) ।

७ “शुभ्रोता नाम गेषाकी चान्द्रभागसुधाव इ” (भेलसं० पृ० ३६) । चन्द्रभागाया अयं चान्द्रभागी, चान्द्र-भागो वा, इति प्युत्पत्त्या पुनर्वसोर्मातृनाम “चन्द्रभागा” आसीदिति ज्ञायते ।

८ राजर्षिणा नामजिता आयुर्वेदे कथिद्ग्रन्थोऽपि विरचित आसीदिति अण्णदत्तेन अष्टाहृदयव्याख्यायामुद्धृतातद्भवना-पज्ञायते । तथा हि अष्टाहृदये वासीरस्थाने तृतीयेऽध्याये ‘रसादके ततो मांसं’ (श्लो ६२) इत्यादिश्लोकस्याव्यायामकण-दत्तः—“नमजिद्व्याह—“तथाहाररसात् पूर्वं रसधातुर्विष्वक्ते । रफयात् रसाचैव रसात् रसान्यांसनेप च ॥ भेदोपात्रस्यती मांसादस्थान्त्यो मेदयस्तथा । मज्जपात्रस्यतोऽस्थ्याह्वान्मृगसः शुभ्राख्य एव च ॥ सुनयत् परं च गर्गसा संभरः परिकीर्तितः” इति । भेलसंदिताया सुत्रिते पुस्तके “ममजिद्वं स्वर्गभागवः” इति पाठो सुत्रितोऽस्ति, परं स न सगोचीनः, अस्माभिः तयोऽप्युक्तत्वात्प्रव प्रतिलिपीकृतायाविते पुस्तके “नमजिद्वं स्वर्गभागवः” इत्येव पाठ उपलभ्यते ।

एवमुक्तस्तथा तसै महर्षिः पार्थिवर्षये ।

विपयोगेषु विज्ञानं प्रोवाच वदतां वरः ॥” इति (भेलसं०)

असाह्यैल्वचनाद् गान्धारदेशस्तस्य महर्षेर्जन्मभूमिर्निवासभूमिर्वा आसीत्, तथा भगवान् पुनर्वसुः गान्धारदेशाधिपते राजर्षेर्नमजितो राजवैद्य आसीदिति वक्तुं शक्यते । गान्धारदेशवास्तव्योऽपि भगवान् पुनर्वसुः सहान्तेवासीभिः पश्चालक्षेत्र-चैत्ररथवन-पञ्चगङ्ग-धनेशायतन-कैलास-हिमवदुत्तरपार्था (त्रि-विष्टपा)दिषु परोपकारार्थमायुर्वेदप्रचारार्थं वनौपधिज्ञानार्थं च विहरति स्म ।

स चायं पुनर्वसुरात्रेयः कस्मिन् समये समजनीत्येतद्विषये किंचिद्विचार्यते । बौद्धग्रन्थेषु समुपलभ्यते यत्—“भगवतो बुद्धस्य जन्मसमये तत्पूर्वं चासीद्भारतवर्षे विद्यापीठद्वयं, यत्र प्रायेण सर्वाण्यपि शास्त्राण्यध्याप्यन्ते स्म । तत्रैकः पूर्वभारते काश्याम्, अपरश्च पश्चिमभारते तक्षशिलायामासीत् । तत्र तक्षशिला-विद्यापीठे बुद्धजन्मसमये ततः किंचित्पूर्वं वा आसीदात्रेयनामा महर्षिरायुर्वेदप्रधानाध्यापकः” इति । स एव अग्निवेशादीनां गुरुरिति डॉ. हर्नलेमश्रुतीनां पाश्चात्यविदुषां मतम् । अन्ये तु नायमात्रेयः तक्षशिला-विद्यापीठायुर्वेदप्रधानाध्यापकः, परं चरकतन्त्रे पुनर्वसुसमकालीनतया वर्णितो भिक्षुरात्रेयः स्यात् तक्षशिला-विद्यापीठे आयुर्वेदाध्यापक इति वदन्ति । महाभारते ‘कृष्णात्रेयश्चिकित्सितम्’ इत्युक्तत्वात् महाभारतरचना-कालादात्रेयस्य पूर्वभवत्ये नास्ति संदेहेत्येवोऽपि । सौतेर्महाभारतरचनाकालस्तु ख्रिष्टाब्दात् २५० वत्सर-पूर्वमिति भारताचार्याणां श्रीमतां चिंतामणराव विनायक वैद्य इत्येतेषां मतं, तथैतदेव मतमन्येषां पाश्चात्यविदुषामपि । गान्धाराधिपते राजर्षेर्नमजितः ‘स्वर्णमार्गदः’ इति विशेषणं दृश्यते ‘गान्धारदेशे राजर्षिर्नमजित् स्वर्णमार्गदः’ इत्यस्मिन् भेलतन्त्रस्य वचने; विन्सेन्ट ए. सिधमहोदयविरचिते Early History of India नाम्नि ग्रन्थे (पृ. ३३-३५) दृश्यते -यत् विन्वीसारस्य अजातशत्रोश्च समये पारसीक (इरान-पर्सिया) देशे दारायसनाम्नो महाराजस्य साम्राज्यमासीत् । तस्य राज्यकालस्तु ख्रिष्टाब्दात् पूर्व ५२१ तमवत्सरादारभ्य ४८५ तमवत्सरावसान आसीत् । तस्य अधीन आसीत् सिन्धोसुखादारभ्य फालावागपर्यन्तः सिन्धुदेशः, उत्तरपश्चिमपञ्चनददेशस्य कियान् भागश्च । असाह्यैशात् प्रतिवर्षं a million sterling. मितं स्वर्णं तसै राजकररूपेण लभ्यते स्म” इति । एतच्च स्वर्णं यदि पारसीकराजाय दारायसाय गान्धारमार्गद्वारा प्रेष्यते स्म, तथा भेलोक्तस्य ‘स्वर्णमार्गदः’ इत्यस्य नमजिद्विशेषणस्य यदि स्वर्णाय (पारसीकराजाय राजकररूपेण प्रेष्यमाणस्वर्णाय) मार्गं ददातीति स्वर्णमार्गद इत्यर्थश्चेत् तदा राजर्षेर्नमजितो दारायसस्य समकालत्वं सिध्यति । भगवत आत्रेयस्यापि राजर्षेर्नमजितो राजवैद्यत्वात् स एव कालः ।

१. जनपदमण्डले पश्चालक्षेत्रे द्विजातिवराभ्युपितायां काम्पिल्यराजधान्यां भगवान् पुनर्वसुरात्रेयोऽन्वेवाधिगण-परिवृतः पश्चिमे घर्ममासं गङ्गातीरे वनविचारमनुविचरन् शिष्यमग्निवेशमनववीत् (च० वि० स्था० अ० ३. सूत्र ३) इति । २ यदुक्तमात्रेयमद्रकाप्पीये ‘आत्रेयो मद्रकाप्यश्च’ इत्यारभ्य ‘वने चैत्ररथे रम्ये सगीयुर्विजिहीषवः’ इति (च० सू-स्था० अ० २६.) । ३ “विहरन्तं जितारमानं पञ्चगङ्ग पुनर्वसुम्” (च० वि० स्था० अ० ४, श्लो० ३) इति । ४ ‘कृत-क्षणं शैलवरस्य रम्ये स्थितं धनेशायतनस्य पार्श्वे’ (च० वि० अ० ३, श्लो० ३) इति । ५ यदुक्तं वितर्पेचिकित्सितार-रम्ये ‘कैलासे किष्करकीर्णे’ इत्यारभ्य ‘विहरन्तं जितारमानमात्रेयमृषिवन्दितम्’ (च० वि० स्था० अ० १९) इति । ६ अतिसारचिकित्सिते ‘भगवन्तं खलवात्रेयं कृतादिकं हुताग्निहोत्रमोषीनमृषिविगणपरिवृतमुत्तरे हिमवतः पार्श्वे’ (च० वि० स्था० अ० १९) इति । यदुक्तं नायनीतदेः (The Bower manuscript) ‘देवपितृद्विगणकिष्करनापयध्वविद्या-धराभ्युपितसानुरनन्तरजः । पुण्यस्त्रिष्टुष्टतलोद्गतदेवरम्यः’ इत्यारभ्य ‘आत्रेयहारितपरधरनेलगार्म्यशाम्ब्यदुष्टुतवशि-धकरालकाप्याः । सर्वोपश्रीरसधुग्गहतिवीर्यनामजितासयः समुदिताः शतशः प्रचेरुः’ इति । (भाग. १, पर्य १) इति ।

बौद्धग्रन्थेष्वपि आत्रेयस्य बुद्धसमकालीनत्वं ततः किञ्चित्सूर्वभवं वा समुपवर्णितम् । अतः पूर्वोक्तप्रमाण-
द्वयेन सार्धद्विसहस्रवत्सरात् पूर्वं भगवत् आत्रेयस्य प्रादुर्भाव आसीदिति वक्तुं शक्यते । आत्रेयशिष्येणाम्नि-
वेशेनाश्रिवेशतन्त्रं रचितमिति तस्यापि स एव समयः ।

अग्निवेशतन्त्रस्य स्थूलकालनिर्णयेऽन्यदप्यस्ति साधनम् । भारतवर्षे रविसोमभौमादिवारगणनाप्रवृत्तिप्रचार-
कालात् पूर्वं ततः किञ्चिदनन्तरं वा अग्निवेशसंहिताया रचनाकाल इति वक्तुं शक्यते । यतोऽस्मिन् तन्त्रे
यथा तिथिनक्षत्रकरणादिकं शुभाशुभसमुपवर्णितं न तथा वारगतम् । यथा चरके सूत्रस्थाने पञ्चदशोऽध्याये
'इष्टे तिथिकरणसुहृत्तनक्षत्रे' इति, तथा विमानस्थानेऽष्टमेऽध्याये 'उदगयने शुक्रपक्षे प्रशस्तेऽहनि तिष्य-
हस्तश्रवणाश्वयुजांमन्यतमेन नक्षत्रेण योगमुपगते भगवति शशिनि कल्याणे करणे मैत्रे सुहृते' इति, तथा
इन्द्रियस्थाने द्वादशोऽध्याये 'अदाहणेपु नक्षत्रेष्वनुपेपु ध्रुवेपु च । विना चतुर्थीं नवमीं विना रिक्तां चतुर्विंशीम् ॥
मध्याह्नमर्चरात्रं च शुक्यं राहुदर्शनम् ।.....इतं प्रशस्तमव्ययं निर्दिशेदरागतं मिष्कम् ।' इत्यादौ तिथि-
नक्षत्रादय एवोपवर्णिता न तु वाराः । यदि वारगणनाप्रवृत्तिप्रचारस्तसमये स्यात् तदा अर्वाचीनग्रन्थेषु
यथा, 'न वैवैवो नुघसोमयोः' इत्यादौ वारगतं शुभाशुभसमुपवर्णितं तथाऽग्निवेशतन्त्रे (तत्प्रतिसंस्काररूपे
चरके वा) अवश्यमेवोपवर्णितं स्यात् । भारतवर्षे वारगणनाप्रवृत्तिस्तु शकारम्भकालात् सहस्रवत्सरेभ्यः पूर्वं
संजातेति भारतीयज्योतिःशास्त्रेतिहासनाग्नि ग्रन्थे (१३९ तमे पृष्ठे) श्रीशङ्करभालकृष्णदीक्षितः ।
वारगतशुभाशुभवर्णनाभावोऽपि अग्निवेशतन्त्रस्य सार्धद्विसहस्रवत्सरात् पूर्वभवत्वमेव ल्यापयति ।

कः कालश्चरकस्य ? अत्रैके भगवान् पतञ्जलिरेव चरक इति प्राचां प्रवादमवलम्ब्य पतञ्जलिचरकयो-
रैक्यं मन्यमाना य एव कालः पतञ्जलेः स एव चरकस्येति विनिश्चिन्यन्ति । पतञ्जलेः प्रादुर्भावसमयस्तु
यवनराजस्य मिलिन्द (मिनेन्डर)स्य तथा आर्यराजस्य पुष्य (पु)मित्रस्य च राज्यशासनकाले शताधिक-
द्विसहस्रवत्सरात् पूर्वमासीदिति तिहासविदां मतम् । परं पतञ्जलिचरकयोरैक्यं संदेहास्पदमेव । चरके प्रत्य-
ध्यायमध्यायसमाप्तिवाक्ये 'इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते' इत्येव पठ्यते, न तु कापि 'पतञ्जलिप्रति-
संस्कृते' इति । हृदयलेनापि चिकित्सास्थानान्ते "अस्मिन् सप्तदशाध्यायाः कल्पाः सिद्धय एव च ।
नासाधन्तेऽग्निवेशस्य तन्त्रे चरकसंस्कृते" इति, तथा सिद्धिस्थानान्ते च "अतस्तत्रोक्तममिदं चरकेणाति-
बुद्धिना । संस्कृतं तत्त्वसंपूर्णं त्रिभागोऽपलक्ष्यते" इत्यत्र चरकनामैव प्रतिसंस्कृतीर्निर्देशः कृतो न तु
पतञ्जलिनाम्ना । चरकसंहिताया उपलभ्यमानास्तु व्याख्यास्तु भट्टारहरिचन्द्रस्य व्याख्यैव सर्वाभ्यः प्राचीने-

१ पतञ्जलिचरकयोरैक्यसाधकानि प्राचां वचनानि यथा—“पतञ्जलमहाभाष्यचरकप्रतिपदसंस्कृतेः । मनोवाक्ययोर्दोषाणां
हृदोऽपि पठये नमः” इति चरकसंहिताया आधुवैदवीषिकाव्याख्यायाः प्रारम्भे चक्रपाणिः । “योगेन चित्तस्य पदेन
वावा मलं क्षीरस्य च वैषकेन । योऽप्यकारोचं प्रवरं मुनीनां पतञ्जलिं प्राञ्जलिरानतोऽस्मि” इति, योगवार्तिकारम्भे” विद्या-
नमिष्ठुः । “सूत्राणि योगशास्त्रे वैशकशास्त्रे च वार्तिकानि ततः । कृत्वा “पतञ्जलिसुक्तिः अचरकयोराद्य जगदिदं प्रातुम्”
(प. च. पाने ५, श्लो. २५) इति पतञ्जलिचरिते रामभद्रदीक्षितः । “यदा मरुतीवतारेण हरिणा वेद उद्धतः । तदा
शेषथ तत्रैव वेदं साङ्गमवाप्तवान् ॥ अथर्वातर्गतं उष्मयाधुवैदं स लक्ष्यवान् । एकदा ध महीशतं द्रष्टुं चर इवागतः ॥ तत्र
लोकान् गदमैलान् व्यपया परिपीडितान् । स्थलेषु बहुषु न्यमान् भियगणाथ दृष्टवान् ॥ तास्तु दृष्ट्वा दयापुच्छलेपां दुःखेन
दुःखितः । अनन्तधिनृतयामास रोमोपशमकारणम् ॥ संचिन्त्य स स्वयं तत्र मुनेः गुणोऽभूत् ह । प्रतिद्वंस्य विशुद्धस्य वेद-
वेदाङ्गवेदेन ॥ अतश्च इवावातो न शातः केनचिद्यतः । सन्माधरकनाप्राप्तौ विद्ययातः अतिमण्डले ॥ स भाति चरका-
चार्यो देवाचार्यो यथा दिवि ॥ सहस्रवदनस्यांशो येन चर्तसौ राजा कृतः । आत्रेयस्य मुनेः सिष्या अग्निवेशादयोऽभवन् ॥ मुनयो
षट्सौथ कृतं तथं स्वकं स्वकम् । वेधा तन्त्राणि संस्कृत्य समाह्वय विपथिता ॥ चरकेणात्मनो नामा ग्रन्थोऽयं चरकः
कृतः । (भावप्रकाश १ अ.) २ महामहोपाध्याय पं. श्रीगोपीशंकरजी शोभाकृत राजपूतानेय इतिहास. भाग १, पृष्ठ ९९ ।

त्यत्र नास्ति कस्यापि विप्रतिपत्तिः । **भट्टारहरिचन्द्रेणापि** चरकव्याख्यारम्भे “लोकोपकार(मतये) कवि-
सत्तमाय भक्त्या प्रणम्य महते चरकाय तस्मै” इत्यत्र चरकस्यैव नामोपात्तं न तु पतञ्जलेः । **वाग्भटेनापि**
“ऋषिप्रणीते प्रीतिश्चेन्मुक्त्वा चरकसुश्रुतौ” इत्यत्र चरकनाम्नैव तन्ननिर्देशः कृतो न तु पतञ्जलिनाम्ना ।
यदि दृढबलभट्टारहरिचन्द्रवाग्भटानां काले चरकस्य पतञ्जलिनाम्ना प्रसिद्धिः स्यात्, पतञ्जलिप्रतिसंस्कृतत्वं
वा चरकतन्त्रस्य तदा तैरवश्यमेव कचिदपि तथा लिखितं स्यात् । अतोऽग्निवेशतन्त्रप्रणेता चरकोऽयं पतञ्ज-
लेर्मित एव । **व्याकरणमहाभाष्यप्रणेता पतञ्जलिः** योगसूत्रप्रणेतुः पतञ्जलेः चरकाच्च भिन्न एवेति अन्येषामपि
विदुषां मतम् । तथाहि निरुक्तालोकने श्रीसत्यव्रतसामश्रमीभट्टाचार्यः—“अयमेव पतञ्जलिः वैद्यशास्त्र-
प्रणेताऽपि योगशास्त्रप्रणेताऽपि, इत्येवं प्रवादः सुप्रचलितः श्रूयत एव । परमस्य नामैक्यमेव बीजमनुगच्छामो
नान्यत् किंचनेत्यप्राद्य एवैव प्रवादः” इति । “पातञ्जल-महाभाष्य-चरकप्रतिसंस्कृतैः । मनोवाक्यादोषाणां
हर्त्रेऽहिपतये नमः” इति पद्यस्य, तथा “योगेन चित्तस्य पदेन वाचां मलं शरीरस्य च वैद्यकेन” इत्यादि-
वचनातां च इदमेव तात्पर्यं ज्ञायते यत्—एक एव भगवान् शेषः अवतारभेदेन व्याकरणमहाभाष्यं योग-
सूत्राणि चरकप्रतिसंस्कारं च चकारेति । भावमिश्रोपवर्णिते चरकाविर्भावेऽपि चरकस्य शेषावतारत्वमेवो-
पवर्णितं न तु पतञ्जलित्वमित्यप्यवश्यं द्रष्टव्यमेव । महाभाष्यकर्तुः पतञ्जलेः शेषावतारत्वमुपवर्णितं
काश्मीरकराजानकमहामाहेश्वरजयद्रथविरचिते हरचरितचिन्तामणौ सप्तविंशे शब्दशास्त्रावतारे—

“अनया कथया किंवा प्रसङ्गोदितया मया ।
ऐन्द्रं व्याकरणं हित्वा पाणिनीयं व्यधाच्छिवः ॥
ततः प्रभृति निःशेषशब्दज्ञानप्रकाशकम् ।
दिव्यं व्याकरणं भूमौ पाणिनीयं प्रसिद्धति ॥
पाणिनिर्भगवानेव स्वयं चन्द्रार्धशेखरः ।
..... ।
कालान्तरेण सर्वज्ञस्याज्ञया भुजगेश्वरः ।
खजिह्वाः सफलीचक्रे वहीर्भाष्योपदेशतः ॥” इति ।

पातञ्जलमहाभाष्य-योगसूत्र-चरकतन्त्रप्रणेतृणां त्रयाणां शेषांशत्वेऽपि ऐतिहासिकमेकत्वं न साधयितुं
शक्यम् । तेषामेकत्वाभ्युपगमे भगवतः श्रीकृष्णस्य ज्येष्ठभ्रातुः श्रीबलरामस्यापि भागवतपुराणादिषु
शेषांशत्वेनोपवर्णितत्वात् पतञ्जलित्वं समापद्येत । अतः सत्यपि शेषांशत्वे योगसूत्रप्रणेता पतञ्जलिः, व्याक-
रणमहाभाष्यरचयिता पतञ्जलिः, चरकश्चेति त्रयोऽपि भिन्ना एव । महाभाष्यप्रणेतुः पतञ्जलेर्योगसूत्र-
प्रणेतुश्च पतञ्जलेः कथञ्चित्सिद्धेऽप्यैक्ये पतञ्जलिचरकयोरैक्यं दुःसाधमेव ।

अन्ये तु वर्णयन्ति यत्—चरकाचार्यः कुशानवंशीयस्य महाराजस्य कनिष्कस्य प्रसिद्धो राजवैद्य आसीत्,
अश्वघोषनागार्जुनावपि महाराजस्य कनिष्कस्य राजपण्डिताविति, लिखितं चैतच्चीनदेशे रागुपलब्धे संयुक्त-
रत्नपिटकसूत्राख्ये तथा श्रीधर्मपिटकसंप्रदायनिदानाख्ये च बौद्धग्रन्थे । महाराजस्य कनिष्कस्य राज्य-
शासनकालस्तु ख्रिस्तीय ८३ तमाब्दादारभ्य ११९ तमाब्दपर्यन्तः ।

I Notes on the Indo-Sythians by Sylvian Levi, Indian Antiquary, vol. XXXII, pages 381-389.
२ महामहोपाध्याय पण्डित श्रीगौरीशंकर हीराचंद ओझाविरचित राजपूतानेका इतिहास भाग १, पृ. १११ ।
२ च० स० प्र०

बौद्धग्रन्थेष्वपि आत्रेयस्य बुद्धसमकालीनत्वं ततः किञ्चित्सर्वभवं वा समुपवर्णितम् । अतः पूर्वोक्तप्रमाण-
द्वयेन सार्धद्विसहस्रवत्सरात् पूर्वं भगवत आत्रेयस्य प्रादुर्भाव आसीदिति वक्तुं शक्यते । आत्रेयशिष्येणामि-
वेशोनाम्रिवेशतन्त्रं रचितमिति तस्यापि स एव समयः ।

अम्रिवेशतन्त्रस्य स्थूलकालनिर्णयेऽन्यदप्यस्ति साधनम् । भारतवर्षे रविसोमभौमादिवारगणनाप्रवृत्तिप्रचा-
रकालात् पूर्वं ततः किञ्चिदनन्तरं वा अश्रिवेशसंहिताया रचनाकाल इति वक्तुं शक्यते । यतोऽसिन् न तत्रे
यथा तिथिनक्षत्रकरणदिगतं शुभाशुभमुपवर्णितं न तथा चारगतम् । यथा चरके सूत्रस्थाने पञ्चदशेऽध्याये
'इष्टे तिथिकरणसुहृत्तनक्षत्रे' इति, तथा विमानस्थानेऽष्टमेऽध्याये 'उदगयने शुक्लपक्षे प्रशस्तेऽहनि तिस्य-
हस्तश्रवणाश्वयुजामन्यतमेन नक्षत्रेण योगमुपगते भगवति शशिनि कल्याणे करणे मैत्रे सुहृते' इति, तथा
इन्द्रियस्थाने द्वादशेऽध्याये 'अदारुणेषु नक्षत्रेष्वनुपेयु ध्रुवेषु च । विना चतुर्थीं नवमीं विना रिक्तां चतुर्दशीम् ॥
मध्याह्नगर्धरात्रं च मूकम् प्रादुर्दर्शनम् । दूतं प्रशस्तमन्व्यग्रं निर्दिशेदागतं भिषक् ।' इत्यादौ तिथि-
नक्षत्रादय एवोपवर्णिता न तु वाराः । यदि वारगणनाप्रवृत्तिप्रचारस्तस्येव स्यात् तदा अर्वाचीनग्रन्थेषु
यथा, 'न वैद्यो बुधसोमयोः' इत्यादौ वारगतं शुभाशुभत्वमुपवर्णितं तथाऽम्रिवेशतन्त्रे (तत्प्रतिस्काररूपे
चरके वा) अवश्यमेवोपवर्णितं स्यात् । भारतवर्षे चारगणनाप्रवृत्तिस्तु शकारम्भकालात् सहस्रवत्सरेभ्यः पूर्वं
संजातेति भारतीयज्योतिःशास्त्रेतिहासनाम्नि ग्रन्थे (१३९ तमे पृष्ठे) श्रीशङ्करबालकृष्णदीक्षितः ।
वारगतशुभाशुभवर्णनाभावोऽपि अम्रिवेशतन्त्रस्य सार्धद्विसहस्रवत्सरात् पूर्वभवत्वमेव ल्यापयति ।

कः कालश्चरकस्य ? अत्रैके भगवान् पतञ्जलिरिव चरक इति प्रौचां प्रवादमवलम्ब्य पतञ्जलिचरकयो-
रैक्यं मन्यमाना य एव कालः पतञ्जलेः स एव चरकस्येति विनिश्चिन्वन्ति । पतञ्जलेः प्रादुर्भावसमयस्तु
यवनराजत्व मिलिन्द (मिनेन्डर)स्य तथा आर्यराजस्य पुष्य (प्प)मित्रस्य च राज्यशासनकाले शताधिक-
द्विसहस्रवत्सरात् पूर्वमासीदितिहासविदां मतम् । परं पतञ्जलिचरकयोरैक्यं संदेहास्पदमेव । चरके प्रत्य-
ध्यायमध्यायसमाप्तिवाक्ये 'इत्यम्रिवेशकृते तत्रे चरकप्रतिसंस्कृते' इत्येव पठ्यते, न तु कापि 'पतञ्जलिप्रति-
संस्कृते' इति । दृढबलेनापि चिकित्सास्थानान्ते "असिन् सप्तदशाध्यायाः कल्पाः सिद्धय एव च ।
नासाद्यन्तेऽम्रिवेशस्य तत्रे चरकसंस्कृते" इति, तथा सिद्धिस्थानान्ते च "अतस्त्रोत्तममिदं चरकेणाति-
बुद्धिना । संस्कृतं तत्त्वसंपूर्णं त्रिभागेनोपलक्ष्यते" इत्यत्र चरकनामैव प्रतिस्कर्तुर्निर्देशः कृतो न तु
पतञ्जलिनाम्ना । चरकसंहिताया उपलभ्यमानास्तु व्याख्यास्तु मङ्गलहरिचन्द्रस्य व्याख्यैव सर्वाभ्यः प्राचीने-

१ पतञ्जलिचरकयोरैक्यसाधनानि प्राचां धनानि यथा—'पातञ्जलमहाभाष्यचरकप्रतिसंस्कृतेः । मनोवाक्ययोर्गानां
हर्षेऽहिसत्ये नमः' इति चरकसंहिताया आनुषेददीपिकाव्याख्यायाः शरम्भे चक्रपाणिः । "योगेन चित्तस्य पदेन
पाचां मले क्षीरस्य च चैवकेन । योऽपाकरोत्तं प्रवरं मुनीनां पतञ्जलं प्राञ्जलितानतोऽसि" इति, योगवार्तिकशरम्भे 'विद्या-
नभिन्नुः । "सुप्रामि योगशास्त्रे वैद्यकशास्त्रे च वार्तिकानि ततः । कृत्वा' पतञ्जलिमुक्तिः प्रचारयामास जगदिदं प्रातुम्'
(प. च. शर्मा: ५, खो. २५) इति पतञ्जलिचरिते रामभद्रदीक्षितः । "यदा मत्स्यवतारेण हरिणा वैद लक्षुतः । तदा
शेषस्य तथैव वैदं शास्त्रमाप्तवान् ॥ शपथान्तर्गतं सम्पन्नमुर्वेदं स कल्पयन् । एकदा स मदीशतं द्रष्टुं चर इवागतः ॥ तत्र
शोकान् गदमिस्तान् व्यथया परिपीडितान् । स्तब्धेषु बहूषु स्वमान् मियमानोऽथ दृष्टवान् ॥ तांस्तु दृष्ट्वा दयातुल्येषां दुःखेन
दुःखितः । अनन्तधित्तपामास योगोपग्रमकारणम् ॥ संचिन्त्य स स्वयं तत्र मुनेः पुनो बभूव ह । प्रसिद्धस्य मिश्रदस्य वैद-
मिदाहमेवेन ॥ अतथर इवापातो न शातः केनचिद्यतः । तस्माच्चरकनाम्नाऽपि विख्यातः शिष्यमण्डले ॥ स भाति चरका-
पादो देवापाचो यथा दिशि ॥ सहस्रवदनस्तोतो येन धर्मो ह्यज्ञो वृत्तः । आत्रेयस्य मुनेः शिष्या अम्रिवेशादयोऽभवन् ॥ मुनयो
बहवस्तथैव इतं तन्त्रं रचके रचन् । तेषां तन्त्रानि संस्कृतं समाहृत्य शिवभिजा ॥ चरकेनात्मने नाम्ना ग्रन्थोऽयं चरकः
वृत्तः । (भाष्यप्रकाश १ ख.) ॥ २ महाभारोपायान पं. श्रीप. पीठकरनी श्रीसाहय्य राजगुरुतेजा इतिहास. भाग १, पृष्ठ १९१ ।

स्यत्र नास्ति कस्यापि विप्रतिपत्तिः । भट्टारहरिचन्द्रेणापि चरकव्याख्यारम्भे “लोकोपकार(मतये) कवि-
सत्तमाय मत्तया प्रणम्य महते चरकाय तस्मै” इत्यत्र चरकस्यैव नामोपात्तं न तु पतञ्जलेः । वाग्भटेनापि
“ऋषिप्रणीते प्रीतिश्चेन्मुक्त्वा चरकमुश्रुतौ” इत्यत्र चरकनामैव तद्वर्णनार्थः कृतो न तु पतञ्जलिनाम्ना ।
यदि दृढबलभट्टारहरिचन्द्रवाम्भट्टानां काले चरकस्य पतञ्जलिनाम्ना प्रसिद्धिः स्यात्, पतञ्जलिप्रतिसंस्कृतत्वं
वा चरकतन्त्रस्य तदा तैरवश्यमेव कचिदपि तथा लिखितं स्यात् । अतोऽग्निवेशतन्त्रप्रणेता चरकोऽयं पतञ्ज-
लेर्भिन्न एव । व्याकरणमहाभाष्यप्रणेता पतञ्जलिः योगसूत्रप्रणेतुः पतञ्जलेः चरकाच्च भिन्न एवेति अन्येषामपि
विदुषां मतम् । तथाहि निरुक्तालोचने श्रीसत्यव्रतसामश्रमीभट्टाचार्यः—“अयमेव पतञ्जलिः वैद्यशास्त्र-
प्रणेताऽपि योगशास्त्रप्रणेताऽपि, इत्येवं प्रवादः सुप्रचलितः श्रूयत एव । परमस्य नामैक्यमेव वीजमनुगच्छामो
नान्यत् किंचनेत्यब्राह्म एवैष प्रवादः” इति । “पातञ्जल-महाभाष्य-चरकप्रतिसंस्कृतैः । मनोवाक्ययोपाणां
हर्षेऽहिपतये नमः” इति पद्यस्य, तथा “योगेन चित्तस्य पदेन वाचां मलं शरीरस्य च वैद्यकेन” इत्यादि-
वचनानां च इदमेव तात्पर्यं ज्ञायते यत्—एक एव भगवान् शेषः अवतारभेदेन व्याकरणमहाभाष्यं योग-
सूत्राणि चरकप्रतिसंस्कारं च चकारेति । भावमिश्रोपवर्णिते चरकाविर्भावेऽपि चरकस्य शेषावतारत्वमेवो-
पवर्णितं न तु पतञ्जलित्वमित्यप्यवश्यं द्रष्टव्यमेव । महाभाष्यकर्तुः पतञ्जलेः शेषावतारत्वमुपवर्णितं
काश्मीरकराजानकमहामाहेश्वरजयद्रथविरचिते हरचरितचिन्तामणौ सप्तविंशे शब्दशास्त्रावतारे—

“अनया कथया किंवा प्रसङ्गोदितया मया ।
ऐन्द्रं व्याकरणं हित्वा पाणिनीयं व्यवच्छिद्यः ॥
ततः प्रभृति निःशेषशब्दज्ञानप्रकाशकम् ।
दिव्यं व्याकरणं भूमौ पाणिनीयं प्रसिद्धति ॥
पाणिनिर्भगवानेव स्वयं चन्द्रार्धशेखरः ।
..... ।
कालान्तरेण सर्वज्ञस्याज्ञया भुजगेश्वरः ।
सजिह्वाः सफलीचक्रे बह्वीर्भाष्योपदेशतः ॥” इति ।

पातञ्जलमहाभाष्य-योगसूत्र-चरकतन्त्रप्रणेतृणां त्रयाणां शेषांशत्वेऽपि ऐतिहासिकमेकत्वं न साधयितुं
शक्यम् । तेषामेकत्वान्मुपगमे भगवतः श्रीकृष्णस्य ज्येष्ठभ्रातुः श्रीबलरामस्यापि भागवतपुराणादपि
शेषांशत्वेनोपवर्णितत्वात् पतञ्जलित्वं समापद्येत । अतः सत्यपि शेषांशत्वे योगसूत्रप्रणेता पतञ्जलिः, व्याक-
रणमहाभाष्यरचयिता पतञ्जलिः, चरकश्चेति त्रयोऽपि भिन्ना एव । महाभाष्यप्रणेतुः पतञ्जलेर्योगसूत्र-
प्रणेतुश्च पतञ्जलेः कथञ्चित्सिद्धेऽप्येक्ये पतञ्जलिचरकयोरेक्यं दुःसाधमेव ।

अन्ये तु वर्णयन्ति यत्—चरकाचार्यः कुशानवंशीयस्य महाराजस्य कनिष्कस्य प्रसिद्धो राजवैद्य आसीत्,
अश्वघोषनागार्जुनावपि महाराजस्य कनिष्कस्य राजपण्डिताविति, लिखितं चैतचीनदेशे समुपलब्धे संयुक्त-
रत्नपिटकसूत्रारख्ये तथा श्रीधर्मपिटकसंप्रदायनिदानारख्ये च बौद्धग्रन्थे । महाराजस्य कनिष्कस्य राज्य-
शासनकालस्तु ख्रिस्तिय ८३ तमाब्दादारभ्य ११९ तमाब्दपर्यन्तः ।

1 Notes on the Indo-Sythians by Sylvian Lavi, Indian Antiquary, vol. XXXII, pages 361-369.

२ महामहोपाध्याय पण्डित श्रीगौरीशंकर हीराचंद श्रीशिवरचित राजतानिका इतिहास भाग १, पृ. १११ ।

चरके ज्वरचिकित्सिते “विष्णुं सहस्रमूर्धानं चराचरपतिं विभुम् । स्तुवन्नामसहस्रेण ज्वरान् सर्वाण-
पोहति” इत्यनेन ज्वरस्य दैवव्यपाश्रया चिकित्साऽभिहिताऽस्ति । अत्र ‘स्तुवन्नामसहस्रेण’ इत्यनेन महाभा-
रतोक्तं विष्णुसहस्रनामस्तोत्रमेवाभिप्रेतम् । अतश्चरकप्रतिसंस्कारस्य महाभारतपरकालभवत्वे नास्ति संदेह-
लेशोऽपि । महाभारतरचनाकालस्त्वत्रैव पूर्वमुक्तः ।

एवं ये पतञ्जलिमेव अग्निवेशतन्त्रप्रतिसंस्कारं मन्यन्ते तन्मते चरकप्रतिसंस्कारः २१०० वत्सरात्
पूर्वमासीदिति, ये तु कनिष्कराजवैद्यं चरकमग्निवेशतन्त्रप्रतिसंस्कारं मन्यन्ते तन्मते १८५० वत्सरात्
पूर्वमासीच्चरकप्रतिसंस्कार इति समाप्याति ।

अस्मन्मते तु वैदिकसाहित्ये बौद्धसाहित्ये वा यावत्पर्यन्तमन्यस्य चरकनाम्नः प्रसिद्धस्य मिपजोऽवगमो
न भवेत्, तावत्पर्यन्तं बौद्धेतिहासप्रसिद्धः कनिष्कराजवैद्यश्चरक एव अग्निवेशतन्त्रप्रतिसंस्कर्तेति निर्णये न
काऽपि विप्रतिपत्तिर्दृश्यते ।

चरकप्रतिसंस्कारपूरयिता दृढबलः कस्मिन् देशे कस्मिंश्च समये समजनीत्येतद्विषये किञ्चिद्विचार्यते ।
दृढबलोऽयं कपिलबलस्य पुत्रः, पञ्चनदपुरजातश्चेति तेनैवोक्तात् ‘तानेतान् कापिलबलिः शेषान् दृढबलोऽ-
करोत्’ (च० चि० स्या० अ० ३०) इत्यस्मात्, तथा ‘अल्पण्डायं दृढबलो जातः पञ्चनदे पुरे’ (च० सि०
स्या० अ० १२) इत्येतस्माच्च वचनाज्ज्ञायते । पञ्चनदपुरं तु कश्मीरदेशे आसीदिति कल्हणविरचितरा-
जतरङ्गिणीतो ज्ञायते । तथा हि राजतरङ्गिण्याश्चतुर्थे तरङ्गे—

“तेन कङ्कणवर्षस्य रससिद्धस्य सोदरः ।
चङ्कुणो नाम सुःखारदेशानीतो गुणोन्नतः ।
स रसेन समातन्वन् कोशे बहुसुवर्णताम् ।
पद्माकर इवालास्य भूभृतोऽमृच्छुभावहः ॥
रुद्रः पञ्चनदे जातु दुस्रैः सिन्धुसद्वमैः ।
तटे स्तम्भितसेन्वोऽभद्राजा चिन्तापरः क्षणम् ॥
ततोऽम्बुतरणोपायं तस्मिन् पृच्छति मन्त्रिणः ।
अगाधेऽम्भसि रोधस्यश्चङ्कुणो मणिमक्षिपत् ॥
तत्प्रभावाद्दिग्भाभूत् सरिलीरं ससैनिकः ।
उत्तीर्णो नृपतिस्तूर्णं परं पारं समासदत्” ॥ (श्लो० २४६-२५०) इति ।

अत्रोक्तं पञ्चनदपुरं वितस्तासिन्धुसरितोः सद्गमसमीपसं संप्रति पंज्यनोर इति नामकं स्थानमिति राज-
तरङ्गिण्या आङ्ग्लभाषानुवादे डॉ. स्टीनमहोदयः । अतो दृढबलोऽयं काश्मीरदेशसंमुखेन इति वक्तुं शक्यते ।

दृढबलस्य कालनिर्णये यद्यपि न किञ्चिद्वल्लवचरं प्रमाणमुपलभ्यते, तथाऽपि वाग्भटजेज्जटाभ्यामयं पूर्व-
भव इति वक्तुं शक्यते । यतो वाग्भटेन बहवो विषया दृढबलप्रतिसंस्काराद्गृहीताः, जेज्जटेन दृढबलसंस्का-
रोपर्यपि कृता निरन्तरपदव्याख्यानास्ती चरकटीका संप्रति समुपलब्धा मद्रासनगरस्वराजकीयप्राच्यपुस्तका-
गारात् । वाग्भटसमयस्तु ख्रिस्तस्य षष्ठी शताब्दी, जेज्जटस्य वाग्भटशिष्यत्वाद्यस्यपि, स एव काल इति अग्रे
प्रतिपादयिष्यामः । अतोऽयं ख्रिस्तस्य चतुर्थ्यां शताब्द्यां प्रादुर्भवत्यनुमीयते ।

संप्रितं समुपलभ्यमाने चरकतन्त्रे चिकित्सास्थाने सप्तदशाध्यायाः कल्पस्थानं सिद्धिस्थानं च दृढबलप्रति-
संस्कृतमिति दृढबलेनैव चिकित्सास्थानान्ते सिद्धिस्थानान्ते च लिखितम् । तत्र चिकित्सास्थाने के त्रयोदश-
ध्यायाश्चरकाचार्यप्रतिसंस्कृताः, के च सप्तदशाध्याया दृढबलप्रतिसंस्कृता इत्यत्र दृश्यन्ते टीकाकाराणां विप्र-
तिपत्तयः, उपलभ्यमानेषु हस्तलिखितमुद्रितपुस्तकेषु अध्यायक्रममेदश्च । तथाहि—‘अस्मिन् सप्तदशाध्यायाः
कल्पाः सिद्धय एव च’ इति श्लोकस्य व्याख्यायां ‘अस्मिन् चिकित्सितस्थाने सप्तदशाध्यायाः शेषाः’ इति
जल्पकल्पतरुव्याख्याने गङ्गाधरकविराजः । अतो गङ्गाधरमते तदुक्तक्रमानुसारेण प्रारम्भतत्त्रयोदश-
ध्याया रसायनवाजीकरणज्वरैरक्तपित्तगुल्मप्रमेहकुष्ठराज्यक्ष्माशोऽतीसारविसेर्षम-
दाल्ययद्विभ्रणीयश्चरकप्रतिसंस्कृताः; शेषास्तु अशोऽतीसारविसेर्षमदाल्ययद्विभ्रणीयत्रिमर्मयोस्तम्भ-
वातव्याधिवातरक्तैर्योनिव्यापच्चिकित्सिताख्या दृढबलप्रतिसंस्कृता ज्ञेयाः । चक्र-
पाणिदत्तस्तु आयुर्वेददीपिकायां योनिव्यापच्चिकित्सिते ‘अस्मिन् सप्तदशाध्याया इति चिकित्सास्थाने
सप्तदशाध्यायाः, ते च यक्ष्मचिकित्सितान्तान्पञ्चाध्यायान् तथा अशोऽतीसारविसेर्षमदाल्ययद्विभ्रणीयोक्तान्
विहाय ज्ञेयाः’ इति, तथा उन्मादचिकित्सितारम्भे च ‘इदानीमुपोद्धातितं राजयक्ष्मचिकित्सितमभिधाय
क्रमप्राप्तमुन्मादचिकित्सितं श्रूते, अयं च क्रमश्चरकप्रतिसंस्कृतं पञ्चाध्यायीमशोऽतीसारवीसेर्षमदाल्ययद्विभ्रणी-
यरूपां परित्यज्य ज्ञेयः’ इति लिखति । चिकित्सास्थानाध्यायक्रमस्तु चक्रपाणिमतेऽपि गङ्गाधरतुल्य एव ।
अतश्चक्रपाणिदत्तमते चिकित्सास्थाने आरम्भतोऽष्टावध्याया अग्रे च १४-१९-२१-२४-२५ तमा
अध्यायाश्चरकप्रतिसंस्कृताः, शेषास्तु दृढबलप्रतिसंस्कृता ज्ञेयाः ।

पूर्वं कलकत्तानगरे श्रीजीवानन्दविद्यासागरमुद्रापिते चरकमूलपुस्तके तथा मया अहमदाबादनगरात् वैद्य
रणछोडलाल मोतीलाल बोधा इत्येतेषां सकाशादासादिते हस्तलिखितपुस्तके च दृश्यतेऽप्य एव अध्या-
यक्रमचिकित्सास्थाने । यथा—रसायनवाजीकरणज्वरैरक्तपित्तगुल्मप्रमेहकुष्ठराज्यक्ष्माशोऽतीसारविसेर्षम-
दाल्ययद्विभ्रणीयोन्मादापसारक्षतक्षीणशोर्थादरभ्रहणीपाण्डुरोगहिक्काश्रंसकासच्छैर्द्विदृष्ट्यां विषं त्रिमर्मयोस्तम्भ-
वातव्याधिवातरक्तैर्योनिव्यापच्चिकित्सितानीति । अनयोःरुमयोरपि क्रमयोरारम्भतो राजयक्ष्मचिकित्सितान्ता
अष्टावध्याया अन्ते च त्रिमर्मयोस्तम्भवातव्याधिवातरक्तयोनिव्यापच्चिकित्सिताख्याः पञ्चाध्यायाः समाना
एव । राजयक्ष्मानन्तरं चक्रपाणिदत्तेन या पञ्चाध्यायी अशोऽतीसारविसेर्षमदाल्ययद्विभ्रणीयरूपा १४-१९-
२१-२४-२५ तमाध्यायत्वेन पठिता, सैव जीवानन्दमुद्रापिते मूलपुस्तके तथा अहमदाबादनगरात्छन्दे
हस्तलिखितपुस्तके च ९-१०-११-१२-१३ तमाध्यायत्वेन पठिता । तत्र जेजटाचार्यपणीतायाश्चरक-
संहिताया निरन्तरपदव्याख्याल्पटीकायाः समालोचनेन चक्रपाणिदत्तलीकृतः क्रम एव बृद्धपरंपराभासतया
सम्यगिति प्रतीयते । तथाहि मदाल्ययचिकित्सितारम्भे ‘विषचिकित्सितानन्तरं मदाल्ययचिकित्सितस्य संबन्धः’
इत्यारभ्य ‘चरकाचार्यसंस्कृतश्रायमध्यायौ भट्टारहरिचन्द्रेणैव सुविद्यत’ इति, तथा द्विभ्रणीयचिकित्साध्यायान्ते
च ‘आचार्यपणीतश्रायमध्याय’ इति जेजटेन लिखितं दृश्यते । यदि मदाल्ययद्विभ्रणीयचिकित्सिताध्यायौ
प्रारम्भतो द्वादशत्रयोदशौ स्यातां तदा जेजटस्य तद्विषये ‘चरकाचार्यसंस्कृतश्रायमध्यायः’, ‘आचार्यपणीत-
श्रायमध्याय’ इति लेखने, न किञ्चिदपि प्रयोजनं प्रतिभाति । पूर्वोक्तजेजटचक्रपाणिदत्तव्याख्यापर्यालोचनया
भट्टारहरिचन्द्रजेजटचक्रपाणिदत्तानां समये अशोऽतीसारविसेर्षमदाल्ययद्विभ्रणीयाध्यायरूपा चरकाचार्यसंस्कृता
पञ्चाध्यायी १४-१९-२१-२४-२५ तमाध्यायरूपा, न तु ९-१०-११-१२-१३ अध्यायरूपेति
आसीत् परंपराभासो निर्णयः । तदनन्तरं चक्रपाणिदत्तेन चरकप्रतिसंस्कृतव्येनेक्तान् अशोऽतीसारविसेर्ष-

मदात्ययद्विघ्नणीयचिकित्सिताख्यान् पञ्चाध्यायान् क्रमविच्छेदेनान्तरान्तरा पतितान् इष्टा केनचित्संशौ-
 धकंमन्येनैतेऽध्याया ९-१०-११-१२-१३ त्वेन पठिताः, परिवर्तितश्च तथा पाठस्तेन सूत्रस्थानस्यान्तिमे-
 ऽध्यायेऽध्यायानुक्रमणिकायामपि । गङ्गाधारेण तु चक्रपाणिदत्तोक्तमध्यायक्रमं स्वीकृत्यापि उन्मादापस्मारक्षत-
 क्षीणश्चयधूरकचिकित्सिताख्याः पञ्चाध्यायश्चरकप्रतिसंस्कृतत्वेन स्वीकृता इति तु वृद्धवैद्यपरंपराऽजानमूलको
 जम एव । पूर्वोक्तसंदर्भादेतदपि निश्चेतुं मुशकं यत्-चरकाचार्येण संपूर्णमेवामिवेशतंत्रं प्रतिसंस्कृतं,
 दृढबलेन स्वसमये ततः कालवशाद्गुह्यता एव पूर्वोक्ता अध्यायाः संपूर्णतां नीता इति । अत एव दृढबलेन
 'नासाद्यन्तेऽमिवेशस्य तत्रे चरकसंस्कृते' इत्यत्र 'नासाद्यन्ते' (अधुना न प्राप्यन्ते) इत्येवोक्तं, न तु चर-
 केण न लिखिता इति । मया तु निर्णयसागरयन्त्रालमार्थं संपादिते चरकमूलपुस्तके असिंश्च सटीके पुस्तके
 चक्रपाणिदत्तस्वीकृत एवाध्यायक्रमोऽङ्गीकृतः ।

चरकतंत्रस्य प्राचीनव्याख्यासु सांप्रतमधोलिखिता व्याख्याः (संपूर्णा अपूर्णा वा) समुपलभ्यन्ते ।

१ भट्टारहरिचन्द्रविरचिता चरकन्यासनाम्नी व्याख्या । अस्या एकं पुस्तकमारम्भतः सूत्रस्थानस्था-
 ध्यायत्रयपर्यन्तं भट्टासनगरस्थे राजकीयप्राच्यपुस्तकागारे समुपलभ्यते । पुस्तकं चेदं सांप्रतं मुद्राप्यते रावल-
 पिण्डी (पंजाब) नगरस्थैरसन्मित्रैः पं. मत्तारामशास्त्री आयुर्वेदाचार्य इत्येतैः ।

२ जेजटाचार्यविरचिता निरन्तरपदव्याख्यानाम्नी टीका । अस्या एकं पुस्तकं चिकित्सास्थानादारभ्य
 सिद्धिस्थानपर्यन्तम् अन्तरान्तरा छुटितांशप्रचुरं समुपलब्धं भट्टासनगरस्थराजकीयप्राच्यपुस्तकागारात् ।

३ चक्रपाणिदत्तविरचिता आयुर्वेददीपिकाख्या व्याख्या ।

४ शिवदाससेनविरचिता तत्त्वचन्द्रिकाख्या व्याख्या । अस्या व्याख्याया एकं पुस्तकमारम्भात् सूत्र-
 स्थानस्य सप्तविंशतितमाध्यायपर्यन्तं समुपलब्धं मुंबईनगरस्थ रॉयल एशियाटिकसोसायटीपुस्तकालयात् ।
 करिप्यमाणे यत्ने इयं व्याख्या संपूर्णाऽप्युपलब्धुं शक्येतेति मे विश्वासः ।

समुपलब्धानां पूर्वोक्तव्याख्याग्रन्थानां निर्माणकालविषये किंचिदुक्तिर्नास्थाने भविष्यतीति मत्वा किंचि-
 द्विषेधते । भट्टारहरिचन्द्रस्य नामोल्लेखो दृश्यतेऽधोलिखितेषु ग्रन्थेषु—

यथा महाकविश्रीचाणभट्टविरचिते हर्षचरिते—

“पदबन्धोज्ज्वलो हारी कृतवर्णक्रमस्थितिः ।

भट्टारहरिचन्द्रस्य गद्यबन्धो नृपायते ॥”

(हर्षचरितं, प्रथमोच्छ्वासः श्लो० १२) ।

तथा वाक्पतिविरचिते गौडवहाख्ये प्राकृतकाव्ये छायायां—

“भासे ज्वलनमित्रे कुन्तिदेवे च यस्य रघुकारे ।

सौबन्धवे च बन्धे हारीचन्द्रे च ज्ञानन्दः ॥”

तथैव तीसटाचार्यविरचितचिकित्साकलिकाव्याख्यारम्भे तत्तुमुच्यन्तः—

“व्याख्यातरि हरिचन्द्रे श्रीजेजटनाम्नि सति सुधरेः

अन्यस्यायुर्वेदे व्याख्या धार्ष्ट्यं समावहति ॥”

तथैव विश्वप्रकाशकोपारम्भे भट्टारहरिचन्द्रान्वयो महेश्वरः—

“श्रीसाहसार्ङ्गनृपतेरनवधवैद्यविद्यातरङ्गपदमद्वयमेव विभ्रत् ।

यश्चन्द्रचारुचरितो हरिचन्द्रनामा खव्याख्यया चरकतन्त्रमलंकार ॥”

(विश्वप्रकाशकोषः, प्रथमः कान्तवर्गः, ५ श्लोकः) ।

अत्रोक्तः श्रीसाहसार्ङ्गनृपतिः विक्रमापरपर्यायो द्वितीयश्चन्द्रगुप्त इतीतिहासविदां मतम् । तस्य राज्य-
कालस्तु ख्रीष्टीयपञ्चमशताब्द्या मध्यभागः । अतो भट्टारहरिचन्द्रस्यापि स एव कालः । भट्टारहरिचन्द्रश्चायं
वाग्मटात् पूर्वमेव इति वाग्भट्टत्रैत्रेण तीसटसूनुना चन्द्रटेन कृतायाः सुश्रुतपाठशुद्धेरनुमीयते । तत्र ग्रन्थान्ते

“सौश्रुते चन्द्रटेनेह भिपक्तीसटसूनुना ।

पाठशुद्धिः कृता तत्रे टीकामालोक्य जैजटीम् ॥”

इति लिखितं दृश्यते । तीसटश्च वाग्भट्टसूरुरिति ‘कॅटलोग्स् कॅटलोगोरुच्’ नाम्नि ग्रन्थे डॉ० औफ्रेक्ट
गहोदयः । अस्मात् प्रमाणात् तथा मद्रासनगरस्वराजकीयप्राच्यपुस्तकागारादस्मामिर्लब्धे चरकस्य जेज्जट-
कृते व्याख्याने चिकित्सास्थानस्य प्रथमाध्यायान्ते (अन्यत्र च) “इति वाग्भट्टशिष्यस्य जेज्जटस्य कृतौ
निरन्तरपदव्याख्यायां चिकित्सितस्थाने रसायनाध्यायः समाप्तिमगमत्” इत्यस्माद्वाक्याच्च जेज्जटस्य वाग्भट्ट-
समकालीनत्वं सिध्यति । जेज्जटेन निरन्तरपदव्याख्याख्यायां चरकटीकायां मदात्ययचिकित्सितारम्भे
‘आचार्यप्रणीतश्चायमध्यायो भट्टारहरिचन्द्रेणैव सुविवृतः’ इत्युक्तत्वात् भट्टारहरिचन्द्रस्य वाग्भट्टसमकालीन-
जेज्जटपूर्वमेवत्वं सिद्धमेव । आसीच्चक्रपाणिदत्तसमयेऽपि परंपराप्राप्तेयं ख्यातिः यत्—भट्टारहरिचन्द्रो वाग्भट्ट-
पूर्वमेव इति । तथाहि—आयुर्वेददीपिकायां सूत्रस्थाने सप्तमेऽध्याये ‘माधवप्रथमे मासि’ इत्यादिश्लोकव्याख्यायां
चक्रपाणिः—“हरिचन्द्रेण तु ‘सहशब्दोऽयमकारान्तो मार्गशीर्षवचनस्तस्य सहस्य प्रथमे कार्तिके’ इति
व्याख्यातम् । तन्मतानुसारिणा वाग्भटेन चोक्तं ‘श्रावणे कार्तिके चैत्रे मासि साधारणे क्रमात्’ इत्यादि ।

भट्टारहरिचन्द्रेण खरनादसंहितायाः प्रतिसंस्कारः कृत इति आसीत् परंपराप्राप्ता जनश्रुतिरष्टाङ्गसंग्रह-
ध्याख्यातुरिन्द्रोः समये । तथाहि अष्टाङ्गसंग्रहव्याख्याने कल्पस्थानेऽष्टमेऽध्याये ‘निर्यूहे भेषजपलमुदकार्ध-
प्रस्येऽधिश्चित् पादशेषितमवतारयेत्’ इत्यस्य व्याख्याने इन्दुः—“वा च खरनादसंहिता भट्टारहरिचन्द्रकृता
(प्रतिसंस्कृता) श्रूयते, सा च चरकप्रतिबिम्बरूपैव लक्ष्यते, तत्रापि पठितं—‘कपायात् पदपलं पिबेत्’ इति ।
खरनादसंहिता चैयमष्टाङ्गहृदयव्याख्यातुररुणदत्तस्य हेमाद्रेश्च समये आसीत् समुपलब्धेति ताभ्यामुद्धृतेः
खरनादसंहितायाः शतशो वचनैरनुमीयते ।

जेज्जटस्तु भट्टारहरिचन्द्रादवाचीन इति मदात्ययचिकित्सिते ‘चरकाचार्यप्रणीतश्चायमध्यायो भट्टारहरि-
चन्द्रेणैव सुविवृतः’ इत्यत्र भट्टारहरिचन्द्रस्य नामग्रहणादेव प्रतीयते । वाग्भट्टस्य चायं समकालीन इत्युपरि
प्रदर्शितमेव । अतोऽर्थः कालो वाग्भट्टस्य स एव जेज्जटस्येति वक्तुं पार्यते । जेज्जटेन सुश्रुततन्त्रोपर्यपि
ध्याख्या विरचितेति उल्लेखमधुकोशकाराद्युद्धृतैः शतशस्तद्वचनैर्ज्ञायते ।

प्रसङ्गवशाद् वाग्भट्टसमयादिविषयेऽपि किञ्चिद्विचिन्त्यते । अष्टाङ्गसंग्रहः, अष्टाङ्गहृदयं चेति ग्रन्थद्वयं
वाग्भट्टविरचितत्वेन प्रसिद्धं समुपलभ्यते । तत्रैके अष्टाङ्गसंग्रहकारमष्टाङ्गहृदयकर्तारं च वाग्भट्टं भिन्नमेव
मन्यन्ते । असंमते तु अष्टाङ्गसंग्रहकर्ता अष्टाङ्गहृदयकर्ता च वाग्भट्ट एव । स च पूर्वं नानातन्त्रेभ्यो
वचनानि संगृह्य अष्टाङ्गसंग्रहं निर्ममे, तदनन्तरं तत एव सारमादाय अष्टाङ्गहृदयं चकार । एतच्च
स्पष्टमेवोक्तं वाग्भट्टैर्वाष्टाङ्गहृदयग्रन्थान्ते—

३ जर्मनदेशस्थितट्टिचिजनयुनिवर्सिटीपुस्तकालयात् प्राप्तमायुर्वेददीपिकाव्याख्यायाः संपूर्णं हस्तलिखित-
पुस्तकमशुद्धिवहुलम् । (चिकित्सास्थाने आरम्भतः सार्धद्वयाध्यायपर्यन्तमेव ।) अत्र पुस्तकस्य इन्द्रिय-
कल्पसिद्धिस्थानव्याख्यायाः संशोधने उपयोगो जातः ।

४ वीकानेरराजप्रासादपुस्तकालयादायुर्वेददीपिकाया हस्तलिखितं पुस्तकं चिकित्सास्थान (आरम्भतो-
ऽध्यायचतुष्टयं, श्लेषे च कासचिकित्सातादारभ्य समाप्तिपर्यन्तं) कल्पस्थान (मध्ये खण्डितं) सिद्धिस्थाना-
त्मकं वीकानेरनगरस्थैः भिषग्ल श्रीकेवलरामस्वामिमहोदयैरेखयित्वा प्रेषितम् ।

५-१ आयुर्वेददीपिकाव्याख्यासहितं प्रारम्भत इन्द्रियस्थानपर्यन्तं कलकत्तानगरस्थैः स्वर्गवासिभिः कवि-
राजश्रीहरिनाथविशारदमहोदयैः संपादयित्वा प्रसिद्धीकृतं मदीयपुस्तकालयसम् ।

२ उपर्युक्तपुस्तकस्यैव चिकित्सास्थानसारम्भतोऽध्यायत्रयं, कल्पस्थानं संपूर्णं, सिद्धिस्थानसारम्भतो
दशभाष्यापर्यन्तं नागपुरनगरस्थानामसस्तुहृदां वैद्यभूषण पं. गोवर्धनशर्मा छांगारणी इत्येतेषां
सकाशाह्वयम् ।

६ आयुर्वेददीपिकाव्याख्यासमेतं संपूर्णं निर्णयसागरयत्रालये मुद्रितं, नासिकक्षेत्रस्थैरसस्तुहृदिः वैद्य-
भूषण पं. वामनशास्त्री दातार इत्येतैः संपादितम् ।

७ स्वर्गवासिभिः कविराजश्रीगङ्गाधरकविरत्नमहोदयैर्विरचितया जल्पकल्पतरुव्याख्याया श्रीचक्रपाणि-
दत्तविरचितायुर्वेददीपिकाव्याख्याया च समेतं संपूर्णं कविराजश्रीनरेन्द्रनाथसेनगुप्तबलईचन्द्रसेनगुप्ताभ्यां
मुद्रापयित्वा प्रसिद्धीकृतम् ।

८ स्वर्गवासिभिः वैद्यरत्नकविराजश्रीयोगीन्द्रनाथसेनमहोदयैर्विरचितया चरकोपस्कारव्याख्याया समेतं
प्रारम्भतश्चिकित्सास्थानस्य त्रयोदशाध्यायपर्यन्तम् ।

९ मूलमात्रं हस्तलिखितं प्रारम्भतः कल्पस्थानपर्यन्तम्, अहमदाबादवास्तव्यानां स्वर्गवासिनामसस्तुहृदां
वैद्य रणछौडलाल मोतीलाल घोषा इत्येतेषां पुस्तकसंग्रहात् प्राप्तम् ।

१० मूलमात्रं हस्तलिखितं चिकित्साकल्पसिद्धिस्थानात्मकं वाराणसीनामसस्तुहृदां पं. रामशङ्करशर्मा
आयुर्वेदशास्त्राचार्य इत्येतेषां पुस्तकसंग्रहात् प्राप्तम् ।

११ श्रीशिवदाससेनविरचिततरुव्रजदीपिकाव्याख्याया हस्तलिखितं पुस्तकं प्रारम्भतः सूत्रस्थानस्य सप्त-
विंशतितमाध्यायपर्यन्तं मुंबईनगरस्थरौपल एशियाटिक सोसायटी पुस्तकालयात् प्राप्तम् ।

यैरुपरिनिर्दिष्टैर्महोदयैरादर्शपुस्तकप्रदानेन बहूपकृतमस्मिन् कार्ये तेषां तं महान्तमुपकारं स्मरं स्मरं
परःशतैर्धन्यवादैरभिनन्दयामि तान् ।

पूर्वोक्तानामादर्शपुस्तकानां साहाय्येन संदेहस्थले च तन्मन्तराणां व्याख्यानान्तराणां च साहाय्येन
पुस्तकस्यास्य संशोधने यथामतिं कृतो यत्नः । तथाऽपि चरकतंत्रस्यातिगहनत्वात् आयुर्वेददीपिकायाः समुप-
लब्धानामादर्शपुस्तकानामशुद्धिवाहुल्यात् चिकित्साकार्यव्यापृतस्य ममैतत्कार्ये यथेष्टसमयालभात् अत्रप्रमादा-
दिदोषाच्च जातानि स्वल्पानि गुणैकपक्षपातिभिः सुधीभिः क्षन्तव्यानि, सफलयितव्यश्च मयायं प्रयासो
अन्यस्यास्य पठनपाठनादिनेत्यभ्यर्थयते—

काल्यादेवीरोड,
मुंबई. घ. १९९१

भिषजामनुप्रो
यादवशर्मा ।

चरकसंहितायाः विषयानुक्रमणिका ।

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
१ सूत्रस्थानम् ।					
१ दीर्घजीवित्तयोऽध्यायः ।					
१-२ क्षीर्णजीवित्तीयोपक्रमः	१-३	६६ दोषाणां प्रशमनाः प्रकोपकाश्च	१८	१७-३३ अष्टाविंशतिर्व्यायवः	२५-२६
३-२२ आयुर्वेदाध्ययनार्थं भरद्वाजस्येन्द्रकाशे गमनम्	४-६	६७ प्रमानमेदेन द्रव्यमेदः	१९	३४-३५ अघ्यायार्थसंग्रहः	२७
२३-२६ इन्द्रेण भरद्वाजाय आयुर्वेदस्य प्रवचनम्	६-७	६८ उत्पत्तिमेदेन	२०	३६ चिकित्साहो वैद्यः	२८
२७-४० आयुर्वेदस्य भूतले प्रवचनम्	७-८	६९-६९ जाह्नमद्रव्यसंग्रहः	२०	३ आरग्वधीयोऽध्यायः ।	
४१ आयुर्वेदस्य लक्षणम्	८	७० पार्थिवद्रव्यसंग्रहः	२०	१-२ आरग्वधीयाभ्यायोपक्रमः	२७
४२ आयुषो लक्षणं पर्यायाश्च	८	७१-७२ चतुर्विधमौद्भिद्रद्रव्यम्	२०	३-१७ पञ्चदश कुष्ठहराः	२८
४३ अन्त्यवेदेभ्य आयुर्वेदस्य प्रकर्षः	८	७३ औद्भिद्रद्रव्यसंग्रहः	२०	प्रदेहाः	२७-२८
४४-४५ सामान्यविशेषयो- लक्षणम्	९-१०	७४-७६ जह्ममादिषु प्रशस्तानां द्रव्याणां सङ्ग्रहः	२०	१८-२० वातहराः पञ्च	२८
४६-४७ आयुर्वेदसाधिकरणम्	११	७७-७९ षोडशमूलिनीनां नामकर्मणी	२०	२१-२३ वातरज्जहरास्त्रयः	२८-२९
४८ द्रव्यसंग्रहः	११	८०-८५ एकोनविंशतिफलिनीनां	२०	२३-२४ शिरोरज्जहरौ द्वौ	२९
✓ ४८ चेतनाचेतनमेदेन द्रव्यस्य द्विविध्यम्	११	८६-८७ चतुर्विधमहाभेदानां	२०	२५ पार्थक्यमाहर एकः	प्रदेहः
४९ गुणाः कर्माणि च	१२	८८-९१ पञ्चविधलवणानां	२१	२६-२७ निर्वाणौ द्वौ	प्रदेहौ
५० समवायस्य लक्षणम्	१२	९२-१०४ अष्टविधमूत्राणां	२१	२८ शीतहर एकः	प्रदेहः
५१ द्रव्यस्य	१३	१०५-११३ अष्टविधशीरानां	२२	२८ एको विषहरः	२९
५१ गुणस्य	१३	११४-११५ क्षीराश्रयास्त्रयो घृशा- लेषां कर्म च	२२	२९ स्वयंपोषस्वेदहर एकः	३०
५२ कर्मणः	१३	११६-११९ स्वगाश्रयास्त्रयो घृशा- लेषां कर्म च	२२	२९ शरीरदोर्गन्धहरः	३०
५३ आयुर्वेदस्य कार्यं (प्रयोजनं)	१४	११९-१२३ ओषधीनां नामरू- पयोगज्ञाने गुणाः	२२	३१ अघ्यायार्थसंग्रहः	३०
५४ व्याधीनां त्रिविधो हेतुसंग्रहः	१४	१२४-१३२ औषधानां नामरू- पयोगज्ञाने दोषाः	२३	४ षड्विरेचनशततीयोऽध्यायः ।	
५५ व्याधीनां द्विविध आश्रयः	१५	१३३ निपत्रुभूयोः कर्तव्यम्	२३	१-२ षड्विरेचनशततीयोपक्रमः	३१
५५ आरोग्यस्य हेतुः	१५	१३४ युक्तस्य भैषज्यस्य लक्षणम्	२३	३ षड्विरेचनशततीयोऽध्याय- हेतु कथनम्	३१
५६ आत्मनो लक्षणम्	१५	१३५ निपत्रुक्तस्य लक्षणम्	२३	४ षड्विरेचनशततानि	३१
५७ त्रिविधः शारीरदोषसंग्रहः	१६	१३६-१४० अघ्यायार्थसंग्रहः	२३	५ षड्विरेचनशततानि	३१
५७ द्विविधो मानसदोषसंग्रहः	१६	२ अपामार्गंतण्डुलीयोऽध्यायः ।		६ पञ्च कथायोनयः	३१
५८ दोषाणां प्रशमनोपायाः	१६	२ अपामार्गंतण्डुलीयोऽध्यायोपक्रमः	२४	७ पञ्चविधं कथायकस्वनम्	३१
५९ वायोऽगुणास्त्रप्रशमनानि च	१६	१-२ अपामार्गंतण्डुलीयोऽध्यायोपक्रमः	२४	७ स्वरघातीनां लक्षणानि	३१
६० पित्तस्य गुणास्त्रप्रशमनानि च	१६	३-६ शिरोविरेचनद्रव्याणि	२४	७ स्वरघातीनां बलतारतम्यम्	३१
६१ श्लेष्मणो गुणास्त्रप्रशमनानि च	१७	७-८ वसनद्रव्याणि	२४	८ पञ्चाशन्महाकथायानां संग्रहेण विवरणम्	३१
६२-६३ विकारानां विनिवर्तने उपायाः	१७	९-१० विरेचनद्रव्याणि	२४	९ पञ्चकथायशतानां विवरणम्	३१
६४ रसस्य लक्षणं, विरोधे प्रख्याद्य	१८	११-१३ आस्थापनद्रव्याणि	२५	९ जीवनीयो दशकरो महाकथायः	३२
६५ रसानां संग्रहः	१८	१४ अनुवाचनद्रव्याणामास्था- पनद्रव्येष्वतिदेशः	२५	९ वृद्धणीयो	३२
		१५ पञ्चकर्मतः प्राकृतव्यम्	२५	९ लेटनीयो	३२
		१६ सुकित्तानस्य गुणाः	२५	९ मेदनीयो	३२
				९ सन्धानीयो	३२
				९ दीपनीयो	३२
				१० वर्यो	३२

विषयः	पृष्ठाङ्कः
४१-४८ शरभर्या	४८
४९-५० ओक्तसारम्यस्य लक्षणम्	"
५१ अध्यायार्थसंग्रहः	४९

७ नवेगान्धारणीयोऽध्यायः ।

१-३ नवेगान्धारणीयाध्यायोपक्रमः	४९
३-४ येषां वेगान्न धारयेत्	"
५-७ मूलनिग्रहे दोषास्तच्चिकित्सा च	"
८-९ पुरीषवेगविधारणे	"
१०-११ शुक्रं प्रतिहते	"
१२-१३ वातनिग्रहे	"
१४-१५ छर्दिनिग्रहे	"
१६-१७ क्षवयुधिधारणे	"
१८ उद्वारनिग्रहे	"
१९ जृम्भानिग्रहे	"
२० शुद्धेणनिग्रहे	"
२१ पिपासानिग्रहे	"
२२ बाष्पनिग्रहे	"
२३ निद्राविधारणे	" ५०
२४-२५ ध्रमनिःश्वासधारणे	"
२६-२९ येषां वेगाः सर्वथा धारणीयाः	"
३० साहस्यदीर्घानि वेगधारणे गुणाः	"
३१ व्यायामस्य लक्षणम्	"
३२ व्यायामस्य गुणाः	"
३३ अतिव्यायामे दोषाः	" ५१
३४ अन्यानपि यान्तिमानं न सेवेत्	"
३५ वेपामतिमात्रसेवने दोषाः	"
(१-२) व्यायामान्दी	"
३६-३७ हिताहितसेवनवर्जनक्रमः	"
३८ क्रमेण हितसेवनाहित- स्वागे गुणाः	" ५२
३९-४० घटा अनादुरा अनादुराश्च मानवाः	"
४० वेदप्रकृत्यैर्लक्षणम्	"
४१ स्वस्थस्य घनसर्वैरपि सालम्बं प्रशस्तं	"
४२ मलाशयानि	" ५३
४३ मलानां क्षयशुद्धौर्लक्षणम्	"
४४ तज्जानां व्याधीनां क्रियाक्रमः	"
४५ स्वस्थवृत्तवैपरी हेतुः	"
४६-५० निजविकाराणामनुपत्तौ निधिः	"

विषयः	पृष्ठाङ्कः
५१-५२ आगन्तुरोगाणामुत्पत्तौ कारणम्	५४
५३-५४ आगन्तुविकाराणामनुपत्तौ विधिः	"
५५ रोगाणामनुपत्तौ उत्पन्नानां च शान्तये कारणम्	"
५६-५७ के नरा वर्याः	"
५८-५९ के नराः सेव्याः	"
६० हितसेवने प्रयतितव्यं	"
६१ दधिसेवने नियमाः	"
६२ दधिसेवनविधीनामपालने दोषाः	"
६३-६६ अध्यायार्थसंग्रहः	५५

८ इन्द्रियोपक्रमणीयोऽध्यायः ।

१-२ इन्द्रियोपक्रमणीयोपक्रमः	५५
३ पक्षेन्द्रियादीनां परिगणनम्	"
४ मनसो लक्षणम्	"
५ एकस्मिन् पुरुषे मनसोऽनेकव- दामसि कारणम्	"
६ पुरुषस्य सारिकादिब्य- पदेशो हेतुः	" ५६
७ मनःपुरःमराणामिन्द्रियाणां मर्यमहणे सामर्थ्यम्	"
८ पक्षेन्द्रियाणि	"
९ पक्षेन्द्रियद्रव्याणि	"
१० पक्षेन्द्रियाधिष्ठानानि	"
११ पक्षेन्द्रियार्थाः	"
१२ पक्षेन्द्रियबुद्ध्यः	"
१३ अध्यायमन्वयगुणानां संग्रहः	५७
१४ पाद्यभौतिकानामपि चक्षुरादीनां तेजसत्त्वादिब्यपदेशो हेतुः	"
१५ समनस्कानामिन्द्रियाणां प्रकृतिविकृतिहेतवः	"
१६ मनसो मद्राधविषयाः	"
१७ समनस्कानामिन्द्रियाणां प्रकृतिभावे स्थापने उपायाः	" ५८
१८ सदृस्तानुष्ठाने हेतुलीमद्य	"
१९ अनुष्ठयानि सदृस्तानि	"
१९-२७ अननुष्ठयान्यसदृस्तानि १९, ६०	"
२८-२९ आत्मनः शुभाशसनप्रकारः	"
३०-३४ अध्यायार्थसंग्रहः	६१
इति स्वस्थवृत्तचतुष्टयः ।	

विषयः	पृष्ठाङ्कः
९ खड्गाकचतुष्पादोऽध्यायः ।	
१-२ खड्गाकचतुष्पादोपक्रमः	६१
३ विक्रिसायाः पादचतुष्टयम्	"
४ रोमाशोम्यथोर्लक्षणम्	" ६२
५ चिकित्साया लक्षणम्	"
६ वैद्यस्य गुणाः	" ६३
७ द्रव्याणां	"
८ परिचारकस्य	"
९ धातुरस्य	"
१०-१४ पादचतुष्टये वैद्यस्य प्रथामत्वे हेतुः	"
१५-१७ अन्नचिकित्सकस्य दोषाः	"
१८ प्राज्ञचिकित्सकस्य गुणाः	"
१९-२३ सदैवस्य लक्षणम्	" ६४
२४-२५ वैद्यस्य कर्तव्यम्	"
२६ भूतेषु चतुर्विधा वैद्यवृत्तिः	"
२७-२८ अध्यायार्थसंग्रहः	६५

१० महाचतुष्पादोऽध्यायः ।

१-२ महाचतुष्पादाध्यायोपक्रमः	६४
३ चतुष्पादं मेपजमलमारो- भ्यामेत्याश्रेयकृता स्थापना	"
४ मैत्रेयकृता मेवजामेवजयो- स्तुल्यत्वात्प्रतिपादने चेष्टा ६४, ६५	"
५ तत्र सनाधानमानयेकतम्	६५
६ चिकित्सासूत्रम्	" ६६
७ चिकित्सायां यशोत्वात्मे कारणम्	"
८ असाध्यरोगचिकित्सायां हानिः	"
९-१० रोगानां साध्यासाध्यवैशिष्ट्ये पुनर्विभागः	"
११-१३ सुखसाध्यस्य लक्षणम्	"
१४-१६ कृच्छ्रसाध्यस्य	"
१७-१८ नाश्यास्य	" ६७
२० प्रत्याश्रेयस्य	"
२१-२२ रोगस्य साध्यासाध्यज्ञान- प्रयोजनं	"
२३-२४ अध्यायार्थसंग्रहः	"

११ तिसैवणीयोऽध्यायः ।

१-२ तिसैवणीयाध्यायोपक्रमः	६७
३ तिस्र एषणाः	"

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
४-प्रथमा प्राणैषणा	... २६८	४ वायोर्गुणाः	... ७९	१९ ज्ञेहपाने कालमेदोऽधिकारि-	
५ द्वितीया धनैषणा	... ११	५ वायोः प्रकोषणानि	... ११	नेदस्य	... ८३
६ तृतीया परलोकैषणा	... ११	६ वायोः प्रशमनानि	... ११	२०-२१ तत्रियमापाकमे दोषाः	८३
७-१६ आत्मपरलोकाल्लि- प्रतिपादन	... ७०	७ प्रकोषणप्रशमनानि कथं वायुं प्रकोषयन्ति प्रशमयन्ति च	११	२२ ज्ञेहस्यानुपातनम्	... ११
१७ परीक्षायाऽथातुर्विध्यम्	... ११	८ शरीरचरत्साकुपितस्य वायोः कर्माणि	... ११	२३-२८ ज्ञेहस्य चतुर्विधातिः प्रविचारणाः	... ११
१८-१९ आतस्य लक्षणम्	... ११	८ शरीरचरत्स्य कुपितवायोः कर्माणि	... ११	२९-३० ज्ञेहस्य त्रिविधा मानाः	११
२० प्रलक्षस्य	... ७१	८ प्रकृतिभूतस्य लोकेषु चरतो वायोः कर्माणि	... ११	३०-३२ उत्तमज्ञेहमानार्हाः पुरुषाः	११
२१-२३ अनुमानस्य	... ७१	८ लोकेषु चरतः कुपितवायोः कर्माणि	... ११	३३-३४ उत्तमज्ञेहमानाया गुणाः	११
२३-२४ सुकैर्लक्षणम्	... ७१, ७२	८ वायोः प्रभावः	७१-८०	३५-३६ मध्यमज्ञेहमानार्हाः पुरुषाः	८४
२६ प्रमाणप्रकरणोपसंहारः	... ८२	९ अत्र मरीचिकृता विप्रतिपत्तिः	८०	३७ मध्यमज्ञेहमानाया गुणाः	... ११
२७-२९ आत्मवाक्यद्वारा पुनर्भवस्य प्रतिपादनम्	११	१० वायौविदुक्तं तत्र समापनं	८०	३८-३९ हसज्ञेहमानार्हाः पुरुषाः	... ११
३० प्रलक्षेण	... ७३	११ शरीरान्तर्गतस्य कुपिताकुपि- तस्य पित्तस्य शुभाशुभ- फलम्	... ११	४० हसज्ञेहमानाया गुणाः	... ११
३१ अनुमानेन	... ११	१२ शरीरान्तर्गतस्य कुपिताकु- पितस्य श्लेष्मणः शुभाशुभ- फलम्	... ११	४१-४३ घृतपातार्हाः	... ११
३२ युज्यते	... ११	१३-१५ सर्वेषामेव वातपित्तश्ले- ष्मणां प्रमुलमिति आनेवष्टतं समापानम्	८०, ८१	४४-४६ तैलपातार्हाः	... ११
३३ सिद्धे पुनर्भवे धर्माचरणम- वश्यं कर्तव्यं	... ११	१६ अध्यागार्यसंगमदः	... ८१	४७-४९ दद्यापानार्हाः	... ११
३४ घात निकृष्टि	... ७४	इति निर्देशचतुष्टकः ।		५० मज्जापातार्हाः	... ११
३५ घ्नय उपसम्भवाः	... ११	१३ ज्ञेहाध्यायः ।		५१ ज्ञेहस्य प्रकथः	... ११
३६ त्रिविधं बलं	... ११	१-२ ज्ञेहाभ्यस्योपक्रमः	... ८१	५२ ज्ञेहपाने पूर्वकर्म	... ११
३७ शीघ्रापतनानि रोचस्य	... ११	३-८ ज्ञेहमपिहृत्वाग्निवेशस्य प्रश्नाः	११	६१ संतोषनस्यतमज्ञेहयोः पायकालः	११
३८ असात्त्व्येन्द्रियार्थवैभोग- स्वेकस्त्वैवै युक्तिः	... ७५	९ ज्ञेहस्य त्रिविधा योनिः	... ११	६२-६४ ज्ञेहपीते हिताहितम्	११
३९-४१ अनौगादियोगमिष्यायोग- युक्तस्य कर्मयोः सङ्गम्	७६	१० स्वामरज्ञेहस्याध्यायः	... ११	६५-६९ यदुत्कृष्टोष्टमोर्लक्षणम्	११
४२ ,, फालस्य	... ११	११ जाग्रतज्ञेहसाध्यायः	... ८२	७०-७२ ज्ञेहपाने लुण्णोपपद- विचित्रता	... ८५, ८६
४३ आद्यतनोपसंहारः	... ११	१२ तिलनैलस्य गुणाः	... ११	७३ ज्ञेहावीर्ये कर्तव्यम्	... ८६
४४ सर्वेषामेव वस्तुनां भावा- भावी योगाप्येक्षिणी	... ११	१२ एरुष्टतैलस्य ,,	... ११	७५-७६ ज्ञेहविचित्रमज्ञेह दोषाः	११
४५ त्रयो रोगाः	... ११	१३ सर्पिषः सर्वज्ञेहोत्तमत्वं	... ११	७७-७८ ज्ञेहव्यापत्तौ चिकित्सा	११
४६-४७ मानसव्याधिः प्रतिहारः	७७	१४ घृतस्य गुणाः	... ११	७९ ज्ञेहव्यापत्तौ हेतवः	... ११
४८-४९ त्रयो रोगमार्गाः	... ११	१५ तैलस्य ,,	... ११	८० संतोषने ज्ञेहे वृत्तिः	... ११
५०-५३ त्रिविधा निवृत्तः	... ११	१६ बघायाः ,,	... ११	८१ संशयने ज्ञेहे वृत्तिः	... ११
५४ त्रिविधोपपन्नम्	... ११	१७ मज्जायाः ,,	... ११	८२ ज्ञेहविचारणाया विवक्षाः	... ११
५५ त्रिविधा चिकित्सा	... ७८	१८ जङ्गुमेदे ज्ञेहपाने ज्ञेदः	... ११	८३-९० ज्ञेहानां प्रविचारणमितिः	११
५६-६३ प्राज्ञाप्रयोगिनोर्लक्षणम्	११			८९ कृष्णार्थानां ज्ञेहने वर्जनीय- द्वयानि	... ८७
६४-६५ अध्यागार्यसंगमदः	... ११			९१-९५ कृष्णार्थानां ज्ञेहजनकारः	११
१२ घातफलाकलीयोऽध्यायः ।				९६-१०० अतिमादया रक्षया च ज्ञेहवेदने दोषा	... ११
१-३ वातकामरुणीयोपक्रमः	७८				
३ जङ्गुमेदिहस्य महर्षिणा परारतं प्रथाः	... ११				

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
९८ लवणोपहितज्वेदगुणाः	... ८७	१५ उपकल्पनीयोऽध्यायः ।		३४ चिकित्साया लक्षणम्	... ९८
९९ ज्वेदखेदादीनां क्रमः	... "	१-२ उपकल्पनीयाध्यायोपक्रमः	९२	३५-३६ चिकित्सायाः प्रयोजन	" "
१०० अध्यायार्थसंग्रहः	... "	३-५ वमनादिकर्मणः प्राक् संभारो- पकल्पनस्य प्रयोजनम्	९२, ९३	३७-३८ चिकित्साप्राप्तस्य गुणाः	" "
१४ खेदाध्यायः ।		६-७ उपकल्पनीयाः संभाराः	९३	३९-४१ अध्यायार्थसंग्रहः	... ९९
१-२ खेदाध्यायोपक्रमः	... ८७	८ वमनस्य पूर्वकर्म	... ९४	इति कल्पनावतुष्कः ।	
३-५ खेदगणाः	... "	९ वमनविधिः	... "	१७ कियन्तःशिरसीयोऽध्यायः ।	
	८८	१० संशोधन(वमन)स्य मात्रा	" "	१-२ कियन्तःशिरसीयोपक्रमः	९९
	"	११, १२ पीते वमनोपपद्ये कर्तव्यं	" "	३-४ शिरोरोगादिविषये धमिवि- शस्य प्रथाः	... "
	"	१३ वमनस्यायोगसम्यग्योगाति- योगलक्षणानि	... "	५-७ आत्रेयस्य उत्तरम्	... "
	"	१३ वमनायोगातियोगजा उपद्रवाः	... ९५	८-११ शिरोरोगानां निदानं संप्राप्तिय	... "
	"	१४-१५ वमनस्य योगे पक्षा- त्कर्म	... "	१२ अज्ञेयु शिरसः प्राधान्यम्	" "
	"	१६ वमितस्याप्तसंज्ञनक्रमः	" "	१३-१४ शिरोरोगानां नामाणि	९९-१००
	८९	१७-१८ विरेचनविधिः	९५-९६	१५-२१ घातजशिरोरोगस्य निदानलक्षणं	१००
	"	१९-२१ संभारोपकल्पनासमर्थानां संशोधनप्रकारः	... ९६	२२-२३ पित्तजशिरोरोगस्य	" "
	"	२२ संशोधनकरणे गुणाः	... "	२४-२५ कफजशिरोरोगस्य	" "
	"	२३-२५ अध्यायार्थसंग्रहः	... "	२६ त्रिदोषजशिरोरोगस्य	" "
	"			२७-२९ किमिजशिरोरोगस्य	" "
	"			३०-३१ वातजहृद्रोगस्य	" "
	"			३२-३३ पित्तजहृद्रोगस्य	" "
	"			३४-३५ कफजहृद्रोगस्य	" "
	"			३६ संनिपातजहृद्रोगस्य	" "
	"			३७-४० किमिजहृद्रोगस्य	" "
	"			४१-४४ दोषमानविकल्पना द्विपष्टिमेदाः	१००, १०१
	"			४५-६१ दोषाणां वृद्धिस्य- कृतविकल्पलक्षणानि	१०१, १०२
	९१			६२ दोषाणां वृद्धिस्यसाम्य- लक्षणानि	१०२
	९१			६३ अशदशक्याणां गणना	" "
५०-५१ कूपखेदस्य	" ... "	२२-२३ संशोधनानन्तरं पथ्यम्	" "	६४ रसस्यस्य लक्षणम्	... १०३
५२-५४ कुटीखेदस्य	" ... "	२४-२५ संशोधनस्यावियोगा- योगसोः प्रतिकारः	... "	६५ रक्तस्यस्य	" ... "
५५ भूखेदस्य	" ... "	२६ ज्वेददिकर्मस्यविधिना सिद्धिवेद्यु साधनम्	... "	६५ मांसस्यस्य	" ... "
५७-५८ कृमिकाखेदस्य	" ... "	२७-२८ पातूना वैषम्ये हेतुः	" "	६६ मेदःस्यस्य	" ... "
५९-६० कूपखेदस्य	" ... "	२९-३० चिकित्साया प्रयोजनविषये धमिविज्ञस्य प्रथाः	... १८	६७ बस्त्रस्यस्य	" ... "
६१-६३ होलकखेदस्य	" ... ९२	३१-३३ आत्रेयकृत तत्समापानं	" "	६८ मज्जस्यस्य	" ... "
६४ निरसिलेवो दशविधः	" ... "			६९ शुक्रस्यस्य	" ... "
६५-६६ प्रकारान्तरेण पक्षिण- खेदः	" ... "			७० पुरीषस्यस्य	" ... "
६७ सिलेन यत् कार्म	" ... "			७१ मूत्रस्यस्य	" ... "
६८-७१ अध्यायार्थसंग्रहः	" ... "				

विषय	पृष्ठाङ्क	विषय	पृष्ठाङ्क	विषय	पृष्ठाङ्क
४(४) पत्र पाण्डुरोगा	... ११०	५ सर्वैवामपि विकाराणां प्रेरणम् (प्रयोजकनिमित्तम्)	११२	१८-१९ समर्पणप्रमाणस्य	
४(५) ,, उन्मादा	... "	६ सर्वै रोगा परस्परमनुबन्धन	... ११३	प्रशस्तता	... ११४
४(५) चक्षारोगाभ्यां	... "	७ आगन्तुनिशमोर्लक्षणतो भेद	... "	२० स्थूलकृतयो कर्षणवृद्धौ यथा कार्ये	...
४(५) चक्षारोगाभ्यां	... "	८ शरीरे दोषाणां स्थानविभाग	...	२१-२८ अतिस्थौल्यस्योपक्रम	...
४(५) ,, प्रतिद्वयाः	... "	९ वातपित्तश्लेष्मणां प्रकृति-मूलाणां विकृतानां च कर्म	...	२९-३३ अतिकार्ये प्रतिकार	११८
४(५) ,, मुखरोगा-	... "	१० सामान्यजा नानात्मजाश्च विकारा	...	३४ चक्षुषेण स्थौल्यकरा भावा	...
४(५) ,, मूत्रणीदोषा	... "	११ अक्षीवेर्वातविकाराणां गणना	...	३५ निद्राया कारणम्	...
४(५) ,, मदा	... "	१२ वायोरात्मरूपसलक्षण-कर्माणि	... ११४	३६ निद्राया फलम्	...
४(५) ,, मूत्रार्था	... "	१३ कुपितस्य पायोपक्रम	...	३७-३८ अकालेऽतिप्रवृत्त्यां सेवि-ताया निद्राया दोषा	...
४(५) ,, शोषा	... "	१४ चर्वादिशत पित्तविकाराणां गणना	...	३९-४३ येषा दिवानिद्रा हिता	...
४(५) चत्वारि क्लेशानि	... "	१५ पित्तस्थानरूपसलक्षण-कर्माणि	११४-११५	४४ शीघ्रेतरौ ऋतुपु दिवानिद्राया प्रतियेष	...
४(६) त्रय दोषा	... "	१६ कुपितस्य पित्तस्योपक्रम	११५	४५ केषा दिवानिद्रा सर्वदा अहिता	...
४(६) नीलि क्लेशानि	...	१७ विशते श्लेष्मविकाराणां गणना	...	४६-४९ अहितदिवानिद्राया दोषा	...
४(६) त्रिविध रक्तपित्तम्	...	१८ श्लेष्मण आत्मरूपसलक्षण-कर्माणि	...	५० रात्रिजागरणदिवानिद्राया नप्रचलायितानां गुणा	११९
४(७) द्विविधो ज्वर	...	१९ कुपितस्य श्लेष्मण उपक्रम	...	५१ स्थौल्यकार्ययोः सप्ताहार-हेतुत्वम्	...
४(७) ,, व्रण	...	२०-२२ विकृतायां रोगभेदजादि-ज्ञानस्योपयोगिता	...	५२-५४ निद्रानाशे प्रतिकार	...
४(७) ,, आयाम	...	२३-२५ अध्यायार्थेषुप्रह इति रोमचतुष्क ।	...	५५-५६ अतिनिद्रायां प्रतिकार	...
४(७) द्विविधा गुध्रसी	...	२६ अष्टौनिन्दतीयोऽध्यायः ।	...	५७ निद्रानाशस्य हेतु	...
४(७) ,, कामला	...	२७-२८ अष्टौनिन्दतीयाध्यायोपक्रम	... ११६	५८ निद्रानाशस्य हेतु	...
४(७) द्विविधनामम्	...	३ अष्टौ निन्दिता पुरुषा	...	५९ लघुनस्य लक्षणम्	...
४(७) द्विविध वातरूपम्	...	४ अतिस्थूलस्य दोषा	...	१० वृद्धस्य	...
४(७) द्विविध अक्षारोग	...	५-८ तेषामेव पुनराख्यान श्लेषेण	...	१० दक्षिणस्य	...
४(८) एक ऊर्ध्वस्थ	...	९ अतिस्थूलस्य लक्षणम्	... ११७	११ श्वेतस्य	...
४(८) ,, सन्ध्यास	...	१०-१२ अतिकार्यस्य निदानम्	...	११ श्वेतस्य	...
४(८) ,, मदागद	...	१३-१४ अतिकृशस्य दोषा	...	१२ स्यामस्य	...
४(८) विशति किमिजातय	...	१५ अतिकृशस्य लक्षणम्	...	१२-१३ लघुनद्रव्याणि	...
४(९) ,, प्रमेहा	...	१६ अतिस्थूलातिकृशयोर्विकि-रत्कारक	...	१३-१४ वृद्धप्रव्याणि	...
४(९) विशतिर्योनिव्यापद	११०-१११	१७ स्थूलकृतयो वृत्तस्य प्राधान्ये	...	१४-१५ लक्षणद्वयगणि	...
५-६ सर्वैवामेव विकाराणां बाह्यादि जलनिर्देश	... १११	बुद्धि	...	१५ लघुनद्रव्याणि	...
७ निजागन्तवो परस्परानुबन्धित्व	११२			१६ श्वेतनद्रव्याणि	...
८-९ अध्यायार्थसमह	...				

२० महाराठीनाध्यायः ।

१-२ महाराठीनाध्यायोपक्रम	... ११२
३ चत्वारो रोगा	...
३ रक्तसामान्यादोषामेकत्वम्	...
३ आगन्तुनिजविभागद्वैविध्यम्	...
३ द्विविध रोगाणामधिष्ठानम्	...
३ रोगाणामपरिदक्षयेवत्वम्	...
४ आगन्तुविकारस्य कारणानि	...
४ निजविकारस्य	...

विषयः	पृष्ठाङ्कः
१७ स्वप्ननद्रव्याणि ...	१२०
१८ लङ्घनस्य प्रकारभेदाः ...	१२१
१९-२४ भिन्नप्रकारस्य लङ्घनस्याधि- कारणः ...	”
२५ बृंहणं मांसम् ...	”
२६-२८ बृंहणीयाः बृंहणीयानि च ...	”
२८-३० रूक्षणीयाः रूक्षणीयानि च ...	”
३१ श्रेहाः श्रेहनीयाश्च ...	”
३१ खेदाः खेदनीयाश्च ...	”
३२ स्वप्ननद्रव्याणि ...	”
३३ स्वप्ननीयाः पुराणाः ...	”
३४-३७ लङ्घनस्य कृतातिवृत्त- लक्षणम् ...	”
३८ बृंहणस्य ...	”
३९ रूक्षणस्य ...	”
३९-४० स्वप्ननस्य ...	१२३
४१ लङ्घनादीनां पण्यमाकृतानां लक्षणस्य समासेनोपदेशः ...	”
४२-४३ अर्धकपयस्वेऽधुपकमाणां षट्त्वे बुद्धिः ...	”
४४ अध्यायार्थसंग्रहः ...	”

२३ संतर्पणीयोऽध्यायः ।

१-२ संतर्पणीयाध्यायोपक्रमः	१२२
३-४ संतर्पणनिमित्तानि ...	”
५-७ संतर्पणजा रोगाः ...	”
८-२५ तत्र प्रतिकारः	१२२, १२३
२६-२९ अपतर्पणस्य रोगाः	”
३० तत्र प्रतिकारः	”
३१ सद्यःशोणस्य विक्रितत्वाक्रमः	”
३१-३३ विरूपवत्स्य	”
३४-३९ केचित्तर्पणरोगाः	१२३-१२४
४० अध्यायार्थसंग्रहः	१२४

२४ विधिदोषित्तीयोऽध्यायः ।

१-२ विधिदोषित्तीयो- ध्यायोपक्रमः ...	१२४
३ विभिन्ना ज्ञातं शोणितं दृष्टं भरति ...	”
४ दृष्टस्य शोणितस्य फलम्	”
५-१० शोणितप्रवृत्तिनिदानम् ...	”

विषयः	पृष्ठाङ्कः
११-१६ शोणितज्ञानां रोगाणां निर्देशः ...	१२४
१७ अनुक्तानां शोणितज्ञानां रोगाणां संग्रहः ...	१२५
१८-१९ शोणितरोगेषु क्रियाक्रमः	”
२०-२१ वातादिदुष्टशोणितस्य लक्षणम् ...	”
२२ विशुद्धस्य शोणितस्य लक्षणम् ...	”
२३ सुतरफसाक्षपानविधिः ...	”
२४ विशुद्धरफस्य पुरुषस्य लक्षणम् ...	”
२५-२९ मद्गूर्च्छासंन्यासानां संप्राप्तिः ...	”
३०-३३ पातजादिभेदेन मद्स्य लक्षणम् ...	१२६
३४ शोणितमद्यविषयज्ञानमपि मदानां वातादिजेष्वन्तर्भावः ...	”
३५-३९ वातजादिभेदेन मूर्च्छास्य लक्षणम् ...	”
४० संन्यासाग्नमद्गूर्च्छास्यो- भेदः ...	”
४३ संन्यासस्य संप्राप्तिः ...	”
४४ संन्यासस्य लक्षणम् ...	”
४५-५३ संन्यासस्योपक्रमः ...	”
५४-५८ मद्गूर्च्छास्यो- पक्रमः	१२६, १२७
५९-६० अध्यायार्थसंग्रहः ...	१२७
इति धोऽध्यायवसुष्कः ।	

२५ यज्ञःपुरुषीयोऽध्यायः ।

१-२ यज्ञःपुरुषीयोपक्रमः ...	१२७
३-२५ पुरुषमात्रयं चाधि- श्रुत्वा धमेतानां महर्षीनां विश्रान्ताः	१२७, १२९
२६-२९ तत्र प्रथमपुत्रतं समाप्तम् ...	”
३०-३४ दिवादिताद्वारजागस्य लक्षणम्	१२९, १३०
३५-३७ आहारविधिविशेषाणां लक्षण- तोऽप्यद्वयस्य व्याख्यानम्	१३०
३८ प्रथमैव शिशुमनानाहार- द्रव्याणां निर्देशः	१३०, १३१

विषयः	पृष्ठाङ्कः
३९ प्रकृत्वैवाहितमानामाहार- द्रव्याणां निर्देशः ...	१३१
४० अध्यायार्थसंग्रहः	१३१, १३२
४१-४४ तेषां विक्रितस्याया- सुपयोगः ...	१३३
४५ पय्यापयस्योर्लक्षणम् ...	”
४६-४७ द्रव्याणां मानादिज्ञानस्य प्रयोजनम् ...	”
४८-४९ धान्यादयो नव आसवयो- नयः ...	१३४
४९ पथ्यतमानामासवानां चतुर्षीतिनिर्देशः ...	”
४९ आसवशब्दस्य निरुक्तिः ...	”
४९ आसवानां बहुविधो विकल्पः संस्कारश्च ...	”
४९ यमार्हं संयोगसंस्कारसंस्कृ- तानामासवानां स्वकर्मकरत्वम्	”
५० आसवानां साधारणगुणाः	१३५
५१ अध्यायार्थसंग्रहः ...	”

२६ आग्नेयमद्गूर्च्छास्योऽध्यायः ।

१-२ आग्नेयमद्गूर्च्छास्यो- ध्यायोपक्रमः ...	१३५
३-८ महर्षीनां धर्मितो रथाहार- विनिधये कथा ...	”
९ षडेव रथा इति आग्नेय- कृतो विधयः ...	१३६
१० सर्वद्वयं पाद्यौष्ठिकं ...	१३८
१० सधेतनावद्वयेतनं येति द्विदिपम् ...	”
१० द्रव्याणां गुणाः कर्म च ...	”
११ पार्थिवदिग्भेदेन द्रव्याणां लक्षणं गुणानि ...	”
१२ सर्वैरग्नेय द्रव्याणामोपपत्ते- रुक्तिः ...	”
१३ मद्गूर्च्छास्योऽधिष्ठाणशब्दो- पायकत्वात् लक्षणम् ...	”
१४-२२ द्रव्याणां रथद्वारेण त्रिवि- धयो भेदः	१३५, १४०
२३-२४ रथाशुभकृतानया द्रव्याणां भेदोऽनुवृत्तयेः ...	१४०
२५-२६ रथविश्रान्तयोर्गुणः	”
२७ रथविश्रान्तत्वस्य प्रयोजनम्	”

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
२८ रसानुरसयोर्लक्षणम् ...	१४१	८५-१०१ अद्वितीयाहारस्य लक्षणम्	१५०, १५१	२६ कुलरसस्य गुणाः	१५५
२९-३० परादीनां गुणानां निर्देशः	१४१	१०२-१०३ विषदाहारानिमित्तानां व्याधीनां निर्देशः	१५१	२७ मज्जकस्य	१५५
३१-३५ परादिगुणानां लक्षणम्	१४१	१०४-१०५ विषदाशनजानां व्याधीनां प्रतीकारः	१५१	२८ चण्डमसूररसविष्कारहेतूनां साधारणगुणाः	१५५
३६-३७ द्रव्यगुणानां रसेषूपचारः	१४२	१०६ कदाचिद्विषदस्य वितरत्वे कारणम्	१५१	२९ तन मसूरकलाययोर्विशेषगुणाः	१५५
३८-३९ रसानां पञ्चभूत-प्रभवत्वम्	१४२, १४३	१०७-११३ अध्यायार्थसंग्रहः	१५१	३० तिलगुणाः	१५५
४० मज्जतगुणातिरेकाद्यस्य रसस्य निष्पत्तिस्वनिर्देशः	१४३	२७ अन्नपानविध्यध्यायः ।		३१ शिम्बीजातीनां गुणाः	१५५
४१-४२ रसानां सामान्यतो गुण-कर्मनिर्देशः	१४३	१-२ अन्नपानविषयभ्यामोपकर्मः	१५२	३२ शिम्बीगुणाः	१५५
४३(१) तत्र मधुररसस्य गुणकर्मणि तत्सात्विकेण दोषाश्च	१४३-१४४	३ विधिविहितस्यान्नपानस्य प्राणिनां प्राणत्वम्	१५२	३३ आठक्या	१५५
४३(२) अम्लरसस्य	१४४	४ ततोदकारीनां केषाचिद्द्रव्याणां स्वाभाविकगुणकीर्तनम्	१५२	३४ अवल्युज्वलजतिष्णवानां	१५५
४३(३) लवणरसस्य	१४४	४ रसानां स्वाभाविकगुणानां सव्यभिचारं निर्देशः	१५२	३५ काकाण्डोन्नतमगुणयोः इति धानीधान्यवर्गः ।	१५५
४३(४) कटुरसस्य	१४४	५ वर्षसंग्रहेण द्रव्याणां तद्गुणानां चोपदेशे प्रतिज्ञा	१५३	३६-३९ प्रसहानां निर्देशः	१५६
४३(५) तिक्तरसस्य	१४४	६-७ वर्णाणां संक्षेपेण निर्देशः	१५३	३७-३८ भूमिशयानां	१५६
४३ कषायरसस्य	१४५	१ शूक्रधान्यवर्गः ।		३९ घृणानां	१५६
४४ रसानां मात्रामात्राभ्यामुप-सृज्यमानानां गुणदोषौ	१४५	८-१० शालीनां सामान्यगुणाः	१५३	४० वारिशयानां	१५६
४५-४७ रसद्वारेण द्रव्याणां धीर्योपदेशः	१४५	११-१२ रक्तशाल्यादीनां विशेषगुणाः	१५३	४१-४४ वारिवारिणां	१५६
४८-५२ रसोपदेशेनैव सर्वद्रव्यगुणो-पदेशसाम्योक्तिरन्वयः	१४५, १४६	१३ यष्टिकस्य गुणाः	१५४	४५-४६ ज्ञानजानां	१५६
५३-५६ रसानां वीर्येणाल्पमध्यवर-त्त्वप्रदर्शनम्	१४६	१४ वरकोट्टालकचीनसारदोष-लक्षणांशुगुणानां	१५४	४७-४९ विष्टिकराणां	१५६
५७-५८ रसानां विपाकनिर्देशः	१४६	गुणाः	१५४	५०-५२ प्रतुदाना	१५७
५९-६२ मधुरादीनां विपाकानां कार्यम्	१४६	१५ मोद्रेणुगुणाः	१५४	५३-५५ प्रसहद्विषहानां निश्चिकः	१५७
६३ द्रव्यगुणनिर्देशेण विष्काररसस्य र-सपञ्चभूतत्वप्रदर्शनं	१४७	१५ पाटलस्य गुणाः	१५४	५६-५७ प्रसहभूतानूपवारिजवारि-चरणां साधारणगुणाः	१५७
६४-६५ वीर्यस्य भेदाः लक्षणं च	१४७	१६-१८ फोरेट्टरसामाकादिगुण-धान्यानां गुणाः	१५४	५८ प्रसहानां विशेषगुणाः	१५७
६६ रसवीर्यविपाकानामेकस्मिन् द्रव्ये सह वसतां भेदेन ज्ञानार्थं लक्षणम्	१४८	१९ यवस्य	१५४	५९-६० लावादिविष्टिकर-प्रतुद-जान-लानां साधारणगुणाः	१५७
६७ प्रभावस्य लक्षणम्	१४८	२० वेणुवयस्य	१५४	६० सर्वैकादिविष्टिकराणां	१५७
६८-७२ प्रभावस्य उदाहरणानि	१४८	२१ गोधूमस्य	१५४	६१ अन्नप्रारंभस्य गुणाः	१५७
७३-७९ वर्णाणां रसानां विज्ञानम्	१४९	२२ नान्दीमुखीमधूल्योर्गुणाः	१५४	६२ भाविकर्मावस्य	१५७
८०-८१ वैरोधिकानामाहारविका-राणां संक्षेपेण लक्षणं	१४९	इति शूक्रधान्यवर्गः ।		६३-६४ बर्हिर्मांसस्य	१५८
८२-८४ केषाचिद्वैरोधिकानामाहार-विकाराणामुपदेशः स-सुक्तिकः	१४९, १५०	२ शमीधान्यवर्गः ।		६५ हंसमांसस्य	१५८
		२३ मुद्गरस्य गुणाः	१५५	६६ इकुटर्मांसस्य	१५८
		२४ मापस्य	१५५	६७ त्रिभिरिर्मांसस्य	१५८
		२५ राजमापस्य	१५५	६८ कपिशलर्मांसस्य	१५८
				६९ लावर्मांसस्य	१५८
				७० गोधामांसस्य	१५८
				७१ शकटर्मांसस्य	१५८
				७२ शकटोत्तर्मांसस्य	१५८
				७३ वनकपोत्तर्मांसस्य	१५८
				७४ शुक्रर्मांसस्य	१५८
				७५ चतुर्मांसस्य	१५८

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
७६ शरमांसस्य	गुणाः ... १५८	कृन्माण्डावसुज-ज्वातु- शालकल्याणी-त्रिपर्णी- पीलुपर्णिका-शाकानां	...	५ फलधर्मः ।	
७७ एणमांसस्य	" ... "	सामान्यगुणाः ... १५९		१२५-१२६ मृद्वीकाया गुणाः... १६०	
७८ बराहमांसस्य	" ... "	१०४ शण-शात्मकी-कोविदार- रुद्रुदारणां पुष्पशा- वगुणाः ... "		१२७ खर्जूरस्य	" ... "
७९ गोमांसस्य	" ... "	१०५ न्यग्रोबोद्धुन्वराश्वत्यङ्गपसादि- पल्लवानां गुणाः ... "		१२८ फल्गोः	" ... "
८० माहिषमांसस्य	" ... "	१०६ वत्सानीगुणाः ... "		१२८ परुषकमधुकयोः	" ... "
८१ मत्स्यमांसस्य साधारणगुणाः	" ... "	१०६ गण्डीर-चित्रकयोर्युगाः ... "		१२९ धाम्रातकस्य	" ... "
८२ रोहितमांसस्य गुणाः	... "	१०७ श्रेयसी-थितवपर्णी-थिल्वपर्त्राणां गुणाः ... "		१३० पक्तालशस्यनारिकेल- फलोर्युगाः ... "	
८३ कूर्ममांसस्य	" ... "	१०७ भण्डी-शतावरी-पला-जीवन्ती- पर्वणी-पर्वपुष्पीणां गुणाः ... "		१३१ भव्यस्य गुणाः	" ... "
८४ खड्गिमांसस्य	" ... "	१०८ कात्रलिककुसुमकयोर्युगाः	" ... "	१३२ शम्भुरूपक-द्राक्षा-वदरादक- कक्रेन्दु-लकुचानां गुणाः	" ... "
८५-८६ हंसारीना- मण्डानां	" ... "	१०९ तिलवेतसपयात्रुलशाकानां गुणाः ... "		१३३ आरकस्य गुणाः	... "
८७ शरीररुद्रणे मांसस्य प्राधान्यम्	" ... "	११० कौस्तुभशाकस्य गुणाः ... "		१३४ पारावतस्य	" ... "
इति मांसधर्मः ।		११०-१११ त्रुपुपैर्षादकयोर्युगाः	" ... "	१३५ चारमवैफलस्य	" ... "
४ शाकधर्मः ।		१११ धलागुगुणाः ... "		१३५ तुलस्य	" ... "
८८ पाठशुपाशटीशालुकु- निषण्णवानां गुणाः	" ... "	११२ शिमर्देर्षादकयोर्युगाः	" ... "	१३६ टङ्गस्य	" ... "
८९ काकमाच्या	" ... "	११३ मूष्माण्डस्य गुणाः	" ... "	१३६-१३७ कपिरस्य	" ... "
९० राजशकस्य	" ... "	११४ केन्द्रकदम्बनदीमापकैन्दु- कायां गुणाः ... १६०		१३८ भिल्वस्य	" ... "
९१ कालशाकस्य	" ... १५९	११५ उत्पलस्य	" ... "	१३९ धाम्रस्य	" ... "
९२ कलायशाकस्य	" ... "	११५ तालप्रलम्बस्य	" ... "	१४० जम्बोः	" ... "
९३ शम्भुचाहेर्याः	" ... "	११६ राज्ञेत्तारुण्यस्योयुगाः	" ... "	१४१ बदरस्य	" ... "
९४ उपोदिकायाः	" ... "	११६-११७ तद्वृत्तविषयाद्वक्योया- दनकषेरुक*2शादकाङ्क- लोत्पानां गुणाः ... "		१४२ विधितिकायाः	" ... "
९५ तण्डुलीयकस्य	" ... "	११७-११८ सपुष्पफलद्रुमोत्पल- नालानां गुणाः ... "		१४२-१४३ शार्ङ्गकी-करीर-विन्मी- तोदन-धन्वतानां गुणाः... "	
९५-९७ मण्डूकपर्णी-वेप्राम-कुचेल- मनतिफक-पकोटवान- ल्युज-पटोल-शकुलादनी- वृषपुण-शार्ङ्गि-शान्केन्दुक- कटिलक-नाडी-कलाय- शोजिह्वा-पातोक्त-विल- पर्णिका-कुलक-ककेश- निम्ब-पर्यटक-शाकानां सामान्यगुणाः ... "		११९ सपुष्पफलद्रुमोत्पल- नालानां गुणाः ... "		१४३-१४४ संपकपनस-मोच-राजा- द्वकलाना गुणाः ... "	
९८-१०३ स्यशाक-कृशी-चिठी- शुम्बकातुक-कुटिशर- शणशात्मजीपुष्प- रुद्रुदार-सुवर्चला-निष्पाद- कोविदार-पत्तार-सुसुपर्णिका- सुमारजीव-लौहाक-पालद्वा- मारीच-कलमी-नाडिछा- ऽऽशुपी-कुमुन्मा-वृकपुसक- सर्पमा-प्रसुपाद-नतिनी- कुटेरक-लोहिता-यवशाक-		११९ तालप्रलम्बस्य	" ... "	१४४ लवलीफलस्य	" ... "
		१२० विदारीकन्दस्य	" ... "	१४५ नीच-शातद्वक-पीलु-तृणशूर्य- थिकद्वृत्-प्राचीनामल- कानां गुणाः ... १६१	
		१२१ शम्भुकाकन्दस्य	" ... "	१४६ इतुवीफलस्य	" ... "
		१२२ शार्ङ्गशाकस्य	" ... "	१४७ तिन्दुकस्य	" ... "
		१२३ पिण्डाकस्य	" ... "	१४७ शामलकस्य	" ... "
		१२३-१२४ छत्रकजातीनां गुणाः	" ... "	१४८ विनीतकस्य	" ... "
		इति शाकधर्मः ।		१४९-१५१ दाढिमस्य	" ... "
				१५१ सुशाम्भस्य	" ... "
				१५२ शम्भुकाकलस्य	" ... "
				१५२ शम्भुवेतसप्रलम्बस्य	" ... "
				१५३-१५४ माण्डिलस्य	" ... "
				१५५ खर्जूरस्य	" ... "
				१५६ नागरशकस्य	" ... "
				१५७-१५८ वातामाभिपुका- शोडमुद्रुलिनीचोद- सायानां गुणाः ... "	

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
१५८ प्रियालस्य	गुणाः ... १६१	१८७ मैरैयस्य	गुणाः... १६३	२२३ हस्तिनीदुग्धस्य	गुणाः ... १६५
१५९ स्नेहमातकस्य	" ... "	१८८ घातकीमुष्णकृतासवस्य	" ... "	२२४ मातृपदुग्धस्य	" ... "
१५९ अड्रोडस्य	" ... "	१८८ वृद्धीकेशुरसावस्य	" ... "	२२५ दध्नः साधारणगुणाः	" ... "
१६० शमीफलस्य	" ... "	१८९ मध्वासवस्य	" ... "	२२६ रोगमेदे दध्नः प्रशस्तता	" ... "
१६० करञ्जफलस्य	" ... "	१९० यवकृतसुरायाः	" ... "	२२७ ऋग्मेदे रोगमेदे च दध्नो	" ... "
१६१ आमातक-दन्तशठ-करमर्दो- वतकानां	गुणाः ... "	१९० मधूलिकासुरायाः	" ... "	द्विवादितलावि	" ... "
१६२ वार्तिकफलस्य	" ... "	१९१ साँवीरकतुषोद- कयोः	" ... "	२२८ मन्दकदधिसरदधि- मत्सूनां	गुणाः ... "
१६२ पर्कटकीफलस्य	" ... "	१९२ शम्लकाञ्जिकस्य	" ... "	२२९ तक्रस्य	" ... १६६
१६३ आक्षिपीफलस्य	" ... "	१९३ क्षमिनवमयस्य	" ... "	२३० नवनीतस्य	" ... "
१६३-१६४ अक्षरयोदुग्धपरिष्क- न्यमोधफलानां	गुणाः ... "	१९३ जीर्णमयस्य	" ... "	२३१-२३४ घृतस्य	" ... "
१६५ भद्रतकस्य	" ... "	१९४-१९५ विधिना पीतस्य मयस्य	गुणाः ... "	२३४-२३५ पीयूषमोरदकि- लाडानां	" ... "
इति फलवर्गः ।		इति मद्यवर्गः ।		२३६ तक्रपिण्डकानां	" ... "
६ हरितकवर्गः ।		जलवर्गः ।		इति दुग्धवर्गः ।	
१६६ आर्द्रकस्य	गुणाः ... १६२	१९६-१९७ जलस्यैकविधत्वेऽपि गुणभेदे हेतुः	" ... "	२३७ अक्षितस्यैशोऽगुणाः	" ... "
१६७ जम्बीरस्य	" ... "	१९८ दिव्यजलस्य	गुणाः ... "	२३७ यात्रिकस्यैशुरसस्य	गुणाः... "
१६८ मूलकस्य	" ... "	१९९-२०० पात्रमेदेन जलस्य गुणभेदः	१६३, १६४	२३८ वंशकात् पौण्ड्रकस्यैशोः श्रेष्ठत्वे हेतुः	" ... "
१६९ सुवस्य	" ... "	२०१-२०२ दिव्योदकालामे उपादेयस्य	जलस्य लक्षणम् ... १६४	२३८-२३९ गुडानां गुणाः	" ... "
१७० यवान्यर्जकशिशुशालिय- शृङ्गकानां	गुणाः ... "	२०३-२०६ ऋतुमेदेन जलस्य गुणाः	" ... "	२४० मरसण्डिकायाः खण्डस्य शर्करायाश्च	गुणाः ... "
१७१ शम्पीरजलपिम्पलीमुम्बकशृङ्ग- वेरिकाणां	गुणाः ... "	२०७ अकालवृष्टजलस्य निन्दा...	" ... "	२४१ गुडशर्कराया	" ... "
१७२ भृशृणस्य	" ... "	२०८ शारदजलस्य प्रशंसा	" ... "	२४१ यासशर्कराया	" ... "
१७२ खराह्वया	" ... "	२०९-२१२ विभिन्नपर्वतप्रभाषाणां नदीनां जलगुणाः	" ... "	२४२ मधुशर्करायाः	" ... "
१७३ धान्यकाजगन्धासुमुखानां	गुणाः ... "	२१३ वर्षाजलवद्दानी नदीनां जलगुणाः	" ... "	२४२ शर्करायाः साधारणगुणाः	" ... "
१७४ रुञ्जनस्य	" ... "	२१४ वापीकृतवागादीनां जलस्य गुणदोषाः	" ... "	२४३-२४४ मधुनो जातिभेदाः	१६७
१७५ पलाण्डोः	" ... "	२१५ अद्विगानि जलानि	" ... "	२४५ मधुनः साधारणगुणाः	" ... "
१७६-१७७ लङ्गनस्य	" ... "	२१६ सामुद्रजलस्य गुणाः	" ... "	२४६ उष्णेन शार्धे मधुनो विरोध- कयनम्	" ... "
इति हरितकवर्गः ।		इति जलवर्गः ।		२४७-२४८ मध्वामस्य कष्टतगवे हेतुः	" ... "
७ मद्यवर्गः ।		२ इन्द्रवर्गः ।		२४९ मधुनो योगवाहित्वम् ... इतीन्द्रवर्गः ।	" ... "
१७८ मद्यानां सामान्यगुणाः	" ... "	२१७-२१८ गव्यदुग्धस्य गुणाः	१६५	२५० कृतान्नवर्गः ।	
१७९ सुरायाः	गुणाः ... "	२१९ माहिषदुग्धस्य	" ... "	२५० पेयाया	गुणाः ... "
१८० मदिरायाः	" ... "	२२० उद्धीदुग्धस्य	" ... "	२५१ विलेप्याः	" ... "
१८१ जगलस्य	" ... "	२२१ ऐकदाफदुग्धस्य	" ... "	२५१-२५३ गण्डस्य	" ... "
१८२ अरिष्टस्य	" ... "	२२२ छागदुग्धस्य	" ... "	२५३-२५६ लाजपेया- लाजमण्डयोः	" १६७-१६८
१८३ शर्करस्य	" ... "	२२३ आधिकदुग्धस्य	" ... "	२५७ लाजतण्डोः	" ... "
१८४ पकरसस्य	" ... "			२५७-२५८ बोदनस्य	" ... "
१८५ शीतरसिकस्य	" ... "				
१८६ वैमीतकसुरायाः	" ... १६३				
१८७ सुरासवस्य	" ... "				

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
२५९ मोसादिविशिष्टद्रव्यसंयोगसाधितानामोदनानां गुणाः	१६८	२८९ एरण्डतैलस्य	गुणाः ... १७०	३२७-३२८ सेषां जलानुपानं	प्रतिपिबन्म् ... १५९
२६०-२६१ कुल्माषादीनां ,, ,,	,,	२९० सर्षपतैलस्य	,, ,, ,,	३२९ द्रव्याणां कारुण्येन	नामनिर्देशस्यास्य कथयत्सादेकदेशेन कथनम् ... ,,
२६२ सूपरससुषुपानां यथोत्तरे	गौरवम् ... ,,	२९१ त्रियालतैलस्य	,, ,, ,,	३३०-३३१ अनुक्तानां द्रव्याणां गुणकर्मादीनां ज्ञाने उपायाः	,,
२६३ यवसफोः गुणाः	... ,,	२९२ अतसीतैलस्य	,, ,, ,,	३३२-३३३ प्राणिनां देशभक्ष्यनिरोधेण शुक्लाषवम् ... १७३	३३४-३३५ शरीरावयवेषु शुक्लाषवम् ... ,,
२६४ शालिसकोः ,, ,,	,, ,,	२९३ कुसुम्यतैलस्य	,, ,, ,,	३३६ स्वभावाद्गुहलाषवम् ... ,,	३३७ धातूनां शुक्लाषवम् ... ,,
२६५ यवापूपयावकवाञ्चानां ,, ,,	,, ,,	२९४ अनुक्ततैलगुणसंग्रहः	... ,,	३३८ क्षीउंसभेदेन गुहलाषवम्	,,
२६६ धानानां ,, ,,	,, ,,	२९५ वसामज्जोर्धुणाः	... ,,	३३९ संस्कारापेक्षं शुक्लाषवम्	... ,,
२६७ विहङ्गधानाशाङ्कुली-मशुकीट पिण्डक-पूप-पूपलिकानां गुणाः	... ,,	२९६ विश्वभेषजस्य गुणाः	... ,,	३४०-३४१ गुहलाषवे मात्रायाः कारणम्	... ,,
२६८ फलमांसादिभिः संस्कृतानां भक्ष्याणां गुणाः	... १६९	२९७ विषयत्या	,, ,, ,,	३४२ मात्राया अतियत्ना-पेक्षित्वम्	... ,,
२६९ वेधवारस्य ,, ,,	,, ,,	२९८ मरिचस्य	,, ,, ,,	३४३-३४४ गुहलाषवचिन्ता वैः कार्या वैश्व न कार्या	... १७४
२६९ क्षीरेक्षुरसपूपानां ,, ,,	,, ,,	२९९ हिह्नो	,, ,, ,,	३४५-३४६ हिताशयानुपेवायाः फलम्	... ,,
२७० भक्ष्याणां गुढादिभिः संस्काराद्गुह्यं ,, ,,	,, ,,	३०० सैन्धवस्य	,, ,, ,,	३४७-३४८ अन्नप्रसंसा	... ,,
२७१ गौधूमिकमक्ष्याणां गुणाः	... ,,	३०१ सौवर्चलस्य	,, ,, ,,	३४९-३५० अश्व्यायामसंग्रहः	... ,,
२७२ संस्काराद् गौधूमपैठिकानां लघुत्वं	... ,,	३०२ पिठस्य	,, ,, ,,		
२७३ पृथुकानां गुणाः	... ,,	३०३ औद्भिद्वलवणस्य	,, ,, ,,		
२७३ यावत्पिठकानां ,, ,,	,, ,,	३०३ कालवणस्य	,, ,, ,,		
२७४ सूप्याश्विकृतानां भक्ष्याणां ,, ,,	,, ,,	३०४ सासुदलवणस्य	,, ,, ,,		
२७५-२७६ सकानुकमक्ष्याणां गुणसंग्रहः	... ,,	३०४ पांशुगुलवणस्य	,, ,, ,,		
२७७ विमर्चकस्य गुणाः	... ,,	३०४ लवणानां सामान्यगुणाः	... ,,		
२७८ रयात्तमाः ,, ,,	,, ,,	३०५ यवक्षारस्य गुणाः	... ,,		
२७८ सगुह्यस्य दग्धः ,, ,,	,, ,,	३०६ सर्षिकारस्य ,, ,,	... ,,		
२७९-२८० पानकस्य ,, ,,	,, ,,	३०७-३०८ कारवी-कुम्भिकाजाजीवयानी-धान्य-सुम्बुकाणां गुणाः	... ,,		
२८१ रागपाववानां ,, ,,	,, ,,		इत्याहारयोगिनिर्वाः ।		
२८२ शासामलकलेहस्य ,, ,,	,, ,,	३०९-३११ द्वादशवर्गपूकानां हेयोपादेयतानिर्देशः	... १७१		
२८३ सकानुफलेद्धानां द्रव्यमानापेक्षिणो गुणाः	... ,,	३१२-३१५ नासरसस्य गुणाः	,,		
२८४ शुक्रस्य ,, ,,	,, ,,	३१६ वर्जनीयशाकानां निर्देशः	,,		
२८४ शुक्रसंभिलकन्ददीनां गुणाः	... ,,	३१७ वर्जनीयफलानां ,, ,,	,,		
२८५ मालाम्लस्य शिण्डाक्षीप्रभृते-र्धुणाः	... ,,	३१८ वर्जनीयहरितानां ,, ,,	... ,,		
	इति वृत्तावयवैः ।	३१८ वर्जनीयमयाम्बुमोरसादीनां निर्देशः	... ,,		
	१२ आहारयोगिनिर्वाः ।	३१९-३२० कीटशमनघानुपानं युक्तं	३२१ वातादिप्रभेदेषु युक्तानुपानम्		
	१-२८८ तैलस्य सामान्यगुणाः १७०	३२१ क्षुण्डदेहानां मधुदहनमुपायम्	... १७२		
		३२२ लघवासादिषु पचसोऽनुपान-रवम्	... ,,		
		३२३ शूणानां स्रासुपानम्	... १७३		
		३२३ स्फुटदेहानां मधुदहनमुपायम्	... ,,		
		३२४ मघानुपानस्याधिकारिणः	,,		
		३२५-३२६ अनुपानस्य वर्गगुणाः	...		
				२८ विविधाशितपीतीयोऽध्यायः ।	
				१-२ विविधाशितपीतीयोपक्रमः	१७४
				३ अशितपीतादीनां फलम्	... ,,
				३ धातव एव धातुनामाहारः	...
				४ आहारस्य परिणामः	... १७५
				४ विहस्य कार्यम्	... ,,
				४ आहाररघस्य कार्यम्	... ,,
				४ रघमलयोः ,, ,,	... ,,
				५ शरीरस्य व्याधीनां च अशित-शीट्वादिप्रभवत्वम्	... १७७
				६ अनामिषेयस्य प्रशः	... ,,
				७ अहिताहारोपयोगादन्याः रोगप्रकृतयः	... १७८
				७ हिताहारोपयोगिनोऽपि व्याधिपदवै हेतुः	... ,,
				७ अहिताहारोपयोगिनोऽपि क्षीरोपदन्तेन हेतुः	... ,,

विषय	पृष्ठाङ्क
७ व्याभिसहसरीरस्य लक्षणम् १७८	
७ व्याभिसहसरीरस्य " "	
७ व्याधीना गृह्णदाहणत्वादी हेतुः " "	
८-१० रसप्रदोषजा रोगा ... १७९	
११-१३ रक्तदोषजा " ... "	
१३-१५ मांसप्रदोषजा " ... "	
१५ मेद सधवा " ... "	
१६ अस्थिप्रदोषजा " ... "	
१७ मज्जप्रदोषजा " ... "	
१८-१९ शुक्रदोषजा " ... "	
२० इन्द्रियगतदोषजा " ... "	
२१ ज्ञानावादिगतदोषजा " ... "	
२२ मलाभितदोषजा " ... "	
२३-२४ द्वितासितादीनां गुणा " "	
२५ रसजविकाराणां चिकित्सा... " "	
२५ रक्तजविकाराणा " ... "	
२६ मांसजविकाराणां " ... १८०	
२६ मेदोमविकाराणां " " "	
२७ अस्थिजाना व्याधीना चिकित्सा " "	
२८ मज्जशुक्रमुत्थानां " " "	
२९ इन्द्रियजानां " " "	
२९ ज्ञानावादिजाना " " "	
३० मलजाना " " "	
३१-३२ कौष्ठप्रयोगां मलानां शाखागमने हेतु ... "	
३३ शाखाधर्याणा मलाना कौष्ठ-गमने हेतु " " "	
३४-३५ स्वस्थावृत्तितो विधि " "	
३६-४२ प्राज्ञाहोर्बिर्दोष १८०-१८१	
४३-४४ अपभ्यपरिहारे फलम् " "	
४५-४८ अध्यायार्थसंग्रह ... " "	
हस्तक्षपानचतुष्क ।	
२९ दशप्राणायतनीयोऽध्यायः ।	
१-२ दशप्राणायतनी-योपक्रम १८१	
३-४ दश प्राणायतनानि " " "	
५-६ द्विविधा भिषज १८१-१८३	
७ प्राणभिसरभिषजा लक्षणम् १८२	
८-९ रोगभिसरभिषजा " " १८३	
१०-१२ रोगभिसरभिषजा वर्जने हेतु " "	

विषय	पृष्ठाङ्क
१३ कीदृशो भिषक् प्रसाह्य .. १८३	
१४ अध्यायार्थसंग्रह ... "	
३० अर्धदशमहामूलीयोऽध्यायः ।	
१-२ अर्धदशमहामूलीयोपक्रम १८३	
३ हृदयपर्याया " " "	
४-७ हृदयस्य महत्त्वे अर्थत्वे च हेतु १८३-१८४	
८ दश महामूला धमन्य " १८५	
११ ओजस कर्माणि " "	
१२ सिराधमनीघोतसां निरुक्ति " "	
१३-१४ महदासीनि परिवर्तना यत् परिहारं यच्च सेव्य तस्योपदेश " " "	
१५ प्राणवर्धनादीनामेकैकस्य उत्कृष्टतमस्य ... १८६	
१६ आयुर्वेदविदो लक्षणम् ... "	
१७-१९ तन्त्रस्य वाच्यसो वाच्यार्थ-शोऽर्थावयवस्योक्ति ... "	
२० आयुरादीन्यधिकृत्य प्रश्ना " "	
२१ आयुर्वेदस्याध्ववेदेऽन्तर्भाव " "	
२२ आयुःशब्दस्य पर्याया " ... "	
२३ आयुर्वेदस्य निरुक्ति " १८७	
२४ शुक्लस्रायुषो लक्षणम् ... "	
२४ अशुक्लस्रायुषो " ... "	
२४ हितस्रायुषो " ... "	
२४ अहितस्रायुषो " ... "	
२५ प्रमाणमायुष " " "	
२५ आयुषोऽप्रमाणम् " ... "	
२६ आयुर्वेदस्य प्रयोजनम् " " "	
२७ आयुर्वेदस्य शाश्वतत्वे प्रमाणम् १८७-१८८	
२८ आयुर्वेदसाधौ अज्ञानि ... १८९	
२९ आयुर्वेदाध्ययनेऽधिकारिण " "	
२९ आयुर्वेदस्य त्रिविधवृत्तपर्य-साधनत्वम् " ... "	
३० तन्त्रादीन्यधिकृत्य प्रश्ना " " "	
३१ तन्त्रस्य पर्याया " ... "	
३२ तन्त्रार्था " १९०	
३३ तन्त्रसाधो स्थानानि " " "	
३४-३५ प्रतिस्थानमध्यायाना संख्या, " " "	
३६-४५ सूत्रस्थानस्याध्यायसंग्रह " " "	
४६ श्लोकस्थाननिरुक्ति " ... "	

विषय	पृष्ठाङ्क
४७-४८ निदानस्थानस्याध्यायस्य १९०	
४८-५० विमानस्थानस्याध्यायसंग्रह " "	
५०-५२ शारीरस्थानस्याध्यायसंग्रह " "	
५३-५५ इन्द्रियस्थानस्याध्याय-संग्रह १९०-१९१	
५६-६१ चिकित्सास्थानस्याध्याय-संग्रह " ... १९१	
६२-६४ कल्पस्थानस्याध्यायसंग्रह " "	
६५-६८ सिद्धिस्थानस्याध्यायसंग्रह " "	
६९-७१ तन्त्रादीना निरुक्ति " ... "	
७२-८३ परावरवैद्यपरीक्षा ... १९२	
८४-८५ शास्त्रस्य ज्ञानाज्ञाने गुणदोषी " " "	
८६-८९ अध्यायार्थसंग्रह " ... "	
इति सूत्रस्थानस्य विषयानु-क्रमणिका ।	

२ निदानस्थानम् ।

१ ज्वरनिदानम् ।

१-२ ज्वरनिदानाध्यायोपक्रम १९३	
३ निदानपदपर्याया " ... "	
३ निदानत्रैविध्य " ... "	
४ व्यापेर्भेदा " ... "	
५ व्यापे पर्याया " ... १९४	
६ रोगणा शनोपाया " ... "	
७ निदानस्य लक्षणम् " ... "	
८ पूर्वैहपस्य " ... "	
९ रूपस्य लक्षण पर्यायाद्य " १९५	
१० तपशयस्य लक्षणम् " " "	
११ संश्रति लक्षण भेदाद्य " १९६	
१२ तेषां प्रथमलक्षणानि १९६-१९७	
१३-१४ निदानपञ्चकवर्णनोप-संहार १९७-१९८	
१५ अग्निस्थाने वक्तव्या व्याधयः १९८	
१६ आदौ ज्वरनिर्देशे कारणम् " "	
१७ तस्याष्टौ कारणानि " ... "	
१८-२१ मातृज्वरस्य हेतुः, संप्रति, लक्षणानि च १९९-२००	
२२-२४ पितृज्वरस्य हेतुसंप्रति लक्षणानि " ... २००	
२६-२७ श्लेष्मज्वरस्य हेतुसंप्रति-लक्षणानि " ... २०१	

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
२५९ मांसादिविशिष्टद्रव्यसंयोगसाधि- तानामोदनानां गुणाः १६८		२८९ एरण्डतैलस्य	गुणाः ... १७०	३२७-३२८ येषां जलानुपानं	
२६०-२६१ कृन्मापाधीनां ,, ,,		२९० सर्पतैलस्य	,, ... ,,	प्रतिषिद्धम्	... १७२
२६२ यूपरससूपानां यथोत्तरं		२९१ त्रियालतैलस्य	,, ... ,,	३२९ द्रव्याणां फाटल्येन	
गौरवम्	... ,,	२९२ अतसीतैलस्य	,, ... ,,	नामनिर्देशाश्चाक्षयत्वादेक-	
२६३ यवसकोः गुणाः ... ,,		२९३ कुसुमभूतैलस्य	,, ... ,,	देशेन कथनम्	... ,,
२६४ शालिसकोः ,, ... ,,		२९४ अनुकतैलगुणसंग्रहः	... ,,	३३०-३३१ अनुक्तानां द्रव्याणां गुण-	
२६५ यवाप्यवायक-		२९५ वसामञ्जोश्रेण्याः	... ,,	कर्माधीनां शब्दे लघायाः	
वाय्वानां ,, ... ,,		२९६ विद्यभेषजस्य	गुणाः ... ,,	३३२-३३३ प्राणिनां देशभक्ष्य-	
२६६ धानानां ,, ... ,,		२९७ पिप्पल्या	,, ... ,,	विशेषेण गुणलाघवम्	... १७३
२६७ विरूढधानाशङ्कुली-		२९८ गरिचस्य	,, ... ,,	३३४-३३५ शरीरावयवेषु गुण-	
गुणकौट पिण्डक-यूप-		२९९ हृद्दिहो	,, ... ,,	लाघवम्	... ,,
पूषणिकानां गुणाः ... ,,		३०० सैन्धवस्य	,, ... ,,	३३६ स्वभावानुगुणलाघवम्	... ,,
२६८ फलमांसादिभिः संस्कृतानां		३०१ सौवर्चलस्य	,, ... ,,	३३७ घातूनां गुणलाघवम्	... ,,
भक्ष्याणां गुणाः ... १६९		३०२ विडम्ब	,, ... ,,	३३८ स्त्रीपुंसभेदेन गुणलाघवम्	,,
२६९ वैश्वारस्य ,, ... ,,		३०३ औद्भिदलवणस्य	,, ... ,,	३३९ संस्काररूपेण गुणलाघवं ... ,,	
२६९ क्षीरेक्षुरसपूपानां ,, ... ,,		३०४ काकिलवणस्य	,, ... ,,	३४०-३४१ गुणलाघवे मात्रायाः	
२७० भक्ष्याणां गुडादिभिः		३०४ सामुद्रवणस्य	,, ... ,,	कारणत्वम्	... ,,
संस्काराद्भुक्तं ,, ... ,,		३०४ पाञ्चनलवणस्य	... ,,	३४२ मात्राया अमिबला-	
२७१ गौधूमिभक्ष्याणां गुणाः...		३०४ खवणानां सामान्यगुणाः...		पेक्षित्वम्	... ,,
२७२ संस्काराद् गौधूमपेठिकानां		३०५ यवहारस्य गुणाः ...		३४३-३४४ शुक्लाभवस्विन्ता यैः	
लघुत्वं ,, ... ,,		३०६ सर्जिहारस्य ,, ... ,,		कार्यां यैव न कार्या	... १७४
२७३ प्रयुक्तानां गुणाः ... ,,		३०७-३०८ कारवी-कुशिकाणानी-		३४५-३४६ हिताशपानसेवायाः	
२७३ आविचिपिठकानां ,, ... ,,		यवानी-धान्य-सुम्बुरुणां गुणाः,,		फलम्	... ,,
२७४ सूम्पाविकृतानां		इत्याहारयोगिवर्गः ।		३४९-३५० अक्षप्रशंसा	... ,,
भक्ष्याणां ,, ... ,,		३०९-३११ द्वादशवर्गेषु कानां		३५१-३५२ अध्यायार्थसंग्रहः...	...
२७५-२७६ इन्द्रजालभक्ष्याणां		हेयोपादेयतानिर्देशः ... १७१			
गुणसंग्रहः ... ,,		३१२-३१५ मांसरसस्य गुणाः	,,	२८ विशिष्टाश्चित्रप्रीतीयोऽध्यायः)	
२७७ विगर्दकस्य गुणाः ...		३१६ वर्जनीयशाकानां निर्देशः	,,	१-२ विविधाश्चित्रप्रीतीयोपक्रमः १७४	
२७८ रसालायाः ,, ... ,,		२१७ वर्जनीयफलानां ,, ... ,,	,,	३ अशितप्रीतीयानां फलम् ... ,,	
२७८ सयुद्धस्य प्रथमः ,, ... ,,		३१८ वर्जनीयहरितानां ,, ... ,,	,,	३ धातव एष धातूनामाहारः...	
२७९-२८० पानकस्य ,, ... ,,		३१८ वर्जनीयमद्याम्बुगोरघ्रादीनां		४ आहारस्य परिपामः ... १७५	
२८१ रागपादवानां ,, ... ,,		निर्देशः	... ,,	५ किंत्स कार्यम्	... ,,
२८२ श्याममलकलेहस्य, ,, ... ,,		३१९-३२० कीटशमनानुपानानां युक्तं	,,	५ आहाररसस्य कार्यम् ... ,,	
२८३ लज्जानुकलेहानां द्रव्यमाना-		३२१ घातादिप्रकोपेषु युक्तमनुपानम्	,,	५ रसमलयोः ,, ... ,,	
पेक्षिणो गुणाः... ,,		३२१ क्षये मांसरसस्यानुपानत्वम्	,,	५ शरीरस्य व्याधीनां च अशित-	
२८४ शुक्रस्य ,, ... ,,		३२२ उपवासाधियु पयतोऽनुपान-		लीलादिप्रगवत्वम्	... १७७
२८४ शुक्रसंपित्तकृन्दादीनां गुणाः		त्वम्	... ,,	५ अनामिषेदास्य प्रथमः ... ,,	
२८५ कालाम्लस्य पिण्डाकीप्रभृते-		३२२ कृत्वाणां पुराऽनुपानम् ... १७२		५ अहिताहारोपयोवादन्याः	
गुणाः ... ,,		३२३ स्फुल्लदेहानां मधुदूधमदु-		रोगप्रकृतयः ... १७८	
द्वि कृत्वापवर्गः ।		पानम्	... ,,	५ हिताहारोपयोगिनोऽपि	
१२ आहारयोगिवर्गः ।		३२४ मयादानस्याधिकारिणः	,,	व्यापिमरने हेतुः ... ,,	
८६-२८८ सैलस्य सामान्यगुणाः १७०		३२५-३२६ अनुपानस्य धर्मगुणाः	,,	५ अहिताहारोपयोगिनोऽपि	
				आरोग्यदर्शने हेतुः ... ,,	

विषयः	पृष्ठाङ्कः
७ व्यापिसहसरीरस्य लक्षणम्	१७८
७ व्यापिसहसरीरस्य	" "
७ व्याधीनां गृह्यदारुणत्वादी	" "
हेतुः	" "
८-१० रसप्रदोषजा रोगाः	१७९
११-१३ रक्तप्रदोषजा	" "
१३-१५ मांसप्रदोषजा	" "
१५ मेद संश्रया	" "
१६ अस्थिप्रदोषजा	" "
१७ मज्जप्रदोषजा	" "
१८-१९ शुकदोषजा	" "
२० इन्द्रियगतदोषजा	" "
२१ क्राध्यादिगतदोषजा	" "
२२ मलाधितदोषजा	" "
२३-२४ हितानिवादीनां गुणाः	" "
२५ रसजविकाराणां चिकित्सा	" "
२५ रक्तजविकाराणां	" "
२६ मांसजविकाराणां	१८०
२६ मेदोजविकाराणां	" "
२७ अस्थिजानां व्याधीनां चिकित्सा	" "
२८ मज्जजुरुसमुत्पानां	" "
२९ इन्द्रियजानां	" "
२९ क्राध्यादिजानां	" "
३० मलजानां	" "
३१-३२ कोष्ठाभ्रयानां मलानां	" "
साहायगमने हेतुः	" "
३३ वाखाभ्रयानां मलानां कोष्ठ-	" "
गमने हेतुः	" "
३४-३५ खस्यातुरहितो विधिः	" "
३६-४२ प्राज्ञाज्ञयोर्विधेयः	१८०-१८१
४३-४४ अपभ्रमपरिहारे फलम्	" "
४५-४८ अध्यायार्थसंग्रहः	" "
हृत्क्षपानचतुष्टकः ।	
२९ दशप्राणायतनीयोऽध्यायः ।	
१-२ दशप्राणायतनीयोपक्रमः	१८१
३-४ दश प्राणायतनानि	" "
५-६ द्विविधा भिषजः	१८१-१८२
७ प्राणाभिसरभिषजां लक्षणम्	१८२
८-९ रोगाभिसरभिषजां	" १८३
१०-१२ रोगाभिसरभिषजां वर्तने	" "
हेतुः	" "

विषयः	पृष्ठाङ्कः
१३ कीदृशो भिषक् प्रसक्तः	१८३
१४ अध्यायार्थसंग्रहः	" "
३० अर्थेद्दशमहामूलीयोऽध्यायः ।	
१-२ अर्थेद्दशमहामूलीयोपक्रमः	१८३
३ हृदयपर्यायाः	" "
४-७ हृदयस्य महत्त्वे, अर्थत्वे	" "
च हेतुः	१८३-१८४
८ दश महामूला धमन्यः	१८५
११ ओजसः कर्माणि	" "
१२ सिंहाधमनीस्रोतसां निरुक्तिः	" "
१३-१४ महदावीनि परिरक्षता यत्	" "
परिहार्यं यच्च सेव्यं	" "
तस्योपदेशः	" "
१५ प्राणवर्धनस्त्रीनामेकैकस्य	" "
उत्कृष्टतमत्वं	१८६
१६ आयुर्वेदविदो लक्षणम्	" "
१७-१९ तप्तस्य वाक्यशो चाक्यार्थ-	" "
शोऽर्थोयवसाधोक्तिः	" "
२० आयुराठीन्यधिकृत्य प्रश्नाः	" "
२१ आयुर्वेदसाधर्ववेदेऽन्तर्भावः	" "
२२ आयु-शब्दस्य पर्यायाः	" "
२३ आयुर्वेदस्य निरुक्तिः	१८७
२४ सुखस्यायुषो लक्षणम्	" "
२४ अजस्रस्यायुषो	" "
२४ हितस्यायुषो	" "
२४ अहितस्यायुषो	" "
२५ प्रमाणमायुषः	" "
२५ आयुषोऽप्रमाणम्	" "
२६ आयुर्वेदस्य प्रयोजनम्	" "
२७ आयुर्वेदस्य धाश्चतत्त्वे	" "
प्रमाणम्	१८७-१८८
२८ आयुर्वेदसाष्टौ अज्ञानि	१८९
२९ आयुर्वेदाध्ययनेऽधिकारिणः	" "
२९ आयुर्वेदस्य निविधपुरुषार्थ-	" "
साधनत्वम्	" "
३० तन्त्राठीन्यधिकृत्य प्रश्नाः	" "
३१ तन्त्रस्य पर्यायाः	" "
३२ तन्त्रार्थाः	१९०
३३ तन्त्रसाष्टौ स्थानानि	" "
३४-३५ प्रतिस्थाननभ्यायानां संख्या,	" "
३६-४५ सूत्रस्थानस्याध्यायसंग्रहः	" "
४६ श्लोकस्थाननिरुक्तिः	" "

विषयः	पृष्ठाङ्कः
४७-४८ निदानस्थानस्याध्यायसं.	१९०
४८-५० विमानस्थानस्याध्यायसंग्रहः	" "
५०-५२ शारीरस्थानस्याध्यायसंग्रहः	" "
५३-५५ इन्द्रियस्थानस्याध्याय-	" "
संग्रहः	१९०-१९१
५६-६१ चिकित्सास्थानस्याध्याय-	" "
संग्रहः	१९१
६२-६४ कल्पस्थानस्याध्यायसंग्रहः	" "
६५-६८ सिद्धिस्थानस्याध्यायसंग्रहः	" "
६९-७१ तन्त्रादीनां निरुक्तिः	" "
७२-८३ परावरवैद्यपरीक्षा	१९२
८४-८५ शास्त्रस्य ज्ञानाज्ञाने	" "
गुणोपयो	" "
८६-८९ अध्यायार्थसंग्रहः	" "
इति सूत्रस्थानस्य विषयानु-	
क्रमणिका ।	
२ निदानस्थानम् ।	
१ ज्वरनिदानम् ।	
१-२ ज्वरनिदानाध्यायोपक्रमः	१९३
३ निदानवदपर्यायाः	" "
३ निदानत्रैविध्यं	" "
४ व्यापिभेदाः	" "
५ व्यापिः पर्यायाः	१९४
६ रोगाणां ज्ञानोपायाः	" "
७ निदानस्य लक्षणम्	" "
८ पूर्वैकपस्य	" "
९ रूपस्य लक्षणं पर्यायाश्च	१९५
१० उपशयस्य लक्षणम्	" "
११ संप्राप्तेः लक्षणं भेदाश्च	१९६
१२ तेषां पृथक्लक्षणानि	१९६-१९७
१३-१४ निदानपञ्चकवर्णनोप-	" "
संहारः	१९७-१९८
१५ अस्मिन्स्थाने वक्तव्या व्याधयः	१९८
१६ आदी ज्वरनिर्देशो कारणम्	" "
१७ तत्साष्टौ वारणानि	" "
१८-२१ वातज्वरस्य हेतुः, संप्राप्तिः,	" "
लक्षणानि च	१९९-२००
२२-२४ पित्तज्वरस्य हेतुसंप्राप्ति-	" "
लक्षणानि	२००
२६-२७ श्लेष्मज्वरस्य हेतुसंप्राप्ति-	" "
लक्षणानि	२०१

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
२७ संयोगस्य विवरणं	... २३५	३ जनपदोद्भूतसनीयविमानम् ।		४ त्रिविधरोगविशेषविधानीर्षं	
२८ राशेः	... "	१-२ जनपदोद्भूतसनीया-		विमानम् ।	
२९ देशस्य	... २३६	ध्यायोपक्रमः	... २४०	१-२ त्रिविधरोगविशेषविधानीया-	
३० कालस्य	... "	३-४ प्रागेव जनपदोद्भूतसनाद्देव-		ध्यायोपक्रमः	... २४६
३१ उपयोगसंस्थायाः	... "	जोद्धरणोपदेशः	... "	३ त्रिविधं रोगविशेषविधानम्	"
३२ उपयोक्तुः	... "	५ अद्यमानप्रकृत्यापीनां जनानां		४ आतोपदेशप्रत्यक्षानुमानानां	
३३ आहारविधिविशेषायतन-		कर्म युगपदेकैव व्याधिना-		लक्षणम्	... "
धानफलं	... "	द्वैसनमित्यादिवेशस्य प्रथमः	"	५ आतोपदेशादिभिः सर्वै रोगं	
३४-३५ हिततमाहारविधिविधान-		६ तत्रात्रेयकृतं समापानं	... २४१	परीक्ष्य निर्णयो विधेयः	"
निरूपणम्	... "	७ अनादोरयकरस्य वातस्य		६ आतोपदेशात् सातव्या	
३६ क्षणभोजनगुणाः	... "	लक्षणम्	... "	विषयाः	... २४७
३७ क्षिणभोजनगुणाः	... "	८ " उदकस्य	... "	७ प्रत्यक्षतः पथेन्द्रियैरेव विषयाः	"
३८ मात्रावती भोजनस्य गुणाः	२३७	९ " देशस्य	... "	८ अनुमानज्ञेया विषयाः	... "
३९ जीर्णं भुक्त्वतो गुणाः	...	१०-११ " कालस्य	... "	९-१२ आतोपदेशादिभिः सर्वै रोग-	
४० वीर्याविच्छेदं भुक्त्वतो	...	१२ तत्र सामान्यप्रतीकारः	"	वसानममोद्दकरं भवति ...	२४८
४१ श्लेष्मै	... "	१३-१५ वैयुग्मनापक्षानां देहापीना-		१३-१४ अन्ध्यादीकविषयाः	...
४२ नासिद्वतं	... "	सुतरोत्तरं गरीयस्त्वं	...	५ स्रोतोविमानम् ।	
४३ नासिद्विम्बितं	... "	१६-२१ जनपदोद्भूते चापारणी		१-२ स्रोतोविमानाध्यायोपक्रमः	२४८
४४ अजल्पतोऽदृष्टसंज्ञानस्य च		सिद्धिरसा	२४१-२४२	३-४ स्रोतसां सामान्यवर्णनं	२४८-२४९
भुक्त्वतो गुणाः	...	२२-२४ वाय्वादीनां वैयुग्मोत्पत्तो		५-७ स्रोतसां भेदाः	...
४५ आत्मानमभिसमीक्ष्य	...	हेतुः	... २४२	८(१) प्राणवहस्रोतसां मूलं,	
४६ रसादिज्ञाह्वयिपदः प्रसंसा	...	२५-२६ शब्दादिप्रभवस्य जनप-		तदुद्विच्छेदनं च	"
४७-४८ अन्ध्यायापसंप्रसङ्गः	...	दोद्भूतसंस्थापनं एव हेतुः		८(२) उदकवहस्रोतसां	"
त्रिविधकुक्षीयविमानम् ।		२७ अभिज्ञापप्रभवसाध्यपदं		एव हेतुः	"
१-२ त्रिविधकुक्षीयविमाना-		एव हेतुः	...	८(३) अजवहस्रोतसां	"
ध्यायोपक्रमः	... २३८	२८-३२ कृतप्रेताहायररुच्छिपु फलेण		शुक्लवहस्रोतसां मूलं तदु-	
३ कुक्षी त्रिविधावकारांश-		धर्मस्य मनुष्याणामासुषण		द्विच्छेदनं च	... "
विभागः	... "	हासः	२४२, २४३	८(५) मूत्रवहस्रोतसां मूलं तदुद्वि-	
४-५ आहारराशिभिश्चैव मात्राऽ-		३३-४० आयुषो नियतरे अजिय-		च्छेदनं च	... "
मात्रावत्त्वविचारः	...	तत्त्वे च युक्तिः	... २४३	८(६) पुरीषवहस्रोतसां	... २५०
६ मात्रावती भोजनस्य गुणाः	"	४१ आयुषोऽनियतलक्षाधर्मं	२४३-२४४	८ खेदवहस्रोतसां	"
७ हीनमात्रस्य	"	४२-४३ कालमूलोः अकालमूलोश्च		९ स्रोतसः पर्यायाः	...
८ अतिमात्रस्य	"	विवरणम्	...	९ प्रदुष्टस्रोतसां धातुद्वयकलम्	
८-९ अतिमात्रभोजनादन्वेऽन्ध्याम-		४४-४६ उचरितेभ्यः सण्णपानीयदाने		९ सर्वेषां प्रदुष्टां वातापित्तश्लेष्माणो	
प्रकोपस्य हेतवः	...	हेतुः	२४४-२४५	द्वयवितारः	...
१० आमप्रदोषभेदः	... २३९	४७ सर्वेषां व्याधीनां विद्वानविपरीत-		१०-१२ प्राणादिवहस्रोतसां दुष्टि-	
११ विसृष्टिकायाः लक्षणं	...	भौषपं कार्यं	...	हेतवः	२५०-२५१
१२ अजवहस्य	...	४८-४९ अपतर्पणभेदाः, तेषां		१३ सर्वस्रोतसां चाचार्यं प्रकोप-	
१३ आमविषस्य	...	प्रयोगावस्था च	...	कारणम्	... २५१
१३-१४ अलक्षकमित्युचिक्त्वाम-		५०-५१ स्वभावतः प्रतिकारामर्हाः		२४ स्रोतसां सामान्यं दुष्टिलक्षणं	"
दोषेषु चिकित्साक्रमः	...	५२-५३ जाह्नवादिशालक्षणं	...	२५ स्रोतसां स्वरूपं	...
१५-१८ भोजनपरिपाकस्थानं	... २४०	५४-५७ अन्ध्यादीकविषयाः	२४५, २४६	२६-२८ प्रदुष्टस्रोतसां चिकित्सापूर्व	"
अन्ध्यायापसंप्रसङ्गः	...			२९-३१ अन्ध्यादीकविषयाः	...

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
६ रोगानीकं विमानम् ।		१३ पुरीपजानां कृमीणां समुत्पानाः २५७		४२ औपम्यस्य लक्षणम् २६७-२६८	
१-२ रोगानीकविमानान्यायोपक्रमः २५१		१४ कृमिजरोरुणां संक्षेपेण		४३ संशयस्य	२६८
३ प्रमादादिभेदेन रोगानीकभेदाः		विक्रिया	...	४४ प्रयोजनस्य	...
४ रोगानीकस्य संक्षेपेयत्वे अर्धहृदो-		१५-२० कृमीगामपकूपणं २५७-२५८		४५ सव्यभिवारस्य	...
मत्वे च युक्तिः	२५२	२१-२७ कृमीणां प्रकृति-		४६ जिज्ञासायाः	...
५ व्यापीणमपरिसंख्येयत्वं दोषाणां		विपातः	२५८-२६०	४७ व्यवसायस्य	...
परिसंख्येयत्वं च	...	२८-३० कृमिप्रभेदजविधेरन्यः		४८ अर्थप्राप्तेः	...
५ मानसदोषो तज्जा विकाराद्य	२५३	प्राप्त्यतिदेशः	...	४९ संभवस्य	...
५ शारीरदोषास्तज्जा	...	३१-३२ अध्यायोक्तविषयाः	...	५० अनुयोज्यस्य	...
६ तयोर्दोषो त्रिविधं प्रकोपकारणं	...	८ रोगभिपग्जितीयं विमानम् ।		५१ अनुयोज्यस्य	...
७ दोषत्रयादपरिमितविकापेत्सतो		१-२ रोगभिपग्जितीयविमा-		५२ अनुयोगस्य	२६९
युक्तिः	...	नोपक्रमः	...	५३ प्रत्युद्योगस्य	...
८-९ रोगाणां परस्परानुबन्धकत्वं	...	३ ग्रन्थपरीक्षा	...	५४ वात्स्यदोषाणां	...
१० शारीरदोषाणां	...	४ आचार्यपरीक्षा	...	५५ वात्स्यप्रसंसायाः	...
११ अनुबन्धानुबन्धभेदहेतो		५-६ वाक्प्राप्तनोपायाः	...	५६ छलस्य	...
दोषभेदः	...	७ अध्यायनविधिः	...	५७ अहेतोः	२७०
१२ आदराप्रश्रुतिर्विधो भेदः	२५४	८ शिष्यपरीक्षा	...	५९ उपात्मस्य	...
१३ पाताद्विप्रकृतिर्वाचिवारः	...	१-१२ शिष्योपनयनविधिः २६१-२६२		६० परिश्रमस्य	...
१४ धातुविप्रकृतीनां चत्वार्यनु(ञ)-		१३-१४ शिष्य प्रत्याचार्यस्यो-		६१ प्रतिज्ञादानेः	...
प्रणिधानानि	...	पदेशः	२६२-२६३	६२ अभ्युत्थानायाः	२७१
१५ वातलक्षणीनामनुस्त्वम्	...	१५ तद्विधिसंभाषायाः प्रसंशा	...	६३ हेतुवन्तरस्य	...
१६ वातलस्य वातप्रकोपे कारणं		१६ " " भेदाः	...	६४ अर्थान्तरस्य	...
तस्यावजनयनं च	२५५	१७ अनुलोमसंभाषाविधिः	...	६५-६७ निग्रहस्थानस्य	...
१७ पित्तलस्य पित्तप्रकोपे कारणं		१८-२५ विशृङ्खलसंभाषा-		६७ भिपजाऽऽपुर्वेद एव वादः	
तस्यावजनयनं च	...	विधिः	२६४-२६५	कर्तव्यः	...
१८ श्लेष्मलस्य श्लेष्मप्रकोपे कारणं		२६ वादमर्यादालक्षणं	...	६८ भिपजा ज्ञातव्यानि कानि-	
तस्यावजनयनं च	...	२७ वादनार्गज्ञानार्थमधिगम्यानि	...	निरूपकरणानि	...
१९ राजाह्वैयलक्षणम्	...	२८ वादस्य लक्षणम्	...	६९ कारणस्य लक्षणम्	...
२०-२२ अध्यायोक्त-		२९ श्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेष-		७० करणस्य	...
विषयाः	२५५-२५६	समवायानां लक्षणानिदिदेशः	२६६	७१ कार्योनेः	२७२
७ व्याधितरूपीयं विमानम् ।		३० प्रतिज्ञायाः लक्षणम्	...	७२ कार्यस्य	...
१-२ व्याधितरूपीयविमाना-		३१ स्थापनायाः	...	७३ कार्यफलस्य	...
ध्यायोपक्रमः	२५६	३२ प्रतिष्ठापनायाः	...	७४ अनुबन्धस्य	...
३ द्वौ व्याधितरूपी	...	३३ हेतोः	...	७५ देहास्य	...
४-७ व्यापेर्गुणलक्षणज्ञाने विप्रति-		३४ दृष्टान्तस्य	...	७६ कालस्य	...
पक्षाधिक्रियसाममपि		३५ उपनयनिगमनयोः	...	७७ प्रकृतेः	...
विप्रतिपद्यन्ते	...	३६ उपायस्य	...	७८ उपायस्य	...
८ पुरुषसंभ्रमकृमिविषयेऽभि-		३७ सिद्धस्य	...	७९ भिपजेतरत्सर्वं परीक्ष्य कार्या-	
वेशस्य प्रश्नः	...	३८ शब्दस्य	...	रम्मः कर्तव्यः	...
९ कृमीणां नेषाः	२५७	३९ प्रत्ययस्य	...	८० परीक्षाया विषये भिपजां प्रश्नाः	...
१० मलजानां कृमीणां समुत्पानादि	...	४० अस्तु य	...	८१-८२ सेवागुत्तरम्	२७२-२७३
११ शोणितजानां	...	४१ एति	...		
१२ श्लेष्मजानां	...				

विषयः	पृष्ठाङ्कः
२२ गर्भिण्याः सभासेनोपचार- विधिः ...	३४४
२३ द्वितीयवृत्तीयगगणयोः पुष्प- दर्शने गर्भस्रावसंभवः ...	"
२४-२५ चतुष्प्रभृतिषु पुष्पदर्शने चिकित्सा	३४४-३४५
२६ उपविष्टकनागोदरयोर्लक्षणं	३४५
२७ तयोश्चिकित्सितम्	"
२८ गर्भोत्पन्दने चिकित्सा	"
२९ गर्भिण्या उदावर्तविवन्द्ये सति चिकित्सा	"
३० कुशी गर्भमरणे हेतुः	"
३० मृतगर्भाया लक्षणानि	"
३१ मृतगर्भस्य विधिः	"
३१ व्यपगतगर्भस्यत्यायाः शिवा उपचारः	३४५-३४६
३२ निर्दिष्टकारमाप्यायमानस्य गर्भस्य माते भासे धर्मः	"
३३ सृष्टिकागारनिर्माणविधिः	"
३४ तत्रोपदेष्टव्यः संभाराः	"
३५ गर्भिण्याः सृष्टिकागारप्रवे- शविधिः	३४७
३६ आसन्नप्रसवाया लिङ्गानि	"
३७-४० आवीप्रभृतीनि कर्तव्यो विधिः	३४७-३४८
४१ प्रजाताया अपराज्यतने उप- चाराः	३४८
४२-४३ ज्ञातमात्रस्य कुमारस्य कार्याणि कर्माणि	"
४४ बालस्य भाषीकल्पनविधिः	"
४५ नाब्जा असम्यक्भूते द्वयो- स्तचिकित्सा च	३४८-३४९
४६ कुमारस्य जातकर्मविधिः	३४९
४७ " रक्षाविधिः	"
४८-४९ सृष्टिकाया दशदिग्घा- नशुपचाराः	"
५० कुमारस्य नामकरणसंस्कारः	३५०
५१ आद्युक्ततां कुमाराणां लक्ष- णानि	"
५२ घातीपरीक्षा	३५०-३५१
५३ घान्याः स्नानसंपन्नं	३५१
५४ " स्नानसंपन्नं	"

विषयः	पृष्ठाङ्कः
५५ व्यापसस्त्रन्यस्य लिङ्गानि	३५१
५६ " चिकित्सा	"
५७ कीरजननाति	"
५८ स्नानपात्रविधिः	"
५९ कुमारागारविधिः	"
६०-६१ कुमारस्य शयनाधीनि कीदृशानि स्युः	३५१-३५२
६२ कुमारस्य धारणीया मणिः मन्त्रोपधयः	"
६३ कुमारस्य कीदृशकानि	"
६४ " विद्रासनं न कार्यं	"
६५-६७ " रोगप्रादुर्भावे उप- चाराः	"
६८ अध्यायोक्तविषयोपसंहारः	"
६९ शारीरस्थानचिकित्सा	"
इति शारीरस्थानस्य विषयानु- क्रमणिका ।	

५ इन्द्रियस्थानम् ।

१ वर्षस्वरीयसिन्द्रियम् ।

१-२ वर्षस्वरीयसिन्द्रियोपक्रमः	३५३
३ आयुषः प्रमाणविशेषज्ञा- नायै परीक्षया आदुरगता वर्षस्वरादयो भावाः	"
४ परीक्षणार्थं द्विविधो भेदः, तयोः परीक्षणोपायश्च	३५४
५ प्रकृतेर्भेदाः	"
६ विकृतेर्भेदाः	"
७ लक्षणयुक्तिका विकृतिः	"
८ लक्षणयुक्तिका विकृतिः	"
९ निमित्तानुसूचिका विकृतिः	"
१०-११ शारीरस्य प्राकृता वैकृताश्च वर्णाः	३५५
१२-१६ रिष्टरूपा वर्ण- विकृतयः	३५५-३५६
१७ प्राकृताः स्वराः	३५६
१८ वैकृताः स्वराः	"
१९-२० रिष्टरूपाः स्वरविकृतयः	"
२१-२९ रिष्टरूपवर्णस्वरविकृतीनां श्लोकेः पुनः कथनम्	"
३० अध्यायोक्तविषयसंग्रहः	"

विषयः	पृष्ठाङ्कः
२ पुष्पितकमिसिन्द्रियम् ।	
१-२ पुष्पितकेन्द्रियोपक्रमः	३५६
३-५ यथा फलात्पूर्वं पुष्पोत्पत्तिः, एवं वरणात्प्रागुत्पत्तिः	३५६-३५७
६ प्रशापराचादुत्पत्तयस्वाप्यरीष्टसा- शानम्	३५७
७-१६ अरिष्टभूतं गन्धविज्ञानं	"
१७-१९ " रसविज्ञानं	३५८
२०-२२ आदुरशरीरगतसस्यानुमानेन ज्ञानम्	"
२३ अध्यायोक्तविषयाः	"

३ परिमर्शनीयसिन्द्रियम् ।

१-३ परिमर्शनीयसिन्द्रियोपक्रमः	३५८
४ परिमर्शनविधिः	"
४-५ स्वर्णविद्येया आदुरशरीरगता विकृतयः	"
६ उच्छ्वाद्यस्योत्पत्तयस्य लक्ष- केशलोभोदरनखाङ्गल्या- धितं रिष्टं	३५९
७ अध्यायोक्तविषयाः	"

४ इन्द्रियानीकसिन्द्रियम् ।

१-२ इन्द्रियानीकेन्द्रियोपक्रमः	३५९
३-४ इन्द्रियाणां परीक्षणोपायः	"
५-६ आदुरस्थानिसिद्ध इन्द्रियज्ञान- विषयांशो मरणलक्षणम्	"
७-१८ अरिष्टभूताः दर्शनेन्द्रिय- विकृतयः	३६०
१९-२० " श्रोत्रेन्द्रियविकृतयः	"
२१ " प्राणोन्द्रियविकृतयः	"
२२ " रश्मिन्द्रियविकृतयः	"
२३ " स्पर्शनेन्द्रिय- विकृतयः	३६१
२४-२६ " सर्वेन्द्रियविकृतयः	"
२७ अध्यायोक्तविषयसंग्रहः	"

५ पूर्ववृत्तीयसिन्द्रियम् ।

१-२ पूर्ववृत्तीयसिन्द्रियोपक्रमः	३६१
३-५ ज्वरागामनेपथो च व्यापी- नामरिष्टभूतपूर्ववृत्तयामि	"

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
४० धाम्यसरवस्य लक्षणम् ...	३२३	७-८ धातूनां साम्यार्थं कर्तव्यम्	३३०	८ एकं हृदयं	३३७
४१ वायुसरवस्य ,, ...	”	९-११ शरीरधातवो हि समानै- वर्षन्ते	३३०-३३१	९ दश प्राणायतनानि	३३८
४२ कौभेरसत्त्वस्य ,, ...	”	१२ कात्स्न्येन शरीरदृष्टिकरा भावाः	३३२	१० पञ्चदश षोडशानि	”
४३ गान्धर्वसरवस्य ,, ...	”	१३ बलदृष्टिकरा भावाः	”	११ मरुपश्चात् प्रत्यज्ञानि	”
४४ शुद्धसरवानां मान्ये द्वाद्वा- स्यान्तशुद्धत्वं	”	१४-१६ आहारपरिणामकरा भावाः	”	१२-१३ मरुद्वाराणि	”
४५ आसुरसरवस्य लक्षणम् ...	”	१७ शरीरधातूनां मूलप्रसाद- भेदेन द्वैविध्यं मूलप्रसा- दयोः कार्यं च	३३३	१४ द्राघु-स्तिरा-धननी-मेरी-मनै- तन्नि-केल-मशु-कोर्ता संख्याकथनं	”
४६ राक्षसरवस्य ,, ...	३२४	१८ वातपित्तकफा एव सर्वधातु- दूषकाः	”	१५ शरीरे अभव्या परिभेयानि द्रव्याणि	३३५
४७ वैशाचसरवस्य ,, ...	”	१९ शरीरज्ञानफलम्	”	१६ पार्थिवादिभेदेन शरीरात्- विभागः	”
४८ सार्षपसरवस्य ,, ...	”	२० गर्भस्थाग्ननिर्मुलादिविषये अभिवेदास्य कतिपये प्रश्नाः	”	१७ परमाणुभेदेन शरीरावयवा- नामसंख्येयत्वं	”
४९ प्रेतसरवस्य ,, ...	”	२१ किमत्रं गर्भस्य कुक्षौ प्रथम- मुत्पद्यते ह्यत्र महर्षीणां मतानि	३३४	१८-२० शरीरावयवसंख्याज्ञान- फलं	३३५-३४०
५० शालिनसरवस्य ,, ...	”	२२ कुक्षौ यथा गर्भसिद्धति ...	”	८ जातिस्वर्गीयं शारीरम् ।	
५१ एषां पशुधातौ राजसरवं	”	२३ ,, ,, गर्भोऽभिवर्धते	”	१-२ जातिस्वर्गीयशारीरोपक्रमः	३४०
५२ वारावसरवस्य लक्षणम् ...	”	२४-२५ गर्भः कथं प्रमुच्यते ...	३३५	३-४ स्त्रीपुरुषयोस्त्वौटप्रजातिर्दृष्टि- करकर्मोपदेशः	”
५३ भारुसरवस्य ,, ...	”	२६ ,, ,, सद्यो हन्यते	”	५ ऋतुकाले विद्याः कर्तव्यं	”
५४ वानस्पत्यसरवस्य ,, ...	”	२७ गर्भस्य देवादिप्रकोपनिमित्त- विकारोपलब्धौ प्रमाणं	”	५ पुत्रमेव विनेषु पुत्रकामौ अनुभवेयु दुहितुकामौ संवसेताम्	”
५५ एषां त्रिविधातां तामसत्वं	”	२८ कालाकालमुत्प्रेयोर्निर्णयः	”	६ न्युञ्जपार्श्वगतस्त्रीसेवन- निषेधः	”
५६-५७ सत्वभेदोपसंहारः	”	२९ अस्मिन् काले आयुषः प्रमा- णम्	३३६	६ गर्भप्रद्वेषिभिः	”
५८-६१ अध्यायोक्तविषयाः	”	३० संपूर्णायुषो निमित्तं	”	६ मैथुने अत्रोक्ता स्त्री पुरुषस्य	३४१
५ पुरुषविचयशारीरम् ।		३१-३४ अध्यायोक्तविषयाः	”	७ ऊर्ध्वभूतौ स्त्रीपुरुषौ मैथुनशु- चैयाताम्	”
१-२ पुरुषविचयशारीरोपक्रमः	३२५	७ शरीरखंडव्याशारीरम् ।			
३ पुरुषस्य लोकसंमितत्वं	”	१-२ शरीरखंडव्याशारीरोपक्रमः	”	१-२ शरीरखंडव्याशारीरोपक्रमः	”
४-५ लफस्यायस्य विस्तरेण व्याख्यानम्	”	३ शरीरावयवसंख्याविषयेऽभि- वेशस्य प्रश्नः	”	४ षण्णां त्वचां विवरणम्	३३७
६-८ लोकपुरुषयोः सामान्योपदे- शस्य प्रयोगश्च	३१५-३१६	४ शरीरस्याहविभागः	”	५ शरीरस्याहविभागः	”
९-१० प्रवृत्तेर्मूलम्	”	६ अर्थां विवरणं	”	६ अर्थां विवरणं	”
११ निवृत्तेः स्वरूपं	३२७	७ पक्षेन्द्रियाधिष्ठानानि	”	७ पक्षेन्द्रियाधिष्ठानानि	”
१२ मोक्षोपायाः	”	७ पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि	”	७ पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि	”
१३-१५ शुद्धसत्त्वस्य लक्षणम्	”	७ ,, कर्मेन्द्रियाणि	”	७ ,, कर्मेन्द्रियाणि	”
१६-२१ शुद्धाया सुखेः फलम्	३२८	८ शरीरखंडव्याशारीरम् ।			
२२ सुखस्य लक्षणम्	”	१-२ शरीरखंडव्याशारीरोपक्रमः	”	१-२ शरीरखंडव्याशारीरोपक्रमः	”
२३-२४ सुखेः पर्यायाः	”	३ शरीरावयवसंख्याविषयेऽभि- वेशस्य प्रश्नः	”	४ षण्णां त्वचां विवरणम्	३३७
२५-२६ अन्ध्यायोक्तविषयाः	”	४ शरीरस्याहविभागः	”	५ शरीरस्याहविभागः	”
६ शरीरविचयशारीरम् ।		६ अर्थां विवरणं	”	६ अर्थां विवरणं	”
१-२ शरीरविचयशारीरोपक्रमः	३२८	७ पक्षेन्द्रियाधिष्ठानानि	”	७ पक्षेन्द्रियाधिष्ठानानि	”
३ शरीरविचयप्रयोजनं	”	७ पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि	”	७ पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि	”
४ शरीरलक्षणम्	”	७ ,, कर्मेन्द्रियाणि	”	७ ,, कर्मेन्द्रियाणि	”
५ शरीरधातूनां वैषम्यस्य फलं लक्षणं च	”	९ शरीरखंडव्याशारीरम् ।			
५-६ धातूनां योगपथेन रुद्धिलासो भग्नतः	३२९-३३०	१-२ शरीरखंडव्याशारीरोपक्रमः	”	१-२ शरीरखंडव्याशारीरोपक्रमः	”

विषयः	पृष्ठाङ्कः
२२ गर्भिण्याः समासेनोपचार- विधिः ...	३४४
२३ द्वितीयतृतीयमासयोः पुष्प- दर्शने गर्भसावर्धनम् ...	”
२४-२५ चतुष्प्रसूतिपु पुपदर्शने चिकित्सा	३४४-३४५
२६ उपविष्टकुमारोदरोर्लक्षणं	३४५
२७ तयोधिकिरितयम् ...	”
२८ गर्भास्पन्दने चिकित्सा ...	”
२९ गर्भिण्या उदावर्तविषय्ये सति तच्चिकित्सा ...	”
३० कुक्षौ गर्भमरणे हेतुः ...	”
३० मृतगर्भाया लक्षणानि ...	”
३१ मृतगर्भाद्द्वरणविधिः ...	”
३१ व्यपगतगर्भेशक्त्यायाः क्षिया उपचारः	३४५-३४६
३२ निर्विकारमाप्यामगानस्य गर्भस्य भासे मासे कथं	”
३३ सूतिकागारनिर्माणविधिः ...	”
३४ तत्रोपहरणीयाः संभाराः ...	”
३५ गर्भिण्याः सूतिकागारप्रवे- शविधिः ...	३४७
३६ आसन्नप्रसवनाया लक्षणानि ...	”
३७-४० आनीप्रादुर्भावे कर्तव्यो विधिः ...	३४७-३४८
४१ प्रजाताया अपराऽपतने उप- चाराः ...	३४८
४२-४३ जातमात्रस्य कुमारस्य कार्याणि कर्माणि	”
४४ बालस्य माडीकरूपनविधिः	”
४५ गान्धा अस्म्यच्छेदे दोषा- स्वाचिकित्सा च	३४८-३४९
४६ कुमारस्य जातकर्मविधिः ...	३४९
४७ ” ” रक्षाविधिः ...	”
४८-४९ सूतिकाया दशदिवसा- वधुपुपचारः ...	”
५० कुमारस्य नामकरणसंस्कारः	३५०
५१ आनुष्मतां कुमारानां लक्ष- णानि ...	”
५२ धात्रीपरीक्षा	३५०-३५१
५३ धान्याः स्नानसंपद	३५१
५४ ” स्नानसंपद	”

विषयः	पृष्ठाङ्कः
५५ व्यापन्नसन्मयस्य लिङ्गानि ...	३५१
५६ ” चिकित्सा ...	”
५७ क्षीरजननानि ...	”
५८ स्नानपानविधिः ...	”
५९ कुमारारागारविधिः ...	”
६०-६१ कुमारस्य शयनारीनि क्रीडाशानि इत्युः	३५१-३५२
६२ कुमारस्य घारणीया मणि- मन्त्रोपपद्यः ...	”
६३ कुमारस्य क्रीडनकानि ...	”
६४ ” विनाशनेन न कार्यं ...	”
६५-६७, रोगप्रादुर्भावे उप- चाराः ...	”
६८ अध्यायोक्तविषयोपसंहारः	”
६९ धारीरस्थाननिर्दक्तिः ...	”

इति शारीरस्थानस्य विषयानु-
क्रमणिका ।

५ इन्द्रियस्थानम् ।

१ वर्णस्वीयसिन्द्रियम् ।

१-२ वर्णस्वीयसिन्द्रियोपक्रमः	३५३
३ आनुष्यः प्रमाणविशेषज्ञा- नार्थं परीक्षा आधुरगता वर्णस्वरादयो भावाः ...	”
४ परीक्षणार्थां द्विविधो नेदः, तयोः परीक्षणोपायश्च ...	३५४
५ प्रकृतेर्भेदाः ...	”
६ विकृतेर्भेदाः ...	”
७ लक्षणनिमित्ता विकृतिः ...	”
८ लक्षणनिमित्ता विकृतिः ...	”
९ निमित्तात्तुल्यता विकृतिः ...	”
१०-११ शरीरस्य प्राकृता वैकृताश्च वर्णाः ...	३५५
१२-१६ रिष्टरूपा वर्ण- विकृतयः	३५५-३५६
१७ प्राकृताः स्वराः ...	३५६
१८ वैकृताः स्वराः ...	”
१९-२० रिष्टरूपाः स्वरविकृतयः	”
२१-२९ रिष्टरूपवर्णस्वरविकृतीनां श्लोकेः पुनः कथनम् ...	”
३० अध्यायोकार्यसंपदः ...	”

विषयः	पृष्ठाङ्कः
२ पुष्पितकमिन्द्रियम् ।	
१-२ पुष्पितकेन्द्रियोपक्रमः ...	३५६
३-५ यथा फलात्पूर्वं उष्णोत्पत्तिः, एवं मरणत्प्रागारिष्टो- त्पत्तिः	३५६-३५७
६ प्रभापराधादुष्णभ्रस्यान्वरीष्टसा- ज्ञानम्	३५७
७-१६ अरिष्टभूतं गन्धविज्ञानं ...	”
१७-१९ ” रसविज्ञानं ...	३५८
२०-२२ आधुरसारीरगतसस्यानुमानेन ज्ञानम्	”
२३ अध्यायोकार्यविषयाः ...	”

३ परिमर्शनीयसिन्द्रियम् ।

१-३ परिमर्शनीयेन्द्रियोपक्रमः	३५८
४ परिमर्शनविधिः ...	”
४-५ स्पर्शविज्ञेया आधुरसारीरगता विकृतयः ...	”
६ उच्छ्वासमन्दादन्तपक्षमबद्धु- केशलोमोदरनलाह्वल्ला- क्षितं रिष्टं	३५९
७ अध्यायोकार्यविषयाः ...	”

४ इन्द्रियानीकमिन्द्रियम् ।

१-२ इन्द्रियानीकेन्द्रियोपक्रमः	३५९
३-४ इन्द्रियानीकेन्द्रियोपक्रमः	”
५-६ आधुरसानीमित्त इन्द्रियज्ञान- विषयाद्यो मरणलक्षणम्	”
७-१८ अरिष्टभूताः दर्शनेन्द्रिय- विकृतयः ...	३६०
१९-२० ” श्रोत्रेन्द्रियविकृतयः	”
२१ ” प्राणैन्द्रियविकृतयः	”
२२ ” रसनेन्द्रियविकृतयः	”
२३ ” स्पर्शनेन्द्रिय- विकृतयः ...	३६१
२४-३६ ” सर्वेन्द्रियविकृतयः	”
३७ अध्यायोकार्यसंपदः ...	”

५ पूर्वैकरीयसिन्द्रियम् ।

१-२ पूर्वैकरीयेन्द्रियोपक्रमः ...	३६१
३-५ उज्वलागामन्ययो च व्याधी- नामरिष्टभूतपूर्वरूपानि ...	”

विषयः	पृष्ठाङ्कः
२५-२८ रसायनप्रयोगात् पूर्व कोष्ठशोधनविधिः ...	३७७
२९-३४ हरीतकीगुणाः	३७७-३७८
३५ हरीतकीसेवनानर्हाः	३७८
३६-३७ आमलकगुणाः	...
३८-४० भेषजप्रवृत्तविधिः	...
४१-५७ ब्राह्मणरसायनं प्रथमं	...
५८-६१ ,, द्वितीयं	३७९
६२-७४ च्यवनप्रासः	...
७५ आमलकरसायनं	३७९-३८०
७६ हरीतकीयोगः	३८०
७७ ,, अपरः	...
७८-८० रसायनसेवनगुणाः	...
८१ प्रथमरसायनपादोक्तविषयाः	...

२ प्राणकामीयो रसायनपादः ।

१-२ प्राणकामीयरसायनपादोप- क्रमः	३८०
३ रसायनविधानस्य फलं	...
३ शरीरदोषनिमित्तानि परिहरन् रसायनमुपयुञ्जीत	३८१
४-६ आमलकघृतं	...
७ आमलकावलेहः	...
८ आमलकचूर्णं	३८१-३८२
९ विदग्धावलेहः	३८२
१० अपर आमलकावलेहः	...
११ नागबलारसायनं	...
१२ बलादिरसायनानि	...
१३ भङ्गातकशीरं	...
१४ भङ्गातकशीरं	३८३
१५ भङ्गातकतैलं	...
१६ भङ्गातकविधानं	...
१७-२३ भङ्गातकगुणाः	...
२३ द्वितीयरसायनपादोक्तविषयाः	...

३ करप्रचितीयो रसायनपादः ।

१-२ करप्रचितीयरसायनपादोप- क्रमः	३८३
३-८ आमलकायसरसायनं	३८३-३८४
९-१४ केवलामलकरसायनं	३८४
१५-२३ लोहरसायनं	...

विषयः	पृष्ठाङ्कः
२४-२९ ऐन्द्ररसायनं	३८४-३८५
३०-३१ मेघ्वरसायनानि	३८५
३२-३५ पिप्पलीरसायनं	...
३६-४० पिप्पलीवर्धमानं रसायनं	...
४१-४२ त्रिकलारसायनं प्रथमं	...
४३-४४ ,, द्वितीयं	...
४५ ,, तृतीयं	...
४६-४७ ,, चतुर्थं	...
४८-६५ मिलाजतुरसायनं	३८६
६६ तृतीयरसायनपादोक्तविषयाः	...

४ आयुर्वेदसमुत्थानीयो रसा-
यनपादः ।

१-२ आयुर्वेदसमुत्थानीय- रसायनपादोपक्रमः	३८६
३ रसायनज्ञानार्थं मृगीणामिन्द्र- सभीपे गमनं	३८७
४-५ तान् प्रतीन्द्रस्योपदेशः	...
६ इन्द्रोक्तं रसायनं	...
६-१२ द्रोणीप्रावेशिक- रसायनं	३८७-३८८
१३-२६ अपरमिन्द्रोकरसायनं	...
२७-२८ केषां कुटीप्रावेशिकः केषां च वातातपिको विधिर्हितः	...
२९ रसायनविधिभ्रंशो कर्तव्यं	...
३०-३५ आचाररसायनं	३८८-३८९
३६-३८ मनःशरीरशुद्धानामेव रसायनसिद्धिर्भवति	३८९
३९-५० मर्लौर्भिषजोऽवश्यं पूजनीयाः	...
५१-५४ प्राणाचार्यप्रसंसा	...
५५ भिषजं प्रत्याग्नुरस कर्तव्यम्	...
५६ वैद्यः स्वधृतानिवातुगान् चिकित्सेत्	...
५७-५९ आयुर्वेदोपदेशो महर्षीणां धर्मोपमेव	...
६०-६२ जीवितदानुर्भिषजः प्रसंसा	३८९-३९०
६३-६४ चतुर्थपादोक्तविषयाः	३९०

द्वितीयो वाजीकरण-
ऽध्यायः ।

१ संप्रयोगशरमूलीयो वाजी- करणपादः ।	
१-२ संप्रयोगशरमूलीयवाजी- करणपादोपक्रमः	३९०
३ वाजीकरणस्यावश्यकव्यता	...
४-६ वाजीकरणेषु त्रियाः श्रेष्ठत्वं, तत्र हेतुश्च	...
७-१५ गमनार्हाः स्त्री	३९०, ३९१
१६-१८ निरपत्यस्य विन्दा	३९१
१९-२३ बहुप्रजस्य प्रसंसा	...
२४-३२ बृंहणी गुटिका	...
३३-३७ वाजीकरणं घृतं	...
३८-४१ वाजीकरणः पिण्ड- रसः	३९१-३९२
४२-४३ वृथो माहिवरसः	३९२
४४-४५ वृष्यरसाः	...
४६ वृथो मांसयोगः	...
४७ ,, माषयोगः	...
४८ वृथं शृङ्गमांसं	...
४९ वृथा अण्डरसाः	...
४०-५१ पूर्वं संशोभिते एव शरीरे वृथयोगा उपयोक्तव्याः	...
५२-५३ प्रथमपादोक्तविषयाः	...

२ आस्तिकक्षीरीयो वाजीकर-
णपादः ।

१-२ आस्तिकक्षीरीयवाजीकरण- पादोपक्रमः	३९२
३-९ अपत्यकरा पटिकाविशु- टिका	३९२-३९३
१०-१३ वृथा भाष्ययोगाः	३९३
१४-१७ अपत्यकरो रसः	...
१८-२० वृथं शीरं	...
२१-२३ वृथघृतं	...
२४-२६ वृथो दधिचरयोगः	...
२७ वृथः पटिकोदनयोगः	...
२८-२९ वृथाः पूषकिकाः	...
३०-पूर्वोक्ताष्टोपासनां फलं	...
३१ वृथो विहारः	३९४
३२ द्वितीयपादोक्तविषयाः	...

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
३ मापपर्णभृतीयो वाजीकरण- पादः ।		३ ज्वरचिकित्सितम् ।		११८-११९ अभिचाराभिशाप- जयोर्लक्षणं ... ४०७	
१-२ मापपर्णभृतीयवाजीकरण- पादोपक्रमः ... ३९४		१-२ ज्वरचिकित्सितोपक्रमः ३९८		१२२-१२४ कामशोकभयक्रोध- भृत्वावेशविषजज्वरार्णा- लक्षणं ... ४०८	
३-५ गोक्षीरवाजीकरणं ... "		१० आग्नेयस्रोतंरं ... "		१२५ आगन्तुज्वरलक्षणानाम- न्यध्वागन्तुरोगेष्वतिदेशः "	
६-७ क्षीरयोगः प्रथमः ... "		११ ज्वरार्णवीयाः ... "		१२६-१२८ आगन्तुज्वरेषु दोषाद्विचारः ... "	
८-१० " द्वितीयः ... "		१२-१३ ज्वरस्य प्रकृतिः ... ३९९		१२९-१३१ ज्वरस्यप्रतिः ... "	
११ " तृतीयः ... "		१४-२५ " प्रकृतिः (आधुत्पत्तिः) "		१३२ ज्वरे क्षेत्राप्रकृतिहेतुः ... "	
१२-१३ चतुर्थः ... "		२६ " प्रभावः ... "		१३३-१३५ आमज्वरलक्षणं ... "	
१४ दृष्यः पायसयोगः ... "		२७ " कारणानि ... ४००		१३६ पच्यमानज्वरलक्षणं ... "	
१५-१७ दृष्याः पूषलिकाः ... "		२८-२९ " पूर्वरूपं ... "		१३७ निरामज्वरलक्षणं ... "	
१८ दृष्यं दत्तावरीघृतं ... ३९५		३० ज्वरस्य अधिष्ठानं ... "		१३८ नवज्वरे निषिद्धानि ... ४०९	
१९ दृष्यो मधुकयोगः ... "		३१ " प्रख्यातिकं लक्षणं ... "		१३९-१४१ ज्वरे सङ्घनविचारः "	
२०-३० वाजीकराः केचन भावाः ... "		३२-३५ " भेदाः ... "		१४२ अधिपकानां दोषार्णां तद्वर्ण- ज्वरे पाचनानि ... "	
३१ तृतीयपादोक्तविषयाः ... "		३६ मनोदेहसंतापलक्षणं ... ४०१		१४३ कसिन् ज्वरे उष्णं जलं देयं ... "	
		३७-३८ ज्वरस्य सौम्याग्नेयभेद- योर्विचरणम् ... "		१४४ " " श्वेतशीतं " " "	
४ पुमांजातयलादिको वाजीक- रणपादः ।		३९-४० अन्तर्वेगज्वरलक्षणं ... "		१४५ सिपाद्याज्वरशान्तये पञ्चप्रधानीयं ... ४१०	
१-२ पुमांजातयलादिकवाजी- करणपादोपक्रमः ... "		४१ वहिर्वेगज्वरलक्षणं ... "		१४६ ज्वरे वमनं कदा देयं ... "	
३-९ स्त्रीषु विषये न सर्वेऽपि समबलाः, अतः सर्वोपयो- गिनां वाजीकरणयोगाना- मुपदेश आपर्ययकः ३९५-३९६		४२-४९ प्राकृतवैकृतज्वरयो- लक्षणं ४०१-४०२		१४७-१४८ अनुपस्थितदोषार्णां वमनदाने दोषाः ... "	
१० दृष्या वस्तवः ... ३९६		५०-५२ ज्वरस्य साध्यासाध्य- लक्षणं ४०२-४०३		१४९-१५० ज्वरे यथागुप्त्रयोगः "	
११-१४ दृष्या मांसगुणिका ... "		५३-६० सततज्वरलक्षणं ... ४०३		१५१-१५३ यथागुप्त्राणि ... "	
१५-१६ दृष्यो मासिहरणः ... "		६१-६२ सततकज्वरलक्षणं ... ४०४		१५४ येषां यथागूर् हिता ... "	
१७ दृष्यो मत्स्ययोगः ... "		६३ अन्येषु ज्वरस्य लक्षणं ... "		१५५ सर्पणाहो नराः ... ४११	
१८ " रोहितमत्स्ययोगः ... "		६४-७२ तृतीयकचतुर्थकज्वरयोः, "		१५६ जीर्णतर्पणस्य ज्वरितस्य भोजनविधानं ... "	
१९-२२ दृष्यो पूषलिकायोर्मांसं		७३ चतुर्थकविषययलक्षणं ४०५		१५७-१५९ अक्ष्ण्णो ज्वरिताय दन्तधावनं ... "	
२३-२४ दृष्या मासादिपूषलिकाः ... "		७४ विषमज्वरानां सविधातगर्वं ... "		१६० ज्वरे केषामविधानं ... "	
२५-२७ दृष्ययोगः ... "		७५ क्लृप्तादिबलावलाङ्गरक्षा- रक्षान्ययात्मम् ... "		१६१-१६२ " कषायरघ- निषेधः ... ४१९	
२८-२९ अपत्यकरं घृतं ... "		७६-८३ रक्षादिसप्तधातुगतज्वरार्णां लक्षणानि ४०५-४०६		१६३ " सूक्ष्मविधानं ... "	
३०-३२ दृष्यगुणिकाः ३९६-३९७		८४-८६ अह्नज्वरलक्षणं ... ४०६		१६४-१६५ " सपिंडविधानं ४१३	
३३-३५ दृष्योक्तकारिका ... ३९७		८७-१०२ त्रयोदशविषयवि- धातज्वरार्णां लक्षणं ... "		१६६ " मोक्षरघप्रयोगः ... "	
३६-३८ अनुकष्यसंभ्रमः ... "		१०३-१०८ सनिपातज्वरस्य सामान्यलक्षणं ... ४०७		१६७ " पयःप्रयोगः ... "	
३९ एकविकारो ह्यन्तः ... "		१०९-११० " साध्यासाधलक्षणं ... "		१६८ " विरेचनं ... "	
४०-४२ अविशालवृद्धयोर्मिथुननिषेधः,		१११ आगन्तुज्वरभेदाः ... "		१६९-१७१ " विरुद्धविश- प्रयोगः ... "	
४३-४५ एकधमहेतुः ... "		११२-११३ अभिपातज्वरलक्षणं			
४६-४९ स्त्रीसंयुगे शुक्रं कथं प्रवर्तते ... "		११४-११७ सविषयज्वरलक्षणं			
५० मिथुनद्वयलक्षणं ... "					
५१ वाजीकरणनिरुक्तिः ... "					
५२-५३ चतुर्थपादोक्तविषयाः ३९८					

विषय	पृष्ठाङ्क	विषय	पृष्ठाङ्क	विषय	पृष्ठाङ्क
१७२ ज्वरे अनुवासनप्रयोग	४१३	२६७ ज्वरे अगुर्वादितैल	४२२, ४२३	४ रक्तपित्तचिकित्सितम् ।	
१७३ " शिरोविरेचन- प्रयोग ... "	"	२६८-२७१ ज्वरे शीतप्रशमना उपचारा	.. ४२३	१-२ रक्तपित्तचिकित्सितोपक्रम	४२८
१७४-१७६ जीर्णज्वरेऽभ्यङ्गादि- विधान ४१३-४१४		२७२ येवा ज्वरे लङ्घन न हितं	"	३-४ रक्तपित्तविषयेऽग्निवेशस्य प्रश्ना	... "
१७७-१७८ ज्वरितानां गवाभ्यायथ प्रशालानि पान्यानि .. ४१४		२७३-२७६ ज्वरे लङ्घनादिकम- करणे युक्ति ... "	"	५ रक्तपित्तस्य शीघ्रप्रतिकार्यत्व	"
१७९-१८० ज्वरे यवागुसोमा	"	२७६-२७७ ज्वरस्याद्येमेऽह्नि निरामत्वे हेतु ... "	"	६ " हेतु ... "	"
१८० ज्वरितानां नूपारैश्चिन्ताय घ्नानि ४१५		२७७-२७८ ज्वरे गुरुभोजनस्य निषेध "	"	७-९ " सप्राप्ति ... "	"
१८९ ज्वरितानां हितानि शाकानि	"	२७९-२८० वातजे ज्वरे आदा व्याभ्यङ्गादय कार्या	"	९ रक्तपित्तज्ञानमित्त	... "
१९०-१९३ " " मांसानि	"	२८१-२८२ सप्तह्येनापि परिपाकम प्राप्ति ज्वरे चिकित्सा ... "	"	१० रक्तपित्तस्य स्थान "	"
१९४ ज्वरे हित पान ... "	"	२८३-२८६ ज्वरेषु दोषापेक्षिणि चिकित्सा	४२३-४२४	११-१२, दोषाभिव्यवचालश्च गानि	"
१९५-१९६ नवज्वरे अपचयानि	"	२८७-२८८ कर्णमूलशोथ चिकित्सा	... ४२५	१३-१४, साध्यासाध्यलक्षणानि	४२९
१९७-१९९ ज्वरप्रा कषाया	"	२८९ ज्वरे रक्तावसेकावस्था . .	"	१५-१७, द्विविधा गति . .	"
२००-२०३ पञ्चसु विषमज्वरेषु हिता पञ्च कषाया	४१७	२९० विस्पर्षाभिघातविस्फोटक ज्वराणां चिकित्सा	"	१८-२१, असाध्यलक्षणानि . .	"
२०४-२०५ ज्वरे वत्सवादि- कषाय ... ४१८		२९१ जीर्णज्वरे चिकित्साविशेष	"	२२ साध्यरक्तपित्तलक्षणानि . .	"
२०६ " मधुकादिहिम	"	२९२ तृतीयकचतुर्थकयो	"	२३ रक्तपित्तस्य हेतु	"
२०७-२०९ ज्वरे अनुलोमना कषाययोगा ...	"	२९३-२९५ विषमज्वरे चिकि साकम ... "	"	२४ रक्तपित्ते दोषाभिव्यवस्था- न्मार्गानुबन्धविशेष ... "	"
२१० सन्निपातज्वरे बृहत्यादियोग	"	२९६-३०९ विषमज्वरनाशना योगा ४२५-४२६	"	२५-२८ रक्तपित्ते आदौ स्तम्भन- निषेध ४२९-४३०	"
२११-२१२ " वाय्वादिगण	"	३१०-३१४ ज्वरे दैवव्यापथय कर्म ४२६	"	२९-३० " मार्गादीन्वेद्येषु लङ्घन तर्पण वा निषेध... ४३०	"
२१३-२१४ " बृहत्यादिगण	"	३१५-३१६ रसादिधातुगतज्वराणां चिकित्सा	"	३१ " पिपासाया क्षीमेरादि- जल ... "	"
२१५ पिपासाज्वरनाशन- कषाययवागुमांसविदेश	"	३१७-३२३ अग्निघातकममोष शोकमयज्वराणां चिकित्सा	"	३२ " तर्पणवैयायोग्याऽ- वस्था ... "	"
२१६-२१७ जीर्णज्वरे पृतयोगे युक्ति ... "	"	३२४-३२८ ज्वरप्रमोक्षे लिङ्गानि ४२७	"	३३-३५ " तर्पणयोगा ... "	"
२१८-२२६ " कतिपयघृत- योगा ४१९-४२०		३२९ सुक्तज्वरलक्षणानि ...	"	३६-३७ " हितान्यघ्नानि	"
२२७ ज्वरे सशोधनयोग्या ऽवस्था ... ४२०		३३०-३३२ ज्वरे वर्जनीयानि	"	३८-४० " हित शाक ... "	"
२२८-२२९ " वमनयोगा	"	३३३-३३८ ज्वरस्य पुनरावर्तने हेतु	"	४१-४२ " " मांस	"
२३०-२३३ " विरेचनयोगा	"	३३९-३४३ पुनरावर्तते ज्वरे चिकित्सा	"	४३-४८ " यवागुसोमा	"
२३४-२३९ " क्षीरयोगा ...	"	३४४ उष्णानुक्तचिकित्सापरिग्रह	"	४९-५० " मासतप्त- योगा ४३०-४३१	"
२४०-२४३ " निरुहानुवासन- योगा ४२०-४२१		३४५ भिषक् ज्वरप्रशमने विशेषतो यतैत	"	५१-५२ " हित पान ... ४३१	"
२४४-२४७ " शिरोविरेचना- भ्यङ्गयोगातिदेश ४२१		३४६ अध्यायीकविषया ... "	"	५३ " कर्षणानि ... "	"
२४८ " चन्दनाद्य तैल	"			५४-६१ " सशोधन ... "	"
२४९-२६६ " दाहप्रशमना उपचारा . ४२९				६२-६४ " सशमनी चिकित्सा,	"
				६५-८४ रक्तपित्तसंशमना कतिपय- योगा ४३१-४३२	"
				८५ मूत्रमार्गप्रतप्तस्य रक्तपित्तस्य चिकित्सा ४३२-४३३	"
				८६-८७ विदूषयप्रवृत्तस्य " , ४३३	"
				८८-९० रक्तपित्ते पृतयोगा ... "	"

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
२ उन्मादचिकित्सितम् ।		१० अपस्मारचिकित्सितम् ।		३५-४३ उरःक्षते अश्रुतप्राहा-	
१-३ उन्मादचिकित्सितोपक्रमः	४६७	१-२ अपस्मारचिकित्सितोपक्रमः	४७४	पृतम्	४७५-४८०
४ उन्मादस्य सामान्यनिदानं	"	३ अपस्मारनिदानं	४७४-४७५	४४-४७	" श्वेदंश्लदिपृतम् ४८०
५ " संप्राप्तिः ...	४६८	४-५ अपस्मारस्य संप्राप्तिः ...	४७५	"	मधुकादिपृतम् "
६-७ " सामान्यलक्षणम्	"	६-७ " सामान्यरूपं ...	"	५०-५३	" धान्यादिपृतम् "
८ उन्मादस्युत्पत्तिः ...	"	८ " मेदाः ...	"	५४-७७	" सर्पिर्गुड-
९-१० वातोन्मादस्य निदानलक्षणम्	"	९-११ अपस्मारस्य वातजादिनेदेलक्षणानि	"	योगाः	४८०-४८१
११-१२ पित्तोन्मादस्य	"	१२ अपस्माररक्षासाध्यलक्षणम्	"	७८-८०	" श्वेतवियकी
१३-१४ कफोन्मादस्य	"	१३ अपस्मारस्य वेगकारकः	"	चिकित्सा ...	४८१
१५ त्रिवेषोन्मादस्य	"	१४-१६ अपस्मारे चिकित्साक्रमः	"	८१-८४ क्षीणे अन्नपानम्...	"
१६ आगन्तुन्मादस्य निदानम्	४६९	१७ " पक्षगन्धे पृतं	"	८५-८७ उरःक्षते सैन्धवादि-	"
१७ भूतोन्मादस्य सामान्यलक्षणं	"	१८-२४ " महापद्मार्थम्	"	चूर्णं	४८१-४८२
१८-१९ देवादभौ यथा पुरुषस्य देहं विराजितं	"	२५-२६ " ब्राह्मीपृतं...	"	८८-९० " पाद्वयः ...	४८२
२० देवोन्मास्य लक्षणम्	"	२७-३१ कतिपयसिद्धपृतानि ...	४७६	९१-९२ " नागवल्कलदियोमाः	"
२१ गुणीद्युन्मातस्य	"	३२-३६ अभ्यङ्गार्थं सिद्धतैलानि	"	९३-९४ " पथ्यं	"
२२ पितृभिक्षन्मातस्य	"	३७-३८ अपस्मारनाशकाः	"	९५ उरःक्षतस्य शीघ्रप्रतिकर्तव्यता	"
२३ गन्धर्वोन्मातस्य	"	प्रदेहपृथाः	"	९६-९७ अन्ध्यायोक्तविषयाः ...	"
२४ यक्षोन्मातस्य	"	३९-४० अपस्मारे उत्तरदानं ...	"	३१ श्वयथुचिकित्सितम् ।	
२५ राजसीन्मातस्य	"	४१-४५ अपस्मारे नस्यानि ...	"	१-४ श्वयथुचिकित्सितोपक्रमः	४८३
२६ ब्रह्मराक्षसोन्मातस्य	"	४६-५३ " अक्षानि ४७६-४७७	"	५-६ निलस्य श्वयथोर्निर्वाणम्...	४८३
२७ पिशाचोन्मातस्य	"	५३ अपस्मारे आगन्तुनुबन्ध-चिकित्सा	४७७	७ आगन्तुस्य	"
२८ यादवं यस्मिन् काले देवादेव्य अभिवर्षयन्ति	४७०	५४-६३ अतस्त्वानिनिवेशस्य निदानलिङ्गचिकित्साः	"	८-९ श्वयथोः संप्राप्तिः	"
२९ उन्मादस्यासाध्यलक्षणानि	"	६४-६५ अपस्मारे रक्षायन्योगाः	"	१० " पूर्वरूपं	"
३०-४० उन्मादस्य चिकित्साक्रमः	"	६६ वेधयो अपस्मारी रक्षयः	"	११ " सामान्यलक्षणम्	"
४१-४८ उन्मादि कल्याणं पृतम्	४७१	६७-६८ अन्ध्यायोकार्यसंग्रहः	"	१२ घातवस्य श्वयथोर्लिङ्गं	"
४९-५१ " गृहकल्याणकं पृतं	४७२	३२ श्वेतक्षीणचिकित्सितम् ।		१३ पित्तजस्य	"
५२-५५ " महापैशाचिकं,	"	१-३ श्वेतक्षीणचिकित्सितोपक्रमः	४७८	१४ कफजस्य	" ४८४
५६-६३ " लघुनाथं	"	४-८ श्वेतक्षीणस्य निदानं	"	१५ श्वयथोः सायासाध्य-लक्षणम्	"
६४-६५ " हिस्त्रवादिपृतं	"	९-११ " लक्षणं	"	१६-१९ " चिकित्साक्रमः	"
६६-६९ " पुराणपृतं ४७२-४७३	"	१२-१३ " पूर्वरूपं	"	२० श्वयथौ वर्जनीयानि	"
७०-७९ " नस्यान्नयोगाः	४७३	१४ " साय्यासाध्य-विचारः	"	२१-२८ " कतिपय-	"
८०-८२ " धूमयोगाः	"	१५-२० उरःक्षते लाक्षादि-योगाः	४७८-४७९	योगाः	४८४-४८५
८३-८४ " दोषापेक्षिण-विभिन्ना	"	२१-२४ " एलादिगुटिका	४७९	३१-४० " कलत्रिकादारितः	४८६
८५ " विपटपेषः	"	२५-२६ " रफादिप्रवृत्ती कति-पययोगाः	"	४१-४२ " कतिपययोगाः	"
८५-९३ " प्राणनादि ४७३-४७४	"	२७-३४ " श्वेतक्षीणे कति-पययोगाः	"	४३-४६ " श्वेतगुटिका	"
९३ कामादिजोन्मादचिकित्सा	४७४			४७-४८ " गुडार्थकमयोगः	"
९४-१०२ भूतोन्मादचिकित्सा	"			४९ " शिलाजम्बुपयोगः	"
१०४ मुक्तोन्मादलक्षणम्	"				
१०५ अपायोकार्यसंग्रहः	"				

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
५०-५२ श्वशुरी कंसहरी-		२० दोषानामुदराणां सामान्य-		१४६-१५० उदरेषु कतिपययोगः ४९८	
तकी ४८६-४८७		संप्राप्तिः ४९२		१५१-१५३ ,, अभयौष्ठ-छाग-	
५३-५४ ,, पटोलमूलादि-		२१ ,, सामान्यलिङ्गं ... ,,		श्रीर-हरीतकी-	
कायः ... ४८७		२२ ,, मेदाः ... ,,		शिलानज्जुगुगुलु-	
५५-५९ ,, चित्रकादिघृतं ,,		२३-२५ वातोदरस्य निदान-		शुद्धचैरणां	
६०-६३ ,, अक्षपानं ... ,,		संप्राप्तिलक्षणानि... ,,		प्रयोगः... ,,	
६४-७३ ,, दिता अभ्यङ्ग-		२६-२८ पित्तोदरस्य ,, ... ,,		१५४-१५६ वातोदरे टीलानि ,,	
प्रदेहादयः ... ४८८		२९-३१ कफोदरस्य ,, ४९३-४९३		१५७ कफोदरे अरिष्टयोगः ,,	
७४-७५ चिरःशोधलक्षणं ... ,,		३२-३४ सन्निपातोदरस्य ,, ... ४९३		१५८-१६४ ,, क्षारयोगः ४९८-४९९	
७५ घ्राह्यलक्षणं ... ,,		३५-३८ क्षीरोदरस्य ,, ... ,,		१६५-१६६ उदरे यवायुयोगः ४९९	
७६ बिटालिकाया लक्षणं ... ,,		३९-४१ बद्धशुदोदरस्य ,, ... ,,		१६७-१६८ ,, शार्कं ... ,,	
७७ ताण्डुविद्वेषः ,, ... ४८९		४२-४४ तिद्रोदरस्य ,, ... ,,		१६९-१७१ ,, क्षारतैलं... ,,	
७८ उपजिह्विकाया ,, ... ,,		४५-४९ जलोदरस्य ,, ... ४९४		१७२ ,, पुरण्डतैलं ,,	
७९ अग्निजिह्विकाया ,, ... ,,		५०-५४ उदराणां साध्यासाध्व-		१७३-१७४ ,, बहस्यः... ,,	
८० उपकुशास्य ,, ... ,,		विचारः ... ,,		१७५-१८३ ,, विषप्रयोगः ,,	
८१ दन्तविद्वेषः ,, ... ,,		५५-५८ अज्ञानोदकलक्षणम् ... ,,		१८४-१८८ बद्धक्षताग्रयोः राक्ष-	
८२ गलाण्डगण्डमालयोः ,, ... ,,		५९-६७ वातोदरे चिकित्सा-		कर्म ... ५००	
८३ पूर्वोक्तोपाणां सामान्य-		विधिः ४९४-४९५		१८९-१९२ जलोदरे ,, ... ,,	
चिकित्सा ... ,,		६८-७१ पित्तोदरे ,, ... ४९५		१९३-१९४ उदरे क्षीरस्य प्रसाहत्वं ,,	
८४-८६ अर्थाणां निदानं चिकित्सा च,,		७२-७३ कफोदरे ,, ... ,,		१९५-१९६ अध्यायोच्चार्यसमूहः ,,	
८७ अर्धुद्विचिकित्सादिदेशः ... ,,		७४ सन्निपातोदरे ,, ... ,,		१७ अर्धोच्चिकित्सितम् ।	
८८ अलज्जा लक्षणं ... ,,		७५-८८ क्षीरोदरे ,, ... ,,		१-२ अर्धोच्चिकित्सितोपक्रमः... ५००	
८९ अक्षतस्य ,, ... ,,		८९-९० बद्धशुदोदरे ,, ... ४९६		३-४ अर्धोच्चिकित्से भागैर्न प्रसज्जि-	
९० विदारिकायाः ,, ... ,,		९१-९२ तिद्रोदरे ,, ... ,,		वेशस्य प्रश्नाः ५००-५०१	
९१ विस्फोटकानां ,, ... ४९०		९३-९४ जलोदरे ,, ... ,,		५ अर्धोच्चं द्विविधो भेदः ५०१	
९२ कक्ष्यायाः ,, ... ,,		९५-९६ उदरेषु अक्षपानं		५ सद्ज्ञानामर्शोर्षां निमित्तं ... ,,	
९३ रोमान्तिकायाः ,, ... ,,		९९-१०० ,, वर्गनीयानि		६ अर्धोच्चामुपतिष्ठेर्न ... ,,	
९४ मसूरिकायाः ,, ... ,,		१०१-१०६ ,, तकविधानं ,,		६ अर्धोच्चमधिष्ठानभूता घातवः ,,	
९५-९६ ब्रध्नस्य लक्षणचिकित्सिते		१०७ ,, क्षीरविधानं ४९७		७-८ सद्ज्ञानामर्शोर्षां रूपाणि ,,	
९६-९७ भगन्दरस्य ,, ... ,,		१०८-११० ,, प्रदेहपरिपैकादि,		९ अर्शोर्षां सामान्यो हेतुः ... ५०२	
९८ श्लेष्मलस्य ,, ... ,,		१११-११४ ,, पृथक्कलघृतं		१० अर्शोर्षामाहृतयः ... ,,	
९९-१०० जालगर्दभस्य ,, ... ,,		११५ ,, नागरादिघृतं		११ घातोत्पन्नानामर्शोर्षां रूपाणि ,,	
१०१ अनुकशोमसप्रहः ... ४९१		११६ ,, चित्रकघृतं		१२-१३ ,, हेतुः ... ,,	
१०२ अभिघातते विपजे		११७ ,, यवाशं घृतं ,,		१४ पित्तोत्पन्नानामर्शोर्षां रूपाणि ,,	
च शोथे चिकित्सा ,, ... ,,		११८ ,, विरेचनं... ,,		१५-१६ ,, हेतुः ... ,,	
१०३ अध्यायोक्तविषयसंग्रहः...		११९-१२३ ,, पटोलार्घ्यं पूर्णं ,,		१७ श्लेष्मोत्पन्नानामर्शोर्षां रूपाणि ५०३	
१२ उदरचिकित्सितम् ।		१२४-१२९ ,, नारायणचूर्णं ,,		१८-१९ ,, हेतुः ... ,,	
१-२ उदरचिकित्सितोपक्रमः ... ४९१		१३० ,, नीलिचूर्णं ,,		२० हृद्दजानां त्रिदोषजानां	
३-८ उदरविषयेऽग्निवेशास्त्रात्रेयं		१३१-१३६ ,, हनुपाद्यं चूर्णं ४९८		चार्षोर्षां हेतुलक्षणं च ... ,,	
प्रति प्रश्नाः ... ,,		१३७ ,, कतिपय-		२१-२२ अर्शोर्षां पूर्वहृत्पाणि ... ,,	
९-११ उदरस्य संप्राप्तिः ... ,,		शून्ययोगः ,,		२३-२५ ,, सर्वदोषजां	
१२-१५ ,, निदानं ... ,,				२६-३१ ,, साध्यासाध्वविपाराः ,,	
१६-१९ ,, पूर्वैरुपं ... ४९२				३२ अर्शोर्षामुपेक्षणे बद्धशुदोदर-	
				संमत्तः ... ,,	

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
३१ अर्थासं चतुर्विधं चिकित्सितं	५०३	१८४ स्वप्नमार्गं रक्तं ...	५०९	५९-६४ वातप्रहणीगदस्य	
३४-३७ शस्त्रक्षाराग्निर्गमो विभ्रमे		१८५-२११ रक्षाशोसं प्रथमना		निदानलक्षणैः	५१८
वहोऽनर्पाः	...	औषधयोगाः	५०९-५१०	६५-६६ पित्तप्रहणीगदस्य	..
३८ शुष्कप्रसाधिभेदेनाशंसं		२१२-२२३ रक्षातिप्रशतो		६७-७० कफप्रहणीगदस्य	..
द्विविधो भेदः	... ५०४	याद्योषचाराः	... ५१०	७१ विषमाग्मादीनां प्रहणीरोगे-	
३९-४४ शुष्कार्शोःसु सेहाभ्यङ्गपूर्वकं		२२४-२२९ रक्षाशंसि विच्छाद्यस्थितः,		ऽन्तर्भावः
सौदनं	२३०-२३३ ,, हीनैरारिष्टं		७२ साक्षिपातिकप्रहणीगदस्य	..
४५-४७ ,, अवागाहविधानं,		२३४-२४२ ,, सुनियम्यकृत्वा-		७३-७६ आमप्रहण्याधिक्रित्वा	..
धूपनं	हरीशृतं	... ५११	७७-८१ वातप्रहण्याधिक्रित्वाक्रमः	..
४८-५१ ,, प्रलेपनयोगाः		२४३-२४८ अर्शोःसु सामान्य-		८२-८६ वातप्रहण्यां दशमूलाद्यं	
५२-५५ ,, रक्तक्षत्रावणं		चिकित्सा	शृतं	५१९
५६-६१ ,, ज्यूपणादिवर्णं		२४९-२५५ अश्वानोक्तार्थसंग्रहः		८७ ,, ज्यूपणार्थं	..
६२-६४ ,, कतिपययोगाः				८८-९३ ,, पथमूलाद्यं	..
६५-७० ,, तक्रारिष्टः	५०५			९३-९४ शामपकयोर्मेलयोर्लक्षणं	..
७१-७५ ,, तक्रप्रयोग-				९५-९६ वातप्रहण्यां चित्रकादि-	
विधानं			शुटिका ५२०
८९-९५ शुष्कार्शोसामग्रपाल-				९७-१०४ ,, आमपाचनोः कति-	
विधानं	५०५-५०६			पययोगाः
९६-१०२ माण्डशकृतामर्शोसां				१०५-१०६ ,, पिप्पल्याद्यं चूर्णं	..
चिकित्साक्रमः	... ५०६			१०७-१०९ ,, मरिचाद्यं	..
१०३-१२० मालवाताज्ज्वलोमना				११०-१११ ,, पाचकः
योगाः			११२-११४ ,, चवागूः
१२१-१२९ माण्डशकृत्प्रशंसोःसु				११५-११६ ,, मांसरसः
वाजपानविधिः	५०६-५०७			११७-१२१ वातप्रहण्यां तक्र-	
१३०-१३४ शुष्कार्शोःसु अनुवाय-				विधानं	५२०-५२१
नानि	५०७			१२२-१२४ पित्तप्रहण्याधिक्रि-	
१३५-१३६ ,, प्रलेपनं				त्साक्रमः	... ५२३
१३७ ,, निवृद्धवस्त्रिः	..			१२५-१२८ पित्तप्रहण्यां चन्दनार्थं	
१३८-१४३ ,, क्षमयाग्निष्टः				शृतं
१४४-१४७ ,, दन्त्यरिष्टः				१२९-१३१ ,, नागरत्वं चूर्णं	..
१४८-१५२ ,, फलाग्निष्टः				१३२-१३३ ,, भूमिन्वाद्यं	..
१५३-१५७ ,, द्वितीयः फला-				१३४-१४० ,, किरातार्थं	..
ग्निष्टः	५०७-५०८			१४१-१४५ श्लेष्मप्रहण्याधिक्रि-	
१५८-१६८ ,, कनकारिष्टः	५०८			त्साक्रमः	५२१-५२२
१६९ शुष्कशोःसु श्वशोर्षं	...			१४६-१५१ कफप्रहण्यां मधु-	
१७०-१७२ रक्षाशोसं बातानुपन्ध				कासवाः	... ५२२
लक्षणानि			१५२-१५५ ,, सुरालमाषवः	..
१७३-१७४ ,, कफानुपन्ध-				१५६-१५९ ,, गुलासवः	..
लक्षणं			१६०-१६२ ,, पिप्पलासवः	..
१७५-१७६ ,, दोषानुपन्ध-				१६२-१६७ ,, मन्थरिष्टः	..
विशेषचिकित्सा-				१६८-१७० ,, पिप्पल्याद्यं चूर्णं	..
विशेषः			१७१-१७२ ,, क्षारशृतं	... ५२३
१७७-१८२ आरौ दुष्टरक्तनिष्टे				१७२-१९२ ,, कतिपयसा-	
दोषाः	५०८-५०९			योगाः

३५ ग्रहणीचिकित्सितम् ।

१-२ ग्रहणीचिकित्सितोपक्रमः	५११
३-८ अविश्रुतस्य जाठराग्नेः कर्म	५१२
९-११ अक्षपरिपाकक्रमः
१२ अक्षलेनिद्रययोपकृतं
१३-१५ भोतिकवत्प्रयोगानां	
कर्म	... ५१३-५१४
१६-१७ रसाद्भुक्तरीतरं रक्षादिधातु-	
पोषणक्रमः	... ५१४
१८-१९ सप्तधातूनां क्रिहानि	... ५१५
२०-२१ धृष्याधीनामाशुबलपोषकत्वं	..
२२-२९ रक्षादिधातुवृत्तिविषये	
व्यतिशेसस्य कतिपये प्रस्थाः	..
२७-३५ तत्राभिव्यस्य समाधानं	..
३६ रसस्य सर्वदेहेभ्योपित्तं	... ५१६
३७ शरीरैकदेशे रोमोत्पत्तौ हेतुः	..
३८-४१ जाठराग्नेः श्रेष्ठत्वं, तस्या-	
लनोपदेशश्च
४२-४३ जाठराग्नेर्दुष्टिहेतवः	... ५१७
४४ दुष्टाग्नेर्लक्षणं
४५-४६ अन्नविषस्य लिहानि
४७-४९ पित्तादिवीचस्य श्लेष्मस्य तस्य	
लिहानि
५०-५१ विषमतीक्ष्णमन्दामोनां	
लक्षणानि
५२-५४ ग्रहणीगदस्य सामान्यलक्षणं	..
५५ ,, पूर्ववत्
५६-५७ प्रहण्याः स्थानं कर्म च	..
५८ ग्रहणीरोगस्य भेदाः	... ५१८

विषय	पृष्ठाङ्क	विषय	पृष्ठाङ्क	विषय	पृष्ठाङ्क
१९४-१९५ साक्षिप्राप्तिकमहत्या चिकित्साकम	५२३	७०-७१ पाण्डुरोगे नवायुचूर्ण	५३०	७०-७६ दिकाश्वासयो सामान्यचिकित्साकम	५३६
१९६-१९७ ग्रहणीदोषभेदजस्य चकल्पन कथन	५२४	७२-७७ " मण्डूरवटका "	"	७७-८१ " कतिपयधूमयोगाः "	"
१९८-२०५ ग्रहणामावास्थिकी चिकित्सा	५२४	७८-९२ " शिलाजुषटका "	"	८२-८४ अलेखा दिकाश्वासानुता	"
२०६-२१० हेतुविशेषान्मन्देऽसौ चिकित्साविशेष	"	९३-९६ " पुनर्नवामण्डूर "	५३१	८५-८७ दिकाश्वासयोरवास्थिकी चिकित्सा	५३७
२११-२१६ अणुसम्पन्नयोगस्यामिजनकत्व	"	९७-९९ " सोढुयोगा	५३१	८८-९३ दिकाश्वासयो शोधनविचार	"
२१७-२२३ अल्पमेदिनदान, लिङ्गं चिकित्सा च	५२५	१००-१०१ पाण्डुरोगे धात्र्यवलेह	"	९४-११२ " कतिपययोगा	५३७-५३८
२३४ समाप्रेरणा	"	१०२-१०४ " मण्डूरवटका "	"	२२३-१२४ " शब्दाय चूर्ण	५३६
२३५-२३६ समविषयमाप्यसामानां लक्षण	"	१०५ " गौडोरिष्ट	"	२३५-१३८ " सुकाय "	"
१३७-२४० प्रातराशोऽनीर्णेऽपि सायमारोस्थन दूषणत्व	"	१०६-११० " पीजकारिष्ट	"	१२६-१३९ दिकाया कतिपययोगा	५३८-५३९
२४१-२४३ नैरो आहारोऽनीर्णे प्रातर्भोजननिषेध	५३५-५२६	१११-११४ " धात्र्यरिष्ट	"	१४० " दसमूल्य घृत	५३९
२४४-२४९ अध्यायोकार्यसंग्रह	५२६	११५-११६ " दोषापेक्षिणी चिकित्सा	"	१४१-१४४ " तेजोबल्लादिघृत	"
१६ पाण्डुरोगचिकित्सितम् ।		११७-१२३ मृजपाण्डुरोगस्य चिकित्सा	५३१-५३२	१४५-१४६ " मनःशिलादिघृत	"
१-२ पाण्डुरोगचिकित्सितोपक्रम	५२९	१२३-१३१ कामलायां वागस्थिकी चिकित्सा	५३२	१४७-१५० " विक्रिसासूत्र	"
३ पाण्डुरोगस्य भेदा	"	१३२-१३३ हृत्कीमकस्य लक्षण	"	१५१ अध्यायो कतिपया	"
४-६ " सप्राप्ति	"	१३४-१३७ " चिकित्सा	"		
७-११ " निदान	५२७	१३८-१३९ अध्यायो कतिपया	"		
१२ " पूर्वैरूप	"				
१३-१६ पाण्डुरोगसामान्यलक्षण	"				
१७-१८ वातजपाण्डुरोगस्य निदान लक्षणे	"				
१९-२२ पित्तजपाण्डुरोगस्य	"				
२३-२५ श्लेष्मजपाण्डुरोगस्य	"				
२६ साक्षिप्राप्तिकपाण्डुरोगस्य	"				
२७-३० मूत्रपाण्डुरोगस्य	५२८				
३१-३३ पाण्डुरोगस्यसाध्यालक्षण	"				
३४-३६ कामलाया निदान लक्षण च	"				
३७ कुम्भकामलाया लक्षण	"				
३८ कामलाया असाध्यलक्षण	"				
३९-४० कामलापाण्डुरोगयो संशोषण	"				
४१-४३ " अणुसम्पन्न	"				
४४-४६ पाण्डुरोगे दाहिक्रिया घृत	"				
४७-५४ " सिद्धघृतयोगा	"				
५५-६९ " संशोषण	५२९				
		१७ दिकाश्वासचिकित्सितम् ।		१८ कासचिकित्सितम् ।	
		१-५ दिकाश्वासचिकित्सितोपक्रम	५३३	१-३ कासचिकित्सितोपक्रम	५३९
		६-९ दिकाश्वासयो शीघ्र प्राणहरण, तन हेतुत्व	"	४ कासस्य भेदा	५४०
		१०-१७ " निदान सप्राप्ति	"	५ " पूर्वैरुपां	"
		१८-२० " पूर्वैरुपाणि	"	६-८ " सप्राप्ति	"
		२१-२६ महादिकाया लक्षण	५३३-५३४	९ " भेदे हेतु	"
		२७-३० गम्भीराख्यदिकाया	५३४	१०-१३ वातकासस्य निदानलक्षणे	"
		३१-३३ व्यपेताख्यदिकाया	"	१४-१६ पित्तकासस्य	"
		३४-३७ क्षुद्राख्यदिकाया	"	१७-१९ श्लेष्मकासस्य	"
		३८-४१ अवाजदिकाया	"	२०-२३ क्षतकासस्य	"
		४२-४४ दिकाया साध्यासाध्यविचार	"	२४-२८ क्षयकासस्य	५४०-५४१
		४५ आसवां सप्राप्ति	५३५	२९-३१ कासानां साध्यासाध्यलक्षण	५४१
		४६-४८ महाश्वासस्य लक्षण	"	३२-३४ वातकाये चिकित्सककम	"
		४९-५१ ऊर्ध्वश्वासस्य	"	३५ " कण्ठकारीघृतं	"
		५२-५४ श्लिम्नश्वासस्य	"	३६-३८ " पिप्पल्याय घृतम्	"
		५७-६२ तमकश्वासस्य	"	३९-४२ " श्यूषणाय	"
		६३-६४ प्रथमकथतमकयो	"	४३-४६ " राक्षाघृतम्	"
		६५-६७ क्षुद्रक्षयस्य	५३६	४७-५३ " कतिपययोगा	५४१-५४२
		६८-६९ शोथानां साध्यासाध्यविचार	"	५४-५६ " विप्रकादिदेह	५४२
				५७-६२ " अगस्त्यहीतकीदेह	"
				६३-६४ " कतिपययोगा	"
				६५-७९ " धूमपानम्	५४२-५४३

विषयः	पृष्ठाङ्कः
७६-८२ मातृकासे अन्नपानम्	५४३
८३-८६ पिताकासे चिकित्साक्रमः	॥
८७-९५ " लेह्ययोगः ...	॥
९६-९९ " अन्नपानम् ...	॥
१००-१०७ " कतिपय- योगः	५४३-५४४
१०७-१११ कफकासे चिकि- त्साक्रमः	५४४
११२-१२२ " कतिपययोगाः	॥
१२३-१२४ " दशगूलादिप्लुतम्	॥
१२५-१२८ " कण्टकारी- प्लुतम्	५४४-५४५
१२९ " कुलरपादिप्लुतं	५४५
१३० " धूमयोगाः...	॥
" दौषापेक्षिणी चिकित्सा	... ॥
१३४ " शतकासे चिकि- त्साक्रमः	... ॥
१३५-१३७ " पिप्पल्यादिहेहः	॥
१३८-१४३ " आयुषिणी चिकित्सा	... ॥
१४४-१४८ " धूमयोगाः	॥
१४९-१५७ क्षयकासे चिकित्सा- क्रमः	५४५-५४६
१५८-१६० " दिपयगुल्फादि- प्लुतम्	५४६
१६१-१६२ " युह्व्यादिप्लुतम्	॥
१६३-१६७ " कतिपयप्लुतयोगाः	॥
१६८-१६९ " हरीतकीलेहः	॥
१७०-१८० " कतिपयलेह्ययोगाः	॥
१८१-१९० " अन्नपानम्	५४६-५४७
१९१ अघ्न्यायोक्तविषयाः	... ५४७

विषयः	पृष्ठाङ्कः
१५-१७ भयशोकादिसारयोः लक्षणम्	... ५४९
१८-१९ आमातिसारे संमहणीयध- नियेषः	... ५५०
२० " स्यामनारोघाः ...	॥
२१ " अनुलोमनार्थं हरी- तकीयोगः	... ॥
२२-२६ " प्रमथ्याः ...	॥
२७-४५ अतिसारे अन्नपानम्	५५०-५५१
४६-५० शुद्धश्रेते चिकित्सा	... ५५१
५१-५३ वातातिसारे आन्वस्थिकी चिकित्सा	... ५५२
५४ विसातिसारे चिकित्साक्रमः	॥
५५-५९ " कतिपययोगाः	५५२
६०-६४ " अन्नपानम्	... ॥
६५-६६ " अग्न्यासगम्	... ॥
६७-७२ " पिच्छावसिः ...	॥
७३-७४ रक्तातिसारलक्षणम्	... ॥
७५-१०४ रक्तातिसारचि- कित्सा	५५२-५५३
१०५ पितातिसारे शुद्धवलीपाकः	५५४
१०६-१०७ श्लेष्मातिसारे चिकि- त्साक्रमः	... ॥
१०८-१२४ श्लेष्मातिसारप्राः कति- पययोगाः	... ॥
१२५-१२६ अतिसारे वातादि- चिकित्साक्रमः	... ॥
१२७ अघ्न्यायोक्तविषयाः	... ॥

२० छर्दिचिकित्सितम् ।

१-२ छर्दिचिकित्सितोपक्रमः	... ५५५
३-५ छर्दिविषयेऽभिधेयस्य प्रश्नः	॥
६ छर्दः भेदाः	... ॥
६ " पूर्ववर्ण	... ॥
७-९ नातच्छर्दः विदानलक्षणे	॥
१०-११ पित्तच्छर्दः	... ॥
१२-१३ कफच्छर्दः	... ॥
१४-१५ सन्निपातच्छर्दः	... ५५६
१६-१७ छर्देष्वपद्रवाः	... ॥
१८ छिद्यार्थजावास्तुच्छर्दः	... ॥
१९ छर्देष्वाम्यलक्षणम्	... ॥
२०-२५ वातच्छर्द्या चिकित्साक्रमः	॥

विषयः	पृष्ठाङ्कः
२६-३३ पित्तच्छर्द्या चिकित्साक्रमः	५५७
३४-३६ कफच्छर्द्या	॥
४० सन्निपातच्छर्द्याचिकित्सा	... ५५८
४४ मनोनिपातजच्छर्द्याचिकित्सा	॥
४५ छर्दुपद्रवचिकित्सा	... ॥
४६-४७ चिरप्रवृत्तच्छर्दिचिकित्सा	॥
४८ अघ्न्यायोक्तविषयाः	... ॥

२१ विसर्पचिकित्सितम् ।

१-२ विसर्पचिकित्सितोपक्रमः	५५८
३-१० विसर्पविषये अभिधेयस्य प्रश्नाः	... ५५९
११ विसर्पस्य निरुक्तिः	... ॥
१२-१४ " भेदाः	... ॥
१५ " दोषवृत्तसंमहः	॥
१६-२२ " सामान्यनिदानम्	॥
२३-२४ " साध्यासाध्यलक्षणम्	॥
२५-२८ " वायान्मपन्तराशय- भेदेन द्वैविध्यं	५५९-५६०
२९-३० वातविसर्पस्य निदानलक्षणे	५६०
३१-३२ पित्तविसर्पस्य	... ॥
३३-३४ कफविसर्पस्य	... ॥
३५-३६ अग्निविसर्पस्य	५६०-५६१
३७-३८ कर्दमविसर्पस्य	... ५६१
३९ " ग्रन्थिविसर्पस्य	... ॥
४० उपद्रवस्य लक्षणम्	... ॥
४० " आश्रयभित्कारोपदेशः	॥
४१ सान्निपातिकविसर्पलक्षणम्	५६२
४२ विसर्पाणां साध्यासाध्यविचारः	॥
४३-५० विसर्पेषु चिकित्सासूत्रं	॥
५१-५३ विसर्पं धमनम्	५६२-५६३
५४-६१ विसर्पानां कर्माद्योपदेशः	५६३
६२-६७ विसर्पं त्वरेचनम्	... ॥
६८-७० " रक्ताशयः	... ॥
७१-९७ विसर्पं प्रदेहयोगाः	५६३-५६४
९८-१०७ प्रलेपविषये कर्तव्या- कृत्योपदेशः	... ५६४
१०८-११४ विसर्पं हित्तानि	॥
११५ " वृज्यानि अन्नपानानि	... ५६५
११६-११७ " दोषभेदेन चिकित्सा	॥
११८-१२८ ग्रन्थिविसर्पस्य	॥

१९ अतिसारचिकित्सितम् ।	
१-२ अतिसारचिकित्सितोपक्रमः	५४७
३-४ अतिसारस्य प्रागुपपत्तिः	॥
५ वातातिसारस्य निदानपूर्विका संप्राप्तिः	... ५४८
६-७ वातातिसारस्य लक्षणानि	॥
८-९ पितातिसारस्य निदान- संप्राप्तिलक्षणानि	... ॥
१०-११ श्लेष्मातिसारस्य	... ॥
१२-१४ सन्निपातातिसारस्य	५४९

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
१३९-१४० गलगण्डचिकित्सा	५६६	७-८ वर्षास्तु विषयस्य तीक्ष्णत्वं		११६ सविपस्य दन्तपवनस्य लक्षणम्	५७६
१४१-१४३ विषयं रक्तमोक्षण- प्रशंसा	...	शरदि मन्दवीर्यत्वं च ...	५७१	११६ शिरोभ्यङ्गस्य	...
१४४-१४६ अन्वयायोक्तविषयाः	...	९-१० जङ्गमविषयस्य नेत्राः	११७-११९ समिपाजनज्ञानोद्को-	...
		११-१३ स्थानरविपस्य	...	रवादननसाहङ्कारवर्षकार्दीनां	...
२२ तृष्णारोगचिकित्सितम् ।		१४ गरविपलक्षणम्	...	लक्षणम्	...
१-२ तृष्णाचिकित्सितोपक्रमः	५६६	१५ जङ्गमविपलिङ्गानि	...	१२० सविपमात्स्यलक्षणम्	...
४-७ तृष्णानां निदानं		१६ श्वावरविपलिङ्गानि	...	१२० सविपचूषलक्षणम्	...
संप्राप्तिय ५६६-५६७		१७ जङ्गमस्थानवरोभयविपप्रभावः	...	१२१ सविपजललक्षणम्	...
८ ,, पूर्व रूपं सामान्य- लक्षणं च	५६७	१८-२१ मनुष्यशरीरे विपस्य सप्तविधानां धृष्यलक्षणानि	५७२	१२२-१२३ स्थानविशेषो विदे चिद्विदसा	...
९-११ तृष्णानामुपद्रवाः	...	२२-२३ पशुशरीरे विपवेग- त्रयस्य लक्षणानि	...	१२४-१२६ सर्पभेदाः, वेगो लक्षणानि च	५७७
११-१२ वाततृष्णायाः संप्राप्तिलक्षणं च,	...	२४-२७ विपस्य दस गुणाः	...	१२७ दर्वाकृत्तदंशलक्षणम्	...
१३-१४ पित्ततृष्णायाः	...	२८-३० दोषस्थानप्रकृतीः प्राप्य विषं यत् करोति	...	१२८ मण्डलिकृतदंशलक्षणम्	...
१५ आमजतृष्णायाः	...	३१ दूषीविपस्य लक्षणं	५७३	१२९ राजिलङ्कृतदंशलक्षणम्	...
१६ क्षयजतृष्णाया	५६८	३२ विषं सूया मारयति	...	१३०-१३३ सर्पानां पुंलिनपुंसक- भेदेन लक्षणानि	...
१७ उत्सर्गजतृष्णायाः	...	३३-३४ विषघृतस्य लिङ्गानि	...	१३४ गोपेर(च)कलक्षणं	...
१८ असाध्यतृष्णायाः	...	३५-३७ विपस्य धनुर्विंशत्युपक्रमाः	...	१३५ सर्पदंशानामाकृतिभेदेन सूक्ष्मलक्षणानि	...
१९-२१ तृष्णायां वातपित्त- मोहैद्वयं	...	३८ विषे पेलिकागन्धनिष्पीडनो- त्कर्तव्यानि	...	१३६ सपानामवस्थाभेदेन तीक्ष्ण- विपस्यं	...
२२ तृष्णायां शीतजलं हेयं	...	३९ विषे चूरणम्	...	१३७-१३९ सर्पविषं कसां दंश्या तिष्ठति	...
२३ उष्णहान्तस्य यदसा शीतजल- दानविषयः	...	४०-४१ ,, रफसावणम्	...	१४० सर्पविषमुपनाः कीडाः	...
२४ सर्वतृष्णानामनिल- पित्तक्षयजलं	...	४२-४५ ,, प्रदेहेषकदंशच्छेदा- च्युत्पारिच्छाहाहविज्ञावण- यमनविरेकाः	...	१४१-१४३ सविपकीटदण्ड- लक्षणम्	५७७-५७८
२५-३९ तृष्णायाः सामान्य- चिकित्सा	५६८-५६९	४६-५० सप्तविपवेदानां चिकित्सा	५७४	१४४-१४५ लनादण्डलक्षणम्	५७८
४० वातजतृष्णायाः चिकित्सा	५६९	५१-६० विपहरा वागदयोगाः	...	१४६-१४८ सूक्ष्मविपलक्षणम्	...
४१-४६ पित्तजतृष्णायाः	...	६१ विदे मन्त्रयोगः	...	१४९ कुकलावृद्धदण्डलक्षणम्	...
४७-४९ कफजतृष्णायाः	...	६१-६४ दोषस्थानभेदेन विष- चिद्विदसा	...	१५०-१५१ सूक्ष्मदण्डलक्षणम्	...
५० क्षयजतृष्णायाः	५७०	६५-६७ विपविक्रमणार्थमुप- धानम्	५७४-५७५	१५२ कणनदण्डलक्षणम्	...
५१ मयजतृष्णायाः	...	६८-६९ विषे नस्याजने	५७५	१५३ उचिदिदण्डलक्षणम्	...
५२-५६ तृष्णायाः हेल्पेक्षिणी चिकित्सा	...	७०-७६ ,, गन्धहस्तिनामडग्दः	...	१५४ सविपमन्त्ररुद्धदण्डलक्षणम्	...
५७-६१ शीतगुणं च जलं कृत्र हेयं कृत्र वा वज्रयम्	...	७७-८४ ,, महागन्धहस्तिनामा- डग्दः	...	१५५ सविपमत्स्यजलीशोदण्ड- लक्षणम्	...
६२ तृष्णायाः शीघ्रप्रथिफार्थत्वं	...	८५-८६ ,, प्रवोडग्दा	५७५-५७६	१५६ गलगोचिकारातपरीदण्ड- लक्षणम्	...
६३ अन्वयायोक्तार्थसंप्रदः	...	८७-९० ,, धूमागदाः	५७६	१५७ मशरुद्धदण्डलक्षणम्	...
		९१-९४ ,, क्षारोडग्दः	...	१५८ मक्षिणदण्डलक्षणम्	...
		९५-१०० ,, विषप्रदाण्डलक्षणानि	...	१५९-१६० स्थानकालसमाद- प्रदेशैः सर्पदण्डानामधाम्यत्वं	...
		१०१-११५ सविपामलक्षणम्	...		

२३ विषचिकित्सितम् ।

१-२ विषचिकित्सितोपक्रमः	५७०
३-६ विपस्य प्रागुपतिः निरक्षिप	...
५ च०च०-अनु०	

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
५३-५४ पक्षत्रणसोथमेदो		४९-५३ पित्तजमूत्रकृच्छ्रस्य चिकित्सा	६००	१३२-१३३ खालिलस्य लक्षणम्	६०६
भेषजग्रन्थः ... ५९४		५४-५७ कफजमूत्रकृच्छ्रस्य	६००-६०१	१३४-१५७ पीनसनासारोग-	
५५-६० ग्रणे पद्विधं शलकर्म	५९४	चिकित्सा	६००-६०१	चिकित्सा	६०६-६०७
६१-६२ " पीडनविधिः	"	५८ साक्षिपातिकमूत्रकृच्छ्रस्य		१५८-१६२ वातिकशिरोरोग-	
६३-६४ " निवोषणविधिः	"	चिकित्सा	... ६०१	चिकित्सा	... ६०७
६५-७२ " सम्पान-		५९-६८ अरभरीजमूत्रकृच्छ्रस्य		१६३-१६५ शिरोरोगे मायूरधृतं	"
विधिः ५९४-५९५		चिकित्सा	... "	१६६-१७५ " महामायूरधृतं	६०८
७२-७९ " खेदनविधिः	५९५	६९-७२ रेतोभिघातजमूत्रकृच्छ्रस्य		१७६-१७९ पैतिकशिरोरोगस्य	
८०-८२ " एषणविधिः...	"	चिकित्सा	... "	चिकित्सा	"
८३-८५ " शोषणविधिः	"	७३-७५ रक्तजमूत्रकृच्छ्रस्य		१८०-१८२ कफजशिरोरोगस्य	"
८६ शुद्धग्रणलक्षणम्	"	चिकित्सा	... ६०२	१८३ राक्षिपातजशिरोरोगस्य	"
८७-९४ ग्रणे रोषणविधिः	"	७६ मूत्रकृच्छ्रेऽप्यप्यानि	... "	१८३-१८६ कृमिजशिरोरोगस्य	"
९५ " पत्रदानम् ... ५९६		७७-८० हृदोगस्य निदानसंमति-		१८७-२०५ मुखरोगस्य	
९६ " हितः पटः ...		लक्षणानि	... "	चिकित्सा	६०८-६०९
९७-९८ " अद्विर्तं हितं		८१-८९ वातजहृदोगस्य		२०६-२१४ मुखरोगे खदिरादि-	
चाक्षपानम्...	"	चिकित्सा	६०२-६०३	गुदिका	... ६०९
९९ " उदसादनविधिः	"	९०-९५ पित्तजहृदोगस्य	... ६०३	२१५-२२० अरोचकानां	
१०० " धवसादनविधिः	"	९६-९९ कफजहृदोगस्य	... "	चिकित्सा	६०९-६१०
१०१-१०६ " अमिकर्मविधिः	"	१०० त्रिवोषजहृदोगस्य	... ६०४	२२१-२३० कर्णरोगचिकित्सा	६१०
१०७ " क्षारकर्मविधि-	"	१०१-१०२ शलस्य	... "	२३१-२३६ नेत्ररोगे विहालकाः	"
१०८-१०९ " धूपनविधिः	"	१०३ कृमिजहृदोगस्य	... "	२३७-२३९ " आभयोतनानि	"
११०-११२ " प्रलेपविधिः	"	१०४-१०६ प्रतिश्यायस्य निदान-		२४०-२५१ " अन्न-	
११३ " धवचूर्णनम्	"	संप्राप्तिलक्षणानि...	"	नानि	६१०-६११
११४ " स्वनिवशुद्धिकरो		१०७-१०९ प्रतिश्यायजा रोगाः	"	२५२-२५३ " सुखावधी	
लेपः ... "		११० दुष्टप्रतिश्यायस्य लक्षणं	"	वर्तिः	... ६११
११५-११७ " सवर्णकरणविधिः	"	१११ शयपीः	... "	२५४-२५५ " दृष्टिप्रदा वर्तिः	"
११८ " कोमसंजननम्	"	१११ नासाद्योपस्य	... "	२५६-२६१ " अग्न्यान्जनानि	"
११९ ग्रणोपद्रवचिकित्सा	... "	११२ प्रतिनादस्य	... "	२६२-२६७ " खालित्वादि-	
१२०-१२१ अष्यायोक्त-		११२ नासास्तावस्य	... "	चिकित्सा	... "
विषयाः ५९६-५९७		११३-११४ अभीनस्य	... "	२६८-२७५ खालित्यपलितयोः	
		११५ प्राणपाकस्य	... "	महानीकरोत्वं	"
		११५ नासाद्ययोः	... "	२७६-२८२ " अन्ये कृतिपय-	
		११६ नासातुर्देस्य	... "	योगाः	... ६१२
		११६ पुररकस्य	... "	२८३-२९० " खरभेदचिकित्सा	"
		११७ अरुंषिकायाः	... "	२९१ दोषाणां स्थानधाम्नीप्याद्धरण-	
		११७ बीतस्य	... "	सुचितं	... "
		११८ शिरोरोगस्य वातजादिभेदेन		२९२-२९३ विरुद्धगुणा अपि दोषाः	
		लक्षणानि	"	परस्परं नोभ्रन्ति	... "
		११९-१२३ मुखरोगस्य	... "	२९४ अष्यायोक्तार्थसंग्रहः	... ६१३
		१२४-१२६ अरोचकस्य	... "		
		१२७-१२८ कर्णरोगस्य	... ६०६		
		१२९-१३१ नेत्ररोगस्य,	... "		

२६ त्रिमर्मायचिकित्सितम् ।

१-२ त्रिमर्मायचिकित्सितोपक्रमः	५९७
३-४ मर्माणां संख्या तत्र प्रयोगां प्राधान्यम्	... "
५-१० उदाहरणस्य निदानसंमति-	
लक्षणानि	... "
११-३१ " चिकित्सा	५९७-५९९
३२-४४ मूत्रकृच्छ्रस्य निदानसंमति-	
लक्षणानि	५९९-६००
४५-४८ वातजमूत्रकृच्छ्रस्य	
चिकित्सा	६००

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
११५-११८ वातरके मधुपर्णतैले	६३२	३२ शुष्कयोग्याः लक्षणम्	६३६	१५४ क्लेश्यस्य निदानं ...	६४१
११९-१२० ,, बलातैलम् ,,	,,	३३ वानिम्या ,, ,,	,,	१५५-१५७ ,, सामान्यलक्षणं ,,	,,
१२१-१२३ ,, पिण्डतैलम् ,,	,,	३४ पण्ड्या ,, ,,	,,	१५८-१६१ बीजोपपातजक्लेश्यलक्षणं ,,	,,
१२४-१२७ ,, शूलादि- चिकित्सा ...	६३३	३५-३६ महायोनेर्लक्षणं ...	,,	१६२-१७५ ध्वजमङ्गलक्लेश्यलक्षणं ,,	,,
१२८-१३४ ,, दाहचिकित्सा ,,	,,	३७-३८ व्यापजयोनेर्द्वयताः ...	,,	१७६-१८० जरासंभवक्लेश्यलक्षणं ,,	,,
१३५-१४४ वाताधिकवातरक- चिकित्सा ...	,,	३९-४० योनिव्यापसुक्ष्म दोषाधिक्य- निकर्षणं ...	,,	१८१-१८७ धातुक्षयजक्लेश्यलक्षणं ६४२	१८८-१९० एकीयमतेन क्लेश्य- निदानम् ...
१४५-१४८ कफाधिकवातरक- चिकित्सा ...	,,	४१-४६ योनिरोगाणां चिकित्सासूत्रं ,,	,,	१९१-२०३ क्लेश्यचिकित्सा ...	,,
१४९-१५३ वातकफाधिकवातरक- चिकित्सा ...	,,	४७-४८ वातिकयोनिरोगाणां चिकित्सा ...	,,	२०४-२१० अक्षरदरस्य निदानं संभ्रातिथ ६४२-६४३	२११-२१३ वाताक्षरदरस्य निदान- लक्षणे ६४३
१५४-१५५ साक्षिपातिकवातरक- चिकित्सा ...	,,	४९-५२ वातिके योनिरोगे बलाद्युत् ६३७	५२-६० ,, ,, कादमर्यादिघृतं ,,	२१४-२१६ पिताक्षरदरस्य ,,	२१७-२१८ कफाक्षरदरस्य ,,
१५५-१६२ वातरके आमसिकी चिकित्सा ६३३-६३४	६३३	५३ पित्तिकयोनिरोगाणां चिकित्सा ,,	६१-६२ ,, कतिपययोगाः ,,	२१९-२२४ साभिपातिकक्षरदरस्य ,,	२२५-२२६ शुद्धार्तबलक्षणं ...
१६३-१६५ अघ्न्यायोकार्यसंग्रहः ६२४	६२४	६४-६८ पित्तिके योनिरोगे क्षतावरी- घृतं ...	६९ ,, ,, जीवनीयघृतम् ,,	२२७-२२८ मरुचिकित्सा ...	२२९-२३३ क्षीरदोषाणा निदानं संभ्रातिथ ६४३-६४४
३० योनिव्यापचिकित्सित्तम् ।		७०-८५ शैथिलिकयोनिरोगाणां चिकित्सा ...	८६-८९ अक्षरदरचिकित्सा ... ६३८	२३४-२३८ वातजादिभेदेन क्षीर- दोषस्य लिङ्गानि ... ६४४	२३९-२५० वातादिदुष्टं क्षीरे पिबते बालस्य यानि लिङ्गानि भवन्ति ...
१-२ योनिव्यापचिकित्सितोपक्रमः ६३४	६३४	८६-८९ अक्षरदरचिकित्सा ... ६३८	९०-९५ अक्षरदरे पुष्पानुगं चूर्णं ,,	२५१-२५६ क्षीरदोषे धात्र्याः संतोषणं ...	२५७-२६० ,, ,, हितमक्षपानं ,,
३-६ योनिव्यापद्विषयेऽभिवेगस्य प्रश्नाः ...	६३५	९०-९५ अक्षरदरे पुष्पानुगं चूर्णं ,,	९६-९९ अक्षरदरे कतिपययोगाः ६३९	२६१-२८१ स्तन्यशुद्धिकराः कतिपययोगाः ६४४-६४५	२८२-२८७ माररोगाणां चिकित्सा ६४५
७ योनिव्यापद्भेदाः ...	६३५	९६-९९ अक्षरदरे कतिपययोगाः ६३९	१००-११४ विविधयोनिरोगाणां चिकित्सा ...	२८८-२९० नरकप्रतिसंस्कृत- स्याभिवेगसतन्त्रस्य दृढबलकृता संपूर्तिः ,,	२९१-२९३ उष्णानुफानां रोगाणां चिकित्साविशेषः ६४५-६४६
८ योनिव्यापदां सामान्यहेतुः ,,	६३५	११५ योनिरोगेष्वेवादी वातशमनं कार्यं ,,	११५ योनिरोगेष्वेवादी वातशमनं कार्यं ,,	२९४-२९५ तेषु तेषु शरीरा- वसवेष्ववस्थितानां रोगाणां चिकित्सा ६४६	२९६-२९७ चिकित्सायां कालविचारः ...
९-११ वातजयोनिव्यापत्तोर्निदानं लक्षणं च ...	६३५	११६-११९ पाण्डुरप्रदरचिकित्सा ,,	११६-११९ पाण्डुरप्रदरचिकित्सा ,,	२९८-३०१ मेघजमद्वेषकालाः ,,	
११-१२ पित्तजयोनिव्यापत्तोर्निदानं लक्षणं च ...	६३५	१२०-१२६ योनिरोगेष्वेवावस्थिकी चिकित्सा ...	१२०-१२६ योनिरोगेष्वेवावस्थिकी चिकित्सा ...		
१३-१४ कफजयोनिव्यापत्तोर्निदानं लक्षणं च ...	६३५	१२७-१३२ शुक्रदोषादिविषये धात्रेण प्रत्यभिवेगस्य प्रश्नाः ६४०	१२७-१३२ शुक्रदोषादिविषये धात्रेण प्रत्यभिवेगस्य प्रश्नाः ६४०		
१४-१५ त्रिदोषयोनिव्यापत्तेर्लक्षणं	६३५	१३३-१३४ दुष्टस्य शुक्रस्यापीजत्वं ,,	१३३-१३४ दुष्टस्य शुक्रस्यापीजत्वं ,,		
१६ साद्यजान्या योनेर्लक्षणं	६३५	१३५-१३८ शुक्रदुष्टेर्निदानं संभ्रातिथ ...	१३५-१३८ शुक्रदुष्टेर्निदानं संभ्रातिथ ...		
१७ शरजस्कृत्वा ,, ,,	६३५	१३९ शुक्रदोषभेदाः ...	१३९ शुक्रदोषभेदाः ...		
१८ अचरण्या ,, ,,	६३५	१४० वातद्वेषितशुक्रस्य लक्षणं ,,	१४० वातद्वेषितशुक्रस्य लक्षणं ,,		
१९ अतिचरणाया ,, ,,	६३५	१४१ पित्तद्वेषितशुक्रस्य ,, ,,	१४१ पित्तद्वेषितशुक्रस्य ,, ,,		
२० प्राक्चरणया ,, ,,	६३५	१४२ श्लेष्मद्वेषितशुक्रस्य ,, ,,	१४२ श्लेष्मद्वेषितशुक्रस्य ,, ,,		
२१-२२ उपश्रुताया ,, ,,	६३५	१४३ दधिरान्वितशुक्रस्य ,, ,,	१४३ दधिरान्वितशुक्रस्य ,, ,,		
२३-२४ परिश्रुताया ,, ,,	६३५	१४४ अचरणादिनाः शुक्रस्य ,, ,,	१४४ अचरणादिनाः शुक्रस्य ,, ,,		
२५-२६ उदावर्तिन्या ,, ,,	६३५	१४५ शुद्धस्य ,, ,,	१४५ शुद्धस्य ,, ,,		
२७-२८ कर्गिन्या ,, ६३६	६३६	१४६-१५३ शुक्रदोषाणां चिकित्सा ६४०-६४१	१४६-१५३ शुक्रदोषाणां चिकित्सा ६४०-६४१		
२८ पुत्रघ्न्या ,, ,,	६३६				
२९-३० अन्तर्गुह्या ,, ,,	६३६				
३१ सूचीगुह्या ,, ,,	६३६				

विषयः	पृष्ठाः	विषयः	पृष्ठाः	विषयः	पृष्ठाः
६ द्वादशधनकरव्ययः ।		१५ श्यामान्निद्रतयोः द्वौ तर्पणयोगो		१० तुषाकव्ययः ।	
१-२ द्वादशधनकरव्ययक्रमः ...	११	१६-१७ ,, ,, तुषायोगी ...	१४	१-२ तुषाकव्ययक्रमः ...	१७
३ द्वादशधनस्य पर्यायाः ...	११	१८ ,, ,, क्षीरयोगी ...	१४	३-४ तुषाप्रयोगानर्था नराः ...	१८
४ ,, शुभाः ...	११	१९-७१ ,, ,, मययोगी ...	१४	५-६ तुषाप्रयोगार्था नराः ...	१८
५ ,, परस्परः क्षीरयोगः ...	११	७२-७३ ,, ,, भास्विन्नयोगी ...	१४	७-८ तुषाप्रयोगः ...	१८
५ ,, एकः शुभायोगः ...	११	७४ ,, ,, पादश्यादिभिर्दश- योगाः ...	१४	९ तुषायाः स्वयोगविधिः ...	१८
५-७ ,, द्वाविंशतिः कृत्वाययोगः ...	११	७५-७६ विरेचनयोगानां कान्ति- निरासार्थमुपायाः ...	१४	१०-११ ,, शीशिरकारिभिः प्रसूतयोगाः ...	१८
८ ,, दश विष्णोयोगाः ...	११	७७-८० शम्पायोकपिषयाः ...	१४	१२ तुषायाः सर्पिषा मांसरूपेण पैकरो योगः ...	१८
८ ,, पद वर्तियोगाः ...	११	८ चतुस्त्रयसकव्ययः ।		१४ ,, एकः पानकयोगः ...	१८
८ ,, एको प्लवयोगः ...	११	१-२ चतुस्त्रयसकव्ययक्रमः ...	१५	१५-१७ ,, ,, त्रैययोगः ...	१८
९-१० ,, शटी रोहयोगाः ...	११	३ भास्विन्नस्य पर्यायाः ...	१५	१८ ,, ,, रोहयोगः ...	१८
११ ,, सात मांसरसयोगाः ...	११	४-५ ,, ,, शुभाः ...	१६	१९ ,, शुभानिद्रितयोः योगाः ...	१८
१२ ,, एक इष्टुरसयोगः ...	११	६-७ ,, ,, स्वयोगविधिः ...	१६	२० ,, द्वाष्टकमास्येन एको योगः ...	१८
१२-१४ शम्पायोकपिषयाः ...	११	८ ,, प्राशारसेन एको योगः ...	१६	२० ,, द्वाष्टकमास्येन एको योगः ...	१८
७ द्वादशान्निद्रतयोः पुरकव्ययः ।		९ ,, शीतुना ...	१६	२१-२२ ,, शम्पायोकपिषया १८-१९	१८
१-२ द्वादशान्निद्रतयोः पुरकक्रमः	१२	१० ,, दक्षिणरूपेण ...	१६	११ स्वसलावाग्निनिष्पादकव्ययः ।	
३ विरेचने त्रिदन्तुस्य विद्वर्त्त	१२	१० ,, आमसकरूपेण ...	१६	१-२ स्वसलावाग्निनिष्पादकक्रमः	१९
४ निद्रतायाः पर्यायाः ...	१२	१० ,, शीशिरकेण ...	१६	३ स्वसलावाग्निनिष्पादकः पर्यायाः ...	१९
५-६ ,, शुभाः ...	१२	११ ,, निद्रतामेव ...	१६	४ ,, शुभाः ...	१९
७ ,, भेदाः ...	१२	११ ,, विस्तारयामेव ...	१६	५ ,, भास्विन्नं ...	१९
८-९ शेषामरुणा रैर्वा वा द्वयमा द्विधा ...	१२	१२ ,, एको रोहयोगः ...	१६	६-८ ,, शोभा कव्ययोगः ...	१९
१०-११ द्वादशान्निद्रतयोः सप्तशतविधिः ...	१२	१२-१४ ,, द्वौ प्लवयोगी ...	१६	९-११ ,, पद रोहयोगः ...	१९
१२-१३ ,, शम्पादिनिर्जन्व- कव्ययोगाः ...	१२	१५ ,, एकोऽसिद्धयोगः ...	१६	१२-१६ ,, शटी प्लवयोगाः ...	१९
१४ ,, शेषश्यादिभिर्दश पूर्ययोगाः ...	१२	१६ ,, शतुक्विरेचन- योगोपरोहः ...	१६	१६ ,, प्रयो रोहयोगाः ...	१९
१५-१६ ,, शोभनेषु पृष्ठायाः दश योगाः ...	१३	१७-१८ ,, शम्पायोकपिषया	१६	१६ ,, क्षीरमयैर्नैको योगाः ...	१९
१७ ,, मधुकेनैको योगः ...	१३	९ त्रि स्वकव्ययः ।		१६-१७ ,, शम्पायोकपिषयाः	१९
१८-१९ ,, जीवकारिनिष्ठदु- र्दश योगाः ...	१३	१-२ त्रि स्वकव्ययक्रमः ...	१९	१२ दन्तीद्रव्यगतीकव्ययः ।	
२० ,, क्षीरारिभिः सप्तयोगाः ...	१३	३ त्रि स्वकव्य पर्यायाः ...	१९	१-२ दन्तीद्रव्यगतीकव्ययक्रमः	२०
२१-२२ ,, शरीरो रोहयोगाः ...	१३	४ ,, स्वयोगविधिः १६-१७	१९	३ दन्तीद्रव्यगतीः पर्यायाः ...	२०
२३ ,, पालशान्निद्रतस्य योगाः ...	१३	५ ,, दन्त्यादिभिः सप्त योगाः १७	१९	४ ,, भास्विन्नं ...	२०
२४-२५ ,, प्रथमकार्पणयोगः ...	१३	७ ,, एकः शोभीरुहयोगः ...	१९	५ ,, प्रयोगविधिः ...	२०
२६-२७ ,, पथ मोदक- योगाः १३-१४	१३	८ ,, तुषायोगः ...	१९	६ ,, शुभाः ...	२०
२८-३० ,, परशु कटु- व्ययोगाः ...	१४	९ ,, क्षीररुहयोगः ...	१९	७ ,, स्व कव्ययोगः ...	२०
३१-३४ ,, द्वौ पूर्णयोगी ...	१४	१० ,, क्षीरमयैर्नैको योगः ...	१९	८ ,, मांसरोगयोगो दीनाः ...	२०
		११-१३ ,, प्रयो रोहयोगाः ...	१९	९-१० ,, प्रयो रोहयोगाः ...	२०
		१४-१६ ,, शम्पायोकपिषया	१९	११-१५ ,, पद रोहयोगाः ...	२०
				१६ ,, दश पूर्णयोगाः ...	२०

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
३०२ ज्वरे पेयाकपायक्षीरसर्वि- रिरेषणानां कालः ...	६४६	१२ वमनविरेचनद्रव्याणां भावनार्थ- गालोचनापि च द्रव्याणि	३	१० इक्ष्वाकोः मस्यो एको योगः	७
३०३ मेघशेपुप्रहणयोग्यः कालः	॥	१३ वमनद्रव्याणां मदनफलस्य श्रेष्ठत्वं	॥	११ " लोके " " "	॥
३०४-३०८ अरवाचपेसः फालविचारः ६४६-६४७		१४ मदनफलानां प्रहणत्वापन- विधिः	३-४	१२ " एकः फलद्रव्ययोगः	॥
३०९-३१० कस्मिन् काले कस्य दोषस्य प्रकोपः ६४७		१५ वमनोपघपानविधिः ...	४	१३ " " तैलयोगः ...	॥
३११-३१२ " वयसि " " "		१६ वमनयोगे कर्तव्यं ...	॥	१४ " " घृतयोगः ...	॥
३१२-३१४ चिकित्सायां माया- विचारः ६४७-६४८		१५ सर्वेषु वमनयोगेष्वनुक्रमेण मधुसैनध्वं देयं ...	॥	१२-१४ इक्ष्वाकुबीजस्यैको वर्षमानयोगः ...	॥
३१५-३१६ " देशमात्मविचारः ६४८		१५ छर्दनयोगयुक्तस्य मधुसु- खणाविरोधित्वं ...	॥	१४ इक्ष्वाकोः कपायेषु पचदशयोगाः	॥
३१७-३२५ दोषाणां कदाचि- द्विद्वन्नाभिमताऽपि क्रिया कार्या भवति		१६ मदनफलानामष्टौ मात्रायोगाः	५	१५ " अष्टौ वर्तियोगाः ...	॥
३२६ दोषौपपाटीनि परीक्ष्यैव चिकित्सा विधेया ...	६४९	१७-१८ मदनफलानां पच पयोमुखा योगाः ...	॥	१६ " एको मन्थयोगः ...	॥
३२७-३३० निवृत्तेऽपि व्याधौ दोषदोषापसुसुप्तार्थमनया- प्रिययोगस्य सेवनं विधेयं	॥	१९ मदनफलानामेको प्रेथयोगः	॥	२० " " गौरारसयोगः	॥
३३१ ह्रस्वमपि पथ्यं कल्पनाविधिभिः प्रियत्वं समयेत् ...	॥	२० " एकः फणितयोगः	॥	२१-२३ अध्यायोक्तार्थसंग्रहः	॥
३३२-३३३ मनोऽर्थानामानु- कूल्यस्य फलं ...	६५०	२१ " पद्वर्तियोगाः ...	॥	४ धामार्गवकल्पः ।	
अध्यायोक्तविषयाः ...	॥	२२ " निशतिलेन्द्रयोगाः	॥	१-३ धामार्गवकलोपक्रमः ...	९
		२३ " विशतिस्कारिकायोगाः	॥	३ धामार्गवपर्यायाः ...	॥
		२३ " विशतिलोदकयोगाः	॥	४-५ धामार्गवगुणाः ...	॥
		२४-२५ " योदश शङ्कुलीमूलयोगाः ६	॥	६ धामार्गवस्य पचवानां नवयोगाः ...	॥
		२६ " दश पाडवादिद्योगाः	॥	७ धामार्गवस्य चत्वारः क्षीरयोगाः ...	॥
		२७ मदनफलपर्यायाः ...	॥	७ " एकः सुरायोगः ...	॥
		२८-३० अध्यायोक्तार्थसंग्रहः ...	॥	७-८ " नव कपाययोगाः ...	॥
		२ जीमूतककल्पः ।		९ धामार्गवस्य एकोऽप्तयोगः	॥
		१-२ जीमूतककल्पोपक्रमः ...	६	१० " एको प्रेथयोगः	॥
		३ जीमूतकपर्यायाः ...	॥	११-१२ " द्वादश शङ्कुद्वययोगाः	॥
		४ जीमूतकगुणाः ...	॥	१३-१४ " दश छेदयोगाः	॥
		५-७ जीमूतकानां षट् क्षीरयोगाः	७	१५ " एकः कल्कयोगः	॥
		८ " एकः सुरामण्डयोगः	७	१६-१७ " अन्ये एकादश कपाययोगाः ...	॥
		९-१० " एकोऽन्ये निशतिः कषाययोगाः	॥	१८ " एको घृतयोगः	॥
		११ " अष्टौ वर्तियोगाः	॥	१९-२० अध्यायोक्तार्थसंग्रहः	॥
		१२ " जीवकादिषु चत्वारः स्वरसयोगाः	॥	५ वृत्सककल्पः ।	
		१३ " एको घृतयोगः	॥	१-२ वृत्सककलोपक्रमः ...	१०
		१४-१५ अध्यायोक्तार्थसंग्रहः	॥	३-४ वृत्सकस्य पर्यायाः ...	॥
		३ इक्ष्वाकुकल्पः ।		५ " भेदी ...	॥
		१-२ इक्ष्वाकुकलोपक्रमः ...	७	६ " सुग्गाः ...	॥
		३ इक्ष्वाकोः पर्यायाः ...	॥	७-८ " नव कषाययोगाः	॥
		४ " सुग्गाः ...	॥	९-१० " पच चूर्णयोगाः	॥
		५-६ " पयोमुखा अष्टौ	॥	११ " श्रमः सलिलयोगाः	॥
		एकस्य सुरामण्डयोगः	॥	१२ " एकः कृत्तरायोगः	॥
				१३ अध्यायोक्तार्थसंग्रहः ...	॥

७ कल्पस्थानम् ।
१ मदनकल्पः ।

१-२ मदनकलोपक्रमः ...	१
३ कल्पस्थानस्य विषयः ...	॥
४ शरीरमलविरेचनभेदाः ...	॥
५ वमनं विरेचनं च द्रव्यं कर्ष नामयति विरेचयति च	॥
६ अपरिहृत्येयसंयोगानामपि विरेचनद्रव्याणां पदसु श्लेष्- न्तर्भावं कृत्योपदेशः ...	२
७ विरेचनद्रव्याणि कर्षं क्रिया- समर्थतयापि भवन्ति ...	॥
८ देशभेदाः ...	२-३
९ कर्षंभूते देशे ज्ञातानि द्रव्या- ण्युपादेयानि ...	३
१० औषधद्रव्याहरणविधिः ...	॥
११ औषधद्रव्याणि कर्षं स्थापयति	॥

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
६ छतयेधनकल्पः ।		६५ श्यामाग्निद्वृतयोः द्वौ तर्पणयोगौ		१० सुधाकल्पः ।	
१-२ कृतयेधनकल्पोपक्रमः ...	११	६६-६७ ,, ,, द्रुतयोगी ...	१४	१-२ सुधाकल्पोपक्रमः ...	१७
३ कृतयेधनस्य पर्वायाः ...	११	६८ ,, ,, क्षीरयोगी ...	१४	३-४ सुधाप्रयोगानर्हा नराः ...	१७
४ ,, गुणाः ...	११	६९-७१ ,, ,, मद्ययोगी ...	१४	५-६ सुधाप्रयोगार्हा नराः ...	१८
५ ,, चत्वारः क्षीरयोगाः ...	११	७२-७३ ,, ,, क्षामिद्वयोर्गौ	१४	७-८ सुधानैराः ...	१८
५ ,, एकः सुरायोगः ...	११	७४ ,, ,, पाण्डवादिभिर्दश-	१४	९ सुधायाः उपयोगविधिः ...	१८
५-७ ,, द्वाविंशतिः कथापयोगाः	११	७५-७६ विदेचनयोगानां वान्ति-	१४	१०-१२ ,, ,, सीवीरकादिभिः	१८
८ ,, दश पिच्छायोगाः	११	निराचार्यसुधायाः ...	१४	उत्तयोगाः ...	१८
८ ,, षट् वार्तियोगाः ...	११	७७-८० अध्यायौक्तविषयाः ...	१४	१२ सुधायाः सर्पिंश मांशरसेन	१८
८ ,, एको द्रुतयोगः ...	११		१४	चिकित्सा योगः ...	१८
९-१० ,, अष्टौ लेहयोगाः ...	११	८ चतुरङ्गलकल्पः ।		१४	१४ ,, एकः पानकयोगः
११ ,, सप्त मांशरसयोगाः	११	१-२ चतुरङ्गलकलोपक्रमः ...	१५	१५-१७ ,, ,, त्रययोगः ...	१८
१२ ,, एक हृद्रसयोगः	११	३ आश्वघ्नस्य पर्वायाः ...	१५	१८ ,, ,, लेहयोगः ...	१८
१३-१४ अध्यायौक्तविषयाः ...	११	४-५ ,, गुणाः ...	१६	१९ ,, सुधादिभिर्द्रव्यो योगाः	१८
७ श्यामाग्निद्वृतकल्पः ।		६-७ ,, उपयोगविधिः ...	१६	१९ ,, सुष्कमरसेन एको योगः	१८
१-२ श्यामाग्निद्वृतकलोपक्रमः	१२	८ ,, दाशरसेन एको योगः	१६	१९ ,, मांशेन ,, ,,	१८
३ विदेचने त्रिद्वन्द्वमूलस्य श्रेष्ठत्वं	१२	९ ,, सुरामण्डेन ,, ,,	१६	२० ,, एकः सुरायोगः ...	१८
४ त्रिष्टयायाः पर्वायाः ...	१२	९ ,, सीमुना ,, ,,	१६	२० ,, द्वौ द्रुतयोगी ...	१८
५-६ ,, गुणाः ...	१२	१० ,, दधिण्डेन ,, ,,	१६	२१-२२ ,, अध्यायोक्तार्थसमूहः १८-१९	१८
७ ,, शेरः ...	१२	१० ,, श्यामलकरसेन ,, ,,	१६	११ सप्तलादाक्षिणीकल्पः ।	
८-९ येषामरुणा येषां च	१२	१० ,, सीवीरकेण ,, ,,	१६	१-२ सप्तलादाक्षिणीकलोपक्रमः	१९
रुचामा द्विधा ...	१२	११ ,, त्रिष्टकपायेण ,, ,,	१६	३ सप्तलादाक्षिण्योः पर्वायाः ...	१९
१०-११ श्यामाग्निद्वृतयोः	१२	११ ,, त्रिष्टकपायेण ,, ,,	१६	४ ,, गुणाः ...	१९
उदररोगविधिः ...	१२	१२ ,, एको लेहयोगः ...	१६	५ ,, प्राशमत्रं ...	१९
१२-१३ ,, अम्लादिभिर्नव-	१२	१३-१४ ,, द्वौ द्रुतयोगी ...	१६	६-८ ,, षोडश करुद्रयोगाः	१९
द्वययोगाः ...	१२	१५ ,, एकोऽग्निद्वयोः ...	१६	९-११ ,, षट् तेलयोगाः ...	१९
१४ ,, ऐम्पवादिभिर्दश	१२	१६ ,, अगुणविदेचन-	१६	१२-१६ ,, अष्टौ द्रुतयोगाः ...	१९
पूर्णयोगाः ...	१२	योगोपदेशः ...	१६	१६ ,, त्रयो लेहयोगाः ...	१९
१५-१६ ,, गोग्रसेन सहाश-	१२	१७-१८ ,, अध्यायौक्तविषयाः	१६	१६-१७ ,, षण् संपानयोगाः	१९
दश योगाः ...	१३		१६	१८-१९ ,, अध्यायौक्तविषयाः	१९
१७ ,, मपुकैनेको योगः	१२	९ ति ल्यकल्पः ।		१२ दन्तीद्रव्यन्तीकल्पः ।	
१८-१९ ,, जीवकादिभिर्दश-	१२	१-२ त्रिष्टककलोपक्रमः ...	१६	१-२ दन्तीद्रव्यन्तीकलोपक्रमः	२०
दश योगाः ...	१२	३ त्रिष्टकस्य पर्वायाः ...	१६	३ दन्तीद्रव्यन्त्योः पर्वायाः ...	२०
२० ,, क्षीरादिभिः साद्योगाः	१२	३-५ ,, उपयोगविधिः १६-१७	१६	४ ,, षट्प्रमर्शं	२०
२१-२३ ,, अष्टौ लेहयोगाः	१२	६ ,, दद्यादिभिः षण् योगाः १७	१६	५ ,, त्रयोपविधिः ...	२०
२३ ,, पानकारिषु षण् योगाः	१२	७ ,, एकः सीवीरकयोगः	१६	६ ,, शुष्कः ...	२०
२४-२५ ,, श्रयदस्यसर्वयोगः	१२	८ ,, हृत्तयोगः ...	१६	७ ,, शय षडयोगाः	२०
२५-५५ ,, षण् मोदक-	१२	९ ,, ,, क्षीरद्वयोः ...	१६	८ ,, मांशरगीश्रयो योगः	२०
योगाः १३-१४	१२	१० ,, क्षमिद्वयेन एको योगः	१६	९-१० ,, त्रयः शेरयोगः	२०
५६-६० ,, षट्शु ऋतु	१२	११-१३ ,, त्रयो लेहयोगाः ...	१६	११-१५ ,, षट् लेहयोगाः	२०
वन्त्योगाः ...	१४	१४-१६ ,, षण्पौ द्रुतयोगाः	१६	१६-१७ ,, षड्पूर्णयोगः	२०
६१-६४ ,, द्वौ पूर्णयोगी ...	१२	१७-१८ अध्यायोक्तार्थसमूहः	१६		

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
१७ दन्तीद्वन्द्वोः इन्द्रगैत्रो योगः	२०	६५ यो दुर्बलो बहुदोषश्च दोषपाकेन		१० वमनविरचनयोः कर्तव्यः क्रमः	२८
१८ " सुहृदिमिह्रवो		खयमेव विरिचयते तत्र कर्तव्यं २४		११-१२ संशोपनागन्तारं कर्तव्यो-	
रसयोगाः ...	२१	६६ दोषदोषसन्नयोपायः ...	"	ऽप्यसंयत्नकमः	२८-२९
१९ " प्रयो ययामपादियोपायः	"	६७-६९ कैर्वा मृदौपर्यं प्रयोज्यं	"	१३-१४ हीनमध्यप्रवरयोर्विभक्तविरे-	
२० " एक वरकारिकायोपायः	"	७० यस्य विरेचनमूर्ध्वं माति	"	चनयोर्द्वेषणानि ...	२९
२१ " इहो मोदकयोः	"	तस्य चिकित्सा ...	"	१५-१६ वमनविरिचनयोः सम-	
२१ " मययोः	"	७१-७२ दोषाप्ररतौ कर्तव्यं ...	"	हीनातियोगलक्षणानि	३०
२२ " भक्षयोः	"	७३-७५ दोषातिप्ररतौ	"	२०-२६ निरुहानुनासनविधानं	३०-३१
२३-२६ " एकोऽपरधूर्णयोगः	"	७६ जीर्णैर्लोषधे यदि तुम्भोह-	"	२७-३६ वस्त्रैर्युगाः	३१-३३
२७-२९ " " मोदकयोगः	"	मूर्च्छाः स्तुत्वदा कर्तव्यं	"	४०-४५ वस्त्रैः समहीनातियोग-	
३० " एकः कपाययोगः	"	७७-७८ कफाद्यैः भेषजे यदा लाला-	"	लक्षणानि ...	३४
३१ " कटकयोगः	"	वयः स्तुत्वदा चिकित्सा	"	४६ उचितमेहप्रत्यागमनकालः	"
३२-३४ " पयासवयोगाः	"	७९-८० येषामविरिचयैव भेषजं	"	४७-४९ कर्मवक्ति-कालवक्ति-योग-	
३५ " एकैकः सौवीरक-		जीर्णैति तेषां चिकित्सा	२५	वस्तीनां विवरणं	३४-३५
सुपोदकसुरा-		८१-८२ येषां संशोधनं विनैव		५० शिरोविरेचनस्य विधिः ...	३५
कम्पिहकयोः	"	कर्मवातातपाभिभिर्दोषाः		५१-५२ " समहीनातियोग-	
३६-४० क्षाम्यायोकार्यसंग्रहः	"	क्षयं यान्ति तेषां कर्तव्यं	"	लक्षणानि ...	"
४१-४३ पयस्यद्वयस्याप्याश्लिष्य		८३ कैर्वा श्लिष्यं कैर्वा च स्वतः		५३ तेषु चिकित्सा ...	"
वमने विरेचने च यावन्तो		विरेचनं प्रयोज्यं ...	"	५४ वस्त्रादियु परिहारकालः ...	"
योगा उच्यन्तेऽदिदेशः	२२	८४-८५ विधिपूर्वकं संशोधनं	"	५४ " परिहरणीयानि ...	३६
४३ योगसंज्ञा कर्म भवति	"	प्रयोज्यं ...	"	५५ प्रकीर्णमानो कर्त्तव्यं हृत्तुमिर्नं याति	
४४ गुणभूतानां सुतापीनां कला-		८६ क्षत्रोकामाविचारः ...	"	५६ " " शीघ्रं सुखिवाच " "	"
दिप्रधानद्रव्यानुवर्तित्वं ...	"	८७-९७ मानपरिभाषा ...	"	५७-५९ तेषु साध्यैस्त्वपि रोगेषु	
४५ तेषां विरुद्धवीर्यैरेऽप्यभाषकत्वं	"	९८-९९ द्रव्याणां पचञ्चतानां	"	कर्म न सिद्धिमेति ...	"
४६ विरुद्धवीर्याणां प्रयोगे हेतुः	"	प्रवाणां च द्विगुणं मातं		६० क्षाम्यायोकार्यसंग्रहः ...	"
४७-६८ द्रव्याणां बलाशान्तावर्त-रत्त-		प्राशं ...	२६		
समावना कार्या ...	"	१००-१०४ श्रेयसाकुरपरिभाषा	"		
४९-५० क्षत्रोकपीजीनान्ययोगा-		१०५ मानस्य द्वैविध्यम् ...	"		
नामपि कल्पना कार्या	"	१०६-१०७ कल्पस्थानोच्चार्यसंग्रहः	"		
५१-५२ शीघ्रस्य विरेचनस्य					
उक्षणं	२२-२३				
५३-५६ कथं भेषजं शीघ्रस्यं क्षाम्यत्वे					
मन्दत्वं च याति	३३				
५७-५८ शीघ्रतापीनि भेषजानि					
केषु मोजयानि ...	"				
५९ आपित्तदर्शनाद्भवत्यर्थं भेषजं					
प्रयोज्यं ...	"				
६० दोषादिबलमपेक्षय	"				
६१ क्षाम्यवर्जं कदा प्रयोज्यं	"				
६२ वमने पाच्यमृदुषा किमर्थं	"				
च कार्या ...	"				
६३-६४ कदा पुनः संशोपनार्थं देवं २४					

८ सिद्धिस्थानम् ।
१ कल्पनासिद्धिः ।

२ वक्ष्यकर्मावसिद्धिः ।

१-२ पयस्यदर्शनादिद्विगुणकमः...	३७
३-७ क्षाम्यायुतः पयस्यदर्शनाः	"
८ अर्च्यदर्शनाः	"
९ अर्च्यदर्शनाणां वमनाया	"
व्यापरो भवति	"
१० तत्रापवादः	"
१०-११ वमनाहार्तः	३७-३९
११ अविरिचयाः	३९
१२ तेषां विरेचनाया व्यापरो	"
भवति	"
१३ विरेचनार्हाः	"
१४ क्षान्तास्याः	"
१५ तेषामात्मानाया व्यापरो	"
भवति	३८-३९
१६ क्षाम्यायुतः	"
१७ क्षान्तायुतः	"
१७ क्षान्तायुतः	"

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
१८ तेषामनुवाचनाया व्यापदो भवन्ति ... ३९		४-२४ कतिपयेऽनुवाचनाः श्लेहयोगाः ४८-४९		१३-१४ पीड्यमाने बस्तावन्तरा मुक्ते दोषाः, तथिक्किरा च ... ५२	
१९ अनुवाचनार्हाः ... ३९		२५ श्लेहबलेः षडापदः ... ४९		१४ नेत्रकम्पनामिहते गुदे दोषाः, तथिक्किरा च ... ५२	
२० अशिरोविरेचनार्हाः ... ३९		२६-२७ वातादिभिरावृत्तः श्लेहोऽभि- भवादयो न याति ... ४९		१५-१६ अतिमात्रप्रणीतनेत्रदोषाः, तथिक्किरा च ... ५२	
२१ तेषां शिरोविरेचनाया व्यापदो भवन्ति ३९-४०		२७ अनुक्ते प्रणीतः श्लेह ऊर्ध्वं याति , २८-३० पाताशृतश्लेहस्य लक्षणं चिक्किरा च ४९-५०		१७ मन्दं प्रणीते बाह्वो वा श्लेहे दोषाः, तथिक्किरा च ... ५३	
२२ शिरोविरेचनार्हाः ... ४०		३१ पित्तावृतश्लेहस्य ,, ,, ५०		१८ अतिप्रपीडनदोषाः, तथिक्किरा च ... ५३	
२३ कस्मिन्तृती कदा नावनं विषयं ,,		३२-३३ कफावृतश्लेहस्य ,, ,,		१९ अर्थायोगकविषयाः ... ५३	
२४ अप्यायोगकविषयाः ... ५३		३४-३५ अल्पदानावृत- श्लेहस्य ,, ,,		६ धमनविरेचनव्यापत्तिः सिद्धिः ।	
२५-२८ तक्षेषु विधिनिषेधेषु वैयंन स्वयमप्युद्धो विषेयः ,,		३६-३७ शिवावृतश्लेहस्य ,, ,,		१-३ धमनविरेचनव्याप- त्सिद्धयुपक्रमः ... ५३	
३ वस्तिघ्ननीय सिद्धिः ।		३८-४० ऊर्ध्वं गच्छतः श्लेहस्य लक्षणं चिक्किरा च ... ५३		४-६ साधारणेषु प्राग्दृशारद्रव्येषु संशोधनोपदेशाः ... ५३	
१-२ वस्तिघ्ननीयसिद्धयुपक्रमः ४१		४१ रौक्षणावनागतः श्लेह उपपेक्ष्यः ४२ अनुवाचनात् पूर्वं कीदृशं भोजनं देयं ... ५३		७ धमनादीनामादौ अन्तरा अन्ते च अक्षेदप्रयोगः ... ५४	
३-५ वस्तिविषयेऽभिप्रेक्ष्य कतिपयप्रश्नाः ... ५३		४३-४५ अनुवाचित्तयोष्णं मर्लं देयं, तद्गुणश्च ... ५३		८ कान् नातिक्षिप्यान् विरेचयेत् ,, ९ केषां श्लेहविरेचनं केषां च रुषं विरेचनं देयं ... ५३	
६ क्षिप्रपेक्ष्य दत्तो वस्तिः सम्पृच्छ सिद्धिमिति ... ५३		४६-४७ के निलमनुवासाः ... ५१		१०-१३ कथं पीतमौषधं सम्प्रयोगाय कल्पते ... ५३	
७ वैर्द्ध्यैर्बस्तिनेत्रं विषेयं ... ५३		४८ अनुवाचने आमश्लेहनिषेधः ,, ४९ शुद्धकण्डाम्यां युगपत्श्लेहदान- निषेधः ... ५३		१४ अजीर्णस्य संशोधनीयपक्षस्य लिङ्गानि ... ५३	
८ वयोऽपेक्षि वस्तिनेत्रप्रमाणं ,,		५०-५१ अनुवाचननिरुद्धयोरेकान्ततः सेवननिषेधः ... ५३		१५-१६ मात्रावत्तः संशोधनीयपक्षस्य गुणाः ... ५३	
९-९ वस्तिनेत्राकृतिः ... ५३		५२ केषां मात्रावस्तिर्हितः ... ५३		१७ कथंभूतमना जीवषं पिबेत् ,, १८-१९ श्रो धमनं पाता किं भुञ्जीत ,, १९-२० सम्प्रहृष्टस्य लिङ्गानि ५५	
१०-११ वस्तिपञ्चनिर्माणविधिः ४२		५३-५४ मात्रावलेपुणाः ... ५३		२१ शुद्धितभण्डार्थेनेत्रेपि धावरोपी- वधे धमनोपदेशः ... ५३	
१२ वस्तिरुक्तेऽनुकल्पविधिः ... ५३		५५-५६ अप्यायोगकार्यसंप्रहृत् ... ५३		२२ अयोकाजननकल्मस्य ,, २३-२४ सम्प्रवर्धितस्य पक्षातकर्म २५ पेयादिकमाचरणे हेतुः ... ५३	
१३-१५ वस्तिप्रयोगविधिः ... ५३		५५-५६ अप्यायोगकार्यसंप्रहृत् ... ५३		२५ तर्पणादिक्रमः कुत्र योज्यः २६ जीर्णोपपक्षस्य लिङ्गानि ... ५३	
२०-२२ अस्मद्भक्षप्रणीते बह्वी व्यापदः ... ४३		५५-५६ अप्यायोगकार्यसंप्रहृत् ... ५३		२७ अजीर्णोपपक्षस्य ,, ... ५३	
२३ बह्वी द्रव्यनिक्षेपक्रमः ... ५३		५५-५६ अप्यायोगकार्यसंप्रहृत् ... ५३		२८ कथंभूतमौषधं व्यापदते २९-३० धमनविरेचनयोर्दत्तव्यापदः ३१-३४ धमनविरेचनयोर्व्यापत्ति- योगयोगानां लक्षणम् ... ५६	
२४ अर्थव्ययमानस्य वस्तिदाने हेतुः ,,		५५-५६ अप्यायोगकार्यसंप्रहृत् ... ५३			
२५ वस्तिदानसमये भावस्थिकं कर्म ,,		५५-५६ अप्यायोगकार्यसंप्रहृत् ... ५३			
२६ प्रथमद्वितीयतृतीयबस्तीनां फलं ,,		५५-५६ अप्यायोगकार्यसंप्रहृत् ... ५३			
२७ प्रत्यागते बह्वी पचातकर्म... ४४		५५-५६ अप्यायोगकार्यसंप्रहृत् ... ५३			
२८-२९ निरुहानन्तरमनुवाचनं देयं ,,		५५-५६ अप्यायोगकार्यसंप्रहृत् ... ५३			
३० निरुहे कषायश्लेहयोर्मात्रा ,,		५५-५६ अप्यायोगकार्यसंप्रहृत् ... ५३			
३१-३२ निरुहश्लेहयोः ... ४५		५५-५६ अप्यायोगकार्यसंप्रहृत् ... ५३			
३३ वस्तिदानसमये प्रसक्तं घायनं ,,		५५-५६ अप्यायोगकार्यसंप्रहृत् ... ५३			
३४ अनुवाचनानन्तरं देयं भोजनं ,,		५५-५६ अप्यायोगकार्यसंप्रहृत् ... ५३			
३५-६८ कतिपये निरुहयोगः ४५-४८		५५-५६ अप्यायोगकार्यसंप्रहृत् ... ५३			
६९ दोषापेक्षिणी निरुहकल्पना ४८		५५-५६ अप्यायोगकार्यसंप्रहृत् ... ५३			
७० निरुहे प्रतिभोजनं ... ५३		५५-५६ अप्यायोगकार्यसंप्रहृत् ... ५३			
७१ अप्यायोगकविषयाः ... ५३		५५-५६ अप्यायोगकार्यसंप्रहृत् ... ५३			
४ श्लेहव्यापदिकी सिद्धिः ।		५५-५६ अप्यायोगकार्यसंप्रहृत् ... ५३			
१-३ श्लेहवस्तिव्यापदिकी- सिद्धयुपक्रमः ... ४८		५५-५६ अप्यायोगकार्यसंप्रहृत् ... ५३			

विषयः	पृष्ठाङ्कः
३५-३६ पीनेऽप्यौषधेःशुद्धस्य कर्तव्यम् ...	५६
३७ दुर्वैरने वमनं कूर्कोष्ठे विरेचनं च न देयम् ...	" "
३८-४१ अयोगजन्या व्यापदः ...	" "
४२-४४ सत्र चिकित्सा ...	" "
४५-४६ अतियोगजन्या व्यापदः ...	" "
४७-५७ तासां चिकित्सा ५६-५७	५६-५७
५८-६० आप्मानव्यापदां वर्णनं चिक्त्रिस्ता च ५७	५७
६१-६७ परिकर्तिकाव्यापदः ...	" "
६८-७० परिश्रावव्यापदः ... ५७-५८	५७-५८
७१-७५ दृक्दृश्यापदः ...	५८
७६-७७ अन्नग्रहव्यापदः ...	" "
७८-८४ जीवादानव्यापदः ...	" "
८५-८७ विभ्रंशव्यापदः ...	" "
८८-८९ स्वप्नव्यापदः ...	५९
९०-९१ उपवासव्यापदः ...	" "
९२-९३ क्लमव्यापदः ...	" "
९४-९५ अध्यायोक्तविषयसंग्रहः	" "
७ वस्तिव्यापत्सिद्धिः ।	
१-४ वस्तिव्यापत्सिद्धिप्रक्रमः ...	५९
५-६ वदस्यत्स्यमयोपजन्मद्वादशाव्यापदां निर्देशः ...	" "
७-११ अयोगव्यापदः वर्णनं चिक्त्रिस्ता च ५९-६०	५९-६०
१२-१४ अतियोगव्यापदः ...	" "
१५-२० क्लमव्यापदः ...	" "
२१-२६ आप्मानव्यापदः ...	" "
२७-२९ विकारव्यापदः ...	" "
३०-३१ हृत्प्रसाधिव्यापदः ...	६१
३२-३९ कर्षवैताहव्यापदः ...	" "
४०-४२ प्रवाहिकाव्यापदः ...	" "
४३-४६ गिर शूलव्यापदः ...	" "
४७-५३ अन्नशूलव्यापदः ... ६१-६२	६१-६२
५४-५७ परिकर्तिकाव्यापदः ...	६२
५८-६२ परिश्रावव्यापदः ...	" "
६३ वक्षोसंशुद्धं तीक्ष्णत्वं च कर्ष विधेयं ...	" "
६४-६५ वक्षोः शयैशरीरमलहरत्वे दृष्टान्तद्वयम् ...	" "
६६ अध्यायोक्तविषयसंग्रहः ...	" "

विषयः	पृष्ठाङ्कः
८ प्रास्तुतयोमिका सिद्धिः ।	
१-३ प्रास्तुतयोमिकीसिद्धिप्रक्रमः ...	६३
४ वातघ्नो बलवर्णकृच निरूहः ...	" "
५ वातनुक्तिरूहः ...	" "
६ द्वितीयो वातनुक्तिरूहः ...	" "
७ शुक्लकृमिरूहः ...	" "
८ पञ्चतेजो निरूहः ...	" "
९-१० किमिनाशनो ...	" "
११ धृषणकृत् ...	" "
१२ मेदनः ...	" "
१३-१४ मूत्रकृच्छ्रम् ...	" "
१५ सुदुर्बलान्तराधीभूते तीक्ष्णो निरूहः ...	" "
१६ तीक्ष्णवस्तिविकर्षिते प्रत्यास्थानम् ...	" "
१७-१७ मुद्गराहारो प्राश्यादियोगः ...	" "
१८ वस्यशुद्धस्य यवागुविधानं ...	" "
१९ क्षीणवदकस्य चिकित्सा ...	" "
२०-२१ अतिसारस्य पदनिशङ्कसाः ६४	६४
२२ अतिसारोपद्रवाः ...	" "
२३-२३ वैर्षा नाशना योगः ...	" "
२४ अतिसारोक्तक्रमस्यान्यत्राप्यतिदेशः ...	" "
२५ आमोदियङ्गसंसर्गचिकित्सा ६५	६५
२६-२७ अतिसारहरं घृतं ...	" "
२८-४२ अतिसारहरा यवावः ...	" "
४३-४५ अतिसारचिकित्सासूत्रं ...	" "
४६ अध्यायोक्तविषयाः ...	" "
९ त्रिमर्मांशु सिद्धिः ।	
१-२ त्रिमर्मांशुसिद्धिप्रक्रमः ...	६६
३ मर्माणां संख्या ...	" "
४ तत्र प्रयागां प्राधान्यं ...	" "
५ प्रधानमर्माणां हृदयस्थिते- बलीनां वर्णनम् ...	" "
६ प्रधानमर्माणामुपघाते सामान्य- लक्षणानि ...	" "
७ विशेषलक्षणानि ...	६७
८ सर्वाणि मर्माणि शार्ताद्विधे- पतो रक्षयानि ...	" "
९ वातोपहतो मर्मो मर्मो निरूहः ६७-६८	६७-६८
१० मर्माणां पारपालनं कर्ष- कर्तव्यं ...	६८

विषयः	पृष्ठाङ्कः
११-२० अपतन्त्रकस्य निदानलक्षण- चिकित्सातानि ...	६८
२१-२४ तन्त्राभा निदानलक्षण- चिकित्सातानि ...	६९
२५-२६ प्रयोदशामुत्रदोषाणां नामतो निर्देशः ...	" "
२७-२८ मूत्रैकसादस्य निदान- लक्षणचिकित्सातानि ...	" "
२९-३१ मूत्रमठरण्य ...	" "
३२ मूत्रकृच्छ्रम् ...	" "
३३-३४ मूत्रोत्सङ्गस्य ...	" "
३५ मूत्रसंश्लेषस्य ...	" "
३६ मूत्रानोत्सङ्गस्य ...	" "
३७ मूत्राघ्नोत्सङ्गस्य ...	" "
३८ वातवक्षोः ...	" "
३९ उष्णवातस्य ...	" "
४०-४० वातकुण्डलिकायाः ...	" "
४१ मूत्रप्रणये ...	" "
४२-४३ विधिपातस्य ...	" "
४४-४८ वस्तिदृग्दृश्यस्य ...	" "
४९ मूत्रापातानां चिकित्सा ...	७०
५०-६१ उत्तरवक्षोर्विधिः ...	" "
६२-७० क्षीणामुत्तरवस्तिदाने विधेयः ७०-७१	७०-७१
७०-७३ शङ्कस्य निदानलक्षण- चिकित्सातानि ...	७१
७४-७८ शर्षावमेदकस्य ...	" "
७९-८३ सूर्योपवैकस्य ... ७१-७२	७१-७२
८४-८५ अनन्तवातस्य ...	७२
८६-८७ शिरःकम्पस्य ...	" "
८८ नक्षःकर्मगुणाः ...	" "
८९-९२ नक्षकर्ममैदाः ...	" "
९३-९५ नक्षकर्म केपु रोगेषु कार्यं ...	" "
९६ विरेचनं नक्षैः केरुप्यैः कल्पनीयं ...	" "
९७ तर्पणम् ...	" "
९८-१०६ शयपीडनस्य दानविधिः ७३	७३
१०७-१०८ प्रत्यापनस्य प्रयोगविधिः ...	" "
१०९-११५ तस्यकर्मणो व्यापदः, तथचिकित्सा च ...	" "
११६ प्रतिपत्तयुगाः ...	" "
११७ प्रतिपत्तयुगाणां विधिः ...	" "
११८-११९ अध्यायोक्तविषयाः ७४	७४

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
१० वस्तिसिद्धिः ।		११-१४ तत्रात्रेयकृतो निश्चयः	७७	२२ लघुपञ्चमूलाद्यो यापनबन्धिः	८२
१-३ वस्तिसिद्धिपुण्यकर्मः ...	७४	१५-१६ शुद्धगतो बन्धिः सर्वै-		२३ द्वितीयो बन्धायो	...
४ बन्धादीन् प्रविनय्य दत्तो बन्धिः		शरीरस्थान् दंपन् कथम्-		२४ तृतीयो " "	...
सर्वरोगान्निवर्तयति ...	"	पहरतीत्यभिवेशप्रश्नः ...	७८	२५ शालिपर्वाद्यो	...
५ बन्धेर्गुणाः	...	१७-१८ तत्रात्रेयकृतं समाधानं		२६-२७ स्थिरायो	...
६-७ विरेचनावपेक्षया मत्स्येः		१९-२६ पञ्चनो बन्धिकर्मविधिः	"	२८ तिस्रिणांयो	...
श्रेष्ठत्वप्रतिपादनम् ...	"	२७ सदातुरा मराः	७९	२९ द्विपञ्चमूलाद्यो	...
८ बन्धेर्भेदाः	...	२८-३६ तेषां सदातुरारवे हेतुः		३०-३१ मयूराद्यो	८३
९-१० कुत्र कीदृशो बन्धियोज्यः	"	चिकित्सा च ...	"	३२ गोधाद्यो	...
११ बृंहणीयबन्धनार्हाः	...	३७ अन्ध्यायोऽकविषयाः	...	३३ कुमांयो	...
१२ शोथनीयबन्धनार्हाः	...	१२ उत्तरयस्तिसिद्धिः ।		३४ गोहृषाद्यो	...
१३-१७ कर्षविशेषोपेक्षया बन्धीनां		१-२ उत्तरबन्धिसिद्धिपुण्यकर्मः ...	७९	३५ कर्कटकायो	...
संस्कारविशेषः ...	७५	३-५ वमनाविभिः शुद्ध आतुरो		३६ दशमूलाद्यो	...
१८-२० वातरोगे शक्ताः प्रयो बन्धयः	"	यथा परिपालनीयः ...	८०	३७-४० मन्ध्यायो	...
२१-२२ पित्तारोगे " " " "	"	६-८ तस्यागिर्घञ्जणार्थं पेयादिकम्	"	४१ मुराद्यो	...
२३-२४ कफरोगे " " " "	"	९ प्रकृतिमापन्नस्य लक्षणानि	"	४२ द्विपञ्चमूलाद्यो	...
२५-२७ पक्षाशयस्यो घनाश्वत्वारो	"	१०-१३ प्रकृतिमशतस्य वर्णानि	"	४३-४६ वृष्यतमाः संहृष्यस्यः ८३-८४	
२८-२९ शुक्रमार्गसदाश्वत्वारो	७६	१४(१) उच्चैर्माध्यातिभाभ्यजा व्यापदः	"	४७-४९ पूर्वोक्तबन्धीनां शुभाः	८४
३०-३१ सांभाद्रिकाश्वत्वारो	"	१४(२) रघशोभजा	"	५० तत्र वर्ज्यानि	...
३२ परिसवे द्वौ बन्धी ...	"	१४(३) अतिचक्रमणजा	८१	५१-५५ अन्ध्यायोऽकविषयाः	...
३३ दाहे एको बन्धिः ...	"	१४(४) अत्य शनजा	"	५६-५७ यापनावसरेऽतिपेवने शोषा	८५
३४-३५ परिकर्ते द्वौ बन्धी ...	"	१४(५) अजीर्णाभ्यघनजा	"	५८-५९ तत्र चिकित्सा	...
३६ प्रवाहणे " " ...	"	१४(६) विषयाशानजा	"	६० उद्विस्थाननिरुक्तिः	...
३७-३८ अस्त्रियोगे " " ...	"	१४(७) दिवास्त्रप्रजा	"	६१-६२ एतत्तन्त्राडनफलं	...
३९-४३ जीवादाने बन्धयः ...	"	१४(८) व्यवायजा	"	६३ प्रतिघ्नकर्तुं कर्म	...
४३ रक्तपित्ते प्रमेहे च बन्धिः ...	"	१५ पूर्वोक्तव्यापदां चिकित्सा ...	"	६४-६७ चरकरडचयम्प्रां वृत्ते-	
४४-४८ अन्ध्यायोऽकविषयाः	"	१६ मुस्ताद्यो यापनबन्धिः	...	उत्तरे गन्तव्ये रति संस्कारः	
११ फलमात्रासिद्धिः ।		१७ एरण्यमूलाद्यां	८१-८२	६८-७१ पदादि तत्तन्त्रपुंक्तनिरूपणं	८६
१-२ मूलप्रप्राणित्तुष्टुपुण्यकर्मः ...	७७	१८ सङ्घचराद्यो	...	७२-७७ तन्त्रपुंक्तनिरूपणं	८७
३-१० आस्थापने कृतमत्फलं		१९ बन्धायो	...	७८-८१ एतन्त्राशानकर्मम्	८८
श्रेष्ठमित्यत्र मुनीनां मतानि	"	२० हनुपाद्यो	...		

चरकतन्त्रे निर्दिष्टानां महर्षीणां नामानि तत्स्थानोल्लेखश्च ।

अङ्गिराः सू. स्था. अ. १; वि. स्था. अ. १, पा. ४ इत्यत्र ।
 जमदग्निः सू. स्था. अ. १; इत्यत्र ।
 वसिष्ठः सू. स्था. अ. १; वि. स्था. अ. १, पा. ४ इत्यत्र ।
 कश्यपः सू. स्था. अ. १; वि. स्था. अ. १, पा. ४ इत्यत्र ।
 श्रेयः सू. स्था. अ. १; वि. स्था. अ. १, पा. ४; वि. स्था. अ. ११ इत्यत्र ।
 भोजेयः (पुनर्वसुः) सू. स्था. अ. १; सू. स्था. अ. १२; सू. स्था. अ. २५; सू. स्था. अ. २६; शा. स्था. अ. ३ इत्यादी ।
 गौतमः सांख्यः सू. स्था. अ. १; वि. स्था. अ. १, पा. ४; वि. स्था. अ. ११ इत्यत्र ।
 पुलस्त्यः सू. स्था. अ. १; वि. स्था. अ. १, पा. ४; वि. स्था. अ. ११ इत्यत्र ।
 नारदः सू. स्था. अ. १ इत्यत्र ।
 अश्विः सू. स्था. अ. १; वि. स्था. अ. १, पा. ४; वि. स्था. अ. ११ इत्यत्र ।
 जगद्गुरुः सू. स्था. अ. १; वि. स्था. अ. १, पा. ४ इत्यत्र ।
 धामदेवः सू. स्था. अ. १; वि. स्था. अ. १, पा. ४ इत्यत्र ।
 मार्कण्डेयः सू. स्था. अ. १ इत्यत्र ।
 आश्वलायनः सू. स्था. अ. १ इत्यत्र ।
 पारि(री)क्षिः (गौडतप्यः) सू. स्था. अ. १; सू. स्था. अ. २५ इत्यत्र ।
 भिक्षुरीशेयः सू. स्था. अ. १; सू. स्था. अ. २५ इत्यत्र ।
 अरेद्भानः सू. स्था. अ. १ इत्यत्र ।
 कपिलः (कपिलः) सू. स्था. अ. १ इत्यत्र ।
 विश्वामित्रः सू. स्था. अ. १ इत्यत्र ।

१. गङ्गाधरस्तु 'काश्यपो श्रेयः' इति पठित्वा 'कश्यपगोत्रो श्रेयनाम कश्चिः, न तु सप्तर्षीषु श्रेयनाम कः' इति न्यासपाति ।
 २. 'शान्तिषोडश कृष्णाधिपुत्रः पुनर्वसुः' इति गङ्गाधरः । पुनर्वसुः कृष्णाधिपुत्रात्ता निर्दिष्टः सप्तस्थानसौकादशेष्यादेः अथानोक्तार्थ-संग्रहे 'मित्तेनाष्टो सप्तर्षिणः कृष्णाधिपेण धीमता' इति । ३. गो-तमः सांख्य इति बौद्धविशेषगोतमस्याश्चदे सांख्य इति, इति गङ्गाधरः । सांख्यशब्देन सांख्यदर्शनस्य कश्चि कश्चये' इति गोतीन्द्रनाथपद्येनः । ४. 'भिक्षुरिति आश्वयजिषेणम्, पुनर्वसुतो भिक्षो-ऽयं भिक्षुराश्विः' इति गोतीन्द्रनाथपद्येनः । ५. 'नारदानः कपिलकः न तु कुमारादशिरःपशुतिर्नारदाजः' इति गङ्गाधरः ।

आश्वरथ्यः सू. स्था. अ. १ इत्यत्र ।
 भागवैश्वयनः सू. स्था. अ. १; वि. स्था. अ. १, पा. १ इत्यत्र ।
 अभिजित् सू. स्था. अ. १ इत्यत्र ।
 गार्ग्यः सू. स्था. अ. १ इत्यत्र ।
 शाण्डिल्यः सू. स्था. अ. १ इत्यत्र ।
 कौण्डिन्यः सू. स्था. अ. १ इत्यत्र ।
 वाङ्मिः सू. स्था. अ. १ इत्यत्र ।
 देवलः सू. स्था. अ. १ इत्यत्र ।
 गालवः सू. स्था. अ. १ इत्यत्र ।
 साङ्ख्यः सू. स्था. अ. १ इत्यत्र ।
 वैश्वकिः सू. स्था. अ. १ इत्यत्र ।
 कुशिकः सू. स्था. अ. १ इत्यत्र ।
 वात्सयणः सू. स्था. अ. १ इत्यत्र ।
 वटिशः (धामार्गवः) सू. स्था. अ. १; सू. स्था. अ. १२; सू. स्था. अ. २६; शा. स्था. अ. ६; वि. स्था. अ. ११ इत्यत्र ।
 शरलोमा सू. स्था. अ. १; सू. स्था. अ. २५ इत्यत्र ।
 काण्वः सू. स्था. अ. १; सू. स्था. अ. १२; वि. स्था. अ. ११ इत्यत्र ।
 कात्यायनः सू. स्था. अ. १ इत्यत्र ।
 कात्यायनः (बाह्यीकभियक्) सू. स्था. अ. १; सू. स्था. अ. १२; सू. स्था. अ. २५; सू. स्था. अ. २६; शा. स्था. अ. ६ इत्यत्र ।
 कैकशेयः सू. स्था. अ. १ इत्यत्र ।
 धौम्यः सू. स्था. अ. १ इत्यत्र ।
 भारीविः का(क)श्यपः सू. स्था. अ. १; सू. स्था. अ. १२; शा. स्था. अ. ६ इत्यत्र ।
 शर्करासः सू. स्था. अ. १ इत्यत्र ।
 शिरण्याशुः (कुशिकः) सू. स्था. अ. १; सू. स्था. अ. २५; सू. स्था. अ. २६ इत्यत्र ।

१. 'वर्तमानश्रेयः 'भारीविःकाश्यपौ' इति, 'भारीवका-श्यपौ' इति वा द्विवचनान्तः पाठ उपकथ्यते । भारीवस्याने पद्येऽप्याने 'प्रक्षिपरोयुतादभिसन्मिति भारीविः कश्यपः' इति वदयपविशेषणया भारीविशब्दः पठ्यते ।

लौगाक्षः (लोकाक्षः) सू. स्था. अ. १ इत्यत्र ।

वैजिः सू. स्था. अ. १ इत्यत्र ।

शौनकः सू. स्था. अ. १; सू. स्था. अ. २५; सि. स्था. अ. ११ इत्यत्र ।

शाकुन्तेयः सू. स्था. अ. १ इत्यत्र ।

मैत्रेयः मैमतायानिः सू. स्था. अ. १, सू. स्था. अ. १० इत्यत्र ।

वैखानसाः सू. स्था. अ. १, सि. स्था. अ. १, पा. १ इत्यत्र ।

वालखिल्वाः सू. स्था. अ. १; सि. स्था. अ. १, पा. १ इत्यत्र ।

भद्रशौनकः शा. स्था. अ. ६; सि. स्था. अ. ११ इत्यत्र ।

कुक्षः साकुत्सामनः सू. स्था. अ. १२ इत्यत्र ।

कुमारणिरा भरद्वाजः सू. स्था. अ. १२; सू. स्था. अ. २६; शा. स्था. अ. ६ इत्यत्र ।

चार्योविश्वे राजर्षिः सू. स्था. अ. १२; सू. स्था. अ. २६ इत्यत्र ।

वामकः (काशिपतिः) सू. स्था. अ. २५; सि. स्था. अ. ११ इत्यत्र ।

शाकुन्तेयो ब्राह्मणः सू. स्था. अ. २६ इत्यत्र ।

पूर्णो मोदक्यः सू. स्था. अ. २६ इत्यत्र ।

निर्मिर्वेदेहः सू. स्था. अ. २६ इत्यत्र ।

भद्रकाप्यः सू. स्था. अ. २५; सू. स्था. अ. २६; शा. अ. ६ इत्यत्र ।

भरद्वाजः सू. स्था. अ. २५; शा. स्था. अ. ३ इत्यत्र ।

धन्वन्तरिः शा. स्था. अ. ६ इत्यत्र ।

अग्निः सि. स्था. अ. १, पा. ४ इत्यत्र ।

जनको वेदेहः शा. स्था. अ. ६ इत्यत्र ।

कौशिकः सि. स्था. अ. ११ इत्यत्र ।

चरकसंहिताव्याख्यायामासुर्वेददीपिकायां श्रीचक्रपाणिदत्तेन प्रमाणतयोपन्यस्तानां
ग्रन्थानां ग्रन्थकर्तृणां चैकद्विस्थानोल्लेखपूर्वकं नामानि ।

व्याकरणमहाभाष्यम् २(ष्टुठं)-१(पाश्चं)-३८(पक्ति) इत्यत्र ।
वेदोपिकमूत्रम् २-१-३९; ९-१-२९ इत्यादी ।
पाणिनीयव्याकरणम् २-२-१६; ३-१-६ इत्यादी ।
रघुवंशकाव्यम् ४-१-८ इत्यत्र ।
सुश्रुतः (शल्यतन्त्रप्रणेता) ३-२-२६; १६-१-९ इत्यादी ।
हरिवंशः (महामारतस्य खिन्नपर्यं) ४-१-८ इत्यत्र ।
व्यासः (महामारतपुराणादिकर्ता) ४-१-१७; २४३-२-११
इत्यादी ।
धामट (अष्टाङ्गहृदयकर्ता) ७-२-३८; १९-१-१ इत्यादी ।
अतृकर्णः (कायचिकित्सातन्त्रप्रणेता) ९-२-२९; २६-२-२४
इत्यादी ।
मनुस्मृतिः (धर्मशास्त्रम्) १२-१-२५ इत्यत्र ।
न्यायदर्शनम् १२-२-१; २६८-१-९ इत्यादी ।
अमरस्यः (कायचिकित्सातन्त्रकारः) १०-२-२० इत्यत्र ।
हारीतः (कायचिकित्सातन्त्रकर्ता) २०-२-१; ११८-२-२६
इत्यादी ।
शौनकः ३१-१-२६; ४१७-२-२१ इत्यादी ।
शालाक्यम् (विदेहप्रणीतम्) ३७-२-४०; ३९-१-२५
इत्यादी ।
क्षारपाणिः (कायचिकित्सातन्त्रप्रणेता) ५८-२-२५; ११८-
२-२३ इत्यादी ।
शान्तिरक्षितः (चरकव्याख्याकारः) ७२-१-२७ इत्यत्र ।
कमलसङ्गीतः (चरकव्याख्याकारः) ७२-१-२८ इत्यत्र ।
नलः (पाकशास्त्रप्रणेता) १६८-२-३५ इत्यत्र ।
सूत्रशास्त्रम् (पाकशास्त्रम्) २६-१-२०; १८९-१-७ इत्यादी ।
विशाखी (नाट्यशास्त्रकारः) २२३-२-३३ इत्यत्र ।
भरतः (नाट्यशास्त्रप्रणेता) ३९१-१-९ इत्यत्र ।
खरनादः (कायचिकित्सातन्त्रकारः) ४०५-१-२०; ४०८-
२-३४ इत्यादी ।
दौहन्वाहः ४०५-१-३३ इत्यत्र ।
भालुकिः (शल्यतन्त्रकारः) ४०७-१-२०; ४०५-१-३१
इत्यत्र ।
आश्रयेयः (कायचिकित्सातन्त्रकारः) ४१७-१-९ इत्यत्र ।
कृष्णश्रेयः ४१६-१-३१; ४१७-२-१६ इत्यत्र ।
अभिवेश (कायचिकित्सातन्त्रकारः) २६-१-४; ४३२-१-६;
४३३-२-६ इत्यादी ।

विश्वामित्रः १६४-२-१; ४३९-२-३२ इत्यादी ।
सौख्यकारिका ७८८-१-१२; २९०-१-१२ इत्यादी ।
भराहमिहिरः (सूरसंहिताप्रणेता) ३८४-१-३० इत्यादी ।
द्विस्त्रियद्यकं (पालकायप्रणीतम्) १०-२-८; ५६-१-२४ इत्यत्र ।
भट्टारहुरिचन्द्र (चरकव्याख्याकारः) ५३-२-२८; ५३-२-२८
इत्यादी ।
अधर्नद्यकम् ५२-२-३२ इत्यत्र ।
दातकः ४१६-२-३२ इत्यत्र ।
चक्रुष्येणः ४५३-२-२० इत्यत्र ।
निघण्टु ३५४-१-१७ इत्यादी ।
पुष्कलाशतः (शल्यतन्त्रप्रणेता) ४१२-१-१५; ४९०-१-२७;
५५६-२-२६ इत्यादी ।
भोजः (शल्यतन्त्रप्रणेता) ५१५-१-५; ५१९-२-२५ इत्यादी ।
ईश्वरसेनः (चरकव्याख्याकारः) ५१९-२-२६; ३०-२-३५
(सि. स्था.) इत्यत्र ।
बृहत्कश्यपः ५७१-१-२६ इत्यत्र ।
आप्याहवर्मा (चरकव्याख्याकारः) ४१९-१-२०;
५७७-२-२८; ३२-१-२ (सि. स्था.) इत्यत्र ।
विदेहः (शालाक्यतन्त्रप्रणेता) ६०७-१-१८ इत्यत्र ।
भरद्वाजः २७-१-३३ (सि. स्था.) इत्यत्र ।
भद्रवीनकः ३०-२-३१ (सि. स्था.) इत्यत्र ।
लेखकः (चरकसुश्रुतव्याख्याकारः) ३०-२-३५ (सि. स्था.)
इत्यत्र ।
परशारः (कायचिकित्सातन्त्रकारः) ३३-१-११ (सि. स्था.)
इत्यत्र ।
प्रशस्त्यादमाष्यम् १३-१-१२ इत्यत्र ।
कपिलजलः (कायचिकित्सातन्त्रप्रणेता) ५३-२-२६ इत्यत्र ।
चन्द्रिका (चरकव्याख्या) १६१-२-७ इत्यत्र ।
अभिवेशसंहिता (कायचिकित्सा) ४१४-२-१८ इत्यत्र ।
भासदत्तः (चरकव्याख्याकारः) ४१९-१-२० इत्यत्र ।
स्वामिदासः (चरकव्याख्याकारः) ४१९-१-२० इत्यत्र ।
प्रज्ञदेवः (चरकव्याख्याकारः) ४१९-१-२१ इत्यत्र ।
नेलः (कायचिकित्सातन्त्रप्रणेता) ४२४-२-३३ इत्यत्र ।
श्रीरत्नामिदत्तः (चरकव्याख्याकारः) ४३४-१-१४ इत्यत्र ।
चरककादमीरपाठः ४९७-१-२६; ८२-२-२७ (सि. स्था.)
इत्यत्र ।

१ बृहज्जीवकीवतत्रे (कीमारमूले) दसवरे दारुवाहस्य नाम;
यथा सूचकाने वेदनाख्याये-“यस्यस्यमानमृतिभिः कदप्य बृह-
जीवकः । रोहितो द्वाद्व्याह्नेन वेदनायेऽप्यबोधपयः” इति; तथा
सुश्रुताने त्रीणाख्याये “पञ्चयोगा आगन्तुवातपिचकफविदोषजा
इति द्वाद्व्याधो राजसिः” इति ।

काश्यपः ५०३-१-२५ इत्यत्र ।
परिहावातिका ५८५-२-३४ इत्यत्र ।
गन्धशोधकम् ६२३-२-३० इत्यत्र ।
अश्रितः (चरकव्याख्याकारः) ३०-२-३५ (सि. स्था.) इत्यत्र ।
सेनधनः (चरकटीकाकारः) ३०-२-२५ (सि. स्था.) इत्यत्र ।

चरकसंहितायाः शुद्धिपत्रम् ।

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठं	पार्श्वं	पंक्तिः.
°प्रयोजनेऽभिधातव्ये	°प्रयोजने अभिधातव्ये	१	२	१२
प्रतिपादे	प्रतिपादं	१९	१	३०
रोगपिडिताद्	रोगपीडिताद्	२३	१	३४
°दापोषिता°	°दापोषिता°	३१	१	१७
क्षिप्तोष्ण°	क्षिप्तोष्ण°	३१	१	३५
नातिरुशाः	नातिरुशाः	४४	२	१०
°शारः	°शाधरः	५१	२	४४
(सा. अ. १)	(शा. अ. १)	६२	२	२
सर्वोऽवाव°	सर्वो वाऽव°	६९	२	८
इह कृत°	इहाकृत°	७३	१	१२
°सह्यतपन्त°	°सह्यत°	७८	२	३१
यातप्रकोप°	यातप्रकोपण°	७९	१	२३
विशेषाऽपरि-		१३६	१	२९
संख्येयखाद्		१३६	१	३०
°भूतोत्पत्ति°	°भूतोत्पत्ति°	१८८	१	११
अभूतोत्पत्तिः	अभूतोत्पत्तिः	१८८	२	३९
प्राणदेहाद्यौ	प्राणदेहाद्यौ	१९०	२	२०
यद्विधा°	यद्विधा°	१९२	२	२१
°बोष्माणसाऽप°	°बोष्माणसुर°	२००	२	४०
पिप्पली, क्षारः,	पिप्पली, क्षारं,	२३४	१	९
°सागान्यावता°	°सामान्यवता°	२४१	१	८
अभिद्रोहादृत°	अभिद्रोहादृत् १°	२४३	१	१३
चेतद्	चेतरद्	२४३	२	२१
स्रोतःकारणिको	स्रोतःकारणको	२४६	१	३
असंज्ञाज्ञानविज्ञाना	असंज्ञाज्ञानविज्ञाना	३०१	२	४
पिप्पली क्षारो	पिप्पलीः क्षारं	३८५	१	३४
°ज्वरप्रघामनकरत्वेन	ज्वरप्रघामनरत्वेन	४३३	२	३९
सर्वैर्लैत्रैर्युक्तं मतिभान्	सर्वैरैतैर्लित्रैर्युक्तं			
(वैद्यो १)	मतिमान्	४५२	१	२१
यद्विमणोविपमा°	यद्विमणो विपमा°	४६२	१	१९
इत्येष	इत्येष	४	१	३९ (क.स्था.)
°लीकल्पेन वा	°लीकल्पेन	६	१	१२ (क.स्था.)
°सूत्र्य	°पसंसूत्र्य	६	१	२५ (क.स्था.)

श्रीः ।

चरकसंहिता

श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितया

आयुर्वेददीपिकाख्यव्याख्यया संवलिता ।

सूत्रस्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अथातो दीर्घञ्जीवित्तीयमभ्यायं व्याख्यास्यामः ॥१॥

शुण्णयविनेदेन मूर्तिप्रयसुपेयुषे ।
 त्रयीभुवे त्रिनेत्राय त्रिलोक्यपतेयः ॥ १ ॥
 सरस्वत्ये नमो यस्याः प्रसादाद्युष्णकर्मणि ।
 बुद्धिदर्पणसंक्रान्तं जगदप्यक्षमोक्ष्यते ॥ २ ॥
 ब्रह्मदशाधिदेवेशभरद्वाजपुनर्येषु-
 हुताशयेराचरकप्रभृतिभ्यो नैमो नमः ॥ ३ ॥
 पातबलमहागोप्यचरकप्रतिसंस्कृतैः ।
 मनोवाक्पायदोषाणां हर्षेऽहिपतये नमः ॥ ४ ॥
 गरदत्तशुद्धेश्वरकार्पाशुनागमिनी ।
 क्रियते चक्रदत्तेन टीकाऽऽयुर्वेददीपिका ॥ ५ ॥
 सभ्याः सुदृढवाक्सुधाशुतिपरिस्फ्रितश्रुतीनसि वो
 नालं तोपयितुं पयोदपयसा नाम्नोनिधित्प्यति ।
 व्याख्यानातरसप्रकाशननिर्घं त्वस्मिन्वदि प्राप्यते
 कापि कापि कथो गुणस्य तदसी कर्णं क्षणं वीर्यताम् ॥६॥

इह हि धर्मायकाममोक्षपरिपन्थिरोमोपशमया ब्रह्मप्रभृ-
 त्तिभिः प्रणीतायुर्वेदतन्त्रेष्वतिविहाररवेन संप्रति धर्तमान्पायु-
 र्धेपतां पुच्छाणां न तन्मगर्षाधिपयः, तदन्तधिगमाच्च तदि-
 दितार्थानामननुष्ठाने तयोपपन्नो रुजाभिति मन्वानः परम-
 कारुणिकोऽर्धभयानप्रियेशोऽव्यायुर्वेधसामपि सुखोपलभ्यार्थं
 नातिसङ्घेपिस्तरे कायचिकित्साप्रधानमायुर्वेदतन्त्रं प्रणेतुमार-
 ष्ववान् । तस्मिन् श्लोकनिदानविमानशारीरिगिर्भयचिकित्सा-
 कल्पचिकित्सागत्यकेऽभिधातव्ये निखिलतन्त्रप्रधानार्थमिधाय-

कतया श्लोकस्थानयेवाग्रे वक्तव्यममन्यत । वक्ष्यति हि—“श्लोक-
 स्थानं समुद्दिष्टं तन्त्रस्यास्य शिरः शुभम् । चतुष्कणां महापानां
 स्थानेऽस्मिन्संग्रहः कृतः” (सू. अ. ३०) इति । तत्र च
 सूत्रस्थानेऽप्युत्पन्नरोगग्रहणे त्वरया रोगोपचातिनेयनाभिधायि-
 चतुष्केऽभिधातव्ये निखिलतन्त्रमीजभूतेषुहेतुहितां पथाद्यर्थस्य तथा
 तन्त्रप्रवृत्त्यन्तर्गोचरानुबन्धसामुच्चैरुपयोगमिधायकं दीर्घञ्जीवित्तीयम-
 भ्यायमभिधातुमारब्धवान् ।

श्रोतुमत्रप्रतिहेत्वभिधेयप्रयोजनसंबन्धोपदर्शकं श्रोतुमुद्दि-
 सताधानाय व्याख्यानप्रतिपादनमष्टमष्टसंख्याया मन्त्रजपेनार्दी
 सूत्रं निवेशितवान्—अथातो दीर्घञ्जीवित्तीयमभ्यायं व्याख्यास्याम
 इति । अतो निरभिधेये कचटतपादीं सानिधेये वा निष्प्रयोजने
 काकदन्तपरीशारीं प्रेषावतां प्रवृत्तिर्नोपलभ्यते, तेनादावभिधेय-
 प्रयोजनेऽभिधातव्ये । यदुक्तं—“अभिधेयफलज्ञानविरहक्षिभि-
 तोयमाः । श्रोतुमल्पमपि प्रत्यं नाद्रियन्ते हि सापदः”—इति ।
 अभिधेयवत्प्रयोजनवत्त्वनिर्वाहार्थं काभिधेयशास्त्रयोः निषाणा-
 निधेयलक्षणः संबन्धः, प्रयोजनशास्त्रयोश्च साप्यव्यवभारवन्-
 क्षणोऽभिधातव्यः । तत्रेहामभिधेयं हिवाहितादिहरेपेऽप्युः । वक्ष्यति
 हि—“हिवाहितं मुखं दुःखमायुक्तस्य हिताहितम् । मानं च तत्र
 यज्ञोक्तमायुर्वेदः स उच्यते” (सू. अ. ३०) इति । अत्र च
 सर्वोऽभिधेयावरोधो यथास्थानमेव व्याकरणीयः । प्रयोजनं च धातु-
 साम्यम् । यथोक्तं—“धातुसाम्यक्रिया चोच्च तन्त्रस्यास्य प्रयो-
 जनम्”—(सू. अ. १) इति । संबन्धोऽव्यायुः साक्षर्योऽभि-
 धानानिधेयलक्षणः, प्रयोजनेन च धातुसाम्येन धमस्य साक्षरस्य
 हेतोः साधेयतागवान्तरव्यापारस्य साध्यसाधनभावलक्षणः । तदे-
 तत्त्वं दीर्घञ्जीवित्तीयमित्यनेन पदेन दीर्घञ्जीवित्तीयमभिधेयस्य

१ 'ऽमितो नमः' इति पा० । २ 'धीवताय' इति पा० । ३ 'तदि-
 दिताननुष्ठाने' इति पा० । ४ 'अत्र भगवान्' इति, 'तत्र भगवान्' इति
 च पा० । ५ 'निखिलतन्त्रार्थमिधायकताया' इति पा० ।

१ 'दीर्घञ्जीवित्तीयमित्यनेन' इति 'दीर्घञ्जीवित्तीयमभिधेयस्य' इति
 च पा० ।

कृतप्रयोजनाभिधायकधातुसाम्यक्रिया चोक्तैस्त्विदामयाभिधायकेन दर्शितं मन्तव्यम् । ननु, प्रयोजनाभिधानं शास्त्रप्रवृत्त्यर्थमिति यदुक्तं तत्र युक्तं, यतो न प्रयोजनाभिधानमात्रेण प्रयोजनवत्तावधारणं, मिश्रप्रलम्बसंसारमोचनप्रतिपादेवादिप्राक्केषु प्रयोजनाभिधानेऽपि निष्प्रयोजनत्वदर्शनात् । अथ मन्यसे, आसप्रयोजनाभिधानमेतदतोऽत्र यथार्थत्वम् । ननु मौ कथमयं प्रयोजनाभिधायी आसः ? तदभिहितशास्त्रस्य यथार्थत्वाविति चेत्, हन्त न यावच्छास्त्रस्य प्रयोजनवत्तावधारणं न तावच्छास्त्रप्रवृत्तिः, न यावच्छास्त्रप्रवृत्तिर्न तावच्छास्त्रस्य यथार्थत्वावधारणं, न यावच्छास्त्रस्य यथार्थत्वावधारणं न तावच्छास्त्रस्य यदुत्तरासत्त्वमवधार्यते, आसत्त्वानवशतो च कृतस्तदभिहितप्रयोजनवत्तावधारणमिति चैकैकमापद्यते । अथ मन्यसे, मा भवतु प्रयोजनवत्तावधारणम्, अर्थरूपप्रयोजनवत्तासन्देह एव प्रवर्तको भविष्यति, कृत्वादावपि हि प्रवृत्तिरर्थसन्देहादेव, नहि तत्र कृत्वादानां फललाभाधारणं विद्यते, अन्तराऽवप्रहादेरपि संभाव्यमानत्वात्; नन्वेवमसत्यपि प्रयोजनाभिधाने सप्रयोजननिष्प्रयोजकशास्त्रदर्शनाच्छास्त्रत्वमेव प्रयोजनवत्तासन्देहोपदर्शकमस्तु, तथाऽप्यलं प्रयोजनाभिधानेन । नैवं, नहि सामान्येन प्रयोजनसन्देहः प्रयोजनविशेषार्थिनं तथा प्रवर्तयति यथाऽग्निप्रेतप्रयोजनविशेषविषयः सन्देहः; अग्निप्रेतविशेषविषय सन्देहो न विशेषविषयस्मरणमन्तरा भवति, अतो ये तावदनवधृताग्निवेशप्रामाण्यास्तेषां धातुसाम्यसाधनमिदं शास्त्रं नवेत्येवमाकारविशेषसन्देहोत्पादनार्थं प्रयोजनविशेषाभिधानं; ये पुनः परमार्थविशेषास्यात् एवावधृतप्रामाण्यास्तेषां तदभिहितप्रयोजनवत्तावधारणेनैव प्रवृत्तिरिति युक्तं प्रयोजनाभिधानम् । प्रयोजनाभिधायिकाव्ये तु स्वल्पप्रयत्नोन्ध्ये प्रयोजनसामान्यसन्देहादेव प्रवृत्तिरूपज्ञा, न पुनरनेकसंस्तरकेशवोच्ये शास्त्रे । तदेवं यदुच्यते प्रयोजनाभिधायिवाचशप्रवृत्तावपि प्रयोजनमभिधातव्यं तथा चानदशेति, तन्निरस्तं भवति ।

अथैत्यादिमुद्देश्यशब्दो ब्रह्मादिप्रणीततन्त्रेष्वेवत्याहुर्मधसामर्थानवधारणस्य तथाऽग्नीष्टेदेवतानमस्कारशास्त्रकरणार्थदुर्वाशात्वाभयोरानन्तये प्रयुक्तोऽपि शास्त्रादौ स्वरूपेण मन्त्रं भवत्युदकाहरणप्रवृत्तौऽनुभदशंसिषु प्रस्थितानाम् । अथादौ मन्त्रसंवेचनिरस्तान्तरायाणां प्रत्यकर्तुं श्रोतृणामभिप्रेनेच्छनो भवतीति युक्तं मन्त्रलोपादानम् । अथशब्दस्य मन्त्रत्वे स्मृतिः—“ओङ्कारश्चायशब्दश्च द्रावेतो ब्रह्मणः पुरा । ईणं निरच्वा विनिर्यतो तेन गात्रलिकापुरा” —इति । शास्त्रान्तरे चादौ मन्त्रत्वेन दृष्टोऽयमयशब्दः । यथा—“अथ शब्दोत्पातनम्” (आ. म. भा. अ. १ पा० १ वा. १), “अयातो धर्मं व्याख्यास्यामः” (मै. अ. १

वा. १ सू. १) इत्यादौ । अग्नीष्टेदेवतानमस्कारस्तु अथादौ विष्टाचारप्रातः परमशिष्टेनाभिप्रेशेन कृत एव, अन्यथा शिष्टाचारलङ्घनेन शिष्टत्वमेव न स्यात् व्याख्यानान्तैरप्यभयश्च; तथा अन्त्यविनिवेशितस्यापि गमस्कारस्य प्रत्ययायापहत्वाच्च न प्रत्यनिवेशनम् । यथा च शुर्वाशात्मानन्तरमेतत्तन्त्रकरणं तथा ‘अथ मैत्रीपरः पुण्यम्’ (सू. अ. १) इत्यादौ स्फुटमेव । मन्थकरणे च शुर्वनुमितिप्रतिपादनेन प्रत्यस्योपादेयता प्रदर्शिता भवति । यत्पुनः शिष्यप्रश्रानन्तयार्थत्वमयशब्दस्य वर्ण्यते तत्र मां धिनोति, नहि विष्वान् पुरो व्यवस्थाप्य शास्त्रं क्रियते; श्रोतृबुद्धिस्वीकारे तु शास्त्रकरणं युक्तं, न च बुद्धिस्वीकृताः प्रष्टारो भवन्ति ।

अतःशब्दोऽधिकारप्रागवशुपदर्शकः, अत ऊर्ध्वं यदुपदेश्यामो वीर्षञ्जीवित्यीयं तदिति; यदि वा हेतौ, येन ब्रह्मादिप्रणीतादुर्वेदतन्त्राणासुकेन न्यायेनोक्तं गन्धत्वमेव, अतो हेतोर्वीर्षञ्जीवित्यीयं व्याख्यास्याम इति योजनीयम् ।

वीर्षञ्जीवित्यीयमित्यत्र वीर्षञ्जीवितशब्दोऽस्मिन्नस्तीति मत्वर्थे “अध्यायानुवाकयोर्लोकं च” (पा. अ. ५ पा. ३ सू. १०) इति छप्रत्ययः । यदि वा वीर्षञ्जीवितशब्दमपिकृत्य कृतो प्रन्दोऽध्यायरूपस्तान्त्ररूपे वा इत्यस्य विषयान्नाम “अपिकृत्य कृते प्रन्दे” (४।३।८५) इत्यधिकारात् “शिष्टाकन्दमसतम्” (पा. अ. ४ पा. ३ सू. ८८) इत्यादिना छः । एवमन्यत्रान्तर्वेजातीये मन्तव्यम् । अत्र न सप्तमि शब्दान्तरे वीर्षञ्जीवितशब्देनैव संज्ञा कृता, वीर्षञ्जीवितशब्दस्यैव प्रवचनार्थो निवेशात् प्रस्तावत्याच्च । वीर्षञ्जीवितशब्दोऽस्मिन्नस्तीति वीर्षञ्जीवितशब्दमधिकृत्य कृतो वेत्तनया व्युत्पत्त्या वीर्षञ्जीवित्यशब्दस्तच्चेऽध्याये च प्रवर्तनीयः । तेन वीर्षञ्जीवित्यीयं व्याख्यास्याम इत्यनेन तन्त्रं प्रति व्याख्यानप्रतिज्ञा लब्धा भवति, पुनर्द्वीर्षञ्जीवित्यीयमिति पदमावर्त्तय्यापदसमन्विद्याहृतमध्यायव्याख्यानप्रतिज्ञां लम्बयति । दृष्टं चात्रल पदस्य योजनं, यथा—अपामार्गत्पञ्चोदये “धारये सिरसः शाले पीनते” इत्यादौ “सिरसः” इतिपदं गौरवे इत्यनेन सुग्यते, आश्वत्थ शाले इत्यनेन च । अतश्च यदुच्यते - दृष्टतन्त्रप्रतिज्ञासाध्यागप्रतिज्ञा ऊनकायमानेति, तन्निरस्तं भवति । यदि वा, अध्यायप्रतिज्ञेऽस्मात्, तमेव तन्त्रप्रतिज्ञाऽप्यर्थेऽप्येव, न ह्यध्यायस्वरूपव्यतिरिक्तं, तेनावयवव्याख्याने तन्त्रस्याप्यवयविनो व्याख्या भवत्येव; यथा—अहुजीप्रहणेन देवदत्तोऽपि रूहीतो भवति । अवयवान्तराव्याख्यानप्रतिज्ञा तु न लभ्यते, तां तु प्रत्यध्यायमेव करिष्यति ।

अध्यायमिति अधिपूर्वादिहः “इत्थं” (पा. अ. २ पा. ४ सू. ४७) इति कर्मणि घञा साध्याम् । तेन व्यधीयते इत्यध्यायः ।

१ ‘संसारमोचनकारिणाकेषु’ इति पा० । २ ‘मेतत्, तत्कुतोऽवधारणम्’ इति पा० । ३ ‘चक्रकमापतिः’ इति पा० । ४ ‘तद’ इति पा० ।

१ ‘व्याख्यानान्तरावयवया’ इति पा० । २ ‘श्रोतृद्वितीकार’ इति पा० । ३ ‘उत्सन्नत्वमि’ इति पा० । ४ ‘तत्रव्याख्यानम’ इति पा० । ५ ‘तु लभ्यते’ इति पा० । ६ ‘अधीयतेऽस्मात्सि’ इति पा० ।

न चानया व्युत्पत्त्या प्रकरणचतुष्कस्थानादिष्वतिप्रसङ्ग, यतो भोगाख्येयमभ्याससङ्गाऽभ्यासस्य प्रकरणसमूहविशेष एव धीर्ष जीवित्वादिर्लक्षणे षड्जनसम्बद्धतैते न योगमात्रेण वर्तते । वक्ष्यति हि—“अधिकृत्येयगभ्यासनामसङ्गा प्रतिष्ठिता” (सू अ ३०) इति, नामसङ्गा योगरूढसङ्घेत्सर्व । यदि वा करणाधिकरणयोरर्थयो “अभ्यास्यन्यायोद्यानसहाराद्य” (पा अ ३ पा ३ सू ११२) इति सूत्रेण नियतनादभ्यासपदसिद्धि । अधीयतेऽस्मिन्ननेन धार्थविशेष इत्यभ्यास । अतिप्रसक्तिने षत्सूक्तन्याय ।

व्याख्यास्याम इति व्याख्यार्थोत्ख्यातेर्लटा साध्यम् । चक्षिषो हि प्रयोगेऽनिच्छतोऽपि व्याख्यातु क्रियाफलसम्बन्धस्य दुर्निवारत्वेन “स्वतिरन्तित” (पा अ १ पा ३ सू ७२) इत्यादि भाऽऽत्मनेपद स्यादिति । नीति विशेषे, विशेषण व्याससमासा दय । आद्यत्र क्रियायोगे, वेतु मर्यादावाचकभिविधौ वा आद्य प्रयोग मन्यन्ते तेषामभिप्राय न विद्य । यतो मर्यादायाम भिविधौ चात्र प्रातिपदिवेन योग स्यात् यथा—‘आससुद्र क्षितीश्राना’ (र व अ १ श्लो) ‘आपाटलीपुराद्भूतो देव’ इत्यादी, इहापि च तथा । क्रियायोगविरहे “लपसर्गा क्रिया योग” (पा अ १ पा ४ सू ५९) इति नियमादात्र उपसर्गत्व न स्यात् तत्तद्वाच्यसंगेषाञ्च प्यवधानात् चेषुसर्गस्य प्रयोगो न स्यात् । येनाभ्यवहित राजातीयव्यवहितो वा धातोरुपसर्गो भवति । (व्याख्येयमयोरप्युपसर्गत्वे तत्सम्बन्धो चित्तभूमिप्रातिपदिककल्पनागौरवप्रसङ्गात्) तस्मात् क्रियायोगि त्वमेवात्र न्याय्यम् । अथ, अत, धीर्ष, जीमितीय, अभ्यास, वि, आ, ख्यास्याम इत्यष्टपदत्वम् ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानान्त्रेयः ॥ २ ॥

ननु कथमभिवेश सकल्पदर्शानुपविशेयशानव्याख्येयमा सुषुप्द व्याख्यासति, यतो न तावद्देशवाचीनामशेषविशेष प्रत्यक्षज्ञेय, सर्वपदार्थाना विशेषाणा प्रत्यक्षाविव्यत्वात्, अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तु सर्वपदार्थावधारण इष्टव्यमेव, यत एक एव मयु खरूपेण जीवयति, मारयति चोष्ण समष्टय च, कफप्रकृतेर्हितमहित वातप्रकृते, अल्पे सात्म्यमसात्स्य मर्या, नीति सेष्यमसेष्य मीप्से, हितमरुडे ह्ये चोहित, अप शुक्रमाबाधकरमल्पयुक्त, आमतां गतसुदरे उपस्रमविरोधिव्या दृष्टिविभ्रमवदं, काचमाधीयुक्त पवनिकुचेन च श्लोषयुक्त मर णाय अथवा बलवर्णवीर्यतेजउपधाताय भवतीत्येवमादि तत्त- धुक्त तत्तच्छतश करोति अत एवैवस्यैव मधुनो रूप पदाऽ नेन प्रकारेण दुरधिगम, तदाऽत्र केव कथा निरिलपदार्थादेश्य विशेषज्ञानस्य, अज्ञानस्य व्याचक्षण बन्धमुपावेयवचन इति कृत्वा शुभेराज्ञात्प्रतिपन्न प्रतिपादयिष्याम इति दर्शयन् तामिमां शङ्कां निराचिकीर्षुर्गुणकानुनादरुपां सप्रत्यस्य दर्शयशाह—

इति ह स्माह भगवानान्त्रेय इति ।—अत्रेतिशब्दो वक्ष्यमाणार्थ- परामर्शक, ह्यशब्दोऽवधारणे, यथा—“न ह वै सशरीरस्य प्रियाभिययोरपहतिरस्ति” —इति, अत्र न हेति नैवेत्सर्व । अत्र ‘स्माह’ इति स्मरान्द्रप्रयोगेण भूतमान एव लिङ्गर्थे “उद स्मे” (३२।२।११८) इति लट न भूतानवतनपरोक्षे, आत्रेयोप देशस्याभिवेश प्रत्यपरोक्षत्वात् । यथा च भूतमाने लिङ्ग भवति तथाच दर्शयिष्याम । भग पूजित ज्ञान, तद्वान्, यथोक्तम्— “उत्पति प्रलये चैव भूतानामागति गतिम् । वेत्ति विद्याम- विद्यां च स वाच्यो भगवानिति”, यदि वा भगवान्द्र समस्त धर्ममाहात्म्यादिवचन, यथोक्तम्—“ ऐश्वर्यस्य सनमस्य वीर्यस्य यथास श्रिय । ज्ञानवैराग्ययोर्धेयव पण्णा भग इतीन्द्रना—” इति । अत्रेपरत्वमानेय, अनेन विशुद्धवशत्वं दर्शित भवति ।

अत्रान्ये वर्णयति । चतुर्विध सूत्र भवति—गुरुसूत्र, शिष्य सूत्र, प्रतिस्वरुच्यसूत्र, एकीयसूत्र चेति । तत्र गुरुसूत्र यथा— “नैतद्वृद्धिमता द्रष्टव्यमभिवेश” (सू स्या अ ४) इत्यादि, प्रतिस्वरुच्यसूत्र यथा—“तनुवाच भगवानान्त्रेय” इत्यादि, शिष्यसूत्र यथा—“नैतानि भगवन्पद्यकपायशतानि पूर्वमेत” (सू स्या अ ४) इत्यादि, एकीयसूत्र यथा—“मुमारास्य निर पूर्वमभिमिर्षैतत इति कुमारशिरा भरद्वाज” (पा स्या अ ६) इत्यादि । तेनाथ व्याख्यानप्रतिज्ञासूत्र शुरोरेव, शिष्यसा- भिवेशस्य व्याख्यानेऽनधिकारत्वात् । द्वितीय च सूत्र प्रतीचं स्वरुत् । इतिशब्देन च प्रकारवाचिना ‘धीर्षजीवित्तीय व्याख्या स्याम’ इति परासूत्रवत्, तेनाह स्मेति भूतानवतनपरोक्ष एव भवति, प्रतिस्वरुत्तार प्रत्यात्रेयोपदेशस्य परोक्षत्वात् । अनेन थ भ्यायेन तनुवाच भगवानान्त्रेय इत्यादावपि त्रिद्विधिरूपो भवति । श्युत्वे च “दयावाच भगवान् धन्वन्तरि” (छ सू रथा अ १) इति प्रतिस्वरुच्यसूत्रमिति कृत्वा टीकाकृता त्रिद्विधि- रन्यतरि । अत्र ब्रूम—यतावदुक्तं शिष्यस्याभिवेशेना ष्या- रुद्वाननविभ्रमपरिद शुरो सूत्र, तत्र, नदि जाला शुभान्वयति, यत्र स एवाप्ये श्युत्तमपेदय शिष्य, अविधेताधीनपेदय शुद्ध, एवमभिवेशोऽपि प्रत्यक्षरूपकते स्वमुदितधीतृता शि- ष्यात् प्रति श्युदिति न कश्चित्तोप । अतर्गद्वितीयसूत्रप्रत्य प्रति- स्वरुच्यसूत्रतया भूतानवतनपरोक्षे त्रिद्विधिरुपापन्न, तत्र रि- चायं—किमिद द्वितीय सूत्र पूर्ववाचकमागर्ष म वा ? यथैव- वाचयतापत्र तदा श्युत्वे—तथा व्याख्यायामो यथोवाच भग- न्तरिति मोरुनीय, तथाच व्याख्यायाम इति त्रिष्वप्यप्य- तापन्नमुवाचेति यद न विश्वकर्तुं मरिमुमर्दति, तथाच भूतो त्रिद्विधि, अथ नैक्यापन्न, तदा गौरथ गुरुषो ह्यभानि- बधार्थवृत्ति । किंच प्रवृत्तार्थो प्रतिपद्यसूत्रागर्णाऽपि नास्ति, तत्कथ “नावाशुगर्णपूर्णवृष्ट शिष्यो सप्तवर्ष श्रेष्ठः

१ ‘सर्वपदार्थविशेषाणा’ इति पा० । २ ‘दुरधिगमेव’ इति पा० । ३ ‘वार्ता’ इति पा० । ४ ‘मातामप्यधर्मा’ इति पा० । ५ ‘नामव्याच प्रवक्तव्य’ इति पा० ।

लिरधिगम्योवाच" इत्यादौ लिङ्घिभिः । अनेन न्यायेन चर-
केऽपि प्रतिचंस्कृष्टसूत्रयुक्तं लिङ्घिधितान्ति, तस्माच्चरकेऽपि विवशः
सुश्रुते सुश्रुत एव सूत्राणां प्रणेता, कश्चित् किञ्चिदर्थं सोढुं नि-
न्दितुं वाऽऽख्यायिकाकारं पुराकल्पं दर्शयन् किमपि सूत्रं गुरु-
ष्वातुवादरूपतया किमप्येकीयमतातुवादरूपतया लिखति; प्रति-
संस्कृतौ त्वयं ग्रन्थं पूरयति तदायमन्यत्र चतुर्थयैव । लिङ्घिधिसु
भूतानयतनमात्र एव छन्दोविहितो भाषायामपि वर्णनीयः,
अन्यथा उवाचेति पदं जतूकर्णादीन् न स्यात्; तथा च हरिवंशे
धौम्योपाख्याने "मानुवाच" इति, तथा "वहसुवाच" इति
च न स्यात्; यथा "स मामुवाचाम्बुवरः कूर्मो मातृपदेहश्च ।
किमाश्चर्यं मयि मुने धन्यश्चासि कथं विभो"—इति, तथा
"स्वयम्भुवचनातोऽहं वेदान् वै सपुनस्थितः । उवाच चैवांध-
तुरः"—इति । यदपि 'इति ह स्माह' इत्यत्र इतिशब्देन पूर्वसंज्ञं
पराश्रयते; तत्र, येन दीर्घधीयितीयादिस्त्रमात्रस्य तदर्थस्य वा
गुरुक्षत्रप्रतिपादने सति नैवोत्तरनाभिधेयानभिधानेन निरखिल-
तन्त्रस्य गुरुष्वातुवादरूपतया करणं धोतृश्रद्धाकरणं प्रतिपादितं
भवति । भवति तु भावयितुं यथा पुरा व्याख्यातं, तस्मात्तदेव
न्यायमिति । अग्निवेशस्य व्याख्यास्मात् इति बहुवचनमेकस्मिन्-
प्यस्यदः प्रयोगाद्बहुवचनप्रयोगस्य साधुत्वात्; साधु हि वदन्ति
वक्तारो वयं करिष्याम इति । भगवानाग्नेय इत्यत्र त्वेकवचन-
निर्देशः कृतः, भगवानिलनेनैवाग्नेयस्य गुरोर्गौरवस्य दर्शि-
तत्वात् ॥ २ ॥

दीर्घं जीवितमन्विच्छन्मरद्वाज उपागमत् ।

इन्द्रमुप्रतया बुद्धा शरण्यममरेश्वरम् ॥ ३ ॥

ननु यथाऽपि वैशस्यायुर्वेदस्य इति धिगमत्वेन प्रत्यक्षतो वाऽन्य-
यत्किरेकाद्वा ज्ञानं न संभाव्यते, एवमाग्नेयस्यापि कथमायुर्वेद-
ज्ञानं स्यात्, यन्मूलमग्निवेशस्यायुर्वेदज्ञानं समीचीनमुच्यते, इ-
त्याह ब्रह्मायुर्वेदस्याभिहिततागमत् दर्शयन्नाह—दीर्घं जीवितमिच्छादि ।
जीवितं शरीरेन्द्रियसत्त्वात्मयोगः । तत्र दीर्घमिति दीर्घका-
लसंबन्धि, कालशब्दोऽप्यत्र उतानिर्विद्यो ब्रह्मः । यत्तत्रशैली
चैवैमाचार्यस्य यत् आदिमध्यान्तलोपान् करोति, ये ज्ञाता अपि
गम्यन्त एव । यथा 'प्रायान्पूर्वादेकरसा' इत्यत्र मांसराजो ज्ञातः,
तथा 'दिग्माविद' इत्यत्र विषशब्दो ह्यत इत्यादि । अन्विच्छ-
भिति अतुल्यं दीर्घमिच्छन् । मरद्वाज इति गोत्रनाम ।
'उप्रतया' इति विशेषेण मरद्वाजस्य मातृपस्यापीन्द्राग्निगमन-
शक्तिः, तथा शरण्यत्वप्रतीतिशक्तिश्चोपदर्शयते; अन्विच्छो हि
तत्पक्षां प्रभावो येनागस्त्यो महोत्थिमपि बुद्धकामिपेयमकरोत् ।
नच वाच्यमुप्रतयस्वैवैव किमिच्छामायायुर्वेदमपि न बुध्यते,
यत्तस्मात्प्रभावोऽपि प्रतिनिगतविषयत्वात् सर्वत्र शक्तिमान्,
शक्तिधारा स्वयंभेयाः; तेन गुरुनिरपेशायुर्वेदज्ञानरक्षणकार्या-

दर्शनात् तत्तत्पञ्चन समर्थमित्यवधारयामः; किंवा गुरुपूर्वबन्धे-
णैवायुर्वेदज्ञानं फलतीतीन्द्रमुपागमद्मरद्वाजः ।

अथ कथं ब्रह्मादिष्वायुर्वेदपूर्वगुरुषु विद्यमानेष्विन्द्रमेवाय-
मुपागमत्? युक्तं च प्रधानगुरोरेव श्रयणं, यतः शिष्यपरम्प-
रासंचारिणी विद्याऽसम्बन्धग्रहणादिदोषात्, पात्रपरम्परासंचार्य-
माणमधुवत्दीर्घाऽपि संभाव्यते; अत आह—बुद्धा शरण्यमम-
रेश्वरमिति । यस्मादयमेवेन्द्रोऽप्युवाच; रा एव भयत्रस्तानां यथा
शरण्यो रक्षणहितो न तथा ब्रह्मादयः; तेन तमेवोपागमत् ।
अमरेश्वर इत्यनेन चेन्द्रस्य रक्षणोपयुक्ततां दर्शयति; राजा हि
प्रजारक्षणे प्रयत्नातिशयवान् भवति ।

ननु दीर्घधीयितमन्विच्छन्नित्यत्र दीर्घस्यायुर्वेदसिद्धत्वेन निर-
क्तानं तद्दीर्घमितिरेतं? तत्र युगात्तुल्यं वक्ष्यते, यत्कृतं—'वर्ष-
शतं खल्वायुषः प्रमाणमस्मिन्काले'—(वि. स्था. अ. ३) इति ।
एतच्च कलिवालादौ परमायु कालस्य यथायथा क्षयत्वात्तथाऽऽ-
युषः क्षयः । यदाह—'संवत्सरशते पूर्णे याति संवत्सरः क्षयम् ।
देहिनामायुषः काले यत्र यन्मानमिष्यते' (वि. स्था. अ. ३) ।
एतदनुसारेण पूर्वयोगेष्वायुःप्रकृतः । यदाह भगवान्यासः—'गु-
रुषाः सर्वसिद्धाश्च चतुर्वर्षशतायुषः । ह्यते त्रेतादिकेऽप्येवं पा-
दशो ह्यति क्कमात्'—इति । फर्मात्तुल्यं चायुर्नियतं वा, अन्वि-
यतं वा भवति । तत्र बलवत्कर्मोत्कर्षं नियतं, यथाऽयमस्मि-
न्काले नियत एव परं; अबलवत्कर्मोत्कर्षं त्वनियतं, तद्यदा
दृष्टं विपादि मारकं प्रलयमासादयति तदा संजातवत्कं मारयति,
यदा न प्राप्नोति दृष्टं मारकं कारणं तदा युगात्तुल्यमायुःप्राप्तिं युग-
प्रभावजर्बरीकृतशरीरं मारयति । अत्र दृष्टान्तधाचार्येण दर्शितः
'यथा ह्यक्षः स्तुगोपपत्रो वाद्यमानो यथाकालं स्वप्रमाणक्षया-
देवावसानं गच्छति, स एवाक्षोऽस्मिन्माराविहित, इत्यारभ्य
यावत्, 'अन्तारा स्थसनमापयते; तथाऽनियतायुषोऽन्तता
प्राणा अपराधाभिहृष्यन्ते' (वि. स्था. अ. ३) इत्यन्तेन । यदा
त्वनियतायुषो रसायनमाचरन्ति तदा तत्प्रभावाद्युगप्रभावानिय-
तायुर्वेदं भवति । यदाह,—'तानि यावन्ति भक्षयेत् । जीवे-
हर्षसहस्राणि तावन्त्यागतयौवनः' (वि. स्था. अ. १) इ-
त्यादि । न तु बलवत्कर्मनियतसायुषो रक्षन्ममिति, यदाह,—
'कर्म किञ्चित्कल्पितकाले विपाकनियतं गहत् । किञ्चित्काल-
नियतं प्रलयैः प्रतिबोध्यते'—(वि. स्था. अ. ३) इति । हन्त
यथेवं तदा सर्वत्र कर्मैव वार्षं मरणे जीविते वा तथा
प्याधी व्याप्यगमे वा, तात्किमनेनायुर्वेदेन कर्मजनितफलात्-
विधायिना; तथाहि—यत्तायुष्यते—नियतं कर्म, तत्र तावदा-
युर्वेदव्यापारो नास्ति, येन निवर्तनेव कर्मणा मिलितमपि दृष्टं
तत्र विकलीक्रियते; यथाबलवत्कर्मोत्कर्षत्वेनानियतमायुर्वेदयते
तदपि न अस्वाचीनं, येनाहहक्षिपराभवेन दृष्टस्य कार्यवा-
रितां दृष्टाऽपि विवादाप्यास्ति ते निवयेऽदृष्टमेव कारणमवधार-
यामः, दृष्टं त्वदृष्टादृष्टमेव तत्र भवति । नैषम्, एवं सति सर्व-

मुशान्प्रमोषपरमप्रसङ्ग, किंच केवलकर्मवादिनो दृष्टमपवदतोऽह-
 षोत्वस्तिरेव न प्राप्नोति, अदृष्टं हि दृष्टमित्येवमादिजन्यं, दृष्ट च
 कारणं चर्मवादिनोऽभिमतम्, अथादृष्टकारणं दृष्टमिच्छन्ति हन्त
 तर्हि तेनैव न्यायेन दहनादीनामपि किमिति शीतोपहृतस्फोटा-
 दिजनन्त्यादि न स्वीक्रियते, किंच केवलकर्मवादिनो दृष्टे वा-
 रणे व्याप्तिमहणाभावाददृष्टानुमानमेव न स्यात्, तस्माद्दृष्टमदृष्ट च
 कारणम् । तत्र क्वचिददृष्टं दृष्टेन वाच्यते, क्वचिच्च दृष्टमदृष्टेनेति,
 तेन यत्र पुरमे बलैवभिवतमरणवारणमदृष्टं, तत्र जीवि-
 तमरणयोरकिञ्चित्कोऽयमायुर्वेद, किंतु तत्रापि नियतम-
 रणकालादवोदु खजनकव्यापिप्रदानेन व्याप्रियत एव यदि
 व्याधिरपि तस्य नियतकर्मजन्यो न स्यात्, यत्तु कर्मा-
 नियतविपाकं भवति तत्रपि सर्वथा प्रयोजनवदायुर्वेदोपादा-
 नम् । यत्तु युगनियतमायु, उपाधिविषयवत् चर्माणां नियमित,
 येन स्वायम्भुवप्रयोगात्तद्वाहन दृष्टत्वाद्ब्रह्मन्यन्ते, न तु स्वस्थहि-
 तात्तुद्वितिविक्रान्ताभ्याम् । अयं च वादः क्षात्रकारेण स्वयमेव
 प्रपद्येन निर्लोचनीय इति नेह प्रतन्यते ॥ ३ ॥

**प्रहृष्टा हि यथाशोकमायुर्वेदं प्रजापतिः ।
 जप्राह निखिलेनादायधिमनो तु पुनस्ततः ॥ ४ ॥
 जग्धिव्यां भगवाञ्छनः प्रतिपेदे ह केवलम् ।
 ऋषिमोको भद्राजस्तसाञ्छनमुपागमत् ॥ ५ ॥**

कथमिन्द्र एव शरभ्यो न ब्रह्मादय इत्याह—ब्रह्मा हीत्यादि ।
 हि यसादर्थे, प्रजापतिर्दक्षनामा । शोकमिति प्रकर्मणोक्त,
 प्रकर्मधावनशोषेणानिधानम् । यथैत्यनेन तथारब्धस्य निखल-
 क्वन्तसाकर्षणापादाच्च शोक तादृशमेव जप्राह । निखिले-
 नैत्यनशोषेण । अधिनो तु तत्र प्रजापतेर्जगद्दृष्ट । अथापि
 यथाशोक निखिलेन चैतिपद तर्पय योजनीयम् । एवमधिभ्यां
 भगवान् शव प्रतिपेदे हेत्यापि यथाशोकमित्यादि शोत्रनी-
 यम् । हृष्टस्त्ववपाशे, तेन प्रतिपेदे एव परं शबो ननु
 कस्मैदिवायुर्वेदं दत्तानिखलं । अनेन च ब्रह्मण्येनायुषिकार-
 युर्वेदागमोपदर्शकेन यथा ब्रह्मण आयुर्वेदान तथेन्द्रम्यापिनि
 दर्शयाम् । तेन ब्रह्मणे याऽऽयुर्वेदं भूयसे इन्द्रोऽपि न किञ्चि-
 द्दैवंतो विदोषे । इदे सिद्धमपि—यद्वयमसकामितविवेकेन
 शिष्यायां । यदुक्तं—“यो हि गुरुभ्य ताम्यगदाय विद्यां न
 प्रयच्छन्तेवाधिभ्य स राज्ञीं गुरुजनस्य महदनेो विन्दति”
 इति, अतोऽप्यनशिष्यत्वेन शिष्याधित्वमिशोपयोगाद्ब्रह्मण्येभ्यो
 विदोषेनेन्द्र एव शरभ्य इति । ब्रह्मण्यत्वं यत्रयुर्वेदवैरित्येवक-
 पेदस्य सर्वप्रतिषेधोदितमवेतायुर्वेदशानं स्तत्र शिष्यमेवेति न गुर्-
 न्तोपदेश । एतेषु ब्रह्मणिगुरुरात्म्योरपदर्शनमायुर्वेदस्तामिदृशा-
 गमोपदर्शनार्थं तथा ब्रह्मण्युपदेशोपेतिकेनोपादेयत्वोपदर्शनार्थं च ।
 बचनं हि,—“तत्र यन्मन्त्रे मद्रपदसिधुषीपुरारथेभितम्”

इत्यादि यावत् “तदभिप्रायेणं शाश्वम्” (वि स्था. ध. ८)-
 इति । अयिप्रोक्त इति वक्ष्यमाणत्वात्तान्तेन ऋषिप्रोक्त । तस्मा-
 दिति यन्मादिन्द्र एव विदोषेण शरभ्य ॥ ४ ॥ ५ ॥

**विभ्रंभूता यदा रोगाः प्रादुर्भूताः शरीरिण्याम् ।
 तपोपयासाध्ययनब्रह्मचर्यमैतानुपागम् ॥ ६ ॥
 तदा भूतेष्वनुप्रोक्तोऽं पुरस्कृत्य महर्षयः ।
 समेताः पुण्यकर्माणां पार्थ्ये हिमयतः क्षुमे ॥ ७ ॥**

अथ कथमयशुप्रोक्त इत्यायुर्वेदस्य मत्वेनोक्ताने हेतु-
 माह—विभ्रंभूता इत्यादि । विभ्रंभूता इत्यन्तत्वात्सत्त्वात् ।
 रुजन्तीति रोगाः । प्रादुर्भूता इत्यादिभ्रंभूताः । अयं च रोगप्रा-
 दुर्भावं दृष्टयुगान्तं बोद्धव्यं । वक्ष्यति हि—“भरयति तु इत्य-
 युगं” (वि स्था. ध. ३) इत्यादिना रोगप्रादुर्भावं जनयदोर्भू-
 तनीये (प्रादुर्भावं यद्वैदिकव्यापिर्भावं । तेन रोगप्रादु-
 र्भूतताऽप्यविद्वदा भवत्येवंप्रमहागुण्ये वक्ष्यता । दीर्घत
 इति शरीरं, तदस्वास्तीति शरीरी । एतेन शरीरं स्तन एव
 शरीर्याणं रोगवर्धनधातु नितां शीर्षत इति सूचयति । येषां
 विभ्रंभूता इत्याह—तपोपयासाध्ययनेत्यादि । रोगप्रस्था हि
 शरीरिण्यस्य प्रयुतीनि कर्तुं न कारयन्ति मृष्टत्वात् ; तथा,
 क्षातुपथ मारकत्वेन वैदिकेन्द्रा विरोधना भवन्ति । अथ तप-
 याद्व्यायगादि, उपवास मोषादिपरिहाण तस्मात्पुपादानं च,
 एवमं हि,—“उपायतस्य पापेभ्य यदासतो गुणे हि यः । उप-
 धाय स विज्ञेयो न शरीरस्य शौर्यम्”—इति, अभ्ययनं
 वेदाध्ययनं, ब्रह्मणे गोशय चर्षं ब्रह्मचर्यपुरत्यनिमहदि,
 अतमीषितवाको नियमः आयुर्वेदम् । तपोपयासैति प्रयोग
 पूर्वप्रातिष्ठदधिरेनिलयेन तप सकारस्तानिभूतमकोरस शि-
 द्धाच्छेय, यथा “तोषथायाः”—(भा. ६ पा. ४ श्र ७)
 इति । भूतेषु प्राणिषु, अनुकोशमित्यनुकर्मणं, कस्मात् ! अने-
 काधर्षनाच्छातनाम् । पुरस्कृत्यतस्य । एतेन प्राणिरोगहरणमेव
 भयानमायुर्वेदोपगमने महर्षीणां पत्तम् ; आयु प्रकर्मस्त्वनुपहृति-
 क्षरतेषां महामनामिति भावः । नैरिचिदि कश्चमे यवमं भूते-
 चिदि सामान्यराष्ट्रं करोति, तेन न समान्तीरप्रयुपेयमनु-
 ध्या, किंतु प्राणिमात्रप्रयुपेति समदर्शितायुषीणां दर्शनम् ।
 यदान्तथ वे ऋषयधेनि महर्षय, अनेन चतुर्विधा अपि
 शरय—ऋषिका ऋषिपुत्रा देवर्षयो महर्षयस्य एतन्वे,
 महर्ष्यनुगमित्यादिविद्वारुणामपि महन्म् । पुष्यं याननं कर्म येषा
 ते पुष्यकर्माण । पशुंकारिणरुतं पार्थ, तेन पार्थमिव (तत्तं)
 शार्थम् । क्षुम इति परं कर्तव्यम्यायुष्युपगोपदर्शनार्थं, यत् क्षुमे
 हि देवो तमापय प्रवीरन्ति ॥ ६ ॥ ७ ॥

१ ‘तदुपादानक्यासम्’ इति पा० । २ ‘मिभ्रंभूता इत्ययामुत्त-
 कोरे चित्ते संनसति, रोगानुपहृतिर एव विप्रासकत्वेनाविश-
 तीत्यन्ताभावात्’ इति नरापर । ३ ‘प्रादुर्भूता’ इति, तथा
 ‘जगदाश्रय तद्वद्वर्धकप्रादुर्भावं’ इति च पा० । ४ ‘तन्तीदीयक-
 म्पुत्रेयवपुत्राणां’ इति पा० ।

१ ‘यवपुत्र’ इति पा० । २ ‘न ऋषिर्षेणे विदोषे’ इति पा० ।
 ३ ‘शरभे इन्द्राकभेरेल’ इति पा० ।

अङ्गिरा जमदग्निश्च वसिष्ठः कश्यपो भृगुः ।
 अत्रेयो गौतमः साहजः पुलस्त्यो नारदोऽसितः ८
 अगस्त्यो वामदेवश्च मार्कण्डेयाश्वलायनौ ।
 पारिक्षिभिर्भृशुरात्रेयो भृशद्राजः कपिञ्ज(प्र)लः ॥ ९ ॥
 विश्वामित्रादमरश्रुतौ च भार्गवश्चयघनोऽभिमजित् ।
 गार्ग्यः शाण्डिल्यकौण्डिल्यौ(न्या)याक्षिर्देवलगालवौ
 साङ्कृत्यो वैजयापिश्व कुशिको यादरायणः ।
 घडिशः शरलोमा च काप्यकात्यायनावुभौ ॥ ११ ॥
 फाङ्गायनः कैकदेवो घौम्यो मारीचकाश्यपौ ।
 शर्कराक्षो हिरण्याक्षो लोकाक्षः पैङ्गिरेव च ॥ १२ ॥
 शौनकः शाकुनेयश्च मैत्रेयो मैमतायनिः ।
 वैशानसा बालखिल्यास्तथा चान्ये महर्षयः ॥ १३ ॥
 ब्रह्महानस्य निधयो द(य)मस्य नियमस्य च ।
 तपसस्तेजसा दीप्ता ह्ययमाना इवाग्रयः ॥ १४ ॥
 सुखोपविष्टास्ते तत्र पुण्यां चक्रुः कथामिमाम् ।

के ते महर्षय इत्याह—अङ्गिर इत्यादि । बहुषीणामग्र
 कीर्तनं प्रत्यादौ पापक्षयहेतुत्वेन, तथाऽऽयुर्वेदस्यैवधिषमहापुर-
 णवेदितानेन सेव्यत्वोपदर्शनार्थं चेति । एषु च मध्ये केचिद्या-
 नावराः, केचिच्छलीनाः, केचिदयोनिजाः, एवंमकराश्च सर्वे
 मिश्रिता बोद्धव्याः । निष्ठुरिस्त्रात्रेयविशेषणं, वक्ष्यति हि 'तत्रेति
 निष्ठुरात्रेयः (सं. स्था. अ २५.) इति । वैशानसा इति वर्मविशेषप्र-
 युक्ता संज्ञा । बालखिल्यास्तु स्वल्पप्रमाणाः केचिद्वयवः । निधय इव
 निधयोऽक्षयस्यानावेन । दमो दान्तत्वम् । इमामिल्लमे वक्ष्यमा-
 णाम् ॥ ८-१४ ॥—

धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलमुत्तमम् ॥ १५ ॥
 रोगास्तस्यापहर्तारः श्रेयसो जीवितस्य च ।
 प्रादुर्भूतो मनुष्याणामन्तरायो महानयम् ॥ १६ ॥
 फः स्यात्तेषां शमोपाय इत्युक्त्वा ध्यानमास्थिताः ।
 अथ ते शरणं शकं वदन्नुर्ध्यानचक्षुषा ॥ १७ ॥
 स वक्ष्यति शमोपायं यथावदमरप्रभुः ।

धारणाद्धर्मः स चात्मसमवेतः कार्यदर्शनानुमेयः, अर्थः
 सुवर्णादिः, काम्यत इति कामो वनितापरिव्याहृदिः, मोक्षः
 संसारविमोक्षः, आरोग्यं रोगाभावाद्दानुसाम्यं, मूलं कारणं,
 उत्तममिति प्रधानं, तेनारोग्यं नतुर्वैमं प्रधानं कारणं, रोग-
 ग्रहीतस्य कचिदपि पुरःप्रार्थेऽसमर्थत्वादित्युक्तम् । तस्यापहर्तारं
 इति आरोग्यस्यापहर्तारः, इदमेव च रोगाणामारोग्यापहरणं
 गदनर्थक्यम्, न पुनरुत्पन्नो रोगः पश्चादारोग्यमपहरति,
 मांभाभावयोः परस्परमाभावात्मकत्वात् । श्रेयसो जीवितस्य चेति
 श्रेयोवज्जीवितं हितत्वेन सुखत्वेन चार्थेदन्नमहात्मनीये बक्ष्य-
 माणं, तस्य जीवितस्यापहर्तार इति योजनीयम्, अभयोजीवि-
 तमहितत्वेन दुःखहेतुतया चाद्युपादेयमिति कृत्वा तदपहरणमिदं

नोक्तम् । अत्र सुखहितजीवितोपपातो धर्माद्युपपातौनेव लब्धः
 तेन वयं परयातः—श्रेय.शब्देन सामान्येनाभ्युदयवाचिना धर्मा-
 दयोऽभिधीयन्ते, जीवितशब्देन च जीवितमात्रं, यतो जीवितं
 स्वरूपैर्न सर्वप्राणिनां निष्प्राप्तुपादेयं; वचनं हि,—“आवक्रियो
 च ब्रह्मण इयमात्माशीरगुप्मान् भूयासम्—” इति । यत्त्व-
 न्तु-स्वग्रहीतस्य जीवितं जिह्वास्ति, तत्र दुःखस्याख्यन्तजिहासि-
 तस्यान्यथाहातुमशक्यत्वात्प्रियमपि जीवितं स्फुटमिच्छति न
 क्षरूपेण । अन्तराय इति धर्मादिराधने बोद्धव्यः । अयमिति
 रोगप्रादुर्भावस्वरूपः । तेषामिति रोगाणाम् । शरणमिति रक्षित-
 रम् । शरणत्वाच्छक्यं लक्ष्यते । ध्यानं समाधिविशेषस्तदुप-
 धिषाधनत्वाच्चक्षुरिव ध्यानचक्षुः, तेन; 'स वक्ष्यति शमोपायं
 यथावदमरप्रभुः' इति ध्यानचक्षुषा दृष्टश्रुति मौजना
 ॥ १५-१७ ॥—

कः सहस्राक्षमवन् गच्छेत्प्रष्टुं शचीपतिम् ॥ १८ ॥
 अहमर्थं नियुज्येयमत्रेति प्रथमं वचः ।
 भरद्वाजोऽग्रधीत्साटापिभिः स नियोजितः ॥ १९ ॥
 स शकमवन् गत्वा सुरर्षिगणमभ्यगाम् ।
 ववर्श बलहेन्दारं दीप्यमानमियानलम् ॥ २० ॥ -
 सौऽभिगम्य जयाशीर्भिरभिनन्द्य सुरेश्वरम् ।
 प्रोवाच चिर्नयाद्धीमान्श्रीणां वाक्यमुत्तमम् ॥ २१ ॥
 व्याधयो हि समुत्पन्नाः सर्वप्राणिभ्यङ्कराः ।
 तद्गृहि मे शमोपायं यथावदमरप्रभो ॥ २२ ॥
 तस्मै प्रोवाच भगवानासुर्वेदं शतक्रतुः ।
 पदैरल्पैर्मतिं वृक्षा विपुलां परमर्षये ॥ २३ ॥

अर्षेतेषु गण्ये भरद्वाजः कथमिन्द्रमुपागमदित्याह—क
 इत्यादि । शचीपतिमित्यनेन शचीर्षमोगव्यात्तत्कमप्यहमुपासितुं
 क्षम इति भरद्वाजो दर्शयति । अर्थं प्रयोजने । नियुज्येवं
 व्यापारयेयम् । अत्रेति प्रकृतप्रयोजन एव, अत्रेतिशब्दो यस्मा-
 दर्थं । यथा—सुनिश्चिन्तितगतः, यस्मात् सुनिश्चं तस्मादागत
 इत्यर्थः । नियोजित इति चौरादिको णिच्, न हेतौ । अनेन प्र-
 रणेन भरद्वाजस्यासुर्वेदागमे विशेषार्थाव्याज प्रेरणमिति दर्शितं
 भवति । प्रोवाचेति सम्भुगवाचः, न तु प्रशब्दः प्रपञ्चार्थः,
 पदैरल्पैरित्युक्तत्वात् । कस्मात्पदैरल्पैस्वपेत्त्याह—मतिं वृक्षा विपु-
 लमिति; यस्माद्विपुलमतिं भरद्वाजं प्रतिपन्नत्वात् तस्मात्पदैरल्पै-
 स्वपेति भावः; मतिश्च बहुविययत्वेनोपचाराद्विपुलेत्युच्यते,

'सुरर्षिगणसेवितम्' इति पा० । १ 'बलहेन्दारं बलमानाम्
 रारिं शकमिति यावत्' इति गङ्गाधरः । २ 'निनयेनानिगम्येन
 द्र(प्र)क्षमो महाययाः । इद्वै च सुनिं प्राह भगवान्महाकाशतनः ॥
 स्वागत चेति धर्मज्ञो मुनिस्तस्याप्येदिन्दुम् । जपितश्च यथान्वायसु-
 पविष्टः सभागतः ॥ तत्रोपायं विकाराणां पत्रच्छ हरिवाहनम् । शृति
 म' प्रच-नोपायं तेषाममरत्तमम् ॥ श्रुतेति वचनं तस्य सर्वभूतहिता-
 वद्गम् । तस्मै प्रोवाच' इत्यधिक' पाठ उपलब्धते जेषुविद्वत्सि-
 क्षित्तुल्लेखे । ४ 'भगवाच् शमोपायं' इति पा० ।

सा च मति शुभ्रुपाश्रवणप्रहणधारणोहापोहत्त्वामिनिवेशक-
 दीह विपुला बोद्धव्या । अत्र चैत्रेण दिव्यरसा भरद्वाजामि-
 श्रायणप्रत एव बुद्ध्वाऽऽयुर्वेद उपदिष्ट, तेन भरद्वाजस्येन्द्र-
 न्छारीह न दक्षित, किंवा भूतमपीन्द्रपृच्छादि प्रत्यविस्तरभ-
 यादिह च लिखितम् ॥ १८-२२ ॥

**हेतुलिङ्गोपपन्नानं स्वस्यातुरपरायणम् ।
 त्रिसूत्रं शाभ्यतं पुण्यं वुधुधे यं पितामहः ॥ २४ ॥**

यादृशोऽसावपदंशपदिष्ट आयुर्वेदस्तमाह—हेतुवित्वादि ।
 हेतुलिङ्गोपपन्नानमिति हेत्वादीनि ज्ञान्यन्तोऽनेनेति हेतुलिङ्गोपप-
 न्नान, यावच्चायुर्वेदवाच्य तावदेत्वाद्यन्तर्भूतमित्यर्थः । हेतु
 ग्रहणेन सन्निभृष्टमिच्छाद्व्याधिहेतुग्रहण, लिङ्गग्रहणेन च व्याधि-
 राशोपपन्नं च कुरुक्षेत्रमुच्यते, तेन व्याप्यारोग्ये अपि लिङ्ग-
 शब्दाच्च, यतस्ताभ्यामपि हि तालिङ्गं लिङ्गात् एव, वक्ष्यति हि
 “विपमारम्भमूला ज्वर एवो हि लक्षणम् । विपमारम्भमूला
 रौज्वर एते निगद्यते” (नि अ ८)—इत्यादि । औप-
 ग्रहणेन च सर्वोपध्यावरोध । शरीरं चान् हेतौ लिङ्गे चान्तर्भ-
 वति । स्वस्यातुरत्यो पामुन्मत्तमयन मार्गं इति स्वस्यातुरपराय-
 णम् । किमान्योऽय हेतुलिङ्गोपपन्नरूप आयुर्वेदो ब्रह्मबुद्धादायु-
 वेदादुत्तानस्य इत्याह—त्रिसूत्रमित्यादि ।—पितामहोऽपि य
 त्रिसूत्रं वुधुधे तमिन्द्र प्रोवाच । त्रीणि हेत्वादीनि सूत्र्यन्ते यस्मिन्
 येन वा तत्रिसूत्रम् । तत्र सूत्रान्तरं (सीयनात्) सूत्रणावा-
 यंसन्तते सूत्रम् । एतेन त यथा ब्रह्मा त्रिसूत्रं वुधुधे तथैव त
 हेतुलिङ्गोपपन्नानमिन्द्र प्रोवाचेत्यविद्वन्भागम दर्शयति । वुधुध
 इति न कृतवान् । अत एवोक्त—शाधत, नित्यमित्यर्थः । तत्र
 नित्यत्वं सूत्रस्थानान्तरे श्रुत्यादनीयम् ॥ २४ ॥

**सोऽनन्तपारं त्रिरुक्थमायुर्वेदं महामतिः ।
 यथायदचिरात्सर्वं वुधुधे भरद्वाज मुनिः ॥ २५ ॥
 तेनायुस्मितं लेभे भरद्वाज सुयान्वितम् ॥
 ऋषिभ्योऽनधिकं तर्षी दशशसानयदोपयन् ॥ २६ ॥**

आपोदिष्टमायुर्वेदं यथ श्रुतीवान् भरद्वाज इत्याह—सोऽन-
 न्तोत्यादि । अविद्यमानावन्तपारं यन्मात्मानन्तपारं, अत्र पार-
 शब्देन भोक्त्वोवदन्त्यायेनादिरुच्यते पारशब्दो मुमुक्षोषि नदी-
 चूलयोर्विषसावशाद्वर्तते, किंवा अनन्तो मोक्ष, पारमुन्मत्त फल
 यस्यायुर्वेदस्यावन्तपार । वक्ष्यति हि—“वितित्वा तु
 नैष्टिधी या विनोपधाम्” (शा स्या अ १)—इति । अत्र
 नैष्टिधी मोक्षोत्पादनयेष्ट । प्रयो हे पाय सन्प्रहणा यस्य स
 दिस्वन्ध, स्वन्धश्च इत्युल्लवच प्रविभाषो वा । तत्रैवायुर्वेदग्रहणे
 मनो यस्य स तन्मना । मननात् शान्तप्रवर्षशाश्रित्वान्मुनि ।

१ ‘सर्वं धारयन्त्यासम्पन्नोऽप्युत्तरासकं ।’ इति वा सद्वर्षाणां नाम
 रोत्यार्षं विनियम्यम् ॥ तेनायुस्मितं इत्यपि च पाठ इत्युत्तरके
 इत्यनेन । २ तं च इति पाठः । ३ ‘मोक्षसाधना’ इति पाठः ।
 ४ ‘दानमनर्षयविशेषोऽन्येनायुस्मिन्’ इति पाठः ।

एतेन यस्यायं महामतिलान्मनाथ मुनिश्च तेनानन्तपारमप्या-
 युर्वेदं हेत्वारिस्वन्धनयमालम्ब्य कृत्वा यथावदचिरादेव प्रति-
 पन्नयानित्याशय । अचिरादित्यचिरेण । अत्र च यथा ब्रह्मा
 त्रिसूत्रं वुधुधे यथा चैद्री हेतुलिङ्गोपपन्नानं प्रोवाच तथैव भर-
 द्वाजोऽपि त्रिरुक्थं त वुधुधे ह्यनेनायुर्वेदस्याविद्वान्नागमत्क-
 णापरयते, तेन त्रिसूत्रानिस्वन्धमोषं पुनर्याक । तेनैतं इत्या-
 दृहीतेनायुर्वेदेन । अमितमिति । अमितमिषामितमतिदीर्घत्वात् ।
 आयु शब्दस्यायु कारणे रसायनज्ञाने बोद्धव्यं, येनोत्तरवाल हि
 रसायनयोगादयं भरद्वाजोऽमितमायुस्वास्विति (ने ऋषिभ्य
 आयुर्वेदकथनात्पूर्वं रसायनमाचरति स्म), किंवा सर्वप्राधुप-
 कारार्थोपीतायुर्वेदजनितधर्मेशात्कारणभेदास्मितमायुर्वेदे भर-
 द्वाज इति बोद्धव्यम् । तथेति शत, यदा तमिति पाठ, तदा
 तमायुर्वेदम् । अत्रवशेषात्किञ्चि कारयन्तेत्यर्थः । आयुर्वेदम-
 धीत्वानन्तरमेवायं तन्मिष्यो दत्तवान् ॥ २५ ॥ २६ ॥

**नृपयश्च भरद्वाजाजगृहस्तं प्रजाहितम् ।
 दीर्घमायुश्चिकीर्षन्तो वेदं चर्षन्मायुषः ॥ २७ ॥
 महर्षयस्ते वदश्रुयंथावज्ज्ञानचक्षुषा ।
 सामान्यं च विदोषं च गुणान् द्रव्याणि कर्म च २८
 समवायं च तज्ज्ञान्या तन्नोक्तं विधिमास्थिता ।
 लेभिरे परमं शर्म जीवितं चाप्यनिर्घरम् ॥ २९ ॥**

दीर्घमायुश्चिकीर्षन्तो इति प्राणिनामामनन्ध । शानार्थं शान-
 रथ वा चक्षुषान्मन्त्र, तेन ज्ञानचक्षुषा । श्रुतीनां तेनायुर्वेदेन
 किं वदश्रुयित्वाह—सामान्यं चेत्यादि । एषां कोत्तरं लक्षणं
 पन्था पदार्थानां विश्वरूपाणां मतिष्यति, तेनैतत्प्रैव व्याकरणी-
 यम् । तदिति सामान्यादि । तन्नोक्तं विधिमिल्लप्यपरिहार-
 ध्योपादानरूपम् । शर्मं सुखम् । परमिति हु रानामान्तम् ।
 अनित्यरमित्यन्तरम् ॥ २७-२९ ॥

**अथ मैत्रीपरं पुण्यमायुर्वेदं पुनर्षसुः ।
 शिष्येभ्यो दत्तवान्पद्भ्यः सर्वभूतानुकम्पया ॥ ३० ॥
 अश्विदेशश्च भेल(ड)श्च जटुकर्णः वराहादः ।
 हारीतः क्षारपाणिश्च जघृष्टस्तन्मुनेर्षचः ॥ ३१ ॥**

अथेत्यादिना भरद्वाजशिष्यस्वामिभ्यः सर्वभूतानुकरणाधोऽ-
 मिष्येवादिपुस्ततो दर्शयति । अत्र वैश्विद्वरद्वाजाविश्वोर्वर्यं
 मन्वन्ते, तत्र, भरद्वाजसंशया आमेयस्य षड्विदपि तन्मप्रदेशोऽ-
 कीर्तनान्, हारीते चोपदेशादिपुस्ततथा भरद्वाज एष—‘शश-
 द्दमधीतवान्’ इत्यादिना “मत्त पुनरर्षयैव्यामिदं त्रिसूत्रो-
 जनम् । आश्रयिष्यारिष्यन्तो विदुः तस्य महर्षयः ॥ आमेयादायी-
 तन्मपि” —इत्यन्तेन । यन्मगटेन तु यदुक्तं “ब्रह्मा श्रुत्याऽऽयुधो
 वेदं प्रजापतिमजिघ्रहत् । सोऽधिर्ना ही राहसाश्च सोऽत्रियुप्रा-
 दिवान् सुनीन्” इत्यनेनाश्रयैवऽत्रिष्यार्थं, तदायुर्वेदसंस्तुतानां-

१ अथ पाठ वैश्विद्वरदिति तदुक्तानु गोपलप्यते । १ ‘अन-
 तरम्’ इति पाठः ।

मरसायनपादे आदिशब्देन वक्ष्यमाणेन्द्रधियातायोगात्ममर्मेनी-
यम् । तत्र हीनेण पुनर्महर्षाणामासुर्वेद उपदिष्ट इति वक्तव्यम् ।
मैत्रीपरो मैत्रीप्रधानः, मैत्री च सर्वप्रणिवात्मनीव मुदिः
॥ ३० ॥ ३१ ॥

बुद्धेर्विशेषस्तत्रासीन्नोपदेशान्तरं मुनेः ।
तन्त्रस्य कर्ता प्रथममग्निवेशो यतोऽभवत् ॥ ३२ ॥
अथ मेलादयश्चक्रुः स्वं स्वं तत्रं कृतानि च ।
धावयामासुरात्रेयं सर्पिसहस्रं सुमेधसः ॥ ३३ ॥
श्रुत्वा सूत्रणमर्थानामृपयः पुण्यकर्मणाम् ।
यथावत्सूचितमिति प्रहृष्टास्तेऽनुमेनिरै ॥ ३४ ॥
सर्वं पद्यास्तुर्वेदांश्च सर्वभूतहितैपिणः ।
साधुं भूतेऽब्रुवुकोश इत्युधैरब्रुवन् समम् ॥ ३५ ॥
तं पुण्यं शुश्रुवुः शब्दं दिवि वैचर्ययः स्थिताः ।
सामराः परमर्योणां श्रुत्वा मुमुदिरै परम् ॥ ३६ ॥
अहो साध्विति निर्घोषो लोकांस्त्रीनन्ववाद्यत् ।
नभसि क्षिग्धगम्भीरो हर्षाद्भूतैर्हदीरितः ॥ ३७ ॥
शियो धायुर्वधौ सद्यो भामिकम्भीलित्वा दिशः ।
निपेतुः सजलाश्चैव दिव्याः कुसुमवृष्टयः ॥ ३८ ॥
अथाग्निवेशप्रमुपान्धविशुर्भागदेवताः ।
बुद्धिः सिद्धिः स्मृतिर्मैधा घृतिः कीर्तिः क्षमा दया ॥
तानि चानुमतान्येषां तन्त्राणि परमर्षिभिः ।
म(भा)वाय भूतसङ्घानां प्रतिष्ठां मुवि लेभिरै ॥४०॥

बुद्धेर्विशेष उल्लेखः । यत इति बुद्धेर्विशेषात् । स्वं स्वं तन्त्र-
मिति स्वस्वनामाङ्कितं मेलात्वं, जटुजगत्प्रक्रमित्वादिफलम् ।
कृतानि चेत्यत्र तत्राणीति शेषः । पुण्यमासुर्वेदतत्प्रकरणलक्षणं
कर्म येषामग्निवेशादीनां ते पुण्यकर्मणः, तेषां पुण्यकर्मणाम् ।
सर्वभूतहितैपिण इत्यग्निवेशादिविशेषणं किञ्च ऋषिगणविशेष-
णम् । साधुशब्दोऽब्रह्मिष्ठितया नपुंसकलिङ्ग एव; यथा-वेदाः
प्रामाण्यमिति । केचित्तु साध्विति विशेषणस्य नपुंसकलिङ्गात्-
सोपादनुकोरामित्यपि नपुंसकलिङ्गं पठन्ति । अहो इति साध्विति
प्रशंसाकाम् । क्षिग्ध इति अतुल्यदत्तयेनाहादकत्वेन च । शियो
मायुर्वधौविस्वादिना शुभलक्षणेन प्रकृततन्त्रकरणस्य देवैरुपयतोऽ-
नुमतत्पुनुरुदर्यते । ज्ञानदेवता इति ज्ञानाभिमानिन्यो देवताः ।
तेन प्रत्यकरणात्पूर्वमेकाग्निवेशादीनां पुण्यादयो व्यवस्थिताः,
तान्करणीतत्कारणं त्वादेरेण पुण्यादिदेवतात्पुत्रवेश इति । सिद्धिः
साध्यासाधनज्ञानं; धीर्तिः धीर्तनं कर्तुं ज्ञानमिलर्षः, ननु धीर्ति-
र्येवोक्त्वा, तस्या अज्ञानरूपत्वात्, ज्ञानदेवतायैहोच्यन्ते । भवाप-
स्थितये, रोगानुपहतबीभत्तायैति यावत् । प्रतिष्ठा जनोपादेय-
तयाऽप्यज्ञानम् ॥ ३३-४० ॥

हिताहितं सुखं दुःखमायुस्तस्य हिताहितम् ।
मानं च तस्य यत्रोक्तमायुर्वेदः स उच्यते ॥ ४१ ॥

संप्रत्यायुर्वेदव्युत्पत्तिं बुद्धेःसायुर्वेदामिधेयं दर्शयति—हिता-
हितमित्यादि । हितं साहितं च हिताहितं, तथा सुखयुक्तत्वात्
सुखं, दुःखयुक्तत्वाद्दुःखं; एतच्च चतुष्कारमप्यायुर्वेदसमहाम्-
लीये "तत्र शारीरमानसाम्भ्याम्" इत्यादिना प्रत्येन "अहितमतो
विपर्ययेण" (सू. अ. ३०) इत्यन्तेन वक्ष्यति । तस्य हिता-
हितमित्यायुः पथ्यापथ्यं; मानं चोलायुष एव, तत्र प्रमाणं ना-
सिकहिमासिकत्वेन निकृतिरूपैरिन्द्रियस्थाने तथा प्रकृतिलक्षणेः
"इदमायुष्मतां कुमारणां लक्षणं भवति" (शा. अ. ८) इत्यादिना
शारीरे वक्तव्यम् । तथेलायुः स्वरूपेण "शरीरेन्द्रियसत्त्वात्मसं-
योग" इत्यादिना वक्ष्यमाणम् । तेन हिताहितमित्यादिना "आयु-
र्वेदयतीत्यायुर्वेदः, इत्युक्तं भवति । विदधातुबोधे ज्ञानार्थं एवाभि-
प्रेतः । यदस्यलक्षणेदमहाम्लीये—"तथाऽऽयुर्वेदयतीत्यायुर्वेदः"
(सू. अ. ३०) इति । लाभादयस्त्वर्यां विदेरिह नोक्त्वा,
तेषां साक्षादायुर्वेदाजन्मत्वादिति भावः ॥ ४१ ॥

शरीरेन्द्रियसत्त्वात्मसंयोगो धारि जीवितम् ।
नित्यगन्धानुचरन्ध्व पर्यायैरायुरुच्यते ॥ ४२ ॥

आयुर्वेदपदे पूर्वपदवाच्यमायुषह—शरीरेत्यादि—शरीरे
पथगद्गद्भूतविकारव्यक्रमात्मनो भोगायतनं, इन्द्रियाणि चतुष्पा-
दीनि, तत्त्वं मनः, आत्मा ज्ञानप्रतिबन्धात्, एषां तस्यगच्छ-
यन्त्रितो योगः संयोगः । यद्यपि शरीरप्रहणेनैव इन्द्रियाभ्यपि
लम्बन्धे तथाऽपि प्राधान्यात्तानि पुनः प्रयुज्यानि । अर्थं च
संयोगः संयोगिनः शरीरस्य शक्तित्वेन यद्यपि शक्तिकस्तायापि
तन्त्यानव्यवस्थितोऽयमेकतयोरुच्यते । तस्यायुषः पर्यायानाम्—
शारीर्यादि—धारयति शरीरे पृथिगां गन्तुं न ददातीति
धारि । जीवयति प्राणात् धारयतीति जीवितम् । नित्यं शरीरस्य
शक्तिकत्वेन गच्छतीति नित्यगः । अनुभवभ्रात्यानुत्पत्परशरीर-
दिचसंयोगरूपतयैलनुभवः । पर्यायैरुच्यते इति एसाधर्मि-
पारिभिः शब्दैरुच्यते । यद्यपि च नित्यगानुभवसन्धान्धा-
नपनार्थमेतत्संज्ञार्थं बोद्धव्यं, पारिस्त्रसा त्वयैदमहाम्लीये
यवित्यति । ननु, उक्तत्वं धंतत्यानुत्पत्तिसायुः, इत्यायुर्वेदार्थं
वर्तित्यति, इदं तु शरीरेन्द्रियसत्त्वात्मसंयोग इति किमर्थमुक्तम् ।
मूनः—शरीरेन्द्रियगत्त्वात्मसंयोगजन्मा धंतत्यानुत्पत्तिर्मौक्तक-
संयोगव्यतिचारित्वेन व्यक्तत्वेन साधेदसमहाम्लीये लक्षणत्वे-
नोप्य; शरीरदिचसंयोगरूपमेव त्यायुः परमायतः; एवंभूतसंयो-
गाभावे मरणमायुषरत्नमर्थं भवति, मृतशरीरे तु धंततोऽना-
भादायुर्वेदसंयोगमात्रः ॥ ४२ ॥

तस्यायुषः पुण्यतमो वेदो वेदपिदां मतः ।
वक्ष्यते यन्मनुष्याणां लोकयोऽमयोर्दितम् ॥ ४३ ॥

तस्यैत्यादि । वेदयतीति वेद । वेदविदां मत इति वेदविद्वि
पूजित । अथ कस्मादायुर्वेदलक्षणो वेदः पुण्यतमो वेदविदां च
पूजित इत्याह—वक्ष्यत इत्यादि । यदिति यस्मात्, एवमुक्तं भ
वति—वक्ष्यन्ते ऋषेर्वादाय प्रथम परलोचनहितमेवार्थं यदन्ति तेन
पुण्या, पुण्यतमथायमायुर्वेदो यद् यस्मान्मुष्ण्याणामुभयोरपि
लोकयोर्वेदितमायुरोरग्यसाधन धर्मसाधन च तद्वक्ष्यते, तेना
निसयेन पुण्यतमन्तथा वेदविदा च पूजित इति । केचित् 'व
क्ष्यते य' इति पठन्ति, तनापि हेतुगर्भमिति व्याख्येयम् । जी
वितप्रदानात्वादायुर्वेदस्य पुण्यतमत्वं बोद्धव्यम्, यतश्चतुर्वर्गसाधनी-
भूतजीवितप्रदानेव सर्वोत्तम भवति । उच्यते च—'न हि जीवि
तदानादि दानमन्यद्विशिष्यते" (चि अ १) इति ॥ ४३ ॥
सर्वेदा सर्वभावाणां सामान्यं वृद्धिकारणम् ।
हासहेतुर्विशेषश्च प्रवृत्तिरभयस्य तु ॥ ४४ ॥

सप्रत्यायुर्वेदाभिधेयतया सूत्रिते सामान्यादौ सामान्यस्य प्रथ
मसूत्रितत्वात्तथा सामान्यज्ञानमूलत्वाच्चयुर्वेदप्रतिपाद्यस्य हेत्यादे
यामान्यमेवाभे निर्दिशति—एवैवेत्यादि । सर्वेषा सर्वमिन्द्र
वादे नित्यं चावस्थिके च । सर्वभावाणामित्यत्र सर्वशब्द
कृत्स्नवाची । भवन्ति सत्तामुभवन्तीति भावा द्रव्य
गुणकर्मणोऽप्यर्थं, नतु भवन्त्युदायन्त इति भावा, तथा
सति वृथिव्यादिपरमाधूना नित्याना सामान्यस्य पार्थिवव्ययुक्ता-
दिद्वय कार्यमस्यहीतं स्यात् । सामान्यं च सामान्यमेव
त्वन्मत्स्यादिना वक्ष्यमाणलक्षणम् । वृद्धिपार्थिव्यं तत्कारण
वृद्धिकारणम् । एतच्च सामान्यं सामान्यवतो मासद्रव्यादे
वृद्धिकारणस्य लक्षणत्वेन वृद्धिकारणमित्युक्तम् । यतो न
सामान्यं मासत्वादिजातिरूपं वृद्धौ कारणं भवति, तथाहि
सति सामान्यं मासत्वरूपं यथा वर्षके भोग्यरूपे मासेऽस्ति
तथा क्षरीरधातुरूपे वर्षनीयेऽप्यस्ति, ततश्च नित्यं मासत्वं
सबन्धादमासादानामपि मासेन वर्धितव्यं तस्माद्वृद्धिकारण
लक्षणत्वेन सामान्यं वृद्धिकारणमित्युक्तम् । अत एव नै
शेषिवेऽप्युक्तं,—'नयाणामकार्यत्वमकारणत्व च' इति । अत्र
नयाणामिति सामान्यविशेषपसनायानाम् । ये तु समान्येव
सामान्यमिति कृत्वा द्रव्यव्येव सामान्यसन्देनाभिदधति, तेषां
मते 'सामान्यं च विशेषं च (सू. स्या अ १) इत्या
दिप्रत्योक्तस्य सामान्यस्य न किञ्चिदनेकोक्तं स्यैरिच्छसबन्धा
र्थत्वं प्रकरणात् स्यात् । एतच्च वृद्धिकारणत्वं सामान्यस्य
न लक्षणं किंतायुर्वेदोपयोगिना धर्मं निदेशं, लक्षणं तु
'सामान्यमेवत्वचरम्' इति करिण्यति । एव द्रव्यादायपि यो
द्वैधानन्तरं निर्देशं करिण्यति 'खादीन्मात्सा' इत्यादिना, ततो
रुद्रणं 'ब्रजाभिदा कर्मगुणा' इत्यादिना करिण्यति । सा-
मान्यस्य च वृद्धिकारणत्वं हासति विरोधिकारणे बोद्धव्यं,

१ नोमीन्द्रनामसेनस्तु चक्रोपस्थारे सत्वमात्सा शरीरे चेत्सा
भायुर्वेदपार्थिवकरणप्रतिपादकं ग्रन्थं प्राक् पठित्वाऽनन्तरं सर्वदा सर्वं
भावात्तानिमादिग्रन्थं पठति । २ 'मासत्वं सामान्यरूपं' इति पा० ।
३ 'न किञ्चिदनेन ग्रन्थेनोच्यते इति' इति पा० ।
च. स. २

तेनामल्कादिगदानामभ्यन्तरीणां पितृगतान्त्वत्वाद्यवर्षकत्वमा-
मलकगतसिधिरत्वप्रभावविरोधित्वाद्युपपन्नम् । एवमन्यनापि
श्रिदोषहरद्रव्ये बोद्धव्यम् । इह च सामान्यस्य वृद्धिकार-
णत्वमित्युच्यते, नतु सामान्यमेव वृद्धिकारणमित्युच्यते, ते-
नासमान्यदपि घृत्नान्मेवथा बद्धे च वृद्धिः प्रभावादिशेषोपवा,
यदुक्तं,—'घृतमभिधेये करोति"—इति, तथा चिन्तया वात-
वृद्धिः, तथा सैह पादुष्पयाद्युगलेषां शुक्रवृद्धिरित्यादि प्रभावा
दुपपन्नम् । सामान्यं चेह वृद्धिकारणमित्युच्यते समान
स्येति गम्यते, न हि शोणितं प्रति सामान्यं सामान्यं, किंतु
व्यावृत्तसूत्रिजनकत्वादिशेष एव ।

अथ वैशेषिकोक्तानामन्यविशेषाणामिह शान्ते चिकित्सा
यामनुपयुक्तत्वात्तद्विशेषधर्मन्यायवर्तकत्वयोगात्सामान्यविशेषानेव
हासकारणत्वेनाह—हासहेतुर्वित्यादि । अत्रापि सर्वेषां सर्व
भावाणामिति योजनीयम् । हासोऽपचय । विशिष्यते व्याच-
र्तत इति विशेषः । सामान्यमेव गवेषुक्त्वं मासादीन् प्रति
विशेषः, गवेषुको हि गवेषुक्त्वेन गवेषुक्त्वंचयन्तत्प्रापेक्षया
समानं, मासापेक्षया व्यावृत्तत्वादिशेषः, न हि मासि गवेषुक्त्वं
त्वमस्ति । एव मासत्वं मासात्प्रापेक्षयाऽनुगतत्वात्सामान्यं,
शोणितप्रापेक्षया तु मासानां व्यावृत्तत्वादिशेष एव । अत्रापि
हासहेतुत्वं हासहेतुद्रव्यादिलक्षणत्वेन सामान्यवर्णनेयं, तथा हा
सहेतुत्वमन्यसति विरोधके सामान्योक्तन्यायेन हेयं, तेन मन्द
कनिक्वादीनां वातादिविरुद्धानामपि शिरध्वादीनां वातायश
मन्त्रत्वं द्रव्यस्वाप्यव्यवप्रभावादेव हेयम् । विशेषध्वेह विरुद्धनि-
कोपोऽभिगतं, ते(ये)नोत्तरं विरुद्धविशेषमेव हासहेतुतया तत्र
तत्रोपदेश्यति यथा—'वृद्धिं समानं सर्वेषां विपरीतवैषम्यं'
(सा सू अ १)—इति, तथा 'विपरीतगुणैर्द्वैधमात्राकालो-
पपादितं'—(सू अ १) इत्यादि, तथा 'विपरीतगुणैर्द्वै-
धोऽस्तु'—(सू अ १) इत्यादि, तथा 'वृद्धिर्निर्दिष्यमाद' इति ।
अविरुद्धविशेषस्तु यद्यपि हासो वृद्धौ वाऽप्यकारणं, यथा—पृ-
थिव्या अनुष्णशीतस्पर्शो वातस्य शैत्यं न वर्धयति नापि हा
सयति, तथाऽप्यमिश्रीयमाणानां धातुत्वात्समानत्वेनाजनकत्वा-
ज्जसकारणमि(मे)व भवति, यतोऽयमानद्व्योपयोगे सति हासो
विनश्रणात् भावनामायुक्तहेत्वभावाद्युपलभ्यत एव, यथा—व-
हतो जरस्य पूरिदृशेत्तुनोत्तरदेशं जरस्य हारा । एव भृशं
चाविरुद्धविशेषोपयोगेऽपि हासं परवताऽऽव्ययेण सामान्येन-
वैशेष—हासहेतुर्विशेष इति । चक्षुश्च सर्वभावाणामिति
समुच्चिनोतीति ।

अथ निमसबन्धा(द्वा)पि सामान्यविशेषी वृद्धिहासकारण
नैर्त्याह—प्रवृत्तिरभयस्य त्विति । कारणमिति शेषः । उभयस्य
सामान्यस्य विशेषस्य च, प्रवृत्तिं प्रवर्तनं क्षरीरेणामिच्छवन्व

१ 'वृष्णपादरेपाद' इति पा० । २ 'ह्लाहा' इति पा० ।

इति यावत्, एवभूता प्रकृति धातुसामान्यविशेषयोर्द्विहोते कारणमित्यर्थः । तुदाब्दोऽन्यकारणे, तेन नासक्यौ सामान्य विशेषौ स्वकार्यं कुरत इति दर्शयति । किंवा प्रकृतिरुचिता धातुप्रकृतिर्धातुसामान्यमिति यावत्, सा उभयस्य सामान्यस्य विशेषस्य च 'कार्यं' इति शेषः । तेन केवलमनानोपयोगा धातुशब्दा धातुवैषम्य, केवलविशेषोपयोगा च धातुशब्दाद्धातुवैषम्य, युगपत्समानविशिष्टद्रव्योपयोगात्प्रकृतिर्धातुसामान्यरूपा भवतीत्युक्तं भवति । तुदाब्द पूर्वपक्षादेव द्रव्योपयोगलक्षणा व्यावर्तयति ॥ ४४ ॥

**सामान्यमेकार्थकरं विशेषस्तु पृथक्त्ववृत्तः ।
तुल्यार्थता हि सामान्यं विशेषस्तु विपर्ययः ॥ ४५ ॥**

अथ किरक्षणे तत्सामान्य किरक्षणे वा स विशेष इत्याह— सामान्यमित्यादि । एकत्ववृत्तमिति एकत्ववृद्धिकर, सामान्य यदनेकात् भिन्नदेशकालात्तु गवादित्युक्तिषु 'अथ गौरय गौ' इत्यादिप्रकारा एकाकारा वृद्धिस्तत्सामान्यम् । न हि मित्राण्युक्तिष्वभिन्न सामान्यमेकरूप विनाऽध्यान्तो एकराए वृद्धिर्भवतीति भावः । यत्रापि च 'अथ पानकोऽय पाचक' इति, तथा 'अथ शूद्रोऽय शूद्र' इत्यादौ किंवायुगादियामान्या देकरूपा वृद्धिस्तत्रापि सामान्यमेकक्रियायुगादिगैतमेकरूपस्य यत्तये हेतुः । न केवलस्मिन् पाचके वा किंवा सा पाचकान्तरेऽपि, किंवाहि तज्जातीया । अतः क्रियासामान्यं तत्राप्येकत्वाप्यवसाये कारणम् ।

विशेषलक्षणा घृयस्त्ववृत्तिति व्याहृत्(ति)वृद्धिश्च, तेन घृद्नेष्यनस्यन्तरापेक्षयैऽनुदिकर्तृत्वया गोत्व सामान्य, तदेष गोत्वमक्षावपेक्षया व्याहृतत्तुदिवर्त्वाद्धारीनः प्रति विशेष इत्युक्तं भवति । तेन मासत्व मास प्रति मासान्तरापेक्षया समानत्वाद्धिकारणं भवति, तदेष तु मासत्व वति प्रति विशेष रूपतया एतत्तद्वर्षवति, शोणितारीनः प्रति त्वैविधोविशेषोत्पलेन न तथा हासकारण, गुणसामान्यात्तु वर्षवर्मणि मास शोणितारीनाः भवति । कथमनेकात् व्यतिष्ठ सामान्यमेव तद्वृद्धिमव्यभिचारिणीं करोतीत्याह—तुल्यार्थता हीत्यादि । तुल्यार्थता एक सामान्यरूपार्थानुयोगिता । एतेन वसाद्धिश्चात् व्यतिष्ठ सामान्यमेकरूपैऽव्यवस्थामिति, तत्तत्तदनेकार्थावन्वा सत्यपि व्यक्तिभेदे एतद्वृद्धिर्बुद्धेति भावः । विशेषस्तु विपर्यय इति अनुत्पत्तार्थता हि विशेषत्व, तेन गोगजयोरुभ्योगोत्वजलरूपापर्मयो पृथग्बुद्धिर्बुद्धेति दक्षितं भवति । अन्ये तु व्याख्यानवन्ति वात्—त्रिविधं सामान्य, विशेषपथ त्रिविधं, यथा—द्रव्यो

चरो, गुणगोचर, कर्मगोचरश्च, तत्र सर्वदेखादिना द्रव्यसामान्यस्युच्यते, सामान्यमेकत्वकरमित्यनेन गुणसामान्य, यथा—पथ शुक्रयोर्भिन्नजतीययोरपि मधुरत्वादिगुणसामान्यं तत्रैकता करोति, एव विशेषेऽप्युच्यते, तुल्यार्थतेत्यादिना तु कर्मसामान्यं निगद्यते, आस्याहपि हि कर्म न क्लेषणा सेमानस्यपि तु पानीयादिकरुणामान्यवर्धनियकारित्वात् कफवर्षरूपतया आस्याऽपि कफसमानेत्युच्यते, एव स्वप्नादावपि कर्मणि बोद्धव्यम् । तदेतद्भ्रगरहरिचन्द्रेणैव इषितं, यत् सर्वदेखादिनेन लक्षणेन त्रिविधमपि सामान्यं लभ्यते, तेनास्मिन् पक्षे सामान्यमेकत्वकचित्सावधान्यं स्पष्टमिति ह्यत्या । अन्ये तु पदयन्ति—यत्रिविधं सामान्य—अत्यन्तसामान्यं, मध्यसामान्यं, एकदेशसामान्यं च, तत्र सर्वदेखादिनाऽत्यन्तसामान्यमुच्यते, सामान्यमेकत्वकरमित्यनेन मध्यसामान्यं, तुल्यार्थता हीत्यादिनेन देशसामान्यं, एतदपि त्रैविध्यवचनं नातिप्रयोजनमसगतलक्षणं चेति नातिप्रकाशकरम् । केचित्सामान्यं द्विविधमिच्छन्ति—उभयवृत्ति, तथैव वृत्ति च, तत्र मास मासवर्षक, उभयवृत्ति सामान्यात्, मासत्व हि पीत्ये पीत्ये च गतवाहुभयवृत्ति एव वृत्ति तु यथा—घृतमामिकर, तथा धाननादियमं वातकरं, तथाऽऽस्थादि कफकरम्, एतदि सर्वं न वर्षनीयेन समानं, किंतु प्रभावाद्धर्षक, प्रभावश्च घृतत्वयावन्त्यादिरैव, स चैव वृत्तिसामान्यरूप, तेनानपि सामान्यमेव वृद्धिकारणमिति युज्यते । अस्मिन् पक्षेऽनुभववृत्तिसामान्यं विशेष एवै भवति, तथा समानमसमानं च वृद्धिकारणं भवतीति न कचित्सामान्यलोकं स्थात् । अस्मिन्ते तु सामान्यं वृद्धी कारणमेव भवतीति सामान्यं वृद्धिकारणत्वेन नियम्यते, न तु वृद्धि सामान्यकरं गिर्वैचेति नियम्यते, तेनासमानादपि वृद्धिर्भवति निर्दोषा । यत्तुच्यते, कर्मसामान्यं मेह तद्वै वृद्धिकारणमिति, यतो न धावनेन वापु समान इति, अत एवावर्षेण इत्यसामान्यसुक्तं 'मासमायावते मासेन' (शा स्था अ ६) इत्यादिना, तथा "समानयुगानामाहारविकाराणामुपयोग" (शा अ ६) इत्यादिना गुणसामान्यसुक्तं, नैव कर्मसामान्यसुक्तं, वचनं हि "कर्मणि च यद्यस्य धातोर्द्विकर तत्तदासेव्यम्" (शा अ ६) इति, न तत्र सामान्योपमह इत् । अत्र नूनम्—कर्मणा प्रायः प्रभावैरेण वृद्धिहेतुत्वात्सामान्यानुपमह इत्, न तु कर्मसामान्याभावात्, यत् नियायतो नातस्य क्रियावता व्यायामादिगुणेषु शरीरेण वृद्धि कियते, निष्क्रियतया चास्य धातस्य एतम् । स्वप्नादयस्तु 'सद्यो च विभागे च' इत्यनेन चक्षुषाणलक्षणो नुक्ता अपि शाकल्यपहायकमशब्देनोच्यते । तत्र स्वप्नस्वप्नादेव नीयमानस्य कफस्य लयकारणतरीपरिपरिपन्दादि निरोपकत्वेन वृद्धिकर उच्यते, न तु स्वप्न साक्षाच्छुभ्रमवृद्धि

१ 'सामान्यविशेषयो' इति पा० । २ 'वैषम्य' इति पा० । ३ 'द्वेवभावेकाकारा' इति पा० । ४ 'अभावेवैकत्वा' इति पा० । ५ 'सामान्यमेव क्रियायुगादिगत' इति पा० । ६ 'प्रलक्षितविशेषो' इति पा० । ७ 'मेकरूप संव्यवस्थामिति' इति पा० । ८ 'त्रिविधं' इति पा० ।

१ 'स्वरूपतः' इति शेषः । २ 'वैषम्य' इति पा० । ३ 'सामान्य कारणत्वेनैवेति' इति पा० ।

करोति । एवमास्यादावपि चिन्तनीयम् । यत्र त्वं च कारण
चिन्तयितु न पार्यते तत्र प्रभाव एव वर्णनीय । ननु मास
मास वर्षयति सामान्यादिरोपाच वा क्षययति, तत्त्व युग
पद्धिस्त्वार्थद्वयवर्तुष मासस्य च हि वैकृती यद्वै कृत्तुं युग्म
करोति तद्वै कृत्तुं कण्डमपि । नैव, क्रियावत्प्रथम धर्मो नाक्रिया
वेतामिति, तथाहि—शब्दो युगपदनेकामेव शब्दानेकफलमार-
भते, तथाऽपि प्रवाशदाहौ युगपत्करोति, अत एवोक्तमाचार्ये
ण—“तस्याद्वेयज सम्प्रवचनार्थमात्र युगपद्व्यतिरिक्तानां भावतां
सम्प्रवचनं भवति, अधिपनपक्षेति, न्यूनमाप्यागत्यति” (शा
अ ६) इति । यदुच्यते—श्रीवमागधातोर्द्वय्य तवा बहुदोषस्य
समानशुणोऽप्याहारो न गृह्णहेतु, तथा श्रीमे च मधुपादिना
समानेनापि न कपाभिवृद्धिरिलादि, तत्र प्रतिबन्धकानां ज
राकहूदोपलक्षणीयोपाचारदीना विद्यमानत्वाच्च सामान्य वर्षरु
भवति च विरोधके सामान्य बुद्धिकारणमिति सिद्धान्त तत्र
न कश्चित् क्षति । किंवा युद्धादीना समानेनाहारेण क्रियत एव
बुद्धि परमतिवल्बता क्षयहेतुनाऽऽधीयमानशये पुरये सा
बुद्धिर्नोपलभ्यते । अत्र च द्रव्यसायान्यनेव धावना द्रव्यरूपाणा
वर्धक न शुण्णसामान्य, शुण्णानां द्रव्यानामभ्यन्तत्वात् । शुण्णसा-
न्यानु तद्गुणाध्य द्रव्यमनुभीयते तत्र द्रव्य धातुवर्धक भवति,
यथा—रुशादीन् शुण्णान् दृष्ट्वा चित्तैवो माव्यधिको योऽनुमित,
स च चित्तक उपबुक्तो वात वर्धयति, युगस्तु युगानेव जन
यन्तोऽतिवर्धयन्ति । सामान्य च बुद्धिकारणलक्षण न साक्षा
द्विद्विकारणमिति प्रागेवोक्त, एव विशेषेऽपि । अत्र च सामान्य
विशेषवादी प्रत्ययित्तरभवात्प्रायुकोपयुक्तधर्ममात्रेणोक्त । विस्व
रात्स्व वैशेषिके बोद्धव्य ॥ ४६ ॥

सत्यमात्मा शरीर च त्रयमेतद्विद्वद्व्यत ।
लोकस्तिष्ठति संयोगात्तत्र सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ ४६ ॥
स पुमांश्चेतनं तच्च तच्चाधिकरणं स्मृतम् ।
वेदस्यास्य, तदर्थं हि वेदोऽयं संप्रकाशितः ॥ ४७ ॥

अप्रति सामान्याविशेषाभावेऽप्य, उद्देशिकमातुराधाहूकोऽ-
मिधातव्ये, शुण्णे प्रधानभूतामधुवैदोषकार्यं सत्त्वान्यशरीरर-
योः बहुमाह—सत्त्वमित्यादि, किंवा सामान्याविशेषाभ्यामेव
हेतुनिष्ठाप्रधानि दश्यातामि, सामान्याविशेषवत् एव सर्वत्र कार-
णत्वाद्भिन्नत्वाच्चैतान्येव विचार्यमाण तत्र भवति, अधिवरण च
सोक्त, अत सत्त्वदिनेलक हेलायाधिकरणमाह—सत्त्वमित्यादि ।
रुच्य मन । चानन्द सनुचये । संख्येयनिर्देशादेव सत्त्वयाया
रुद्ध्याया त्रयमिति षड मिलितानामेव ग्रहणार्थम् । एतदिल्लन
न्तरोक्तनिर्देशः । निदग् परस्पररजयोगविधृतं तुम्हादिभारव-
स्तारम् । एतेन यथा निर्दण्डेऽभ्यतमापाये नानस्थान, तथा

सत्त्वादीनान्यतमापायेऽपि न लोकस्थितिरित्युक्तं भवति ।
लोकत आलोकत इति लोच, तेनेह जडमो भूतप्राम उच्यते ।
स्योगात्तिष्ठतीति परस्परप्रग्रहात् सयोगात्स्वार्थविना दुर्वच
विशकन्ति भवति । अत्र तु पृथगितिग्रहप्रश्न न कृत, शरीर-
ग्रहणैव गृहीतत्वात् । तत्र सर्वं प्रतिष्ठितमिति तद्विशेषके व
संफलादि व्यवस्थित, शब्दयति—“अत्र कर्मपक्ष चान ज्ञान चात्र
प्रतिष्ठितम् । अत्र बोह मुख दुःख जीवित मरण एता”
(शा अ १) इति । त पुमानिति तत्त्वत्त्वादिग्रह पुमानिति
भण्यते । तत्र यथापि सत्त्वादिग्रह नपुंसकलिङ्ग, तथापि पुमानि-
ति बक्षमाणलिङ्गग्रहात् इति पुत्रिद्विदेश, यथा—“गेरणी
यार्कमं पी चत्स कर्ता” (पा अ १ पा ३ सू ६७)
इत्यादी । विचिंतयति यथापि वर्तमाननिर्देश कृतस्वभाऽपि
सर्वत्र स इत्यतीतनिर्देशोऽपि सर्वेनात्रा सर्वेकालनिर्देशादेव
विदेशो मन्तव्य । वदन्ति हि लक्षणिया—“प्रत्यक्षे च
परोक्षे च सामीप्ये दूर एव च । एतेष्वथेपु विद्विदि संयोग
प्रयुज्यते”—इति । चेतनमिति ज्ञानवत् । तथाचिन्तरण स्युत
सत्त्वस्येत्न हेतुमाह—तदर्थं हीत्यादि । तच्चाधिकरि तद्गुण-
रार्थ, एतेन तैदुदित्य प्रश्निरधिवरणार्था नापारार्थेति दर्श-
यति । अत्र सत्त्वमादीं दृष्ट, तत्रधीनत्वादात्मशरीरक्रियाया,
अनुक्त—“अचतन क्रियावत् मनश्चेतयिता पर । युक्तस्य न
नसा तस्य निर्देशान्वात्मन क्रियाम्”—(शा अ १) इति ।
पूर्वं शरीरैवादिनाऽऽयुक्त, सत्त्वमारमेत्यादिना तु तत्राप्रि
करणभूतपुत्रस्य उच्यते इति न पौनहृत्पणम् । अत्र चान्तग्रहणेन
बुद्ध्यद्दृष्टारदीना ग्रहण, शरीरग्रहणेनेन्द्रियागाम्यार्थानां च श-
रीरसंबन्धानां ग्रहण व्याख्येयम् ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

खादीन्यात्मा मन फालो दिशश्च द्रव्यसंग्रहः ।
सेन्द्रियं चेतनं द्रव्यं निरिन्द्रियमचेतनम् ॥ ४८ ॥

अप्रति शुण्णामिधान कर्मप्राप्तसुख्य इत्यामि निर्दिशता
शुण्णधारतया द्रव्यस्य प्राधान्यमुच्यते, सूत्रे च ‘सामान्य च
विशेष च’ इत्यादीं युगमादीं निर्दिशतां उपलक्षणमेव उपाहृतानां
प्राय शब्दे कार्मुन्त्वमुपदर्शयते, अत एवात्रेयभद्रकृष्ण्यी
मधुरादिसाक्षार सर्वेशुण्णान् वर्णापि च द्रव्यस्य वक्ष्यति, किंच
सर्वप्रधान यन्वीयित तद्वै सयोगपुत्ररूपमित्येव तत्र शुण्णग्रहण,
स च सयोगद्रव्य सत्त्वमात्मेत्यादिना प्रथममुक्त एव, विशेष-
शुण्णे तु द्रव्य प्रधानमिति द्रव्यमुच्यते—शरीरैत्यादि । स-
दीनीत्वादायामा वस्मात्प्रधानभूतोऽपि प्रथम नोक्त ? उच्यते—
शरीरस्यैव व्याप्यारोपाधिकरणतया प्रधानत्वात्साक्षारमन्वानि
खादीन्येवोच्यन्ते नाम्ना, तस्य निर्विकारत्वात्, वचन हि ‘निर्वि-
कार परत्वात्स’ (सू अ १) इत्यादि, शरीरनि च ‘सद्गाम्-

१ ‘नाक्रियाणां’ इति पा० । २ ‘विश्वके वापुपरिवो’ योऽनुमित
स च विश्वके उपबुक्तो’ इति पा० । ३ ‘विद्वज्जागान्तवत्तमापायेऽपि’
इति पा० ।

१ ‘विश्वदिग्’ इति पा० । २ ‘व्याविरोपो’ इति पा० । ३ ‘रु-
द्रेशप्रश्निरधिवरणार्थो नापारार्थ’ इति पा० । ४ ‘निर्दिश्यन्ते
विश्वे किंवा’ इति पा० । ५ ‘तद्विकल्पमुपग्रह’ इति पा० ।

तानि च वायुमिरापः क्षितिस्त्रया' इत्यनेन क्रमेणोच्यते मूला-
न्यनागतैर्विशेषेणोच्यन्ते । आत्मावीर्यां च यथाभ्याहृतैस्तैः
पूर्वनिर्देशः । इत्यसंप्रह इति करचरणहरीतरकीजितृतायसंख्येय-
मेदमिन्नस्य कार्यद्रव्यस्य कारणद्वारा संक्षेप इत्यर्थः ।

सर्वकार्यद्रव्याणामपि व्यवस्थामाह—सेन्द्रियमित्यादि । निद्रि-
न्द्रियमित्यत्र निःशब्दोऽभावे, निर्मेक्षिकमिति वत् । अत्र सेन्द्रियं
चेतनमित्येतत्तत्त्वार्थोपरया निरिन्द्रियमचेतनमिति लब्धेऽपि पु-
नस्तद्वचनमेवंभूताधीपतैरनेकान्तकलाद्बोद्धव्यम् । यथा नवज्वरे
रिचालप्रदि निषिद्धं, अर्थाक्षिणं ज्वरे तदीपद्यत, न चैवं; तत्र
तेषां दिवास्वप्नादीनां निषिद्धत्वात्; तस्मान्निषिधशिष्यबुद्धिहित-
तयोद्यमपि साक्षाद्बोध्यते; वदन्ति हि न्यायविदो,—“व्या-
ख्यानाद्वरं करणं” इति । यद्यपि चार्त्तमैव चेतनो न शरीरं, नापि
मनः, यदुक्तं—“चेतनावान् यतश्चात्मा ततः कर्ता निरच्यते”
(शा. अ. १)—इति, तथाऽपि उल्लिख्यत्वेनयुक्तमभावेन
शरीराद्यपि चेतनम् । इदमेव चात्मनश्चेतनत्वं, यदिन्द्रिययोगे सति
ज्ञानशालित्वं, न केवलंस्यात्मनश्चेतनत्वं; यदुक्तं—“आत्मा अः,
करणयोगाच्चानं तस्य प्रवर्तते” (शा. अ. १) इति । अत्र सेन्द्रि-
यत्वेन वृक्षादीनामपि चेतनत्वं बोद्धव्यं; तथाहि—सूर्यमन्त्राद्या
यथा यथा सूर्यो भ्रमति तथा तथा भ्रमणाद्गुणमूर्त्तयते, तथा
स्वर्लो मैषस्तनितध्वणाफल्भवती भवति, योज्यपूरकमपि गृह्या-
दादिवरागन्धेनादीव फलवद्भवति, वृत्तानां च मत्स्यरागवेका-
फलाश्रयतया रमनगुणमूर्त्तयते, अशोषस्य च वाग्मिनीपादत्वत्वाद्-
तिमुक्तिः साकतिकतस्य स्पर्शानुमानं; स्थितिशानुमानं द्रव्यवि,
यथा—“योऽभिकादितविप्रस्तु नाभियं संप्रयच्छति । इमशाने
जायते वृक्षो यद्भक्तद्वेषेवितः”—इति; तथा “वृक्षगुण्यं
बहुविधं तत्रैव वृणजतयः । तमसोऽधर्मस्वैण च्छदिताः कर्म-
हेतुना ॥ अन्तःसंज्ञा भवन्त्येते सुखदुःखममन्विताः । एतद-
न्ताद्य मतयो मद्रायाः समुद्राद्गताः”—इति । तथा तत्प्रकारं
मानस्यलानुमानं प्राणिनो वक्ष्यति; तेनागमसंबन्धितया युतया
चेतना वृत्ताः ॥ ४८ ॥

सार्थां शुचांद्यो बुद्धिः प्रयत्नान्ताः परादयः ।
शुणाः प्रोक्ताः

संप्रति शुचाधिर्देहुमाह—सार्थां इत्यादि । अनेन त्रिविधा
अपि ब्रह्मेतिहाः गामान्या आत्मगुणाद्योदिष्टाः । तत्रार्थाः शब्द-
शरत्तारत्तयन्थाः । यदुक्तं,—“अर्थाः शब्दादयो ज्ञेया गोपरा
विषया गुणाः” (शा. अ. १)—इति । एते च ब्रह्मेतिहाः;
यन आकारार्थस्य शब्दः प्राधान्येन, वायोरेव शरीरः प्राधान्येन,
एवमभ्यासिपु रुपादयः । अन्यगुणानां चान्यत्र दर्शनं भूतान्ता-

रतुप्रवेतात् । वचनं हि “विष्टं ह्यपरं परेण” (ग्या. द. अ. १
आ. १ सू. ६९) इति । शुचांद्यस्तु सुखलघुकीतोष्णान्निग्रहस्थान-
न्दतीष्णशिरसरश्मदुक्तिनिविशदपिच्छलक्ष्णतारश्मलसुखा-
मद्रसा विज्ञातिः । एते च सामान्यगुणाः, पृथिव्यादीनां साधार-
णत्वात् । एते यजःपुरुषांश्च प्रायः आगुर्वंदोषयुक्तत्वात्परिभ्यः
पृथक् पठिनाः । बुद्धिर्ज्ञानं; अनेन च स्मृतिचेतनापुलहद्वारा-
दीनां बुद्धिविशेषाणां ग्रहणम् । प्रयत्नोऽन्ते ज्ञेयां निर्देने ते प्रय-
त्नान्ताः; एतेन चच्छद्विषयसुखदुःखप्रयत्नानां ग्रहणम् । वचनं
हि,—“इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं प्रयत्नधेतना धृतिः । बुद्धिः स्मृति-
रहद्वारो विज्ञाने परमात्मनः”—(शा. अ. १) इति । इह चेत-
नादीनां बुद्धिग्रहणंनैव ग्रहणं, शरीरं तु चेतनादीनामपि पृथ-
गात्मनामकत्वेन पृथक् पाठः । एतच्च तत्रैव व्याकरणीयम् । परा-
दयो यथा—“परापरत्वे बुद्धिश्च संख्या संयोग एव च । विज्ञा-
यथ पृथस्त्वं च परिमाणमथापि च ॥ संस्वारोऽभ्यास इत्येते
गुणाः प्रोक्ताः परादयः” (सू. अ. २६)—इति । एते च सामा-
न्यगुणा अपि नात्युपयुक्ततात्पया बुद्धिप्राधान्याच्चात्ते प्रोक्ताः ।
प्रोक्ता इति प्रकथेण विशेषगुणव्यादिनोक्ताः ॥—

प्रयत्नादि कर्म चेष्टितमुच्यते ॥ ४९ ॥

प्रमाणं कर्म निर्दिशति—प्रयत्नादीत्यादि । प्रयत्नं प्रयत्नः
कर्मनाशान्तात्मनः, यथा—“तुभ्यासप्रयत्नं गवर्णम्” (शा. अ. १,
पा. १, सू. ९) इत्यत्र व्याख्यातम् । आदिसंज्ञः प्रहारात्पत्ती । तेन
संस्कारास्तथादिजन्यवृत्त्यक्रियायोर्यः । यद्यपि चेष्टितं प्राणि-
व्यापार उच्यते, तथाऽपीह सामान्येन क्रिया विवक्षिता । चेष्टि-
तादेनेव सर्वकर्मस्यने विद्धे शानादिवर्गनिर्दिष्टे च विद्धे प्रयत्ना-
दीनि पदं सुमुक्तप्रयत्नस्वयमेव्यापित्वचोचनार्थम् । अन्ये तु
प्रयत्नादीनि प्रयत्नकारणमिति वृत्ते, प्रयत्नग्रहणं च कारणोप-
क्षणं वदन्ति; तेन शुच्यविकार्यव्यापि धर्मोऽग्रहणमिति ।
प्रयत्नद्रव्याद्युर्वंदेऽपि धर्मवचनो दृश्यते, “प्रयत्तस्तु” चेष्टा
कार्यायां, शैव क्रिया प्रयत्नः कार्यमनारम्भश्च” (त्रि. अ. ८)
इति वचनात् ॥ ४९ ॥

समवायोऽप्युपगमापो भूम्यादीनां शुण्मैतः ।

स नित्यो यत्र हि द्रव्यं न तत्रानियतो गुणः ॥ ५० ॥

समवायमाह—समवाय इत्यादि । समवायस्य चार्त्तं निर्दिष्ट
एव लक्षणम् । तेनोत्तरं द्रव्यादिलक्षणे पुनरस्य लक्षणं न
कर्मव्यम् । समवाय इति लक्ष्यनिर्देशः, अद्यथाय इति लक्ष-
णम्; अद्यथागतोऽयुक्तविधिः तद्वैवाक्यनमिति वाच्य ।
यथा—अवयवव्यवस्थितो, शुण्मैतौ, कर्मकर्मवन्तो, गामा-
न्यगामान्यवन्तो; नद्रव्यव्यवस्थितो विरहव्यावयव्यादय उच्यते-

१ 'मनागतयोऽशादुच्यते' इति पा० । २ 'दशमभुक्तिरस्य' इति
'तथाभ्यासविषय' इति च पा० । ३ 'लघुत्वमेव' इति पा० ।
४ 'निद्रियव्यापार' इति पा० । ५ 'तत्रया धर्मवचनेन त्रिदिशता'
इति पा० । ६ 'आत्मत्वात् नृणां' इति पा० ।

१ 'भूतान्तरव्यवस्थान्' इति पा० । २ पूर्व पूर्व एते भूते
स्युक्तमिति निर्दिष्टं, यथा—अवयवतो भावी, लो बद्धे, ते ज्ञे, अति
पृथिव्यात् । ३ 'नक्षत्रेण' इति पा० । ४ 'दशमभुक्तिरस्यव्यापित्व-
चोचनार्थम्' इति पा० ।

भ्यन्ते । अष्टगम्भावमेव विशेषयन्नाह—भूम्यादीनां गुणमैत
इति । भूम्यादीनां भूमिप्रराणा, भूमिश्च भूयसामाधेयाना
माधारा, तेनाधारत्वोदाहरणार्थमुक्ता, यतो भूमेर्यां सर्वं शुर्वा-
दिप्ररायाश्च गुणास्तथा चावयविसामान्यव(ध)र्माग्न्याधेयानि,
नेतद्रव्ये यथोचमर्वाधेयसप्तति । एतेन भूम्यादीनामित्याधा
राणां, गुणैरित्यप्रधानैराधेयै, अधेयो ह्याधारापेश्याऽप्रधानम्,
अप्रधाने च गुणश्चन्दो यथा—गुणीभूतोऽयमिति, अप्रधानमि
त्यर्थं, तेनाधाराणामाधेयस्याऽष्टगम्भाव स समवाय (सबन्ध)
इति । तेन पृथिवीत्वगन्धवस्त्वोरुपवृत्तिद्वयोरप्याधाराधेयभा
वाभावात् समवाय इत्युक्तं भवति । अत एवोक्तं वैशेषिके यत्-
“अयुतसिद्धानामाधाराधाराभूतानां य सबन्ध इहेतिप्रत्ययहेतु
स समवाय ” (प्र भा द्रव्यपदार्थनिरूपण) इति । न नित्य
इति समवायोऽविनाशी । सत्पि समवायिनां द्रव्यैणा नाशे
समवायो न विनश्यति । अत्र हेतुमाह—यत्र हीत्यादि । यत्र
द्रव्य नियत नित्य, यथा—आकाश, न तत्र नित्य आपोऽे
नियतो विनाशी गुण, ‘कथित् इति शेष । एव मन्यते—
नित्ये ज्योतिरितिमानमपि तावन्नित्य, तथैव द्रव्यत्वमप्याराश
गत नित्य, तथा नित्ययोराकाशतद्गुणयो समवायलक्षणं यत्र
न्धोऽपि नित्य एव । एव तत्र समवायस्य नित्यत्वे निन्दे एकरू-
पत्वात्समवायस्यान्यत्रापि नित्यत्वमेव । न चाध्यद्रव्यैर्नाशे सम
वायविनाश । यथा—गोव्यक्तिविनाशेऽपि गोत्वस्य सामान्यस्य
न विनाश । नित्यस्यैव समवायस्य ते ते पाथिवद्रव्याद्यस्यत्र
तत्र व्यञ्जका भवन्ति सामान्यस्यैव व्यक्तय । अन्यैस्तु नित्या
नित्यमेदेन द्विविध समवायो व्याख्यात, अथ च प्रथो
भूम्यादीनां गुणैरेव य सबन्ध, तस्यैव यथाश्रुतस्य प्रतिपादक
देति व्याख्यात तसु न व्यापक नापि वैशेषिकमतलाज्या
यीति नेह प्रथयितम् ॥ ५० ॥

यत्राधिताः कर्मगुणा कारणं समवायि यत् ।

तद्रव्य

द्रव्यलक्षणमाह—यत्रेत्यादि । यत्राधिता यत्र सम्भवेता,
कर्म च गुणाश्च कर्मगुणा । कारण समवायि यदिति समवायि
कारणं यत्, द्रव्यमेव हि द्रव्यगुणकर्मणा समवायिकारणम् ।
समवायिकारणं च तदस्यसमवेत कार्यं जनयति, गुणवर्मेणी तु
न स्वसमवेत कार्यं जनयत, अतो न ते समवायिकारणे ।
एतत्कर्मवत्त्वं हि द्रव्यस्य गुणादिप्रसन्नपदार्थव्यावृत्तिमानलक्षणक
थन, न तु सजातीयव्यापकविजातीयव्यापकवर्तकलक्षणकथन येन
कर्मसमवायो नाकाशादीनां वैतते, तेन लक्षणादुगत विजातीय
व्यावृत्तं द्रव्यस्य लक्षणं गुणवत्त्वं समवायिकारणत्वं च बोद्ध
व्यम् । यदु(त्)पन्नमात्रं द्रव्यं प्रथमक्षणे निर्गुणं तदपि

द्वितीयक्षणावस्थभाविगुणवत्तया तद्योग्यत्वाद्गुणवदेवेति मन्त
व्यम् । वैशेषिकेऽप्युच्यते,—“क्रियावद्गुणवत्समवायिकारण
द्रव्यम्”—(वै द अ १ आ १ सू १५) इति । तत्रापि
च यथेह व्याख्यातं तथैव व्याख्यातम् ॥—

समवायी तु निश्चेष्ट कारणं गुण ॥ ५१ ॥

गुणलक्षणमाह—समवायीत्यादि । समवायीति समवाया
धेयं तेन व्यापकद्रव्येभ्यो निश्चियेभ्य आकाशादिभ्यो गुणस्य
व्यावृत्ति, नद्याकाशादय समवायाधेया । निर्गतेश्चेत्या
निश्चेष्ट, चेष्टानिर्गत्या चेह चेष्टाशून्यत्व तथा चेष्टाव्यतिरिक्तत्व
चोच्यते, तेन चेष्टारूपारम्भेणो व्यावृत्ति, तथा क्रियाकारत्व
योगेभ्यो मूर्तद्रव्येभ्यो व्यावृत्ति निम्ना गुणस्य कारणमित्यनेन
चाकारण्येभ्यो सामान्यविशेषसमवायेभ्यो व्यावृत्ति निम्ना । कार
णत्व तु विमुद्रव्यपरिमाणान्सावयवविस्थादियु, लक्षणीयेषु गुणेषु
नास्ति, तेन भागाविद्ध लक्षणं स्यात्, अतः वारणत्वेनेह भाव
रूपकारणाव्यभिचारि सामान्यवत्त्वं लक्षणयौ बोद्धव्यम् । तत्र
सामान्यवत्त्वं सर्वगुणव्यापक, सामान्यादिव्यावर्तकं च, सामा
न्यादीनां सामान्यवत्त्वाभावात् । अर्था विमुद्रव्यपरिमाणान्या
वयवविस्थाद्यन्तराणां वारणत्वदर्शनाद्विमुद्रव्यपरिमाणान्सावयव-
विस्थादावपि कारणत्वोन्मथत्वमस्येवेति न भागाविद्धता कार-
णत्वस्य किञ्च योगिप्रत्यक्षज्ञानहेतुतया विमुद्रव्यपरिमाणानीना-
मपि कारणत्व बोद्धव्यम् । एवभूतं च कारणत्व यद्यपि सामा
न्यादिष्वपि ष्विदनुगम्यते, तथाऽपि ‘समवायी तु इति पदेन
समवायाधारता तथा समवायाधेयता च युगपद्विवक्षिता तेन
समवायकेवलाधारस्य विमुद्रव्यस्य तथा समवायकेवलधेयस्य
सामान्यादेश्च व्युत्पत्त्या निन्दो भवति ॥ ५१ ॥

संयोगे च विभागे च कारणं द्रव्यमाधितम् ।

कर्तव्यस्य क्रिया कर्म कर्म नान्यदुपेक्षते ॥ ५२ ॥

फललक्षणमाह—सयोग इत्यादि । संयोगे च विभागे च युग
पत् कारणम् । तेन संयोगे उत्तरदेशसंयोगकारके विभागावा
रणे, तथा विभागे च विभागत्वविभागमानकारणे संयोगकारणे,
व्यावृत्ति निम्ना । द्रव्यमाधितमिति स्वहृत्परान्तरुधन व्याख्येय,
द्रव्यैर्व्यावृत्तिस्तु ‘कर्म नायदुपेक्षते’ इत्यनेनैव सिद्धे । अस्या
यमर्थो यत्—कर्म उत्पन्न स्वाध्रयस्य द्रव्यस्य पूर्वदेशविभागे
उत्तरदेशसंयोगे च कर्तव्ये नान्यत्कारणं पथात्कालमाध्युपेक्षते,
द्रव्यं तु यद्यपि संयोगविभागद्वारा युगपदुपेक्षते, तथाऽपि
तदुत्पन्नं सायदा कर्ममुक्तं भवति तद्वैव संयोगविभागकारण
स्यात् कर्म दूषणं करोत्येव परं संयोगविभागो न तु कारणो
नरं पथाद्द्रव्युपेक्षते, संयोगविभागमाध्रयप्रत्यावर्ति त्वुपेक्षते,

१ ‘संबन्ध’ इति हस्तलिखितसुल्लेखे नोपलभ्यते । २ ‘द्रव्यादी
नां’ इति पा० । ३ ‘यथा’ इति पा० । ४ ‘आध्रयनाशे’ इति पा० ।
५ ‘इत्यादि’ इति पा० । ६ ‘निश्चेष्ट’ इति पा० । ७ ‘लक्षणाध’ इति पा० ।

१ ‘लक्षणता’ इति पा० । २ ‘क्रिया’ इति पा० । ३ ‘सामा
न्यादियु केचिदनुगम्यते’ इति पा० । ४ ‘द्रव्यव्यावृत्तेस्तु’ इति पा० ।
५ ‘सिद्धत्वात्’ इति पा० । ६ ‘भवति’ इति पा० । ७ ‘कारण’
इति पा० ।

सा च पूर्वैर्निर्दिष्टेति न चरमभाविकारणान्तराधेशो कर्मण ।
अथ कर्मोदात्तेन वमनादीना तथाऽऽहस्य तथा क्रियायाश्चाभि-
धीयमानत्वात्कस्य कर्मण इद लक्षणमित्यत आह—वर्तन्ध्वस्य
क्रिया कर्मैति । एतेन क्रियाहस्य कर्मण इद लक्षणं नाऽऽह-
देविति ॥ ५२ ॥

इत्युक्तं कारणं,

प्रकरणमुपसंहरति—इतीत्यादि । इति समाप्तौ, तैनेतापदेव
छामान्वादिपत्रक सर्वस्वेव कार्यजातस्य कारणं नान्यत्कारण-
मस्ति ॥—

कार्यं धातुसाम्यमिहोच्यते ।

धातुसाम्यक्रिया चोक्ता तत्रास्यास्य प्रयोजनम् ॥ ५३ ॥

प्रकरणं सामान्येनाभिधायानुबुद्धौपयुक्तं कार्यमाह—उप-
मिलादि । धातुसाम्यमारोह्य, वक्ष्यति हि—“निवारो धातु-
वैषम्य साम्यं प्रकृतिरच्यते । सुप्तसङ्कमागोऽयम्” (सू. स्था
अ ९) इत्यादि । इहेत्यायुर्वेदे, तेनान्धप्रान्द्यदपि पटादि-
कार्यमुच्यते । इह तु किमिति तत्कार्यं नोच्यत इत्याह—धातु-
साम्येत्यादि । चवारो हेतौ । धातुसाम्यक्रियैव यस्मादायुर्वेद-
प्रयोजन, तस्मादायुर्वेदे धातुसाम्यमेव कार्यमुच्यते प्रयोजन-
कथ्यते, अन्यत्त्वविपक्षितत्वात्तथाऽप्रधानत्वात् नैह कार्यत्वे
नोच्यते ॥ ५३ ॥

कालबुद्धीन्द्रियार्थानां योगो मिथ्या न चास्ति च ।
द्रव्याध्यायानां व्याधीनां त्रिविधो हेतुसंग्रहः ॥ ५४ ॥

सप्रति सामान्येन कारणमुक्तं तदायुर्वेदोपयुक्तद्वारेण वक्ष्य-
तत्र व्याधिकारणमेव तावद्दमेऽभिधीयते—कालेलादिनां घनक-
माहुरोधात् । सद्रयं हि ‘हेतुविरुद्धापनानम्’ (सू. स्था अ १)
इति । काल इतीतोष्णपेलक्षणं, बुद्धिं प्रज्ञा, इन्द्रियार्थां स
ध्वस्वर्षरूपरसगन्धास्वास्वहृत्तरितानि इन्द्रियगुणवर्माणौन्द्रियद्वारो
पयुग्ममानानि च, तेषां कालादीनां योग सङ्घन्य । तस्य विशेष
पञ्चय—मिथ्या न चास्ति चेति । तेन कालादीनां मिथ्यायोगं,
नच योगोऽयोग इत्यर्थं, अस्ति च योगोऽस्तियोग इत्यर्थं । इया
ध्यायामिति मन शरीराध्यायानाम् । एतव मन शरीराधिष्ठानत्वं
पृथक् विहितं च बोद्धव्यम् । निविध इत्ययोगानिनोर्यमिथ्या
योगहृत् । हेतुसंग्रहो हेतुसङ्घेप । एत च कालादीनामिति
योगयोगमिथ्यायोगास्तिरूपणीये तत्रातिप्रभावतामिलादिना
ग्रन्थेन मुख्यतः याच्या इति नैह विमिश्रन्ते । कारणप्रज्ञं त्ति
दानं ह्यतः, कालस्य बुध्परिहास्तान् । तदनु सुद्विदन्त्यते, उ-
त्पत्तपुसंवेन्द्रियार्थान्तियोगादिहेतुत्वान्, वक्ष्यति हि—“प्रज्ञा
पराधाव्यहितानां पञ्च विधेवते” (सू. अ २८)—इति
एव न मय्युक्तान्मेन्द्रियार्थसंयोगं प्रज्ञापराधे प्रविशति, तथा-
ऽपि प्रज्ञासत्कारणत्वात्साम्येन्द्रियार्थसंयोगेर्नैवाय पृथक् तन्त्रे

सूच्यते, प्रज्ञापराधस्यसाम्येन्द्रियार्थसंयोगव्यतिरिक्तत्वात्
कान क्रियापराधे वर्तते । अत्र चाधमाऽपि व्याधिहेतुत्वेति,
यदुक्तं—“क्रियायां कर्मजा रोगा” (शा अ १) इत्यादि,
तस्य चाधमस्य कालप्रदणेतैव प्रष्टव्यं वेचिन्मन्यन्ते, तत्र,
विशेषणीये प्रज्ञापराधेनैवाधमं प्रहणात् । तत्र हि, अद्वैतवचना
मिथ्यादिवाच्यनोमिथ्यायोगरूपं प्रज्ञापराधविशेष उक्तं, नल-
द्वैतवचनादीनां स्वरूपेण व्याधिकर्तृत्वं किञ्चनैवत्यादावान्तर-
व्यापारणामेव, तेन प्रज्ञापराध एवाधमोत्पादावान्तरव्यापार-
कर्मजरोगेषु कारणं, याग इव धमोत्पादावान्तरव्यापार स्वये ।
यस्यच्यवे—कालपरिणामजायमानत्वात्कर्मजायकारणात् कालज-
व, यदुक्तं—“कालस्य परिणामेन जरासृजनिमित्तता । रोगा
सामाविका दृष्टा स्वभावो निष्प्रतिक्रिय” (शा अ १)
—इति, तत्र, तथा सत्यसाम्येन्द्रियार्थयोगजस्यापि किञ्चि-
त्सालपरिणामजायमानस्य कालत्वत्त्वात् । नच कालातियोग-
यामिधायिग्रन्थे तिरुपणीये कर्मोरोध वधमपि प्रतिभाति ।
कतिधापुरणोये तु “धीश्रुतिस्मृतिमिश्रस्य सप्रति कालवर्त-
णाम् । जन्मान्मेन्द्रियसंयोगो मिथ्या रोगहेतव” (शा अ
१)—इत्यभिधाय सामाविकानां रोगाणां तथा कर्मजानां च
कालज एवावरोध इति । उक्तं हि तत्र—“कालस्य परिणामेव
जरासृजनिमित्तता । रोगा सामाविका दृष्टा स्वभावो निष्प्रति-
क्रिय” (शा अ १)—इति, तथा ‘निदिष्टं देवसङ्गं उ कर्म-
वर्त्यावर्द्धहिकम् । हेतुत्वमपि कालेन रोगाणांरूपकथ्यते’ (शा
अ १)—इति । अत्रापि बुद्धिमिथ्यायोगरूपं प्रज्ञापराध एव
रोगजनककर्मकारणम् । कालविशेषोपप्राप्ता तु येषां व्याधीनामा
गमो भवति, ते कालमिथ्यायोगजन्या वा भवन्तु, अस्तान्मे-
न्द्रियार्थप्रज्ञापराधवन्त्या वा, तवै एवाविशेषेण कालवृत्ता
मिथ्याकमानपरिग्रहणात्तत्र कालसंप्राप्तिजन्या इत्युपा गदा ।
तथाहि—तत्र सन्ततादिषु अपि कालनन्या एकोप्य ।
वचनं हि—“थेन्तत् सततोऽन्मेसृजनीयवचतुर्धरां । से से
काले सन्तन्ते काले ह्येव जगत्तम्” (शा अ १) इति ।
नच सन्ततादीं कालस्य मिथ्यायोगादयं कारणत्वेनोपलभ्यन्ते,
किंतुसाम्येन्द्रियार्थसंयोगप्रज्ञापराधवत्, तथा स्वभावविशेषु
च रोगेषु न कालमिथ्यायोगादयं कारणत्वेनोपलभ्यन्ते, तस्मात्
तत्र कालमिथ्यायोगादिजन्या कालजनेनाचार्यव्याभिप्रेतं,
किंतु वागभिन्न्यजननीया वाग्ना, अत एव च तत्र ‘संप्राप्ति
वाग्कर्मणाम्’ (शा अ १) इति पठितं नतु “कालो मिथ्या
नचास्ति च (युष्)’ इति पठितम् । किञ्च तत्रापि वाग्नामि-
धायसि कर्मागिति पर श्रुत्यं पठित्या काले जन कर्मज

१ ‘कालानिधायिग्रन्थे’ इति पाठः । २ ‘कालविशेषं साम्यं’ इति
पाठः । ३ ‘कालवृत्तामिथ्यादिप्रज्ञापराधप्रज्ञा, तत्र’ इति पाठः ।
४ ‘अन्वेष्टारो रोगादीं एकीकृतवचतुर्धरां’ इति कतिपयपुराण-
पाठः । ५ ‘इत्यम्’ इति पाठः । ६ ‘इत्या’ इति पाठः ।

१ ‘परमव्यतिरिक्तान्तराधेशा कालः’ इति पाठः । २ ‘अगा-
(येन्द्रियार्थसंयोग एवाय) इति पाठः ।

पृथगेव सूचित । किञ्च, उन्मादनिदाने साक्षादेकाचार्येण कर्मजस्य प्रज्ञापरार्थजत्वमुक्तम् । वचनं हि—“प्रज्ञापरार्थात्सभूते व्याधी कर्मज आत्मन । नाभिज्ञासेहृद्धो देवान् पितृवृत्र च राक्षसात्” —(नि अ ७) इति । जनपदोक्तसर्गवेऽप्युक्तं—“तास्य मूलमधर्मं, तन्मूलं चास्तत्त्वं पूर्वंकृतं, तयोर्वेति प्रज्ञापरार्थ एव” (वि अ ३) । (तदेव कर्मापेक्षद्वयमुपदर्शितं, वक्ष्य यत् तु विद्वान् स्वयमेव निर्लेख्यमिष्यन्ति । इदं त्वन विन्त्यता स्वाभाविकानां श्रुतिपासादीनां तथा कालसम्यग्योगेऽपि जायमानानां दोषव्यमत्रोपाणा क प्रवेशो भवतु न तावत्कालजे, यत् काले हि तत्र सम्यगुक्त एव, कात्रसम्यग्योगश्च न व्याधिकारणमिति निद्वान्तं, अथ कालप्रतिनियतत्वात्सात्त्विकेन्द्रियार्थसंयोग एव कारणमिष्यते, तथाऽप्येव सति कालमिष्या योगादावप्यसात्त्विकेन्द्रियार्थसंयोग एव कारणमिति वक्तुं पायते, तस्मादस्मिन्मार्गे एव बुद्धिर्देवैर्यति—यत्—सहजाना विकाराणां निःप्रतिक्रियत्वेनेहायोगादिजन्यत्वेनावरोधो न कृत एव, कात्र स्वभावना अपि सहजा एव, या तत्र प्रतिषिद्धा कालस्वभा वज्ञानात्मनाम्पानां मौलानां सत्त्वगुणद्रव्यत्वेवादिदहा तथा स्वाभाविकानां च श्रुतिपासात्तरादीनां कालभोजनस्यानादिरूपा, तस्या अवरणे सति कालस्वभावजस्य रोगस्य प्रादुर्भाव प्रज्ञापरार्थन्य एव, उचिते हि काले कर्मव्यावरण प्रज्ञापरार्थ एव, उक्तं हि कतिपापुरवीथेऽपि प्रज्ञापरार्थसंग्रहे—“वर्मेवालाति पातथ मिथ्यारम्भश्च कर्मणाम्” (शा अ १)—इति । अन्ये तु मिथ्यायोगादिज्ञानकालाविद्यमानत्वेन काल एवावरोध एषा विकाराणामिति कतिपापुरवीथे वक्ष्यमाणप्रन्थस्य यथाशुभार्थपरि प्रहादणैर्यति । नचेति चकाराद्धौनयोश्च युक्ताति । वक्ष्यति हि,—“मिथ्यातिहीनचिन्नेभ्यो यो व्याधिरुच्यते” (शा अ १)—इति । हीनयोगस्य तु साक्षात्पटनमयोगप्रमेदत्वात्, सत्ययोगे (गो)ऽप्ययोगो भवति, यथैकतण्डुलाभ्यवहारेऽनेदानमुच्यते ५४

शरीरं सत्यसंज्ञं च व्याधीनामाश्रयो मत ।

तथा सुप्तानां, योगस्तु सुप्तानां कारणं सम. ॥५५॥

द्वयाध्याणामित्येतेनोपमाश्रय दर्शयति—शरीरमित्यादि । अत्र शरीरमादां कृतं, शरीररोगाधिकारेणैवाश्रय तत्रस्य प्रवृत्तत्वात् । सत्त्वसङ्गस्यैव मन उच्यते किंवा मत्त्वसङ्गस्यैव मनसि लब्धे सशक्तस्यैवात्मशरीरसर्व्वेद मन उच्यते, शरीराद्यवचनस्य मनसो व्याध्यानाश्रयत्वात् । अतस्मात्तेन च पृथगपि शरीरमनसोव्याध्याश्रयत्व दर्शयति । यत् सुश्रद्धं शरीरा एव, धामादयस्तु मानसा, उन्मादादयश्च द्वयाध्या । आरो म्यसाध्य हेतु चाह—तथा सुप्तानामित्यादि । सुप्तानामित्या रोग्याणाम् । वचनं हि “सुप्तसंज्ञारोग्य विकारो तु स्वमेव

तु” (सू अ ९) । नचेति शरीरं मनश्च, तत्र शरीररोगाभावपरस्परारोग्यस्य शरीरमाश्रय, मानसरोगाभावस्य तु मन । योगस्तु सम कालबुद्धीन्द्रियार्थानां सम्बन्धयोगरूपस्यैवा सुप्तानामारोग्यत्वात् कारणम् । सुप्तानामिति सुप्तसंज्ञामिष्यानां च रोगान्भावानां बहुत्व निषेधरोगरूपबहुत्वादेव बोद्धव्यम् । इदमेव ह्यभावानां बहुत्व यन्निषेधभाववहुत्वम् । नन्वाप्युवेदागमो हेतुरित्यादावध्याश्रयसंग्रहे व्याध्याश्रयो न सङ्गृहीत, तस्मिन्निदमनार्थं न, हेतवधैत्येनेन व्याध्याश्रयरूपस्यापि हेतोस्त्वन संग्रहणम् ॥ ५५ ॥

निर्विकार. परस्वप्नात्मा सत्त्वभूतगुणेन्द्रियैः ।

चैतन्ये कारणं नित्यो द्रष्टा पश्यति हि प्रियाः ॥५६॥

सत्त्वमात्मा शरीरं चेति वचनेन प्रयमुपागतम्, अत्र शरीरमनसी व्याध्याश्रयतयोक्ते, आत्मनस्तु वा व्यवस्थैत्याह—निर्विकार इत्यादि । निर्विकारो निर्विकृतिः, तेन नीरोगत्वमात्मन । पर इति सूक्ष्म भेदो वा, तेन सत्त्वशरीरात्ममेकरूपो य आत्मसङ्घेनोच्यते त व्यावर्तयति, यदुक्तं—“संयोगपुरूप स्थैशो विद्येयो वेदनाकृतं” —(शा अ १) इति । संयोगेऽपि चात्माशरीरं मनस्येव वेदना भवति, या तु मन सद्युक्ते आत्मन्यपि सन्नद्धे उच्यते, तेन “नित्येधे चान्तरात्मनि” —(सू अ २२ श्लो ३५) इति वचनं निर्व्यये मनसीति स्यात्, तथा शरीरादावप्यात्मसङ्घे वर्तते, तस्य चेटादार्थं पर इति परम् । उक्तं ह्यन्यत्र,—“प्रवेष्टव्याप्यमिमोऽवृत्तीनां धर्मस्य कीर्तव्यशस धियश्च । तथा शरीरस्य शरीरिणश्च स्यादादशान्वित्त आत्मशब्द” —इति । ननु, यथात्मा निर्विकारत्वात्तज्ज्ञानरूपोऽप्यस्य विकारोऽस्ति वा नासीत्वाद्—सत्त्वैत्यादि । सत्त्व मन, भूतगुणा शब्दादयः, इन्द्रियाणि चतुरादीनि, एतं कारणभूतैर्धैतन्ये कारणं भवत्यात्मा । चैतन्य चात्मानि जायते व्यज्यते वा । अत एव च सत्त्वादीनां ज्ञानकारणानां सर्वत्रासम्भवात्सर्वगतोऽप्यात्मनि न सर्वत्र प्रवेष्टो ज्ञान भवति । ननु यदि चैतन्यवानात्मा, तदा कदापिजगन्वान् कदाचिदा इत्यनित्य इत्यादि—नित्य इति । नित्यस्याप्यन्यसो ज्ञानमनित्य, नच धर्मानित्यत्वे धर्मिणोऽप्यनित्यत्व, मद्रावादागुणस्य न्यानित्यत्वेऽप्याराध्याप्यनित्यत्वमिति भावः । नित्यत्व चात्मन पूर्वापरत्वान्भूतार्थप्रतिमन्थानात्, न्यनित्ये मातरि पूर्वोत्तुभूतमर्थमुत्तरो ज्ञाना प्रतिमन्थते, नहि देवदत्तमुदमर्थं यन्नरत्तोऽगगतत्वेन प्रतिमन्थयति । ननु, इत्येते ज्ञानरत सुयोगत्वात्सत्त्वगुणरूपभ्यो निशक्त्या च दुःखोपलम्बी च द्वेषाभ्रण, तस्य सुखदुःखोपलम्भावयमात्मा निर्विकार इत्याह—द्रष्टा पश्यति हि प्रिया इति ।—द्रष्टा साक्षी, तेन यतिर्यथा परमसात्त्व साक्षी सन् जगतं क्रिया सर्वा परदश रागद्वेषादिना युज्यते, तथाऽऽत्माऽपि सुखदुःखासुखप्रमानोऽपि न रागादिना युज्यते,

१ अय पाठो हस्तलिपिननुत्पत्ते नोपलभ्यते । २ बुद्धिवैलति इति पा० । ३ भाविपास्तनुगुणद्रव्यत्वेकाश्रयः इति पा० । ४ संज्ञासङ्घेन शरीरसंज्ञं इति पा० । ५ शरीरासंज्ञस्य इति पा० । ६ सत्त्वसङ्गस्य इति पा० ।

१ व्याध्याश्रये भोक्ते, तस्मा आत्मनो व्यवस्था इति पा० । २ भवति इति पा० । ३ प्रतिसंज्ञानुत्पत्त्य इति पा० ।

दृश्यमानरागादिविकारस्तु मनसि, प्राकृतपुद्गल वा साख्यदर्शनं पतिप्रहाद्वयतीति भावः । साख्यमते च मन शब्देन बुद्धिरन्त-करण च गृह्यते ॥ ५६ ॥

वायुः पित्तं कफश्चोक्तः शारीरो दोषसंग्रहः ।

मानसः पुनरहिद्यो रजश्च तम एव च ॥ ५७ ॥

सप्रति विकाराश्रय तथा विकारस्य व्यवहितं च हेतुमभि-धाय प्रत्यासक्तं दोषरूपहेतुमाह—वायुरित्यादि । अत्र प्रधान-त्वात्प्रे वायुत्वं, प्राधान्यं चायुर्भूतदारुणविकारकर्तृत्वात्, वचनं हि 'आयुर्भूतं मुहुश्चारी' (सु नि अ १) इति, तथा जशीति वातजातं विकारानं, चत्वारिंशत् पित्तविकारानं, विंशतिं च कफजातं वक्ष्यति हि महादोषाध्याये । 'वातमसु पित्तं प्रधानं, शरीरमूलभूतमहिद्युत्वात्तथा कफाधिकवियारकर्तृत्वात्तथा कफापेक्षया चायुर्भूतित्वात् । अगमागच्छणं तु पृथगपि वाय्वा-दीनां रोगकर्तृत्वोपदर्शनार्थम् । शारीर इति मानसदोषव्यवच्छे-दार्यम् । समग्र इति 'सुख्यणैर्कोल्वणं पदं स्युर्दानमप्याधिकैश्च पदं' (सु अ १७) इत्यादिन-त्यमाश्रयस्य संक्षेपः । ननु, शोणितस्यापि दोषत्वात्प्रायः समग्रं साधु, यतो रक्षास्यापि वाता-दिवद्विशिष्टहेतुलक्षणविकारविविक्तितमिदंश दृत्तं, तत्र हेतु निर्देशो यथा—'वाले चानवसेचानाद' (सु अ २४ श्लो १) इत्यादि, लक्षणं च यथा—'तपनीयेन्द्रगोषाम पञ्चालत्वन-जितमम्'—(सु अ २४ श्लो २२) इत्यादि, रक्षाविका-राश्च रक्षार्थं प्रदररकपित्तादय उक्ता, उपर्यमथ 'क्षौचं शोणितस्य तु' (सु अ २४ श्लो १८) इत्यादिनोचं, तथा दोषसङ्गा च चरके कृता, यदुक्तं,—'यस्यै वाते जित-प्राये पित्तं शोणितमेव वा । यदि पुष्यति वातस्य क्रियमाणे चिविस्तिते ॥ यद्योत्वगस्य दोषस्य तत्र कार्यं निषण्णितम्'—(नि अ ५ श्लो २७) इति, तथा च तज्ज्ञान्तेरेऽपि दाव्ये शोणितं दोषत्वेनोक्तं—'तिरेते शोणितचतुर्थं' (सु अ अ २१) इति वचनात् । ननु, दोषो हि खनश्चन्द्रणालासक उच्यते, यतो न वातादयो वृद्धा किञ्चिदपेक्षं वृष्यन्ति किंतु खन एव, शोणितं तु दुष्टवातादिससर्गमपेक्ष्यं वृष्यं भवति, न हि शोणितं विकृतवातादिसाम्यन्धमन्तरेण विकृतं भवति, तथैवा वातादिजनकैरेव शोणितदुष्टे, तथा तथैवा वातादिर-क्षणयुक्तस्य शोणितस्य दुष्टत्वात्, यथ हेत्वादिविशेष उच-रत वातादियुक्तस्य शोणितस्य भवति, तेन वातादय एव तत्रापि प्रपञ्जात्मका, शोणितं तु स्वप्रमाणातिरिक्तमपि धूम्येष, न च धूम्यस्य हेत्वाद्यो विशिष्टा न भवन्ति, यतो मांसादीनामपि हेत्वादिविशेषोऽस्ति, यथा मांसदुर्गं 'मांसाया-दीनि दुष्यन्ति शुक्ला च स्वयता दिवा' (वि अ ५) इत्यादि वक्ष्यति, मांसदुष्टिलक्षणं 'शुभ्रं मांसप्रदोषान्' (सु अ २८) इत्यादिना विविधाशुष्णितौष्ये वक्ष्यति यान् विकारान्तरे-षुवा, यत एतानेव मांसदोषविकारात् क्षोभोविमाने मांसदुष्टि-

लक्षणत्वेनातिदिशादभिधास्यति, दुष्टमासविकाराध्याधिमामा-दादय उक्ता, उपर्यमथ 'भारताना तु सशुद्धिं सख्यसाय-मिदं च' (सु अ २८) इत्युक्तं । तन्माहृष्याधिकारे दोष-कृते कार्ये हृष्येण व्यपदेश, रक्तोऽयं मांसोऽयमित्यादि, यथा—जहाधारेण वह्निना दग्धे हेहदग्ध इति व्यपदेश । दो-षसङ्गा तु पीडाकर्तृत्वसामान्याददोषेऽपि स्यात्, यथा—'स्वयं प्रवृत्तं तं दोषमुपेक्षेत हित्वायनं'—(वि अ ५ श्लो ४६) इत्यत्र पुरीषमेव दोषत्वेनोक्तम् । मुद्युते तु शोणितस्य दोषत्वं व्रणेषु प्रायः शोणितदुष्टिदर्शनादुपचरितमेवोक्तम् । यत् प्रदेशान्तरे व्रणप्रक्षे वातादयस्य एव तत्राप्युच्यते—'वातवि-त्तरेष्वाण एव हेहसनवहेतवो भवन्ति' (सु अ २१) इत्यादिना । किंच यदि शोणितं दोषं स्यात्तदा वातादिवप्रवृ-त्त्याम्भव स्यात्, नचारभवेत्, तन्माश्रय एव दोषा इति सिद्धम् । मानसदोषमाह—मानस पुनरित्यादि । पुन शब्दोऽ-वधारणे, तेन मानस उद्दिष्ट एव परं शारीरदोषत्वप्रपथितं, मानसदोषाणामस्तिस्त्रे वायविकित्वात्प्रेऽप्रास्ताविकत्वादि-त्ति भावः । आदौ रज उक्तं प्राधान्यात्, वचनं हि 'नारजत्वं तथ प्रवर्तते' (वि अ ६) इति । एवशब्देन सत्त्वस्वगुणस्य-दोषत्वमवधारयति, सत्त्वं ह्यपि नारि ॥ ५७ ॥

प्रशास्यत्योपधैः पूर्वो दैवयुक्तिव्यपाश्रयैः ।

मानसो ज्ञानविज्ञानधैर्यस्मृतिसमाधिभिः ॥ ५८ ॥

सप्रति शोषप्रधानकारणमाह—प्रशास्यतीत्यादि । पूर्वं इति शारीरं । दोषप्रधानेन तज्ज्ञान्या व्याधयोऽपि गृह्यते, विकृतदो-षादन्यत्वाद्वाह्यामीनाम् । दैवमहत् तदाधिष्ठं यद्वाधिप्रतीकर्त-वरोति तदैवव्यपाश्रयं बलिमहादिति, एतच्च प्रथममुक्तं सद्योऽ-क्रेतेन च व्याधिप्रशमनत्वान् । युक्तियोजना, शरीरमेवपच्यो-द्वितो यो योगस्वपदेशं सद्योपनर्षेणनादि युक्तिव्यपाश्रयसु-च्यते । ज्ञानस्यप्राप्त्या, विज्ञानं ज्ञानेन, धैर्यं मनुष्ये-तस्य, स्मृतिरनुभूताधैर्येण, समाधिविषयेभ्यो नियत्वात्मनि मनसो नियमनम् ॥ ५८ ॥

रुक्षः शीतो लघुः सूक्ष्मश्चलोऽथ निशद् रर ।

विपरीतरुणोर्द्रव्यैर्मांसतः संप्रशास्यति ॥ ५९ ॥

संज्ञेदुमुष्णं तीक्ष्णं च द्रव्यमन्तं सारं फटु ।

विपरीतरुणे. पित्तं द्रव्यैरासु प्रशास्यति ॥ ६० ॥

२ 'दृष्याधिष्ठाने' इति पा० । ३ 'गवी' इति पा० । ३ 'मा-वायुसोऽनाम्' इति पा० । ४ 'तस्यदुष्णमिति वचनेन हेहस्वाय-त्वात्प्रायस्य वापिनास्यत्वं तपोगारिः युक्तिम् । तेन वैतिके व्याधी-दुष्टत्वादिशेद्विहीनमेवनिषिद्धं विष्यते । अतिशीतप्रित्वाद्ययोश्च निष्यारपेक्षेहास्य तोष्यत्वादिपर्वदात् प्रपञ्चिन् स्यात् । उष्णतीक्ष्ण-द्रव्यसंनिष्क-विपरीते शैत्यमात्मनःप्रित्वात्कामात्पुर्वोऽपि वक्ष्य-मिष्यत्वं प्रवचनम् । आस्यत्वात्स्य विपरीतेन शैत्येन वचनम् । वदुति-तिक्तं, तेन शीतत्वात् शीतस्य शिथिल-विपरीतत्वात्प्रवचनम् । शरीर-तेन शीतत्वं शिथिल-विपरीतत्वात्प्रवचनम् । उच्यते दुष्टे—'पित्तं तीक्ष्णं द्रव्यं पूषि-ती- र्णं तथैव च । उष्णं वदु सारं पित्तं शीत-वाग्नेर च'— इति ग्राह्यम् ।

शुद्धीतमृदुस्निग्धमधुरस्थिरपिच्छला ।

श्लेष्मण प्रथमं यान्ति विपरीतगुणैर्गुणा ॥ ६१ ॥

अप्रति शरीररोगाधिकारप्रवृत्तत्वात्स तन्त्रस्य शारीररोगज
गन्वातादिलक्षण भेदज चाह—रुक्ष इत्यादि । प्रधानत्वाद्भेद वा
योरभिधान, रूक्षादीना ज्व्यायक्त्वादिभिधान, तेन दाहणाद्योऽपि
गुणा बोद्धव्या, रुक्षत्व च वायावधिक, स्नेहसाध्यत्वाद्वायो,
अतो रुक्षत्वमपेक्षमिहितम् । यद्यपि वैदोषिकेऽनुष्णाद्गीतो
वायुलघाऽपीह शीतेन शुद्धिदर्शनादुष्णेन च प्रथमदर्शनात्तथा
मेव श्वातारब्धे रोगे शीतदर्शनाच्च शीत एव वायु यच्च पित्तु
चस्योष्णत्व, तयोर्गवाहित्वात्, यथा पाषाणस्य येन द्रव्येण शीते
नोष्णेन वा योगो भवति तद्गुणानुविधान, तथा वायोरपि ।
विपरीता वातगुणप्रतिपक्षा गुणा यस्य तद्विपरीतगुण गुणरा
न्देन चेह धर्माधिना रसकीर्यविपाकप्रभावा सर्व एव शक्यते,
तेन प्रभावादपि यद्गतविपरीतं तदपि शक्यते । अन्ये त्वेऽपि
रीतशब्दलोपाद्विपरीत विपरीतगुण च प्राहयन्ति तेन विपरी
तप्रहणात् प्रभावविपरीत शक्यते, गुणवैपरीत्याद्विपाकाद्यो
शक्यते । ननु विपरीतगुणभूयिष्ठैरपि वातादीना प्रथमो भवति,
यतो न हि सर्वं भेदज वातादीना सर्वात्मना विरुद्ध भवति, उक्त
हि—'विरुद्धगुणसन्निपाते भूयसाऽल्पमव गीयते' (सि अ १),
तत् किमिति विरुद्धगुणभूयिष्ठ्याप्रहणं उच्यते—विरुद्धगुणभू
यिष्ठ्यापि विपरीतगुणशब्देनैव प्रहणात् । विपरीतगुणभूयिष्ठे
पि विपरीता अल्पा अवला वा गुणास्ते स्वकार्यान्तुल्लादन्यप
देव्या एव, किंवा सवधा विपरीतगुणैरभिन्ना प्रसस्ता च शान्ति
भवति, अत एव संश्रयद्वयोः शीघ्रतन्त्रप्रथमार्थोभिधायाकी
वृत्तां, विपरीतगुणभूयिष्ठेन तथा शान्तिर्भवति, अत एव सप्र
शब्दाभ्यां न तत्साधुदुष्कम् । एव च व्याख्यान पित्तश्लेष्मणोरपि
वर्तव्यम् । तस्मैहमिति ईषलेह, तेन पित्त सर्वेषु श्लिष्यमेव
जत्वमुपपद्यते । अम्बरसता चेह पित्तश्लोच्यते, अप्तेज-
समार्थं चत्वात्सस्य, सुशुते तु वृद्धत्वमेव पित्तश्लोचम्,
अम्बला च विदग्धस्य पित्तश्लोका । यदुक्त—'विदग्ध चाम्ब-
मेव च' (सु सू अ २१) इति । एव सग्रीहतायामपि पित्तस्य
सुशुतस्वरात् नालि । एतच्च श्लिष्यत्वमप्यत्र च जलान्तरस्य
त्वापित्तश्लोपपन्नमेव, सुशुते तु तेजोऽपि ताभिप्रायेणैव ताभि
रस्त भवति । श्लेष्मणो विपरीतगुणैर्गुणाणां प्रथम उच्यते न
पुन श्लेष्मण प्रथमोऽभिधीयते । कसादुच्यते ? गुणप्रथमनेन
च गुणप्रथमो गुणशब्दा च गुणशब्दनिर्भवतीति सूचनार्थम् । यत
उष्णेन शीतप्रथमे क्रियमाणे शीतापास्वीद्वभागसावयवमेव
प्रथमः क्रियते ॥ ६१ ॥

विपरीतगुणैर्द्वैतामात्राकालोपपादितै ।

भेदजैर्विनियतन्ते विकाराः साध्यसंमता ॥ ६२ ॥

साधनं न त्वसाध्याना व्याधीनामुपदिदयते ।

विपरीतगुणैरप्यलगात्त्रैसाधाऽविपरीतदेशात्त्रिप्रतिबद्ध
न प्रथमो भवतीत्याह—विपरीतेत्यादि । देशो भूमिरातुरध,
मात्रा अनपायिपरिमाण, कात्रो निलग्न ऋतादिरावसिक्तो
बाल्यादिश्च, देशाद्यपेक्षमा यथोचितत्वेन कल्पितो देशमात्रा
लोपपादित । उपपादितैरिति चौरादिको भिच्, किंवा वैदो
पपादितै । अत्र देशप्रहणाद्द्वैतरीराहारसाध्यस्यसकृद्वृत्तीनां
प्रहण, कालप्रहणाद्वयोऽपि प्रहण, दोषस्तु प्रथमानीयत
यैव शक्यते, भेदज तु साशब्दोच्यते, एव दोषभेददेशरा
लघ्वन्तरीराहारसाध्यसकृद्वृत्तित्वयसां परीक्षणाणां दशविधानां
सर्वेषामेव प्रहण भवति । साध्यत्वेन प्रामाणिकाना संमता
साध्यसंमता, एतेनानेनाङ्गनाये साध्यत्वेन शक्यतास्ते निरा
श्रियन्ते । यत्तु सन्मग्रहणेन साध्यसाधनमुच्यते तत्पातिगुन्दरं,
विनिवर्तन्त इति वचनात्, न च साध्यसाधन विनिवृत्ति ।
अथाप्ये भेदजनितृत्तिमाह—साधनमित्यादि । नन्वसाध्याना
मपि साधन इष्ट, यतोऽरिष्टवास्तावदवस्य मृत्युश्रीहिवेना
साध्य, यदुक्त—'अरिष्ट चापि तन्नामि यद्विना मरणं
भवेत् । मरण चापि तन्नामि यन्नारिष्टपुर गरम्' (ई अ २)
उदाहरादिसाधन च सुशुते प्रोक्त—'ध्रुव त्वरिष्टे मरण प्राप्नो
त्सत्स्वित्पामले । रसायनतपोजन्मत्परिषां निवार्यते'—
(सु सू अ २८) इति तथा चाह भगवानगस्त्य—'रसायन
तपोजन्मयोगनिर्देमैहृत्तममि । काऽयुःपुरि प्राप्तेऽन्यते नाल-
सैर्नरे' । तथाऽन्यत्राप्युक्त—'जाताऽरिष्टोऽपि जीवति'—
इति । अत्राहुदोके—द्विविधमरिष्टे नियतमनियत च, तत्र यन्नि
त तदसाध्यमेव, अत एवोक्त—'न त्वरिष्टस्य जातस्य नाऽऽरिष्टि
मरणार्हते' (ई अ २) अत्र जातत्वेति वचनाभियतस्वोऽपि
गम्यते यत्रनियतमरिष्ट तन्मिति सुशुतागस्त्यवचनयोरप्येवणा ।
परकेऽप्यनियतमरिष्टयुक्त, यथा—'संनयप्राप्तमात्रेयो जीवितं
तस्य मन्यते' (ई अ १) इति । अन्ये तु मृत्यते,—संशय
प्राप्तमिति उक्तिर्भेदनाप्रमत्त, तेन तत्कारिष्टं मारकमेवागति रगा
यनादी, रसायनतप प्रवृत्तयस्तु प्रमत्तानि शययोगादितरिष्टिय
धाऽन्यथाप्यपि साधयन्ति तन्नारिष्टिनिवारणं विरुद्धेन पुरुष
शिरायेषु निर्दोषैश्चरादिषु इष्ट, न तस्यैतत्सकृद्वृत्तयमते ज्ञाना
रिष्टानमसाध्यतैव तन्त्रे प्रोच्यते । यत्तु कैश्चिदुच्यते—नियतासु
युपुरिष्टयुक्तं भवति, अनियतपुरस्वरिष्टे यिनैव मृत्युर्भवति ।
तत्र, 'मरण चापि तन्नामि यन्नारिष्टपुर गरम्'—(ई अ २)
इति वचनात् । यदुच्यते—अनियतपुर सरापि रिष्टयामुर्नैव
सम्यक्क्रियोपपादनाऽपीदितेन भवितव्य, यतोऽनियतासु
पुरसकृद्वृत्तयपि परै मृत्युर्भवति, सम्यक्क्रियायां च पुरु-
षकृद्वृत्तयपि कृत्ति । तत्र, मरणनियतासु सर्वदेव पुरुष
कारणात्मा, किन्तु यथोचितकालक्रियमाणस्य पुरुदित्ये
वाक्यपुरषकारणात्मा, तेन यथोचितकाले हितापेक्षनाऽत्मा

ध्वजयुक्तं व्याधौ रिष्टे जाते किं नेपजमतीतैवाकक्रियमाणमप-
मान्ते सलिल इव सेतुबन्धः परिप्यतीति । तस्मादसाध्यानां
साधनं नेपदिश्यत इति यायु ॥ ६२ ॥—

भूयश्चातो यथाद्रव्यं गुणकर्माणि चक्षयते ॥ ६३ ॥

किमेतान्येव गुणकर्माणि, उतापराप्थपीत्याह—भूयश्चे-
त्यादि । गुणानां कर्माणि गुणकर्माणि । यथाद्रव्यमिति यस्मिन्
यस्मिन् द्रव्ये यद्यद्गुणकर्म तत्तत्तस्मिन्तस्मिन् द्रव्येऽक्षपानादी
वृत्ते वा तन्त्रे चक्षयते 'आचार्य' इति शेषः ; चक्षयते इति द्रव्यो
मन्विद्यदेशात् - प्रयोगः । किंवा यथाद्रव्यमिति यथाहेतुं ;
तद्यथा—गुरुस्वरकठिनादिगुणबहुलं पार्थिवद्रव्यं, तेषां च पार्थि-
वानां गुणानां कर्म उपचयसहातगौरवाधीति ॥ ६३ ॥

रसनाथो रसस्तस्य द्रव्यमापः क्षितिस्तथा ।

निर्वृत्तो च विशेषे च प्रत्ययाः सादयस्त्रयः ॥ ६४ ॥

संप्रति दोषानभिधाय तत्रप्रशमनप्रधानान् रसान् षट्सुमुद्यतो
रसलक्षणपूर्वकं रसोत्पत्तिक्रममाह—रसनार्थ इत्यादि । रसत
आख्यायत इति रसः । रसनार्थ इति जिह्वाप्रस्थः । एतच्च पण्य-
मपि रसानामनुगतं रसादिषु च व्यावृत्तत्वात्साधुलक्षणम् ।
तस्येति रसस्य । द्रव्यमित्याधारकारणम् । द्रव्यशब्दो ध्यायारवा-
रणवाची ; यथा—“पद्मेन्द्रियद्रव्याणि” (सू. अ. ८) इति ।
क्षितिस्तथेति यथा आप आधारकारणं तथा क्षितिःपि । अक्षि-
तीति यद्यप्ये क्षितिर्हैयेतिवचनात् क्षितिराधारकारणत्वमसुख्य-
मिति दर्शयति । येनापो हि नित्यगण रसबलः । तथा ध्यात्रेय-
भद्रकापीये “सौम्याः खल्व्याः” (सू. अ. २६) इत्यादिना
जल एव रसस्य व्यैकितिरिति दर्शयति । सुशुतेऽप्युक्तं,—“तसा-
राण्यो रसः” (सू. अ. स्या. अ. ४२) इति । क्षितिस्त्वपगमेन
रसेन निश्यानुपफेन रसवतीत्युच्यते । यतो नित्यः क्षितिजलसं-
बन्धः ; बन्धं हि—“विष्टं ह्यरं परेण” (न्या. द. २११६०)

इति । अस्मार्थः—स्वभावमिजलक्षित्वीनामुत्तरोत्तरे भूते पूर्वपूर्व-
भूतस्य नित्यगुप्रवेशः ; तदुक्तस्य सादिषु गुणोत्कर्षः । रसस्य किं
व्यक्तावच्छिन्ती कारणं किंवा विशेष इत्याह—निर्वृत्तावित्यादि ।
निर्वृत्तो च अभिव्यक्तौ । एतेन रसोऽभिव्यक्त्ययमागो बलक्षित्वाधार
एव व्यज्यत इति दर्शयति । चकारादिशेषेऽपि मधुपारिलक्षणे
अक्षितीति प्रलयो । तेन “सोमगुणातिरेकान्मधुरः, पृथिव्यक्षि-
गुणातिरेकादम्बः” (सू. अ. २६) इत्यादिना जलपृथिव्योरपि
विशेषपराणत्वं चक्षयमाणमुपपन्नम् । विशेषे च प्रत्ययाः सादय
इति मधुपारिविशेषनिर्वृत्ताः निमित्तकारणं रसाप्यनलाः, नै
रवाधारकारणमूताः । सादय इत्यनेनैव श्रित्ये सन्धे पुनश्चय
इति बन्धनं तेषामेव व्यस्यसमसात्तानामपि प्रत्ययत्वदर्शनाय ;
अत एव व्यस्यसमसाकाशादिसंलग्नेनादाश्रयानां मधुपारिमधुपार-

माथवान्तरभेद उपपन्नः । विशेषे चेति चकारादभिव्यक्त्याव्या-
काशाधीनां निमित्तकारणत्वं दर्शयति । चक्षयति हि,—“तास्त्व-
न्तरीशाद्द्रव्यमाना भ्रष्टाश्च पञ्चमभूतगुणसमन्विता जङ्गम-
स्थावरणां भूतानां मूर्तारभिमिशीयन्ति यासु षडभिमूर्च्छन्ति
रसाः” (सू. अ. २६) इति । अन्ये तु विशेषे चेति चकारं
सादयश्चेत्त्रयं योजयन्ति, तेन चकारात्काल्येऽपि विशेषेऽभि-
व्यक्तौ च कारणं लभ्यते । साक्षात् कालस्यावचनेन सादिभ्यो-
ऽप्यपकृष्टं कालस्य कारणत्वं दर्शयते । किंवा रसस्यापो द्रव्यं
क्षितिस्तथेति पूर्ववदेव ; निर्वृत्तो चेति क्षितिरेव निर्वृत्तावभि-
व्यक्तौ प्रलयो नापः ; यत आपो क्षयकारता एव, क्षितिर्च-
न्धादेव च रसोऽभिव्यक्त उपलभ्यते । उक्तं च,—“जङ्गमस्था-
वरणां भूतानां मूर्तारभिमिशीयन्ति यासु षडभिमूर्च्छन्ति
रसाः” (सू. अ. २६) इति । तेन पार्थिवद्रव्यसम्बन्धादेवासां
रसो व्यज्यते, नान्यथा । विशेषे चेति चकारादक्षिती
विशेषे वाणे । यद्यपि चापक्षिती विशेषे कारणे, सप्ताऽपि
“सोमगुणातिरेकान्मधुरः”—(सू. अ. २६) इत्यादीं तु सादय
एव तथा सक्षिचित्यन्ति यथा सोमोऽतिरिक्तो भवति, तेन
तत्राप्यूनत्वेन सक्षिचित्यः सादय एव विशेषहेतव इति ।
यद्यपि चाभिव्यक्तिर्नैवसादयविशेषपरहिता ऋचिदूयति, तथाऽपि
सामान्येन सर्वत्र यदभिव्यक्त्येऽनुगतं कारणमुपलभ्यते क्षिति-
रूपं बलक्षितिरूपं वा तदभिव्यक्तिकारणं ; यदनुगमाहु
मधुपारिविशेषोपलब्धिस्तद्विशेषकारणमुच्यते ॥ ६४ ॥

स्वादुरम्लोऽथ लवणः कटुकस्तिक पय च ।

कपायश्चेति पदकोऽयं रसानां संग्रहः स्मृतः ॥ ६५ ॥

रसविशेषानाह—स्वादुरित्यादि । अत्र सर्वप्राणिनामिष्टत्वा-
दावी मधुर उक्तः ; तदपु च प्राण्यमीष्टोत्कर्षकमेर्णव्यादिनि-
र्दंशकरो योद्द्रव्यः ; एतु इति पुनः संख्याकरणं परादिभिरा-
सतसंख्यत्वादिनिषेधार्थम् । अयं संग्रह इत्यनेनान्तरभेदबहुत्वं
तथा चक्षयमाणसतसंशर्गबहुत्वं च दर्शयति ॥ ६५ ॥

स्वादुम्ललवणा धायुं कपायस्वादुतिक्तकाः ।

जयन्ति पित्तं श्लेष्माणं कपायंकटुतिक्ताकाः ॥ ६६ ॥

(कटुम्ललवणाः पित्तं स्वादुम्ललवणाः कफम् ।

कटुतिक्तकपायाश्च कोपयन्ति समीरणम् ॥ १ ॥)

रसानामुपयुक्तवं चार्थमाह—स्वादुम्लेत्यादि । अत्र च वायो-
नीरसस्यापि रसराहचरितस्त्रिभ्योऽतिगुणविपरितीः प्रसन्नो हेयः ।
एवं मधुररसस्यापि श्लेष्मणोऽम्ललवणाभ्यां श्लिष्यनाभिमन्दि-
त्यादिगह्वरितगुणयोगादेव रुद्धिः । अत्र च ये प्रसन्नरूपेण

१ 'अर्थावकाशमपकान्तसिन्धवेव' इति पा० । २ 'क्षितेरुक्ते
विषयमाह' इति पा० । ३ 'अक्षि' इति पा० । ४ 'न प्रधान-
कारणम्' इति पा० ।

१ 'वदि वा अक्षिती विशेषेण कारणे, सोमगुणातिरेकान्मधुर
इत्यादीं तु' इति पा० । २ 'तमेनेन' इति पा० । ३ 'सोमोऽति-
नाथेनेनपु एव' इति पा० । ४ 'मधुमानो यथाहर्षं गुणवर्धयति बक्षयते'
इत्यर्थे उक्तं पठति ।

रथा वातादीनां नोकास्ते वर्धका बोद्धव्याः । यदाह वाग्भट, —
 “तत्राथा मार्गं प्रणति त्रयसिंहात्तदयः कफम् । कषायतिक्तम-
 धुरा पित्तमन्ये तु कुर्वते” — (वा. सू. अ. १) इति । रस-
 नर्जातिदेशेनैव गुणवीर्यविपाकानामपि कर्मनिर्देशं कृत एव ।
 यतो मधुरादिरसैरेव सर्वगुणान् वीर्यविपाकंश्च निर्देश्यत्यात्रेय-
 भद्रकाष्ठीये, “तत्र स्वादु” (सू. अ. २६) इत्यादिना, तथा
 “कटुनिष्ककफाणां विपाकः प्रायश्चा कटु” — (सू. अ. २६),
 तथा “अम्ब्लोऽम्बलं पच्यते स्वादुर्मधुरं लवणलघा” (सू.
 अ. २६), “शीतं वीर्यं यद्रव्यं मधुरं रसपाकयो । तयो-
 र्म्बलं यदुष्णं च यक्षोष्णं कटुकं तयोः” — (सू. अ. २६)
 इत्यादिना ॥ ६६ ॥

किंचिद्दोषप्रशमनं किंचिद्भातुप्रदूषणम् ॥

स्वस्ववृत्तौ मतं किंचिन्निविधं द्रव्यमुच्यते ॥ ६७ ॥

अतोऽवशिष्टं द्रव्यकार्यं प्रभावकृतं वक्तुं प्रभावमेवेन द्रव्य-
 भेदग्राह—किंचिदित्यादि । किंचिदिति न सर्वम् । दोषस्य दोष-
 योर्धोषाणां वा प्रशमनं दोषप्रशमनम् । दोषप्रदूषणेन दुष्टा रसा-
 द्योऽपि गृह्यन्ते । तेन द्रव्यमहिम्ना यदोषाणां दुष्टानां रसादीनां
 धातूनां वा शमकमामलकदुरालभादि तद्गृह्यते । आमलकं हि
 शिवत्वादिदोषहरं, दुरालभा चापि नातपित्तश्लेष्महरि । यद्यपि
 चामलकम् “हन्ति वातं तदम्बलवात” (सू. सू. अ. २६)
 इत्यादिना गुणद्वारा त्रिदोषहरणमुच्यते, तथाऽपि तदप्रभाववृद्धि-
 तमेव बोद्धव्यम् । यतस्तान्मन्वादिना पित्तादिवीरोऽपि युज्यते,
 स त्वामलकप्रभावात् भवति । धातुप्रदूषणमिति वातादीनां
 समत्वेन घटीरघाणात्मकानां तथा रसादीनां च दूषणं किंचित्,
 यथा—यवमन्दकविपादि । सुष्ठु अवतिष्ठते नीरोगत्वेनेति
 स्वस्थ, तस्य वृत्ति स्वस्वरूपतयाऽनुवर्तते, तत्र स्वस्ववृत्तौ
 मतमभिमतं पूजितमिति यावत् । सेह्येयनिर्देशादेव त्रित्वे
 लब्धे त्रिविधदूषणं नियमायम् । तेन संशोधनसंशामनादीनाम-
 नेकविधानामप्यत्रैवावरोध । रसायनवाजीकरणे तु स्वस्ववृत्ति-
 मात्र एव । यदुक्तं,—“स्वस्थस्योत्तरं यत्तु तद्द्रव्यं तत्रलायनम्”
 (चि. अ. १ वा. १) इति । प्रतिपादे किंचिद्द्रव्यं दोषहरण्यदि-
 कर्मणां विभिन्नद्रव्याप्रविलोपदर्शनार्थं, एककिंचिद्द्रव्येण त्वेक-
 मेव द्रव्यं दोषहरं धातुप्रदूषकं स्वस्ववृत्तिमतं च स्यात्, न च
 तदभिमतम् । ननु, स्वस्ववृत्तिमतानां रक्षासालिपटिकयवादीनां
 दोषप्रशमनत्वमपि दृश्यते, यतो वक्ष्यति तत्र तत्र रक्षात्वा-
 दीनां प्यकार्यं प्रयोगं, तथा प्रवृत्तिघातीरसैककालमात्राभि(दि)-
 युक्तं दोषप्रशमनमपि दोषहरं भवति, यथा—आमलकमनि-
 माप्रममिमान्वायेत्यादि श्लेषं, तथा धातुप्रदूषणमपि दोषशमनं
 दृश्यते, यथा—विपुसुरदरदं, तथा यदेव मन्दकादि दोषहरं तदेव
 क्षीणदोषं प्रति दोषहरण्यथा मयाग्राहनेन दोषप्रशमनं भवति,

तदेवमध्यवस्थितत्वात्किंचिद्दोषप्रशमनमित्यादि निरुद्धम् ? । अत्रो-
 च्यते—स्वस्ववृत्तिमतं रक्षात्वात्त्यादि दोषप्रशमनमपि भवति,
 परं तत्राप्य स्वस्ववृत्तिहितत्वान् स्वस्ववृत्तिमतत्वेन गृह्यते ।
 वचनं हि,—“स्वस्थस्योत्तरं यत्तु तद्द्रव्यं तत्रलायनम्” । प्राय,
 प्रायेण रोगाणां द्वितीयं शमने हितम् ॥ प्राय शब्दो विशेषार्थं
 उभयं ह्युभयार्थकम्” (चि. अ. १) इति । दोषप्रशमनानि
 द्रव्याणि विगुणप्रकृष्टादिप्रतिबन्धकाभावे दोषप्रशमनमाचर-
 न्त्येव, प्रतिबन्धकसमवेते तु न कुर्वन्ति, नचेतावता सेषां ते
 स्वभाषो न भवति, नह्यमिमंश्रादिप्रतिबन्धनात्कदापिच दृष्टीनि
 दाहकत्वेन नोपदिश्यते; एवं धातुप्रदूषकस्यापि कदाचिद्भातुप्र-
 शमकत्वं निमित्तान्तरयोगाद्भवत्त धातुप्रदूषकस्वरूपतां हन्ति,
 यथा सलिलस्नामिसम्बन्धादुष्णत्वम् । तस्मात्पचस प्रायिकमन-
 न्योपाधिभूतं च रूपं, तेनैव व्यपदेशो युक्तः । यथा मन्दका-
 दीना क्षीणदोषवर्धकत्वेन दोषप्रशमनकत्वं तद्विद्यमानमपि कदा-
 चित्कालात्तथा ह्युत्तरकालं दोषावहत्वाच्च न व्यपदिश्यते दोष-
 प्रशमकत्वेन । ननु, यद्यप्येवं तथाऽपि यदेकदोषहरमपरदो-
 षहरं यथा मरिचं श्लेष्महरं पित्तरं चैत्यादि बहुद्रव्यजानं
 तत्तत्र प्रविशतु ! अत्रिके यदन्ति—यदुभयात्मकं तद्दोषहरं दोष-
 करं च, नचेतावता द्रव्यमित्यस्ति; यतो न वातादिसैर्गन्-
 व्याधिभङ्गाये वातादिजन्यत्वेन यद्विषयं रोगाणामुच्यते तत्त-
 णिदं न भवति, किंवा मरिचादीनां यदुभयकत्वं न तत्राप्यप्र-
 भाववृत्तं, किं तर्हि रसादिदृष्टं, तेन न द्रव्यप्रभावप्रसाये तदुदा-
 हरणीयं, नच किंचिद्द्रव्यं तादृशमस्ति यत्रभावादेव किंचिद्दोषं
 करोति किंचिच्छमयतीति न दोषप्रशमनत्वादिप्रभावं प्रति नि-
 यमः; अयमेव च पक्षः साधु । ननु किंचिद्दोषप्रशमनं किंचि-
 द्दोषप्रदूषणमिति वा कियतां, किंचिद्भातुप्रशमनं किंचिद्भातुप्रदू-
 षणमिति वा । नैवं, तथा सति दोषवृत्तस्य सुदृढत्वात्वा वाता-
 दिष्वेव वृत्तित्वात्तथा धातुशब्दस्य च रसादिरसित्यादुभयमहणं
 न प्राप्यते, उभयवदोषादानेन द्वयं निगुणघाती तत्रघातो वृष-
 णत्वधारणत्वयोगपरिग्रहदोषप्रशमनेन दुष्टरागदिप्रशमनमपि
 भेदतं विविधशितपीतीयादिवक्ष्यमाणं तथा षट्प्रदूषणेन
 कदादिप्रदूषणमपि निशानादिवक्ष्यमाणं ग्राहयति । प्रशम्भोऽत्र
 प्रकारं, तेन प्रकारेण यदुमप्यादिना प्रकोषणं, तथा प्रघातेन
 संशोधनसंशामनादिना घननमुच्यते, किंवा घाल्येषांनुष्णत्वादेव
 इमौ प्रेशब्दो, यथा—एतूनां ग. परिधावतीत्यत्र धावतीत्यर्थः ।
 आदी दोषप्रशमनप्रदं तर्ह्येवहाभिप्रेतवन् । ननु स्वस्ववृत्ति-
 मतं द्रव्यं भाविदोषहरत्वेन दोषप्रशमनमेव । नैवं, नहि
 स्वस्थानुष्णानिर्देशात्स्वस्ववृत्तिहरं दोषहरणमुच्यते, किं तर्हि
 यमभातूनामवर्षकत्वेनासम्भकत्वेन च रसादिसौगन्धां चानुष्ण-

१ ‘प्रतिबन्धकत्वात्’ इति पा० । २ ‘स्वस्थस्यो’ इति पा० ।
 ३ ‘वृत्तवत्’ इति पा० । ४ ‘रसादिदृष्टत्वात्’ इति पा० ।
 ५ ‘धातुप्रदूषणं निशानादिप्रदूषणं ग्राहयति’ इति पा० । ६ ‘रसात्प्रातु
 वृत्तित्वात्’ इति पा० ।

१ ‘रसादीनाम्’ इति इत्यनिसिन्पुलके नोपदन्त्ये ।

त्वेन धातुसाम्यानुवृत्तिकरमुच्यते । वचनं हि,—“पथं पयोऽन-
पेतं यत्” (सू. अ. २५) इति ॥ ६७ ॥

तत्पुनस्त्रिविधं प्रोक्तं जङ्गमौद्भिदपार्थिवम् ।
मधूनि गोरसाः पित्तं वसा मज्जाऽऽरुगामिपम् ॥६८॥

विण्मूत्रवर्मरेतोऽस्थिक्वायुशुद्धनखाः खुराः ।
जङ्गमेभ्यः प्रयुज्यन्ते केशा लोमानि रोचनाः ॥ ६९ ॥

सुवर्णं समलाः पञ्च लोहाः सप्तिकताः सुधा ।
मनःशिलाह्ले मणयो लघणं गैरिकाञ्जने ॥ ७० ॥

भौममौषधमुद्भिदमौद्भिदं तु चतुर्विधम् ।
धनस्पतिस्तथा वीरुद्धानस्पत्यस्तथौषधिः ॥ ७१ ॥

फलैर्वनस्पतिः पुष्पैर्वानस्पत्यः फलैरपि ।
जोषधयः फलपाकान्ताः प्रतानैर्वीरुधः स्मृताः ॥७२॥

मूलत्वक्सारनिर्यासनाल(ड)स्वरसपल्लवाः ।
क्षाराः क्षीरं फलं पुष्पं भस्म तैलानि कण्टकाः ॥७३॥

पत्राणि शुद्धाः कन्दाश्च प्ररोहाश्चौद्भिदो गणः ।
संप्रलन्यथा द्रव्यमेदमाह—तत्पुनरित्यादि । तद्विति द्रव्यम् ।

गच्छतीति जङ्गमम्, उद्भिद प्रथिवीं जायत इति औद्भिदे
वृक्षादि, उच्चजकरद्यातिरिक्तः प्रथिवीधिकारः पार्थिवम् ।

संखेदजसेह क्रिम्यादेर्जङ्गमोऽपरोषः, कुकुब्जकदिध औद्भिदे ।
द्रव्यं च द्रव्यशब्देन पार्थिवद्रव्यमेवोच्यते; तेन जलानिलाभ्यादी-
नामप्रदृष्टादव्यासिने वाच्ये । जङ्गमशब्देन जङ्गमप्रभवं गोरसा-
मन्वाद्यपि ग्राह्यम् । एवमौद्भिदपार्थिवयोरेपि ग्रहणं वाच्यम् ।

रोचना गोररोचना । एतच्च मन्वादि प्राय उपयोगिताप्रधान्या-
दुक्तं; तेनौषधस्त्रोदीनां च ग्रहणं बोद्धव्यम् । यद्यपि जङ्ग-
मानन्तरं बहुप्रपञ्चत्वेन प्रधानत्वादाद्भिदमुपदिष्टं तथाऽप्यवहु-
वक्ष्यन्त्यात् पार्थिवमेव-जङ्गमानन्तरं विनियते, तदनु बहुवच-
न्यमौद्भिदम् । सुवर्णमिलादि । पपलोहा इति तामरजतप्रपुसी-
सकृष्णलोहानां ग्रहणम् । समला इति मल्लशब्देन शिलाजतुति
सोहमल्लरूपानि गृह्यन्ते, तच्च सुशुतदर्शनात् सुवर्णरजतारिभवं
पद्विधमेव गृह्यते; सुशुते हि पद्विधमेव शिलाजतुक्तम्, इह
तु रसायने चतुर्विधमुक्तं,—“चतुर्भ्यो धातुभ्यन्त्यास संभवः ।
हेतुोऽप्य रजतात्ताम्रार्द्रं कृष्णायरादपि”-(वि. अ. १) इति
वचनात् । एतच्च वचनं रसायनाधिधारितां चतुर्विधस्य शिला-
जतुनो दर्शयति, ननु पद्विधशिलाजतुप्रतिषेधपरमिति न सुशु-
तेन सर्वं विरोधः । किञ्च सुवर्णं निर्मलं, समलास्तु रजतताम-
प्रपुसीमलोहाः (इति मित्रिका पञ्चलोहाः) शिलाजतुप्रायाग-
पद्विधमतीनां तु ग्रहणमुद्भिदशब्देन सूचितम्; उरेयो ह्यव्यु-
त्थनम् । सुधा शङ्गेमिषा । आहं हस्तात्मम् । अञ्जनं धौवीर्य-
घनम् । फलेर्वनस्पतिरेपि विनाशुणः फलेर्मुक्ता वटोद्भूतप-

दयः । यदुक्तं हारीते,—“तेषामपुष्पाः फलिनो वनस्पतय इति
स्मृताः”—इति । पुष्पैर्वानस्पत्यः फलैरपीति पुष्पागन्तरं फलमात्र
इत्यर्थः । फलस्य पाकादन्तो विनाशो येषां तिलमुद्गादीनां ते
फलपाकान्ताः; अत्र केचित् फलपाकान्ताः पाकान्तायौषध
इति वदन्ति; तेन विनाऽपि फले पाकेनवान्तो येषां वृक्षादीनां
तेऽपि गृह्यन्ते । प्रतानशब्देन लता-गुल्माश्च गृह्यन्ते । यदुक्तं
हारीतेन,—“लता गुल्माश्च वीरुधः”—इति । मूलत्वगिलादी
निर्यातो लक्षारजैरत्यादिः । औद्भिदो गण इत्यौद्भिदसमुद्गतो
गणः ॥ ६८-७३ ॥—

मूलिन्यः षोडशैकोना फलिन्यो विंशतिः स्मृताः ७४
महाह्लेहाश्च चत्वारः पञ्चैव लघणानि च ।
अष्टौ मूत्राणि संख्यातान्यघ्रावेव पर्याप्ति च ॥ ७५ ॥

शोधनार्थाश्च पद्वे वृक्षाः पुनर्पुनरिदरिंशतिः ।
य एतान् वेत्ति संयोकुं विकारेषु स वेददित् ॥७६॥

संप्रलन्येव जङ्गमौद्भिदपार्थिवद्रव्ये यत्रदानं तदाह—मूलिन्य
इत्यादि । मूलं प्रसक्ततमं यासौ ता मूलिन्यः; एवं फलिन्योऽपि ।
षोडशेति षट्शतः । महाह्लेहा इति क्षीरमांसादीनामपि भेदे-
तया ह्लेहाप्याये वक्ष्यमाणत्वेन तेषु संपिशादीनां भृत्तिहे-
वत्त्वेन महत्त्वम् । पञ्चैव लघणानीति विमाने वक्ष्यमाण-
लघणवद्भुले पधानामेव प्रसक्तत्वेन दर्शनायम् । एवं मूत्रा-
दिष्वपि प्राधान्यमुभये रजतीयेषु । वेदमिति आशुर्वेदमिति
॥ ७४-७६ ॥

हस्तिदन्ती दैमवती इयामा त्रिवृद्धोमुडा ।
ससला श्वेतनामा च प्रत्यक्षेणी गवाह्यपि ॥७७॥

ज्योतिष्मती च विम्बी च शणपुष्पी विपाणिका ।
अजगन्धा द्रव्यन्ती च क्षीरिणी चात्र षोडशी ॥७८॥

शणपुष्पी च विम्बी च हर्द्धने दैमवत्यपि ।
द्रवेता ज्योतिष्मती चैव योज्या क्षीरिणेरचने ॥७९॥

पकादशापशिष्टा याः प्रयोज्यास्ता विरेचने ।
इत्युक्ता नामकार्मभ्यां मूलिन्यः,

हस्तिदन्तीत्यादि । हस्तिदन्ती वृहत्कला गोडुम्या, द्रवमेव
नागदन्ती भृष्ये ह्लेके । दैमवती वचा । इयामा इयाममूला
त्रिवृत् । अथोमुडा वृद्धदारकः । ससला चर्मकता । श्वेत-
नामा श्वेताऽपजिता । प्रत्यक्षेणी दन्ती । विम्बी शोथोपम-
फला । शणपुष्पी पश्यारफा । विपाणिका आचतेनी । अज-
गन्धा फोकादानी इत्याता । द्रवन्ती दन्तेव क्षीरिणपत्रा ।
क्षीरिणी रुधिरफा । मूदिनीनां वचनादिभिर्नियोगमाह—सम्-
पुष्पीत्यादि ॥ ७७-७९ ॥

१ 'जाहमे औषधोद्भिदम्' इति वा० । २ 'वेनामुर्वशादीनां'
इति वा० । ३ अथ शोडो हस्तिरितिमुक्ते न पश्यते ।

१ 'पकाः' इति वा० ।

फलिनीः शुणु ॥ ८० ॥

शङ्खिन्यथ विडङ्गानि त्रपुपं मदन्नानि च ।
धामार्गधमधेक्ष्वाकु जीमूतं कृतवैधनम् ।
आनूपं स्थलजं चैव झीतकं द्विविधं स्मृतम् ॥ ८१ ॥
प्रकीर्यां चोद्कीर्यां च प्रत्यकुपुष्पी तथाऽभया ।
अन्तःकोटरपुष्पी च हस्तिप्रण्याथं शारदम् ॥ ८२ ॥
कम्पिङ्गकारण्वधयोः फलं यत् कुटजस्य च ।
धामार्गधमधेक्ष्वाकु जीमूतं कृतवैधनम् ॥ ८३ ॥
मदनं कुटजं चैव त्रपुपं हस्तिपर्णिनी ।
पतानि धमने चैव योज्यान्प्रास्थापनेषु च ॥ ८४ ॥
नस्तःप्रच्छदने चैव प्रत्यकुपुष्पी विधीयते ।
दश यान्यवशिष्टानि तान्युक्तानि विरेचने ॥ ८५ ॥
नामकर्ममित्तकानि फलाण्यैकोनविंशतिः ।

शङ्खिनी श्वेतवृद्धा । झीतकं यटीमधु, अस्य तु यद्यपि
सुधुते मूलं प्रचलं, मूदेनैव व्यवहारः, तथाऽपि विरेचनं प्रति
यटीमधुद्वयस्यापि फलमेव प्रचलं हेतुम् । धामार्गवः पीतघो-
षकः । इक्ष्वाकुतिचालवु- । जीमूतो घोषकमेदः । कृतवैधनं
ज्योतिष्का । प्ररीषोदकीर्यं करङ्गद्वयम् । प्रत्यकुपुष्पी अपा-
मार्गः । अन्तःकोटरपुष्पी नीलकुम्भ । हस्तिपर्णां मोरः, अस्याथ
शारङ्कालमवमेव फलं प्राथम्यं; अत एव—हस्तिप्रण्याथं शारद-
मिति । कम्पिङ्गकं मुंकारोपनिक्वा । आरण्यधस्य यद्यपि सुधुते
परं प्रधानमुक्तं, तथापीदं फलं गृह्यते प्रधानतमत्वात् । धामा-
र्गवमित्तिप्राना वचकर्मविनियोग उच्यते । नस्तः प्रच्छदने इति
शिरोविरेचने ॥ ८०-८५ ॥—

सर्पिलैलं वसा मज्जा स्नेहो दिष्टञ्चतुर्विधः ॥ ८६ ॥
पानाभ्यञ्जनवस्त्यर्थं नस्तार्थं चैव योगतः ।
जेर्दना जीवना वर्णार्थं वलोपचयवर्धनाः ॥ ८७ ॥
वेहा होते च विहिता घातपित्तकफापहाः ।

महाश्लेहेषु सर्पिरदां पक्तिं, प्रथमन्ध्यात्; वचनं हि,—
“नान्यः श्लेहस्तथा कश्चित् संस्कारमनुवर्तते । यथा सर्पिरताः
सर्पिः श्वेदश्लेहोत्तमं मतम्”—इति ॥ ८६ ॥ ८७ ॥—

सौवर्चलं सैन्धवं चं पिडमौद्गिदमेव च ॥ ८८ ॥
सामुद्रेण संहैतानि पञ्च स्युर्लवणानि च ।
त्रिगन्धान्युष्णानि तीक्ष्णानि दीपनीयवर्तमानि च ॥ ८९ ॥
अलेपनार्थं युज्यन्ते स्नेहश्लेदविधौ तथा ।
अर्धभागोर्ध्वभागेषु निकृष्टेष्वनुवासने ॥ ९० ॥
अभ्यञ्जने भोजनार्थं शिरसश्च विरेचने ।
शस्त्रकर्मणि वल्यर्थमञ्जनोत्सादनेषु च ॥ ९१ ॥
अजीर्णानाहयोर्वाते शुभे श्लेहे तथोदरे ।

उक्तानि लवणा(नि)

लवणेषु यद्यपि सैन्धवं प्रधानं, यतो वक्ष्यति—“सैन्धवं लव-
णानाम्” (सू. अ. २५) इत्याद्याधिकारे, तथाऽपि सौवर्च-
लस्य रोचनत्वप्रवर्षीतथा सैन्धवमनु प्राधान्यव्यपनार्थमेव
पाठः । औद्गिदमौत्तरिकालवणं, केचिच्छाम्भिरिलवणमाहुः ।
सामुद्रं दक्षिणसामुद्रमर्षं ‘करकस्य’ इति ख्यातम् । अभ्यञ्जने इति
लेहान्ध्यात् । वल्यर्थमिति फलवर्धनार्थम् ॥ ८८-९१ ॥—

न्यू(ऊ)र्ध्वं मूत्राप्यष्टौ निबोध मे ॥ ९२ ॥

सुत्पानि यानि विष्टानि सर्वाण्यपानेयशासने ।
अविमूत्रमजामूत्रं गोमूत्रं माहियं च यत् ॥ ९३ ॥
हस्तिमूत्रमथोष्टस्य हयस्य च खरस्य च ।
उष्णं तीक्ष्णमथोऽर्कं कटुकं लवणान्वितम् ॥ ९४ ॥
मूत्रमुत्सादने युक्तं युक्तमालेपनेषु च ।
युक्तमास्थापने मूत्रं युक्तं चापि विरेचने ॥ ९५ ॥
स्येदेष्वपि च तद्युक्तमानाह्वेष्यगदेषु च ।
उदरेष्वथ चार्माःसु गुल्मकुष्ठकिलासिषु ॥ ९६ ॥
तद्युक्तमुपनाहेषु परिपेके तथैव च ।
दीपनीयं विषमं च क्रिमिमं चोपदिश्यते ॥ ९७ ॥
पाण्डुरोगोपस्थानामुत्तमं शंभं चोच्यते ।
श्लेष्मानं शमयेत्पीतं मारुतं चानुलोमयेत् ॥ ९८ ॥
कर्पेत्पित्तमधोभागमित्यसिन्नु गुणस्तंभ्रहः ।
सामान्येन मयोक्तस्तु पृथक्त्वेन प्रवक्ष्यते ॥ ९९ ॥
अविमूत्रं सतितं स्यात् क्रिग्धं पित्ताविरोधि च ।
आजं कपायमधुरं पथ्यं दोषान्निहन्ति च ॥ १०० ॥
गव्यं समधुरं किंचिदोषमं क्रिमिकुष्ठनुत् ।
फण्डं च शमयेत्पीतं सप्त्यग्दीपोदरे हितम् ॥ १०१ ॥
अर्शःशोफोदरमं तु सशरं माहियं सरम् ।
हास्तिकं लवणं मूत्रं हितं तु क्रिमिकुष्ठिनाम् ॥ १०२ ॥
प्रशस्तं वद्विषमूत्रविषयश्लेष्मानपारशं साम् ।
सतितं श्वासकालाभमशांमं चैष्टमुच्यते ॥ १०३ ॥
याजिनां तिककटुकं कुष्ठमणविषापहम् ।
खरमूत्रमपस्तारोन्नाह्रह्रहयिनाशानम् ॥ १०४ ॥
इतीहोक्तानि मूत्राणि यथासामर्थ्ययोगतः ।

अविमूत्रमित्वादीं श्रीमूत्रमेव प्रचक्ष्ममिति लिङ्गपरिग्रहार्थ-
यति; यतः स्त्रीणां लवणत्वान्यनुमपि लघु, वचनं हि,—“लापवं

१ ‘दृष्टानि’ इति पा० । २ ‘तथा’ इति पा० । ३ ‘अर्कं
श्लेष्मं’ इति गङ्गाधरः । योकीन्दनस्य तु ‘कृष्टं’ इति पटलि ।
४ ‘गुणिमकृष्टिभिलासिषु’ इति पा० । ५ ‘सर्वेषुच्यते’ इति पा० ।

१ ‘हस्तिपर्णां च शारदा’ इति पा० । २ ‘दृष्ट’ इति पा० ।
३ ‘दीपनीयवर्धनं च’ इति पा० ।

जातिसामान्ये स्त्रीणां पुंसो च गौरवम्" (सू अ २७) इति ।
यत्सूच्यते पुसा मूर्धं शुक्रसन्धानाद्गुरु, तन्न, शुक्रसम्बन्धस्य लो-
णामपि शुक्रवार्येन तुल्यत्वात्, वचनं हि, "यदा नारी हि नार्या
तु मधुनायोपपद्यते । मुद्यतं शुक्रमन्योऽन्यगनरिधत्तनं जायते" ।
इत्यादि, नपुंसकमूत्रं लम्बललाकं गृह्यते । अतदेविलने-
नागदप्रयोगयोगिकत्व, विषममित्थानेन च केवलस्यैव विषदन्तु-
त्वमिति न पीनरुच्यम् । शर्मं चोच्यते इति आरोग्यरूपमुत्प-
कृतत्वात् । अथोगामित्यधोनाशेण पित्तं कर्षेत्, किंवा यदे-
वाधोगतं पित्तं तदेव निरेचयति नोर्बन्गम् । यथासामान्ययोगत
इति यादृशं शक्तियोगो मूत्राणां तथा ॥ १२-१०४ ॥

अंतः क्षीराणि वक्ष्यन्ते कर्म चैषां गुणाश्च ये ॥१०५॥
अविक्षीरमजाक्षीरं गोक्षीरं माहियं च यत् ।
उप्रीणामयं नागीनां वडयायाः क्षियास्तथा ॥१०६॥
प्रायशो मधुरं क्षिग्धं शीतं स्तन्यं पयो मतम् ।
प्रीणनं शुद्धं वृष्यं मेघं वल्यं मनस्करम् ॥ १०७ ॥
जीघनीयं श्रमहरं श्यासकासनियर्हणम् ।
हन्ति शोणितपित्तं च सन्धानं विहतस्य च ॥१०८॥
सर्वप्राणभृतां सान्ध्यं शमनं शोधनं तथा ।
तृणान्गं द्वीपनीयं च श्रेष्ठं क्षीणक्षतेषु च ॥ १०९ ॥
पाण्डुरोगेऽम्बुपित्ते च शोपे गुल्मे तथोदरे ।
अतीसारं त्वरे दाहे भ्रयथौ च विधीयते ॥ ११० ॥
योनिशुक्रप्रदोषेषु मूत्रेषु प्रदरेषु च ।
पुरीषे अघिते पथ्यं वातपित्तविकारिणाम् ॥ १११ ॥
नस्यालेपावगाहेषु वमनास्थापनेषु च ।
विरेचने स्नेहने च पयः सर्वत्र युज्यते ॥ ११२ ॥
यथाक्रमं क्षीरगुणानेकेरुष्यं पृथक् पृथक् ।
अन्नपानादिकेऽध्याये भूयो वक्ष्याम्यशेषतः ॥११३॥

प्रायशो मधुरमिति प्राधान्येन मधुरम् । तेन क्षीरमुप्रीणा-
मीयन्वथा तथा छागं कपायमित्यादी रसान्तरस्याप्राधान्येना-
नुबन्धोऽपि क्षीरे भवतीति दर्शयति । प्रायश इति घृह्ण
क्षिग्धमित्येताभ्यां तथा शीतमित्थानेन च संबन्धे, तेनाग्रास
रुशोष्णत्वाभिधानं न विरोधि । स्तन्यमिति स्तन्यशुद्धिररम् ।
मनस्करमिति प्रमापादोषकरत्वात्, ओजोश्रया हि तदनु-
विधाधिनो मनसोऽपि स्वरुमेसामर्ष्यं भवति । एतदेव च
नित्यस्येह मनात् करणं यन्मनसा प्रकरोषुस्तुल्यार्थदिगुत्तर-
णम् । हन्ति शोणितपित्तमिति अवस्थाविशेषाप्रक्रमेण शोणित
पित्तं हन्ति । वचनं हि, "कषाययोर्वैविधिर्योऽपि कर्तुमिच्छते

क्षेप्यमि विजितं च । यद्वक्त्रपित्तं प्रथमं न याति तन्नानिल
स्यादनु, तत्र वार्यम् ॥ छागं पयं स्यात्वरमं प्रयोगे गन्धं शूत
पत्रगुणे जले वा"-(चि अ ४) इति । एवं च मधुन्यसे—
अथोगामे रक्तपित्ते सरसात् क्षीरमयोगिक, ऊर्ध्वगे च कफकर्तु-
तयाऽयोगिकमिति, तन्निरस्तम् । सर्वप्राणभृता सान्ध्यमित्थाने-
रावशब्दधिकस्त्वतया प्रकृतारवमनुष्येष्वेव वर्तते, तेन क्षीरस्य
सखेदजादिप्रण्यसात्म्यत्वं नोद्भावनीयं, किंवा सर्वशब्दोऽयं
भूरिवचनं ॥ १०५-११३ ॥

अथापरे त्रयो वृक्षाः पृथग्ये फलमूलिभिः ।
सुखभांश्मन्तकालोपासिदं कर्म पृथक् पृथक् ॥११४॥
धमनेऽम्बुमन्तकं विद्यात्सुक्षीक्षीरं विरेचने ।
क्षीरमकस्य विक्षेपं धमने सविरेचने ॥ ११५ ॥

फलमूलिभिरिति पृथक्शब्दयोगादपादाने तृतीया । अम्बु-
न्तको मालयासदशपत्रो रूक्ष ॥ ११४ ॥ ११५ ॥

इमांस्त्रीतपरान् वृक्षानाहुर्वैपं हितास्त्यचः ।
पृतीकः कृष्णगन्धा च तिल्वकश्च तथा तरुः ॥११६॥
विरेचने प्रयोक्तव्यः पृतीकस्तिल्वकस्तथा ।
कृष्णगन्धा परीसर्पे शोधयेत्शःसु चोच्यते ॥११७॥
दद्वुविद्रधिगण्डेषु कुष्ठेष्वप्यलज्जीषु च ।
पट्टवृक्षाञ्छोधनानेतानपि विद्याद्विचक्षणः ॥ ११८ ॥
इत्युक्ताः फलमूलिन्यः स्नेहाश्च लवणानि च ।
मूर्धं क्षीराणि वृक्षाश्च पदं ये दिष्टेषुस्त्यचः ॥११९॥

पृतीकं कण्टकीकरुणं । तिल्वको लोघ्रं, तस्य तदपरिति
विशेषणेन पश्चिकालोप व्युदस्यति, सावरलोघ्रं च महाप्रमाणं
तरुशब्दयोग्यं प्राहयति, किंवा तदविशेषणेन बाल लोघ्रं व्युद-
स्यति । पट्टवृक्षात् शोधनमित्थानं यद्यपि कृष्णगन्धाय पद्मक-
र्मन्वन्तनिधानात् शोधनत्वं, तथाऽपि बाष्पात्पनेन बहि स्थित-
दोषतंशोधनत्वं बोध्यम् । किंवा अपिप्राश्नात् कृष्णगन्धाय
सशोधनत्वमपि सूच्यते ॥ ११६-११९ ॥

ओषधीनांमरूपाभ्यां जानते राजया धने ।
अविपाक्ष्य गोपाश ये चान्ये वनवासिनः ॥ १२० ॥
न नामज्ञानमात्रेण रूपज्ञानेन वा पुनः ।
ओषधीनां परां प्राप्तिं कश्चिदेदितुमर्हति ॥ १२१ ॥
योगविज्ञानमरूपज्ञानासां तत्त्वविदुच्यते ।
किं पुनर्यो विजानीयादोषधीः सर्वथा भिषक् ॥ १२२ ॥
योगमासां तु यो विद्याहेतुकालोपपादितम् ।
पुरपं पुरपं धीक्ष्य सौ सेयो भिषगुत्तमः ॥ १२३ ॥

१ 'यदा नार्यायुषेवात्' इत्यन्वयो वचनम् । मुद्यन्ती शुक्रम
न्योचयन्मित्थानं जायते' इति मुद्यते (शा. अ २) पाठः ।
२ 'मधु' इति पाठः । ३ 'विरेचन' इति पाठः । ४ 'स्तेन्यत्रुते'
इति पाठः ।

१ 'विपा' इति वचनम् । इति पाठः । २ 'योगविज्ञानमरूप'
इति पाठः । ३ 'न विरेचो विज्ञानम्' इति पाठः ।

उक्तानामोपधीना योगज्ञानस्य प्राधान्यं दर्शयन्नाह—ओषधीरिखादि ।—परा प्राप्तिमित्युल्लेख व्याधिशरीराद्यपेक्ष सम्यग्भोगम् । योगो व्याधिशरीराद्यपेक्षा सम्यग्भोजना मेपजस्य । सर्वथेति नामरूपयोगी । योगमेव विनिष्ट दर्शयन्नाह—योगीत्यादि । देशकालोपपादितमिति देशकालकृतम् । पुरुष पुरुष वीक्ष्येति वीप्तायां, प्रतिपुरुष प्रकृत्यादिभेदेन योगस्य प्रायो भेदो भवतीति दर्शयति । पुरुषशब्देन चंद्र सयोगपुरुषोऽभिप्रेत ॥ १२०—१२३ ॥

यथा विषं यथा राक्षं यथाऽग्निरशनिर्यथा ।
तथोपधमविज्ञातं विज्ञातममृतं यथा ॥ १२४ ॥

औपधं ह्यनभिज्ञातं नामरूपगुणैस्त्रिभिः ।
विज्ञातं चापि दुर्युक्तमनर्थोपोपपद्यते ॥ १२५ ॥

योगस्योपधज्ञानाधीनत्वादां उपधाज्ञानस्य महानर्थकारिता बहु-
भिर्दृष्टान्तैर्दर्शयति—यथा विषमित्यादि । विषादिबहुदृष्टान्तेना-
ज्ञात मेपज किञ्चिद्विषवत् अज्ञानात् कृत्वा मारयति, किञ्चिच्च
शत्रुवन्ममैच्छेद् कृत्वा मारयति, किञ्चिच्चाग्निवत्स्फोटादिकं कृत्वा
मारयति, किञ्चिच्चासनिवत्सथो मारयतीति दर्शयति । नाम-
रूपगुणैरित्यनेन त्रितये लब्धे पुनस्त्रिभिरिति वचनमेवैकज्ञान-
प्रतिषेधार्थम्, तेन त्रिभिरैव भिलितैर्ज्ञातं मेपज प्रयास्तमिति
दर्शयति ॥ १२४—१२५ ॥

योगादपि विषं तीक्ष्णमुत्तमं मेपजं भवेत् ।
मेपजं चापि दुर्युक्तं तीक्ष्णं संपद्यते विषम् ॥ १२६ ॥

तस्मान्न भिपजा युक्तं युक्तिवाहेन मेपजम् ।
धीमता किञ्चिदादेयं जीवितारोग्यकाङ्क्षिणा ॥ १२७ ॥

कुर्यान्निपतितो मूर्ध्नि सशेषं वासयाशनिः ।
सशेषमातुरं कुर्यान्नत्वज्ञमतमौपधम् ॥ १२८ ॥

दुःखिताय शयानाय श्रद्धधानाय रोगिणे ।
यो मेपजमविज्ञाय प्राज्ञमानी प्रयच्छति ॥ १२९ ॥

त्यक्तधर्मस्य पापस्य मृत्युभूतस्यै दुर्मतेः ।
नरो नरकपाती स्यात्तस्य संभाषणादपि ॥ १३० ॥

धरमाशीविषविषं ह्यथितं ताम्रमेव चा ।
पीतमत्यग्निस्तन्ता भक्षिता याऽप्ययोगुडाः ॥ १३१ ॥

नतु श्रुतवतां वेदं विप्रता शरणागतात् ।
शुहीतमथं पानं चा वित्तं चा रोगापिडितात् ॥ १३२ ॥

भिपजबुभूमुर्मतिमानत. स्वगुणसम्पदि ।
परं प्रयत्नमातिष्ठेत् प्राणदः स्याद्यथा नृणाम् ॥ १३३ ॥

योगं त्वाति—योगादपीत्यादि ।—विषं च सम्यग्भोगद्वेषन
भवतीति “तिल द्वादिप्रस्य तु” (नि अ १) इत्यादिप्रयोगो
बोद्धव्यम् । न केवलमातुरैर्वाभिपजो मेपज नादेयं किन्तु

भिपजाऽपि युक्तिवाहेन मेपजमातुराय न देयमित्याह—
दुःखितायेत्यादि ॥ १२६—१३३ ॥

तदेव युक्तं भैपज्यं यदारोग्याय कल्पते ।
स चैव भिपजां श्रेष्ठो रोगेभ्यो यः प्रमोचयेत् ॥ १३४ ॥

अथ सम्यग्युक्तस्य मेपजस्य किं लक्षणं किंवा उपादेयस्य
श्रेष्ठवैदास्य लक्षणमित्याह—तदेवेत्यादि । रोगेभ्यो यः प्रमोच-
येदित्यनेन च ज्ञानपूर्वं मेपजप्रयोगेण रोगहारकत्वमुच्यते, तेन
यादृच्छिन्नसिद्धा बुवैद्यव्यवहारो न वाच्यः, यादृच्छिन्नसिद्धौ हि
वेदो न रोगप्रमोक्षे कारण, किन्तु शुष्णशरण्यायेन देवागतो
मेपजस्य सम्यग्भोग इति ॥ १३४ ॥

सम्यक् प्रयोगं सर्वेषां सिद्धिराख्याति कर्मणाम् ।
सिद्धिराख्याति सर्वेष्वं गुणैर्युक्तं भिपक्तमम् ॥ १३५ ॥

कथमारोग्यात् सम्यग्भोगो मेपजस्य ज्ञाते इत्याह—सम्यक्
प्रयोगमित्यादि । सर्वेषामित्यनेनान्येषामपि कर्मणा प्रतिमाकर-
णादीनां सिद्धिः सम्यग्भोग तत्कारणता ख्यापयति, न ह्यसम्य-
क्युक्ते कारणे सम्यक् कार्यं भवति । सिद्धिराख्यातीति उक्तं
प्रतिनिवामिकी सिद्धि न यादृच्छिकी । सर्वैर्गुणैरिति श्रुते पर्यव-
दातलादिभिः शुद्धकण्ठुष्पादवक्ष्यमाणं ॥ १३५ ॥

तत्र श्लोकाः ।

आयुर्वेदागमो हेतुरागमस्य भवतन्म ।
सूत्रणस्यास्यनुष्ठानमायुर्वेदस्य निर्णयः ॥ १३६ ॥

सम्पूर्णं कारणं कार्यमायुर्वेदप्रयोजनम् ।
हेतवश्चैव दोषाश्च मेपज संग्रहेण च ॥ १३७ ॥

रसाः सप्रत्ययद्रव्यास्त्रिविधो द्रव्यसंग्रहः ।
मूलिन्यश्च फलिन्यश्च जेहाश्च लयणानि च ॥ १३८ ॥

मूनं क्षीराणि वृक्षाश्च पक्ष्ये क्षीरत्वगाश्रयाः ।
कर्मणि चैषां सर्वेषां योगायोगगुणागुणाः ॥ १३९ ॥

वेद्यापवादो यन्नस्याः सर्वे च भिपजां गुणाः ।
सर्वैरेतत्समाख्याते पूर्वोच्यते महर्षिणा ॥ १४० ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिस्सृष्टे त्रयो श्लोकास्याने
दीर्घजीवित्तीयो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

तत्र श्लोका इति तत्रकारस्य रीतिरियं यत्—उक्तमर्थं संग्र-
हेणानिधते तत्र ‘तत्र श्लोका’ इति करोति, यत्र त्वादानधिक-
मुच्यते तत्र ‘भवति चात्र’ इति करोति, न चास्य निष्प्रयोज-
नत्वं, तत्रधर्मत्वात् । अध्यायोक्तमर्थमध्यायान्ते संग्रहेणानि-
धते—आयुर्वेदागम इत्यादिना । संग्रहवचनं च पूर्वोक्तस्य
सङ्क्षेपेण प्रदर्शयति तथा इदानीं प्रतिषेधार्थं च । यतो यद्विचिद्वत्
इदानीं स्यात्तद्विद्व प्रतिपादितार्थव्यवधानेनावधार्यते । वचनं हि,—
‘मद्योक्तो यः पुनः श्लोकेरर्थं समनुगीर्यते । तद्यत्किञ्चनसाधार्यं
द्विराहिकं सा न गृह्यते’ (नि अ १)—इति । अत्र च गद्योक्त इति

विस्त्रोकोपलङ्घणम् । तेन श्लेकोक्तस्यापारम्भधीयाद्यर्थस्य पुनः श्लोकेन संग्रहणमविवक्ष्यम् । व्यक्तिः स्पष्टता, व्यवसायोऽवधारणम् । आगम इति रीर्षजीवितमन्विच्छित्वादिना, हेतुरित्याद्युर्वेदागमहेतुः, स च विप्रभूता यदा रोगा इत्यादिना रोगप्रादुर्भावं उक्तः; किंवा रीर्षजीवितमन्विच्छित्वादिश्लोकोऽपि श्लेषोपायुर्वेदागमस्य तथाऽऽयुर्वेदागमहेतोष पिष्ठत्प्ररूपः, प्ररूपणा हीत्यादिप्रत्यस्त्वायुर्वेदागमप्रतिपादकः, हेतुप्रतिपादकस्तु विप्रभूता इत्यादिप्रत्ययो ययोज एव । आगमस्य प्रवर्तनमिति इन्द्रदान्तीय भरद्वाजेन मर्त्यलोके प्रवर्तनमायुर्वेदप्रदणपर्यन्तम् । सद्यममित्यायुर्वेदतन्त्रकरणमभिवेशादीनाम् । अभ्यनुज्ञानमिति तानि चानुमतानीत्यादि । शेषं सुगमम् ॥ १३६-१४० ॥

इति धीचक्रपाणिदत्तविरचितायामायुर्वेदरीषिकाख्यायां
चरकटीकायां तद्वस्थाने रीर्षजीवितोयो नाम
प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथातोऽपामार्गतण्डुलीयनस्यायं व्याख्यास्यामः १

इति ह स्माह भगवानानेयः ॥ २ ॥

अपामार्गस्य बीजाती विपपलीमरिचानि च ।

विडङ्गान्यथ क्षिप्रं स्यर्पस्तुम्युरुणि च ॥ ३ ॥

अजातीं चाजगन्धां च पीलून्धैलां हरेणुकाम् ।

पृथ्वीकां सुरसां श्वेतां कुठेरकफणिज्झकी ॥ ४ ॥

क्षिरीपत्रीजं लघुनं हरिद्रे लवणद्वयम् ।

ज्योतिष्मतीं नागरं च द्याच्छीर्षविरिचने ॥ ५ ॥

गौरवे शिरसः श्ले पीनसेऽर्धावमेदकं ।

क्रिमिव्याधावपसारं घाणानादौ प्रमोहकं ॥ ६ ॥

रीर्षजीवितोये मूलिन्यथ फलिन्यथ पत्रकर्मात्रभूता उक्ताः, उपरतण्यपि च पिप्पलीगरिचप्रवृत्तीनि पत्रकर्मसाधनाणि सन्ति, तथा पत्रकर्मप्रवृत्तिविषयोऽपि तत्र नोक्तः, तेनानन्तरं शेषपत्रकर्मोपयोगिद्रव्यपत्रकर्मप्रवृत्तिविषयाभिधावकोऽपामार्गतण्डुलीयोऽभिधीयते । पूर्वोक्तान्यपि चापामार्गोक्तीनि यत् पुनरिहामिधीयन्ते तदाचार्य एवाध्यायान्ते "पूर्वं मूलफल" इत्यादिना श्लोकद्वयेन यमाधास्यति । अपामार्गबीजीय इति संज्ञायां प्रास्ताव्यमपामार्गतण्डुलीय इति संज्ञाकरणमपामार्गादिबीजाती निस्तुपाणानेव प्रहणार्थम् । अध्यायसर्षां तण्डुलेन कृत्वाऽपामार्गस्य बीजातीति गद्दीजशब्दं करोति तदङ्गजननममर्थबीज-भवात्तमेव तण्डुलानां ग्रहणार्थम् । यद्यपि चेहोत्तरगतः पत्रकर्म-प्रवृत्तिर्यमपूर्वैरेव भवति, यदुक्तं—“साधारणेऽप्युप यमगादीनां प्रवृत्तिर्मवति” (वि. अ. c) इत्यादि, तथा सुशुक्लेऽयुक्तं—“शवान्तस्य हि सम्मग्निरिषस्यप्यव-रासः श्लेष्मा ग्रहणीमा-

च्छद्यति”—(सु. वि. अ. ३३) इत्यादि; तथाऽपि कश्चित् प्रबलदोषोपेक्षयाऽन्यथाऽपि क्रमो भवति, यथा चरकद्रिके पिते विरेचनादि, तथा प्राण्यपि प्रबलवाते वत्सादिरिल्वणिपमा-र्यमिह शिरोविरेचनमादावभिहितं; यदि वा, प्रधानाङ्गशिर-शोधनत्वाच्छिरोविरेचनमादौ कृतम् । यदुक्तं,—“यदुत्तमाङ्गम-ज्ञानं शिरस्तदभिधीयते”—(सू. अ. १७) इति । शाल्वेऽ-युक्तं,—“अनामये यथा मूले वृक्षः सम्यक् प्रवर्षते । अनामये शिरस्येवं देहः सम्यक् प्रवर्षते”—इति । अपामार्गाभिधानमादौ शिरोविरेचनप्राधान्यात् । यदुक्तं,—“प्रत्यक्षुष्पी शिरोविरेचना-नाम्”—इति (सू. अ. २५) । अतान्घ्ना अत्रमोदा, 'फोफा-न्धी' इति केचित् । पीलु औत्तरपथिकं फलम् । लवणार्थं लव-णवर्गविपचितं सौम्यं चैतन्मूत्रं च । अयं वर्गो व्यस्तः समस्तस्य शिरोविरेचने प्रयोज्यो गण्यत्वात् । यदुक्तं,—“परिच्छेद्यातभसि हि यद्भव्यमयोगिकं मन्यते तदपहरेत्” (वि. अ. c)—इति । अन्यत्रायुक्तं,—“तमर्लं वर्गमर्थं वा यथालाभमथापि वा”—इति । शिरस्य इति गौरव इत्यनेन श्ले इत्यनेन च संबध्यते । क्रिमिव्याधिर्हित शिरोगत एव मोहव्यः, तमेव शिरोविरेचनस्य समर्थत्वात् । प्रमोहको मूत्रकां, इन्द्रियापद्वयं वा ॥ १-६ ॥

मदनं मधुकं निम्बं जीमूतं कृतवेधनम् ।

पिप्पलीकुट्टजेष्वाकूप्यैलां धामार्गवाणि च ॥ ७ ॥

उपस्थिते श्लेष्मपित्ते व्याधायामाशयाश्रये ।

यमनार्थं प्रयुञ्जीत भिपन्देहमदूपयन् ॥ ८ ॥

यमनद्वये आदौ मदनयुक्तं प्राधान्यात्; उक्तं हि,—“यमन-द्रव्येण मदनफलानि श्रेष्ठतमान्याचक्षतेऽनपामित्यात्”—इति (क. अ. १) । उपस्थित इति आमारायोर्ष्यभागे श्लेष्मणः स्थापं गत्वोत्थेयां गत इति व्याख्येयम् । श्लेष्मपित्त इति श्लेष्मपित्ते श्लेष्मपि पित्ते च । पित्तं च यथापि साक्षात् यमनारियं तथाऽपि स्थानस्थानगतत्वेन श्लेष्मसंयक्ताद्रमकृतिपथम् । यदुक्तं,—“दोष-स्थानगतं दोषं स्थानिस्तमुपाचरेत्”—इति । देहमपूपयथिति यथापि यमने प्रोक्तं तथाऽपि विरेचनादिपथि योद्धव्यं, तत्राप्य-तियोगयोग्यमित्यायोगेन्देहदुष्टिशाब्दायाः समागत्वात् । उच्यते च न्यायविद्विर्गव—“समानेष्वेवोपेक्ष्याभिहितो विपरित्यथाप्यव-पत्रनीयः”—इति ॥ ७ ॥ ८ ॥

त्रिघृतां त्रिफलां दन्तीं नीलिनीं सतलां घवाम् ।

कम्पिल्लकं गवार्शीं च क्षीरिणीमुदकीर्यकाम् ॥ ९ ॥

पीलून्धारवथं द्राक्षां द्रवन्तीं निचुलानि च ।

पकाशयगते दोषे विरेकाय प्रयोजयेत् ॥ १० ॥

यमनगत विरेचनाभिधानं शिरःपूर्वकदेहोपधनाभिधाना-क्रमेणाभाशयोर्धेयगतोपधनात्तरमाभाशयोर्धेयस्थितिप-हरत्वेन । एवं विरेचनानन्तरं वत्सभिधानेऽपि वाच्यम् । शिर-

दादाबुध्यते, विरेचनद्रव्येषु श्रेष्ठत्वात् । उक्त हि,—“त्रिभु-
सुखविरेचनानाम्”—(स अ २५) इति । नीलिका नीलसुखा ।
शीरिणी दुग्धिका । इवन्ती दन्तीमेद । नितुल हिज्जलमिति
प्रसिद्धम् । पक्वसावाशयगतथेति पक्वशयगत । तेन पित्ता-
शये एवमाशयाधोभागलक्षणे दोषो विरेचनविषयो भवति न
पक्वशयगत । दोषशब्देन चेह विरेचननिर्हरणोभ्यत्वारिषत्
नपपिचत् वा नृणाम् । यदुक्त—“पित्त वा कफपित्त वा पित्ताशय-
गत हरेत् । संसन, नीर मलान् बन्तिर्हरेत्पक्वशयस्थितान्”—
(चि अ ३) । यदि वा पक्वशयममीपगतत्वेनाध प्रवृत्तुसुखो
दोष पक्वशयगत इत्युच्यते, यथा गन्त्राय घोष इति ॥९॥१०॥

पाटलां चाग्निमन्थं च विल्वं श्योनाकमेव च ।
काश्मर्यं शालपर्णीं च पृश्निपर्णीं निदिग्धिकाम् ॥११॥
यलां श्वदंष्ट्रां वृहतीमेरण्डं सपुनर्नयम् ।
यथान् बुलत्थान् कोलानि गुडूर्चीं मदनानि च ॥१२॥
पलाशां कचूणं चैव खेहाश्च लज्जानि च ।
उदावर्तं विन्धेषु युञ्ज्यादास्थापनेषु च ॥१३॥
अह पचौषधगणाद् सकृदल्पमनुवासनम् ।
मारतप्रमितिं प्रोक्तुः संग्रह पाञ्चकर्मिक ॥१४॥

पाटलमित्यादिनाऽनुवासनात्प्राद्विहृष्टाभिधान, निरुहस्य दोष
हरणप्रयानत्वात् । कचूणं गन्धकचूणम् । खेहा सर्पिलैश्वताग-
ज्जान । लज्जानि सैन्यवादीनि रोगभिपगिन्तीये वस्त्वर्थं सुख्या
न्युकानि गणेन । अत एवेति निरुहोक्तापाटलादिगणात् । सक-
ल्पमनुवासनमित्यनेन ज्ञेहसाधनं ब्रूते, अनुवासनं हि ज्ञेह
एव भवति । अनुवासनार्थं ज्ञेहसाधनद्रव्यं पृथङ्ग्रीक, निरु-
हार्थकमेव नृगणेनेव तत्सिद्धे । मारतप्रमित्यनेनानुवासनप्र-
त्तिविषय दर्शयति, मारते हन्तव्येऽनुवासनं प्रनृत्तमित्यर्थः ।
यदि वा पाटलादेर्माहृत्तराद्राणान्माहृत्प्रमनुवासनं प्रनृत्तव्यं,
अन्यत्र तु पित्तहराद्राणापित्तत्र, तथा ज्ञेहसाधनाद्राणाच्छ्लेष्मन्न
मिति सूचयति । संग्रह इत्यनेन रोगभिपगिन्तीये कर्तव्ये सिद्धौ
च वक्ष्यमाणपञ्चकर्मप्रपद्य सूचयति ॥ ११-१४ ॥

तान्युपस्थितदोषाणां ज्ञेहस्वेदोपपादने ।
पञ्चकर्मणि कुर्वीत मानाकालौ विचारयन् ॥१५॥

पञ्चकर्म यथा कर्तव्यं तथा तागीत्यादिना दर्शयति । तानीति
पूर्वोक्तानि । ज्ञेहस्वेदोपपादनैरिति बहुवचनं मानाविधेज्ज्ञेहस्वेदो
दर्शनार्थम् । उपस्थितदोषाणामिति शयाया सन्त्वा कोष्ठगमनेन
तथा कीनत्वपरित्यागेन प्रथमैवसाधनात्तदोषाणाम् । तत्र पञ्चक-
र्मप्रवृत्तावुपस्थितदोषत्वमेव हेतुः । तदपि ज्ञेहस्वेदोपपादनमन्त-
राऽपि स्यात्, यथा ज्वरे “कफप्रधानानुद्विष्टान् दोषानामा-
शयस्थितान् । बुद्ध्वा ज्वरहरान् काले वय्यानां वमनंहरित्” —

(चि अ ३) इति, तत्र ज्ञेहस्वेदाद्यन्तरेणापि वमनप्रवृत्तिर्भ-
वत्येव । ज्ञेहस्वेदोपपादनं तु प्राथिकत्वेन तथाऽन्यथोपस्थित-
दोषेऽपि श्लोषमानया पञ्चकर्मप्रवृत्तिशोभजन्यत्वात्तज्यार्थं त्रिय-
माणत्वेनोक्तम् । मानाकालयोर्विचार्यत्वेन ग्रहणं प्राधान्यात्,
तेन दोषमेव चाद्रोऽपि विचार्यत्वेनेह बोद्धव्या यदि वा पूर्व-
वत् कालग्रहणादेव शेषाणां दोषादीनामवरोधो व्याख्येयः ।
नानीरुखोऽपि पुनः पञ्चग्रहणं पमानानप्युपस्थितदोषत्वे सति
प्रवृत्तुपदेशार्थम् । इह वमनादिषु परमलक्षणं बह्निविकर्तव्यतायो-
गिदोपनिर्हरणशक्तिय्यास्त्वम् । तेन तन्त्रान्तरे ज्ञेहस्वेदौ
प्रक्षिप्य सप्तकर्मणीति यदुच्यते तन्न भवति, नहि ज्ञेहस्वेदौ
दोषवह्निं सरणं कुरुत, दोषसमनं तु तां कुरुत, पञ्चकर्मा-
ङ्गत्वेन व्याप्रियमाणौ तु ज्ञेहस्वेदौ दोषोपस्थान एव परं व्याधि-
येते न दोषनिर्हरणे वमनादिषुपाये । अनुवासनं तु यद्यपि वमना-
दिवचं बहुदोषनिर्हरणकारणं भवति तथाऽपि पुरीषस्य पक्वशय-
गतत्वात्स च बह्निर्हृत्कत्वात्परमलक्षणप्राप्तमेव । निष्ठीवन्नेत्रा-
ज्जनादौ तु न ज्ञेहस्वेदादिवृद्धिर्नितव्यतायोगो नच बहुदोष-
निर्हारकत्व, तेन न तत्कर्मशब्दव्याच्यम् । उत्तरवृत्तिस्तु ज्ञेह-
स्वो निरुह ज्ञेहवसावेवान्तर्भवति । यदि वेह वमनादिषु पञ्च-
कर्मेषु पक्वशयव्ययोनस्वेद्यं सहा, तेन ज्ञेहस्वेदनिष्ठीवनादिषु
न प्रवर्तते ॥ १५ ॥

मानाकालाधया युक्तिः, सिद्धिर्युक्तौ प्रतिष्ठिता ।
तिष्ठत्युपरि युक्तिश्चो द्रव्यज्ञानचर्ता सदा ॥१६॥

मानाकालविचारफलमाह—मानाकालेत्यादि । युक्तियोजना
मेवमस्य देहदोषाद्यपेक्षया । युक्तिः हीनि—सिद्धिरित्यादिना ।
सिद्धिरिह विचारोपशमस्य साध्यस्य निष्पत्ति ॥ १६ ॥

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि यथागूर्विविधौषधाः ।
विविधानां विकाराणां तत्साध्यानां निवृत्तये ॥१७॥

इदानीं वमनादीनामयोगान्मन्वीभूतास्य वहे सन्पुष्पार्थं
तथा वैननादिव्यप्रयोगनतितस्य श्लाघादे प्रथमार्थं प्रतिज्ञापयैक
यथागूर्विभित्ते—अत ऊर्ध्वमित्यादि । उक्त हि,—“यथाऽगूर्वि-
सृणुणोमथार्थं सन्पुष्पयोगो भवति क्रमेण । महान् स्थिर
सर्वपचस्तथैव शुद्धस्य पेयादिभिरन्तरम्” —(चि अ १)
इति । पिपल्यादियथागूर्विदेशे उपसाधितेति वचनं मेपजपानी-
यत्तण्डुलादिप्रवृत्तिद्रव्याणांमुचितपरिमाणग्रहणार्थम् । साक्षाद्मेप-
जावीना प्रमाणमिह नोक्तं, मानायां शैश्यादिभेदेनानुपस्थित-
त्वात् । यदुक्त,—“मानायां नास्त्वयस्त्रान् दोषान्नि धरं वय ।
व्याधिं द्रव्यं च शोष्ठं च वीक्ष्य माना प्रयोन्वेत्” —इति ।
यथादेव तथाऽपि परिभाषादर्शनाद्बुद्धव्यव्ययहारदर्शनाच्च
यथा कर्तव्यं तदुच्यते,—यथागूर्वाधनद्रव्यं तावद्विधौषधी-

१ नीलवदा इति पा० । २ पाटल इति पा० । ३ प्रवा
हपावसाभासदोषाणा इति पा० ।
च अ. ४

१ वमनादिप्रयोगनितस्य इति पा० । २ भिपजपानीयत्तण्डुला-
दिद्रव्याणा इति पा० । ३ दोषादिभेदेन इति पा० ।

प्रधानमौषधद्वयं तथा रसप्रधानमाहाद्रव्यं च । तत्राप्यौषध-
द्वयं त्रिविधं, कीर्येमेदात्, तीक्ष्णवीर्यं यथा शुष्कादि, मध्य-
वीर्यं विल्वामिमन्धादि, मृदुवीर्यं चामलकादि, तत्र तीक्ष्णाना
कर्म, मध्यानामर्षण, मृदुना पलमित्युक्तम् । यदुक्तमिद्वे-
शेन,—“कर्षार्थं ना मृणाशुष्कयोः कल्पद्रव्यस्य वा पलम् । विनीय
पाचयेद्युक्ता वारिप्रत्येन चापराम्”-() इति । अत्र
मध्यवीर्योपामर्षणमात्रा नोक्ता सा मध्यप्रमाणप्रणालीद्वया ।
तथा “जीवन्मज्जीशदीपुष्कराहं” (चि अ १२) इत्यादिकाया
पेयाया नवत्रिद्वयं कौलप्रमाणमिलित्वा पलमदूरान्तरं भवति,
तत्र मृदुवीर्यमिप्रायेणैव, “वाय्वद्रव्याणामि लुण्ठं श्रप-
यित्वा जलादके । अर्षंश्रुतेन तेनाय यथाव्यायुपवत्पयेत्”-
इत्यत्र चतुष्पलद्रव्याभिधानं रसप्रधानद्रव्याभिप्रायेणैव, तेन
“सिद्धा चराहनिर्यूहे यवागूर्ध्वहणी मता”-इत्यादिभिर्षं परिभाषा
योदव्या । पशुसामानपरिभाषाया—“यदसु श्रुतशीतासु पशु-
श्रादि प्रयुज्यते । कर्षमानं ततो द्रव्यं सापयेत् प्रास्थिकेऽम्भसि ॥
कर्षशतं त्रयोचत्वार्यं पाने पेयादिसविधौ”-इत्यत्र पेया प्रति कर्ष-
द्रव्याभिधानं मध्यवीर्यस्यापि पशुस्य मन्वानलपुष्ट्याभिप्रायेण
योदव्यम् । वारिमानं तु पशुस्यैवपरिभाषाया कर्षद्वये वारि
प्रत्योऽभिहितं, तदनुसारेणान्यनापि जलोत्थं योदव्यम् ।
कल्पसाध्या तु यवागूर्ध्वं भवति, तत्र सूक्ष्मात्रोचपरिमाणजलं
प्राप्तम् । यदुक्तं,—“शतं पशुगुणे साध्यं विलेपी च चतुर्गुणे ।
मण्डकधतुर्दशगुणे यवागूर्ध्वगुणेऽम्भसि”-इति । एतच्च पशुगुणे
इत्यादि तण्डुलमेजससुखादयोदव्यम् । यवागूर्ध्वकृतिभूतातण्डु-
लमानं तु शुभ्रतवचनद्वयोदव्यम् । यदुक्तं,—“विलेपीमुचिताद्ग-
क्ताचतुर्भांगमृता मियम्”-(सू चि अ ३५) इत्यादि । तथा,—
“यवागूर्ध्वं स्वल्पतण्डुला”-इति ॥ १० ॥

पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागैः ।
यवागूर्ध्वपनीया स्याच्छूलम्री चोपसाधिता ॥ १८ ॥
दधित्वचिल्यचाङ्गेरीतमहाडिमसाधिता ।
पाचनी प्राहिणी पेया सवाते पाञ्चमूलिकी ॥ १९ ॥
शालपर्णीरलाधित्वैः पृश्निपर्ण्यां च साधिता ।
दाडिमास्ता हिता पेया पित्तशेषेष्मातिसारिणाम् २०
पयस्यधौदके च्छाग्रे द्विविरोत्पलनागैः ।
पेया रकातिसाराम्नी पृश्निपर्ण्यां च साधिता ॥ २१ ॥
दद्यात् भातिविषं पेयां सैामे साम्नां मनगपाम् ।
श्वदंष्ट्राकण्टकारीभ्यां मूत्ररुच्छेत् सफाणिताम् ॥ २२ ॥
विडङ्गपिप्पलीमूलशिमिमिमेरुचिचन च ।
तत्रसिद्धे यवागूर्ध्वान् किमिमां ससुधाविषा २३

मूलीकासारिवालाजपिप्पलीमधुनागैः ।
पिपासात्री विषम्री च सोमराजीविपाचिता ॥ २४ ॥
सिद्धा चराहनिर्यूहे यवागूर्ध्वहणी मता ।
गवेषुकाणां भृष्टाणां कर्शनीया समाक्षिका ॥ २५ ॥
सर्पिष्मती घटुतिला स्नेहनी लवणान्विता ।
कुशमलकनिर्यूहे श्यामाकोनां विरक्षणी ॥ २६ ॥
दशमूलीशृता कासहिक्काभ्यासकफापहा ।
यमके मदिरासिद्धा पकाशयरजापहा ॥ २७ ॥
शकैर्मौसैस्तिलैर्मौसैः सिद्धा घर्षां निरस्यति ।
जम्बाप्रासिद्धिदधित्वाम्लविलेः साश्राद्धिकी मता २८
शारचिनकहिङ्गम्लवेतसेमेंदिनी मता ।
अभयापिप्पलीमूलवैभेवांतागुलोमनी ॥ २९ ॥
तत्रसिद्धा यवागूर्ध्वः स्यादृतव्यापत्तिनाशिनी ।
तैलव्यापदि शस्ता स्यात्तक्रपिण्याकसाधिता ॥ ३० ॥
गव्यमांसरसेः साम्ला विषमव्यरजाशिनी ।
कण्ठ्या यवानां यमके पिप्पल्यामलकैः श्रुता ॥ ३१ ॥
ताम्रचूडरसे सिद्धा रेतोमार्गं रजापहा ।
समापविदला घृष्या घृतशरीरोपसाधिता ॥ ३२ ॥
उपोदिकादधिभ्यां तु सिद्धा मध्विनाशिनी ।
शुद्धं हन्यादपामार्गंक्षीरलोधारसेः श्रुता ॥ ३३ ॥

पञ्चकोलासाधिता यवागूर्ध्वसुच्यते, पञ्चमैशीयामिद्विद्वे-
तुल्येन । दधित्वं यचित्वं । तत्रसिद्धं जलार्थं पारकम् । प्राहि-
णीति छेद । सवाते इति सवातेऽतीसारे । पञ्चमूलत्रयं स्विक-
रिषमूलं, यदुक्तं जतुर्गुणं,—“धुरावैर्योपतीसारे”-इति, युवा-
दिभिर्दागिण्यदि । पृश्निपर्ण्यां कर्तुलपना सिद्धयुच्छी । दाडि-
मान्तेति बचनेन यावत्ता दाडिमेनाम्लत्वं स्यात्तावन्मानं दाडिमं
दर्शयति । पयस्यपाद्व इत्यादी नागर्ध्वं, यदुक्तं जतु-
र्गुणं—“रकातीसारेऽकाशीरजते घनचलोत्सर्गं”-इति । पृश्नि-
पर्ण्यां चेति रकातीसारप्रयत्नावमेव । साम्नामिति दाडिमास्त-
मिति बोद्धव्यम् । श्वदंष्ट्रादादी जतुर्गुणं,—“पृश्निपर्णोश्चतुर्गु-
प्रातिबन्धिश्चतुर्गुणं”-इति । सुधाविषा सविनाशार । विषयकादि
छेद । सोमराजी क्षेयगुण । गवेषुतो शुद्धं, गवेषुमथ
तण्डुलकानेन । श्यामावस्तुमिद्वेष, शस्य च बीजाण्डुला मण्ड्या ।
यमके घृतनेले । मदिरा द्रव्याने । शारादिभिः समन्वयं यवागूर्ध्व-
मैतव्या । दधिपाम्लसाधनेन कपित्थाम्नाम्लविलेयव्यामेव प्रद्वं
दर्शयति । शारो यवागूर्ध्वं । तत्रसिद्धिं तद्वृषेद्वयवर्णां ।
पिष्मारादिनाशकम् । यमन इत्यनेन यमनेन परिभर्त्तनं दर्श-
यति । मनापिद्वेषेदादी हादुतेन माद्विषम्लं शुष्पमाना,
क्षीरे च जम्ब्याने, पूत च पित्तवर्धने, हिता माद्वररिद्वे-

१ 'कण्टकरीणाया' इति पा० । २ 'यवागर्ध्वे' इति पा० ।
३ 'अत्र एकं कण्टकरीणे योप' इति पा० ।

१ अत्र दशमौलीशृताजपिप्पलीमधुनागैः योप्या । २ 'पयसे'
इति पा० । ३ 'अत्रसिद्धं' इति पा० ।

वेद्यम् । मद्ब्रह्मत्वेन विपन्नरोधिरमयमदानां त्रयाणामपि प्रह-
णमविशेषमिधानात् ॥ क्षुध हन्यादित्यादावपामार्गगतण्डुल-
पडुलस्थाने, क्षीरगोधामासगसां तु जलस्थाने ॥ १८-३३ ॥

तत्र श्लोकः ।

अष्टाविंशतिरित्येता यवाग्नः परिकीर्तिताः ।

पञ्चकर्माणि चाधिस्य प्रोक्तो भैषज्यसंग्रहः ॥ ३४ ॥

प्रतिलोमतप्रयुक्त्याऽध्यायसंग्रहं करोति—अष्टाविंशतिरि-
त्यादि ॥ ३४ ॥

पूर्वं मूलफलज्ञानहेतोरुक्तं यदौषधम् ।

पञ्चकर्माश्रयज्ञानहेतोस्तत् कीर्तितं पुनः ॥ ३५ ॥

सौर्षजीवित्तीये मूलिनीफलिनीगणपठिनामपामार्गगीगृता
धीनां पुनर्वचने उपपत्तिमाह—पूर्वमित्यादि । मूलफलज्ञान-
हेतोरिति अस्य मूलेन व्यवहारः, अथ्य फलेन व्यवहारः,
इति ज्ञानुमित्यर्थः । पञ्चवर्गनामाश्रयः, चाश्रयशब्दश्च भावप्र-
धानः, तेन पञ्चकर्माश्रयत्वे ज्ञानार्थमिति फलति । यद्यपि
मूलिन्यथ फलिन्यथ सौर्षजीवित्तीयेऽपि “शण्णुष्पी च जिन्वी
च” इत्यादिना ग्रन्थेन पञ्चकर्माश्रयत्वेनाप्युक्ता, तथाऽपीह
मुख्यप्रपञ्चेनाभिधीयमानपञ्चवर्गमाश्रयव्यगणेऽनभिधानात्पञ्चव-
र्माश्रयत्वेनाप्राधान्यं वाऽपामार्गधीनां शक्येन, अत उक्तं,—पञ्चव-
र्माश्रयज्ञानहेतोस्तत्कीर्तितं पुनरिति ॥ ३५ ॥

स्मृतिमान् हेतुयुक्तिबो जितात्मा प्रतिपत्तिमान् ।

मिपगौपधसंयोगश्चिकित्सां कर्तुमर्हति ॥ ३६ ॥

इत्यग्निवेशशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने-
ऽपामार्गगतण्डुलीयो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

एतदध्यायप्रतिपादितया पञ्चवर्गमैषज्यतदुद्देश्यत्वेन यथाभूतेन
वेद्येन चिकित्सा कर्तव्या तादृशं वैद्यमाह—स्मृतिमानित्यादि ।
प्रतिपत्तिरूपज्ञायामापदि ङादिति यथाकतंभ्यताज्ञानं तजान्
प्रतिपत्तिमान् ॥ ३६ ॥

इति श्रीचक्रपाण्डित्यविरचितायामाधुवेदसौषधिकाया चरक-
टीकाया धनूस्थाने प्रथमे भेषजचतुष्टकेऽपामार्गगतण्डु-
लीयो नाम द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

अथात आरम्बधीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह साह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

द्विविधं हि भेषजमन्त परिमार्जनं बहि परिमार्जनं च, तत्रा-
पामार्गगतण्डुलीयेन पञ्चवर्गमैषज्यगृह्यमन्तं परिमार्जनमभिधाया
वशिष्टं बहि परिमार्जनं प्रलेपादारम्बधीयेनाह—अथात आर-
म्बधीयमित्यादि । यद्यपि दुष्टचिकित्सितं पृथगेव चिकित्सा
स्थाने भविष्यति, तत्रैव चावसरप्राप्ता एते आरम्बधादयो वक्तु-

मुचिता, तथाऽपीह पृथक् दुष्टयोगानामभिधानेन दुष्टस्यानु-
बन्धित्वेन च महारोगत्वं ख्यापयति, अन्यर्हितो ह्यर्थं पुन-
पुनरभिधीयते । इव च दुष्टचिकित्साऽऽनगतावेक्षणतत्प्रायुक्त्या
निदानस्थाने हेतुलक्षणदिभिर्लक्षितं दुष्टमुद्दिश्योक्ता, तेनाल-
क्षितस्य चिकित्साऽभिधीयमानाऽऽज्ञातविषयत्वेन न युज्यत इति
यदुच्यते तर्जिरुक्तं भवति । यद्यपि राजवक्ष्यप्रसूनयोऽपि
महारोगा सन्ति, तथाऽपि न ते भूयिर्बहि परिमार्जनविषया
यथा दुष्टमिति दुष्टविषया एव बहि परिमार्जनयोगो अभिधी-
यन्ते । दुष्टहरबहि परिमार्जनोपपातेन च वीतापहा ‘कोलं
क्षुत्था’ इत्यादयोऽभिधास्यन्ते । किञ्च दुष्टहरबहि परिमार्ज-
नप्रयोगात्पामिदं खरप यच्छोधनानन्तरं प्रयुज्यमाना सिद्धि-
भाजो भवन्ति, यदुक्तं,—‘ये लैषा दुष्टानां प्रयुज्यन्ते सिद्धि-
तास्त्रयोपाणाम् । सशोधिताशयाना सद्य सिद्धिर्भवेत्तेषाम्’
(चि अ ७) इति, तत् पूर्वोप्याये सशोधनमभिधायेह दुष्टप्र-
योगानवसरप्राप्तानभिधत्ताऽऽज्ञायण साधु प्रन्थनिवेश इतः ।
यद्यपि च “खदिरं दुष्टहराणाम्” (सू अ २५) इति वच-
नेन खदिरं दुष्टहरमेपजेषु प्रधानं, तथाऽपि खदिरं परित्य-
ज्यारम्बधनादावुपदिशति, दुष्टहरबहि परिमार्जनमेपजेव्यारम्बध-
स्यैव प्रधानत्वव्यापनार्थम् ॥ १ ॥ २ ॥

आरम्बधः सैद्मजः करञ्जो
वासा गुह्वरी मदनं हरिद्रे ।

श्याहः सुराहः खदिरो धवद्य
निम्बो विडङ्गं करवीरकत्वक् ॥ ३ ॥

अग्निधद्य भौजो लशुनः क्षिरीपः
सलोमशो गुग्गुलुहृष्णगन्धे ।

फणिज्झको वत्सकसप्तपर्णो
पीलूनि कुष्ठं सुमनःप्रवालाः ॥ ४ ॥

वचा हरेणुस्त्रिवृता निकुम्भो
भल्लातकं गेरिकमजनं च ।

मन शिलाले गृहधूम पला
काशीसलोधाजुनमुस्तसर्जाः ॥ ५ ॥

इत्यर्थरूपैर्विहिताः पडैते
गोपित्परीता पुनरेव पिष्टाः ।

सिद्धाः परं संपपतैलयुक्ता-
शूर्णप्रदेहा मिपजा प्रयोज्याः ॥ ६ ॥

कुष्ठानि रुच्छाणि नवं किलासं
सुरेशलुप्तं किदिभं सद्गु ।

भगन्दरार्शोऽस्पपर्वा सपामां
हन्युः प्रयुक्तास्त्वचिराशराणाम् ॥ ७ ॥

कुष्ठं हरिद्रे सुरसं पटोलं
 निम्बाश्वगन्धे सुरदाशिशिम् ।
 ससपंपं तुम्बुरुधान्यवन्मं
 चण्डां च चूर्णानि समानि कुर्यात् ॥ ८ ॥
 सैत्तकपिष्टैः प्रथमं शरीरं
 तैलाकमुद्रतंयितुं यतेत ।
 तेनास्यकण्डूः पिडकाः सफोटाः
 कुष्ठानि शोफाश्च शमं व्रजन्ति ॥ ९ ॥
 कुष्ठामृतासङ्गकटुद्वेरी-
 काशीसकम्पिह्वनमुस्तालोभाः ।
 सौण्डिभ्रकं सल्लरसो विडङ्गं
 मनःशिलाले करवीरकत्वक् ॥ १० ॥
 तैलाक्तगात्रस्य कृतानि चूर्णा-
 न्येतानि दद्याद्वचचूर्णनार्थम् ।
 दद्रुः सकण्डूः कितिभानि पामा
 विचार्चिका चैव तथैति शान्तिम् ॥ ११ ॥
 मनःशिलाले मरिचानि तैल-
 मार्कं पयः कुष्ठहरः प्रदेहः ।
 तुत्थं विडङ्गं मरिचानि कुष्ठं
 लोभं च तद्वत् समनःशिलं स्यात् ॥ १२ ॥
 रसाखनं सप्रणुनाडवीजं
 युक्तं फपित्थस्य रसेन लेपः ।
 करञ्जवीजैडगजं सकुष्ठं
 गोमूत्रपिष्टं च परः प्रदेहः ॥ १३ ॥
 उभे हरिद्रे कुटजस्य वीजं
 करञ्जवीजं सुमनःप्रवालान् ।
 त्वचं समभ्यां ह्यमारकस्य
 लेपं तिलशारयुतं विदध्यात् ॥ १४ ॥
 मनःशिला त्वक् कुटजात् सकुष्ठात्
 सलोमदाः सैडगजः करञ्जः ।
 प्रन्धिद्य भौजः करवीरमूलं
 चूर्णानि साध्यानि तुषोदकेन ॥ १५ ॥
 पलाशनिर्दाहरसेन चापि
 फर्षाशुतान्वाडकसंमितेन ।
 र्षीप्रलेपं प्रयदन्ति लेप-
 मेतं परं कुष्ठनिघ्ननाय ॥ १६ ॥
 पर्णानि पिष्ट्वा चतुरद्वुलस्य
 तत्रेण पर्णान्वयं फाफमाच्याः ।
 तैलाक्तगात्रस्य नरस्य कुष्ठा-
 न्मुहनेयैः प्रयत्नच्छेदः ॥ १७ ॥

तानेन कुष्ठहरयोगानह-आरव्य इत्यादि । ध्यात्ते नवनो-
 तलोदिति प्रसिद्धः । प्रन्धिद्य भौज इति भूर्जवृक्षप्रन्धिः । सलो-
 मशी धातुकातीचं (तैलापत्रं वा) । फाफिह्वकः पर्णासनेदः ।
 तुमनःप्रवाल जातोपहवाः । निकुम्भो दन्तो । शालं हरिता-
 लम् । अर्धरूपीरुर्ध्वश्लोकैः । गोपितपीता इति पीतगोपिताः,
 मयूरस्यसकारित्वेन पूर्वेनिपातनिवमादः, यदि वा गोपित-
 भावनया पीतवर्णं गोपितपीताः । परमल्यर्धं सिद्धाः, यद्यपि
 सर्वप्रयोगे महपिप्रणीताः स्वविषये सिद्धाहायाऽपीह बहूनां
 दुग्धित्त्यानां रोगानामाशुहरणात् परं सिद्धा इत्युच्यन्ते ।
 चूर्णाणि च प्रदेहाश्च चूर्णप्रदेहाः, यदि वा चूर्णाह्वानां
 प्रदेहाश्चर्णप्रदेहाः, प्रदेहो लेपः, प्रदेहताकरणं चर्णं योगानां
 कुष्ठहरणैः चूर्णयोर्विस्तारिता बोद्धव्यम् । सुरदास्यमिन्द्रजलम् ।
 कुष्ठप्रह्वेन लघ्वानामपि कितिभद्रप्रामादीनां पुनरभिधानं
 प्रयोगानां विशेषेण तद्वरणशक्तिस्वापनार्थम् । तुम्बुरु स्वना-
 मप्रसिद्धम् । वचं वैशर्तुसुखम् । चण्डा बोधुष्पी । प्रथ-
 ममिति तैलाकमित्यनेन संयच्यते । तलं चेह कुष्ठ-
 हरकरणे सार्पं बोद्धव्यम् । अमृताग्नस्तुतपक्वम् । पटुद्वेरी
 दाहद्विदा । सांगन्धिचकं गन्धतुणं गन्धमो वा । आर्कं पयः
 अर्धश्रीरम् । तद्वपिति प्रदेहः कुष्ठहरः । प्रयुक्तात् एदगनः ।
 ह्यमारकः करवीरः, तस्य त्वक् प्राद्या, मन्मं च पृथग्भावेन
 प्राद्याम् । तुषोदकं तनुर्वयैः सन्धानविशेषात् एवं काशिकम् ।
 पलाशस्य निदाहेन शृतीतो रसः पलाशनिर्दाहरणः, स च
 पलाशस्य प्रधानमूले चिष्टोऽपः पुन्यं द्रव्योपरि पृथग्भाष्यो
 भवति स्वराः स शृणोते । चतुरद्वुलः सर्णद्वालिः । कश्चिद्वनः
 करवीरः । चतुरद्वुलशाम्पयधनच्छेदरेकः प्रयोगः, इत्ये
 दास्य द्वाविस्तारंस्वा यद्यमाणा विरच्यते ॥ १-१७ ॥

फोलं कुलत्याः सुरदास्यपामा-
 मापाततीतैलफलानि कुष्ठम् ।
 घवा शताह्ता यवचूर्णमम्ल-
 नुष्णानि घातामयिनां प्रदेहः ॥ १८ ॥
 आनूपमस्यामिपवेलर्षार-
 र्ण्याः प्रदेहः पयनापहः स्यात् ।
 अर्धेद्यतुर्भिर्द्वैराम्लमिध्रै-
 र्गन्धीपथैश्चानिलहः प्रदेहः ॥ १९ ॥
 तत्रेण युक्तं यवचूर्णमुष्णं
 सशारमतिं जठरे निहन्यात् ।
 कुष्ठं शताह्तां सवचां यवानां
 चूर्णं सतैलाम्लमुच्यते घाते ॥ २० ॥
 उभे शताह्ता मधुकं मधुकं
 यलां प्रियालं च कशेरुपं च ।

घृतं विदारीं च सितोपलां च
कुर्वात् प्रदेहं पथने सरक्ते ॥ २१ ॥

राक्षा गुह्वरी मधुकं वले द्वे
सजीवकं सर्पभक्तं पथश्व ।

घृतं च सिद्धं मधुशेषयुक्तं
रक्तानिलार्तिं प्रणुदेहं प्रदेहः ॥ २२ ॥

घाते सरक्ते सघृतं प्रदेहो
गोधूमचूर्णं छगलीपथश्व ।

नतोत्पलं चन्दनकुष्ठयुक्तं
शिरोरजायां सघृतं प्रदेहः ॥ २३ ॥

प्रपौण्डरीकं सुरदारं कुष्ठं
यष्ट्याहमेला कमलोत्पले च ।

शिरोरजायां सघृतः प्रदेहो
लोहैरकापन्नकचोरकेश्व ॥ २४ ॥

राक्षा हरिद्रे नलदं शनाद्वे
द्वे देघदारुणि सितोपला च ।

जीवन्तिमूलं सघृतं सतैल
मालेपनं पाध्वरजासु कोष्णम् ॥ २५ ॥

शैवालपद्मोत्पलेचतुङ्ग-
प्रपौण्डरीकायनृणाललोध्रम् ।

म्रियङ्गु कालेयकचन्दनानि
निर्वापणं स्यात्सघृतः प्रदेहः ॥ २६ ॥

सितालतावैतसपन्नकानि
यष्ट्याहमेन्द्री नलिनानि दूर्वा ।

यवासमूलं कुशाकाशयोध
निर्वापणं स्याज्जलमेरका च ॥ २७ ॥

शैलेयमेलागुरुणी सकुष्ठे
चण्डा नतं त्वक् सुरदारु राक्षा ।

शीतं निहन्याद्विचारात् प्रदेहो
विषं शिरीषस्तु ससिन्धुवारः ॥ २८ ॥

शिरीषलामज्जकहेमलोध्रै-
स्त्वन्दोषसंसेदहरः प्रघर्षः ।

पत्राम्बुलोधाभयचन्दनानि
शरीरदोर्गन्ध्यहरः प्रदेहः ॥ २९ ॥

तैलयोनिकलायनेरुण्डफलतिलादीनि । अन्लमिति काञ्जिका
दियोगात् । आप्राना खजाधीनां मत्स्यानां चामिप मासमानुप-
मत्सामिपम् । वैसवार —“निरस्थि चिदितं पिष्ट क्लिञ्ज गुड
घृतान्वितम् । कृष्णामरिचसयुक्तं वैसवार इति स्मृतम्” —।
गन्धप्रधानान्यौषधानि गन्धौषधानि, तानि चागुर्धारीनि ज्वरा-
भ्याये प्रतिपाद्यानि, गन्धौषधं निर्देहिरिति योजनाय, तेन दस-

मूलगन्धौषधान्या श्रेष्ठा साधनीया (किंवा गन्धौषधैर्दशमूल-
सिद्धं श्रेष्ठकृत्यं प्रदेहं) । उच्यन्ति नचयन्ति । विदारी विदा-
रीकन्द । सितोपला सितशर्करा । मधुशेषं सिक्थकम् । सिद्ध-
मिति घृतमुद्युक्तं सत्त्विचिदेवार्मां साधितम् । नत तगरपा-
दिका, तदभावे शीतलीचोपुडको गृह्यते । प्रपौण्डरीकं पुण्ड-
रीकम् । लोहमगुह । एरका होमगल । अयं प्रपौण्डरीकादिभि-
श्वोरकेश्वलन्त एक प्रयोग । शौरकश्वोरपुष्पिका सैनामप्र-
सिद्ध । नन्द मांसी । शताह्वे इति शतपुष्पामधुरिके । वृक्ष
पुष्पाग । अमृणालमुशीरम् । कालेयकं कालियाकाष्ठम् । लता
मजिष्ठा । ऐन्द्री गोरक्षकंदी । नलिनं वनजम् । यवासमूलं
दुरालभासमूलम् । कुशाकाशयोधं मूलम् । अथ सितादिरैरका
चैलन्त एवो योग । जलं कालकम् । सिन्धुवारो निर्गुण्ठी ।
विषमिलादिरपर प्रयोग । कामज्वरमुशीरम् । हेम नागके-
शरम् । अभयमुशीरम् ॥ १८-२९ ॥

तत्र श्लोकः ।

इहात्रिजः सिरुतमानुषाच
द्वारिंशत् सिद्धमहार्णवपूज्यः ।

चूर्णप्रदेहान् विविधामयन्ना-
नारग्वधीये जगतो हितार्थम् ॥ ३० ॥

इत्यग्निवेदाकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकरुस्थाने
आरग्वधीयो नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अध्यायापसयस्य — इहात्रिज इत्यादि । चूर्णप्रदेहानिति पूर्व-
व्याख्येयम् । द्वारिंशत्तमिति सप्त्याकरणं न्यूनाधिसंख्यादुर्ध-
घनिरावरणार्थम् ॥ ३० ॥

इति धीचक्रपाणिदत्तविरचिताया चरुश्रीशायामधुर्धवीपि-
काया सूत्रस्थाने प्रथमे मेघजचतुष्के आरग्वधीयो
नाम तृतीयोऽध्याय समाप्तः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथातः पद्विरेचनशैताध्रितीयमध्यायं ध्यात्वा-
स्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

इह यस्तु पद्विरेचनशतानि भवन्ति, पद्विरे-
चनाश्रयाः, पञ्चकपाययोनयः, पञ्चविधं कपायक-
ल्पनं, पञ्चाशन्महाकपायाः, पञ्चकपायशतानि, इति
संग्रहः ॥ ३ ॥

अपामार्जतपुडुलीयेऽन्तःपरिमार्जनसुक्तम्, आरग्वधीये च
यहि परिमार्जनसुक्तं, सप्रति पूर्वाभ्यायद्व(त्र)यात्रनिपादितमेघ-

१ अथ पाठं क्वचित्पुस्तके नोपलभ्यते । २ 'यदि वा पुत्रागम
सिद्धा' इति पा० । ३ 'पद्विरेचनशतानि' इति पा० ।

पेषणात्क्रियते, तत्र न समवति लवणे, लवणं हि पानीययोगात्पानीयमेव भवति, यद्यपि बृत्कस्यैव मेदधूर्णं, चूर्णता च लवण्य समवति, तथाऽपि लवणस्य चूर्णरूपता न पूर्वस्मादचूर्णरूपात् किञ्चित्कृतिविशेषनापादयति, शक्तिविशेषरत्ननाथं च कल्पना निवृत्त इत्युत्पन्न प्रतिपादयिष्याम, तन्माचूर्णत्वमपि लवणस्य कल्पनमकल्पन वा, श्वतसीतपाण्डकपायास्तु द्रव्यस्य चार्थेनानुपयोग्य(ज्य)स्य तत्तत्सस्वारवशाद्द्रव्येणु द्रव्यस्य स्तोकायत्नानुप्रवेशार्थमुपदिशन्ते, लवणे चैतन्न समवति, लवणं हि द्रवसवनेषु सर्वात्मनैव द्रवमनुगतं भवति, तस्मात्त्रयं पृथक्प्रयोगाभावात् कल्पनाऽसम्भवाच्चायौषेण कफाद्यसनाप्रणयने निरन्तमिति न निष्प्रयोजनेयमाचार्यैः प्रवृत्ति ॥ ६ ॥

पञ्चविधं कपायकल्पनमिति तद्यथा—स्वरसः, कल्कः, शूनः, शीतः, फाण्टः, कपाय इति । (यन्मनिष्पीडिताद्द्रव्याद्भस्वः स्वरस उच्यते । यः पिण्डो रसपिण्डानां स कल्कः परिकीर्तितः ॥ वह्नौ तु कथितं द्रव्यं श्वतमाहुश्चिकित्सकाः । द्रव्यादापोत्थितात्तोये तत्पुनर्निशि संस्थितात् ॥ कपायो योऽभिनिर्याति स शीतः समुदाहृतः । क्षित्वोष्णतोये सृष्टितं तत् फाण्टं परिकीर्तितम् ॥)
तेषां यथापूर्वं वलाधिक्यं; अतः कपायकल्पना व्याध्यानुपलक्षणेक्षणी; न त्वेषं खलु सर्वाणि सर्वत्रोपयोगीनि भवन्ति ॥ ७ ॥

रत्ननमुपयोगार्थं प्रकल्पन संस्करणमिति यावत् स्वरसादिबहुलक्षणं, यथा,—“स्त्रो रस स्वरस प्रोक्तं करको द्वाद्विपेधित । इति तस्त्तु श्वत, शीत शर्बरीमुपितो मत ॥ क्षितोष्णतोये सृष्टित फाण्ट इत्यभिधीयते”—इति । अत्र शौनकवचनं तु “द्रव्यादापोत्थितात्तोये प्रलते निशि रक्षितात् । कपायो योऽभिनिर्याति स शीत समुदाहृतः”—इति । फाण्ट कपाय इति कपायशब्दोऽर्थं स्वरसादिभिरपि सञ्च्यते, तेन स्वरस कपाय, कल्क कपाय, इत्याद्यपि बोद्धव्यम् । तेषां स्वरसादीनां यथापूर्वं वलाधिक्यमिति फाण्टाच्छीतो गुर, शीताच्छूतो गुररित्यादि । यतो यथापूर्वं गुर्वं कपायकल्पना, अत एव व्याध्यानुपलक्षणेक्षणी, व्याधेरानुपलक्ष्य च वचनमपेक्षत इत्यर्थं । अत्रोपपत्तिनाह—न त्वेवमित्यादि । बलवति पुरुषे व्याधौ च द्रव्यसारभागमयत्वेनालार्थं शुरुषेर्दुर्कार्यकर स्वरसो नुज्यते, नायमल्पबले पुरुषे रोगे वा योगवान् भवति, बलेश्रमपेजानियोगदोषपुरुषत्वानि भाव, एवमन्यत्रापि व्याख्येयम् । तथा न सर्वाणि स्वरसादीनि सर्वत्र पुरुषे योग्यानि भवन्ति, यत् केचित्स्वरसदिप केचित्स्वरसप्रिया हतारकल्पनादिप एवमादि । न चाल्पं द्विष्टमे पत्रस्य प्रयोग इत्यर्थे, तत्सन्वमनाह्व्यादिदोषैर्वर्तुत्वात् । तथा

कपायकल्पना व्याध्यानुपलक्षणेक्षणीत्येतदुदाहरणार्थं, तेन द्रव्यापेक्षणीत्येतदपि बोद्धव्यम् । यतो द्रव्यनियमेन कल्पनानियम वक्ष्यति रसानेन, यथा,—“मण्डूकपर्णां स्वरस प्रयोज्य, क्षीरेण श्वीमपुत्रस्य चूर्णम् । रसो शुद्ध्यास्तु समूलपुण्या, कर्त्वं प्रयोज्य रातु शङ्खपुण्या ” (नि अ १)—इति । चूर्णं कल्क एवान्तर्भावनीय, द्विविधो हि कल्कः सद्रवोऽद्रवथेति ज्ञत्वा, तेन “निशि स्थिता वा स्वरसीकृता वा बल्कीकृता चूर्णयोः श्वता वा (नि अ ४)” इत्यादी पृथक् चूर्णपाठेनाधिक्यपन्नप्रसङ्गो नोद्भावनीय ॥ ७ ॥

पञ्चाशन्महाकपाया इति यदुक्तं तदनुव्याख्यास्यामः; नचथा—जीवनीयो वृंहणीयो लेखनीयो मेदनीयः सन्धानीयो दीपनीय इति पट्टकः कपायवर्गः; यत्यो वर्ण्यः कण्ठ्यो हृद्य इति चतुष्टकः कपायवर्गः; तृमिन्नोऽशौभः कुष्ठमः कण्ठमः किमिन्नो विपन्न इति पट्टकः कपायवर्गः; स्तन्यजननः स्तन्यशोधनः शुक्रजननः शुक्रशोधन इति चतुष्टकः कपायवर्गः; स्नेहोपगः स्वेदोपगो वमनोपगो विरेचनोपग आस्थापनोपगोऽनुवासनोपगः शिरोविरेचनोपग इति सप्तकः कपायवर्गः; छर्विनिग्रहणस्त्वणानिग्रहणो हिकानिग्रहण इति त्रिकः कपायवर्गः; पुटीपसंग्रहणीयः पुटीपविरेजनीयो मूत्रसंग्रहणीयो मूत्रविरेजनीयो मूत्रविरेचनीय इति पञ्चकः कपायवर्गः; कासहरः श्वासहरः शोथहरो ज्वरहरः श्रमहर इति पञ्चकः कपायवर्गः; दाहप्रशमनः शीतप्रशमन उद्वेगप्रशमनोऽद्भमर्दप्रशमनः शूलप्रशमन इति पञ्चकः कपायवर्गः; शोणितस्थापनो वेदनास्थापनः संवास्थापनः प्रजास्थापनो वयःस्थापन इति पञ्चकः कपायवर्गः; इति पञ्चाशन्महाकपाया महतां च कपायाणां लक्षणोदाहरणार्थं व्याख्याता भवन्ति । तेषामेकेकसिन् महाकपाये दश दशावयविकान् कपायानुव्याख्यास्यामः, तान्येव पञ्च कपायशतानि भवन्ति ॥ ८ ॥

महाकपायानुदाहरति—पवासादित्यादि । जीवने हितो जीवनीय, एवमन्यत्रापि । पशुभिनिष्पादित पट्ट, एवं चतुष्टकादिष्वपि बोध्यम् । अत्र च पट्टादिमैत्राण्यपायाणां परिच्छेद कल्पन्दिर्धस्यानुपमेन बोद्धव्यं, यथा—जीवनीयादौ पट्टे इत्यान्तत्वं, कर्त्वार्यं वरत्त्वयान्तत्वं, तृमिन्नो प्रा-न्तत्वं, स्तन्यजननार्थं स्तन्यशुभविषयत्वं, एवमाद्युक्तम् । एतच्च ईश्वरस्यान्तत्वादिनां बहुमेदजन्यं वैश्वियेण ग्रन्थस्य पुत्रकल्प-भिधानात्कारणार्थम् । एतच्च शाकेश्वर्यं कर्त्तव्यम् । यदुक्तमिदं च शाकेश्वर्यं यथा,—“अनवपतितसद्वमकटशमर्दं पुत्रला-

भिधानम्"—(वि अ ८) इत्यादि । जीवनीयव्यवस्थेनेहासु
 ध्यत्वमभिप्रेतम् । यत्र च मधुररसगुणे आधुष्यो जीवनीय
 इति च करिष्यति तत्र भृष्टितस्य सन्नाजवत्त्वेन जीवनीयत्व
 व्याच्येयम् । क्षुप्ति श्लेष्मविकारो येन तृणमिवात्मानं भवत्ये,
 तद्ध वृत्तिप्रम् । श्लेहोपगानीति श्लेहस्य सर्पिराद्ये श्लेहनकियाया
 सहायत्वेनोपमच्छन्तीति श्लेहोपगानि, मूत्राकारिपोषश्लेहोपयु-
 क्तस्य सर्पिराद्ये श्लेहेने प्रकर्षयती वाकिर्भवतीत्यर्थं , तथा वम-
 नोपगानीत्वेन भदनपलायीना वमनद्रव्याणा मधुमधुरादीनि
 सहायानि भवन्तीति, एव स्वेदोपगानां व्याख्येयम् । शिरोविरे-
 चनोपगो तु शिरोविरेचनप्रधानान्येव द्रव्याणि बोद्धव्यानि । पुरी-
 पस्य विरजनं दोषपचनप्रतिपत्तं करोतीति पुरीपविरजनीय । एव
 मूत्रविरजनीये व्याख्येयम् । मूत्रस्य विरेचनं करोतीति मूत्रविरेच-
 नीयम् । उदरं वरटीदद्याकार शोथं , तत्रप्रथमं उदरं प्रथमं न
 न पुनरिह महारोगाभ्याये पठितो वातविकारो गृह्यते, तिन्दुका-
 दीनामुदरं प्रथमं नानां वात प्रलनसुकृत्वत्वात् । शोणितस्य दुष्टस्य
 दुष्टिमपहस्य प्रकृती शोणित स्थापयतीति शोणितस्थापनम् ।
 वेदनाया सभूताया ता निहस्य शरीरं प्रकृती स्थापयतीति वेद-
 नास्थापनम् । सज्ञा ज्ञानं च स्थापयतीति सज्ञास्थापनम् । प्रजो-
 पपातकं दोषं हत्वा प्रजा स्थापयतीति प्रजास्थापनम् । वयस्कारुण्य
 स्थापयतीति वयं स्थापनम् । उपसृष्टरति—इतीत्यादि । महता
 कषयायाणा पश्यान्महाकषयाया भवन्तीत्यनेनोद्दिष्टाना, रक्षण
 स्वरूप जीवनीयादि, तस्योदाहरणं प्रपञ्चेन वचनं, तदर्थं व्याख्याता
 निदर्शनेन कथिता इत्यर्थं , यदि वा महता कषयायाणा यदक्षणम
 नैके कषयायैर्मिलितैर्कार्थजीवनीयादिस्त्वादानं, तस्योदाहरणार्थं
 दृष्टान्ताधर्मम् । एतेनान्यान्यापि महाकषयापाणि वातप्रथमनपित्तप्र
 थमनासीन्येवकार्यसंपादकानेन्द्रव्यमयानि भवन्तीति सूचयति ।
 महता चेति कषार उदाहरणार्थं चेतनं बोद्धव्यं , तेनाल्पसु
 दीना व्यवहारार्थं चेति समुच्चिनोति, एतच्चोत्तरं स्फुटं नवि
 प्यति । उत्तरं यदक्ष्यति—“महता च कषयायाणा लक्ष्णो
 दाहरणार्थं व्याख्याता भवन्ति” इति, तत्र तथथेलादिप्रबन्ध-
 स्थाप्यं व्याकृतुं किञ्चान्न व्याख्याता इति पद सज्ञाननिगम
 महाकषयायकथने वतैते, तत्र तु व्याख्याता इति पद प्रति
 प्रति जीवकादिद्रव्यकथने वतैते, तेष च पौनर्यकत्वम् । अथवा
 एवावयवविशेषं , तान्येव पश्यान्महाकषयापाणि दद्याच्चवद्युपिता
 न्येवैन्द्रव्यरूपाणि पचयकायदातानि भवन्तीत्यर्थं ॥ ८ ॥

तद्यथा—जीवकपर्पमजौ मेदा महामेदा काकोली
 क्षीरकाकोली सुद्विप्रणामायपण्यौ जीवन्ती मधुक-
 मिति दशोमानि जीवनीयानि भवन्ति (१), क्षीरिणी
 राजक्षयकाश्वगन्धाकाकोलीक्षीरकाकोलीयाट्याप-

नीभद्रोदनीभाच्छाजीपयस्यप्यगन्धा इति दशोमानि
 बृहणीयानि भवन्ति (२), सुस्तुष्टुप्रहरिद्रादाश्वरि-
 द्रापचातिविपाकटुरोहिणीचित्रकश्चिरवित्त्वहंमवत्य
 इति दशोमानि लेपनीयानि भवन्ति (३), सुवहा-
 कॉरुकाग्निमुखीचित्राचित्रकश्चिरवित्त्वशाहिनीश-
 कुलादनीस्वर्णक्षीरिण्य इति दशोमानि भेदनीयानि
 भवन्ति (४), मधुकमधुपर्णपूत्रिपर्यम्यष्टकीसमङ्गा-
 मोचरसधातकीलोध्रप्रियङ्गुकटुफलादीनि दशोमानि
 सन्धानीयानि भवन्ति (५), पिप्पलीपिप्पलीमू-
 लचव्यचिककटुङ्गुवेराभ्लवेतसमरिचाजमोदाभङ्गा-
 तकाश्वरिङ्गुनिर्वासा इति दशोमानि दीपनीयानि
 भवन्ति (६), इति पदकं. फपायवर्गं ॥ ९ ॥

जीवनीयमादासु यते सवया जीवनेहितस्यैवात्यर्थमभिप्रेत-
 त्वात् । मुत्रमापच्यन्तं शुभमम् । जीवन्ती स्नानास्नाना
 सुवर्णवर्णाभा, मधुक यटीनधुनम् (१) । क्षारिणी क्षीरला,
 राजक्षयवो दुग्धिका, वाय्यायनी श्वेतवला, भद्रोदनी पीतवला,
 भारद्वाजी वनवापारी, पयसा विद्यारीचन्द, ऋष्यापन्था ऋष्य-
 नाह्वय (२) । बडना बटुरोहिणी, चिरवित्त्व करञ्ज, ऐम
 वती श्वेतवचा (३) । मुहंहा निरुत्त, अग्निविल्वी काश्लिषा इति
 क्वाती, चित्रा दन्ती, शङ्खिनी श्वेतवला, शकुलदानी
 बटुरोहिणी, स्वर्णक्षीरिणी अङ्गुप्रथमा (४) । अम्बुशुनी अकर्ण-
 विद्या, समङ्गा गराहफान्ता, बृफल स्नानाप्रसिद्ध, सन्धानीय
 यमहण सामान्येन, पुरीपस्य समहणसु भिन्नमैरमानसहण
 (५) । श्ववेरं शुष्ठी, हिव्हानिर्वातो हिव्हा ॥ ९ ॥

पेन्द्र्युपभ्यतिरसस्यप्रोक्तापयस्याश्वगन्धाश्चिरारो-
 हिणीयलातिपला इति दशोमानि धत्यानि भवन्ति
 (७), चन्दनतुङ्गपभकोशारमधुकमञ्जिष्ठासारिचापय-
 स्यासितालता इति दशोमानि वर्णयानि भवन्ति (८),
 सारिवेत्सुमूलमधुकपिप्पलीद्रादाश्विद्यारीकैट्यहंस
 पाटीरुहतीकण्टकारिका इति दशोमानि फण्डयानि
 भवन्ति (९), आम्नाघातकलिक्कुचकरमर्द्वृक्षाम्ना-
 म्भवेतसकुचलयद्वदाडिममालुङ्गानीति दशोमानि
 हृद्यानि भवन्ति (१०), इति चतुष्कं. फपायवर्गं ॥ १० ॥

एन्द्री गोरक्षकर्णवी, ऋषयी शूरगिम्बा, अतिरसा शतावरी
 ऋद्धिर्षो, ऋष्यप्रोक्ता मापपर्णी, अतिवला पीतवला, पयस्येह क्षीर
 निदारी काकोली वा (७) । तुङ्ग पुत्राग, शिता श्वेतवर्णा, लता
 स्नानवर्णा (८) । सारिवा अनन्तमूल इक्षुमूलनेशोर्मूलं भोरथो
 वा, विद्यारी विद्यारीचन्द, कैट्यै कटुफल हस्तपादी स्नानाप्रसिद्धा
 (९) । आम्नातक आम्नातक, नृशाम्भ बृहदम्भम् (१०) ॥ १० ॥

१ 'क्षिप्रकर्णवी इति पा० । २ 'सुद्विप्रणामयण्यौ' इति पा० ।
 'पर्णीशङ्खो मुद्रभापन्था योन्व्य, तेन सुद्विपणी मापपर्णी च' इति
 गङ्गापर । ३ 'वल्गा' इति पा० ।

१ 'सरला' इति पा० । २ 'तरला इति पा० । ३ 'कटुष्टु
 भवा' इति पा० । ४ 'चित्तपावनसहण' इति पा० ।

नागरचव्यचित्रकविङ्कमूर्वागुडूचीवचामुस्तपि-
प्लीपटोलानीति दशेमानि तृप्तिमानि भवन्ति (११),
कुटजविल्वचित्रकनागरातिविषामयाधन्वयासक-
दारहरिद्रायचाचव्यानीति दशेमान्यशौम्नानि भव-
न्ति (१२), खदिरभयामलकहरिद्रारुष्करसप्तपर्णार-
ग्यधकवीरविङ्कजातीप्रवाल इति दशेमानि कुष्ठ
प्रानि भवन्ति (१३), चन्दननलदलुतमालनकमाल-
निम्बकुटजसर्पपमधुकदारहरिद्रामुस्तानीति दशे-
मानि कण्डूप्रानि भवन्ति (१४), अक्षीचमरिचगण्डी-
रकेतुकविङ्कनिर्गुण्डीकिण्ठीश्वदंष्ट्रावृषपर्णिकाखु-
पर्णिका इति दशेमानि क्रिमिप्रानि भवन्ति (१५),
हरिद्रामञ्जिष्ठासुवहासूक्ष्मैलापालिन्दीचन्दनकतक-
शिरीषसिन्धुवारखेप्मातका इति दशेमानि विष
प्रानि भवन्ति (१६), इति पट्टकः कपायवर्गः ॥ ११ ॥

तृप्तिप्रो व्यक्त (११) । धन्वयासो डुरालभा (१२) । अरु-
ष्करो भ्रम्रातक (१३) । नलद मांसी, कृतमाल सुवर्णहलि,
नक्तमाल करञ्ज (१४) । अशीबोऽम्बक शोभाजनो वा,
गण्डीर रामठयाक, निर्गुण्डी सिन्धुवार, किण्ठी कटनी,
आखुपर्णी मृषिकपर्णी, वृषपर्णी च तद्रेद फक्षिपत्रिकेति
ख्याता (१५) । सुवहा राक्षा हाफरमाली वा, पालिन्दी श्याम
लता, खेप्मातको बहुवार. (१६) ॥ ११ ॥

वीरणशालिपट्टिकेक्षुवालिकादर्भकुशाशगुन्द्रे-
त्कटकचूर्णमूलानीति दशेमानि स्तन्यजननानि भ-
वन्ति (१७), पाठामहौषधसुरदारामुस्तमूर्वागुडूची-
वस्तकफलकिराततिकककटुरोहिणीसारिखा चेति
दशेमानि स्तन्यशोधनानि भवन्ति (१८), जीवकपर्प-
भककाफोलीक्षीरकाकोलीमुद्गपर्णीमापपर्णीमेदावृ-
द्धरहाजटिलाकुलिङ्गा इति दशेमानि शुक्रजननानि
भवन्ति (१९), कुष्ठैलवालुककट्टफलसमुद्रफेनकद-
म्यनिर्यासेशुकण्डेक्षिरकचसुकेशीराणीति दशे-
मानि शुक्रशोधनानि भवन्ति (२०), इति चतुष्कः
कपायवर्गः ॥ ११ ॥

इक्षुवालिका खागारिका, दर्भ उष्यावृण, गुग्गुलु उष्य (१७) ।
स्तन्यशोधनो व्यक्त (१८) । वृद्धरहा शतावरी, वृद्धरहापात्रपत्रो
वन्दाक, जटिला उष्यटा, कुलिङ्ग उष्यटामेद (१९) । कदम्बो
बहुफलस्तस्य निर्यास, इक्षुरक कोकिलाश, वयुको यमुदहक,
अत्र जतुरूपं पट्टयैलवालुक बट्टफलस्थाने (२०) ॥ ११ ॥

मूर्वाकामधुकमधुपर्णीमेदाविदारीकाकोलीक्षीर-
काकोलीजीवकजीवन्तीशालपर्ण्य इति दशेमानि
श्लेहोपगानि भवन्ति (२१), शोभाजनकैरण्डाकंठु-
क्षीरपुनर्नयायवतिलकुलरथमापयद्राणीति दशे-
मानि श्लेहोपगानि भवन्ति (२२), मधुमधुककोवि-
दारकर्तुदारनीपविदुलविन्वीशणपुष्पीसदापुष्पीप्र-
त्यक्षपुष्प इति दशेमानि धमनोपगानि भवन्ति (२३),
द्राक्षाकाश्रमर्षपरूपकाभयामलकविभीतककुचलवद-
रककैन्धुपीलूनीति दशेमानि विरेचनोपगानि भव-
न्ति (२४), त्रिवृद्धिल्वपिप्लीकुष्ठसर्पपचावस्तक-
फलशतपुष्पामधुकमदनफलानीति दशेमान्यास्था-
पनोपगानि भवन्ति (२५), राक्षासुरदारविल्वम-
दनशतपुष्पावृक्षीरपुनर्नवाश्वदंष्ट्राग्निमन्थयोनाका
इति दशेमान्यनुवासनोपगानि भवन्ति (२६), उपो-
तिष्मतीक्ष्वकमरिचपिप्लीविङ्कशिथुसर्पपापामा-
र्गतण्डलश्वेतामहाश्वेता इति दशेमानि शिरोविरे-
चनोपगानि भवन्ति (२७), इति सप्तकः कपाय-
वर्गः ॥ १२ ॥

श्लेहोपगानि भवन्ति (२२), मधुमधुककोवि-
दारकर्तुदारनीपविदुलविन्वीशणपुष्पीसदापुष्पीप्र-
त्यक्षपुष्प इति दशेमानि धमनोपगानि भवन्ति (२३),
द्राक्षाकाश्रमर्षपरूपकाभयामलकविभीतककुचलवद-
रककैन्धुपीलूनीति दशेमानि विरेचनोपगानि भव-
न्ति (२४), त्रिवृद्धिल्वपिप्लीकुष्ठसर्पपचावस्तक-
फलशतपुष्पामधुकमदनफलानीति दशेमान्यास्था-
पनोपगानि भवन्ति (२५), राक्षासुरदारविल्वम-
दनशतपुष्पावृक्षीरपुनर्नवाश्वदंष्ट्राग्निमन्थयोनाका
इति दशेमान्यनुवासनोपगानि भवन्ति (२६), उपो-
तिष्मतीक्ष्वकमरिचपिप्लीविङ्कशिथुसर्पपापामा-
र्गतण्डलश्वेतामहाश्वेता इति दशेमानि शिरोविरे-
चनोपगानि भवन्ति (२७), इति सप्तकः कपाय-
वर्गः ॥ १२ ॥

श्लेहोपगो व्यक्त (२१) । वृक्षीर श्वेतपुनर्नवा (२२) ।
कोविदार खनामप्रसिद्ध, कर्तुदार श्वेतवासन, विदुलो
हिजल, शणपुष्पी घण्टारवा, सदापुष्पी शर्क, प्रत्यक्षपुष्पी
श्यामार्ग (२३) । बदरीनयम् (२४) । व्यक्त (२५) ।
व्यक्त (२६) । क्ष्वकच्छिक्काराक, श्वेताऽपराजिता, महा-
श्वेता तद्रेद कटनी वा (२७) ॥ १२ ॥

जम्बवाभ्रपल्लवमानुलुङ्गाम्लवदरदाडिमयययष्टि-
कोशीरच्छुजा इति दशेमानि छर्दिनिग्रहणानि
भवन्ति (२८), नागरधन्वयासकमुस्तपर्पटकच-
न्दनकिराततिककगुडूचीहीबेरधान्यकपटोलानीति
दशेमानि क्षुष्पानिग्रहणानि भवन्ति (२९), शटीपु-
ष्करमूलवदरवीजकटकारिकावृहतीवृक्षरहाभया-
पिप्लीडुरालभाकुलीरच्छुजा इति दशेमानि हिक्का-
निग्रहणानि भवन्ति (३०), इति त्रिकः कपाय-
वर्गः ॥ १३ ॥

व्यक्त (२८) । व्यक्त (२९) । व्यक्त (३०) ॥ १३ ॥
प्रियङ्गुवन्ताऽप्रास्थिकद्वङ्गलोध्रमौचरससमङ्गा-
घातकीपुष्पभ्राम्पावश्वेशराणीति दशेमानि पुरीपसं-
ग्रहणीयानि भवन्ति (३१), जम्बुशङ्खकीत्वक्छन्दु-
रामधूकशास्मलीथीविष्टकभृष्टमृत्पयस्योत्पलतिल-
कणा इति दशेमानि पुरीपविरजनीयानि भवन्ति
(३२), जम्बवाभ्रपल्लवकपीतनोडुम्बराभ्ररथभ्रालात-
काश्रमन्तकसोमवत्का इति दशेमानि मूत्रसंग्रहणी-
यानि भवन्ति (३३), पत्रोत्पलनलिनकुमुदसीगन्धि-
कपुण्डरीकरातपत्रमधुकमियङ्गुघातकीपुष्पाणीति
दशेमानि मूत्रविरजनीयानि भवन्ति (३४), वृक्षाद-
नीश्वदंष्ट्रायसुकयशिरपापाणमेददर्भकुशाशगुन्द्रे-
त्कटमूलानीति दशेमानि मूत्रविरेचनीयानि भव-
न्ति (३५), इति पञ्चकः कपायवर्गः ॥ १४ ॥

अनन्ताऽनन्तमूर्धं, कङ्कः इयोनाकः, मोचरतः शात्मली-
वेष्टकः, पद्मा प्राङ्गणयष्टिका (३१) । शाह्वरी स्वनामप्रविष्टा,
कन्धुरा शुकनिम्बा, शात्मली सिमलीशाक, धीवेष्टको भव-
नीतखोटी (३२) । कपीतनो गन्धसुण्डः, अङ्गन्तनोऽम्ललोष्टः,
सोमबल्कः रादिरः (३३) । पद्ममेदाधत्वारः, सौगन्धिकः
शुन्धी (३४) । शशाङ्गी धन्वाको विदारिकन्दो वा, बशिरः
सैर्वावतः (३५) ॥ १४ ॥

द्राक्षाभयामलकपिप्पलीदुरालभाशुद्धीकण्टका-
रिकाशुद्धीरपुनर्नवातामलन्य इति देशेमानि कास-
हराणि भवन्ति (३६), शटीपुष्करमूलाम्लवेतसैला-
ष्टिङ्गुशुक्रुत्सतामलकीजीवन्तीचण्डा इति देशे-
मानि श्यासहराणि भवन्ति (३७), पाटलाग्निमन्थ-
क्षयोनाकधिल्यकाश्मर्यकण्टकारिकाशुद्धीशालपर्णी-
पृश्निपर्णीगोशुरका इति देशेमानि श्ययशुहराणि
भवन्ति (३८), सारियाशर्करापाठामिडिप्राद्राक्षापी-
लुपरूपकामयामलकविभीतकानीति देशेमानि ज्व-
रहराणि भवन्ति (३९), द्राक्षाखर्जूरप्रियालवदरदा-
डिमफल्गुपरुषकेशुयवपष्टिका इति देशेमानि श्रम-
हराणि भवन्ति (४०), इति पञ्चकः कपायवर्गः ॥ १६ ॥

ताम्रली भूम्यामलकी (३६) । चण्डा चोरहुली (३७) ।
व्यकः (३८) । व्यकः (३९) । फल्गुः काष्ठोद्गम्यकः
(४०) ॥ १५ ॥

लाजाचन्दनकाश्मर्यकलमधुकशर्करानीलोत्पलो-
शिरसारिवाशुद्धीहीवेरापीति देशेमानि दाहप्रश-
मनानि भवन्ति (४१), तगराशुक्रधान्यकशुद्धवेर-
भूतीकयचाकण्टकार्यग्निमन्थक्षयोनाकपिप्पल्य इति
देशेमानि शीतप्रशमनानि भवन्ति (४२), तिन्दुक-
प्रियालवदरखदिरकदरसप्तपर्णीश्वकपर्णीशुनासनारि-
सेदा इति देशेमान्युद्वेदप्रशमनानि भवन्ति (४३),
विदारिगन्धापृश्निपर्णीशुद्धीकण्टकारिकैरण्डकाको-
लीचन्दनोशीरैरामधुकानीति देशेमान्यङ्गमर्दप्रश-
मनानि भवन्ति (४४), पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्य-
चीत्रकशुद्धवेरमिवाजमोदाजगन्धाजाजीगण्डीरा-
पीति देशेमानि शूलप्रशमनानि भवन्ति (४५), इति
पञ्चकः कपायवर्गः ॥ १६ ॥

लजादे शतकण्ठाटाक शुद्धीस्वने पषकः, बरि वा
'अर्कोपुष्टुशुद्धीनां तिक्तानां चोष्णमिष्यते' (सू. अ. २६)
इति वचनाद्यययुष्णा शुद्धी, तथाऽपि तस्या दाहप्रशमनत्वं
प्रागवाद्भेदव्यम् (५१) । भूतीको यवानिका (५२) । तिन्दुकः
कैन्दुरिति प्रसिद्धः, अदरो विट्खदिरः, अरिमेदः खदिरमेदः
(५३) । व्यकः (५४) । वज्रगन्धा फौवानी (५५) ॥ १६ ॥

मधुमधुकसधिरमोचरसमृत्कपाललोभ्रगैरिकप्रि-
यङ्गशर्करालाजा इति देशेमानि शोणितस्थापनानि
भवन्ति (४६), शालकदफलकदम्बपद्मकतुम्बमोच-
रसशिरीषवज्रुलैलायलुकाशोका इति देशेमानि वेद-
नास्थापनानि भवन्ति (४७), हिङ्गुकैट्यारिमेदाधवा-
चोरकवयस्थागोलोमीजटिलापलङ्कपाशोकरोहिण्य
इति देशेमानि संघ्रास्थापनानि भवन्ति (४८), पेन्दी-
प्राह्मीशतयीयांसहस्रयीयांसमोधाऽव्यथाशिवाऽरि-
ष्टावाट्यपुष्पीविष्वपसेनकान्ता इति देशेमानि
प्रजास्थापनानि भवन्ति (४९), अमृताऽभयाधात्री-
मुकाश्वेताजीवन्त्यतिरस्तामण्डकपर्णीश्विरापुनर्नवा
इति देशेमानि वयःस्थापनानि भवन्ति (५०), इति
पञ्चकः कपायवर्गः ॥ १७ ॥

रधिर उडुगम् (४६) । वज्रो वेतसः (४७) । कैट्युः
पर्वतनिम्बः, वयःस्था प्रह्मी, गोलीमी भूतकेशी, पलङ्का
गुण्डः जयमांसी वा (४८) । शतवीर्यांसहस्रवीर्ये पूर्व,
अमोधा पाटलाऽमलकी वा लक्ष्मणा वा, अव्यथा वटली
शुद्धी वा हरीतकी वा, अरिष्टा कद्रुरोहिणी, विष्वक्सेनकान्ता
प्रियङ्गुः (४९) । शुक्रा रोषा, श्वेतास्थाने श्वयसीति कैचित्,
सा राजामेदः (५०) ॥ १७ ॥

इति पञ्चकपायशतान्यमितसस्य पञ्चाशन्महा-
कपाय महतां च कपायार्णां लक्षणोदाहरणार्थं
ध्याख्याता भवन्ति ॥ १८ ॥

सम्प्रत्येताम्येव जीवकापीन्दुकानि प्रत्येकशो द्व्यगणनया
पचकपायशतानि स्युः, दशकगणनया च पचाशन्महाकपायाः
ऽग्निस्राहिकयोका भवन्तीति दर्शयन्नुपसंहरति—दतीत्यादि ।
'अमितसपचैति दशकसंख्यवैकवर्गिहस । लक्षणस्योदाहरणं
(लक्षणोदाहरणं,) पूर्वं जीवनीयोदिसंज्ञा लक्षणमभिप्रेत्योका ।
लक्षणोदाहरणमिति । संज्ञाते जीवकर्षभकानीन्दुदाहरणार्थं
व्याख्यातानि जीवकादिभिर्दशभिलक्ष्यते श्रयते जीवनीयो
महाकपायः । महतां चेति चत्वारः पचकपायशतानां च
लक्षणस्योदाहरणमिति समुच्चिनोति । तत्र जीवकादयः प्रत्येकं
पचकपायशतानामेकैकद्वयवृषार्णां लक्षणस्वरूपा भवन्ति ।
अदि का लक्षणार्थमुदाहरणार्थं चेतिः तत्र मन्दुकीनां लक्ष-
णार्थं पचकपायशतानांशानन्महाकपायशतानामित्यर्थः, बुद्धिमतां
सुदाहरणार्थं दृष्टान्तार्थम् ॥ १८ ॥

नहि विस्तरस्य प्रमाणमस्ति, न चाप्यतिसंक्षेपो-
ऽल्पबुद्धीनां सामर्थ्यायोपकल्प्यते, तस्मादनतिसं-
क्षेपेणानतिविस्तरम् चोपदिष्टाः । पत्रावन्तो धालम-
ल्पबुद्धीनां व्यवहारया, बुद्धिमतां च श्वालक्षण्यालु-
मानयुक्तिकुशलानामनुकृत्यार्थंज्ञानायेति ॥ १९ ॥

१ अर्धं पात्रो दत्तलितितपुत्रके नोपकल्प्यते । २ जीवनीयसंज्ञा-
लक्षणं इति पाठः ।

ननु कपायद्रव्याणि यावन्ति सन्ति तावन्ति वाऽभिधीयन्ता, दृष्टान्तार्थे द्विर्नामि वा, तत् किमर्थमयं नातिविलसरो नामिसंक्षेप इत्याह—नहीत्यादि । न हि विलसस्य प्रमाणमित्यसामरिच्छेदोऽस्ति, तेन विलसरो नामिधीयत इत्यर्थे । अतिसंक्षेपोऽपि द्वित्रिलक्षणाभिधानरूपो नाल्लघुद्वीनामनुमानावुक्तानां सामर्थ्याय चित्रित्वाव्यवहारोपपत्त्यते । एतावन्तो यथोक्ता । अलं समर्था । व्यवहारायेति चित्रित्वाव्यवहाराय । स्वालक्षणस्य भाव स्वालक्षण्यं, तेनानुमान, तत्र बुधाला अभिज्ञा इत्यर्थे । बुद्धिमन्तो हि, जीवरादैवो हि भिगधशोतमपुष्ट्रध्यादिगुणयुवा सन्तो जीवनं दुर्वन्तीति भूयोदर्शनादवधार्य तद्गुणयुक्तोऽन्यत्रापि द्वाशपायोविदार्थोदौ तज्जातीयत्वेन जीवनानीत्यनुमिते, त(य)था जीवकादीनामेकजीवनकार्यकर्तृत्वेन महावपायत्वं, तद्वत्सात्तासमाप्रामृतीनामप्यतीसहस्राणामतीसहस्रमहावपायत्वमित्यनुमानेन कृन्नमेव कपायं प्रतिपद्यत इति भाव ॥ १९ ॥

पवंयादिनं भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच—
नैतानि भगवन् ! पञ्चकपायशतानि पूर्यन्ते, तानि तानि होवाहान्युपप्लवन्ते तेषु तेषु महाकपायेष्विति ॥ २० ॥

तमुवाच भगवानात्रेयः—नैतदेवं बुद्धिमता इष्टव्यमग्निवेश । पकोऽपि हानेकां संज्ञां लभते कार्यान्तराणि कुर्वन्, तद्यथा-पुष्टयो बहूनां कर्मणां करणे समर्थो भवति, स यत्कर्म करोति तस्य तस्य कर्मणः कर्तृकरणकार्यसंप्रयुक्तं तत्तद्गौणं नामविशेषं प्राप्नोति, तद्वदीयधद्रव्यमपि द्रष्टव्यम् । यदि चैकमेव किंचिद्द्रव्यमासादयामस्तथागुणयुक्तं यत्सर्वकर्मणां करणे समर्थं स्यात्, कस्ततोऽन्यदिच्छेदुपधारयितुमुपवेदुं वा शिष्येभ्य इति ॥ २१ ॥

पूर्वपशुत्थापयति—एवमित्यादि । नानि तानीति जीवकधीत्वावोनीप्रमृतीनि, तेषु तेषु जीवनीयवृहणीयशुक्रजननादिषु, उपप्लवन्ते पुन पुनस्तान्येव प्लवन्ते, एक द्रव्यमनेषु प्लवमानमेवमेव, ततश्च न सत्या पूर्वत इति पूर्वपश । त्रिज्ञान्तयति—नैतदेवमित्यादि । एवस्यानेकत्वेनाभिधाने दृष्टान्तमाह—यथेत्यादि । एक पुष्ट कर्मणां व्यापारणामोदनपचनकुम्भारणरानिप्रकरणकभूमिसाननानां करणे समर्थो भवति, य इत्यप्याहार्यं, स ह्युक्त्युपं पुरथं प्रत्यभृपति, यत्तु कर्मणि शोदन्तयावति, यत्तु कर्म करोति तस्य तस्य कर्मण कर्तृत्वं प्रयुक्तं पापक इति, करणसंप्रयुक्तं सानिद्रिक इति, कार्यसंप्रयुक्तं बुम्भकार इति नामविशेषे प्रयुक्तयोगमूलं गौणं, शुभयोगश्च पापक इत्यत्र पचिक्रियायां कर्तृत्वं, सानिद्रिक

इत्यत्र सानिद्रिकरणकजननं प्रति कर्तृत्वं, बुम्भकार इत्यत्र कुम्भोपहित कर्तृत्वमित्येभिन्नभिभिर्गुणैरभिधो सिद्धोऽभिधीयते व्यबहितये चेति भाव । तद्वत् पुष्टपवदीपधद्रव्यमपि, एवमपि सत् क्षीरकाकोनीद्रव्यं जीवनवृहणशुक्रजननलक्षणनामायुगयोगाधानाजीवनीयादिद्रव्येनाभिधीयते व्यबहितये चेत्तर् । अथ किमर्थं पुनरेकमेव द्रव्यं बहुजीवनीयादिगुणयोगात्तत्र तत्र प्लवन्ते, सन्ति तावद्बहूनि द्रव्याण्येवैकजीवनीयादिगुणानि स्वरूपतो भिद्यन्ति, तान्येव पुष्टकस्मात् प्लवन्त इत्याह—यदि चैकमेवेत्यादि । यथा बहुद्रव्याण्येकैत्रजीवनीयादिकार्यकरणसमर्थानि भवन्ति, तथैकमेव द्रव्यमनेकजीवनीयादिकार्यकरणसमर्थमस्ति, तत्रैकमेव द्रव्यं बहुकार्यकर्तृ शिष्येभ्य उपदेष्टुमुपधारयितुं च बुज्यतेऽल्पप्रयत्नोप्यत्वादल्पप्रयत्नकार्यत्वाच्च, न बहुद्व्येककार्यनियतानि, बहुप्रयासोपयायत्वेद्बहुप्रयासोप्यत्वाद्बहुप्रयासधर्मत्वाच्च, कार्यं च जीवनवृहणासुभयोरेपि पशयोरेविसिद्धिमिति धारयाथ । तथागुणैर्युक्तमनेकजीवनीयादिकार्यगमर्थम् । तथागुणैर्युक्तमेव विद्युतीति—यत्सर्वकर्मणा जीवनीयादीनां करणे समर्थं स्यात्, ततो बहुकार्यकारणैकस्मात्, अन्यद्बहु प्रतिनियतकर्मकारकं, च इच्छेत् ? न कोऽपीच्छेदित्यर्थं । उपधारयितुमावर्तेन स्पष्ट्याह कर्तुम् । कस्तत इत्यस्यादा 'तदा' इत्यप्याहार्यम् ॥ २० ॥ २१ ॥

तत्र श्लोकाः ।

यतो यावन्ति यैर्द्रव्यैर्विरेचनशतानि पट् ।
उक्तानि संभ्रहेणेह तथैयैषां पञ्चाश्रयाः ॥ २२ ॥
रसा लवणचर्ज्याश्च कपाय इति संमिताः ।
तस्मात्पञ्चविधा योनिः कपायाणामुदाहता ॥ २३ ॥
तथा कल्पनमन्येयामुक्तं पञ्चविधं पुनः ।
महतां च कपायाणां पञ्चाशत्परिकीर्तिता ॥ २४ ॥
पञ्च चापि कपायाणां शतान्युक्तानि भागशः ।
लक्षणार्थं प्रमाणं हि विलसस्य न विद्यते ॥ २५ ॥
न चालमतिसंक्षेपः सामर्थ्यायोपकल्पते ।
अल्पयुद्धेरथ तस्मात्प्रातिसंक्षेपविलसतः ॥ २६ ॥
मन्दानां व्यवहाराय बुधानां सुकृत्कृतये ।
पञ्चाशत्को ह्यर्थं घर्गं कपायाणामुदाहृतः ॥ २७ ॥
तेषां कर्मसु शारेषु योगमान्यन्तरेषु च ।
संयोगं च प्रयोगं च यो वेद स भिगपतः ॥ २८ ॥
इत्यग्निवेशरते तन्ने चरवप्रतिसंस्मृते पट्विरेचन
शतानिचितयो नाम चतुर्धाऽप्यायः समाप्तः ॥ ४ ॥

अप्यकार्यसंप्रहनाह—यत् इत्यदि । यतो मदनचरदरे ।
यन्ति प्रयत्नयोगात्तानिदृशेति । दैर्घ्ये विरेचनशतानि

१ 'शुभयोगोपा' इति पा० । २ 'उपयुक्त' इति पा० ।

३ 'उपयुक्तमेव' इति पा० । ४ 'वेत्' इति पा० ।

पडिति यैरेव मदमफलादिभिर्मिलितैरुक्तानि विरेचनशक्तानि
 यदिति । सङ्गार्थमित्वादिग्रन्थोऽनतिसङ्क्षेपविस्तरेणोक्तपचारान्-
 न्महाप्रयोगोपतिप्रमाहक । अलमिति समर्थ । अल्पसुद्धेरय-
 मित्यनाममिति पदमतिउक्षेप इत्यनेन सर्वभ्यते, यद्यपि चेद्वा
 तिसङ्क्षेपो नास्ति, तथाऽपि बुद्धिसिद्धिरुक्त प्रत्यवम्ययते ।
 पयशक्तो ह्यवमित्यनाममिति पद सुप्रत्ययैव । याद्येपु प्रलेपादिषु ।
 आभ्यन्तरेषु वमनपावनारिषु । संयोग द्रव्याणांमुचित मेलन-
 (क)म् । प्रयोग कालप्रकृत्यावपेशा योजना ॥ २२-२८ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां चरकटीकायामसुर्वेददी-
 पिकाया सूत्रस्थाने प्रथमे मेपजचतुष्के षड्विरेचन
 शताश्रितोयधतुषोऽध्याय समाप्त ॥ ४ ॥

इति मेपजचतुष्क ॥ १ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

अथातो मात्राश्रितोयनभ्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्याद् भगवानाश्रयेण ॥ २ ॥

द्वितयमिह शास्त्रप्रयोजन यदातुरव्याधिहरण स्वस्थस्य सा-
 स्परक्षण च यदाह — “स्वस्थातुरपरायणम्” (सू अ १)
 इति, तेनोत्पन्नव्याधिप्रतीकारद्वाराऽऽतुरक्षण मेपनचतुष्क-
 नभिधाय स्वस्थचतुष्कोऽभिधातव्य, तत्रापि स्वास्थ्यपरिपाल-
 नहेतुषु मानावदक्ष प्रधान, यदाह,—“प्रणिना पुनर्मूलमाहारो
 बलवर्जितव च” (सु सू अ १), तच्चेद् मानावदक्ष विधी-
 यत इत्यादौ मात्राश्रितोय एवाभिधीयते । मात्राश्रितमधिक्य-
 क्तोऽध्यायो मात्राश्रितोय । यद्यप्यध्यायादौ ‘मात्राशी’ इति
 पदमनुभूयते, तथाऽपि ‘मात्राशी’ इति सङ्गप्रणयने ऋधो-
 चरणभयात्तदर्थपरपर्यायशब्देनेव सज्ञा कृता, यथा “नवेग
 न्धारणीय” इत्यादिका सज्ञा ॥ १ ॥ २ ॥

मात्राशी स्यात् । आहारमात्रा पुनरग्निबलापेक्षिणी ३

मात्रां मात्रौवदक्षनसितु भोक्षु शील दस्तासौ मात्राशी,
 यदि वा मात्राऽसितु भोक्षु शील यस्य स तथा । तदनेह
 मात्राऽनपाविपरमाणुम् । अशिरगमिहाविशेषेण खाद्यप्रादयले-
 क्षपेयानामभ्यवहारे वर्तते । तेन मात्राशी स्यादित्युक्तं खाद्यप्रा-
 दयलेक्षपेयानां मात्राऽभ्यवहरण नोफामिति यच्चोच्यते, तन्नि-
 रस्त भवति । इत्यथायमग्नि खाद्याभ्यवहारे, यथा—दशम्
 लहरीतक्या—“एकान्तत प्रादय ततश्च देहाच्छक्तिं निहन्ति
 यद्यपु श्रद्धम्” — (वि अ १२) तथा,—“शीराशी तत्र

प्रयोजयेत्” (वि अ १) इति । इतथावगन्तव्यमशिरस्य
 रावोर्भवहारे वर्तते, येनैतद्विपरण सामान्येनेव कृतम्—
 आहारमात्रा पुनरिति, न पुनरभितमात्रा पुनरिति ।

मात्रां व्याकरोति—आहारेत्यादि । अग्नेर्बलसुकृष्ट मध्य
 मल्प वाऽपेक्ष्योक्त्या मध्याऽस्या वा मात्रा भवतीत्यभिप्राये
 क्षिणी । पुन शब्दो मेपश्चादिमात्रा व्यायाममात्रा च व्यावर्त-
 यति, तेन न सर्वमात्राऽग्निबलापेक्षिणी, यतो मेपजमात्रा
 व्याभ्यातुरपलापेक्षिणी वक्ष्यन्ता, व्यायामस्य तु दोषध्यामिह-
 ष्याद्युत्पादधर्मप्रमाद्युत्पादापेक्षिणी व्यवस्थापयितव्या । यदि
 वा पुन शब्द पौन पुन्ये, तेनाहारमात्रा पुन पुनरभिवतम
 पेक्षते । एतदुक्तं भवति—यदेकस्मिन् पुरुषे एकदा वाऽग्नि-
 देन व्यवस्थापिता मात्रा सा न सर्वकाल भवति, यत शतु
 भेदेन व्योमेदेन च तस्यैवामि कदाचिद्विहृदो भवति, यथा—
 हेमन्ते यौवने च, वदाचिन्मन्दो भवति, यथा—वर्षासु वर्ष-
 पये च, तेनाग्निवत्कमेदान्मानाऽप्येकरूपा च भवति सितु
 तत्कालभवन्नमित्यलनपेक्ष्य पुन पुनर्मानाऽपि भिद्यत इति ॥३॥

यावच्चस्याशनमशितमनुपहत्य प्रकृतिं यथा
 फालं जरा गच्छति तावदस्य मात्राप्रमाणं वेदि-
 तव्यं भवति ॥ ४ ॥

अग्निबलापेक्षितमेव विप्रोति—यावदीत्यादि । यावदिति
 यावत्परिमाणम् । हिशब्दो हेतौ । अस्वेति भोक्षु । अशन चक्षु-
 र्विचमपि भोज्यम् । अशित भुक्तम् । प्रकृतिं वातादीना रसादीनां
 च साम्यावस्थाम् । अनुपहत्य विकारमकृतवत्सर्वम् । यथाकाल-
 मिति निराशेषे । तावदिति पूर्वप्रमाणान्विच्छन्नमशन प्रत्यक्ष-
 यति । द्वितीयमस्येति प्रहणमन्वत्र प्रतिपेयार्थम् । तेन यस्यैव
 यावती मात्रा निर्विकार, तस्यैव सा मन्तव्या नान्येषा, प्रति
 पुरुषमग्निबलस भिद्यत्यात् । यद्यपि नैवस्मिन्नपि पुरुषे काला
 दिभेदेनाग्निबलमेदो भवति, तथाऽप्येकपुरुष एकमात्रागवर्धार्थं
 क्रियन्तमपि काल तयैव मात्राया अग्निबलमेदहेत्वभावे सति
 व्यवहारो भवत्येव । मात्राप्रमाणं मात्रियथा मात्राप्रमाणशब्देन
 चेद् मात्राप्रमाणवदिति बोद्धव्यम्, अन्यथा, तावच्छब्देनाव-
 चिच्छाशानवाचिना मात्राप्रमाणशब्दस्य शुभवाचिन सामान्य-
 धिकरणं न स्यात् । ननु, प्रकृतिमनुपहत्येति न वर्तव्य विशेषे
 ण, न ह्यहारेण यो यथाकाल जरा याति स मात्रादोषादिकारं
 करोति, नरोति तु द्रव्यस्वभावस्य स्फुरादिदोषात् यथा मन्दकल
 कुचादयो यथालाल जरा गच्छन्तोऽपि दोषजनका भवन्त्येव न
 तावताऽपि तत्र मात्रा दुष्यति, यथा पश्यति त्रिपिपुडुर्गर्भे,—
 “न च केवल मात्रावत्प्रादेयाहारस्य कृत्स्नाहारफलसोष्टवग
 वासु शक्य, प्रकृताशीनामशानामाहारविधिविशेषावतनाना निर-
 फलत्वात्” (वि अ २) इति । नैव, द्विविधा हि मात्रा रक्षति
 माने वक्ष्यन्ता—सर्वप्रहृष्टा, परिप्रहृष्टा च, तत्र समुदितस्या
 हारस्य परिमाणं सर्वप्रहृ, मधुराम्लार्शमाहातपथवर्णां प्र

१ 'बुद्धिसिद्धि' इति पा० । २ 'कुर्वन्नेव' इति पा० । ३ 'जप
 प्रत्याविप्रतिकारतया' इति पा० । ४ 'अभिधीयते' इति पा० ।
 ५ 'मात्रावन्तमसितु' इति पा० । ६ 'एकाभ्यां' इति अथशुक्ति-
 क्षिते पाठः ।

त्येकं मानया ग्रहण परिग्रह, तेन यत्राहारसमुदायपरिमाणं समुचितमेव शक्यते, आहारावयवानां तु मधुरादीना स्वभावहितानामप्ययथोक्तमानं स्यात्, तत्राहारावयवमात्रावैषम्याद्वातु-
वैषम्यं भवत्येव, अयथाकालं जरागमनं च स्यात्, तदुक्तं—
प्रकृतिमनुग्रहस्येति विशेषणम् । अन्ये तु व्याख्यानयन्ति—
'अस्य' इति, 'अशनम्' इति, 'अशितम्' इति च पदत्रयं प्रव-
रणदेव लभ्यते, यत्पुन क्रियते तद्विशेषप्रतिपादनार्थम् । तेन,
अस्येत्यनेन परीक्षकं भोक्ताऽधिक्रियते, अशनमित्यनेन च
प्रवस्यगदानं प्रकृतिकरणसयोगदेशपालाविरुद्धमुच्यते, अशि-
तमित्यनेन च यथाविधिभोजनमुच्यते, तदेवं सर्वगुणसप्त
आहारो मानावातुच्यते ॥ ४ ॥

तत्र शालिपट्टिकमुद्गललावकपिञ्जलैणशशशरभ-
शम्बरादीन्याहारद्रव्याणि प्रकृतिलघुन्यपि मात्रापे-
क्षीणि भवन्ति । तथा पिष्टेष्टुक्षीरविकृतितिलमापा-
नूपौदकपिशितादीन्याहारद्रव्याणि प्रकृतिगुरुण्यपि
मात्रामेवापेक्षन्ते ॥ ५ ॥

मानालक्षणसुपदिश्य व्यवहारोपयोगिनं द्रव्यमेवेन मात्रा-
मेवं दर्शयति—तत्र शालीत्यादि । अत्र लघुवर्ग एव प्रथमं
पठ्यते, पथ्यतमत्वात्; तत्रायादी रक्कशाहाराद्रव्यप्रधा-
नत्वात् । कपिशलो गौरितिसि, एण. कृष्णसार, शरभो
महाशशी हरिण, शम्बरस्तद्विशेष । अन्नपानविधौ "शीत
स्निधोऽयुद स्यात्" (सू अ २७) इति पठितगुणकथने
"अयुदं" इत्यकारप्रत्ययेषु द्रव्यम्, तेनेह पठितकस्य लघुत्व
विपानं न विरुध्यते । अपि समुच्ये, तेन प्रकृतिलघुनि कर-
णलघुनि च लाजारीनि मात्रापेक्षीणि भवन्तीति लभ्यते । एवं
प्रकृतिगुरुण्यपीलनापि संस्कारगुरुशुष्कपिण्डादिग्रहणं वाच्यम् ।
आदिशब्दोऽत्र प्रकारवानी, शालिपट्टिकादिगणाम्भात् । विकृ-
तिसब्दं पिष्टेष्टुक्षीरैः संबध्यते, शीरविकृति शीररुक्ता भक्ष्या,
पिशितमापनूपौदकाभ्यां संबध्यते ॥ ५ ॥

न चैवमुक्ते द्रव्ये शुक्लाद्यवकारणं मन्येत, ल-
घूनि हि द्रव्याणि वाय्वग्निगुणबहुलानि भवन्ति,
पृथ्वीसोमगुणबहुलानीतराणि, तस्मात्सगुणादपि
लघुन्यस्निप्तसन्धुक्षणस्वभावान्यल्पदोषाणि चोच्य-
न्तेऽपि सौहित्योपयुक्तानि, गुरुणि पुनर्तोषित-
सन्धुक्षणस्वभावान्यक्षामान्यात्, अतश्चातिमात्रं दोष-
वन्ति सौहित्योपयुक्तान्यन्यत्र व्यायामादिवलत् ।
सैवा भवत्यस्निबलापेक्षिणी मात्रा ॥ ६ ॥

ननु, यदि लघु हितमपि स्वगुणकरणे मात्रामपेक्षते, गुरु
चाहितमपि मात्रापरिग्रहीतं हितमेव स्यात्, तत्र किं शौक्लाप-
योपदेशेनेत्याह—न चैवमित्यादि । लघूनि यद्यप्यावारा-
वाय्वग्निगुणबहुलानि भवन्ति तथाऽप्याकाशासामिरीपनं प्रति

तथाविधसामर्थ्याभावात् वाय्वग्निोत्त्वग्निरीपकत्वाद् वायु-
ग्निगुणबहुलानीत्युक्तम् । तस्मात्कारणलघूनि मात्रया ताव-
दधिं शीपयन्ति, स्वगुणादपि वाय्वग्निगुणबहुत्वाद्दमितसन्धुक्षणस्व-
भावानि स्युः । मानाप्यतिक्रमे समानेऽपि लघुगुरुद्रव्ययो-
र्लघुद्रव्यस्य विशेष दर्शयति—अल्पदोषाणि चोच्यन्तेऽपि
सौहित्योपयुक्तानि, सौहित्य मात्रातिक्रमेण तुषि । गुरुणी-
त्यादौ पुन शब्दो व्याहरत्यर्थं । असामान्यादिति विरोधार्थं
ननु, अस्मितमिति यथा, तेनासामान्यादित्वान्निविरुद्धपृथ्वीतोय-
गुणबाहुत्वादिवल्यर्थं । 'अन्यसामान्यात्' इतिपाठपक्षेऽप्यन्यशब्दो
विरुद्धवचन एव, तेन तथाऽपि स एवार्थं । अतश्चेत्यादिना
मानाव्यतिक्रमे गुरो गरीयाचं दोषं दर्शयति । ननु, दृश्यन्ते
केचन भारिकदय पुरुषा सौहित्योपयुक्तसुहृद्व्याहारैऽपि नि-
दोषा, तदिकमुच्यतेऽपिमानं दोषवन्तीत्याह—अन्यत्रे-
त्यादि । व्यायामकृतममिबलं व्यायामामिबलम् । यद्यपि काला-
हितबलोऽस्मिन्नाऽधिकगुरुद्रव्यशमो भवति, अदुक्तं,—“यथा
भवति हेमन्ते मानाद्रव्यग्रहणम्” (सू अ ६) इति, तथाऽपि
व्यायामाहितबलो बहिर्निर्तरां बलवान् भवतीत्ययमेव प्रधानप-
रिग्रहादुक्तं । ये तु व्यायामादिति चाग्निबलादिति हेतुद्वयं वर्ण-
यन्ति, तेषामेवं सति व्यायामापेक्षिष्यथानमात्रा स्यादिति प्रक-
रणविरुद्धोऽर्थं स्यात् । प्रतिज्ञातमर्थं न्यायसंपादितमुपसंहरति—
सैषेत्यादि । सेत्प्रबलापेक्षिणी प्रतिज्ञाता मात्रा, एषेति न्याय-
नाम्न्यपेक्षित्वेन निर्बोहिता ॥ ६ ॥

न च नापेक्षते द्रव्यं, द्रव्यपेक्षया च त्रिभागसौ-
हित्यमर्थसौहित्यं वा गुरुणामुपदिश्यते, लघूनामपि
च नातिसौहित्यमग्रेयुक्तयार्थम् ॥ ७ ॥

ननु, यद्यप्यस्निबलापेक्षिणी मात्रा, तत्त्वस्यैव रूप एवामो
लघूनां द्रव्याणां भूयसी मात्रा भवति गुरुणा तत्तस्मिन्नाभोगोचिता
अर्था चेत्याह—न चेत्यादि । द्रव्यमपेक्षत इत्यर्थं । त्रिभागसौ-
हित्यं मनागुहमि । एवं गौरप्रकर्षार्थकर्षार्थोद्वन्दपि कल्पनी
यम् । लघूनामपि नातिसौहित्यमेत्यत्र सौहित्यशब्दस्त्वमिमात्रे
वर्तते, तेन लघुनि त्वप्यतिक्रमेण न भोग्यमानि, एवं हि तेषां
मात्रातिक्रमो न स्यात् । अग्रेयुक्ति स्वमानावस्थिति, तदर्थम् ।
ननु, गुरुणा तावदतिमात्रोपयोगोऽग्निपरिपालनार्थं निदिष्यतां,
देन गुरुण्यस्वत्वमानानि, लघूनि पुनरग्निगणानि, ततोर्ण
कथमतिमात्रोपयोगो बहिर्मान्बलमाहतीति ? इमं—एवमा
द्रव्याणां सामान्यमग्निभूयतिमान्त्वमेवामिमार्यं करोति,
यथा—चतुस्रैजघ, तेज उदहृत च पश्यति, तदेव तेजोतियो-
गादुपहन्यते, तथा शरभमदमधमवम्, धरमसोगाय तीक्ष्ण
सपचते, अरमन्येव च मिथ्यायोगाद्यनिहतं भवति, तदुक्तं
शालाक्ये—“यतोते पयोतिषां दीप्तं शरीरं प्राणिनां च यत् ।

१ 'एतुद्रव्य सन्निवेश' इति पा० । २ 'सौहित्योपयुक्तसुहृद्व्या
असि' इति, पा० । ३ 'मदति' इति पा० ।

संयुक्तं तेजसा तेजस्वादि रूपानि पश्यति ॥ तदेव चक्षुस्त्वानेव
ज्योतीर्विन्दति तु पश्यतः । विकारं भजतेऽल्यर्थमथवाऽपि विन्द-
यति ॥ राज्ञस्त्वाऽन्मा यथा योगिनिर्मितं न्ये तदस्मिन् । तीक्ष्णं
भवत्यतियोगतत्रैव प्रतिहन्त्यते” — इति ॥ ७ ॥

मात्रावच्छदानमशितमनुपहत्य प्रकृतिं बलवर्णसु-
खायुषा योजयत्युपयोकारमवश्यमिति ॥ ८ ॥

एवं तावत्प्रादिताऽमिबलद्रव्यापेक्षिणी मात्रा, मात्रान्वितं
च भौज्यं भोज्यमित्युक्तं, मात्राशितत्वे को गुण इत्याह—
मात्रावच्छेदात् । इहावश्यमिति नियमो विरोधिकारणान्तरा-
भावे सति बोद्धव्यः; यतो यद्यपि पूर्ववद्वानाशितोपयोऽप्युप-
प्रसक्तभोजनादिवाचिभिः प्रकृतिकरणदिगुणसंपन्नमन्नं उच्यते,
तथाऽपि कालविपर्ययप्रज्ञापराधासात्म्यसद्व्यसंस्कारपरसगन्धाः
सन्त्येवाहारजन्यबलविरोधकाः, यदाह,—“सन्ति सृष्टेऽप्य-
हिताहारादन्मा रोषप्रकृतयः” — (सू. अ. २८) इति; तेन
मात्रापरिग्रहीताः शुभा अपि प्रकृत्वादयः प्रायो बलादिद्वेषो
भवन्तीति मात्रावदाहारस्तुल्यर्थमवश्यमिति कृतम् । सुखयुष्म-
मायुः सुखायुः, यदि वा सुखं चायुधेति मन्तव्यं; सारुषेणापि
चायुर्भ्यमित्यिति प्राक् प्रतिपादितमेव ॥ ८ ॥

भवन्ति चात्र ।

गुरु पिष्टमयं तस्मात्तण्डुलान् पृथुकानपि ।

न जातु सुकचान् खादेन्मात्रां खादेद्भुक्षितः ॥ ९ ॥

भवन्ति चात्रेति । — तत्रकारस्य समबोऽयं, यत् पूर्ववदा-
ख्यातापसंप्रहार्थं यदा श्लोकैर्न वक्तुमारभते तदा ‘भवति चात्र’
इति करोति । पिष्टमयं पिष्टविकारः । तस्मादिति गुरुत्वात् ।
पृथुकाधिष्णिव इति लोकप्रसिद्धाः । न जातु न कदाचित् ।
मात्रां खादेदित्यनयापिपरिमाणवन्तं खादेत् ॥ ९ ॥

घट्टूरं शुष्कशाकानि शालूकानि विसानि च ।

नाभ्यसेत्सौरत्वान्मांसं कृदो नैवोपयोजयेत् ॥ १० ॥

शूर्चिकांश्च किलटांश्च शौकरं गन्ध्यमाहिषे ।

मत्स्यान् वधि च मापांश्च यथकांश्च न शीलयेत् ॥ ११ ॥

घट्टूरं शुष्कमांसम् । नाभ्यसेत् विरन्तरसुपुञ्ज्यात् । अन-
भ्यासहेतुमाह— गौरत्वादिति । मांसं शुष्कमांसं रोगैर्दुपुसस्य-
गादिसंभवेत्यर्थः । एतर्थाप्यल्लोकेन निषिद्धं, न गौरत्वादिति
शुक्ते । शूर्चिकः शीरेण सत्तं दधि तक्रं वा पक्कं; किलटाः
शूर्चिकपिण्डः; नष्टशीरेण धेनो भाग इत्यन्तः । शौकरमिति
शुष्करमांसं, शौकरमाहचर्माद्रव्यमाहिषे अपि मांसे एव बोद्धव्ये ।
यथकः शूकरान्धविशेषः । यथयति हि “यथकः शूकरान्धाना-
नपथ्यतमत्वे प्रकृतगतो भवति” — (सू. अ. २५) इति
॥ १० ॥ ११ ॥

पष्टिकाञ्छालिमुद्गांश्च सैन्धवामलके यवान् ।

आन्तरीक्षं पयः सार्पिर्जाङ्गलं मधु चाभ्यसेत् ॥ १२ ॥

अभ्यस्यान् दर्शयति—पष्टिकानित्यादि । इह पष्टिक आदौ
पठ्यते रक्षशाळिमनु प्रधानत्वख्यापनायम् । आन्तरीक्षमिति
आन्तरीक्षं पानीयम् । पयः शीरम् । जाङ्गलमिति जाङ्गलदेशाभवं
शृगादिमांसम् । इह सैन्धवाम्नासोऽन्नसंस्कारत्वेन मात्रायाऽनि-
व्रतः; तेन, “श्रीणि द्रव्याणि नात्युपयुञ्जीत पिप्लव्यो लक्षणं
क्षारः” (वि. अ. १) — इति यद्वक्ष्यति तेन एवं विरोधो न
भवति, तत्र लवणातिशयोगस्य प्रतिषेधत्वात् ॥ १२ ॥

तत्र नित्यं प्रयुञ्जीत स्वास्थ्यं येनानुवर्तते ।

अजातानां विकाराणामनुत्पत्तिकरं च यत् ॥ १३ ॥

मात्राश्रीत्यादिना स्वास्थ्यपरिपालनोपाय उच्यते, अतिवहु
च स्वास्थ्यपरिपालनं तत्रैव वक्तव्यं, तत्रेहिमाधियमानं प्रत्यगो-
रवमापकृति, अनभिषीयमानं च ग्रन्थस्य न्यूनतामापादयति;
अतस्त्वन्मात्रेणोद्देश्यमाह— तत्रेत्यादि । सुदु निर्विषावत्वेना-
पतिष्ठत इति स्वस्थः, तस्य भावः स्वार्थ्यः; उद्वेजकधातुवैषम्य-
विरहितधातुसात्म्यमित्यर्थः । तत्र स्वास्थ्यसुगमया परिपाल्यते
निशुद्धाहाराचारभ्यां सदा क्षीयमाणशरीरपोषणेन, प्रलयावहे-
तुपरिहारेण च; यथा— दीपपरिपालनं श्रेहवर्तिदानात् पोषणेन
क्रियते, तथा शूलभवात्तद्विनिर्नापकहेतुपरिहारश्च । शरीरप्रल-
यावहेतुश्च द्विविधः— बुद्धिदोषाद्विषमशरीरान्धारादिवातादिकार-
कः, दुर्गपरिहरश्च कालविशेषः स्वभावादिह हेमन्त्यादिः कफच-
यादिकारकः । तत्र श्लोकपूर्वार्धेन स्वास्थ्योपपकहेतुमाह, उत्त-
रार्धेन तु अजातानामित्यादिना स्वास्थ्यविपातपहेतुपरिहारात्माह ।
यद्यपि चाजातानां विवाराणामनुत्पत्तिः स्वभावसिद्धा विद्यत
एव, विश्वेनैव च करोत्वयं गुरुणो नास्ति, तथाऽपीदमेवाजा-
तविकाराणामनुत्पत्तिकरणं यत्तद्विकारहेतुपरिहारं तथा दुष्परि-
हरकालविशेषजनितदोषहेतुं, यथा वक्ष्यति,—“मापचप्रपणे
माहि नभस्यप्रपणे पुनः । तदस्यप्रपणे चैव बोद्धव्योऽपसंभवम्” —
(सू. अ. ७) इति; तथा हेतुवन्तरिपरिषेधोऽप्यवमानचक्षुःश्लेष-
हरणार्थमज्ञानम्; एवमादि ॥ १३ ॥

अत ऊर्ध्वं शरीरस्य वार्षिकमध्यजनादिकम् ।

स्वस्थवृत्तिमभिप्रेत्य गुणतः संभवक्षयते ॥ १४ ॥

अत ऊर्ध्वमित्यादि । अतः स्वास्थ्यवृत्तिमभिप्रेत्य, अस्व-
स्वभावव्ययकार्यं, स्वास्थ्यवृत्तिमभिप्रेत्य स्वास्थ्यवृत्तौपशाने, अस्व-
स्वभावव्ययं वार्षिकमित्यर्थः; अज्ञानदोषोऽभ्युत्थनेऽपि वर्तते, तद-
र्थमस्वप्रभित्युक्तम् । अज्ञानमेवादायुषाहितं प्रधानव्ययव्यय-
परिपालकत्वात् । उक्तं च—“यद्युः प्रपन्नं सर्वेषामिन्द्रियाणां

१ ‘गुणाः’ इति पा० । २ ‘मापासुख्यं’ इति पा० । ३ ‘रोगा-
व्यवहारादिमिषयम्’ इति पा० । ४ ‘एतच्चाप्यल्लोकेन’ इति
पा० । ५ ‘सतो भागः’ इति पा० ।

१ ‘दुष्परिहारश्च, कालविशेषमाहिषादिमन्त्यादिः’ इति पा० ।
२ ‘विषमतायाः’ इति पा० । ३ ‘शौकरमिति शूकर-
मांसं’ इति पा० । ४ ‘वार्षिकं’ इति पा० ।

विदुष्यां । पननीहारयुक्ताया ज्योतिषामिव भास्वरः—इति । यदि वा स्वस्थरुतमपिष्टला यदजनादि, तदुच्यते, रोगेषु तु यदजनादि, तदोगनिप्रित्सासु वक्ष्यम् । यद्यपि चैतदजनादि रोगहरामपि वक्ष्यं, तथाऽपि प्राय स्वस्थरुतमतनेतदिति स्वस्थरुतमभिप्रेत्येत्सुफम् ॥ १४ ॥

सौवीरमञ्जनं नित्यं हितमङ्घोः प्रयोजयेत् ।
पञ्चरात्रेऽप्युपरात्रे वा सावधानां रस्ताञ्जनम् ॥१५॥

सौवीरमित्यादि । सुवीरानधीर्भव सौवीरम् । नित्यं प्रसहन् । अङ्घोरिति द्विवचनसखिगोलकद्वयेऽव्यञ्जनविधानार्थम् । पञ्चरात्राद्यतनमहणमद्वयान्तत्वात्वे नियमवर्तमानार्थम् । तेन दोष-
बालमपेक्षार्वाङ्घ्र्ये ऊर्ध्वं च वर्तव्यं छावणमघनमिति भवति ॥ १५ ॥

चक्षुस्तेजोमयं तस्य विशेषाकृष्टेष्मलो भयम् ।
ततः स्तेष्महरं कर्म हितं दृष्टेः प्रसादनम् ॥ १६ ॥
दिवा तन्न प्रयोक्तव्यं नेत्रज्योस्तीक्ष्णमञ्जनम् ।
विरेकदुर्बला दृष्टिरादित्यं प्राप्य सीदति ॥ १७ ॥
तस्मात्प्राप्यं निशायां तु ध्रुवमञ्जनमिष्यते ।

सावणाञ्जनप्रकरणोपपत्तिनाह—चक्षुरित्यादि । चक्षुरिन्द्रि-
यस्य तैजसस्य श्रेष्ठत आप्यातैजसविहृद्वयेन हेतुना, विशेषा-
दिति चातिप्रतिभवादधिकारत्वेन भयं भवति । श्रेष्ठज्ये च
सावण प्रथानं, तस्मात्साव्यमित्यर्थं । सावणाञ्जनकालं नियम-
यति—निशायामित्यादि । ध्रुवमवर्धं निशायानेव, अञ्जनं
श्लेष्मसखत्वासावणाञ्जनम् । जदुर्बलैनापि सावणरसाञ्जनं निशा-
यानेव विहितं, यदुक्तं—“सप्ताहाद्रसाञ्जनं नष्टम्” इति ।
शावकावेऽप्युक्तं,—“विरेकदुर्बला दृष्टिरादित्यं प्राप्य सीदति ।
रात्रौ स्रग्प्रणयासिधु पुष्यलञ्जनकर्मि(सि)तम्”—इति । सौवी-
राञ्जनं तु विरेचनं न भवति, चक्षुः प्रसादमान करोति, तेन तदि-
कारिण्यमार्गं न विरोधि । भन्त्ये तु व्याख्यानयन्ति—ध्रुवं नि-
क्षरन्तव्यं सौवीराञ्जनं यत्तन्निधि कर्तव्यं, सावणाञ्जनं तु श्रेष्ठी-
द्रेकविपये(सि) दमनवत्पूर्वाह एव कर्तव्यम् ॥ १६-१७ ॥—

यथा हि कनकादीनां मेलिनां विविधात्मनाम् १८
धौताणां निर्मला शुद्धिस्तैलबेदकचयादिभिः ।
एवं नेत्रेषु मर्त्यानामञ्जनाङ्घोतनादिभिः ॥ १९ ॥
दृष्टिर्निपाकुला भाति निर्मले नमतीत्युच्यते ।

अञ्जनयुगमाह—यथा हीलादि । शुद्धिं सामासिकी, साऽऽ-
गन्तुध्रुव्याचपनयनेन निर्मला सती भति । आङ्घोतनं नेत्रवि-
रेकार्यं द्रवोपपदानं, तच्छेदानमहितमपि फलैः न्यादनिहितम्,
आदिशब्देन पुष्टपक्वादीनां ग्रहणम् ॥ १८ ॥ १९ ॥—

हरेणुकां प्रियङ्गुं च पृथ्वीकां केशरं नखम् ॥ २० ॥
ह्रींवेरं चन्दनं पत्रं त्यगेलौशीरपद्मकम् ।
ध्यात्मकं मधुकं मांसी गुग्गुल्वगुल्फशर्करम् ॥ २१ ॥
न्यग्रोषोदुम्बराश्वत्थगृक्षलोध्रत्वचः शुभाः ।
वन्मं सजेरसं मुस्तं शैलेयं कमलोत्पले ॥ २२ ॥
श्विविष्टकं शङ्खीं च शुक्रवर्हमथापि च ।
पिष्ट्वा लिम्पेच्छरेपीकां तां पतिं यत्तन्निभाम् ॥ २३ ॥
अङ्गुष्ठसंमितां कुर्यादराङ्गदुत्तमां निषक ।
शुष्कां निगर्भां तां वति धूमनेप्रापितां नरः ॥ २४ ॥
केहाक्तामद्रिसंस्पृष्टां पिबेत्प्रायोमिकीं सुराम् ।

इहैवाञ्जनात्ने धूमपानं विधास्यति “नावनाञ्जननिदाने”
इत्यादिना, अतोऽञ्जानानन्तरं धूमोऽभिधीयते, उक्तं च शा-
खाव्ये,—“तीक्ष्णाञ्जनाश्रितलोचनस्य यः सप्रमुद्यो न निरेति
नेत्रात् । श्लेष्मा शिरस्य स तु पीतमात्रे धूमे प्रयान्ति
रभने क्षणेन”—इति । हरेणुकामित्यादि । हरेणुका रेणुका,
पृथ्वीका कृष्णजीरकं, केशरं नागकेशरं, पत्रकं पत्रकाष्टं,
ध्यात्मकं गन्धतृणं, न्यग्रोषादीनां दशाश्रान्तानां त्वचः, तासां विशेष-
पणं शुभा इति, वन्मं कैवर्तमुसकं, सुवचर्हं ग्रन्थिपर्णकं, शर-
पीका शरपुष्पस्य नाका शरिकेति अस्ति । अत्र विधानं—
पिष्टभैरवः शरिका तथा घेतमित्यथा यथाऽऽङ्गुलान्यत्साऽङ्गुलिपि-
णोहा च वर्ति स्यात्, सस्य च शुष्कयां सत्त्वा शरपीकासाम-
कृत्यं केहेनाभ्यस्त्यापितिनैकस्मिन्पत्रेऽवदृष्टा वक्ष्यमाणधूमपानन-
श्लेष्मासमर्पणेषु निवेदयतो धूमं धेयं । प्रायोगिकी च निल-
पेयधूमपतिरंशा । सुतामित्यनेनाकटवृत्तमनव्ययत्वं च दर्शयति
॥ २०—२४ ॥—

पसाघृतमधुच्छिद्यैर्युक्तियुक्तैरौषधैः ॥ २५ ॥
वतिं मधुरकैः कृत्वा सैहिकीं धूममाचरेत् ।

सैहिकधूमवर्तिमाह—वसेत्यादि । मधुच्छिद्यं शिकयकं, वती-
पधेरिति मधुरकविशेषणं, मधुरकाणि जीवनीकानि जीवकपर्प-
कादीनि । युक्तियुक्तैरित्यनेन तथा वसादिग्रहणं शक्यम्, यथा
वतिं कर्तुं भाव्यं इति दर्शयति । वर्तिकरणं च पूर्ववत् । सैहिकी
शेहनकारिणा ॥ २५ ॥—

श्वेता ज्योतिष्मती चैव हरितालं मनःशिला ॥ २६ ॥
गन्धाद्यागुत्पमाद्या धूमं मूर्धविरेचयेत् ।

१ ‘अङ्गुष्ठोदरा’ इति पा० । २ ‘मूलान्’ इति पा० । ३ ‘न’
यां बकावारादिकुपं शुष्कां पृथ्वीकाम् शरपीकामाह्वयं तिगर्भां
शुष्कां केहेनाभ्यस्त्य वक्ष्यमाणधूमनेन धूमपाननश्लेष्मां परविदरा-
शुष्कमित्यां विक्रीपाश्रित्तयावर्तितां तस्मिन् प्रतिदनेनमं दसा-
स्तामभिसंयुक्तान्पयसिभ्रमेऽभिला दक्षमानं मुस्तं श्रग्जनीवर्तं प्रायो-
मिकीं तिरुद’ इति गङ्गावराः । ४ ‘धूमः श्विविरेचनम्’ इति पा० ।

१ ‘दृष्यति’ इति प० । २ ‘मधीना’ इति पा० ।

धैरेचनिकधूमपानवर्ति दर्शयति—श्चेत्तेत्यादि । धेवाऽपराजिता, गन्धाः हुगन्धद्रव्याणि, तेषां विशेषणभक्ष्यप्रायाः, अगुह्य च पत्राद्याश्च भक्ष्यप्रायाः । भक्ष्यपत्रायाश्च ज्वरे नक्ष्यमाणाः “अगुह्युष्टतगरपत्र” इत्यादिगणो मन्तव्यः । अगुर्वासा इति न कुटं, हुष्टतगरमेरुतितीक्ष्णत्वेन मस्तुल्लक्षकक्षावग्यौत्तरिहारार्थम् । वक्ष्यति च त्रिमर्षे,—“धूमवर्ति पिबेद्दन्धैरुष्टतगरैस्तथा (सि. अ. ९)” इति, शालाक्येऽप्युक्तं—“नतुष्टे स्नायतो धूमवर्तिप्रयोजिते । मस्तुल्लं विशेषेण वस्तात्ते नैन योजयेत्” इति; सुश्रुतेऽप्युक्तं—“एलादिना तगकुष्ठवर्ज्येन”—(सू. नि. अ. ४०) इति ॥ २६ ॥—

गौरवं शिरसः शूलं पीनसार्धावमेदको ॥ २७ ॥
कर्णाक्षिशूलं कास्तश्च द्विधाऽध्यासौ गलप्रहः ।
दन्तदूर्ध्वस्वमास्त्रावः श्रोत्रघ्राणाक्षिदोपजः ॥ २८ ॥
पूतिघ्राणास्य गन्धश्च दन्तशूलमरोचकः ।
हनुमन्याप्रहः कण्ठः क्रिमयः पाण्डिता मुपे ॥ २९ ॥
श्लेष्मप्रसेको वैस्वयं गलशुण्डधुपजिह्विका ।
खोलित्वं पिञ्जस्तवं च केशानां पतनं तथा ॥ ३० ॥
क्षवधुध्यातितन्द्रा च बुद्धेर्मौहोऽतिनिद्रता ।
धूमपानात्प्रशाम्यन्ति बलं भवति चाधिकम् ॥ ३१ ॥
शिरोरुद्धकपालानामिन्द्रियाणां सरस्य च ।
न च घातकफात्मानो धलिनोऽप्यूर्ध्वजनुजाः ॥ ३२ ॥
धूमवक्रकपानस्य व्याधयः स्युः शिरोगताः ।

धूमपानगुणान् दर्शयति—गौरवमित्यादि । शिरोरुद्धः केशानां; कपालाश्च शिरस एव । धलिनोऽपीनि बलवत्प्राणा अपीलर्षाः । ऊर्ध्वजनुजत्वेन शिरोगता अपि लम्बास्ते पुनरन्विधीयन्ते शिरोपरिक्षात्पार्श्वम् ॥ २७-२२ ॥—

प्रयोगपाने तस्याष्टौ कालाः संपरिष्कीर्तिताः ॥ ३३ ॥
घातश्लेष्मसमुत्प्लेशः कालेष्वेपु हि लक्ष्यते ।
जात्वा मुफत्वा समुद्दिष्य ध्रुत्वा दन्ताक्षिपृष्य च ॥
नायनाञ्जननिदान्ते चात्मवान् धूमपो भवेत् ।
तथा घातकफात्मानो न भयन्त्यूर्ध्वजनुजाः ॥ ३५ ॥
रोगास्तस्य तु पेयाः स्युःपानात्त्रिस्त्रयस्त्रयः ।

धूमपानकालं दर्शयति—प्रयोगेत्यादि । प्रयोगपाने प्रायोगिकधूमपाने एतेऽष्टौ कालाः, श्लेष्मपाने तु घातशुण्डधुपजितः कालः, धैरेचनिकपाने तु श्लेष्मशुण्डधुपजितो मन्तव्यः । प्रायोगिक एव प्रायः नास्तरुत्ताधिकारे, तेन हात्काल एव कण्ठरोगनिधीयते, यदि वा प्रयोगपाने सततपाने स्वस्थाधिकार इति

यावत्; तेन धूमत्रयस्याप्येते काला भवन्ति । घातकफात्प्रानन्देन वातात्मानः कफात्मानो घातकफात्मानश्च शृण्वन्ते । पेयाः स्युरित्यादावापाना धूमान्यवहारमोक्षाः; एकैकस्मिन् आनादि-धूमपानकाले त्रिरिति शाश्वत्तत्रयं कर्तव्याः, ते वाश्वत्तत्रयेऽपि त्रिधा त्रिधा कर्तव्याः; एकैकस्मिन् धूमपानकाले नवधूमान्यवहारमोक्षाः कर्तव्याः; त्रीन्तीनभ्यवहारान् कृत्वा विधातोऽन्तरा कर्तव्य इत्यर्थः ॥ ३३-३५ ॥—

परं त्रिकालपायी स्यादहः कालेषु बुद्धिमान् ॥ ३६ ॥
प्रयोगे, श्लैहिके त्वेकं, धैरेच्यं त्रिचतुः पिबेत् ।
हृत्कण्ठेन्द्रियसंशुद्धिल्लेषुत्वं शिरसः, रामः ॥ ३७ ॥
यथेरितानां दोषाणां सम्यक्पीतस्य लक्षणम् ।

अष्टयु कालेष्वेकस्मिन्नेकस्मिन् दिवसे यस्मिन् धूमे यावत् यावान् पानकालवियमस्तं दर्शयति—परमित्यादि । कालेषु स्नातेत्यादिकालेषु । प्रयोगे प्रायोगिकधूमे । श्लैहिके त्वेकमिति श्लैहिकधूमे एकमेव कालं व्याप्य धूमं पिबेदिति योग्यम् । त्रिचतुरिति धैरेच्ये दोषनलापेक्षो विकल्पः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥—

याधिर्वमानभ्यमूकत्वं रक्तपित्तं शिरोभ्रमम् ॥ ३८ ॥
अकाले चातिपीतश्च धूमः कुर्यादुपद्रवान् ।
तत्रेष्टं सर्पिपः पानं नायनाञ्जनतर्पणम् ॥ ३९ ॥
श्लैहिकं धूमजे दोषे घायुः पित्तातुगो यदि ।
शीतं तु रक्तपित्ते स्याच्छ्लेष्मपित्ते विकक्षणम् ॥ ४० ॥

याधिर्वेत्यादि । धूमत्र इत्यधिप्रयुक्तधूमशब्दे यदि घायुः पित्तातुगो बुद्धलदा नायनाञ्जनतर्पणं श्लैहिकं वेदकृतं कर्तव्यं, शीतं शीतद्रव्यशृतं कर्तव्यं नायनादेय, विश्वापमपि नायनादेय ॥ ३८-४० ॥

परं त्यतः प्रवक्ष्यामि धूमो येषां विगर्हितः ।
न विरिक्तः पिबेद्भूमं न हृते यस्तिर्कर्मणि ॥ ४१ ॥
न रक्ती न विधेणातो न शोद्येद्य च गर्भिणी ।
न धमे न मदे नामे न पित्ते न प्रजागरे ॥ ४२ ॥
न मूर्च्छाभ्रमवृणान्तु न क्षीणे नापि च क्षते ।
न मधुर्दुग्धे पीत्या च न श्लेहं न च माशिकम् ॥ ४३ ॥
धूमं न मुफत्वा वैभा च न रुक्षः कुब्ध एव च ।
न तातुरापे तिमिरे शिरस्यमिहते न च ॥ ४४ ॥
न शङ्कते न रोदिष्यां न मेष्टे न मदास्पये ।
एषु धूममकालेषु मोहात्पियति यो नरः ॥ ४५ ॥
रोगास्तस्य प्रवर्धन्ते दादणा धूमपिध्रमात् ।

१ 'धूमे' इति पा० । २ 'नविच्छेत्तुल्लक्षणं' इति पा० ।
३ 'शोषी' इति पा० । ४ 'न मधं न वदः' इति पा० । ५ 'न पारि मुफकत्वात्' इति पा० ।

१ 'मधुर्दुग्धादयोः' इति पा० । २ 'कर्मिणः' इति पा० ।
३ 'धूमस्य कालस्य' इति 'धूमस्य कालस्य' इति पा० ।

न विरिक्त इत्यादौ प्रतिनिषेधं नकारकरणं निषेधगौरवदर्शनार्थम् । धूम न भुस्त्वेति पुनर्धूमग्रहणं दग्ना भुष्यतो विशेषप्रतिषेधार्थम् ॥ ४१-४५ ॥—

धूमयोग्यः पित्रेदोषे शिरोघ्राणाक्षिसंश्रये ॥ ४६ ॥
घ्राणेनास्येन कण्ठस्थे मुखेन घ्राणपो वसेत् ।
आस्येन धूमकपलान् पियन् घ्राणेन नोद्धमेत् ॥ ४७ ॥
प्रतिश्लोमं गतो ह्यंशु धूमो हिंस्याद्धि चक्षुषी ॥

धूमयोग्य इत्यादौ घ्राणेनेति उद्दे^१ । प्रतिलोमं गत आस्यपीनो घ्राण गत इत्यर्थः । हिशब्दद्वय च हेतौ । तेनायमर्थः—यस्मात्प्रतिश्लोमं विमार्गं गतो धूमस्तस्माच्चक्षुषी हिंस्यात्, यस्माद्धिस्तास्तस्माद्घ्राणेन नोद्धमेदिति ॥ ४६ ॥ ४७ ॥—

ऋज्वज्जक्षुस्त्वभेताः सूपविष्टस्त्रियर्थम् ॥ ४८ ॥
पित्रेच्छिद्रं पिधायैकं नासया धूममात्पयान् ।

सम्यगुपविष्ट एषविष्ट । त्रियर्थयमिति तु यद्यपि पूर्वविबोक्तमापानासिखयस्य इत्यनेन, तथाऽपि त्रियर्थयधूमपानपर्यन्तमृज्वज्जक्षुस्युदरि कर्तव्यं नोपक्रमान् एवेति पुनरभिधानेन दर्शयति । नासिकयाऽपि रन्ध्रच्छिद्रं पिधाय पित्रेक्ष पुनर्नासिक्येव पित्रेदिति नियमः ॥ ४८ ॥—

चतुर्विंशतिकं मेघं स्वांहुलीभिर्विरेचने ॥ ४९ ॥
द्वार्धिशदहुलं खेहे प्रयोगेऽप्यर्धमित्युक्ते ।
ऋजुनिकोपाकलितं कोलास्थ्यग्रप्रमाणितम् ॥ ५० ॥
यस्तिनेप्रसमद्रव्यं धूमनेत्रं प्रशस्यते ।

मेघं नलिका । चतुर्विंशतिकं चतुर्विंशत्यहुलम् । अर्धार्धं सार्धमित्यर्थः, इह विरेचनिकनेत्रयोगे चतुर्विंशत्यहुलप्रमाणं सार्धं सत् पदनिशदहुलप्रमाणं प्रायोगिकधूमपाने, सत्तु जलवर्णप्रसन्नोऽयम् । यदाह—“सार्धंरुचंशयुतं पूर्णं हृत्वा प्रायोगिकारिषु”—इति । त्रिकोपाकलितमिति त्रिभिः पर्वभिर्मिर्धं रामन्यतम् ॥ ४९ ॥ ५० ॥—

द्वाराद्विनिर्गतः पर्वच्छिद्रो नाडीतनूतः ॥ ५१ ॥
नेन्द्रियं याधते धूमो मात्राकालनिषेधितः ।

यथाऽभिहितनलिकया पाने गुणं दर्शयति—द्वारदित्यादि ॥ ५१ ॥—

यदा चोरश्च कण्ठश्च शिरश्च लघुतां मजेत् ॥ ५२ ॥
कफश्च तनुतां प्रक्षतः सुर्धते धूममादिरोत् ।
अपिचुद्धः स्वरो यस्य कण्ठश्च सकफो भवेत् ॥ ५३ ॥

१ 'ह्यस्य' इति पा० । २ 'कजु त्रिकोपच्छिद्र' इति शोभन्द्रनाथेन पठति, 'कजु अजुदिल, अंशु बोपाणि पवाणि यस्य त्रिकोप, अक्षिद्रं छिद्रदित, यथा मेघं मागेन न निर्धच्छेत्' इति च व्याख्या नयति । 'बोध' एव, 'कजुभिक्षिभिः बोपेरापनेनम् कामायह' इति शोभानेन्द्रनाथेनोक्तमुनेन गद्यनेन निषेधितं विभक्तं निषेधे । त्रिकोपश्च कजुनायस्य त्रिकोपकालान् ॥ इति गङ्गाधरः ।

स्तिमितो मस्तकश्चैवमपीतं धूममादिरोत् ।
तालु मूर्धा च कण्ठश्च शुष्यते पतित्युक्ते ॥ ५४ ॥
तुष्यते मुहाते जन्तू रक्तं च स्रयतेऽधिकम् ॥
शिरश्च भ्रमतेऽत्यर्थं मूर्च्छा चास्योपजायते ॥ ५५ ॥
इन्द्रियाण्युपतप्यन्ते धूमेऽत्यर्थं निषेधिते ।

केचिद्भूमसम्प्रापनादिलक्षणं ग्रन्थं पठन्ति । तत्र यदा चोरश्चेत्यादि सम्प्रापनलक्षणं, अपिशुद्ध इत्याद्योगलक्षणं, तावित्यादिश्लोकलक्षणम् ॥ ५२-५५ ॥—

वर्षे वर्षेऽणुतैलं च कालेषु त्रिषु ना चरेत् ॥ ५६ ॥
प्राष्टुदशरुद्धसन्तेषु गतमेघे नभस्तले ।
नस्यकर्म यथाकालं यो यथोक्तं निषेधते ॥ ५७ ॥
न तस्य चक्षुर्न घ्राणं न श्रोत्रमुपहन्यते ।

न स्युः श्वेता न कपिलाः केशाः क्षमधूणि वा पुनः ॥
न च केशाः प्रमुच्यन्ते वर्धन्ते च निरोपतः ।
मन्यास्तम्भः शिरःशूलमर्दितं हनुसंमृहः ॥ ५९ ॥
पीनसार्धावभेदौ च शिरःकम्पश्च शाम्यति ।

शिरःकपालानां सन्धयः क्षायुकण्डराः ॥ ६० ॥
नायनप्रीणिताध्यास्य लभन्तेऽभ्यधिकं बलम् ।
मुद्यं प्रसन्नोपचितं स्वः क्षिग्धः स्वरो महान् ६१
सर्वेन्द्रियाणां वैमल्यं बलं भवति चाधिकम् ।
न चास्य रोगाः सहसा प्रभवन्त्युर्ध्वजनुजाः ॥ ६२ ॥
जीर्णतथोत्तमाङ्गेषु जरा न लभते बलम् ।

धूमनस्योर्नासाद्वारतामान्याद्भूमनसु नस्य द्रूते—वर्ष इत्यादि । अणूनां श्लेताग दिनमित्यणुतैलं, तद्यमं बध्ममाणम् । शिरःकपालानामेव शिरा ताव्यं क्षायुकण्डराश्च । उत्तमोऽप्यिति बहुवचनं शिरसोऽभ्याहृतकान्, यदि वा जग यतीपलित्वादिलक्षणा या सा उत्तमा प्रवर्षप्राप्ताऽऽपु मलासारिषु निषिष्यते ॥ ५६-६२ ॥—

चन्द्रनाशुरुणी पर्वं दार्वाव्यहद्रुधुं कलाम् ॥ ६३ ॥
प्रपौण्डरीकः सूक्ष्मलो निडङ्गं विल्यमुत्पलम् ।
हीषेरमभयं पन्यं त्वशुस्तं सारियां स्थिराम् ॥ ६४ ॥
जीयन्तीं शृष्टिपणीं च सुरद्वारं दातापरिम् ।
हरेणुं श्रुतीं स्वामीं सुरतीं पत्रवेशरम् ॥ ६५ ॥

विपाचयेच्छतगुणे माष्टेन्द्रे विमलेऽम्भिति ।
तैलाद्दशगुणं दोषे कपायमयतारयेत् ॥ ६६ ॥
तेन तैले कपायेण ददारुणो विपाचयेत् ।
अथम्यं ददारुमे पाके समारां छागलं पयः ॥ ६७ ॥

दद्यादेवोऽणुतैलस्य नाथनीयस्य संश्रितिः ।
अस्य मायां प्रयुञ्जीत तैलस्यार्धपलान्मिताम् ॥ ६८ ॥

१ 'कदंब' इति पा० । २ 'यजुष्ये' इति पा० । ३ 'उत्तमो' इति पा० । ४ 'सुप्रा' इति पा० । ५ 'मन्या' इति पा० ।

स्निग्धस्निग्धोत्तमाङ्गस्य पित्तुना वाचनैस्त्रिभिः ।
 त्र्यहाड्यहाद्य सप्ताहमेतत्कर्म समाचरेत् ॥ ६९ ॥
 निवातोष्णसर्माचारी हिताशी नियतेन्द्रियः ।
 तैलमेतद्विदोपप्रसिन्द्रियाणां यत्प्रदम् ॥ ७० ॥
 प्रयुज्जानो यथाकालं यथोक्तानश्नुते गुणान् ।

चन्दनेलादी दार्यांस्त्वक् दार्यांस्त्वक्, जीवन्ती सुवर्णनाल्य
 खनामप्रशिक्षा, सुरमी शुकशिम्बा, पत्रस्य केशरं पत्रकेशरम् ।
 माहेन्द्रे आन्तरिक्षे । व्रतगुणे तैलादिति योज्यम् । दशगुणमित्येतदपि तैलादिति योजनीयम् । अत्र तु काप्यमेपजं तावन्मानं ग्राह्यं चावता व्राथासोपात्त पानीयं मेपजचतुर्गुणं भवति, “काप्याच्चतुर्गुणं चारि” इत्यस्याप्यपित्तल्यात्, न तु मेपजान्च्छतगुणेऽम्भरीत्वेन व्याख्येयं, यदाह जतुर्गुणं — “पत्रलाऽधाम्बुरातप्रसवे दशभागस्थितेन तु । तैलप्रस्य पत्रेतेन छागीर्दारेण चतुर्गुणम्” — इति । यदि वा, तैलप्रमाणमुमानेनैव “श्रेहा-चतुर्गुणं काप्याम्” — इति परिभाषया काप्यद्रव्यपरिमाणं व्यक्तस्थानीयम् । पित्तुनेति तूक्तमपि उच्यते । वाचनैस्त्रिभिर्वर-येणैव । त्र्यहाड्यहादिति एकैकं दिनमन्तरीहृत्य, सप्ताहमित्यन्तरितदिनानि वर्जयित्वा, तेनैव रश्मिन् प्रकृता त्रयोदशाहा-द्यसप्रयोग समाप्यते ॥ ६३-७० ॥

आपोधिताग्रं द्वौ कालौ कषायकटुतिकक्तम् ॥ ७१ ॥
 भक्षयेदन्तपवनं दन्तमांसान्यथाधयन् ।
 निहन्ति गन्धं घेरस्यं जिह्वादन्तास्यजं मलम् ॥ ७२ ॥
 निष्कृष्य दधिमाधत्ते सद्यो दन्तनिरोधनम् ।
 करञ्जरुचरीरार्कमालतीकफुभासनाः ॥ ७३ ॥
 दास्यन्ते दन्तपवने ये चाप्येवंविधा हुमाः ।
 सुवर्णरूप्यताम्राणि त्रपुरीतिमयानि च ॥ ७४ ॥
 जिह्वानिलैर्खनानि स्युरतीक्ष्णान्यनूजनि च ।
 जिह्वामूलगतं यच्च मलमुच्छ्वासरोधि च ॥ ७५ ॥
 दूर्गन्धं भजते तेन तस्माज्जिह्वं विनिलिरेत् ।

स्थानप्रलासचया दन्तकाष्ठगुणात् दर्शयति, — आपोषिते-
 त्यादि । द्विकालं रात्र्यं प्रातरिति । दन्तात् पुनर्तीति दन्तपवन
 दन्तकाष्ठम् । निष्कृष्य मलमिति स्रग्ध । त्रपुरीऽर्जुनं, एवं-
 विधा एवता इत्यर्थं ॥ ७१-७५ ॥ —

धार्वाण्यासेन वैशद्यरश्मिसौगन्ध्यमिच्छता ॥ ७६ ॥
 जातीयद्रुकषुगानां लवङ्गस्य फलानि च ।
 फणोलस्य फलं पत्रं ताम्बूलस्य शुभं तथा ।
 तथा कर्पूरनियानः सूक्ष्मलायाः फलानि च ॥ ७७ ॥

यदुक्तं अत्रास्ती, यद्यपि लवङ्गस्य कृन्तमभिधेयं तथाऽपि
 यदुक्तं फलस्य साधन्याच्छत्रिणो गच्छन्तीति न्यायेन गामान्येन
 फलमित्युक्तम् ॥ ७६ ॥ ७७ ॥

हन्वीरंलं स्वरवलं वदनोपचयः परः ।
 स्यात्परं च रसज्ञानमन्त्रे च रुचिरुत्तमा ॥ ७८ ॥
 न चास्य कण्ठशोषः स्यान्नोष्ठयोः स्फुटनाद्गम्यम् ।
 न च दन्ताः क्षयं यान्ति रटमूला भवन्ति च ॥ ७९ ॥
 न शूल्यन्ते न चास्त्रेण हृष्यन्ते भक्षयन्ति च ।
 परानपि परान् भक्ष्यांस्तेलगण्डपधारणात् ॥ ८० ॥
 नित्यं खेहाद्रंशिरसः शिरःशूलं न जायते ।
 न खालित्यं न पालित्यं न केशाः प्रपतन्ति च ॥ ८१ ॥
 चलं शिरःकपालानां विदोषेणाभिवर्धते ।
 दृढमूलाश्च दीर्घाश्च रुग्णाः केशा भवन्ति च ॥ ८२ ॥
 इन्द्रियाणि प्रसीदन्ति सुत्वग्भवति चाननेम् ।
 निद्रालाभः सुप्तं च स्यान्मूर्ध्नि तैलनिषेवणात् ॥ ८३ ॥
 न कर्णरोगा वातोत्था न मन्थाहनुसंमहः ।
 नोष्ठेः श्रुतिर्न याधिर्यं स्यान्नित्यं कर्णतर्पणात् ॥ ८४ ॥
 खेहाभ्यङ्गाद्यथा कुम्भश्चर्म खेहविमर्दनात् ।
 भवत्युपाहादक्षश्च दृढः हेः शसहो यथा ॥ ८५ ॥
 तथा शरीरमभ्यङ्गादुदं सुत्वक् च जायते ।
 प्रशान्तमारतायार्थं हेः शान्यायामसंसहम् ॥ ८६ ॥
 स्पर्शनेऽभ्यधिक्षो वायुः स्पर्शनं च त्वगाश्रितम् ।
 त्वच्यश्च परमभ्यङ्गस्तसात्तं शीलयेन्नरः ॥ ८७ ॥
 न चाभिघाताभिहतं गानमभ्यङ्गसेविनः ।
 विकारं भजतेऽत्यर्थं बलकर्मणि वा क्वचित् ॥ ८८ ॥
 सुस्पर्शापचिताङ्गश्च बलवान् प्रियदर्शनः ।
 भवत्यभ्यङ्गनित्यत्वात्परोऽत्यजर पय च ॥ ८९ ॥

हन्वीरिलादि श्रेहगण्डपशुणा । निलमिलादि निषेवणादि-
 ल्यन्त शिरस्तैलगुणा । मूर्ध्नि तैलनिषेवणादित्युक्तेऽपि खेहाद्रं-
 शिरस इति यत्करोति, तेन यावता तैलेनार्शिरा स्यात्तावन्मूर्ध्नि
 तैल सेव्यामीति दर्शयति । खेहाभ्यङ्गादित्यादि । उपाहाभेदशानान्,
 अशो रसस्य चक्रनियन्तकाष्टम् । बहुदयान्तपरणं तु कसचित्
 विधिप्रसिद्धं भविष्यति न हि सर्वं त्रयिदमित्यभिप्रायेण,
 यदि वा श्रेहस्य नानाकार्यनरपतत्खुददर्शनार्थम् । स्पर्शने
 स्पर्शनेन्द्रिये वायुधिनं, वैशद्यदर्शने पाथभौतिकत्वादित्यय-
 स्त्वेत्यर्थं । त्वच्यश्च परमभ्यङ्ग इति वराहाहातहित्य, एतेना-
 श्रितस्य वाताधिक्यस्य स्पर्शनेन्द्रियस्य, आभयस्य च त्वपो हित
 इत्युक्तं भवति । बलेन सपाय कर्म मलदमं गुदमारदरणादि
 ॥ ७८-८९ ॥

परन्वं स्तपधत्तां रौक्ष्यं धमः सुतिश्च पादयोः ।
 सद्य पयोपशाम्यन्ति पादाभ्यङ्गनिषेवणात् ॥ ९० ॥
 जायते सौषुमार्यं च बलं रौष्यं च पादयोः ।
 दृष्टिः प्रसादे लभते मादतश्चोपशाम्यति ॥ ९१ ॥

न च स्याद्भ्रूसीवानः पादयोः स्फुटनं न च ।
न सिरास्त्रायुसंकोचः पादाभ्यङ्गेन पादयोः ॥ ९२ ॥

सरत्वमित्यदि पादाभ्यङ्गगुणा । प्रथमं पादयोरिति पद
सरत्वादिविशेषणार्थं, द्वितीयं तु बलादे कालान्तरोत्पादसूच-
नार्थं, तृतीयं तु स्फुटनविशेषणार्थं, चतुर्थं तु सिरास्त्रायुविशेष-
णार्थं, शिष्टं तु पादाभ्यङ्गेनेति पद दूरान्तरितस्य पादाभ्यङ्गस्य
स्मरणार्थम् ॥ ९०-९२ ॥

दौर्गन्ध्यं गौरवं तन्द्रां कण्डुमलमरोचकम् ।
स्वेदवीभ्रत्सतां हन्ति शरीरपरिमाज्जनम् ॥ ९३ ॥

पवित्रं वृष्यमायुष्यं श्रमस्वेदमलापहम् ।
शरीरवलसन्धानं स्नानमोजस्करं परम् ॥ ९४ ॥

शुभ्यङ्गपुष्पं कलादुद्धर्तनस्य तमनु परिमाज्जनमुद्धर्तनं मूत्रे—
दौर्गन्ध्यमिलादि । स्वेदेन धीमलता स्वेदवीभ्रत्सता । शरी-
रस्य बलेन सन्धानं योजनं करोतीत्यर्थं ॥ ९३ ॥ ९४ ॥

काम्यं यशस्यमायुष्यमलक्ष्मीं प्रहर्षणम् ।
श्रीमत्पारिषदं शस्तं निर्मलाम्बरधारणम् ॥ ९५ ॥

वृष्यं सौगन्ध्यमायुष्यं काम्यं पुष्टिवलप्रदम् ।
सौमनस्यमलक्ष्मीं गन्धमाल्यनिषेचणम् ॥ ९६ ॥

धन्यं मङ्गल्यमायुष्यं श्रीमद्यसनसूदनम् ।
हर्षणं काम्यमोजस्यं रत्नाभरणधारणम् ॥ ९७ ॥

मेध्यं पवित्रमायुष्यमलक्ष्मीकलिनाशनम् ।
पादयोर्मलमार्गानां शौचाधानमभीक्षणशः ॥ ९८ ॥

पौष्टिकं वृष्यमायुष्यं शुचि रूपविराजनम् ।
केशदमश्चुनपादीनां कल्पनं संप्रसाधनम् ॥ ९९ ॥

चक्षुष्य स्पृशनहितं पादयोर्व्यसनापहम् ।
वलय पराक्रमसुखं वृष्यं पादत्रधारणम् ॥ १०० ॥

ईतेः^१ प्रशमनं वलयं गुल्यावरणशङ्करम् ।
घर्मानिलरजोमृष्टं छत्रधारणमुच्यते ॥ १०१ ॥

स्फलतः संप्रतिष्ठानं शकृपां च निषूदनम् ।
अवष्टम्भनमायुष्यं भयत्रं दण्डधारणम् ॥ १०२ ॥

श्रीमदिति शोभायुक्तम्, परियदि वास्तु पारिषदं, शस्तं
मङ्गल्यम् । व्यसनं सर्पपिशाचादाभिगतं । रत्नवदाभरणानि,
रत्नं तु विशुद्धमणित्रयहीरकमुक्ताफलमुष्णीदि । शौचाधानं
पानीयेन यथा च । अभीक्षणं पुनः पुनः । शौचमिति शुचि-
ताकारकम् । कल्पनं छेदनं, संप्रसाधनं मण्डनं, एतच्च यथा-
योग्यतया योजनीयं, केशानां प्रसाधनं तन्मयबन्धनादि, दमश्चूर्णां
कल्पनमेव, नटासं तु कल्पनमलक्ष्मिदिदानेन प्रसाधनं च ।

आदिप्रहणेन नासालोमकल्पनादि श्रूयते । पादयोरिति स्वर्शन-
द्वितमिलनेन व्यसनापहमित्यनेन च संबध्यते । पादत्र पादभी
पादुनेति यावत् । अत्र च वृष्यत्वचक्षुष्यत्वे प्रभावात्, यदि वा
पादसंयन्दनेनपौषिकानादीप्रलवायहरणाच्चक्षुष्यम् । ईती रोगा-
दिदुर्द्वयम् । शुचिं पिशाचादिभ्यो रक्षा । शङ्करं कल्याणकरम् ।
अवष्टम्भनं बलप्रदम् । भयत्रं तर्पणार्थम् ॥ ९५-१०२ ॥

नगरी नगरस्यैव रथस्यैव रथी यथा ।
सशरीरस्य मेधाधी कृत्येष्ववहितो भवेत् ॥ १०३ ॥

सप्रत्युक्तस्वस्थविद्युपसहायार्थं तयोपरिदृष्ट्यावधानेन क-
रणार्थमाह—नगरीत्यादि । कृतेषु नगरीयेषु चैवतुकेषु च ।
नगरदृष्टान्तेनान्तरप्रलवायहेतुविधातवारिणि कृत्येष्ववधानं दर्श-
यति, रथदृष्टान्तेन च बाह्यस्यशांदिपरिहारके कृत्येष्ववधानं दर्श-
यति । नगरोच्छेदे ज्ञान्तरो दुष्टजनसंबन्ध एव हेतुः प्रायो
भवति, रथमग्रे तु बाह्यस्यप्रविपमपतनादि ॥ १०३ ॥

भवति चात्र ।

वृत्र्युपायान्निषेवेत ये स्युर्धर्माविरोधिनः ।
श्रीममध्ययनं चैव सुरामेव समश्नुते ॥ १०४ ॥

प्रधानभूता शरीरप्रलवेशा कृत्वा स्वस्थेन सता यदन्यत्र
वर्तेष्य तदाह—वृत्र्युपायानित्यादि । वृत्तिवैतनं, तक्षीपाया
कृष्यादयो धनवधनाया निषेपणीये वाच्या । शमं शान्तिं,
अध्ययनं वेदाध्ययनं, निषेवेतेति सवन्थ । एव सति सुखं
समश्नुते प्राप्नोति । एतेन कृत्यादिभ्योऽर्थं, शास्त्रव्ययनान्यां
धर्मं, अर्थधर्मान्यां च सुरालक्षणं कामं, इति त्रिवर्गाग्रहणं
दर्शितं भवति ॥ १०४ ॥

तत्र श्लोकाः ।

मात्रा द्रव्याणि मात्रां च संधित्य गुटलावघम् ।
द्रव्याणां गार्हितोऽभ्यासो येषां, येषां च शस्यते १०५

अङ्गनं धूमवर्तिक्षत्रं त्रिविधा वर्तिकल्पना ।
धूमयानगुणाः कालाः पानमानं च यस्य यत् ॥१०६॥

व्यापत्तिचिह्नं भैषज्यं धूमो येषां विगर्हितः ।
पेषो यथा यन्मयं च नेत्रं यस्य च यद्विघ्नम् ॥१०७॥

नक्षकर्मगुणा नस्तं कार्यं यच्च यथा यदा ।
भक्षयेदन्तपचनं यथा यच्चहृणं च यत् ॥१०८॥

यदर्थं यानि चास्येन धार्याणि कथलप्रहे ।
तैलस्य ये गुणा दिष्टेः शिरस्तैलगुणाश्च ये ॥१०९॥

कर्पतैले तथाऽभ्यङ्गे पादाभ्यङ्गेऽङ्गमार्जने ।
स्नाने वाससि शुद्धे च सौगन्धे रत्नधारणे ॥११०॥

शोके संहरणे लोसां पादत्रच्छत्रधारणे ।
गुणा मानाश्रित्येऽसिस्तयोर्कां दण्डधारणे १११

१ 'न तस्य कृष्णी वादा' इति पा० । २ 'काम्यं पुष्टि-
लप्रदम् । सौमनस्यमलक्ष्मीं ज्ञानमोजस्करं परम् ॥' इति पा० ।
३ 'ईतेऽभिधानं' इति पा० ।

१ 'दृष्टा' इति पा० । २ 'योभ्यः' इति पा० ।

इत्यत्रिवेशकृते तन्ने चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
मात्राशिक्षीयो नाम पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ५ ॥

मात्रेत्यादि अध्यायार्थसंग्रहः । मात्रोष्ण वायव्यसाशनमि-
त्यादिना । तथा द्रव्याणि तत्र शालीत्यादिना । मानां चाधिल
शुद्धाषवमिति प्रकृतिलघुन्यगपि मात्रानेवापेक्षन्ते इत्येवंप्रवारे-
णोक्तम् । पानस्य मानं पानमानम्, आभानात्रिखद्यव्य इत्यादि ।
नस्तःकर्म्यं यदिति अशुतलं, यद्येति पित्तुनेत्यादि । यदेति प्राट्ट-
नारदित्यादि । शेषं सुगमम् ॥ १०५-१११ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां चरकटीक्याभासुर्वेद-
दीपिकायां द्वितीये स्वस्वतृचतुष्के मात्राशि-
तीयो नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

पष्ठोऽध्यायः ।

अथातस्तस्याशिक्षीयमध्यायं ध्याप्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

मात्राशिक्षीये मात्रावदाहारस्य कलादितेहुलं प्रतिपादितं,
तच्च ऋतुसात्म्यमपेक्ष्य कृतसाहारस्य भवति; तेन, ऋतुप्रवि-
भागपूर्वकं ऋतुसात्म्याभिधायकं तस्याशिक्षीयं भूते ॥ १ ॥ २ ॥
तस्याशिक्षिताद्यादाहारद्रुलं वर्णश्च वर्धते ।
यस्वर्तुसात्म्यं विदितं चेष्टाहारव्यप्राश्रयम् ॥ ३ ॥

अशिक्षितायादिति अशिक्षितपीतलीटजम्भात् । बलं वर्णं धेति चका-
रेण पूर्वाध्यायोक्तसुखासुपी अपि शृणोते; यदि वा बलवर्णाभ्या-
मेव नान्तरीयकं क्लृप्तं शालुसात्म्यकार्यं मुख्यादि शृणोते । विदितमित्य-
न्वनेन सम्बन्धज्ञानपूर्वकं ऋतुसात्म्यानुष्ठानं दर्शयति । चेष्टाग्रह-
णेन व्यापयव्यायामाभ्यान्वारीनां ग्रहणम् । चेष्टाहारव्यप्राश्रयं
चेष्टाहारगोचरम् ॥ ३ ॥

इह खलु संवत्सरं पटङ्गसूनुविभागेन विद्यात् ।
तन्नादित्यस्योद्योग्यनमादानं च चीनृत्त्रिच्छिशिरादीन्
प्रीष्मान्तायं ध्यवस्येत्, वर्षादीन् पुनर्हन्तान्तायन्
दक्षिणान्तान् विसर्गं च ॥ ४ ॥

ऋतुज्ञानमन्तरतुंसात्म्यज्ञानं न संभवतीत्युक्तानुसंगुणसह-
पज्ञानार्थमाह—इहेत्यादि । ऋतुप्रतिपादनप्रत्याये संवत्सरं विद्या-
दिति संवत्सरप्रतिपादनशुक्तानामेव मिलितानां संवत्सरत्वप्रतिपाद-
नार्थम् । मेलकश्च तुज्या व्यवहित्येते न तु परमार्थतः ऋतुतां
मेलकोऽस्ति । ऋतुतां संवत्सरात्मकत्वं युवः युगल एवतंशः
परवर्तन्त इति ज्ञानार्थमवश्यं प्रतिपादनीयम् । इहेतीह प्रकारेण,
पटङ्गं विद्यात्; अन्यत्र तु रोगभित्तिजतीयादी तत्तत्कार्यवशात्-
दन्व्याप्यसि । उक्तं च—“श्रीतोष्णवर्षैलक्षणः कालः” इत्यादि ।
पटङ्गमिति समाहारे द्विष्ट, ऋतुव्यतिरेकेण संवत्सरस्याभिप्रेयमा-
नत्वात्; यदि वा समुदायिभ्योऽन्यः समुदाय इत्याधिल बहु-

वीहिः कार्यः । तत्रेति ऋतुविभागकथने । उदगुत्तरां दिशां प्रति,
गयनं गमनमुदगयनम् । आददाति क्षपयति पुष्यिव्याः सौम्योर्ध्वं
प्राणिनां च बलमित्यादानम् । श्रीन् शिशिरादीनिस्तुनेनैव लब्धे-
ऽपि प्रीष्मान्तात्वे प्रीष्मान्तानिति शिशिरास्याविरिति विग्रहस्य
तथाऽऽदिशन्तस्य प्रनारवाचितायाः प्रतिषेधार्थम् । एवं हेन-
न्तान्तानिति च व्याख्येयम् । दक्षिणां दिशं प्रत्ययनं दक्षिणा-
यनं, विद्वज्जति जनयस्याप्यमर्शं प्राणिनां च बलमिति विसर्गः ।
संज्ञाप्रणयनं च व्यनहारार्थं, निश्चितप्रवीयमानार्थप्रतिपाद-
नार्थं च ॥ ४ ॥

विसर्गं पुनर्यायो नातिरुक्षाः भवान्ति, इतरे पुन-
रादाने; सोमश्चाप्याहृतयलः शिशिराग्निर्भाभिराप्-
र्यज्जगदान्यापयति शश्वन्, अतो विसर्गः सौम्यः ।
आदानं पुनराज्ञेयं; तावैतावकंयायू सोमश्च काल-
स्वभावमार्गपरिगृहीताः कालतुरसदोपदेहबलनिर्वृ-
त्तिप्रत्ययभूताः समुपदिदयन्ते ॥ ५ ॥

विसर्गमर्थं निर्दिशति—विसर्गं पुनरित्यादि । यद्यपि चादा-
नमादौ पठितं तथाऽपि प्रतिलोमतन्प्रयुक्त्याऽऽदौ विरागं गुण-
भवं, यदि वा प्रथममादानसोत्तपणत्पस्य प्रशस्तवाद्भेदभि-
धानम्, इह तु विसर्गस्य बलननवत्वेनाभिनेत्रत्वाद्भेदभिधा-
नम् । नातिरुक्षा इति सौम्यविसर्गकालसंक्रमणेन मन्वीहृत्संस्थाः
प्रवन्तीति । इतरे पुनरादान इति अग्रशान्तातिहेत्वाश्चाग्नेया-
दानसंबन्धाहितैश्चत्वात् । सोमश्चेत्यादि प्रकृतेन विसर्गेण संब-
ध्यते, अन्याहृतयल इति कालमार्गमेधघातादिमित्तदा सूर्यस्य
सोमपरिपत्नियो हृतवत्त्वात् । शिशिराग्निः शीताग्निः । अग्र-
दिति छेदः । सौम्यः सोमगुणप्रधानः । अग्नेयमभिगुणप्रधानम-
प्रतिहृतयलत्वेनेत्यर्थः । नन्वेतावतैवारित्सचन्द्रातानां चलवत्त्वं
नचलवत्त्वं च कथं भवतीत्याह—तावैतावित्यादि । कायो देव-
तारूपः, स च निलरूपोऽपि प्राणिनामदृष्टेन जानास्येण श्रुतीः
सत् कदाचित्-सूर्यबलवायुचलसोमबलादीन् करोति । स्वभावः
सूर्यस्य (औष्ण्यादि) सौम्यांश्चास्यकर्तृत्वादिर्वायोर्विरुक्षणादिः
सोमस्याप्यासनादिः; मार्गं दक्षिण उत्तरश्च, तत्र दक्षिणः कर्क-
टादयो धनुस्तानां, मकरारितरश्च । एते च कालस्वभावमार्गपरि-
ग्रहात् यथासंभवं बोद्धव्याः, न हि सोमो मार्गपरिग्रहः स (किं)-
चिद्विशेषमवाहति, याचोश्च मार्गपरिग्रह एव नास्ति । परिगृ-
हीताः संवत्सराः । कालत्वादीनां निर्वृत्तिप्रलयमूला निष्पत्तिकारण-
भूताः, उपदिश्यन्ते ‘आचार्यैः’ इति शेषः; कालः संवत्सरोऽ-
यत्कथं च, कृतावः शिशिरादयः, देहस्य बलं देहकलम् । अन्ये
तु ह्युक्ते—संवत्सरसायनद्वयस्य च ऋतुत्वस्यैवत्वात्पुनर्हन्त-
नैव ग्रहणं लभ्यं, तेन कालग्रहणस्युत्तरीयणं, तेन कालरूपः
ऋतुरिति शीषामेवार्थवदशनं सदुत्तरप्रावर्त्यते । प्रलयभूता

इत्यत्र भूतशब्द उपमाने । केचिद्वाख्यानग्रन्थि—अर्कवायु
श्लेकतया पठित्वा सोमवेति यत्पृथक् पठति, तेनार्कवायुर्मि
लितसोरादान प्रति कारणत्व, विसर्ग प्रति घृष्टमेव सोमस्य
कारणत्वमिति दर्शयति । एव बलहरणबलवराणद्विष्यति बोद्ध
व्यम् ॥ ५ ॥

तत्र रविर्भाभिराद्दानो जगतः स्नेहं वायवस्तीव्र
रूक्षाश्चोपशोपयन्तः । शिशिरवसन्तप्रीप्सेषु यथा-
क्रमेण रौक्ष्यमुत्पादयन्तो रूक्षान् रसांस्तिककफपाय-
कट्टकांश्चान्निवर्धयन्तो नृणां दीर्घत्वमावहन्ति ॥६॥

तत्रेत्यादि । आदान उच्छोषयन्, जगत स्थावरजङ्गमस्य,
स्नेह सारं सौम्यमाभिमिलयं । न केवल रवि, वायवश्च शोष
यन्त स्नेहमिति सबन्ध । तीव्राश्च रुक्षाश्च तीव्ररूक्षा, यदि
वा तीव्र रौक्ष्य येषां ते तीव्ररूक्षा, एतच्चादाने तमिषे रविणा
संबन्धाद्वायोर्भवति योगवाहिलाद्वायो । उक्त हि—“ओषवाही
(६) परं वायु सयोगाद्भयार्थवद्” (सि अ ३)—
इत्यादि । यथाक्रममिति शिशिरे रौक्ष्यमल्प तिक रसमल्प च
दीर्घत्व, तथा वसन्ते मध्य रौक्ष्य कपाय रस मध्य दीर्घत्व,
तथा प्रथमे ऋष्ट रौक्ष्य कटुक रस महद्य दीर्घत्व दर्शयति ।
यद्यपि च वनायो रसो ह्यतम कटुकश्च रूक्षतर, यदुक्त
“रौक्ष्यात्कपायो रूक्षाणां प्रवरो मध्यम कटु” (सू अ २६)
इत्यादि, रौक्ष्यप्रकथं प्रीप्से, मध्यबल च रौक्ष्य वसन्ते,
तत्राऽपि वायमिश्रणवाहुल्यात्कटुकस्य वायमिश्रणबलुले प्रीप्स
काल एषोत्पत्ति, पवनश्रुषियुक्तपर्वति तु वसन्ते पवनश्रु
षियुक्तपर्वजन्मस्य कपायस्योत्पत्ति । यदुक्त,—“वायमिश्रण
भृषियुत्वात्कटुक, पवनश्रुषियुत्वेरैकत्वपाय” (सू अ २६)
—इति । श्रुषियुत्वात्कटुकं कालविशेषप्रभावकृतं कार्यदर्शना
दुक्तेय । अभिषर्षयन्त इति वचनात्प्रकाले तिलादीनाम
नि(भि)श्रुषि सूच्यते, तेन न तदेकरसत्वम् । अत्र च क्रमवद्वा
क्ष्योत्पत्तितिकाशुपत्ती अपि दीर्घत्वोत्पत्तौ कारण, यतो रौक्ष्यमु
त्पादयन्त इति तिककपायकट्टकान्निवर्धयन्त इति च हेतुगर्भं
विशेषणप्रत्यय कृत्वा दीर्घत्वमावहन्तीत्युक्तम् ॥ ६ ॥

वर्षांशरुद्धेमन्तेषु तु दक्षिणाभिमुखेऽर्कं कालमार्ग-
मेघघातवर्षाभिहतप्रतापे, शशिविनि चाव्याहृतयले,
माहेंद्रसलिलप्रशान्तस्तन्तापे जगति, अरुद्धा रसाः
प्रयधन्तेऽम्बलपणमधुरा यथाक्रम तत्र बलमुप
चीयते नृणामिति ॥ ७ ॥

वपत्यादि । तुघन्धः पूर्वेपध्म्याऽती । दक्षिणाभिमुखे वक्षि
णाशां गन्तुमुद्यत एवाकं, तेन विषुवदुद्योत्पल्लितमध्यदेशाद्
सुरेण वर्तमानोऽपि रविर्देव दक्षिणाशां गन्तुमुद्यतो भवति
तदेव क्षीयमाणबलो भवति, उक्तप्रशापमनप्रकर्षहितवप्रकर्षं

तथा तु सोकलोकत्रमापक्षीयमानबलोऽपि तथा दुर्बले न
लक्ष्यते । एवमुत्पत्तयेऽपि व्याख्येयम् । काल पूर्वं व्याख्यात,
मार्ग इह दक्षिणाभिमुख, मेघस्य वातो मेघघात, वर्षण वर्षं,
एतैरभिहतप्रतापेऽर्कं इति सबन्ध । घातस्त्वह मेघध्वन्धादि-
तर्गोऽर्कतापपरिपन्थी भवति, शशिनोऽव्याहृतबलत्वं सूर्यस्य
परिपन्थिनोऽभिहतप्रतापत्वादनुग्रहमेघघातवर्षणयोगाच्च । जगति
स्थावरजन्तुमे । अत्र च ‘श्रुषियुत्वात्कटुक’ ‘सलिलाभि-
भृषियुत्वात्कटुक’ इत्युक्त, उक्तश्च सौम्ये विसर्गे तयोर्वातेययो-
रुत्पाद इति न वाच्यम्, यतो बलप्रकर्षवतोऽर्कस्य क्षीयमाणव
त्स्यापि विषुवपर्यन्त बलवत्त्वमस्तेवेति व्युत्पादितमेव ॥ ७ ॥

भवति चान् ।

आदावन्ते च दीर्घस्यं विसर्गादानयोर्नृणाम् ।

मध्ये मध्यबलं त्वन्ते श्रेष्ठमत्रे च निर्दिशेत् ॥ ८ ॥

उपति शिशिरादौ बल्लास प्रतिपादितो वर्षादौ च बल्लोक्त-
पं, तत्र शिशिरे दुर्बल वर्षासु बलवन्त प्राणिनो भवन्तीत्या-
दिबुद्धं निषेजुनाद—आदावन्ते चेत्यादि । विसर्गस्यादौ वर्षासु,
आदानस्थान्ते प्रीप्से, दीर्घस्य प्रकर्षं प्राप्त निर्दिशेदिति सबन्ध ।
तथा मध्ये विसर्गस्य शरदि, आदानस्य मध्ये वसन्ते,
मध्य नातिशोण नातिरुद्ध बल विनिर्दिशेदिति योज्यम् ।
तथाऽन्ते विसर्गस्य हेनन्ते, अत्र च प्रथमे आदानस्य शिशिरे,
श्रेष्ठ बल विनिर्दिशेदिति योजना । एव मन्यते—विसर्गप्रर्या-
हितबलप्रकर्षं पुरुष आदानस्यादौ शिशिरे सोकक्षीयमाण-
बलोऽपि बलवान् भवति, यथा—पीपमासान्ताहितरुद्धिप्रकर्षं
विशो माघफाल्गुनयो क्षीयमाणाऽपि दिवसान्महत्वेव भवति ।
अनेन म्यानेन वर्षासु दीर्घस्य, वसन्तशरदोश्च मध्यम बल
बोद्धव्यम् । एव कालवृत्तदेहवत्कारणत्वमर्कदीना व्यवस्था-
पित, दोषकारणत्व तत्रे ऋतुविधाननिर्दिशेऽभिधायते ॥ ८ ॥

शरिते शीतानिलस्पर्शंरुद्धो चलितान् यती ।

पक्वा भवति हेमन्ते माघाद्रव्यगुरुक्षमः ॥ ९ ॥

स यदा मेघधनं युक्तं लभते देहजं तदा ।

रसं हिनस्यतो वायुः शीतः शरिते प्रदुष्यति ॥१०॥

तस्मात्तुपारस्तमये शिग्धोम्बलवणान् रसान् ।

औदकानुपमासानां मेघानामुपोजयेत् ॥ ११ ॥

विलेशयाना मांसानि प्रसहानां भूतानि च ।

अक्षयेन्मदिरं रीपुं मधु चानुषिरेभरः ॥ १२ ॥

गोरस्तानिधुमिरतीर्षसां तैलं नयौदनम् ।

हेमन्तेऽभ्यस्यतस्तौयमुष्णं चायुर्न हीयते ॥ १३ ॥

अभ्यह्नोत्सादनं मूर्ध्नि तैलं जेन्तापमातपम् ।

भजेद्भूमिगृहं चोष्णमुष्ण गर्भगृहं तथा ॥ १४ ॥

शीतेषु संवृतं सेव्यं यानं शयनमासनम् ।
 प्रायाराजिनकौपेयप्रवेणीकुथकास्तृप्तम् ॥ १५ ॥
 गुरुरूपावासा दिग्धाहो गुरुराऽगुरुरा सदा ।
 शयने प्रमदां पीनां विशालोपचितस्तनीम् ॥ १६ ॥
 आलिङ्गागुरुदिग्धाहो सुप्यात्समदमन्मथः ।
 प्रकामं च निषेवेत मैथुनं शिशिरागमे ॥ १७ ॥
 वर्जयेद्द्वन्नपानानि वातलानि लघूनि च ।
 प्रवातं प्रमिताहारमुदमन्थं हिमागमे ॥ १८ ॥

वर्षमानवप्रकर्षवत्तया हेमन्तस्मान्निप्रतत्वात्सात्मान्यमेवाप्रे
 प्राह—शीत इत्यादिना । शीते शीतगुणयुक्ते हेमन्ते, यद्यपि
 चाक्षुके शीत इति विशेषेण हेमन्त शीत एव लभ्यते, तथाऽपि
 न पूर्वं क्वचिद्देहन्ते शीतल प्रतिपादितमिति प्रतिपाद्यते, यदि वा
 यदेव हेमन्ते शीतं महद्भवति तदैव विशेषेण वहिर्बन्धी भवति,
 नोपक्रममात्रेणपि, ऋतुप्यापत्तां शीतायोग इति च शीत इति
 पदेन लभ्यते । हिमसवनवादिशेषेण शीतोऽनिल शीतानिल,
 विशेषेण शीतल वायोयौगवाहित्याच्छीतफालसन्वाधेव रूच्य
 पुनरभिधीयतेऽमितरोरुपहेतुत्वात् । वायुहि हिमसवनभादेव
 वहिर्निर्गच्छच्छरीरोष्णणो रोष वृत्ता कुम्भकारपवनाहितपङ्क-
 लैष इवान्तररूच्य पहेर्द्विन्मावहति । एतेन यदुच्यतेऽसमाना-
 च्छीतवातात् वचममिष्टद्विस्वित्येतदपासम् । गन्धन शीतो
 वातोऽभिवेन परिणमते, किंतिहि विरंच्छतेज प्रतीपीभूत ।
 शीतानिलस्य स्पर्श शरीरसन्नध इत्यर्थे । बलिना प्राणिना
 हेमन्तस्वभावाद्बली भवति, अनेन प्राणिकत्ववचममिषलैवत्वे
 हेतुरिति दर्शयति । उक्तं च हृत्स्वियंके बाल्यजाना नीरोग-
 त्प्रतीपादने, यथा—“अन्वाहतादिप्रियाप्राप्तीति, प्रीतेर्बल,
 मर्यात् । अग्निमेध धात्वा मल्ल, नाशकागो रुजात्” —इति ।
 मानया यद् शुर्षंतिमानमिष्यं, इत्यतश्च इत्यलभावतश्च यद्
 युक्तं नवधान्यादि, तल्लभ । एवभूतो बली वहिर्यदा युक्तं शुर्ष-
 भूतं चात्र न लभते, तदा देहज रस हिनस्ति क्षय नयति,
 देहार्थं देहजात वा देहज धातुस्य रसमिसर्षं । अत इन्धना-
 भावे राति रसधातुक्षयाद्वायु प्रवृष्यति । हेमन्ते हेतुन्तरमाह
 वातकोपे—शीत शीत इति, यस्मादयं शीतगुणो वायु,
 तस्माच्छीतफाले हेमन्तत्क्षणे समान कारणमाताय कुप्यती-
 ल्यर्थं । अत्र यदो वायुर्मेदलिनो यथाऽमिष्टद्वि करोति, न तु
 वैपम्यननतिश्चत्वात्, तथाऽमिष्टद्विमेय करोति । यदुक्तं—
 “निदसाऽऽश्रुतमार्गस्याद्वायु कोष्ठे विद्येत । अत्र तन्पुत्रपल-
 म्मिमाह्वारं शोषयत्यपि”—(श्रु. अ. २१) इत्यादिनाऽऽमिष्टद्वि-
 तीये । तस्मादिति देहज रसममयात् । प्रररणच्छेषेऽपि तुपार-
 सामय इति यत्तुन करोति, तद्विशेषेण तुपारवाते विशेषेण नि-

ग्वाहीना भोजनाधर्मम् । मैथाना मैतुराणाम् । औदसात्पमाताद-
 यश्च हेमन्तकालकफचयसवर्षका अपि महालयवातविकारप्रति-
 पक्षत्वेन व्यवायादिकफचयप्रतिपक्षयुक्तलाघाभिप्रेता । औदका
 सूर्गादयोऽन्नानि नश्यमाणा, अनृपा स्मररुखादय, विले-
 क्षया गोधाप्रभृतय, प्रसहा गोपरादय, सूत भट्टिनमिति प्रशि-
 क्षम् । हेमन्तेऽभ्यस्यत इति पुनर्हेमन्तप्रवृत्तं हेमन्त व्याय-
 गोष्णोदकसेवोपदर्शनाधर्मम् । जेन्ताह सेवविशेषो नश्यमाण ।
 गर्भग्रह गृहकोष्ठकम् । हेमन्त इत्यनेनार्थलक्ष्येऽपि शीते शीते-
 श्चित्ति पद वर्षांशालादावपि शीतप्रसक्तौ सृष्टवानादित्येवोपदर्श-
 नाधर्मम् । प्राचरो गृहप्रावरण कन्मलादि, अजिन व्याधादिकर्म,
 कौपेय कोपकारकीटतनुमय, प्रवेणी गोणीति प्रसिद्धा, कुच-
 कथिनकन्मल । गुरुराऽगुरुरेणुगुहप्रनरेपेनेत्यर्थं । विदाल-
 पायामेन, उपचितो परिणाहेव । मैथुनसेवोपदेसश्चेह प्राणिना
 बलवत्त्वेन शीतप्रतीकारवत्त्वेन सौयमानवकविहृतत्वेन च,
 सुभुतेऽपि हेमन्ते मैथुनसेवोक्ता, यदुक्तं—“तदापनीतहा-
 राथ प्रिया नार्यं स्लल्लूता । रमयेयुंयापाम वलादपि मदी-
 ल्कटा” —इति ॥ १-१८ ॥

हेमन्तशिशिरौ तुलयौ शिशिरेऽल्पं विशेषणम् ।
 रोक्ष्यमादानजं शीतं मेघमास्तवर्षजम् ॥ १९ ॥
 तस्मादेमन्तिकः सर्वे शिशिरे विधिरिष्यते ।
 निवातमुष्णं त्वधिकं शिशिरे गृहमाश्रयेत् ॥ २० ॥
 कटुतिक्तकपायाणि वातलानि लघूनि च ।
 वर्जयेद्द्वन्नपानानि शिशिरे शीतलानि च ॥ २१ ॥

शिशिरविधिमहाह—हेमन्तेत्यादि । विशेषण विशेष,
 शिशिरस्यादानारम्भत्वेन रौच्यं, तथा मेघमास्तवर्षां शिशिरेऽ-
 धिका भवन्ति, तत्र च शीतमधिकं हेमन्तादलीत्यर्थं ।
 तस्मादिति हेमन्ततुल्यत्वादिभिर्घोरैश्चशीतगुचत्वाश्च हेमन्ति-
 को विधि । निवातमुष्णं इति तुपाब्द पश्चान्तरप्रदार्थं,
 हेमन्तौचनिवातोष्णगृहाच्छिरे रस्यगतिशीतेऽधिकमुष्णं गृह-
 माधवेदिलिप्रिया । केचिद्दनासेव्यप्रतिपादकं ग्रन्थ पठन्ति,
 तस्वार्थं ॥ १९-२१ ॥

वस्तन्ते निश्चितः श्लेष्मा दिनष्टद्भाभिरीरितः ।
 कायाग्निं बाधते रोगमालतः प्रभुरते वहन् ॥ २२ ॥
 तस्माद्दसन्ते फर्मणि यमनादीनि कायेत् ।
 सुवेन्लक्ष्मिगन्धमधुरं दिवास्त्रम च वर्जयेत् ॥ २३ ॥
 व्याधामोद्धतेन धूमं फवलप्रदमन्नम् ।
 सुताम्युन्ना शौचविधिं क्षीलयेत्सुमागमे ॥ २४ ॥
 चन्दनागुक्दिग्धाहो पचगोधूममोजनः ।
 शाररं शाराभमेपेयं मांसं लायकपिञ्जलम् ॥ २५ ॥

१ 'शीते सुशुद्ध' इति पा० । २ 'वर्षानं रोषहेतुत्वात्' इति पा० ।
 ३ 'मानिषन्त्वमिषवत्त्वे' इति पा० । ४ 'माग्ध' इति पा० ।

१ 'वर्षानं रोषहेतुत्वात्' इति पा० । २ 'देव-ते' इति मत्पाठ-
 संज्ञा ५८ ।

वर्षाशीतोष्णितानां सहसेवाकार्दमभिः ।
 तप्तानामाचितं पित्तं प्रायः शरदि कुप्यति ॥ ४१ ॥
 तनाश्रयानं मधुर लघु शीतं सतिक्ताकम् ।
 पित्तप्रशामनं सेव्यं माधवा सुप्रकाङ्क्षिते ॥ ४२ ॥
 लावाञ्च कपिशुखलेनेषानुरप्रच्छरभान् शशान् ।
 शालीन् सयवगोधूमान् सेव्यानाहुर्पनालये ॥ ४३ ॥
 तिक्तस्य सर्पिणं पानं विरेको रक्तमोक्षणम् ।
 धाराधारात्यये कार्यमातपस्य च वर्जनम् ॥ ४४ ॥
 यलां तैलमवश्यायमोदकानूपमामिपम् ।
 क्षारं दधि दिवास्वप्नं प्राग्वातं चान् वजेयेत् ॥ ४५ ॥
 दिवा सूर्याशुस्ततः निशि चन्द्रांशुशीतलम् ।
 कालेन पक्वं निर्दोषमगस्त्येनाविपीहृतम् ॥ ४६ ॥
 हंसोदकमिति स्यात् शारदं विमलं शुचि ।
 स्नानपानावागाहेषु हितैमभ्यु यथाऽऽमृतम् ॥ ४७ ॥
 शारदानि च मात्यानि वासांसि विमलानि च ।
 शरत्काले प्रशस्यन्ते प्रदोषे वेन्दुरदमयः ॥ ४८ ॥

शरदिधियाह—वपलादि । उचितमभ्यस्तम्, 'उच सम
 पाये' इत्यस्माद्धातो, शीतोष्णितान्नाहानि येषां, तेषाम् । सह
 संवेति पदेनाक्रमेण शरदि तीमातपस्यन्धादनभ्यस्वात् पित्तप्र
 कोषो न्याय्य इति दर्शयति । आपित्तमिति वर्षाशु । प्राय
 श्शलेनेन वर्षाशु पित्तचयप्रतिदूळ विधिं प्रयत्नेनाचरतो न
 नदत्यपि पित्तचय, शरदि तु प्रकोषो न भवतीति दर्शयति,
 एतच्च सामान्यन्यायेन श्लेष्मणो वातस्य च चयप्रकोषयोर्बोद्ध
 व्य, यदि वा, प्रायः पित्तं प्रकृष्यति श्लेष्मा चातुल्यव्येने
 लार्थे । यदुक्तं,—'तस्य चातुल्यं वफ' (वि अ ३)—
 इति । तद्विस्मयित्तसुशुषणार्थम् । अत्र बहू समानेनापि पित्तेन
 द्वाधासचन्धेनाभिमानाच्च क्रियते । यदुक्तं महृष्यध्याये,—'शा
 श्रायवदन्त्यनेन जलं तप्तमिषानलम्' (वि अ १५) । उत्स
 र्गसिद्ध एव भोजनस्य मात्रावचये मात्रयेति वचनं मानातिक्रमे
 नेह विशेषतो भूरिशोपत्वदर्शनार्थम् । सुप्रकाङ्क्षितं सुदुष्कृतं ।
 उत्तमो मेघ । घनालय इति पुनर्पेचनं शरत्कालेऽप्येतदुक्तं
 विशिष्टं च अन्धाधिकन्यासस्त्वद्यतीति व्याख्यानयन्ति, वयं तु
 पदस्याम—पर्यायशब्दानां पुनः पुनः करणेन यत्र तात्पर्यं शास्त्रे
 प्रतीयते तत्र तदेव वाच्यं, अत्र तु तात्पर्यान्तरं न प्रतीयते
 तत्र वाच्यभेदेनैव पुनरभिधानमिति । धाराधाराणां मेघानाम्
 स्वयोऽदर्शनम् । तेन, प्रत्यक्षात् शरदि विषयार्थं पानं विरे
 कादि च कार्यम् । कर्मधात्राचार्यस्यासिद्धेत्, तेन प्रथमं विष्क
 तापिषान्, तेन पित्तप्रशान्तौ विरेकं, तेनाप्यन्तौ शोणित
 दुर्घै च यला रक्तमोक्षणं, रक्तं वाञ्च वाऽदभ्यावाह्यं येन
 प्रायः, यदाह—'शरत्कालेऽभ्यावाच्यं शोणितं सुप्रदृष्यति'

—(सू अ १४) इति । दिवेत्यादि ।—सूर्याशुतापादेव दिवेति
 लब्धे दिवेति सकलदिनव्याप्तयम् । सूर्यतप्तमिति वक्तव्येऽशु
 महण मेघावचरणरहिताशुस्तं प्रहणार्थम् । सतप्तमित्यत्र सशब्द
 परितस्त्रापोपदर्शनार्थं । एव निशीत्यादि च व्याख्येयम् । चन्द्रा
 शुप्रहणेन च निशि सौम्याशयवैद्यं रक्षयति । कालेनेति शर
 त्कालसमायेन । पक्वमिति वर्षाशुमिनवभूमिसयन्धनगितर्प
 चिच्छव्यम्बलत्यादिदोषरहितम् । यत्र पक्वं ततो निर्दोषं दोषा
 जनकमित्यर्थं । अगस्त्येनापि पीकृतमित्यगस्त्योदयेन प्रभावा
 इर्षाशु मेघस्यज्जोरुद्धतादिघनन्धात्ताविपमविप भवतीति
 वाच्यम् । हसोदकमित्येवभूतोदकस्य चक्रा, हससत्त्वेन सूर्या
 चन्द्रमसावभिधीयेते, ताभ्यां शोणितमुदकं हसोदकं, यदि
 वा हससेवायोग्यं हसोदकं, हसा शिल विमुष्मनेोदकं भवन्ते ।
 अवगाहक्षिरं जलावस्थानम् । शारदानीति माल्यविशेषममना
 तं वक्रमुपनिषेधार्थम् । प्रदोष इति निशाप्रवेद्य एव पर चन्द्र
 र्दिग्देवा, नोपरि, शिथिरभयात् । अत्र पूर्वर्तुक्तात्मपरित्वाणो
 गविष्यहृतुत्तात्पान्यासश्च पूर्वत्यन्तसत्ताज्ञान्यात्वादिसत्ताहयो
 कर्तव्यं । यदुक्तं भगभटे—'रुद्रोत्पन्नादिसत्ताज्ञानुत्पत्तिपरिति
 स्मृत । तत्र पूर्वं विधिस्त्याज्यं सेवनीयं परं प्रसाद' (वा
 सू अ ३)—इति ॥ ४१-४८ ॥

इत्युक्तमृतुसाम्यं यद्येष्टाहारव्यपाश्रयम् ।

उपशेते यदोचित्वाद्दोषं सौत्स्यं तदुच्यते ॥ ४९ ॥

उपसहरति—शुक्लमित्यादि । ऋतुसाम्यप्रशंसेनाभ्यास
 साम्यं दर्शयति—उपशेते इत्यादि । उपशेते मुखयति, आप्य-
 मपि सङ्घिकारं न जनयति । कुत इत्याह—ओचित्वाद्दभ्या-
 सादित्यर्थं, अपथ्यमपि हि विरन्तभ्यासाद्दिपमिगाशीविपस्य
 नोपधातकं भवतीति भावः ॥ ४९ ॥

देशानामामयानां च विपरीतगुणं गुणे ।

साम्यमिच्छन्ति साम्यज्ञाश्चेष्टितं चाद्यमेव स ५०

देशसाम्यं रोगसाम्यं च दर्शयति—देशानामित्यादि ।
 देशानामनूपासीनां, गुणं केहर्गोसादिभिः तद्, विपरीतगुण
 केहर्गौरत्विपरीतगुणदीप्त्याप्यवयुषु आत्मसाम्यमभ्यादि । अद
 नीयमाद्य, चेष्टितं च व्यायामादि, देशसाम्यमिच्छन्त्याहुर्व
 दधिव इत्यर्थं । एवनाभ्यानां च विपरीतगुणमित्यादि व्याख्ये-
 यम् । शुणशब्दबेहद घनमानवचनं, यथोच्यते—इत्यगुणे
 इत्यर्थं इत्यर्थं । तेन विपरीतप्रभावादीनामपि ग्रहणं भवति ।
 आमयसत्त्वेन चामयहेतुषु स्थीतव्यं । नत आमयविपरि
 तानां, आमयहेतुनिपरीतानां, तथा प्रभावविपरीतासु विपरीता
 र्थकारिणां च ग्रहणं भवति । तदुदाहरणानि यथावत् निर्दाने
 करिष्याम । आद्यग्रहणेनापधाहारयोगेन, चाष्टिग्रहणेना
 सान्नाभ्याहादीनां ग्रहणं व्याख्येयम् ॥ ५० ॥

१ 'मिषावराहतागुणसम्यग्भावात्' इति पा० । २ 'शौम्यांशुस्तं' इति पा० । ३ 'शरत्परतु' 'ओदकसाम्यं' इति पठति 'ओवाशीदि' लाद् साम्यमित्येवोक्तमप्यादि सुप्रदृ इति च व्याख्यानयति ।

तत्र श्लोकः ।

ऋतावृतौ नृभिः सेव्यमसेव्यं यच्च किञ्चन ।
तस्याशित्तीये निर्दिष्टं हेतुमत्सात्म्यमेध च ॥ ५१ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिस्संस्कृते श्लोक-
स्थाने तस्याशित्तीयो नाम पद्योऽध्यायः ॥६॥

उक्तमध्यायार्थमुपसहरति—ऋतावित्यादि । अत्र हेमन्तेऽ-
सेव्यं कण्ठरवेण यद्यपि न प्रतिपादितं तथाऽपि स यदा नेन्धनं
युक्तं लभत इत्यभिधानादल्पभोजनपरिहार उक्त एव भवति,
तेन, ऋतावृताविति वीप्सा कृताऽर्धवती भवति, यदि वा
छविणो गच्छन्तीनि न्यायाद्दीप्सोश्च । हेमन्तपरिहारविधिवच्च
शिश्नपरिहारविधिर्वाह्येय । हेतुमदियुपपत्तिमतः, औन्वि-
त्यादिहेतुनिर्देशोपपत्तिमत्सर्व ॥ ५१ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितया चरकटीकायामु-
पेक्षीपिकाया सूत्रस्थाने स्वस्वचतुष्के तस्या
शित्तीय पद्योऽध्यायः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

अथातो नवेगान्धारणीयमध्यायं ध्यात्व्यास्यामः ।
इति हस्साह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

न वेगान् धारयेद्धीमाज्जातान् मूत्रपुरीषयोः ।
न रेतसो न वातस्य न र्छर्द्याः क्षवयोनि च ॥ ३ ॥
नोद्गारस्य न जृम्भाया न वेगान् ध्रुत्पिपासयोः ।
न वापस्य न निद्राया निःश्वासस्य श्रमेण च ॥ ४ ॥

पूर्वाध्यायाभ्यां स्वस्थहित आहार प्राधान्येनोक्तं, तस्य
वाहारस्य स्वस्थहितत्वमाहारपाकजमूत्रपुरीषाणां विधारितवे-
गानां बहिर्गमने सति भवतीति मूत्रादिवेगाविधारणोपदेशकं न-
वेगान्धारणीयमाह । इहापि नवेगधारणशब्दस्यानापान्माना-
सिञ्जीवकत्वं सर्वापस्यन्देन कला शोद्धम्या । ज्ञातारिति ज्ञातमा-
त्रान् । वेगः प्रवृत्त्यनुसृतं मूत्रपुरीषादीनाम् । मूत्रमहणमादी
मूत्रस्य पुरीषास्यपेक्षया बहुवेगत्वान् । मूत्रपुरीषयोरिति ध्रुत्पि-
पासयोरिति च समासकरणं प्रायशोऽनयो महोत्पादरोना-
र्थम् । प्रतिनिषेधेन नकारकरणं निषेधयोग्यरवोपदेशोनार्थम् ।
नि श्वासस्य श्रमेण चेति श्रमोऽथस्य नि श्वासस्याविधार्यत्वं दर्शो-
यति, यतोऽनन्तरं वक्ष्यति—“धमनि श्वाद्यधारणम्”—इति,
सुश्रुतेऽप्युक्तं—“आन्तस्य नि श्वासविनिग्रहेण ह्रस्वोगमूत्रैऽप्य-
यवाऽपि शुभम् ” (सू. उ. अ. ५५)—इति ॥ १—४ ॥

घटान् धारयतो जातान् वेगान् रोगा भवन्ति ये ।
पृथक्पृथक्चिकित्सायं नान्मे निगदतः शृणु ॥ ५ ॥

वस्तिमेहनयोः शूलं मूत्रकृच्छ्रं शिरोरुजा ।
विनामो वंक्षणाहाहः स्यात्कृद्धं मूत्रनिग्रहे ॥ ६ ॥
स्वेदावगाहनाभ्यङ्गान् सर्पिपश्चाद्यपीडकम् ।
मूत्रे प्रतिहते कुर्यान्नृषिधं वस्तिकर्म च ॥ ७ ॥
पकाशयशिरःशूलं वातैष्वर्चोऽप्रवर्तनम् ।
पिण्डकोष्ठेघ्ननाम्भानं पुरीषे स्याद्विधारिते ॥ ८ ॥
स्वेदाभ्यङ्गावगाहाश्च वर्तयो वस्तिकर्म च ।
हितं प्रतिहते वर्चस्यन्नपानं प्रमाथि च ॥ ९ ॥
मेढ्रे वृषणयोः शूलमङ्गमर्दो हृदि व्यथा ।
भवेत् प्रतिहते शुके विषसं मूत्रमेध च ॥ १० ॥
तत्राभ्यङ्गोऽवगाहश्च मदिरा चरणयुधाः ।
शालिः पयो निरूहश्च शस्तं मैथुनमेध च ॥ ११ ॥
सङ्को विष्णूमूत्रवातानामाग्भानं वेदना क्लमः ।
जठरे वातजाश्चान्ये रोगाः स्युर्वातनिग्रहात् ॥ १२ ॥
कोहस्वेदविधिस्तत्र वर्तयो भोजनानि च ।
पानानि वस्त्यश्चैव शस्तं वातानुलोमनम् ॥ १३ ॥
कण्ठकोठारचिव्यङ्गशोथपाण्डुमयज्वराः ।
कुष्ठहृत्तासवीरुर्पाण्डुर्द्विनिग्रहात् गदाः ॥ १४ ॥
भुक्त्वा प्रच्छर्दनं धूमो लह्वनं रक्तमोक्षणम् ।
वक्षोभ्रपानं व्यायामो विरेकश्चात्र शस्यते ॥ १५ ॥
मन्यास्तम्भः शिरःशूलमर्दिताधार्थमेदकौ ।
इन्द्रियाणां च दीर्घव्यं क्षयथोः स्याद्विधारणात् ॥ १६ ॥
तत्रोर्ध्वजनुकेऽभ्यङ्गः स्वेदो धूमः सनायनः ।
हितं वातप्रमाथं च घृतं शौचरक्तिकम् ॥ १७ ॥
हिका श्वासोऽरुचिः कम्पो विबन्धो हृदयोरसोः ।
उद्गारनिग्रहात्तत्र हिकायास्तुल्यमौषधम् ॥ १८ ॥
विनामाक्षेपसङ्कोचाः सुप्तिः कम्पः प्रवेनम् ।
जृम्भाया निग्रहात्तत्र सर्वं वातप्रमोषधम् ॥ १९ ॥
कादर्थ्यदीर्घव्यं वैषण्यं मङ्गमर्दोऽरचिर्धमः ।
ध्रुत्वेगनिग्रहात्तत्र क्षिण्योष्णं लघु भोजनम् ॥ २० ॥
कण्ठाशयोपो वाथियं धमः हादो हृदि व्यथा ।
पिपासानिग्रहात्तत्र शीतं तर्पणमिष्यते ॥ २१ ॥
प्रतिश्यायोऽङ्घ्रितोग्ध्र ह्रस्वोग्ध्रावृषिर्धमः ।
वाष्पनिग्रहणात्तत्र स्वप्नो मथं प्रियाः कथाः ॥ २२ ॥

१ 'शिरोकृच्छ्रमूत्रना' इति पा० । २ 'मूत्रेषु' इति पा० च प्रा-
मत्तक शस्यते धमम् । जीर्णान्तिक चोत्तमया मात्रया भोजन्यादवम् ॥
जवनीयकमेव सचित्' इति वाग्भटः (सू. अ. ४) । ३ 'वातव
चोन्निरोधनम्' इति पा० । ४ 'वातमूत्रपुरीषाणां सङ्को भ्यान कुनो
क्ता' इति पा० । ५ 'कानोऽरुचि' इति पा० । ६ 'श्वास' इति
पा० । ७ 'वापस्य नियहात्तत्र' इति पा० ।

जुष्माऽङ्गमदस्तन्द्रा च शितोरोगोऽक्षिगौरवम् ।
निद्राविधारणात्तत्र स्वप्नः संवाहनानि च ॥ २३ ॥
गुल्महृद्गोसंमोहाः श्रमनिश्वासधारणात् ।
जायन्ते तत्र विधामो चातड्यश्च क्रिया हिताः ॥ २४ ॥
वेगनिग्रहजा रोगा य एते परिकीर्तिताः ।
इच्छंस्तेषामनुत्पत्तिं वेगानेताश्च धारयेत् ॥ २५ ॥

यद्देगविधारणे ये रोगास्तेषां यत्किञ्चित्तत् सदल्पवपत्न्यत्वात्
प्ररथागतत्वाच्च मूत्रे—वस्त्रिमेहनयोरेत्यादि । मेहनं शिष्टं ।
विनमनं शरीरस्य विनाम । अवपीडको बहुमात्रप्रयोग, मात्रा-
धिकत्वेन हि भेषजं दोषान् पीडयतीति कृत्वा, अन्यत्राप्युक्तम्,
—“अवपीडकसर्पिर्मि” बोधोऽर्थपूर्वतल्लैक्यत्वाऽभ्यङ्गं”—इति ।
त्रिविधमिति निरुद्धानुवासनोत्तरवस्त्रात्मकम् । पिण्डिका जातु-
जुष्मप्यमासपिण्डिका । वस्यं पलवर्तय । प्रमाथ्यनुलोमनम् ।
चणस्युप, कुकुट । रुजा जट्ट इति खन्ध । ‘भोजनानि’
‘पानानि’ ‘वस्यं’ इति त्रयं वातानुलोमनं शलाभिति योज्यम् ।
कोष्ठे वरतीवृथाकारः शोथ । व्यङ्गं इयामवर्णं मण्डलं मुखे ।
दृष्टास उल्लेखः । अर्घाविमोदोऽर्धमस्तकवेदना । आयं स्वार्थं
भोजनमित्यर्थं । चकारात्स्वेदादयोऽपि वातजा इति सूचयति ।
यवपि सुशुते मूत्रादीनां त्रयोदशानां विधारणाप्रलोदशोदावर्ता
अविधीयन्ते, तथाऽपीहाशेदरीये मूत्रपुरीषपातश्च बन्धिवशुभि-
घातजा एव परं पदुदावर्ता अभिभातव्याः ; अद्भारादिनिरोधजा
वातनिरोधज एकोदावर्तऽन्तर्भावभिप्रायात्, यदि वा मूत्रादिनि-
घातज एव निम्नरे चरकाचार्यस्य उदावर्तसंज्ञाऽभिप्रेता नान्य-
त्रेति न विरोधः । मुहुर्मुहुर्ज्ञानामाक्षेपणमाक्षेप, पर्वणामाहुष्यन
सद्बोधः । सुप्ति स्पर्शाज्ञानम् । अमण अमो येन चक्रस्थितमिवा-
त्मानं मन्यते । मादोऽज्ञावसाद । तर्पयतीति तर्पणम् । सवाहन
पाणिना पादादिप्रदेशे सुखमभिहननमुन्मर्दनं च ॥ ५—२५ ॥

इमांस्तु धारयेद्देगान् हिंसात्थार्थं प्रेत्य चेद्दे च ।

साहसानामशस्तांनं मनोवाकायकर्मणाम् ॥ २६ ॥

वेगानामविधार्यतेनोक्तत्वात्सोमार्दीनामपि वेगा अविधार्या
सुखित्वाह—इमास्तिवत्यादि । प्रेत्य जन्मान्तरे । इहेदीर्घ
जन्मनि । सहसा आत्मशक्तिमनालोच्य कियत इति सादृश,
तद्यु गजानिसुखधावनदि । अश्वत्थानामप्रवास्तानामनिष्ठफलै-
नामिति यावत् । मनोवाकायकर्मणामित्यत्र कर्मशब्दो व्यापार-
नचन ॥ २६ ॥

लोमशोकमयक्रोधमनवेगान् विधारयेत् ।

नैर्लज्जयेष्यांतिरामाणामभिय्यायाश्च युद्धिमान् ॥ २७ ॥

अश्वत्थं मनस कर्म दर्शयति—लोमेत्यादि । लोमो वि-
षयेऽनुचित्वा शर्यना, शोक पुत्रादिभिनाशज दैन्य, अयम-
पकारपातुष्यथानं दैन्य, क्रोध प्रदेयो येन प्रज्वलितमिवा-

त्मानं मन्यते, मानं सदसद्गुणाद्या(प्या)रोगेणात्मन्युत्कर्षप्र-
त्यय । अनुप्यितगतोपनेच्छा लज्जा, तदभावो नैर्लज्जवं, समने
द्रव्ये परसवन्धप्रतिषेधेच्छा ईर्ष्या, अतिराग उचित एव विषये
पुन पुन प्रवर्तनेच्छा, अनिष्टा मनसा पराभिद्रोहचिन्तनं
यदि वा परद्वेषविषये सृष्टा ॥ २७ ॥

परुपस्थातिमात्रस्य सूचकस्यानृतस्य च ।

चाक्यस्याकालयुक्तस्य धारयेद्देगमुत्थितम् ॥ २८ ॥

अश्वत्थं वचनवर्माह—परुपस्थेत्यादि । परुपं परोद्धेजं
वचनं, अतिमानं यदु, सूचकं परालिष्टनवानिधायकम्, अन्-
तगपार्यकम्, अवालयुक्तप्रस्तावगतम् ॥ २८ ॥

देहप्रवृत्तियां काचिद्विद्यते परपीडया ।

स्त्रीभोगस्तेयहिंसाद्या तस्या वेगान्विधारयेत् ॥ २९ ॥

अश्वत्थं देहवर्माह—देहेत्यादि । परपीडया परपीडानि-
मित्तमित्यर्थं । स्त्रीभोग परस्त्रीभोग, स्तेय पद्व्यमपदान्म,
हिंसा विधिरहिता प्राणिपीडा, आदिप्रहणानुद्वार्यामित्युत्पत्त-
प्रसारणादि यद्यते ॥ २९ ॥

पुण्यशब्दो विपापत्वान्मनोवाकायकर्मणाम् ।

धर्मार्थकामान् पुष्टयः सुखी भुङ्क्ते चिनोति च ॥ ३० ॥

एवञ्चते यद्भवति तद्दर्शयति—पुण्येत्यादि । पुण्यं पावन
शब्दो यस्यासीं पुण्यशब्द । मुद्गे चिनोति चेति उल्लेखाद्-
विरोधत फलोपयोगेन भुङ्क्ते, चिनोति चोत्सादयति चापरा-
नित्यर्थं ॥ ३० ॥

शरीरचेष्टा या चेष्टा स्वैर्यथैव चलवर्धनी ।

देहव्यायामसंख्याता मानया तां समाचरेत् ॥ ३१ ॥

अविधार्यप्रवृत्तीन्मूत्रादीन् विधार्यप्रवृत्तीन् साहसार्थं दृश्यं-
वित्वा विधार्याविधार्यप्रवृत्तिं व्यायामनाह—शरीरैत्यादि ।
देहस्य व्यायामो देहव्यायाम, देहप्रहणान्मनोव्यायाम चिन्त-
नादि निराकरोति, सख्याता सखिता । या च इष्टाभिप्रेता,
एतेन मारहरणायाऽदिति नार्यवशात्क्रियमाणा चेष्टा निर-
स्यते, चङ्गुणस्या तु क्रिया प्राप्यते । स्वैर्यं स्थिरता शरीरस्य,
तदर्थो । मानयाऽनपानिपरिमाणेन, एतावती चेष्टं शरीरचेष्टा
मात्रावती चावत्या लघुपदादौ वक्ष्यमाणा भवन्ति, चेष्टतियोऽ-
वक्ष्यमाणाश्च धम्यमोदयो न भवन्ति । सुशुतेऽप्युक्तं—“यसु
चङ्गुमणं भातिदेहपीडावर्तं भयेत् । तदयुर्वलमेधाप्रिप्रदमिन्द्रि-
बोधनम्” (सु वि अ २५) इति ॥ ३१ ॥

लघुघर्षे कर्मसामर्थ्यं स्वैर्यं दुःखसहिष्णुता ।

दोषहृद्योऽस्मिन्वृद्धिश्च व्यायामादुपजायते ॥ ३२ ॥

१ ‘परात्यायाभिधाव’ इति पा० । २ ‘जलप्राननिरोध’ वत्
भोगेन’ इति पा० । ३ ‘अमणनादव’ इति पा० । ४ ‘इतरस्य
म्युता’ इति पा० ।

१ ‘वेग’ इति पा० । २ ‘दितैषां’ इति पा० । ३ ‘निजराणां’
इति पा० ।

ध्रमः इमः क्षयस्त्वणा रक्तपित्तं प्रतामकः ।
अतिव्यायामत. फालो ज्वरश्छर्दिश्च जायते ॥ ३३ ॥
(सिद्धागमः श्वाससृष्टिर्गानाणां लाघवं तथा ।
हृदयाद्युपरोधश्च इति व्यायामलक्षणम् ॥ १ ॥)

यथोक्तव्यायामशुणानाह—लाघवमित्यादि । दोषशयोऽत्र
श्लेष्मशयोऽभिप्रेत, यदि वाऽऽमिकरूतैरेव त्रिदोषशयोऽपि । उक्त
हि—“धामप्रकोपं दोषाणां संवपानमिच्छति”-इति । व्याया-
मातिप्रवृत्तौपमाह—ध्रम इत्यादि । इम इह मगइन्द्रिय-
गत्वानि, शयो श्वातुशय, प्रतमक एव प्रतामक श्वातु-
शेष ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

व्यायामहास्यभाष्याध्वप्राम्यधर्मप्रजागरान् ।
नोचितानपि सेवेत शुद्धिमानतिमात्रया ॥ ३४ ॥

इदानीं व्यायामतुल्यत्वेनान्यानप्यतिमानत्वेन निषेद्धमाह-
ध्यायानेत्यादि । दध्यप्यतिव्यायामो निषिद्धस्तपाऽपीह पुनरभि-
धीयते अतिभाष्यादिष्वपि तदोषध्रममहमादिप्राप्त्यर्थे, यदि वा
पूर्वमनभ्यस्तव्यायामातिसेवा निषिद्धा, इह तु अन्यस्तस्यापि
निषेध । गदाह—नोचितानपि, उचितानप्यभ्यस्तानपीत्यर्थः ।
अपिशाब्दान्तरप्यखाना गितरा निषेधो लभ्यते । अथग्न भा-
ष्यम्, अथवाच्येनान्यथगमन, प्राम्यधर्मं मैशुनम्, एववाच्येन
गुरभारहरणदर्शशिलाचालनादि श्रुते ॥ ३४ ॥

यतानेवंविधांश्चान्यान्योऽतिमात्रं निषेचते ।
गजं सिंह इवाकपन् सहसा स विनश्यति ॥ ३५ ॥
(अतिव्यवायुभाराध्यकर्मभिश्चातिकर्षिताः ।
क्रोधशोकभयायासैः कान्ना ये चापि मानया ॥ १ ॥
वालवृद्धभ्रमताश्च ये चोच्चैर्बहुभाषकाः ।
ते वर्जयेयुर्व्यायामं क्षुधितास्त्वृषिताश्च ये ॥ २ ॥)

सिंह किल स्वल्पप्रमाण खलोरैनाद्रज कर्षन् पाटयन्
स्वयेहात्तुषितव्यायामात् पथाद्वातकोमेण विपद्यते, तेनाय
दृष्टान्त लक्षणां, यदि वा सिंहोऽक्षयदोऽप्रियेत, स च क्लिप्त
गज व्यापाय प्रुष्टे क्षिपति, ततस्तत्कोवादिपद्यते, तेन दृष्टान्तो
व्याख्येय ॥ ३५ ॥

उचितादहितास्तीमान् क्रमशो विरमेन्नर ।
हितं क्रमेण सेवेत क्रमश्चात्रोपदिश्यते ॥ ३६ ॥
प्रक्षेपापचये ताभ्यां क्रम पादांशिको भवेत् ।
पकान्तरं ततश्चोर्ध्वं ह्यन्तरं व्यन्तरं तथा ॥ ३७ ॥

हितस्य सेवनमहितस्य परिलान् कर्तव्य इति पूर्वमुक्त, तत्र
हितसेवनमहितपारिवर्जनं चाव्ययेण क्रियमाणमकमाचरितव्याया-
मादिवत्प्रलाबावकर् परं भवति, अतस्तत्क्रममाह—उचितं
त्यादि । उचितापचयस्तत् । क्रमयो वक्ष्यमाणेन क्रमेण । हित-
मनभ्यस्तहितम् । कोऽसौ क्रम इत्याह—क्रमथेत्यादि । प्रक्षेपो

हितस्य, अपचयोऽहितस्य । ताभ्यां हिताहिताभ्याम् । पादशुभौ
भाग, तदुपांशः पादाश्च, तेन हृत क्रम पादांशिक, च
अन्ये तु पादस्याद्य पादाश्च इति षोडश भाग वर्णयति । स च
हितहितयोर्गुणप्रक्षेपापचये पादांशिक क्रम, प्रथममेतान्तर
मेवाहमन्तरा कृत्येत्यर्थ, तत्र प्रथमहितपादप्रक्षेपाहितपादा-
पचयाभ्यासाकृषं द्वितीयपादप्रक्षेपापचये ह्यन्तरं ह्यहमन्तरीकृत्य
क्रमो भवेत्, तथा द्वितीयपादाभ्यासाकृषं तृतीयपादप्रक्षेपाप-
चये ह्यहमन्तरीकृत्य क्रमो भवेत्, चतुर्थपादप्रक्षेपापचये तु
कालनियमो नास्ति, अत ऊर्ध्वं प्रक्षेपापचयाभावाच्चतुष्पाद
संपूर्णस्य पथस्यानवधिसेव्यत्वात् । अयं पिण्डार्थ—अपच्य
भवनादयोऽभ्यस्तस्ते स्वाभ्या, रक्तशाल्यादय पथ्या अनभ्य
स्तास्ते सेव्या, तत्र प्रथमदिने यवकपादत्रय रक्तशालीनामेव
पादौ, द्वितीये दिवसे द्वौ पथ्यस्य पादौ द्वावपथ्यस्य, एव तृतीये,
एव द्वितीयपादाभ्यासो ह्यन्तरो भवति चतुर्थे त्रय पादा
पथ्यस्य एकोऽपथ्यस्य, एव पथ्ये षष्ठे च, एव तृतीयपादा
भ्यासहयन्तरो भवति, सप्तदिनप्रवृत्ति तु चतुष्पादपथ्याभ्यास,
यदि वाऽन्तराद्यन्तरो व्यनविचयन, तथावाच्यद्वयान्तरमिति च
लभ्यते, तेनायमर्थ—प्रथमे दिवसेऽपथ्यपादत्रय पथ्यस्यैव
पाद, द्वितीये सर्वमपथ्य, तृतीये द्वौ पथ्यस्य द्वावपथ्यस्य, एव
चतुर्थे, पथ्ये तु दिने पथ्यस्य भाग एकत्रयोऽपथ्यस्य, एव

३ “पादेनापथ्यमभ्यस्त पादापादेन वा त्यजेत्” इति वाग्भट
(शू. अ. ७) । “यदि तु तदपथ्यमभ्यस्ता तथा कालीभूत दक्षिण
तृतीयैरेनापथ्यं त्यजन्ते शरीरवाधा शक्यते वक्षिमाणश्च तदा
पादापादेन वा षोडशदिने त्यजेदिति वास्तव्यार्धे तद्व्यखण्डत ।
२ “रक्तशालीनामेवपादयोगवद्भोजन” इति पा० । ३ “यदि पुन
रन्तराद्यन्तरो व्यनविचयनस्तदाऽपथ्यं—प्रथमदिने अपथ्यस्य त्रय
पादा पथ्यस्य चैक । द्वितीयेदिने सर्वमपथ्य, त्रयमेतेन अह्ना
पथ्यपादसहितोऽपथ्यापादोऽन्तरीकृतः । तत्रतृतीयेदिने अपथ्यस्य
द्वौ पादौ द्वौ च पथ्यस्य । तत्रचतुर्थे पथ्ये च सर्वमपथ्य, अथ
पथ्यपादसहितमपथ्यपादत्रय द्वाभ्यासहोभ्यामन्तरीकृतः । अत
पुन षष्ठे दिवसे अपथ्यस्य एक भाग त्रयश्च पथ्यस्य । सप्तमेदिने
नवमे च सर्वमपथ्यम् । एव त्रिभिरदौमि पथ्यपादत्रयसहितोऽप-
थ्यस्य च एक पादोऽन्तरीकृतो भवति । ततो दशमदिने सर्वं पथ्य
सेवनीयम्” इति बरकोपस्कारे योगीन्द्रनाभसेन । “यत् स्वन्तराद
भ्यस्त स्ववभागाथैनेन प्रथमदिने पथ्यपादापथ्यविषादमागेन भो
जन, तत्र परमेकदिन म तथा भोज्यम्, किन्त्वपथ्यमभ्यस्त यत्तदेव
भोज्यम्, तदेकदिनं स्ववभाय तृतीयदिने पथ्यपादत्रयपथ्यपादत्रय
भोज्यम्, तदुत्तरं दिनत्रयं म तथा भुञ्ज्या किन्त्वपथ्यमपथ्यमेव
भोज्यम्, तदिदमेव स्ववभाय षष्ठे दिने पथ्यपादत्रयपथ्यपादत्रय-
नेन भोज्यं तदुत्तरं दिनत्रयं म तथा भोज्यम्, किन्त्वपथ्यपादत्रयेनेति,
तदिदमेव स्ववभाय दशमे दिने पथ्यचतुष्पादत्रयमपथ्यपादचतु-
ष्टयस्त्रयं सुतरामिति व्याख्यायते, षोडशशिवक्रमपादत्रयेवधं बो-
ध्यमिति, तदसम्भूतं, अहितस्याभ्यामानुष्ठाने” इति जयकवचनती ग-
ह्वार । अत्राहात्म्यं प्रह्वारयायां चत्वारि मतानि प्रदीयमानि,
तानि मथैव ब्रह्मचारि, चकटचन्त्याख्यानं तु तत्र प्रदीयतेन तृतीय
मतेन समानम् ।

धन्तरीकृतौ भवत, पृष्ठे पथ्यभागनयमपथ्यभाग एक, एव सप्तमेऽध्मे च, ततो नवमे भागद्वय पथ्यस्य नापथ्यस्य च, एव भीषणान्यन्तरीकृतानि भवन्ति, ततो दशमे सर्वं पथ्यम्, एवमेकादशे द्वादशे त्रयोदशे च, चतुर्दशे तु पथ्यभागनय-मेकोऽपथ्यभाग, एव चतुरन्तरता तथाशब्दसूचिता भवति, पञ्चदशाहातप्रवृत्ति सपूर्णपथ्यतेव ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

क्रमेणापचिता दोषाः क्रमेणोपचिता गुणाः । सन्तो यान्त्यपुनर्भावमप्रकल्प्या भवन्ति च ॥ ३८ ॥

एव ह्येते किं स्वादिसाह—क्रमेणैवादि । क्रमेणेति क्रमेणैव । दोषा इति दोषजनकान्यन्वस्तान्यपथ्यानि । गुणा इति गुणजन कानि पथ्यानि । अपुनर्भावं यान्ति दोषा इति सवन्ध । अक- र्मेण तु सहसाऽपथ्यत्वागे दोषा भवन्त्येव । बहुकम्—“असा त्मजा हि रोगा स्यु सहसा स्वगशीलनात्”-(वा सू अ. ३) इति । अप्रकल्प्या अप्रचाल्या भवन्ति गुणा इति सवन्ध । पथ्यमपि ह्यन्यत्स सहस्रोपयुज्यमानमऽप्यपि नवधादीजन यति ॥ ३८ ॥

समपित्तानिलकफाः केचिद्ब्रह्मादि मानवाः । दृश्यन्ते वातलाः केचित्पित्तलाः श्लेष्मलास्तथा ३९ तेषामनातुरा. पूर्वं वातलाद्याः सदानुराः । दोषानुशयिता होषा देहप्रकृतिरुच्यते ॥ ४० ॥

इह स्वस्थहित सामान्येनैव ३९शाखायादि प्रतिपादित, स्व- स्थध प्रकृतिमेवेन नानाप्रकार, अतस्त्रयो द्वित्वमपि नानाप्रकार भवेत्, तेन तदप्रतिपादनार्थं प्रकृतिमेदमेव तावदाह—समपित्ता- निलेश्यादि ।—सामा अथैकारिकमानावास्तथा पित्तानिलकफा यस्य स तथा । यर्गादि गर्भाधानादि शुभशोणितजीवसमूहं गार्गीति यावत् । वातला वातप्रधाना, एव पित्तला, श्लेष्म- लाश्च । सर्वत्र गर्भावीति योज्यम् । अत्र पित्तप्रहणमादौ ह्यदोऽनुरोधात्, यदि वा पित्तसमानस्य बर्धेर्भावप्रदर्शनार्थं, यदि वा प्रकृत्याग्नेमे वातस्याप्राधान्यरूपानार्थं, वातप्रकृतिर्हि सर्वत्र प्रलय- यते भवति । इह च प्रत्येकदोषप्रकृतिप्रहणेनैव ह्यहप्रकृतिरपि प्राह्य, सयोगस्य संयोगिनामान्तरायकत्वात्, निदान इव वाता- दिज्वरप्रमाणेन ह्यह्रन्वराप्रमाणेन, तेन रोगविपश्चिन्तयोका ह्यह्रन्वा अपि निश्च प्रकृतयो गृहीता भवन्ति, अन्ये तु, द्वितीय वैशिष्ट्याहान्याधिक्येन चह्येन वर्णयन्ति । तेषामिति ह्यत्र वातपित्तश्लेष्मप्रकृत्यादीनां च ग्रन्थे । पूर्वं इति समप्रकृतय । सदानुरा इति स्वपथ्यव्यवहारभाजोऽपि सुदृष्टिताऽप्यविषयमात्रि स्वादिगुणा यस्यादित्यर्थं । स्वस्था अन्येते वसाद्रोगिण ह्यह्राह- दोषानुशयितोऽस्विति । दोषानुशयिता क्लृप्तवातादिभाजिताऽप्य- निचारिणीति यावत् । देहप्रकृतिर्देहस्वरूपमिति यावत् । एतेनैतेषा

वातकारीना सुख्यं स्वास्थ्यं नास्ति, किंवाहि उपचारस्वस्था एत इति दर्शयति । ननु, गर्भावीर्येण शुक्रशोणितजीवाना सप्तमे यथाभूता वातादयः समा विहृता वा तथाभूतैव प्रकृतिर्भवति, सा च प्रकृतिर्गोणजीवमनुवर्तते रिष्ट विना, यदुक्तं सुश्रुते— “प्रमेयो वाऽन्यमानो वा क्षयो वा नोपजायते । प्रकृतीनां स्वभावेन जायते तु गतायुषि” (सु शा अ ४) इति, तत्र यदा समप्रकृतेर्यातप्रकृतेर्वाऽऽक्षेपवादिर्वातविकारो भवति, तदा वातस्य प्रकृतिभूतस्याधिक्यं भवत्येव, यदा वा वातप्रकृते पित्तविकारो भवति, तदा वातप्रकृतेरन्यथाभाव पित्तप्रकृतिव भवति, यदा तु समप्रकृतेरन्यतरदोषक्षयो भवति प्राकृतसकर्म हानिलक्षणतादाऽतो प्रकृतिक्षयो भवति, यदुक्तं दोषक्षयलक्षणे— “ऋण्ये प्राकृतस्यैव हि निर्दोषस्ये विरोधिनात्”-(सु अ १८) इति । अन्येच्यते—प्रकृतिसमानरोगोत्पत्तौ न प्रकृतिभूतस्य वृद्धि, किं तर्हि हेतुन्तरजनितस्य वातादिसान विचारपरिते, प्रकृतिभूतस्य दोषस्य नोपदर्शको भवति, यदुक्तं—“कालद्वयप्र कृतिभिर्दोषस्तुल्यो हि सन्ततम् । निष्प्रत्यनीकं पुरुते तस्या ज्ञेयं युतु सह” (चि अ ३)-इति, वातप्रकृतेस्तु पित्त विकारोत्पत्तौ वात प्रकृतिभूतस्यैव करचरपास्फुटनादिकं युयं शास्ते, न तस्यायन्तुना पित्तविशेषेण किंचित्कचते, वातारीना तु स्वमानात् क्षयं प्राकृतकर्महानिलक्षणे न शुक्रशोणितससर्ग- कालवस्य प्रकृतिभूतस्य दोषस्य बीजभूतस्य क्षयमापद्यतीति न प्रकृतिभूतदोषक्षय, यदि वा, प्रकृते प्रकोपान्यथाभावक्षया न भवन्तीति प्रकृतिरत्वेनेति ब्रूम, तेन समप्रकृतिर्वातप्रकृतिर्न भवति, वातप्रकृति पित्तप्रकृतिर्न भवति रामप्रकृतिर्वा, विक्- रावस्था तु हीनाधिकवातत्वादिलक्षणा भवतीत्यर्थं । नच वाच्यं—प्रकृतिभूताना वातारीना दूरपालनाना कथं न हारी त्वापकत्व, रोगजातत्वेन तेषामिष्यभिनानाशयविकारपूर्वत्वात्; यदुक्तं सुश्रुते—“विषयातो यथा क्षीतो विषेण च विषयते । तदाप्रकृतिर्निर्महंरजानातत्वाच्च वाच्यते” (सु शा अ ४)-इति, न वाच्यते नातिवाच्यत इति बोध्यम्, वातादिप्रकृतेर्निलया- तादिविकारगृहीतत्वात् । तदुक्तमिह “वातलाया सदानुरा” इति । उक्तं नादुषेयके—“सर्वान् भागयतो ह्येतं पूर्वं वाय- गत विषम् । अस्मिन्नापि सदानुरा दृश्यन्ते ह्यमनो यथा । तथा च विषमो दोष प्रकृतिं नातिवापते”-इति । नच वातादयो वृद्धा शुक्रशोणितससर्गं दुष्टलाद्वातविकारवन्त गर्भं कुर्वन्ति, तथा गर्भे नवकल्मेव शुभशोणितयो वस्त्वान् निम न्तीति वाच्य, वातादिप्रकोपाणामेव हीनमध्योत्पन्नानां गन्तव्य चिन्नात्, प्रवला वातादयो विनाशयन्ति, हीनास्तु विह्वितायाप जनयन्ति ॥ ३९ ॥ ४० ॥

विपरीतगुणस्तेषां स्वस्यवृत्तेर्दिशिर्हितः । समसर्धैरसं सान्ध्यं समघातो प्रदास्यते ॥ ४१ ॥

१ 'हितानामपि भवान्प्रकारव्युत्पत्ते' इति पा० । २ 'शुक्रवी निशजीवसंयुक्तं नात्यधुतीति वाच्य' इति पा० ।

१ 'विकारित' इति पा० । २ 'सहजनेन' इति पा० ।

तेषामिति सदावृत्तया वातलावीना, विपरीतगुणो वाता दिगतरीक्ष्यादिविपरीतत्रेह्यैदिशुण इत्यर्थः । समा सर्वे रसा यन् तत्तथा, समत्व चेद्वातुरूपत्वमभिप्रेत नतु तुल्यमानत्व, न हि स्वस्थभोजने वावान्मपुर उपयुज्यते, तावन्माना षड्वादयोऽपीति, यदि वा समराचन्दोऽविषद्वचन, तेनोपोदिकामत्यादि प्रतिपादनीयपिच्छरसवर्जितं सर्वरसमित्यर्थः । अथ च प्रकल्पपक्ष समधातु प्रति सर्वरसोपयोगः ऋतुविहितेन "तस्मान्नुपारसमये श्लिग्धाम्ललवणान् रसान्"—(सू अ ६) इत्यादिना विशेष विधानेन युक्तं सन् सर्वरसमेषाम्ललवणरसोक्तं भोजन हेम ते फटति वातप्रकृतेस्तु कटुतिक्तकपायवर्जितं प्रभूतमैषुपारम्ललवण भोजन हेमन्ते भवति, एवमन्यत्रापि देहप्रकृतिः ऋतुसमावर्षयो लोचनयाऽर्जुण तर्कणीयम् । यदुक्तं वाग्भटेन—'नित्यं सर्वरसाभ्यासं स्वाधाधिक्यमृताती'—(वा सू अ ३) इति ॥४१॥

द्वे अधः सप्त शिरसि खानि स्वेदमुखानि च । मलायनानि वाध्यन्ते दुष्टैर्मानाधिकैर्मलैः ॥ ४२ ॥ मलवृद्धिं गुरुतया लाघवान्मलसंक्षयम् । मलायनाना बुध्येत सङ्गोत्सर्गादतीत्य च ॥ ४३ ॥

स्वास्थ्योपचारणमभिधाय स्वास्थ्यप्रतिबन्धकदोषसंचय निर्हरणमभिधातु दोषसंचयस्य लक्षणान्वयेन तापद्रव्यमाह,—द्वे अध इत्यादि । द्वे शुद्धिद्वे । खानि चिह्नाणि । सप्त शिरसीति द्वे श्रोत्रे, द्वौ नासापुटी, द्वे अक्षिणी, मुख च । स्वेदमुग्नीति लोमशूयानि, एतानि सर्वाणि मलस्रायनानि । दुष्टैरिति शोबली वर्दन्त्यायेन क्षीणे, मानाधिकैरिति वृद्धे, येनोत्तरन क्षयरज्जो रपि लक्षणं वदति । मलवृद्धिं गुरुतया मशयनगुरुतयैत्यर्थं, लाघवान्मलायनाना संक्षय मलस्य स्वमानादपि क्षयमित्यर्थं, यदि वा दुष्टैरिति मानाधिकैरित्यस्य विशेषणम्, एष सति लाघवान्मलसङ्क्षयमिति प्रकृतिस्थानाघवान्मलसंक्षयमित्यलिकस्य मलस्य क्षय प्रकृतिस्थत्वमित्यर्थो व्याख्येयः । सङ्गोत्सर्गादतीत्य चेति अतीवसङ्गात्प्रवृत्तैर्मलक्षय, अतीवोत्सर्गान्मलवृद्धिं जानीयादित्यर्थः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

तान् दोषलङ्घैरादित्य व्यापीन् साध्यानुपाचरेत् । व्याधिहेतुप्रतिद्वन्द्वैर्मात्राकालौ विचारयन् ॥ ४४ ॥

तानिति मलद्विद्वेष्यात्मकान् मलवृद्धिक्षयपनितामिति या पत्, दोषाणां वातादीनां लिङ्गे क्षयवृद्धिसंबन्धरादित्य बुद्ध्या, ये साध्यास्त्रायाचरेत् । व्याधिप्रतिद्वन्द्वं व्याधिप्रत्यनिकं, हेतुप्रतिद्वन्द्वं हेतुप्रत्यनिकं, प्रतिद्वन्द्वान्देन च विपरीतार्थं कारिणामपि ग्रहणम् । मात्राकालग्रहणं च प्राधान्यात्, तेन, दोषनेपराजीनामपि ग्रहणं बोद्धव्यम्, यदि वा कालग्रहणं एव दोषादीनामवरोधो व्याख्येयः ॥ ४४ ॥

विषमस्वस्थवृत्तानामेते रोगास्तथाऽपरे । जायन्तेऽनातुरस्तास्तास्वस्थवृत्तपरो भवेत् ॥ ४५ ॥ माधवप्रथमे मासि नभस्यप्रथमे पुनः । सहस्यप्रथमे चैव हारयेदोषसंचयम् ॥ ४६ ॥ श्लिग्धश्चिन्नशरीरानामूर्ध्वं चाधश्च नित्यदा । यस्तिकर्म ततः कुर्यान्नैस्यकर्म च बुद्धिमान् ॥ ४७ ॥ यथात्रमं यथायोग्यमत ऊर्ध्वं प्रयोजयेत् । रसायनानि सिद्धानि वृष्ययोगाश्च कालवित् ॥ ४८ ॥ रोगास्तथा न जायन्ते प्रकृतित्येषु धातुषु । धातवश्चामिबर्धन्ते जरा मान्द्यमुपैति च ॥ ४९ ॥ विधिरेप विकारानामनुपत्तौ निदर्शित । निजानामितरेषा तु पृथगेवोपदेक्ष्यते ॥ ५० ॥

विषमैत्यादि । अनातुरराचन्देनातुर्यात् प्रागेवानपातायाधेन स्व स्थपरेण भवितव्यमिति सिध्यति । माधवो वैशाखसप्तम्य प्रथमधेन, एव नभस्यस्य भाद्रपद प्रथम धावण, तथा सहस्यस्य पौषस्य प्रथमो मार्गशीर्षे, एते च मासाश्चैत्रधावणमार्गशीर्षी रोगभिपग्नितये विमाने शोधनार्थं वक्ष्यमाणषड्वादिः क्रतुक्रमेण पतन्तः प्रादुर्दशरदन्तपीता भवन्ति । हृत्कलसस्फारोऽपि पठ्यते— "प्रादुर्दशुकर्ममौ शैवी शरद्वर्जसहौ पुन । तपस्यश्च मधुर्ध्वं वसन्त शोधन प्रति" (सि अ ६)—इति, मुमुक्षुऽपि ऋतु-चर्याव्याये दोषोपचयप्रकोपोपशमनमिति मत्तगीहश्च एव ऋतुकर्म पठित । तेन, शोधनमभिधीयमानं शोधनार्थोऽर्पणमेणैव व्याख्येयम् । वसन्तादीनामन्तमासेषु तु यमनायभिधानं सपूर्णां प्रकोपे भूते निर्हरणोपदेशार्थं प्रथमेषु हि मासेषु फाल्गुनाया चकार्तिकेषु प्रथमे अत्रप्रमाते न भवति, चित्तस्य ह्यगम्यत्रप्रकु-पितस्याविलीनस्य सम्बन्धिर्निर्हरण न भवतीति । अत एव कपिल बलेऽपि पठ्यते— "मर्षी सहै नभसि च मासि दोषान् प्रवाहयेत् । वर्णान्ध विरेकेण निरुद्धे सातुवार्धनं"—इति । हरिचन्द्रेण तु, सहस्यराचन्दोऽयमकारान्तो मार्गशीर्षवचनस्वस्य सहस्य प्रथमे कार्तिके इति व्याख्याताम् । तन्मतानुसारिणा वाग्भटेन चोक्तं "आवणे कार्तिके चैत्रे मासि साधारणे क्रमान् । प्रीत्यवर्षाहिम चित्तान् वायावीनाशु निर्हरेत्" (वा सू अ ३)—इति । "कार्तिके आवणे चैत्रे मासि साधारणे क्रमान् । वर्णदिसंचितान् दोषान् त्रिमामान्तरितान् हरेत्"—इत्यस्य तु श्लोकस्य केनपि पठितस्याविद्वान्-वेपथो बुद्धिमता न व्यापारः । ऊर्ध्वं चेति वमनेन, अध इति विरेकेण, बलिचर्मचन्देनास्थापनानुपशमने, एतन्ध सर्वं यमनादि यथायोग्यतया, न यथासुखेन, तेन वमनमपी प्रधानं, सहस्यप्रथमे विरेके, नभस्यप्रथमे बलिचर्मि भवति । यथाक्रमं यथानुपूर्व, यथायोग्यं यथास्य युज्यते एतन्ध पूर्वेण यमनारिना उत्तरेण च रसायनादि प्रयोजयेदित्यनेन योज्यम् ।

१ 'लेहादिकर्मप्रयुक्त' इति पा० । २ 'अम्लरसवगर्भान्तरिक' इति पा० । ३ 'प्रभूतताम्ललवणभोजन' इति पा० । ४ 'आद्यगुण' इति पा० । ५ 'स्वेदवह्नी' इति पा० । ६ 'लोमांसि' इति पा० ।

१ 'नस्य' इति पा० । २ 'चदिप्रथ' इति पा० ।

सिद्धान्तिं दृष्टफलानि । रोगास्तथा न जायन्त इति वमनादी-
नाचरत । धात्वधाभिषयन्त इति रसायनवृष्ययोगानुपयोजकत
इति योजनायम् । निजानामिति छेद । इतरेषामित्यागन्तुताम् ।
आगन्तवधेह भूतविषवातादिजन्यास्तथा मानसाधाभिषेता,
येनैतद्विद्यमप्यभिधायाऽऽगन्तुतामनुपत्तापिलाद्युपसहस्यमाग-
न्तुकर्वेनैव करिष्यति ॥ ४५—५० ॥

ये भूतविषवाद्यग्निंसंप्रहारादिसंभवाः ।
मृणामागन्तवो रोगाः प्रज्ञा तेष्वपरारथ्यति ॥ ५१ ॥
ईर्ष्यादोऽरुभयक्रोधमानद्वेषादयथ ये ।
मनोविकारास्तेऽप्युक्ता, सर्वे प्रज्ञापरार्थजा ॥ ५२ ॥

ये भूतेत्यादि ।—भूता पिशाचाद्य, आदिप्रहणात् पातव
र्धनारीना प्रहणम् । प्रज्ञा बुद्धिस्तदपरापेक्षानाबुद्धिर्न, एतन्मू-
लायैते भूताभिषेकादय ईर्ष्यादयश्च । यद्यपि च निजा अपि
प्रज्ञापराधमूला एव, यदुक्तम्—“प्रज्ञापराधाद्यद्विद्वानर्थात् पञ्च
निषेवते” (सू अ २८)—इति, तथाऽपि ते प्राधान्यात्
प्रज्ञापराधजनितभाष्यवातादिरुष्यभोजनादिजन्यत्वेन तथाऽन्तरा
वातादिजन्यत्वेन प्रैभक्त्वेनोच्यन्ते ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

त्यागः प्रज्ञापराधानामिन्द्रियोपशमः स्युतिः ।
देशकालात्मविश्रान्तं सङ्घत्तस्यानुवर्तनम् ॥ ५३ ॥
आगन्तुतामनुपत्तावेप मार्गां निदर्शित ॥
प्राज्ञः प्रागेष तत्कुर्याद्विदितं विद्याद्यदात्मन ॥ ५४ ॥

आगन्तुतामनुपत्तावेपरे हेतुमाह—त्याग इत्यादि । इन्द्रियो-
पशम इन्द्रियाणां स्वविषयेऽल्पमटल, स्युति पुनारीना विनय
रत्नत्वभावाद्यनुस्मरणम्, यदुक्तम्—“सृत्वा स्वभाय भावाणा
स्मरन् दुःखाद्बिभृद्यते”—(शा अ १), एतच्च ह्यय मानस-
रोगप्रतिधातकम् । देशज्ञानाच्छून्यशुद्धाद्युपसर्गात्प्रवृत्तवैश्वर्ज-
नादि भवति, कालज्ञानात् पौर्णमासादिवश्यमाणभूतायामिषात
कौलादिष्वर्जन्तम्, आत्मज्ञानात् स्वधविषयानुलोचनया मन्वरो
मलवद्विषातादिष्वर्जनादि व्याख्येयम् । सङ्घत्तमिन्द्रियोपश-
मर्णये वश्यमाणम् । प्रागेवैत्यनुगत्येष्वेव रोगेषु ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

आप्तोपदेशः प्रज्ञानं प्रतिपत्तिश्च कारणम् ।
विकाराणामनुपत्तासुतुपत्तानां च शान्तये ॥ ५५ ॥

अथ ईकं द्वितमित्याह—आप्तोपदेश इत्यादि ।—आप्ता संन
वन्तो रोगवैश्वरहिता उपस्था, यद्वक्ष्यति—“रत्नत्वमोभ्या
निर्दोषा” (सू अ ११) इत्यादि, प्रतिपत्तिरपदिष्टार्थस्य
सम्बन्धवशेष, एतद्वय कारणः विकाराणामनुपत्ता हेतुवर्जित,
उत्पत्तानां च शान्तये कारणं तमिच्छित्वाऽनुष्ठानेनेत्यर्थं ॥ ५५ ॥

१ 'अपशेनोभ्यन्ते' इति पा० । २ 'अत्यनुपत्तवारणपरिहारो'
इति पा० । ३ 'मिषातादिर्जनम्' इति पा० ।

पापवृत्तवच 'सखा' सूचकाः कलहप्रियाः ।
ममोपहासिनो लुब्धाः परबुद्धिद्विपः शठाः ॥ ५६ ॥
परपवाद्गतयश्चण्डो रिपुसेविनः ।
निर्घुणास्त्यकधर्माणः परिवर्ज्या मराधमाः ॥ ५७ ॥
बुद्धिविद्याद्य-शीलधैर्यस्युतिसमाधिभिः ।
वृद्धोपसेविनो वृद्धाः स्वभावशा गतव्यथाः ॥ ५८ ॥
सुमुखाः सर्वभूताना प्रशान्ताः शंसितव्रताः ।
सेभ्याः सन्मार्गवकार-पुण्यश्रवणदर्शनाः ॥ ५९ ॥

आप्तोपदेशमहृणार्थमनामान् वर्ज्यान् पापवृत्तेत्यादिना,
सेव्याध्यातान् बुद्ध्यादिना दर्शयति । इत्त चेष्टित शरीरव्या-
पार, रात्र मन, एषा पापत्व पाहेदुत्वात् । शठा क्रूरा,
निर्घुणा निष्कृपा । बुद्ध्यादिभिर्दृष्टा प्रभूतप्रशालुब्ध्यादियुक्ता
इत्यर्थं । गतव्यथा गतवोनादय इत्यर्थं । सुमुखा प्रसन्नमुखा,
शक्तितमता कथितव्रता ॥ ५६—५९ ॥

आहाराचारचेष्टासु सुपार्थो प्रेत्य चेह च ।
पर प्रयत्नमातिष्ठेद्बुद्धिमान् हितसेवने ॥ ६० ॥

आहाराचारचेष्टाविति निर्धारणे सप्तमी, तेनाहाराचार
चेष्टाना मध्ये बद्धि तस्य सेवने प्रयत्नमातिष्ठेविति फलति,
आचार शास्त्रविहितमनुष्ठानम् ॥ ६० ॥

न नक्तं दधि भुञ्जीत न चाप्यघृतशर्करम् ।
नामुद्रयूपं नाक्षौद्र नोष्णं नामलकेर्वित्तं ॥ ६१ ॥

ज्वरासृक्पित्तसर्वीसर्पकुष्ठपाण्डुामयध्रमात् ।
प्राशुयात्कामला चोमा विधिं हित्वा दधिप्रियः ॥ ६२ ॥

दधोऽनेपप्रकारनिविद्धत्वादिद्यानोदाहरणार्थं दधिनोजन
विधिमाह—न नक्तमित्यादि । अन्नं न नक्तमित्यन्न नोष्णमित्यन्न
च नकार क्रिया संवध्यते, तेन निरी लष्णा दधि सर्वथैव न
तेष्वम् । अघृतशर्करमित्यादी च निषेधो नया संवध्यते, तेनो
भयप्रतिषेधात् शर्करा भुषीतेत्यादि वाग्यार्थो भवति । तेन
प्रतारीना मध्येऽन्यतमसम्बन्धेनापि दधनुपयोज्य भवति । न
नक्तमित्यादिभिर्हापि नकारस्य क्रियासम्बन्धे सुदसुपत्तहित्वा
प्यघृतशर्करत्वमस्त्येव दध इत्यनुपदिश्य स्यात् । जलवर्ण-

१ 'परनारीप्रेनेतिन' इति पा० । २ 'अवलन्वितनिवमा'
इति पा० ।

२ 'असाम्रे'—'अस्यमीदोपयुक्तत्वात्प्रकं तु दधि वदिकम् ।
शेषात् शान्तसर्पिष्क दधि भाक्तयत्नम् ॥
न च ननुयदेतिविषमाहार च निषाचयेत् ।
शर्करासंयुतं दधात्पणादाभिमिषात् ॥
सुशुप्तेन सयुक्तं दधान्द्रकानिषात् ॥
उत्तरं वास्यरोषं च शौद्रदुष्कं मरेषु ॥
लष्णा विषासरोषात् धार्मीयुक्तं तु निषेद्ये ॥
इति बन्धित्विन' पाठ उपकरणये ।

नापि घृतादीना मिळितानामयोगादप्यसेव्यमुक्तम् । यदुक्तं—
“नाधीशाहधि नक्तमुष्णं वा न घृतमधुशर्करामुद्गमलकर्विना
वा” इति ॥ ६१-६२ ॥

तत्र श्लोकाः ।

वेगा वेगसमुत्थाश्च रोगास्तेषां च भेपजम् ।
येषां वेगा विधायीश्च यदर्थं यङ्किताहितम् ॥ ६३ ॥

उचिते चाहिते वज्र्यं सेव्ये चानुचिते क्रमः ।
यथाप्रकृति चाहारो मलायनगद्वीपधम् ॥ ६४ ॥
भविष्यतामनुत्पत्तौ रोगाणामौषधं च यत् ।
वज्र्याः सेव्याश्च पुष्ट्या धीमताऽऽत्मसुखार्थिना ६५
विधिना दधि सेव्यं च येन यस्मात्तद्विज्रिः ।
नवेगान्धारणेऽध्याये सर्वमेवावदन्मुनिः ॥ ६६ ॥

इत्याग्निवेशशुक्ते तन्त्रे चरकप्रतिस्फुक्ते श्लोकस्थाने
नवेगान्धारणीयो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अध्यायार्थसंग्रहे हिताहितमिति सेव्यासेव्य व्यायामहा-
स्यादि । भविष्यतामनुत्पत्तौ भेपजमिति माधवप्रथमे मासी
त्यादिनोत्पत्ताना च शान्तय इत्यन्तेन ॥ ६३-६६ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायामासुर्वेदवीथिकाख्यां
चरकव्याख्याया द्वितीये स्वस्वतुष्के नवे
गान्धारणीय सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

अथात् इन्द्रियोपक्रमणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवानाश्रियः ॥ २ ॥

स्वस्वाधिकारे आहाराचारचेष्टासु परं प्रयत्नमातिष्ठेदित्युक्तं,
तत्राहारचेष्टा काथित्पूर्णाभ्यायनयेण प्रतिपादिता, तेनावशिष्ट-
स्याचारस्याभिधानार्थं तथेन्द्रियमनसामितियोगयोगमित्यायोगपर-
रिहाररूपचेष्टोपदर्शनार्थं चेन्द्रियोपक्रमणीयमाह । तत्रापि अक्ष-
माणचेष्टाचारयोः प्रायेणेन्द्रियादिभिषयत्वेनेन्द्रियोपक्रमण्येव ताव-
दाह । इन्द्रियस्योपक्रमणं व्यावर्तुमारम्भं, तमिन्द्रियोपक्रममिन्द्रि-
यव्याकरणमधिकृत्य कृतोऽध्याय इन्द्रियोपक्रमणीयः ॥ १ ॥ २ ॥

इह खलु पञ्चेन्द्रियाणि, पञ्चेन्द्रियद्रव्याणि, पञ्चे-
न्द्रियाधिष्ठानानि, पञ्चेन्द्रियार्थाः, पञ्चेन्द्रिययुद्धयो
भवन्ति, इत्युक्तमिन्द्रियाधिकारे ॥ ३ ॥

इहेतीह प्रकरणे पञ्चेन्द्रियाणि, तेन प्रकरणात्तरे दर्शानन्तर-
परिग्रहेण वक्ष्यमाणैवादर्शोन्द्रियाभिधानेन मयं न विरोध, यत्
सर्वपापिपदमिदं शाब्दं, तेनायुर्वेदादिद्वैतश्लोकादिद्वैतान-
न्वेन विरुद्धाभिऽभिधीयमानो न पूर्वापरविरोधमावहतीत्यर्थः ।

२ इन्द्रियादीन्वेवासावाह' इति पा० ।

मनस्तु यद्यपि वैशेषिकमतोऽपीन्द्रियं, शास्त्रकारेणापि मधुरस-
प्रस्तावे “पण्डिनिग्रयमादन” (स अ २६) इत्यभिधाना-
दनुमतमेव, तथाऽपीह प्रकरणे चक्षुरादिभ्यो वक्ष्यमाणधिकथम-
योगितया नेन्द्रियत्वेन पठितम् । इन्द्रियादीनि स्वयमेव व्याकरि-
ष्यति तत्र चक्षुरित्यादिना । इत्येवावदेवोक्तमिन्द्रियाधिकारे,
‘पूर्वाकार्यं’ इति शेष, एतेनान्यशास्त्रेऽपीन्द्रियाधिकारे एताव-
देवोक्तमिति पठति ॥ ३ ॥

अतीन्द्रियं पुनर्मनः सत्त्वसंज्ञकं चेत इत्याहुरेके,
तदर्थोत्पत्तिसंप्रदायत्तचेष्टं चेष्टाप्रत्ययभूतमिन्द्रिया-
णाम् ॥ ४ ॥

चक्षुरादिभ्यो विशिष्टेन धर्मेण मनो दर्शयति—अतीन्द्रिय-
मित्यादि । अतिमान्तमिन्द्रियमतीन्द्रियं, चक्षुरादीना यदिन्द्रि-
यात्वाद्वाहानकारणत्वं, तदतिक्रान्तमित्यर्थं, यद्यपि मनोऽपि
सुखादिज्ञानं प्रति कारणत्वेनेन्द्रियं, तथाऽपीन्द्रियचक्षुराद्यधिष्ठाव-
कत्वमिशेषोपादतीन्द्रियमित्युक्तं, यदि वाऽतीन्द्रियमिति चक्षुरादि-
भ्योऽप्यतीन्द्रियेभ्यः सूक्ष्मतरं द्रव्यबोधात् । सत्त्वमित्येषा संज्ञा
यस्य तत्तथा । चेत इत्याहुरेक इति परमतस्याप्रतिषेधान् स्व-
मन्यनुमतं, पर्यावरणमनं शास्त्रव्यवहारार्थम् । तदिति मन, ईश्वर्यं
मनोऽर्थं, स च सुखादिभित्त्यविचार्यादिषु, आत्मा चेतन-
प्रतिस्नानात्, अन्यथो सम्पत्तदर्थमित्यसम्पत्, एतदायत्ता चेष्टा
व्यापारो यस्य तत्तथा, तत्रार्थसम्पत्सुखादीनां सन्निकर्षमिन्द्रिया-
दीनामभिमुख्यं च, आत्मतापदार्थमदृष्टे प्रयत्नकालित्वं, मन-
चेष्टा च सुखादिज्ञानं तथा चिन्त्यचित्तनादि तथा चक्षुरादी-
न्द्रियप्रेरण च । इन्द्रियाणां चक्षुरादीनां वा चेष्टा स्वविषय-
रूपादिज्ञानलक्षणा, तत्र प्रत्ययभूतं कारणभूतं मन इति योग्यम् ।
एतेनैतदुक्तं भवति—यदा सुखाद्यधिष्ठानादयोऽपि विषया नव-
न्याऽऽस्ता च प्रयत्नान् भवति, तदा मन स्वविषये प्रवर्तते,
इन्द्रियाणि चाधिनिष्ठति, इन्द्रियाणि च मनोऽधिष्ठितान्येव
स्वविषयज्ञाने प्रवर्तन्ते ॥ ४ ॥

स्वार्थेन्द्रियार्थेराङ्गव्यभिचरणाघानेकमेकसि-
न्नु पुरुषे सत्त्वं रजस्तमःसत्त्वगुणयोगात् । न चाने-
कत्वं, नहोवं' होककालमनेकेषु प्रवर्तते, तस्मात्-
कराला स्वैन्द्रियप्रवृत्तिः ॥ ५ ॥

इदानीं तन्मल एकसिन्नु पुरुषे अग्राभिमेदानेकं परमाय-
तत्त्वेकमिति दर्शयति—स्वार्थेत्यादि । सत्त्वं मनः । अनेकम-
नेकमिव, यत् स्वार्थेन्द्रियार्थसङ्ख्यव्यभिचरणाघ तथा रजस-
म सत्त्वगुणयोगात्, चकार परसत्त्वगुणयोः स्वार्थस मनो-
ऽर्थस्य चिन्त्यस्य व्यभिचरणात् एकं चिन्त्यमर्थं परित्यज्यान्यस्या-
र्थस्य प्रवृत्तित्यर्थं, एतेनैतदुक्तं भवति,—यदेतमेव मनो यदा

१ 'नेन्द्रियमिन्द्रियत्वेन न पठितम्' इति पा० । २ 'तस्मात्' इति पा० । ३ 'नापरेकं' इति पा० । ४ 'न चानेकं' इति पा० । ५ 'न चानेकं' इति पा० ।

धर्मं चिन्तयेत्तदा धर्मचिन्तकः, यदा धर्मं परित्यज्य तदेव धर्मं चिन्तयति तदा कामचिन्तकमित्येवमादिना धर्मभेदेनाभिन्नमपि भिन्नमभिधीयते, एवमिन्द्रियार्थव्यभिचरणेऽपि यदा रूपं यद्वाति तदा रूपग्रहणं, यदा गन्धं यद्वाति तदा गन्धग्रहणं-मित्यादि वाच्यं, एवं सङ्खल्यव्यभिचरणेऽपि ध्यात्व्येयं, तत्र सङ्खल्य प्रतिपत्ताना भायानामुपकारकं समेदमपकारकं भवेद-मिति वा शुण्ठो क्षोपतो वा वरुणम्; एतद्यभिचरणे च कदा-चिद्गुणवत्पकं कदाचिदोषवत्पकमिति मनोभेदो व्याख्येय । तथा एकुरूप एकमेव मनो यदा बहुरजोयुक्तं भवति तदा कोषादिमद्भवति, यदा बहुतमोयुक्तं भवति तदाऽऽज्ञानभयादि-मद्भवति, यदा सत्त्वयुक्तं भवति तदा चलाशौचादियुक्तं भवति, ततश्चानेकमपि मनो भवति । तदेतत् प्रतिपादितमनेषु च परमा-र्धतो न भवतीत्याह—न चेत्सादि । न चानेषत्वं मनस इत्यर्थं । चक्रापदमहत्त्वं च मनस इति समुभिनीति । यदुक्तम्—“अणु-स्वमथ चैकलं द्वौयुगौ मनस स्मृता” (शा अ १) । उक्तो नानेकत्वमित्याह—अनेषुमेकफलमनेकेषु प्रवर्तते, अनेकं यन्नन देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्रेण धृतीर्युगं सृष्टं तदेकफलं युगपदनेकेषु रूपज्ञानज्ञानगन्धज्ञानेषु वर्तते एव सृष्ट, तदपि एकपुरेऽपि बहुभि मनसि स्युस्तदा ताम्यपि युगपदेवयुग एव रूपादि-ज्ञानेषु प्रवर्तते, न तु प्रवर्तन्ते, तस्मादेकमेवैकपुरेण मन इत्यर्थं । वीर्यं श्रेष्ठीकं मध्यपतो युगपत्पञ्चज्ञानानुत्पद्यन्त इति तु ज्ञानं युगपदुत्पन्नसत्त्व्याचिन्नेदज्ञानवद्ज्ञानतम् । परमार्षतो युगपज्ज्ञानोत्पत्तौ हि सति विषयसक्तिपयं सर्वदेव हि युगपज्ज्ञा-नानि स्यु । अत एव हि कारणामहत्त्वमपि मनसो नास्ति, महत्त्वे हि सति युगपत्सचेन्द्रियाधिष्ठानाज्ज्ञानोत्पत्ति स्यात्, न च भवति, तस्मादेकमणु च मन इति । यस्याचैकपुरे एकं मनोऽनुप्रतिमाणं च, तस्मात्कारणार्थककाला सर्वेन्द्रियप्रति न युगपदिन्द्रियाणि स्वाविषयोपलब्धौ प्रवर्तन्त इत्यर्थं । इन्द्रियाणि मनोऽधिष्ठितानि प्रवर्तन्ते, येन यदा मनश्चक्षुरधिष्ठितो तदा न द्रष्टव्येति, एव यदा द्रष्टव्यमधिष्ठितो तदा न चक्षुरधीति ॥५॥

यद्गुणं चाभीक्षणं पुरुषमनुद्यतते सत्त्वं, तत्सत्त्वमे-
चोपदिशन्ति मुनयो याद्ब्रह्मव्याप्तायात् ॥ ६ ॥

ननु यथैकसिद्धेयं पुरुषे कदाचिदजोयुक्तं कदाचित्तमोयुक्तं कदाचित् सत्त्वयुक्तं मनो भवति, तत्त्वधमय सारित्तकोऽयं राजस इत्यादिभन्वदेशो भवतीत्याह—यद्गुणमित्यादि । येन गुणेन सारपादिना युक्तं यद्गुण, अभीक्षणं पुन पुन, सत्त्वं मन, अणु-वर्ततेऽनुभवमिति, तत्सत्त्व सारित्तक राजस तामस वा उपदि-शन्ति, याद्ब्रह्मव्याप्तायात् भूरीचन्द्रव्यादित्यर्थं । एतद्गुणं भवति—
तस्यपि शुण्ठान्तरान्वये सारवेद्याहुत्यात्सत्त्वकार्यात् तत्सर्वोच्चीरिभि यसा भवन्ति स सारित्त इति व्यपदिश्यते, एवमपरमपि व्याख्येयम् ॥ ६ ॥

मनःपुरःसरणीन्द्रियाण्यर्थग्रहणसमर्थानि भ-
वन्ति ॥ ७ ॥

उक्तं मनश्चेष्टाप्रलयभूतमिन्द्रियाणां तथाकरोति—मन-
पुर सराणि मनोधिष्ठितानि ॥ ७ ॥

तत्र चक्षुः श्रोत्रं घ्राणं रसनं स्पर्शनमिति पञ्चे-
न्द्रियाणि ॥ ८ ॥

पञ्चेन्द्रियाणीत्युक्तं तद्विरणोति—तत्र चक्षुरित्यादि । चेष्टे रूपं रूपवन्तं च प्रकाशयतीति चक्षुः । तत्रोभयनयनगोलवा-
धिष्ठानमेकमेव । शृणोत्वनेनेति श्रोत्रम् । जिह्वलनेनेति घ्रा-
णम् । रसालास्रादयलनेनेति रसनम् । स्पर्शलनेनेति स्पर्श-
णम् ॥ ८ ॥

पञ्चेन्द्रियद्रव्याणि—खं वायुज्योतिरपो भू-
रिति ॥ ९ ॥

पञ्चेन्द्रियाधिष्ठानानि—अक्षिणी कर्णा नासिके
जिह्वा त्वक् वेति ॥ १० ॥

इन्द्रियाणां प्राधान्येनारम्भकं ब्रह्ममिन्द्रियद्रव्यम् । इन्द्रियेषु
चक्षुरादीं निर्दिष्ट, प्राधान्यात् । यदुक्तं शालाक्ये—“श्रोत्र
त्वक्घ्राणरसनं श्रेष्ठैरपि सेमन्वित । वरुणार्णोत्पेतोऽपि नष्ट-
इत् कुड्यमक्षिम्” इति । इन्द्रियद्रव्यनिर्देशे तु खादितत्वेन
निर्देशं कृतो वक्ष्यमाणेन “महाभूतानि खं वायुरमिराप क्षिति-
स्तथा” (शा अ १)—इति प्रत्यक्षमातुरोपेन । इन्द्रिया-
धिष्ठानमिन्द्रियाश्रय । यद्यपि चाक्षिणी कर्णा नासापुटे द्वे तथाऽ-
प्येकेन्द्रियाधिष्ठानत्वेनैकमेवेति कृत्वा “पन” इत्युक्तम् ॥९॥१०॥

पञ्चेन्द्रियार्थाः—शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः ॥ ११ ॥

इन्द्रियाणां इन्द्रियविषया । अथ च स्पर्शग्रहणेन स्पर्शस्य
स्पर्शाश्रयस्य च ब्रह्मस्य स्पर्शकार्यतामपेतस्य च परिमाणदे
स्पर्शग्राह्यस्य ग्रहणम् । एवं इयादित्यपि वाच्यम् ॥ ११ ॥

पञ्चेन्द्रिययुक्तयः—चक्षुर्बुद्ध्यादिकाः; ताः पु-
नरिन्द्रियेन्द्रियार्थसत्त्वात्सत्त्विककर्मजाः, क्षणिका,
निश्चयात्मिकाश्च, इत्येतत् पञ्चपञ्चकम् ॥ १२ ॥

अवाधारणेन परपेनेन्द्रियेण व्यपदिष्टा बुद्धय इन्द्रिययु-
क्तय । चक्षुषाऽसाधारणेन कारणेन जनिता बुद्धिश्चक्षुर्बुद्धि,
एवं श्रोत्रबुद्धिरपि वाच्यम् । इह चक्षुर्बुद्धिरादायुपदिश्यते चक्षु-
र्बुद्धेरेव बहुविधतावात् । इन्द्रिययुक्तत्वात्सामग्रीगाह—ता
पुनरित्यादि । सन्निकर्षे सवन्ध, स च क्वचित्सयोग, क्वचि-
त्समवाय, तेन चक्षुर्बुद्ध्यादापात्ता मनसा सयुज्यते, मन इन्द्रि-
येण, इन्द्रियमर्धेन, श्रोत्रबुद्धौ तु श्रोत्रद्रव्यो समवाय इति
विशेषः । क्षणिका इत्याशुतरकिनाशिन्य, न तु चोद्भविकान्ता-

१ युगान्तोदरेण उत्क्रमाडव्येन इति पा० । २ यवमपरमादि
इति पा० ।

१ इच्छावित्तियुक्तके मन इति नोपलभ्यते । २ चक्षुःकार्ये
इति पा० । ३ तममिधेन इति पा० । ४ उदिततेन इति पा० ।

वदेकक्षणवास्यानिन्य । निश्चात्मिका वस्तुस्वरूपपरिच्छेदा-
त्मिका, क्षणिकत्वेऽपि वस्तुपरिच्छेदकत्व प्रदीपावर्जवर्जनव-
द्बुद्धीनामधिकृद्भूमित्यर्थ ॥ १२ ॥

मनो मनोर्था बुद्धिरात्मा चेत्यध्यात्मद्रव्यगुण
संग्रहः शुभाशुभप्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुश्च, द्रव्योऽधित च
कर्म यदुच्यते क्रियेति ॥ १३ ॥

मनोर्था वक्ष्यमाणो 'मनसस्तु चिन्त्यमर्थः' इत्यनेन । बुद्धि-
रिह मनोबुद्धिर्विवक्षिता, इन्द्रियबुद्धीना पञ्चपञ्चनेनैव ग्रहणात् ।
आत्मानमधिकृत्वाध्यात्म, आत्मानमधिकृत्य यानि द्रव्याणि ये
च गुणा, तेषां संग्रहोऽध्यात्मद्रव्यगुणसंग्रहः । तत्र गुणा रूपा
दियुद्धय, शेष द्रव्यम् । एतदुक्तं भवति—आत्मनोऽपकारकोप-
कारकाणां द्रव्यगुणानामय संग्रह इति । बोध्य संग्रह शुभस्य
धर्मस्य सुरास्य च प्रवृत्तौ हेतुर्भवति, अशुभस्य धर्मत्वानुलक्ष्य च
निवृत्तौ हेतुर्भवति तत्रोक्तसंग्रहस्य सम्यग्योगो शुभस्य प्रवृत्तौ
वशुभस्य निवृत्तौ हेतुर्भवति, अयोगातिशयोगिभ्यायोगास्तु अशु-
भस्य प्रवृत्तौ हेतव, यदि वा शुभस्य पूर्वव्याहृतस्य, अशुभस्य
च पूर्वव्याहृतस्य प्रवृत्तौ, ससारस्य निवृत्तौर्धस्य यथोक्त-
संग्रहो हेतुरिति व्याख्येय, तत्र संग्रहस्य शुभाशुभहेतुत्व
पूर्ववदेव व्याख्येय, दुर्गातस्तु संग्रह ससारस्य हेतुर्भवति
तत्त्वतो ज्ञातस्तु मोक्षहेतुरिति व्याख्येयम् । अध्यात्मद्रव्यगुणा-
दधिर्मनुक्तं शुभादिहेतुमाह—द्रव्याधित चेत्यादि । कर्मसुच्य
माने कर्मादिष्वपि तथाऽऽस्वास्वाप्राप्त्यपि कर्मशब्दवाच्येषु
प्रसक्तिं स्यात्, अतल्लब्धादृश्यर्थे द्रव्याधितमित्यपद, तथाऽपि
धर्माधर्मयो कर्मशब्दवाच्ययो प्रसक्तिं स्यादित्यत उक्त—
यदुच्यते क्रियेति । कर्मण पृथक्त्वाऽभिधान पञ्चकर्मादियु-
क्तगोऽप्रविष्टत्वात् ॥ १३ ॥

तत्रानुमानगम्यानां पञ्चमहाभूतविकारसमुदा-
यात्मकानामपि सतामिन्द्रियाणां तेजश्चक्षुषि, खं
धोत्रे, प्राणो क्षितिः, आपो रसने, स्पर्शानेऽनिलो
विशेषेणोपपद्यते, तत्र यद्यदात्मकमिन्द्रियं विशेषे
पात्तत्तदात्मकमेवार्थमनुगृह्णाति, तत्स्यभावाद्भि-
त्वाच्च ॥ १४ ॥

संप्रति वैयक्त्यद्वान्तेन पाद्यभौतिकानामपि चक्षुरादीनां यथा
तेजसत्त्वादिष्वपदेशो भवति तदाह—तत्रेत्यादि । अनुमानेन
प्रतीयन्त ह्यनुमानगम्यानि, अनुमानं य—चक्षुर्ज्यादय
करणार्था, विद्यात्वाच्छिदिक्रियावत् । महाभूतानि खादीनि
तेषां विकार परिणामविशेष, समुदायो मेलक, स आत्मा
समानाधिकारण तेषां तानि । विशेषेणाधिकत्वेन । एतदुक्तं
भवति—पाद्यभौतिकत्वेऽपि तेजोधिक्त्वाच्छस्त्रं न च व्यपदि-

येयते, एव प्राणादिष्वपि पृथिव्यायधिकत्वेन पार्थिवत्वादिव्य-
पदेश । अथ यथ चक्षुस्तेजोधिक, प्राण पृथिव्यधिकमित्याद्य-
वधार्यत इत्याह—तत्रेत्यादि । यदिन्द्रिय विशेषाद्भूतत्वेन यदा-
त्मिकं यद्भूतात्त्व, तदिन्द्रियं तदात्मकमेव तद्भूता सक्रमेव, अर्थ
विषयमनुगृह्णात्यनुधावति, यत्तेन प्रधानं तत्तेन प्रमानमेव वि-
षय गृह्णातीत्यर्थं, एव पार्थिवत्वादिष्वपि वाच्यम् । तत्र हेतु-
भाह, —तत्स्यभावाद्भिगुत्वाच्च, तत्स्यभावादिनि भाषाणां रूपा-
दीना य स्तभावस्तौतसत्त्वादि, चक्षुरादीनामपि तत्स्यभावा-
देवेत्यर्थं, भिगुत्वादिति शक्तत्वात्, समानजातीयतेनसादिप्र-
हण एव चक्षुरादीना शक्तत्वादित्यर्थं । तदनेन ग्रन्थेनैतदनु-
मानमुपदिश्यते—यच्चतुस्तैजस, रूपादीनां मध्ये रूपसंबन्ध प्र-
शाशकत्वाद्दन्तोदकवत्, तया गन्ध खजातीयगुणोक्त्यर्थेदि-
न्द्रियप्राप्तौ भूतविशेषगुणत्याद्भूतत्वादित्यादि ॥ १४ ॥

तदर्थमित्योगायोगमिध्यायोगात्समनस्कमिन्द्रियं
विकृतिमापद्यमानं यथास्वं बुद्ध्युपघाताय संप-
द्यते, सोमस्ययोगात् पुनः प्रकृतिमापद्यमानं यथा
स्वं बुद्धिमाप्यायति ॥ १५ ॥

शुभाशुभप्रवृत्तिहेतुरिति यदुक्तं तदुपपादयति—तदर्थेत्यादि ।
तदिन्द्रियम्, अर्थस्य रूपादेरित्योगो रूपाद्यतिदर्शनम्, अयोगो
हीनमानरूपादिदर्शनं सर्वसो रूपाद्यदर्शनं च, मिध्यायोगो विकृ-
ततीमत्स्वरूपादिदर्शनम् । समनस्क मनसा सहित, विकृति-
विकारमापद्यमान, समनस्कमिति विशेषणं दुर्बलं चक्षुराद्यु-
पघातान्मनसोऽप्युद्भिन्नत्वदैन्यादिलक्षणे विकारो भवतीति दर्श-
यति । यथास्वं या यस्यात्गीया बुद्धिः । सामर्थ्ययोगात् राम
योगात् । पुन शब्दं पूर्णपक्षाद्वावर्तयति । प्रवृत्तिं सभालम्,
अनुविधीयमानमिन्द्रियमिति शेषः । यथास्वं बुद्धिमाप्यादयती-
त्यतस्वीयमानतीया बुद्धिं सातत्त्वेन जगत्तीत्यर्थं ॥ १५ ॥

मनसस्तु चिन्त्यमर्थः । तत्र मनसो मनोबुद्धे-
श्च त एव समानातिहीनमिध्यायोगाः प्रवृत्तिविष्टतिहे-
तवो भवन्ति ॥ १६ ॥

पूर्वं मन उक्तं तस्य प्राय विषयमाह—मनसस्तु चिन्त्य-
मर्थ इति ।—इन्द्रियनिरपेक्ष मनो यद्गृह्णाति तच्चिन्त्य
(यदि वा, इन्द्रियगृहीतमेवार्थं यत्तुनरिन्द्रियनिरपेक्ष मनो
गृह्णाति तच्चिन्त्यम्) । एतच्च प्राधान्यादुक्तं, तेन मनो-
र्थांशो मुक्तादीनामनुपादानं दोषयेन नैवोद्भावनियम् । त एव
त्वादि मनोविषयस्य चिन्त्यस्य समयोगसत्त्वादिहीनमिध्यायो-
गाद्यः । प्रवृत्तिरविकारः स्वभाव इति यावत्, विकृतिरविकारः ।
तत्र चिन्त्यस्य सम्यग्योगो मनसो मनोबुद्धेश्च प्रवृत्तिहेतुर्भवति,
अतियोगादयस्तु चिन्त्यस्य मनसो मनोबुद्धेश्च चिन्त्यन्यानादि-

१ 'वस्तुस्वरूपपरिच्छेदात्मिका' इति पा० । २ 'प्ररोगाधिकवद'
इति पा० । ३ 'शुभाशुभप्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुश्च द्रव्याधित कर्म यदु-
च्यते सा क्रियेति' इति योगीन्द्रनाथसेनसंग्रहं पाठः ।

१ 'समयोगात्' इति पा० । २ अथ पाठो हस्तलिखितगुणके
नोपलभ्यते । ३ अष्टाश्लेषे 'मनसा समं' इति हस्तलिखितगुणके
ऽधिकं पठन्ते ।

लक्षणाया विद्वतेर्द्वेषो भवन्तीति वाच्यम् । अचिन्तनातिचिन्तनभयानकचिन्तनमनोऽपि विद्वतं मनोबुद्धिमपि विद्वत्ता जनयतीति भावः ॥ १६ ॥

तत्रेन्द्रियाणां समनस्कानामनुपतप्तानामनुपतप्ताया प्रकृतिभावे प्रयतितव्यमेभिर्हेतुभिः, तद्यथा-सात्म्येन्द्रियार्थसंयोगेन युद्ध्या सम्यगवेक्ष्यावेक्ष्य कर्मणां सम्यक् प्रतिपादनेन देशकालात्मगुणविपरीतोपासनेन चेति । तस्मादात्महितं चिकीर्षता सर्वेण सर्वं सर्वदा स्मृतिमास्थाय सद्ब्रह्ममनुष्ठेयम् ॥ १७ ॥

तदीदृशो कर्तव्यमाह—तत्रेत्यादि । अनुपतप्तायाऽनुपतप्ताया, उपघातवहेतुवर्जनेनेत्यभिप्रायः । प्रकृतिभावे तिर्षिङ्गप्रत्ययकारणे भेषजोपयोगिनेत्यभिप्रायः । सात्म्येन्द्रियार्थसंयोगिनेति इन्द्रियार्थसमयोगेन । युद्ध्या सम्यगिदं मन हितसिद्धं ममाहितमित्यवेक्ष्यावेक्ष्य कर्मणा प्रवृत्तीना सम्यक्प्रतिपादनेनेत्यादितवर्गपारिहागेन हितकर्मोचरणेन च । एतेन प्रज्ञापरधमलाहितप्रवृत्तिनिषेधेन हितार्थप्रवृत्त्युपदेश इतो भवति । एतेन चाकार्म्येन्द्रियार्थसंयोगप्रज्ञापरधपरिहागभ्यामनागतवाधप्रतिषेधरूपा चेद्रेका भवति । उत्पन्नविकारप्रतिषेधोपायस्तु देशकालेत्यादिना कथ्यते, गुणशब्द प्रत्येकमभिसव्यथे, आत्मशब्देन प्रकृतिविकारयोर्ग्रहणम् । तस्मात् कर्मणां क्रियाहपाणा शास्त्रविहितत्वेन प्रतिपादिताना सम्यगनुष्ठानभारोग्यहेतुः । तत्र कर्म हितसद्ब्रह्ममनुष्ठानस्य, तस्मात्कारणादात्महितं कर्तुमिच्छता, स्वस्तिमास्थायानुष्ठानेन सद्ब्रह्मोपदेश स्पष्टत्वर्थं, सता इतगनुष्ठाने देहवाक्येन प्रवृत्त्युप सद्ब्रह्ममनुष्ठेयम् । इह जन्मनि जन्मान्तरे च आन्तिसौचाचारारिद्योगजनितधर्मभावात्त्रिवर्गमभ्यासुल्लसु पबुजानातिघ्नन्तीति सन्त इत्युच्यन्ते, अधार्मिकास्तु विद्यमाना अप्यप्रशस्तावस्थानत्वेनाप्यन्त इत्युच्यन्ते ॥ १७ ॥

तद्व्यवृत्तिघ्नं युगापत्संपादयत्यर्थं द्रव्यमारोग्यमिन्द्रियविजयं चेति; तत्सद्ब्रह्मसिद्धिलेनोपदेक्ष्यामोऽभि-वेशः । तद्यथा—देवगोब्राह्मणशुक्रवृद्धसिद्धाचार्यानिषे-येत्, अग्निमुपचरेत्, ओषधीः प्रशस्ता धारयेत्, श्रे-कालाबुपस्पृशेत्, मलायनेष्वभीष्टेषु पाद्योन्न वैम-त्यमादध्यात्, निः पक्ष्य केशादमश्रुलोमनखान-संशारयेत्, नित्यमनुपहतवासोः सुमनाः सुगन्धिः स्यात्, साधुपेशाः, प्रसिद्धकेशाः, मूर्ध्निश्रोत्राग्रणापद-तैलनित्यः, धूमपः, पूर्वामिभाषी, सुमुखः, दुर्गन्ध-

१ 'निपरीतोपसेवनेन' इति पा० । २ 'हाके हितत्वेन' इति पा० । ३ 'तत्रनुष्ठानं' इति पा० । ४ 'अभिवेशः' इति न पठ्यते क्वि-सुल्लसः । ५ 'नित्यमहतवासः' इति पा० । ६ 'वोर्मिन्द्रनायसेनस्तु' इत्येव 'हृत्पि' इति पठति, 'सुमनोसि सुपे उपपत्तयेत्पेः, सुपिध- स्यात्' इति न व्याख्यानवति । ७ 'प्रसाधितकेशः' इति पा० ।

भ्युपपत्ता, होता, यष्टा, दाता, चतुष्पथानां नमस्कृता, वलीनामुपहृता, अतिधीनां पूजकाः, पितृभ्यः पि-ण्डदः, काले हितमितमधुरार्थवादी, चक्ष्यात्मा, धर्मात्मा, हेतार्थीष्युः, फले नेष्युः, निश्चिन्तः, निर्-मोकः, हीमान्, धीमान्, महोत्साहः, दक्षः, क्षमा-वान्, धार्मिकः, आस्तिकः, विनयबुद्धिविद्याभिजन-वयोवृद्धसिद्धाचार्याणामुपासिता, छत्री दण्डी मोली सोपानःको युंगमानद्विविचरेत्, मङ्गला-चारशीलः, कुचेलास्थिकण्टकानेष्यकेशानुपोत्करभ-सकपालखानचलिभूमिनां परिहृता, प्राक् श्रमाद् व्यायामवर्जा स्यात्, सर्वप्राणिषु शत्रुभूतः स्यात्, कृद्धानामनुनेता, भीतानामाश्रासयिता, दीनानाम-भ्युपपत्ता, सत्यसंधः, सामप्रधानः, परस्वपवचन-सहिष्णुः, अमर्षघ्नः, प्रशमगुणदर्शी, रागद्वेषहेतूनां हन्ता च ॥ १८ ॥

सद्ब्रह्ममनुष्ठानं दर्शयति—तदित्यादि । सद्ब्रह्ममनुष्ठानेन गान्य-थियनमित्येदित्याद्यनुष्ठानेनेन्द्रिय बध्यते, यन्त्रणाभ्यासात्तदि-न्द्रिय जीवत इत्युक्तिमिन्द्रियविजयं चेति, अस्मादेवगुणं सद्ब्रह्म-मनुष्ठानं तत्तस्यात् सद्ब्रह्ममनुष्ठेयम्, अखिलेन काल्येन । ईदं काले रायप्रसत, उपस्पृशेत् क्षायत्, यदि वा उपस्पृशेत् सन्ध्यामुपासीत । नि पश्येति पञ्चमि पञ्चमिर्दिने, यदि वा क्षारपाणिवचनप्रामाण्यात् पक्षशब्दोऽय मासे कर्तते, पतति पक्षदशाहान्या पक्षरूपाभ्या नात् इति पक्षदशाह पक्षोऽस्मी-यते, एवं पतति ऋतुर्मासाभ्या पक्षरूपाभ्यामिति मासोऽपि पञ्चमिर्दिने, उच्य च क्षारपाणौ—“निर्मासस्य रोमनयान् स-हारयेत्”—इति । अनुपहतवासा अज्ञानवासा । प्रसिद्धकेश प्रसाधितकेश, इह वेद्यप्रसाधनाभिधानात् पूर्वं केशउहरणे बर्चनं तीर्थादिप्राप्तमित्येतेन इतमुष्णस्नातकार्दिविषयम् । पूर्वामिभाषी प्रथमसभाषणशील । दुर्गन्धभ्युपपत्ता दुर्गन्धितपित्ताना रक्षिता । गद्य यज्ञकारकः । वर्यात्मा दयेनेन्द्रिय, आत्मशब्दोऽयमित्यव-चन । हेतार्थीर्ष्युर्दिति येन हेतुनाऽय धनदानं विद्यादानं वा जात स हेतुर्न कथं भवेदिति प्रयत्नता भविष्यतीति दर्श-यति । फले नेष्युर्दित्यनेन परस्य न धनादिफलसम्बन्धनिवारणेच्छा कर्तव्येति दर्शयति । निर्गोक इति उपशितेऽपरिहार्ये भय-हेतौ बोद्धव्यं, शत्रुव्यपरीहारेषु तु दृष्टादृष्टप्रत्यनमेहेतुषु नैतव्य-मेव । अभिजनो विशुद्धवृत्तम् । सर्वप्राणिषु शत्रुभूत इति तु यद्यपि राजद्विष्टपतितादीनामधर्मभवादिहितान न करोति, तथाऽपि तेष्वपि कल्याणदृष्टव्येन मनश्च्यम् । अनुपपत्ता उपवारायै स्वीकर्ता । सत्यगन्ध प्रतिज्ञातार्थनिर्वाहक । अय-

१ 'निवचयुद्धिविद्याभिजनवाद्युपासिता' इति पा० । २ 'शील-मान' इति 'दीनी' इति य पा० । ३ 'यत्क युगमाप्रवृत्तिवरे' इति पा० । ४ 'सामप्रधान' इति पा० । ५ 'अहतवासा अद्विष्टप्र-वासा' इति पा० ।

पोऽक्षमा, तां हन्तीति अमर्षेण । प्रथमं शान्तिं गुणत्वेन द्रष्टुं शीलं यस्य स प्रथमगुणदर्शी ॥ १८ ॥

नानृतं ब्रूयात्, नान्यस्माद्दीत, नान्यस्त्रियमभिलषेन्नान्यधियं, न धैरं रोचयेत्, न कुर्यात्पापं, न पापेऽपि पापी स्यात्, नान्यदोषान् ब्रूयात्, नान्यरहस्यमागमयेत्, नाधार्मिकेन नरेन्द्रद्विष्टैः सहासीत् नोन्मत्तैर्न पतितैर्न भ्रूणहन्तृभिर्न क्षुद्रैर्न दुष्टैः, न दुष्टयानान्यारोहेत्, न जातुसमं कठिनमासनमध्यासीत्, नानास्तीर्णमनुपहितमविशालमसमं वा शयनं प्रपद्येत, न गिरिविषममस्तकेष्वनुचरेत्, न हुममारोहेत्, न जलोप्रवेगमवगाहेत्, न कुलच्छायामुपासीत्, नाद्र्युत्पातमभितश्चरेत्, नोषहंसेत्, न शब्दयन्तं मारुतं मुञ्चेत्, नानावृत्तमुखो जृम्भां क्षयथुं हास्यं वा प्रवर्तयेत्, न नासिकां कुण्ठीयात्, न दन्तान् विघट्टयेत्, न नखान् वादयेत्, नास्त्रीयमिहन्त्यात्, न भूमिं विलिखेत्, न छिन्द्यात्, न लोष्टं मृद्वीयात्, न विगुणमङ्गेश्चेत्, ज्योतींष्यनिष्टमैमेष्यमशस्तं च नाभिवीक्षेत, न हुंक्षुर्याच्छयं, न चेत्यधजगुरूपज्याशस्त्रच्छायामाश्रमेत्, न क्षपास्वमारसदनचैत्यचत्वरचतुष्पथोपवनदशनाक्षाध्यानान्यासेचेत्, नैकः शून्यमृहं न चाटवीमनु प्रविशेत्, न पापवृत्तान् स्त्रीभिर्भ्रूयान् भजेत्, नोत्तमैर्विद्वधेत्, नावरानुपासीत्, न जिह्वं रोचयेत्, नानार्थमाधयेत्, न भयमुत्पादयेत्, न साहसातिस्वप्रजागरब्धानपानाशानान्यासेचेत्, नोध्यंजानुश्चिरं तिष्ठेत्, न व्यालाजुपसर्षेत् दंष्ट्रिणो न विपाणिनः, पुरोवातातपावश्यायातिप्रवाताञ्जह्यात्, कलिं नारमेत्, नासुनिभृतीऽग्निमुपासीत् नोच्छिद्यो नाधः कृत्वा प्रतापयेत्, नादिगतहृमो नानासुतयदनो न वज्र उपस्पृशेत्, न क्षानशाटपां स्फुरोदुत्तमाङ्गं, न केशाभ्राण्यमिहन्त्यात्, नोपरस्पृश्येत् एष याससी विभ्रूयात्, नास्पृष्टा रत्नान्यूपज्यमङ्गलनु-

१ 'पाप' इति पा० । २ योगीन्द्रनाथसेनस्यु 'नाजनुमम इति नमासनमध्यासीत्' इति पठति, 'जातुप्रमाणोत्पेध जातुसमं, सादृशं न भवतीति अजातुसम, इतिनमनास्त्रुतोत्पच्छर, अमन पीडाधिक, नाध्यासीत्' इति च व्याह्वानयति । ३ 'सुप्तुनोपजानो' इत्यसौ शब्दानां वा टावां नोपातीना, पश्चमिनि शेष' इति गङ्गापठः । योगीन्द्रनाथसेनस्यु 'कुलच्छाया' इति पठित्वा कृत्स्न (नदीगत्य) टावां नोपयेत्, अथ तिष्ठत्कल्पनात् अयं स्यात्' इति च व्याह्वानयति । ४ 'नागं हनतु' इति पा० । ५ 'नरेन्द्रद्विष्टमस्तक' इति पा० । ६ 'सिंह' इति पा० । ७ 'जाना' इति पा० । ८ 'नाभिभृती' इति पा० ।

मनसोऽभिनिष्पामेत्, न पूज्यमङ्गलान्यपसत्यं गच्छेन्नैतराण्यनुदक्षिणाम् ॥ १९ ॥

नाचूत ब्रूयदित्यस्य राजयश्मिणि "वासात्तितिरिदान्देन" इत्याद्यथाभाषणोपदेशेन विरोधो न वाच्य, यत् परापरकर्मगतत्वभाषणमचूतव्याहारदोषेण स्मृत्यते, नतु परस्य जीवनाथमन्यथाभाषणम्, उक्तं च— "प्राणाल्येन रात्रेयनाहारे पञ्चाष्टतान्याहुरपातरानि" । आगमयेदुच्येत । अधार्मिकगत्रनिषेधेनैव पतितादिसङ्गनिषेधे लब्धे ननुसदभिपान विरोधप्रतिषेधार्थम् । भ्रूणहा गर्भपातर । अनुपहितमनुपधान गण्डकादिरहितम् । न हुममारोहेदिति सामान्यो विधि, अस्य च विशेषेण रसायनवक्ष्यमाणमल्पीशारोहणोपदेशेन महापलेन वाधा भवत्येव । कुण्ठीयाद्विषयेत् । इह सद्रूपोपदेशो यत्र न नरात् वादयेत्सिद्धौ साशुद्रमदष्टं वा फलं च ददयेत् तत्राप्यष्टफलं वचनप्रामाण्यादेव बोद्धव्यम् । न शर्वं हुंक्षुरित्यभ्राण्यम्, — "य शय हुंक्षुरेति नेन गोमो वहिर्निरक्तो भवति" इति । चैत्रो भ्रामप्रधानतर, आपातनं यधस्थानम् । अथवा नीचा । जिह्वा कुटिलम् । आराहूतान्पापेभ्यो यान आर्य, तद्विपरीतोऽनार्य । अतिसाद्व स्वगिरिनि सह प्रत्येवमगिरयस्थते । इह च प्रकरणे साष्टतनचदधिभोजनार्थीनां येषां प्रकरणन्तर एव निषेध इतस्तानि पुनर्निषिध्यन्ते प्रकरणशादेव, प्रकरणप्राप्तौ हार्थं प्राणुतोऽपि पुनर्निषिधीयमान प्रतमन्यस्य न्यूनतामुदस्यति, पुनर्निषिधीयमानार्थगतं च दर्शयति, न पुनरुक्तदोषमावहति । यदुक्तम्— "अधिरणयसाराङ्गाहणदोषप्राप्तितोऽर्थवचनभात् । सुख्यं संशयत शिष्यार्थितं अभिदृश्यम् ॥" तत्रैव स्यात् पुनरुक्त पुनरुक्त नेष्यते तदि" इति । ऊर्ध्वानुदंष्ट्रयायमान । व्याला सर्पा । अगुनिभृतीऽगमाहित, नाथ वृषा अभिमिति संवन्ध । ते एव वागवी क्षानधानसीत्पर्य, यदि वा क्षानकालपूर्वं पूते । अगम्य धामम् ॥ १९ ॥

नारत्तापाणिनांश्रातो नोपहतयासा माजपित्वा नाहुत्वा देयताभ्यो नानिरुच्य पितृभ्यो नादत्या गुरुभ्यो नातिधिभ्यो नोपाश्रितेभ्यो नापुण्यगन्धो नामाली नाप्रक्षालितपाणिपादादयदनो नादुग्धमुक्तो नोददुरो न विमना नामचाशिष्टाङ्गिभुषितपितृयो न पात्रीप्यमेध्यासु नादेशो नाशाले नाकीर्णो नादस्याऽप्रमदयेयो नाप्रोक्षित प्रोक्षणोद्वर्षेन मन्त्रैर्नभिमाश्रित न पुत्सयश्च पुन्वितं न प्रतिपूतोपहितमधमाद्दीत, न पुष्पितमन्वध्र मांसहरितकनुष्कशावफलमदयेभ्यः, नादोषभुक् स्यादन्यत्र दधिमधुलवणससृसर्पिभ्यः, न नक्तं दधि भुञ्जति, न सत्तुनेवानर्थायाद निशि न भुज्या न वष्ट्रद्विनोदकान्तरिनात्, न छिन्या द्विर्जमंशयेत् ॥२०॥

१ 'अदवापेनाच' इति पा० । २ 'नक्तं' इति पा० । ३ 'नक्तं' इति पा० ।

अग्निरुत्पातिवेद्य । आग्नीर्षे यदुजनापीर्षे । अलस प्रोक्ष-
णाभिमन्त्रणानि वैदे बौद्धव्यानि, वृत्तिर्न स्वरूप एव कर्तृ-
त्वेन निन्दितम् । हरितकर्मद्रादि । शुष्कशाकं शुष्कपत्रादि,
भक्ष्या मोदकादयः । नाशेषमुक्तं स्यात् नि शेषमोनी न स्यादि-
त्यर्थः । नक्तं दधिभोजननिषेधे आगमः—“दिवा कपिर्धे
वसति रात्रौ दधि च सक्तुषु । अलक्ष्नीः क्लहापारा कोविशारे
कृतात्म्या” —इति । एवमिति घृतशर्करारहितान् । नोदवान्त-
रितान्नोदकं घृष्टं पीत्वेत्यर्थः ॥ २० ॥

नान्द्रुः क्षुयाद्वाद्यान्न शयीत, न वेगितोऽन्व-
कार्यः स्यात्, न वाय्वग्निमल्लिलसोमार्कद्विजगुरु-
प्रतिमुखं निष्टीयिका(घात)वर्चामूत्राप्युत्सृजेत्, न
पन्थानमयमूत्रयेन्न जनवति नाशकाले, न जप-
होमाभ्ययनवलिमद्दलक्रियासु श्लेष्मसिद्धान्तं मु-
ञ्चेत् ॥ २१ ॥

नापादन्द्रु, न शयीतान्द्रुरिति च योज्यम् ॥ २१ ॥

न स्त्रियमवजानीत, नातिविधम्भयेत्, न शुष्क-
मनुश्वाययेत्, नाधिकुर्यात् । न रजस्वलां नातुरां
नामेष्यां नाशस्तां नानिष्टरूपाचारोपचारं नादक्षां
नादक्षिणां नाकामां नान्यकामां नान्यस्त्रियं नान्य-
योनिं नायोनौ न चैत्यच्चत्वरचतुष्पथोपवनद्रमशा-
नाद्यातनसलिलौषधिद्विजगुरुसुरालयेषु न सन्ध्य-
योर्नैतिथिषु नाशुचिर्नाजग्धमेपजौ नामणीतस-
ङ्कल्पे नाशुपस्थितग्रहणं नाभुक्कवाचात्यशितो न
विपमयो न मूर्धोच्चारणोडितो न श्रमव्यायामोप-
वासकृत्सामिहृतो नारहसि श्ववायं गच्छेत् ॥ २२ ॥

नातिविधम्भयेत्प्रातिप्रथयवतीं कुर्यात् । नाधिकुर्यात् सत्यं ना-
धिकृता कुर्यात् । अशस्ता कुष्ठादिसधन्धेन । नान्ययोनिमित्य-
स्यान्ते अभिगच्छेदिति शेषः, अन्ययोनिरसवर्णा । औपध्यादि-
भिरालवसन्द स्वभ्यते । नातिथिर्विति न निषिद्धात् वैशुर्न
प्रतिपत्पूर्णाप्रप्रतिषु । अनश्रमेपजोऽनुपुक्तव्यमेपज । अनु-
पस्थितग्रहणंऽजातप्यजोच्छ्राम । अरहसि अभिजने ॥ २२ ॥

न सतो न गुरुन्, परिवदेत्, नाशुचिर्भिचार-
कर्मचैत्यपुज्यपूजाध्ययनमभिमिनियतयेत् ॥ २३ ॥

न त्रिष्टुत्स्वनातवीषु नाभ्युदितासु दिक्षु नाद्रि-
संघ्वे न भूमिकम्पे न महोरसवे नोक्कापाते न
महाप्रहोपगमने न नष्टचन्द्रायां तिथौ न सन्ध्ययो-
र्नामुखाहुरोर्नावपतितं नातिमात्रं न तान्तं न विसर्-
रं नानवस्थितपदं नातिद्वृतं न विलम्बितं नातिह्रीयं
नात्युच्चैर्नातिनीचैः स्वरैरध्ययनमाभ्यस्येत् ॥ २४ ॥

अभ्युदितासु दिक्षु दादवतीषु दिक्षु । महाप्रहोपगमनं चन्द्र-
सूर्यप्रह्वणम् । अवपतितं हीनवर्णम् । तान्तं महास्वरम् । अति-
विमतीविलम्बितोच्चारणम् ॥ २३ ॥ २४ ॥

नातिसमयं जह्यात्, न नियमं भिन्धात्, न नक्तं
नादेशे चरेत्, न सन्ध्यास्वभ्यवहाराध्ययनश्रीस्वप्न-
सेवी स्यात्, न यालवृद्धतुष्यमूर्धोच्छ्रिष्टोऽपिः सह
सक्यं कुर्यात्, न मद्यद्युतवेद्याप्रसङ्गरचिः स्यात्,
न गुह्यं विष्णुयात्, न कश्चिद्व्यजानीयात्, नाहंमानी
स्यादादशो नादक्षिणो नासूयकः, न द्राह्मणान् परि-
वदेत्, न गवां दण्डमुद्यच्छेत्, न वृद्धान् गुरुद
गणाश्च नृपान् वाऽधिक्षिपेत्, न चातिवृयात्, न
वाग्धवानुरक्तकच्छ्रद्वितीयगुहाज्ञान् पटि कुर्यात् २५

नापीरो नात्युच्छ्रितसत्त्वः स्यात्, नाभूतभृत्यः,
नाविधम्भस्वजनः, नैकः सुरी, न दुःसशीलाचा-
रोपचारः, न सर्वविधम्भी, न सर्वाभिशाही, न सर्व-
कालविचारी ॥ २६ ॥

अतिसमयो मित्तिया बहुभि द्रवो नियम । न सन्ध्या-
स्त्रिखादौ पुन ह्रीनिषेध सन्ध्यासु यावदपर्वत्यस न्यूनता-
परिहारार्थमुक्तं, पूर्वं तु स्त्री यथा न सेव्या तत्रिखिलेनोपदि-
घाता न सन्ध्यवोरित्युक्तं, इति प्रकरणनेदाज्ञ पौनस्त्यम् ।
ह्रीयो हीनसत्त्व । क्षिप्रो निन्दितो रोगादिना । गणान्मि-
तान् । वृच्छद्वितीय आपदि सहाय । यक्षिपुर्वाद्यजानीयात् ।
नच सुखी स्यादिति न मुखाहेत्याम्रफलादीन्वेक एवाविभज्यो-
पनुश्यादित्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥

न कार्यकालमतिपातयेत्, नापरीक्षितमभिमनिवि-
शेत्, नैन्द्रियवशमः स्यात्, न चञ्चलं मनोऽनुश्रा-
मयेत्, न दुर्द्वान्द्रियाणामतिभारमादध्यात्, न
चातिदीर्घसूत्री स्यात्, न क्रोधहर्षवनुविदध्यात्,
न शोकमनुवसेत्, न सिद्धाहंत्सेकं यच्छेन्नातिह्री
दैर्न्यं, प्रकृतिमभीक्ष्णं स्मरेत्, हेतुप्रभावनिश्चितः
स्याद्धेत्यारम्भनित्यश्च, न कृतमित्याश्वसेत्, न वीर्यं
जह्यात्, नापवादमनुस्मरेत् ॥ २७ ॥

नाशुचिरुत्तमाज्याक्षततिलकुशासपैरैरग्निं सुदु-
यादात्मानमाशीर्भिराशासानः, अग्निर्मे नाप-
गच्छेच्छरीराद्वायुर्मे प्राणानादधातु विष्णुर्मे बल-
मादधातु इन्द्रो मे वीर्यं शिवा मां प्रविशन्त्वाप
आपोहिष्टैल्पः स्पृशेत्, द्विः परिभृज्योष्ठी पावो
वाभ्युक्ष्य मूर्धनि खानि चोपस्पृशेदग्निपत्मानं
हृदयं शिरश्च ॥ २८ ॥

शीलं स्वामाधिकं वृत्तम्, वायवारं शास्त्रोपदेशानुसृत्योऽप्यव-
हारं, उपचारं परिच्छदं, एतेषां न दुःखलं दुःखहेतुत्वात् ।

१ 'दक्षिणान्' इति पा० । २ 'जोह्वणम्' इति पा० । ३ 'मा-
वाच्छरीरात्' इति पा० । ४ 'मूर्धनि शिरसि स्थितानि खानि स्त-
नाश्च, नाभापुटे, यक्ष्मि, शोथे च' इति योगेन्द्रनाभरीनः ।

गत्र तु" — इति, तदनु भेदज, चिद्विज्ञानाया प्रथानकारणभूतत्वात्; तदनु परिच्यारव, भेदजप्रयोगस्य पक्षकायादिवाच्यस्य तदधीनत्वात् । यस्यानुत्तराधिकरणमारोग्येण पादं संपादयेत्, स एव न वैद्यादीनामुपकार्यं, उपकार्यं च प्रधानं भवति, तथाऽपीह व्याधिप्रदाये साध्ये यथा वैद्यादिपादनयस्य व्यापारो न तथाऽऽत्तरत्वेन प्राधान्यविषयता पथादुक्तः । पादश्चतुर्धा भागः, श्लेषादिपादप्रदायादिषु पादसंज्ञानरूपेणान्यतरवैकल्येनापि विक्रित्सा न भवतीति दर्शयति । शुण्वदिति यस्वमाण-श्रुतेपर्यवह-तत्त्वावियुक्तवत् । इह च वैद्याद्यो व्याधियमाणा एव विकारप्रदाने भाषणं भवति, यतः कारणत्वं कार्यं व्यापारवत्तामेव भवति, तथा हि—देवदत्त पाचक इत्युक्ते चतुस्रसप्तश्लेषादि-क्रिययं पाकं करोतीति गम्यते, एतेन यदुच्यते—“चतुर्णां भिपगादीनां” इत्यादिना श्लेषेन वैद्यादीनां प्रवृत्तिविक्रित्सा व्याधिप्रशमहेतुरभिधातम्या, इह तु वैद्याद्य एवेति पूर्वापरभि-रोधः, तत्र भवति, इह वैद्यादिप्रवृत्तेर्वैद्यादिप्रदनेनैव प्रदणात् । चतुर्णामित्यादी श्लेषे वैद्यादीनां धर्मिणा धर्मरूपायाश्च प्रवृत्ति-भेदं पुरस्कृत्य चिन्तित्वाया किकारुपाया कथनम् । एते वैद्या-दयो विकारप्रदाने कारणमेवेति नियमः, न पुनरेत एव विकार-प्रदानमिति नियमः, यतो वैद्यादीन् प्रलाख्यायापि रोगशा-न्तिर्भवति, यद्यपि हि महाचतुष्पादे—“ये त्वातुष्टा वैजना-द्रेणज्जरेते समुत्तिष्ठन्ते” (सू अ १०) इत्यादिना ॥ २ ॥

विकारो धातुवैषम्यं साम्यं प्रकृतिरुच्यते ।

सुखसंश्लक्षमारोग्यं विकारो तु रमये च ॥ ४ ॥

अत्र विकारव्युपशान्तय इत्युक्तं, तेन विकारस्वरूपशान्तयार्थाह—विकारो धातुवैषम्यमित्यादि । धातवो वातादयो रसादयश्च तथा रज प्रयतयश्च, तेषां वैषम्यं व्यवहियमाणस्कारण्यहेतोः स्वमानान्यूनत्वगणिकत्वात् वा । साम्यं धातुसाम्यं प्रकृतिरारो-ग्यम् । उच्यतेप्रहणाद्विषयविक्रान्ते हीय प्रकृतिविकारव्यवस्था, अन्यदर्शनसिद्धान्तपरिग्रहे तु विकारं योजयाम, प्रकृतिरुपानां साम्यावस्था भवतीति दर्शयतीति । ननु, रात्रिदिनभोत्तानां ताप तास्ववत्यासु श्लेष्मप्रकोपादिना नित्यं धातुवैषम्यमस्ति, तदुक्तो धातुसाम्यमित्याह—सुखसंज्ञकमित्यादि । सुखहेतु सुखम्, एव तु सुखहेतुं स, यतो न तु स व्याधिः, तथा हि सति न ज्वरादीनां व्याधित्वात्, अत्र एव सुश्रुतेऽप्युक्तं—“तस्य सतविधे व्याधायुपनिपाति” (सु सू अ २४) इति, सङ्घट्टप्रदानं परमार्यतोऽसुखमपि लोके सुखमिति यद् व्य-वहियते, तदिह शब्दात् इति दर्शयति, तेन, विचारविभोत्ताना-वस्थाद्विजनितं धातुवैषम्यमुद्वेगकविकारोत्पत्तयेन सुखमिति व्यवहियते, तेन यो ह्यस्य स नास्त्वैवेति इत्याऽप्येऽपि धातु-वैषम्ये धातुसाम्यव्यवहारं विस्रो भवति, तथा सङ्घट्टप्रद-

णेन लौकिकसुखं न परमार्यत सुखमिति दर्शयति, यतो यद्यपि “सर्वं कारणवद्दुःखम्” (सा अ १) इत्यादि, “एवञ्च” प्रहणेन तु रज परमार्यतोऽपि तु धोमेवेति दर्शयति, न सुखमिव व्यवहारमात्रेण । अत्र च धातुवैषम्येण कारणतो-प-चारत्वात्तत्त्वात्परादयोऽभिधीयन्ते, यतो धातुवैषम्यजो हि विकारो न धातुवैषम्यमात्रं, यदस्ति—“स्वातुवैषम्यनिमित्ता-नां विकाररूपं बहुच शरीरे” (सू अ ११) इत्यादि, तथा “विद्विनिमापधा नानाविधैर्विकारं शरीरेऽसुखतपन्ति” (रि अ १) इत्यादि, तथा सुश्रुतेऽप्युक्तं—“धातुवित्तन-क-शोणितसन्निपातवैषम्यनिमित्ता” (सू अ १) इति । अत्र पक्षे धातुवैषम्यजोऽधिकाररूपा जनिविवारं धातुवैषम्यं क प्रविशति, हि विकारं, उत जारोग्ये २ न तावदारोग्ये, यत “इत्युक्तं कारणं कार्यं धातुसाम्यमिहोच्यते । धातुसाम्यमि-या योच्यते तत्रास्यास्य प्रयोजनम्” (सू अ १) इत्यनेन ग्रन्थेना-रोग्यं धातुसाम्यमित्युक्तं, न च रोगे प्रविशति, रोगहेतुत्वेनैव क-थितत्वात्, अथ मतं धातुवैषम्यं भवति, विकारो न भवतीत्ये-षा ददा नास्त्वय, यतोऽप्यत्र प्रमाणाधिको दोषः स्वस्तिनापि न भवति, क्षीणो वा क्षीणस्वरूप इति, इह तर्हि धातुवैषम्यमेव विकारोऽस्तु, एवमयं अथोऽपि सूच्यो भवति, धातुवैषम्यज-विकारप्रतिपादकस्तु अन्य आनिष्टतन्माज्वरादिप्रतिपादकत्वेन व्यवस्थाप्यता, तेन धातुवैषम्यं च धातुवैषम्यजाद्यं ज्वराद्यो-विकारा भवति, धातुवैषम्यजातेष्वपि हि ज्वरादिषु धातुवै-षम्यरूपताऽस्यैव, किञ्च स्वमानक्षीणा दोषा किञ्चिद्विकारं न जनयन्ति, क्षीणरक्षणं वैषम्यमेव परं यान्ति, वचनं हि “क्षीणं जहति लिङ्गं स समा स्रवं कुर्वते” (सू अ ७) इति, नात्र धातुवैषम्यमात्रं विकार इति सुवताममं पन्था, ये तु धातुवैषम्यजो विकार इति व्यवस्थिता, ते त्वज्जित-व्यपदेश्यलिकारं धातुवैषम्यं रात्रिदिनावस्थादिकृतध्यातुवैषम्य-वदस्यत्वेनाव्यपदेश्यतया धातुसाम्यं एव प्रशिपन्तीति, तिलका-रकस्यकम्पत्तीनां तु धातुवैषम्यजत्वेनेह चरके रोगत्वं मुख्यं कथ्यते, उ जहेतुत्वं न तेषां शक्तानां मनोऽप्युक्तं ॥ ४ ॥

चतुर्णां भिपगादीनां शक्तानां धातुवैषम्ये ।

प्रवृत्तिधातुसाम्यार्था विक्रित्सेत्यभिधीयते ॥ ५ ॥

विकाररक्षणानन्तरं विकारप्रशमहेतोर्विक्रित्साया लक्षण-माह—चतुर्णामित्यादि । चतुर्णामिति पदं वैद्यादीनां मिलित-नामेव प्राहकम् । शक्तानामिति यस्वमाणश्रुतेपर्यवदात्म-मित्यादिप्रयोगेन प्रशस्तानाम् । धातुवैषम्ये तेषां विक्रित्साधिक-रणभूते । धातुसाम्यार्थाऽऽरोग्यकरणात्सर्वं । धातुवैषम्य-इति पदं स्पष्टार्थं, येन धातुसाम्यार्थां प्रवृत्तिधातुवैषम्ये एव वैद्यादीनां भवति । प्रवृत्तिवैषम्यं—इदं वर्तमानमिदं न कर्तव्य-

१ 'सपयते' इति पा० । २ 'धातुवैषम्यं स्वस्वमुद्वेगक विकारा-रूपेण' इति पा० ।

१ 'धातुवैषम्यं स्वस्वमुद्वेगक विकारा-रूपेण' इति पा० । २ 'विकार-रूपेण' इति पा० ।

मिलादिकोपदेशरूपा, इत्यस्य रूपयोगे सति स्वकार्यारम्भ-
रूपा, परिचारकप्रवृत्तिर्भेजसस्करणानुरपरिचर्यादिरूपा, आनु-
प्रवृत्तिर्वैद्योक्तानुष्ठानव्याधिसंरूपकथनादिका ॥ ५ ॥

श्रुते पर्यवदातत्वं यद्दृशो दृष्टकर्मता ।

दाक्ष्यं शौचमिति श्रेयं वेद्ये गुणचतुष्टयम् ॥ ६ ॥

पूर्वसूत्रितवैद्यगुणान् दर्शयति—श्रुत इत्यादि—श्रुतमादौ
श्रेष्ठवैद्यगुणत्वात्, एवमन्यत्रापि व्याख्येय, पर्यवदातव्यं विशु-
द्धज्ञानवत्त्वं गुरुज्ञानसेवनादिना । शौचमदृष्टद्वारोपकारणम् ।
जितहस्तत्वाद्योऽपरेऽपि वैद्यगुणा अत्रैव गुणचतुष्टयेऽन्तर्भाव-
नीया ॥ ६ ॥

यद्दृता तत्रयोग्यत्वमनेकविधकल्पना ।

संप्रचेति चतुष्कोऽयं द्रव्याणां गुण उच्यते ॥ ७ ॥

यद्दृता भेजगुण, अल्पं हि भेजगुणवद्व्यविद्यमान-
मिवासाधनत्वात् । तत्र प्रतिकर्तव्ये व्याधौ योग्यत्व तत्रयोग्य-
त्वम् । अनेकविधकल्पना नानाप्रकारस्वरसाद्युपयुक्तव्यवस्था-
योग्यत्वमित्यर्थं, यत् प्राणिन केचित्स्वरसाद्विष, वैचित्स्व-
द्विष एवमादि, एव व्याधिसंभवादिषु काचित्कल्पना हिता
भवति, यथा—ज्वरे कषाय इत्यादि, तेनानेककल्पनायोग्य-
त्वाद्यत्र युज्यते तत्र प्रक्रियते । संप्रदिति किमिसल्लिख्यनु-
पहतत्वेन रसादिसत्त्वं ॥ ७ ॥

उपचारज्ञता दाक्ष्यमनुरागश्च भर्तारि ।

शौचं चेति चतुष्कोऽयं गुणः परिचरे जने ॥ ८ ॥

उपचारज्ञता गुरुरसादिकरणसनाह्ननस्वापनादिज्ञता ॥ ८ ॥

स्मृतिनिर्देशकारित्वमभीरत्वमथापि च ।

ज्ञापकत्वं च रोगाणामानुरस्य गुणाः स्मृताः ॥ ९ ॥

निर्देशकारित्वं वैद्योपदिष्टार्थकर्तृत्वम् । अनीरुत्व गुण,
भीरुत्वस्य रोगकर्तृत्वात्, यद्गुरु—“विपादो रोगवर्धनाना”
(इ अ २५) इति । अथापि वेत्तिश्चन्द्रेण कश्चिद्भीरुत्वमप्य-
स्मृतिरपि गुणो भवतीति दर्शयति, यद्येवमादे “सर्गोर्द्धत-
दश्रेण” इत्यादिना प्राप्तमनुक्त चिकित्सायां, तत्र यद्यप्यभीह
स्वादीनां तदा चिकित्सा न फलति, अस्मृतिस्तु ज्वरवैद्यगामिन
कालास्यारणेऽभिज्ञता, यद्गुरु—“ज्वरवेगं च कालं च चिन्त-
यन्पर्यवेत्तु य । तस्यैदं च विविधैश्च प्रयोगैर्नाशयेत्स्मृतिम्”
(चि अ ३)—इति ॥ ९ ॥

कारणं षोडशगुणं सिद्धौ पादचतुष्टयम् ।

विमता शासिता योका प्रधानं भिपगत्र तु ॥ १० ॥

एवं वैद्यादीनां चतुर्णामपि कारणत्वे सिद्धे वैद्यस्य प्राधान्य
दर्शयति—कारणमित्यादि । विज्ञाता औपधस्य । दाशिता परि-
चारकस्य—एवं कुर्वन् मा इति । योकाऽऽनुरस्य । एतेन
वैद्यपराधीना भेजजादीनां प्रवृत्ति, वैद्यस्तु स्वतंत्र, ततश्च
वैद्य प्रधानमिति दाक्ष्यार्थं ॥ १० ॥

पक्षा हि कारणं पक्षुर्यथा पात्रेन्धनातलाः ।

विजेतुर्ध्वजये भूमिश्चमूः प्रहरणानि च ॥ ११ ॥

आनुराद्यास्तथा सिद्धौ पादा कारणसंज्ञिताः ।

वैद्यस्यातश्चिकित्सायां प्रधानं कारणं भिपक् ॥ १२ ॥

एतदेवाभ्याहिंतावाद्युद्घान्तद्वयेन दर्शयति—पक्षावित्यादि ।
पक्षां पाके कर्तव्ये । पात्रस्वाधीय आनुर, परिचारक इन्ध-
नरूप, अनलो भेजजरूप । कारणमित्युपकरणम् । भूमिर्बुद्धा-
नुगुणो देश । अत्रापि पूर्ववैद्यानुपदिष्टस्थानीयत्वं भूम्या-
धीनाम् ॥ ११ ॥ १२ ॥

यद्दृष्टचक्रस्तत्राद्याः कुम्भकारादहते यथा ।

नावहन्ति गुणं वैद्यादहते पादत्रयं तथा ॥ १३ ॥

सप्रति व्यतिरेकदृष्टान्तेन वैद्यप्राधान्यं दर्शयति—यद्दृष्टे-
त्यादिना । नावहन्ति न विप्यादयन्ति । गुणं साध्यमित्यर्थं ॥ १३ ॥

गन्धर्वेषुपवद्यांश्च यद्विकाराः सुदारणाः ।

यान्ति यथेतेरुद्दिमाद्युपायप्रतीक्षिणः ॥ १४ ॥

सति पादत्रये शाश्वी भिपजायत्र कारणम् ।

अन्वयेन व्यतिरेकेण च पृथग्दृष्टान्त दर्शयित्वा वीशलेनैक-
त्रैव दृष्टान्ते गन्धर्वेषुपुरेत्यादिनाऽन्वये गुण व्यतिरेके च दोष दर्श-
यति । एकत्र पक्षे भाशमाद्यु यान्तीति सवन्ध, इतरेऽपरेऽनभि-
रुर्वेषुपवद्यांश्च गन्धर्वेषुपवद्याद्यु दृष्टि यान्तीति सवन्ध ।
उपायप्रतीक्षिण इति वृद्धौ शान्तीं च, आद्यु विकारशान्तीं शौ-
भिपकारणम्, आशुशुद्धौ चाद्यु ॥ १४ ॥—

चरमात्मा हुतोऽज्ञेन न चिकित्सा प्रवर्तिता ॥ १५ ॥

पाणिचारुद्यथाऽचक्षुरज्ञानाद्गीतभीतयत् ।

नौमार्त्तवशेयोवात्रो भिपक् चरति कर्मतु ॥ १६ ॥

अज्ञवैद्यस्य चिकित्साप्रवृत्तिं निषेधयति—वामित्यादि । न
वरयत्तुचित्तमेव । प्रवर्तितेतिमाध्याऽज्ञेयेन बलादृष्टेति दर्शयति ।
पाणिचारुद्रव्यरामशावे । कर्मतु चिकित्सातु ॥ १५ ॥ १६ ॥

यद्दृष्ट्या समापन्नमुत्तार्य नियतायुपाम ।

भिपद्धानी निहन्याद्यु दत्तान्यनियतायुपाम ॥ १७ ॥

यद्दृष्टयेति वैद्यसम्यग्ज्ञानपूर्वकप्रवृत्तिं विना कर्मवशादि-
त्यर्थं । समापन्नं सम्पन्नप्रकान्तम् । नियतायुपमित्यनेनायुर्दलेनैव
व्योधिमुत्तीर्धमाणमित्यर्थं । अज्ञमानमभिपन्नं भिपन्त्वेन म-
न्यत इति भिपद्धानी । अनियतायुपामिति यत्रायु कारणं यत्र-
वान् कर्मं नास्ति, तत्र पुरुषशरणापराधेन वैद्यतोऽप्यनरण भव-
तीति दर्शयति ॥ १७ ॥

तस्माच्छात्रेऽर्थविशाने प्रवृत्तौ कर्मदर्शने ।

भिपक् चतुष्टये युक्तः प्राणाभितर उच्यते ॥ १८ ॥

शारे शौक्लावधारणे, वर्षमिहाने शास्त्रार्थबोधे, प्रष्टौ खयं कर्मकरणे, युक्त उद्युक्त लघोनिपादिगुणप्रकरं इति यावत् । प्राणान् गच्छतो व्यावर्तयतीति प्राणागितरः ॥ १८ ॥

हेतौ लिङ्गे प्रशमने रोगाणाम्पुनर्भवे ।
ज्ञानं चतुर्विधं यस्य स राजाहो भिपक्वमः ॥ १९ ॥
शस्त्रं शास्त्राणि सत्तिलं गुणद्वीपप्रवृत्तये ।
पाशापेक्षीण्यतः प्रज्ञां चिकित्सायै विशोधयेत् ॥२०॥
विद्या वितर्को विज्ञानं स्मृतिस्तत्परता क्रिया ।
यस्यैते पञ्चगुणास्तस्य न साध्यमतिघर्तते ॥ २१ ॥
विद्या मतिः कर्मदष्टिरभ्यासः सिद्धिराश्रयः ।
धैर्यशब्दाभिनियन्पञ्चावलमेकैकमप्यतः ॥ २२ ॥
धस्य त्वेते गुणाः सर्वे सन्ति विद्यादयः शुभाः ।
स वैद्यशब्दं संभूतमहैन् प्राणिसुरप्रदः ॥ २३ ॥

पाशापेक्षीणीति गुणवति पाशे सशुभानि दोषवति पाशे दोषवन्ति भवन्तीत्यर्थः । मिथोभयेत्सहस्रकृत्सहस्रतोवादिगिति-
त्यर्थः । विद्या वैद्यशास्त्रज्ञानं, वितर्कः शास्त्रमूल उद्बोधः, वि-
ज्ञानं शास्त्रान्तरज्ञानं क्रिया सहस्रं विशुद्धं ज्ञानं, तत्परतेह व्याधि-
चिकित्सायां प्रयत्नातिशयार्थं, क्रिया पुनः पुनश्चिकित्साकरणम् ।
मतिः सहजविशुद्धमतिः, अभ्यासः कर्मन्यासः, सिद्धिः प्रा-
योः व्याधिप्रशमनकर्मम्, आश्रयः सहस्रांश्रय इत्यर्थः, वैद्य-
शब्दाभिनियन्पञ्चावलमेकैकमप्यतः इति दर्श-
यति । एत इत्यनेनैव लब्धेऽपि विद्यादय इति वचनं पूर्वोक्त-
गुणानुसाराय, तद्वृत्तवारथ विद्यादिष्वेवान्तर्भावनीयः । एतच्च
प्रबन्धेन पूषकं धृक्गुणकयनं वैद्यस्य गुणोत्पादने यथातिशयं
कारणितुं तथा द्रव्यादिभ्यः पादेभ्यो वैद्यस्य प्रधानतोपदर्श-
नार्थः । वैद्यो हि पादनयं विद्युणमपि कल्पयत्या शिष्या मन्त्र-
णेन च संपाद्य चिक्षित्तान् पारयति, ननु गुणवर्द्धयं विना द्रव्या-
दयः पादा गुणवन्तोऽपि क्षमाः ॥ १९-२३ ॥

शस्त्रं ज्योतिः प्रकाशार्थं दर्शनं बुद्धिरात्मनः ।
ताभ्यां भिपक्व सुयुक्ताभ्यां चिकित्सापारप्यति २४
चिकित्सिते त्रयः पादा यस्माद्धैद्यव्यपाश्रयाः ।
तस्मात् प्रयत्नमातिष्ठेन्नियक् स्वगुणसंपदि ॥ २५ ॥

शास्त्राव्येन शास्त्राभ्यासश्रया मतिः, सा हि बाह्यालोक
इव प्रकाशार्थं वस्तुतां प्रहणयोग्यतां वर्तुमिच्छति, दर्शनमेव
दर्शनं चक्षुरियेत्यर्थः । यद्यपि बुद्धिरात्मन एव भवति तथा-
प्यात्मन इत्यनेन सहजां बुद्धिं दर्शयति, यतः सहजां बुद्धिं
विना शास्त्रजा बुद्धिर्था वैनायकीत्यभिधीयते, सा न सम्ब-
न्धित्वात्मसमर्था भवतीति । ताभ्यामिति सहजविशुद्धबुद्धि-
शास्त्राभ्यां सहजवैनायकबुद्धिभ्याम् ॥ २४ ॥ २५ ॥

मैत्री काहण्यमार्तेषु शक्ये प्रीतिरुपेक्षणम् ।
प्रकृतिरस्येषु भूतेषु वैद्यवृत्तिश्चतुर्विधेति ॥ २६ ॥

वैद्येन च यादरमा बुद्ध्या व्यवहर्तव्यं, तां दर्शयति—मैत्री-
त्यादि । मैत्री पूर्वमेव व्याहृता, आर्तेषु आर्तिकुणेषु, कारणं
परदुःखग्रहणेच्छा, शक्ये साधयितुं शक्ये साध्यव्याधिर्हीन
इति यावत् । प्रकृतिरिह मार्णं, प्रकृतिरुच्यते स्वभावः; तथा—
“इदमस्मान्मुहूर्तात्...स्वभावमात्सत्ये” (सू. अ. ३०),
मार्णमित्यर्थः; मरणसमीपगतत्वाद्बुध्यते ‘प्रकृतिरस्ये’ इति ।
तस्मिन्नुपेक्षा कर्तव्या, न तत्र भेदजदानादि कर्तव्यं यतोहा-
न्यादिभर्गात् ॥ २६ ॥

तत्र श्लोकौ ।

भिपग्जितं चतुष्पादं पादः पादश्चतुर्गुणः ।
भिपक्व प्रधानं पादेभ्यो यस्माद्धैद्यस्तु यद्गुणः ॥ २७ ॥
ज्ञानानि बुद्धिर्ब्राह्मी च भिपजां या चतुर्विधा ।
सर्वमेतच्चतुष्पादे खुद्वाके संप्रकाशितमिति ॥ २८ ॥

संग्रहे ब्राह्मी बुद्धिश्चतुर्विधा मैत्रीराहण्यादिषु ॥ २७-२८ ॥

इत्यशिवेश्वरशक्ते तत्रे चरकप्रतिसंस्थते
श्लोकस्याने खुद्वाकचतुष्पादो नाम
नवमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ९ ॥

दशमोऽध्यायः ।

अथातो महाचतुष्पादमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह साह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

चतुष्पादं षोडशकलं भेदजमिति भिपजो भा-
पन्ते, यदुक्तं पूर्वाध्याये षोडशगुणमिति, तद्भेदजं
युक्तियुक्तमलमारोग्ययेति भगवान् पुनर्वसुरा-
त्रेयः ॥ ३ ॥

पूर्वाध्याये वैद्यदशो व्याधिप्रशमकारणमित्युक्तं, तदिहा-
क्षिप्य व्यवस्थाप्यत इत्यन्तरं महाचतुष्पादोऽभिधीयते ।
महत्त्वं चास्य पूर्वाध्यायापेक्षया बहुप्रबन्धत्वेन पूर्वपक्षविद्वान्द-
पत्बहुप्रयोगानिभावकत्वेन च । षोडशकलं षोडशगुणं, कला-
शब्दो गुणवचनः । भिपजो भापन्त इति ज्ञवते । प्रकृतेऽर्थे
शास्त्रान्तरसंमति दर्शयति—युक्तियुक्तमिति । पुनर्वापि युक्ति-
प्रशस्तिरुच्यते, युक्तियुक्तं प्रशस्तिमदित्यर्थः; यदुक्तं वैद्यार्थनां
चिकित्साहया पूर्वाध्याये व्याहृता । अलं समर्थम् । इति भगवा-
नात्रेयो ‘वृते’ इति शेषः ॥ १-३ ॥

नेति मैत्रेयः, किं कारणं? इदयन्ते हातुराः केचि-
तुपकरणयन्तश्च परिचारकसंपन्नश्चात्मयन्तश्च कु-
शलैश्च भिपग्मितरुद्धिताः समुत्तिष्ठमानाः, तथायु-

काश्चापरे त्रियमाणाः; तस्मान्नेपजमकिञ्चित्करं भवति, तद्यथा—श्वध्रे सरसि च प्रसिक्तमल्पमुदकं; नद्यां वा स्यन्दमानायां पांसुधाने वा पांसुमुष्टिः प्रकीर्ण इति, तथाऽपरे दृश्यन्तेऽनुपकरणाश्चापरिचारकाश्चानात्मवन्तश्चाकुशलैश्च भिपग्भिरनुष्टिताः समुत्तिष्ठमानाः, तथायुक्ता त्रियमाणाश्चापरे । यतश्च प्रतिकुर्वन् सिध्यति, प्रतिकुर्वन् त्रियते, अप्रतिकुर्वन् सिध्यति, अप्रतिकुर्वन् त्रियते; ततश्चिन्त्यते मेपजममेपजेनाविशिष्टमिति ॥ ४ ॥

उक्तमाक्षिपति—नेतीत्यादि । उपकरण मेपजम् । अनुष्टिताक्षितिरित्यनुपक्रान्ता । तथायुक्ता पूर्ववधिकित्सित्यनुपक्रान्ता इत्यर्थः । अकिञ्चित्करमिति मेपजे सत्यपि यदाऽऽरोग्यं न भवति, तेन, यत्रापि सति मेपजे आरोग्यं भवति, तत्रापि मेपजव्यतिरिक्तं कर्मैव देवसन्नकं कारणं, मेपज तु तत्र दैवागत-सन्निधानयकारणमेवेत्यर्थः । अत्रैवार्थे दृष्टान्तद्वयं दर्शयति—तद्यथेत्यादि ।—श्वध्रे गते स्यादल्प जलमकिञ्चित्करमेव त्रियमाणेऽपि मेपज, यथा च सरसि अन्यत एव पूर्णोऽल्पमुदकमकिञ्चित्करं भवत्येवमन्यत एवारोग्यहेतो कर्मणो रोगप्रशमने जायमाने मेपजमकिञ्चित्करं भवतीति सरोदृष्टान्तेन दर्शयति, एवं नद्या स्यन्दमानाया वदमानाया पाशुमुष्टिरिति निर्दर्शनं श्वध्रवत्, पांसुधाने पाशुरासां पाशुमुष्टिरिति सरोदृष्टान्तव्याख्येयम् । अत्र च तीयदृष्टान्तं सरोधनमेपजामिप्रायेण, पाशुदृष्टान्तस्तु सशमनमेपजामिप्रायेण, यदि वा जल सतपणमेपजामिप्रायेण, पाशुमुष्टिस्त्वतपणमिप्रायेण बोद्धव्यम् । मेपजान्यव्यभिचारं दर्शयित्वा तत्रैवतिरेक्यभिचारं दर्शयति—तथाऽपर इत्यादि । प्रतिकुर्वन्तिथ्यन्तर्भावितर्पण्यत्वात् प्रतिकारयित्वर्थः, यदि वाऽऽतुर एव वैधाधीतुत्पाद्यात्मानं प्रतिकुर्वन्मिति मन्तव्यम्, एतेन दैवाख्यकर्मवशादेवायं जीवति त्रियते वा, रोगी भवत्यरोगो वा, न दृष्टमेपजमत्र किञ्चित्करमिति पूर्वपक्षार्थः ॥ ४ ॥

मैत्रेयै! मिथ्या चिन्त्यत इत्यात्रेयः किं कारणं, ये ह्यातुरा, योऽहशयुणसमुदितेनानेन मेपजेनोपपद्यमाना त्रियन्ते इत्युक्तं तदनुपपन्नं, न हि मेपजसाध्यानां व्याधीनां मेपजमकारणं भवति, ये पुनरातुराः केवलान्नेपजादृते समुत्तिष्ठन्ते, न तेषां सपूर्णं मेपजोपपादनाय समुत्थानविशेषो नास्ति, यथा हि पतितं पुरुषं समर्थंमुत्थानायोत्थापयन् पुरुषो यत्नमस्योपादध्यात्, स क्षिप्रतरमपरिक्लिष्टं पयोत्तिष्ठेत्, तद्वत् संपूर्णं मेपजोपपन्नमादातुरा, ये चातुराः केवलान्नेपजादृपि त्रियन्ते, न च सर्वं एव ते मेपजोप-

पत्ताः समुत्तिष्ठेरन्, नहि सर्वं व्याधयो भवन्त्युपायसाध्याः, न चोपायसाध्यानां व्याधीनामनुपायेन सिद्धिरस्ति, न चासाध्यानां व्याधीनां मेपजसमुदायोऽयमस्ति, न ह्यलं ज्ञानवान् भिपञ्जुमुर्मुमातुरमुत्थापयितुं, परीक्ष्यकारिणो हि कुशला भवन्ति, यथा हि योगज्ञोऽभ्यासनिव्य इष्यासो धनुरादाये-पुमस्य्चातिविप्रकृष्टे महति काये नापराधवान् भवति, संपादयति चैष्टकार्यं, तथा भिपक्कं स्वयुणसंपन्न उपकरणवान् वीक्ष्य कर्मारभमाणः साध्यरोगमनपराधः संपादयत्येवातुरमारोग्येण; तस्मान्न मेपजममेपजेनाविशिष्टं भवति ॥ ५ ॥

सिद्धान्तयति—मिथ्येत्यादि । केवलान् सपूर्णान् । न नास्तीत्युभयनकारकरणादस्ति समुत्थानविशेष इत्यर्थः । तद्वदिति क्षिप्रतरमक्लिष्टा एवोत्तिष्ठन्त इत्यर्थः । एवं मन्यते—यद्यप्यदृष्टमेवोत्थाने कारणमिति, तथाऽपि यदि दृष्टमपि तत्रानुबलं भवति, तदा दृष्टदृष्टोभयमव्याच्छोभमेवोत्थानं भवति । सर्वं एवेति साध्यव्याधयोऽसाध्यव्याधयश्च, संपूर्णं मेपजोपपत्तावपि सत्यामसाध्यव्याधयो नोत्तिष्ठन्ते, साध्यव्याधय उत्तिष्ठन्त इति भावः । यद्यप्यसाध्यव्याधिं प्रति संपूर्णं मेपजोपपत्तिरेव नास्ति, यदुक्तं,—“न चासाध्यानां व्याधीनां मेपजसमुदायोऽयमस्ति, नह्यलं ज्ञानवान् भिपञ्जुमुर्मुमातुरमुत्थापयितुम्” इति, तथाऽपीह मिथिदसंपूर्णं मेपजत्वेऽपि संपूर्णं मेपजोपपत्ता इत्युक्तम् । ये तु साध्यव्याधयस्ते सत्यामेव मेपजसपत्तो जीवन्ति, असत्या तु मेपजसपत्तो बलवर्जीवनवर्गमावे भियन्त एवेति दर्शयन्त्याह—न चोपायेत्यादि—उपायेनैव दृष्टार्येन साध्या उपायसाध्याः । इदमनाकृतं—यत्—द्विषिष्य कर्म बलवद्वलवश्च, तत्र बलवन्वियतविपाकृत्वात्—यद्येदं कर्मासिद्धेव काले मारयति, अबलवश्च मारकं कर्म मारयत्येव पर कालानियमेन, तद्यदा दृष्टसामग्रीमनुगुणामपथ्यसेवाहपामोपधामावहृषा च प्राप्नोति तदा मारयति, यदा तु न प्राप्नोति तदा न मारयति । यदुक्तं जनपदोद्भूतनीये—“कर्म किञ्चित् इत्थित्वाले विपाकनियतं महत् । किञ्चित् कालनियतं प्रत्ययं प्रलियोच्यते” (वि. अ. १) । अस्य त्वर्थं प्रथमेन तत्रैव दर्शयिष्याम । न च वाच्यम्—अदृष्टमेव सर्वत्र कारणं, तत्र नियतकालविपाकमेव, यदुच्यते—“नाकाले जायते कथि चाकाले भियते तथा । जपत्वालवशं सर्वं कालं सर्वत्र मारणम्”—इति, यतः, यदेवाहृतं तदेव दृष्टयागादिप्रद्वक्तवादिजन्यं किञ्चित् । यदुष्टेनानुपपन्नं, तत्रादृष्टकल्पना प्रामाणिकी, यत्तु दाहादि दृष्टेनैवास्ति सत्त्वन्धेनोपपद्यते तत्र वा कथाऽदृष्टस्य दृष्टकार्यान्वयानुपपत्तिरपि कल्पनीयस्य, तेन य इमे दुर्बलेन कर्मणा दृष्टबलवदपथ्यसेवाजनितदोषबलवत्पराध्या व्याधयस्ते बलवन्वा चतुष्पादसपत्तेन मेपजेन दोषक्षयकेनोपायेन परं साम्या, तदभावे

१ 'इति मैत्रेय' इति पा० । २ 'मिथ्या चिन्त्यते' इति पा० ।

३ 'समुत्थानविशेषोऽस्ति' इति महापरसंमतं पाठः ।

तु दुर्बलेनापि वर्मणा दृष्टदोषयत्नादारब्धा व्याधयो न निवर्तन्ते इति । यदुक्तं—“दैवं पुरस्कारेण दुर्बलं हुपहन्त्यते । दैवेन चैतरत्नमं विधिष्टेनोपहन्त्यते” (वि. अ. ३) इति । अनुपायेनाभेपजेन । अयं भेपजसमुदायः सर्वगुणसंपन्न इत्यर्थः; असाध्ये व्याधौ चिकित्सां दुर्वेन वैच एव यथोक्तगुणो न भवतीत्यर्थः । महलं न समर्थः; यद्यथाव्यतां जानाति तदा न प्रवर्तत एव, अथ न जानाति, तदा शागवानेव न भवतीति भावः । चतुष्पादसंपदाऽयदयं व्याधिप्रशमो भवतीति दृष्टान्वेनाह—यथा ह्येवादि ।—ईषासो धातुः, असन् क्षिपन्, नातिविप्रकृष्टे सभिहितं, क्षमपेराध इति लक्ष्यप्रशरहितः, इयं कार्यं लक्ष्यवेधलक्षणम् ॥ ५ ॥

इदं चेवं च नः प्रत्यक्षं—यदनातुरेण भेपजेनातुरेणैपचरामः, क्षाममक्षामेण, कुरो च दुर्बलमाप्यायधामः, रक्षुलं मेदस्विनमपतर्यायामः, इतिनोष्णाभिभूतमुपचरामः, शीताभिभूतमुष्णेन, न्यूनां धातून् पूर्यामः, ध्यतिरिक्तान् हासयामः, व्याधीन् मूलविपर्ययेषोपधरन्तः सम्यक् प्रकृतौ स्थापयामः; तेषां नस्तथा कुर्वतामयं भेपजसमुदायः कान्ततमो भवति ॥ ६ ॥

भेपजस्य रोगप्रसन्नकर्तृत्वे उपपत्त्यन्तरमाह—इदं चेत्सादि । अनातुरेणैवचतुष्पादगुणविरहितेन । आतुरेणानतुरेण चिकित्सा इति यदुक्तं, तस्यैव विवरणं—क्षाममक्षामेणोत्सादि । क्षामो निर्द्वयः । कुरां न दुर्बलमाप्यायधाम इति सन्तर्पयामः । व्यतिक्रान्तिलतिरिक्तानिलयः । मूलविपर्ययेणेति कारणविपर्ययेण, तत्र प्रभावादिति बोद्धव्यं, तेन विपविकारस्य विषेणोपचरणमेतत् प्रलक्षं चान्यदुपपृहीतं भवति । कान्ततमो विकारप्रशमनरुचेनाभीक्ष्ण्यतः, अन्येऽर्थपरिभाषायाः कान्ताः कान्ततराध, अयं तु भेपजसमुदायः सर्वोच्छेदकुरोगहरत्वेन कान्ततमः ॥ ६ ॥

भवन्ति चात्र ।

साध्यासाध्यविभागशो ज्ञानपूर्वं चिकित्सकः ।
काले चारभते कर्म यत्तत्साधयति ध्रुवम् ॥ ७ ॥
अर्थविद्यायशोहान्मिमुपकोशमसंप्रहम् ।
प्रायुयाच्चिरतं वैधो योऽसाध्यं समुपाचरेत् ॥ ८ ॥

ज्ञानपूर्वमिति भेपजादिज्ञानपूर्वं, यत्कर्मारभते तत्कर्म चिकित्सितव्यं, साधयति ‘साध्य’ इति शेषः । असाध्यव्याधौ न प्रवर्तितव्यमिति चिह्नयति । अर्थोऽर्थलामः, हानिः क्षतिः । उपकोशो जनपवाहः । असंप्रहृद्यकितापैर्मद्युपादानं, यदि वा असंप्रहृद्य इति पाठः, तदा चास्तद्वहो राजदण्डेनासत्युपैष्याणालादिभिर्ग्रहणम् ॥ ७ ॥ ८ ॥

सुरासाध्यं मतं साध्यं कृच्छ्रसाध्यमथापि च ।
द्विविधं चाप्यसाध्यं स्याद्याप्यं यच्चानुपक्रमम् ॥९॥
साध्यानां त्रिविधश्चात्यमध्यमोत्कृष्टतां प्रति ।
विकल्पो, न त्वसाध्यानां नियतानां विकल्पना ॥१०॥

साध्ये प्रवृत्तिरुक्ता, असाध्ये निवृत्तिश्च, तेन साध्यासाध्ययोर्भेदकथनपूर्वकं लक्षणं यदुक्ताह—सुरासाध्यमित्यादि । अर्थिकरित्येनावियमान उपक्रमो यस्य तदनुपक्रमः; याप्यं तदनुपक्रमं न भवति, यापनाकर्तृत्वेन किमिच्छतात्वात् । तदनुपक्रमस्तीत्यमध्यमोत्कृष्टतां प्रतीति शस्यमध्यमोत्कृष्टयोगादित्यर्थः; तेनात्यसाध्यमत्वोपायसाध्यं, मध्यसाध्यं अच्योपायसाध्यं, उत्कृष्टसाध्यमोत्कृष्टोपायसाध्यमिति भेदत्रयं साध्यानां भवति । असाध्यानां तु नियतानामिति साध्यव्यतिरिक्तानानुपक्रमार्ण, विकल्पना विकल्पः, नास्तीति एवंभूताऽप्यसाध्यादिरुपा मास्तिः प्राणहरवैकल्पकरस्यः प्राणहरकालान्तरप्राणहरत्वादिकल्पना असाध्यानामस्त्येव, यदसाध्यं तदत्येन मध्येन बौद्धेन चोपायेनासाध्यमेव । साध्यरुपासाध्यानां त्वत्वोपायसाध्यव्यतिभेदोऽस्त्येव ॥ ९ ॥ १० ॥

हेतवः पूर्वरूपाणि रूपाण्यल्पानि यस्य च ।
न च तुल्यगुणो द्रव्यो न दोषः प्रकृतिर्भवेत् ॥११॥

न च कालगुणस्तुल्यो न देशो दुर्लभक्रमः ।
गतिरेका नवत्यं च रोगस्योपद्रवो न च ॥ १२ ॥
दोषश्चैकः समुत्पत्तौ देहः सर्वोपधक्षमः ।
चतुष्पादोपपत्तिश्च सुखसाध्यस्य लक्षणम् ॥ १३ ॥

न दोषः प्रकृतिर्भवेदिति व्याप्यारम्भको यो दोषः स तद्वृत्तावुत्कृष्टो न भवेदित्यर्थः । देशो भूमिरुत्तरश्च, देशो दुर्लभक्रमो यथा—वातव्याधौ तुल्यगुणो मरुः, तथा श्लेष्मन्व्याधान्त्यः । देहश्च दुर्लभक्रमो यथा—सर्वव्याधीनामेव मर्मलक्ष्णो देशः, तथा वातव्याधेः पक्षाघात इत्यादि । गतिरेका एको सार्थ इत्यर्थः, मार्गोत्पत्तिरूपीत्येव कदाचन्याः—“शाखा सर्गास्थिसन्धयः कोष्ठश्च” (सू. अ. ११) इति । एतच्चोसर्गम्यायेनेकं, तेन कश्चिद्वासाधिप्रभावादन्वयाऽपि मुखसाध्यत्वादिलक्षणविधानेन विरोधो न कल्प्यः । यदुक्तं—“ज्वरे तुल्यदोषोत्पत्तं प्रमेहे तुल्यदुष्पत्ता । रक्तगले पुराणत्वं तुल्यसाध्यस्य लक्षणम्”— इति ॥ ११—१३ ॥

निमित्तपूर्वकरूपाणां रूपाणां मध्यमे धले ।
कालमकृतिद्वय्याणां सामान्येऽन्यतमस्य च ॥ १४ ॥
गर्भिणीवृद्धपालानां नात्युपद्रवपीडितम् ।
शस्त्रक्षारान्निद्रुत्वानामनयं कृच्छ्रदेशजम् ॥ १५ ॥
विद्यादेकरूपं रोगं नातिपूर्णचतुष्पदम् ।
द्विपर्यं नातिकालं वा कृच्छ्रसाध्यं द्विदोषजम् ॥१६॥

१ ‘नारपचवान्’ इति पा० । २ ‘इवं च नः प्रत्यक्षं’ इति पा० ।
३ ‘चिकित्सायः’ इति पा० । ४ ‘न्यूनां धातून् पूर्यामः’ इति पा० । ५ ‘साध्यानां’ इति पा० । ६ ‘असंप्रहृद्यश्च’ इति पा० ।

१ ‘यदनुपक्रमम्’ इति पा० । २ ‘शुभ्रिणीवृद्धपालानां’ इति पा० ।

• कालप्रकृतिद्वेषणामिति निर्धारणे पट्टी, सामान्य इति दोषेण समम् । गर्भिणीद्वन्द्वकालानां सर्वे एव व्याधिः कृच्छ्र-साध्यो बोद्धव्यः । नालुपद्रवपीडितमिति पूर्वेण न योजनीयं किंतु स्वतन्त्रमेव । राजशरामिह्वलाः राजशरामिसाध्याः, एषां यो व्याधित्तं कृच्छ्रसाध्यं विद्यादिति संबन्धः । कृच्छ्रदे-शने मर्मसन्ध्यादिजम् । एकपथस्य विशेषणं नातिपूर्वचतुष्प-दमिति । द्विपथमित्यस्य विशेषणं नातिकालम् ॥ १४-१६ ॥

शेषत्वादायुषो याप्यमसाध्यं पथ्यसेवया ।
लब्धाल्पसुखमल्पेन हेतुनाऽऽशुप्रवर्तकम् ॥ १७ ॥
गम्भीरं बहुधातुस्थं मर्मसन्धिसमाश्रितम् ।
नित्यानुशायिनं रोगं दीर्घकालमवस्थितम् ॥ १८ ॥
विद्याद्विदोषजे तद्वत् प्रत्याख्येयं त्रिदोषजम् ।
क्रियापथमतिक्रान्तं सर्वमार्गानुसारिणम् ॥ १९ ॥
औत्सुक्यारतिसंभोहकरमिन्द्रियनाशनम् ।
दुर्बलस्य सुसंबुद्धं व्याधिं सारिष्टमेव च ॥ २० ॥

साप्यत्वेनैवासाध्यत्वे लब्धे मदसाध्यमितिपदं तथाप्यया-पनार्यं क्रियमाणमेपजतया साध्यत्वज्ञानिएसार्यम् । शेषत्वा-दायुष इति वचनं, आयुःशेषे विद्यमान एव साप्यव्याधिप्रा-दुर्भाषो भवतीति दर्शनार्थम् । पथ्यसेवया मेपजसेवया, लब्ध-मल्पसुखं यत् (यस्मिन्) तद्वत्साध्यसुखम् । प्रवर्तनं प्रवर्तः, अल्पेन हेतुनाऽऽशु शीघ्रं प्रवर्तनं यस्य तादाशुप्रवर्तकं; साध्यं अण् । गम्भीरं मेदःप्रभृतिधातुगतम् । नित्यानुशायी नित्यानु-बन्धः । विद्याद्विदोषजमित्यनेन साप्यलक्षणम् । तद्वदित्यादि तु प्रत्याख्येयलक्षणम् । तद्वदित्यनेन गम्भीरसाध्यालक्षणयुक्तं सन्निदीपनं प्रत्याख्येयमित्यर्थः । औत्सुक्यं हर्षोद्रेकः, अरतिर-नवस्थानलक्षणं, समोहो मनसो मोहः ॥ १७-२० ॥

मिपजा प्राक् परीक्ष्यैवं विकाराणां स्वलक्षणम् ।
पश्चात्कर्मसमारम्भः कार्यः साध्येषु धीमता ॥२१॥
साध्यासाध्यविभागश्चो यः सम्यक्प्रतिपत्तिमान् ।
न स मंत्रैरेतुल्यानां मिथ्याबुद्धिं प्रकल्पयेदिति ॥२२॥

न स मंत्रैरेतुल्यानां मिथ्याबुद्धिं विवर्धयेदिति एवंगुणो-क्त्वा प्रतिनियमेन यं व्याधिसुपक्रमेण साध्यत्वेव परं, ततो मेपजस्य व्याधिप्रशामनं प्रति करणत्वावधारणे गति मेप-जममेपजेन समानमिति मंत्रैरेतुल्यानां कर्मवादिनां मिथ्या-नुदेरेतुल्याद इति भावः ॥ २१ ॥ २२ ॥

तत्र श्लोकौ ।

ह्रौषधं पादगुणाः प्रभावो मेपजाश्रयः ।
आश्रयमैप्यप्रती मतिर्द्विविध्यनिश्चयः ॥ २३ ॥
चतुर्विधविकल्पाश्च व्याधयः स्वस्वलक्षणाः ।
उक्ता महाचतुष्पादे वेद्यायत्तं मिपजिततम् ॥२४॥

इत्यमिश्रेशकृते तच्चे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
महाचतुष्पादो नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ -

संग्रहे इहेति इहाप्याये । औषधमिति चतुष्पादम् । पाद-गुणा इति यदुक्तं पूर्वोप्याये योऽशुगुणमिति, । प्रभावो मेपजा-श्रय इति तद्वेपनं सुकियुक्तममरोग्यायेति ॥ २३ ॥ २४ ॥

इति धीचक्राणिदत्तविरचितार्थां चरकटीकायामायुर्वेद-धीपिकायां सूत्रस्थाने तृतीये निर्देशचतुष्के महा-चतुष्पादो नाम दशमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १०-॥

एकादशोऽध्यायः ।

अथातस्तिस्त्रैपणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

पूर्वोप्याये चतुष्पादमारोग्यकारणं व्यवस्थापितं, ततश्च-तुष्पादसंपत्त्या प्राप्तारोग्येण सता यदनुष्ठेयं प्राणपरिपालनसाधनं तथा धनार्जनसाधनं तथा धर्मार्जनसाधनं, तदिदं यथाश्रयरूपम-भिधीयत इत्यनन्तरं तिस्रैपणीयोऽभिधीयते । तिस्रैपणाश-ब्दोऽस्मिन्नस्तीति मत्पर्यायशब्दः, अत्रार्थकार्यानुकरणयोर्मेदा-विचक्षया यत्रोपातिद्वैरभावात्संहितया तिस्रैपणीय इति संशा-यते, अध्यायान्ते “तिस्रैपणीये मार्गोध” इति श्लोकपादं परि-प्यति; यद्यप्यन्वेष्यत्र शब्दोः सन्ति, तथाऽपि प्रधानत्वे-नायं श्रुते ॥ १ ॥ २ ॥

इह खलु पुरुषेणानुपहृतसत्त्वबुद्धिरीरुपपदान-
मेण हितमिह कामुष्मिश्च लोके समनुपदयता तिस्र-
पणयाः पर्येष्टव्या भवन्ति । तद्यथा—प्राणैपणा, धने-
पणा परलोकेपणेति ॥ ३ ॥

इहेति भोगार्थपुरुषाधिकारे, यतो मोक्षार्थपुरुषं प्रति धनेपणा सर्वथैवातुपयुक्ता । पुरुषेणेति पदं सुर्वत्, य एव पुरुष एवणाश्रयमभिव्यक्ति स एव पुरुषो अभ्यते नान्यः, पशुतुल्यत्वादिति दर्शयति । पौरुषं शरीरं बलं, परकमरतु-र्वायैर्बलं मानसं बलम् । इहेतीह जन्मनि, अमुष्मिश्चिति जन्मा-न्तरे । इत्येतेऽभिव्यक्ते साध्यत्वेऽनवत्येपणा । प्राणो जीवितं, तत्साध्यत्वे दीर्घत्वेन रोगानुपहृतत्वेन चानयेति प्राणैपणा । एवं धनेपणा । परलोकोपकारकस्य धर्मस्त्वेपणा परलोकेपणा । कामेपणा तु प्राणैपणाधनेपणयोरन्तर्भावनीया, शरीरसंपत्ति-धनसंपत्तिसाध्यत्वात्कामस्य; यदि वा कामेपणार्थां स्वत एव पुरयः प्रशतो भवति नोपदेयामपेक्षत इति तदयेपणोपदेतो न कृतः ॥ ३ ॥

१ 'तिस्रैपणाः पर्येष्टव्या इत्यस्यानुकार्यत्वानुकरणेन तिस्रैपणा-
इत्यनेन शब्देन सहाभेदविचक्षया दोः स्थाने इतवत्रोपातिर्भा भवति
पुनः संदिता' इति यज्ञाश्रयः ।

आसां तु खल्वेपणानां प्राणैपणां ताद्यत्पूर्वतर-
मापद्येत । कस्मात् ? प्राणपरित्यागे हि सर्व्वत्यागः ।
तस्यानुपालनं—स्वस्थस्य स्वस्थवृत्तानुवृत्तिः, आतु-
रस्य विकारप्रशमनेऽप्रमादः, तदुभयमेतदुक्तं
वाक्यते च; तद्यथोक्तमनुवृत्तमानः प्राणानुपालना-
दीर्घमायुरवाप्नोतीति प्रथमेपणा व्याख्याता भवति ४

प्राणैपणायाः प्रथमानुष्ठाने उपपत्तिमाह—आसां त्वित्यादि ।
त्रयाणां मध्ये द्वे पूर्वे भवतस्तृतीयायाः सद्योतरवेनापूर्वत्वात्,
तेन द्वयोस्वर इति न्यायात्पूर्वतरं प्राणैपणेति साधुस्वरप्रयोगः ।
प्राणशब्दो जीवितवचन एकवचनान्तोऽप्यस्ति; यदुक्तं—
“दशैवायतनान्याहुः प्राणो येषु प्रतिष्ठितः” (सू. अ. ३०)
इति, तेन प्राणप्रत्ययमशकं ‘तस्य’ इति पदनेकवचनेन
दुक्तमेवं । विचारान् प्रथमयतीति विकारप्रशमनं चिकित्सा
तस्मिन्, अप्रमादोऽवधानेनानुष्ठानम् ॥ १ ॥ वाक्यते चेति निश्चिद्येन
शोषेण । प्राणानुपालनादिति प्राणानुपालनसाधनात्; तेन
प्राणानुपालनदीर्घायुष्योरर्थाभेदात्साध्यसाधनभावो नास्तीति य-
द्योच्यते तन्निरसं भवति । प्रथमेति प्राधान्यात् प्राणैपणा ॥ ४ ॥

अथ द्वितीयां धनैपणामापद्येत; प्राणैभ्यो ह्यन-
न्तरं धनमेव पर्य्येष्टव्यं भवति, न ह्यतः पापात्
पापीयोऽस्ति यदनुपकरणस्य दीर्घमायुः, तस्यानुप-
करणानि पर्य्येष्टं यतेत । तत्रोपकरणोपायाननुव्या-
ख्यास्यामः—तद्यथा—रूपिपाशुपाल्यवाणिज्यराजो-
पसेवादीनि, यानि चान्यान्यपि सतामविगर्हितानि
कर्माणि कृतिपुष्टिकराणि विद्यात्तान्यारभेत कर्तुं,
तथा कुर्वन् दीर्घजीवितं जीवत्यनवमतः पुरुषो भव-
ति; इति द्वितीया धनैपणा व्याख्याता भवति ॥ ५ ॥

अथेति प्राणैपणानन्तरम् । द्वितीयामिति हेतुगर्भं विशेषणं,
यस्मादियमेव द्वितीया प्राणैपणानन्तरमवश्योपादेयत्वेन, तत
इत्येवमोच्यत इत्यर्थः । प्राणैपणान्मुक्तं चास्याः प्राधान्यं दर्श-
यति—प्राणैभ्यो हीत्यादि । पापशब्देन पापकार्यं दुःखमुच्यते ।
उपकरणानोरथभोगधर्मरापनीगृहीतं धनप्रपद्यः, स यस्य
नास्त्वसाधनुपकरणः । धनोपायानिति वक्तव्ये उपकरणोपाया-
निति यतः करोति, तेन धनस्य भोगधर्मसाधनार्थमेवोत्पाद-
मिच्छन्ति, न पुनः कृपणस्येव विक्रियोगशून्यस्य दुःखवर्धित-
नैत्रकारणार्थम् । अन्यान्ययतीति प्रतिग्रहाभ्यानपनीनि, श्रितिव-
र्तनं, सुष्ठिधनसंपत्तिः । अनवमतोऽनवयज्ञातो बहुमानपश्यत इति
यावत् । दीर्घं जीवितं जीवति धार्यतीत्यर्थः; अनेकार्थत्वाद्वा-
हृत्वा; यदि वा दीर्घजीवितं यथा स्मत्तया जीवतीति क्रियावि-
शेषणत्वेन व्याख्येयम् ॥ ५ ॥

अथ तृतीयां परलोकैपणामापद्येत । संशय-
श्चात्र—कथं ? भविष्याम इत्युक्त्वा नवेति, कुतः
पुनः संशय इति; उच्यते—सन्ति हेतौ प्रत्यक्षपराः
परोक्षत्वात् पुनर्भवस्य नास्तिक्यमाश्रिताः, सन्ति
चागमप्रत्ययादेव पुनर्भवमिच्छन्ति; श्रुतिमेदाश्च—
‘मातरं पितरं चैके मन्यन्ते जन्मकारणम् ।

स्वभावं परनिर्माणं यदृच्छां चापरे जनाः ॥ इति १’
अतः संशयः—किं नु खल्वस्ति पुनर्भवो न वेति ॥ ६ ॥

परलोकैपणां व्याकरोति—अप्येत्यादि । अत्र च परलोकस्य
दुर्भवेन स्वार्थादिनास्तिसाप्तमतत्वेन च परलोकं प्रमाणैव
व्यवस्थापयितुं निर्णयार्थं प्रमाणप्रतिविषयं संशयमेव तावत्
परलोकं दर्शयति—संशयचात्रेत्यादि । इत्युक्त्वा इह जन्मनि
मृताः, भविष्यामो जन्मान्तर इत्यर्थः । संशयहेतुं पृच्छति—
कुतः संशयः पुनरिति । वारिविप्रतिपत्तिं संशयहेतुमाह—
उच्यत इत्यादि । प्रत्यक्षपरा अनुमतप्रत्यक्षकप्रमाणाः, परो-
क्षत्वात् प्रत्यक्षापिपयत्वात्, पुनर्भवस्य जन्मान्तरस्य, नास्ति पुन-
र्भवो नास्ति बर्मफलं नास्त्यामेत्यादिनास्तिना प्रचरतीति
नास्तिकः, तस्य भावो नास्तिक्यम् । यत् प्रत्यक्षप्रमाणोपर-
भ्यते पटयति, तदेव परमस्ति; नोपलभ्यते च प्रत्यक्षेण पर-
लोकः, तस्मात्तास्ति परलोक इति नास्तिकानिप्रायः । अस्ति
पुनर्भव इति येषां मतं ताव् दर्शयति—सन्तीत्यादि । सन्ति
चेत्यत्र ‘अपरे’ इति वाच्यशेषः, आगमप्रत्ययादागमप्रामाण्यात् ।
आगमं च पुनर्भवप्रतिपादकं दानतपोवहेत्यादि दर्शयिष्येत्समे ।
इच्छन्तीत्यत्र ‘शे’ इति वाक्यशेषः । एवं तावद्वादिप्रति-
पत्तिरेका संशयकारणं दर्शिता; संशयहेत्यन्तरमाह—श्रुति
मेदाश्चेत्यादि । श्रुत इति श्रुतिः; प्रतिवादिपचनमेवंप्रथमनि-
बद्धम् । एतानि च मातापितरवैव जन्मकारणमित्यादीनि
पुनर्भवप्रतिज्ञेपकाणि वचनानि । आगमप्रत्ययादस्ति पुनर्भव
इति यो भ्रूते, तद्वचनेन सद्यं वादिप्रतिपत्तिरुपपत्तयैव संशय-
कारणं भवतीत्यत उच्यमानसंहारे ‘अत्र संशयः’ इति । एके
मन्यन्ते जन्मकारणमिति जन्मकारणमितिपदं मातरं पितरं
तथा स्वभावं तथा परनिर्माणमितिपदत्रयेण संबध्यते; यदृच्छां
चापरे जना इत्यत्र मन्यन्ते जन्मकारणमितिपदं संबध्यते ।
मातापितरवैवात्मान्तरनिरपेक्षावस्थोत्पादने कारणं, तेन
हृदीशरीरं परित्यज्य शरीरान्तरपरिमहूरूप आत्मनः परलोको
नास्तीति प्रथमवादिनः पक्षः । परित्यज्यमानपृथिव्यादिभावेना-
नेमानं स्वभावो—यत्—संयोगविशेषात्मिलिताः सन्त्यनेनं पुत्र-
प्रादिदक्षयं कार्यविशेषमारभन्ते, यथा शरीरशरीरानि प्रत्येक-
नमदकराण्यपि सबद्धं मयमारभन्ते, नात्र कथिदात्मा वि-
द्यते, यस्य परलोकः स्यादिति स्वभाववादिनो भावः । पर देश-
व्यतिरिक्तदुक्त आत्मविशेषः, तेन संसारवर्तननिरपेक्षिणा निर्माणं

१ अस्योक्तं किमर्थमिति येऽ उच्यते इत्यधिकः पाठ उपस्कारे उप-
हृत्यते । २ ‘दीर्घजीवितवचनमतः पुरुषो जीवति’ इति पा० । ३ ‘सु-
संनिभतामनकरणार्थं इति पा० । ४ ‘पुष्टिर्धनसंपत्तिः’ इति पा० ।

परनिर्माणं, तत्रापि परसर्वैवद्यथादिगुणयुक्तस्यात्मविशेषस्य
प्रभावाद्भूतानि चेतयन्ते नात्मान्तरमस्तीति परलोकाभाव ।
महच्छा कारणप्रतिनिधयेनोत्पाद, न कारणप्रतिनिधयेन काये-
त्पावोऽवधारयितुं शक्यतेऽवधारकप्रमाणानां प्रमाणानुबन्धवार-
णात्, तस्मादात्मैव पुनर्भवमानुभवतीति न वाच्यमिति वाह-
च्छिबस्याभिप्राय ॥ ६ ॥

तत्र बुद्धिमात्रास्तिभ्यश्चिद्धिं जह्याद्विचिकित्सां
च । कस्मात् ? प्रत्यक्षं ह्यल्पम्, अनल्पमप्रत्यक्षमस्ति,
यदागमानुमानयुक्तिभिरुपलभ्यते; धैरेयं ताव-
दिन्द्रियैः प्रत्यक्षमुपलभ्यते, तान्येव सन्ति चाप्र-
त्यक्षानि ॥ ७ ॥

पुनर्भवास्तिव्यक्तं गृहीत्वा प्राह—तत्रेत्यादि । बुद्धिमानिति
प्रशस्तबुद्धियुक्त । नास्त्येव परलोक इति विपर्ययज्ञान नास्ति-
क्यबुद्धिस्ता गह्यात् । परलोकविषयो विपर्ययो यथा धर्मागुष्ठान
प्रति विरोधक, तथा स्रोकरुमेणास्ति परलोको न वेति सद्य-
योऽपि धर्मागुष्ठान प्रति विरोधक इत्याह—विचिकित्सां चेति,
विचिकित्सा जह्यादिति सबन्ध, विचिकित्सा सन्देह, सा चेह
प्रकृत्यात्वात् परलोकविषयैः । अत्रैव हेतुप्रशपूर्वक हेतुमाह—
वस्मादित्यादि । अत्रत्यक्षत्वात् परलोको नास्तीति प्रथमवादित्त
दूषयति—प्रत्यक्षमित्यादि । यथा प्रत्यक्ष प्रमाणम्, अव्यभिचा-
रिप्रमाणजनकत्वेन, तथाऽऽगमादीन्यपि तथाभूतप्रमाणजनकत्वात्
प्रमाणान्येव, ततश्च प्रत्यक्षविषयत्वेनैव यत् पुनर्भवस्य नास्तित्व
व्यवस्थाप्यते तत्र युक्तमिति प्रकरणाथं । पुनर्भवस्यप्रधानि
चागमादीन्प्रेमे वक्ष्यमाणानि सन्त्येवेति भाव । आगमादीनि
रुद्धणतोऽप्रेऽनिधास्यन्ते । प्रत्यक्षविषयत्वे सत्यपि गान्यन्यप्र-
माणसिद्धानि सन्ति तान्याह—धैरेवेत्यादि । प्रत्यक्षमिति प्रत्य-
क्षविषय घटादि । सन्तीन्द्रियोपक्रमणीयोक्तानुमानगम्यत्वादिति
बोद्धव्यम् ॥ ७ ॥

सतां च रूपाणामतिसन्निकर्पाद्विचिकर्पादाव-
रणात् करणदोर्वैल्यान्मनोनवस्थानात् समानाभि-
हारादभिभवावदतिसौक्ष्म्याच्च प्रत्यक्षानुपलब्धिः,
तस्मादपरीक्षितमेतदुच्यते—प्रत्यक्षमेवास्ति, नान्य
दस्तीति ॥ ८ ॥

इतश्च प्रत्यक्षानुपलब्धिर्न वस्तुभावनियथावदित्याह—
सतामित्यादि ।—सतामित्यप्रे वक्ष्यमाणानिसन्निकर्पावभावे
प्रत्यक्षेणैव गृह्यमाणत्वेन सतामित्यर्थं । प्रत्यक्षानुपलब्धिर्वि-
तिसन्निकर्पाविति सह प्रत्येकमभिधेयव्यपे । अतिसन्निकर्पाद्
नुपलब्धिर्धैर्या—नयनगतकजलादि, अतिसन्निकर्पाद्यथा—
काशावतस्य पक्षिण, आवरणाद्यथा—कृष्णादिभिदितस्य घटादे,
करणदीर्घत्वाद्यथा—कामलासुषुप्तवत्स्य चक्षुष पटशोभमाद्यप्र-

तिमान, मनोनवस्थानाद्यथा—वान्तामुखानिरीक्षणहितमनस
पाश्यागतवचनानवबोध, समानाभिहाराद्यथा—त्रित्वाशिशिप्रि-
ष्टस्य त्रित्वस्येन्द्रियवचनद्वयापि भेदेनाग्रहणम्, अभिभवा
द्यथा—मध्यान्देने उल्कापातस्य, सौख्याद्यथा—त्रिवृत्तुहंख-
प्रमाणदेशवर्तितं किमिदोपलब्ध्यादेरग्रहणम् ॥ ८ ॥

श्रुतयश्चेता न कारणं, युक्तिविरोधात्,—
आत्मा मातुः पितुर्धो यः सोऽपत्यं यदि संचरेत् ।
द्विविधं संचरेदात्मा सर्वोऽवावयवेन वा ॥ ९ ॥
सर्वेश्चेत्संचरेन्मातुः पितुर्धो मरणं भवेत् ।
निरन्तरं, नावयव. कश्चित्सूक्ष्मस्य चामनः ॥ १० ॥

सप्रति श्रुतिमेदादिमत दूषयति—श्रुतयश्चेत्यादि । न
कारणमिति न पुनर्भवप्रतिषेधे कारणमित्यर्थः । युक्तिविरोधा-
दुपपत्तिविरोधात् । अपत्यशरीरे मातापित्रो चारणत्वमनुमत-
मेव, यतस्तथाविधे मातापिनो कारणत्वे सत्यपि चैतन्यहेतो-
रात्मन परलोकाद्यगमने प्रेत्यमानोऽवधिगत एवेति । चैतन्य-
मपत्यस्य मातापिनोरपि चैतन्यहेतुर्न आत्मा, तत एव भवतीति
यो मन्यते त प्रत्याह—आत्मा मातुरित्यादि । द्विविध द्विप्र-
कारं,—रावं इति मातरं पितरं परित्याग्यापरय गच्छेत्, धवय-
वेनेति एकोऽवयवो वाऽऽत्मनो मातरि पितरि वा तिष्ठेत्,
अन्यथैतदेश आत्मनोऽपत्य गच्छेत् । प्रथमपक्षे दूषणमाह—
सर्वेश्चेदित्यादि । निरन्तरमिति सन्देह, निरन्तरं तत्कालमेव,
यदि मातुरात्माऽपत्य संचरेत्, तदा तत्कालमेव मातुर्मरणं,
यदि तु पितुरात्माऽपत्य संचरेत्, तदा तत्कालमेव पितुर्मरणं
स्यादिति । द्वितीय पक्ष दूषयति—नावयव इत्यादि । सूक्ष्मस्ये
सूक्ष्मस्य, स्थूलानां दृष्टिव्याधीनामवयवा भवन्ति, न तु सूक्ष्मा-
णामाकाशकालमनोबुद्धिप्रकृतीनां, ततश्चावयवाभावात्कालोऽव-
यवेन संचरणं दूरमापास्तमित्यर्थं ॥ ९ ॥ १० ॥

बुद्धिर्मनश्च निर्णीते यथैवात्मा तथैव ते ।
धैयां चैवा मतिस्तेषां योनिर्नास्ति चतुर्विधा ॥ ११ ॥

अथ शङ्कते—माऽऽत्मा मातापिनो सचरत् बुद्धिः
सयोर्मनो वाऽपत्य सचरत्, अत एवापत्यस्य चैतन्य मविव्य-
तीत्याह—बुद्धिर्मनश्चेत्यादि । निर्णीते व्यवस्थापिते प्रमाणेन,
त्रिभूतेनेत्याह—यथैवात्मा निव्यवत्वेनावयवसंचरणशमस्तथा
तत्कालमेव मातापितृपरित्यागप्रसङ्गेन काऽन्येनापि सचरितुम-
क्षम, तथा ते अपि बुद्धिर्मनश्चैव निव्यवत्वापेक्षदनेन संचरे-
यातां, मातापिनोस्तत्कालमेवाबुद्धिमवचामनसत्वप्रमत्ताश्च न
वास्तव्येन सचरेयातामिति भावः । दूषणान्तरमाह—यथा-
मित्यादि । येषां मतिरिति मातपितरुपेवापत्ये चैतन्यकारण-
मित्येववस्था । चतुर्विधा योनिरिति जडपुच्छजडसंवेदजोद्भि-
ज्वलशुभा । एव मन्यते—संवेदजानां मयाकाशीनां तपोद्भि-
जानां मण्डपराशीनां चेतनानां मातापितरुं न विधेते, ततस्त्वे-
पामवेतन्य स्थात्, मातापिनोचेतनकारणयोरभवारिति ॥ ११ ॥

विद्यात् स्वाभाविकं पण्यां धातूनां यत्स्वलक्षणम् ।
संयोगे च धियोने च तेषां कर्मैव कारणम् ॥ १२ ॥

स्वाभाविकधारेण भूतचैतन्यपरं दूषयति—विद्यादित्यादि ।
स्वाभाविकं स्वाभाविकम् । पण्यां धातूनामिति पृथिव्यतेजोवा-
ध्वाकाशात्मनां, एषां च धातुत्वं शरीरधारणाजगद्धारणा च ।
स्वलक्षणमात्मीयमव्यभिचारि लक्षणं—तत्र पृथिव्याः काठि-
न्यादि, अथां प्रवत्यादि, तेजस उपजत्यादि, पायोस्तिर्भग्नगमनादि,
आकाशास्यप्रतिघातादि, आत्मनो ज्ञानादि; एतेन, एतदेव
परमेयां लक्षणं स्वाभाविकं, न तावदात्मरहितानामेयां चैतन्य-
मपि स्वाभाविकमतीति दर्शयति । ततश्च यत् प्रत्येकं भूतानां
न संभवति तन्मिळितानामपि न संभवति चैतन्यं; यतो भूता-
नामपि एतेषां चैतन्यसंगमे बहुनि चैतनानि स्वर्गोत्पाद्यत्वात्-
भेदात्, ततश्च ज्ञानमेवात् प्रतिबंधानुपपत्तिरिति भावः;
आत्मसंबन्धेन तु चैतन्यं संभ्रतमेव, परं तत्रापि एतेषां चैत-
न्यमात्मसंबन्धे तथा मरणे भूतानामात्मनो धियोने कर्मैव
जन्मान्तरवृत्तं कारणं, नान्यत् । तैत् भूतधर्मो विभागकार-
णजन्मान्तरवृत्तकर्मस्वीकारात् प्रेक्षमाणः स्वीहृतो भवतीति
भावः ॥ १२ ॥

अनादेशे तनाधातोर्नैष्यते परनिर्मितिः ।
पर आत्मा स चेदेतुरिद्योऽस्तु परनिर्मितिः ॥ १३ ॥

परनिर्माणपरं दूषयति—अनादेशे इत्यादि । अन् परनि-
र्माणपक्षे शरीरस्यात्मरहितत्वं परेण निर्माणं याऽभिप्रेतं स्यात्,
आत्मनो याऽपि परेण निर्माणमभिप्रेतं स्यात्; आत्मनः परनि-
र्माणं दूषयति—अनादेशे इत्यादि । नित्यत्वं चेतनाधातोर्नित्यात्मनः,
नैष्यते नित्यसौत्पादकारणाभावादिति भावः; नित्यत्वं चालनः
शरीरे प्रतिपाद्यमिति । अथ शरीरमात्रस्य परनिर्माण-
मभिप्रेतं, तदनुमतमेव; परेणाऽऽत्मना धर्माधर्मसहायेन तस्य
क्रियमाणत्वादित्याह—पर इत्यादि । हेतुरिद्यं इति शरीरोत्पादि
हेतुरिद्यं इत्यर्थः, अस्तु परनिर्मितिरीरधी प्रेक्षमाणविरोधिनिति
भावः । एवं मन्यते—परेणैश्वर्यादिगुणकुलजातमविधेयेतचे-
तनं शरीरं क्रियमाणं चेतनाहेतुप्रदातिरिच्यमानसंबन्धमन्तरा-
(चैतन्यलुक्तं) कर्तुं न शक्येत, यदादिवचेतनत्वप्रसत्तात्;
चेतनाहेतुप्रदात्वात् नित्यत्वेन न क्रियते, तस्माच्चेतनाहेतुनित्यत्वेन
जन्मान्तरसंबन्धिनमात्मानं गृहीत्वा शरीरं चेतनं परः करोतीति
स्वीकरणीयम्, एवमपि चेश्वरदरिद्रादिजगद्धिष्यदर्शनादात्मनो
धर्मधर्मयोगवैविध्यं कल्पनीयं, तथाच सत्त्वात्मन एव धर्माध-
र्मसहायत्वात्सदस्यं स्वीकरणीया, तस्मात् स एव शरीराद्युत्पत्तो
कारणमस्तु किमपरेणैहानभिधेयपरत्पनेन; यदि वा, एवमात्म-
न्यनेकजन्मसंबन्धिणि संसारहेतुधर्माधर्मगुणवालिनि विद्ये अस्तु

तोऽप्यौत्तरियोः शरणम्, अतो न वाचित्तरिति ॥ १२ ॥
न परीक्षा न परीक्ष्यं न कर्ता कारणं न च ।
न देवा नर्पयः सिद्धाः कर्म कर्मफलं न च ॥ १४ ॥
नास्तिकस्यास्ति नैवात्मा यदृच्छोपहृतात्मनः ।
पातकेभ्यः परं चैतत् पातकं नास्तिकप्रहः ॥ १५ ॥
यदृच्छावादिमतं दूषयति—न परीक्षेलादि । यदृच्छावादी
खन्देकमपि प्रमाणं नानुमन्यते, ततश्च तस्याप्रामाणिकत्वात्
प्रमाणं विनैव यत्किञ्चिद्वृत्तते न शक्यं वचनं भवति, तस्माद्-
पेक्षणीय एवायमिति प्रकरणाभिप्रायः । यदृच्छायाऽपरिस्थितपर-
तयोपहत इहलोकापरलोकाणुपयुक्त आत्मा यस्य स यदृच्छोपह-
रान्ता; तस्य परीक्षा नास्तीति परीक्षाहेतुतां प्रमाणानामभावा-
दित्यर्थः; परीक्ष्यमपि नास्ति परीक्षकप्रमाणानाभावेन; एवं
यदाऽपि नास्ति तत्कारणमपि नास्ति, प्रमाणास्वीकारादिति
भावः; तथा सर्वजनविद्धा देवादयोऽपि न सन्तीत्यभिधानेन
नास्तिकस्य वर्जनीयत्वं दर्शयति । पातकेभ्यो ब्रह्मवादिभ्यः,
परं श्रेष्ठं, नास्ति परलोक इत्यादिषो प्रहो नास्तिकप्रहः; नास्ति-
कृत्वा सुच्छुत्कः पुरयः सर्वमपि पातकं करोतीति भावः
॥ १४ ॥ १५ ॥

तस्मान्मति विमुच्येताममार्गप्रवृत्तां युधः ।
सतां बुद्धिप्रदीपेन पश्येत्सर्वं यथातथमिति ॥ १६ ॥
नास्तिकतापरित्यागेन यथावर्तन्व्यतामाह—तस्मादित्यादि ।
एतामिति नास्तिकबुद्धिम् । अमार्गं अधर्मं प्रवृत्ता अमार्गप्रवृत्ता ।
बुद्धिरेव प्रदीपो बुद्धिप्रदीपः, तेन प्रलक्ष्मादिप्रमाणेन पश्ये-
त्सर्वं । यथातथमिति यथास्वरूपम् ॥ १६ ॥

द्विविधमेव खलु सर्वं सञ्जासन्न, तस्य चतु-
र्विधा परीक्षा—आतोपदेशाः, प्रत्यक्षम्, अनुमानं,
युक्तिश्चेति ॥ १७ ॥

समति परषत् दूषयित्वा खण्डपरलोकसाधनानि प्रमाणा-
न्यवतारयति—द्विविधमेत्यादि । सर्वमिति यत्किञ्चिदप्रमाण-
तीयमानं, तद्विधिर्ष, तद्विधिव्यमाह—सञ्जासन्न, सविति विधि-
विषयप्रमाणार्थं भावरूपम्, असदिति निषेधविषयप्रमाणव-
म्यप्रभावरूपम् । परीक्ष्यते व्यवस्थाप्यते वस्तुस्वरूपमनयेति
परीक्षा प्रमाणाणि, आतोपदेशादय उत्तरमध्ये स्पृष्टा भवि-
ष्यन्ति ॥ १७ ॥

आत्मात्वात्—
रजस्तमोभ्यां मिमुतास्तपोज्ञानयत्नेन ये ।
तेषां त्रिकालममलं ज्ञानमव्याहृतं सदा ॥ १८ ॥
आत्माः शिष्टा विमुच्यन्ते तेषां चाक्यमसंदायम् ।
सत्यं, चक्यन्ति ते कस्मादसत्यं नीरजस्तमोः ॥ १९ ॥

१ 'सोऽप्यौत्तरियोः शरणम्' इति पा० । २ 'उत्ततत्तत्तत्तयोगाकारण' इति
पा० । ३ 'यद्यस्तु' इति पा० ।

१ 'सोऽप्यौत्तरियोः शरणम्' इति पा० । २ 'कस्याधीरजस्तमो
श्चा' इति पा० ।

आतोपदेशा दर्शयितुमासेव तावदाह—आता इत्यादि ।
नि शेषेण मुक्ता निर्मुक्ता, तपोज्ञानबलेनेति रजस्तमोनिर्मुक्तौ
कारणत्वेन योजनीयम् । त्रिकालमिति अतीतानागतवर्तमानवि-
षयम्, अमलमिति यथार्थप्राहित्वेन, अव्याहृतमिति क्वचिदपि
विषयेऽनुष्ठितवाचित्वेन । आता रजस्तमोपदेशोपदेश्यं, तद्युक्ता
आता, शासति जगत्कृत्वा कार्याकार्यप्रतिनिदिष्टरूपदेशेनेति
विद्या, बोधव्य विशेषेण बुद्धेर्गतेरिति विदुःशा, आसा, शिष्टा,
विदुःशा इति सज्ञात्रयेणाज्ञाना लोके प्रसिद्धिं दर्शयति, तेषामासा
नां वाक्यमसशय निश्चित सत्य यथार्थमित्यर्थं । तद्वाक्यरत्न-
त्वे हेतुमाह—वक्ष्यन्ति ते कस्मादसत्य नीरजस्तमा इति, नीर-
जस्तमा इति तमप्रत्ययान्त शब्द, तेन नीरजस्त्वप्रकर्षेण
तमोऽपि व्युद्वल भवति, न हि सर्वेषां नीरजस्के पुरुषे तमो
भवति यदुक्तं—“नीरजस्के तम” (वि अ ६) इति । वक्ष्यन्ति
ते कस्मादसत्य व कस्मादपीत्यर्थं असत्य मिथ्याज्ञानाद्वाऽ
मिथ्यते, सम्म्यग्ज्ञाने सत्यपि गगद्वेषाभ्या वाऽभिधीयते, तच्च
प्रितयमपि मिथ्याज्ञानरागद्वेषरूप रजस्तमोनिर्मुक्ते सत्त्वगुणोदे-
शान्दमलविज्ञाने न समवतीत्यर्थं, यदि वा “नीरजस्तमसो गुणा”
इति पाठ सुगम । एतन्नालक्षण सहजासन्नस्वाभिप्रायेण,
लौकिकानां तु पुरुषाणामास च प्रतिविषयसम्म्यग्ज्ञानसमवेने
तद्विषयरागद्वेषासमवेने च बोद्धव्यम्, एतेन, आतोपदेश इति
शब्दरूपप्रमाणलक्षणमुक्तं भवति बुद्धिप्रमाणपक्षे तु, आतोपदे-
शजनिता बुद्धिः प्रमाणमिति बोद्धव्यम् ॥ १८ ॥ १९ ॥

आत्मेन्द्रियमनोर्धानां सन्निकर्षात् प्रथते ।
व्यक्ता तदात्वे या बुद्धिः प्रत्यक्षं सा निरुच्यते ॥२०॥

प्रत्यक्षलक्षणमाह—आत्मेन्द्रियेत्यादि । सन्निकर्षादिति
सम्बन्धात्, स च सम्बन्ध—सयोग, समवाय, सयुक्तसम-
वाय, सयुक्तसमवेतसमवाय, समवेतसमवाय, विशेषणवि-
शेष्यभावलक्षणो बोद्धव्य । अत्राह इत्यनेन व्यभिचारिणिसम-
वायबुद्धिः सशय च निराकरोति । तदात्वे तत्क्षणम्, अनेन च
प्रत्यक्षज्ञानानन्तरोत्पत्त्यानुमानज्ञान स्वरूपं च परमरथाऽऽले-
न्द्रियमनोर्धसन्निकर्षार्थं व्यभिच्छिन्नमिति, आत्मादिचतुष्टयसन्निकर्ष-
विधानं च प्रत्यक्षकारणाविधानपरं, तेन, “इन्द्रियार्थसन्निकर्षात्
प्रवर्तते या” इत्येतावदेव लक्षणं बोद्धव्यम्, एतेन मुखादिविष-
यमपि प्रत्यक्षं दृशीत भवति, तत्र हि चतुष्टयसन्निकर्षो नास्ति,
आत्मसन्निकर्षेण प्रमाणज्ञानसाधारणत्वेनैव लक्षणानुपयुक्तं ।
इह च प्रत्यक्षफलरूपाऽपि बुद्धिः प्रत्यक्षशब्देनाभिधीयते,

१ “आत्” इत्यु सासात्कृतधर्मो दशादृष्टशार्थस्य चिह्नयापविषया
प्रयुक्त उपपेदा । साक्षात्करणमर्थस्यास्ति, तथा प्रवर्तते इत्याह ।
कृपार्थेनेच्छाना समानं लक्षणं, तथा च सर्वेषां व्यवहारा मर-
त्तं हति, इति न्यायदर्शनाभाष्ये “आत्मान्येन” । २ “आत्मेन्द्रि-
यमनोर्धसन्निकर्षार्थं” इति पा० । ३ “लक्षणार्थेपुपयुक्तं”
इति पा० ।

तथैव लोन्व्यवहारात्, परमार्थतस्तु यतो भवतीन्द्रियादरीदृशी
बुद्धिस्तद्व्यवस्थम् ॥ २० ॥

प्रत्यक्षपूर्वं त्रिविधं त्रिकालं चानुमीयते ।
वह्निर्निगूढो धूमन मैथुनं गर्भदर्शनात् ॥ २१ ॥
एवं व्ययस्त्यन्त्यतीतं वीजात् फलमनागतम् ।
दृष्ट्वा वीजात् फलं जातमिहैव सदृशं युधा ॥२२॥

धनुमानरूपमाह—प्रत्यक्षेत्यादि ।—प्रत्यक्षग्रहणं व्याप्ति-
ग्राहकप्रमाणोपलक्षणार्थं, तेन प्रत्यक्षपूर्वमिति व्याप्तिग्राहकप्रमाण-
पूर्वकम् । त्रिविधमित्यनुमानत्रैविध्यं दर्शयति तेन, कार्योत्तराणां
नुमानं, यथा—गर्भदर्शनान्तेधुनाधुमानं, तथा कारणलक्षणानु-
मानं, यथा—मीजसत्त्वकारणान्तरात्तुचा फलानुमानं तथाऽ
कार्यकारणभूतानां च सामान्यतो दर्शनादनुमानं, यथा—धूमा-
द्वृत्तमानक्षणसम्बन्धादधुमानम्, एतन्नित्त्रिविधमनुमानं दृशीत
भवति । त्रिकालमित्यनेन त्रिकालविषयत्वमनुमानस्य दर्शयति ।
अनुमीयते इत्यत्र “येन तदनुमानम्” इति वाक्यशेषः । तेन,
व्याप्तिग्रहणादनु अनन्तरं नीयते चन्त्यबुद्धिर्धीयते परोपार्थो येन
तदनुमानं, व्याप्तिस्मरणसहायलिङ्गदर्शनमित्यर्थं । त्रिविधमिति
यदुक्तं तस्योदाहरणं दर्शयति—वह्निर्निगूढः । एतच्च व्याहृत-
मेवं, निगूढोऽदृश्यमानं, एव व्यवस्यत्यतीतमिति बोद्धव्यम् ।
वीजादिति सत्कारिकाणां तरजलकपर्णादियुक्तादिति बोद्धव्यम् ।
अनागतं फलं सदृशं व्यवस्यन्तीति सम्बन्धः । “दृष्ट्वा वीजात् फ-
लात्” इत्यनेन वीजफलयोः कारणकार्यलक्षणं व्याप्तिं दर्शयति,
यद्यपि च कारणं कार्यं व्यभिचरति, यतो नावदय मीजसद्वादे
फलं भवति, तथाऽपि सत्कारिकाणां तदनुपुक्तं वीजं फलं न
व्यभिचरतीत्यभिप्रायेण बोद्धव्यं, कारणसामग्री च कार्यं न
व्यभिचरत्येव ॥ २१ ॥ २२ ॥

जलकर्षणधीर्जतुसंयोगात् सत्यसंभय ।
युक्तिं पृथ्वातुसंयोगाद्भिर्भाणां संभयस्तथा ॥ २३ ॥
मध्यमन्धन(क)मन्थानसंयोगाद्भिर्संभय ।
युक्तिं युक्ता चतुष्पादसंपद्याधिनियवर्णी ॥ २४ ॥

युक्ते प्रमाणस्यान्वयात्प्रतिबुद्धेर्नोदाहरणान्येव तावत्स-
रति, उदाहरणे शाते बुक्तेर्लक्षणं सुखेन शयते इत्यभिप्रायेण—
जलकर्षणेत्यादि ।—कर्षणत्वेन कर्षणसदृशता मूमिष्टेष्टे,
जलकर्षणवीर्यनुष्ठयोगात् उत्सव्यं सत्त्वो भवतीति यज्ञज्ञानं
तपुक्तिरिति योजनीयम् । पृथ्वातुसंयोगात् पथमहाभूतासु
योगात् । तयाराध्दो युक्तिर्लक्षणार्थः । मध्यमन्थनकाष्ठपत्रक,
काष्ठ मन्थनं, मन्थानं काष्ठग्रामणं, किंवा “मन्थक” इति पाठः,
तत्र मन्थानं धाम्यमाणकाष्ठं, संयोगान्मेलवारिनि बोद्धव्यं, यतो
मन्थनस्य क्रियास्य संयोगो न सद्गच्छते, किंवा मन्थनस्य
भेदेन मन्थनरत्तुदृश्यते । युज्यते संव्यप्यतेऽप्येति युक्तिः, तथा

१ “व्यक्तमेव” इति पा० । २ “जन्मयात्प्रतिबुद्धेर्न” इति पा० ।

युष्मा युक्तियुष्मा । चतुष्पाद इति वक्तव्ये चंपद्ग्रहणं शुणवच-
तुष्पादप्रहणार्थम् ॥ २३ ॥ २४ ॥

**बुद्धिः पश्यति या भावान् बहुकारणयोगजान् ।
युक्तिस्त्रिकाला सा क्षेया त्रिवर्गः साध्यते यथा ॥२५॥**

चंप्रति युक्तेर्लक्षणमाह—युक्तिरित्यादि ।—या बुद्धिर्भावात् पश्यति
विषयीकरोति, बहुकारणयोगो बहुप्राप्तियोगः, जदिद्वार्य
ज्ञानार्थं, तेन बहुप्राप्तियोगज्ञानमानानांभूत् या बुद्धिः पश्यति
ऊहसंज्ञा सा युक्तिरिति प्रमाणसहायीभूता । एवमनेन भवित-
व्यमित्येवंरूप ऊहोऽत्र युक्तिज्ञानैनाभिधीयते; सा च परमाणु-
तोऽप्रमाणभूताऽपि यस्तुपरिच्छेदे प्रमाणसहायत्वेन व्याप्ति-
माणत्वात्, तथा तस्यैव ऊहरूपया प्रायो लोभानां व्यवहारादिह
प्रमाणत्वेनेषा ॥ अत एव प्रदेशान्तरे युक्ति विना यथोक्तं प्रमा-
णग्रहं दर्शयिष्यति—“त्रिभिधा वा (परीक्षा) सद्वापदेशेन”
(वि. अ. ४) इति वचनात् । तथा, उपमानं दृष्टीत्वा
रोगमभिरजतीये शब्दादीनि चत्वारि प्रमाणान्भिधास्यति ।

त्रिकाया वचनानातीतानागतविषया; त्रिवालविषयत्वं चास्यात्रि-
वालानुमानविषयोपदेशकरत्वेनैव । त्रिवर्गसाधकत्वं च त्रिवर्गसा-
धनादेव, ऊहेनेव हि प्रायस्त्रिवर्गानुष्ठाने प्रवृत्तिर्भवति । प्रमाण-
परिच्छेदेनैव तु प्रचारे विरल एव । यस्तु बहुकारणजलरूपेण-
मीजुसंयोगाद्गतविसरुज्ञानं युक्तिरुच्यते, तन्नानुमानान्नायान्त-
रभूतः तत्रानुमानान्नेदो दुष्कर इति नाद्रियामहे; किंच कर-
णभ्यः कार्यं प्रतीयमानं न कदाऽपि वर्तमानं प्रतीयते ततश्च
त्रिकालेति पराहृतं स्यात् । अतः शान्तरक्षितकमलदीलाभ्यां
युक्तिप्रमाणान्तरस्वीकारे पूर्वपक्षसिद्धान्तायुक्ती—“मस्मिन् सति
भवत्येव न भवत्यरतीति च । तस्मादतो भवत्येतयुक्तिरेषाऽभि-
धीयते ॥ प्रमाणान्तरमेवेदमित्याह चरको मुनिः । नानुमान-
मित्यं यस्माद्दृष्टान्तोऽत्र न विद्यते”—इति । एतच्छान्तरक्षितव-
चनं कमलक्षीलेन व्याख्यातं—“तद्वाचभाविस्त्वेन वा तत्कार्य-
ताप्रतीतिरिष्यं युक्तिः; इदं च सविकल्पत्वात् प्रलभं, नाप्यनुमानं
दृष्टान्ताभावान्, तथाहि—दृष्टान्तोऽप्यत एव तद्वाचभावित्वा-
त्तत्कार्यताप्रतिपत्तिः, तत्रापि दृष्टान्तोऽन्वोऽन्वेषणीयः, तत्रा-
व्यपर इत्यनवस्था स्यात्; तस्मात्प्रमाणान्तरं युक्तिः; एवं पूर्वप-
क्षसुत्यायुषा दृष्टितं यत्—“कार्यकारणभावस्य प्रतिपत्तिर्न
सहाता । तस्मादस्य न भेदोऽस्ति ताव्यसाधनयोर्भेदः ॥ तद्वा-
चव्यवहारे तु योग्यतायाः प्रसाधने । सद्देतकालविज्ञातो विद्य-
तेऽर्था निदर्शनम्” । एतद्व्याख्यातं कमलक्षीलेन—“युक्तौ न
साध्यताचनयोर्भेदः, तथाहि—अत्र तद्वाचभावित्वा हेतुः, कार्यवा-
रण्या च साध्या, न चानयोर्भेद उपलभ्यते पर्यायतात्तत्त्वात्प-
त्तः; अथ मत्तं, न कार्यकारणता साध्यते कितर्हि तद्वाचव्य-

वहार इति, तयोर्क—तद्वाचव्यवहारे इत्यादि; तस्या हेतुकत्-
वता सावसाधकत्वं, तत्र व्यवहारो यः स तद्वाचव्यवहारः
ज्ञानाभिधानप्रदेशितश्चणमयुष्मन्, तस्मिन् योग्यता मूढं प्रति
साध्यते; ये यथापादानन्तरनियतोपलम्बस्वभावास्ते तत्कार्यव्य-
वहारायोग्याः, तथा—सद्देतकालव्यभूताः पुन्यव्यव्यापारा-
न्तरौपलम्बस्वभावा यदादयः; तथा च तावत्वाविव्यापारानन्-
तरनियतोपलम्बस्वभावाः शब्दा इति स्वभावो हेतुः; ततश्च स
दृष्टान्तात्पदानुमानादभेदो युक्तेः । एतौ च पूर्वपक्षसिद्धान्तौ
एवभूतयुक्तयस्मीमांसयैर्विप्रतिविधेयौ ॥ २५ ॥

पथा परीक्षा नास्त्यन्या यथा सर्वं परीक्ष्यते ।

परीक्ष्यं सदसच्चैवं तथा चास्ति पुनर्मवः ॥ २६ ॥

उपसंहरति—एवैत्यादि । नास्त्यन्तेतिवचनेनार्थापत्त्यसं-
म्भवादीनामन्यतश्चमत्तानां प्रमाणानां विषेधं करोति । प्रस्तुतो
परीक्षां प्रयोजयति—तथा चास्ति उपलभ्यते च पुनर्मव
इति ॥ २६ ॥

तत्राज्ञानंमस्तापदेव, यश्चान्वोऽपि कश्चिद्भेदा-
र्थादविपरीतः परीक्षकः प्रणीतः शिष्टानुमतो लो-
कानुग्रहप्रवृत्तः शास्त्रवादः स चाऽऽज्ञानमः; आ-
ज्ञानमाहुपलभ्यते—दान्तपोष्यज्ञसत्याहिंसाप्रहस्य-
योग्यभ्युद्ययनिःश्रेयसकरणीति ॥ २७ ॥

तत्र शब्दस्य पुनर्मवप्रतिपादकत्वं दर्शयति—तत्राऽऽज्ञा-
नम इत्यादि ।—प्रथमं चेदं प्रदर्शयन् वैयस्य निरस्तविप्रमा-
शब्दं प्रमाण्यं दर्शयति, यश्चान्वोऽपीत्यनेन प्रत्येन वैदुष्या-
विपरीतत्वादिभिर्हेतुभिः परिच्छेदनीयप्रामाण्यानुर्वेदस्वतिशास्त्रा-
द्यैनि दर्शयति । नात्ररूपो वादः शास्त्रवादः । आज्ञानमादिति
वेदात् । यद्वोऽनिष्टोमादिः; अज्ञानवैयस्यवैयसादि । अशु-
द्यः स्वार्गः, निःश्रेयसं मोक्षः; अत्र यथायोग्यतया स्वार्गस्य
मोक्षस्य च कारणमिति बोद्धव्यम् । एतेन जनान्तररोग्यस्व-
र्गानेकजन्यलभ्यमोक्षोपदेशेनैवाहमः परलोकः कथितो भव-
तीति भावः ॥ २७ ॥

**न चानतिवृत्तसत्त्वदोषाणामदोषैरपुनर्मवो धर्म-
द्वारेषूपदिश्यते ॥ २८ ॥**

आणमान्तरमाह—न चेत्यादि । अतन्निवृत्तव्यवहाराती
सत्त्वदोषो मन्वोदोषो रजसदोषो येषां ते तथा, तेषामपुन-
र्मवो मोक्षः, धर्मद्वारेषु धर्मसाधकेषु, अदोषैर्मन्वोदोषैर्मन्वो-
मिष्यदिश्यते न, इति सम्बन्धः; तेन पुनर्मव उपदिश्यते
इत्यर्थः ॥ २८ ॥

**धर्मद्वारावहितैश्च व्यपगतभयरागद्वेषलोभमोह-
मानैर्ब्रह्मपरैरानैः कर्मविक्षिन्नरुपहतसत्त्वदुच्चिप्रचारैः**

२ 'आज्ञानमस्तापदेव' इति वा ॥

१ अथ पाठो इत्यस्ति कित्तयुक्तं नीपलभ्यते । २ 'प्रमाणपरि-
च्छेदेनेति प्रमाणेन परिच्छेदो निर्गम्यस्तेन, प्रचारः प्रवृत्तिः ।
३ 'प्रमाणपरिच्छेदे' इति पाठः साधुः । ४ 'दृष्टान्तोऽन्वेषणीयः'
इति वा ॥ ५ 'एव प्रतिविधेयौ' इति वा ॥

पूर्वं पूर्वतरैर्महर्षिभिर्विद्विष्यच्चतुर्भिर्दृष्टोपदिष्ट पुन
र्भव इति स्वयम्वेदेयम् ॥ २९ ॥

आगमन्तरप्यविचनमाह—धर्मद्वारेखादि । अथ अथा
त्मज्ञान तत्परं, बर्गमिन्द्रियरुद्रातव्यागादिबर्गमिन्द्रि, अतुपहंत
स्वयव्युक्तो बुद्धे प्रनारो बोधरक्षणध येना ते तथा, एतेन
विपुद्रुद्विव दशयति, दिव्यमतीन्द्रियार्थदर्शि चतु समा
धिरूप ज्ञान येनां ते दिव्यचतुपत्तै, दृष्टोपदिष्ट स्वयमनुभूय
कथित इत्यर्थं । इतिशब्दो हेतौ, एवमिलागमेन ॥ २९ ॥

प्रत्यक्षमपि चोपलभ्यते—मातापित्रोर्विसदृशान्य-
पत्यानि, तुल्यसम्भवाणा घर्षस्वराष्टतिसदृशबुद्धि
भाग्यविशेषा, प्रवराचरकुलजन्म, दास्यैश्वर्यं, सु
खासुरमायु, आयुषो धैर्यम्यम्, इह वृत्त्यायाति, अ
शिक्षिताना च रुदितस्तनपानहासप्रासादीना प्र
दुक्ति, लक्षणात्पत्ति, कर्मसहादस्ये फलविशेष,
मेधा कश्चित् कश्चित् कर्मण्यमेधा, जातिस्वरणम्-
इहागमनमितश्च्युताना च भूताना, समदर्शने प्रिया
प्रियत्वम् ॥ ३० ॥

प्रलक्ष च यद्यपि पुनर्भव न दृक्नाति, तथाऽपि तत्र पुनर्भ
यमाहकानुमानस्य शिद्धमहणे यथा व्याप्तिभवे तथा दर्शयति—
प्रलक्षमपीत्यादि । विराहशक्तीति कथितं वृक्ष कथितं सु
रूप । तुल्यसम्भवाणां तु योत्पादकारणानां, कथिद्वारः कथि
वृष्ण, एवं स्वराज्ञावि विशेषो बोद्धव्य । दर्शयतिमिति कस्य
चिरास्य कस्यचिद्विषयम् । एवमप्राप्तपि विषयं पुरयमेदेन
बोद्धव्य । शुभायुषमित्यायुषो विशेषणम् । इतितादयोऽभी
अधुपक्षमालोचयतया बोद्धव्या, एते च इतितादयो यथा
योगमिष्टमिष्टस्वरणमन्तरा न भवति, स्वरच च पूर्वज्ञान विना
न भवतीति पूर्वजन्मज्ञानानुमाना परलोकानुमायका भवति ।
पूर्वप्रतिपादित च विराहतादिविषयमुत्तर प्रतिपादार्थं च
लक्षणात्पदवादि कारणान्तरदर्शने एति पूर्वजन्मज्ञानमन्तर
मानकमिति परलोकानुमायक मतत्वम् । लक्षणात्पत्तिरिति
यानुद्रक लक्षणात्पत्तिपादित लक्षणात्पत्ति । कर्मसादये सेकादिगा
दये । मेधा इति च कर्मणि विभक्त्येवमविद्यार्थं । जतेरती
ताया स्वरणं जातिस्वरण तदेव स्वरणं दर्शयति—इहागम
नमितश्च्युतानमिति; इह कुले जातोऽस्मि, इह च बुद्ध्यागोऽ
स्तीत्येवमाहारे जसिस्वरणमिचर्यं, इति वा, इह जन्मनि
च्युतानमिह जन्मनि पुनरुपगमनम्, अनेन च नानमत्ता
यमपुर्येनीत्यम् पुनरुपगमनं दसते । समदर्शने तुल्यचरे
इति च पुरवे प्रियत्वं इति च पुनरप्रियत्वमिति समदर्शने प्रिया
प्रियत्वम् । इति च यथातरानुमाननेतो विराहलक्षक द
यित ॥ ३० ॥

अत एवानुमीयते—यत्—सृष्टनमपरिहायंमपि
नाशि पौनरेदिक ईवसंसकमानुयन्धिक कर्म,
तस्यैतत् फलम्, इतश्चान्यद्भविष्यतीति, फलाद्बीज
मनुमीयते फल च बीजात् ॥ ३१ ॥

एव प्रलक्षणे शिद्धमहणे दर्शयित्वाऽनुमानमाह—अत एवे
त्यादि । सृष्टनमानना इत्यम्, अविनाशालुभोगं विनाऽ
विनाशि पौनरेदिक पूनरेदकत, जन्मान्तरभ्यनुपगच्छीता
नुयन्धिकम् । एतत्कर्मिति विमहापल्लोत्पादादि फलम्, एतत्
सक्षेयासुत्पादितमेव । इत्येति इह जन्मि वृत्तार कर्मण,
अन्यदिति भाविच नान्तरे, अविष्यतीत्यनुनीयत इति तस्य च ।
यमनुमीयते इत्याह—कथयित्वादि ।—कथार फलमहाग
स्वदर्शनेतत्, बीज पूर्वजन्मदृत् कर्मादिस्वरणमनुमीयते तथा
फ च भाविच नान्तरे गुण्युत्पादि, बीजादि जन्मवृत्तार
कर्मणोऽनुमीयत इति योजना ॥ ३१ ॥

युक्तिश्चैषा—पदधातुसमुदायार्भजन्म, यद्युक्
रणस्योगात् निया; इतस्य कर्मण फलं नाटन्य,
नाहुरोत्पत्तिरपीजात् । कर्मसदृश फलं, नान्यस्याहो
जादन्यस्योत्पत्ति; इति युक्ति ॥ ३२ ॥

तर्ह्यप्युक्तिविषयतां परलोकाय दर्शयति—युक्तिविषयता-
दि ।—यद्वातुसमुदायार्भजन्म इति यदना क्षान्तमभयमता
चेता गर्भस्य नोत्पद्यते, आत्मा च परलोकगम्यत् एवेति
परलोकगम्यत्वे युक्तिपददर्शते । कर्तृवपनसंयोगात् विनेति
क्षान्तं कर्तार विना क्विच परिरत्यमना कर्णरिभया न
भवतीति । अन्तन उह दर्शयति—इतलोत्पत्तिनाऽपीजदि
एवनेन, परिरत्यमनदर्शयथोपिरेने जन्मपरात्मस कर्मन
कारणत्व दर्शयति । कर्मफलं फलमिति पूरुतद्वमहणं पुनं
पुरयनादि फलम् । अथ इत्यन्तर—न चम्योत्पत्तिरिति ।—
नान्यबीजात्पत्तिबीजादन्यम् यद्वातुसोत्पत्तिरित्यं । युक्ति
पुरयद्वारि—इति युक्तिरिति । अथ बुधुचये प्रणेये तथा
विषयेययोगमन्तरागमयाय विमरो न इत्यं ॥ ३२ ॥

एष प्रमापेष्टतुर्भिर्गपदिष्टे पुनर्भये धर्मद्वारेष्य
पीयेत, तथाया—युग्नुभूपापामण्ययेन प्रतघर्षायां
दारत्रियापामपरयोपादेनं भूयमरणेऽतिथिरुत्तय
दानेऽनभिषयायां तपस्यात्पुषायां देहपाप्मानने
कर्मण्यदिष्टे देहेन्द्रियमनोर्षयुत्तया मपरीताया
मा समापायविति । यानि ध्याम्यान्यन्वेषविधानि
कर्मणि सतामपिगार्दितानि मग्वांनि कृत्तिपुष्टि
यानि विद्यासाध्यारमेत वृत्ति; तथा बुधुप्रिह धैय
यतो समने प्रेत्य वा स्वर्गम् । इति हर्ताया परलोके
पत्ता त्पान्याना भयति ॥ ३३ ॥

१ 'मन्त्रदेहे पुनर्भव' इति वा० । २ 'कुरुत्त' इति वा० । ३ 'कर्मण्ये' इति वा० ।

१ 'मन्त्रदेहे पुनर्भव' इति वा० । २ 'कुरुत्त' इति वा० । ३ 'कर्मण्ये' इति वा० ।
५ ४ १०

सप्रति परलोके ध्वन्याप तदुपयुक्तधर्मसाधनान्याह—एव-
मित्यादि । धर्मद्वारेण धर्मसाधनद्वारेण । इह चातिविपुलादीनि स-
द्गुणोत्पन्नानि प्रत्यप्रसात्तत्वेनोदाहरणार्थं पुनरभिधीयन्ते । देहा-
दिपरीक्षायामवकीर्येतेति वचनादवधानोपदेशेन देहादीनां स्थि-
त्यादिधर्मनिरूपणेनोपजायमाना मतिं विषयानभिप्रेतं च जायमा-
नमिच्छन्ति । सिप्येषु प्रराकिं मनसो वारयित्वाऽऽत्मनि समा-
धानं मन गमाधिः । अत्र च सर्वप्रावृत्तियेतेति सम्बन्धः ।
स्वर्ग्यामि स्वर्गहितानि स्वर्गकटाणीति यावत् । श्लोकेनस्य पुष्टिः
पुष्टिपुष्टिः, धर्मपण्यां च श्रुतिपुष्टिप्रतिधानं धर्महेतुना श्रुति-
हेत्वविरोधेनाचरणोपदेशार्थम् । यत्रो लभते धार्मिकोऽवमित्ये-
वमारिख्यातिरूपम् । परलोकेषुणा तृतीयेन, ततश्च पुनस्तृती-
येति पदं, धर्मस्य प्राधानकारणत्वेन धर्मपण्याया प्राधानपणा-
त्वप्रसक्तिप्रतिषेधार्थम् ॥ ३३ ॥

अथ रात्रु त्रय उपस्तम्भाः, त्रिविधं बलं, त्रीण्या-
यतनानि, त्रयो रोगाः, त्रयो रोगमार्गाः, त्रिविधा
भिपजाः, त्रिविधमौषधमिति ॥ ३४ ॥

संप्रति त्रिउंख्यापच्छिन्नोद्देशेनान्यान्यपि त्रिउंख्याम-
च्छिन्नानि स्वस्यानुसंहितवेनेह वक्तव्यान्त्याह—अथ सखि-
त्यादि । प्रथममुपस्तम्भा अभिधीयन्ते मूलभूतशरीरधारक-
त्वेन, तदत्र मलमुपसृष्टभाहारोपदिन्यत्वात्, तदत्र रोगायत-
नानि ब्रह्मविरोधकत्वत्वेन, तदत्र रोगसंश्लेषत्वेन, तदत्र तन्ना-
शदानं सुविन्यस्तवेन, तदत्र रोगप्रतिषेधार्थं प्रधानकारणवेदा-
भिधानं, तदत्र तदुपकरणत्वेन भेदजन्यम् ॥ ३४ ॥

त्रय उपस्तम्भा इत्याहारः सप्तो ब्रह्मचर्यमिति,
यमित्त्रिभिर्युक्तियुक्तैरुपस्तम्भमुपस्तम्भैः शरीरं ब-
लवर्णापचयोपचितमनुपगतं यावदाद्युःसंस्कारात्
संस्कारमहितमनुपस्येवमानस्य, य इहैवोपदेक्ष्यते
॥ ३५ ॥

अन्वेन स्वभयानं धार्यमाणतुप समीपं प्रधानकारणस्य
गत्वा स्वमनयति वारयतीत्युपस्तम्भः । यथा गृहधारणनियुक्तप्र-
धानस्तम्भसमीपवर्तते तद्वत्लाभायक उपस्तम्भ, तथेहापि शरी-
रस्यानु संप्रवर्तकेन वर्गणा त्रिपमाणस्याहारोदने धारयत्वेनो
पस्तम्भा इत्युच्यन्ते । जायतनानि कारणानि 'रोगस्य' इति शेषः ।
ब्रह्मचर्यसाधने इन्द्रियसंयमसौमनस्यप्रदत्यो ब्रह्मज्ञानाद्युगुणा
शुशान्ते । आहारादवधेह प्रधानकल्पनाया प्रशस्त्या एव शुशान्ते,
तेन विरुद्धकाहारादीनां शरीरानुत्पन्नमकालं नोद्भवनीयम् ;
व्यत एव युक्तियुक्तेरिति विशेषणं करिष्यति, युक्त्या अशस्तेन
योगेन युक्तं युक्तियुक्तं । ब्रह्मचर्यसाधननिरनभ्यासादतिमा-
नेन्द्रियसंयमनादिरूपा, सा हि मन शोभासिद्धेर्नुभवति । उप-

१ 'निप्राप्तसह' इति पा० । २ 'सत्कारः स हितमुपसेवमानस्य'
इति योगोक्त्यापसेवमानस्य पाठः ।

चित युक्तम् । आयु संस्कारादायु कारणं धर्माधर्मात्तानं याव-
दित्थं, संस्कारादयु कारणवचनं । आहारादयु प्रधानत्वे-
नोच्यः ; तेनाभ्यन्तरीना शरीरधारणत्वमिदमेव । नन्वा-
हारोदीनि सम्बन्धावरोऽपि विशेषरसालेन्द्रियासंयोगादिव-
न्यैव्याधिभिन्नाऽपि मरणं दृष्टमित्याह—संस्कारमित्यादि ।
—संस्कारं कारणं, अहितं 'शरीरस्य' इति शेषः, य इहैवोपदे-
क्ष्यत इति 'त्रीण्यायतनानि' इत्यादिना प्रत्येन ॥ ३५ ॥

त्रिविधं बलमिति—सहजं, कालजं, युक्तिकृतं च;
सहजं यच्छरीरसत्त्वयोः प्राकृतं, कालकृतमृतुवि-
भागजं वयःकृतं च, युक्तिकृतं पुनस्तत्तदाहारचेष्टा-
योगजम् ॥ ३६ ॥

युक्तिराहारचेष्टयोः सम्बद्ध शरीरेण योजना । सर्वं मनः,
मनसो बलं वा बहुलमाह उच्यते । प्राकृतमिति जन्मादिप्रवृत्त-
प्राकृतपातुश्रया हेतुन्तनिरपेक्षं धृवं, दद्यान्ते हि केचित् स्वमा-
यादेव बलित्तो दुर्बलाश्च केचित् । ऋतुविभागजम् "आदावन्ते
च क्षीर्यन्त्यम्" (सू अ ६) इत्यायुधम् । आहारस्य मांससर्पि-
रादे, चेष्टाया उचितविश्रामाभ्यायामादेयैश्च आहारचेष्टायोगः
अन्वे त्तु योगशब्देन रसायनप्रयोगं प्राहुवन्ति ॥ ३६ ॥

त्रीण्यायतनानीति—अध्यानां कर्मणः कालस्य
चातियोगायोगमिथ्यायोगाः । तत्रातिप्रभायतां
दृश्यानामतिमात्रं दर्शनमतियोगः, सर्वेशोऽदर्शन-
मयोगः, अतिनिर्दिष्टातिविपकृष्टरौद्रमैरुपाद्भुतद्विष्ट-
घोभत्सनविद्वत्तवित्रासैनादिरूपदर्शनं मिथ्यायो-
गः, तथाऽतिमात्रस्तनितपटहोतुद्रादीनां शब्दा-
नामतिमात्रं श्रवणमतियोगः, सर्वेशोऽश्रवणम-
योगः, परुषेष्टविनाशोपघातप्रधर्षणभीषणादिशब्द-
श्रवणं मिथ्यायोगः; तथाऽतितीक्ष्णोप्राभिष्यन्दिनां
गन्धानामतिमात्रं घ्राणमतियोगः, सर्वेशोऽघ्राणम-
योगः, पृथिविद्रष्टामेव्यङ्गिप्रधिपपवनकुणपगन्धादि-
घ्राणं मिथ्यायोगः; तथा रसानामत्यादात्ममति-
योगः, सर्वेशोऽनादानमयोगः, मिथ्यायोगो राशि-
वर्ष्येष्याहात्विधिविदोपायतनेपूपदेक्ष्यते; तथाऽ-
तिशीतोष्णानां स्पृश्यानां स्नानाभ्यङ्गोत्सादनादीनां
व्यात्युपसेवनमतियोगः, सर्वेशोऽनुपसेवनमयोगः,
स्नानादीनां शीतोष्णादीनां च स्पृश्यानामनानुपूज्यो-
पसेवनं विषमस्थानामिच्छातायुचिभूतसंस्पर्शोदय-
श्चेति मिथ्यायोगः ॥ ३७ ॥

अध्यानादिन्द्रियाध्यानां, कर्मणः चावबोधनं प्रवृत्ते, कालस्य
शीतोष्णवैषम्यप्रणस्य । अतिप्रनायतामाताप्राप्रवृत्तीनाम् । अत्र

१ 'क्षेत्रे' इति पा० । २ 'सर्वोपदेक्ष्यते' इति पा० । ३ 'अति-
पुष्पातिविष्टदृष्ट' इति पा० । ४ विनासनेति नववृत्तपरराडुपकारे
व न पठ्यते ।

न्द्रियार्थसंयोगस्य पञ्चविधहेतुत्वोपदेशाद्ब्रह्मः न हेतु-
 पोऽनुपपन्नः पञ्चविधत्वमसात्त्येन्द्रियार्थस्य कर्तुं समर्थः, यतश्च-
 धुरादीनां प्रतिनियतान्येषोपपातवान्यतिभास्वरूपादीनि, ततश्च
 स्वोन्द्रियव्याप्त्याऽपि नैकस्यार्थेन्द्रियार्थं चधुरादीनां, एकत्वे
 हेकेन्द्रियोपपातकन्येषामनुपपातकं स्यादिति मन्ताव्यम् । सा-
 त्म्योपपन्नयोरेकार्थतां दर्शयति—सात्त्व्याभौ ह्युपपन्नार्थ इति,
 एतेनानुपपातयेन्द्रियार्थसंयोगं दर्शयित्वाऽसात्त्येन्द्रियार्थसंयोग
 इति संशकारणमविरुद्धमिति दर्शितं भवति ॥ ३८ ॥

कर्म चाकान्तःशरीरप्रवृत्तिः । तत्र चाकान्तःशरी-
 रातिप्रवृत्तिरतियोगः; सर्वशोऽप्रवृत्तिरयोगः; वेग-
 धारणोदीरणविषमस्वकलनपतनाङ्गप्रणिधानाङ्गप्रदू-
 पणप्रहासरमर्दनप्राणोपरोधसंक्लेशनादिः शरीरो मि-
 थ्यायोगः; सूचकानुताफालकलहाप्रियावद्धानुप-
 धारपरपवचनदिव्योच्छ्वासाध्यायोगः, भयशोकक्रोध-
 लोभमोहमानेर्ष्यामिथ्यादर्शनादिर्मानसो मिथ्या-
 योगः ॥ ३९ ॥

अर्थानामयोगातिथोगमिथ्यायोगानभिधाय कर्मणस्तानाह—
 कर्मत्वादि । अत्र यद्यपि भूतिप्रधानशरीररोगकर्तृत्वेन पूर्वं
 शरीरमेव कर्माऽसात्त्यमभिधानं मुख्यमेव, तथाऽप्यल्पत्वेन
 चाकान्तस्य कर्मणी पूर्वमुक्ते, प्रत्येकमिथ्यायोगकथने तु भाधान्या-
 स्तान्तर एव मिथ्यायोगः प्रथमं दर्शितः । अत्रातिथोगरूपाऽ-
 तिप्रवृत्तिरभिधायोत्पादप्रवृत्तिर्विहितानां वायवाद्यनन.कर्मणां
 बोद्धव्या, अविहितान्तरणस्य तु सर्वस्य मिथ्यायोगस्यैव कथ्य-
 त्वात् । वेगोदीरणमर्दनविगोदीरणम् । विषमशब्दोऽङ्गप्रणिधा-
 नान्तैः संबध्यते, अङ्गदूषणमतिक्रम्यङ्गनादिसिः । संक्लेशेन मया-
 तपजलसंभवादिभिः । अष्वद्भवचनमासंभवे मावत्तपजलसंभवं ।
 अनुपचारवचनमनुपपन्नवचनम् । इह चाकान्तवचनादयोऽपने-
 हारेण वेगकराः ॥ ३९ ॥

संभ्रमेण चातियोगायोगवर्जनं कर्म चाकान्तःशरी-
 ररजमहितमनुपदिष्टं यत्तच्च मिथ्यायोगं विद्यात् ॥ ४० ॥

अनुक्तमिथ्यायोगसंभ्रमार्थमाह—संभ्रमेणेत्यादि । अहितमिह
 जन्मनि, अनुपदिष्टमित्यनेन परलोकेऽप्यर्हेतुत्वया पापकारकं
 पदासेवादि प्रादयति; एतेन यदुच्यते—अधर्मसाप्रहणा-
 ब्युत्पन्नेतदावतनकथनमिति, तत्र भवति । शरीरमानविषय-
 नानिककर्ममिथ्यायोगेनैवाधर्मोपादान्तरव्यापारेणार्थमन्या-
 नां विकाराणां क्रियमाणत्वात्, यथाऽभिज्ञेनेन स्वर्गं कियते
 धर्मोदात्तादान्तरव्यापारेणैव; अन्ये तु कालमिथ्यायोगोऽधर्मं
 क्षिपन्ति, अधर्मो हि कालवशादेव कल्पति, न तत्कालमिति
 कृत्वा; एतेच प्रथमाध्याय एव प्रचिन्तम् ॥ ४० ॥

१ 'संभ्रमेण ततोपासादिभिः' इति गङ्गाधरः ।

इति त्रिविधकित्त्वं त्रिविधमेव कर्म प्रज्ञापरप्राथ
 इति व्यवस्येत् ॥ ४१ ॥

संप्रति कर्मात्म्ययोगः प्रज्ञापरप्राथम्यत्वात् प्रज्ञापरप्राथ एवो-
 च्यत इति त्रिविधमित्यादिना दर्शयन्, यदुक्तं पूर्वं हेतुत्रयक-
 थने—'असात्त्येन्द्रियार्थसंयोगः प्रज्ञापरप्राथः परिणामश्च' इत्य-
 त्याविरोधं दर्शयति; एवं यद्वै भवत्यति—'कालः पुनः परिणाम
 उच्यते' तत्रापि पूर्वोक्तविरोधोपदर्शनं व्याख्येयमिति । त्रिविध-
 विषयमिहातियोगादिरूपम् ॥ ४१ ॥

शीतोष्णवर्षलक्षणः पुनर्हेमन्तमीश्वरर्षाः संय-
 त्सरः, स कालः; तत्रातिमानस्वलक्षणः कालः
 फालातियोगः, हीनस्वलक्षणः (कालः) कालायोगः,
 यथास्वलक्षणविपरीतलक्षणस्तु (कालः) कालमिथ्या-
 योगः, कालः पुनः परिणाम उच्यते ॥ ४२ ॥

कालातिचययोगादीन् दर्शयति—शीतोष्णेत्यादि । अतिमान-
 स्वलक्षणेऽतिमानशीतादिः; यथास्वलक्षणाच्छीतादेर्विपरीतलक्षणे
 यथा—हेमन्ते वर्षणं, वर्षांशु शीतमित्यादि ॥ ४२ ॥

इत्यसात्त्येन्द्रियार्थसंयोगः प्रज्ञापरप्राथः परिण-
 मश्चेति प्रयत्नित्रिविधकित्त्वा हेतयो विकाराणां;
 समययोग्युक्तास्तु प्रकृतिहेतवो भवन्ति ॥ ४३ ॥

आयतगानुपसंहरति—इतीत्यादि । विपाराणां हेतवो भव-
 न्तीति संबन्धः; तथा समययोग्युक्ताः समययोग्युक्ताः प्रकृति-
 हेतवो भवन्तीति योज्यं; प्रकृतिारोग्यम् ॥ ४३ ॥

सर्वेषामेव भाधानां भावाभावावौ नान्तरेण योगा-
 योगातियोगमिथ्यायोगान् समुपलभ्येते; यथास्व-
 त्तयपेक्षितौ हि भावाभावावौ ॥ ४४ ॥

इदानीं भद्रसाम्यवैषम्यहेतुत्वेन सम्भ्रमयोगयोगौ च प्रति-
 पाद्य बाह्यानामपि वृक्षपञ्चदशौ तस्यैकरिचितविनाशयोः सम्भ-
 र्योगायोगावेष कारणमिति दृष्टान्तार्थं भावस्वरूपज्ञानार्थं बाह-
 सर्वेषामित्यादि । भावः सम्भ्रमवस्थानम्, अभावोऽसम्भ्रमवस्थानं
 विनाशो वा; योगाह सम्भ्रमयोगाज्ञानः, अयोगाविन्वोऽभावः;
 यथास्वं युक्तियां यस्य भावस्थानानस्य वा युक्तिः स्वकारणयुक्तिः,
 तदपेक्षिणां भवत इति संबन्धः । यथा वृक्षस्य भावेऽस्यत्वेऽ-
 नस्वरूपानीययोगादियुक्तिः, अभावे तु वृक्षस्य पानीयात्प्राप्ति-
 योगावयवौ तथा कर्मजातादिरूपिणः, तत्तदपेक्षौ वृक्षस्य भाव-
 भावौ भवत इत्यादि कल्पनीयम् ॥ ४४ ॥

त्रयो रोगा इति—निजागन्तुमानसाः; तत्र निजः
 शरीरद्वेषसमुत्थः, आगन्तुर्भूतविषयाप्यसिद्धसम्भ-
 हारत्वादिसमुत्थः, मानसः पुनरिष्टस्य लभामाहोभावा-
 निष्टस्योपजायते ॥ ४५ ॥

रोगानाह—त्रयो रोगा इत्यादि । इष्टलाभान्नायते कामह-
 र्षिः, अनिष्टप्रियविषयोनादित्याप्य शोकादयः; यदि वा

'इष्टस्यात्मानाश्रमाचानिष्टस्य' इति पाठः, अत्र तु पाठे चकार-
दिष्टलाभोऽपि हेतुर्वोद्व्यम् ॥ ४५ ॥

तत्र युद्धिमता मानसव्याधिपरीतेनापि स्तता
युद्ध्या हिताहितमवेक्ष्यावेक्ष्य धर्माथकामानामादि-
तानामनुपसेयने हितानां चोपसेयने प्रयतितव्यं,
न ह्यन्तरेण लोके त्रयमेतन्मानसं किञ्चिन्निष्पद्यते
सुखं वा दुःखं वा; तस्मादेतद्यानुष्ठेयं—तद्विद्यंयु-
ज्जानां चोपसेयने प्रयतितव्यम्, आत्मदेशकुलक्रा-
न्त्यलशक्तिसाने यथावद्यति ॥ ४६ ॥

भयति चात्र ।

मानसं प्रति भैषज्यं त्रिवर्गस्यान्ववेक्षणम् ।

तद्विद्यसेषा विज्ञानमात्मादीनां च सर्वेशः ॥ ४७ ॥

संनति मानसव्याधिविरिक्त्याया अल्पपचपत्येनेदेष त-
पिकिरिसामाह—तत्रेत्यादि । मानसव्याधिपरीतेनापीत्यपि-
शब्देन शारीरव्याधियुक्तेनापि बह्व्यभागमनुष्ठेयमिति सूच-
यति । प्रथमेतद्दर्मार्यवामरूपं मानसं सुखं वा मानसं दुःखं
वा निष्पद्यत इति योज्यम् । तद्विद्य इह मानसव्याधिमेपन-
येरी । आत्मदेशोरादि ।—कोऽहं किं मे हितमित्यात्मज्ञान,
को देशः, अस्मिन् विमुचितमिति देशज्ञान, एवं वात्सल्यपवि-
शतं बोद्धव्यम् । संप्रत्यनुमेवार्थं सुखमहणार्थं श्रोत्रेणाह—
मानसं प्रतीत्यादि ।—मानसं विचारमिति भावः । त्रिवर्गस्य
धर्मादे ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

वि. अ १) इति । अस्मिन्निष्पद्यताम्—अस्मिन्निष्पद्यताम्
इति, तत्रेति अस्मिन्निष्पद्यताम्, कथञ्च इह तत्रे स्मृतास्तु । आत्मस्य
पक्षस्य चास्य आत्मपक्षस्य । एतस्य नयमेदकथनं तदाश्रित-
व्याधीनां सुखमाश्रयवादिज्ञानार्थम् ॥ ४६ ॥

तत्र, गण्डपिडकालस्यपथीचर्मफीलाधिसांसम-
पकयुष्टन्यङ्गादयो विकारा पहिर्मागंजाश्च विसर्पंभ्य-
यथुगुल्माशांविद्रध्यादयः शारयानुसारिणो भवन्ति
रोगाः; पक्षघघमहापतानकार्दितशोपराजपदमा-
स्थिसन्धिशूलगुदभ्रंशादयः शिरोहृदस्तिरोगाद्-
यश्च मध्यममार्गानुसारिणो भवन्ति रोगाः; ज्वराती-
सारच्छर्शलस्यविस्त्रिशाफास्रभासदिकानादोद-
रहीहादयोऽन्तर्मागंजाश्च विसर्पंभ्ययथुगुल्माशांवि-
द्रध्यादयः कोष्ठानुसारिणो भवन्ति रोगाः ॥ ४९ ॥

संप्रति यन्मार्गाभितो यो रोगो भवति तं दर्शयति—तत्र
गण्डेत्यादि ।—पहिर्मागंजाधेति विगर्षादीनां विशेषणं विगर्षा-
दयो ह्यन्तर्मागंजाजोऽपि संभवन्त्यतस्तमुदगार्थम् । पक्षघघो
मधमहाभ्यां संव्यथते, शोषो चातुशोषः । ज्वरो यद्यपि सर्व-
शरीरस्य एव, तथाऽपि विशेषेणमात्रपगमुपकारिशोषकते ।
अन्तर्मागंजाधेति विगर्षादीन्निशेयम् । अर्शो पक्षिरेण्यभितं
शारयागतं, अन्यस्य कोष्ठगतम् । पहिर्मागंजो गुल्मो यो वरि-
सुम्भित उपतभ्यने वरिष्य पच्यते ग रेष, अन्यस्य धर्मा-
बोद्धव्य एव ॥ ४९ ॥

दैवमहर्षे तद्यथाभयं, तच्च यददृष्टजननेन व्याधिप्रसवनीकं मध्यादि; यदि वा दैवबन्धेन देवा उच्यन्ते, तानाश्रित्य मह-
पकरोति तत्तथा; मध्यादयो हि देवप्रभावादेव ध्यापिहृतः,
मत्सुपहाराविप्रोताथ देवा एव प्रभावावाधीन् प्रन्ति । अत्र
दैवव्यप्राभयमादायुक्ताद्युध्यापिहरत्वेन । प्रमियातो देवादीनां
शरीरो नमस्कारः, यत्नं विदुर्देवादिगमनम् ॥ ५४ ॥

शरीरदोषप्रकोपे खलु शरीरमेवाश्रित्य प्रायश-
स्त्रिविधमौषधिमिच्छन्ति—अन्तःपरिमारजनं, वहिः-
परिमारजनं, शस्त्रप्रणिधानं चेति । तत्रान्तःपरिमारजनं
यदन्तःशरीरमनुप्रविश्यौषधमाहारजातव्यापीन् प्र-
माष्टिं, यत्पुनर्वहिःस्पर्शमाश्रित्याभ्यङ्गस्वेदप्रदेहपरि-
पेकोन्मर्दान्घ्रातरामयान् प्रमाष्टिं तद्वहिःपरिमारजनं, श-
स्त्रप्रणिधानं पुनर्दृष्टेन मेद्रेनजघनद्वारणलेपनोत्पा-
दनप्रच्छन्नसीवनेपणक्षारजलीकसञ्चयेति ॥ ५५ ॥

संप्रति प्रकाशन्तरेणोपयुक्तं भेषजत्रिविध्यमाह—शरीरे-
त्यादि । प्रायःशब्दः शरीरदोषमैव इत्यनेन सम्बन्धते; तेन,
मानसदोषजेषुन्मादापस्मारादावजनादि भवतीति दर्शयति;
यदि वा प्रायस्त्रिविधमित्यनेन शरीरेऽपि दैवव्यप्राभयं स्वस्व-
यनादि दर्शयति ॥ ५५ ॥

भवन्ति चात्र ।

प्रायो रोगे समुत्पन्ने वाहोनाभ्यन्तरेण वा ।
कर्मणा लभते शर्म शस्त्रोपभ्रमणेन वा ॥ ५६ ॥
वालस्तु खलु मोहाद्वा प्रमादाद्वा न बुध्यते ।
उत्पद्यमानं प्रथमं रोगं शशुभियाबुधः ॥ ५७ ॥
अणुर्हि प्रथमं भूत्या रोगः पश्चाद्विबर्धते ।
स जातमूलो मुष्णाति यलमासुक्ष्मं दुर्भतेः ॥ ५८ ॥
न मूढो लभते संशं तावद्यवज्ञं धीव्यते ।
पीडितस्तु मतिं पश्चात् कुर्यते व्याधिनिग्रहे ॥ ५९ ॥
अथ पुत्राश्च दार्याश्च शार्ताश्चाहूय भापते ।
स्वैस्वैनापि मे काञ्चिद्भिषगाणीयतामिति ॥ ६० ॥
तथाविधं च कः शक्तो दुर्वलं व्याधिपीडितम् ।
कृशं धीणेन्द्रियं दीनं परित्रातुं गतायुषम् ॥ ६१ ॥
स वातात्मनासाद्य बालस्त्वजति जीवितम् ।
गोधा लङ्गुलयज्ञेयाकृष्णमाणा बलीयसा ॥ ६२ ॥
तस्मात् प्रागेव रोगेभ्यो रोगेषु तद्वर्णेषु वा ।
भेषजैः प्रतिकुर्वीत य इच्छेत् सुखमात्मनः ॥ ६३ ॥

वैद्यमेदाभिधानप्रसङ्गेनाहुरमेदमाह—आर इत्यादि । शर्म
सुरभ्यारोपमिति यावत् । प्रमादो बुद्ध्याऽपि रोगमप्रतीकारः ।
सेवा सम्बन्धानं—आश्रित्यं तत्रा प्रतिफलैव एवमाका-
म् । प्रापारं वैद्यमनासाद्य; तथाविधं हि रोगिणं वैद्यो नोप-

सर्पतीति मानः । बालोऽज्ञः । गोधाद्यन्तेन जीवनायं यत्नं
दुर्वचपि विषयत इति दर्शयति । प्रतिकुर्वीत 'यक्षम्' इति
शेषः ॥ ५६-६३ ॥

तत्र ऋकोः ।

एषणाः समुपस्तम्भा बलं कारणभामयाः ।
तिल्लैषणीये मार्गाश्च भिषजो भेषजानि च ॥ ६४ ॥
त्रिवेनाष्टौ समुद्दिष्टाः कृष्णात्रेयेण धीमता ।
भावा भावैष्वसकेन येषु सर्वे प्रतिष्ठितमिति ॥ ६५ ॥

इत्यत्रिवैशकृते तत्रै चरकप्रतिसंस्थृते ऋको-
स्थाने तिल्लैषणीयो नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

संग्रहे धीमता भावा इति छेदः, अष्टौ भावा इति सम्ब-
न्धः । भावेषु विषयेषु । अस्मिन् अग्रसंज्ञेन । येषु एषणादि-
व्यथु । सर्वमिति पर्नाभयमाः ॥ ६४ ॥ ६५ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्ताचारिचिन्तामणायुर्वेदवीपिकाख्यानां
चरकव्याख्यायां सूत्रस्थाने निर्देशचतुष्टके त्रिवैष-
णीयो नामैकादशोऽध्यायः समाप्तः ॥ ११ ॥

द्वादशोऽध्यायः ।

अथातो वातकलाकलीयमभ्यायं व्याख्यास्यामः ॥१॥
इति ह स्माह भगवानाभेयः ॥ २ ॥

पूर्वाध्याये रोगाः स्वहपमार्गवाह्यकारणभेषजैरभिहिताः, उप-
युक्तानास्वत्वरणवातादयो बहुवाच्यत्वानोषाः, अतः संग्रति
पुत्रप्रकरणे तेऽभिधीयन्ते वातकलाकलीये; तत्रापि प्राधान्या-
द्वायुर्वे प्रथममुच्यते । कला गुणः, यदुर्लभं—“बोद्धशकलम्”
(सू. अ. १०) इति, अकला गुणविरुद्धो दोषः, तेन वात-
कलाकलीयो वातयुग्मदोषीव इत्यर्थः; यदि वा कला सूक्ष्मो
भागः, तस्यापि कला कलाकला तैसापि सूक्ष्मो भाग
इत्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥

वातकलाकलाज्ञानमधिष्ठस्य परस्परमतानि जि-
ज्ञासमानाः समुपविदय महर्षयः पप्रच्छुरन्त्योन्यं—
किंयुगो वायुः, किमस्य प्रकोपणम्, उपशमनानि
वाऽस्य कानि, कथं चैनमस्तद्वातचन्तमनयस्थितमना-
साद्य प्रकोपणप्रशमनानि प्रकोपयन्ति प्रशमयन्ति
वा, कानि चास्य कुपिताकुपितस्य शरीराशरीर-
चरस्य शरीरेषु चरतः कर्माणि वहिःशरीरेभ्यो
वेति ॥ ३ ॥

अत्रानेवविचरन्तस्तथा वातादिगुणकथनं बहुपिसंमति-
दर्शनार्थं तत्रापि तेषुयुक्तत्वकरणार्थं च । अत्राहातमिति पित्त-

श्लेषवदवयवसङ्घातरहितम्, अनवस्थितमिति चलस्रभासम्,
अनासोद्येति चलवेनानिदिशवयववेन चेति मन्तव्यम् ॥ ३ ॥

अत्रोवाच बुध साङ्गत्यायन —रुक्षलघुशीत
दारुणदारविशदा पङ्क्तिं वातगुणा भवन्ति ॥ ४ ॥

रुक्षद्वयो भावप्रधाना, तेन स्फुल्लत्वादयो गुणा मातव्या ।
दारुणल चलल चलत्वात्, एष वीर्यशीमितीयोक्त च त्रयमुक्तं
भवति, यदि वा, दारुणल शोषणत्वात्काठिन्य करोतीति ॥ ४ ॥

तच्छ्रुत्वा वाक्य कुमारशिरा भरद्वाज उवाच—
एवमेतद्यथा भगवानाह, एत एव वातगुणा भव
न्ति, स त्वेयगुणैरेवद्रव्यैरेप्रमाथेक्ष कर्मभिरभ्य
स्यमानैर्वायु प्रकोपमापद्यते, समानगुणाभ्यासो हि
धातूना वृद्धिकारणमिति ॥ ५ ॥

कुमारशिरा इति भरद्वाजविशेषगमात्रेयगुरुभरद्वाजनिषे
धार्थम् । एवप्रमाथैरिति प्रभावादीदृशादिकारकैर्धावनजागर
णैरिति, प्रमाथाभिधानं च कर्मणा निगुणत्वात् । अभ्यस्यमा
नैरिति अवकृत्प्रबुक्ते ॥ ५ ॥

तच्छ्रुत्वा वाक्य काङ्कायनो बाह्मीकमिपगुवाच—
एवमेतद्यथा भगवानाह, एतान्येव वातप्रकोपणानि
भवन्ति, अतो विपरीतानि वातस्य प्रशमनानि
भवन्ति, प्रकोपणविपर्ययो हि धातूना प्रशमकार
णमिति ॥ ६ ॥

तच्छ्रुत्वा वाक्य वडिशो धामार्गव उवाच—
एवमेतद्यथा भगवानाह, एतान्येव वातप्रकोपप्रश
मनानि भवन्ति । यथा ऐनमसङ्घातमनवस्थितमना
खाद्य प्रकोपणप्रशमनानि प्रकोपयन्ति प्रशमयन्ति
या, तथाऽनुव्याख्यास्याम् —वातप्रकोपणानि सत्रु
रुक्षलघुशीतदारुणदारविशदशुषिरकराणि शरी
राणां, तथाविधेषु शरीरेषु वायुराध्य गत्याऽऽप्या
यमान प्रकोपमापद्यते, वातप्रशमनानि पुन क्षिप्र
गुरुष्णभ्रक्षणमृदुपिच्छलघनकराणि शरीराणां,
तथाविधेषु शरीरेषु वायुरसज्यमानक्षरन् प्रशा
न्तिमापद्यते ॥ ७ ॥

शरीराणामिति शरीरावयवानां, शुषिरकराणि रभ्ररराणि,
आधममिति समानगुणव्यानम्, अन्व्यायमानधीमनं, दारुण
विपरीतो मृदु, शुषिरविपरीतो घन, अन्वयमानोऽनवस्थि
मान क्षयमाणावयव इति वचनम् । एतेनैवदुक्तं भवति—
यद्यपि वायुना वातकरणानां क्षुत्तमनानां वा तथा सम्यग्धो
नास्ति, तथाऽपि शरीरसम्बन्धैर्लोकैर्वातस्य शरीरकारिणः सम्यग्धो
भवति, ततश्च वातस्य समानगुणयोगवृद्धिविपरीतगुणोत्प
त्तौ उपपन्न एवेति ॥ ६ ॥ ७ ॥

तच्छ्रुत्वा वडिशवचनमवधितधमृपिगणैरनुमतमु
वाच वायाविदो राजर्षिं —एवमेतत् सर्वमनवयवाद्
यथा भगवानाह । यानि तु सत्रु वायो वुपिता
कुपितस्य शरीरादासीत्चरस्य शरीरेषु चरत
कर्माणि वहि शरीरेभ्यो वा भवन्ति, तेषामवयवान्
प्रत्यक्षानुमानोपदेशो साधयित्वा नमस्तस्य वाक्ये
यथाशक्ति प्रचक्ष्याम —वायुस्तत्रयम्रधर, प्राणो
दानसमानव्यानापानात्मा, प्रवर्तकश्चेष्टानामुद्यान
चाना, नियन्ता प्रणेता च मनस, सर्वेन्द्रियाणामु
द्योजक, सर्वेन्द्रियार्थानामभिव्योढा, सर्वेशरीरधातु
व्यूहकर, सन्धानकर शरीरस्य, प्रवर्तको वाच,
प्रवृत्ति स्पर्शशब्दयो, श्रोत्रस्पर्शनयोर्मूल, एषो
त्साहयोर्योति, समीरणोऽग्ने, समोपणो दोषाणा,
क्षेप्ता यहिर्मेलना, स्थूलाणुस्रोतसा भेत्ता, कर्ता
गर्भांरतीना, आयुषोऽनुवृत्तिप्रत्ययभूतो भवत्यनु
पित । वुपितस्तु सत्रु शरीरे शरीर नानानिधेर्नि
कारैरुपतति वल्वर्णसुग्मायुषामुपघातार्थं, मनो
व्याहर्षयति, सर्वेन्द्रियाणुपहन्ति, विनिहन्ति गर्मानं
विद्युतिमापाद्यत्यतिकालं वा धारयति, भयदो
कमोहद्वैत्यातिप्रलापाञ्जनयति, प्राणाशोषणदि ।
प्रवृत्तिभूतस्य तल्वस्य लोरे चरत कर्माणीमानि
भवन्ति; तद्यथा,—धरणीधारण, ज्वलनोऽध्यालनम्,
आदित्यचन्द्रनक्षत्रग्रहगणानां सन्तानमतिनिधान,
रुष्टिश्च मेघानाम्, अपा विसर्गं, प्रवर्तन स्रोतसा,
पुष्पफलानां कामिनिपर्तनम्, उद्वेदन र्धाङ्गिदा
नाम्, श्रवणा प्रविभाग, विभागो धातूना, धातुमा
नसस्यानव्यति, वीजाभिव्यक्कार, शस्याभिवर्ध
नमविद्ध दोषोपणै, अवैकारिकत्रिकारधेति । प्रवृ
पितस्य तल्वस्य लोरेषु चरत कर्माणीमानि भवन्ति;
तद्यथा—क्षिपरिशिगरायमयनम्, उन्मथनमनोश्
क्षानाम्, उत्पीडन सागराणाम्, उद्धतंन सरगां,
प्रतिसरणमापगानाम्, आचम्पन च भूमिं, आधम
नमभ्युदानां, नीहारनिर्हाद्यानुसिष्यताम सभेकार
गक्षाररुधिरादमादानविसर्गं, व्यापादनं च पण्णा
मृदूना, शस्यानामसङ्घानं, भूतानां चोपगमं,
भाषानां चाभायकरणं, धनुर्धुगाननकराणां मेघवृ
षान्तानिलानां विसर्गं । स हि भगवान् प्रमथय्या
त्यलभ्य भूतानां भावाभायकर, सुगामुगवोपि

धाता, मृत्युः, यमः, नियन्ता, प्रजापतिः, अदितिः, विश्वकर्मा, विश्वरूपः, सर्वगाः, सर्वतन्त्राणां विधाता, भावानामणुः, विभुः, विष्णुः, क्रान्ता लोकानां, वायुरेव भगवानिति ॥ ८ ॥

शरीरशरीरचरस्येति वातस्वरूपकथनं, तेन शरीरेषु चरत इति यहिः शरीरेभ्यो येति च पुनरुक्तं न भवति । अत्रापवयवमिति पर्यन्तं काष्ठर्याभिधानमशक्यं बहुप्रपञ्चत्यादिति दर्शयति । साधमित्वा प्रतिपाद्यः वातकर्मसु प्रत्यक्षाणि वचनादीनि, मनःश्रेयाद्य-कुमेयं, गर्भाकृतिकरणायामनमन्यम् । तत्र शरीरं, यदुक्तं— “तन्त्रयन्त्रेषु मितेषु तमोऽन्त्यं प्रविशितताम्” (इ. अ. १२) इति । तदेव यत्रं; यदि वा, तन्त्रस्य यत्रं सन्धयः । प्राणायामां प्राण-दिसहस्रः । शेषाद्यवेषोपणसुञ्चनवानां विविधानामित्यर्थः, किंवा शुभाशुभानामित्यर्थः । निवन्ताऽनोपिष्ठेते विषये प्रवर्तमानस्य मनसः, श्रेयात्वात् न मनस एवेति तदर्थं । उद्योजकः प्रेरकः, किंवा, ‘उद्योगकारक’ इति पाठः, सोऽप्यभिप्रायः । अभिवोदे-नाभिवोदा सर्वेन्द्रियार्थग्राहकत्वेन, तत्रास्य वायुमयैव स्वशरी-न्दियेण सर्वेन्द्रियाणां व्यापकत्वात् पूर्वाभ्यायप्रतिपादितेन न्यायेन बोद्धव्यम् । व्युत्करः सहातकरो रचनाकर इति यावत् । प्रकृतिः कारणं, शब्दकारणत्वं च धारोमित्यमाकाशाशुभ्रवेसात्; उक्तं हि खालीन्यभिधाय— “तेषामेकगुणः पूर्वा गुणद्वयः परे परे” (शा. अ. १) इति । तथा पुनरुक्तं खालीन्यभिधाय “मिष्टं ह्यनरे परेण” (न्या. द. अ. २. आ. १. सू. ६६.) इति । श्रवणमूलत्वं वायोः कर्णशस्त्ररीरचनाविशेषे व्यापिसमा-णत्वात्; मूलं प्रधानकारणम् । उक्ताहः कार्यद्रव्योपे मनसः, योनिरभिव्यक्तिकारणम् । दोषसंशोपणः शरीरेऽदसंशोपणः भेत्ता कर्ता, एतच्च शरीरेत्यतिक्रान्ते । भूतद्रव्यैः स्वरूपवचनः । उपपा-दित्येति छेदः । रससिद्धिर्द्वि विद्वित्सापदयस्त्रिकालं घटयतीत्यनेन च संयज्यते । आदित्यादीनां सन्तानेनाविच्छेदेन गतिविधानं स-न्तानगतिविधानम् । स्रोतसामिति नदीनाम् । प्रविनायो विभक्त-रूपेणम् । धातुसामिति वृषिव्यादीनां, धातवः कार्यद्रव्याणि प्रस-रादीनि; मानं परिमाणं, संस्थानमाकृतिः, तदोद्भेदितमिभ्याकः, तत्र कारणमिति यावत् । मौजस्य साहाय्ये, अभिसंस्कारोऽनु-रजनमशक्तिः । अभिद्वेदः पाककासाद्यर्थाविक्रमत्वम्, उपशोपणं च पाकेन यथादीनमादर्शणमेव, अभिद्वेदोपशोपणे धार्यानामेव । धर्मकारकविषयकारणे सर्वस्मिन्नेव जगति प्रकृतिरूपे कारणत्वं ब्रूते । शिपरी पर्यतः । अनोबहो वृक्षः । ऊर्ध्वं वर्तनमुद्धतानम् । प्रति-सरणं प्रतीपगमनम् । विमज्जनं विसर्गः, रा च धृष्टहीहापरिनिः शम्भ्यते, नीहाः सिधिरामाहूः, तिहादी मेघं विना गर्जितम्, अशानिदं त्रयोदशमिः । अथहातोऽनुवायोऽनुवचनो वा । उपसर्गो मरुत्वादिप्रादुर्भाषः । मेघपूर्वैत्यदीनि उपसर्गः यष्टिः । वायुरिदं वेच-

ताहपोऽग्निप्रेतः, तेन तस्य भूतहपवतुर्गुणान्तकरानिलकारणा- निरुद्धं, एवं पर्यन्त्यवत्पुत्रपथमानं वायोऽस्यपि देवताहपवनेनैव समर्थेयम् । संप्रति सामान्येन पुनः कुपिताकुपितस्य वायोः स्वरूपमुच्यते— स हि भयपानित्वादि । प्रभवः कारणम् । अन्त्य-योऽक्षयः । भूतानामित्युत्तरेण संबध्यते । मृत्युमनादिनेदाधाणानै- श्रेयाः । सर्वतन्त्राणां सर्वकर्माणां, तन्त्रशब्दः कर्मवचनोऽप्यस्ति, यदुक्तं— “यस्मिन्तन्त्राणां” (सू. अ. २५) कर्मणामित्यर्थः ॥ ८ ॥

तच्छ्रुत्वा चायोंविद्वचो मरीचिख्याच—यद्यप्ये- वमेतत्, किमर्थस्यास्य उच्यते विद्वाने वा सामर्थ्ये- मस्ति म्पिग्विद्यायां; म्पिग्विद्यामधिकृत्यैव कथं ब्रूवतेति ॥ ९ ॥

चायोंविद उवाच—मिषक् पवनमतिबलमतिपर- पमतिशीमकारिणामात्ययिकं चेद्धानुनिशम्भेत्; स- हसा प्रकुपितमतिप्रयतः कथमत्रेऽमिरक्षितुममि- घ्रास्यति प्रागेवेनमत्ययभवात्; चायोर्यथायौ स्तुति- रपि भवत्यारोग्याय बलवर्णविवृद्धये वचंस्वित्वायो- पचयाय धानोपपत्तये परमायुःप्रकर्षाय चेति ॥ १० ॥

तच्छ्रुत्वेसादि सुगमम् । यथोचितं तैजसित्वम् ॥ ९ ॥ १० ॥

मरीचिख्याच—अग्निरेव शरीरे पित्तान्तर्गतः कुपिताकुपितः शुभाशुभानि करोति; तद्यथा— पत्तिमपत्तिं दर्शनमदर्शनं मात्रामाप्रत्यभूमणः प्रकृतिविकृतिचणों शौर्यं भयं शोभं हर्मं मोहं प्र- सादमित्येवमादीनि चापरानि द्वन्द्वानीति ॥ ११ ॥

पित्तान्तर्गत इति वचनेन शरीरे ज्यात्यादियुक्तव्यतिथेयेन पित्तोऽप्यरूपस्य बद्धेः तद्वत्त्वं दर्शयति, न तु पित्तादभेदं, पित्त- नामिनायस्य महव्यभ्याये वक्ष्यमाणत्वात्, तथा पित्तद्वयस्य सर्वयोऽमिषधेनत्येनोक्तत्वात् । पत्तिमपत्तिमिष्यविकृतिविकृति- भेदेन पाचकस्यापिः कर्म, दर्शनदर्शनं नेत्रगतस्त्वान्त्रकस्य, ऊष्णो मात्रामाप्रत्वं कर्णभेदो च त्वगतस्य आजकस्य, मय- शौर्योदयो हृदयस्थस्य सापकस्य, रजकस्य तु बहिःकुडवायां- र्शनादुदाहरणं न कृतम् ॥ ११ ॥

तच्छ्रुत्वा मरीचिख्याचः काप्य उवाच—सोम एव शरीरे श्रेष्ठान्तर्गतः कुपिताकुपितः शुभाशुभानि करोति; तद्यथा—दाहं दीपिस्त्वपुपचयं कार्श्यं- मुत्साहमालस्यं हृषतां श्लेषितां शानमहानं बुद्धि- मोहमेयमादीनि चापरानि द्वन्द्वानीति ॥ १२ ॥

सोमो जलशेवता, यदि वा पञ्चः ॥ १२ ॥

तच्छ्रुत्वा काप्यवचो भगवान्, पुनर्गुणुत्तरेण उ- वाच—सद्य एव भवन्तः सम्यगादुरग्यप्रेषाम्पिकय-

स्रोहाशयाः स्वावरसंघितास्तथा
स्युज्जङ्गमा मत्स्यमृगाः सपक्षिणः ।
तेषां दधिशीरघृतामिषं घसा
स्रोहेषु मज्जा च तद्योपदिश्यते ॥ ११ ॥

शमिषुक औत्तरापयिनः । चिन्ना गोरक्षकर्दी तद्द्वीजमिह,
यदि वा चिन्ना लोहितरण्डः । अतसी उमा इति ख्याता । अरु-
निकोवकाशोद्य औत्तरामयिका । स्रोहाशया श्लेहस्थानानि ।
एते चाभिष्युतमरवेनोष्ण, तेन निम्बतलादयो बोद्धव्याः ।
आमिष मासम् ॥ ९-११ ॥

सर्वेषां तेलजातानां तिलतैलं विशिष्यते ।
यद्यथं श्लेहने चाश्रयमैरण्डं तु विरेचने ॥ १२ ॥
(कटूष्णं तेलमेरण्डं चातश्लेष्महरं गुदं ।
कपायस्वादुतिकेश्च योजितं पित्तहृत्प्रथि ॥ १ ॥)

तैलजातानामिति जातशब्द प्रसारवचन । यथा—“य-
द्वाहारजातमिषेवा” (सू अ २५) इत्यादि । अत्र यद्यपि
योगातिलभयमेव तैल, तथाऽपि हृत्वेह सर्व एव स्वावरस्रोहा
स्तैलमित्युच्यन्ते । यदुक्तं सुधुते,—“निष्पत्तैस्तद्गुणत्वाच्च तैल-
त्वमितरेष्वपि” (सु सू अ, ४) इति । विदिष्यतेऽतिरिच्यते ।
अभ्यमित्यैरण्डेन संबध्यते ॥ १० ॥

सर्पिस्तैलं वसा मज्जा सर्वश्लेहोत्तमा मताः ।
एषु श्वेवोत्तमं सर्पिः संस्कारस्यानुवर्तनात् ॥ १३ ॥

सर्वश्लेहोत्तमा इत्यत्र सर्वशब्देन दधिशीरादयो गृह्यन्ते,
सर्वश्लेहोत्तमत्वं च सर्पिराशीनां श्लेहगुणप्रकर्षवत्त्वेन । यस्यारो
गुणान्तरारोपणं, तस्यानुवर्तनमनुविधानं स्वीरणमिति यावत् ।
एतदुक्तं भवति—यत्-न तथा तैलादयो द्रव्यान्तरसंस्कारा
संस्कारगुणान् वहन्ति यथा सर्पिरिति । अत एवोक्तं—“नान्य
श्लेहव्याया कथित्यस्कारमनुवर्तते । यथा सर्पिरित्त सर्पिं सर्वं
श्लेहोत्तम मतम्” (नि अ १) । अत एव संस्कारव्य-
चिन्नादिगुणानुविधानेऽपि सर्पिर्न स्वगुणान् श्लेहशैलादीन्
जहाति, किंच स्वगुणान् तद्गुणाद्य वहति, यतोऽनुशब्देन पथा-
द्वापिना स्वगुणवर्तनस्य पथाद् संस्कारकगुणान्तर्गममुच्यते । अत
एवोक्तं—“श्लेहाद्वात शमयति पित्तं माधुर्यशैल्यत् । धृतं तुल्य-
गुण दीप संस्कारान्नु जयेत् कफम्” —(नि अ १) इति । न
च वाच्यं श्लेहोष्णविनादि संस्काराद्द्रव्योष्ण सर्पिर्भूत, ततश्च
सर्पिषु श्लेहशैल्ये तद्विरुद्धे कथं तिष्ठत्, यत् सर्पिं संबद्धचिन्ना
कान्यवशात्तुल्य हि श्लेहोष्णत्व, सर्पिर्गते च श्लेहशैल्ये इति भिन्ना
श्रयत्वाच्च विरोध, इदमेव च सर्पिषु संस्कारानुवर्तनं—
यत्—स्वगुणविरुद्धसापि तस्यानुवर्तनात् धारणं, संस्कारक-
विन्नादिगुणवर्तनोऽपि सर्पिषु शैलादयं वदादिदमिभूयन्ते
संस्कारगुणैरुष्णादिभिर्न पुन श्लेहगुणं, तस्य श्लेहेषु सर्वात्मना
व्यवस्थितस्य प्रबलत्वात्, अत एव सर्पिराद्य श्लेहप्रधानत्वात्

१ 'शौचनीति प्रतिज्ञा' इति पा० ।

'ग्रहा' इत्युच्यन्ते । अन्ये तु संस्कारानुवर्तनं स्वगुणोपधातेन
संस्कारव्युत्पन्नहनं ब्रुवते, एतच्च तैले तिष्ठति न सर्पिर्पिति
वदन्ति, सर्पिषु तु संस्कारानुवर्तनमुक्तं यत्, तत् सर्पिषु सर्वथा
वस्यसिद्धत्वाच्च संस्कारगुणेन स्वगुणोपधाताद्भवति, तथा हि—
दाहप्रशमनार्थं ज्वरे चन्दनादिशतित्प्रवसाधिततैलमुष्णं, यत्
शीतेन साधितं तैलमुष्णमपि खनायाच्छीतमेव भवतीति ॥१३॥

धृतं पित्तानिलहृत् रसशुक्रौजसां हितम् ।
निर्घोषणं सुदुकरं स्वरवर्णप्रसादनम् ॥ १४ ॥
मारतद्वं न च श्लेष्मवर्धनं यत्सर्ववर्धनम् ।
त्वच्यमुष्णं स्थिरकरं तैलं योनिविशोषणम् ॥ १५ ॥
विस्मग्नाहृतध्राष्टयोनिर्गणेशिरोरजि ।
पौरयोपचये श्लेहे व्यापामे चेष्यते वसा ॥ १६ ॥
यत्सुदुकरसश्लेष्ममेदोमज्जविवर्धनः ।
मज्जा विशेषतोऽस्मां च बलहृत्स्नेहने हितः ॥ १७ ॥

श्लेहगुणानभिषेन—धृतमित्यादि । निर्घोषणं दाहप्रशमनम् ।
माहृतममित्यादितैलगुणः । स्थिरकरमङ्गुर्ध्वंकरम् । विद्वेलादि-
पसागुणः । पौरयोपचयं शुभ्रमेपचयः । श्लेहे शरीरश्लेहने वर्तन्त्ये ।
बलशुभ्रेत्यादिमज्जगुणः ॥ १४-१७ ॥

सर्पिः शरदि पातव्यं वसा मज्जा च माधवे ।
तैलं प्रादुषि नात्युष्णशीति श्लेहं पिबेन्नरः ॥ १८ ॥

सर्पिराधियानकालमाह—सर्पिं शररीत्यादि । माधवे
वैशाल्ये, प्रादुश्यादश्रवणौ, यदुक्तं—“प्रादुः शुक्रमगौ श्लेघौ”
(ति अ ६) इति । शरदि यदुपिपातयेन पित्तविरुद्ध धृतमेव
योगिकं, नान्यस्तैलादि । यसामज्जोस्तु नातिशीतोष्णत्वात्
साधारणे, यत्स्वयोरनुपाने शीतत्वेन दोष्णत्वेन वा निर्देशो न
कृतः, “यथायत्नं तु शैलोष्ण्ये वसामज्जोर्विनिर्दिशेत्” (सू अ
२७) इति तु वचनेन शैलोष्ण्यविधानं वत्मान्येन, तैलसर्पिर्व-
दीष्णोष्णत्वानभिधानाच्च प्रक्रमप्राप्तौश्लेहोष्णत्वप्रपञ्चम् । अत
एवोक्तं—“तैलवसामज्जसर्पिषा तु यथापूर्वं श्रेष्ठत्वं वातश्लेष्म-
विकारेषु भवति, ययोत्तरं पित्तविकारेषु”-(वि अ ८) इति ।
अनोत्तरस्य सर्पिषु शैलात् पित्तहरत्वं, तैलस्य तुल्यत्वात्तत्-
श्लेष्महरत्वं, वसामज्जोस्तु साधारणत्वेन माध्यगतत्वमिति स्थि-
तम् । एव वसामज्जो साधारणत्वेन तथा वत्यालधातुशुद्धिकर-
त्वाभ्यामनतिशीतोष्णे तथा बलशयधातुक्षययुक्ते माधवे प्रयोगो
युक्तः । चेन्ननु सुदुकरसाधारणगुणोऽपि प्रभूतश्लेष्मतायां न श्ले-
हविषय इत्युक्तम् । सामान्येन देहोपयोगे शतं वातमाह—
नात्युष्णोऽपि । नात्युष्णे भीमे, नातिशीते हेमन्ते शिथिरे च
तथा यद्वैजितशैल्ये वर्षाकाले । अथ चानास्थिरविचारे सति
कालविषयो ह्ये, अथे उष्णे शीते च शाले श्लेहोपदेसात् ॥१८॥
धातपित्ताधिको रानाद्युष्णे चापि पिबेन्नरः ।
श्लेष्माधिको दिया शीते पिबेन्नरः ॥१९॥

१ 'संस्कारगुणानुवर्तनात्' इति पा० ।

कालविशेषे दोषविशेषे च पानममं दर्शयति—वातेला-
दिना । वातश्च पित्तं च वातपित्तं, तदधिको वातपित्ताधिर- ।
राजाधिति सायम् । उष्णे प्रीयो । श्लेष्माधिकप्रदणमलान्तशीत
विचारयुहीतपुरवोपलक्षणार्थं, तेन वातश्लेष्माधिन श्लेष्माधि-
कश्च गृह्यते, अत एव सुश्रुतेऽप्युच-—“वातपित्ताधिको रात्रौ
वातश्लेष्माधिर्नो दिवा”-(सू वि ३१) इति । केवलवाता-
धिकस्य तथा पित्ताधिकस्य श्लेष्माधिकस्य च ताभारणे शरदादी-
काले उत्सर्गसिद्ध एव पानकालो यथ्यमाणो भवति । यद्यति
हि—“पिबेत् सशमन मेहमप्रकाले” इत्यादि । अन्ये तु
मुनते—वाताधिरप्रहणेन केवलपानस्यापि प्रहणं श्लेष्माधिर-
व्यनदेशाच्च वातश्लेष्मापित्तश्लेष्मणोरपि प्रहणमिति । सीते
हेमन्तादी । अमल प्रबलरदिमर्षस्त्रिन् दिनस्य भोगे भास्वर
शौडमलमास्त्रेरो मथ्याद् इति यावत् ॥ १९ ॥

अत्युष्णे वा दिवा पीतो वातपित्ताधिकेन वा ।
मूत्रेणैषि पापास्तान्मुन्दार्दं कामलां वा समीरयेत् ॥२०॥
शीते रात्रौ पिबन् क्रैर्दं नरः श्लेष्माधिकोऽपि वा ।
आनाहमर्कचिं शूलं पाण्डुतां चा समृच्छति ॥ २१ ॥

उत्तरालनियमविषये दोषमाह—अत्युष्णे वेलादि ।
अत्युष्णे वाटे दिवा पीत मेह श्लेष्मिज्वर्यापि यथोपचारि-
पर, तथा वातपित्ताधिरेन पीत शीतरालेऽपि यथोपचि-
कारकर, एव निदापानेऽपि वातयार्थं, परं निषिद्धस्य
पालस्य दोषस्य च मेलनेऽलये चोक्तविचारप्रतपांश्रयार्थं तत्रं
पीयी ॥२०॥२१ ॥

जलमुष्णं घृते पेयं यूपस्तैलेऽनु शस्यते ।
घसामग्नोस्तु मण्डः स्यात्सयंपूर्णमथाम्बु वा ॥२२॥

अनुपानमाह—जम्बिलादि । तैलेऽन्यत्पुनने, अ-
नुपानपरिमाणं तु सम्पानेपन्नमावार्थं क्रियमाणं मेपजायकारि-
पापैर्नदोषैर्न घृत्तैर्व्यव्यवहातात् ॥ २२ ॥

ओदनश्च विलेपी च रत्नो मार्सं पयो दधि ।
यथागूः स्तपशाक्यं च यूप. काम्यलिक. राडः ॥२३॥
सक्तयस्त्रिलपिष्टं च मय लेहास्तर्षप च ।
भक्ष्यमभ्यञ्जनं यस्त्रिलथा चोत्तरपस्तयः ॥ २४ ॥
गण्डपुः कर्पातल च नला कर्णाक्षितपणम् ।
चतुर्विंशतिरित्येताः श्लेहस्य प्रविचारणाः ॥ २५ ॥

विचारणा मण्डला शस्त्रेण पत्रप्रत्येनाह—ओदनधे-
र्यादि । विलेपी त्रिलपिका मत्तगुण्डहृत्प्रियमममिवा स्यात् ।
ताशचपदनेन घृतो मूत्र गण्ड, काम्यलिको दधिपान-मेह
दिगन्तरादि इत्यन्तः । एतोरुत्तराह मया कदा कंठे बनिध
येऽत्रोत्तराह-निषिद्धं । सुत्र- मन्त्रपुत्रोऽनमय कन्ध-
रिपो मय ॥ द्रव्येनो एव-मेहदिग्भवति ॥ २५ ॥-इति ।

रेह चर्करादीनां पारतन्त्र, लिखत इति रेहः । प्रविचार्य-
तेऽवचार्यतेऽनुसन्धेनोपयुज्यतेऽन्येति प्रविचारणा शोदनादय,
ओदनादयश्च श्लेहप्रविचारणाया मेहयुषा एव बोद्धव्या, अन्य-
जानादयस्तु यथापि शुद्धश्लेहसंपायास्ताथाऽपि जठराग्निसंबन्धे न
व्यापियन्त इति तत्रे विचारणासम्बन्धेनोच्यन्ते ॥ २३-२५ ॥—
अच्छलेपेस्तु यः श्लेहो न तामाहुर्विचारणाम् ।

श्लेहस्य स भिपगृह. कल्पः प्राथम्यवत्पिकः ॥ २६ ॥
केवलश्लेहपानं तु श्लेहने सतयनिसाधयन्नेन न विचारण-
सहयोच्यते, एतदेवाह—अच्छलेप इत्यादि ।—अच्छम पेयश्च
अच्छपेय, ओदनाद्यसंबन्धे गति पेय इत्यर्थं, न तामाहुर्वि-
चारणमिति पचनेन येषवरपर्यागिदोऽयं व्यवहार इति दर्श-
यति । प्रायमिदंशो विपरगृह । प्रथमे श्लेष्टे कल्पे पक्षे भव-
तीति प्रायमवत्पिन, श्लेष्ट इत्यर्थं ॥ २६ ॥

रमेश्लेपोहितः श्लेहः समासव्याप्तयोमिभिः ।
पदभित्तिपट्टिधा संख्यां प्राप्नोत्येवमथ केनलः ॥२७॥
एवमेताश्चतु.पट्टि. श्लेहानां प्रविचारणा ।
ओषणुं व्याधिपुरुषान् प्रयोज्या जानता भयेत् ॥२८॥

प्रकाशन्तरेण विचारणामेदमाह—रमेश्लेहादि । समानां
रसानामन्योन्योन्मेलनं, ध्यागोऽमेलनं, रामागन्तासवद्वि प-
द्वी रमेश्लेहादिगतैरहितो कुत गत् श्लेहमिषट्टिसंख्यां
प्रप्नोति । एतश्च केवल एवच्छलेपे बर्जितेनाऽध्यवहन-दिश-
योग्य । विपटी रामेश्लेहात्तैरेवमन्त्र-रूपीने “स्वाहुस्मरिभि-
योगम्” (सू अ २६) इत्यवशयवै पचनमात्र बोद्धव्या ।
एव श्लेहानां रगयुक्तानां चतु पट्टि प्रविचारणा भवति । चतु-
पट्टिपि श्लेहतामितानेन संभव्यते, तेन प्रविचारणेनैरच-
नगुणस्य भवति । न गार्थविचारणा सर्वत्र बाध्या, किन्तु
ताम्बुर्व्याधिदोषपुत्रात् परीक्ष्य या यत्र मुच्यते सा तत्र
कर्तव्येताह—ओषणुं इत्यदि ।—ओषोऽन्त्याग । पुरप्रभंजन
कम्पिन देसेऽय पुरयो वर्तते इति परीक्षया देशोऽप्यव्यक्तो
बोद्धव्य, यथोत्तरप्रभयव्य बोद्धव्या ॥ २७ ॥ २८ ॥

अहोरात्रमहः शृग्नमर्धाहं च प्रतीक्षते ।
प्रधाना मध्यमा ह्य्या श्लेहमात्रा उत्तरां प्रति ॥ २९ ॥
इति तिस्रः समुद्दिष्टा मात्रा. श्लेहस्य मानताः ।
तासां प्रयोगान् पचयामि पुरयं पुरयं प्रति ॥ ३० ॥
प्रभूतश्लेहनित्या ये धुतिपापासागहा मराः ।
पायकश्चोत्तमयलो येषां ये शोक्षमा काले ॥ ३१ ॥
मुष्मिनः सयंपेद्राहा त्रिलपेपहताहा ये ।
उष्मन्ताः शृद्धमूत्राश्च गाऽप्यवन्त पय च ॥ ३२ ॥
पियेषु चत्तमां मात्रां तस्याः पाने शुणान्शृणु ।
विचारणोत्तमयत्वेया दीर्घां सम्पकप्रयोजिता ॥ ३३ ॥
दोषानुवर्गिणी मात्रा सयंपमांगानुसारिणी ।
यस्या पुनर्नपक्वी नारीरेन्द्रियचेतसाम् ॥ ३४ ॥

अरुणस्फोटपिडकाकण्डूपाामाभिरदिताः ।
 कुष्ठिनश्च प्रमीढाश्च वातशोणितिकाश्च ये ॥ ३५ ॥
 नातिवह्नाशिनश्चैव मृदुकोष्ठास्तथैव च ।
 पित्रेयुर्मध्यमां मात्रां मध्यमाश्चापि ये वले ॥ ३६ ॥
 मात्रैषा मन्दिबिंशान् च वातियलहारिणी ।
 सुखेन च ज्ञेहयति शोथनार्थं च युज्यते ॥ ३७ ॥
 ये तु बुद्धाश्च बालाश्च सुकुमारः सुखोचिताः ।
 रिक्तकोष्ठत्वमहितं येषां मन्दाग्रयश्च ये ॥ ३८ ॥
 ज्वरातीसारकासाश्च येषां चिरसमुत्थिताः ।
 ज्ञेहमात्रां पित्रेयुस्ते ह्रस्वां ये चावरा वले ॥ ३९ ॥
 परिहारे सुरता चैषा मात्रा ज्ञेहनवृंहणी ।

वृष्या बल्या निराबाधा चिरं चाप्यनुवर्तते ॥ ४० ॥
 मात्राया सख्या प्रमाणं चाह—अहोपानमिलादि।—अहो-
 राम्रशब्दोऽप्रहरोपलक्षण, एवमह शब्दार्थाहशब्दौ चतु प्रह-
 रद्विप्रहरोपलक्षणौ, तेन प्रहरावतीतेऽप्यहनि पीता मात्रा यथो-
 कप्रहरवालप्राप्त्या दिनान्तरे रात्रौ वा जीर्यमाण मन्तव्या,
 अन्ये त्वहोराम्रशब्देन न्यूनेनाप्यह्ना गुणा रात्रिहोराम्रशब्देनो-
 च्यन्ते, कृत्स्नार्थां तु प्रहरोपलक्षणायित्ति वदन्ति । अत्र यदाऽ-
 होपानपरिणामिनी मात्रा क्रियते, तथा तद्वहाराहो न कर्तव्य,
 अत एवतत्पानं पुरपविशेषविषयकचनेन उक्तं "छुरिपपासासहा
 नरा"—इति । प्रभूतज्ञेहमित्या प्रभूतज्ञेहताभ्या । रात्र्यग्नौ-
 जितेतिवचनेन महत्त्व्यापत्तित्वमस्या सूचयति । सर्वमार्गा
 कोष्ठसन्निधमर्गप्राप्त । पुनर्नवकरी ति-शोपदोषहर्त्वेन । अदुष्के-
 ल्यादिमध्यममात्रागुण, अहप्राऽरुपिका । शोथनार्थं इति शोथ-
 नार्थं(ज्ञ)ज्ञेहकरणे, एतेन, उत्तममात्रा सर्वमौने एव परं, न तु
 शोथनाज्ञेहे कर्तव्येति दर्शयति । ये त्विलादि ह्रस्वमात्रा-
 गुण । परिहारे शुक्लेत्यपपरिहारत्वेन ॥ २९-४० ॥

वातपित्तप्रकृतयो वातपित्तचिकित्साः ।

चक्षुःकामाः क्षताः क्षीणा बुद्ध्या बालास्ताऽबलाः ४१

आयुःप्रकर्षकामाश्च बलवर्णस्वरार्थिनः ।

पुष्टिकामाः प्रजाकामाः सौकुमार्याधिनिश्च ये ॥ ४२ ॥

दीप्त्योजःस्मृतिर्मेधाग्निबुद्धीन्द्रियबलार्थिनः ।

पित्रेयुः सार्यरताश्च दाहशब्दविपाग्निभिः ॥ ४३ ॥

य ज्ञेहो येन कार्यसमाह—वातपित्तेश्वादि । वातपित्त
 विकारपद्मेनैव वातपित्तप्रकृतिषु लक्ष्ये पुनस्तद्विधान वात-
 पित्तप्रकृतीना स्त्रोकश्लेषाविकारेऽपि घृतपानोपदेशार्थम्, एव
 वातव्याधिभिराविष्टा वातप्रकृतयश्च इत्यत्र व्याख्येयम् । बला
 र्थिन इत्यत्र बलशब्द इत्यत्रादिभि सचयन्ते । आर्ता पीडिता
 शब्दादिभिरिति सचयन् ॥ ४१-४३ ॥

प्रवृद्धश्लेष्ममेदस्काश्चलस्थूलगलोदराः ।

वातव्याधिभिराविष्टा वातप्रकृतयश्च ये ॥ ४४ ॥

बलं तनुत्वं लघुतां दृढतां स्थिरयावताम् ।
 श्लिग्धश्चक्षुष्णतनुत्वकां ये च कान्धन्ति वेदिनः ॥ ४५ ॥
 कृमिकोष्ठाः क्रूरकोष्ठास्तथा नाडीभिरर्दिताः ।
 पित्रेयुः शीतले काले तैलं तैलोचिताश्च ये ॥ ४६ ॥
 तैलविषयमाह—प्रवृद्धेश्वादि । शीतले काल इति तैलश्लो-
 ष्णत्वेन शीतलेऽपि काल इत्यर्थं, तेन, सामान्यप्रतिषेध
 'नालुष्णशीते श्लेहं पित्रेवर' इति न विरुध्यते, यदि वा
 सर्पि पाननालपेक्षया शीतलं यौद्धव्यम् ॥ ४४-४६ ॥
 वातातपसहा ये च रूक्षा भाराधकारिताः ।
 संशुष्करेतोरुधिरा निष्पीतकफमेदसः ॥ ४७ ॥
 अस्थिसन्धिसिरास्त्रायुर्मर्गकोष्ठमहारजः ।
 वलवान्मारतो येषां रानि चावृत्त्य तिष्ठति ॥ ४८ ॥
 मह्याग्निबलं येषां वसतासत्त्व्याश्च ये नराः ।
 तेषां ज्ञेहपित्तव्यानां वसापानं विधीयते ॥ ४९ ॥
 वसाविषयमाह—वातावपेश्वादि । संशुष्कनिष्पीतशब्दौ
 क्षीणार्थवैभ । महाह्वन इत्यर्थ्यादिभि सचयन्ते । खात्रि
 श्लोतावि ॥ ४७-४९ ॥—

दीप्ताग्रयः ज्ञेहासहा घसराः ज्ञेहसेविनः ।

वातार्ताः क्रूरकोष्ठाश्च ज्ञेहा मज्जानमामुयुः ॥ ५० ॥

येभ्यो येभ्यो हितो यो यः ज्ञेहः स परिकीर्तितः ।

दीप्ताग्रय इत्यादिमज्जपानविषय । घसरा बहुभक्षना ।

अमुयुश्चपुञ्जीरम् ॥ ५० ॥—

ज्ञेहनस्य प्रकर्षो तु सप्तरात्रचिरानको ॥ ५१ ॥

प्रकर्षोऽतिलव्यप्रकर्षेभ्य प्रकर्षो, तेन, आपत्तेन त्रैरा-
 त्रिक प्रकर्षो भूयस्त्वेन साप्तरात्रिक इति च भवति । एतच्च
 बक्षमाणस्य ज्ञेहप्रयोगातिरिक्तप्रयोगे बोद्धव्य, यदि वा, सद्य-
 ज्ञेहप्रयोग अपि च्यहेयैव ज्ञेहयन्ति, स्तुलार्थं तु तेषु सद्य
 इत्युक्तम् । यदुक्तं—'न्यहावरं क्षादिनं परं तु श्लिग्धो नर
 स्वेदयितव्य इष्ट । नात परं ज्ञेहनमादिरान्ति सारमौभवेत्
 सप्तदिनात् परं तु' (सि अ १)—इति ॥ ५१ ॥

स्वेद्याः शोधयितव्याश्च रूक्षा वातविकारिणः ।

व्यायाममद्यस्त्रीनित्याः ज्ञेहाः स्युर्षं च चिन्तकाः ५२

सामान्येन ज्ञेहानाह—स्वेद्या इत्यादि ।—स्वेद्या स्त-
 त्वत्वेदसाध्या वातरगर्तादय, शोथनादिस्वेद्याध्याना तु
 शोधयितव्या इत्यनेनैव गृहीतत्वात् । चिन्तना इति चिन्ता-
 बहुला ॥ ५२ ॥

संशोथनादहे येषां रूक्षणं संप्रयज्यते ।

न तेषां ज्ञेहनं शस्तमुत्सन्नकफमेदसाम् ॥ ५३ ॥

अभिष्यण्णाननमुदा नित्यमन्दाग्रयश्च ये ।

वृष्णामूर्च्छांपरीताश्च गर्भिण्यस्तास्तुशोधिषा ॥ ५४ ॥

१ 'क्षिरता दुग्धानताय' इति पा० । २ 'अत्यल्पभूतत्वम-
 कर्षो' इति पा० ।

अध्वनिपदच्छेद्यन्तो जठरामगरादिताः ।
दुर्वलाश्च प्रतान्ताश्च क्षेहग्लाना मदातुराः ॥ ५५ ॥
न क्षेह्या वर्तमानेषु न नस्तोयस्तिरुर्मसु ।
क्षेहपानात् प्रजायन्ते तेषां रोगाः सुदारुणाः ॥ ५६ ॥

अक्षेयानाह—सशोभनादत् इत्यादि । येषां रूपेण वक्ष्यते
लङ्घनवृंहणीये,—“अभिष्यन्दा महादोषा मर्मस्था व्याधयश्च
ये । ऊरुस्तम्भप्रसृतयो हृशणीया निदर्शिताः” (सू अ २२)
इत्यनेन, तेषा शोभनादत् क्षेहन न शस्तं, यदा तु शोभनेन
विरुद्ध्यन्ते तदा परं शोभनाद्(र्थ)स्तत्र क्षेह वर्तव्य इति
भाव । उरुस्तम्भो रुद्ध कर्मो मेदश्च येषा ते तथा, एतच्च विशेष-
पूर्णं विरुद्ध्यणीया एवंभूता एव भवन्तीति दर्शयति । अभि-
ष्यन्णो भ्रमप्रधानश्लेष्मविचारि । गर कृत्रिम विषम् । अतिप्रता-
न्तोऽतिक्षीणव्रवधातु । वर्तमानेषु क्रियमाणेष्वित्यर्थं ॥ ५३-५६
पुरीषं अचितं रूक्षं चायुरग्रगुणो मृदुः ।
पक्ता खरत्वं रौक्ष्यं च गान्त्याग्निग्धलक्षणम् ॥ ५७ ॥
घातातुलोम्यं दीप्तोऽग्निवर्चः क्षिग्धमसंहतम् ।
मार्दवं क्षिग्धता चाङ्गे क्षिग्धानामुपजायते ॥ ५८ ॥
पाण्डुता गौरवं जाड्यं पुरीषस्याधिपकता ।

तन्नी(न्द्री)ररचिरत्केराः स्यादतिक्षिग्धलक्षणम् ५९
अधिग्रधलक्षणमाह—पुरीषमिहादि । मृदुरिति पक्वविशे-
षणम् । घातातुलोम्यमिहादि क्षिग्धलक्षणम् । पाण्डुतेत्याय-
तिक्षिग्धलक्षणम् । जाड्यमिन्द्रियजडत्वम् ॥ ५७-५९ ॥
द्रयोष्णमनभित्प्यन्दि भोज्यमक्षं प्रमाणतः ।
नातिक्षिग्धमसंकीर्णं श्वः क्षेहं यातुमिच्छता ॥ ६० ॥
पिबेत् संशमनं क्षेहमक्षकाले प्रकाशितः ।
शुद्ध्यर्थं पुनराहारे नैशे जीर्णं पिबेन्नरः ॥ ६१ ॥

क्षेहात् पूर्वं यत् पथ्यं तदाह—द्रयोष्णमिहादि । असङ्कीर्ण-
मविरुद्धवीर्यम् । श्व इत्यागामिदिने । अक्षकाले त्रिप्रहरादिलक्षणे,
शुभुशं कदाचिर्न स्यादपि तदर्थं विशेषण—प्रकाशित इति ।
शुद्ध्यर्थं तु क्षेह नैशे दिनान्तरहृते आहारे जीर्णं एव प्रातरेव
पिबेदित्यर्थं । सशामनार्थक्षेहो यदि जरणान्ते प्रातरेव क्रियते,
तदा कोष्ठोपलेपकदोषस्याशयतिनु दोषेण लक्ष्यो दोषोलेख
कुर्याच्च सशमन, संशोधनार्थस्तु चोषोलेखं करोतीत्यपेक्षणीय
एवेति भाव । एतच्च कालवचनमुल्लेखेण, तेन “घातपित्ता-
धिको रात्रौ” इत्युक्तकालविरोधो न भवति ॥ ६० ॥ ६१ ॥

उष्णोदकोपचारी स्याद्ब्रह्मचारी क्षपाशयं ।
श्याक्नुभ्रानिलोद्गारानुदीर्णाश्च न धारयेत् ॥ ६२ ॥
घ्रायामामुच्चैर्वचनं क्रोधशोकौ हिमाऽऽतपौ ।
घर्जयेदप्रवातं च सेवेत शयनासनम् ॥ ६३ ॥

१ 'दोषानायं' इति पा० । २ 'सन्' इति पा० । ३ 'न गवत्वपि'
इति पा० । ४ 'ब्रह्मचारी क्षपाशय' इत्यनेन मैथुनदिव्यास्वप्नप्रविनाग
रूपान्त निषेध' इति शिवराजसेन । ५ 'उदीर्णाश्च न धारयेदित्यत्र
चकारादनुदीर्णाश्च नोदीरयेदित्यर्थं श्व' इति शिवराजसेन ।

क्षेहं पीत्वा नरः क्षेहं प्रतिभुञ्जान एव च ।
क्षेहमिष्योपचारादि जायन्ते दारुणा गदाः ॥ ६४ ॥

क्षपाशयमेव स्वपितीति क्षपाशय । अप्रवातं चेति शयना-
सनविशेषणम् । क्षेह प्रतिभुञ्जान इति क्षेहे जीर्णमपि क्षेहप्रयो-
गानुगुणमन्यक्षेहमविरुद्धवीर्यादिगुणयुक्तं भुञ्जान । एतेन क्षेहं
पीते जीर्णं किंच हिलाहितमिति प्रश्रव्यस्रोतरत्तमिदम्—उष्णोद-
कोपचारी स्यादित्यादि भवति ॥ ६२-६४ ॥

मृदुकोष्ठखिरात्रेण क्षिग्धत्यच्छोपसेवया ।
क्षिग्धति क्रूरकोष्ठस्तु सप्तरात्रेण मानवः ॥ ६५ ॥
गुडमिश्रुरसं मत्तु क्षीमुक्षोडितं वधि ।
पायसं कृशात् सर्पिः काश्मर्यनिफलास्सम् ॥ ६६ ॥
द्राक्षारसं पीतुरसं जलमुष्णमथापि वा ।
मद्यं वा तरणं पीत्वा मृदुकोष्ठो विरिच्यते ॥ ६७ ॥
विवेचयन्ति नैतानि क्रूरकोष्ठं वदाचन ।
भवति क्रूरकोष्ठस्य ब्रह्मण्यसुख्यगानिला ॥ ६८ ॥
उदीर्णपित्ताऽऽल्पकफा प्रहृणी भन्दमारुता ।
मृदुकोष्ठस्य तस्मात् स सुविवेच्यो नरः स्मृतः ॥ ६९ ॥

मृदुकोष्ठदिलक्षणमाह—सदिस्यादि । अभ्यदितत्वात् कोष्ठ-
ज्ञानस्यान्यथाऽपि तदलक्षणमाह—गुडमित्यादि । उल्लेखित दधि-
सर्पिः । इत्थं तिलतण्डुलमापहता यकाम्, चर्चनं हि—“तिल-
तण्डुलमापैतु कृषार निरसरेति च” । क्रूरकोष्ठविवेचनेहेतु-
माह—भवतीत्यादि । प्रहृणी कोष्ठस्यान्यधिज्ञानभूता नागी;
यदुक्तम्—“आम्यधिज्ञानमक्षस्य ब्रह्मण्यद्वहृणी मता”—(वि,
अ १५) इति । उदीर्णपित्तेत्यादि मृदुकोष्ठस्यरूपवचनम् ।
क्रूरकोष्ठस्य ब्रह्मणीगतो वायुर्गुडाधीना सरत्स्य प्रतिबभ्राति,
मृदुकोष्ठस्य हि ग्रहण्या विरोधको वायुर्वालि, स्वाम्भकोऽपि
श्लेष्माऽऽप, उष्णतरत्तगुणं च पित्तं प्रबल, तेन शुद्धादिभिः
शुच विरेचन भवतीति भाव ॥ ६५-६९ ॥

उदीर्णपित्ता प्रहृणी यस्य चाग्निबलं महत् ।
भस्मीभवति तस्यासु क्षेहः पीतोऽग्निरेजसा ॥ ७० ॥
स जग्ध्वा क्षेहमात्रा तामोजः प्रक्षारयत् पथी ।
क्षेहाश्रित्तमं लृष्णां सोपसर्गामुदीरयेत् ॥ ७१ ॥

१ गदाप्रसु 'क्षेह पीत्वा नरे क्षेह प्रतिभुञ्जान एव च' इति पंठर्षिः,
'क्षेह पीत्वा त्वपरं क्षेह प्रतिभुञ्जाने नरे क्षेहमिष्योपचारादाश्रय
गदा जायन्ते' इति व्याकरणवति । शोषीन्द्रनाशनेन तु 'क्षेह पीत्वा
नर' क्षेहं प्रतिभुञ्जान एव च । उष्णोदकोपचारी स्यात्' इत्यादि 'तेने
त शयनासनम् । क्षेहमिष्योपचारादि जायन्ते दारुणा गदा' इ-
त्येव किञ्चित्तीर्णार्थं श्रुत्वा पठति, 'पीते हिलाहितमाह-क्षेह पीते
त्यादि । क्षेह पीत्वा तथा क्षेहं प्रतिभुञ्जान तसिखेव दिने क्षेह विवन्
क्षेह पीतवान् क्षेह विरुद्धैत्यर्थं, नर उष्णोदकोपचारी स्यात्' इत्यादि
न्यायवानयति च ।

नालं ज्ञेहसमृद्धस्य शमायात्रं सुगुर्वपि ।
 स चेत् सुशीतं सलिलं नासादयति वृत्तते ।
 यथैवाशीविपः कक्षमध्यगः स्वविपाश्रिता ॥ ७२ ॥
 अजीर्णं यदि तु खेदं तृष्णा स्याच्छर्दयेद्रिपक्व ।
 शीतोदकं पुनः पीत्वा भुक्त्वा रुक्षान्नमुल्लिखेत् ७३
 न सर्पिः केवलं पित्ते पेयं सामे विशेषतः ।
 सर्वं ह्यहुरज्जेहेहं हत्या संज्ञां च मारयेत् ॥ ७४ ॥
 तन्द्रा सौक्लेश आनाहो ज्वरः क्षन्मो विसंभता ।
 कुष्ठानि कण्डूः पाण्डुत्वं शोफाशांस्त्वक्चिस्तृपा ७५
 जठरं ग्रहणीदोषाः स्तेमित्यं वान्यनिग्रहः ।
 शूलनामप्रदोपाश्च जायन्ते ज्ञेहविभ्रमात् ॥ ७६ ॥
 तत्राप्युल्लेखनं शस्तं स्वदः कालप्रतीक्षणम् ।
 प्रति प्रति व्याधियत्वं बुद्ध्वा संसनमेव च ॥ ७७ ॥
 तन्कारिष्टप्रयोगश्च रुक्षपानान्नसेवनम् ।

मूत्राणां त्रिफलायाश्च ज्ञेहव्यापत्तिमेपजम् ॥ ७८ ॥

सप्रति ज्ञेहव्यापदो दर्शयति—उचीर्णत्वादि ।—ओज
 सर्वधातुसारभूतं हृदि स्थितं, प्रक्षरयन् स्थानान्नसद्यन् क्षप-
 र्गंध । वलीलनेन ज्ञेहेन्धनो बहिर्नितरा चलन्वा भवतीति
 दर्शयति । वचनं हि—“नालं ज्ञेहसमृद्धस्य शमायात्रं सुगुर्वपि”
 इति । उत्तमा महती माश्र्याम् । शीतलणी सोपद्रव्याम् । वक्ष वाष्ट-
 समूह । छर्दयेदिति प्रथमं ज्ञेहमेव तृष्णाकारकं छर्दयित्वा
 पुन शीतोदकं पीत्वा रुक्षान्नं च भुक्त्वा रुक्षिखेदिति योजनी-
 यम् । न सर्पिंस्त्रिस्तादि ।—न सर्पिं सामे पित्ते पेयं, केवलं तृष-
 ष्टतं विशेषतो न पेयं सामपित एवेति योजना, एवं मन्यते—
 सच्छत तिकरादिभिर्भुतं रामे पित्ते त्रिचवादिपाचनगुणात्-
 योनाद्योर्ध्वं वैशचिद्रमस्वपि, अषष्टत तु सर्वथा विरुद्धमेव,
 यदि वा, केवदमसच्छतं सर्पिं पित्ते सामान्येन रामे निरामे
 वा न पेयं, सामे पित्ते विशेषत इति योजना । एतेन, यत्रापि
 सामान्येन घृतं विहितं, यथा—“अत ऊर्ध्वं कफे मन्दे यात-
 पित्तोत्तरे ज्वरे । परिपक्वेषु शोषेषु सर्पिं वानं यथाऽऽहतम्”
 (चि अ ३) इत्यादि, तत्राप्युचितमेपजसच्छतमेव बोद्ध-
 व्याम् । यदि वा, न केवलं पित्ते सामे सर्पिर्विशेषतो न पेयं,
 किन्तुहि तैलादीन्यपि वातशैथिल्यविहितानि तयो सामयोर्ध्वं पेयानि-
 त्वम् । अस्मिन् व्याख्यानोऽपेयमित्वात्प्रसङ्गे ब्रह्म्य । अउ-
 र्ज्वेह पिपाषणं कुर्यात् । सज्ञा रघुतिखद्वदन चेह व्याधिप्रमा-
 यात् । स्तेमित्वामार्द्रवज्जगुष्णित्वात्मिप । क्षान्नप्रदोषा अल्पसक-
 रिश्विपादय । कालप्रतीक्षणं ज्ञेहजनितदोषशय यावदभोज-
 नम् । तत्रस्वारिद्यानां च विरिक्त्वावश्यमाणाणां प्रयोग, मूत्राणां
 त्रिफलायाश्च सेवनमिति सर्व्वञ्च ॥ ७०-७८ ॥

अकाले चाद्रितथैव मात्रया न च योजितः ।

ज्ञेहो मिथ्योपचाराद्य व्यापयेतातिसिन्नितः ॥ ७९ ॥

मिथ्योपचाराद्योपविष्यन्नुपज्ञानात् । अतिसिन्नितं कालप्र-
 षणं सेवित ॥ ७९ ॥

ज्ञेहात् प्रस्कन्दनं जन्तुखिरात्रोपरतः पिबेत् ।

ज्ञेहवद्भवमुष्णं च ज्वहं भुक्त्वा रसीदनम् ॥ ८० ॥

उशीपनज्ञेहपाने वृत्तिप्रचारात्माह—ज्ञेहारिस्तादि ।—ज्ञेहात्
 ज्ञेहप्रयोगात् । त्रिरात्रोपरत त्रिरात्रं परिलखज्ञेहपान इत्यर्थः ।
 प्रस्कन्दनं विरेचनम् । ज्ञेहोर्ध्वं त्रिरात्र एव भोजनं दर्शयति—
 ज्ञेहवदित्यादि । रसप्रधानगोदन रसीदनम् ॥ ८० ॥
 एकाहोपरतस्तद्बहुक्त्वा प्रच्छदंनं पिबेत् ।

यमने ज्ञेहवृत्तिमाह—एकेस्तादि । एकाहोपरत ज्ञेहादिति
 योजना, तद्बदिति ज्ञेहवद्भवमुष्णं च रसीदनं ज्ञेहोपरतमदित्यत
 एव ॥—

स्यात्त्वसंशोधनार्थं यै वृत्तिः ज्ञेहे विरिक्तवत् ॥ ८१ ॥

सद्यमानविधिमाह—स्वारिक्त्वादि । असंशोधनार्थं यथा-
 मने, वृत्तिरूपचार, विरिक्तवदित्त्वनामतावेक्षणोपकल्पनीयवश्य-
 मार्गं “साम्यविरिक्त चैनम्” (सू अ १५) इत्यादिप्रत्ययप्रति-
 पादनीयसुषुपचारमाह, न तु पेयैदिक्रमनामम् । यद्यपि यमनोक्ता
 एव ततोर्ध्वार्थाद्यो विरेचनरुत्तावप्यतिरिक्तास्तथाऽपीह यमन
 विधिं परिलख्य विरेचनविध्यविदेशो धूमपानप्रतिषेधार्थं,
 विरेचने हि तत्र “धूमपानवर्गम्” (सू अ १५) इति श्रुतं,
 ज्ञेहपाने च धूमपानं निषिद्धं मात्राश्रित्यैव,—“न मद्यदुग्धे
 पीत्वा च न ज्ञेहम्” (सू अ ५) इत्यादिना ॥ ८१ ॥

ज्ञेहद्विपः ज्ञेहनित्या मृदुकोष्ठाश्च ये नराः ।

ज्ञेहासह्य मद्यनित्यास्तेपामिश्रा विचारणा ॥ ८२ ॥

ज्ञेहावैरिक्तिस्यात्पूरहांस्त्वाराहकौकुटाः ।

गव्याजौरध्रमात्स्याश्च रसाः स्युः ज्ञेहने हिताः ८३

यवकोलकुलत्स्याश्च ज्ञेहाः समुडसर्कराः ।

दाहिर्मं वधि सव्योपं रससंयोगसंमहः ॥ ८४ ॥

ज्ञेहयन्ति तिलाः पूयं जग्धाः सज्ञेहफाणिताः ।

कुशराश्च बहुत्रेहास्तिलकाम्बलिकास्तथा ॥ ८५ ॥

फाणितं शूद्धैरं च तैलं च सुरया सह ।

पियेदुसो भूतेर्मौर्जेर्जोऽश्रीपाद्य भोजनम् ॥ ८६ ॥

तैलं सुरया मण्डनं घसां मज्जानमेव वा ।

पिवन् सफाणितं क्षीरं नरः त्रिहासि यातिकः ॥ ८७ ॥

धारोष्णं ज्ञेहसंयुक्तं पीत्वा सराकरं पयः ।

नरः क्षिपति पीत्वा या सरं दूधः सफाणितम् ॥ ८८ ॥

पाश्र्वप्रवृत्तिकी पेया पायसो मायमिध्रवः ।

क्षीरसिद्धो बहुज्जेहः ज्ञेहद्वैत्रचिरात्तरम् ॥ ८९ ॥

सर्पिलौलपसामज्जातण्डुलप्रवृत्तः शृ(श)ता ।

पाश्र्वप्रवृत्तिकी पेया पेया ज्ञेहनिच्छन्तर ॥ ९० ॥

१ 'मृदुज्जेहेह' इति पा० । २ 'तक्षीरद्वै' इति पा० ।
 ३ 'मोघ' शब्देनास्ति' इति पा० ।

१ 'निरोपरतसिन्नित' इति पा० । २ 'विरिक्तवदिति' इति
 विरेके पेयैदिक्रमनामत्प्रतिपाद' इति पा० । तत्राप्येव ।

(शौकरो वा रसः क्षिग्धः सर्पिलंघणसंयुतः ।

पीतो द्विर्वसरे यत्नात् सेहयेदचिरात्तरम् ॥ १॥)

विचारणाविषयमाह—सेहद्विष इत्यादिना । रावादिरेसानामु-
षाना यस्मात्साह—यत्वेत्यादि । रसे सेहार्थोकरन उचित
सयोगो वेत्ता ते रससंयोगा, तथा समग्रहण समग्र ।
पूर्वमिति भोजनात् पूर्वम् । तिलप्रधान काम्बुकिरुक्लिस्तान्म-
न्वि । फणितमित्यस्यैः श्वरैरिति श्वरैरसम् । शृतमिष्टि-
नीहृतं । पाद्यप्रवृत्तिस्वभेद वक्ष्यमाणः । भाषमिश्रको मापतण्डु-
रुत्तमशम् । पेया पानप्या ॥ ८२-९० ॥

ग्राम्यानुपौदकं मांसं गुडं दधि पयस्त्रिलोक्य ।

कुष्ठी शोथी प्रमेही च सेहने न प्रयोजयेत् ॥ ९१ ॥

सेहैर्यथाहं तान् सिद्धैः सेहयेदविकारिभिः ।

पिपलीमिर्हरीतक्या सिद्धैरिषिकलयाऽपि चा ॥ ९२ ॥

द्राक्षामलकयूषाभ्यां दध्ना बाम्बलेन साधयेत् ।

व्योषगर्भं भिषक्सेहं पीत्वा क्षिराति तं गरः ॥ ९३ ॥

यवकीलकुलस्थानां रसाः क्षारः सुप दधि ।

क्षीरसर्पिश्च तसिद्धं सेहनीयं घृतात्तमम् ॥ ९४ ॥

यथाहमिति यो यत्र सेहो दुष्यते सर्पिषदि । सिद्धैरिति

पिपलीमित्यथा हरीतक्या तथा निफल्या चेति वृषज्योजनीय,

पिपल्यादिविद्वेहेहधु बुध्नादिषु यथासम्पत्तिं केचित् ।

सुपसब्दं क्षापयचन । व्योषगर्भं व्योषककम् । अत्र निमिर्द-

न्यैर्मिलिता चागुष्प्यम् । यवकीलादी पद्व्याणि सेहममानि ।

क्षारो यवक्षार इत्य ॥ ९१-९४ ॥

तैलमजबज्जसार्पिर्वर्दरिफालरसैः ।

योनिशुक्रप्रदोषेषु साधयित्वा प्रयोजयेत् ॥ ९५ ॥

तैलमज्जेल्यादि ।—चतु सेहोऽक्लक एव, तैलमजबज्जसार्पि-

रित्येकयद्वावाहितयान्ता प्रयोग ॥ ९५ ॥

शुद्धात्म्यम् यथा बलं प्रचयत्यधिकं यथा ।

यथासि जीर्यति सेहस्तथा श्रयति चाधिकः ॥ ९६ ॥

यथा वाऽऽहेद्य मृतिपण्डमासितं स्वस्था जलम् ।

श्रयति खंसते सेहस्तथा त्वरितसेषितः ॥ ९७ ॥

समति सेह उपयुक्तो यथा शरीरं सकेहोऽधिको रज्ज्वते,

तदाह—घृतातीत्यादि । तत्र शिव्येण्यप्यावादानशुद्धमपि शिष्य

हितवशाऽभिधीयते । यथाश्रीलन्यनधिक इत्यर्थः । नन्य

न्यधिकसेहं श्रयति तत्रापि च सेहलक्षणमुप, यदुच्यते—

“अपहात् सेहदर्शनम्” इति, तेनेवदिन एवाधिकसेहपान

१ श्दानीमुपयुक्त सेह शरीरं सकेहोऽधिको रज्ज्वति तदा सवति,
अन्यथा तु सीर्यत्वसेहो—घृतातीत्यादि । यथासीलन्यनुसुप, ननु
सेहपानं हि क्षिण्यक्षणावपि नाहं, तेनेवदिन एव तथा सेहपान
नियता यथा सीर्यत्वे सेहलक्षणं सादित्वाह—यथा येत्यादि । आडेप
रिप्लेदरित्या, एव त्वरितसेहोऽपि सेहो भावतसेहद्वित्वैव सत
तेषोपपत्ति, तथा च सति सम्पुङ्गरोदनं न भवतीति भावः, इति सिद्ध
दासवेन ।

क्रियतामित्याह—यथा येत्यादि ।—आडेप रिप्लेदरित्या ।

त्वरितसेषित सेहो भावतसेहद्वित्वैव सतसेऽधी याति यावान्,

न तावता सेहन भवतीति भावः ॥ ९६-९७ ॥—

लघवणोपहिताः सेहाः सेहयन्त्यचिरात्तरम् ।

तद्व्यभिष्यन्धरुक्त्वं च सुक्ष्ममुष्णं ध्वयाधि च ॥ ९८ ॥

सेहने सर्वेहेषु लक्षणयोगमाह—लघवणोपहिता इत्यादि ।

तदिति लक्षण, व्यभिष्यन्ध्व दोषसद्भावात्किञ्चदक, ध्वयाधि

अखिलदेहव्याप्तिपूर्वकमात्रगामि ॥ ९८ ॥

सेहममे प्रयुज्जित ततः सेह्वमनन्तरम् ।

सेहसेदोपपन्नस्य संशोधनमेथेरत्त ॥ ९९ ॥

अतो वक्ष्यमाणस्वेदोपकल्पनाभ्यासयो समन्वयक सेदा-

दिषु सेहस्य भाषावमाह—सेहमित्यादि ॥ ९९ ॥

तत्र श्लोकः ।

सेहाः सेहविधिः सूत्रव्यापत्तिद्विः समेपजा ।

यथाप्रशं भगवता व्याहृतं चान्द्रभागिना ॥ १०० ॥

चान्द्रभागी पुनर्वसु ॥ १०० ॥

इत्यश्विदेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने

सेहाभ्यासो नाम ज्योदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

इति श्रीचक्रपालिदत्तविरचितया चरकव्याख्यायामनुपूर्व-

धीपिकाया सूत्रस्थाने उपरत्ननाभ्यायवतुके सेहा-

ध्यासो नाम ज्योदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

चतुर्दशोऽध्यायः ।

अथानः सेदाध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह साह भगवानाचैयः ॥ २ ॥

सेहपूर्वकरत्वात् स्वेदास्य स्वेदाभ्यासोऽभिधीयते । सेद-

प्रतिपादकोऽध्याय स्वेदाध्यायः ॥ १ ॥ ३ ॥

अतः सेदाः प्रयक्ष्यन्ते यैर्यथावत्प्रयोजितैः ।

सेदसाध्याः प्रशाम्यन्ति गन्दा घातकफात्मकाः ॥ ३ ॥

सेहपूर्वं प्रयुक्तेन सेदेनापजितेऽनिले ।

पुरीषमूत्रैरतांति न सज्जन्ति कथंचन ॥ ४ ॥

शुष्काण्यपि हि काष्ठानि सेहस्वेदोपपादनेः ।

नमयन्ति यथान्याय कि पुनर्जीवतो नरात् ॥ ५ ॥

वातकफात्मका असुशुब्धातकफजा, वातकरत्नत्वेऽनुद्ग्रा-

द्य स्वेदेन न साम्बन्धि, अत आह—स्वेदाध्याय, एतेषोद-

राधोऽस्वेदा व्यापत्यन्ते । सेहपूर्वमिति क्रियाविशेषणम् । न

सज्जन्ति अप्रवृत्तानि न भवन्ति । यथान्याय यथागम, एतद्य

सेहस्वेदोपपादनेरित्यनेन सूच्यते, यदि वा यथान्याय यथा-

सहज नमयन्तीति सम्बन्धः ॥ ३-५ ॥

१ शौक्यनमनन्तरम् इति पा० । ३ यथागम यथागम

सेहस्वेदोपपादनेरित्यनेन, शान्तेःसेहस्वेदविरिषित्यर्थः इति

शिवदाससेन ।

रोगानुव्याधितापेक्षो नात्युष्णोऽतिमृदुर्न च ।

द्रव्यवान् कफिपतो देशे खेदः कार्यकरो मतः ॥ ६ ॥

रोगानुव्याधिते च वल्लभादिनाऽपेक्षत इति रोगानुव्याधितापेक्षः । नात्युष्णो नातिचण्डतापः । द्रव्यवानिति श्लिग्ध-रुक्षादिद्रव्यवान् । कफिपत इति रोगादीनपेक्ष यथोचितेन द्रव्येण देशे चामाशययो यथायोग्यतया संपादित इति मन्त-व्यम् ॥ ६ ॥

व्याधौ शीते शरीरे च महान् खेदो महाबले ।

दुर्बले दुर्बलः खेदो मध्यमे मध्यमो हितः ॥ ७ ॥

वातश्लेष्मणि वाते वा कफे वा खेद इष्यते ।

श्लिग्धरुक्षस्तथा श्लिग्धौ रुक्षश्चात्युपकल्पितः ॥ ८ ॥

रोगाद्यपेक्षोक्तवत्पानं दर्शयति—व्याधापिष्यादि ।—व्याधौ महाबले तथा शीते बालकृते महाबले; महानिति चण्डताप एव पुनः पुनः कियमाणत्वेन मृदुस्वेदापेक्षयाऽधिकतापत्वेन शैत्यः । दुर्बल इति च तथा मध्यम इति च व्याध्यादिषु पूर्ववदोजनीयम् । श्लिग्धरुक्षद्रव्यकृतः श्लिग्धरुक्षः, श्लिग्धरुक्षद्रव्यादयो वातश्लेष्मादिषु यथासंख्यं मन्तव्याः; एतच्च श्लिग्धरुक्षादिकथनं द्रव्यापेक्षकल्पनोदाहरणं; वाते श्लिग्धः, कफे रुक्षः ॥ ७-८ ॥

आमाशयगते वाते कफे पकाशयाश्रिते ।

रुक्षपूर्वो हितः खेदः स्नेहपूर्वस्तथैव च ॥ ९ ॥

तं देशविशेषसंबन्धेन व्यभिचारयत् देशापेक्षां कफक-माह—आमाशयैत्यादि । आमाशयगते वाते रुक्षपूर्वं स्थानापेक्षया पूर्वं स्नेहं कृत्वा पश्चाद्वातापेक्षः किमर्थः कार्यः, एवं पकाशयगते कफे स्नेहपूर्वो व्याख्येयः; आमाशयशब्देन कफस्थानं हेत्यं, कफस्थानापेक्षया हि प्रथमं रुक्षः क्रियते, यदुक्तम्—“स्थानं जयेद्विदं पूर्वं तु स्थानस्थस्याधिकरुतः” इति ॥ ९ ॥

वृषणौ हृदयं हृष्टीं खेदयेन्मृदु नैव वा ।

मध्यमं वंक्ष्यौ शोषमज्ञापयवमिष्टतः ॥ १० ॥

मृदु नैववेति स्वेदवसाय्ये श्रृण्णादिमते व्याधौ मृदुस्वेदः, स्वेदव्यतिरेकोपायान्तररुग्गवे तु न केति बोद्धव्यम् । इत्यं इत्याहुरेच्छाते यथेच्छातथ । इत्यं इति भावपादिच्छा-वचनः ॥ १० ॥

सुशुद्धैर्नक्तैः पिण्डया गोधूमामानामापि वा ।

पनीतपलपलाहीर्यां खेदः संवृत्त चक्षुषी ॥ ११ ॥

स्वेदे कियमाणे चक्षुषः स्वेदपरिहारोपायमाह—सुशुद्धि-र्यादि । नक्तैः कर्पटवमरैः ॥ ११ ॥

मुक्तावलीभिः शीताभिः शीतलैर्मांजनैरपि ।

जलार्द्रैर्जलजैर्हस्तिः स्थिचतो हृदयं रुक्षोत् ॥ १२ ॥

स्वेदे कियमाणे हृदयरक्षणयनाह—मुक्तावलीगिरिरादि ।

जलजानि पङ्कजादीनि । एवमस्वेदबलसामान्यत्वाद्वाहणरक्षाऽपु-
षेतव्या, प्राधान्याच्चक्षुष्यच्छु-पालनमुपम् ॥ ११ ॥

शीतश्लेष्मादि । स्वेद इति स्वेदभवे धमं । स्वेदनाद्विस्तिर्नि-

संजाते मादवे स्वेदे खेदनाद्विस्तिर्निता ॥ १२ ॥

शीतश्लेष्मादि । स्वेद इति स्वेदभवे धमं । स्वेदनाद्विस्तिर्नि-
तेषुपदिशान् शीतादिषुपरमे रति स्वेदो निवर्तनीयः, शीता-
द्युपरमे च स्वेदः कर्तव्य इति ह्यसुपदिशति; ततश्च इत एव
स्वेदनिवृत्तिविषयशीतादिषुपरमोत्वादः स्वेदस्य राम्यस्यो-
त्क्षणं तथा शीतादिषुपरमात्वाद्भव्यं स्वेदानिर्गतिविषयोऽयो-
गलक्षणमुक्तं भवतीति नायोगलक्षणानभिधानमुदाहनीयम् ॥ १२ ॥

पित्तप्रकोपो मूर्च्छां च शरीररुदन्ं हृष्या ।

दाहः स्वराहृदयैर्यमतिस्त्रिष्यस्य लक्षणम् ॥ १३ ॥

उक्तस्तस्याशीतीये यो ग्रैष्मिकः सर्वशो विधिः ।

सोऽतिस्त्रिष्यस्य कर्तव्यो मधुरः श्लिग्धशीतलः ॥ १४ ॥

अतिश्लिग्धविकारितमाह—उक्त इत्यादि । ग्रैष्मिको विस्ति-
रित्वेन लब्धे पुनर्मधुरः श्लिग्धशीतल इत्यादिवचनं “मधमस्यं
न वा पेयम्” इत्यत्रोपदिष्टमद्यपानस्य प्रतिपेक्षार्थं मधुरशीतादि-
योगविशेषविधानार्थं च ॥ १४-१५ ॥

कपायमद्यनित्यानां शर्मिण्या रक्तपित्तिनाम् ।

पित्तिनां सात्सिसाराणां रुक्षाणां मधुमेहिनाम् ॥ १६ ॥

विदग्धअष्टप्रधानां विषमद्यविकारिणाम् ।

श्रान्तानां नष्टसंज्ञानां स्थूलानां पित्तमेहिनाम् ॥ १७ ॥

तृप्यानां क्षुधितानां च क्रुद्धानां शोचतामपि ।

कामल्युदरिणां शैव क्षतानामाढ्यारोगिणाम् ॥ १८ ॥

दुर्बलातिविशुष्काणामुपक्षीणैजस्तां तथा ।

निपक्व तैमिरिकाणां च न स्वेदमयतारयेत् ॥ १९ ॥

अखेयानाह—कपायैत्यादि ।—कपायद्रव्यकृतं नभं कपा-
यमर्थं, किंवा कपायशब्दोऽमधुरवचनं, तेन यदुच्यते—
कपायनित्यस्य वातप्रधानता स्यात् कपायस्य वातरारिवात्,
वाते च स्वेदो विहित एव, तत्पर्यं कपायनिरयं प्रति स्वेदनि-
पेध इति, तथिरस्तं भवति । किंवा, कपायनित्या रुक्षातिस्त्रि-
व्यगाम्ना भवन्ति कपायस्य विरुक्षकलम्बकत्वेन, ततश्च तेषां
स्वेदः पूर्वमेदावहतीत्यतः कपायनित्यनिपेधः । रक्तपित्तिना-
मलिधानादेव स्वेदे निपेधे, पुनः स्वेदनिपेधो रक्तपित्तिनां
यद्यन्योऽपि स्वेदसाध्यो वातश्लेष्मणो विचारो भवति तत्रापि
स्वेदनिपेधार्थं तथा रक्तपित्तिनां यमनिवरेचनाप्रतया प्राप्तत्वे-
दप्रतिप्रवृत्तिपेधार्थं च; एवं पित्तमेहिनामल्वादिष्वपि व्याख्ये-
यम् । पित्तिनामिति पित्तप्रह्वीनाम् । मधुमेहस्येन सर्वे एव
मेहा शृण्वन्ते, मधुमेहशब्दो हि सर्वमेह मेहेषु वर्तते इति
क्रियन्त शिस्तीये दन्तीनीयं, मेहेषु च सर्वमेह शरीरस्यपित्त-
प्रवृत्तेषु विशेषतः शरीरस्यमित्यहेतुत्वेन स्वेदो न युज्यते;

पित्तमेहिनामिति तु पुनरभिधानं पित्तसंबन्धेन विशेषप्रतिषेध-
तादर्शनार्थम् । प्रभो शुद्ध । मद्यविकारिणामिति नद्यनिलस्य
वातकफजमश्लयै स्वेदनिषेधार्थम् । आङ्गोर्गीह वातरक्षी ।
एषु चास्वेदविषयेषु यदि स्वेदकसाध्यं सन्यासादिर्भवति तदा
महाप्रलवायभयादल्पप्रलवायमुपेक्ष्यापि स्वेदो विषेय इति
न्यायसिद्धमेव, यदाहृन्मयविद्-यद्-“भूयोविरोधे स्वल्प-
न्याय्यम्” इति ॥ १६-१९ ॥

प्रतिश्याये च कासे च हिकाभ्यास्त्वेष्वलाघवे ।
कर्णमन्याशिरःश्लेखरमेदे गलग्रहे ॥ २० ॥
अद्वैतैकाङ्गसर्वाङ्गपक्षाघाते विनामके ।
फोष्ठानाहविद्यन्धेषु शुक्रार्घाते विजृम्भके ॥ २१ ॥
पार्श्वगृष्टकटीकुक्षिसंग्रहे शृङ्गसीपु च ।
मूत्रजलच्छ्रे महत्त्वे च मुक्कयोरङ्गमदंके ॥ २२ ॥
पादजानूरजङ्घातिसंग्रहे भ्रयधावपि ।
खल्लोष्वाभेषु शीते च वेपथौ घातकण्ठके ॥ २३ ॥
संकोचयामश्लेपे स्तम्भगोरचसुप्तिषु ।
सर्वाङ्गेषु विकारेषु स्वेदनं हितमुच्यते ॥ २४ ॥

प्रतिश्याये चेत्सादिना स्वेद्यान् दर्शयति । विनामकं शरीर-
विनमनकारी वात । विजृम्भको बहिःपायाम्, जम्माबहुत्व वा ।
पादजानूरजङ्घामिरिति संग्रहश्च पृथक्संबन्ध्यते । खारी हस्तप-
दावमोडनम् । वातपण्डको गुल्फाधितो वात । अलापव इति
पूर्वमुक्तेऽपि पुनर्गौरववचनमहानां गुरुतरत्वप्रतिपादनार्थम्,
अलापववचनं तु लापवप्रतिषेधमात्रप्रयोजनं नातिगुरुत्वं ब्रूते,
यत् सर्वत्र नन् विरुद्धे न वर्तते, यत् “अहंसमनमिष्यन्दि-
त्यासीनप्रचलायितम्” (सू. अ. २१) इत्यत्र न दाहशस्त्रेण
विपथत्वमभिप्रेतं, किं तर्हि ह्यताप्रतिषेधमात्रमेव ॥२०-२४॥

तिलमापकुलत्थाम्लघृततैलामिमौद्नेः ।
पायसेः कृदावैर्मौसैः पिण्डस्वेदं प्रयोजयेत् ॥ २५ ॥
गोपरोष्ठवराहभ्रवाहृद्भिः सतुर्पयैः ।
सिकतापांशुपापाणकरीपायसपूटकैः ॥ २६ ॥
श्लैष्मिकान् स्वेदयेत् पूर्वैर्वातिकान् समुपाचरेत् ।
द्रव्याप्येतानि शस्यन्ते यथास्वं प्रस्तरेष्वपि ॥ २७ ॥

वक्ष्यमाणानां सहस्रादिस्वेदानां द्रव्याभ्याह—तिलमापेत्सादि ।
पिण्डरूप स्वेदः पिण्डस्वेदः । करीषः घृणयोग्यं, आयस
अयोविकार, स चेद्दुष्टकरणयोर्मो बोद्धव्यं । पूर्वैरिति तिल-
मापादिभिः । यथाव्यनिल्यनेन तिलमापादयो कृते, गोपरोष्ठी-
प्रत्योक्ताश्च श्लेषानि प्रस्तारयेदे वर्तव्या इति दर्शयति २५-२७

१ 'मूत्रापाते' इति पा० । २ 'सम्पस्य गौरव बहुत्वमिति लभ्यते'
स्ये, न तु गौरवमित्यर्थं, 'अनापये' इति पूर्वमुक्तात् २६ इति विष-
दासतेन ।

भृगुहेपु च जेन्ताकेपूष्णगर्भगृहेषु च ।
निधूमाङ्गारतेषु स्वभ्यक्तः सिद्यते सुपात् ॥ २८ ॥

भृगुहेष्विति मुखेदायेषु गृहेषु । उष्णगर्भगृहेष्विति कुटी-
खेदं दर्शयति । स्वभ्यक्त इति सम्पगभ्यक्त ॥ २८ ॥

प्राभ्यानुपूदकं मांसं पयो घस्तशिरस्तथा ।
वराहमध्यापित्तासृक् स्नेहघृत्तिलतण्डुलाः ॥ २९ ॥
इत्येतानि समुत्काष्य नाडीस्वेदं प्रयोजयेत् ।
देशकालविभाग्नो युक्तपदेशो भिषक्तमः ॥ ३० ॥
घाटणासृतकेरण्डशिष्टिमूलकसर्पपैः ।

यासायंदाकरार्कपत्रैरुन्मन्तकस्य च ॥ ३१ ॥
शोभाजनकसैरीयैमालतीसुरसाङ्गैः ।
एषेरत्काष्य सलिलं नाडीस्वेदं प्रयोजयेत् ॥ ३२ ॥
भृतीरुपश्चमूलाभ्यां सुरया दधिमस्तुना ।
मूत्रैरन्लेश्य सस्नेहैर्नाडीस्वेदं प्रयोजयेत् ॥ ३३ ॥

यस्यशिरःश्लेष्णमस्त्रम् । श्रेहवन्तधैरशुधीपादयस्त्रिलाध
तण्डुलाश्च केहवत्तिलतण्डुला । प्राभ्येत्सादिना यातापहो नाडी-
स्वेदं उष्ण, घाटनेत्सादिना यथापह, भृतीनेत्सादिना यातभे-
ष्यापह । वायुो वक्ष्य, अश्रुतया शुद्धी, सर्पपैरित्यत्र पद-
रिति संबन्धते । वयो वैष्णु, पुन शोभाजनमहणाङ्गितीयो
विटपत्रोभाजो गृहते, शरीय शिष्टी ॥ २९-३३ ॥

एत एव च निर्यूहाः प्रयोज्या जलकोष्ठके ।
स्वेदनार्थं घृतक्षीरतैलनोष्ठांश्च कारयेत् ॥ ३४ ॥
एत एवेति नाडीस्वेदोपाधयोऽपि । जलरोष्ठोऽवगाढार्थं
हनं महजलपात्रम्, एव घृतक्षीरतैलकोष्ठाश्च व्याप्यता ॥३४॥

गोधूमशकलैश्चूर्णैर्वानामम्लसंयुते ।
सस्नेहकिण्वलचणेरुपनाहः प्रशस्यते ॥ ३५ ॥
गन्धैः सुरायाः किण्वेन जीवन्त्या दातपुष्पया ।
उमया वृष्टतैलाभ्यां युक्तया चोपनाहयेत् ॥ ३६ ॥
चर्मभिश्चोपनरुच्यः सलोमभिरपूतिभिः ।
उष्णवीर्यरतामे तु कौटोयाविकशाटकैः ॥ ३७ ॥

गोधूमशकलैर्गोधूमचूर्णं । निष्ण सुतापीत्रम् । उपनाहो
बहलं रूपं दाता चर्मादिमिराशुल व्यापियुष्णान्नाहस्य बन्धनं,
उपनाह प्रशस्यते इत्यत्र उपनाहोऽनमिन्नेदो प्राण । गन्धै
मुगन्धिद्रव्यैरुपनाहो बन्धनीयः । उष्णवीर्यैरिति उष्णवीर्य-
शुणादिप्राणिप्रभैः । आशिकशाटकं कर्मल ॥ ३५-३७ ॥
रात्री यत्नं दिवा मुञ्चैन्मुञ्चैर्प्राणी दिवा घृतम् ।
विदाहपरिहारार्थं, स्यात् प्रथमंस्तु दीनले ॥ ३८ ॥

१ 'वराहमेद' इति पा० । २ 'देहकालविकार' इति 'देहकाल-
विकार' इति पा० । ३ 'देहकाल' इति पा० । ४ 'अर्क-
पानप्रित्तेदोऽडिहवन्धेन चर्गीरुष्णोर्षं कृत्वा स्वेदयति' इति
विश्वामित्रेन । ५ 'अनुपपान्निभक्ति चर्मानि प्रादेगेष्णैर्वापि
भवति' इति विश्वामित्रेन ।

उपनाहस्वेदे बन्धमोक्षार्थं दर्शयति—रात्री मद्धमित्वादि ।
दिवाकृतमित्यत्र बन्धमिति शेषः । विदाहो रक्षादिविदाहः ।
शीतले इत्यत्र 'काले' इति शेषः । प्रकपे उच्चाद्बन्धनकालाद्-
धिककालत्वं बन्धनस्य ॥ ३८ ॥

सङ्करः प्रस्तरो नाडी परिपेकोऽचगाहनम् ।
जेन्ताकोऽश्मघनः कपुः कुटी भूः कुम्भिकैच च ३९
कूपो होलाक इत्येते स्वेदयन्ति त्रयोदश ।
तान् यथावत्प्रचक्ष्यामि सर्वानेवाप्तुपूर्वशः ॥ ४० ॥

संप्रति साग्निस्वेदानां संकटादीनां लक्षणमभिधातुं सङ्करा-
दीन् स्वेदान् नामतस्त्वापदुद्दिशति—सङ्कर इत्यादि । सङ्करादि-
सञ्ज्ञाधायुर्वेदपरम्परातिष्ठा, तत्र अत्रिचागीस्वेदादी नाम्ना
प्रयोगत इत्यन्वयोऽप्यानुसरणीयः, जेन्ताकाद्यवधान्यविरपेशा
एव ॥ ३९ ॥ ४० ॥

तत्र घखान्तरितैरवखान्तरितैर्वा पिण्डैर्वथोकै-
रुपस्वेदनं सङ्करस्वेद इति विद्यात् ॥ ४१ ॥

पिण्डैर्वथोकैरिति तिलनापादिपिण्डैस्तथा गोखरादिग्रन्थो-
क्तपुटकरपैश्च पिण्डैः स्वेदनभेदोपस्वेदनम् ॥ ४१ ॥

शूकशमीधान्यपुलाकानां वेशवारपायसङ्कश-
रोत्कारिकादीनां वा प्रस्तरे कौरोयाविकोत्तरप्रच्छदे
पञ्चाङ्गुलोलूकाकैपचप्रच्छदे वा सभ्यकसर्वगा-
त्रस्य शयानस्थोपस्वेदनं प्रस्तरस्वेद इति वि-
द्यात् ॥ ४२ ॥

पुलाकस्तुच्छयान्धम् । उत्कारिका मौपादिहृत्तोत्कारा-
कृतिव्यञ्जनविशेषः । प्रस्तीर्यत इति प्रस्तरः शयनप्रमाणेन
स्वेदयस्तानां विलक्षणं, तस्मिन् प्रस्तरे । कौरोयाविकोत्तरप्रच्छदे
कौरोयाविकविहित इत्यर्थः । पञ्चाङ्गुल परणभेदः ॥ ४२ ॥

स्वेदनद्रव्याणां पुनर्मूलफलपत्रशुद्धादीनां मृगाश-
कुनपिशितशिरस्पदादीनामुष्णस्वभावाणां वा य-
थाहर्ममूलवपणस्तैर्होपसंहितानां मूत्रक्षीरादीनां
वा कुम्भ्यां वाष्पमनुद्धमन्त्यामुत्कथितानां नाड्या
शरेपीकाचंशदलकरञ्जाकैपत्रान्यतमकृतया गजाप्र-
हस्तस्तस्थाना व्यामदीर्घया व्यामार्धदीर्घया वा
व्यामचतुर्भांयाष्टमागमुत्पारिणाहलोत्तसा सर्वे-
तो वातहरपत्रसंघृतच्छिद्रया द्विस्त्रिर्वा त्रिनामि-
तथा वातहरनिद्वस्त्रेहाभ्यकगात्रो वाष्पमुपदेहत्,
वाष्पो घन्नुगोमी विहतचण्डयेनस्त्वचमविद-
हन् सुखं स्वेदयतीति नाडीस्वेदः ॥ ४३ ॥

स्वेदनेत्यादिना गभीस्वेदनाह । स्वेदनद्रव्याणि स्वेदोपग-
णोक्तानि, इदं च नाडीस्वेदकार्यामुक्त्वाति । शिरःपदं महा-

कम् । वाष्पमनुद्धमन्त्यामित्यनेन कथनकाले वाष्पो यथा न
निर्गतिं तथा कर्तव्यमिति दर्शयति । उत्कथितानां वाष्पं यथा-
कैवाचः सन् नाड्या उपदेहदिति संबन्धः । नाडीकरणविधि-
माह—शरेपीकैयादि । बंशदलो बंशविदलः । गजाप्रहस्तसं-
स्थानत्वं नाड्या अत्र एव बोद्धव्यम् । व्यामस्त्रिर्वात्रिस्तुत्पाह-
द्वयप्रमाणं, व्यामदीर्घत्वं नाड्या बहुरवेदे कर्तव्यम् । व्याम-
चतुर्भागो व्यामाष्टभागेन च मूले अग्रे च यथासंख्यं मार्गं
नाड्या वेदितव्यं, परिणाहेन वेद्येन रन्ध्रे स्रोतो यस्याः सा
तथा । यथोचनानीकरणे पुष्पाह—वाष्पो हीत्यादि । विहत-
चण्डयेन नाडीकाका दीर्घत्वेन वमत्वेन च बोद्धव्यम् ॥ ४३ ॥

वातिकोत्तरपातिकानां पुनर्मूलादीनामुत्कथैः
सुखोष्णैः कुम्भीर्वेयंलिकैः प्रनाडीर्वा पुरयित्वा
यथाहंसिद्धस्त्रेहाभ्यकगात्रं बस्त्रावच्छत्रं परिपेचये-
दिति परिपेकः ॥ ४४ ॥

परिपेकविधिमाह—वातिकोत्तरैयादि । वातिकानि वात-
हराणि, उत्तवातिकानि उत्तरवाते प्रधानवाते वातलेप्यानि
हितानीह प्रादाणि । धर्मिका अल्पघटी, 'सहप्रपात्र' इत्यन्ते;
प्रणाडी चेषुलनाड्यायाः ॥ ४४ ॥

यातहरोक्ताथक्षीरतैलपूतपिशितरसोष्णसलिल-
कोष्ठकाचगाहस्तु यथोक्त एवाचगाहः ॥ ४५ ॥

यथोक्त एवेति लोकप्रसिद्ध एव । अचगाहोऽवगाह-
स्वेदः ॥ ४५ ॥

अथ जेन्ताकं चिकीर्षुर्गुमं परीक्षेन,—तत्र पू-
पंस्यां दिश्युत्तरस्यां वा गुणयति प्रशास्ते भूमिभागे
कृष्णमधुरमृत्तिके सुधर्ममृत्तिके वा परीवापपु-
ष्करिण्पादीनां जालाशयानामन्यतमस्य कूले दक्षिणे
पश्चिमे वा सूपतीर्थे समस्तुमिचभूमिभागे सप्ताष्टी
वाऽरकोत्तरप्रम्योदकात् प्रासुग्मुदकान् वाऽमिमु-
गतीर्थे कूटागारं कारयेत्, उत्सेधविस्मरतः परम-
रत्नीः षोडश, समन्तात् सुवृत्तं मृत्कामिसंपन्नमने-
कवातायनम् । अस्य कूटागारस्थान्तः समन्ततो
मिचित्तरन्निविस्तारोत्सेधां पिण्डिकां कारयेदाकपा-
टात्, मध्ये चास्य कूटागात्स्य चतुष्किण्डुमानुपु-
ष्यमाणं मृन्मयं कन्दुसंस्थानं बहुसूक्ष्मच्छिद्रमङ्गा-
रकोष्ठकस्तम्भं सपिधानं कारयेत्, तं च गादिगा-
णामादयकर्णादीनां वा काष्ठानां पुरयित्वा प्रदीप-
येत्, स यद्वा ज्ञानीयात् साधु दग्धानि काष्ठानि
गतधूमान्द्वयतस्तं च केपलमग्निना तदग्निपदं

१ 'शिशुकाचस्य' इति पा० । २ 'वर्गपत्र' इति पा० । ३ 'वा-
पुष्पिका' इति 'वसुष्पिका' इति च पा० । ४ 'उत्तर' यवानो बानो
पत्र इति चो वातकचनीसर्गस्य इतिपा' इति शिष्यसंश्लेषः ।

१ 'वातान्धोपि रोदनं' इति पा० । २ 'वातारिहन्' इति
पा० । ३ 'धर्मवर्गानी' इति पा० ।

स्वेद्योग्येन चोष्मणा युक्तमिति, तत्रैतं पुरुषं
घानहराभ्यक्तगात्रं यस्माद्यच्छत्रं प्रवेशयेत्, प्रवेश-
यञ्चैनमनुशिष्यात्—सौम्य ! प्रविश कल्याणाया-
रोग्याय चेति, प्रविश्य चैनां पिण्डिकामधिरुह्य
पार्श्वोपरपार्श्वोभ्यां यथासुखं शयीथाः, न च
त्यथा स्वेदमूर्च्छांपरीतेनापि सता पिण्डिकैपा वि-
मोक्तव्याऽऽप्राणोच्छ्वासात्, भ्रद्यमानो हातः पि-
ण्डिकयाकाशाद्धारमनधिगच्छन् स्वेदमूर्च्छांप-
रीततया सद्यः प्राणाङ्गहाः, तस्मात् पिण्डिका-
मेनां न कथंचन मुञ्चेथाः, त्वं यदा जानीयाः—वि-
गतामिष्यन्द्मात्मानं सम्यक्प्रसूतस्वेदपिच्छे सप-
स्रोतोविमुक्तं लघूभूतमपगतविवन्धस्तम्भमुत्तिवे-
दनागौरयमिति, ततस्तां पिण्डिकामनुसरन् द्वारं
प्रपद्यथाः, निष्कम्य च न सहसा चक्षुषोः परि-
पालनार्थं शीतोदकमुपस्पृशेथाः, अपगतसन्तापहृ-
मस्तु मुहूर्तात् सुषोष्णेन चारिणा यथान्यायं परि-
पिकोऽश्रीयाः; इति जेन्ताकस्वेदः ॥ ४६ ॥

जेन्तावविधिमाह—अथेत्यादि । अथशब्दे मन्त्रले आन-
न्त्यं वा । पूर्वस्यामुत्तरस्या चेति ग्रामाद्दोडक्यम् । गुणवतीति
रास्यप्ररोहादियुक्तत्वेन, प्रशस्तभूमिभागवत् तुपाद्धारिदरहित-
त्वेन । परीवापो दीर्घिका । सुषु उप समीपे तीर्थं यस्य तस्मिन्
सुपतीर्थं । अरन्निर्हस । प्राशुरमिति पशुने, उदङ्मुखमिति
दक्षिणे, एवं ह्यमिमुखं तीर्थं भवति । कृदागारमिति वर्तुलागार-
म् । आबपादादित्यनेन द्वारपर्यन्तं लक्षयति । किन्दुर्हस ।
पुरुषप्रमाणमित्यूच्यते । वन्दु वन्द्वारामिस्थानम् । अन्नारार्थं
कोशोऽन्नकाष्ठो विद्यते यस्मिन् शोऽन्नकोष्ठक, स एव स्वम्भ
इत्यन्नकोष्ठकस्वम्भ । खादिपाणामिति पूरणे पट्टी । स इत्यत्र
त्वमित्यप्याहार्यं, जानीया इत्यर्थं, निवा, जानीयादिति पाठः,
उत्तरनापि प्रवेशयेदिति पाठः, एवं च मुगमम् । पिच्छा स्वेद-
स्यैव पिच्छलो भागः । सर्वेषु स्रोतं तु विमुक्तं सर्वस्रोतो-
विमुक्तम्, अपगतविवन्धस्तु अपगतमलविवन्धो बोद्धव्यं ।
चक्षुषोः परिपालनार्थमिति अत्रोपतप्तस्य सहसा शीतजलप्रवेशे
शीतजलपरारहतं कृत्वा नयनोपपातं करोतीत्यभिप्रायः । अत्र
च जेन्ताके भूमिविशेषपरिग्रहजलसाक्षिणादयो मन्त्रार्थाः,
जलसाक्षिण्यं तु स्वियमानस्य दर्शनेन दृष्टे परिपालनार्थं च,
तथा स्वेदानियोगप्रतिक्रियार्थं कृदागारस्य जलसाक्षिण्ये सुखेन
करणार्थं च ॥ ४६ ॥

शयानस्य प्रमाणेन घनामश्ममयीं शिलाम् ।
तापयित्वा माहृतमैर्दारुभिः संप्रदीपितैः ॥ ४७ ॥
व्यपोऽज्यस्य सर्वानङ्गारान् प्रोक्ष्य चैवोष्णवारिणा ।
तां शिलामथ कुर्वीत कौपेयाविकसंस्तारम् ॥ ४८ ॥

तस्यां स्वभ्यक्तसर्वाङ्गः स्वप्नं स्विद्यति ना सुखम् ।
कौरवाजिनकौपेयप्रचारार्थैः सुसंवृतैः ॥ ४९ ॥
इत्युक्तोऽश्मघनस्वेदः,

कौरवं कर्वाणम् ॥ ४७-४९ ॥—

कर्पुस्वेदः प्रवक्ष्यते ।

रानये च्छयनसाधः कर्पुं स्थानविभागवित् ॥ ५० ॥
दीतैरधूमैरङ्गारैस्तां कर्पुं पूरयेत्ततः ।

तस्यामुपरि शय्यायां स्वप्नं स्विद्यति ना सुखम् ५१

कर्पुंरभ्यन्तरविक्षीणं सत्यसुखो गर्तः ॥ ५० ॥ ५१ ॥

अन्युत्सेधवित्स्तारं वृत्ताकारामलोचनाम् ।

घनभिर्जितं कुटीं कृत्वा कुट्टाद्यैः संमलेपयेत् ॥ ५२ ॥

कुटीमध्ये भिपकं शय्यां स्वास्तीर्णामुपकल्पयेत् ।

प्राघाराजिनकौशेयकुथकम्वलगोलकैः ॥ ५३ ॥

हसन्तिकाभिरङ्गारपूर्णाभिस्तां च सर्वेशः ।

परिचार्यान्तरारोहेद्भ्यक्तः स्विद्यते सुखम् ॥ ५४ ॥

य एयाश्मघनस्वेदविधिर्मूर्त्तौ स एव तु ।

प्रशस्तायां निघातायां समायामुपदिश्यते ॥ ५५ ॥

अन्युत्सेधवित्स्तारमिति स्वल्पप्रमाणोच्छ्वायवित्स्तारम् । अलो-
चना निर्जालकाम् । कुट्टाद्यैरत्यारुदिसब्ध प्रकारवचन, तन्नो-
ष्णमुगन्धिद्वन्द्वैरिति भवति । हसन्तिकाऽङ्गारधानि(रि)ना,
परिवार्येति हसन्तिकाभिरिल्लनेन संवध्यते । तामिति उप
वरित्तशय्या कुटीमारोहेति संबन्धः ॥ ५२-५५ ॥

कुम्भीं घातहरकाथपूर्णां भूमौ निखानयेत् ॥

अर्धभागं त्रिभागं वा शयनं तत्र चोपरि ॥ ५६ ॥

स्थापयेद्दासनं वाऽपि नातिसान्द्रपरिच्छदम् ।

अथ कुम्भ्यां सुसन्तप्तान् प्रक्षिपेदयसो गुडान् ॥ ५७ ॥

पापाणान् घोष्मणा तेन तत्स्थः स्विद्यति ना सुखम् ।

सुसंवृताङ्गः स्वभ्यक्तः कौरैरनिलनाशनैः ॥ ५८ ॥

शयनं तत्र चोपरीत्य कुम्भीकौपरि शयनं सद्यदि तथा
कर्तव्यं यथा कुम्भीका न भज्यते, तस्य इति यथोक्तशयना-
सनस्य ॥ ५६-५८ ॥

कूपं शयनविस्तारं द्विशुणं चापि वेधतः ।

देशे निघाते शस्ते च कुर्यादन्तःसुमाजितम् ॥ ५९ ॥

हस्त्यश्वगोखरोष्णाणां करीपैर्दग्धपुरिते ।

स्वच्छन्नः सुसंस्तीर्णोऽभ्यक्तः स्विद्यति ना सुखम् ६०

कूपमिति कूपमिव कूपं गमीरत्वेन, द्विशुणमिति वित्स्तारद्वो-
द्वय, वेपत इत्यत्र दाननप्रमाणेन, सुसंस्तीर्ण इति शुषु सन्नि-
भाच्छादिते, शय्याया खट्वोपरिस्थितया आच्छादिते कूपे इति
बोद्धव्यम् ॥ ५९ ॥ ६० ॥

धीतीकां तु करीपाणां यथोक्तानां प्रदीपयेत् ।
 शयनान्तःप्रमाणेन शय्यामुपरि तत्र च ॥ ६१ ॥
 सुदग्धायां विधूमायां यथोक्तामुपकल्पयेत् ।
 स्वयच्छन्नः स्वपस्तनाभ्यक्तः स्थिद्यति ना सुखम् ६२
 होलाकस्वेद इत्येव सुगः प्रोक्तो महर्षिणा ।
 इति नयोदशविधः स्वेदोऽग्निगुणसंश्रयः ॥ ६३ ॥
 धीतीकामिलादिना होलाकस्वेद । धीतीका शुष्णयोग्यादि-
 कृतोऽभ्याश्रयविशेष । यथोक्तानामिति पूर्वोक्तहस्त्यश्रयिभ-
 यानाम् । शयनान्तःप्रमाणेन 'धीतीका कृत्वा' इत्याध्याहार्य
 योग्यम् । यथोक्तामिति नानिसान्द्रपरिच्छदात् । उपसहरति—
 इतीत्यादि । साश्रयमेतुंशुष्णत्वनाश्रित्य त्वेदयतीत्याग्निगुणसं-
 श्रय ॥ ६१-६३ ॥
 व्यायाम उष्णसदनं गुरुप्रावरणं क्षुधा ।
 बहुपानं भयक्रोधावुपनाहाहृत्वातपाः ॥ ६४ ॥
 स्वेद्यन्ति दशैतानि नरमग्निगुणादृते ।

सप्रत्यनमित्सेवानाह—व्यायाम इत्यादि ।—उष्णं सदनमि-
 त्यभिसन्तापव्यतिरेकेण निर्जालवत्या धनमित्तितया च यद्गृहं
 स्वेद्यति तद्दोदव्यम् । बहुपानमिति बहुमगपानम् । उपनाहो
 द्विविध—सामिरजमिध, तत्र न सामिरुपनाह स सहर एव
 बोद्धव्य, बहुक्त,—"बीजं बुक्या सुदाहरणा" (पृ. श
 ३) इत्यादिनाऽऽरम्भधीये, सप्रत्यनमित्सेदत्वेन शरीरोष्णरोध
 एत्वा स्वेद्यति स इह बोद्धव्य । आतपश्च यद्यप्युष्ण, तथाऽ-
 प्यमिहृत तस्योष्णत्व न भवतीत्यनमित्सेद उक्त, अग्निगुणादृते
 इति साक्षादमित्सेपन्धेन कृताटुष्णत्वादिना ॥ ६४ ॥

इत्युक्तौ द्विविधः स्वेदः संयुक्तोऽग्निगुणेन च ॥ ६५ ॥
 एकाङ्गसर्वाङ्गतः क्षिग्धो रूक्षस्तथैव च ।
 इत्यतस्त्रिविधं द्रव्यं स्वेदमुद्दिश्य कीर्तितम् ॥ ६६ ॥

सर्वस्वेदमुपसहरति—इत्युक्त इत्यादि । एकाङ्गता सहस्रना
 र्थादय, सर्वाङ्गता प्रस्वरजेन्ताकादय, क्षिग्धो वातविहित
 स्वेद, रूक्ष कफविहित, तिग्मपन्तलु वातश्लेष्मामित्तोऽ-
 नयोऽर्जं मित्त इति प्रथमेषु, द्रव्यं परस्परं विद्व
 सुगमम् ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

क्षिग्धः स्वेदैरुपपन्नः स्विन्नः पथ्यादानो भवेत् ।
 तद्गः स्विन्नमात्रस्तु व्यायामं वर्जयेन्नरः ॥ ६७ ॥
 श्विघ्नेन यथा वर्तव्य, तद्गह—क्षिग्ध इत्यादि । पथ्या-
 दानो मषेदित्यत्र यद्यपि श्वप्रदिक्या नोक्तं, तथाऽपि स्वेद
 प्रवृत्तिविषयदोषस्य यत्पथ्य तत्रैव बोद्धव्यम् ॥ ६७ ॥

तत्र श्लोकाः ।
 स्वेदो यथा वार्ययदो हितो येभ्यश्च यद्विधः ।
 यत्र देशे यथा योग्ये देशो रह्यद्य यो यथा ॥ ६८ ॥

स्विन्नातिस्विन्नरूपाणि तथाऽतिस्विन्नमेपजम् ।
 अस्वेद्याः स्वेदयोग्याश्च स्वेदद्रव्याणि कल्पना ॥ ६९ ॥
 त्रयोदशविधः स्वेदो विना दशविधोऽग्निना ।
 संग्रहेण च यद् स्वेदाः स्वेदाध्याये निवृत्तिताः ॥ ७० ॥
 स्वेदाधिकारे यद्वाच्यंमुक्तमेतन्महर्षिणा ।
 शिष्यैस्तु प्रतिपत्तन्यमुपदेष्टा पुनर्वसुः ॥ ७१ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्ने चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
 स्वेदाध्यायो नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

सग्रहे स्वेदो यथा कार्यकर इति श्लेहधूतं प्रयुषेनेलादि,
 येभ्यश्च यद्विध इति वाते सिग्ध इत्यादि उपदेष्टा, यत्र देशे
 यथा योग्य इति आनासयगते वाते रूक्षपूर्वं इत्यादि, शेष
 सुगमम् ॥ ६८-७० ॥

इति श्रीचरकामिदत्तहृत्वायामासुवेददीपिसाख्याया
 चरकटीकाया स्त्रयस्थाने निर्देशचतुके स्वेदा-
 ध्यायश्चतुर्दश ॥ १४ ॥

पञ्चदशोऽध्यायः ।

अथात उपकल्पनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
 इति ह साह भगवानान्नेयः ॥ २ ॥

श्लेहस्वेदोपपन्नस्य सशोधनमनन्तरमित्सेनेनवोत्तात् स्व-
 न्धात् स्वेदाध्यायानन्तरं शोषनतिथेरभिधायकमुपकल्पनीय-
 माह—उपरल्पनीयमिति ।—शोषनोपकल्पनामपरिल्ल शृते-
 ऽध्याय उपकल्पनीय ॥ १ ॥ २ ॥

इह खलु राजानं राजमात्रमन्यं वा विपुलद्रव्यं
 यमनं विरेचनं वा पाययितुकामेन सिपजा प्रागे-
 चौपधपानान् संभार उपरल्पनीया भवन्ति सम्य-
 क्चैव हि गच्छत्योपधे प्रतिभोगार्था, व्यापने
 चौपधे व्यापदः परितस्त्व्याय प्रतीकारार्थाः न हि
 सतिरुष्टे काले प्रादुर्भूतायामापदि सत्यपि त्रया
 कथे सुकरनाश संभरणमीपधानां यथावदिति ॥ ३ ॥

एवंवादिने भगवन्तन्मात्रेयमग्निपेदा उवाच—
 ननु भगवन्मादापेयं प्राणयता तथा प्रतिनिधातव्यं
 यथा प्रतिविहिते सिध्पेदेर्वापधमेवान्तेन, सम्य-
 कप्रयोगनिमित्ता हि संपर्कमेणां सिद्धिरिष्टा, व्या-
 पथासम्पकप्रयोगनिमित्ता, अथ सम्यगतम्यपच
 समारपधं वर्मं सिद्धयति व्यापघते याऽनियमेन,
 तुल्यं भवति ज्ञानमज्ञानेनेति ॥ ४ ॥

तस इव मात्रा परितरते वस्तु न शक्यते । शिशुद्रव्यत्

२ यथास्यमुक्तं श्लोकापधे यथास्य स्वेदो यत्, अग्निपे
 द्यादपच, यत् पुनरुपपन्न इति । यथास्येन ।

वशिगादि । परिसंख्यायेति ज्ञात्वा । अथ पन्थ, आकरो मूल्यम् ।
अथियमेनेति सम्प्रसारब्ध सिध्यति व्यापयते च ॥ ३ ॥ ४ ॥

तमुवाच भगवानानेयः,—शक्यं तथा प्रतिविधा-
तुमस्माभिरसद्विधैर्वोऽप्यग्निवेश यथा प्रतिविहिते
सिष्येदेवोपधमेकान्तेन, तच्च प्रयोगसौष्टवमुपदेष्टुं
यथावत् ; नहि कश्चिदस्ति य एतदेवमुपदिष्टमुपधा-
रयितुमुत्सहेत, उपधार्यं वा तथा प्रतिपत्तुं प्रयोक्तुं
वा, सूक्ष्माणि हि दोषमेपज्जदेशकालवलयरीराहार-
सात्म्यसत्त्वप्रकृतित्वयसामवस्थान्तराणि, यान्यनु-
चिन्त्यमानानि विमलविपुलद्वयेरपि बुद्धिमाकुली-
बुधुः किं पुनरल्पबुद्धेः, तस्मादुभयमेतत्तथावदुपदे-
क्ष्यामः—सम्यक्प्रयोगं चोपधानां, व्यापधाना च
व्यापत्साधनानि सिद्धिपूर्तरकालम् ॥ ५ ॥

प्रयोगसौष्टव प्रयोगसुषुप्त, यथावदुपदेष्टुं शक्यमस्माभि-
रस्मदिर्भवति योजना । एतदिति प्रयोगसौष्टव, एवमिति यथा
यद्, उपधारयितुमिति अन्वेन धारयितुं, प्रतिपत्तुमिच्छन्ती
ग्रीहीतुम् । सूक्ष्माणीत्यादि सूक्ष्माणीव सूक्ष्माणि हुवाधत्वेन,
तत्र दोषस्यावस्थान्तराणि—अथस्वधा बुद्धिस्वधा समत्व,
एवम्बुद्धेद्वयमन तथाऽभेदेद्वयमन तिर्यग्वयमन वा, तथा शा-
खाप्रमित कोष्ठाप्रमित मन्थमार्गाप्रमित, तथा खदेदागमन
परदेदागमन, तथा क्षतत्रन्व परतन्त्रव, तथाऽशाशयविकल,
तथा धातुविषेयाप्रमित, तथा कालप्रकृतिद्वयानुपगत्यादिलक्ष-
तान्प्रतिपादितानि ज्ञेयानि, एव मेवजसावस्थान्तराणि—तद्
पाल, इन्द्रावम, आर्द्रत्व, शुष्कत्व, द्रव्यान्तरसमुक्तव, स्वरसादि-
कल्पनायोगित्व, रसवीर्यविगर्भे प्रयानैथ तस्मिन् दैहे दोषादौ
तत्तत्कार्यकालमेवमाचीनि, देशस्त्वानुपजात्रलसाधारणप्रशान्ता
रिमेदभिन्न, पात्रावस्थान्तराणि तु ऋतुमेदा, पूर्वाह्नादिथ
तथा आश्विनस्था ज्वराश्रयात्वेन हलेवमाचीनि बल तु सद्
शुक्तिज्ञ तथा कालदृष्टसुक्ष्मप्रकृत्यभ्यादिमेदभिन्न गरीरं तु
स्थूलत्वक्षुब्धत्वस्पर्शत्वानि सारवत्त्वादि, तथा परिलानोयदष्टिम-
र्गायवन्नविशेषादिभिन्न भिन्न, आहारस्तु प्रकृतिजरणसंयोगरा-
सिमेवादिभिर्भिन्न, साम्प्यं तु देशत कालतो व्याधित प्रकृ-
तित खमानतोऽभ्यासतथ भिन्न भवति, सत्त्वं तु भयवीर्य-
विशद्वर्षादिभोगभिन्न भवति, प्रकृतिमेदस्त्वेकप्रकारभिन्ना
ताप्यात्त्वेन बोद्धव्या यतोमेदास्तु धार्यवीर्यनार्थक्यतद-
भात्तरेदौ, एतानि दोषाववस्थान्तराणि चिकित्साप्रयोगे तथा
यथाऽपेक्ष्यन्ते, तदुदाहरणं शाब्देऽनुभवीय, इह क्लियमान तु
विस्तारव प्रथमस्यावहतीति नोक्तम् । उपधमेतदुत्तरकाल सिद्धि
पूषदेक्ष्याम इति योजना ॥ ५ ॥

इदानीं तावत् संभारान् विविधानपि समासे

नोपदेक्ष्याम—तद्यथा—दृढं नियातं प्रचातैकदेशं
सुप्रतिचारमनुपत्यकं धूमात्पज्जलरजसामनभिमग-
मनीयमनिष्टानां च शब्दस्पर्शरसरूपगन्धानां
सोदपानोदूपलमुसलवचं स्थानज्ञानभूमिमहानसं-
वास्तुविद्याशुशलः प्रशस्तं गृहमेव तावत्
पूर्वेषुपकल्पयेत् ॥ ६ ॥

विविधानपीठपिशब्द समासेनापीठैवरूपो ज्ञेय, तेन
गृहार्थोऽपि विस्तरेणोच्यन्ते, समहृणीवाद्यथ समासेनेति
द्वयमपि सुख स्थात्, चरि वा द्विविधानपीठ पाठ, तेन भो-
गार्थानि तथा व्यापत्साधनानि सुख्यन्ते । अनुपसक्त यद् विद्व-
मन्यस्य महतो गृहस्य, उदक पीयते येन तदुदपावम् ॥ ६ ॥

तत शीलशौचाचारानुरागदाध्यमादक्षिण्योप-
पन्नानुपचारशुशलान् सर्वकर्मसु पर्यवदातान् सूर्यौ
द्वनपाचकखापकसंवाहकोत्थापकसंवेशकोपधेयप-
क्षाथ परिचारकान् सर्वकर्मसप्रतिकूलान्, तथा
गीतवादित्रोच्छापकश्लोकगाथाख्यायिकेतिहासपुरा-
णकुशलानभिप्रायज्ञानमुत्तमां देशकालविद पा-
रिप्राथ्यं, तथा लावकपिञ्जलशाहरिणैणकालपु-
च्छकसृगमात्तकोरभ्रान्, गां दोग्धीं शीलवतीम
नातुरा जीवद्वत्सा सुप्रतिविहिततृणशरणपानी-
यां, पात्र्याचमनीयोदकोष्ठमणिकघटपिठरपर्यगं
कुम्भीलुम्भकुण्डशरावदूर्वाकदोदञ्जनपरिपचनम-
न्यानचर्मचेलसूत्रकापीसोर्णादीनि च, शयनासना-
दीनि चोपन्यसभृङ्गारप्रतिप्रहाणि सुप्रयुक्तास्तर-
पोत्तरप्रच्छदोपधानानि सौपाश्रयाणि सर्वेशानोप-
वेशनक्षेत्रस्वेदाभ्यङ्गप्रदेहपरिपेकानुलेपनघमनविरे-
चनस्थपनानुवासनशिरोविरेचनमूत्रोच्छारकर्मणा
मुपचारसुधानि, सुप्रक्षालितोपधानाश्च सुशु-
ष्णगरमध्यमा हृपद्, शस्त्राणि चोपकरणार्थो-
नि, धूमनेत्रं च, वस्तिनेत्रं चोत्तरवस्तिकं च, कुश-
हस्तक च, तुलां च, मानभाण्डं च, घृततैलवसाम-
जसौद्रफाणितलवणेन्धनोदकं मधुसीबुसुरासौवीर्य-
कतुपोदकमैरयमेदकं दधिदधिमण्डोदविसिद्धान्या
स्लम्बुनाणि च, तथा शालिपथिकमुद्गमापयतिल-
शुल्कथार्द्रसूत्रीकाकादमर्षरूपकामयामलकवि-
भीतकानि, नानाविधानि च क्षेहस्त्रेदोपकरणानि
द्रव्याणि, तथैवोर्ध्वहरानुलोमिकोभयभाञ्जि, संप्र-
हृणीयदीपनीयपाचनीयोपधानमनीययावद्वारदिस
मात्यातानि चोपधानानि यथान्यदपि किञ्चिद्व्यापद

१ 'अथियमेनेति यदाचित् सम्प्रसारब्ध व्यापयति असम्प्रसारब्ध
च निश्चयीति इति भिन्नरामसेन । २ 'वापक्यापवम्' ।

२ 'तद् उपाधयेय वानानानि तोषाभ्यानि, ध्यायय उपधा
नमे' इति योगीन्द्रनाथसेन । 'स्ताराभ्यानि' इति वा० ।

परिसंख्याय प्रतीकारार्थमुपकरणं विद्यात्, यच्च प्रतिभोगार्थं तत्तदुपकल्पयेत् ॥ ७ ॥

प्रादक्षिण्यमातुवृत्त्वम् । उष्णपक्वं स्त्रोत्रं, इतिहासोऽस्यमान-
वर्तुकातोपदेशः । मृगमातुका पृथुद्वरो हरिणः । शरणं गृहम् ।
आचमनीयोदकोष्टमाचमनार्थमुदककोष्ठं, किंवा आचम्यते येन
पानेन तदाचमनं, मणिरो गोलकः, पित्र स्थाळी, पयोंगः
कटाहः, कुम्भो वटावयवोऽल्पसुरो घटः, कटस्थणारिचित-
मामनम्, उदघनं विधानशरवः, परिपचनं तैलपाचनिका ।
उष्णं गृहुरोमाणि । सुप्रक्षालितोत्पादो उपधानः शिलापुत्र
इति प्रविद्धः, हृदयः पापाणपट्टराः । शलाणि चोपकरणार्था-
नीति कुद्दालमूर्तरीप्रभृतीनि । कुद्दालस्तकं संमार्जनी, अन्ये तु
अर्द्रिद्रव्यपरिपचनमभिदधति । मानभाण्डं प्रतिमानम् ॥ ७ ॥

ततस्तं पुरुषं ययोक्तार्यां स्नेहसेदाभ्यां यथार्ह-
मुपपादयेत्, तं चेदस्तिन्नन्तरे मानसः शारीरो वा
व्याधिः कश्चित्त्रातरः सहसाऽभ्यागच्छेत्तमेव ता-
दृशस्योपाधेर्तयितुं यतेत, ततस्तमुपाचर्यं तावन्त-
मेधेनं फालं तथाधिधेनैव कर्मणोपाचरेत् ॥ ८ ॥

ततस्तं पुरुषं स्नेहसेदोपपन्नमनुपहतमा(म)नस-
मभिनमोक्ष्य सुप्तोपितं सुप्रजीर्णमर्कं शिरःस्नात-
मनुकृत्यमात्रं स्रग्विषमनुपहतवज्रसंवीतं देवता-
मिद्धिजनुकुरुद्वेद्यानर्चितवन्तमिष्टे नक्षत्रतिथिक-
रणमुहूर्ते कारयित्वा ब्राह्मणान् स्वस्तिपाचनं प्रसु-
क्तामिरादीभिर्मिमन्त्रितां मधुमधुकसैन्धवफणि-
तोपहितां मदनफलकपायमानां पाययेत् ॥ ९ ॥

तं चोत्पादी अस्मिन्नन्तर इति स्नेहसेदकरणसमये, तावन्त-
मेव फालमिति यावता फालेनागतव्याधिप्रसमं वृत्तराज-
न्तम् । इष्ट इति शोषनरूपरुपनक्षत्रायतुगुणे औषधप्रयो-
गाय विहित इत्यर्थः, यदुक्तं ज्योतिषे—“पुणो हस्तस्त्रथा
ज्येष्ठा रोहिणी श्रवणादिनां । स्वाति रांम्यं च भूपम्यं सुवोद-
न्यत्र धर्जयेत्” —इत्यादि । कारयित्वेति स्वस्तिपाचनं कार-
यित्वा ॥ ८ ॥ ९ ॥

मदनफलकपायमात्राप्रमाणं तु रातु सस्यंशो-
धनमात्राप्रमाणानि च प्रतिपुरुषमपेक्षितव्यानि
भवन्ति; यावद्धि यस्य संशोधनं पीतं वैकारिकदो-
षहरणोपापचर्यते न स्वातियोगायोगाय, तावदस्य
मात्राप्रमाणं वैदितव्यं भवति ॥ १० ॥

पीतवन्तं तु सत्त्वेन मुहूर्तमनुकांक्षित, तस्य यद्वा
जानीयात् स्नेहप्रादुर्भावेण दोषं प्रविलयनमापद्यमा-
नं, लोमहर्षेण च स्थानेभ्यः प्रचलितं, कुक्षिसमा-
ध्मापनेन च कुक्षिमनुगतं, दृष्टासात्यक्षयणाभ्या-
मपि चोर्ध्वमुखीभूतम्, अथास्ते जानुसममसंवाधं
सुप्रयुक्तास्तरणोत्तरप्रच्छदोपधानं सोपाधयमासन-
मुपवेष्टुं प्रयच्छेत्, प्रतिग्रहार्थोपचारयेत्, लालाटप्र-
तिग्रहे पार्श्वोपग्रहणे नाभिप्रपीडने पृष्ठोन्मर्दने
चातपत्रपणीयाः सुहृदोऽनुमताः प्रयतेरन् ॥ ११ ॥

प्रतिपुरुषमपेक्षितव्यानीलनेन प्रतिपुरुषं शोषनमात्रामेदं
दर्शयति । यावद्दीर्घादि मात्राशितयोक्त्यायस्यस्यनमित्यादि-
प्रत्यव्याख्यानातुकारेण व्याख्येयम् । अनुक्तंकेवेति परीशय
धारयेत् । अंसंवाधमित्यसंवीर्णम् । प्रतिग्रहन्तीति प्रतिग्रहा-
पतद्गद्वाः । ललाटप्रतिग्रहादय अनपत्रपणीया अलज्जवि-
पयाः । उपवेष्टुं वेगतमीर्षं, एतेन सर्वेषांऽप्रवृत्ते वेगे प्रवर्तनं
निषेधयति ॥ १० ॥ ११ ॥

अथैनमनुशिष्यात्—यिवृतोष्टालुकफण्डो नाति-
महता व्यायामेन वेगानुदीर्णानुदीरयन् किञ्चिदव-
नम्य म्रीवामूर्ध्वशरीरमुपवेगमप्रवृत्तान् प्रवर्तयन्
सुपरिलिखितनलाभ्यामहृत्लिभ्यामुत्पलकुमुदसोम-
न्धिकनालेवो फण्डमभिरुद्गृह्णान् सुप्तं प्रवर्तयस्वति,
स तथाविधं कुर्यात्; ततोऽस्य वेगान् प्रतिग्रहगता-
नवेक्षतावहितः, वेगविशेषदर्शनादि कुदालो योगा-
योगातियोगविशेषानुपपलमेत, वेगविशेषदर्शी पुनः
कृत्यं यथार्हमवबुध्येत लक्षणेन; तस्माद्देगानवेक्षेता-
चहितः ॥ १२ ॥

वेगविशेषदर्शनादौत्पादिप्रत्यय भाविनो वेगायोगादीन्
वेगविषयानुपलभ्य सर्वयत्तल्लभं, किंवा, सिद्धं वैगिदी
शुद्धिरभिधातव्या “जपन्मन्त्रप्ररे तु वेगाश्चकार दश
कमने पट्टी” (वि. अ. १) इत्यादिना, तामनेन सर्व-
यति ॥ १२ ॥

तन्नामून्ययोगातियोगविशेषानामानि भय-
न्ति, तद्यथा—अप्रवृत्तिः कुतश्चित् केपलस्य याऽ-
प्यौषधस्य विभ्रंशो विवन्धो वेगानामयोगलक्षणानि
भवन्ति; काले प्रवृत्तिरनतिमहती व्यथा यथाक्रमं
शोषहरणं स्वयं चावस्थानमिति योगलक्षणानि भ-
वन्ति, योगेन तु शोषप्रमाणविशेषेण तीक्ष्णमुदुमन्त्र-
विभागो ज्ञेयः; योगाधिक्येन तु केनिलरक्तचन्द्रि-
कोपगमनमित्यतियोगलक्षणानि भवन्ति । तत्राति-

१ मनोति मनीस्त्वान्मन्त्रेण तास्त्रावते इति मणिवः । २ मा-
नमात्रं प्रतीकारार्थं भाग्यं भाग्यम् इति शिवसत्तरीनः । ३ उ-
पतमविद्युं इति पाठः ।

१ मन्त्राश्च इति महाभरतनाथः पाठः । शिवाभरतयोक्तं ।
२ अनुकुरुत्वा इति पाठः ।

योगायोगनिमित्तानिमानुपद्रवान् विद्यात्-आध्मानं
परिकर्तिका परिरावो हृदयोपसरणमङ्गप्रहो जीवा
दानं विश्रंश' स्तम्भः क्लमश्चेत्युपद्रवाः ॥ १३ ॥

अप्रवृत्ति इतद्विदिति सर्वस्यैवाप्रवृत्ति, तथा केवलस्य
हृत्क्षयस्य शोभनीयदोषस्याप्रवृत्ति, तथापिपथस्य विश्रंश प्राति-
लोभ्येन गमन, यथा—तमनसग्राह कर्षणं च विरेचनस्य, एत
देव सिद्धावुक्तः—“अयोग प्रातिलोभ्येन नचाऽरूप वा प्रवर्त-
नम्” (सि अ ६) इति, किंवा, वृत्तधिद्वाराऽप्रवृत्ति श्लोक
दोषप्रवृत्तिरित्यर्थ, तथा केवलस्य चाप्यपिपथस्य प्रवृत्तिरिति
योगना । यथाक्रममिति वनने प्रथमं श्लेषा, तदनु पित्त, तदनु
वायु, यदुक्त—“कमान् कफ पित्तमथानिलश्च यस्यैति सम्यव
मित स इष्ट” (सि अ १) इति । सम्ययोगोऽपि हर्त-
व्यदोषस्यात्यन्तमप्यालोच्छ्रयत्वेन निविधो भवतीति दर्शय
चाह—योगेन त्वित्यादि । तुराच्योऽप्यारण्ये, तेन योगेनैव य
प्रमाणविरोधोऽप्यादिसेन, न त्वयोगातियोगाभ्यामित्यर्थ, अय
च तीक्ष्णादियोगविभाग पेयाकमोत्वर्षार्थ, तथाहि वक्ष्यति
सिद्धौ—“पेया विलेपीम्” (सि अ १) इत्यादि । तत्राति
योगेसादी आध्मानादय शोभनसिद्धौ “बहुदोषस्य हृक्षस्य”
(सि अ ६) इत्यादिना प्रत्येन प्रथमेन वक्ष्यन्त्या, अतस्त
त्रेया योगातियोगजन्यो यश्चायोगजन्य स स्फुटो ज्ञेय ॥ १३ ॥

योगेन तु खल्वेन छर्दितवन्तमभिसमीक्ष्य सुप्र-
क्षालितपाणिपादास्यं, मुहूर्तमाध्वास्य, ऊहिकधरे-
चनिकोपशमनीयानां धूमानामन्यतम सामर्थ्यतः
पाययित्वा, पुनरेयोदकमुपस्पशयेत् ॥ १४ ॥

उपस्पृष्टोदकं चैनं निवातमागारमनुप्रवेश्य स्वं-
वेद्यं वायुशिष्यात्—उच्चैर्भाष्यमत्याशनमतिस्थान
मतिक्रमणं क्रोधशोकहिमात्पायवृत्तयानिप्रया-
तां यानयानं प्रास्यधर्मसम्पन्नं निशि दिवा स्वप्नं
विरुद्धाजीर्णासात्स्याकालप्रमितातिहीनगुरुविपम-
भोजनयेनसन्धारणोदीरणमिति भायानेतान्मन
साऽप्यसेचमान सर्वमहो गमयैवेति । स तथा
धुर्यात् ॥ १५ ॥

सैहिकादिधूमनविषय पुरुषप्रवृत्त्येभ, अत एव साम
र्थ्यत इत्युक्तं, यद्यस्य मुञ्जत इत्यर्थ । अतिस्थानमिति अलर्थ

१ 'हृदयोपसरण' इत्यर्थ, किंवा हृद्भ्रष्टेत्पादनार्थं हृदये दोषाणा
मुपसरणम्, अत एव वक्ष्यति—“कुपिता हृदय मत्वा दोषा बुजित
हृद्भवन्” इति । जीवादानमिति जीवनहेतुषुषुभ्रूपणोणितनियम,
यदुक्त—“अतियोगाच्च भेषज्य जीव हरति शोणितम्” । तन्जीवादान
मित्युक्तमादौ जीवित यत्—इति । विश्रंश सशाम्नादिरूपमि
विष, स च सिद्धौ वक्ष्यमाण' इति शिवदाससेन । २ 'तीक्ष्णादि
विभाग' इति पा० । ३ 'सामर्थ्यं योग्यता' इति शिवदाससेन ।
४ 'सर्वमाहारणया' इति पा० ।

दण्डायमानवेनास्तिथि । प्रमितभोजनमेररमाभ्याग ।
अतिहीन नष्टास्तिक धान्यादि । गुरुशब्देन स्वभावगुहल-वचि-
पित्कादेर्यथोफमानयाऽपि भोजननिषेध ॥ १४ ॥ १५ ॥

अथेनं सायाह्ने परे वाऽह्नि सुखोदकपरिपिक पु-
राणानां लोहितशालितण्डुलानां स्वधङ्घिर्भा मण्ड-
पूर्वां सुखोष्णां यवागूं पाययेद्द्वित्रिवलमभिसमीक्ष्य,
एवं द्वितीये तृतीये चाक्षकाले, चतुर्थे त्वघ्नकाले
तथाविधानामेव शालितण्डुलानामुन्विघ्नां विलेपी-
मुष्णोदकद्वितीयामस्त्रेहलवणामत्पस्त्रेहलवणानां वा
भोजयेत्, एवं पञ्चमे षष्ठे चाक्षकाले, सप्तमे त्वघ्न-
काले तथाविधानामेव शालीना द्विप्रवृत्त सुस्विघ्न-
मोदनमुष्णोदकानुपानं तनुना तनुस्त्रेहलवणोपपत्रेन
मुद्रूपेण भोजयेत्, षष्ठमष्टमे नवमे चाक्षकाले,
दशमे त्वघ्नकाले लायकपिप्लवादीनामन्यतमस्य मां
सरसेनादकलायणिकेनं नातिसारवता भोजयेद्दु-
ष्णोदकानुपानम्, षष्ठमेकादशे द्वादशे चाक्षकाले,
अत ऊर्ध्वमद्युष्णान् क्रमेणोपभुञ्जान् सप्तरात्रेण
प्रकृतिभोजनमागच्छेत् ॥ १६ ॥

सायाह्ने इत्यादी सम्यगभिसुद्धिलक्षणभूते सायाह्ने, किंचि-
रपिचुत्वावपरेऽह्नि । यदुक्त सिद्धौ—“वमित लक्ष्येत सम्य-
ग्जीर्णलितान्ये(वे)क्षयन् । तानि दृष्ट्वा तु पेयादिभ्यं धुर्यांष
लह्नम्” —(सि अ ६) इति । मण्डपूर्वां मण्डप्रथा-
नाम् । अथ च द्वादशकालनिवर्तनीय क्रम प्रधानशुद्धिगुदे
ज्ञेय, मध्ये त्वघ्नकालिक, तथाऽप्ये चतुराकालिक, उक्त
हि—“पेया विलेपीम्” (सि अ १) इत्यादि । अत्रगुणान्
मधुरादीन् गुरुचटिनादींश्च । एतच्च ससर्जननमादूर्ध्वं सप्तरात्रेण
प्रकृतिभोजनगमनं तदा वनैव्य, यदि वमनानं तरं विरेचन
न वर्तव्य भवति, दत्तरणे तु ससर्जननमादूर्ध्वेनेष लेहानान,
यदुक्त—“ससृष्टमक नवमेऽह्नि सर्पिष पाययेद्वाऽप्यनुवात
येद्वा” (सि अ १) इति । तथा गृध्रुतेऽप्युक्त—“पशादि-
रेको वान्तस्य” (सु वि अ ३६) इति । यदि ससर्जनक्रम
तथाऽनुगुणान्यास च कृत्वा श्रेहं दिवते, तदा पश्चाद्विरेको
वान्तस्य न स्यात् ॥ १६ ॥

अथैनं पुनरेव श्रेहस्त्रेद्वाभ्यामुपपाद्यानुपहतमन-
समभिसमीक्ष्य सुखोपितं सुप्रजीर्णभक्तं हृत्होम
वलिमङ्गलजपप्रायश्चित्तमिष्टे तिथिनक्षत्रपरणमुहूर्तं
ब्राह्मणान् स्वस्ति वाचयित्वा त्रिवृत्कल्कमक्षमात्रे
यथाहंलोडनप्रतिविनीतं पाययेत् प्रसमीक्ष्य दोष-
भेजजदेशकालवलयशरीराहारसात्त्विकसत्त्वप्रतिधय-

१ 'ओदकलायणिकेनोदकलवणान्यां सरहनेन' इति शिवदास
सेन ।

सामवस्थान्तराणि विकारांश्च, सम्यक् विरिक्तं चैनं वमनोक्तेन धूमजर्जेन विधिनापपादयेदावलय-
पंप्रकृतिलाभात्, धलयणोपपन्नं चैनमनुपहतमनस-
मभिसमीक्ष्य सुखोपितं सुमजीर्णभक्तं शिरःस्नात-
मनुलितगात्रं सग्विणमनुपहतवस्त्रसंवीतमनुरुपा-
लङ्गापालङ्कृतं सुहृदां दर्शयित्वा द्वातीनां दर्शयेत्,
अथैनं कामिभ्ववसृजेत् ॥ १७ ॥

भवन्ति चात्र ।

अनेन विधिना राजा राजमात्रोऽथवा पुनः ।
यस्य वा विपुलं द्रव्यं स संशोधनमर्हति ॥ १८ ॥

अनेनमिति दृत्तससर्जनक्रमम् । प्रतिनितीतमालोडितम् ।
दोषादय पूर्ववन्नास्तेषां, । विकारायेति गुणजनरादीन् विरेच-
नराभ्यान्, पूर्व तु "सङ्गमाणि हि" इत्यादी विकारो नोक्त,
तस्य परीक्षित्येनैव ग्रहणात्, किञ्च दोषग्रहणेनैव तत्र विकारप्र-
हणम् । कामिभ्वोभित्तये, अवसृजेतिर्बन्धनं बुभुयान् ॥ १७ ॥ १८ ॥

दरिद्रस्वपापदं प्राप्य प्राप्तकालं विशोधनम् ।
पिबेत् काममसंभृत्य संभारानपि दुर्लभात् ॥ १९ ॥
न हि सर्धमनुप्याणां सन्ति सर्वे परिच्छेदाः ।
न च रोगा न घाघन्ते दरिद्रानपि दारणाः ॥ २० ॥
यद्यच्छक्यं मनुष्येण कर्तुमोपधमापवि ।
तच्छ सेव्यं यथाशक्ति चसनाप्यशानानि च ॥ २१ ॥

उप्रति दरिद्रस्य यथोक्तं संभारमहन्नाऽपि सशोधनकरण-
माह—दरिद्र इत्यादि । दुर्लभानिति वचनेन सुकामानि दरि-
द्रेणाऽप्युत्पादनीयानि ॥ १९—२१ ॥

मलापहं रोगहरं धलयणंप्रसादनम् ।
पीत्वा संशोधनं सम्यगायुषा युज्यते चिरम् ॥ २२ ॥
सशोधनकरणगुणमाह—मलापहंमिहादि ॥ २२ ॥

तत्र श्लोकाः ।

ईश्वराणां धनुमतां वमनं सविरेचनम् ।
संभारा ये यदर्थं च सामानीय प्रयोजयेत् ॥ २३ ॥
यथा प्रयोज्या माना या यदयोगस्य लक्षणम् ।
योगातियोगयोगं च दोषा ये चाप्युपद्रवाः ॥ २४ ॥
यदसेव्यं विमुञ्जेन यच्च संसर्जनक्रमः ।
तत् सर्वं कल्पनाध्याये व्याजहार पुनर्वसुः ॥ २५ ॥
इत्यग्निवेशहते तन्त्रे चरकप्रतिस्मृत्युक्ते श्लोकस्थाने
उपकल्पनीयो नाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥ २५ ॥
उग्रहे—ईश्वरा राविकासा, तेन राज्ञो राजमात्रस्य च प्रह-
णम् । प्रयोजयेदिति 'समाएत्' इति शेषः ॥ २३—२५ ॥
इति धीचक्रगणितस्य विरचितस्य भवन्तीकाध्यायानुसं-
दीपिकायां सूत्रस्थाने पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

षोडशोऽध्यायः ।

अथातश्चिकित्साप्राप्तृतीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवानान्नेयः ॥ २ ॥

पूर्वाभ्याभोक्तमनविरेचनयोर्विस्तरेण सम्ययोगादिलक्षणं,
तथा तत्रवृत्तिविषयबहुदोषपुरयाचमिधातुं चिकित्साप्राप्तृतीयोऽ-
भिधीयते ।—चिकित्सा प्रवृत्तया सदा यत्नेन आतुरोपदौष-
नीयत्वेन च यस्य विषते स चिकित्साप्राप्तृतीयः ॥ १ ॥ २ ॥

चिकित्साप्राप्तृतो धीमान् शास्त्रज्ञान् कर्मतत्परः ।
नरं विरेचयति यं स योगात् सुप्तमश्नुते ॥ ३ ॥

यं वैद्यमानी दधुधो विरेचयति मानघम् ।
सोऽतियोगादयोगाच्च मानघो दुःखमश्नुते ॥ ४ ॥

योगात् सम्ययोगात् । सुप्तमारोग्यम् । विरेचयतीत्यत्र साम-
यतीत्यपि बोधव्य, विरेचनशब्दस्य वमनेऽपि प्रवृत्ते । सोऽति-
योगादिसादि । दुःख विदारं, यदुर्घ्नं—“विपारो दुःखमेव तु”
(सू. अ. ९) । ननु वमनादौ वमनान्मिथ्यायोगो नोच्यते,
यावता यस्य वस्तुन उचितो योग, स योग, तस्य स्वतो वा
योग सर्वथा वाऽयोगोऽयोग उच्यते, तस्मात्तस्मान्मिथ्यायोगो
विकारकरोऽतियोग, अनुचितव्यवधेन तु वस्तुनो मिथ्यायोग,
तेनेहापुच्छिष्ठश्रेयादिधर्मप्रयुक्ते पुरये विरेचन सर्वथाऽयोगि-
नेव, तत्र प्रयुक्तं प्रतीपगमनेनेव याति, विरेचने मिथ्यायोगोऽ-
यस्युचित, एव यमनादिव्यपि शेषम् । नैवम्, एवंभूतमिथ्या
योगस्यायोगनेव ग्रहणात्, उर्ध्वं हि—“प्रातिलोभ्येन दोषाणां
हरणात् हृष्टस्त्रय । अयोगवत्ते इच्छेण यदा गच्छति चा-
त्यस ” (सि. अ. ६) इति । इष्टविरेचनोपपन्नस्य रसनयोप-
युज्यमानस्य हीनमात्रत्वात्तस्मात्तस्मात्तस्मात्तस्मात्तस्मात्तस्मात्तस्मात्
तन्मिथ्यायोगादेव परं भवति, बहुक निर्घषणीये, “मिथ्यायोगो
राशिवर्जोऽह्वारविधिशोपायतनेषु प्रोक्ष्यते” (सू. अ. ११)
इति । सत्य मेपजस्य मिथ्यायोगोऽयं, वमनस्य तु दोषहरणरू-
पम्यायोग इति, एवं च विरेचनादावपि शेषम् । यद्यप्यत्रापि
मिथ्यायोग कथयित्वागतं बह्व्यमित्त, तथाऽपि प्रयोजनशून्य-
त्वादाचार्येण शृणु कृत, तन्वादिषु तु मिथ्यायोगिना संवन्ध-
मात्रस्यापि परिहार्यं शृणुत इति ॥ ३ ॥ ४ ॥

दौर्वैल्यं लाघवं ग्लानिद्वयं धीनामनुता रुचिः ।
हृदणंशुद्धिः क्षुत्तृष्णा काले वेगप्रवर्तनम् ॥ ५ ॥

शुद्धीन्द्रियमन-शुद्धिर्मागतस्यानुलोमता ।
सम्यग्निरिक्तलिङ्गानि कायाश्लेष्मानुवर्तनम् ॥ ६ ॥

धीवनं हृदयाशुद्धिरुत्प्रेक्षाः श्लेष्मपित्तयोः ।
आभ्यानमरचिर्हृद्दिरदौर्वैल्यमलापघम् ॥ ७ ॥

जह्वोरुसद्वनं तन्द्रा स्तैमित्यं पीनसागमः ।
 लक्षणान्यविरिकानां मासृतस्य च निग्रहः ॥ ८ ॥
 त्रिद्विपित्तकफवातानामागतानां यथाक्रमम् ।
 परं स्रवति यद्रक्तं मेदोमांसोदकोपमम् ॥ ९ ॥
 निःश्लेष्मपित्तमुदकं शोणितं कृष्णमेव वा ।
 कृष्यतो मासृतास्तस्य सोऽतियोगः प्रमुह्यतः ॥ १० ॥
 दीर्घत्वमित्यारोपी विरेचनस्य सम्पन्नुपायुचातियुक्तस्य रक्षण-
 णानि । अदीर्घत्वं स्थौल्योपगमः । यथाक्रममिति पठन् क्रमे-
 णैवेति दर्शयति, यदुक्तं—“प्रातिष्ठ विटपित्तरफानिलाणा
 साम्यविरिक्तस्य भवेत् क्रमेण” (सि अ १)—इति । आग-
 तानां परमूर्ध्वमिति योजना ॥ ५-१० ॥
 वमनेऽतिरुते लिङ्गान्येतान्येव भवन्ति हि ।
 ऊर्ध्वगा वातरोगाश्च वाग्ग्रहश्चाधिको भवेत् ॥ ११ ॥
 चिकित्साप्राभृतं तसादुपेयाच्छरणं नरः ।
 युञ्ज्याथ एतमत्यन्तमायुषा च सुखेन च ॥ १२ ॥
 अतियोगलक्षण वमनेऽतिदिशति—वमन इत्यादि । वम-
 नातियोगे विटपित्तकफवातानामिति न योजनीयं, येन वमनप्र-
 योगे कफपित्तानिलागमरूपं क्रमो भवेत् । यदुक्तं—“क्रमात्
 कफ पित्तमथानिलश्च यथैति सम्पन्वमिते स इष्ट” (सि
 अ १) इति ॥ ११ ॥ १२ ॥
 अधिपाकोऽरुचिः स्थौल्यं पाण्डुता गौरवं ह्रमः ।
 पिडकाकोटकफण्डूनां संभयोऽरुचिरेव च ॥ १३ ॥
 आलस्यश्चमदीर्घत्वं दीर्घान्यमवसादकः ।
 श्लेष्मपित्तसमुद्वेशो निद्रानाशोऽतिनिद्रता ॥ १४ ॥
 तन्द्रा क्लेश्यमवुद्धित्वमशस्तस्यप्रदर्शनम् ।
 यलघर्षणप्रणादाश्च कृष्यतो बृंहणैरपि ॥ १५ ॥
 बहुदोषस्य लिङ्गानि तस्मै संशोधनं हितम् ।
 ऊर्ध्वं चैवानुलोमं च यथादोषं यथावलम् ॥ १६ ॥
 एवं विमुद्बकोष्ठस्य कात्याग्निरभिवर्धते ।
 व्याधयश्चोपशाम्यन्ति प्रकृतिस्थानुवर्तते ॥ १७ ॥
 ह्निद्रयागि मनोवुद्धिर्षणध्यास्य प्रसीदति ।
 यत् पुष्टिरपत्यं च घृणता चास्य जायते ॥ १८ ॥
 जरां कृच्छ्रेण लभते चिरं जीवत्यनामयः ।
 तस्मात् संशोधनं काले युक्तियुक्तं पियेन्नरः ॥ १९ ॥
 संशोधनविषयबहुदोष रक्षणमाह—अधिपाक इत्यादि । अना-
 यासाहत धम ह्रम, धनस्त्वद सन्वेनायासेन हैय । अय-
 सादको मनोऽपसाद । निद्रानाशो वातप्रधानेन दोषेण, अतिनि-
 द्रता श्लेष्मप्रधानेन ॥ १३-१९ ॥
 दोषाः वदाचित्युप्यन्ति जिना रूढनपाचनेः ।
 जिताः संशोधनैर्यं तु न तेषां पुनरुद्भवः ॥ २० ॥
 दोषाणां च द्रुमाणां च मूलेऽनुपहते सति ।
 रोगाणां प्रसव्यानां च गतानामागतियुषा ॥ २१ ॥

१ 'स्त्री'वाचनस्य 'र्हा' पा० ।
 च. सं. ११

संग्रहदोषापहारकत्व संशोधनस्य, रूढनपाचनयोस्तु दोषा-
 पहरत्ये तस्यपि न संशोधनवदोषहन्त्वन्मित्याह—दोषा इत्य-
 दि । वदाचित्युप्यन्ति इत्युपपत्त्या । न तेषां पुनरुद्भव इति वद-
 वदोषकारणत्व विनोति मन्तव्यम् । उक्तेऽर्थे दृष्टान्तमाह—दोषा-
 णामित्यादि । रूढनपाचनाभ्यां रोगकारणीभूतदोषप्रकोपहरण-
 माने कृते रोगो यो निवृत्त, स मूलभूताशयव्यवस्थितदोषानु-
 च्छेदावस्थितिदुष्टगुणकालादिप्राप्त्या पुन कृपितदोषेण भव-
 तीति भावः ॥ २० ॥ २१ ॥

मेपजक्षपिते पथ्यमाहारैरेव बृंहणम् ।

घृतमांसरसक्षीरहृद्ययूषोपसंहिते ॥ २२ ॥

अभ्यङ्गोत्सादनेः क्षान्तिर्नरुहैः सानुवासनैः ।

तथा स लभते शर्म युज्यते चायुषा चिरम् ॥ २३ ॥

सप्रति शोधनेन यथा दोषप्रशयस्यथा भातृशयोऽपि भवति,
 तेन तत्र प्रतीकारमाह—मेपजेत्यादि । आहारैरेवेत्येवम
 धारणे, तेन मेपजेन बृहण निषेधति, मेपजस्य वीर्यप्रधानस्य
 तदा दुःसहत्वात् । सानुवाग्नैरित्यत्र चकारो बोद्धव्यं, तेन-
 अभ्यङ्गादिभिश्च बृहणं पथ्यम् ॥ २२ ॥ २३ ॥

अतियोगानुवृत्तानां सर्पिं पानं प्रशस्यते ।

तैलं मधुरकैः सिद्धमथवाऽप्यनुवासनम् ॥ २४ ॥

यस्य त्वयोगस्तं क्षिण्णं पुनः संशोधयेन्नरम् ।

मात्राकालयलपेक्षी सरन् पूर्वमनुग्रामम् ॥ २५ ॥

क्लेशने स्वेदने शुद्धी रोगाः संसर्जने च ये ।

जायन्तेऽमार्गनिहिते तेषां सिद्धिषु साधनम् ॥ २६ ॥

अतियोगादिष्वित्यामाह—अतियोगेति । सरन् पूर्-
 वमनुग्राममित्यनेन य पूर्वयोगे हेतुभूतत्वं परिहरति विवक्ष-
 यति । अमार्गनिहितेऽपि विविधिते । साधनमित्यत्र 'पर्यते'
 इति शेषः ॥ २४-२६ ॥

जायन्ते हेतुर्धूपभ्याद्विपमा देहघातवः ।

हेतुसाम्यात् समात्तेषां स्वभाषोपरमः सदा ॥ २७ ॥

संप्रति यदेतत् त्रिधा वस्यमाणं रोगाणां साधनं तदनुवृत्तेण
 च सर्वमेपजानामेव क्षणमाह्रिभावे पक्षेऽपि रोगसामकत्वं प्रति
 पादयितुं प्रकरणमारभते—जादन्त इत्यादि । तेषामिति विप-
 माणां घातनां सामनां च, समवादिनासाकारणविरिपेक्षु-
 परमो विनय स्वभावोपरम, सदेरविभ्येन, सेनोपक्रमत्वा
 एव विनयन्तीत्यर्थः ॥ २७ ॥

प्रयुक्तिहेतुभाषानां न निरोधेऽस्ति कारणम् ।

वेचित्सापि मन्यन्ते हेतु हेतोरचयतनम् ॥ २८ ॥

१ 'मधुर'वाचनस्य 'र्हा' पा० । २ 'मधुर' रोगान् 'र्हा'
 कालेन वदुप्रकार्ये विविधानिपत्तं सप्रिपत्तमिति 'र्हा'
 दि'त्यामाया प्रवेत्तव्यवस्थितेषु न मन्यन्तेत्यर्थः—
 'र्हा' इति विवक्षयतेन । ३ 'वेचित्सापि' इति पा० ।

अत्रैवाधे उपपत्तिमाह—प्रज्ञोत्सादि । प्रज्ञोत्साहेतुत्वचित्तेतु-
र्भाषानामस्ति, निरोधे विनाशे हेतुर्भावाना कारण नास्ति, यस्मात्
सर्व एव भावा प्रधीपाचिवेदुत्पत्तौ कारणपेक्षिण, विनाशे
तु द्वितीयक्षणाविद्यमानत्वलक्षणे सहजसिद्धे न हेत्वन्तरमपेक्षन्ते,
यतो न स्वाभाविकरूपे हेत्वन्तरापेक्षा भवति, नल्लुप्तञ्च खलु
स्वाभाविके कौहमयत्वे कारणान्तरमपेक्षते, तदेव सर्वेप्रामेय
भावाना स्वाभाविके नाशे, विपर्ययत्वात्सामपि नाश स्वाभाविक-
एवेति भाव । व्याधिप्रशान्ते च चिकित्सापेक्षक पश्चान्तरमाह—
केचिदित्यादि । तत्रापि विनाशोऽपि, हेतु कारण, हेतोरत्वंत-
मिति उत्पादकहेतोरभाव, मन्यन्त इति योजना । एवमपि
हेतुपरपरया शणिकत्वेन तत्कार्याणामपि स्वाभाविकेन निल-
सिद्धित्वस्यहेतुविनाशरूपविनाशहेतुत्वा न विनाशहेतुचिकि-
त्सापेक्षेति भाव ॥ २८ ॥

एवमुक्तार्थमाचार्यमन्त्रिवेशोऽभ्यभाषत ।
स्वभावोपरमे कर्म चिकित्साप्राभृतस्य किम् ॥ २९ ॥
भेषजैर्विषमाम् धातून् कान् समीकुरुते भिषक् ।
का वा चिकित्सा भगवन् किमर्थं वा प्रयुज्यते ॥ ३० ॥
एवमुत्थिताया शङ्काया गुरु पृच्छति—एवमित्यादि । किमि-
त्याक्षेप । कर्म साध्य, स्वभावोपरमे सति न किमपि साध्य
पर्यामीति भाव । कान् समीकुरुते इति विषमताणामस्तिरत्वेन
साम्यं तत्र कर्तुं न पर्यत इत्याशय । का वा चिकित्सेति रोग
प्रशम प्रलक्षणारत्वेन चिकित्सा नास्तीत्यर्थं । किमर्थं वा प्रयु-
ज्यत इति यन्निवृत्त्यर्थं चिकित्सा प्रयुज्यते तद्वातुवैषम्य खत
एव निर्वृत्तामिति चिकित्साप्रयोजन नास्ति ॥ २९ ॥ ३० ॥
तच्छिष्यवचनं श्रुत्वा व्याजहार पुनर्वसुः ।
धृयतामत्र या साभ्य युक्तिर्दृष्टा महर्षिभिः ॥ ३१ ॥
न नाशकारणाभावाद्वादानां नाशकारणम् ।
ज्ञायते नित्यगस्येव कालस्यात्ययकारणम् ॥ ३२ ॥
शीघ्रगत्वाद्यथा भूतस्तथा भावो विपद्यते ।

पूर्वाचहेतुविनाश दृष्टान्तेन हेतुमन्तमाह—न नाशोलादि ।
भावाना नाशकारण न ज्ञायते, तत् किमभावदेव, यथा—
शशविषाण, जत वा ज्ञानायोग्यत्वात् पृथिव्या निखातमूलकी
लवादिषु रदपि न ज्ञायते, इत्याह—नाशकारणाभावापिति,
न ज्ञानायोग्यत्वेन, किन्तुभावदेवेत्यर्थं । अत्र दृष्टान्तमाह—
निलगत्वेत्यादि । निनेपादिरूपत्वेन नित्यगस्य, एव मन्यते—
नित्यग कालो यथा विनश्रत्वेन न हेत्वन्तर विनाशोऽपेक्षते,
तथा सर्व एव भावा, यद्दि यस् हेत्वन्तरापेक्षा न तस्य तद्व
इयमाधि, यथा—पटस्य राग, हेत्वन्तरापेक्षो चेद्विनाश स्यात्,
नायम्यभावी स्यात्, एतद्विपर्ययाभावनपेक्षत्व विनाशास्य सिद्धम् ।
सप्रसहेतुको विनाशा उत्पत्त्यन्तरमेव भवति पश्चादस्थिरत्वेन

१ 'हेतुभावनामपि' इति पा० । २ 'अस्यहेतुविनाशहेतुना'
इति, 'अस्यहेतुविनाशहेतुना' इति च पा० । ३ 'तस्मात्कालोपि'
इति पा० । ४ 'स्वभावानिब्रूकमिति' इति पा० ।

सत्काराधानमपि भावेषु न पर्यते कर्तुमित्याह—शीघ्रगत्वा-
दित्यादि । यथा भूत इति वाद्य उत्पन्न, तथेति तादृश एव
विपद्यते, कुत १ शीघ्रगत्वादस्थिरत्वात् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥—
निरोधे कारणं तस्य नास्ति नैवान्वयथाक्रिया ॥ ३३ ॥
पूर्वसाधितमहेतुविनाशित्वं तथा शीघ्रगत्वेहेतुसाधित च-
सत्कार्यत्वमुपसहरति—निरोध इत्यादि । तस्मेति भावस्य ।
अन्यथाक्रिया अन्यथाकरण सत्काराधानमिति यावत्, एतेन
विषमे धातौ सान्य सत्कार आधीयतामित्येवकृपाऽपि चिकित्सा
निरस्ता मन्तव्या ॥ ३३ ॥
यामिः क्रियाभिर्जायन्ते शरीरे धातवः समाः ।
सा चिकित्सा विकाराणां कर्म तद्विपजां स्मृतम् ३४
कथं शरीरे धातूनां वेपथ्यं न भवेदिति ।
समानां चानुबन्धः स्यादित्यर्थं क्रियते क्रिया ॥ ३५ ॥
त्यागाद्विपमहेतूनां समानां चोपसैधनात् ।
विपमा नानुबद्धान्ति जायन्ते धातवः समाः ॥ ३६ ॥

एव व्यवस्थिते पूर्वाक्षिप्त चिरिस्तित समाधत्ते—यामि-
रित्यादि । 'सा चिकित्सा' इत्यनेन 'वा वा चिकित्सा' इत्याक्षेप
परिहृत । 'कर्म तद्' इत्यनेन प्रथमोद्दिष्ट आक्षेप परिहृत ।
'इत्यर्थं क्रियते क्रिया' इत्यनेन 'किमर्थं वा' इत्याक्षेप परि-
हृत । 'कान् समीकुरुते' इत्याक्षेपस्य 'समैस्तु हेतुमि-
र्यस्माद्' इत्यादिना परिहृत । विषयेषु धातुषु यामि वि-
यामि समा धातवो जन्वन्ते सा चिकित्सा, एव मन्यते—य-
द्यपि धातुवैषम्य शणिकत्वेन विनश्रं, तथाऽपि विनश्यदपि
तद्वातुवैषम्य स्वकार्यं विषममेव धातुमारभते, एव सोऽप्यपरं
विषममिति न धातुवैषम्यसन्ताननिश्चिर्त्तार्थात्साम्यजगवहेतु
विना, यदा तु धातुसाम्यहेतुरस्युक्तो भवति, तदा तेन सहित
वैषम्यसन्ततिपतितमपि कारण सममेव धातुसन्तानमारभते,
यथा—मुद्गरप्रहारसहितो घटपरमाणुसन्तानो मिरदश कपालस-
न्तानमारभते, एव व्यवस्थिते, 'यत्र शरीरे' इत्यादिषमन्यो
व्याख्येय । वैषम्यं न भवेन्नोत्पद्यत इत्यर्थं । समाना धातु-
वन्ध इति सन्तत्योत्याह । विषमा नानुबन्धीति हेत्वगावा
द्विपमसन्तानस्योत्यादो न भवति । समाना चोपसैधनादिति
समहेतूनां सेधनात् ॥ ३४-३६ ॥

समैस्तु हेतुभिर्यसाद्भातून् संजनेयेत् समान् ।
चिकित्साप्राभृतस्तस्मादाता देहसुरायुषाम् ॥ ३७ ॥
धर्मस्थाथस्य कामस्य नृलोकस्योभयस्य च ।
दाता संपद्यते वैद्यो दानो देहसुरायुषाम् ॥ ३८ ॥

१ 'यद्यस्तुच्युणमइवादिमतमेतदप्रामाणिक, तथा तद्विपर्ययप्रम
नतिप्रयोननमित्युपेक्ष्य तुष्यतु दुजन इति उन्मत्तस्य विविक्तस्य
प्रयोत्पन्न समर्थेति—यामिरित्यादि । एतेन यद्यपि विपमा धातव
शणिकत्वेन विनश्यति तथाऽपि समयात्पृथगी विविक्तता श्याय
विनाशस्योत्पेय, यत्तस्मान्मन्त्रेण उपधी हेत्वपेया विदन् देही
भाव' इति त्विदवासेन । २ अस्यामे 'ज्ञानमइवादिनाऽन्योत्पेय'
इति शिबदासतेमन्यास्यायाथाधिक पाठ उपलभ्यते ।

देहसुखायुना दानात् धर्मादीना दाता भवति, देहसपत्ति
साध्यात्वाद्धर्मादीनामिति भावः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

तत्र श्लोकाः ।

चिकित्साप्राभृतगुणो दोषो यश्चेत्तराश्रयः ।

योगायोगातियोगानां लक्षणं शुद्धिसंश्रयम् ॥३९॥

यहदोषस्य लिङ्गानि संशोधनगुणाश्च ये ।

चिकित्सासूत्रमायं च सिद्धिव्यापत्तिसंश्रयम् ॥४०॥

या च युक्तिश्चिकित्सायां यं सार्थं कुरुते भिषक् ।

चिकित्साप्राभृतोऽध्याये तस्मैवैतद्वदन्मुनिः ॥ ४१ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकास्थाने

चिकित्साप्राभृतीयो नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

समाप्तः कल्पनाचतुष्कः ॥ ४ ॥

समूहे सिद्धिप्रथमं च न्यापत्तिसंश्रयं च सिद्धिन्यापत्तिसंश्रयं,

तत्र सिद्धिप्रथमं सिद्धितस्थानप्रश्रयेण, न्यापत्तिसंश्रयं 'अति-

योगानुबन्धानाम्' इत्यादिनोक्तम् ॥ ३९-४१ ॥

इति श्रीचरकामिदित्तविरचिताया चरकटीकायामनुर्वेदटी-

पिकाया सूत्रस्थाने चतुर्थे कल्पनाचतुष्टये चिकित्साप्राभृ-

तीयो नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

सप्तदशोऽध्यायः ।

अथातः कियन्तः शिरसीयमभ्यायं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

पूर्वचतुष्पचतुष्टयेन भेषजमभिहितं, सप्रति तद्विषयरोगा-

भिधानार्थं रोगचतुष्टयोऽभिधातव्यं, चिकित्सा च विषेशत्वेनैव

प्रधानमतं प्रथममुक्तं, किंच दशितथाय प्रथमाध्याय एव

सबन्धः, एवं चाग्नेयु मर्मसु च प्रधानभूतशिरोहृदयरोगाभिधा-

यकत्वेन कियन्तः शिरसीयोऽभिधीयते ॥ १ ॥ २ ॥

कियन्तः शिरसि प्रोक्ता रोगा हृदि च देहिनाम् ।

कति चाप्यनिलादीनां रोगा मानयिकल्पजाः ॥ ३ ॥

क्षयाः कति समाख्याताः पिडकाः कति चानघ ।

गतिः कतिविधा चोक्ता दोषाणां दोषसूदन ॥ ४ ॥

हुताशये शस्य वन्स्तन्मूत्राया गुदप्रघ्नीत् ॥ ५ ॥

पृष्ठान्निवि स्यात्साम्यं तन्मे शृणु सविस्तरम् ॥ ५ ॥

दृष्टाः पक्ष शिरोरोगाः पक्षैव हृदयामयाः ।

व्याधीनां लघिका पष्टिदोषप्रानविषल्पजा ॥ ६ ॥

दशाद्यै च क्षयाः सप्त पिडया माधुमेहियाः ।

दोषाणां त्रिविधा चोक्ता गतिर्विस्तरतः शृणु ॥ ७ ॥

क्षयस्थानहृदयो दोषमानं, तस्य विहृत्यो दोषान्तरसबन्धा

सबन्धहृते मेदः । माधुमेहिका इत्यत्र मधुमेदस्य सामान्येन

प्रमेहवचनं । यतोऽग्नेयं सामान्येन ज्ञेते—' विना प्रमेहमप्येता

१ 'चिकित्साप्राभृतगुणो' इति वा० । 'निद्धिमस्य भेषजस्थानि

इत्यादिनोक्तं' इति वा० । 'प्रनाशयेवचनं' इति

वा० । 'अग्निवह्मनि विस्तरम्' इति वा० ।

जायन्ते दुष्टमेदसः' इति । अन्यथा हि 'विना मधुमेहम्' इति

कृतं स्यात्, तथा चिकित्सिते वक्ष्यति सामान्येनैव वत्—

"प्रमेहिणा वा पीडका मयोपा रोगाधिगारे प्रथमो व सप्त"—

(चि अ ६) इत्यादि । तथा मधुमेहपिडकानां चिकित्सितो-

पदेशाच्च सर्वमेहभवत्त्वं पिडकानां, मधुमेहभवत्त्वं हि मधुमेह-

संवासात्प्यालस्य तद्वृत्तपिडकानामुपक्रमणीकत्वमिति, किंच

प्रदेशान्तरैऽपि मधुमेहसन्देशानां सर्वप्रमेहानुत्पत्तौ, यथा—

"गुल्मी च मधुमेही च राजयहमी च यो नरः । अचिरित्तया

भवन्त्येते बलमासपरिहस्ये"—(इ अ ९) इति । अत्र हि

यदि यातिको मधुमेहोऽभिप्रेतः स्यात्तदा तस्य स्वहृत्प एवासा-

त्वात्वेन 'बलमासपरिहस्ये सति' इति विशेषणमनर्थकं स्यात् ।

सुष्ठुतेनापि च सामान्येन प्रमेहे एवेता पिडका दर्शिता,

यदुक्तं—"तत्र वसामेहोभ्यामभिषस्यशीरस्य त्रिभिर्दोषैवानु-

गतपातो प्रमेहिणो दस पिडका जायन्ते" (सु नि ६)

इत्यादि । सर्व एव प्रमेहा यन्मादेहं मधुमेहस्य जायन्ते तन्मा-

न्मधुमेहा इत्युच्यन्ते, वचनं हि—"पदपद्विपीलिङ्गाग्निध

शीरस्युत्तमिदस्यम्" (नि अ ४) इति, तथा च शाम्भट

"मधुरं यच्च तस्यैव प्रायो मप्यिव मेहति । सर्वं हि मधुमेहाख्या

माधुर्याच्च तनोरत्"—(या नि अ १०) इति । विस्तरत

इति शब्दविलनेन सूत्रमप्युते ॥ ३-७ ॥

संधारणाद्द्विवास्वमाद्धानी जागरणान्मदात् ।

उद्योर्भाष्यादवदयायात् प्राग्घातादतिमैथुनात् ॥ ८ ॥

गन्धादस्वाम्यादाघाताद्गोधूमहिमातपात् ।

सुर्वेत्स्लहरितादानादति शीताभ्युसेयनात् ॥ ९ ॥

शिरोऽभिघेताद्गुहामाद्गोदनाद्वाप्यनिप्रहात् ।

मेधागमाम्ननस्तापाद्दशकालविपर्ययात् ॥ १० ॥

घातादयः प्रतुष्यन्ति शिरस्यधं च दुष्यति ।

ततः शिरसि जायन्ते रोगा विविधलक्षणः ॥ ११ ॥

सुधारणारिति वेपथंधारणात् । हरिताम्रांकादि । अतीति पूर्वैण

परैण च शीताभ्युसेयनादिलनेन सबन्धते । दुष्टादामात् दुष्टमा-

त्, किंच 'उष्णमात्' इति पाठः, तत्रोष्णाच्चभाष्येऽर्थः । देशकाल-

विपर्ययदिलस्य देशविपर्यय उपमगंशुदीतव देशस्य । अत्र च

प्रदुष्यतीत्यभिधानेन सर्वशिरोरोगेषु हृत्पुटं दर्शयति ॥८-११॥

प्राणाः प्राणभूतां यत्र धिताः सर्वेन्द्रियाणि च ।

यदुत्तमान्मद्धानां शिरस्तदभिधीयते ॥ १२ ॥

प्राणा इत्यादिनाऽग्नेयु विरज्राधान्य दर्शयन् प्रतुष्यतिरो-

गाणामेवात्यद्विद्वैतं दर्शयति, तेन नांमूत्र विरज्राध्यानि

धनम् । धिता इति धिता, शिरस्यवपते उपपातत् । उत्तरि-

शब्दात्प्रनामनाम् ॥ १२ ॥

अर्धायमेदको या स्यात् सर्वं या रुज्यते शिरः ।

प्रतिदयामुगनासाक्षिचर्मरोगशिरोध्रमाः ॥ १३ ॥

१ 'शिरोविनाशः' इति वा० । २ 'अर्धायमेदको' इति वा० ।

अदितं शिरसः कम्पो गलमन्याहनुग्रहः ।
 विविधाध्यापरे रोगा घातादिक्रिमिसंभवाः ॥ १४ ॥
 प्रृतात्विद्योरोगानाह—अर्धेलादिना क्रिमिसंभवा इत्यन्तेन ।
 एतच्च 'जायन्ते रोगा विविधलक्षणाः' इत्यत्र विवरणम् १३॥१४
 पृथग्विद्यस्तु ये पञ्च संप्रह्ने परमपिंभिः ।
 शिरोगदास्तान्द्रुषु मे यथासंज्ञैर्तुलक्षणैः ॥ १५ ॥
 उच्चैर्भाष्यातिभाष्याभ्यां तीक्ष्णपानात् प्रजागरात् ।
 शीतमारुतसंस्पृशंघ्रायायाद्वेगनिग्रहात् ॥ १६ ॥
 उपवासादभीघाताद्विरेकाहमनादति ।
 घाप्पशोकभयत्रासाद्धारमार्गातिकर्शनात् ॥ १७ ॥
 शिरोगताः सिरा घृद्धो वायुराविद्य क्लृप्सति ।
 ततः शूलं महत्तस्य घातात् समुपजायते ॥ १८ ॥
 निस्तुघते भृशं शङ्खौ वाटो संभिद्यते तथा ।
 मंम्रमध्यं ललाटं च तपतीघातिवेदनम् ॥ १९ ॥
 वष्येते स्वनतः श्रोत्रे निष्कृष्येते इवाक्षिणी ।
 घृण्णीतय शिरः सर्वं संभिद्य इव मुच्यते ॥ २० ॥
 स्फुरत्यति सिराजालं स्तभ्यते च शिरोधरा ।
 क्षिग्धोष्णमुपदेते च शिरोरोगेऽनिलात्मके ॥ २१ ॥
 शिरोगतत्वेन नारादिरोगेषु प्रोक्षेण ताव विहायंघाटोद-
 रीये प्रोक्षांस्वानेव शिरःशूललक्षणान् रोगान् प्रपञ्चेन वक्षु-
 गाह—पृथगिलादि । ग्रंभेऽद्योदरीये; तेन नारंषिबादयोऽत्र
 प्रकरणे शिरोरोगाद्येनोच्यन्ते; शिरोरोगशब्दस्य शूल एव
 रजाकरं घृतत्वात् । तीक्ष्णपानं तीक्ष्णमद्यपानं; क्रिया, तीक्ष्णं मरि-
 चादि । वष्येते इव वष्येते अलर्यपीडाद्युक्तत्वेन ॥ १५-२१ ॥
 कद्दुम्ललवणक्षारमद्यक्रोधातपानलेः ।
 पित्तं शिरसि संदुष्टं शिरोरोगाय कल्पते ॥ २२ ॥
 दह्यते रुच्यते तेन शिरः शीतं सुपूयते ।
 दह्येते चक्षुषी लृप्णा भ्रमः स्वेदश्च जायते ॥ २३ ॥
 शीतं सुपूयते शीतमिच्छति ॥ २२ ॥ २३ ॥
 आस्यासुखैः स्वप्रसुखैर्गुरुक्लिग्धातिभोजनैः ।
 श्लेष्मा शिरसि संदुष्टः शिरोरोगाय कल्पते ॥ २४ ॥
 शिरो मन्दरुजं तेन सुप्तं स्तिमितभारिकम् ।
 भवत्युपघते तन्द्रा तथाऽऽलस्यमरोचकः ॥ २५ ॥
 घाताच्छूलं भ्रमः कम्पः पित्ताहाहो मदस्तुपा ।
 कफाहृत्स्वं तन्द्रा च शिरोरोगे त्रिदोषजे ॥ २६ ॥
 स्वप्रसुखमन्वितदिनाश्रमेन हेयम् । सुप्रसिध सुप्तं प्रबोधर-
 हितत्वेन । भारान्नात्मिच भारिकम् ॥ २४-२६ ॥
 तिलक्षीरगुडाजीर्णपुतिसङ्कीर्णभोजनात् ।
 त्रिदोऽऽरुक्कफमांसानां दोषलस्योपजायते ॥ २७ ॥

१ 'तीक्ष्णामाण्य' इति पा० । २ 'शिरोगता वै धमनीर्वाहुराशिरव
 क्लृप्सति' इति पा० । ३ घाटा मीचायाः पक्षाद्भावः; घाट इति
 गक्षापत्रायाः । ४ 'श्रोत्रोर्ध्वं' इति पा० । ५ 'वाष्येते' इति पा० ।
 ६ घृत्त्वात् भक्षित्वात् । ७ 'सुप्रायते' इति पा० ।

ततः शिरसि संज्ञेदात् क्रिमयः पापकर्मणः ।
 जनयन्ति शिरोरोगं जाता वीभत्सलक्षणम् ॥ २८ ॥
 व्यधच्छेदरुजाकण्डूश्लोफदीर्मस्यदुःखितम् ।
 क्रिमिरोगातुरं विधात् क्रिमौणां दर्शनेन च ॥ २९ ॥
 संजीर्णभोजनं विरुद्धाहारः । दोषलस्य बहुदोषस्य । पापकर्मण
 इत्यनेनाधर्मवत् एवायमतिदुःखक्रिमिरोगो भवतीति दर्शयति ।
 वीभत्सलक्षणमिति प्राणादिभ्यः प्लादिप्रसूतेः ॥ २७-२९ ॥
 शोकोपवासव्यायामरुद्धशुष्काल्पभोजनैः ।
 वायुराविद्य हृदयं जनयत्युत्तमां रुजम् ॥ ३० ॥
 वेपथुवर्षेण स्तम्भः प्रमोहः शून्यता वैरः ।
 हृदि पातातुरे रूपं जीर्णे चात्यर्थवेदना ॥ ३१ ॥
 उष्णाम्ललवणक्षारकटुकफाजीर्णभोजनैः ।
 मद्यक्रोधातपैश्चाशु हृदि पित्तं प्रकुप्यति ॥ ३२ ॥
 हृद्वाहस्तिकता पक्वो तिकाभ्लोद्विर्णं क्लमः ।
 तृष्णा मूर्च्छा भ्रमः सेदः पित्तहृद्रोगलक्षणम् ॥ ३३ ॥
 अत्यादानं शुक्लक्षिग्धमचिन्तनमचेष्टनम् ।
 निद्रासुखं चाभ्यधिकं कफहृद्रोगकारणम् ॥ ३४ ॥
 हृदयं कफहृद्रोगे सुप्तं स्तिमितभारिकम् ।
 तन्द्राहृत्परीतस्य भवत्यह्मावृत्तं यथा ॥ ३५ ॥
 हेतुलक्षणसंसर्गादुच्यते साध्रिपातिकः ।
 (हृद्रोगः कफदः कष्टसाध्य उक्तो महर्षिसिः) ।
 त्रिदोषजे तु हृद्रोगे यो दुरात्मा निपेयते ॥ ३६ ॥
 तिलक्षीरगुडादीनि ग्रन्थिस्तस्योपजायते ।
 मर्मकदेशे संज्ञेदं रसत्रासोपगच्छति ॥ ३७ ॥
 संज्ञेदात् क्रिमयश्चास्य भवन्त्युपहृतात्मनः ।
 मर्मकदेशे ते जाताः सर्पन्तो भक्षयन्ति च ॥ ३८ ॥
 तुयमानं स हृदयं सूचीभिरिव मन्थते ।
 क्षिद्यमानं यथा शस्त्रैर्जातकण्डं महारुजम् ॥ ३९ ॥
 हृद्रोगं क्रिमिजं त्वेतैर्लिङ्गैश्च सुदारुणम् ।
 रवेत् जेतुं तं विद्वान् विकारं शीघ्रकारिणम् ॥ ४० ॥
 शोकोपवासैस्त्रिदो हृद्रोगलक्षणम् । विद्युन्सद्भेदनमिव । रसो
 दरदरिका । अचिन्तनमल्पचिन्तनम् । अस्मात्तमस्मात्तमम् ।
 प्रन्धियस्य प्रन्धियः, स च रथदोषकृतः । मर्मकदेशे हृदयैकदेशे ।
 द्वितीयं मर्मोत्तिपदं कर्मतापत्रम् ॥ ३०-४० ॥
 सुख्येणोकोल्येणैः पट् स्युर्हानमघ्याधिकैश्च पट् ।
 समेक्ष्यैको विकारास्तु सन्निपातास्त्रयोदश ॥ ४१ ॥
 संसर्गं नव पट् तैर्भ्ये एकवृत्त्या समेक्षयः ।
 पृथक् त्रयस्य तैर्द्वैर्व्याधयः पञ्चविंशतिः ॥ ४२ ॥

२ 'हृदव्यधनरुक्कण्डूश्लोफदीर्गमन्थुदुःखितम्' इति पा० ।
 ३ 'लक्षणेन च' इति पा० । ४ 'दृष्टीकक्षापभोजनैः' इति पा० ।
 ५ योगीन्द्रनाथसेनसु 'इव' इति पठति, 'इव' इत्यतः 'इव' इत्यतः 'इव' इति च
 न्यासस्थानयति । ५ 'संसर्गं नवैकैकवृत्त्या' इति पा० ।

यथा वृद्धेस्तथा क्षीणेदोषैः स्युः पञ्चविंशतिः ।
 वृद्धिक्षयकृतश्चान्यो विरुलप उपदेक्ष्यते ॥ ४३ ॥
 वृद्धिरेकस्य समता वैकस्येकस्य संक्षयः ।
 द्वन्द्ववृद्धिः क्षयश्चैकस्यैकवृद्धिद्वयोः क्षयः ॥ ४४ ॥

‘वति चाप्यनिलादीनाम्’ इत्याद्युक्तसोत्तर—शुल्बगणरित्वादि ।
 होनमप्यापिषैरिति इन्द्रहृत्तरहृत्तमै । ससंगे नवेति छेद ।
 अस्वैव विवरण—यद् तेभ्य इत्यादि । समैख्य इति वृद्धे समै ।
 वृद्धिक्षयकृत इत्यस्य विवरण—वृद्धिरेकस्येत्यादि । अत्र च यद्यपि
 समताऽपि वृद्धिक्षयविकल्पे षड्वते, तथाऽपि समताया स्वात-
 न्त्येण विकाराकर्तृत्वात् ‘वृद्धिक्षयकृत’ इत्युच्यम् । वृद्धिरेकस्य
 समता चैतत्स्यैवस्य सक्षय इत्यनेन षड्विधत्वात् । द्वन्द्ववृद्धि

क्षयश्चैकस्येनैव त्रय । एकवृद्धिद्वयो क्षयस्येन त्रय । एवं
 द्विपट्टिप्रकारा भवति ॥ ४१-४४ ॥

प्रकृतिस्यं यदा पित्तं मारुतः श्लेष्माणः क्षये ।
 स्थानादादाय गात्रेषु यत्र यत्र वित्तर्पति ॥ ४५ ॥
 तदा मेदश्च दाहश्च तत्र तत्रानवस्थितः ।
 गात्रदेशे भवत्यस्य श्रमो दौर्बल्यमेव च ॥ ४६ ॥
 प्रकृतिस्यं कर्णं वायुः क्षीणे पित्ते यदा यली ।
 कर्णत् कुर्वात्तदा शूलं सरोलास्तम्भगौरवम् ॥ ४७ ॥
 यदाऽनिलं प्रकृतिगं पित्तं कफपरिक्षये ।
 संहरणदि तदा दाहः शूलं चास्योपजायते ॥ ४८ ॥
 श्लेष्माणं हि समं पित्तं यदा वातपरिक्षये ।
 सन्निरन्ध्यात्तदा कुर्वात् सतन्द्रागौरवं ज्वरम् ॥ ४९ ॥
 प्रवृद्धो हि यदा श्लेष्मा पित्ते क्षीणे समीरणम् ।
 रुन्ध्यात्तदा प्रकुर्वीत शीतकं गौरवं रजम् ॥ ५० ॥
 समीरणे परिक्षीणे कफ पित्तं समत्वगम् ।
 कुर्वीत सन्निरन्ध्यानो मृद्वभ्रित्वं शिरोब्रह्मम् ॥ ५१ ॥
 विद्रां तन्द्रां प्रलापं च हृद्रोगं गात्रगौरवम् ।
 नारादीनां च पीतत्वं धीयनं कफपित्तयोः ॥ ५२ ॥
 हीनवातस्य तु श्लेष्मा पित्तेन सहितश्चरन् ।
 करोत्यरोचकापाको सदनं गौरवं च ॥ ५३ ॥

१ ‘व्याधीनां अथिवा पठितिल्युक्त विकृतीति—शुल्बगणैरेकवैरिति ।
 वृद्धेदोषे पञ्चविंशतिर्नोर्धपो भवति । तद्यथा—रामिपादे त्रयोदश,
 संसर्गे नव, षष्क प्रथमेति, शुल्बगणैरेकवैरिति पद, सतिपतितानां
 दोषाणां मध्ये द्वयोस्तिशये त्रय, एकस्यातिशये त्रय, इति शुल्बगणे
 कोल्षणे पद, हीनमप्यापिके सतिपतिते पद, समै तुल्यवृद्धेदोषे
 वैक, इति सतिपाना त्रयोदश, तथाच—नफ वृद्ध वातपित्ते अपि
 वृद्धे १, पित्त वृद्ध वातवफावपिनवृद्धी २, वातो वृद्ध पित्त
 वफावपिवृद्धी ३, इति शुल्बगणस्य, पित्तकर्तृ वृद्धी वातोऽपि
 वृद्ध १, नातवफा वृद्धी पित्तमभिवृद्ध २, वातपित्ते वृद्धे कर्णे
 ऽपि वृद्ध ३, इति एकोल्वणैरस्य, वातो वृद्ध पित्त वृद्धतर श्लेष्मा
 वृद्धतम १, वातो वृद्ध श्लेष्मा वृद्धतर पित्त वृद्धतम २, पित्त वृद्ध
 श्लेष्मा वृद्धतर वातो वृद्धतम ३, पित्त वृद्ध वातो वृद्धतर श्लेष्मा
 वृद्धतम ४, श्लेष्मा वृद्धो वातो वृद्धतर पित्त वृद्धतम ५, श्लेष्मा
 वृद्ध पित्त वृद्धतर वातो वृद्धतम ६, इति हीनमप्यापिवै पद,
 तुल्यवृद्धा वातपित्तेऽप्याण इति समैरेक । संसर्गेण नव । तत्र एव वृद्ध्या
 षट् समैश्च त्रय । सृष्टृष्टयोर्दोषयोर्मध्ये एवस्य वृद्ध्या अतिशयेन
 पद । तद्यथा—वातो वृद्ध पित्त वृद्धतर १, पित्त वृद्ध वातो वृद्धतर
 २, श्लेष्मा वृद्ध पित्त वृद्धतर ३, पित्त वृद्ध श्लेष्मा वृद्धतर ४, वातो
 वृद्ध श्लेष्मा वृद्धतर ५, श्लेष्मा वृद्धो वातो वृद्धतर ६, इति एक
 वृद्धा पद । समैर्दोषयो समानवृद्ध्या त्रय, तद्यथा—वातपित्तयोश्च
 वृद्ध्यामेव, वातश्लेष्माया वृद्ध्यायां द्वितीय, पित्तश्लेष्मायां वृद्ध्याया
 तृतीय, इति संसर्गेण नव । एवञ्च व्यलैर्दोषैरेकस्य, तद्यथा—वातो वृद्ध,
 पित्त वृद्ध, श्लेष्मा वृद्ध, एव वृद्धे पञ्चविंशति ।

क्षीणयोरेवसातिशये पद, तद्यथा—वात क्षीण पित्त क्षीणतर १, पित्त
 क्षीण वात क्षीणतर २, वात क्षीण श्लेष्मा क्षीणतर ३, श्लेष्मा क्षीण
 वात क्षीणतर ४, श्लेष्मा क्षीण पित्त क्षीणतर ५, पित्त क्षीण श्लेष्मा
 क्षीणतर ६ । शुल्बक्षीणान्यां वयं, तद्यथा—क्षीणं वातपित्ते ३, क्षीणी
 पित्तेऽप्याणी २, क्षीणी वातश्लेष्माणी ३, इति संसर्गेण नव । एवञ्च
 त्रय—वात क्षीण १, पित्त क्षीण २, श्लेष्मा क्षीण ३, एव क्षीणे
 पञ्चविंशति ।

सतिपतितानां दोषाणां व्युत्पन्नवृद्धिक्षयवृद्धोऽप्यो विरुलो मेद उच-
 रित्वते । तमेव निरुद्ध ददोषति—वृद्धिरिति । एवस्य वृद्धि, एवस्य
 मन्वा, एवस्य च संक्षय । वातो वृद्ध पित्त सम श्लेष्मा क्षीण १, वातो
 वृद्ध श्लेष्मा सम पित्त क्षीण २, पित्त वृद्ध वात सम श्लेष्मा क्षीण
 ३, पित्त वृद्ध श्लेष्मा सम वात क्षीण ४, श्लेष्मा वृद्ध वात सम
 पित्त क्षीण ५, श्लेष्मा वृद्ध पित्त सम वात क्षीण ६ । द्वन्द्ववृद्धि वृद्धो
 वृद्धि, एवस्य च क्षय, एवस्य वृद्धिद्वयोश्च क्षय, अत्रापि षड् तद्यथा—
 श्लेष्मापित्ते वृद्धे वात क्षीण १, श्लेष्मापित्ते वृद्धे वात क्षीण २, वात
 पित्ते वृद्धे श्लेष्मा क्षीण ३, इति द्वन्द्ववृद्ध्या एवस्य क्षयेण त्रय । श्लेष्मा
 वृद्ध वातपित्ते क्षीणे २, पित्त वृद्ध श्लेष्मापित्ते क्षीणे ३, वायु
 वृद्ध पित्तश्लेष्मापित्ते क्षीणे ३, इति एवञ्च वृद्धो क्षयेण त्रय ।
 द्वन्द्वे पञ्चविंशति क्षीणे पञ्चविंशतिऽपि पञ्चदश, वृद्धिपञ्चमता
 वृद्ध्या षट्, वृद्धिक्षयत्रयमेव षट्, एव दिशति । इति परवर्णनस्यारे
 योगे प्रनायसेन ।

यथा वृद्धेदोषे पञ्चविंशतिमुक्त्वा क्षयेऽपि पञ्चविंशतिं ददायति—यथेत्यादि ।
 यथा वृद्धेदोषे पञ्चविंशतिलिखा क्षीणैरेते पञ्चविंशतिर्विकाराः स्युः ।
 सतिपादे त्रयोदश, संसर्गे नव, षष्क त्रयमेति । तद्यथा—वात क्षीण
 पित्तश्लेष्मागात्रपित्तेक्षीणी १, पित्त क्षीण वात श्लेष्मागात्रपित्तेक्षीणी २, श्लेष्मा
 क्षीण वातपित्ते अतिक्षीणे ३, इति क्षीणानां सतिपतिताणां मध्ये द्वयो
 रतिशये त्रय । वातपित्ते क्षीणे श्लेष्मा अतिक्षीण १, पित्तश्लेष्मापित्ते क्षीणी
 वातोऽपि क्षीण २, वात श्लेष्मापित्ते क्षीणी पित्तमपि क्षीण ३, इति एकस्या
 तिशये त्रय । श्लेष्मा क्षीण पित्त क्षीणतर वात क्षीणतर ३, वात
 क्षीण श्लेष्मा क्षीणतर पित्त क्षीणतर २, पित्त क्षीण श्लेष्मा क्षीणतर
 वात क्षीणतर ३, श्लेष्मा क्षीणो वात क्षीणतर पित्त क्षीणतर ४, वात
 क्षीण पित्त क्षीणतर श्लेष्मा क्षीणतर ५, पित्त क्षीण वात क्षीणतर
 श्लेष्मा क्षीणतर ६, इति हीनमप्यापिके षट् । क्षीणा वातपित्तश्लेष्माण
 इति गरी क्षीरेक । एते त्रयोदश सतिपाना । संसर्गेण नव । तत्र

१ ‘वृद्धवृद्धिरित्यादिनापि त्रय’ इति पा० । २ ‘तान्मे विद्रां’
 इति पा० । ३ ‘प्रतिशब्दं यदा वात’ इति पा० । ४ ‘प्रतिशब्दं
 वयं’ इति पा० । ५ ‘प्रतिशब्दं यदा वात श्लेष्मा पित्तपरिक्षये’
 इति पा० । ६ ‘प्रतिशब्दं यदा वात श्लेष्मा पित्तपरिक्षये’
 इति पा० । ७ ‘प्रतिशब्दं यदा वात श्लेष्मा पित्तपरिक्षये’
 इति पा० । ८ ‘प्रतिशब्दं यदा वात श्लेष्मा पित्तपरिक्षये’
 इति पा० । ९ ‘प्रतिशब्दं यदा वात श्लेष्मा पित्तपरिक्षये’
 इति पा० ।

हृत्तासामास्यस्त्रवणं पाण्डुतां दूयनं मद्म् ।
 विरेकस्य च वैषम्यं वैषम्यमनलस्य च ॥ ५४ ॥
 हीनपित्तस्य तु श्लेष्मा मावृतेनोपसंहितः ।
 स्तम्भं शैत्यं च तोदं च जनयत्यनवस्थितम् ॥ ५५ ॥
 गौरवं गृध्रुतामग्नेर्मक्ताध्रुवं प्रवेपनम् ।
 नखादीनां च शुक्लत्वं गान्धाराण्यमेव च ॥ ५६ ॥
 मारतस्तु कफे हीने पित्तं च कुपितं द्वयम् ।
 करोति यानि लिङ्गानि श्रुत्वा तानि समासतः ॥ ५७ ॥
 भ्रममुद्वेष्टनं तोदं दाहं स्फुटनचेपने ।
 अङ्गमदं परीशोषं दूयनं धूपनं तथा ॥ ५८ ॥
 वातपित्तक्षये श्लेष्मा स्रोतांस्यपिदधञ्जशाम् ।
 चेष्टाप्रणारं मूर्च्छां च वाक्सङ्गं च करोति हि ५९
 वातश्लेष्मक्षये पित्तं देहौजः संसये(य)च्चरत् ।
 ग्लानिमिन्द्रियदौर्बल्यं तृष्णां मूर्च्छां क्रियाक्षयम् ६०
 पित्तश्लेष्मक्षये वायुर्मौर्ण्यतिनिपीडयन् ।
 प्रणाशयति संज्ञां च वेपयत्यथैवा नरम् ॥ ६१ ॥

द्विरेकस्येवादेहदाहरणम्—प्रकृतिस्थ यदा पित्तमित्यादि ।
 अत्र केचिद्वेदादेव परमुदाहरणं दृष्टान्तर्यं पठन्ति, सोपेदाहरणं
 तु कृत्स्नं तन्त्रे बोद्धव्यम्, केचित्तु वृद्धिक्षयविकल्पस्य दुर्बल-
 धत्वेन सर्वत्राग्रेव द्वादशानामपि विवक्षानामानार्थं लक्षणं
 कृतमिति श्रुत्वा सर्वमेव पठन्ति । ननु प्रकृतिस्थे पित्ते कथं
 तदा दाहश्चेति सन्नतं भवति, न हि प्रकृतिस्थो दोषो विषारवारी,
 न न वायोर्दाहं समवति । उच्यते—यै न येति वचनाद् यत्र
 कुपितेन वायुना पित्तं नीतं, तत्र शरीरावयवे प्रकृतिमानस्थित-
 मपि पित्तं वृद्धयेव, यतस्त्रिरुद्रं प्रवेशे तावन्न पित्तवन्ध उ-
 च्यते न भयत्वेत्येवाधिकेन तत्र पित्तेन दाह उपपन्न एव, एव-
 मन्यत्रापि प्रकृतिस्थामपि दोषस्य विकारे च्याल्येयम् । अन्ये
 तु श्रुवते—प्रकृतिस्थानामपि दोषाणां दुष्टदोषसचन्द्रादिकारका-
 रित्वं भवति, यथा—रचारीनाम् । हीनवातस्येलादि ह्रन्नादि
 क्षयधैकस्य इत्यस्योदाहरणम् । देहौजो देहसारं, किंवा देहध
 ओज्य देहौजः ॥ ४५-६१ ॥

दोषाः प्रवृद्धाः स्वं लिङ्गं दर्शयन्ति यथायत्नम् ।
 क्षीणा जहति लिङ्गं स्वं, समाः स्वं कर्म कुर्वते ॥ ६२ ॥
 दोषाणां वृद्धिताम्यक्षयलक्षणानि धृग्याह—दोषा इत्यादि ।
 स्वं लिङ्गमिति वैचारिकम् । यथायत्नमिति अतिवृद्धैर्विद्वद् मया
 वृद्धमेव प्रवृद्धमित्यादि । लिङ्गं ख जहतीत्यनेन क्षीणानां प्रकृति
 त्रिगुणव्यतिरिक्तं विकारचूर्त्तं नास्तीति दर्शयति, यतो वृद्धा
 उन्माद्यगमिनो दोषा इष्यं इष्यन्ते ज्वरादीन् कुर्वन्ति न
 क्षीणा, स्वपण्ये तु स्थितत्वात् । स्व कर्मते प्राकृतं वनं । एते
 च द्विपरिभेदा आभिष्टततमनेनोक्ता, तेनैकदोषस्ये द्विदो
 पट्टौ न वृद्धवृद्धतमेदादिभ्योऽपिचक्रत्वमुद्गावनीयम् । ननु
 भवत्येव सत्या, यदि तस्मिन्पातो दोषाणां स्यात्, य तु न

भवितुमर्हति, यतो वातादीनां परस्परं विरुद्धा सन्ति गुणा,
 विरुद्धगुणानां तु परस्पररोमपातो भवति, यथा—वह्नितोयवोः ।
 नैव, विरोधो हि भाषानां वायोत्रेय, नाम्न्यतो दृष्टमात्रेण कल्प-
 यितुं शक्यते, यतोऽन्यत्र तोयदहनयोर्भेदो उपलभ्यते, तत् किं
 पाशोविकल्पव्याख्यास्तेऽपि तयोर्विरोधात् पाशभौतिकं द्रव्यं न
 स्यात्, तोयानिगुणातिरेकाद्वाऽम्बुस्रो न स्यात्, तस्मादनुपल-
 ब्यत्वाद्दोषससं विरोधस्य सभावपर्यनुयोगो न युज्यते । अथ
 मन्यसे—एव विरुद्धगुणानामपि दोषाणामविरोधे “विरुद्धगुण
 सत्तिपाते भूयसाऽल्पनवजीयते” (वि अ १) इति, तथा
 “हासहेतुर्विरोधस्तु” (सू अ १) इति वचने तर्हि निरयके,
 न, अनयो प्रभावात्प्रतिपत्तिमित्यव्यतिरेके चरितार्थत्वात् ।
 प्रभावस्तु तयोर्विरोधको भवत्येव । यथा त्रिदोषकरनिद्रुच्यता
 गुणा समान् दोषान् कुर्वन्ति पर, न तु विरुद्धत्वेन दोषवर्ण
 कुर्वन्ते, त्रिदोषकर्तृत्वप्रभावात् । तथा, आमलकेऽम्बुश्च वात हन्ति,
 माधुर्यंशैले तु पित्तं, श्लेष्माणं च वदुत्वतिचत्वे, निद्रुचेत्वम्बुष्य
 कषायश्लेष्माभिभूतं वातं न निहन्ति, माधुर्यंशैले चाम्बुत्वाभिभूते
 पित्तं न जयत एवमादि । तस्माद्दोषाणां प्रभावोऽयं दृष्टत्वाद्दर्शय-
 ते—यत्—न ते परस्परसुपन्नन्ति । एवमभूतभावत्वे तु तेषामदृष्ट-
 मेव कारणं, प्राणिनां तु एजनेन वृष्टेन तेषांविरोधेन विधेयमन्ते,
 अत एव वक्ष्यति “विरुद्धैरपि न त्वेते गुणैर्नन्ति परस्परम् ।
 दोषा सहजसाम्यत्वाद्दोष विपमहीनम्”—(वि अ २६) इति ।
 सहजं दैवशास्त्रं स्वामाधिकं साम्यत्वं सहजसाम्यत्वम् । अनेन
 च च्याल्यनेन “यदा दोषा अन्योन्यं नोपपन्नं, तथा रसरक्षा
 दीनपि नोपहन्यु” इत्यादि शतुच्यते कैयित्, तत्सर्वं निरस्तम् ।
 ननु, “कालवृष्यप्रवृत्तिभिर्दोषस्तुलो हि सत्ततम् । निष्प्रलनीय
 वृद्धते” (वि अ ३) इति चिकित्सिते वक्ष्यति, तेन प्रवृ
 त्तिर्दोषस्य प्रतिपक्षा भवतीत्युक्तं, प्रकृतिस्थ जन्मप्रवृत्तिद्वयो
 यातादिरच्यते, “दोषाणुसन्निता येषां वेदप्रकृतिरच्यते” (सू-
 अ ७) इत्यादिवचनात्, तद्वचं प्राहतेन दोषेण दोषस्य
 विरोधं कथं तर्ह्युपपन्नं । उच्यते—तत्र प्रवृत्ते प्रलनीकता
 अननुपुणत्वेन मन्तव्या, समाना हि प्रवृत्ति प्राप्य दोष प्रवृद्ध
 बलो भवति, असमाना तु प्राप्य तथा मन्त्राक्ष भवति, नासना-
 नया प्रकृत्या हन्यते, एवमन्यत्राप्युच्येयम् । अतिवृद्धेन वायुना
 श्लेष्माणो दुर्बलस्य दुष्टत्वाद्द्विरोधो भवत्येव उच्यते, नैतावता
 ससर्गसत्तिपातासम्भवं ॥ ६२ ॥

वातादीनां रसादीनां मलानामोजसत्तथा ।
 क्षयास्तत्रानिलादीनामुक्तं कैर्क्षीणलक्षणम् ॥ ६३ ॥

भेदेन रसरूपिरारिर्सर्गभेदेन टागण्यत्वेन वेप, उक्तं हि—‘संसर्गा-
 द्रसकरिपारिर्निरूपेण दोषास्तु क्षयनामपि विद्विभेदात् । भवान्य
 तत्तत्तद्वेगगतं वातादीनामादवदितमाननो यथास्त’ (वा सू-
 अ १२) इति शिबरासतेन ।
 १ ‘विरोध’ इति वा ० । २ ‘भवति’ इति वा ० । ३ ‘प्रभावो’
 इति विषयव्यतिरेके इति वा ० । ४ ‘च क्षीणलक्षणं’ इति वा ० ।

१ वेपयत्यं मानवम् इति वा पा० । २ ‘तत्र त्रयेति’ इति पा० ।
 ३ गौडावनीयति पाठस्तु न सवीची—‘वेनेत्रं नरनमादि

घटते सहते शब्दं नोच्चैर्द्रव्यंति शूल्यते ।
 हृदयं ताम्यति स्वल्पचेष्टस्यापि रसक्षये ॥ ६४ ॥
 परुषा स्फुटिता म्लाना त्वयूक्षा रक्तसंक्षये ।
 मांसक्षये विशेषेण स्विग्नीचोदरशुष्कता ॥ ६५ ॥
 सन्धीनां स्फुटनं ग्लानिरक्षणोपायास एव च ।
 लक्षणं मेदसि क्षीणे तनुत्वं चोदरस्य च ॥ ६६ ॥
 केशलोमनखदन्मथुद्रिजप्रपतनं धमः ।
 क्षेयप्रस्थिक्षये लिङ्गं सन्धिदौषित्यमेव च ॥ ६७ ॥
 दीर्यन्त इव चास्थीनि दुर्बलानि लघूनि च ।
 प्रततं वातरोगीणि क्षीणे मज्जनि देहिनाम् ॥ ६८ ॥
 दीर्यत्वं मुपशोषश्च पाण्डुरत्वं सदन धमः ।
 ह्रैष्यं शुक्राविसर्गश्च क्षीणशुक्रस्य लक्षणम् ॥ ६९ ॥
 क्षीणे शकृति चान्त्राणि पीडयन्निव मारुतः ।
 रुक्षस्रोत्रमयन् कुक्षिं तिर्यग्ध्वं च गच्छति ॥ ७० ॥
 मूयक्षये भ्रूयुक्तं मूयवैयर्थ्यमेव च ।
 विपासा बाधते चास्य मुखं च परिशुष्यति ॥ ७१ ॥
 मलायनानि चान्यानि शून्यानि च लघूनि च ।
 विशुष्काणि च लक्ष्यन्ते यथास्यं मलसंक्षये ॥ ७२ ॥
 सप्रत्यक्षदशक्षयाणाह—वातादीनामिलादि । अत्र मलानामि-
 ल्यनेन मूयपुरीषयो एवेन्द्रियमलानां च ग्रहणम् । विशेषेणेति-
 वचनादन्यत्रात्राणामपि शुष्कता लभ्यते । सन्धीनामिलादि मेद-
 शयलक्षणम्, केशोलादि अस्थिशयस्य । बाधते चास्येति कर्मणि
 शेषलक्षणा पट्टी । मलायनानील्यनेन पथेन्द्रियाधिष्ठानानां मुख
 नासिकाचक्षु कर्णानां त्वमिन्द्रियाधिष्ठानभूतानां च क्षेयप्र-
 जननानां यथासं मलायनानि शुष्यन्ते । यदुक्तं जतुकर्णे—“दो-
 षाणां धात्वानामोजोमूत्रसद्येन्द्रियममलानाम् । अश्रुदशक्षयादृते
 लक्ष्या स्वशुण्कियानायात्”—इति ॥ ६३-७२ ॥
 विमेति दुर्बलतोऽभीष्टं ध्यायति व्यधितेन्द्रियः ।
 दुष्प्रायो दुर्भगा रुक्षः क्षामश्चैवौजसः क्षये ॥ ७३ ॥
 हृदि तिष्ठति यच्छुद्धं रक्तीपत्सपीतकम् ।
 ओजः शरीरे संख्यातं तन्नाशाया विनश्यति ॥ ७४ ॥
 प्रथमं जायते शोभः शरीरेऽस्मिच्छरीरिणात् ।
 सर्पिर्वर्णं मधुरसं लाजगन्धि प्रजायते ॥ ७५ ॥
 (धमरः फलपुष्पेभ्यो यथा संश्रियते मधु ।
 तद्भदोजः स्वकर्मभ्यो गुणैः संश्रियते भृणाम् ॥ १ ॥)
 शोभं शयलक्षणमाह—विमेतीत्यादि । दुर्भगा मनोबन्धि-
 हीन । ओजसो दुर्भयत्वेन रुजप्रणाह—हृदीत्यादि । शुद्धमिति
 शुद्धं, रक्तीपरिति किञ्चिद्रक्तं, सपीतकमिति ईषपीतक, तेन
 शुद्धवर्णमोजः, रक्तीतां तु कर्णावप्रासुगती, किंवा, ईषदिलस्य

प्रमाण, तेनाष्टविन्दुकमोज इति दर्शयति । यदुक्तं तन्प्राप्तरे—
 “प्राणाश्रयस्यो जसोऽष्टी विन्दवो हृदयाश्रया”—इति । एत
 पाष्टविन्दुकं परमोजो क्षेयम्, अर्धाञ्जलिपरिमाणं तु यशोनख-
 दप्रधानम् । यच्छारीरे वक्ष्यति—“तावच्चैव श्लेष्मणश्चोत्तम
 प्रमाणम्” (शा अ. ७) इत्यनेन । तस्माद्विधिमिर्हाज ।
 अत एवायं दशमहामूलीये वक्ष्यति—“तत्परस्यांजस स्थानम्”
 (सू अ. ३०) इति, परस्य श्रेष्ठस्याष्टविन्दुकस्यैवार्थः । इह
 च शयलक्षणमर्धाञ्जलिमानस्यैव क्षेयम्, अष्टविन्दुकस्य त्वयव
 नाशेऽपि मृत्युर्भवतीति हृदीत्यादिना ग्रन्थेन दर्शयति । एतच्चोत्त
 रसंघातुसमुदायस्य, तेन सप्तधातुष्वेवायवद्वमिति नाष्टमधातु
 त्यातिप्रैक्षति, अत एव मृथुतेऽप्युक्तम्—“रसादीनां शुभ्रा-
 न्तानां धात्वानां यत्परं तेजस्तत्पत्नो ज” (गु सू अ. १५)
 इति । अन्यत्राप्युक्तम्, “भ्रमरं फलपुष्पेभ्यो यथा सहियते
 मधु । तद्भदोज शरीरेभ्यो गुणं सहियते लणाम्”—इति ।
 “प्रथमं जायते” इत्यादिपाठस्तु नातिप्रसिद्धः । एते चाश्रुदश
 क्षया आभिष्कृततमरवेनोक्ता, तेन, उदकक्षयस्त्रक्षयाशनभि-
 नानं सोद्भवतीत्यर्थः, उक्तं हि “स्त्रक्षयसुरोरोगम्” इति, तयो-
 दक्षयलक्षणं यथा—“जिह्वाताम्लोऽप्युक्तं श्लेष्मणोऽपि पाषा
 चातिहृदा दृष्ट्वा उदकवहान्यस्य स्रोतावि प्रदुष्टानि जानीयात्”
 (वि अ. ५) इति ॥ ७३-७५ ॥

व्यायामोऽनशनं चिन्ता रुक्षाल्पप्रमिताशनम् ।
 यातातपी भयं शोको रुक्षानां प्रजागरः ॥ ७६ ॥
 फफुशोणितशुक्राणां मलानां चातिचर्तनम् ।
 कालो भूतोपघातश्च हातप्याः क्षयहेतयः ॥ ७७ ॥
 सामान्येन क्षयाणां हेतुमाह—व्यायाम इत्यादि । प्रमिताश-
 नमेवरसाभ्यास । अतिवर्तनमतिप्रवृत्तिर्वह्निर्गमनमिति यावत् ।
 कालो वार्धक्यमादानं च । मृतोपघात विद्याचासुरपत ।
 अत्र वातक्षयहेतुर्नोको विरक्षणत्वात्, ए चाचिन्तनदिव्यस्व-
 नादिसंघ, किंवा, अनयानाद् किंवाभाव, सतय किट्स्वस्य
 वातस्याप्यनुपादाद् क्षयो क्षेय ॥ ७६ ॥ ७७ ॥

शुद्धिगन्धाम्ललवणान्यतिमात्रं समञ्जताम् ।
 नयमन्नं च पानं च निद्रामास्यासुर्यानि च ॥ ७८ ॥
 त्यक्त्यायामचिन्तानां संशोधनममुप्येताम् ।
 श्लेष्मा पित्तं च मेदश्च मांसं चातिप्रयर्थते ॥ ७९ ॥
 तैराद्युतगतितर्यायुरोज आदाय गच्छति ।
 यदा यस्ति तदा कृच्छ्रो मधुमेदः प्रयतते ॥ ८० ॥
 स मारुतस्य पित्तस्य कफस्य च मुहुर्मुहुः ।
 ददांयत्याटति गत्या क्षयमाप्यायते पुनः ॥ ८१ ॥
 उपेक्षयाऽस्य जायन्ते पिडकाः सप्त दाहणाः ।
 मासलेष्वयपराशेषु ममस्यपि च संधिषु ॥ ८२ ॥

१ 'द्रव्ये' इति हृदयं शुण्डुमिति करोति, इति विवक्षासतेन ।
 २ 'तनुत्वं' इति च 'स्व' इति वा० । ३ 'मिथुष्काणि च लक्ष्यन्ते'
 इति वा० ।

१ 'नाष्टाद्युष्मादिमन्दि' इति वा० । २ 'दृष्ट्वा' प्रकृतं च
 दृष्ट्वा चाति मानं' इति वा० । ३ 'चक्षुःशोभया तया' इति वा० ।

शराविका कच्छपिका जालिनी सर्पपी तथा ।
अलजी विनताप्या च विद्रधी चेति सप्तमी ॥ ८३ ॥
अन्तोन्नता मध्यनिस्ता श्यावा क्लेशरुगन्विता ।
शराविका स्यात् पिडका शराचारुतिसंस्थिता ॥ ८४ ॥
अवगाढार्तिनिस्तोदा महावास्तुपरिग्रहा ।
श्लथणा कच्छपपृष्ठाभा पिडका कच्छपी मता ॥ ८५ ॥
स्तब्धा सिराजालवती क्षिप्रान्नाया महाशया ।
रुजानिस्तोद्वहुला सूक्ष्मच्छिद्रा च जालिनी ॥ ८६ ॥
पिडका नातिमहती क्षिप्रपाका महारुजा ।
सर्पपी सर्पपाभाभिः पिडकाभिधिता भवेत् ॥ ८७ ॥
दहति त्वचमुत्थाने वृष्णामोहचरप्रदा ।
विसर्पत्यमिश्रं दुःखाद्दहत्यग्निरियालजी ॥ ८८ ॥
अवगाढरुजाक्लिदा पृष्ठे वाऽप्युद्वेऽपि वा ।
महती विनता नीला पिडका विनता मता ॥ ८९ ॥

संप्रति सापिडका कफव्याः, अतस्तासां प्रधानहेतुत्वेन प्रमेहानेव तावन्नदानादिप्रमेहाह—गुर्विद्यादि । नवं पानमिति नवं मयम् । निद्रामास्यासुप्तानि चेत्यन्तान्ते 'मजताम् इति शेषः । गोनः प्रगावो धातुनामिति यावत् । कृच्छ्र इति कृच्छ्राण्यर्थः । उपेक्षयाऽपि क्लिप्तया । शराविनाशिरिंजानेवैवो विवरणे स्फुटः । अलजीसंज्ञा रुडा । एताश्च प्राधान्यादुक्ताः । तेन सुवृत्तेऽपि पिडकाभिन्नुभक्तं यत्, तन्न गिरोधि । सिराजालं घिससमूहः । चिताऽपिष्टिता ॥ ७८-८९ ॥

विद्रधि द्विविधामाहुर्याहामाभ्यन्तरी तथा ।
वाह्या त्वन्नायुमांसोत्था फण्डराभा महारुजा ॥ ९० ॥
शीतकात्रविदाह्युष्णरूक्षशुष्कातिभोजनात् ।
विद्यच्छाजीणसंक्षिष्टविपमासात्म्यभोजनात् ॥ ९१ ॥
व्यापन्नयद्दुग्धमद्यत्वाद्देहसन्धारणाच्छ्रमात् ।
जिह्वव्यायामशयनादेतिभाराभ्यमेधुनात् ॥ ९२ ॥
अन्तःशरीरे मांसाखण्डाविशन्ति यदा मलाः ।
तदा संजायते ग्रन्थिर्गोमरीरस्यः सुदारणः ॥ ९३ ॥
हृदये श्लोत्ति यकृति श्लिष्टि कुक्षौ च वृक्षयोः ।
नाभ्यां वंक्षणयोर्वाऽपि दन्ती वा तीव्रवेदनः ॥ ९४ ॥
दुष्टरक्तातिमात्रत्वात् स वै शीघ्रं विदह्यते ।
ततः शीघ्रविदाहित्वाद्दिद्रधीत्वभिधीयते ॥ ९५ ॥
व्यधच्छेदध्रमानादशब्दस्फुरणसर्पणैः ।
यातिकी, पैत्तिकी वृष्णादाहमोहमदज्वरैः ॥ ९६ ॥
जुम्भोक्लेशारचिस्तम्भशीतकैः श्लैष्मिकी विदुः ।
सर्पामु च महच्छूलं विद्रधीपूषजायते ॥ ९७ ॥

शलात्त्रैभिद्यत इव चोलुमकैरिव दह्यते ।
विद्रधी व्यम्लतां याता वृश्चिकैरिव दह्यते ॥ ९८ ॥
तनु रूक्षारुणं श्यावं फेनिलं वातविद्रधी ।
तिलमापकुलत्थोदसन्निभं पित्तविद्रधी ॥ ९९ ॥
श्लैष्मिकी ज्वरति श्वेतं पिच्छिलं वहलं बहु ।
लक्षणं सर्पमेवैतद्भजते साधिपातिकी ॥ १०० ॥

अथासां विद्रधीनां साध्यासाध्यत्वविशेषज्ञानार्थं स्थानकृतं लिङ्गविशेषमुपदेक्ष्यामः—तत्र प्रधानमर्म-जायां विद्रध्यां हृदयतमकप्रमोहकासश्वासाः, श्लोमजायां पिपासामुत्तशोषालग्रहाः, यकृत्जायां श्वासः, श्लिष्टजायामुच्छ्वासोपरोधः, कुक्षिजायां कुक्षिपाश्वान्तरांसद्गूलं, वृक्षजायां पृष्ठकटिग्रहः, नाभि-जायां हिजा, वंक्षणजायां सन्धिस्तादः, यस्तिजायां कृच्छ्रेपूतिमूत्रवर्चस्त्वं चेति ॥ १०१ ॥

पक्षग्रभिशास्त्रेयाजसु सुप्तात् स्यावः स्रवति,
अधोजासु गुदात्, उभयतस्तु नाभिजासु ॥ १०२ ॥

आसां हृन्नामिवास्तिजाः परिपकाः साधिपातिकी च मरणाय; शोषाः पुनः कुशलाभाशुप्रतिकारिणं चिकित्सकमासाद्योपशाम्यन्ति; तस्मादचिरोदित्यां विद्रधी शस्त्रसर्पविद्युदमित्तुल्यां श्लेहद्विरेचनेनारभ्ये-योपक्रमेत् सर्वेशो गुल्मवचेति ॥ १०३ ॥

विद्रधि द्विविधामिस्तेनाभ्यन्तरिद्रधेरपि विद्रधित्वेन पिड-पानां सप्तशेऽविरोध इति दर्शयति । कण्डराभा स्फूर्णान्ना-वारा । अन्तर्विद्रधेरपीत्यस्येन निदानान्याह—शीतकेत्यादि । संक्षिप्तं दोषलम् । व्योमर्षं च बहु च मयसुपयुद्धे च स व्याप-नयद्दुग्धम् । अन्तःशरीर इति फोष्टे । मला शोषाः । अग्न्यायि ग्रन्थि । स इति ग्रन्थिः । व्यथादयो व्यथारणाराः । शीतमेव शीतकम् । व्यम्लतां याता विद्रहं प्राप्ता । तमकः श्रातमेदः । कुक्षिपाश्वान्तरामश्लमिति कुक्षिपाश्वान्तरांशेऽपि श्लमम् । हृन्ना-मिवास्तिजासु साधिपातिकी पृथक् पृथक् साधिपातिकी पक्वान-पक्वा चासाध्या दर्शयति । शस्त्रादिदृष्टान्तमयाऽऽख्यमर्मवेदे-दकत्वं, सर्पदाहशुष्काहारित्वं, विद्युत्तमिषाशुमारकत्वं ज्ञेयम् ॥ ९०-९३ ॥

भवन्ति चान् ।

विना प्रमेहमप्येता जायन्ते दुष्टमेदसः ।
तावद्येता न लक्ष्यन्ते यावद्वास्तुपरिग्रहः ॥ १०४ ॥
शराविका कच्छपिका जालिनी चेति दुःसदाः ।
जायन्ते ता शतपलाः प्रभूतश्रेष्ममेदसः ॥ १०५ ॥

१ 'शराविदारिणा साधोमिषिबन्ने स्फुट' इति पा० । २ 'कटा-राना' इति पा० । ३ 'कटासामा कविशयानां, 'कटाः' कविशयः त्रिंश' इत्यमरः । ४ 'मानासह मरिचमि' इति पा० । ५ 'सर्पांसाह' इति पा० ।

१ 'तमिः शस्त्रेयं मयेतोस्तुद्वैरिव दहते' इति पा० । २ 'तनुवन्-हारम । ३ 'वृच्छमुदना, पूतिवर्चस्व च' इति पा० । ४ 'व्यापन्नना-यकमन्धानादिना विद्रधिमार्गम् । ५ 'व्यापयित्वा' इति पा० । ६ 'कुक्षिपाश्वान्तरांशेऽपि' इति पा० ।

सर्पपी चालजी चैव विनता विद्रधी च वा ।
साध्याः पित्तोल्बणास्तास्तु संभयन्त्यल्पमेदसः १०६
मर्मस्वंस्ते गुदे पाण्योः स्तने सन्धिषु पादयोः ।
जायन्ते यस्य पिडिकाः स प्रमेही न जीवति ॥१०७॥

प्रमेहं विनाऽप्युक्तपिडनासम्बं दर्शयति—विनेत्यादि ।
एतेन च पिडबाना माधुमेहिकृत्व यत्पूर्वमुक्त तत् प्रविचत्वेन
हेयम् । वास्तु स्थानम् । विद्रधी चेति बाह्याविद्रधी ॥१०४-१०७

तथाऽन्याः पिडिकाः सन्ति रक्तपीतासितारुणाः ।
पाण्डुराः पाण्डुवर्णाश्च भस्माभा मेचकप्रभाः ॥१०८॥
मृत्वाश्च कठिनाश्चान्याः स्थूलाः सूक्ष्मास्तथाऽपराः ।
मन्दवेगा महावेगाः स्वल्पशूला महारजः ॥ १०९ ॥
ता बुद्ध्या मारुतादीनां यथास्वैर्हेतुलक्षणैः ।
त्र्यादुपचरेद्याशु प्रागुपद्रवदर्शनात् ॥ ११० ॥
तद्दर्श्यासमांससंकोथमोहहिकामदचराः ।
वीसर्पमर्मसंरोधाः पिडिकानामुपद्रवाः ॥ १११ ॥

प्रमेहपिटकाप्रसङ्गान्यासामपि पिटकानामविष्कृताना
लक्षणं नूते—तथाऽन्या इत्यादि । पाण्डुरा धूसरा, पाण्डुव-
र्णास्तु रूपाण्डुवर्णा ज्ञेया । मेचकप्रभा क्षिप्रकृष्णवर्णा ।
उपचरेचेति मारुतादीना मेपत्रैरित्यर्थाद्भवति । प्रागुपद्रवदर्शना-
दित्यनेन, उपद्रवेषुपा पिडना असाध्येति दर्शयति । सकोथ
पृतिभाव ॥ १०९-१११ ॥

क्षयः स्थानं च वृद्धिश्च दोषाणां त्रिविधा गतिः ।
ऊर्ध्वं चाधश्च तिर्यक्च विज्ञेया त्रिविधाऽपरा ११२
त्रिविधा चापरा कोष्ठशास्त्राममोस्थिसन्धिषु ।
इत्युक्ता त्रिविधेदेन दोषाणां त्रिविधा गतिः ॥११३॥

सप्रति दोषाणां गतिं विद्मोति—क्षय इत्यादि । स्थानं
स्वमानावस्थानम् । गतिं प्रकारोऽवस्था वा । चय इत्यत्र प्रशब्दो
लक्षणनिर्दिष्ट, तेन प्रकृष्टचय, एव प्रकृष्ट कोप प्रकोप, एव
प्रशमोऽपि । एतेन वर्षोऽपि पित्तादीना प्रकृष्टचयो भवतीति
दर्शयते, इतरदोषस्यापि च लोचनमात्रेण चयो यथासम्भ सृ-
च्यते, तेन शरयत्तुवलत्वेन कफप्रकोपो भवतीत्यादि दृशीतं
भवति ॥ ११२-११३ ॥

चयप्रकोपप्रशमाः पित्तादीनां यथाक्रमम् ।
भवन्त्येकैकराः पदसु कालेष्वध्यागमादिषु ॥ ११४ ॥

यथाक्रममिति वर्षोऽशरदेमन्तवसन्तमीष्मप्रादुर्दग्मेण, किंवा
यथाक्रममिति यथायोग्यतया । पित्तादीनामिति पित्तश्लेष्मवाता-
नाम् । एकैकरा इति अयोग्यत्वेन । एतच्च ग्राधान्येनैव ज्ञेयं,
तेन प्राशुषि श्लेष्मपित्तकोपेनाप्रधानेन न व्यभिचार । यदुक्तम्—
“वर्षोऽपिबले हीने कुप्यन्ति पवनान्दम्” (सू अ ६) इति,
अत्र हि पवनान्दय इति पवनप्रधाना, एव नतन्ते वातपित्त-
च. सं. १४

कोपे व्याख्येयम् । अत्र च पदसु क्तुषु पित्तश्लेष्मवाताना प्रक-
लवयादयो विभज्यमानत्वेन, तेन पित्तचयकाले वातस्य कोप,
शरदि पित्तस्य प्रकोपकाले वातप्रशम, हेनन्ते पित्तप्रशम
कफस्य चय, वसन्ते तु कफप्रकोप एव पर, तथा कफप्रशमके
मीने वातचय इति च स्यात् । वात परित्यज्य पित्तादीनामि-
त्यभिधान विसर्गस्याभिप्रेतत्वेनापि वचन्यत्वात् इत्तं, विसर्गं च
पित्तचय एव भवतीति कृत्वा ॥ ११४ ॥

गतिः कालकृता चैवा चयाद्या पुनरुच्यते ।
गतिश्च द्विविधा इष्टा प्राकृती वैकृती च वा ॥११५॥
पित्तादेयोष्मणः पक्तिर्नराणामुपजायते ।
तच्च पित्तं प्रकृपितं विकारात् कुरुते यद्गन् ॥ ११६ ॥
प्राकृतस्तु घलं श्लेष्मा विहृतो मल उच्यते ।
स चैवीजः स्मृतः काये स च पाप्मोपदिश्यते ॥११७
सर्षां हि चेष्टा वातेन स प्राणः प्राणिनां स्मृतः ।
तेनैव रोगा जायन्ते तेन चैवोपरुच्यते ॥ ११८ ॥

गतिभेदान्तरमाह—गतिधेत्यादि । अत्र पित्तमादौ कृतं
शरीरस्थितिहेत्वमिबर्तुत्वेन । पक्तिं पाक । बलमिति बलहे-
तुत्वेन । मल इति शरीरमलिनिकरणात् । ओज इति सारभूत,
यदि वा द्वितीयश्लेष्मिकौ जोहेतुत्वेनोज । वदति हि शरीरे—
“सावच्चैव श्लेष्मिकस्योजसद्य प्रमाणम्” (शा अ ७) इति ।
दु सहेतुत्वात् पाप्मा । सर्षां हि चेष्टा इत्यविकृतपमनाशा ।
उपरुच्यते मियते ॥ ११५-११८ ॥

नित्यं सन्निहितामित्रं समीक्यात्मानमात्मवान् ।
नित्यं युक्तः परिचरेदिच्छन्नायुरनिस्वरम् ॥ ११९ ॥
तत्र श्लोकौ ।

शिरोरोगाः सहद्रोगा रोगा मानविकल्पजाः ।
क्षयाः सपिडकाश्चोक्ता दोषाणां गतिदेव च ॥१२०॥
कियन्तः शिरसीयेऽस्मिन्नध्याये तत्त्वदर्शना ।
ज्ञानार्थं मिपजां चैव प्रजानां च हितैषिणा ॥ १२१ ॥
इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
कियन्तः शिरसीयो नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥१२७॥

आत्मवानिति प्रशासायां मनुजलया । युक्त इत्युक्त ।
अनिस्वरमगतरम् ॥ ११९-१२१ ॥

इति धीचक्रपादिदत्तविरचितायां चरकटीकायामुपदे-
शीपिकाना सूत्रस्थाने रोगचतुष्टये कियन्त शिरसीयो
नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

अष्टादशोऽध्यायः ।

अथातस्त्रिदशोऽध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्नाह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

प्रयः शोथा भवन्ति वातपित्तश्लेष्मनिमित्ताः, ते पुनर्हि विधा निजागन्तुमेदेन ॥ ३ ॥

पूर्वाध्याये पिडया उक्ता, ताश्च शोषरूपा, अत शोथा-
धिकारादिशोथीयोऽभिधीयते । वक्ष्यमाणद्विविधादिभेदे विष-
भानेऽपि नातादिकृतत्वाभिधानमग्रे नातादिकृतस्यैव प्राधा-
न्यख्यापनार्थम् ॥ १-३ ॥

तत्रागन्तव्यश्लेष्मन्मेदनक्षणनमञ्जनपिच्छन्तोत्पे-
णप्रहारवधवन्धनवेष्टनव्यधनपीडनादिभिर्वा भ्रू-
त्तकपुष्पफलरसात्मगुताद्रूफकिसिद्रूफाहितपत्रल-
तागुल्मसंस्पर्शनैर्वा स्वेदनपरिसर्पणावमृन्मृणैर्वा
विपिपां सविपप्राणिदंष्ट्रादन्तविषाणनपनिपातैर्वा
सागरविषवातटिमदहनसंस्पर्शनैर्वा शोथाः समुप-
जायन्ते ॥ ४ ॥

मेदनमाशयविदारणं, क्षणनमपिच्छूर्णनं, भ्रजनं जर्जरीकरणं,
पिच्छनमल्लयपीडनम्, उत्पेण शिलोत्पेणमिव, वेष्टनमग्रन्थि-
वन्धनं सर्पादिभिः । शक्यता निर्माणा शूद्र शूलनिमिश्रक ।
स्वेदनादिभिर्निषिपाणमिति योज्यम् ॥ ४ ॥

ते पुनर्यथास्वं हेतुव्यञ्जनैरादातुपलभ्यन्ते निज-
व्यञ्जनैकदेशविपरीतैः; बन्धमन्त्रागदप्रलेपप्रतापनि-
र्वापणादिमिश्रोपक्रमैरपक्रम्यमाणाः प्रशान्तिमाप-
यन्ते ॥ ५ ॥

आदातुपलभ्यन्त इति वचनादुत्तरकारणमागन्तोरपि निजतु-
स्यता ब्रूते । यदुच्यते,—“आगन्तुरन्वेति निज विकारम्”
(सू. अ. १५) इति । निजव्यञ्जनैकदेशविपरीतरिति निजल-
क्षणेभ्य आगन्तुतामेकदेशो विपरीतो भवति, स च वातादिज-
न्यस्यावादिबन्धविषात्ताज्ज्ञेय, किंवा आगन्तुव्यंथापूर्वो भवति
पथाद्रावादिभिर्जुदप्रप्यते, निजस्तु पूर्वं नातादिलक्षणेयुञ्ज्यते,
पथाद्देहनावान् भवतीत्येकदेशविपरीतम् । कर्णोऽरिष्टावन्वो
म्रगवन्पथ । कर्णादयश्च यथायथेतया बोद्धव्या ॥ ५ ॥

निजाः पुनः जेहस्वेदवमनविरेचनास्यापनानुवा-
सनदिरोविरेचनानामयथावत्प्रयोगान्मिष्यात्संज्ञ-
नाश्र्छर्षलसकविस्त्रिकाभ्यासकालातिसारशोप-
पाण्डुतोगोदरज्वरप्रदरभगन्दरासौमिकारातिकर्श-
नैर्वा कुष्ठकण्डपिडकादिभिर्वा रुद्धिक्ष्वयभृदारशुक्र-
घातमृत्रपुरीषवेगधारणैर्वा कर्मरोगोपवासाव्यक-
र्षितस्य वा सहसाऽतिगुर्भ्रूल्लवणपिष्टाप्रकालदा-
कापागद्विहरितकमघनन्दफक्विरूढनयशूकरामौ-

धान्यानूपौदकपिशितोपयोगान्मृत्पट्टलोष्टभक्षणा-
ह्वयणातिभक्षणाद्भ्रमसंपीडनादामगभ्रप्रतनात् प्र-
जातानां च सिथ्योपचारादुदीर्णदोषन्वाच शोफाः
प्रादुर्भवन्ति; इत्युक्तः सामान्यो हेतुः ॥ ६ ॥

छर्षादयः सख्यत एव शोषहेतव । कर्माविकर्षितस्य तु
सहसाऽतिगुर्भ्रुदितेयं शोषहेतुः; कर्मेति पथकर्म । विरूढन-
वसर्वा शूलशनीधान्यविशेषणा । प्रजातानामिलविरयसू-
तानाम् ॥ ६ ॥

अयं त्वत्र विदोषः—शीतरूक्षलघुविशदधर्मोप-
वासातिकर्शनक्षपणादिभिर्बायुः प्रकुपितस्त्वच्छ्वास-
शोणितादीन्यभिभूय शोफं जनयति; स क्षिप्रोत्थान-
प्रशामो भवति, तथा श्यामाटणवर्णः प्रकृतियर्णो
वा, चलः स्पन्दनः परपरमभिन्नत्वप्रोमा छिद्यत
इव मियत इव पीड्यत इव सूचीमिरिव तुद्यते
पिपीलिक्कामिरिव संसृष्यते सर्पपकल्काचलित
इव चिमिचिमायते संकुच्यत आयम्यत इवेति
वातशोथः (१);

उष्णतीक्ष्णकटुकक्षारलवणाम्लाजीर्णभोजनेर-
श्यातप्रप्रतापैश्च पित्तं प्रकुपितं त्वच्छ्वासशोणिता-
न्यमिमूय शोथं जनयति; स क्षिप्रोत्थानप्रशामो
भवति, रुष्णपीतनीलताप्रावभास उष्णो मृदुः
कैपिलताप्ररोमा उष्यते द्युते धूप्यते ऊष्मायते
खिद्यते ह्निद्यते न च स्पर्शमुष्णं च सुषूयत इति
पित्तशोथः (२);

गुरुमधुरशीतस्निग्धैरतिस्त्रामव्यायामादिभिश्च
श्लेष्मा प्रकुपितस्त्वच्छ्वासशोणितादीन्यभिभूय शोथं
जनयति, स रुच्छ्रोत्थानप्रशामो भवति, पाण्डुभ्येता-
वभासो गुरुः क्षिग्धः रुक्षणः स्थिरः स्थानः शुहा-
प्ररोमा स्पर्शोष्णसहश्चेति श्लेष्मशोथः (३),

यथास्वकारणारुतिसंसर्गाद्भिदोषजात्रयः शोथा
भवन्ति; यथास्वकारणारुतिसन्निपातात् साधिपा-
तिकं पदकः; एयं सप्तविधो भेदः ॥ ७ ॥

प्रकृतिभिस्त्रामिस्त्रामिनिघमानो द्विविधस्त्रि-
घञ्चतुर्विधः सप्तविधोऽष्टविधश्च शोथ उपलभ्यते;
पुनश्चैक एवोत्सेधसामान्यात् ॥ ८ ॥

क्षपण वननादिभिः । प्रकृतियर्णो देहगाननर्ण । चल
सक्रमनवान् । स्पन्दन. कम्पन । उष्यते पार्श्वस्थेनय वक्रिय

१ '०पुनोपवासा' इति पा० । २ 'दक्षिणीरुक्षप्ररोमा' इति
पा० । ३ 'सहते' इति पा० । ४ 'एव मर्षो भेद' इति क्वि-
पुस्तके न पठते । ५ 'एव भेदश्च' इति 'मिस्त्रामिनिघमान' इति
पा० । ६ 'स पुनर्भेद' इति पा० ।

दहते । धूप्यते धूमनिबोधमति । ऊर्ध्वार्यते बहि पररेष्युण्यत्वे-
नोपलभ्यते । खिद्यते स्वेदवान् भवति । न सुपूयते न सहते,
स्पर्शनं च न सहते उष्णं च न सहते । स दृच्छोत्थानप्रशम
इति चिरोत्थानप्रशम । प्रकृतिमिरिति वारणै । उत्सेध उष्-
तत्वम् ॥ ५-८ ॥

भवन्ति चात्र ।

शूयन्ते यस्य गात्राणि स्वंपन्तीय रुजन्ति च ।
पीडितान्युधमन्स्याशु घातशोथं तमादिशेत् ॥ ९ ॥
यश्चाप्यरणवर्णामः शोथो नक्तं प्रणदयति ।
क्षेत्रोष्णमर्दान्भ्यां च प्रणदयेत् स च घातिकः ॥ १० ॥
यः पिपासाज्वरान्तस्य दूयतेऽथ विदहते ।
खिद्यति द्विद्यते गन्धी स पित्तः श्वयथुः स्मृतः ११
यः पीतनेत्रयफनत्वक् पूर्वं मध्यात् प्रशूयते ।
तनुत्वक् चातिसारी च पित्तशोथः स उच्यते ॥ १२ ॥
शीतैः सक्तगतित्यस्तु कण्डूमान् पाण्डुरेय च ।
निर्पीडितो नोन्नमति श्वयथुः स कफात्मकः ॥ १३ ॥
यस्य शस्त्रकुशोच्छिन्नाच्छोणितं न प्रवर्तते ।
रुच्छ्रेण पिच्छा क्षवति स चापि कफसंभवः ॥ १४ ॥
निदानाकृतिसंसर्गाच्छूयथुः स्याद्विदोपजः ।
सर्वाकृतिः सन्निपाताच्छ्रोथो व्यामिश्रहेतुजः ॥ १५ ॥

शूयन्त इत्यादि । पुन श्लेष्मण लक्षणाभिधानं प्रायोभा-
वित्प्रणदशोथार्थम् । स्वपन्तीवेति निर्वेदन । एतेन वायो-
थलत्वेन क्षणाद्य दहृ, क्षणाद्य तदभाव इति ज्ञेयम् । मध्या-
दिति शरीरमध्यात् । सप्तगतिरविसारी । छिन्नादिति
छेदत् ॥ ९-१५ ॥

यस्तु पादाभिमिर्धृत्तः शोथः सर्वाङ्गो भवेत् ।
जन्तोः स च सुकष्टः स्यात् प्रवृत्तः स्त्रीमुख्याथ यः १६
यश्चापि गुहाप्रमयः खिया या पुरवस्य या ।
स च कष्टतमो ज्ञेयो यस्य च स्युदपद्रवाः ॥ १७ ॥

पादाभिमिर्धृत्तः शोथः पुरवाणां लघ्वानभेदेन जल सन्
यदा न जीयते तदा गुह्यपूर्वदेहा गत स न पार्यते जेतु, यो
हि लघो प्रदेरो जेतु न पार्यते गुह्यप्रदेहागती गितरामेव न
पार्यते, एव प्रयत् स्त्रीमुख्याथ य इत्यपि ज्ञेयम् । भवन् हि—
“अधोभागो गुह्य क्षीणनूर्ध्वं पुंशो गुह्यगवा” — (सु स
श. ४६) इति ॥ १६ ॥ १७ ॥

छर्दिः श्वासोऽरुचिस्त्वृष्णा ज्वरोऽतीसार एव च ।
सप्तकोऽयं सर्वैर्बल्यः शोफोपद्रवसंप्रदः ॥ १८ ॥

उचानुपद्रवानाह—छर्दिरित्यादि ॥ १८ ॥

यस्य श्लेष्मा प्रकुपितो जिह्मामूलेऽयतिष्ठते ।
आशु संजैनयेच्छोथं जायतेऽस्योपजिह्विका ॥ १९ ॥
यस्य श्लेष्मा प्रकुपितः फाकले व्ययतिष्ठते ।
आशु संजैनयेच्छोफं करोति गलगुण्डिकाम् ॥ २० ॥
यस्य श्लेष्मा प्रकुपितो गलवाहोऽयतिष्ठते ।
शनैः संजैनयेच्छोफं गलगण्डोऽस्य जायते ॥ २१ ॥
यस्य श्लेष्मा प्रकुपितस्तिष्ठत्यन्तर्गले स्थिरः ।
आशु संजैनयेच्छोफं जायतेऽस्य गलप्रहः ॥ २२ ॥

सप्रत्युत्तेषतामान्यात् प्रादेशिकाच्छोषानाह—यस्येत्यादि ।
वाक्क ताऽमूलम् । शनैरिति वचनेन गलगण्डवारिणो दोषाधि-
रक्रिया भवन्तीति दर्शयति, गलप्रहादौ चाशुकारिणो दोष
भवन्ति ॥ १९-२२ ॥

यस्य पित्तं प्रकुपितं सरक्तं त्वचि सर्पति ।
शोफं सरागं जनयेद्विसर्पस्तस्य जायते ॥ २३ ॥
यस्य पित्तं प्रकुपितं त्वचि रक्तेऽयतिष्ठते ।
शोथं सरागं जनयेत्पिडका तस्य जायते ॥ २४ ॥
यस्य प्रकुपितं पित्तं शोणितं प्राप्य शूयति ।
तिलका पिच्छयो व्यङ्गा मीलिका तस्य जायते ॥ २५ ॥
यस्य पित्तं प्रकुपितं शङ्खयोरयतिष्ठते ।
द्वयथुः शङ्खको नाम दारुणस्तस्य जायते ॥ २६ ॥
यस्य पित्तं प्रकुपितं कर्णमूलेऽयतिष्ठते ।
ज्वरान्ते दुर्जयोऽन्ताय शोधस्तस्योपजायते ॥ २७ ॥

विसर्पस्य पिडकावाद्यं शुष्यवारण्येऽपि विसर्पे गार्गमरीत्वे
दोष, पिडकायां च स्थिरो ज्ञेयः; अत्र एव पिडकायं प्राप्ती
‘अकृतिष्ठते’ इत्युक्तम् । सप्त प्रित्तपिडकादौ प्रियं शब्दं शोणितं
कर्तुं शूयतीति योजनीयम् । पिडयो ‘जडला’ इति प्रविष्टः ।
दारुणोऽनुपवनानादाशुमारक । दुर्जयोऽन्तायेति दुर्जयो वा
यथाक्रममुपक्रम्यमाण, अन्तयेति मिथ्योपक्रमद्वेति मन्त-
न्मम् । अयमेव शोषोऽन्यत्राप्युक्तः—“सन्निपातज्वररक्तान्ते
कर्णमूले गुहारण । शोषः संजायते तेन क्विदेष प्रमुच्यते”
—इति ॥ २३-२७ ॥

घातः प्रीदानमुद्ध्य कुपितो यम्य तिष्ठति ।

यस्य वायुः प्रकुपितो गुल्मस्थानेऽवतिष्ठते ।
शोफं सशूलं जनयन् गुल्मस्तस्योपजायते ॥ २९ ॥

यस्य वायुः प्रकुपितः शोफशूलकरश्चरन् ।
बहुष्णाहृणौ याति वृद्धिस्तस्योपजायते ॥ ३० ॥

यस्य वातः प्रकुपितस्त्वह्नांसांतरमाश्रितः ।
शोथं संजनयेत् कुक्षादुदरं तस्य जायते ॥ ३१ ॥

यस्य वातः प्रकुपितः कुक्षिमाश्रित्य तिष्ठति ।
नाधो व्रजति नाप्यूर्ध्वमानाहस्तस्य जायते ॥ ३२ ॥

रोगाश्चोत्सेधसामान्यादधिमांसार्जुदादयः ।
विशिष्टा नामरूपाभ्यां निर्देष्ट्याः शोथसंग्रहे ॥ ३३ ॥

एतमाद्यो विस्तरवक्तव्या अपि इहोत्सेधसामान्याल्लेखत
उच्यन्ते । शोथसंग्रह इति शोथत्वेनोत्सेधरूपेण संग्रहः
शोथसंग्रहः ॥ २८-३३ ॥

घातपित्तकफा यस्य सुगपत्कुपिताख्यः ।
जिह्वामूलेऽवतिष्ठन्ते विदहन्तः समुच्छ्रिताः ॥ ३४ ॥

जनयन्ति भृशं शोथं वेदनाश्च पृथग्विधाः ।
तं शीघ्रकारिणं रोगं रोहिणीति विनिर्दिशेत् ॥ ३५ ॥

त्रिरात्रं परमं तस्य जन्तोर्भवति जीवितम् ।
कुशलेन त्वनुक्रान्तः क्षिप्रं संपद्यते सुखी ॥ ३६ ॥

समुच्छ्रिता अतिरिक्तप्रमाणाः । सुशामल्यर्थैः स्ववारिणम् ।
क्षिप्रमित्वनुक्रान्त इत्यनेन संबध्यते, तेन त्रिरात्रघातित्वं यस्य
तस्य कथं शीघ्रप्रशम इति चोच्यं नोत्तिष्ठते; किंवा, क्षिप्रं संबध्यते
शुशीति व्याधिनहिम्ना भवति । व्याधेरैवेतत् स्वरूपं यच्छीघ्रं
हन्ति, शीघ्रं प्रशाम्यतीति । यदुक्तं—“स शीघ्रं शीघ्रकारित्वात्,
प्रथमं याति हन्ति वा” (चि. अ. ३) —इति ॥ ३४-३६ ॥

सन्ति ह्येवंविधा रोगाः साध्या दारुणसंमताः ।
ये ह्यनुत्तुपक्रान्ता मिथ्याचारेण वा पुनः ॥ ३७ ॥

सौध्याश्चाप्यपरे सन्ति व्याधयो मृदुसंमताः ।
यन्नायन्नकृतं येषु कर्म लिध्यत्वसंशयम् ॥ ३८ ॥

असाध्याश्चाप्यपरे सन्ति व्याधयो याप्यसंश्रिताः ।
मुसाध्वपि कृतं येषु कर्म यात्राकरं भवेत् ॥ ३९ ॥

सन्ति चाप्यपरे रोगा येषु कर्म न लिप्यति ।
अपि यन्नकृतं बालैर्न तान् विद्वानुपाचरेत् ॥ ४० ॥

साध्याश्चैवाप्यसाध्याश्च व्याधयो द्विविधाः स्मृताः ।
मृदुदारुणभेदेन ते भवन्ति चतुर्विधाः ॥ ४१ ॥

एतदेव शीघ्रकारित्वमन्येष्वपि अनुगतवर्षशोथवत्यादि-
पत्नीत्याह—सन्तीत्यादि । दारुणा इति संमता दारुणसं-

१ ‘क्षिप्रमनुक्रान्त इति शीघ्र विक्रितित्त इत्यर्थ’ इति तिन
दाससेनः । २ ‘मिथ्याचारेण’ इति पा० । ३ ‘साध्याश्चाप्यपरे’
इति पा० ।

गताः । दारुणत्वप्रसङ्गेन मृदादिभेदान्प्याह—साध्याश्चेत्यादि ।
यात्राकरं याचनाकरम् । बालैरसौ; असाध्या अज्ञा एवोत्साहात्
प्रवर्तन्त इत्यर्थः । असाध्यस्य मृदुदारुणत्वं वाप्यप्रसाध्यैयमे-
देन, तथा सद्यःप्राणहरकालान्तरप्राणहरत्वादिना च ॥ ३७-४१ ॥

त एवापरिसंख्येया मिद्यमाना भवन्ति हि ।
रुजावर्णसमुत्थानस्थानसंस्थाननामभिः ॥ ४२ ॥

व्यवस्थाकरणं तेषां यथास्यूलेषु संग्रहः ।
तथा प्रकृतिसामान्यं विकारेषूपदिश्यते ॥ ४३ ॥

त एवंत्यादि । समुत्थानभेदा हेतुभेदाः; दृशभोजनरात्रि-
जामरपादिमिधैहेतुजन्यो हि वातो भिक्षोपक्रमसाध्यश्च भव-
तीति भावः । स्थानभेदा धामासपादयो रसादयश्च । संस्था-

नमाश्रुतिः, यथा गुल्मार्जुदादिः । नामभेदो यथा—एकस्मिन्नेव
राजयक्ष्मणि राजयक्ष्मशोपादिंसंज्ञा । नन्वेवमपरिसंख्येयत्वे
कथं व्यवहार इत्याह—व्यवस्थेत्यादि । व्यवस्थाकरणं चिकित्सा-

व्यवहारार्थं संख्याकथनम् । यथास्थूलेपिति ये ये स्थूला उद-
रमृत्तृच्छ्रच्छ्रदयस्तेषु, संग्रहोऽशोदरीयरोगसंग्रहे इत्यर्थः । अस्थू-
लेषु विकारेषु अशोदरीये संग्रहोऽनुष्ठेपु कथं व्यवस्थाकरणमि-

त्याह—तथेत्यादि । प्रकृतिसामान्यं समानकारणता, तेनानुष्ठेपु
साक्ष्याधिषु वातजोऽयं श्लेष्मजोऽयमिति, तथा रसजोऽयं
रजजोऽयमित्यादिषु चिकित्साव्यवहारार्थं व्यवस्था कर्तव्येति

भावः । अत एवाशोदरीये वक्ष्यति—“सर्वे विकारा वातपित्त-
कफाघातिवर्तन्ते” (सू. अ. १९) इति ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

विकारनामाकुशलो न जिह्वीयात् कदाचन ।
न हि सर्वविकाराणां नामतोऽस्ति ध्रुवा स्थितिः ४४

स एव कुपितो दोषः समुत्थानविशेषतः ।
स्थानान्तरगतश्चैव जनयत्यामयान् वाहन् ॥ ४५ ॥

तस्माद्विकारप्रकृतीरधिष्ठानान्तराणि च ।
समुत्थानविशेषांश्च ध्रुवा कर्म समाचरेत् ॥ ४६ ॥

यो ह्येतद्व्रितयं प्राप्त्वा कर्माप्यारभते सिपक्य ।
ज्ञानपूर्वं यथान्यायं स कर्मसु न मुह्यति ॥ ४७ ॥

ज्वररकपित्तादिविषामाज्ञानेऽपि वातादिजन्यत्वज्ञानेनैव
प्रवर्तितव्यमित्याह— विकारेत्यादि । स्थानान्तरगतथेत्यत्र
चकार एवस्थानगतोऽपि बहुविकारं करोतीति समुच्चिनोति ।
यतो वक्ष्यति,—“करोति गल्माश्रितः । कण्डोर्दुर्घं च काष्ठं च
खरमेदमरोचकम्”—(चि. अ. ८) इति । अधिष्ठानान्तरा-

प्यासयान्तराणि । ज्ञानपूर्वमिति चिकित्साज्ञानपूर्वकम् । यथा-
न्यायं यथागमम् । एवं मन्यते—यद्वातारम्भत्वारिज्ञानमेव चरथं

१ ‘निदानवेदानवर्णस्थानसंस्थाननामभिः’ इति पा० । २ ‘व्या-
नान्तरगतथायं विकारात् उरुते बहवः’ इति पा० । ३ ‘यथाध्यायं’
इति पा० ।

रोगाणां चिकित्सायामुपकारि, नामज्ञानं तु व्यचहारमानप्रयोज-
नार्थं न स्वरूपेण चिकित्सायामुपकारीति ॥ ४४-४७ ॥

नित्याः प्राणभृतां देहे घातपित्तकफास्त्रयः ।
विकृताः प्रकृतिस्त्रया घातान् युभुत्सेत पण्डितः ४८
सश्रुति वातादिज्ञानेन रोगज्ञानसुधिदं तेनोपोद्धातेन बाना-
दीनां प्रकृतिस्थानामप्रकृतिस्थाना च लक्षणं वक्तुमाह—नित्या
इत्यादि । युधुत्सेत ज्ञातुमिच्छेत् ॥ ४८ ॥

उत्साहोन्मूलनः श्वासचेष्टा धातुगतिः समा ।
समो मोक्षो गतिमतां वायोः कर्माविकारजम् ॥ ४९ ॥
दर्शनं पित्तकृष्णा च क्षुत्तृष्णा देहमार्दवम् ।
प्रभा प्रसादो मेधा च पित्तकर्माविकारजम् ॥ ५० ॥
क्षोहो बन्धः स्थिरत्वं च गौरवं वृषता वलम् ।
क्षमा धृतिरलोभश्च कफकर्माविकारजम् ॥ ५१ ॥

चेष्टेऽलविकृता चेष्टा । धातुगतिरिति रसादीनां पोष्यं धातुं
प्रति गमनम् । गतिमतामिति पुरीषादीनां बहिर्निःसरताम् ।
प्रसादो मनःप्रसादः । बन्ध सन्निवन्धः । स्थिरत्वमशैथि-
ल्यम् । गौरवं प्राकृतं शरीरगौरवम् । क्षमा सहिष्णुता । धृति-
र्मनसोऽवाहल्यम् । क्षमादयश्च श्लेष्मण प्रभावात् कियन्ते;
एवमन्यत्रापि हेतवम् ॥ ४९-५१ ॥

घाते पित्ते कफे चैव क्षीणे लक्षणमुच्यते ।
कर्मणः प्राकृताद्धानिर्बुद्धिर्वाऽपि विरोधिनाम् ॥ ५२ ॥

क्षयलक्षणमाह—घाते इत्यादि । कर्मणः प्राकृतापिति घातादिप्र-
वृत्तिवर्मेतेनोकादुल्माहादे । हानिरपचयः । बुद्धिर्वाऽपि विरोधि-
नामिति उच्यते। लक्षणविरोधिनां कर्मणां बुद्धिः यथा घातक्षये
उत्साहविरोधिनी पपादस्य बुद्धिः, पित्तक्षयेऽदर्चनापचरसादीनां,
श्लेष्मण्ये रीक्ष्यादीनां बुद्धिः । इह प्राकृतकर्मदानौ सत्या नावदयं
विरोधिकर्मदुद्धिरत उक्तं—बुद्धिर्वैत्यादिः न ह्यवयवसुत्साहदानाव-
ल्यमादायां सत्यां विपादो वर्धते, अलोभन्यनुत्वे वा मनाग्लोभो
वर्धते; किंवा, उत्साहाद्यभावेनाभावमुखेन प्रानार्थं 'कर्मणः
प्राकृताद्धानि' इत्युक्तं, विपादादिदृष्ट्या तु विधियुक्तेन ज्ञानार्थं
'बुद्धिर्वाऽपि विरोधिनाम्' इत्युक्तम् । यदुच्यते—बुद्धिर्वाऽपि विरो-
धिनामिति विरोधिदोषाणां, यथा—पित्तदृष्टौ श्लेष्मण्यो जायते,
इत्येवमादिः तत्र, यतोऽन्यदोषद्वयान्यथावदयं न ह्यवयो
भवति, तथाहि सति पित्तदृष्टौ सत्या सर्वदा श्लेष्मण्यः स्यात्;
न च दोषा परस्परघातका इति प्रागेव प्रतिपादितं, प्रदेसा-
न्तरेऽपि दोषाणां स्वलक्षणहानिरेव परं क्षयलक्षणं,—“क्षीणा
जहति लिङ्गं स्वम्” (सू. अ. १०) इत्यनेनोक्तम् ॥ ५१ ॥

दोषप्रकृतिवैदेश्यं नियतं बुद्धिलक्षणम् ।
दोषाणां प्रकृतिर्हानिर्बुद्धिर्वाऽपि परीक्ष्यते ॥ ५३ ॥

बुद्धिलक्षणमाह—दोषेत्पारि । प्रती. स्वभावे, तस्य वैशे-

ष्यमाधिवचं, श्लेष्मणः मेहशैलमाधुर्यादियां प्रकृतिस्त्रया अति-
स्निग्धातिशैल्यतिमाधुर्यादिवैशेष्यं बुद्धिलक्षणम् । नियतमिति
प्रतिनियतं, यद्यस्य प्रकृतिलक्षणं तद्बुद्धं सत्तस्यैव बुद्धिलक्षणमि-
त्यर्थः; अन्ये तु निधितमित्याहुः ॥ ५३ ॥

तत्र श्लोकाः ।

संख्यां निमित्तं रूपाणि शोधानां साध्यतां न च ।
तेषां तेषां विकाराणां शोधांस्तांस्तांश्च पूर्वजान् ॥ ५४ ॥
विधिमेदं विकाराणां त्रिविधं बोध्यसंप्रहम् ।
प्राकृतं कर्म दोषाणां लक्षणं हानिवृद्धिषु ॥ ५५ ॥
धीतमोहद्वन्द्वो दोषलोभमानमद्वष्टुहः ।
व्याख्यातवास्त्रिशोधीये रोगाध्याये पुनर्वसुः ॥ ५६ ॥
इत्यग्निवेशाकृते तन्त्रे चरकप्रतिस्संस्थते
श्लोकस्थाने त्रिशोधीयो नामाष्टाद-
शोऽध्यायः ॥ १८ ॥

संप्रहे शोधानां साध्यतामिति 'निदोष्यमर्दानभ्यां च प्रप-
श्येत् स च वातिक' इत्युक्तं हीयम् । न चेति न च साध्यताम्,
यथा—'यथा पादाभिनित्त' इत्यादि । तेषां तेषामित्युपजिह्वा-
दीनाम् । शोधानं पूर्वजानित्यभिधानेन उपजिह्वादिषु पूर्व शोयो
भवति, पथादुपजिह्वादिरोगव्यक्तिरिति दर्शयति । अत एव आह
सजनयेच्छोषमित्युक्त्वा जायतेऽस्योपजिह्वाकेत्युक्तम् । बोध्यो
मोद्वन्द्वो विकारप्रकृत्यादिः । तस्य त्रिविधं संप्रहमिति तस्मादि-
वारप्रकृतिरित्याहुः प्रथम् ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

इति श्रीचरुपाणिदत्तविरचितायामयुर्वेदरीषिकाद्यायां
चरकव्याख्यायां सूत्रस्थाने रोगचतुष्टके त्रिशो-
धीयो नामाष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

ऊनर्चिशोऽध्यायः ।

अधातोऽष्टोदरीयमभ्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवानाग्नेयः ॥ २ ॥

पूर्वाध्याये श्लोकं "स्ववस्थाकरणं तेषां यथास्थूलेषु संप्रह" (सू. अ. १८) इति, तदनु जिज्ञासायामष्टासुदृशीत्यादि यथा-
स्थूलं संप्रहोऽभिधीयते । अष्टोदरीय इति चार्थपरता स्या १-२

इह सत्वप्रायुदराणि, अष्टौ मूत्राघाताः, अष्टौ
धीरदोषाः, अष्टौ रेतोदोषाः, सप्त कुष्ठानि, सप्त
पिट्टकाः, सप्त वीसर्पाः, पडतीसाराः, पडदायनाः,
पञ्च गुल्मानः, पञ्च ह्रीहदोषाः, पञ्च कामाः, पञ्च
दयासाः, पञ्च टिकाः, पञ्च लृष्णाः, पञ्च उर्द्वयः,
पञ्च भक्तम्यानदानम्यानानि, पञ्च शिरोरोगाः, पञ्च
हृद्रोगाः, पञ्च पाण्डुरोगाः, पञ्चोन्मादाः, चत्वारोऽ-

पसाराः, चत्वारोऽक्षिरोगाः, चत्वारः कर्णरोगाः, चत्वारः प्रतिश्यायाः, चत्वारो मुखरोगाः, चत्वारो प्रहणीदोषाः, चत्वारो मदाः, चत्वारो मूर्च्छायाः, चत्वारः शोषाः, चत्वारि क्लेश्यानि, त्रयः शोषाः, त्रीणि क्लिंसासनि, त्रिविधं लोहितपित्तं, द्वौ ज्वरौ, द्वौ व्रणौ, द्वावायामौ, द्वे गृध्रस्यौ, द्वे कामले, द्विविधमामं, द्विविधं वातरक्तं, द्विविधान्यशांसि, एक ऊरुस्तम्भः, एकः संन्यासः, एको महागदः, विंशतिः क्रिमिजातयः, विंशतिः प्रमेहाः, विंशतियौनिव्यापदः, इत्यष्टचत्वारिंशद्गोधाधिकरणान्यसिन् संप्रद्वे समुद्दिष्टानि ॥ ३ ॥

उदराभिधानमादौ पूर्वोष्माशोकोशोषग्रामान्यादः उदराज्ज्वरस्येभ्यामान्याच्छोषप्रमेहा एव ॥ ३ ॥

एतानि यथोद्देशमभिनिर्देश्यामः—

अष्टाबुदराणीति वातपित्तकफसन्निपातहृिहव-
ज्जिह्वद्वदकोदराणि, अष्टौ मूत्राघाता इति वातपि-
त्तकफसन्निपाताश्मरीशर्कराशुक्रशोणितजाः, अष्टौ
क्षीरदोषा इति वैषण्यं दैन्यं वैरस्यं पैच्छल्यं
फेनसङ्घातो रौक्ष्यं गौरवमतिशेहृद्व, अष्टौ रेतोदोषा
इति तत्र शुष्कं फेनिलमद्वेतं पूत्यतिपिच्छलमन्य-
घातूपहितमवसादि च (१) ;

सप्त कुष्ठानीति कपालोदुन्वरमण्डलर्षजिह्वु-
ण्डीकसिन्धकाफणानि, सप्त पिडका इति शरा-
यिका कच्छपिका जालिनी सपंप्यलजी विनता
विद्रधी च, सप्त विसर्पा इति वातपित्तकफाशिकदं-
मकमन्यसन्निपाताख्या (२) ;

पडतीसारा इति वातपित्तकफसन्निपातमयशो-
कजाः, पडदावर्ता इति वातमूत्रपुरीषशुक्रच्छदि-
क्षवयुजाः (३) ;

पञ्च शुल्मा इति वातपित्तकफसन्निपातशोणित-
जाः, पञ्च हृिहदोषा इति शुल्मैर्व्याख्याताः, पञ्च
पासा इति वातपित्तकफभक्षयजाः, पञ्च श्यासा
इति महोष्णच्छिन्नतमकुष्ठजाः, पञ्च हिक्का इति
महती गर्भ्मीरा व्यपेता सुद्राऽजजा च, पञ्च लण्णा
इति घातपित्तामदायोपसर्गात्मिकाः, पञ्च छर्दय
इति द्विद्वार्थसंयोगजा वातपित्तकफसन्निपातोद्रेको-
त्थाश्च, पञ्च भक्तस्थानशनस्थानानीति वातपित्तक-
फसन्निपातद्वेषाः, पञ्च शिरोरोगा इति पूर्वोद्दिश-
मभिसमस्य वातपित्तकफसन्निपातक्रिमिजाः, पञ्च

हृद्गोगा इति शिरोरोमैर्व्याख्याताः, पञ्च पाण्डुरोगा
इति वातपित्तकफसन्निपातमृद्भक्षणजाः, पञ्चोन्मादा
इति वातपित्तकफसन्निपातागन्तुनिमिताः (४) ;

चत्वारोऽपसारा इति वातपित्तकफसन्निपात-
निमिताः, चत्वारोऽक्षिरोगाश्चत्वारः कर्णरोगाश्च-
त्वारः प्रतिश्यायाश्चत्वारो मुखरोगाश्चत्वारो प्रह-
णीदोषाश्चत्वारो मदाश्चत्वारो मूर्च्छाया इत्यपसारै-
र्व्याख्याताः, चत्वारः शोषा इति साहससन्धारण-
क्षयविपमशनजाः, चत्वारि क्लेश्यानीति बीजोप-
घाताङ्गभङ्गाज्वरयाः शुक्रक्षयाच (५) ;

त्रयः शोषा इति वातपित्तक्लेष्मनिमिताः, त्रीणि
क्लिंसासानीति रक्ताशुक्राणि, त्रिविधं लोहितपि-
त्तमित्यूर्ध्वभागमधोभागमुभयभागं च (६) ;

द्वौ ज्वरावित्युष्णाभिप्रायः शीतसमुत्पद्य शीता-
भिप्रायश्चोष्णसमुत्पद्य, द्वौ प्रणयिति निजशोणान्तु-
जञ्च, द्वावायामाविति वाह्याभ्याभ्यन्तरश्च, द्वे गृध्र-
स्याविति वाताद्वातकफाश्च, द्वे कामले इति कौष्ठा-
श्रया शास्त्राश्रया च, द्विनिधमामसित्यलसको विस्-
चिका च, द्विविधं वातरक्तमिति गर्भ्मीरमुत्तानं च,
द्विविधान्यशांसितीति शुष्काण्यार्द्राणि च (७) ;

एक ऊरुस्तम्भ इत्यामत्रिदोषसमुत्पद्यः, एकः सं-
न्यास इति त्रिदोषात्मको मन-शरीराधिष्ठानः, एको
महागद इत्यतत्त्वाभिनिवेशः (८) ;

विंशतिः क्रिमिजातय इति यूका पिपीलिकाद्येति
द्विविधा वृश्मिन्जाः, केशदा लोमादा लोमहृीपाः
सौरसा औदुम्बरा जन्तुमातरश्चेति पट् शोणितजाः,
अन्वादा उदरावेषा हृदयादाधुरयो दर्भपुष्पाः
सौगन्धिका महाशुद्धाश्चेति सप्त कफजाः, कर्कशका
मकेरुका लेलिहाः सरालकाः सौसुपदाश्चेति पञ्च
पुरीषजाः । विंशतिः प्रमेहा इत्युदकमेह्यधुयालि-
कारसमेहश्च सान्द्रमेहश्च सान्द्रसदासमेहश्च शुक्र-
मेहश्च गुफ्रमेहश्च शीतमेहश्च जनैमेहश्च सिकतामे
हश्च लालामेहश्चेति दश क्लेशनिमिताः, क्षारमेहश्च
बालमेहश्च नीलमेहश्च लोहितमेहश्च मखिष्टामेहश्च
दरिद्रामेहश्चेति पट् पित्तनिमिताः, वामामेहश्च
मज्जामेहश्च हस्तिमेहश्च मधुमेहश्चेति चत्वारो वात-
निमिताः, इति विंशतिः प्रमेहाः । विंशतियौनि-
व्यापद इति घातिका पैन्तिका त्रैप्यिका सान्निपा-
तिका चेति चतस्रो शोषजाः, शोषद्वयसंगमग्रह-
तिनिर्देशरचनिष्टाः षोडश निर्दिश्यन्ते; तद्यथा—
रक्तपोनिधारज्वरका चाचरणा चातिचरणा च
प्रकचरणा चोपमृता च परिमृता चोदायानी च

फार्णिनी च पुनः चान्तर्मुखी च सूचीमुखी च शुष्का च वामिनी च पण्डयोनिश्च महायोनिश्चेति विंशतियोनिव्यापदो भवन्ति (९) ;

केवलश्चायमुद्देशो यथोद्देशमभिनिर्विशो भवति । ५ ।

इहैकादिसख्यापरित्यागादृष्टसख्याग्रहणमादौ कृतम्, अत्र सख्याया बहुत्वेन प्राधान्यात्, विंशतिसख्यमेहादीनामूनविंशत्यावध सख्यातुपूर्वाप्राप्त्यभावात् कृत प्रथम निवेद्य । यद्यपि चिकित्सितेऽष्टादश कुष्ठानि, तथाऽपीह महाकुष्ठमिप्रायेण समोच्यन्ते । पञ्चदावर्ता इत्यत्र नवेगान्-कारणीयोक्त्यायेनोच्चारदिनिरोधजादय उदावर्ता इहोच्यन्ते । गुन्मैर्व्याख्याता इति यथा गुन्ममेदास्तथा ग्रीहदोषा । पथ तृण्येति सभोजनशैह्यदि-जनितात्ममपि वातादिस्वभावरोधात् । स्थानमिच स्थान कारण, तेन, अनाशनस्थानान्यरोचनानि, अनेन कारणेन कार्या-प्यरोचकानि लक्ष्यन्ते, तेन योगसमूहे कारणाधिधाननन्या-प्यमिति न भवति । पूर्वोद्देशमभिसमस्येति कियन्त शिरसीये पित्तरोक्तान् संक्षिप्य, किंवा नियन्त शिरसीय एव अर्धावमे-दको वा स्वादित्वाद्युद्दिष्टानभिसमस्य परिलज्य शिरस्येव रुजा-रुमा ये पथ त उच्यन्ते । साहचं सन्धारण क्षयो विपमाशनमिति पाठे कारणेन कार्यं चतुर्विधं शोष उच्यते । द्वौ ज्वरादि-ल्लादौ शीतमसुत्थत्वेनोष्णामिप्रायता लब्धा, यतो निदानविप-रीतमिच्छति ज्वरी, तदिहोष्णामिप्रायताविशेषण शीततुर्गमसुत्थ-त्वेन पैत्तिकस्यापि ज्वरस्य शीतसमुत्थत्वगिरासाधर्मम्, एव शीतामिप्रायेऽपि वाच्यम् । द्विविधमानमिति आमविपस्य त्रिविधशुशीये दक्ष्यमाणसालस्य एवान्तर्भावात्, अन्ये त्वाम-विषस्य विपत्वेनान्यविपत्तत्रविपयत्वादिहाग्रहणमिति द्रुवते । अतत्त्वाभिनिवेशो मानसो विकार, स च सर्वेषास्तिरु सहेतु-तया गद इत्युच्यते । निमीणा सन्ना प्राये रुद्धा शातल्या । पिपीलिका लिख्या । दोषस्य दृष्येण रक्षादिना ससर्गो दोष-दूष्यससर्गं, प्रकृति कारणम्, तत्र दोषदूष्यससर्गनिर्देशेन रक्तबोन्त्यादय, प्रकृतिनिर्देशेन प्राक्चरणपादयो योनिव्यापत्तिश्चे-हित्यतं वीक्ष्य व्याकृतं व्या । अत्र मदा एव मदात्यरूपतां मान्तीति क्त्वा मदास्तथा प्रथमोक्ता । इह चोक्ताना रोगाणां यद्यपि प्रकारान्तराणान्यथाऽपि सख्या भवति, तथा हि—अष्टौ ज्वरा, द्वात्रिंशन्मादौ निजागन्तुकमेदेनेत्यादि, तथाऽपि प्रधान-वियसया एत एव मेदा गृहीता, प्राधान्यं च स्वाधिकारे रोगा-णामनुसरणीयम् ॥ ४ ॥

सर्वे एव निजा विकारा नान्यथ वातपित्तक-केभ्यो निर्वर्तन्ते, यथाहि दापुनिः सर्वं दिवसमपि परिपत्तन् सां द्यायां नातियर्तते, तथा स्वधातुवैप-म्यनिमित्ताः सर्वे विकारा वातपित्तकफात्प्रातित्यत-

न्ते । वातपित्तश्लेष्मणां पुनः स्थानसंस्थानप्रकृति-विशेषानभिसमीक्ष्य तदात्मकानपि च सर्वविकारां-स्तानेवोपदिशन्ति बुद्धिमन्तः ॥ ५ ॥

एतल्लशेदरावीना तथा दक्ष्यमाणानां महारोगे तथाऽनुच्चा-नामिह तत्रे रोगाणा निजाया वातपित्तश्लेष्मणा एव व्यास्ता समस्ता वा कारण भवन्तीत्येतद्रूप रोगाणा चिकित्सोपयोगि-सूत्र दर्शयितुमाह—सर्वे इत्यादि । सर्वे इत्युक्त्वा अतुष्पाथ । यद्यप्यागन्तुष्वपि दोषसंबन्धो न व्यभिचरति, तथाऽप्यागन्तौ रोगे दोषापेक्षया न चिन्त्रितेत्वागन्तुष्वुदासार्थं निजा इत्युक्तम् । स्वसब्देनागन्तुहृत धातुवैपम्यं निराकरोति । ननु यदि वाता-दिजन्त्या एव सर्वविकारास्तत् निमर्षमभ्यथाऽप्युदादय ग्रीह-जत्वादिभिर्निर्दिश्यन्त इत्याह—वातपित्तेत्यादि । स्थानं रसा-दयो बस्त्यादयथ, सस्थानमाकृतिलक्षणमिति यावत्, प्रकृति-कारण, एषा विशेषानभिसमीक्ष्य तास्त्वुपदिशन्तीति 'अष्टातु-दराणि' इत्येवमाद्युपदिशन्ति । तदात्मकानपीति वातादिजनिता-नपि । तत्र, स्थानविशेषाद्युपदेशो यथा—ऊरुस्तम्भरक्तयोनिना-मलाप्रभृतय, सस्थानविशेषात् पिडकागुल्मप्रभृतय, प्रकृतिवि-शेषाच्छ्लेष्मग्रीहोदरप्रभृतय । अन्ये तु व्याख्यायन्ति—अतहा-नेवेति वातादिजानेवेति व्यपदिशन्ति, तदात्मकानपीति यथो-क्तादिसख्यायुक्तानपि । यद्यपि ग्रीहादिकारणान्तराण्येन निज-अपि रोगास्तथाऽपि वातादिस्थानजन्यत्वेन तथा वातादिलक्षण-शुक्तत्वेन तथा वातादिकारणजातरवेन वातादिजा एव सर्ववि-कार इति वाक्यार्थं ॥ ५ ॥

भवत्तथाय ।

स्वधातुवैपम्यनिमित्तजा ये विकारसंज्ञा बहवः शरीरे ।

न ते प्रथक् पित्तकफानिलेभ्य आगन्तवस्त्वेव ततो निदिष्टाः ॥ ६ ॥

अमुमेकां श्लेजेनाह—स्वात्तत्वादि । स्वसब्दोऽपे दक्ष्य-माणशरीरापेक्ष, तेन शरीरधातुवैपम्यं दृश्यते, मानसं तु प्रति-क्षिप्यते । धातवधन स्वरूपेण रोगकारणमिति वैपम्यपर्यं हृतम् । आगन्तवो हि रोगा अभिधातज्वरादयो धातुवैपम्यजा भवन्ति, अतस्तदुदासार्थं निमित्तोपदम्, आगन्तुष्व वैपम्यं विद्यमानमपि कारणत्वेन न व्यपदिश्यते, अग्रधानत्वात्, चिन्तागन्तुरेव लक्षु-दादिप्रहास्तत्र चित्तिस्माविशेषोपयोजन कारण, निजे तु वैप-म्यमेव चित्तिस्माप्रयोत्तम् । निमित्तजा इति च स्वधातुवैप-म्यपरस्य वर्गधारयत्वेन, बहुव्रीहियुक्ते स्वतर्थात्तमेव स्थात् । विकारस्य इत्यष्टादशराणीत्यादय । बहुवचनेन बहुत्वे लब्धे पुनः 'बहव' इति वचन बहुवचनस्य श्रित्यभावेन चरितार्थं

त्वनिषेधार्थम् । न ते पित्तकफानिलेभ्यः पृथगिति पित्तकफानिला एव ते दूष्यादिविशेषभाज इत्यर्थः । इह पित्तमादौ कृतं छन्दोऽनुसूतोपात्, क्रिया प्राधान्यानिगमज्ञापनाय कृतम् । अत्र च धातुवैषम्यमात्रं विकारो नोक्तः, तस्य तातादिवैषम्यरूपत्वेन सिद्धत्वादेव; यस्तु धातुवैषम्यविशेषो धातुवैषम्यजातो ज्वर-दिरूपः, स इह स्थिः प्रति विद्वत्वात्प्रायमेवेन प्रतिपाद्यते । तत इति पूर्वोक्तविकारसंघात् । विविष्टा इति पित्तकफानिलम्ब-तिरिक्ताः ॥ ६ ॥

आगन्तुरन्वेति निजं विकारं
निजस्तथाऽऽगन्तुमपि प्रवृद्धः ।
तत्रानुबन्धं प्रकृतिं च सन्त्यग्र
ज्ञात्या ततः कर्म समारभेत ॥ ७ ॥

संप्रति भिन्नयोर्निजागन्तव्योः संपन्धमाह—आगन्तुरित्यादि । निजं प्रथमसमुत्पन्नं विकारमागन्तुर्भूतादिजन्यो विकारोऽन्वेस-नुगतो भवति, यथा—दोषज एव ज्वरेऽन्मादे धाप्याद्भूतनिवे-दोऽपि भवति; तथाऽऽगन्तुसमुत्पन्नमिषात्तत्त्वं ज्वरं भूतं बोधोमादं पथाद्देतुमासाय निजोऽपि तत्र दोषलक्षणलक्षितो गतो भवति । 'अपि प्रवृद्धः' इति वचनेन आगन्तवस्त्वाप्यपि निजदोषो कृतोऽस्त्येव, परं प्रवृद्धोऽर्जो न भवति स्वलक्षणवर्त-त्येनेति दर्शयति । अपिप्रवृद्धे निजस्य निजेन समाऽगन्तोरप्या-गन्तुनाऽनुबन्धः सूच्यते । अत्र निजागन्तोरनुकार्यमाह— तमेत्यादि । अनुबन्धः पश्चात्कारणत्वः । प्रकृतिर्भूतः । सन्त्य-ग्रज्ञातेति मत्वत्पानलवत्त्वादिना; क्रिया, अनुबन्धोऽप्रधानः, प्रकृतिरनुबन्धः प्रधानमित्यर्थः । यदुक्तं—“स्त्वन्त्रो ध्यक्लिन्नो यथोपसमुत्पत्त्यानप्रशमो भवन्ननुबन्धोऽतो विपरीतस्त्वनुबन्धः” (वि. अ. ६) इति ॥ ७ ॥

तत्र श्लोकौ ।

विंशकाश्वैककाश्वैव त्रिकाश्वोकाश्वयस्ययः ।
द्विकाश्वोपि चतुष्काश्च दश द्वादश पञ्चकाः ॥ ८ ॥
चत्वारश्चाष्टका वर्गाः षट्कौ द्वौ सप्तकालयः ।
यष्टोद्वितीये रोगाणां रोगाध्याये प्रकाशिततः ॥ ९ ॥
इत्यग्निवैशद्यते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने-
ऽष्टोद्वितीयो नामोर्नविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

इति श्रीचक्रपाण्डितविरचिताया चरकन्यास्याशामसुवे-
द्वीपिण्यानां सूक्ष्मज्ञाने रोगचक्रकेऽष्टोद्वितीयो

नामोर्नविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

विंशोऽध्यायः ।

अथातो महारोगाध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह साह भगवात्प्रथमः ॥ २ ॥

पूर्वं सामान्येन तातादिजन्या गदा उच्यते; संप्रत्यग्निष्ठा-
केवलतादिजन्यानमिषातुं महारोगाध्यायोऽभिधीयते ॥ १ ॥ २ ॥

चत्वारो रोगा भवन्ति—आगन्तुवातपित्तश्रेष्ठम-
तिभिन्नाः; तेषां चतुर्णामपि रोगाणां रोगत्वमेकविधं
भवति, रूपसामान्यात्; द्विविधा पुनः प्रकृतिरेषा-
मागन्तुनिजविभागात्; द्विविधं तेषामभिधानं,
मनःशरीरविशेषात्; विकाराः पुनरपरिसंख्येयाः,
प्रकृत्यधिष्ठानलिङ्गायतनविकल्पविशेषापरिसंख्येय-
त्वात् ॥ ३ ॥

आगन्तोक्तस्वामि प्रिरोधीये पुनरिह विशेषेण लक्षणावभि-
धानार्थमभिधानम् । प्रकृतिरिह स्वभावः । मनःशरीरविशेषादिति
आगन्तोपि मनः शरीरं चाधिष्ठानम्, एवं निजस्वामि; आग-
न्तुमहमेतत् च मानसोऽपि कामादिशब्दो । एवं चतुर्विधत्वादि
प्रतिपाद्य पुनः प्रकारान्तरेणाऽपरिसंख्येयतां रोगाणामाह—
विकारा इत्यादि । पुनरिति वक्ष्यमाणप्रकरणान्तरेण । प्रकृतिः
प्रत्यासत्तं कारणं तातादि, अधिष्ठानं दृश्यं, लिङ्गानि लक्षणाणि,
आयतनानि बाह्यहेतवो दुष्टाहाराकाराः; एषां विकल्पव्यो विशेषो
विकल्पविशेषः, तेषामपरिसंख्येयत्वादिति । अत्र दोषाः संस-
र्गांशविकल्पादिभिरसंख्येयाः, दूष्यास्तु शरीरवदवा अष्टाः
परस्परनेलदेन विभज्यमाना असंख्येयाः, लिङ्गानि कृत्रविकार-
रगत्यान्मसंख्येयान्त्वैव, आविष्कृतानि तु तत्रै कमितानि, हेत-
वधावान्तरविशेषादसंख्येयाः प्रव्यक्त एव । केचित् पुनः 'एषां
विकाराः' इति पठन्ति, स तु पाठो नागुपसत्त्वात्, यदि
च सातदा देहमनःप्रत्ययमसकम् 'एषाम्' इति पदं, बहु-
वचनं तु मनःशरीरयोर्बहुत्वविषयता ॥ ३ ॥

मुखानि तु खल्व्यागन्तोर्नखदशानपतनाभिचारा-
भिशापाभिपङ्गाभिषात्तप्यध्वन्यनवेष्टनपीडनरक्षु-
दहनशस्त्राशानिभूतोपसर्गादीनि, निजस्य तु मुखं
चातपित्तकेऽप्यर्णो वैषम्यम् ॥ ४ ॥

मुखानि पारणानि, यथा 'रजस्तकाममनमलङ्गीगुप्ता-
नाम्' (स. अ. २५) इति ॥ ४ ॥

द्वयोस्तु खल्व्यागन्तुनिजयोः प्रेरणामसाम्येन्द्रि-
यार्थसंयोगः प्रशापराधः परिणामश्चेति ॥ ५ ॥

१ 'प्रकृतं चास्य पूर्वाध्यायार्थेऽप्यत्र न महामाससाध्यानां रोगा-
णामभिषात्तप्यध्वन्यनवेष्टनपीडनरक्षुदहनशस्त्राशानिभूतोपसर्गादीनि' इति शिबदाससेनः ।
२ 'मनःशरीरमेतदा' इति शिब० । ३ 'प्रकृत्यधिष्ठानलिङ्गायतनवेद-
नानिमलानामपरिसंख्येयत्वात्' इति शिब० । ४ 'मनःशरीरमेतदिति'
इति शिब० । ५ 'मनःशब्दः पूर्वोक्तमेतदर्थः' इति शिबदाससेनः ।

प्रेरणमिति कारणम्, अनेकार्यत्वाद्भातनाम् ॥ ५ ॥

सर्वेऽपि तु खल्वेतेऽभिप्रच्युद्धाश्चत्वारो रोगाः परस्परमनुवधन्ति, न चान्योन्येन सह सन्देहमापचन्ते ॥ ६ ॥

अनुवधन्त्यनुवधच्छन्ति । न सन्देहमापचन्त इति न सन्देहविषयतामापचन्ते, मिथीभूता अपि प्रतिस्व सिर्धैर्लक्षणभेदेन ज्ञायन्त इत्यर्थं ॥ ६ ॥

आगन्तुर्हि व्यथापूर्वं समुत्पन्नो जघन्यं वातपित्तश्लेष्मणां वैषम्यमापादयति; निजे तु वातपित्तश्लेष्माणः पूर्वं वैषम्यमापचन्ते जघन्यं व्यथामभिनियतयन्ति ॥ ७ ॥

आगन्तुर्निजयोर्भेदक लक्षणमाह—आगन्तुर्ह्येत्यादि । आगन्तुरप्यत्र सन्, व्यथापूर्वमिति पीडां प्रथमं कृत्वा, पथाहोपाणां वैषम्यमिति दोषवैषम्यलक्षणमुक्तं, स्वलक्षणकारकं तु वैषम्यमागतोरादित प्रसूतिविद्यमानमप्यकिञ्चित्करमिति भावः ॥७॥

तेषां भ्रयाणामपि दोषाणां शरीरे स्थानविभाग उपदेक्ष्यते, तद्यथा—यस्तिः पुरीषाधानं कटिः सन्निधनी पादायस्थीनि पकाशयश्च वातस्थानानि, तत्रापि पकाशयो विशेषेण वातस्थानं, स्वेदो रसो लसीका रधिरमाशाशयश्च पित्तस्थानानि, तत्राप्यामाशयो विशेषेण पित्तस्थानम्; उरः शिरोऽथवा पर्वण्यामाशयो मेदश्च श्लेष्मस्थानानि, तत्राप्युरो विशेषेण श्लेष्मस्थानम् ॥ ८ ॥

आगन्तुर्निजयोर्भेदक लक्षणमभिधाय निजविकारकराणां वातापीनां भेदज्ञानार्थमाह—तेषामित्यादि ।—पुरीषाधानं पकाशय । यद्यपि श्रणादिभेदभिन्नस्य ययो पृथगेव स्थानानि वक्ष्यन्ति, यथा,—“स्थानं प्राणस्य शीघ्रं रौ वैष्टजिह्वास्थानादिका.” (वि अ २८)—इत्यादि, तथाऽपीदं वैशेषिकं स्थानं ज्ञेयं, यतोऽत्र प्रायो वातविकारः भवन्ति, भूताय दुर्जया, क्षत्रं च विजिते वाते सर्वविकारावजय इति । रघीका उदकम्य पिच्छामाग । पित्तम्यावेष्मामाशय इति आगमाद्ययोर्भाग, श्लेष्मस्थानेष्वामाशय आमाशयोर्ध्वभाग ॥ ८ ॥

सर्वशरीरचरास्तु वातपित्तश्लेष्माणः सर्वसिच्छतीरे पुषिताकुषिता. शुभाशुभानि पुष्यन्ति—प्रदृतिभूताः शुभान्युपचयचलयणप्रसादादीनि, अशुभानि पुनर्विद्यन्तिमापन्ना विकारलोककानि ॥ ९ ॥

तत्र विकाराः सामान्यजा नानात्मजाश्च; तत्र सामान्यजाः पूर्वमद्योदरीये व्याख्याताः । नानात्मजास्त्विहाप्यायेऽनुव्याख्यास्यामः; तद्यथा—अशीतिर्वातविकाराः, चत्वारिंशद्विपत्तविकाराः, विंशतिः श्लेष्मविकाराः ॥ १० ॥

तेनादौ वातविकाराननुव्याख्यास्यामः । तद्यथा—नखमेदश्च, विपादिका च, पादशूलं च, पादध्वंशश्च, पादसुसता च, वातपुष्टता च, शुल्फप्रदश्च, पिण्डकोष्ठेष्टनं च, गृध्रसती च, जानुभेदश्च, जानुविश्लेषश्च, ऊरुस्तम्भश्च, ऊरुसादश्च, पाङ्गुल्यं च, गुदध्वंशश्च, गुदातिश्च, घृपणाहोपश्च, शफस्तम्भश्च, वङ्गणानाहश्च, धोणिमेदश्च, विहमेदश्च, उदायतेश्च, खड्गत्यं च, कुम्भोत्थं च, घामनत्यं च, त्रिक्रमहश्च, पृष्ठप्रदश्च, पादयोर्वमव्यंश्च, उदरावेष्टश्च, हन्मोर्हश्च, हृद्भवश्च, चक्षुर्देर्पश्च, चक्षुःउपोधश्च, चक्षुस्तोदश्च, पादुरोपश्च, धीयास्तम्भश्च, मन्यास्तम्भश्च, कण्ठोङ्गसश्च, ईनुभेदश्च, ओष्ठमेदश्च, अंशिमदश्च, दन्तमेदश्च, दन्तशोथिल्यं च, मूकत्यं च, पाक्सङ्गश्च, कपायास्यता च, मुणरोपश्च, अरसदृता च, घ्राणनाशश्च, कर्णशूलं च, अशान्द्रश्रवणं च, उच्चैःश्रुतिश्च, वाषिर्ष्यं च, वर्तमस्तम्भश्च, वर्तमसङ्कोचश्च, तिमिरं च, अशिशूलं च, अक्षिव्युदासश्च, मूद्युदासश्च, दाहमेदश्च, ललाटमेदश्च, शिरोरुक् च, केशभूमिस्फुटनं च, अर्दितं च, पकाह्रोरोगश्च, सर्वाह्रोरोगश्च, (पंक्षवधश्च,) आशेषकश्च, दण्डकश्च, तमर्धं, ध्रमश्च, वैषयुश्च, जृम्भा च, दिर्घा च, विपादश्च, अतिप्रलापश्च, रीक्ष्यं च, पादप्यं च, दयाचारुणावभासता च, अश्वप्रश्च, अनवस्यितचित्तत्यं च; इत्यशीतिर्वातविकारा वातविकाराणामपरिस्संख्येयानामाविष्टततमा व्याख्याताः ॥ ११ ॥

सामान्यता इति ज्ञातारिणि इत्येतं शीर्षिकेण श्लेष्मण्ये नानाऽऽमजा इति ये वातारिभिर्दोषाण्डाण्डाण्डेष्टन्यन्ते । विपादिका पणिवदस्फुटनम् । पदप्रच पादसरोपविषयदेशान्यत्र पतनम् । सुति पादयोर्विषयत्व एवगौरता वा । कलसुष्टना 'ब'सु' इति प्रसिद्धं । घृषणीसन्धेन गृध्रशीघ्रं कृणते । ऊरुस्तम्भेन च ऊरुस्तम्भनमात्रं वनतन्वयेन कृणते ।

एवं कर्णाक्षिप्रश्चयोः शूलमानम् । वातजातीसारोऽपि विटभेदो वातजः । एवं च न ग्रहसादीना सामान्यत्वं, ययोचारास्य केवलवातजन्यत्वात् । उदरस्यापेटनमिषोदरापेटः । अशान्द्र-श्रवणं शन्दानापोऽपि शब्दश्रवणम् । उच्चैःश्रुतिस्त्रावत्स्वरमा-श्रवणम्, अल्पशब्दस्य तु सर्वधैवाश्रवणम् । बाधियं शब्द-मानस्यैवाश्रवणम् । तिमिरं तु वातजमेव, दोषान्तरसम्बन्ध-ज्ञानातुचन्धश्च । एवाङ्गरोगः सर्वाङ्गरोगश्चेति ज्वरादिषु उष्णत्वशीतल्लादीना कदाचिदेकाङ्गव्यापकत्वेनाङ्गरोगः, तेषा-मेव कदाचित्सर्वाङ्गव्यापकत्वेन सर्वाङ्गरोगः, दोषान्तरसम्बन्धेऽपि व्याप्यव्याप्तीं पातञ्जले एव, “बायुना यत्र नीयन्ते तत्र वर्णन्ति मेघवत्” इति वचनात् । तथा प्रथमं यातिकः स्मृतिमोह-श्च । अत्र कस्यचिद्वृत्त्य पादादेः शूलाद्योऽभिहिता न हृत्सादीनाः; तत्र येऽभिहितार्षे प्रधानभूता प्रायोभाषित्वेन, अतुक्तास्तु वातविकाराणामपरिचख्येवत्येन ग्राह्यः ॥ १-११ ॥

सर्वेष्वपि खल्वेतेषु वातविकारेषूपूकेष्वन्येषु चा-नुक्तेषु वायोःरिदमात्मरूपमपरिणामि कर्मणश्च स्व-लक्षणं, यदुपलभ्य तद्वयव्यं वा विमुक्तसन्देहा वा-तविकारमेवाध्यवस्यन्ति कुशलाः; तद्यथा—रौक्ष्यं शैत्यं लाघवं धैशयं गतिरभूतैवमनवस्थितत्वं चेति वायोःरात्मरूपाणि; एवंविधत्वाच्च वायोः कर्मणः स्वलक्षणमिदमस्य भवति तं तं शरीरावयवमाधि-शतैः; तद्यथा—स्रंस्रंस्रस्रस्रस्रस्रमेदसादृष्टपत-र्पकर्मवर्तत्वालतोद्वययाचेष्टादीनि, तथा स्वरपहप-विशदसुपि रारुणवर्णकपायविरसमुखत्वशोपदूल-सुसित्तसङ्कोचनस्तम्भनरजतादीनि च वायोः कर्माणि; तैरन्वितं वातविकारमेवाध्यवस्येत् ॥ १२ ॥

वायोःरिदमित्यादौ वायोःरिदमात्मरूपं स्वरूपम्, अपरिणा-मीति सहजसिद्धं नान्योपाधिकृतमित्यर्थः । कर्मणश्चेति विट-तस्य वायोः कर्मणः स्वलक्षणमित्यात्मीयं लक्षणम् । अनाप्त-परिणामीति स्वध्वयेत, अपरिणामीति पित्तश्लेष्मसम्बन्धनिरपेक्षं, न तु शरीरावयवानपेक्षमिति, यत्र, वृत्ते ‘तत्वं शरीरावय-वमाविशत’ इति, अत एव च ससादीना शरीरावयवोपेक्ष-त्वेन न सर्वदा भावः । एव च पित्तश्लेष्मणोरपि चाल्मरुपादि व्याप्येवम् । अमूर्तत्वमित्यदस्यत्वम् । एवंविधत्वादिति रौक्ष्या-

१ ‘एवंविधत्वाच्च कर्मणः स्वलक्षणमित्यदमस्य भवति’ इति पा० ।
२ ‘ननु वायोःरिदमस्यत्वेन तत्र रौक्ष्यादयो गुणास्तथा नश्यमान-सादीनि च कर्माणि मलक्षणे नोपलभ्यन्ते, तत्कथमेतानि वायोःरात्म-रूपाणि ? इत्यत आद्य—उत्तं शरीरावयवमाविशत इति । एतेन यद्यपि वायोःरिदं गुणास्तथा यतानि कर्माणि प्रलक्षणे नोपलभ्यन्ते तथाऽपि च शरीरावयवमाविशति मिश्रतो पातुकाय तत्र रौक्ष्यादिकं लक्षा-दिकं च दृष्ट्वा वायोःरिदं तद्गुणकर्मयोश्चित्त्वमवभाष्यते, तत्तद्वयवगतरी-क्ष्यादीनां विटवत्सास्यसम्बन्धनपण्यतिरेकाधिष्ठानादिति भावः’ इति शिवदाससेन- । ३ ‘०कृप्यात्मवर्द्ध’ इति पा० ।

पित्तुक्त्वाद्वायोरिति स्वल्पः । संशयः किंपित्तस्थानचलनम्, । ध्रंसान्तु दुरगतिः । व्यासो विस्तरणम् । ह्यौ वायोःनेवस्थि-तत्वेन प्रभावाद्वा कियते । वृत्तुलीकरणं वर्तः । चाल स्पन्दः । रसगणौ वायुना रसवर्णरहितेनापि प्रभावात् नियेते ॥ १२ ॥

तं मधुराम्ललवणस्निग्धोष्णैरुपक्रमैरुपक्रमेत, श्ले-हस्येदास्यापनानुवासननस्तःकर्मभोजनाभ्यङ्गोत्साह-नपरिपेकादिभिर्वातहरैर्मात्रां कालं च प्रमाणीकृत्य; तत्रास्यापनानुवासनं तु यत्तु सर्वत्रोपक्रमेभ्यो वाते प्रधानतमं मन्यन्ते भिषजः, तद्व्यादित पक्ष-पकाशयमनुप्रविश्य कैवलं वैकारिकं वातमूलं छिनत्ति; तत्रावजितेऽपि वाते शरीरान्तर्गता वात-विकाराः प्रशान्तिमापद्यन्ते, यथा यनस्पतेर्मूले छिन्ने स्कन्धशापाप्ररोहकुसुमफलपलाशादीनां नि-यतो विनाशस्तद्वत् ॥ १३ ॥

प्रसाधागतत्वेन चिमित्सासुतमाह—तं मधुरेत्यादि । आदित एवेति शीघ्रमेव । केवलं वैकारिकमिति स्वत्वविकार-कारकम् ॥ १३ ॥

पित्तविकारांश्चत्वारिंशतमत् ऊर्ध्वमनुव्याख्या-स्यामः—ओषधश्च, श्लोषधश्च, दाहधश्च, द्रव्युधश्च, धूम-कश्च, अम्लकश्च, विदाहश्च, अन्तर्दाहश्च, अंसदाहश्च, ऊष्माधिक्यं च, अतिसेदधश्च, (अङ्गस्वेदधश्च) अङ्ग-न्यधश्च, अङ्गावर्द्धनं च, शोणितक्लेदधश्च, मांसहृ-द्वधश्च, त्याग्दाहश्च, (मांसदाहश्च), त्वगवद्वर्णं च, च-मैद्वलनं च, रक्तकोष्ठधश्च, रक्तविस्फोटधश्च, रक्तपित्तं च, रक्तमण्डलानि च, हरितत्वं च, हरिद्रत्वं च, नीलिका च, कक्षा(क्ष्या)च, कामला च, तिकास्यता च, लोहितगन्धस्यता च, प्रतिमुद्यता च, हृष्णा-धिष्यं च, अतृप्तिश्च, आस्यपिपाकश्च, गलपाकश्च, अक्षिपाकश्च, गुदपाकश्च, मेदपाकश्च, जीवादानं च, तनःप्रवेशश्च, हरितहारिद्रमैत्रमूत्रवर्चस्त्वं च; इति चत्वारिंशत्पित्तविकाराः पित्तविकाराणा-मपरिसंख्येयानामाविष्कृततमा व्याख्याताः ॥ १४ ॥

सर्वेष्वपि खल्वेतेषु पित्तविकारेषूपूकेष्वन्येषु चा-नुक्तेषु पित्तस्येदमात्मरूपमपरिणामि कर्मणश्च स्व-लक्षणं, यदुपलभ्य तद्वयव्यं वा विमुक्तसन्देहाः पि-त्तविकारमेवाध्यवस्यन्ति कुशलाः; तद्यथा—औ-ष्ण्यं तैक्ष्ण्यं द्रव्यत्वमनतिशेहो वर्णश्च शुक्लारुणयजौ

१ ‘सकलशरीरविकाराकारण’ इति पा० । २ ‘अङ्गदाहश्च’ इति पा०, ‘अङ्गदाहश्च’ इति तेषु चिरुक्तकेषु न पश्यते । ३ ‘अवयवमदन’ इत्य-द्यदस्यदे पा० । ४ ‘मासदाहश्च’ इति केषु चिरुक्तकेषु न पश्यते । ५ ‘वर्णावद्वरणं च’ इति च पा० । ६ ‘जीवादानं जीवनेद्वैतुधुष्ण-रूपशोणितवियंम्’ इति शिवदाससेनः ।

गन्धश्च विप्रो रसौ च कटुकाम्लौ सरत्वं च पित्त-
स्यात्मरूपाणि; एवंविधत्वाच्चं पित्तस्य कर्मणः स्व-
क्षणमिदमस्य भवति तं त शरीरावयवमाविशतः;
तद्यथा—दाहोष्णपाकस्वेदोद्वेगकथकण्डूस्त्रावरागा
यथास्तं च गन्धवर्णरसाभिनिर्वर्तनं पित्तस्य कर्म-
णि, तैरन्वितं पित्तविकारमेवाध्ययस्येत् ॥ १५ ॥

तं मधुरतिककपायशतैरुपक्रमंरुपक्रमेत श्ले-
घिरेकप्रदेहपरिपेकाभ्यङ्गादिभिः पित्तहरैर्मात्रा कालं
च प्रमाणीकृत्य; घिरेचनं तु सर्वोपक्रमेभ्यः पित्ते
प्रधानतमं मन्यन्ते भिपजः; तद्ध्यादित एवामाश-
यमनुप्रविश्य केवल वैकारिकं पित्तमूलमपकर्षति,
तत्रावजिते पित्तेऽपि शरीरान्तर्गताः पित्तविकाराः
प्रशान्तिमापद्यन्ते, यथाऽग्नौ व्यषोढे केवलमग्निशुद्धं
शीतोभवति तद्धत् ॥ १६ ॥

ओष पार्श्वस्थितेनैव वह्निना पीडा । ओष किञ्चिद्दहन
मिव । दाह सर्पाद्दहनमिव । दग्धु धक्धक्किंकेति श्लेघे
ख्याता । धूमको धूमोद्गमनमिव, त्वग्वदरण बाह्यत्वञ्चात्रान-
दरणम् । चर्मोदरण तु पण्णामपि त्वचा दरणम् । रक्तपित्त
दोषान्तरासृक्त रक्तपित्त पैतिक श्लेष्मम् । एव तुण्णाया च
तुण्णामानम् । वक्त्रां कण्ठदेशगतमासदारणा स्फोटा सुधुतक्षु-
द्रोभोक्ता । गन्धो विक्ष भ्रामगन्ध । यथाश्लमिल्यात्मगन्धव-
र्णरससदृशम् । अग्निमद्गृहमग्निशुद्धम् ॥ १४-१६ ॥

श्लेष्मविकारांश्च विंशतिमत ऊर्ध्वं व्याख्या-
स्यामः; तद्यथा—तृप्तिश्च, तन्द्रा च, निद्राधिक्यं च,
स्तमित्यं च, शुद्रगात्रता च, आलस्यं च, मुखमा
धुर्यं च, मुपस्त्राघश्च, श्लेष्मोद्विरणं च, मलस्या-
धिक्यं च, वलासकश्च, अपकित्तश्च, हृदयोपलेपश्च,
कण्ठोपलेपश्च, धमनीप्रति(वि)चयश्च, गलगण्डश्च,
अतिश्लैब्यं च, शीताभ्रिता च, उद्वेगश्च, श्वेतवभा-
सता च, श्वेतमूत्रनेत्रवर्चस्य च, इति विंशतिः
श्लेष्मविकाराः श्लेष्मविकाराणामपरिसंख्येयाना-
माविष्कृततमा व्याख्याता भवन्ति ॥ १७ ॥

सर्वेष्वपि शब्देषु श्लेष्मविकारेषुकेष्वन्येषु धा-
नुकेषु श्लेष्मण इदमात्मरूपपरिणामि कर्मणश्च
स्वलक्षण यदुपलभ्य तदवयवं वा विमुक्तसंदेहा-
श्लेष्मविकारमेवाध्ययस्यन्ति कुशलाः; तद्यथा—श्ले-
घशैत्यश्लेष्मवर्णरसमाधुर्यश्लेष्मैर्पैच्छिन्नमात्मरूपानि
श्लेष्मण आत्मरूपाणि, एवंविधत्वाच्चं श्लेष्मणः क-

र्मणः स्वलक्षणमिदमस्य भवति तं तं शरीराव-
यवमाविशतः; तद्यथा—श्वैत्यशैत्यकण्डूश्लेष्मैर्गौरवश्ले-
घसुप्तिकेदोपदेहवन्धमाधुर्यश्चिरकारित्वानि श्लेष्म-
णः कर्माणि, तैरन्वितं श्लेष्मविकारमेवाध्य-
यस्येत् ॥ १८ ॥

तं कटुकतिककपायशीक्ष्णोष्णरूक्षैरुपक्रमैरुपक-
मेत संवद्यमनशिरोविरेचनव्यायामादिभिः श्लेष्म-
हरैर्मात्रा कालं च प्रमाणीकृत्य, धमनं तु सर्वोपक-
मेभ्यः श्लेष्मणि प्रधानतमं मन्यन्ते भिपजः; तद्ध्या
दित एवामाशयमनुप्रविश्योरोगत केवलं वैकारिकं
श्लेष्ममूलमूर्ध्वमुत्क्षिपति, तत्रावजिते श्लेष्मण्यपि
शरीरान्तर्गताः श्लेष्मविकाराः प्रशान्तिमापद्यन्ते,
यथा भिन्ने केदारसेतौ शालियवपट्टिकादीन्यनभि-
ष्यन्धमानान्यभ्रमसा प्रशोषमापद्यन्ते तद्धदिति १९
तृप्तिर्न तुष्टमिवात्मान सर्वदा मन्यते । बलासको बलशय,
किंवा श्लेष्मोद्रेकान्मन्दस्वरित्, स्थलाश्रता वा बलासक ।
धमनीप्रतिचयो धमनुपलेप । शीताभ्रिता मन्दाभ्रिता ।
मात्स्यं मच्छणता । श्लेष्मकर्मणु सुप्तिर्निष्कर्मत्वेन, वाचे तु
स्पर्शाज्ञानेन । अप्रामाशयमनुप्रविश्येति वचनेन श्लेष्मस्थाने-
ष्वाभावाद्यस्य प्राधान्य, पूर्वं तु 'तत्रापि उरो विरोषेण' इति
वचनेनोर प्रधानम्, एवमुभयमपि तुल्यं श्लेष्मम् ॥ १७-१९ ॥

भवन्ति चात्र ।

रोगमादौ परीक्षेत ततोऽनन्तरमोपधम् ।
ततः कर्म भिपक पश्चाज्ज्ञानपूर्वं समाचरेत् ॥२०॥
यस्तु रोगमविज्ञाय कर्मोप्यारभते भिपक ।
अप्योपधविधानशस्तस्य सिद्धिर्यदृच्छया ॥ २१ ॥
यस्तु रोगविदोपध. सर्वमैपज्यकोविदः ।
वेशकालप्रमाणशस्तस्य सिद्धिरस्संशयम् ॥ २२ ॥

सप्रति रोगज्ञानस्य चिरित्सायानुपयोगमाह—रोगनि-
ल्लादि । औपध परीक्षेतेति सन्नय । औपधपरीशा रोगाने-
क्षिणी, तेन तदनन्तरमेव सा भवतीति भाव । तत वसेति
नित्तराम् । ज्ञानपूर्वमिति वमदर्थनजनितज्ञानपूर्वम् २०-२२

तत्र श्लोकाः ।

संप्रह. प्रहृतिर्दोषो विकारमुपमीरणम् ।
असन्देशोऽनुबन्धश्च रोगाणां संप्रकाशितः ॥ २३ ॥
दोषस्थानानि रोगाणां गणा नानात्मजाश्च ये ।
रूप पृथक् च दोषाणां कर्म चापरिणामि यत् २४

१ 'एवंविधत्वाच्चं कर्मणः स्वलक्षणमिदमस्य भवति' इति पा० ।
२ 'बलासकश्च' इति पा० । ३ 'एवंविधत्वाच्चं स्वलक्षणमिदमस्य
भवति' इति पा० ।

१ 'धमनुपलेपेन धमनीनां पुष्टना' इति गङ्गापर । 'धमनीनां
प्रतिचय अतिपूरण' इति योगीन्द्रनाथसेन । २ 'शैत्यश्लेष्मैर्गौरवमाह'
इति पा० । ३ 'विदारो मत्तमीरणम्' इति पा० ।

पृथक्त्वेन च दोषाणां निर्दिष्टाः समुपक्रमाः ।
संम्यङ्गद्वयति रोगाणामध्याये तत्त्वदर्शनाः ॥ २५ ॥
इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
महारोगाध्यायो नाम विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

समाप्तो रोगचतुष्पदः ॥ ५ ॥

समूहे समूह इति 'नत्वारे रोगा' इत्यादिष्वेवोक्तिः । प्रष्ट-
तिरिति 'द्विविधा पुन' इत्यादिना । पेश इति 'द्विविध चैषा-
मधिष्ठानम्' इत्यादिना । विकाराश्च मुख च विकारमुख, तत्र
'विकारा पुन' इत्यादिना विकारा, 'मुरानि' इत्यादिना
मुखम् । 'द्वयोस्तु' इत्यादिना ईरणम् । अतन्देह 'न चा-
न्योन्य' इत्यादिना । 'सर्वेषु' इत्यादिना अनुवन्ध । नाना-
त्मजा सर्वे इति दोषान्तराद्यष्टकदोषगत्या उक्ता ॥ २३-२५ ॥

इति श्रीचक्रपाण्डितविरचिताया चरकतन्त्रन्यास्या-
यामाहुर्वेदीपिकाया सूत्रस्थाने रोगचतुष्पदे महा
रोगाध्यायो विंशतितम ॥ २० ॥

एकविंशोऽध्यायः ।

अथातोऽष्टौनिन्दितयमध्यायं ध्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह साह भगयानात्रेयः ॥ २ ॥

रोगचतुष्पदे रोग उक्ता, मेपज च मेपजचतुष्पदे, रोगमेप
जयोस्तु योजना यथा वर्तम्या तद्वक्तुं योजनाचतुष्पदोऽभिधी-
यते । सा च योजना रोगेण सम मेपजाना प्राय शरीरमेवा-
पेक्षत इति शरीरमेवप्रतिपादकोऽष्टौनिन्दितयोऽभिधीयते
॥ १ ॥ ३ ॥

इह खलु शरीरमधिकृत्याष्टौ पुरुषा निन्विता भ-
षन्ति; तद्यथा—अतिदीर्घश्चातिह्रस्वश्चातिलोमा
चालोमा चातिकृष्णश्चातिगौरश्चातिस्थूलश्चातिरु-
शश्चेति ॥ ३ ॥

शरीरमधिकृत्येतिवचनेन मनोऽधिकृत्य ये निन्दिता अभा-
सिचकदर्यादयः, तानिहानुपशुक्लात्पिण्डकरोति । अतिदीर्घादयश्च
पण्डिह निन्दितप्रस्ताबाहुच्यन्ते, निन्दितस्य च तेषा लोकविगा
नादेवै । अतिदीर्घत्व्यादिचकार इत्यादिनिन्दितगण-
यम् ॥ ३ ॥

तत्रातिस्थूलकशयोर्भूय यथापदे निन्दितविशेषा

१ 'द्वानां भिपनां चैन मजाना च हितेनिणा' इति पा० ।
२ 'चातिवेद्यथातिकृष्णश्च' इति पा० । ३ 'यथा च निन्दिताने
रुहृष्येन हेतु । मन्वेक चकारकरणेया परस्परसर्वेऽतिहमितति
न्याल बोधयति, तेन अतिदीर्घोऽतिह्रस्वो वा पुरुषो यथातिलोमादिर्भ-
वति, तदा विशेषानिन्दितो भवतीत्यर्थः' इति शिबवात्सेन ।

भवन्ति । अतिस्थूलस्य तावदायुषो हासो जरोपरो-
धः कृच्छ्रव्यवायता दोर्बल्य दौर्गन्ध्य स्वेदावाधः
क्षुदतिमात्र पिपासातियोगश्चेति भयन्त्यष्टौ दोषाः ।
तदतिस्थौल्यप्रतिसंपूरणादुरुमधुरशीतस्निग्धोप-
योगादव्यायामादव्यवायाह्निवास्त्राद्वर्षनित्यत्वाद्-
चिन्तनाद्दीजस्वभावाच्चोपजायते । तस्य ह्यतिमात्र-
मेदस्विनो मेद एवोपचीयते न तथेतरे धातवः, त-
सादस्यायुषो हासः, शैथिल्यात् सौकुमार्याद्दृष्ट-
त्वाच्च मेदसो जरोपरोधः, शुक्राद्युत्वात्मेदसाऽऽ-
वृत्तमार्गत्वाच्च कृच्छ्रव्यवायता, दौर्बल्यमसमत्वा-
द्धानुनां, दौर्गन्ध्यं मेदोदोषान्मेदसः स्वभावात्स्वेदत-
त्वाच्च, मेदसः श्लेष्मससर्गाद्विप्यन्दित्याद्गुत्वाद्द-
रुत्वाद्यायामसहत्वाच्च स्वेदावाधः, तीक्ष्णाग्नि-
त्यात् प्रभूतकोष्ठवायुत्वाच्च क्षुदतिमात्रं पिपासा-
तियोगश्चेति ॥ ४ ॥

तत्रातिस्थूलकशयोधिक्रिसोपयुक्त विशेषे बहुमाह—
तथेत्यादि । भूय एवेलातिवीपादितुस्मलोकविगानादपिना ।
निन्दिताश्च ते विशेषाश्चेति निन्दितविशेषा । अतिस्थौल्यस्य
हेतुमाह—तदित्यादि । अतिचरुणमतिभोजनम् । मीजस्वभा-
वादिति स्थूलमातापितृजन्यत्वात् । सप्रति स्थूलस्य साधारण-
द्व्याहारान्निरेदोऽजन्माह—तस्य हीत्यादि । मेदस्विन इति
हेतुगर्भविशेषण, तेन यस्मादतिस्थूले शरीरे मेदो देहव्यापक-
त्वेन लब्धवृत्ति, अतस्तदेव प्रायो वर्धते, नान्ये रसादयः,
तदभिभूतत्वादित्यर्थः । तस्मादिति विषयधातुत्वात् । मेदोदो-
षादिति द्रष्ट मेदो दुर्गन्ध भवति । स्वभावादिति स्वभावत्वपि
मेद आत्मवन्निधत्वेन दुर्गन्धम् । स्वेदनत्वात्वेति सति च स्वेदे
दुर्गन्धताऽऽह भवतिर्देहेत्यर्थः । श्लेष्मससर्गादिभ्यो हेतुभ्य
स्वेदावाधो वेद्य ॥ ४ ॥

भवन्तिचात्र ।

मेदसाऽऽवृत्तमार्गत्वाद्वायुः कोष्ठे विशेषतः ।
चरन् सधुक्षयत्यग्निमाह्वार शोषयत्यपि ॥ ५ ॥
तस्मात् स शीघ्रं जरयत्याहार चातिकाह्वति ।
विकाराश्चाशुते घोराश्च काश्चिःकालव्याप्तक्रमात् ६
पताशुपद्रवकरो विशेषादग्निमारुतौ ।
पती हि दहतः स्थूल घनदायो चनं यथा ॥ ७ ॥
मेदस्यतीव्र सवृद्धे सहसैवानिलादयः ।
विकारान् दाहणान् कृत्वा नाशयन्त्याशु जीवितम् ८

१-५ 'जरोपरोध' इति पा० । २ 'अतिमात्र मेदस्विन' इति
पा० । ३ 'दुर्गन्धेत्यर्थः' इति पा० । ४ 'विकाराश्च दाहणानिति न
मेदसिचकारपरभग्नद्विरभिन्नातरोणाभ्यन्तमाम्' इति शिबदा
संज्ञेन ।

मेदोमांसातिवृद्धत्वाच्चलस्फिगुदरस्तनः ।
अथथोपचयोस्साहो नरोऽतिस्थूल उच्यते ॥ ९ ॥
इति मेदस्विनो दोषा हेतवो रूपमेव च ।
निर्दिष्टं,

मेदतेत्यादौ वायोरेनतिवृद्धत्वेनामिसन्नुशकत्वं, न वैषम्या-
पादकत्वं, यतोऽतिशयो हि वैषम्यं बहोः करोति वायुः । स इति
मेदस्वी । चालन्व्यतिक्रमाविति भोजनवालातिक्रमात् । अतिरम्-
ललक्षणमाह—मेदामासेत्यादि ॥ ५-९ ॥—

वक्ष्यते वाच्यमतिकार्ष्यं र्यतः परम् ॥ १० ॥

सेवा रूक्षाक्षयानानां लह्नं प्रमिताशनम् ।

क्रियातियोगः शोकश्च वेगनिद्राविनिग्रहः ॥ ११ ॥

रूक्षस्योद्धतं न चानस्याभ्यासः प्रवृत्तिर्जरा ।

विकारानुशयः क्रोधः कुपेन्व्यतिक्रमं नरम् ॥ १२ ॥

व्यायाममतिस्वीहृत्वं क्षुत्पिपासासामयौषधम् ।

हृशो न स्वहते तद्भ्रतितरीतोष्णमैधुनम् ॥ १३ ॥

ग्रीहा फासः क्षयः श्वासो गुल्मोऽर्शांस्तुदराणि च ।

हृश प्रायोऽभिधावन्ति रोगाश्च प्रहर्षणताः ॥ १४ ॥

शुष्करिफगुदरभीयो धमनीजालसन्ततः ।

त्वगस्थिशोषोऽतिहृशः स्थूलपर्वा नरो मतः ॥ १५ ॥

वाच्यमभिधेयं, किंवा वाच्यमिति निन्दितमवयमिति यावत् ।

प्रमितस्य स्वीकृत्याशनं प्रमिताशनम् । क्रियातियोगो वम-

नायतियोगः । प्रवृत्तिर्देहजनकं भीजम् । अनुशयोऽनुबन्धः ।

हृशस्य लक्षणं—शुष्केत्यादि । लग्नस्थिशोष इति 'दृश्यत' इति

शेषः । स्थूलपर्वा स्थूलमांशश्च ॥ १०-१५ ॥

सततं व्याधितयेतायतिस्थूलहृशौ नरी ।

सततं चोपचर्यो हि कर्शनैर्वृद्धेणरपि ॥ १६ ॥

स्वीत्यैकादर्यं वर कार्श्यं समोपकर्णौ हि तौ ।

ययुभौ व्याधेरगच्छेत् स्थूलमेवातिरिषोडयेत् ॥ १७ ॥

कर्शनैर्वृद्धेणरपि इति अत्रात्मन् ॥ अत्रात्मि इति अत्रात्मन् ॥

स्थूलमेवातिरिषोडयेदिति स्थूलस्य दुष्प्रवृत्तत्वात् । सत स्थूलस्य

सन्तर्पणमतिरिषोडयेत्कर्म, अतपतप चाय प्रवृत्त्यामिवाद्य रोद्धं

क्षय, दुर्बले तु सन्तर्पण योग्यमेवेति भावः ॥ १६ ॥ १७ ॥

सममांसप्रमाणस्तु समसांशनो नरः ।

दृढेन्द्रियो विकारानां न यत्नेनाभिभूयते ॥ १८ ॥

क्षुत्पिपासातपसहः शीतव्यायामसंसहः ।

समपक्ता समजराः सममांसचयो मतः ॥ १९ ॥

१ 'अथथोपचयोस्साहो इति इतिरोपचयानुपचयपरिचित इत्यर्थः'
इति विवरणमेव । २ 'मरीचकम्' इति पाठः । ३ 'कनिषाचये'
इति पाठः । ४ 'सोपचरन्' इति समनुपचरन् विष्णुवाक्यात् ।
दोषोः, तथाच विविच्यतेन तुत्यावर्त्तकम्' इति विवरणमेव ।
५ 'दृढेन्द्रियवर्त्तकानां' इति पाठः ।

सप्रति प्रवृत्त्युपपत्त्याह—समेत्यादि । मांसजननेनोपचयो
विवक्षितः, तेन समनुपचयस्य प्रमाणं यत्नं स तथा । सह-
ननं मेलकः । अपरानपि सममांसप्रमाणशुणानाह—क्षुत्पिपासादि
॥ १८ ॥ १९ ॥

शुभं चातर्पणं चेष्टं स्थूलानां कर्शनं प्रति ।

हृशानां वृंहणार्थं च लघु सन्तर्पणं च यत् ॥ २० ॥

एवं स्थूलहृशौ प्रतिपाद्य तयोर्बोनीजयो मेयत्रमाह—शुष्कि-

त्यादि । शुभं चातर्पणं च यथा—मधु, एतदि शुक्लाद्भूमिं

यापयति, अतर्पणात्वाच्च मेदो हन्ति । एवं प्रशान्तिकाप्रमृतीना-

भतर्पणानां सत्कारादिना शुद्धं वृथा भोजनं देयम् । हृशानां

तु लघु तर्पणं च देयं, तदि लघुवादिमिद्धिर्न सन्तर्पणत्वाच्च

पुष्टिहृत् । एतच्च द्वितीयमप्यमीधतमत्वेनोक्तं, तेन, मेदस्विनो

यद्भुज्यं चातर्पणं प्रशान्तिकाप्रियंश्चादि, तच्च कर्तव्यं, तथा

हृशस्यापि नवाच्चादि शुष्किं सन्तर्पणं कर्तव्यं, परं लघुपर्व

गौरव च तत्र सत्कारादिना प्रतिकर्तव्यम् ॥ २० ॥

यातप्रान्यप्रपानानि श्रेष्ममेदोहराणि च ।

रूक्षोष्णा वस्तयस्तीक्ष्णा रूक्षाण्युद्धतानि च ॥ २१ ॥

शुद्धभीभद्रमुस्तानां प्रयोगस्तैफलस्यथा ।

तन्नारिष्टप्रयोगश्च प्रयोगो माक्षिकस्य च ॥ २२ ॥

विडङ्गं नागरं क्षारः काललोहरजो मधु ।

ययामलकचूर्णं च प्रयोगः श्रेष्ठ उच्यते ॥ २३ ॥

यित्वादिपञ्चमूलस्य प्रयोगः शोद्रसंयुतः ।

शिलाजतुप्रयोगश्च सामिन्मन्धरसः परः ॥ २४ ॥

प्रशान्तिका म्रियद्भुज्य इयामाका ययवा यथाः ।

जूर्णोद्वाः कोद्रयां मुद्राः कुलथाद्यभ्रमुद्रकाः ॥ २५ ॥

आढकीनां च बीजानि पटोलामलर्षः सह ।

भोजनार्थं प्रयोज्यानि पानं चानु मधुदकम् ॥ २६ ॥

अरिष्टंध्यानुपानार्थं मेदोमांसवकापदान् ।

अतिस्थूलैरुप्यिनाश्रयां संप्रिभुज्य प्रयोजयेत् ॥ २७ ॥

प्रजागर्भं व्यवायं च व्यायामं चिन्तनानि च ।

स्वीत्यैमिच्छन् परित्यक्तं क्रमेणामिप्रथयैत् ॥ २८ ॥

माक्षिकस्येति मधुन, न च मधुनो श्लेष्मप्रयोगेण इत्यर्थः

दृष्टव्यं वाच्यं, यतो योग्यं हि मधु यदा हृद्येण पुत्रयेते तदा

हृद्यं करोति, ऐतन्मधुं तु ऐतन्मधुं, तथा स्वहृद्येण हि

अशान्तिप्रयोगेण कर्शनं, यत्नं हि—'नानद्रव्यामन्वय-
योगवद्दि परं मधु (यु म् अ ४५)' । मिश्रितप्रयोगो

गौरवतियेष एतन्मिच्छन्, प्रथमम् । प्रशान्तिका उचि-

कति प्रसिद्धा । ययवा मन्धरवाः । ययमुद्रकं 'क्षुत्पिमुद्रक'

इति प्रसिद्धं । कोद्रवी मुद्रा ॥ २१-२८ ॥

१ 'एतन्मुद्रका' इति पाठः । २ 'मन्धर' इति पाठः ।

स्वप्नो हर्षः सुखा शय्या मनसो निर्वृतिः शमः ।
 चिन्ताव्यवायव्यायामविरामः प्रियदर्शनम् ॥ २९ ॥
 नवाग्रानि नवं मद्यं प्राग्भ्यानुपौदका रसाः ।
 संस्कृतानि च मांसानि दधि सर्पिः पर्यांति च ॥ ३० ॥
 श्लथः शास्त्रयो मापा गोधूमा गुडवैकृतम् ।
 यस्तयः क्षिग्धमपुरास्तैलाभ्यङ्गञ्च सर्वदा ॥ ३१ ॥
 क्षिग्धमुद्धर्तनं क्लानं गन्धमाल्यनिषेवणम् ।
 शुद्धं वासो यथाकालं दोषाणामयस्तेचनम् ॥ ३२ ॥
 रसायनानां वृष्याणां योगानामुपसेवनम् ।
 हत्याऽतिकादयंमाधत्ते नृणामुपचयं परम् ॥ ३३ ॥
 अचिन्तनाच्च कार्याणां ध्रुवं सन्तर्पणेन च ।
 समप्रसङ्गाच्च नरो वराह इव पुष्यति ॥ ३४ ॥

कार्यं चिकित्सायाह—सम इत्यादि । शमः शान्तिः । ननु
 नवाचार्याणां गुरुणां संस्कारदिना गौरवं प्रतिवर्तव्यमग्निसा-
 न्दमयाद, तत्किमिति लघून्येव रक्षणात्प्राचीनि तत्र न
 रीयन्ते, तानि हि ग्रहस्था लघूनि तर्पणानि च मधुरयोगात् ।
 न, उभयस्याप्यभिप्रेतव्यात्; प्रवृत्तिषु च तर्पणं रक्षणात्प्रादि,
 संस्कारादिषु च नवाचादि सन्तर्पणकरमिति । एवं पूर्वोक्त-
 प्रशार्तिकवाद्यप्यनुसर्तव्यम् । अचिन्तनात्वेत्यादिना प्रकृतं बृंह-
 णकारणमुच्यते । स्वप्रसङ्गो नित्यं स्वप्रसङ्गमात्रं च ॥ २९-३४ ॥
 यदा तु मनसि क्लान्ते कर्मात्मानः क्लमान्विताः ।
 विषयेभ्यो नियतन्ते तदा स्वपिति मानवः ॥ ३५ ॥

संप्रति प्रस्तावगतं स्यात्कार्यं चिकित्साप्रधानभूतं स्वप्नं
 निद्रारूपं सर्वतो निरूपयति—यदा त्वित्यादि । मनसोऽन्तःक-
 रणे, क्रिया मनोयुक्त आत्मा मन इत्युच्यते, तस्मिन्; क्लान्त
 इति तिक्थिये । कर्मात्मान इत्यभिद्रयाणि । क्लमान्विताः क्रिया-
 रहिताः । विषयेभ्यो रूपादिभ्यः । मनसोऽप्रवृत्त्येभ्योऽप्यपि
 न प्रवर्तन्ते इति भावः । तथा स्वपितीति स्वाद्युषुक्तो भवति,
 स्वप्नश्च निरेन्द्रियप्रदेशे मनोऽवस्थानम् । किंवा कर्मात्मान
 इति संसारोत्थानः । मनसि क्लान्ते आत्मानः क्लान्ता भवन्ति,
 मनोऽधीनप्रवृत्तित्वात्मानोः; ततश्च मनोनिवृत्त्याऽऽत्मानोऽपि
 न विषयान् शृण्वन्ति, इन्द्रियाणि चाल्मनोऽप्रवृत्त्येव न प्रव-
 र्तन्ते ॥ ३५ ॥

निद्रायत्तं सुखं दुःखं पुष्टिः काश्यं बलायलम् ।
 वृषता ह्रीवता ज्ञानमज्ञानं जीवितं न च ॥ ३६ ॥
 अकालेऽतिप्रसङ्गाच्च न च निद्रा निषेविता ।
 सुखायुषी पराकुर्वीत् कालरात्रिवापरा ॥ ३७ ॥
 सैव युक्ता पुनर्युक्ते निद्रा देहं सुखायुषा ।
 पुरुषं योगिनं सिद्ध्या सत्या बुद्धेरिवानता ॥ ३८ ॥

१ 'हमं गताः' इति पा० । २ 'निराकुर्वीत्' काठ्यानिद्रावता
 इति पा० ।

संप्रति विधिना सेविताया निद्राया गुणविधिना च दोष-
 माह—निद्रायत्तमित्यादिना न चेत्यन्तेन । अथ च सुखादि
 विधिवेवितनिद्राफलं, दुःखादि त्वविधिननिद्राफलम् । एतदेव
 विमज्जते—अकाल इत्यादि । अकाल इति दिनाद्यो निद्रा प्रति
 निषिद्धे काले; 'अनेन च चिन्त्यायोगो निद्राया उक्तः । काठ-
 रात्रिः कालोऽयम् । सत्या बुद्धिरूपवसानम् ॥ ३६-३८ ॥
 गीताध्ययनमद्यस्त्रीकर्मभारपथ्यकर्मिताः ।
 अजीर्णिनः श्वताः क्षीणा वृद्धा बालास्तथाऽबलाः ३९
 वृष्णातीसारद्यूलाताः श्वासिनो हिकिनः कृशाः ।
 पतितामिहतोन्मत्ताः क्लान्ता यानप्रजागरैः ॥ ४० ॥
 प्रोद्यशोकभयक्लान्ता दिवास्वप्नोचिताश्च ये ।
 सर्पे एते दिवास्वप्नं सेवेरन् सार्धकालिकम् ॥ ४१ ॥
 धातुसाम्यं तथा ह्येषां बलं चाप्नुपजायते ।
 श्लेष्मा पुष्पाति चाङ्गानि स्थैर्यं भवति चायुषः ४२
 ग्रीष्मे त्वाशनरूक्षणां चर्धमाने च भारते ।
 रात्रीणां चातिसंक्षेपाद्दिवास्वप्नः प्रशस्यते ॥ ४३ ॥

संप्रति दिनेऽपि रैर्निद्रा सेव्या तानाह—गीतेत्यादि । इह
 गीतकर्मितायां दिवास्वप्नोऽप्युपेयं तत्त्वामारोग्यम् । अतीसा-
 रादिषु च प्रभावादिवाऽपि निद्रा ह्येता । अजीर्णिनस्त्वजीर्णपा-
 कार्थं दिवास्वप्नः; निद्रा हि सोतोऽनरोधेनैवित्तुलं हृत्वा शीघ्र-
 नाहारं पचति । दिवास्वप्नोऽप्यानां रहता तपरिसागे दोष
 एव स्यात् । रात्रौ जागरिताना च तज्जनिवृत्तशोभनार्थं
 दिवास्वप्नः, स च क्षारपाणिवचनेन वर्तव्यः; यदुक्तम्—'श्व-
 त्कालं न मुहः स्नादानीं स्वप्नयोचिततात् । ततोऽर्धेनार्धं
 तत्कालं दिवास्वप्नो विधीयते"—इति; अथ च दिवास्वप्नोऽधु-
 चावतानेव, यदुक्तं ह्यपीते—'भुक्त्वा स्वप्नं न सेवेत् मुत्थोऽ-
 प्यमुष्टितो येने'—इति; अन्यत्राप्युक्तं व्यायामादिषु दिवा-
 स्वप्नविधाने—'नरात्रिरुत्तानन कामं दिवा स्वप्नयेत्"—इति ।
 सार्धकालिकमिति श्रोत्रं परिसज्यापि, 'रात्रीणां चातिसंक्षेपात्'
 इत्यनेनाप्यनिद्रात्वं च सूचयति ॥ ३९-४३ ॥

प्रीप्मवर्ज्येषु कालेषु दिवास्वप्नात् प्रकुप्यतः ।
 श्लेष्मपित्ते दिवास्वप्नस्तसात्तेषु न शस्यते ॥ ४४ ॥
 मेदस्विनः स्नेहनिस्त्राः श्लेष्मलाः श्लेष्मरोगिणः ।
 दूर्वाविपारताश्च दिवा न शयीरन् कदाचन ॥ ४५ ॥
 हलीमकः शिशुश्चलं सौमित्रं युक्ताग्रता ।
 अङ्गमर्द्धेऽङ्गिनाशश्च प्रलेपो हृदयस्य च ॥ ४६ ॥
 शोफारोचकहृद्वासापीनसार्धोवमेदकाः ।
 कोठारःपिडकाः कण्डूस्तन्द्रा कारो गलामयाः ४७
 स्मृतिवृद्धिप्रमोहश्च संरोधः क्षोत्रतां प्वरः ।
 इन्द्रियाणामसामर्थ्यं विषयेगप्रवर्तनम् ॥ ४८ ॥

१ 'स्रोतोवरोधेन' इति पा० ।

भवेद्वृणां दिवास्वप्नस्याहितस्य निपेवणात् ।

तस्माद्धिताहितं स्वप्नं बुध्ना स्वप्यात् सुखं बुधः ४९

न शरीर्य कदाचनेतिवचनाद्भोष्मेऽपि दिवास्वप्न मेदस्वि-
प्रवृत्तीना निपेयति । गीतकर्मणोर्वा तु बलाबलं निरुप्य दिवा-
स्वप्नप्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा विधेया । विषयेषु प्रवर्तनमिति बुध्निवि-
पारताना बोधव्यम् । स्वप्यात् सुखमिति बुध् यथा भवति
तथा स्वप्यात्, तथाहितस्वप्नपरित्यागेन हितस्वप्नसेवया च
॥ ४४-४९ ॥

रात्रौ जागरणं रूक्षं क्षिप्रं प्रसपनं दिवा ।

अरूक्षमनमिष्यन्दि त्वासीनप्रचलायितम् ॥ ५० ॥

रात्राविविदिना जागरणस्य स्वप्नस्य च रूक्षत्व क्षिप्रत्व च
तत्कार्यकर्तृत्वाद्बुधचर्यते । किंच जागरण रात्रौ दिने वा रूक्ष-
मेव, परं दिवा जागरण न विरूक्षणं शरीरे करोति रात्रिस्व-
प्नक्षिप्रत्वत्वात्, रात्रौ जागरण तु रौक्ष्य करोति, तेन तद्रूक्ष-
मुच्यते, एव दिवास्वप्नेऽपि वाच्यम् । स्वप्नप्रसपनेन स्वप्नमेद-
गुणमाह—अरूक्षमित्यादि । अनभिष्यन्दिग्ममित्यर्थे ।
आसीनप्रचलायितमुपमिष्टस्य किञ्चिद्विद्रासेनम् । यदाहुर्जना
प्रधान विहारेषु ॥ ५० ॥

देहवृत्तौ यथाऽऽहारस्तथा स्वप्नः सुखो मतः

स्वप्नाहारसमुत्थे च स्थौल्यकार्थ्ये विदोषतः ॥ ५१ ॥

स्वप्नप्राधान्ये हेतुमाह—देहवृत्तावित्यादि । सुप्त इति सुख
हेतु ॥ ५१ ॥

अभ्यङ्गोत्सादनं स्नानं श्राभ्यानुपौदका रसाः ।

शाल्यन्नं सदधि क्षीरं ज्योहो मयं मन सुप्यम् ॥ ५२ ॥

मनसोऽनुगुणा गन्धाः शब्दाः संवाहनानि च ।

चक्षुषोस्तर्पणं लेपः शिरसौ षदनस्य च ॥ ५३ ॥

स्नात्तीर्णं शयनं वेदम सुखं कालस्तयोचितः ।

आनयन्त्यचिराद्विद्रां प्रनष्टा या निमित्ततः ॥ ५४ ॥

स्वप्नप्रसपनं हेतुमाह—अभ्यङ्गोत्सादि । कालस्तयोचित इति
यस्मिन् काले निद्रा पुरुषेणाभ्यस्ता स कालस्तयोचितः ।
निमित्ततः प्रसपनेतिवचनमरिष्टजनितनिद्राप्रतिपेयार्थम्, अरिष्ट
हानिमित्तमुच्यते शास्त्रे ॥ ५२-५४ ॥

फायस्य शिरसश्चैव विरेकदृष्टदं भयम् ।

चिन्ता क्रोधस्तथा धूमो वैयायामो रक्तमोक्षणम् ५५

उपायासोऽसुखा शय्या सत्त्वौदार्यं तमोजय ।

निद्राप्रसङ्गमहितं यात्यन्ति समुत्थितम् ॥ ५६ ॥

पत पच च विक्षया निद्रानादास्यं हेतवः ।

कार्यं कालो विकारश्च प्रवृत्तिर्वायुरेव च ॥ ५७ ॥

१ 'क्रोध तथा धूमो व्यवयो' इति पा० । २ 'निद्रानादास्येति
हितनिद्रानादास्यप्येते एव सुस्थेनातिप्रसपनेन क्रियमाणा हेतवो मव-
नीत्यर्थे' इति शिष्यशास्त्रेण ।

अत्र निद्राप्रतिपेधहेतुमाह—फायस्येत्यादि । सत्त्वौदार्यं
सत्त्वगुणभूरित्वम् । तमोजयस्तमोगुणजय, स च योगान्वा-
सादिना भवति । एत एव चेति स्वस्थे क्रियमाणा इति बो-
द्धव्य, निद्रातिप्रसङ्गं तु सति क्रियमाणा अतिप्रसङ्गनिपेधका भ-
वन्ति । अपरापनि निद्रानादाहेतुमाह—कार्यमित्यादि । कार्य-
मिति कार्यसंकोचो न निद्रां याति । काल इति वार्धक्य, युद्धा
दि स्वभावात् एव जागरुका भवन्ति । विकारो व्याधि शक्यते ।
प्रवृत्ति स्वभाव, स्वभावादेव केचिदनिद्रा भवन्ति । विकार-
प्रवृत्तेनैव वाते लब्धे पुनर्वात्प्रवृत्त विक्षेपेण वायोर्निद्रापहारक-
त्वप्रतिपादनार्थम् ॥ ५५-५७ ॥

तमोभवा श्लेष्मसमुद्भवा च

मनःशरीरधमसंभवा च ।

आगन्तुकी व्याप्यनुवर्तिनी च

रात्रिस्वभावाप्रभवा च निद्रा ॥ ५८ ॥

निद्राविशेषानाह—तमोभवेत्यादि । तमोभवा इति तमो-
गुणोद्भवा । मनःशरीरधमसंभवा तु निद्रा मनःशरीरयो ध-
मेण क्रियोपरमे सति नेन्द्रियाणि न च मनो विषयेषु प्रव-
र्तन्ते, ततश्च निद्रा भवति, धमश्चायमनतिशब्दो भूरिवाताप्रको-
पकोऽभिप्रेत, तेन धमस्य वातजनकरत्वेन निद्रानास्य किञ्चित्
न भवतीति न वाच्य, एष्ट वैतचच्छान्ताना निद्रा भवतीति ।
आगन्तुकी रिष्टभूता । व्याप्यनुवर्तिनी सविपातज्वरादिकार्या ।
रात्रिस्वभावात् प्रभवतीति रात्रिस्वभावप्रभवा । दिवा प्रभवन्ती
तु निद्रा तम प्रवृत्तिभ्य एव भवति ॥ ५८ ॥

रात्रिस्वभावाप्रभवा मता या

तां भूतघार्थी प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ।

तमोभवामाहुरधस्य मूलं

शेषाः पुनर्व्याधिषु निर्दिशन्ति ॥ ५९ ॥

आप्तु निद्रासु प्रसप्तं निन्दितां चाह—रात्रीत्यादि । भू-
तानि प्राणिने र्धर्मात् पुण्यातीति भूतघार्थी, घार्थीव घा-
त्रो । अधस्य पापस्य मूलमिति कारण, तमोऽहीतो हि सर्वे
निद्रात्मकत्वेनानुपेयं सद्यं न करोति, ततश्चाधर्मात्सादे ।
व्याधिर्भवति शारीरव्याधिषु, श्लेष्मादयो व्यापन एव, तेषु च
भूता निद्रा व्याधिरूपैव । आगन्तुकी चासाध्याव्याधिभवा च
स्वयंमप्यसाप्यभूता व्याधिरूपा, तेन तां च व्याधिषु मध्ये निर्दि-
शन्ति, किंवा व्याधिव्याधारेषु निर्दिशन्तीत्यर्थो वै ॥ ५९ ॥

तत्र श्लोकाः ।

निन्दिताः पुरुषास्तेषां धी विशेषेण निन्दितौ ।

निन्दिते कारणं दोषास्तयोर्निन्दितमेपजम् ॥ ६० ॥

१ 'दवातीति भूतघार्थी' इति पा० । २ 'महानिद्रात्मनेव' इति
पा० । ३ 'यद्यपि तमोभवाऽपि व्याधिरेव, तथापि सा मानसरो
पत्रन्येति न तस्मां शारीरव्याधिचिन्तनोक्त इत्यर्थे' इति तिकरास
सेन । ४ 'इदमप्यमाध्यमव्याधिरूपा' इति पा० ।

येभ्यो यदा हिता मिद्रा येभ्यश्चाप्यहिता यदा ।
अतिनिद्रायानिद्राय शेषजं यद्रूपा च सा ॥ ६१ ॥
या या यथाप्रभावा च निद्रा तत् सर्षपमभिजः ।
अपौनिन्दितसंस्पाते प्याजहार पुगवेष्टुः ॥ ६२ ॥
इत्यग्निवेशकृते तन्मे चरकप्रतिसेकृते स्तोफस्थाने
ऽष्टोनिन्दितयो नामैकविंशतितमोऽध्यायः ॥ २१ ॥

सग्रहे अग्निशब्देति अविद्यमाननिद्राय पुराणाय । यथाप्रभा-
वा चेति भूतभाजीसादिवर्णितप्रभावा ॥ ६०—६१ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्ताविरचितायां चरकव्याख्यायाम्भ्या-
यैदशीपिकायां सप्तस्रावेऽष्टोनिन्दितयो
नामैकविंशोऽध्यायः ।

द्वाविंशोऽध्यायः ।

अथातो लहनवृंहणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥१॥

इति ह स्माह भगवानाशेषः ॥ २ ॥

योजनापेक्षिणीय शरीरसमिधात् लहनादिविषयत्वाद्योत्र-
नाया लहनादीन्वेच विषयत साहचर्यतश्च तन्तु लहनवृंहणी-
योऽभिधीयते ॥ १ ॥ २ ॥

तपःसाध्यापिनरतानाश्रेयः क्षिप्यसप्तमान् ।
पञ्चश्रेयाश्रमुत्तुक्तवान् परिचोदयन् ॥ ३ ॥
लहनं वृंहणं फाले रुक्षणं ज्ञेहनं तप्य ।
स्वेदनं स्तम्भनं चैव जानीते यः स वै सिपक ॥ ४ ॥
तमुक्तवन्तानामनेयमग्निवेश उवाच ह ॥ ५ ॥

भगवच्छ्रुत्वा लहनादिवृंहणीयाश्च कीदृशाः ।
वृंहणं वृंहणीयाश्च रुक्षणीयाश्च रुक्षणम् ॥ ६ ॥
के ज्ञेहाः केहनीयाश्च स्वेदाः स्वेद्याश्च के मताः ।
स्तम्भनं स्तम्भनीयाश्च चक्रुर्महंति तद्गुरो ॥ ७ ॥
लहनप्रश्रुतीनां च पणामेपां समासतः ।
कृताकृतासिचूचानां लक्षणं चक्रुर्महंति ॥ ८ ॥

परिचोदयति ज्ञानार्थं प्रेरयत् । कृतोत्साहो हतं सम्प-
कृतम् ॥ ३—८ ॥

१ 'अतिनिद्रानिद्रयोश्च' इति पा० । २ 'पूर्वोक्तावे तर्षपैर्द्वैतै-
स्तुक्तम्, अथसावभिधायक लहनवृंहणीयमाह—अथात इत्यादि'
इति सिधदाससेन । ३ 'लहनमित्यादि । रुक्षादीन्वेच' लहनवृंहण
योरन्तर्भवन्ति, तदुक्तम् "शुद्धं रुक्षणं कर्म स्वेदनं स्तम्भनं च यत् ।
भूतानां त्वं द्विविधाद्विषयं भाविवर्तने" इति, (वा मू. अ १४)
तथाऽप्यग्नेयविशेषज्ञानार्थं वेपथुमरीह भेदनोभयान् भन्तव्यम्' इति
शिवदाससेन । ४ 'किं तप' इति पा० । ५ 'लहनं' इति पा० ।
६ 'कृताकृतासिचूचानां' इति पा० ।

तदग्निवेशस्य बचो निशम्य गुरुरग्रवीत् ।
यत् किञ्चिन्न्यायवकरं देहे तद्वह्नं स्मृतम् ॥ ९ ॥
वृहत्त्वं यच्छरीरस्य जनयेत्तच्च वृंहणम् ।
रीक्ष्यं शरत्वं वैशद्यं यत् कुर्याच्चक्षि रुक्षणम् ॥१०॥
ज्ञेहनं ज्ञेहविव्यन्मार्दवकुट्टकारकम् ।
स्तम्भनोरवशीतघ्नं स्वेदनं स्वेदकारकम् ॥ ११ ॥
स्तम्भनं स्तम्भयति पद्मतिमन्तं चलं भुवात् ।
लघूष्णतीक्ष्णविशदं रुक्षं सूक्ष्मं शरं सरम् ॥ १२ ॥
फटिनं चैव यद्रव्यं प्रायस्तद्वह्नं स्मृतम् ।
शुभ्र शीतं मृदु क्षिग्धं वहलं स्थूलपिच्छिलम् ॥१३॥
प्रायो मन्दं स्थिरं रुक्षं द्रव्यं वृंहणमुच्यते ।
रुक्षं लघु शरं तीक्ष्णमुष्णं स्थिरमपिच्छिलम् ॥१४॥
प्रायशः फटिनं चैव यद्रव्यं तद्वि रुक्षणम् ।
द्रव्यं सूक्ष्मं शरं क्षिग्धं पिच्छिलं शुभ्र शीतलम् ।
प्रायो मन्दं मृदु च यद्रव्यं तस्मेहनं मतम् ॥ १५ ॥
उष्णं तीक्ष्णं शरं क्षिग्धं रुक्षं सूक्ष्मं द्रव्यं स्थिरम् ।
द्रव्यं शुभ्र च यत् प्रायस्तद्वि स्वेदनमुच्यते ॥ १६ ॥
शीतं मन्दं मृदु रुक्षं रुक्षं सूक्ष्मं द्रव्यं स्थिरम् ।
यद्रव्यं लघु चोद्दिष्टं प्रायस्तत् स्तम्भनं स्मृतम् १७

रीक्ष्यमित्यादी रोक्षमेव प्रधान बोद्धव्यं, शरत्वंशते तु
तदुत्पाते । विषयन्दो विषयनम् । स्वेदकारकं पर्वपरकम् ।
स्तम्भनतीति विरुद्धादि । चलमिति किञ्चिद्विमतम् । गतिपन्त-
मिति प्रत्ययगतिमन्तम् । एतच्चातिशारोणितकुटितविषदाह-
वेदनादिषु योदव्यं न केवलवाते, गतिमन्तं गति स्तम्भ-
नस्य पर्वकवात् । शुर्वित्यादी वहलं घनम् । मन्दमिति चिर-
मति । स्थूलं सडतावयव लघुकपिष्णादि । विरुक्षणद्वय-
कथने यद्रुग्णमेव लहनद्रव्यमुक्तं तद्रुग्णमेव विरुक्षणं बधयुक्तं,
तथाऽपि रुक्षगुणस्थान प्राधान्यं, रुक्षे तु लघुगुण-
प्राधान्यं हेतुः, तथा लहनमद्रव्येणोपवातेनापि कियते,
विरुक्षणं तु द्रव्यकार्यत्वैव प्राधान्यात्तुक्तं, तेन लहनवि-
रुक्षणयोरनैकता । यत्तु बधयति "कृतासिचूचिश्चि यद्यद्वि-
तद्विरुक्षिते" इति, तत् प्रायोवादात् । विरुक्षणस्य हि मुख्यं
ज्ञेहाभाव साध्यं, लहनस्य तु साध्याभाव इति स्पष्ट एव
मेव प्रतिपाति । स्वेदनगुणकथने क्षिग्धं रुक्षमिति क्षिग्धं वा
रुक्षं वैशद्यं । एव शरस्थिरावपि विरुक्षनेन हेतौ । विषयवै-
पियासातिग्रहः । भारती दृश्यते योमसवन्भासयत्लहनं न
भवति, तथाऽपि स्वरूपेण लहनमेव । पचन्तमार्थं प्रतिपद्य
क्षणेन चरुपाणेन च यत् पाचयति तत् पाचनं तच्च कार्यमिति
गुणभूयिष्ठम् ॥ ९—१७ ॥

१ 'मार्दवकुट्टमन्तम्' इति पा० ।

चतुष्पकारा संशुद्धिः पिपासा माद्यतातपौ ।
पाचनान्युपचासश्च व्यायामश्चेति लङ्घनम् ॥ १८ ॥

चतुःप्रकारा संशुद्धिरित्यनुवाचनं वर्जयित्वा, तस्य बृंह-
णत्वात् ॥ १८ ॥

प्रभूतश्लेष्मपित्ताश्रमलाः संशुद्धमाद्यताः ।
बृहच्छरीरा यलिनो लङ्घनीया विशुद्धिमिः ॥ १९ ॥

येषां मध्यबला रोगाः कफपित्तसमुत्थिताः ।
वस्यतीसाररुद्रोगविस्त्र्यलसकञ्चराः ॥ २० ॥

विष्वग्गीर्णोद्गाण्डहासाराशेचकादयः ।
पाचनस्तान् गिष्कृ प्रासः प्रायेणादायुपाचरेत् २१

एत एव यथोद्दिष्टा येषामभ्यबला गदाः ।
पिपासात्रिभ्रह्मेस्तेषामुपयासैश्च ताञ्जयेत् ॥ २२ ॥

रोगाञ्जयेन्मध्यबलान् व्यायामात्परमरुतैः ।
यलिनान् किं पुनर्येषां रोगाणामघरं बलम् ॥ २३ ॥

त्वग्दोषिणां प्रमीढानां क्षिग्धामिष्यन्दिबृंहिणाम् ।
शिशिरे लङ्घनं शस्तमपि यातविकारिणाम् ॥ २४ ॥

उक्तस्य दशप्रकारलङ्घनस्य भिन्नं विषयमाह—प्रभूतैत्यादि ।
आदाविति बचनमन्ते च्छर्षादीनां निरामाणां संश्रमनीय-
त्वात् । रोगानिति लङ्घनीयरोगान् । बलिनामिति परं बलवता-
मेव व्यायामादिमेवाभिधानार्थम् । मध्यबलामिति मध्यबला-
नपि; एतेनाश्रया भव्यबला एव गदा व्यायामादिविषया इति
भारः । बृंहिणां बृंहणयुक्तानाम् । लङ्घनं शरामिति दशविषयमपि ।
शिशिर इति शिशिरपुण्युक्ते हेमन्ते शिशिरे च; अत्र च
लङ्घनं बलवत्त्वात् प्राणिनां कार्यम् ॥ १९—२४ ॥

अदिग्धविज्रमङ्घ्रिर्ध पयस्यं सारम्यचारिणाम् ।
सृग्मत्स्यविद्वह्नाकां मारं बृंहणमुच्यते ॥ २५ ॥

क्षीणाः क्षताः क्षुद्रा क्षुद्रा दुर्बला नित्यप्रथगाः ।
क्षीमघनित्या प्रीमे च बृंहणीया नराः स्मृताः ॥ २६ ॥

शोषादां प्रहणीदोषैर्व्याधिभिः कारिताश्च ये ।
तेषां कथ्याद्मांसानां बृंहणा लघयो रसाः ॥ २७ ॥

जानमुत्सादनं शमो मधुराः स्नेहयस्ययः ।
शार्कराक्षीरसर्षीषि सवर्षां विद्धि बृंहणम् ॥ २८ ॥

अभिष्यण्णा महादोषा मर्मस्था व्याधयश्च ये ।
ऊरुस्तम्भप्रभृतयो रुक्षणीया निर्दिशिताः ॥ ३० ॥

क्षेहाः क्षेहयितव्याश्च स्वेदाः स्वेदाश्च ये नराः ।
क्षेहाभ्याये मयोकास्ते स्वेदाख्ये च सविस्तरम् ३१

मृष्कारिणां च शेवनमिति संबन्धः । शलिः सर्पशक्तिः ।
विष्णाकं शिल्पाकः, किवा विष्णाकपाकम् । प्रयतिप्रदण-
दाभ्यनानप्रमेहादयो प्राणाः ॥ २९-३१ ॥

द्रवं तन्वसरं यावच्छीतीकरणमौषधम् ।
स्याद्दु तित्तं कपायं च स्तम्भनं सर्वमेव तत् ॥ ३२ ॥

पित्तक्षाराग्निदग्धा ये पस्यतीसाररपीडिताः ।
विषस्वेदातियोगाताः स्तम्भनीया निर्दिशिताः ॥ ३३ ॥

तन्वबहलम् । शरति गच्छतीति शरं, न शरमशरं स्थिर-
मिलयं ॥ ३२-३३ ॥

यातमृषपुरीषाणां विसर्गं गात्रलाघवे ।
हृद्योद्गारकण्ठास्यगुह्यौ तन्द्राहमे गते ॥ ३४ ॥

स्वेधे जाते र्व्यां चैव क्षुत्पिपासासहोदये ।
शृतं लङ्घनमादिश्यं निर्व्यये चान्तरात्मनि ॥ ३५ ॥

एवंमेदोऽङ्गमर्दश्च कासः शोषो मुरस्य च ।
क्षुत्प्रणाशोऽरचिस्त्र्युष्णा श्र्वीर्यस्यं शोभनेत्रयोः ॥ ३६ ॥

मनसः संश्रमोऽभीक्ष्णमूर्ध्ययातस्तमो हृदि ।
देहाग्निपलनादाश्च लङ्घनेऽतिरुते भयेत् ॥ ३७ ॥

क्षुत्पिपासाशोषः पीडाश्रवणेनोद्य- क्षुत्पिपासाशोषः, न तु
क्षुत्पिपासयोर्युगपद्दुदयः । अत्र एषोषं गृह्यते—“यष्टमार-
विष्णुं क्षुत्पिपासाशरं क्षुत्तुम्” (शु. उ. सं. श. १९)
इत्यदि । अन्तरात्मनीति मनसि । मनसः संश्रमो भ्रग्नितरेषु ।
ऊर्षे क्राये वात ऊर्षेकार्तैः ॥ ३४-३७ ॥

बलं पुष्टयुपलम्भश्च कार्दर्यदोषपिर्जनम् ।
लक्ष्णं बृंहिते स्यौत्स्यमति च्यालयंबृंहिते ॥ ३८ ॥

प्लुतातिवृत्तिर्द्रं यत्सङ्घिते तैरि कश्चिते ।
कार्दर्यदोषपिर्जनमिति कार्दर्यं ये दोषाः पीतोष्णसहसा-

— तैरि कश्चिते ॥ ३८ ॥

स्तम्भितः स्याद्बले लब्धे यथोक्तध्यामयैजितैः ॥३९॥

दयायता स्तब्धगात्रत्वमुद्देशो ह्युसंग्रहः ।

हृद्बलनिप्रदश्च स्यादतिस्तम्भितलक्षणम् ॥ ४० ॥

बले लब्धे इति बलवान् यदा पुरुषो भवति । यथोक्तैरिति "पितृशारातिदत्तपा दे" इत्यादिभिर्भेदैः । उद्देशे ऊर्ध्ववात-
वेगः किंवा भैषज्याभिलाषः ॥ ३९ ॥ ४० ॥

लक्षणं चाकृतानां स्यात् पण्णामेषां समासतः ।

तदौपधानां धौतानामशमो वृद्धिरेव च ॥ ४१ ॥

इति पट्ट सूर्यरोगाणां प्रोक्ताः सम्यगुपकमाः ।
साध्यानां साधने सिद्धा मात्राफालानुत्प्रेथिनः ॥४२॥

तदौपधानामिति लहनादिसाप्यानाम् । वृद्धिरेव चेति
स्त्रीकृमानुहृतलहनादिक्रियाया दोषशोभमानस्य श्रुतत्वात् ।
धातुनामिति दोषाणां, "दोषा अपि धातुशब्दं लभन्ते" इति
वचनात् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

भयति चात्र ।

दोषाणां बहुसंसर्गात् सद्दीयन्ते गुपकमाः ।

पट्टं तु नातिवर्तन्ते त्रिस्थं वातादयो यथा ॥४३॥

संप्रत्युक्तलहनासुपकमाणां विकारोपेक्षया संसर्गमाह—
दोषाणामित्यादि । दोषाणां यस्मात् संसर्गा बहवः, तस्मात्सा-
धनार्थमुपकमा अपि सद्दीयन्ते विश्रान्ता भवन्ति । यथा—कृत्वि-
लहनास्वेदने, कृत्विहृद्बलवेदने, एवमादि । पट्टं तु नातिवर्तन्त
इति संशयः अपि लहनादिसारूपं न जहति; न लहनादयः
परस्परसुखा मधुसर्पिःसंयोगवत् प्रवृत्तिगुणानपेक्षिकार्यान्तर-
मात्स्यन्त इति भाषः । अत्रैव दृष्टान्तमाह—द्वित्यमित्यादि ।
अयं च दृष्टान्तः संसर्गासंख्याऽपरिमाणमादौकः ॥ ४३ ॥

तत्र श्लोकः ।

इत्यस्मिंल्लहनाध्याये व्याख्याताः पट्टपकमाः ।

यथाप्रश्नं भगवता चिकित्सा यैः प्रवर्तते ॥ ४४ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्ने चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने

लहनाग्रहणीयो नाम द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

इति श्रीचक्रपाण्डितविरचितानां चरकतन्त्रव्याख्यायामाष्टु-
. वेदोपिकाया सूत्रस्थाने योजनाचक्रुः लहनाग्रहणीयो
नाम द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

त्रयोविंशोऽध्यायः ।

अथातः सन्तर्पणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्वाह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

व्याख्यातपट्टपकमाणापे सन्तर्पणापतर्पणवेदेन द्विविधानं
द्विविधविषये प्रवृत्तिं दर्शयितुं सन्तर्पणीयोऽग्निधीयते ॥१॥२॥

सन्तर्पयति यः स्निग्धैर्मधुरैर्गुणपिच्छिलैः ।

नवाद्यैर्नयमचैश्च मांसैश्चानूपचारिजैः ॥ ३ ॥

गोरसैर्गोण्डिकैश्चांशैः पैष्टिकैश्चातिमाप्रशः ।

चेष्टाद्वेषी दिवास्वप्नशय्यासनसुखे रतः ॥ ४ ॥

रोगान्तस्योपजायन्ते सन्तर्पणनिमित्तजाः ।

प्रमेहपिडफाकोठकण्डूपाण्डुमयज्वरैः ॥ ५ ॥

कुष्ठान्यामप्रदोपाक्ष भ्रूवहृच्छर्मपौचकः ।

तन्द्रा क्लेश्यमतिस्थौल्यमालस्यं शुक्रग्राभता ॥ ६ ॥

इन्द्रियस्रोतसां लेपो बुद्धेर्माहः प्रमीलकः ।

शोफाश्वैर्विधाध्यान्ये शीघ्रमप्रतिकुर्षतः ॥ ७ ॥

सन्तर्पयति सन्तर्पणमाचरति । स्निग्धैरित्यादिवचनम्,
अस्त्रिपादिभिरपि शक्तुप्रवृत्तिमित्युक्तिमात्रकारकावनेन सन्त-
र्पणनिर्पेक्षार्थः भवति हि वृत्तिकारके सन्तर्पणशब्दप्रयोगे,
यथाऽत्रैव सन्तर्पणप्रयोगे,—“शङ्खान् पौडशगुणो भावः सन्त-
र्पणं पिबेत्” इति । अस्यासनसुखे रतत्वेनेव चेष्टाद्वेषित्वे
लब्धे पुनस्तद्वचनं शय्यासनस्थितस्नापि शीताश्रयासनादिचेष्टा-
निषेधान् । आमप्रदोपा विस्फुक्कादयः । प्रमीलकः सतप्तं
प्रधानम् ॥ ३-७ ॥

शस्तुमुह्येखनं तत्र विरेको रक्तमोक्षणम् ।

व्यायामश्चोपवासश्च धूमाश्च ह्वेदमानि च ॥ ८ ॥

सहोद्रेक्षाभियाप्राशः प्रायो रुक्षाणसेयनम् ।

सूर्णप्रवेदा ये चोक्ताः कण्डूकोविनाशनाम् ॥ ९ ॥

त्रिफलात्सर्वं पाठां सप्तपर्णं सयरसकम् ।

मुस्तं समदन्तं विम्बं जलेनोत्कथितं पिबेत् ॥ १० ॥

तेन मेहादयो यान्ति नाशमभ्यस्यतो हृद्यम् ।

मात्राकारमयुकेन सन्तर्पणसमुत्थिताः ॥ ११ ॥

मुस्तमात्सर्वधः पाठां त्रिफला देयदाह च ।

श्वेदूपा खदिर्यो निम्बो हरिदिं त्वक्च घत्सकाह १२

रसमेषां यथादोषं प्रातः प्रातः पियन्नरः ।

सन्तर्पणकृतेः सर्वैर्व्याधिभिः संप्रमुच्यते ॥ १३ ॥

१ 'अन्वे' इति पा० । २ 'पूर्वाध्याये पट्टपकमा' उक्तास्ते सन्त-
र्पणापतर्पणवेदेन द्विविधाः, तदुक्तम्, "उपकृत्यस्य हि द्विवाहृत्पौ-
पकमे भवतः । एकाः सन्तर्पणः प्रोक्ते द्वितीयकः पतर्पणः" (वा. सू.
अ. २४) इति । अतएवैवा द्विविधविषये प्रवृत्तिं दर्शयितुं सन्तर्प-
णीयोऽग्निधीयते-अथात इत्यादि इति सिद्धासत्तैः ।

१ 'दोषाणां' इति पा० । २ 'वृद्धरवेदने' इति पा० । ३ 'अपरि-
त्यागमात्र एव' इति पा० ।

एभिश्चोद्धततोद्धर्षभानयोगोपयोजितैः ।
 त्वग्दोषाः प्रशमं यान्ति तथा जेहोपसंहितैः ॥ १४ ॥
 कुष्ठं गोमेदको दिङ्गु क्रौञ्चास्थि च्यूपणं घचा ।
 घृषकैले इयदंष्ट्रा च पटाहा चादममेदकः ॥ १५ ॥
 तकेण दधिमण्डेन बदराम्लरसेन वा ।
 मूत्ररुच्छं प्रमेहं च पीतमेतद्योद्धति ॥ १६ ॥
 तक्राभयाप्रयोगैश्च त्रिफलायास्तथैव च ।
 अरिष्टानां प्रयोगैश्च यान्ति मेहादयः शमम् ॥ १७ ॥
 च्यूपणं त्रिफला शौद्रं क्रिमिघ्नमजमोदकः ।
 मन्योऽयं सकवस्तैलं हितो लोहोदकासुतः ॥ १८ ॥
 ध्योपं विडङ्गं शिमूणि त्रिफलां फटुरोहिणीम् ।
 गृह्यत्यो द्वे हरिद्रे द्वे पाठामतिविद्यां स्थिराम् ॥ १९ ॥
 दिङ्गुं केतुकमूलानि यदानीधान्यचिप्रफान् ।
 सौवर्चलमजार्जी च हृषुपां चेति घूर्णयेत् ॥ २० ॥
 चूर्णतैलघृतशौद्रभागाः स्युर्मानतः समाः ।
 सक्तूनां षोडशगुणो भागः सन्तर्पणं पिबेत् ॥ २१ ॥
 प्रयोगादस्य शास्यन्ति रोगाः सन्तर्पणोत्थिताः ।
 प्रमेहा मूदयाताश्च कुष्ठान्यशौति कामलाः ॥ २२ ॥
 ङ्गीहा पाण्ड्यामयः शोफो मूत्ररुच्छमरोचकः ।
 हृद्रोगो राजयक्ष्मा च फासः श्वासो गलग्रहः ॥ २३ ॥
 क्रिमयो ग्रहणीदोषाः श्वैत्र्यं स्थौल्यमतीय च ।
 नराणां दीप्यते चाग्निः स्मृतिसुद्धिश्च वर्धते ॥ २४ ॥
 व्यायामनित्यो जीर्णांशी ययगोधूमभोजनः ।
 सन्तर्पणकृतैर्दोषैः स्थौल्यं मुक्त्वा विमुच्यते ॥ २५ ॥
 उक्तं सन्तर्पणोत्थानामपतर्पणमौषधम् ।

राशौद्रधामभयाम्नादा इति शैदेण सह हृतीतरीप्रासः ; किंवा
 धगस्त्वहृतीतक्यादिप्रासः । ये चोपा ह्यारग्वयीमे । सेनेति
 कायेन कल्पभूतेन, अन्वस्यतोऽभ्यासं कुर्वाणस्य, किंवा तेन
 वायेन त्रिफलादीन्भवस्त इति योजना । यपादोपमिति दोष-
 प्रमाणपेशया गृहीतवाच्यम् । उद्धर्तनमभ्यर्त्तयैकम्, उद-
 रैस्त्वन्नभ्यर्त्तयैकम् । जेहोपसंहितैरिति जेहोपापणोपयुक्तैः ।
 गोमेदको मणिविशेषः । क्रांघ. पक्षी, क्रांघ इति ख्यातः ।
 राघवाऽजमोदा । सोहोदकासुत इत्युद्धर्षभुतः । उदक-
 करणं च यद्वत्तलविधनेन । इह प्रयोगे कषयमाण्योपायु-
 क्तप्रमाणेन साहचर्याशुनिर्माणं हेतुम् । सन्तर्पणमिति जलको-
 कितशाकुक्षपतया, तेन सन्तर्पणं चैवसाध्यपतर्पणम् ।
 श्वैत्र्यं शिथिलं; श्वैलमिति पाठे श्वेनाभ्यासता ॥ ८-२५ ॥—

१ 'मनोपमिवादि । अथ तेनशशौद्राणां मन्वेक मित्रिपूर्वमय
 र्थं, समुद्रिपूर्वमिदंरैर सक्तूनां षोडशगुणो भागः' इति तिक्
 दात्तेनः । २ 'दोषः' इति वा ।

यक्ष्यन्ते सौषधाध्वोर्ध्वमपतर्पणजा गदाः ॥ २६ ॥
 देहाग्निशयलवर्णाजःशुक्रमांसपरिक्षयः ।
 ज्वरः फासानुबन्धश्च पार्श्वदालमरोचकः ॥ २७ ॥
 श्रोत्रद्वीर्वल्यमुन्मादः प्रलापो हृदयव्यथा ।
 विण्मूत्रसंग्रहः शूलं जहोवक्रिकसंश्रयम् ॥ २८ ॥
 पर्यास्थिसन्धिमेदश्च ये चान्ये यातजा गदाः ।
 ऊर्ध्ववातादयः सधं जायन्ते तेऽपतर्पणात् ॥ २९ ॥
 तेषां सन्तर्पणं तज्ज्ञैः पुनराख्यातमौषधम् ।
 यत्तदाद्ये समर्थं स्यादभ्यासे वा तद्विप्यते ॥ ३० ॥
 ऊर्ध्ववातादय इति पूर्वोप्यायोकाः "ऊर्ध्ववातात्मनो हृदि"
 (सू. अ. ३१) इत्यादयः । ऊर्ध्ववातः श्यागदियैरोषे वायु-
 योति, किंवा तन्प्रातरोको रोगविशेष एव, यथा—“अपः
 प्रतिहतो वायुः श्लेष्मणा उप्रितेन च । वरोत्पिनिसुत्रारण्य-
 वातः स उच्यते”—इति ॥ २९-३० ॥
 सधःक्षीणो हि सधो धे तर्पणेनोपचीयते ।
 नतं सन्तर्पणाभ्यासाधिरक्षीणस्तु पुष्यति ॥ ३१ ॥
 देहाग्निदोषमैपज्यमात्रकालानुवर्तिना ।
 कार्यमत्यरमाणेन मेपजं चिदुदुबले ॥ ३२ ॥
 हिता मांसरसास्तस्मै पर्यासि च घृतानि च ।
 धानानि यस्तयोऽभ्यङ्गास्तर्पणास्तर्पणाश्च ये ॥ ३३ ॥
 ज्वरफासप्रसक्तानां कृशानां मूत्ररुच्छिण्णाम् ।
 ट्प्यतामूर्ध्वधातानां यक्ष्यन्ते तर्पणा हिताः ॥ ३४ ॥
 शार्करापिप्पलीतैलघृतशौद्रैः समांशकैः ।
 सङ्घ्रिदुग्णितो घृष्यस्तेषां मन्यः प्रदास्यते ॥ ३५ ॥
 सक्तयो मदिरा शौद्रं शार्करा चेति तर्पणम् ।
 पिपेन्मारुतविण्मूत्रकफपित्तानुलोमनम् ॥ ३६ ॥
 फाणितं सकयः सार्पिर्द्धिमण्डोऽम्लकाञ्जिकम् ।
 तर्पणं मूत्ररुच्छमूत्रमुदायतंदरं पिबेत् ॥ ३७ ॥
 मन्यः रज्जुर्मृद्रीकावृक्षाम्लांस्त्रीकदाडिमैः ।
 परूपकैः सामलकैर्मुक्तो मघपिकारानुत् ॥ ३८ ॥
 राघवापतर्पणाभ्यामवोरकजोर्विषयमेहमाह—राघ
 दि । अन्वराणोनेति वचनेन विदुबले त्वया मियमार्थं
 तर्पणमिदवादिदोषं करोतीति सूचयति । सांणसापंणधेति
 सन्तर्पणकारका मन्पादय, तेन, इहं मंकांमोना ये तर्पणा
 अतर्पणकारका म्पोपदत्ते न मन्पा ; किन्तु शार्करापिप्पली-
 तरदिमन्पाशब्दा । शार्करदिमन्पोपमानेनारैऽतीह मन्पा
 मन्पा ॥ ३१-३८ ॥

१ 'सन्तर्पणं शौष्ममाह—वदशाश्च इत्यदि । एतरे इति
 मन्पा, मन्तर्पणवदशाश्च इत्यदि । एतरे इति मन्पा ।
 २ 'मन्पा' इति वा । ३ 'तेन' इति वा ।

स्वादुरम्लो जलकृतः सन्नेहो रूक्ष एव वा ।

सद्यः सन्तर्पणो मन्थः स्थैर्यवर्णवलयप्रदः ॥ ३९ ॥

स्वादुरम्ल इत्यादिना रात्र्यसर्पणमाह । अम्ल इति अम्ल-
वाडिमादिभोगात् । अत्र रूक्षसक्तुहृतस्यापि मन्थस्य द्वय-
त्वशैलदेहानुसारित्वैः सद्यः संतर्पकत्वं भवत्येव, अत एव
सद्य इत्युक्तं, श्लेहादिबृंहणद्रव्ययोगात् कालान्तरतर्पकत्वमपि
भवति ॥ ३९ ॥

तत्र श्लोकः ।

सन्तर्पणोत्था ये रोगा रोगा ये चापतर्पणात् ।

सन्तर्पणीये तेऽध्याये सौपथाः परिकीर्तिताः ॥ ४० ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
सन्तर्पणीयो नाम त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां चरकटीकायामाधु-
र्वेददीपिकाख्यायां सूत्रस्थाने सन्तर्पणीयो नाम
त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

चतुर्विंशोऽध्यायः ।

अथातो विधिशीघ्रिणीयमभ्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानाश्रयेयः ॥ २ ॥

संप्रति पातादिवद्रूपविकारकर्तृत्वेन शोणितस्य शोणितवि-
कारणां पूर्वोक्तानेवोपक्रमान् लह्वनशृंहणादीन् विशेषेण दर्शयितुं
विधिशीघ्रिणीयोऽभिधीयते । इयमप्यर्षपरा संज्ञा ॥ १ ॥ २ ॥

विधिना शोणितं जातं शुद्धं भवति देहिनाम् ।

देशकालौकसात्म्यानां विधिर्यः संप्रकाशितः ॥ ३ ॥

विधिनेति सम्यग्वाहाराचारविधिना । शुद्धं भवतीत्यत्र
भवति विद्यत इत्यर्थः, उत्यादस्य आतारान्देनेवोक्तत्वात् । केन
विधिनेत्याह—देशेत्यादि । साम्यशब्दस्य देशादिभिः प्रत्येक-
मन्वयः । ओकसात्म्यमभ्याससाम्यम् । संप्रकाशित इति तस्या-
श्रितीये, संप्रकाशित इत्यत्र 'वेन' इति शेषः; अतो यः संप्र-
काशितो विधितेन विधिनेति संबन्धः । अन्ये व्याख्यान-
यन्ति,—शोणितं जातं तापद्रव्येण, तत्र चरणान्तरबुद्धं सदि-
धिना ययोत्तेन पुनः शुद्धं भवतीति योजनीयम् ॥ ३ ॥

तद्विशुद्धं हि रुचिरं बलवर्णसुप्तायुषुषु ।

युनक्ति प्राणिनां प्राणः शोणितं ह्यनुवर्तते ॥ ४ ॥

१ 'यस्य शोणितविकारो भवि मातादिजन्या एव, तस्यापि पातुषु
शुद्धिश्चरककर्तृत्वेन प्राणान्तरव्यवहारं कृत्वाप्यादेऽभिधानं वेद्यम्' इति
तिवदान्तोक्तः । २ 'इयमप्यर्षपरा संज्ञा, किंवा विधिना शोणितमिति-
शब्दव्यतिरेक्यं श्लोकावयो विधिशीघ्रिणीयाध्यायः "वर्णांगमः"
इत्यादिना "ना" शब्दोप' इति सिद्धाश्रयते ।

विशुद्धं शोणितं किं करोतीत्याह—तद्विशुद्धमित्यादि । ते
विधिना विशुद्धं तद्विशुद्धम्, किं वा तदिति शोणितम् । प्राण-
शोणितं ह्यनुवर्तते इति शोणितान्वयव्यतिरेकमनुविधीयते । यद्
कम्—'देशोवायतनान्याहः प्राणा येषु प्रतिष्ठिताः । शृङ्गो मर्म-
त्रयं कण्ठो रक्तं शुक्रौजवी युद्धम्'—(सू. अ. २९) इति ॥ ४ ॥

प्रदुष्टवहुतीक्ष्णोष्णैर्मद्यैरन्यैश्च तद्विधैः ।

तथाऽतिलवणक्षारैरम्लैः कटुमिरेव च ॥ ५ ॥

कुलत्थमापनिष्पावतिलतैलविषेषणैः ।

पिण्डालुमूलकादीनां हरितानां च सर्वशः ॥ ६ ॥

जलजानूपयैलानां प्रसहानां च सेवनात् ।

दध्यम्लमस्तुसुकानां सुरासौवीरकस्य च ॥ ७ ॥

विरुद्धानामुपक्लिन्नपूतीनां भक्षणेन च ।

भुक्त्या दिया प्रल्पतां ब्रवन्निग्धगुरुणि च ॥ ८ ॥

अत्यादानं तथा क्रोधं भजतां चातपानलौ ।

छर्दिवेगप्रतीयातात् कालेऽनवसेचनात् ॥ ९ ॥

धर्माभिघातसन्तापैरजीर्णाभ्यशनैस्तथा ।

शरत्कालस्वभावाच्च शोणितं संप्रदुष्यति ॥ १० ॥

शुद्धिहेतुमभिधाय दुष्टिहेतुमाह—प्रदुष्टेत्यादि । प्रदुष्टं स्वप्र-
कृतविपरितम् । अन्यैश्च तद्विधैरेति प्रदुष्टपानकादिभिः, किंवा
'भक्षैः' इति पाठः । तथाऽतिलवणक्षारैरित्यादि कैचिद्वैज-
निययं वर्णयन्ति, तद्विधैरेति वचनेनाभ्यासस्यातिलवणदिग्दी-
तत्वात् । निष्पावः श्वेतनिम्बिः । अत्यादानं तृणमतिक्रम्य
भोजनम् । काले चेति शीतगितदुष्टियुक्ते शरत्काले । अजीर्णोऽ-
भ्यशनमजीर्णाभ्यशनः; किं वा अजीर्णस्वापकः स्वाशनमजीर्णाश-
नम्, अभ्यशनं तु पूर्वाश्रयोपे यदुपपत्ते, यदाह,—'युक्तस्यो-
परि यदुक्तं तदप्यशनमुच्यते'—॥ ५-१० ॥

ततः शोणितजा रोगाः प्रजायन्ते पृथग्विधाः ।

सुखपाकोऽक्षिरागश्च पूतिघ्राणाख्यगन्धिता ॥ ११ ॥

गुल्मोपकुञ्जरीसंप्रत्तापित्तप्रमोक्षताः ।

विद्रुधी रक्तमेहश्च प्रदरो पानशोणितम् ॥ १२ ॥

वैद्यपर्यमश्रिसाद्भ्य पिपासा गुण्णगन्धता ।

सन्तापश्चात्तदौर्ध्वत्यमरुचिः शिरसश्च दह ॥ १३ ॥

विवाहभ्रातृपानस्य तिकाभ्लोद्दिग्यं ह्रमः ।

प्रोधप्रचुरता बुद्धेः संमोहो लवणास्यता ॥ १४ ॥

स्वेदः शरीरदौर्गन्ध्यं मदः क्रम्यः स्वरस्यस्य ।

तन्प्रानिद्रातियोगश्च तमसश्चात्तिदर्शनम् ॥ १५ ॥

कण्ठरः कोटपिडकाकुट्टचर्मदलादयः ।

विकाराः सर्वे एवैते विशेषाः शोणिताध्यायः ॥ १६ ॥

१ 'अहिपाकश्च' इति पाठः ।

शीतोष्णस्निग्धरूक्षाद्यैरुपकान्ताश्च ये गदाः ।
सम्यक्साध्या न सिध्यन्ति रक्तजांस्तान्निभावेयत् ॥

उपद्रवो मुखरोगविशेष । यदुक्तं सुश्रुते,—“वेष्टेषु दाह
पाकश्च तेभ्यो दन्ताश्चलन्ति च । यस्मिन्नुपद्रवो नाम पित्तरक्त-
द्रवो गद” (सु नि. अ १६) इति । उग्र इत्युक्तेऽपि चर्म-
दलामिथान विशेषार्थम् । शोणिताध्या इति मापया शोणितस्य
वातादिवत् स्वातन्त्र्येण रोगकर्तृत्वं निराकरोति । अनुकम्पूरिशो-
णितरोगग्रहणार्थमाह—शीतोष्णोलादि । आद्यग्रहणात्तीक्ष्णयुद्धा-
दिना ग्रहणम् । सम्यग्निति पूर्वेण योजनीयेम् । तत्र शीतोष्ण-
स्निग्धरूक्षाद्यैरिति शोणितद्रुग्दिमनपेक्ष्य वातादिव्यार्थमात्रप्रयु-
क्तैरिति मन्तव्यम् । येन शोणितव्यापेरेषि शान्तिर्वक्ष्यमाणर-
क्तपित्तहरक्रियादिभिः । शीतोष्णस्निग्धपादिभिर्याप्रविष्टैव, ततश्च
शोणितरोगस्यापि शीतादिक्रियाभिरेव शोणितप्रतिवृत्ताभि
प्रशमो भवति । प्रवृद्धशोणिताध्यास्तु वातादय आश्रयप्रमा-
णात् स्वचिकित्सासाधयेण प्रशाम्यन्ति ॥ ११-१४ ॥

कुर्वाञ्छोणितरोगेषु रक्तपित्तहरि क्रियाम् ।
विरिक्तमुपचासं च चायणं शोणितस्य च ॥ १८ ॥

शोणितरोगचिकित्सासाध—कुर्वादित्यादि । रक्तपित्तहरक्रि-
यादयो यथायोग्यतया बोद्धव्या ॥ १८ ॥

धलदोषप्रमाणान्ना विद्रुह्या रश्चिरस्य वा ।
रश्चिरं स्त्रावयेज्जन्तोराशयं प्रसमीक्ष्य वा ॥ १९ ॥

उग्र शोणितसाधनप्रमाणमाह—वष्टेत्यादि । धलदोषप्रमाणा-
दिति बलस्य तथा दोषस्य शोणितव्यापिहपस्य प्रमाणं वीक्ष्य ।
दोषशब्दो ह्ययं रोगे वर्तते । विद्रुह्या रश्चिरस्य चेति यावता
रक्तवशेन शोणित विद्रुह्यं भवति । आशय स्थान द्रुष्टशोणिताभा-
(ध्र)यमिति यावत् । यथा—स्त्राप्ये वृष्टे लोकेमेव विद्रुह्यर्षमु-
पादेय, महति वृष्टे बहु स्त्रावणीयम् । यदुक्तम्—“प्रच्छन्नमाव्ये
वृष्टे महति च शस्त विराव्यधनम्” (वि अ ७) इति ।
एषु च पक्षेषु यद्यत्रानलस्य भवति तत्रैव प्राणम् ॥ १९ ॥

अरुणाभं भवेद्वातादिशब्दं फेनिलं तनु ।
पित्तात्पीतासितं रक्तं स्त्र्यापत्यौष्ण्याद्यिरेण च २०
ईपत्पाण्डु कफाहुष्टं पिच्छिलं तन्तुमद्वनम् ।
संरुष्टलिङ्गं संलग्नात्रिलिङ्गं साक्षिपातिचम् ॥ २१ ॥

दुष्टरक्तक्षणमाह—अरुणाभमित्यादि । स्त्र्यापति यत्र
भवति ॥ २० ॥ २१ ॥

तपनीयेन्द्रगोपामं पद्मालककसत्रिभ्रम् ।
शुद्धाफलसवर्णं च विद्रुह्यं विद्धि शोणितम् ॥ २२ ॥
तपनीय लोहितशुक्लवर्णम्, इन्द्रगोप स्वनभ्रमिन्द्र शीट-

विशेष । विद्रुहरक्तविद्धे नानावर्णता वातादिप्रवृत्तित्वान्मु-
ष्याणाम् ॥ २२ ॥

नात्युष्णशीतं लघु दीपनीयं
रक्तेऽपनीते हितमद्यपानम् ।
तदा शरीरं हानयस्थितात्-
गग्निर्दिशेषेण च रक्षितव्यः ॥ २३ ॥

नात्युष्णादिमोजने हेतुमाह—तथेत्यादि । अतिशीतमग्नि-
पान्य करोति, अत्युष्ण च प्रचलस्यासृजो नितरां प्रचलतां
परोति, तस्मात्तात्युष्णशीतम् । एषु दीपनीयं चाग्निदीप्य-
र्थमेव ॥ २३ ॥

प्रसन्नवर्णोन्द्रियमिन्द्रियाशां-
निच्छन्तमव्याहृतपकृषेणम् ।
सुराग्नितं तु(पु)ष्टिगलेपपन्नं
विद्रुहरक्तं पुरुषं वदन्ति ॥ २४ ॥

संप्रति शोणितार्शनेनापि विद्रुहरक्तज्ञानार्थं उक्तमाह—
प्रसन्नैत्यादि । अव्याहृतो(ता) पकृष्य वेणय पुरोपासीनां
यस्य स तथा ॥ २४ ॥

यदा तु रक्तयाहीनि रससंशयहानि च ।
पृथक्पृथक् समस्ता वा क्षीनांसि कुपिता मलाः २५
मलिनान्हावरीलस्य रजोमोहावृतात्मनः ।
भ्रतिहृत्यायतिष्ठन्ते जायन्ते ध्याधयस्तदा ॥ २६ ॥
भेदमूर्च्छायासंन्यासास्तेषां विद्याद्विषक्षणः ।
येषोसर्ग बलाधिक्यं हेतुलिङ्गोपशान्तिषु ॥ २७ ॥
दुर्बलं क्षेतसः स्थानं यदा वायुः प्रशयते ।
मनो विशोभयज्जन्तोः संज्ञां संमोहयेत्तदा ॥ २८ ॥
पित्तमेवं कफक्षीयं मनो विशोभयसृणाम् ।
संज्ञां नयत्याहुत्तां विशेषध्यात्र वक्ष्यते ॥ २९ ॥

संप्रति रक्तादिपमनीदुष्टता ये व्यापयो भवन्ति तत्राह—
यदा तिलानि । संज्ञावहानीति संज्ञाहेतुमनोवहानि, मन-
शक्तु केवलमेव शरीरमयनीभूतम्, यदुक्तम्—“गत्तरीनां
पुर केवलं शरीरमयनीभूतम्” (वि. अ ५) इत्यदि,
किंवा रससंज्ञं पद्मनावहनीनि रससंज्ञवहानि । एतदर्थम-
गीनां तु हृदयं स्थान, सपुष्पपात्र मोह उपरक्त एव ।
मता इति दुष्टरोगसंज्ञा, यदुक्तम्,—“मग्निर्निद्रारुग्मता”
इति । येषोसर्ग लिङ्गधिक्यं भेदगुणव्यवस्थापेषु मोहसं-
ज्ञेय, मदेऽपि हि सोषो मोहोऽग्नि, उत्तरपोषु व्यक्त
एव मोह ॥ २५-२९ ॥

१ ‘मनोऽपि रससंज्ञं पद्मनावहनीनि रससंज्ञवहानीभूतम्, विद्रु
‘संज्ञावहानीनां शरीरमयनीभूतम् । सपुष्पपात्रसंज्ञायां येषो
संज्ञोसर्ग’ इति उक्तं तत्र मनो रसपमनी दुष्टमलसः एव कफस्य
व्याहृतो मोहोऽपि, इति पूर्ववत्संज्ञं पुष्पा इति विरहात्तेन ।

१ ‘संज्ञावहानीनां शरीरमयनीभूतम्, विद्रु
इति वा १ । २ ‘दिशोऽपि’ इति वा १ ।

सकानल्पद्रुताभापं चलस्त्रलितचेष्टितम् ।
विद्याद्वातमदाविष्टं रूक्षदयाचारुपाकृतिम् ॥ ३० ॥
सक्रोधपरुषाभापं संप्रहारकलिप्रियम् ।
विद्यात् पित्तमदाविष्टं रक्तपीतासिताकृतिम् ॥ ३१ ॥
स्वरूपासंबद्धवचनं तन्द्रालस्यसमन्वितम् ।
विद्यात् कफमदाविष्टं पाण्डुं प्रध्यानतत्परम् ॥ ३२ ॥
सर्वाण्येतानि रूपाणि सन्निपातकृते मदे ।

परमं द्रुत इति परुषाभापः ॥ ३०-३१ ॥—

जायते शाम्यति क्षिप्रं मदो मद्यमदाकृतिः ॥ ३३ ॥

मदस्वरूपमाह—जायत इत्यादि ॥ ३३ ॥

यश्च मद्यकृतः प्रोक्तो विपजो रौधिरश्च यः ।
सर्वे एते मदा नतं वातपित्तकफत्रयात् ॥ ३४ ॥

मदप्रसक्तो न पचविपजोरपि मद्योधातुर्विष्यमाह—यथे-
त्यादि । वातपित्तकफत्रयादिति वातात्, पित्तात्, कफाद्वात-
पित्तकफत्रयम् । एतेन तेषामप्येतदेव लक्षणं वातादिकृतं भव-
तीति भावः ॥ ३४ ॥

नीलं वा यदि वा कृष्णमाकाशमथवाऽरुणम् ।
पश्यंस्तमः प्रविशति शीघ्रं च प्रतिबुध्यते ॥ ३५ ॥

वेपथुश्चाङ्गमर्दश्च प्रपीडा हृदयस्य च ।
काश्यं द्यावाारुणा च्छाया मूर्च्छाये वातसंभवे ३६

रक्तं हरितवर्णं वा वियत् पीतमथापि वा ।
पश्यंस्तमः प्रविशति सस्वेदः प्रतिबुध्यते ॥ ३७ ॥

सपिपासः ससन्तापो रक्तपीताकुलेक्षणः ।
संभिन्नवर्चाः पीतामो मूर्च्छाये पित्तसंभवे ॥ ३८ ॥

मेघसंद्वाशमाकाशमावृतं वा तमोघनैः ।
पश्यंस्तमः प्रविशति चिराच्च प्रतिबुध्यते ॥ ३९ ॥

शुक्तिः प्राकृतैरङ्गैर्यथैवाद्देण चर्मणा ।
सप्रसेकः सहल्लासो मूर्च्छाये कफसंभवे ॥ ४० ॥

सर्वाकृतिः सन्निपातादपसार इधागतः ।
स जन्तुं पातयत्याशु विना बीभत्सचेष्टितैः ॥ ४१ ॥

मूर्च्छायालक्षणमाह—नीलं वेत्यादि । तत्र वातमूर्च्छये

श्यावारुणा छाया रिद्धरूपत्वान्मरणाय स्याद् वायव्यत्वादिदिति चोप-

प्यतिवृत्तिः वक्तुं हि,—“वायव्या सा मिनशाय ह्येद्याय महत्वे-

ऽपि वा” (इ. अ. ७) इति । तत्र, अनिमित्ता हि छाया रिद्धं

न तु दृश्यमाननिमित्ता, इह च वातसंवन्यो दृश्यत एव निमि-

त्तम्; किं वा, “ह्येद्याय महत्वेऽपि वा” इति वचनादेशे वाय-

व्यच्छायाया मारकत्वं व्यभिचरितम् । तमोनिर्घनैवेति तमो-

पनैः, किं वा तमोनिरेव घनैः । विना बीभत्सचेष्टितैरिति

दन्तछादनाद्भविष्येणादिकं विना ॥ ३५-४१ ॥

दोषेषु मद्मूर्च्छायाः कृतवेगेषु देहिनाम् ।
स्यमेवोपशाम्यन्ति संन्यासो नौपधैर्विना ॥ ४२ ॥

चाग्देहमनसां चेष्टामाक्षिप्यातिवला मलाः ।
संन्यस्यन्त्यवलं जन्तुं प्राणायतनसंश्रिताः ॥ ४३ ॥

स ना संन्याससंन्यस्तः काष्ठीभूतो मृतोपमः ।
प्राणैर्वियुज्यते शीघ्रं मुफत्वा सद्यःफलाः क्रियाः ४४

दुर्गेऽम्मासि यथा मज्जद्वाजनं त्वरया बुधः ।
गृक्षीयात्तलममासं तथा संन्यासपीडितम् ॥ ४५ ॥

अङ्गनान्यवपीडाश्च धूमाः प्रधमनानि च ।
सूचीभित्तोदनं शस्तं दाहः पीडा नखान्तरे ॥ ४६ ॥

लुञ्चनं केशलोम्नां च दन्तैर्दानमेव च ।
आत्मगुप्ताद्यधर्षश्च हितं तस्यावबोधने ॥ ४७ ॥

संमूर्च्छितानि तीक्ष्णानि मद्यानि विविधानि च ।
प्रभूतकट्टयुक्तानि तस्यास्ये गालयेन्मुहुः ॥ ४८ ॥

मातुलुङ्गरसं तन्नमहौषधसमायुतम् ।
तद्वत्सौवर्चलं दद्याद्युक्तं मद्यान्लकाञ्जिकैः ॥ ४९ ॥

हिङ्गयणसमायुक्तं यावत् संज्ञाप्रबोधनम् ।
प्रबुद्धसंज्ञमत्रैश्च लघुभिस्तमुपाचरेत् ॥ ५० ॥

विस्वापनैः स्मारणैश्च प्रियश्रुतिभिरेव च ।
पट्टभिर्गीतयादित्रशब्दैश्चित्रैश्च दर्शने ॥ ५१ ॥

संसनोह्येखनैर्धूमैरखनैः फलयप्रहैः ।
शोणितस्यावसेकैश्च व्यायामोद्बर्णैस्तथा ॥ ५२ ॥

प्रबुद्धसंज्ञं मतिमाननुबन्धमुपक्रमेत् ।
तस्य संरक्षितव्यं हि मनः प्रलयहेतुतः ॥ ५३ ॥

संन्यासस्य मूर्च्छादिभ्यो मेदकं लक्षणमाह—दोषेपिष्यादि ।
कृतवेगेष्विति वेगं कृत्वा क्षीयवक्ष्ये, वेगो हि दोषाणां बलश-

यकारणं भवति, यदुक्तं विपमज्यरे—“कृत्वा वेगं गतयत्ना”

(वि. अ. १) इत्यादि । संन्यस्यन्त्यवलं उपचितं । प्राणाय-

तनमिति हृदयम् । मुफत्वेवप्राप्य । सद्यःफला इति सद्यःप्रबो-

धनकारिकास्तीक्ष्णानादिवाः । सूचीभित्ति च तोदनेन संब-

ध्यते । संमूर्च्छितातीति मिलितानि । गालयेदिति यन्न मुषे

प्रक्षिपेत् । सौवर्चलस्याने केचित्तौवीरकमाहुः । अतुल्यं

सततम् । प्रलयहेतुत इति मोहहेतुतः ॥ ४२-५३ ॥

छेदस्वेदोपपन्नानां यथादोषं यथावलम् ।
पथ कर्माणि कुर्यात् मूर्च्छायेषु मदेषु च ॥ ५४ ॥

१ 'दुर्गेऽम्मासि' इति पा० । २ 'प्रभूतकट्टयुक्तानि' इति पा० । ३ 'तत्र

स खिन्नयो हि मनःप्रलयहेतुतः' इति पा० । ४ 'संन्यस्यन्ति मोह-

यन्ति' इति शिवदासणेन । ५ 'अतुल्य' इति पा० ।

१ 'सकानल्पद्रुताभापिति सक्तं मिच्छिद्रवर्णं, अनवरं बहु, द्रुतं
धीनं भापते दः स ह्या, पथ परकाभातमित्यदि व्याख्येयम्' इति शिव-
दासणेन । २ 'तत्रः प्रविशति मूर्च्छातीत्यर्थः, शीघ्रं च प्रतिबुध्यते
इति भाष्येः क्षीप्रकारित्वाद् इति शिवदासणेन ।

अष्टाविंशत्यौषधस्य तथा तिक्तस्य सर्पिषः ।
 प्रयोगः शस्यते तद्वन्महताः पट्टपलस्य घा ॥ ५५ ॥
 त्रिकलायाः प्रयोगो वा सघृतश्लैश्रुशर्करः ।
 शिलाजतुप्रयोगो वा प्रयोगः पयसोऽपि घा ॥ ५६ ॥
 पिप्पलीनां प्रयोगो वा पयसा चित्रकस्य वा ।
 रसायनानां कौम्भस्य सर्पिषो वा प्रशस्यते ॥ ५७ ॥
 रक्तावसेकाच्छास्त्राणां सतां सत्त्वचतमपि ।
 सेयनान्मदमूर्च्छायाः प्रशाम्यन्ति शरीरिणाम् ॥ ५८ ॥

अष्टाविंशत्यौषधस्येति पानीयकत्याणस्य । तिक्तस्य महत-
 स्यात् तिक्तस्य पट्टपलस्येति सबन्ध, एते च तिक्तपट्टपल-
 महातिक्तवृत्ते पुष्टिचिकित्सेते धक्तव्ये । कौम्भं सर्पिर्दशाधि-
 वम् ॥ ५४-५८ ॥

तत्र श्लोकौ ।

विशुद्धं चापिशुद्धं च शोणितं तस्य हेतवः ।
 रक्तप्रदोपजा रोगास्तेषु रोगेषु चौषधम् ॥ ५९ ॥
 मदमूर्च्छासंन्यासहेतुलक्षणसेपजम् ।
 विधिशोणितकेऽध्याये सर्वमेतत् प्रकाशितम् ॥ ६० ॥
 इत्यग्निवेशशुक्ते तन्ने चरकप्रतिसंस्मृते श्लोकस्याने
 विधिशोणितयो नाम चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

इति धीचक्रयागिदत्तविरचितयां चरकीकायामाधुर्वेद-
 दीपिकायां सूत्रस्थाने विधिशोणितयो नाम चतुर्विं-
 शोऽध्याय ॥ २४ ॥

समाप्तो योजनाचतुष्कः ॥ ६ ॥

पञ्चविंशोऽध्यायः ।

अधातो यज्ञपुरुषपीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह साह भगवानाश्रेयः ॥ २ ॥

य इमे योजनाचतुष्के पट्टपयसा अभिहितारतेऽन्नयाना-
 क्षयं व्याधिहरणे समर्था, अतोऽन्नपानचतुष्कोऽभिधीयते ।
 तत्रापि संज्ञेयेनान्नपानगुणानिषादयो यज्ञपुरुषोऽभिधीयते ।
 तत्रादौ पुरुषस्याधिरागणनियामकप्रकरणं त्वाहारगुणप्रशयता-
 र्थं तथा पूर्वोक्तपुरुषकर्मणीयदोगकारणज्ञानार्थं च 'यज्ञपु-
 रुष' इति प्रथमं प्रार्थन्येनापि हृतं कृतोऽध्यायो यज्ञपुरुषो
 ज्ञेयः । यद्यपि 'पुरुषो यज्ञ' इति प्रथमम्, तथापि प्रथ-
 योऽन्न गृहीत ॥ १ ॥ २ ॥

पुरा प्रत्यक्षधर्मोर्णं भगवन्ते पुनर्वसुम् ।
 समेतानां महर्षीणां प्रादुरासीदियं कथया ॥ ३ ॥

आत्मेन्द्रियमनोर्यानां योऽयं पुरुषसंशक्तः ।
 राशिरस्यामयानां च प्रागुत्पत्तिविनिश्चये ॥ ४ ॥

प्रत्यक्षधर्मत्वं तत्र प्रभावात् । इयमित्येव वक्ष्यमाणा । कथा
 तत्त्वजिज्ञासाधर्मन्योन्यपृच्छा । राशिमैलक आत्मेन्द्रियमनोऽ-
 र्थसमुदाय इत्यर्थः । अस्य राशेरामयानां पोलसिपिनिश्चये
 उत्पत्तिविनिश्चयविधिषी कथा प्रादुरासीदिति सबन्ध ॥ ३ ॥ ४ ॥

तदन्तरं काशिपतिर्यामको धाक्यमर्थवित् ।
 व्याजहारद्विसमितिसिमुपसृत्यामिवाद्य च ॥ ५ ॥

किन्तु भोः पुरुषो यज्ञस्तज्जास्तस्यामयाः स्मृताः ।
 न वेत्युक्ते नरेन्द्रेण प्रोयाचर्षीन् पुनर्षसुः ॥ ६ ॥

तामेव परररररधर्षां कथा दर्शयति—तदन्तरमित्यादि ।
 अन्तरशब्द कालवचन, यथा "अपस्माराय प्रवैति येन
 किंचिदधान्तरम्" (वि. अ. १०) इति, किंचित्कालमित्यर्थः,
 तेन तदन्तरमिति वषारम्भकार इत्यर्थः । वासी वाराणसी
 तस्या पति, तेषां बहुत्वादिशेषं यामक इति । यस्याज्जातो
 यज्ञ तत्र एव पुरुषजनकात् कारणज्जातात्वात् । न चेति
 अन्यत् पुरुषो जायतेऽन्यतश्च तस्य रोग इत्यर्थः । नरेन्द्रे-
 नेति काशिपतिनाम्ना राजर्षिणा ॥ ५ ॥ ६ ॥

सर्वं पवामितमानविशानच्छिन्नसंश्रयाः ।
 भयन्तदृष्टेषुमर्हन्ति काशिराजस्य संशयम् ॥ ७ ॥

अमिताभ्यां ज्ञानविज्ञानाभ्यां छिन्न संशयो येषां ते तथा ।
 "भवन्तदृष्टेषुमर्हन्ति काशिराजस्य संशयम्" इति पाठः सुगमः ।
 "भवन्तोऽर्हन्ति नदृष्टेषु काशिपते च संशयम्" इति तु पाठः,
 नोऽस्माकं काशिपतेऽस्मन्मध्यगत इत्यर्थः । एतेन शरभो कशि-
 पते न व्यामोहवचनं बध्धमिति सिद्धमिति । चकारेणान्येन
 च ऋषीणां संशयं समुचिनोति । अन्ये तु, नोऽस्माकं संशयं
 काशिपते च संशयमिति व्याख्यानमिति । संशयद्वये वैरोऽन्न
 ऋषीणामात्मेन्द्रियेत्वादिना श्लोकेन दर्शित संशय, न च
 पुरुषस्यामयानां च प्रागुत्पत्ति प्रयमोत्पत्ति प्रतीति व्याख्यान
 यन्ति, द्वितीयत्वं कशिपतेर्दयोक्त एव ॥ ७ ॥

पातिश्चित्तत्परीक्ष्याप्रे भौद्रयो धाक्यमप्रवीत् ।
 धाम्मजः पुरुषो रोगाद्यात्मजाः कारणं हि तः ॥ ८ ॥
 स चिन्तोत्पुपुद्गे च कर्म कर्मफलानि च ।
 नहृते चेतनाधातोः प्रकृतिः सुगद्गुणयोः ॥ ९ ॥

आत्मजः सुग इत्यदिप्रभद्वयस्योत्तरं, तत्र पूर्वप्रथमं पुर-
 पत्स्यामयानां च कुत्र उत्पत्तिरित्येवकारस्य प्रथम्योत्तरं आत्मज
 पुरुषो रोगाधेति, काशिपतिप्रथमाप्रेऽप्युक्तमेतत् यत्र एता
 स्मत् पुरुषो जयते तत्र एव रोगा ईष्यन्मपि च । प्रथेतत्तना

एवस प्रत्यक्ष भ्रुगमेव । कारणत्वे हेतुमाह—य विनोती-
 स्वादि । विनोति वर्म, कर्मफलानि च शरीरगोम्यविप्रादीनि
 मुह इति योजना । कर्मसहायस्थानतः शरीरमिषाणुदिकट्टीकात्
 कारणत्वमिति भावः । एतदेव व्यतिरेकेणाह—नभूत इत्यादि ।
 चेतनाधातुरात्मा । सुखदुःखयोरेति सुखदुःखसाधनयोः नौह-
 र्यशरीरविकारयोरेत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥

शरलोमा तु नेत्याह न ह्यात्माऽऽत्मानमात्मना ।
 योजयेद्यधिभिर्दुःखैर्दुःखद्वेषी कदाचन ॥ १० ॥

रजस्तमोभ्यां तु मनः परितं स्वस्वसंज्ञकम् ।
 शरीरस्य समुत्पत्तौ विकाराणां च कारणम् ॥ ११ ॥

पार्योविद्वस्तु नेत्याह न ह्येकं कारणं मनः ।
 नतं शरीरच्छरीररोगान् न मनसः स्थितिः ॥ १२ ॥

रजजानि तु भूतानि व्याधयश्च पृथग्विधाः ।
 आपो हि रजवत्यस्ताः स्मृता निर्वृत्तिहेतवः ॥ १३ ॥

मन इत्युक्ते मन्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्याऽऽत्माऽपि शब्देन,
 तदुक्तं—सत्यसंज्ञकमिति । नतं शरीरच्छरीरात् वातादिजन्या,
 शोषाद्व्याकृष्टमितः, तथा न मनसः स्थितिः, भूते शरीरादिति
 योजयत् । रजस्तम परीतस्य हि मनसो त्वत्वं शरीर एव स्थितिः
 चतुर्षु विद्वेषं मनस्तदु न पुरुषस्य नापि च व्यपेः कारण-
 मिति भावः । रजजानितीत्यां स्मृता निर्वृत्तिहेतव इति व्याधि-
 पुरुषयोः । एतेन व्याधिपुरुषजनकसकारणत्विकागः कारण-
 कारणतया पुरुषविकारयोः कारणं भवन्ति । किंवा आपो
 निर्वृत्तिहेतव इति रजानां, किंवा यस्माद्रजवत्त्वं ज्ञानसंज्ञाया
 निर्वृत्तिहेतव इति योजना ॥ १०-१३ ॥

हिरण्यारक्षस्तु नेत्याह न ह्यात्मा रजसः स्मृतः ।
 नातीन्द्रियं मनः सन्ति रोगाः शब्दादिजास्तथा ॥ १४ ॥

१ 'न केन कारणेन' इति व्याधिमात्र प्रतीति हेतुः ।
 व्याधिमात्र प्रति प्रसक्त कारणत्वं यच्च नातीत्याह—नतं इत्यादि ।
 मानसगोम्येव जगतः कारणत्वं, शरीरात् वातादिकन्या व्याधयः
 पुनः शरीरकृते न निवृत्तीति शरीरकृतं कारणत्वं, न ह्य मनस इति
 भावः । शरीरोपेक्षावती मनसः कारणत्वं नातीत्याह—न मनसा
 स्थितिरेति । अत्रापि शरीरात् इति योजना, शरीरमन्तरेण रज-
 सतमानसस्य मनसः स्थितिरेव नास्ति, अत्रापि रजस्तम समन्वये
 शरीरधीनतादः, तथा रजस्तम समन्वये तस्मिं शरीरोत्पत्तिः, शरीर-
 स्थित्ये च मनसि रजस्तम-समन्वय इति परस्परप्रसक्तताभेदवि-
 रोधात् प्रति रजस्तम-परीतस्य मनसः कारणत्वं नातीति भावः ।
 रजजानितीत्यादि । भूतानि पृथग्विधा इति योजना, शरीरमन्तरेण रज-
 सस्य पुरुषस्यापि रजस्तममिति भावः ॥ १३ ॥ शिवनामहेतवः ।
 २ 'शरीरविप्राणा मनसः स्थितिः' इति वा ० । ३ 'नातीन्द्रियमिति
 हेतुपभेदविपणय, नातीन्द्रियं शब्दं निवचनमिति पाठश्च, यस्मात्-
 तीन्द्रिय आत्मा मनोऽपीन्द्रियं तदप्यत्र रजस्तम' इति शिवनाम-
 हेतवः ।

पद्धातुजस्तु पुन्यो रोगाः पद्धातुजास्तथा ।
 राशिः पद्धातुजो ह्येव स्वस्वैरसौधैः प्रकीर्तितः १५

नाभावोत्पादी नातीन्द्रियं मनो रजसं रसतमिति योजना;
 यस्मात्तीन्द्रियं मन आत्मा नातीन्द्रियः, तस्मात् रजस्यो;
 रसादि जायमानं कारणपुष्पाणुविषाणुदिकट्टीकं स्मृदित्वर्थः ।
 हेतुन्तन्माह—यन्वीत्यादि । अद्वितीयपद्धातुदिकन्ये विप्रादे
 न रसः कारणत्वत्वर्थः । आत्मा दृष्टिजायतीति च यच्च पद् धा-
 तवः । यदुक्तं—“आद्ययथेतानपश्चात् भातवः पुनयः स्मृतः”
 (शा. अ. १) इति ॥ १४ ॥ १५ ॥

तथा भुजां कुशिकमाह तत्रेति कौशिकः ।
 कस्मान्मातापितृभ्यां हि विना पद्धातुजो भवेत् १६

पुनयः पुरुषाहौर्गौरद्वयद्वयः प्रजायते ।
 पित्र्या मेहाद्यध्वोक्तौ रोगास्तायन्न कारणम् ॥ १७ ॥

कुशिक इति हिरण्याक्षस्य नाम । कस्मादित्याहोपे । सहा-
 मित्रनपेक्षिते सर्वप्राणिषु पद्धातुसमुदायस्य विद्यमानत्वेन
 नरगोऽप्रादिमैते न स्थायितं भावः । हेतुन्तरमाह—पित्र्या
 मेहाद्यध्वोक्ता इति ।—पितृगोऽपत्वं मन्वन्तीति पित्र्याः
 आदिराप्येन दुःखार्थं प्रकृतयोः प्राणाः । स्वर्गसं दर्शनमिति—जा-
 वन कारणमिति, तौ मातापितरौ ॥ १६ ॥ १७ ॥

भद्रफाव्यस्तु नेत्याह नह्यगोऽन्धात् प्रजायते ।
 मत्तापिधोरसि च ते प्रायुत्वसिने युच्यते १८ ॥

कर्मजस्तु मतो जन्तुः कर्मजस्तस्य चामयाः ।
 नष्टुते कर्मणो जन्म रोगाणां पुरुषस्य वा ॥ १९ ॥

न ह्यन्य इत्यादि । मातापितृकारणत्वेऽप्येन जातोऽन्यः
 सादित्यर्थः । हेतुन्तरमाह—मातापिधोरपीत्यादि । ते तप
 मातापितृकारणवादिनः, प्राणिति संगोदी मतापिधोरवर्तिर्न
 स्यात्; शर्गादी नि. शरीरमिति आदिभूतयोर्मातापिधोरभावदुतादो
 नोरपत्वं इति भावः ॥ १८ ॥ १९ ॥

भरद्वाजस्तु नेत्याह कर्ता पूर्वं हि कर्मणः ।
 हृष्टं न चाकृतं कर्म यस्य स्वात् पुरुषः फलम् ॥ २० ॥

मायहेतुः समाधस्तु व्याधीनां पुरुषस्य च ।
 चरद्रव्यस्रोणत्वं तेजोत्तानां यथैव हि ॥ २१ ॥

कर्ता पूर्वं इत्यादि । कर्मणः पूर्वं कर्ता 'भवति' इति
 शेषः । येन कर्मणा च पुरुषः कर्तव्यः, तस्य कर्मणः पुरार्पूर्व-
 भावित्वात्कारणत्वं सौचित्यं; ततश्च, स चंद्रिना कर्म पुरुष-
 ईर्ष्युत्, तत् कर्म पुरुषस्य कर्म कारणमिति भावः । अथ हृष्टयथै
 वाहृतमेवार्थं पुरुषजनकं कर्म भवितुमीत्याह—हृष्टं न चोक्तम् ।
 अहृतं कर्म न हृष्टं प्रयत्नेन नोत्पद्यमिति । यस्मात्पुष्पाः-

१ 'कर्मिणः' इति वा ० । २ 'मातापिधोरपीत्यादि' इति वा ० ।
 ३ 'पुरार्पूर्वभावितात्' इति वा ० । ४ 'हृष्टं' इति वा ० ।

भक्तं किञ्चान्यमेव धर्माधर्मेषु सर्वं मन्तीति भाव ।
सावहेतुस्त्यतिहेतु । स्वाभाविकत्वे दृष्टान्तमाह—खरैत्यादि ।
तेजोऽन्तानामिति “खरद्वयचलोष्णत्व भूत्वनिलतेजसाम्”
(सा अ १) इत्यादिपक्षभाणक्रमेण भवेत् ॥ २० ॥ २१ ॥

काङ्गापानस्तु नैत्याह न ह्यारम्भफलं भवेत् ।
भवेत् स्वभावाद्भावानामसिद्धिः सिद्धिरेव वा ॥ २२ ॥
रुद्रा त्वमितसङ्घर्षो ब्रह्मापत्यं प्रजापतिः ।
चेतनाचेतनस्यास्य जगतः सुखदुःखयोः ॥ २३ ॥
तत्रेति भिक्षुपत्रेयो न ह्यपत्यं प्रजापतिः ।
प्रजाहितैर्पी सततं दुःखैर्युज्यादासाधुवत् ॥ २४ ॥
कालजरूपेव पुरुषः कालजास्तस्य चामयाः ।
जगत् कालवशं सर्वं कालः सर्वेन कारणम् ॥ २५ ॥

स्वभावादित्यत्रार्थं ‘यदि’ इत्यध्याहर्तव्यं, तेन यदि स्वभा-
वादेव भावाना विराशरीरादीना सिद्धिसिद्धी भवत, तदाऽऽ-
रम्भफल न भवेत्, स्वाभाविकत्वाद्भावानाम् । य इमे लोक-
शास्त्रसिद्धा यागकृष्यध्वयनायारम्भारेते निष्प्रयोजना भवेत्पुरकै-
रणत्वादित्यर्थं । सत्त्वैत्यादी जगत सुखदुःखयोश्च सद्वा प्रजापति-
रिति शोत्रना । स च ब्रह्मणोऽपत्यम् । अमितसङ्घर्ष इति युग-
पदपरमितत्वावरजस्रमहपकार्यकर्तृत्वेनापरमिततज्जनसङ्घर्ष-
इत्यर्थं । असाधुवदित्यसाधुवत्पलाद्रोहकारी ॥ २२-२५ ॥

तथर्षिणां विवदतामुर्षोचेदं पुनर्वसुः ।
मैवं योचत तत्त्वं हि दुःप्रार्पं पक्षसंश्रयात् ॥ २६ ॥
वादान् सप्रतिष्ठावान् हि वदन्तो निश्चिन्तानिव ।
पक्षान्तं नैव गच्छन्ति तिलपीडकवदन्तौ ॥ २७ ॥
मुक्तयेवं वादसङ्घट्टमध्यात्ममनुचिन्त्यताम् ।
नाविधूते तम-स्कन्धे ज्ञेये ज्ञानं प्रवर्तते ॥ २८ ॥
येषामेव हि भावानां संपत् संजनयेत्तरम् ।
तेषामेव विपल्याधीन्विधिधान्समुदीरयेत् ॥ २९ ॥

पक्षसंश्रयादिति रागत पक्षसमहात् । निश्चिन्तानिवेति पर-
मार्थतोऽनिश्चिता एव, परं पक्षरागाद्बुद्धिप्रसर्पिनिश्चिता इवा-
भिधीयन्ते पक्षा इत्यर्थं । पक्षान्तमिति सम्बन्धावधारणरूप-
पक्षान्तम् । तिलपीडकस्तैलार्थं सन्त्रोपरि स्थितो मनुष्यः,
तिलपीडको यथा गर्ता गमने सति, सम्बन्धेशामत्यास्य चान्तं
नासादपति, पुनस्तत्रैव भ्रमणात्, तथा पक्षसंश्रयाद्बिदितोऽपी-
त्यर्थं । सङ्घट्टोऽन्धोन्वपीडको मेढकः । अध्यात्म तत्त्वम् ।
स्कन्ध समूहः । पशुपद्यगेह तत्त्वज्ञानप्रतिबन्धनत्वेन तम-
स्कन्ध उच्यते । सिद्धान्तमाह—येषामित्यादि । येषामिति

यज्ञातीयाना, ते च महाभूतादयः । तेन महाभूतत्वेनेव
वातादीना प्रहणम् । सपदिनि प्रसत्तागुणता । नरमिति सयो-
निपुरुषम् । विपरिति वैगुण्य, समुदीरयेदिति जनयेत् । एतेषा
च ऋषिपदाना कथन पूर्वपक्षसिद्धान्तश्रवणेन सिध्यन्तदेह-
निवृत्तयम् ॥ २६-२९ ॥

अथात्रेयस्य भगवतो वचनमनुनिशम्य पुन-
रेव धामकः काशिपतिश्चाच भगवन्तमानेयं—भ-
गवन् संपन्निसिञ्जस्य पुरुषस्य विपन्निसिञ्जानां
च रोगाणा क्रिमिमिष्टुद्धिकारणमिति ॥ ३० ॥

तमुवाच भगवानात्रेय—हिताहारोपयोग एक
एव पुरुषवृद्धिकरो भवति, अहिताहारोपयोगः पुन-
र्व्याधिनिमित्त इति ॥ ३१ ॥

एवंवादिनं भगवन्तमानेयमत्रिधेरा उवाच—क-
थमिह भगवन् हिताहितानामाहारजातानां लक्षण-
मनपयादमभिजानीमहे; हितसमाख्यातानामाहा-
रजातानामहितसमाख्यातानां च माध्याह्निक्रिया-
भूमिदेहदोषपुरुषावस्थान्तरेषु विपरीतकारित्यमुप-
लभामहे इति ॥ ३२ ॥

हिताहारोपयोग एक एतेलवधारणेनास्यै प्राधान्यं दर्शयति
नान्यप्रतिषेधम्, आचारस्य ख्यादेस्तथा शब्दादीनामपि कार-
णत्वेनोक्तत्वात् । व्याधिनिमित्तमिति व्याधिभिरुद्धिनिमित्त म-
ध्यपदलोपाज्ज्ञेयम्, अभिरुद्धिकारणसंबन्धे पृष्टत्वात्, तथाऽहि-
ताहारस्य अथाधिनिमित्तत्वं, तस्य तेषामेव विपद्याधीन्
विधिधान् समुदीरयेत् इत्यनेनैवोक्तत्वात् । त्रिधा व्याधिनिमि-
त्तसम्बन्धेन सामान्येन जनने वर्धनश्च हेतुरुच्यते । अनपवादमि-
त्यन्यनिवारि । हिताहितहारदुर्गोतताहेतुमाह—हितसमाख्या-
तानामित्यादि । विपरीतकारित्वमिति पथ्यस्यापथ्यत्व तथा अ-
पथ्यस्य पथ्यत्वं मानादिवशाद्भवति । तत्र पथ्या रक्तशात्यादयोऽ-
तिमाना हीनमाना वा मानादोपादपथ्या भवन्ति । तथा कालव-
शात् एव रक्तशात्यादयो लघुत्वाद्बाल्यदमीना हेमन्ते न हिता ;
कालशब्देन चेह निरुप एव कालो गृह्यते, आवर्त्थिकस्य पुरु-
षावस्थाशब्देन गृहीतत्वात् । क्रिया तु सस्वरण, तेन च रक्त-
शालिरसमन्वयस्त्विषामप्रयुतत्वादिना ओदनस्रोपेणाहितो भवति ।
तथा स एव भूमिसन्वन्नादानुरूपेण रक्षणम्यो भवति । तथा
देहापेक्षया मेदस्त्रिनो रक्तान्निर्लेपुतया न हितो भवति ।
तदुक्तम्—“पुष्ट चातर्पणं चैत्रं स्युजानां कर्षेन प्रिते” (सू-
अ २१)—इति । तथा स एव दोषे वायावहित, दोषशब्देन
व्याधिपि प्रहीतव्यः । तथा—पुरुषस्य चात्वावस्थायीं श्लेष्मप्रधा-
नाया निचादि पथ्य, तेषु वर्धनये वृद्ध्याते न पथ्यम् । अथ-
स्थान्तराशब्दश्च मानादिभि प्रत्येकं संबध्यते । एवमहितस्यापि
वात्रादिपरिग्रहेण हितत्वमुच्यते ॥ ३०—३२ ॥

१ ‘शिव्यकथनानिपुत्रपर्यम्’ इति वा० । २ ‘एतेष्ववधारणेनाम्या-
भाषणम्’ इति वा० ।

१ ‘तेजोऽन्तानामिति भूत्वनिलतेजसा क्रमात्खरद्वयचलोष्णत्व
यथा स्वभावसिद्धि, तथा व्याधिपुष्पकोरपि स्वभावात्मिकोत्पत्तेः’ इति
शिवदाससेन । २ ‘चेतनाचेतनस्याव’ इति वा० । ३ ‘सर्गादि-
फलस्यापि स्वभावादेव जयमानत्वेन वायादीना निष्प्रयोजनत्वात्’
इति शिवदाससेन । ४ ‘प्रोधाचर्षीन्’ इति वा० ।

तमुवाच भगवानात्रेयः—यदाहारजातमग्निवेश
समांशैव शरीरधानून् प्रकृतौ स्थापयति विषमांश्च
समीकरोतीत्येतद्धितं विद्धि, विपरीतं त्यहितमिति;
इत्येतद्धिताहितलक्षणमनपचादं भवति ॥ ३३ ॥

पर्वणादिनां च भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच—
भगवन् न त्वेतदेवमुपदिष्टं भूयिष्ठकल्पाः सर्वेभि-
पजो विश्वास्यन्ति ॥ ३४ ॥

विद्वान्त्यति—यदाहारजातमिलादि । अनेन च प्रथमेन
हिताहितत्वं न स्वरूपेण भावना, किंतु मात्रादिसम्बन्धमिति
दर्शितं भवति । न त्येतदिलादि । एतदिति हिताहितम्, एवमु-
पदिष्टमिति यदाहारजातमिलादिलक्षणोद्दिष्टम् । विश्वास्यन्ति
न त्विति सवन्ध । एतस्मिन् हिताहितलक्षणे मात्राचयस्थान्तर-
ज्ञानं विना न हिततमहितत्वं वा हिताना रचशाल्यार्थानामहि-
ताना यवभादीना च ज्ञातुं पर्यवे, मात्राचयस्थायाथ दुर्ज्ञान-
त्वेन सर्ववैषया ज्ञातुमश्या इति भावः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

तमुवाच भगवानात्रेयः—येषां हि विदितमाहार-
तन्वमग्निवेश गुणतो द्रव्यतः कर्मतः सर्वावयवराश्या
मात्राद्यो भावाः, त एतदेवमुपदिष्टं विश्वातुमुत्स-
हन्ते । यथा तु खल्वेतदुपदिष्टं भूयिष्ठकल्पाः सर्वे-
भिपजो विश्वास्यन्ति, तथैतदुपदेक्ष्यामो मात्रादीन्
भावाननुदाहरन्तः; तेषां हि बहुविधविकल्पा भव-
न्ति । आहारविधिविशेषास्तु खलु लक्षणतश्चावय-
घतश्चातुद्ययाख्यास्यामः ॥ ३५ ॥

एतदेवातसर्वेभिपग्नैयलं लक्षणस्याह—येषां हीलादि । गु-
णत इतीह प्रकारेण गुरुलघुत्वादियुगत । द्रव्यत इति कारणतः,
यथा—इदमाप्यभिदमागमयमिलादि, किंवा द्रव्यत इत्याहार-
द्रव्यादृच्छास्यादे । कर्मत कार्यतः, यथा—इद जीवन्मिद
वृष्टमिलादि । सर्वावयवराशेति रसवीर्यविषाणकाभावेभ्यः ।
मात्रादयस्थानन्तरोचा पुरपाप्ता हेयाः । आहारसत्त्व च गुणा-
दिभ्यो विदित मात्रादयश्च विदिता इति योजना । किंवा गुण-
शब्देन रसवीर्यार्थानामपि ग्रहणं, सर्वावयवराशेति मात्रादि-
ज्ञानेन सवन्धते । यथेलादी एतदिति हिताहितम् । भूयिष्ठ-
कल्पा नानाप्रकारा उत्तमाधममध्यमा इत्यर्थं, भूयिष्ठकल्पा इति
कृत्वा तस्यैग्रहणमुत्तमादीनामेव श्रेष्ठेष्टतरश्रेष्ठमादिमेदृश-
णार्थं; किंवा शाल्याचक्रात्म्यविशेषग्रहणार्थं, किंवा भूयिष्ठ
कल्पा इति विश्वातुभूरीहिताहितोदाहरणा, अन्त्याधिकारे हि
बहु हिताहितं पचन्त्य, तच्चात्युदीना व्यवहरास्य भवति, प्रक-

ष्टयुदीना चानुकृत्तानायेति भावः । लक्षणत इति लक्षणमाहार-
तन्वस्थान्तरज्ञानमात्रवत्त्वादि, एतच्च 'तद्यथा—आहारत्वम्' इत्या-
दिना 'हरणबहुत्वात्' इत्यन्तेन वक्ष्यति । अवयवत इत्येकदे-
शतः, एकदेशात् लोहितशात्याद्य, ते तु 'तद्यथा लोहितशा-
त्यम्' इत्यादिना वक्ष्यन्ते ॥ ३५ ॥

तद्यथा—आहारत्वमाहारस्यैकविधमर्थोभेदात्;
स पुनर्द्वियोनिः, स्थावरजङ्गमात्मकत्वात्; द्विविध-
प्रभावो, हिताहितोदकविशेषात्, चतुर्विधोपयोगः,
पानाशनभक्ष्यलेह्योपयोगात्, पडास्यादो, रसमेदतः
पद्विधत्वात्; विशतितुगुणो, गुरुलघुशरीतोष्णक्रि-
यधरुक्षमन्दतीक्ष्णस्थिरसरम्बुदुकठिननिरादपिच्छि-
लश्लक्ष्णपरसूक्ष्मस्थूलसान्द्रद्रवानुगमात्; अपरि-
सरयेयविकल्पो, द्रव्यसंयोगकरणबाहुल्यात् ॥ ३६ ॥

अर्थोभेदादिति अन्ववहियमाणत्वाथोभेदात् । द्वियोनिरिति
द्विप्रभव । हितरूपोऽहितरूपो बोधको हिताहितोदकं, स एव
विशेष, उदकं उत्तरकालीन फलम् । गुरुलघुवादयो युग्मा
परस्परविरोधिभो हेया, अनुगमादिसुगतात्वात् । आत्रेय-
भद्रवाप्सीये वक्ष्यमाणो परवाद्यो गुणा न तथाऽत्रोप-
कारका इति नेहोच्यन्ते । ये तु तत्र सवोगकरणे आहारविधौ
सूर्योपयोगिनी, ते बहुविधत्वेन त्वपरिसख्येयविवरपट्टेत्वेनैव
निवेशिते । परिमाण तु मात्रा, सा चेदातुदाहरणीयत्वेन प्रति-
ज्ञाता 'मात्रादीन् भावाननुदाहरन्तः' इति वचनेन । द्रव्यत-
योगकरणबाहुल्यादिति द्रव्यं शक्यान्त्यादिकं, सयोग आहार-
व्याणा भेदकं, करणं सरस्फार ॥ ३६ ॥

तस्य खलु ये ये विकाराद्यथा भूयिष्ठमुपयुज्यन्ते,
भूयिष्ठकल्पानां च मनुष्याणां प्रकृत्यैव हिततमाश्चा-
हिततमाश्च, तांस्तान् यथावदुपदेक्ष्यामः ॥ ३७ ॥

विकाराद्यथा इति विकारैकदेशा । भूयिष्ठवस्थानामिषी
किंचिन्मूर्धन्यबहुना, कल्पशब्दो एतमीपदमेवायर्थं, यथा
राजकरव इति । एतेन प्रायशो वैद्वाना ये हिता अहिताश्च
त उच्यन्त इत्यर्थः । अन्ये तु भूयिष्ठरूपानामिति समान
धातुप्रकृतीनामिति ब्रुवते । प्रकृत्येति न सयोगकरणदिना,
किंतु सभावैव ॥ ३७ ॥

तद्यथा—लोहितशालयः शूफधान्यानां पथ्यत-
मत्वे श्रेष्ठतमा भवन्ति, मुद्गाः शमीधान्यानाम्,
आन्तरिक्षमुदकानां, सैन्धवं लवणानां, जीवन्ती-
शाकं शाकानाम्, ऐरण्यं मृगमांसानां, लापः पक्षि-
णां, गोधा विलेशयानां, रोहितो मत्स्यानां, गव्यं
सर्पिः सर्पिणां, गोक्षीर क्षीराणां, तिलतिलं स्थार-
जातानां खेदरानां, घराहवसा जानूपमृगयसानां,

१ 'मात्राध्वान्तरज्ञानं' इति पा० । २ 'मात्रादीन् सर्वांनुदाहरन्तु'
इति महाभारतसंग्रह पाठः । ३ 'मात्रादीन् सर्वांनुदाहरन्तः' इति यो
वीन्द्रनाथनेहोच्यत पाठः । ४ 'मात्रादीन् भावाननुदाहरन्तः' इति
शुक्लसुगतादियुगलपरिमाणपत्र । अथ हेतुमाह—तेषामिलादि' इति
तिक्कासतेन । ५ 'शाल्याचक्रात्म्यविशेषग्रहणार्थं' इति पा० ।

१ 'इत्यत इति लक्षण, आहारत्व व्यावरजङ्गमात्मवत्त्वात्' इति
दिवरागसेन । २ 'किंचिन्मूर्धन्यबहुना' इति पा० । ३ 'इतरतमासी'
इति पा० । ४ 'करणां' इति पा० ।

सुलुकीयसा मत्स्ययसानां, पाकहंतवसा जलचर-
विहङ्गयसानां, कुकुटवसा निकिरशकुनियसानां,
अजमेदः शाखादमेदसां, शूकरैरे कन्दानां, मृद्धीका
फलानां, शार्करैर्ध्रुविकाराणाम्, इति प्रकृत्यैव हित-
तमानामाहारविकाराणां प्राधान्यतो द्रव्याणि
व्याख्यातानि भवन्ति ॥ ३८ ॥

लौहितशाक्रे रचशाक्ति । शुकधान्यानामित्यादी निर्धारणे
पट्टी । पथ्यतमत्व इति तमप्रयोगे संजातीयभ्यः प्रकृत्येन
श्रेष्ठतमा इति यथा श्रेष्ठतम इति, प्रयास, किंवा तमप्यहणं
स्वाधिकं, यथा "सुधिष्ठिर श्रेष्ठतम बृहणाम्" इति, तथा 'अन्य-
तमं जिह्वैवपियवम्' (सू अ. १६) इति । यद्यपि शक्यमाची
त्रिदोषो रसायनी च, तथाऽपीह जीवन्ती स्वस्थहितत्वप्रमर्षा-
दुच्यते, स्वस्थहितत्वप्रमर्षेह वचनादेव लभ्यते । एवमन्य-
प्रापि व्याख्येयम् । शक्यमाच्या त्वयं विशेष-यत्-वत्तमाची
पर्युपिता मरणाय । यद्यपि शोषारोहिती वपपित्तवर्धनी, वचनं
हि "भृगुया वारिजाताश्च वपपित्तवर्धना" इति, तथाऽपीह
राजातीयेषु पथ्यत्वप्रमर्षेणोद्भवेत्, तथा किंचिदोषरस्यापि
शुद्धमेदेन पथ्यत्वं भवत्येव, किंचित् स्वस्थहितत्वं द्रव्यस्य
दृशयेव गुण न दोषरत्वं दोषहरत्वं वाऽपेक्षते, यदुक्तम्—
"किंचिदोषप्रदानं किंचिदाहुप्रदुपपणम् । स्वस्थरुतो मत किंचि-
द्वचं निमित्तमुच्यते"—(सू अ १) इति । सुकुली 'सुगृह'
इति ख्यात । पाकहृत श्वेतद्वय ॥ ३८ ॥

अहिततमानप्युपदेक्ष्यामः—यवकाः शूकरधान्या-
नामपथ्यतमत्वेन प्रकृष्टतमा भवन्ति, माषाः शमी-
धान्यानां, वर्षानादेयमुदकानाम्, ऊपरं लवणानां,
सर्पपशाकं शाकानां, गोमांसं मृगमांसानां, काण-
कपोतः पक्षिणां, भेको विलेशयानां, चिलिचिमो
मत्स्यानाम्, आविकं सर्पिः सर्पिणाम्, अविशीरं
शीराणां, कुसुमज्वेहः स्वायच्छेहानां, महिपवसा
आनूपमृगवसानां, कुन्मीरवसा मत्स्यवसानां, का-
कमह्वयसा जलचरविहङ्गवसानां, चटकवसा विचि-
रशकुनियसानां, हस्तिमेदः शाखादमेदसां, निकुचं
फलानाम्, आलुकं कन्दानां, फाणितमिध्रुविकारा-
णाम्, इति प्रकृत्यैवाहिततमानामाहारविकाराणां
प्रकृष्टतमानि द्रव्याणि व्याख्यातानि भवन्ति, (इति)
हिताहितावयवो व्याख्यात आहारविकाराणाम् ।
अतो भूयः कर्मापधानां च प्राधान्यतः साधुव-
न्धानि द्रव्याण्यनुव्याख्यास्यामः ॥ ३९ ॥

प्रकृष्टतम इति तमप्रयोगः, पूर्ववत् स्वाधिक । यद्यप्य-
पथ्यतम इति तमप्रयोगेण प्रकृष्टत्वं प्रतिपादितं तथाऽप्य-
पथ्यतमानां बहूना मध्ये प्रमर्षेण्यपानार्थं प्रकृष्टतम इति
पदम् । वर्षानु नादेय वर्षानादेयम् । ऊपरदेशमवपुष्टम् ।

१ 'तज्जातीयेभ्यः' इति पा० । २ 'शुद्धमेदेन' इति पा० । ३ 'श्रेष्ठ
तमा' इति पा० ।

काणकपोत इत्यत्र काणशब्दोऽल्पवचन, यथा—वर्षानो मेघ
इति । चिलिचिमो महाशयनी मास्यो रोहितमेद, अत्रैव धये
रोहितमेदमव चिलिचिमं वक्ष्यति । काकमहुः पानीयवाकिका ।
चटक-प्रतिद । हिताहितावयव इत्यादि । धनादाविति-
शब्दोऽध्याहार्य, तेन इति हिताहितावयव आहारविकाराणां
व्याख्यातो भवतीति पूर्वणैव शोचनीयम् । अतो भूय इति अत
इति हेतौ, यस्मादिताहितासुचं न तु तेषां कर्मत्वर्थ ।
भूय शब्द पुनरर्थे, वगति कार्यम्; तेन, अतो भूय आहारवि-
कारणा कर्म यथा 'अन्न वृत्तिकराणाम्, उदकमाषासकराणाम्'
इत्यादि, तर्थापधाना न कर्म, यथा—'त्रित्त सुखविवेचनानाम्'
इत्यादि वक्ष्याम । प्राधान्यत इत्यनेन न सर्वेषामाहारविकारा-
णामौपधाना च कर्माभिधानं, किंतु यथाप्रधानमिति दर्शयति ।
साधुवन्धानीति सप्रयोजनानि, यथा—अजीर्णमुक्षुर्वाणाभि-
त्यादि, अजीर्णरौद्रादिवर्णकथनं हि चिकित्सापयोगि व्यक्तमेव ।
द्रव्याणीति महाभूतानि, यथा—जलं स्रग्भ्रमनां, वायु प्राण-
घशाप्रदानहेतूनाम्, इत्यादि । द्रव्याणीत्युल्लक्षणं, तत्र साधु-
वन्धानीत्यस्य विशेषणं, तेनाद्रव्यमपि साधुवन्धमुच्यते, यथा-
'शास्त्रमहितस्त्रकं साधनानाम्' इत्यादि । किंवा, हिताहिताव-
यवमिति कर्मविशेषणं, तेन, हिताहितैवदेशरूपं कर्माहार-
विकाराणामिति भवति, न हि तत्र कर्म 'अन्न वृत्तिकराणाम्'
इत्यादि, अहितं कर्म—'आविकं सर्पिरहयानाम्' इत्यादि ।
औपधाना कर्म 'त्रित्त सुखविवेचनानाम्' इत्यादि व्याख्यानं
पूर्ववदेव ॥ ३९ ॥

तद्यथा—अन्नं वृत्तिकराणां श्रेष्ठम्, उदकमा-
षासकराणां (सुप्त श्रमहराणां), शीरं जीवनी-
यानां, मांसं बृहणीयानां, रसस्तर्पणीयानां, लवण-
मद्भद्रव्यरुचिकराणाम्, अम्लं हृद्यानां, कुकुटो
वक्ष्यानां, नरुरेतो वृष्याणां, मधु श्लेष्मपित्तप्रशम-
नानां, सर्पिर्वातपित्तप्रशमनानां, तैलं वातश्लेष्मप्र-
शमनानां, वमनं श्लेष्महराणां, विरेचनं पित्तहराणां,
वस्तिवातहराणां, खेदो मार्दवकराणां, ध्यायामः
स्थैर्यकराणां, श्वातः पुंस्त्वोपघातिनां, (तिन्दुकमन-
द्रव्यरुचिकराणाम्,) आमं कपित्थमकण्ठयानाम्,
आविकं सर्पिरहयानाम्, अजाशीरं शोषघ्नस्तन्यसा-
त्स्यरक्तसांप्राहिकरकपित्तप्रशमनानाम्, अविशीरं
श्लेष्मपित्तजननानां, महिपीशीरं स्वत्रजननानां, म-
न्दकं दध्यभिष्यन्दकराणां, तवेधुकासं कर्दरीयाना-
म्, उद्दालकासं विरुक्षणीयानाम्, इक्षुमूत्रजननानां,
यथाः पुरीयजननानां, जाम्बवं घातजननानां, शफु-
ल्यः श्लेष्मपित्तजननानां, कुलरथा अम्लपित्तजनना-
नां, माषाः श्लेष्मपित्तजननानां, मदनफलं वमनास्था-

१ 'कर्माभिधान्य' इति पा० । २ 'वपरादिजनन' इति पा० ।

३ 'श्लेषानां कर्मैवादि, व्याख्यान पूर्ववदेव' इति पा० । ४ 'का-
षावचकराणां' इति पा० ।

पनायुवासनोपयोगिनां, त्रिभुत्वृत्तविरचनानां, चतु-
रङ्गुलो मृदुविरचनानां, सुम्पयस्तीक्ष्णविरचनानां,
प्रत्यम्पुष्पी क्षिरोधिरचनानां, विडङ्गं किमिद्धानां,
क्षिरीपो विपद्धानां, खदिरः कुष्ठद्धानां, राक्षा वातह-
राणाम्, आमलकं चयःस्थापनानां, हरीतकी पथ्या-
नाम्, एरण्डमूलं वृष्यवातहराणां, पिप्पलीमूलं
दीपनीयपाचनीयानाहप्रशमनानां, चित्रकमूलं दीप-
नीयपाचनीयगुदशोधाशीःशूलहराणां, पुष्करमूलं
हिकाश्वासकासपाश्वंशूलहराणां, मुस्तं सांभ्रा-
हिकदीपनीयपाचनीयानाम्, उदीर्यं निर्वापणदीप-
नीयपाचनीयचूर्चयतीसारहराणां, कडुहं सांभ्राहिक-
पाचनीयदीपनीयानाम्, अतन्ता सांभ्राहिकरक्तपि-
त्रप्रशमनानाम्, अमृता सांभ्राहिकवातहरदीपनी-
यश्लेष्मशोणितवियन्धप्रशमनानां, पिल्वं सांभ्राहिक-
दीपनीयवातकफप्रशमनानाम्, अतिविपा दीपनी-
यपाचनीयसांभ्राहिकसर्वदोषहराणाम्, उरुपल्लुमु-
दपत्रकिञ्चुकः सांभ्राहिकरक्तपित्तप्रशमनानां, दुरा-
लभा पित्तश्लेष्मप्रशमनानां, गन्धप्रियङ्गुः शोणित-
पित्ततियोगप्रशमनानां, कुष्ठजलकुम्भेष्पित्तरक्त-
सांभ्राहिकोपशोपणानां, काशमयकलं रक्तसांभ्राहि-
करक्तपित्तप्रशमनानां, पृश्निपर्णी सांभ्राहिकवातहर-
दीपनीयवृष्याणां, विदारिगन्धा वृष्यसर्वदोषहराणां,
वला सांभ्राहिकवृष्यवातहराणां, गोक्षुरको मूत्रवृ-
च्छानिलहराणां, हिङ्गुनिर्यासश्लेष्मदीपनीयानु-
लोमिकवातकफप्रशमनानाम्, अम्लवैतसो मेदनी-
यदीपनीयानुलोमिकवातश्लेष्महराणां, यावशुकः
श्लेष्मनीयपाचनीयशोषानां, तक्काभ्यासो ब्रह्मदीप-
शोषाशोषाशुच्यव्यापःप्रशमनानां, क्रथ्याम्नां सरसा-
भ्यासो ब्रह्मदीपशोषाशोषानां, क्षीरघृताभ्यासो
रसायनानां, समघृतसकृप्राशाभ्यासो वृष्योदावर्त-
हराणां, तेलगण्डूपाभ्यासो दन्तयलरचिकाराणां,
चन्दनं दुर्गेन्धहरदाहनिर्वाणलेपनानां, राक्षागु-
रणी शीतापनयनप्रलेपनानां, लामञ्जकोशीरं दाह-
त्वग्दोषस्वेदापनयनप्रलेपनानां, कुष्ठं वातहराभ्यङ्गो-
प्रनाहोपयोगिनां, मधुकं चक्षुष्यवृष्यकेश्यकण्डवप-
र्णविरचनीयरोपणीयानां, चायुः प्राणसंज्ञाप्रदान-
हेतूनाम्, अत्रिरामलाम्भरीतशूलोद्देपनप्रशमनानां,
जलं स्तम्भनीयानां, मृद्गुधलोपनिर्वापितमुदकं
तृष्णाचूर्चयतीयोगप्रशमनानाम्, अतिमात्राशनमा-
मप्रदोषहेतूनां, यथाशयभ्यवहारोऽस्तिस्सन्धुक्षणानां,
यथासाध्यं चेष्टाभ्यवहारं सेव्यानां, कालभोजन-
मारोप्यकराणां, दृष्टिराहारगुणानां, योगसन्धारण-
मनारोप्यकराणां, नद्यं सौमनस्यजननानां, मचाक्षेपो

धीधृतिस्मृतिहराणां, शुद्धभोजनं बुध्दिपाककरा-
णाम्, एककालभोजनं सुखपरिणामकराणां, स्त्रीष्य-
तिप्रसङ्गः शोषकराणां, शुक्रवेगनिग्रहः पाण्ड्यकरा-
णां, पराघातनमद्राश्रद्धाजननानाम्, अतशनमायुषो
हासकराणां, प्रमिताशनं कर्शनीयानाम्, अजीर्णध्व-
शनं ब्रह्मणीदृपणानां, विपमाशनमद्रिदोषम्यकराणां,
विरुद्धवीर्याशनं निन्दितव्याधिकाराणां, प्रशमः प-
थ्यानां, आयासः सर्वापथ्यानां, सिध्यायोगो व्या-
धिकाराणां, रजसलाभिगमनमलक्ष्मीगुरानां, ब्रह्म-
चर्यमायुष्याणां, परदाराभिगमनमतायुष्याणां, स-
ङ्कल्पो वृष्याणां, दौर्मनस्यमवृष्याणाम्, अयथावल-
मारम्भः प्राणोपरोधिनां, विषादो रोगवर्धनानां,
स्नानं श्रमहराणां, हर्षः प्रीणनानां, शोकः शोषणानां,
निवृत्तिः पुष्टिकराणां, पुष्टिः श्लेष्मकराणाम्, अतिसम-
स्तन्द्राकराणां, सवैरसाभ्यासो बलकराणाम्, एकर-
साभ्यासो दौर्बल्यकराणां, गर्भंदात्यमाहार्याणाम्,
अजीर्णमुञ्जायाणां, वातो मृदुमेपजीयानां, वृद्धो
याप्यानां, गर्भिणी तीक्ष्णोपध्वयवायव्यायामवर्जनी-
यानां, सौमनस्यं गर्भधारणानां, सरिपातो बुद्धिकि-
त्स्यानाम्, आनो विप्रमचिकित्स्यानां, ज्वरो रोगाणां,
कुष्ठं दीर्घरोगाणां, राजयक्ष्मा रोगसम्भूतानां, प्रमेहोऽ-
नुपङ्गिणां, जलौकसोऽनुश्लानां, यस्मिन्स्तप्राणां,
हिमघानीपधिभूमीनां, सोम ओषधीनां, मधुभूरा-
रोग्यदेशानाम्, अनुषोऽरितदेशानाम्, निर्देशकारि-
त्वमातुरगुणानां, भिषक् चिकित्सादानां, नास्तिको
धर्ज्यतां, लोथ्यं हेदशरणाम्, अनिर्देशकारित्वम-
रिधानां, अनिर्देशो चातलक्षणानां, वैद्यसमूहो
निःसंशयकराणां, योगो वैद्यगुणानां, विद्यानमीप-
धीनां, शास्त्रसहितस्तर्कः साधनानां, संप्रतिपत्तिः
कालज्ञानप्रयोजनानाम्, अव्ययतायः कालातिपत्ति-
हेतूनां, दृष्टकर्मता निःसंशयकराणाम्, असमर्थता
भयकराणां, तद्विद्यसंभाषा बुद्धिवर्धनानाम्, आ-
चार्यः शास्त्राधिगमहेतूनाम्, आयुर्वेदोऽमृतानां,
सद्वचनमनुष्ठेयानाम्, असङ्ग्रहं सर्वाहितानां,
सर्वसंख्यासः सुखानामिति ॥ ४० ॥

इतिरत्नामिति शैरीस्वित्तराणाम् । अत्रप्रपरिकर-
णामिति लयनमतेन संयुक्तं तदधे रधि करोतीत्यर्थं । अन्तं
इयानामिति इत्यानाम्, अन्तं तु मयमेव शेषते । गणु
शेष्पित्तप्रशमनानामिति द्वयव्येयु, दुरात्मा शेषपदव्येयु,
तेन दुरालभाया गणुनय शेषपित्तप्रशमनभेदवाचपरत्वं
न विरोधि । यत्तिरिखमिदोपवाक्यपत्रपत्रत्वं । अत्रिरी

१ 'आमृतिपत्तिरस्यानां' इति पा० । २ 'अमृत्प्रशमनो',
'अमृत्प्रशम' इति च पा० । ३ 'अतिरिखितानाया' इति पा० ।

पितृश्लेष्मजननामिति येयु मध्ये, मात्रा. पितृश्लेष्मजनना-
नामिति भोज्येयु, शुकुल्य पितृश्लेष्मजननामिति मध्येयु
मध्ये, किंवा, ज्वरमन्येतत् पितृश्लेष्मजनन प्रति खगनामिति
नियमन्युच्यते, एवमन्यत्रापि तुल्यश्रेष्ठताभिधानं तज्जातीय-
श्रेष्ठताभिप्रायेण तथा तुल्यत्वेन च हेयम् । मन्दकमिति मन्द-
जातम् । उद्दालको वनकोद्व । शुद्धशोडश । गन्धप्रियहः
प्रियहुरेव । कष्य मासमसीति कष्यान् व्याप्रादि । समष्टत
इत्यत्र समशब्द सहाय्यं । उद्देवनमिति वेपनम् । उदवमाश्रा-
सनस्त्रम्भनानामिति वषजन्त्ये, यत् पृथक् 'उदकमाश्राकरणां'
तथा, 'जलं स्त्रम्भनानाम्' इति करोति, तेन कर्मद्वयेऽपि
जलस्थानन्यसाधारणता दर्शयति । मिलित्वा गुणपाठे ह्युभयक-
र्मकर्तृत्वेव प्राधान्यं स्यात्, एवमन्यत्राप्यनेककर्मकर्तृत्वे यस्य
प्राधान्यमुक्तं पिप्पलीमूलादीं, तत्र तथाभूतानेककर्मकर्तृत्वेवैव
प्राधान्यं हेयम्, न पृथक्कर्मणि । कामजसो शौरिसुरी रद्वय समन्व-
भमन्ये च श्रूयते । एकादानभोजनमित्येककालभोजनम्, अने-
नैकादानस्य सुखपरिणामतामानमुच्यते, न द्वितीयाद्यप्रतिषेध
क्रियते, एतेन द्विर्भोजनेऽप्यव्याहृताभितानिद्रादर्यं सुखपरि-
णामकारणत्वेन हेया । शोषद्वाराणामिति शोषकारणानाम् ।
परघातन वधस्थानम्, वध्यमानप्राणिदानीद्धि घृष्या नाने
श्रदा स्यात् । 'यथाऽश्नितम्' इति केनित्यऽन्तः, तन्नाति-
साधु । प्रमिताननमदीतकालभोजन, स्तोकभोजन वा ।
विषमाशन प्रकृतिवर्णादिविषमाशनम् । निन्दितव्याधि-
क्षित्रबुद्धादि । अलक्ष्मीमुखानामलक्ष्मीकारणानाम् । मिथ्या-
योगः सम्यग्रयोगादन्यस्त्रिविधो योग । सङ्कल्प क्रीडास-
ङ्कल्प । ज्वरो रोगाणामिति रुजक्त्तुणाम् । अनुपत्तां पुनर्मयी ।
तन्त्राणामिति कर्मणाम् । लोग ओषधिगज वधदशपर्वा ।
वातलक्षणा नामित्वा रोम्यलक्षणा नाम् । ज्ञानवित्सीयधादिविज्ञानम् ।
साधनानामिति ज्ञानसाधनानाम् । सप्रतिपत्ति यथाकतं
व्यतनुष्ठानम् । तृप्तिराहारगुणानामित्यत्र गुणशब्द प्रशस्तध-
र्मवचन । एकरसाभ्यास कर्शानामित्यपवाद कर्शयित्वा,
तेन ऋतभ्यारो इरायनानामिति न विरुध्यते । अमृतानामिति
जीवितप्रधा(दा)नहेतुताम् । सर्वसन्नास सर्वक्रियात्यागै, स हि
परमसुखमोक्षहेतु शरीरे वृत्त्य ॥ ४० ॥

भवन्ति चात्र ।

अभ्यासां शतमुद्दिपे यद्भिप्रश्चाशुत्तरम् ।
अलमेतद्विकाराणां विधातायोपदिश्यते ॥ ४१ ॥
अभ्याणामित्यादीं अभ्यशब्द श्रेष्ठवचन । अलमिति स-
मर्थम् । अत्र ज्वरप्रमेहद्वयोऽपि स्वरूपेणातिपीडाकरत्वात्पुन-

१ 'अव्याहृताभितानिद्राव' इति पा० । २ 'वालाजतिक्रमेण
कार्यवचनं संप्रतिपत्ति, अव्यवसायोऽनुयोग, 'अध्यवसाय' इति
पाठे अध्यवसाय कर्तव्यतामानेण शान्त्य' इति शिवदाससेन ।
३ 'सर्वेन्द्रियाप्येत्याग' इति पा० । ४ 'अभ्यासां बलवत्कर्मकारिणा'
इति शिवदाससेन ।

विकृतादिना शता' सन्तथिक्रित्सायामुपयुक्ता भवन्ति,
अतो ज्वरादिज्ञानमपि विकाराणां विधाताय समर्थं भवति ।
अभ्याणां च विकारात्मकत्वाभिधानं प्राधान्यादुच्यते, सुखार्थं
वा, तेन यदुच्यते—ए एव चेदम्याधिकारे विहित्वा विका-
रान्छमयन्ति, तत् विमपरिनिर्त्साभिधानेनेति, तन्निरस्त
भवति । विकारविधातयैहोत्पन्नानामौपयोगेन तथाऽनुत्प-
जाना स्वास्थ्यपरिपालनेन हेय ॥ ४१ ॥

समानकारिणो येऽर्थोस्तेषां श्रेष्ठस्य लक्षणम् ।
ज्यायस्त्वं कार्यकर्तृत्वे चरत्वं चाप्सुदाहृतम् ॥ ४२ ॥
पातपित्तकफाणां च यद्यत् प्रशान्ते हितम् ।
प्राधान्यतश्च निर्दिष्टं यथाधिहरमुत्तमम् ॥ ४३ ॥
एतन्निशाम्य निपुणं चिकित्सां संप्रयोजयेत् ।
एवं कुर्वन् सदा वैद्यो धर्मकामी समश्नुते ॥ ४४ ॥

अभ्याधिकारोक्तं समहेण कथयति—समानेत्यादि । समा-
नकारिणसुख्यकर्माण । श्रेष्ठस्य लक्षणमिति प्रशस्तस्य लक्षणं,
लक्षणं त्विह पाठ एव, पाठेन हि श्रेष्ठ लक्ष्यते ज्ञानत इत्यर्थं ।
ज्यायस्त्वं बृहत्त्व, तदप्रशोक्तगुणवृद्धत्वं हेयम्, अत एवादि-
ताधिकारकथने श्रेष्ठमशब्द लब्धत्वा 'अप्यथ्यतमत्वे प्रकृत्यतमा
भवन्ति' इत्युक्तं, तेन श्रेष्ठस्य लक्षणमिति रक्तशान्यादीनां हिता-
हाराणां हेयं, ज्यायस्त्व चाहिताहाराणां स्वस्वादीनामप्यथ्यत-
मत्वे प्रकर्मशाहित्वम् । कार्यकर्तृत्वे वरत्वं चेति कर्मणि चोक्त-
इत्थं, तच्च 'अथ वृत्तिकरणांम्' इत्यादिनेक हेयम् । वातपि-
त्तकफानां चेत्वादी 'वहिसर्वातराणां', 'विरचने पित्ताहरा-
णां', 'वमनं श्लेष्महराणां', 'आस्थापनं वातहराणां', 'इत्यादि
हेयम् । यथाधिहरमिति 'खरि उष्टहराणां', 'उष्करुल
हिक्रान्नासवासपार्श्वश्लथनाहराणांम्' इत्यादि हेयम् । किंवा
'अवरत्वम्' इति पाठ, तदा अवरत्वम् अन्यथा अनभिप्रेतकर्तृ-
त्व, तच्च 'रजस्त्रलगाभनमलक्ष्मीमुखानाम्' इत्यादि हेयम् ।
श्रेष्ठत्वज्यायस्त्वाभ्यां प्रशस्ताप्रशस्त कर्मणामपि ग्रहणं व्याख्ये-
यम् ॥ ४२-४४ ॥

पथ्यं यथाऽनयेतं यद्यच्चोक्तं मनसः प्रियम् ।
यथाप्रियमपथ्यं च नियतं तच्च लक्ष्यमेव ॥ ४५ ॥
मात्राकालकिंवाभूमिद्वेद्दोषगुणान्तरम् ।
प्राप्य तत्तद्धि दृश्यन्ते ते ते भावास्तथा तथा ॥ ४६ ॥
तस्मात् स्वभावो निर्दिष्टस्तथा मात्रादिदशधयः ।
तदपेक्षयोभयं कर्म प्रयोक्तव्यं सिद्धिमिच्छता ॥ ४७ ॥
तद्वानेयस्य भगवतो वचनमनुनिशाम्य पुनरपि
भगवन्तनाश्रयमनिवेशेन उवाच—यथाहोदामग्नि-

१ 'अत्र ज्वरादीनामपि पीडाकरत्वादि शाल्या भिषगात्पुनर्यं तत्र
शुभेऽनहिनो भवतीति ज्वरादिज्ञानमपि विधानाय समर्थं भवति' इति
शिवदाससेन । २ 'कार्यकारित्वेऽवरत्वं' इति पा० । ३ 'बृहत्त्व' इति
पा० । ४ 'तदप्रशस्तगुणवृद्धत्वं' इति पा० । ५ किंवा संकला ।

निष्ठः केयलोऽयमर्थो भगवता श्रुतश्चासाभिः । आ-
सवद्रव्याणामिदानीमनपचाद् लक्षणमनसि संक्षेपे-
णोपदिश्यमानं शुश्रूषामह इति ॥ ४८ ॥

सप्रत्युक्तस्य पथ्यस्य हितापरनाशो लक्षणमाह—पथ्यमिला-
दि । पथ्य शरीरगार्गात् स्रोतोहपादनपेतम्, अपेतमपकार-
पम्, अनपेतमनपकारकमिलार्थं, पथोप्रहणेन पथोनाया दोषा
धातवश्च, तथा पथोनिवर्तका धातवो वृहन्ते । तेन इत्यमेव
शरीरे वृहती भवति, ततश्च शरीरानुपघाति पथ्यमिति भवति ।
किञ्च, स्वस्थसास्थ्यरक्षणमात्रुरव्याधिपरिमोक्षश्चेति पन्था,
तस्मादनपेतं पथ्यम् । एवमपि मनोऽनुपघातित्वं न लभ्यत
इत्याह—यचोक्तं मनस प्रियमिति । मनसोऽतिश्रीलाऽमिलपित्तं,
तेन मनसो हितमिति प्रियायं, तेन प्रशमनानातीक्ष्णत्वादेवो
वृहन्ते । एतेन, मन शरीरानुपघाति पथ्यमिति पथ्यल-
क्षणमनपचैवमुक्तं भवति । अन्ये तु पथ्यलक्षणध्वमेतन्
प्रदन्ति, वदन्ति च,—“अथेकं लक्षणं स्यात्तदा ज्वरादिषु त्रिफ-
लेपञ्च मनसोऽप्रियत्वेन च पथ्यं स्यात्, एतच्चानुपगतमेव, यद्
ज्वरे त्रिचप्रयोगस्य तदात्वे न मनसोऽनुकूलत्वं, न चैताव-
ता शरीरे प्रत्यप्यत्वं भवति, अतो यन्मार्गं मनोऽनुकूलत्वं
मानसविकारावर्तुत्वात् तत्रापदेस्यमेव, निवा तावन्मात्र-
मनोऽनुकूलत्वं मानसविकारावर्तुत्वाद्यपदेस्यमेव । तदेत-
दप्यत्वं किमाहाराचाराण्य नियतमसि मेत्याह—यथेलादि ।
नियत निश्चितमिन्द्रप्रियमेव सर्वदेदमप्यमेव सर्वदेत्येवंरूपं
किञ्चिदास्तीत्यर्थं । कुतो नास्तीत्याह—मात्रेलादि । गुणान्त-
रराब्दो मात्रादिभिः स्वपथ्यते । तत्तदिति मात्रादिगुणान्तरम् ।
ते ते इति हिताहितहाहाराचार । तथा तथेति हितोक्ता अपि
हिताश्चाहिताश्च, तथाऽहितोक्ताश्चाहिता हिताश्च । एष प्रिय-
मपि मधुराद्यप्रियं, त्रिफालप्रियमपि प्रियम् । अनोदाहरण
यथा—पथ्यं तावद्दूतं, तद्वतिमात्रमपथ्यं भवति, वले च वरा-
न्तेऽपथ्यं, अकारेण च विरद्वद्व्यसंस्कृतमपथ्यं, भृशो
चानूपायामपथ्यम्, एवं देहेऽनिसृष्टे दोषे च र्फेऽपथ्यम् ।
अपथ्यमपि विषं मात्रादिना हितं भवति, यथा रक्षणमे—“वि-
पथ्यं तितं द्यात्” (चि अ १) इत्यादि । एवमन्वद्व्यप्यम् ।
यस्मादेवनेकान्तमपथ्यत्वमनिश्चितं, अगोचादपथ्यत्वात् निश्चि-
ता, तस्मात् स्वभावो निर्दिष्ट इति पथ्याना रक्षसाध्यादीनामप-
थ्यानां च यवकादीनामिलार्थं, स्वभाव प्रकृत्या पथ्यताऽप्यन्वता
च । तथा मात्रादिताम्रम इति निर्दिष्ट इति स्वपथ्यं । मात्रादि-
मात्रापालम्बियादि । आश्रय इति पथ्यत्वापथ्यत्वयोः । मात्रा-
दीन्याधिल आशानां पथ्यत्वापथ्यत्वं च पारमार्थिकं भवती-
त्यर्थं । उभयमिति स्वभाय मात्रादि च ॥ ४५-४८ ॥

तमुवाच भगवानात्रेयः—धान्यफलमूलसारपु-
ष्पकाण्डपत्रत्यद्यो भवन्त्यासवयोनयोऽग्निवेशेय संश्र-
हेणाष्टौ शर्करानवमीकाः । तासैव द्रव्यसंयोगकर-
णतोऽपरिसंख्येयासु यथापथ्यतमासवचतुरशीतिं
नियोध । तद्यथा—सुरासौवीररुपोदकमरेयमेदक-
धान्याम्लाः पद्दं धान्यासवा भवन्ति, मृद्धी-
कापञ्जूरकाहमयेष्वनवरजाद्गन्तृणशून्यपरुपकाभ-
यामलकमृगलिण्डिकाजाम्बवकपित्थकुचलवदिरक-
कैन्धुपीलुमिपालपनसन्ध्रमोधाश्चरथप्लक्षकपीतनो-
दुम्बराजमोदशृङ्गाटकशङ्खनीफलासवाः पद्दविंश-
तिर्भवन्ति, विदारिगन्धाभ्रगन्धाकृष्णगन्धाशता-
वरीश्यामात्रिवृद्धतीव्रघन्तीविल्वोरुवृक्षचिन्नकमूलै-
रेकादश मूलासवा भवन्ति, शालाम्रियकाभ्रफण-
चन्दनस्यन्दनसदिरकद्वरससपर्णाजुनासनारिमेवति-
न्दुककिण्णिशीशमीगुर्किशिशपाशिरिपवज्जुलधन्वन-
मधुकैः सारासवा विंशतिर्भवन्ति, पद्दोत्पलनलि-
कुमुदसौगन्धिकपुण्डरीकशतपत्रमधूकप्रियङ्गुधात-
फीपुष्पैर्दश पुष्पासवा भवन्ति, इक्षुकाण्डेद्विजुवा-
लिकापुण्ड्रकचतुर्थाः काण्डासवा भवन्ति, पद्दो-
लताडकपत्रासवा द्वौ भवतः, तिल्वकलोध्रैलया-
लुरुप्रमुकचतुर्थास्त्वगासवा भवन्ति, शर्करासव
एक एवेति । एवमेवामासवानां चतुरशीतिः पर-
स्परैणासंख्येयानामासवद्रव्याणामुपनिदिष्टा भवति ।
एषामासवानामाहुतत्वादासवसंज्ञा । द्रव्यसंयोग-
विभागविस्तारस्वेषां बहुविधकल्पः संस्कारश्च ।
यथास्व संयोगसंस्कारसंस्कृता ह्यासवाः संस्कारश्च ।
स्व फर्म कुर्वन्ति । संयोगसंस्कारदेशकालस्यापनमानद-
यश्च भावास्तेषां तेषामासवानां ते ते समुपदिश्यन्ते
तत्तत्कार्यमभिसमीक्ष्येति ॥ ४९ ॥

इतानीमन्धाहितारादासवेत्यनन्तेषु य आसवा अम्यास
उच्यन्ते । धान्यादीन्वेकत्वेन पठिता दृष्ट् चर्करा पठन्ति,
धान्यादीनामन्तरजातिमत्वात्; शर्कराचारवचान्तरजाति-
र्नास्ति, या तु यातशर्करा सा नासवकारणतया भूयते, मधु-
शर्करा तु मन्धन्तर्निषिद्धेव । मधु तु नासवयोगिनया दृष्टाव-
दित, येन तद्वत्तस्यासवस्य धान्यसवन्धाधान्यासवैर्नव प्रद-
र्भम् । एव गौशसवदिद्विषि बोद्धव्यम् । द्रव्य च सयोग्य
करण च द्रव्यसयोगकर्षणं, एतोऽपरिसंख्येयं स्तु । सौवीरं
निमुदयवर्द्धनं, मरेयं गुराहृता गुरा, मेदकं श्वेतमृग जवली-
ख्या, धान्यामसु फाञ्जिकम् । तृणार्ण्यं पेतकी, गुरादि-

१ केवल इति संपूर्णे । २ प्रशमनानातीक्ष्णत्वात् इति पा० ।
३ अस्मिन्पुत्रकारणं स्वावश्ये—आयुषोऽपेक्षितभागः पथ्यासवा
इत्येतमात्रोऽपि विरद्व यदादादादि तदेव पथ्यमिति, तेन न भवि-
रीय इति विवक्षयतेन । ४ एतच्चानुपगतमेव इति पा० ।

१ कालम संस्कारात् । २ धान्यामसुपत्रा इति पा० । ३ अ-
भूकसासवत् इति पा० । ४ एतोऽपरिसंख्येयं सवत्सवो इति पा० ।
५ द्रव्यसंयोगविभागस्य द्रव्याणामनपचोदाहरण इति विवक्षा-
सत्तेय । ६ महत्तद् इति पा० ।

पिडना विभीतकं, बुबलमिति स्थूलवदरी, कर्कन्दु, मृगा-
लवदरी । कन्दः श्वेतखदिरः, अधकणः शालमेदः, अरिमेदो
विट्खदिरः, रिण्ही अपामार्गं, शुक्तिवदरी । पत्रं सरकम-
ष्टदलपत्रं, नलिनं धेतमष्टदलपत्रं, पुण्डरीकं धेतशतपत्रपत्रं,
शतपत्रं त्वरुणम् । इक्षुशब्दप्रतस्त्रापि शुण्डूवृक्षस्य पुनरभिधान-
माशयवं प्रति तस्य प्राधान्यव्युत्पत्तयामि । वमुक्तं गुणकम् ।
तिल्वक्- शायरलोध्रः । आसुतत्वादिति सन्धानरूपत्वात् । द्रव्य-
संयोगविभाग इत्यादौ 'एषाम्' इति पदेन प्रत्येकं धान्यादिद्र-
व्यवृत्ता आश्रया उक्त्वा । तेषां च विभागोऽनुपपन्न एकरूपत्वा-
दिति चेत् १ तत्र, तेषामपि सजातीयद्रव्यविभागस्य विद्यमान-
त्वात् । किंच संस्कारद्रव्यविभागस्यापि तत्र शक्यत्वात्; नक्षे-
पेनैव द्रव्येण सुरादयः कियन्ते, प्राधान्यास्तु धान्यादयोऽभि-
धीयन्ते । संस्कारश्च बहुविधविकल्प इति योजना । संयोगस-
स्कारकरणप्रयोजनमाह—यथास्वमित्यादि । यथास्वमिति यत्पु-
ज्यते, देशो भस्वरसिधान्यउपस्थादि. सन्धानेषु वक्ष्यमाण,
कालस्तु पक्षमासादिस्थापनं, माना सन्धानद्रव्यमात्रा । आदिप्र-
हणान्द्रव्यस्वाभावेति कर्तव्यतासप्रहणम् । तर्तत्कार्यमिति देशका-
लशरीरोपादिभिन्नं हितत्वम् ॥ ४९ ॥

भयति चात्र ।

भनःशरीराग्निबलप्रदाना-
मस्त्रप्रशोकारुचिनाशानामाम् ।
संहर्षणानां प्रयत्नासवाना-
मशीतिरुक्ता चतुरुत्तरैषा ॥ ५० ॥

भन शरीरेलादिना गुणकथनं युक्त्या पीतस्यासबक्ष्ये हेयम्
॥ ५० ॥

तत्र श्लोकः ।

शरीररोगप्रकृतौ मतानि
तत्रेन चाहारविनिश्चयं च ।
उवाच यज्ञःपुरुषादिकेऽस्मिन्
मुनिस्तथाऽध्याणि चरासवांश्च ॥ ५१ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्वृते श्लोकस्थाने
यज्ञःपुरुषीयो नाम पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

इति धीचमपाणिदत्तविरचितया चरकतन्त्रव्याख्यायामा-
नुवंदरीपिकाख्याया सूत्रस्थानेऽप्रधानचतुष्के यज्ञ पु-
रुषीयो नाम पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

पड्विंशोऽध्यायः ।

अथात आत्रेयभद्रकाप्यीयमध्यायं व्याख्यास्यामः १
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

हिताहितैकदेशमभिधाय वृत्तद्रव्यहिताहितत्वशानार्थं रग-

१ 'तत्त्वकार्यमिति तत्तदोपश्रममनरूप कार्यम्' इति शिवदाससेनः ।
२ 'शरीररोगप्रकृतौ मतानीति शरीररोगयोः कारणे ये मुनीना
मतभेदास्तानीत्यर्थः' इति शिवदाससेनः ।

वीर्यविपाकाभिधायक आत्रेयभद्रकाप्यीयोऽभिधीयते । तत्रापि
विपाकापीनामपि रसेनैव प्रायो लक्षणीयत्वद्रसप्रकरणमादौ
कृतम् ॥ १ ॥ २ ॥

आत्रेयो भद्रकाप्यश्च शाकुन्तेयस्तथैव च ।
पूर्णाक्षश्चैव मौद्गल्यो हिरण्याक्षश्च कौशिकः ॥ ३ ॥
यः कुमारशिरा नाम भरद्वाजः स चानघः ।
श्रीमान् वार्योविद्वैश्चैव राजा मतिमतां वरः ॥ ४ ॥
निमिश्च राजा धैदेहो यडिगश्च महामतिः ।
काङ्गायनश्च वाह्लीको वाह्लीकमिपजां वरः ॥ ५ ॥
पते श्रुतवयोवृद्धा जितात्मानो महर्षयः ।
वने चैत्ररथे रम्ये समीयुर्विजिहीषवः ॥ ६ ॥
तेषां तत्रोपविष्टानामियमर्थवती कथा ।
यभूयार्थविदो सम्प्रग्रसाहारविनिश्चये ॥ ७ ॥

मुनिमतेः पूर्वपक्षं कृत्वा सिद्धान्तव्यवस्थानं शिष्यव्युत्पत्त्य-
र्थम् । रसेनाहारविनिश्चयो रसाहारविनिश्चयः; किंवा अयं
रसविनिश्चयः, तथा 'परं चातो विपाकानाम्' इत्यादिराहारवि-
निश्चयः ॥ ३—७ ॥

एक एव रस इत्युवाच भद्रकाप्यः, यं पञ्चाना-
मिन्द्रियार्थानामन्यतमं जिह्वावैषयिकं भावमाचक्षते
कुशलाः, स पुनरुदकादनन्य इति । द्वौ रसाविति
शाकुन्तेयो ब्राह्मणः, छेदनीय उपशमनीयश्चेति ।
त्रयो रसा इति पूर्णाक्षो मौद्गल्यः, छेदनीयोपशम-
नीयसाधारणा इति । चत्वारो रसा इति हिरण्याक्षः
कौशिकः, स्वादुर्हितश्च स्वादुर्हितश्चास्वादुर्हितश्चा-
स्वादुर्हितश्चेति । पञ्च रसा इति कुमारशिरा भर-
द्वाजः, भीमौदकात्रेयवायव्यान्तरिक्षाः । षड्रसा इति
वार्योविदो राजर्षिः, गुरुलघुशीतोष्णस्निग्धरूक्षाः ।
सप्त रसा इति निमिर्वैदेहः, मधुराम्ललघ्वणकद्रुति-
ककपायक्षारकः । अष्टौ रसा इति यडिगो धामार्गवः,
मधुराम्ललघ्वणकद्रुतिककपायक्षारकः । अण-
रिस्तंक्षयेया रसा इति काङ्गायनो वाह्लीकमिपकः,
आश्रयगुणकर्मसंस्वादविशेषोपाणामपरिमेयत्वात् ८

एक एवैवादि । इन्द्रियार्थानामिति निर्धारणे षडौ । अन्य-
तममित्येकम्; अन्यशब्दो ह्ययमेकवचन, यथा—अन्यो दृशि-
पेन गतोऽन्य उत्तरेण, एक इत्यर्थः । तमप्रत्ययश्च स्वार्थिकः ।
जिह्वावैषयिकमिति जिह्वाभाषणम् । रसाभावोऽपि जिह्वाय एव-
तेऽत आह—भावमिति । उदकादनन्य इति रसोदवयोर-
कत्वव्यपनार्थं, पूर्वपक्षत्वादुदृष्टम् । पूर्वपक्षश्च कपिलमतेन, ते

१ 'रसाहारविनिश्चय इति रसविनिश्चयपूर्वक आहारविनिश्चयो रसा-
हारविनिश्चयः' इति शिवदाससेनः । २ तत्र, 'शारो नाति विना
नीदौ वीर्यं नाति विना रसाश्च' इति वीर्यविषयको रसापीनत्वव्य-
प्रथम रसविनिश्चयवचरणमाह—एक एवैवादि' इति शिवदाससेनः ।

हि रसतन्मानं गन्धतन्माहमिन्द्रादिवचनेन गुणव्यतिरिक्तं द्रव्य-
मिति पुनवे । छेदनीय इत्यपनर्षणकारक । उपशमनीय इति
वृहण । साधारण इत्यत्रेयसाम्यसामान्यादुभयोरपि लङ्घनवृह-
णयो र्वेता, परस्परविरोधादवर्ता वा । स्वादुरितामीष्ट, हित
इत्यायतावनपकारी । आधीयत इत्याश्रयो द्रव्य, गुणा
त्रिगुण्युदाय, कर्म धातुवर्धनक्षणादि, सखादो रसाना
मवान्तरमेद, एषा विशेषाणा मेदानामित्यर्थ । तत्र द्रव्य-
मेदादाधारमेदेनाश्रितस्यापि रसस्य मेदो भवति, आश्रयो हि
कारणं, कारणमेदाच्च कार्यमेदोऽवश्य भवतीत्यर्थ । गुर्वादिगु-
णमेदास्त्वथा कर्ममेदाश्च रसच्छता एव । ततश्च कार्यमेदावश्य
वारणमेद इति पूर्वपक्षाभिप्राय । सखादमेदश्च एवस्या-
मपि मयुरजताभिस्तुशरीरगुडादिगत प्रत्यक्षमेव मेदो दृश्यते,
स तु सखादमेद सखवेद्य एव, यदुक्तं—“इच्छुधीगुदादीना
माशुर्गन्धान्तर महत् । मेदस्त्वयाऽपि गाल्यातु तरन्वत्याऽपि
शक्यये”-इति ॥ ८ ॥

पडेव रसा इत्युवाच भगवानान्नेयः पुनर्वसुः,
मधुसाम्लकलवणकटुतिक्तकफपायाः । तेषां पण्णां
रसानां योनिरदक, छेदनोपशमने द्वे कर्मणी, तयो-
र्मिथीभावात् साधारणत्वं, स्वाद्वस्वादुता भक्तिः,
हिताहितौ प्रमायौ, पञ्चमहाभूतविकारास्वाध्यायाः
प्रकृतिविकृतिविकारदेशकालचराः, तेष्वध्रयेषु
द्रव्यसंघकेषु गुणा गुरल्लघुशीतोष्णस्निग्धरूक्षाद्याः,
क्षरणात् क्षारः, नासौ रसः, द्रव्यं तदनेकरससमु-
त्पन्नमेकरसं कटुकलवणभूयिष्ठमनेकेन्द्रियार्थस-
मन्वितं करणाभिनिर्युक्तम्, अव्यक्तीभावस्तु खलु
रसानां प्रकृती भवत्यनुरसंऽनुरससमन्वितं चाद्रव्यैः
अपरिसंख्येयत्वं पुनस्तेषामाश्रयादीनां भावानां वि-
शेषापरिसंख्येयत्वात् युक्तम्, एकैकोऽपि होमामा
श्रयादीनां भावानां विशेषानाश्रयते विशेषाऽपरि-
संख्येयत्वात्, न च तस्मादव्यत्यमुपपद्यते, परस्पर-
रसंसंख्येयत्वात् चैषामभिनिर्युक्तैर्गुणप्रकृतीना
मपरिसंख्येयत्वं भवति । तस्मात् संख्येयानां रसानां
कर्मोपदिशन्ति बुद्धिमन्तः । तत्रैव कारणमपेक्ष-

माणाः पण्णां रसानां परस्परैणासंख्येयानां लक्षण-
पृथक्त्वमुपदेक्ष्यामः ॥ ९ ॥

सिद्धान्त पुनर्वसुवचनेनाह—पडेवेत्यादि । पूर्वपक्षोक्त-
सैकत्वादिव्यवस्थामाह—तेषां पण्णामेत्यादि । योनिसाधारणा-
रणं, कार्यकारणयोश्च मेदात् जिद उदकादसमेद प्रत्यक्ष
एवेति भाव । क्षितित्वव्यतिरिक्तमुदकमेव यथा रसोनेति तथा
“रसानां रसस्तस्य” (सू अ १) इत्यादी विदुन्मेव
वीदेवीवित्तये । तयोर्मिथीभावादिति कर्मणोरुत्तयोर्मिथी-
भावानुपपत्तौ तदाधारयोर्द्रव्ययोर्मिथीभावादिति बोद्धव्यम् ।
साधारणमिति साधारणकर्मयोगित्वम् । भक्तिरिच्छेत्त्वर्थ ।
तेन, यो यस्मिं छति स तस्य स्वादुरेखादुरितर इति
पुरुषपेशो धर्मो, न रसमेदनायोर्विलयर्थ । पथमहाभूतेत्यादी
'तु' शब्दोऽवधारणे, तेन आश्रया एव न रसा इत्यर्थ ।
किंभूता मांमादयो भूतनिसारा आश्रया इत्याह—प्रकृ-
तिविकृतिविकारदेशकालवया इति, यनाशब्दोऽधीनार्थ, स च
प्रकृत्वादिति प्रत्येकं योग्य । तत्र प्रकृतिवद्या यथा—सुष्टा
कपाया मधुराश्च सन्त प्रकृत्वा रपर, एतदि लघव न
रवषस, तथाहि राति-कपायमपुरत्वाद्बहुत्व स्यात् । विद्वितिसां
च मोहेर्लाना लघुत्व, तथा तल्लुसिद्धपिण्डकानां च गुणत्वम् ।
विचारणा विचारो द्रव्यान्तरस्योय इत्यर्थ, तेन विचारणापय
यथा—मधुमर्षियो स्युके विष, तथा विषं चागदसंयुक्त मका-
संयन्तिरिचनार्थैरिति । देतो द्विविधो भूमिरेतुरथ । तत्र भूमौ
“श्वेतकरोती कर्मिकीषिष्वा विपहरी”, तथा “हिमवति मेप-
जानि महागुणि भवन्ति” । शरीरदेशे यथा,—“तक्षिमां-
साहृतरं स्तन्यकोऽशिरससदम्” (सू अ २७) इत्यादि ।
कालवत् तु यथा ग्लवमषिष्कलीक “तद्वाल दोपहरं शूदं
त्रिवोयम्” (सू अ २७), तथा “अर्जुनुष्यपलनादृति”
इत्यादि । अत्र चैकप्रकरणेषु येऽनुष्णस्ते चक्षुरार स्वभावादि-
ध्वेवान्तर्भाषनीया । यदुक्तम्,—“चर शरीरवयवया तत्रभायो
धातव क्रिया । डिङ् प्रणापं संस्कारो मात्रा चाम्बिन् पती-
क्ष्यते” (सू, अ २७) इति । तत्र, चरशरीरवयवधातुना
देशेन प्रहण, मात्रा विचारे प्रविशति, शेष मभाये, तथा रग-
निमाने वक्ष्यमाणं चाग्रप्रविष्टमाहारविशेषायतनगन्तर्मांनीय
यथासमयम् । त्रिगुण्युवाच ह्यप्रारिप्रहनेनानुष्ण अपि शीत-
नृदायो न रसा, किन्तु द्रव्यगुणा शुभोवेति दर्शयति । शर-
नादुपयोगमन्त्रियायोग्यात् शरीरो द्रव्ये गायो रसः, रसस्य हि

१ 'यथा तेषां, यदुक्तं चाम्बे,—“कृदाणां कृदायात्वं रसुणां
कर्मणाय च' इति तिवशसतेन । २ 'एक एव रस इत्यादि यदुक्तं
तस्मिन्कारोति-तेषामित्यादि । पण्णां रसानामित्येन रसमेदवत्साव-
धारण प्रत्युक्तं, एतेदस प्रत्यक्षविकृताविति भाव । योनिसाधारणा-
णम्, यत्नेन 'स पुनरुपशमने' इति प्रत्याख्यात, कार्यकारणयोर्मेदस्य
पुरपरताकारिण भाव, छेदनोपशमने कर्मणी, तयोर्विधीनायाप
मात्रात्पन्नमित्येन विशेषद्वयीवशो मित्याहती । नदि रसच्छेप,
तेन यो यस्मिं छति स तस्य स्वादुरितर पुनरस्वाद्द्वयी पुरपरता
धर्मो, न रसमेदनायोर्विलयर्थे' इति विश्वासतेन । ३ 'मदि
देशो' इति वा० । ४ 'अन्वयमाश्रय' इति वा० ।

१ 'साधारणयोगित्व' इति वा० । २ 'लघुत्वे लघव संशय-
विषये, न तु रसस्य, तथा एति कदाचनप्राकारानुपपत्तौ स्पष्टं यदपि
य—“सादुगुण्युवाचरिच-रसायासरो-वदर' इति निरसामती ।
३ 'विचारणा विचारो द्रव्यान्तरस्योय इत्यर्थे, एतत् यथा-उष्ण-
संयन्तिरिचनार्थं चरनेनेतिरिचि' इति रसमेदनायोग्यात् तस्य
शरीरोऽधीनार्थं यथास तदुपयोग्यात् उष्णत्वं, तथा मांशुष्ण-
रसजातेपुरसमित्यादि' इति विश्वासतेन ।

निष्कृत्यस्य क्रियाऽनुपपन्नत्वर्थं । क्षरण च क्षारस्य पानीययुक्त
 स्थायोगमन्वेन, वदन्ति हि लौकिका — 'क्षारं सावयाम्' इति,
 धारं च, — छित्त्वा छित्त्वाऽऽशयात् क्षार क्षरत्वात् क्षार्य
 स्वध (चि अ ५) — इति । हेत्वन्तरमाह — द्रव्य तदनेकर
 सोत्पन्नमिति, अनेकरसेभ्यो मुख्यवापामार्गादिभ्य उत्पन्नमनेकर
 सोत्पन्न, यतश्चानेकरसोत्पन्नमत एवानेकरश्च, कारणगुणानुविधा
 यित्वात् कार्यगुणस्येति भाव । अनेकरसत्वमेवाह — वदुश्चल
 गभूविद्यमिति । — भूविद्युशब्देनाप्रधानरसान्तरसम्बन्धोऽस्तीति
 दर्शयति । हेत्वन्तरमाह — अनेकेन्द्रियार्थसमानितमिति, शरो
 हि स्थानेन गन्धेन चान्वित, तेन द्रव्य रसे हि गुणे न
 स्थानं नापि गन्ध इति भाव । हेत्वन्तरमाह — करणभि-
 निर्वृत्तमिति, करणेन ह्यसपरिज्ञाप्यादिनाऽभिविर्षितं कृतमि-
 त्यर्थं, न रसोऽनेन प्रकारेण क्रियत इति भाव । अव्य
 चारसपथ निषेधयति — अव्यक्तो गवा इत्यादि । अव्यक्तीसाय
 इत्यभूततद्भावे चित्रप्रत्ययेन रसाना मधुरादीना व्यवचानामेव
 वृत्तिधारादेश्चक्यत्व, नान्यो मधुरादिभ्योऽव्यचरस इत्यर्थं ।
 रसानामिति मधुरादीना षण्णाम् । प्रकृतावित्यादि प्रकृता
 कारणे जल इत्यर्थं । अव्यक्तत्वं च रससामान्यमानोपलब्धि
 मधुरादिविशेषज्ञत्या, सा च जले भवति, यत उक्त जलगुणक-
 थने सुष्ठुते, — 'व्यचरसता रसदोष' (सु सू अ ५५)
 इति, इहापि च 'अव्यचरस च' इति वक्ष्यति, लोकेऽपि चाव्य
 चरस द्रव्यमात्साय वचारी वदन्ति — 'जलसेवाश्च रसो न
 कश्चिन्मधुरादियुक्त' इति । विशेषमधुरायतुपलब्धिश्चाशुद्धत
 त्वेन । यथा इन्द्रादिशयमानविशेषवर्गे वस्तुनि रूपतामान्यप्र
 सीतिसंभवति, न शुद्धत्वादिविशेषोपदिष्टत्वात्तदुत्पत्त्येव्यक्तोभावो
 भवति, प्रधान व्यक्त रसमनुगतोऽव्यक्तत्वेनल्लतुरस, यथा
 वेणुवने मधुरे कषायोऽस्तस । यदुक्तम् — 'ह्यक्ष कषायानुसो
 मधुरं कफपित्तह' (सू अ २७) इति । अणुरससमन्वित इति
 सर्वांतरसमुक्तं, यथा विषे, वचन हि — 'उणमनिर्देश्वरसम्'
 (चि अ २३) इत्यादि । किंवा, 'अणुरससमन्विते' इति पाठ,
 तेन, अणुरसेनेकेन मरिचेन शर्करापैले कडुलमव्यक्तं स्यात् ।
 अपरीरसख्येयपरं दूषयति — अपरीत्यादि । तेषामिति रसानाम्,

१ 'मधुरादिव्यक्त' इति पा० । २ 'शर्करापावके' इति पा० ।
 ३ 'अपरिसंख्येयपरं दूषयति-अपरिसंख्येयत्वमित्यादि । आदिष
 भेन गुणकर्मसंस्वादाना मप्रचरण, आशयगुणकर्मसंस्वादाना ये वि-
 शेषा येदास्त्वानुपपत्त्येवत्वात्तत्र रसानामपरिसंख्येयत्वं यदुत्पत्त्ये
 तत्र युक्तं, तत्र हेतुमाह — एकैकोऽपीत्यादि । — यथामाश्रयगुणकर्मसं
 स्वादाना विशेषानेकैकोऽपि मधुरादिशयवे, न त्वसादाश्रयादिभेदाद-
 न्यत्वमाश्रितस्य मधुरादेभकते । यत्नेन, आरमायाव च नर मिश्रा,
 मधुरादित्त्वेकं यत्नेन । तथाहि — यद्यपि शालिशुद्रप्रश्नशीरादयो
 मधुरत्वाश्रयाः मिश्रा, तथाऽपि तत्र मधुरत्वनात्वात्कान्त एक एव रसो
 भवति, बलाकाशीरादियु शुद्धवर्णव । एव गुणानां गुणपिच्छलादी
 नामन्यवेऽपि तथा कर्मणा रसादिवर्णनरत्नवर्णकरणादीनां निश्चलेऽपि
 तथा मधुरत्वान्तरात्वात्तदनेऽपि न मधुरत्वेऽस्त्वान्यत्वं, मधुरत्वना
 लनलिकमादिति भाव । इति शिवदाससेन ।
 च. स. १८

अपरिसंख्येयत्वं न युक्तम्, आश्रयादीनां भावानामिति आश्रय-
 गुणकर्मसंस्वादानां, विशेषापरिसंख्येयत्वादिति आश्रयादिभेद-
 स्यापरिसंख्येयत्वात् । अत्र हेतुमाह — एकैकोऽपि छीत्यादि ।
 एवामाश्रयगुणकर्मसंस्वादाना विशेषानेकैकोऽपि मधुरादिराश्र-
 यते, न च तसादाश्रयादिभेदादन्यत्वगाप्रितस्य मधुरादिसंभवति ।
 एव मन्यते — यद्यपि शालिशुद्रप्रश्नशीरादयो मधुरत्वाश्रया
 निश्चलत्वाऽपि तत्र मधुरत्वनात्वात्कान्त एक एव रसो भवति
 बलाकाशीरकापीसादियु शुद्धवर्णं इव । तथा गुणानां गुणपि-
 च्छलमिच्छादीनामन्यत्वेऽपि कर्मणा वा रसादिवर्णनतुर्गुणनव
 णंकरत्वादीनां मिश्रत्वे सत्यपि न मधुररसस्यान्यत्व, यत एकं
 एव मधुरस्वतद्गुणयुक्तो भवति तत्कर्मवारी चेति को विरोध ।
 तथा मधुरस्यावान्तरात्वादेभेऽपि मधुरत्वनात्वात्तत्कर्म, कृष्ण-
 वर्णावन्तरभेदे यथा कृष्णत्वानतिक्रम । ननु मैत्र भवत्वपरि-
 संख्येयत्व रसाना, परस्परसंयोगानु यथास्वादविशेषे च कार्य-
 विशेषकरोऽपि, नहि यन्मधुराभ्येन क्रियते, तन्मधुरेण वाऽ-
 भ्येन वा शक्यम्, अतस्तेन परस्परसंयोगेनापरिसंख्येयत्व
 भवित्यतीत्याह — परस्परेत्यादि । सद्यमिति भावे च, तेन
 परस्परसंयोगेभ्युपिप्रत्ययेषा मधुरादीनामभिविर्षितेन गुणप्रकृ-
 तीनामसंख्येयत्वमिति योजना, अवयवमर्थ — यद्यपि रसा पर-
 स्परसंयोगातिभूत्वा युक्ता सन्तोऽभिविर्षिता द्विरादीं द्रव्ये
 भवन्ति, तथाऽपि न तेषां गुणां गुणत्वान्तर, प्रकृतयो वा
 मधुरादीनां वा याऽऽश्रयत्वत्वात्तानिवर्णनत्वात्वा असंख्येया
 भवन्ति, किन्तु य एव मधुरादीनां प्रत्येक गुणा प्रकृतयश्च
 उद्दिष्टा एव मिश्रा भवन्ति । किंवा गुणप्रकृतीनामिति
 मधुरादिपदगुणस्वरूपाणामित्यर्थं, तेन, रसस्य रसान्तरसंयोगे
 दोषानुभव दोषान्तरसंयोगे रसानां नापरिसंख्येयत्वमित्यर्थं ।
 प्रकृतिसंख्येयं कर्म वक्ष्यते, तेन गुणकर्मणामित्यर्थं । मधुरा-
 दीनामन्वन्तरात्वादिविशेषोऽपि परस्परसंयोगेऽपि हेतुः । यत
 एव हेतो रसानां संख्येयता नान्ये गुणवर्गगी भवत, अत एव
 संख्येयता रसानां पृथक्कर्म शान्दान्तेऽपि नोचमित्याह — तस्मा-
 दित्यादि । वर्णसंख्येयत्वं शरीरवलावकारिकरकां शुद्धादयो
 रसरचादिजननादयश्चापि बोद्धव्या । न केवलमन्यत्वात्कर्म
 रसानां संख्येयता वर्णं नोपदिष्ट, किन्तु यद्यपि नोपदिष्टवाम
 इत्याह — तथैवेत्यादि । तथैव कारणमिति परस्परसंयोगेऽपि
 रसानामनधिकगुणवर्गत्वम् । सद्यमेन पृथक्त्व लक्षणपृथक्त्वम् ।

१ 'गुणप्रकृतीनामिति परस्परसंयोगेहेतुत्वा मधुरादिगुणा एव प्रकृ-
 तय, तासां मधुरादिपदगुणत्वकषायामित्यर्थं । तथा च, परस्परसं
 योगेभ्युपिप्रत्ययेषा रसानामभिविर्षितं प्रकृतिभूतानां मधुरादिगुणानां
 संख्येयत्वं न चेति योजना । तेन, रसानां रसान्तरसंयोगे रसान्ते-
 रभेदसंयोगे वा तस्त्वानुपपत्त्येवत्वात्तत्त्वेऽपि, न गुण प्रकृतिभूतयु-
 षादिप्रकृतानां बदल्यतिक्रमः, यथा दोषानां परस्परसंयोगेऽपि
 चित्तानतिक्रम इत्यर्थं । यत संख्येयता रसानां मधुरादिप्रकृतस्य
 प्रकृतिवत्त्वात् रसांतरत्वं, अत एव संख्येयत्वात् पृथक्कर्म शान्दान्ते-
 ऽपि नोक्तिम्याह — तस्मात् संख्येयतामिति । इति शिवदाससेन ।

तत्र लक्ष्यते येन लक्ष्यणम्; अतस्तु 'मधुरो रसः' इत्यादिना
 ग्रन्थेन, तथा 'श्लेहनशीलान्हावन' इत्यादिना च यद्वाच्यं,
 तत् सर्वं गृह्यते । किंवा, लक्षणग्रन्थेन 'मधुरो रस' इत्यादिग्र-
 न्थवाच्यं लक्षणगुण्यते, प्रथमत्वं च रसमेदज्ञानार्थं यद्वाच्यति
 'श्लेहनशीलान्' इत्यादि तद्ग्राह्यते ॥ १ ॥

अग्रे तावद्द्रव्यमेदमभिप्रेत्य किंचिदभिधायाम् ।
 सर्वे द्रव्यं पाञ्चभौतिकमस्मिंश्चर्ये; तच्चेतनावदचेतनं
 च, तस्स गुणाः शब्दादयो गुर्घादयश्च द्रवान्ताः;
 कर्म पञ्चविधमुक्तं धमनादि ॥ १० ॥

अग्रे त्वत्सादि ।—रसेषु वाच्येषु द्रव्यमेदमभिप्रेत्य प्रतिपाद-
 नीयतया परिच्छेद्य रसानां द्रव्यज्ञानापीनमालाद्रव्याभिधानगमे
 इतमिष्यते । किंचिदिति आयुर्वेदोपयोगि द्रव्यलक्षणं न सर्वम्,
 अपरप्रदोषादिति भावः । सर्वद्रव्यमिति कार्यद्रव्यम् । अस्मिन्-
 वेऽस्मिन् प्रकरणे । द्रव्यान्ता इति वचनेन पूर्वोक्तात् विंशतिगु-
 णानाह । अथ च पराधापरत्वादीनामिहानभिधानेन किंचित्सायां
 परत्वादीनामप्राधान्यं दर्शयति; येऽपि तत्रापि युक्तिसंयोगपरि-
 भाणसंस्काराम्नासा अक्षरार्थकिस्त्रोपयोगिनोऽपि, न ते पार्थि-
 यादिद्रव्याणां शब्दादिवत्सादिदिक्ता- कित्तर्थाभियाः, अत इह
 नैर्गमिकगुणरूपेणे नोक्ताः । उक्तमित्यपामार्गत्वाद्गुणैः । एतच्च
 प्राधान्याद्बुध्यते, तेन बृहण्यायपि बोद्धव्यम् ॥ १० ॥

तत्र द्रव्याणि गुरुखरफटिनमन्दस्त्रिविशदसा-
 ष्टस्त्र्यूलमन्धगुणयहुलानि पार्थिवानि, तान्युपचय-
 सद्वातमौरवस्यैयंकराणि; द्रव्यस्त्रिगंधशीतमन्दसु-
 पिच्छिलरसगुणयहुलान्याप्यानि, तान्युपहृद्वेहय-
 न्धविष्यन्दमाद्वचम्रदादकराणि; उष्णतीक्ष्णसूक्ष्म-
 सुरुक्षयिशदरूपगुणयहुलान्याग्नेयानि, तानि दाह-
 वाकप्रमाप्रकाशत्रणकराणि; लघुशीतकृक्षपरविश-
 दसूक्ष्मस्पर्शीगुणयहुलानि चापय्यानि, तानि चौक्ष्य-
 ग्लानिविचारवैशद्यलायवकराणि; मृदुलघुसूक्ष्मश-
 ष्णशब्दगुणयहुलान्याकाशात्मकानि, तानि माद्वे-
 सोऽपिर्घलायवकराणि ॥ ११ ॥

बहुलशब्दो गुर्घादितिः प्रत्येकं संबध्यते; किंवा गन्धेतेष,
 यतो गन्धगुणयहुला प्रुषियेव भवति, अत एव द्रव्यान्तरल-
 क्षणेऽपि देदेपिकगुणोऽन्त एव पठ्यते 'रसगुणयहुलानि'
 इत्यादि, तेन तस्मापि रसादिभिरेव बहुलशब्दो योज्यः । सर्व-
 वार्येद्रव्याणां पञ्चभौतिकत्वेऽपि प्रुषियेव्याद्युत्तरणं पार्थिवत्वादि
 शेषम् । सद्वातः षाटित्वं, सौर्ष्यमविचार्यम् । सन्धनं परस्पर-
 योजनं, प्रहादः क्षीरेतिद्वयतपणम् । सूक्ष्मं सूक्ष्मशोर्षोऽ-

१ 'अस्मिन् द्रव्ये अस्मिन् प्रकरणे, तेन पाञ्चभौतिकत्वं चर्यमाणं
 तावदुर्वेदिसिद्धान्तः, न तु शब्दान्तरव्येत्तत्वं, नैवापिषादिभिः
 पाञ्चभौतिकगुणान्तरगुणव्यवहारः इति सिद्धिरासौतेन । २ 'पार्थिवा-
 नीति प्रुषिरीभूतबहुलानीत्यर्थः । धवलाभाजनीत्यादौ बोद्धव्यं' इति
 तावदामसेनः ।

गुलादि, प्रभा वर्णप्रकाशिनी वीतिः, बहुकम्, "वर्णमात्रमिति
 च्छान्ना प्रभा वर्णप्रकाशिका" (इं. अ. ७) इत्यादि । विचरत्वं
 विचारो गतिरित्यर्थः । गौरिर्घं रन्प्रबहुलता । अतःकाशयहुलत्वं
 द्रव्यस्य प्रुषियेव्यादिभूतान्तरास्येन भूरीभ्यक्काकाशत्वेन च
 शेषं, यदेव भूरिशुभिरं तत्रामर्षः; निवा अवातागुणयहु-
 लत्वेन नामसं द्रव्यामित्युच्यते ॥ ११ ॥

अनेनोपदेशेन नानोपधिभूतं जगति किंचिद्द्रव्य-
 गुणलक्ष्यते तां तां युक्तिमर्थं च तं तमभिप्रेत्य ॥ १२ ॥

अनेनेति प्रतिनियतद्रव्यगुणोपदेशेन; यत् पार्थिवादि द्रव्यं
 यद्गुणं, तद्गुणे देहे संपाद्ये मेजन् भवतीत्यर्थः । तथा पार्थिवादि
 द्रव्यं न सर्वथा न च सर्वस्मिन् व्याधां मेजन्मित्याह—तां तां
 युक्तिमित्यादि ।—युक्तिमित्युपायम्, अर्थमिति प्रयोजनम्,
 अभिप्रेतलेलापिच्छत्, तेन केनचिदुपायेन क्वचित् प्रयोजने कि-
 ष्चिद्द्रव्यनोपधं भवति न सर्वतः; तेन यद्बुध्यते—वैरोधिकानां
 सर्वदाऽप्यव्यत्येन 'नानोपधं द्रव्यम्' इति वचो परोधिः; तत्र
 भवति, वैरोधिकानि हि संयोगसंस्कारदेशाकाशरूपेणापि
 भवन्ति, वैरोधिकसंयोगसभावे तु पय्यान्वयि क्वचित् द्युः ।
 गान्यपि (सर्वदाऽपि) सभावादेव विपमन्दकादीन्वयप्यप्यति,
 तान्युपुपाययुक्तानि क्वचित् पय्यानि भवन्ति, सया उदरे—'विप-
 स्य तिलं दयात्' (वि. अ. १३) इत्यादि । यत्तु गुणसंश्रु-
 तीनि नोपयुज्यन्ते, अतो न तानि मेपजानीत्युच्यते; तत्र,
 तेषामपि मेपजलेदागुणवत्त्वेन मेपजत्वात् ॥ १२ ॥

न तु केवलं गुणप्रभावादेव द्रव्याणि फार्तुंकाणि
 भवन्ति; द्रव्याणि हि द्रव्यप्रभावाद्गुणप्रभावाद्द्रव्य-
 गुणप्रभावाच्च तस्मिन्तस्मिन् फाले तत्सुधिकरण-
 मासाद्य तां तां च युक्तिमर्थं च तं तमभिप्रेत्य यत्
 कुर्वन्ति, तत् कर्म; येन कुर्वन्ति, तद्द्वार्यैः; यत्र
 कुर्वन्ति, तदधिकरणं; यदा कुर्वन्ति, स फालः;
 यथा कुर्वन्ति, स उपायः; यत् साधयन्ति, तत्
 फलम् ॥ १३ ॥

पार्थिवादिद्रव्याणां गुरुखरादिगुणोपादेयजलमुक्तं, तेन
 गुणप्रभावादेव मेजन् स्यादिति शब्दां निरस्यत्वाह—न तु पेल-
 मित्यादि । द्रव्यप्रभावात्पय-दन्त्या निरेकत्वं, तथा मणीनां
 विषादिहन्तुमित्यादि । गुणप्रभावात्पय—उदरे तिर्करी रसः,
 शोतेऽग्निरेत्यादि । द्रव्यगुणप्रभावात्पया—वृष्णाजिनस्योपरीति,
 अवापि दृष्णत्वं गुणोऽजिनं च द्रव्यमभिप्रेतं; यथा वा—'मण्ड-
 लैर्जातरूपस्य तस्या एव पयः शतम्' (वि. अ. २. पा. ३),
 वन मण्डलगुणयुक्तस्य जातरूपस्य फार्तुंकाण्यम् । पयं पुर्व-
 न्तीत्याह—तस्मिन्तस्मिन्मित्यादि । तां तां युक्तिमाप्येति तां
 तां योजनं प्रप्य । यत्तु बुदेन्तीत्याद्युदाहरणं यथा—धियो-
 निरेचनद्रव्यानि सचिद्रोधिरेचनं इत्यन्ति, सचिद्रोधिरेचनं

१ 'मन्त्राणि' इति क्वचित् पुस्तके नोपलभ्यते । २ 'गुणसंश्रुतं'
 इति पा० ।

धर्म, येनोष्णत्वादिकारणेन शिरोविरेचन कुर्वन्ति, तद्वैर्न, धीर्यं शक्ति, सा च द्रव्यस्य गुणस्य वा, यत्र शिरोविरेचन कुर्वन्ति तदधिकरण शिर, नान्यत्राधिकरणे शिरोविरेचनद्रव्य प्रभवतीत्यर्थं, यदेति वसन्तान्तौ शिरोगौरवादिपुच्छं च काले, एतेनाकाले शीते शिरोविरेचन स्वध्वलाग्रं कर्मुकं, किन्तु स्वकाल एव, यथा येन प्रकारेण प्रथमनाजपीडनादिना तथा "प्रसारिताद्भ्रमुत्तान शयने सहरास्तुते । ईपत्रलम्बशिरस सवेद्यं स्मृतैश्चाम्"—इत्यादिना विधिना कुर्वन्ति, स उपाय, यत् साधयन्ति शिरोगौरवशशाधुपरं, तत्फल, फल मुदेरयम् । कर्म कार्य साधन, उद्देश्य फल साध्य, यथा—यागविधायो धर्मं कार्यतथा कर्म, तजन्वयत् सर्गादिभेदस्य फलम्, एव वचनादिष्वपि कर्माधिकरणयुक्तयम् ॥ १३ ॥

मेदश्चैषां त्रिपष्टिविधविकल्पो द्रव्यदेशकालमभावाद्भवति, तमुपदेक्ष्यामः ॥ १४ ॥

सप्रति द्रव्यमभिधाय विकृतानां रसानामेव मेदमाह—मेद यौषामिल्यादि । प्रभावशब्दो द्रव्यदेशकाले प्रत्येकं युज्यते, तत्र द्रव्यप्रभावाद्यथा—'सोमगुणातिरेकान्मधुर' इत्यादि, देशप्रभावाद्यथा—हिमवति प्राशादादिमादीनि मधुराणि भवन्त्यन्यत्राम्लानि—हिमवति, काशप्रभावाद्यथा—वालाघं राकपाय तान्यनम्ल पक्व मधुरं, तथा हेमन्ते शोषण्यो मधुरा वर्षालम्ला इत्यादि । अग्निसयोगादयो वेद्यस्य रसहेतवैस्त्वेषि काले द्रव्ये यावन्तर्भावनीया ॥ १४ ॥

स्वादुरम्लादिभिर्योगं शेषैरम्लाद्यैः पृथक् । यान्ति पञ्चदशैतानि द्रव्याणि द्विरस्तानि तु ॥ १५ ॥

मेदमाह—स्वादुरित्यादि । तत्र स्वादोरम्लादियोगात् पथ, शेषैरिति आदित्वेनोपयुक्तादन्यै, तेनाम्लस्य लवणादियोगा चत्वारि, एव त्वणस्य कृदादियोगात्रीणि, कटुकस्य तिस्रक पाययोगाद्वे, तिस्रस्य कपाययोगादेवम्, एव पथदश द्विरस्तानि ॥ १५ ॥

पृथग्मलादियुक्तस्य शेषैः पृथग्भवेत् । मधुरस्य तथाऽम्लस्य लवणस्य कटोस्तथा ॥ १६ ॥ निरस्तानि यथास्तंभ्यं द्रव्याण्युक्तानि विंशतिः ।

१ 'शिरोगौरवशशाधुपरमम्' इति शार० । २ 'द्रव्यमेदमभिधाय र समेदमाह—मेदश्चैषामिल्यादि' इति शिवदाससेन । ३ 'एतच्छोष लक्षण, तेनाग्निसयोगादयोऽपि रसमेदहेतवो भेषा इति शिवदाससेन । ४ 'यत्सादोरकारियोगात् पञ्च, तत्पञ्च-मधुराम्लं १, मधुरलवण २, मधुरकटुकं ३, मधुरतिस्रं ४, मधुरकपाय ५ इति । शेषैरित्यादित्वेनोपयुक्तादन्यैरम्लाद्यैः पृथग्भोगं यान्ति, तेनापरे दश, तथापि-अम्लस्य प्रत्येकं लवणादिचतुष्पयोगाचत्वारि—अम्ललवण १, अम्लकटुकं २, अम्लतिस्रं ३, अम्लकपाय ४, इति, तथा लवणस्य कटुपादियोगात्रयं—लवणकटुकं १, लवणतिस्रं २, लवणकपाय ३, इति, कटुकस्य तिस्रकपाययोगाद्वे भेदो इति—कटुतिस्रं १, कटुकपाय २ इति, तिस्रस्य कपाययोगादेव इति तिस्रकपाय १, पथदि द्विरस्तानि द्रव्याणि पथदश भवन्ति' इति शिवदाससेन ।

त्रिरामाह—पृथग्विल्यादि । मधुरस्याम्लारिसचतुष्टयेन पृथगित्येकशो युक्तस्य शेषैर्लवणादिभिर्योगो भवति, तत्र मधुरस्याम्लयुक्तस्य शेषलवणादिभोगाचत्वारि, तथा मधुरस्य लवणयुक्तस्य कृदादियोगात्रीणि, तथा कटुकस्य तिस्रपादियोगाद्वे, तथा तिस्रयुक्तस्य कपाययोगादेवम्, एव मधुरेणादिस्थितेन दश । एवमम्लस्यादित्यतस्य लवणयुक्तस्य कृदादियोगात्रीणि, तथा कटुकयुक्तस्य शेषाम्ना योमाद्वे, एव तिस्रयुक्तस्य कपाययोगादेवम् एवमम्लस्य षट् । अनेनैव न्यायेन लवणस्य त्रीणि, कटोर्द्वैकमेव । एव मिलित्वा त्रिरस्तानि विंशति ॥ १६ ॥—**वेक्ष्यन्ते तु चतुष्केण द्रव्याणि दश पञ्च च ॥ १७ ॥ स्वाहम्लौ सहितौ योगं लवणाद्यैः पृथगताौ ।**

२ 'इतानि त्रिसद्व्याणां विंशतिमेदनाह—पृथग्मलेत्यादि । मधुरस्य अम्लारिसचतुष्टयेन पृथगित्येकशो युक्तस्य शेषैर्लवणादिभिर्योगो भवेत्, तत्र मधुरस्याम्लयुक्तस्य शेषैर्लवणादिभिर्योगाचत्वारो भेदा—मधुराम्ललवण १, मधुराम्लकटुक २, मधुराम्लतिस्रं ३, मधुराम्लकपाय ४, इति, तथा मधुरस्य लवणयुक्तस्य शेषे कृदादिसप्तपादैर्वो गात्रयं—मधुरलवणकटुकं १, मधुरलवणतिस्रं २, मधुरलवणकपाय ३, इति, तथा मधुरस्य कटुकस्य तिस्रपाययोगाद्वे—मधुरकटुतिस्रं १, मधुरकटुकपाय २, इति, एव मधुरस्य तिस्रयुक्तस्य कपाययोगादेव मधुरतिस्रकपाय ३, इति, एवमम्लस्य लवणयुक्तस्य प्रत्येकं कटुदिस्रपाययोगात्रयं—अम्लकटुककटुकं १, अम्लकटुकतिस्रं २, अम्लकटुककपाय ३, इति, तथा अम्लस्य कटुकयुक्तस्य तिस्रपाययोगाद्वे—अम्लकटुककपाय ३, इति, एव अम्लस्य कटुकयुक्तस्य तिस्रकपाययोगाद्वे—लवणकटुकतिस्रं १, लवणकटुकपाय २, इति, तथा अम्लस्य तिस्रयुक्तस्य कपाययोगादेव इति लवणतिस्रकपाय ३, कटोश्च तिस्रयुक्तस्य कपाययोगादेव—कटुदिस्रकपाय ३, इति मिलित्वा त्रिरस्तानि द्रव्याणि विंशतिर्भवन्ति' इति शिवदाससेन ।

२ चतुष्कसर्वयोगेन पथदशमेदनाह—वक्ष्यन्त इत्यादि । सहेतापि ति मिलितौ स्वाहम्लौ लवणकटुकयोश्चि शेषैर्नैकशो भोगं गतो शेषे कटुतिस्रकपायैः पृथग्भोगं चतुष्परससंरयया यातो गच्छत्, तेन पथमेव—मधुराम्ललवणकटुकं १, मधुराम्ललवणतिस्रं २, मधुराम्ललवणकपाय ३, मधुराम्लकटुकपाय ४, इति । अम्लरित्यादिभिर्योगात् शेषैर्लवणाद्यैः पृथग्भोगं, शेषैरिति यथाक्रमं तिस्रपायकटुतिस्रं १, स्वादुरलवणतिस्रकपाय २, स्वादुरलवणकटुककपाय ३, इति । अभावादेश्च शेषानां कटुलाद्भ्रमुत्तानमधुरस्य भ्रम् । लवणपरित्यागात् पुनश्चतुर्षो मेद इत्याह—स्वादुरगो तपेति, स्वादुरगपायि शेषाम्ना तिस्रकपायान्यो भोगं यात्, स्वादुरकटुतिस्रकपाय ३ । एव चतुष्के मधुरयोगेन दश भेदा । इतानि मधुरपरित्यागात् पञ्च भेदानाह—कटुदिस्रैत्यादि । अम्लकपायो कटुदिस्रं कटुतिस्रकपायैः पृथग्भोगं यथाक्रमं शेषैरितिस्रकपायकटुनि पृथग्भोगं यातो गच्छत्, तेन तयो भेदा—अम्ललवणकटुकं १, अम्ललवणकटुतिस्रं २, अम्ललवणकपायकटुकं ३, इति । लवणपरित्यागात्तुर्षो भेदमाह—वेदेरम्लवद् सवेति, अम्लवद् शेषैरिति शेषाम्ना तिस्रकपायान्यो भोगं यातो गच्छत्, एव शेषैरिति जातो कटुकचतुष्कः, अम्लकटुतिस्रकपाय ३ । मधुराम्लपरित्यागात् पञ्चो भेद इत्याह—पुण्येति त्रित्यादि । लवणकटुतिस्रकपाय ३ । तत्र चतुष्के पूर्वं दशभिर्मिलित्वा पथदश भेदा उच्यते' इति शिवदाससेन ।

योगं शेषैः पृथग्यातश्चतुष्करसंख्यया ॥ १८ ॥
 सहितौ स्वादुलवणौ तद्वत्कट्वादिभिः पृथक् ।
 युक्तौ शेषैः पृथग्योगं यातः स्वाद्रूपणौ तथा ॥ १९ ॥
 कट्वाद्यैरम्ललवणौ संयुक्तौ सहितौ पृथक् ।
 यातः शेषैः पृथग्योगं शेषैरम्लकट्वा तथा ॥ २० ॥
 युज्येते तु कपायेण सत्तिकौ लवणोपणो ।
 पट्ट तु पञ्जरसान्याहुरेकैकस्यापवर्जनात् ॥ २१ ॥
 पट्ट चैवैकरसानि स्युरेकं पट्टसमेव तु ।

चक्षुरे स्नाहम्लवादिस्थितौ रवणादिभिरैकैवश्येन युक्तौ
 शेषैः कट्वादिभिर्भागत् पट्टं भवन्ति । स्वादुलवणौ सहितावा
 दिस्थितौ । कट्वादिभिरिति कटुतिक्ताभ्यां पृथग्युक्तौ । शेषैरिति
 तिक्त्वपायाभ्यां, तैनेह बहुवचनं जाती बोध्यम्, एव
 शोणं । स्वाद्रूपणौ तथैत्यनेन स्वादुकटुक्तिक्त्वपायैरपनेकम् ।
 कट्वाद्यैरित्यादौ लवणं बहुवचनं जाती । अम्ललवणौ संयुक्तौ कटुना
 सहितौ शेषाभ्यां योगादे, तथाऽम्ललवणौ तिक्त्वुक्तौ शेषयोगा-
 देकम् । अम्लकट्वा तगेत्यनेनाम्लकटुक्तिक्त्वपायैरपनेकम् ।
 युज्येते त्वित्यादिना चैकम् । एव पञ्चदश चक्षुरसानि । अप-
 वर्जनादिति ज्ञायात् । अत्र च रसानां गुणव्येनैकस्मिन्
 द्वयोः समवायो योगशब्देनोच्यते ॥ १७-२१ ॥—

श्रुति त्रिपट्टिर्द्रव्याणां निर्दिष्टा रससंख्यया ॥ २२ ॥
 त्रिपट्टिः स्यात्संख्येया रसानां रसकल्पनात् ।
 रसांस्तत्तमाभ्यां तां संख्यामतिपतन्ति हि ॥ २३ ॥

रससंख्यया प्रकाशान्तरेणासख्येयतामाह—त्रिपट्टि स्या-
 दित्यादि । अनुसोऽप्रे वक्ष्यमाण । अत्र च त्रिपट्ट्यात्मक-
 रसे रसानुरसकल्पना नास्ति (केवलस्य मधुप्रादेरपवर्जनात्,)
 तेन यथासंभव सप्तपञ्चासुरसयोगविशेषं रसानां रसकल्पेन
 हेयम् । किंच, एकरसेऽप्यनुसोऽस्यैवाव्यपदेश्य । प्रकाश-
 न्तरेणाप्यस्यैयतामाह—रसांस्तत्तमाभ्यामिति । मधु-
 मधुरतरमधुतरमादिमेकदसख्येयता रसानां भवतीति भावः ।
 किंच, रसानुरसात्तेन याऽसख्येयता, तद्वैवाऽय हेतुः—रसा-
 न्तरतमाभ्यामित्यादि ॥ २२ ॥ २३ ॥

संयोगाः सप्तपञ्चाशत् कल्पना तु त्रिपट्टिधा ।
 रसानां तत्र योर्म्यंघ्रात्प्लिप्ता रसचिन्तकैः ॥ २४ ॥

१ पञ्चके पदमेतानाह—पट्टित्यादि । 'कपवर्जनादिति ज्ञायात्,
 यथा—मधुप्रादेराम्ललवणकटुतिक्त्वपाय १, एवमम्ललवणमधु-
 रसकटुतिक्त्वपाय २, एवमम्ललवणमधुप्रादेराम्ललवणकटुतिक्त्वपाय ३,
 कटुत्वपायात्, मधुप्रादेराम्ललवणकटुतिक्त्वपाय ४, कटुत्वपायात्, मधु-
 प्रादेराम्ललवणकटुतिक्त्वपाय ५, कटुत्वपायात्, मधुप्रादेराम्ललवणकटुतिक्त्वपाय ६ इति
 विद्वत्सतेन ॥ १ 'मधुपवर्जनादिति एतदेतानाह' इति पा० । २ 'रसात्
 रसकल्पनात्' इति पा० । ४ 'रसांस्तत्तमाभ्याम्' इति पा० ।
 ५ अथ पाठः 'कपवर्जनात्' इति पा० । ६ 'सप्तपञ्चासुरसयोगविशेष
 रसानुरसकल्पन' इति पा० । ७ रसानां रसकल्पनमिति रसानां
 वर्णनां मधुप्रादीनां, रसकल्पनं स्यादम्लरसिद्विरसादिरसकल्पनमि-
 त्यर्थः । ८ 'तत्र योर्म्यंघ्रात्' इति पा० ।

एवमसख्येयत्वेऽपि त्रिपट्टिविधैव वरुणा चिकित्साव्यव-
 हारार्थमिहाचार्ये वल्लितेत्याह—संयोग इत्यादि । तत्र योर्म्यं-
 ग्रादिति तत्र स्वसादुरहितचिकित्साप्रयोगेऽनविशेषोपेक्षा-
 हतया हितत्वादित्यर्थः ॥ २४ ॥

अचिदेको रसः कल्प्यः संयुक्ताश्च रसाः षड्चित् ।
 दोषोपधादीन् संचिन्त्य भिपजा सिद्धिमिच्छता २५
 द्रव्याणि द्विरसादीनि संयुक्तांश्च रसान् बुधाः ।
 रसानेकैकशो चाऽपि कल्पयन्ति गदान् प्रति ॥ २६ ॥

एतेव चिकित्साप्रयोगमाह—अचिदित्यादि । अनादिप्रह-
 णादेशकालवलादीनामनुकानां ग्रहणम् । एतदेव संयुक्तसंयुक्त-
 सकल्पनं भिन्नरसद्रव्यमेलकाद्वाऽनेकैकसंयुक्तद्रव्यप्रयोगादेकरस-
 व्यप्रयोगाद्वा भवतीति दर्शयन्माह—द्रव्याणीत्यादि । द्विरसा-
 दीन्युत्पत्तिविधौ द्विरसात्रिरसादीनि, द्विरसं यथा—क्याचमधुरो
 मुद्गं, त्रिरसं यथा—'मधुप्रादम्लरसं च विष्टिभिः शुद्धं शीत-
 तम् । पित्तश्लेष्माहरे भव्यम्' (सू. अ. २७) इत्यादि, चक्षु-
 रसहितं, यदुक्तम्—'विश्वोष्णमधुरसिक्त्वं कपाय चक्षु-
 रसितं' (सू. अ. २७), पथरसं ताम्बूलं हरीतकी च,
 'शिरा पञ्चरस' इत्यादिवचनात्, व्यक्त्वपट्टसंज्ञं द्रव्यमिहा-
 युक्तं, विष त्वन्यत्रपट्टसंयुक्तं, हरीते त्वेणमास व्यक्तपट्ट-
 संयुक्तसुक्तम् । एवं द्विरसादिद्रव्ययोगाद्विरसादुपयोगः । तथा
 संयुक्ताश्च रसानिति एवंकरणादिद्रव्यमेलनात् संयुक्ताश्च रसाने-
 कैकशो कल्पयन्ति प्रयोगयन्ति । गदान् प्रतीति प्राधान्येन,
 तेन स्वस्यरुतेऽपि बोध्यं, किंच, द्विरसादिभेदे गद एव,
 खल्वे तु सर्वरसप्रयोग एव, यदुक्तं—'सप्तपञ्चरसं शाल्म-
 यसमयातो प्रकल्पते' (सू. अ. ७) इति । एव च न्यायान्ते
 सति 'अचिदेको रस' इत्यादिना समसस्य न पीनदक्षयम् ।
 किंच, 'अचिदेको रस' इत्यादिना खमलसुक्तम्, अत्रैवाप्ये
 'द्रव्याणि द्विरसादीनि' इत्यादिनाऽऽचार्यान्तरसमसति दर्शयति,
 अत एवान्याचार्यान्तरसमसप्रयोगे कल्पयन्तीत्युक्तं, तेन न
 पीनदक्षयम् ॥ २५-२६ ॥

यः स्याद्रसविकल्पनाः स्याथ दोषविकल्पवित् ।
 न स मुष्टेऽधिकाराणां हेतुलिङ्गोपशान्तिर्तु ॥ २७ ॥

रसज्ञानचक्रमाह—य स्यादित्यादि । अत्र रसविकल्पना-
 देव न्यायिहेतुद्रव्यज्ञानं एवमवश्यं, रसानेनैव प्रत्य-
 यकरद्रव्यगुणस्य वक्ष्यमाणत्वात् । दोषविकल्पज्ञानाय चिकि-
 त्सा, नाविति त्रिंशत् सर्वं दोषविकल्पसुक्तम् । रसादी-
 णविकल्पज्ञानात् नैवज्ञानं, यतो रसतः स्वस्वज्ञानं नैव
 ज्ञेयम्, दोषतश्च नैवज्ञानं नैवज्ञानं नैवज्ञानम् । किंच, रसनि-
 कल्पनात् तथा दोषविकल्पस्य हेतुलिङ्गं प्रमाणं वक्ष्यं,
 रसनेदादि तत्पर्यं चिकित्सि शक्यं, हेतुनेवज्ञानं च

रसभेदविज्ञानादेव वक्तव्य, यतो रसभेदवद्भवमेव विकारा
णां हेतुर्भेदय च भवतीति, एव दोषभेद ज्ञात्वा च तस्य स-
मानं हेतु प्रत्येति, दोषविरोधि च द्रव्य भेदानमिति । तद्युक्त-
मुक्तं—न स गुणोद्विकाराणा हेतुल्लिङ्गोपशान्तिविति ॥ २७ ॥

व्यक्त. शुष्कस्य चादौ च रसो द्रव्यस्य लक्ष्यते ।
विपर्ययेषानुरसो रसो नास्ति हि सप्तमः ॥ २८ ॥

पूर्वोक्तसामानुरसलक्षणमाह—व्यक्त इत्यादि । शुष्कस्य चेति
चकारादारभ्य च, आदौ चेति चकारादन्ते च, तेन शुष्कस्य
चाऽऽरस्य वा प्रथमजिह्वासम्बन्धे चाऽऽस्वादान्ते वा चो
व्यक्तत्वेन मधुरोऽयमस्योऽयमिलादिना विरूपेण शृण्वते, स
व्यक्त, यस्तुत्पावस्थाचतुष्टयेऽपि व्यक्तो नोपलभ्यते, किं
तु व्यक्त्यपदेवतया छायामानेण कार्यवर्तनेन वा गीयते,
सोऽनुरस इति मानयाव । यतश्च मधुरादय एव व्यक्तत्वा-
व्यपत्वाभ्यां रसानुरसरूपा, अतोऽव्यक्तो नाम सप्तमो रसो
नास्ति । अथ चार्थं पूर्वं प्रतिषिद्धोऽव्यनुगुणस्पर्शहेतुभासा
पुनर्निविष्यते । अन्ये त्वाह—शुष्कस्य चेलनेन यस्य द्रव्यस्य
शुष्कस्य चार्द्रस्य चोपयोग, तत्र शुष्कावस्थायां योऽव्यक्त-
स रस उच्यते, यस्त्वावस्थायां व्यक्तं सन् शुष्कावस्थायां
नौतुयाति, नागो रस, किन्त्वानुरस । यथा—विष्यत्या चार्द्रा-
या मधुरो रसो व्यक्तं शुष्कावास्तु विष्यत्या कटुर, तेन क-
टुक एव रस विष्यत्या, मधुरस्त्वानुरस, यस्तु द्रावणीना
मार्द्रावस्थायां शुष्कावस्थाया च मधुर एव, तत्र विप्रति-
पैतिरपि नास्ति, तेन तत्र मधुर एव रस, नित्यादप्रयोग्या-
नां तु वाशिवतकाचीनामादौ व्यक्ते य उपलभ्यते रस,
अनु चोपलभ्यते य योऽनुरसो युक्तसिचत्वादि, तथाऽऽ
द्रावस्थायां शुष्कावस्थाविपरितीतो य विष्यत्या इव मधुर, गोऽ
नुरस इति । कित्वाद्रोऽपि विष्यती मधुरसमैवेति पर्याय,
यतो वक्ष्यति—‘श्लेषाग मधुरा चार्द्रो पूर्वां श्लेषा च विष्य-
ती’ (श अ २७) इति, मधुरस्य तत्रानुरसगणे शुष्कत्व-
व्यवर्तनान्मनुपवशानि, तेन, आदौ विष्यती व्यक्तमधुरादरसं,
शुष्का तु मधुरानुरसैति युक्तम् ॥ २८ ॥

परत्परत्ये युक्तिश्च संख्या संयोग एव च ।
विभागश्च पृथक्त्वं च परिमाणमथापि च ॥ २९ ॥
सख्यारोऽभ्यास इत्येते गुणा द्वेयाः परादय ।
तिर्यमुपाधाधिकिन्माया लक्षणस्तान् प्रवक्ष्ये ३०
देशपालययोमानपावपीयैरसादिषु ।
परापरत्ये, युक्तिश्च योजना या तु युज्यते ॥ ३१ ॥
संख्या स्याद्गणितं, योग इह संयोग उच्यते ।
द्रव्याणां द्वन्द्वसर्वेष्वमजैऽऽनित्य एव च ॥ ३२ ॥
विभागस्तु विभक्तिः स्याद्वियोगो भागातो प्रह-
पृथक्त्वं स्यात्संयोगो ध्वलक्षणमनेषता ॥ ३३ ॥

परिमाणं पुनर्मानं, संस्कारः करणं मतम् ।
भावाभ्यस्तनमभ्यासः शीलनं सततक्रिया ॥ ३४ ॥
इति स्वल्क्षणैरुक्ता गुणाः सर्वे परादयः ।
चिकित्सा येरविदितैर्न यथाधात् प्रयतंते ॥ ३५ ॥

अथैतौ पूर्वोक्तयुक्त्यादिरिक्तान् परत्वापरत्वादीन् दस-
गुणान् रसधर्मत्वेनोपदेष्टव्यानाह—परत्वादि । तत्र परत्व प्र-
धानत्व, अपरत्वमप्रधानत्वम् । तद्विपर्ययं—देशादित्यादि ।
तत्र देशो मर पर, अनुरोऽपर, वात्रो विर्यम पर, शा-
दानमपर, वयस्यपर पर, अपरमितरत्, मानं च शरीरस्य
यथा वक्ष्यमाण शरीरे पर, तातोऽन्यदपर वात्रवीर्यरसात्तु ये
यस्य योगिनस्ते त प्रति परा, अर्थोमिकारपरत् । आदिप्रह-
णात् प्रकृतियत्वादीना प्रहणम् । क्रिया, परत्वापरत्ये वैशेषिकोपे
श्लेषे, तत्र देशापेक्षया सञ्चित्देशसञ्चिन्धनमपेक्ष विदुदेश-
संयन्धिनि परत्व, सञ्चित्देशसंयन्धिनि चापरत्व भवति, एवं
सञ्चित्देशप्रहणालापेक्षया च स्थितिरे परत्व युनि ग्यपरत्वं
भवति । वयःप्रकृतिषु परत्वापरत्व यथासंभव च—देशकृतमेवे-
होपयोगादुपचरितमप्यभिहितं, यतो न गुणे मनादौ गुणान्त-
रसंभवे । युक्तिधेत्वादी योजना दोषाद्यपेक्षया भेदान्म्य मनी-
वीनवत्त्वना, अत एवोक्त—‘या तु युज्यते, या कल्पना यो-
गिणी भवति सा तु युक्तिरुच्यते, अर्थोयोगिणी तु कल्पनाऽपि
सती युक्तिर्नाम्यते पुत्रोऽव्यनुप्रवन् । युक्तिधेय संयोगपरिमाण
पेक्षापद्य तर्मेनाऽव्यनुप्रवन् युक्त्यात् युज्यत्येते । संख्या सं-
गति—संख्येत्वादि । गतिमिहैकद्वि—वर्षि । संयोगमाह—
योग इत्यादि । सहेति मिश्रितानां द्रव्याणां योग प्रतिरितार्थं,
सहेत्यनेनैहोक्तिरितरे परत्परसंयोगे चिह्नकरीति । द्वन्द्वमाह—
द्वन्द्वेत्वादि । तत्र द्वन्द्वसर्वमजो यथा—युज्यमानयोमययो, सपे-
वर्मजो यथा—भक्षे प्रक्षिप्यसागानां सारणां बहुमानाविका-
योगन, एवर्मजो यथा—दृश्यादययो । अतित इति संयो-
गस्य कर्मजैनातिरत्न द्वांतीति । विभागमाह—विभागस्त्व-
त्वादि । विभक्तिर्विभजनम् । विभक्तिमेव विभक्ति—विधेय
इति, संयोगस्य विभागो विधेय । तत्रैति संयोगजन्य एव विधेय

१ 'रसभेदविज्ञाने' इति २०० । २ 'शुष्कावस्थां न कति'
इति २०० । ३ 'विदितैरिति' इति २०० ।

भूतानां मूर्त्तारभिम्रीणयन्ति, तासु मूर्त्तिसु पडभि-
मूर्च्छन्ति रस्ताः ॥ ३९ ॥

सप्रति रसानामारिकारणमेव तावदाह—सौम्या इत्यादि ।
सौम्याः सोमदेवतायाः । अद्यमाना इति यदना भूमिचंगन्ध-
व्यतिरेकेणान्तरीक्षेरितं. पृथिव्यादिपरमात्रादिभिः चंगन्धो रसो-
रसमग्नो भवतीति दर्शयते । मूर्त्तारिणि व्यधीः । अरिम्रीणय-
न्तीति तर्पयन्ति, क्रिया जनयन्ति । अरिमूर्च्छन्ति रसा इति
व्यधि कान्ति । अत्र चान्तरीक्षमुदकं रमकारणत्वे प्रधान-
त्वादुक्तं, तेन क्षिनिस्थमपि स्थारजहमोत्वत्तो रमकारणं
भवति ॥ ३९ ॥

तेषां पण्णां रसानां सोमगुणातिरेकान्मधुरो
रसः, पृथिव्यग्निभूमिष्ठत्यादम्बलः, सल्लिलाग्निभूमि-
ष्ठत्वाद्दुषणः, घाव्यग्निभूमिष्ठत्वात्कटुकः, घाव्याका-
शातिरिक्तत्वात्तिसकः, पयनपृथिवीव्यतिरेकात् कृ-
पाय इति । एवमेतेषां रसानां पट्व्यमुपपन्नं न्यूनात्ति-
रेकविशेषान्महाभूतानां भूतानामिव स्यावरजह-
मानां नानावर्णाऽतिरिक्तयोः; पद्भुतकत्वाच्च फाल-
स्योपपन्नो महाभूतानां न्यूनातिरेकविशेषः ॥ ४० ॥

सोमगुणातिरेकादिनि अनिरेव सन्देहं सर्वेष्वेव रसोऽस्य सर्व-
भूतगात्रिष्यमस्ति, अचिन्तु कस्यचिद्भूतगुणास्मान्तिरेकाद्गतिरिक्तो
भवतीति दर्शयति, एतस्य मधुरं प्रति अव्युत्पत्तिरिक्तत्वं विशेष-
पोतरसौ कारणत्वेन हेतुः, यथाधरवारणत्वमप्यं, तत्परंता-
धारणम् । एवं लज्जोऽप्यप्यं कारणत्वं हेतुम् । लज्जन्तु सुपुते
पृथिव्यव्यतिरेकात् पठितः, अस्मिन्निरीक्षे कार्यविरोधो
नास्त्येव । ननु, अण्णसौताभ्यामसिगत्रिलाभ्यां हृन्मस्य लक्षण-
स्याप्युत्पत्तिरित्येन भवितव्यं, तद्वर्णं कथमुत्पन्नं भवति ? नैवं,
यतो भूतानामयं सभावः—यत्—येनपि प्रकारेण सक्षि-
पिः कथिद्भूतमात्रान्ते, न सर्वम् । यत्—ननुदृष्टेऽस्मिन्पुत्रो
रसः कियते, न येहः तथा मन्धये कथिनाऽपि नोत्पन्नमात्र-
भ्यते । अयं च भूतानां सक्षिदेवोऽदृष्टप्रभादन्त एव. म च

सक्षिदेवः कार्यदर्शनेनोत्प्रेर । तेन यत्र कार्यं दृश्यते तत्र
कल्पयते, यथा—एवमेव उच्यते। तद्विषयिण्यन्दिन्वाप जलमनु-
मीयते । आगमयेदनीवथायमथो नाम्नाम्प्रतिधानां कल्पनः
प्रमरन्ति । एतेन यदुच्यते—तोयया पृथिव्यादयोऽपि निमित्ति
पृथग्रामन्तरं न पुनरिति, तथा तोयवातादिसंयोगादिभ्यः
निमित्ति रसान्तराणि नोत्पद्यन्ते इति, तदपि भूतानामाकारव-
नुयोगादेव प्रयुक्तम् । इह च कारणत्वं भूतानां रसस्य मधुर-
त्वादिरिक्तोप एव निमित्तकारणरूपमुच्यते, तेन नीरगतानामपि
हि दहनानीनां कारणत्वमुपपन्नमेव ध्युपातिम् । रसमेतं
दृष्टान्तेन साधयन्नाह—एवमित्यादि । रसानां पट्वं महाभूतानां
न्यूनातिरेकविशेषान् सोमगुणातिरेकपृथिव्यव्यतिरेकादिः पट्व-
त्वादिराणादुपपन्नं, पट्व्यः कारणभ्यः पट्वं कार्यं नि मा-
न्तीति युक्तमेवेति भावः । भूतानां यथा नानावर्णाऽतिरिक्तयोः
महाभूतानां न्यूनातिरेकविशेषान्, तथा रसानामपीति । भूतानां
यथोपानामनिरेवविशेषोऽहेतुमाह—पद्भुतकत्वादिभ्यः । पद्भु-
कत्वेन शब्दो नानादेभन्तारिरूपतया कथिद्भूतविशेषं कथिद्-
र्भयति, स चायकार्यं रसं पुटं करोति, यथा—हेमन्त-
काये सोमगुणातिरेको भवति, तिदिरे वाऽसकशातिरेकः,
एवं तस्यास्मिन्तीयोऽसकशो पादकमेव वनन्तादावपि भूतोत्पत्तौ
हेतुः; पद्भुतकत्वेन चरारेणाहोरात्रोऽपि भूतोत्पत्तौ हेतु-
सयाऽदृष्टत्वत्थ, तेन हेमन्तादावपि रसान्तरयोऽप्यः कथिद्-
स्तुनुरपन्नो भवति । यदपि च, ऋतुमेतदपि भूतेऽतिरिक्तो
एव कारणं, यदुक्तं,—“तावेतारकेवापू” (स, श. ६)
इत्यादि, तथाऽपि शीतानुकार्यकारणमवतरत्वे मंगलानादि-
सर्वेव भूतिरिक्तोऽप्योऽप्यकारणभावो कथः ॥ ४० ॥

तत्रास्मिन्मादत्तात्मका रस्ताः प्रायेणोर्ध्वभाजः,
लाघयादुत्पन्नत्वाच्च यायोरुर्ध्वज्वलनरायाच्च पदं ।
सल्लिलपृथिव्यात्मकास्तु प्रायेणाधोभाजः, पृथिव्या
गुरुत्वाग्निगतत्वाद्योर्ध्वस्य; ध्यामिध्यात्मकाः पुन-
र्यमनोभाजः ॥ ४१ ॥

दोऽस्त्रिमज्जौजःशुक्रामिवर्धन आयुष्यः पडिन्द्रियप्रसादनो बलवर्णकरः पित्तविपमालुतप्रस्तृष्णादाहप्रशमनस्त्वच्यः केद्व्यः कण्ठवो बलयः प्रीणनो जीवनस्तर्पणो बृंहणः स्वैर्यकरः क्षीणक्षतसन्धानकरो घ्राणमुखकण्ठौष्ठजिह्वाग्रह्णानो दाहमूर्च्छाप्रशमनः पदपदपिपीलिकातामिष्टतमः स्निग्धः शीतो गुरुश्च; स एवंगुणोऽप्येक एवात्यर्थमुपयुज्यमानः स्वौष्यं मार्दचमालस्वमतिस्त्रं गौरवमनन्नामिलापमग्नेर्दौर्वक्ष्यमास्यकण्ठयोर्मोसाभिवृद्धि श्वासकासप्रतिश्यायालसकशीतज्वरानाहास्यमाधुर्यमधुसंज्ञास्वरप्रणाशगलगण्डगण्डमालाश्लेपीपदगलशोफयस्त्रिधमनीगलोपलेपाक्ष्यामयाभिव्यन्दानित्येवंप्रभृतीन्कफजान् विकारानुपजनयति (१);

तत्रेत्यादि । मधुर आदायुच्यते प्रशक्तायुष्यादिगुणतया प्रायः प्राणिव्रियतया च । पडिन्द्रियाणि मनसा समम् । जीवनोऽभिप्राताविर्गुच्छतस्य जीवनः । आयुष्यत्वायु प्रकंपकारित्वेन । क्षीणस्य सन्धानकरो घ्राणोपकृतेन; किंवा क्षीणध्वावी क्षतयेति, तेन क्षीणक्षतस्य उरःक्षतं सन्ध्याति । पदपदायगीष्टलगुणकथनं प्रमेहपूर्वरूपादिज्ञानोपयुक्तम् । यदुक्तम्,— “मूत्रेऽभिधानन्ति पिपीलिकाश्च” (नि. अ. ९)—इति, तथा तिष्ठे वक्ष्यति—“भक्षिकाऽऽकान्तम्” (इं. अ.) इति, अनेन च मधुरत्वं ज्ञायते । अक्षयामयैवैवाभिव्यन्दे लक्षणे विरोधोपादानार्थं पुनर्वचनं; किंवा अभिव्यन्दो नासादिष्वपि ज्ञेयः ॥ (१) ॥

अम्लो रसो भक्तं रोचयति, अग्निं दीपयति, देहं बृंहयति ऊर्जयति, मनो बोधयति, इन्द्रियाणि दृढीकरोति, बलं वर्धयति, दातमनुलोमयति, हृदयं तर्पयति, आस्यमास्त्रावयति, भुक्तमपकर्षयति क्लेदयति जरयति, प्रीणयति, लघुरुष्णः स्निग्धश्च; स एवंगुणोऽप्येक एवात्यर्थमुपयुज्यमानो दन्तान् हर्षयति, तर्पयति, संमोलयत्यक्षिणी, संवेलयति लोमानि, कफं विलापयति, पित्तमभिवर्धयति, रक्तं दृपयति, मांसं विदहति, कायं शिथिलीकरोति, क्षीणक्षतशुशुर्बलानां श्वयथुमापादयति, अपि च क्षताभिहतदृष्टदग्धममसूत्रप्रच्युतायमूधितपरिसर्पितमर्दितच्छिन्नभिन्नविश्लिष्टोद्धिदोत्पिष्टादीनि पाचयत्याग्नेयत्वभावात्, परिदहति कण्ठमुरो हृदयं च (२);

हृदयं तर्पयतीति हृदो भवति । गुक्तमपकर्षयतीति सारयति, क्लेदयति तथा जरयति भुक्तमेव । अव्ययितं मूत्रविषैर्जन्तुभिः, परितर्पितं च शशविधेयैः कारणादिभिः ॥ (२) ॥

लघुणो रसः पाचनः क्लेदनो दीपनश्चावनश्लेदनो भेदनस्तीक्ष्णः सरो विक्रास्यर्थः घंसत्वकाशकरो वातहरः स्तम्भवन्धसङ्घातविधमनः सर्वरसप्रत्यनीकभूतः, आस्यमास्त्रावयति, कफं विप्यन्दयति, मार्गान् विशोधयति, सर्वशरीरावयवान् मृदूकरोति, रोचयत्याहारमाहारयोगी, नात्यर्थं गुरुः स्निग्ध उष्णश्च । स एवंगुणोऽप्येक एवात्यर्थमुपयुज्यमानः पित्तं कोपयति, रक्तं वर्धयति, तर्पयति, मूर्च्छयति, तापयति, दास्यति, कुष्णाति मांसानि, प्रमालयति कुष्ठानि, त्रिपं वर्धयति, शोफान् स्फोटयति, दन्ताक्षयावयति, पुंस्त्वमुपहन्ति, इन्द्रियाण्युपहणद्भि, वलिपलितस्त्रालित्यमापादयति, अपि च लोहितपित्ताम्लपित्तवीसर्पयातरकविचार्चिकेन्द्रलुप्तप्रभृतीन्विकारानुपजनयति (३);

विषादी क्लेदश्चेदेनः । अध. घंसी विष्यन्दनशीलः । सर्वरसप्रत्यनीकभूत इति यत्र मात्रातिरिक्तो लघुणो भवति तत्र नान्यो रस उपलक्ष्यते । आहारयोगीत्याहरे सदा युज्यते । मोदयति वैविर्यं वृष्टते । मूर्च्छयतीति वंशानाथं वरोति ॥ (३) ॥

कटुको रसो वक्रं शोधयति, अग्निं दीपयति, भुक्तं शोषयति, घ्राणमालावयति, चक्षुर्विरोचयति, स्फुटीकरोतीन्द्रियाणि, अलसकथ्वयथूपचयोदेर्दामिष्यन्द्लेहस्वेदक्लेदमलानुपहन्ति, रोचयत्यशानं, कण्डूविनाशयति, घ्राणनवसादयति, किमीन् हिनन्ति, मांसं विलिपयति, शोणितसङ्घातं भिन्नं चि, वन्धांश्छिनत्ति, मार्गान् विचृणोति, श्लेष्माणं शमयति, लघुरुष्णो रूक्षश्च । स एवंगुणोऽप्येक एवात्यर्थमुपयुज्यमानो विपाकमभावात् पुंस्त्वमुपहन्ति, रसवीर्यप्रभावान्मोहयन्ति, ग्लापयति, सादयति, कशयति, मूर्च्छयति, नमयति, तमयति, भ्रमयति, कण्ठं परिदहति, शरीरतापमुपजनयति, बलं क्षिणोति, तृष्णां जनयति; अपि च वाप्यग्निगुणयाहुल्याद्भ्रमद्वयद्युक्तम्पतोदमेदेशरणभुजपाश्वेषुष्टप्रभृतिषु मातृतजान् विकारानुपजनयति (४);

तिको रसः स्वयमरोचिष्णुरप्यरोचकमो विपन्नः क्रिमिघ्नो मूर्च्छादाहकण्डूकुष्ठतृष्णाप्रशमनस्त्वहर्मांसयोः स्थिरीकरणो ज्वरघ्नो दीपनः पाचनः सत्यशोधनो लेपनः क्लेदमोक्षोवसामञ्जलीकाप्यस्वेदमूत्रपुरीषयित्तच्छेप्पोपशोषणो रुक्षः शीतो लघुश्च । स एवंगुणोऽप्येक एवात्यर्थमुपयुज्यमानो रौक्ष्यात्परविपदसमावासात् रसगर्हितमानमेदोऽस्त्रिमज्जौ

फ्राण्युच्छोपयति, स्रोतसां खरत्वमुपपादयति, व-
लमादत्ते, कर्शयति, ग्लपयति, मोहयति, भ्रमयति,
वदन्मुपशोपयति, अपरंश्च वातविकारानुपजन-
यति (५),

कपायो रसः संशमनं संग्राही सन्धानकरः पी-
डनो रोषणः शोषणः स्तम्भनः श्लेष्मरक्तपित्तप्रश-
मनः शरीरक्रेदस्योपयोक्ता रुक्षः शीतोऽलघुश्च । स
पवंगुणोऽप्येक एवात्यर्थमुपयुज्यमान आस्य शोष-
यति, हृद्य पीडयति, उदरमाभ्यापयति, वाचं नि-
गृह्णाति, स्रोतांस्यवध्नाति, श्याचत्वमापादयति,
पुंस्त्वमुपहन्ति, विष्टभ्य जरां गच्छति, वातमृत्रपु-
रीपरेतांस्यवगृह्णाति, कर्शयति, ग्लपयति, तर्पयति,
स्तम्भयति, खरविशदरुक्षत्वात् पक्षयधप्रहापतान-
कार्दितप्रभृतींश्च वातविकारानुपजनयति ॥ ४३ ॥

विपाकस्य प्रभावो विपाकप्रभावः, विपाकश्च कटुर्ना कटु-
रेव, रसस्य वीर्यस्य च प्रभावो रसवीर्यप्रभावः, अयं च
वक्ष्यमाणे सर्वत्र हेतुः । वरणादीनां साक्षाद्ग्रहणं, तत्रैव
प्रायो वातविकारभावात् । अत्र च विपाकप्रभावादिक्थनमुदा-
हरणार्थं, तेन मधुरादिषु विपाकादिकार्यसुशेष्यम् । रण्ययति
हर्षक्षयं करोति । पीडनो व्रणपीडनः । शरीरक्रेदस्योपयोक्तेति
आचूपकः । शीतोऽलघुधेयत्वात्प्रश्लेषादलघुं । अवगृह्णातीति
वदानि करोति ॥ ४३ ॥

इत्येवमेते पङ्क्त्याः पृथक्त्वेनैकत्वेन चा मात्राः
सम्यगुपयुज्यमाना उपकाराय भयन्त्यभ्यात्मलो-
पस्य, अपकारकरा पुनरतोऽन्यथा भवन्त्युपयुज्य-
मानाः । साम् विद्वानुपकारार्थमेव मात्राः । सम्यगु-
पयोजयेदिति ॥ ४४ ॥

पृथक्त्वेनेति एकैस्तो मात्रा, एकत्वेनेत्येकीकृत्य समुद-
यमात्रा इत्यर्थः । मात्रा इति मात्रया । तर्पणीकरणं द्विधा-
दिभिः सर्वज्ञेयम् । अध्यात्मलोकस्तेति सर्वप्रणिननम् । अन्य-
येत्यमात्रया ॥ ४४ ॥

भवन्ति चात्र ।

शीतं वीर्येण यद्द्रव्यं मधुरं रसपाकयोः ।

तयोः स्मृतं यदुष्णं च यद्द्रव्यं कटुकं तयोः ॥ ४५ ॥

सप्रति रगद्वारेणैव द्रव्याणां वीर्यमाह—शीतमित्यादि ।

यद्द्रव्यं रसे पाके च मधुरं तच्छीतं वीर्येण हेयं, तथा तयोः प्रति-
रसपाकयोर्द्वयं द्रव्यं तदुष्णं वीर्येण, तथा यथा द्रव्यं तयोः प्रति-
रसपाकयोः कटुकमुक्तं तच्चोष्णं वीर्येण, 'भवति' इति श्लेषः ।
किंवा 'यच्चोष्णं कटुकं तयोः' इति पाठः । तत्र यद्द्रव्यं मधुरं
तद्दीर्घं शीतमिति वचने यद्द्रव्यपाकयोः प्रति फलेति, तन्म-
धुररसोचितपाकस्यैव मधुरद्रव्यस्य शीतवीर्यताप्राप्त्यर्थम्, एव-
मम्लरसकयोरेव वाच्यम् ॥ ४५ ॥

तेषां रसोपदेशेन निर्देष्टव्यो गुणसंग्रहः ।

वीर्यतोऽविपरीतानां पाकतश्चोपदेश्यते ॥ ४६ ॥

यथा पयो यथा सर्पिर्नथा चा वध्यन्तिप्रकी ।

पचमादीनि चान्यानि निर्दिशद्द्रव्यतो मपिकः ॥ ४७ ॥

तेषामिति मधुरपाकादीनां, रसोपदेशेनेति रसमात्ररूपेणैव,
यतो विपाकोऽपि रसत एव प्रायो ज्ञायते, यद्द्रव्येति, -'कटुति-
कुरन्त्याणां विपाकं प्रायशः कटु'—इत्यादि । एतच्च न सर्व-
त्रेत्याह—वीर्यत इत्यादि । वीर्यतोऽविपरीतानां रसद्वारा वीर्य-
ज्ञानं न तु रसविद्वेषीयाणां महापममूलादीनां, न केवल-
रमेन किंतीति पाकतश्च उपदेश्यते गुणसंग्रहः 'गुणहा कटु-
मिष्णुप्रो विपाको वातल कटु' इत्यादिना, स च वीर्यतोऽवि-
रुद्धानां विज्ञेयः, यदि तत्र वीर्यं निरोधि भवति तदा विपा-
कोऽपि यथोपगुणरूपी न स्यात् । किंवा, पाकतथाविपरीतानां
रसोपदेशेन गुणसंग्रहः शीतोष्णलघुणो निर्देष्टव्यः, यस्यास्तु
पिप्पल्या कटुकाया अपि विपरीतमधुरपाकित्वं, न तत्र कटु-
रसात्वेनोष्णत्वमित्यर्थः । अस्मिन् पक्षे उपदेश्यमे इति 'यथा
पयः' इत्यादिना सवप्यते । साम्येवाविपरीतवीर्यविपाकान्याह-
यथा पयः इत्यादि । पयः प्रसूतीनि हि द्रव्यगुणरूपेणैव विरुद्ध-
वीर्यविपाकानुपदेश्यमानि ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

मधुरं किंचिदुष्णं स्यात् कपायं तित्तमेव च ।

यथा महत्पञ्चमूलं यथाऽह्नानूपमामिपम् ॥ ४८ ॥

हृद्यं सैन्धवं नोष्णमम्लमामलकं तथा ।

अर्वागुग्गुङ्गीनां तित्तानामुष्णमुच्यते ॥ ४९ ॥

सप्रति वन विरुद्धीर्यत्वेन रसेनोष्णत्वादि न निर्देय तदाह—मधुरमिलादि^१ । किञ्चित् कपायं चोष्णं तिक्त चोष्णमिति योजना, कपायतिफलपानामुदाहरणमत्रितानामपि प्रकरणात् इतम् । महत्त्वमूल वित्वादिघमूलमिह । एतच्च तिक्तस्य कपायस्य चोष्णतायामुदाहरणम्, अज्जानूयामियं तु मधुरसोष्णवीर्यत्वे ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

किञ्चिदम्लं हि संग्राहि किञ्चिदम्लं भिनत्ति च । यथा कपित्थं संग्राहि मेदि चामलकं तथा ॥ ५० ॥ पिप्पली नागरं वृष्यं कटु चावृष्यमुच्यते । कपाय. स्तम्भनः शीत. सोऽभयायामतोऽन्यथा ५१ तंसाद्रसोपवेशेन न सर्वं द्रव्यमादिशेत् । द्रष्टुं तुल्यरसेऽप्येवं द्रव्ये द्रव्ये गुणान्तरम् ॥ ५२ ॥

वीर्यप्रस्तादन्यमप्यभ्याबीना विरुद्धगुणाह—किञ्चिद्वित्वादि । अभयायामतोऽन्यथेति अभयाया कपायो रसो नेदन-क्षोष्णश्लेष्म ॥ ५०-५१ ॥

रौक्ष्यात् कपायो रूक्षगणानुत्तमो मध्यम. कटुः । तिक्तोऽचरस्तथोष्णानामुष्णत्वाद्गुणः पर. ॥ ५३ ॥ मध्योऽम्लः कटुकृश्यान्त्यः क्षिग्धानां मधुरः परः । मध्योऽम्लो लवणश्चान्त्यो रसः ज्ञेहासिद्धयते ५४ मध्योःकृष्टावराः शैत्यात् कपायस्यादुत्तिकर्ताः । स्वादुर्गुरुत्वाद्दधिकः कपायाल्लवणोऽपरः ॥ ५५ ॥ अभ्यात् कटुस्ततस्तिक्तो लघुत्वाद्दुत्तमोत्तमः (मतः) । किञ्चिद्लघूनामवसिञ्चन्ति लवणं रसम् ॥ ५६ ॥ गौरवे लोष्ये चैवं सोऽचरस्तुभयोरपि ।

रौक्ष्यादित्वादि । रौक्ष्येन कपाय उत्तम इति रक्षतम्, तिक्तो रक्ष, कटुस्तु मध्यो रक्षतर, एवमन्यत्रापि । कटुक-पानस्य इत्यवर इत्यर्थः । एव लवणशान्त्य इत्यवर इत्यर्थः । लवणोऽपर इति शुरुःवैनेत्यर्थः । अभ्यात् कटुरौक्ष्यात् अभ्यात् कटुर्लघु, तत कटुशुद्धतात्तिको लघुःवीनोत्तमोत्तम, उत्तमात् कटुकादुत्तम उत्तमोत्तम । एकीयमतमाह—केचिदित्वादि । एकीयमत वचनभङ्गा स्वीडुर्वभाह—गौरव इत्यादि । एतेन, गौरवे लप्ये चाचरत् लवणस्य स्वीडुर्वेत्

१ 'संप्रति विरुद्धीर्यत्वेन विरुद्धिचरत्वेन वा रसशरेण वेपा गुण न निर्देयत्वात्तानाह—मधुरमिलादि' इति शिवदाससेन । २ 'पिप्पलीत्यादि । अत्र पिप्पलीनागरयो कटुवयोरपि सतिप रीतमधुरसिपावित्त्वेन नोष्णत्वं वेपत्' इति शिवदाससेन । ३ 'त क्पादित्वादि ।—कटुशुद्धता तुल्यरसेऽपि द्रव्ये यतो गुणान्तरं दृष्ट, तन्मादित्थं' इति शिवदाससेन । ४ 'क्षिग्धानां कपायो मधुर' जीताधरीतत् ५४' इति पा० । ५ 'गतान्द्रसोह—केचिदित्वादि । प्रसिद्धतन्मां जगदीरपि मतवीर्यकोपायं महद्वयं कटुलव्यं द्रव्यं यति—शौल इत्यादि । उभयोरपीति मतद्वयेऽपि स लवणोपर, मधुरेऽनुमते गौरवेऽपर, महान्नेन रूपरेऽपर । चनेन गौरवेऽपर इति वेगोष्णत्वे तेनापि विविधद्रव्यं स्वीकृत एव, तथा लप्य वेत्पर इति मतेऽपि किञ्चिद्रव्यमवोयात्वेरेति न नदिद्वयेनेद इत्यर्थे' इति शिवदाससेन । ६ 'वेवं' इति पा० ।

गौरवेऽपर इत्यनेनाम्लकटुद्विकेष्यो गृह्य स्वीकरोति क्व-पस, लप्ये चावर इत्यनेनान्तरपि लघुतोऽप्यं लप्यं लवणस्य स्वीकरोति । न च वाच्यम्, अन्ते पृथिवी कारण लवणे तु तोच, तत पृथिव्यपेक्षया तोयजन्यस्य लव-णस्यैव लप्यमवचितमिति, यतो न भूतानिवेशेन गौरवत्वा प्ये शक्यतेऽवधारयितु, तथाहि तोयातिरेकवृत्तो मधुर पृथिव्यतिरेकवृत्तात् कपायाद्गुरुत्वति ॥ ५३-५६ ॥—

परं चातो विपाकानां लक्षणं संप्रघट्यते ॥ ५७ ॥ कटुतिक्तकपायाणां विपाकः प्रायशः कटुः । अम्लोऽम्लं पच्यते स्वादुर्मधुरं लवणस्तथा ॥ ५८ ॥ सप्रति विपाकस्यापि रसरूपत्वान्क्षणमाह—परमित्वादि । प्रायोमहणात् पिप्पलीतुल्यत्वादीना रसाननुगुणापिकता रसा-यति । कटुप्रादिसन्नेन च तदाधारं द्रव्यमुच्यते, यतो न रसः पच्यन्ते किंतु द्रव्यमेव । लवणस्तथेति लवणोऽपि मधुरविपाक-प्राय इत्यर्थः । विपाकलक्षणं तु—जठराग्नियोगादाहारस्य निष्पा-कौले यो गुण उत्पद्यते स विपाक, एवम हि,—'जाठरेणा-ग्निना योगाद्युद्देति रसान्तरम् । आहारपरिणामान्ते स विपाक प्रकीर्तित (वा सू अ ९)—' ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

मधुरो लवणाम्लो च क्षिग्धभावाद्गुरो रसाः । वातमूत्रपुरीपाणां प्रायो मोक्षे सुर्या मताः ॥ ५९ ॥ कटुतिक्तकपायास्तु रूक्षभावाद्गुरो रसाः । दुःखाय मोक्षे दृश्यन्ते वातविण्मूत्ररेतसाम् ॥ ६० ॥

संप्रति वक्ष्यमाणविपाकलक्षणे मधुराम्लकपायोर्वातमूत्रपुरी-पाणपरोधकत्वे तथा यतोविचारस्य वातमूत्रपुरीपाणिविण्मूत्रत्वै हेतुमाह—मधुर इत्यादि । अत्र मधुराम्ललवणा निष्पाकं गता अपि सन्त श्रेदयुजयोगाद्वातमूत्रपुरीपाणा विसर्गं सुरेन सुर्व-ज्वालिं शार्यार्थः । तेषु मधुराम्लपाणयोरेतत् समान लक्षणम् । एव कटुतिक्तकपायेष्वपि विपर्ययेऽपि वाच्यार्थं ॥ ५९ ॥ ६० ॥

गुणहा यद्द्विण्मूत्रो विपाको वातल. कटुः । मधुर. सृष्टविण्मूत्रो विपाक. कफशुभ्रलः ॥ ६१ ॥ पित्तकृतं सृष्टविण्मूत्रः पाकोऽम्लः शुभ्रनाशनः । तेषां शुभ्रः स्यान्मधुर. कटुकाम्लवाततोऽन्यथा ॥ ६२ ॥

सप्रति विपाकलक्षणं हेतुमुपादितं शुभ्रह्लादिविद्येयुक्तं बहुमाह—शुभ्रह्लादि । अतोऽन्यथेति लघु ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

१ अत्रमिलवत् २ 'विपाकस्यापि रसरूपत्वात्परन्तरे विपा-कलक्षणाभिधानं प्रतिपादिते—परं चात इत्यादि । आहारवरीने-मायसोऽवस्थापारका, ते च महर्षि विविदिगते "अन्नस्य शुभ्राम्लस्य पदमन्व प्रपञ्च" इत्यादिना ब्रह्मसंह्या, तेषामवस्थाने इव अंतःकामित्तयो गती यद्वाहानं हृदिचिह्नं वदेति म विविदि पाको विपाक इत्यर्थे' इति शिवदाससेन । ३ 'स्व्यात् ५९ लवण-उ-स विपाक इति रक्षत्' इति बभन्व पाठ उक्तमन्वे । ४ 'पुरीपातो भक्त्ये' इति पा० ।

विपाकलक्षणस्याल्पमध्यभूयिष्ठतां प्रति ।
द्रव्याणां गुणवेशेष्यान्त्र तत्रोपलक्षयेत् ॥ ६३ ॥

सप्रति यथोक्तविपाकलक्षणानां द्रव्यभेदे ऋषिदत्तस्य क्वचि-
न्मध्यत्वं क्वचिचोक्तत्वं यथा भवति तदाह—विपाकेत्यादि ।
विपाकलक्षणस्यारपमध्यभूयिष्ठतामुपलक्षयेत्, प्रतिप्रतिद्रव्याणां
गुणवेशेष्यादितोरित्यर्थः । एतेन, द्रव्येषु बहुगणवेशेष्य मधुरत्व-
मधुरतरत्वमधुरतरत्वत्वादि, ततो हेतोर्विपाकानामवस्थादयो
विरोधा भवन्तीत्युक्तं भवति । अत्र केचिद्ब्रुवते—प्रतिरस पाको
भवति, यथा मधुपृथ्वीनां पण्णां पणमधुरादस्य पाका इति, केचि
द्ब्रुवते—धलवता रसानामवलवन्तो रसा वशता याति, ततथा-
नवस्थित पाकः । तत्रैतद्विषयमपि पाके व्यवस्थाऽकरणमना-
दस्य सुशुतेन द्विविध पाको मधुर कटुसाक्षाद्गुणः । द्विविध्यं च
पञ्चभूतात्मके द्रव्ये गुरुभूतघृषिबीतोयातिरेकान्मधुर पाको भव-
ति, शेषलघुभूतातिरेकास्तु कटुक पाको भवति, यदुक्तम्,—“द्र-
व्येषु पच्यमानेषु येष्वम्बुपृषिबीगुणा । निर्वैतन्तेऽधिकारान्त्र
पाको मधुर उच्यते ॥ तेजोऽनिलकाशगुणा पच्यमानेषु क्लृ-
प्तु । निर्वैतन्तेऽधिकारान्त्र पाकः कटुक उच्यते” (सु सू अ ४०)
इति । प्रतिरसपाके तथाऽनवस्थितपाके च द्रव्य रसगुणैर्नैव
तुल्य पाकावस्थायामपि भवति, तेन न कश्चिद्दिशेषो विपाकेन
तत्र बोध्यत इति सुशुतेन तत्परशब्दमुपेक्षितमिति सायणकृतम् ।
तृतीयाम्लपाकनिरासस्तु दोषभाववृत्ति, यतो मीहिवृत्तधावीना-
मम्लपाकतया पित्तकर्तृत्वसुलभ्यते । अथ मन्वसे ब्रीह्यादेरु-
ष्णवीर्यत्वेन तत्र पित्तकर्तृत्वम् । तत्र, मधुरस्य मीहेस्तन्मते
मधुरविपाकस्योष्णवीर्यत्वायामपि सत्या न पित्तकर्तृत्वमुपपद्यते,
रसविपाकाभ्यामेकस्य वीर्यस्य बाधनीयत्वात् । किञ्च, अम्लपा-
कत्वाद्ब्रीह्यादेः पित्तमम्लगुणमुत्पद्यते, यदि तु तदुष्णवीर्यताकृतं
स्यात्तदा कटुगुणभूयिष्ठं पित्तं स्यात्, दृश्यते च मीहिभक्षणद-
म्लोद्गादनाऽम्लगुणभूयिष्ठवैषेति । किञ्च, घृषिबीतोमगुणातिरे-
कान्मधुर पाको भवति, वायव्यायाशातिरेकाच्च कटुर्भवतीति
पैक्षे यदा व्यामिश्रगुणातिरेकता भवति तदा सोमाग्रायामकस्या-
म्लस्योत्पादः नर्षं प्रतिक्षेपणीयः । अथवा, तन्त्रकारयोः किमन-
योरेन वचनमात्रविरोधेन कर्तव्यं, यतो यदम्लपाकः चरको
मृते, तत्सुशुतेन वीर्षोष्णमिति कृत्वा समाधीयते, तेन न कश्चि-
द्द्रव्यगुणे विरोधः । यस्तु सुशुतेऽम्लपाकनिरासार्थं दूषणमुच्यते
“पित्तं हि विदग्धमम्लतामुपति” (सु सू अ ४०) इत्यादिना,
तदनभ्युपगमादेव निरस्ताम् । ननु, लवणस्य मधुराकास्ति-
पित्तकादिद्वैतुत्वमनुपपन्नं, तथा तिक्तकषाययोः कटुपाकि-
वे पित्तदन्तुत्वमनुपपन्नं । नैव, सत्वपि लवणस्य मधुरापास्ति-वे तत्र
लवणरस लक्षणं च वीर्यं यदतिष्ठ, तेन तत्र पित्तकादिकारक,
विपाकस्तु तत्र पित्तकाहरणलक्षणे कार्यं बाधितं तन्न घट्ट-
विष्याह इत्यादिना लक्षणेन लक्ष्यत एव । एतेन यदुच्यते—

लवणे मधुरो विपाकश्चेदसवीर्याभ्या बाधितः सन्न स्वमार्गको-
न भवति तन्न किं तेनोपदिष्टेनेति, तन्निरस्तं भवति । यतोऽस्त्येव
घट्टविष्णुत्तादिना तत्र लवणे मधुरविपाकित्वं लक्षणीयम् ।
धनया दिशा तिक्तकषाययोरपि पूर्वपक्षपरिहारः । अन्ये त्वैत-
दोपभवात्लवणोऽप्यम्ल पच्यत इति व्याख्यायान्ति, लवणस्ये-
त्वं तथासाञ्चैत विप्रदृष्टस्याम्लमित्यस्य कर्षणमिति । तत्र,
“कटुवीर्यानां कटुविपाकोऽम्लोऽम्लस्य शेषयोर्मधुरः”—इति
जैतृकर्षणवचनात् । नच वाच्यं, कस्मान्न एव विपाका भवन्ति
न पुनस्तिक्तादयोऽपीति, यतो भूतस्वभाव एवैव, येन मधुराद-
यस्य एव भवन्ति, भूतस्वभावाधायनुर्योऽप्या । ननु, यश्च
रसविपरीत पाको यथा—लवणस्य मधुरः, तिक्तकषाययोश्च
कटुः, स उच्यता, यस्तु समानगुणो मधुरस्य मधुरोऽम्लस्याम्ल
कटुस्य वा कटुकः, तत्त्वथने किं प्रतीयन् ? यतो रसगुणैरेव
तत्र विपाकगुणोऽपि ज्ञास्यते । नैव, येन लवणादिवद्विस्तदस-
मान्तरोत्पादादङ्गानिरासार्थमपि तत्रानुगुणोऽपि विपाको वच्य
एव, विपाकत्रयं रस आहारपरिणामान्ते भवति, प्राकृतस्तु रसो
पित्तकविस्तु परिणामकाल मर्जितत्वा हेतुः, तेन पित्तस्य
कटुकरसत्वमादौ कण्ठस्थोष्णभक्षणमुत्तमोष्णमिदिकर्तृत्वेन सत्र
योजनं, मधुरविपाककृतं तु परिणामेन दृष्यत्वादिज्ञापनेन सत्र-
योजनम् । तथा, यत्र विपाकस्य रसा समानगुणतयाऽनुगुणा
भवन्ति, तत्र धलवत् कार्यं भवति, विषयं तु दुर्बलमिति
ज्ञेयम् । एतच्च पाकत्रयं द्रव्यनियतं, तेन प्रहृण्यथ्याये वक्ष्यमा-
णाहारवस्थापाकादिप्रमेव, तत्र ह्यविशेषेण सर्वेषामेव रसाना-
मवस्थावशादत्र्यं पाका वाच्यं “अक्षस्य भुषणानस्य पद्वत्सस्य
प्रवाकतः” (चि अ. १५) इत्यादिना मन्येन ॥ ६३ ॥

मधुतीक्ष्णगुरुलघुस्निग्धरुक्षोष्णशीतलम् ।
वीर्यमष्टविधं केचित्, केचिद्विधिविधमास्थिताः ॥६४॥
शीतोष्णमिति, वीर्यं तु क्रियते येन या क्रिया ॥६५॥
नाधीर्यं कुर्यते किञ्चित् सर्वा वीर्यकृता क्रिया ॥६५॥

एकीयमतेन वीर्यलक्षणमाह—मृद्वित्यादि । एतच्च नीयमत-
द्वयं पारिभाषिकी वीर्यसंज्ञा पुरस्कृत्य प्रकृतम् । वैदिके हि रस-
विपाकप्रभावव्यतिरिक्ते प्रभूतकार्यकारिणि गुणे वीर्यमिति संज्ञा,
तेनाष्टविधवीर्यवादितमते पिच्छिलविशदादयो गुणा न रसादिवि-
परीत कार्यं प्रायः कुर्वन्ति, तेन तेषां रसाद्युपदेशेनैव ग्रहणं,
शुद्धादीनां तु रसाद्यभिभावकत्वमसि, यथा—पिपल्या कटुरा-
कार्यं पित्तकोपनमभिमुखं तत्रैते मृदुशीतवीर्यं पित्तमेव शमयत
इति, तथा कषाये तिक्तानुरसो महति पच्यन्ते तन्कार्यं वातको-
पनमभिभूयोष्णेन वीर्येण तद्विद्वं वातरामनेव क्रियते,
तथा मधुऽपीक्षीं शीतवीर्यत्वेन वातदृष्टिरित्यादि । यदुक्तं
सुशुते,—“एतानि यत्र वीर्याणि स्वल्पगुणोक्तपदिसमभिभूया-
त्मकं दर्शयन्ति” (सु सू अ. ४०) इत्यादि । शीतोष्णवीर्य-

सप्रति यत्र विरुद्धवीर्यत्वेन रसेनोष्णत्वादि न निर्देयं तदा-
ह—गुणरगित्वादि । किंचित् कषायं चोष्ण तिफ चोष्णमिति
योजना, कषायतिकल्पणानामुदाहरणमसत्रितानामपि प्रर-
णात् इतम् । महत्त्वमूल विल्वादिप्रमूलमिह । एतच्च
तिकस्य कषायस्य चोष्णतायामुदाहरणम्, अज्जानाप्रामिष तु
मधुरस्योष्णवीर्यत्वे ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

किंचिदम्लं हि संग्राहि किंचिदम्लं भिनत्ति च ।

यथा क्षपिथं संग्राहि मेदि चामलकं तथा ॥ ५० ॥

पिप्पली नागरं वृष्यं कटु चावृष्यमुच्यते ।

कषायः क्षन्मनः शीतः सोऽभयायामतोऽन्यथा ५१

तेसाद्रसोपदेशेन न सर्वं द्रव्यमादिशेत् ।

दृष्टं तुल्यरसेऽप्येवं द्रव्ये द्रव्ये गुणान्तरम् ॥ ५२ ॥

वीर्यप्रसङ्गादन्यमप्यभ्यर्त्तना विरुद्धगुणहार—किंचिदि-
त्यादि । अमयायामतोऽन्यथेति अभयाया कषायो रसो मेदिन-
सोष्णशैत्ये ॥ ५०-५२ ॥

रौक्ष्यात् कषायो रूक्षाणामुत्तमो मध्यमः कटुः ।

तिक्तोऽधरस्तपोष्णानामुष्णस्वाल्लवणः परः ॥ ५३ ॥

मध्योऽम्लः कटुकश्चान्यः क्षिग्धानां मधुरः परः ।

मध्योऽम्लो लवणश्चान्यो रसः ज्ञेहाग्निरुच्यते ५४

मध्योऽम्लोऽधरः शैत्यात् कषायस्वाडुतिकर्कः ।

स्वादुर्गुरुत्वाद्घिकः कषयाद्भवोऽधरः ॥ ५५ ॥

अम्लात् कटुस्तस्तिक्तो लघुत्वाद्भुक्तमोक्षः (मतः) ।

केचिंहृद्यनामवरमिच्छन्ति लवणं रसम् ॥ ५६ ॥

गौरवे लोभे चैवं सोऽधरस्तमयोरपि ।

रौक्ष्यादित्यादि । रौक्ष्येण कषाय उत्तम इति रक्षतम,

तिपो रक्ष, कटुस्तु नभ्यो रक्षतर, एवमन्यत्रापि । कटु-
यान्तस्य इत्यवर इत्यर्थः । एव लवणधान्त इत्यवर इत्यर्थः ।

लवणोऽधर इति गुरुः केनेत्यर्थः । अम्लात् कटुगोलादां अम्लात्

कटुर्गुरु, तत कटुवाहुक्तमात्तिको लघुत्वेनोत्तमोत्तम,

उत्तमात् कटुवाहुक्तम उत्तमोत्तम । एकीयमतमाह—केचि-
दित्यादि । एकीयमत वचनभाषया स्त्रीजुर्वेदाह—गौरव

इत्यादि । एतेन, गौरवे लोभे चाधरत्व लवणस्य स्त्रीजुर्वेद

१ 'संप्रति विरुद्धवीर्यत्वेन विरुद्धविपाकत्वेन वा रसादारेण येषां
गुणा न निर्देयताज्ञानाह—मधुरमित्यादि' इति शिबदाससेन ।

२ 'पिप्पलीत्यादि । अत्र पिप्पलीनागरयो कटुकोरपि सदपि
रीतमपुत्रिपाकित्वेन नोष्णत्व हेतवः' इति शिबदाससेन । ३ 'न
सादित्यादि ।—उक्तरीत्या गुणरतोऽपि द्रव्ये नतो गुणान्तर

दृष्ट, तस्मादित्यर्थ' इति शिबदाससेन । ४ 'क्षिज्यालवणो मधुरः
क्षीनाप्तीवर पर' इति पा० ५ 'अत्रात्तरमाह—केचिदित्यादि ।

प्रथित्तर्जनां उमबोरपि मतबोरवबोरभाषे मतवरे सदुल्लभ्य दवं
ना—गौरव इत्यादि । उमबोरपि मतवरेऽपि स लवणोऽधरः,

अतिदेशेन गौरवेऽधर, गता नरे लायवेऽधर । अत्र गौरवेऽधर
इति केचोच्यते तेनापि किंचिद्वृत्त्यर्थं इतिवत्त एव, तथा लाय

वेऽधर इति मतेऽपि किंचिद्वृत्त्यर्थं इतिवत्त एव, तथा लाय
वेऽधर इति शिबदाससेन । ६ 'येवं' इति पा० ।

गौरवेऽधर इत्यनेनाम्लवृत्तिकेभ्यो गुरुव स्त्रीकरोति लव-
णस्य, लायवे चाधर इत्यनेनाम्लादपि लघुतोऽस्य लायवं
लवणस्य स्त्रीकरोति । न च वाच्यम्, अम्ले पृथिवी
कारण लवणे तु तोय, तत पृथिव्यपेक्षया तोयजन्यस्य लव-
णस्यैव लायवमुचितमिति, यतो न भूतनिवेदेन गौरवता-
धवे शक्येतेऽवधारयितु, तथाहि तोयातिरेकशून्यो मधुरः
पृथिव्यतिरेककृतात् कषयाद्गुरुर्भवति ॥ ५३-५६ ॥—

परं चातो विपाकानां लक्षणं संप्रवक्ष्यते ॥ ५७ ॥

कटुतिक्तकषयायाणां विपाकः प्रायशः कटुः ।

अम्लोऽम्लं पर्यते स्वादुर्भुधुरं लवणस्तथा ॥ ५८ ॥

सप्रति विपाकस्यापि रसकृत्वात्क्षणमाह—परमित्यौदि ।

प्राशोधप्रणयं पिप्पलीजुल्लयादीनां रसात्तनुगुणप्रतिता दर्श-
यति । कटुकादिवाच्येन च तदाधारं द्रव्यमुच्यते, यतो न रसा-

पच्यन्ते किंतु द्रव्यमेव । लवणस्तथेति लवणोऽपि मधुरविपाक

शय इत्यर्थः । विपाकलक्षणं तु—जठराग्नियोगाद्वाहारस्य निष्ठा-

कौले यो गुण उत्पद्यते स विपाक, वचन हि,—'जठरेणा-

ग्निना योगाद्यदुदेति रसान्तरम् । आहारपरिणामान्ते स विपाक

प्रकीर्तित (वा सू अ ९)—' ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

मधुरो लवणाम्लो च क्षिग्धभावात्रयो रसाः ।

वातमूत्रपुरीषाणां प्रायो मोक्षे सुखा मता ॥ ५९ ॥

कटुतिक्तकषयास्तु रूक्षभावात्रयो रसाः ।

दुःखाय मोक्षे दृश्यन्ते वातविण्मूत्रैरेतसाम् ॥ ६० ॥

सप्रति कक्ष्यमाणविपाकरक्षणे मधुराम्लपाकयोर्वातमूत्रपुरी-

षातवरोपकथ्ये तथा कटोर्विपाकस्य वातमूत्रपुरीषविषण्णपर्ये

हेतुमाह—मधुर इत्यादि । अत्र मधुराम्ललवणा विष्णुपाकं गता

अपि सन्त सैहृद्ययोगाद्वातमूत्रपुरीषाणां विषयं सुखेन इति-

न्तीति ज्ञानार्थं । तेन मधुराम्लपाकयोरेतत् समान लक्षणम् ।

एवं कटुतिक्तकषयावेवपि विषयं येषु विपाकसाम् ॥ ५९ ॥ ६० ॥

शुक्रहा यद्विण्मूत्रो विपाको वातलः कटुः ।

मधुरः सृष्टविण्मूत्रो विपाकः कफशुक्रलः ॥ ६१ ॥

पित्तकृतं सृष्टविण्मूत्रः पाकोऽम्लः शुक्रनाशनः ।

तेषां शुक्रः स्यान्मधुरः कटुफाम्लावतोऽन्यथा ॥ ६२ ॥

सप्रति विपाकलक्षणं हेतुयुक्तादितं शुक्रहत्वादिदिशेयुक्त

षट्पमाह—शुक्रहत्वादि । अतोऽन्यथेति लघु ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

१ कक्ष्यमाणमित्यर्थः । २ 'विपाकस्यापि रसकृत्वात्क्षणं नरे विपा-
कलक्षणमिधानं प्रतिवर्तनीते—परं चात इत्यादि । आहारपरिण-
माययोगेऽप्यविपाकः, ते च प्राग्निविनिमित्ते "मत्रस्य शुक्रनाशनं
पदस्यस्य प्रायान" इत्यादिना वक्ष्यमाण, तेषामवगमेन पुं-
जठराग्निविद्ये सति यदनाम्लं रसादिशेव उदेति यं सिद्धं पाको
विपाक इत्यर्थः' इति शिबदाससेन । ३ 'एतां परिणामान्ते
स विपाक इति स्थूल' इति वामन पाठ उच्यते । ४ 'पुरीषारो
पर्ये' इति पा० ।

विपाकलक्षणस्याल्पमध्यभूयिष्ठतां प्रति ।
द्रव्याणां गुणवैशेष्यात्तत्र तत्रोपलक्षयेत् ॥ ६३ ॥

सप्रति ययोक्त्विपाकलक्षणानां द्रव्यभेदे ऋषिदत्त्वात् ऋषि-
न्मत्त्वत् क्वचित्कोष्ठश्च यथा भवति तदाह—विपाकेत्यादि ।
विपाकलक्षणस्यारपमध्यभूयिष्ठतामुपलक्ष्यते, प्रतिप्रतिद्रव्याणां
गुणवैशेष्याद्येतोरित्यर्थः । एतेन, द्रव्येषु यद्गुणवैशेष्यं मधुरत्व-
मधुरतरत्वमधुरतमत्वादि, ततो हेतोर्विपाकानामल्पत्वादयो
विशेषा भवन्तीत्युक्तं भवति । अत्र केचिद्भुवते—प्रतिरस पाको
भवति, यथा मधुरादीनां दण्डाणामधुरादयः पाका इति, केचि
द्भुवते—बलवत् रसानामबलवन्ती रसा वशता यावन्ति, नतस्थान-
वस्थित पाव । तत्रैतद्विस्तयमपि पाके व्यवस्थाऽकरणमना-
दस्य सुशुतेन द्विविध पाको मधुर कटुश्चाहोक्तः । द्वैविध्यं च
पञ्चभूतात्मके द्रव्ये शुभ्रभूतप्रविचीतोयातिरेकान्मधुर पाको भव-
ति, शैत्यलघुभूतातिरेकास्तु कटुक पाको भवति, यदुक्तम्,—“द्र-
व्येषु पच्यमानेषु वैष्वम्भुष्टुषिवीगुणा । निर्वर्तन्तेऽपि कालान्
पाको मधुर उच्यते ॥ तेजोऽनिलाकाशागुणा पच्यमानेषु वै
तु । निर्वर्तन्तेऽपि कालान् पाकं कटुक उच्यते” (सु सू अ ४०)
इति । प्रतिरसपाके तत्राऽनवस्थितपाके च द्रव्यं रसगुणानव-
तुल्यं पाकावस्थायामपि भवति, तेन न कश्चिद्विशेषो विपाकेन
तत्र बोध्यत इति सुशुतेन तत्पञ्चदशमुपेक्षितमिति साधुक्तम् ।
तृतीयान्मपाकनिरासस्तु शोषमावहति, यतो मीढिकृत्वादीना-
मम्लपाकतया पित्तकर्तृत्वमुपलभ्यते । अथ मन्वसे व्रीह्यादिरे-
ष्णवीर्यत्वेन तत्र पित्तकर्तृत्वम् । तत्र, मधुरस्य व्रीहिसन्मते
मधुरविपाकस्योष्णवीर्यतायामपि सत्या न पित्तकर्तृत्वमुपपद्यते,
रसविपाकाभ्यामेकस्य वीर्यस्य बाधनीयत्वात् । किंच, अम्लपा-
कत्वाद्ग्रीह्यादेः पित्तमम्लगुणमुत्पद्यते, यदि तु तदुष्णवीर्यताकृत्
स्यात्तदा कटुगुणमपिष्टं पित्तं स्यात्, इत्येते च मीढिमधुशब्दा-
म्लोद्गारादिनामम्लगुणभूमिष्ठतैवेति । किंच, घृषिवीरोपगुणातिरे-
कान्मधुर पाको भवति, वायव्याकाशातिरेकाच्च कटुर्मवतीति
वैशेष्ये यदा न्यामिधगुणातिरेकता भवति तदा सोमाश्यात्मकस्या-
म्लस्योत्पाद कश्च प्रतिकोषणीय । अथवा, तत्रकारयोः किमन-
योरेतेन वचनमात्रविरोधेन कर्तव्यं, यतो यदम्लपाकं चरको
भूते, तमुशुतेन वीरोषणमिति कृत्वा समाधीयते, तेन न कश्चि-
द्द्रव्यगुणे विशेषः । यत्तु सुशुतेऽम्लपाकनिरासार्थं दूषणमुच्यते
“पित्तं हि विदग्धमम्लतामुपैति” (सु सू अ ४०) इत्यादिना,
तदनभ्युपगमादेव निरसम् । ननु, लवणस्य मधुरपाकित्वे
पित्तकारिद्वैतृत्वमनुपपन्नं, तथा तिक्तकारयोः कटुपाकित्वे
पित्तकर्तृत्वमनुपपन्नं ३ न, सत्यपि लवणस्य मधुरपाकित्वे तत्र
लवणरस उष्ण च वीर्यं यद्विद्यते, तेन तत्र पित्तकारिकाकारक,
विपाकस्तु तत्र पित्तकारकत्वलक्षणे कार्यं बाधितं सन् घट्ट-
विपन्न इत्यादिना लक्षणेन लक्ष्यत एव । एतेन यदुच्यते—

लवणे मधुरो विपाकश्चेदसवीर्याभ्यां बाधितं सन् स्वायं करो
न भवति तत् किं तेनोपदिष्टेनेति, तन्निरस्तं भवति । यतोऽस्त्येव
सृष्टिमिन्द्रतादिना तत्र लवणे मधुरविपाकित्वं लक्षणीयम् ।
अनया दिशा तिक्तकारयोरेपि पूर्वपक्षपरिहारः । अन्ये वैत-
शोषभयाद्यणोऽप्यम्ल पच्यत इति व्याख्यानमस्ति, लवणस्त्ये-
लान् तथावाग्देन विप्रकृष्टस्याम्लविलस्य वरुणादिति । तत्र,
“कटुवीर्यां वदुर्विपाकोऽम्लोऽम्लस्य शोषयोर्मधुरः”—इति
शुत्कर्षवचनात् । नच वाच्यं, कस्यान्न एव विपाका भवन्ति
न पुनस्तिकाद्योऽपीति, यतो भूतस्वभाव एवैव, येन मधुराद-
यस्य एव भवन्ति, भूतस्वभावाश्चापर्यनुबोध्यः । ननु, यश्च
रसविपरीतं पाको यथा—लवणस्य मधुर, तिक्तकारयोर्वेद्य
कटु, स उच्यता, यस्तु समानगुणो मधुरस्य मधुरोऽम्लस्याम्ल-
कटुकस्य वा कटुः, तत्त्वथने किं प्रयोजनं ? यतो रसगुणैरेव
तत्र विपाकगुणोऽपि ज्ञास्यते । नैव, येन लवणविवद्विसहगर-
सान्द्रोत्पादिरसद्वानिराससर्पमपि तत्रागुणोऽपि विपाको वचन्य
एव, विपाकत्रयं रस आहारपरिणामान्ते भवति, प्राकृतरसु रसो
विपाकविरुद्ध परिणामकालं वर्जयित्वा हेय, तेन पिप्पल्या
कटुकरसत्वमादौ ऋणस्थोष्णपणमुपशोधनमिन्द्रवैनेन तत्र
योजनं, मधुरविपाकत्वं तु परिणामेन कृष्यत्वादिज्ञापनेन तत्र-
योजनम् । तथा, यत्र विपाकस्य रसा समानगुणताऽनुगुणा
भवन्ति, तत्र बलवत् कार्यं भवति, विपर्यये तु दुर्बलमिति
हेत्वम् । एतच्च पावत्रयं द्रव्यनिघटं, तेन प्रहृष्यन्त्याये वक्ष्यमा-
णाहारावस्थापाकाद्भिन्नमेव, तत्र हविशोषेण सर्वपामेव रसाना-
मवस्थावशात् न पाका वाच्यः । “अन्नस्य भुक्तमानस्य पृथस्य
प्रशक्तं” (वि. अ. १५) इत्यादिना शन्येन ॥ ६३ ॥

सुशुतीक्ष्णगुरुलुगुस्त्रिगुधरुक्षोऽणशीतलम् ।
वीर्यममृषिर्षिं केचित्, केचिद्विधिविधमास्थिताः ॥ ६४ ॥
शीतोष्णमिति, कीर्यं तु क्रियते येन या क्रिया ॥ ६५ ॥
नादीर्यं कुरुते किंचित् सर्वा वीर्यकृता क्रिया ॥ ६६ ॥

एकीयमतेन वीर्यलक्षणमाह—सुद्विलादि । एतच्च वीर्यम-
द्वयं पारिभाषिकी वीर्यसज्ञा पुरस्त्वं प्रहृत्तम् । वैशेष्ये हि रस-
विपाकप्रमाणव्यतिरिक्ते प्रभूतकार्यकारिणि गुणे वीर्यमिति सज्ञा,
तेनाद्यविपर्ययीवदिमते प्रच्छिन्नलविशदास्यो गुणा न रसादिवि-
परीत कार्यं प्राय इवन्ति, तेन तेषां रसाद्युपशेषेनेव प्रहृण,
सृष्टादीनां तु रसाद्यभिभावकत्वमस्ति, यथा—पिप्पल्या कटुस-
कार्यं पित्तकोपनमभिमुखं तत्रोत्ते सुदुशीतवीर्यं पित्तमेव शमयत
इति, तथा कषाये निष्कारुते महति पञ्चमूले तत्कार्यं वातरो-
पनमभिभूयोष्णेन वीर्येण तद्विरुद्धं वातसमनमेव क्रियते,
तथा मधुरोऽपीक्षी शीतवीर्यत्वेन वातद्विद्विरादि । यदुक्तं
सुशुते,—“एतानि सल वीर्याणि स्वल्पगुणोत्पदिस्तमभिभूया-
त्त्वमर्भं दर्शयन्ति” (सु सू अ ४०) इत्यादि । शीतोष्णवीर्य-

१ 'वक्ष्यमध्यमूदशब्देन च' इति पा० । २ 'इत्येते' इति पा० ।
३ 'कटुर्भवतीत्युपेक्षया' इति पा० ।

१ 'कुर्वन्ति' इति पा० ।

वादिमत त्वमीपोनीयत्वाजगत शीतोष्णयोरेव प्राधान्याच्चे-
यम् । उक्त च "नानाऽऽत्मकमपि द्रव्यममीपोमी महत्वम् ।
व्यक्तान्यक्त जगदिव नातिक्रामति जातुचित्" (वा सू अ ९) ।
एतच्च मतद्रव्यमन्याचार्यस्य परिभाषाशुद्धमनुगतमेव, येनोत्तरं
"एतवीर्यविपाकानां सामान्यं यत् लक्ष्यते" इत्यादौ परिभा-
षिकमेव वीर्यं निर्देक्ष्यति । परिभाषिकवीर्यसंज्ञापरित्यागेन तु
शक्तिपर्यायस्य वीर्यस्य लक्षणमाह—वीर्यं त्वित्वादि । वीर्यमिति
शक्ति, येनेति रसेन वा विपाकेन वा प्रभावेण वा शुभादिपरा
दिनिर्वां शुणैर्या क्रिया तर्पणहादनशमनादिरूपा क्रियैते, तस्या
क्रियाया तदसादि वीर्यम्, अत एवोक्तं सुषुते,— 'येन हृत्पन्थि
तद्वीर्यम्' (सू सू अ ४०) इति । अत्रैव लोकप्रसिद्धामुप
पत्तिमाह—नावीर्यमित्येति । अवीर्यमशक्तमित्यर्थे । वीर्यकृ-
तेति वीर्यवता कृता वीर्यकृता ॥ ६४ ॥ ६५ ॥

रसो निपाते द्रव्याणां, विपाकं कर्मनिष्ठया ।
वीर्यं यावद्दधीयासात्त्रिपाताच्चोपलभ्यते ॥ ६६ ॥

रसादीनामेकद्रव्यनिविष्टानां भेदेन ज्ञानार्थं लक्षणमाह—
रसो निपात इत्यादि । निपात इति रसानयोमे । कर्मनिष्ठयेति
कर्मणो निष्ठा निष्पत्ति कर्मनिष्ठा क्रियापरित्यागि, रसोपयोगे
सति योऽन्त्याहारपरिणामकृतं कर्मविशेषं कफपुकाभिरभ्या-
दिलक्षणं, तेन विपाको निर्धीयते । अधीयात् सहावस्थापनं,
यावदधीयासादिति यावच्छरीरनिवासात्, एतच्च विपाकात् पूर्वं
निपाताच्चोर्षं हेयम् । निपाताच्चेति शरीरसंयोगमात्रात्, तेन
किञ्चिद्वीर्यमधीयासात्तुपलभ्यते, यथा—आयुष्मागादेरुष्णत्व,
किञ्चिच्च निपातादेव लभ्यते, यथा—ग्रीवाचादीनां रीक्षणादि,
किञ्चिच्च निपाताधीयासाभ्यां, यथा—भ्रीचादीनामेव । एतेन
रस प्रत्यक्षेणैव, विपाकस्तु निलपरोक्षसाल्लक्षणयानुमीयते,
वीर्यं तु किञ्चिदनुमानेन, यथा सन्धवगतं शैल्यमानुषनांसपत
वा औष्ण्यं, किञ्चिच्च वीर्यं प्रत्यक्षेणैव यथा राजिवागतं सैश्वर्य
प्रागेन, पित्तिलकविषादप्रियवत्सहाद्यं यच्छ सर्वानभ्या नि-
धीयन्त इति भाष्यार्थः । एतच्च वीर्यं यद्यत्र हृत्प्रिमं च
हेयम् । एतच्च यथासमं शुद्धत्वादिषु वीर्येषु लक्षणं हेयम् ।

१ 'हेनोत्तरम्' इति पा० । २ 'परिभाषिकवीर्यसंज्ञापरित्यागेन
शक्तिपर्यायस्य वीर्यस्य लक्षणमाह—वीर्यं त्वित्वादि । येनेत्यादि येन
रसेन पाकेन वा प्रभावेण वा शुभादिभिर्गुणैवा वा क्रिया हाद
नतर्पणशमनादिरूपा क्रियते तस्या क्रियाया तदसादि वीर्यस्युच्यते
इत्यर्थः । नयेन द्रव्यत्वादि वीर्यत्वमसद्, येनेति कर्णे एषीया,
परन्तयेव शक्तिवात्, द्रव्यस्य तु पूर्वत्वात्, एतेन द्रव्यमप्युक्ते रसा-
दिवरणे कार्ये रसादीनां वीर्यत्वमित्यर्थः । शुभतेऽप्युक्तम्,— 'येन
नुकमि तद्वीर्यम्' इति शिबरासतेन । ३ 'इत्यत्र क्रियते हृत्पु-
परिस्वते' इति पा० । ४ 'अत्रैव लोकप्रसिद्धामुपपत्तिमाह—नावी-
र्यमित्येति । अवीर्यमशक्तमित्यर्थः । एतेन रसाद्यं सह एव लोक-
प्रसिद्धममथा सन्नो द्रव्यविपाकात्परिपरीक्षात्कल्पना भवती
इत्यर्थः इति शिबरासतेन । ५ 'एतच्च वीर्यं यद्यत्र हृत्प्रिमं च हेयः
तथाच यथासा गौरव शुभानां साधकमित्यादि, इति न तु रसादीनां
शुद्धमित्यर्थः' इति शिबरासतेन ।

द्रव्याणामिति उपयुज्यमानद्रव्याणाम् । एतच्च वीर्यलक्षणं परि-
भाषिकवीर्यविपर्ययेव ॥ ६६ ॥

रसवीर्यनिपाकानां सामान्यं यत् लक्ष्यते ।
विशेषं कर्मणां चैव प्रभावस्तस्य स स्मृत ॥ ६७ ॥

प्रभावलक्षणमाह—रसवीर्येत्यादि । सामान्यमिति तुल्यता ।
विशेषं कर्मणामिति दन्त्याद्याश्रयाणां विदेवनत्वादीनाम् ।
सामान्यं लक्ष्यत इत्यनेन रसादिकार्यत्वेन यथावधारयितुं
शक्यते कार्यं, तत् प्रभावकृतमिति सूचयति, अत एवोक्तम्—
'प्रभावोऽचिन्त्य उच्यते', रसवीर्यविपाककार्यतयाऽचिन्त्य
इत्यर्थः ॥ ६७ ॥

कटुकं कटुकं पाके वीर्योष्णश्चिन्त्यको मतः ।
तद्द्रव्यन्ती प्रभावाद्यु विदेचयति मानयम् ॥ ६८ ॥
विप विपन्नमुक्तं यत् प्रभावस्तत्र कारणम् ।
ऊर्ध्वानुलोमिकं यच्च तत् प्रभावप्रभावेतम् ॥ ६९ ॥
मणीनां धारणीयानां कर्म यद्विधिविधात्मकम् ।
तत् प्रभावकृतं तेषां प्रभावोऽचिन्त्य उच्यते ॥ ७० ॥
सम्यक्विपाकवीर्याणि प्रभावश्चाप्युदाहृतः ।
किञ्चिद्द्रव्येन कुरते कर्म वीर्येण चापरम् ॥ ७१ ॥
द्रव्यं गुणेन पाकेन प्रभावेण च किञ्चन ।
रस विपाकस्तौ वीर्यं प्रभावस्तानपोहति ॥ ७२ ॥
बलसाम्ये रसादीनामिति नैसर्गिकं बलम् ।

अस्यैव दुरभिगमत्वादुदाहरणानि बह्वन्त्याह—पटुक इत्या-
दिना । तद्द्रव्यं चित्रवत्समानगुणैः । विपन्नमुक्तमिति 'तस्या
द्रव्याविप मौल्यम्' (नि० अ० २१) इत्यादिना । ऊर्ध्वानु-
लोमिकमिति युगपदुभयभागादहं, किञ्च ऊर्ध्वहर्दं तथाऽनुलोम-
हर्दं च । कर्म यद्विधिविधात्मकमिति विपहरणश्च उदाहरणम् । एत-
द्योदाहरणमात्रं, तेन जीवनेमेवादिद्रव्यस्य रसाद्यचिन्त्यत्वं
'प्रभाव' इति हेयम् । प्रभावधेह द्रव्यसाक्षरनिष्ठः, या च
द्रव्याणां सामान्यविशेषे दन्तीत्यादियुवा व्यक्तिरेव, यत्
शक्तिर्हि स्वरूपमेव भावनां, नातिरिक्तं किञ्चिद्वीर्यवत्
(भावनाम्), एव प्रदेशान्तरोक्तपुत्रप्रभावादिष्वपि वाच्यम् ।

१ 'तस्यैव तुल्यता । यर्तनां पुत्रादिश्रेयं, न तु तुल्यत्वेत्यर्थः ।
एतेन द्रव्ययो रसादिसामान्ये सत्यपि, एकस्मिन् द्रव्ये नाप्येते प्रभाव-
विशेषः, अन्यस्मिन् वाप्येते इत्येव दन्त्याश्रयाणां नाप्यं, तद् प्रभाव-
इत्यर्थः इति शिबरासतेन । २ 'सा नरम्' इति पा० । ३ 'तस्य
इति पा० । ४ 'मनु विपन्नमवादी रसवीर्यानिविष्टयो दुर्बलत्व-
यमत्र प्रभाव उच्यते, उक्तप्रभावलक्षणत्वात्संभवविरहात् ।
वोऽचिन्त्य उच्यते इति । रसवीर्यविपाकानाम्यथाऽचिन्त्य इत्यर्थः ।
एतेन रसादिजन्यत्वेन यथायं नाप्यकारिणु चयते, तदपि प्रभाव-
वृत्तमिति दन्त्यव्यतिरिक्तम्' इति शिबरासतेन । ५ 'तद्विपन्न-
व्यतरणीयविपत्तम् । एतेन चित्रवत् रसाद्येव तुल्यत्वात्सामान्यं दन्त्यां
वदितरेव लक्षणं निश्चितम्, तद् सामान्यं प्रभावोऽप्युच्यते इति भावः'
इति शिबरासतेन । ६ 'विपन्नमिति स्वावतन्त्रमपि चोपर-
हृत्त्वम्' इति शिबरासतेन ।

ययोक्तं—'द्रव्याणि हि द्रव्यप्रभावाद्गुणप्रभावाद्' इत्यादि । न च वाच्यं दन्त्यादिरेव खरुपत एव विरेचयति, तेन निमित्ति जलाद्युपहृता दन्ती न विरेचयतीति, प्रतिबन्धनाभावविशिष्ट-स्यैव प्रभावस्य कारणत्वात्, जलोपहृतायां दन्त्या जलोपघात-प्रतिबन्धक इत्याद्यनुसरणीयम् । नैपायिःशक्तिवादे या च विपस्य विपप्रत्ये उपपत्तिरुक्ता ऊर्ध्वाधोगामित्वविरोधलक्षणा साऽन्तर्भागवत् प्रभावादेव भवति । एवमूर्ध्वानुलोमिःस्वादी-पार्थिवत्वादिकथनेऽपि वाच्यम् ॥ ६८ ॥ ७२ ॥—

पण्णां रसानां विज्ञानमुपदेश्याभ्यतः परम् ॥ ७३ ॥

छेहनप्रीणनाह्लादमादेवैरुपलभ्यते ।

मुखस्थो मधुरश्चास्यं व्यामुर्वैद्विम्पतीय च ॥ ७४ ॥

दन्तहर्षोन्मुखास्त्रायात् स्वेदनान्मुखायोधनात् ।

विदाहाच्चास्यकण्ठस्य प्रादर्यवाम्बलं रसं चदेत् ॥ ७५ ॥

प्रतीयान् क्लेदविष्यन्दमादेवं कुरुते मुखे ।

यः शीघ्रं लवणो ह्येयः स विदाहान्मुपस्य च ॥ ७६ ॥

संश्लेषयो रसानां निपाते तुदतीय च ।

विदहन्मुखनासाक्षि संस्त्रावी स कट्टः स्मृतः ॥ ७७ ॥

प्रतिहन्ति निपाते यो रसनं स्वदते न च ।

स तित्तो मुखपैराचरोपप्रह्लादकारकः ॥ ७८ ॥

वैशाद्यस्तम्भजाड्यैर्यो रसनं योजयद्रसः ।

पध्नातीय च यः कण्ठं कपायः स विकार्यपि ॥ ७९ ॥

विज्ञायतेऽनेनेति विज्ञानं लक्षणमित्यर्थः । प्रकीयन्निति विलीनो भवति । संज्ञाययतीति संज्ञावी । विकारीति हृदयविकसनशील, उक्तं हि सुश्रुते "हृदयं पीडयति" (सु. सू. अ० ४२) इति ॥ ७४-७९ ॥

एवमुक्तयन्तं भगवन्तमात्रेयमप्रिवेश उवाच— भगवन् ! श्रुतमेतद्वितथमर्थसंपद्युक्तं भगवतो यथावद्ब्रह्मगुणकर्माधिकारे घचः, परं त्वाहारविकारोणां वैरोधिकानां लक्षणमनतिसंश्लेषेणोपदि- द्यमानं शुभ्रपामह इति ॥ ८० ॥

अप्रति विरुद्धाहारं वक्तुमाह—एवमित्यादि । शरीरपातुषि- रोषं कुर्वन्तीति वैरोधिका, लक्ष्यते वैरोधिकमनेनेति लक्षणं वैरोधिकमभिधायको ग्रन्थ एव । 'यन् किंचिरोपमासाय्य' इत्यादि वैरोधिकलक्षणं हेयम् ॥ ८० ॥

तमुवाच भगवानात्रेयः—देहधातुमत्यनीकभू- तानि द्रव्याणि देहधातुभिर्विरोधमापद्यन्ते परस्पर-

१ अन्तर्भागवत्वादिनि कर्मनिष्ठेणान्तर्गतत्वादित्वैः । २ श्लोको सुग्रय प्रहादनादौऽपि चिन्त्यत्वात् । इति शिवदाससेनः । ३ 'वि कानी भादनां विघ्नक, शुकुम्, "विनाशो विकनम् भादुर्" इति, मन्ये इ' इत्याशानक इत्यात् । इति शिवदाससेनः । ४ 'प्रतीय- मिति रतनेन्द्रियसंभवादेव विलीनो भवतीत्यर्थे' इति शिवदाससेनः । ५ 'विकाराः एवमुक्तप्रकृतिकानि द्रव्याणि, वेनाद्याद्रम्यानामित्यर्थे' इति शिवदाससेनः ।

रगुणविरुद्धानि कानिचित्, कानिचित्संयोगात्, संस्कारादपरानि, देशकालमात्रादिभिश्चापरानि, तथा स्वभावादपरानि ॥ ८१ ॥

देहधातुप्रत्यनीकभूतानीति देहधातूनां रसादीनां पातादीनां च प्रकृतिसंज्ञानां प्रत्यनीकस्वरूपाणि । विरोधमापद्यन्त इति देहधातूनां विरोधमावरन्ति दृश्यन्तीति यावत् । यथाभूतानि द्रव्याणि देहधातुभिर्विरोधमापद्यन्ते तदाह—परस्परविरुद्धानि कानिचिदित्यादि । तत्र परस्पररगुणविरुद्धानि यथा—'न मत्स्यान् पयसाऽभ्यवहरेत्, उभयं होतव' इत्यादिनोक्तानि । सयोगविरुद्ध यथा—'तदेव विदुचं पक्वं न माय' इत्यादि- नोक्तं, यत् सरकारादिविरुद्धगुणकथनं विना साहित्यमानेण विरुद्धमुच्यते, तत् सयोगविरुद्धम् । मत्स्यपयसोस्तु यद्यपि सहोपयोगो विरुद्धत्वेनोक्त, तथाऽप्यसौ गुणविरुद्धत्वेन कथित इति गुणविरोधरसैकोदाहरणम् । विरोधक विरुद्धगुणत्वे सत्यपि क्वचिदेव द्रव्यप्रभागाद्भवति, तेन पदसाहारोपयोगे मधु- रान्मद्योविरुद्धशीतोष्णवीर्ययोर्विरोधो नोद्भावनीयः । संस्कारतो विरुद्धं यथा,—'न कपोतान् सपेपैतलघृणव' इत्यादि । देशी द्विषिच—भूमि शरीरे च, तत्र भूमिविरुद्धं यथा—'तदेव मत्स्यभृगुपरिष्वस्तम्', किंवा, यत् किंचिदगोचरघ्नं वेदेष्यि- रुद्धम् । शरीरविरुद्धं यथा—उष्णार्तस मधु मरणाय । कालविरुद्धं यथा—पशुपिता वाक्मापी मरणाय । मायाविरुद्धं यथा—समष्टते मधुत्वर्षिणी मरणाय । आदिप्रदणारोपप्रदस्ता- दिविरुद्धानां ग्रहणम् । स्वभावविरुद्धं यथा—विषम् ॥ ८१ ॥

तत्र यान्याहारमधिकृत्य भूयिष्ठमुपयुज्यन्ते तेषा- मेकदेशं वैरोधिकमधिकृत्योपपेदेयामा- न्न मत्स्यान् पयसा सहोभ्यवहरेत्, उभयं होतन्मधुरं मधुरयि- पाकं महाभिष्यन्दि शीतोष्णत्वाद्विरुद्धधीर्यं विरुद्ध- वीर्यत्वाच्छोणितप्रदूपणाय महाभिष्यन्दित्वान्माता-ं- परोधाय च ॥ ८२ ॥

तन्निशान्यात्रेययचनमनु भद्रकाप्योऽश्वियेदामु- वाच—सर्वाण्येव मत्स्यान् पयसा सहोभ्यवहरेत्- न्यत्रैकसाच्चिलिचिमात्, स पुनः शकली लोहितन- यनः सर्वतो लोहितराजी रोहिताक्षरः प्रायो भूमि चरति, तं चेत्पयसा सहोभ्यवहरेन्नःसंशयं शोणि- तजानां त्रियन्धजानां च प्यापीनामन्यतममथवा मरणं प्राप्नुयादिति ॥ ८३ ॥

वैरोधिकमधिकृत्येति वैरोधिकमुदिरय । शीतोष्णत्वादिनि पयं शीतमुष्णवीर्यं मत्स्याः, शीरं मधुत्वादि समानम् । एतच्च द्रव्यप्रभावादेव विरोधि । 'त पुन शकली' इत्यादिना माग्निद्विरिति स्यातो मत्य उच्यते ॥ ८२ ॥ ८३ ॥

१ 'गुणविरोधेन' इति पा० ।

नेति भगवानात्रेयः—सर्वानेव मत्स्यान् पयसा
सहान्यवहरेद्विशेषतस्तु चिलिचिमं, सह हि महासि-
न्ध्रित्वात् स्थूललक्षणतरानेतान् व्याधीनुपजन-
यस्यामदिपमुदीर्यति च । आभ्यानूपौद्गकपिक्षितानि
च मधुतिलमुडपयोमोपमूलकविषैर्गिरूढधान्यैर्वा
नैकधमघात्, तन्मूलं हि वाधियोंभ्यैवेपयुजाड-
कलमूकतामैषिमण्यमथवा मरणमाप्नोति । न पौफरं
रोहिणीकं शाकं कपोतान् वा सर्पपतैलम्रदान्मधुप-
योभ्यां सहान्यवहरेत्, तन्मूलं हि शोणित्वाभिव्य-
न्दधमनीप्रवि(ति)चयापसारशङ्ककालगण्डरोहि-
णीनामन्यतमं प्राप्नोत्यथवा मरणसिति । न मूलक-
लशुनरुणगन्धाजंकसमुपसुरसादीनि भक्षयित्वा
पयः सेव्यं, कुट्टायाभभयात् । न जातुकशाकं न
निकुचं पकं मधुपयोभ्यां सहोपयोज्यम्, एतद्धि
मरणायाथवा बलवर्षतेजोवीर्योपरोधावालुच्युया-
धये पाण्ड्याय चेति । तदेव निकुचं पकं न माप-
स्यपुडसर्पिभिः सहोपयोज्यं वैरोधिकृत्यात् । त-
थाऽऽप्राप्रातकमातुलुहनिक्चकरमर्दमोचवन्तशठ-
यद्रकोद्यान्नभयजाम्यवकपित्यतिरित्ठीकफाराव-
ताक्षोडपनसनालिकेरदाडिमासलकान्यैर्वंपकाराणि
चान्यानि द्रव्याणि सर्वं चाम्लं द्रवमद्रवं च पयसा
साह विरुद्धम् । तथा कहुवन्(र)कमकुष्ठककुलतथमा-
पनिष्पावाः पयसा सह विरुद्धाः । पयोत्तरिकाशाकं
शाकरो मैरयो मधु च सहोपयुक्तं विरुद्धं वातं चा-
तिकोपयति । हारिद्रकः सर्पपतैलमृष्टो विरुद्धः
पित्तं चातिकोपयति । पायसो मन्थाशुपानो विरुद्धः
श्रेष्माणं चातिकोपयति । उपोदिका तिलकल्क-
सिद्धा हेतुरतीसारस्य । बलाका वारण्या सह कु-
ल्मापरपि विरुद्धा, सेव शूकरबलापरभृष्टा संयो-
व्यापादयति । मयूरमांसमेरुण्डतीसकावसकमेर-
ण्डासिद्धप्रमेरुण्डतैलयुक्तं संयो व्यापादयति । हा-
रिद्रकमासं हारिद्रतीसकावसकं हारिद्रासिद्धं
संयो व्यापादयति; तदेव भस्मांशुपरिध्रस्तं स-
क्षौद्रं संयो मरणायं । मत्स्यनिस्तालनसिद्धाः पिप्प-
ल्यलया फाकमाची मधु च मरणाय । मधु चोष्ण-
मुष्णातैस्य च मधु मरणाय । मधुसर्पिणी समभूते,
मधु वारि चान्तरिक्षं समभूतं, मधु पुष्करवीजं,
मधु पीत्थोष्णोदकं, भृष्टातकोष्णोदकं, तकसिद्ध-
कम्पिलकः, पथुपिता काकमाची, अद्धारशूल्यो भा-
सथेति विरुद्धानि । इत्येतद्यथाप्रश्नमिमिदिष्टं भव-
तीति ॥ ८४ ॥

प्राग्भिक्षितादीनि मन्थादीनामन्यतरैणापि विरुद्धानि ।
कलमूकतेति कलमूकताऽप्यत्रचचनता । पौफरवीना मधुप-
योभ्या सहान्यवहरो विरुद्ध, पौफरं पुष्करतरुणं शाकं,
रोहिणी कटुरोहिणी । (पमनीप्रतिचय सिरानप्रति))
आतुशाकं बंधपत्रिका । वैरोधिकृत्यादित्यनेन मरणलक्षणापि
वैरोधिकृतस्य पुनरभिधानं सामान्योक्त्याप्यदिव्याधिकर्त-
तोपदर्शनार्थम्, एवमन्यनापि सामान्येऽपि वैरोधिकृत्यमाना-
भिधाने वचन्यम् । तथाऽन्वेलादी शम्भुप्रदेनेन लक्षणाप्य-
म्सप्रातकादीनामभिधानं विशेषविरोधमुच्यनार्थम् । सर्वप्रहृतेव
द्रवाद्रवाम्ले प्राप्ते पुनर्द्रवद्रवचनं 'सर्व'शब्दस्य द्रवाद्रवाम्ल-
वात्क्यांशंताप्रतिषेधार्थं, भवति हि प्रवर्णादेवदेशेऽपि सर्व-
व्यपदेश, यथा सर्वां न भोजयेदिति, किंवा सर्वप्रहृगमल्लवि-
पाकाना म्रीहारीना प्रद्वयार्थम् । पयसेति तृतीयैव राशे
लक्ष्ये पुन सतेलभिधानं केलाम्लादियुक्तस्यैव विशेषितं-
पदर्शनार्थं, तेन, अन्वपय संयोगे शुद्धादिसंयोगे सति विरुद्धत्व
न दुष्प्राभावीनाम् । वनको वनरोद्रव । पयोत्तरिवा इमुष्ण ।
शाकर इति मैरयविशेषणम् । वातं चातिकोपयतीति वचनेन
पित्तमकवलं कोपयतीति बोधयति, एवं पित्तं चातिकोपयति
चक चातिकोपयतीत्येतयोरेपि चान्यम् । हारिद्रको 'हरिताल'
इति ख्यातं पश्या । बलाका वारण्या सह विरुद्धा, तथा कुल्मा-
पेय बलाका विरुद्धा । एण्डतीसकावसकमिति एण्डकाष्टव
सक्त, सीसको हि भट्टिनमरणकाष्ठमुच्यते । तदेवेति हारिद्रक-
नासम् । मत्स्य निस्ताल्यन्ते पच्यन्ते यस्मिन् तन्मात्स्यनि-
स्तालनं, किंवा निस्तालनं वसा, जलकणैऽप्युक्तम्—“मत्स्यव-
सात्तिका पिपत्य” —इति । काकमाची मधु चेति संयोपवि-
रुद्धम् । मायो गोष्ठुष्टु ॥ ८४ ॥

भवन्ति चान् श्लोकाः ।

यत् किञ्चिद्वेपमाश्राव्यं न निर्हृति फायतः ।
आहारजातं तत् सर्वमहितायोपपद्यते ॥ ८५ ॥
अनुकवंतोपिन्नप्रद्वयमाह —यत् क्रियदित्यादि । आहि-
यत श्लाहारो मेपन्नमपि । दोषनाश्रव्येति दोषानुद्धिष्ठत्वात्
जनयित्वा न निर्हृतीति । अनेन वगननिरेजनद्रव्याणि निरुध-
रोति, तानि हि दोषानाश्रव्य निर्हृति ॥ ८५ ॥
यथापि देशकालाग्निमानासामान्यानिलादिभिः ।
संस्कारतो वीर्यतश्च कोष्ठावस्थाक्रमेरपि ॥ ८६ ॥
परिहारोपचाराभ्यां पाकात् संयोगतोऽपि च ।
विरुद्धं तच्च न हितं हस्तंपद्विचिभिश्च यत् ॥ ८७ ॥
विरुद्धं देशतस्तावद्भक्षतीदृणादि धन्वनि ।
आनुये सिग्धशीतादि मेपजं यन्निषेच्यते ॥ ८८ ॥
कालतोऽपि विरुद्धं यच्छीतरुद्धादिसेवनम् ।
शीते काले, तथोष्णे च कटुकोष्णादिसेवनम् ॥ ८९ ॥

१ अथ पाठ क्वचिदुक्तं नोपपद्यते । २ 'प्रतिपादवर्ष' इति
पा० । ३ 'दोषोच्छेदय' इति पा० ।

विरुद्धमनले तद्वदन्नपानं चतुर्विधे ।
 मधुसर्पिः समधृतं मानया तद्विरुध्यते ॥ ९० ॥
 फट्टकोष्णादिसात्म्यस्य स्वादुशीतादिसेवनम् ।
 यत्तत्सात्म्यविरुद्धं तु विरुद्धं त्वनिलादिभिः ॥ ९१ ॥
 या समानगुणाभ्यासविरुद्धात्रौपधक्रिया ।
 संस्कारतो विरुद्धं तद्यद्भोज्यं विषयद्रवेत् ॥ ९२ ॥
 परण्डसीसकासकं शिखिमांसं यथैव हि ।
 विरुद्धं धीर्यतो श्रेयं धीर्यतः शीतलात्मकम् ॥ ९३ ॥
 तत् संयोः योष्णवीर्येण द्रव्येण सह सेच्यते ।
 क्रूरकोष्ठस्य चाल्पत्वं मन्दवीर्यमभेदनम् ॥ ९४ ॥
 मृदुकोष्ठस्य गुरु च भेदनीयं तथा बहु ।
 एतत्कोष्ठविरुद्धं तु, विरुद्धं स्यादयस्यया ॥ ९५ ॥
 धमन्यवायव्यापामसक्तस्यानिलकोपनम् ।
 निद्रालसस्यालसस्य भोजनं श्लेष्मकोपनम् ॥ ९६ ॥
 यच्चानुत्पूज्य विष्णुत्रं भुङ्क्ते यश्चापुमुक्षितः ।
 तच्च क्रमविरुद्धं स्याच्च्युत्तिशुद्धशातुगः ॥ ९७ ॥
 परिहारविरुद्धं तु घराहादीन्निषेव्य यत् ।
 सेवेतोष्णं घृतादींश्च पीत्या शीतं निषेवते ॥ ९८ ॥
 विरुद्धं पाकतश्चापि दुष्टदुर्गन्धसाधितम् ।
 अपकतण्डुलाल्यर्थपकदग्धं च यद्भवेत् ।
 संयोगतो विरुद्धं तद्यथाऽम्लं पयसा सह ॥ ९९ ॥
 अमनोर्चितं यच्च हृद्विरुद्धं तदुच्यते ।
 संपद्विरुद्धं तद्विद्यादसंज्ञानरसं तु यत् ॥ १०० ॥
 अतिक्रान्तरसं वाऽपि विषन्नरसमेव वा ।
 श्रेयं विधिविरुद्धं तु भुज्यते निभृते न यत् ।
 तदेवंविधमन्नं स्याद्विरुद्धमुपयोजितम् ॥ १०१ ॥

यथापि देसकालामीलानि अन्नं केचित् पठन्ति, तथ्यक्रमेण
 ॥ ८६-१०१ ॥—

पाण्ड्यान्ध्यवीसर्पदकोदराणां
 विस्फोटकोन्मादभगन्दराणां ।
 मूर्च्छामदाध्मानगलप्रहाणां
 पाण्ड्यामयस्यामनिपस्य चैव ॥ १०२ ॥
 किलासकुष्ठप्रहणीगदानां
 शौधाम्लपित्तज्वरपीनसानाम् ।
 सन्तानदोषस्य तथैव मृत्यो-
 विरुद्धमन्नं प्रयच्छन्ति हेतुम् ॥ १०३ ॥

पाण्ड्यं ननुसन्ता । सन्तानदोषो मृतवन्तरादि । एतच्च
 वैरोधिककथनं विशेषवचनेन बाध्यते, तेन लघुनस्य क्षीरेण
 पानं इतिच विरोधि, यदुक्तं—“साधयेच्छुद्धशुष्कम् लघुनस्य
 चतुष्पलम् । क्षीरोदकेऽष्टगुणिते क्षीरशेषं च पाययेत्” (चि
 अ. ५), तथा “मूलकस्तरसं क्षीरम्” इत्यादिप्रयोगेषुचैव ।

१ ‘शौधाम्लपित्तज्वरपीनसानाम्’ इति पा० ।

किंच, अनेन्द्रव्यसयोगादन विरोधिनामविरोध, विरोधिना-
 प्रसर्पय एव विरोधी भवति । यत्तु मधुन उष्णेन वमनेन सुशु-
 चस्य सलपि भदनपल्लदिद्रव्यसयोगेऽविरोधार्थमुक्तमपङ्कगम-
 नादि, तन्मुनेनो द्रव्यान्तरसयोगेऽप्युष्णसम्बन्धत्वे विरोधिल्लो-
 पदर्शनार्थं, यतो विपान्द्यं मधु, विपस्य कोष्ण विरोधि । लघु-
 नादीनां तु द्रव्यान्तरसयोगे सत्येव मेलने विरुद्ध इति शास्त्र-
 वचनादुच्यते ॥ १०२-१०३ ॥

एषां स्वत्वपरेषां च वैरोधिकनिमित्तानां व्याधीना-
 नामिमे भायाः प्रतिकारा भवन्ति । तद्यथा—धमनं
 विरेचनं च, तद्विरोधिनां च द्रव्याणां संशमनार्थमु-
 पयोगः, तथाविधैश्च द्रव्यैः पूर्वैमभिसंस्कारः शरी-
 रस्येति ॥ १०४ ॥

भवतश्चान् ।

विरुद्धाशनजम् रोगान् प्रतिहन्ति विरेचनम् ।
 धमनं शमनं चैव पूर्वं वा हितसेवनम् ॥ १०५ ॥
 सात्म्यतोऽप्यतया वाऽपि सीसाग्नेस्तरुणस्य च ॥
 क्षिग्धव्यायामवलिनां विरुद्धं विनयं भवेत् ॥ १०६ ॥
 तद्विरोधिनामिति पाण्ड्यादिहराणाम् । तथाविधैरिति विरु-
 द्धाहारज्व्याधिविरुद्धैः । अभिसंस्कार इति यततोपयोगेन
 शरीरभावनम् । किंच तथाविधैरिति रमानप्रयोगेः । एतद्वा-
 नागतवापचिकित्मितं हेयम् ॥ १०४-१०६ ॥

तत्र श्लोकः ।

मतिरासीन्महर्षीणां या या रसविनिश्चये ।
 द्रव्याणि गुणकर्मभ्यां द्रव्यसंख्या रसाश्रयः ॥ १०७ ॥
 कारणं रससंख्याया रसानुरसलक्षणम् ।
 परादीनां गुणानां च लक्षणानि पृथक्पृथक् ॥ १०८ ॥
 पश्चात्सकानां पदत्वं च रसानां येन हेतुना ।
 ऊर्ध्वानुलोमभाजश्च यद्गुणातिशयाद्रसाः ॥ १०९ ॥
 पणानां रसानां पदत्वे च सविभक्तौ विभक्तयः ।
 उद्देशश्चापवादश्च द्रव्याणां गुणकर्मणि ॥ ११० ॥
 प्रवराधरमध्यतरं रसानां गौरवादिषु ।
 पाकप्रभाचयोर्द्विर्द्विं धीर्यसंख्याविनिश्चयः ॥ १११ ॥
 पणामास्वाद्यमानानां रसानां यत् स्वलक्षणम् ।
 यद्यद्विरुध्यते यस्माद्येन यत्कारि चैव यत् ॥ ११२ ॥
 वैरोधिकनिमित्तानां व्याधीनामौपधं च यत् ।
 आत्रेयमद्रकाप्यीये तत् सर्वमघदन्मुनिः ॥ ११३ ॥
 इत्यग्निवेशाकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
 आत्रेयमद्रकाप्यीयो नाम पद्मविशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

१ ‘मतीयात्तरा’ इति पा० । २ ‘विरुद्धाशनजान्तिरादी’ प्रति
 हन्तीति प्रतिपन्न हन्तीति, तेन उद्गादिप्रतिपिध विचरनादि दुष्प्रादि
 हन्ति, एव वमनशमननोरपि प्रत्येवं व्याख्येय । पूर्वं वा हितसेवन
 पूर्वं महाप्रभावरसानादिसेवया न भवत्येवमेव व्याख्येय’ इति
 विश्वदाससेनः । ३ ‘सातिमुका’ इति पा० ।

द्रव्यसंख्या रसाभ्या इति नेदधैपामिल्यादिना, रसापचय हि परमार्थतो द्रव्यसंख्येय नियुञ्जताद्रसागामिति भावः । कारणं रसासंख्याया इति रसानां तत्र योग्यत्वादित्यदिना । विभक्तयो भेदाः तत्र मधुर इत्यादिना । जडेशो द्रव्याणां शीतं वीर्यंगेयादिना, अपवादे द्रव्याणां मधुरं किंचित्त्वादिना ॥ १०७-११३ ॥

इति श्रीगणपतिस्तविरचितायां परकटीकव्यामायुर्वेद-
दीपिकायां सूत्रस्थाने आश्रेयमदकाप्यवो नाम
पद्मिसहितमोऽध्यायः ॥ २६ ॥

सप्तविंशोऽध्यायः ।

अधार्ताऽध्रपानविधिर्मध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवानाश्रेयः ॥ २ ॥

संप्रति सामान्येनोच्यतां गुणकर्मभ्यां प्रतिव्यक्तमनुष्णानां प्रतिव्यक्तिप्रायउपयोगिद्रव्यस्य विशिष्टगुणकर्मक्यनायैमकपान-
विधिरथ्यायोऽनिधीयते । अश्लेषकस्य उपलभ्यस्य लक्षं । अत्रात्रै काटिभ्यसामान्यात् कार्षं, पाने च इत्येवसामान्यादिश-
मपरुद्धं हेयम् । अध्रपानं विधीयते विशिष्टगुणकर्मयोगितया प्रतिपाद्यतेऽनेनेत्यध्रपानविधिः, द्रव्याणां गुणकर्मक्यनमेव चापानविधिः, यत्सखिदं शाल्याऽध्रपानं विधीयते ॥ १ ॥ २ ॥

इष्टवर्णगन्धरसस्पर्श विधिविहितमध्रपानं प्रा-
णिनां प्राणिसंज्ञकानां प्राणमाचक्षते कुशलाः,
प्रत्यक्षफालद्रशोनात् । तद्विन्धना ह्यन्तरस्रेः स्थितिः,
तत् सत्यमूर्जयति, तच्छरीरधातुब्यूहबलवर्णोद्भि-
यप्रसादकरं यथोक्तमुपस्तेयमानं, विपरीतमहिताय
संपद्यते ॥ ३ ॥

किं तदध्रपानं करोतीत्याह—इत्येत्यादि । इष्टमित्यभिमतं
हितं च, किंवा इष्टं श्रेयः । (वि० अ० १) हितं तु विधि-
विहितशब्देनैव प्राच्यते । विधिविषयमाणरसविमाने “तदेत-
दाहारविधानम्” (वि० अ० १) इत्यादिप्रक्याख्या, तपे-
न्द्रियोपक्रमणीये च “नारत्नपानिः” (सू. अ. ८) इत्या-
दिनां विधानं, तेन विधिना विहितं विधिविहितम् । अत्र
वर्णोद्भिपु शब्दाग्रहणसंज्ञाने प्रायः शब्दस्याविद्यमानत्वात् ।
वर्णोद्भिपु शब्द प्रथममध्रपाने शब्दते, तत्तत् सूच्युक्तम् ।
रसस्तु स्वर्शस्य पथाद्गुह्यमागोऽपि प्राधान्यव्यापनार्थं स्वर्श-
स्यामे कृतः । प्राणिनामित्यनेनैव लक्ष्येऽपि. ‘प्राणिसंज्ञका-
नाम्’ इति वचनं स्वाध्रप्राणिप्रतिषेधार्थं; वृथादयो हि वन-
स्पतितत्त्वात्कारोपदेशाच्छास्त्रे प्राणिन उच्यते, ननु लोके प्रा-
णिसंज्ञकाः, किंवाहं जहमा एव । इह च मनुष्यस्यैवाधि-

कृतःवेऽपि सामान्येन सबलप्राणिप्राणहेतुतयाऽऽहारकर्म
मनुष्यव्यतिरिक्तेऽपि प्राणिन्याहारस्य प्राणजननत्वोपदर्शनार्थम् ।
प्राणमिति प्राणहेतुत्वात्, यथा—थासुर्गुणम् । सप्त कर्म-
त्वात् प्राणमाचक्षते इत्याह—प्रत्यक्षफालद्रशोनादिनि ।—प्रत्य-
क्षेणैव व्याहारे विधिना सुवर्तां प्राणा अनुवर्तन्ते इति, तथा
निराहाराणां प्राणा नष्टयतिष्ठन्ते इति, इत्येत इत्यर्थः । प्रत्यक्ष-
प्रत्यक्षे इष्टुद्रप्रभाये वर्तते, यतः प्राणानामध्रपान्येवमनुमान-
गन्धमेव । अध्रपान्येव एव प्राणानां हेतुमाह—तद्विन्धना
हीत्यादिना । यस्मादन्तरगतिविधिनाध्रपानहेतुना, अत्रिन्धि-
विधे प्राणहेतुः, ततोऽर्थं प्राणा इति भावः ; उक्तं हि—“यत्तमा-
रोयमायुध प्राणाधारी प्रतिष्ठितः (सू० अ० २७)” । किंवा,
पूर्वमध्रपानस्य प्राणहेतुत्वमुक्तं, तद्विन्धना हीत्यादिनाऽपि हेतुत्वं
वर्णयते । सत्यमूर्जयतीति मनोमत्तं करोति । धातुप्यूहो धातु-
सहातः । विपरीतमविधिसेवितम् ॥ ३ ॥

तस्माद्विधाहितायवोधनार्थमध्रपानविधिर्मखि-
लेनोपदेक्ष्यामीऽग्निवेश । तत् स्वभावाद्बुद्धं ह्येद-
यति, लवणं विष्यन्दयति, क्षारः पाचयति, मधु
सन्धधाति, सर्पिः क्रोहयति, क्षीरं जीवयति, मांसं
शुंध्यति, रसः प्रीणयति, सुरा जर्जरीकरोति, शी-
धुरयधमति, द्राक्षासद्यो दीपयति, फाणितमाचि-
नोति, दधि शोकं जनयति, पिण्याकशाकं ग्लप-
यति, प्रभूतान्तमेलो मापसूपाः, दृष्टिगुः क्षारः,
प्रायः पित्तप्राम्थमन्यत्र दाडिमामलकात्, प्रायः
श्लेष्मलं मधुरमन्यत्र मधुनः पुराणाच्च शाखिपट्टिक-
यवगोधूमात्, प्रायस्तिकं वातलभमृष्यं चान्यत्र
चेत्प्राप्तत्वात्पटोलपत्रात्, प्रायः कडुकं वातलभ-
मृष्यं चान्यत्र पिण्यालीविश्वमेयजात् ॥ ४ ॥

अध्रपानं विधीयते येन तं विधि द्रव्यगुणमैरुषं, तथा
चरशरीरपक्वादिहर्षं चाखिलेन वाक्श्रेयोपदेश्यामः । यद्यपि
चेह द्रव्यं प्रति प्रति गुणकर्मभ्यां न निर्देशयति, वक्ष्यति हि—
“अध्रपानेकदेशोऽनुष्णः प्रायोपयोगिकः” इति, तथाऽप्यनुष्णकाना-
मपि द्रव्याणां चरशरीरपक्वाद्युपदेशेन, तथा पूर्वाध्यायीक्या-
धिनाद्विद्रव्यगुणकर्मक्यनेन च तद्विधानमनुक्तं भवतीत्यत
उक्तम्—“अखिलेन” इति; वक्ष्यति हि,—“यथा नातोपथं किं-
चिद्विद्यानां वचो यथा । द्रव्यं तु तत्तथा नाच्यमनुकमिह यद-
वेत्” ; तथा “चरः शरीरानवचाः” इत्यादि; किंवा, विधिरा-
द्वोऽशितपीतलीहृत्पादितप्रकारवाची, तेन चाशितादयः सर्पे
एवाखिलेन वाच्याः, तत्कारणभूतानि तु द्रव्याणि रक्षसाध्या-
दीन्त्येकदेशेनोक्तानि, अतो वक्ष्यति—“अध्रपानेकदेशोऽनुष्णः

१ ‘प्राणहेतुत्वे हेतुमाह—प्रत्यक्षफालद्रशोनादि, अन्यव्य-
तिरेकसदृशेन प्रत्यक्षेण विधिसिद्धिद्वारात्स प्राणकर्मक्यवर्धनात्
प्राणहेतुत्वमित्यर्थः’ इति तिषदासनेन । २ ‘विधिमिति तत्र विधि-
धर्मनिबन्धन प्रकारम्’ इति तिषदासनेन ।

१ ‘अध्रपानवक्षते उपपत्तिमिगिधातुं तत्तत्प्रकारमाह—इत्येतेत्यादि
इति तिषदासनेन ।

इति । अन्नपाने च वक्तव्ये यद्ब्रूयं प्राय उपयुज्यते, तस्य सामान्यगुणमभिधाय वर्गसमूहेण गुणमुपदेश्यति । उदकाभिधानं चात्र कृतमुदकस्यापने च व्याप्रियमाणत्वात् । तदित्युदाहरणं, किंवा स स्वभावो यस्य स तत्स्वभाव, तस्मात् क्लृप्तनस्वभावादित्यर्थः । यद्यपि 'उदकमात्रासकराणां जल स्तम्भनाम' (सू० अ० २६) इत्युक्तं, तथाऽपीहानुक्तक्लृप्तनकर्माभिधानार्थं पुनरुच्यते । इह जललक्षणवरीनां यत् कर्मोच्यते ततोपमितरकर्मभ्यः प्रधानं हेयम्, अग्न्याधिकारे तु तत्कर्मकर्तृद्वयान्तप्रसङ्गता हेया । क्षार पचन्तमग्निं पाचयति, तेन पाचयतीति हेतौ णिच् । हेयहयतीत्यादौ तु 'तत्करोति तदाद्ये' इति णिच् । सन्दधातीति विशिष्टद्वयि त्वञ्ज्यासादीनि सञ्चययति । रसो मासरस । प्रीणयतीति क्षीणान् पुष्पाति नत्विति वृहत्च करोति, तेन मासकर्मणा बृहणेन सभं नैक्यम् । जर्जरीकरोतीति श्लथमासाद्युपचय करोति, यदुक्तं हारीते—'सुरा जर्जरीकरोत्वस्त्र्येदोचानुह्वत्वात्' इति, तथा ह्यैकैक—'सुरा कृशाना उपथर्मम्' इति । अवधमयतीति विलिखतीत्यर्थः, अनेकार्थत्वादान्ता, वचनं हि,—'लेखन शीतरसिक्' इति, तथा हारीतेऽप्युक्तं 'श्रीधुरवधमयति वायुमिप्रबोधनात्' इति । आचिनोति 'दोषान्' इति दोष, तन्नात्रतवचनं हि,—'वातपित्तकफास्त्रसादाचिनोति च फापित्तम्'—इति । पिण्याकलिलकल्कं, निष्पुङ्कारस्त्वाह—पिण्याको हरितक्षिप्तु । ग्लपयति हर्षक्षय करोति । प्रभृतान्तर्मलस्य पुरीषस्य कर्ता प्रभृतान्तर्मल, यद्यपि 'मापो बहुमल' इति वक्ष्यति, तथाऽपि मापविकृते स्पृशेह गुणकथनं, तेन न पुनरुक्तं, न चावर्धं प्रकृतिभर्मो विकृतिमनुगच्छति, यत् सक्तूना सिद्धपिण्डिका गुरव एव भवन्ति, तस्यान्मापविकृतावपि भल्लट्टिद्विर्वागर्थमेतदभिधानम् । क्षारस्य पाचनत्व गुणोऽभिहित, इह तु दृष्टिशुक्रप्रत्यक्ष दोष इति पृथगुच्यते । प्रायः पित्तलमिति विशेषणान्येभ्यो लवणकदुकेभ्योऽम्ल पित्तलम् । एवमन्यनापि प्रायः शब्दो विशेषार्थो वाच्यः, किंवा प्रायः शब्दोऽम्लेन संबध्यते । अत्र पित्तमादावम्लजन्मयतयोक्तं, दोषप्रधान्यस्यानियतत्वाद्, उक्तं हि,—'न ते पृथक् पित्तकफानिलेभ्यः' (सू० अ० १९) इति, तथा 'सम्पित्तानिलकफा' (सू० अ० ७) इति, किंवा पित्तोष्मा वह्निः, स चेद्वाग्नापातपचने प्रधानं, यदुक्तं,—'यदन्नं देहधात्वोजोवल्कर्णादिपोषकम् । तत्रामिहंतुराहारकल्पकादसादयः' (चि० अ० १५) इति । तेनेह वह्निकारणपित्तजनकमेवादालुच्यते, यत्तथा पित्तजनकमत्रे वक्तव्यम्, अतो रसप्रधानमपि मधुरो नादात्तुक्तं । मधुन इति विच्छेदपाठेन नवानवस मधुन कफाकर्तृत्व दर्शयति । इह च पदसंज्ञैव कथनमेतत्प्रवेणैव, अनुक्तानां लवणसिक्तकफायाणामपि पात्रद्वारा ग्रहणात्, अतो

लवणं पापात् प्रायो मधुरं, तिक्तमपायी कटुको पाकतो भवत । 'प्राय सर्वं तिक्त' इत्यादित्तु अन्यो हारीतीय, इह केनापि प्रमादात्लिखित ॥ ४ ॥

परमतो वर्गसंभ्रहेणाहारद्रव्याप्यनुव्याख्यास्यामः ५
शूकधान्यशमीधान्यमांसशाकफलाश्रयान् ।
वर्गान् हरितमद्यान्गुणरसेक्षुविकारिकान् ॥ ६ ॥
दश द्वौ चापरौ वर्गो कृताज्ञाहारयोगिनाम् ।
रसवीर्यविपाकेश्च प्रभावैश्च प्रचक्ष्महे ॥ ७ ॥

वर्गणं शूकधान्यादीनां समूह आहारद्रव्याणां वर्गसमूह । रसवीर्येत्सारं प्रभावोऽल्पविषयतया पृथक्पठितः । रसादिनिर्देशश्च यथायोग्यतया हेयः, तेन न सर्वद्रव्ये सर्वैरसाद्यभिधानं भविष्यति । अत्र शूकधान्यमांसादाहारप्रधानत्वात्, शूकवन्ति पान्यानि शूकधान्यानि ॥ ५-७ ॥

अथ शूकधान्यवर्गः ।—

रक्तशालिर्महाशालिः कलमः शकुनाहृतैः ।
दूर्णको दीर्घशूकश्च गौरः पाण्डुकलाह्वली ॥ ८ ॥
सुगन्धको लोहवालः सारिवाख्यः प्रमोदकः ।
पतङ्गस्तपनीयश्च ये चान्ये शालयः शुभाः ॥ ९ ॥
शीता रसे विपाके च मधुराश्चाल्पमाहताः ।
यज्ञाल्पवर्चसः क्षिग्धा वृत्तणाः शुक्रमूत्रलाः ॥ १० ॥
रक्तशालिर्वैरस्तेषां तृष्णाप्रक्षिमलापहः ।
महास्तस्यानु कलमस्तस्याप्यनु ततः परे ॥ ११ ॥
यधका हायनाः पांसुघ्राप्यनैपधकादयः ।
शालीनां शालयः कुर्वन्स्यनुकार गुणागुणैः ॥ १२ ॥

इह च द्रव्यनामानि नानादेशप्रसिद्धानि, तेन नामज्ञाने सामर्थ्यं तथाभूतं नास्त्वैवान्येषामपि टीकाहता, तेन देशान्तरिभ्यो नाम प्रायशो हेयं, यत्तु प्रचरति गौडे तत्रैतिव्यागोऽन्यदेशप्रसिद्धं च किञ्चित् । कलमो वेदाग्रहारेषु खनामप्रसिद्धः । शकुनाहृतं र्जवन्त्या वननात्रा प्रसिद्धः । रक्तशालिः प्रसिद्धः एव, महाशालिर्मगपे प्रसिद्धः । अत्र च शालिर्हैमित्तिकधान्यं, पठिषादयश्च भूमिका, व्रीहय शारदा इति व्यवस्था । रक्तशाल्यादीनां मधुराफित्वेऽपि बद्वर्चसत्वं प्रभावादेव ।

१ 'वर्गसंभ्रयेण' इति पा० । २ 'शकुनाऽऽहृत उचरकुदन्तो इति रानीत, अवन्त्या वननात्रा प्रसिद्धः, मगपदेशे तु पायकः इति । शुद्धवैषालु—'दीपावन्तरात् समानीतो पररेन महात्त्वमा । शकुनाऽऽहृतं स शालिः स्वाद्रसोपरनामक' इत्याह । इति सुश्रुतटीकाया उक्तं । अरण्यदक्षसु अष्टाङ्गहृदयटीकाया 'शकुनाऽऽहृतो यो मगपेत्तु इकोपरवर्तते उचरकुदन्तो इति रानीतोः स्यादितिनात्रा विशालारयथा वारिणो विलार गतः, अत एव शकुनाऽऽहृत इत्यन्वयाऽप्यन्वया इत्याह । ३ 'वृष्णा' इति पा० । ४ 'तृष्णाप्रक्ष मलापहः' इति पा० । ५ 'पांसुघ्राप्यनैपधकादयः' इति पा० । ६ 'शकुनाहृतं भावस्ता' इति पा० ।

१ 'जर्जरीकरोतीति मासादि सिक्विकीरवीलीत्यर्थः' इति सिवदाससिनः ।

हास्तस्मान्पिबति रश्मिशालेरनु, तेन रक्तशालिगुणा महाशालैर्मना-
गत्पा, एव तस्यानु कलम इत्यनापि वाच्यम् । तस्यैति महा-
शाले । तत परे इति शङ्कुनाहृतादय, उत्तरोत्तरमल्पगुणा
इत्यर्थः । गुणागुणैरिति शालीना रक्तशाल्यादीना ये गुणास्तुष्णा-
म्लवध्रिमलकपक्ष्मादय, वेपामगुणैस्त्रुणविपरीतैर्दोषैर्वैकवाद्दो-
ऽनुकार कुर्वन्ति, ततश्च यथास्तुष्णानिमलादिवरा इति ।
गुणशब्दश्चेह प्रशसयाम्य् ॥ ८-१२ ॥

शीतः क्षिग्धोऽगुरुः स्वादुच्छिदोऽमृः स्थिरात्मकः ।
पष्टिकः प्रवरो गौरः कृष्णगौरस्ततोऽनु च ॥ १३ ॥

घरकोहालकौ चीनशारदोऽरुवल्ददुंराः ।
गन्धनाः कुरुचिन्दाश्च पष्टिकावपान्तरा गुणैः ॥ १४ ॥

मधुरश्चाभ्यापकश्च व्रीहिः पित्तकरो गुरुः ।
वह्मूनपुरीषोष्मा त्रिदोषस्त्वेष पाटलः ॥ १५ ॥

पष्टिगुणोऽकारप्रश्लेषाद्गुणैरिति बोद्धव्यं, मानासितीधि
पष्टिको लघु पठित । ततोऽनु चेति गौरपष्टिकादल्पान्तरगुण ।
घरकोहालमादय पष्टिकविशेषा, केचित् दुष्णान्यानि वरकादीनि
वदन्ति । व्रीहिरिति शारदाशुभान्यस्य सन्ना । पाटलो व्रीहिवि-
शेष, तन्नान्तरेऽपि पठ्यते "त्रिदोषस्त्वेष पाटल" इति,
सुशुते पाटलशब्देनैतद्यतिरिक्तो धान्यविशेषो हेय, तेन
तद्गुणवधनेन गेह विरोध ॥ १३-१५ ॥

सकोरदूपः श्यामाकः कफायमधुरो लघुः ।
वातलः कफपित्तघ्नः शीतः संप्रादिशोपणः ॥ १६ ॥

हस्तिश्यामाकनीवारतोयपर्णाग्वेषुकाः ।
प्रशान्तिकात्मश्यामाकलौहित्यायुर्मियद्भवः ॥ १७ ॥

१ 'नन्दु, शाल्यादीनामुपयोगस्तद्गुणभक्तयेपारिष्वाराण पर ये
मृति, ते च प्रकारा धूमरेव गुणो निर्देष्टव्या, प्रकृतिगुणसहिता यत्र
विकृतिगुणा कार्यकरा, यत्रस्त्रुणुलमक्षयेवाद्दो रक्तशाल्यादिप्रकृ-
तिगुणानुगता यत्र, नहि रक्तशालिभक्तयेवालाजावदो यथा कृष्णादि-
गुणास्तथा व्रीहिरुत्तमकरोमादय, किन्तु प्रकृतिगुणानुगतरक्तशलि-
कृतमक्षयपक्षेया सुरव एव, तेन यत्र प्रकृतिसमानो विकृतिगुणस्त्वत्र
गुणोक्तव्य, यत्र प्रकृतिगुणविपरीतो विकृतिगुणस्तत्र गुणापकर्ष,
यथा व्रीहिसुतोत्पन्नो लाजा, अत्र लालकरणेनाल्पमेव लज्जल क्रियते ।
यत्र तु प्रकृतिगुणैर्न समानो नापि विपरीतो निरुक्तोऽपि, यथा दतोऽ
स्त्वत्र मण्डल च क्षीयन्तव, तत्र इत्योऽपि प्रकृतिविकृतिगुणयो ध-
मे कार्यकारित्वगुणमंत । बहिष्तु यद्विद्वेर्देकीवस्त्वेन प्रकृतिगुण-
निभवंतव, यथा शुक्ताशुताक्षंरतीराधिपु, तत्र 'तद्वद्रादभ्रत'
इति विशेषागमार्थेन प्रतीयते, तेन तत्र प्रकृतिगुणानां दुर्बलत्वम् ।
यदपि प्रकृतिगुणमर्थेन तद्विरुद्धकायमदुल्ल विज्ञते, यथा कासमा-
जने दशरात्रासिक्तस्य सांपीको मारकलनिगादि, तद्वप्रादरुणामभये
कषेयव, तेन यत्रोत्सर्गभूतनास्कार्यवप्रादरुत्तरोपदेश करोत्येव शास्त्रकार-
इति प्रकृतिविकृतिगुणमिथानं मुक्तमेव, अथ च न्याय एवजादिवेषु
सर्वत्र माहादिपु हेव' इति सिद्धासत्तेन । २ 'गन्धना' इति पा० ।
३ मधुशीनं, 'चिना' इति कौक, 'की'हिलाम्भ मियद्भव' इति पा० ।

मुकुन्दो क्षिपिङ्गमूर्ती वरुका वरकास्तथा ।
क्षिपिरोत्कटजूर्णाहाः श्यामाकसदृशा गुणैः ॥ १८ ॥

कोरदुप्रादय दुष्णान्यविशेषा । कोरदुप कोद्व, कोरदुपस्य
केवलस्य श्लेष्मपित्तघ्नत्वं, तेन यदुक्त रक्तपित्तनिदाने "यदा
जन्तुर्वयकोहालककोरदुपप्रायाव्यञ्जानि मुहूर्ते" (नि अ २)
इत्यादिना पित्तकर्तृत्व कोरदुपस्य, तत्तन्वैक्येकनिष्पावकाक्षिका
दियुक्तस्य सयोगमहिता बोद्धव्यम् । श्यामाकादयोऽपि तुष्णा-
न्यविशेषा । हस्तिश्यामाव श्यामावनेद एव, नीवार उडिका,
गवेषुको शुष्ण, स ग्राम्यारण्यमेदेन द्विविध, प्रशान्तिका
उडिकैव स्थलजा रक्तशुका, अम्भ श्यामावा जलजा बोडिका
ल्लोके 'शे' इत्युच्यते, त्रिवह्न काङ्गतीति प्रसिद्धा, मुकुन्दो
पायस्तुण इति, पल्लु काणवीजं, वरक सामपीज, क्षिपि-
लीरुको^१ सिद्ध(का)व इत्युच्यते, जूर्णाहो 'बोनार' इति
ख्यात ॥ १९-१८ ॥

रूक्षः शीतोऽगुरुः स्वादुर्वह्नुवातशरुचयः ।
स्वैर्यैरुत् सकैफायश्च वल्यः श्लेष्मविकारगुत् ॥ १९ ॥

रूक्षः कफायानुरसो मधुरः कफपित्तघ्ना ।
मेद किमिविपन्नश्च वल्यो वेणुयचो मतः ॥ २० ॥

यस्य गुचोरपि यद्गुवातस्य क्वात्वात्, किंवा सुशुते यवो
लघु पठित, तेनान्यान्यदुररिति मन्तव्यं, वल्यश्च शोत-
शुद्धिकरत्वात् प्रभावात् । अस्य च शीतमधुरकफायत्वेनागुत्त-
नपि पित्तहन्तृत्व लभ्यत एव, तेन सुशुते "कफपित्तहन्ता"
(सु अ अ ४६) इत्युक्तमुपपन्नम् ॥ १९ ॥ २० ॥

सन्धानशुद्धातहरो गोधूमः स्वादुशीतलः ।
जीवतो वृंहणो वृष्यः क्षिग्धः स्वैर्यकरो गुरुः ॥ २१ ॥

नान्दीमुखी मधुली च मधुरक्षिग्धशीतले ।
इत्ययं शुकघान्यानां पूर्वो वर्गः समाप्यते ॥ २२ ॥

गोधूमस्य स्वादुशीतक्षिग्धविगुणोपयोगाच्छ्लेष्मकर्तृत्व भव
त्येव, अत एव सुशुते "श्लेष्मकर" (सु अ अ ४६) इत्यु-
क्तम् । यस्तु वसन्ते कफप्रधाने 'यवगोधूमगोजन' (सु अ ६)
इत्युक्तं तत्र पुराणगोधूमाभिप्रायेण, पुराणश्च गोधूम कफ न
करोतीत्युक्तमेव, 'प्राय श्लेष्माल मधुरम्' इत्यादिना ग्रन्थेनात्रै-
वाप्याये । नन्दीमुखी अनिका, मधुली गोधूममेद । इत्ययमन

१ 'क्षिपिर्मुल' इति पा० । २ वीरुको निर्देहद्वे 'तिरुव'
इति प्रसिद्धे । ३ 'सकफायश्चेति कफायत्वं स्वादुत्वापेक्षया हीनताजनो
भाष्यमुपसर्तवणात् तद्वचनम्' मयुक्त इति श्लेषम्' इति तिक्वासासेन ।
४ 'हिवा, सुशुते यवो लघु पठित, तेन, अत्रात्यक्वात्प्रश्लेषेण 'अ
गुरु' इति पाठो मत्तन्म, यत्रवप्रतिशान्तानामेगीवदयं नन् प्रोष
यति', अत्र नन्दु लघुनिष्ठसदिग्धमपि न पठितम् । अन्ये तु गुरु
गस्यापि यत्वं कटुनिष्पत्तित् इत्यप्रमानादेव सामयनीयमित्याहुः ।
सकफाय ईकफाय । वल्यस्य च भोतोविशुद्धिकरत्वेन सत्यम-
सर्षचारेणैव, न तु देहलोपचयकारकत्वेन तैश्चादिपन्नयोगादवदन्'
इति तिक्वासासेन ।

‘इति’ प्रकारार्थं । समाप्त इति वक्तव्ये समाप्यत इति यत्न-
रोति, वेन ज्ञापयति—यत्—बहुद्वयत्वाचार्यं समाप्तो गु(ग)ण,
किन्तु यथाकथञ्चित् प्रविद्धगुणकथनेन समाप्यते । एवमन्यत्रापि
पद्यो वर्गं समाप्यत इत्यादौ व्याख्येयम् ॥ २१ ॥ २२ ॥

इति शुकधान्यवर्गः प्रथमः ॥ १ ॥

अथ शमीधान्यवर्गः ।

कपायमधुरो रूक्षः शीतः पाके कटुर्लघुः ।
विशदः श्लेष्मपित्तघ्नो मुद्गः स्यूतोत्तमो मतः ॥२३॥
वृष्यः परं वातहरः क्षिग्धोष्णो मधुरो गुरुः ।
बल्यो बहुमूलः पुंस्त्वं मापः शीघ्रं ददाति च ॥२४॥
राजमार्यः सरो रुच्यः कफशुकाम्लपित्तनुत् ।
तत्स्वादुर्वातलो रूक्षः कपायो विशदो गुदः ॥२५॥
उष्णाः कपायाः पाकेऽम्लाः कफशुकानिलापहाः ।
कुलत्था प्राहिणः कासहिकाश्वासाशंभ्रं हिताः २६
मधुरा मधुराः पाके प्राहिणो रूक्षशीतलाः ।
मकुष्ठकाः प्रशस्यन्ते रक्तपित्तज्वरादिषु ॥ २७ ॥
चणकाश्च ममूराश्च खण्डिकाः सहरेणवः ।
लघवः शीतमधुराः सकपाया विरूक्षणाः ॥ २८ ॥
पित्तश्लेष्मणि शस्यन्ते स्पेष्वालेपनेषु च ।
तेषां मसूरः संग्राही कलायो वातलः परम् ॥ २९ ॥
क्षिग्धोष्णो मधुरस्तिकः कपायः कटुकस्त्रिलः ।
त्वच्यः केदयश्च बल्यश्च वातघ्नः कफपित्तकृत् ॥३०॥
मधुरः शीतला गुर्व्यो बलघ्नो रूक्षणात्मिकाः ।
सखेहा बलिभिर्भोज्या विविधाः शिम्बिजातयः ३१
शिम्बी रूक्ष कपाया च कोष्ठे वातमकोपिनी ।
न च वृष्या न चक्षुष्या विष्टभ्य च विपच्यते ॥३२॥
आढकी कफपित्तघ्नी वातला, कफघातनुत् ।
अबल्युजः सैडगजो, निष्पावा घातपित्तलाः ॥३३॥
काकाण्डोमा(ला)त्मगुप्ताना मापवत् फलमादिरोत् ।
द्वितीयोऽयं शमीधान्यवर्गः प्रोक्तो महर्षिणा ॥ ३४ ॥

१ ‘श्लेष्मपित्तप्रशमनो’ इति पा० । २ ‘रूक्षश्च कपायश्च वातल
श्लेष्मपित्तहा । मिष्टमी चाप्यरूच्यश्च राजमाप प्रकीर्तित इति पाठा
मात्रम् । राजमाप्युपमाद-रान्माप रक्षादि । सरति जलक्षिसर्पेण
दायाय व्यामोतीति सर, सत्त्वं हि शिरविरतीरतयुग, अथ च युगो
जलबहुलस्यैव द्रव्यस्य भवति, तदुक्तं—‘शीतलिग्धस्युक्तिमितसरपि
धिल्लामाप्यम्’ इति । तत्काण्डुरिति तयो रमपाकयो स्त्राडु, उक्तं हि
सुश्रुते—‘कपायमावाप्तं पुरीषमेयी न मूत्रलो नैव कफस्य कर्ता । स्त्रा
डुविपाके मधुरोऽम्लमात्रं सन्दर्भं सन्वरचिबद्धम्’ । अल्मा त्रो
रान्माप इति चकारयत् । अथ च विपाके म्युरस्यापि भवावारेण
बद्धविष्णुवत्सं कफघातिलमवृत्त्यत् येन गदयम् । अन्ये तु त
स्त्राडुरिति माषत्वपाडुरित्याडु । ये तु सत्त्वं रूच्यस्य कर्त्तव्येनाप्यत्
वर्गवन्ति, तन्मते सुश्रुतविरोधोऽपरिहार्यः’ इति शिवराससेन ।

धान्यत्वेन शमीधान्यवर्गऽभिधातव्ये प्रधानत्वानुसृतो निरु-
च्यते । स्यूय स्यूवोग्य शमीधान्य, तत्रोत्तम स्यूतोत्तमम् ।
वृष्य इत्यादिमापयुगे क्षिग्धोष्णमधुरस्वादुगुणयोगादेव वात-
हरत्वे लब्धे पुनस्तदभिधानं विशेषवातहन्तृत्वप्रतिपादनार्थं,
एवमन्यत्राप्येवजातीये व्याख्येयम् । पुस्तकं शुक्रम् । शीघ्रमिति
वचनेन शुक्रलुनिकरत्नलक्षणमपि वृष्यत्वं मापस्य दर्शयति,
शुक्रलुतिकरं च वृष्यवन्देनोच्यत एव, वचनं हि,—‘शुक्रसुति-
करं किञ्चित् किञ्चित् शुक्रविषयं नम् । धृतिः प्रविद्धं किञ्चित्प्रि-
विधं वृष्यमुच्यते’ इति, तदेव सपूर्णतृप्यत्वं भाये बोद्धव्यम् ।
राजमापयुगकथने तस्त्राडुरिति मापकत्वाडु, किंवा रूच्येसा-
दि पाठान्तरम् । उष्ण इत्यादिना कुलत्थयुग, कुलत्थश्च शुद्ध-
प्राचित्रोहितमेदेन चतुर्विधो भवति, तथा प्राम्म्यवन्मयेदेन च
द्विविधोऽपि, अत एव तन्मान्तरे—‘बन्धु कुलत्थमद्वयं विद्योपापे-
प्रयोगनुत्’ इत्युक्तम् । मूडटको ‘मोड’ इति ख्यात । चणक
प्रसिद्ध । खण्डिका त्रिपुटकलाय, हरेणुर्तुलकलाय । बलायो
वातल इति त्रिपुटकलाय । तिलयुगो यद्यपि विशेषेण नोक्त,
तथाऽपि प्रधाने कृष्णतिले हेय, उक्तं हि सुश्रुते,—‘तिलेषु
रत्नेष्वस्ति प्रधानो, मध्यं सितो हीनतरास्ततोऽन्ये’ (शु
सू अ ४६) इति^१ । विविधा शिम्बीजातय इति कृष्णपीत-
कश्चेतद्वृक्षिन्मीमेदा इत्यर्थं । शिम्बी रूक्षेसादि केचित् पठन्ति ।
आढकी तुवरी, वातलेति रूक्षेद^२ । कफघातमुदित्यत्रयुजैजगज-
योर्बाजस्य गुण । निष्पावो वल । काण्डश्च दक्षुरशिमि^३, उमा
आतसी, जर्णापाटपक्षे तस्यैवीणा । शमीधान्यवर्गं दलत्र शमी
शिम्बिलदन्तर्गतं धान्यम् ॥ २३-३४ ॥

इति शमीधान्यवर्गो द्वितीयः ॥ २ ॥

१ ‘अथ च कपायकृत्वादिना विविदात्कोपकत्वं हेयम्, अत
एव वागमतेऽपि ‘सुश्रोत्रपचल’ इत्युक्तं, अथराणोऽप्येववात श्लेष्म,
सुश्रुतेऽपि ‘नालर्थं वातल’ इत्युक्तम्’ इति शिवराससेन । २ ‘क्षिग्ध
इत्यादिना तिलयुगम् । मधुर इति रसेन शक्तेन च हेय, उक्तं
हि,—‘रूक्षत्वयो मधुर, सत्तिक समाहक पित्तहरस्तोष्ण ।
तिलो विपाके मधुरो बलिष्ठ क्षिग्धो जगालेपनं पच पच्य’—इति ।
यद्यपि तन्मान्तरे ‘माधुर्याच्च तथैवीण्याद खेहाधानिल्लामाद्यत् । कपा-
यमावाप्तमाधुपित्तकत्वाच्चापि त्रिपुटयुत् । औष्ण्यत्वात्पायमावाप्यत्तिका
त्वाच्च वने पित’ इत्यनेन तिलस्य त्रिदोषहरत्वमेवोक्तं, तथाऽपि
जगविषयमप्येवाभिप्रायेण तद्वचनं व्याख्येयम्, अत एव सुश्रुते—‘जग-
लेपनं पच पच्य’ इत्यत्र पचकारेण प्रोते तिलानामालेपनं पच पच्यत्वं,
अन्वयहारं पुन च पचिष्यत्परेनाप्यत्वमेवेति शेषवर्गि । अत्र पच
तत्र जगविषयत्वात् । यदुक्तं सुश्रुते,—‘यत्र तुर्गिच तद्विचरत्पच्य’ इति,
धान्यान्मस्यं बरित्त्र प्रयोगे दाहहरत्पचरत्नवत् इति त्रिदोषहरत्वेन ।
३ ‘शुद्धशिम्बीमदृशसित्तं काकाण्डं पुरातिन्मीदिति लोके, व-
अतसी, आतमयुता शुद्धशिम्बी, अन्ये तु ‘पचाने नावरदिदचक्र-
दोषान्मयुगसरो’ इति वचनधे विचरत्त दृष्टा वागमदीन कर्मन्-
व्याचजो’ इति शिवराससेन ।

अथ मांसवर्गः ।—

गोखराश्वत्थरोष्ट्राश्वतीपिसिंहसंयानराः ।
वृको व्यापस्तरक्षुश्च यमुमाजोरमूपिकाः ॥ ३५ ॥
लोपाको जम्बुकः श्वेनो वान्तादश्वापचायसौ ।
शशानी मधुहा भासो गृध्रोल्बुकुलिङ्गकाः ॥ ३६ ॥
धूमिका कुररश्चेति प्रसहा मृगपक्षिणः ।

सूप्यानन्तरं मांसस्य व्यञ्जनत्वेन प्राधान्यान्मांसवर्गमिधा-
नम् । शरो गर्दभ, अश्वतरो वेगसर, रा चाघाया उरा-
जात, द्वीपिधिसम्प्राप्र, शक्यो भद्रक, एक शुक्ररातुकारी
पशुशत्रु, तरक्षुर्व्याप्रमेद 'तरच्छ' इति ख्यात, बहुतरिलो-
मवा इक्षुर पर्वतोपकण्ठे भवति, केचित्दृहवज्जुलगाहु,
लोपाक स्रपश्मालो महालाहूल, श्वेन पक्षी प्रसिद्ध-
वान्ताद् इक्षुर, चास (प) 'कनकवायसे' इति ख्यात,
शशानी पाक्षिरिति ख्याता, भासो भस्ववर्ण पक्षी शिवावान्
प्रसहवर्ण, कुलिङ्ग कालचटक ॥ ३५ ॥ ३६ ॥—

श्वेतः श्यामाश्चित्रपृष्ठः कालकः काकुलीमृगः ॥ ३७ ॥
फूर्चिका चिल्लटो भेको गोधा शङ्खयानण्डकौ ।
कदली नकुलः श्वाविदिति भूमिशयाः स्मृताः ॥ ३८ ॥

काकुलीमृगो माल्यासर्प इति ख्यात, तस्य श्वेत इत्यादय-
थत्वारो मेदा । कृचिवा सङ्घ्र च । चिल्लटयमार । शङ्खो
महाशकली, 'शालक' इति ख्यात । गण्डको गोपामेद । कदली
'कदलीह' इति ख्यात । श्वामित् 'सिजक' इति ख्यात ।
भूमिशया विलेशया ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

सुमरश्चमरः सद्गो महिपो गवयो गजः ।
न्यङ्कुर्वैराहश्चानूप मृगाः सर्वे रुहस्तथा ॥ ३९ ॥
सुमरो महाशकर, चमर केशमुख्य, सद्गो गण्डक, गवयो
गवासार, न्यङ्कुर्वैराहो हरिण, रुहस्तथो हरिण ॥ ३९ ॥
कूर्मः कर्कटको मत्स्य शिशुमारस्तिमिङ्गिलः ।
शुक्तिशङ्खोत्रकुम्भीरञ्जुलीकीमकरादयः ॥ ४० ॥
इति वारिशयाः प्रोक्ता

शिशुमारो गोतुण्डनक, तिमिङ्गिल सामुद्रे महामत्स्य,
शुक्तिशङ्खोत्रप्रभो जन्तु, जङ्गे जलविडाल, कुम्भीरो घटिका-
यान्, अञ्जुली 'शुञ्जु' इति ख्यात । शिशुमारपक्षीना मत्स्यप्रह्वेन
प्रह्वेन प्राप्ते विशेषव्यवहारार्थं पुनरभिधानम् ॥ ४० ॥

यक्ष्यन्ते वारिचारिणः ।

हंसः कौञ्जो बलाका च यकः कारण्डवः गृध्रः ॥ ४१ ॥
शातरिः पुष्कराहश्च केशरी मणितुण्डकः ।
मृगालकण्ठो महश्च कादम्बः काकतुण्डकः ॥ ४२ ॥

उत्कोशः पुण्डरीकाक्षो मेघरावोऽम्बुकुट्टी ।
आरा नन्दीमुखी वादी सुगुह्याः सहचारिणः ॥ ४३ ॥
रोहिणी कामकाली च सारसो रक्तशीर्षकः ।
चक्रवाकस्तथाऽन्ये च खगाः सन्त्यम्बुचारिणः ॥ ४४ ॥

हसन्वृत्तविधोऽपि राजहंसारिर्गण्ड, कौञ्ज 'कोञ्ज' इति
ख्यात, यक पाण्डुरपक्ष, बलाका शुक्रा, कारण्डव काकवक्र,
गृध्र खनमप्रसिद्ध प्रसेवगल, शातरि शरालीति लोके, मङ्ग
पानीयकाक, कादम्ब कलहस, काकतुण्डक श्वेतवारण्डव,
उत्कोश 'कुशल' इति ख्यात, पुण्डरीकाक्ष पुण्डर, मेघरावो
मेघनाद, मेघरावश्चातक इत्यन्ये, तत्र तस्य पारिचरत्वाना-
वात्, अम्बुकुट्टी जलकुट्टी, आरा खनमख्याता, नन्दी-
मुखी पन्दी, सारस प्रसिद्ध, रक्तशीर्षक सारसमेदो लोहित-
शिवा । अम्बुचारिण इति जले इवन्त इत्यर्थं ॥ ४१-४४ ॥

पृषतः शरमो रामः श्वदंष्ट्रो मृगमातृका ।
शशोरणौ कुरङ्गश्च गोकर्णः कौट्टकारकः ॥ ४५ ॥

चाटको हरिणेषौ च शम्बरः कालपुच्छकः ।
कप्यश्च वरपोतश्च विशेया जाङ्गला मृगाः ॥ ४६ ॥

पृषतश्चिरहरिण, शरमोऽश्वद उष्ट्रप्रमाणो महाशुभ्र
पृषतचतुष्पाद कादमीरे प्रसिद्ध, रामो हिमालये महामृत,
श्वदश्च चतुर्दंष्ट्र वार्तिकपुरे प्रसिद्ध, मृगमातृका स्तथा पृथ-
वरा हरिणजाति, कुरङ्गो हरिणमेद, गोकर्णो गौमुसहरिणवि-
शेष, हरिणसाम्रवण, एण कृष्णसार, कप्यो नीलाण्डो
हरिण, चारुकादयोऽपि हरिणमेदा एव । शशस्तु सुशुभे
विलेशयेषु पठित, तदद्वान्तरार्थम् ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

लावो वर्तारकश्चैव वार्तिकः सफपिञ्जलः ।
चकोरश्चोपचमश्च कुकुभो रक्तवर्त्मकः ॥ ४७ ॥

लावाद्या विष्कारस्तवेते यक्ष्यन्ते वर्तकादयः ।
वर्तको वार्तिका चैव यहाँ तित्तिरिक्कुट्टौ ॥ ४८ ॥
कङ्कशाारपदेन्द्रामगोनर्दगिरिवर्तकाः ।
क्रकरोऽप्यकरश्चैव वारुणश्चेति विष्काराः ॥ ४९ ॥

राव प्रसिद्ध, वर्तार कपिञ्जलमेद, कपिञ्जलो गौरतिति
रि, वार्तिकश्चतुर्मेदः सहातयारी, उपचमकथकोमेद, कुकुभ
प्रसिद्ध, रक्तवर्त्मक इति कुकुभविशेषण, तेन स्थूलकुभो गृह्यते।
वर्तक 'वर्तु' इति ख्यात, वार्तिका स्तत्रप्रमाणो जालन्तरमेव,
केचित्तु वर्तकत्रिय वार्तिका वदन्ति, क्षत्वाथ प्रह्वेन द्वीङ्गि-
भेदेऽपि विशेषव्यवप्रतिषेधार्थं, अन्यथा खीत्वेन वर्तिकाद-
र्तिकाया लाव ख्यात । वर्तु मयूर । शारपदेन्द्रामो मलकह,
गोनर्दो 'घोडाक' इति ख्यात । क्रकर प्रसिद्ध । लावादि-
वार्तिकादिषिकरगणहृयकरण शुभमेदकथनार्थम् ॥ ४७-४९ ॥

शतपत्रो भृङ्गराजः कोयष्टिजांयजीवकः ।
 कैरातः कोकिलोऽत्यूहो गोपापुनः प्रियात्मजः ॥५०॥
 लट्टा लट्ट(ष्ट्र)पको यमुपैटहा डिण्डिमानकः ।
 जटी डुन्दुभिपाकांरलोहपृष्टकुलिङ्गकाः ॥ ५१ ॥
 कपोतशुकशारङ्गाश्चिरटीकङ्कयष्टिकाः ।
 सारिका कलविङ्कश्च चटकोऽङ्गारचूडकः ॥ ५२ ॥
 पारावतः पाण्ड(न)विक इत्युक्ताः प्रतुदा द्विजाः ।

शतपत्र काष्ठयुक्तुक । भृङ्गराज प्रतिष्ठो अमरवर्ण ।
 कोयष्टि 'कोया' इति रूपतः । जीवजीवको विपदर्शनमृत्यु ।
 दाल्यूहो वटुकः, अत्यूह इति वा पाठ स च प्रतिष्ठ । लट्टा
 फेसानी रक्तपुच्छाशोभाग, लट्टपकोऽपि तद्वत् । डिण्डिमान-
 क डिण्डिमवदुत्कृष्टचनि । कुलिङ्ग इति वनचटकाकार
 पीतमसक 'बाए' इति लोके । कलविङ्को ग्राम्यचटक, चटकस्तु
 देवदुलचटक खल्यप्रमाण । दान्यन्तानुक्तान्यप्रतिष्ठानि तानि
 तद्विमो देशान्तरिभ्यश्च ज्ञेयानि ॥ ५०-५२ ॥—

प्रसह्य भक्षयन्तीति प्रसह्यास्तेन संक्षिताः ॥ ५३ ॥

भृशया पिलयासित्वादानूपानूपसंभ्रयात् ।
 जले निवासाञ्जलजा जलेचर्याञ्जलेचराः ॥ ५४ ॥

स्थलजा जाङ्गला मोका मृगा जङ्गलचारिण ।
 विकीर्य विष्किराद्येति प्रतुद्य प्रतुशः स्मृताः ॥५५॥
 योनिरष्टविधा त्वेषा मांसानां परिकीर्तिता ।

प्रसहादिसत्रानिरुहया लक्षणमाह । प्रसह्येति ह्यत् । आनु-
 पानूपसंभ्रयादिति पूर्वज्ञापिद्विषेरनिलत्वेनानूपा इत्यत्र यलो-
 पस्य सिद्धत्वेनैव सहिता ज्ञेया । जलेचर्यादिति जलवासिना-
 नेव हसायीना जले चरणमानस्य बोद्धव्यम् । स्थलजा इत्युक्ते
 गज्रादिवपि स्थलजातेषु प्रसहि स्यादित्याह-जाङ्गलचारिण
 इति । विकीर्येति 'भक्षयन्ति' इति शेषः, एव प्रतुचेत्यपि,
 प्रतुयेति बहुधाऽनिरुह ॥ ५३-५५ ॥—

प्रसह्य भृशयानूपचारिजा वारिचारिणः ॥ ५६ ॥
 गुरूष्णस्निग्धमधुरा यलोपचययर्धना ।
 वृष्याः परं घातहराः कफपित्तविचर्धना ॥ ५७ ॥
 हिता व्यायामनित्येभ्यो नरा दीप्ताग्रयश्च ये ।
 प्रसह्यानां विशेषेण मांसं मांसाक्षिनां भिषक् ॥ ५८ ॥
 जीर्णांशंप्रहणीदोपसोपार्ताना प्रयोजयेत् ।
 लाघाद्यो वैष्किरो वर्गः प्रतुदा जाङ्गला मृगाः ॥५९॥
 लघवः शीतमधुराः सकपाया हिता नृणाम् ।
 पित्तोत्तरे घातमध्ये सन्निपाते कफानुगे ॥ ६० ॥

१ 'धाङ्कोर' इति पा० । २ 'दान्यन्तानुक्तान्यप्रतिष्ठानि' इति पा० ।
 ३ 'जिलशानित्वादानूपोऽनूपसंभ्रयात्' इति पा० ।

विष्किरा चर्तकाद्यास्तु प्रसह्याल्पांतरा गुणेः ।

प्रसहा द्विविधा मासादा व्याग्रयेनादयः, तथा अमासा-
 दाथ गवादयः, तेन मासादाना विशेषमाह-प्रसह्यानामि-
 त्यादि । जीर्णत्वेनासं प्रसह्याना विरातुबन्ध दर्शयति । प्रतुदा
 इत्यत्र तथा जाङ्गला इत्यत्र चकारो लभनिदिष्ट । कफानुगे
 इति छेदः ॥ ५६-६० ॥—

नातिशीतगुरुस्निग्धं मांसमाजमदोपलम् ॥ ६१ ॥

शरीरधातुसामान्यादनभियन्दि वृंहणम् ।
 मांसं मधुरशीतत्वाद्गुरु वृंहणमाविकम् ॥ ६२ ॥

योर्नौवजायिके मिश्रगोचरत्वाद्निश्चिते ।

शरीरधातुसामान्यादिति मनुष्यमांससमानत्वात् । एतेन
 शीतगुरुस्निग्धत्वेन युक्तमप्याजमांसं शरीरधातुसाम्यात् कफ न
 करोतीत्युक्तं भवति । आविकं मांसं मधुरशीतत्वेन पित्तह-
 रमपि बोद्धव्यम्, अत एव शरद्विधावप्युक्तम्,—“उरभ्रशर-
 भान्” (सू अ ६) इति । रक्तपित्तनिदाने (नि अ २)
 तु वराहमिहियेत्यादिना द्रव्यान्तरसमुक्तसैवाविकमांसस्य रक्तपि-
 त्तवृत्त्युक्तं ज्ञेयम् । योनाविति प्रसहाद्यविधजाती । मिश्रगोचर-
 त्वादिति कदाचिदनुपसेवनात्, कदाचिदनुपसेवनात् कदा-
 चिदुभयवेषनाद्वाज्योरेनिश्चितयोनिवमित्यर्थः । अत्र,
 'अनिश्चिते' इति योनिविशेषणं, किंवा अना च अवी च एते
 अनिश्चिते । ननु यद्येव तदा तिसिरिरपि धन्यानुपसेवनात्
 विष्किरगणे पठनीयः । नैव, तिसिरिजानिविदोपस्य धन्यानुप-
 योनिर्यमेन निषेवणाद्गुणनियमं पर्येते कर्तुम्, अव्यजयोस्तु
 नियमोऽथ नास्ति, यत केचिद्वजावी धन्यमानचरे, केचिवा-

१ 'नातिशीतत्वादि । अदोपलमिति यद्यपि मुञ्चते "अतिशीतगुरु-
 स्निग्धो मन्दपिचकः स्मृतः । छागलस्वनभियन्दी तेषा पीनसना-
 याने" इति कथितं, तथाऽप्यव्यपदेदपिचवजनवत्त्वाददोपलमि-
 त्युक्तम् । वत् हारीने "त्रिदोषसुरेहधातुसामान्याच्छागल रुदु"
 इत्युक्तं, तदपि ग्राम्यनैने कफजननयोस्त्वसापि छागलस्य तदन-
 कत्वात् समाधेयं, यथा मधुरस्य दादिमसं मधुरद्रव्यान्तरवत्त्वात् ।
 नकलेन त्रिदोषहरत्वं, यथा वा सहकारतैलस्य रूक्षत्वं सनाती
 यापेक्षया तथाविधोलेहकार्त्वात्, यथा वा "चतुर्भागावशिष्टं तु
 तोयं कफहरं स्मृतम्" इत्यत्र कफं प्रतीतरपानीयवदजनवत्त्वेन
 कफहरत्वंमुच्यते । अन्यथाप्येवजातीये प्रतुदविचिरयन्मामजादौ
 श्रेमहत्वादि व्याख्येयम् । शरीरसामान्यादिति मनुष्यमांससाधि-
 नातिशीतगुरुस्निग्धत्वादिर्लभः । अथ च वृंहणत्वे हेतुः । एतेन, यद्यपि
 मांसान्तरमपि मांसत्वेन शरीरमांसतुल्यं, तथाऽपि तत्र गुणसा-
 मान्यामादाजनमानस्य सर्वरूपेण वृंहणमित्यर्थः । एतेन, महदा
 नुमानसापि गुणा आचार्येणोक्ता इत्यवधेयम् । अन्ये तु, शरीरधातु-
 सामान्यादिलनभियन्त्याहे हेतुमाह, तत्र, अप्रयोक्तवत्त्वात्, एतमेव
 तु ग्राम्यस्य वृंहणसाध्यजामानस्यानभियन्त्याह प्रभावादेव वक्त-
 व्यम् । यदेव हि द्रव्यगुणद्वारा नोपपद्यते, तत्रैव प्रभावकत्वेन
 स्तोत्रित्वात्" इति शिवदामसेन । २ 'योनिश्चत्वावी व्यामिश्रगो-
 चरत्वादनिश्चिते' इति पा० ।

नूपमानचरे, केचिन्नोमयानचरे, तेन तथोर्निधमनचरकृतो
योनिमेदं कर्तुं न पार्यते ॥ ६१ ॥ ६२ ॥—

सामान्येनोपदिष्टानां मांसानां स्वगुणैः पृथक् ॥ ६३ ॥

केपांचिद्विगुणवैशेष्याद्विशेष उपदेक्ष्यते ।

दर्शनश्रोत्रमेधाशिवयोवर्णस्वरायुषाम् ॥ ६४ ॥

वर्णं हिततमो वल्यो चातमो मांसशुक्लः ।

गुरूष्णस्निग्धमधुराः स्वरवर्णवलप्रदाः ॥ ६५ ॥

बृंहणाः शुक्रलाञ्छोका हंसा मारतनाशनाः ।

स्निग्धाञ्छोष्णाश्च वृष्याश्च बृंहणाः स्वरबोधनाः ६६

वल्यः परं चातहराः सेदनाश्चरणयुधाः ।

गुरूष्णो मधुरो नातिघ्नवानूपनिपेवणात् ॥ ६७ ॥

तित्तिरिः संजयेच्छीघ्रं धीन दोषाननिलोष्वणान् ।

पिचदलेष्मधिकारेषु सरकेषु कपिञ्जलाः ॥ ६८ ॥

मन्दवातेषु शस्यन्ते शैत्यमाधुर्यलाघवात् ।

लावाः कपायमधुरा लघयोऽग्निविवर्धनाः ॥ ६९ ॥

सन्निपातप्रशमनाः कटुकाश्च विपाकृतः ।

गोधा विपाके मधुरा कपायकटुवा रसे ॥ ७० ॥

वातपित्तप्रशमनी बृंहणी बलवर्धनी ।

शङ्खो मधुराम्लश्च विपाके कटुकः स्मृतः ॥ ७१ ॥

वातपित्तकफमश्च कासश्वासाहरस्तथा ।

कपायविशदाः शीता रक्तपित्तनिवर्हणाः ॥ ७२ ॥

विपाके मधुराश्चैव कपोता गृहचासिनः ।

तेभ्यो लघुतराः किंचित् कपोता वनवासिनः ॥ ७३ ॥

शीताः संग्राहिणश्चैव स्वल्पमूत्रकराश्च ते ।

शुक्रमांसं कपायाम्लं विपाके रूक्षशीतलम् ॥ ७४ ॥

शोषकालक्षयहितं संग्राहि लघु दीपनम् ।

चटका मधुराः स्निग्धा बलशुक्रविवर्धनाः ॥ ७५ ॥

सन्निपातप्रशमनाः शमना मासतस्य च ।

कपायो विशदो रूक्षः शीतः पाके कटुर्लघुः ॥ ७६ ॥

राशः स्वादुः प्रशस्तश्च सन्निपातेऽनिलावरे ।

मधुरा मधुराः पाके त्रिदोषप्रशमनाः शिवाः ॥ ७७ ॥

लघयो यद्विष्मूत्राः शीताश्चैषाः प्रकीर्तिताः ।

सेहनं बृंहणं वृष्यं श्रमघ्नमनिलापहम् ॥ ७८ ॥

घराहपिहितं बल्यं रोचनं सेदनं गुरु ।

गव्यं कैवलयातेषु पीनसे विषमज्वरे ॥ ७९ ॥

शुष्कफालश्रमात्पत्रिमामांसक्षयहितं च तत् ।

स्निग्धोष्णं मधुरं वृष्यं माहृषं गुरु तर्पणम् ॥ ८० ॥

वाढ्यं बृहत्त्वमुत्साहं स्वप्नं च जनयत्यपि ।

गुरूष्णा मधुरा बह्या बृंहणाः पचनापहाः ॥ ८१ ॥

मत्स्याः स्निग्धाश्च वृष्याश्च बहुदोषाः प्रकीर्तिताः ।

शैवालशष्पभोजित्वात्सप्रस्य च विवर्जनात् ॥ ८२ ॥

रोहितो दीपनीयश्च लघुपाको महाबलः ।

वर्ष्यो वातहरो वृष्यश्चक्षुष्यो बलवर्धनः ॥ ८३ ॥

मेधास्मृतिकरः पथ्यः शोषघ्नः कूर्म उच्यते ।

खड्गमांसमभिव्यन्दि बलकृन्मधुरं स्मृतम् ॥ ८४ ॥

सेहनं बृंहणं वर्ष्यं श्रमघ्नमनिलापहम् ।

धार्तप्राचक्रोराणां दक्षणां शिखिनामपि ॥ ८५ ॥

चटकानां च यानि स्युरण्डानि च हितानि च ।

क्षीणरेतःसु कासेषु हृद्रोगेषु क्षतेषु च ॥ ८६ ॥

मधुगण्यविद्वाहीनि सद्योबलकराणि च ।

शरीरबृंहणे नान्यत्त्वाद्यं मांसाद्विशिष्यते ॥ ८७ ॥

इति वर्गस्तृतीयोऽयं मांसानां परिकीर्तितः ।

केपाचिविधि वक्ष्यमाणमयुगदीनाम् । गुणवैशेष्यादिति
विशिष्टगुणशालित्वात् । मधुरस्य गुह्यस्निग्धत्व वतंकादिगण्य-
ठितत्वेनैव लब्धं सत् पुनरुच्यते विशेषार्थम् । एवमन्यत्रापि
गणोक्तगुणरूपेण लब्धस्य पुन वक्ष्ये न्यायैवम् । चरणा-
युष क्रुद्ध । धन्वानूपनिपेवणादिति हेतुकथनेन य एव धन्वा-
नूपनिपेवो तित्तिरिं स एव सधोकगुण इति ज्ञेयम् । एवमन्ये-
ऽपि ये गवादीयो धन्वानूपनिपेविणस्तेऽपि तित्तिरिसमानगुणा
भवन्ति, तित्तिरिसु विशेषेणेति तित्तिरिं साक्षात्कृतं । किंवा,
तित्तिरिरेव एवगुणत्वे धन्वानूपनिपेवण हेतु, नान्यत्र गवादीरे-
नूपदेशादेरेति ज्ञेयम् । कपोता गृहचासिन इति पारवता ।
चटका मधुरा इत्यादि केचित् पठन्तेव, ये तु न पठन्ति तेषा
मते चटकस्य प्रत्युत्सगान्यगुणलब्धत्वेन “तृप्तिं चटकमा-
साना गत्या शोऽस्तुप्रेषितं पयं” (चि अ २) इत्यादिगम्य-
प्रयोगादेव लभ्यते । मयुगदीना तु बह्वेषु गुणा गणोक्तगुणा
धिका इति पृथक् पाठं कृतं । ‘मांसं बृहणानाम्’ (सू अ
२५) इत्यनेनैवाभ्याधिकारवचनेन मांसस्य बृहणत्वे लभ्ये
‘शरीरबृंहणे नान्यत्’ इत्यादिवचन प्रकरणप्राप्तत्वेन तथा
तस्यैवार्थस्य दार्ढ्यार्थं च ज्ञेयम् ॥ ६३-८७ ॥—

इति मांसवर्गस्तृतीयः ॥ ३ ॥

अथ शाकवर्गः ।—

पाठागुणादादीशाकं वास्तुकं मुनिपण्णकम् ॥ ८८ ॥

विद्याह्रादि त्रिदोषघ्नं भिन्नवर्चस्तु वास्तुकम् ॥

त्रिदोषप्रशमनी वृष्या काकमाची रसायनी ॥ ८९ ॥

नात्युष्णशीतवीर्यं च मेदिनी कुष्ठनाशिनी ।

राजक्षयकशाकं तु त्रिदोषप्रशमनं लघु ॥ ९० ॥

१ ‘कपायमधुरा’ इति शः । २ ‘कपोता वनवासिन इति वनवा
सिनो पारवता’ इत्यर्थः, न तु वनवाविपाकउपकोता, तेषां काणक
पोतलेपापचत्वादिनात् इति शिवराजसेन ।

ग्राहि शस्तं विशेषेण ग्रहण्यशौनिकारिणाम् ।
 कालशाकं तु कटुकं दीपनं गरशोफजित् ॥ ९१ ॥
 लघूपन्नं घातलं रुक्षं कालायं शाकमुच्यते ।
 दीपनी चोष्णवीर्या च ग्राहिणी कफमारते ॥ ९२ ॥
 प्रशस्यतेऽम्बलाङ्गी ग्रहण्यशौहिता च सा ।
 मधुरा मधुरा पाके भेदिनी श्लेष्मवर्धनी ॥ ९३ ॥
 वृष्या स्निग्धा च शीता च मदघ्नी चाप्युपोदिका ।
 रुक्षो मदविपन्नश्च प्रशस्तो रक्तपित्तिनाम् ॥ ९४ ॥
 मधुरो मधुरः पाके शीतलस्तण्डुलीयकः ।
 मण्डूकपर्णी वैशाघं कुचेला घनतिककम् ॥ ९५ ॥
 कफौटकायल्लुजसौ पटोलं शकुलादनी ।
 वृषपुष्पाणि शाङ्गैश्च केम्बूकं सकटिल्लुजम् ॥ ९६ ॥
 नाडी कलायं गोजिह्वा वार्ताकं तिलपर्णिका ।
 कौलकं कार्कशं नैर्मवं शाक पापटकं च यत् ॥ ९७ ॥
 कफपित्तहरं तिकं शीतं कटु विपच्यते ।

शाकानामपि व्यञ्जनत्वेनानन्तरमुपदेशः । शुषा कासमर्दं,
 भृती स्नानामप्रतिघ्ना, वास्तुक टड्वास्तुकम् । नाल्युष्णशीतवी-
 र्येति नोष्णत्व मन्त्रप्राममत्या नापि शीतत्वमित्यर्थः । यस्तु
 सुधुते "तिक्ता वाक्काची वात शमयत्युष्णवीर्यत्वात्" (सू सू
 अ. ४०) इत्युक्त तद्वैवादिमतेन, अत एव द्रव्यगुणे सुधु-
 तेऽपि "नाल्युष्णशीता" इत्येवमेव पठितम् । राजश्वके दुग्धिका,
 कालशाक "कालिया" इति ख्यात, काल्युष्णमिति कालशाकमे-
 वोच्यते पुन, अन्ये तु 'कालाय' इति पठन्ति । मण्डूकपर्णी
 मणिमणीति ख्याता, कुचेला अकर्णविद्धिवाभेद, घनतिकक
 पथ्यसुन्दरं, अकण्डुमो नाल्युनी, शकुलादनी कडुरोहिणी,
 शाङ्गैश्च कावतिका, कटिलक पुनर्वा, नाडी नाडीच, क-
 लायो वतुलकलाय, तिलपर्णिका हुलहुलिका, गोजिह्वा दार्विप-
 तिका, कुलक कारवेरु, केचित्तु कुलक पटोलमेदसाहु,
 कार्कश स्वल्पकफौटक ॥ ८८-९७ ॥—

सर्वाणि सूच्यशाकानि फली चिह्नी कुतुम्बकः ९८
 आलुकानि च सर्वाणि सपत्राणि कुटिल्लुजम् ।
 शणशाल्मलिपुष्पाणि कर्बुदारः सुघर्चला ॥ ९९ ॥
 निष्पायः फोविदारश्च पत्तुरशुभु(शु)पर्णिका ।
 कुमारजीयो लोह्राकः पालङ्गशा मारिपस्तथा ॥ १०० ॥
 कलम्बनालिकासर्षपं सुसुम्भशुकधूमकौ ।
 लक्ष्मणा च प्रपुशाडो नलिनीका कुठेरकः ॥ १०१ ॥
 लोणिका यवशाकं च कुष्माण्डकमवल्गुजम् ।
 जातुकं शालकल्याणी विपर्णी पीलुपर्णिका ॥ १०२ ॥

१ 'कालारय' इति पा० । २ 'मानवती' इति 'मानकुनी' इति च
 पा० । ३ कुटिलर तास्रमूलकनिलरुणदच, 'कटिलर' इति पा० ।

शाकं शुधु च रुक्षं च प्रायो विष्टभ्य जीर्यति ।
 मधुरं शीतवीर्यं च पुरीपस्य च भेदनम् ॥ १०३ ॥
 स्निग्धं निष्पीडितरसं मेहाट्टं तत् प्रशस्यते ।
 शणस्य कोविदारस्य कर्बुदारस्य शास्त्रमलेः ॥ १०४ ॥
 पुष्पं ग्राहि प्रशस्तं च रक्तपित्ते विशेषतः ।
 न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्लक्षपश्चादिपल्लवाः ॥ १०५ ॥
 कपायाः स्तम्भनाः शीता हिताः पिच्छातिस्सारिणाम् ।
 वायुं वत्सादनी हृन्त्यात्कफं गण्डीरचित्रको ॥ १०६ ॥
 श्रेयसी चित्त्रपर्णा च चित्त्रवपत्रं तु वातनुत् ।
 भण्डी शतावरीशाकं यथा जीवन्तिकं च यत् ॥ १०७ ॥
 पर्वण्याः पर्वपुष्प्याश्च वातपित्तहरं स्मृतम् ।
 लघु भिन्नशकृत्तिकं लाङ्गलान्युत्सूकयोः ॥ १०८ ॥
 तिलवेतसशाकं च शाकं पञ्चाङ्गुलस्य च ।
 वातलं कटुतिकाम्लमयोमार्गप्रवर्तनम् ॥ १०९ ॥
 रुद्राम्लमुष्णं कोसुम्भं कफघ्नं पित्तवर्धनम् ।
 त्रपुसैर्वाहकं स्वादु शुधु विष्टम्भि शीतलम् ॥ ११० ॥
 मुखप्रियं च रुक्षं च मूत्रलं त्रपुसं त्वति ।
 पर्वाहकं च संपकं वाहत्तुष्णाह्मार्तिनुत् ॥ १११ ॥
 पचोभेदीन्यलावूनि रुद्रशीतगुरुणि च ।
 चिर्मेटर्वाहके तद्वद्वचोभेदिते तु ते ॥ ११२ ॥
 सक्षारं पक्कृष्माण्डं मधुराम्लं तथा लघु ।
 रष्टमूनपुरीप च सर्वदोषनिवर्हणम् ॥ ११३ ॥

सूच्यशाकानि मापपर्णादीनि, फली ब्राह्मणवष्टिका, चिली
 गौडवास्तुक, कुतुम्बको श्रेणपुष्पिका, आलुकानि पिण्डालका-
 दीनि, कर्बुदार वाचन, सुघर्चला सूर्यभक्तिका, केचित्तु पापु-
 बमाहु, पत्तुर शालिष, सुभु(शु)पर्णिका नाडीचभेद, कुमा-
 रजीयो जीवशाक, लोह्रासो रोह्णामारिप, नालिका गोनाडीच,
 आतुरी राजिका गण्डको वा, कृकधूमको भूमिशिरीष, लक्ष्मणा
 स्नानमल्लाता, नलिनी पद्ममण्डल, नीलिनीपाटुक्षेत्रे बुहा,
 यवशाक क्षेत्रवास्तुक, कृष्माण्ड संपेच्छन, अत्रपुजमेखवल्गु-
 जभेद, वातुक शुक्रा शालपर्णा, शालकल्याणी शालिषभेद,
 त्रिपर्णी हसपादिका, पीलुपर्णी मोरटक । गण्डीर शमठ,
 चित्त्रपर्णी चित्त्रार्जव, भण्डी स्नानमल्याता, पर्वणी पर्वशाकं,
 पर्वपुष्पी बुकुटी, पद्माम्लानिरेण्ड, पर्वाहक राजकर्वडी,
 कृष्माण्डक सुधुते वात्यायवस्याभेदेन पठित तदप्यविरुद्धमेव,

१ 'भिन्नवर्वासलावूनि' इति पा० । २ 'सक्षारमित्यादि पक्कृ-
 ष्माण्डगुण, बालमन्थयो शारत्वाभावात्, अन प्व तथान्तरे 'भि-
 त्तम देपु कृष्माण्ड बाल कप्य कफाहृष्ट' । पक्कृ लघुण सक्षार दीपन
 वक्षिशानयन् । सर्वदापहर ह्य पथ्य चैताविचारिणाम्' इति
 शिवशससेनः ।

यतो बालमध्योक्षत्र पित्तहरत्वं कफहरत्वं चोक्तं, तदपीह
पित्तोत्तरे कफोत्तरे सङ्घाते बोद्धव्यम् ॥ १८-११३ ॥

केलूटं च कदम्बं च नदीमापकमैन्दुकम् ।
विशदं गुरु शीतं च समभिष्यन्दि श्लोच्यते ॥११४॥
उत्पलानि कपायाणि रक्तपित्तहराणि च ।

तथा तालप्रलम्बं स्यादुरःक्षतरुजापहम् ॥ ११५ ॥
खर्जूरं तालशस्यं च रक्तपित्तक्षयापहम् ।
तरूद्विसशालुककौञ्जादनकदोश्कम् ॥ ११६ ॥

शृङ्गाटकाङ्गुलोख्यं च गुरु विष्टम्भि शीतलम् ।
कुमुदोत्पलनालास्तु सपुष्पाः सफलाः स्मृताः ॥११७॥
शीताः स्वादुकपायास्तु कफमारतरकोपनाः ।

कपायमीषद्विष्टम्भि रक्तपित्तहरं स्मृतम् ॥ ११८ ॥
पौष्करं तु भवेद्दीर्घं मधुरं रसपाकयोः ।
वलयः शीतो गुरुः स्निग्धस्तपेणो बृंहणात्मकः ॥११९॥

यातपित्तहरः स्यादुर्बुष्यो मुञ्जातकः परम् ।
जीवन्नो बृंहणो वृष्यः कण्ठ्यः शस्तो रसायने ॥२०॥
विदारिकन्दो वलयश्च मूत्रलः स्वादुशीतलः ।

अम्लिकायाः स्मृतः कन्दो ब्रह्मण्यशोहितो लघुः ॥२१॥
नात्युष्णः कफघातघ्नो ग्राही शस्तो मदात्यये ।
त्रिदोषं यद्भविष्यन्नं सर्पापं शाकमुच्यते ॥ १२२ ॥

(तद्वत्स्याद्रकनालस्य रुक्षमम्लं विरोपतः ।)
तद्वत् पिण्डालकं विद्यात् कन्दत्याञ्च मुखप्रियम् ।
सर्पच्छत्रकवर्ज्यास्तु वह्नयोऽन्यादलत्रजातयः ॥२३॥

शीताः पीनसकर्यश्च मधुरा गुर्व्य एव च ।
चतुर्थैः शाकवर्गोऽयं पत्रकन्दफलाश्रयः ॥ १२४ ॥

केन्द्रे हारीतवचनं "केन्द्रं स्वादु विटपं तलन्द स्वादु-
शीतल" इति । कदम्बं कदम्बिका वर्धन्ति, केचित्तु स्वल्प-
कदम्बकमाहु, नदीमापक उदीमानक इति रयात, ऐन्दुकं
निक्षार । तालप्रलम्बस्तालाङ्कुर, शास्त्रशब्देनेह मल्लकम्बला
शुच्यते । तरूद्व बह्मण्यन्द, कौञ्जादनं विपुलिया, कदोश्क-
शब्देन विचोडका राजकेशरकश्च शुच्यते, अङ्गुलोख्यं हस्यो-
सलकन्द । मुञ्जातक औत्तरपथिककन्द । अम्लिका सरप-
विटपा प्राय कामरुसाई भवति । सर्पच्छत्र सर्पफणाकार
छत्रकम् । अन्यादलत्रजातय करीपपटारादिञ्च बहुल्येनैव ।
पत्रकन्दफलाश्रय इति प्राधान्येन, तेन पुष्पाशाश्रयत्वमपि
शाकवर्गस्य हेयम् ॥ ११४-११३ ॥

इति शाकवर्गश्चतुर्थः ॥ ४ ॥

अथ फलवर्गः ।—

तृष्णादाहचरश्यासरक्तपित्तक्षतरक्षयान् ।
यातपित्तमुदावर्तं स्वरयेदं मदात्ययम् ॥ १२५ ॥

तिकास्यतामास्यशोषं कारुं चाद्यु व्यपोहति ।
मृद्रीका बृंहणी वृष्या मधुरा स्निग्धशीतला ॥१२६॥

मधुरं बृंहणं वृष्यं खर्जूरं गुरु शीतलम् ।
क्षयोऽभिघाते दाहे च वातपित्ते च तद्धितम् ॥१२७॥
तर्पणं बृंहणं फल्गु गुरु विष्टम्भि शीतलम् ।

परूपकं मधूकं च घातपित्ते च शस्यते ॥ १२८ ॥
मधुरं बृंहणं वलयमात्रातं तर्पणं गुरु ।
सलेहं श्लेष्मलं शीतं वृष्यं विष्टभ्य जीर्यति ॥१२९॥

तालशस्यानि सिद्धानि नारिकेलफलानि च ।
बृंहणस्निग्धशीतानि वलयानि मधुराणि च ॥ १३० ॥
मधुराम्लकपायं च विष्टम्भि गुरु शीतलम् ।

पित्तश्लेष्मकरं भव्यं ग्राहि वरुविशोधनम् ॥ १३१ ॥
अम्लं परूपकं द्राक्षा वदराण्यारुकाणि च ।
पित्तश्लेष्मप्रकोपीणि कर्कन्धुनिकुचान्यपि ॥ १३२ ॥

नात्युष्णं गुरु संपकं स्वादुप्रायं मुखप्रियम् ।
बृंहणं जीर्यति क्षिप्रं नातिदोषलमारुकम् ॥ १३३ ॥
द्विविधं शीतमुष्णं च मधुरं चान्दमेव च ।

गुरु पारावतं शैयमरुच्यत्यग्निनाशनम् ॥ १३४ ॥
भन्यादल्पान्तरगुणं काश्मर्यफलमुच्यते ।
तथैवाल्पान्तरगुणं तूदमम्लं परूपकात् ॥ १३५ ॥

कपायमधुरं टङ्गं घातलं गुरु शीतलम् ।
कपित्थमामं कण्ठघ्नं विषघ्नं ग्राहि घातलं ॥१३६॥
मधुराम्लकपायत्यात् सौगन्ध्याच्च रुचिप्रदम् ।

पंरिपकं च दोषघ्नं विषघ्नं ग्राहि गुर्वपि ॥ १३७ ॥
विल्वं तु बुजूरं पकं दोषलं घृतिभारुतम् ।
स्निग्धोष्णतीक्ष्णं तदालं दीपनं कफघातजित् ॥१३८॥

रक्तपित्तकरं बालमापूर्णं पित्तवर्धनम् ।
पकमाद्यं जयेद्वायुं नासद्युःकवलयप्रदम् ॥ १३९ ॥

कपायमधुरप्रायं गुरु विष्टम्भि शीतलम् ।
जाम्बवं कफपित्तघ्नं ग्राहि घातकरं परम् ॥ १४० ॥
वदरं मधुरं स्निग्धं भेदनं घातपित्तजित् ।

तच्छुष्कं कफघातघ्नं पित्ते न च विरुध्यते ॥ १४१ ॥
कपायमधुरं शीतं ग्राहि सिम्बि(ञ्चि)तिकाफलम् ।
गाङ्गेरुकी करीरं च विम्बि तौदनधन्वनम् ॥ १४२ ॥

मधुरं सकपायं च शीतं पित्तकफापहम् ।
संपकं पनसं मोयं राजादनफलानि च ॥ १४३ ॥
स्वादूनि सकपायाणि स्निग्धशीतगुरुणि च ।
कपायविशदत्याञ्च सौगन्ध्याच्च रुचिप्रदम् ॥१४४॥

अवदंशक्षमं हृद्यं वातलं लवलीफलम् ।
नीपं शंताह्नकं पीलु तृणशून्यं विकङ्कतम् ॥ १४५ ॥
प्राचीनामलकं चैव दीपन्न गरुहारि च ।
पेङ्गुदं तिक्रमधुरं त्रिगन्धोष्णं कफवातजित् ॥ १४६ ॥
तिन्दुकं कफपित्तघ्नं कफायं मधुरं लघु ।
विद्यादामलकं सर्वान् रसांलुचणवर्जितान् ॥ १४७ ॥
रुक्षं स्वादु कपायाम्लं कफपित्तहर परम् ।
रसासृङ्मांसमेदोजान्दोषान् हन्ति विभीतकम् १४८
खरमेदकफोत्क्षेदपित्तरोगविनाशनम् ।
अम्लं कपायमधुरं वातघ्नं ग्राहि दीपनम् ॥ १४९ ॥
त्रिगन्धोष्णं दाडिमं हृद्यं कफपित्ताविरोधि च ।
रुक्षाम्लं दाडिमं यत्तु तत्पित्तानिलकोपनम् ॥ १५० ॥
मधुरं पित्तनुत्तेषां पुद्यं दाडिममुत्तमम् ।
वृक्षाम्लं ग्राहि रुक्षोष्णं वातश्लेष्मणि शस्यते १५१
अम्लिकायाः फलं पक्वं तस्मादल्पान्तरं गुणैः ।
गुणस्तीरेव संयुक्तं भेदनं त्वम्लवेतसम् ॥ १५२ ॥
शूलेऽरचो विवन्धे च मन्देऽशो मर्द्यविद्भवे ।
हिकाश्यासे च कासे च वर्म्यां वर्चोग्देपु च १५३
वातश्लेष्मसमुत्थेषु सर्वेष्वेवोपदिश्यते ।
केसरं मातुलुङ्गस्य लघु शेषमतोऽन्यथा ॥ १५४ ॥
रोचनो दीपनो हृद्यः सुगन्धिस्त्वग्निवर्धितः ।
कचूरः कफवातघ्नः श्वासहिकारशांसं हितः ॥ १५५ ॥
मधुरं किचिदम्लं च हृद्यं भक्तप्ररोचनम् ।
दुर्जरं वातशमनं नागररुक्कफलं गुरुं ॥ १५६ ॥
वातामाभिपुकाक्षोऽमुकूलकनिकोचकाः ।
गुरूष्णस्त्रिगन्धमधुराः सोऽरुमाणा वलप्रदाः ॥ १५७ ॥
वातघ्ना वृहणा वृष्याः कफपित्ताभिवर्धनाः ।
प्रियालमेपां सदृशं विद्यादौष्ण्यं विना गुणैः ॥ १५८ ॥
श्लेष्मलं मधुरं शीतं श्लेष्मातकफलं गुरु ।
श्लेष्मलं गुरु विष्टम्भि चाङ्गीऽफलमग्निजित् ॥ १५९ ॥
गुरूष्णं मधुरं रुक्षं केराशं च शमीफलम् ।
पिष्टम्भयति कारञ्जं वातश्लेष्माविरोधि च ॥ १६० ॥
आम्रातकं दन्तघातमम्लं सकारमर्दकम् ।
रक्तपित्तकरं विद्यादेरायतकमेव च ॥ १६१ ॥
वातघ्नं दीपनं चैव घातकं कटु तिक्रमम् ।
वातलं कफपित्तघ्नं विद्याः पर्पटकीफलम् ॥ १६२ ॥
पित्तश्लेष्मघ्नमम्लं च वातलं चाक्षिकीफलम् ।
मधुराण्यम्लपाकीनि पित्तश्लेष्महराणि च ॥ १६३ ॥
अध्वर्योदुम्बरपृष्ठान्यदोषघाना फलानि च ।
कपायमधुराम्लानि वातलानि गुरुणि च ॥ १६४ ॥

१ 'समार्गक' इति पा० । २ मचविद्भयो मदात्यय' इति शिव
दाससेन । ३ 'सुगन्धि मधुर साम्' विशद मत्तरोचनम् । गुरु
वातप्रशमनं विद्यादादिहृज फलम्' इति पा० ।
च. स. २१

भद्रातकास्थयन्निखरं तन्मांसं स्वादु शीतलम् ।
पञ्चमः फलयुक्तोऽयमुक्तः प्रायोगयोगिकः ॥ १६५ ॥
फलनामपि वेपाचिच्छान्वदुपयोगात् फलवर्गमाह । मुद्गी
वाऽप्रेऽभिधीयते श्रेष्ठगुणत्वात् । फगु शौडुम्बरम् । मधुक-
शब्देन समानगुणत्वात् फल दुसुम च हेयम् । परेष्वेव चेद्
मधुररूपकं हेयम् । आम्रात 'आमडा' इति ख्यातामात्रं
लघुहरामिति चर्मरुग्ना, एतच्च द्विविधं मधुरमम्लं च, अथ
मधुरस्यैव गुणः, अन्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् । ताल्पास्यानीति
ताल्पज्जानि, यथा "हृतीतकीना शल्यानि" (चि अ. १)
इत्यत्र फलमेव शक्यमुच्यते । सिद्धानि पक्वानि, तेन पक्वतात्स्य
प्रदणम् । मव्य कर्मरुक्कफल, केचित्त्वक्षसदृशितान्फलं वदन्ति ।
आरुर्न कार्तिकेयपुरे प्रसिद्धम् । कर्कन्धू १२गालवद्री, कर्कन्धू
निद्रुचयोर्विच्छिद्य पाटेन नित्यं पित्तश्लेष्मकनृत्व तयोर्दंशयति ।
परुषराचीना तु मधुराम्लमेदेन दिरुपाणा य एव परुषकाद-
योऽम्लास एव पित्तश्लेष्मकरा इति । पारावत कामरूपप्रसिद्ध ।
अथ यो मधुरं स शीतं, यथांम्लं स उष्णं इति हेयम् ।
एव रसनिर्देशेनैव नीपं लब्धेऽपि पुनर्वायंल्लानामम्लस्या-
मलकस्य शीततादर्शनाद्दोषव्यम् । टङ्ग वरमीरप्रसिद्धम् ।
सिद्धमिति फलवशात् पक्वम् । क्वचित्क्विरवाभ्राणांमवस्था-
मेदेन गुणकथनं सर्वोपस्थात्तु तेषामुपयोग्यत्वात् । बदर
मध्यप्रमाणं, तद्धि मधुरमेव भवति । गात्रेऽक नाचघला
फलम् । करीरो मरुतो ह्वम । तीदन धन्यनमेदं । राजादन
क्षीरि । अवदशममिति लवलीफलं प्रायः द्रव्यान्तरे रचि-
भवति । नीपं वदन्मपम् । शताहृजफल 'सेह' इति ख्यातम् ।
पीलु औत्तरापायिकम् । तृणशून्यं वेतकीफलम् । प्राचीनामलक
पानीयामलकम् । तिन्दुकं पेङ्गु । दाडिमगुणैः कफपित्ताविरो-
धीलम्लदाडिमं पित्ताविरोधि, मधुरं तु कफविरोधि, एव च
त्रिदोषहरत्वमस्योपपन्नं, बहुक्तं सुशुते— "द्विविधं तत्तु निम्नेय
मधुरं चाम्लमेव च । त्रिदोषघ्नं तु मधुरमम्लं वातकफापहम्"
(सु सू अ ४६) इति । टङ्गाम्लं महार्द्रम् । अम्लिका
निन्दित्री । शेषमिति ल्वदमासम्, अतोऽन्यथेति गुर, किंवा,
शलेऽहवाचिख्याद्युक्तकेजरगुणविपरीतम् । वातामादय औत्तरा-
पथिरा । प्रियालोऽयं भगधप्रसिद्ध । दन्तशतो जम्बीर, केचि-
दम्लोऽह वदन्ति । इहाम्रातकमम्लं आह, पूर्वं तु मधुराम्रात-
कमुक्तम् । करमर्दं द्विविधं प्रायज वनजं च । ऐरावतमम्ल-
तक, किंवा नागररुक्कम् । वातोक दक्षिणपथे फलवत् राशये
यत्रोद्भवतांक्सन्नक, तस्येह गुणः, किंवा फलवदक्षिणपथे वातो-
कस्योपयोग्यस्याय गुणः । वाशिकी लता तस्या फलमाक्षिकम् ।
अनुपाकि 'अनुया' इति ख्याता । अमिसममिति र्पोटादिजन-
कत्वात् ॥ १२५-१६५ ॥

इति फलवर्गं ॥ ५ ॥

१ 'परुषकमिह पक्वम्, आमस्य पित्तजनकत्वात्, उक्तं च वान-
टे—'वातप्र पित्तजननमाम विद्याय परुषकम् । तदेव यकं मधुरं वात-
पित्तनिर्हणम्' इति शिवदाससेन ।

अथ हरीतकवर्गः—

रोचनं दीपनं वृष्यमाद्रकं विश्वमेपजम् ।
वातश्लेष्मविष्यन्धेषु रसस्तस्योपदिश्यते ॥ १६६ ॥
रोचनो दीपनस्तीक्ष्णः सुगन्धिर्मुसशोधनः ।
जम्बीरः कफवातघ्नः किन्निमो भक्तपाचनः ॥ १६७ ॥
वालं दोषहर, वृद्धं त्रिदोषं, मारुतापहम् ।
स्निग्धसिद्धं, विद्रुपं तु मूलकं कफवातजित् ॥ १६८ ॥
हिकाकासत्रिपश्वासपार्श्वशूलविनाशनः ।
पित्तकृत्कफवातघ्नः सुरसः पूतिगन्धहर ॥ १६९ ॥
यवानी चाजकक्षेत्रं शिशुशालेयभृष्टकम् ।
हृद्यान्यास्यादनीयानि पित्तमुल्लेखयन्ति च ॥ १७० ॥
गण्डीरो जलपिप्पल्यस्तुतुरः शूद्रवेरिका ।
तीक्ष्णोष्णकटुरूक्षणि कफवातहराणि च ॥ १७१ ॥
पुंस्तत्रम्. कटुरूक्षोष्णो भृष्टवृणो यक्रशोधनः ।
खगहा कफवातघ्नी वस्तिरोगरजापहा ॥ १७२ ॥
धान्यकं चाजगन्धा च सुमुखश्चेति रोचनाः ।
सुगन्धा नातिकटुका दोषानुल्लेखयन्ति च ॥ १७३ ॥
ग्राही गुञ्जनकस्तीक्ष्णो घातश्लेष्माशंसां हितः ।
सेदनेऽभ्यवहारे च योजयेत्तमपित्तनाम् ॥ १७४ ॥
श्लेष्मलो मारुतघ्नश्च पलाण्डुश्च च पिच्छन्तुः ।
आहारयोगी बल्यश्च गुरुर्वृष्योऽथ रोचनः ॥ १७५ ॥
किमिक्तुष्णकिलासमो वातघ्नो गुल्मनाशनः ।
स्निग्धश्चोष्णश्च घृष्यश्च लघुनः कटुको गुरुः ॥ १७६ ॥
शुष्काणि कफवातघ्नान्येतान्येषां फलानि च ।
हरितानामयं चैप पट्टो वर्गः समाप्यते ॥ १७७ ॥

हरितानामप्यार्द्रकादीनां फलवदभिपाक्यन्तरेण भोजनस्य
प्राक् पश्चात्प्रयोगात् फलसु हरितकचन, फलेभ्यस्तु पश्चाद्-
भिधानं हरितस्य तृप्तनाशायकत्वात् । आर्द्रकमिति विशेषणं शु-
ष्ठी-वाः तृष्यर्षं, शुष्ठीगुणध्याहारस्तयोगवर्षं भविष्यति । जम्बीर
पर्णासमेदं, जम्बीरफलं सुगन्धिः । वालं दोषहरमिति तरुणा-
नस्थाशामभ्यकरसायां त्रिदोषहरम् । तत्रान्तरवचनं हि,—
“यावद्धि चाल्यकारसान्वितामि नयप्रदधानि च मूलकानि ।
भवन्ति तावद्गुणैर्यथापि पिताविलश्लेष्महराणि चैव” । वृद्धं
त्रिदोषमिति तत्रैव प्रकृतम्, एनामेव मूलकावस्थामभिप्रेत्य नोक-
“मूलकं बन्धानामपथ्यत्वे प्रकृतमम्” (सू. अ. २५) इति ।
मारुतापहं द्विभक्तिरिति सामान्येन बालं वृद्धं च । “शुष्कानि
कफवातघ्नान्येतानि” इति बध्यमाणप्रत्ययेनैव शुष्कमूलकस्य कफ-
वातघ्नत्वे लब्धे पुनर्वचनं प्रकृत्यामर्थम् । पूतिगन्धहेति
शरीरस्य तथा व्यपनार्थं मांसस्य च पूतिगन्धता इति । अजकं
श्वेतपर्णासं । शिशुर्विडपसोभाजनं, शालेयश्चाणवयमूलं मनी-
प्रसिद्धं, किंवा शालेयमिति मिलेय पाटकप्रसिद्धं, बचनं हि—
“चाणक्यमूलमित्येवं शालेयान्मिथ्या जगु—” इति, शूद्रक
१ नच पिच्छुदिसि नातिपिच्छलं, किचित्पिच्छं करोलेव ।

राजिका । गन्डीरो द्विभिधो रक्तं शुद्धं, तत्र यो रक्तं स हि
पटुत्वेन हरितवर्षं पकते, यस्तु शुद्धो जलज स शाकवर्षं
पठित इति नैकस्य वर्णहये पाठः । जलपिप्पली जले पिप्पल्वा-
कारा भवति । शूद्रवेरी गोजिह्विका, किंवा आर्द्रनाहति शूद्रो-
वेरी, यदुक्तं—“शूद्रवेरिकाहत्या शूद्रवेरीति भाषिता । कुरु-
म्बुरुसमाहृत्या तुम्बुरुणि यदमितं च” । भृष्टवृणो गन्धवृण ।
खगहा वृष्णजीरकम् । अजगन्धा वनयवानी । सुमुख पर्णास-
मेदं । अयं च धान्यकादीनामाद्राणां गुणः, शुष्कानां स्वाहार-
योगियुक्ते ‘वारवी कुषिका’ इत्यादिनां गुणं निर्देशयति । शुष्क-
नच स्लष्मनालपत्रं पलाण्डुवै । एतामीति हरितवर्षांकानि ।
शुष्कानां ल्यादिना यद्यपि शुष्कानामपि शुष्कीप्रवृत्तीनां गुणं उक्तो
भवति, तथाऽपि विशेषगुणान्तरकचनार्थं पुनहादिभिधानमाहार-
सयोगिवर्षं भविष्यतीति न पौनस्त्यम् ॥ १६६-१७७ ॥

इति हरितवर्गं ॥ ६ ॥

अथ मलयवर्गः ।

प्रकृत्या मद्यमल्लोष्णमम्लं चोक्तं विपाकतं ।
सर्वं सामान्यतस्तस्य विशेष उपदेह्यते ॥ १७८ ॥

अतस्तभिपायं पानं वक्तव्यं, तत्रापि पानप्रधानमपि पानीय-
शुद्धं हेतुविकर्तृत्वाज्जनानां मुख्यपेयत्वात् मद्यमाह । प्रकृ-
त्वेति स्वभावात् । यद्यपि च मद्ये पीयमाने नाम्लरसतां प्रती-
यते न्यक्ता, तथाऽपि दन्तहर्षं मुखस्वाभाव्यम्लकार्यं कर्तृत्वाद्मल-
मेव । वचनं हि,—“मद्युपाणि मधुरप्रभावाणि मद्युपाण्येव
क्षुकोपदेह्याम, तथेतराप्यपि” (वि. अ. ८) इति । तेन,
अम्लप्रभावस्य मद्यस्याम्लरसत्वेनेव, अत एवोक्तं,—“सर्वेषां
मद्यमम्लानामुपर्युपरि वर्तते” (वि. अ. २४) इति । विपा-
कत इति वृत्तीनां तन्नि ॥ १७८ ॥

वृशानां सकमूत्राणां प्रहृष्यशौविकारिणाम् ।
सुरा प्रदास्ता वातघ्नी स्तन्यरक्तक्षयेषु च ॥ १७९ ॥
हिकाश्वासप्रतिश्रयायकासवर्षाप्रहारघ्नी ।
चम्पानाहविष्यन्धेषु घातघ्नी मदिरा हित्वा ॥ १८० ॥
शूलप्रयाहिकाटोपकफवाताशंसां हितः ।
जगलो ग्राहिरूक्षोष्णः शोफमो भक्तपाचनः ॥ १८१ ॥
शोषाशौं प्रहृषणीदोषपाण्डुरोगमाहृच्चिच्यरान् ।
हन्त्यरिष्टं कफकृतान् रोगाप्रोचनदीपनः ॥ १८२ ॥
मुष्कप्रियः सुखमदं सुगन्धिर्घृष्यस्तिरोगनुदं ।
जरणीयः परिणतो हृद्यो घर्ष्यश्च शाकरः ॥ १८३ ॥
रोचनो दीपनो हृद्यः शोषशोफाशंसां हितः ।
श्लेहश्लेष्मविकारघ्नो घर्ष्यः पहरसो मतः ॥ १८४ ॥
जरणीयो विषयधमं स्वरपर्णविदोघनः ।
लेखनः शीततरसिको हितः शोफोदराशंसात् ॥ १८५ ॥

१ ‘जम्बूदलसं प्रियवचकं मद्यमाह’ इति पा० । २ ‘पाचनं’
इति पा० । ३ ‘वक्षिदोषवृण’ इति पा० ।

सृष्टमिन्नशंक्रुद्वातो गौडसर्पणदीपनः ।
 पाण्डुरोगव्रणहिता दीपनी चाक्षिकी मता ॥ १८६ ॥
 सुरासवस्तीवमदो वातघ्नो वदनप्रियः ।
 छेदी मध्वासवस्तीक्ष्णो मैरेयो मधुरो गुरुः ॥ १८७ ॥
 घातक्याऽभिपुतो हृद्यो रूक्षो रोचनदीपनः ।
 मांघ्रीकवच चालुष्णो मृष्टीकेभुरसासवः ॥ १८८ ॥
 रोचनं दीपनं हृद्यं वल्यं पिप्ताविरोधि च ।
 विबन्धघ्नं कफघ्नं च मधु लघ्वल्पमारुतम् ॥ १८९ ॥
 सुरा समण्डा रूक्षोष्णा यवानां वातपित्तला ।
 गुर्वी जीर्यति विष्टभ्य श्लेष्मला तु मधूलिका ॥ १९० ॥
 दीपनं जरणीयं च हृत्पाण्डुकिमिरोगनुत् ।
 ग्रहण्यशांहितं भेदि सौवीरकतुपोदकम् ॥ १९१ ॥
 दाहज्वरापहं स्पशांत् पानाद्दालकफापहम् ।
 विबन्धघ्नमधघ्नं सि दीपनं चात्मकाञ्चिकम् ॥ १९२ ॥
 प्रायशोऽभिनवं मद्यं गुरुद्रोपसमीरणम् ।
 स्रोतसां रोधनं जीर्णं दीपनं लघु रोचनम् ॥ १९३ ॥
 हर्षणं प्रीणनं मद्यं भयशोकश्रमापहम् ।
 प्रागल्भ्यवीर्यप्रतिभानुष्टिपुष्टिवलप्रदम् ॥ १९४ ॥
 सारिथकैर्विधिवद्युक्त्या पीतं स्यादमृतं यथा ।
 वर्गोऽयं सप्तमो मद्यमधिकृत्य प्रकीर्तितः ॥ १९५ ॥

सुरा अनुद्भूतमण्डा, मदिरा तु सुरामण्डः, जगलो भक्त-
 ष्वहता सुरा, अरिष्ट शीघ्रवक्त्रायमध्वासिंसापदितो वक्ष्यमाणो
 दन्त्यभवारिष्टादिः । शार्कर शर्कराप्रकृतिक आसवः, पकरवो य-
 क्षयितेनेष्ट्रुत्सेन क्रियते । शीतरीरिस्तु शीतेष्ट्रुररुक्त । गौडो
 गुडप्रकृतिक । सुरासवो यत्र सुरयैव तोयकार्यं क्रियते । मधु-
 कपुष्पकृतो मध्वासवः । मैरेयलक्षणं यथा—“आसवस्य सुरा-
 याश्च द्वयोरेकत्र भाजने । सन्धानं तद्विजानीयान्मैरेयसुभया-
 ध्रयम्”—इति । घातक्याऽभिपुतो घातकीफलासवः । मांघ्रीकं
 मधुप्रधानं रोचनं वीपनसिखादि वक्ष्यमाणं, तद्वन्मृष्टीकेष्ट्रु-
 साभ्यां मित्रिताभ्या वृत्त आसवो ज्ञेयः । मन्थितं मधुप्रधान
 शासवः । सुरा समण्डेति वक्ष्यतुलकृता बोद्धव्या, विष्टभ्येति
 विच्छेदः । मधूलको गोधूममेदः, तत्कृतं मद्यं मधूलकं,
 धन्ये तु मेदकमाहुः । वीपनमित्यादि सौवीरवृत्तपोदकगुणः ।
 अत्मकाञ्चिकमिति काञ्चिकमेवाम्लगुणम् ॥ १९५-१९५ ॥

इति मद्यवर्गं सप्तमं ॥ ७ ॥

अथ जलवर्गः—

जलमेकविधं सर्वं पतत्येन्द्रं नभस्तलात् ।

सप्रति पानप्रधानस्य जलस्य गुणमाह—जलमित्यादि । सर्व-
 मिति शुभ्रतमपिपादितभारकारहैमतांपारमपि, एकविधमिति
 ‘शिवा खलापः’ इत्यादिनोक्तगुणं, तथा ‘शीतं शुचि’ इत्या-
 दिवक्ष्यमाणगुणम् । ऐन्द्रमिति प्रण्यदृष्टवतेन्द्रप्रेरितम् ॥—

१ ‘आक्षिकी विमीतकृत्वा सुरा’ इति शिवदासः । २ ‘जीर्णं’
 इति पा० । ३ ‘मार्दीकवध’ इति पा० ।

तपतत् पतितं चैव देशकालावपेक्षते ॥ १९६ ॥

एकविधत्वेऽपि तस्य भेदहेतुमाह—तत् पतदित्यादि ।
 पतदेशमात्राद्यगतभूतरूपं, कालं च शीतोष्णादिसर्पः तथा पतितं
 च भूमिविशेषरूपं देशं, कालं च तथैवापेक्षते, ‘गुणेशीपसंबन्धे’
 इति शेषः ॥ १९६ ॥

खातं पतत् सोमवाच्यकैः सृष्टं कालानुवर्तिभिः ।
 शीतोष्णास्त्रिधिरूक्षाद्यैद्यथासन्नं महीगुणेः ॥ १९७ ॥

एनमेव देशकालसंबन्धमाह—यादित्यादि । सोमग्रहणेन
 सौम्यत्वान् पृथिव्या अपि गगनगतधूलीरूपायास्तथा मेघसहच-
 रितत्वात्तद्विपादिरूपायाश्च ग्रहणं वक्ष्यन्, किन्वा वायुग्रहणादेव
 वायुना नीयमानाया पृथिव्या ग्रहणम् । सृष्टं ‘भवति’ इति-
 शेषः । कालानुवर्तिमिति कालपरधीनैः एतेन कालवृत्त-
 एव सोमादिसंबन्धविशेषो जले विशेषं कुण्ठेति, तेन न कालसा-
 किंचित्करता । पतितजलस्य देशकालसंबन्धमाह—शीतोष्णे-
 त्यादि । यथासन्नमिति वसिन् काले यस्मां मह्यां ये गुणा
 शीतादय उद्विना भवन्ति, तैः सृष्टं जलं भवति । एतेन सुशुभे
 प्रतिपादितग्राहसामुद्रमेदो गुणेशीपसंबन्धमानकृत् एव दिव्यज-
 लस्येति दर्शयति । तेन, यद्विपादितजुष्टं तत् सामुद्रसमानगुणव्यात्
 सामुद्रं, यद्वत्पादिना विपादिना च रहितं तत्तद्गुणत्वाद्ग्राह
 मित्युक्तं सुशुभे । आधिने तु मापि दिव्यजलस्य धूलीविपादि-
 संबन्धो न भवत्येव, कालमहिम्ना भवन्नपि वा न जलं तथा
 दूषयति, अत उक्तं सुशुभे—“सामुद्रं तत्र पातव्यं मासादाध्वयु-
 जादिना” (सू सू. अ ४५) इति । अत्र हारीतवचनात् कार्तिना-
 ग्रहाण्यवीरप्यान्तरीशं जलं ग्राहमेव भवति, यदाह,—“ग्रह-
 ताया शरयस्मात् पश्चाद्वाते प्रवाति च । हेमन्ते चापि शुद्धीया-
 तज्जलं मृन्मयैर्घटे” —इति । तेन ‘आध्वयुजादिना’ इति पचनं
 आध्वयुजात् प्रथति जलोपादेयतोपदर्शनार्थं, न त्वाश्विन एवोपा-
 देयतोपदर्शनपरम् । अन्ये त्वाहुः—आधिन एव परमान्तरीशं
 ग्राहामिति । जत्कृण्वचनं हि,—“वर्षायु चरन्ति घनं सहोरगा
 विद्यति वीटद्वाराश्च । तद्विपुन्युत्तमपयं खजलमगस्त्वोदयात्
 पूर्वम्” इति ॥ १९७ ॥

शीतं शुचिं शिवं सृष्टं विमलं लघु पद्गुणम् ।

प्रकृत्वा दिव्यमुदकं,

दिव्यजलस्य प्राकृतगुणमाह—शीतमित्यादि । शिवमिति
 वत्याणकरत्वेन । सृष्टमिति वदनप्रियत्वेन ॥—

घ्नतं मात्रमपेक्षते ॥ १९८ ॥

श्वेते कपायं भयति पाण्डरे स्यात्तु तितकम् ।

१ ‘ननु एकविधत्वे किंचिज्जल सदोप किंचिच सगुणमिति यो भेद
 उपलभ्यते, तस्य का गतिरित्याह—तपतदित्यादि’ इति शिवदाससेनः ।
 २ ‘गुणेशीपोत्पादेयु’ इति पा० । ३ ‘घनमेव देशकालसंबन्धविशेष
 दर्शयति—खारयदित्यादि । सोमवाच्यैर्वीरित्युपलक्षणं, तेन वायुनी
 यमानाना गगनगतधूलीनां तथा मेघसहचरितत्वात्पादिना च ग्रहण
 बोधम्’ इति शिवदाससेनः ।

कपिले क्षारसंसृष्टमपरे लवणान्वितम् ॥ १९९ ॥
काडु पर्यंतविस्तारे मधुरं कृष्णामृतिके ।
एतत् पाद्गुण्यमाख्यातं महीस्थस्य जलस्य हि ॥
तथाऽव्यक्तसं विद्यादेन्द्रं कारं हिमं च यत् ॥२००॥

यदन्तरीक्षात्पततीन्द्रसृष्टं
चोक्तेश्च यानैः परिगृह्यतेऽयम् ।
तदेन्द्रमित्येव वदन्ति धीरा
नरेन्द्रपेयं संलिलं प्रधानम् ॥ २०१ ॥

ईषत्कपायमधुरं सुसूक्ष्मं विशदं लघु ।
भरुकक्षमनभिष्यन्दि सर्वं पानीयमुत्तमम् ॥ २०२ ॥
शुर्वभिव्यन्दि पानीयं धारिकं मधुरं नयम् ।
तनु लघ्वनभिष्यन्दि प्रायः शरदि वर्पति ॥ २०३ ॥
तनु ये सुकुमाराः स्युः स्निग्धभूयिष्ठभोजनाः ।
तेषां भोज्ये च भक्ष्ये च लेले पेये च शस्यते ॥२०४॥
हेमन्ते संलिलं स्निग्धं वृष्यं बलहितं गुद ।
किंचित्ततो लघुतरं शिशिरे कफघ्नतजित् ॥ २०५ ॥
कपायमधुरं रुधं विद्याहस्तानिकं जलम् ।
श्रैष्ठिकं त्वनभिष्यन्दि जलमित्येव निश्चयः ॥
कृतावृताविद्याख्याताः सर्वे एवाम्भसो गुणाः २०६
विभ्रातेषु तु कालेषु यत् प्रयच्छन्ति तोयदाः ।
संलिलं तच्च दोषाय युष्यते नाम संशयः ॥ २०७ ॥
राजमी राजमात्रैश्च सुकुमारैश्च मानवैः ।
सुगृहीताः शरद्यापः भयोक्तव्या विशेषतः ॥ २०८ ॥

वक्ष्यमाणगुणविशेषहेतुमाह—भ्रष्टमित्यादि । प्राग्मपेशत
इति नयादिपानविशेषसर्वभक्ष्येयं गुणविशेषवद्भवति । एतन्न
यद्यपि 'देशकालावपेक्षते' इत्यनेन पूर्वमेवोक्तं, तथाऽपि काला-
पेक्षया देशविशेषस्य प्रकर्षणं गुणविशेषे हेतुताप्रदर्शनार्थं पुन-
रुक्तम् । चेत्तित्तु "श्वेतं क्पायं भवति" इत्यादिग्रन्थं पठन्ति,
स तु नातिप्रसिद्ध ॥ १९८-२०८ ॥

नद्यः पापाणविच्छिन्नविधुल्लघामिहतोदकाः ।
हिमचत्यभवाः पथ्याः पुण्या देवार्पितेविताः ॥२०९॥
नद्यः पापाणसिकतावाहिन्यो विमलोदकाः ।
मलयप्रभवा याश्च जलं तास्वमृतीपमम् ॥ २१० ॥
पश्चिमासिमुत्ता याश्च पथ्यास्ता निर्मलोदकाः ।
प्रायो मृदुवहा गुण्यां याश्च पूर्वसमुद्रगाः ॥ २११ ॥
पारियात्रभवा याश्च विष्यत्सह्यभवाश्च याः ।
शिरोद्वद्रोगकुष्ठानां ता हेतुः श्शीपदस्य च ॥ २१२ ॥

आपारविशेषे गुणविशेषमाह—नद्य इत्यादि । पापाणवि-
च्छिन्न विधुल्लघनमिहत चोदकं यात्ता तास्त्या, एतेन, अपि
रुक्ताप्रभवा एव हिमात्ये नद्य पथ्या उक्ता भवन्ति, गोपल-
प्राप्रभवाः यतोऽपिखलाप्रभवात्सेव पापाणविच्छिन्नत्वादि,

१ 'पथ्यामित्यादे' इति पा० । २ 'संलिलप्रधानम्' इति पा० ।
३ 'विधुल्लघनमिहतोदकाः' इति पा० ।

अतश्च यद्युते यदुक्तं—“हिमचत्यभवा ह्यशोवालीव जनयन्ति”
(सु सू. अ. ४५), तदुपलक्ष्यप्रभवाभिप्रायेणेति न विशेषः ।
यद्यु तत्रोक्तं “मलयप्रभवा किमीजनयन्ति” (सु. सू.
अ. ४५) तदपापाणसिकतावाहिन्यभिप्रायेण, इह पापाणसि-
कतावाहिन्येषुमृतेपमिति न विशेषः । यद्यु, पारियात्रभ-
वाना शिरोरोगादिसर्वत्वं, तत् पारियात्रदरीभवनरीज्याभिप्रा-
येण, यद्युते तु पारियात्रतल्लगमभवनरीज्याभिप्रायेणोक्तं—“पा-
रियात्रमवा. पथ्या” (सु सू. अ. ४५) इति । तदुक्तं
विद्याभिनेण,—“तडागज दरीजं च तडागावत्तारिजलम् ।
वयारोग्यकरं तत् स्वादीजं दोषलं मतम्” । प्रायोप्रहणात्
पूर्वसमुद्रगमनेऽपि गात्रं पथ्यं भवति, किंवा यथोक्तलक्षणहिमा-
ल्यभनत्वादेव गात्रं जलं पथ्यम् । पारियात्रादयः पर्वता.
सनामप्रसिद्धाः ॥ २०९-२१२ ॥

घसुधाकीटसर्पागुमलसंदूषितोदकाः ।
वर्षाजलवहा नद्यः सधेदोपसमीरणाः ॥ २१३ ॥
घापीकूपतडागोत्ससरःप्ररूपणादिषु ।
भानूपशैलधन्वानां गुणदोषैर्भिभाष्येत् ॥ २१४ ॥
पिच्छिलं निमिलं क्लिष्टं पर्णशैवालकदम्बैः ।
विवर्णं विरसं सान्द्रं दुर्गन्धं न हितं जलम् ॥२१५॥
विधुं त्रिदोषं लवणमन्तु यदरुणालयम् ।
इत्यभ्युवर्गः प्रोक्तोऽयमष्टमः सुविनिश्चितः ॥ २१६ ॥
वर्षासु जलं बहन्तीति वर्षाजलवहा, यदुक्तमम्याधिकारे
“वर्षानादेवमुदकानाम्” (सू. अ. २५) इति, तस्येहाव-
ध्यत्वे उपपत्तिवर्णनमिति न पौनरुक्त्यम् । प्रवर्णनादिष्वित्यत्र
जलमिति शेषः । वाप्यादयोऽनुपदेशे धन्वनि हिमाख्यादिपर्व-
तेषु च भवेयुः, ततश्चानुपादिजलगुणैरेव तद्गुणनिर्देशं कर्तव्यं,
पश्चिमासिमुखनदीजलपूर्वामिषुपननीजलामुपजलतधन्वजलपर्व-
तजलगुणाद्योक्ता एव, तेन तद्गुणातिदेशो वाप्यादिषु बोद्धव्यः ।
उक्तं च हारीतेन—“अनुपदेशो यद्धारि शुरु तच्छ्लेषवर्धनम् ।
विपरीतमतो मुखं जाडलं लघु चोन्यते” । यद्युतेऽपि वाप्या-
दीनां दृश्येव गुणा उक्ताः ; स चेह रूपदीनां राशैरत्यादिः
प्रलक्ष्येष्टो ग्रन्थविस्तरभयानोक्त इति मन्तव्यम् । घापी इत्यत्र-
दिष्वद्वयोर्वा रीर्षिका, पूष. प्रसिद्ध, तडादागो गतिर्बलं स
तलाय, स पुनरुददेशादागच्छजलबन्धनाद्भवति, अन्ये तु
पुष्परिणी तडागमाहुः ; उक्ता निम्नाहस्तिएजलस्थानं, सर्वे
दिग्वापारं पुरुषव्यापारं विना, तासुज पम्पादि । प्रसवणो निर्ध-
र । अन्ये तु 'उदधाराजलादिषु' इति पठन्ति, तत्र हरी नदीस-
जलप्रदेशो गम्भीरो जलाशयः, धारा तु पर्वतादेव जलधाराहया
पतन्ती, आदिमद्वारात् वेदारपुण्डरीका ग्रहणम् । क्लिष्टं पर्णा-
दिभिर्भुजं सारिख्यं । बहणालये समुद्रे । विदमामगन्धि । सुवि-
निश्चित इति सर्वजलगुणवचनात् ॥ २१३-२१६ ॥

इति जलवर्गोऽष्टमः ॥ ८ ॥

१ 'पर्वतादेवजलधाराया' इति पा० ।

अथ गोरसवर्गः—

स्वादु शीतं मृदु खिग्वं बहलं रुक्षणपिच्छिलम् ।
गुरु मन्दं प्रसन्नं च गव्यं दशगुणं पयः ॥ २१७ ॥
तदेचंगुणमेवौघः सामान्यादभिवर्धयेत् ।
प्रचर जीवनीयानां क्षीरमुक्तं रसायनम् ॥ २१८ ॥
महिषीणां गुहतरं गव्याच्छीततरं पयः ।
क्षेहान्यूनमनिद्राय हितमत्यग्रये च तत् ॥ २१९ ॥
रूक्षोष्णं क्षीरमुष्णीणामीपस्सलघणं लघु ।
शस्तं वातकफानाहिकिमिशोफोदराशोसाम् ॥ २२० ॥
घल्यं स्थैर्यकरं सर्वमुष्णं चैकशकं पयः ।
साम्लं सलघणं रुक्षं शाखावातहरं लघु ॥ २२१ ॥
छागं कपायमधुरं शीतं प्रादि पयो लघु ।
रक्तपित्तसाराग्रं क्षयकासज्वरापहम् ॥ २२२ ॥
हिक्काभ्यासकरं तूष्णं पित्तश्लेष्मलमाविनम् ।
हास्तिनीनां पयो घल्यं गुरु स्थैर्यकरं परम् ॥ २२३ ॥
जीवनं घृहणं साम्यं क्षेहनं मानुषं पयः ।
नाघनं रक्तपित्ते च तर्पणं चाक्षिश्लिनाम् ॥ २२४ ॥

जीवनीयसामान्याजलमनु क्षीरमुच्यते', धीरजत्वाद्भ्यादय
धोच्यन्ते । प्रसन्नमिति निर्दोषं, निर्दापता तु प्रसस्तात्वेन गुण
ह्युच्यते, किंवा गुणानागच्छयेयत्वेन प्रसन्नत्वं गुर्वीयपठित
मपि गुण एवेति ज्ञेयम् । एवगुणमेवेति स्वाद्धादिदशगुणम् ।
सामान्यादिति समानत्वात् । महिषीक्षीरगुणे क्षेहाद्गुणमिति महि-
षीक्षीरं गव्यक्षीरत्वं ज्ञेहोन गौरवशोभाम्या तु तदधिगमिति के-
चिद्वृत्ते, तत्र, प्रत्यक्षमेव हि महिषीक्षीरादधिकमेव घृत दद्य-
ते, तथा णत्कण्ठेऽप्युक्तम्, — "गुरु शीतं खिग्वतरं माहिषग-
मिजल्यं घृहणं चाम्यम्" इति, मुधुसेऽप्युक्तं "गव्यात् स्निग्धत-
रम्" (सू अ ४५) इति, तस्मात् 'क्षेहान्यूनम्' इति पाठ,
तेन क्षेहादधिगमिल्यर्थं, किंवा क्षेहान्यूनमिति क्षेहपूर्णमि-
त्यर्थं । उद्धीक्षीरादीनां सलघणत्वादि मधुरानुरसत्वेन बोद्धव्यं,
मधुरस्तु रस प्रधान एव, बीर्भञ्जित्वित्ये 'प्रायशो मधुरम्'
(सू अ. १) इत्युक्तं, न तु सर्वथा मधुरमेव । ऐक्यापमिति
बंधवाया । केचिन्तु सर्वशब्देन खरवेगसरयोरपि क्षीरस्याथ

१ 'पय क्षीरसहासामान्यात् पदस इव जीवनीयादिगुणयोगाच्च
लोयनगान्धर क्षीरवर्गं प्रसन्नते । तत्र श्रेष्ठत्वाच्च प्रथमं गव्यं
क्षीरगुणमाह—स्त्रादित्वादि' इति शिवदाससेन । २ 'एक
शकं सुरो धासा ता एकशकं, अथाश्यावा इति वक्तव्ये
थदेकशकमिति सामान्यशब्दप्रयोगं करोति, तदेगसप्रभृतीनामप्ये
कशकानां मद्गणायम् । शाखावातहरमित्यत्र केचिच्छाखाशब्देन बाहू
सक्विनी चाह, अन्ये तु रक्तदीनाह । धान्यान्मल्लिखोम्भशशापरस
किप्रभावेण परस्परविरुद्धकार्यद्वयं भवति, तद्यथा—वहि विचहरमन्त
मितकरत्वम्, एव शाखागतवातहरत्वं, कुक्षिगतवातकरत्वं चास्मा-
धारशक्तिप्रभावेण सन्त्यमित्याहुः' इति शिवदाससेन ।

गुण इति वदन्ति । उष्णमिति क्षीरान्तरापेक्षया, तेन सामान्य-
गुणे शीतत्वमुक्तमविरुद्धं भवति, यतो लघूत्वात्तिकासाहृहरपि
बहुलधुरेयोच्यते मधुरापेक्षया, एवं शीततामदितरक्षीरादुष्ण-
मपि बद्धवाया क्षीर शीतमेव मूत्रमप्यापेक्षया भवति, एव
रूक्षमित्येतदपि व्याख्येयम् । यद्यपि च हस्तिनीक्षीरादीनि गार्धे
प्रयोगेण नोक्तानि, तथाऽपि वधितगुणं वृद्धा तत्र तत्र प्रयो-
ज्यानि ॥ २१७-२२४ ॥

रोचनं दीपनं वृष्यं क्षेहनं घलघर्षनम् ।
पाकेऽम्लमुष्णं वातघ्नं मङ्गल्यं घृहणं दधि ॥ २२५ ॥
पीनसे चातिसारे च शीतके विषमज्वरे ।
अरचौ मूत्रकृच्छ्रे च काश्यं च दधि शस्यते ॥ २२६ ॥
शरद्वीष्णवसन्तेषु प्रायशो दधि गार्हितम् ।
रक्तपित्तकफोत्थेषु विकारेष्वहितं च तत् ॥ २२७ ॥
दधिगुणमाह—रोचनमित्यादि । अत्र रोचनमित्युक्त्वाऽपि
अद्वयमिति वचनमरुचिरोमहरत्वेन, रोचनता वृष्ययोगत्वात् एव
क्षेहान्तररुचिचरत्वेनोक्ता । घृहणमिति रोगादिघृहास घृहण,
काश्यं चेति सहजे काश्यं शस्यत इति बोद्धव्यं, तेन न पीनह
कथम् । पीनसे चतुर्विधेषु प्रभावादितं, किंवा पीनसपाचक-
त्वात् सर्वत्र हितम् । यच्च रूष्यशीतकहितत्वादि दधिगुणपर्या-
शोचनयाऽनुपपद्यमानमिह दद्यते, तत् प्रभावद्वोद्धव्यम् । यच्च
गुणान्तरादेवाम्लत्वोष्णत्वस्निग्धत्वाऽभ्यमानमपि वत्तत्रत्व पुन-
रुच्यते तत् प्रवर्षीयं, तथा अम्लत्वादियुक्तस्यापि वातहन्तृता
दिव्यभिचारदर्शनादिति बोद्धव्यम् । व्यभिचारोदाहरणानि च
मन्दकमन्दजातमद्यादीन्यनुसृतव्यानि । न्यायश्चायं सर्वांशपान-
गुणकथने यथासमयं वर्णनीयं, ग्रन्थप्रचुरत्वात्तानीत्या सर्वं वस्तु
व्ययमत्र नोद्भावयाम । प्रायश इति वचनात् कालान्तरेऽपि
गार्हितत्वं शरदादावपि च प्रकृत्यादिवशादित्यत्वं दर्शयति
॥ २२५-२२७ ॥

त्रिदोषं मन्दकं, जातं वातघ्नं दधि, शुक्लः ।

सरः, श्लेष्मानिलघ्नस्तु मण्डः स्रोतोविशोधनः २२८

मन्दकं यदा क्षीरं विक्रियामपण घनत्वं न याति तदा
तन्मन्दकम् । जातं वातघ्नमिति यदा तु मन्दकावस्थामुत्सृज्य
घनतया जातं सन्मधुरगीपदम्लं च भवति, तदा वातघ्नं विशेषे-
ण भवतीत्यर्थं । पूर्वं तु दधिगुणा मुजातस्य स्यत्तान्मलस्य
बोद्धव्या । शुक्ल सर इति २३६ । सरो दध्युपरिक्षेह,
छिन्नं घृत्कृतुतिद्विकर, अत एव मुधुते हरगुणे "दध्यं
शुकविघर्षनं" (सू अ. ४५) इति पदबोधोपादानं घृतम् ।
मण्ड इति प्रकरणादधिगच्छो मस्त्वित्यर्थं ॥ २२८ ॥

१ 'इव' इति पा० । २ 'त्रिदोष मन्दकमिति क्षीरावस्थामतिक्रम्य
संभातदध्वत्स्य मन्दकमुच्यते, तद्युनत्रिदोष दोषोपेकं जातं वात
मण्डितं, यदा तु तदेव मन्दकं मन्दकावस्थामुत्सृज्य कालबशाद् घनं
तया जातं सन्मधुरगीपदम्लं भवति, तदा वातघ्नं विशेषेण भवती
त्यर्थे' इति शिवदाससेन ।

शोभाशौग्रहणीशेषमृगप्रहोदराहवौ ।
 जेहव्यापदि पाण्डुत्वे तन्न द्वाद्दरेषु च ॥ २२९ ॥
 शोकेत्यादिना तन्मुखः । मृगमहो मृगच्छादि । गरोऽन
 छन्निमविषम् ॥ २२९ ॥

संज्ञाहि दीपनं हृद्यं नवनीतं नयोद्धतम् ।
 ग्रहण्यशौविकारप्रमर्दितारुचिनादानम् ॥ २३० ॥
 संप्राहोत्यादिनवनीतगुणः । नयोद्धतं तद्यत्कं, नयोद्धतमिति
 मचनादभिनवस्यैव नवनीतस्य ययोक्त्युणाः प्रकल्पवन्तो भवन्ति,
 पुराणस्य तु नैते बलवन्तो गुणा भवन्तीति ॥ २३० ॥

स्मृतिवृद्धयग्निशुक्रौजःकफमेदोविवर्धनम् ।
 वातपित्तविषोन्माद्रशोपालक्ष्मीज्वरपापहम् ॥ २३१ ॥
 सर्वज्ञेहोत्तमं शीतं मधुरं रसपाकयोः ।
 सहस्ययीयं विधिभिर्घृतं फर्मसहस्रकृतम् ॥ २३२ ॥
 मदापसारमूर्च्छायशोभोन्मादमृज्वरात् ।
 योनिकर्णशिरःशूलं घृतं जीर्णमपोहति ॥ २३३ ॥
 सर्वाप्यजाविमहिर्षीक्षीर्यत् स्वानि निर्दिशेत् ।

उत्पादकमागतस्य घृतस्य शुभमाह—स्मृतीत्यादि । सहस्र-
 वीर्यमिति भूरिस्तुतिकम् । कर्म सहस्रवीर्यमित्याह—विधिव-
 दिति । विधिबद्धं विधियुक्तं सदित्यर्थः, विधिष्यं नानाकर्मकारि-
 भिर्द्व्यैः संस्कारः संयोगश्च, अत एवौक्तं—“नान्यः ज्ञेहस्तथा
 कश्चित् संस्कारमनुवर्तते”—(नि. अ. १) इति, तथा तन्नातरं
 “घृतं योगवाहि” इति; तस्मात् सहस्रवीर्यतः वर्मसहस्रकृदिति
 योजयम् । यत्तु सुधुतटीकाकृतः सुधुतोक्तघृतगुणेषु “त्रिदोषाप-
 कर्षणं” इति पठन्ति, तत् संस्कारेण कफहरणादिति ज्ञेयम् ।
 मदेत्यादि । जीर्णं तु दृशवर्षातीतं, वचनं हि—“पुराणं दृशवर्षं
 स्यात् श्रुपुराणमतः परम्” इति । यथा यथा च जीर्णत्वप्रकर्ष-
 स्तथा तथा सुषोक्तयोः ज्ञेयः । उक्तं हि हारीते “यथा यथा जरां
 याति शुण्वत् स्यात्तथा तथा”—इति । अनुक्तसर्विर्गुणवतिदि-
 द्धाति—सर्षपीत्यादि । सर्षपीति स्वानीति संबन्धः; तेन, अजाक्षी-
 रवद्जासर्षिर्निर्दिशेदिति । एवं शेषयोरपि वाच्यम् । अनेन च
 न्यायेन हस्तिन्यादिसर्षिरेपि बोद्धव्यं, हस्तिन्यादिसर्षिव्यवहार-
 नावात् साक्षात्तेकम् ॥ २३१-२३३ ॥—

पीयूषो मोरटं चैव किलाटा विविधाश्च ये ॥ २३४ ॥
 दीप्ताग्नीनामनिद्राणां सर्वं पय सुखप्रदाः ।
 गुरवस्तर्पणा वृष्या बृंहणाः पवनापहाः ॥ २३५ ॥
 विशदा गुरयो रूक्षा प्राहिणस्तकपिण्डकाः ।
 गोरसानामयं चर्षो नयमः परिकीर्तितम् ॥ २३६ ॥
 पीयूषः सवःश्रुत्याया. क्षीरम् । तदेव यावत् परतः प्रस-

१ अत्र घृतस्य सृष्ट्यादिकर्षणं तथाऽऽक्ष्मीप्रशमकत्वं च गुणप-
 योक्तौचनयाऽनुपपन्नमानं प्रभावादेव ज्ञेयम्, पयमन्यापि शुण्डी-
 टोऽनुपपन्नमाद्यर्षस्य प्रभावात्तत्रैव न्यायः इति शिष्यदास-
 सेनः ।

रना माति, तावन्मोरट इत्युच्यते । किलाटो गच्छीरभागः,
 यं लोकाः क्षीरसामिलाहुः । विशद इत्यादिसकपिण्डकगुणः,
 तकपिण्डस्तककृषिक्रमा एव सुतद्रवो ननो भागः । गोरसाना-
 मिलन आदिशब्दो लसतिदिशो ब्रह्मन्, तेन महिषीक्षीरा-
 क्षीनामपि प्रहणं; किंवा प्राधान्याद्गोरसनिर्देशः; गोरसमापया
 गोरसनिष्पन्नाः सर्वे एव क्षीरसहितकद्रवो गृह्यन्ते, लोके हि
 सर्वेष्वेवैषु गोरससंज्ञा ॥ २३४-२३६ ॥

इति गोरसवर्णं नयमः ॥ १ ॥

अथेधुवर्गः ।

वृष्यः शीतः सरः क्षिण्यो बृंहणो मधुरो रसः ।
 श्लेष्मलो भक्षितस्येशोर्षीत्रिकस्तु विदहते ॥ २३७ ॥
 शैत्यात् प्रसादान्माधुर्यात् पौण्ड्रकाद्रशको वरः ।
 माधुर्यसामान्याविश्वविश्रुतिप्रियो वर्ग उच्यते । भक्षितस्येति
 दन्तपीडितस्य । यात्रिक इति यन्त्रपीडितः । विदाहश्चास्य प्रायश्च-
 स्त्वग्रप्रसिद्धयुक्तस्य यन्त्रेण पीडनात्, तथा कालान्तरावस्थानाच्च ।
 वचनं हि,—“मूलत्वग्रमिष्यसंयोग्यात्रिकस्तु विदहते”;
 उक्तं च हारीते—“न्यापित्वात् सुधुमारो हि रसो यन्त्रनि-
 पीडितः । सांख्यात् सृष्टेऽनिलाकांश्यां घृतं काये विदहते”—
 इति । अत्र न्यापित्वादिति त्वगादियुक्तगुणानुभवत्वात् । यदु-
 च्यते विदाहिवे यात्रिकस्य रक्तपित्तहन्तृत्वमुक्तं विरुध्यते, यथा
 “मधुद्रकस्येच्छरसस्य चैव पानारुद्धं गच्छति रक्तपित्तम्” (चि.
 अ. ४) इति; तन्न, यतो दन्तनिपीडितस्यैव विदाहिनो रक्तपित्ते
 महणं भवित्यति, किंवा यात्रिकेऽपि विदाहकारवत्यग्रप्रसिद्धो-
 गस्य तथा कालान्तरावस्थानस्य च स्वार्थं शूलोपयोगः कर्तव्यः;
 “यान्त्रिकस्तु विदहते” इति वचनं प्रायोवादान्निश्रित्य बोध्यम् ।
 अन्ये त्वेतद्गोपभयादिदृष्टत इति शीघ्रं पच्यत इति न्याख्या-
 नयन्ति ॥ २३७ ॥—

प्रभूतक्रिमिमज्जावृद्धेदोमांसकरो गुडः ॥ २३८ ॥
 क्षुद्रो गुडश्चतुर्भांगत्रिभागाधांश्वरोपितः ।
 रसो गुरुर्यथापूर्वं धौतः स्वल्पमलो गुडः ॥ २३९ ॥
 ततो मत्स्यपिण्डकारण्डशर्करा विमलाः परम् ।
 यथा यथैषां वैमल्यं भवेच्छल्यं तथा तथा ॥ २४० ॥
 वृष्या क्षीणक्षतहिता सन्नेहा गुडशर्करा ।
 कपायमधुरा शीता सतिक्ता पातशर्करा ॥ २४१ ॥
 रूक्षा बभ्यतितारमी छेदनी मधुशर्करा ।
 लृण्णास्तृक्पित्तदाहेषु प्रशस्ताः सर्वशर्कराः ॥ २४२ ॥

प्रभूतक्रिम्यादिकारणत्वात्, प्रभूतक्रिम्यादिकरो गुड उच्यते ।
 छुद्रपुण्ड्रश्च यत्तुर्भांगत्रिभागाधांश्वरोपितो रस इत्यत्र पचार-
 लोपो द्रष्टव्यः, तेन छुद्रपुण्ड्रश्चतुर्भांगवशोपिताद्रसाद्गुडः, तथा
 त्रिभागाधश्चतुर्भांगवशोपितो गुरुरित्यादि ज्ञेयम् । छुद्रपुण्ड्रोऽपि तदु-

१ मूलग्रामानुवर्षादिपीडनात्मकसकत्वात् । त्रिकित्वात् विदह्या
 च विकृतिं याति यात्रिकः इति वाग्भट्टः (च. अ. ५) ।

इत्युच्यते । फाणितं च तन्पुत्रीभावाद्भवति । धौतं स्वल्पमल इति मलैवावेषेण धौतेऽप्यमलो भवति, तेनाऽपि क्रियादिर्भवतीति भावः । तत इति धौतगुडात् । मत्स्यण्डिका खण्डमध्ये पाकाद्गनीभूता मत्स्याण्डनिभा भवति । विमला परमित्तुत्तोरत्तरं विमला । भवेच्छैलं तथा तथेति मत्स्यण्डिकायाश्च खण्ड शीततरं, ततश्च शर्करा शीततलेत्यर्थः । गुडशर्करेति यासमपुशर्करयोर्व्यवच्छेदार्थम् । यासशर्करा सुरारुभाकाशकृता शर्करा । मधुशर्करा तु मधुभाण्डेषु शर्कराकारा भवति ॥ २३८-२४२ ॥

माक्षिकं धामरं क्षौद्रं पौत्तिकं मधुजातयः ।
माक्षिकं प्रवरं तेषां विशेषाद्भामरं गुरु ॥ २४३ ॥
माक्षिकं तैलवर्णं स्याद्धृतवर्णं तु पौत्तिकम् ।
क्षौद्रं कपिलवर्णं स्याच्छुतं धामरमुच्यते ॥ २४४ ॥
वातलं गुरु शीतं च रक्तपित्तकफापहम् ।
सन्धात् च्छेदेन रूक्षं कपायं मधुरं मधु ॥ २४५ ॥
हन्यान्मधूष्णमुष्णान्तंमथवा सविपान्वयात् ।
गुरुरूक्षरूपायत्वाच्छैत्याच्चात्पं हितं मधु ॥ २४६ ॥

मधुशर्कराप्रसङ्गेन मन्त्रभिधानम् । मक्षिका पिङ्गला, तद्रज्ज् माक्षिकम् । अमरं प्रसिद्धं । क्षुद्रमाक्षिकाभयं शंद्रम् । पिङ्गला मक्षिका महलय पुत्तिराः, तद्रज्ज् पौत्तिकम् । छनादयश्चापरे चत्वारो मधुभेदा मुश्रुतोक्ता सामान्यमधुगुणा एव ज्ञेया, किंवा अग्रशस्त्रादिह नोक्ता । केचित् 'माक्षिकं तैलवर्णं स्यात्' इत्यादिश्लोकं पठन्ति । उष्णान्तंमथेति भाषया, यथा उष्णं मधु हन्यान् तथा उष्णान्तंमिदं सूचयति । तन्नैव हेतुमाह—सविपान्वयादिति ।—सविपाणिं नानापुष्पाणि, किंवा सविपा एव मक्षिकादयः, अन्यथा उत्पत्तिस्थानानि यस्य तत् सविपान्वयं मधु, तेन विपानुगतसोष्णविरोधित्वस्यैव मधुनोऽनुगमो भवति, न तु सविपत्वस्य, तथा सत्युष्णमपि मारकं स्यात्, किंवा अव्यवेति सविपान्वयादिसंज्ञेन सूचयते, तेन सविपान्वयादन्यतश्च शैत्यात् सौकुमार्योच्चोष्णेन मधु विरुध्यत इत्यर्थो भवति । उक्तं हि हारिते,—“नानापुष्पकाराणां रससाराम्बुक्तं मधु । तच्छैत्यात् सौकुमार्योच्च सर्वैरुणीर्विरुध्यते”— इति, मुश्रुतेऽप्युक्तं,—“तत्सौकुमार्योच्च तथैव शैत्यात्” (सू सू अ ४५) इत्यादि । अल्पस्य मधुनो हितत्वे हेतुमाह—शुर्वि

१ 'मलयभेषेण' इति पा० । २ 'शैलमिदुपलक्षणं, तेन मधुरत्वादिकमपि बोध्यम्, उक्तं च मुश्रुते,—“यथा यथेषा वैमल्यं मधुरत्वं तथा तथा । खेहगौरवशैलानि रसत्वं च तथा भवेत्” इति शिवदाससेन । ३ 'वातलमिलादिति मधुसामान्यस्य गुणः । ननु मुश्रुते मधुनस्त्रिदोषप्रशमनत्वं लघुत्वं चोच्यते, अत्र च वातलं गुरु च चोच्यते इति विरोधः । सत्यं, मुश्रुते विदोषप्रशमनत्वं यदस्तीकं तद्व्यमावापि लिङ्गविरोधात्पञ्चरहरतया वेद्यम्, अत्र तु पृथग्वातजनकमुक्तमिति न विरोधः । तथा मुश्रुते—यद्युत्पन्नं तस्य पुराणाभिप्रायेण, अत्र पुराणादिविशेषमनाहल्यं गुरुत्वमुक्तं, चमरतु लम्बिति व्याख्यानेन विरोधः पतिहर्ति' इति शिवदाससेन ।

त्यादि । गुरुत्वान्मध्यामकारकं भवति, रुक्षं कपायशीतं तु महाल्पवातकरमिति भावः ॥ २४३-२४६ ॥

नातः कष्टतमं किञ्चिन्मध्यामात्तद्धि मानवम् ।
उपक्रमविरोधिवात्सद्यो हन्याद्यथा विपम् ॥ २४७ ॥
आमे सोष्णा क्रिया कार्या सा मध्यामे विरुध्यते ।
मध्यामं दारुणं तस्मात्सद्यो हन्याद्यथा विपम् ॥ २४८ ॥

मध्यामस्य महाह्ययतामाह—नात इत्यादि । उपक्रमविरोधित्वं मध्यामे यथा—आमे तूष्णं पथ्यं तन्मधुनि विरुद्धं, यत्तु मधुहितं शीतं तदामे विरुद्धम् ॥ २४७ ॥ २४८ ॥

नानाद्रव्यात्मकत्वाच्च योगवाहि परं मधु ।
इतीश्रुविट्तिप्रायो वर्गोऽयं दशमो मतः ॥ २४९ ॥

मधुनो योगवाहित्वमाह—नानेत्यादि । यस्मान्नाहारसर्वो-यादिभ्यः पुष्पेभ्यः उत्पन्नं तन्मधु, तेनानभिष्यक्तनानाशक्तिकमेव । ततश्च येन द्रव्येण वामनीयेन वाऽऽऽस्थापनीयेन वा व्युत्पन्नं कार्यान्तरकारकेषु वा युज्यते तस्यैव कर्म करोति, समानाकारिद्रव्यप्रबोधितशक्तित्वादिति भावः । चकारोऽन हेत्वन्तरस्युच्यते, तेन प्रभावाच्चित् बोद्धव्यम् । तेन सत्यपि नानापवि-समभवत्वे प्रभावाच्च शीरमदाद्यो योगवाहितो, तथा, अनानात्मका अपि शिलाजतुतैलाद्यो योगवाहिनी भवन्ति । योगवाहित्वेऽपि मधु हेतुने न प्रयुज्यते वाते, रूक्षादिगुणयुक्तात्वात् । नानाद्रव्यात्मकत्वेऽपि मधु हृक्षकपायत्वाभ्यामेकाभिर्भूतं भवति, प्रायेण हृक्षकपायगुणाधिके एव पुष्पे मधुमक्षिकाणां वरणमिति बोद्धव्यम् । अनेन च न्यायेन नानाद्रव्यात्मकत्वेन सर्वगुणता-प्रसङ्गे मधुनो निरस्ती भवति । मुश्रुतेऽप्येवमेव योगवाहित्वं “तच्च नाना” (सू सू अ ४५) इत्यादिना ग्रन्थेन मधुन उक्तम् । इश्रुविट्तिप्राय इति इश्रुविट्तिप्रधानं, तेन यासशर्करा-दिकथनमप्यत्राविरुद्धमिति भावः ॥ २४९ ॥

इतीश्रुवर्गो दशमः ॥ १० ॥

अथ वृत्तान्तवर्गः ।

क्षुत्पुष्पान्मलानिदोषैर्व्यकुक्षिरोज्ज्वरापहा ।
स्त्रेदग्निजननी पेया धातयश्चोतुलोमनी ॥ २५० ॥
तर्पणी प्राहिणी लघ्वी हृद्या चापि विलेपिका ।
मण्डस्तु दीपयत्सग्निं वात चाप्युत्तुलोमयेत् ॥ २५१ ॥
मृदूकरोति स्रोतांसि स्वेद संजनयत्यपि ।
लङ्घितानां विरिक्तानां जीर्णं क्षेद्यं च तृप्यताम् ॥ २५२ ॥
दीपनवाह्युत्पत्त्याच्च मण्डः स्यात् प्राणधारणः ।
लाजपेया धमद्री तु क्षामकण्ठस्य हेहितः ॥ २५३ ॥
तृष्णातीसारशमनो धातुसाम्यकरः शिवः ।
लाजमण्डोऽग्निजननो दाहमूर्च्छानियारणः ॥ २५४ ॥
मन्दाग्निविपमानीनां बालस्यविरोधोपिताम् ।
द्वैत्यश्च सुकुमाराणां लाजमण्डः सुसंस्कृतः ॥ २५५ ॥

१ 'प्राही दोषविदाचन' इति पा० ।

क्षुत्पिपासापहः पथ्य. शुद्धानां च मलापहः ।
शूनः पिप्पलिशुण्ठीभ्यां युक्तो लाजात्मदादिभिः २५६
फपायमधुराः शीता लघवो लाजसक्तवः ।

सप्रति शूक्रधान्यादिर्वर्षयासभव सपादितस्य कृतापत्य
पेयायेरुणान् वक्तु कृताभवर्ग उच्यते^१ । ते च पेयादीना गुणा
केचित् सस्वारसयोगादिजा, केचित् प्राकृता अपि ज्ञेया ।
न च वाच्य—पेयादीनामेव गुणेन वापितत्वाच्छूक्रधान्यादीना
सुयनगुणो न वाच्य इति, अत्र पेयादयो हि प्रवृत्तिगुणाद्विधा-
मिन सन्त सगुणमावृन्ति, तेन कृतासस्य यो गुण उच्यते
रा यदि रचसात्प्रादिप्रवृत्तापि भवति तदा मलचान् भवति,
अथ प्रवृत्तौ विपरीतो गुणो भवति तदा कृतासगुणस्याप्यत्र
भवतीति मन्तव्यम् । अत्र सासात्प्रादितत्वेनादां पर्योच्यते,
पेया बहुधा यथा, विरेपी विरलदा यथा, पेयादिक्रमे-
णाके यत्पन्ने अत्रात् प्रयनोत्पयमानत्वेन मण्डुगणकयनम् ।
दीपनलघुत्वाभ्यामभि यस्मात् करोति, तस्माद्द्वितीयादीना प्राण
धारण इति ज्ञेयम् । सुसरुत इति धान्यवपिप्पल्यादिसुसरुत ।
शुद्धाना मलापह इति रम्भकं शुद्धानामपि बौध्देपरपेपरदोष
हरायेन, यदुच्यते—शुद्धानामिति ईपच्छुद्धानां, तेन ईपच्छुद्धाना
शेषदोषवधन्यान्मलापह इत्युपपन्नं, सुशुतेऽपि (सु स. अ
४६) “लाजमण्डोऽभिसुद्धानां” इत्यकारश्लेषादीपदिशुद्धाना-
निति योच्यम् । तत्र सर, ईपदिशुद्धि पेया निपिद्धे, वचन
हि—“कफपित्तं विशुद्धेऽल्पे मयपे वातपित्ते । तर्पणादि-
भ्यः कार्यं पेयाऽभिप्यन्दयेदिति तान्” (वि. अ ६) इति
॥ २५०-२५६ ॥—

सुधौतः प्रसृतः स्विन्नः सन्तप्तश्चौदनो लघुः ॥२५७॥
भृष्टतण्डुलमिच्छन्ति गरुडोभ्यामयेष्वपि ।
अधौतोऽमस्रुतोऽस्विन्नः शीतश्चाप्यौदनो गुरः २५८
मांसशक्यवसातेलघृतमजफलोदनान् ।
वल्याः सन्तर्पणा द्वया गुरवो गृह्यन्ति च ॥२५९॥
तदन्मापतिलक्षीरसुदंस्योगसाधिताः ।

स्विन्न इत्युत्तिलक्षधान्यतण्डुलकृतं, किया सम्यक्स्विन्नत्वेन
मृदुभूत । सन्तप्त इति सहजेनोष्मणा, न तु पुनस्त्रापनेन,
वचन हि—“विबर्जयेत् स्थिर शीतमन्नमुष्णीकृतं पुन ” इति ।
भृष्टतण्डुलकृतं शौदनो गृह्यन्वदुःख । अधौतोऽप्यौततण्डुलकृतं ।
अत्र सुधौतत्वादिदुग्धपिठिस्यौदनस्य लघुत्ववचनेन तद्विपरीता-
नम्भोदादीनां गुह्यत्वमर्थतः सिद्धमपि यत् पुनरुच्यते, तत् स-
ष्टांशम् । सन्तर्पणा इति तत्रात्वेऽपि मलकरा, मारादिसयोगसा-
धिताःशौदना एव बौद्धव्या । अत्र रक्षाभ्यां शाबमुत्रार्थानामपि

सुधुत्पसौदनस्य वर्यत्वादि सयोगमहिता तथा कृतादिसस्त्राण्य
लोकैक्यवहारक्रियमाणत्वाद्बोध्यम् ॥ २५०-२५९ ॥—

कुलमाया गुरवो रक्षा चातला मिश्रवर्जितः ॥२६०॥
स्विन्नमध्यास्तु ये केचित् सौम्यगोधूमयात्रिकाः ।
मिपक्व तेषां यथाद्रव्यमादिरोहुरुलाघवम् ॥२६१॥
गवपिष्टगुणोद्विक्तमीपित्सप्रमपूषीकृतं तुल्गापगाहृ ।
सिद्धमभ्या इत्युरेदनेनानकृता हृष्टरिकादयः । यथाद्रव्यमिति
यदता नात्र प्रवृत्तिगुणोपमदेन लाजादायिव गुणान्तरोदय इति
दर्शयति ॥ २६०-२६१ ॥

अशृतं शृत्युपं च तनुं सांस्कारिकं रसम् ।
सूपमम्लमनम्लं च गुवं विद्याद्यद्योचरम् ॥ २६२ ॥
अशृतशृत्युपप्राणम्—“अश्रेहृषणं सर्वमशृतं कृद्भि-
र्गिना । पित्तो र्वणश्लेधयुक्ते पंश्टं शृतम्”—इति । तनुमिति
सन्तमासत्वेनापनं, सांस्कारिकमिति बहुगासोहादिसरुष्ट-
त्यादनम् ॥ २६२ ॥

सक्तयो चातला रक्षा बहुवर्चोऽनुलोमिनः ।
तर्पयन्ति नरं सद्यः पीताः सद्योचलाश्च ते ॥ २६३ ॥
मधुरा लघवः शीताः सक्तवः शालिसंभवाः ।
प्राहिणो रक्तपित्तास्तुष्णान्छर्दिज्वरापहाः ॥२६४॥

सफूना रक्षत्वेऽपि वातल्लवाभिभाव तक्तस्य रक्षस्यापि
वातहातित्वदर्शनात् । पीता इत्यनेन सफूना पिष्टोपयोगे निषेध
दर्शयति । तर्पयन्ति तृप्तिं जनयन्ति । सद्योचलाश्चदावेनैव
वाजीकरणहृत्स्वर, एतेन परिणामे पलापहत्वमप्युक्तं भवति
॥ २६३-२६४ ॥

हत्याद्याधीन् यथापूपो यावको वाच्य एव च ।
उदावर्तमतिरव्यायकालमेहगलप्रहान् ॥ २६५ ॥
धानासंश्रास्तु ये भक्ष्या प्रायस्ते लेपनात्मकाः ।
शुष्कत्वात्तर्पणाश्चैव विप्रमिभत्वाच्च दुर्जरः ॥२६६॥
यिरूढधानाः शक्कुल्यो मधुकोडाः सपिण्डकाः ।
पूयाः पूपलिजायाश्च गुरवः पैष्टिकाः परम् ॥२६७॥

यक्कृतो वाच्यो यावको वाच्य, वाच्यश्च गृह्यवौदन ।
धाना गृह्यवका । अङ्कुरितस्य यवस्य धाना विरुधधाना । शक्कु-
ल्य शालिपिष्टे सतिरुलीपका क्रियन्ते । मधुकोडा वाच-
धनीभूतमधुगर्भा । सपिण्डका इति मधुकोडा एव सपिष्टक-
पिष्टा, नरुत्वाद्—“विमयं समिताचूर्णं मृदुपाकं शुद्धानि-
तम् । कृतापगाहं मुष्टिका कृता पका सर्वेश्वराम् ॥ सौमन्धि-
काधियासा च कुर्वाते पूपलिजा दुध । स एव दाण्डसयाव-
सितान्नातश्च्युरित ॥माण्डुल्लवचा चैव वेष्टितो मधुकोपिकं”—
इति । मधुकोपिक एव मधुकोडा । पूया पिटिका । पूपलिजा
चापडिकेति ख्याता ॥ २६५-२६७ ॥

१ “लाजमण्डोऽभिसुद्धानां” इति पा० । २ “धान्यादीनां सख्या
रित्तियेवादिदं शुणमभिपाहं कृताजकर्म उच्यते” इति शिबदासतेन ।
३ “शकमकुशकाभ्यां” इति पा० ।

१ “जोषव्यवहारक्रियमाणत्वाद्बोध्यम्” इति पा० ।
२ “पिष्टोपयोगे निषेधयति” इति पा० ।

फलमांसवसाशाकपललक्ष्मैद्रसंस्कृताः ।
भक्ष्या वृष्याश्च बल्याश्च गुरयो बृंहणात्मकाः ॥२६८
वेशधारो गुरुः स्निग्धो बलोपचयवर्धनः ।
गुरवस्तर्पणा वृष्याः क्षीरेक्षुरसपूपकाः ॥ २६९ ॥
सगुडाः सतिलाश्चैव सक्षीरक्षौद्रशर्कराः ।

भक्ष्या वृष्याश्च बल्याश्च परं तु गुरवः स्मृताः २७०
पलल तिलचूर्णम् । वेशधार सुदशाले “भास निरस्थि
मुस्निग पुनर्हपदि पेपितम् । पिण्णलीगुण्ठिमरिचगुडसर्पि-
समन्वितम् ॥ ऐक्य विपचेत् सम्यग्वेशधार इति स्मृत ” ।
क्षीरप्रधाना पूषा क्षीरपूषा । सगुडा इत्यादी ‘सक्षीरा’ इति
क्षीरयोगान्, न क्षीरप्रधानतेति न पौनरुक्त्यम् ॥२६८-२७० ॥

सन्नेहाः स्नेहसिद्धाश्च भक्ष्या विविधलक्षणाः ।
गुरवस्तर्पणा वृष्या हृद्या गौधूमिका मताः ॥२७१॥
संस्काराल्लयः सन्ति भक्ष्या गौधूमपैष्टिकाः ।
धानापर्पटपूषावास्तान् बुद्धा निर्दिशेत् ॥ २७२ ॥

सन्नेहा इति पिष्टवस्थापामेव स्नेहयोगात् । गुह्यवेनोक्तानामपि
भूर्धूमिसयोगादिना सस्काराल्लय भवतीत्याह—संस्काराल्लय
इत्यादि । बुद्धा निर्दिशेदिति संस्कारगुण तथा प्रवृत्तिगुण च
बुद्धा यथोचित गुण निर्दिशेत् ॥ २७१ ॥ २७२ ॥

पृथुका गुरयो भृष्टान् भक्षयेदल्परास्तु तान् ।
यावा विष्टभ्य जीर्यन्ति सरसा भिन्नवर्चसाः ॥२७३॥
सूप्यान्नविरता भक्ष्या वातला रूक्षशीतलाः ।
सकट्टुभेहलवणानल्पशो भक्षयेषु तान् ॥ २७४ ॥
मृदुपाकाश्च ये भक्ष्याः स्थूलाश्च कठिनाश्च ये ।
गुरवस्ते व्यतिश्रान्तपाकाः पुष्टिबलप्रदाः ॥ २७५ ॥

पृथुकाधिपिता । यावा इति यवधिपिता, अन्ये तु गान्धार-
रदेशप्रसिद्धान् सपिष्टेसजानाहुः । सरसा अशुद्धा । सूप्यविष्टता
इति सुद्रमापादिविकारा । मृदुपाका स्त्रोकाभिसंयोगसाध्या ।
व्यतिक्रान्तपाका इति विरेण जरा गच्छन्ति ॥ २७३-२७५ ॥

द्रव्यसंयोगसंस्कारं द्रव्यमानं पृथक् तथा ।
भक्ष्याणामादिशोद्बुद्धा यथास्व शुल्काद्ययम् ॥ २७६ ॥

अनुक्तभक्ष्यगुणानिदेशार्थमाह—द्रव्यमयोगेत्यादि । द्रव्यमान
पृथगिति भक्ष्यवरणे संयुक्तानां द्रव्याणां मध्ये कस्य नियन्मान-
मिति बुद्धा । यथास्वमिति यस्य द्रव्यस्य गौरव लापव वा बल-
वद्भवति त निर्दिशेत् ॥ २७६ ॥

१ ‘क्षीरेक्षुरसपूपका इति क्षीरे क्षुरस्ते च भवित्वा पूषका इत्येव’
इति शिवदाससेन । २ ‘बल्या’ इति पा० । ३ ‘सपिष्टकसंज्ञाना
हुः’ इति पा० । ४ ‘अनुक्तभक्ष्यातिदेशार्थमाह—द्रव्यसंयोगेत्यादि ।
यस्मिन् भक्ष्यो गुह्यद्रव्यसंयोगस्तत्र गुह्यत्वमवस्था एतदुक्तम् । तथा
यथास्या भिन्नयोः सितस्करास्तरं शुक्लमवस्था लभुत्वम् । द्रव्यमा
नमिति पद भक्ष्ये लघुशुक्लद्रव्यसंयोगस्तत्र अथ द्रव्यस्य निय-
न्मानमिति बुद्धा, यथाधिक्यं तत्तत् गौरव लापव वा विनिर्दिशे
दित्यर्थे’ इति शिवदाससेन । ५ ‘संयुक्तद्रव्यादे’ इति पा० ।

च सु ३२

नानाद्रव्यैः समायुक्तः पक्वामद्विन्नमजितैः ।
विमर्दको गुरुर्हृद्यो वृष्यो पलवतां हितः ॥ २७७ ॥
रसाला बृंहणी वृष्या स्निग्धा बल्या रुचिप्रदा ।
स्नेहानं तर्पणं हृद्यं वातघ्नं समुद्र दधि ॥ २७८ ॥

रगाललक्षण,—“सन्वतुर्जातस्राज्ञि रासितार्त्रवनागरम् ।
रसाला स्वाच्छिखरीणी सपृष्ट ससरं दधि” । रसालाप्रमत्नेन
सगुडदधिगुणमाह—कैहणमिल्यादि ॥ २७७ ॥ २७८ ॥

द्राक्षाखर्जूरकोलानां गुरु विष्टम्भि पानकम् ।
परूपकाणां क्षौद्रस्य यथेक्षुविकृतिं प्रति ॥ २७९ ॥
तेषां कट्टुमूलसंयोगान् पानकानां पृथक् पृथक् ।
द्रव्यं मानं च विज्ञाय गुणकर्माणि चादिशेत् ॥२८०॥
कट्टुमूलादुलवणा लघवो रागपाडवः ।
मुखप्रियाश्च हृद्याश्च क्षीपना भक्तरोचनाः ॥ २८१ ॥
आध्रामलकलेहाश्च बृंहणा बलवर्धनाः ।
रोचनास्तर्पणाश्चोक्ताः स्नेहमाधुर्यगौरवात् ॥ २८२ ॥
बुद्धा संयोगसंस्कार द्रव्यमानं च तच्छ्रुतम् ।
गुणकर्माणि लेहानां तेषां तेषां तथा वदेत् ॥२८३॥

पानकानामपि वृताञ्जमेदत्वात्तद्गुणमाह—द्राक्षेत्यादि । यथे
क्षुविकृतिं प्रति पानकमिति संबन्ध । रागपाडव वैचिदेव
वदन्ति—“व्यथित तु गुडोपेत सहकारफलं नवम् । तैलनाग-
रसयुक्त विहेयो रागपाडव ”—इति, विंवा, “सिताहृषकमि-
र्भूत्यै सद्रक्षामलरूपकं । जम्बूफलसंयुक्तो रागो राजिक्याऽऽ-
न्वितः” । पाडवस्तु मधुराम्लद्रव्यवृत्त । आध्रामलकरैहास्तु
तयो पृथक्कायेन गदाकर्षणे घना क्रियन्ते । अनुक्तपानक-
गुणानिदेशार्थमाह—बुद्धेत्यादि । अस्य द्रव्यसंयोगोपादिव्यव-
स्थानम् ॥ २७९-२८३ ॥

रक्तपित्तकफोद्धेदि शुक्तं वातानुलोमनम् ।
कन्दमूलफलाद्य च तद्वद्विद्यात्तदासुतम् ॥ २८४ ॥
शा(शि)ण्डाकी चासुतं चान्यत्कालाम्ल रोचनं लघु ।
विद्याद्वग्ं कृतान्नानामेकादशनं भिषक् ॥ २८५ ॥

शुक्ललक्षण,—“बन्नास्त्यादि शुचौ साण्डे सगुडक्षौद्रकाञ्चि-
कम् । धान्यराशौ निरादस्य शुक्लं शुक्लं तदुच्यते” । तदासुत-
मिति शुक्तमप्यस्थित मूलवृष्माण्डादि । शिण्डाकी स्नानप्र-
सिद्धा तीर्थशुक्ली । आसुतं चान्यदिति सन्धानान्तरम् । काला-
म्लमिति चिरकालवस्थानाम्लं नावम्लद्रव्यसंयोगात् । कृता-
न्नानामिति कर्षणनिष्पादितमण्डपैयादीनाम् ॥ २८४ ॥ २८५ ॥

इति वृताञ्जवर्ग एकादश ॥ ११ ॥

१ ‘नानाद्रव्यसमामयुक्तः पक्वामद्विन्नमजितैः’ इति पा० ।
२ ‘कट्टुमूलसंयोगात्’ इति पा० । ३ अस्यामे ‘यथाऽऽह नल’ इत्य-
धिक पठ्यते कश्चित्युक्तेः । ४ ‘सितारचकमिद्धार्थे’ इति पा० ।
५ ‘सुप्तमिति सुप्तसंज्ञोत्तुञ्जशारि । व्यवर्थाति अपक्वमेवालिहदह
व्यापवम् । स्वच्छमिल्लभ्यहात् । वषु पाण्डे त्वन्दोषवरत्नमुक्त
तैलस तद्रक्षणाभिप्रायेणैव न विरोधः । अथेव तत्राति स्वन्दोष-
द्वदिति पठति, तथु न वीवाहृद्विष्यारवादात् । तैलमिति तिलभक्-
केह’ इति शिवदाससेन ।

कपायानुरसं स्वादु सूक्ष्ममुष्णं व्यवायि च ।
 पित्तलं यद्धविष्णुश्च न च श्लेष्माभिवर्धनम् ॥२८६॥
 घातप्रेपूचामं यत्स्यै त्वच्यं मेधाश्लिवर्धनम् ।
 तैलं संयोगसंस्कारात् सर्वरोगापहं मतम् ॥२८७॥
 तैलप्रयोगादजरा निर्विकारा जितथमाः ।
 आसन्नतिवलाः संख्ये वैत्याधिपतयाः पुरा ॥२८८॥
 पेरण्डतैले मधुरं शुभ श्लेष्माभिवर्धनम् ।
 घातासुरगुल्महृद्गोजीर्णचरहरं परम् ॥२८९॥
 कटूष्णं सार्पं तैलं रक्तपित्तप्रदूषणम् ।
 कफशुकानिलहरं फण्डूकौठविनाशनम् ॥२९०॥
 प्रियालतैले मधुरं शुभ श्लेष्माभिवर्धनम् ।
 द्रितमिच्छन्ति नास्तीष्ण्यात्संयोगे वातपित्तयोः ॥
 जातस्यं मधुराम्लं तु विपाके कटुकं तथा ।
 उष्णवीर्यं हितं वाते रक्तपित्तप्रकोपणम् ॥२९२॥
 कुसुमसंतैलमुष्णं च विपाके कटुकं शुभ ।
 विदाहि च विशेषेण सर्षपोपप्रकोपणम् ॥२९३॥
 फलानां यानि चान्यानि तैलान्याहारसंविधौ ।
 युज्यन्ते गुणकर्मभ्यां तानि द्र्याद्यथाफलम् ॥२९४॥

आहारमभिधाय तथोक्तिद्वयं ब्रूते । तत्र सर्पिष उक्तत्वात्-
 ल्मेयाश्चरसंस्कारप्रधानत्वात्—कपायेत्यादि । संयोगाद्य
 संस्काराच्चेति संयोगसंस्कारात्, संस्कारतैलस्य मेघैः पाकः,
 संयोगस्त्ववधारणायां ज्ञेयः । संख्ये युद्धे । वातस्यसमा-
 तैलम् । शनुकतैलगुणनिर्देशार्थमाह—फलानामित्यादि । फल-
 नामित्युपलक्षणं, तेन सात्त्विका अपि सुशुतीका बोद्धव्याः ।
 यथाफलमिति यादृशगुणं फलं तादृश एव तत्संश्लेषोपीक्ष्यैः
 ॥ २८६-२९४ ॥

१ 'कण्डूकौठनिवारणम्' इति पा० । २ 'ननु तैलपद तैल-
 त्वमवृत्तिनिमित्तम्; तत्र न तावत्तिलोद्भवत्वं, सार्पवैलादावप्याप्तेः;
 नापि बीजप्रभवत्वं, स्रष्टरुपादावपिस्थितेः; नापि बीजप्रभवत्वं
 हत्व, सारवैलादावप्याप्तेः; अपि च बीजप्रभवत्वेहत्व न तावत्सं-
 स्कारप्रवृत्ति, तैल गणवतिष्ठे श्लेषपत्र सर्वान्तरापरणस्य भा-
 न्तितापत्तेः; नापि लोहाश्रयप्रवृत्ति, बीजप्रवचनस्यैव तैल-
 तापत्तेः; दलनुपपत्तिं हृदि निधाय सर्षपादिभेद्यपि तैलशब्दं
 व्युत्पन्नमत्राह—'निष्पत्तेस्तैलगुणात्वाच्च तैलत्वमितरेषाम् । निष्पत्ति-
 रिति तिले यथा तैल निष्पद्यते सूयाभरणप्रसादिना तथा सर्षपादा
 वपि लोहाश्रयवैलादात् । भवति च मगाननिष्पत्तिवत्तथा तच्छब्दताः
 यथा-विशुषे यान्ये तण्डुलशब्दो हृद्यः, स विशुषे पिड्डेऽपि सर्षपे,
 यथा निद्रतण्डुला-इति । तदुपलक्षेण च तच्छब्दता, यथा—गीर्वाहीक
 इति । तदुपलक्षेण च मुद्गश्लेष्मोक्त यथा—'शकल' स्थावराः शेहाः सम-
 साद्य परिकीर्तिताः । सर्वे तैलगुणा वेद्याः सर्वे नानिलनाशनाः'
 इति । एतेन 'तिलस्य विना-उत्पन्नम्' इति योगे वायव्याभावात्तिल-
 यत्संज्ञे एव तैलपदयोगात् स्रष्टत्वेऽपि शक्ति तैलपद योगत्वं, सर्ष-
 पादी तैलपदयोगो भाव इति भावः । अन्ये तु गन्धरत्नविशेषार्थं
 तैलस्य जातिः, अत एव श्रुतवैलस्यपे गन्धविशेषनिश्चयात्तैलविशेष
 इति सर्षपवैलादीनामपि तैलत्वमित्याहुः' इति शिवदाससेनः ।

मधुरो रूंहणो वृष्यो यत्स्यो मज्जा तथा वसा ।
 यथासत्त्वमिति यः प्राणी आनूपादिरुष्णसत्त्वोष्णः, यस्तु
 प्राणी चाह्लादिः शीतस्तस्य शीत इत्यर्थः । सामान्यतस्तु
 वसामज्जोरनुष्णशीतत्वं यथा भवति तथा वेहाप्यापे एव
 प्रोक्तम् ॥ २९५ ॥

सखेहं दीपनं वृष्यमुष्णं वातकफापहम् ।
 विपाके मधुरं हृद्यं रोचनं विभ्रमेयजम् ॥ २९६ ॥
 श्लेष्माला मधुरा चार्द्रा शुर्वा. निग्धा च पिप्पली ।
 सा नुष्का कफघातघ्नी कटूष्णा वृष्यसंमता ॥२९७॥
 नात्यर्थमुष्णं यरिचमवृष्यं लघु रोचनम् ।
 छेदित्वाच्छोषणत्वाच्च दीपनं कफघातजित् ॥२९८॥
 वातश्लेष्मविषयघ्नं कटूष्णं दीपनं लघु ।
 हिङ्गु शूलप्रशमनं विद्यात् पाचनरोचनम् ॥ २९९ ॥
 रोचनं दीपनं वृष्यं चक्षुष्यमविदाहि च ।
 त्रिदोषघ्नं समधुरं सैन्धवं लवणोत्तमम् ॥ ३०० ॥
 सौहृन्म्यादौष्ण्याहृद्यत्वाच्च सौगन्ध्याच्च रुचिप्रदम् ।
 सौवर्चलं विषयघ्नं हृद्यमुद्गारदोषि च ॥ ३०१ ॥
 तैक्ष्ण्यादादौष्ण्याहृद्यत्वाच्च दीपनं शूलनाशनम् ।
 ऊर्ध्वं चाधश्च वातानामानुलोम्यकरं विडम् ॥३०२॥
 सतिक्तफटु सक्षारं तीक्ष्णमुक्तेदि चोद्भिदम् ।
 न काललवणे गन्धः सौवर्चलगुणाश्च ते ॥ ३०३ ॥
 सामुद्रकं समधुरं, सतिक्तं कटु पांशुजम् ।
 रोचनं लवणं सर्षपं पाकि संस्यनिलापहम् ॥ ३०४ ॥

सौहृन्म्यादिवादिना सौवर्चलगुणः । तैक्ष्ण्यादिवादिना विह-
 गुणः । औद्भिदरसुक्तादिवाक्यार्थम् । काललवणं सौवर्च-
 नेवागन्धम् । दक्षिणसमुद्रसमीपे भवतीति यासुर्दं करकचम् ।
 पाशुं पूर्वसमुद्रजम् ॥ २९६-३०४ ॥
 हृत्पाण्डुरहणीरोगघ्नीहानाहगलग्रहान् ।
 कासं कफजमर्शांसि याचशुको व्यपोहति ॥ ३०५ ॥
 तीक्ष्णोष्णो लघुरुद्राश्च झेदी पर्त्ता विदारणः ।
 दाहनो दीपनश्छेत्ता सर्वः क्षारोऽग्निसन्निभः ॥३०६॥
 कार्षी कुञ्जिकाऽजाजी यवानी धान्यतुम्बुक ।
 रोचनं दीपनं वातकफदीर्गन्धनाशनम् ॥ ३०७ ॥

१ 'नारदपिप्पलीयुगे क्लृप्तलेपि सनातीवदस्यात्तत्त्वच्छेत्तार्णं न
 सगयतीति क्लृप्तेव श्लेष्मत्वमसा इति केचित् । सा शुक्ला वक्त्रात्
 शीलेन पिच्छाग्नौपित्तमसा इति बोधयति, अत एव सुहृते 'निष्-
 प्रसादनी' इत्युक्तम् इति शिवदाससेनः । २ 'नात्यर्थमुष्णमित्या-
 दिना शुक्लमरुच्युष्णः आर्द्रगन्धेन तु कफमकोपयन्, उक्तं च सुहृते
 'स्वाद्युपावर्दादग्निं तु स श्लेष्मप्ररोधि च' इति शिवदाससेन ।
 ३ 'सौवर्चलं सन्धुष्यतीत्युष्णं रोचनं इति शिवदाससेनः । ४ 'विड
 इति सनामस्यवातम् । उच्यतेऽशभवमुत्पादिकात्कफघ्नीन्द्रियं प्रति
 शिवदाससेनः । ५ 'पाद्री' इति पा० । ६ 'सर्वाीक्षारो' इति पा० ।

शाराणामपि लवणसत्त्वारशारगुणमाह—हृदिलादि ।—यच्च
शारगुण । सर्वं शार इति खजिंकाशारतद्गुणशारादि । कारवी
कृष्णजीरकम् । कुचिना स्थूलजीरकम् । अजाजी जीरकम्
॥ ३०५-३०७ ॥

आहारयोगिनां भक्तिनिश्चयो न तु विद्यते ।
समाप्तो द्वादशार्थ्यं वर्ग आहारयोगिनाम् ॥ ३०८ ॥

उक्तार्त्तलविरन्यद्व्याहारसत्त्वारकल्पेनाहारयोगि भवतीत्या-
ह—आहारेत्यादि । भक्तिर्विभाग इत्येतेति यावत्, किंवा भक्ति-
रिच्छा, तेन पुष्पेच्छानामनियमादुक्तमपि किञ्चित्प्राय आहार-
योगि न भवति, तथा अनुक्तमपि रसोनाप्रपेपिकायाहारस-
योगि भवतीत्युक्तं भवति ॥ ३०८ ॥

इत्याहारयोगिवर्गो द्वादश ॥ १२ ॥

शूक्रधान्यं शमीधान्यं समातीतं प्रशस्यते ।
पुराणं प्रायशो रूक्षं प्रायेणाभिनवं गुरुं ॥ ३०९ ॥
यद्यद्गान्छति क्षिप्रं तत्तच्छुभ्रतं स्मृतम् ।
निस्तुपं युक्तिभृष्टं च सूप्यं लघु विपच्यते ॥ ३१० ॥

सप्तयुक्तानां शूक्रधान्यादीनां यत्तुक्तगुण तद्द्रुमाह—
शूक्रधान्यमित्यादि । समातीतमित्येकवर्षातीतं, प्रशस्यत इति
लाभवात्, हेमन्ते नवधान्यविधानं त्वपवाद । आगच्छति
क्षिप्रमिति उक्तं सच्छीघ्रं भवति । तेन, पट्टिका सर्वधान्येषु
रूपं, ते हि पट्टिारोणे भवन्ति । कालिंध व्याख्याने, मीहे
शारदस्य च हेमन्तं कालिं प्रत्यल्पकालेन लघुत्व प्राप्नोति,
तस्मात् सजातीय एव शीघ्रगमनं लाभवहेतुरिति वाच्यम् ।
किंवा, आगच्छति क्षिप्रमिति भुक्तं सत् क्षिप्रं पच्यते । युक्ति
भृष्टनीपद्भृष्टमिति यावत् । सूष्यं सूप्यं योग्यं गुद्रमापादि
॥ ३०९ ॥ ३१० ॥

मृतं दृशं वातिमेधं वृक्षं बालं विपैर्हृतम् ।
अगोचरभृतं ध्यालसुदितं मांसमुत्सृजेत् ॥ ३११ ॥
अतोऽन्यथा हितं मांसं वृंहणं बलवर्धनम् ।

मृतमिति स्वयं मृतम् । मेघं नेदुरम् । कृशाग्रहणेन शुष्क-
मपि प्राह्यम् । अगोचरमृतं, यथा—आनूप धन्वदेशे
पुष्टम् । व्याला व्याघ्रादयः, किंवा व्यालं सर्पं । विपहतं तु
विपदिग्धराज्ञविद्धम् ॥ ३११ ॥—

प्रीणनं सर्पभूतानां हृद्यो मांसरसः परम् ॥ ३१२ ॥
शुष्यतां व्याधिमुक्तानां कृशानां क्षीणदेतसाम् ।
बलवर्णार्थिनां चैव रसं विद्याद्यथाऽमृतम् ॥ ३१३ ॥

१ 'पूवते' इति पा० । २ 'प्रायशो रूक्षमिति प्रायश्चन्दो विज्ञे
पार्थं, तेन पुराणं वर्षद्वयानीतमतिशयेन रक्ष्य भवतीति तत्र प्रशस्तमि-
त्तं, एव प्रायेणाभिनव शुक्तिं विद्याकथेयम्' इति शिवदाससेन ।
३ 'यन्त्रा याति शीघ्रं तु' इति पा० । ४ 'अगोचरभृतमिति गोचरो
देश, तेन दस्य बराहमहिषादेवो देशोऽनुपादिसन न पुष्ट, किं तु
आनूप धन्वदेशे पुष्ट, चाहल वाऽन्ये पुष्टम्' इति शिवदाससेन ।

सर्वरोगप्रशमनं यथास्वं विहितं रसम् ।
विद्यात् स्वयं बलकरं वयोवृद्धीन्द्रियाणुपाम् ॥ ३१४ ॥
व्यायामनित्याः खीनित्या मयनित्याश्च ये नराः ।
नित्यं मांसरसाहारा नानुराः स्युर्न दुर्बलाः ॥ ३१५ ॥

मांसरसगुणा—प्रीणन इत्यादि । सर्वरोगप्रशमनमिति सर्व-
शब्दो भूतिवचन, एतेन उन्मादादौ मांसनिषेधो न विरोध-
वान् भवति, उक्तं हि उन्मादे "निवृत्तामिषमयो य" (वि
अ ९) इत्यादि । यथास्वमिति यस्य व्यापेयो विहित, तादृश
रसम् ॥ ३१२-३१५ ॥

क्रिमिघातातपहृतं शुष्कं जीर्णमनार्तवम् ।
शाकं निःश्लेहसिद्धं च यय्यं यद्यापरिष्कृतम् ॥ ३१६ ॥
पुराणमामं संहिष्टं क्रिमिच्यालहिमातपैः ।
अदेशकालजं ह्यिदं यत्स्यात्फलमस्तापु तत् ॥ ३१७ ॥
हरितानां यथाशाकं निर्देशं साधनादृते ।
मद्याम्बुगोरसादीनां स्वे स्वे वर्गं विनिश्चयः ॥ ३१८ ॥

श्लेहेन विना सिद्धं निःश्लेहसिद्धम् । आममित्यपहृतम्, एतच्च
चित्वाधीनं विद्यायं बोद्धव्यम् । अदेशकालजसुचितदेशगभवम्,
अनालजमनार्तवम् । साधनादृते इति हरितानामार्द्रकपलाण्डु
प्रभृतीनां निःश्लेहसिद्धानामपि तथाऽऽपरिष्कृतानामपि निर्दोष-
त्वमित्यर्थं । विनिश्चयं 'कृतं' इति शेष, तथाच मथाना
'प्रायशोऽभिनवम्' इत्यादिना गुणदोषकथनं वृत्तमेव, एव
जलेऽपि 'पिच्छलं क्रिमिलम्' इत्यादिना । गोरसकृताज्ञा-
हारयोगिवर्गेषु तु यथोक्तं नुपुणवद्विपरीते विपरीतगुणमनुमे-
यमिति भावः ॥ ३१६-३१८ ॥

यदाहारगुणे, पानं विपरीतं तदप्यते ।
अज्ञानुपानं धातूनां दृष्टं यन्न विरोधि च ॥ ३१९ ॥
आसवानां समुद्दिष्टामशीतं चतुरुत्तराम् ।
जलं पेयमपेयं च परीहयानुपिषेद्वितम् ॥ ३२० ॥
सिन्धोष्णं मास्ते दास्तं पिचे मधुत्सीतलम् ।
कफेऽनुपानं रूक्षोष्णं क्षये मांसरसः परम् ॥ ३२१ ॥
उपचास्ताध्वमाप्यस्त्रीमादृतातपसंभिमः ।
कृान्तानामनुपानार्थं पयः पथ्यं यथाऽमृतम् ॥ ३२२ ॥

१ 'सर्वरोगप्रशमनमित्यत्र सवचन्दो भूतिवचन, तेन कुप्रादौ
मांसनिषेधो न विरोधमावहति, यथा "बन्धेदृष्टं शूलं, कुडीं मांसं,
क्षयी क्षियम्" इति शिवदाससेन । २ 'हरितानामंमलादि' । हरि-
तानां पलाण्डुप्रभृतीनां यथाशाकं निर्देशं, तेन हरिता अपि
किमिवात्तापहृतासाया शुष्कं पीर्णां अनार्तवाश्च न दृश्या । साप-
नादृत इति साधनं संस्कारं, तेन हरितानां निःश्लेहसिद्धानामपि तथा
अपरिष्कृतानामपि निर्दोषत्वमित्यर्थं इति शिवदाससेन । ३ 'आहा-
रमपिषाद्यं सत्पेयं गुणपाकार्थमनुपानमुत्सृज्यत इत्यनन्तरमनुपान-
नाभ्यं, तत्र समाप्तानुपानमाह—यदाहारेत्यादि' इति शिवदाससेन ।
४ 'सामान्येनानुपानमपिषाद्यं विशेषेणानुपानेऽभिषातये दोषनि-
षेधेऽनुपानमाह—किमोष्णमित्यादि' इति शिवदाससेन ।

सुरा कृशानां पुष्ट्यर्थमनुपानं विधीयते ।
फादर्याद्यं स्थूलदेहानामनु शस्तं मधूदकम् ॥३२३॥
अल्पाग्नीनामनिद्राणां तन्द्रादोषभयहृत्प्रैः ।
मद्यमांसोचितानां च मद्यमेवानुशस्यते ॥ ३२४ ॥

उपप्रति नेपां यदनुपानं पर्यत्सं तदेवाह—अदिलादि । आहार-
गुणैरिति शीतस्त्रेहमधुदादिभिः । विपरीतमिति विपरीतगुणमनुपे-
यम् । एवं न दधोऽम्लस्य गधुरं शीरं तथा पायसस्य पाणिका-
नुपानं स्यादित्याह—धातुना यत्र विरोधि चेति । एवं चान्द्रे
पयोऽनुपपीयमानं विरुद्धत्वाद्वातविरोधेन प्रत्युक्तं भवति, एवम-
न्यदपि विरुद्धं बोद्धव्यम् । रासुद्विधिमिति यत्र पुष्टयाम् । पेय-
मपेयं चेति रहजगुणदोषवत्त्वात् तथोपेयगुणभोजनपेयव्या ।
द्विगुणोष्णमिलादिना दोषमेदेनाप्यनुपानमाह । अनु दास्यमिल-
नुपानं शस्तम् ॥ ३२५-३२४ ॥

अथानुपानकर्मगुणान् प्रवक्ष्यामः—अनुपानं तप-
यति, प्रीणयति, ऊर्जयति, रुंध्यति, पर्याप्तिमभि-
निर्यतयति, मुक्तमद्यसादयति, अन्नसन्नातं भिनत्ति,
मार्दवमापादयति, हृदयति, जरयति, मुक्त्परिणा-
सितामागुच्ययातितां चाहारस्थोपजनयतीति ३२५

भवन्ति चात्र ।

अनुपानं हितं युक्तं तपयत्यानु मानवम् ।
सुखं पवति चाहारमायुषे च सलाय च ॥ ३२६ ॥
अनुपानगुणानाह—अथेलादि । पर्याप्तिस्तृति ॥ ३२५ ॥
३२६ ॥

नोर्ध्वाङ्गमारुताविष्टा न हिक्काध्वासकासिनः ।
न गीतभाष्याभ्ययनप्रसक्ता नोपसि क्षताः ॥ ३२७ ॥
पिबेद्युक्तं भुक्त्या तद्वि कण्ठोरसि स्थितम् ।
श्लेहमाहारजं हतं भूयो दोषाय कल्पते ॥ ३२८ ॥

यैरनुपानं न कर्तव्यं तानाह—नोर्ध्वाङ्गेत्यादि । कण्ठोरसि
स्थितामिलनेनोर्ध्वाङ्गमारुतादीनामनुपानं कण्ठोरसि स्थितमेव
भवति नापो यातीति दर्शयति । श्लेहमाहारजं हतं चेति आहार-
जातं श्लेहमभिभूय भूयो दोषाय कल्पते, वातकृष्ण दोषं परो-
तीत्यर्थं । आहारजेतेन यो वातप्रथमं कर्तव्यं शैलप्रप्रयात्
पानीयमभिभवतीत्यर्थं । एतेन यदुच्यते—अथा स्थितपत्वेन
श्लेहनमुपपन्नमिति तत्र भवति । ये तु श्रुते—हनाहंवागस्योरिति
वचनान् श्लेहं हतं चेति श्लेहं गतव्येति, तदपि न भवति, यत्
वेद्युक्तत्वेनोर्ध्वाङ्गमारुतादिहिननमेव युक्तं, न तु कर्तव्यम् । किंवा
श्लेहमिति सारं, यथा—श्लेहेहपरिध्यादिति देहसारपरिध्यादि-

१ 'अथेत्यादि । तपयतीति चक्षुदादिप्रकारं जनयति, प्रीणयतीति
मद्यप्रसादं जनयति, ऊर्जयतीत्युत्साहं जनयति, पर्याप्तिमतीत्यनुपानं,
अग्निनिर्वहयतीति जनयति, मुक्तमद्यदग्नीनामासाधारणोभावं
नयति, अनलं सन्नातं शक्तिम्, न्यपायितां व्यापकत्वम् इति शिं
वात्सिनः । ३ 'मन्वा' इति पा० ।

त्यर्थं, आहारनेन च जलेनाहारजं हृत्तीना कण्ठोरस्यवस्थानाद-
पावात् क्रियते ॥ ३२७ ॥ ३२८ ॥

अन्नपानैकदेशोऽयमुक्तः प्रायोपयोमिक्तः ।
द्रव्याणि न हि निर्देष्टुं शक्यं फाल्गुयैतं नाममिः ३२९
यथा नानौपधं किञ्चिदशजानां यच्चो यथा ।
द्रव्यं तत्तत्तथा वाच्यमनुक्तमिह यद्भवेत् ॥ ३३० ॥

अन्नपानद्रव्यैश्चदेशकचयनं सहेतुकमाह—अथेलादि । लघु-
पानैकदेशं प्रायोपयोमिक्तं इति बाहुल्येन यदुपयुज्यते, एतेन
यद्बाहुल्येनोपयुज्यते तस्य श्वाभ्राह्मिषया कथनं, प्रायोऽनुपयु-
ज्यमानानां श्वाभ्राह्मिषयाऽकथनमल्पदोषमिति दर्शयति, तथा
अल्पदोषस्यापि परिहारार्थं तदपि रिमिति गौच्यत् इत्याह—
द्रव्याणीत्यादि । द्रव्याणि वात्यन्थेनेति वात्यन्थेन निर्देष्टुं, नाम-
गिरिति नामगिरपि न शक्यं, 'केनचित्' इति शेषः, हिद्यन्दो
यस्माद्धं, एतेन यस्मात् रासोपि नाममात्रेणापि यत्तु
शक्यं चारकसहितं बहुत्वात्, तत्र च यथा अतोपासनाद्द्रव्यस्य
श्वाभ्राह्मिषया गुणकथनं प्रतीति भावः । किंवा, नामभिर्निर्दिष्टा-
नि वात्यन्थेन निर्देष्टुमिति युक्तं कथयितुं न शक्यं केनचित्दिति
योजना । अथ यथा श्वाभ्राह्मीतिताप्रपानस्य तर्हि गुणा निर्देष्टव्या
इत्याह—यथेलादि । यथा येन प्रकारेण नानौपधं किञ्चिदिति
पूर्वाभ्यामे प्रोक्तं तथा तेन प्रकारेणायुक्तं द्रव्यं वाच्यं, 'युक्तं'
इति शेषः । पूर्वाभ्यामे हि "तत्र द्रव्याणि गृह-सत्" (सू. ध.
३६) इत्यादिना ग्रन्थेन पार्थिव्यादिभेदेन विशिष्टेन च कर्मणा
प्रोच्यते द्रव्याणि, तातथायुक्तं द्रव्यं तेनैव गुरुत्वादिना गुणेन
पार्थिवत्वादि प्रतिपद्य यथोक्तोपचयादिकर्मैकवृत्ततया व्यपदेश्य-
मित्यर्थः । तदेवाभिर्निर्दिष्टद्रव्यस्य गुरुत्वरत्वादि कर्मं हैयमित्याह—
देशजानां यच्चो यथेति, देशजा देशान्तातीया, तर्हशीत्यवयव-
त्वे हेतुगुरुत्वादयो श्रेया इत्यर्थं, किंवा, देशजा यथा तदा-
द्रव्यं व्यपदेश्यते 'इदं मधुरमिदमम्लम्' इत्यादि, तदप्रतिपद्य
मधुरत्वाम्लत्वादिप्रतिपद्यप्रत्युपपत्त्यस्य कारणमिति प्रथिव्यादीनां
गुरुत्वादिगुणजेन कर्मणा च रतोकेन तद्वक्तव्यमित्यर्थं
॥ ३२९ ॥ ३३० ॥

चरः शरीरावयवाः स्वभावो धातवः क्रिया ।
लिङ्गं प्रमाणं संस्कारो मात्रा चास्मिन् परीक्ष्यते ३३१
अपरमप्यनुपानप्रपानगुणज्ञानकारणमाह—चर इत्यादि ।

१ 'आहारश्लेहेन यो वातप्रथमं कर्तव्यं शैलप्रप्रयात् पानीय
मभिभवतीत्यर्थं इति केचित्, तत्र, यदि हि पानीयस्य शैलप्रप्रय
यथाहारश्लेहद्वयने हेतुत्वात् कण्ठोरसि स्थितमिति विशेषण-वर्णं,
कण्ठोरस्यवस्थितस्यापि जलस्य शैलप्रप्रयेन श्लेहोपपातकत्वात्,
तत्पादवचनं—उक्तं हि आहारसङ्गतं भूत्वात् श्लेहप्रप्रयात्वात्कारणेन
जनयति, तथाहि कण्ठोरसि स्थितं भवति तथा आहारोप सहास्यत्वात्
दाहारश्लेहं न जनयतीति कुर्वेन श्लेहोपपत्त्यत्वं जलस्योपपत्त्येति,
यथा—अवमहप्रतिनभ्याया घृते तस्यजनत्वत्वेनैव सत्योपापात-
त्वम्' इति शिवदासतेन । २ 'आहर्दन्ति' इति पा० ।

चर्यत इति चरो देश । भक्ष्यथ सामान्येन गृह्यते । क्रिया
व्यापार । प्रमाण मानम् । अनेत्यत्रपानगुणाधिकरणे ॥३२॥

चरोऽनूपजलाकाशधन्याद्यो भक्ष्यसंविधिः ।

जलजानूपजाश्चैव जलानूपचराश्च ये ॥ ३३२ ॥

गुरुभक्ष्याश्च ये सत्त्वाः सर्वे ते गुरवः स्मृताः ।

लघुभक्ष्यास्तु लघवो धन्वजा धन्वचारिणः ॥३३३॥

चरं विष्णोति—चरोऽनूपेत्यादि । भक्ष्यस्य सविधि भक्ष्य-
भक्षणम् । तानानूपजलाकाशधन्याय इत्यनेन गतिरूपधर
उच्यते, भक्ष्यसविधिवचनेन च भक्ष्यरूपधर उच्यते । अर्ज-
बोदाहरणमाह—जलजेत्यादि । अत्र जलजत्वेनानूपगतवेन च
जले वाऽनूपे वा गतिरैव दृश्यते, न हि जलदां ये जातास्ते
प्रायोऽन्यत्रावतिष्ठन्ते, ये त्वन्यत्र जाता अप्यन्यत्र तिष्ठन्ते
प्रायः काकमद्गुप्रभृतय, तद्गहणार्थमाह—जलानूपचराश्च ये
इति । एतेन सामान्येन जले प्रायोऽवस्थानादिह जलचरत्वम्,
एवमनूपचरत्वाद्यपि हेयम् । भक्ष्यरूपचरकृत गुणमाह—गुरु-
भक्ष्या इत्यादि । धन्वजा धन्वचारिण इत्यत्र चकारो वृत्तनिर्दिष्टो
दृश्य, तेन, आकाशचारिणागपि श्वेनाचीनामनुक्तमपि लाघव
स्वनातिप्रसहान्तरापेक्षया बोद्धव्यमानात्वात् लघुत्वात् । ये तु
श्रुवन्ते—आकाशचारिणा गौरवलाघवाभियमादचयनमिति, तत्र,
तथा सत्याकाशस्यप्रयोजकत्वेन 'चरोऽनूपजलाकाशधन्याच'
इत्यनाकाशकथन निष्प्रयोजनं स्यात् ॥ ३३२ ॥ ३३३ ॥

शरीरावयवाः सन्निधिशिरःस्कन्धादयस्तथा ।

संविध्यांसाहुरः स्कन्धस्ततः क्रोडस्ततः शिरः ३३४

वृण्वौ चर्म मेढ्रं च धोणी वृक्का यक्षुद्गुदम् ।

मासाद्गुरुतर विद्याद्यथास्वं मध्यमस्थि च ॥ ३३५ ॥

मासाद्गुरुतरं विद्यादिति गुरुत्वेन प्रतिपादितसकध्यादिमा-
साद्गुणानि गुरुरां विद्यादिति । यथास्त्विल्लेकशरीरसकध्यादी-
नामेवैतद्गौरवादि, नत्वन्यशरीरापेक्षया । मध्यमित्यन्तराधि ।
अस्थि इति अस्थिस्थित मासम् । अन्ये तु मध्यमित्यस्थिमध्य-
गतं मज्जां श्रुवते, तच्चातिमुन्दरं, तस्योत्तरोत्तरधातुगौरवक-
श्चेदेव स्कन्धत्वात् ॥ २२४ ॥ ३३५ ॥

स्वभावाद्लघवो मुद्गास्तथा लावकपिञ्जलाः ।

स्वभावाद्गुरवो माया वराहमहिपास्तथा ॥ ३३६ ॥

१ 'चर्यत इति चरो देशो भक्ष्यथ, 'चर' गतिभक्षणयोरित्यतो नि-
ष्पन्नत्वात्सामान्येन गृह्यते, वसिन् देवेभ्य विहरति धन्वन्व्यूषे जले
विद्यते वा, किं पुनत्त्वमाहुरपि गुरुलघु रीतिगुण्य निम्नं कृश वा, एत
द्विहारादिगुणभावितशरीरधातोर्गुणस्य पक्षिणो वा तत्तदुणमेव मासु
मिति प्रतिपत्तव्यमिति भावः । शरीरावयवाः सकध्यादयः । स्वभाव
स्तत्तद्गुणप्रतिबद्ध स्वाभाविको धर्मः । धातवः शोणित्वाद्यः । क्रियेति
क्रिया श्रेष्ठ । लिङ्ग स्त्री वादि । प्रमाण मानम् । सस्कारो गुणान्तरा
धानम् । मात्रा धेत्ति चकारेण बद्धिरनुक्तोऽपि मात्राया कारणभूत
रनुधीयते, तेन मात्राया भूयस्त्वाकपीयस्त्वेनाभिरपि परीक्ष्य इत्येव
इति सिद्धत्वात्सतेन । २ 'संविध्यामासाद्गुरुतर स्कन्धकोऽशिररूपदा'
इति पा० ।

धातूनां शोणितादीनां गुणं विद्याद्यद्योत्तरम् ।

अलसेभ्यो विशिष्यन्ते प्राणिनो ये बहुक्रियाः ३३७

स्वभावाविति प्रकृत्या । क्रियोदाहरणमलसेभ्य इत्यादि,
अलसेभ्य इत्यल्पक्रियेभ्य । विशिष्यन्त इति विशिष्टा भवन्ति
लघवो भवन्तीत्यर्थः ॥ ३३६ ॥ ३३७ ॥

गौरवं लिङ्गसामान्ये पुंसां स्त्रीणां तु लाघवम् ।

महाप्रमाणा गुरवः स्वजातौ लघवोऽन्यथा ॥३३८॥

लिङ्गन्ते ज्ञान्यन्ते गवाद्योऽनेनेति लिङ्गं जाति, तेन लिङ्ग-
सामान्ये जातिसामान्ये, एतच्च चतुष्पादाभिप्रायेण बोद्धव्य,
पक्षिणु विपर्यय, यदाह हारीत—'चतुष्पादेषु लघ्वी स्त्री
विहगेषु लघु पुमान्' इति, अत्राप्युक्त—'सिष्यश्चतुष्पात्सु
पुमान् विहगेषु लघु' इति । पुसा च गौरवे अलघ्वयुगो
शुक्लस्यारम्भकस्य भूयस्त्व हेतु श्रुवते, विन्दु स्वभावस्तन
हेतुरपत्नाद इति परत्वात्, विन्दुषु विपर्ययदर्शनादिति ॥३३८॥

गुरुणां लाघवं विद्यात् संस्कारात् सविपर्ययम् ।

धीहेर्लाजा यथा च स्युः सकृन्नां सिद्धपिण्डिकाः ३३९

सविपर्ययमिति संस्काराल्घूनामपि गौरवं विद्यादित्यर्थः ।

तदेव संस्कारजन्यं लाघवं गौरवं चाह—धीहेरित्यादि । शुरोरपि
धीहे संस्कारालाजा लघव इत्यर्थः । सकृन्ना च लघूना सिद्ध-
पिण्डिका गुरव, सिद्धपिण्डिका अग्निपाचिता पिण्डा ॥३३९॥

अल्पादाने गुरुणां च लघूनां चातिसेषणे ।

मात्रा कारणमुद्दिष्टं द्रव्याणां गुरुलाघवे ॥ ३४० ॥

गुरुणामल्पमादेयं लघूनां तृप्तिरिष्यते ।

मात्रां द्रव्याण्यपेक्षन्ते मात्रा चाग्निमपेक्षते ॥३४१॥

अल्पादान इत्यादि । गुरुणा द्रव्याणामल्पस्य लोकात्मान्सा-
दाने यद्लाघव, तस्मिन् लाघवे मात्रा कारण, न द्रव्य, तस्य
शुरुत्वात् । एव लघूनामतिसेवने गौरव मानाकृतम् । उद्दि-
ष्टमिति मात्राशक्तिधे, अस्माभिरपि च तत्रैवैतत् सप्र-
पथ व्याख्यातम्, प्रररणागतत्वेन अर्थाहितत्वाच्च पुन-
रुक्तम् । द्रव्याणि मात्रामपेक्षन्त इति यथोचितमात्रावन्ति मुञ्च
पच्यन्त इत्यर्थः । मात्रा चाग्निमपेक्षते इति प्रतिगुरुरां श्रेष्ठेन
चाग्निभेदमपेक्ष्य मात्रा महती स्वल्पा वा भवति, न प्रोच्यते
मात्रा विद्यत इति भावः ॥ ३४० ॥ ३४१ ॥

सह्यदयो दश प्राणा । इन्धनं वायुम्, इन्धनमिवेन्धनं, तै ;
क्रिया अग्निदाह्यमिन्धनमुच्यते । धन्यथेत्यग्निन्धनम् ॥ ३४२ ॥

गुरुलाघवचिन्तयेत् प्रायेणात्पवलान् प्रति ।
मन्दक्रियाननारोग्यान् सुकुमारान्पुत्रोचितान् ३४३

इयं चरादिशुता गुरुलाघवचिन्ताऽस्वामीं प्रति प्राय इति
दर्शयद्वाह—गुर्वित्यादि । अनाप्यवलवत्त्वेन मन्दकार्यैरपि
बहिमान्बन्धेय लक्षणीयम् ॥ ३४३ ॥

शीघ्राग्रयः खराहाराः कर्मनित्या महोदराः ।
ये नराः प्रति तांश्चिन्त्यं नावश्यं गुरुलाघवम् ३४४

चराहारा इति बहिनाहारात्सात्त्वा, महोदरत्वेनापि मेदो-
बोधोपान्नाहामित्यं दर्शयति । नावश्यं चिन्त्यमित्यनेन शीघ्राग्रीना-
गपि प्रति सौचप्रयोजना(य) गुरुलाघवचिन्ता विद्यत एवेति दर्श-
यति । यतो वीक्ष्यामीनामपि गुरुद्वयमग्रे प्रतिपक्षमावहलेय,
स्वभावतोऽग्निमिहृदत्वान् ॥ ३४४ ॥

हितामिर्जुहुयान्नित्यमन्तरग्निं समाहितः ।
अन्नपानसामिद्विर्गां मात्राकालो विचारयन् ॥३४५॥

आहितार्गिः सदा पथ्यान्यन्तरग्नौ जुहोति यः ।
दिवसे विद्यसे ब्रह्म जपत्यथ ददाति च ॥ ३४६ ॥

नरं निःश्रेयसे युक्तं सात्त्विकं पानभोजने ।
भजन्ते नामयाः केचिद्भाविनोऽप्यन्तरादते ॥३४७॥

अत्र समिध इव समिध । आहितार्गिरिति सात्त्विकेन व्यव-
स्थापिताग्नि, क्रिया आहितार्गिरिवाहितार्गि, तेन आहिता-
मिर्षया प्रथमं सायं जुहोति, तथाऽप्यमपि प्रातः सायं च पथ्या-
न्यन्तरग्नौ जुहोति । ब्रह्म जपतीति प्रणवादिमन्त्रमावर्तयति ।
ददाति चेति यथाशक्ति दानमानरति । तं नर नि श्रेयसे कत्यापि
सुकामया न भजन्ते । भाविनोऽपीति जन्मान्तरेऽपि, इदं
जन्मनि पथ्याशित्वाज भवन्ति गद्या, जन्मान्तरेऽपि ब्रह्मजप-
दलाभ्यामर्जितवर्षप्रभवादेव न भवन्ति । अत एवाह—अन्तरा-
दत इति, अन्तरादिति कारणात्, ऋते विना, वापन्वस्य तथा
अधर्मस्य योगकरणस्याभावाद्वादा न भवन्तीति भाव ३४५-३४७

पदान्निघातं सहस्राणि रात्रीणां हितभोजनः ।
जीवत्यनातुरो जन्तुर्जितात्मा संमतः सताम् ॥३४८॥

वर्षंशतानुदुमि हितान्द्रोजनाद्वर्षतीत्याह—पद्मिगतमि-
त्यादि । पलावतीभी रात्रिर्निर्वर्षशतमेव भवति । जितात्मा
जितेन्द्रिय । समत पुलित ॥ ३४८ ॥

प्राणाः प्राणभूतामद्यमद्यं लोकोऽग्निधापयति ।
वर्णः प्रसादः सौख्यं जीवितं प्रतिभा सुखम् ॥३४९॥

तुष्टिः पुष्टिर्यत् मेधा सर्वमग्रे प्रतिष्ठितम् ।
लौकिकं कर्म यदृची स्वर्गतां यच्च वैदिकम् ॥३५०॥
कर्माप्यग्रे यचोक्तं तथाप्यग्रे प्रतिष्ठितम् ।

किमयमन्नपानविधावेतत् परीक्ष्यामित्याह—प्राणा इत्यादि ।
व्यभिचारतीति प्रार्थयति । प्रतिभा ब्रह्म । मेधा धारणावती धी ।

लौकिकमित्यपरीक्षकलोकं भवं, अपरीक्षत्वा एव हि वर्तमानमाने
प्रवर्तन्ते, परीक्षकास्तु जन्मान्तरोपकारिष्येव । कर्मं यदृचाविति
वर्तमाने साध्ये यत्कर्मं कृष्यादि । स्वर्गताविति स्वर्गगमने, वैदि-
कमिति यद्वादि । अपर्णा इति मोक्षे । एतावत् प्रतिष्ठितसन्त्य ।
यचोचमिति मोक्षवाद्ये तत्त्वब्रह्मचर्यादि । अग्रे प्रतिष्ठितमिति
निरास्य देहस्यस्वभावयेन सर्वारम्भानावात् । यस्माद्वत् सर्वान्
कारण, ततस्तानात्पातस्यमिति ॥ ३४९ ॥ ३५० ॥—

तत्र ग्लोकः ।

अन्नपानगुणाः साध्या वर्गा द्वादश निश्चिताः ३५१
सगुणान्यनुपानानि गुरुलाघवसंग्रहः ।

अन्नपानविधाद्युक्तं तत्परीक्ष्यं विशेषतः ॥ ३५२ ॥

इत्यग्निवेशकृते तत्रे चरकप्रतिस्मृतौ ग्लोक-
स्थानेऽन्नपानविधिनां सप्तविं-
शोऽध्यायः ॥ २७ ॥

संग्रहेऽन्नपानगुणा इति इष्टवर्णैस्त्वग्निनोचा । साध्या इति
उदकं छेदयतीत्यादिना । उदकादयो हि छेदनादियु अन्ना
श्रेष्ठ इत्यर्थः ॥ ३५१ ॥ ३५२ ॥

इति श्रीचक्रवागिदत्तविरचिताया चरकसंज्ञव्याख्याया-
मायुर्वेददीपिकायामन्नपानचतुष्केऽन्नपानवि-
धिनां सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

अष्टाविंशोऽध्यायः ।

अथातो विविधाशितपीतीयमध्यायं व्याख्यास्यामः १
इति इह साह भगवानावेयः ॥ २ ॥

पूर्वाध्याये 'अन्नं प्राणा' इत्युक्तं, तथेन प्रकारेणांनं प्राणहेतु-
र्भवति तदभिधानार्थं विविधाशितपीतीयोऽभिधीयते । इयमप्य-
वपरा सदा ॥ १ ॥ २ ॥

विविधमशितपीतलीढाद्यदितं जन्तोर्हितमन्तर-
ग्निस्सन्धुक्षितवलेन यथास्वेनोष्णया सम्यग्निपच्य-
मानं कालवदनवस्थितसर्वधातुपाकमनुपहृतसर्व-
धातूपमास्तत्स्रोतः केवलं शरीरमुपचययलवर्णसु-
रायुषा योजयति शरीरधातुर्जयति च । धातवो
हि धातवाहाराः प्रकृतिमनुपचरन्ते ॥ ३ ॥

विविधमित्यादि । विविधमित्यनेनाशितादीनामवागन्तरमेदं
दर्शयति, अशितादियु यो य प्राय उपयुज्यते त एवैतन्न ।
जन्तोर्हितमिति यद्यत्रमहिताशितादेर्वलदर्शनादिकर्तृत्वानाभावात् ।
अन्तरग्निना जाड्येण बहिना सन्धुक्षितं बलमस्य तेनान्तरग्निता-
न्धुक्षितवलेन । यथास्वेनोष्णति पृथिव्यादिरुपादादेर्यस्य य
जन्मा पाथिव्याद्यादिरुपस्वेन, पचन्तं हि,—'भौगाप्यामेयपा-

१ 'तत्र परीह्य निवेपत' इति पाठः । २ 'पूर्वाध्यायत्रयेणासपा-
नस्य रूपिरीणाणामनुकारानामभिधानाय विविधाशितपीतीयोऽभिधी-
यते' इति शिवदासस्येन ।

यस्या पयोष्माण सनाभसा । पषाहाररुणान् स्यान् खान्
पाथिवाचीन् पचन्ति हि" (चि अ १५) इति । सम्बन्धि
पच्यमानमित्यशितादि । किंवा यथाखेनोष्णेति यस्य रुधिरा
देर्यं ऊष्मा धात्वभिहृषलेन, सम्बन्धिपच्यमानमशितादि रस-
तामापच यदा रक्तादिधातून् प्रतिपद्यते तदा रक्ताद्युष्णैव
पच्यते, एव विपच्यमानमशितादि शरीरमुपचय्यादिना योज-
यत्युच्यति बर्षयतीति योजना । किंविशिष्ट शरीरमित्याह—
वालवदित्यादि ।—यथा कालो गिलगर्वेनानवस्थित, तथाऽ-
नवस्थितोऽपि धान्त सर्वधातूना पाको यस्मिन् शरीरे तत्तथा,
एतेन सर्वदा स्वाभिपाकशीयमाणधातो शरीरस्याशितादिनो
पचयादिभ्योजनमुपपन्नमिति दर्शयति, यदि हि पाकशीयमाण
शरीरे न स्यात्तदा खत निद्रे उपचयार्था किमशितादि कुर्या
दिति भाव । किंवा कालवदित्यशितादिविशेषण, तेन यथोक्त-
वालकृतमशितादीत्यर्थ, अकालभोजनस्योपचयायकारकत्वात् ।
तथा अनवस्थितसर्वधातुपाकमित्येतदपि अशितादिविशेषण,
तेन अनवस्थित सर्वधातुपु पाको यस्याशितादेस्तत्तथा, एतेन
द्वन्द्वदपि धातौ स्थगितस्याशितादे रसहृषस्य पाकविगमनाशो
पचयादिर्भवतीति दर्शयति । एतच्च व्याख्यान नातिमुन्दरम्,
अस्यार्थस्य अतुपहतैत्यादिशरीरविशेषणैर्नैव लभ्यत्वात्, पुन
शरीरविशेषणमनुपपन्नम् । अतुपहतैत्यादि ।—अतुपहतानि
सर्वधातूनाम्पामारतस्योतासि यस्य तत्तथा, यदा हि एकोऽपि
धातुपाकचोऽभिरुह्यतो, मास्तो वा धातुपोपकरयवाही व्यान-
रूप क्वचिदुपहतो भवति, तथा सोतो वा धातुपोपकरसर्वहैनु-
पहत स्यात्, तदाऽशितादिक भौतानामवर्षकलाशोपचयादिका
रकमिति भाव । केवलमिति ह्युक्त शरीरे, किंवा केवलमित्यध-
र्मरहितम्, अधर्मयुक्ते हि शरीरे विफलमशितादि भवतीति ।
ननु शरीरधातूनां प्रकृतिस्थिताना खत एषोपचयाप्यसि, तत्
निमशितादिना कियत् इत्याह—धातवो हीत्यादि । धातुराहारो
यदा ते धात्वाहारा, धातवो रसाद्यो नित्य क्षीयमाणा अशि-
तादिजनितधात्वाहारा एव हन्त परं स्यात्स्थमनुवर्तन्ते,
नान्यथेत्यर्थ ॥ ३ ॥

तत्राहारप्रसादाख्यो रसः किञ्च च मलाप्यमभि-
निर्वर्तते । किंवात् स्वेदमूत्रपुरीषवातपित्तश्लेष्माण-
वर्णशिक्षनासिकास्थलोमकूपप्रजननमलाः केन्द्रमशु-
लोमनासाद्यध्वाचयवा पुष्यन्ति । पुष्यन्ति त्वाहा-
ररसाद्रसरुधिरमांसमेदोस्थिमज्जशुक्रौजाति पञ्चे-
न्द्रियद्रव्याणि धातुप्रसादसंज्ञकानि शरीरसन्धिय-
न्धपिच्छादयश्चायययाः । ते स्वर्प एव धातवो म
लाख्याः प्रसादाख्याश्च रसमलाभ्यां पुष्यन्तः स्व

१ 'यथोचितकालकृत' इति पा० । २ 'रन्दिद्रव्यशितादे' इति
पा० । ३ 'धातुपोपकरममार्गहृष' इति पा० । ४ 'धातुनामवध
नाद' इति पा० । ५ 'तत्राहार प्रसादाख्य रसं किञ्च च मलाप्य
मभिनिर्वर्तयति' इति पा० ।

मानमनुवर्तन्ते यथावय-शरीरम् । एवं रसमलौ
स्वप्रमाणावस्थितावाध्रयस्य समधातोर्धातुसाम्यम
नुवर्तयतः । निमित्ततस्तु क्षीणयुद्धानां प्रसादा
ख्यानां धातूनां वृद्धिक्षयाभ्यामाहारमूलाभ्यां रसः
साम्यमुत्पादयत्यारोग्याय, किञ्च न मलानामेवमेव ।
स्वमानातिरिक्ताः पुनरुत्सर्गिणः शीतोष्णपर्यायगुणै
श्चोपचयमाणा मलाः शरीरधातुसाम्यकराः समुप-
लभ्यन्ते ॥ ४ ॥

योऽसौ धातुनामाहाररूपाह—तत्रेत्यादि । तत्रैत्यशितादी ।
रस किञ्च चाभिनितवैत इत्यन्वय । आहारप्रमाद इत्यारब्धा
यस्य स तथा, प्रसादा सार । निद्रमसारभाग । निद्रमिति
निद्राशान्, तेन अत्रापि निद्राशक्तौ मूत्रपुरीषे भवतो वायुध,
रसात् पच्यमानान्नलः कफः, एवादि महत्त्वप्याये वक्ष्यमा-
णमुपसर्तव्य, वक्ष्यति हि—“निद्रमत्रस्य विष्मृत रगस्य तु
कफोऽमृज । पित्तं मासस्य रमलो मल खेदस्तु मेदस ॥
स्यात्किञ्च केशलोमाससो मज्ज श्लेहोऽक्षिपिद् त्वचाम्" (चि
अ १५) इत्यादिग्रहणात् ग्राह्यम् । यद्यपि च वातोऽनशन-
द्रव्युपलभ्यते, तथाऽपि रुधिरनिद्रामोचनमलांशोदरुपयत्
एवेति निद्राज्ञानोत्पत्तिक्रम, न चाय निग्रयो यन्मलादेवोत्प-
द्यते इति, व्यायामादङ्गमाहारेपि च वातादिसद्भावात् । प्रजनन
लिङ्गम् । रसयोप्यमाह—पुष्पन्ति त्वित्यादि । पचेन्द्रियद्रव्या-
णीति पृथिव्यादीनि प्राणादीन्द्रियकारणानि । धातुप्रसादप्रशान-
नीति अलक्ष्युद्धर्तव्य धातुप्रसादेनेन्द्रियाग्यारभ्यन्त इति
दर्शयति । शरीरे चप्रातीति शरीरबन्ध क्षातुरित्यादि । आ-
दिग्रहणादावैतन्न्यादिग्रहणम् । तत्राहाररसादवादिपोषणमेव

१ 'मलाख्यात्' इति पा० । २ 'पञ्चन्द्रियद्रव्याणीति प्राणादि
पचेन्द्रियाणां द्रव्याणि समवायिकारणानि पृथिव्यादीनि, वीदृशा
नि—धातुप्रसादसंज्ञकानि' इति शिबद्वामनेन । ३ अथ च रसाद्रता
पत्पादने रक्षेद्विद रक्षति—यत्—रसोऽद्रियपच्यमान (म
वांसना) रक्षति यति रक्त च मांसमित्यादिपूर्वपूर्वधातुप
रिणाग्नादेव उत्पत्तोरथाहृषात्, यथा—(सर्वात्मना) क्षीरा
दपि भवति दातो नवनीन नवनीनाद्रुममित्यक्तं यत् / किंवा रस
एव रक्त प्रथम प्रापयति तत्र रक्तम्यानसंबंधात्प्रसादादय रक्त-
व्यपदेशं चातुमवति रक्त च रक्तममानेन शोकेनाद्यैव पोषयति,
नतो रक्तमाप्यव्य मांसमाह्वयति, तत्रापि मांसममानेनाशेन मांस
पोषण करोति मांससाहृषय मांसमृदात्निषेधनां चातुभवति, एव
मुक्तोत्तरधातुत् रस एवाह्वययति, यथा—केदारमिषिक तुल्याल
मलामन्ना केदारीमद्गायत्रीति इत्थीय यत् । एतदेवोक्तं शरीरे—
यत्—“रस साहाय्यात्क परिर्वर्तमान येनरपोतद्विदहारिद्रव्य-
निपुवालकवत्सप्रत्यक्षाय यथाकृतं दिव्यमपिचरिचोर्द्वैपरिवर्तमापच
मान विचोर्भोपसर्गगोष्णिगत्वमापचये"—इत्यादि, तथा सुषुप्तेपि
“तत्रैवा धातूनां" इत्यादिना तथा “स उतु वीणि" इत्यादिना
रसेनैव चरुादिपोषणमेतैव ध्यायेनोच्यते । किंवा आहारान
उ चो भिन्नैरेव मार्गै स्थापितरुधिरमांसार्तान् रसरुधिरादिसमाना
शेन पचयति, उत यत् प्रसादमजो धातुसत्त्वोपचो भागवत् क्षीय
पुण्याति, वरतु निद्रधातुसस्य मृदादिद्रव्यागतया विरिषेण पोषण

वेचिद्वृत्ते—यत्—रसो रक्तरूपतया परिणमति, रक्त च मांस-
रूपतया, एव मांसाद्योऽप्युत्तरोत्तरधातुरूपतया परिणमन्ति ।
अत्रापि च पक्षे वेचिद्वृत्ते—क्षीराद्यथा सर्वात्मना दधि भव
ति, तथा कृत्यो रसो रक्त भवति, एव रसाद्योऽपि मांसा-
दिरूपा भवन्ति । अन्ये त्वाहु—केदारीकुल्यान्यायेन रसस्य
धातुपोषणं, तत्रात्रादुत्पन्नो रसो धातुरूप रसमधिगम्य किय-
ताऽप्यशेन त रक्त वर्धयति, अपरश्च रसराशिस्तत्र गत सन्

भवति । एव भित्तैरिषि मार्गोर्धातुपोषणं भवति । तेन रक्तपोषणत्वात्
दुग्धरक्ताल मासपोषको रसभागो मांस पोषयति, तथा मांसपोषण
कालादुत्तरकाले मेदःपोषको रसभागो मेद पोषयतीत्यदि । तेन
रसाद्रक्तमिलादिरचनयोर्—यद्य—रसमुष्टिकालादुत्तरकाले रक्त प्रवर्तते,
रक्तमुष्टिकालादुत्तरकाले मांसं प्रवर्तते इत्यादि । असिंक्ष पक्षे युक्तम्—
“विपुत्रमात्रास्मत् रस प्राग्भातितो रस । स तु व्यानेन त्रिभिन्न
सर्वान् धातून् प्रपश्येत्” इति, तथा “तस्मिन् धातुमलाजुसारिणि
रसे” इति च सुर्यार्थे भवति, तथा चरकैरिषि—क्षोतस्य च यथा
स्नेह धातु पुष्यति धातुना” इति च सुर्यार्थे भवति । तेन यथा—खले
जम्पिताना यत्पेताना भिन्नद्रव्यानिनां स्वीर्यस्वीयान्गोमैव गच्छता
गन्धदेशस्य प्रत्यासन्नप्रविविक्तद्रव्यादिनेदेन शीघ्र चिरेण वा गमन
भवति, तद्वत् । इति क्षीरदमिन्याह—केदारीकुल्यान्याय—खलेषुपोत वा
याद निधा धातुपोषणकम् । तत्रैतेषु पक्षेषु सर्वात्मपरिणामे त्रिषु
रसवाचसेन नीररत्न देहस्य स्वात्, मांसपोषणत्वात् शुक्रमण शरीरं
रोषयति (स पक्ष) नेत्येव । केदारीकुल्यापक्षे तु रसाद्रक्तदि
पोषणं सुदधाधतया भवति । यद्यपि रक्तादिर्मांसपोषणं तदपि रसा
देव रक्तादिरन्वैकत्वं तथा रक्तादिभ्यश्चेदंशभाजो भवतीति स्फुट्यादि
तमेव । यत्तु रसस्य सवधातुदोषमल्यत्वात्धातुसारिण्युक्तं तदपि रक्तादि
पोषणतया तथा द्रव्यस्वादिरसस्य च कूलकवेद्यन्यापनतया चोपर
शब्दं एव चरकैःपुक्तम्—“व्यानेन रसधामुष्टिं विक्षेपोत्तिवर्णना ।
जुगपस्तवतोऽनस्य देहे विक्षिप्यते हादा”—इत्यादि तदप्युक्तंयथा
देवोपपन्नम् । यद्यपि मांसादिना समानेन मांसादरेव पोषणं तदपि
पाल्वात्पानेन यानेन गच्छताऽपि रसेन तदादुत्पन्नानेनाशेनैव तदात्तु
पोषणत्वात्प्रपन्नम् । इत्यं तु प्रभालाधया सखैरुपोत सार्येन विदूरमपि
शुक्र प्रभावाच्छीघ्रं याति तथाऽत्रापि शीघ्रमेव श्च्योत्तपयो रसो
रक्तादिधातून् शीमांसाद्युत्तंति सुपद, ध्वन्ननया विरसाऽप्यत्र
दूषणमुदाहरेत्, येनाय पथात्तानत्वात् । तत्रैरुपोतपक्षेऽपि यथा
रसाद्रक्तमिलादि गौगतावा भवति तर्थास्तमेव । यत्तु चरके “रक्त
निवृत्तमांसा मासस्वीर्य प्रविष्यते—इति तद्वत् इत्थेदृचचारिशोणिना
भिन्नायेण च पोषकत्वाभिन्नायेणैविव्यवस्थायते । यत्सैकैकलिन्
धातो श्रीगोसादिना धातुत्वत्वात्पत्वात् जगत् स पूर्वपूर्वरत्वादि
धातुलक्षणवानो सिद्धगामिररत्नादिभ्यःस्थायते । इवमनयो
पक्षेऽपि मांसपोषणोर्गाथोर्गोक्षीरप्रदाता भवति । स्रस्वैरुत्तमत्वात्
केदारीकुल्यान्याये । यत्नेत्ये खलेकपोतव्याजुस्वीयेषु चरके
सवत्तवत्त्वं काश्चाऽमासवत् सुकृति शुक्र तत्र धृत्वाग्ने, येन सवत्तव
दृश्यामयत्त दोषमक्रियेत् इत्येवैव्यवस्थायत्तया—“यथाधातुत्तुष्ण
मूर्ते सुपुष्प चानिन्द्यत्”—इत्यादिलोक, दोषाणां च दुष्पिताना
सम्प्राप्तियिरेषात् किमगम्यमिति देहे, येन यावत्समेव परं सवधा
त्वादिन्यापक सवधात्तुदूषणे अशेक्षन्ते, इति सुश्रुतटीकायां भातुमया
स्वत्वात्ने १४ अध्याये नक्तयामि । “अत्राचारेण रसनिधोर्णामेव”
इति पाठः ।

शोणितगन्धवणयुक्तव्यान्शोणितमिव भूत्वा कियताऽपि शोणित-
समानेनाशेन धातुरूप शोणित पुष्पाति, शोषयति भागो मांस
याति, तत्रापि शोणितव्यवस्था, तथा मेद प्रश्रितिव्यपीति ।
अत एव च सुख्यायोऽय प्रन्वो भवति, यथा—“रसाद्रक्त
ततो मांस मात्तान्मेदस्ततोऽस्थि च । अस्त्यो मजा तत
शुफ शुक्रार्द्रश्च प्रसादश्च”—(चि अ १५) इति, तथा
हारीतेऽप्युक्तम्,—“रस सत्ताहादूर्वाक् परिवर्तमान श्वेतक-
पोतहरितहारिप्रपक्षिकुल्कात्ककरसप्रत्युत्थाय यथाक्रम दिव
सपरिवर्ताद्वर्णपरिवर्तनापद्यमान पित्तोष्णोत्तरगाच्छोणितत्वभा-
पयते”—इति, तथा सुश्रुतेऽप्युक्तं “स खल्वाप्यो रस एवैक
स्मिन् यातो त्रीणि प्राणि कलासहस्राणि पचदश च कला
अवनिष्ठते, एव मासेन रस शुक्रोभवति” (सु, सू अं.
१४) इति । अन्ये त्वाहु—खलेकपोतव्यानेनायमग्रस्य पृथ-
क्पृथग्धातुमार्गे गत सन् रसादीन् पोषयति, न त्वम्य धातुपोषको
रसभागो धात्वन्तरेण सप्त सवन्धमप्यनुभवति, रसादिपोष-
काणि शोतास्युत्तरोत्तर सूक्ष्मत्वानि दीर्घानि च, तेनैव
रसपोषकरसभागो रसमार्गाचारित्वात्पक्ष पोषयति, एव रसपो-
ष्यकालादुत्तरकाल (रक्तपोषणमार्गाचारित्वात्) रसपोषको
रसभागो रक्त पोषयति, तथा शोणितपोषणकालादुत्तरकाल
मांसपोषणे रसभागो मांस पोषयति विदूरसूक्ष्ममार्गाचारि-
त्वात्, एव मेद प्रवृत्तिपोषणेऽपि हेयम् । तेन, “रसाद्रक्त
ततो मांसम्” इत्यादिरसमर्थं—यत्—रसमुष्टिकालादुत्तर-
काल रक्त ज्ञाप्यते, तथा रक्तजालादुत्तरकाल मांस प्रजायते,
इत्यादि । एव सुश्रुतहारीतवनयो अभि न्यारयेते । यच्च “रक्त
विद्वद्भागवत्त्वान्मासादीन् प्रपयते” (चि अ ८) इति राध-
वक्ष्यमि पश्यति, तद्वद्व्यचारिशोणिताभिप्रायेण, न तु पोषक-
शोणिताभिप्रायेण । किंच, परिणामपक्षे वृष्यप्रयोगस्य रक्तादि-
रूपतात्त्विकभेदानिचिरेण शुक भवतीति, क्षीरदयश्च सद्य
एव वृष्या हृदयन्ते, खलेकपोतपक्षे तु वृष्योत्पन्नो रस
प्रभावाच्छाग्नेय शुकेष्य सवत्त एत्तु तत्पृष्टि चरतीति
युक्तं, तथा रसदुर्घी सत्या परिणामपक्षे तज्जन्मता दोगि
तादीना संघर्षोपपन्नं हृष्टि स्यात्, दुष्टधरणत्वात्तत्वात् । खलेक
पोतपक्षे तु यद्यत्तुपोषको रसभागो दृष्ट स एव दुष्यति न
सर्वे, तदितरेषामनुत्पकारणत्वात्, तथा मेदोद्दीप्तं सत्यां भूति
कारणत्वेनास्त्राऽपि भूयसा भवितव्यं, हृदयते च भूर्गमदस
द्वतरधातुपरिक्षयं, यच्च च—“मेदस्त्रियो मेद एवोपचर्यते,
न तमेतरे धातवः” (सू अ २१) इति, एवमपरिपरिणाम-
नादे दूषणम् । एषु च पक्षेषु सर्वान्परिणामपादो विरुद्ध एव,
येन सर्वान्परिणामे त्रिषुत्रयोवास्तैर्न नीरसस्तापच्छरीरस्य
मरण स्यात्, मांसोपघाते च नेत्रल शुक्रमय शरीरं स्यात् ।
केदारीकुल्यान्यायस्तु तुल्यबल एव पक्षेचपोतव्यानेन, यतो

१ ‘प्रजायते’ इति पा० । २ अत्र पाठो हस्तलिखितशुक्रके नीप
कल्पते । ३ ‘हृत्स्रदृचचारिशोणिताभिप्रायेण’ इति पा० ।

यद्युक्तं वृष्यप्रभाव प्रति तत् केदारीकुल्यापक्षेऽपि प्रभावादेव
शीघ्र रसादिधातुनभिगम्य शुक्र जनयिष्यति वृष्य, यथा खलेक-
पोतपक्षेऽपि प्रभावादिति । यत्तु रसदुष्टौ शोणितद्रूपण, तत्र
भवति, धातुभूतशोणितांशोपकस्य रसभागस्यादुष्टत्वात्, इति
भ्रमान् पूर्वेण । अत्रापि हि पक्षे न सर्वो रसो धातुरूपशोषि
ततामापद्यते, किं तर्हि कथिदेव शोणितसमानो भाग, शेषस्तु
शोणितस्थानगतत्वेन किचिच्छोणितसमानवर्णादित्वाच्च शोणित
मुच्यते, अनेन न्यायेन मेदोदृढीं स्यामस्मिन्वृद्धिरपि निरस्ता,
यतो न भेदसा अस्मि पोष्यते, अपि तर्हि भेद स्थानगतैरेव
रसेन मेदोलुकारिणा । एवमनयो पथयोर्महाजनादतत्वेन तुल्य-
न्यायत्वेन च नैकमपि निश्चितं ब्रूम, वृद्धिविभाष्य पशुबला-
यल्म्, अत्र न कथित्कार्यविरोधोऽप्युपपन्न्यते । नन्वाहाररसा
द्रमादयः पुष्यन्तीति वदन्ता धातुरसादाहाररसोत्पादं पृथक् स्वी
कियते, ततश्च तस्य किं स्थानं किंवा प्रमाणमिति किमिति
नोक्तं ? उच्यते—न तस्याहारोत्कर्षांपकर्षांवेवविधी, उत्कर्षोपकपस्य
निश्चितप्रमाणत्वामावात्, स्थानं तु घनमय एव, पोषकाहाररससा
तस्य च पृथगसादिधातुभ्यः प्रदेशान्तरग्रहणं न कियते,
रसाधिकारणरूपतया रसादिग्रहणेनैव ग्रहणात् । अत्र यद्यप्यो न
मत्तधातुसाररूप, तेन धातुग्रहणेनैव लभ्यते, तथाऽपि प्राण
धारणशरीरेन पृथक् पठितं ये तु शुक्रजन्यमोक्ष इच्छन्ति,
तेषामप्यसौ धातुरोच्यं स्यादिति पक्षे चातिदेश्यं कृत्वा वक्ष्यति—
“रसादीनां शुक्रान्तानां यत् परं तेज, तत् खल्वोच” — (सु
सू. अ. १५) इति । उपपादितपोषणाया धातुमलानां प्रकृत्यु-
विधानमुपसंहरति — ते सर्वे इत्यादि । मलाख्या अपि स्वेदमूत्रा
दयः स्वमानावस्थिता देहधारणाद्गतवो भवन्तीत्युक्तं—धातवो
मलाख्या इति । यथायय शरीरमिति यस्मिन् वयसि बाल्यादौ
यादृशं मानं धातूनां तादृशं पुष्यन्त, तथा यस्मिन् शरीरे
प्रकृत्या षीघ्रं हृद्ये क्रुद्ये वा स्थूले वा यादृशं मानं धातूनां तादृशं
पुष्यन्त इति योजना । एवमित्यादौ स्वप्रमाणावस्थिताविति
अनतिरिक्तवचन्युक्तौ च । आश्रयस्वैति शरीरस्य, यथायवर्षी
सर्वोश्रयः पथाद्धमनीभिः प्रपद्यते मर्षशरीरमित्यर्थः । समधातो-
रिति समरसादे समखेदमूत्रादेव । निमित्तत इत्यादि ।
निमित्तत इत्यनेनानिमित्तेऽपि रूपे क्षयदृढी निराकरोति ।
वृद्धिक्षयाभ्यामाहारमूलाभ्यामिति यथासक्यं वृद्धक्षीणाहारश्च
ताभ्याम्, एतेनाहारविशेषकृतवृद्धिक्षयो रस साम्यं क-
रोतीत्यर्थः । धातुसाम्यस्यारोग्यत्वे सिद्धेऽपि यदारोग्यावेति
ब्रूते तेन प्राकृतधातूनां क्षयेण वाऽनियुज्या वा साम्यं निराक-
रोति, अस्य साम्यस्य रोगकर्तृत्वादेव । किञ्च मलानामेवमे-
वेति यथा ररास्ताया किञ्चन्यारोग्याय मलानां साम्यं प्रतिना-

दितरसकमेण करोति । वृद्धमलानां चिकित्सान्तरमाह—स्वमा-
नेत्यादि । उत्तमो बहिनि सरण सशोधनरूपमेवा शास्त्रोक्तमस्ति,
उत्तमं वा बहन्तीत्युत्तराणि । वृद्धानां मलानां चिकित्सान्तर-
माह—शीतोष्णेत्यादि । पर्ययो विपर्यय, तेन शीतोष्णविपरी-
तशुणैरित्यर्थं तेन, शीतसमुधे मले उष्णं तथोष्णसमुधे
शीतसमुपचरो भवति । आदिशब्दश्चान्तरं लुप्तमिदं, तेन हि
शुद्धाशीनामपि विपरीतशुणानां ग्रहणम् । किंवा पर्ययशुणा
द्वन्द्वशुणा विरपरुक्षयदृष्टीत्यादयः, तेषु यथायोग्यतयोपचर्यं
माणा इति ज्ञेयम् । एतेन, वृद्धमलानां त्रिविधोऽप्युपक्रमो नि-
दानवर्तनशोधनशमनरूप उक्तो भवति, तत्र निदानवर्तनं वृद्ध-
मले मलवृद्धित्वादापरित्यागाकारूपमलाकारोपयोगात्ता बोद्धव्यं,
सशोधनं च उत्तमिण इत्यनेनोक्तं शमनं च शीतोष्णेत्यादि
ग्रन्थेनोक्तम् ॥ ४ ॥

तेषां तु मलप्रसादात्प्याना धातूनां शोतांस्य
यनमुखानि । तानि यथाविभागेन यथास्य धातूनां
पूरयन्ति । एवमिदं शरीरमशितपीतलीढेत्यादित
प्रभवम् । अशिनपीतलीढेत्यादितप्रभवाध्यासिन्
शरीरे व्याधयो भवन्ति । हिताहितोपयोगविरापि
स्वयं शुभाशुभविशेषकरा भवन्तीति ॥ ५ ॥

अयनानि च तानि मुखानि चेत्ययामुखानि, अत्रायान्त्यने
नेत्ययनानि मार्गाणि, मुखानि तु यैः प्रवेशन्ति एतेन मलानां
धातूनां च यदेवायनं तदेव प्रवेशसमुपमिति नान्येन प्रवेशो
नान्येन च गमनमित्युक्तं भवति । रसादीनां यथास्वनाम स्रोतो
मुखं चायनं च । किंवा, अयनस्य गमनस्य मुखानि मार्गाणि
तेन, अयनमुखाणि गतिमार्गाणीत्यर्थः । तानि च क्रोतादि मल-
प्रसादपूरितानि । धातून् यथासमिति यथस्य पोष्यं तच्च तत्
पूरयति । यथाविभागेवेति यस्य धातोर्यो विभागः प्रमाणं तेनैव
प्रमाणेन पूरयति, तादृकप्रमाणान्येव पुष्यन्ति, नाधिकं यून-
नीत्यर्थः । एतच्च प्रकृतिस्थानां कर्म, विद्वृतानां तु न्यूनतिरि-
क्तधातुकरणमस्त्येवेति बोद्धव्यम् । उक्तं चान्यत्र,—“शोतसाध
यथास्वेन धातुं पुष्यति धातुना” (चि अ ८) — इति ।
उपसंहरति — एवमित्यादि । कथमशितार्थिर्हृद्यो धारितद्रूप
धातुशरीरयोग्यताद इत्याह—हिताहितेत्यादि । हितरूपोऽशि-
तार्थिविशेषः शुभरूपविशेषकारकः, अहितरूपस्तथातिविशेषो
वोऽशुभरूपविशेषकरो भवति, तेन नैकरूपात् कारणाद्विरुद्ध
कार्योदय इति भावः ॥ ५ ॥

पदंवादिन भगवन्तमाभेयमग्निवेश उवाच—वृद्ध-
न्ते हि भगवन् हितसमाख्यातमप्याहारमुपयुजाना
व्याधिमन्तध्यागदाश्च, तथैवाहितसमाख्यातम्; एवं
दृष्टे कथं हिताहितोपयोगविशेषात्मकं शुभाशुभवि-
शेषमुपपलभामह इति ॥ ६ ॥

१ वृद्धिक्षयाभ्यामिति यथासंरयनवय, पञ्चमी च त्यक्तोपे,
तेन क्षीणानां धातूनां वृद्धि विधाय साम्यमापादयति, अतिवृद्धानां
च धातूनां क्षय विधाय साम्यमापादयतीत्यर्थः । आहारमूलाभ्यामिति
यथासंरय वृद्धक्षीणाभ्यामाहारकृताभ्यामित्यर्थः इति शिवदाससेन ।
च स २३

१ प्रतिपादित रसकमेण इति पाठः । २ उत्तमिण संशोभनाहं
इत्यर्थः इति शिवदानमेन ।

दृश्यन्ते हि भगवन्निलादीं तथैवाहितसमाख्यातमुपयुजाना व्यापिमन्तथागदाथेति सवन्धः । विशेषात्मकमिति विशेषोद्भवम् ॥ ६ ॥

तमुवाच भगवानननेयः—न हिताहारोपयोगिनामग्निवेशः । तच्चिमित्ता व्याधयो जायन्ते, न च केवलं हिताहारोपयोगाद्देव स्रष्टव्याधिभ्रममति-क्रान्तं भवति, सन्ति हृतैः स्रष्टव्यहिताहारोपयोगादन्या रोगप्रकृतयः, तद्यथा—कालविपर्ययः, प्रशापराधः, शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाध्वासात्स्या इति । ताश्च रोग-प्रकृतयो रसान् सम्यग्पुण्युजानमपि पुरुषमशुभेनो-पपादयन्ति । तस्माद्धिताहारोपयोगिनोऽपि दृश्यन्ते व्याधिमन्तः । अहिताहारोपयोगिनां पुनः कारणतो न सद्यो दोषवान् भवत्यपचारः । न हि सर्वाण्यप-थ्यानि तुल्यदोषाणि, न च सर्वे दोषास्तुल्यबलाः, न च सर्वाणि शरीराणि व्याधिश्चमत्वे समर्थानि भवन्ति । तदेव ह्यपथ्यं देशकालसंयोगादीर्यप्रमा-णातियोगाद्भ्यस्तरमपथ्यं संपद्यते । स एव दोषः संसृष्टयोगिनिरुद्धोपक्रमो गम्भीरानुगतश्चिरस्थितः प्राणायतनसमुत्थो मर्मोपघाती कष्टतमः क्षिप्रकारि-तमश्च संपद्यते । शरीराणि चातिस्थूलान्यतिरूशा-न्यनिविष्टमंशशोणितार्स्वीनि दुर्बलान्यसात्स्याहा-रोपचितान्यत्पाहाराण्यल्पसत्त्वानि च भवन्त्यजा-धिसहानि, विपरितानि पुनर्व्याधिसहानि । पथ्य-धैवापथ्याहारदोषशरीरविशेषेभ्यो व्याधयो मृद्वो दास्यन्ताः क्षिप्रसमुत्थाश्चिरकारिणश्च भवन्ति । त एव चातपित्तश्लेष्माणः स्थानविशेषे प्रकृपिता व्याधिविशेषानभिनिवेतयन्त्यग्निवेशः ॥ ७ ॥

तच्चिमित्ता इति हिताहारनिमित्ताः । न केवलमिति न परम् । रोगप्रकृतय इति रोगकारणानि । अहिताहारोपयोगिना-मित्यादि । कारणत इति निमित्तान्तरात् प्रतिबन्धकत्वात्, तद्य कारणं 'तदेव ह्यपथ्यं' इत्यादिष्वप्यन्यत्राप्यविपरितं बोध-व्यम् । सद्य इति तत्कालम् । अन्तेनापथ्यस्य रोगजननं प्रति कालान्तरविचारसैतुल्यं प्रायो भवतीति दर्शयति; अन्यथा सद्य इत्यनर्थकं स्यात्, कालान्तरपि दोषाकर्तृत्वात् । दोष-गानिति व्याधिजनकः । अपचार इति अहिताहारोपयोगः । उक्ते कारणमाह—गहोत्कारः । तुल्यदोषाणां तुल्यदोष-कराणि । व्याधिसमत्वे स्यादधिकविरोधिषु स्यात्पुनरुदप्रति-बन्धकरमिति यावत् । तदेवापथ्यतुल्यदोषात् इति विज्ञोती— तदेवेत्यादि । अथ यद्यपि प्रकृतत्वादपथ्यप्रतिबन्धकानि कारणानि कथं स्यान्ति तथाऽपि समागतमात्रशब्दात्पथ्यकारिषु-

वान्पुच्यन्ते । तत्र देवादीनां योगादिति अनुगुणदेशादिभ्यो-गात्, यथा—मोहिः पित्तकर्तृत्वेनापथ्यः, न चानुपदेशयोगा-द्भ्यस्तरमपथ्यो भवति, पथ्यदेशे तु हीनबलतो भवति; तथा शरत्कालस्यानुगुणस्य योगाद्भवान् भवति, हेमन्ते दुर्बलः; संयो-गाद्यथा—स ग्रीहिर्दधिककालितादिभ्यो यत्वेनात्, नव्यादियुक्त-दुर्बलः; वीर्योद्यथा—स एषोऽप्यौष्ठो यत्वेनात्, शीतस्तु दुर्बलः; स एव च प्रमाणातियोगाद्हीनः, हीनमात्रस्यैवः; इत्याद्यनुसर्त-व्यम् । शेषतुल्यबलतामाह—स एव दोष इत्यादि । सद्यश्च मिलिता बहवो धोनयः कारणानि यस्य स तथा; किञ्च, संसृ-ष्टयोगिनिरुद्धगुणरूपः, यथा—पित्तस्य रक्तं दृश्यमात्तद्य कष्टत्वं क्षिप्रकारित्वं च भवति । विरुद्धोपक्रमो यथा—पित्तं नेहात्मकं, यवर्णं हि—'पित्तमेहा- सर्व एव यान्ता विरुद्धोपक्रमत्वात्—' इति, विरुद्धता चोपक्रमस्यात् यत् पित्तहरं मधुरादि तन्मेह-धानद्वयमेदसो विरुद्धं, मेहोद्गुणं तु कटुादि पित्तो विरुद्ध-मिति । गम्भीरानुगत इति गम्भीरमच्चारिपातुगतः; यवर्णं हि—'त्वग्मासाश्रयुजानं गम्भीरं तन्तराधयम्—' (चि. व. ३९) इति । चिरस्थित इति देहे चिरत्वात्कवस्यानेन कृत-गुल्फात् कष्टसाध्यः । प्राणायतनगमुत्थ इति अपथ्यापथ्ये दस्य-माणराहादिदस्यप्राणायतनाश्रयी । मर्मोपघातीति प्राणायतनस्य-तिरिच्छिप्रतलद्वयादिमर्मोपघातकारि । मर्मोपघातिरित्येतेषु मर्म-विशेषे प्राणायतनतत्सुत्थत्वे लक्ष्ये पुनस्तद्वचनं प्राणायतनमर्माध-विशो विशेषेण कष्टत्वप्रतिपादनार्थम् । कष्टतम इति बहुदुःखा-कर्तृत्वेनासापथ्यत्वेन च । क्षिप्रकारितम इत्याद्युपकारकारितमम् । कष्टरात् ससृष्टयोगिन्यादिदेवतामपथ्यत्वेन कष्टकष्टरक्षिप्रकारि-क्षिप्रकारितरादिविशेषात् भवन्तीति दर्शयति; यद्योपययंहेतु-मेलके कष्टतमः क्षिप्रकारितमश्च भवतीति हेतुं, कष्टमत्तादि न यथायोग्यतया हेतुं; विरुद्धोपक्रमो दोषः कष्ट एव भवति न क्षिप्रकरि । आपथ्यस्यहरीरुष्णाह—शरीररूपि चेत्यादि । शक्ति-भिर्यानि श्लथानि मातादीनि येषां शरीराणां तानि तथा, शिवा, अनिचिदानीनि विपयानि । उपचितानीनि संसर्धितानि; शता-स्थ्युष्टं हि शरीरं भृक्षिदोषभावितामेव भवतीति भावः । विप-रीतानीहानतिश्चैव्युत्थयति । व्याधिसहानिनि व्याप्युत्पाद-कप्रतिबन्धकानि । एतश्च शरीरमधिष्टव्यं वैपरीत्यं व्याधिसहत्वे उदाहरणंयुक्तम्, तेन यद्योपपथ्यकवर्णवैपरीत्यं दोषकवर्ण-परीत्यं च न तयो व्याधिधारणं भवतीति तद्व्युक्तं बोधयन्म् । एतदेवापथ्याहारदोषशरीराणांमेवावलवत्त्ववत्त्ववत्वेन एतद्व्यभि-दोषं यथायोग्यतया कृत्वादिभ्याधिरागण-वेनोपघातहरत्वात्—एत-द्वैवेत्यादि । निदोषा यद्योषा उत्तरिपरिताया, ततोपरिपरिता-विशेषेणमृद्वत्त्वाया चिरकारिष्वय भवति, यद्योपपथ्यादिरि-दोषास्तु दास्यन्ताः क्षिप्रकारिणश्च गम्भीरीनि मन्तव्यम् । अनेन प्रसङ्गेन वातादीनां रसादिस्थानविशेषेषु कृत्विनयो ये व्याप्यो भवन्ति, तात् दर्शयितुमाह—आ एवेत्यदि ॥ ७ ॥

१ 'दुष्करात्' इति पाठः ।

१ 'दुष्करात्' इति पाठः । २ 'दुष्करात्' इति पाठः । ३ 'दुष्करात्' इति पाठः । ४ 'दुष्करात्' इति पाठः । ५ 'दुष्करात्' इति पाठः ।

तत्र रसादिषु स्थानेषु प्रकृषितानां दोषाणां य-
स्मिन् स्थाने ये ये व्याधयः संभवन्ति तांस्तान्
यथावदनुव्याख्यास्यामः ॥ ८ ॥

तत्र रसेत्यादी प्रकृषितानां दोषाणामित्यनेन रसे कुपितो
यासुर्वा पित्तं वा श्लेष्मा वा, सद्यथा वा अभद्रादीनि कुर्वन्ति ।
सत्यपि दोषमेवेऽत्राभयस्यामेदादाश्रयप्रभावेणैवाभद्रादयो
भवन्ति, परं दोषमेदे अभद्रादावेव वातादिभिः विशिष्टं भव-
ति । किंवा यथायोग्यतया रसाश्रयिणा वातादिनाऽभद्रादिकरणं
बोद्धव्यं, यतो न गौरव वातदुष्टरसे भवितुमर्हति, एतन्न
नातिसुन्दरं, तेन पूर्वं एव पक्षो ज्ञायाम् ॥ ८ ॥

अभद्रा चारुचिश्चास्यवैरस्यमरसज्ञता ।
दृष्ट्वासो गौरवं तन्द्रा साङ्गमदौ ज्वरस्तमः ॥ ९ ॥
पाण्डुत्वं क्षोतसां रोधः ह्येयं सादः कृशाङ्गता ।
नासोऽन्नेरयथाकालं यलयः दलितानि च ॥ १० ॥
रसप्रदोषजा रोगा,

अभद्राया मुसप्रविष्टस्याहारसाभ्यवहरणे भवत्येव परन्त-
निष्ठा, अह्नौ तु मुखप्रविष्टं नाभ्यवहरतीति भेदः । आस्य
वैरस्यमुचितादौत्सरसादन्यथान्वम्, अरसज्ञता रसाप्रतिपत्तिः ।
सादोऽन्नप्रसादः ॥ ९ ॥ १० ॥—

रक्षयन्ते रकदोषजाः ।

कुष्ठघ्निसर्पपिडका रक्षित्तमसुन्दरः ॥ ११ ॥
शुद्धमेद्रास्यपाकश्च ह्रीहा गुल्मोऽथ विद्रधिः ।
नीलिका कामला व्यङ्गः पित्तुवस्तिलकालकाः ॥ १२ ॥
दहृक्षमर्दलं त्रिभ्रं पामा कोटाक्षमण्डलम् ।
रकप्रदोषाज्जायन्ते,

रकप्रदोषजेषु कुष्ठप्रहणादेव दहृदिलामे सिद्धे पुनस्तद्वचन
विशेषप्रादुर्भावप्रदर्शनार्थम् । तिलकालकाशिलादृत्तय । अर-
मण्डलं लोहितमण्डलम् ॥ ११ ॥ १२ ॥—

शृणु मांसप्रदोषजान् ॥ १३ ॥

अधिमांसावुर्ध्वं फीलं गलशालुकशुण्डिके ।
पूतिमांसालजीगण्डगण्डमालोपजिह्विकाः ॥ १४ ॥
विद्यान्मांसाश्रयान्,

बीलशब्देनाऽप्राप्तं उच्यते ॥ १३ ॥ १४ ॥—

मेदं संश्रयांस्तु प्रचक्ष्महे ।

निन्दितानि प्रमेहानां पूर्वेरूपाणि यानि च ॥ १५ ॥

निन्दितानि प्रमेहपूर्ववृत्तानि किञ्चनटिलत्वादीनि, तेषा-
मेव निन्दितत्वात्; नत्वास्ववैरस्यमधुरत्वादीनि । किंवा, नि-
न्दितानीति अतिस्थूलगतान्यायुर्हंसाधीन्यधीनिन्दितोक्तानि,
तेषां च निन्दितत्व निन्दितातिस्थूलसम्बद्धत्वेन । एव पूर्वेस्मिन्
व्याख्यानं 'यानि च' इति चकारो नियमे, उत्तरव्याख्याने तु
समुच्चये ॥ १५ ॥

१ 'अङ्गमदौ ज्वरस्तन्द्रा दृष्ट्वासो गौरवं तम' इति पा० । २ 'प्रथम
त्वनिष्ठा' इति पा० । ३ 'ज्वितायाहारस्त रसादन्वयात्पण्डेति पा० ।

अभ्यस्थिदन्ता दन्तास्थिभेदशूलं त्रिपर्णता ।
केशलोमनरुद्धमधुदोषाश्चास्थिप्रदोषजाः ॥ १६ ॥

अभ्यस्थिदन्तशब्देन अभ्यस्थिगिदन्तयोर्महणम् । शूलमित्य
स्थिशूलमेव बोद्धव्यम् ॥ १६ ॥

रक्तु पर्वणां भ्रमो मूर्च्छां दर्शनं तमसस्तथा ।
अरुपा स्थूलमूलानां पर्वणानां च दर्शनम् ॥ १७ ॥
मज्जप्रदोषात्,

रगित्वादि मज्जदोषाज्ज्ञेयम् । अर्ह्यतीति व्रणानि ॥ १७ ॥—

शुक्रस्य दोषात् ह्यैयमहर्षणम् ।

रोगि वा ह्यीयमल्पायुषिरूपं वा प्रजायते ॥ १८ ॥
न चास्य जायते गर्भः पतति प्रसवत्यपि ।

शुक्रं हि दुष्टं सापत्यं सदारं बाधते नरम् ॥ १९ ॥

ह्यैयमिति ध्वजानुच्छ्रयः । अहर्षणं च क्लमपि ध्वजोत्पत्ते
र्मधुनाशक्तिः । शुक्रं हि दुष्टं सापत्यं सदारं बाधते नरमित्य
नापत्यबाधा रोगिह्रीवाचपत्यजनकत्वेन, वारबाधा तु स्त्रि-
गर्भादिजनकत्वेन ॥ १८ ॥ १९ ॥

इन्द्रियाणि समाश्रित्य प्रकृष्यन्ति यदा मलाः ।

उपघातोपतापाभ्यां योजयन्तीन्द्रियाणि ते ॥ २० ॥

उपघातेत्यादौ उपघातो विनाशः, उपतापस्तु किञ्चिद्वैक-
ल्यम् ॥ २० ॥

स्त्रायो तिराकण्डराभ्यो दुष्टाः क्लिञ्चन्ति मानवम् ।

स्तम्भसंकोचपरह्रीभिर्ग्रन्थिस्फुरणसुप्तिभिः ॥ २१ ॥

कण्डाराभ्य इति सप्तम्यर्थे पशमी । राहो करपदावमोद
नम् । ग्रन्थि स्नाय्वादिग्रन्थिरेव ॥ २१ ॥

मूक्षानाश्रित्य कुपिता भेदशोषप्रदूषणम् ।

दोषा मलानां कुर्वन्ति सङ्घातसर्गावतीव च ॥ २२ ॥

मलानिलादी भेदशोषप्रदूषणमिति यथासंभव ज्ञेयं, तत्र
भेदः पुरीषस्य, शोषस्तु विशेषण सर्वत्रलेषु समवति, प्रदूषणं तु
प्रदूषणार्थदियुक्तत्वेन प्राकृतवर्णाद्युपघातः । सर्गात्सर्गावतीव
नेति अतीव सङ्घोऽप्रवृत्तिः, अत्युत्तमस्तु अतिप्रवृत्तिः ॥ २२ ॥

विविधावक्षितात् पीतादहिताह्रीडप्यादितात् ।

भवंत्येते मनुष्याणां विकारा य उदाहृताः ॥ २३ ॥

तेषामिच्छन्ननुत्पत्तिं सेवेत मतिमात्रं सदा ।

हिवाग्न्येवाशितादीनि न स्युस्तज्जास्तथाऽऽमर ॥ २४ ॥

रसजानां विकाराणां सघं लङ्घनमौषधम् ।

विधिशोणितिकेऽभ्याये रसजानां विधिः ॥ २५ ॥

मांसजानां तु संशुद्धिः शस्त्रक्षाराग्निकर्म च ।
 अंघ्रौनिन्दितिकेऽध्याये मेदोजानां चिकित्सितम् २६
 अस्थ्याश्रयाणां व्याधीनां पञ्चकर्माणि मेपजम् ।
 वस्तयः क्षीरसर्पीषि तित्ककोपहितानि च ॥ २७ ॥
 मज्जशुक्रसमुत्थानामौषधं स्वादुतिककम् ।
 अन्नं व्यवायव्यायामौ शुद्धिः काले च मात्रया २८
 शान्तिरिन्द्रियजानां तु भिमर्मये प्रवक्ष्यते ।
 स्नायवादिजानां प्रशमो पक्ष्यते घातरोगिके ॥ २९ ॥
 नधेगान्धारणेऽध्याये चिकित्सासंग्रहः कृतः ।
 मलजानां विकाराणां सिद्धिश्चोक्ता कचिरकचित् ३०
 पंप्रलक्षिताहारजमितान् दोषान् दर्शयन् यथावत्तन्मुपदि-
 दति—विधिषादित्वादि । भिपमिजत् 'उक्त्म्' इति शेषः ।
 पञ्चकर्माण्यलभिधायापि वस्तय इति वचनं तिकोपहितमसे-
 र्विशेषेण हितत्वोपदशानार्थम् । शुद्धिरिति वगमादिना । सिद्धिः
 शोफा क्वचिदिति अतीसारप्रत्ययार्थः ॥ २३-३० ॥

व्यायामादृप्पणसौक्ष्ण्याद्धितस्यानवधारणात् ।
 कोष्ठाच्छाखा मला यान्ति द्रुतत्वान्मासतस्य च ॥ ३१ ॥
 तत्रस्थाश्च विलम्बन्ते कदाचिन्न समीरिताः ।
 नादेशकाले कुप्यन्ति भूयो हेतुप्रतीक्षणः ॥ ३२ ॥
 संप्रति रसाधीनां शस्त्रास्त्रत्वाद् कोष्ठाप्रविणो दोषा यथा
 शाखां यान्ति तदाह—व्यायामेत्यादि । तत्र व्यायामक्षोभ्रात्
 कोष्ठं परिलज्य शाखां मला यान्ति, ऊपगो वहेत्सौक्ष्ण्यत्वादि-
 रायिता दोषाः शाखां यान्ति, हितस्थानव्यचारयथाऽहितसेवयाऽ-
 तित्सेवयाऽस्तिमात्रद्वे दोषो जलापूरवद्बुद्धः स्वस्थानमाग्राभ्य
 स्थानान्तरं यातीति युक्तम् । द्रुतत्वान्मासतस्येति चत्सत्वाद्वायो-
 योनुना शिमो यातीत्यर्थः, वाय्वन्तरेण च वायोराक्षेपणमुपपन्न-
 गेवेति, अन्यथा मला इति बहुवचनमसाधु । अथ शाखा-
 मलाः किं कुर्वन्तीत्याह—तत्रस्थाभेत्यादि । विलम्बन्ते कदा-
 चिदिति कदाचिद्याधिकरणे विलम्बं कुर्वन्ति । द्रुतो विलम्बत
 इत्याह—न समीरिताः—यै दोषा अल्पवेनावलम्बन्तसौ हेल-
 न्तरेण समीरिताः सन्तः कुप्यन्ति; तथा त एव नादेश इत्यन-
 नुष्णवेदो, तथा नाशकाल इत्यननुष्णकाले कुप्यन्तीति योज-
 ना । शब्दं हेतुमाह—भूय इत्यादि । यस्माद्भूयो हेतुप्रतीक्ष-
 णेऽल्पबला दोषासाक्षात्कीरणापेक्षन्ते; एतेन च भूयोहेतुप्र-
 तीक्ष्णो भवन्ति मलमत्पन्नं ते ईरणापेक्षन्ते, अत एकोक्तं
 कदाचिदिति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

बुद्ध्या विष्यन्दनात्पाकात्स्त्रोतोमुखविशोधनात् ।
 शाखा मुक्त्वा मलाः कोष्ठं यान्ति वायोश्च सिन्धहात्
 संप्रति शाखाभ्यः कोष्ठागमनहेतुं दोषाणामाह—दृष्टव्येत्यादि ।
 विष्यन्दनादिति विज्यनात्, तिलोन्मथ इतरवादेव कोष्ठे निन्नं
 याति । पाकादिति पको दोषोऽव्यक्तमेव निन्नं कोष्ठं

१ 'अंघ्रौनिन्दितसंयाने' इति पा० । २ 'शाखा इति रसादिभा-
 वत्' इति शिवदाससेनः । 'शाखा' इति पा० ।

याति' । द्रोतोसुरविशोधनादिति अवरोधकापनमात् ।
 नायोनिप्रहादिति शोमुर्वायोनिप्रहात् प्राहृतं स्थानं कोष्ठं
 याति ॥ ३० ॥

अज्ञातानामनुत्पत्तौ जातानां विनिवृत्तये ।
 रोगाणां यो विधिर्दृष्टः सुरार्थी तं समाचरेत् ॥ ३१ ॥
 सुरार्थाः सर्वभूतानां मताः सर्वाः प्रवृत्तयः ।
 ज्ञानाज्ञानविशेषात्तु मार्गामार्गप्रवृत्तयः ॥ ३५ ॥

इदानीं सहेपेणारिलव्याधिप्रतीकारं सूत्रयति—अज्ञात-
 नामित्यादि । यो विधिर्दृष्ट इति दृष्टे तत्र । ननु यदि
 सुरार्था सर्वप्राणिनां प्रवृत्तिसूत्रं कोऽपि अमार्गं प्रवर्तत
 इत्याह—ज्ञानेत्यादि । अज्ञानादेव सुरसाधनमिदमिति कृत्य
 अपरीक्षकाः प्रवर्तन्ते, न तु दुःस्वप्नवृत्तात्प्राणानादिति भावः
 ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

हितमेवानुरूप्यन्ते प्रपरीक्ष्य परीक्षकाः ।
 रजोमोहावृत्तात्मानः प्रियमेव तु लौकिकाः ॥ ३६ ॥
 श्रुतं बुद्धिः स्मृतिर्दाक्ष्यं धृतिर्हितनिषेवणम् ।
 वाग्विबुद्धिः शमो धैर्यमाश्रयन्ति परीक्षकम् ॥ ३७ ॥
 लौकिकं नाश्रयन्त्येते गुणा मोहरेजःश्रितम् ।
 तन्मूला वर्धयो यन्ति रोगाः शारीरमानसाः ॥ ३८ ॥

हितमेवेत्यादिविबुद्धमेव तदात्वे दुःस्वप्नमपि, प्रियमेवेति
 तदात्वे सुखकरणापत्तिविह्वलम् । लौकिका अपरीक्षकाः ।
 परीक्षकं स्तौति—शुक्रमित्यादि । परीक्षकमाश्रयन्तीति परी-
 क्षके गवन्तिः किंवा, शुभादिदेवताः परीक्षकमाश्रयन्ते,
 यदुक्तं,—"विशुक्तं शानदेवताः" इति । तन्मूला इति रजलनो-
 मूलाः ॥ ३६—३८ ॥

प्रज्ञापैरादाक्ष्यहितानर्थान् पञ्च निषेवते ।
 संधारयति वेगांश्च सेवते साहसतानि च ॥ ३९ ॥

१ 'पाकादिति पाकानित्तत्वात्पाद', पको 'हि दोषो रुद्रुः सत्
 कोष्ठं याति' इति शिवदाससेनः । २ 'विधिर्दृष्टः' इति पा० । ३
 'इदानीं संक्षेपेण निदिष्टव्याधिप्रतीकारं सूत्रयति—अज्ञातानामित्यादि ।
 यो विधिर्दृष्ट इति कृत्ये तत्र । सुरार्था आरोग्यार्था । सुखस्य स्वसः
 प्रकाशं सर्वं दर्शयति—सुरार्था इत्यादि । यदेतं निरुपाधीच्छायिष्यत्वेन
 सुरास्य सातः पुरुषार्थैकमित्यर्थः । नन्विदमसहस्रतः, अनुसत्तापने-
 ऽव्यसन्मार्गं जनप्रशंसितं संनादित्याह—ज्ञानाज्ञानादिति । - अत्र
 यथासंख्यमन्ययः यदेतं, अज्ञातसाधनेऽन्यमार्गं 'सुरसाधनोऽवयव'
 इति ज्ञानाद्ग्राह्या प्रवर्तते, न तु दुःस्वप्नवृत्तात्प्राणानादिति भावः'
 इति शिवदाससेनः । ४ 'हितमेवेत्यादि । परीक्षकाः सत्तद्विषेचकाः
 प्रेक्षापूर्वककारिणः, हितगायतिविबुद्धमेवेति अपरीक्ष्य स्वल्पं कालं,
 अनुसृष्ट्येते कामयन्ते, अनुपपदको हि त्वथास्तुः कामे वतते, वचन
 हि 'अनुसृष्टः कामे' इति शिवदाससेनः । ५ 'मोहवृत्तान्प्रितम्'
 इति पा० । ६ 'बहुवचनं' इति पा० । ७ 'अथ पुनरपरीक्षके रजत
 मोमूला रोगा नन्वीत्याह—प्रज्ञापैरादाक्ष्यहितानि । इत्यापेसेवादि करो-
 शकः प्रज्ञापप्राप्तयेसोमोऽग्निमूलतद्विद्यादितैः इत्यापेसेवादि करो-
 ति, अतस्तन्मूला व्याधयो भवन्तीति भावः' इति शिवदाससेनः ।

तदात्वमुपसंभेपु भावेप्यज्ञोऽनुरज्यते ।
रज्यते न तु विशाता विभाने ह्यमलीकृते ॥ ४० ॥

यथाऽपरीक्षकं रजस्यमोमूला रोगा भवन्ति तदाह—प्रज्ञाप-
राधादित्यादि । अहितार्थेसादि च रोगं करोतीति भावः ।
तदात्वमुपसंभेपु इत्यस्य 'सुखसंभेपु' इति करोति, नत्त-
दात्वमुपसंभेपु इत्यस्य दुःखानुबन्धमुपकर्मतया परमार्थतत्त्वादा-
त्वेऽप्युपसंभेपु दर्शयति, यथा 'शुभसंज्ञकमारोग्यं' (सू अ
९) इत्यनोक्तम् । विशातेति परीक्षक ॥ ३९ ॥ ४० ॥

न रागाद्वाप्यविभानादाहारानुपयोजयेत् ।
परीक्ष्य हितमश्नीयाद्देहो ह्याहारसंभवः ॥ ४१ ॥

न रागादित्यादि । अहितत्वेन जानन्नपि रागादेव कश्चिद्दुष्ट
प्रवर्तते, अज्ञानात्वाहितत्वाज्ञानादेव कश्चिद्विनाशकसायेन प्रव-
र्तते, एतद्रथमपि निषिध्यते ॥ ४१ ॥

आहारस्य विधायद्यै विशेषा हेतुसंज्ञकाः ।
शुभाशुभसमुत्पत्तौ तान् परीक्ष्य प्रयोजयेत् ॥ ४२ ॥

कथमाहार परीक्ष्य इत्याह—आहारस्येत्यादि । आहारस्य
विधौ विधानेऽष्टौ विशेषा प्रकृतिवर्णनयोगादयो रसविमाने
वक्तव्या हेतुसंज्ञका, अ हेतुसंज्ञका इत्याह—शुभेत्यादि । शुभा-
शुभसमुत्पत्तौ, ते च प्रकृत्यादयं शुभा शुभकरा अशुभा अशु-
भकरा इति ज्ञेयम् ॥ ४२ ॥

परिहार्याण्यपथ्यानि सदा परिहरन्नरः ।
भयत्यनुवृणतां प्रातः साधूनामिह पण्डितः ॥ ४३ ॥
यत्तु रोगसमुत्थानमशक्यमिह केनचित् ।
परिहर्तुं न तत्प्राप्य शोचितव्यं मनीषिभिः ॥ ४४ ॥

ननु पथ्यसेवाया क्रियमाणामपि बलवत्प्राक्तनाधर्मव-
शादपि व्याधयो भवन्ति, तत्किमनेन पथ्यसेवनेनेत्याह—
परिहार्याणीत्यादि । अनुवृणतामिव प्राप्तेऽनुवृणतां प्रातः, एतेन
परिहार्यपरिहारेण पुरुषकारेऽनपराध पुरयो भवतीति दर्श-
यति । यस्तु देवागतस्तस्य व्याधिरात्र साधवो नैव पथ्य-
सेविन गृहयन्ति, एतदेवाह—यद्विवादि । अशक्य परिहर्तु-
मिति बलवत्कर्मजन्यत्वादित्यर्थः । न शोचितव्यमिति पुरु-
षकारस्य देवजन्येऽवश्यमिति व्याधावकचित्करत्वादित्यर्थः
॥ ४३ ॥ ४४ ॥

तत्र श्लोकाः ।

आहारसंभवं वस्तु रोगाश्चाहारसंभवाः ।
हिताहितविशेषाच्च विशेषः सुखदुःखयोः ॥ ४५ ॥
सहृद्वे चासहृद्वे च दुःखानां देहसत्त्वयोः ।
विशेषो रोगसङ्गाश्च धातुजा ये पृथक्पृथक् ॥ ४६ ॥
तेषां चैव प्रशमनं कोष्ठाच्छाखा उपेत्य च ।
दोषा यथा प्रकृष्यन्ति शाखाभ्यः कोष्ठमेत्य च ४७

आशान्नयोर्निशेषश्च स्वस्थानुरहितं च यत् ।
विविधाशितपीतीये तत्सर्वं संप्रकाशितम् ॥ ४८ ॥
इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते सूत्रस्थाने
विविधाशितपीतीयो नामाष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

इत्यशान्नचतुष्कः ।

समूहे वस्त्विति शरीरम् । सहृद्वे चासहृद्वे चेत्सादिना
'शरीराणि चातिरथूलानि' इत्यादि 'विपरीतानि पुनर्व्याधि
सहानि' इत्येतत् ग्रन्थ ज्ञापयति ॥ ४५—४८ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायामागुर्वेदश्रीपिकाख्याया
चरकव्याख्याया सूत्रस्थाने विविधाशितपीतीयो
नामाष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

ऊनत्रिंशोऽध्यायः

अथातो दशप्राणायतनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः १
इति ह साह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥ -

सप्रत्यध्यायद्वयेऽवशिष्टे वक्तव्ये पूर्वाध्याये 'प्राणायतन-
समुत्थ' इति प्राणायतनशब्दकीर्तनाद्दशप्राणायतनीय उच्यते,
किंवा, अथ दशप्राणायतनीय सूत्रस्थानोपसंहार, देशध्या-
यस्तु सर्वतन्त्रसंग्रह इति पश्चादुच्यते । इत्यमप्यर्थपरा सज्ञा, न
सम्बन्धानुकारिणी । आयतनानीवायतनानि, तदुपधाते प्राणोपधा-
तात्, तज्ज्ञो च प्राणनाश्रादित्यर्थं, न प्राणस्य जीवितारथ्यस्य
शरीरेन्द्रियसंस्कारमस्योत्पत्त्यस्य सङ्गादय एव परमात्मया,
तस्य कृत्स्नशरीराद्याश्रयत्वान् ॥ १ ॥ २ ॥

दशौघायतनान्याहुः प्राणा येषु प्रतिष्ठिताः ।
शङ्खो मर्मत्रयं फण्डो रक्तं शुक्रौजसी गुदम् ॥ ३ ॥
तानीन्द्रियाणि विशानं चेतनाहेतुमामयान् ।
जानीते यः स वै विद्वान् प्राणाभिसर उच्यते ॥ ४ ॥

मर्मत्रयमिति हृदयबस्त्रिशिराः । तानीति शङ्खादीनि ।
विशानं बुद्धिः । चेतनाहेतुरात्मा, चेतनासमवायिकारणत्वात्,
किंवा चेतनाशब्देनात्मा, हेतुशब्देन तु व्याधीना जनको हेतु-
निदानरूपस्ताया शमको हेतुर्भेदजनरूप उच्यते । आमयशब्देन
च लिङ्गमुच्यते । तेन, आध्यात्मिकानीन्द्रियादीनि याद्धानि
च हेतुलिङ्गोपधानि यो जानीत इत्युक्तं भवति । एतावच्चैत-
च्छास्त्रं सत्—आध्यात्मिकानीन्द्रियाणि तथा हेतुलिङ्गोपधानि
च । प्राणाभिसरा महाचतुष्पादे उक्ता ॥ ३ ॥ ४ ॥

द्विविधोस्तु खलु भिषजो भवन्त्यग्निवेश ! प्राणा

१ 'इत्युक्त' इति पा० । २ 'प्रतिष्ठिता नियता' इति शिवदास
सेन । ३ 'विशायतेऽनेनेति विशानं निदानपूर्वैरूपरूपोपशयस्य
मात्सरूपम्' इति शिवदाससेन । ४ 'सप्रति सप्रस्थानार्थसमह
दर्शयितुं भूमिका रचयति—त्रिविधा इत्यादि । अभिसराः प्रत्या
वर्तकाः' इति शिवदाससेन ।

नामेकेऽभिसरा हन्तारो रोगाणां, रोगाणामेकेऽभिसरा हन्तारः प्राणानामिति ॥ ५ ॥

सर्वभित्तित्वाया वैशाधीनत्वेन यादशो वैच उपादेयो यादश-
थानुपादेयस्त्वर्जनकोशरात् सूत्रस्थानार्थसमहं दर्शयति—दि-
विधा इत्यादि । रोगाणामभिसरा इति रोगाणामानेतार ॥५॥

पर्येषादिनं भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उपाच—
भगवन्ते फथमस्माभिर्वेदितव्या भवेयुरिति ॥ ६ ॥

भगवानुवाच—य इमे कुलीनाः पर्येषदातश्रुताः
परिदृष्टकर्माणो दक्षाः शुचयो जितहस्ता जिता-
त्मानः सर्वोपकरणवन्तः सर्वेन्द्रियोपपन्नाः प्रकृ-
तिज्ञाः प्रतिपत्तिज्ञाश्च ते हेयाः प्राणानामभिसरा
हन्तारो रोगाणां, तथाविधा हि कैवल्ये शरीरस्थाने
शरीरभित्तित्वज्ञाने प्रकृतिविकारस्थाने च निःसं-
शयाः, मुखसाध्यरुच्छसाध्ययाप्यप्रत्याख्येयानां च
रोगाणां समुत्थानपूर्वरूपस्त्रिद्वेदनोपशयविशेष-
ज्ञाने व्यपगतसंवेदाः, त्रिविधस्यायुर्वेदसूत्रस्य
सर्वप्रहण्याकरणस्य सन्निविधौपधप्रामस्य प्रव-
कारैः, पञ्चदशतो मूलफलानां चतुर्णां च स्नेहानां
पञ्चानां च लवणानामष्टानां च मूत्राणामष्टानां च
क्षीराणां क्षीरत्वग्दूषाणां च पण्णां शिरोविरेचना-
वेधे पञ्चकर्माश्रयस्योपधगणस्याष्टाविंशतिश्च यथा
गुनां द्वाविंशत्शूर्णप्रदेहानां पण्णां च विरेचनश-
तानां पञ्चानां च फयायशतानां प्रयोक्तारः, स्वस्य
वृत्तमिहितभोजनपाननियमस्थानचक्रमणशयनस-
नमानाद्रव्याञ्जनधूमनाचन्यामञ्जनपरिमार्जनवेगावि-
धारणविधारणव्यायामसात्म्येन्द्रियपरीक्षोपक्रमण-
सूत्रसङ्कुशला, चतुष्पादोपगृहीते च भेषजे षोड-
शकले सविनिश्चये सत्रिपर्येषणे सदातफलाकाल-
ज्ञाने व्यपगतसंवेदाः, चतुर्विधस्य च स्नेहस्य
चतुर्विंशत्युपनयस्योपकल्पनीयस्य चतुःपट्टिपर्य-
न्तस्य च व्यपस्थापयितारः, बहुविधविधानयुक्तानां
च स्नेहस्वेद्यव्यवित्तेच्यत्रिविधोपधोपचारणां च
कुशलाः, शिरोरोगादेर्दोषांशविकल्पजस्य च
व्याधिसंप्रहस्य सक्षयपिडकाविद्रधेखयाणां च
शोफानां बहुविधशोफानुवन्धानामष्टचत्वारिंश-
त्तस्य रोगाधिकरणानां चत्वारिंशदुत्तरस्य च नाना

१ 'सुत शाल शान वा, जितहस्ता रुग्णहस्ता, जितात्मान इति
जितेन्द्रिया, प्रकृति कारणम्' इति शिरोदाससेन । २ 'सन्निविधौ
प्रप्रामस्येति शामशब्द सन्निवचन, प्रवकार इत्यल्ल सर्वे पञ्चमेने
पलेकमन्वय' इति शिरोदाससेन । ३ 'ससत्रपानमि च भोजनम्'
इति वा० । ४ 'चतुर्विंशत्युपनयस्येति उपनयो विचारण' इति
शिरोदाससेन । ५ 'चतुःपट्टिपर्यन्तस्येति रसभेदेन चतुःपट्टिसंख्या
परन्तोऽत्रपरिचय, चतुःपट्टिसारवाकरसत्येत्पर्य' इति शिरोदाससेन ।

रमजस्य व्याधिदातस्य तथा विगर्हितातिस्थूलान्ति-
कृशानां सहेतुलक्षणोपक्रमणां स्वप्रत्य च हिताहि-
तस्यास्वमातिसमस्य च सहेतूपक्रमस्य पण्णां च
लह्वनादीनामुपक्रमणां, सन्तर्पणापतर्पणजानां च
रोगाणां सरूपप्रशमनानां शोणितजानां च व्या-
धीनां मदमूर्च्छाद्यसंन्यासानां च सकारणरूपौ
पयोपचाराणां कुशलाः, कुशलाश्चाहारविधिविनि-
श्चयस्य प्रकृत्या हिताहितानामाहारविकाराणामप्रत्य-
संप्रहस्यासयानां च चतुरशतिद्रेव्यशुणकर्मवितिश्र-
यस्य रसानुरससंश्रयस्य सविकल्पवैरोधिकस्य द्वा-
दशवर्णाश्रयस्य चाक्षरणव्यस्य सगुणप्रभावस्य सानु-
पानगुणस्य नवविधस्यार्थसंप्रहस्याहारगतेश्च हिता-
हितोपयोगविशेषात्मकस्य च शुभाशुभविशेषस्य
धात्व्याधयाणां च रोगाणां मौपधसंप्रहयाणां दशानां
च प्राणायतनानां यं च पक्ष्याभ्यर्थं दशमहामूलीये
त्रिंशत्तमाध्याये तन च कृतस्य तन्त्रोद्देशलक्षणस्य
तन्वस्य च ग्रहणधारणविज्ञानप्रयोगकर्मकार्यका-
लकर्तृकरणकुशला, कुशलाश्च स्मृतिमतिज्ञास्त्र-
युक्तिसानस्यात्मनः शीलशुणैरविंसंवादानेन च संपा-
दानेन सर्वप्राणिषु चेतसो मैत्रस्य मातापितृभ्रातृ-
वन्धुवत्, एवंयुक्ता भवन्त्यग्निवेश प्राणानामभि-
सरा हन्तारो रोगाणामिति ॥ ७ ॥

प्रतिपत्तिज्ञा इति तदात्वे कर्तव्यज्ञा । शरीरभित्तित्वि-
ज्ञान तथा शरीरे शुक्रशोणितसयोगादिभ्य उपजायते, तथा
ज्ञानम् । प्रकृतिविकारज्ञान हास्त्वनेयेन शारीरे वक्ष्यमाणम् ।
निविधस्ययुर्वेदसूत्रस्येति हेतुलिङ्गीपथज्ञानमित्यस्य । इत प्रकृति
च तन्त्रोद्देशलक्षणखेलन्तेन हन्तस्थानार्थसंप्रहो यथाक्रममनुसा-
रणीय । ससमहव्याकरणस्येति सामान्य च विशेष चेषादिना
वीर्योक्षितीये समह, व्याकरण च 'सामान्यनेत्रत्वकर (स
अ १) इत्यादि । सन्निपर्येषण इति एषणानययुक्तं । नवविध
स्येति 'चर शरीरावयवा' (सू. अ २७) इत्यादि । आहार-
गठेरिति 'मिथिममशितपीत' इत्यादिना । तन्त्रोद्देशलक्षणस्येति
तत् तन्त्रोद्देश 'अग्नी स्थानानि' इत्यादिना, तन्त्रलक्षण द्व
आयुषो वेदस्य च यच्चिद्वक्तं लक्षण वक्ष्यति । धन स्थानाय-
ज्ञाने बौद्धालमभिधायाम्यथाप्याह—तन्त्रस्येसादि । गृहीतसो
तरवात्करण धारण, विज्ञानमर्पतो ज्ञानं, प्रयोगविधिरता-
प्रयोग, वनं वनेकथा चिकित्साकरणं, कार्यं धातुसाम्य,
वालं मियाकाल, वदोह भिपयु, करण भेषजम् । शाल-
युक्ति शालयोजना । युक्तिसानस्येति कुशलोपाहार करणे
पठो । आत्मान इत्यादि ।—आत्मान शीलशुणे करणभर्तु

१ 'अवयवव्यपदेशात्' इति वा० । २ 'एवमुक्ता' इति वा० ।
३ 'समह सङ्ख्यस्य कथन, व्याकरण च विवरणम्' इति त्रिपदा
सतेन ।

मातृपितृवन्धुवत् सर्वप्राणिषु भेतसो मैनस सपादनेन तथा-
ऽविषवादेन च कुशला इति ग्रन्थमप्यग्रे बोद्धव्य ॥६॥७॥

अतो विपरीता रोगाणामभिसरा हन्तारः
प्राणानां, मिषकृच्छ्रप्रतिच्छन्नाः कण्ठकभृता
लोरुस्य प्रतिकरूपकसपर्मणो राक्षां प्रमादाच्चरन्ति
राष्ट्राणि ॥ ८ ॥

तेषामिदं विशेपविज्ञानं भवति—अत्यथं वैद्यवे-
शेन रक्षाधमाना विशिष्यान्तरमुचरन्ति कर्मलो-
भात्, श्रुत्या च कस्यचिदातुर्यमभितः परिपतन्ति,
संश्रवणे चास्यात्मनो वैद्यगुणानुचैर्धदन्ति, यश्चास्य
वैद्यः प्रतिकर्म करोति तस्य च दोषान्मुहुर्मुहुर्दा-
हरन्ति, आतुरमिच्छाणि च प्रहर्यणोपजापोपसेवादि-
भिरिच्छन्त्यात्मीकर्तुं, स्वल्पेच्छ्रुतां चात्मनः ख्याप-
यान्ति, कर्म चासाद्य मुहुर्मुहुर्त्यलोकयन्ति दाक्ष्ये-
णाज्ञानमात्मनः प्रच्छादयितुकामाः, ध्याधिं चापा-
चर्तयितुमशङ्कन्तो ध्यायितमेवानुपकरणमपरि-
चोरकमनात्मपन्तमुपदिशन्ति, अन्तगतं चैनमभि-
समीक्ष्यान्यमाश्रयन्ति देशमपदेशमात्मनः कृत्वा,
प्राकृतजनसन्निपाते चात्मनः कौशलमकुशलवद-
क्यन्ति, अधीरवद्य धैर्यमपवदन्ति घीराणां, विद-
ज्जनसन्निपातं (चाभिसमीक्ष्य) प्रतिभयमिव कान्-
न्तारमध्वगाः परिहरन्ति दूरात्, यश्चैषां कश्चित्
सुभावययो भवत्युपयुक्तमप्रकृते प्रकृतान्तरे वा
सततमुदाहरन्ति, न चानुयोगमिच्छन्त्यनुयोक्तुं वा,
मृत्योरिव चानुयोगादुद्विजन्ते, न वैषामाचार्यः
शिष्यः सप्रसन्नचारी वैवादिको वा कश्चित् प्रश-
यत इति ॥ ९ ॥

मिषकृच्छ्रचरो वधनाथकृतमिदवैद्यः । प्रतिहृषक अन्ध-
धारूपकारी द्रोहकारक (?) इत्युच्यते लोके । राक्षा प्रमादादिनि
राक्षा हि ते इवैवा शासनीयाः । विशिषा रप्या, किंवा कर्म
माणं । सश्रवणे चास्येत्वारुस्य श्रवणयोग्ये प्रदेशे । अन्त-
गतमिति सुगुहम् । अपदेश व्याजम् । अदुशालवदिति यथा
अदुशाल परस्परविरुद्धमात्मकौशल वर्णयन्ति तद्येत्सर्ग ।
अधीरवदिति उघाटरवा सन्त । उपयुक्त इति ज्ञात । अनु-
योग वृच्छाम् ॥ ८ ॥ ९ ॥

तत्र श्लोकः ।

मिषकृच्छ्रस्य प्रविद्यैवं व्याधितास्तर्कयन्ति ये ।
वीतंसमिष संश्लिष्य वने शाकुन्तिका द्विजान् १०

१ 'मिषकृच्छ्रस्य प्रतिच्छन्ना कण्ठकभृता ओषस्य प्रतिकरणे, इत्यु
कर्मणो राक्षा प्रमादादेव चरन्ति राक्ष्णाणि' इति पा० । २ 'अप
चारिक' इति पा० । ३ 'प्रतिरूपेण सप्रमादादिवेशेन चरन्तीति
प्रतिकरूपं परमैवजिन' इति किञ्चदासधेन ।

शुनदृष्टक्रियाकालमात्राज्ञानरहितप्लुताः ।
वर्जनीया हि ते मृत्योश्चरन्त्यनुचरा मुचि ॥ ११ ॥
वृत्तिहेतोर्मिषहृद्गानपूर्णां मूर्खविशाखादान् ।
वर्जयेदातुरो विद्वान् सर्पस्ते पीतमाहताः ॥ १२ ॥
ये तु शारपविदो दक्षाः शुचयः कर्मकोविदाः ।
जितहस्ता जितात्मानस्तेभ्यो नित्यं कृतं नमः ॥ १३ ॥

तत्र श्लोकः ।

दशप्राणायतनिके श्लोकस्थानार्थसंग्रहः ।
द्विविधा मिषजश्लोकाः प्राणस्यायतनानि च ॥ १४ ॥
इत्यश्विदेशाहते तस्ये चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकरुस्थाने
दशप्राणायतनीयो नामोत्तमिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

वीतस्य पशिवन्धनम् । श्रुतं शाश्वे धवणम् । दृष्ट कर्म-
दर्शनम् । क्रिया चिकित्साज्ञानं, ज्ञान शास्त्रजन्यं, श्रुतं तु
धवणमात्रम् । तेभ्यो नित्यं हृतं नम इत्यनेन प्राणभिसरे
स्तीति ॥ १०—१४ ॥

इति श्रीचरुपाणिदत्तविरचिताया चरकटीकायामायुर्वेद-
टीपिकाया सूत्रस्थाने दशप्राणायतनीयो नामे-
कोत्तमिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

त्रिंशोऽध्यायः ।

अथातोऽधंशमहामूलीयमध्यायं व्याख्यास्यामः १
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

पारिषेध्यात् किंवा सूत्रस्थानमभिधाय तत्रसंग्रहं बहुमयं-
दशमहामूलीय उच्यते । अत्र 'अधिकृत्य कृते ग्रन्थे' (४३
१८५) इत्यनुवर्तमाने "अध्यायानुवाकयोर्लृक् च" (५१२।९०)
इति च्छ ॥ १ ॥ २ ॥

अधं दश महामूलाः समासैका महाफलाः ।

महश्चाथर्थ हृदयं पर्यायैरुच्यते बुधे ॥ ३ ॥

पदङ्गमङ्गं विज्ञानमिन्द्रियाण्यर्थपञ्चकम् ।

आत्मा च सगुणश्चेतश्चिन्त्यं च हृदि संश्रितम् ॥४॥

अर्थ इति हृदये, महामूला इति महहृदयं मूलं वासा धम-
नीनां तास्तथा, समासका इत्याश्रिता । तस्य हृदयस्य पर्याया-
नाह—महश्चेत्यादि । महत्सज्ञा तथास्यसज्ञा च हृदयस्य वैद्य-
व्यवहारविज्ञानं न सर्वत्र शास्त्रान्तरेषु । हृदयस्य यथा यन्महत्त्वं
यथा वा अर्धमानत्वेनार्थत्वं तद्वृद्धयस्याभ्यर्हितत्वात् । अभ्यर्हि-
तत्वमाह—पदङ्गमित्यादि । पदज्ञानि बाहुद्वयजहाद्वयविरोत्त-

१ 'तत्र हृदयश्रितव्यापीनां शीघ्रं प्रतिकर्तव्यतां शेषवित्तु सर्वा
नवयवेषुवा हृदयस्य प्राधान्यमाह—अर्थ इत्यादि । हृदये समासका
प्रसङ्गात् महामूला धमनो दक्षेत्सर्वम् । महहृदयं मूलं दातामिति
विग्रहः । महदर्थेयोर्धे सपद्यति—महश्चाथर्थेत्यादि । अर्थ्यते उपा
दीयतेवा पाच्यत इत्यर्थः' इति सिद्धान्तसने । २ 'सिरा सत्तद'
इति पा० ।

राधिरूप्याणि यस्या तत्पङ्कजमङ्गम् ॥ अङ्गं च पङ्कजदतिरिक्तं समु-
दायहृषमवयवविदग्धं वा ॥ अङ्गमिति वक्तव्ये पङ्कजविशेषणं पण्णा-
मङ्गलामपि हृदयाभितत्यप्रतिपादनार्थः; किंवा, अङ्गशब्दस्याव-
यववाचिनो निषेधार्थम् । विज्ञानं च यद्यपि 'आत्मा च सगुणः'
इति वचनान्नेव आत्मगुणत्वेन लब्धं, तथाऽप्यात्मगुणेषु प्राधान्य-
त्वात् पुनः पृथगुच्यते; वचनं हि "सुखं समग्रं विज्ञानं विसर्गं
च प्रतिष्ठितम्"—इति । इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि पञ्च । अथैव-
र्षकं शब्दादि । सगुण इत्यनेन सुखादिग्रहणम् । चेतो मनः ।
चिन्तनं मनोविषयः । एते च पङ्कजविज्ञानादव्यः प्रति प्रति पठितोः
प्रत्येकमेवोपादेयत्वेन; तेनात्र कश्चिदर्थलक्षणेनोपाशानं फल-
व्यमिति नोद्गाननीयम्, अर्थलक्षणे इत्यर्थः भाषादानमिधीयमा-
नत्वात्प्रधानं भवति ॥ ३ ॥ ४ ॥

प्रैतिष्ठार्थं हि भावानामेषां हृदयमिष्यते ।
गोपानसीनामागारकणिकेवार्थचिन्तकैः ॥ ५ ॥
तस्योपघातान्मूर्च्छांयं भेदान्मरणमृच्छति ।

अथ कथमगो पङ्कजादयो हृदयाश्रयाः, यावता 'हृदयं अहलं
च' इति वक्ष्यति, अङ्गं च पङ्कजादयं महत्, इन्द्रियाण्यपि च
स्वाश्रयचक्षुरादिरक्षितानि, अर्थाथ बाह्यव्यापयिणः, आत्मा
धानाभित एव व्यापकः, महृषध विज्ञानमगमन्येवार्थितं,
मनोऽप्यनाश्रितमात्मगतं, चिन्तनं च ज्येष्ठारि न हृदि, इक्षान-
पाङ्कजाद-प्रतिष्ठेत्सादि ।—प्रतिष्ठा कार्यकरणविरोधेनावस्थानम् ।
भावागमेषामिति पङ्कजादीनाम् । हृदयमिष्यते 'कारणम्' इति
शेषः । अथैव दृष्टान्तमाह—गोपानसीनामित्यादि । गोपानस्यो
गृहाच्छादनपाधारकंछानि । आगारकणिका गृहान्छादनमाधे
गृहान्छादनकाष्ठानियन्थनी लोके 'आडकम्' इत्युच्यते । अर्थ-
चिन्तकैरिति हृदयचिन्तकः । तेन, पङ्कजीनां हृदयाभितत्यं
नापाारधेयभावेन, किंतीह तदन्वयव्यतिरेकावुधिधावित्येनेति
दर्शितं भवति । हृदयाभितत्यं हृदये प्रकृतिरूपे पङ्कजादिभा-

वानां प्रकृतिस्वल्पं, हृदयोपघाते तदुपघात इत्यर्थः । यद्यपि
च, आत्मविज्ञानमनेषां हृदयाभितत्यमापाारधेयभावादपि कष्ट-
रष्टय पार्थिवं यत्तु, तथाऽपि सर्वव्यापकत्वाच्चोपादेयभावात्पेय-
त्वम् । नैवम्, आत्मा ह्यत्र संसारी मोक्षान्तनत्वेनाभिप्रेतः,
स च हृदयप्रदेश एव सुखदुःखाद्युपलभत इत्यनुभवसिद्धं, तेन
हृदयाभित इयात्मा; तथा मनोऽपि प्रायेण हृदयेव तिष्ठति, यत्र
उपरतकिंयं मनो हृदये तिष्ठति, तथा ध्याने योगे च हृदिस्थमेव
मनो भवति । यदप्युक्तम्—'आत्मस्ये मनसि स्थिरे' (शा. अ.
१)—इति, तदप्यात्मस्वत्वं मनसो हृदयस्थत्वमेव । एवं ज्ञान-
सुखदुःखानि च हृदयपरान्येव लक्ष्यन्ते, तथा एतद्विन्वन्नातथा
दुःखावेवाहा हृदयेव पीड्यते, गान्यदन्तम् । भवत्वनेगाप्यापने-
नाध्रयाध्रविगमिने ध्युत्पादितेन । मधेय हृदयोपघाते पङ्कजादि-
भावोपघातमाह—तस्योपघातादित्यादि । तस्येति हृदयस्य, उप-
घातः किञ्चिदुपहननं; भेदादिति नहोमघातात्; मरणं च पङ्-
कजादीनां सर्वेषामेव घयोऽप्रतिष्ठानाद्य इति भावः ॥ ५ ॥—

यद्धि तत् स्पर्शविज्ञानं धारि तत्तत्र संश्रितम् ॥ ६ ॥
नत् परस्योजसः स्थानं तत्र चैतन्यसंग्रहः ।
हृदयं महदर्थंश्च तस्मादुक्तं चिकित्सकैः ॥ ७ ॥

कथमेतद्भवतीत्याह—यद्यौत्सादि । स्पर्शां पित्रायतेऽनेनेति
स्पर्शां वा विज्ञानतीति स्पर्शविज्ञानं; तस्यैव विशेषणं—धारीति,
धारि तु धारीरेन्द्रियसत्त्वात्मसंयोगः; यदुक्तं—'धारीरेन्द्रिय-
सत्त्वात्मसंयोगो धारि जीवितम्' (सू. अ. १) इति, एतेन
यः धारीरारिसंयोगः स्पर्शनेन विज्ञानाति सर्वं ज्ञेयं, यथायं
धारीरधारणधारीत्युच्यते, स हृदि स्थितः । तेन, तदुपघाता-
न्मूर्च्छां तथा तद्भेदान्मरणं चैतन्यानुश्रितलक्षणमुपपन्नम् ।
स्पर्शां हि द्विविधं ऐन्द्रिययोः मानतथ, एतत्स्पर्शद्वयं विना
न किञ्चिज्ज्ञानं भवति, यदुक्तं—'यथैवेन्द्रियकः स्पर्शः
स्पर्शां मानस एव च । द्विविधः सुखदुःखानो वेदनानां प्रव-
तकः' (शा. अ. १) इति । मानसं च स्पर्शं धारीरे ज्ञेय-
स्थानमेव दर्शयिष्यामः । स्पर्शां विज्ञायत इति निदर्शयति
तु स्पर्शशब्देन लक्षणया स्पर्शमानोऽस्योऽभिप्रेतः, तेन सर्वज्ञे-
यावरोधः; सां प्रार्थेयार्थमिन्द्रियाणि स्पर्शांभं प्रकानयन्नि,
यदुक्तं—'स्पर्शते नानुपादानो नाऽस्पर्शो वेति वेदनाः'
(शा. अ. १) इति । यद्यपि धारीरेन्द्रियसत्त्वात्मसंयोगः धारी-
रप्रदेशान्तरेऽप्यस्ति, तथाऽपि नासौ धारीरधारणे तथा शक्ती-
लसी वा प्रधानं, तदुपघातेऽपि धारीरधारणज्ञानोरेऽन्वयः
हृदयस्य संयोगः प्रधानं, तदन्वयव्यतिरेकावुधिधावित्याह
स्पर्शमानधारीरधारणयोः; तेन हृत्—तस्य संश्रितमिति ।
हृदयाभितत्येति धर्मान्तरमाह—तत् परस्येदमिति । एतन्

१ 'आत्मा च सगुण इत्यत्र गुणशब्देन विज्ञानातिरिक्तं अर्थमगुणो
मोक्षोतीरेऽन्येनात्मिणीयते । परमिन्द्रियाण्येनैवापि मनोविच-
रिन्द्रियमुच्यते, एतच्च विज्ञानमनसोः सजातीयेषु माधन्यव्यापनार्थं
पृथगुच्यते' इति शिवदाससेनः । २ 'कृतिव्यतिष्ठिता' इति पा० ।
३ 'ननु यद्यप्यात्मनो विद्युत्वेन नायेवामुक्तं, तथाऽपि सिद्धशरीरव-
च्छिन्नस्य साक्षरलीकृतस्य जीवात्मनो हृदयाभितत्यमुपपारेण
ज्ञेयत्वे कष्टं, स्वमात्मगुणस्यादि हृदयाभितत्यं परंपरायां च स्वयने-
र्द्विभाज्यं, मनोऽपि मादयो हृदय प्रयावसितिरिति तस्यापि हृदया-
भितत्यमुक्तं, एतन्विक्रियता हृदयमेव चैतद्वे गान्यदन्तमिति
दर्शनात्तस्यापि हृदयाभितत्यं यथायंविद्युत्पपत्तां नाम, पङ्कजादीनां
तु हृदयाभितत्यं कथमपि नोपपद्यते, यान्ता 'हृदयं अहलम्' इति
वक्ष्यति पङ्कजादयसि च महसि, इन्द्रियाण्यपि चक्षुरादीनि हृद-
याभितत्यं भित्तां निमग्नानि, कथंश्च बाह्यादौ बाह्यव्यापयन्नि
इत्याह—'निरुचिरीपुराह—मतिर्षार्थमित्यादि' इति शिवदाससेनः ।
४ 'यथैवार्थविरोधेन' इति पा० । ५ 'गृहाच्छादनमाधेयकाष्ठानि'
इति पा० ।

१ 'अध्यात्मनो व्यापकत्वात्तदास्यभावेन ध्युत्पादितेन । एत-
न्ना संसारी हृदयाभितत्यो यद्यपि तद्वेन हृदयनाज्जायते इति भावः'
इति पा० । २ 'किञ्चित्तु' इति पा० । ३ 'इन्द्रियाण्यपि
नाथे' इति पा० ।

प्रेक्ष्य । एतेन द्विविधमोजो दर्शयति—परमपरं च, तत्रापि
 लिएरिमाणमपरं, यदुक्त—“तावदेव परिमाणं श्लेष्मणश्चौजसः”
 (शा. अ ७) इति, अल्पपरिमाणं तु परं, यदभिप्रेल्लोक—
 “हृदि तिष्ठति यच्छुद्ध रक्तमीपस्तपीतकम्” (सू. अ १७)
 इति, तन्त्रान्तरेऽप्युक्त—“प्राणाश्रयस्यौजसोऽष्टौ बिन्दवो हृद-
 याश्रिताः” इति, किञ्च, सति हि परे चापरे चौजसि ‘परस्य’
 इति विशेषणं सार्यकं भवति, नत्वेकरूपे । अर्थाश्लेषपरिमित
 स्यौजसो घनमन्य एव हृदयाश्रिताः स्थानम् । तथा प्रमेहेऽर्थाश्लेष
 परिमितमेवौजसं क्षीयते नाष्टबिन्दुकम्, अस्य हि किञ्चिदक्षये
 ऽपि मरणं भवति, प्रमेहे तु शोचक्षये जीवत्येव तावत्,
 शोचक्षयलक्षणमप्यर्थाश्लेषो जक्षय एव बोद्धव्यम् । औज-
 सान्द्रश्च यद्यपि रसेऽपि वर्तते, यदुक्त—“रसश्चाजसख्यात्”
 (नि अ ५) इति, तथा “मलीभवति तत् प्रायः कल्पते
 किञ्चिदोजसे” (चि. अ ८) इति, तथाऽपीह सर्वधातुसार
 मोजोऽभिधीयते । एतच्चौज उपधातुरूपं केचिदाहुः, धातुर्हि
 धारणपोषणयोगाद्भवति, ओजस्तु देहधारकं सद्यपि न देहपो-
 षकं, तेन नाष्टमो धातुरोज । केचित्तु शुक्लविशेषमोजं प्राहुः,
 तच्च न मनः प्रीणाति । ये तु भवते—सर्वधातुणां सारसमुद्
 यभूतमोजं, ते रसादिसाररूपतया रसादिभ्योऽभिन्नमोज इति
 पृथग्धातुत्वेनोपधातुत्वेन वा न निर्देयमिति पश्यन्ति, वचन
 च—“अपरं फलपुष्पेभ्यो यथा सञ्चयते मधु । तद्भोजं
 शरीरेभ्यो गुणैः सन्नियते वृणाम्” (सू. अ १७) इति, अत्र
 शरीरेभ्य इति धातुभ्य, गुणैरिति सारभागं । तत्र चैतन्य-
 समग्र इति तत्र हृदि आत्मा चैतन्यस्य स्वविषये प्रयत्नस्य समग्रहण
 करोति, तेन प्रयत्नं मनो हृदये निरृष्टं योगजं भवत्यात्मेत्युक्तं
 भवति, ततश्च योगस्य मोक्षमाधनत्वेनोपादेयस्यापि हृदयमेव
 स्थानमिति हृदयमभ्यर्हितं भवति । यस्मादेवगुण हृदयम्,
 अतो हृदयं ‘महद्’ इति च, तथा ‘वर्ष’ इति बोध्यते
 चित्त्विकैः ॥ १ ॥ ७ ॥

तेन मूलेन महता महामूला मता दश ।

ओजोवहाः शरीरेऽस्मिन् विधम्यन्ते समन्ततः ८

संप्रति धमनीनां महामूलत्वं प्रतिपादयति—तेनेत्यादि ।
 तेनेति हृदयेन, महता ‘युक्ता’ शेष । विधम्यन्ते विसर्पन्ते ॥ ८ ॥

येनौजसा वर्तयन्ति प्रीणिताः सर्वदेहिनाः ।

यद्यत्ते सर्वभूतानां जीवितं नावतिष्ठते ॥ ९ ॥

यत् सारमादौ गर्भस्य यत्तद्गर्भरसाद्भ्रसः ।

सर्वतमानं हृदयं समाविशति यत् पुरं ॥ १० ॥

१ ‘समह संवरणं’ इति पा० । २ ‘विधम्यन्ते विमर्षन्ते, किञ्च
 विधम्यन्ते पूर्वैरेव ‘वासेन धातुना’ इति शेष’ इति शिबदाससेन ।
 ३ ‘सर्ववर्षकं’ इति पा० । ४ ‘मोऽमो’ इति पा० । ५ ‘सर्वर्षं
 नावतिष्ठते’ इति पा० । ६ ‘समाविशति यत् पुनः’ इति क्रितीरजगीण
 मानसेनसंभय पाठ, युक्तश्चाप, भेदे(शे)ने चम्ये-इति रलो
 नि सति तत् पञ्च च सर्वतं । निराभिर्दिव चैति तस्माद्भ्रमना
 शिरा’ इति ।

यस्य नाशात्तु नाशोऽस्ति धारि यद्बुद्धयाश्रितम् ।

यच्छरीररसश्लेहः प्राणा यत्र प्रतिष्ठिताः ॥ ११ ॥

तत्फला यद्बुधो वा ताः फलन्तीच (ति) महाफलाः ।

संप्रति धमनीनामुक्तं महाफलत्वं व्युत्पादयिष्याद्—येनौज-
 सेत्यादि । येनौजसेति सामान्येन द्विविधमज्योजो प्राणम् । वर्त-
 यन्ति जीवन्ति, वर्तयन्तीति चौरादिके णिच् । प्रीणिता इति
 तर्पिता । यत्सारमादौ गर्भस्येति शुक्लशोणितसयोगे जीवाधि-
 ष्ठितमात्रे यत् सारभूतं, तत्रापि तिष्ठति । यत्तद्गर्भरसाद्भ्रस इति
 गर्भरसाच्छुक्लशोणितसयोगपरिणामेन कल्परूपत्वं, रस इति
 सारभूतम् । सर्वतमानं हृदयं समाविशति यत् पुरं इति यदा
 हृदयं निष्पद्यमानं, तदैव व्यञ्जलक्षणं सद्बुद्धयमपितिष्ठति
 यदित्यर्थं । एतेन, गर्भावस्थानयेऽपि तदोजसि त्प्रीति युच्यते,
 परं गर्भादौ शुक्लशोणितसाररूपतया, कल्लावस्थायी तु रससा-
 ररूपतया, अवयवनिष्पत्तौ तु खलक्षणयुक्तमेव भवत्येव इत्यो-
 जसं सर्वावस्थाय्यापकत्वेन महत्त्वमुच्यते । यस्य नाशात्तु
 नाशोऽस्तीति धात्वन्तराक्षयेऽपि सत्योजक्षये मरणमित्यर्थं ।
 धारिती जीवधारकसयोगिभ्यः प्रधानत्वात् । शरीररसश्लेह इत्या
 शरीरसारसारं, रसश्चाद् श्लेहश्चाद् रसवचनं, तेन हृदि-
 ररसानां धातुनामपि सार इत्यर्थं । एतच्च प्रकारान्तरेण तेने-
 हितात्नेककर्मकचनमोजसोऽभ्यर्हितत्वक्यात्यर्थम् । तत्फला-
 ज फलं भोजोवहा इति यावत् । एतेन, यथोक्तगुणयो-
 त्वेनौजो महत्त्वं, एतद्गर्भनेनं फलन्तीयेति महाफला धम-
 उचा । द्वितीया निचकिमाह—बहुधा वा ता फलन्तीति, ता
 हृदयाश्रिता दश धमन्यो बहुधाऽनेन प्रकारं फलन्तीति निष्प-
 यन्ते, एतेन, मूले हृदये दशरूपा रालो महासख्या शरीरे
 प्रधानमेदाद्भवन्तीत्युक्तम् ॥ ९-११ ॥—

ध्मानाद्भ्रमन्यः स्रवणात्स्रोतांसि सरणात्सिराः १२

धमनीशब्दादिनिर्दिष्टमाह—ध्मानादित्यादि । ध्मानाद् स्र-
 णाद् वा(वा)श्लेन रसादिनेत्यर्थं । स्रवणादिति रसेदेवेव पोष्यस्य
 स्रवणात् । स्रवणादेशान्तरगमनान् ॥ १२ ॥

तन्महत्ता महामूलास्तच्चौजः परिरक्षता ।

परिहार्या विशेषेण मनसो बुद्धिश्चेत्तव ॥ १३ ॥

हृद्यं यत् स्याद्यदौजसं स्रोतासां यत् प्रसादनम् ।

तत्तत् सेन्यं प्रयत्नेन प्रशमो शानमेव च ॥ १४ ॥

१ ‘यस्यानाशात् नञोऽस्ति’ इति पा० । २ धारिती जीवाधि-
 ष्ठि शिबदास, उदेव शरीरधारकत्वात् शिबदासोऽप्येते, किञ्च,
 जीवितधारकत्वशोचं च धारितीत्यर्थे उच्यते । यस्य नाशात्तु
 नाशोऽस्ति धारि यद्बुद्धयाश्रितम् । एतेन यथाश्रितिलक्षणार्थान-
 देतन्मनो मनो इति सन्नियं शिबदि, तन्मनोऽप्युत्पादनमादायार्थं मनो
 जीवितधारकत्वात्तदनेत्यादि मूर्च्छां मरणं चोपपन्नमित्यर्थं । मृत्पि
 मनोर्निविताश्रयत्वेन हृदयभूतमेव, तथाऽपि मृदुपानय मूर्च्छां
 मरणदेत्युत्पादनार्थं पुनश्चमिति मत्त्वम्यम् इति शिबदाससेन ।
 ३ ‘निविधा’ इति पा० । ४ ‘तद्गर्भनेन’ इति पा० । ५ ‘रसादेव पोष्यस्य
 स्रवणात्’ इति पाठो युक्तः । ६ ‘स्रवणादेशान्तरगमनान्’ इति पा० ।

संप्रति हृदिस्थल मगसः परिपालनहेतुमाह—तन्महद्वि-
स्त्रादि । तन्महद्विदि पट्टादिरिस्थानं हृदयम् । ता महामूला
इत्योजोपहा धमन्यः । तद्योज इति येनोन्मत्तेलादिनोक्तगुण-
मोजः । प्रथमः शान्तिः । ज्ञानं तत्त्वज्ञानम् ॥ १३ ॥ १४ ॥

अथ स्वल्पेकं प्राणवर्धनानामुत्कृष्टतममेकं घलव-
र्धनानामेकं बृंहणानामेकं नन्दनानामेकं हर्षणानामे-
कमयनानामिति । तत्रार्हिंसा प्राणिनां प्राणवर्धना-
नामुत्कृष्टतमं, वीर्यं बलवर्धनानां, विद्या बृंहणा-
नाम्, इन्द्रियजयो नन्दनानां, तत्त्वत्वयोधो हर्ष-
णानां, प्रह्लाचर्यमयनानामिति; एवमायुर्वेदविदो
मन्यन्ते ॥ १५ ॥

ऐव्यप्रसाधेन प्राणवर्धनामुत्कृष्टान्यर्हिंसादीन्यप्याह—अथ
खल्विस्त्रादि । एकमित्येकमेव, न द्वितीयमुत्कृष्टतममलीलर्षः ।
अवनानामिति मार्गणाम् । यद्यप्यर्धं प्राणवर्धनं तथाऽप्यर्हिंसा-
नोत्कृष्टा, अर्हिंसया हि धर्मजननीत्कृष्टमविचार्यं भवति ।
‘वापि मांसं बृंहणप्रधानं, तथाऽपि तच्छरीरमाद्बृंहणं, विद्या
च’ इतीरमनोर्हृणीयाऽतिरिच्यते ॥ १५ ॥

साध्वन्प्रायुर्वेदविदस्तत्रस्थानाध्यायप्रधानां पृथक्त्वेन
चानांयशो वाक्यशोऽर्थोऽर्थोयवदाश्व प्रवक्तारो म-
मनोऽप्याः । तत्राह—कथं तत्रादीनि वाक्यशो वा-
क्यशोऽर्थोऽर्थोयवदाश्वोक्तानि भवन्तीति ॥ १६ ॥
अत्रोच्यते—तत्रप्रार्थं फाल्गुन्ये यथाज्ञायमुच्य-
मानं वाक्यशो भवत्युक्तम् ॥ १७ ॥

बुद्ध्या सम्यगनुप्रविश्याथैतत्त्वं वाग्भिर्न्यांसस-
मासप्रतिप्राहेत्ताहरणोपनयनिभमर्नेयुक्ताभिस्त्रि-
विधशिष्यबुद्धिगम्याभिरुच्यमानं वाक्यार्थशो भ-
वत्युक्तम् ॥ १८ ॥

तन्निनयतानामर्थदुर्गाणां पुनर्विभावेनैरुक्मर्थार्थ-
घयवशो भवत्युक्तम् ॥ १९ ॥

आयुर्वेदप्रणयप्रसंगेनायुर्वेदनिरुक्त्याऽऽयुषुषवाऽऽयुर्वेदस्य च
निरुपकं प्रकरणं ब्रूते—तत्रैवादि । वाक्यत्र इत्यादि स्वयमेव
व्याक्रीष्यति । आपृष्टिपृष्टतम् । तत्रं शास्त्रम् । यथाज्ञायमुच्य-

१ ‘नियमानाम्’ इति पा० । २ ‘वीर्यमुत्साहः’ । विद्या योगविद्या ।
नन्दनानामिति भेष्यसृष्टिजननानाम् । अवनानामिति मोक्षसाधन-
मार्गणाम् इति तत्रैवादि । ३ ‘धर्मजननापिऽऽयुर्वेदोऽर्थः’ इति
पा० । ४ ‘सायुष्यवर्धनेन पशुकपतं प्रतिष्ठा, यथा—आयुर्वेदो गिरि
इति । हेतुस्तत्त्वप्रवचनं, यथा—अगादित्वादि । उदाहरण
दृष्टान्तः, यथा—आमवदि । अवनयो नाम साधनधर्मवारेण पुनः
पशुकपतं, यथा—अनादित्वा यथायमिति । निगकनं तु पुनर्वक्तुसा-
पित्तस्य शास्त्रस्य पद्यमिदमपि कथम्, यथा—तन्मात्रिसः’ इति शिष्य-
दासनेनः । ५ ‘बुद्धयुद्धिगम्याभिः’ इति पा० । ‘त्रिभिःशि-
ष्यबुद्धिगम्याभिरिति उच्यमन्वयमपमपिशिष्यबुद्धिगम्याभिः’ इति
शिष्यदासनेनः । ६ ‘तत्रमियवार्थानां’ इति पा० ।

मागमिति यथापाठक्रमेणोच्यमानम् । उदाहरणं दृष्टान्तः; अय-
नयः सिद्धान्तोपपादितस्य साधनधर्मस्य साध्ये पुनः कथनं,
यथा—तथा चायं धूमवागिति; निगमनं हेतुसाधितसाधनधर्मक-
थनं, यथा—तस्मादगमिनामिति । तन्निनयतानामिति तन्नयत्ता-
नाम् । विनाननैरुक्मिति व्याख्यानेः कथनम्, उक्तमिति भावे
‘कः’ । अस्योदाहरणं यथा—‘शरीरचेष्टा या चेष्टा स्वीर्यायां
बलवर्धिनी’ (सू. अ. ७) इत्यत्र ‘इष्टा या चेष्टा’ इत्येतान्-
न्मात्रमुच्यते, तेन द्वितीयचेष्टापदस्य दुर्गस्य व्याकरणं परं
भवति ॥ १६-१९ ॥

तत्र चेत् प्रथमः स्युः,—चतुर्णांमृक्तसामयजुरथ-
र्धवेदानां कं वेदमुपदिशन्त्यायुर्वेदविदः, किमायुः,
कस्मादायुर्वेदः, किमर्थमायुर्वेदः, शाश्वतोऽशाश्व-
तो वा, कति कानि चास्याहानि, कैश्चायमभ्येतव्यः,
किमर्थं चेति ॥ २० ॥

इदानीमायुर्वेदविदः प्रश्नेनैव विणेतव्या इत्यतः प्रधा-
नाह—तत्र चेदित्यादि । कं वेदमुपदिशन्ति ‘आयुर्वेदम्’ इति
शेषः ॥ २० ॥

तत्र भिपजा पृष्टेनैव चतुर्णांमृक्तसामयजुरथर्धवे-
दानामात्मनोऽथर्धवेदे भक्तिरादेस्या, वेदो ह्याथ-
र्षणो दानस्वस्त्ययनबलिमङ्गलहोमनियमप्रायश्चि-
त्तोपवासमन्त्रादिपरिग्रहाधिकित्सां प्राह; चि-
कित्सा चायुषो हितायोपदिश्यते ॥ २१ ॥

अथर्ववेदे भक्तिः सेवेत्यर्थः, एतेन भिप्रायेणत्वेनाथर्ववे-
दस्यायुर्वेदत्वमुक्तं भवति । आयुर्वेदस्याथर्ववेदेनामेदहेतुमाह-
वेदो हीत्यादि । एतेनैकप्रयोजनत्वात्तदथर्ववेदेकदेश एवायुर्वेद
इत्युक्तं भवति ॥ २१ ॥

वेदं चोपदिश्यायुर्वाच्यं, तत्रायुर्वेदतानावृत्ति-
र्जावितमनुवन्दो धारि चेत्येकोऽर्थः ॥ २२ ॥

प्रश्नक्रमेण वेदं प्रतिपादायुर्वेद प्रतिपादनीयं भवतीत्याह—
वेदं चोपदिश्येत्त्यादि । चेतनानुवृत्तिरिति चैतन्यसन्तानः; एतद्य
गर्भावधिमरणपर्यन्तं मोक्षद्वयं, तद्वर्षं चेतनानुवृत्तेः; साश-
स्त्रपत्त्वत्वेनैवानुवृत्तिरिति भावः । न च वाच्यं प्रसुप्तस्य चैत-
न्यविच्छेदो भवति, यत्समापि ‘सुप्तमहमसाप्याम्’ इत्युक्ता-
कालीनप्रतिस्मरणदर्शनात् सूक्ष्मज्ञानमस्त्वैव । यद्यपि वीर्यधी-

१ ‘विद्वान्त्युत्पादितस्य’ इति पा० । २ ‘अवपश्च इत्यस्योप्या-
ह—तत्रभिपजानामित्यादि । अत्रापि तत्रगर्भमिति संकल्प्यते, तत्रभिप-
जाना सन्नयनानाम् । इत्येव गम्यन्ते बुध्यन्ते इति दुर्गां, दुर्गाणां
मिति दुर्गाथं तदर्थंथेति तेषां, विभावेनैः प्रकाशनेः, तत्रभिपजानां
दुरीणाणां वद पुनः प्रकाशनादि वैदिकं व्याख्यातं तत्रयवयव्य
उक्तं भवतीत्यर्थः । अस्योदाहरणं यथा—‘शरीरचेष्टा या चेष्टा’, ‘इष्टा
या चेष्टा’ इति विभक्त्योके सति द्वितीयचेष्टापदस्याः प्रसंगिको
भवतीति, एवमन्वयद्वयुर्वेदम् इति तत्रैवादि । ३ ‘चारिष्य’
इति पा० ।

वितीये शरीरदिसयोग आयुरित्युक्तं, तथाऽपि तत्कार्यत्वाद्विद्वैतन्यानुसृति कार्यकारणयोरभेदविवक्षयाऽऽयुश्च्यते । अनु-
बन्धधारिशब्दी प्रथमाध्याये व्याहृतौ ॥ २२ ॥

तदायुर्वेदयतीत्यायुर्वेदः; कथमिति चेत्? उ-
च्यते—स्वलक्षणतः सुप्तानुपगतो हिताहिततः प्रमा-
णतः अणतः; यतश्चायुष्याप्यनायुष्याणि च द्रव्य-
मांणि वेदयत्यतोऽप्यायुर्वेदः । तनायुष्याप्य-
द्याणि च द्रव्यगुणकर्माणि केचलेनोपदेक्ष्यन्ते
न्त २३ ॥

प्रमाणवेद ? इत्यसोत्तरं—तदायुरित्यादि । वेदयति बोध-
यति । तत्र तद्वान्तरे विदेर्लोमादयोऽर्था व्याख्याता, ते
न साक्षात्सर्वजन्मा इतीह नोच्यते । स्वलक्षणत इत्यादि स्वयमे-
वोदाहरिष्यति । आयुष्यानायुष्ये आयु कारणत्वेन आयु शब्देन
न कथ्यते, तेनायुष्यानायुष्यवेदपक्षे मांणी निहत्कि 'आयुर्वेद'
इति, अत एवान् अपिशब्द कृत —अतोऽप्यायुर्वेद इति ।
अनायुष्यमपि च शतमसेव्यत्वेनैवैव्यवहियमाणनायु कारण भव-
त्येव, तेनानायुष्यमप्यायु कारणतयाऽऽयु शब्दवाच्य, नाप्रा-
पराध ॥ २३ ॥

तत्रायुरक्तं स्वलक्षणतो यथावद्विद्वैद्य पूर्वाध्याये
च । तत्र शारीरमानसाभ्यां रोगाभ्यामनभिद्रुतस्य
विशेषेण यौवनवतः समर्थानुगतबलवीर्ययशःपौ-
रुषपरक्रमस्य ज्ञानविज्ञानेन्द्रियेन्द्रियाथ्यबलसमु-
दये वर्तमानस्य परमाद्विरुचिरविविधोपभोगस्य स-
मृद्धसर्वोत्थस्य यथेष्टविचारिणः सुखमायुश्च्यते;
अनुपगततो विपर्ययेण; हितैपिणः पुनर्भूतानां पर-
स्वानुपगतस्य सत्यवादिनः शर्मपरस्य परीक्ष्यकारि-
णोऽप्रमत्तस्य त्रिचर्गं परस्परानुपगतमुपसेवमा-
नस्य पूजार्हसंपूजकस्य ज्ञानविज्ञानोपशमशीलस्य
धृद्धोपसेविनः सुनिपतरागतोपेर्ष्यामदमानवेगस्य
सततं विविधप्रदानपरस्य तपोज्ञानप्रशमनित्यस्या-
ध्यातमविदस्तत्परस्य लोकमिमं चामुं चायेक्षमाणस्य
स्मृतिमत्तिमतो हितमायुश्च्यते । अहितमतो विप-
र्ययेण ॥ २४ ॥

इदं चेति तत्रायुधेतनानुसृतिरित्यादिना । तत्र शारीरत्वा-
दिना सुखमायुश्च्यते । पौरुषमुत्कृष्टं कर्म । ज्ञानविज्ञानेन्द्रि-
यैर्बलशब्द, इन्द्रियाथंन व समुदयशब्द संघष्यते, किंवा
ज्ञानादिभिः सर्वैरेव समुदयशब्दः संघष्यते, किंवा ज्ञानादिभिः
सर्वैरेव 'बलसमुदये' इति बोध्यं, बलस्य समुदयो बलसमु-
दय । परमा अलर्थां इन्द्रियैरस्य परमार्थं । समुद्रा निष्पादि-

१ 'तत्रायुर्वेदयति' इति पा० । २ 'अतोऽप्यन्तेन व्यवहियमाण'
इति पा० । ३ 'आयु' कारणतानामाऽऽयु' अथवा'व्यवहियमाण'
इति पा० । ४ 'यस्य ह्यस्यदित्यत्र' इति पा० । ५ 'योगीन्द्रमत्तमु-
'तव' इति न पठति । ६ 'सामपरस्य' इति पा० ।

तसाध्या सर्वोत्थमा यस्य स तथा । हितैपिणो भूतानामिति
सवन्ध । तत्परस्वेत्यात्मपरस्य, अध्यात्ममाभादिसरूपम् ।
अयुं चेति परलोचनम् ॥ २४ ॥

प्रमाणमायुपस्त्वर्थेन्द्रियमनोबुद्धिचेष्टादीनां वि-
कृतिलक्षणैरुपलभ्यतेऽनिमित्तिः, अयमस्मात् क्ष-
णान्मुहूर्तादिवसात्रिपञ्चसत्तदशद्विंशतिशाहात् पक्षा-
न्मासात् पण्मासात् संवत्सराद्वा सभायमपत्स्यत
इति । तत्र स्वभावः प्रवृत्तेरपरमो मरणमनित्यता
निरोध इत्येकोऽर्थः; इत्यायुपः प्रमाणम्, अतो विप-
रीतमप्रमाणमरिष्टाधिकारे; देहप्रकृतिलक्षणमधि-
कृत्य चोपदिष्टमायुपः प्रमाणमायुर्वेद ॥ २५ ॥

प्रयोजनं चास्य स्वस्थस्य स्वास्थ्यरक्षणमातुरस्य
निकारप्रशमनं च ॥ २६ ॥

विकृतिरुपलक्षणं विकृतिलक्षणं, तेषामेव विशेषणम्—अ-
निमित्तराक्सिकेररिष्टरित्यर्थं, अनिमित्ता हि विकृतिरर्थेन्द्रिया-
णामरिष्टम् । तत्रार्थविकृतिर्यथा—“नानायुषोपभोगाभ्यो यस्य
वाति दिशानिचाम्” (इ अ १) इत्यादि, इन्द्रियविकृतिर्यथा
—“यथ परत्यस्ययत्नम्” (इ अ ४) इत्यादि, मनोविकृति-
र्यथा—“क्षे पुरा मन्दिते भवे समेतै परमां रतिम् । तैरे-
वारमणात्स ग्लानोभंरणमरिष्टोत्” (इ अ ८) इति, बुद्धि-
विकृतिर्यथा—“बुद्धिर्बलमहेतुवृत्तम्” इत्यादि, चेष्टाविकृतिर्यथा—
“विकर्षेतिव य पादो र्मुनात् परिधावति” (इ अ १२)
इत्यादि । आदिप्रदृष्टात् परिजनविकृतादयो ज्ञेया । अत्र च
रिष्टप्रत्याये क्षणादिकर्मान्तकालत्रयन वर्षाद्यर्थं रिष्टत्रयमरणा-
भावात् । अतो विपरीतमप्रमाणमिति रिष्टेन न निधितप्रमाण-
मायुररिष्टाधिकार इत्यर्थं । अन्यदपि चायु प्रमाणज्ञानमाह-
देहप्रकृतीत्यादि । देहस्य प्रकृतिरक्षणं च देहप्रकृतिलक्ष-
णम् । तत्र देहमधिकृत्यायु प्रमाणं यथा,—“सर्वं सारंरपेता”
इत्यारभ्य यावत्—“विरतीथिनथ भवन्ति” (वि अ ८) इति;
प्रकृतितो यथा—“शैरिका बलपन्तो वमुमन्तो निघान्त
शोजस्विन शान्ता आयुष्मन्तथ भवन्ति” (वि अ ८)
इति, लक्षणतो यथा—“तत्रेमान्यायुष्मन्तां पुमाराणां रक्ष-
णानि भवन्ति” (शा अ ८) इत्यादि । किंवा, देहस्य
सहजलक्षणं देहप्रकृतिलक्षणं, तत्र सर्वं सारप्रकृत्यादित्यत्र
बोद्धव्यम् ॥ २५ ॥ २६ ॥

सोऽयमायुर्वेदः शाभ्यतो निर्दिश्यते, अनादि-

१ 'प्रमाणमायुर्वेद' इति पा० । २ 'न केवलमरिष्टाधिकारे-
रिष्टात्रमविकृतायुषः' प्रमाणमायुर्वेद, देहादिकमविकृत्यादि विमाने
उपदिष्टायाह—देहप्रकृतिलक्षणमित्यादि । इति रिष्टासतेन । ३
'इतानि तिमयुर्वेद' सारबोध्यार्थतो वेदि प्रशस्योत्तरमाह—क्षो-
द्रमित्यादि । साधव इतरीरेय । अनादित्यदिभिः संवत्सरादिच्छेदे
सत्यवर्षेणवर्षात्संवत्सरावधिकार्यं । न च सदाश्री इत्येकानं
दोन मनीनरामिलमिको हेतुरिति वाच्यं, यत्र "यो तदनां विदधाति

त्वात्, स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्, भावस्वभाव-
नित्यत्वाच्च । न हि नाभूत् कदाचिदायुषः सन्तानो
बुद्धिसन्तानो वा, द्वाभ्यतश्चायुषो वेदिता, अनादि
च सुप्तदुःखं सद्रूपहेतुलक्षणमपरापरयोगात् । एष
चार्यसंग्रहो विभाव्यते आयुर्वेदलक्षणमिति । चरु-
नर्गुहलघुदीतोष्णस्निग्धरूक्षादीनां द्रव्याणां सामा-
न्यविशेषाभ्यां बुद्धिहातौ, यथोक्तं—**गुरुभिरभ्यस्य-
मानैर्गुरुणामुपचयो भवत्यपचयो लघूनां, पचमेवे-
तरेपामिति । एष भावस्वभावो नित्यः, स्वलक्षणं च
द्रव्याणां पृथिव्यादीनां, सन्ति तु द्रव्याणि गुणाश्च
नित्यानित्याः । न ह्यायुर्वेदस्याभूत्वोत्पत्तिरपलभ्य-
तेऽन्यत्रावबोधोपदेशाभ्याम् ; एतद्वै द्वयमधिकृ-
त्वोत्पत्तिमुपदिशन्त्येके । स्वाभाविकं चास्य लक्षण-
मरुतकं, यदुक्तमिहाद्येऽप्याये च; यथा—अश्रौ-
ण्यम्, अपां द्रवत्वम् । भावस्वभावनित्यत्वमपि
चास्य, यथोक्तं—**गुरुभिरभ्यस्यमानैर्गुरुणामुपचयो
भवत्यपचयो लघूनामिति ॥ २७ ॥****

अनादित्वादिति हेतुनयम् । प्रथमस्य विवरणं—न हीत्यादि ।
इह व्यवहारनित्यत्वमायुर्वेदे साध्यं, तच्चार्यरूपस्यायुर्वेदस्य न
राज्यरूपस्य, किंवा, व्यवहारनित्यायुर्वेदार्थोभिधायकस्यायुर्वेदस्य
पारंपर्ययोगान्नित्यत्व साध्यते । तत्रायुषस्तावदायुर्वेदप्रतिपा
यस्य नित्यत्व, न हि नाभूत् कदाचिदायुषः सन्तान इति सर्वदे-
याद्युपरापरसन्तानन्यायेन विद्यते, आयुषुक्तानां प्राणिनामनु
च्छेदादित्यर्थं । एष बुद्धिसन्तानोऽपि नहि कदाचिन्नाभूदिति
योजना । एतेन तस्यापि सन्तानेन नित्यत्वमुच्यते वेदनमपि
नित्यम् । द्वास्तत्राद्युषो वेदितेत्वेनेनयुर्वेदवेदिहेतुनित्यत्वमु-
क्तम् । एतेन वेद्यवेदनवेदितृणामनादित्याद्युर्वेदस्य नित्यत्वम् ।
न चायुःस्वरूपेणैवायुर्वेदविषयं किंवा हि रोगादिशुद्धीतमि-
त्याह—अनादि चेशादि । सुप्तदु यमिति आरोग्यं सुप्त,
प्याधिर्दु रमम् । रात्र्यहेतुलक्षणमिति सहेतुपिक्रितितल्लि-

पूर्वं यो वे वेदाश्च प्रदिशोति तस्मै इत्यादिशुद्धेन हिरण्यमंशुतत्वं
वेदत्वेति । न च शब्दत्वेन वेदस्यापि शैशवेत्यत्र साध्यं, शब्दस्या
नित्यत्वात्, किञ्च प्रमाणमिति वेदं, गीर्मासवा एव पर्यवशेषा,
अस्य पुनरादर्शकमिति । यद्विचलति तथा प्रयोजन नास्तीति । ये तु
दिशिवो ह्यायुर्वेद शब्दरूपोऽप्येकश्च, तथापि कृतत्वादनित्य एव,
अप्येकत्वं नित्य एवेत्याह । तेषामायुर्वेदस्य नित्यत्वमंशुतत्वात्
कथंवेद इति विचारयतेन ।

१ 'नैनाभूत्' इति पा० । 'दरानां संग्रहायानिच्छेद दर्शयितु-
मायुर्वेदस्य सन्ताननित्यतामाह—न हीत्यादि । अयं साच—अनादी
संग्रहे आयुर्वेदाणां प्राणिनामनुच्छेदात् सर्वदेवाद्युपरापरस्य तान
न्यायेन विद्यते, तत्राद्युर्वेदोपचयत्वात् सन्तानसामानादित्यात्पदस्य
एवायुर्वेदेनापि तथा भवितव्यं, नह्यवच्छेदात् उपवास्य संभव
तीति । न हि नाभूत् कदाचिदायुषः सन्तान इति न्यायेनायुर्वेदाभिधेय
स्यायुषः सन्तानस्य नित्यत्वेन तदभिधायकत्वापि नित्यत्वमिति गर्भा-
दिति इति विचारयतेन ।

द्रम् । हेतुशब्दो हि द्रव्यशब्देनैव व्याधिकारणस्योक्तत्वात् प्रथ-
महेतुमाह, केचित्तु 'सहेतुलक्षणम्' इति पठन्ति, तत्रापि
हेतुशब्देन जनक शमकश्च रोगहेतुर्वाच्यं, यदि वा सुप्तहे-
तुर्मपञ्च दु रहेतुश्च निदानमिति द्वेष, लक्षणं च व्यापारोप-
योक्तव्योरपि, एतेन दु रं तावत् कदाचिदप्यजिहासितं न
भवति, जिहासितंभनुपाय न भवति, उपायश्चायुर्वेद एव, स च
सर्वेदु उपरिहारार्थमुपादेय, तस्माद् उपरामनोपायोपदेशश्च
पायुर्वेदस्यानादितेति भाव । एवं सुप्तस्य नित्योपादेयस्यानादित्य
शेष, तदुपायस्यायुर्वेदस्य च । कथमनादि सुप्तदु स्मित्याह—
अपरापरयोगादिति, सन्तानादित्यर्थं । स्वभावसंसिद्धलक्षणञ्च
द्वितीय हेतुमाह—एष चेत्यादि । एष इति आयुर्वेदवेदिके
सुप्तदु खानि । अर्थसंग्रहोऽभिधेयसंग्रह, एतेन आयुर्वादिरायु-
र्वेदप्रतिपाद्य इति दर्शयति । अयं चायुर्वादिनायुर्वेदलक्षणमिति
निभाव्यते ज्ञाप्यत इत्यर्थं, आयुर्वादिनाऽभिधेयेनायुर्वेदो रक्षते,
वचनं हि,—**"हिताहितं सुखं दुःखम्" (हु अ १)** इत्याद्या-
युर्वेदलक्षणम् । एतेन, चायुर्वादेरर्थस्यायुर्वेदलक्षणस्यानादित्या
यथोक्त्या स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वं व्याहृतं भवति । स्वभावस-
ंसिद्धमिति सर्वदा सन्तानन्यायेन सिद्धत्वमभिप्रेतम् । भावस्व-
भावनित्यत्वादिति तृतीय हेतु ज्ञापकरोति—**गुर्वेदादि । उपरु-
ह्निग्धरूक्षशीतोष्णान्दीनां द्रव्याणां सामान्यविशेषाभ्या यथा-
क्रमं बुद्धिहातौ भवत । तदेव पूर्वांशं पठयति—गुरुभिरभ्यस्य-
दिना एवमेवेतरेपामित्यन्वेन । एवमेवेतरेपामिति लघुभिरभ्य-
स्यमानैर्गुरुणामुपचयो भवति, अपचयो गुरुणामित्यादि द्रव-
न्यम् । एष इत्येवप्रकार, भावस्वभावो नित्य इति नैव सामा-
न्यविशेषोपान्या इत्येवप्रकारो भावस्वभाव कदाचिदन्यथा भव-
तीत्यर्थं । न केवलमयं भावस्वभावो नित्य, किंतु सर्वोऽपी-
त्याह—स्वलक्षणं चेत्यादि । स्वलक्षणं पृथिव्यादीनां राजसत्त्वादि ।
रजः पृथिव्यादिसुप्तलक्षणं क्रियात्मिकाह—**द्रव्यं स्थिरमादि ।**
द्रव्याणि बहूनां सर्वदा सन्ति, गुणाश्च नित्या सन्ति सर्वदा,
नकाराद्रव्याणि चानित्यानि सन्ति । तत्रावारादि द्रव्यं नित्य,
पृथिव्यादिसार्यं चानित्यम् । एवमुक्त्वा आकाशपरिमाणदयो
नित्या, अनित्याश्च कार्यगुणा रसादय, अनित्या अपि च राजा-
तीमापरापरसन्तानन्यायेन सर्वदा तिष्ठन्तीनि युष्मन्नित्याना-
मपि सन्ताननित्यत्वमिति भाव । अत्र भावस्वभावनित्यत्वेन
हेतुना भावस्वभावस्य व्याधिजनकस्य तथा व्याधिप्रसक्तस्य
नित्यत्वेन तत्रप्रतिपादकस्यायुर्वेदस्यापि नित्यत्वमुक्तं भवतीति
मन्तव्यम् । अध्यायुर्वेदस्य यत्र तत्रोत्पत्तिप्रयत्नात् कथं नित्य-
त्वमित्याह—न ह्यायुर्वेदस्येत्यादि । अभूत्तोलति पूर्वमसत् उ-
त्पत्ति । अन्यत्रावबोधोपदेशाभ्यामिति यत्र यत्रायुर्वेदोत्पत्तिर-
रथ, तत्र तत्रावबोधोपायुर्वेदसाहा, अवबोधोपायुर्वेदसाहा—**द्रव्यं
अयुर्वेदोत्पत्ति, उपदेशाद्योपारिचर्या—इन्द्रोपदेशाद्राजसत्त्वात्****

१ 'स्वभावसंसिद्ध' इति शब्दात् सन्तानं यायेन सिद्धमभिप्रेतम् इति
पा० । २ 'नैवेद' पूर्वांशं द्रव्यं नित्यं एवमेवेतरेपामिति इति पा० ।

मरत्यलोके आयुर्वेद उल्गादित इत्यादि । एतद्भवमित्यवैरोधोपदेशो । ननु स्वभावसिद्धलक्षणत्वादिति यो हेतुरक्त, तत्र स्वाभाविकं च लक्षण भवित्यलनित्यं च, यथा—घटे कम्बुप्रीकात्तरादि, न हि तत् स्वाभाविकमपि घटस्य नित्यता साध्यतीत्याह—स्वाभाविकं चेत्यादि । अहृतकमिति नास्मदादिना कृतम् । यदुक्तमिह,—‘स्वलक्षणत सुप्रामुखत’ इत्यादिना, आद्ये चाप्याद्ये दीर्घोऽपितीये “हिताहितं मुखं दुःखम्” (सू अ १) इत्यादिना । अत्रैवाहृतकत्वे दृष्टान्तमाह—यथाऽऽमुरोष्णमित्यादि । एतेन स्वलक्षणस्याहृतकत्वेन व्यवहारनित्यत्वात्प्रतिपादकस्यायुर्वेदस्यापि व्यवहारनित्यत्वमिति भावः । न केवलं स्वाभाविकं लक्षणमहृतकं, किं तर्हि भावस्वभावनित्यत्वमपि न केनचित्दीर्घरादिना कृतमित्याह—भावस्वभावनित्यत्वमपि चेति, अहृतकमिति चकारेणानुवर्षति । तदेव भावस्वभावनित्यत्व दर्शयति—यथोक्तमित्यादि । सामान्यविशेषतत्तद्दिहायकारयोऽपि भावस्वभावो न केनचित् कृत इत्यर्थं, ततश्चायुर्वेदोऽपि नित्यः ॥ २७ ॥

तस्यायुर्वेदस्याहान्यदौ, तद्यथा—कायचिकित्सा, शालाक्यम्, शाल्यापहर्तृकं, विपगरवैरोधिकप्रशमनं, भूतविद्या, कौमारश्रुत्यकं, रसायनं, घाजीकरणमिति ॥ २८ ॥

संप्रति हानि चेत्यादिप्रश्लोकोत्तरं—तस्येत्यादि । वायुसामन्तरमेधिकित्वात् कायचिकित्सा । पटलवेषशालाकप्रधानमञ्ज

३ ‘अवबोधमुपदेशश्च’ इति पा० । २ ‘नान्येनेषरादिना’ पा० । ३ ‘कायचिकित्सेति यद्यपि सुशुद्धे शल्यमेव प्रथमतो निर्दिष्टं, तथाऽप्यस्य तत्रस्य कायचिकित्साप्रधानत्वाद्मे तन्निरदेश इति श्रेयम् । कायं सरुलं शरीरं तस्य चिकित्सा, प्रायेण रसादे सर्वाङ्गव्यापकस्य दोषादेव ज्वरातीसाररक्तपित्तादयः संभवन्ति, किंवा, कायति शब्दकोरीति कायो जाटरादि । अनुलीपिद्विधे वर्णयुगले ‘धृत्’ इति शब्दश्रवणात्पारम्पर्यात् कायशब्देनासिद्धयत्ये, उक्त च भोजे, “जाट” प्राणिनामिति काय इत्यभिधीयते । यत् चिकित्सेत्तीदृशं च ई कायचिकित्साकम्—इति । शुक्लं चैतत्, यतो ज्वरातीसारदायं कायचिकित्साविषया रोगा अग्निदोषादेव भवन्ति । शालाकापटलवेषानि, तस्यां कर्म शालाक्यं, शालागादित्वाद् व्यस्यं, शालाक्यप्रधानमञ्ज शालाक्यम् । एतेन शिरोरोगप्रतीकारस्यापि ग्रहणं, प्राधान्यं च शालाक्यस्य प्रधानमञ्जुर्विषयत्वात्, पवनमन्त्रापि प्राधान्येन व्यवदेशः । शल्यमिति शल्यं हिंसापामिति धातुः, तस्याचौरादिष्वन्तरेण, शल्यं शल्यं इतिवच्यं, शल्यस्य निमित्तं संयोग इति निवृत्तत्वात् “तस्य निमित्तं संयोगोलातो” इत्यनुवर्तमानाद् “नोमयोऽर्तव्यापारिमाणाभादेर्यम्” इति व्यक्त्यात्, तेन शल्यं हिंसोचित्वान्नं बन्धं, तदशुद्धत्वात् तत्रमपि शल्यम् । कौमारश्रुत्यमिति कुमाराणां युतिधारणं चोच्यते च, तस्येदमिति कौमारश्रुत्यं, “तस्येदम्” इति यत् । रसायनानामिति अत्र रसायनेन रसाद्यैस्त्वानु सर्वेषामेव धातुना ग्रहणं, तेन रसादीनां शुक्रादीनां हिंसा रसापैरिषाद्यनामयत्नं लभोपायो रसादीनां, बहवसि च, “लभोपायो इति रसादीनां रसादीनां रसायनम्” इति । काजीवरम् इति अवाग्निं वाग्निं पुर्वं लवेनेति काजीकरणं, येन बाह्यलस्यं म्यन्वये स्त्रीषु शुक्रं तदानीं करणं, बहवसि च, “येन नारीषु सामर्थ्यं वाग्निरुद्यते नरः” । म्यन्वये

शालाक्यम् । गर कालान्तरप्रकोपि विषं, वैरोधिकं यथोक्तिरुद्धम् । भूतानां राक्षसदीनां ज्ञानार्थं प्रशमार्थं च विद्या भूतविद्या । कुमारस्य भरणमपि ह्यल्य इतं कौमारश्रुत्यम् ॥ २८ ॥

स चाध्येतव्यो ब्राह्मणराजज्यवैदयैः । तत्रानुप्रहार्यं प्राणिनां ब्राह्मणैः, आरक्षार्थं राजज्यैः, वृत्त्यर्थं वैदयैः; सामान्यतो वा धर्मार्थं कामपरिप्रहार्यं सर्वैः । तत्र यद्भ्यात्मविदां धर्मपथस्थानां धर्मप्रकाशकानां वा माण्डूक्येन्द्राद्यनुगुरजनस्य वा विकारप्रशमने प्रयत्नयान् भवति, यथायुर्वेदोक्तमभ्यात्ममनुध्यायति वेदयत्यनुविधीयते वा, सोऽस्य परो धर्मः; या पुनरीश्वराणां यन्मतां वा सवकाशात् सुस्रोपहारनिमित्ता भवत्यर्थवाहिरारक्ष्यं च, या च स्वपरिवृद्धीतानां प्राणिनामातुर्योद्धारका, सोऽस्यार्थः; यत् पुनरस्य विद्वद्ब्रह्मण्यदौः शरण्यार्थं च, या च संमानशुभ्रुपा, यद्येषानां निषयाणामारोग्यमाधत्ते सोऽस्य कामः । इति यथामञ्जुकामशेषेण ॥ २९ ॥

आरक्षार्थं राजज्यैरिति शत्रियस्य परिपालनमर्थात् । अनुध्यायति मनसा चिन्तयति, वेदयतीत्यस्य प्रतिपादयति, अनुविधीयत इति तदनुष्ठानं देहेनानुष्ठिति । आरक्षणमात्मारक्षणम् । स्वपरिवृद्धीतानामिति शलाघीनाम् । विद्वद्ब्रह्मणमेव यथा विद्वद्ब्रह्मण्यदौ यथा इत्यर्थः । इत्यनामिति धनितारिनाम् ॥ २९ ॥

अथ भिषगादित एव भिषजा प्रष्टव्योऽष्टविधं भवति—तन्त्रं, तन्त्रार्थान्, स्थानं, स्थानार्थान्, अध्यायं, अध्यायार्थान्, प्रश्नं, प्रश्नार्थान्चेति; पृष्टेन चैतद् कथ्यमशेषेण वाक्यशो धाक्यार्थशोऽर्थवाक्यद्वयोत्ति ॥ ३० ॥

भिषगपरीक्षायां पृष्ट्याविधिमाह—अथेत्यादि ॥ ३० ॥ तत्रायुर्वेदः शाखा विद्या सूत्रं ज्ञानं शास्त्रं लक्षणं तन्त्रमित्यनर्थान्तरम् ॥ ३१ ॥

धापिकं येन वागीररणमेव तत्—इति । ‘त्रोपालधिकम्’ इति पाठे पुनः पुनर्नष्टेदिलयः । शब्दमिदं श्रुत्वा श्रुत्वादिवात् । अन्ये तु, वाजी वेगं प्रत्यावाच्युत्सस्य, स पिपटे यथा वे वाग्निं, वे त्रियन्तेऽनेनेति वाजीकरणमित्याह । किंवा, वाजं शुक्रं, सोऽस्यास्तीति वाजी, अवाजी वाजी क्रियते येन तदानीं करणम् । किंवा, वाजो मेयुनम्, उक्तं हि शरीरे, “वाजो नाम प्रकाशत्वाच्च मेयुनस्येति तत् । वागीकरणस्येति पुस्तकमेव प्रवक्षते” इति शिवदासमेनः ।

३ ‘संयोगिनिषयम्’ इति पा० । २ ‘आत्परक्षायां’ इति पा० । ३ ‘विद्वद्ब्रह्मण यदा’ इति पा० । ४ ‘तरतुगुरदेरमनुष्ठिति’ इति पा० । ५ ‘वच्यमिति वक्ष्यमाणं तत्रादिमन्त्रम् । वाक्यम् इत्यादि पूर्वव्याख्येयम्’ इति शिवदासमेनः । ६ ‘उलानामेव तत्रादीनां स्वरूपं अनेगाह—तस्येत्यादि । तत्र वेपु तत्रादिषु मध्ये “तत्रालस्यं निरुच्यते” इति शेषः, अनधान्तरमिति अर्थान्तरमर्थमेव, न पिपटेऽनेनेदो यत्र तद्यथा, अभिप्रायेणित्यर्थः । एतेन, एते शब्दा यथासंस्थानेन वा यथा, तत्रप्रतिमिति तत्रसत्यं दर्शितं भवति । इति शिवदासमेनः ।

तत्रार्थः पुनः स्वलक्षणैरुपदिष्टः । स चार्थः प्रकरणैर्विभाष्यमानो भूय एव शरीरवृत्तिहेतुव्याधिकर्मेकार्यकालकर्तृकरणविधिविनिश्चयाद्दशप्रकरणः, तानि च प्रकरणानि केचलेनोपदेक्ष्यन्ते तन्त्रेण ॥ ३२ ॥

तत्रेत्यादि । स्वलक्षणैरिति 'तदावृत्तेष्वयतीत्यायुषेण', इत्यादिना हिताहितायुषेणैरुपदिष्टं । प्रकरणैरित्यायुषेणप्रदेशं । दशप्रकरणानि दशभेदा, ते च शरीरादयो दश । तत्र शरीरं पञ्चमहाभूतविकारसमुद्भूतमथवादिभेदाद्बहुप्रकारं, इति धाहुरोऽश्वितपीतादिभेदाभिषा, हेतुस्तु व्याभिहेतुरस्यात्मेन्द्रियार्थस्योगप्रज्ञापरिणामलक्षणं, व्याधिषु धातुष्वप्यम्बह्वप, कर्म चिरित्ता, कार्यमारोग्य, कालो कृत्वानि, क्रियाकालध, कर्ता भिषक्, कर्णं भेषजं, विधिविधानमुपकल्पना, सा च कालव्याधिद्व्यापेक्षा बोद्धव्या, यथा—'हेतुस्तुऽभ्यसतसोऽयमुज्ज्वलायुतं हीयते' (सू. अ. ६) इत्यादि, देशरूपनाहितो हेतुप्रदयेन, हितस्तु देश करणप्रदयेन गृहीतो मन्तव्यः । शरीररूपविकारोऽयं बह्व्य काले तन्त्रे बुद्धिमत्ता बोद्धव्या । वैरलेनेति समग्रेण ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

तन्त्रस्यास्याष्टौ स्थानानि^१, तद्यथा—श्लोकनिदानविमानशरीरेन्द्रियचिकित्सितकल्पसिद्धिस्थानानि । तत्र त्रिंशद्दशार्थकं श्लोकस्थानम्, अष्टाष्टाध्यायकानि निदानविमानशरीरस्थानानि, द्वादशकमिन्द्रियाणां, त्रिंशदं चिकित्सितानां, षड्दशकं कल्पसिद्धिस्थाने भवतः ॥ ३३ ॥

तत्रस्याप्येत्यादि । इन्द्रियाणां विधित्सितानां चेतुर्भुवन्यापि स्थानमिति शेष ॥ ३३ ॥

भवति चात्र ।

द्वे त्रिंशदे द्वादशकं प्रथमं च

धीयण्यष्टकान्येषु समाप्तिरुक्ता ।

श्लोकौपधारिष्टविषयकल्पसिद्धि-

निदानमानाश्रयसंश्लेषेण ॥ ३४ ॥

त्रिंशदे इति सूत्रस्थानं चिकित्सितं च । आश्रयसंश्लेषं शरीरस्थानम्, आश्रयो हि शरीरमुच्यते ॥ ३४ ॥

स्ये स्ये स्थाने यथास्यं च स्थानार्थं उपदेक्ष्यते ।

सर्विदामभ्यायदातं शृणु नामप्रमाणतम् ॥ ३५ ॥

सर्विदामिति विनाशित्वाद्वा क्त्वां 'ह', स्वार्थिकम् 'ह'

१ 'संश्लेषे' इति तत्रस्थानार्थोऽप्येव, 'स च हिताहितादिष्वनायुराश्रयस्य परमाणु' । 'संश्लेषे' इति आयुषेणानुश्लेषेणैविक्रियादिनाश्रयैर्नोऽप्येवमुक्तव्ये' इति तत्रस्थानेन । २ 'श्लोकौपधारिष्टौ सुकल्पेण्यष्टकानि शरीरौ मन्तव्यौ' इति तत्रस्थानेन । ३ 'तत्र शरीरं व्यापारिणादिना स्थानमाह' इति तत्रस्थानेन । 'तत्रस्थानौ स्थानानि' इति वा० ।

प्रलयो भवति, तेन ललितेश्वरे च "चतुर्विंशतिर्" इति प्रयोगं सिद्धो भवति, वचनं हि "चतुर्विंशतिर्" इत्यं भुवनानां शततन्त्रम्—इति । एव सुश्रुतेऽपि 'सर्विदम्' (सु. सू. अ. १) इति व्याख्येयम् ॥ ३५ ॥

दीर्घश्लोकौऽप्यपामार्गणतण्डुलारख्यधादिकौ ।
पद्द्विविकेकाश्रयश्चेति चतुष्को भेषजाश्रयः ॥ ३६ ॥
मानातस्याशित्तीयौ च नवैगान्धारणं तथा ।
इन्द्रियोपक्रमश्चेति चत्वारः स्वास्थ्यवृत्तिनाः ॥ ३७ ॥
गुह्याकश्च चतुष्पादो महास्तिक्षेपणस्तथा ।
सहयातकलाप्येन विद्याभेदेऽशिकान् सुधः ॥ ३८ ॥
कोहनसेदनाध्यायायुगौ यक्षोपकल्पनः ।
चिकित्साप्राभृतश्चैव तथैव प्रकल्पनाः ॥ ३९ ॥
क्रियन्त-शिरसीयश्च त्रिशोकाष्टोदरादिकौ ।
रोगाध्यायो महाश्लैष रोगाध्यायचतुष्टयम् ॥ ४० ॥
अष्टोमिन्दितसंख्यातस्तथा लङ्घनतर्पणे ।
विधिशोणितिकश्चैव व्याख्यातास्तत्र योजनाः ४१
यज्ञःपुरुषसंख्यातो भद्रकाप्यान्नपानिकौ ।
विविधाशितपीतीयश्चत्वारोऽयंविनिश्चयाः ॥ ४२ ॥
दशप्राणायतनिकस्तथाऽष्टदशमूलिकः ।
द्वयेतौ प्राणदेहाथौ प्रोक्तौ वैद्यगुणाधरौ ॥ ४३ ॥
औषधस्वस्थनिर्देशकल्पनारोगयोजनाः ।
चतुष्काः पद्द्विक्रमोक्ताः सप्तमश्चाप्रपानिकः ॥ ४४ ॥
द्वौ चान्त्यौ संप्रहाध्यायाविति त्रिंशदकर्मवत् ।
श्लोकस्थानं समुद्दिष्टं तन्त्रस्यास्य शिरः शुभम् ॥ ४५ ॥
चतुष्काणां महार्थानां स्थानेऽसिन् संप्रहः कृतः ।
श्लोकार्थः संप्रहाधैश्च श्लोकस्थानमतः स्मृतम् ४६
ज्वरणां रकपित्तस्य गुन्मानां भेदस्तृष्टयोः ।
शोयोन्मादनिदाने च स्यादप्रसारिणां च यत् ॥ ४७ ॥
इत्याध्यायाष्टकमिदं निदानस्थानमुच्यते ।
रसेषु विविधेषु कृद्दौ धंसे जनपदस्य च ॥ ४८ ॥
त्रिविधे रोगविज्ञाने श्रोत-स्वपि च यतने ।
रोगानीके व्याधिरूपे रोगाणां च मियज्जिते ॥ ४९ ॥
अष्टौ विमानान्युच्यन्ति मानार्थानि भद्रपिणा ।
कतिधापुरुषार्थं च गोत्रेणानुत्पमेव च ॥ ५० ॥
गुह्यिका महती चैव गर्भानुप्रान्तिरुच्यते ।
पुरुषस्य शरीरस्य विचर्या द्वौ विनिश्चितौ ॥ ५१ ॥
शरीरसंख्या सप्तं च जैतेरष्टममुच्यते ।
इत्युद्दिष्टानि मुनिना शारीराण्यत्रिसुनुना ॥ ५२ ॥
यणैस्सरीयः पुण्याख्यस्तृतीयः परिमर्दानः ।

१ 'चतुर्विंशतिर्' इति वा० । २ 'पुरुषाद्वि' इति वा० ।
३ 'इति त्रिंशदं शरीरस्थानं शृणुतिरुच्यते', अत्रेति स्थानं
यथाश्रितं, इति इव तत्र प्रमाणवत् इति तत्रस्थानेन । ४ 'यत्
च जैतेरि' इति तत्रस्थानेन ।

चतुर्थं इन्द्रियानीकः पञ्चमः पूर्वरूपिकः ॥ ५३ ॥
 फतमानिशरीरीयः पञ्चरूपोऽप्यवाक्शिराः ।
 यस्य श्यावनिमित्तश्च सद्योमरण एव च ॥ ५४ ॥
 अणुज्योतिरिति स्यात्तत्तथा गोमयचूर्णवान् ।
 द्वादशाध्यायकं स्थानमिन्द्रियाणामिति स्मृतम् ५५
 अभयामलक्ष्मीयं च प्राणकामीयमेव च ।
 फलप्रचितकं वेदसमुत्थानं रसायनम् ॥ ५६ ॥
 संयोगशरमूलीयमासिकक्षीरकं तथा ।
 मापपर्णभृतीयं च पुमाज्ञातवलादिकम् ॥ ५७ ॥
 चतुष्कद्वयमप्येतदध्यायद्वयमुच्यते ।
 रसायनमिति श्रेयं वाजीकरणमेव च ॥ ५८ ॥
 ज्वराणां रक्तपित्तस्य गुल्मानां मेहुकुष्ठयोः ।
 शोषोन्मादेऽप्यपसारं क्षतशोथोदरार्शसाम् ॥ ५९ ॥
 ग्रहणीपाण्डुरोगाणां श्वासकासात्तिसारिणाम् ।
 छर्दिवीसर्पदण्डानां विषमद्यविकारयोः ॥ ६० ॥
 द्वित्रयीयं त्रिमर्मियमूस्तम्भिकमेव च ।
 वातरोगे वातरके योनित्व्यापस्तु चैव यत् ॥ ६१ ॥
 त्रिंशच्चिकित्सितान्युक्तान्यतः कल्पान् प्रचक्ष्महे ।
 फलजीमूतकेष्वामुकल्पो धामार्गवस्य च ॥ ६२ ॥
 पञ्चमो घत्सकस्योक्तः पण्ड्य कृतवैघने ।
 द्यामात्रिवृत्तयोः फल्पस्तथैव चतुरङ्गुले ॥ ६३ ॥
 तिल्वफस्य सुधायाश्च सतलाशङ्किनीषु च ।
 दन्तीद्रवन्त्योः कल्पश्च द्वादशोऽयं समाप्यते ॥ ६४ ॥
 फल्पना पञ्चकर्माख्या यस्तिष्ठन्ती तथैव च ।
 ज्वेदव्यापदिकी सिद्धिर्नैन्व्यापदिकी तथा ॥ ६५ ॥
 सिद्धिः शोधनयोश्चैव यस्तिरिद्धिस्तथैव च ।
 प्रावृत्ती मर्मसंख्याता सिद्धिर्वस्याध्याय च या ६६
 फलमात्रा तथा सिद्धिः सिद्धिश्चोत्तरसंज्ञिता ।
 सिद्धयो द्वादशैवास्तास्तत्र चास्तु समाप्यते ॥ ६७ ॥
 स्वे स्वे स्थाने तथाऽध्याये चाध्यायार्थः प्रवक्ष्यते ।
 तं न्यूतासपेतः सर्वं यथास्वं हार्थसंग्रहात् ॥ ६८ ॥

१ 'प्रकीर्तितम्' इति पा० । २ 'अन वस्ताव परं श्यु' इति पा० । 'अत केशानिति अत पर वस्वम् श्यु, इत्यन्वयः' इति शिवदाससेन । ३ 'चाय' इति पा० । ४ 'अध्याययुक्त्या अध्यायार्थेनाह—स्वे स्वे स्थान इत्यादि—स्वे स्वे स्थाने योऽध्यायो वचन्यस्तत्र एव च ध्याये तस्य तस्याध्यायस्वार्थसंग्रहो वाच्य इत्यर्थे, चकारोऽन अध्यायार्थे इत्यनन्तर योष्य, तेन स्थानार्थे इति सुभूपीवदे, तद्वक्ष्य स्थानान्ते स्थानोत्संग्रहमध्यायार्थे चाध्यायार्थसंग्रहं यथाक्रमेण बद्धवतीत्यर्थः । यद्यपि शरीरस्यैव तस्या नाशो निश्चय न वचस्य, तथाऽपि शरीरस्थानस्य शरीरनिरूपण रूपो योष्ये स 'शरीर चिन्तते सर्वं देवमानुषसंपदम्' इत्यादिशारीरस्थाननिरक्षिदोक्तोक्त इति वेद्यम् । त इत्यादिपि त सर्वं धार्यां स्थानार्थमध्यायार्थं च । अर्धसंग्रहादिति स्वच्छोपे प्रथमार्थे, तत्रादीनामर्थ संग्रह संश्लिष्येत् । सर्वनोऽनववैषम्यं । यथास्मिलनेन यो यस्या भेदास्तसंग्रह इत्यादि धार्यां स्थानार्थमध्यायार्थं चापेक्षो इत्यादित्यर्थः इति शिवदाससेन । ५ 'यथायांमनुसंग्रहात्' इति पा० ।

दीर्घशीविलादिच्छा श्लोकानुरोधदेवदेशकक्षणा बोद्धव्या ।
 प्राणवेदार्थाविलादी देहसम्बन्धोऽभिधीयते । शिर शुभ-
 मिलन शिर इव शिर । श्लोकार्थ इत्यादी समग्रार्थेति
 चकारोऽनु सुश्रुतोक्त्यनुणादिक, तेन "सूत्रणात् सूचनाच्चैव
 धारणादर्थसन्तते । सूत्रस्थानं समुद्दिष्टम्" (सु सू अ ३)
 इत्येतदपि गृहीतं भवति । मानार्थानीति ज्ञानार्थानि । इन्द्रिया-
 णामिति रिष्ठानाम् । चतुष्कद्वयमिति रसायनपादचतुष्क एव,
 वाजीकरणपादचतुष्कश्चैव, चतुष्पादध्यायो भवतीति सुफ-
 भेकाध्यायत्वम् । तत्रं चासु समाप्यत इति व्याजु रामासासु
 तत्र समाप्यत इत्यर्थे । चाध्यायार्थ इति चकारो निप्रक्रमेः
 तेन, अध्यायार्थध्यायान्ते तथा स्थानार्थं स्थानान्ते कृत-
 सग्रह । यद्यपि शरीरे स्थानार्थं न व्यक्तः, तथाऽपि शरीर-
 शब्दव्युत्पत्त्या बोद्धव्यस्तत्रानुरादा, यथा—'शरीरे चिन्तते
 सर्वं देवमानुषसंपदम् । सर्वमावेयं तत्सत्त्वाच्छरीरं स्थानमुच्यते'
 (शा अ ८) इति ॥ ३६-६८ ॥

पृच्छा तन्त्राद्यथास्त्रायं विधिना प्रश्न उच्यते ।
 प्रश्नार्थो युक्तिमांस्तस्य तन्त्रेणोपार्थनिश्चयं ॥ ६९ ॥
 निर्वक्तं तन्त्रणात्तन्त्रं, स्थानमर्थप्रतिष्ठया ।
 अधिष्टत्यार्थमध्यायनामसंज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ७० ॥
 इति सर्वं यथाप्रश्नमप्रकं संप्रकाशितम् ।
 फाल्क्येन चोक्तस्तन्त्रस्य संग्रहः सुविनिश्चितः ॥ ७१ ॥

विधिना प्रश्न इत्यत्र विधिनेति पूर्वपरविरोधार्थोपपत्त्येन
 वाच्येन । तत्रणादिति शरीरधारणात्, किंवा आयुर्वेदानुसंग-
 नात् । अर्थप्रतिष्ठयेति प्रधानभूतावार्थवस्थानात् । एतावद्योग-
 रुदा सज्ञा, तेन, अतिप्रमज्ञो न वाच्य । अधिष्टत्येति अधि-
 कारिण कृत्वा । अर्थं दीर्घशीविलादिकम् । अध्यायनामसंज्ञा
 अध्यायरूपा नामसंज्ञा, नामसंज्ञा च योगरूपा सज्ञोच्यते,
 किंवा, 'अध्यायो नाम' इति पाठ, तदा नामसंज्ञ प्रकाशने,
 तेन अधिकार इत्यर्थे । अर्थसंज्ञोऽप्यार्थान्तरे, तेन युष्वाऽ-
 ध्यायसंज्ञा, सा च अधिकरणनाधना करणसाधना वा कर्मासा-

१ 'प्राणवेदार्थाविलाय देहसम्बन्धेन इत्यतः तदाश्रितनोऽप्यधि-
 धीयते' इति शिवदाससेन । २ 'तत्रादिति तत्रमारम्भ । यथासाध्यं
 यथाक्रमम् । विधिना सामान्यविशेषपरारेण, पूर्वपरविरोधार्थ
 दोषरूपेण वा दृष्ट्या प्रश्न उच्यत इत्यर्थे । प्रश्नार्थे विरुद्धोक्ति-
 प्रश्नार्थे इत्यादि । तस्य प्रश्नस्य रथेण शास्त्रेणार्थनिश्चयो य स
 प्रश्नार्थ प्रश्नयोजनमनुच्यते । युक्तिमानिति युक्तिमानुपपत्तिनाम्
 इति शिवदाससेन । ३ 'तत्रादिसंज्ञानां निर्वक्षिदोऽर्थार्थं स्पष्टव-
 ति-निश्चयित्वादि । तत्रादिति श्रुतार्थानाम् । अर्थप्रतिष्ठयेति प्रधा-
 नभूतावार्थवस्थानात् पत्तेन तत्रवदे व्युत्पन्न सेज्जेनेति तत्र शास्त्र, तथा
 चानेति तत्रादिसंज्ञासिद्धिः स्थानमिति निश्चिदर्थेति भवति' इति
 शिवदाससेन । ४ 'अधिष्टत्येति निश्चयैव देवमानुषसंपदमधिकृ-
 तोऽध्यायार्थे, तस्ययुक्ता नामसंज्ञा अध्यायनामसंज्ञा योगरूपादे
 रूपे, किंवा अधिष्टत्येति शरीरात्प्रदम्; तेन, अधिष्टत्येति चि-
 त्तार्थसंग्रह', तेनोपलक्षित्याध्यायार्थसंग्रहे' इति शिवदाससेन ।

धना वा बोद्धव्या । अधीयतेऽस्मिन्, अधीयतेन वा, अधीयते
वैलभ्यायः ॥ ६९-७१ ॥

सन्ति पांशुविकोत्पाताः संक्षोभं जनयन्ति ये ।
घर्तकानामिवोत्पाताः सहसैवाविभायिताः ॥ ७२ ॥
तंस्सात्तान्, पूर्वसंजल्ये सधैत्राष्टकमादिशेत् ।
परावरपरीक्षार्थं तत्र शास्त्रविदां बलम् ॥ ७३ ॥
शब्दमात्रेण तन्नस्य केवलस्यैकदेशिकाः ।
भ्रमन्त्यल्पबलास्तत्रे ज्याशब्देनेव घर्तकाः ॥ ७४ ॥

प्रधाष्टकस्योक्तस्य निराकरणायसंशमाह-उन्तीत्यादि । पाह-
विषाः प्रदेयिनाः । घर्तका अकस्यादुपतन्तः शोभं मनसो जन-
यन्तीति लोकप्रतिबद्धम् । अष्टकमिति यथोक्तं प्रधाष्टकम् । परा-
वरौ श्रेष्ठाश्रेष्ठौ । तत्र शास्त्रविदां बलमिति शास्त्रविद एव प्रधा-
ष्टकं जानन्ति न पाहविकाः ॥ ७२-७४ ॥

पशुः पशूनां दौर्बल्यात् कश्चिन्मध्वे च्छुकायते ।
स सत्यं वृकमासाद्य प्रकृतिं भजते पशुः ॥ ७५ ॥
तद्बद्धोऽक्षमध्यस्थः कश्चिन्मौरार्यंसाधनः ।
स्थापयत्याप्तमात्मानमाप्तं त्यासाद्य भिद्यते ॥ ७६ ॥
वभ्रुर्नृद्ध इयोर्णाभिरवुद्धिरवुद्धुत्तुतः ।
किं ये चक्ष्यन्ति संजल्प कुण्डमेदी जडो यथा ॥ ७७ ॥
सद्बुद्धैर्न विपुद्दीयान्निगल्पथुतैरपि ।
हृन्त्यात्प्रश्नाद्यकेनादावितरांस्त्वाप्तमानिनः ॥ ७८ ॥
वृम्भिनो मुखरा ह्यज्ञाः प्रभूतावद्धभाषिणः ।
प्रायः प्रायेण सुमुखाः सन्तो युक्ताल्पभाषिणः ७९
तत्त्वज्ञानप्रकाशार्थमहद्बुधमनाभितः ।
खल्पाधाराहस्यस्यरान्मपेयं विचादिनः ॥ ८० ॥
परो भूतेष्वनुक्रोशस्तत्त्वज्ञानपरा दया ।
येषां तेषामसह्यान्निग्रहे निरता मतिः ॥ ८१ ॥

शब्दः सभाषः । वक्रुर्गणितान् कश्चिद् पशुः, स यथा
मेघं सुदामात्प्रीयामिचोर्णो दृष्ट्वा उपसर्पन्नह्रमममोति, तद्रव-
शोऽप्याप्तं प्रायः भिद्यत इत्यर्थः किंवा, वक्रुर्द्वन्द्वत्वं ऊर्णारा-
शिन्मध्यगो यथा किञ्चित् प्रतिपद्यते, तथाऽप्युद्धिरपि संजल्पे
नादिप्रतिवादिप्रधानाम् । कुण्डमेदी प्रयुक्तोऽपि; तेन वृच्छ-
वितास्मीयनिर्गतिजगतिर्बधाऽवदातजातिः सन् किञ्चिद्बुद्धे, तथा-
ऽप्युद्धिरपि संजल्पे । नि(नि)वृद्धीयादियत्र संभाषा इत्यर्थः ।
इतरानसद्बुक्तान् । खल्पाधाराः खल्पयुताः । न मर्षयेदिति नोपे-
क्षित । अश्वत्थसंवादप्रतिषेधफलमाह-एषे भूतेष्वित्यसिदि ।
नित्ता इति तत्परा ॥ ७५-८१ ॥

असत्यक्षासृणित्वातिदृग्मपादप्यसाधनाः ।
भयन्त्यनाताः स्वे तन्त्रे प्रायः परविकल्पकाः ॥ ८२ ॥
तान् कालपाशसदृशान् वर्जयेच्छास्त्रदूषकान् ।
भ्रामन्मानविज्ञानपूषांः सेव्या निपकमाः ॥ ८३ ॥
अत्ययफलमाह-असत्यक्षादिति । असत्यक्षादि साधनं येषां

ते तथा; असात्यक्षोऽनागमपक्षसिद्धः पक्षः । अक्षमित्वं वृच्छा-
र्थमनुयुक्तस्य 'संप्रति वक्तुं क्षणो नास्ति' इति सापणम्, अर्तिः
वृच्छार्थमनुयुक्तस्य शिरोव्यथादिकमुद्गार्यं भाषणं, दग्मः पुस्त-
कवैद्यभाषादिभिः स्थायैर्लक्षणप्रतिपादनं, पादार्थं कृच्छ्रोऽपि
नवाव्यत्वादिपरुषभाषणम् । अनाताः स्वे तत्र इति स्वतन्त्रान-
भिज्ञानात् । परविकल्पकाः परदूषकाः ॥ ८२ ॥ ८३ ॥

समग्रं दुःक्षमापत्तमविज्ञाने द्रयाश्रयम् ।
सुखं समग्रं विज्ञाने विमले च प्रतिष्ठितम् ॥ ८४ ॥
इदमेवमुदारार्थमप्राणां न प्रकाशकम् ।

शास्त्रं दृष्टिमण्डानां यथैवादित्यमण्डलम् ॥ ८५ ॥
द्रयाश्रयमिति मन्त्रादीराश्रयम् । समग्रमिति चारीरं मानसं
च सुखमातोष्यादिरुपम् । विज्ञाने विमल इति विद्वद्ब्रह्मणे, किंवा
विज्ञाने विमल इति मोक्षे, मोक्षे हि सुखं स्वच्छं समग्रं च
दुःखासंभित्तव्यम्; किंवा, भद्रार्थनाय सुखंभवम् । इदमिति
शास्त्रम् । एवमुदारार्थमिति लोकद्वयद्विधापरामिषायकम् । दृष्टि-
प्रणयानामिति प्रणष्टदशाम् ॥ ८४ ॥ ८५ ॥

तत्र श्लोकाः ।

अथं दशमहामूलाः संशा चाप्यां यथा कृता ।
अयनान्ताः पडप्याश्च रूपं वेदविदां च यत् ॥ ८६ ॥
सतकश्चाष्टकश्चैव परिप्रश्नाः समिर्णयाः ।
यथा वाच्यं यदर्थं च पद्धिधाश्चैकदेशिकाः ॥ ८७ ॥
अथं दशमहामूले सर्वमेतत् प्रकाशितम् ।
संग्रहध्यायमध्यायस्तत्रस्यास्यैव केवलः ॥ ८८ ॥
यथा सुमन्तां सूत्रं संग्रहायै विधीयते ।
संग्रहायै तथाऽर्थानामुपनिषत्सु संग्रहः कृतः ॥ ८९ ॥
इत्यग्निवेशकृते तत्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोक-
स्थानेऽथं दशमहामूलीयो नाम
त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

अग्निवेशकृते तत्रे चरकप्रतिसंस्कृते ।
इयताऽयधिना सर्वं सूत्रस्थानं समाप्यते ॥
संग्रहे संशा चाप्यां यथा कृतेति 'तेन मूलैर्न महता मद्यो-
नूत्वा' इत्यादिना । अयनान्ताः पडप्याश्चेति 'एकं प्राणवर्षना-
नाम्' इत्यादिनोक्तः । एते काह्नितादयोऽध्यायधिनारे यन्मधुद-
पोये उक्ता उल्लेखेहोक्ता अध्यात्मविषयत्वेन, पूर्वोक्तसत्यप्यरो-
गाधिकारिकाः; उक्तं हि तत्र 'अलमेतद्विकारपणम्' इत्यादि ।
सातकः प्रश्नः 'किमायुध कस्यादायुर्वेद' इत्यादि, अष्टकः प्रश्नः
'तत्रं तन्त्रार्थम्' इत्यादि ॥ ८६-८९ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तमिनितायां चरकटीकाभाषा-
वैदिकीविकारां सूत्रस्थानेऽथं दशमहामूलीयविरा-
तनोऽध्यायः ॥ ३० ॥

इति चरकचतुराननधीनशक्रपण्डितकृता-
यामायुर्वेददीपिकायां चरकतापस्यदी-
कार्या प्रथमं सूत्रस्थानम् ॥ १ ॥

२ 'पहविद्योपेताः' इति पा० । ३ 'तस्मात् पूर्वकं जल्पे' इति पा० ।
४ 'मिराकरणीयतामाह' इति पा० । ४ 'ये मनादिनः' इति पा० ।

१ 'वृच्छार्थमाहृच्छस्य' इति पा० । २ 'उच्यते' इति पा० । ३ 'एष-
तादपि वाच्यत्वादिपरुषभाषणम्' इति पा० ।

हेतोर्हेतुत्वं कार्यं भवतीति हेतुकार्यं व्याधिमाह—अतस्त्रि-
विधेलादि । न चात्र यथासंख्यम्, एकस्यापि हेतोरिविध-
व्याधुपमादात् । अत्रापि त्रिविधवचनमानन्त्येऽपि रोगाणामा-
स्येयत्वाच्चानिश्चयेदर्शनायम् । आग्नेयाः पैतिकाः, साम्याः
कफजाः, वायव्या वातजाः । यद्यपि प्रधानत्वेन वायव्या एव
प्रथमं निर्देहं युज्यन्ते, तथाऽपीह ज्वरे पित्तस्य प्रधानत्वादाग्ने-
यामिधानम् । आग्नेयसौम्यवायव्या इति रोगातेनैकैकस्याद-
प्यसाम्येन्द्रियार्थसंयोगादेवियधरोगोत्पत्तित्वं दर्शयति, वस-
गात्रे हि यथासंख्यमपि शक्यते । अन्यथाऽपि व्याधीनुकहेतु-
जानाह—द्विविधायापरै इत्यादि । राजसतामसधानं च विच्छेद्य
पातनेह तत्रे शारीरव्याध्याधिकारप्रवृत्तेऽनधिकारत्वेनाप्रपञ्चनी-
यत्वं दर्शयति, अभिधानं च राजसतामसयोरेह व्याधिक्य-
नस न्यूनतापरिहारायम् । आगन्तव्याधिनिघातादिना रोगा
आग्नेयान्द्रियैरान्तर्भवन्ति; यतस्तत्रापि हि दोषत्रकोपोऽव्यपदे-
श्योऽस्त्येव; किंचा, अपरे इत्यप्रधानाः, परो हि श्रेष्ठ उच्यते;
अप्रधानत्वे चोर्कोषपरिः ॥ ४ ॥

तत्र व्याधिरामयो गद आतद्धो यक्ष्मा ज्वरो
विकारो रोग इत्यनर्थान्तरम् ॥ ५ ॥

व्याधीनामाग्नेयादिविभागं दर्शयित्वा व्यवहारार्थं लक्षणार्थं च
पर्यायानाह—तत्र व्याधिरिलादि । अत्रापि पर्यायानामनर्थान्-
न्तरेणतद्भाविशब्दाना मयावर्षतात्प्युदात्तव्याधिकक्षणत्वं बो-
धम् । आतद्भाशब्दाने हि मयामुच्यन्ते, विकाराशब्दाने हि दग्नि-
यादयोऽपि षोडश विकारा उच्यन्ते । तथा व्याध्यादिशब्दाना
व्युपस्था रोगपर्यायं लक्षणीयाः । तथा हि—विधिर्षं दुःखमाद-
धातीति व्याधिः; प्रायेणामसुखत्वेनैवमप्य इत्युच्यते; आतद्
इति दुःखमुच्यतेन कृच्छ्रजीवनं करोति, वचनं हि—“आतद्-
कृच्छ्रजीवने” इति; यक्ष्माशब्दाने च राजयक्ष्मवदनेकरोगमुच्यते
विकाराणां दर्शयति; ज्वरशब्दाने च देहमनःसन्तापकरत्वं;
विकाराशब्दाने च शारीरमानवीर्यमथाकारणत्वं व्याधेर्दर्शयति;
रोगशब्दाने च राजकर्तृत्वम् ॥ ५ ॥

तस्योपलब्धिर्निदानपूर्वकपल्लिङ्गोपशयसंभ्रान्तिः ६
इदानीं व्याधेर्जनकहेतुमभिधाय तथा तदेतुजन्यं च व्याधि-
मुखत्वा तस्य व्याधेर्ज्ञानोपायमाह—तस्येत्वादि । अविशते हि
व्याधेर् विक्रान्ता न प्रवर्तते, अतः सामान्येन व्याधिज्ञानोपाय-
निरावयवकामिधानं युक्तम् ॥ ६ ॥

तत्र निदानं फारणमित्युक्तमपे ॥ ७ ॥

निदानं मिश्रमेति—तत्रेत्वादि । अत्रे उक्तमिति ‘हृ-
द्यत्’ इत्यादिना ‘परिणामध’ इत्यन्तेन । कारणं च व्याधीनां
समिश्रं कर्तापि, मिश्रं चार्थानामसोपाधिः; पुनर्विश्रुतं
कारणं रचयित्वा ज्वरगन्ताप इत्यादि; पुनरप्य व्याधीनां
सामान्येन मिश्रं कारणमुक्तं यथा—“प्रागपि चापमार्ते न

रोगोत्पत्तिरभूत्” (वि. अ. ३) इत्यादि; तदेतत्सर्वमपि
ज्वरगन्तान्तेन प्राक्यम् । तत्राप्यर्थकार्यत्वेन व्याधीनां वैचन्याश्र-
यप्रायश्चित्तबलिमङ्गलैस्सादिभक्तिसाक्षाभ्यात्वं प्रतीयते, इदमप्य-
वत्त्वेन ‘च ज्वरस्य महाप्रभावत्वं तथाऽऽश्रयत्वं च प्रतीयते;
क्रोधो ह्याग्नेयः, तेन तनयसो ज्वरोऽप्याग्नेयः । तथाच वचनम्
—“ऊष्मा पित्तादते नास्ति ज्वरो नास्त्युष्मणा पिना । तस्मा-
त्पित्तविरुद्धानि सज्जेतिपित्तविकेऽधिकम्” (वा. वि. अ. १)
इति । यातादिजन्मलशानेन च वातादिविपरीतमेवजसाभ्यात्वं
तथाऽनुद्भूतवातादिविकारान्तरसंभवोऽपि भावी कल्प्यते ।
असात्म्यस्यादिहेतुसेवादर्शनेन च भावी व्याधिसंज्ञान्य
उच्यते । व्याधिपरीक्षायां न सन्देहे जाते यस्य व्याधेर्हेतु-
सेवा इत्यते, स परिचल्प्यते; एवमादि हेतुना व्याधिपरीक्षा-
णम् ॥ ७ ॥

पूर्वरूपं प्राशुत्वचित्तलक्षणं व्याधेः ॥ ८ ॥

निदानानन्तरीयकत्वात् पूर्वस्मदीनां निदानानन्तरं पूर्व-
स्मदीन्युच्यन्ते, अतः पूर्वस्मदश्रमणाह—पूर्वैस्सादि । उत्तरतोः
प्राक् प्राशुत्विति । एतेन उत्तरतोः पूर्वं यद्भविव्याधौतेर्लक्षणं तद्
पूर्वरूपम् । निदानसेवा तु भाविव्याधिबोधिका भवत्वपि
निदानशब्दग्रहीतत्वादेव तथा लक्षणशब्दानभिधेयत्वाच्च न
पूर्वरूपशब्देनोच्यते । उक्तं शान्भ्यम्,—“स्थानसंश्रयिणः
कुन्ना भाविव्याधिप्रबोधकम् । लिङ्गं पुर्वन्ति यदोपाः
पूर्वरूपं तदुच्यते” । न च मात्तर्चं यदनुपपन्नस्याधिकमानस्य
व्याधेः कथं लक्षणं भवतीति; यतो वैधादसि भावित्नी
वृत्तिस्तुनीयते, तथा रोहित्युदरं दृष्ट्वा कृतिरोदयोऽनुनीयते ।
तत्र पूर्वैर्षं द्विविधम्—एकं भाविव्याध्याव्यपहरणं, यदुपमम्,—
“अव्यक्तं लक्षणं तस्य पूर्वैरूपमिति रश्मत्” (वि. अ. ११)
इति, तथा, “लिङ्गमव्यक्तमप्यव्याधीनां तत्तथायमम्”
(वा. वि. अ. १) इति; द्वितीयं तु दोषद्वयसंभूत-
नावस्थाजन्मव्यक्तलिङ्गान्यदेव; यथा—ज्वरं घातप्रद्वेषरोग-
हर्षादि; नै हेतवत् पूर्वैरूपं ज्वरावस्थानां नियमेन व्यक्तं
भवति, किन्तु ज्वरपूर्वकात् एव; यत्र तु व्यक्तं भवति,
स चाराधो मतः । अत एवमभूत्पूर्वरूपमिन्द्रियेणान्तरि
वदन्ति, “पूर्वरूपानि सर्वानि ज्वरोपान्यतिमात्रया । नं
भित्तानि निरात्येनं श्लुत्पूर्वरूपस्य” (इ. अ. ५) इति ।
तथा, “अव्यक्तस्यापि च रोगस्य पूर्वैरूपानि नं नरम् । निरान्त-
नेन कल्पेन वैसापि मरणं ह्युच्यम्” (इ. अ. ५) इति । एतद्वि-
यत्तव्यत्तलक्षणपूर्वरूपमिन्द्रियेण वचनं स्थापना सर्वेष्ववस्था-
न-

१ ‘निदानानन्तरं पूर्वैरुपाशुत्वचित्तलक्षणं व्याधेः ॥ ८ ॥ अत्राप्येव ‘त-
थापि’ इत्यधिकं पठ्यते इत्यभिहितमनुक्तम् । २ ‘मिश्रं लक्षणम्’
शब्दत्वं नास्तिमित्युक्तम् अत्र हेतुत्वात्कारणं कृत्वा, नकारात्
कारिणोपाशुत्वचित्तलक्षणं इति अनुशोधे । ३ ‘निदानपूर्वरूपं व्या-
धौप्राप्त्या व्यक्तं भवति, अत्र पूर्वैरुपाशुत्वचित्तलक्षणं इति
वदन्ति’ इति वा. । ४ ‘तु यातापः इति’ इति वा. ।

१ ‘यद्येवमादात्तदुपाशुत्वचित्तलक्षणं इति वा. ।

साध्यत्व स्यात्, यत् पूर्वरूपावस्थायामव्यकानि लक्षणानि ज्वरे जाते व्यकानि सर्वाणि सर्वत्रैव भवन्ति; तस्मात् पूर्वरूपावस्थाप्रतिनियतपूर्वरूपाभिप्रायेणैतद्वचनम् । अव्यकता च लक्षणानामिवमेव यदव्यक्तानास्फुटत्वम् । यत्तु पूर्वरूप दोषद्वयसम्बन्धनात्प्रामाण्यत तद् व्याधिमात्रस्य गमक, न तदोषविशेषगमयति । एतद् पूर्वरूपाभिप्रायेण च वाग्भटेऽप्युक्तं, यत्- 'प्राग्पु येन लक्ष्यते । उचितस्वरामयो दोषविशेषेणानुपिष्ठिते' (ना नि अ १) इति । यत्तु अव्यक्तलिङ्ग रूप पूर्वरूप, तदोषविशेषमपि व्यापेयमयति, यदुक्तं ह्यपीते, - 'इति पूर्वरूपमथाना ज्वराणां सामान्यतो, विशेषतस्तु ज्वन्माह्रमर्दमप्यिष्ट हृद्योद्वेगि वातजम्' - इत्यादि, तथा मुद्युतेषुक्तम् - 'सामान्यतो, विशेषतस्तु ज्वन्माह्रमर्दं समीरणत् । पित्तलक्षणयोर्दाह कफान्नाम्नाभिनन्दनम्' (सु उ अ ३१) इति, एतादि पूर्वरूप भाविज्वरलिङ्गेष्वव्यक्तमल्पत्वेनेति हेयम् । व्यक्ते हि ज्वरे वातादिजे ज्वन्माह्र पूर्वरूपावस्थायाऽलक्ष्यं भवन्ति । एव पूर्वरूपद्विविधे यत्र विशिष्ट पूर्वरूपमस्ति तत्र साक्षादेवाभिधीयते, यत्र विशिष्ट नास्ति तत्र लिङ्गमानं वक्ष्यति, तेनाव्यक्तान्येव लिङ्गानि पूर्वरूपमिति तत्र ज्ञातव्यम् ॥ ८ ॥

प्रादुर्भूतलक्षणं पुनर्लिङ्गम् । तत्र लिङ्गमाह्र-
तिरलक्षणं चिह्न संस्थानं व्यञ्जनं रूपमित्यनर्था
न्तरम् ॥ ९ ॥

लक्षणमाह - प्रादुर्भूतेत्यादि । उत्पन्नव्याधे स्वरूप, तथा वाताधामपक्वादिविशेषणविशिष्ट व्याधि निदानोपदानसंप्राप्तिव्यतिरिक्तं यद्विषयवति, तस्मिन् । अनेन च व्याधिप्रतिनियतं लिङ्गं यथा - ज्वरस्य सन्ताप, तथा क्षतिसारणनवीसारस्येत्यादि शृण्वते, तथा वातादिरक्तं च वातादिचरस्य विषमारम्भविद्योत्यादि शृण्वते; तथा आमपक्वजीर्णज्वरलक्षणव्याधौति विशिष्टव्याधिबोधकानि शृण्वते, तथा उपद्रवाधासाध्यतायवस्थापदव्याधिबोधकत्वेन लक्षणान्येव । रिष्टं तु मरणस्य पूर्वरूपमेव । निदानादप्यस्तु यद्यप्युत्पन्नव्याधिगमका अपि भवन्ति तथाऽपि प्रथमलक्षणनिर्दिष्टास्तु ते इह लिङ्गशब्देनोच्यन्ते । व्यवहारार्थं तथा लक्षणार्थं च लिङ्गपर्यायानाद् - तत्र लिङ्गमिति लादि । अस्मिन्नेषेऽन्यान्तरमिति लिङ्गशब्देऽप्येऽभिप्रेयेऽन्यान्तरं, प्रकरान्तरे लक्षणान्तरेऽपि लिङ्गद्वयो भवन्ति, यथा - 'क्षतौ लिङ्गं समर्पयेत्' (वि अ २) इत्यत्र श्लोक उच्यते, तथा 'सत्यानमदृष्टिभ्यां शुभमा विषमा च वा' (इ अ ७),

१ 'अपिन्तु' साममीगकलादुत्पत्तेः, अथवो रोग, दीप्ये येन वापिन्तुसाक्षात्परेण च, अनपिच्छिदोऽमर्द' इति ननुकोटौ । २ प्राग्पु दिग्धे सामान्य निरूपे च, सामान्य तु दोषद्वयसम्बन्धनात्प्रामाण्यत, येन अपिन्तुव्याधिनिर्णयं सर्वत्रैव, ननु कश्चिदनेनान्येति विशेष, दिग्धे पुनर्भाषिण्येति लिङ्गानामव्यक्तत्वम् । अत्राप्येन तु पूर्वरूपैविध्यं दर्शितं - शरीरे, मनसि, शरीरस्थानं च ।

तथा "लक्षणवैचोदाहरणवच" (वि अ ८), तथा "तैल-
सर्पिभ्यो व्यपनान्युपकल्पयेत्," तथा "हृत्स्य सत्त्वस्य च सन्ततिर्था" (शा अ २) इत्यादौ । ननु, यदेह 'अस्मिन्नर्थे' इत्युक्तं तथा हेतुव्याधिसंप्राप्तिपर्यायानभिधनेऽपि 'अस्मिन्नर्थे' इति वक्तव्यम् । न, हेतुपर्यायानिधाने तावत् 'इह रात्रि' इत्यनेनेव तदर्थे उक्तं एव, चप्राप्तिपर्यायकथने च व्यापेरिति पदेनेव 'अस्मिन्नर्थे' इतिपदसार्थो ज्ञेयत एव, गदपर्यायेषु तु नार्थान्तरता प्रायो हृद्यते तेन तत्र 'अस्मिन्नर्थे' इति न कृतम् । अथ चार्थानभिप्रायो यत् - यान्मापार्थता सन्दस्य पदवति, तत्रैव 'अस्मिन्नर्थे' इति करोति, यथा - 'समवेतानां पुनर्दोषानामाशारविकृत्यो विकृत्योऽस्मिन्नर्थे, इति । विकृत्योऽद्यो ह्यमन्यत्रापि वर्तते, यथा - 'अन्येह विकृत्येर्विकल्पितानाम्' (वि अ १), तथा 'विकृत्यो न त्वस्याप्या नाम्' (सू अ १०) इत्यादि । ननु पूर्वरूपोपचययो विमिति पर्यायानभिधानम् । नून - पूर्वरूपस्य तावत्पर्यायाभिधानं यदेव रूपस्य तदेव, यत्, रूपादिव एव हि पूर्वरात्र्युत्पत्त्या पूर्वरूपपर्याया भवन्ति, उपचयस्तु विकृतिता, तस्मात्तु पर्यायाधिकसिद्धि एव स्वाधिकारत्वेन वक्तव्या इति नेद पुनरुक्तं ॥ ९ ॥

उपशयः पुनर्हेतुव्याधिविपरीतानां विपरीता
र्थकारिणां चोपधाहारविहारानामुपयोगः सुरातु-
वन्धः ॥ १० ॥

उपशयमाह - उपशय इत्यादि । उपशयनमुपशयः गुण-
सुखस्य इत्यर्थः । हेतुना, तथा व्याधिना, तथा हेतुव्याधिभ्यां च विपरीता हेतुव्याधिविपरीता, तेषामुपधाहारविहारानां, तथा हेतुव्याधिविपरीतार्थकारिणां चोपधाप्रविहारानां, गुण-
सुखस्य इति सुखस्योऽनुबन्ध, अनुबन्धस्य सुखकारणमित्यर्थः । अथ चोपशययो गुणसिद्धे च व्याधि शून्यतायो भवति । यदु-
क्तम् - 'गूढलिङ्गं व्याधिमुपशयानुपशयान्यां परीशेत्' (वि अ ४) इति उक्तं च त्रिगोपीये - 'श्रेष्ठेणानन्दनाम्नां च प्रणयेनैत चकारिक' (सू अ १८) । अत्र च विपरीतार्थकारि तदेवोच्यते, यद्विपरीततयाऽऽगतत प्रतीयमान विपरीतस्यार्थं प्रत्यागच्छन् करोति । अत्रोदाहरणमिति लिख्यते - हेतुविपरीतमौषधं यथा - शीतकषणे परं तु गृह्यासुम्ना मेघक, हेतुविपरीतमन्नं यथा - धमातिगले ज्वरे रण्डेन, हेतुविपरीतो विहारो यथा - दिवात्रात्रोपकषणे रात्रौ जागरण, व्यधिरिपरीतमौषधं यथा - अदीपारे मम्मनं पयसि, व्याधिविपरीतमन्नं यथा - अदीपारे मम्मनं मसुरादि, व्याधिविपरीतो विहारो यथा - उदनेनं भ्राहाण, हेतुव्याधिविपरीतमौषधं यथा - यदुत्तरोपे काउहर् शोषहर् च द्रुमूल, हेतुव्याधिविपरीतमन्नं यथा - शीतोत्पज्वरे उष्ण उपशयं च

१ 'सुखस्य उपशयः' इति वा० ।

धवागः, हेतुव्याधिपिपरीतो विहारो यथा—श्लिग्धदिवास्त्रप्र-
जायां तन्त्रायां रुक्मं तन्त्राविपरीतं च रात्रिजगोरणं, हेतुविप-
रीतार्थकार्योपधं यथा—पित्तप्रधाने पच्यमाने शोथे पित्तकर
उष्ण उपनाहः, हेतुविपरीतार्थकार्यं यथा—पच्यमाने
पित्तप्रधाने शोथे विदास्यत्, हेतुविपरीतार्थकारी विहारो यथा
—घातोन्मादे संत्रासनं, व्याधिपिपरीतार्थकार्योपधं यथा—
छर्षां यमनकारकं मदनफलादि, व्याधिपिपरीतार्थकार्यं यथा
—अतीसारं विरेकफारकं क्षीरं, उक्तं हि—“बहुदोषस्य वीसा-
भः सप्रणस्य न तिष्ठति । पित्तिको यपतीसारः पयसा तं विदे-
नयेत्” (वि. अ. १९) इति, व्याधिपिपरीतार्थकारी विहारो
यथा—छर्षां यमनसाध्यानां यमनार्थं प्रवाहणं, हेतुव्याधिपिप-
रीतार्थकार्योपधं यथा—अग्निना श्लेष्मदुग्धादिना लैः, उष्णं हि
इतानमौ व्याधौ च दाहेऽनुगुणं प्रतिभाति; हेतुव्याधिपिपरी-
तार्थकार्यं यथा—मशषानोरथे मदालये मदकारकं मणं, हेतु-
व्याधिपिपरीतार्थकारी विहारो यथा—व्याचामजनितसंमुखवाते
जलप्रतरणादिरूपो व्याचामः, अयं हैतौ व्याचामे ध्यायौ च
संमुखवातेऽनुगुणः प्रतिभाति । ननुपचयकदुपचनोरथे व्याधि-
परीक्षणेऽस्ति, उच्यते च—“गूढलिग्धं व्याधिसुपचयानुपच-
यभ्यां परीक्षेत” (वि. अ. ४), तथा वाग्भटेऽनुगुणं,—“शि-
परीतोऽनुपचयः स क्षसात्म्यमिति स्मृतः” (वा. नि. अ. १)
इति; सलामसि च, परं निदानप्रहणेनैव रूहीतत्वात् प्रथ-
गुच्यते, अनुपचयोऽपि हेतुस्यैवैव भवति ॥ १० ॥

**संप्राप्तिर्जातिरागतिरित्यनर्थान्तरं व्याधेः । सा सं-
ख्याप्राधान्यविधिविकल्पकालविशेषैर्मिच्छते ११**

यद्यपि संप्राप्त्यनन्तरं लिङ्गप्रादुर्भावः, तथाऽपि संप्राप्तेर्धा-
धिरूपणं प्रत्यक्षप्रयोजनत्वाच्चेयतः संप्राप्तिमाह—संप्राप्तिरि-
त्यादि ।—आतिर्जन्म, संप्राप्त्यागतजतिराध्वेयोऽप्योऽपिपरी-
यते व्याधेः सा संतासिर्लक्ष्यः । अ(त)र्त्रैके व्याधिजन्मान्-
मन्व्यकारणव्यापारजन्यं संप्राप्तिमाहुः । इयं च संप्राप्तिर्यद्यपि
निदानादिवद् व्याधिबोधिका न भवति, तथाऽपि नास्तुल्यस्य
व्यापेरलक्षणं भवतीति कृत्वा उक्तत्वेऽप्युपलम्भस्वरुं वर्ण-
यन्ति । एतधान्ये न मन्यन्ते, यतो नैवं सति संप्राप्तिः
कथिदिशेयो व्यापेरधिगम्यते । न चायं नियमः—यदुपस्य
एव परं व्याधिद्वयत्वमेव, यतो निदानपूर्वकस्याभ्यामनुपस्यो-
ऽपि व्याधिर्भाविनेन सुष्यते । तस्माद् व्याधिजनकदोषव्या-
पारविशेष्युक्तं व्याधिजनमेहं संप्राप्तिसाधनेन वाच्यम्, अत
एव पर्याये ‘आगतिः’ इत्युक्तम् । आगतिर्हि उत्साहकारणस्य
व्याधिजननपर्यन्तं गमनम् । इयं च संप्राप्तिर्भाविनिदोषं
बोधयत्येव । यथा पदरे—“य यदा प्रजुपितः प्रविश्यामा-
शामम्” इत्यादिभ्य ‘तदा ज्वरमसिनिर्वैतयति’ इत्यन्वयेन या
संप्राप्तिरुच्यते, तथा ज्वरस्यामाशयद्वयकत्वाभ्युपस्यतकत्वर-

सदुपकत्वादयो धर्माः प्रतीयन्ते । न च वाच्यं,—दोषाणाम-
यनामाशयद्वयकत्वादिर्धर्मः, ततश्च कारणधर्माणां निदानप्रह-
णेनैव प्रहणं भवतीति; यतः, कारणधर्मोऽप्ययं व्याधिजनक-
दोषव्यापारस्यः संप्राप्तिसाधनेन विशेषबोधनार्थं प्रथक् कृतव्य-
ते; यथा—लिङ्गत्वाविशेषेऽपि भाविव्याधिबोधकत्वविशेषात्
पूर्वकं प्रथगुच्यते, अत एव वाग्भटेऽप्येवमेव संप्राप्तिलक्षण-
मुक्तं;—“यथा दुष्टेन दोषेण यथा चानुविसर्पता । निर्घृतिराम-
यस्यासौ संप्राप्तिर्जातिरागतिः” (वा. नि. अ. १) इति ।
संप्रति संप्राप्तिः प्रतिव्याधिभ्यस्त्वितिगिज्ञायाः सर्वत्र व्याधौ तस्य-
योजनाभावात् भेदो वक्तव्यः, यस्तुपयुक्तो भवति संप्राप्तिविशे-
पल्लमभिधास्यत्येव, “स यदा प्रजुपितः प्रविश्यामाशयम्”
इत्यादिना प्रन्यते; अतः सर्वसंप्राप्त्यनभिधानाभ्युपलतादोषयसि-
हारार्थं सर्वव्याधिसाधारणान् संप्राप्तिमेदानाह—सा संख्ये-
त्यादि ।—सा संप्राप्तिः संख्यादिनिर्मिच्छते इति संख्यादिभिधे
व्याधौ निष्ठा भवतीत्यर्थः; यतो न भिन्नानां भावानामभिधे
रूपतिर्भवति, किन्तर्हि निश्चयं भवति; यद्यपि च प्रतिव्याधि
व्यक्ताऽपि संप्राप्तिर्निर्भवं भवति, तथाऽपि स भेदः संप्राप्ते-
रिह प्रयोजनाभावाच्चोच्यते; यतः, संख्याप्राधान्यविध्यादि-
गुल्यास्य उपरव्याधिषु एकस्वरूपिणालिङ्गविक्रितित्वात् भेद-
प्रतिपादने न किञ्चित् प्रयोजनमस्ति, संख्यादिभिधे तु
ज्वरयो निदानलिङ्गविक्रित्यामेदोऽस्ति, अतः संख्यादिभेदे-
जनकायाः संप्राप्तेर्भेदकथनमुचितमेव ॥ ११ ॥

**संख्या तापघषा—अष्टौ ज्वराः, पञ्च गुल्माः,
सप्त कुष्ठान्येचमादिः ॥ (१) ॥**

संख्याभेदमुदाहरति—संख्या तापदिल्यादि । यद्यपि प्राधा-
न्यादिभेदभिधेऽपि व्याधौ संख्याभेदोऽस्त्येव, तथाऽपीदं यैव
शास्त्रमिदा अष्टौद्वीयादिप्रतिपादिता संख्या सैव संख्यासाधनेन
प्राप्ता । अत एवाष्टौ ज्वर इत्यभिधाय द्विधेयं शोणितपित्त-
क्षिति क्रमात् प्राग् रक्षितं नोदाहृतं; यतः, द्विधियत्वं हि
रूपपित्तस्य विधिभेदे प्रविशति न संख्यायां, ‘द्विधियं शोणित-
पित्तम्’ इति द्विधिसाधनेनोक्तत्वात् ॥ (१) ॥

**प्राधान्यं पुनर्दोषाणां तरतमाभ्यामुपलभ्यते ।
तत्र द्वयोस्तस्मिन्पु तम इति ॥ (२) ॥**

प्राधान्यं पुनरित्यादौ तरतमाभ्यामिति तरतमशब्दानि-
धेयाभ्यां वृद्धिभ्याम् । तरतमशब्दोर्विषयं निमज्जते—द्वयो-
रित्यादि ।—द्वयोस्तर इति द्वयोर्दोषयोर्द्वयोस्तरप्रयोगो
भवति—द्वयतर इति । एवं त्रिषु तम इति त्रिषु दोषेषु

१ ‘दोषाणामप्यन्तरे व्यामाशयद्वयकत्वादिर्धर्मः’ इति वा० ।
२ ‘यैव मन्वयेन दुष्टः कृपितो वाताप्यन्वयो दोषो यथादुष्टेन
वशादुष्टेन दोषेन, यथाचानुपित्तस्य वा देहमनुपचरता सन्निवेगविशे-
षेण गच्छता, प्रयानं या मिर्षुतिनिष्यदिषकञ्च इति भावविशिष्टा,
सा संप्राप्तिः’ इति वाग्भटेऽपि व्यापारकथनः ॥

वृद्धे तु सत्त्वप्रयोगो भवति वृद्धतम इति । तदेव द्वन्द्वारब्धे विकारेऽन्वतरदोषस्य तरशब्दरक्षितेन प्राधान्येन संप्राप्तिर्मिथ्यते, तस्मात्त्रिदोषारब्धे विकारे तमशब्दलक्षितान्यतमदोषप्राधान्यात् संप्राप्तिर्मिथ्यते, इत्युच्यते ॥ (२) ॥

विधिनां द्विविधा व्याधयो निजागन्तुमेदेन, त्रिविधास्त्रिदोषमेदेन, चतुर्विधाः साध्यासाध्यमृदुदारुणमेदेन ॥ (३) ॥

संप्राप्तिमेद क्रमागत विधिमाह—विधिनां द्विविधा व्याधयो निजागन्तुमेदेनेत्यादिना । विधिरिति विधिकृत इत्यर्थः ।—तेन द्विविधत्वाद्भेदो मेदा यतो भवन्ति, स विधि, विधिय प्रकृतो मेद इत्यर्थः । साध्यासाध्यमृदुदारुणमेदेनेति साध्यासाध्यमेतेन मृदुदारुणमेदेन, तेन, मृदुसाध्य सुखसाध्य, दारुणसाध्य कृच्छ्रसाध्य रोहिणीवलयादि, तथा मृदुसाध्य याष्य, दारुणसाध्य प्रलास्येयमिति मेदचतुष्टयम् । यद्यपि च संप्रत्याप्राधान्यादिकृतोऽपि व्याधिविधिमेदो भवत्येव, तथाऽपि सख्यादिनेदानां स्वसंज्ञयेव गृहीतत्वाद्भेदवलीकर्तव्यायात् सख्यायगृहीते व्याधिप्रकारेऽपि विधिसाध्दो वर्तनीय ॥ (३) ॥

समवेतानां पुनर्दोषाणामंशांशयलविकल्पो विकल्पोऽसिन्नयं ॥ (४) ॥

क्रमागत विकल्पमाह—समवेतानामित्यादि ।—समवेता नामिति सर्वेषां, तेन, एकतो द्विशो मितिताना च दोषाणां प्रथमम् । अशमस्य प्रति बलमशांशबल, तस्य विकल्प उत्कर्षां पकर्षरूपोऽंशांशबलविकल्प, एवभूतो दोषाणामशांशयलविकल्पोऽसिन्नयं इति असिन्न प्रकरणे विकल्प उच्यते । प्रकरणान्तरे तु विकल्पशब्देन मेदमात्रमुच्यते, यथा—“विकल्पो न त्वसाध्यानाम्” (घृ अ १०) इत्यादाविति भावः । तत्र दोषाणामशांशयलविकल्पो यथा—याते प्रजुषितेऽपि कदाचिद्वातस्य क्षीतांशो बलान् भवति, कदाचिन्नृषदा, यदाचिद्दूशांश, कदाचिद्गुरुशांश इत्यादि, एव पित्तकफयोरस्युदहायोऽंशांशयलवल्प, अयं चांशांशबलविकल्पो दोषाणां क्षीतादियुगोत्तरेऽपि मेदाद्ववति ॥ (४) ॥

पलकालविशेषः पुनर्व्यापीनामृत्युदोषात्प्राहारपालविधियिनियतो भवति ॥ १२ ॥

बलकालविशेषमाह—बलेत्यादि ।—बलस्य कात्रो बलकाल, तस्य विशेषो बलवत्पूर्वकारित्वकालविशेषः । अतएव यद्येवप्रादास्यो काशय ऋतुदोषप्रहारकाय, तेषां मेदो निधि, तत्र विशेषेण निमग्नो बलकालविशेष ऋतुदोषप्रहारकायमिधियितीयत, तत्र ऋतुमिथ्यतो बलकालविशेषो यथा—श्लेष्मणस्तस्य बलवत्, यद्येवप्रादास्यो यथा—श्लेष्मणस्तस्य पूर्वं प्रदोषय, आहारभिरित्यतो यथा—श्लेष्मणस्तस्य सुप्रमात्रकाल, एवमुच्यते । केचित्तु विधिसाधेन पूर्वैः कर्म सुवते,

तत्रापि कर्मनियतो बलकालविशेष पच्यमानवर्गकात्र एव श्लेष्म । एषु च बलकालेऽपि यद्यपि व्याधेरभूतप्रदुर्भांशत्वा संप्राप्तिर्न भवति, तथाऽपि व्याधिसन्ताने तत्कात्र व्याधुपत्तौ संप्राप्तिर्भिन्न भवतीति मन्तव्यम् । इय च कालविशेषप्राप्त्या बलव्याधिजनिका संप्राप्तिर्व्याधिविशेष रकुटमेव घोषयति । यतः पूर्वोक्ते बलकालेऽपि ज्वरस्य कफजलमुष्नीयते, मप्याहं च बलप्राप्त्या पित्तजलमित्यादि । इह च संप्राप्तेरेव विशेषा संख्यादिभ्यो उच्यते, न तु निदानादीनां विशेषा, यतो निदानादिविशेषा प्रतिव्याधिविषयमात्रमेदेनोपयुजा । यतो यादृग् ज्वरे निदान न तादृग् रचयित्ते, ये च पूर्वैरुपादिविशेषा उच्यते, न ते रचयित्तादी, किंतु मित्रनादीया एव । ए च मेदो निदानादीनां व्याधिमेदगमव येनोपयुक्तो व्याधिमेदकचन एव पच्यते । संप्राप्तेऽपि संख्यादिमेदः सर्वव्याधियेऽनातीयत्वेन न विशेषगमक इति इदं सर्वव्याधिनिदाने कथ्यते, निदानादिविशेषास्तु प्रतिव्याधिविशिष्टत्वेन नैह प्रपद्येनोच्यते । अत एव चार्शवाध्याये संप्राप्ते सामान्याभिधानेनैवोपनात् संप्राप्तिं परिलग्न्य निदानादिविशेष प्रतिजानीते—तस्य निदानपूर्वैरुपादिक्रोरसयविशेषानमुपाध्यास्याम इति ॥ १२ ॥

तस्माद्यापीन् भिषगनुपपदतसरनुसिद्धैर्त्वादिभिर्भावेयैथायदनुयुह्येत ॥ १३ ॥

यस्मादिमे निदानादय उच्ये न न्ययेन व्याधिपरिशायायुपायुषा, तस्माद्यापीन् भिषग् हेत्वादिभिः परीक्षेतेषु योजना । न याच्य यत्—निदानादीनां मध्ये चेदन्वर्ततेनेनापि व्याधिपरिच्छेदं कर्तुं समर्थत्वत् किं पक्षकामिधानेनेति । यतो यावन्तो ज्ञानोपाया व्याधीनां ते सर्व एवोपदर्शनीया । तत्र यो निदानं निरस्तयान्, तस्य पूर्वैरुपादिभिर्न्याधि परीक्षते, तथा यत्र च पूर्वैरुपादयो विरमृता संश्लिष्या वा तत्रोपचयेन परिण भवति, एव कफजलसंदिहे ज्वरस्य संप्राप्तिरपि पूर्वोक्ते मुष्यमादे वा भवन्ती कफजल गमपत्तौत्यदि प्रयोजनमुपदर्शनीयम् । तथा पूर्वैरुपादयोपि किञ्चिद्व्याध्यायनियमं उच्यते, यदुक्तं—“हरिद्रासिं हरिरे च मूत्र पिना प्रमेहस्त हि पूर्वोक्ते । यो मूत्रवेत्तं न वदेत् प्रमेह रणस्त पित्तस्त हि स प्रोक्तः” (चि. अ १) इति । तथा किञ्चिद्विशेषेऽपि व्याधी पूर्वैरुपादयाम्पलमुच्यते, यथा—“पूर्वरुपि सर्वाणि ज्वरोऽन्वर्तनीयमात्रया । यं निशान्तिं विगतेन मृदुगरेत्पुर मर” (घृ अ ५) इति । तस्मात्प्राहारपरिषयकमभिषयतस्यमेव । ननु, किञ्चिन् व्याधि परीक्षणीय इति बचनमिदं प्रविशितो व्याधिपरिषयुक्तं भाति, एष च न किञ्चिदुपपत्तौपरिषे व्याधिरतस्यते, विषयसिद्धिर्नास्तीत्यदयो हि सन्तवपदिता ज्वरा, तथा प्रविशयकमपदेक-

१ पूर्वैरुपादयपरिषेय इति का० । २ प्रिदुग्दोषादिके बलं, तदन्वर्तनीयं इति का० । ३ कफजलस्य मृदुगरेत्पुर मर इति का० । ४ अर्शवा इति का० । ५ कफजलस्य मृदुगरेत्पुर मर इति का० ।

दक्षरूपनेलक एव यस्या । नैव, लिङ्गत्वेन शाले प्रतिपादिताना
तदतिरिक्तव्याप्यभावे लिपित्वात्प्रपत्ते, वचन हि—“विपमार
म्मूलैश्च ज्वर एको निरुच्यते” (नि अ ८) इति । विका-
र्येह दोषदूष्यमेकविशेषो ज्वरादिशब्देनोच्यते । स च दोष
दूष्यविशेषात्मा ज्वरोऽरुच्यदिभ्यो दोषदूष्यवैषम्यविशेषोऽ-
शान्तरमेव । न च वाच्य ज्वरलिङ्गाच्चन्द्रमर्दादिरुच्यत्तुवैषम्य-
विशेषोऽप्योऽवरोऽस्तु अल तदतिरिक्तज्वरकल्पनया, लिङ्ग
लिपिभावश्च समुदायसमुदायिमेदाद्भवित्यतीति, यत एवमप्य
रुच्यमर्दादिधातुवैषम्यात्तुगतो धातुवैषम्यविशेषोऽवररूपोऽन
नवीति भिन्न एव वक्तव्य, जज्ञाहाहुरिरोन्तत्प्राप्यव्ययानतीति
कमेव धारीरुच्यविरुच्यम् । तु जमेव व्याधिरिति पूर्वमेव परा
कृत, तेन तु चरकस्याद्योपरवशित्वे न सम्भवीति न चाप्यम् ।
लिङ्गानि तु स्वरूपेण व्याप्यो भवन्ति, ते च बोधव्यव्याप्येषुश्या
लिङ्गानि भवन्ति । तदुक्तं—“व्यायमयं तदात्वे तु लिङ्गानिष्टानि
नामया” (नि अ ८) इति । लिङ्गलिङ्गिभावश्च जिज्ञासावशा
द्भवति । यद्वदति—“विपमारम्मूलैश्च ज्वरमेक ज्वरो
मत । विपमारम्मूलैश्च ज्वर एको निरुच्यते” (नि अ ८) ।
अथ चाप्यमस्वारनिदाने प्रकरणात् व्याख्यास्याम् । तस्मात्
सुस्थित व्याधिगमकत्व निदानादिपद्यकस्यैव ॥ १३ ॥

इत्यर्थस्तद्वदो निदानस्थानस्योद्दिष्टो भवति । त
विस्तरेणोपदिशन्तो भूयस्तत्मतोऽनुव्याख्यास्याम्
॥ १४ ॥

इतीत्यादौ इति परिसमाप्तौ । निदानस्थानस्येति सर्वव्याधि
निदानस्य । अथस्तद्वद इत्यनेनैव सङ्क्षेपाभिधाने लब्धे उद्दिष्ट
इति संक्षेपाभिधायिपदकरणेन संक्षेपस्थापि संक्षेपाभिधानमेत
दिति दर्शयति । तस्मिन् सामान्यनिदानोद्देशम्, अतो निदानो
द्देशमात्रतो भूयस्वारमुपदिशन्तो विस्तरेण व्याख्यास्याम् इति
योजनम् । तेनैतद्वदिसंक्षेपवचनापेक्षया प्रपद्यनमेवेह विस्तर
शब्दाथ इति दर्शयति तेन निदानादीनां यावद्विस्तरेणपद्यमुत्त
रूपोपपन्न भवति ॥ १४ ॥

तत्र प्रथमत एव तावदाद्योऽलोभाभिद्रोहक्षोपप्रभ
वानद्यो व्याधीनिदानपूर्वमेव क्रमेण व्याख्यास्याम् ;
तथा सूत्रसप्रहमाश्च चिकित्साया । चिकित्सितेऽनु
चोत्तरकाल यथोपचित्तधिकाराननुव्याख्यास्याम्
॥ १५ ॥

तत्रादिना ज्वराद्यविधरोगस्य निदानस्थाने कथन प्रति
जानीते । प्रथमत एव तावदित्यनेन यथाचिकित्सानिधेयानद्य
प्रवृत्तौ एवयति । यथास्थानेन आदौ दक्षरूपनेलक उतपसा
ये तोषामिह कथन दर्शयति । यद्यपि च राजस्यमा प्रपद्यो
रुच्य, वचन हि—‘अतिव्यायात् पुनर्नपराजस्य यस्या’

(नि अ ८) इति, तथाऽप्यस्य प्राधान्यादिहाभिधानम् । यद्यपि
च दक्षरूपनेलकस्योद्देशानुपमात्तानभिधाय प्रयुक्तप्रत्यय य
क्षमणोऽभिधानसुचित, तथाऽप्यनुमादापस्वारयोराशान्तत्वेन शो
पमप्यमिधायान्तेऽभिधानम् । लोभाभिद्रोहप्रभवानित्यनेन जन
पदोद्देशनीये “प्रापि नाधर्मादृते न रोगोत्तरिभूत्” (नि
अ ३) इत्यनेन वक्ष्यमाणानां ज्वरादीनां लोभाभिद्रोहजन्यता
दर्शयति, अनेनाधर्मजत्वं ज्वरादीनामुक्तं भवति । निदानपूर्व
मेति निदानप्रथमेन । क्रमेणेति रोगतन्मान्योक्तानिदानपूर्वप
रूपोपपन्नसप्तसिद्धेषु । अथ च क्रम कश्चित् प्रयोऽनवशाद्वा
प्यते यथाऽनेन ज्वरेऽपि हि रूपमभिधाय प्ररूपमभिधात
व्यम् । क्रमनेदप्रयोजन चेह यत्—रूपान्यत्र प्रतिचरमभि
धातव्यानि न तु प्राप्नुयामि प्रतिज्वरमभिधातव्यानि, तेन सर्व
साधारणत्वात् सर्वमभिधायै प्राप्नुय सामान्यमभिधातव्यम् ।
तथा, सूत्रसप्रहमाश्च चिकित्साया व्याख्यास्याम् इति सप्रथम् ।
निदाने च चिकित्सानिधानप्रयोजनं प्रसिद्धोक्तम् । सूत्रमिति
कृत्वा यत्सप्रहमेति करोति तेन सूत्रस्यापि सङ्क्षेपाभिधान
दर्शयति । तथा चिकित्सासूत्रमपीह किञ्चित् वक्तव्य, यथा
उद्भवन्काल्यव्याप्यदय । चिकित्सितेऽभिलेनेनैव चोत्तरका
लत्वे लब्धे पुनरुत्तरकालमिति वचन चिकित्सितस्थानेऽपि
ज्वराद्यभिधानोत्तरकाऽमेव यथोपचित्तविराटप्या निदानादि
कथन दर्शयति । यथोपचित्तमिति ये ये उपचित्ता विकारा
शोषा(था)श्च अस्तत्पलात् । किंवा, ‘यथान्वितम् इति पाठ,
तत्रापि यथाप्रधानमित्यर्थ उभेय । चिकित्सिते प विकार
रणा निदानाद्यभिधानं निदानादिनाऽप्यवधानेन प्रतीते रि
पये चिकित्सा रान्यक् प्रतीयत इत्यभिप्रायेण । अत एव च
ज्वरादीनामपि पुनर्निदानाद्यभिधास्यति, इह तु ज्वरादीनां
निदानाद्यभिधानं यद्भवत्तत्त्वेन स्याकमेद कृत्वा श्रुतम् ।
स्थाननेदकरणेन च चिकित्सावदासुर्वेदे निदानस्यापि शेषत्वेन
प्राधान्यं दर्शयति ॥ १५ ॥

इह यत्तु ज्वर एवाद्यो विकाराणामुपदिश्यते, त
त्रयमत्व्याच्छरीराणाम् ॥ १६ ॥

इह चित्सित्तद्विधेयानाधिनिदानं वचये । शरीराणामि
त्यनेन कान्तकोषादिमातस्य रोग प्रति न ज्वरस्य प्रथमत्वमिति
दर्शयति ॥ १६ ॥

अथ रान्तप्राप्य कारणेभ्यो ज्वर सजायते म
नुष्याणां; तद्यथा—वातात्, पित्तात्, कफात्, वात
पित्ताभ्यां, वातकफाभ्यां, पित्तकफाभ्यां, वातपित्त
कफेभ्य, आगन्तोरष्टमात् कारणात् ॥ १७ ॥

ज्वरस्य निहाणनीयस्य कारणेभ्यो भेदमह—अपेयादि ।
एतस्य कारणं वातादि सक्तिश्रुम् । मनुष्याणामिति वचने

१ ‘चिकित्सितं चोत्तरकालं यथोपचित्त विकाराणाम्’ इति पाठ ।
२ ‘यथाचिकित्सा, यथाचिकित्सा, यथोपचित्त इति च पाठान्तराणि ।

१ ‘रूपमभिधाय सामान्यं प्राप्नुयन्निधास्यत्वं इति पाठ । २ ‘यथा
मत्कोषादिना संश्लेषेण प्रति इति पाठ ।

गोगनशत्रुन्यासीनां नावस्यमिदं ज्वरादत्वमनुगायीति दर्शयति; तथाहि—हस्तादीनां पाकलादयो नाटविधाः प्रतिपाद्यन्ते । आगन्तोरीति वक्ष्ये अट्टमादिति वचनमागन्तो-
भिधातादित्त्वप्कारणभेदेऽप्येकत्वोपदर्शनार्थम् । आगन्तुर्हि कारणभेदोत्पन्नोऽप्येकरूप एव, यत आगन्तुः सर्वो व्ययपूर्वमेव भवति; यस्तु तत्र, “कामशोकमयाद्रायु” (वि. अ. ३) हस्तादिना भेदो वक्ष्यः, स वातादिकृत एवेति भावः ॥ १० ॥

तस्य निदानपूर्वरूपलिङ्गोपशयविशेषाननुच्य-
ख्यास्यामः ॥ १८ ॥

तस्मैत्यादि तस्मैनि ज्वरस्य । विशेषानिति निदानादिभिः प्रत्येकं संबध्यते । निदानादिविशेषाद्येह गोगनतररूपपित्तापेक्षया तथा परस्परं वातादिज्वरापेक्षया च यथासंभवं बोद्धव्याः । तेन पूर्वरूपविशेष इह रफपित्तादिपूर्वरूपापेक्षया बोद्धव्यः, पूर्वरूपस्य विशेषेणानभिधानात् । उपशयविशेषानभिधानं च निदानविशेषाभिधानादेव लभ्यते, यतो निदानविपर्ययेणोपशयमभिधास्यति । पूर्वरूपं चेह विशिष्टमव्यक्तलिङ्गविशेषरूपमेव ज्ञेयम् । संप्रातेस्तु वक्ष्यमाणया इहाप्रतिज्ञानं, तस्यासर्वरोगे संप्राप्तिभेदाभिधाने न कथितत्वात्, तथा निदानादित्त्व संप्रातेर्व्याधिबोधनं प्रत्यप्रधानत्वाच्च; यथा संप्राप्तिभेदोऽभिधातव्यः स तैर्वैरोगसाधारण एव; भेदस्तु तस्या वातादिदोषमात्रकृत एव, वातादिभेदश्च निदानभेद एव । अन्ये तु शुक्लं—संप्राप्तिं नानिधास्यत्वेनाशं, यदेतत् ‘स यदा प्रकुपितः’ इत्याद्यभिधास्यति, तस्मिन्निदहपवातादिधर्मकथनमिति कृत्वा निदानान्तर्गतमेव ॥ १८ ॥

रुक्षलघुशरीरत्वमनविरेचनास्थापनशिरोविरेच-
नातियोगव्यायामवेगसन्धारणानशानाभिधातव्य-
चायोद्वेगशोकशोणितततिपेकजागरणविपमशरीर-
न्यासेभ्योऽतिसेवितेभ्यो वायुः प्रकोपमापद्यते १९

रुक्षेत्यादि ।—वातप्रकोपेण प्रति रुक्षस्य प्रधानत्वेनाग्नेऽग्निधानं, रथो हि शुणो वातशुणेषु प्रधानम् । आस्थापनं यद्यपि वातहरसुक्तम्,—“आस्थापनानुवासनं तु खलु सर्वोपक्रमेभ्यो वातविकारेषु प्रधानम्” (सू. अ. १०) इति वचनात्, तथाऽपीहास्थापनस्यातियोगो वातहरतुरुक्त एवेति न दोषः । धनं हि—“उद्वेगाशिवर्धं श्लेहाभिरह्रात्यवनाद्रयम्” (सि. अ. ४) । निरुद्धवायुवर्त्तनं इत्वा युक्त एव मात्रावृत्तव्य साधारण-
यातहर इति सिद्धान्तः ॥ १९ ॥

स यदा प्रकुपितः प्रविश्यामाशयमूष्मणा सह
मिथ्रीभूयाद्यमाहारपरिणामघातुं रसनमानमन्व-
वेत्य रसस्वेद्वहानि स्त्रोवांसि पिधायासिमुपहृत्य

१ 'निदानपूर्वरूपलिङ्गोपशयसमाभिधेयाननुच्यख्यास्यामः' इति पा० । २ 'समाभिधेयानभिधानेनैव' इति पा० । ३ 'कर्मज्वरसाधारणः' इति पा० । ४ 'अनुवासनमुक्त एव' इति पा० । ५ 'मतिश्यामाशयमूष्मणः स्थानमूष्मणा सह' इति पा० ।

पक्तिस्थानाद्मूष्माणं वहिर्निरस्य केवलं शरीरमनु-
प्रपद्यते, तदा ज्वरमभिनियतंयति ॥ २० ॥

स यदेत्यादिसा संप्राप्तिमाह । यदेति वचनादेवंतुपितोऽपि वायुर्यदाऽऽमाशयप्रवेशादिघमाश्रित्युक्तो भवति, तदैव ज्वरं करोति, नान्यदेति दर्शयति । प्रविश्यामाशयमित्यनेन ज्वरकर्तुर्वोपस्यामाशयद्रूपकत्वं दर्शयति । अत एव सर्वज्वरेष्वामाशयविद्युर्ग्रहं लङ्घनमुत्सर्गंते वदन्ति । यद्यपि चामाशयप्रवेशादेवोष्मणाऽपि मिथलं लभ्यत एव, यत अनामाशय एव वहिस्थानं, “नामितानान्तरं जनतोरामाशय इति रस्त” (वि. अ. २) इति वचनात्, तथाऽपि वहिस्थानसामाशयैकदेशत्वेनामाशयप्रवेशेऽपि नावस्यं प्रहणोत्पवहिस्थानदुष्टिर्निशेषेण लभ्यत इति; अत एवोक्तम्—ऊष्मणा सह मिथीभूयेति । रसनमानमित्युच्यमाने आहाररतेऽपि मयुरस्तावी प्रसक्तिः स्यात्, अत उक्तम्—आहारपरिणामधातुमिति; आहारपरिणाममद्यो धातुराहारपरिणामधातुस्तमिति । आहारपरिणामधातुत्वं च परम्परया रक्तादिष्वप्यस्तीत्याह—आचमिति; प्रथममित्यर्थः । रसमिति वक्ष्ये रसनमानमिति यत्करोति तेन रथतीति रस इति व्युत्पत्तिमाश्रेण रक्तादियु रससंज्ञां निषेधयति, यत्रैव रससंज्ञा रुहा तं प्राहयति; एवमन्यत्रापि च यत् पदनधिकार्यमिह प्रतीयते तत् स्पष्टार्थमेव, यतप्रिविषयशिव्युद्धितमेवं विरपद्यार्थं तत्रं युज्यते । अस्मिन्नि यथोक्तक्रमेण । अनेत्येति गत्वा । पिपायेत्यवश्यम् । पक्तिस्थानात् पाचकाभिस्थानात् । ऊष्मणमिति पाचकवह्निम् । वहिरिति पक्तिस्थानव्यतिरिक्तशरीरे । यद्यपि चोष्माणं निरसेतिवचनदेव पक्तिस्थानादिति लभ्यते, तथाऽपि पक्तिस्थानादिति वचनेन पक्तिस्थानात् कृतस्य वहिर्निरसनं दर्शयति, इह चोष्मणान्वेन पाचकाभि व्यपदिशन् पाचकस्य बहेरूपरुपात् दर्शयति, बाह्यवह्निसदृशज्वालाकरं पित्तं निषेधयति । अत एव च बहेर्निरसनादभिमान्यं ज्वरे दर्शितं भवति । वायु-
धामाश्रितिवृद्धवर्धनं बहेर्निरसकः, तेनाभिरितीं न करोति; यत्र हि प्रेरकान्नो भवति वायुस्तत्र बहेर्बुद्धिं करोति; यथा—भेद-
स्तिनः कोष्ठे चरन् वायुरभिरिद्धिकरो भवति ॥ २० ॥

तस्मैमानि लिङ्गानि भवन्ति; तद्यथा—विपमार-
म्भविसर्गित्यम्, ऊष्मणो वैपस्यं, तीव्रतनुभावाय-
स्थानानि ज्वरस्य, जरणान्ते दिद्यसान्ते; निशान्ते
घर्मान्ते वा ज्वरस्यान्यागमनमभिवृद्धिर्वा, विशेषेण
परुपाद्यवर्णत्यं नखनयनपदनमृत्रपुरीपत्वचाम-
त्यर्थं कृतीभावश्च; अनेकविधोष्मणाश्चलाचलाश्च
वेदनास्तेषां तेषामज्ञाद्ययानां, तद्यथा—पाद्योः
सुसता, पिण्डिकयोद्धेष्टनं, जानुनोः केवलानां च

२ 'पक्तिस्थानमिति लभ्यते' इति पा० । ३ 'अत्र च' इति पा० । ४ 'यथा भेदस्तिनः, क्षिप्तयु बहिर्निर्वापत्वेव' इति, 'भेदस्तिन-
स्यादिष्वप्यु बहिर्निर्वापत्वेव' इति च पा० ।

सन्धीनां विश्लेषणम्, ऊर्जाः सादाः, कटीपाश्र्व-
पुष्टस्कन्धवाहंसोरसां च भद्ररुग्णमृदितमधितच-
दितानपपीडितावेतुन्नत्वमिव, हन्योश्चाप्रसिद्धिः,
स्नानञ्च कर्णयोः, शङ्खयोर्निस्तोदः, कपायास्यता आ-
स्यवैरस्यं वा, मुखतालुकण्ठशोषः, पिपासा, हृदय-
प्रदः, शुष्कच्छर्दिः, शुष्कफालः, क्षयधृष्टारविनि-
प्रदः, अन्नरसखेदः, प्रसेकारोचकाविपाकाः, विपा-
दजृम्भाधिनामवेषयुधमभ्रमप्रलापप्रजागररोमहर्ष-
वन्तहर्षाः, उष्णाभिप्रायता, निदानोक्तानामनुप-
शयो विपरीतोपशयश्चेति धातुज्वरस्य लिङ्गानि
स्युः ॥ २१ ॥

लिङ्गान्याह—तयया विपमेत्यादि ।—तरिति सामान्येन
कीलिङ्गुलिङ्गनपुंसपलिङ्गवच्यमाणत्वेप्रत्ययैर्महासकं, सर्वलिङ्ग-
प्रत्ययानां हि तदिति सर्वनाम युक्तम् । यथेत्यादाहरणे । आर-
म्भ सत्यादः, विषमो मोक्षः, तो विपनी यस्य स विपनारम्भ-
विसर्गाः, विपमत्वं च कदाचिच्छिरो दृष्टीत्या भवति, कदाचित्
पृष्ठं कदाचिज्जठे इत्यादिः एवं मोक्षोऽपि कदाचिच्छिरोऽप्रे
मुच्यते इत्यादिः किंवा, ज्वरारम्भमोक्षकालानवस्थितत्वमेव
वैषम्यम् । कथमगो वैषम्यमिति क्वचिच्छिरोऽपि महान्भा
कविगान्द इत्यादि । तीव्रतनुमावानवस्थानानीति तीव्रभावत्वा-
नुभावश्च ज्वरस्य कालप्रतिगित्य इत्यर्थः । एतत्सर्वं वायोरन-
वस्थितत्वेनोपपन्नम् । यथा वायोर्गणान्तादियसत्तात्परिषु यत्न-
त्कार्यकर्तृत्वमुत्तं, तदपि प्रायिकत्वेन हेमम् । गन्ध्या, एतदे-
वारम्भादिवैषम्यं न स्यात् । यदि कालविशेषे ज्वरगन्तादौ शरी-
रप्रदेशविशेषे च ज्वरादौ प्रतिनियमेन वातशोषः स्यात्, तदा
शरीरप्रदेशविशेषे वातस्थाने ज्वरादौ कालविशेषे ज्वरगन्तादौ
च वातप्रकोपः प्राक्चिरो हेमः । एतमेव प्रायिकत्वात्कालगामि-
लाह—ज्वरगन्त इत्यादि । घर्मान्त इति प्राथमि सुविभाषणतो
ज्वरस्य वातशोषादेरभ्यागमनं, नित्यानुपकल्प त्वविशिष्टिरिति
व्यवस्था । परंपराणत्वं च नरादिष्वेव प्रत्यक्षमुपलभ्यत इति
कृत्वा नरादय इत्युच्यते । त्वगप्रदेनेन वदनग्रहणे कथ्येऽपि
वदनग्रहणं वदनत्ववि विशेषेण परपत्यादिदर्शनार्थम् । हृत्तीमा-
बोऽप्रवृत्तिः, सा च वातवत्या गृह्युपीपमोरेन नरादिपृष्ठो-
मैन्तव्याः किंवा, हृत्तीमावो वेदः स्पृष्टममिति यावत्, य च
नरादीनाम् । वलाश्च काथिहेतवा भयत्वाद्य काथिशिलाउप-
च्छयेनेति चलाप्रकाः, किंवा अत्यर्थं चलाधत्ताः । पिष्टिका
जान्त्रयो र्जहासप्यमांसापिष्टिका । मां किमिदवशेषेण चिदर्थं,
इत्तं किमिष्टिभं, यदितं पाश्चात्सोदितं, अवापटितमेकैरेगो-
त्सादितम्, अकृशुं प्रेरितम्; एषां च भगवतीनां मोक्षत एवा-

र्थावगतिः, यतो लौकिकैरेवैते वाग्दाः प्रसिद्धत्वेन तय तय शो-
खेऽभिधीयन्ते । हन्योऽप्रसिद्धिरिति हन्योः खब्धाभावात्परणम् ।
वात्स्यवैरस्यमिति अरक्षता । अन्नरसखेदोऽन्नरते सेदोऽन्नसा-
दोऽन्नरसखेदः सर्वरसेष्वनिच्छेदार्थः । अक्षयिस्तु वक्ष्यमाण
यके प्रविष्टान्नाभ्यक्षरणाद्बोद्धव्या । उष्णाभिप्रायता उष्णप्रि-
यता । निदानोक्तानामनुपशय इति वचनेनैव विपरीत ज्वर-
योऽर्थलक्ष्योऽपि स्पष्टार्थमुच्यते; किंवा, अर्थापत्तेरेकान्तिक-
त्वेन उच्यते; यथा,—नवज्वरे दिवास्त्रे दिवास्त्रे प्रतिदिदेऽर्थापत्त्या
पुराणज्वरे दिवास्त्रे प्राप्नोति, वाय च तत्र दिवास्त्रे न वि-
हित इत्यर्थापत्तेरैकान्तिकत्वं वदन्ति । निदानोक्तानामित्येक-
ग्रहणाद्येन निदानत्वेनोक्तं तस्यैवानुपशयित्वं निर्दशयति न
पुनर्यस्यापाततो निदानत्वं प्रतिभाति; तेन, नदात्वाद्यदौ भया-
दिनिदानत्वेन प्रतीयमानस्यापि उपशयित्वमेव ॥ २१ ॥

उष्णास्तल्लक्षणक्षारकटुकजीर्णभोजनेभ्योऽतिसे-
वितेभ्यस्तथा तीक्ष्णताप्राप्तिसन्तापप्रथममगोषविप-
माहादेभ्यश्च पित्तं प्रकोपमापद्यते ॥ २२ ॥

तद्यदा प्रैक्षुपितमामासयादुष्माणमुपशय्याद्य-
माहादरपरिणामधातुं रसनानामनन्ववेत्य रसखेद-
यद्धानि श्रोतांसि पिपाय द्रव्यत्वाद्भिन्नुपहृत्य पक्ति-
स्थानादुष्माणं वैहिनिरस्य प्राणीद्वयत् केवलं शरीर-
मनुपपद्यते, तदा ज्वरमभिनिरवैतयति ॥ २२ ॥

तस्येमानि लिङ्गानि भवन्ति; तद्यथा—युगपदेय
केवले शरीरे ज्वरस्याभ्यागमनमभिवृद्धिर्वा युक्त-
स्य विदाहकाले मध्यन्दिनेऽर्धरात्रे शरदि वा वि-
शेषेण, कटुककास्यता, प्राणमुपकण्ठोष्ठतालुपाकाः,
उष्णा, भदो, भ्रमो, मूर्च्छा, पित्तच्छर्दनम्, अती-
सारः, अजह्वेपः, सदनं, खेदः, प्रलापः, रक्तशोठा-
भिनिवृत्तिः शरीरे, हरितहारिद्रित्यं नयनयनयदन-
मृष्टपुपीपत्यचाम्, अत्यर्थमूष्णगुह्नीमभायः, अति-
मात्रं दाहः, शोताभिप्रायता, निदानोक्तानुपशयो
विपरीतोपशयश्चेति पित्तज्वरलिङ्गानि भवन्ति २४

उष्णोष्णादिना पिष्टज्वरमाह—तयथेत्यादि पूर्ववदात्येपम् ।
इत्यादिभिन्नुपहृतेषुचलादुष्णत्वापि पित्तस्य इवत्वेनाभिधिप-
रीतेन उपेनामिन्वृत्तां दर्शयति । यद्यपि हि प्रहृष्टव्याये—
“वातायवदन्त्यनन्तं जलं तप्तमिषानतम्” (वि. अ. १५)
इति । यद्विःप्राणीद्वयरीतिवचनेन पिष्टज्वरे वातज्वर इव न
सहात यद्विशेषणं भवति, किन्तु एतेः सोऽहमेवेति दर्शयति ।
युगपदेवेति न वैषम्येन । अन्व्यागमनमभिवृद्धिरिति च पूर्व-
न

१ 'मपद्रव्यमिव' इति पा० । २ 'वोतीन्द्रनापसु' वाचस्पत्ये
'द्रुमि' इति न पठति । ३ 'अनुपुनसकृतिवच्यमाणत्वं
वदन्तम्' इति पा० । ४ 'जहासप्यमांसापि' इति पा० ।

१ 'शरीरविपरीतं' इति पा० । २ 'द्रुतिप्रमाणमात्रं' इति पा० । ३ 'यद्विःप्राणी
मिषान' इति पा० । ४ 'वोतीन्द्रनापसु' 'विषयती' इति
भवन्ति' इति न पठति ।

युगपदेवैलादिना परेण च विशेषेणैलान्तेन च ग्रन्थेन संब-
धते । कोठाभित्तिर्दृतिः शरीर इति च्छेदः ॥ २२-२४ ॥

स्निग्धगुरुमधुरपिच्छिलशीताम्ललवणदिवास्व-
प्रहर्याव्यायामेभ्योऽतिसैवितेभ्यः श्लेष्मा प्रकोप-
मापद्यते ॥ २५ ॥

स यदा प्रकुपितः प्रविद्यामाशयमूष्मणा
सह मिथ्रीभूयाद्यमाहारपरिणामधातुं रस-
नामानमन्ववेत्य रसस्वेदबहानि स्रोतांसि पिधाया-
न्निमुपहृत्य पक्वस्थानाद्रूप्माणं वहिर्निरस्य प्रपीड-
यन् केवलं शरीरमनुप्रपद्यते, तदा ज्वरमभिनियं-
तयति ॥ २६ ॥

स्निग्धेलादिना श्लेष्मज्वरमाह । स यदेलादि पूर्ववत् कफ-
ज्वरेऽपि व्याख्येयम् । ननु, श्लेष्मण आमाशयः स्थानं, तत्
किं प्रविद्यामाशयमिति वचनेन ? नैवं, श्लेष्मण उरोऽपि
प्रधानं स्थानं, तेनेहोर-स्थस्यापि श्लेष्मण आमाशयप्रवेशं दर्श-
यति । यत्र केवलामाशयैवृत्ति पित्तं, तत्र 'आमाशयं
प्रविश्य' इति न कृतं, किंतु 'आमाशयाद्रूप्माणमुपसृज्य'
इति कृतं; पित्तं ह्यामाशयपरिष्कमेव भवति, तच्चामाशयैक-
देशस्थं प्रहणीरूपामाशयैकदेशं वहिस्थानं स्वस्थानाद्रच्छतीति
शुक्रम् ॥ २५ ॥ २६ ॥

तस्येमानि लिङ्गानि भवन्ति; तद्यथा—युगपदेव
केवले शरीरे ज्वरस्याभ्यागमनमभिवृद्धिर्वा शुक्र-
मात्रे पूर्वाह्ने पूर्वरात्रे वसन्तकाले वा विशेषेण, गुरु-
गात्रत्वम्, अनन्नाभिलाषः, श्लेष्मप्रसेकः, मुखमा-
धुर्यं, हृत्तासः, हृदयोपलेपः, स्तिमितत्वं, छर्दिः,
सूद्रघ्निता, निद्राधिक्यं, स्तम्भः, तन्द्रा, कासः,
श्वासः, प्रतिक्षयायः, शैत्यं, श्वैत्यं च नपनयनवद-
नमृषुपरीपत्वचाम्, अत्यर्थं च शीतपिडका भृशंम-
क्षेभ्य उच्छिष्टन्ति, उष्णाभिप्रायता, निदानोक्तानु-
पशयो विपरीतोपशयश्चः इति (श्लेष्मज्वरलिङ्गानि
भवन्ति) ॥ २७ ॥

युगपदिलेककालम्, एकदेव कफज्वरे सर्वशरीरव्याप्त्या-
ऽऽगमनमभिवृद्धिर्वा भवतीति दर्शयति । शीतपिडकास्तन्ना-
न्तरे श्वेतपिडका उच्यन्ते । 'तस्येमानि लिङ्गानि भवन्ति'
इत्येतावतैव कफज्वरलिङ्गत्वे लब्धे पुनः 'श्लेष्मज्वरलिङ्गानि
भवन्ति' इति वचनं किमर्थं ? ब्रूमः—तस्येतिपदेन स्वदोष-
मात्रप्रवलमवशोऽपि स्यात्, तेन दोषलिङ्गत्वैर् परं लिङ्गाना
मा स्यादित्येतदर्थं पुनरभिधानम्; किंवा, पूर्वप्रतिज्ञया लिङ्गानां

प्रागवच्छेद उक्तः, उत्तरेण श्लेष्मज्वरलिङ्गानि भवन्तीत्यनेना-
न्यावच्छेद उच्यते; एवमन्यत्रापि वातज्वरादौ पूर्वरूपे च
पुनरुक्तिः परिहर्तव्या ॥ २७ ॥

विपमाशनादनशानादन्नपरियतं हनुव्यापत्तरेसा-
त्म्यनन्धोपप्राणाद्विपोपहतस्य चोदकस्योपयोगाद्ग-
रेभ्यो गिरीणां चोपश्लेष्मात् स्नेहस्वेदवमनविरेचना-
स्थापनानुवासानदिरोविरेचनानामयथावत्प्रयोगात्
मिथ्यासंसर्जनाद्वा स्त्रीणां च विपमप्रजननात्
प्रजातानां च मिथ्योपचारात् यथोक्तानां च हेतूनां
मिथ्रीभावाद्यथानिदानं द्वन्द्वानामन्यतमः सर्वे वा
त्रयो दोषा युगपत् प्रकोपमापद्यन्ते, ते प्रकुपितास्त-
यैवानुपूर्वा ज्वरमभिनियंतयन्ति ॥ २८ ॥

विपमाशनादित्यादिना द्वान्द्विकसाक्षिपातिकज्वरानाह । अन-
शनं यद्यपि न पित्तश्लेष्मकरं, तथाप्यग्निमान्यकरत्वाग्निदो-
षकरमपि भवति; किंवा एषु विपमाशनादिषु यथायोग्यतया
द्वन्द्वकारणत्वं त्रिदोषकारणत्वं चोच्यं, तेनानशनं वात-
पित्तकरं बोद्धव्यं, यत्तु पित्तहरत्वमुक्तमनशनस्य, तत्तु
पित्तद्रवाशयत्वात् । वचनं हि—'कफपित्ते द्रवे घातुं सहेते
रुद्धं महत्' इति । अन्नपरिवर्तादिति सहसैवाक्रमेण कृता-
भ्यस्तासन्नपरिवर्तात् । अस्तात्म्यगन्धो गन्धद्रव्यस्य नाधिकया-
ऽन्तःप्रवेशायथा दोषकरो भवति न तथाऽसात्म्यरुपादयः, ते
हि भावस्यं शरीरं विशन्ति, तेन नेहासात्म्यरुपादय उक्ताः ।
यथानिदानमिति यदा द्वयोर्निदानं सेव्यते तदा द्वन्द्वः, यदा
त्रयाणां निदानं सेव्यते तदा त्रयो दोषाः; द्वन्द्वेऽपि यदा वात-
पित्तोर्निदानं सेव्यते, तदा वातपित्तस्य द्वन्द्वम्; एवमन्यदपि
कुप्यतीत्यर्थः । सर्वे त्रयो दोषा इत्यनेनैव लब्धेऽपि युगपदिति-
वचनं क्रमप्रकोपप्रतिषेधार्थं, युगपदेव प्रकोपमापद्यन्ते न क्रमे-
णेत्यर्थः ॥ २८ ॥

तत्र तथोक्तानां ज्वरलिङ्गानां मिथ्रीभावविशो-
पदर्शनाद्वान्द्विकमन्यतमं ज्वरं साक्षिपातिकं वा
विधात् ॥ २९ ॥

ज्वरलिङ्गानामित्यादौ मिथ्रीभावविशेषो वातपित्तलिङ्गं वा
वातश्लेष्मलिङ्गं वा पित्तश्लेष्मलिङ्गं वा । अन्यतममिति वातपित्त-
ज्वरपरिष्कम् ॥ २९ ॥

अभिघाताभिपङ्गमिचाराभिशापेभ्य आगन्तुहि
व्यथापूर्वोऽष्टमो ज्वरो भवति । स किञ्चित्कालमा-
गन्तुः केवलो भूत्वा पश्चाद्दोषैरनुबध्यते; तत्राभि-
घातजो वायुना दुष्टशोणितधाघिष्टानेन, अभिपङ्गजः
पुनर्यातपित्ताभ्याम्, अभिचाराभिशापजो नु सन्नि-
पातेनानुबध्यते ॥ ३० ॥

आगन्तुज्वरमाह—अभिघातेत्यादि ।—अभिघातो लघु-

१ 'आमाशयस्थित' इति पा० । २ 'अत्रे यशानुच्छिष्टन्ति' इति पा० ।
३ योगीन्द्रनाथसेनस्तु 'श्लेष्मज्वरलिङ्गानि भवन्ति' इति न पठति ।
४ दोषलिङ्गत्वे श्लेष्मलिङ्गत्वे च ननु श्लेष्मज्वरलिङ्गत्वोक्तिः भावः ।
च. सं. २६

दाद्यभिघातः, अभिपन्नः कामाद्यभिपन्नः, अभिचारोऽयं वनञ्च-
दिज्वरकरः, अभिज्ञापस्तु सुखसिद्धाद्यभिघापनम्; एतत् प्रधा-
नत्वेन चतुर्विधं कारणमिहोक्तं; तेन, ओषधिगन्धभूताभि-
पन्नद्रुष्टप्रहृतिरक्षणद्वयोऽप्यागन्तुज्वरहेतवो बोद्धव्याः; किंवा,
अभिघाताप्रहृतेन शरीरामिहननवाचिनाऽसाम्यगन्धादयो
पाष्ठाः, अभिपन्नेन तु भूताभिपन्नादयः। व्यथापूर्वमिति आगन्तौ
प्रथमं व्यथा भवति, पश्चादोषानुबन्धकृतानि लक्षणानीति दर्श-
यति; किंवा, व्यथापूर्वमितिवचनादागतौ ज्वरे व्यथैव पूर्वहृ-
मिति वदन्ति। रूपं तु यदेव ज्वरस्य प्रात्यात्मिकं सन्तापरूपं
तदेव वातज्वरादिलक्षणरहितं योद्धव्यं प्रथमतः, उत्तरकालीन-
दोषानुबन्धे तु यथावक्ष्यमाणदोषलिङ्गान्येव भवन्ति। अष्टम
इतिवचनेनाभिघातादिहेतुचतुष्टययोगप्राप्तौ चातुर्विध्यं निषेध
व्यथापूर्वकत्वेनैकलक्ष्ययोगादेकविधत्वं चतुर्णां दर्शयति; चातु-
र्विधे ह्यगन्तौर्नाशभत्वं, नवमत्वादयोऽपि स्युः। किञ्चित्काल-
मिति लोकाकालं, केचित् स्थलं वदन्ति, अन्ये सप्ताहमाहुः।
आगन्तौ हि सप्ताहादूर्ध्वं दोषलिङ्गानि भवन्तीति वदन्तु। तत्र
सख्यगन्तौर्गोदृष्टो दोषानुबन्धो भवति, तमाह—तत्राभिघाति-
व्यादि। घातपिताभ्यामिति कथिद्वातेन, कथित्वित्तेन, कथिद्वा-
तपित्ताभ्याम्। वचनं हि—“कामशोकमयादायुः, क्रोधातिरिक्तं,
त्रयो मलाः। भूताभिपन्नात् कुप्यन्ति भूतसामान्यलक्षणाः”
(शि. अ. ३) इति। भूताभिपन्ने तु घापि त्रिदोषप्रकोप उक्त-
स्यापि तत्र वातपित्तयोर्वैततद्वचनवलात् प्राधान्यम् ॥ ३० ॥

स सप्तविधाज्वरद्विशीष्टलिङ्गोपक्रमसमुत्थान-
त्याद्विशीष्टो वेदितव्यः, कर्मणा साधारणेन चोप-
क्रम्यते। इत्यष्टविधा ज्वरप्रकृतिरुक्ता ॥ ३१ ॥

आगन्तोर्निजद्वेदमाह—स इत्यादि—(विशेषलिङ्गता
आगन्तोर्व्यथापूर्वकव्याख्यानेन व्याकृता, समुत्थानविशेषोऽ-
प्यभिघातादिरुक्तः, उपक्रमविशेषोऽपि ‘साधारणेन कर्मणा
चोपचर्यते’ इति वचनेनैवात्र कथ्यते। साधारणेनेति दैवबु-
द्धिज्यपाश्रयेण; दैवव्यपाश्रयं हि नलिमज्जलहोमादि, सुकि-
व्यपाश्रयं हि लक्षणापरतणययोगकृतावधानादि। प्रकृतिरु-
क्तेति स्वभावोऽपि घातादिज्वराणां निदानाद्युपहित उक्त
इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

ज्वरस्यैक एव सन्तापलक्षणः। तमेवाभिप्राय-
विशेषाद्विधमाचक्षते, निजामन्तुविशेषाच्च। तत्र
निजं द्विविधं त्रिविधं चतुर्विधं सप्तविधं चाहुर्मि-
पजो घातादिविकल्पत्वात् ॥ ३२ ॥

निजामन्तुविशेषाच्च द्विविधमिति संनयः। निजं द्विविध-
मित्यादौ द्विविधं (संवेद्यसंवेद्यजन्यत्वेन) शीतोष्णान्निप्राय-
वेदात्, त्रिविधं त्रिदोषवेदात्, चतुर्विधं प्रत्येकं घातादिदोष-

जन्यवेदात्। तत्र चातुर्विधे द्वन्द्वज्वराः प्रतिक्षिप्यन्ते, तेषां
प्रत्येकं घातादिज्वरसहस्रात्; त्रिदोषज्वरस्त्वसाध्यतायोगात्,
कृच्छसाध्यतायोगाद्वा पृथगुच्यते ॥ ३२ ॥

तस्येमानि पूर्वरूपाणि भवन्ति;—तद्यथा—सुप्त-
पैरस्यं, गुरुगात्रत्वम्, अनन्नाभिलाषः, चक्षुषोरालु-
कत्वम्, अध्यागमनं, निद्राविषयम्, अरतिः,
जृम्भा, विनामः, वेपथुः, श्रमश्रमप्रलापजागरणरो-
महर्षदन्तहर्षाः, शब्दशीतवातातयसहत्वासहत्वम्,
अरोचकाविपाकौ, दीर्घल्यम्, अङ्गमर्दः, सदनम्,
अल्पमाणता, दीर्घसूत्रता, आलस्यम्, उचितस्य
कर्मणो हानिः, प्रतीपता स्वघातैषु, गुरुणां वाश्ये-
ष्वभ्यस्यता, घालेभ्यः प्रहेषः, स्वधर्मेष्वचिन्ता,
माल्यानुलेपनभोजनपरिक्लेशनं, मधुरेभ्यश्च भक्षेभ्यः
प्रहेषः, अम्ललवणकटुकक्रियता च, इति ज्वरस्य
पूर्वरूपाणि भवन्ति प्राक्सन्तापात्; अपि चैनं
सन्तापातमनुपभ्रन्ति ॥ ३३ ॥

इत्येतान्येकैकशो ज्वरलिङ्गानि व्याख्यातानि भ-
वन्ति विस्तरसमासाभ्याम् ॥ ३४ ॥

तस्येमानील्लिङ्गानि सर्वज्वरसाधारणं पूर्वरूपमाह। एतानि
च पूर्वरूपाण्यागन्तोर्पीलेके वदन्ति; अन्ये तु निजानामेवै-
तानीति वदन्ति, आगन्तोस्तु व्यथैव पूर्वहृषम्। अत्राप्यनन्ना-
भिलाषारोचकयोः पूर्ववद्भेदः। दीर्घत्वं शरीरबद्धहानिः, अर-
प्राणता च मानसबलहानिर्बोद्धव्याः; किंवा दीर्घत्वं मांसप-
चयः। दीर्घसूत्रता शिरेण कार्यकर्तृत्वम्। ज्वरपूर्वरूपाणि
भवन्ति प्राक्सन्तापादिति क्लेशः, ज्वरप्रवृत्तापात् प्रागताति
पूर्वरूपाणि भवन्तीत्यर्थः। अपिच सन्तापातमनुपभ्रन्तीत्यनेन
श्रव्येऽपि ज्वरे कानिचिदपूर्वरूपाणि सुप्तपैरस्यारोच्यारि
भवन्तीति दर्शयति। न चैवं पूर्वरूपाण्युक्तौ रिक्तत्वं वाच्यं;
यतः सर्वपूर्वरूपाणामतिमात्रानुपगतं रिक्तत्वम्। वचनं हि—
“पूर्वरूपाणि सर्वाणि ज्वरोकान्यतिमात्रया। यं विव्रन्ति विश-
लेनं मूलज्वरस्यारोच्यारः”-(इ. अ. ५) इति; किंवा, अस्य
श्लोकस्यान्य एवार्थः, तस्मिन्निमे वक्ष्यामः। न चाश्चर्यादीनां
व्यक्तज्वरमादित्वेन पूर्वरूपत्वं हन्यते, यतो लिङ्गान्तप्युक्तान्य-
रुपादीनि लिङ्गानि भवन्ति, लिङ्गान्तरविहितानि तु पूर्व-
रूपाणि। एकैकशो ज्वरलिङ्गानिलम्ब लिङ्गान्द्वयेन निदानपूर्वरूपा-
दीन्मुच्यन्ते। विस्तरसमासाभ्यामिति विस्तारेण यत्तादिज्वरा
उक्ताः, तमासेन संसर्गासाभिपताजाः यस्वच्च समासेनोक्त, य
चिञ्जित्वाते प्रपन्ननीय इति भावः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

ज्वरस्तु यस्तु महेश्वरकोपप्रभवः, सर्वप्राणशुतां
प्राणहरो, वेहेन्द्रियमनस्तापकरः, प्राणयलयणहर्षयं-
स्ताहहासकरः, श्रमहृममोदाहारोपरोधसंजननः।

ज्वरयति शरीराणीति ज्वरः, नान्ये व्याधयस्तथा दारुणा बहुपद्मवा दुश्चिकित्साश्च यथाऽयं; स सर्वरोगाधिपतिः, नानातिर्यग्योनिषु च बहुविधैः शब्दैरभिधीयते, सर्वे प्राणभृतः सज्वरा एव जायन्ते सज्वरा एव म्रियन्ते च; स महामोहः, तेनाभिभूताः प्राग्दैहिकं देहिनः कर्म किञ्चिदपि न स्मरन्ति, सर्वप्राणभृतां च ज्वर एवान्ते प्राणानादत्ते ॥ ३५ ॥

संप्रति ज्वरस्य महाप्रभावता दर्शयितुं पूर्वोत्पत्तिप्रकारमाह—ज्वरद्विविधत्वादि ।—महेश्वरकोपप्रभव इत्यनेन ज्वरविविधिरिति “द्वितीये हि युगे शर्वैर्मकोपप्रवत्तास्थितम्” (चि अ ३) इत्यादिप्रश्ने वक्ष्यमाणो ज्वरोत्पत्तिमाह । कोपभवेन च श्रेयसजन्यस्याप्यामेतत् दर्शयति, कोपो धमिहृष, तेन तन्मयोऽपि ज्वरमायैव, अत एवोक्तम्—“ऊष्मा पिपादते नास्ति ज्वरो नास्त्युष्मणा विना । तन्मात्पित्तविरुद्धानि राजेत्पित्ताधिकेऽधिकम्” (वा चि अ १) इति । न च हृदकोपभवत्वेन लोभाभिद्रोहप्रभवत्वं ज्वरस्य विरुध्यते, यतो हृदकोपोद्भूत एव ज्वरो लोभाभिद्रोहसहस्रपापाचारप्राप्त्या पुरा मनुष्येषु भूत । सर्वप्राणिना ज्वर एव प्राणहर इति मरणकाले सर्वप्राणिना ज्वर एव प्राणहर इति दर्शयति । देहेन्द्रियमनस्त्वापकर इत्यन प्रत्येक तापलक्षणं ज्वरचिकित्सिते बोद्धव्यं “वैश्विष्यभरतिगर्लानिर्मनं सन्तापलक्षणम्” (चि. अ. ३) इत्यादिना । ज्वरयति सन्तापयति । इतिशब्दो ह्येति, तेन, यस्मादुक्तमहेश्वरकोपप्रभवत्वादियुक्तं, तस्मात् । सर्वरोगाधिपतिरिव रोगाधिपतिः । नानाविधैः शब्दैरिति हस्तिसु पाकले, गोषु श्वेतिको, मत्स्यानामिन्द्रजाले, विद्वहाना आमरक इत्यादिशब्दैः । सर्वप्राणभृत सज्वरा एव जायन्ते सज्वरा एव म्रियन्ते च तत्किमिति तेषां जन्मनि मरणे वा सन्तापान्ता ज्वरो न लक्ष्यत इत्याह—स महामोह इति, जन्ममरणयोर्महामोहस्यो ज्वरो भवति, न सन्तापालेख्यं । अत एवोक्तम्—“ज्वरप्रभावो जन्माद्यै निषने च महत्तम” (चि अ ३) इति । जन्मनि महामोहरूपतामाह—तेनेत्यादि । प्राग्दैहिक जन्मान्तरकृतम् । ननु शुद्धसत्त्वानुगमात् प्राग्दैहिकं स्मरणं युक्तं, वचनं हि—“यदा तेनैव शुद्धेन मनसा युज्यते, तदा जातिमतिविक्रान्तामपि स्मरति” (शा अ ३) इति । न, तस्य शुद्धमनसत्त्वानुसारेण वादात्त्वादेतत्परित्यज्यान्त्यन ज्वरस्य प्राग्दैहिकविस्मरकत्वं ज्ञेयम् । मरणे महामोहतामाह—नर्वप्राणभृतामित्यादि ।—ज्वर एव महामोहस्य एवेति भावः, तेन म्रियमाणो सर्वे महामोह प्रविशन्तीत्यर्थं ॥ ३५ ॥

तत्र पूर्वैरूपदर्शने ज्वरादौ वा हितं लघ्वशानमपतर्पणं वा, ज्वरस्यामाशयसमुत्थत्वात् । ततः

कपायपानाभ्यङ्गस्नेहस्वेदप्रदेहपरिप्रेक्षानुलेपनवमनविरेचनास्थापनानुवासनोपशमनस्त.कर्मधूपधूमपानाङ्गनश्रीरभोजनविधानं च यथास्वं युक्त्या प्रयोज्यम् ॥ ३६ ॥

संप्रति सूत्रितं चिकित्सासूत्रमाह—तेनेत्यादि ।—यद्यपि चिकित्सिते ज्वरादौ लघ्वन वक्ष्यति, तथाऽपीह पाक्षिकलघ्वशानविधानं न विरोधि, लघ्वशानस्यापि लघ्ववर्कूर्तवैनेव लघ्वनत्वात्, किंवा, यत्र वातादिज्वरे लघ्वनं न कर्तव्यं तत्र लघ्वशानं बोद्धव्यम्, अतर्पणं च लघ्वनमेव । अथ निमित्ति वातिकेऽपि ज्वरे वातकारकं लघ्वशानमपतर्पणं वा कार्यमित्याह—आमाशयसमुत्थत्वादित्यादि ।—आमाशयसमुत्थनेन वातोऽपि मनाल्लघ्वनीय स्थानापेक्षया भवतीति भावः । वचनं हि—“स्थानं ज्वेदि पूर्वं स्थानस्याविरुद्धं च” इति ॥ ३६ ॥

जीर्णज्वरेषु तु सर्वेष्वेव सर्पिषः पानं प्रशस्यते यथासौषधसिद्धस्य, सर्पिर्हिं स्नेहाद्वातं शमयति, संस्कारात् कफं, शैत्यात् पित्तमूष्माणं च; तस्माज्जीर्णज्वरेषु सर्वेष्वेव सर्पिर्हितमुदकमिवाग्निमुष्टेषु द्रव्येष्विति ॥ ३७ ॥

भवन्ति चात्र ।

यथा प्रज्वलितं वेदम परिपिञ्चन्ति यारिणा ।
नरा. शान्तिमभिप्रेस्य तथा जीर्णज्वरे घृतम् ॥ ३८ ॥
स्नेहाद्वातं शमयति शैत्यात् पित्तं नियच्छति ।
घृतं तुल्यगुणं दोषं संस्कारानु जयेत्कफम् ॥ ३९ ॥
नान्यः स्नेहस्तथा कश्चित् संस्कारमनुवर्तते ।
यथा सर्पिरतः सर्पिः सर्वेस्नेहोत्तमं मतम् ॥ ४० ॥

यथासौषधसिद्धसेति वातादिज्वरे वातज्वरादिहरद्रव्यसिद्धस्य । कथं सर्पिं सर्वेन कार्यमित्याह—सर्पिर्हिं स्नेहादित्यादि ।—संस्कारात् कफमिति कटुतिक्तकारिहरसंस्कारात् । यद्यपि च यथासौषधसिद्धसेति वचनाद्वातेऽपि वातहरसकृतमेव सर्पिर्हितं, तथाऽपि वाते रक्षयिपरितेन स्नेहेनापि सर्पिर्वातहरमेव, पित्तेऽप्युष्णविपरीतशैल्यान्वित, कफे तु सर्पिं स्नेहशैलादिना समानेन पथिश्च स्वाभाविको विरोधिगुणोऽस्ति किंतु संस्कारादितमेवेति दर्शयति । ऊष्माणं चेति ज्वरप्रभावभूतमूष्माणं, न पित्तोष्माणं, तस्य पित्तप्रहणेनैव प्रहणात् । अनेन ज्वरस्योष्महरणेन सर्पिषो ज्वरव्याधिप्रत्यनीकत्वं दर्शितं भवति । अत्र वातशमनं सर्पिषोऽस्तिभाव पित्तशमनेऽभिधातव्यं कफशमनमुच्यते, दोषतो वक्ष्योष्मरूपव्याधिप्रत्यनीकतयाऽपि पित्तशमनहेतो र्शैलस्य समानगुणत्वात्, यदि त्विह मध्ये

१ 'आमाशयसमुत्थनेन' इति पा० । २ 'सर्पिर्हितं' इति पा० ।

३ 'व्याधिप्रत्यनीकताया अपि' इति, 'व्याधिप्रत्यनीकतायामपि' इति च पा० ।

पित्तप्रशमनमुच्यते, तदा पुन सस्कारात् कफमित्युक्त्वा सैला-
द्दृग्मागमिति पक्वव्य स्यात् । यत्र तु श्लोकपाठे व्याधिप्रसवनी
कत्व घृतस्य पुथुश्लोक, तत्र, 'लेहाद्वात शमयति' इत्यादौ
वातमनुपित्तमेव कृतमिति साधु कृतम् । तस्मादिति दोषव्या-
धिप्रसवनीकत्वात् । जीर्णज्वरेष्विति वचनेनामज्वरे निषेधयति,
सामे हि शमानगुणत्वात् सर्पिर्गृह्यतम् । शान्तिमिति मन्ताप-
शान्तिम् । अभिप्रेत्येति बुद्ध्या स्त्रीकृत्य, तथा जीर्णज्वरे घृत
ददातीति श्रेय । तन्मत्र, श्लोके सर्पिर्गुणकयने किमिति
व्याधिरूपोपशमन नोच्यते ? ज्ञम् — पित्तोष्णाम्यतिरिक्तत्वेन
ज्वरोष्ण पित्तशमनेनैव लभ्यत्वात् । ननु यथैव गद्यपाठे
पृथङ् तर्हि पठनीय ऊष्मा ? ज्ञम् — यावानूष्मा शारीर स
पित्त एव, यतो ब्रूते—'ऊष्मा पित्तादृते नास्ति' (वा वि
अ १) इत्यादि, तथा, 'पित्ताद्दोष्ण पथिर्गुणसुपजा
नते' (सू अ १७) इति, किंतु, नासाद्दोष्मा कदाचित्पित्तं
साम्येऽप्येको भवति, यथा—कफज्वरे, कदाचित्पित्तं पित्तं
वहिरूप ऊष्मा मन्दो भवति, यथा—पित्ताभिमान्ये, तदेव
भूष्मा पित्तादिद्रोऽमिषश्च भवति, तत्र भेद रह्यत्वा गद्यपाठे
पृथक् ज्वरोष्मा पठित, श्लोकपाठे त्वनेदविषयता नै पृथक्
पठित । ज्वरे तु पित्तोष्मा ज्वरप्रभावेण वर्धते, स च प्रभावे
ज्वरस्य दोषद्वयविशेषात्मकस्य, तथा 'ज्वरस्त्रिपादास्त्रिधा
इत्याद्युक्तप्राग्विक्रमेषु हेय । ननु सर्पि कथं पित्तं हन्ति ?
यत, यथा पित्तलेपरीतस्यै सर्पिषि, तथा पित्तसमान
श्लेहोऽप्यस्ति । नैव, पित्तं स्रोहृत्तत्पित्तवर्धनं सशब्देना
रपस्य श्लेहाभिधानात्, उष्णत्वं तु पित्तं प्रथमम् । यद्यपि
पित्तं जलेनाप्यारब्ध, तथाऽपि तत्र शैत्यमभिभूयामिक्तमीष्य-
मेयाधिकं भवति, तथा तेजसो रीक्ष्येण जलकृतश्लेहोऽपि पित्तो-
भिभूयते, प्रवत्वं तु जलकृतं तेजसा नाभिभूयते, हृदयते ह्यग्नि
संपृक्ते जले द्रवत्वमल्पमेहता उष्णता चेति । किंवा, किमनेन
तप्तान्कृष्टान्तेन, शब्दकृत एवाय भूतानामुत्पाद, तेन, कथि
देव गुण पाद्यभौतिकत्वेऽपि द्रव्यगणमाविर्भूतो भवति, ननु
सर्व, यथा—शास्त्रिणोऽप्युत्पन्न मधुरत्व न तु गौरवमित्युक्तं सू-
स्थाने । उत्तर्गतं सन्नेहस्यापि पित्तस्य कदाचित्तेजोभूयस्त्वेन
रूक्षत्वमपि भवति जीर्णज्वरे, तेन क्रिप्यशीत सर्पिर्हितं तत्र
भवतीति न दोष । अत एकोक चिकित्सादे—'हृत् तेषो
ज्वरपरम्' (वि अ ३) इत्यादि । न च वाच्य—यद-
सांनिद्धिकमपि चेत्पित्तस्य स्त्रिपथत्वमपि तदा वातस्यापि रीक्ष्य
किमिति नापैतीति, यतो विचित्रा एव हि गुणा अत्रतिक्षेप
णीया प्रतिक्षेपणीयाश्च, तत्र ते न सर्वदा हृद्यन्ते वातस्यै
पित्तवैहादय, स एव प्रतिक्षेपणीया, नान्ये, तथैव हृद्य-

१ ननु यथैव ज्वरोष्ण पित्तोष्णमित्युक्तं स्यात्तर्हि गद्यपाठे
पृथक् न पठनीय ऊष्मेति यो नाना । २ 'गद्यपाठे ज्वरोष्मा पठित'
इति श० । ३ 'न पठित' इति श० ।

त्वाद् तुल्यगुणमिति सर्पेया तुल्यगुणम् । ननु सस्कारात् कफ-
हृत्युत्वे सस्कारेणैव कफो हृत्येते, कस्तत्र सर्पिषो व्यापार
इत्याह—नान्य इत्यादि ।—नान्य इति तैत्तिह्यि । सस्कारमहं
घृतं इति सस्कारकद्रव्यकार्यं करोति । एतेनैतद्वर्धयति—
अत—तेनैव द्रव्येण वाह्यत्वेन घृतं सस्कारयते, अन्यत्र तैत्ति-
ह्येहृत्स्यैव यदि सस्कारयते, तदा घृतमेवान्येहृत्स्यैव विशेषेण
सस्कारकद्रव्यकार्यं करोति, अथ घृतप्रभावोऽधिक, तेन सस्का-
रात् कफविजये घृतमेव वर्तन्वमित्यर्थ । प्रयतिथायामर्थ
श्लेहाध्याये ॥ ३७-४० ॥

गद्योक्तो यः पुनः श्लोकैरर्थः समनुनीयते ।
तत्र्यक्तिव्यवसायार्थं द्विरुक्तं तत्र गद्येति ॥ ४१ ॥

ननु श्लेहाद्वात शमयतीत्यादिग्रन्थो गद्येनैकोक, तस्मिन्मर्थ
श्लोकेनोच्यत इत्याह—गद्योक्तो य इत्यादि ।—तथाचिक्यव-
सायार्थमित्यत्र तद्यक्तिर्गद्योक्तार्थस्य व्यक्ति प्रसन्नतेति भावत,
व्यवसायोऽध्यवसायो ग्रहणमित्यर्थ, यस्मात् पूर्वोक्तार्थस्पर्श
करणार्थं पुन श्लोकेनाभिधान, तस्मात् प्रयोजनान्तरित्युक्त्वात्
पुनरुक्तिदोष इति भाव । गद्योक्तपेक्षया श्लोकाभिधानं सुख-
ग्रहणं भवतीति लोकतिसदमेव । अत्र च गद्योक्तं इत्युपलक्षण,
तेन श्लोकोऽपि श्लोकेनोच्यत इति बोद्धव्य, यथा—आर-
ग्वणीये । एव गद्योक्तोऽपि गद्येनेति बोद्धव्य, यथा—प्रपद्येन
कारणायभिधायोक्तम्—'एवमसात्तयोर्द्वयार्थयोगं प्रह्लापरथ
परिणामश्च' (सू अ ११) इत्यादि । तथा श्लोकेनोक्तोऽपि
गद्येनोच्यते, यथा—'ब्रह्मणा हि यथा प्रोक्तम्' (सू अ १)
इत्यादि श्लोकेनाभिधाय आर्योऽप्यादे पुनरुक्त्यप्रोक्त—'यमायु
वंदमक्षिणी मश प्रायच्छेताम्'—(वि अ १ पा ४)
इत्यादि । अत्र श्लोकमिधानमेव सुखग्रहणायमिति हेयम् ।
किंवा, सव्यक्तिव्यवसायार्थमिति यथायोग्यतया बोद्धव्यम् । तेन,
प्रपश्याभिधानमर्थव्यत्यर्थं बोद्धव्य, सक्षेपाभिधानं तु व्यवसा-
यार्थं, तेन गद्यश्लोकाभिधानाभ्या व्यक्तियव्यवसायौ किवेते ।
तत्र प्रपश्याभिधानेऽर्थस्य व्यक्ति स्फुटंवेति, सक्षेपाभिधानं तु
प्रपश्यापेक्षया सुखग्रहणं भवति ॥ ४१ ॥

तत्र श्लोकाः ।

त्रिविधं नामपर्यायैर्हेतुं पञ्चविधं गदम् ।
गदलक्षणपर्यायान् व्याधेः पञ्चविधं ग्रहम् ॥ ४२ ॥
ज्वरमद्यविधं तस्य प्रकृत्यासन्नकारणम् ।
पूर्वरूपं च रूपं च मेपज संग्रहेण च ॥ ४३ ॥
व्याजहार ज्वरस्याश्रे निदाने विगतज्वर ।
भगवानग्निवेशाय प्रणताय पुनर्वसु ॥ ४४ ॥
इत्यग्निवेशादृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते निदान-
स्थाने ज्वरनिदानं नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

१ 'हृत्त' इति पा० ।

चमहे यद्यपि हेतुपर्याया पूर्वमुक्तासदनु हेतुप्रविध्य,
तथाऽपि छन्दोऽनुरोधेन तद्विपर्ययकथनम् । नामरूपा योग-
रूढा पर्याया नामपर्याया । पञ्चविध गदमिलामेवादिभेदेन ।
'गदपर्यायनामानि' इति पाठे यद्विज्ञपर्यायाभिधानं तस्य व्याधि-
पञ्चविधप्रवृत्तयेनैव 'तस्योपलब्धि' इत्यादिप्रन्यान्तनिविष्टसक-
त्कार्थस्य श्रुतितात्प्राहणम्, 'गदलक्षणपर्यायान्' इति पाठे तु
पूर्वपक्षो नास्त्वैव, पाठस्तु नायमतिप्रतिद्व । प्रकृत्यासन्नकारण
ज्वरस्य रूक्षादि प्रकृतम्, आसनं यातादि, तथा प्रवृष्ट रूक्षीय,
आसनं तु रूक्षादि । यद्यपि रूपात् पश्चात् पूर्वरूपमुक्तं, तथाऽपि
छन्दोऽनुरोधात् पूर्वरूपमपे कृतं, किंवा, यातादिज्वरिणोऽज्वर-
लक्षणानामव्यपक्षानां विशिष्टज्वरपूर्वरूपा सूचयता पूर्वरूपं पूर्वं
कृतं, यातादिज्वरलक्षणानि ह्यव्यपक्षानि पूर्वरूपाणि भवन्ति
॥ ४२-४४ ॥

इति श्रौचमपादिदत्तविरचिताया चरकतात्पर्यटीकाया-
मायुर्वेदरीपिवाया निदानस्थाने ज्वरनिदान
नाम प्रथमोऽध्याय ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथातो रक्तपित्तनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

पित्तं यथाभूतं लोहितपित्तमिति संज्ञां लभते,
तद् व्याख्यास्यामः ॥ ३ ॥

आद्योत्पत्तौ ज्वरसन्ताप्राद्वक्तपित्तोत्पत्तेर्ज्वरमनु रक्तपित्तनि-
दानमुच्यते । पित्तं यथाभूतमित्यादिना पित्तमेकवक्ष्यत्वज्ञानो-
दितपित्तमित्युच्यते इति दर्शयति, ननु रक्तं च पित्तं च रक्त-
पित्तमिति ॥ १-३ ॥

यदा जन्तुयुग्मकोहालककोरद्वृषप्रयाण्यन्नानि
भुङ्क्ते, शृशोण्णतीक्ष्णमपि चान्यदन्नजातं निष्पावमा-
पकुलत्थसूपक्षारोपसंहितं, दधिदधिमण्डोदश्वि-
त्कट्टारम्लकैाञ्जिकोपसेकं वा, याराहमहाहिपारिक-
मात्स्यगव्यपिशितं, पिण्याकपिण्डालुशुष्कशाकोप
हितं, मूलकसर्पपलानुनकरञ्जिशिम्रमधुशिशु(खड-
यूप)भूस्वणसुमुखसुरसकुटेरकाण्डीरकालमाल-
कपर्णासक्षकफणिज्जकोपदशं, सुरालौवीरतुपोद-
कमैर्यमेदकमधूलकशुकचलपदराम्लप्रयाणुपानं
वा, पिष्टान्नोत्तरभूयिष्ठम्, उष्णाभिततो वाऽऽतिमा-
ज्रमतिवेलं वाऽऽम पयः पिबति, पयसा समश्नाति
रौहिणीकं, क्वाणकपीतं वा सर्पपतैलक्षारसिद्धं,

कुलत्थपिण्याकजाम्बवल्ककुचपक्कैः शौक्तिकैर्वा सह
क्षीरं पिबेत्पुष्पाभिततः ; तस्यैवमाचरत । पित्तं
प्रकोपमापद्यते, लोहितं च स्वप्रमाणमतिवर्तते ।
तस्मिन् प्रमाणातिवृत्ते पित्तं प्रवृत्तं शरीरमनुसर्प-
देवच यकृत्स्नीहप्रभववाणां लोहितवहानां च द्योतसां
लोहितामिष्यन्दगुरुणि मुखान्यासाद्य प्रतिहन्त्यात्वं
तदेव लोहितं द्रूपयति ॥ ४ ॥

यदा जन्तुरित्यादिना निदानमुच्यते । यवको ग्रीहिविशेष,
उदालो वनकोदव, कोरद्वृषो यद्यप्यन्नपाने पित्तहृत् उक्त-
थाऽप्यस्य निष्पावादिगुरुकस्य सयोगमहिष्ठा रक्तपित्तनिदानत्व
ज्ञेयम्, एवमन्यत्रापि रक्तपित्तनिदानत्वेनेहोक्तक्षीरदो ज्ञेयम् ।
दधिमण्डो मस्तु, उदधिदर्धनल हृत्, कट्टर निर्जल, किंवा
अम्लं तन्म् । मधुमिषु खरपशोभाजनक । खडयूषो राग
पर्यैर इति ख्यत । सुमुखादयः फणिज्जकान्ता गर्णात्तमेदा ।
उपदशमिति मूलेवापीति खादमित्या यावकावनं भुङ्क्ते इत्यर्थः ।
मधूलको गोधूमविशेष । शुक्लं सन्धानविशेषः । पिष्टान्नमुत्त-
रन भोजनस्य भूयिष्ठं यत्र तत्र पिष्टान्नोत्तरभूयिष्ठम् । अतिवेल-
मिति पुन पुन । रौहिणीकं रौहिणीशाकम् । शौक्तिकैरिति बद्ध-
रीफले । आममित्युत्तरेण सूचयते । स्वप्रमाणमतिवर्तते प्रव-
र्धत इत्यर्थः । यदेवेलनेन एवमपि प्रवृत्तस्य पित्तस्य य
एवासा उक्तप्रसिद्धिमान् भवति स एव रक्तं दूययति नान्य इति
दर्शयति । लोहितामिष्यन्दगुरुणि प्रवृद्धलोहितसन्देशेन गुरुणि
उत्सन्नानि निवृत्तानीति यावत् । प्रतिहन्त्यात् 'वृद्धेन शोणितेन'
इति शेषः, 'प्रतिपद्यते' इति पाठ्यक्षे तु 'शोणितम्' इति
शेषः, तेन शोणितं प्रतिपद्यत इत्यर्थः । यकृत्स्नीहप्रभववाणामि-
त्यस्य विशेषण—लोहितवहानामिति । चरारीऽवधारणे । व-
क्ष्यति च रक्तपित्तविकल्पिते,—'ग्रीहानं च यद्वृत्तं तद-
धिष्ठाय वर्तते । सोतामि रक्तवाहीनि तन्मूलाणि हि देहिनाम्'
(नि अ ४) इति ॥ ४ ॥

संसर्गां लोहितप्रदुष्णां लोहितगन्धवर्णानुविधा-
नाच्च पित्तं लोहितपित्तमित्युच्यते ॥ ५ ॥

एव रक्तदुष्के पित्ते यथा रक्तपित्तस्य भवति, तदाह—
संसर्गादित्यादि ।—संसर्गां लोहितसंबन्धात् । लोहितगन्धवर्णा-
नुविधानादिति लोहितसदृशगन्धवर्णमुक्तत्वात् । एतेन,
'रक्तमुक्तं पित्तं रक्तपित्तम्' इति प्रथमा निश्चिक, 'रक्तं दूष्ये

१ 'तथाऽनुवाख्यास्यामः' इति पा० । २ 'कान्तिकोपहितं' इति
पा० । ३ 'पण्डयूष' इति योगनिद्रनाथसेनो न पाठति । ४ 'रौहि-
णीयाकं' इति पा० ।

१ 'क्षीरमाननिनावनपना पिबति' इति पा० । २ 'चाशु प्रमाणम
तिवर्तते' इति पा० । ३ 'यदेव' इति योगीन्द्रनाथसेनसमतः पाठः ।
४ 'प्रतिपद्यते' इति पा० । ५ 'तदेव' इति पा० । ६ 'तदो दोषविध-
सतकक्षमीभाष्ये प्रक, सतकक्षकक्ष्यपर । तत्राह—'संज्ञानीया-
न्यान् सखेहान् साम्बान्, सामाहिकान् खडान्' इत्युक्तलक्षणं । सत
कक्षकस्तु—'तक र्वेतिथचाहीमिरीचायाजिबकैः । शुक्लं खड
यूषोऽयम्' इति शिवराससेन । ७ 'आमलकादीनि' इति पा० ।
८ 'लोहितसंसर्गात्' इति पा० ।

पित्तम्' इति द्वितीया, 'रक्तञ्च पित्तं रक्तपित्तम्' इति तृतीया दर्शयते । उक्तञ्च चिकित्सिते—“ससर्गादृषणात्तनु सामान्याद्गन्धवर्णयोः । रक्तस्य पित्तमाख्यातं रक्तपित्तं मनीषिणि” —(वि अ ४) इति । एतदेव च रक्तपित्तस्य सामान्यं लक्षणं—यद्—रक्तगन्धवर्णानुविधानं, विशेषलक्षणं तु ऊर्ध्वोदिभेदेन वैपादिसवन्धादेवेह बोद्धव्यं, चिकित्सितेऽपि 'सार्द्धं सपाण्डु' (वि अ ४) इत्यादिना लक्षणं वक्ष्यति ॥५॥

तस्यैमानि पूर्वरूपाणि भवन्ति; तद्यथा—अनन्नामिलापो, भुक्तस्य विदाहः, शुक्राम्लगन्धरस उद्धारः, छर्दरमीक्षणमागमनं, छर्दितस्य बीभत्सता, स्पर्शभेदो, गात्राणां सदनं, परिदाहो, मुपाद्भूमागम इव, कोहलोहितमत्स्यामप्यन्धिपत्यमिदं चास्यस्य, रक्तहंरितहारिद्रत्वमद्गायत्रशशुक्रमूत्रस्वेदलालासिक्वाणकास्यकर्णमलपिडंकोलिकापिडकानाम्, अद्भ्येदना, लोहितनीलपीतद्वयानामचिन्मतां च रूपाणां स्वप्ने दर्शनमभीक्ष्णमिति (लोहितैपित्तपूर्वरूपाणि भवन्ति) ॥ ६ ॥

पूर्वरूपे छर्दितस्य बीभत्सता वैबर्ध्वैगन्धादिभोगात् । पिठकोलिका नेत्रमल । अद्भ्येदना अद्भयर्दं ॥ ६ ॥

उपद्रवास्तु पलु दौर्बल्यात्तत्रकाविपाकभ्यासकासज्वररातीसारशोफशोपपाण्डुरोगाः स्वरभेदश्च ॥ ७ ॥

व्याधेरताभ्यावस्य भ्रमस्य रूपावकाव विज्ञविशेषात्तुप्रवास्थानाह—उपद्रवास्त्वित्यादि ।—एतेनोपद्रवस्य लिङ्गभूतत्वेन निदानपथकारितिरिक्तज्ञम् । रक्तपित्ते चैते उपद्रवा प्रायोभाविस्त्वेन निपता श्लमिधीयन्ते, ज्वरे तूपद्रवा निपता न सन्ति, तेन तत्र नोका, एष गुणमादावपि प्रायोभाविस्त्वेनोपद्रवकथनं व्याख्येयम् । स्वरभेदश्चेति श्रुयन्शठेन स्वरभेदस्य प्रायोभाविस्त्वमाह ॥ ७ ॥

मार्गो पुनरस्य हावूर्ध्वं चाधश्च । तद्बहुश्लेष्मणि शरीरे श्लेष्मलसर्गादूर्ध्वं प्रतिपद्यमानं कर्णनासिकानेत्रास्येभ्यः प्रच्यवते, बहुवाते तु शरीरे वातसं सर्गादधः प्रतिपद्यमानं मूत्रपुरीषमार्गाभ्यां प्रच्यवते, यद्बहुश्लेष्मवाते तु शरीरे श्लेष्मवातसं सर्गाद्वावपि मार्गौ प्रतिपद्यते, तो मार्गौ प्रतिपद्यमानं सर्वेभ्य एव ययोकेभ्यः स्त्रेभ्यः प्रच्यवते शरीरस्य ॥ ८ ॥

तत्र यदूर्ध्वभागं तत् साध्यं, विरेचनोपक्रमणीयत्वाद्दक्षीपधत्वाच्च, यदधोभागं तदाप्यं, घमनो-

पक्रमणीयत्वाद्दक्ष्योपधत्वाच्च, यदुभयभागं तत्साध्यं, यमनविरेचनायो गित्वादनोपधत्वाच्चेति ॥९॥

साध्यत्वाद्विशेषस्य तथा कफादिसवन्धस्य च मार्गविशेषकृतस्य प्रतिपादनार्थं मार्गमाह—मार्गावित्यादि । बहुश्लेष्मणि शरीरे श्लेष्मसर्गादिति वचनेन ऊर्ध्वेन रक्तपित्ते श्लेष्मसवन्ध कारणान्तरचितेनापि श्लेष्मणा भवतीति दर्शयति । यत्तु रक्तपित्तनिदानजन्यत्व कफस्य, तत्रावश्यं भवति, अत एव 'क्षिन्धोष्णमुष्णरूढं च रक्तपित्तस्य कारणम् । अधोगसोत्तरं प्राय' (वि. अ ४) इत्यादी प्राय शब्दं कृतवान् । एवं बहुवाते त्वित्यनापि ध्यारयेयम् । श्लेष्म इति रन्ध्रेभ्य । विरेचनोपक्रमणीयत्वादिति एतच्च श्लोकेन स्वयमेव ध्यायति-प्यति ॥ ८ ॥ ९ ॥

रक्तपित्तप्रकोपस्तु खलु पुत्र दक्षयहोर्ध्वसे यद्वेकोपामर्पाश्रिना प्राणिनां परिगतशरीरप्राणानामभवज्वरमनु ॥ १० ॥

रक्तपित्तस्याभोगेभ्यस्त्वप्रतिपादनार्थं एतेष्वपि तिहाह—रक्त्वादि ।—कोपयुक्तं अमपं, अमपौऽनिनिवेश, अन्यत्रापि च कोपामपयोर्भेद उक्त, यथा—“अमपसरम्भनिनामभावात्सन्तर्जनामिद्रवणौष्णरोषा” (वि अ ९) इति ॥ १० ॥

तस्याशुकारिणो दावाशेरिवापतित्तस्यात्यधिकस्यानु प्रशान्त्यै प्रयतितव्यं मात्रां देशं कालं चाभिसमीक्ष्य सन्तर्पणेनापतर्पणेन वा मृदुमधुरशिशिरात्तिककपायैरभ्यवहार्यैः प्रदेशपरिपेकावगाहसंस्पर्शनैर्बैमनाद्यैर्वा तत्राचहितेनेति ॥ ११ ॥

सन्तर्पणेनेति अयोगस्य, अपतर्पणेनेत्यूर्ध्वपस्य । सष्टरपत इति सष्टरपनं मुक्तादि ॥ ११ ॥

भवन्ति चात्र ।

साध्यं लोहितपित्तं तद्यदूर्ध्वं प्रतिपद्यते । विरेचनस्य योगित्वाद्बहुहृत्पाद्यैरपजस्य च ॥ १२ ॥

विरेचनं तु पित्तस्य जयाय परमीपधम् । यश्च तत्रान्यर्थैः श्लेष्मणा तस्य चानपधं स्मृतम् ॥१३॥

भवेद्योगायहं तत्र मैधुरं चैव मेपजम् । तस्मात् साध्यं मतं रक्तं यदूर्ध्वं प्रतिपद्यते ॥ १४ ॥

ऊर्ध्वपस्य विरेचनयोर्बेदां विवेचयति—विरेचनमित्यादि । ऊर्ध्वेन रक्तपित्ते पित्तं प्रधानमनुबन्धश्च श्लेष्मणा, रक्तपित्तलक्ष्यव्याधिर्ज्ञेयम्, तत्र पित्तस्य जयाय विरेचनं तावत्परमीपध, “विरेचनं पित्तहरणम्” (सू अ ३५) इति वचनादिति भाव, यथा तत्रान्ययोऽनुबन्धवन्म्य श्लेष्मणा, तस्य च

१ कफादित्तन्पादिसोका' इति पा० । २ 'विषमिवा' इति पा० । ३ 'योगिन्द्र' पापेनेनसु 'लोहितमिच्छु' इत्यापि भवति' इति न परति ।

१ 'वेदोपादिना' इति पा० । २ 'तत्रानु' इति पा० । ३ 'कपायं' त्रिचमेव च' इति पा० । ४ 'ऊर्ध्वेन विरेचनस्य योगेना' इति पा० ।

जयायं अनधममधमं न भवति मध्यममित्यर्थं, वचन हि—
“वितं वा कफपित्तं वा पित्ताद्ययतं हरेत् । संवनम्” (वि.
अ. ३) इति । योगावहं च तत्रेति तत्रोप्येवं रक्तपित्ते तद्वि-
रेचनं योगावहं भवति, प्रतिमार्गहरणरूपत्वादित्यर्थं, अनेन च
व्याधिप्रसूनीकत्वमुच्यते । एव व्याधिप्रधानकारणे पित्ते
प्रधानशामक(न)त्वात्, तथा मध्यउपिते च कफे मध्यमे-
पजत्वात्, प्रतिमार्गहरणरूपतया च व्याधिप्रसूनीकत्वात्,
विरेचनमूर्ध्वगे साधुमेपजम् । मधुर चैव मेपजमित्यत्र एव
शब्दोऽप्यर्थं, तेन, तिक्तकपायो तावद्रूपजे भवत एव पित्त-
कफप्रसूनीकत्वात्, मधुरमपि हृदनादिना कफे जिते मेपज
भवतीत्यर्थं ॥ १२-१४ ॥

रक्तं तु यदधोभागं तद्याप्यमिति निश्चितम् ।

धमनस्याल्पयोगित्वात्पित्ताद्भेदपजस्य च ॥ १५ ॥

धमनं हि न पित्तस्य हरणे श्रेष्ठमुच्यते ।

यश्च तैनाप्ययो वायुस्तच्छान्तीं चावर स्मृतम् ॥ १६ ॥

तैश्चायोगावहं तत्र कपायं तिक्तकानि च ।

तस्याद्याप्यं समाख्यातं यदुक्तमनुलोमगम् ॥ १७ ॥

अधोगे वमनस्यायोगिता विवेचयति—धमनं हीत्यादि ।—
पित्तस्य रक्तपित्तमूलस्य हरणे न श्रेष्ठं वमनं, वमनं हि कफा-
नुगं पित्तं हरति, न पित्ते प्राधान्येन क्रियते । तच्छान्तीं चाव-
रमिति वातहरणे त्वप्रधानमेव वमनं, वातहरणेऽप्युक्तत्वादेव वम-
नस्य । तथायोगावहमिति तद्वमनं प्रतिमार्गहरणरूपतया योगा-
पहमपि सद्यः पित्तवातयोर्द्वयं न्यायेनायौगिकत्वेनायोगावह-
मित्यर्थं । कपायं तिक्तकानि च अधोगावहानीति योगना,
कपायतिक्तयोर्वातप्रतिभूलत्वादित्यर्थं, एव मधुरमेकमवशिष्टम-
धोगे रक्तपित्ते मेपजं भवति, तेनाल्पोपपत्वं सिद्धम् । अम्लल-
वणकटुकानां तु पित्तविरुद्धत्वेन रक्तपित्ते प्रसक्तिरपि नास्तीति
भावः ॥ १५-१७ ॥

रक्तपित्तं तु यन्मार्गं द्वावपि प्रतिपद्यते ।

भस्वाध्यमिति तज्ज्ञेयं पूर्वोक्तदेव कारणात् ॥ १८ ॥

नहि संशोधनं किञ्चिदस्यस्य प्रतिमार्गगम् ।

प्रतिमार्गं च हरणं रक्तपित्ते विधीयते ॥ १९ ॥

एवमेधोपशमनं सर्वदो नास्य विद्यते ।

संशुष्टेषु च दोषेषु सर्वजिच्छमनं मतम् ॥ २० ॥

इत्युक्तं त्रिविधोदकं रक्तं मार्गविशेषतः ।

पूर्वोक्तमिति वमनविरेचनायौगिकत्वादर्नोपपत्वाच्च । वमन-
विरेचनायौगिकत्वं व्युत्पादयति—न हीत्यादि ।—सशोधनमिति

रामान्भवचनेन वस्तिशिरोविरेचनयोरपि प्रतिक्षेपं सूचयति ।
यदधोभागं विरेचनं तदधोभागं रक्तपित्तं कोपयति, यदूर्ध्वभागं
वमनं तदूर्ध्वभागं रक्तपित्तं कोपयति, अतो गालुभयमार्गो
रक्तपित्ते शोधनम् । अथातुष्टुणमेव शोधनं कफच्छर्द्याभिव-
चननं रक्तपित्ते भवतीत्याह—प्रतिमार्गं चेत्यादि ।—रक्तपित्त-
व्याधियहिंशा प्रतिमार्गहरणमेव मेपजं भवति नान्यदित्यर्थं ।
अथात्रैव सशोधनं मा भवतु मेपजं, सशमनं मेपजं भवत्यि-
त्याह—एवमेवेत्यादि ।—उभयमार्गानुवार्तिवने वातवफातु-
बन्धत्वाद् यथा शौगिकं सशोधनं नास्ति तथोपशमनमपि युष्-
पद्वातकफशमकत्वाभावात्नास्तीत्यर्थं । सर्वदो न विद्यत इति
किञ्चिदपि न विद्यत इति । एतदेवोपशमनमेपजमात्रं स्फोट-
यति—सद्यष्टेभित्यादि । सद्यष्टेभित्तिं सधिपातेभित्तिं बोद्धव्यम् ।
सर्वजिदिति अनुबन्धभूतवातकफमूलमूत्रपित्तजित्, मधुरं हि
कफहारि, तिक्तकपायो तु वातहरि, शोषास्तु पित्तकफ एवेति
भावः । किंवा, एवमेवेति विना मेपजं नोपशमनं रक्तपित्तस्य
भवतीति योजनायम् । त्रिविधोदकमिति त्रिविधायतीयफलं,
तत्र साध्यत्वयाप्यत्वप्रत्याख्येयत्वहृत्पम् ॥ १८-२० ॥—

एभ्यस्तु पलु हेतुभ्यः किञ्चित्साध्यं न सिध्यति २१

प्रेष्योपकरणाभावाद्दौरात्म्याद्द्वैधदोषतः ।

अकर्मतश्च साध्यत्वं फाडिद्रोमोऽतिचर्तते ॥ २२ ॥

तत्रासाध्यत्वमेकं स्यात् साध्यव्याप्यपरिक्रमात् ।

असाध्यतोमोद्घातेनेतरव्याधिसाधारणान्यप्यसाध्यतापित्तका-
रणात्त्याह—एभ्यस्त्वित्यादि । उपकरणाभावादि मेपनाभा-
वात् । दौरात्म्यादिति अनुत्तरस्यानात्मवत्त्वात् । अकर्मत इत्यत्र
तुल्याया मच्च, अत्रैव इति यथा, तेन, अकर्मतोऽसम्भविच-
क्रितात् इत्यर्थं, किंवा, अकर्मत इति अधर्मादसाध्यव्याधिज-
नत्वात् । कथिदिति वचनेन अचिकित्सया न सर्वे तिलाकफम-
शकादयोऽवश्यमसाध्या भवन्तीति दर्शयति, तेषामचिकित्सा-
यामपि साध्यत्वात् । प्रेष्यादिविशेषेण प्रकृते रक्तपित्तेऽसाध्यत्वं
दर्शयत्याह—तत्रेत्यादि ।—तत्रेति रक्तपित्ते । असाध्यत्वमेक-
मिति असाध्यत्वमेव परं स्यात् । साध्यव्याप्यपरिक्रमादिति साध्य-
व्याप्यमार्गोऽप्या परिक्रमादुभयमार्गानुवार्तित्वादित्यर्थं, किंवा,
साध्यव्याप्यो परिक्रम साध्यव्याप्यपरिक्रम, तस्मात्, तत्र
साध्यपरिक्रमो साध्यमार्गमित्यम्, एवं साध्यस्य परिक्रमोऽ-
साध्यमार्गमित्यम् । अयं च मार्गपरिक्रम मार्गपरिसागा-
दपरिसागाद्वाऽसाध्य एव, अपरिसागे तावद्दुभयमार्गत्वेनेवा-
साध्यत्वं, परिसागेऽसाध्यत्वमुक्तं, वक्ष्यति हि विक्रितिसते—
“मार्गान्मार्गं चरेद्यदा तत्र रक्तमस्तिमितम्” (वि. अ. ४)
इति । किंवा, साध्यव्याप्यपरिक्रमादिति साध्यस्य साध्यत्वेन
परिक्रमादित्यर्थं ॥ २१ ॥ २२ ॥—

१ 'जयायं परधोपधम्' इति पा० । २ 'तत्रानुग' इति पा० ।

३ 'हाव योगावहं तत्र मधुरं चैव मेपजम्' इति पा० । ४ 'यद्रक्तम-
नुलोमगम्' इति पा० । ५ 'अमुक्तकादेव' इति पा० । ६ 'हितम्'
इति पा० ।

१ 'साध्यत्वव्याप्यपरिक्रमादित्यर्थ' इति पा० ।

रक्तपित्तस्य विज्ञानमिदं तस्योपदिश्यते ॥ २३ ॥
 यत् कृष्णमथवा नीलं यद्वा शक्रधनुप्रभम् ।
 रक्तपित्तमसाध्यं तद्वाससो रजनं च यत् ॥ २४ ॥
 शृशं पूल्यतिमात्रं च सर्वोपद्रववच्च यत् ।
 चलमांसक्षये यच्च तच्च रक्तमसिद्धिमत् ॥ २५ ॥
 येन चोपहतो रक्तं रक्तपित्तेन मानवः ।
 पश्येद्दृश्यं त्रियच्चापि तत्रासाध्यं न संशयः ॥ २६ ॥

ऊर्ध्वगस्यापि रक्तपित्तस्य लाक्षणिकीमसाध्यतामाह—रक्त-
 पित्तस्येत्यादि । एते च कृष्णाद्यो वर्णा यन्मीरघातुश्चन्धाद्भ-
 वन्ति, ततश्चासाध्यत्वं युक्तमेव । वाससो रजनं च यदिति
 प्रक्षालितमपि सद्वासो रजयति, न क्षालनेनापैतीति थोद-
 न्यम्; अन्यथा 'सर्वमेव रक्तं वाससो रजनं भवति' इति वच-
 नमनर्थकं स्यात् । किंवा 'अरजनम्' इति पाठः; तेन, रक्तस्य
 वाससो रजकसाररजनमेव विकृतिः । शृशं भूतीति घालन्तर-
 संबन्धादतिशुभ्रान्वि । सर्वोपद्रववदिति उक्तदीर्घ्याद्युपद्रवयुक्तम् ।
 दृश्यं घटपटादि । त्रियदाकाशम् । रक्तं रक्तवर्णमित्यर्थः ।
 यदाप्याकाशमपि दृश्यं भवति मीमांसकनये, तथाऽपि प्राय
 आकाशे एवासाध्यरक्तपित्तं रक्तवर्णं प्रतीयत इति न पुनरु-
 क्तम् ॥ २३-२६ ॥

तत्रासाध्यं परित्याज्यं याप्यं यत्नेन यापयेत् ।
 साध्यं चावहितः सिद्धैर्भेषजैः साधयेद्भिन्नपक् ॥ २७ ॥
 यत्नेनेति वचनाद्याप्ययापनं यत्नं विना न भवतीति
 दर्शयति ॥ २७ ॥

तत्र श्लोकौ ।

कारणं नामनिर्वृत्तिं पूर्वैरुपाण्युपद्रवान् ।
 मार्गीं दोषानुबन्धं च साध्यत्वं न च हेतुमत् ॥ २८ ॥
 निदाने रक्तपित्तस्य व्याजहार पुनर्बन्धुः ।
 धीतमोहरजोदोषलोभमानमदस्पृहः ॥ २९ ॥

इत्यग्निवेशादृते तत्रे चरकप्रतिस्फुटते
 निदानस्थाने रक्तपित्तनिदानं नाम
 द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

कारणमित्यादिप्रसङ्गः । नामनिर्वृत्तिमिति लोहितसंस्कारादित्या-
 दिना । न चेति न च साध्यत्वम्; अनेन च याप्यमपि संशुद्धी-
 तम्, असाध्यमेवो हि याप्यम् । हेतुमदिति विरेचनस्य योगि-
 क्त्यादिहेतुवर्णनं संस्पृहति । धीता अपमता मोहादयो यस्य
 ए तथा ॥ २८ ॥ २९ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितानां चरकसंहितायाम्
 मातृवैदवीपिकायां रक्तपित्तनिदानं नाम
 द्वितीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

अथातो गुल्मनिदानं ध्यायत्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

इह खलु पञ्च गुल्मा भवन्ति; तद्यथा—
 वातगुल्मः पित्तगुल्मः श्लेष्मगुल्मो निचयगुल्मः
 शोणितगुल्म इति ॥ ३ ॥

दक्षाध्वरोद्धृते रक्तपित्तमनु गुल्म उत्पन्न इति रक्तपित्तमनु
 गुल्मनिदानम् । इह पञ्चेतिवचनात्किञ्चित्सिद्धेऽधिकान् गुल्मान्
 सूचयति; वक्ष्यति हि—“व्यामिध्रलिङ्गानपरंस्तु गुल्मांश्रीना-
 दिशेदीपधवल्यनार्थम्” (वि. अ. ५) इति । निचयः सन्नि-
 पातः, तद्गुह्यो गुल्मो निचयगुल्मः । इह प्रलेकजातादिगुल्मकि-
 यामेलकश्चैव द्वन्द्वगुल्माः साध्यन्त इति कृत्वा न पृथगुक्ताः ।
 सन्निपातगुल्मस्तु वातादिगुल्मकियामेलकेन साध्यो न भव-
 लेव वातादिबंधोपमहिद्रा; तेन, अतिरिक्तासाध्यत्वयोगा-
 म्निचयगुल्मः पृथगुक्तः । एतदेव गुल्मेऽसिद्धसाध्यत्वं प्रतिपा-
 दयितुं सन्निपातशब्दं साध्यज्वरादिरसन्निपातेऽपि वर्तमानं परि-
 त्यज्य निचयशब्दः कृतः; अल्यर्थं हि असाध्यरूपधायं
 निचयः ॥ १-३ ॥

एवंवादिनं भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच—
 कथमिह भगवन् पञ्चानां गुल्मानां विशेषमभिजा-
 नीमहे; नह्यविशेषविद्रोगाणामौपधविद्मि निपक्ष
 प्रशमनसमर्थो भवतीति ॥ ४ ॥

तमुवाच भगवानात्रेयः—समुत्थानपूर्वैरुपलिङ्ग-
 वेदनोपशयविशेषेभ्यो विशेषविज्ञानं गुल्मानां भव-
 त्यन्येषां च रोगाणामग्निवेश । तद्यु खलु गुल्मेपू-
 च्यमानं निबोध ॥ ५ ॥

समुत्थानेत्यादी लिङ्गान्वात्मविज्ञा वेदना प्रथमवृत्ते, गुल्मा-
 दिव्यन्तवैतु वेदनाप्रधानविकारेषु प्रायो वेदनवेदने विशेषाव-
 धारणं भवतीति दर्शयितुम् । संप्राप्तिस्तिवहाचर्यनं गुल्मविशेषाणा-
 मकवेनेव बोद्धव्यं, गुल्मनिदानं वैहाधिकृतं; संख्यादिभेद-
 निज्ञा तु सामान्यसंप्राप्तिः सर्वरोगनिदानप्रत्याय एवोकेति
 भावः । यल्लालमिज्ञा तु संप्राप्तिसंयधि वातिरत्वाविशिष्टं
 गमनस्यपि, तथाऽप्यल्पलासया लिङ्गएहीकत्वाच्च सा नादियते ।
 विवरात्तत्परणान्तादिवरुक्तसंप्राप्तिर्हि वातादिलिङ्गमध्य एव पठ्यते
 तत्र तत्र; तेन लिङ्गप्रद्वेनेव तत्तत्स्यम् । प्राप्त्यं च यद्यपि
 पृथक्जातादिगुल्मगमकं साधारणं पठितं, तथाऽपि विशेषलिङ्ग-
 ब्यज्जानार्थं विशिष्टं प्राप्त्यं विशेषलिङ्गकथनेनैवोक्तयोगः; तेन,
 वातादिगुल्मविशेषगमकविदाकारदिमये पूर्वैरुपायो न्याय्य
 एव; किंवा, पूर्वैरुपविशेषोऽप्यत्र रक्तपित्तिरोगान्तरापेक्षया
 गामान्त्रोक्तोऽपि विशेषो हेतुः ॥ ४ ॥ ५ ॥

यदा पुरुषो घातलो विशेषेण ज्वरचमनविरैच-
नातीसाराणामन्यतमेन कर्शनेन कर्शितो घातल-
माहारमाहरति, शीतं वा विशेषेणातिमात्रम्, अस्त्रे-
हृषूँषं वा धमनविरैचने पिबति, अनुदीर्णो वा छर्दि-
मुदीरयति, उदीर्णान् घातमूत्रपुरीषवेगाद्गुरुणज्जि,
अत्यक्षितो वा पिबति नवोदकमतिमानं, अतिसं-
क्षोभिणा वा यानेन याति, अतिव्यवायव्यायामम-
द्यशोरुचिर्वा, अभिघातमृच्छति वा, विषमौसन
शयनस्थानचङ्गमणसेवी वा भवति, अन्यद्वा किञ्चि-
देवंविधं विषमतिमात्रं ध्यायामजातमारभते, तस्या-
पचाराद्घातः प्रकोपमापद्यते ॥ ६ ॥

घातलो विशेषेणति वचनात् पित्तलादेरपि यथोक्तमाचरतो
घातगुल्मो भवति, घातलस्य त्वल्यर्थमिति दर्शयति । शीतं वा
विशेषेणेति अत्यर्थशीतमित्यर्थः । अतिमात्रमिति च्छेदः । अति
व्यवायव्यायामादिरुचिर्वा 'भवति' इति शेषः, व्यवायादिरुच्या
व्यवायाघाचरणं लक्षयति ॥ ६ ॥

स प्रकुपितो घायुर्महास्रोतोऽनुप्रविद्य रौक्ष्यात्
कठिनीभूतमाहृत्य पिण्डतोऽवस्थानं करोति हृदि
यस्तो पार्श्वयोर्नाभ्यां वा; स शूलमुपजनयति ग्रन्थी-
ध्वानेकविधान्, पिण्डतश्चावतिष्ठते, स पिण्डत-
त्वाह्वल्य इत्यभिधीते, स मुहुराश्रमति, मुहुरल्पत्व-
मापद्यते, अनियतविपुलाणुवेदनश्च भवति चलत्वा-
द्घायोमुद्गुः पिपीलिकासंप्रचार इवाङ्गेषु तोदमेद-
स्फुरणायामसङ्कोचमुत्तिहर्षप्रलयोदयवहुलः; तदा
तुरः सूच्येव शङ्कुनेव चाभिसंविद्धमात्मानं मन्य-
ते, अपि च दिवसान्ते ज्वर्यते, शुष्यति चास्यास्यम्,
उच्च्वासश्चोपकथ्यते, हृष्यन्ति चास्य रोमाणि वेद-
नायाः प्रादुर्भावे; व्रीहाटोपाङ्गकूजनाविपाकोदा-
घतोक्कमर्दमन्याक्षिर-शङ्खशूलप्रभरोगार्थेनमुपद्रव-
न्ति; कृष्णारुणपट्वपत्यङ्गपनयनयदनमूत्रपुरीषश्च
भवति, निदानौक्तानि चास्य नोपशरते, विपरीतानि
चोपशरत इति घातगुल्मः ॥ ७ ॥

रौक्ष्यात् कठिनीभूतमिति महास्रोतोविशेषणं, तत्र प्रवृत्ति
तस्य वायो रौक्ष्येण तथोक्तज्वरवर्शनादिहेतुकृताश्च रौक्ष्यात्
कोष्ठस्य कठिनत्वमुपपन्नम् । आहृत्येति व्याप्य, कोष्ठमेव ।
अन्यप्राप्त्युक्तम्—“आहृतं मारुतेनेह शरीरे यस्य कैवलम्” —
इति, आहृतं व्याप्तमित्यर्थः । यदा तु “रौक्ष्यात् कठिनीभूतं”
इति पाठस्तदा घातविशेषणं, घातस्य कठिनत्वमल्यर्थं प्रकोपेण

१ 'अतिमात्रमेहेषूँषं वा' इति महात्परसंन घाट । २ 'तिर
मात्रनयनासतस्थानचङ्गमणसेवी' इति पा० । ३ 'यस्य तदपचा
राद्घायु' इति पा० । ४ 'कठिनीभूतं आहृत्य' इति पा० । ५ 'अव
पमति' इति पा० । ६ 'ज्वर्यते' इति पा० ।
च सं २७

पानत्वमेव बोद्धव्यम् । पिण्डत इति कुण्डलीभूत । नाभ्या
वेति च्छेदः । पिण्डतश्चेति द्वितीयपिण्डतश्चान्देन मांसा-
द्युत्पन्नेन गुल्मप्रदेशस्यापि पिण्डतत्वमुच्यते, पूर्वेण
पिण्डतश्चान्देन तु वायो पिण्डतत्वमिति न प्रोक्तव्यम् ।
अनेकविधानिति च्छेदः । ग्रन्थीध्वानेकविधानिति दीर्घस्तस्य-
लादिभेदेन भिन्नान् । पिण्डतत्वाह्वल्य इत्युच्यते इत्यनेन
लतादिगुल्मेसाहृदयनिबन्धनो गुल्मसंज्ञां दर्शयति । आधमति
विसारीभवति । अनियतविपुलाणुवेदन इति कदापिद्विपुलवे-
दन कदापिदल्पवेदनस्थानियमेन भवति । अत्रैव हेतुमाह—
चलत्वाद्वायोरिति । अयामो पित्तरणम् । हृष्यो रोमहृष्य ।
प्रलयो नाश, उदयो जन्म, स्फुरणादीनां जन्मनाशौ बहुधा
भवत इत्यर्थः । अत्रापि चलत्वमेव वायोहेतुबोद्धव्यं । हृष्यन्ति
चास्य रोमाणीति वेदनाप्रादुर्भावे प्रतिनियमेन, स्फुरणादी तु
हृष्यो विनाऽपि वेदानामिति ज्ञेयम् ॥ ७ ॥

तैरेव तु कर्शितैः कर्शितस्याम्ललयणकटुकक्षा-
रोष्णतीक्ष्णशुकव्यापन्नमद्यहरितकफलाग्निनां वि-
दाहिनो च शाकधान्यमांसादीनानुपयोगाद्जीर्णा-
भ्यशनाद्रौक्ष्यानुगते चामाशये धमनंमतिवेधं स-
न्धारणं वातातपो चातिसेवमानस्य पित्तं सह
माधतेन प्रकोपमापद्यते ॥ ८ ॥

तत् प्रकुपितं मारुत आमाशयैकदेशे संघर्ष्यं
तानेव वेदनाप्रकारानुपजनयति, य उक्ता घात-
गुल्मे; पित्तं त्वेनं विद्धति पुक्षो ह्यपुरति कण्ठे च;
स विद्धमानः सधूममियोद्धारमुद्गिरत्यलान्वितं,
गुल्मायकाशश्चास्य दृष्टते हृष्यते धूर्ष्यते ऊष्मायते
स्त्रिघति ह्यिघति क्षिपिले इव स्पर्शासहोऽल्परो-
माश्च भवति; ज्वरश्चमदयधुपिपासागलतातुमुप-
शोपप्रमोहविज्ञेदाद्येनमुपद्रवन्ति, हरितहारिद्रत्य-
ङ्गखनपत्तवदनमूत्रपुरीषश्च भवति, निदानौक्तानि
चास्य नोपशरते, विपरीतान्युपशरत इति पित्त-
गुल्मः ॥ ९ ॥

रौक्ष्यानुगते चामाशये इति रौक्ष्यहेतुमी रौक्षीर्यते इत्यर्थं,
किंवा रौक्ष्यानुगते चामाशये इति धमनं सेवमानस्येति
योजनीयम् । आमाशयैकदेशे संघर्ष्यतिवचनात् पित्तगुल्मस्य
कफगुल्मस्य च बहिः स्थानं न भवतीति दर्शयति, वचन हि—
“नामिहानन्तरं जन्तोराणामाशय इति इत्ये” (ति अ २)
इति, घातगुल्मस्य तु बहिःस्थानं भवति, शत एव तत्र
तामान्येन महास्रोत इति इत्यं, महास्रोतोप्रदयेन च बहिः-

१ 'अपारिदमिपुत्पन्माहृदयनिबन्धना' इति पा० । २ 'जन्म
विरैचनमतिरेक' इति पा० । ३ 'संघर्षण' इति पा० । ४ 'धुपा
पते' इति पा० । ५ 'मुद्गिदिना' इति पा० । ६ 'अलरोना च'
इति पा० । ७ 'रौक्ष्यात् हेतुनाश्री च' इति पा० ।

रपि गृह्यते; तथा वातगुल्म एव 'हृदि बलौ' इत्यादि कृतम् । दाहदुग्धनादयः पित्तवेदनादिशेषा अतर्क्याख्याताः । वधुधुर्ध-
क्चक्रिते लोके कथ्यते ॥ ८ ॥ ९ ॥

तैरेव तु कर्शनैः कर्शितस्यात्यशनादतिस्त्रिंशद्गु-
रुमधुरशीताशानात् पिष्टेक्षुर्धृरत्तिलमापगुडविहृ-
तिसैचनान्मन्दकमद्यातिपाणाद्धरितकातिप्रणजवा-
दानूपौदकप्राभ्यमांसातिभक्षणात् सन्धारणादति-
शुहितस्य चातिप्रगाढमुदकपानात् संक्षोभणाद्वा
शरीरस्य श्लेष्मा सह मारुतेन प्रकोपमाद्यते ॥ १० ॥

तं प्रकुपितं मारुत आमाशयैकदेशे संवर्च्य तानेव
वेदनाप्रकारानुपजनयति य उक्ता वातगुल्मे; श्लेष्मा
त्यस्य शीतज्वरादौचकाविपाकाह्ममर्दहर्षद्रोणच्छ-
र्दिनिद्रालस्यत्सैमित्यगौरवशिरोमितापानुपजनय-
ति, अपि च गुल्मस्य श्वैर्यगौरवकाठिन्यावगाढमु-
त्तता; तथा कासश्वांसप्रतिदयायान् राज्यक्षमाणं
चातिप्रवृद्धः श्वैर्यं त्वङ्गरानयनघदनमृगपुरीषेषू-
पजनयति, निदानोक्तानि चास्य नोपशेरते, विप-
रीतानि चोपशेरत इति श्लेष्मगुल्मः ॥ ११ ॥

श्लेष्मगुल्मेऽनुसुक्ष्मेति अनुसुक्षितसः; 'अतिसुहितस्य'
इति वा पाठः । यद्यपि राजवक्ष्ना त्रिदोषजः, तथाऽपि
कफगुल्म एव रोगमहिम्ना अननितदोषप्रयेण जन्यत इति
श्लेष्मगुल्मः ॥ १० ॥ ११ ॥

त्रिदोषहेतुलिङ्गसन्निपाते तु सान्निपातिकं गुल्म-
मुपदिशन्ति कुशलाः । स विप्रतिपिदोषप्रकमत्वा-
दसाध्यो निचयगुल्मः ॥ १२ ॥

विप्रतिपिदोषकमत्वादिनि परस्परं वातादिविच्छेदोपमम-
त्वात् । इह च विप्रतिपिदोषकमत्वं विद्वृतिविषमसन्निपातेन
बोद्धव्यम् । तेन, सान्निपातदोषत्रयरादौ वातादिविच्छेदोपमत्वं
तदपि नासाप्यतोमापादयति ॥ १२ ॥

शोणितगुल्मस्तु यत्तु त्रिविधा एव भवति न पुरु-
पस्य, गर्भकोष्ठतंत्रवागमनवैशेष्यात् । पारतन्त्र्याद्-
वैशारद्यात् सततमुपचारानुदोषाद्वा वेमानुदीर्णा-
नुपदन्धस्या आमगमं वाऽप्यचिरपतितेऽथवाऽ-
प्यचिरप्रजाताया क्रौतौ वा वातप्रकोपणान्यासे-
चमानायाः क्षिप्रं वातः प्रकोपमापद्यते ॥ १३ ॥

स प्रकुपितो योनिमुत्पन्नप्रविद्यार्तवमुपदण्डि,
मारुतं ग्रासि तदातवमुपदण्ड्यमानं कुक्षिमभियय-
यति । तस्याः श्लफाकात्तीक्ष्णरुच्छर्धरोचकाविपा-

काह्ममर्दनिद्रालस्यस्तैमित्यकफप्रसेकाः समुपजा-
यन्ते, स्तनयोश्च स्तन्यम्, ओष्ठयोः स्तनमण्डल-
योश्च काण्ण्यं, अत्यर्थं ग्लानिश्चक्षुषोः, मूर्च्छा,
हृष्टासो, दोहवः, श्वयधुश्च पादयोः, ईषचोद्गमो
रोमराजयाः, योन्याश्चाटालत्वम्, अपि च योन्या
दौर्गन्ध्यमास्त्रावश्चोपजायते, केवलश्चास्या गुल्मः
पिण्डित एव स्पन्दते, तामगमं शर्मिणीमित्याहु-
मूढाः ॥ १४ ॥

शोणितगुल्मे त्रिविधा एवेति वचनादेव न पुरुषस्येति लभ्ये
पुनर्न पुंस्यस्येति वचनं स्पष्टार्थम् । गर्भायः कोष्ठो गर्भकोष्ठ-
स्तस्मिन् गर्भकोष्ठे च आतवस्यागमनरूपो विशेषो रक्तगुल्मज्ञा-
रणं, स त्रिविधा एव भवति; तैर्बन्धेन आतवप्रतिबन्धनम्;
शोणितगुल्मः पुरुषस्य न भवति । सामान्यशोणितगुल्मिण्यस्तु
पुरुषस्यापि भवति, तथाहि वक्ष्यति—'कफो वाते त्रितयस्यै
पित्तं शोणितमेव च । यदि दुप्यति वा तस्य क्रियमाणे चिदि-
रितते (चि. अ. ५)' इत्यादि; तथा 'गुल्मोपदुश्वीर्तय'
(सू. अ. २४) इत्यादयो 'रक्त्या गदा' इत्युक्तम् । पारतन्त्र्या-
दिहेतुत्रयं वेगविधारणे, पारतन्त्र्यादेव त्रिव्यो वेगं विधारयन्ति ।
श्वेत्सारवमज्ञानं; तेन वेगविधारणेन गदान् व्याधिर्गमवतीत्-
शानादेवं विधारयन्ति । उपचारानुदोषादिति भ्रूराहोपचारपरत्वा-
त् । योनिमुद्यमिति गर्भोद्भव्याह्वारम् । स्तनयोः स्तन्यमिति रोगप्र-
भावादेव बोद्धव्यम् । आतवरोचलक्षणस्य स्याधेरयं प्रभाषो यत्
स्नान्यं करोति, हृष्टयात् । तेन, यदुच्यते—'त्रिविधा ह्याप-
सात्वाग्निधा रसः संपद्यते—स्वराशरीरुष्टये, सान्याय, गर्भा-
भिद्रव्ये च' (सा. अ. ६) इति वचनात् 'गर्भे एव सन्धं
भवति, शक्तिरस्तं मन्तव्यम् । दोहदशब्देनेह नार्था लज्जान्वयभा-
वतृष्णायोगो बोधदाभिधानो शेषः । यदुक्तं शारदाणिना—'दो-
हदिनी वा स्वात्तारी शोणितप्रतिमनी'—इति । न विहव ईषप-
ठतो दोहदोऽभिप्रेतः, स हि गर्भहृदयस्य मातृहृदयेन संवन्धा-
द्ववति; वचनं हि—'मातृजं दास्य हृदयं, तदस्य मातृहृदयेन
संबद्धं भवति रक्तवाहिनीभिः संवाहिनीभिः, तस्यात्तयोक्त-
निर्मिभिः संवद्यते' (सा. अ. ४) इति, शोणितगुल्मे च
चेतना नास्ति; तेन नैवंहपसिह देहयं रोहदम् । तेन गर्भ-
भ्रान्त्या वैर्निचिदभ्यवहारोऽच्छादित्वात् संवद्यं तस्य भवति,
असत्तपि विषसंबन्धे यथा दाहाविषादिविच्छिन्नानि भवन्ति;
वचनं हि—'संवाहिविषेणोपहताः पुनरिति नियलक्षणम्' इति ।
आटालत्वं विस्तृत्यं, मोनिविस्तारेण च रोगराज्या अपि
विस्तारं वितनयमानयमरोम्णा र्थोपपन्नम् । केवलः स्पन्दो

१ 'विष्टेक्षुर्धृरत्तिलमापगुडविहृति' इति वचनात्तानायात् इति पा० ।
२ 'अनुसुक्ष्मे' इति पा० । ३ 'संमुच्छर्ध' इति पा० । ४ 'विच्छे-
दोपमत्वात्' इति पा० ।

१ 'स्वभावमात्रतृष्णायोगो बोधदाभिधा (परो) रोमः' इति पा० ।
२ 'यत्निचिदभ्यवहारोऽच्छादित्वात् दोहदिनी भवति' इति पा० ।
३ 'दुग्धवारे रितस्य केनचित्पुरुषा । पिण्डो गमो वररुद्रादिभूतं
दाहोन्वि वा भवति ॥ सान्निपातोऽपि गमो वा तदुपद्रादिभूतम् ॥'
(भाष्य, उत्तरस्थान, अथवा २९.) ।

इति नेकदेशेन; गर्भो ह्येकदेशेनापि स्पन्दते, तेनेतल्लक्षणं गर्भेशङ्काव्यावर्तकम् । ननु यदुक्तं रक्तगुण्मे—“समगर्भलिङ्गः” इति, तथा “भाते व्यतीते दशमे चिकित्सः” (वि. अ. ५) इति तदनुपपन्नं, यतो गर्भाद्विशिष्टं पिण्डतस्पन्दनं विद्यत एव; तथा नवत्वं सुखसाध्यताहेतुत्वेनोक्तम्, इह च कथं कालातिक्रमेणोपक्रमणीयत्वमुच्यते? द्रुमः—समगर्भलिङ्गत्वं तावद्भूतिसमलिङ्गताभिप्रायेणोक्तं; किंवा, समस्वावैकारिकस्य दशमासिकपर्यन्तस्य गर्भस्य लिङ्गानि यस्य स समगर्भलिङ्गः, तेन वैकारिकगुप्तनागोदरादेर्वैक्षणं मेह भवतीति दर्शयति । दशममासचिकित्सत्वेन मेह व्याधिमहिम्ना बोद्धव्यं, दशममास एवैवं शिशिलोभूतः सन् चिकित्सो भवतीति व्याधिप्रभावः । दृष्टा च व्याधिप्रभावकृता कालापेक्षा—“ज्वरे पेयाः कपायाध सर्पिः क्षीरं विरेचनम् । पडहे पडहे देयम्” इत्यादिपु । यत्तु समगर्भलिङ्गत्वेन गर्भेशङ्काभिरागर्थं रक्तगुण्मस्य दशममासापेक्षणं; तच्च, दशममासादर्वागपि पिण्डतस्पन्दनेन रक्तगुण्मस्वावधारणात्, तथा दशममासादूर्ध्वमपि गर्भवस्थानस्य दृष्टत्वेन गर्भेशङ्कानपगमाच्च; वक्ष्यति हि दशममासादूर्ध्वमवस्थानं गर्भस्य,—“वैकारिकमत ऊर्ध्वमवस्थानम्” (शा. अ. ४) इति ॥ १३ ॥ १४ ॥

एषां तु यत्तु पञ्चानां गुल्मानां प्रागभिनिर्वृत्तेरिति पूर्वरूपाणि भवन्ति; तद्यथा—अनन्नाभिलषणम्, अरोचकापिपाको, अग्निवैषम्यं, विदाहो भुक्तस्य, पाककाले चायुक्त्या छर्षुद्गारी, घातमूत्रपुरीषवेगानां चाप्रादुर्भोगः, प्रादुर्भूतानां चाप्रवृत्तिरीपदागमनं वा, घातशूलोदोपात्रकूजनपरिद्वर्षणातिवृत्तपुरीषताः, अतुमुक्षा, दीर्घस्वं, सौहित्यस्य घासहृदवमिति ॥ १५ ॥

तद्यथेत्यादिना पूर्वरूपाण्याह । अदुत्तयेति छर्षुद्गारकारणमन्तरेण व्याधिप्रभावादेवेत्यर्थः । अतिवृत्तपुरीषता उदाहरणः ॥ १५ ॥

सर्वेष्वपि रत्न्येतेषु गुल्मेषु न कश्चिद्घाताहते संभवति गुल्मः ॥ १६ ॥

तेषां साक्षिपातिकमसाप्यं घ्रात्या नैवोपक्रमते । एकदोषजे तु यथास्वमारम्भं प्रणयेत् । संख्यंस्तु साधारणेन कर्मणोपचरेत् । यथान्यदप्यधिकं मन्येत तदप्यवचारयेद्विभज्य शुक्लाघयमुपद्रवाणां, गुरूनुपद्रवांस्त्वरमाणधिक्रिस्तेजघन्यमितरान्; त्वरमाणस्तु विदोषमनुपलभमानो गुल्मेप्यात्यधिके कर्मणि यातचिकित्सितं प्रणयेत्, श्लेहस्वेदो घातहरी श्लेदोपसंहितं च मृदु विरेचनं यत्सीध्याम्ल-

लवणामधुतांश्च रसान् युक्त्याऽवचारयेत् । मारुते हुपशान्ते स्वल्पेनापि प्रयत्नेन शफ्योऽन्योऽपि दोषो नियन्तुं गुल्मेध्विति ॥ १७ ॥

भवति चात्र ।

गुल्मिनामनिलशान्तिरुपायैः
सर्वेशो विधिपदाचरितव्या ।
मारुते ह्यवजितेऽन्यमुदीर्णं
दोषमल्पमपि कर्म निहन्त्यात् ॥ १८ ॥

पित्तादिकृतेष्वपि तु गुल्मेषु संप्राप्तिभिदस्य वातस्य प्राधान्यमाह—मर्षेण्वपीत्यादि । साधारणेनेति संश्लेषोभयदोषप्रत्यनीकेन । यथान्यदपीति संशयं एवदोषोपधमकमपि । अपिदमिति उपद्रवाणां गुरूणामधिकदम् । विभज्येति श्रुतापव विभज्य । तेनैकदोषप्रशामनमपि तदेव कर्तव्यं यद्गुरुपद्रवप्रशामनं भवतीति भावः । एतदेवाह—गुरूनित्यादि । सर्वगुल्मानां घातमूलत्वेन वातनिरपेक्षपित्तादिदोषानुपलभने घातचिकित्से त्वरया कर्तव्येत्याह—त्वरमाणित्त्वित्यादि । आत्यधिके कर्मणि “क्रियमाणे” इति शेषः । अल्पमपीति कर्मविशेषणम् ॥ १६-१८ ॥

तत्र श्लोकः ।

संख्या निमित्तं रूपाणि पूर्वैरूपमथापि च ।
दिष्टं निदाने गुल्मानामेकदेशश्च कर्मणाम् ॥ १९ ॥
इत्यग्निवेशरुते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते निदानस्याने
गुल्मनिदानं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥
संभेदे एकदेशश्च कर्मणामिति विक्रितितानाम् ॥ १९ ॥
इति धीचक्रपाणिदत्ताविरचितार्थां चरकतात्पर्यटीकाया-
मायुर्वेदरीपिकायां गुल्मनिदानं नाम तृतीयो-
ऽध्यायः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

अघातः प्रमेहनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्नाह भगवानाश्रियः ॥ २ ॥
त्रिदोषकोपनिमित्ता विद्वदितिः प्रमेहा भवन्ति
विकाराश्चापरेऽपरिसंख्येयाः । तत्र यथा त्रिदोष-
प्रकोपः प्रमेहानभिनिर्णयति तथाऽनुप्याख्या-
स्यामः ॥ ३ ॥

दशाधरे गुल्मत्रय प्रमेहोत्पादान् प्रमेहानिर्घारणं; वचनं हि—“हृदिःप्रागान्नेहकृष्टयोरजम् (वि. अ. ८)” इति । त्रिदोषप्रकोपनिमित्ता इति सर्वमेहेष्वेव त्रिदोषाः कारणम्, अपिदन्वाच्च श्रेयिकारित्यपदेश इति दर्शयति । गुप्तुनेऽप्युक्तम्—“सर्व एव मेहाः सर्वदोषजाः” (वि. अ. ६) इति ।

विकारा इति प्रमेहलिङ्गोपद्रवस्थाः; किंवा, अन्येऽपि ये केचन त्रिदोषनाहो प्राणाः ॥ १-३ ॥

इह खलु निदानदोषद्वयविशेषेभ्यो विकारविघातभावाभावप्रतिविशेषा भवन्ति । यदा ह्येते त्रयो निदानादिविशेषाः परस्परं नातुयंभ्रान्त्यथवा काल-प्रकर्षाद्वयलीयांसोऽथवाऽनुब्रान्ति न तदा विकाराभिनिर्वृत्तिः; चिराद्वाऽप्यभिनिर्वर्तन्ते, तन्नयो वा भवन्त्यथोक्तसर्वलिङ्गा वा; विपर्यये विपरीताः; इति सर्वविकारविघातभावाभावप्रतिविशेषाभिनिर्वृत्तिहेतुर्भवत्युक्तः ॥ ४ ॥

इहेत्यादी निदानादीनां विशेषाः परस्परानुबन्धिभादयोऽप्ये वक्ष्यमाणा स्वेवाः । विकाराणां विघातसोऽतिप्रतिबन्धस्य नावो विघातभावः, विकाराणां विघातस्याभावो विकारजननमिति विकारविघातभावाभावाः, तयोः प्रतिविशेषा विकारविघातभावाभावप्रतिविशेषाः । तत्र चिकाराणां विघातभावस्य प्रतिविशेषाः—चिकाराजननं, तथा चिरेण च जननम्, अणुविघातजननं वा, अक्षरलिङ्गविकारजननं चाऽप्ये वक्ष्यमाणम् । विघातभावप्रतिविशेषास्तु विकाराजननादिविपर्ययेभ्यो वक्ष्यमाणाः । उक्तफक्कार्यं व्याकरोति—यदेत्यादि ।—परस्परं नातु-ब्रान्ति परस्परं प्रतिक्लृप्ता भवन्ति, अनुब्रान्तो ह्यनुकूलेऽभि-प्रेतः । तत्र तद्वेप निदानं दोषमनुब्रान्ति, यद्गुरुधामान्या-द्विदोषेण दोषं दूषयति । दोषस्य दूष्यानुबन्धित्वं—यद्—दूष्यं व्याधिकारणं सामान्यगुणत्वादिधर्मयोगाद्विदोषेण दूष-यति । तथा दूष्यस्य च दोषानुबन्धित्वं—यद्—दोषस्य दूषणं प्रति शिथिलत्वसामान्यगुणत्वादिनाऽऽनुकूल्येनावस्थानम् । तथा दोषस्य चेदमेव निदानानुबन्धित्वं—यत्—निदानं दोषजननं प्रति सामान्यगुणत्वं, सामान्यगुणतया हि दोषो निदानस्य ध्याधिजननं प्रस्तुतकूले भवति । एतदुदाहरणानां च वि-पर्ययेषाननुबन्धो बोद्धव्यः । निदानस्य च दोषाननुबन्धः समा-नासमानगुणयोगात् किंविदोषजनने बोद्धव्यः, सर्वयो दोषवै-परीले तथा दोषजननं प्रतुदासीन्त्ये च निदानस्य निदान-त्वमेव न स्यात्; जनकं हि निदानमुच्यते । अपथा कालप्रक-र्षादिति अनुब्रान्तीति संयन्धः; फालप्रबं पांडुवभ्रान्तीति काल-प्रकर्षात् परस्परं निदानादयोऽनुब्रान्ति भवन्ति यदा तदा विकारा-धिरादभिनिर्यतन्त इति हेतुम् । यदा परस्परं नातुब्रान्ति न तदा विकाराभिनिर्वृत्तिर्भवतीति शोचनीयम् । कालप्रबं च्या-नुबन्धो निदानस्य दोषेण तदा भवति, यदा हेतुर्विच्छेदं कृत्वा पुनः सन्धत्वे, काल एव वा चिरेण सामान्यगुणतया हेतुस्यः

प्राप्यत इत्यादि तद्वर्गम् । अक्षरीयांसोऽथवाऽनुब्रान्तीति निदानं यदाऽक्षरं भवति तदा लोकदोषं करोति, दोषस्य लोकः लोकं च दूष्यं दूषयतीत्यादि हेतुम् । यदा चा(याऽ)क्षरीयांसोऽनुब-्रान्ति, तदा तन्नयो वा विकारा भवन्ति, अथयोक्तसर्वलिङ्गा वा भवन्तीति शोच्यम् । तन्नयोऽप्यमात्राः; अथयोक्तसर्वलिङ्गा इति येन प्रकरणे लिङ्गान्युच्यति, न तेन प्रकारेण सर्वानि लिङ्गानि भवन्तीत्यर्थः । एवमेते निदानादीनामनुबन्धविशेष-कृत्वा विकारविघातभावस्य प्रतिविशेषा उक्ताः । संप्रति निदा-नादीनां परस्परानुबन्धविशेषकृतान् विकाराणां विघातभाववि-दोषानाह—विपर्यये विपरीता इति । विपर्यय इति निदानादी-नामनुबन्धे तथा शीघ्रानुबन्धे तथा फलवतां चातुबन्धे; विप-रीता इति निर्वर्तमाना विकाराः, तथा शीघ्रं निर्वर्तमानाः, तथा मदान्तो यथोक्तसर्वलिङ्गाधेति यथासंख्यं बोद्धव्यम् । उपसं-हरति—इतीत्यादि ।—एतच्च प्रकरणं सर्वविकाराणां पारणमपि प्रमेहस्य परस्परानुबन्धिभिरैव निदानादिभिर्मन्वत्वं भवतीति स्थापयितुं प्रमेहनिदाने कृतम् ॥ ४ ॥

तत्रेते त्रयो निदानादिविशेषाः श्लेष्मानिमित्तानां प्रमेहाणामाश्वभिनिर्वृत्तिचकारा भवन्ति, तद्यथा—हायनकयवकचीनकोऽहलकनैपधेत्कट्टमुकुन्दकमहा-प्रीहिममोदकसुगान्धकानां नधानामतिवैलम्भमतिप्रमा-णेन चोपयोगः, तथा सार्पिष्मतां नयहरेणुमापस-प्यानां, ग्राम्यान्पौदकानां च मांसानां, शाकतिलप-ल्लपिष्टाप्रपायसकृशराविलेपीभुविकाराणां, क्षीर-नयमधमन्दकद्विध्रचमधुरतरुणप्रायाणां चोपयो-गः; सृजाभ्यायामवर्जनं, स्वमशयनासनप्रसङ्गः, यक्ष कश्चिद्विधिरन्योऽपि श्लेष्ममेदोमूत्रसञ्जननः, स सर्वो निदानविशेषः ॥ ५ ॥

संप्रति प्रकृते कफजादिमेहे परस्परानुबन्धिगो निदानादि-निशेषानाह—तत्रैत्यादि ।—इह कफ एवाग्निभिधीयते भूदिप्र-मेहकट्टेत्वात् । हायनकद्वयो धान्यविशेषाः । अतिवैलमिति पुनः पुनः । हेतुवर्तुलकलायः । शिलतण्डुलमापहृतमर्गं कृशरा । सृजा उद्वर्तनम् । सर्वैः स निदानविशेष इति एवंभू-तमेव निदानं प्रमेहवर्तुं श्लेष्माणः कारणमित्यर्थः ॥ ५ ॥

यद्गुद्वयः श्लेष्मा दोषविशेषः ॥ ६ ॥

यद्गुद्वयः श्लेष्मा दोषविशेष इति बहुश्रम एव कफो मेह-जननी नाल्यद्वय इति ॥ ६ ॥

यद्गुद्वयं मेदो मांसं शरीरकृद्गुदः शुक्रं शोणितं पसा मज्जा लसीका रसत्र्योजाःसंख्यात इति दूष्य-विशेषाः ॥ ७ ॥

१ 'जातुब्रान्ति न तदा विकाराभिनिर्वृत्तिर्भवतीति, अयामकर्षादक्षरी-यांसोऽनुब्रान्ति न तदाऽक्षरस्य निरास्राभिनिर्वृत्तिर्भवति, चिरादाप्य-भिनिर्वर्तन्ते निरास्राः, तन्नयो वा भवन्ति, अथयोक्तसर्वलिङ्गा वा' इति शोचनीयत्वात्तेनसंगतः चारः ।

१ 'दोषान्दनायतेनतु 'यद्गुद्वय' इति पठति, 'यद्गुद्वयं विद्वय' इति च व्याख्यायति ।

अबद्धमिति अर्षहतम् । अत्र तु बहुत्वमपनत्वं च यथायो-
र्यत्तया बोद्धव्यम् । तेन, मेदधि मासे वषामज्जोश्च द्वयमपि,
शेषेषु बहुत्वम् । ओज सख्यात इति ओजोरूप एव । वक्ष्यति
हि प्रमेहचिकित्सिते—“मज्जा रसौज पिहित च दूष्या”
(नि अ. ५) इति । इतिशब्दो बहुवद्भेदभाषीन् प्रत्य-
यशक्ति, किंवा ‘सख्याता’ इति पाठ सुगम ॥ ७ ॥

त्रयाणामेषां निदानादिविशेषाणां सन्निपाते क्षिप्रं
श्लेष्मा प्रकोपमापद्यते, प्रागतिभूयस्त्वात्; स
प्रकृपितः क्षिप्रमेव शरीरे विद्युतिं लभते, शरीर-
शैथिल्यात्; स विसर्पन् शरीरे मेदसैवादिदो मिथी-
भावं गच्छति, मेदसश्चैव वहयद्दत्वान्मेदसश्च गुणैः
समानगुणभूयिष्ठत्वात्; स मेदसा मिथीभयन्
दूषयत्येनत्, विद्वत्त्वात्; स विद्वतो दुष्टेन मेद-
सोपहितः शरीरक्लेदमांसाभ्यां संसर्गं गच्छति, क्लेद
मांसयोरेतिप्रमाणाभिष्टुद्धत्वान्; स मांसे मांसप्र-
दोपात् पूतिमांसपिडकाः शर्याकिकाकच्छपिकाद्याः
संजनयति, अप्रकृतिभूतत्वात्; शरीरक्लेदं पुनर्दूषयन्
मूत्रत्वेन परिणमयति, मूत्रघहानां च स्रोतसां बहुल-
वस्तिप्रभवाणां मेदःक्लेदोपहितानि शुरुणि सुखा-
न्यासाद्य प्रतिरुध्यते, ततः प्रमेहांस्तेषां स्थायंमसा-
ध्यतां धा जनयति, प्रकृतिविद्वृत्तिभूतत्वात् ॥ ८ ॥

सन्निपाते मेलने । प्रकोपमापद्यत इति प्रमेहकरणाधोयतो
भवति । कुत प्रमेहकरणाधोयतो भवतीत्याह—प्रागतिभूय-
स्त्वात् ।—प्रागित्युदात्तकाल एव । यस्मात् प्रमेहकरण प्रसभि-
मुखो भूसाध वचो भूतस्तत इत्यर्थ । प्रमेहनिदानेन हि कफो-
दयं प्रमेहकरणाभिमुखा एव जनितो भूरिध, ततो भूरित्वात्
तथा प्रमेहकरणशक्तियोगाच्च तथा प्रमुष्यतीति युक्तम् । विद्यति
विमरणम् । मेदसश्च गुणानां गुणैः समानगुणभूयिष्ठत्वादि-
त्यादि ।—मेदसो गुणानां मधुरक्लेदगीतरासीनां श्लेष्मणो गुणै-
रुदीतादिभिर्भूरितामान्यादित्यर्थ, समानं हि समानेन मिल-
तीति भाव । विद्वत्त्वादिति वचनेन प्रकृतेन श्लेष्मणा सवन्धो
मेदोदूषको न भवति, किन्तार्हि विद्वत्तेनैवेति दर्शयति । अति-
प्रमाणशुद्धत्वादिति अतिसमितप्रमाणयोगेन शुद्धत्वात्, न गुणा-
तियोगमात्रेण शुद्धत्वमिह, किन्तर्थावयवोपचयेनेत्यर्थ । पुनिमां-
सवत् पिडकाः पूतिमांसपिडका । अप्रकृतिभूतत्वादिति
मांसप्रदोषेण नानाविधशर्याकिकादिजनकत्वस्यपित्वादितीह बोद्ध-
व्यम् । तेन, अप्रकृतभूतत्वादिति वचनं हि विशेषार्थत्वाच्च पुन-
रुक्तम् । आसाद्य प्रतिरुध्यत इति मत्वाऽवतिष्ठते । प्रकृतिविद्वृ-
त्तिभूतत्वादिति प्रकृतिभूतं सर्वैरेव विद्वत्त्वात्, सर्वे एव
यस्माच्छ्लेष्मणो गुणा विद्वत्त्वात्साव्याप्रकोपप्रकर्षात् स्थिते भवति,
अतिप्रकर्षात्सवसाय इत्यर्थ । किंवा प्रकृतिभूत श्लेष्मा रामाने

द्वये मेदोवसादी, विद्वृत्तिभूतधासमाने शोणित्वादी, तेन समा-
नासमानत्वादित्यर्थ । तथा च समानदूष्यप्राप्त्या बलित्वमसमा-
नदूष्यप्राप्त्या च विद्वदोपक्रमत्वा कफस्य भवति, ततश्च स्थायं-
ममाप्यता वा युच्यते मन्तव्यम् ॥ ८ ॥

शरीरक्लेदस्तु श्लेष्ममेदोमिश्रः प्रविशन् मूत्रादायं
मूत्रत्वमापद्यमानः श्लेष्मिकैरेभिर्दशभिर्गुणैरुप-
ज्यते वैषम्ययुक्तैः; तद्यथा—श्वेतशीतमूर्तपि-
च्छिलाच्छिगिगुणमधुरसान्द्रप्रसादमन्धैः, तत्र
येन गुणेनैकेनानेकेन वा भूयस्तरमुपज्यते तस्स-
माख्यं गौणं नामविशेषं प्राप्नोति ॥ ९ ॥

ते तु खल्विमेदं दश प्रमेहा नामविशेषेण भवन्ति;
तद्यथा—उदकमेहश्च, इक्षुवालिकारसमेहश्च, सान्द्र-
मेहश्च, सान्द्रप्रसादमेहश्च, शुक्लमेहश्च, शुक्रमेहश्च,
शीतमेहश्च, सिकतामेहश्च, शनैर्महश्च, आलालमे-
हश्चेति ॥ १० ॥

ते दश प्रमेहाः साध्याः समानगुणमेदःस्थानक-
त्वात्, कफस्य प्राधान्यात्, समक्रियत्वाच्च ॥ ११ ॥

सप्रति यथा कफमेहा कफगुणयोगाद्वा भवन्ति तथा
प्राह—शरीरेत्यादि ।—वैषम्यमिह दृष्टितमेव बोद्धव्यं, शय-
रूपवैषम्यसंबन्धव्यायजनकत्वात् । वैषम्य एव दृष्टदृढत
रत्वादिसा हानिदृष्टी बोद्धव्यं, तेन श्वेतादिगुणद्वया ये शुक्र-
मेहास्य उष्ण, वेधपीतरे श्लेष्मगुणा हानिदृष्टिरूपवैषम्ययुक्त
सन्तीत्यर्थ । किंवा वैषम्ये सति बन्धिरशो बन्धिम्रयाणां ध्वि-
चतुर्णां गुणानां दृष्टिर्भवतीति दर्शयति । तेन गुणसम्बन्धोक्त्या
पत्र्यादानिदृष्टी ज्ञेये । नचेह श्वेतादिदशगुणयोगापमासंख्य
दश प्रमेहा, किंतु व्यवस्तमसगुणयोगाच्च, अत एवाह—
येन गुणेनैवेकेनानेकेन वेत्यादि । गान्द्रप्रसादशब्देनैक एव
गुणो गणनीय, सान्द्रमेहव्यपदेशस्तु सान्द्रप्रसादशब्देरे-
नोद्भूतेन ज्ञेय । तस्समाख्यमित्यादौ तस्समाख्य वा गौणं वा
नामविशेषं प्राप्नोतीति योजनीयम् । तदुक्तं यथा भास्क्या
यस्य तत् तस्समारयं नाम, यथा—शीतमेहश्चुदमेहग-
न्धमेहेषु, अत्र हि शीतादिगुणाख्यैरेव मेहा म्यपरिपर्यन्ते,
इतरेषु शुद्धकमेहादिषु न श्वेतादिगुणसंगणत्वत्वं नाम, इतिर्हि
श्लेष्मणो नेकगुणुचोदकादित्यत्वेन गुणयोगप्रकृतं वाजीकमु-
दकमेह इति, अखलितशीतारिकगुणयोगाजीकमुदकमेह इति
नाम भवति । एवमन्यप्राप्त्यनुपलम्बीयम् । उदकादयस्त्विद
कगुणमेह उदकजन्यार्थान्तरात्कफगुणुचया उपाता संसृ-
णयम् ॥ १०-११ ॥

तत्र श्लोकाः श्लेष्मप्रमेहविशेषविमानार्था अ-
द्यन्ति ॥ १२ ॥—

१ 'भूषणं मनुष्येषु' इति पा० । २ 'शरीर' इति पा० ।

३ 'श्लेष्म एव शुक्राकोरकारिद्रव्यमेव' इति पा० ।

अच्छं यद्दु सितं शीतं निर्गन्धमुदकोपमम् ।
 श्लेष्मकोपात्रो मूत्रमुदमेही प्रमेहति ॥ १३ ॥
 अत्यर्थमधुरं शीतमीपतिपच्छिलमाविलम् ।
 काण्डेशुरससङ्काशं श्लेष्मकोपात् प्रमेहति ॥ १४ ॥
 यस्य पशुपितं मूत्रं सान्द्रीभयति भाजने ।
 पुरुषं कफकोपेन तमाहुः सान्द्रमेहिनम् ॥ १५ ॥
 यस्य संहन्यते मूत्रं किञ्चित् किञ्चित् प्रसीदति ।
 सान्द्रप्रसादमेहीति तमाहुः श्लेष्मकोपतः ॥ १६ ॥
 शुक्लं पिष्टनिमं मूत्रममीक्षणं यः प्रमेहति ।
 पुरुषं कफकोपेन तमाहुः शुक्लेहिनम् ॥ १७ ॥
 शुक्रामं शुक्रमिश्रो वा मुहुर्महति यो नरः ।
 शुक्रमेहिनमाहुस्तं पुरुषं श्लेष्मकोपतः ॥ १८ ॥
 अत्यर्थमधुरं शीतं मूत्रं मेहति यो भृशम् ।
 शीतमेहिनमाहुस्तं पुरुषं श्लेष्मकोपतः ॥ १९ ॥
 मूर्तान्मूत्रगतान् दोषान्पशून्मेहति यो नरः ।
 सिकतामेहिनं विद्यात्तं नरं श्लेष्मकोपतः ॥ २० ॥
 मन्दं मन्दमवेगं तु रुच्छं मूत्रयेच्छनैः ।
 शनैर्महिनमाहुस्तं पुरुषं श्लेष्मकोपतः ॥ २१ ॥
 तन्तुपद्ममिथालाल पिच्छिलं यः प्रमेहति ।
 आलालमेहिनं विद्यात्तं नरं श्लेष्मकोपतः ॥ २२ ॥

इत्येते दश प्रमेहाः श्लेष्मप्रकोपनिमित्ता व्याख्या-
 ता भवन्ति ॥ २३ ॥

विशेषविज्ञानार्था भवन्तीति परस्परभिन्नलक्षणप्रतिपादका इ-
 त्यर्थः । उदकोपममिति उदकवर्णोदितुल्यम् । ननु, इक्षुवालिकामेहे
 काण्डेशुरससङ्काशमिति किमियुच्यते, इक्षुवालिकाकाण्डेश्वो-
 र्यान्तरत्वात् । नैषम्, इक्षुवालिकारसस्य तथा काण्डे-
 शुरसस्य वैकल्पताप्रतिपादनार्थमुभयोरुपपादानं; किंवा, काण्डे-
 शुरसतुल्योऽपि तथेक्षुवालिकारसतुल्यथेक्षुवात्रिकामेहो भवती-
 त्पुण्योपादानोद्दिश्यति । संहन्यते स्थानीभवति । मूर्तानिति
 कठिनान् । दोषानिति जाती बहुवचनं, येन दोषोऽत्रैक
 एव भूतः कफः । तन्तुपद्मं तन्तुवरीषमित्यर्थः । आलालिवा-
 लालं समन्तालालाहपमित्यर्थः । प्रति प्रति मेहं च श्लेष्मकोपत
 इत्यादिवचनं सुब्रह्मणार्थम् । नचेह वाच्यम्—यत्—यथा
 श्लेष्मगुणा दश प्रमेहान् जनयन्ति, तथा किमिलवरानपि गुण-
 संतर्गाद्विषयान्तरणे न सुवन्तीति । यतो भावस्त्वामोऽप-
 यं—यथा दृष्ट एव परं वल्प्यते नादृष्टः; नहि सलपि भूतसं-
 र्गभूतस्वरे तत्प्राप्यत्वं भवतीति व्यवस्थितमेव ॥ १३-२३ ॥

उष्णाम्ललवणक्षारकटुकाजीर्णोऽजोऽनोपसेविन-
 स्त्वाऽतिसीष्णतापामिसन्तापधमक्रोधविषमहाहा-
 दोपसेविनश्च तथापिधरातीरस्यैव द्विभं पित्तं प्रको-

पमापद्यते, तत्तु प्रकुपितं तथैवानुपूर्व्या प्रमेहानि-
 मान् पद् क्षिप्रतरमभिनविर्वैतयति ॥ २४ ॥

तेपामपि तु खलु पित्तगुणविशेषेणैव नामविशेषो
 भवन्ति; तद्यथा—क्षारमेहश्च, कालमेहश्च, नील-
 मेहश्च, लोहितमेहश्च, माक्षिष्ठमेहश्च, हारिद्रमेह-
 श्चेति ॥ २५ ॥

ते पङ्क्तिरेव क्षाराम्ललवणकटुकविश्लोष्यैः पित्त-
 गुणैः पूर्वंयद्युक्ता भवन्ति ॥ २६ ॥

उष्णोष्णादिना पित्तमेहनितानम् । पर क्षिप्रतरमिति श्लेष्मप्र-
 मेहापेलयाः श्लेष्मणो हि क्षिप्रकारे पित्तं, तेन क्षिप्रतरो-
 त्पादो युक्तः । पूर्वंयद्युक्ता भवन्तीति वैषम्यहाविद्विदुक्तैरि-
 त्यर्थः ॥ २४-२६ ॥

सर्वं एव ते याप्याः संसृष्टदोषमदःस्थानकत्या-
 द्विरुद्धोपकमत्याचेति ॥ २७ ॥

तत्र श्लोकाः पित्तप्रमेहविशेषविज्ञानार्था भ-
 वन्ति ॥ २८ ॥—

गन्धघर्णरसस्पर्शीयथा क्षारस्तथाविषम् ।
 पित्तकोपात्रो मूत्रं क्षारमेही प्रमेहति ॥ २९ ॥
 मत्तीवर्णमजस्रं यो मूत्रमुष्णं प्रमेहति ।

पित्तस्य परिकोपेण तं विद्यात् कालमेहिनम् ॥ ३० ॥
 चापयशनिभं मूत्रमम्लं मेहति यो नरः ।

पित्तस्य परिकोपेण तं विद्यात्शोलेहिनम् ॥ ३१ ॥
 विषं लयणमुष्णं च रक्तं मेहति यो नरः ।

पित्तस्य परिकोपेण तं विद्यात्क्रमेहिनम् ॥ ३२ ॥
 मक्षिष्ठोदकसंकारां भृशं विषं प्रमेहति ।

पित्तस्य परिकोपात्तं विद्यात्माक्षिष्ठमेहिनम् ॥ ३३ ॥
 हरिद्रोदकसङ्काशं कटुकं यः प्रमेहति ।

पित्तस्य परिकोपात्तं विद्यात्हारिद्रमेहिनम् ॥ ३४ ॥

इत्येते पद्म प्रमेहाः पित्तप्रकोपनिमित्ता व्याख्याता
 भवन्ति ॥ ३५ ॥

संसृष्टदोषमेदःस्थानत्वादिति संवद्धं सविट्ठं दोषस्य पित्तस्य
 त्रैवृत्तस्य स्थानं यस्मात्; पित्तस्य क्षान्तादायः स्थानं, तथा
 मेदोऽपि यत् स्थानं नपावहनं, तदप्यात्मात्मावैकदेश एव,
 तेन दोषद्वययोः स्थानप्रलाभत्वात् व्युत्पन्नं नित्यं प्रलासतत्वाद्बु-
 र्जवमिति भावः । किंवा संसृष्टदोषं मेदोऽस्यं स्थानं यस्य य
 तथा, एव विद्ब्रह्मोपक्रमत्वे हेतुः । तेन, यस्मात् पित्तरूपेण
 दोषेण संवद्धं मेदोऽस्यं स्थानं, तस्माद्विद्ब्रह्मोपक्रमता । यदि
 पित्तस्य नपुंसोतादि पृथक्, तदपृथक् मेदगः; यद्य मेदधः
 कटुकादि पृथक्, तदपृथक् पित्तस्य । नकारात्माधिप्रभावाद्य
 याप्यत्वमिति दर्शयति ॥ २७-३५ ॥

१ 'ममोपादानं' इति पा० । २ 'मन्मोन्दवर्णं' इति पा० ।
 ३ 'विषमाम्' इति पा० ।

कपायकटुतिकरुक्षलघुशीतव्यवायव्यायामवमनविरेचनास्थापनशिरोविरेचनातियोगसन्धारणानशनाभिधातातपोद्विगशोकशोणितातिपेकजागरणविपमशरीरन्यासानुपसेवमानस तथाविधशरीरस्येव क्षिप्रं वातः प्रकोपमापद्यते ॥ ३६ ॥

स प्रकुपितस्तथाविधे शरीरे विसर्पन् यदा वसामादाय मूत्रवहानि स्रोतांसि प्रतिपद्यते तदा वसामेहमभिनिर्येत्यति; यदा पुनर्मज्जानं मूत्रयस्तावाकर्षति तदा मज्जमेहमभिनिर्येत्यति; यदा तु लसीकां मूत्राशयेऽभिघहन्मूत्रमनुपगन्धं च्योतयति लसीकातिवहुत्वाद्भिक्षेपणाच्च वायोः खल्वस्याति-मूत्रप्रवृत्तिसङ्गं करोति, तदा स मत्त एव गजः क्षरत्यजस्रं मूत्रमवेगं, तं हस्तिमेहिनमाचक्षते; ओजः पुनर्मधुरस्वभावं तद् यदा रोदयाद्वायुः कपायत्वेनाभिसंख्य मूत्राशयेऽभिघहति तदा मधुमेहं करोति ॥ ३७ ॥

रुक्षेत्यादि वातमेहस्य निदानम् । मूत्रबलावाकर्षति मूत्रवस्तौ स्थित आकर्षति, अर्धान्मूत्रबलमेव नयति । लसीका मातृत्वगन्तरे उदकभाग । वक्ष्यति हि शरीरे—“यन्मासत्वगन्तरे उदकं, ताडसीकाशब्द लभते” (शा भ ७) इत्यादि । अनुबन्धमित्यविच्छेदेन । च्योतयतीति पातयति । रोक्षयाद्वायु कपायत्वेनाभिसंख्येति मधुरमप्योजो वायु प्रभावात् कपायरसयुक्तं कृत्वा रोक्षयन्मूत्राशयेऽभिवहति, मूत्राशय रोक्षयाच्छेदमित्वा रुक्ष च कृत्वा नयत्योज, स्वमहिम्ना च वायुरोज कपाय करोति, यतो वातो हि वृद्धप्रभावात् कपायरस करोति ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

इमांश्चतुरः प्रमेहान् वातजानसाध्यानाचक्षते म्रियजः, महात्ययिकत्वाद्द्विरुद्रोपप्रमत्वाच्चेति ३८ तेषामपि पूर्ववहुणविशेषेण नामविशेषो भवन्ति; तद्यथा—वसामेहश्च, मज्जमेहश्च, हस्तिमेहश्च, मधुमेहश्चेति ॥ ३९ ॥

तत्र रुद्रोका वातप्रमेहविशेषविज्ञानार्थो भवन्ति ॥ ४० ॥—
वसामिधं वसामं वा मुहुर्महति यो नरः ।
वसामेहिनमाहुस्तमसाध्यं वातकोपतः ॥ ४१ ॥
मज्जानं सह मूत्रेण मुहुर्महति यो नरः ।
मज्जमेहिनमाहुस्तमसाध्यं वातकोपतः ॥ ४२ ॥

१ 'मूत्राणिप्रवृत्तिमिति मूत्रस्य प्रवृत्तिश्च तत्रथ मयो समाहार तद् तथा, समाहारकपायं निश्चयेन न मूत्राणिप्रवृत्तिं करोति, किंतु साक्षरुं कपायिप्रवृत्तिं करोति साक्षरेणमूत्राणिक्षणं करोतीत्यर्थं ३४ गतापरः ।

हस्ती मत्त इवाजस्रं मूत्रं क्षरति यो भृशम् ।
हस्तिमेहिनमाहुस्तमसाध्यं वातकोपतः ॥ ४३ ॥
कपायमधुरं पाण्डु रुक्षं मेहति यो नरः ।
वातकोपादसाध्यं तं प्रतीयान्मधुमेहिनम् ॥ ४४ ॥
इत्येते चत्वारः प्रमेहा वातप्रकोपनिमित्ता व्याख्याता भवन्ति ॥ ४५ ॥

एवं त्रिदोषप्रकोपनिमित्ता विंशतिः प्रमेहा व्याख्याता भवन्ति ॥ ४६ ॥

महात्ययिकत्वादिति मज्जप्रवृत्तिगारभूतधातुक्षयकरत्वात् । विरुद्रोपप्रमत्वं तु यद्वायो विरगादि पथ्य, तन्मेदसोऽप्यन्मित्यादि हेतुम् ॥ ३८-४६ ॥

त्रयस्तु खलु दोषाः प्रमुपिताः प्रमेहानभिनिर्येत्यिष्यन्त इमानि पूर्वैरूपाणि दर्शयन्ति, तद्यथा-जटिलीभावं केशेषु, माधुर्यमास्यस्य, कर्पादयोः सुततादाही, मुपतालुकण्टशोषं, पिपासाम्, आलस्यं, मलं काये, कायच्छिद्रेषूपपेहं, परिदाहं सुततां चाङ्गेषु, पदपिपीलीनिमिध्वा शरीरमूत्राभिसरणं, मूत्रे च मूत्रदोषान्, विघ्नं शरीरगन्धं, निद्रां, तन्द्रां च सर्वकालमिति ॥ ४७ ॥

उपद्रवास्तु खलु प्रमेहिणां कृष्णातीसारज्वरदाह-दोर्बल्यारोचकापिपासा पूतिमांसपिडकालजीवि-द्रव्याद्यश्च तत्प्रसङ्गाद्भवन्ति ॥ ४८ ॥

तत्र साध्यान् प्रमेहान् संशोधनोपशमनैर्यथाह-मुपपादयंश्चिकित्सेदिति ॥ ४९ ॥

त्रयस्त्रिणि त्रयोऽपीत्यर्थं । तेन, सर्वप्रमेहानामप्येतदेव समानं पूर्वस्वपिति दर्शयति । तत्प्रगद्वाद्भवन्तीति प्रमेहात्यनुबन्धाद्भवन्तीत्यर्थं ॥ ४७-४९ ॥

भवन्ति चात्र ॥
शुभ्रमभ्यवहायेंषु क्षानचङ्गमणद्विपम् ।
प्रमेहं क्षिप्रमभ्येति नीडद्रुममियाण्डजः ॥ ५० ॥
मन्दोत्साहमतिस्फूलमतिक्षिगंधं महादानम् ।
मृत्युः प्रमेहरूपेण क्षिप्रमादाय गच्छति ॥ ५१ ॥
यस्त्वाहारं शरीरस्य धातुसाध्यकर नरः ।
सेवते विविधाध्यान्याद्येष्टाः स सुगममृते ॥ ५२ ॥
यस्ते पुरे प्रमेहो भवति प्रायममह—शुभ्रमित्यर्थः ।—
शुभ्रं उच्यते । नीडद्रुमः पक्षिणां वगृह्य । मृत्यु प्रमेहरूपेणलादिबचनमन्दोत्साहारिषुके प्रमेहो बन्तोऽगम्य एव भवतीति दर्शयति । विविधाध्यान्याद्येष्टा इति धनुस्तन्मन्त्र इत्यर्थं ॥ ५०-५२ ॥

तत्र रुद्रोकाः ।
हेतुर्वाधिविशेषाणां प्रमेहानां च कारणम् ।
दोषधातुसमायोगो रूप विविधमेव च ॥ ५३ ॥

दश श्लेषकृता यस्मात् प्रमेहाः पट्टं च पित्तजाः ।
यथा च वायुश्चतुरः प्रमेहान् कुण्ठते पत्नी ॥ ५४ ॥

साध्यासाध्यविशेषाश्च पूर्वैरूपाण्युपद्रवाः ।
प्रमेहाणां निदानेऽस्मिन् क्रियासूत्रं च भाषितम् ५५

इत्यग्निवेशकृते तत्रैव चरकप्रतिसंस्कृते निदान-
स्थाने प्रमेहनिदानं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

संग्रहे व्याधिविशेषाणामित्यनेन 'इह राज' इत्यादिग्रन्थे
संग्रहाति । साध्यासाध्यविशेषा इत्यत्रासाध्यविशेषत्वेन पित्त-
जानां साध्यानां ग्रहणम् ॥ ५२-५५ ॥

इति श्रीचरकप्रतिसंस्कृतविरचितायां चरकतात्पर्यटीकया-
भासुषेणदीपिकायां प्रमेहनिदानं नाम
चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

अथातः कुण्ठनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानत्रेयः ॥ २ ॥

१. प्रमेहस्य प्रागुत्पत्तां कुण्ठोपादात् कुण्ठनिदानमुच्यते । क्वचन
हि—“हमि.प्राधान्येह कुण्ठोः” (नि. अ. ८) इति ॥ १ ॥ २ ॥

सप्त द्रव्याणि कुण्ठानां प्रवृत्तिविद्युतिमायैर्घ्राणि
भवन्ति । तद्यथा—त्रयो दोषा वातपित्तश्लेष्माणः
प्रकोपणविकृताः, द्रव्याश्च शरीरधातवस्त्वह्वांस-
शोणितलसीकाश्चतुर्धो दोषोपघातविकृता इति ।
एतत् सप्तानां सप्तधातुकमेघहृतमाजननं कुण्ठा-
नाम् । अतःप्रभवाप्यभिनिर्यतमातानि केवलं
शरीरमुपपत्तन्ति ॥ ३ ॥

सप्तद्रव्याणीति त्रयो दोषाश्चत्वारि द्रव्याणि । प्रवृत्तिरिति कार-
णविवर्धः । सप्तद्रव्याणां विशेषणं—विकृतिमापचान्तीति । किंवा
'प्रवृत्तिविकृतिमापचानि' इति पाठः, तदा प्रवृत्त्या कुण्ठकारणेन
विकृतिमापचान्तीत्यर्थः । एतेन च यदा कुण्ठजनकहेतुव्यतिरेकेण
यात्रादीनां विकृतिर्भवति न तदा कुण्ठोत्पादो भवति, किन्तु
विसर्पणत्वाद् इति दर्शयति; विसर्पे हि "रक्तं लसीका
त्वक्कांसं दृष्यं दोषाश्चो मलाः । तदे एव प्रवृत्त्यन्तं विरा-
पाणां समुद्रवे" (वि. अ. ३१) इति वचनदेव एव सप्त
विकृताः कारणमित्युक्तम् । यद्यपि कुण्ठविसर्पणोर्दोषैर्दृष्ट्यहृतं
शाम्यमस्ति, तथाऽपि विसर्पणशीलेन रक्तप्रधानेन च दोषेण
विसर्पजन्यं, अन्यथा तु कुण्ठकर्मणि व्याधिमेदोत्पत्तिः । अत
एव "विसर्पं सर्पेति यतो विसर्पत्वेन सर्पित्" (नि. अ. ३१)
इत्युक्तम् । तथा, विविधशोणितदुष्टिघातदेव विसर्पं प्रवृत्त्या

वेदना भवति, तथा रक्तविकृतायाः प्रापोन्वोपदेशाच्च रक्त-
प्राधान्यं विसर्पं ज्ञेयम् । क्वचन हि—“एकतलानि सर्वाणि
रक्तमोक्षणमेकत्” इति । अन्ये तु श्रुतेः—विसर्पं नावश्यं
दोषदृष्ट्यसत्कदुष्टिः, किन्तु सप्तानां तत्र दुष्टियोग्यतया दर्शयते,
कुण्ठे तु सर्वत्र प्रतिनियमेन सप्तकदुष्टिरिति । यथा दुष्टारम्भेका
दोषाः कुण्ठन्ति यथा च द्रव्याणि, तत्राह—तद्यथेत्यादि ।
प्रकोपणविकृता इति कुण्ठनिदानप्रकोपणविकृताः, अन्यथा प्रवी-
पणवचनमनर्थकं स्यात्, विना प्रकोपणं व्याधिजनकविकृत्त्य-
भावात् । दोषोपघातविकृता इत्यनेन दोषोपघातादेव धातूनां
विकृतिर्भवतीति दर्शयति, न दोषमन्तरा धातवो दृष्ट्यन्तीत्यर्थः ।
किंवा, कुण्ठवारणाना धातूनां शयश्चिदात्रप्रकल्पविकृतिं निरा-
ह्या दोषाभिसंबन्धरूपां दुष्टिं प्रादयति । सप्तधातुकं सप्त-
धातुमेलकः । एवंगतमित्युक्तकर्मणो विकृतिं गतम् । आजननं
कारणम् । अतः प्रभवाणीत्येतत्कारणभूतानि । अभिनिर्यतमा-
नानीति अभितः प्रसर्पमाणानि । केवलं कृत्वा दृष्ट्यचतुष्टयाति-
रिक्तमपीत्यर्थः । एतेन, प्रमेहोत्पत्तौ कुण्ठे चतुर्धातुदुष्टिनिवृत्तम्,
उत्पन्नस्य त्वरितविरादिद्रव्यमपि भवतीति दर्शयति । तत्र
सुश्रुते कुण्ठस्य प्रथमं त्वगाश्रयस्य पश्चादुत्तरोत्तरधातूनामनु-
गमानुक्रमम्—“एवं कुण्ठं समुत्पन्नं त्वचि पाठप्रकर्मतः । क्रमेण
धातुव व्याप्नोति” (सु. नि. अ. ५) इत्यादिना प्रमेहेन, तदि-
हाप्यविद्यमेव । येन, सर्वकुण्ठेषु प्रथमं त्वच्यैव वैकृतं भवति
विशेषेण, पश्चाद्देशेपिनी दुष्टिः कातप्रवर्षाकारिषु भवति ।
चतुर्धातुदुष्टियेह कुण्ठोत्पादे सामान्यद्रव्यमिप्रयोगेष्वा, वैशे-
पिनी तु दुष्टित्वेषां क्रमेणैव भवति । वैशेषिकदुष्टियेह 'केवलं
शरीरमुपपत्तन्ति' इति वचनात्प्रायेया । अत एव सुश्रुते
वैशेषिकदुष्टिमिप्रयोगैव—“वर्णवैप्यैव वैव कुण्ठे शोणितसं-
श्रये” (सु. नि. अ. ५) इत्यादिना विशिष्टदुष्टिसंश्रयमुच्यम् ।
इह तु या सामान्येन चतुर्धातुदुष्टिदृष्ट्या न सा सप्तधण्युक्ता,
किन्तु कुण्ठोत्पादमात्रज्ञेया, तेन न विरोधः ॥ ३ ॥

न च किञ्चिदस्ति कुण्ठमेकद्वयोपप्रकोपनिमित्तम्,
अस्ति तु राज्ञु समाप्तमहतीनामपि कुण्ठानां दोषांदां-
शधिकल्पानुबन्धस्थानविभागेन वेदनावायणसंस्था-
नप्रभावनामचिकित्सितविशेषः । स सप्तविधोऽष्टा-
दशविधोऽपरिसंख्येयविधो वा भवति । दोषा हि
विकल्पनीयकल्प्यमाना विकल्पयन्ति विकारान्,
अन्यत्रासाध्यभावात् । तेषां विकल्पविकारसंख्या-
नेऽतिप्रसङ्गमभिसर्माद्य सप्तविधमेव कुण्ठविशेष-
मुपदेक्ष्यामः ॥ ४ ॥

संग्रहि विदोपत्रत्येऽपि सर्वकुण्ठानां यथा सर्पिकादिन्व-
पदेशो भवति तदाह—न किञ्चिदित्यदि ।—यत्नप्रवृत्तानां

मिति अग्रान्तरविकल्परहितदुःखवातादिसप्तकारणानाम्, अवा
न्तमेदोभावे हि कारणानां कार्यसाध्यैकरूपत्वमेव स्यात् ।
दोषासाशविकल्पस्य तथा स्थानस्य च विभागेन वेदनाविशेष
शुभ्रे भवतीति वाक्यार्थः । दोषाणामशमना प्रति विकल्पोंऽसा
शविकल्प, क्वचिद्वायु खस्य ह्वासेन प्रकृषितो भवति क्वचि-
च्छैत्यासेनेत्यादि । तथा दोषद्वयत्पस्थानविभागेन च वेदना
विशेषो भवति, वचनं हि—“तत्र रसादिस्थानेषु प्रकृषिताना
दोषाणां यस्मिन् यस्मिन् स्थाने ये ये व्याधयो भवन्ति”
(सू. अ. २८) इत्यादि । स्थानं च यद्यपि चतुर्विधद्वयरूप-
सिंह निवृत्त, तथाऽऽयेषु दोषस्यैव द्वये व्याप्यादिकृत स्थान-
विभागो ज्ञेयः । तत्र वेदनाविशेष —“कापाल तोदबहुः”
(वि. अ. ७) इत्यादि, वर्णविशेष —“यत् वाक्कण्ठितका-
वर्णम्” (वि. अ. ७) इत्यादि, सस्थानविशेष —“यद्व्य-
जिह्वस्यस्थानम्” (वि. अ. ७) इत्यादि, प्रभावविशेष —
साध्यतासाध्यतादि, नामविशेष —कापाल इत्यादि । यतश्च
रामानेऽपि हि कारणे दोषासाशविकल्परक्षणविभागेन वेद-
नाविशेषेण कृष्टमेदोऽस्ति, अतः सप्तविध इत्यादि योजनी-
यम् । सप्तविध इति अत्रैव बक्ष्यमाणमहाशुष्टमेनेन, अष्टाद-
शविधस्तु चिकित्सावक्ष्यमाणमेनेन, अपरिसंख्येयस्तु वेदनाय-
वान्तरभेदेन । कुतोऽपरिसंख्येया एव विवक्षया भवन्तीत्याह—
दोषा हीत्यादि । विषयवर्गैरिति विविधमेदविकल्परनेरशाशवि-
कल्पादिभिः, विकल्प्यमाना भिद्यमाना, विवक्षयन्ति मेदयन्ति,
व्याधिकारणदोषमेदात् कार्यस्यापि व्याधेर्मेदो बहुविधो भव-
तीति भावः । सोऽयं दोषमेदकृतो मेदोऽसाध्ये व्याधी नैह
क्रियत इत्याह—अन्यत्रेत्यादि । असाध्यमिह प्रत्याख्येयमभि-
प्रेत, याप्यस्य मेदो हासाध्यस्य क्रियत एव यापनार्थम् ।
एव मन्यते—प्रत्याख्येये व्याधी सन्नपि दोषमेदकृतो मेदोऽ
चिकित्सात्वेन चिकित्साविरोधाप्रवर्तकत्वात्केह क्रियते, साध्ये तु
चिकित्साविरोधार्थं क्रियत इति शुचम् । सप्ततीतरप्रकारत्वात्
सहेतुक दर्शयन् मातृविधाभिधानं प्रतिजानीते—तेषामि-
त्यादि । विषये सर्वैकारकश्च विकल्पविकारसंख्यानम् ।
अतिप्रमदमिति अल्पभिधानदोषप्रसङ्गम् । ननु, यदि सप्तवि-
धशुष्टेऽपरिकादशचिकित्सावक्ष्यमाणशुष्टान्तर्भावो भवति, तथा
सप्तविधं तथाऽष्टादशनिवृत्त चेति विषादयं भवति, यथा
ज्वरानामेकविधं बद्धिविषयादि, अथ हि सर्वोत्थेय विषादु
सर्वान्तर्भावोऽस्ति, न चेह सप्तमहाशुष्टे शुष्टकृष्टप्रवेरोऽस्ति,
किंचैव शुष्टकृष्टप्रवेरो कथमेहाचायां निदाने सप्तशुष्टाभिधानेन
वृत्ती स्यात् ? उच्यते—इह सप्तविधशुष्टाभिधानेनैकदोषचद्वि-
दोषजनप्रदोषवत्शुष्टाभिधानं सप्त—‘तावेऽधिकतरे कापाल-
शुष्टम्’ इत्यादिना, न चैतदप्रकारप्रवृत्तं प्रवृत्ततरे शुष्टशुष्ट
नामस्यात्, तेन शुष्टशुष्टं यत् शुष्टं यदोषेयं वक्ष्यं तस्यै
शुष्टतरोऽप्यलक्षणकुत्वेनावरोधो व्याख्येयः, परं शुष्टशुष्टे महा

शुष्टोक्तदोषक्षणानामल्पत्वं भवतीति ज्ञेयम् । अत्र “चर्मा
ख्यमेकशुष्टं तु रिष्टिम सविपादिवम् । शुष्टं त्वलसकं ज्ञेयं
प्रायो वातकफामकम्” (वि. अ. ७) इत्यादि चिकित्साते
वक्ष्यमाणग्रन्थानुषंगेऽष्टशुष्टान्तर्भावो व्याख्येयः ॥ ४-५ ॥

इह वातादिषु त्रिषु प्रकृषितेषु त्वगार्दीश्वतुरः
प्रकृषयन्तु वातेऽधिकतरे कापालकृष्टमभिनिर्वर्तते,
पित्तं त्र्योदुग्धं, श्लेष्मणि मण्डलकृष्टं, वातपित्तयो-
श्चैष्यजिह्वं, पित्तश्लेष्मणोः पुण्डरीकं, श्लेष्मनाद-
तयोः सिन्धुशुष्टं, सर्वदोषामिवृद्धौ काफकणकम-
भिनिर्वर्तते, एवमेव सप्तविधं शुष्टविशेषो भवति ।
सं खेप भूयस्तरतमतः प्रवृत्तौ विकल्प्यमानायां
भूयसीं विकारविकल्पसंख्यामापद्यते ॥ ६ ॥

शुष्ठानां कापालादिसहा कापालादिसाहस्यप्रयुक्तत्वात् साश
व्यवहारसिद्धाद्य बोद्धव्या, नहि सिन्धुसन्नायामन्वयोऽस्ति,
तेन शास्त्रव्यवहारसिद्धेयं सिन्धुसन्ना । प्रवृत्तौ विवक्ष्यमानाया-
मिति शुष्टपनककारणे भिद्यमाने । विषयसंख्या भेदरूप
संख्या । इह च शुष्टशुष्ठानभिधानसुख्यायेन महाशुष्टान्तर्गत-
त्वादेवेति बोद्धव्यम् ॥ ६ ॥

तनेदं सर्वकुष्टनिदानं समासेनोपदेक्ष्यामः ।
श्रीतोष्णव्यत्यासमनानुपूर्व्योपसेवमानस्य तथा स-
न्तर्पणापतर्पणाभ्यवहाराव्यत्यासं, मधुफाणितम-
त्स्यलकुचमूलकफाकामाचीं, सततमतिमात्रमजीर्णं
च समश्रतं, चिलिचिम च पयसा, हायनकयवकची-
नकोहालककोरदूपमायाणि चात्रानि क्षीरदधितप्र-
कीलकुलरयमापातसीकुसुम्भलेहचन्ति, एतैरेया-
तिमानु सुहितस्य च व्यचायव्यायामसन्तापान-
त्युपसेवमानस्य, भयभ्रमसन्तापोपहतस्य च सहसा
श्रीतोदकमवतरतः, विदग्धं चाहारजातमनुहितस्य
विद्याहीन्यभ्यवहरत, उर्ध्वं च प्रतिप्रतः, केहाद्या
तिचरत, प्रयो दोषा युगपत् प्रकोपमापद्यन्ते;
त्वगाद्यव्यवहारः दोषिव्यमापद्यन्ते, तेषु शिथिलेषु
दोषा प्रकृषिताः स्थानमधिगम्य सति शुष्टानास्तानेषु
त्वगार्दीन् दूपयन्तः शुष्टान्यभिनिर्वर्तयन्ति ॥ ७ ॥

श्रीतोष्णव्यत्यास श्रीतोष्णपरिवर्तनम् । अनानुपूर्व्येति यथोक्त-
कमत्वायेन, ममत्वाद्येषु निवेद्य राहया दीतुषेया, तद्विष-
यं यत् तथा, अनुचिते काले श्रीतोष्णत्वेन । एव गन्तर्पणापत-
र्पणाभ्यवहाराव्यत्यासमपि अनानुपूर्व्योपसेवमानस्येति ज्ञेयम् ।
चिलिचिमत्प्रवृत्ताऽप्येवमदृष्टापीने दर्शितो रोहितमेदः ।
स्थानमधिगम्यति शुष्टपनानुपुण्यं निविलम्बगादिस्थानं प्रप्य,
किंचा स्थानमिति जनवितम्बशुष्टापरिदेयं प्राप्येत्सर्वं । संक्रि-

१ 'दूपयैव कर्तव्यात्वादिभूतः' इति पा० ।
च सं २८

१ 'मन्वन्नुतापत्' इति पा० । २ 'त एव' इति पा० ।

प्रमाना इति वचनेन स्थिरा एव दोषाः वृद्धजनका भवन्ति, न हि सरणशीलास्त इति दर्शयति ॥ ७ ॥

तेषामिमानि पूर्वरूपाणि, तद्यथा—अस्वेदनम-
तिस्वेदनं पारुष्यमतिरूक्षणता वैचर्यं कण्डूनिस्तोदः
सुप्तता परिदाहः परिहर्षो लोमहर्षः खरत्वम्प्रायणं
गौरवं श्वयशुर्वीसपांगमनमभीक्ष्णं च काये काय-
च्छिद्रेदूप्रपेहः पक्वदग्धदृष्टमन्नक्षतोपस्खलितेष्विति-
मात्रं वेदना स्वल्पानामपि च प्रणानां दुष्टिरसं-
रोहणं चेति ॥ ८ ॥

अस्वेदनादिपूर्वरूपं प्रभाषात् । परिहर्षो जितचित्तित्थैः ॥ ८ ॥

ततोऽनन्तरं कुष्ठान्यभिनिवर्तन्ते, तेषामिदं वेद-
नावर्णसंस्थानप्रभाषणानामविशेषनिश्चयं भवति; त-
द्यथा—रूक्षाण्यपरुषाणि विषमविद्युत्तानि खरपर्य-
न्तानि तनुन्त्युद्धृत्तवहिसान्नीनि सुप्तवःसुप्तानि इषि-
तलोमाचितानि निस्तोदयहुळान्यल्पकण्डूदाहपूय-
लसीकान्याशुगतिसमुत्थानान्याशुभेदीनि जन्तु-
मन्ति कृष्णारुणकपालवर्णानि च कपालकुष्ठानीति
विद्यात् ॥ (१) ॥

ताम्राणि ताम्रखररोमराजीभिरघनज्ञानि बहु-
लानि बहुयहलपूयरकलसीकानि कण्डूद्वेदकोथ-
दाहपाकवन्त्याशुगतिरसमुत्थानभेदीनि ससन्ताप-
किमीणि पकोदुम्बरफलवर्णान्यौदुम्बरकुष्ठानीति
विद्यात् ॥ (२) ॥

स्निग्धानि गुरूण्युत्सेधवन्ति रूक्षस्थिरपीतंप-
यन्तानि शुक्लरक्तायभासानि शुक्लोमराजीसन्ता-
नानि बहुयहलशुष्केपिच्छिलस्त्रावीणि बहुद्वेदकण्डू-
किमीणि सकृत्तिसमुत्थानभेदीनि परिमण्डलानि
मण्डलकुष्ठानि विद्यात् ॥ (३) ॥

परुषाण्यरुणवर्णानि बहिरन्तःद्रव्यानि नीलपी-
तताम्रावभासान्याशुगतिसमुत्थानान्यल्पकण्डूद्वे-
दकिमीणि दाहभेदनिस्तोद(पाक)बहुलानि शूकोप-
हृतोपमेदनान्युत्सन्नमध्यानि तनुपर्यन्तानि फकेश-
पिडकाचितानि दीर्घपरिमण्डलान्युप्यजिह्वारुतीनि
क्रप्यजिह्वानीति विद्यात् ॥ (४) ॥

शुक्लरक्तायभासानि रक्तपर्यन्तानि रकराजीसि-
रासन्तानान्युत्सेधवन्ति बहुयहलरक्तपूयलसीकानि
कण्डूकिमीनिदाहपाकवन्त्याशुगतिसमुत्थानभेदीनि
पुण्डरीकपलाशसंकारानि पुण्डरीकानीति वि-
द्यात् ॥ (५) ॥

१ 'स्निग्धानि' इति पा० । २ 'तनुति' इति पा० । ३ 'सुप्त-
प्रणानि' इति पा० । ४ 'पीतवर्णानि' इति पा० । ५ 'शुद्ध-
रूपेण्यव्यभिचि' इति पा० ।

परुषारुणानि विशीर्णयहिस्तनुयन्तःस्निग्धानि
शुक्लरक्तायभासानि बहुयल्पवेदनान्यल्पकण्डूदाह-
पूयलसीकानि लघुसमुत्थानान्यल्पमेदकिमीण्यल्पा-
द्युप्पसङ्काशानि सिध्मकुष्ठानीति विद्यात् ॥ (६) ॥

काकणन्तिकावर्णान्यादौ पश्चात्तु सर्वकुष्ठलिङ्गस-
मन्वितानि पापीयसा सर्वकुष्ठलिङ्गसंभवेनानेकव-
र्णानि काकणानीति विद्यात् । तान्यसाध्यानि,
साध्यानि पुनरितरणि ॥ (७) ॥ ९ ॥

उद्धृत्तवहिसान्नीति उच्छर्महृत्तवाहादेहानि । सुप्तवत्सुप्तानि
अल्पार्थसर्शरानीत्यर्थं । कपालः स्थाल्यादियुग्मः । तद्यथा
निरमावीनि गलावीनि येषां ते तथा । श्लष्यजिह्वलक्षणे बहि-
रिति वृष्टपर्यन्ते, अन्तरिति विशेदमथ्यमुच्यते । श्लष्यो हरिण-
विशेषः । पुण्डरीकपलाशशब्देन पद्मपुष्पदलसिंह । विशीर्ण-
बहिसान्नीत्यन तनुशब्दं प्रदेशे वर्तते, तेन विशीर्णपर्यन्त-
देशानीत्यर्थः । सिध्मकुष्ठं ययोक्तलक्षणं सिध्मपुष्पिकाव्यतिरि-
क्त्वेव ब्रुवते; सिध्मपुष्पिकाभिप्रयैष च सुशुते सिध्मकुष्ठं छिद-
दुष्टेण पठितम् । दह तु सुशुते महाशुष्टे पठितमपीह छिदुष्टे
पठितमुत्तरोत्तरपालतुप्रपेशभावात् तथाऽस्वल्पपीडाहितत्वात्,
सुशुते तु तदनुबन्धित्वप्रकीर्णमहाशुष्टे पठितम् । सर्वकुष्ठलिङ्ग-
समन्वितानिलेतेतावर्तवार्थं लब्धे पुनः पापीयसा सर्वकुष्ठलिङ्ग-
समन्वितानित्ववचनावदेत पापीय कुष्ठलिङ्गं, तदेव काकणके भवति
नान्यदिति दर्शयति । पापीयतेस्वल्पपीडाहृता । किंवा पापी-
यतेत्यादिपुनर्वचनेन सर्वकुष्ठलिङ्गानां काकणके पापरुष्यत्वेना-
याभ्यतामलपर्षीडावर्तता च दर्शयति ॥ ९ ॥

तत्र यद्साध्यं तदसाध्यतां नातिवर्तते, साध्यं
पुनः किंचित् साध्यतामतिवर्तते कदाचिदपचात् ।
साध्यानि हि पट्ट् काणकवर्णान्यचिकित्समाना-
न्यपचारतो वा दोषैरभिप्यन्दमानान्यसाध्यतासु-
पयान्ति ॥ १० ॥

किंवाचिदित्यनेनाग्रे बह्व्यमाणसचिकित्स्यमानतापक्षान्तरं
दर्शयति । अपचारतो वेति उत्तमेऽपि वृष्टे निदानमथेयत्वात् ।
अभिप्यन्दमानानीलापूर्वमाग्नानि ॥ १० ॥

साध्यानामपि तुपेदयमाणानां त्यह्यांसरोणित-
लसीकाकोथेद्वेदसंस्वेदजाः किमयोऽभिभूच्छन्ति; ते
भक्षयन्तस्त्यगादीन् दोषान् पुनर्दूषयन्त इमानुपद्र-
वान् पृथक् पृथगुत्पादयन्ति—तत्र यातः द्रव्यावाप-
णवर्णं परुषतामपि च रीक्ष्यशूलशोषनोद्वेष्युद्-

१ 'पश्चात्तु' विशीर्णानि बहिसान्नीति' इति पा० । २ 'पापीयसा'
सर्वकुष्ठलिङ्गसंभवेन' इति पा० । ३ 'उद्धृत्तवहिसान्नीति उच्छर्महृ-
त्तवाहादेहानि' इति पा० । ४ 'पठितम्' इति पा० । ५ 'क'
शचिदित्यनेनाग्रे' इति पा० । ६ 'दोषाः' इति पा० ।

पंसङ्कोचायासस्तम्भमुत्तिभेदभङ्गान्, पित्तं दाहस्वे-
दक्षेदकोधस्त्रावपाकरागान्, श्लेष्मा त्वस्य श्वेत्यशै-
त्यकण्डूस्वैर्गौरवोत्सेधोपेक्षहोपलेपान्, क्रिमयस्तु
त्वगादीन्ध्रुतुरः सिराः स्नायूश्चास्थीन्यपि च तरुणा-
न्याददते ॥ ११ ॥

अस्यां चैवाचस्यायामुपद्रवाः कुष्ठं च स्पृशन्ति;
तद्यथा—प्रस्रवणमङ्गमेदः पतनान्यङ्गाचयथानां
तृष्णाज्वरातीसारदाहद्वीर्वल्यारोचकाविपाकाश्च,
तथाविधमसाध्यं विद्यादिति ॥ १२ ॥

दोषाः पुनर्दृश्यन्त इति त्वगाधीनेव । तरुणातीति कोम-
लानि नासास्थ्यादीनि । आददते भक्षयन्ति ॥ ११ ॥ १२ ॥

भवन्ति चात्र ।

साध्योऽयमिति यः पूर्वं नरो रोगमुपेक्षते ।
स किञ्चित्कालमासाय मृत पवावबुध्यते ॥ १३ ॥
यस्तु प्रागेव रोगेभ्यो रोगेषु तरुणेषु वा ।
भेषजं कुरुते सम्यक् स चिरं सुखमश्नुते ॥ १४ ॥
यथा ह्यल्पेन यत्नेन छिद्यते तरुणस्तदः ।
स पवातिप्रबुद्धस्तु छिद्यतेऽतिप्रयत्नतः ॥ १५ ॥
एवमेव विकारोऽपि तरुणः साध्यते सुखम् ।
विबुद्धः साध्यते कृच्छ्रादसाध्यो वाऽपि जायते १६

तत्र श्लोकः ।

संख्या द्रव्याणि दोषाश्च हेतवः पूर्वलक्षणम् ।
रूपाण्युपद्रवाश्चोक्ताः कुष्ठानां कौष्ठिके पृथक् ॥ १७

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते
निदानस्थाने कुष्ठनिदानं नाम
पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

निवित्कालमिति असाध्यव्याधिरालम् । मृत एवेति मर-
णोपकण्ठगतं । अवबुध्यत इत्यत्र 'साध्यव्याधुपेक्षापलं
चल्युम्' इति शेषः ॥ १३-१७ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचिताया चरकतात्पर्य-
टीकावामासुर्वेदीयियाया उग्रनिदानं नाम
पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अथातः शोपनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह्यस्माद् भगवन्नामनेयः ॥ २ ॥

१६ यत्तु चत्वारि शोपस्यायतनानि भवन्ति; त
द्यथा—साहसं संधारणं क्षयो विपमसाधनमिति ३
उपरनिदानोऽसंबन्धाश्रयश्चमनिदानमुच्यते । अथत
कामीति कारणानि । संरथेयहाहारादिनिर्दाहे च संख्यायां

१ 'सादन्ति' इति पा० ।

लम्पाया चलारीति पुनर्वचनं साहमागीनामयान्तरवलवदिप्र-
हादिभेदेऽप्येकजातीयताप्रतिपादनार्थम् ॥ १-३ ॥

तत्र साहसं शोपस्यायतनमिति यदुक्तं तदनु-
व्याख्यास्यामः—यदा पुरुषो दुर्बलो हि सन् यत्न-
यता सह विद्युक्ताति, अतिमहता वा धनुषा व्याय-
च्छति, जल्पति वाऽप्यतिमात्रम्, अतिमात्रं वा
भारमुद्बुधति, अस्तु वा ग्लवते चातिदूरम्, उत्सादन-
पदायातने वाऽतिप्रगाढमासेयते, अतिप्रकृष्टं वाऽ-
ध्वानं द्रुतमभिपतति, अमिहन्त्यते वा, अन्यद्वा
किञ्चिदेवंविधं विपममतिमानं वा व्यायामजातमा-
रभते, तस्यातिमात्रेण कर्मणोरः क्षण्यते । तस्योरः-
क्षतमुपग्लवते वायुः । स तत्रावस्थितः श्लेष्माणसुर-
स्यमुपसंगृह्यं पित्तं च दूषयन् विहरत्यूर्ध्वमधोलि-
पैक्यं च । तस्य योऽंशः शरीरसन्धीनादिसति तेनास्य
जृम्भाऽङ्गमर्दां ज्वरश्चोपजायते, यस्यामाशयम-
भ्युपैति तेन रोगा भवन्ति उरस्या अरोचकश्च, यः
कण्ठमभिप्रपद्यते कण्ठस्तेनोर्ध्वस्यते स्वरश्चावसीदति,
यः प्राणवहानि द्योतांसन्वेति तेन श्वासः मति-
दयायश्च जायते, यः शिरस्यवतिष्ठते शिरस्तेनोपह-
न्यते; ततः क्षणनाच्चोरोसो विपमगतित्याद्यद्योः
कण्ठस्य बोद्धुंसनात् कासः सततमस्य संजायते,
स कासप्रसङ्गादुरसि क्षते शोणितं घृणितं शोणित-
तागमनाद्यास्य दीर्घत्वमुपजायते; एवमेते साहस-
प्रभवाः साहसिकमुपद्रवाः स्पृशन्ति । ततः स उ-
पद्रोपणैर्यैतैरुपद्रवैरुपहतः शनैः शनैरुपशुष्यति ।
तस्मात् पुरुषो मतिमान् यत्नमात्मनः समीक्ष्य तद्-
जुरुपाणि कर्माण्यारमेत कर्तुं; यत्नसमाधानं हि
शरीरं, शरीरमूलश्च पुरुष इति ॥ ४ ॥

भवति चात्र ।

साह संयज्येयुं कर्म रक्षार्थानितमात्मनः ।

जीवन् हि पुरुषस्तिवपं कर्मणः फलमश्नुते ॥ ५ ॥

पदायातनं पश्चात्पुनर्दन्तम् । अतिप्रष्टमिस्त्रिदूरम् । उर-
क्षतमुपवते व्यापारोदीर्घपं । उर स्थितिं सभावाद्येव स्वम् ।
उरसा ह्युरोगता हैहयत्नादयः । आमाशयतेन चोरस्यो-
गकरणसुरोऽप्यामाशयप्रत्यागच्छात् । हरेण मग्मगंधीयते
घार्यते इति बलसमाधनं शरीरम् । घोरं मूलश्च पुरुष इति
सद्योपशुष्यते इत्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥

सन्धारणं शोपस्यायतनमिति यदुक्तं तदनुव्या-

१ 'ज्ज्जादनपरापातने' इति पा० । २ 'उत्तंश्वरं दोषम्'
इति पा० । ३ 'व्यायामाशयमभ्युपैति' इत्यास्य कर्त्ता निवृत्ते, यत्तु
द्रव्यनिमित्तं तेन रोगा भवन्त्युरसा, यो रूपाणां तेनास्मरौ
चक्रः इति पा० । ४ 'इत्युपशुष्यते' इति पा० ।

स्थाच्यामः—यदा पुरुषो राजसमीपे भर्तुः समीपे वा गुरोर्वा पादमूले द्युतसममन्यं वा सतां समाजं स्त्रीमन्थं वा समनुप्रविश्य पानैर्वाऽप्युच्चावचैरभियान् भयात् प्रसङ्गाद्भ्रीमत्वाद्दृष्टित्वाद्वा निरुणह्यागतान् चातमूत्रपुरीषवेगान् तदा तस्य सन्धारणाद्वायुः प्रकोपनापद्यते, स प्रकुपितः पित्तश्लेष्माणौ समुदीर्योन्ध्वेमधस्तिर्यक् च विहरति; ततश्चांशविशेषेण पूर्वघञ्छरीरायवविशेषं प्रविश्य शूलमुपजनयति, भिनत्ति पुरीषमुच्छोपयति वा, पार्श्वं चातिरुजति, अंसावधमृद्नाति, कण्ठमुत्श्वायधमति, शिरश्चोपहन्ति, कासं श्वासं ज्वरं स्वरमेदं प्रतिद्वयायं चोपजनयति; ततः स उपशोषणैरेतैरुपद्रवैरुपद्रुतः शनैः शनैरुपशुष्यति । तस्मात् पुरुषो मतिमानात्मनः शारीरैष्वेव योगक्षेमकरेषु प्रयतेत विशेषेण, शरीरं ह्यस्य मूलं, शरीरमूलश्च पुरुषो भवति ॥ ६ ॥

भवति चात्र ।

सर्वमन्यत् परित्यज्य शरीरमनुपालयेत् ।
तदभावे हि भावानां सर्वाभाघः शरीरिणाम् ॥ ७ ॥

सामाजिकमिति लभाम् । उच्चावचैरिति उच्चतीरैः । धनिगामिति गच्छन् । भवादिस्त्रादि राजसमीपादिषु यथायोग्यतया बोध्यम् । योगिन ये क्षेमकरास्ते योगक्षेमकराः, ते चेद् मूत्रपुरीषादिधारणादयः । विशेषेणैतिवचनाच्छरीरैष्वेव विशेषेण वनं कुर्वन्मानसयोगक्षेमापेक्षयेति दर्शयति । आत्मन इतिपदं परशरीरयोगक्षेमापेक्षया स्वशरीरयोगक्षेमकरणस्योपादेयतादर्शनार्थम् । अथ नयं मानसयोगक्षेमापेक्षया तथा परशरीरयोगक्षेमापेक्षया स्वशरीरयोगक्षेमः श्रेष्ठ इत्याह—शरीरमित्यादि । अस्य पुरुषस्य । सर्वपुरषार्येषु सर्वेष्वेव यस्माच्छरीरं मूलमिति फारणं, तस्मात् स्वशरीरयोगक्षेममेवानुरेदिशेषेण, यथात् परशरीरमानसयोगक्षेममित्यर्थः । स्वशरीरे हुपद्रुते परशरीरोपनासनाऽप्यात्मिकशुभमिच्छा च व्याडुष्य भवतीति भावः । किंवा, योगाः शरीरस्य बलवर्णाद्युपयोगाः, क्षेमाध्यानागतायावप्रतियोगाः, तेषु । ननु यथेवमाभ्यात्मिकेऽपि भागे शरीरं मूलं, तत्रैव पुरुषोऽप्रधानमेव ! नेत्याह—शरीरगुणश्च पुत्र इति । शरीरलाभ्युत्पत्तौ धर्मोऽधर्मसहायो भोधाद्युपादानात्मा मूलं कारणमित्यर्थः । मूलघनद्वयार्थं भावप्रधानः; तेन शरीरमूलत्वं यस्मात्मानः स 'शरीरमूलः' इति सुविज्ञानिर्देश उपपन्नः । सर्वाभाघ इति धर्मादिदुर्बलवर्णाभाघ इत्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥

क्षयः शोषस्यायतनमिति यदुक्तं तदनुव्याख्यास्यामः—यदा पुरुषोऽतिमात्रं शोकचिन्तापरिगतहृदयो भवति, ईर्ष्यांत्कण्ठाभयकोषादिभ्रियां समाविश्यते, कुरो वा सन् रुक्षान्नपानसेवी भवति, दुर्बलप्रकृतिरनाहारोऽल्पाहारो वा भवति, तदा तस्य हृदयस्थायी रसः क्षयमुपैति; स तस्योपक्षयाच्छोषं प्राप्नोति, अप्रतीकारात्मानुवध्यते यक्ष्मणा यथोपदेक्ष्यमाणरूपेण ॥ ८ ॥

हृदयस्थायी रस इति घातुरूपोऽन्नरसोप्य इत्यर्थः; अन्ये तु, हृदयस्थायी रस इत्येवोक्तो भवति । यथोपदेक्ष्यमाणरूपेणैति 'सन्धयः शिथिलीभवन्ति' इत्यादिप्रन्वयव्ययमाणलक्षणेषु ॥ ८ ॥

यदा वा पुरुषोऽतिदुर्षणदतिप्रसक्तभावः स्त्रीष्वतिप्रसक्तमारुते, तस्यातिमात्रप्रसङ्गाद्देतः क्षयमेति । क्षयमपि चोपगच्छति रेतसि यदि मनः स्त्रीभ्यो नैवास्य निवर्तते, (अतिप्रवर्तत एव) तस्य चातिप्रणीतसङ्कल्पस्य मैथुनमापद्यमानस्य न शुक्रं प्रवर्ततेऽतिमात्रोपक्षीणरेतस्त्वात्, तथाऽस्य वायुर्ध्यायच्छमानशरीरस्य धमनीरनुप्रविश्य शोणितवाहिनीस्ताभ्यः शोणितं प्रच्यावयति, तच्छुक्रक्षयादस्य पुनः शुक्रमार्गेण शोणितं प्रवर्तते घातानुखतलङ्घम् । अथास्य शुक्रक्षयाच्छोणितप्रवर्तनाच्च सन्धयः शिथिलीभवन्ति, रसक्षयमुपजायते, भूयः शरीरं दौर्बल्यमाविशति, वायुः प्रकोपनाद्यते; स प्रकुपितो बंशिकं शरीरमनुसंप्लुदीर्य श्लेष्मपित्ते परिशोषयति मांसशोणिते, प्रच्यावयति श्लेष्मपित्ते, संरुजति पार्श्वं, अंथमृद्नात्यंशौ, कण्ठमुद्वंसति, शिरः श्लेष्माणुप्रक्रेदय प्रतिपूरयति श्लेष्मणा, सन्धीश्च प्रपीडयन् करोत्यङ्गमईमारोचकाविषोको च, पित्तश्लेष्मोक्तेःशाब्दं प्रतिलोमगन्धाच्च वायुज्वरं कासं भ्यासं स्वरमेदं प्रतिद्वयायं चोपजनयति; स कासप्रसङ्गादुरति श्वते शोणितं घृचति, शोणितगमनाच्चास्य दौर्बल्यमुपजायते, ततः स उपशोषणैरेतैरुपद्रवैरुपद्रुतः शनैः शनैरुपशुष्यति । तस्मात् पुरुषो मतिमानात्मनः शरीरमनुसङ्गशुक्रमनुसरेत् । यत्र ह्येषा फलनिर्मुचिरादारभ्येति ॥ ९ ॥

भवति चात्र ।

आहारस्य परं धाम शुक्रं तद्रक्ष्यमात्मनः ।
क्षयो ह्यस्य बहून् रोगान्मरणं वा नियच्छति १०
संप्रति शयेषु शोषकारणेषु प्रत्यः शोषजनकत्वेन प्रधानं शुक्रस्यं शोषकारणं यदा वेत्सादिना प्राह । धनिप्रणीत-

१ 'दोस्वन्माविशतीति वायुः प्रकोपनाद्यते' इति पा० । २ 'मरिह' इति पा० । ३ 'अवगृह्णावती' इति पा० । ४ 'सहाय्य बहून् रोगान् मरणं काञ्चिगच्छति' इति पा० ।

१ 'निगमच्छन्' इति पा० । २ 'तनः' इति पा० । ३ 'स्वशरीरयोगक्षेमकरणमेव सर्वमन्यित्वाह' इति पा० ।

सहस्रस्येति अविमहता प्रभवेन वृत्तबन्धोच्छ्वासस्य । व्याय-
च्छमानस्येति व्यायाममाचरत । तातानुयतलिङ्गमिति वातलि-
ङ्गयुक्तं, दुष्टवातलिङ्गयुक्तमिति यावत् । शरीरं वर्मभूतं, दीर्घव्यं
फल्गुभूतमाविशतीति बीजना । वस्त्रिमिति शून्यं, शुष्कशोणित-
सयादिफलित्यर्थः । एतच्च हेतुगर्भनिरोपणम्, एतेन यस्माद्-
धिकं शरीरं, तस्माद्गुणस्यतीत्यर्थः । परा फल्गुनिर्वृत्तिरिति धेष्टा
आहारफलस्यतिरित्यर्थः । परं धाम इत्युच्छ्वासारम्, उच्छ-
ष्टत्वं च शुष्कस्मृतिप्रसादरूपत्वात् । एतच्च दोषवारणेपु श्वेषु
केवलशुभ्रशुभ्रोत्सहरणं प्राधान्यात्, नान्यशोषहेलभावादिति
बोद्धव्यम् । रूपाचरणानसेवाजनितो रूपादिशयोऽपि राजय-
क्ष्महाङ्गात्वेनोक्तं ॥ ९ ॥ १० ॥

विषमाशानं शोषस्यायतनमिति बहुक्तं, तदनु-
व्याख्यास्यामः—यदा पुरुषः पानाशनमभ्यस्येत्सो-
पयोगान् प्रकृति करणसंयोगात्तद्विशेषकालोपयोग-
संस्थोपशयविषमानासेवते, तदा तस्य तेभ्यो वात-
पित्तश्लेष्माणो वैषम्यमापद्यन्ते, ते विषमाः शरीर-
मनुष्यस्य यदा स्रोतंलामयनमुपानि प्रतिवार्याय-
तिष्ठन्ते, तदा जन्तुर्यद्यदाहारजातमाहरति तत्त-
दस्य मूत्रपुरीषमेवोपजायते भूयिष्ठं नान्यस्तथा
शरीरघातुः, स पुरीषोपघ्नमाहर्तयति, तस्मा-
च्छुष्यतो विशेषेण पुरीषमनुरक्ष्यं तथाऽन्येषामति-
शुशुभ्रुर्वलानां, तस्यानाप्यायमानस्य विषमाशनो-
पचिता दोषाः पृथक् पृथक्पदवैयुज्यन्तो भूयः
शरीरमुपशोषयन्ति । तत्र वातः शूलमङ्गमर्दं कण्ठो-
द्धंसनं पाश्वंसंरुज्जमसायमर्दं स्वरमेदं प्रतिद्वयायं
चोपजनयति; पित्तं ज्वरमतीसारमन्तर्दाहं च;
श्लेष्मा तु प्रतिद्वयायं श्वरस्यो गुणव्यमरोचकं कासं
च, स फालप्रसङ्गादुरसि क्षते शोणितं निष्ठीवति,
शोणितगमनाच्चास्य दीर्घव्यमुपजायते । एवमेतं
विषमाशनोपचितास्त्रयो दोषा राजयक्ष्माणमभि-
निर्वर्तयन्ति । स तेषुशोषणेषुप्रवेदेषुपहतः शनैः
शनैः शुष्यति । तस्माद् पुरुषो मतिमान् प्रकृ-
तिकरणसंयोगात्तद्विशेषकालोपयोगसंस्थोपशया-
दविषममाहारमाहरेत् ॥ ११ ॥

भयति चान् ।

हित्वाशी स्यान्मिताशी स्यात्कालभोजी जितेन्द्रियः ।
पश्यन् रोगान् वहन् कष्टान् बुद्धिमान् विषमाश-
नात् ॥ १२ ॥

प्रकृति करणादयो रसविमाने प्रभवनीयाः । अत्र चोपशय-
शब्देन उपयोक्तव्यो रसविमाने वक्ष्यते स एव यद्यते ।

१ 'स्रोतसां मुपानि' इति पा० ।

यस्तत्रोक्तं—“उपयोका पुनर्यस्तमाहारमाहरति, यदायत्तमो-
पशान्मयम्” (वि. अ. १) इति । अनेन हि तत्रोपयोक्तव्योपरी-
क्षया सात्त्विकमेव परीक्ष्यत इत्युच्यते । अयनमुत्सानीति गतिद्वारा-
णि, अयनं गति । परिचयंलवकम् । तथा सर्वेषामस-
संक्रमादुर्वलानां पुरीषमनुरक्ष्यमिति योजना । एवमेव चार्थं
पश्यति—“शोषी सुचरति आश्राणि पुरीषसंस्रानादिति(पि) । सर्व-
धातुशयार्तस्य वलं तस्य हि विद्विष्यत् (वि. अ. ८) इति ।
यसप्रसमादिति कासातिषयन्मादित्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥

एतैश्चतुर्भिः शोषस्यायतनैरुपसेवितैर्वीर्यतपित्तश्ले-
ष्माणः प्रकोपमापद्यन्ते । ते प्रकृतिता नानाविधैरु-
पद्रवैः शरीरमुपशोषयन्ति । तं सर्वैरोगाणां कष्ट-
तमत्यादाजयक्ष्माणमाचक्षते भिषजः; यस्मादा पूर्वं-
मासीद्गणयतः सोमस्योडराजस्य तस्माद्राजयक्ष्मे-
ति ॥ १३ ॥

कष्टतमत्वादित्यत्र चकारो लुप्तनिर्दिष्टे ब्रूष्य, तेन कष्टत-
मत्वाच्च तथा चन्द्रमसः प्रागुत्पन्नाचेति हेतुद्वयं हेयम् ।
यदा कष्टतमत्वात्तदा 'राजेव यक्ष्मा राजयक्ष्मेति' निरुक्तिर्बो-
द्धव्या । उडराजस्येति वचनाद् राजसद्वत् सोमस्य दर्शनमिति,
तस्य 'राशो यक्ष्मा राजयक्ष्मा' इति निरुक्तिर्भवति ॥ १३ ॥

तस्येमानि पूर्वरूपाणि भवन्ति; तद्यथा—प्रति-
द्वयायः क्षयधुरतीक्ष्णं श्लेष्मप्रसेको मुखमाधुर्यम-
नशामिलापोऽप्रकाले चायासो दोषदर्शनमदोषेष्व-
स्पदोपेषु वा भावेषु पात्रोदकाघ्नस्वापूपोपदंशपरि-
वेशकेषु भुक्तवतश्चास्य हृद्भासस्तथोड्वेखनमप्याहा-
रस्यान्तरान्तरा मुखस्य पादयोश्च शोफः; पाण्योश्चा-
वेक्षणमत्यर्थमर्दणोः श्वेतावभासता चातिमात्रं वा-
होश्च प्रमाणजिज्ञासा स्त्रीकामता निर्घृणित्वं वीभ-
त्सदर्शनता चास्य काये स्मभे चाभीक्ष्णं दर्शनमनु-
दकानामुदकस्थानानां शून्यानां च प्रामाण्यरतिगम-
जनपदानां शुष्कदृश्यभशानां च वनानां कृकलास-
मयूत्त्वानशुक्लसंपकाकोत्कादिभिः संस्पशनम-
धिरोहणं यानं वा भ्योर्दृक्खरवराटैः केशास्थिभस-
नुपाङ्गररशानीं चाधिरोहणमिति (शोषंपूर्व-
रूपाणि भवन्ति) ॥ १४ ॥

पूर्वेषुपेपु प्रतिद्वयादि प्रायः वफ्युक्तपूर्वेषुपोत्पादो वायु-
नाऽपि प्रभवेन कियमाणे शोषे उर स्वल्पेभ्यसर्गाद्बोद्धव्यः,
यत्तच्च प्रायेण कफोऽत्र स्थानमहिता प्रदुषितो भवति, तेन,
शोष कफप्रधानमिद्वयेन श्लेष्मरोग इति च भ्रुवते । अदोषे-

१ 'आवृत्तिमुत्सानीति गतिद्वाराणि, भावतिर्हि गति' इति पा० ।

२ 'वक्ष्णाणां राशो राजयक्ष्मा' इति पा० । ३ 'जोष' इति पा० ।

४ 'वराहोड्वरै' इति पा० । ५ योगीन्द्रनाथसेनस्तु 'शोषपूर्व-
रूपाणि भवन्ति' इति न पठति ।

स्मिति प्राप्तादिशेषेणम् । पाण्योधावेशणादिवृष्वरूपं प्रमा-
यान् । धीमत्सदर्शनता काय इति कायस्य विषण्णविगन्धत्व्यादिना ।
निगमो नगरविशेषो बहुवचसतिः ; जनपदं मण्डलम् । अधिरो-
हणं चेति कृकन्तारासीनामेव शरीराधिरोहणम् । स्त्रोत्रे श्वोष्ट्र-
खरणमन्तं चेद्वादिद्वियमेन बोद्धव्यं, तेन रिष्टं न भवति; यस्तु
वक्ष्यति—“क्षमिन्मूर्ध्ः खरैर्वांसिपि याति यो वक्षिणां दिशम्”
इत्यादि, वक्षिणदिक्षितत्वादिरिष्टं हेयम् । यत्र पूर्वहणं स्वप्न-
रूपमस्ति राजवक्षोन्मादादौ तत्रोच्यते, ज्वरादौ त्वभियमा-
नत्वाज्जोच्यते । यस्तु रिष्टं रिष्टाधिकारे ज्वरादीनां स्वरूपं पूर्व-
रूपं वक्ष्यति—“प्रैतैः सद्य पिबेत् मद्यम्” (ई. अ. ५) इत्या-
दिना तद्विष्टमेव ॥ १४ ॥

अत ऊर्ध्वमेकादशरूपाणि तस्य भवन्ति; तद्यथा
—क्षिरसः प्रतिपूर्णत्वं कासः श्वासः स्वरमेदः
श्लेष्मणश्छर्द्वन् शोणितट्टीचनं पादर्थसंयोजनमंस्ताव-
मदौ ज्वरोऽतीसारोऽतोचकश्चेति ॥ १५ ॥

एकादशरूपाणीतिवचनेन एकादशरूपाण्येव संपूर्णराज्य-
धमणि भवन्तीति दर्शयति । कासधासादयथ ये एकादशरूपा
उदाहरणार्थं व्याख्याता न ते प्रतिनियमार्थं, तेन चिकित्सिते
वक्ष्यमाणमेकादशरूपवस्तुष्वयं भिन्नलक्षणं न वितोषि ॥ १५ ॥

तत्रापरीक्षीणमांसशोणितौ मलयानजातारिष्टः
सर्वरपि शोषलिङ्गैरुपद्रुतः साध्यो हेयः । बलवा-
जुपचितो हि सहत्वाद्याध्वीपधवलस्य कामं मुयहु-
लिङ्गोऽप्यल्पलिङ्ग एव मन्तव्यः ॥ १६ ॥

अपरीक्षीणबलाभिधानेऽपि मलयानिति पदं सहजपल्युक्त-
त्वोपदर्शनार्थम् । सहजबलो ह्युपशीणबलोऽप्यक्षीणबलवद्व-
तीति भावः । सहत्वाद्याध्वीपधवलस्येति यस्माद्बलवान् व्याधि-
पलं तथौपधवलं च सहते, तेन न ताभ्यामभिभूयत इत्यर्थः ।
शरपलिङ्ग एवेति शरपलिङ्ग इव सुखनाम्य इत्यर्थः ॥ १६ ॥

पुर्णं त्वतिक्षीणबलमांसशोणितमल्पलिङ्गमजा-
तारिष्टमपि बहुलिङ्गं जातारिष्टं च विद्यादसह-
त्वाद्याध्वीपधवलस्य; तं परिवर्जयेत्, क्षणेनैव
हि प्रादुर्भवन्त्यरिष्टानि, अनिमित्तकारिष्टप्रादुर्भाव
इति ॥ १७ ॥

तत्र श्लोकः ।

समुत्थानं च लिङ्गं च यः शोषस्त्रागचुष्यते ।
पूर्वरूपं च तत्रेव स राज्ञः कर्तुमर्हति ॥ १८ ॥

इत्यग्निवेशयते तत्रे चरकप्रतिस्संस्थते निदान-
स्थाने शोपनिदानं नाम पद्योऽध्यायः ॥ ६ ॥

बहुलिङ्गं जातारिष्टं च विद्यादिति बहुलिङ्गमिगतात्वं तथा
जातारिष्टमेव मारकं विचारित्वं । ननु, रिष्टं निना मरणं

नास्ति, वचनं हि—“मरणं चापि तत्रास्ति यत्रारिष्टपुरःसरम्”
(ई. अ. २) इति । तत् कथमजातारिष्टे जातारिष्ट इवाद्मरणयत्ने-
नेह ज्ञातव्य इत्याह—क्षणेन हीयादिति । असाध्यं हि रिष्टं भवति,
असाध्यता च बलमांसस्य कृताऽस्त्येव; तेन, अवश्यं रिष्टेन
भवितव्यमित्यर्थः । अजातारिष्टे कारणात्क्षेवाऽरिष्टेन न भवि-
ष्यत्वेत्याह—अनिमित्ततदारिष्टप्रादुर्भाव इति । न हि रिष्टं हृष्टं
किञ्चित्कारणान्तरमेपक्षते, किन्त्वनिमित्तत एव भवति । तेन
हेत्वसंनयाऽप्यरिष्टोत्पादो भविष्यतीति कृत्वा आधाराः कर्तव्यः;
किञ्चानिमित्तमेवारिष्टं भवति तेन रिष्टात्प्रादुर्भाव इति नाशोचः
कर्तव्य इत्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तचरित्तायां चरकतात्वर्दटीका-
यामासुर्वेदरीपिकायां निदानस्थाने शोपनिदानं
नाम पद्योऽध्यायः ॥ ६ ॥

सहस्रोऽध्यायः ।

अथात उन्मादनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवानाश्रेयः ॥ २ ॥

इह पल्लु पञ्चोन्मादा भवन्ति; तद्यथा—घात-
पित्तकफसत्रिपातामन्तुनिमित्ताः ॥ ३ ॥

तत्र दोषनिमित्ताश्चत्वारः पुरुषाणामेवंविधानां
क्षिप्रममिनिर्वर्तन्ते; तद्यथा—भीरूणामुपकिष्टस-
त्त्वानामुत्सन्नदोषाणां समलविकृतोपहितान्पनुचि-
तान्याहारजातानि वैषम्ययुक्तेनोपयोगविधिभोपु-
ज्ञानानां तन्त्रप्रयोगमपि विषममाचरतामन्याश्च
शरीरचेष्टा विषमाः समाचरतामत्युपशीणवेदानां
व्याधिवेगसमुद्भूतसितानामुपहतमनसां या काम-
क्रोचलोभहर्षभयमोहायासशोकचिन्तोद्वेगादिभि-
र्भूयोऽभिघाताभ्याहतानां या मनस्युपहते बुद्धौ
च प्रचलितायामनुसुदीर्णां दोषाः प्रकृतिता हृदय-
मुपपद्यन्ते मनोयहानि शोतांस्याद्यूल जनयन्त्युन्मा-
दम् ॥ ४ ॥

श्रोत्रादिकं शोयमभिधाय दक्षयसे इष्टानन्तरोत्तमसुन्मादं
ब्रूते । वचनं हि—“भवत्राशोकैरुन्मादापस्मात्ताणम्” (ति.
अ. ८) इति । उपकिष्टसत्त्वानामिति रजस्तमोन्मादसुप्तचित-
ताम् । उत्सन्नदोषाणामिति प्रवृद्धोन्नतदोषणाम् । समलरु-
चिभिः, विष्टुर्वैरोचिकैः, उपहितानि मिथीज्ञानानि समलवि-
कृतोपहितानि, किंवा समलमतिर्भविष्यतेः कुष्ठिभ्यश्चरतिभिः परि-
जनैश्चहितानि उपदीकितानि च समलविकृतोपहितानि । वैषम्य-
युक्तेनोपयोगविधिनेति चः प्रकृतिहरपारितरारोपयोगविधिर्-

१ ‘यास्यवेपथ्वे’ इति वा० । २ ‘आपिरेवमनुज्ञानिशोरेवद्व-
नसां’ इति वा० । ३ ‘जन्तुदीन्तारोपा’ इति वा० ।

क्षय्य, तेन वैषम्ययुक्तेन, वैषम्यं च प्रह्लादीनामसत्तावं
प्रवृत्तिगुह्यत्वादिभि इत हैयम् । तन्न शरीरे, तस्य परियाल-
नार्थं सङ्कोक प्रयोग, शरीरचेष्टासम्बन्धेन तु गमनादि गृह्यते,
तेन न पीररक्ष्यम् । तन्नयस्य शरीरे वर्तते, यदुच्यते—
“तन्नयस्येपु भिन्नेपु तमोऽन्व्य प्रविक्षिताताम् (६ अ १२)”
इति । व्याधिष्वेवसमुद्भूतानामिति व्याधिष्वेवलेनाप्रकृतिस्थिता-
नाम् । उपहतपनसामिति वामादिभि उपच्यते । भूय इति
पुन पुनः । उपच्यतेति व्याप्य ॥ १-४ ॥

उन्मादं पुनर्मनोवृद्धिसंज्ञाज्ञानस्मृतिभक्तिदील-
चेष्टाचारविभ्रमं विद्यात् ॥ ५ ॥

उन्मादप्रख्यालक्षणमाह—उन्माद पुनरेत्यादि ।—विभ्र-
ममिति भूत प्रवृत्तिभि प्रत्येकं संबध्यते । अत्र मनोविभ्रमा-
धिन्त्यानर्थाच्च चिन्तयते, अधिन्त्या य चिन्तयते, उक्तं हि,—
“मनस्य चिन्त्यमर्थं” (सू अ ८) इति । बुद्धिविभ्रमात्तु नि-
त्यमनित्यमिति प्रिय चाश्रियमिति वच्यते, वचनं हि—“विषमा
भिनित्तयो मो नित्यानित्ये प्रियाप्रिये । हैय स बुद्धिविभ्रवा सम
पुद्धिर्हृदयति” (शा अ. १) इति । मंज्ञा शान, तद्विभ्रमादभ्या-
दिदाह न युज्यते, किंवा सज्ञा नामोद्धेनेन शानम् । स्मृतिविभ्र-
मात्तु न स्मरति, अथवावद्वा स्मरति । भक्तिरिच्छा, तद्विभ्रमाव
वप्रेच्छा पूर्वमाशीतनाऽनित्यता भवति । शीलविभ्रमादक्रोधन
पोषनो भवति । चेष्टाविभ्रमादनुचितचेष्टो भवति । जाचार
शास्त्रशिक्षाकृतो ध्वनहार, तद्विभ्रमादशीवाचाचरति ॥ ५ ॥

तस्येवमनि पूर्वरूपाणि, तद्यथा—शिरसः दून्प-
ता चक्षुषोराकुलता स्वनः कर्णयोश्चक्षुसस्याधि-
ष्यमास्यसंखचणमनसामिलापारोचकाविपाका ह-
रुहो ध्यानायाससंमोहोद्वेगाध्यास्थाने सततं लोम-
हर्षां ज्वरश्चाभीक्ष्णमुन्मत्तचित्तत्वमुददित्यमर्दिता-
कृत्तिकरणं च व्याधे. स्मृते चामीक्ष्णं दर्शनं ध्यान्त
चलितानवस्थितानां रूपाणामप्रजास्तानां च तिल-
पीडकचक्राधिरोहणं वातकुण्डलिकामिश्रोन्मथने
निमज्जनं च कलुषाणामभ्यसामावर्तं चक्षुषोश्चाप-
संपणमिति (द्वेषनिमित्तानामुन्मादानां पूर्वरूपाणि
भयन्ति) ॥ ६ ॥

अस्थाने इत्यनियये, तेन अध्यानविषये ध्यानम्, अथयो-
हृदियये च मोह इत्यादि हैयम् । उन्मत्तचित्तत्वमिति उन्मत्त-
चित्तत्वम् । उददित्यमिति ऊर्ध्वजाये पीडितत्वम् । अर्दिता-
कृत्तिकरणं च व्याधेरेति अर्दितस्य व्याधेराकृत्तिकरणं,
तेनार्थवक्रप्रणगादिकरणमित्यर्थ । किंवा व्याधेरेति प्रथमो

१ व्याधिष्वेवसमुद्भूतानामिति इति पा० । २ उपच्यतेति
उपच्यते प्रच्येति यावत् इति पा० । ३ चेष्टाचारविभ्रम इति
पा० । ४ अर्दिताकृत्तिकरणम् अर्दितत्वं इति पा० । ५ चक्षुषोश्चा
पसंपणम् इति पा० ।

तेन तस्येवनेन संबध्यते, तेन तस्य व्याधिष्वेव्यादिप्रमरूपसो-
न्मादस्य यथोक्तानि पूर्वरूपाणीति योजना । चक्षुषोश्चोपसंप-
णमिति चक्षुष्येवपयम इत्यर्थ ॥ ६ ॥

ततोऽन्तरमेधमुन्मादाभिनिर्दृष्टिरेव । तत्रेदमु-
न्मादविशेषविज्ञाने भवति, तद्यथा—परिसर्पणम-
जस्यम्, अक्षिभुषोर्घासहन्वग्रहस्तपादाङ्गविक्षेपणम-
कस्मात्, सततमनियतानां च गिरामुत्सर्गेः, फेना-
गमनमास्यात्, अभीक्ष्णं सितहसितनृत्यगीतवा-
दिनसंप्रयोगाध्यास्थाने, धीणावंशशङ्कशम्यातालदा-
न्दागुकरणमसाक्षा, यानमयानैः, अलङ्कारममल-
ङ्कारिकैर्दृष्ट्यैः, लोभश्चाभ्यवहार्येष्वलक्ष्येषु, लक्ष्येषु
चावभासस्तीव्रमात्सर्ग्यं, काश्यं, पारुष्यम्, उरिय-
षिडतादृशाक्षता, वातोपशयविषयोसादनुपशयता
च, इति वातोन्मादद्विज्ञाने भवन्ति ॥ ७ ॥

अमर्षः, क्रोधः, संरम्भश्चास्थाने, सखलोपकशा-
काप्रमुष्टिमिरभिहननं स्वेपां परेषां वा, अभिद्रवणं,
प्रच्छाद्यशीतोदकाध्यामिलापः, सन्तापश्चातिवैलं,
ताग्रहरितहारिदस्संस्थाक्षता, पित्तोपशयविषयो-
सादनुपशयता च, इति पित्तोन्मादद्विज्ञाने भ-
वन्ति ॥ ८ ॥

स्थानमेकदेशे, तूर्णोभावाः, अल्पशब्दभ्रमणं,
लालाविज्ञानकस्रवणम्, अनसामिलापः, रहस्का-
मता, भीमत्सत्यं, शोचद्वेषः, स्वमनित्यता, श्वयथु-
राननं, शुद्धमित्तमलोपदिग्धाक्षत्यं, श्लेष्मोपश-
यविषयोसादनुपशयता च, इति श्लेष्मोन्मादद्वि-
ज्ञाने भवन्ति ॥ ९ ॥

विदोपलङ्घनसन्निपाते तु सान्निपातिकं विद्यात् ;
तमसाध्यमाचक्षते कुशलाः ॥ १० ॥

ततोऽन्तरमेधेतिवचनात् पूर्वरूपानन्तरं शीघ्रमेवोन्मादो
भवतीति दर्शयति, अन्ये रोगा यथा पूर्वरूपे भूतेऽपि चिरेण
भवन्ति, न तथोन्माद इत्यर्थ । उन्मादविशेषविज्ञानमिति
वाताद्युन्मादद्विज्ञानमित्यर्थ । परितरण प्रथमम् । शम्या दक्षि-
णहस्तेन वादन, तालस्तु वामहस्तेन वादन, यदुक्तं वि-
शाखिना—“शम्या दक्षिणहस्तेन वामहस्तेन तालकः । उभा-
भ्यां वादनं यत्तु तान्निगतं त उच्यते” इति । असात्रे-
षुचै । अथानैरेति इत्यत्रादियानव्यतिरिक्तं । सन्नेपु चावगान
इति अत्येवभ्यवहार्येष्वालोच्येननुगमेऽप्यपौरण च, न केचन-
प्रवधानं, किंतु तीत्र मात्सर्ग्यं च, अभ्यवहार्यं लक्ष्वा न कल्या-
विदामिच्छतीत्यर्थ । वाते उपशय उपशयहेतुं नेहादिर्वा-

१ अमहन्नरसत्पादाशाक्षिभूतिष्वेवधावसादा इति पा० ।
२ श्लेष्मो चावगानं, वीतत्व, मातयेति इति पा० ।

तोपनायः, तस्य विपर्ययो रक्षादिः, तेनाहुपशयिता अमुपनि-
स्यर्थः । नकाराद्वातामुपलेहाहुपशयता च शब्दो । अमर्ष
इत्यादि पित्रोन्मादलिङ्गम् । शरम्भ आरभटी । खेपाभिसारत्वी-
यानाम् । कपोन्मादलिङ्गे र्हो विजनम् ॥ ७-१० ॥

साध्यानां तु त्रयाणां साधनानि—स्नेहस्वेदवगम-
धिरचनास्थापनानुवासनोपशमनस्तःकर्मधूमधूप-
नाञ्जनावर्षीषप्रधमनाभ्यङ्गप्रदेहपरिपेकानुलेपनय-
धवगन्धनाचरोधनवित्रासनविस्नापनविस्मरणापत-
र्पणसिराव्यधनानि, भोजनविधानं च यथासं
युक्त्या, यच्चान्यदपि किञ्चिद्दानविपरीतमौषधं
कार्यं तदपि स्यादिति ॥ ११ ॥

भवति चात्र ।

उन्मादान् दोषजान् साध्यान् साधयेद्भिपगुत्तमः ।
अनेन विधियुक्तेन कर्मणा यत् प्रकीर्तितम् ॥ १२ ॥

अवरोधनं तमोप्रहारोपनादि । विधियुक्तेनेतुन्मादधिकि-
रित्ते प्रपन्नवक्ष्यमाणविधियुक्तेत्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥

यस्तु दोषनिमित्तेभ्य उन्मादेभ्यः समुत्थानपूर्वै-
रूपलिङ्गवेदनोपशयविशेषसमन्वितो भवत्युन्माद-
स्तमागन्तुकमाचक्षते । केचिद् पुनः पूर्वकृतं कर्माप्र-
शस्तमिच्छन्ति तस्य निमित्तम् । तस्य च हेतुः प्रज्ञा-
पराध एवेति भगवान् पुनर्वहसुरात्रेयः । प्रज्ञापरा-
धात्त्रयं देवर्षिपितृगन्धर्वयक्षराक्षसपिशाचगुरु-
युद्धसिद्धाचार्यपूज्यानवमत्याहितान्याचरति, अ-
न्यद्वा किञ्चिद्विधेयं कर्माप्रशस्तमारभते, तन्मात्स-
नोपहतमुपगन्तो देवादयः कुर्वन्त्यनुमत्तम् ॥ १३ ॥

केचित्तुनिरसादीं तस्य निमित्तमितिपदमाह्वय पूर्वेण परेण
च योजनीयम् । तत्र प्रज्ञापराध एव तस्य निमित्तमिति ध्रुवता-
ऽप्रशस्तप्राक्कनवर्मजन्यत्वं न प्रतिक्षिप्यते, यतः प्राक्कनमपि
हि कर्म प्रज्ञापराधमेव । निश्चा, तस्य निमित्तं प्रज्ञापराध
एवेत्यनेन दोषप्रदाद्यवर्णोऽपि प्रज्ञापराध एव कारणमिति
दर्शयते; तेन कर्मजस्य प्रज्ञापराधान्तामिधित्वमुच्यते । आ-
त्मना ह्यभिसारत्सना हृतेनाहुमावर्णना हतम् । उपगन्त इत्या-
वेशं कुर्वन्तः ॥ १३ ॥

तत्र देवादिप्रकोपनिसिन्धेनागन्तुकोन्मादेन पुर-
स्कृतस्येमानि पूर्वरूपाणि भवन्ति; तद्यथा—देवगो-
घ्राहणतपस्विनां हिंसास्त्वित्त्वं, कोपनत्वं, नृशंसा-
भिप्रायता, अरतिः, औजीवर्षीच्छायावलयपुष्यामुप-
ततिः, स्वप्ने च देवादिनिरभिभस्तेनं प्रवर्तनं वेति;
ततोऽनन्तरमुन्मादासिनिर्वृत्तिः ॥ १४ ॥

पुरस्कृतस्येनि अभिरापनीयतया व्यवस्थापितस्य । नृशंसा-

भिप्रायता परापरारथित्वम् । अनोजा इत्योव. कार्यवलादिर-
हितः । प्रवर्तनं प्रेरणम् ॥ १४ ॥

तत्रायमुन्मादकराणां भूतानामुन्मादधिप्यतामा-
रम्भविशेषो भवति; तद्यथा—अवलोकयन्तो देवा
जनयन्त्युन्मादं, गुरुवृद्धसिद्धमहर्षयोऽमिशपन्तः,
पितरो धर्षयन्तः, स्पृशन्तो गन्धर्वाः, समाविशन्तो
यक्षाः, राक्षसास्त्वात्मगन्धमाघ्रापयन्तः, पिशाचाः
पुनरास्ते वाहयन्तः ॥ १५ ॥

दर्शयन्त इत्यत्र 'आत्मानम्' इति शेषः ॥ १५ ॥

तस्येमानि रूपाणि भवन्ति; तद्यथा—अत्यात्म-
वलपीर्ययोरूपपराक्रमग्रहणधारणस्मरणज्ञानवचन-
विज्ञानानि, अनियतञ्चोन्मादकालः ॥ १६ ॥

अत्यात्मशब्दो बलादिभिः प्रलेकनमित्यव्ययते । आत्मा-
ननतिरिच्येत्यलाल, तेनात्मानरूपपलादियोगो भवतीत्यर्थः
॥ १६ ॥

उन्मादधिप्यतामपि खलु देवर्षिपितृगन्धर्वयक्ष-
राक्षसपिशाचानां गुरुवृद्धसिद्धानां वा पञ्चन्तरे-
ष्वभिगमनीयाः पुरुषा भवन्ति; तद्यथा—पापस्य
कर्मणः समारम्भे, पूर्वकृतस्य वा कर्मणः परिणाम-
काले, एकस्य वा शून्यगृहवासे चतुष्पथाधिष्ठाने
वा, सन्ध्यावेलायामप्रथमभावे वा पर्येसन्धिषु वा
मिथुनीभावे, राजसत्त्वाभिगमने वा, विगुणे वाऽप्य
यनचलिमङ्गलहोमप्रयोगे, नियमव्रतग्रहचर्यंभङ्गे वा,
महाहवे वा, देशकुलपुरदिनाशे वा, महाप्रहोपग-
मने वा, स्त्रिया वा प्रजननकाले, विविधभूतानुभाशु-
चिरपदाने वा, अमनविरेचनरुधिरस्तावे, अशुचैर-
प्रयतस्य वा चैत्यदेवायतनाभिगमने वा, मांसम-
धुतिलगुडमरुचिच्छेपे वा, दिग्घाससि वा, मिशि
नगरनिगमचतुष्पथोपचनद्रमशानाघातनाभिगमने
वा, द्विजगुरुसुररतिपूज्याभिधर्षणे वा, धर्मान्या-
न्यतिक्रमे वा, अन्यस्य वा कर्मणोऽप्रशस्तस्यारम्भे,
इत्यभिघातकाला व्याख्याता भवन्ति ॥ १७ ॥

पर्येसन्धिरमावासा परिणामी च । दिग्घाततीति तत्र ।
मिशीत्यादी पुनश्चतुष्पथपचनं मिशि पुनश्चतुष्पथगमनप्रदर्थ-
नार्थम् । एकसेत्यादी द्व दिवाऽप्येकस्य चतुष्पथगमनं हुवते ।
धर्मात्यानन्यतिक्रम इत्यभिघात धर्मप्रवृत्तये ॥ १७ ॥

त्रिविधं तु रात्र्मादकराणां भूतानामुन्मादेन
प्रयोजनं भवति; तद्यथा—हिंसा रतिरभ्यर्चनं
वेति । तेषां तं प्रयोजनविशेषमुन्मादाचाररिषोप-
लक्षणैर्विधात् । तत्र हिंसायिनोऽमाघमानोऽर्हि

प्रविशति, अप्सु निमज्जति, स्थलाच्छुभ्रे वा पतति, शस्त्रकशाकाण्डलोष्टमुष्टिभिर्हृत्वात्मानम्, अन्यश्च प्राणवधार्थमारभते किञ्चित्, तमसाभ्यं विधातुः साध्वी पुनर्द्वापितरौ ॥ १८ ॥

रतिः क्रीडा । अभ्यर्चन पूजा । उन्मत्तारविशेषलक्षणविधादिति उन्मत्तसाधारणविशेषरूपैलक्षणैर्हिंसापूर्णानुन्मादितं विधात् । तत्र हिंसार्थिनोन्मादितो हिंसानुगुणमप्रिप्रवेद्याचारति, रत्नार्थिना चोन्मादितं क्रीडार्थं प्रचरति, पूजार्थिना गृहीतो पूजार्थं चेतते । इह च देवादिबचने देवाद्यनुचरा देवादिस्थ मणो प्राज्ञा, देवादयस्तु न मानुषानविशन्ति । उक्तं हि सुश्रुते—“न ते मनुष्यैः सह सविशन्ति नवा मनुष्यान् क्वचिदाविशन्ति । ये त्वाविशन्तीति वदन्ति मोहात्ते भूतवियानिप यादपोह्या ” (सु. उ त्तं अ ६१) इत्यादि । हिंसार्थिगृहीतस्यासाध्यत्वेन तद्विशानार्थं सामान्योच्चारण्यपि लक्षणानि श्रद्धाप्रदिकथा ब्रूये ॥ १८ ॥

तयोः साधनानि—मन्त्रीपथिमणिमङ्गलवस्तुपहारहोमनियमव्रतप्रायश्चित्तोपवासस्वस्त्ययनमणिपातगमनादीनि ॥ १९ ॥

यवमेते पञ्चोन्मादा व्याख्याता भवन्ति ॥ २० ॥

तयोः रिखादी गमनं देवतीर्थादिगमनम् ॥ १९ ॥ २० ॥

ते तु खलु निजागन्तुविशेषेण साध्यासाध्यविशेषेण च प्रविभज्यमानाः पञ्च सन्तो ह्यविव भवतः । तौ च परस्परमनुवधीतः कदाचिद्यथोक्तेतुसंसर्गात् । तयोः संसृष्टमेव पूर्वरूपं भवति, संसृष्टमेव च लिङ्गम् । तनासाध्यसयोगं साध्यासाध्यसंयोगं चासाध्यं विधातुं, साध्यं तु साध्यसंयोगम् । तस्य साधनं साधनसंयोगमेव विधादिति ॥ २१ ॥

ताविति तौ निजागन्तुः परस्परमनुवधीतः कदाचिदिति न सर्वदा । यथोक्तेतुसंसर्गादिति निजागन्तुहेतुनेलकत् । तत्रेति निजागन्तुहेतुसंसर्गं । असाध्यसयोगमिति यदा त्रिशेषजोन्मादि हिंसार्थिना देवादिनाऽनुगुण्यो भवति, तदाऽसाध्ययोः संयोगो भवति । साध्यासाध्यसयोगस्तु एकदोषजे उन्मादे हिंसाध्योन्मादयोगस्तथा रत्नार्थोन्मादि त्रिदोषोन्मादादु कथाचेत्यादि हेतव्यम् । साध्यसयोगस्य साध्यरूपतयैव साध्यतायां सिद्धायां पुन साध्यमितिबचन साध्यरूपविकारान्तरसबन्धे विकारभूयस्त्वेनासाध्यशब्दप्रतिषेधार्थम् । साधनसयोगमेवेति निजागन्तुसाधनमेलकमिलयं ॥ २१ ॥

भवन्ति चात्र ।

नैव देवा न गन्धर्वा न पिशाचा न राक्षसाः ।

न चान्ये स्वयमङ्गिः प्रमुपह्विः श्रन्ति मानवम् ॥ २२ ॥

१ 'हिंसार्थोन्मादन' इति पा० । २ 'देवापनुचराप्रवियानि' अपादा' इति पा० ।

च. ख. २९

ये स्वेनमनुवर्तन्ते हि दयमानं स्वकर्मणा ।

न स तदेतुकः हेतुः नो न ह्यस्ति कृतकृत्यता ॥ २३ ॥

अप्रति देवानुन्मादहेतुपरिहारार्थं देवानुन्मादेऽपि प्रकृतमेव कर्म कारण दर्शयति—नैवेत्यादि । अनुवर्तन्त इतिवचनादुपकृतकर्मत्रेति एव देवादयोऽशुभकर्माणमभितिविशन्तीति दर्शयति, यदि हेतुमेव देवादय कर्मनिरपेक्षा उन्मत्त कुर्वन्त इति सावनेव कुर्वुरिति भावः । न स तदेतुक हेतु इति नासां देवादिद्वत् उन्माद इत्यर्थः । अथ कथं देवाद्यावेशजित्तोऽप्ययं न देवादिद्वत् इत्याह—न ह्यस्ति कृतकृत्यतेति, न यस्मादशुभकर्मणा कृते उन्मादे पुनर्देवादिद्वत्स्वत्वमस्ति, न हि कृतं पुन कियते, देवादयश्च कर्मपराधीना एवेति भावः । किंवा, 'न ह्यस्य कृतकृत्यता' इति पाठः । तत्र कृतेनैव प्राक्तनकर्मणा उन्मादितो न ह्यल वर्णीय पुरुषो भवति, अन्यथा, सर्वेषामेवाविशेषेण देवानुन्माद स्यात्, तस्मादेतैर्बोन्मादफलजनक कर्म कृत, स एव देवादिभि कर्मपराधीनैरभिगम्यते; अनेनाभिप्रायेणाह—न ह्यस्य कृतकृत्यतेति ।—अकृतपापकर्मणो न देवादिभिगमनीयताऽस्तीत्यर्थः । यस्माद्देवादयोऽत्र कर्मपराधीनास्तस्माद्देवादयो नोपालम्भ्या ॥ २२ ॥ २३ ॥

प्रज्ञापराधात् संभूते व्याधी कर्मज आत्मनः ।

नामिशंसेहृदो देवाच्च पितृभ्रापि राक्षसान् ॥ २४ ॥

आत्मानमेव मन्येत कर्तारं सुखदुःखयोः ।

तस्माच्छ्रेयस्करं मार्गं प्रतिपद्येत नो व्रसेत् ॥ २५ ॥

देवादीनामपचितिर्हितानां चोपसेवनम् ।

ते च तेभ्यो विरोधश्च सर्वमायत्तमारमनि ॥ २६ ॥

तत्र श्लोकः ।

संत्या निमित्तं प्राधूर्यं लक्षणं साध्यता न च ।

उन्मादानां निदानेऽस्मिन् क्रियात्वं च भाषितम् २७

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते निदानस्थाने

उन्मादनिदानं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

न च देवादिभ्यो मेतव्यमिव्याह—प्रज्ञापराधादित्यादि ।

नामिशसेदिति नोपालमेतः । आत्मानमित्यादी आत्मैव शुभाशु-

भकर्मकरणात् सुखदुःखयोर्गोचरत्वे कारणं भवतीति भाव्यार्थं । नो व्रसेदिति देवादिभ्यः, एवमेवार्गी शुभकर्माणमपि

दृष्टन्तीति कृत्वा नो व्रसेत् । अपचितिः पूजा । ते चेलादी ते चेति देवापचितिर्हितोपसेवने । तेभ्यो विरोधयति तेभ्यो देवा-

दिभ्यो विरोधो यतो भवत्यशुभकर्मभ्यः, तत् सर्वमात्मन्यावसम् । एतेन, आत्माधीनैवेदेमुन्मादाकारणस्य परिवर्जनं

प्रतिसेवनं च दर्शयति ॥ २४-२७ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितयो चरकतात्पर्य-

टीकायामनुर्वेदीपिकायामुन्मादनिदानं

नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

१ 'न तत्रिमित हेतोऽनी' इति पा० । २ 'यश्च' इति पा० ।

अष्टमोऽध्यायः ।

अथातोऽपस्वारनिदानं ध्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानाश्रयः ॥ २ ॥

उन्मादानन्तरं प्राणुत्पत्तावपसारोत्पादादपस्वारनिदानमु-
च्यते ॥ १ ॥ ३ ॥

इह खलु चत्वारोऽपसारा भवन्ति यातपित्त-
कफसन्निपातनिमित्ताः ॥ ३ ॥

चत्वार इति वचनभाग्यनुसंधेऽप्यपसारणां चतुष्प्र-
तिपादनार्थम्, अपसारो हि नोन्मादयत्, स्वतन्त्रेणागन्तुना
क्रियते ॥ ३ ॥

त एवंविधानां प्राणभृतां क्षिप्रमसिनिर्वर्तन्ते;
तद्यथा—रजस्तमोभ्यामुपहतचेतसामुद्भ्रान्तविय-
मपहुदोषाणां समलविकृतोपहितान्युच्चैर्न्यभ्यव-
हारजातानि वैषम्ययुक्तनोपयोगविधिनोपयुञ्जाना-
नां तन्त्रप्रयोगमपि च विषममाचरतामन्याश्च शरी-
रचेष्टा वियमाः समाचरतामनुपक्षीणदेहानां चा
दोषाः प्रकुपिता रजस्तमोभ्यामुपहतचेतसामन्त-
रात्मनः श्रेष्ठतममायतनं हृदयमुपसृत्योपरि तिष्ठ-
न्ते, तद्येन्द्रियायतनानि च । तत्र तत्र चावस्थिताः
सन्तो यदा हृदयमिन्द्रियायतनानि चेरिताः काम-
क्रोधमयलोभमोहहर्षशोकचिन्तोद्विगादिसिः सह-
साऽग्निपूर्यन्ति, तदा जन्तुरपसरति ॥ ४ ॥

। उद्भ्रान्तवियमपहुदोषाणामित्यत्रोद्भ्रान्तत्वेनोन्मार्गित्वं, वि-
षमत्वेन कदाचिदपसारवेगकृत्तृत्वं दर्शयति । समलैलादि उन्मा-
दव्याहंगानुत्पत्त्यम् । अलुपक्षीणदेहत्वादित्यर्थः;
उन्मादनिदानेऽपि समलविकृतोत्पादिप्रत्यये 'अलुपक्षीणदेहानाम्'
इत्युक्तम् । श्रेष्ठतममायतनमित्यनेनाग्निोऽपि शरीरेदोऽन्तःप-
त्यनः स्थानं, हृदयं ह्युपेतमं, तत्रैव चेतनाविशेषविषयव्यवहारिति
दर्शयति । उपसृत्येति व्याज्य । उपरि तिष्ठन्तीति हृदयस्योपरि
इन्द्रियायतनानि चोपसृत्य विद्यन्तीति योजना । 'पर्यवतिष्ठन्ते'
इति पाठो व्यक्त एव । तत्रानस्थिता इति हृदये इन्द्रियायतनेषु
च लीनत्वेनावस्थिताः । ते च लीनाः सन्तः कामादिभिरतिरिक्ताः
पुनर्हृदयमिन्द्रियायतनानि च विशेषेण पूर्यन्ति यदा, तदा
अपसरति अपसारवेगमुद्योते भवतीति भाव्यार्थः ॥ ५ ॥

अपसारं पुनः सृष्टियुद्धिसंस्पर्शंयुवाद्गीमत्स-
चेष्टमापस्यिकं तमःप्रवेशमाचक्षते ॥ ५ ॥

अपसारप्रत्यात्मलक्षणमाह—अपसारं पुनरित्यारि ।
संस्पर्शादिति विदूनिगमनात् । बीभ्रता केनयननाप्रभातिरिक्ता
चेष्टा यस्मिन् तद्गीमत्सचेष्टम् । आवस्यिकं तमःप्रवेशमिति

१ 'अनुपसृष्टादा' इति पा० । २ 'हृदयमुपसृत्येव पर्यवतिष्ठन्ते'
इति, 'हृदयमुपसृत्योपरि तिष्ठन्ते' इति च पा० ।

कादाचित्कं तमःप्रवेशं; तमःप्रवेशोऽज्ञानसाधनान्तरं, अप-
सारवेगवान् इति तमःप्रवेशे इव न किंचिदुच्यते ॥ ५ ॥

तस्येमानि पूर्वरूपाणि भवन्ति, तद्यथा—भृगु-
दासः सततमक्षणांवेकृतमदाश्चध्रुवणं लालासिद्धाण-
प्रक्षरणमनन्नामिलपणमरोचकाविपाकौ हृदयप्रदः
कुक्षेराटोपो वैर्ष्यमस्थिमेदोऽङ्गमदो मोहस्तमसो
दर्शनं मूर्च्छां भ्रमश्चाभीक्षणं स्वप्ने च मदनतनव्य-
धमदययनवेषनपतनादीनीति ॥ ६ ॥

ततोऽनन्तरमपसारामिनिर्वृत्तिरेव ॥ ७ ॥
अशब्दभ्रवगमिति अविवक्षितानशब्दप्रणशब्दम् । आतोषो
गुणशुभाशब्दविशेषो योतजगन्धः श्रूयत ह्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥

तथेदमपसारविशेषविज्ञानं भवति; तद्यथा—
अभीक्षणमपसरन्तं, क्षणेन संज्ञां प्रतिलभमा-
नम्, उत्पिण्डताष्टम्, असाध्ना विलपन्तम्, उद्भ-
मन्तं फेनम्, अतीवाभ्मतप्रीवम्, आविद्धशिर-
स्कं, विषमव्यिनताङ्गुलिम्, अनवस्थितपाणिपा-
दम्, अरुणपदपद्मपद्मवदनयनवदनत्वचम्, अनव-
स्थितचपलपदपदरुद्धरूपदर्शनं, यातलानुपशयं,
विपरीतोपशयं च वातेनापसरन्तं विधात् ॥ (१) ॥

अभीक्षणमपसरन्तं, क्षणेन संज्ञां प्रतिलभ-
मानम्, अपकृजन्तम्, आस्फालयन्तं भूमिं, हरिः-
तद्वारिद्रताप्रनवनयनवदनत्वचं, रधिमोक्षितो-
प्रमेषवादीस्ररूपितरूपदर्शनं, पित्तलानुपशयं, विप-
रीतोपशयं च पित्तेनापसरन्तं विधात् ॥ (२) ॥

चिरादपसरन्तं, चिराच्च संज्ञां प्रतिलभ-
मानं, पतन्तम्, अनतिविकृतचेष्टं, लालामुदमन्तं,
शुक्लनवनयनवदनत्वचं, शुक्लशुक्लनिर्गुरुधरूपदर्शनं,
श्लेष्मलानुपशयं, विपरीतोपशयं च श्लेष्मणाऽप-
सरन्तं विधात् ॥ (३) ॥

समयेतत्सर्षेलिङ्गमपसारं सान्निपातिकं विधात्,
तमसाध्यमाचक्षते ॥ (४) ॥

इति चत्वारोऽपसारा व्याख्याताः ॥ ८ ॥

तत्रेदमित्यादि । विशेषविज्ञानं यातावपसारोऽङ्गि-
त्यर्थः । क्षणेन संज्ञां प्रतिलभमानमिति वातावसारे शीघ्रं
प्रभोषो भवतीति दर्शयति । आभ्मतप्रीवमिति पुरितस्यभ्य-
भावम् । आविद्धशिरस्कमिति वक्रशिरस्कम् । अनवस्थितच-
पलरूपदर्शनं पतनकाले क्षेपं, पतितरज्जु न गुच्यत एव ।
एवमन्यत्रापि रूपदर्शनं शोध्यम् । शुभुवेऽपि पतनकाल एव
रूपदर्शनमुक्तं; यथा—'यो ज्ञ्यादिरित्तं तस्यं शृणं सामदं-

१ 'वात्रनाशदिति हासते' इति पा० । २ 'हृदये क्षणे च' इति
पा० । ३ 'वातेनापसरन्तं' इति पा० । ४ 'क्षणे क्षणे च' इति पा० ।

धावति । ततो मे चित्तनाशः स्यात् सोऽपसारोऽनिलामकः”
(मु. उ. अ. ६१) इत्यादि । पित्तापस्मारे यद्यपि विशेषलक्षणे
क्षणेन संशो प्रतिलभमानमित्युक्तं, तथाऽपि वातिकापेक्षया
कालप्रकोपेऽत्र हेयः; पित्तादपि हि वायु शीघ्रकारी भवति ।
उग्रं हिंसकमिव । भ्रष्टं तु अहिंसकमपि भयजनकं श्मशानादि ।
धारीसं ज्वलितम् । विरादपस्मरन्तमिति भूयसा
काशेनापस्मारवेगवन्तम् ॥ ८ ॥

तेषामागन्तुरुबन्धो भवत्येव कदाचित्, तमुत्तर-
कालमुपदेक्ष्यामः । तस्य विशेषविज्ञानं यथोक्तलि-
ङ्गलिङ्गाधिक्यमदोपलिङ्गाञ्जुरूपं (च) किञ्चित् ॥ ९ ॥

भवत्येवैत्र एवकारोऽत्यन्तायोगव्यवच्छेदे, यथा—नोलं
सरोजं भवत्येव, न च न भवति । कदाचिदिति पदं त्वत्य-
न्तायोगव्यवच्छेदाद्यंतामेव द्योतयति । एतेन, सर्वापस्मारे
भूतएवंबन्धो भवति, न च स्वतस्त्रोऽपसारो भौतिको भवतीति
दर्शयति । उत्तरकालमिति चिकित्सिते; यद्यपि चापस्मार-
चिकित्सितेऽपि प्रपञ्चो न बह्वन्वः, तथाऽपि तत्रोन्मादविष्य-
तिदेशानुन्मादोक्तविस्मर एवेति कृत्वा इहोक्तम्,—“तमुत्तर-
कालमुपदेक्ष्यामः” इति; उक्तं हि—“यस्मानुबन्धं त्यागन्तुं दोष-
लिङ्गाधिकाकृतिम् । पर्येतस्य मित्तुयादागन्तुमादमेपजम्”
(चि. अ. १०) इति । यथोक्तलिङ्गैरिति पञ्चमीस्थाने वृत्तीया, तेन
यथोक्तपित्तापस्मारलिङ्गे लिंगाधिक्यं लिंगातिरिक्तत्वं; तथा-
दोपलिङ्गाञ्जुरूपं दोपलिङ्गासदृशमित्यर्थः । किञ्चिदिति न सर्वं,
किंतु स्वीकृतं; दोपलिङ्गविलक्षणं लिङ्गमागन्तुबन्धो भवति ।
एतेन च सातष्येणागन्तवपसारसंभवो न भवतीति दर्शयति;
यदि हि स्वतश्च एवागन्तुः स्यात्तदा न स्वीकृतागन्तुलिङ्गं
स्यात् किंतु सर्वमेव ॥ ९ ॥

हिदान्यपसारिभ्यस्तीक्ष्णानि संशोधनान्युपश-
मानानि च यथास्वं, मन्त्रादीनि चागन्तुसंयोगे ॥ १० ॥

हितमिस्त्रादिना चिकित्सासूत्रमाह । उपशमनानि च हिता-
नीति योजना ॥ १० ॥

तस्मिन् हि दक्षाध्वरध्वंसे देहिनां नानादिक्षु
विद्रव्यतामिद्रव्यणतरणधावनल्लवनल्लनापैर्देहवि-
क्षोभणैः पुरा शुल्भोत्पत्तिरभूत्, हविष्पाशात्
प्रमेहकुष्ठानां, भयत्रासशोकैरुन्मादानां, विविधभू-
ताशुचिसंस्पर्शादपस्माराणां, उग्रस्तु खलु महेश्व-
रैरुल्लाटप्रभवः, तरसन्तापाद्रकपित्तम्, अतिव्य-
वायात् पुनर्नक्षत्रराजस्य राजयद्मेति ॥ ११ ॥

भवन्ति चात्र ।

अपस्मारो हि चातेन पित्तेन च कफेन च ।

१ 'यद्यपि ऋषियेषेण संशो प्रतिचममानमित्युक्तं' इति पा० ।
२ 'उन्मादोक्तविलस उक्तत्वादिशोक्तम्' इति पा० । ३ 'नदेधर-
कायात् प्रभवति' इति पा० ।

चतुर्थः सन्निपातेन प्रत्याख्येयस्तथाविधः ॥ १२ ॥

साध्यास्तु भिपजः प्राज्ञः साधयन्ति समाहिताः ।
तीक्ष्णैः संशोधनैश्चैव यथास्वं शमनैरपि ॥ १३ ॥

यदा दोपनिमित्तस्य भवत्यागन्तुरन्वयः ।

तदा साधारणं कर्म प्रवदन्ति भिपग्विदः ॥ १४ ॥

संप्रत्युक्तानां गदानामुत्पत्तिमाह—तस्मिन्निस्त्रादि ।—य-
द्यपि च उग्र एव तत्र प्रथम उत्पन्नस्योऽप्यसौ पृथगेव रुद्र-
कोधरूप उरपन्न इति कृत्वा पश्चादुच्यते, शुल्भादयस्तु यज्ञ-
ध्वंसानन्तरकालभूता एकस्याममीभातरवेन प्रथममुच्यन्ते;
उग्रस्तु तु सर्वप्रथमोत्पत्तिर्ननिदान एवोक्तैति भावः । पुरा
इत्याद्युत्पत्तौ । उल्लाटप्रभव इति उल्लाटभवकोषाभिप्रायमव-
द्वयर्थः । अन्वयोऽनुबन्धः । साधारणमिति दोषप्रसूनीकं धम-
नादि, देवादिप्रसूनीकं च वलिनहत्यादि ॥ ११-१४ ॥

सर्वरोगविशेषः सर्वौपधविशारदः ।

भिपकं सर्वोपयान् हन्ति न च मोहं समृच्छति १५
इत्येतदखिलेनोक्तं निदानस्थानमुत्तमम् ।

निदानस्थानोक्तसर्वरोगज्ञानफलमाह—सर्वेत्यादि । न च
मोहं निगच्छतीति निदानस्थानायत्केऽपि प्रमेये सूक्ष्मेऽपि
बहुदृष्टत्वेन न मोहं गच्छति, किंतु तदप्युच्यते इत्यर्थः । अ-
खिलेनेति यावन्निदानस्थानतया व्याप्यउक्तं प्रतिज्ञातं तावदखि-
लेनोक्तम् । तेन चिकित्सास्थानवक्तव्यनिदानाभिधानात् न्यून-
त्वं; यच्च उग्ररुदिनिदानमपि पुनर्देहकर्म्यं तदस्यैव प्रथम इति
भावः ॥ १५ ॥—

निदानार्थं करो रोगो रोगस्याप्युपलभ्यते ॥ १६ ॥

तद्यथा उग्ररस्तापाद्रकपित्तमुदीर्यते ।

रक्तपित्ताज्वरस्ताभ्यां शोषश्चोप्युपजायते ॥ १७ ॥

श्लेहामिवृद्ध्या जठरं जट्टराच्छेद्य एव च ।

अशौभ्यो जठरं दुःखं शुल्भश्चाप्युपजायते ॥ १८ ॥

प्रतिश्यायाद्भवेत् कासः कासात् संजायते क्षयः ।

क्षयो रोगस्य हेतुत्वे शोषस्याप्युपलभ्यते ॥ १९ ॥

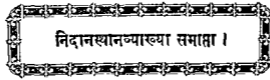
संप्रति निदानप्रकरणोद्देशात्तस्मात्पि केयाचित्पार्थि प्रति
कारणत्वं यत् संभवति, तद्वक्तुमाह—निदानार्थेत्यादि ।—
निदानस्थानार्थं प्रयोजनं व्याधिजननं, तद्व करोतीति निदाना-
र्थं करो व्याधिजनक इत्यर्थः । निदानरूप इति वक्तव्ये यद्यदि-
नार्थं करो इति ज्ञाते तेन, व्याधिना व्याध्यन्तरे क्रियमाणेऽपि
मूलभूतव्याधिजनक एव हेतुव्याधिजन्येऽपि व्याधी मूलव्या-
धिजननागन्तरव्यापारो निदानमिति दर्शयति । तेन, रोग-
जन्येऽपि रोगे मूलभूतव्याध्यन्तरेऽपि कारणत्रयमेव कारणं

१ 'निगच्छति' इति पा० । २ 'श्रामाज्वरनाशने' इति पा० ।

धारणहेत्वादयो निदानस्थानादायुषा , तथैकैकशब्धं ज्वरादीनां हेतुलिङ्गोपशान्तय स्वे स्वे अध्याये उक्ता । अत्र च लिङ्गग्रहणेन पूर्वलिङ्गग्रहणम्, उपशान्तिग्रहणेन श्लेषशयग्रहणं, सप्राप्तेस्तु प्रतिरोगमभिधानादग्रहणं व्याख्येयम् । हेतुपर्यायनामान्तीति 'हेतुनिमित्तम्' (नि ध १) इत्यादिना, व्याधिपर्यायनामान्तीति तथा लक्षणपर्यायनामान्तीति चाद्याध्यायोक्तान्येषु ज्ञेयानि, सप्राप्तेस्तु 'सप्राप्तिर्जातिरागति' (नि ध १) इति नामकथनं लक्षणप्रयोजकमेव प्रायः, तेनेह न सृष्टीतम् । किंवा हेतव इत्यादिस्थानसग्रह एव, अपस्माराध्यायार्थसग्रहस्तु स्थानसंप्रहरेणैवाव्यवहितेन कृतत्वाच्च पुनः पृथक्कृतम् । तत्र हेतव इत्यादि

सर्वरोगहेत्वादिसग्रहणम् । अस्मिन् पक्षे पृथक्त्वेनेति ज्वरादीनामिल्लनेन सूच्यते, एकैकशब्धेति हेतुलिङ्गोपशयशक्तिभिः सूच्यते । सग्रहेणेति सूचनान्वितिसितप्रपञ्चनीयं निदानं सूचयति । केचिदत्र निदीयते निबध्यते हेत्वादिसङ्कमनेनेति विराममिति निदानशब्दव्युत्पत्तिं कुर्वन्ति, निदानशब्देन च गणो दोहनकालनिग्रन्धनरज्जुहृद्यते इति भ्रुवते । ज्वरनिदाने च निदानशब्दो व्याकृत एव ॥ ४३-४४ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचित्तामां चरकत्रात्पर्यटीकायामा युर्वेददीपिकायामपस्मारनिदानं नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

निदानस्थानव्याख्या समाप्ता ।

विमानस्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अथातो रसविमानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

इह खलु व्याधीनां निमित्तपूर्वरूपरूपोपशयसंख्याप्राधान्यविधिविकल्पबलकालविशेषाननुप्रविश्यानन्तरं दौषभेजदेशकालबलशरीररसाहार-सात्म्यसत्त्वप्रकृतिव्यसां मानमवहितमनसा यथा-घञ्ज्ञेयं भवति सिपजा, दोषादिमानज्ञानायत्तत्वात् क्रियायाः । न ह्यमानज्ञो दोषादीनां सिपज् व्याधि-निग्रहसमर्थो भवति । तस्माद्दोषादिमानज्ञानार्थं विमानस्थानमुपदेक्ष्यामोऽग्निवेश ॥ ३ ॥

(ओं नमो गणेशाय ।) निदाने ज्ञातहेत्वादिषयकस्य चिकित्सोपयोगिन्या दौषभेज्जादिविशेषज्ञानमपेक्षितं भवति, अतो वक्ष्यमाणदौषभेज्जादिविशेषज्ञानकं विमानस्थानं ब्रूते । तत्रापि च दौषभेजयोः प्राधान्यात्तद्विशेषज्ञानकं रसविमानं प्रथमं ब्रूते । इमं च स्थानसम्बन्धं स्वयमेव दर्शयिष्यति । विशेषणं नीयते ज्ञायते दौषभेज्जायनेनेति विमानं, दौषभेज्जादीनां प्रभावादिविशेष इत्यर्थं, एवमूतं विमानमभिषेयतया यत्र तिष्ठति तद्विमानस्थानम् । रसविमानमधिकृत्य कृतोऽध्यायो रसविमानम् । इह खल्विद्यादिनां स्थानसम्बन्धमाह । इह संप्राप्तिसिद्धसंख्याप्राधान्यादिग्रहणैव सप्तासिमुपदिशन् संख्यादिभेदेन सर्वैव सप्तासि कथिता भवतीति दर्शयति । निमित्तादीनां तु न तादृशो भेदोऽल्पप्रमत्त्वकव्योऽस्ति, येन भेदेन तेऽपीह कल्पन्ते, अतस्ते सामान्यैर्नैवोक्ता । अनुप्रविश्येति बुद्ध्या । दोषादयः सूत्रस्थान एव प्रपञ्चिता । मानमेति प्रभावादिविशेष । एतज्ज्ञाने हेतुमाह—दोषादीत्यादि । क्रियाया इति चिकित्साया ॥ १-२ ॥

तत्रादौ रसद्रव्यदोषविकारप्रभावान् वक्ष्यामः । रसास्तावत् पदं—मधुराम्ललघणाकटुतिककपायाः । ते सम्पुण्यपुण्यमानाः शरीरं यापयन्ति, सिद्धयोपयुज्यमानास्तु खलु दोषप्रकोपायोपकल्पन्ते ॥ ४ ॥

दोषाः पुनस्त्रयो यातपित्तश्लेष्माणः । ते प्रकृति-

भूताः शरीरोपकारका भवन्ति, विकृतिमापन्नास्तु खलु नानाविधैर्विकारैः शरीरमुपतापयन्ति ॥ ५ ॥

अध्यायार्थं धर्तुं प्रतिजानीते—तत्रादावित्यादि । यद्यपि च दौषभेज्जैलादौ दोषापेक्षत्वाद्भेज्जस्य दौषभादौ कृतं, तथाऽपीह रसद्रव्यरूपभेज्जलापेक्षितरोगप्रशमककर्तृत्वेन तथा दौषस्यापि च रसद्रव्ययोरेव कारणत्वेन भेज्जसत्त्वस्यैव रस-द्रव्ये एवामे कृते, पश्चात्तु दौषग्रहणगृहीतो दौषविकारी । प्रकृतो भाव प्रभाव शक्तिरित्यर्थं, स चेहाचिन्त्यधिन्द्रक्ष्य प्राद्य । येन, 'तत्र खल्वनेकरसेषु' इत्यादिना द्रव्यविकारयोः प्रभावं रसद्वारा दौषद्वारा च चिन्त्यमपि वक्ष्यति । यापयन्तीति सामान्यवस्थापयन्ति । सिध्नाशब्द इहयोगादित्योगसिध्ना-योगेण वर्तते । दोषा इति शरीरदोषा । पुन शब्दो मान-सदोषं व्यावर्तयति ॥ ४ ॥ ५ ॥

तत्र दौषभेकैकं प्रयत्नयो रसा जनयन्ति, प्रय-त्नयश्चोपशमयन्ति । तद्यथा—कटुतिककपाया वातं जनयन्ति, मधुराम्ललघणास्त्वेनं शमयन्ति; कङ्कम्ललघणाः पित्तं जनयन्ति, मधुरतिककपाया-स्त्वेनच्छमयन्ति; मधुराम्ललघणाः श्लेष्माणं जन-यन्ति, कटुतिककपायास्त्वेनं शमयन्ति ॥ ६ ॥

रसानामसत्त्वज्ञानं कर्मोह—तत्रेत्यादि । अनेन च रसकर्म-पदेन दोषाणामपि तत्तद्रसोत्पाद्यत्वं तथा तत्तद्रसोपशमनीय-त्वमुक्तं भवति । कटुतिककपाया वातं जनयन्तीति असति परिपन्थिनीति हेतुं, तेनार्काण्युत्पत्त्युत्पत्तीनां तिक्तानामपि वाताजनकर्ये न दोष । तत्र क्षुण्णवीर्यता परिपन्थिनी विद्यते, तेन न ते वातं जनयन्तीत्यायुसरणीयम् । एनमित्ति पदेन, यथे बद्धादिजो वायुस्त्वमेव मधुरादयः सर्वाःसर्वैपरीक्षाद्विशेषेण शम-यन्तीति दर्शयति, जागरणादिने हि नायो जागरणादिविप-रीता स्त्राग्रादय एव विशेषेण पन्था । एवं पित्तश्लेष्माणोरपि एनदेनशब्दोत्पत्त्यर्थं दर्शयति ॥ ६ ॥

रसदोषसन्निपाते तु ये रसा धैर्वापैः समान-गुणाः समानगुणभूयिष्ठा वा भवन्ति ते तानभिष-र्षयन्ति, विपरीतगुणा विपरीतगुणभूयिष्ठा वा श-मयन्त्यभ्यस्यमाना इति । पतद्भ्यवस्थाहेतोः पदत्व-मुपदिदयते रसानां परस्परैणासंख्येष्टानां, नित्वं च दोषाणाम् ॥ ७ ॥

अथ कथा युक्त्वा रसा दोषाजनयन्ति शमयन्ति चेत्याह—रसदोषेत्यादि । सन्निपात इत्यन्तं शरीरमेलके । गुशब्दो

१ 'अभिनियन्त्य' इति पा० । २ 'रसद्रव्यदोषविकारभेज्जदेश कालबलशरीररसाहारसात्म्यसत्त्वप्रकृतिव्यसाय' इति गङ्गाधरसंमत पाठः । ३ 'रसादिमानज्ञानायत्तत्वात्' इति पा० । ४ 'रसादीनाम्' इति पा० । ५ 'रसादिमानज्ञानार्थम्' इति पा० । ६ 'अभिनिय' इति पा० । ७ 'युक्त्वा' इति पा० ।

१ 'शरीरयोगशेनकरा' इति पा० । २ 'यत्र च' इति पा० ।

विशेषे, तेन विपरीतगुणा एव विशेषेण विपरीतगुणभूविश्रप्ते-
 क्षया शमयन्तीति दर्शयति । रसानां तु यथा उपचारादुष्णा
 भवन्ति तदभिहितं "गुणागुणाध्या नोक्षाः (सू. अ. २६)" इत्यादिना सूत्रे । अन्यसमाना इति न सहजदुपुन्यमानाः ।
 अथ कस्माद्रसदोषसंसर्गाभ्युत्सवं परिलज्ज्य रसपदार्थं दोषात्रित्वं
 चोच्यते ? इत्याह—इत्येतद्विलादि । व्ययस्थेति रसदोषसंसर्ग-
 प्रपञ्चसंक्षेपः । परस्पररेणसंसृष्टानामिति यदं दोषाणामित्यनेनापि
 योज्यम् ॥ ७ ॥

**संसर्गविकल्पविस्तारो हेतुपामपरिस्संख्येयो भवति
 विकल्पभेदापरिस्संख्येयत्वात् ॥ ८ ॥**

रसदोषसंसर्गप्रपञ्चानभिधाने हेतुमाह—संसर्गोत्यादि । य-
 त्यात् संसर्गभेदविस्तारोऽपरितोऽख्येयत्वात् पदत्वं त्रित्वं चो-
 च्यते । विकल्पभेदापरिस्संख्येयत्वादिति संसर्गविकल्पस्य भेदो
 विज्ञातीयप्रकाररूपापरिस्संख्येयत्वात् । एतेन, यथा रसानाम-
 भान्तरन्यक्तिभेदेऽपि मधुरत्वादिसामान्ययोगान्मधुरादिव्यपदे-
 शेन यद्वत्सुच्यते, तथा मधुरान्मधुरत्वव्याधिरसंयोगोपामपि
 रासप्यान्तरभेदे शान्ान्येनोपसंभ्रं कृत्वा त्रिप्रतिस्संख्येय-
 न्ययो भविष्यतीति निरस्तवे, यतो मधुरान्मदिसंसर्गोऽपि
 विज्ञातीयो मधुरतरमधुरताभिभेदकतो भेदोऽपरिस्संख्येयो
 भवति । वचनं हि—“रसालरसाम्ना तां संख्यामितिपतन्ति
 हि” (सू. अ. २६) इति ॥ ८ ॥

**तत्र खल्वनेकरसेषु द्रव्येष्वनेकदोषात्मकेषु च
 विकारेषु रसदोषप्रभावमेकैकदेशेनाभिसमीक्ष्य त-
 तो द्रव्यविकारयोः प्रभावतत्त्वं व्यवस्थेत् ॥ ९ ॥**

अथ कथं तर्हि संसृष्टानां रसानां दोषाणां च प्रभायो हेय
 इत्याह—तत्र खल्वित्यादि । तत्र चानेकरसद्रव्यत्वानेकदोषवि-
 कारस्य च प्रत्येकरसदोषप्रभावमेलकेन प्रभावं कथयन् रससं-
 सर्गदोषसंसर्गदोषेति सादृशमेव प्रभावं कथयति, यतो रसदो-
 षसंसर्गप्रभावात्तत्र द्रव्यविकाराध्यत्वद्रव्यदोषयोर्द्रव्यविकारप्र-
 भावत्वोच्येते । अनेन न्यायेन साशादनुचोऽपि एकरसद्रव्य-
 कदोषविकारयोः प्रभाषोऽसंसृष्टरसदोषप्रभावकथनादुक्त एव
 श्रेयः । एकैकदेशेनाभिसमीक्ष्येति प्रत्येकमुक्तसाधिरभावेनैक-
 रसं द्रव्यमनेकदोषं च विकारं समुदितप्रभावमवितानीक्ष्य ॥ ९ ॥

**न त्वेवं सल्लु सर्वत्र । न हि विद्वत्तियुपमसमवे-
 तानां नानात्मकानां परस्पररेण चोपहृतानामन्यैश्च
 विकल्पनैर्विकल्पितानामवयवप्रभावानुमानेनैव स-
 मुदायप्रभाषतत्त्वमध्यचसत्तुं शक्यम् ॥ १० ॥**

अथ च रसदोषप्रभावान्नाना द्रव्यविकारप्रभावानिधयो न

सर्वत्र इत्येव विकारे चेत्याह—न त्वेवं सल्लु सर्वत्रेति । प्रत्येय
 हेतुमाह—नहीत्यादिनाऽध्यवसातुं 'शक्यमित्यन्तेन । विद्वत्ति-
 विपमसमवेतानामिति विद्वत्तिसमवेतानां तथा विपमसमवेतानां
 चेति विद्वत्तियुपमसमवेतानाम् । समवेतानामिति मिलितानां
 रसानां दोषाणां च । तत्र रसस्य विद्वत्तिसममयो यथा—मधुरे
 तण्डुलीयके; मधुरो हि प्रहृष्टा सैहृष्टपलादिकरः, तण्डुलीयके
 तु विद्वत्तिसमवेतत्येन तत्र करोति । विपमसमवेतान्स्तु तिले
 कषायकद्रुतिपत्नधुराः; यदि हीने रसाः शमया गात्रया समवेताः
 स्युखतखिलोऽपि पित्तश्लेष्महरत्विदोषहृष्टो वा स्यात्, पित्तकफ-
 करत्त्वयः; तेनात्र रसानां कचिद् कर्तृत्वमकर्तृत्वं च द्रव्यिदिति
 वैपम्यमुभोयते । नानात्मकानामित्यादिहेतुत्रयं तु विद्वत्तिसम-
 पायविपमसमवाययोरोपलम्भकम् । तेन, नानात्मकत्वादि-
 त्यादिभिर्विद्वत्तिसमवायविपमसमवायो भवतः । नानात्मकाना-
 मिति नागारूपहेतुर्जनितानां; तेन हेतुभेदबलादेव रसदोषयो-
 र्विद्वतो विपमो वा भेलको भवतीत्यर्थः । किंच, नामात्मकाना-
 मिति नानाप्रमाणानाम् । एवं च नानाप्रमाणत्वं विपमसमवाये
 हेतुः । परस्पररेण चोपहृतानामिति अन्योन्यगुणप्रसिद्धगुणा-
 नाम् । परस्परगुणोपपातस्तु यद्यपि दोषाणां प्रायो नारसेव,
 तथाऽप्यरद्यवशात् कंचिद्रूपतीति श्रेयः; रसानां तु प्रवर्तना-
 न्योपपातो भवत्येव । अन्यैश्च विकल्पनैरिति अन्यैश्च भेदकैः,
 तत्र रसस्य भेदकाः सारसककादयः; एकस्येव हि द्रव्यस्य कल्प-
 नाविशेषेण गुणान्तराणि भवन्ति । दोषस्य तु दृशान्तराण्येव
 गुणान्तरयोगोद्देशकानि भवन्ति । यदुक्तं,—“स एव कुपितो
 दोषः समुत्थानविशेषतः । स्थानान्तरगतश्च विकारान् कुरुते
 बहून्” (सू. अ. १०) इति । अस्मिन् व्याख्याने रसानां दोषाणां
 च य उत्कर्षोपकर्षहेतुो विपमसमवायः प्रवृत्तुच्यते, न च सुच्यते;
 यतो विपमसमवायेऽमुकृष्टस्य रसस्य तथा दोषस्य चोच्छ्रय गुण
 अपृष्टस्य चापृष्टया गुणा भवन्तीति इत्काऽत्रयवप्रभावानु-
 मुमानेनैव समुदायप्रभावानुमानं शक्यम् । अथोच्येत—विप-
 ममेलके रसस्य शेषस्य च न त एव गुणा उत्कृष्टा अपृष्टा वा
 भवन्ति किंतु गुणान्तरमेव भवति, हन्त तर्हि विद्वत् एवायं
 समवायो निररसकार्यकारणत्वात् । तदेवं दृग्दर्शनान्द्रव्यया
 व्याख्यायते—यत्—द्विविधो नेलको भवति रसानां दोषाणां
 च प्रहृष्टतुगुणः प्रहृष्टतुगुणश्च; तत्र यो मिलितानां प्रहृष्ट-
 तुगुणतुगुणैर्न मेलको भवति, स प्रहृष्टिसमसमवायश्चानेदो-
 ष्यते; यस्तु प्रहृष्टतुगुणोपमर्देन भवति, स विद्वत्तियुपमसम-
 वायोऽभिधीयते; शिष्टव्या हेतुभूतया विषमः प्रहृष्टतुगुणः
 समवायो विद्वत्तियुपमसमवाय इत्यर्थः । अत्रैव विद्वत्तियुपम-
 समवाये नानात्मकत्वादिहेतुत्रयं यथाविदुमेव योजनीयम् ।
 ये तु विद्वत्तियुपमसमवायो गुणयोगेऽनुवृन्ति, विपमसमवायस्य
 वैपम्यत्वात्तन्म्यानातिव्युत्प्रसिद्धत्वात् विपमसमवायस्य

१ 'शक्योपचारादुष्णा भवन्ति, ये च मन्ति' इति पा० । २ 'रस-
 दोषप्रपञ्चसंक्षेप' इति पा० । ३ 'तत्र त्वनेकरसेषु' इति पा० ।
 ४ 'द्रव्यविकारप्रभावान्द्रव्यत्वात्' इति पा० । ५ 'चोपहृतप्रकृतिकानां'
 इति पा० ।

२ 'उपपत्तकं' इति पा० । ३ 'नानात्मकानामिति नानाहेतुत्वं'
 जनेतानां' इति पा० । ४ 'स्थानान्तराण्येव' इति पा० ।

दु शकमिति कृत्वा, तदपि द्रव्यविकारप्रभावणैव व्यपदिशन्ति ॥ १० ॥

तथायुक्ते हि समुद्रये समुद्रायप्रभावतत्त्वमेवमेवो पलभ्य ततो द्रव्यविकारप्रभावतत्त्वयै व्यवस्येत् ॥११॥

अथ कथं तर्हि विकृतिविषयसमवायप्रभावज्ञानमिच्छाह—
तथायुक्ते हीत्यादि । तथायुक्ते समुद्रय इति विकृतिविषयसमवाये । समुद्रयप्रभावतत्त्वमिति मेलकप्रभावतत्त्वम् । समवृत्ते हि मधुमर्पिणि, सूर्यावर्तारुये वा दोषसमुद्रये, न समुद्रयमानमधु घृतगुणकमापत मारुक्ते, न च वातादिदोषप्रभावगत सूर्ये रुद्धा कृषिष्णुत्वं सूर्यावर्तस्य, किं तु संयोगमहिमाहृतमेवैतत् । यच्च गतिद्वय दोषरसमेलकस्य, तेन प्रकृतिरसमवायरूप सन्निपात उच्चरिदानो दोषलिङ्गमेलकैर्नोच्यवान् । यदुक्तं—“पृथगुत्तरक्षणसयसाक्षात्तन्द्रिकमन्यतम सास्त्रिगतिक वा उच्चरि वियात्” (नि अ १) इति । यस्तु विकृतिविषयसमवेतभेदोपकृतो उच्चरस्यस्य चित्रित्स्तिरे—“क्षणे दाह क्षणे शीतम्” (वि अ ३) इत्यादिना लक्षणमुक्तम् । न हि श्यावरकनोद्गोत्वत्वादि तनोक्त वातादिज्वरे क्वचिदस्ति । एव रसेऽपि यत्नाम्नते मधुरत्व प्रकृतिसमसमवेत, तद्वाप्रात मधुरमेतन्मानमेवोक्त, तेन, मधुरसामान्यगुणागत तस्य वातपित्तहृत्त्वमपि लभ्यत एव । यत्र वार्ताके कटुतिक्तत्वेन वातकृत्व प्राप्तमपि च विरुद्धिविषयसमवायात्तत्र भवति, तन्नाचायण ‘वार्ताक वातप्रम्’ (स अ २७) इत्युक्तमेव । एवमित्यादि तत्तदुदाहरण शास्त्रप्रसूतमनुसरणीयम् । यस्तु प्रकृतिसमसमवाय(कृतै)रसदोषगुणद्वारा प्राप्तमपि द्रव्यगुण विकारलक्षण च वृत्ते, तत् प्रकर्षार्थं स्वप्रायं चेति ज्ञेयम् ॥ ११ ॥

तस्माद्रसप्रभावतश्च द्रव्यप्रभावतश्च दोषप्रभावतश्च विकारप्रभावतश्च तत्त्वमुपदेक्ष्याम ॥ १२ ॥

उपसहरति—तस्मादित्यादि । तत्त्वमिति रसादिप्रभावतत्त्वम् । यत् पूर्व “तनादी रसद्रव्यदोषविकारप्रकारप्रभावावागुदेक्ष्याम” इत्यनेन रसादिप्रभावव्याख्यानप्रतिज्ञान इत्, तत्तु रसप्रभावावागुमेनेनैव द्रव्यप्रभावकथनात्, तथा दोषप्रभावेण च विकारप्रभावकथनात्प्रतिज्ञां स्यात् । इह तु विकृतिविषयसमवायात्मके द्रव्ये विकारे वा रसदोषप्रभावावागुमानेन च द्रव्यविकारप्रभावावागुमानेन स्तीति कृत्वा पृथक् पृथक्ससादिप्रभावतत्त्वानि ध्यानप्रतिज्ञानमिति न धीनरकत्वम् । इह द्रव्याणा वीर्यप्रभाव विपाकप्रभावी च द्रव्यप्रभावे रसप्रभावे वा(वाऽ)न्तर्भावनीयी । तत्र यै रसगुणयो वीर्यविपाकप्रभावावौ, तौ रत्वे, यौ तु रसकमोक्तवीर्यविपाकविपरीतौ वीर्यविपाका, तौ द्रव्यप्रभावे वोद्धव्यं । उपदेक्ष्याम इति निरिक्तेन तन्त्रेण रसादिप्रभावतत्त्व पृथगुपदेक्ष्याम इत्यर्थ । रसादिप्रभाव प्रपञ्चेन निरिक्ते तत्र एव वक्तव्य ॥ १२ ॥

तत्रेव रसप्रभाव उपदिष्टो भवति । द्रव्यप्रभावं पुनरुपदेक्ष्यामः । तैलसर्पिर्भूमिनि यातपित्तक्षेपप्रशमनौर्धानि द्रव्याणि भवन्ति ॥ १३ ॥

सक्षेपाभिधानमेतदेवेति दर्शयच्छाह—तत्रेव इत्यादि । एष इति ‘रसा दः’ इत्यादिना ‘तत्त्वमुपदेक्ष्याम’ इत्यन्तेन प्रपञ्चेनोक्त इत्यर्थ । उपदिष्टो भवतीति सङ्क्षेपेण कथितो भवति । अन्ये तु ‘तत्रैव रसप्रभाव उदितो भवति’ इति पठन्ति । अस्मिन् पक्षे द्रव्यदोषविकारप्रभावोऽपि वोऽन उदित सोऽपि रसद्वारा, तेन रसस्यैव प्रपञ्चामिहितत्वात्सर्वेषामभिधानमुपसहरति न द्रव्यादीनामिति ज्ञेयम् । द्रव्यप्रभावमित्यादौ पुनरिति सामान्येन द्रव्यप्रभावकथनात् पुन श्चद्रादिनया तैलादिद्रव्यप्रभाव कथयिष्याम इत्यर्थ । प्रशमनार्थानीति प्रशमनप्रयोजनानि ॥ १३ ॥

तत्र तैलं स्नेहोष्णगौरवोपपन्नत्वाद्वातं जयति सततमभ्यस्यमानं, वातो हि रौक्ष्यरौत्वलाघवोपपन्नो विरुद्धगुणो भवति, विरुद्धगुणसन्निपाते हि भूयसाऽल्पमजयीयते, तस्मात्तैल वात जयति सततमभ्यस्यमानम् ॥ १४ ॥

सर्पिः खल्वेवमेव पित्तं जयति, माधुर्याच्चैतस्या न्मन्दत्वाच्च, पित्तं ह्यमधुरमुष्ण तीक्ष्णं च ॥ १५ ॥

मधु च श्लेष्माण जयति, रौक्ष्यात्तैक्षण्यात् कृपा यत्वाच्च, श्लेष्मा हि क्षिग्धो मन्दो मधुरार्थं ॥ १६ ॥

यच्चान्यदपि किञ्चिद्द्रव्यमेव वातपित्तकफेभ्यो गुणतो विपरीत स्यात्तथाज्ञयत्वमभ्यस्यमानम् ॥१७॥

सततमभ्यस्यमानमित्यविच्छेदेनोपयुज्यमानम् । विरुद्धगुण इति तैलगुणेभ्यो विपरीतगुण । विरुद्धगुणसन्निपात इति विरुद्धगुणयोर्मेलने । ननु विरुद्धगुणयोर्मध्ये भूयसाऽल्प जीयते, तत्त्वथ तैल वात जयति १ न ह्यस्य वात प्रति भूयस्त्व युक्तिमिच्छाह—सततमभ्यस्यमानमिति । सततोपयोगेन हि तैल वातादधिकं मनति, तेन वात जयतीत्यर्थं । सर्पिं खल्वेवमेवेति सर्पिर्ऋषि सततमभ्यस्यमानमित्यर्थं । अमधुरमिति रौक्ष्यलाघवगुणत्वादिना मधुरविपरीत कटुरसमित्यर्थं । इह च प्रभाववाच्येन सामान्येन ह्यवशात्किञ्चनैव नापिन्त्यसाकि, तेन तैलादीना स्नेहोष्णवादिगुणादपि वातादिसामन द्रव्यप्रभावादेव भवति । सर्पिणि च यद्यपि मधुरो रस पित्तप्रशमे व्याप्रियते, तथाऽपि माधुर्यशैलमन्दत्वे पित्तशमनं सर्पिं कार्यमेव, तेन द्रव्यप्रभाव एव वाच्यै । यदा तु रसद्वारा कार्यं शक्यं विन्यसेते, तदा रसप्रभाव इति व्यपदेशो भवति । एवं कफावातुरसे मधुनि च समाधानं वाच्यम् । अन्ये तु वृषते—यत्तैलादीना वातादिशमनत्व प्रत्यपिन्त्य एव प्रभावोऽनुमुच्यते, तत्र च तैलवात-

१ वातपित्तप्रशमनानि इति पा० । २ ‘शमयति’ इति पा० । ३ ‘मन्दवीर्यत्वाच्च’ इति पा० । ४ ‘मधुरमेति विपरीतगुण’ इति पा० । ५ ‘उच्यते’ इति पा० ।

१ ‘यत्तत्त्वद्वयी गति इति पा० । २ ‘कृत’ इति रसलिङ्गविपुस्तके न पठ्यते ।

योर्विरुद्धगुणयोर्मेलके तैलमेव घातं जयति, न तु यातसैल-
मिति तैलस्याचिन्त्यप्रभावः; एवं सर्पिमंशुनोरपि पित्राश्लेषह-
रणं प्रभावान्जये । एतच्चान्ये नैच्छन्ति, यतसैलदीनां यात-
समभ्यस्त्वानामिति पदेनापिभ्यमेव यातादिजयकारणमुक्तं,
तथा यचान्यदपि किंचिद्ब्रह्ममिवादिग्रन्थेन द्रव्याचिन्त्यप्रभावं
परिलज्य सामान्येन गुणवैपरीत्यमेवाभ्यासाद्वातादिजयहेतु-
च्यते ॥ १४-१७ ॥

अथ खलु प्रीणि द्रव्याणि नात्युपयुजीताधिक-
मन्येभ्यो द्रव्येभ्यः, तद्यथा—पिप्पली, क्षारः, लव-
णमिति ॥ १८ ॥

पिप्पल्यो हि कटुकः सत्यो मधुरविपाका शुष्यो
नात्यर्थं क्षिप्रघोष्णाः प्रहेदिन्यो भेपजाभिमतश्च
तः सद्यः शुभाशुभकारिण्यो भवन्ति, आपात-
मद्राः प्रयोगसमसाहृष्यात्; दोषसञ्चयानुबन्धाः,
सततमुपयुज्यमाना हि गुरुप्रहेदित्वाच्छ्रेष्ठाणमु-
क्तेशयान्ति, औषण्यात् पित्तं, न च यातप्रशमनायो-
पकल्पन्तेऽल्पक्रेहोष्णभावात्; योगवाहिन्यस्तु ख-
लु भवन्ति, तस्मात् पिप्पलीनात्युपयुजीत ॥ १९ ॥

अन्यस्त्रयं प्रभावोद्धारणार्थमभिधानामभ्यासान्—
अथेवादि । अथिकमन्येभ्य इति वचनादन्यदपि चित्रकभाहा-
तकार्येवजातीयं नात्युपयोक्तव्यं, पिप्पल्यादिद्रव्यं त्वन्येभ्यो-
ऽप्यधिकमत्युपयोगे चर्चनीयमिति दर्शयति । कटुकाः खलो
मधुरविपाका इत्यादिपिप्पलीगुणकथनमभ्याराप्रयोगे दोषवै-
परीत्येन दोषप्रशमनोपदर्शनार्थः; तथा, अल्पभ्यासे गुरुप्रहेदि-
त्वाच्छ्रेष्ठाणमुक्तेशयन्तीत्यादिग्रन्थकव्यदोषकरणयोग्यतोप-
दर्शनार्थं च । भेपजाभिमतश्च सद्य इति श्लेधः । सद्य इत्यन-
भ्यासे । शुभाशुभकारिण्यो भवन्तीति सद्यः शुभकारिण्यः, अल-
भ्यासप्रयोगे त्वशुभकारिण्यः । एतदेव शुभाशुभकारित्वं दर्श-
यति—आपातमद्रा इत्यादिना । प्रयोगसमसाहृष्यादिति समस्य
प्रयोगस्य सङ्गणत्वात्, समेऽल्पकाले अल्पमात्रे च पिप्पल्यादि-
प्रयोगे सङ्गणा भवन्तीत्यर्थः । दोषसंचयानुबन्धोऽत्युपयोगो
यासां ता दोषसंचयानुबन्धाः । एतदेव दोषसंचयानुबन्धत्वं
विज्ञोति—सततमित्यादि । पिप्पलीधर्मकथनप्रस्तासङ्गणत्वात्-
माह—योगवाहिन्यस्त्वित्यादि । योगवाहित्वेन कटुकानामपि
पिप्पलीनां वृष्यप्रयोगेण योगः, तथा ज्वरगुल्मपृष्ठहरादिप्रयो-
गेण ज्वरादीन् इन्ति पिप्पली । अयं च पिप्पल्यतियोगनिषेधो-
ऽपवर्द्धं परिलज्य हेयः । तेन, पिप्पलीरसायनप्रयोगस्य वा
गुल्यादिषु च पिप्पलीवर्षमानकप्रयोगे न विरोधमावहतीति ।
लके हि विषये यनोक्तिविधानेन निदोषा एव पिप्पल्या इति ऋ-
षिचरणादुद्घोष्यते । अन्ये तु, अक्षरंस्वरंणै पिप्पल्यादीनामभि-
प्रयोगो निषिध्यते, न तु खातन्मैणेति वृत्ते । सततमुपयुज्य-

मानं इति अतिमात्रत्वेन तथा सततप्रयोगेण भेति हेयम्
॥ १८ ॥ १९ ॥

क्षारः पुनरौषण्यतैदप्युपयुज्योपपन्नः क्लेदयत्याहौ
पश्चाद्दिशोपयति, स पचनदहनमेदनार्थमुपयुज्यते ।
सोऽतिप्रयुज्यमानः केशाक्षिहृदयपुंसुयोपघातकरः
संपद्यते । ये होनं ग्रामनगरनिगमजनपदाः
सततमुपयुज्यते त आन्ध्यपाण्ड्यपालित्यपालि-
त्यभाजो हृदयापकर्तिनश्च भवन्ति, तद्यथा—प्रा-
च्यार्थीनाश्च; तस्मात् क्षारं नात्युपयुजीत ॥ २० ॥

हृदयापकर्तिन इति हृदयपरिकर्तनरूपवेदानुक्तः ॥ २० ॥

लवणं पुनरौषण्यतैदप्युपपन्नमनतिगुर्वनतिक्षि-
ग्धमुपहेदि चित्तं सनसमर्थमन्नद्रव्यरुचिकरमापात-
मद्रं प्रयोगसमसाहृष्यादोपसंचयानुबन्धं, तद्रोचन-
पाचनोपहेदनविभ्रंसनार्थमुपयुज्यते । तदत्यर्थमुप-
युज्यमानं ग्लानिदौघिल्यदोषं वल्यमिनिर्धृत्तिकरं श-
रीरस्य भवति । ये होनं नगरनिगमजनपदाः स-
ततमुपयुज्यते, ते भूयिष्ठं ग्लानवः शिथिलमांसशो-
णित्वा अपरिक्षिप्तसहाश्च भवन्ति । तद्यथा—वाह्नी-
कतीरासृक्लेश्वरसंशोषरकाः; ते हि पयसाऽपि
सह सदा लवणमश्रन्ति । येऽपीह भूमेरत्युपरा
देशास्तेभ्योपधिरीरुद्धनस्पतियानस्यत्या न जाय-
न्तेऽल्पतेजसो वा भवन्ति, लवणोपहतत्वात् ।
तस्माद्दृचणं नात्युपयुजीत । ये हातिलवणसात्म्याः
पुरुषास्तेषामपि ताहित्यपालित्यानि वलयश्चाकाले
भवन्ति ॥ २१ ॥

ग्लानिमांसापचयो हर्षक्षयो वा । न केवलं लवणतियोगः
शरीरोपघातकरः, किन्तु भूमेरप्युपघातकर इत्याह—येऽपीहे-
त्यादि । ऊपरा इति लवणप्रधानाः । लवणं नात्युपयुजीतेति
नातिमात्रं लवणं सततमुपयुजीत, अन्नद्रव्यस्कारकं तु ह्योक्त-
नाप्रभवासेनाप्युपयोजनीयमेव । वाह्नीकादिव्यतिरिक्तोऽपि देवो
येऽतिलवणमश्रन्ति तेषामपि दोषान्माह—ये हीत्यादि । एतेन
नान्यत्रापि देशोऽतिमात्रलवणसात्म्यानां लवणात्युपयोगमहत
एव वैषित्यादिदोष उच्यते, न देशस्यगणकृतः ॥ २१ ॥

तस्मात्तेषां तस्मात्प्रत्यतः क्रमेणापगमनं धेयः ।
सात्प्रत्यमपि हि क्रमेणोपनिवेश्यमानमदोषमल्पदोषं
वा भवति ॥ २२ ॥

तेषामिति अतिक्षारलवणसात्म्यानाम् । तस्मात्प्रत्यत इति अ-
तिमात्रशरारदतिगान्द्रव्यव्याच सात्म्याम् । क्रमेणैति नवेयान्धार-
णीयोक्तसात्म्यपरिष्ठापकप्रणे । इह न सात्म्यसम्बन्धेनोक्तसात्म्य-
मभिप्रेतम् । अल्पदोषमदोषं भेति पक्षद्वयेऽल्पसात्म्यपरदोषं
भवति, अन्यत्पदोपमिति व्ययस्या ॥ २३ ॥

सात्म्यं नाम तत्, यदात्मन्युपशेते; सात्म्यायौ
ह्युपशयायः । तद्विविधं प्रवरावरमध्यविभागेन,
सप्तविधं तु रत्नैकैकत्वेन सर्वैरसोपयोगाच्च । तत्र
सर्वैरसं प्रवरम्, अवरमेकरसं, मध्यं तु प्रवरावर-
मध्यस्थम् । तत्रावरमध्याभ्यां सात्म्याभ्यां क्रमेणैव
प्रवरमुपपादयेत् सात्म्यम् । सर्वैरसमपि च सात्म्य-
मुपपन्नः प्रकृत्याद्युपयोऋष्टमानि सर्वोपयाहारवि-
धिविशेषायतनान्यभिसमीक्ष्य हितमेवानुरुध्येत् २३

सात्म्यं नामेति शोकसात्म्यं नामैत्यर्थः । (शोकादिति अयं-
सात्) उपशयायं इति उपशयसात्म्यमिधेय इत्यर्थः । तदिलोक-
सात्म्यम् । त्रिविधमिति प्रवरावरमध्यभेदेन । सप्तविधं तु—
एषैकचरेण षट्, सद्यधरसोपयोगार्थकम्, एवं सप्तविधम् । सद्य
दृशब्देन द्विरसाद्य षट्सर्वयन्ता कथ्यन्ते । प्रवरावरमध्यस्थ-
मिति द्विरसादिषधरसपर्यन्तम् । अवरमध्यमाभ्यां लक्षित
पुण्य । प्रवरमिति सर्वैरसम् । सात्म्यमुपपादयेदभ्यसेदित्यर्थः ।
क्रमेणैति यथोक्तान्यासक्रमेण । उपपादितसर्वैरससात्म्येनापि
चाहार. प्रशासत्रसादिसपन्न एव कर्तव्य इत्याह—सर्वैर-
समित्यादि । अभिसमीक्ष्येति हिताहितत्वेन विचार्य । हितमेवेति
पदेन यदेव प्रकृत्यादिना हितं तदेवानुपपद्येत सेवेत्यर्थः ॥ २३ ॥

तत्र सत्त्वित्मान्युपयाहारविधिविशेषायतनानि
भवन्त्यः तद्यथा—प्रकृतिकरणसंयोगराशिदेशाका-
लोपयोगसंख्योपयोऋष्टमानि (भवन्ति) ॥ २४ ॥

आहारस्य विधि प्रकारो विधानं वा इत्याहारविधि,
तस्य विशेषो दितत्वमहितं च, तस्यायतनानि देवनीला-
हा विधिविशेषायतनानि । आहारप्रसारस्य हितत्वमहितं च
प्रकृत्यादिहेतुकमित्यर्थः । उपयोक्ता अष्टमो येषां तान्युपयो-
पनष्टमानि ॥ २४ ॥

तत्र प्रकृतिरुच्यते स्वभावो यः, स पुनरुदाहरो-
पधद्रव्याणां स्वाभाविको गुणादिगुणयोगः, तद्यथा-
मापमुद्रयोः, शूकरैणयोश्च ॥ २५ ॥

उक्तानि प्रकृत्यादीनि विनश्यन्ते—वर्णलादिना । स्वाभाविक
इति संस्कारावयवतः । मापमुद्रयोरेति प्रकृत्या मापे गुह्यत्वं, मुद्रे
ष लघुत्वं, शूकरे गुह्यत्वं, एषे च लघुत्वम् ॥ २५ ॥

करणं पुनः स्वाभाविकानां द्रव्याणामभिसं-
स्कारः । संस्कारो हि गुणान्तराधानमुच्यते ।
ते गुणास्तोवाभिसात्प्रिकर्षशौचमन्धनदेशाकाट्यास-
नभावनादिभिः कालप्रकार्यभाजनादिभिश्चाधीयन्ते
॥ २६ ॥

द्रव्याणामिति कथ्ये स्वाभाविकानामिति च शरोति, तेनो-
त्तरितकृते जनकभूते सगुणयोगे, संस्काररूपवत्त्वेन

१ 'सापमुद्रयश्च तत्राकारविधिविशेषवचनान्यभिसमीक्ष्य'
इति २० । २ हस्तसिद्धिलेके एषा षट् वदन्त्येति ।
३ 'देवसात्म्येन भाजनादिभिः' इति २० ।

तोवादिना गुणान्तराधानमिति दर्शयति । तत्र प्राकृत्युपयोगमं-
नेव क्रियते, यथा—तोवाभिसात्प्रिकर्षशौचसगुह्यत्व गौरवमुप-
ह्वल लापवन्नेव क्रियते । यदुक्तम्—“सुप्तौ प्रसुतं सिद्धं
सन्तस्ययौनो लघु” (सू. अ. २०) । तथा रजसात्पादित-
योर्व्यभिर्सेवोगादिना लापनं कथ्यते । मन्वनाहुणाधानं यथा
‘शोधकृद्भिः शोयन्नं सद्देहमपि मन्वनात्’ इति । देतेन यथा
‘भस्मराशेरथ स्थापयेत्’ (वि. अ. १, पा. १) इत्यादी ।
यात्नेन गुणाधानं यथा—अपामुत्पलारिसात्नेन मुग्गन्धात्पुन-
र-गम् । भावनया च स्वरसादिदृशतया स्थितस्वैवामलकायेतुंग-
स्मोक्तयोर् भवति, काठप्रार्थांशयोः—‘पक्षात्प्रातरसं विभेत्’
इत्यादि । भाजनेन यथा—‘द्वैपलेनायथीं पार्थीं करेनान्तेपयेत्’
(वि. अ. १, पा. ३) इत्यादी । आदिप्रकारात् पेषणाभिसम्प-
गादि शृङ्खते । ननु सस्काराभेदेन गुणेन कथं स्वाभाविकगुण-
नात्तः क्रियतां, यत् “स्वभावो निष्प्रतिक्रिय” इत्युक्तं,
यदि हि संस्कारेण स्वाभाविकगुह्यत्वं प्रतिक्रियते, तदा
“स्वभावो निष्प्रतिक्रिय” इति कथं ? भूम “स्वभावो निष्प-
तिक्रिय” इति स्वाभावो भावानामुपपत्तां नान्यथा क्रियते । तेन,
जातिप्रतिबद्ध मापादीनां गुह्यत्वं न तज्जातीं स्वीकृतिवृत्तौ कथ्यते,
संस्कारेण तु तदन्यथाकरणमनुमतमेव दृश्यते । कार्यतु
गुणो द्रव्याणा संस्कारादिनापि नान्यथा क्रियते, यथा पक्षे-
शीष्यं वायोसकलत्वं तैलस्य केह इत्यादि । एते हि यावद्द्रव्यमा-
विन एव गुणा । गौरवादेवमुक्तं गुणाधानादिव्यप्यपगमसं-
नात्त एव द्रव्यमाविन । उक्तं हि—‘गुणो द्रव्यनिर्गताद्गिगा-
द्यमुपगच्छति । गुणान्तरोपघातोऽत्र’ इति । यत्र तु संस्कारेण
मिहैकैकशयं द्रव्यान्तरमेव जन्यते, तत्र गुणान्तरोत्पादः
गुह्ये ॥ २६ ॥

संयोगः पुनर्द्वयोर्बेहनां चा द्रव्याणां संहतीभावः,
स विशेषमारभते, यं पुनर्नैकैकतो द्रव्याण्यारभते,
तद्यथा—मधुसर्पयोर्बेधुमत्स्यपयसां च संयोगः
॥ २७ ॥

संयोगमाह—संयोगो विद्यादि । स विशेषमारभत इति
सुबुद्धमानद्रव्यैकदेशेऽदृष्टं कार्यमारभत इत्यर्थः । य नैकैक
इति यं विनेप प्रवेकमसंबुद्धमाननि द्रव्यानि नरभन्त
इत्यर्थः । मधुसर्पयोर् हि प्रसक्तमारभं मिथिले तु मारुके
भवन, शरीरमन्वारासंयोगे च कुशारिचरो भवति । संयोग-
विषयं प्राथम्येनैकोरल्पमनाभ्यन्तरेणैव विषेसितः । येन
भवनरिष्यपि सपि संयोगोऽस्ति, तथाऽपि तत्र भवनर-
वानां प्राथम्येनानुपगतत्वेन संयोगेन प्रहम् ॥ २७ ॥

राशिस्तु सर्वप्रहपरिग्रहो मात्रामाप्रकृत्यभि-
क्षयार्थः । तत्र सर्वेभ्याहारस्य प्रमाणाप्रहणमेक-

१ 'गुणान्तरोत्पन्नता' इति २० । २ 'एतत् २० २ २० ।
३ 'अभिनेत' इति २० ।

विण्डेन सर्वप्रहः, परिग्रहः पुनः प्रमाणग्रहणमे-
कैकश्येनाहारद्रव्याणाम् । सर्वस्य हि ग्रहः सर्वप्रहः,
सर्वतश्च ग्रहः परिग्रह उच्यते ॥ २८ ॥

राशिः प्रमाणम् । मात्रामात्रफलनिश्चयार्थं इति मात्रावदा-
हारस्योपपत्त्यं च यत् फलं शुभम्, अत्राप्यस्य हीनस्यातिरि-
क्तस्य वा यत् फलमशुभम् । यदुक्तम्—“तस्य ज्ञानार्थमुचितप्र-
माणमनुचितप्रमाणं च राशिसंज्ञं भवति” । सर्वप्रहं विष्णोति-
तत्रेत्यादि । सर्वस्येति मिश्रीकृतस्याप्तमांससूपादेरेकविण्डेन
मानम् । परिग्रहं विष्णोति—परिग्रहः पुनरिस्सादि । एकैकश्ये-
नेति अन्नस्य कुडवः, तूपस्य फलं, मांसस्य द्विपलमित्याद्यवयव-
मानपूर्वकं समुदायमानम् । सर्वग्रहे प्रत्यवयवमाननियमो नास्ति;
तेन येन केनचिदाहारेण प्रत्येकमनियतमानेन संयुक्तं आहारमात्र-
नियमनं सर्वप्रहः । एतदेव श्रद्धयुत्पत्त्या दर्शयति—रावस्य
हीत्यादि । सर्वत इति प्रत्येकावयवत इत्यर्थः ॥ २८ ॥

देशः पुनः स्थानं; स द्रव्याणामुत्पत्तिप्रचारा-
देशसात्म्यं चाचष्टे ॥ २९ ॥

देशं विभजते—देश इत्यादि । स्थानग्रहणेनाहारद्रव्यस्य
तथा भोक्तुश्च स्थानं दर्शयति । आचष्ट इति द्रव्यस्योत्पत्तिप्र-
चारादिकृतगणशानहेतुर्भवति । तन्नोत्पत्त्या—हिमवति जातं
गुणैरुद्भवति, गरी जातं लघु भवति, इत्यादि । प्रचारेण लघु-
भक्ष्याणां प्राणिनां तथा धन्वप्रचारिणां बहुमिषाणां च
साधवं, विपर्यये च गौरवं गृह्यते । देशसात्म्येन च देशवि-
परीतगुणं सात्म्यं गृह्यते; यथा—आनूपे उष्णहृत्पादि, धन्वनि
च शीतक्षिप्रादि । ओकसात्म्यं तु उपयोक्तृग्रहणेन गृही-
तम् ॥ २९ ॥

कालो हि नित्यगन्धावस्थिकश्च; तत्रावस्थिको
विकाररूपपैक्षते, नित्यगन्धस्तु ऋतुसात्म्यपैक्षः ॥ ३० ॥

नित्यग इत्यहोरात्रादिरूपः । आवस्थिक इति रोगित्ववा-
ल्याद्यवस्थाविशेषित इत्यर्थः । विकाररूपपैक्षते इति बाल्यादि-
कृतं तु श्लेष्मविकारं ज्वरादिकं चाहारनियमार्थमपेक्षते इत्यर्थः ।
ऋतुसात्म्यं हि ऋतुमपेक्षते इति ऋतुसात्म्यपैक्षः ॥ ३० ॥

उपयोगसंस्था तूपयोगनियमः; स जीर्णलक्षणा-
पैक्षः ॥ ३१ ॥

एवमाहारोपयोगः कर्तव्य एवं न कर्तव्य इत्युपयोगनियमः,
स जीर्णलक्षणपैक्ष इति प्राधान्येनोक्तः । तेनेह ‘अजल्पकहस-
क्षातिदुर्लं नातिविलम्बितम्’ इत्याद्युपयोगनियममप्यपेक्षते
एव, अजीर्णभोजने तु महाक्षिप्तोपकोपवक्षणां दोषो भवतीत्य-
ननेनोदाहृतः ॥ ३१ ॥

उपयोक्तुं पुनर्येस्तामाहारमुपयुक्ते, यदायत्तमो-
क्तात्तद्व्यम् । इत्युदाहाहारविधिधिशेषोपायतनानि
व्याख्यातवन्ति भवन्ति ॥ ३२ ॥

यदायत्तमोक्तात्तद्व्यमिति भोक्तृमुपयुक्तं ह्यभ्याससात्म्यं
भवति; कस्यचिदि किञ्चिदेवाभ्यासात् पथ्यमपथ्यं वा सात्म्यं
भवति ॥ ३२ ॥

एषां विशेषाः शुभाशुभफलाः परस्पररोपकारका
भवन्ति; तान् युज्यसेत, तुक्त्वा च हितेषुसुरेय
स्यात्; नच मोहात् प्रमादाद्वा प्रियमहितमसुखोद-
र्कमुपसेव्यमाहारजातमन्यद्वा किञ्चित् ॥ ३३ ॥

एषामिलादीं शुभफला विशेषा अशुभफलाश्च परस्पररोपका-
रका भवन्तीति शैवम् । तत्र प्रकृत्या लक्षणवादिः शुभफलो
गुर्वादिशुभफलः । फरणाद्यप्येवमि विशेषः शास्त्रोक्तः
शुभो निषिद्धस्त्वशुभः । देशासात्म्यं निन्दितदेशमवत्व्यादि च
द्रव्यसाशुभफलम् । एवं कालासात्म्यमशुभफलं बालीर्णभो-
जनादि, तथा ओकासात्म्यं चाशुभमशुभफलमिति शैवं;
विपरीतं तु शुभफलम् । मोहादित्यज्ञानात्, प्रमादादिति ज्ञा-
त्वाऽपि रागादित्यर्थः । प्रियमिति तदात्ममात्रप्रियम् । अहितमि-
त्यस्य विवर्णम्—अशुखोदकमिति ।—अशुखं दुःखरूपं, उदकं
उत्तरकालीनं फलं, यस्य स तथा । अन्यद्देति भेदवजिहा-
रादि ॥ ३३ ॥

तत्रेदमाहारविधिविधानमरोगाणामातुराणां चा-
पि केषांचित् काले प्रत्यैव हिततमं भुञ्जानानां
भवति ॥ ३४ ॥

तत्रेत्यादिदमिति वक्ष्यमाणम् । आहारविधिविधीयते
वेनोणक्षिग्धादिना वक्ष्यमाणेन तदाहारविधिविधानम् । आतु-
राणां च केषांचिदिति पदेन रक्षितानां शीतमेव, कफरो-
गिणां रक्षमेव हितमित्यादिविपर्ययं दर्शयति । केषांचिदुद्धाना-
नामिदमाहारविधिविधानं हिततमं भवतीति योजना । प्रकृत्यै-
वेति स्वभावेनैव हिततमं हिततममित्युक्तं; तेन यत् प्रकृत्या
हितं तत् केषांचिदेव केषांचिदेव पुरुषणसायाहितं भवति, तत्र
फादापित्कत्यादानादतः; तेन प्राविणत्वादेनं हिततमं वक्ष्यतं
इति भावः ॥ ३४ ॥

उष्णं क्षिग्धं मात्रावलीर्णं वीर्याविशुद्धमिष्टे देशे
इष्टसर्वोपकरणं नातिदुर्लं नातिविलम्बितमजल्पप्र-
हत्तन्तन्मना भुञ्जीतात्मानमभिसमीक्ष्य सन्त्यक् ३५
उष्णमिलादीं सम्प्यगिति शैवः ॥ ३५ ॥

तस्य साहृष्यमुपदेक्ष्यामः—उष्णमश्रीयात्;
उष्णं हि भुज्यमानं स्वदत्ते, भुक्तं चाग्निमोदयंमुदीर-
यति, क्षिग्धं जरं गच्छति, वातमनुलोमयति, श्ले-
ष्मणं च परिहृत्ययति; तस्मादुष्णमश्रीयात् ॥ ३६ ॥

क्षिग्धमश्रीयात्; क्षिग्धं हि भुज्यमानं स्वदत्ते,
भुक्तं चागुदीर्णमग्निमुदीरयति, क्षिग्धं जरं गच्छति,
वातमनुलोमयति, शरीरमुपचिनोति, दृढीकरोती-

न्द्रियाणि, बलाभिर्बुद्धिमुपजनयति, चण्डप्रसादं चाभिनविर्धेयति; तस्मात् स्निग्धमश्रीयात् ॥ ३७ ॥

तस्येत्युष्णादिगुणयुक्तस्याक्षस्य । साद्रुष्यमिति प्रशस्तगुण-
योगिताम् । परिहासयतीति भिन्नसद्भात करोति ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

मात्राद्यदश्रीयात्; मात्राद्यद्भि भुक्तं वातपित्तक-
फानभौडयदायुरेव विवर्धयति केवलं, सुखं गुदम-
नुपयति, न चोष्माणमुपहन्ति, अव्यथं च परिपा-
कमेति; तस्मान्मात्राद्यदश्रीयात् ॥ ३८ ॥

मात्रावदिति प्रशसाया मत्पु, तेन प्रशस्तमात्रमित्यर्थः ।
अपीडयदिति अतस्मात्मात्रत्वेन स्वस्थानस्थित सद्भातापीडनं स्था-
नापीडनादप्रकोपयत्; गुदमनुपयतीति परिणत सदनुकूपतया
नि सरतीत्यर्थः । ऊष्माणं वहिम् ॥ ३८ ॥

जीर्णोऽश्रीयात्; अजीर्णं हि भुञ्जानस्याभ्यवहृत-
माहारजातं पूर्वस्यांद्धारस्य रसमपरिणतमुत्तरेणा-
हाररसेनोपसृजत् सवोनं दोषान् प्रकोपयत्यागु, जीर्णं तु भुञ्जानस्य स्वस्थानस्थेषु दोषेष्वग्नौ चोदीर्णं
जातायां च दुभुक्षायां विवृतेषु च स्रोतसा मुखेषु
विशुद्धे चोद्गारे हृदये विशुद्धे वातानुलोम्भे विष्ट-
ष्टेषु च वातमूर्धुरीपवेगोप्यभ्यवहृतमाहारजातं स-
र्वशरीरधातुनप्रदुपयदायुरेवाभिवर्धयति केवलं,
तस्मात्जीर्णोऽश्रीयात् ॥ ३९ ॥

पूर्वस्येति दिनान्तरदृढतस्य । अपरिणतमित्यसम्भ्रजतम् ।
आहाररसेनेत्याहारपरिणामगतं मधुरादिना, किंवा आहारजेन
रसेन । स्वस्थानस्थेषु दोषेष्वित्यादि जीर्णोद्धारस्य लक्षणम् ॥ ३९ ॥

वीर्याविरुद्धमश्रीयात्; अविरुद्धवीर्यमश्रन् हि
विरुद्धवीर्याद्धारजैर्विकारैर्नोपसृज्यते; तस्माद्वीर्या-
विरुद्धमश्रीयात् ॥ ४० ॥

विरुद्धवीर्याद्धारजैरिति इष्टान्धन्विषर्पाधिपत्रेयभद्रास्पी-
योक्ते ॥ ४० ॥

इष्टे देशे इष्टसर्वोपकरणं चाश्रीयात्—इष्टे हि
देशे भुञ्जानो नानिष्टदेशजैर्मनोविघातकरैर्मांशैर्मनो-
विघात प्राप्नोति, तथैवेष्टेः सर्वोपकरणैः; तस्मादिष्ट-
देशे तथेष्टसर्वोपकरणं चाश्रीयात् ॥ ४१ ॥

मनोविघातकरैर्मांशैरिति त्रिविधतुशीये वक्ष्यमाणे कामा-
दिभिद्यत्तोपतापकरैश्चित्तिकारैरित्यर्थः । तथेष्टेः सर्वोपकरणै-
भुञ्जानो मनोविघात न प्राप्नोतीति योजना, अनिष्टभोजनादेर्म-
नोविघातो भवति ॥ ४१ ॥

नातिद्रुतमश्रीयात्; अतिद्रुतं हि भुञ्जानस्थो-
स्त्रेहृदमयसादनं भोजनस्याप्रातिष्ठानं च, भोज्यदो-
षसाद्रुष्योपलब्धिश्च न नियता; तस्मात्प्रातिष्ठुतम-
श्रीयात् ॥ ४२ ॥

उत्सेहनमुन्मार्गमनम् । अवमदनमवसादः । अप्रतिष्ठानं
हृदयस्तेन कौट्यप्रवेसः । भोज्यगतानां दोषानां केरादीनां,

साद्रुष्यस्य च स्वादुत्वादे, उपलब्धिर्न नियता भवति कदाचि-
दुपलभ्यते कदाचित्ति । तत्र दोषानुपलब्ध्या सदोपसंन भक्षणं,
साद्रुष्यानुपलब्ध्या च प्रीत्यभावः ॥ ४२ ॥

नातिविलम्बितमश्रीयात्; अतिविलम्बितं हि
भुञ्जानो न तृप्तिमधिगच्छति, यद्दु भुङ्क्ते, शीती-
भवत्याहारजातं, निषेधं च पच्यते, तस्मात्प्राति-
विलम्बितमश्रीयात् ॥ ४३ ॥

विषमं च पच्यत इति विरकालभोजनेनाभिसुबन्धस्य वैप-
म्यारिति भावः ॥ ४३ ॥

अजल्पन्नहसन् तन्मना भुञ्जीत; जल्पतो हस-
तोऽन्यमनसो वा भुञ्जानस्य त एव हि दोषा भव-
न्ति, य एष्यातिद्रुतमश्रतः; तस्मादजल्पन्नहसन्त-
न्मना भुञ्जीत ॥ ४४ ॥

य एष्यातिद्रुतमश्रतो दोषा इति उत्सेहनादयः ॥ ४४ ॥

आत्मानमभिसमीक्ष्य भुञ्जीत सम्पक्कः; इदं म-
मोपशेते इदं नोपशेते इत्येव विदितं हास्यात्मन आ-
त्मसात्म्यं भवति, तस्मादात्मानमभिसमीक्ष्य भु-
ञ्जीत सम्पक्कः ॥ ४५ ॥

नोपशेते इतीत्यन इतिवन्देन सात्त्विकारात्म्यविधानो-
दर्शकेन विचारफलमोक्षसात्म्यमेव दर्शयति । आत्मन इति
पदेनात्मनैवात्मसात्म्यं प्रतिपुरव ज्ञापते, न साक्षोपदेशेनेति
दर्शयति ॥ ४५ ॥

भयति चात्र ।

रसान् द्रव्याणि दोषाश्च विपार्याश्च प्रमावतः ।
वेद यो देशकाली च शरीरं च सं नो भिषक् ॥ ४६ ॥

अप्यायोकरसप्रभावरितानं खीति—रसानित्यादि । स नो
भिषगिति नोऽस्माकं संमत इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

तत्र श्लोको ।

विमानार्थो रसद्रव्यदोषरोगाः प्रमावतः ।
द्रव्याणि नातिसेव्यानि त्रिविधं सात्त्विकमेव च ४७

आहारायतनान्यष्टौ भोज्यसाहृष्यमेव च ।
निमाने रससंख्याते सप्येमेतत् प्रयासितम् ॥ ४८ ॥
इत्यग्निवेशदृष्टे तन्ने चरचप्रतिसंस्वृते निमानस्थाने
रसविमानं नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

दोषविचारो च यद्यपि त्रिविधतुशीये प्रभाववित्तारेण वक्ष-
्यो, तथाऽपीह सस्येणेण्येव, तेन दोषविकारप्रमाणयुक्ता
विति यदुच्यते एतदे तत्प्रागु । तैर्निरुद्धययकचन च इव्य-
प्रभावगृहीतमिति वृत्त्या न पृथक् सेपदे पठितम् ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

इति धीवक्रान्तिदत्तविरचितायां चरकतात्पर्यदीर्घ्या-
मातुर्वेदरीषिद्वारां विमानस्थाने रसविमानं नाम
प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

१ 'विमान' च मरुच्छि' इति पा० । २ 'त मा विप' इति
पा० । ३ 'श्लो' 'अध्यायः' इति पा० ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथ त्रिविधकुक्षीयं विमानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह साह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

रश्मिमाने रश्मिकः, तस्य रश्मोत्रामात्रावतः फलप्रपञ्चं शोषविकारप्रपञ्चं दर्शयितुं च त्रिविधकुक्षीयोऽभिधीयते ॥ १ ॥ २ ॥

त्रिविधं कुक्षौ स्थापयेद्वकाशांशमाहारस्याहार-
मुपयुञ्जानः, तद्यथा—एकमवकाशांशं मूर्तानामाहार-
विकाराणामेकं द्रवाणामेकं पुनर्यातपित्तश्लेष्मणाम् ;
एतावतीं ह्याहारमात्रमुपयुञ्जानो नामात्राहारजं
किञ्चिदुभयं प्राप्नोति ॥ ३ ॥

त्रिविधमिति त्रिप्रकारम् । अवकाशांशमिति कोशवकाशांशमा-
गम् । आहारस्त्रेलाहारनिमित्तमित्यर्थः । तेन द्वावकाशावाहारस्य
वक्ष्यी, एकस्तु शोषाणामिति त्रिविधं वक्ष्यमाणमुक्तम् । शोषा-
वकाशांश्यापनं ह्याहारोपनारक्तवादाहारस्त्रेतुच्यते, शोषवकाशा-
नवस्थाने ह्याहारो दोषैर्दूष्यत इति वक्ष्यम् । किंवा, आहार-
स्यावकाशांशामाभाशयत्वं कुक्षौ वक्ष्यमाणविभागेन त्रिविधं
स्थापयेदित्यर्थः । कुक्ष्यंशभागं यथाकतंन्यमाह—तयथेत्यादि ।
मूर्तानामित्यस्यत्वात्, द्रवाणामिति श्लेषेयानाम् । इह चा-
नद्यथो न सन्नप्रविभागे वर्तते, किंतु यथोचितविभागे; तेन
मूर्तानां बहुभागो भवतीति ज्ञेयम् । यातपित्तश्लेष्मणां यद्यपि
भिन्नानि स्थानानि, तथाऽपि मूर्तौहामृदिभागपेक्षया मिलितानां
किञ्चित्स्थानं भवतीत्येकत्वेनाप्यारोप्यात्र एकमिति कृतम् । ननु
कुक्ष्यंशविभागेन कृतेऽप्याहारे प्रकृतिस्वीदिदुद्रष्टव्यैर्दोषो ह-
स्यत इत्याह—नामात्राहारमिति; प्रकृत्यादिदोषकृतं तु प्राप्नो-
त्येवेत्यर्थः ॥ ३ ॥

न च फेवलं मात्रावस्थादेवाहारस्य कृत्स्नमाहा-
रफलसोपुष्यमवाप्तुं शक्यं, प्रकृत्यादीनामष्टानामाहा-
रविधिविशेषायतनानां प्रविभक्तफलत्वात् ॥ ४ ॥

तत्रायं तापदाहाराशिमधिकृत्य मात्रामाभाफ-
लविनिश्चयार्थः प्रकृतः । एतावानेव ह्याहारराशि-
विधिविकल्पो यावन्मात्रावस्थममात्रावस्थं च ॥ ५ ॥
तदेव स्तोत्रवति—न चेत्यादि । सौष्टवं शुद्धं मादृश्यमि-
त्यर्थः । विभक्तफलत्वादिति विभिन्नफलत्वात् ॥ ४ ॥ ५ ॥

तत्र मात्रावस्थं पूर्वमुद्दिष्टं कुक्ष्यंशविभागेन, त-
द्भूयो विस्तरेणानुव्याख्यास्यामः । तद्यथा—कुक्षेर-
प्रपीडनमाहारेण, हृदयस्थानवरोधः, पार्श्वयोरावि-
पादनम्, अनतिगौरवमुद्रस्य, प्रीणनमिन्द्रियाणां,
क्षुत्विपासोपरमः, स्थानासतक्षयनगमनेच्छ्वासप्र-
भ्यासहास्यसंकथासु सुखानुवृत्तिः, सायं प्रातश्च

१ 'मात्रावस्थामात्रावस्थरूपस्य' इति पा० । २ 'चतुर्भागे भवति'
इति पा० । ३ 'किञ्चिन्मानवत्' इति पा० । ४ 'दुद्रष्टव्ययोगा-
दोषो' इति पा० ।

सुखेन परिणमनं, वलयणोपचयकरत्वं च; इति मा-
त्रावतो लक्षणमाहारस्य भवति ॥ ६ ॥

पुत्र्यंशविभागेनेति एकमवकाशांशं मूर्तानामित्यादिना । उ-
द्विष्टमिति संक्षेपेण वक्ष्यते । सायं प्रातश्चतयचक्रात् सायं भो-
जने कृते यदि प्रातः, प्रातश्च कृते यदि सायं, सुखेन परिणमनं
तथा स्थानासतादिषु सुखानुवृत्तिर्भवति, तदा मात्रावस्थोपगम-
नेन कृतमिति ज्ञेयम् ॥ ६ ॥

अमात्रावस्थं पुनर्द्विविधमाचक्षते—हीनमधिकं
च । तत्र हीनमात्रमाहारराशिं वलयणोपचयकर-
रमृत्तिकरमुदावर्तकरमनासुप्यनुप्यमनौजस्यं शरी-
रमनोवृद्धीन्द्रियोपघातकरं सारविधमनमलक्ष्म्या-
पहमशीतेश्च यातविकाराणामायतनमाचक्षते, ज-
तिमात्रं पुनः सर्वेदोषप्रकोपणमिच्छन्ति कुक्षलाः ।
यो हि मूर्तानामाहारजातानां सौहित्यं गत्वा द्वैवेत्तु-
स्तिमापद्यते भूयस्तस्यामाशयगता यातपित्तश्लेष्मा-
णोऽभ्यवहारेणातिमात्रेणातिप्रपीड्यमानाः सर्वे शु-
भापत्रकोपमापद्यन्ते, ते प्रकृतितास्तमेवाहारराशि-
मपरिणतमाविश्य कुक्ष्येकदेशमन्नाश्रितौ विष्टभ-
यन्तः सहसा वाऽप्युत्तराधराभ्यां मार्गाभ्यां प्रच्य-
वयन्तः पृथक् पृथगिमान् विकारानभिनिर्घटय-
न्त्यतिमात्रभोक्तुः । तत्र यातः शूलानाहाङ्गमर्दमुख-
शोषमूर्च्छाश्रमादिभ्यैवन्वयपार्थं पृष्टकटिप्रहसितिरकु-
ञ्जनस्तम्भनानि करोति, पित्तं पुनर्ज्वरपीसासारन्त-
र्दाहत्पणामदधमप्रलपनानि, श्लेष्मा तु छर्द्यरोच-
काविपाकशीतज्वरालस्यगात्रगौरवाणि ॥ ७ ॥

सारविधमनमिति रोगनिपत्तौये तस्यमाणत्वसारादि-
विधमनम् । आहारविकाराणामिति करणे सौहित्ययोगात् पठौ ।
प्रवेत्तुमिति भूयःपदविशेषणदत्तित्त्वमित्यर्थः । आमाशय-
गता इति वचनेनासिंहद्वय(समान)त्वेव गण्योः क्षेत्रे भवति,
न पक्वाशयगतत्वेति शर्त्तविति । कुक्ष्येकदेशमन्नाश्रिताः सह दू-
पितेनाहुरेत्यर्थः ॥ ७ ॥

न च खलु कैवल्यमतिमानमेवाहारराशिमानभ-
दोषैकरमिच्छन्ति, अपि तु खलु शुक्लशरीरशु-
ष्कद्विष्टविष्टमिवाद्यशुचिबिह्वानामकाले चात्रः
पानानासुपक्षेपनं, कामक्रोधलोभमोहेर्ष्याहीरोक-
मानोद्वेगभयोपतप्तमनसा वा यदन्नपानमुपयुज्यते,
तदप्याममेव प्रदूषयति ॥ ८ ॥

भवति चात्र ।

मात्रयाऽप्यभ्यवहत्तं पत्यं चात्रं न जीर्यति ।
चिन्ताशोकभयक्रोधदुःखशय्याप्रजागरेः ॥ ९ ॥

अतिमात्राशयजन्यत्वेनामप्रदोषे वक्तव्येऽन्यतथ यत आ-
१ 'पतिपायगमने' इति पा० । २ 'कुक्ष्येकरेशमश्रिताः' इति
पा० । ३ 'अमप्रदोषकारण' इति पा० ।

मप्रदोषो भवति तमाह—न च खल्विहादि । कानादिभिर्मानस उपधातः प्रभावादेवात्रं दूषयति । एवमशुच्यप्यक्षमशुचिरेव कृतं मगस उपघातकत्वादात्मकं भवति । आमस्याप-
क्षयाहारस्य प्रदोष आमप्रदोषः । आममेव प्रदूषयतीति अत्र कर्मकर्तृत्वे 'भृच्', दुष्टं भवतीत्यर्थः; किंवा, आममपकं सपु-
ष्टदोषसंपर्काच्छरीरं दूषयतीति ज्ञेयम् ॥ ८ ॥ ९ ॥

तं द्विविधमामप्रदोषमाचक्षते भिपजः—विस्-
चिकामलसकं च ॥ १० ॥

तत्र विस्चिकामूर्ध्वं चाधश्च प्रवृत्तामदोषां य-
थोक्तरूपां विद्यात् ॥ ११ ॥

द्विविधमित्यादौ अलसक एव दण्डालसकामपिपोरत्नरोधो
ज्ञेयः; तयोरेपि हि दोषोऽप्रवर्तमानत्वाद्दलशीभूत एव भवति
॥ १० ॥ ११ ॥

अलसकमुपदेश्यामः—दुर्बलस्यालपाशैर्वहुःश्लेष्म-
णो घातमूर्धुरीपवेगविधारिणः स्थिररुक्त्वहुःरुक्ष-
शीतशुष्काक्षसेविनस्तदक्षपानमनिलप्रपीडितं श्ले-
ष्मणा च विपद्दमार्गमितिमात्रप्रलीनमलसत्याक्ष
वहिसुंखीभवति, ततदुच्छ्रयतीतिस्तद्व्याप्यमामप्रदोष-
लिङ्गान्यभिदशंपत्यतिमात्राणि । अतिमात्रप्रदुष्टाश्च
दोषाः प्रदुष्टामयद्दमार्गोस्तिर्यग्गच्छन्तः कदाचि-
देव केवलमस्य शरीरं दण्डवत् स्तम्भयन्ति, ततस्तं
दण्डालसकमसाध्यं भूयते । विरुद्धाध्यशानाजीर्णा-
शनशीलिनः पुनरामदोषमामपिमित्याचक्षते भि-
पजः, विपसदशलिहत्यात्; तत् परमसाध्यमामशु-
कारित्वाद्द्विस्तदोषप्रकृत्याद्येति ॥ १२ ॥

अलसकमुपदेश्याम इत्यादिना पुनर्विशेषहेतुः प्रायोऽभिन-
वर्तक उच्यते, सामान्येन त्वतिमात्राहाररप उक्त एवेति ज्ञेय-
म् । अनिलप्रपीडितं श्लेष्मणा च विपद्दमार्गमिति दोषद्वयव्या-
पारत्वनादात्तश्लेष्मणोरलसके प्राधान्यमुच्यते, पित्तं तु सामा-
न्यचवनसिद्धमप्रधानमस्त्येव तृणामदमत्रमादित्तिमिति ज्ञेयम् ।
प्रदुष्टामयद्दमार्ग इत्यत्रापकः आहारोऽन्नरसो वा अपकः क्षाम
उच्यते । केवलं श्लेष्मम् । विरुद्धाध्यशानाजीर्णानशनशीलिन इति
विरुद्धादानम्, अप्यशनम्, अजीर्णानं च, अजीर्णस्यापक्वसा-
दानमजीर्णानम्, अजीर्णं भोजनस्याप्यशनसन्धेन लब्धत्वात् ।
आमदोषमामपिमाचक्षत इत्यत्र विपसदशलिहत्यात् एवामप्रदोषो
ऽभिप्रेतः, अत एव विपसदशलिहत्यादित्युच्यम् । विरुद्धोपनमला-
दिभिः क्षामपेक्षया यदुष्णं कियते तद्विपसिद्धं, यथा विपापेक्षया
शीतं कियते तदामविरुद्धम् । विपसदशता क्षामस्यानगनकहे-
तुविशेषप्रभावोऽस्ति मपुत्रुलसामसयोग इव विपसम् ॥ ११ ॥ ११ ॥

१ 'अलसकमुपदेश्याम' इति पा० । २ 'पुनरेव दोषमामपि-
मित्याचक्षते' इति, 'आमप्रदोषविमामचक्षते' इति च पा० ।

तत्र साध्यमामं प्रदुष्टमलसीभूतमुल्लेखयेदादौ
पाययित्वा सवलणमुष्णं धारि, ततः स्वदनवर्तिप्र-
णिधानाभ्यामुपाचरेदुपधासयेद्येनम् । विस्चिकार्यां
तु लह्नममेवात्र विरिक्तयच्चानुपूर्वा । आमप्रदोषेपु
त्वप्रकाले जीर्णोहारं पुनर्दोषाचलितामाशयं स्तिमि-
तगुरुकोष्ठमनद्याभिलापिणमभिसमीक्ष्य पापयेदो-
पशेषपाचनार्थमीपधमत्तिसन्धुक्षणार्थं च, तत्वेवा-
जीर्णोशनम्; आमप्रदोषदुर्बलो ह्यग्निर्न युगपद्दोष-
मौपधमाद्धारजातं च शक्तः पक्वम् । अपि चामप्रदो-
पाहारौयधविभ्रमोऽतिबलत्वाद्दुपरतकार्योऽस्ति सह-
सैवातुरमयलमतिपातयेत् । आमप्रदोषजानां पुनर्वि-
काराणामपतर्पणेनैवोपरमो भवति सति, त्वनुबन्धे
कृतापतर्पणानां व्याधीनां निग्रहे निमित्तविपरीत-
मपास्यौपधमातद्दुविपरीतमेवावचारयेद्यथासम् ।
सर्वविकाराणामपि च निग्रहे हेतुव्याधिविपरीत-
मौपधमिच्छन्ति कुशलाः, तदर्थकारि वा । निमुं-
कामप्रदोषस्य पुनः परिपकदोषस्य दीते चाप्रावभ्य-
ङ्गस्थानानुवासनं विधियत् खेदपानं च युक्तया
प्रयोज्यं प्रसमीक्ष्य दोषमेपज्जदेशकालव्यवहारीरा-
हारसात्म्यसत्त्वप्रकृतिव्यसामयस्थान्तराणि निका-
रांश्च सम्यगिति ॥ १३ ॥

वर्तिरिति फलवर्तिः । आनुपूर्वाति वेदादिभ्य इत्यर्थः ।
जीर्णोहारमिति विस्चिकालसकयोरेवाहारस्य जीर्णतां इत्येति ।
दोषाचलितामाशयंसितितुष्टत्वादि दुष्टविशेषणमपि ल-
क्षणं ज्ञेयम् । न त्वजीर्णानमिति पुनर्विशेषकरणेनाजीर्णाने
प्रमादादजीर्णप्रसमनाभिप्रायेण क्रियमाणमेपजस महास्यतां
'दोषदुर्बलो ह्यग्निः' इत्यादिना वक्ष्यमाणं दर्शयति । कृतापतर्-
णानामिलनेन दोषाणामामताक्षयं सूचयति, सम्यक्कृते ह्यप-
र्पणे नामानुज्ज्ञोऽस्ति । ततश्च निरामदोषारोच्ये विस्चिकाल-
सक्यवस्थिते श्लेष्मरुदो आतद्दुविपरीतं निरामदुःखवारि-
हरमेव युज्यते । यथासमिति यस्य श्लेष्मदोषस्य विपरीतं
तस्य शक्तमित्यर्थः । आतद्दुविपरीतसन्धेन च तदर्थकारि
शुद्धीतं मन्तव्यम् । अत एवोत्तरत्र 'तदर्थकारि वा' इति सर्व-
विहारमेपजकथने उपपन्नं भवति; अन्यथा कथमिद्वानभिहितं
तदर्थकारि तत्राप्रस्तुतमुच्यते । विमुषामप्रदोषस्येसादिनाऽप्य-
ङ्गारिविधानं व्यापिजनितार्थदोषव्यापिदोषप्रसमनार्थम् ॥ १३ ॥

भवति चान् ।

आहारविध्यायतनानि चाष्टौ
सम्यक् परीक्ष्यात्महितं विदध्यात् ।

१ 'अतिबलत्वाद्दुष्टमलयादादि' इति पा० । २ 'अनुदिकाम-
प्रदोषस्य' इति पा० । ३ 'न आमप्रदोषोऽस्ति' इति पा० ।
४ 'विपरीतार्थकारि' इति पा० ।

अन्यत्र यः कश्चिद्विहासित मार्गो
हितोपयोगेभ्यु भजेत तं च ॥ १४ ॥

अनुक्तविधुपग्रहार्थमाह—अन्यथेत्यदि । अन्यथेति प्रह-
ण्यतिसारादिवक्ष्यमाणामदोषशक्यते मेपबहो मार्ग इत्यम-
प्रदोषे हित इति संबन्धः ॥ १४ ॥

अक्षितं खादितं पीतं ऊर्ध्वं च फ विपच्यते ।
एतत्त्वां धीरं पृच्छामस्तत्र आचक्ष्व बुद्धिमन् ॥ १५ ॥
इत्यग्निवेशप्रमुखैः शिष्यैः पृष्टः पुनर्यसुः ।
आचक्ष्वे ततस्तेभ्यो यत्राहारो विपच्यते ॥ १६ ॥
नाभिस्तनान्तरं जन्तोरामाशय इति स्मृतः ।
अक्षितं खादितं पीतं ऊर्ध्वं वात्र विपच्यते ॥ १७ ॥
आमाशयगतः पाकमाहारः प्राप्य केवलम् ।
पक्वः सर्वांशयं पश्चाद्गमनीभिः प्रपद्यते ॥ १८ ॥

तत्र श्लोकः ।

तस्य मानावतो लिङ्गं फलं चोक्तं यथायथम् ।
यथात्रस्य तथा लिङ्गं फलं चोक्तं विभागशः ॥ १९ ॥
इत्यग्निवेशाकृते तस्य चरकप्रतिस्फुटे विमानस्थाने
त्रिविधकुक्षीयविमानं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

आनावायप्रमाणोपदर्शनार्थं च शुद्धच्छ्रेतप्रत्यमाह—
अक्षितमित्यादि । सर्वांशयमिति सर्वसारीम् ॥ १५-१९ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्ताभिधितायाम् चरकतारपर्यटीकाया-
नायुर्वेददीपिकायां विमानस्थाने त्रिविधकुक्षीय-
विमानं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

अथातो जनपदोद्भूतनीयं विमानं व्याख्यास्यामः १
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

द्विविधो हेतुर्वाभिजनकः प्राणिनां भवति साधारणोऽसा-
धारणश्च; तत्रसाधारणं प्रतिपुरश्चिगतं वाताद्विजनकमाहा-
रादभिषाय बहुजनसाधारणं वातजलदेशकालरूपं साधारण-
रोगकारणमभिधातुं जनपदोद्भूतनीयोऽभिधीयते ॥ १ ॥ १ ॥

जनपदमण्डले पश्चालक्षेत्रे द्विजातिवराभ्युषिते
काम्पित्यरजघान्यां भगवान् पुनर्वसुरात्रेयोऽभ्ये-
वासिगणपरिवृतः पश्चिमे घर्ममासे गङ्गातीरे वन-
विचारमनुविचरन्निष्पद्यमग्निवेशममयीत् ॥ ३ ॥

जनपदवसायुपलक्षितं मण्डलं जनपदमण्डलं, पञ्चालक्षेत्र
इति तस्य विशेषणम् । द्विजातिवराभ्युषित इति वचनेन
महाजनसन्निवेशेऽपि देशेऽपभयराजजनपदोद्भूतो नश्यमाणो
भवतीति दर्शयति । पश्चिमे घर्ममासे इति ज्येष्ठे । वनविचार-
मनुविचरन्नातो वनं विषयं विचरन्नुविचरन्निष्पद्यः ॥ ३ ॥

दृश्यन्ते हि खलु सौम्य ! नक्षत्रमहगणचन्द्रस्य-
र्यामिलानलानां दिशां चापेकृतिभूतानामनुवैका-
रिका भावाः, अचिरादितो भूरपि च न यथावद्-
सर्वीर्यविपाकप्रभावमोपधीनां प्रतिविधास्यति, त-
द्वियोगाच्चातद्गुणप्रयत्ना निघता । तस्मात् प्रागु-
क्तात् प्राक् च भूनेर्विरसीभावात्तद्वर्यं सौम्य !
भैपज्यानि यापत्रोपहृतरसवीर्यविपाकप्रभावाणि
भवन्ति । ययं चैषां रसवीर्यविपाकप्रभावाण्युपयो-
क्यामहे ये चासाननुकाहुन्ति, यांश्च वयमनुका-
ह्वानः । न हि सम्यगुद्भूतेषु सौम्य भैपज्येषु सम्य-
ग्विहितेषु सम्यक् चावचारितेषु जनपदोद्भूतकारणां
विकाराणां किञ्चित् प्रतीकारगौरवं भवति ॥ ४ ॥

पञ्चविकाराय भूता कटुवैकारिकाः ऋतुविकारयो-
पलक्षणं, तेन जलदेशवातविकाराय भूता इति मन्त-
व्यं, यतो भूम्यादीनामपि विवृतिं वक्ष्यति । किंवा ऋतु-
ननु रूपं ऋतुवैकारिकाः; तेन, अतननुरूपलक्षणमेव नक्ष-
त्रादीनां विवृतिरित्युक्तं भवति; प्रोम्ने हि नक्षत्राणि निर्मलानि
भवन्ति, तानि यदि शुषारच्छतानि प्रोम्ने भवन्ति, तदा
विवृतानि भवन्तीति बोद्धव्यम् । भूरपि चेलपिवचनाजला-
निलं च प्राहयति; तेन, भूत्वावदोपधीनां प्रधानं कारणं
सा रसादीन प्रतिविधास्यति, जलवातावपि नौपधीनां रसादीन
प्रतिविधास्यत इत्युक्तं भवति । प्रतिविधास्यतीति जनवि-
ष्यति । उद्धरश्चमिति बहुवचनं बहुन्नेवादिगुक्ताशिवेशाभिप्रायेण;
अग्निवेशानु प्रधानत्वेनैक एवेति 'अग्निवेश' इतिपदेन तथा
'सौम्य' इतिपदेन संबोध्यते; मेपजोद्धरणं तु बहुमिरेव कर्त-
व्यमित्याभिप्रायेण बहुवचनम् । भवति हि प्रधानं संबोध्य मग-
संप्रायक्रियायां बहुवचनं; यथा—सेनापते तुष्यन्मिति ।
अन्ने तु सौम्यपदं मेपबलक्षेपेण इवैवेति । ये चासाननुका-
ह्वन्ति ये चासान् निपजोऽनुकाहुन्तीत्यर्थः, यांश्च वयमनुका-
ह्वामधिकित्स्त्वेन । एतेन, ये वैवमनुकाह्वन्ति ते वैवप्रिय-
त्वेन साध्याः, क्षमाप्या हि वैशत्रिप उक्ताः; वैवाथ यानि-
च्छन्ति ते साध्वरोमा एव, असाध्याः हि वैशा नेच्छन्ति ।
पूतेनान्धेषामपि नेया मेपजसाप्या रोगातो आरामोपधीनां
रसादीनुपयोऽन्यतोऽर्थः । यदि च ये असद्रताः, यांश्च ययं
प्रयोऽन्यवशादनुगताः, ते उपयोऽन्यवीथे व्याख्यायते, तदा
आत्रेयस्य पशरान्तिबेनाह्वयं न संभवति, 'सर्वप्रजानां पितृ-
वच्छरण्यः' इति पचनाचास्य नीरागतमुक्तम् ॥ ४ ॥

ययंचादिनां भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच—
उद्धवानि खलु भगवन् भैपज्यानि, सम्यग्विहितानि,
सम्यगवचारितानि च; अपि तु खलु जनपदोद्भू-
१ 'ययं प्रकृतिभूतानां' इति पाठः । २ 'लक्षणवादीनां' इति पाठः ।
३ 'अन्यविचारकारितानि च' इति पाठः ।

सनमेकेनैव व्याधिना युगपदसमानप्रकृत्याहारदेह-
यलसात्म्यसत्ववयसां मनुष्याणां कस्माद्भवतीति ५ ।

उद्धृतानीति वचनमभूत् भूतवचेति प्रयोगद्वोद्भव्य, यथा-
क्षचिरकर्तव्ये कृतमिति वदन्ति, न हि वचनकाल एव ओप-
धीनामुद्धरण समभवतीति । एकेनेत्येकजातीयेन । असमानप्रकृ-
त्यादीनां समानकारणाभावात् तुल्यरूपो व्याधिर्भविष्यतीति
प्रशार्थं ॥ ५ ॥

तमुवाच भगवानाश्रेयः—एवमसामान्यावताम-
प्येभिरग्निवेश प्रकृत्यादिभिर्भावैर्मनुष्याणां येऽन्ये
भावाः सामान्यास्तद्वैगुण्यात् समानकालाः समान-
लिङ्गाश्च व्याधयोऽभिनिर्वर्तमाना जनपदमुद्भू-
यन्ति । ते तु सत्व्विमे भावाः सामान्या जनपदेषु
भवन्ति, तद्यथा—वायुरुदकं देशः काल इति ॥६॥

तत्र यत्तमेवंविधमनारोग्यकरं विद्यात्; तद्यथा
—यथर्तुविषममतिस्मितमतिचलमतिपरुषमति-
शीतमत्युष्णमतिकृष्णमत्यभिष्वन्दिनमतिभ्रूवारा-
धमन्तिप्रतिहतपरस्परगतमितिकुण्डलिनमसात्म्य
गन्धवाष्पसिकतापांशुधूमोपहृतमिति ॥ ७ ॥

उदकं तु सत्व्व्यर्थविकृतगन्धवर्णरसस्पर्श हे-
दहुलमपक्रान्तजलचरविहङ्गमुपक्षीणजलेशयमप्री-
तिकरमपगतगुणं विद्यात् ॥ ८ ॥

देशं पुनः प्रकृतिविकृतयर्णगन्धरसस्पर्श हे-
दमुपसृष्टं सरीसृपव्यालमशकशालभमक्षिफामूपको
लूकदमशाशानिकशकु निजम्बूकादिभिस्त्वणोत्प्राप्य-
नयन्तं प्रतानादिवहुलमपूष्वदवपतितनुष्कनष्टशस्यं
धूम्रपवनं प्रभातपतत्रिगणमुत्सृष्ट्यगणमुद्भान्त-
व्यधितविधिमृगपक्षिसङ्घमुत्सृष्ट्यनष्टधर्मसत्यल-
जाचारशीलगुणजनपदं शश्वत्शुभितोदीर्णसलिला-
शयं प्रततोल्कापातनिर्घातभूमिकम्पमतिभयाराव-
हूपं क्लृप्ताभ्रारणसिताभ्रजालसंघृताकंचन्द्रतार-
रकमभीष्टणं ससंभ्रमोद्दिगभिय सन्नासकदितसिच
सतमस्करमिच गुह्यकारितमिवाक्रन्दितशब्दबहुल
चाहित विद्यात् ॥ ९ ॥

कालं तु सत्व्वु यथर्तुलिङ्गादिंपरीतलिङ्गमतिलिङ्गं
हीनलिङ्गं चाहितं व्यचखेत् ॥ १० ॥

इमानेवंद्वोपयुक्तांश्चतुरो भावाजनपदोद्भूंसकरान्
वदन्ति कुशलाः, अतः अन्यथाभूतांस्तु दिताना-
चक्षते ॥ ११ ॥

विगुणेष्वपि खल्वेतेषु जनपदोद्भूंसकरेषु भा-

वेषु मेपजेनोपपाद्यमानानामभयं भवति रोगेभ्य
इति ॥ १२ ॥

समानलिङ्गा इति तुल्यलिङ्गा । यथर्तुविषममिति ऋत्वनतु-
हपम् । अपगतगुणमिति बीवनपिपासाहरत्वायुक्कजलगुणरहि-
तम् । प्रकृतियर्णोदार्ढकता वर्णान्दयो यस्य देशस्य त प्रकृतिविकृ-
तवर्णगन्धरसस्पर्शम् । इमाशानिकशकुनिर्घ्रेण । अपूर्ववदिति
परिचितमप्युपहृतत्वेनापूर्वमिव हृदयते । उत्सृष्टाश्च नष्टाश्च धर्मस-
ललागुणा जनयेत् स तथा, तत्र ये धर्मादियुक्तास्ते उत्सृ-
न्ति धर्मादीनि, ये तु धर्मादीनि सर्वथा अज्ञानात्प्रचरन्ति तान्
प्रति नष्टान्येव धर्मादीनि । गुणवक्रान्तो हि देवो यथा वाक्र-
न्दनशब्दबहुलो भवति तादृशम् ॥ ६-१२ ॥

भवन्ति चात्र ।

वैगुण्यमुपपन्नातां देशकालानिलात्मसाम् ।
गरीयस्त्व्य विशेषेण हेतुमत् संभवद्यते ॥ १३ ॥
वाताजलं जलादेशं देशात् कालं स्वभावतः ।
विद्याहृत्परिहार्यत्वाद्गरीयस्तरमर्थयित् ॥ १४ ॥
घाट्यादिषु यथोक्तानां दोषाणां तु विशेषवित् ।
प्रतीकारस्य सौकर्यं विद्याह्राद्यवलक्षणम् ॥ १५ ॥

वैगुण्यमिलाधिना दुष्टाना वातादीना यस्य य उत्पत्ता येन च
हेतुना तदाह । सामावतो दुष्परिहारत्वादिति स्वभावादेव
वातापेक्षया जलं दुष्परिहरं भवति, जलाद्य देश, देशाद्य
काल, वातो हि निवातदेशस्येवया दुष्ट परिह्रियते, न तथा
जल, तदिह देहदृश्यधर्मवश्यं सैव्य, जलमपि च यदि महता
प्रयत्नेन सज्यते, देशास्तु जलापेक्षया दुष्परिहरो भवति, तद्यति-
रेषेणावस्थातुमशक्यत्वात्, देशोऽपि यदि देशान्तरगमनेन
सज्यते, कालस्तु सर्वथा लक्षुमशक्य इति सर्वेभ्यः गरीयान् ।
'गरीय परम्' इति पाठे यद्यत् परं, तत्ततो गरीयो विद्यादिति
योजना । एतद्विपर्ययेण लपवनाह—वाप्यादिष्वित्यादि ।
प्रतीकारस्य सौकर्यं इति यथोक्तविधया वातादिपरिहारात्म्य
सुवर्तयेत्यर्थं ॥ १३-१५ ॥

चतुर्थ्यपि तु उपेसु कालान्तेषु यदा नराः ।
मेपजेनोपपाद्यन्ते न भयन्त्यातुरास्तदा ॥ १६ ॥
येषां न मृत्युसामान्यं सामान्यं न च कर्मणाम् ।
कर्म पञ्चविध तेषां मेपजं परमुच्यते ॥ १७ ॥
रसायनानां विधियश्चोपयोगः प्रशस्यते ।
शस्यते देहदृष्टिश्च मेपजः पूर्वेमुद्धृतेः ॥ १८ ॥
सत्यं भूते दया दानं यल्लयो देवतार्चनम् ।
सहृत्तस्यानुधृत्तिश्च प्रशमो गुप्तिरात्मनः ॥ १९ ॥
हितं जनपदानां च शिवानामुपसेयनम् ।
सेवेनं प्रहाचर्यस्य तथैव प्रहाचारिणाम् ॥ २० ॥

१ 'उपक्षीणवराशय' इति पा० । २ 'सत्वनशुभितोदीर्णमलिला
शय' इति पा० । ३ 'प्रतिभयावाररूप' इति गङ्गाप्रसक्तन पाठ ।
च ३१

१ 'विचारपरिहार्यत्वाद्गरीय परमवि' इति पा० ।

संकथा धर्मशास्त्राणां महर्षीणां जितात्मनाम् ।
धार्मिकैः सार्विकैर्निस्सं सहास्या बृद्धसंमतेः ॥२१॥
इत्येतद्भेदं प्रोक्तमायुषः परिपालनम् ।
येषामनियतो मृत्युस्तस्मिन् काले मुदाश्चे ॥ २२ ॥

येषां न मृत्युसामान्यमिति ते मृत्युजनकदेवसाम्यं येषाम-
स्तौत्वर्थं । सामान्यं न च कर्मणामिति न च मारककर्मसामान्यं
येषामस्तीत्यर्थः । केचिदिदं कर्मैव जन्मान्तरे प्रामदाहादिकर्म
सुर्वते स, तत्कर्मवत्त्वं स हतमृत्त्व एव भवन्ति, किंवा
पृथगपि मारक कर्म हतं येषामिदं कर्माल विपच्यमानं भवति,
तेऽपि समकालमृत्यो भवन्ति । तत्र, न मृत्युसामान्य-
मित्यनेनोत्पत्तिरित्येव केचिदसाभ्या इति दर्शयति, न
धर्मसामान्यमित्यनेन केचिच्चाजातरिद्या अपि नियतमारक-
कर्मवत्त्वात्तस्या भवन्तीति दर्शयति । किंवा न मृत्युसामान्य-
मित्यनेन च मारको व्याधि साधारण उच्यते, न धर्मसामान्य-
मित्यनेन च मारकव्याधिजनक कर्मोच्यते । पूर्वमुद्धतरिति
व्यापत्ते पूर्वं गृहीतं । शुभमिन्द्रादिना रक्षा । अनियत इति
यत्नेन दुर्बलकर्णारब्धो हि मृत्युः पार्यत एवैव प्रतिकर्तुमिति
दर्शयति ॥ १६-२२ ॥

इति श्रुत्या जनपदोद्धंसने कारणानि पुनरपि
भगवन्तमानेयमग्निवेश उवाच—अथ यत्न भगवन्
कुतोमूलमेपां चाध्यादीनां वैशुण्यमुत्पद्यते ? येनो-
पपन्ना जनपदमुद्धंसयन्तीति ॥ २३ ॥

तमुवाच भगवानानेय.—सर्वेषामप्यग्निवेशा ।
चाध्यादीना यद्द्वैशुण्यमुत्पद्यते तस्य मूलमधर्मः,
तन्मूलं चाऽस्तकर्म पूर्वकृतं, तयोर्योगिः प्रज्ञापराध
एव । तद्यथा—यदा धैदेशनगरनिगमजनपदप्रधानो
धर्ममुत्कर्म्याधर्मण प्रजां वर्तयन्ति, तदाधितोया
धिताः पोरजनपदा व्यवहारोपजीविनश्च तमधर्म-
मभियर्धयन्ति, ततः सोऽधर्मः प्रसभं धर्ममन्तर्ध-
त्ते, नतस्तेऽन्तर्हितधर्माणो देयताभिरपि त्यज्यन्ते,
तेषां तथाऽन्तर्हितधर्मणामधर्मप्रधानानामपनान्त-
देयतानामन्तर्वयो व्यापद्यन्ते, तेन नापो यथाकालं
देवो चर्षति न वा चर्षति विश्वं वा चर्षति, वाता
न सम्यगभिवान्ति, क्षितिर्व्यापद्यते, सलिलान्युप
शुष्यन्ति, ओषधयः स्वभाव परिहायापद्यन्ते विष्ट-
ति, तत उद्धंसन्ते जनपदाः सृष्ट्याभ्ययहार्य-
दोषात् ॥ २४ ॥

कुतोमूलं किन्मूलमित्यर्थं । तस्य मूलमधर्म इति ऐहिकम-
धर्मं दर्शयति । तन्मूलं वेत्ति तस्य वातादिवैशुण्यस्य मूलं पूर्वकृतं
वा कर्म । तेवैद्विषो वाऽप्यमो जन्मान्तरकालो वाऽध्याना वाता-

१ येषां न मृत्युजनकवैशुण्यं सामान्यमस्तीत्यर्थं इति पाठः ।
२ 'चास्तकर्म' इति पाठः । ३ 'नपरमिगमजनपदयथावा नगरा
दीनाप्रवृत्त्या । ४ 'रषशान्वयहार्यदोषात्' इति पाठः ।

विशुण्यस्य कारणमिति ब्रूते । तद्यदा देवोत्पादिना त्वैहि-
मेवाधर्मं यद्दक्षयति हेतुतया तत् प्रलयत्वेन स्फुटद्विद्वान्ताप्यं,
ननु जन्मान्तरकालाधर्मसाधारणत्वेनेति श्रेयम् । तथोक्ति-
हिकजन्मान्तरिकयोधर्मयो । योनिरिति कारणम् । सृष्ट्याभ्य-
यहार्यदोषादिति सृष्ट्यस्य वा जलदेरभ्ययहार्यस्य च कृत्स्नस्य
दुष्टत्वात् । एतच्च प्राधान्येन श्रेयं, तेन दुष्पवनगन्धदोषोऽपि
श्रेयं, असात्म्यगन्धोऽपि दुष्टत्वात् उक्तं ॥ २३ ॥ २४ ॥

तथा शस्त्रप्रभवस्यापि जनपदोद्धंसस्यार्धमं एव
हेतुर्भवति । येऽतिप्रवृद्धलोभक्रोधमोहमानास्ते दुर्ब-
लान्यमत्यात्मस्वजनपरोपघाताय शस्त्रेण परस्पर-
मभिक्रामन्ति, परान् चाऽभिक्रामन्ति, परैर्वाऽभि-
क्राम्यन्ते ॥ २५ ॥

शस्त्रप्रभवस्यापीति बहुजनमारकस्य शस्त्रप्रभवस्येत्यर्थं । आ-
त्मस्वजनपरोपघातायेति अत्र आत्मनः स्वजनस्य परस्य नोप-
घातो भवति प्राय इत्यर्थं ॥ २५ ॥

रक्षोगणादिभिर्वा विविधभूतसङ्घैस्तमधर्ममन्य-
द्वाऽप्यपचापान्तरमुपलभ्याभिहन्यन्ते ॥ २६ ॥

राक्षसाद्युतादोऽपि जनानामधर्मोद्धृत एव भवतीत्याह—
रक्षोगणेषादि । अन्यद्वा अपचारान्तरमिति यद्योक्ताधम-
कारणादन्यदधर्मकारणमसौचावीत्यर्थं ॥ २६ ॥

तथाऽभिशापप्रभवस्याप्यधर्मं एव हेतुर्भवति । ये
लुप्तधर्माणो धर्मादुपेतास्ते गुरुवृद्धसिद्धिर्पिपुज्यान्व
मत्याहितान्याचरन्ति, ततस्ताः प्रजा सुर्वदिभिर्भि-
शसा भसतामुपयान्ति प्रागेवानेकपुरपुत्रकुलवि-
नाशाद्य, नियतप्रत्ययोपलम्भादनियताश्चापरैः ॥२७॥

प्रागेवेति इति, अनेकपुरपुत्रकुलविनाशानामिशासा भसता
यान्तीत्यर्थं । नियतप्रत्ययोपलम्भादनियताश्चापरैः भसतां
यान्तीति योजना । अनियता अभिलिप्ता इत्यर्थं । प्रतिनियत
पुरयामिशापाद प्रतिनियता एव भसता यान्ति न सच जना
इत्यर्थं ॥ २७ ॥

प्रागपि चाधर्मादृते नाशुभोत्पत्तिरन्यतोऽभूत् ।
आदिकाले हादिति सुतसमोजसोऽतिविमलमिपुल
प्रभावाः प्रत्यक्षदेवदेवाधिधर्मयशविधिविधानाः शो-
लसारसंहतस्थिरशरीराः प्रसन्नवर्णमिन्द्रियाः पवन
समवलयवपराकमाश्चारुस्फिचोऽभिरुप्रमाणाळु-
तिप्रसादोपचयद्यतेः सत्यार्जवानुशान्दानदमनिय-
मतपउपवासग्रहचर्यव्रतपर व्यपगतभयरागहेप-
मोहलोभक्रोधशोकमानरोगनिद्रातन्द्राधर्ममहं माल
स्परिग्रहाश्च पुरया वभुवुरमितायुषः । तेषामुदा-
रसत्त्वगुणकर्मणामचिन्त्यरसवीर्यविपाकप्रभाषणु

१ प्रागेवैत्यादि पाठो बोधीन्द्रवाक्येनेन न पठते । २ 'उदा-
रसत्त्वगुणं कर्मणां चाचिन्त्यरसवीर्यविपाकप्रभाषणु

पक्षमुदितानि प्रादुर्भवूयुः शस्यानि स्वयंगुणसमु-
दितत्वात् पृथिव्यादीनां कृतयुगस्यादौ । भ्रश्यति
तु कृतयुगे केषांचिद्व्यादानात् सांप्रतिकानां
सस्थानां शरीरवीरवमासीत्, शरीरान्तरवाच्यम्,
श्रमादालस्यम्, आलस्यात् संचयः, संचयात्
परिग्रहः, परिग्रहाद्भोगः प्रादुरासीत् कृते ॥ २८ ॥

आयाविर्भावे च रोगाणामधर्म एव कारणमिहाह—प्रागपि
चेलादि । वशो नरुदेवता, विभिन्नविधानको वेद, विधान
यज्ञधर्म । जवो वेग । परिग्रहो ममता । अमितमिवातिवहु-
त्वेनायुर्वया ते अमितायुष । सखे हि चतुर्वर्षशतमायु, यदुक्त
भवता व्यसिते—“पुरमा सर्वसिद्धार्थयुर्वर्षशतमायुष इत्ये”
इति । सापत्निकानामीधराणाम् । कृत इति कृतयुगस्य शेषे ॥ २८ ॥

ततस्त्रेतायां लोभादभिद्रोहः, अभिद्रोहोऽनुत्तवच-
नम्, अनुत्तवचनात् कामश्रोधमानहोषपाश्याभि
धातभयतापशोकाचिन्तोद्देगादयः प्रवृत्ताः । ततस्त्रे-
तायां धर्मपादोऽन्तर्धानमगमत् । तस्यान्तर्धानात्
युगवर्षप्रमाणस्य पादहासः, पृथिव्यादेश्च गुणपा-
दप्रणाशोऽभूत् । तत्रपाशकृतञ्च शस्यानां क्रोहधै-
मव्यरसवीर्यविपारुप्रभावगुणपादप्रंशः । ततस्तानि
प्रजाशरीराणि हीयमानगुणपादैराहाराविहारैर्यथा-
पूर्वमुपपद्यमानान्यभिर्ममकृतपरीतानि प्राग्न्याधि-
मिन्वीरादिभिराक्रान्तानि । अतः प्राणिनो ह्यलम-
घापुरायुषः क्रमश इति ॥ २९ ॥

हीयमानगुणपादैरेति यथा यथा जेताया क्षयो भवति, तथा
तथा आहारविहारगुणपादहासो भवन्नास्त इति दर्शयति ।
विहारोऽपि आधर्म्यता हीनगुणो भवति, तेन न यथावच्छ-
रीरोपपन्नम करोति । उपपद्यमानानि चानुसाम्येन वाच्य-
मानानि ॥ २९ ॥

भयतश्चान् ।

युगे युगे धर्मपादः क्रमेणानेन हीयते ।
गुणपादश्च भूतानामेवं लोकाः प्रलीयते ॥ ३० ॥
संयत्तरशते पूर्णं याति संयत्तरः क्षयम् ।
देहिनामायुषः काले यत्र यन्मानमिष्यते ॥ ३१ ॥

इति विकाराणां प्रागुत्पत्तिहेतुरक्तो भवति ॥ ३२ ॥

सर्वतरशते पूर्णं इति सर्वस्वरेण शततमोऽंशे पूर्णं । यत्र
यन्मानमिष्यते इति यत्र युगे यन्मानमिष्यते, तत्र (स्य) शततम-
ऽंशे पूर्णं वर्षं एकं क्षयं याति । तेन, कलां शतवर्षायुषि यदा
शततमोऽंशो याति क्षयं तदा नवनवति परमायुर्भवतीत्यायु-
शरणीयम् ॥ ३०-३१ ॥

१ 'द्वयमानानि हीयमानगुणपादैर्हीयमानगुणपादाद्यविहारैर्यथा
पूर्वमुपपद्यमानाप्रिभारुपरतोति' इति वा० ।

एवंधादिनं भगवन्तमश्रिवेश उवाच—किञ्च यत्
भगवन् नियतकालप्रमाणमायुः सर्वं न चेति ॥ ३३ ॥
तं भगवानुवाच—

इहाश्रिवेश । भूतानामायुर्मुक्तिमपेक्षते ।
देवे पुण्ड्रकारे च स्थित ह्यस्य बलावलम् ॥ ३४ ॥
दैवमारमकृतं विद्यात् कर्म यत् पूर्वदेहिष्वम् ।
स्मृतः पुरुषकारस्तु क्रियते यदिहापरम् ॥ ३५ ॥
बलावलविशेषोऽस्ति तयोपि च फर्मणाः ।
दृष्टं हि त्रिविधं कर्म हीनं मध्यममुत्तमम् ॥ ३६ ॥
तयोर्ह्यारयोर्मुक्तिर्द्वैतस्य च सुखस्य च ।
नियतसायुषो हेतुर्विपरीतस्य चैतरा ॥ ३७ ॥

मध्यमा मध्यमस्यैषा,
मुक्तिमपेक्षते इति देवपुण्ड्रकारयोर्गोमपेक्षते नियतस्ये-
नियतरत्ने चेत्यर्थः । बल चावल च बलावल, तत्रायुषो निय-
तत्वेन बलमनियतत्वेनावृत्तौ श्रेयम् । यद्यपि पूर्वदेहिं कर्म-
स्थिरत्वेन गत, तथाऽपि तत्रजितादृष्टस्य विद्यमानत्वात्, तत्र-
रा तत्कर्म धारणं भवत्येवैव जन्मन्यपि । पुरुषकारस्थि-
वद जन्मनि कृतं कर्म सामान्येनोच्यते ॥ ३४-३७ ॥—

कारणं शृणु चापरम् ।

देवं पुरुषकारेण दुर्बलं ह्युपहन्यते ॥ ३८ ॥
दैवेन चेतत् कर्म विशिष्टेनोपहन्यते ।
दृष्ट्वा यदेके मन्यन्ते नियतं मानमायुषः ॥ ३९ ॥
कर्म किञ्चित् कञ्चित् काले विपाकेः नियतं महत् ।
किञ्चित्कालनियतं प्रत्ययैः प्रतिबोध्यते ॥ ४० ॥

तत्र बलिमङ्गलदि किञ्चित्कालकालनियतमिति नक्तव्य
स्यात् । किञ्चित्कालनियतमिति बचनात्तु कालनियतमपि
॥ ३८-४० ॥

तस्मादुभयदृष्टत्वादेकान्तप्रहणमसायु । निदर्श-
नमपि चाज्ञोदाहरिष्यामः—यदि हि नियतकालप्र-
माणमायुः सर्वं स्यात्, तदाऽऽयुष्कामाणां न मन्त्रौ-
पधिमणिमङ्गलवस्तुपहारहोमनियमप्रायश्चित्तोपचा-
स्यस्वस्थयनप्रणिपातगमनाद्याः क्रिया इष्टयश्च प्रयो-
ज्येरन् ; नोद्भ्रान्तचण्डचपलमोगजोर्ध्वरतुरगमदि-
पादयः पवतादपश्च दुष्टाः परिहार्याः स्युः, न प्रपा-
तगिरिविपमदुर्गांश्वेवगाः, तथा न प्रमतोन्मत्तोद्भ्रा-
न्तचण्डचपलमोहलोभाजुलमतयः, नारयः, न प्रवृ-
ज्जोऽग्निः, च विविधध्विपाश्रयाः सतीक्षुरोत्पादश्च,
न साहसं, नादेशकालचर्या, न नरेन्द्रप्रकोप इति;
एवमादयो हि भावा नामावक्राः स्युः, आयुषः
सर्वस्य नियतकालप्रमाणत्वात् । न चानभ्यस्ताकाल-
मरणभयनिवारकामात्मकालमरणभयमागच्छेत् प्रा-
णिनां, व्यर्थोऽथारम्भकथाप्रयोगयुद्धयः स्युर्देहपीणां
रसायनाधिकारे, नापीन्द्रो नियतायुषं (पं) शशुं पञ्जे-

तेभ्यः पानीयमुष्णं प्रयच्छन्ति भिपजो भूयिष्ठं न तथा शीतम्, अस्ति च शीतसाध्योऽपि धातुज्वरकर इति ॥ ४४ ॥

सप्रति मिथ्योपचारश्चुला उष्णतोयं ज्वरेऽप्यग्नेये मिथ्योपचारः स्यादिलाशङ्काह—किंनित्वादि । शीतसाध्योऽपि धातुः पित्तमुष्णरूपमित्यर्थः । पानीयं यस्मात् सर्वज्वरितेभ्यो दीयते, तस्मात् पानीयमेवान् पृच्छति ॥ ४४ ॥

तमुवाच भगवानान्नेयः—ज्वरितस्य कायसमुत्थानदेशकालानभिसमीक्ष्य पाचनार्थं पानीयमुष्णं प्रयच्छन्ति भिपजः । ज्वरो ह्यामाशयसमुत्थः, प्रायो भेपजानि चामाशयसमुत्थानां विकाराणां पाचनयमनापतर्पणसंमर्थानि भवन्ति । पाचनार्थं च पानीयमुष्णं, तस्मादेतज्वरितेभ्यः प्रयच्छन्ति भिपजो भिपिषम् । तदिदं तेषां पीतं घातमनुलोमयति,

र्यमुदीरयति, क्षिप्रं जरां गच्छति, श्लेष्मान्पांति, स्वल्पमपि च पीतं तृष्णाप्रशमनाये, तथायुक्तमपि चैतन्नात्यर्थोत्सन्नपित्ते । हृत्प्रमप्रलापातिसारे वा प्रदेयम्, उष्णेन प्रमप्रलापातिसारा भूयोऽभिवर्धन्ते, शीतगाम्यन्तीति ॥ ४५ ॥

पिते प्रवृद्धपित्ते ॥ ४५ ॥

भवति चात्र ।

णकृतान् रोगाञ्छमयन्ति भिपग्विदः ।

शतकृता रोगास्तेपामुष्णं भिपग्वितम् ॥ ४६ ॥

पैत्रं ज्वरे एव शीतोष्णसमुत्पलमेदेन उष्णशीतोपकिनु सर्वत्रैव व्याधावेवमित्याह—शीतेनेलादि ।

इ ते ज्ञानवन्तश्चेति भिपग्विदः ॥ ४६ ॥

मितरेपामपि व्याधीनां निदानविपरीतं भेष्यति, यथा—अपतर्पणनिमित्तानां व्याधीनां षण्, पूरणमस्ति शान्तिः, तथा पूरणनिमित्तव्याधीनां नान्तरेणापतर्पणम् ॥ ४७ ॥

तर्पणमपि च त्रिविधं—लह्वनं, लह्वनपाचनं, त्सेचनं चेति ॥ ४८ ॥

लह्वनमल्पबलदोषाणां, लह्वनेन हासिमारुघा घातातपपरीतमिवाल्पमुदकमल्पो दोषः । मापद्यते; लह्वनपाचने तु मध्यबलदोषाणां, पाचनार्था हि स्वयंस्तापमाकृताभ्यां पांशुविकरिणैरिव चानतित्वहृदकं मध्यबलो दोषः

विरेचनवमनापतर्पणसंशमनान्नेव इति पा० । २ 'अपल्पो' इति पा० । ३ 'लह्वनपाचनं' इति पा० ।

प्रशोपमापद्यते; बहुदोषाणां पुनर्दोषावसेचनमेव कार्यं, न ह्यभिन्ने केदारसेतौ पल्पलाप्रसेकोऽस्ति, तद्बहोपायसेचनम् ॥ ४९ ॥

न केवलं शीतोष्णसमुत्पयोरेव परं हेतुविपरीतेषु चिकित्सा, किन्त्वपतर्पणादिषुऽपि हेतुविपरीतेनेत्याह—एवमित्यादि । अपतर्पणसंतर्पणाभ्यां च सर्वं चिकित्सितं गृहीतं, न ह्यपतर्पणसंतर्पणाभ्यां विनाऽन्यद्दिधानान्तरमस्ति चिकित्सायाः, येन सर्वं एवोपक्रमा सतर्पणापतर्पणमेवा एव । अत एव विशेषज्ञानायमपतर्पणमेदानाह—अपतर्पणमित्यादि । लह्वनपाचनमितिवचनेन यत्र पाचनं क्रियते तत्रावयवं स्त्रोकमात्रया लह्वनमपि क्रियत इति दर्शयति, पाचनकाले हि यदि बृंहणं क्रियते तदा बृंहणेनाग्नेः प्रतिशूलेन पाचनं न स्यादित्यर्थः । अवकिरिणैरिवेत्न इवशब्दोऽनतित्वहृदकमित्येतेष्वहो हेयः । अन्यद्वेदति चतुर्नादि बृंहणदि च ॥ ४७-४९ ॥

दोषावसेचनमन्यद्वा भेपजं प्राप्तकालमप्यानुस्व नैवंविधस्य कुर्यात् । तद्यथा—अनपवाद्प्रतीकारस्याधनस्यापरिचारकस्य वैद्यमानिनेश्चण्डस्यास्यकस्य तीव्रधर्मोक्तेरिति क्षीणयलमांसशोणितस्यासाध्यरोगोपहृतस्य मुमुर्षुलिङ्गान्वितस्य चेति । एवंविधं ह्यानुमुपचरन् भिपक पापीयसाऽयशसा योगमृच्छतीति ॥ ५० ॥

अनपवाद्प्रतीकारो वाच्यप्रतीकारः । अधनस्यानुपकरणत्वेन न चिकित्सा पार्यते कर्तुमित्यर्थः । वैद्यमानो दुरभिमानीद्वैद्योपदेशं न करोति । तीव्रधर्मोक्तेः प्रतिक्रियायामधमं भवति, न च चिकित्सा सिध्यत्यधमप्रतिबन्धात् । मुमुर्षुलिङ्गान्वितस्येति रिष्टयुक्तस्य । पापीयसेति पापहेतुना पापजनकेनायशसा ॥ ५० ॥

भवति चात्र ।

तदास्वे चानुवन्धे वा यस्य स्यादशुभं फलम् ।

कर्मणस्तत्र कर्तव्यमेतद्बुद्धिमतां मतम् ॥ ५१ ॥

(अल्पोदकदुग्धो यस्तु प्रवातः प्रचुरातपः ।

श्लेथः स जाङ्गलो देशः स्वल्परोगतमोऽपि च ॥ ५२ ॥

प्रयुरोदकवृशो यो निवातो दुर्लभातपः ।

अनूपो बहुदोषश्च, समः साधारणो मतः ॥ ५३ ॥)

अनुपन्धे धेतुत्तरकालम् । केचिदल्पोदकदुग्धो यस्त्वित्यादिग्रन्थं जात्रलादिदेशलक्षणमत्र पठन्ति ॥ ५१-५३ ॥

तत्र श्लोकाः ।

पूर्वेषुपाणि सामान्या हेतवः सखलक्षणाः ।

हेतुशुद्धस्य भेपज्यं हेतूनां मूलमेव च ॥ ५४ ॥

प्राग्विकारसमुत्पत्तिरायुषश्च क्षयप्रथमः ।

मर्ष्यं प्रति भूतानां कालाकालविनिश्चयः ॥ ५५ ॥

१ 'अत एव' इति इत्तल्लिपितपुस्तके न पठन्ते । २ 'अल्पवाद्' प्रतीकारस्य' इति पा० ।

यथा चाकालमरणं यथा युक्तं च भेषजम् ।
तिद्धिं वात्योपघं येषां न कुर्याद्येन हेतुना ॥ ५६ ॥
तदात्रेयोऽग्निवेशाय निखिलं सर्वमुक्तवान् ।
देशोद्देशनिमित्तं विमाने मुनिसत्तम- ॥ ५७ ॥
इत्यग्निवेशाहते तन्ने चरकप्रतिस्फुक्ते विमानस्थाने
जनपदोद्देशनीयविमानं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

सप्रदे पूर्ववृषाणीनि भक्षनादिविकार । सखलक्षणा सख
विकृतिलक्षणा, तच्च लक्षणं तत्र वातमेवविषमिस्त्रादिना
श्रेष्ठम् । यथायुक्तं च भेषजं तिद्धिं वातीत्यनेनोष्णपानीय
दानोपपत्त्या सर्वं सृष्टहीतम् ॥ ५४-५७ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितामा चरकतात्पर्यटीकाया-
मायुर्वेदटीपिकाया विमानस्थाने जनपदोद्देशनी
यविमानं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

यथातस्त्रिविधरोगविशेषविज्ञानीय विमानं व्या
ख्यास्याम ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानानेय ॥ २ ॥

जनपदोद्देशनीयेऽविशेषेण सद्यऽपि रोगा उक्ता, तेषां
विशेषो यथा ज्ञातव्यस्वदुपदेष्टुं त्रिविधरोगविशेषविज्ञानीयोऽ
भिधीयते ॥ १ ॥ २ ॥

त्रिविधं शलु रोगविशेषविज्ञानं भवति, तद्यथा-
शातोपदेश, प्रत्यक्षम्, अनुमानं चेति ॥ ३ ॥

रोगाणां विशेषो यथा नश्यमाणो विज्ञाप्यते येन तद्रोगवि
शेषविज्ञानम्, उपदेशप्रत्यक्षज्ञानरूपं प्रमाणत्रयम् । अत्र शु
भुपेत्तुमानान्तर्गतत्वादेव न वृथकरणम् । एतच्च प्रमाणत्रयं
वचिद्वेगे मिथितं, वचिद्वयं, वचिदिकं परीक्षायां वर्तते ।
येन, नान्तरे वक्षिमायादीं प्रत्यक्षमवश्यं व्याप्रियते ॥ ३ ॥

तथातोपदेशो नामाप्तवचनम्, आत्ता श्यवितर्क
स्मृतिविभागविदो निष्पीत्युपतापदर्शिनश्च । तेषामे
षगुणयोगाद्यद्वयं तत् प्रमाणम्, अग्रमाणं पुनर्म
शोभ्यत्तमूर्खैरक्तं दुष्टादुष्टवचनंमिति। प्रत्यक्षं तु शलु
तयत् स्वयमिन्द्रियेर्मनसा चोपलभ्यते, अनुमानं
शलु तर्को युक्त्यपेक्ष ॥ ४ ॥

निर्देयणीये प्रथममनुमानादिः शृणुन्मुक्तानि, सुरादिह
'तद्रोगवेदो भव' इत्यादिनाऽऽतोपदेशादिः श्रमणीयान् प्रर
रणगतवाचं विषये, प्राक्तनिको ह्यतोऽनुव्यमानो न्युतो
भवति । शयितव्येति ।—वितर्कं कथयति शिशिरानमिति

यावत्, स्मृति स्मरणज्ञान, विभाग एकदेश, एतद्वि
पर्यमानिश्चयेनानुमेने च फास्त्र्येन च ये भावात् जानते,
तेऽवितर्कस्मृतिविभागविद् । वितर्कविदेवि तु नास्ति, प्रतिभाष
वस्तुशेषविशेषविज्ञानात् । स्मृतिज्ञानं च यद्यपि प्रमाणमूल
मेव, तथाऽपि वर्तमानज्ञेये स्मृतिज्ञानविषयार्थस्य नावश्य
विद्यमानतेति न तत् प्रमाणमिति भावः । किंच, स्मृतिज्ञानं
स्मृतिशास्त्रं ज्ञानं गणितज्ञानं च, एतच्च ज्ञानद्वयं साशुदर्शो
वर्षकं दुरवबोधेन विभ्याहानत्वसंभवादप्रमाणगपीति नोषा
देवम् । अथ सम्यग्ज्ञानवन्तोऽपि रागादिवशादन्वया व्याहर
न्तीत्याह—निष्पीत्युपतापदर्शिन इति ।—निष्पीत्या निरर्पतापेन
च श्लु शीलं येषां ते ह्यथा । एतेन यथावर्षशीं विद्याप्रक्षालो
भवतीत्युक्तं भवति । एवमूलं चाप्तं व कस्यचिद्ग्राहे तस्यै
मेव भवति, लौकिकस्य तु यमिमेव विषये वितर्कविद् न
भवति तत्रैवोपदेशं प्रमाणमिति ज्ञेयम् । अग्रमाणमिति नावश्य
प्रमाणतयाऽवधार्यते रागादिदुष्टत्वादित्यथ । दुष्टत्वासावदुष्ट
धेति दुष्टदुष्ट, तेन पिता हि पुनस्य दुष्टोऽप्यदुष्टत्वादात्त
एव भवति, किंच दुष्टो वषक । स्वयमिन्द्रियैर्मनसा चैत्यनेन
यदात्मनेन्द्रियैश्चतुरादिभिरव्यवधानेन कृणते ह्यादि तत्
प्रत्यक्षमिति वाद्यं प्रत्यक्षं श्रद्धति, मनसा चैत्यनेन च मन
साऽव्यवधानेन यदुपलभ्यते चतुरादि, तच्च भावस्य प्रत्यक्षं
श्रद्धति । तयोऽनाप्रत्यक्षं ज्ञानम् । युक्तिं सचन्योऽविनाभाव
इत्यथ, तेनाविनाभावात् परोपज्ञानसमुमानमित्यथ ॥ ४ ॥

त्रिविधेन सख्यनेन ज्ञानसमुदायेन पूर्वं परीक्ष्य
रोगं सर्वथा सर्वमयोत्तरकालमध्यचसानमदोष
भवति, न हि ज्ञानावयवेन दृक्त्वे शेषे ज्ञानमुत्प
द्यते । त्रिविधे त्वस्मिन् ज्ञानसमुदाये पूर्वमातोपदे
शज्ञानं, तत् प्रत्यक्षज्ञानुमानाभ्यां परीक्षोपपद्यते ।
किं ह्यनुपदिष्टं पूर्वं यत्तत् प्रत्यक्षज्ञानुमानाभ्यां परीक्षा
माणो विद्यात् । तस्माद्विषया परीक्षा ज्ञानयता
प्रत्यक्षमनुमानं च, त्रिविधा या सहोपदेशेन ॥ ५ ॥

ज्ञानसमुदायेनेति ज्ञानसमुदायं प्रमाणसहाता, तेन समु
दायेन 'अयमेव रोग' इत्येवमृत्तनिश्चयोऽप्यवसानम् । त्रिविधे
पिलादि । ज्ञानवेदनेनेति ज्ञानं प्रमाणम् । प्रथममातोप
देशो व्याधिं बोधयति, तत्तथातोपदिष्टं व्याधिं प्रत्यक्षज्ञानं
नाभ्यां यथोपलक्षणैरपरीक्षायां निधिनोति, सापत्तापुपदिष्टं च
व्याधीं सर्वं एव न प्रत्यक्षज्ञानुमानेन च व्याधियुक्तं भवत
इत्याह—किं त्वापुपदिष्टमिति । तच्च भवति—व्याधिर्नि
दस्तावदुपदिष्टमनीया, नोपदेशानन्तरेण ज्ञानया निष्पी
येऽपिगततत्त्वपत्तापुपदिष्टं प्रतीयादन्त्येव व्याधिर्निदं
तन्नाश्रमयत ये व्याधीना हेतानिर्देशेण प्रतीयादन्त्येव

१ मदीं नश्यन्तु इत्युक्तं च 'म' इति ग्राह्यत्वात् ७४ ॥
२ 'म' इति ७४ ॥

३ त्रिविधेन ज्ञानेन भावात् इति ७४ ॥ २ 'म' इति ७४
इति ७४ ॥

प्रत्यक्षानुमानाभ्यामुपलभमानो व्याधिं निश्चिनोति, अनुपदेशवा
स्तानुपलभमानोऽपि हेत्वादिविशेषानसिद्धितरत्नपरीक्षो यथा
रज्ज्वा विशेप पर्यवधि नाचधारयति रज्ज्विशेषं, तथा नाचधा-
रयति व्याधिविशेषमिति भावः । ज्ञानवतामिल्लासोपदेशव-
ताम् । त्रिविधा वेत्यनेन व्याधिपरीक्षासमये ह्यासोपदेशोऽपि
व्याप्रियते प्रहृणीमार्दवस्वरुशनादिप्रतिपत्तौ तथा दुरधिगम-
स्थानसभ्रयादिप्रतिपत्तौ तथा कोष्ठच्युदाहरणत्वादिपरीक्षायां चा-
नुरवचनरूपसोपदेशोऽपि व्याप्रियत इति दर्शयति ॥ ५ ॥

तत्रेदमुपदिशन्ति बुद्धिमन्तः—रोगमेकैकमेवंप्र-
कोपणमेवंयोनिमेवमुत्थानमेवमात्मानमेवमधिष्ठा-
नमेवंवेदनमेवंसंस्थानमेवंशब्दस्पर्शरूपरसगन्धमे-
वमुपद्रवमेवंवृद्धिस्थानक्षयसमन्वितमेवमुद्रकमेवं-
नामानमेवंयोगं विद्यात्; तस्मिन्नियं प्रतीकारार्थां
प्रवृत्तिरथवा निवृत्तिरित्युपदेशाज्ज्ञायते ॥ ६ ॥

तत्रेत्वादिनाऽऽसोपदेशगम्यमाह । प्रकोपणं वायो रूक्षत्वादि-
हेतुः । योनिर्वातादयः । आत्मा स्वभावः; यथा—रोहिण्या
दारुणत्वं, सन्यासस्य शीघ्रोपशमणीयत्वादि । अधिष्ठान शरीर-
भववशा मनश्च । इयं प्रतीकारार्थां प्रवृत्तिः, यथा—ज्वरे
लहानपचनार्थेयां प्रवृत्तिः । निवृत्तिश्च प्रतीकारार्थां यथा—
नवज्वरे दिवास्नानप्रदानादीं निवृत्तिरित्यादि मन्तव्यम् ॥ ६ ॥

प्रत्यक्षतस्तु खलु रोगतत्त्वं बुभुक्षुः सर्वैरिन्द्रि-
यैः सर्वानिन्द्रियार्थानातुरशरीरगतान् परीक्षेत,
अन्यत्र रसज्ञानात्; तद्यथा—अन्नकृज्जनं, सन्धिस्फुट-
नमञ्जुलीपर्वणां च, स्वरविशेषांश्च, ये धान्येऽपि केचि-
च्छरीरोपगताः शब्दाः स्युताञ्जुत्रेण परीक्षेत; य-
र्णसंस्थानप्रमाणच्छायाः शरीरप्रकृतिविकारौ चञ्चु-
द्वैपयिकाणि यानि चान्यान्यनुकानि तानि चक्षुषा
परीक्षेत; रसं तु पल्वातुरशरीरगतमिन्द्रियवैपयि-
कमन्यनुमानादवगच्छेत्, न ह्यस्य प्रत्यक्षेण ग्रहण-
मुपपद्यते, तस्मादातुरपरिप्रक्षेनेचातुरमुखरसं वि-
द्यात्, यूकापसर्पणेन त्वस्य शरीरवैरस्यं, मक्षि-
कोपसर्पणेन शरीरमाधुर्यं, लोहितपित्तसंदेहे तु किं
घारिलोहितं लोहितपित्तं वेति श्वकाकभक्षणान्दा-
रिलोहितमभक्षणान्लोहितपित्तमित्यनुमातव्यं, एव-
मन्यानप्यातुरशरीरगतान् रसाननुमिमीत; गन्धो-
स्तु खलु सर्वशरीरगतानातुरस्य प्रकृतिवैकारिकान्
प्राणेत परीक्षेत; स्पर्शं च पाणिना प्रकृतिवैकारिकान्
पुक्तम् । इति प्रत्यक्षतोऽनुमानादुपदेशतश्च परीक्ष-
णमुक्तम् ॥ ७ ॥

अतुलीपर्वणा च स्फुटनमिति सबन्धः । धन्येऽपि
चेति कासाहिकाशब्दादयः । यानि चान्यानीत्यनेन
लक्षणप्रमादीनि पृष्टान्ते । यूकापसर्पणेन शरीरवैरस्यमिति
विरसाद्धि शरीराद्युक्ता धपसर्पणितः; एवं यूहायनपसर्पणेन
प्राहृतरसयुक्त शरीरमनुमातव्यम् । घारिलोहितमिति जीवशो-
णितमित्यर्थः; श्वकाकभक्षणान्दिहेयं यद्धारि रक्तं, तत् पित्ताहु-
ष्टयेनाविरसं धादयो भक्षयन्ति, नतु पित्तदुष्टं रक्षितमिति
भावः । अत्र एवं शब्दस्पर्शरूपरसगन्ध इत्युपदेशं कृत्वा
शब्दानन्तरं चञ्चुप्रांशं रूपं दर्शयन् शब्दादिपरीक्षानाद्य
क्रमनियमाभावं सूचयति ॥ ७ ॥

इमे तु खल्वन्येऽप्येवमेव भूयोऽनुमानहेया भ-
वन्ति भावाः । तद्यथा—अग्निं जरणशक्त्या परी-
क्षेत, यत्वं व्यायामशक्त्या, श्रोत्रादीनि शब्दाद्यर्थ-
ग्रहणेन, मनोऽर्थाध्यभिचरणेन, विज्ञानं व्यवसायेन,
रजः सङ्केत, मोहमविज्ञानेन, क्रोधमभिद्रोहेण, शोकं
दैन्येन, हर्षमामोदेन, प्रीतिं तोषेण, भयं विषादेन,
धैर्यमविषादेन, धैर्यमुत्थानेन, अवस्थानमविभ्रमेण,
श्रद्धामभिप्रायेण, मेधां ग्रहणेन, संज्ञां नामग्रहणेन,
स्मृतिं स्मरणेन, ह्रियमपन्नपणेन, शीलमनुशीलनेन,
द्वेषं प्रतिषेधेन, उपधिमनुवन्धेन, धृतिमलौटयेन,
वश्यतां विधेयतया, यथोभक्तिसात्म्यव्याधिसमु-
द्धानानि कालदेशोपशयवेदनाविशोषेण, गूढलिङ्गं
ध्याधिमुपशयानुपशयाभ्यां, दोषप्रमाणविशेषमप-
चारविशोषेण, आयुषः क्षयमरिष्टैः, उपस्थितश्रेयस्त्वं
कल्याणामिनिवेशेन, अमलं सत्त्वमविकारेण, ग्रह-
ण्यास्तु श्रुतुदारुणत्वं स्वमदर्शनमभिप्रायं द्विष्टैर्मु-
खदुःखानि चातुरपरिप्रक्षेनेव विद्यादिति ॥ ८ ॥

भूयोऽनुमानहेया इत्यनेनानुमानगम्यतया वक्ष्यमाणा केचि-
दभिवलादय आतुरोपदेशगम्या अपि भवन्तीति सूचयति ।
मनोऽर्थाध्यभिचरणेनेति सतीन्द्रियाणां प्रयत्नसम्बन्धे यदिदं कदा-
चिच्छब्दं प्रलेखति, कदाचिदसमिल्याद्ययोगपथेन सर्वार्थान् प्रत्ये-
ति, तेनास्ति कारणानन्तरमिन्द्रियैर्धार्ष्ट्यं अहं मन इत्यनुमीयते ।
ज्ञानं व्यवसायेनेति व्यवसायः प्रवृत्तिः, यथा—पेयजले पाना-
र्थां प्रवृत्तिः, तेनानुमीयते जलज्ञानमस्य जातं, कथमन्यथा
ज्ञानकार्यार्थक्रियाया प्रवर्तत इति । रजः सङ्केतेति नाशोदिवज्ञेन,
तत्कारणं रजोऽनुमीयते । अभिद्रोह परपीठार्थां प्रवृत्तिः ।
दैन्यं रोदनादि । आमोदो रसगीतवादिप्राप्तस्वकरणम् ।
तोषो सुखनयनप्रसादादिः; एतेन प्रीतिस्वोपमानं, हर्षस्तु प्री-
तिविशेषो मनउद्वेककारक इत्युक्तं भवति । धैर्यं त्रिपथि मन-

१ 'लहानस्रैदनाधर्मा' इति पा० । २ 'वर्णसंस्थानप्रमाणच्छाया
शरीरप्रकृतिविकारो' इति गङ्गाधरसमतः पाठः । ३ 'अनुमानवेदे
शक्तश्च' इति पा० ।

१ 'अन्यत्वंतया ये भूशानुमानहेया' इति पा० । २ 'धीर्भु
स्तादेन' इति पा० । ३ 'उपाधिमनुवन्धेन' इति पा० । ४ 'दिष्ट
येषु सुशोचयानि' इति पा० । ५ 'इन्द्रियादिमाह' इति पा० ।

सोऽद्वैतम् । वीर्यमारुच्यदुष्करकार्यैर्व्यव्याहृतमनसः । उक्त्वा-
नेनेति क्रियात्मनेषु । अवस्थानं स्थिरमवित्त्वम् । अविभ्रमेण-
लभन्त्या । यद्ब्रूमिच्छाम् । अभिप्रायेणेति अभ्यर्थनेन । प्रह-
येनेति अन्यादिधारणेन । स्मृतिमिति स्मृतिजनकं संस्कारं ;
स्मरणेन हि तत्कारणं संस्कारोऽनुनीयते । हियमिति लजाम् ।
व्यवभ्रमेणेति लजिताकारेण । शूलमिति सहजं वस्तुपु रामम् ।
अनुशीलनेनेति अनुशीलनं संततशीलनं तेन ; सततं यस्य
सेवते तच्छीलोल्लस्यमित्यनुमीयते । प्रतिपेधेनेति व्याहृत्या ।
उपेक्ष धीयते इति उपविष्टप्र इत्यर्थः, तमनुबन्धेनेत्युत्तर-
वालीनफलेन ; उत्तरकालं हि आत्रादिवधेन फलेन ज्ञायते—
यद्यद्यमुन्मत्तच्छभ्रमयारी चन्द्रयुग इति । विधेयतयेति विधेयप्र-
कारेण । वयःप्रवृत्तीनि व्याधिसमुत्थानान्तानि चत्वारि यथा-
संख्यं कालादिविशेषेण ज्ञायते । तत्र कालविशेषेण षोडशव-
र्षादिना धर्मो बाल्यादि ज्ञायते ; देशेन तु भक्तिरिच्छा ज्ञायते,
यथा हि—अयं मध्यदेशीयलेनास्य गोधूममापादित्विच्छाऽनुमी-
यते ; यस्माद्येदमस्योपरोधे तेनेदमस्य साम्यमिति ज्ञायते ;
वेदनाविशेषेण व्याधिसमुत्थानं ज्ञायते, यथा—यस्मादयं स-
न्तापवेदनावान्, तस्मादस्य ज्वरव्याधिसमुत्थानं भूतमित्यादि
ज्ञेयम् । गूढलिङ्गमिति विशेषेणानुगदलिङ्गे व्याधौ लिङ्गेरेवावधा-
रिते नोपधयानुपधयान्यां परीक्षा करणीवेति दर्शयति । अप-
चारविशेषेनेति महताऽपचारैः भूतिदोषो भवति, स्वल्पेण स्वल्प
इति । कल्याणामिनिवेशेनेति श्रेयस्करमार्गानुष्ठानेन ; एतादि
व्यधिरभावविशेषात्मकं भवति । सत्त्वमिति सत्त्वगुणोद्दि-
ष्टम् । अविचारेणेति रामद्वेषविकाराम्बेन । परिप्रेषनेवेतिव-
चनेन यद्यपि ग्रहणीमार्दानाद्यनुमानादपि पावंते ज्ञातुं, तथाऽ-
प्यनुमानस्य बुद्धिप्रयासबहुत्वेनातुरश्च्छब्दस्य गुणोपचाररम्या
विषाद् ग्रहणीमार्दानानीनि दर्शयति । अभिप्रायो भोजन-
रीच्छा । द्विशेषाद्यन्वेन तु द्विशेषितव्येप्रादितिप्रहणम् ॥ ८ ॥

भवन्ति चार ।

आततद्योपदेशेन प्रत्यक्षकरणेन च ।
अनुमानेन च व्याधीन् सम्यग्निघाद्विचक्षणः ॥९॥
सर्वथा सर्वमालोच्य यथासंभवमर्थवित् ।
अथाध्यवस्यैतत्त्वे च कार्यं च तदन्तरम् ॥ १० ॥
कार्यतत्त्वविशेषज्ञः प्रतिपत्तौ न मुद्यति ।
अमूढः फलमाप्नोति यदमोहनमित्तजम् ॥ ११ ॥
ज्ञानबुद्धिप्रदीपेन यो नाविद्यति तत्त्ववित् ।
आतुरस्थान्तरात्तमानं न स रोगाधिकिरसति ॥१२॥

तत्र त्कोटी ।

सर्वरोगविशेषाणां त्रिविधं ज्ञानसंग्रहम् ।
यथा चोपदिशन्त्यास्ताः प्रत्यक्षं गृह्यते यथा ॥ १३ ॥

ये यथा चानुमानेन ज्ञेयास्तांश्चाप्युदारधीः ।
भावांस्त्रिरोगविज्ञाने विमाने मुनिदकचान् ॥ १४ ॥

इत्यभिवेशदृष्टे तन्ने चरकप्रतिसंस्कृते
विमानस्थाने त्रिविधरोगविशेष-
विमाननीयं विमानं नाम
चतुर्थोऽध्यायः ॥१४॥

यथासंभवमित्यनेन सर्वत्र परीक्षणीये सर्वप्रमाणासंगे इति
दर्शयति । ज्ञेयत्वादि अथ प्रलेपशब्दादिविषयपरीक्षण-
न्तरम् । तस्ये व्यापितत्त्वे, तथा कार्यं च तत्र साधये व्यापी
कर्तव्यलक्षणे, तदन्तःस्थवत्त्वेतः यत्कृतं वत्त्वं भवति, यथा
कार्यमुक्तं, तत्राप्यवतारं निश्चयं कुर्यादित्यर्थः । अनन्तरमिति
लक्ष्यमानान्तरस्योपमित्यर्थः । कार्यतत्त्वविशेषोपाध्यवतानफ-
लमाह—कार्यत्वादि । प्रतिपत्तिः स्वर्णमां यथाहृतयाऽनुष्ठानम् ।
अमूढ इति प्रतिपत्तानमूढ इत्यर्थः । ज्ञानं दास्यं, तद्वृत्ता बुद्धि-
ज्ञानबुद्धिः । आविद्यति बुध्याऽवगाहता इत्यर्थः । अन्तरात्मा-
नमिति वैद्यक्ये अन्तःपुरीरम् ॥ ९-१४ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितानां चरकतात्पर्यटीकाया-
मायुर्वेदीपिकायां त्रिविधरोगविशेषविज्ञानीयं
विमानं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

अथात स्रोतसां विमानं व्याप्यास्यामः ॥ १ ॥
इति इ स्वाह भगवानाश्रेयः ॥ २ ॥

पूर्वस्मिन्नप्याये परीक्षाननिघाव तत्परीक्षणीयं क्षरीरं दुष्ट-
दुष्टस्रोतोविभागेन वक्तुं स्रोतसा विमानमुच्यते ॥ १ ॥ ३ ॥

यावन्तः पुरुषे मूर्तिमन्तो भावविशेषास्ताथन्त
एवास्मिन् स्रोतसां प्रजावविशेषाः । सर्वे हि भावा
पुरुषे नान्तरेण स्रोतांस्वमितिपर्वन्ते क्षयं वाऽप्य-
भिगच्छन्ति । स्रोतांसि यत्तु परिणाममापद्यमानानां
धातूनामभिवादीनि भवन्त्यवतार्यन्ते ॥ ३ ॥

मूर्तिमन्त इत्यस्यैवतदभ्यपरिमाणवन्तः, अवयवगतप्रजा-
माणां हि मूर्तिरुच्यते । भावविशेषा शत्रुपतिमन्तो विशेषाः ।
अत्र हेतुमाह—सर्व इत्यारि । अभिनिर्वृत्त इति मृशान-
न्यायेन । स्रोतरीत्यादि । यद्यथाहो हेतौ । परिणाममापद्यमा-
नानामिति पूर्वपूर्वव्याप्तिरूपतापरिमाणोत्सोत्तररूपान्तरात्-
मापद्यमानानाम् । अयनार्भेनेतिवचनान्तरं म्यवत्त । धातूनामि-
वादीनि भवन्ति स्रोतांसि, किन्तु देवान्तराप्यनेनाभिवादीनि
भवन्ति । एवं मन्वदे—रजस्य इतिः शोणितस्य तथा वरीव-

मत्ता रचैन मिलित्वेन कर्तव्या, स च स्थानान्तरस्थस्य रसस्य रुचिरेण सम मेलने न गमनमार्गं स्रोतं सङ्गमन्तरा भवति । अयं तावद्भिनिसधि—स्रोत कारणिको हि धातूना प्रायो रक्षादीनामुत्तरधातुप्रेयकभाग्यपरिणामो भवति, तच्चाप्युत्तरधातु पोषणं नान्तरेण स्रोतो भवति, यश्च रंफं न्याय, स सर्वेन शरीरे भावे, न चान्यस्रोतसाऽन्यधातुपुष्टिं समवति, सर्व-पोषणा भिन्नदेशत्वात्, न ह्यभिनेन स्रोतसा भिन्नदेशाऽशयो सेचनमस्ति । मनसु ययपि नित्यत्वेन न पोष्य, तथाऽपि तस्येन्द्रियप्रदेशगमनार्थं स्रोतोऽस्त्येव । तच्च मन प्रकृतीनाम-तीन्द्रियाणां कृत्स्नमेव शरीरं स्रोतोहप वक्ष्यति । दोषाणां तु सर्वशरीरचरत्वेन यथास्थूलस्रोतोतनभिधानेऽपि सर्वस्रोतास्येव गमनार्थं वक्ष्यन्ते, सूक्ष्मजिज्ञासाया तु वातावीनामपि प्रधान भूता धमन्य सन्त्येव, यदुक्तं सुश्रुते—“तासा वातवाहिन्यो दश (सु शा अ. ७)” इत्यादि । नच चरके सुश्रुत इव धमनीसिरास्रोतसा मेदो विवक्षित ॥ ३ ॥

अपि चैके स्रोतसामेव समुद्रयं पुरुषमिच्छन्ति, सर्वगतत्वात् सर्वसरत्वाच्च दोषप्रकोपणप्रशमना-नाम् । न त्वेतदेवं, यस्य हि स्रोतांसि यंश्च घटन्ति यश्चावहन्ति यत्र चावस्थितानि, सर्वं तदन्यत्तेभ्यः । अतिबहुत्वात् रज्जु केचिदपरिसङ्घेयान्याचक्षते स्रोतांसि, परिसङ्घेयानि पुनरन्ये ॥ ४ ॥

सर्वगतत्वादिति स्रोतसां सर्वशरीरावयवगतत्वादित्यर्थः । सर्वसरत्वादित्युत्तरेण संबध्यते । दोषप्रकोपणमप्ययं दोषप्रश-मन वा पथ्य सर्वस्मिन् शरीरप्रदेशे दोषरूपं सत् तथा भेष-जहर्षं सद्रच्छति, तेन सर्वेन स्रोतो विपद्ये, तेन स्रोतोमय पुरुष इति पूर्वपक्षः । त निषेधति—न त्वित्यादि । यस्य हि स्रोतांसि यद्वदितानीत्यर्थं, यच्च वदन्तीति यदसादि वद-न्तीत्यर्थं, यच्चावहन्तीति यच्च पुष्यन्तीत्यर्थं, यत्र चावस्थिता-नीति यत्र सासादी चञ्चदानीत्यर्थं, तत् सर्वं धमनीभ्योऽन्यत्, तस्माच्च स्रोतोहप एव पुरय इत्यर्थं ॥ ४ ॥

तेषां तु खलु स्रोतसां यथास्थूलं कतिचित्प्रका-रान्मूलतश्च प्रकोपविज्ञानतश्चाऽनुव्याप्यास्यामः, ये भविष्यन्त्यलमनुकार्यधानाय ज्ञानवतां विज्ञानाय चाज्ञानवताम् । तद्यथा—प्राणोदकाभ्रसरुधिरमां-समेदोस्थिमज्जशुक्रमूत्रपुरीपस्त्रेदवहानीति, वात-पित्तश्लेष्मणां पुनः सर्वशरीरचराणां सर्वाणि स्रो-तांस्ययनभूतानि ॥ ५ ॥

प्रकोपविज्ञानतथेति यथा स्रोतसां प्रकोपो विज्ञायते तथा व्याप्यास्याम इति योजना । अनुव्याप्यायान्येयानुक्लेशोतो-ज्ञानाय । ज्ञानवतामित्यनुव्याप्यायज्ञानसमर्थानाम् । ज्ञानवन्तो

ज्ञानेन विज्ञेयानुक्रमपि स्रोतोऽनुमिते । विज्ञानाय चाज्ञानवता-मिति यथोक्तमत्रज्ञानाय च मन्दबुद्धीनामित्यर्थं ॥ ५ ॥

तद्दृष्टीन्द्रियाणां पुनः सत्त्वादीनां केवलं चेत-नावच्छरीरमयनभूतमधिष्ठानभूतं च ॥ ६ ॥

तदेतत् स्रोतसां प्रकृतिभूतत्वाच्च विकाररूपसृ-ज्यते शरीरम् ॥ ७ ॥

तद्वदिति सर्वशरीरचराणाम् । चेतनावच्छरीरमित्येनेनाचे-तनेशनखादिप्रदेशं सत्त्वादिगमने निषेधति, दोषास्तु तत्रापि यान्तीति । अयनभूतामिति मार्गभूतम् । अधिष्ठानभूतमिति स्थानरूपम् ॥ ६ ॥ ७ ॥

तत्र प्राणवहानां स्रोतसां हृदयं मूलं महास्रोतश्च, प्रदुष्टानां तु खल्वेपामिदं विशेषविज्ञानं भवति । तद्यथा—अतिसृष्टमतिवर्द्धं कुपितमल्पाल्पममीक्षणं वा सशब्दशूलमुच्छ्वसन्तं दृष्ट्वा प्राणवहान्यस्य स्रोतांसि प्रदुष्टानीति विद्यात् (१);

उदकवहानां स्रोतसां तालु मूलं होम च । प्रदु-ष्टानां तु खल्वेपामिदं विशेषविज्ञानं भवति । तद्यथा—जिह्वाताल्वोष्ठकण्ठहोमशोषं पिपासां स्रातिप्रवृद्धां दृष्ट्वा उदकवहान्यस्य स्रोतांसि प्रदुष्टा-नीति विद्यात् (२),

अध्रवहानां स्रोतसामामाशयो मूलं वामं च पार्श्वम् । प्रदुष्टानां तु खल्वेपामिदं विशेषविज्ञानं भवति । तद्यथा—अनन्नाभिलषणमरोचकविपाकौ छर्दिं च दृष्ट्वा अध्रवहान्यस्य स्रोतांसि प्रदुष्टानीति विद्यात् (३),

रसवहानां स्रोतसां हृदयं मूलं दश च धमन्यः । शोणितवहानां स्रोतसां यकृन्मूलं श्लोहा च । मांस-वहानां च स्रोतसां स्नायुर्मूलं त्वक् च । मेदोव-हानां स्रोतसां वृक्को मूलं वपायहनं च । अस्थि-वहानां स्रोतसां मेदो मूलं जघनं च । मज्जवहानां स्रोतसामस्थानि मूलं सन्धयश्च । शुक्रवहानां स्रो-तसां वृषणौ मूलं शेषश्च । प्रदुष्टानां तु खल्वेपां रसादिवहस्रोतसां विज्ञानान्युक्तानि विविधाशि-तपीतीये, यान्येव हि धातूनां प्रदोपविज्ञानानि, तान्येव यथासर्वं प्रदुष्टानां धातुस्रोतसाम् (४),

मूत्रवहानां स्रोतसां वस्तिर्मूलं वङ्गणौ च । प्रदु-ष्टानां तु खल्वेपामिदं विशेषविज्ञानं भवति; त-द्यथा—अतिसृष्टमतिवर्द्धं प्रकुपितमल्पाल्पममीक्षणं वा यदहलं सशूलं मूत्रयन्तं दृष्ट्वा मूत्रवहान्यस्य स्रोतांसि प्रदुष्टानीति विद्यात् (५);

पुरीषवहानां स्रोतसां पक्काशयो मूलं स्थूलमुदं च । प्रदुष्टानां तु पल्वेषामिदं विशेषविज्ञानं भवति; तद्यथा—कृच्छ्रेणारत्वात्पं सशब्दशूलमतिद्रवमतिप्रथितमतिपटु चोपविशन्तं दृष्ट्वा पुरीषवहान्यस्य स्रोतांसि प्रदुष्टानीति विद्यात् (६);

स्वेदवहानां स्रोतसां मेदो मूलं लोमकृपाश्च । प्रदुष्टानां तु खल्वेषामिदं विशेषविज्ञानं भवति, तद्यथा—अस्वेदनमतिस्वेदनं पारुष्यमतिश्लक्ष्णतामङ्गस्य परिदाहं लोमहर्षं च दृष्ट्वा स्वेदवहान्यस्य स्रोतांसि प्रदुष्टानीति विद्यात् ॥ ८ ॥

प्राणवहानामिति प्राणसंज्ञकवातवहानाम् । एतच्च प्राणाद्यविविधस्य वायोर्विनिष्टस्रोतं, सानान्येन तु वायो सर्वा एष धमन्य इति न विरोधः । मूलमिति प्रभवस्थानम् । अतिदुष्टं वा अतिषट् वेति विकल्पेन बोद्धव्यम्, अतिस्रष्टातिषट्कयोरेकत्रासम्भवात् । अल्पास्य वा तथाऽनीक्षणं वेति च विकल्पः । श्लोम इदवस्थपिपासास्थानम् । वषावहनं च वा उदरस्थां किम्वर्तिकां वाग्राहूर्जनास्तैलवर्तिकेति । सुशुक्ते तु “मिदोवहाना मूलं रुद्रां कटी च” इत्युक्तं, तदत्रातीन्द्रियार्थदक्षिणान्ये नामद्विधाना मुद्वयं प्रभवन्ति । अस्थपि इतरूपमस्त्वेन स्रोतो-घ्राणमिति कृत्या अस्त्रिवहानामित्युक्तम् । यद्यपि विविधा-सितपीतये रसादीनां दुष्टिलक्षणानुषं न रसादिस्रोतसा, तथाऽपि रसादिदुष्ट्या रसादिबहधमनीनामपि दुष्टे साधारणत्वे-नोचं—रसादिबहस्रोतसां विज्ञानान्युक्तानीति । ये तु हुवते—रसादिदुष्टेरभिप्रेतं तद्वहधमनीदुष्टेरिति, तेषां मते पृथग्ध-मनीदुष्टाभिधानमनुपपन्नं, तथा धमनीदुष्ट्या यद्वातुदुष्टि-वक्ष्यति “तेषां प्रकोपात् स्थानस्थाश्चैव” इत्यादिना तदनुपपन्नम् । धमनीदुष्ट्या तु तद्वातुदुष्टिरवश्यं भवतीति कृत्या धातुदुष्टिल-क्षणैरेवै धमनीदुष्टिरुक्त्वा, रसादिधातुदुष्ट्यातिरिक्तं तु धम-नीदुष्टिलक्षणमतिप्रश्लेषित्वादिनाऽत्रैव वक्ष्यति । अस्वेदनादिक-स्वेदवहदुष्टिलक्षणं कुण्डपूर्वैरूपेऽप्यस्ति, तेन यत्रान्यत्कुण्डपूर्वैरु-पदर्शनं भवति, तत्र कुण्डपूर्वरूपता निश्चेतव्या, एतावन्मात्र-लक्षणोद्देशे तु स्वेदवहधमनीदुष्टेरिति । धमनीनामिदं मूलज्ञाने यद्यपि साक्षात् प्रयोजनं नोक्तं, तथाऽपि मूलोपपाताद्वाङ्गणामिव धमनीनां महातुपपातो भवतीति श्रेयम्, अत एव सुशुक्ते स्रोतोमूलविद्वलक्षणानुक्तानि ॥ ८ ॥

स्रोतांसि सिरा धमन्यो रसायन्यो रसवाटिन्यो भाव्यः पन्थानो मार्गाः शरीरच्छिद्राणि संवृतासं-घृस्तानि स्थानान्याशयां निकेताश्चेति शरीरस्था-त्यवकाशानां लक्ष्यलक्ष्याणां नामानि भवन्ति ।

तेषां प्रकोपात् स्थानस्थाश्चैव मार्गाणाञ्च शरीरधा-तयः प्रकोपमापद्यन्ते; इतरेषां प्रकोपादितराणि च । स्रोतांसि स्रोतांस्येव, धातवश्च धातुनेव प्रदुष्यन्ति प्रदुष्टाः । तेषां सर्वेषामेव वातपित्तकृष्ण्माणः प्रदुष्टा दूषयितारो भवन्ति दोषसम्भावादिति ॥ ९ ॥

स्रोतसां व्यवहारार्थं पर्यायानाह—स्रोतासीत्यादि । संवृतासंवृतानीत्येका स्रग्ना, सत्राग्ने सत्रतानि मूलेऽसंवृतानि । स्थानादिपर्यायान् केचिद्धमनीमूलस्य पर्यायानावसते, अन्ये स्वेतानपि धमनीपर्यायानाहुः, धमन्योऽपि हि रसादिस्थानं भवन्त्येवेति कृत्वा । स्थानस्था इत्याशयस्था । मार्गाण्येवेति धमनीसिर्गच्छन्त । इतरेषां चेलादिनोक्तमर्थं स्रोतांसि चेला-दिना विप्रणोति । स्रोतांसि धातवश्च दुष्टा प्रत्यापचानि स्रोतांसि धातवन्तद्यपि च खदोषचक्षुष्मा दूषयन्तीत्यर्थः । दोषसम्भावा-दिति दोषाणमेवैव खगावो र्थैर्दूषयन्त, न धालन्तएषां, तेन धातुना दुष्टिर्वातुदुष्टिर्वातुपदोपुक्तं ज्ञेयम् ॥ ९ ॥

भवन्ति चात्र ।

क्षयात् सन्धारणाद्रोक्ष्याद्यायामात् क्षुधितस्य च । प्राणवाहीनि दुष्यन्ति स्रोतांस्यन्वेष्टे दारुणेः ॥ १० ॥ औष्ण्यादामाद्गयात् पानादतिशुष्काद्रसेचनात् । अम्बुवाहीनि दुष्यन्ति सृण्णान्धातिपीडनात् ॥ ११ ॥ अतिमात्रस्य चाकाले चाहितस्य च भोजनात् । अन्नवाहीनि दुष्यन्ति वैगुण्यात् पावकस्य च ॥ १२ ॥ शुक्शीतमतिक्षिप्रमतिमात्रं समश्नताम् । रसवाहीनि दुष्यन्ति चिन्त्यानां चातिचिन्तनात् ॥ १३ ॥ विदाहीन्यक्षयानानि क्षिप्रोष्णानि द्रव्याणि च । रक्तवाहीनि दुष्यन्ति भजतां चातपानलां ॥ १४ ॥ अग्निप्यन्दीनि भोज्यानि स्थूलानि च गुरुणि च । मांसवाहीनि दुष्यन्ति भुक्त्वा च स्वपतां दिवा ॥ १५ ॥ अव्यायामादिव्यासमान्मेधानां घातिभक्षणात् । मेदोवाहीनि दुष्यन्ति वारुण्याद्घातिसेचनात् ॥ १६ ॥ ज्यायामादितिसंहोभादसंभामतिविघट्टनात् । अस्त्रिवाहीनि दुष्यन्ति दातलानां च सेवनात् ॥ १७ ॥ उत्पेपादत्यमिप्यन्वाद्धमिधातत् प्रपीडनात् । मज्जावाहीनि दुष्यन्ति विरुद्धानां च सेवनात् ॥ १८ ॥ अकालयोनिगमनाग्निप्रद्वदतिमैयुनात् । गुणवाहीनि दुष्यन्ति शरश्रारान्निस्तथा ॥ १९ ॥ मूर्धितोदकमक्षयसीसेवनान्मूर्धनिप्रहात् । मूषवाहीनि दुष्यन्ति क्षीणस्थानिस्तस्यै च ॥ २० ॥

१ ‘युक्तं च भाव्यतणाम्’ इति पा० । २ ‘क्षीणस्थानिस्तस्यै’ इति पा० ।

संधारणादव्यशनादजीर्णध्वशनात्तथा ।
घञोवाहीनि दुष्यन्ति दुर्बलाग्नेः रुशस्य च ॥ २१ ॥
व्यायामादतिसन्तापाच्छीतोष्णान्क्रमसेवनात् ।
स्वेदवाहीनि दुष्यन्ति क्रोधशोकभयैस्तथा ॥ २२ ॥

यथाक्रमं क्षोतसां दुष्टिकारणमाह—श्यादित्यादि दाहणै-
रित्यत्र 'कर्मणि' इति शेषः । गुरुणि च भजतामिति पूर्वो-
क्तेन संबन्धः । मेघानां मेदुराणाम् । अकालयोनिरामनादिति
अहर्षकालगमनात्, तथाऽऽनुवितयोर्नो गमनात् । निग्रहादिति
शुक्रवेगनिग्रहात् । मूत्रितेत्वादीं मूत्रवेगयुक्तस्य उदकादिसेव-
नादिति हेयम् ॥ १०-२२ ॥

आहारश्च विहारश्च यः स्यादोपगुणैः समः ।
धातुभिर्विगुणश्चापि क्षोतसां स प्रदूषकः ॥ २३ ॥

आहारश्चेत्यादिना सामान्येन सर्वेक्षोतोदुष्टिमाह । दोषगुणै-
सम इत्यनेन दोषातिवर्धकत्वं दर्शयति । क्षीणश्च दोषो नान्यदुष्टिं
दुर्बन्ति, किं तु स्वयमेव क्षीणस्त्रिगुणं भवन्तीत्यादि वेदितव्यम् ।
धातुभिर्विगुण इति धातुविरोधसम्भाव इत्यर्थः, नतु धातु-
विपरीतगुणो विगुण, दिवास्वप्नेद्यादयो हि मेदसा समान-
गुणा एव मेदोदूषका उक्ता ॥ २३ ॥

अतिप्रवृत्तिः सन्नो वा सिराणां ग्रन्थयोऽपि वा ।
विमार्गगमनं चापि क्षोतसां दुष्टिलक्षणम् ॥ २४ ॥

अतिप्रवृत्तिरित्यादिना सामान्येन क्षोतोदुष्टिलक्षणमाह । अति-
प्रवृत्तिरिह क्षोतोवाहस्य रसादेवोद्बन्धा, एव सन्नोऽपि रसादे-
रेव । विमार्गगमनं च यथा मलस्य मूत्रमार्गगमनमिलादि ॥ २४ ॥
स्वधातुसमवर्णानि वृत्तस्थूलान्यपूनि च ।
क्षोतांसि धीघोष्याकृत्या प्रतानसदृशानि च ॥ २५ ॥
प्राणोदकाश्रवाहानां दुष्टानां श्वासिकी प्रिया ।
कार्यां तृष्णोपशमनीं तथैवामप्रदोषिकी ॥ २६ ॥
विविधाशितपीतीये रसादीनां यदीपधम् ।
रसादिक्षोतसां कुर्यात्तद्यथास्वमुपक्रमम् ॥ २७ ॥
मूत्रविदस्येदवाहानां चिकित्सा मौनकृच्छ्रिकी ।
तथाऽतिसारिकी कार्या तथा ज्वरचिकित्सिकी २८

स्वधातुसमवर्णानीति वाद्यधातुतुल्यवर्णानि । प्रतानो लता-
प्रपञ्चः । प्राणोदकेत्यादिना चिकित्सासाह । प्राणवहानां श्वासिकी,
उदकवहानां तृष्णोपशमनी, अन्नवहानामामप्रदोषिकीति
बोद्धव्यम् । मूत्रादिबहानामपि प्रयाणां मौनकृच्छ्रक्यादयो
यथास्वस्थं तिस्रश्चिकित्सा श्रेया ॥ २५-२८ ॥

तत्र श्लोकाः ।

प्रयोद्दशानां मूलानि क्षोतसां दुष्टिलक्षणम् ।
सामान्यं नामपर्यायाः कोपनानि परस्परम् ॥ २९ ॥

दोषहेतुः पृथक्त्वेन मेपजोद्देश एव च ।
क्षोतोविमाने निर्दिष्टस्तथा चादौ विनिश्चयः ॥ ३० ॥
कैवलं विदितं यस्य शरीरं सर्वभाषतः ।
शरीराः सर्वरोगाश्च स कर्मसु न मुच्यति ॥ ३१ ॥
इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते विमानस्थाने
क्षोतोविमानं नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

समूहे दुष्टिलक्षण सामान्य वातायविशेषित दुष्टिलक्षण-
मित्यर्थः, क्षोतोदुष्टिलक्षणादीह वातादिदोषमेदेन नोत्तानी-
त्यर्थः, वातादिविशेषेण चेह विस्तरभयादुष्टिविज्ञा, तेन
वातादिविशेषोपलक्षणान्यादुष्टिर्निर्णयतव्या । आदौ विनिश्चय
इत्यप्यायादौ पुरुषस्य धननीमयत्वादिवादानिश्चय इत्यर्थः ।
कैवलमित्यादिना अत्रोक्तधमन्यादिमेदेन शरीरज्ञानसोपादेय-
तामाह ॥ २९-३१ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचिताया चरकतात्पर्यटीकायामा-
युर्वेददीपिकायां विमानस्थाने क्षोतोविमानं नाम
पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

पष्ठोऽध्यायः ।

अथातो रोगानीकं विमानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

हे रोगानीके भवतः प्रभावमेदेन, साध्यम-
साध्यं च; हे रोगानीके बलमेदेन, मृदु दाहणं च;
हे रोगानीके अधिष्ठानमेदेन, मनोऽधिष्ठानं शरी-
राधिष्ठानं च, हे रोगानीके निमित्तमेदेन, स्वधा-
तुवैपम्यनिमित्तमामान्तुनिमित्तं च, हे रोगानीके
आशयमेदेन, आमाशयसमुत्थं पकाशयसमुत्थं
चेति । एवमेतत् प्रभावयलाधिष्ठाननिमित्ताशय-
मेदाद्ब्रूय सद्भेदप्रकृत्यन्तरेण मिथ्यमानमथवाऽपि
सन्धीयमानं स्यादेकत्वं बहुत्वं वा । एकत्वं ताव-
देकमेव रोगानीकं, दुःखसामान्यात्; बहुत्वं तु
दश रोगानीकानि प्रभावमेदादिना भवन्ति; बहुत्य-
मपि संख्येयं स्यादसंख्येयं वा । तत्र संख्येयं ताव-
च्छ्लोकोक्तमष्टोदरीये, अपरिसंख्येयं पुनर्यथा—महारो-
गाध्याये रुग्णसमुत्थानादीनामसंख्येयत्वात् ॥३॥

पूर्वाध्याये क्षोतेरूपाधिष्ठानमेदेन रोगानभिषाय प्रमादा-
दिमेदेन रोगानभिधातुं रोगानीकं विमानमुच्यते । रोगानी-
कमिति शेषसमूहः । बलमेदेनेत्यत्र मृदुत्वबल, दाहणं तु
मृदाबलं हेयम् । दाहणं किञ्चित्कारणविपातादेव बलवत्तान-
न्तारयति । यदुक्तम्—“तन्निह ह्येवविधा रोगा साध्या

धारणसमता । ये ह्यनुप्रवृत्तान्ता मिथ्याचारण वा पुनः”
(सू अ १८) इति । आमाशयसमुच्चयेन आमाशया-
धमा कफपित्तज्ञा सव गदा गृह्यन्ते, पत्राशयसमुच्चयप्रहेणन
सर्वे वातजा, एव सवविकाररोगेषु । द्वैय सति द्वैविध्य
सत् । भेदप्रकृत्यन्तरेणै भेदकारणान्तरणम् । अथवाऽपि
सन्धीयमानमिति एकीकियमाणम्, एषु द्विकारकानुपगतय
मान्तरणेति बोद्धव्यम् । दु ससामान्यादिति दु उच्यते
सर्वरोगानुगतैः साधारणैः रूपेण सयै एव रोगा एरुह्या
भवन्ति । बहुत्वमपीत्युक्तप्रभायभेदादिद्वयत्वात्प्रि बहुत्वमि
त्यर्थे । सख्येयत्वमश्रेदोमे ‘अष्टयत्पारिशादोषाधिकरणान्य
सिन्नु सप्रथे’ (सू अ १९) इत्यादिनोक्तम् । राशख्येयत्व
महारोगाण्ये तथा त्रिशापीमे च ‘त एवापरिसख्येया
भिद्यमाना भवन्ति हि । रात्रावर्गसमुत्पानस्थानवस्थाननामभि’
(सू अ १८) इत्यनेनोक्तम् ॥ १-३ ॥

न च संख्येयाप्रेषु भेदप्रकृत्यन्तरीयेषु विगीति
रित्यतो दोषवती स्यादत्र काचित्प्रतिज्ञा, न चावि
गीतिरित्यत स्याददोषवती । मेत्ता हि भेद्यमन्यथा
भिन्नन्ति, अन्यथा पुरस्ताद्भिन्न भेदप्रकृत्यन्तरेण
भिन्नु भेदसंख्याविशेषमापादयत्यनेकधा, न च
पूर्वं भेदाग्रमुपहन्ति । समानायामपि खलु भेद
प्रकृतौ प्रकृतानुप्रयोगान्तरमपेक्ष्यम् । सन्ति
ध्यान्तराणि समानशब्दाभिहितानि, सन्ति चान
ध्यान्तराणि पर्यायशब्दाभिहितानि । समानो हि
रोगशब्दो दोषेषु च व्याधिषु च, दोषा त्वपि
रोगशब्दमात्रशब्द यक्ष्मशब्द दोषप्रकृतिशब्द
विकारशब्द च लभन्ते, व्याध्ययश्च रोगशब्दमा
त्रशब्द यक्ष्मशब्द दोषप्रकृतिशब्द विकारशब्द
च लभन्ते । तत्र दोषेषु चैव व्याधिषु च रोगशब्द
समान, शेषेषु तु विशेषयान् ॥ ४ ॥

ननु सख्येयत्वमसख्येयत्व च विख्यातेषां धर्मो, तथैकत्व
मनेकत्व चेति विरुद्धौ, तत्र कथं विरुद्धत्वेन ख्याती धर्मोपेक
सिन्नु रोगे घटेतामिलाह—न चेत्वादि । सख्येयमित्यति
सख्येयरोषपरिमाणेषु, अक्षय्यत्वं परिमाणे वर्तते, यथा—
एकेकस्य भेदाग्रमपरिसख्येय भवति, भेदसख्यात्वं परिमाण
मित्यर्थे । भेदप्रकृत्या तरोपेयमिति भेदकारणान्तरमपेक्षे ।
विरुद्धा गीति विगीति” कथन, यथा—एक चानेक च तदि
स्यादिकै विरुद्धा गीति । अत इति ययोपविगीतिसोमात्,
न दोषवती कानिच प्रतिज्ञा यथा—एवापरिसख्यान्तरमन
स्या कश्चोक्त स्यादिति योचना । विगीतौ दोषाभाव दर्श
मित्या भेदकारणान्तरप्रकृत्यागविगीतात्पि दोषो भवतीति

दर्शयशाह—न चाविगीतिरित्यादि । यदि होक रोगानीक
रुगासामान्यादित्यभिधाय पुनरेक रोगानीक प्रमाणमेदादि
त्वविख्या एवतारपायिकाऽविगीति क्रियते, सा विरुद्धैव
स्यात्, यतो न प्रभावभेदेन रोगाणामेकत्वमुपपन्न, किं तु
द्वैभमेवेति भाव । विगीतौ दोषाभावे हेतुमाह—मेत्ता
हीत्यादि ।—मेत्ता पुष्ट, मेद्य रोगम्, अन्यथा द्वित्वादिना
भिन्नन्ति, अन्यथा एकत्वेन पुरस्ताद्भिन्न चान्यथा भिन्नन्तीति,
अत्यर्थं व्याफरोति—भेदप्रकृत्यन्तरेणैसादिना, अनेकधेति द्वै
रोगानीके तथा दश रोगानीकानीत्यादि । न च पूर्वं भेदाग्र
भेदप्रमाणमुपहन्ति । एव मन्यते—यद्धमेयविविधैक
त्वमुक्त, तद्धमयोगमिच्छयैव यदि बहुत्वमप्युच्यते रोगाणा
ततो विरोधो भवति, न हि तदैकं चानेकं चेत्युपपन्न, यदा
तु धर्मान्तरयोगविवशया बहुत्वमुच्यते, न तदा विरोधः ।
बहुत्वमिधानकाले बहुत्वमेव रोगधर्माणां निवृत्तित्वात्,
तेन रोगाणामेकत्वमेकधमवियय, बहुत्व न बहुधर्मविययमिति
नास्ति विरोधः । ननु यत्रासमान भेदकारण तत्र कारणान्त
रकृतत्वाद्दुष्कारायेन सिनीति साची भवतु, यत्र तु दश
रोगानीकानि प्रभावादिद्वैविध्यादुच्यते, तत्र च द्वै रोगानीके
इति द्वित्वकृत द्वैविध्यमभिधाय पुनर्द्वैत्वादिभेदेनैव दश
त्वमुच्यते १ समानो शय द्विशब्दो द्वित्वे दशत्वे च रोगाणा
हेतुरित्याह—समानायामपीति, समानशब्दाभिधेयत्वेनापा-
तत समानत्वेन प्रतिभासमागायमित्यर्थे । प्रकृतानुप्रयो
गान्तरमपेक्ष्यमिति प्रकृतत्व गमानशब्देनाभिहितस्य यद्धेद
क्याप्य च पश्चात्प्रयोगान्तर, तदपेक्षणीय विगीतिसमाधाना-
यमित्यर्थे । एतेनैतद्दर्शयति—यद्यपि द्विशब्दो रोगप्रभावे
तथा रोगबलादौ च समानत्वयोऽप्येवत्र प्रमाणभेदादित्यु-
प्रयोगान्तरमपेक्ष्य प्रमाणद्वैविध्ये वर्तते, तथा बलभेदादि
खनुप्रयोगान्तरमपेक्ष्य च द्विशब्दो बलद्वैविध्ये वर्तत इत्यादि ।
तेनाध्यान्तरमिधाविनिर्दिशब्दभेदमिद्यमानस्य दशत्वमप्युपपन्न
तथा द्विव चेति भाव । दशैतायमेकेन शब्देनावेनार्थ
भिधायमाह सन्ति हीत्यादि । ध्यान्तराणि पर्यायशब्दान
मिहिला अर्था । तत्रोदाहरणमाह—समानो हीत्यादि ।—
दोषेषु व्याधिषु च समान उभयवाचकत्वेन तुल्यो रोगशब्द
तेन रोगदोषसमानत्वेनाभिधेयसमानाना रोगात्तद्वयक्ष्मा
शब्दान्ना सर्वेषामेव वक्ष्यमाणाना प्रहणम् । शेषेऽपि इति
दिषु । विशेषानिधायिधायविशेषवामित्यर्थे ॥ ५ ॥

तत्र व्याधयोऽपरिसंख्येया भवन्त्यतिशुद्धत्वात्,
दोषास्तु खलु परिसख्येया भवन्त्यतियशुद्धत्वात् ।
तसाद्यथाचिन् विकारानुदाहरणार्थमन्यदोषेषु च

१ ‘सख्येयत्वं अथ’ इति पा० । २ ‘तदाऽप्येका’ इति पा० ।
३ ‘तथेपेत्तादयति—एवहीत्यादि’ इति पा० । ४ ‘तोगस्य सख्ये
रोगशब्द’ इति पा० । ५ ‘रोगदोषसमानत्वेनाभिधेयाना’ इति पा० ।

१ ‘समानो हीत्यादि’ इति पा० । २ ‘तदाऽप्येका’ इति पा० ।
३ ‘तथेपेत्तादयति—एवहीत्यादि’ इति पा० । ४ ‘तोगस्य सख्ये
रोगशब्द’ इति पा० । ५ ‘रोगदोषसमानत्वेनाभिधेयाना’ इति पा० ।

दोषानु व्याख्यास्यामः । रजस्तमश्च मानसो दोषो । तयोर्विकाराः फामकोधलोभमोहेर्ष्यामानमदशो रुचिस्तो(न्तो)द्वेगभयहर्षाद्यः । वातपित्तश्लेष्माणस्तु खलु शारीरा दोषाः । तेषामपि च विकारः प्वरातीसारशोफशोपद्वास्मेहकुष्ठप्रदयः । इति दोषाः केवला व्याख्याता विकारैकदेशश्च ॥ ५ ॥

तत्र खल्वेषां द्वयानामपि दोषाणां त्रिविधं प्रकोपणं; तद्यथा—असात्म्येन्द्रियार्थसंयोगः, प्रहापरार्थः, परिणामश्चेति ॥ ६ ॥

तत्रापि रोगसद्भाभिधेयतया समानेऽपि दोषे तथा विकारे च परिचल्येवापरिचल्ये(त्व)एता विगीतिरस्त्वथ चादोष इत्यभिप्रायेणाह—तत्रेत्यादि । एकेकस्मिन् दोषे बहुवो विकारा भवन्तीत्यभिप्रायेण विकारोपेक्षया दोषाणामनतिबहुत्वं ज्ञेयम् । यथाचित्रमिति यथाविन्यास, तेन यानेव पूर्वाचार्या विकारानधिकृतमत्वेनोक्तैवन्तस्तानेव व्याख्यास्यामः, न तु सर्वान्, अत्रान्यत्वात् । किंवा, यथोचितमिति पाठ । अनवशेषेण च दोषानिलनेन दोषा अनतिबहुत्वेनानवशेषेणाप्यभिधातु शक्यन्त इति प्रकाशयति । तत्र मानसदोषविकारयोरनल्पवज्रव्यवदेनाप्रेऽभिधानम् ॥ ५ ॥ ६ ॥

प्रकुपितास्तु खलु ते प्रकोपणविशेषाहृष्यविशेषाश्च विकारविशेषानभिनिर्वैतयन्त्यपरिचल्येयान् ॥ ७ ॥

ननु परिमितादोषरूपात् कारणात् कथमपरिमिता विकारमवन्तीत्याह—प्रकुपितारित्वत्यादि । हेतुविशेषदुष्टो हि स एव दोषो दृश्यान्तरगतश्च विभिन्नशक्तियोगाद्बहून् विकारान् करोतीति युक्तमेव । उक्तं च—“स एव कुपितो दोषः समुत्पानविशेषत । स्थानान्तरगतश्चैव विकारान् इरते बहून्” (सू अ १८) इति ॥ ७ ॥

ते च विकाराः परस्परमनुवर्तमानाः कदाचिदनुयमन्ति कामादयो ज्वरादयश्च ॥ ८ ॥

विकाराणां शारीरमानसानां परस्परं ससर्गमाह—ते च विकारा इत्यादि । अनुवर्तमाना इत्यनेन यदेव ज्वरादय कामादयो वा बलत्वेनैव चिरकालमनुवर्तन्ते, तदैवानुवर्तन्ति प्रायः, यदा तु स्रोतकालावस्थाविनो भवन्ति, न तदा प्रायोऽनुवर्तन्तीत्यर्थः । किं वा, अनुवर्तमाना परस्परबलमभिवर्धयन्त । अत्र च परस्परसत्त्वेन शारीराणां शारीरेण, मानसानां मानसेन, शारीराणां मानसेन, मानसानां शारीरेण चानुबन्धो ज्ञेयः ॥ ८ ॥

नियतस्त्वनुबन्धो रजस्तमसोः परस्परं, न ह्यरजस्कं तमः प्रवर्तते ॥ ९ ॥

विकारानुबन्धं दर्शयित्वा दोषानुबन्धमाह—नियतस्त्वत्यादि ॥ ९ ॥

(प्रायः) शारीरदोषाणामेकाधिग्रानीयानां सन्धिपातः संसर्गो वा समानगुणत्वात्; दोषा हि दूपणैः समानाः ॥ १० ॥

शारीरदोषानुबन्धमाह—शारीरेत्यादि । एकाधिग्रानीयानामिलनेनैकदरीराधिग्रानप्रलासत्तया च संसर्गो दोषाणां भवन्तीति दर्शयति । समानगुणत्वादिति हेतुं विष्णोति—दोषा हीत्यादि । दूपणेरिति हेतुभिः, प्रायो हि शारीराणां वातादीनां समान एव हेतुर्भवति; यथा—हृन्लं लवणं कटुं च पित्तंकर, तत्रान्धं सकृत् पित्तं करोति, लवणं च सपित्तं कफं करोति, कटुं तु सवातं पित्तं करोति । तथा वसन्तं श्लेष्मकारकोऽप्यादानत्वेन वातपित्ते च करोति, तथा वर्षास्त्रिपित्तं चयमानं शरदि प्रकृष्य कफासुगतमेव कुप्यति, तथा शीतो वातचयं रूक्षत्वेन कुर्वन् रणत्वेन मनाकुपित्तचयमपि करोतीत्यनुवर्णनीयम् ॥ १० ॥

तत्रानुबन्ध्यानुबन्धकृतो विशेषः—स्वतन्त्रो व्यवकलिज्ञो यद्योक्तसमुत्पानप्रशमो भवत्यनुबन्धः, तद्विपरीतलक्षणस्त्यनुबन्धः । अनुबन्ध्यलक्षणसमन्वितास्तत्र यदि दोषा भवन्ति तत्रिकं सन्धिपातमाचक्षते, द्वयं वा संसर्गम् । अनुबन्ध्यानुबन्धविशेषकृतस्तु बहुविधो दोषभेदः । पद्यमेव संज्ञाप्रकृतो मीपजां दोषेषु व्याधिषु च नानाप्रकृतिविशेषव्यूहः ॥ ११ ॥

एनमेव दोषानुबन्धमनुबन्ध्यानुबन्धभेदेन दर्शयितुमनुबन्ध्यानुबन्धलक्षणमेवाह—तत्रेत्यादि । अनुबन्ध्यस्य अनुबन्धस्य च विशेषोऽनुबन्ध्यानुबन्धविशेषः स्वतन्त्र इत्यादिप्रत्यलक्षणीयः । स्वतन्त्र इत्यस्यैव निवर्णनं—व्यचलिज्ञ इत्यादि । यथोक्तसमुत्पानप्रशम इति स्वहेतुसमुत्पित्तं स्वचिकित्सयैव प्रशमनीयः । किं वा, स्वतन्त्र इत्यनेनापि स्वविकारकर्षणं प्राधान्यमुच्यते, स्वतन्त्रो हि दोषः प्रकोपकाले विकारान् करोति, अस्वतन्त्रस्तु स्वतन्त्रप्रकोपकाल एव विकारं प्रकरोति हेतुः सन् करोति । तद्विपरीतलक्षण इत्यनेनाव्यकलिज्ञोऽस्वहेतुप्रकृतिपरचिकित्साप्रशमनीयश्चानुबन्ध इति लभ्यते, अनुबन्धो ह्यरववदेन न लिङ्गं व्यक्तं करोति, तथा परहेतुना किंचिदनुगुणेन कृतं परचिकित्सयैव किंचिदनुगुण्यां शाम्यति । यथा—शरदि श्लेष्मापित्तहेतुना जलायस्कविपाकेन जन्मते, स च पित्तचिकित्सयैव तिकर्षणपरिदारिकाया कफेऽप्यनुगुण्यां शाम्यति । द्वयं वाऽनुब-

१ 'पित्तं कफं वातं च करोति' इति पा० । २ 'अनुबन्ध्यानुबन्धलक्षणमप्यनित्तं' इति पा० । ३ 'नावाप्रकृतिविशेषाद् व्यूहः' ग. । ४ 'अपरतन्त्रमुच्यते' इति पा० । ५ 'विकारं ज्वरातीसारदिरूपतयाऽनुबन्ध्यानुबन्धरूपं प्रधानदोषैरिति' इति पा० । ६ 'प्रकृति' इति पा० ।

१ 'विकारानां विष्णुत्वन्तलानेव' इति पा० । २ 'यथोचित' इति पा० । ३ 'वाऽनुबन्धत्वेन' इति पा० । ४ 'प्रायः' इति पा० ।

नराणां वातलादीनां प्रकृतिस्थापनानि च ।
रोगानीके विमानेऽस्मिन् ब्राह्मतामि महापिपा ॥२२॥
इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते विमानस्थाने
रोगानीकविमानं नाम पद्योऽध्यायः ॥ ६ ॥

संग्रहे ऋतुवृत्तिं ऋणो पश्चिं प्रति चिन्ता अग्निविला-
दिना कृता । प्रकृतिस्थापनानीति मेयजानि ॥ २०-२२ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्ताभिरचितायां चरकसायक्यटीकाया-
भायुर्वेददीपिकायां रोगानीकविमानं नाम
पद्योऽध्यायः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

अथातो व्याधितरूपीयं विमानं व्याख्यास्यामः ॥१॥

इति ह साह भगवानाश्रयेयः ॥ २ ॥

पूर्वाध्याये व्याधिं प्रतिपाद्य व्याधितस्य पुरुषस्य मेदं चिकि-
त्सोपयोगितया प्रतिपादयितुं तथा सप्तसंज्ञाच क्रिमीन् प्रति-
पादयितुं व्याधितरूपीनोऽभिधीयते ॥ १ ॥ २ ॥

इदं च लुद्धौ पुरुषी व्याधितरूपी भवतः-गुरु-
ध्याधितो लघुव्याधितश्च । तत्र-गुरुव्याधित एकः
सत्त्वयलक्षरीरखंपुष्टुपेतत्वाह्युव्याधित इव हृदयते,
लघुव्याधितोऽपरः सत्त्वादीनामधमत्वोद्वाह्यव्याधित
इव हृदयते । तयोरेकशालाः केवलं लघुवैद्य
रूपं हृद्वाऽध्यवस्यन्तो व्याधिगुरुलाघवे विप्रति-
पद्यन्ते ॥ ३ ॥

द्रावित्वादां व्याधिः जातो यस्य स व्याधितः, तस्मै च
पयोस्त्री व्याधितरूपी, व्याधितसदृशविलस्यः । तेन, व्याधि-
तरुणावित्त्वेन गुरुलघुव्याधिपुस्तसदृशी बोद्धव्यं । यो हि गुरु-
व्याधिः संपन्नसत्त्वादिना लघुव्याधिर्हृदयते, गात्रावपि लघुना
व्याधिना व्याधितः, किं तु गुरुव्याधित एवासीत् । स तु गुरु-
वैद्य व्याधिना व्याधितो गुरुव्याधिरदूरदर्शिता लघुव्याधिरिव
हृदयते, एवं विपर्ययात्पुन्युव्याधितोऽपर इत्यादावपि व्याख्येयम् ।
अधमत्वादिति द्रष्टव्यत्वाविलस्यः । लघुपुष्टेति इतराजानरापनो-
पलक्षणं; तेन स्वर्गादिनाऽपि विशेषानवगाहकैमेति बोद्धव्यम् ।
रूपमिति विश्वम् । आप्यवसन्त इति निधयं पुर्वन्तः । गुरु-
लापवे विप्रतिपद्यन्तं इति गुरुलघुवैद्ये स प्रतिपद्यन्तं ॥ ३ ॥

नदि ज्ञानाद्यप्येव कृत्स्ने श्रेये विश्राममुत्पद्यते ।
विप्रतिपत्तास्तु च लुद्धौ रोगज्ञाने उपक्रमसुचिज्ञाने
व्याधि विप्रतिपद्यन्ते । ते यदा गुरुव्याधितं लघु-
व्याधितरूपमासादयन्ति, तदा तमल्पदोषं मत्या

संशोधनकालेऽस्मै मृदु संशोधनं प्रयच्छन्तो भूय
पयास्य दोषानुदीरयन्ति । यदा तु लघुव्याधितं
गुरुव्याधितरूपमासादयन्ति, तदा तं महादोषं मत्या
संशोधनकालेऽस्मै तीक्ष्णं संशोधनं प्रयच्छन्तो
दोषानतिनिर्हृत्य शरीरमस्य श्लिष्वन्ति । एवमवय-
वेन ज्ञानस्य कृत्स्ने श्रेये ज्ञानमभिमन्यमानाः परि-
स्पृहन्ति । विदितवेदितव्यास्तु मिपजः सर्वे
सर्वथा यथासंभवं परीक्ष्य परीक्ष्याध्यवस्यन्तो न
कश्चिदपि विप्रतिपद्यन्ते, यद्येष्टमर्थमभितर्कयन्ति
चेति ॥ ४ ॥

अत्रैव विद्वदप्रतिपत्तौ हेतुमाह—नदीलादि । ज्ञानावयव-
मेति एकदेशज्ञानेन । विप्रतिपत्तिक्रमाह—विप्रतिपत्तास्त्वि-
लादि । उपक्रमस्य मेयजप्रयोगस्य विकारेण समं योजनं
उपक्रमसुचिः, तस्याऽज्ञाने विद्वदप्रतिपत्तिमन्तो भवन्ति । एत-
देव व्याकरोति—ते यदेत्यादि । आसादयन्तीति पुष्यन्ते ।
उदीरयन्तीति अत्रोपयन्त्येव परं नत्यल्पकृत्वाद्दन्तीत्यर्थः ।
अतिनिर्हृत्येति अतियोगेन हृत्त्वैत्यर्थः । ज्ञानस्येति ज्ञानसाधनस्य ।
यथासंभवमिति यानि यत्र ज्ञानसाधनानि भवन्ति, तैस्तत्र ।
परीक्ष्यं सत्त्वादि । न क्वनिदपीति गौरवलापवादी ॥ ४ ॥

भवन्ति चात्र

सत्त्वादीनां विकल्पेन व्याधिगुरुमथातुरे ।
हृद्वा विप्रतिपद्यन्ते वाटा व्याधियलापले ॥ ५ ॥
ते मेपजमयोनेन कुर्वन्त्याज्ञानमोहिताः ।
व्याधितानां विनाशाय श्लेशाय महतेऽपि वा ॥ ६ ॥
प्राज्ञास्तु सर्वमाश्रय परीक्ष्यमिह सर्वथा ।
न स्पृहन्ति प्रयोगेषु मेपजानां कश्चन ॥ ७ ॥

एतदेव सुप्रवर्णाय श्लेशेनाह,—यत्त्वैत्यादि । व्याधि-
रूपमिति व्याधेरतिहपमित्यर्थः । 'व्याधितरूपम्' इति तु पाठ-
रुपमः । वाटा इत्यल्पज्ञाः । अतियोगेनेत्यत्रम्यायोगेन; तैना-
दियोगमित्यव्यायोगवोर्वैर्हणं भवति ॥ ५-७ ॥

इति व्याधितरूपाधिकारे व्याधितरूपसंख्याप्र-
संभवं व्याधितरूपहेतुविप्रतिपत्तौ कारणं सापवादं
संप्रतिपत्तिकारणं चानपवादं निदाय, भगवन्त-
मात्रेयमग्निवेशोऽतः परं सर्वत्रिमीणां पुरुषसंश-
याणां समुत्थानस्थानसंस्थानवर्णनामप्रभाषाचिकि-
त्सितविशेषान् पमच्छोपसंश्रुणु पादौ ॥ ८ ॥

संप्रति व्याधिगुरुलापपत्तल दुर्ज्ञेयताप्रसङ्गेन दुर्ज्ञेयमित्यन्व-
यकनपि प्रक्रमणारभते—व्याधितेत्यादि । संप्रतिपत्तव-
मिति संख्याप्रमासंभवमित्यर्थः; अत्रप्रसङ्गे हि परिम-
कानी । व्याधितरूपस्य हेतुः यथाविरचनत्वात्पाठवदने, एत-

१ 'क-सहाद' इति पा० । ३ 'त्रिमीपयन्ते प्रजापति' इति
शोणोन्द्रनाथकेनः ।

तो विप्रतिपत्तिर्वापितरुपहेतुविप्रतिपत्तिः, तत्र । कारणमेक-
देशेन ज्ञानम् । सापवादमिति सदोपम् । सम्यक् प्रतिपत्ति-
संप्रतिपत्तिः ॥ ८ ॥

अथासौ प्रोवाच भगवानान्नेयः—इह खल्वग्नि-
वेश विश्रतिविधाः क्रियन्ते पूर्वमुद्दिष्टानानाविधेन
प्रविभागेनान्यत्र सहजेभ्यः; ते पुनः प्रकृतिभिवि-
भज्यमानाश्चतुर्विधा भवन्ति; तद्यथा—पुरीपजाः,
श्लेष्मजाः, शोणितजा, मलजाश्चेति ॥ ९ ॥

पूर्वमुद्दिष्टा इत्यथोदरीये संज्ञामात्रकथिताः । अन्यत्र सह-
जेभ्य इत्यनेन शरीरसहजास्ववैकारिकाः क्रियन्ते विश्रतेरप्य-
धिका भवन्तीति दर्शयति । प्रकृतिभिरिति कारणैः । मलजा
इति बाह्यमलजाः ॥ ९ ॥

तत्र मलो बाह्यश्चाभ्यन्तरश्च । तत्र बाह्यमलजा-
तान् मलजान् संचक्ष्महे । तेषां समुत्थानं—सृजाय-
र्जनं, स्थानं—केशदमथुलोमपक्ष्मवासांसि, संस्थान-
म्—अणवस्तिलाकृतयो बहुपादाश्च, वर्णः—कृष्णः
शुक्लश्च, नामानि—शूकाः पिपीलिकाश्च, प्रभावः—
कण्डूजननं कोटपिडकाभिनिर्वर्तनं च, चिकित्सितं
तु खल्वेषामपकर्षणं मलोपघातो मलकराणां च
भावानामनुपसेवनमिति ॥ १० ॥

पिपीलिकां लिङ्गां केचिदाहुः । क्रिमीणां संज्ञा खशाख-
प्यवहारसिद्धा देशान्तरप्रसिद्धा च बोद्धव्या । प्रभाव इति
खशाकिसंपाद्यमेत्यर्थः ॥ १० ॥

शोणितजानां तु खलु कुष्ठैः समानं समुत्थानं,
स्थानं—रक्तयाहिन्यो धमन्यः, संस्थानम्—अणवो
वृत्ताश्चापादाश्च सूक्ष्मत्वाच्चैके भवन्त्यद्दद्याः, वर्णः—
ताम्रः, नामानि—केशादा लोमादा लोमद्वीपाः सौर-
सा औडुभ्यरा जन्तुमातरश्चेति, प्रभावः—केशदम-
थुनखलोमपक्ष्मापभ्यंसो मणगतानां च हर्षकण्डू-
तोदसंसर्षणान्यतिवृद्धानां च त्वक्सिराक्वायुमा-
सतदण्णास्थिभक्षणमिति, चिकित्सितमप्येषां कुष्ठैः
समानं, तदुत्तरकालमुपदेक्ष्यामः ॥ ११ ॥

हर्षकण्डूदयो मणदेश एव हेयाः ॥ ११ ॥

श्लेष्मजाः क्षीरगुडतिलमत्स्यानूपमांसपिष्टान्नप-
रमात्रकुसुमभोजेहाजीर्णपूतिक्लिन्नसंकीर्णविरुद्धा-
सात्म्यभोजनसमुत्थानाः; तेषामामाशयः स्थानं,
ते प्रवर्धमानास्तूर्ध्वमधो वा विसर्पन्त्युभयतो वा;
संस्थानवर्णविशेषास्तु श्वेताः पृथुव्रणसंस्थानाः
केचित्, केचिद्बृक्षपरिणाहा गण्डूपदाकृतयः श्वेता-

स्ताम्रावभासाश्च, केचिद्गणवो दीर्घास्तन्त्वाकृतयः
श्वेताः; तेषां त्रिविधानां श्लेष्मनिमित्तानां क्रिमीणां
नामानि—अन्नादा उदरादा हृदयचराश्चरयो दर्भ-
पुष्पाः सौगन्धिका महागुदाश्चेति; प्रभावो—हृत्सास
आस्यसंक्षयणमरोचकाविपाकौ ज्वरो मूर्च्छा जुम्भा
क्षयधुरानाहोऽङ्गमर्दश्छर्दिः कादर्यं पारुष्यं चेति १२

परमाणं पायसम् । सकीर्णभोजनं घृणाविषयमलादिमिथि-
तन्व्यज्ञानदिनोजनम् । वैप्रथमंलता ॥ १२ ॥

पुरीपजास्तुल्यसमुत्थानाः श्लेष्मजैः; तेषां स्थानं
पकाशयः, ते प्रवर्धमानास्त्वधो विसर्पन्ति, यस्य
पुनरामाशयाभिमुखाः स्तुयदन्तरं तदन्तरं तस्यो-
द्गारनिःश्वसाः पुरीपगन्धिनः स्युः; संस्थानवर्ण-
विशेषास्तु सूक्ष्मवृत्तपरीणाहाः श्वेता दीर्घा ऊर्णांशु-
संकाशाः केचित्, केचित् पुनः स्थूलवृत्तपरीणाहाः
श्यावनीलहरितपीताः; तेषां नामानि ककैरुका
मकैरुका लेलिहाः सशूलकाः सौसुरादाश्चेति; प्रभा-
वः—पुरीपमेदः कादर्यं पारुष्यं लोमहर्षाभिनिर्वर्तनं
च, त एव चास्य गुदमुखं परितुष्टतः कण्डूचोपजन-
यन्तो गुदमुखं पयोस्ततः, त एव जातहर्षा गुदनिष्फ-
रणमतिवेत्तं कुर्वन्ति; इत्येष श्लेष्मजानां पुरीपजानां
च क्रिमीणां समुत्थानादिविशेषः ॥ १३ ॥

यदन्तरमिति यस्मिन् काले, तदन्तरं तत्कालमेव । ऊर्णा-
शुर्षकाशा इति भेषजमनुत्थानाः । पर्यासत इति शिपन्ति,
किंवा गुदं परिवार्यासते । अतिवेत्तमिति पुनः पुनः ॥ १३ ॥

चिकित्सितं तु खल्वेषां समासेनोपदिश्य पञ्चा-
द्विस्तरेणोपदेक्ष्यामः । तत्र सर्वैक्रिमीणामपकर्षणमे-
वाहितः कार्यः, ततः प्रकृतिविघातः, अनन्तरं निदा-
नोक्तानां भावानामनुपसेवनमिति ॥ १४ ॥

तत्रापकर्षणं—हस्तेनाभिगृह्य विमृद्योपकरणव-
ताऽपनयनमनुपकरणेन वा; स्थानगतानां तु क्रिमी-
णां भेषजेनापकर्षणं न्यायतः, तच्चतुर्विधं; तद्य-
था—शिरोविरेचनं, वमनं, विरेचनम्, आस्थापनं च;
इत्यपकर्षणविधेः । प्रकृतिविघातस्त्वेषां कण्डुतिक-
कपायक्षारोष्णानां द्रव्याणामुपयोगः, यद्यान्यदपि
किञ्चिच्छ्लेष्मपुरीपप्रत्यनीकभूतं तत् स्यात् । इति
प्रकृतिविघातः । अनन्तरं निदानोक्तानां भावाना-
मनुपसेवनं—यदुक्तं निदानविधौ तस्य विवर्जनं
तथाप्रायाणां चापरेषां द्रव्याणाम् । इति लक्षणत-

१ 'हृदयादाः' इति पा० । २ 'मत्रो मासवेदी' इति पा० ।

३ 'स्थूलस्योद्गारनि-शामाः' इति पा० । ४ 'दीर्घांशुसंकाशाः'
इति पा० ।

श्चिकित्सितमनुव्याख्यातं, एतदेव पुनर्विस्तरेणोप-
देक्ष्यते—॥ १५ ॥

अपकर्षणं हृत्वादिं संशोधनानि च । प्रकृते वारणस्य
श्लेष्मादिरूपस्य विधातः प्रकृतिविधात इत्यर्थः । उपकरणवतेति
सदशाद्युपकरणयुक्तेन । तद् स्यादिति विधातं स्यादिति यो-
जना । निदानोक्तानां भावानामनुपप्रेषणमिति विवरणानुवादः ।
अस्य विवरणं—अदुःखमित्यादि । तथाप्रायाणामिति श्लेष्मज्ज-
दीपजन्मिनिदानसदृशानमित्यर्थः । लक्षणत इति संक्षेपतः,
संक्षेपो हि विस्तरस्य ग्राहकं लक्षणं भवति ॥ १४ ॥ १५ ॥

अथेनं किमिकोष्ठमातुरमग्रे पट्टानं सत्तराजं वा
श्लेहस्त्रेदाभ्यामुपपाद्य इवोभूते एनं संशोधनं पाय-
यिताऽस्मीति क्षीरमुद्दधितिलमत्स्यानूपमांसपि-
ष्टाद्यपरमाद्यद् सुम्भस्त्रेहसंप्रयुक्तैर्भोज्यैः सायं प्रात-
श्चोपपादायेत् समुदीरणार्थं किमीणां कोष्ठाभिसर-
णार्थं च भिषक् । अथ व्युष्ट्यायां राज्यां सुखोपितं
सुप्रजीर्णभुक्तं च विधायास्यापनवमनविरैचनैस्तद्-
हरेवोपपादायेदुपपादनीयश्चेत् स्यात् सर्वान् परीक्ष्य-
विशेषान् परीक्ष्य सम्यक् ॥ १६ ॥

कोष्ठाभिसरणार्थमिति क्षीरमुद्दधिलेभेन देशान्तरं परित्यज्य
कोष्ठगमनाथम् । तद्दहरेवेत्येकस्मिन् दिने, एतच्चैकदिने एव
भूतिकर्मकरणं व्याधिप्रभावोद्भवस्यम् । एतच्चैकाहेन सर्वकरणं
यदि नरीरयलादित्तपुष्पं पुण्यो भवति तदेव परं कर्तव्यं,
नान्ययेत्याह—उपपादनीयश्चेत् स्यादित्यादिना ॥ १६ ॥

अथाहरेति त्रयात्—मूलकसर्पपलशुनकरज्जशि-
शुनधुशिशिपरपुष्पाभूस्त्रणसुमुणसुरसकुटेरकग-
ण्डीरफालमालकपर्णांसक्षवकफणिज्जकानि सर्वा-
व्यथया यथाह्यमं, तान्याहृतान्यमितिसमीक्ष्य सण्ड-
शश्छेदयित्वा प्रक्षाल्य पानीयेन सुप्रक्षालितायां
स्याल्यां समावाप्य गोमूत्रेणाथोदकेनाभिप्लव्य
साधयेत् सततमवधट्टयन् दूर्वा, तन्पुष्पयुक्तभूयिष्ठे
ऽम्भसि गतरसेवोपपेषु स्थालीमवतार्य सुपरिपूतं
कपायं सुखोष्णं मदनफलपिप्पलीविडङ्गकल्कत-
लोपहितं खनिकालवणितमभ्यासिच्य यत्तो विधि-
यवास्यापयेदेनं, तथाऽकार्कलककुटजाडफ्रीकुष्ठकैट-
यैकपायेण वा, तथा शिशुपीलुकुस्तुम्बुककडकास-
पैकपायेण, तथाऽऽमलकशृङ्गेरदारहरिद्रापिबु-
मदैकपायेण मदनकलादिसंयोगसंपादितेन त्रि-
वारं सत्तरात्रं वाऽऽस्यापयेत् ॥ १७ ॥

मधुविमु क्षोभावन । अत्र घण्ट्यन्वज्जलदिमानं कायं

परिभाषया कर्तव्यम् । लपयुक्तभूयिष्ठे प्रश्लोगभूयिष्ठे इत्यर्थः ।
गतरसेवोपपेष्विति जले समान्तरसेषु । अनेन कपायसिद्धि-
लक्षणेन शक्तिता जलेन पाकेन चोपधानि गतरसानि भवन्ति,
तावदेव जल देयं, तावाद्य पाकं कर्तव्यं, नावद्य परिभाषया
सर्वत्रेति धर्मं दर्शयति । सुपरिपूतमिति वल्लगलितम् ।
यसौ कपायादिमानं तिस्रौ वक्ष्यमाणेन हेमम् । अतर्कै-
भन्दार ॥ १७ ॥

प्रत्यागते च पश्चिमे यस्तौ प्रत्याश्वस्तं तद्दहरे-
वोभयतोभागहरं संशोधनं पाययेद्युक्त्या; तस्य वि-
धिरपदेक्ष्यते—मदनफलपिप्पलीकपायस्यार्धाञ्ज-
लिमानेण निवृत्कल्काक्षमानमालोड्य पातुमसौ
प्रयच्छेत्, तदस्य दोषमुभयतो निर्हरति साधु, एव-
मेव कल्पोक्तानि यमनविरैचनानि प्रतिस्संशुज्य
पाययेदेनं युद्ध्या सर्वविशेषानवेक्षमाणो भिषक् १८

अथेनं सम्यग्विरिक्तं विद्यायापराह्णे शैखरि-
कपायेण सुखोष्णेन परिपेचयेत् । तेनैव च कपा-
येण वाह्याभ्यन्तरान् सर्वोदकार्थान् कारयेच्छ-
इवत्; तद्भावे कट्टतिककपायाणामोपधानां फाथे-
मूत्रक्षारैर्वा परिपेचयेत्, परिपिक्तं चैनं निवात-
मागारमनुप्रयेद्य पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचिद्र-
कशृङ्गेरसिजेन यवाग्वादिना ग्रमेणोपाचरेत्,
विलेपीरुमागतं चैनमनुवासयेद्दिडङ्गतेलेनैकान्तरं
द्विस्त्रिंशत् ॥ १९ ॥

यदि पुनरस्यातिप्रवृद्धाञ्छीर्षादात् किमीन
मन्येत शिरस्येवामिसर्पतः कदाचित्ततः श्लेहस्त्रेदा
भ्यामस्य शिर उपपाद्य विरेचयेदपामार्गतण्डुला-
दिना शिरोविरेचनेन ॥ २० ॥

पश्चिमे तृतीयपुटके । सद्युज्यैति मिथीहल । शैखरिकर्क
पायेणैति विडङ्गकपायेण, विडङ्गकपायो हि नैवकव्यवहारत्
शैखरिककपाय उच्यते । विरेच्येना कपायतमिति वृत्तयाम्ना-
दिकममित्यर्थः । जपामार्गतण्डुलादिनेत्यपामार्गात्ण्डुलीयोक्तेन
॥ १८—२० ॥

यस्त्वभ्यवहार्यविधिः प्रकृतिविधातायोकः कि-
मीणामथ तमनुव्याख्यास्यामः—मूलकपर्णौ सम्-
लाग्रप्रतानामाहृत्य सण्डशश्छेदयित्वालोडु(दु)खले
शोदयित्वा पाणिभ्यां पीडयित्वा रसं शृङ्गीयात्,
तेन रसेन लोहितशालितण्डुलपिष्टं समालोड्य पुप-
लिकां हृत्या विधूमेष्वज्ञारेपुष्पकुण्डल्य विडङ्गतेलव-
णोपहितं किमिकोष्ठाय भक्षयितुं प्रयच्छेत्, अन-
न्तरं चामलकाजिकसुददिवह्ना पिप्पल्यादिपञ्चवर्ग-

१ 'तसोविधाताय स्यादिति' इति पा० । २ 'तसिन्डीवीभूते
गुडकुम्भयिष्ठे' इति पा० ।

१ 'शैखरिकोष्ठाणामर्थ' इति गङ्गापर' २ । 'मूलकपर्णौ' इति पा० ।
३ 'विपाय्य' इति पा० ।

संख्यं सलवणमनुपाययेत् । अनेन कल्पेन मार्क-
वाकंसहचरनीपनिगुण्डीमुमुपसुरसकुटेरकगण्डी-
रकालमालकपर्णासक्षवकफणिज्जकवकुलकुटजसु-
वर्णक्षीरीस्वरसानामन्यतमसिन् कारयेत् पूप-
लिकाः; तथा किणिहीकिराततिककसुवहामलरुह-
रीतकीयिभीतकस्वरसेपु कारयेत् पूपलिकाः;
स्वरसांश्चैतेपामेकैकशो इन्द्रशः सर्वशो वा मधु-
विलुलितान् प्रातरनन्नाय पातुं प्रयच्छेत् ॥ २१ ॥

मूलकपर्णां शोभाजन । उपकुञ्जेति पाचयित्वा, 'कुड दाहे',
इति धातु पठ्यते । पिप्पल्यादिपद्मवर्गोऽत्रैव पेयादिकमोक्षपध-
कोलम् । सहचरो क्षिण्टिका । मधुविलुलितानिति मधुनाऽऽ-
लोडितान् ॥ २१ ॥

अथाश्वशकृदाहृत्य महति किलिञ्जके प्रस्तीर्या
तपे शोपयित्वाद्रुपले क्षोदयित्वा द्रुपदि पुनः सुह्म-
चूर्णानि कारयित्वा विडङ्गकपायेण निफलाकपा-
येण वाऽऽष्टकृत्यो दशकृत्यो वाऽऽतपे सुपरिभावि-
तानि भावयित्वा द्रुपदि पुनः सुह्मणि चूर्णानि
कारयित्वा नवे कलशे समावाप्यानुगुप्तं निधाप-
येत् । तेषां तु सलु चूर्णानां पाणितलं यावद्वा साधु
मन्येत तत् क्षौद्राण संख्यं किमिकोष्ठिने लेडु
प्रयच्छेत् ॥ २२ ॥

सुपरिखादि यथा सुपरिभावितानि भवन्ति तथा भाव-
यित्वेत्थं । अनुगुप्तमिति वातायननुगमनीयं कृतरक्षं च
यथा भवति ॥ २२ ॥

तथा भङ्गातकास्थीन्याहृत्य कलशप्रमाणेन चा-
पोष्य क्षेहभाविते दृढे कलशे सुह्मानेकच्छिद्र-
द्रष्टे शरीरमुपवेष्ट्य मृदावलिष्ठे समावाप्योडुपेन
पिधाय भूमावाकणं निखातस्य क्षेहभावितस्यैवा-
न्यस्य दृढस्य कुम्भस्योपरि समारोप्य समन्ताद्गोम-
यैरुपचित्य दाहयेत्, स यदा जानीयात् साधु
दग्धानि गोमयानि विगतक्षेहानि च भङ्गातकास्थी-
नीति ततस्तं कुम्भमुद्धरेत् । अथ तस्माद्द्वितीयात्
कुम्भात् क्षेहमादाय विडङ्गतण्डुलचूर्णः क्षेहार्थ-
मात्रैः प्रतिसंख्यंयातपे सर्वमहः स्थापयित्वा ततो-
ऽसौ मात्रां प्रयच्छेत् पानाय; तेन साधु विरिच्यते,
विरिक्तस्य चानुपूर्वी यथोक्ता । पथमेव भद्रदारुस-
रलकाष्ठेहाडुपकल्प्य पातुं प्रयच्छेत् ॥ २३ ॥

अनुवातस्यैवैमनुवातसकाले ॥ २४ ॥

ब्रह्मो शुद्ध, इह तु कलशाधोभागे । शरीरमुपवेष्टेति वैष्ट-
यित्वा । उडुप पिधानम् । स इति भङ्गातवक्षेहसाधक ।
द्वितीयादिति अथ स्वाद्यटात् ॥ २३ ॥ २४ ॥

३ 'वाऽऽतपे भावितानि द्रुपदि' इति पा० । २ 'शरीरमुपवेष्ट्य'
इति गङ्गापरो न पठति । ३ 'चैनमत प्रानुवातसकाले' इति पा० ।

अथाहरेति नूयात्—शारदाचक्रास्तिलान् संप-
दुपेतान्, तानाहृत्य सुनिष्पूतान्निष्पूय सुशु-
द्धान् शोधयित्वा विडङ्गकपाये सुलोप्णे प्रक्षिप्य
निर्वापयेदादोपगमनात्, गतदोपानभिसमीक्ष्य, सु-
प्रैलूनात् प्रलुब्धं पुनरेव सुनिष्पूतान् निष्पूय सुशु-
द्धान् शोधयित्वा विडङ्गकपायेण निःसप्तकृत्यः
सुर्परिभावितान् भावयित्वाऽऽतपे शोपयित्वाऽऽ-
(द्रु)खले संख्यं द्रुपदि पुनः शृङ्खणपिधान् कारयित्वा
द्रोण्यामभ्यवधाय विडङ्गकपायेण मुहुर्मुहुर्वसि-
ञ्चन् पाणिमर्दमेव मर्दयेत्; तस्मिन्स्तु सलु प्रपीड्य-
माने यत्सैलमुदियात्तत् पाणिभ्यां पर्यादाय शुचौ
दृढे कलशे न्यस्यानुगुप्तं निधापयेत् ॥ २५ ॥

निष्पूयेति श्रुत्तिकायवकटाभिचिल । शोधयित्वेति प्रक्षाल्य ।
आदोपगमनादित्यत्र तिलदोपगमनं तिलत्ववत्प्रमाणमादिगमन-
क्षेयम् । प्रलुब्धं निरुत्पीड्य । अभ्यवधयेति आरोप्य । पाणि-
भ्यां पर्यादायेति पाणिभ्रं पुनः पुनर्वहीत्वा ॥ २५ ॥

अथाहरेति नूयात्—तिलवक्रोद्दालकयोर्द्वौ वि-
ल्वमात्रौ पिण्डी शृङ्खणपिष्टौ विडङ्गकपायेण,
तदर्थमात्रौ श्यामात्रिवृत्तयोः, अतोऽर्धमात्रौ दन्ती-
द्रवन्त्योः, अतोऽर्धमात्रौ च चप्यचित्रकयोरिति । एतं
सभारं विडङ्गकपायस्यार्धाढकमात्रेण प्रतिसंख्यं
तसैलप्रखं समावाप्य सर्वमालोड्य महति पर्यागे
समासिच्यग्नावधिथ्रित्यासने सुलोपविष्टः सर्वतः
क्षेहमवलोक्यवज्रजलं मृद्वाग्निना साधयेद्दृष्ट्वा सत-
तमवधयन् । स यदा जानीयाद्द्विरमति शब्दः,
प्रशाम्यति च फेनः, प्रसादमापद्यते क्षेहो, यथासं च
गन्धवर्णरसोत्पत्तिः, संवर्तते च भैषज्यमद्गुलिभ्यां
मृद्यमानमनितमृद्भवतिदाढणमनहुलिप्राधि चेति,
स कालस्तस्यावतारणाय । ततस्तमवतार्य शीती-
भूतमहतेन वाससा परिपूय शुचौ दृढे कलशे
समासिच्य पिधानेन पिधाय शुक्लेन वखपटेना-
वच्छाद्य सुत्रेण सुवस्त्रं सुनिगुप्तं निधापयेत् ।
ततोऽसौ मात्रां प्रयच्छेत् पानाय, तेन साधु विरि-
च्यते; सम्यगपहतदोषस्य चानुपूर्वी यथोक्ता ।
ततश्चैनमनुवातस्यैदनुवातसकाले । एतेनैव च
पाकविधिना संपपातसीकरञ्जकोपातकीक्षेहानुप-
कल्प्य पाययेत् सर्वविशेषानवेषमाणः । तेनागदो
भवति ॥ २६ ॥

एवं द्वयानां श्लेष्मपुरीपसंभवानां त्रिमीणां
समुत्थानसंस्थानवर्णनामप्रभाषचिकित्सितविशेषा

१ 'सुनिष्पूतान्छोपयित्वा' यो. । २ 'सुप्रयत्नान्' इति गङ्गापर ।
३ 'निष्पूतान्छोपयित्वा' यो । ४ 'सुभाषितानातपे' यो. ।
५ 'इलेतद्रयानां' इति पा० ।

व्याप्याताः सामान्यतः । विशेषतस्तु स्वल्पमात्रमा-
स्थापनानुवासानुलोमहरणभूयिष्ठं तेष्वेवोपधेयु
पुरीषजानां किमीणां चिकित्सितं कर्तव्यं, मात्रा-
धिकं पुनः क्षीरोविरेचनवमनोपशमनभूयिष्ठं तेष्वे-
वोपधेयु श्रेष्ठाजानां किमीणां चिकित्सितं कार्यम् ;
इत्येव किमिदो भेषजविधिरनुव्याख्यातो भवति ;
तमनुतिष्ठता यथासं हेतुवर्जने प्रयतितव्यम् । यथो-
द्देशमेवमिदं किमीकोष्ठचिकित्सितं यथावदनुव्या-
ख्यातं भवति ॥ २७ ॥

उदाहको घटुवारः । विल्वमात्री पलप्रमाणौ । पयोः
फटाहः । यथासमिति यावन्मात्रं यद्भ्रं तैलसंस्कारकं, तदाउ-
रुभ्येण वर्षादिसंपत्तिरित्यर्थः । संवर्तते इति वार्तिवद्वपति ।
अल्पमात्रमिति आस्थापनानुलोमहरणद्व्यातिरिक्तं भेषजमल्प-
मात्रं कर्तव्यमित्यर्थः ॥ २६ ॥ २७ ॥

भवन्ति चात्र ।

अपकर्षणमेवादी किमीणां भेषजं स्मृतम् ।
ततो विधातः प्रकृतेर्निदानस्य च वर्जनम् ॥ २८ ॥
अयमेव विकारणां सर्वेषामपि निग्रहे ।
विधिदृष्टविधा योऽयं किमीनुद्दिश्य कीर्तितः २९
संशोधनं संशमनं निदानस्य च वर्जनम् ॥
एतावद्विपजा कार्यं रोणे रोणे यथाविधि ॥ ३० ॥
तत्र श्लोकौ ।

ध्याधितौ पुरुषौ शार्शौ भिषजौ सप्रयोजनौ ।
विंशतिः किमयस्तेषां हेत्वादिः सप्तको गणः ॥ ३१ ॥
उक्तो व्याधितरूपीये विमाने परमर्षिणा ॥
शिष्यसंबोधनार्थाय व्याधिप्रशमनाय च ॥ ३२ ॥
इत्यग्निवेशकृते तत्रै चरकप्रतिसंस्कृते विमानस्थाने
व्याधितरूपीयविमानं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

एतदेवापकर्षणादित्रयं रोगान्तरे शब्दान्तरेणोच्यत इत्याह
—अवमेवेत्यादि । अत्र संशोधनमपहरणं, संशमनं विधातः,
निदानवर्जनं तु शब्देनापि समानम् ॥ २८-३२ ॥

इति श्रीचरुपाणिदत्तविरचित्वायां चरकस्यपर्यटीकायामानु-
वन्देदीपिकायां व्याधितरूपीयं विमानं
नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

अथातो रोगभिपज्जितीयं विमानं व्याख्या-
स्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

पूर्वाध्याये व्याधितरूपान्तिज्ञानमुक्त्वा, तत्र बुद्धिदोषाद्भ-
वति, तेन विशुद्धसुखादहेतुनात्मव्ययनाप्यापनतद्विचरसंभा-
षाणां कथनाय रोगभिपज्जितीयोऽभिधीयते । रोगभिपज्जितं
चिकित्सितमधिकृत्य कृतोऽध्यायो रोगभिपज्जितीयः । रोगचि-
कित्साकारित्वं चास्य चिकित्सोपबुक्तस्य तन्मयज्ञानसाधन-
स्याव्ययनविध्यादेस्तथा फरणकारणादेशाभिधानाद् हेतुम्
॥ १ ॥ २ ॥

बुद्धिमानात्मनः कार्यशुद्धौघं कर्मफलमनु-
वर्णं देशकालौ च विदित्वा युक्तिदर्शनाद्विपज्जु-
भूयः शास्त्रमेवादितः परीक्षेत । विविधानि हि
शास्त्राणि भिपजां प्रचरन्ति लोके; तत्र यन्मन्येत
सुमहद्यशस्विधीरपुदुपासेवितमर्थबहुलमासजनभू-
जितं त्रिविधशिष्यबुद्धिहितमपगतपुनरुक्तदोषमार्प
सुप्रणीतसुवभाष्यसंग्रहक्रमं साधारमनवपतित-
शम्भनकष्टशब्दं पुष्कलाभिधानं क्रमागताथर्ममर्थत-
त्त्वविनिश्चयप्रधानं संगतार्थमसंशुलप्रकरणमनुप्र-
योधकं लक्षणवचोदाहरणवच, तदभिपद्येत शा-
स्त्रम् । शास्त्रं होवन्विधममल इवादित्यस्तमो विधुय
प्रकाशयति सर्वम् ॥ ३ ॥

दृष्टव्ययनविध्यादिसु कर्तव्येषु यारुः शास्त्रमर्थेभ्यं, तदे-
दायुर्वैदार्थिपुरुषमुपदर्श्य दर्शयन्नाह—बुद्धिमानित्यादि । कार्यं
कर्तव्यं, तस्य गौरवं बहुप्रयाससाध्यत्वेन, सापसं वा
स्वल्पप्रयाससाध्यत्वेनेति कार्यशुद्धलापनम् । कर्मफलमिति कार्य-
फलम्, एतच्च तादात्मिकं फलगीप्सितम् । अनुवचमिति
कार्यसंबन्धीयं फलम् । देशकालविति कर्तव्यकार्योत्पुणौ
देशकालवित्यर्थः । एतत् सर्वं विदित्वा, बुद्धिदर्शनादुपपत्तिद-
र्शनाद्यदि भिपज्जितीयमिच्छुः स्यात्, तदा शास्त्रं तावदादितः
परीक्षेत । एवं मन्यते—य आयुर्वेदाध्ययनलक्षणे कार्यं
स्वशक्त्यपेक्षया गौरवं मन्यते रा न वर्तते, यथायुर्वेदफलेना-
रोग्यादिना अर्था न भवति स च तथा, यथायुषादेवायुर्वेद-
ज्ञाने देशे स्थितः स च तथा, यस्य च वपुषो वार्धयलक्षणः
कालः स आयुर्वेदाध्ययनान्तगमनाशक्तत्वादेव यथोक्तानुपपत्ति-
दर्शनाद्विपज्जितं मेच्छति, एतौ न तान् प्रत्यायुर्वेदशास्त्र-
परीक्षामप्युपदिशामः; यस्तु यथोक्तविपरीतधर्मयोगी घ
चायुर्वेदाध्ययनोपादानाद्विपज्जुभूयः शास्त्रं परीक्षेत । विविधा-
नीत्यगणितानि । सुमहद्यशसि च धीरपुण्यासेवितं च; किंवा
सुमहद्यशस्विधीरपुदुपासेवितमिति विग्रहः । आसजनभूजित-
मिति बहुविधैरासेवैयार्थमनुमतम् । उक्तमप्याप्त्युद्धवति विधाः
विध्याः । अपगतपुनरुक्तमिति कर्तव्ये यदोषमार्पं करोति,
तेनाधिकरणवत्प्रमाणं यत् करोति तत् पुनरुक्तमदोषं भवति ।

वचन हि—“अधिकरणवशाद्दीर्घाहुणदोषप्राप्तितोऽर्षसवनपात् ।
स्तुल्यं संशयत शिष्यधिया चामिदृश्यंम् ॥ अल-
तोऽन्तरित्वादिशेषोप्यपि च तन्त्रकर्मिस्तु । शतत्रे
स्यात् पुनरक्तं नेष्यते तद्विभाव्य विवरणम्—” इति ।
स्वाधारमिति शोभनाभिधेयम् । अनवपतितमित्युपपन्नशब्दम् ।
अकष्टशब्दमिति अकष्टद्वोर्कार्यशब्दं, किंवा प्रसिद्धाभिधेयश-
ब्दम् । पुष्पलाभिधानमिति सम्मगर्थसमर्पकवाक्यम् । कमा-
गतार्थमिति परिपाठ्यागतार्थम् । सगतार्थमिति प्रतिपादितार्थम् ।
असकुलप्रकरणमिति अमिथीभूतप्रकरणम् । लक्षणवदिति
आयुर्वेदप्रधानार्थहेतुलिङ्गोपधाख्यासाधारणमर्थकचनवत्, किंवा
प्रशास्त्रशास्त्रलक्षणवत् । उदाहरणवदिति दृष्टान्तवत् ॥ ३ ॥

ततोऽनन्तरमाचार्यं परीक्षेत; तद्यथा—पर्वधदा-
तक्षुतं परिदृष्टकर्मणं दक्षं दक्षिणं शुचिं जितहस्त-
मुपकरणवन्तं सर्वेन्द्रियोपपन्नं बहुतिक्षं प्रतिपत्ति-
शमनुपस्कृताविधमनहङ्कृतमनस्यकमकोपनं हेदा-
क्षमं शिष्यवत्सलमध्यापकं ज्ञापनसमर्थं चेति ।
पर्वगुणो ह्याचार्यः सुक्षेत्रमार्तयो मेघ इव शस्यगुणैः
सुशिष्यमाशु वैद्यगुणैः संपादयति ॥ ४ ॥

अध्येतव्यं शास्त्रं परीक्ष्य यस्मात्तच्छास्त्रमच्येतव्यं तस्मात्ता-
र्यस्य परीक्षासाह—तत इत्यादि । दक्षमिति अवामवुद्धिम् ।
उपकरणवन्तमित्यनेनानुपकरणे गुरौ चिकित्सादृश्यभावात्,
वर्गदर्शनं न भवति । अनुपस्कृतविधमिति शास्त्रान्तरज्ञानेन
नास्त्वैवोपस्कृता विद्या यस्य स तथा, यश्चायुर्वेदज्ञं सन्
शास्त्रान्तरेणापि सस्कृतो भवति, स तु नितरानुपादेयः ।
आर्तव इति यथोचितफलभव ॥ ४ ॥

तमुपवृत्त्यारिप्राधयिपुरुषचरेदग्निवच्च देववद्य
राजवच्च पित्रवच्च भर्तृवच्चाप्रमत्तः । ततस्तत्प्रसादात्
कृत्स्नं शास्त्रमधिगम्य शास्त्रस्य दृढतायामभिधानस्य
सौष्टवेऽर्थस्य विज्ञाने वचनशक्तौ च भूयो भूयः
प्रयतेत सम्यक् ॥ ५ ॥

अग्न्यादिबहुदृष्टान्तदर्शनेन येन येन भावेनाग्न्यादय
सेव्यन्ते, तथा तथा गुरु सेव्यत इति दर्शयति । दृढतायामिति
शास्त्रग्रहणस्य स्वर्थे । अभिधानस्येति शास्त्राभिधानस्य । वच-
नशक्तौ अर्धकीर्तनसामर्थ्ये ॥ ५ ॥

तत्रोपायानुव्याख्यास्यामः—अध्ययनमध्यापनं
तद्विचर्सभापा चैत्युपायाः ॥ ६ ॥

तत्रायमध्ययनविधिः—कल्प्य. कृतक्षणः प्रातर-
त्यापोपव्यूषं वा कृत्वाऽऽयदयकमुपस्पृश्योदकं
देवविंशोप्राह्णणगुरुबुद्धिलिखाचार्येभ्यो नमस्कृत्य
समे श्रुचौ देशे मुखोपविशेो मनःपुर.सराभिर्वाग्भिः

१ 'मिथीकृतप्रकरणम्' इति शास्त्रान्तरम् । २ 'उपस्कृतविध' इति पा० ।

सूत्रमनुकामम् पुनः पुनरावर्तयेद् बुद्ध्या सम्यग-
नुप्रविद्यथार्थतत्त्वं स्वदोषपरिहारार्थं परदोषप्रमाणा-
र्थं च; एवं मध्यविनेऽपराहे रात्रौ च शश्वदपरिहा-
पयन्नध्ययनमभ्यस्येत् । इत्यध्ययनविधिः ॥ ७ ॥

त्रेति शास्त्रदृढतादर्ता । तद्विचर्सभापा तच्छास्त्राभ्यासिना सह
सर्भापणम् । कल्प्यो नीरोगः । कृतक्षण इत्यनन्यव्यापारत्वे-
नाध्ययनाय कृतकालपरिग्रहः । प्रातरर्वा उत्थाय, उपव्यूषं च
उरधवेति योजना । उपव्यूषमिति किंचिच्छेषायां रात्रौ । मन-
पुर सराभिरिति एवमप्रमन प्रणीताभिः । स्वदोषपरिहारपरदो-
षप्रमाणार्थमिति स्वकीयाध्ययनदोषपरिहारार्थं, परकीयाध्ययन-
दोषप्रमाणार्थं परकीयाध्ययनदोषज्ञानार्थमित्यर्थः । प्रमीयतेऽ-
नेनेति प्रमाण ज्ञानमात्रनीमितम् । सम्यग् बुद्ध्याऽर्थतत्त्वं,
उद्धौ चाधीयानो विदोषाध्ययनो भवति, सम्यगध्ययनज्ञानाच्च
परस्य सदोषमध्ययनं प्रतिपद्यते । इत्यध्ययनविधिरिति पुर्व-
प्रतिज्ञाताध्ययनविधेरुपसहरणम् । यथोक्तेन विधिनाऽध्ययनं
क्रियमाणं सुसह्यं भवति । दृष्टादृष्टपत्र्याऽध्ययनकालव-
र्जनं वेदाध्ययने निषिद्धमेवात्रापि तत्रैवमिति न विदोषे-
षोक्तम् ॥ ६ ॥ ७ ॥

अथाध्यापनविधिः—अध्यापने कृतबुद्धिराचार्यः
शिष्यमेधावितः परीक्षेत, तद्यथा—प्रशान्तमार्यप्र-
कृतिकमभुद्रकर्मणमृचुचक्षुर्मुखनासायंशं तनुरक्त-
विशदजिह्वमविकृतदन्ताष्टमभिन्मिनं धृतिमन्तमन-
हङ्कृतं मेधाविनं वितकेऽस्मृतिरसंपन्नमुदारसरत्वं
ताड्यकुलजमथवा तद्विद्ययुक्तं तत्राभिमिद्वे-
शिनमव्यङ्गमव्यापत्रेन्द्रियं निभृतमनुद्वैतमर्थत-
स्यभावकमकोपनमव्यसनिनं शीलशौचाचारा-
नुरागदाक्ष्यप्रादक्षिण्योपपन्नमध्ययनामिकाममर्थ-
विज्ञाने कर्मदर्शने चानन्यकार्यमलुब्धमनलसं सर्वे-
भूतहितैरिदामाचार्यसर्वाणशिशिप्रतिर्करमनुरक्तं च,
प्रात्युपसमुपितममध्याप्यमाहुः ॥ ८ ॥

इह शिष्यगुणेषु ऋचुषुष्टुसुखनासायंशवाद्यो गुणा सह-
जलसण्ठेनोपादेया, अतो विपरीतलक्षणे हि जडो भवति ।
तद्विद्ययुक्तमित्यायुर्वेदशास्त्रम् । निश्रुतमिति विनीतम् । अनु-
द्वैतमित्यनहङ्कृतम् । अनुरागशब्देनाध्ययनानुराग उच्यते,
अनुरक्तमित्यनेन न पुरावनुरक्तत्वमुच्यते । दाक्ष्य दर्शयित्वाऽ-
प्यनलसंमिति यच्च करोति तेन दाक्ष्यादारभ्येऽपि कार्यं बहुप्र-
याससाध्येऽनलसमित्याह । अनुशिशिप्रतिकलमित्याहारकम् ॥ ८ ॥

एवंविधमध्ययनार्थिनमुपस्थितमारिप्राधयिपुमा
चार्योऽनुभापेत—उदायनेन शुद्धपक्षे प्रशस्तेऽहनि

१ 'बुद्ध्या' इति पा० । २ 'उद्धोदिका' इति पा० । ३ 'अनु-
द्वैतदर्श' इति पा० । ४ 'सर्वाणशिशिप्रतिकरम्' इति पा० ।
५ 'तद्विद्ययुक्तमिति तद्विद्ययुक्ता सर्वेभ्यस्त वैश्वसिक्तमित्यर्थः' इति
योगिन्द्रनाथसेन । ६ 'यच्च सर्वगुणसमुदित' इति पा० ।

तिप्यहस्तध्वजणाद्वयुजामन्यतमेन नक्षत्रेण योगमु-
पगते भगवति शशिनि कल्याणे कल्याणे च फरणे
मैत्रे सुहृते मुण्डः कृतोपवासः स्नातः कापायचक्र-
संवीतः सगन्धहस्तः समिधोऽग्निमाज्यमुपलेपन-
मुदकुम्भान् मास्यदामदीपहिरण्यहेमरजतमणि-
मुक्ताविद्रुमक्षौमपरिधीन् कुशलाजसर्पपाक्षतांश्च
शुक्लानि सुमनांति प्रथिताप्रथितानि मेघ्यान् भ-
क्ष्यान् गन्धांश्च घृष्टानादायोपतिष्ठसेति ॥ ९ ॥

सं तथा कुर्यात् ॥ १० ॥

तिप्यः पुष्पनक्षत्रम्, अध्वयुगधिनी । शशिन कल्याण
इति उच्छानत्रेण्यप्यसनाधिनी यतः शशी कल्याणकरो भवति,
वरित एव शशिन्यप्ययनं कर्तव्यम् । मैत्रे सुहृते इत्यनुकूले
सुहृते, सुहृतांश्च शिवभुक्तादयः । मुण्डः कृतवापनः । गन्धेन
युक्तो हस्तः पवाहुरो गन्धहस्तः । हिरण्यवन्देनापटितं हेम
धृतते, हेमन्देन च घटितम् । परिधयो हस्तप्रमाणा होमकु-
ण्डचतुःपार्श्वे स्थाप्याः पालाशारिदण्डा उच्यन्ते । अत्र चोपा-
जितवस्तुसाश्रिथ्येव फलप्रदमिति ऋषिवचनादुधीयते, (तेन
अन्योपाहृतनप्रीदगन्धदि नोद्गायत्रीयम्) ॥ ९ ॥ १० ॥

तमुपस्थितमाहाय समे शुचौ देशे प्राकृमैत्रेण
उदकप्रयणे वा चतुष्किङ्कुमात्रं चतुरस्रं स्पण्डिलं
गोमयोदकेनोपलिप्तं कुशास्तीर्णं सुपरिहितं परिधि-
मिच्छत्युद्दिशं यथोक्तचन्दनोदकुम्भक्षौमहेमहिरण्य-
रजतमणिमुक्ताविद्रुमालङ्कृतं मेघ्यभक्ष्यगन्धशुक्ल-
पुष्पलाजसर्पपाक्षतोपशोभितं कृत्वा, तत्र पाला-
शीमैरङ्गुदीमैरौदुम्बरीभिर्माधुकीभिर्चा समिद्धि-
रत्रिमुपसमाहाय प्राञ्जुपः शुचिरध्वयनविधिमनु-
विधाय मधुसर्पिर्भ्यां त्रिखिलुडुपादग्निमाशीःसंप्र-
युक्तैर्मैत्रैर्ब्रह्माणमग्निं धन्वन्तरि प्रजापतिमश्विना-
विन्द्रसृष्टींश्च सूत्रकारानभिमतव्यमाणः पूर्वं स्वा-
हेति ॥ ११ ॥

शिप्यथैनगन्धालमेत । कृत्वा च प्रदक्षिणमग्नि-
मनुपरिक्रामेत् । परिक्रम्य ब्राह्मणान् स्वस्ति वाच-
येत्, मिपजश्चामिपुजयेत् ॥ १२ ॥

किङ्करीह हस्तप्रमाणम् । सुपरिहितमिति सुवेष्टितम् । उप-
धायैसापोप्य । जुहुयादित्यापक इत्यभिप्रायः । ब्रह्मादीन्
स्वाहेति मन्त्रेण मन्त्रयमाण आचार्यः पूर्वमग्निं जुहुयादिति
योजना । तेन ब्रह्मादिकृगिभराशीःप्रयुक्तानिर्ब्रह्मणे स्वाहेला-
दिभिर्दोषः कर्तव्यः । शिप्यथैनगन्धालमेवेति शिष्योऽपि यु-
क्षोमानन्तरमेव जुहुयादित्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥

अथैनमग्निस्तकारो ब्राह्मणस्तकारो मिपकुस्तकारो
चानुशिष्यात्—ग्रहचारिणा इमशुधारिणा सत्यवा-
दिनाऽमांसादेन मेध्यसेविना निर्मत्सरेणाशस्त्रधा-
रिणा च भवितव्यं, न च ते महत्तनात् किञ्चिदकार्यं
स्यादन्यत्र राजद्विष्टात् प्राणद्वाराद्विपुलादधर्म्यादन-
र्थसंप्रयुक्ताद्वाऽप्यर्थात्, मद्गणेन मत्प्रधानेन मद्-
धीनेन मदिप्रयहितानुवर्तिना च दाइवद्विवितव्यं,
पुत्रवहासवर्द्धयचोपचरताऽनुवस्तव्योऽहम्, अ-
नुत्सेकेनायहितेनानन्यमनसा विनीतेनावेक्ष्यावेक्ष्य-
कारिणाऽनसूयकेन चाभ्यनुष्ठातेन प्रविचरितव्यम्,
अनुष्ठातेन (चाननुष्ठातेन च) प्रविचरता पूर्वं
सुर्वर्थापहारणे यथाशक्ति प्रयतितव्यं, कर्मसिद्धिम-
र्थसिद्धिं यशोलाभं प्रेत्य च स्वर्गमिच्छता मिपजा
त्वया गोब्राह्मणमादौ कृत्वा सर्वप्राणभृतां शर्मोशा-
सितव्यमहरहृत्सिष्टता चोपविशता च, सर्वात्मना
चानुराणामारोग्याय प्रयतितव्यं, जीवितहेतोरपि
चानुरेभ्यो नामिद्रोगध्वयं, मनसाऽपि च परस्त्रियो
नामिगमनीयाः, तथा सर्वमेव परस्वं, निभृतवेश-
परिच्छदेन भवितव्यम्, अशौण्डेनापापेनापापस-
हायेन च, ऋक्षणशुद्धधर्म्यशर्म्यधन्यसत्यहितसित-
वचसा देशकालविचारिणा स्मृतिप्रमाता ज्ञानोत्था-
नोपकरणसंपत्तु नित्यं यत्नयाम्; न च कदाचि-
द्राजद्विष्टानां राजद्वेषिणां वा महाजनद्विष्टानां महा-
जनद्वेषिणां वाऽप्यौपधमनुविधातव्यं, तथा सर्वेषा-
मत्यर्थविकृतदुष्टदुःखशीलाचारोपचाराणामनपवा-
दप्रतिकारणां मुसूपूर्णां च, तथैवासिहितेश्वराणां
स्त्रीणामनप्यक्षाणां वा; न च कदाचित् स्त्रीदत्तमा-
नियमादातव्यमनुष्ठाते भर्त्रोऽधवाऽध्वक्षेण, आनु-
रकुलं चानुप्रविशता चिदितेनानुमतप्रवेशिना
सार्धं पुरुषेण सुसंवीतेनावापिशरसा स्मृतिमता
स्तिमितेनावेक्ष्यावेक्ष्य मनसा सर्वमाचरता सम्यग-
नुपवेष्टव्यम्, अनुप्रविश्य च धाङ्गनोषुदीन्द्रियाणि
न कञ्चित् प्रणिघातव्यान्यन्यत्रानुपदातुरोपकारा-
र्यादानुरगतध्वन्येषु वा भावेषु, न चानुरकुलप्रवृ-
त्तयो यद्दिर्निश्चारयितव्याः, कृसितं चायुपः प्रमाण-
मातुरस्य जानताऽपि त्वया न वर्णयितव्यं तत्र
यत्रोच्यमानमातुरस्यान्यस्य वाऽप्युपघाताय संप-
द्यते; ज्ञानयताऽपि च नात्यर्थमात्मनो ज्ञाने वि-
कारितव्यम्, आसावपि हि विकृत्यमानादत्यर्थमु-
द्विजन्त्यनेके ॥ १३ ॥

ते भवितव्यमिति त्वया भवितव्यम् । प्रविचरितव्यमिति

१ 'अथ सोऽपि तथा जुर्वेत्' इति पा० । २ अर्थं पाठः इति
शेषोऽर्थः । ३ प्रथमं सिद्धम् । ४ 'स्यवहितं' गः ।

१ 'अनुवस्तव्योऽहम्' इति पा० । २ 'जन्वत्पारमतीभारणा'
इति पा० ।

विक्रित्सार्यं व्यवहर्तव्यम् । गोब्राह्मणमादौ कृत्वेति प्रथम
गोब्राह्मणानां धर्मं आशासितव्यं, ततश्चेत्तैरा प्राणिनाम् ।
उपविशतां चेति च्छेदः । शुण्डा मयशाला, तद्वचारी शौण्डः,
अशौण्डस्तु तद्वचारी । शुक्रमिव शुक्र, निर्दोषत्वादेतद्वचनम् ।
यज्ञवता भवितव्यमिति सचन्धः । राज्ञो द्विष्टो राजद्विष्ट, यस्तु
राजानं द्वेष्टि स राजद्वेषी । आचारस्वोपचरणमाचारोपचार ।
अनन्यशाणां वा न प्रतिकर्तव्यमिति योजना । प्रवृत्तय इति
घाताः । तत्रेति न वर्णयितव्यमित्यनेन संबध्यते । अन्यस्य
आतुरपुत्रपिनादेः । अन्यत्र उदासीने जीवितहासकथनं यथा-
स्करमेव । न विकल्पितव्यं न श्लाघा कर्तव्या । आप्लादपि
हील्यत्रास सत्यबागुच्यते, अन्यत्रापि सत्यमेवासां वक्ष्यति,
यथाकालप्राप्तमेव ब्रूयादित्यर्थः ॥ १३ ॥

न चेव ह्यंस्त्यायुर्वेदस्य पारं, तस्मात्प्रमत्तः
शदवद्भियोगमस्मिन् गच्छेत्, एतच्च कार्यम्, एवं-
भूयश्च वृत्तलौघवमनस्यता परेभ्योऽप्यागमयि-
तव्यं, कृत्स्नो हि लोको बुद्धिमतामाचार्यः शत-
ध्याबुद्धिमताम्, अतश्चाभिसमीक्ष्य बुद्धिमताऽसि-
न्नस्यापि धन्यं यशस्यमायुष्यं पौष्टिकं लौकिकमभ्युप-
दिशतो वचः श्रोतव्यमनुविधातव्यं चेति । अतः
परमिदं ब्रूयात्—वैद्यतामिद्विद्वज्जगद्वृक्षसिद्धाचा-
र्येषु ते नित्यं सम्पन्नवर्तितव्यं, तेषु ते सम्पन्नवर्तमान-
नस्यायमग्निः सर्वगन्धरसरत्नवीजानि यथेरिताश्च
देवताः शिष्याः स्युः, अतोऽन्यथा वर्तमानस्याशि-
ष्यायेति । एवं ब्रुवति चाचार्यं शिष्यस्तथेति ब्रूयात् ।
यथोपदेशं च कुर्वन्ध्याप्यः, अतोऽन्यथा त्वन-
ध्याप्यः । अध्याप्यमध्यापयन् ह्याचार्यो यथोक्ते-
श्चाध्यापनफलैर्योगमप्राप्त्यन्यैश्चातुक्तैः श्रेयस्करै-
र्गुणैः शिष्यमात्मानं च युनक्ति । इत्यध्यापनविधि-
दक्तः ॥ १४ ॥

न चैव हीलादि । यस्मादायुर्वेदोऽपि श्रावं न शक्यते
प्रापस्तेनायुर्वेदज्ञानार्थमुद्यम गच्छेत् । अस्मिन्निति हुल्लरे आयु-
र्वेदे । अनुपसङ्गतकरणार्थमाह—एतच्चेत्यादि ।—एतच्चेति
'अधैनमग्निस्कारो' इत्यादिप्रन्योक्तमनुष्ठेयम् । एवभूयश्च वृत्त-
लौघवमिति उपसदश च साधुवृत्तमित्यर्थः । लौक्य लोका-
नुमतम् । इतिशब्दोऽवधारणे, तेन यदेवाभिरस्य धन्यादि-
गुणयुक्तं वचस्त्वदेवानुविधातव्यं श्रोतव्यं च । गणोक्तमिति
शास्त्रान्तरे, न ह्यस्मिन् शास्त्रेऽप्यन्यत्र साक्षात् वचिदु-
क्तम् ॥ १४ ॥

संभाषाविधिमत ऊर्ध्वं व्याख्यास्यामः—भिषक्

१ 'ह्यस्ति सुतरमायुर्वेदस्य' इति पा० । २ 'एतच्चेव वाच्यम् ।
एव भूय प्रवृत्त लौघव' इति पा० । ३ 'लौकिकं' इति पा० ।

भिषजा सह संभाषेत् । तद्विद्यसंभाषा हि ज्ञाना-
भियोगसंहर्षकरी भवति, वैशारद्यमपि चाभिनिर्वृ-
तंयति, वचनशक्तिमपि चाधत्ते, यशश्चाभिदीपयति,
पूर्वश्रुते च संदेहवतः पुनः श्रवणाच्छ्रुतसंशयमप-
कर्षति, श्रुते चासंदेहवतो भूयोऽप्यवसायमभिनि-
र्वृतंयति, अश्रुतमपि च कश्चिदर्थं श्रोत्रविषयमापा-
दयति, यथाचार्यः शिष्याय शुश्रूषवे प्रसन्नः क्रमे-
णोपदिशति शुद्धाभिमतमर्थजातं तत् परस्परं
सह जल्पन् पिण्डेन विजिगीपुराह संहर्षात्, तस्मा-
त्तद्विद्यसंभाषामभिप्रशंसन्ति कुशलाः ॥ १५ ॥

द्विविधा तु यस्तु तद्विद्यसंभाषा भवति—सन्धा-
यसंभाषा, विग्रहसंभाषा च ॥ १६ ॥

संहर्षं स्वर्षां, ज्ञानार्थमभियोगसहर्षी करोतीति ज्ञानाभि-
योगसहर्षकरी । वैशारद्यमिति परवचनाभिभवपाण्डित्यम्, ए-
तच्च संभाषामभ्यासाद्भवति । भूयोऽप्यवसायमिति दृढनिश्चयम् ।
अथ कथं श्रुतत्वमपि कल्पविद्वद्वासांथस्य स्यात्तदाह—जल्पन्
पिण्डेनेति ।—पिण्डेनेति सारोद्धारणे । ननु शुद्धयत् सारतस्तत्
कथमेव विजिगीषुसमाहेत्याह—सहर्षादिति । स्वर्षया तु
शुद्धोऽप्यर्थो विजयार्थमभिपीयत इति भावः । सन्धायसंभाषा
नये सवाद् इत्युच्यते । विग्रहसंभाषा तु जल्पवितण्डारूपा
हेया ॥ १५ ॥ १६ ॥

तत्र ज्ञानविज्ञानवचनप्रतिवचनशक्तिसंपन्नेना-
कोपनेनानुपस्कृतविद्येनानस्यकेनानुनेयेनानुनय-
कोविदेन हे शश्वमेण प्रियसंभाषणेन च सह सन्धा-
यसंभाषा विधीयते । तथाविधेन सह कथयन्
विग्रह्य च कथयेत्, पृच्छेदपि च विग्रह्यः, पृच्छते
चासौ विग्रह्याय विशदमर्थं ब्रूयात्, न च निग्रह-
भयादुद्विजेत, निग्रह्य चैनं न हृष्येत्, न च परेषु
विकस्येत, न च मोहादेकान्तग्राही स्यात्, न
चापिदितमर्थमनुवर्णयेत्, सम्यक् चानुनयेनानुन-
येत्, तत्र चापहितः स्यात् । इत्यनुलोमसंभाषा-
विधिः ॥ १७ ॥

तत्रेत्यादिना सन्धायसंभाषाविधिमाह । विग्रह्य कथये-
दिति जल्पवितण्डोक्तनिग्रहार्थमाह । कथयेदिति ब्रूयात् । निग्रह्य
चैनं न हृष्येदिति अनुलोमसंभाषारूपवादे च यानि धर्मवर्तित
निग्रहस्थानानि तत्रव्यिधातीनि हेत्वाभागापसिद्धान्तन्यूना-
धिकरूपाणि, तैरपि निग्रह्य न हृष्येत् । जल्पोचनिग्रहस्थानानि
तत्राभावात् । अपिदितमिति प्रतिवादिनोऽपिदितम् । अनु-
नयेच सम्यगनुनयेनेति संबन्धः, तेन चात्र दृष्टव्यप्रयोगो

१ 'पण्डेन' इति पा० । 'पण्डेन स्वापण्डित्यप्रकाशनेन' इति
गङ्गाधरः । २ 'सम्यक् चानुनयेनानुनीयेत्, अनुनयाध पर तत्रा-
वदित स्यात्' इति पा० ।

न कर्तव्य इति शिक्षयति । तत्र चावहितः स्यादिति सम्यग्-
नुनयेऽवधानं कुर्यात् ॥ १७ ॥

अत ऊर्ध्वमितरेण सह विगृह्य संभाषायां जल्पे-
च्छेयसा योगमात्मनः पश्यन् । प्रागेव च जल्पा-
जल्पान्तरं परावरान्तरं परिपद्दिशेषांश्च सम्यक्
परीक्षेत । सम्यक्परीक्षा हि बुद्धिमतां कार्यप्रवृत्ति-
निवृत्तिकालौ शंसति, तस्मात् परीक्षामभिप्रशंसन्ति
कुशलाः । परीक्षमाणस्तु खलु परावरान्तरमिमान्
जल्पकगुणाब्धेयस्करान् दोषवतश्च परीक्षेत
सम्यक्; तद्यथा—श्रुतं विज्ञानं धारणं प्रतिभानं
वचनशक्तिरिति; एतान् गुणान् श्रेयस्करानाहुः ।
इमान् पुनर्दोषवतः; तद्यथा—कोपनत्वमवैशारद्यं
भीष्टत्वमधारणत्वमनवहितत्वमिति । एतान् गुणान्
गुरुलाघवतः परस्य चैवात्मनश्च तो(त्तु)लयेत ॥१८॥

इतरेणेति भविषिष्ठेन । वादे तु विशिष्टो गुरुर्नक्षचारी वाऽधि-
कृतः, उक्तं हि न्याये—“तं विष्युत्तरात्रलवारिविशिष्टश्रेयो-
र्यभिरनुसुभिरभ्युपेयात्” (न्या. द. ४।२।४०) इति । संभा-
षायामिति प्रवृत्तकथोपलक्षणं, तेन जल्पे वितण्डायां चेति
ज्ञेयम् । परावरान्तरमिति प्रतिवादिन आत्मनश्च प्रतिभा-
दिविशेषमित्यर्थः । जल्पान्तरमिति सामयिकसर्वाथदिविशेषितं
जल्पकविशेषमित्यर्थः ॥ १८ ॥

तत्र त्रिविधः परः संपद्यते—प्रवरः प्रत्यवरः
समो वा गुणचिनिक्षेपतः, नत्वेव कात्क्षेपेन ॥ १९ ॥

परिपद्य खलु द्विविधा—ज्ञानवती, मूढपरिपद्य ।
सैव द्विविधा सती त्रिविधा पुनरनेन कारणविभा-
गेन—सुहृत्परिपद्य, उदासीनपरिपद्य, प्रतिनिविष्टपरि-
पद्येति । तत्र प्रतिनिविष्टायां परिपद्ये ज्ञानविज्ञान-
वचनप्रतिवचनशक्तिसंपन्नार्था मूढार्था वा न कथं-
चित् केनचित् सह जल्पो विधीयते; मूढार्था तु
सुहृत्परिपद्युदासीनार्था वा ज्ञानविज्ञानवचनप्रतिव-
चनशक्तीन्तरेणाप्यदीप्तयशसा महाजनविद्विष्टेना-
पि सह जल्पो विधीयते । तद्विधेन च सह कथयता
शाविद्वदीर्घसुप्रसंज्ञैर्वाक्यदण्डकैः कथयितव्यम्,
अतिदृष्टं मुहुर्मुहुर्पहसता परं निरूपयता च
पर्यदमाकारंमुपतथास्य चाक्यायकाशो न देयः;
कष्टशब्दं च ह्येवता चकथ्यो नोच्यते, अथवा पुन-
र्हीना ते प्रतिवादि । पुनश्चाह(ह)यमानः प्रति-

वक्तव्यः—परिसंबत्सरो भवान् शिक्षस्य तावत्, न
त्वया गुरुरुपासितो नूनम्, अथवा पर्याप्तमेतावत्तौ;
सकृदपि हि परिक्षेपिकं निहतं निहतमाहुरिति
नास्य योगः कर्तव्यः कथञ्चित् । अप्येवं श्रेयसा
सह विगृह्य धकन्यमित्याहुरेके; नत्वेवं ज्यायसा
सह विग्रहं प्रशंसन्ति कुशलाः ॥ २० ॥

गुणचिनिक्षेपत इति गुणपरिमाणात् उत्कृष्टगुणत्वेन प्रवरं
इत्यर्थः; प्रलवरो हीनगुणः, सगुणः समो वाद्यपेक्षेयैः ।
नत्वेव कात्क्षेपेनेति न कुलशीलधर्मादिनाऽपि प्रवर्तादिरिहाभिप्रेत
इत्यर्थः । मूढपरिपद्यत्वरं मूढा किंचित्कले, सर्वथा मूढार्था
तु न कथिह्यते । न केनचिदिति नाभ्येनापीत्यर्थः । आविदं
वक्त्रम् । कथयितव्यमिति वक्तव्यम् । उपहसता परं प्रतिवादि-
नम् । तथा परिपद्यं निरूपयता आकौरिति संबन्धः । कष्टशब्द-
मिति नातिप्रसिद्धाधर्मम् । नोच्यत इति त्वया नोच्यत इति
वक्तव्यं; कष्टशब्दस्य ह्यर्थं मूढपरिपद्य जानात्वेव, ततश्च कष्ट-
व्यस्यार्थकतायाः परिपद्यं प्राप्य मुखसाध्यत्वमिति भावः ।
तथा कष्टशब्दं बर्दसत्वेवं वाच्यं—हीना ते प्रतिवेति । परिसंब-
त्सरोऽध्ययनं गुरुगुणास्थाप्य पुनरधीय । पर्याप्तमेतावत् इति
'पशवावादाय' इति शेषः । परिक्षेपिकमिति प्रतिक्षेपिकशब्दम् ।
नास्य योगः कर्तव्य इति न राहुराभूत्स पशस्य पुनः
प्रतिक्षेपकहेतुना योगः कर्तव्य इत्यर्थः । कथंचिदित्यादिना
श्रेयसा समं विगृह्यसंभाषायामेकीयमतमाह; नत्वेवेत्यादिना
आत्ममतमाह ॥ १९ ॥ २० ॥

प्रत्यवरेण तु सह समानाभिमतैः वा विगृह्य
जल्पता मुहृत्परिपद्ये कथयितव्यम्, अथवाऽप्यु-
दासीनपरिपद्यध्यानध्वजानविज्ञानोपधारणव-
चनप्रतिवचनशक्तिसंपन्नार्था कथयता चावहितेन
परस्य साहज्यदोषपचलमवैहितव्यं; समवेक्ष्य च
यत्रैतं श्रेष्ठं मन्येत, नास्य तत्र जल्पं योजयेदनावि-
प्लुतमयोमं कुर्वन्; यत्र त्वेनमपरं मन्येत तत्रैवै-
माद्यु निगृहीयात् । तत्र जल्पित्वेन प्रत्यवराणामाद्यु
निग्रहं भवन्त्युपायाः; तद्यथा—श्रुतहीनं महता सूत्र-
पाठेनाभिभवेत्, विज्ञानहीनं पुनः कष्टशब्देन
चाक्येन, वाक्यधारणाहीनमाविद्वदीर्घसुप्रसंज्ञै-
र्वाक्यदण्डकैः, प्रतिभाहीनं पुनर्वचनेनैकैविधेनाने-

१ 'परिसंबत्सरो संबत्वर परिपद्यः' इति गङ्गापरः । 'विगृह्य
वाक्यदण्डमुपासितो नूनम्' इति पा० । २ 'प्रतिवादिर्वाभिप्रेतः'
इति पा० । ३ 'पद्यं शब्दं दुर्भाषेवाक्यं ह्यवता स वक्तव्यो
नोच्यते त्वेपेति निरुत्तरात्प्राशुद्वीतोऽस्ति' इति योगीन्द्रनाथनेन ।
४ 'परिक्षेपिकं प्रतिवादिनं, सकृद्व एकवारमपि, निहतं निगृहीतं
निहतमाहः १ उच्यते; अतो हेनोरस्य निगृहीतमप्युक्तं यो न पुनः
कर्तव्यः' इति योगीन्द्रनाथनेन । ५ 'अनेकविधेन' इति पा० ।

१ 'संभाषेत' इति पा० । २ 'परान्तरं वचनकल्प वीक्षेयं गुण-
क्षेपो' इति योगीन्द्रनाथनेन । ३ 'प्रतिवृत्तेन विनिहाः सम्य-
यत्र सा प्रतिनिविष्टपरिपद्यं शत्रुपरिपद्यित्थं' इति योगीन्द्रनाथनेन ।
४ 'दीप्तयसा' इति पा० । ५ 'ह्यवत्' इति पा० ।

कार्यथाचिना, यचनशक्तिहीनमर्घोक्तस्य वाक्यस्या-
क्षेपेण, अविशारदमपत्रपणेन, कौपनमायासनेन,
भीमं वित्रासनेन, अनवहितं नियमनेनेति । एवमे-
तैरुपायैः परमवरमभिमवेच्छीधम् ॥ २१ ॥

तत्र श्लोकौ ।

विग्रह्य कथयेद्युक्तया युक्तं च न निवारयेत् ।
विग्रह्यभाषा तीर्थं हि कैपाचिद्ब्रह्ममावहेत् ॥ २२ ॥
नाकार्यमस्ति कुञ्जस्य नाधाच्यमपि विद्यते ।
कुञ्जाला नाभिनन्दन्ति कलहं समितौ सताम् ॥ २३ ॥
एवं प्रवृत्ते वादे कुर्यात् ॥ २४ ॥

साहृष्यस्य विद्यमानगुणतायास्तथा दोषस्य बलं साहृष्य-
दोषबलम् । श्रेष्ठं मन्येतेति यत्र वादविषये प्रतिवादिनमधिकं
पर्यवेदित्यर्थः । तत्र परस्य पुरःसरकादविषये तथा वादो निव-
र्तनीयः, यथा भाषिष्यतः प्रकटीकृतः सभायां नायोगः
स्यात् ; अनसीदविषये तथा वादनिवृत्तिः कर्तव्या यथा कोऽपि
न जानात्येवं तत्र वक्तुमर्हम् इत्यर्थः । तत्रैवेति तत्रैव हीनपक्षे
प्रवृत्तं निवृत्तयामिति योजना । महता सूत्रपाठेनेति श्रुतहीनो
द्वारिचव्यादीर्यसूत्रपाठं कर्तुमक्षमः । विज्ञानहीनमिति अज्ञाता-
र्थम् । नानार्थावचिनेत्यनेनकार्यथाचिना, एकविधेनेत्येकविधेन
शब्देन; प्रतिभाहीनो ह्यनेकार्थं नावधारयति यत् केनाभिप्रा-
येणार्थं प्रयुक्तोऽनेन शब्द इति । वचनशक्तिहीनोऽर्घोक्तवाक्य-
क्षेपात् पुनर्युक्तं क्षमो भवतीति दृष्टम् । अविशारदमिलरष्टा-
मम् ; अदृष्टममो ह्यपत्रपणेनातीव लज्जितः सन्न किंचिद्
प्रतिपश्यते । एवमिति 'तद्यथा श्रुतहीनम्' इत्यादिप्रन्योक्तम् ।
प्रवृत्ते वादे कुर्यादिति च्छेदः ॥ २१-२४ ॥

प्रागेव तावदिदं कर्तुं यतत—सन्धाय पर्यदाऽय-
नभूतमात्मनः प्रकरणमादेशयितव्यं, यत्रा परस्य
श्रुतादुर्गं स्यात्, पक्षमथवा परस्य श्रुतं विमुक्तमान-
येत्, परिपदि चोपसंहितायामपक्षमस्माभिर्घ-
क्तम्, पर्येव ते परिपद्यच्छेदं यथायोगं यथाभिप्रायं
वाद् वादमर्यादां च स्थापयिष्यतीत्युक्त्या तूष्णी-
मासीत् ॥ २५ ॥

तथाऽप्रवृत्ते वादे किं कुर्मादिलाह—प्रागेवेत्यादि । अय-
नभूतमिति अभाषागान्नागीभूतमिव अन्वयस्तमित्यर्थः । परस्य
श्रुतादुर्गमिति प्रतिवादिनोऽभिरित्यनेन दुर्गमिव दुर्गं; तत्र
पूर्वं तान्पितया परिपदाऽऽदेशयेत् । पश्चान्तरमाह—पक्षम-
थयेत्यादि । परस्य प्रतीवादिनः पक्षं श्रुतमलक्षं सभायां यथा

१ 'वाचकस्य दोषेण' इति वा० । २ 'न जानात्ययं तत्र कान-
मक्षम इति' इति वा० । ३ 'अपत्रपणं अत्रोपमदोषवचननिवृत्तौ
कुर्वन् न मन्त्रपाठम्, तत्र तेन नृहं ज्ञत्वापचा शिरेष्वप्यन्वय-
मोऽस्मान्मन्त्रं मावृत्तयेति' इति वेणीश्वरनाथेन । ४ 'द्वयप्रवृत्ते
वादे प्रागेव तावदिदं कर्तुं यतत' इति वेणीश्वरनाथेन च्छेदः कृतः ।
प. सं. २४

विमुक्तं भवति, तथा वाद् प्रवर्तयेत्; एतेन नास्ति परलोको
नास्ति कर्मफलमिलादि यदि परस्य पक्षो भवति, तदैतस्य
पक्षस्य स्वाभाषिकद्विष्टत्वेन यत्किंचिद् स्वपक्षसाधनमुच्यते,
तदेव परिपद्यति गृह्णातीत्युक्तं भवति । उपसंहितायामिति
संधिना युक्त्यां तूष्णीमासीतेति योजना । उपसंहिता हि
परिपत् परदोषेणानिमत्त्वेनोपदर्शितमेव सर्वं धरिष्यति, तद-
लमिहात्यर्थवचनेन माहात्म्यसङ्घटनेनेति भावः ॥ २५ ॥

तत्रेदं वादमर्यादालक्षणं भवति—इदं याच्यम्,
इदमवाच्यम्, एवं धराजितो भवतीति ॥ २६ ॥

वादमर्यादालक्षणमाह—तत्रेदमिलादि । वादशब्देन वेद
विग्रह्य पक्षप्रतिपक्षवचनमात्रमुच्यते; सन्धायसंभाषया तु
तत्त्वयुक्तोर्वाद् उक्तः ॥ २६ ॥

इमानि तु यत्तु पदानि भिष्येवाद्भागं जानातार्थंम-
धिगम्यानि भवन्ति; तद्यथा—वाद्; द्रव्यं, गुणाः,
कर्म, सामान्यं, विशेषः, समवायः, प्रतिभा, स्थापना,
प्रतिष्ठापना, हेतुः, दृष्टान्तः, उपनयः, निगमनम्,
उत्तरं, सिद्धान्तः, शब्दः, प्रत्यक्षम्, अनुमानम्,
पेतिह्यम्, औपम्यं, संज्ञायः, प्रयोजनं, सव्यभिचारं,
जिज्ञासा, व्ययसायः, अर्थप्राप्तिः, संभवः, अनुयो-
ज्यम्, धननुयोज्यम्, अनुयोगः, प्रत्यनुयोगः,
वाक्यदोषः, वाक्यप्रशंसा, छलम्, अहेतुः, अती-
तकालम्, उपालम्भः, परिहारः, प्रतिज्ञादानि,
अभ्यनुशासं, हेत्यन्तरम्, अर्थान्तरं, निग्रहस्थानमिति
॥ २७ ॥

संप्रति वादमार्गज्ञानार्थं वादाभिज्ञेयानि इष्यन्तानीनुप-
शंयन्ताह—इदानीत्यादि । निवर्तनां वादमार्गो भिष्येवाद्भागः ।
वादादयः स्वमेवाकार्येणामि विनियन्त इति नेह शंसाकपने
विनियन्ते ॥ २७ ॥

तत्र वादो नाम स यत् परेण सह शास्त्रपूर्णकं
विग्रह्य कथयति । स च द्विविधः संप्रहेण—जल्पो,
वितण्डा च । तत्र पक्षाधिकतयोर्पंचनं जल्पः, जल्प-
विपर्ययो वितण्डा । यथा—एकस्य पक्षः पुनर्मर्यादा-
स्तीति, नास्तीत्यपरस्य; तौ च स्वस्वपक्षदेशुभिः
स्वस्वपक्षं स्थापयतः, परपक्षमुद्राययतः, एष
जल्पः । जल्पविपर्ययो वितण्डा । वितण्डा नाम
परपक्षे दोषवचनमात्रमेव ॥ २८ ॥

तत्रेत्यादिना वादशरणम् । इह कदाच्येन विद्व-
वादीऽभिप्रेतः, तत्रयुग्युक्तदृष्टं सन्धायसंभाषयेकेकः ।
वाशब्दकमिलनेनपरिद्विष्टद्वन्द्वं निषेधति । तत्र वदे
विद्वत्संभाषणकारेण छलप्रतिनिवृत्त्यर्थेन ज्ञान-
वचनेन । १ 'निषेधित्वं संधायज्ञानार्थं' इति वेणीश्वर-
नाथेन । २ 'निषेधित्वं संधायज्ञानार्थं' इति वा० ।

१ 'उपसंहितायां संधिना स्वरूपमन्त्रेण' इति वेणीश्वर-
नाथेन । २ 'निषेधित्वं संधायज्ञानार्थं' इति वा० ।

प्रवृत्तानां प्रयोगो लभ्यते । पक्वाप्रितयोरिति पक्षं साधय-
तोऽस्त्वर्थः; तेन, वितण्डायामप्युत्तरवादिनः परपक्षदण्ड-
क्षणः पक्षोऽस्त्वैव, परं खगतं न साधयतीति नेदः ।
यथैकलेखादि जल्योदाहरणम् । परपक्षे दोषवचनमात्रमित्य-
नेन न स्वपक्षसाधनवचनं वैतण्डिकस्येति दर्शयति ॥ २८ ॥

द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमाध्यायाः स्वलक्षणैः
श्लोकेस्थाने पूर्वमुक्ताः ॥ २९ ॥

अथ प्रतिष्ठा—प्रतिष्ठा नाम साध्यवचनं; यथा—
नित्यः पुरुष इति ॥ ३० ॥

पूर्वमुक्ता धीर्धैजीवित्ये ॥ २९ ॥ ३० ॥

अथ स्थापना—स्थापना नाम तस्या एव प्रति-
ष्ठाया हेतुदृष्टान्तोपनयनिगमनैः स्थापना । पूर्वं हि
प्रतिष्ठा, पश्चात् स्थापना, किं ह्यप्रतिष्ठान्तं स्थाप-
यिष्यति; यथा—नित्यः पुरुष इति प्रतिष्ठा; हेतुः—
अकृतकत्वादिति; दृष्टान्तो—यथाऽऽकाशमिति;
उपनयो—यथा चकृतकमाकाशं (तच्च नित्यं) तथा
पुरुष इति, निगमनं—तस्मान्नित्य इति ॥ ३१ ॥

स्थापयति सिद्धमर्थं परं प्रति साधयतीति स्थापना । सा च
साध्यं परं प्रति हेत्वादिनिधुगुणिः साधयति । प्रतिष्ठाऽपि परं
प्रति स्थापना भवति, यतः पश्चादयवमेवानुमानं भवति, सा
चिह्नं स्थाप्यतेवैव लब्धेति न स्थापनायामिहोदाहृता ॥ ३१ ॥

अथ प्रतिष्ठापना—प्रतिष्ठापना नाम या तस्या
एव परंप्रतिष्ठाया विपरीतार्थस्थापना; यथा—अनि-
त्यः पुरुष इति प्रतिष्ठा, हेतुः—येन्द्रियकत्वादिति,
दृष्टान्तो—यथा घट इति, उपनयो—यथा घट
येन्द्रियकः (स चानित्यः) तथा चायमिति, निग-
मनं—तस्मादनित्य इति ॥ ३२ ॥

प्रतिष्ठापनापदं प्रथमं संप्रत्यक्षतराग्राहा प्रतिष्ठापनेति दर्श-
यति; द्वितीयं तु प्रतिष्ठापना नापेति तस्या एवेत्यादिना वक्ष्य-
माणस्य उक्षणस्योपदर्शनार्थम् । एवं 'स्थापना नाम' इत्या-
दावपि पुनरुक्तस्य प्रयोजनं वाच्यम् । प्रतिष्ठापनापदगतस्य
प्रतिष्ठान्तस्वार्थं व्याचरोति—विपरीतार्थस्थापनेति; प्रतिष्ठा-
प्योऽर्थं विपरीतार्थं इत्यर्थः । इयं च प्रतिष्ठापना आन्वीक्षिकया
प्रकरणसमार्थं (ह्यं) हेतुदृष्टणम् ॥ ३२ ॥

अथ हेतुः—हेतुर्नामोपलब्धिकारणं, तत् प्रत्यक्ष-
मनुमानमैतिसमीपम्यमिति; एमिहेतुमिर्भ्यदुप-
लभ्यते तत् तत्त्वम् ॥ ३३ ॥

हेतुश्चाविनाभावलिङ्गवचनं यद्यपि, तथाऽपीह लिङ्गप्रमाद-
काणि प्रत्यक्षादिप्रमाणान्येव यथोक्तहेतुमूलत्वेन हेतुशब्देनाहेति
योद्धव्यम्; अन्यथा पुनः प्रत्यक्षायनिधानं पुनरुक्तं स्यात् ।
उपलब्धिकारणमिति व्यापकस्य साध्यस्योपलब्धिकारणम् ।
तत्तत्त्वमिति तद्विधित्यर्थः ॥ ३३ ॥

अथ दृष्टान्तः—दृष्टान्तो नाम यत्र मूर्खविदुषां
बुद्धिसाम्यं, यो वर्ण्यं वर्णयति, यथा—अग्निदृष्टान्तः,
द्रवमुदकं, स्थिरा पृथिवी, आदित्यः प्रकाशक इति,
यथा आदित्यः प्रकाशकस्तथा सांख्यज्ञानं प्रकाश-
कमिति ॥ ३४ ॥

मूर्खविदुषां बुद्धिसाम्यमित्यनेन लौकिकानां पण्डितानां च
योऽर्थोऽस्मिन्नादित्यः स दृष्टान्तो भवति, न पण्डितमात्रादित्यः ।
योऽपि लोकेप्रसिद्धो दृष्टान्त उच्यते, स यावत् प्रतिपाद्यपुर्वं
प्रति साध्यते, न तावद्दृष्टान्ततामासादयतीति भावः । अथ
बुद्धिसाम्यमात्रेण साध्यसाधर्म्यगानादित्येनाह, दृष्टान्तो भवती-
त्याह—यो वर्ण्यं वर्णयति; यः साध्यं साधयतीत्यर्थः । प्रसि-
द्धसाध्यसाधनसंबन्धश्च दृष्टान्तः साध्यं साधयतीति भावः ।
अत्रादायश्च लोकेप्रसिद्धत्वेनोदाहृताः; तैर्नतेषामपि साध्यसाध-
नोदाहरणमादिसादिवत् कृचिद्भेदोऽयमयमिवेति दर्शयति ॥ ३४ ॥

उपनयो निगमनं चोक्तं स्थापनाप्रतिष्ठापनाप्या-
रथायाम् ॥ ३५ ॥

अथोत्तरम्—उत्तरं नाम साधर्म्योपदिष्टे हेतौ
वैधर्म्यवचनं, वैधर्म्योपदिष्टे वा हेतौ साधर्म्यवच-
नम् । यथा—हेतुसधर्मोणो विकाराः, शीतकस्य
हिव्याघेर्हेतुभिः साधर्म्यं हिमशिशिरवातसंस्पर्शाः,
इति वृत्तः; परो ब्रूयात्—हेतुविधर्मोणो विकाराः,
यथा शरीरावयवानां दाहोष्ण्यकोधप्रपचने हेतुवै-
धर्म्यं हिमशिशिरवातसंस्पर्शा इति । एतत् सवि-
पर्ययमुत्तरम् ॥ ३६ ॥

उत्तरमित्यादि । उत्तरशब्देनेह जात्युत्पत्त्युत्तराभासमी-
पितः; यतोऽसाधकसाधर्म्यमात्रप्रत्यक्षस्यानमेधोत्तरविवरणे दर्श-
यिष्यति । उक्तं च न्याये—“साधर्म्यवैधर्म्योन्मां प्रत्यक्षस्थानं
जातिः” (न्या. द. १।२।१८) इति । एतच्च साधर्म्यवैधर्म्योदा-
हरणार्थम् । तेन न्यायोका जात्युत्तरा उत्तरापर्यवसादायो-
ऽन्यतुष्ठा इहेतुानुबोद्धव्याः । हेतुसधर्मोण इति हेतुतद्व्याः ।
शीतकः शीतं, हिमशिशिरवातगतताः संस्पर्शाः । शीतस्य हेतु-
भिः साधर्म्यमिति कृत्वा योमना । तेन हिमादीनां हेतुना ये
शीतस्पर्शाश्च शीतनेऽपीति साधर्म्यं हेतुविकारयोरिति । परो
ब्रूयादिति प्रतिशारी भवेत् । दाहोष्ण्यकोधप्रपचने 'विकारे' इति

१ 'यैवैव वक्ष्यं वर्णयति' इति पा० । २ 'वाऽऽदित्यः' इति
पा० । ३ 'साध्यवचनं' इति पा० । ४ 'प्रतीतिवृत्तित्यर्थः' ।
५ 'हेतुवैधर्म्यं' इति पा० ।

१ 'युर्वि लोके प्रतिष्ठा' इति पा० । २ 'दृष्टान्तोऽङ्गवमा-
काय, तस्य मित्य, उपनयो—यथा चारुवचनानां तथा पुरुष' इति
पा० । ३ 'तस्या एव प्रतिष्ठायाः प्रति विपरीतार्थस्थापना' इति
पा० । ४ 'विपरीतार्थमिति' इति पा० । ५ 'घट येन्द्रियकः,
स चानित्यः; उपनयो तथा चकृतस्य पुरुष' इति पा० ।

शेष । हेतुवैषम्यं हेतुर्पादादयम् । हिमादिवसरां हिमादिज-
न्यस्वयो, धारीरावयवदाहादिविकारे उभे त्रिसहस्रा इति वा-
क्यार्थ । एव तावद् वैषम्योक्तिं हेतौ निरर्थयापदा हेतुसाम्य-
मुत्तरं विनये, तदा निरर्थयो भवति । एवमेवोदाहरणद्वय उप-
पर्ययं संपूर्णमुत्तरं भवतीत्यर्थं ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

अथ सिद्धान्तः—सिद्धान्तो नाम स यः परी-
क्षार्थं चतुर्विधं परीक्ष्य हेतुभिश्च साधयित्वा स्था-
प्यते निर्णयः । स चतुर्विधः—सर्पतन्त्रसिद्धान्तः,
प्रतितन्त्रसिद्धान्तः, अधिकरणसिद्धान्तः, अभ्यु-
पगमसिद्धान्त इति । तत्र सर्पतन्त्रसिद्धान्तो
नाम तस्मिन्स्तस्मिन् सर्पसिस्तन्त्रे तत्तत् प्रसिद्धं,
यथा सन्ति निदानानि, सन्ति व्याधयः, सन्ति ति-
द्भ्युपायाः साध्यानामिति । प्रतितन्त्रसिद्धान्तो
नाम तस्मिन्स्तस्मिन्त्रे तस्मिन्स्तस्मिन् तत्तत् प्रसिद्धं,
यथा—अन्यत्राष्टौ रसाः पदत्र, पञ्चेन्द्रियाण्यत्र प-
ञ्चेन्द्रियाण्यन्यत्र तन्त्रे, घातादिश्रुताः सर्वे विकारा
यथाऽन्यत्र, अत्र घातादिश्रुता भूतश्रुताश्च प्रसि-
द्धाः । अधिकरणसिद्धान्तो नाम स यस्मिन्नधिकरणे
प्रस्तूयमाने सिद्धान्त्यान्यान्व्यधिकरणानि भवन्ति,
यथा—न मुक्तः कर्मानुयन्धिकं कुरुते निरूप्यत्वा-
दिति प्रस्तुते सिद्धाः । कर्मफलमोक्षपुरषप्रेत्यभावा
भवन्ति । अभ्युपगमसिद्धान्तो नाम स यमर्थम-
सिद्धमपरीक्षितमनुपदिष्टमहेतुकं चा वादफालेऽभ्यु-
पगच्छन्ति सिपजः । तद्यथा—द्रव्यं प्रधानमिति
श्रुत्या यक्ष्यामः, गुणाः प्रधानमिति श्रुत्या यक्ष्यामः,
कर्म प्रधानमिति श्रुत्या यक्ष्यामः, इत्येवमारिः ।
इति चतुर्विधः सिद्धान्तः ॥ ३७ ॥

बहुविधं परीक्ष्य हेतुभिः साधयित्वा स्थाप्यत इत्यत्र
विररण—निर्णय इति, निर्णयत इति निर्णय । एतच्च सिद्धान्त-
स्यप्रथमभ्युपगमसिद्धान्ते नास्ति, तेन तत्र बुद्धिव्यवस्थितयेन
षोडशसिद्धान्तत्व हेतुम् । सिद्धान्तं विभक्तं—ए चत्वारि ।
प्रतितन्त्रसिद्धान्ते पञ्चधा अथै रसा इति परापरविरुद्धेभि
कन्दे सप्तविधस्यवयवतन्त्रसु सिद्धान्तत्व हेतुम् । तस्मिन्-
स्तादौ अधिष्ठाते इत्यभिधेयवैधानये । अन्यन्वयिषिं घाशा-
स्ननिर्धीयमानान्वयि । अनुपगमसिद्धान्ति आनुवंशिक जन्मान्त-
रेऽप्यनुपगमनीयं । मुक्त इति प्रस्तावमुक्तः, सर्वप्रमुक्त-
रचत्तारित्वात् कर्म न करोति, किञ्च अनुपनिर्धत्तं सिपजैश्च
न करोति । सिद्धा इत्यत्रि । इतिहे कर्मकृतं न स्थाप्यत
मुक्तमुक्त्यि विद्यते कर्म, यतोऽस्मिन् द्रव्यं न तत् कर्म करोति,
किञ्च मोक्षे न स्थाप्यत मुक्त इति क्वच न स्थाप्य, तत्र
किञ्च पुराणे न स्थाप्यत इत्यत्र वा तत्र, क्वच न मोक्ष-

स्थाप्य, यदा जन्मान्तरे न स्थाप्यत कर्मनो जन्मान्तरानुपनि-
त्तमनुपनिष्ठा स्यादिति । न मुक्त इत्यादिवदत्ता अधिष्ठात्येवत्वादेव
सिद्धा सिद्धान्तत्वेन कर्मकृतत्वादेव स्वीहता भवन्ति । अविद्-
मित्यस्य विवरणम्—अपरीक्षितमित्यारि ॥ ३७ ॥

अथ शब्दः—शब्दो नाम घणैःसमाधायः । स च-
तुर्विधः—दृष्टार्थश्च, अदृष्टार्थश्च, सत्यश्च, मनुत्तये-
ति । तत्र दृष्टार्थो नाम—त्रिमिहेतुमिदोपाः प्रकु-
प्यन्ति, पदभिरुपक्रमैश्च प्रसाम्यन्ति, सति धोत्रा-
दिसद्भावे शब्दादिप्रदृष्टमिति । अदृष्टार्थः पुनः—
अस्ति प्रेत्यभापोऽस्ति मोक्ष इति । सत्यो नाम—
यथार्थभूतः । सन्त्यायुर्वैदोपदेशाः, सन्ति तिद्भ्यु-
पायाः साध्यानां ध्यापीनां, सन्त्यात्मफलानीति ।
सत्यविपर्ययश्चातुः ॥ ३८ ॥

शब्दचन्दनेह शब्देतत्त्वार्थप्रमाधिषा कर्ममारोप्यते ।
अतोपदेशशब्दस्तु द्विविधः—परमात्मकारिप्रणीत, तत्रा
लौकिकप्रणीतश्च, ऐतिशब्दचन्दने परमात्मप्रणीतोऽप्यशब्दः,
लौकिकप्रणीतश्च शब्दचन्दनेषु सारप्रकारविहितो ज्ञेय ।
वर्णसमाप्रय इति कर्ममेलक इत्यर्थः । वर्णानां यद्यप्यत्र शब्द-
स्थितिनां मेलको नास्ति, तथाऽप्येवदृष्टीयमानस्वित्त्वेन किञ्चा
पूर्वपूर्वानुभवाजनितसंस्कारसहितान्त्वबर्णानुभवकोहेन मेलको
ज्ञेय । दृष्टार्थ इति प्रमाणान्तरोक्तविषयोनार्थः । त्रिमिहेतु-
मिदिति प्रस्तावपरिनि । पुरुषकृता एतानुपदेशे एतन्वद्वैत-
योक्तः । एतेनां वाक्यानामिदेष इत्येवमर्थ इति दृष्टार्थत्वम् ।
सत्यविपर्ययः—‘न सन्त्यायुर्वैदोपदेशाः’ इतिरिक्तं ॥ ३८ ॥

अथ प्रत्यक्षं—प्रत्यक्षं नाम तत्रदात्मना चेन्द्रियैश्च
स्वप्नुपलभ्यते; तत्रात्मप्रत्यक्षाः सुषुप्तौ सौप्त्य-
द्वेषादपः; शब्दादपस्त्विन्द्रियप्रत्यक्षाः ॥ ३९ ॥

ज्ञानेनेति मनसा, तेन मननप्रत्यक्षं गुणप्रत्यक्षत्वम् ।
इन्द्रियैश्चन्दने वाचं प्रत्यक्षं दृष्टत्वे । स्वप्नुपलभ्यत इति स्व-
शुद्धत्वत्वे, अनेन चेन्द्रियप्रमाणत्वे सत्यि यदनुभवानिर्भवं
तदवशात्साकारित्वात् प्रत्यक्षमिति दृष्टमित्ति ॥ ३९ ॥

अध्यानुमानम्—अनुमानं नाम तत्रोक्तत्वेपेराः ।
यथा—अस्ति जरणदावत्या, यत्वं व्यापामशकत्या,
धोत्रादीनि शब्दादिप्रदृष्टोत्रेणैवेवमादि ॥ ४० ॥

तत्रोक्तत्वेपेरा इत्यनुभवप्रत्यक्षं सिद्धिपरोपरिहृदय एव
स्वप्नुपलम् । अनुपदेशेऽदृष्टत्वम्—अस्ति जरणदावत्या-
दिति ॥ ४० ॥

अधेतित्वम्—येतिद्यं नानातोपदेशो वेदादिः ४१
अनेनैव चन्दनेदेव हेतुप्रयोगेनैव इत्यत्र—येतिरिति
॥ ४१ ॥

अधीयन्त्वम्—अधीयन्त्वं नाम पर्यवेगन्त्वम्
सादृश्यमधिष्ठय प्रकाशानं, यथा—इत्येन इत्य-

कस्य, धनुषा धनुःस्तम्मस्य, इष्यासेनाऽऽरोग्य-
द्वयेति ॥ ४२ ॥

यदन्येनेत्यादौ अन्येनेति प्रसिद्धेन, अन्यस्यैत्यप्रसिद्धस्य । सादस्यमधिकृत्येति सादस्यं प्रतिपाद्यं संज्ञासंज्ञिसंबन्धं प्रति कार-
णतया अधिकृत्य; यथा तु महानयेनोपमानं व्याख्येयं तदा
सादस्यं प्रतिपाद्यतयाऽधिकृत्येति योजनीयं, तेषां सादस्यप्र-
तिपत्तिरुपमानार्थः । न्याये च संज्ञासंज्ञिसंबन्धप्रतीतिरुपमान-
फलं, तच्च प्रथमन्याख्यानाद्भवति; उक्तं हि तत्र—“प्रसिद्धसा-
धर्म्यात् साध्यसाधनमुपमानम्” (न्या. द. १।१।६) इति ।
दण्डेन दण्डकस्येति दण्डेन प्रसिद्धेनाप्रसिद्धस्य दण्डकस्य
साधर्म्यमाप्ताच्छ्रुतत्वात् कुम्भकारदण्डवदिकारदर्शने सत्यमसौ
दण्डकसंज्ञो विकार इति प्रलेति, किंवा गहनयेन प्रसिद्धं दण्ड-
गतं साधर्म्यमप्रसिद्धदण्डकाल्यविकारसंबन्धितया प्रलेति;
एवमन्यत्रानुदाहरणे श्रेयम् । इत्यात्तेनेति ह्युमोक्षकेण, यथा
ह्युमोक्षकेण लक्ष्येऽनतिविप्रकृष्टे नापराध्वते, तथाऽऽरोग्यदेन
वैचन वैपयुगैरातुरं साधयता ॥ ४२ ॥

१ अथ संशयः—संशयो नान सन्देहलक्षणानुस-
न्दिग्वेष्यधैष्यनिश्चयः; यथा—दृष्टा ह्यायुष्मल्लक्ष-
णैरुपेताश्चानुपेताश्च तथा सक्रियाश्चाक्रियाश्च
पुरुषाः शीघ्रमद्गाधिरजीविनश्च, पतदुभयदृष्टत्वात्
संशयः किमस्ति सत्यकालमृत्युस्त नास्तीति ॥ ४३ ॥

सन्देहलक्षणानुसंदिग्वेष्यधैष्यनिश्चयः सन्देहयोर्म विषयं
दर्शयति; अनेन च न्यायोक्तं “समानानेकधर्मोपपत्तेः”
(न्या. द. १।१।२३) इत्यादिवचनान् विषयं संशयस्य
दर्शयति । संशयलक्षणम् “अनिश्चयः” इति श्रेयम्; अनिश्चयः
पाक्षिकविरुद्धधर्मोवमशंकरं ज्ञानं, यथा—स्थानुर्वां पुरो
वेति । दृष्टा हीत्यादिना संशयोत्पत्तिसामग्रीमाह । तत्राद्युच्यत-
लक्षणोपेतानामक्रियाणां शीघ्रमते तथा सक्रियाणां च विरजीवने
दृष्टे भ्रमालग्युरसीक्षि मुक्तिः, एतद्विपर्यये चाकालमृत्युर्नास्तीति
मुक्तिः ॥ ४३ ॥

अथ प्रयोजनं—प्रयोजनं नाम यद्धर्माभ्यन्त
आरम्भाः; यथा—यद्यकालमृत्युरस्ति ततोऽहमा-
त्मानम्रायुष्येऽपचरिष्याम्यनायुष्याणि च परिहरि-
ष्यामि, कथं मामकालमृत्युः प्रसहेतेति ॥ ४४ ॥

यदर्थमिति यत्किमिदम् । प्रसहेतेति मारयेदित्यर्थः ॥ ४४ ॥

अथ सत्यमिचारं—सत्यमिचारं नाम यद्यभि-
चरणं; यथा—भयेदिदमीपचमसिन्नु व्याधौ योगि-
कमयथा नेति ॥ ४५ ॥

मममिचारमित्यनेकान्तिकमित्यर्थः । अथवा नेति न भवे-
दिति । अनेकान्तिकं चार्थापधं यौगिकत्वायोगिकत्वाभ्यां

संशयजनकमेव; तेन संशयेन- सममेकता न शङ्कनीयाऽ-
नैकान्तिकस्य ॥ ४५ ॥

अथ जिज्ञासा—जिज्ञासा नाम परीक्षा; यथा
मेपजपरीक्षोत्तरकालमुपदेक्ष्यते ॥ ४६ ॥

उत्तरकालमिति इदं परीक्षाप्रकरणे; किंवा रसायने ‘मेपजं
द्विविधं च तद’ (वि. अ. १, पा. १) इत्यादिना ॥ ४६ ॥

अथ व्ययसायः—व्ययसायो नाम निश्चयः;
यथा—चातिक एवायं व्याधिः, इदमेवोस्य मेपजं
वेति ॥ ४७ ॥

अथार्यप्राप्तिः—अर्थप्राप्तिर्नाम यथैकेनार्थेनोक्त-
नापरस्वार्थस्यानुकल्याणि सिद्धिः; यथा—नार्यं संत-
र्पणसाध्यो व्याधिरित्युक्ते भवत्यर्थप्राप्तिरपतर्पण-
साध्योऽयमिति, नानेन दिवा भोक्तव्यमित्युक्ते
भवत्यर्थप्राप्तिर्निश्चो भोक्तव्यमिति ॥ ४८ ॥

अर्थप्राप्तिरित्यर्थापत्तिरित्यर्थः । इह उक्तेनेति यचना-
च्छ्रुतार्थापत्तिरेव निवक्षिता, दृष्टार्थापत्तिरपि त्वेतत्सामान्य-
त्वेनेव श्रेया । इयं नार्योपत्तिरन्यथोपपत्त्या न प्रमाणमिति न
प्रमाणप्रकरणे पठिता, या तु दोषरहिता साऽनुमानान्तर्गतैवेति
भावः । यो ह्यपतर्पणसाध्योऽपि न स्यात् प्रति ‘नार्यं
संतर्पणसाध्यः’ इति यचनमेवासंभवेऽपि पणतया न स्वाधिसर्वा-
पत्तिर्नलभिप्रायः, समयथाऽप्यसाध्ये हि ‘असाध्यः’ इत्येताप-
देव वक्तव्यं स्यात् । एवमन्यत्रानुदाहरणे श्रेयम् ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

अथ संभवः—यो यतः संभवति स तस्य संभवः;
यथा—पद्घातचो गर्भस्य, व्याधेरहितं, हितमारो-
ग्यस्येति ॥ ४९ ॥

संभवति विधत्ते अस्मादिति संभवः, कारणं हि अन्वयकालज-
न्मकार्यस्युक्तम्, यतः कारणं हलकार्यपरिस्ते कार्यस्युक्तमेव । तेन
पद्घातार्थं गर्भोऽस्त्येव, एवमहितेऽपि व्याधिरस्त्येव, स उत्तर-
कालं व्यन्यते इति सांख्यमतनोक्तम् । तदथ यदन्यत्र संभवो-
दाहरणमुक्तं यथा संभवति स्वार्थं द्रोण इत्यादि, तत्तत्तमानमेत-
दनुदाहरणं भवति ॥ ४९ ॥

अथानुयोज्यम्—अनुयोज्यं नाम यत्रार्थं वा-
क्यदोषयुक्तं तत् । सामान्यतो व्याहृतेष्वधैषु या
विशेषप्रदृष्टणार्थं यद्वाक्यं तद्व्यनुयोज्यं; यथा—सं-
शोधनसाध्योऽयं व्याधिरित्युक्ते किं यमनसाध्योऽयं
किंवा विरेचनसाध्य इत्यनुयुज्यते ॥ ५० ॥

अनुयोज्यान्तरमाह—तामान्यत्र इत्यादि ॥ ५० ॥

अथानुयोज्यम्—अनुयोज्यं नामातो विपर्य-
येण; यथा—अयमसाध्यः ॥ ५१ ॥

१ ‘यद्वेषय’ इति पाठः । २ ‘असंभवविशेषजतया’ इति पाठः ।
३ ‘असिम्’ इति पाठः । ४ ‘तामान्योमाहृतेष्वधैषु’ इति पाठः ।

अनुयोज्यमाह—अतो विपर्ययेणैति; यथोक्तानुयोज्य-
द्वयोदाहरणविपर्ययेण हेयम् ॥ ५१ ॥

अथानुयोगः—अनुयोगो नाम स यत् तद्विधानां
तद्विधैरेव साधे तन्त्रे तन्त्रैकदेशे वा प्रश्नः प्रश्नैकदेशो
वा ज्ञानविज्ञानयचनप्रतिवचनपरीक्षाधेमादिद्वयते ।
यथा—नित्यः पुरुष इति प्रतिज्ञाते यत् परः को
हेतुरित्याह, सोऽनुयोगः ॥ ५२ ॥

अथ प्रत्यनुयोगः—प्रत्यनुयोगो नामानुयोगस्या-
नुयोगः; यथा—अस्यानुयोगस्य पुनः को हेतुरिति
॥ ५३ ॥

अनुयोगमाह—अथेत्यादि । प्रश्न इति शब्देन यथोक्तः
शास्त्रे संपूर्णप्रश्नो दृश्यते, यथाऽत्रैव 'तत्र चेद्विषयं निपत्रं
पृच्छेत्' इत्यादिना यावदुक्तं तत् संपूर्णं हेयम्; अत्रैव पैक-
देशोऽपि प्रश्नस्य हेयः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

अथ याक्यदोषः—याक्यदोषो नाम यथा राज्य-
सिद्धयर्थं न्यूनमधिकमनर्थकमपार्थक्यं विरुद्धं चेति;
एतानि हान्तरणेन न प्रकृतोऽर्थः प्रणश्येत् । तत्र
न्यूनं—प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनानामन्यत-
मेनापि न्यूनं न्यूनं भवति; यद्वा यद्वापि हेतुक-
मेकेन हेतुना साध्यते तथ न्यूनम् । अथाधिकम्
—अधिकं नाम यन्न्यूनविपरीतं, यद्वाऽऽयुष्ये
भाष्यमाणे यार्हस्यत्वमौदानसमन्यद्वा यत्किञ्चिद्-
प्रतिसंबन्धार्थमुच्यते; यद्वा संबन्धार्थमपि द्विरभि-
धीयते, तत् पुनरुक्तदोषत्वात् अधिकम् । तथ पुनरुक्तं
द्विविधम्—अर्थपुनरुक्तं, शब्दपुनरुक्तं च । तत्रार्थपु-
नरुक्तं यथा—मेपजमिषं साधनमिति; शब्दपुन-
रुक्तं पुनर्भेजं मेपजमिति । अथानर्थकम्—अनर्थकं
नाम यद्ब्रह्मचर्यमशरप्राममात्रमेव स्यात् पञ्चपर्ययप्र-
थायतो गृह्यते । अथापार्थकम्—अपार्थकं नाम
यदर्थयथ परस्पररेणासंयुज्यमानार्थकं; यथा—च-
प्रान(त)भयंशयप्रनिशाकर इति । अथ विरुद्धं—
विरुद्धं नाम यद्द्वान्तसिद्धान्तसमर्थयिष्येत् । तत्र
पूर्वं द्वान्तसिद्धान्तायुक्तौ; समयः पुनरभिधा
भवति; यथा—आयुष्यैदिकसमयो, याज्ञिकसमयो,
मोक्षसात्त्विकसमयश्चेति; तत्रायुष्यैदिकसमयश्चतु-
ष्पादं मेपजमिति, याज्ञिकसमय आठम्या यज्ञ-
मानेः पदाय इति, मोक्षसात्त्विकसमयः संप्रभूने-
प्यर्हिसेति; तत्र सप्तमयविपरीतमुच्यमानं विरुद्धं
भवति । इति याक्यदोषाः ॥ ५४ ॥

वाचनोपपुरादिति—वाचनैरिति । अन्वित्वं इति-
वनेन एतदेवमन्वित्वं इति वाचनोपनेन इत्येति,
एतदेवो हि वाचनोऽयं, एव इत्युपपत्त्येति बोध्यते;

तथा शास्त्रान्तरेकाधासिद्धादयोऽनया भाषया सूच्यन्ते वाक्य-
दोषाः । यत्रेत्यादी यदा पुनरनिलत्वे ये हेतव उक्तं अना-
दित्वाद्वृत्तकृत्वाभिरिकारत्वारिति, तेषु यदि एककलेत्वाभि-
धानं प्रतिज्ञाय एकं हेतुं भूते, तदा प्रतिज्ञातार्थस्य न्यूनार्थ-
त्वाच्चूतं भवतीति हेयं; यदा हेतुर्वैकल्प्यत्वाद्वा एक एव
वक्तव्यं भूज्यते, एकस्यापि हेतोः साध्यपापनसमर्थत्वाद्;
वेन तत्र बहुहेतुक्यनमेवाधिक्यत्वात् एव भवतीति हेयम् ।
प्रकृत इति साध्यत्वेन प्रतिज्ञातः । यार्हस्यत्वमौदानस्य च
नीतिशास्त्रम् । अत्रसिंबन्धार्थमिलनेन यार्हस्यत्वाद्यपि यदि
धनेपणाभिधानप्रसङ्गेन प्रवृत्तगतं भवति, तदा सोक्तमेवो-
च्यमानमायुष्येदोषकारकत्वेन नाधिकमिति दर्शयति । पुनरुक्त-
दोषादिति दोषवत्; पुनरुक्तादित्यर्थः । दोषवत् च यथा
पुनरुक्तस्य, तथोक्तमेव । यथवर्गवदिति क-र-न-प-परिवर्ग-
मुदायवत्, तत्र त्वमिधेयोऽर्थो न प्रतिमाति । अर्थवदिति
प्रत्येकं पदरूपतया प्रविद्धार्थम् । परस्पररेणासंयुज्यमानमिति
वाक्यरूपतयाऽर्थोपलयायकं; चक्रादयो हि शब्दाः किं विना न
वाक्यरूपार्थभिधायावका इत्यर्थः । विरुद्धं द्वान्तविरुद्धं
यथा—वैशो भूते—न मेपजं रोगहरमिति । आयुष्येदिक-
त्वात्मेव मेपजमिति सिद्धान्त एव, तथा चतुष्पादगृहणा समय-
हता हेया । एवं याज्ञिकानामात्मभ्यर्हसा सम्यक्त्वा । तत्र यदि
सप्तमयविपरीतमभिदधाति तदा समयविरुद्धं भवति ॥ ५४ ॥

अथ याक्यप्रसंगस्य—याक्यप्रसंगस्य नाम यथा
पत्यसिद्धयर्थं त्वन्यूनमनधिकमर्थयदनपार्थक्यमवि-
रुद्धमधिगतपदार्थं चेति यच्चक्राक्यमननुयोज्य-
मिति प्रशस्यते ॥ ५५ ॥

अनुयोज्यमिति नावशोऽर्थम् ॥ ५५ ॥

अथ च्छलं—छलं नाम परिशुद्धमर्थासात्तमन-
र्थकं; वाच्यस्तुमात्रमेव । तद्विधिषं—याद्दृष्टं,
सामान्यच्छलं च । तत्र याद्दृष्टं नाम यथा—कथि-
द्रूपात्—नयतन्त्रोऽर्थं मिषगिति, अथ मिषय् भूया-
त्—नाहं नपतत्र पकृतन्त्रोऽहमिति, एते भूयात्—
नाहं मधीमि नप तन्त्रानि तवेति, अपि तु नयाभ्यस्तं
ते तन्त्रमिति; मिषय् भूयात्—न मया नयाभ्यस्तं
तन्त्रम्, अनेकपाऽभ्यस्तं मया तन्त्रमिति; एत-
द्वाक्यच्छलम् । सामान्यच्छलं नाम यथा—व्याधिप्र-
शमनापीयमिषयुक्तं, एते भूयात्—एतद् सत्प्रदा-
मनायेति हिः नु मयाभाह; सन् हि रोगः, सार्थार्थं,
यदि च सत् सत्प्रशमनाय भवति, तत्र सत् कतास,

सत् क्षयः, सत्सामान्यात् कासस्ते क्षयप्रशमनाय नविष्यतीति । एतत् सामान्यच्छलम् ॥ ५६ ॥

छलमित्यादि । परिशठमिति यवनाप्रवृत्तम् । अर्थवदिवामासत इत्यर्थमासः । एतदेव विरुणोति—अपार्थकमित्यादि । अपगतसमीचीनार्थत्वेन वाग्वस्तुमात्रमिलयर्थः । छलं ह्यभिप्रेतार्थादर्थान्तरं परिकल्प्य परवचनोपघाताय प्रतिकल्प्यते । यदुक्तं न्याये “वचनविधातोऽर्थविकल्पोपपत्त्या च्छलम्” (न्या. ६. १।२।१०) इति । अत्र वाक्यच्छले एवोपचारच्छलं न्यायोक्तं धीभवति । सामान्यशब्दोक्तं ह्यर्थं वक्तुरभिप्रायादर्धान्तरकल्पना पाकच्छलं; तेन यथाः क्रोशन्तीत्यत्रापि नवशब्दो मुख्यः सन् मन्वे वर्तते, उपचारात्तु मन्वस्थेयु पूर्वपेयु मन्वशब्दप्रयोगे सति कथमचेतना यथाः क्रोशन्तीत्याक्षेपो वाक्यच्छल एव प्रविशतीति भावः । नवततोऽयमित्यादि व्यक्तम् । सामान्यच्छलक्षण-मत्रातुक्तं, यत्र न्यायोक्तत्वमेव श्रेयं, यथा—‘संभवतोऽर्थ-स्वातिसामान्ययोगादसंभूतार्थकल्पना सामान्यच्छलम्’ (न्या. ६. अ. १. आ. १. सू. १३) इति । सत् सत्प्रशमायेति सत्ता सतः प्रशमः क्रियते इति तत्र भवमिति कृत्वा च्छलवार्थी पूर्व-पक्षं करोति, तेनाविषयक्षितेन सत्त्वसामान्येन प्रत्यवस्थानादौ सामान्यच्छलं भवति ॥ ५६ ॥

अथाहेतुः—अहेतुर्नाम प्रकरणसमः, संशयसमो, वर्ण्यसमश्चेति । तत्र प्रकरणसमो नामाहेतुर्यथा—अन्यः शरीरादात्मा नित्य इति; परो ब्रूयात्—यस्मादन्यः शरीरादात्मा, तस्मान्नित्यः; शरीरं ह्यनित्यमतो विधर्मिणा चात्मना भवितव्यमित्येव चाहेतुः; नहि य एव पक्षः स एव हेतुरिति । संशय-समो नामाहेतुर्य एव संशयहेतुः स एव संशयच्छे-दहेतुः; यथा—अयमायुर्वैकदेशामाह, किन्वयं चिकित्सकः स्यान्न वेति संशये परो ब्रूयात्—यस्मा-दयमायुर्वैकदेशामाह तस्माच्चिकित्सकोऽयमिति, न च संशयच्छेदहेतुं विशेषयति, एव चाहेतुः; न हि य एव संशयहेतुः, स एव संशयच्छेद-हेतुर्भवति । वर्ण्यसमो नामा हेतुः—यो हेतुर्वर्ण्या-विक्षिप्तः, यथा—कश्चिद्ब्रूयात्—अस्पृशत्वाद्बुद्धिर-नित्या शब्दघटिति; अत्र वर्ण्यः शब्दो बुद्धि-रपि वर्ण्यः, तदुभयवर्ण्याविक्षिप्तत्वाद्गर्ण्यसमोऽप्य-हेतुः ॥ ५७ ॥

अद्वैतराषकहेतुरीत्यर्थः । प्रक्रियते साध्यत्वेनाधिक्रियत इति श्रुत्यस्मा प्रकरणं पक्षे; तेन समः प्रकरणसमः । अन्यः

१ ‘नानुपलभेन’ इति पा० । २ ‘प्रत्यवस्थानमुपात्मः प्रतिपेप’ इति वासवस्थानः । ३ ‘चानेन’ इति पा० । ४ ‘अहेतुर्वै साध-कहेतुर्वैत्यर्थः’ इति पा० । ५ ‘प्रक्रियते साध्यते इति प्रकरणं पक्षः’ इति पा० ।

शरीरादात्मा नित्य इति प्रतिज्ञायाम् शरीरादन्यत्वं नित्यत्वं चात्मनः साध्यम् । अतो विधर्मिणेति शरीरादनेत्याद्विधर्मिणा नित्येनेत्यर्थः । य एव पक्ष इत्यनेनान्यत्वं च शरीरादात्मनो न विदमिति दर्शयति, सति हि नित्यत्वे चेतनाधारस्य शरीरा-दन्यत्वमपि सिध्यति; नार्वाकपक्षे तु शरीरमेव चेतनमिति चेतितं तं प्रत्युभयमपि साध्यं, न च साध्यं साधनं भवति, अविद्वत्त्वादिति भावः । अयमायुर्वैकदेशामाहिति आयुर्वैक-देशामिधानं चिकित्सकचिकित्सकगमकत्वेन संशयहेतुः, एक-देशकथनं हि शास्त्रानभ्यासेऽपि कृतविचित्रवृणादपि भवतीति भावः । न संशयच्छेदहेतुं विशेषयतीति न संशयच्छेदहेतुं विधिष्टं दर्शयतीत्यर्थः । एव चाहेतुरिति यथोक्तो हेतुः हेतुः संशयोच्छेदे इत्यर्थः । वर्ण्येन साध्येन दृष्टान्तोऽप्यसिद्धत्वेन सद्य इति वर्ण्यसमः । वर्ण्यः शब्द इति अस्पृशत्त्वयोगादनेत्यत्वेन श-ब्दोऽपि साध्यः, न च साध्ये दृष्टान्तो भवति । उभयवर्ण्यावि-शिष्टत्वादित्युभयत्र वर्ण्ये दृष्टान्ते च वर्ण्यस्य साध्यस्य साध्यत्वे-नाविधिदृष्टत्वादित्यर्थः ॥ ५७ ॥

अथातीतकालम्—अतीतकालं नाम यत् पूर्वं साध्यं तत् पश्चादुच्यते, तत् कालातीतत्वाद्प्राज्ञे भवतीति; पूर्वं वा निग्रहप्राप्तमनिर्गृह्य परिगृह्य पश्चान्तरितं पश्चात्निर्गृहीते तत्तस्यातीतकालत्वाधि-ग्रहवचनमसमर्थं भवतीति ॥ ५८ ॥

यत् पूर्वं साध्यं तत् पश्चादुच्यते इति यथा निगमनमभिधाय पश्चात् प्रतिज्ञोच्यते । निग्रहप्राप्तमिति निग्रहणीयं ज्ञातम् ॥ ५८ ॥

अथोपालम्भः—उपालम्भो नाम हेतोर्दोषवचनं; यथा—पूर्वमहेतवो हेत्वाभासा व्याख्याताः ॥ ५९ ॥

हेतोर्दोषवचनमित्यनेन कालत्वव्यापदिशासिद्धयोर्दोषोपपीडा-नुक्तयोर्दोषं कर्तव्यम्; उदाहरणार्थं तद्वैतव उक्तः । हेतुप-दामासन्त इति हेत्वाभासाः ॥ ५९ ॥

अथ परिहारः—परिहारो नाम तस्यैव दोषवच-नस्य परिहरणं; यथा—नित्यमात्मनि शरीरस्य जीवलिङ्गान्मुपलभ्यन्ते, तस्य चापगमाशोषलभ्यन्ते, तस्मादन्यः शरीरादात्मा नित्यश्चेति ॥ ६० ॥

अथ प्रतिज्ञादानिः—प्रतिज्ञादानिनं नाम सा पूर्वं-परिगृहीतां प्रतिज्ञां पर्यनुयुक्तो यत् परित्यजति, यथा प्राक् प्रतिज्ञां कृत्वा नित्यः पुरय इति, पर्यनुयुक्त-स्त्वाद्—अनित्य इति ॥ ६१ ॥

यथा नित्यमात्मनीत्यादिना प्रकरणसमत्वेनोपहेतौ दोषमु-द्धरति । नित्यमिति सर्वदा । जीवलिङ्गानि प्रतिगन्धानसंरणा-धीनि । तस्यापगमाशोषलभ्यन्त इत्यनेन शरीरादरे चेतनाप-भावादन्वयेव तात्कारणमुत्पद्यते, यदपगमात् चेतनयो दृष्टप-

१ ‘साध्ये दृष्टान्ते च’ इति पा० । २ ‘वर्त’ इति पा० ।

रीरं, तस्मादन्यथावमात्मन सिद्धम् । ततश्च शरीरादन्यत्वाच्छ-
रीरविषयमित्येन पूर्वव्युत्पादितेन नित्यत्वमपि सिष्यतीत्याह—
नित्यत्वेति ॥ ६० ॥ ६१ ॥

अथाभ्यनुज्ञा—अभ्यनुज्ञा नाम सा य इष्टानि-
ष्टाभ्युपगमः ॥ ६२ ॥

अथ हेत्वन्तरं—हेत्वन्तरं नाम प्रकृतहेतौ वाच्ये
यद्विकृतहेतुमाह ॥ ६३ ॥

अथार्थान्तरम्—अर्थान्तरं नामैकस्मिन् वक्तव्ये-
ऽपरं यदाह । यथा—ज्वरलक्षणे वाच्ये प्रमेहलक्षण-
माह ॥ ६४ ॥

इष्टानिष्टाभ्युपगमे यथा—भवान् चौर इत्युक्ते स्वदोषमपरि-
हृत्य वचन—भवानपि चौर इति । एतद्वि वचन स्वीयमनिष्ट
चौरत्व परस्व चेष्ट चौरत्वमभ्यनुजानाति । तदेववचन न्याये
मतानुज्ञाशब्देनोच्यते ॥ ६२-६४ ॥

अथ निग्रहस्थानं—निग्रहस्थानं नाम पराजय-
प्राप्तिः, तच्च त्रिरभिहितस्य वाक्यस्यापरिज्ञान परि-
पदि विज्ञानवत्यां, यद्वा अननुयोज्यस्यानुयोगोऽ-
नुयोज्यस्य चाननुयोगः । प्रतिज्ञाहानिरभ्यनुज्ञा
कालातीतवचनमहेतुन्यूनमधिकं व्यर्थमनर्थकं पुन-
रुक्तं विरुद्धं हेत्वन्तरमर्थान्तरं च निग्रह-
स्थानम् ॥ ६५ ॥

इति वादमार्गपदानि यथोद्देशमभिनिर्दिष्टानि
भवन्ति ॥ ६६ ॥

निग्रहस्य पराजयस्य स्थानमिव स्थान कारणमिति निग्रहस्था-
नम् । परिपदि विज्ञानवत्यामित्यनेन यदि परिपत्तस्य निरभिहि-
तस्यार्थं विजानाति, प्रतिवाची च न जानाति, तदा तस्य निग्र-
हस्थानं भवति । अन्त्यानप्युक्तानेव निग्रहस्थानत्वेनार्हं—
अननुयोज्यस्यानुयोग इत्यादि । एते च व्याहृता एव । अत्र
चाप्रतिभादयोऽपि न्यायेका अन्तर्भावनीया बुद्धिमङ्गि,
आयुर्वेदे तथाविधोपकारकत्वाभावादेतद् प्रपञ्चविषयमपि न
प्रपञ्चितं, न्यायविदां त्वेतदनुक्रमपि सुगमैवेव, तदवेदिता च
मनाद् प्रपञ्चोक्तमपि नाल ज्ञानायेत्यल प्रपञ्चेन ॥६५॥६६॥

वादस्तु खलु भिपजां प्रवर्तमानो प्रवर्ततायुषेद्
एव नान्यत्र । त(अ)त्र हि वाक्यप्रतिवाक्ययित्तराः
केवलशोपपत्तयः सर्वाधिकरणेषु । ताः सर्वाः
समभेद्व्यापेक्ष्य सर्वे वाक्ये ब्रूयात्, नापरतकम-
शास्त्रमपरीक्षितमसाधकमाकुलमव्यापकं वा । सर्वे
च हेतुमद्ब्रूयात् । हेतुमन्तो ह्यकत्रुपाः सर्वे एव
यादविग्रहाधिकारितसते कारणभूताः, प्रशस्तबुद्धि-

वर्धकत्वात्; सर्वात्ममसिद्धिं ह्यापहृत्यनुपहता
बुद्धिः ॥ ६७ ॥

इदानीं यथोक्तवाद एवायुर्वेदे आयुर्वेदाभ्याविभि कर्तव्य,
एवभूतस्यैव वादस्य विवेक्षितत्व सम्यग्ज्ञानजनकत्वादित्याह—
वाद इत्यादि । अथ किमर्थं वादविषया सन्तीत्याह—अत्र
हीत्यादि । सर्वाधिकरणेषु 'सन्ति' इति शेष । धैर्यापच वेति
ब्रूयादिति पूर्वेण सवन्ध । वादो विग्रह शरीरमिव येषां ते
वादविग्रहा जल्पमेदा वितण्डामेदाश्च । प्रशस्तबुद्धिकर्तृत्वेन
कथं वादधिकारिताया कारण भवतीत्याह—सर्वत्वादिना । न
केवल विकारितासिद्धिं करोत्यनुपहता बुद्धिः, किन्तु सर्वात्म-
सिद्धिं करोतीत्यर्थं ॥ ६७ ॥

इमानि खलु तावद्विद्व कानिचित् प्रकरणानि
भिपजा ज्ञानार्थमुपदेक्ष्यामः । ज्ञानपूर्वकं हि कर्मणां
समारम्भं प्रशंसन्ति कुशलाः । ज्ञात्वा हि कारण-
करणकार्ययोनिकार्यकार्यफलानुबन्धदेशकालप्रवृ-
त्त्युपायान् सम्यगभिनिर्घेतमानः कार्याभिनिर्घृत्ता-
विष्टफलानुबन्धं कार्यमभिनिर्घेतयत्यनन्तमहता
यत्नेन कर्ता ॥ ६८ ॥

सप्रति बुद्धेर्वर्धनकारणतद्विषयभाषाविष्यभिषानप्रसङ्गेणानु-
बन्धोपयुक्तकारणकरणयभिधायकान्यपि प्रकरणानि बुद्धिवर्धन-
न्यभिधातु प्रतिजानीते—इमानतीत्यादि । ज्ञानपूर्वकमिति कर्त-
व्यकार्यानुपणपर्यन्तज्ञानपूर्वकमित्यर्थं । यानि ज्ञान्वा क्रियमाण
कार्यं साधु भवति तान्याह—शाला हीत्यादि । अभिनिर्घेतमान
ह्याभिमुख्येन वर्तमान । इष्ट तादात्मिकं फलमनुबन्ध
धायतीयफल यस्य तद्विष्टफलानुबन्धम् ॥ ६८ ॥

तत्र कारणं नाम तद् यत् करोति, स एव हेतुः,
स कर्ता ॥ ६९ ॥

उच्चाति कारणादीनि व्याकरोति—तत्रेत्यादिना । यदिचि
कारणप्रत्ययमशोभपुसकम् । करोतीति स्वातन्त्र्येण करोति । तेनेह
कारणत्वात्वेन स्वतन्त्रकारण कर्तृलक्षणमुच्यते ॥ ६९ ॥

कर्णं पुनस्तद्युपकरणायोपपत्तते यन्तुं
कार्याभिनिर्घृत्तौ प्रयतमानस्य ॥ ७० ॥

करणं विवृणोति—करणं पुनरित्यादि । उपकरणमेति कर्तुं
सुपाये कार्यं सञ्चिहितं सहकारितया व्याप्रियते । कार्याभिनि-
र्घृत्ताविति कार्याभिनिर्घृत्तिसुदिस्य । यतमानत्वेति यत्र बुद्धेः न ।
एतेन य कार्यं कारणान्तरेणैकं, स चात्र कर्ता कारण-
दान्देनोच्यते, यत्तु कर्मणीनव्यापारे साधकतम, तद् करणम् ।
कर्तृत्व च तस्यैव मुख्यं यो हि बुद्धिप्रयत्नयुक्त्यादितरका-

१ 'विचक्षिणमव्यङ्गज्ञानजनकत्वात्' इति पा० । २ 'महान्तं च'
इति पा० । ३ 'य' इति पा० । ४ 'सत्यं इह कदा वाक्य-
प्रेरको भवति, मचेतने तु कर्तृत्वपदेन स्वातन्त्र्याविकथया माह'
इति पा० ।

रणप्रेरको भवति, अचेतने तु कर्तृत्वव्यपदेशः स्वातन्त्र्यविषयशया
भाक्ः ॥ ७० ॥

कार्ययोनिस्तु सा या विक्रियमाणा कार्यत्वमाप-
द्यते ॥ ७१ ॥

कार्यस्य योनिः सम्वायिकारणं कार्ययोनिः । येषादि या
योनिः कारणरूपा विक्रियमाणा रूपान्तरमापद्यमाना कार्यत्व-
मापद्यते कार्यरूपा भवतीत्यर्थः । तत्र घटस्य श्रुतिका कार्य-
योनिः, मूदेव ह्यवस्थान्तरप्राप्त्या घटो भवति ॥ ७१ ॥

कार्यं तु तद्यस्याभिनिर्वृत्तिमिसन्ध्याय कर्ता
प्रवर्तते ॥ ७२ ॥

अभिनिर्वृत्तिमिसन्ध्यायेति कर्ताप्यतोऽपि स्थितीकृतम् ॥ ७२ ॥

कार्यफलं पुनस्तद्यत्प्रयोजना कार्याभिनिर्वृत्तिरि-
प्यते ॥ ७३ ॥

कार्यफलशब्देनेह तादात्मिकं कार्यफलं हेतुं, यथा शुम्भ-
कारस्य घटकरणे तन्मूल्यप्राप्तिः; अनुबन्धस्त्वापत्तीयं फलं,
यथा-घटमूल्यवित्तियोगः कुटुम्बोपवर्णादी ॥ ७३ ॥

अनुबन्धः खलु स यः कर्तारमयस्यमनुयधत्ति
कार्यादुत्तरकालं कार्यनिमित्तः शुभो वाऽप्यशुभो
भावः ॥ ७४ ॥

अनुबन्धातीत्युत्तरकालं कर्तारमुपविष्टवे । शुभो वाऽप्यशुभो
वेति शुभस्य कार्यस्य शुभः, अशुभस्य चाशुभः ॥ ७४ ॥

देशस्त्वधिष्ठानम् ॥ ७५ ॥

देशस्त्वधिष्ठानमिति कार्यानुगुणोऽनुगुणो वा आधा-
रुभो देशः ॥ ७५ ॥

कालः पुनः परिणामः ॥ ७६ ॥

परिणाम इति परिणामी ऋत्यवनादिरूपः कालः । तेन
नित्यं कालं निरस्यति, तस्य सर्वसाधारणत्वेन कार्यं प्रत्यन-
पेक्षणीयत्वात् ॥ ७६ ॥

प्रवृत्तिस्तु खलु खेदा कार्यार्या, सैव क्रिया फलं
यदाः कार्यसमाप्तमश्न ॥ ७७ ॥

प्रवृत्तयेऽशदिशब्दाः पर्याया एव लक्षणम् ॥ ७७ ॥

उपायः पुनरुपायाणां कारणादीनां सौष्टवमभिवि-
धानं च सम्यक् कार्यकार्यफलानुबन्धवर्ज्यानां,
कार्याणामभिनिर्वृत्तक इत्यतस्तनूपायः; कृते नोपा-
यायोऽस्ति, न च विद्यते तदात्वे, कृताद्योत्तरकालं
फलं, फलाभ्यानुबन्ध इति ॥ ७८ ॥

उपायमाह—उपायः पुनरित्यादि । सौष्टवमिति शुशुभं
कर्मादीनां कार्यानुगुणयोगित्तिलस्यर्थः । अभिनिर्वृत्तं च सम्य-

गिति कारणादीनां कार्यानुगुण्येनावस्थानं, यथा—मेयजस्य शिरो-
विरेचनकारकस्य तापनपितृदानमित्यादि; यथा वा घट-
कारणानां तन्त्वादीनां घटवापनयोग्यतयाऽवस्थानम् । एतद्यो-
पायस्य सौष्टवमभिविधानं च कार्यादिन्निकरहितानां कारणा-
दीनां हेयमित्याह—कार्येत्यादि । उपायस्य संस्थापनान्तरमाह—
कार्याणामभिनिर्वृत्तक इत्यतस्तनूपाय इति ।—असत्तुपाये कारणा-
दीनि कार्यं न कुर्वन्तीत्यर्थः । अथ कथं कार्यादिपुत्रायत्नं न
संभवतीत्याह—कृत इत्यादि । उपायो हि कार्यकारकः, तत्र
कृते उत्पन्ने कार्यं नोपायायोऽस्ति, न हि कृतं पुनः क्रियते;
तेन कार्यगतमप्युपायत्नं न पुनः कार्यादिपदे स्वीकुर्मः । अया-
नुपपत्ते कार्यं उपायस्त्वता भविष्यतीत्याह—न च विद्यते तदात्वे;
'कार्यम्' इति शेषः; तदात्वे कार्यात्पत्तेः पूर्व कार्यमेव नास्ति,
तेन तदात्वेऽप्युपायत्नं कार्यस्य नास्तीति । यदा च कार्यं उपाया-
यत्वमुपायोत्तरकालेनत्वेन नास्ति तदा कार्यात्तरकालजयोः
फलानुबन्धयोरेपि उपायायो नालीत्याह—कृताद्योत्तरकालमि-
त्यादि ॥ ७८ ॥

एतद्देशविधमग्रे परीक्ष्यं, ततोऽनन्तरं कार्यायां
प्रवृत्तिरिष्टा । तस्माद्भिपक्षे कार्यं चिकीर्षुः प्राक्
कार्यसमाप्तमभात् परीक्षया केवलं परीक्ष्यं परीक्ष्य
फलं समाप्तेत कर्तुम् ॥ ७९ ॥

उपसंहरति—एतदित्यादि ॥ ७९ ॥

तत्र चेद्भिपक्षमभिव्यवा भिपक्षं कश्चिदेवं खलु
पृच्छेद्—यमनविरेचनस्थापनानुवासानुशिरोविरे-
चनानि प्रयोक्तुकामेन भिपक्षा कतिविधया परी-
क्षया कतिविधमेव परीक्ष्यं, कश्चात्र परीक्ष्यविशेषः,
कथं च परीक्षितव्यः, किंप्रयोजना च परीक्षा, क
च यमनादीनां प्रवृत्तिः, क्व च निवृत्तिः, प्रवृत्तिनि-
वृत्तिलक्षणसंयोगे च किं नैष्ठिकं, कानि च यमना-
दीनां मेपजद्रव्याण्युपयोगं गच्छन्तीति ॥ ८० ॥

संप्रत्युक्तं कारणादिदशाकं येषोस्तु कश्चिदपिदृष्टान्तेन दर्श-
यितुं तत्र चेदित्यादिप्रकरणमारभते । अभिपक्षेति किंचिद्विप-
क्षित्यर्थः । कतिविधं परीक्ष्यमिति कतिप्रकारं परीक्षणायम् ।
प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणसंयोग इति प्रवृत्तयुगलनिवृत्तयुगलसंयोगेऽपि-
ययोरेकत्र मेवैकं । किं नैष्ठिकमिति निश्चयस्यद्वयं नैष्ठिकं
किं निषेधेन कर्तव्यमित्यर्थः ॥ ८० ॥

स एवं पृष्ठो यदि मोहयितुमिच्छेत्, नृपादेनं-
यद्विधिं हि परीक्षा तथा परीक्ष्यविधिमेदः, कत-
मेन विधिमेदप्रवृत्त्यन्तरेण मिथया परीक्षया येन
या विधिमेदप्रवृत्त्यन्तरेण परीक्ष्यस्य मिथस्य मेदार्थं
मयानं वृच्छत्याप्यायमानं, नेदानीं मयतोऽन्येन

१ 'संस्थापनानुपायमाह' इति पा० । २ 'उपायस्याप्य-
मानं' इति पा० ।

२ 'कौशिको बुद्धिर्वाच्य' इति पा० । ३ 'मनिसंज्ञान' इति
पा० । ४ 'कार्यकार्यफलानुबन्धोत्तरकालेन' इति पा० । ५ 'कार्याणा-
मभिनिर्वृत्तकालेन' इति पा० ।

विधिमेदप्रकृत्यन्तरेण मिथ्या परीक्षयाऽन्येन वा विधिमेदप्रकृत्यन्तरेण परीक्ष्यस्य भिषस्याभिलषितमर्थं श्रोतुमहमन्येन परीक्षाविधिमेदेनान्येन वा विधिमेदप्रकृत्यन्तरेण परीक्ष्यं मिथ्याऽन्यथाऽऽचक्ष्ण इच्छां पूरयेयमिति ॥ ८१ ॥

यदि मोहयितुमिच्छेदिति यदि विरुद्धसभापापवृत्तत्वेन मोहयितुमिच्छेदित्यर्थः । तथेति बहुविध इत्यर्थः । विधिरूपो मेदो विधिमेद, तस्य प्रकृत्यन्तरमिति कारणान्तरम् । मेदाः प्रसक्ति मेदपरिमाणं, मेदपरिमाणं चेह मेदसंख्यापरिच्छेद एव ज्ञेय । आख्यायमानमिति च्छेद । किमर्थमेवं पुन पृच्छ-सीलाकाङ्क्षायामाह—नेदानीमित्यादि । भवतोऽन्यथा श्रोतुमभिलषितमर्थमहमन्यथाऽऽचक्ष्णो न भवत इच्छा पूरयेयं, तेन त्वमेव तावद्विशेषयित्वा पृच्छेति वान्म्यार्थं । यदा तु, 'वेदानीं न पूरयेयम्' इति पाठः, तदा वेदानीमित्यत्र (प्र) आचक्ष्ण इच्छा न पूरयेयमिति योज्यं; किंवा, नेति पूर्वेण श्रुयते । तेन, अंतमेन विधिमेदप्रकृत्यन्तरेणाख्यायमानं भवानिच्छति, केन वा विधिमेदप्रकृत्यन्तरेणाख्यायमानमिच्छति न, इति योज्यम् । इदानीमित्यादि तु पूर्ववदाशङ्क्या बचनम् । एतद्विशेषपृच्छया पृच्छको व्याडलो भवतीति भावः । परीक्ष्यस्यार्थं भवतः श्रोतुमभिलषितमन्यथा आचक्ष्ण इति योजना ॥ ८१ ॥

स यदुत्तरं ब्रूयात्तत् समीक्ष्योत्तरं वाच्यं स्याद्यथोक्तं च प्रतिबचननिधिमवेक्ष्य; सम्यक् यदि तु ब्रूयात् न चैनं मोहयितुमिच्छेत्, प्राप्तं तु वचनफालं मन्येत, काममसौ ब्रूयादात्ममेव निखिलेन ॥ ८२ ॥

तत् समीक्ष्येति तद्वचनं समीक्ष्य यदीपविकं भवति । यथोक्तं प्रतिबचनविधिमिलनेवाच्याये विरुद्धसभापापिधातुक्तमवेक्ष्योत्तरं वाच्यम् । पशान्तरमाह—सम्यगित्यादि । सम्यग्यदि तु ब्रूयादिति यदि सन्धानसभापाया ब्रूयात् । प्राप्तमित्युचितम्, उचिते हि वचनकाले वक्तव्यमेव; आत्ममेवेति यथार्थमेवेत्यर्थः ॥ ८२ ॥

द्विविधा तु खलु परीक्षा ज्ञानवत्तां प्रत्यक्षमनुमानं च । एतद्वि द्वयमुपदेशश्च परीक्षा स्यात् । पद्यमेवा द्विविधा परीक्षा, त्रिविधा वा सहोपदेशेन ॥ ८३ ॥

तदेव यथार्थमुत्तरं पूर्वप्रश्नेषु यथाप्रमेणाह—द्विविधा तित्यादि । ज्ञानवत्तामित्याहोपदेशात्पराशक्तमितज्ञानवत्ताम् । पशान्तरे परीक्षात्रैविध्यमाह—एतद्वीत्यादि । एतस्य परीक्षया द्वैविध्यं त्रैविध्यं वा त्रिविधरोगविशेषविशानीय एव व्याख्यासम् ॥ ८३ ॥

१ 'मिथ्याऽन्यथाचक्ष्ण' इति पा० । २ 'वेदानीं पूरयेय' इति पा० । ३ 'केन विधिमेदपरिमाणाऽऽचक्ष्णायमान' इति पा० । ४ 'विधिमेदपरिमाणाऽऽचक्ष्णायमान' इति पा० । ५ 'अनेद्य सन्ध्य' इति तु न 'नेन मोहयितुमिच्छेत्' इति पा० । ६ 'श्रुयति तु वचनकाले स्यादौ न बलव्यमेव' इति पा० ।

च. छे ३५

दशविधं तु परीक्ष्यं कारणादि यदुक्तमत्र, तद्विद्भिपगादिषु संसार्थं संदर्शयिष्यामः—इह कार्यप्रप्तौ कारणं भिषक्, कारणं पुनर्मैयत्, कार्ययोनित्वात्तु वैपम्यं, कार्यं धातुसाम्यं, कार्यफलं सुखावाप्तिः, अनुबन्धः उल्यायुः, देशो भूमिगतुराख्य, कालः पुनः संघत्सरखातुरावस्था च, प्रवृत्तिः प्रतिकर्मसमारम्भः, उपायस्तु भिपगादीनां सौष्टवमभिविधानं च सम्यक् । इहाप्यस्योपायस्य विषयः पूर्वैषोपायविशेषेण व्याख्यातः । इति कारणादीनि दश दशसु भिपगादिषु संसार्थं संदर्शितानि, तथेवानुपूर्वैतदशविधं परीक्ष्यमुक्तं च ॥ ८४ ॥

भिपगादिषु संसार्थेति भिपगादीनि चोपयुक्तान्युदाहरणानि कृत्वा । धातुवैपम्यमिति विषयता गता धातवः ; धातव एव हि विषयमावस्था परिलग्न्य समवायस्थाभाषयमाना आरोग्याख्यस्य धातुसाम्यस्य समवायिकारणतया कार्ययोनितामापद्यन्ते । सुखावाप्तिरित्यारोग्यावाप्तिः । उक्तं च—'सुखसङ्गममारोग्यम्' (सू. अ. ९) इति । शायुधातुबन्धलक्ष्यं यद्यप्यत्र रोगिमत्तं न वैयगतं, तथाऽपि वेधेन काङ्क्षितत्वादेयगतमेव तद्विहेयम् । तेनानुबन्धलक्षणे वर्तारमभिप्रेतयितुं यदुक्तं तदुपपन्नम् । वर्ता ह्यत्र भिषक्, वेनातुरगतमप्यायुर्मिषगपेक्षितत्वेन भिषज एव फलमिति हेयम् । प्रतिकर्मं चिकित्सा । इहाप्यस्येत्यादि । अत्रापि कार्यप्रज्ञानुबन्धव्यतिरिक्तानां कारणादीनां सौष्टवमभिविधानं च यथोक्त्यायेनोपाय इति दर्शयति ॥ ८४ ॥

तस्य यो यो विशेषो यथा यथा च परीक्षितव्यः, स तथा तथा व्याख्यास्यते ॥ ८५ ॥

कारणं भिपगित्युक्तमत्रे, तस्य परीक्षा—भिपङ्गाम यो भिपग्न्यति, यः स्याद्यर्थप्रयोगकृशालः, यस्य चायुः सयेया विदितं यथावत् । स च सयेधानुसाम्यं चिकीर्षन्नात्मानमेयादितः परीक्षेत गुणिषु गुणतः कार्याभिनियुक्तिं पश्यन्, फण्डिदहमस्य कार्यस्याभिनियतने समर्थो न धेति, तत्रमे भिपगुणा यैरुपपद्यो भिपगधातुसाम्याभिनियतने समर्थो भवति; तद्यथा—पयंवदातश्रुतता, परिहृष्टकर्मता, दाक्ष्यं, शौचं, जितदस्तता, उपकरणवत्ता, सर्वेन्द्रियोपपन्नता, प्रकृतिमत्ता, प्रतिपत्तिज्ञता चेति ॥ ८६ ॥

इय परीक्ष्यविशेष, कथं च परीक्षितव्यः, इति प्रश्नोत्तरं दातुमाह—तस्येत्यादि । यो यो विशेष इति कारणादीनां यो यो इत्यर्थमेतत् । सकृतीयादौपानुपदेशेनापि मित्रदीपव मेद-

१ 'भिनियतानं' इति पा० । २ 'कस्यापे प्रदेशो कामन्दस्य च' इत्यर्थे ३ 'परिपत्तिः' इति पा० ।

जादेशिरोप इत्यर्थः । यथा परीक्षितव्य इत्यस्योदाहरणं 'कचि-
दहमस' इत्येवं (प्रकार) प्रत्ये वक्ष्यमाणं ज्ञेयम् । निपज्यति
विक्रितसति । सपेधेति हिताहितसुखदुःखत्वादिना । स चेति
कारणं निपज् न परेण परीक्षणीय, किं त्वात्मनाऽप्यात्मान
परीक्षेतेति दर्शयति । अथ कथमात्मानं परीक्षेतेत्याह—
गुणिवित्वादि । आत्मानं गुणयोगतया परीक्षेतेत्यर्थं । गुणत
इति हेतौ पञ्चमी । कचिदितिच्छाप्रकाशने । प्रतिपत्तिरुपज्ञा-
यामापदि स्रष्टि कर्तव्यकरणम् ॥ ८५ ॥ ८६ ॥

करणं पुनर्भेजजम् । भेजजं नाम तद्युपकरणयो-
पकल्पते निपजो धातुसाम्याभिनिर्वृत्तौ प्रयतमान-
स्य विशेषतश्चोपायान्तेभ्यः । तद्विविधं व्यपाथ-
यमेवात्—दैवव्यपाथयं युक्तव्यपाथयं चेति । तत्र
दैवव्यपाथयं मन्त्रौपधिमणिमङ्गलचल्युपहारहोम-
नियमप्रायश्चित्तोपवासस्वस्वलयनप्रणिपातगमनादि,
युक्तव्यपाथयं संशोधनोपशमने चेष्टाश्च दृष्ट-
फलाः । एतच्चैव भेजजमङ्गमेवापि द्विविधं—द्रव्य-
भूतमद्रव्यभूतं च । तत्र यद्द्रव्यभूतं तदुपायामि-
हृतम् । उपायो नाम भयदर्शनविस्मापनविस्वारण-
क्षोभगहर्षणमत्सैनवधयन्धस्वप्नसंवाहनादिरमूर्तौ
भावविशेषो यथोक्ताः सिद्धुपायाश्चोपायामिमुता
इति । यत्तु द्रव्यभूतं तद्वहनादिषु योगमुपैति ।
तस्यापीयं परीक्षा—इदमेवंप्रकृत्यैवंगुणमेवंप्रभाव-
मस्मिन् देशे जातमस्मिद्धतादेयंशुद्धीतमेवंनिहितमे-
वमुपसृष्टतमनया च मात्रया युक्तमस्मिन् व्याधावे-
चंविधस्य पुरुषस्यैतावन्तं दोषमपकर्षत्युपशमयति
या, यद्द्रव्यमपि चैवंविधं भेजजं भवेत्तच्चानेनं विशे-
षेण युक्तमिति ॥ ८७ ॥

विशेषतश्चोपायान्तेभ्य इत्यनेन कार्ययोनिप्रवृत्तिदेशकालो-
पायेभ्योऽन्यद्यथा कर्तृरुपकरणं भवति तत् करणमिति दर्श-
यति । कार्ययोनिर्हि लोके विकार्यकर्मतया साधकतया चर-
णात् पृथगुच्यते, प्रवृत्तुपाययोस्तु कर्तृकरणैर्भवेत्त्वेन न कर-
णज्ञा, देशकाले तु न साधनतमो, तेनोपायान्तेभ्यो यथो-
क्तविशेषेण यत् कर्तृरुपकरणं भवति, तत् करणम् । अत्र दैव-
व्यपाथययुक्तव्यपाथयद्वैविध्ये तु सारवाचकयोऽपि भेजजमव-
द्वह संयं, सत्वावन्नयो हि दृष्टातारोपकारी युक्तव्यपाथये, तथा-
ऽदृष्टातारोपकारी तु दैवव्यपाथये प्रविशति । अत एकोऽपि युक्ति-
व्यपाथयव्याकरणे—'चेष्टाश्च दृष्टफला' इति । चेष्टाश्चन्देन
मनथेष्टाऽपि सारवाचकवक्षणा एवते । पुनरीपथस्य प्रकार-

१ 'यथावत्प्रातुसाम्यमित्यादिना धातुसाम्यत्वात् चान्त्र वारण
मिहू न केवल परेण परीक्षणीय किं त्वात्मनाऽप्यात्मानं परीक्षेते
इति दर्शयति' इति पा० । २ महाभरतु 'उपायामिमुता' इति न
पठति । ३ 'अनेनानेन या' इति पा० । ४ 'करणस्य' इति पा० ।

न्तरेण द्वैविध्यमाह—अङ्गमेवादित्यादि । अङ्गं शरीर स्वस्व-
मिति यावत्; तेन स्वरूपमेवादित्यर्थः । द्रव्यभूतं द्रव्यरूपम्,
एवमद्रव्यरूपम् । उपायामिहृतमिति उपायव्याप्तम्, उपायमह-
ण्युद्धीतमिति यावत् । एवं मन्यते—भवाद्योऽमूर्ता भवाश्च
साक्षादारोग्यकारणानि भवन्ति, किं तर्हि शरीरस्थितानेषु
वातादीन् तथा ध्वंन्ति समत्वेनोत्पाद्यमानान् येनारोग्यं भवति,
न ह्यमूर्तानि मूर्ताना शरीरधातुनामुत्पत्तौ समवायिकारणाधि-
भवन्ति, मेवञ्च तु द्रव्यभूतं समशरीरोत्पादे समवायिकारणं
भयलेख, तेन द्रव्यस्वारोग्यं प्रति साधकतमत्वं साधु, अमू-
ताना तु भवादीना न भेजजवत् साधकतमत्वमिति इत्या-
द्रव्यजन्य एव धातुसाम्ये उपायुपायत्वं युक्तम् । एवं सूक्ष्मया
तुज्या भवादीनानुपायत्वं स्थूलया तु तुज्या भेजजत्वमपीति
श्रुत्वा भयादिषु भेजजव्यवहारथाचावाभिमतौ द्विविधभेजजेऽ-
यैऽद्रव्यभूतभवादिप्रहणानुधीयते । न केवलमद्रव्यभूत भेजज-
मुपायव्याप्त, किं त्वन्येऽपि परिचारकाद्य उपायप्रहण्युद्धीतो
एवेत्याह—यथोक्ताः सिद्धुपायाधेति । यथोक्ताः सिद्धु-
पाया परिचारकाद्योऽत्र दशभिधपरिष्वे साक्षात्पुनस्तैऽपि
उपायामिमुता एवेत्यर्थः । किं वा उपायामिमुतामिति उपाय-
मिहितम् । तत्र भयाद्यमूर्तेभ्य एव यथोक्ता उपाया
कारणादितौष्ठवस्यगन्विधिभानरुपा अद्रव्यभूतभेजजप्रहण्युद्धीता
इत्यर्थः । तेन, भयादिषु तथोपायसत्त्वादिभेयेषु च अद्रव्य-
भूतभेजजप्रहण्युद्धेभ्यो भवतीति दर्शयति । ये तु 'उपायान्ता-
मिमुता' इति पठन्ति, ते देशकालाद्येव अद्रव्यभूतभेजजमिति
वदन्ति, वदन्ति च द्रव्यवाच्येन कायकलाद्युपयोजनीयं द्रव्य-
गुच्यते इति । एतच्च नातिगनोद्धारि । अनेन चेति साधनभूतेन
च 'एवंप्रकृता' इत्यादिनोत्तेन तथा साम्येन च 'एवंविधस्य
पुरुषस्य' इत्यादिनोत्तेन विशेषेण युक्तमभूदित्यर्थं ॥ ८७ ॥

कार्ययोनिर्धातुवैपम्यं, तस्य लक्षणं विकारागमः ।
परीक्षा त्वस्य विकारप्रकृत्यैवोनातिरिक्तलिङ्गवि-
शेषावेक्षणं विकारस्य च साध्यासाध्यमृदुदारुणलि-
ङ्गविशेषावेक्षणमिति ॥ ८८ ॥

तस्य लक्षणं धातुवैपम्यस्य प्रसालारूपमित्यर्थं । विकार-
प्रकृतेरिति विकारकारणस्य दोषलेख्यं ॥ ८८ ॥

कार्यं धातुसाम्यं, तस्य लक्षणं विकारोपशमः ।
परीक्षा त्वस्य—रूपपदामनं, स्वरवर्णयोगः, शरीरोप-
चयः, यलवृद्धिः, अभ्यवहारायमित्यापः, रुचिराहार-
काले, अभ्यवहृतस्य चाहारस्य काले सम्मृज्जरणं,
निद्रालाभो यथाकालं, वैकारितार्णानां च समानाम-
दर्शनं, सुखेन च प्रतिबोधनं, घातमृज्पुरीषरेतसां
मुक्तिः, सर्वाकारमेनोयुद्धीन्द्रियाणां व्याप्यापचि-
रिति ॥ ८९ ॥

१ 'द्विविधेभवात्ते' इति पा० । २ 'विशेषेण' इति पा० ।

कार्यफलं सुखावाप्तिः, तस्य लक्षणं—मनोबुद्धी
न्द्रियशरीरतुष्टिः ॥ ९० ॥

सर्वाकारैरिति सर्वशुभलक्षणे । सुखावाप्तिरित्यात्मगुणसङ्क-
प्राप्ति ॥ ८९ ॥ ९० ॥

अनुबन्धस्तु खट्वायुः, तस्य लक्षणं—प्राणैः सह
संयोगः ॥ ९१ ॥

प्राणैः सह संयोग इति प्राणलक्षणं वायुर्ना योग इत्यर्थः ।
तेन प्राणशब्दस्यायुषो भिन्नार्थत्वाद्दृश्यलक्षणयोरमेद ॥ ९१ ॥

देशस्तु भूमिरातुरश्च ॥ ९२ ॥

तत्र भूमिपरीक्षा आतुरपरिज्ञानहेतोर्वा स्यादौप-
धपरिज्ञानहेतोर्वा । तत्र तावदियमानुरपरिज्ञान-
हेतोः । तद्यथा—अयं कस्मिन् भूमिदेशे जातः संवृद्धौ
व्याधितो वा, तस्मिन् भूमिदेशे मनुष्याणामिदमा-
हारजातमिदं विहारजातमिदमाचारजातमेतावञ्च
बलमेवंविधं सत्त्वमेवंविधं सात्म्यमेवविधो दोषो
मत्किरियमिमे व्याधयो हितमिदमहितमिदमिति
प्रायोप्रहणेन । औपधपरिज्ञानहेतोस्तु कल्पेषु
भूमिपरीक्षा वक्ष्यते ॥ ९३ ॥

कमप्राप्त देशमाह—देश इत्यादि । आतुरशब्देनेह शङ्का
मानातुर्यतदा सत्त्वदृष्टोपपादनीय स्वस्वोऽपि गृह्यते । सोऽपि
परीक्ष्यत एव स्वस्वदृष्टप्रयोगार्थम् । परिशब्दो विशेषार्थं, तेना-
तुरस्य सकलदेशदृष्टविशेषेण ज्ञानमातुरपरिज्ञानम् । एव मेप-
परिज्ञानेऽपि देशदृष्टविशेषेण ज्ञानमातुरपरिज्ञानम् । एव मेप
इति बर्णितं । एवविध सात्म्यभेदोक्तसात्म्यमित्यर्थः । इदं
हितमित्यनेन च देशापेक्षया विपरीतगुणसात्म्यं भ्रूते । प्रायो-
प्रहणेनेति च्छेद, प्रायोप्रहणेन नैवान्तर्ते परीक्षेतेति योजना ।
प्रायः शब्देन च देशेनाहारायुमान न निश्चित किं तु प्रायो
मावीति दर्शयति । कल्पेव्यति मरुदादिकल्पेयुः । तत्र च यद्यपि
प्रथम एव कल्पे भूमिपरीक्षा वक्तव्या, तथाऽप्यन्तरकल्पेष्वपि
तदर्थंस्वातिदेशेन कथनाद्बहुवचनं कृतम्, उत्तरकल्पवक्तव्या-
न्यपि हि द्वयाणैः यथोक्त एव देशे प्राशङ्गणीति दर्शना-
र्थम् ॥ ९२ ॥ ९३ ॥

धातुरस्तु यत्न कार्यदेशः । तस्य परीक्षा आयुष-
प्रमाणज्ञानहेतोर्वा स्याद्वलदोषप्रमाणज्ञानहेतोर्वा ।
तत्र तावदियं बलदोषप्रमाणज्ञानहेतोः । दोषप्रमा-
णातुरूपो हि मेपजप्रमाणविकल्पो बलप्रमाणविशे-
पापेक्षो भवति, सहसा हातियलमौपधमपरीक्षकप्र-
युक्तमल्पबलमातुरमतिपातयेत्, न हातियला-

न्याश्रेयवायवीयान्योपधान्यप्रिक्षारशालककर्माणि वा
शक्यन्तेऽल्पबले. सोढुम्; असहातितीक्ष्णवैग-
त्वाद्धि तानि सद्यःप्राणहराणि स्युः । एतच्चैव
कारणमपेक्षमाणा हीनबलमातुरमविपादकरेऽमृदुसु-
कुमारप्रायैरुत्तरोत्तरगुरुभिरविभ्रमेरनात्ययिकेभ्यो
पचरन्त्योपधैः, विशेषतश्च नारी, ता ह्यनद्यस्थित-
मृदुविवृतविकृचहृदयाः प्रायः सुकुमार्योऽप्यला-
परस्तन्भ्याश्च । तथा चलवति चलवद्याधिपरिगते
स्वल्पबलमौपधमपरीक्षकप्रयुक्तप्रसाधकमेव भ-
वति । तस्मादातुर परीक्षेत प्रकृतितश्च, विकृतितश्च,
सारतश्च, संहननतश्च, प्रमाणतश्च, सात्म्यतश्च,
सत्त्वतश्च, आहारशक्तितश्च, व्यायाभशक्तितश्च,
वयस्तश्चेति, बलप्रमाणविशेषप्रहणहेतोः ॥ ९४ ॥

भूमिरूपं देशमनिधायातुरहपमाह—आतुरस्तु उल्लि-
ख्यति । कार्यदेश इति कर्तव्यधातुसाम्यापार इत्यर्थः । बलस्य
दोषस्य च प्रमाण बलदोषप्रमाणम् । इयमित्येव 'तस्मादातुरं
परीक्षेत' इत्यादिप्रबन्धव्यमाणा । अयं किमर्थं बलदोषप्रमा-
परीक्षा कर्तव्येत्याह—दोषप्रमाणेत्यादि । दोषप्रमाणपेक्षया
नेपजप्रमाणं कियते, तेनैव सम्बन्धं साप्यतिदिर्येसाद्भवति तस्मा-
द्बलप्रमाणपरीक्षा शरीरस्य कर्तव्येति प्रकरणात् । बलप्रमाणवि-
शेषापेक्ष इति यदि बलवच्छरीरं भवति तदैव दोषप्रमाणपेक्षया
महौपधप्रमाणं भवति निर्वर्ण्ये तु न भवति । एतदेव विपर्ययेण
व्याकरोति—सहसेत्यादि । अल्पबले रोगिण्यवरीक्षकप्रयुक्तेवावि-
मानं भेषजं भवनीत्युक्तं, न तु परीक्षकप्रयुक्तमिति । राध-
प्राणहराणि स्थिरिति अल्पबल इत्यर्थाद्गृह्यते । अविपादकरं शरीरं
मनसोरसलानिकरम् । उत्तरोत्तरं प्रमाणलक्षणगृह्यत्वेन, ते ।
तेन यदि दुर्बले महादोषे, स च भूमिमात्रभेषजसाध्यस्वभावाऽपि
तदाहव्यापत्तिमवाञ्च सहसा भेषजभूयस्त्व वर्तव्यं, विन्दुत्त-
रोत्तरमभ्यासवशाद्बलमपेक्ष्य भेषजभूयस्त्व वर्तव्यमिति दर्श-
यति । अविभ्रमेरिति पाककारेऽल्पवैकारे । अनासमिर्नेरिति
न महाविपत्तिकरं । यथोक्तगुणं भेषजं विशेषेण क्षीणा वर्त-
व्यमित्याह—विशेषत इत्यादि । हृदयशब्देन हृदयस्थं मन
इति ज्ञेयम् । मृदुविवृतमगन्धस्वम् । पित्रव स्तोत्रेष्वाभिमव-
नीयम्, अनेन च दुर्बलचेतस्त्वमुक्तम् । परसत्तम्या न स्वय-
मात्मानं सत्त्वबलात् सम्मथन्ति । तथेत्यादिना स्वल्पप्रमाणभे-
पदोषमाह—बलवद्याधिपरिगते इति वचनेन । य एव बल-
वान् व्याधिर्बलवत्, स एवान् भेषजनासाध्यं, यस्तु बलवतोऽ-
ल्पबलकं सोऽत्रभेषजसाध्य एव । परीक्षाहेतुमभिधाय यथा
शरीरं परीक्षणीयं तदाह—तन्मादित्यादि । बलप्रमाणविशेषप-
हणहेतोरित्येन देहबल दोषबल च सामान्येन गृह्यते । येन
विहृतित शरीरज्ञानं दोषबलज्ञानहेतोर्भवति, तदेव 'प्रत्ये-

१ 'वात्मना' इति पा० । २ 'निश्चलाय' इति पा० । ३ योगी द्र-
माभेनेनष्टु 'प्रायोप्रहणेन' इति न पठति । ४ 'नैवान्तेन' इति
पा० । ५ 'भेषजप्रमाणविशेष' इति पा० ।

१ 'प्रयोजनवत्त्वबलप्रमाणं सम्बन्धेन' इति पा० ।

बीना विहृतिवर्ज्यानाम्' इत्यादिना पक्षति । किंवा बलं शरीर-
बलमेवोच्यते, तत्र च विहृतिबलेनापि शरीरबलं ह्युपेत इति
कृत्वा इह सामान्येनोक्तम्, उत्तरन तु विहृत्वा दोषमाणं
प्राये विनायत इति कृत्वा 'विहृतिबलैर्विधेन दोषैर्बलै-
विधमनुगीयते' इत्युक्तम् ॥ ९४ ॥

तत्र प्रकृत्यादीन् भावाननुव्याख्यास्यामः । तद्य-
था—शुक्रशोणितप्रकृति, कालगर्भाशयप्रकृति,
आतुराहारविहारप्रकृति, महाभूतयिकारप्रकृति च
गर्भशरीरमपेक्षते । एतानि हि येन येन दोषैर्गोधि-
कैर्नैकेनानैकेन वा समनुवध्यन्ते, तेन तेन दोषेण
गर्भोऽनुवध्यते; ततः सा सा दोषप्रकृतिरुच्यते
मनुष्याणां गर्भादिप्रवृत्ता । तस्माच्छ्लेष्मलाः प्रकृत्या
केचित्, पित्तलाः केचित्, वातलाः केचित्,
संश्लेषाः केचित्, समघातयः केचिद्भवन्ति । तेषां
हि लक्षणानि व्याख्यास्यामः ॥ ९५ ॥

प्रकृतिगिति सत्तावत् । एतानीति शुक्रादीनि । अत्र शुद्धे
शोणिते वा वाहणस्थो दोषस्वाहागमं प्रकृतिर्भवति, तथा शुद्ध-
शोणितमेलककाले ऋतुरूपे यो दोष उत्कटो भवति, स
प्रकृतिमारभते, एवं गर्भाशयस्थश्च दोषः, आतुराहारविहारौ
तत्कालीनौ यदोषकरणसमाधौ, सा च प्रकृतिर्गर्भशरीरे
भवति । एषु च प्रकृत्यारम्भकेषु कारणेषु यद्वलवद्भवति
कारणान्तरवृत्तिं च, तत्रैव प्रकृत्यारम्भकं भवति । काल-
दयश्च शुक्रशोणितमेव कुर्वन्तः प्रकृतिजनका भवन्तीति ।
तन्नान्तरे शुक्रशोणितगतदोषेणैव प्रकृत्युत्पादो दक्षितः ।
गर्भादिप्रवृत्तेति गर्भस्यादिमेलके प्रवृत्ता । अत्र च समेदोषैर्द्वै-
र्गर्भजनैश्च न भवतीति विहृतदोषजनयप्रकृतेरनभिधानादिति
ज्ञेयम् । प्रकृतिविकारश्च सन्त्यान एव न्योक्तः ॥ ९५ ॥

श्लेष्मला हि क्षिग्धश्लेष्मणमृदुमधुरसारसान्द्रमन्व-
स्तिमितगुरुशीतविजलाच्छः । तस्य श्लेष्मलाः
क्षिग्धाङ्गाः, श्लेष्मत्वाच्छ्लेष्मणाङ्गाः, मृदुत्वाद्दृष्टि-
यसुकुमार्यादातगानाः, माधुर्यात् प्रभूतशुक्रव्ये-
वायापत्याः, सारत्वात् सारसंहतस्थिरशरीराः,
सान्द्रत्वाद्दुपचितपरिपुर्णसर्वाङ्गाः, मन्दत्वान्मन्व-
चेष्टाहारव्याहाराः, सैमित्यादशीघ्राग्भक्षोभवि-
काराः, गुरुत्वात् साराभिष्टितावस्थितगतयः, शै-
त्यादल्पशुष्कप्लासतापस्येददोषाः, विजलत्वात् स-
क्षिग्धसारसन्धियन्धनाः, तथाऽच्छत्वात् प्रसन्न-
दर्शनाननाः प्रसन्नक्षिग्धवर्णस्तराश्च भवन्ति । त एवै-
शुणयोगाच्छ्लेष्मला चलवन्तो यस्मिन्तो विधावन्त
ओजस्विनः शान्ता आयुष्मन्तश्च भवन्ति ॥ ९६ ॥

मृदुवं जलकृतम् । अवदातगाना इति मृदुत्वादेवावदात-
त्वम् । अशीघ्राशब्द आरम्भादिभिः प्रलेकमभिव्यज्यते ।
सारगतयो न स्वलन्ति, अधिष्ठितगतयः सर्वेण पदेन महीमा-
कामन्ति, अवस्थितगतय इति अवस्थितत्वेन न अपला गति-
र्भवति । प्रसन्ने दर्शनानने यस्य सा तथा । यस्मिन्त्वादि प्रकृति-
रूपं यद्भवति, तत् प्रकृतिप्रभावाज्ज्ञेयम् ॥ ९६ ॥

पित्तमुष्णं तीक्ष्णं द्रवं पित्रममलं कटुकं च । तस्यौ-
ष्ण्यात् पित्तला भवन्त्युष्णासटा, उष्णमुराः, सुकु-
मारावदातगानाः, प्रभूतविहृद्यङ्गतिलापिडकाः, शु-
त्तिपासावन्तः, क्षिप्रवलीपलितर्यालित्यदोषाः, प्रायो
मृदल्पकपिलदमश्रुलोमकेशाः; तैक्ष्ण्यात्तीक्ष्णपरा-
क्रमाः, तीक्ष्णाश्रवः, प्रभूताशनयानाः; श्लेष्मलादिस्य-
यो, दन्दशूकाः; द्रवत्वाच्छिथिलमृदुसन्धिमालाः,
प्रभूतसृष्टस्वदमूत्रपुरीषाश्च; विश्रवात् प्रभूतपूति-
कशास्यशिरःशरीरान्धाः; कटुमलत्वादल्पशुक्रव्य-
वायापत्याः; त एवंशुणयोगात् पित्तला मध्यवला
मध्यायुषो मध्यज्ञानविज्ञानवित्तोपरकरणवन्तश्च भ-
वन्ति ॥ ९७ ॥

वन्दश्रवाः पुनः पुनर्भक्षणशीला । प्रभूताशनवत् तु
वहुभक्षणत्वेन । प्रभूतः पूति कश्च प्रशतिषु गन्धो येषां ते
तथा ॥ ९७ ॥

वातस्तु रुक्षलघुचलवद्गुदीघशीतपरुषविशदः ।
तस्य रौक्ष्याद्वातला रुक्षापचित्ताल्पशरीराः प्रत-
रुक्षशामस(मि)त्रसकजर्जरसरा जागरूकाश्च
भवन्ति, लघुत्वाद्लघुचपलगतिचेष्टाहारव्याहा-
राः, चलत्वादनवस्थितसन्धयक्षिग्हन्योष्ठजिह्वा-
शिरःरून्धपाणिपादाः, बहुत्वाद्बहुप्रलापकण्डरा-
सिराप्रतानाः, शीघ्रत्वाच्छीघ्रसमारम्भक्षोभवि-
काराः शीघ्रजासरागविरागाः श्रुतप्राहिणोऽल्पसूत-
यश्च, शैत्याच्छीतासहिष्णवः प्रतशीतकोद्वेपक-
स्तम्भाः, पारुष्यात् परुषकेशदमश्रुरोमनखदशनव-
दनपाणिपादाः, वैशद्यात् स्फुटिताह्वयवयाः सत-
तसन्धिशब्दगामिनश्च भवन्ति; त एवं शुणयोगा-
द्वातलाः प्रायेणाल्पवलाध्यात्वायुषध्यात्पापत्याध्या-
ल्पसाधनाध्याल्पनाश्च भवन्ति ॥ ९८ ॥

संसर्गात् संसृष्टलक्षणाः ॥ ९९ ॥

प्रवतः प्रसृत । सञ्जो हीन, सञ्जो बद्ध, जर्जरौ भ्रमपान-
धनेतिवत् । सतततन्निशब्दागमिन इति सन्धिसुकुटवसम्ब-
वत् ॥ ९८ ॥ ९९ ॥

१ 'दोषबल त्रिभिधनतुमीये' इति पा० । २ 'तत्रैव प्रकृत्यादयो
भावः' इति पा० । ३ 'प्ला' इति पा० । ४ 'दोषेर्नैनापिबेभ'
समेन वाऽशुष्कवन्त' इति पा० । ५ 'प्रकृत' इति पा० ।

१ 'शुक्रशुक्रगानावदातगाना' इति गङ्गापरसमत' पाठः । 'शुष्का
शुष्कमारावदातगाना' इति योगीन्द्रनेतसमतः पाठः । २ 'प्रवत'
मूल' इति पा० ।

सर्वगुणसमुदितास्तु समधातवः । श्लेयं प्रकृतितः परीक्षेत ॥ १०० ॥

सर्वगुणसमुदिता इति सर्वप्रकृतिपूकप्रशस्तगुणयुक्ताः, यदुक्तं वाग्भटे—'समधातुः समस्तासु श्रेष्ठा' (वा. सू. अ. १) इति ; यदि च प्रशस्तगुणवान् न स्यात्, न तदा श्रेष्ठत्वं स्यात् । साम्यास्थिताथ दोषाः साम्यप्रभावदेव गुणान् परं कुर्वते, न दोषानिति श्रेयम् ॥ १०० ॥

विकृतितश्चेति विकृतिरुच्यते विकारः । तत्र विकारं हेतुदोषदूष्यप्रकृतिदेशकालबलविशेषैर्लिङ्गतश्च परीक्षेत, न ह्यन्तरेण हेत्वादीनां बलविशेषं व्याधिवलविशेषोपलब्धिः । यस्य हि व्याधेर्दोषदूष्यप्रकृतिदेशकालबलसाम्यं भवति, महच्च हेतुलिङ्गपले, स व्याधिर्यलवान् भवति; तद्विपर्ययाच्चाप्यलः; मध्यबलस्तु दोषदूष्यादीनामन्यतमसामान्याच्चेतुलिङ्गमध्यबलत्वाच्चोपलभ्यते ॥ १०१ ॥

साम्यं भवतीति परस्परतुल्यगुणता भवति । महच्च हेतुलिङ्गबलमिति हेतवो लिङ्गानि च बलवन्ति भूयांसि च । अन्यतमसामान्यादिति दोषादीनां येन केनचित् सामान्ये सतीत्यर्थः ॥ १०१ ॥

सारतश्चेति साराण्यष्टौ पुरुषाणां बलमानविशेषज्ञानार्थमुपदिश्यन्ते; तद्यथा—त्वप्रकर्मांसमेदोऽस्थिमज्जानुक्रसत्वानीति ॥ १०२ ॥

तत्र स्निग्धश्दृक्क्षणमृदुप्रसन्नसूक्ष्माल्पगम्भीरसुकुमारलोमा सप्रमेव च त्वक् त्वक्सारणाम् । सा सारता सुखसौभाग्यैश्वर्योपभोगबुद्धिविचारोऽन्यप्रहर्षेणान्यायुष्यत्वं चाचष्टे ॥ १०३ ॥

कर्णाक्षिसुखजिह्वानासौष्ठपाणिपादतलनखललाटमेहनं स्निग्धरक्तवर्णं श्रीमद्भाजिष्णु रक्तसारणाम् । सा सारता सुखमुद्गतां मेधां मनस्वित्वं सौकुमार्यमनतिबलमद्वैशसहिष्णुत्वमुष्णासहिष्णुत्वं चाचष्टे ॥ १०४ ॥

शङ्खललाटकृत्वाटिकाक्षिगण्डहनुग्रीवास्कन्धोदरकक्षवक्षःपाणिपादसन्धयः स्विर्गुरुभ्रमांसोपचिता मांससारणाम् । सा सारता क्षमां धृतिमलौल्यं वित्तं विद्यां सुखमार्जवमारोग्यं बलमायुश्च दीर्घमाचष्टे ॥ १०५ ॥

धर्मस्वर्नेत्रकेशलोमनखदन्तौष्ठमूत्रपुरीषेषु विशेषतः कोहो मेदःसारणाम् । सा सारता वित्तैश्वर्यसुखोपभोगप्रदानान्यार्जवं सुकुमारोपचारतां चाचष्टे ॥ १०६ ॥

पाणिगुल्फजान्वरलिजत्रुचिकुक्षिरःपर्यस्थ-

लाः स्थूलास्थिनखदन्ताश्चास्थिसाराः । ते महोत्साहाः क्रियावन्तः क्रेशसहाः सारस्थिरशरीरा भवन्त्यायुष्मन्तश्च ॥ १०७ ॥

सूद्रज्ञा बलवन्तः स्निग्धवर्णस्वराः स्थूलदीर्घवृत्तसन्धयश्च मज्जसाराः । ते दीर्घायुषो बलवन्तः श्रुतविचित्रिज्ञानापत्यसंमानभाजश्च भवन्ति ॥ १०८ ॥

सौम्याः सौम्यप्रेक्षिणः क्षीरपूर्णलोचना इव प्रहर्षबहुलाः स्निग्धवृत्तसारसमसंहतशिखरदशनाः प्रसन्नस्निग्धवर्णस्वरा भ्राजिष्णवो महास्फिचश्च शुक्रसाराः । ते स्त्रीप्रियोपभोगा बलवन्तः सुखैश्वर्यारोग्यवित्तसंमानापत्यभाजश्च भवन्ति ॥ १०९ ॥

स्मृतिमन्तो भक्तिमन्तः कृतज्ञाः प्राज्ञाः शुचयो महोत्साहा दक्षा धीराः समरविक्रान्तयोधिनस्त्वकविपादाः सुव्यवस्थितगतगिगम्भीरबुद्धिचेष्टाः कल्याणाभिनिवेशिनश्च सत्त्वसाराः । तेषां स्वलक्षणैरेव गुणा व्याख्याताः ॥ ११० ॥

तत्र सर्वैः सौरुपेताः पुरुषा भवन्त्यतिबलाः परमसुखयुक्ताः क्रेशसहाः सर्वात्मनेष्यात्मनि जातप्रत्ययाः कल्याणाभिनिवेशिनः स्थिरसमाहितशरीराः सुसमाहितगतयः सानुनादस्निग्धगम्भीरमहास्वराः सुखैश्वर्यवित्तोपभोगसंमानभाजो मन्दजरसो मन्दविकाराः प्रायस्तुल्यगुणविस्तीर्णापत्याश्चिरजीविनश्च ॥ १११ ॥

अतो विपरीतास्त्वसाराः ॥ ११२ ॥

मध्यानां मध्यैः सारविशेषैर्गुणविशेषा व्याख्याता भवन्ति ॥ ११३ ॥

इति साराण्यष्टौ पुरुषाणां बलप्रमाणविशेषज्ञानार्थमुपदिष्टानि भवन्ति ॥ ११४ ॥

कथं तु शरीरमात्रदर्शनादेव भिषज्जुष्टेद्यमुपचितत्वाद्बलवान्, अयमल्पबलः कृशत्वात्, महाबलोऽयं महाशरीरत्वात्, अयमल्पशरीरत्वादल्पबल इति; दृश्यन्ते ह्यल्पशरीराः कृशाद्यैके बलवन्तः; तत्र पिपीलिकाभारहरणवत् सिद्धिः । अतश्च सारतः परीक्षेतैत्युक्तम् ॥ ११५ ॥

सारतश्चेत्यादौ सारशब्देन विशुद्धरते धातुरुच्यते । सप्रमेनेति प्रभायुक्ता लक्ष् । त्वक्सारणामिति च्छेदः । अयेयं सारता किं करोतीत्याह—सा सारतेत्यादि । एवमन्यत्रापि सा सारतेत्यादि व्याख्यातव्यम् । श्रीमदिति शोभायुक्तम् । वरणिः कफोणिका । शिखरदशना इति शोभनदशनाः । स्त्रीप्रिय उप-

१ 'क्षीमिया' मिशोपभोगाः इति पा० । २ 'परमोत्सवयुक्ता' इति पा० । ३ 'परीक्षेतुक्तं' इति पा० ।

भोगं समोगो येषां ते तथा । समरे विक्रम्य युष्मन्तीति समर-
त्रिकान्तयोधिगः । स्वस्थिता इति न परस्थिताः । तुल्यगुणवि-
स्तीर्णापला इति जनितात्पसदशापला । प्रायश्चन्दो नियमेन
निषेधयति । मध्यानामिति लोकात्प्राणाम् । मध्यं, सारविद्यो-
पैरिति ये तत्र समभवन्ति सारास्वद्युक्तं सारगुणैरित्यर्थः । उप-
नितत्वादिति स्थूलत्वात् । महाशरीरत्वादिति अतिप्रमाणशरीर-
त्वात् । पिपीलिकाभारहरणवदिति स्वल्पा पिपीलिका यथा सार-
शरीरत्वेन महान्तं भारं नयन्ति, तथाऽल्पहृत्शरीरा इत्यर्थः ।

॥ १०२-११५ ॥

संहननतश्चेति संहननं संहतिः संयोजनमित्ये-
कोऽर्थः । तत्र समसुविभक्तारिण्य सुवदसन्धिं सुनि-
विष्टमांसशोणितं सुसंहतं शरीरमित्युच्यते । तत्र
सुसंहतशरीराः पुरुषा पलवन्तः, त्रिपर्ययेणाप्यप-
लाः, मध्यत्वात् संहननस्य मध्यवला भवन्ति ॥११६॥

सहतिरिति निनिदसन्धानतेत्यर्थः ॥ ११६ ॥

प्रमाणतश्चेति शरीरप्रमाणं पुनर्यथास्वेनाहुलि-
प्रमाणेनोपदेक्ष्यते उत्सेधविस्तारायामेयंथान्ममम् ।
तत्र पादौ चत्वारि पद् चतुर्दशाहुलानि, जह्ने
त्पदाद्दशाहुले षोडशाहुलपरिक्षेपे च, जातुनी
चतुरहुले षोडशाहुलपरिक्षेपे, त्रिंशद्दशुलपरिक्षे-
पायष्टादशाहुलावूर, पडहुलदीर्घा वृषणावष्टाहुल-
परिणाहः, शोफः पडहुलदीर्घे पञ्चाहुलपरिणाहः,
द्वादशाहुलपरिणाहो भगः, षोडशाहुलविस्तारा
कट्टी, दशाहुलं बस्तिशिरः, दशाहुलविस्तारं द्वाद-
शाहुलमुदर, दशाहुलविस्तीर्णे द्वादशाहुलायामे
पाश्व, द्वादशाहुलं स्तनान्तरं, द्यहुलं स्तनपर्यन्तं,
चतुर्विंशत्यहुलविद्यालं द्वादशाहुलोत्सेधमुरः,
द्वहुलं हृदयम्, अष्टाहुलौ स्तनधौ, पडहुलावंपौ,
षोडशाहुलो प्रयाह, पञ्चदशाहुलौ प्रपाणी, इत्सौ
ष्टादशाहुलौ, कक्षावष्टाहुलौ, त्रिकं द्वादशाहुलो-
त्सेधम्, अष्टादशाहुलोत्सेधं पृष्ठं, चतुरहुलोत्सेधा
द्वाविंशत्यहुलपरिणाहा शिरोधरा, द्वादशाहुलोत्से-
धं चतुर्विंशत्यहुलपरिणाहमाननं, पञ्चाहुलमास्यं,
त्रिचक्रकृष्णांशिमामासिकाललाटं चतुरहुलं,
षोडशाहुलोत्सेधं द्वात्रिंशद्दशुलपरिणाहं शिरः इति
पृथक्त्वेनाद्वाघययानां मानमुक्तम् । केवलं पुनः
शारीरमहुलिपरिवाणि चतुरशीतिः । तदायामविस्तार-
समं समुच्यते । तथायुर्ध्वलमोजः सुगमैश्वर्यं विच-
मिष्टाश्वापरे भाया भवन्त्यायत्ताः प्रमाणवति
शरीरे, त्रिपर्ययस्त्यतो हीनेऽधिके वा ॥ ११७ ॥

प्रमाणतश्चेत्प्राणिनां प्रसक्तं प्रमाणमज्ञानययानामाह । पादौ
उत्सेधेन चत्वारि, विस्तारेण पद्, दीर्घेण चतुर्दशाहुलानीति
यथाक्रमं भवति । जह्ना जान्मपक्ष्णाहुच्यते । परिक्षेपः परिणाहः ।
जातुर्जह्नेत्यर्थः । परिणाहपरिमाणं च यदुच्यते तन्मध्यस्था-
नस्य, तेनास्यमपरिणाहमानेपु जह्नादिषु मध्यस्थानमेतज्ज्ञेयम् ।
कथ्या उत्सेधपरिमाणं नोक्तं, तस्या उत्सेधप्रसोनेन्त-
द्विचन्धिपर्येन पृथगुत्सेधप्रमाणस्याविद्यमानत्वात् ; प्रयाहुरसा-
द्वार्हृक् कफोऽग्निपर्यन्तम् । प्रपाणिः कफोऽप्यपक्ष्णात् । निकमिति
शुदास्य प्रसृति कटीकपालोष्पेपर्यन्तम् । त्रिचक्रं च षोष्ठ्य
कर्णां च अक्षिमध्यं च नासिकां च ललाटं च प्रति प्रति चतुर-
हुलम् । पडहुलोत्सेधं शिर इति पृष्ठगतं भ्रोगायाम् उपरि ज्ञेयम् ।
केवलमिति पादतलात् प्रसृति शिर पर्यन्तं चतुरशीलहुलं
भवति, एवं सार्यनिहस्तप्रमाणत्वं शरीरस्य स्वहस्तेन भवति ।
अथ च प्रत्यवयवोत्सेधेन चतुरशीलहुलादधिकं चच्छरीर
भवति, तदवयवानामवयवान्तत्वेयानुप्रतिघाता मृष्टणात्, तेन
प्रत्यवयववैर्ष्यमानेन न चतुरशीलहुलं गणनीयं किं तु समुचित-
मेव शरीरम् । तत्र पादसाहुलानि चत्वारि, जह्नाया अष्टादश,
पातुनश्चत्वारि, ऊर्ध्वरिष्टादश, पृष्टसायदश, भ्रोगायाधत्वारि,
शिरस्य पद्, एव चतुरशीलहुलानि षटन्ते । मुधुतेन सम
योऽन मानविशेषः सोऽत्राहुलिमानभेदाच्छम्यितव्यः । तत्र
हि सर्वेषामहुलितैर्वं पुष्टमानसुक्तम् । तेन तत्राहुलि(ल)मान-
मेवाव्य ज्ञेयम् । जायामविस्तारसममिति यथोक्तप्रत्यवयवायाम-
विस्तारयुक्तं, किंवा, यापताऽऽयामेन चतुरशीलहुल, तावद्यदि
विस्तृतत्वाद्द्वयप्रमाणेन च विस्तारेण शरीरं भवति, तदा आया-
नविस्तारसमं भवति । तत्रेति यथोक्तप्रमाणवति शरीर इति
योजनीयम् । हीन इति हीनप्रमाणे । अधिक इति अधिर-
प्रमाणे ॥ ११७ ॥

सात्म्यतश्चेति सात्म्यं नाम तद्यत् सातत्येनोप-
सेध्यमानमुच्यते । तत्र ये घृतक्षीरतैलमांसरस
सात्म्याः सर्वैरससात्म्याश्च ते यत्नवन्तः त्रेहसदा
श्चिरजीविनश्च भवन्ति, रुक्षसात्म्याः पुनरेकरससा-
त्म्याश्च ये ते प्रायेणाप्यपला अल्पहेससता अत्पा-
युपोऽल्पसाधनाश्च भवन्ति, व्यामिश्रसात्म्यास्तु
ये ते मध्यवलाः सात्म्यनिमित्ततो भवन्ति ॥११८॥

सात्म्यतश्चेन्न सात्म्यशब्देन शोकरात्म्यमुच्यते, प्रकृति-
ताम्यारीना भेदजादिपरीक्षयेव परीक्षितात्प्रादिति ज्ञेयम् । अ-
ल्पसाधना इत्यल्पमेवजा, एकरससात्म्यानां पवरगा अर्था
स्म्यत्वेनाप्यथा इति भाष ॥ ११८ ॥

सत्त्वतश्चेति सत्त्वमुच्यते मनः । तच्छरीरस्य
सत्त्वकमात्मसंयोगात् । तत्रिविधं बलभेदेन—प्रयत्नं,

१ 'संघात' इति पा० । २ 'शरीरं चतुरदशहुलं' इति पा० ।
३ 'चतुर्दश' पा० । ४ 'दशहुली' इति पा० ।

१ 'कृष्णपरिमाण' इति पा० । २ 'विश्वविक्रमजह्ने'
इति पा० ।

मध्यम्, अवर्तं चैति; अतश्च प्रवरसत्त्वावरसत्त्वाः पुरुषा भवन्ति । तत्र प्रवरसत्त्वाः सत्त्वसारास्ते सारेषूपदिष्टाः; स्वल्पशरीरा ह्यपि ते निजागन्तुनि-
मिच्छासु महतीष्वपि पीडास्वव्यथा दृश्यन्ते सत्त्व-
गुणवैशेष्यात्; मध्यसत्त्वास्त्वपरैर्नात्मन्युपनिधाय
संस्तम्भवन्त्यात्मनाऽऽत्मानं परैर्वाऽपि संस्तभ्यन्ते;
हीनसत्त्वास्तु नात्मना नापि परैः सत्त्वयत्नं प्रति
शक्यन्ते उपस्तम्भयितुं, महाशरीरा ह्यपि ते स्व-
ल्पानामपि वेदनानामसह्या दृश्यन्ते, सन्निहितभय-
शोकलोभमोहमाना रोद्रभैरयद्विष्टयीभ्रतःसविकृतसं-
कथास्वपि च पशुपुरुषमांसशोणितानि चावेक्ष्य
विपादयैवर्ण्यमूच्छ्रान्मादभ्रमप्रपतनानामन्यतममा-
शुवन्यथवा मरणमिति ॥ ११९ ॥

तत्रकमेति प्रेरक धारकं च । ते सारेषूपदिष्टा इति य एव
सत्त्वसारास्त एव प्रवरसत्त्वा इति ज्ञेया इत्यर्थः । सत्त्वगुणवै-
शेष्यादिति सत्त्वगुणेन सत्त्वभिन्नवेदनाधिकारत्वादव्यथा इव
दृश्यन्त इत्यर्थः । परानात्मन्युपनिधायैति परं वेदनासहं दृष्ट्वा,
'चेदय वेदनासहस्वददमपि वेदनासहो भवामि' इति कृत्वा
वेदना सहत इत्यर्थः ॥ ११९ ॥

आहारशक्तितश्चेति आहारशक्तिरभ्ययहरण-
शक्त्या जरणशक्त्या च परीक्ष्या, बलाद्युपी ह्याहा-
रापत्ते ॥ १२० ॥

जरणशक्त्या चेतिवचनाद्यो बहु भुङ्गे परिणमयति च, असा-
याहारशक्त्यानिहोच्यते, न तु वस्तुगपरिणतिरुहीत ॥ १२० ॥

व्यायामशक्तितश्चेति व्यायामशक्तिरपि कर्म
शक्त्या परीक्ष्या । कर्मशक्त्या ह्यनुमीपत्ते यत्नत्रैवि-
ध्यम् ॥ १२१ ॥

कर्म भारसहनान्दि, तत्र शक्ति कर्मशक्ति ॥ १२१ ॥

व्यस्तश्चेति कालप्रमाणविशेषोपेक्षिणी हि शरी-
रावस्था वयोऽभिधीयते । तद्वयो यथास्थूलमेदेनं
त्रिविधं—यालं, मध्यं, जीर्णमिति । तत्र यालमपरि-
पकधातुमजतस्यज्जनं सुकुमारमकृशसाहमसंपूर्ण
वलयं श्लेष्मधातुप्रायमापोडशयर्षं, विवर्धमानधातु-
गुणं पुनः प्रायेणानवस्थितसत्त्वमांश्रिशद्धर्ममुपदिष्टं,
मध्यं पुनः समत्वागतयलवीर्यपौरुषपरान्कमग्रहण-
धारणस्मरणवचनविज्ञानसर्वधातुगुणं बलस्थितम-
वस्थितसत्त्वमधिशैर्यमाणधातुगुणं बलस्थितम-
मापष्टिवर्षमुपदिष्टम्; अत पर हीयमानधातिवन्द्रि-
ययलवीर्यपौरुषपरान्कमग्रहणधारणस्मरणवचनवि-

शानं भ्रश्यमानधातुगुणं वायुधातुमायं क्रमेण जी-
र्णमुच्यते आवर्षंशतम् । वर्षंशतं चल्वायुषः प्रमाण-
मस्मिन् काले; सन्ति च पुनरधिकोनवर्षंशतजीवि-
नोऽपि मनुष्याः । तेषां विकृतित्वज्यैः प्रकृत्यादियल-
विशेषैरायुषो लक्षणतश्च प्रमाणमुपलभ्य ययस-
खित्वं विभजेत् ॥ १२२ ॥

एवं प्रकृत्यादीनां विकृतित्वज्यैनां भावानां प्रवर-
मध्यावरविभागेन यलविशेषं विभजेत् । विकृतिय
लत्रैविध्येन तु दोषयत्नं त्रिविधमनुमीयते । ततो
भैपज्यस्य तीक्ष्णमृदुमध्यविभागेन त्रैविध्यं विभज्य
यथादोषं भैपज्यमवचारयेदिति ॥ १२३ ॥

वयं स्वरूपमाह—कालेत्यादि । कालप्रमाणविशेषोपेक्षिणीति
कालस्य प्रमाणविशेषेण योगाद्भवतीत्यर्थः । यथास्थूलमेदेनेति-
वचनाद् बालबालतरायवस्थाभेदादधिकमपि वयो भवतीति
दर्शयति । बालो द्विविधः—अपरिपक्वाधुतरापोडशयर्षात्, तथा
वर्षमानधातुरांश्रिशतमात् । तदेतयोर्बालभेदयोस्त्वयुक्तत्वेन भे-
दमाह—तत्रेत्यादि । पोडशयर्षापो हि बालोऽल्पमृदुमेपजोपचर्य-
त्वादिना शारते यक्तव्यं, तदूर्ध्वं बालोऽपि बालभैपज्यत्वादिना
तयोपचर्यते । क्रमेणेति नैकदेव, पष्टिवर्षदूर्ध्वं धाल्यादिहानि-
रति दर्शयति । अस्मिन् काले इति काले । अयाधिकवर्षंशत-
जीविनां कथं वयंखित्वं विभक्तव्यमित्याह—तेषामित्यादि । प्र-
कृत्यादयो दश परीक्ष्या अत्रैव प्रकृतिविकृतिसारेत्यादिनोका ।
अत्र विकृतित्वज्यैनामित्यनेन विकृते परित्यागं कृत । तेन प्र-
कृतिसारादीनां बलविशेषं प्रवरारवमध्यमेदमित्प्रकृत्यादिभेदेन
कृते प्रवरारवमध्यह्यैरायुषु प्रमाणं प्रवरारवराद्युपलभ्य वय-
खित्वं विभजनीयम् । एतेन यस्य प्रकृतियलमुत्तमं श्लेष्मप्रकृते
समप्रकृतेर्ना तस्यायुर्दूर्ध्वं भवति, हीने तु प्रकृतियले हीनम्,
एव सारादावपि ज्ञेयम् । एव यय प्रकृत्यादीनां सर्वेषामेवोत्त-
मेन बलेन युक्तं स शताधिक जीवति । तेन, तस्य विशति-
वर्षाधिकशतं ययायुषुपलभ्यते, तदा पूर्वाक्षययोनिभागानुमा-
नादापष्टिशद्वर्षाणि स बालो भवति, द्विसप्ततिवर्षं च स
मध्यं, शेषे तु दृढं, यत्तु प्रकृत्यादीना मध्यमत्वेनाल्पायु-
रितिदयोऽवधार्यते, स पशुविशतिवर्षाणि बालं, पशुशत
रितिदयोऽवधार्यते, तस्य प्रकृत्यादीना मध्यमत्वेनाल्पायु-
नाऽऽयुर्वधार्थं, तस्यायुर्वैशेष्येण शरीरप्रतिबद्धे शरीरे
वैशेष्येऽस्ति—आयुषो लक्षणतश्चेति । आयुर्वैशेष्येणपि
वयोऽवधार्यं बाल्यादिवयोभिभागं कर्तव्यं इत्यर्थः । अयं च
श्लोकान्याधिकशतायुषा बाल्यादिविभागं कर्तव्यं, येषां तु
विशतिवर्षादि परमायुषो मानं न तेषां तदनुमानेन वयोभेदः,
ते ह्यप्राप्तमप्यावस्था एव म्रियन्ते । प्रकृत्यादिविभागेन शरीर-

१ 'पीडास्वव्यथा' इति पा० । २ 'पर' इति पा० । ३ 'बल
त्रिविधम्' । ४ 'यथावयवमेदेन' इति पा० ।

१ 'आविशत' इति पा० । २ 'द्विसप्ततिश्च वर्षाणि' इति पा० ।
३ 'नक्तव्यम्' इति पा० ।

बलपरीक्षासुचानुपसहरति—एवमित्यादि । दोषरत्न तु यथा शरीररूपदेशपरीक्षया परीक्ष्यं तदाह—विभूतिवलेत्यादि ॥ १२२ ॥ १२३ ॥

**आयुषः प्रमाणज्ञानहेतोः पुनरिन्द्रियेषु जातिसू-
त्रीये च लक्षणान्युपदेक्ष्यन्ते ॥ १२४ ॥**

शरीररूपदोषरूपपरीक्षायां शरीरपरीक्षां प्रतिज्ञातामभिधाय पुनरायु प्रमाणज्ञानार्थं शरीरपरीक्षामतिदिशति—आयुष इत्यादि । इन्द्रियेष्विति इन्द्रियस्थानाभ्यायेषु । तत्रेन्द्रिये वर्णोद्विग्नत्वा रिष्टरूपया हवितानाद्युर्वातस्य, जातिवृत्तये शरीरे च जन्मप्रतिबद्धैर्गर्भार्थाद्युद्धमत्पायुद्धं च ज्ञातव्यम् ॥ १२४ ॥

कालः पुनः संवत्सरश्चातुरायस्या च; तत्र संवत्सरौ द्विधा त्रिधा षोढा द्वादशधा भूयश्चाप्यतः प्रविभज्यते तत्तत्कार्यमभिसमीक्ष्य । त(त्र) षण्डु तावत् षोढा प्रविभज्य कार्यमुपदेक्ष्यते—हेमन्तो ग्रीष्मो वर्षाश्चेति शीतोष्णवर्षलक्षणान्तर्य क्रतवो भवन्ति, तेषामन्तरेष्वितरे साधारणलक्षणान्तर्य क्रतवः प्रावृष्टाश्चतस्रस्तन्वा इति । प्रावृष्टिति प्रथमः प्रवृष्टैः कालः, तस्यानुबन्धो हि वर्षाः । एवमेते संशोधनमधिकृत्य पदं विभज्यन्ते क्रतवः ॥ १२५ ॥

तत्र साधारणलक्षणेषु तु घननादीनां प्रवृत्ति-
विधीयते, निवृत्तिरितरेषु । साधारणलक्षणा हि मन्दशीतोष्णवर्षत्यात् सुखतमाश्च नपन्त्यविकल्प-
काश्च शरीरौपधानाम्, इतरे पुनरत्यर्थशीतोष्णव-
र्षत्याहुःखतमाश्च भवन्ति विकल्पकाश्च शरीरौप-
धानाम् ॥ १२६ ॥

शरीरपरीक्षां समाप्य कालपरीक्षामाह—काल इत्यादि । सवत्सरोऽयनभेदेन द्विविध, शीतोष्णवर्षभेदेन त्रिविध, ऋ-
तुभेदेन षोढा, मासभेदेन द्वादशधा, पक्षभेदाद्युर्वातत्रिधा, प्र-
दरारदिनाऽनेकेषु विधेयम् । तत्रतु कार्यमित्येवनादिष्वेयभेदेन
संपाद्य कार्यमित्यर्थः । साधारण इति जननिशीतोष्णवर्ष-
प्रावृष्टं विभजते—प्रावृष्टित्यादि । प्रथमप्रावृष्टाच्छेदनाऽऽपाटभो-
णात्तुच्यते । एतच्च दिमासस्युद्भेदमात्रमेतदिं हृत्वा शेषमास-
द्विकेन वर्षादयो यथापम द्वेषाः । अथ च पशुकर्मो न रक्षो-
त्तरयादी, किंतु शरीरदोषनप्रवृत्तावेवेति दर्शयता 'संशोध-
नमधिकृत्य' इत्युक्तम्, एवमेव च कर्म विद्यौ वक्ष्यति—“प्रा-
वृष्टं शुभममौ श्रेयो शारद्वर्षेणो पुनः । तपस्यश्च मनुष्येन वन-
न्त शोधनं प्रति” (सि भा. ६) । अस्मिन्नुत्पन्ने विचिरो
नास्ति । ये तु भुवन्—गङ्गाया दक्षिणरूढे वर्षां यत् नपन्ति तेन

तत्र प्रावृष्टादिक्रम, यज्ञोत्तररूढे शीतं बहु भवति तेन तत्र हेमन्तशिशिरी भवतः; उक्तं हि काश्यपेन—यत्—“भूयो वर्षति पर्जन्यो गङ्गाया दक्षिणे जलम् । तेन प्रावृष्टवर्षोऽस्यो ऋतुः तेषा प्रकल्पितो ॥ गङ्गाया उत्तरे रूढे हिमवत्सुसंरूढे । भूय शीतमत्तस्तेषां हेमन्तशिशिरीरूढ” —इति । एतच्च न, अर्थं 'संशोधनमधिकृत्य' इति वचनात् । यदि वेदशक्तौऽर्थं नेद स्यात्तदा तमेव नेदकं व्रथाद्, न संशोधनम् । तेन, काश्यपो-
कदेशभेदेन प्रावृष्टादिक्रमो न तावद्विद्यमानमत । अविकल्पपाद्य शरीरौपधानामिति न शरीरस्य कृत्रिमतापादित्युपेन नेदकाल-
धौपद्यस्य च न प्रमाणोत्कर्षापकर्षभेदकारका इत्यर्थः । विकल्प-
काश्च शरीरौपधानामिति नदाऽऽलपिपरत्वेनावश्यकत्वात्मा भ-
वन्ति वमनादय, तदौपद्यस्य कृत्रिमगुणोपधानेन यथावस्थ-
नापेन, तथा शरीरस्य च विकल्पका भवन्ति ॥ १२५ ॥ १२६ ॥

तत्र हेमन्ते षट्तिमानशीतोपहृतत्वाच्छरीरमनु-
षोपपन्नं भवत्यतिशीतवाताध्मातमतिदारुणीभूत-
मवयच्छदोपं च, मेपजं पुनः संशोधनार्थमुष्णसभा-
वमतिशीतोपहृतत्वात्मान्मन्दवीर्यत्वमापद्यते, तस्मात्त-
योः संयोगे संशोधनमयोगाद्योपपद्यते शरीरमपि
च वातोपपद्यतः । ग्रीष्मे पुनर्मृदोष्णोपहृतत्वाच्छ-
रीरमनुषोपपन्नं भवत्युष्णवातातपाध्मातमतिशि-
थिलमत्यर्थप्रविलीनदोषं, मेपजं पुनः संशोधनार्थ-
मुष्णस्यभावमुष्णानुगमनात्क्षिणतस्त्वमापद्यते, त-
स्मात्तयोः संयोगे संशोधनमतियोगाद्योपपद्यते श-
रीरमपि पिपासोपपद्यतः । वर्षासु तु मेघजलापतते
गूढाकंचन्द्रतारे धारासु ले विपति भूमौ पङ्कजलप-
टलसंवृतायामत्यर्थोपपङ्क, नशरीरेषु भूतेषु विहतस-
भायेषु च केवलेष्वौपद्यभ्रामेषु तोयतोयदानुगतमा-
रुतसंसर्गापहतेषु गुरुप्रवृत्तौनि घननादीनि भव-
न्ति, गुरुसमुत्थानानि च शरीराणि । तस्माद्दमना-
दीनां निवृत्तिविधीयते वर्षाभागागतेष्वुत्तुषु, न वे-
दात्ययिकं कर्म । आत्ययिके पुनः कर्मणि कामस्युक्तं
विकल्प्य कृत्रिमगुणोपधानेन यथतुंगुणविपरीतेन
मेपजं संयोगसंस्कारप्रमाणविकल्पेनोपपाद्य प्रमा-
णवीर्यसमं षट्त्वा ततः प्रयोजयेदुत्तमेन यतोनाप-
हितः ॥ १२७ ॥

यथा हेमन्तान्द्रिषु दुःखतन्त्रं भवति तदाह—उत्त हेमन्त
इत्यादि । अवयवदोषमिति अविषयदोषम् । तयोरेति यो-
श्चशरीरभेदजयो । तोयस्य तोयदानुगतमारुतस्य च संघर्ष-
सम्बन्धः । गुरुप्रवृत्तौनि शरीरोपानं गुणकारिणी प्रवृत्तिभेदयि,

१ 'इन्द्रियस्थाने' ग. । २ 'वत्स्य' इति पा० । ३ 'मृष्टे'
ग. । ४ 'प्रावृष्टियेषु भूय इति वेदय' इति पा० । ५ 'दिमा-
समासुंभेदमति' इति पा० । ६ 'शुभिममौ' इति पा० ।

१ 'हिमवत्सुसंरूढे' इति पा० । २ 'तेन' संशोधनमधिकृत्ये
निबन्धनात् इति पा० । ३ 'गुरुप्रवृत्तौनि' इति पा० । ४ 'ते'
वानुपपन्नमारुतसंघर्षं गुरुप्रवृत्तौ' इ. । ५ 'वत्स्य' ग. ।

तथाऽस्यापीलथ, किञ्च बहुप्रतिविधेयप्रवृत्तीनि शुद्धप्रवृत्तीनि । शुद्धसमुत्थानानीति सशोधनद्विष्टानि शरीराणि तदा महता प्रयत्नेन चिरेण च कालेन प्रकृतिं प्रामुख्यतीलथं । धर्माभावा न्तेविति हेमन्तप्रोक्तावर्षासु । हेमन्तादिव्याज्यालथिके व्याधी सशोधन दर्शयन्नाह—न चेदित्यादि । विकल्पेति अल्पगुण युक्तं कृत्वा । कृत्रिमगुणोपधानं यथा—शीते शीतप्रतीकारार्थं गुणसदनादिकरणम्, उक्तं चान्यत्र,—“शीते शीतप्रतीकार गुणे चोष्णनिवारणम् । कृत्वा कुर्यात् किञ्चि प्राप्ता क्रियाकाल न हापयेत्” —(सु सू अ ३५) इति । ऋतौ प्रतीकारं दशयित्वा भेषजप्रतीकारमाह—भेषजमित्यादि । संयोगविकल्पो यथा—शीते त्रिष्टुताया उष्णेन गोमूत्रेणाकोटन, प्रमाणविकल्पो यथा—अयोगप्रतीकारार्थमतिमात्रनिवृत्तानमित्यादि । अत्र च प्रमाण विकल्पस्तथा कर्तव्यो यथा प्राणाविरोधं स्यात्, तथा संयोग विकल्पश्च तथा कर्तव्यो यथा विरुद्धवीर्यभेषजनलेको न स्यादिति दर्शयन्नाह—प्रमाणवीर्यसमं कृत्वेति ॥ १२७ ॥

आतुरावस्थास्वपि तु कार्याकार्यं प्रति षालाकालसंज्ञा, तद्यथा—अस्यामचस्थायामस्य भेषजस्या फालं, काल पुनरन्यस्येति, पतदपि हि भवत्यप-स्थायविशेषेण, तस्मादातुरावस्थास्वपि हि षालाकालसंज्ञा । तस्य परीक्षा—मुहुर्मुहुदातुरस्य सर्वा वस्थाविशेषावेक्षणं यथावद्वेषजप्रयोगार्थम् । न ह्यतिपतितकालमप्राप्तकालं वा भेषजमुपयुज्यमानं यौगिकं भवति; कालो हि भेषजप्रयोगपर्याप्तमि-भिनियतैतयति ॥ १२८ ॥

आतुरावस्थालक्षणं कालमाह—आतुरेत्यादि । तत्रोदाहरणं यथा—नवज्वरे न कपायकाल, अतिमान्तपदे ज्वरे कपायकाल इत्यादि । भेषजप्रयोगपर्याप्तमिति भेषजप्रयोगसाध्यं विदितमित्यर्थं ॥ १२८ ॥

प्रवृत्तिस्तु प्रतिफलं समारम्भ । तस्य लक्षणं मि-पगौपधातुरपरिचाराख्याणा क्रियासमायोगः ॥ १२९ ॥

कालमभिधाय क्रमप्राप्तौ प्रवृत्तिमाह—प्रवृत्तित्वेत्यादि । प्रतिफलं चिन्तित्वा ॥ १२९ ॥

उपाय पुनर्भिपगादीनां सौष्टवमभिवर्धनं च सम्यक् । तस्य लक्षणं—भिपगादीनां यथोक्तगुण संपदेश्चकालप्रमाणतात्पर्यमि-यादिभिश्च सिद्धिप-रणै सम्यगुपपादितस्योपधस्यावचारणमिति १३०

परिच्छिन्नगुणमाह—उपाय इत्यादि । अयोक्तृगुणसंपदि-सनेन सौष्टवमुक्तम् ॥ १३० ॥

१ 'गुरसमुत्थानानीति' इति पा० । २ 'विरुद्धप्रमाणभेषजनेष्टक काल स्यात्' इति पा० । ३ 'अस्य भेषजस्य काल', अकाल पुन रस्य इति पा० । ४ 'अभ्यस्त्याद्ये' इति पा० । ५ 'भेषजप्र वृत्तिसाध्यमिति' इति पा० । ६ 'अभिपगौ' इति पा० ।
च पं ३६

एवमेतं दश परीक्ष्यविशेषां पृथक् पृथक् परी-क्षितव्या भवन्ति ॥ १३१ ॥

दशोदादिना तु सम्यगभिविधानं ब्रूते ॥ १३१ ॥

परीक्षायास्तु खलु प्रयोजनं प्रतिपत्तिज्ञानम् । प्रतिपत्तिर्नाम यो विकारो यथा प्रतिपत्तव्यस्तस्य तथाऽनुष्ठानज्ञानम् ॥ १३२ ॥

किंप्रयोजना परीक्षेत्स्योत्तरं परीक्षायारिक्त्वत्यादि । प्रति-पत्तिव्याप्यं विभजते—य इत्यादि । प्रतिपत्तव्य इत्यनुष्ठानेन योजयितव्यं ॥ १३२ ॥

यत्र तु खलु घमनादीनां प्रवृत्तिर्यत्र च निवृत्ति-स्तद्भासत' सिद्धिपूत्ररमुपदेक्ष्याम ॥ १३३ ॥

'क च घमनादीनां प्रवृत्ति, क च निवृत्ति' इत्यस्योत्तरं तिदेशेनाह—यत्र त्वित्यादि ॥ १३३ ॥

प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणसयोगे तु गुरुलाघव संप्र-धाय सम्यगप्यवस्येदन्वतरनिष्ठायाम् । सन्ति हि व्याघ्र्य शास्त्रेपूत्रसर्गापवादरूपप्रथमं प्रति निर्दिष्टा । तस्माद्गुरुलाघव संप्रधाय सम्यगप्यवस्येदित्यु-चम् ॥ १३४ ॥

'प्रवृत्तिनिवृत्तिरक्षणसयोगे किं नैष्ठिकम्' इत्यस्योत्तरं—प्रवृत्तौत्यादि । अन्वयस्तेदिलक्ष्यवसायं वृत्तौदित्यर्थं । अन्यतरनिष्ठायामित्यन्वतरपक्षव्यवसायाम् । अत्र गुरुलाघवे शाब्दे गुरुप्रतिक्रियानिधयोऽनुक्तोऽपि ज्ञायते, तेन शास्त्रकारेण गुरुमाधिप्रतीकारनिष्ठायामप्यवसायं वृत्तौदिति साक्षात् कृ-तम् । एतदेव गुरुव्याधिप्रतीकारे लघुव्याध्यापपादकेन वचन-भङ्ग्यतरेणाह—सति हीत्यादि । सम्यगप्यवस्येदिति उक्तं गल्पु परिलज्यापवादगुरुमुपक्रम्यतयाऽप्यवस्येत्, न चन्त-मुपद्रव वेलादिना हि दुर्बलं परिलज्य बलवधिक्रियामभि-धासति ॥ १३४ ॥

यानि तु खलु घमनादिषु भेषजद्रव्याण्युपयोगं गच्छन्ति तान्यनुव्याख्यास्यामः । तद्यथा—एत-जीमूतकेदधातु धामार्गवकुटजट्टवेधेघनफलानि, फ-लजीमूतकेदधातु धामार्गवपत्रपुष्पाणि, आरव्यधधृ-क्षकमदनं स्यादुष्णपट्टपाटापाटलादाह्लेष्टाम्घासत-पणं स मालपिचुमर्दपटोलमुपधीगुहृधीचिक्रसो-मयवृक्षतायुदीपीशिमुमूलकपायं, मधुकमधुक-कोविदारकपुंदरानीपनिदुलविम्बीराणपुष्पीसदापु-ष्पीप्रत्यङ्गपुष्पीकापायं, एलाहरेणुप्रियङ्गुपृथ्वीका पुस्तुम्बुपुलगरनलदहीपेरतालीशोदीरकपायं, शुकपादोडिङ्गुपालिपादमोडगकालकूट(इ)न

१ एतौ उक्तोऽवधारणार्थं इति पा० ।

कपायैश्च, सुमनास्त्रौमनस्यायनीहरिद्रादाहहरिद्राहृ-
 श्रीरपुनर्नवामहासहाधुद्रसहाकपायैश्च, शास्त्रलि-
 शास्त्रलिङ्गभद्रपण्यैलापण्युपोदिकोद्दालकधन्वन-
 राजादुनोपचित्रागोपीशुद्धाटिकाकपायैश्च, पिप्पली-
 पिप्पलीमूलचव्यचित्रकशुद्धैरसपंपफाणितक्षीर-
 क्षारलवणोदकैश्च, यथालाभं यद्येष्टं वाऽप्युपसं-
 स्मृत्य चर्तित्रियाचूर्णोत्पलेह्लेहकपायमांसरसयवा-
 गुयूपकाम्बलिकक्षीरोपधेयान्मोदकानन्याश्च भक्ष्य-
 प्रकारान् विविधाननुविधाय यथाहं वमनाहाय
 दद्याद्विधिवद्भनम् ॥ इति कल्पसंग्रहो वमन-
 द्रव्याणाम् ॥ कल्पमेपां वित्तारेणोत्तरकालमुप-
 देक्ष्यामः ॥ १३५ ॥

सप्रति कानि च वमनादिषु नेपलद्रव्याणि योग गच्छन्ती-
 श्वस्योत्तर—यामौलादि । शार्ङ्गिष्ठा शुजा । सोमवरक खदिर ।
 द्वीपी कण्टकारी, द्वीपिशतुरिति पाठे सतावरि ज्ञेया । विदुलो
 वेतस, सतपुष्या षण्डारवा, सदापुष्पी रैकार्क । कालङ्कृतो
 कौसन्दि । पोटगला ह्योगला । सुपवी कार्वेष्क । हुमना
 षाठी । सौमनस्यायनी जातिकलिका, जातिकोपो वा । शास्त्र-
 लिङ्गो रोहितक, स्वल्पशास्त्रलिङ्गो । भद्रपर्णी भादाली । एला
 पणा राज्ञा । उदलो बहुवार । गोपी सारिवा । नतिक्रिया
 पतिकृषवीर्षभक्ष्यकरणम् । अत्र 'आरग्वभादि' 'मधुभादि' इति
 पृथक्पङ्कटण प्राय समानगुणता निच्छेदपाठेन दर्शयितुं
 कृतम् । कल्पन करप. प्रयोग इत्यर्थः । उत्तरकालमिति
 कल्पस्थाने ॥ १३५ ॥

विरेचनद्रव्याणि तु श्यामात्रिवृचतुरङ्गलतित्व-
 फमहावृक्षसप्तलाशङ्गिनीदन्तीद्रवन्तीना क्षीरमूल-
 त्वकूपत्रपुष्पफलानि यथायोगं तस्ते क्षीरमूलत्वक-
 पत्रपुष्पफलेष्विह्निषाविक्रिते, अजगन्धाद्वगन्धा-
 जशुद्धीक्षीरिणीनीलिनीहोतककपायैश्च, प्रकीर्यो-
 दक्षीर्यामसूरविदलाकम्पिलकविडद्वगवाक्षीकपा-
 यैश्च, पीलुत्रियालमृद्धीकाशुद्धमयंरूपकयदरदाडि-
 भामलय हरीतकीचिमीतकवृक्षीरपुनर्नयाविदारिग-
 न्यादिकपायैश्च, सीधुसुरासौवीरकतुपोदकमैत्रेय-
 मेदकमादिदामधुमधूलकधान्याम्लकुवलवदरर्यजु-
 र्कर्मन्धुमिश्च, दधिदधिमण्डोद्दिन्द्रिश्च, गोमोह-
 प्यजायीना च क्षीरमूत्रैर्यथालाभं यद्येष्टं वाऽप्युप-
 संस्मृत्य चर्तित्रियाचूर्णोत्पलेह्लेहकपायमांसरस-
 यूपकाम्बलिकक्षीरोपधेयान् मोदकानन्याश्च
 भक्ष्यप्र(वि)धारान् विविधाश्च योगाननुविधाय

यथाहं विरेचनार्हाय दद्याद्विरेचनम् । इति कल्प-
 संग्रहो विरेचनद्रव्याणाम् । कल्पमेपां विस्तरेण
 यथावदुत्तरकालमुपदेक्ष्यामः ॥ १३६ ॥

विक्रितिर्द्रव्यन्तरउभय, अविक्रिति केवलप्रयोग; तत्र
 विक्रिताविक्रितौरिति सयुक्तावुक्तैरित्यर्थः । क्षीरिणी दुग्धिका ।
 हीतक यद्यमिषु । मसूरविदला श्यामलता । प्रथमं तु श्यामा
 श्यामगूला त्रिवेदोच ॥ १३६ ॥

आस्थापनेषु तु भूयिष्ठकल्पानि द्रव्याणि चानि
 योगमुपयान्ति तेषु तेष्ववस्थान्तरेष्वामुतराणां, तानि
 द्रव्याणि नामतो विस्तरेणोपदिश्यमानान्यपरिस्-
 र्वेयानि स्युरतिबहुत्वात्; इष्टश्चान्तिसंक्षेपविस्त-
 रोपदेशस्तत्रे, इष्टं च केवलं ज्ञानं, तस्माद्रसत एव
 तान्यत्र व्याख्यास्यामः । रससंसर्गविकल्पविस्तरो
 होपामपरिसङ्घेयः, समवेतानां रसानामंशांशबल-
 विकल्पानिवहुत्वात् । तस्माद्द्रव्याणां चैकदेशामुदा-
 हरणार्थं रसेष्वनुविभज्य रसैकैकदयेन च नाम
 लक्षणार्थं पडास्थापनस्कन्धा रसतोऽनुविभक्त्य
 व्याख्यास्यन्ते ॥ १३७ ॥

भूयिष्ठकल्पानिति बहुप्रयोगानि प्राथं प्रयोज्यानि च । इष्ट-
 शानतिसंक्षेपविसारोपदेश इत्यतिसंक्षेपविसारेण शब्दे ययन-
 मिष्टम्, इष्टं च केवलं ज्ञानमिति अनतिसंक्षेपविसाराभिधानेन
 यदनुप वसापि यथासामान्यद्वारा ज्ञानं भवति तदपीष्ट प्रत्य-
 क्तुं थोतुष्येत्यर्थः । तस्माद्रसत एवेति रस प्राधान्येनोद्दिश्य
 रसाश्रयद्रव्यस्थानतिसंक्षेपविसारोपदेशेनेत्यर्थः । तानीत्यास्थाप-
 नोपयोगीनि द्रव्याणि । अत्र च रसद्वारा निर्देशेऽपि रससंसर्ग-
 स्यादियदुत्वेन क्लृप्तद्रव्यनिर्देशबदसक्येयता स्यादिति कृत्वा
 पदभिरैव रसेर्निदेशं पतय्य आस्थापनोपयोगिद्रव्याणामिति
 दर्शयन्नाह—रसोत्सादि । उदाहरणार्थमिति मधुरादिरसस्य
 धारभूतस्य द्रव्यस्योदाहरणार्थम् । रसेष्वनुविभज्येति रसेषु मधु-
 रादिषु द्रव्याणामेकदेशमाधारतयोपदिश्येत्यर्थः । रसैरैकदयेनेति
 न रससंसर्गेण । नानलक्षणार्थं पडास्थापनस्कन्धा इति साश-
 नुक्ताना जीवकादीनां नामार्थं, तथा अनुक्ताना मधुरादिद्रव्याणां
 तन्नातीनत्वेन संज्ञार्थमास्थापनयोगिद्रव्यसंग्रहा व्याख्यास्यन्ते
 इति, क्रिया, नामलक्षणपमिति नामज्ञानार्थम् । आस्थाप-
 नेऽनेनेति आस्थापन जीवकादिद्रव्यम् । स्कन्ध समूह । रस-
 तोऽनुविभज्येति मधुरादिरसतया निर्दिश्येत्यर्थः ॥ १३७ ॥

यत्तु पद्धिधमास्थापनमेकरसमित्याचक्षते भिप-
 जस्तुल्लभतमं सत्त्वरसमूषिष्ठत्याद्द्रव्याणाम् ।

१ 'अर्धपुष्पी हु-रो ना' इति पा० । २ 'अर्धला' इति पा० ।
 ३ 'मसूरवरात्' पयोवातनुमिभाव' इति पा० ।

१ 'रसमवापिनरत्नमिलार' इति पा० । २ 'अभिप्राययो
 ज्याने' इति पा० । ३ 'रसवैक्येनेति' इति पा० । ४ 'अन्ता
 पनावोगसमूह' इति पा० ।

तस्मान्मधुराणि मधुरप्रायाणि मधुरविपाकानि
मधुरप्रभावाणि च मधुरस्कन्धे मधुराप्येव कृत्यो-
पदेश्यन्ते, तथेतराणि द्रव्याण्यपि ॥ १३८ ॥

अथ च मधुरादिरस्तेन द्रव्यगणनिर्देशेन न मधुराद्येकरसस्यैव
द्रव्यस्य सग्रहेण यथा परैराख्यायते तथाऽस्माभिरपीयते, किन्तु
यत्र सत्त्वपि रसान्तरे मधुरादयः प्रधानं, यद्वा द्रव्यं मधुरादि-
कार्यकारि विपाकप्रभावात्, तदपि मधुरादिगण एवास्माभि
पठनीयमिति दर्शयन्नाह—यस्मिन्नादि । एकरसमिति शुद्धैकर-
सम् । मधुरप्रायाणीत्युक्तमधुररसानि । तथेतराणीति अम्ल-
वीनि अम्लप्रायाणि अम्लपाकानि च अम्लमेव कृत्योपदेश्याम्.,
तथा लवणदिष्वप्येवमेव तथेतराणीतिपदेन दर्शयति ॥ १३८ ॥

तद्यथा—जीवकर्मभक्तौ जीवन्ती वीरा तामल-
की काकोली शीरकाकोली मुद्गरपर्णी मापपर्णी शा-
लपर्णी पृश्निपर्ण्यसंनपर्णी मधुपर्णी मेदा महामेदा
कर्कटशृङ्गी शृङ्गाटिका छिन्नरहा च्छनाऽतिच्छत्रा
श्रावणी महाश्रावणी सहदेवा विश्वदेवा शुद्धा
शीरशुद्धा बलाऽतिबला विदारी शीरविदारी क्षुद्र-
सहा महासहा कष्यगन्धाऽश्वगन्धा वृश्चीरः पुन-
र्नवा बृहती कण्टकारिकोद्वृको मोरटः द्युदगा
संहर्षा शतावरी शतपुष्पा मधूकपुष्पी यष्टीमधु
मधूलिका मृद्वीका खर्जूर परूपकमात्मगुता पुष्कर-
बीजं कशेरुकं राजकशेरुकं राजादनं कतकं फादमयं
शीतपाक्योदनपाकी तालखर्जूरमस्तकमिष्टुरिञ्चु-
चालिका दर्भः कुशः काशः शालिगुन्द्रेत्कटकः
शरमूलं राजक्षवकः ऋष्यप्रोक्ता द्वारदा भारद्वाजी
यननपुष्पभीरुपत्री हंसपादी फाकनासिका कुलि-
ङ्गाक्षी शीरवल्ली कपोलवल्ली कपोतवल्ली सोमवल्ली
गोपवल्ली मधुवल्ली चेति; एषामेवंविधानामन्येषां
च मधुरवर्गपरिसंख्यातानामौषधद्रव्याणां छेद्यानि
खण्डशङ्खेदयित्वा भेद्यानि चाणुयो मेदयित्वा
प्रक्षाल्य पानीयेन सुप्रक्षालितायां स्थाल्यां समा-
पाय्य पयसाऽघोदकेनाभ्यासित्य सार्धयेहर्ष्या सत-
तमयघट्टयन्, तदुपयुक्तभूमिष्टेऽम्लसि गतरसेष्वौष-
धेषु पयसि चानुपदधे स्थालीमुपहृत्य सुपरिपृतं
पयः सुखोष्णं घृततैलयसामञ्जलयणफणितोपहितं
यस्ति घातविकारिणे विधिशो विधिवद्द्यात्; शीतं
तु मधुसर्पिभ्यामुपसंख्यं पित्तविकारिणे विधि-
यद्द्यात् । इति मधुरस्कन्धः ॥ १३९ ॥

वीरा जलधरं शाकम् । अत(घ)नपर्णी अरराजिता ।

१ 'मापपर्णी' वा । २ 'परिपुत पून' वा । ३ 'विपाकप्रभाव' वा । इति पा० ।

मधुपर्णी विरद्धतम् । छेना कोकिलाक्ष । अतिच्छत्रा वरण
कोकिलाक्ष । महाश्रावण्यल्पमुषा । शुद्धा शर्करा । शीरशुद्धा
शृद्धेच्छुद्गाटिका । छुद्रसहा युमारी । कष्यगन्धा कष्यजाहलक ,
बलामेदो वा । मोरट मूर्वा । संहर्षा वन्दाक । मधुकर्पर्णी
मधुकमेद । मधूलिका नर्कटहस्ततृणम् । राजादनं वैशुलि-
कीनि ख्यातम् । कशेरु विश्वोदक । राजकशेरु कशेरु-
मेद । शीतपाकी शीतला । व्योदनपात्री नीलक्षिप्ती । कष्य-
प्रोक्ता बलामेद । द्वारदा शाकतक . । भारद्वाजी यनकापरी ।
यनत्रयणी बृहत्कला गोडुम्बा । अनीरुपनी शतावरीमेद ।
कुलिङ्गाक्षी पेटिका, कुलिङ्गापाठपक्षे उच्यते । शीरवली शीर-
लता । कपोलपर्णी 'कवलवेणुआ' इति ख्याता । कपोतवली
सूक्ष्मेला । सोमवल्ली सोमलता । गोपवणी अनन्तमूलम् ।
मधुवणी यष्टीमधुमेद ॥ १३९ ॥

आम्नाप्रातकलकुचकर्मद्वृक्षाम्लाम्लवेतसकु-
वलयदराडिममतुलुङ्गगण्डीरामलरुनन्दीतकशी-
तवःतिन्तिण्डीकदन्तशठैरावतकफोशाप्रधन्वनानां
फलानि, पत्राणि चाप्रातकादमन्तकचाद्देरीणां चतु-
र्विधानां चाम्लिकानां द्वयोश्च कोलयोश्चामुष्क-
योर्द्वयोश्चैव शुष्काम्लिकयोर्ग्राम्यारण्ययोः, आसय-
द्रव्याणि च सुरासोवीरकतुपोदकमेरेयमेदकरुमदि-
रामधुशुक्लीधुदधिदधिमण्डोदधिवज्जान्याम्लादी-
नि च, एषामेवंविधानामन्येषां चाम्लवर्गपरिसं-
ख्यातानामौषधद्रव्याणां छेद्यानि खण्डशङ्खेदयित्वा
भेद्यानि चाणुयो मेदयित्वा द्रवैः स्थाल्यामभ्या-
सित्य सार्धयित्वापसंस्कृत्य यथावचैलवसामञ्ज-
लयणफणितोपहितं सुखोष्णं यस्ति घातविकारिणे
विधिशो विधिवद्द्यात् । इत्यम्लस्कन्धः ॥ १४० ॥

अम्लस्कन्धे नन्दीतकं कर्परनन्दी । शीतकोऽम्लकटे ।
ऐरावतो नागराक्षम् । अम्लिका कन्दप्रधाना कामरूपे प्रविद्धा,
अम्लिकामेद एकेलुह । द्वयोधेलादि । इदं स्थिराणीति
द्रवभवनात् स्थिराभूतानीत्यर्थं (?) ॥ १४० ॥

सैन्यवसौवचलकालविडपाफ्यानूपकूप्यवातुके-
लमीलकसामुद्रोमकौद्रिदौपरपाटयैकरुपांशुजान्ये-
वंप्रकाराणि चान्यानि लवणवर्गपरिसंख्यातानि,
एतान्यम्लोपहितान्युष्णोदकोपहितानि वा श्रेद्-
यन्ति सुखोष्णं यस्ति घातविकारिणे विधिशो विधि-
यद्द्यात् । इति लवणस्कन्धः ॥ १४१ ॥

कृष्यादयो लवणमेदा देद्यान्तरप्रविद्धा, तेन देद्यान्तै-
वेभ्यो सेषा । रोमक स्मानदीमवम् ॥ १४१ ॥

१ 'हन्दा' इति पा० । २ 'विशुद्ध' इति पा० । ३ 'पुष्पी' वा स्थानम्
इति पा० । ४ 'देद्यान्तै' वापरमा मान्यम्' इति पा० ।

पिप्पलीपिप्पलीमूलहस्तिपिप्पलीचव्यचित्रकट-
ङ्गयेरमरिचाजमोदाद्रुक्विडङ्गकुस्तुमुष्णीलुतेजो-
घत्थेलाकुष्ठभृत्तकाल्पिहिङ्गुनिर्यासकलिममूलक-
सर्पपलशुनकरञ्जशिशुमकधुक्षिमुकटारपुष्पभूस्तृण-
सुमुपसुरसकुटेरकाजैकगण्डीरकालमालकपर्णास-
क्षवकफणिञ्जकक्षारम्प्रपिचानीति; एषामेवंवि-
धानां चान्येषां कटुकधर्मपरिसंख्यातानामौषध-
द्रव्याणां छेद्यानि खण्डशब्देदधित्वा मेद्यानि
चाणुशो भेदधित्वा गोमूत्रेण सह साधयित्वाप-
संस्कृत्य यथावन्मधुतैलवणोपहितं सुखोष्णं वास्ति
श्लेष्मविकारिणे विधिज्ञो विधिवद्दद्यात् । इति
कटुकस्कन्धः ॥ १४२ ॥

तेजस्विनी तेजोवती । किलिमं देवदारु ॥ १४२ ॥

चन्दननलद्वकृतमालनकमालनिम्बतुम्बुकुटज-
हरिद्रादावहरिद्रामुस्तमूर्वाकिराततिकककटुकरो-
हिणीत्रायमाणकार्त्वेह्लिकाकरीरकरवीरकेयुकक-
ठिल्लकटुपमण्डूकपर्णाककॉटकवार्ताकुक्कंशाफा-
माधीकाकोदुम्बेरिकासुपव्यतिविषापटोलकुलकपा-
टामुद्गुचीवेत्राग्रवेतसविकडूतथकुलसोमवल्कस-
सर्पणसुमनाकायल्युजवचांतगरागुण्डवालफोशीरा-
णीति, एषामेवविधानां चान्येषां तिक्तवर्गपरि-
संख्यातानामौषधद्रव्याणां छेद्यानि खण्डशब्दे-
दधित्वा मेद्यानि चाणुशो भेदधित्वा प्रक्षाल्य पानी-
येनाभ्यासित्य साधयित्वापसंस्कृत्य यथावन्मधु-
तैलवणोपहितं सुखोष्णं वास्ति श्लेष्मविकारिणे
विधिज्ञो विधिवद्दद्यात्, शीतं तु मधुसर्पिर्भ्यामुप-
संस्कृत्य पित्तविकारिणे विधिज्ञो विधिवद्दद्यात् ।
इति तिक्तस्कन्धः ॥ १४३ ॥

तिक्तवर्गं कर्षाः पटोलभेद' ॥ १४३ ॥

प्रियङ्गुनन्ताप्रास्थ्यम्यष्टकीकटुङ्गुलोध्रमोचरस्त्र-
समन्नाधातकीपुष्पपक्षापक्षकेशरजम्ब्यान्नपूक्षवट-
कपीतनोदुम्बरादयश्चभृत्तकाल्पिहिङ्गुमन्तकशिरी-
षाशपासोमवल्कतिन्दुकप्रियालवदरखदिरसतप-
र्णाश्वकणस्थन्दाजुंनारिभेदैलवालुकपरिपेलवकद-
म्यशङ्खकीजिह्विनीकाशकरोरुकराजकरोरुकद्रुकल-
घंशपन्नकाशकशालघवसर्जभूर्जंशणखरपुष्पापुर-
शामीमाठी(ची)कवरकतुङ्गाजकणस्कूर्जेकविभीतक-
कुम्भीपुष्करवीजयिसुम्णालतालखजूरतंठणानीति,
एषामेयविधानां चान्येषां कषायवर्गपरिसंख्याताना-
मौषधद्रव्याणां छेद्यानि खण्डशब्देदधित्वा मेद्यानि

चाणुशो भेदधित्वा प्रक्षाल्य पानीयेनाभ्यासित्य
साधयित्वापसंस्कृत्य यथावन्मधुतैलवणोपहितं
सुखोष्णं वास्ति श्लेष्मविकारिणे विधिज्ञो विधिव-
द्दद्यात्, शीतं तु मधुसर्पिर्भ्यामुपसंस्कृत्य पित्त-
विकारिणे दद्यात् । इति कषायस्कन्धः ॥ १४४ ॥

कषायवर्गं अक्षरकर्मः प्रियालवालुक । परिपेलवं कैवर्तमुल-
कम् । जिह्विनी खनामरुघाता । माचीको देवदारु' । अक्षरकर्मः
शालभेदः । इन्मी इन्मीक इति ख्याता, किंचा द्रवः । मृगालं
मृगालनालिका । तालवर्जुरतंठणानीति तालवर्जुराडुगु इत्यर्थः ।
अत्र च स्कन्धेषु यद्यं स्कन्धद्वये पठ्यते, तदुभयगुणयुक्तत्वे-
नोभयनापि शोणीति ज्ञेयम् ॥ १४४ ॥

तत्र श्लोकाः ।

पङ्गाः परिसंख्याता य एते रसभेदतः ।
आस्थापनमभिप्रेत्य तान्विद्यात्साधव्यौगिकान् १४५
सर्वशो हि प्रणिहिताः सर्वरोगेषु जानता ।
सर्वाश्रोगान्निघञ्छन्ति येभ्य आस्थापनं हितम् १४६

साधव्यौगिकानिति सर्वेष्व्वास्थापनसाध्वेषु रोगेषु वातव्या-
धिज्वरगुहमादिषु यथोक्तशोषसंबन्धे सति' यौगिकानित्यर्थः ।
एतदेव विदुषोति—सर्वशो हीत्यादि । सर्वश इति समस्तव्यं-
गार्थवर्णेण अगालामं वा ॥ १४५ ॥ १४६ ॥

येषां येषां प्रदान्त्यर्थं ये ये न परिकीर्तिताः ।
द्रव्यवर्गा विकाराणां तेषां ते परिकोपकाः ॥ १४७ ॥
इत्येते पट्टास्थापनस्कन्धा रसतोऽनुविमज्य
व्याख्याताः ॥ १४८ ॥

इदानीं सर्ववर्गाणां सर्वेष्व्वास्थापनसाध्वेषु यौगिकत्वं
यदुक्तं, तत्र पित्तज्वरे कटुवर्णास्थापनं पित्तकरत्वाज्वरवर्धकं
भवति, तेन न दोषविशेषेण सर्वगणाना यौगिकत्वमे-
तदुक्तं, किंतु सामान्येन सर्वोस्थापनसाध्वोरुपहितत्वं, दोष-
विशेषेषु तु तत्र तत्रानुगुणवर्गं प्रकोपकस्य निषेध एवेति
दर्शयन्नाह—येषामित्यादि । येषां येषामिति वातादिविकाराणां-
मुक्त्वाभिह । तत्र मधुस्कन्धः कफप्रदान्त्यर्थंमनुचस्तेन
कफवर्धकं, एवमन्नादिवर्गंयपि ज्ञेयम् । किंचा साधव्यौगिक-
नित्येनेषान्ना वर्गाणां समालम्ब्यस्ययोगेन सबलास्थापनसाध्व-
रोगहरत्वमुच्यते, न प्रत्येकं, प्रत्येकं तु वर्गाणां साध्यत्वेना-
नुचरोगाहत्वंलभ्युच्यते येषामित्यादिना ॥ १४५ ॥ १४८ ॥

तेभ्यो भिपगुडिमान् परिसंख्यातमपि यद्यद्रव्य-
मयौगिकं मन्येत, तत्तद्रूपकर्षयेत्; यद्यच्चानुचमपि
यौगिकं मन्येत, तत्तद्दिदद्यात्; वर्गमपि सर्व-
णोपसंस्कृजेदकमेकेनानेकेन वा युक्तिं प्रमाणीकृत्य ।
प्रचरणमिद्य भिक्षुकस्य धीजसिय कर्षकस्य सूत्रं

बुद्धिमतामल्पमन्यनल्पज्ञानाय भवति, तस्माद्बुद्धिमतामूहपोहवितर्काः, मन्दबुद्धेस्तु यथोक्तानुगमनमेव श्रेयः । यथोक्तं हि मार्गमनुगच्छन् मित्पक् संसाधयति कार्यमनतिमहत्त्वाद्वा विनिपातयत्यनतिहस्तत्वाद्बुद्धाहरणस्येति ॥ १४९ ॥

सप्रत्युत्पन्नं च प्याप्यादिपर्यालोचनया यौगिकत्वमपेक्ष्य यौगिकप्रक्षेपमयौगिकोद्धरण च दर्शयन्नाह—तेभ्य इत्यादि । बुद्धिमानितिपदेन बुद्धिमतेषु प्रक्षेपोद्धारो गणे कर्तव्यो, नाल्पबुद्धिर्नोद्धारोद्धरणसमर्थेनेति दर्शयति । एक वर्गमेकेन वर्गोपोप-उजेदनेकेन वा वर्गेनेति योज्यम् । युक्ति प्रमाणीकृत्येति इदमत्र यौगिकमिदमयौगिकमिति ऊह प्रमाणीकृत्येति । प्रचरण भिन्नमूल तद्गुलादि पात्रस्थम् । ननु मन्दबुद्धे क्व यथोक्तानुगमनम् ? यथोक्तमयौगिकमूहेन बुद्धिमन्त प्रतिपद्यन्ते तत्रैव तन्मन्दबुद्धी प्रयुज्जानो न कथमनर्थमवहेदित्याह—यथोक्त हीत्यादि । अनतिमहत्त्वाद्वा विनिपातयतीत्यनेन मन्दबुद्धेयं शोक्तानाचरत ऊह विना न भवती व्यापद्रवतीति दर्शयति । यत शास्त्रे हि यो विधियंथोक्त, स प्रायो यौगिक एव नयति तत्र, यनापि शरीरादिभेदेनायौगिक, तनापि श्लोकमात्रेण यौगिक इत्यर्थः । अनतिहस्तत्वाद्बुद्धाहरणस्येति शास्त्रे उद्धारोद्धरणवैरोक्तस्य विधेरनतिव्युत्पादिस्यर्थः । एतेन यदि श्लोक रोगसाधनोद्धारण स्यात्, ऊहमेव बहु, तदा मन्दबुद्धि रक्षादुद्धारदर्शयिष्याज्ञानात् तथा स्वयमुद्धारक्षमत्वात् न रोगशान्तिक्षणं वार्यं वस्तुं क्षम स्यात्, यतस्तद्बुद्धाहरणानि बहूनि, तेन तैरेवोद्धारणाम्प्रयोगस्तत्साध्यवैरोक्तव्याधीन साधयतीति युक्तम् । इमौ चावापोद्धारो गणोक्त एव द्रव्ये प्रायो ज्ञेयो । यदुक्तं सुश्रुते—“गणोक्तमपि यद्रव्यं भवेद्याधावयौगिकम् । तदुद्धरेत्, प्रक्षिपेत्तु भग्न्येयौगिकं तु तत्” (सु वि अ १) इति । ये तु सयोगमहिम्ना कार्यकरा अगस्त्यहरीतकमादय, न तेष्यावापोद्धारो कर्तव्यौ । एनमेव चार्थमभिधेयौक्तं सुश्रुते “एष चागमगिहत्वासाधैव फलदर्शनात् । मात्रवत्क्षेत्रप्रयोजन्यो न मीमांस कथचन” (सु वि अ. १)—इति ॥ १५० ॥

अतः परमनुवासनद्रव्याण्यनुव्याख्यायस्यामः । अनुवासनं तु ज्ञेह एव । ज्ञेहस्तु द्विविध—स्याय रात्मको जह्ममात्मकश्च । तत्र स्यायरात्मकः ज्ञेहस्तैलमतेतलं च । तद्व्यं तैलमेव हृत्योपदेदयाम्, स पेततैलप्राधान्यात् । जह्ममात्मकस्तु यसा मज्जा सर्पिरिति । तेषा तैलवसामज्जसर्पिणां यथापूर्णं धेष्टं यातश्लेष्मविकारेष्वनुवासनीयेषु, यथोचरं तु पि-

त्तविकारेषु, सर्व एव वा सर्वविकारेष्वपि योग्यमुपयान्ति संस्कारविधिविशेषादिति ॥ १५० ॥

क्रमप्रसन्नमनुवासनद्रव्यमाह—अत परमित्यादि । अत्र तैलमिति तैलभूत संप्रभेदादि । तैलप्राधान्यादिति स्थावरज्ज्ञेहेषु तिलतैलस्यैव प्राधान्यादिस्यर्थः । एतेन तैले यो विधि स साप्यपादौ बोद्धव्यं, तैलशब्देन तु साप्यपादीनामिह ग्रहणं निलमबन्धेहस्य प्राधान्यप्रख्यापनार्थं, तैलशब्देन साप्यपादीनां ग्रहणं भवत्येव । यदुक्तं सुश्रुते—“निष्पत्तेस्तद्गुणत्वात् तैलव्यभिक्तरेष्वपि” (सु सू अ ४५) इति ॥ १५१ ॥

शिरोविरेचनद्रव्याणि पुनरपामार्गपिप्पलीमरिचविडङ्गशिशुद्विरीपतुन्मुचपित्तज्जाग्यजमोदावार्ताकीपृथ्वीकैलाहरेणुकाफलानि च, सुमुपसुरसकुटेरकगण्डीरकालमालकपर्णासशक्वकफगिज्जकहरिद्राऽऽङ्गवेरमूलकलशुनतर्कारीसर्पपत्राणि च, चर्कांकलकतुप्रनागदन्तीयचापामार्गश्वेताज्योतिष्मतीगार्शीगण्डीरपुष्पवाक्पुष्पीवृश्चिवाडीययस्यातिविषामूलानि च, हरिद्राशुद्धवेरमूलकलशुनपन्दाश्च, लोभ्रमदनसप्तपर्णनिम्बार्कपुष्पाणि च, वैद्यशावंगुदसरलशङ्खजीङ्गियसनहिङ्गुनिर्यासाश्च, तेजोवतीयराङ्गेहृदीशोभाज्जनकचूडतीकण्टकारिकात्वचश्चेति । शिरोविरेचन सप्तविधं, फलपत्रमूलकन्दपुष्पनिर्यासत्वगाश्रयमेदात् । लवणकटुतिकरुपायाणि चेन्द्रियोपशयानि तथाऽपराण्यनुकान्यपि द्रव्याणि यथायोग्यवितितानि शिरोविरेचनार्थमुपदिश्यन्त इति ॥ १५१ ॥

पातिशेष्याच्छिरोविरेचनग्याह—शिरोविरेचनेत्यादि । फलानि चेति चकारेण तस्मादुष्णद्रव्यादज्ञान्तरोपयोग च दर्शयति । तेन शिरोवैश्वमाणत्वेणुपयोगश्च भवति, एवमन्यप्राप्त्युद्धारार्थम् । सुमुखादय पर्णाभिमेदा । तर्कारी जयन्ती । गभीरपुष्पी शमठ । पयसा माद्री । वरुण गुडलक । इन्द्रियोपशयानीलनेन यानि लवणहीनि इन्द्रियानुपशयतानि तान्यैव शिरोविरेचने योज्यानि, तथाऽपराणीनि मथुराम्लरुपाणामप्यपि यानि शिरोविरेचने यौगिकानि ॥ १५१ ॥

प्रत श्लोकः ।

लक्षणाचार्यशिष्याणां परीक्षा कारणं च यत् ।
अध्येयाप्यापनविधि संभाषाविधिरेव च ॥ १५२ ॥
पद्मभिरुनानि पञ्चाशद्वादिमार्गपदानि च ।
पदानि दश चान्यानि कारणानीनि तत्रत ॥ १५३ ॥

१ 'वर्षेयनविमहस्वरनदिरसताधोदाहाण्य' इति पा० ।
२ 'द्विषील यौगिक' इति पा० । ३ 'ताम्रादुद्धारोपिपासाज्ञानात्' इति पा० । ४ 'चन्द्राहरणार्थमयो' इति पा० ।

१ 'शिलातुम्' इति पा० । २ 'क्षिप्रमन्मे' इति पा० ।
३ 'प्राधान्यवक्तव्ये' इति पा० ।

संप्रश्नश्च परीक्षादेर्नवको घमनादिषु ।
मिपगिजतीये रोगाणां विमाने संप्रकाशितः ॥१५४॥

संग्रहे लक्षणाचार्यशिष्याणामिति शास्त्राचार्यशिष्याणां पती-
क्षा, लक्षणं हि शास्त्रमुच्यते । कारणं च यदिति शास्त्रादिपरी-
क्षाकारणं च यदित्यर्थः, 'एवंभूतं शास्त्रममल इवादित्यः' इत्या-
दिशास्त्रपरीक्षाकारणम् । आचार्यपरीक्षाकारणं तु 'एवंविधो
ह्याचार्यः' इत्यादि । शिष्यपरीक्षाकारणं तु 'अप्याप्यमप्यापयन्
ह्याचार्यः' इत्यादि । मध्येमप्येतव्यं, तस्य विधिरप्यन-
विधिरैव ॥ १५२-१५४ ॥

बहुविधमिदमुक्तमर्थजातं
बहुविधवाक्यविचित्रमर्थकान्तम् ।
बहुविधशुभशब्दसन्धिषुक्तं
बहुविधवादनिसूदनं परेषाम् ॥ १५५ ॥
इनां मतिं बहुविधहेतुसंश्रयां
विजशिवान् परमतवाद्सूदनीम् ।
नै सज्जते परवचनावमर्दनै-
नं शक्यते परवचनैश्च मर्दिनुम् ॥ १५६ ॥

१ 'निलीयते परवचनावमर्दनै' इति पा० ।

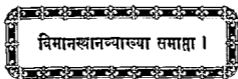
दोषादीनां तु भावानां सर्वेषामेव हेतुमत् ।
मानात् सम्यग्विमानानि निरुक्तानि विभागशः १५७

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते रोगमि-
पगिजतीयविमानं नामाष्टमोऽध्यायः ॥
(अग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते ।
अनेनावधिना स्थानं विमानानां समर्थितम्।)

इदमुक्तमर्थजातमिति लक्षणाचार्यशिष्यपरीक्षादिस्वमभिधे-
यजातमुक्तम् । अर्थकान्तमिति यथा संबन्धार्थवादिना गुणेन
कमनीयार्थं भवति तयोक्तमित्यर्थः । शब्दस्य वाक्ये योजनं
शब्दसन्धिः । दोषादीनामित्यादिना विमानस्थानार्थसंप्रद्वं
करोति । हेतुमदित्युपपत्तियथा भवति तथा दोषादिमाना-
दित्यर्थः । निरुक्तानीति निरुक्तयोक्तानि । निरुक्तिश्च दोषादयो
विशेषेण गीयन्ते ज्ञायन्ते एभिरिति विमानानि ॥१५५-१५७॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां चरकतात्पर्यटीका-
यामायुर्वेददीपिकायां रोगमिपगिजतीय-
विमानं नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायुर्वेददीपिकायां चरकता-
त्पर्यटीकायां विमानस्थानव्याख्या समाप्ता ॥

विमानस्थानव्याख्या समाप्ता ।

शारीरस्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अथातः कतिधापुरुषीयं शारीरं व्याख्यास्यामः ॥१॥
इति ह स्याद् भगवानानेयः ॥ २ ॥

निदानस्थाने ज्ञातहेत्वादिना तथा विमाने प्रतीतरसदोपादि-
मानेन कर्तव्यचिकित्साया अधिष्करण शरीरं ज्ञातव्यं भवति,
यतोऽप्रतिपक्षेऽपेक्षिते शरीरे न शरीरविज्ञानाधीना
चिकित्सा साधनी भवति, अतः शरीरं कारणोत्पत्तिस्थिति-
वृद्धादिविशेषे प्रतिपादयितुं शारीरं स्थानमुच्यते । अत्रापि
चात्यन्तदु खोपरममोक्षकारणचिकित्सोपयुक्तपुरुषभेदादिप्रतिपा-
दकतया प्रधानत्वेन कतिधापुरुषीयोऽध्यायोऽभिधीयते ॥१-२॥

कतिधा पुरुषो धीमन्! धातुभेदेन भिद्यते ।
पुरुष. कारणं फस्मात्, प्रभव. पुरुषस्य क ॥ ३ ॥
किमशो ध , स नित्यः किं किमनित्यो निर्दिशतः ।
प्रकृतिः का, विकाराः के, कि लिङ्गं पुरुषस्य च ॥४॥
निष्क्रियं च स्वतन्त्रं च वशिनं सर्वगं विभुम् ।
यदन्त्यात्मानमात्मघ्नाः क्षेत्रज्ञं साक्षिणं तथा ॥ ५ ॥
निष्क्रियस्य क्रिया तस्य भगवन् विद्यते कथम् ।
स्वतन्त्रश्चेदनिष्टासु कथं योनिषु जायते ॥ ६ ॥
यशी यद्यसुषैः कस्मान्नाद्वैराक्रम्यते यदात् ।
सर्वाः सर्वगतत्वाच्च वेदना. किं न वेत्ति सः ॥ ७ ॥
न पद्यति विभुः कस्मान्छैलकुड्यतिरस्त्वत्तम् ।
क्षेत्रज्ञः क्षेत्रमथवा किं पूर्वमिति संशयः ॥ ८ ॥
क्षेत्रं क्षेत्रं विना पूर्वं क्षेत्रज्ञो हि न युज्यते ।
क्षेत्रं च यदि पूर्वं स्यात् क्षेत्रज्ञ. स्याद्देशाभ्यतः ॥९॥
साक्षिभूतश्च फस्यायं कर्ता ह्यन्यो न विद्यते ।
स्यात् कथं चाविकारस्य विशेषो वेदनादृष्टः ॥१०॥
अथ चार्तस्य भगवस्तिसृणां कां चिकित्सति ।
अतीतां वेदनां घेपो वर्तमानां भविष्यतीम् ॥११॥
भविष्यन्त्या अस्मात्प्रतितीताया अनागम. ।
साप्रतिक्रिया अपि स्थानं नास्त्यतः संशयो ह्यतः ॥१२॥
कारणं वेदनानां किं किमधिष्ठानमुच्यते ।
क वेत्ता वेदनाः सर्वां निर्घृष्टं यान्त्वरोपतः ॥ १३ ॥
सर्वधितुं सर्वसंन्यासी सर्वसंयोगनि रूतः ।
एकः प्रशान्तो भूतात्मा कैलिङ्गैरुपलभ्यते ॥ १४ ॥
इत्याभिप्रेतस्य यवः ध्रुत्वा मतिमता यवः ।
सर्वं यथायत् प्रोयाच प्रशान्तात्मा पुनर्धनुः ॥१५॥

कतिधेति कतिप्रकार । पुरुष इत्यनेन चाविशेषेण पुरुष-
शब्दाभिधेयोऽर्थोऽभिधीयते, यत 'खाद्यश्चेतनापट्टा' इत्या-
दिना, तथा चतुर्विंशतिक्रमेदभिधय कर्मपुरुष एव शरीरी
वाच्य, तथा 'चेतनाधातुरप्येक इत्यतः पुरुषसङ्गक' इत्यने-
नारमैव शरीररहित पुरुषशब्दार्थत्वेन वाच्य । पुरुषधार-
णाद्धातु, तेन धातुभेदेनेति पुरुषधारणार्थभेदेन । धीमन्धिति
विशेषणेन य एव धीमान् स एव पुरुषभेदादिकमिम वक्ष्यमाण
सुष्टुम् वक्तु समर्थ इति दर्शयति । पुरुष कारण फस्मादिति
यस्माद्धेतो पुरुष सत्तारे प्रधान स्याधिकारणमित्यर्थ । प्रभव-
त्यस्मादिति प्रभव कारणम् । योनिव्यति जातिषु । सर्वा इति
परपुरुषेणता अपि । क्षेत्रज्ञ आत्मा । क्षेत्रमव्यक्तवर्जित सर्वं
वक्ष्यमाणम् । हेयमित्यादि ।—असति क्षेत्रे क्षेत्रज्ञानाभावात्
क्षेत्रज्ञत्वमुपपद्यते इति भावः । साक्षिभूत इति साक्षिरदरा ।
विशेषो वेदनादृष्ट इति पुनरिद्वान्तरूपवेदना नितो हर्षादिविशेष
इत्यर्थ । तिष्ठणामिति अतीतानागतवर्तमानानां दु स्रष्टव्या
मध्ये कां चिकित्सति । अतीतामित्यादौ किञ्चोऽध्याहार्यं,
तेन किमतीतां चिन्तित्ति, किं वर्तमानां, किंवा भविष्यतीमिति
योज्यम् । स्थान नास्तीति क्षणिकत्वेन चिकित्साया प्रवृत्तियो-
ग्यकालावस्थान नास्ति । वेदनानां कारणमधिष्ठानं च यद्यपि
धीर्धनीवित्तीयेऽप्युक्त, तथाऽपीह प्रकरणसाक्षिशेषवर्तीत्याका-
हृया च विष्टिता पुन प्रज्ञा । प्रशार्थाधानी उत्तरग्रन्थे आ-
चार्येण प्रपञ्चनीया इति तत्रैवं व्याकरणीया ॥ ३-१५ ॥

खाद्यश्चेतनापट्टा घातव्य. पुरुषः स्मृतः ।
चेतनाधातुरप्येकः स्मृतः पुरुषसंज्ञकः ॥ १६ ॥

खाद्य इत्यादि ।—खाद्य 'यं धातुरभिराप क्षितिलया'
इति वक्ष्यमाणा, चेतनापट्टा इत्यत्र चेतनाशब्देन चेतनाधार
तन्मन्त्रक आत्मा इत्यत्र, खादिरग्रहणेन चन्द्रिकायि खादिरमया-
न्यवहृदन्ति । अथ च वैशेषिकदर्शनपरिग्रहीतमिच्छासाध्या
विषय पुरुष, अयमेव "पञ्चमहाभूतशरीरसमवाय पुरुष"
(सु सु अ १) इत्यनेन सुधुतेनाप्युक्त । इत्यत इति भाष्यया
पूर्वाभाषणामप्यय पुरुषशब्दाच्चोऽभिप्रेतो नास्तत्कल्पित
इति दर्शयति । परि शरीरे शेते इति म्युत्तरया य आत्मा
पुरुषशब्देनोच्यते तनाह—चेतनेत्यादि । अत्र पुरुष इति
कर्मन्वे यव—पुरुषसङ्गक इति करोति तेन न चेतनापुरुष
पुरुषचिकित्सायमभिप्रेत, इदं शास्त्रान्तरस्यवहाराणुप-

१ 'सर्वपुरुषगता अयं' इति पा० । २ 'त्वयै' इति पा० ।
३ 'सिन्धस' इति पा० । ४ 'वेद' इति पा० । ५ 'उत्तरवेदेन
नापानुपपत्त' इति पा० । ६ 'वक्ष्ये' इति पा० ।

१ 'नचसदग्निरोपस' इति पा० ।

दिहाप्यय पुरयशब्देन सञ्चित इति दर्शयति, चिकित्साविय-
यस्तु पद्मपात्रिक एव पुरय, अत एव तत्र सञ्चितग्रहणं न
कृतम् । अथ च पुरयशब्दो गवादावपि पद्मपात्रसमुदाये
यद्यपि वर्तते, तथाऽपि सर्वप्रधाने नर एव विश्लेषेण वर्तते,
तेन नातिप्रसिद्धो गवादा पुरयशब्दः ॥ १६ ॥

पुनश्च धातुभेदेन चतुर्विंशतिकः स्मृतः ।
मनो दशेन्द्रियाण्यर्थां प्रवृत्तिश्चाष्टधातुकी ॥ १७ ॥

पद्मपात्ररूपमेव पुरय पुन साध्यदर्शनभेदाच्चतुर्विंशतिक-
भेदेनाह—पुनश्चेत्यादि । चतुर्विंशतिकमेव विभजते—मन
इत्यादि । यद्यपि पञ्चविंशतितत्त्वमयोऽथ पुरय साध्यैरुच्यते,
यदाह—“मूलप्रकृतिरविकृतमिहदाया प्रकृतिविकृतव सप्त ।
पोऽक्षयस्तु विकारो न प्रवृत्तिर्न विकृति पुरय” (सा. का. २)
इति, तथाऽपीह प्रवृत्तिव्यतिरिक्तं चोदासीनं पुरयमव्यक्तसंसा-
धर्म्यादव्यक्ताया प्रकृतावेव प्रथिष्य अव्यक्तशब्देनैव गृह्णाति,
तेन चतुर्विंशतिकं पुरय इत्यविद्वद्भ्यः, उदासीनस्य हि सूक्ष्मस्य
भेदप्रतिपादनमिदानीतिप्रयोजनमिति न कृतम् । दशेन्द्रियाणीति
पञ्च वसेन्द्रियाणि पञ्च बुद्धेन्द्रियाणि च । अष्टधातुकीति स्वादि
पञ्चकृत्वव्यक्ताहङ्काररूपा, वक्ष्यति हि—“स्वादीनि बुद्धिरव्यक्त-
महङ्कारस्वशास्त्रम्” इति ॥ १७ ॥

लक्षणं मनसो ज्ञानस्याभायो भाव एव च ।
सति हात्सेन्द्रियार्थानां सन्निकर्षे न वर्तते ॥ १८ ॥
चैतुस्यान्मनसो ज्ञानं साधिध्यात्तच्च वर्तते ।
अणुत्वमथ चेकत्वं द्वौ गुणो मनसः स्मृतौ ॥ १९ ॥

अत्र चतुर्विंशतिके प्रथमोद्दिष्टं मनो लक्षणमुदाह—लक्षण-
मित्यादि । यथा ज्ञानस्याभायो ज्ञानस्य भावश्च मनोगमको
भवति यदाह—स्वीत्यादि । चैतुस्यान्मनस इति इन्द्रियेणा
सयोगात्, साधिध्यादिति इन्द्रियेण मनसः सधन्यात् ।
(एव मन्यते)—यदा युगपदिन्द्रियार्थां इन्द्रियैः संयुज्यन्ते
तदा क्वचिदिन्द्रियार्थे ज्ञानं भवति, क्वचिन्न भवतीति दृष्टं,
तेनेमौ ज्ञानभावाभावौ ज्ञानकारणान्तरं दर्शयत, यच्च तत्
कारणान्तरं तन्मनः । तच्च कारणं मनोरूपं यत्कालमयुगपत्
सर्वेन्द्रियव्यापकं स्वीक्रियते किंवा अनेककल्पमिन्द्रियवत्
स्वीक्रियते, तदा पुनरपि युगपदिन्द्रियार्थसम्बन्धे पञ्चनिर्वाह-
संभितस्य विभुना वा मनसा, अनेकैर्वा मनोनिर्बुगुणपदधिष्ठित-
त्वादिन्द्रियार्थां, न च भवन्ति युगपज्ज्ञानानि, तस्मान्मुगपज्ज्ञा-
नापुदयादिज्ञानमनोऽणुरूपमेकं च सिध्यतीत्याह—अणुत्वमि-
त्यादि ॥ १८ ॥ १९ ॥

चिन्त्यं विचार्यंमूर्च्छं च ध्येयं संकल्प्यमेव च ।
यत्पि चिन्मनसो शेषं तत् सर्वं हार्यसंशयम् ॥ २० ॥

१ ‘ह्येव मन्यते’ इति दृष्टान्तिविश्रुत्यनेन न पश्यते । २ ‘ज्ञान
भावात् उरुतात्मानं’ इति वा. ।

इन्द्रियाभिग्रहः कर्म मनसः स्वस्य निग्रहः ।
ऊहो विचारश्च, ततः परं बुद्धिः प्रवर्तते ॥ २१ ॥

मनोगुणमभिधाय मनोविषयमाह—चिन्त्यामित्यादि ।
चिन्त्यं कर्तव्यतया अकर्तव्यतया वा यन्मनसा चिन्त्यते ।
विचार्यंमुपपत्त्यनुपपत्तिभ्यां यद्विद्वद्भवते । ऊह्यं च यत् सभा
वनया ऊह्यते ‘एवमेतद्विचिन्त्यति’ इति । ध्येयं भावनाज्ञानवि-
षयम् । संकल्प्यं गुणवत्तया बोधवत्तया चाऽन्यद्विषयविषयम् ।
यत् किञ्चिदस्मिन् सुखाद्यनुभवादिषयविषयबोधः । मनसो ज्ञेयमिति
इन्द्रियनिरपेक्षमनोप्राप्तम् । एते च मनोऽर्थां शब्दादिख्या
एव, तेन पदार्थवत्पनयानं चतुर्विंशतिसङ्ख्यातिरेकं । श्रुत्या
दयस्तु शब्दादिष्यतिरिक्ता मनोऽर्थां बुद्धिभेदप्रदणैरेव प्राज्ञा ।
मनोविषयमभिधाय मनः कर्माह—इन्द्रियेत्यादि । इन्द्रियाभि-
ग्रह इन्द्रियाधिष्ठानं मनसः कर्म, तथा स्वस्य निग्रहो मनसः
कर्म, मनो ज्ञानविषयप्रदत्तं मनसैव नियम्यते, मनस्य गुणा
न्तरयुक्तं सङ्घिषयान्तराज्ञियमवतीत्याहुरेके । यदुक्तम्—‘रिप
यत्रवणं चित्तं धृतिप्रशान्तं शक्यते । नियन्तुमहितादायां बुद्धिर्हि
नियमारिभवा’—इति । तेन, धृष्टा कारणभूतया (मनः) आत्मानं
नियमयतीति न स्वात्मनि क्रियाविरोधः । मनः कर्मान्तरमाह—
ऊहो विचारश्चेति ।—ऊहोह आलोचनं (मा) ज्ञानं निर्विकल्पं (क)म्,
विचारो हेयोपादेयतया विरूप्यतम् । चतुर्विधं हि विकृ-
त्स्वकारणं सारया मन्यन्ते, तत्र बाह्यमिन्द्रियरूपम्, आन्मन्तरं
तु मनोऽहङ्कारो बुद्धिश्चेति नितयम् । तनेन्द्रियाण्यालोचयन्ति
निर्विकल्पेन गृह्यन्तीत्यर्थं, मनस्तु संकल्पयति हेयोपादेयतया
वत्पवतीत्यर्थं, अहङ्कारोऽभिमान्यते ‘ममेदमहमनाधिष्ठत’
इति मन्यत इत्यर्थं, बुद्धिरध्यवस्यति स्वनाम्नेन दीपवत्सु
पाददाम्नेन गुणवन्तमित्यध्यवसायं करोतीत्यर्थं । ऊहस्तु यद्यपि
बाह्यसुखादिवत्, तथाऽपि तत्रापि मनोऽधिष्ठानमवतीति मन-
वर्ततयोक्तं । वचनं हि “सान्तं करुणां बुद्धिं तर्कं विषयम-
वगाहते यस्मात् । तस्मात्प्रविधं करुणं द्वारं, द्वाराणि शोषाणि”
(सा. का. ३५) इति । ततः परं बुद्धिः प्रवर्तत इति ऊहविचारो
नन्तरं बुद्धिरध्यवसायं करोतीत्यर्थं । अहङ्कारव्यापारव्यापि
माननिहासकोऽपि बुद्धिव्यापारेणैव सृष्टितो ज्ञेयः । बुद्धिर्हि
स्वनाम्नेनमुपादर्शनीति चाऽध्यवसायं बुधती अहङ्कारमिमत्
एव विषये भवति । तेन बुद्धिव्यापारेणेश्याहङ्कारव्यापारोऽपि
सृष्टते । बुद्धौ हि सर्वकरणव्यापारार्थं भवति । यदुक्तम्—“एते

१ ‘ह्येव मन्यते’ इति वा. । २ ‘मनः’ इति दृष्टान्तिविश्रुत्यनेन न
पश्यते । ३ ‘सान्तं करुणं द्वारं तर्कं विषयमवगाहते यस्मात्’ इति प्रमाणम् । शोषाणि
नरणां शक्तेन्द्रियाणि, द्वारानि गोपानि, येषुपीनं सति निर्व-
सन्तोऽहङ्कारो बुद्धिर्मादरगातेऽध्यवस्यति, तस्माद्बुद्धिर्ह्यपि
द्वारानि, द्वारवती च सान्तं करुणां बुद्धिं’ इति भाव्यमिति नो
उत्तरांगुप्तं व्याख्यातेयं भावितम् ।

प्रदीपकत्वा परस्परविरुद्धा गुणविशेषा । कृत्स्न एवमस्याथ
प्रकारय बुद्धी प्रयच्छन्ति” (सा का ३६) ॥ २० ॥ २१ ॥

इन्द्रियेणेन्द्रियायाँ हि समनस्केन गृह्यते ।
कल्पन्त्ये मनसा तूर्ध्वं गुणतो दोषतोऽथवा ॥ २२ ॥
जायते विषये तत्र या बुद्धिर्निश्चयात्मिका ।
व्यवस्यति तथा वस्तु कर्तुं वा बुद्धिपूर्वकम् ॥ २३ ॥

एतदोहोहविचारपूर्वकत्वं बुद्धेर्विशेषोति—इन्द्रियेणेत्यादि ।
गृह्यते इति ऊहमात्रेण निर्विकल्पेन गृह्यते । गुणत इत्युपादेय
तया । दोषत इति हेयतया । बुद्ध्यव्यवसाय विश्वगोति—जायत
इत्यादि । विषये तत्रेति मनसा कल्पिते विषये । निश्चयात्मि
केति स्थिररूपत्वा अथ्यवसायरूपत्वर्थ । व्यवसयीत्यनुष्ठान
करोति उक्तो भवतीत्यर्थं, बुद्ध्यव्यवसितमर्थं वस्तु कर्तुं वाऽ-
नुतिष्ठतीति यावत् । बुद्धिपूर्वकमित्यनेन यदेव बुद्धिपूर्वकमनु-
ष्ठान तदेवैवविध भवति नोन्मत्ताद्यनुष्ठानमिति दर्शयति
॥ २२ ॥ २३ ॥

एकैकाधिकयुक्तानि पादानीमिन्द्रियाणि तु ।
पञ्च कर्मानुमेयानि येभ्यो बुद्धिः प्रवर्तते ॥ २४ ॥

मनोऽभिधायेन्द्रियाण्यभिधाते, तथापि ज्यायस्त्वाद् बुद्धी
न्द्रियाणि प्रागाह—एकैकेत्यादि । सारीना मध्ये एकैकेनाधि-
केन भूतेन युक्तानीन्द्रियाणि पञ्च चक्षुरादीनि, एकैकाधिक
पदेन यथापि पाद्यमौक्तिकानि, परं चतुषि तेनोऽधिकमित्याहुक
हृद्ययति । कर्मानुमेयानीति कर्मानुमेयानि, कार्यं चतुर्षु
ज्यादि । येभ्यो बुद्धिः प्रवर्तते इति यानि बुद्धीन्द्रियाणि, तानी
मानि पथेति दर्शयति । यद्यपि च साख्ये आहृत्कारिकाणीन्द्रि-
याणि, यदुक्त—“सात्त्विक एकादशक प्रवर्तते वैकुण्ठाद्-
हारात्” (सां का २५) इति, तथाऽपि मतमेदादौतिकत्व
मिन्द्रियाणां ज्ञेय, किंवा, औपचारिकमेतदौतिकत्वमिन्द्रियाणां
ज्ञेयम्, उपचारधीज च यदुहणभूयिष्ठं यद्विन्द्रियं गृह्यति, तस्य
द्विविधमित्युच्यते, चतुस्तेनो गृह्यति तेन तेनसमुच्चयत इत्यादि
ज्ञेयम् ॥ २४ ॥

हस्तो पादौ शुद्धोपस्यं वागिन्द्रियमयापि च ।
कर्मिन्द्रियाणि पञ्चैव पादौ गमनयर्मणि ॥ २५ ॥

१ 'न केवल बाह्यानीन्द्रियाण्यपेदेव प्रचारं बुद्धिरपि तु ये अन्त-
र्यात्मनोति हारिर्ग, ते अन्तर्पेदेव बुद्धिः प्रधानमित्याह—एव इत्यादि ।
यथा हि मानाप्यथा कौटुम्बिकेभ्यः कर्मादाय विषयाण्युप्राय प्रय-
च्छन्ति, विषयाण्युप्राय सारोपशय, स च भूयते, तथा कौटुम्बि-
काण्युप्राय मनोते समपयति, मनस्य सद्रूप्याहृत्कारात्, अहृत्कार
क्षामिमल बुद्धी सारोप्युपमृदात्, अहृत्कारकं, बुद्ध्यवसायं प्रकारय
बुद्धी प्रयच्छन्ति, इति । बाह्येन्द्रियमनोऽहृत्कारात् गुणविशेषा गुणानां
सत्त्वत्वेणसत्तां शिक्वा, वे तु परस्परविरुद्धीला अति पुरातनेन
भोगापरवर्तित्वेन एकत्रावपरां शिक्वा, तथा बहिरेकैकत्वं सन्त्य-
स्यननेन रूपप्रकाशाय निमित्तं प्रदीने, परमेते दुःखिदेता इति
कोशला इति सांख्यप्रवर्तितुमुपां शारवस्तिमित् । २ 'अनुष्ठानेन-
ये' इति वा० । ३ 'वह्ना भू' इति वा० । ४ 'हृत्कार' इति वा० ।
च. सं. ३०

पायूपस्यं विसर्गार्थं हस्तौ ग्रहणधारणे ।
जिह्वा वागिन्द्रियं वाक् च सत्या ज्योतिस्तमोऽमृता ॥

अथ कर्मेन्द्रियाण्याह—हस्तावित्यादि । हस्तावेकं पादौ
चैकमिन्द्रियमेव रूपकर्मकर्तृतया । शुद्धोपस्यं चैकेकम् । वाक् उ-
पादानहानार्थं मेदमाह—वाक् चेत्यादि । ज्योतिरिव ज्योति-
र्धर्मकर्तृत्वेनोभयलोकरूपप्रकाशकारित्वात्, एतद्विपर्ययेण तम
अमृता ॥ २५ ॥ २६ ॥

महाभूतानि स्यं वायुरग्निराप, क्षितिस्तथा ।
शब्द स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धश्च तद्गुणा ॥ २७ ॥

समनुद्देशक्रमानुतोपादर्थेऽभिधातव्येऽर्थानां प्रकृतिग्रहण-
हीतपथभूतगुणतया पराधीनत्वाद्दृष्टातुप्रकृतिगृहीतानि भूता-
न्येव तावदाह—महाभूतानीत्यादि । शब्दादयो यथासत्य
सारीनां नैवारिका गुणा ज्ञेया । यस्तु गुणोत्कर्षाऽभिधातव्य
स हि भंनुप्रविष्टभूतसम्बन्धादेव । तेन दृष्टिभ्यां चतुर्भूतप्रवे-
शात् पञ्चगुणत्वम्, एव जगदावपि चतुर्गुणत्वादि ज्ञेयम् ॥ २७ ॥

तेषामेकगुणः पूर्वो गुणबुद्धिः परे परे ।
पूर्वं पूर्वगुणश्चैव त्रयसो गुणिषु स्मृतः ॥ २८ ॥

नैसर्गिक गुणमभिधाय भूतान्तरप्रवेशकृत गुणमाह—तैवा-
मित्यादि । एकगुण पूर्व इति पूर्वं धातु स्वरूप शब्देऽहृत्गुण ।
उल्लिखता च सारीना धातुरपतापुदित्सीकृतत्वात्, उक्त हि-
'खादयधेतनापत्रा घातव' इति । यथा यथा च परत्व तथा
तथा च गुणबुद्धिर्वासास्यम् । ननु, एतावताऽप्येकगुणत्वदि-
गुणत्वैति न नियमेन ज्ञायते को गुण इ भूते इत्याह—पूर्वं
इत्यादि ।—गुणिषु सारिषु धातुषु पूर्वा गुण क्रमेण यथासत्य
वर्तते, न केवल पूर्वं किंतु पूर्वस्यापि यो गुण, स च पूर्वगुण
उत्तरे भूते वर्तते । तेन ये पूर्वं पूर्वं शब्द(श्री)गुणो वर्तते,
वायो तु स्पर्श क्रमप्राप्त पूर्वं भवति, पूर्वगुणश्च शब्द इति
द्विगुणत्वम्, एवमन्यादी च ज्ञेयम् । गन्धस्पर्शरूपान्त
रामावाप्त पूर्वं भवति, तथाऽपि 'गन्धश्च तद्गुणा' इति प्रये
तद्गुणा इतिपदापेक्षाना गन्धस्य पूर्वत्व कल्पनीय, किंवा, पूर्वं
इति छत्रिणो यच्छन्तीतिन्यायेनोच, तेनापूर्वाऽपि गन्ध
भ्रमागत दृष्टिभ्यां ज्ञेय ॥ २८ ॥

राश्र्दयचलोष्णत्यं भूजलानिलतेजसाम् ।
आकाशास्याप्रतीयातो हृष्ट लिङ्ग यथायमम् ॥ २९ ॥
लक्षणं सर्वमेतत्त्वं स्पर्शानेन्द्रियगोचरम् ।
स्पर्शानेन्द्रियविशेषः स्पर्शो हि सविपर्ययः ॥ ३० ॥

भूतानामाधारण स्पर्शमह—शरीरेत्यादि । अत्रहीचतो-
ऽप्युद्हननसर्वसर्वमिति वाक्त्वं, स्पर्शोऽपि सविपर्ययः

१ 'प्रकाशकत्वात्' इति वा० । २ 'दृष्टिभ्यां' इति वा० । ३ 'यथायमम्'
देव' इति वा० । ४ 'तेनानेवार्थं पूर्वं' इति वा० । ५ 'पूर्वं तुनदीव'
इति वा० । ६ 'तुकिर्वाकत्वात्' इति वा० । ७ 'द्विगुणत्वविपर्ययो-
न शब्दो' इति वा० । ८ 'प्रवेदो' इति वा० ।

भवति नाकाशः, अस्पर्शवत्त्वात् । सर्वमेवैतदिति स्वरत्वादि ।
स्पर्शनेन्द्रियमगोचरमिति स्पर्शनेन्द्रियज्ञेयम् । कथमेतत् सर्वं
स्पर्शनेन्द्रियज्ञेयमित्याह—स्पर्शनेत्यादि । समिपवयं इति स्पर्शो-
भाव इत्यर्थः । यदिन्द्रियं यद्ब्रूहति, तत्तस्याभावमपि गृह्णाति;
तेन, आकाशास्पर्शत्वमपि स्पर्शनेन्द्रियग्राह्यमिति युक्तम् ।
श्रवणं चलनं च शीघ्रमते स्पर्शनेन्द्रियग्राह्यत्वात् स्थूलभूताना-
धर्मैः स्पर्श एव; यद्वि स्पर्शनेन गृह्यते, तत् सर्वं महा-
भूतवातापरिणाम एव । एतानि च खादीनि सूक्ष्माणि तन्मात्र-
स्याणि ज्ञेयानि, स्थूलभूतानि तु खादीनि विकारतया
ततोक्तानि । प्रकृतिवर्गं सूक्ष्मरूपास्तन्मात्रा उक्ताः । वचनं हि—
“तन्मात्राण्यविशेषास्त्रोभूतानि पञ्च पञ्चभ्यः । एते स्थूता
विशेषाः शान्ता घोराश्च मूलाश्च” (सां. का. ३८) इति; तेनेहापि
खादीनि तन्मात्रावदोक्तानि सूक्ष्माणि बोद्धव्यानि ॥२१॥३०॥

गुणाः शरीरे गुणिनां निर्दिष्टाश्चिह्नमेव च ।

भूतानां सूक्ष्माणां शरीरस्थानां लिङ्गान्तराण्याह—गुणा
इत्यादि । गुणाः शब्दादयः । गुणिनामिति सूक्ष्मरूपभूतानाम् ।
एवंचप्रहणान् शब्दादयश्च व्यक्ताः सूक्ष्माणां शरीरस्थानां भूता-
नां लक्षणं भवन्तीति वाच्यार्थः ॥—

अर्थाः शब्दादयो ज्ञेया गोचरा विषया गुणाः ॥३१॥

अर्थानाह—अर्था इत्यादि । अर्थशब्देन तु ये शब्दादयो-
ऽभिधीयन्ते ते स्थूलत्वादिरूपा एव ज्ञेयाः; वेनाकाशपरिणाम एव
शब्दः, धातुपरिणामः स्पर्श इत्यादि दर्शनम् । शब्दादिप्रहणे-
नात्राकाशादिप्रहणं यत्, तत्राकाशादिपरिणामा एव शब्दादय
इति युक्तमेव । एतेन यच्छ्रोत्रप्राज्ञं तत् सर्वमाकाशं शब्दध,
यत् स्पर्शने गृह्यते तत् सर्वं वायुः स्पर्शव्येत्यादि ज्ञेयम् ॥३१॥

या यदिन्द्रियमाश्रित्य जन्तोर्बुद्धिः प्रवर्तते ।

याति सा तेन निर्देशं मनसा च मनोभवा ॥ ३२ ॥

मेवात् कार्येन्द्रियार्थानां वह्यो वै बुद्धयः स्मृताः ।

आत्मेन्द्रियमनोर्थानामेकैकौ सचिकर्षजा ॥ ३३ ॥

अहृत्पद्मद्वयप्रतलजस्तन्वीचीणानखोद्भवः ।

दृष्टः शब्दो यथा बुद्धिर्दृष्टा संयोगजा तथा ॥ ३४ ॥

संप्रति प्रकृतिगणप्रविष्टाया बुद्धेरुपदर्शनार्थं तस्या बुद्धेरुचि-
मेर्त्वात् ज्ञानविशेषरूपाण्याह—वेत्यादि । यदिन्द्रियमाश्रित्येति
यदिन्द्रियप्रणालिकांमाश्रित्य महच्छब्दादयश्च बुद्धितत्त्वस्य वृत्ति-
विशेषस्यापि ज्ञानानीन्द्रियमणालिकाया भवन्ति, तदिन्द्रियज-
न्यत्वेनैव तानि व्यपदिश्यन्ते—चतुर्बुद्धिः श्रोत्रबुद्धिरित्यादिब्य-
पदेशेन । मनोभवा च बुद्धिश्चिन्तादिविषया मनसा निर्दिश्यते
मनोबुद्धिरिति व्यपदिश्यत इत्यर्थः । इन्द्रियमनोभवेन पर्यत्वं
बुद्धीनां प्रतिपाद्य बुद्धिबहुलं प्राह—मेदादित्यादि । कार्यस्य

इन्द्रियार्थस्य च मेदात् तत्संयन्धेन मियमाना वह्यो बुद्धयो
भवन्ति, कार्यं सुखदुःखमेदाः; सुखदुःखप्रपन्धेन हि तत्कार्येण
कारणं ज्ञानमपि बहु भवति । इदानीं तर्वावाहसानसाधनमा-
ह—आत्मेत्यादि । आत्मा अच्यक्त्वात् । एकैकेति प्रत्येकम् ।
बुद्धेरनेकात्मादिनेलकजन्यत्वे दृष्टान्तमाह—महुजीत्यादि । अनेन
दृष्टान्तेन शब्दद्वयमाह; अहृत्पद्मद्वयप्रतलजशब्द एकः, अर्थ
चाहृत्पद्मद्वयप्रतलजशब्दाः कर्तव्यसंयोगाज्जायमानतलजशब्द
उच्यते; तन्वीचीणानखोद्भवश्च वीणाशब्द एकः; अन्ये त्वेक-
मेवाहुल्यादिजं वीणाशब्दं वर्णयन्ति । एतेन, यथा शब्दोऽहृ-
त्पद्मद्वयप्रतलजशब्दोऽपि न भवति, तथा बुद्धिरप्यात्मादीनाम-
न्यतमवैकल्येऽपि न भवतीति दर्शयति ॥३२-३४॥

बुद्धीन्द्रियमनोर्थानां विद्याद्योगधरं परम् ।

चतुर्विंशतिको ह्येव राशिः पुरुषसंज्ञकः ॥ ३५ ॥

अत्र च बुद्धिद्वितीनां ज्ञानानां कथनेनैवाहृत्कारोऽपि सूचित
एव; यतोऽहृत्कारोऽपि जितेवात्मादित्त्वं वलितेयं बुद्धिः “अहं
पश्यामि” इत्यादिरूपा भवति; तेन बुद्धेरहृत्कारस्य चोक्त-
त्वात्तद्विशिष्टमन्यत्वं कार्यद्वारा ज्ञेयं—बुद्धीत्यादि । परमिलव्य-
क्तम् । बुद्ध्यादीनां योगं नेलकं धरतीति योगधरम्; अत्यर्थं
हि प्रकृतिर्लक्षं पुरुषार्थप्रवृत्तं बुद्ध्यादिनेलकं योगसंपादकं सृजति ।
एवं व्युत्पत्तिर् चतुर्विंशतिकमुपसंहरति—चतुर्विंशतिक इत्यादि ।
यदि वा कसेन्द्रियाण्यभिधाय महाभूतानीत्यादिना अर्था एवा-
श्रयभूतात्वादिदकथनेनोच्यन्ते, या यदिन्द्रियमाश्रित्येत्यादिना तु
स्फुटोपलभ्यमाना बुद्धिश्चित्तमेदा उच्यन्ते, बुद्ध्यहृत्कारतन्मात्रा-
ण्यव्यक्तानि तु सूक्ष्माणि नोक्तानि, तानि सर्वाण्येव बुद्धीन्द्रिय-
मनोर्थानामित्यादिप्रत्ये परशब्देनोच्यन्ते, तेन योगधरं पर-
मित्यानेन मूलप्रकृतिस्तया प्रकृतिविरुतयश्च महदादयः सतो-
च्यन्ते; एवं चतुर्विंशतिको राशिर्भवति । परत्वं च विकारापे-
क्षया प्रकृतीनामुपपन्नमेव ॥ ३५ ॥

रजस्तमोभ्यां युक्तस्य संयोगोऽयमनन्तवान् ।

ताभ्यां निराकृताभ्यां तु सत्त्वबुद्ध्या निवर्तते ॥३६॥

संप्रत्येवंरूपपुरुषस्य सकारणं संक्षरणं मोक्षहेतुं चाह—
रज इत्यादि । संयोगोऽयमिति चतुर्विंशतिराशिरूपो नेलकः ।
तान्नामिति रजस्तमोभ्याम् । सत्त्वबुद्ध्या कारणभूतया रजस्त-
मोनिवृत्त्या पुत्ररूपः संयोगो निवर्तते मोक्षो भवतीत्यर्थः ।
सत्त्वं बुद्धं विशुद्धज्ञानजननाद् रजस्तमयी संसारकारणे विजित्य
प्रकृतिपुरुषविवेकज्ञानान्मोक्षमावहति ॥ ३६ ॥

अत्र कर्म फलं चात्र ज्ञानं चात्र प्रतिष्ठितम् ।

अत्र मोक्षं सुखं दुःखं जीवितं मरणं स्वता ॥ ३७ ॥

पैषं यो वेद तत्त्वेन स वेद प्रलयोदयो ।

पारंपर्यं चिकित्सां च शततन्वं यच्च किंचन ॥ ३८ ॥

१ 'कर्म' इति पा० । २ 'दुःखान्तेन शब्दमाह—' इति पा० ।

३ 'देषाति' इति पा० । ४ 'सत्त्वबुद्ध्या' इति पा० । ५ 'तयो

वेद' इति पा० । ६ 'तैषं यथा' इति पा० ।

१ 'स्पर्शमाश्रित्येति' इति पा० । २ 'विशेषात्ते' इति पा० । ३ 'यदि-
कसचिकर्षजा' इति पा० । ४ 'बुद्धिमेदादिशेषरूपाण्याह' इति पा० ।
५ 'यदिन्द्रियमणालिकांमाश्रित्य' इति पा० । ६ 'रित्यादीनि' इति
पा० । ७ 'मद्वय' इति पा० ।

पुनश्चतुर्विंशतिके पुरुषे कर्मकारिदं दर्शयन् दोषद्वीने पुरुषे कर्मकलापमात्रमर्थादर्शयति—अत्रेत्यादि । फलमत्रेति यथोक्त-समुदायपुरुषे । कर्मलक्ष्यदृष्टम् । फलमिलनदृष्टफलम् । स्वता मम-ता । ज्ञान च यद्यपि चतुर्विंशतितत्त्वातिरिक्त्वादीनस्यैव, तथाऽपि तथेतन्नया प्रकृतिरपि चेतनामाप्य चेतनेव भवतीति युक्तम् 'अत्र ज्ञानम्' इति । वचन हि—'तस्मात्तत्त्वयोगादचे-तन चेतनावदिवन्निद्रम्' (सां का २०) इति । प्रलयोदया-विति जीवितमरणे । पारंपर्यमिति शरीरपरंपर्याम् । विवित्त्वा चेति नैष्ठिकी आत्मनितकदु साचिक्रिसा मोक्षसाधना ज्ञातव्या । यद्य किंचनेत्येनेनापुत्रमपि दृष्ट्वा हेयमवदृश्यदि ॥ ३०॥३८ ॥

भास्तमः सत्यमच्युतं वेदाः कर्म शुमानुभम् ।
न स्युः कर्ता च योद्धा च पुरुषो न भवेद्यदि ॥३९॥
नाश्रयो न सुखं नातिर्न गतिर्नागतिर्न वाक् ।
न विज्ञानं न शास्त्राणि न जन्म मरणं न च ॥४०॥
न घन्धो न च मोक्षः स्यात् पुरुषो न भवेद्यदि ।
कारणं पुरुषस्तस्यात् कारणमेवदाहृत ॥ ४१ ॥
न चेत् कारणमात्मा स्याद्भादयः स्युरहेतुषाः ।
न चैषु संभवेज् ज्ञानं न च तैः स्यात् प्रयोजनम् ॥४२॥

पुरुष कारण क्सादिति प्रश्नस्योत्तरं—भास्तम इत्यादि । मा प्रतिभा । तमो मोह । पुरुष इह प्रकरणे आत्माऽन्वितप्रत । आश्रय शरीरम् । गतिष्य प्रयोजनानुपघनानौद्वयति, एवमाग-तिरपि । कारण पुरुषस्तस्यादिति भास्तम तत्त्वादी कारण पुरुष इत्यर्थ । एतदेव आआदिकारणत्वमात्मन आह—न चेदित्यादि । एव मन्यते—भास्तमसी धर्माधर्मजन्ये, धर्माधर्मो-चासत्वात्मी निराश्रयो न भवितुमर्हत्, तथा सत्य धर्मज-नकतया उपदेयम्, अच्युत बाधर्मजनकतयाऽपुत्रादेयम्, एत घामेनि स्थिरेऽसति धर्माधर्मजनकत्व नास्ति, ततश्च सत्त्वात्-त्यभेदोऽप्यकिंचित्करत्वात्तास्ति, एव शुभापुत्रमभर्मण्यपि वाच्य, तथा कर्ता च कारणप्रतिसत्ताता न भवति, प्रति-सत्तानुघात्मनोऽभावादित्यर्थ, तथा बोद्ध च पूर्वापरावस्थाप्र-तिपत्त्यात्वं भवति, शरीरे चात्मनो भोगायतन नात्मन विना भवति, एव शुभादावस्थात्मन कारणत्वसुभेयम्; विज्ञान चात्रार्थज्ञान, चात्राणि प्रतिपत्तान्प्राऽऽत्मनैव इतानि । न चैषु संभवेज्जनमिति शास्त्रान ज्ञातारं विना न आदिषु ज्ञान संभ-वेत्, ज्ञानुत्तमानोऽभावादित्यर्थ । न च तै स्यात् प्रयोजन-मिति भावीनामाभार्थविनचत्वात्मानि अपुत्रोत्ते प्रयोजन न स्यात्, प्रयोजनाभ-ब'चो'पादो न स्यात्, सर्वैरामिच हि भाषा-नाम्मात्मसो धर्माधर्मो पुरनभोगार्थमुत्प-दये, अस्ति भोक्षरि भोक्षेनेपि न मरितस्य कारणभवत् ॥ ३९—४२ ॥

इतं मृष्टपृष्ठकैश्च कुम्भकाराहते घटम् ।
इतं मृचृणकाष्टैश्च गृहकाराह्विता गृहम् ॥ ४३ ॥
यो घटेश्च स घटैर्देहं संभूय कारणे इतम् ।
त्रिना कर्तारमज्ञानाद्युपत्यागमवहित्पृतः ॥ ४४ ॥

आत्मानं विना शरीरात्पुत्रादे रदन्तद्वय प्रमेयगौरवादा-
ह—इत् पृष्टपृष्ठेत्यादि । संभूय कारणे इतमित्यात्मनिरपेक्षेर्भूति
इतमित्यर्थ । युक्त्या अनुमानरूपया, आगमेन च रहितो
युक्त्यागमवहित्पृत, प्रत्यक्ष चात्र नोक्त, तस्मात्मानं प्रति
भायोऽन्योग्यत्वात् ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

कारणं पुरुषः सर्वं प्रमाणैरुपलभ्यते ।
येभ्यः प्रमेयं सर्वेभ्य आगमेभ्यः प्रमीयते ॥ ४५ ॥
सर्वं प्रमाणैरिति प्रत्यक्षादिभि । येभ्य इति कृष्ण एवापा-
दानविवक्षया पयमी । आगमयन्ति बोधयन्तीति आगमा
प्रमाणान्येव, अन्ये स्वागमप्रमाणाभ्यां चात्राप्येव मुच्यते ॥४५॥
न ते तत्सहस्रास्तव्ये पारंपर्यसमुत्थिताः ।
शास्त्रव्यादे त एवेति निर्दिश्यन्ते नया नयाः ॥४६॥
भावास्तेषां समुद्यो निरीशः सत्यसंशयः ।
कर्ता भोक्तान स पुमानिति वैचिद्व्ययस्थिता ॥४७॥

निरामकारिमतमुपाचयति—न ते इत्यादि । अस्मिन्
शरीरे वे क एत पृथिवीजगदयो भाषा, ये त एवेति स्व्य-
रिदन्ते, ते न भवन्ति पूर्वापुत्रता नात्मभवतीत्यर्थ । यदि
वे न भवति, कथं तर्हि 'वे' इत्यभिज्ञानमित्याह—सावदशा-
स्त्वन्त्ये पूर्ववदशा इत्यर्थ । पारंपर्यसमुत्थिता इति सहस्र-
ज्ञानव्ययस्थिता । साहस्यारिति सहस्यरूपत्वात् । तेषां समु-
द्ये इति क्षणमत्रिनां मेलक इत्यर्थ । गीरीश इति स्वयंभवा-
रहित । सावदशक इति प्राणिशक । केचिरिति बोद्धा ।
यैदा हि निरात्मक एतिय(क)शानाविसमुदायमत्र शरीरमि-
च्छन्ति, प्रतिपन्थन च शाकिज्ञानामपि ज्ञानार्थं कार्यकारण-
भावदेकत्वसत्ततामिच्छन्ति ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

तेषामन्येः इतस्यान्ये भाषां भाषैनेषां फलम् ।
मुञ्जते सहस्रात् प्रातं यैरात्मा भोपदिदयते ॥ ४८ ॥
एतद्व्ययति—वेचमित्यदि । तेषां स्रवण्यनभादिनाम्,
अन्येन इतस्तीदनपाकादे फलमपदि अन्ये मुञ्जते इति
प्रयोगेति । एतथापुत्र, इत फल भोगार्थेति इत्या भाषि
फलत्वात्तया प्रवृत्तियुक्ता, न तन्त्यम भोगार्थां फल्य पद-
कथय प्रातेते, योऽपि एतत्प्राते, एतत् प्रवर्तते, इत्
पदार्थेन तार्थं शापयितुमक एवेति नञ् ॥ ४८ ॥

वरमान्यान्यता ददा कर्तुं कटां न पय त् ।
वर्ता दि करणैर्युक्ताः कारणं सर्वकर्मणात् ॥

पयत् इति शब्दः स्रवणम्—कारणम्

१ 'कर्ता वेदिना' इति वा० । २ 'सावद' इति वा० । ३ 'प्रयो-
जननुपघाना' इति वा० ।

शरीरस्य परिणामिनोऽन्यान्वया दृष्टा । कर्ता चात्मा, स एव न विनाशीत्यर्थः । अत्रैव दृष्टान्तमाह—कर्ता हीत्यादि । यथाऽनेकशिल्पवित् कर्ता करणैर्वातीर्थदंशयत्रादिभिः काष्ठपाद-
नलौहपटगादि करोति, तथाऽऽत्मापीत्यर्थः ॥ ४९ ॥

निमेषकालाद्भाषाणां कालः शीघ्रतरोऽप्ययम् ।
भ्रान्तां न पुनर्भावः कृतं नान्यमुपैति च ॥ ५० ॥
भूतं तत्त्वप्रिदामेतद्यत्सात्तत्सात् स कारणम् ।
क्रियोपभोगे भूतानां नित्यः पुरुषसंघकः ॥ ५१ ॥

अथायमात्मसद्भावः स्थितोऽस्तु, शरीरारम्भकारणां भूतानां
का वा वातिरित्याह—निमेषेत्यादि । भाषाणामिति शरीरादि-
भावानाम् । अल्प इति विनाशे, शरीरस्य स्वाभिप्रच्यमानस्यै
निमेषकालादपि शीघ्रं विनाशो भवतीत्यर्थः । अनीयां च भाषाणां
भ्रान्तां न पुनर्भावः पुनरागमनं नाहोत्यर्थः । तेन, येन शरी-
रेण यद् कृतं तच्छरीरं तत्फलं न प्राप्नोतीत्युक्तं भवति ।
अथ ना भवत्येवं ततः किमित्याह—कृतमित्यादि ।—कृतं कर्म
यामादि न फलरूपतयाऽन्यमुपैति, एवं सति देवदत्तकृतेन शुभ-
कर्मणा यद्भद्रादयोऽपि सुखभाजः स्युः, तस्मात् क्षणमात्रेण श-
रीरदतिरिक्तैः कर्मकर्ता तत्फलभोक्ता चास्तीति भावः । क्रियोप-
भोग इति क्रियायां तत्फलभोगे च । भूतानामिति प्राणि-
नाम् ॥ ५०॥५१ ॥

अद्भुतः फलं कर्म देहान्तरगतिः सृष्टिः ।
विद्यते सति भूतानां कारणे देहमन्तरा ॥ ५२ ॥

आत्मसद्भावे हेतुन्तरमाह—अद्भुत इत्यादि । एवेऽद-
ष्टारत्यः स्थिर एव परमात्मनि सन्निवृत्तं पूर्वपरकालवत्सायिच-
स्तुधर्मत्वादिति भावः । देहमन्तरेति देहं विना; देहातिरिक्ते
कारणे पल्लवद्वारे भवतीत्यर्थः ॥ ५२ ॥

प्रभवो न ह्यनादित्वाद्द्विद्यते परमात्मनः ।
पुरुषो राशिसंज्ञस्तु मोहेच्छाद्वेषकर्मजः ॥ ५३ ॥

‘प्रभवः पुरुषस्य कः’ इत्यस्योत्तरं—प्रभव इत्यादि ।
प्रभवः कारणम् । राशिसंज्ञ इति पञ्चादसमुदायरूपधत्तु-
र्विश्रितराशिस्यो वा । मोहेच्छाद्वेषजनितकर्मजो मोहेच्छाद्वे-
षकर्मजः । मोहादि भावेषु इच्छा द्वेषश्च भवति, ततः प्रवृत्तिः,
प्रवृत्तेर्नाशंभोर्वा, तौ च शरीरं जनयती मोगार्थम् ॥ ५३ ॥

आत्मा शः करणैर्यागाज् ज्ञानं त्वस्य प्रवर्तते ।
करणानामर्थमल्पयाद्योगाद्वा न वर्तते ॥ ५४ ॥
पश्यतोऽपि यथाऽऽवृद्धौ संक्षिप्ते नास्ति दर्शनम् ।
तत्त्वं जले वा फलुपे चेतस्युपहते तथा ॥ ५५ ॥

‘किमसौ शः’ इत्यस्योत्तरम्—आत्मेत्यादि । करणानीह
मनोवृद्धीन्द्रियाणि । न वर्तते ज्ञानमिति योजना । ननु नयय-

मात्मा शः, तत् किमित्यस्य सर्वदा ज्ञानं न भवतीत्याह—प-
श्यतोऽपीत्यादि । पश्यतोऽपीति चक्षुष्यतोऽपीत्यर्थः । तत्त्वमिति
दर्शनविशेषणम् । तेन, मन्तरे ‘दर्पणे जले वा दर्शनं भवदप्य-
यथायथाप्रहितत्वा न तत्त्वरूपं भवतीत्यर्थः । चेतसीत्युपलक्षणं,
तेन चक्षुरादावप्युपहते इति हेतुम् ॥ ५४॥५५ ॥

करणानि मनो बुद्धिर्बुद्धिकर्मैन्द्रियाणि च ।
कर्तुः संयोगजं कर्म वेदना बुद्धिरेव च ॥ ५६ ॥
नेकः प्रवर्तते कर्तुं भूतात्मा नाश्रुते फलम् ।
संयोगाद्दत्तं सर्वं तस्मृते नास्ति किञ्चन ॥ ५७ ॥

करणरूपत्वाज् ज्ञाने कर्मणि वेदानां च यावत् करणमा-
त्मनस्तदाह—करणानीत्यादि । संयोगजमिति कर्मणा वेदनया
बुद्ध्या च योज्यम् । नाश्रुते फलमेक इति योज्यम् । एक इति
निष्करणः । संयोगाद्दत्तं इति कारणसमुदायादुत्पद्यते । तद्वत्
इति संयोगे विना ॥ ५६॥५७ ॥

न ह्येको वर्तते भावो वर्तते नाप्यहेतुकः ।
शीघ्रगत्यात्सर्वभावात्त्वभावो न व्यतिवर्तते ॥ ५८ ॥

अत्रैव सामग्रीजन्यत्वे सर्वकार्याणामुपपत्तिमाह—न ह्येक
इत्यादि । एको भावः कारणरूपः सहकारिकारणान्तररहितो
न कार्यकरणे वर्तते इत्यर्थः; एवं तावदेकं कारणं कार्यं न
वर्तते, कार्यं च हेतुं विना न भवतीत्याह—वर्तते नाप्यहेतुक
इति; हेतुं विना भाव उत्पत्तिर्माना न वर्तते न भावती-
त्यर्थः । तेन कारणबुक्तात्मजन्यं कार्यं न कैवल्यात्मनो हेतु-
रुत्पन्नवतीत्युक्तं भवति । अथ हेतुं विना चेदावो न भवति,
तत् किमभावेऽपि शरीराणां भाषाणां हेत्वपेक्षा न वेत्याह—
शीघ्रगत्यादित्यादि । शीघ्रगत्यात्सर्वभावात्त्वभावो न स्वभावं
व्यतिवर्तते शीघ्रगत्वत्वभावो न स्वजातीत्यर्थः । तेन, जहेतुकं
एवाभावो भवति, भावस्तु सहेतुकः । उक्तं हि “उत्पत्तिहेतु-
भावानां न निरोधेऽस्ति कारणम्” (सू. अ. १६) इति ।
किंच, शीघ्रगत्यादस्थिरत्वाद्भावो नावस्थान्तरमात्मनाज्ञं प्रति
गच्छतीति प्रत्याशः ॥ ५८ ॥

अनादिः पुरुषो नित्यो विपरीतरस्तु हेतुजः ।
सद्कारणवन्नित्यं दृष्टं हेतुजमन्यथा ॥ ५९ ॥

‘स नित्यः किगनित्यः’ इत्यस्योत्तरम्—अनादिरित्यादि ।
अनादिश्च पुरुषोऽन्यरूप आत्मसद्भावनिधेयः । विपरीत इत्या-
दिमान् राशिरूपः पुरुष इत्यर्थः । अत्रैवानादिर्नित्यत्वे शाला-
न्तरसंमतिगम्याह—सदित्यादि । सदिति त्रिविधसमये प्रभावा-
गम्यभावत्वं ॥ एतेन, प्रागभावात्कारणवतीऽन्यभावरूप-
तयाऽनित्यत्वं न न्यभिचारकम् । हेतुजनन्यमेत्यत्रापि भावश्च

१ ‘च’ इति पा० । २ ‘शरीरत्वात्पञ्चमानस’ इति पा० ।
३ ‘ह्यभावाविपरीतरित्यः’ इति पा० । ४ ‘यदजले’ इति पा० ।

१ ‘सर्वभावः’ इति पा० । २ ‘वर्तते’ इति पा० । ३ ‘सर्वभाषा’
भावो न व्यतिवर्तते’ इति पा० । ४ ‘विपरीतप्रमाणगम्यभावत्वरूप’
इति पा० ।

पुन रायं नारभते प्रकृति । शैव्यं सत्कारं कृतो भवतीत्याह—
रज इत्यादि । आधियो युक्तः । चक्रवत् परिवर्तत इति पुन
पुनर्भवसर्गाभ्यां युज्यते । इन्द्र इति राजत्वगोत्रेण भियुने । अह-
ङ्कारपरा इति अहङ्कारान्तगोदेमिस्वादिभिस्मात्तानपरः । उदय-
प्रलयौ जन्ममरणे, किंवा लयसर्गा । अतोऽन्यथेति ये रागदो-
षविमुक्ता निरहङ्काराश्च तेषां नोदयप्रलयौ भवतः ॥६५-६९॥

प्राणापानौ निमेषाद्या जीवन् मनसो गतिः ।
इन्द्रियान्तरसंचारः प्रेरणं धारणं च यत् ॥ ७० ॥
वेदान्तरगतिः स्वप्ने पञ्चत्वग्रहणं तथा ।
दृष्ट्या दक्षिणेनाक्ष्या सव्येनावगमस्तथा ॥ ७१ ॥
इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं प्रयत्नश्चेतना धृतिः ।
बुद्धिः स्मृतिरहङ्कारो लिङ्गानि परमात्मनः ॥ ७२ ॥
यस्मात् समुपलभ्यन्ते लिङ्गान्येतानि जीवतः ।
न मृतस्यात्मलिङ्गानि तस्मादाहुर्महर्षयः ॥ ७३ ॥
शरीरं हि गते तस्मिन् शून्यागारमचेतनम् ।
पञ्चभूतावशेषत्यात् पञ्चत्वं गतमुच्यते ॥ ७४ ॥

‘किं लिङ्गं पुरुषस्य च’ इत्यसोत्रम्—प्राणापानादित्यादि ।
प्राणापानानुच्छ्रान्तिं शरीरं । निमेषाद्या इति आद्यशब्द-
ग्रहणेन उन्मेषाद्या प्रेरणविशेषा गृह्यन्ते । मनसो गतिरिति
मनसा वादस्मिन्प्रगमनादिरूपा । इन्द्रियान्तरसंचारोऽपि
मनस एव, यथा चक्षुः परित्यज्य मनः स्पर्शनमभितिष्ठती-
त्यादि । प्रेरणं च तथा धारणं च मनस एवेति श्लेषम् । वेदा-
न्तरगतिः स्वप्ने इति छेदः । पञ्चत्वग्रहणं मरणज्ञानम् । दृष्ट्येना-
वगम इति सव्येनावगमा स एवाव्य दक्षिणाक्षिदष्टो घट इत्यव-
गम इत्यर्थः । चेतना ज्ञानभाजम् । बुद्धिस्तृप्तापोहज्ञानम् । अथ
कथमेतान्यात्मानं गमयन्तीत्याह—यस्मादित्यादि । जीवत
इति पञ्चभूतातिरिक्तात्मसमुक्तस्य । पञ्चत्वं तु यद्यपि जीवतो न
भवति किंतु मृतस्यैव, तथाऽपि पञ्चत्व मृतशरीरे ह्ययमानं
विपर्ययात् पञ्चत्वमावाञ्छेच्छरीरलिङ्गं भवतीति श्लेषम् ।
अत्रोदाहृताद्य प्राणापानादयो न भूतभावे भवन्ति, निरात्म-
केष्विष्टकांशुशरीरादिष्वदर्शनात् । न च मन एव भूतातिरि-
कमात्मा भवितुमर्हति, यत्तस्मात्पि परैरणूपस्य प्रेरणायात्मना
कर्ता कर्तव्यम् । नापीन्द्रियाण्यात्मत्वेन स्वीकर्तुं पार्यन्ते, यत्तस्याया
देति इन्द्रियान्तरांपलम्भमर्थं नैन्द्रियामि अक्षतलोपलम्भमर्थं
वदन्त इव प्रवृत्तस्यात्तु समर्थानि भवेयुः, अस्ति चेन्द्रिया-
न्तरांपलम्भमर्थप्रतिज्ञान, यथा—सुरभिचन्दनं स्फुटशरीरस्य ।
तस्मान्ननदन्द्रियभूतातिरिक्त आत्मा तिष्ठतीति श्लेषम् । अत्र
यद्यपि बुद्धिश्चन्देन चेतनाप्रतिस्पृहसहङ्कारा आप्यन्त एव
बुद्धिप्रकारत्वेन, तथाऽपि मूषकपृथग्धर्ममकत्वेन पुनः पृथग्यु-
पात्ता । तथाहि—चेतनानुपलब्धेन अचेतनस्वादिभूतातिरिक्तपमे-

णामानं गमयति, प्रतिष्ठु नियमात्मिका नियन्तारमात्मानं
गमयति, बुद्धिस्तु कक्षापोहोरोकं कारणं गमयत्यात्मानं,
दृष्टिस्तु पूर्वोत्पृभूतात्संस्तरं स्वायिनमात्मानं गमयतीत्याद्यु-
रारपीयम् । आत्माधिष्ठानाभावे शरीरे प्राणायामावाहा—
शरीरमित्यादि । शून्यागारमिव शून्यागारं यथाऽधिष्ठातृशून्यम्,
एव शूतशरीरमपि । पद्धातुकं शरीरं, तत्र पृष्ठे आत्मनि गते
पञ्चभूतात्मकं शरीरं भवति, त्वेन पञ्चत्व गतमुच्यते ॥ ७०-७४॥

अचेतनं क्रियायुक्तं मनश्चेतयिता परः ।
युक्तस्य मनसा तस्य निर्दिश्यन्ते विभोः क्रियाः ७५
चेतनायान् यतश्चात्मा ततः कर्ता निरुच्यते ।
अचेतनत्याद्य मनः क्रियावदपि नोच्यते ॥ ७६ ॥

‘निक्रियस्य क्रिया तस्य कथम्’ इत्यसोत्रम्—अचेतनमि-
त्यादि । चेतयिता पर इति पर आत्मा चेतयिता परं न तु
साक्षात् क्रियावान् । ननु यद्येवं कथं तस्य क्रियेत्याह—युक्त-
स्येत्यादि । आत्माधिष्ठितस्यैव मनसः क्रिया उपनारादात्मन
क्रियेत्युच्यते इत्यर्थः । एतदेवोपादायति—चेतनेत्यादि । चेत-
नेन आत्मनाऽधिष्ठितं मनः क्रियासु प्रवर्तते, चेतनानधिष्ठितं
तु मनः क्रियासु न प्रवर्तते, तेन यत्कृता सा क्रिया स एव
क्रियावानिति व्यपदेश्यं युज्यते मन्थचेतनं मनः, तत्र पराधी-
नक्रियत्वेन परमाधीनं क्रियावदपि कर्तव्येन नोच्यते इति
वाक्यार्थः । नोच्यते इति ‘कर्तुं’ इति शेषः ॥ ७५॥७६ ॥

यथास्वेनात्मनाऽऽत्मानं सर्वैः सर्वाहुः योनिषु ।
प्राणैस्तन्प्रयते प्राणी नहान्योऽस्तस्य तन्मूकः ॥ ७७॥

सप्रति स्वतन्त्रत्वेऽप्यनिष्ठयोनिगमनमाक्षिप्तं समाद्यति—
यथास्वेनेत्यादि । सर्वाहुः नरयोहस्तिक्षीटादियोनिषु । प्राणैस्तन्प्र-
यते प्राणैर्भोजयति, आत्मनैवायं धर्मायमंसहायेनात्मानं सर्वयो-
निषु नयति, न परंप्रेरितो याति, यतो नान्यं सुखोऽस्य
प्रेरकोऽस्ति ईश्वरामावात्, किंवा सजपि ईश्वरे तस्मापि कर्मण
रापीनत्वात् । इदमेव व्याख्यानियोगिनोऽपि स्वातन्त्र्यं यद्-
अनिष्ठयोनिगमनहेतुलभमंकरणे स्वातन्त्र्यम्, अधर्मकरणरन्ध-
स्वकर्मणैवामसनिच्छन्नपि नीयत इत्यनिष्ठयोनिगमनं भवति,
स्वातन्त्र्यं च यथोक्तं भवति ॥ ७७ ॥

यशी तत् कुरुते कर्म यत् कृत्वा फलमश्नुते ।
यशी चेतः समाधत्ते यशी सर्वं निरस्यति ॥ ७८ ॥

‘यशी नयसुखै कस्माद्भावेपुष्कामते’ इत्यसोत्रम्—यशी-
त्यादि । यशी सेच्छाधीनप्रकृति (दृष्टेऽनिष्ठे वाऽऽत्मा), तेव,
यशी राक्षसं तानि कर्माणि करोति शुभान्यशुभानि वा आपाद-
फलमावात्, यानि कृत्वा तत्कर्मप्राणावाच्युनेनाशुभेन वा फलेन

१ ‘पञ्चभूतमात्रक’ इति पाठः । २ ‘कथं तां क्रियावानित्याह’
इति पाठः । ३ ‘क्रियायुक्तमनसि न प्रवर्तते’ इति पाठः । ४ ‘युज्यते’
यत्तत्वेन मनसात्’ इति पाठः । ५ ‘अन्यस्य’ इति, ‘सस्य’ इति च
पाठः । ६ अथ पाठो हस्तलिखितपुस्तके न पठ्यते ।

१ ‘अथ’ इति पाठः । २ ‘पञ्चभूतारिक्तात्मात्मभावसंप्रज्ञास्य’
इति पाठः । ३ ‘नरपञ्चभूतस्य’ इति पाठः ।

योगमाप्नोति । एतेन कर्तव्ये कर्मण्यस्य वशित्वं, कृतकर्मफलं स्वस्थानिच्छतोऽपि भवति; तेन तत्प्रति नास्य वशित्वम् । अन्यै-
दपि वशित्वफलमाह—वशी चेतः समाघत इति । अनिष्टेऽर्थे
वशी सन्नर्थं मनो निवर्तयति । यदि ह्यर्थं वशी न स्यात्, न मनो
निवर्तयितुं शक्नुयात् । अपरमपि वशित्वगमकं कर्माह—वशी
सर्वं निरस्यतीति । वशी सन्नर्थं मोक्षार्थं प्रवृत्त सर्वारम्भं
शुभाशुभफलं त्यजतीत्यर्थः । इह स्वतन्त्रं परात्मना ईश्वरा-
दिना प्रेरितप्रवृत्तिरुच्यते; वशी तु स्वयमपि प्रवर्तमान इच्छा-
वशात् प्रवर्तते, न प्रेरितप्रवृत्तिरूपत्वेनेषितेऽनीष्यते च
वर्तते, इति स्वातन्त्र्यवशित्वयोर्भेदः ॥ ७८ ॥

षेठी सर्वगतोऽप्यात्मो स्ये स्वे संस्पर्शनेन्द्रिये ।
सर्वाः सर्वाश्रयस्यास्तु नात्माऽतो वेत्ति वेदनाः ७९
'सर्वाः सर्वगतत्वाच्च वेदनाः किं न वेत्ति स' इत्यस्योत्तर-
माह—देहीत्यादि । सर्वगत इति सर्वगतोऽपि सन् । सस्पर्श-
नेन्द्रिय इति संस्पर्शनबुद्धे शरीरे, वेदनाः सुखदुःखरूपा वेत्ति,
सर्वाश्रयस्यास्तु न वेत्तीति योजना । यस्मात् सर्वगतोऽप्यात्मा
स्वीय एव स्पर्शानवति शरीरे परं वेदना वेत्ति, तेन सर्वा-
श्रयस्थाः सर्ववेदना न वेत्तीति धाक्यार्थः । सर्वाश्रयस्था इति
सर्वपरंशरीरगताः । परशरीरे चाल्मा स्ववर्मापजित्नेन्द्रियामा-
वाद्रियमानोऽपि नोपलभते सुखदुःखे । स्वे स्वे शरीर इति
वक्ष्यते यत् 'संस्पर्शनेन्द्रिये' इति करोति, तेन स्वशरीरेऽपि
यत्र केशान्नादा स्पर्शनेन्द्रियं नास्ति तत्र नात्मा किंचिदुपल-
भत इति दर्शयति ॥ ७९ ॥

विभुत्वमत एवास्य यस्मात् सर्वगतो महान् ।
मनसश्च समाधानात् पश्यत्यात्मा तिरस्कृतम् ८०
निह्यानुबन्धं मनसा देहकर्मानुपातिना ।
सर्वयोनितगतं विद्यादेकयोनावपि स्थितम् ८१ ॥

'न पश्यति विभु वस्मात्' इत्यादिप्रश्नोत्तरं वक्तुं प्रवृत्तो
विभुत्वसाधकार्यपुण्यहेतुप्राप्त्या विभुत्वमेव तावदात्मन साध-
यति—विभुत्वमित्यादि । विभुत्वं सर्वगतपरिमाणयोगित्वम् ।
अत एवेत्युक्तसर्वगतत्वात् । एतदेव स्पष्टार्थं शाश्वतम्—यस्मा-
दित्यादि । सर्वगतत्वं सर्वतोऽप्युपलभ्यमानत्वेन सर्वगताका-
शादिपरिमाणस्याप्यसिद्धि, तेन तदवच्छेदार्थं 'महान्' इति पदं,
तेन सर्वत्रोपलभ्यमानं महापरिमाणयोगिन्द्रियं विभुश्च्यत इति
फलति । विभुत्वं ध्युत्याय बुद्ध्यादितरोहितज्ञानं नैकान्तेन
भवतीति दर्शयत्माह—मनसा इत्यादि । समाधानं समाधि ।
अनेन, योगिन रामाधिपलासितरोहितमपि पश्यतीति दर्श-
यति । ये तु निरोहितं न पश्यन्ति तत्राप्युपपत्तिमाह—निरो-
ह्यादि । सर्वयोनितगतमप्यात्मानं मनसाऽनुबन्धगतमेकयोनावव-

स्थितं विद्यादिति योज्यम् । देहैर्निर्वर्तकेन कर्मणा अनुपात
धात्मनि सन्नधो यस्य, तेन मनसा देहकर्मानुपातिना । एतेन,
यद्यप्यात्मा बुद्ध्यादिभिरतिरोहितस्तथाऽपि यदस्योपलब्धि-
साधन मनस्वस्यैकसिद्धेव शरीरे व्यवस्थितस्य व्यवधानाद्
पश्यत्यर्थं तिरस्कृतमित्युक्तं भवति ॥ ८० ॥ ८१ ॥

आदिर्नास्त्यात्मनः क्षेत्रपारंपर्यमनादिकम् ।
अतस्तयोरेनादित्वात् किं पूर्वमिति नोच्यते ॥ ८२ ॥

'क्षेत्रज्ञ क्षेत्रमथवा' इत्यादिप्रश्नोत्तरम्—अनादिरित्यादि ।
क्षेत्रपारंपर्यमिति क्षेत्रस्याव्यक्तवर्जितस्य महदादित्रयोविंशतिस्य
परम्परासन्ततेरेनादित्वेनैव क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेदं प्रथममिति व्यप-
देशो नैव भवतीत्यर्थः । ननु यदि क्षेत्रपरंपराऽप्यनादिसौदा-
तत्सत्तामवदुच्छेदो न प्राप्नोति, यदनादि तक्षित्वं भवति, यथाऽऽ-
त्मेति दृष्टम् । नूनम्—अनादित्वेऽपि यत् स्वरूपनैवानादि तद्यो-
च्छिद्यते, यथा—आत्मा, यत्तु उच्छिष्टाधिभक्तं बुद्ध्यादि, तदु-
च्छिद्यत एव, सन्तानस्तु परमार्थतः सन्तानिभ्योऽतिरिचो
नास्त्वैव, यदनादि स्यात्, तेन, सन्तानस्थानादित्वं भाष्येव ।
क्रियैवंभूतस्य बुद्ध्यादिसन्तानस्योच्छेदे मोक्षप्रतिपादकं ध्यायम्
एव प्रमाणत्वेन ज्ञेय ॥ ८२ ॥

ज्ञः साक्षीत्युच्यते नाज्ञः साक्षी त्वात्मा यतः स्मृतः ।
सर्वे भावा हि सर्वेषां भूतानामात्मसाक्षिकाः ८३ ॥

'साक्षिभूतश्च वसाम्यम्' इत्यस्योत्तरं—ज्ञ इत्यादि । ज्ञो
ज्ञानवान् साक्षीति लोके कथ्यते, नत्यज्ञं प्रापणादि । तेन,
शरवेनासत्यप्यन्यमिन् कर्तारं साक्षीत्युच्यते इति शक्यम् ।
सर्वेषामिति सादिभूतानाम् । सर्वे भावा इति सर्वे भूतवर्मां तद्व-
नयोऽपि । आत्मसाक्षिका इति आत्मोपलभ्यमाना ॥ ८३ ॥

नैकः कदाचिद्भूतात्मा लक्षणैरुपलभ्यते ।
विशेषोऽनुपलभ्यस्य तस्य नैकस्य नियते ८४ ॥

संयोगपुरुषस्येष्टो विशेषो वेदनाटनः ।
वेदना यत्र नियता विशेषस्तत्र तन्वृत्तः ८५ ॥

तिकः । नन्वेवमपि चतुर्विंशत्यन्तर्निविष्टस्य भूतात्मनोऽपि वेद-
नाकृतविशेषेण भवितव्यं, यतः समुदायधर्मः समुदायिनामेव
भवति, यथा माषराशेर्युद्धं प्रक्षेपं मापाणामेव गौरवेण भव-
तीत्याह—वेदेनेत्यादि । वेदना मुखदुःखरूपा । यत्र बुद्ध्या-
दिसमूहे नियता व्यवस्थिता वेदना, तत्रैव तत्त्वतो दैन्यदृष्ट्यादि-
विशेषोऽपि नियतः, तत्रैव बुद्ध्यादिराशौ वर्तते नात्मनीति
भावः । बुद्ध्यादिगतैः गुणत्रयपरिणामरूपेण मुखदुःखादिना
असुखदुःख एवात्मा तत्त्वबन्धाद् मुखदुःखादिगान् भवति
॥ ८४॥८५ ॥

चिकित्सति भिषक् सर्वास्त्रिकाला वेदना इति ।
यथा युक्त्या चदन्त्येकं सा युक्तिरुपधार्यताम् ॥८६॥

पुनस्तच्छिरसः शूलं च्वरः स पुनरागतः ।

पुनः स कासो यलवांश्छर्दिः सा पुनरागता ॥८७॥

एभिः प्रसिद्धवचनैरतीतागमनं मतम् ।

कालश्चायमतीतानामर्तानां पुनरागतः ॥ ८८ ॥

तमर्तिकालमुद्दिश्य भेषजं यत् प्रयुज्यते ।

अतीतानां प्रशामनं वेदनानां तदुच्यते ॥ ८९ ॥

आपस्ताः पुनरागुर्मां याभिः शस्यं पुरा हतम् ।

यथा प्रक्रियते सेतुः प्रतिकर्म तथाऽऽश्रये ॥ ९० ॥

पूर्वरूपं विकाराणां हृद्भा प्रादुर्भविष्यताम् ।

या क्रिया क्रियते सा च वेदानां हृत्पत्यागताम् ॥९१॥

पारंपर्यानुबन्धस्तु दुःखानां विनिवर्तते ।

मुखहेतूपचारेण सुखं चापि प्रवर्तते ॥ ९२ ॥

न समा यान्ति वैषम्यं विपमाः समतां न च ।

हेतुभिः सदृशा नित्यं जायन्ते देहघातवः ॥ ९३ ॥

युक्तिमेतां पुरस्कृत्य त्रिकालां वेदानां भिषक् ।

हन्तीत्युक्तं चिकित्सा तु नैष्ठिकी या विनोपधानम् ॥९४॥

‘अथवाऽऽतंल’ इत्यादिप्रश्नोत्तरमाह—चिकित्सतीत्यादि ।
अतीतवेदनाचिकित्सा न सुखा, किंतु लोकप्रसिद्धोपचारेणो-
च्यत इति याज्कार्यः । प्रसिद्धवचनैरिति लोकप्रसिद्धवचनैः ।
प्रतिकर्म चिकित्सा । आश्रय इति शरीरे । पूर्वरूपमित्यादिना
अनागतवेदनाचिकित्सां समर्थयति । पूर्वरूपं यद्यपि भविष्य-
तामेव भवति रोगाणां, तथाऽपि भविष्यतामिति प्रदेन भूतेऽपि
व्याधौ यानि ह्वाभि भवन्ति, तानि निराकरोति । उक्तं हि—
“प्राक्सन्तापात्, अपि नैनं सन्तापात्समुत्पन्नित्” (नि.
अ. १) इत्यनेन रोगावस्थायामपि पूर्वरूपसद्भावात् । एवमती-
तानागतवेदानांचिकित्सा भ्युत्पादिता । वर्तमानचिकित्सायामपि
दर्शयन् पारमार्थिकं भैतमाह—पारम्पर्येत्यादि । पारम्पर्यो-
च्यन्तः सन्तानन्यायैनानुबन्धः । दुःखानामिति रोगणाम् ।

मुखहेतूपचारेणैति भारोग्यहेतुचिकित्सारोचया । मुखमित्यारो-
चयम् । एवं मन्वते—यदा चिकित्सा मुखहेतुः सन्वते
तदा दुःखहेतुसेवाभावाद्युक्तं नोत्पद्यते, उत्पन्नं च दुःखं रोग-
रूपं क्षणभङ्गित्वेन क्षयमेव नश्यति, मुखहेतुसाक्षिण्याद् मुख-
मारोग्यमुखद्यते; तेन चिकित्सा अनागतं दुःखं हेतुप्रतिव-
न्धाभिहृष्यते मुखं च जन्वते इति सिद्धान्तः । एतदे-
वाह—न समा इत्यादि ।—समास विपमास क्षणभङ्गित्वक्षम-
यास वैषम्यावस्थां साम्यावस्थां वा गान्तीत्यर्थः । हेतुभिः
सदृशा इति समहेतोः समाः, तथा विपमहेतोश्च विपमाः ।
एतच्चिकित्साप्राभृतीयेऽध्याये प्रयतिमेव । चिकित्साप्रत्वावेन
सकलदुःखशरीरिणीं चिकित्सां मोक्षफलाभाट—चिकित्सा वि-
त्यादि । निष्ठा अत्यन्तदुःखमोक्षो मोक्षरूपः, तदर्थं भूता नैष्ठिकी ।
विनोपधारिणि तृष्णां विना, तृष्णाशून्या अत्रुत्तिमोक्षार्थं
भवतीत्यर्थः ॥ ९४ ॥

उपधा हि परो हेतुर्दुःखदुःखाश्रयप्रदः ।

त्यागः संयोपधानां च सवेदुःखव्यपोहकः ॥ ९५ ॥

कोपकारो यथा ह्यंशुतुपादत्तं वेधप्रदान् ।

उपादत्तं तथाऽर्थंभ्यस्त्वृष्णात्मज्ञः सदाऽऽनुरः ॥९६॥

यस्त्वन्निकल्पानर्थान् शो ह्यो क्षात्वा तेभ्यो निवर्तते ।

अनारम्भादसंयोगात्तं दुःखं नोपतिष्ठते ॥ ९७ ॥

परो हेतुरिति मूलकारणम् । दुःखरूपैव दुःखाश्रयः शरी-
रम् । भोगवृत्त्या हि प्रवर्तमानो धर्माधर्मन् दुःखशरीरोत्पा-
दकातुपादत्ते, सर्वोपधात्यामात्तु न रागद्वेषाभ्यां क्वचित् प्र-
वर्तते, अथवर्तमानश्च न धर्माधर्मानुपादत्ते,—एवमनागतधर्म-
धर्मोपरमाः, उपात्तधर्मोधर्मयोस्तु रागद्वेषशून्योपभोगादेव
क्षयः; तेन सर्वेषां धर्मसयादुःखशरीराभाव इति भावः ।
अत्रैव तृष्णाया दुःखकारणत्वे दृष्टान्तमाह—कोपकार इत्यादि ।
कोपकारः स्वानमप्रतिद्वः क्षीटः । सदाऽऽनुर इति सदा संसार-
दुःखशरीतः । अनारम्भादिति रागद्वेषपूर्वकारमभिरहात् ।
असंयोगादिति आरम्भशून्यत्वेन धर्माधर्मोन्नेदृहात्तच्छरीर-
संयोगात्; शरीरामावे च निराश्रयकारणत्वं दुःखं न सव-
तीति भावः ॥ ९५-९७ ॥

धीधृतिस्मृतिविश्रंशः संप्राप्तिः कालकर्मणाम् ।

असात्प्रत्याशोर्गमश्चेति ज्ञातव्या दुःखहेतवः ॥ ९८ ॥

‘कारणं वेदानां किम्’ इत्युत्तरमाह—धीधृतीत्यादि ।
अयं चार्थः प्रकरणागतत्वादुच्यमानो न पुनरुक्ततामावहति ।
धीश्रुतिस्मृतयः प्रज्ञामेदाः । एते च शिष्यस्मृत्यर्थं प्रज्ञा-
मेदत्वेनान्यथा व्युत्पाद्य इहोच्यन्ते । संप्राप्तिः कालकर्मणामिति
कालस्य संप्राप्तिस्तथा कर्मणश्च संप्राप्तिः । कर्मसंश्रुतिः पद्य-
२ ‘हेतुप्रतिवन्धाभिहृष्यते मुखं च कस्यते इति सिद्धान्तः’ इति
पा० । ३ ‘मोक्षफलाभावइतीत्यर्थः’ इति पा० । ४ ‘उपात्तधर्मोधर्मयोस्तु रागद्वेषशून्योपभोगादेव अयं’
इति पा० ।

प्रहर इति ज्ञेयम् । अन्यत्रापि च भागत्रये वामविभाग कृत्वा
अभिधानशाले नियामा निशाऽभिधीयते । तेषु कालेष्विति
जीर्णाशकालादियु, जीर्णं ध्वराद्धे रात्रिशेषे च वातिका गदा,
शुक्रमाने पूर्वह्नि पूर्वरात्रे च कफजा गदा,^१ प्रजीर्णं मध्याह्ने
मध्यरात्रे च पित्तजा नियता रोगा । अत्राकाले चाजीर्णलक्षणे
मोजनात् त्रयोऽपि दोषा भवन्तीति ज्ञेयम् । किंवा, जीर्णभु-
क्षप्रजीर्णाशकाला इति च्छेद्, तेन जीर्णाशवस्थापुत्राशकालाः
पूर्ववेदेव ज्ञेयाः । तथा 'कालस्थितिश्च या' इति योजना, काल-
स्थितिशब्देन बाल्यादिवयस्यैवियमुच्यते । तत्र बाल्ये श्लेष्मि-
का, यौवने पित्तिरा, वार्धक्ये वातिका गदा वर्धन्ते इति
ज्ञेयम् ॥ ११०-११२ ॥

अन्येषुक्तौ बृहस्प्राही तृतीयकचतुर्थकौ ।

स्ये स्वे काले प्रवर्तन्ते काले ह्येषां यलगमः ॥११३॥

विषमज्वरानपि कालविशेषप्रवर्तमानत्वेन काले दर्शय-
द्वाह—अन्येषुक्त इत्यादि । बृहस्प्राही नतुर्थकविपर्यय ।
यद्वति हि "विषमज्वर एवान्यथात्रुर्थकविपर्यय । नत्येऽहनी
ज्वरयत्वादावन्ते च सुसति" (वि. अ ३) । क्व स्वकीय
एव काले प्रवर्तन्त इत्याह—काले ह्येषां यलगम इति ।—उज्ज
एव काले यसाद् यलवन्तो भवन्ति, तस्मात्तत्रैव सजात-
यज सन्तो व्यज्यन्त इत्यर्थः ॥ ११३ ॥

एते चान्ये च ये केचित् कालजा विविधा गदाः ।

अनागते चिकित्स्यास्ते यलकालौ विजानता ॥११४॥

एतेषां चित्साक्रममाह—एते चेत्यादि । अन्ये चेलने-
नान्यानपि कालविशेषप्रतिप्रादुर्भाविन शोषशुद्धीन् सूच-
यति ॥ ११४ ॥

कालस्य परिणामेन जराशुशुभिमिसिक्तजाः ।

रोगाः स्वभाषिका ह्यष्टाः स्वभावो निष्प्रतिक्रियः ११५

स्वभाविकानपि कालपरिणामव्ययमानतया इह कालजे-
धरोधयितुमाह—कालस्येत्यादि । जराशुशुभिमिसिक्तजाया
जराशुशुभिमिसिक्तजा, श्लुशुभवेद्देह शुगाशुशुभपु पर्यवसौनभव-
कालशुशुभार्थः । किंवा जराशुशुभोर्धिमिसिक्त तस्मात्जाता जरा
शुशुभिमिसिक्ता, जराशुशुभिमिसिक्त च प्राणिना साधारणवेद्देहे-
वर्तकभूतस्वभावोऽदृष्ट च । अथ स्वभाविकानां का चिकित्सी-
त्याह—स्वभाव इत्यादि । निष्प्रतिक्रिय इति साधारणचिकित्सा
रसायनवर्ज्यया न प्रतिक्रियते, रसायनेन तु प्रतिक्रियत एव,
वेन, "अस्य प्रयोगाद्यवनं मुद्गोऽभूत् पुनर्मुवा" (वि. अ.
१ पा) इत्यारिण्यायनेप्रयोगेण सम न विरोधः । किंवा,
साभाविका जरादयो रसायनजनितप्रकर्षादुत्तरकालं शुनरवश्य
भवन्तीति निष्प्रतिक्रियत्वेनोक्ता ॥ ११५ ॥

निर्दिष्टं वैद्यशब्देन फलं यत् पौषदेहिकम् ।

हेतुस्तदपि कालेन रोगानामुपलब्धयेते ॥ ११६ ॥

सप्रति कर्मसंप्राप्तिकृतमपि गद कालविशेषव्यज्यमानतया
दर्शयच्चाह—निर्दिष्टमित्यादि । कालेनेति पच्यमानकालक्षितेन
कालेन (युक्तं सत्) कर्म कारणं भवतीत्यर्थः ॥ ११६ ॥

न हि कर्म महत् किञ्चित् फलं यस्य न भुज्यते ।

क्रियाज्ञाः कर्मजा रोगाः प्रशमं यान्ति तत्तक्षयात् ११७

कर्मण फलस्यनियमिममाह—न हीत्यादि । महदिति
विशेषणेन त्रिभिदमहत् कर्म प्रायश्चित्तवाधनीयफलं न ददा-
त्यपि फलमिति दर्शयति । कर्मजानामचिकित्सत्वमाह—
क्रियाज्ञा इत्यादि । तत्तक्षयादिति कर्मक्षयात्; कर्मक्षयश्च कर्म-
फलोपभोगादेव परं भवति ॥ ११७ ॥

अत्युप्रशब्दश्रवणाच्छ्रवणात् सर्वेशो न च ।

शब्दानां चातिहीनानां भवन्ति श्रवणाज्जडा ॥११८॥

परुषोद्गीर्णपणाशस्ताम्रियव्यसनसूचकैः ।

शब्दैः श्रवणसंयोगो मिथ्यासंयोग उच्यते ॥११९॥

असंस्पृशोऽतिस्पृशशो हीनसंस्पृश एव च ।

स्पृश्यानां संप्रहणोक्तः स्पृशनेन्द्रियवाधकः ॥१२०॥

यो भूतविषवातानामकालेनागतश्च यः ।

क्षेहशोतोष्णसंस्पृशो मिथ्यायोगः स उच्यते १२१

रूपाणां भास्वतां दृष्टिर्विन्दश्यत्यतिदर्शनात् ।

दर्शनाच्चातिसूक्ष्माणां सर्वदशाभ्याप्यदर्शनात् ॥१२२॥

द्विष्टमैत्रव्योभित्सदृरातिष्ठिष्टिष्टदर्शनात् ।

तामसानां च रूपाणां मिथ्यासंयोग उच्यते १२३

अत्यादानमनादानमोक्तत्वात्प्रादिभिश्च यत् ।

रसानां विषमादानमत्यादानं च दूषणम् ॥ १२४ ॥

अतिमृदुतितीक्ष्णानां गन्धानामुपसेवनम् ।

असेवनं सर्वदशश्च घ्राणेन्द्रियविनाशनम् ॥ १२५ ॥

पूतिभूतविषद्विष्टा गन्धा ये चाप्यनातंयाः ।

तैर्गन्धैर्प्राणसंयोगो मिथ्यायोगः स उच्यते ॥१२६॥

इत्यसात्प्यार्थसंयोगविविधो दोषकोपनः ।

कामगतमसात्प्येन्द्रियार्थसंयोगो विदूषोति—अत्युपेत्यादि ।

सर्वेशो न चेति सर्वेशोमद्वान्धाधवणत् । स्पृशरानामिति स्पृश-
त्वेनोक्तानां चाश्लेष्यशोत्सादानरीनाम् । भूता सविषकिसिपि
साचादयः । यो भूतविषवातारिना सरपर्य, तयाऽकालेनागतं

क्षेहरीतोष्णसरपर्येति योजना । तत्रापारले क्षेहसंस्पृशो यथा

अजीर्णं कण्टिकाकाले अभ्यहस्यं, एव हीते हीतस्यं,

उष्णे चोष्णस्योऽकालेनागतो ज्ञेयः । सर्वदशाभ्याप्यदर्शनादिति

भास्वतां दृश्याणां च शर्पयाऽदर्शनात् । अतिश्लिष्टमिति नेत्र-

प्रलाससम् । तामसानां च रूपाणां दर्शनाद्दिन्दयति दृष्टिरिति

सचन्य । मिथ्यायोगः स इति द्विष्टमैत्रवारिदर्शनम् । अति

स्पृशदर्शनं च मिथ्यायोग एव ज्ञेयः । श्लोकत्वात्प्रादिभिश्चि

१ 'भक्त' इति पाठः । २ 'प्रवर्तमानमायतेन' इति पाठः ।

३ 'वपयसात्प्यज्वर' इति पाठः । ४ 'रसायनप्रयोगेण' इति पाठः ।

१ अथ पाठो इत्यभिरिनुपनि कोपस्यन्ते ।

२ 'द्विष्टिष्टदर्शनात्' इति पाठः ।

विषमादानमिति संबन्ध- । ओक्तसात्म्यादिवैषम्येण च राशि-
दोषवर्जं प्रकृत्यादिसप्तदोषा प्रहीतव्याः । त्रिविध इति ज्यो-
गातियोगमित्यध्यायोगरूपः ॥ ११८-१२६ ॥—

असात्म्यमिति तद्विद्याद्यत्र याति सहात्मताम् १२७

असात्म्यार्थं दर्शयति—असात्म्यमित्यादि । सहेति मिलितं
शारीरेण । आत्मतामधिकृतरूपता न याति । एतेन, यदुपयुक्तं
प्राकृतरूपोपघातकं भवति, तदसात्म्यमिति ॥ १२७ ॥

सिद्ध्यतिहीनयोगेभ्यो यो व्याधिद्वयजायते ।

शब्दादीनां स विश्लेषो व्याधिरैन्द्रियको वृत्तेः १२८

इत्यमसात्म्यार्थंजस्य व्याधेरिन्द्रियद्वारभूतत्वेनैन्द्रियकत्वं दर्श-
यन्नाह—सिद्ध्यत्यादि । हीनयोगेनेहायोगो प्रायः । ऐन्द्रियक
इति इन्द्रियद्वारभूतः ॥ १२८ ॥

वेदानानामशान्तानामिस्येते ह्येतयः स्रुताः ।

सुखहेतुः समस्त्वेकः समयोगः सुदुर्लभः ॥ १२९ ॥

दुःखरूपवेदानहेतुं प्रपद्येकमुपसहरति—वेदानामित्यादि ।
अशान्तानामिति दुःखानाम् । अथ सुखरूपवेदानहेतुं क
इत्याह—सुखेत्यादि । समयोग इति फाल्गुनीन्द्रियार्थानां
साम्ययोगः । सुदुर्लभ इति कालादिसम्ययोगस्य अयोगादि-
विरहत्वेन सुदुर्लभत्वात् । प्रायो हि कालादीनां मध्ये अन्यतरे-
णाप्ययोगादिना पुरुषः सवध्यते, तेन च नित्यविरा एव पुरुषा
भवन्ति, अल्पं च रोगमनाहस्य स्वस्थव्यपदेश पुरुषाणां
क्रियत इति भावः ॥ १२९ ॥

नेन्द्रियाणि न चैवार्याः सुखदुःखस्य हेतवः ।

हेतुस्तु सुखदुःखस्य योगो दृष्टश्चतुर्विधः ॥ १३० ॥

सन्तीन्द्रियाणि सन्त्यर्था योगो नै च चास्ति रज्जु ।

न सुखं, कारणं तस्माद्योग एव चतुर्विधः ॥ १३१ ॥

सप्रति साम्ययोगस्योपादेयतामयोगादीनां च हेतुतां दर्शयितुं
योगमेव चतुर्विधं कारणत्वेन दर्शयन्नाह—नेन्द्रियाणित्यादि ।
मनु कथमिन्द्रियार्थयो सुखदुःखकारणत्वेनोपलभ्यमानयोरप्य-
कारणत्वमित्यादि—सन्तीत्यादि । योगो न चेति इन्द्रियार्थयोः
संबन्धो न च ॥ न सुखमिति च्छेद । इन्द्रियार्थयोगाभावे
अकारणत्वेन, गति तु योगे कारणत्वेन, योग एवान्वयस्थितरे-
काभ्यां कारणत्ववधार्यत इति भावः । अयं च योग इन्द्रिया-
र्थाधिकृत्य स्पष्टत्वेनोक्तः ; तेन, प्रसाहालयोऽपि बोद्धव्यः ।
एतद्येन्द्रियमर्थं चानुपादेयं इत्या चतुर्विधयोगस्य कारणत्वं
योगानामेव हेतुोपादेयत्वोपदर्शनार्थं कृतम् ॥ १३० ॥ १३१ ॥

नात्मेन्द्रियं मनो बुद्धिं गोचरं कर्म धा विना ।

सुखदुःखं, यथा यश्च बोद्धव्यं तत्तद्योच्यते ॥ १३२ ॥

परमार्थतत्त्वत्वेन्द्रियमनोबुद्धिगोचरान्वयं तथाप्युच्यते सुख-
दुःखकारणानितीति दर्शयन्नाह—नात्मेत्यादि । गोचर इन्द्रि-

यार्थं । कर्म अदृष्टम् । तत्र आत्मानं विना न लोष्टेदौ सुख-
दुःखे भवत । इन्द्रियार्थानां च सुखदुःखकारणत्वं स्पष्टमेव ।
कर्मापि च शुभं सुखकारणम्, अशुभं च दुःखकारणम् ।

यथात्मादय एव कारणं, तर्हि किमर्थं कालाद्ययोगातियोगादय
इहोच्यन्त इत्याह—यथेत्यादि । यद् बोद्धव्यं सुखदुःखं यथा
बोद्धव्यं कार्यवशाद्भवति, तत्तथैवोच्यते नान्यथा, तेन सात्म्या-
सात्म्येन्द्रियार्थजन्यत्वेन सुखदुःखे इह प्रतीयमाने निकृता-
यासुपयुक्ते भवत, नात्मादिजन्यत्वेनेह सुखदुःखे अभिधीयेते,
न ह्यात्मादयो दुःखद्वैततया प्रतिपन्ना अपीह हेतुतया प्रतिपा-
यन्ते, किन्त्वसात्म्येन्द्रियार्थयोगादय एव दुःखहेतवस्त्यज्यन्ते,
सुखहेतव सात्म्येन्द्रियार्थयोगादयस्त्यज्यन्त इति भावः १३२

स्पर्शनेन्द्रियसंस्पर्शः स्पर्शां मानस एव च ।

द्विविधः सुखदुःखानां वेदानानां प्रवर्तकः ॥ १३३ ॥

इदानीं सकलकारणव्यापकं शोभं व्युत्पादयितुमेन्द्रियकं
मानस च स्पर्शं दर्शयितुमाह—स्पर्शनेत्यादि । स्पर्शनेन्द्रियस-
स्पर्शं इत्यनेनेन्द्रियाणामर्थेन संबन्धं स्पर्शनेन्द्रियवृत्तं दर्शयति;
चक्षुरतीत्यपि स्पष्टमेवार्थं जानन्ति; यदि दृष्टमेव चक्षु-
श्रोत्रं प्राणं वा गृह्णाति, तदा विदुरमपि गृह्णीयात्, न च गृह्णाति,
तस्मात् स्पष्टवेन्द्रियाण्यर्थं प्रतिपद्यते, मानस्तु स्पर्शंहीन्यादि-
नाऽर्थेन समं स्पृशोऽस्त्येव, येन मनः क्रियेदिव विन्दयति, न
सर्वं, तेन यन्मनसा स्पृश्यते तदेव मनो गृह्णातीति स्थितिः १३३

इच्छाद्वेषात्मिका तृष्णा सुखदुःखात् प्रवर्तते ।

तृष्णा च सुखदुःखानां कारणं पुनरुच्यते ॥ १३४ ॥

उपादत्ते हि सा भावान् वेदानाध्यसंज्ञकान् ।

स्पृश्यते नानुपादाने नास्पृष्टो वेत्ति वेदनाः ॥ १३५ ॥

सुखदुःखोत्पत्तिक्रममाह—इच्छेत्यादि । सुखादिच्छाकरुपा
तृष्णा, दुःखाच्च द्वेषरुपा तृष्णो प्रवर्तते । इयं चोत्पन्ना तृष्णा
इष्टितेऽर्थं प्रवर्तयन्ती द्विष्टे च निवर्तयन्ती, प्रवृत्तिनिवृत्तिवि-
धयस्य सुखदुःखहेतुत्वमपेक्ष्य सुखदुःखे जनयतीति कार्यकारणं ।
यथोक्तं तृष्णायाः सुखदुःखाहेतुत्वं दर्शयन्नाह—उपादत्ते
हेतुत्वादि । वेदानाध्यसंज्ञकानितीति वेदानाकारणत्वेनोक्तं कान्
उद्योगादिरूपात् । अथ तृष्णा चेतुःसुखदुःखकारणं, तत् किमि-
न्द्रियावेदानारेण कारणत्वेत्याह—स्पृश्यत इत्यादि । अनुपादान
इति अविद्यमानार्थरूपे स्पर्शकारणे धर्मं विना नार्थस्य स्पर्शां
भवति । अथ न भवत्यर्थस्पर्शाद्यत् किमेतत्—नास्पृष्टो वेत्ति
वेदना इति, अर्थस्पर्शजन्यः सत् न सुखदुःखे ननुपपन्नत्वादेर
वेत्तीत्यर्थं ॥ १३४ ॥ १३५ ॥

वेदानामधिष्ठानं मनो देहश्च सेन्द्रियः ।

वेदानामनराप्राप्तमलद्रव्यगुणैर्विना ॥ १३६ ॥

१ 'बोद्धव्यं' इति वा० । २ 'नात्मादिजन्यत्वेन' । ३ 'नात्मादि-
जन्यत्वेनेह सुखदुःखे अभिधीयेते, नकारणत्वं सुखदुःखहेतुत्वा
प्रतीयन्ती' इति वा० । ४ 'द्विविधः तृष्णा' इति वा० । ५ 'अवि-
द्यमानार्थरूपः स्पर्शः अवेत्तवो न मत्तो' इति वा० ।

वेदनां किमधिष्ठानम्^१ इत्युक्तोत्तरमाह—वेदनानामिच्छा-
दि । देहः केन्द्रिय इत्यनेन निरिन्द्रियो वेदो केशलोमादिको
निरस्तः । तदेव स्पष्टार्थं विदुषोति—केनेत्यादि । किंवा,
इन्द्रियाण्यपि प्राधान्यस्वापनार्थं पृथग् वेदनाभयत्वेनेन्द्रियप्र-
रणेनोच्यन्ते । वेदनाया देहेन्द्रियगतत्वं तदापारत्वेन प्रतीय-
मानत्वाज्ज्ञेयम् । द्रवं मूलम् । गुणाः शब्दादयः । शरीरगता
एते हि केशादयो न वेदनाधारा इत्यनुभव एव प्रमाणम् । या
तु मूलपुरिपगता वेदना ग्रहणीमूलशुक्रघ्नी वचनाया, सा मूल-
पुरीयाधारशरीरज्ज्वेदास्यैव बोध्या ॥ १३६ ॥

योगो मोक्षे च सर्वासां वेदनानामवर्तनम् ।

मोक्षे निवृत्तिर्निःशेषा योगो मोक्षप्रवर्तकः ॥ १३७ ॥

‘क चैता वेदनाः सर्वा’ इत्यादिप्रश्लोकोत्तरं—योग इत्यादि ।
योगः अनारम्भादित्वादिप्रत्यक्षयमाणः । मोक्ष आस्तित्वश-
रीरायुच्छेदः । निःशेषेति न पुनर्भवति । एतेन, योगे निरुक्ता
वेदना पुनर्भवतीति सूचयति । मोक्षप्रवर्तक इति मोक्षकारणम् ।
किंवा, ‘योगमोक्षो निवर्तकौ’ इति पाठः, तदा अस्मिन् पक्षे
यद्यपि योगमोक्षयोर्वेदनानिवर्तकत्वं ‘योगे मोक्षो च’ इत्यादिना
श्लोकार्थेनोक्तं, तथाऽपि योगमोक्षयोरिह कर्तृता वेदनानिवृत्ति
प्रति दृश्यत इति न पाठदृश्यम् ॥ १३७ ॥

आत्मेन्द्रियमनोर्यानां सन्निकर्षात् प्रवर्तते ।

सुखदुःखमनारम्भादात्मस्थे मनसि स्थिरे ॥ १३८ ॥

निवर्तते तदुभयं बक्षित्वं चोपजायते ।

सहारीरस्य योगज्ञास्यै योगमृपयो विदुः ॥ १३९ ॥

यथा योगो वेदनानिवर्तके भवति, यथा योगसमाह—
आत्मेत्यादि । अनारम्भादिति विपयोपादानार्थं मनसोऽनैव-
स्थानात् । आत्मस्थे मनसीति विषये निरुते केवलतमज्ञानस्थे ।
स्थिर इत्यवच्छे, आनन्दप्रसन्नल एतेषु वापत्^१ तदुनपामिति
सुखदुःखे । योगे योगपर्यान्तरप्राप्तिमाह—बक्षित्वमित्यादि ।
बक्षित्वं यक्षयमाणमद्यविधमैश्वर्यबलम् । सहारीरस्येतिपदेन
शरीरेण सदैव बक्षित्वं भवतीति दर्शयति ॥ १३८ ॥ १३९ ॥

आयेदाश्वेतसो ज्ञानमर्थानां छन्दतः क्रिया ।

दृष्टिः श्रोत्रं स्मृतिः कान्तिरिन्द्रियस्पर्शदर्शनम् ॥ १४० ॥

इत्यष्टविधमाख्यातं योगिनां बलमैश्वरम् ।

शुद्धसत्त्वसमाधानात्तत् सर्वमुपजायते ॥ १४१ ॥

आवेश इत्यादि । आवेशः परपुरप्रवेशः । चेतसो ज्ञान-
मिति परचित्तज्ञानम् । अर्थानां छन्दतः क्रियेति अर्थानामि-
च्छातः कारणम् । इन्द्रियेन्द्रियदर्शनम् । श्रोत्रमतीन्द्रियप्र-
बणम् । स्मृतिः सर्वभावतत्त्वस्मरणम् । कान्तिरामातुषी कान्तिः ।
इत्यष्टयान्दर्शनमिति यदेत्यपि तदा दर्शनयोग्य एव न दृश्यते,
यथा चैतदिति तदा दृश्यते । किंवा, आवेशश्चेतस इति पर्ये-

तसः प्रवेशः, ज्ञानमिति सर्वमतीतानापात्तादित्ज्ञानं, शेषं पूर्व-
वत् । ऐश्वर्यमिति योगप्रभावाद्युपपदैव्यं कृतम् । शुद्धसत्त्वसमाधा-
नानादिति नीरजस्रमस्कस्य मनस आत्मनि सम्मगाधा-
नात् ॥ १४० ॥ १४१ ॥

मोक्षो रजस्तमोऽभावात् बलवत्कर्मसंक्षयात् ।

विद्योगः सर्वसंयोगैरपुनर्भव उच्यते ॥ १४२ ॥

अथ कथं मोक्षो भवति, कथेत्याह—मोक्ष इत्यादि । बल-
वत्कर्मसंक्षयादिति अवश्यमोकन्यफलस्य कर्मणः क्षयात् । सर्व-
संयोगैरिति सर्वैरात्मसंबन्धिभिः शरीरबुद्धिहृद्दारादिभिः । न
पुनः शरीरादित्यन्वयो भवतीत्यपुनर्भवेः ॥ १४२ ॥

सत्तामुपासनं सम्यगसतां परिवर्जितम् ।

व्रतचर्यापवासौ च नियमाश्च पृथग्विधाः ॥ १४३ ॥

धारणं धर्मशास्त्राणां विज्ञानं विजने रतिः ।

विषयेष्वरतिर्मांक्षे व्यवसायः परा धृतिः ॥ १४४ ॥

कर्मणामसमारम्भः कृतानां च परिक्षयः ।

नैर्ऋन्मनहङ्कारः संयोगे भयदर्शनम् ॥ १४५ ॥

मनोबुद्धिसमाधानमर्थतत्त्वपरीक्षणम् ।

तत्त्वस्युत्पेकपस्थानात् सर्वमेतत् प्रवर्तते ॥ १४६ ॥

प्रस्थानामनोशोषायमाह—सतामित्यादि । परा धृतिरिति
अतिशयितं मनोविषयनम् । धर्मणामसमारम्भ इति अनागत-
धर्माधर्मसाधनानामकरणम् । कृतानां च परिक्षय इति जन्मा-
न्तरैः कृतानां कर्मणां फलोपभोगात् परिक्षयः । नैर्ऋन्
संसारनिष्क्रमणेच्छा । अनहङ्कार इति ममेदमहं करोमीत्या-
दिबुद्धिवर्जनम् । संयोग इति आत्मशरीरादिसंयोगे । मनो-
बुद्धिसमाधानमिति मनोबुद्धौतात्मनि समाधानम् । सर्वमेतदिति
कर्मणामसमारम्भ इत्याद्युक्तम् । तत्त्वस्युत्पेकपस्थानां यथाभू-
तानुसरणं; सा च नामा शरीराद्युपकार्यः, शरीरादयधर्मा
आत्मस्यतिरिक्तः, इत्यादिसरणपरस्मृतिः ॥ १४३-१४६ ॥
स्मृतिः सत्त्वस्थानाद्यैश्च धृत्यन्तैरुपजायते ।

स्मृत्या स्वभावं भावानां सरन्तुः पातु प्रमुच्यते ४७

अथ स्मृतिः कथं दुःखप्रभोने कारणमित्याह—स्मृत्येत्यादि ।

स्वभावमिति प्रकृतमनियतत्वरूपम् । शुद्धयन्नादि प्रथमप्रतिषर्ष-
मात्मवीनां रूपं परस्परमिथं परस्परानुपकारकत्वेन व्यवस्थितं
सरन् न बन्धिदपि प्रवर्तते, अपरर्तिमानय न दुःखेन प्रश्रिति-
न्येन बुध्यत इत्यर्थः ॥ १४७ ॥

यक्ष्यन्ते कारणान्यष्टौ स्मृतिर्यैरुपजायते ।

निमित्तिरूपप्रद्वणात् सादृश्यात् सविपर्ययात् ॥ १४८ ॥

सरयानुबन्धादभ्यासाज्ज्ञानयोगात् पुनः श्रुतात् ।

दृष्टश्रुतानुभूतानां सरणात् स्मृतिरुच्यते ॥ १४९ ॥

१ ‘न पुनः शरीरादित्यन्वयेन भवत्यपुनर्भवः’ इति पा० ।

२ ‘नैर्ऋन्’ इति पा० । ३ ‘इत्यष्टयान्’ इति पा० ।

४ ‘यथापेक्षान्’ इति पा० ।

१ ‘कर्मणाम् वेदनानिवृत्तिं वनांशो’ इति पा० ।

२ ‘मनसाज्ज्ज्वेदास्यै’ इति पा० ।

इदानीं स्मृतिप्रस्तावात् स्मृतिकारणान्याह—वक्ष्यन्त इत्यादि । निमित्तग्रहण कारणज्ञान, कारण हि दृष्ट्वा कैर्यं स्मरति । रूपग्रहणमाकारग्रहणम् । यथा—वने गवय दृष्ट्वा गाम् स्मरति । साहदृश्याद् यथा पितृ सहश पुरुष दृष्ट्वा पितरं स्मरति । सविपर्ययादिति अल्यर्थवैसाहश्यादपि स्मरण भवति, यथा—अल्यर्थपुरूप दृष्ट्वा प्रतियोगिनमल्यर्थपुरूप स्मरति । सत्त्वात्तुवन्धादिति मनसः प्रणिधानात्, स्वर्त-व्यस्मरणाय प्रणिहितमना स्वर्तव्य स्मरति । अभ्यासादिति अभ्यस्तमथमभ्यासवलादेव स्मरति । ज्ञानयोगादिति तत्त्वज्ञानयोगात्, उपजाततत्त्वज्ञानो हि तद्बलादेव सर्वं स्मरति । पुनः श्रुतादिति श्रुतोऽप्यर्थो विस्मृतपुनरेकदेश श्रुत्वा स्मर्यते । स्मृतिकारणमभिधाय स्मृतिरूपमाह—दृष्टेत्यादि ।—दृष्ट प्रत्यक्षोपलक्षण, श्रुत त्वागमप्रतीति, तेन सर्वपूर्वाभूतावरोध । इत्थित्, 'स्मरण स्मृतिरुच्यते' इति पाठ, तत्रापि नार्थमेदं ॥ १४८ ॥ १४९ ॥

एतत्तदेकमयनं मुकैर्मोक्षस्य दर्शितम् ।
तत्त्वस्मृतित्वल, येन गता न पुनरागता ॥ १५० ॥
अयनं पुनराख्यातमेतद्योगस्य योगिभिः ।
संख्यातधर्मैः सांख्यैश्च मुकैर्मोक्षस्य चायनम् ॥ १५१ ॥

एव स्मृति सामान्येन प्रतिपाद्य तत्त्वस्मृतेर्माक्षसाधकाव दर्शयन्नाह—एतदित्यादि । एकमयनमिति अष्टौ पन्था । मुकैरिति जीवन्मुकैरिति हेय, सर्वथामुक्तानां शरीराभावेनोपदर्शकत्वाभावात् । तत्त्वस्मृतित्वलमिति तत्त्वस्मृतिरूप बल, किंवा, तत्त्वस्मृतिर्वल यत्र मोक्षसाधनमार्गं तत्त्वस्मृतित्वलम् । येनेति येन यथा । गता इति मोक्ष गता । न पुनरागता इति मुक्तिं याता न पुनरागच्छति ॥ १५० ॥ १५१ ॥
सर्वं कारणवद्दुःखमस्यं चानित्यमेव च ।
न चात्मवृत्तक तद्वि तत्र चोत्पद्यते स्वता ॥ १५२ ॥
यावन्नोत्पद्यते सत्या बुद्धिर्नैतदहं यथा ।
नैतन्ममेति विज्ञाय श सर्वमतिवर्तते ॥ १५३ ॥

इदानीं सक्षेपेण सत्तारहेतुमज्ञान, तथा मोक्षहेतु च सम्यग्ज्ञानं दर्शयन्नाह—सर्वमित्यादि । सर्वं कारणवदिति सर्वेषु त्वयमान बुद्ध्यहङ्कारशरीरादि । इत्थमिति इत्तदहेतुरेव । अस्वमिति सर्वं कारणवदेवात्मव्यतिरिक्त परमार्थं । न चामकृतकमिति न चात्मनोदासीनेन कृतम् । तत्रेति कारणवति बुद्धिशरीरादौ । स्वतेति ममता 'ममेव बुद्धि' इत्यादिरूपा । अथ क्रियन्त कालमिष भ्रान्त्या युतोत्पद्यते इत्याह—यावदित्यादि । सत्या बुद्धिः ताम्यगज्ञानम् । यथा सत्या बुद्ध्या । नैतद् बुद्ध्यायह, किंतु भिर्षं एवाह, तथा नैतद् बुद्ध्यादि

१ 'व्यायज्ञान' इति पा० । २ 'आवाररूपमहणम्' इति पा० ।
३ 'एकदेशस्मृत्वा' इति पा० । ४ 'त्वागमप्रतिपादकम्' इति पा० ।
५ 'शिय पन्था' इति पा० । ६ 'दशमित्युमाह' इति पा० । ७ 'मित्रमेवे' इति पा० ।

मम, किंतु प्रवृत्ते प्रपय इति विज्ञाय । शस्त्वत्साक्षात्कारवात् । सर्वमतिवर्तते इति सर्वं बुद्ध्यादि लजति ॥ १५२ ॥ १५३ ॥

तस्मिंश्चरमसंन्यासे समूलाः सर्ववेदनाः ।
असंज्ञाज्ञानविज्ञाना निवृत्तिं यान्त्यशोपत ॥ १५४ ॥

चरमसंन्यास इति पक्षाद्भाविसवल्कर्मसंन्यासे । प्रथमं हि मोक्षोपयोगित्वेन मुख्यचनत्वात् क्रियासंन्यास कृत एव परं स्थातुमवविरकेन न कृत, अभ्यासादुद्धूतेन ज्ञानेन साक्षाद्दृष्टभावस्वभावेन य सर्वसंन्यास क्रियते, तत्र समूला सर्ववेदना ज्ञानादयश्च शरीरोपरमादेशोपरमन्ते । समूला इति सकारण, कारण च बुद्ध्यादयः । संज्ञा आलोचन निर्विकल्पक, ज्ञान सविकल्पक, विज्ञान बुद्ध्यवसाय ; किंवा, संज्ञा नामोल्लेखेन ज्ञान, विज्ञान साक्षज्ञानम् । तत्त्वज्ञानमपि हि मोक्ष जनयित्वा निवर्तते एव कारणभावात् ॥ १५४ ॥

अतः परं ब्रह्मभूतो भूतात्मा नोपलभ्यते ।
नि स्तः सर्वभावेभ्यश्चिह्नं यस्य न विद्यते ॥

ज्ञान ब्रह्मविदा चात्र नाहस्तज्ज्ञानुमर्हति ॥ १५५ ॥

'सर्ववेद' इत्यादिप्रथस्योत्तरम्—अतः परमित्यादि । ब्रह्मभूत इति प्रकृत्वादिरहित । चिह्नं यस्य न विद्यते इत्यनेन, युक्तात्मनः प्राणापानाद्यात्मलिङ्गाभावाद्भूतं चिह्नं नास्त्येवेति दर्शयति । न शरल्यन्यथात्वं न गच्छतीत्यक्षरम् । अविद्यमान लक्षणं यत्सर्वलक्षणम् । एतस्यैव मोक्षस्येत्तत्त्वज्ञानहेतुता दर्शयति—ज्ञानमित्यादि । ब्रह्मविदामेवात्र मनः प्रत्येति, नाज्ञानमहङ्कारादिकासनागृहीतानामित्यर्थं ॥ १५५ ॥

तत्र श्लोकः ।

प्रश्ना पुरुषमाश्रित्य प्रयोविंशतिरुत्तमा ।
कतिधापुरुषीयेऽस्मिन्निर्णयतास्तत्त्वदर्शिना ॥ १५६ ॥

इत्यग्निवेशाहृते तन्ने चरकप्रतिसंस्मृते शारीरस्थाने कतिधापुरुषीयं शारीरं नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

सप्रहो व्यक्त ॥ १५६ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचित्यामायुर्वेददीपिकायां चरकतात्पर्यटीकायां शारीरस्थाने कतिधापुरुषीयं शारीरं नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथातोऽनुत्पन्नोनीयं शारीरं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानानत्रेयः ॥ २ ॥

पूर्वाध्याये शरीरसादिसर्ग आध्यात्मिनो नैष्ठिकमोक्षरूप-चिन्तितोपयुक्त उक्त, सप्रणि गर्भादिरूपं सर्गमभिधातुमनुत्पन्नोनीयोऽभिधीयते ॥ १ ॥ २ ॥

१ 'अनुत्पन्नमवविरकेन' इति पा० । २ 'अभ्यासादुद्धूतत्वेन' इति पा० । ३ 'नमस्तादिरूपमभिधातुमनुत्पन्नोनीयोऽभिधीयते' इति पा० ।

अतुल्यगोत्रस्य रजःक्षयान्ते
रहोविष्टं मिथुनीकृतस्य ।
किं स्याच्चतुष्पात्प्रभयं च पद्भ्यो
यत् स्त्रीषु गर्भत्वमुपैति पुंसः ॥ ३ ॥

अतुल्यगोत्रस्येति अतुल्यगोत्रस्य पुंसः । तुल्यगोत्राणां हि
मैत्रुण्डभर्तौ भवति, भर्तृसाक्षिषु निषिद्धत्वात् । रजःक्षयान्ते
इति रजःप्रत्ययन्ते; 'अन्ते' इतिपदेन रजःप्रतृत्तम्यहं निषेध-
यति । रहोविष्टमिति विजने विष्टम् । शुक्रमिषयंश्च विजन
एव प्रतिबन्धकत्वभागावात् सम्पग्भवतीति रह इत्यनेन
दर्शयति । मिथुनीकृतस्येत्यनेन सम्पक्केशुनप्रयोगं दर्शयति,
विपरीतसुरतादींश्च निषेधति । चतुष्पादत्वपद्प्रभवत्वे उत्तर-
ग्रन्थे एव व्येक । अयं च क्षिप्रप्रधतया निवेशितो ग्रन्थः
अशिक्षिष्यस्य आचार्यसम्प्रतिमात्रार्थो ज्ञेयः; तेन च सिष्य-
चतुष्पादादिविशेषं सूक्ष्मं बीजस्य जानाति, स कथं शुक्रशब्दो-
भिधेयं न वेत्तीति न वाच्यम् ॥ ३ ॥

शुक्रं तदस्य प्रवदन्ति धीरा
यञ्जीयते गर्भसमुद्भवाय ।
वाच्यन्निभूम्यन्गुणपादवत्तत्
पद्भ्यो रसेभ्यः प्रभवश्च तस्य ॥ ४ ॥

प्रशस्तोत्तरं—शुक्रमित्यादि । धीर्यत आरोष्यत इत्यर्थः ।
वाच्यादिवादादिति वक्तव्ये चद् गुणपदमधिकं करोति, तेन
प्रशस्तगुणवतामेव वाच्यादीनां विशुद्धशुक्ररम्भकत्वमिति दर्श-
यति । वाच्यादिषु शुक्रारम्भकेषु पादव्यपदेशेन सर्वेषां तुल्य-
शुक्रारम्भकत्वं दर्शयति । आकाशं तु यद्यपि शुके पाबर्माति-
केऽस्ति, तथाऽपि न पुष्टपात्रीराशिर्गण्य गर्भाशयं गच्छति,
किंतु भूतचतुष्टयमेव क्रियावैद्ययति, आकाशं तु व्यापकमेव
हरणहरेण शुक्लेण संरुद्धं भरति, तेषामाहास्य गमनप्राप्तदिह
गर्भाशयगमनाभिधानप्रस्तावे शुक्रगतत्वेनानभिधानम् । अन्य-
त्रापि च भूतानां गमनप्रस्तावे आवाशं परिलक्षणेन । यथा—
“भूतैर्धतुभिः सहितः शुक्लेनेमनोमनो वेद्यमुपैति देहात्” इति ।
शुक्रं च पद्भ्याहारोत्पन्नमेव विशुद्धं भवतीति कृत्वोक्तं—पद्भ्यो
रसेभ्य इत्यादि । यत्तु मधुरस्य शुक्रजनकत्वमम्ल्यादीनां च
शुक्रविपातकत्वमुच्यते, तदस्यार्थोपयोगादिति ज्ञेयम् ॥ ४ ॥

संपूर्णदेहः समये सुखं च
गर्भः कथं केन च जायते स्त्री ।
गर्भं चिराद्दिन्दति सप्रजाऽपि
भूत्याऽथवा नश्यति केन गर्भेः ॥ ५ ॥

'संपूर्णदेहः कथं जायते' इत्येकः प्रश्नः, 'समये कथं
जायते' इति द्वितीयः, 'सुखं कथं जायते' इति तृतीयः । गप्र-
जाऽपि इत्यन्यथाऽपि यती कथं चिरेण गर्भं विन्दति ॥ ५ ॥

शुक्रासृगात्माशयकालसंपद्
यस्योपचारश्च हितैस्तथाऽग्नेः ।
गर्भश्च काले च सुखी सुखं च
संजायते संपरिपूर्णदेहः ॥ ६ ॥

पद्भ्यानां प्रशानामुत्तरं—शुकेत्यादि । संपच्छब्दः शुक्रादिभिः
प्रत्येकमभिधेयं भवते । शुक्राद्युगशयानामुत्तरं संपद्, आत्म-
नस्तु शुक्रशोणितसंयोगाधिष्ठितः शुभजीवकर्मसुखत्वं संपद्,
कालश्च त्वनतितीक्ष्णत्वादि संपद् । उपचारो गर्भिण्युपचारः ।
काल इति नवमे दशमे वा मासे । यदुक्तम्—“कालः पुनर्नवमे
मासमुपादायादमात्” (शा. ध. ४) इति । सुखीति व्या-
धिना केनचिन्न प्रसः । सुप्रमिलच्छेने ॥ ६ ॥

योनिप्रदोषान्मनसोऽभिधापा-
च्छुक्रासृगाद्द्वारविहारदोषात् ।
अकाल्योगाद्ब्रह्मसंक्षयाच्च
गर्भं चिराद्दिन्दति सप्रजाऽपि ॥ ७ ॥

असुद्धिरुद्धं पवनेन नार्या
गर्भं व्यवस्यन्त्यवुघाः कदाचित् ।
गर्भस्य रूपं हि करोति तस्या-
स्तदसृगस्त्रापि विवर्धमानम् ॥ ८ ॥
तदग्निस्वयंभ्रमशोकोरोगै-
रुष्णान्नपानैरथवा प्रवृत्तम् ।
दृष्ट्वाऽच्छुभेकं न च गर्भसंज्ञं
केचिन्नर भूतहृतं वदन्ति ॥ ९ ॥

ओजोशानानां रजनीचराणा-
माहारहेतोर्न शरीरमिष्टम् ।
गर्भं हरेयुर्यदि ते न मातु-
र्लन्धाचकाशा न हरेयुरोजः ॥ १० ॥

अकालयोगादिति ऋतुवाताक्तिक्रमेण सुखेण संयोगात्,
ऋतुकालश्च योऽशरत्नं वायत् । यदुक्तं हारीते—“योऽश
दिवसा ऋतुकालः” इति । सुखेत्वं तु हादशरत्नमुत्काल उक्तम् ।
“भूत्याऽथवा नश्यति केन गर्भेः” इत्यस्योत्तरम्—असृगित्यादि ।
पवनेनेति दुष्टपावेन । इत्वे अद्यद्विरोधे गर्भशमो भवतीत्याह—
गर्भस्य ह्यमिलादि । गर्भाशये हि विवर्धमानं हृदिर् प्रमा-
वाद्गोष्ठिज्ञानि कानिचिद्दोषयतीत्यर्थः । असृगेकमिति असृगेन
परम् । न च गर्भसंज्ञमिति न गर्भं प्रत्यायाकारकम् ।
भूतगर्भानाहरणे हेतुमाह—ओजोशानानामित्यादि । ओजोऽ-
ष्टमिन्दुवनभ्रन्तीरौजोधानाः । यदि त्वनाहारभूतमपि गर्भं
हरेयुःपदा मातुर्नितरमाहारभूतमोत्रो लन्धाचकाशात्वेन हरेयुः ।
लन्धाचकाशा इति प्रातर्गर्भिण्यभिनगमनकारणाः ॥ ७-१० ॥

१ 'चतुष्पादं च' प्रभयं 'मिमल' इति पा० । २ 'शुक्ररम्भनिषेधार्थं'
इति पा० । ३ 'विवाच्यत्वात्' इति पा० ।

१ 'क्षिप्रत्वात्' इति पा० । २ 'विषयम्' इति पा० । ३ तत्
प्रियं' इत्यस्योत्तरं इति पा० । ४ 'दृष्ट्वाऽच्छुभे' इति पा० ।

कन्यां सुतं वा सहितौ पृथग्व्या
सुतौ सुते वा तनयान् यद्गन् वा ।
कस्मात् प्रसूते सुचिरेण गर्भ-
मेकोऽभिर्बुद्धिं च यमेऽभ्युपैति ॥ ११ ॥

कन्यामित्यादि प्रधाष्टकम् । कन्यां कस्मात् पृथक् प्रसूत इति प्रथमः, सुतं पृथक् वेति द्वितीयः, सहितौ कन्यासुतौ वेति तृतीयः, सुतौ सहिताविति चतुर्थः, सुते सहिते इति पञ्चमः, तनयान् बहून् वेति षष्ठः, सुचिरात् कथं स्त्री प्रसूत इति सप्तमः, यमे शुभमे कथमेकोऽभिर्बुद्धिमभ्युपैतीत्यष्टमः ॥ ११ ॥

रक्तेन कन्यामधिकेन पुत्रं
शुक्रेण तेन द्विविधीकृतेन
वीजेन कन्यां च सुतं च सुते
यथास्वबीजान्यतराधिकेन ॥ १२ ॥

शुक्राधिकं द्वैधमुपैति वीजं
यस्याः सुतौ सा सहितौ प्रसूते ।
रक्ताधिकं वा यदि भेदमेति
द्विधा सुते सा सहिते प्रसूते ॥ १३ ॥

भिनत्ति याचद्बहुधा प्रपन्नः
शुक्रार्तवं वायुरतिप्रबुद्धः ।
तावन्यपत्यानि यथाविभागं
कर्मात्मकान्यस्ववशात् प्रसूते ॥ १४ ॥

आहारमामोति यदा न गर्भः
शोषं समाप्नोति परिसृतिं वा ।
तं स्त्री प्रसूते सुचिरेण गर्भं
पुष्टौ यदा धर्मगणैरपि स्यात् ॥ १५ ॥

कर्मात्मकत्वाद्विपमांशभेदा-
च्छुक्रासृजोर्बुद्धिसुपैति कुक्षौ ।
एकोऽधिको न्यूनतरो द्वितीय
एवं यमेऽभ्युपैतिको विशेषः ॥ १६ ॥

रक्तेनैत्याद्युक्तम् । अधिकेनेति पदं रक्तेन शुक्रेण च योजनीयम् । द्विविधीकृतेन द्विराण्डीकृतेन । यथास्वं वीजेऽन्यतरो भागोऽधिको यत्र तेन वीजेन । एतेन यदि द्विविधे भागे एकत्र रक्तमधिकम्, अपरत्र शुक्रम्, एष विभागो भवति तदा कन्यासुतौ भवत इत्युक्तं भवति । याचद्बहुधा भिनत्तीति यावती बहुसंख्या करोति चतुःपचादिरूपम् । प्रपन्न आगतः शुक्रार्तवं वायुरिति संबन्धः । यथाविभागमिति यथा शुक्ररक्तविभागो भवति, तथा कन्याः सुताश्च स्वबीजाधिक्यापेक्षया भवन्तीति । कर्मात्मकानि कर्मकारणकानि । अस्ववशात् कर्मपराधीनत्वेन । आहारमित्यादी गमिष्या आहारभ्राष्ट्या गर्भस्याहारप्राप्तिः । शुक्रासृजोर्बुद्धिः स्थूलसूक्ष्मरूपो विपमांशभेदो भवति, स जायमानगर्भकर्मवशादेव भवतीत्याह—कर्मात्मकत्वादिति ॥ १२-१६ ॥

कस्माद्द्विरेताः पवनेन्द्रियो वा
संस्कारवाही नरनारिपण्डौ ।
घनी तथेर्ष्याभिरतिः कथं वा
संजायते वातिकपण्डको वा ॥ १७ ॥

कस्मादित्यादि प्रधाष्टकम् । नरपण्डो नारिपण्डथेति नरनारिपण्डौ ॥ १७ ॥

वीजात् समांशादुपतप्तवीजात्
स्त्रीपुंसलिङ्गी भवति द्विरेताः ।
शुक्राशयं गर्भगतस्य हृत्वा
करोति वायुः पवनेन्द्रियत्वम् ॥ १८ ॥

शुक्राशयद्वारविघट्टनेन
संस्कारवाहं कुरुतेऽनिलश्च ।
मन्दास्पवीजाघवलाघट्टणौ
ह्नीवो च हेतुर्विकृतिद्वयस्य ॥ १९ ॥

मातुर्घ्न्यायप्रतिघ्नेन घनी
स्याद्भिजदौर्बल्यतया पितुश्च ।
ईर्ष्याभिभूतायपि मन्दहर्षा-
वीर्ष्यारतेरेव वदन्ति हेतुम् ॥ २० ॥

वाय्वग्निदोषाद्घृणौ तु यस्य
नाशं गतौ वातिकपण्डकः सः ।
इत्येवमष्टौ विकृतिप्रकाराः
कर्मात्मकानामुपलक्षणीयाः ॥ २१ ॥

बीजादिति शुक्रशोणित्वात् । उपतप्तबीजादिति उपतप्तबीजजनकबीजभागात् । स्त्रीपुंसलिङ्गीति स्त्रीपुरुषसाधारणनाशिकाच्छुक्रादिलिङ्गयुक्तः, यानि तु स्त्रीपुंसयोरेताभारणान्मुनस्थध्वजस्तनरमधुप्रवृत्तीनि तानि वास्य न संभवन्तीति । असाधारणानि लिङ्गानि वृद्धेन शुक्रेण रक्तेन वा जन्यानि, इह समरक्तशुक्ररन्ध्रेन नास्त्वन्यतरशुक्रिदिति नोपस्थध्वजादिविशेषलिङ्गभवनम् । द्विधा स्त्रीतुपुत्रत्वोपजनकत्वेन स्थितं रेतौ बीजं यस्य स द्विरेताः । किंवा, स्त्रीपुंसलिङ्गीति स्त्रीपुंसयोर्बिद्धिमुपस्थध्वजरूपं, तस्युक्त एव स्त्रीपुरुषलिङ्गीः उत्तरकालमावीनि हस्य स्तनरमधुप्रवृत्तीनि न भवन्ति । अस्मिन् पक्षे बीजोपतापेनोत्तरकालमाविस्तनादिप्रतिबन्धः कियते नोपस्थध्वजोत्तादप्रतिबन्धं कर्मवशादेवेति श्रुत्वे, किंवा उपस्थध्वजो यत्नन्तौ, येन तौ गर्भकाल एव भवतः ; स्वनादि उत्तरकालमावितया दुर्बलं, दुर्बलेन बीजोपतापेन न बलवतोपस्थध्वजरयोर्बाधः, किंतु दुर्बलानामेव स्वनादीनामिति । यत्र समांशे शुक्रशोणिते भवतः, तत्र सयोगमहिर्ब्रह्म बीजांशतापो भवतीति ज्ञेयम् । पवनेन्द्रियं विष्णोनि—शुक्राशयमित्यादि । शुक्राशयं शुक्रस्थानम् । पवनेन्द्रियत्वमिति पवनमुद्रत्वम् । शुक्रं हीन्द्रि-

यमुच्यते, पवनस्य चेदनेवेह शुक्रत्व-यद् व्यवायकाले शुक्रस-
 द्वास्त्वयथा प्रवर्तते, अस्य हि वायुरेव परं व्यवायकाले याति ।
 शुभाशयद्वारेखादि संस्कारवाहविवरणम् । द्वारविपत्नेनेति
 द्वारद्वारेण । संस्कारेण यस्त्विवागीकरणदिना परं यस्य शुक्रम-
 दुष्टद्वारं सत् प्रवर्तते स संस्कारवाह । अथ न संस्कारवाहेन
 शुभ्रतोषा आठेक्यसौगन्धिकशुक्लीका अन्तर्मांवागीया, यत
 एतेऽपि संस्कारविशेषेणैव शुक्र लज्जति, यदुक्तं तत्र—“पित्रो-
 रखल्यवीर्यत्वादासेक्य पुरषो भवेत् । स शुक्र प्राय लभते
 च्वजोच्छायमसशयम् ॥ य पृथिव्योन्मा जायते स सौगन्धिक
 सङ्ग । स योनिकोऽसौर्गन्धमाप्राय लभते बलम् ॥ खे
 शुद्धेऽप्यस्यवायं स्त्रीषु पुनर प्रवर्तते । कुम्भीक स तु
 विज्ञेय ” (सु शा. अ २) इति । नरनारीपण्डावाह—मन्दे-
 स्वादि । मन्दवेगमस्य च बीज यशोस्तौ तथा । अथलादिति
 निसर्गबलरहितौ । अर्ह्याविति अतुल्याहौ । स्त्रीवाविति दुष्टपीजी ।
 अथ यशोऽनुणा स्त्री स्त्रीपण्डस्य, यशोचनुण पुरुषस्तु पुरुष
 पण्डस्य हेतुरिति विज्ञेयम् । एतौ त्वबीजायेव ज्ञेयौ, यदुक्तं
 मुधुते—“अशुभस्येव पण्डक ” (सु शा अ २) इति ।
 मातुर्व्याधप्रतिषेधेनेति व्यवायकाले मातुर्व्याधानिच्छा विपया
 इत्यासौ वा व्यवायप्रतिष, तेन यस्य शुक्र गर्भाशय निय
 माशोर्पति न यशोऽनुच्यते । बीजदौर्बल्यतया च पितृवर्षका
 स्यादिति योजना । अत्र दुर्बलस्य कर्म दौर्बल्य, तस्य भावो
 दौर्बल्यता, तेन पितृवर्षजस्य दुर्बलनियतवैलम् । परव्यवाय
 दृष्टा प्राप्तव्यजोच्छ्रायो व्यवायसक्तो भवति, स ईश्वरिति । यदुक्तं
 मुधुते—“दृष्टा व्यवायमन्येया व्यवाये च प्रवर्तते । ईषक स
 तु विज्ञेय ” (सु शा अ २) इति । कर्मात्मकानामितिपदेन
 एते ईश्वरमेवा प्रापनकर्मबलादेव प्रायो भवन्तीति दर्शयति
 ॥ १८-२१ ॥

गर्भस्य सप्तोऽनुगतस्य कुक्षौ

स्त्रीपुंनपुंसानुदरस्थितानाम् ।

किं लक्षणं कारणमिष्यते किं

सकरुपता येन च यात्यपत्यम् ॥ २२ ॥

गर्भस्यैवादिष्व प्रश्ना । सप्तोऽनुगतस्येति सप्तोऽर्ह्यतस्य ।

कारणमित्यादि । कारणं किं तद्, येन कारणेन सकरुपता साह-
 स्यमपत्य गर्भो मातीत्यर्थं । अथ च पथम प्रश्न ॥ २२ ॥

निष्ठीविका गौरयमङ्गलाद्

सन्नाम्रहर्षो हृदये व्यथा च ।

तृतिष्ठ बीजप्रहणं च योन्मा

गर्भस्य सप्तोऽनुगतस्य लिङ्गम् ॥ २३ ॥

सन्त्याहचेष्टा पुरुषार्थिनी स्त्री

स्त्रीस्त्रपानानागनीलचेष्टा ।

संत्याहगर्भो न च वृत्तगर्भो

सत्यमद्रुग्धा स्त्रियमेव स्तुते ॥ २४ ॥

पुत्र त्वतो लिङ्गविपर्ययेण
 व्यामिश्रलिङ्गा प्रकृतिं तृतीयाम् ।

गर्भोपपत्तौ तु मनः स्त्रिया यं

जन्तुं व्रजेत्तत्सदृशं प्रसूते ॥ २५ ॥

गर्भस्य चत्वारि चतुर्विधानि

भूतानि मातापितृसंभवानि ।

आहारजान्यात्मकृतानि चैव

सर्वस्य सर्वाणि भवन्ति देहे ॥ २६ ॥

तेषां विशेषाद्बलवन्ति यानि

भवन्ति मातापितृकर्मजाति ।

तानि व्यवस्थेयं सदृशत्वहेतुं

सत्त्वं यथानूकमपि व्यवस्थेयं ॥ २७ ॥

बीजप्रहणं शुक्रस्य योनौ निषिक्तस्यानि सरणम् । सन्त्याहप्र
 पानतया चेष्टते या सा सन्त्याहचेष्टा । स्त्रिया इव सन्त्याहो मस्या
 सा स्त्रीस्त्रपानानागनीलचेष्टा । सन्त्येन पाश्चन आतो श्हीतो
 गर्भो यथा सा सन्त्याहगर्भा । किंवा ‘सन्त्याहगर्भा’ इति पाठ ।
 न च वृत्तगर्भेति दीर्घगर्भेत्यर्थं । सत्ये स्तने प्रहृष्टं दुग्धं यस्या
 सा सत्यप्रदुग्धा । व्यामिश्रलिङ्गा तु सत्यदक्षिणाङ्गचेष्टादिना
 शेष्या । प्रकृतिं तृतीयामिति ननुसकम् । गर्भोपपत्तावित्यादिना
 सासृष्ट्यकारणमाह । गर्भोपपत्तौ बीजप्रहणकाले मनो य जन्तु
 मजेद् य प्राणिनं ननुता ध्यायति । एतच्च बीजमहणकालीन
 मनसाऽनुधानं प्रभावादेव चिन्तरमानसदृशमपत्य करोतीति
 ज्ञेयं किंवा तत्कालीनचिन्तयैव बीजं चिन्त्यमानजन्तुसदृशार
 म्मशाकिकं क्रियते । दृष्टव्यं मानसानामपि भावानां मूलविशेष
 कारणे दाक्षिण्येय, यथा—सङ्घस्य शुकोदीरणं करोति, तथा
 दोहदाप्राप्तौ तथिन्तया गर्भविकृति, ईश्यांभयाशीना चीनं शुक्र
 क्षयनद्वलमित्यादि । एतदेव च साहस्यकारणं पर्यता पुनर्व-
 ष्य यथा—‘या सा यथाविधं पुनमाशासीत’ दनुपादाय
 ‘सा सा साहापनपदानं मगहाऽनुशमेत्’ (शा अ ८) —
 इति । जन्तुपुंनपुंसानुदरस्थितानामिधाय साहस्यकारणान्तर
 रमाह—गर्भस्यैवादि । चत्वारिणि विविधेषामाकृशं चर्तवित्वा
 भूतानि । चतुर्विधानीति पिश्रोति—मातेत्यादि । मातृस्य
 यानि रक्षगतानि, विष्टंभवानि इत्यन्तगतानि, आहारजानि
 तु पुत्रशोणितसद्योगोत्तरकाऽ मातुराहारसम्भारसजानि ।
 आत्मजानि त्वात्मप्रतिषेधकमवशभूतानि ज्ञेयानि । तत्र पुत्र
 वमणा सदृशरूपजनकानि, अपुत्रकमणा तु विगदररूपजन
 कानििति ज्ञेयम् । यानि त्वात्मनि सृष्टानि भूतानि अष्टि
 यादिकराशिरूपाणि, तानि सरसापाश्रयत्वेनाविद्येवघातन
 कारणानीति नेह शोद्धव्याणि । तत्रैव चतुर्विधायां साहस्ये किं
 भवति कारणं किंपूतं चत्याह—तेषामित्यादि । विरुपदिशि-
 पदेन गर्भस्यैव साहस्यकारणाणि भवन्ति, किंतु यानि बल-
 षति तानि पित्रोपादमित् साहस्यं जनयन्तीति दर्शयति ।

अत्र चाहारजभूतानां प्राक्कनवर्मापेक्षयैव सादृश्यकारणत्वं भव-
तीति कृत्वा माहारजाणां प्रहणं कृतं, तेन कर्मजेष्वेवाहारजा-
नामवरोधो ज्ञेयः, पूर्वं तु "आहारजानि" इति पदेन तेषां
विद्यमानतामानुषुकं ज्ञेयम् । किंवा, मातृजातीयानि हि मात्रा-
दिभिः सदृशं कुर्वन्ति नत्वाहारजातान्याहारसदृशं कुर्वन्ति,
तेन तेषामिहाणुपादानम् । तथा ह्युत्तराध्याये "यानि खल्वस्य
रसजानि" (शा ख ३) इत्यादिना प्राणानुबन्धादीनि पक्-
व्यानि, न च तानि सादृश्यरूपतयेह भवितुमर्हन्ति । देहसाद-
ृश्यहेतुमभिप्रायं मनः सादृश्यहेतुमाह—सत्त्वमित्यादि । अनुक
प्राक्कनाऽप्यवहित्वा देहजाति, तेन यथानुकमिति यो देव-
शरीरादव्यवधानेनागस्य भवति स देवसत्त्वो भवति, य पशु-
शरीरादेति स पशुसत्त्वो भवतीत्यादि । अपिशब्दात् कर्मसं-
बन्धं जातिसंबन्धं च दर्शयति, तेन कर्मवशादपि सत्त्व
राजस्यं तामस्यं सारित्वकं वा भवति, तथा मातृजादिजालानुरूप
य भवति ॥ २३-२७ ॥

कस्मात् प्रजां स्त्री विकृतां प्रसृते
हीनाधिकार्क्यां विकलेन्द्रियां वा ।
देहात् कथं देहमुपैति चान्य-
मात्मा सदा कैरनुष्यते च ॥ २८ ॥
वीजात्मकमौशयकालदोषै-
र्मातृस्तथाऽऽहारविहारदोषैः ।
कुर्वन्ति दोषा विविधानि दुष्टाः
संस्थानवर्णोन्द्रियवैकृतानि ॥ २९ ॥
घर्षाणु काष्ठारमघनाम्बुवेगा-
स्तपोः सरित्स्रोतसि संस्थितस्य ।
यथैव कुसुर्विहर्ति तथैव
गर्भस्य कुक्षौ नियतस्य दोषा ॥ ३० ॥

कस्माद्विहादिना विकलेन्द्रिया वेलग्नैरेक प्रथमं, तत्र
विकृतमित्यस्य विवरण—हीनेत्यादि । देहाद्विहादिर्हितीय ।
सदा कैरनुष्यते इति तृतीय । ये तु विकृतामितिपदेन कुरु-
पा, हीनाधिकार्क्यामितिपदेन च हीनाप्रादिरूपमेव कुरुपाति
रिक्ता वदन्ति, तेषां मते प्रथमेदं स्यात्, तथाऽप्याप्याये च
वक्ष्यमाणां प्रथमपल्याऽतिरिक्ता भवति । आत्मीयं कर्म आत्म-
कर्म, आशयो गर्भोत्पत्तयः, दोषो वैशुष्यम् । अरमघनानि
पादाणलण्डा, वेगा बाष्पादीनां नयाणाम् ॥ २८-३० ॥

भूतैश्चतुर्भिः सहितः सुसूक्ष्मै
मनोजवो देहमुपैति देहात् ।
कर्मात्मकत्वात् तु तस्य दृश्यं
दिव्यं विना दर्शनमस्ति रूपम् ॥ ३१ ॥

द्वितीयप्रश्नोत्तरं—भूतैरित्यादि । सुसूक्ष्मैरित्यनेन चात्मी-
न्द्रियवत् दंशयति । आकाशमिहाकियरवेन देहान्तरगमनक-
र्मणि नोक्तम् । मनसा जवते गच्छतीति मनोजव । एतेन
च श. ३९

चात्मनो व्यापकस्य यद्यपि देहान्तरगतिर्नास्ति तथाऽप्यस्य
मनोवतिरेव भूतप्रवृत्ता गतिराब्धेनोच्यते इति दर्शितं भवति ।
देहादिति त्रियमाणदेहात् । देहमित्युत्पद्यमाणदेहम् । कर्मात्म-
कत्वादिति कर्माधीनत्वात् । तेन, कर्म धर्मापरंरूपं यत्रैव
भोगार्थं नयति, तदेव देहमयं यातीत्युक्तं भवति । अथ गच्छन्
किमित्यथ नोपलभ्यते त्रियमाणदुष्पादित्याह—न त्वित्यादि ।
तस्मात्तम आतिवाहिकशरीरयुक्तस्य दृश्यरूपं नास्ति, अतिसूक्ष्म-
रूपत्वादिति भावः । अथ किं सर्वं एवैव गच्छन्तं न पर्यन्ती-
त्याह—दिव्यं विना दर्शनमिति ।—दिव्यं दर्शने योगि(ग)-
चक्षुः, तेन योगिन एव पर्यन्त्येवमिति दर्शयति ॥ ३१ ॥

स सर्वैः सर्वशरीरभृश्व
स विश्वकर्मा स च विश्वरूपः ।
स चेतनाधातुरतीन्द्रियश्च
स नित्ययुक् सातुशयः स एव ॥ ३२ ॥

अस्यैवातिवाहिकशरीरयुक्तस्यात्मनो धर्मान्तरण्याह—स
सर्वैः इत्यादि । सर्वशरीरभृदिति सर्वशरीराणि भर्तुं योग्यम् ।
विश्वकर्मकरणक्षमो विश्वकर्मा । विश्वरूपता च नरपशुादिशरीर-
रूपतया कर्मवशाद्भूजत इति विश्वरूपः । नित्यं बुद्ध्यादितिर्भु-
ष्यत इति नित्ययुक् । सहातुशयेन रागादिना वर्तते इति
सातुशय ॥ ३२ ॥

रसात्ममातापितृसंभवानि
भूतानि विद्याहंश पट्टं च देहे ।
चत्वारि तत्रात्मनि सध्रितानि
स्थितस्तथाऽऽत्मा च चतुर्षु तेषु ॥ ३३ ॥

आतिवाहिकशरीररूपभूतचतुष्टयस्याकरणार्थं शरीरे यानि
संभवन्ति भूतानि तान्येवाह—रसेत्यादि । एतानि भूतानि
साहचर्यहेतुप्रत्यावोफान्यपि प्रवरणवशात्तथा वक्ष्यन्तं शुका-
द्यतुष्टयप्रतिपादनार्थं च पुनरुच्यन्ते । आत्मनि सध्रितानीति
आत्मकर्मणाऽऽत्मन्यातिवाहिकदेहरूपतया निबद्धानि । स्थित-
स्तथाऽऽत्मेति आत्मा तेषु भूतेषु देहान्तरादिकिंशार्थं स्थितः ।
या च गतिर्देहान्तरादिनाऽऽत्मनः, सा तद्वृत्तव्यवस्थितसंवे-
च्यते न व्यापकस्य, तस्य (सर्वेन) सर्वगतत्वादियं ॥ ३३ ॥

भूतानि मातापितृसंभवानि
रजश्च शुक्रं च चदन्ति गर्भे ।
आप्याच्यते शुक्रमसृक् च भूतै-
र्यस्तानि भूतानि रसोद्भवानि ॥ ३४ ॥

मातापितृसंभवानि रजश्च शुक्रमिति यथासंख्यं मातापि-
तृसंभवानि ॥ ३४ ॥

१ 'दिग्बन्धु' इति पा० । २ 'य' इति पा० । ३ 'विचार-
नि' इति पा० । ४ 'क्रियान्तरा' इति पा० । ५ 'देह' रस-
आदि विचार' इति पा० ।

भूतानि चत्वारि तु कर्मजानि
यान्यात्मलीनानि विशन्ति गर्भम् ।
स वीजधर्मा ह्यपरापराणि
देहान्तराण्यात्मनि याति याति ॥ ३५ ॥

आत्मलीनानीति नित्यमात्मसंबन्धानि । आत्मलीनभूतानां धर्मान्तरमाह—स वीजधर्मोऽस्ति । स आत्मलीनभूतसन्तानो वीजधर्मो वीजस्वरूपः, वीजं हि खसदशमङ्कुरं करोति । तेन, अयमप्यात्मलीनो भूतसन्तानः सदृशं देहरूपं भूतान्तरसदृशं कुर्वन् वीजधर्मा भवति । सा वीजधर्मिणीति वा पाठः, तदा सा भूतसन्ततिरित्यप्याहार्यम् । आत्मनीति मनोयुक्तामनि । याति गच्छति सति देहान्तराणि शतीति योजना । आत्मनश्च गमनं मनोगमनमेव । परापराणीति वा पाठः; तदा पराणि शेषानि देहादिशरीराणि, अपराणि अशेषानि किम्यादिसरीराणीति योजनीयम् ॥ ३५ ॥

रूपादि रूपप्रभवः प्रतिष्ठः
कर्मात्मकानां मनसो मनस्तः ।
भवन्ति ये त्वाकृतियुद्धिमेदा
रजस्तमस्तत्र च कर्म हेतुः ॥ ३६ ॥

नन्यपरिदृश्यमाना भूतचतुष्टयी मनःप्रवृत्तियुक्ता वीजधर्मिणी किमर्थं सौकर्तव्या, यतः परिदृश्यमानमेवेदं पादमीतिकं शरीरं शुक्रशोणितकारणकमस्तिवसाह—रूपादौत्यादि । रूप्यत इति रूपं भौतिकं शरीरम् । तेन, अनात्मिकाच्छरीरादौतिकं शरीरं भवतीत्यागमप्रसिद्धम् । तेनागमादेव धारण्यदशन-रूपादातिबाहिकशरीराद् व्यक्तं शरीरमुत्पद्यत इति वाक्यार्थः । यद्यपि शुक्ररजसी कारणे, तथाऽपि यदेवातिबाहिकं राक्षभभूत-रूपशरीरं प्रामुक्तं, तदैव ते शरीरं जनयतः, नान्यथा; यदि शुक्रशोणितमातिबाहिकशरीरान्तरपेक्षं गर्भं जनयेत्, तदा अस-कृषि जीवाधिष्ठाने जनयेत्, न तु जनयति, तस्मादात्मस्थसू-क्ष्मभूतादेव वीजरूपाच्छुक्रशोणितयुक्ताद्गर्भजन्येति । एतथा-स्तस्यैभूतं मातापितृजन्तुतेन समं शरीरकारणं कर्मवशादेव भवतीत्याह—कर्मोऽस्ति । कर्मानुकानामिति कर्मकारण-कानां; किंच यस्माद् रूपवत्तन्भ्यो रूपवान् पट उत्पद्यत इति प्रसिद्धं, तेनातिबाहिकशरीरेण कर्मव्यतिरिक्तसदृशेण भवितव्यं, कारणसदृशं हि कार्यं भवति, तद्विधात्मधर्मित्वं शुभ्रमाणांमात्मस्थितभूतानां तिष्ठमिति भावः । अथ मनः सात्त्विकरजस्तमसमेदाद्विभं हतस्य तत्र पुरुषे भवती-त्याह—मनसो मनस्त इति; पूर्वजन्मव्यवहिते याद-धनः, इदं जन्मन्यपि सादृशेण मनो भवति । उक्तं चान्यत्र “जन्म जन्म यदभ्यर्त्तं दाननययनं तपः । तेनैवाभ्यास-योगेन तदेवाभ्यसते पुनः” इति । अत्रापि च मनउत्पत्ती

कर्मात्मकानामिति योज्यम् । तेन कर्मवशादेव मनोमेवो भवति । नन्वेवं सति आत्मस्थसूक्ष्मभूतामेकरूपत्वेनैकरूपेणैव शरीरेण सर्वप्राणिनां भवितव्यमित्याह—भवन्तीत्यादि । आकृतिः संस्थानम् । रजस्तमसी अनेकतरतामादिभेदाभिधे-तया कर्म चानेकधा निरञ्जं सत्वप्राप्तिते सुक्ष्मभूतरूपे कारणे भेदकारणं भवतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

अतीन्द्रियैस्तेरति सुक्ष्मरूपै-
रात्मा कदाचिन्न विद्युक्तरूपः ।
न कर्मणा नैव मनोमतिभ्यां
न चाप्यदङ्कारविकारदोषैः ॥ ३७ ॥
रजस्तमोभ्यां हि मनोऽनुबल्यं
ज्ञानं विना तत्र हि सर्वदोषाः ।
गतिप्रवृत्त्योस्तु निमित्तमुक्तं
मनः सदोषं बलवच्च कर्म ॥ ३८ ॥

आत्मा सदा केतुवन्पथत इत्यस्योत्तरम्—अतीन्द्रियैरित्यादि-तैरिति वीजधर्मित्वेनोक्तैः । अहङ्कारविकारा एव दोषाः, किंचा रजस्तमसी दोषा । अथ च सूक्ष्मभूतायतुवन्नो मनस एवे-त्याह—रज इत्यादि । रजस्तमोभ्यां हेतुभूताभ्यां गनः सर्वैर्भू-तादिभिरनुबल्यं भवति । अत्रैव हेतुमाह—ज्ञानादित्यादि । ज्ञानादिति तत्त्वज्ञानात्; तत्त्वज्ञानं विना मनः सर्वदोषैर्पुरुषं भवति, तत्त्वज्ञानात्तु निर्दोषं भवतीत्यर्थः । सदोषत्वे मनसः किं भवतीत्याह—गतीत्यादि । गतिद्वैतरान्तरगमनं, प्रवृत्ति-धर्मोपमंक्रियास्तु प्रवृत्तिः । सदोषत्वेन मनः संताराहेतुर्भवेतीति धान्यार्थः । गतिप्रवृत्त्योर्हेतुवन्तरमाह—बलवच्च कर्मोऽस्ति । बलवदिति नियतविचारकं; फलवदिति वा पाठः, तथाऽपि त एवार्थः । नियतं कर्मफलं कर्मबलवच्चैव भवति । अत्र च प्रथो-त्तरेषु वदधिकतुवन्नते ‘गतिप्रवृत्त्योः’ इत्यादिना, जट-प्रवृत्त्य-पशादेव तैयम् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

रोगाः कुतः संशमनं किमेपं
हर्षस्य शोकस्य च किं निमित्तम् ।
शरीरसत्त्वप्रभवा विकाराः
कथं न दान्ताः पुनरापतेयुः ॥ ३९ ॥

‘रोगाः कुतः’ इत्येकः प्रश्नः । ‘संशमनं किम्’ इति द्वितीयः । ‘हर्षस्य किं निमित्तम्’ इति तृतीयः । ‘शोकस्य किं निमित्तम्’ इति चतुर्थः । ‘शरीरसत्त्वप्रभवा विकाराः’ कथं न दान्ताः पुनरापतेयुः’ इति पञ्चमः । एवं संशमनप्रमाणं पदार्थिनां प्रशान्तां पूयते ॥ ३९ ॥

प्रसापराधो विपमास्तथाऽप्यं
हेतुस्त्वृतीयः परिणामकारुः ।

१ ‘एतन्नाशयन्तुनेन भागवितुष्टुनेन न समं शरीरवर्त्तनं कर्म-
वशाद्भवतीत्याह’ इति पा० । २ ‘तपसं वीजधर्मित्वं’ इति पा० ।

१ ‘नोपयन्’ इति पा० । २ ‘कर्मवशादेव’ इति पा० ।

सर्वाभयानां त्रिविधा च शान्ति-
शान्तिार्थकालाः समययोगयुक्ताः ॥ ४० ॥

प्रज्ञापराधादयः प्रकरणवशात् पुनरुच्यन्ते । परिणामकाल
इति कालपरिणाम इत्यर्थः ॥ ४० ॥

धर्म्याः क्रिया हर्षनिमित्तमुक्ता-
स्ततोऽन्यथा शोकवशं नयन्ति ।
शरीरसत्त्वप्रभवास्तु रोगा-
स्तयोरवृत्त्या न भवन्ति भूयः ॥ ४१ ॥

धर्म्या धर्मसाधनाः, ताश्च हर्षकारणधर्मकर्तृत्वेन हर्षकारणं
भवन्ति । ततोऽन्यथेति अधर्म्याः क्रियाः । तयोरवृत्त्येति शरी-
रमनसोः सन्तानोच्छेदात् । मोक्षे हि शरीरमनसोः निवर्तते,
ततः सर्वथा रोगसन्ताननिवृत्तिर्भवति ॥ ४१ ॥

रूपस्य सत्त्वस्य च सन्ततिर्या
नोक्तस्तदादिर्नैहि सोऽस्ति कश्चित् ।
तयोरवृत्तिः क्रियते पराभ्यां
धृतिस्मृतिभ्यां परया धिया च ॥ ४२ ॥

ननु यस्य निवृत्तिर्भवति तदादिमद्भवति, तत् किं शरीर-
मन-सन्ततिरादिमती, येन तस्या निवृत्तिर्वास्तविकरोगनिवृत्ति-
कारणमुच्यत इत्याह—रूपस्येत्यादि । रूपस्य शरीरस्य, हर्षं
हि शरीरं हृद्यमाणत्वेन रूपशब्देनोच्यते, यथा 'रूपादि रूप-
प्रभवः' इत्यनोक्तम् । नोक्त इत्यागमेपु । कुतो नोक्त इत्याह—
न हि सोऽस्तीति; अभावादेव नोक्त इत्यर्थः । अथ यद्यनादि-
मती शरीरमनःसन्ततिः, तत् कथं तस्या निवृत्तिरित्याह—
तयोरित्यादि । तयोरिति शरीरसत्त्वयोः संतान्यमानयोः ।
पराभ्यामिति धेष्ठाभ्याम् । श्लाघयस्तु यथा मोक्षकारणं तयोक्तं
कतिधापुरुषीये । अनादिरपि च शरीरसन्ततिर्यथा विनश्यति,
तथा च तत्रेयोक्तम् ॥ ४२ ॥

सत्त्वाश्रये वा द्विविधे यथोक्ते
पूर्वं गदेभ्यः प्रतिकर्म नित्यम् ।
जितेन्द्रियं नानुपतन्ति रोगा-
स्तत्कालयुक्तं यदि नास्ति दैवम् ॥ ४३ ॥

प्रकरणान्तरेण शारीरमानसरोगाणां चिकित्सां शास्त्रे व्यवहि-
यमाणामाह—सतीत्यादि । आश्रयशब्देन शरीरमनसोः श्रेयोते ।
पूर्वं गदेभ्य इत्यनुत्पत्तेष्वेव संपेपु । प्रतिकर्म नित्यमित्यनागत-
चिकित्सा नित्यम् । जितेन्द्रियमित्यनेन च रोगहेतुप्रज्ञापराधा-
सात्त्व्येन्द्रियावर्षजनं दर्शयति, प्रतिकर्मनित्यतया चाशक्यपरि-
हारकालकृतदोषचिकित्सा दर्शयति । तत्कालयुक्तमिति तत्काल-
च्छेदवर्षं रोगकर्तृतया पच्यमानम् । एतेन, बलवर्षेणभववर्षं
रोगं ददातीति दर्शयति ॥ ४३ ॥

दैवं पुरा यत् कृतमुच्यते तत्
तत् पौरुषं यत्त्वह कर्म दृष्टम् ।
प्रवृत्तिहेतुविषमः स दृष्टो
निवृत्तिहेतुर्हि समः स एव ॥ ४४ ॥

प्रकरणादेवास्त्वं कर्म तदनुपपन्नात् पुरुषकारमप्याह—दैवमि-
त्यादि । तेन, प्रकरणादुच्यमानतया अनपदोक्तुंशनीयोक्तकर्म-
लक्षणैः समं न पीनकृत्यम् । पुरेति जन्मान्तरे । इहेति इह
जन्मनि । प्रवृत्तिहेतुरिति रोगप्रवृत्तिहेतुः । विषम इति अय-
मैरुषं दैवं, रोगजनकश्च पुरुषकारः । समस्तु दैवं धर्मैरुषं,
रोगपरिपन्थी च पुरुषकारः । स इति पुंलिङ्गनिर्देशस्तु कर्मणि
(पुंलिङ्ग)धर्मार्थमैरुषतया तथा पुरुषकारस्य प्रबलमर्शा-
ण्येयः । अन्ये तु प्रवृत्तिहेतुरित्यनेन संतारप्रवृत्तिहेतुरिति,
तथा निवृत्तिहेतुरित्यनेन मोक्षहेतुरिति च वर्णयन्ति ॥ ४४ ॥

हैमन्तिकं दोषचयं वसन्ते
प्रवाहयन् प्रैष्मिकमभ्रकाले ।
घनालये चार्पिकमाग्नौ सम्यक्
प्राप्नोति रोगान्तुजात्रं जातुं ॥ ४५ ॥

अथ कथं बालकृतदोषनिमित्तरोगपरिहारः प्रतिकर्मणा कर्त-
व्य इत्याह—हैमन्तिकमित्यादि । वसन्त इति चित्रे । अभ्र-
काल इति श्रावणे । घनालये इति मार्गशीर्षे । यदुक्तम्—
'माधवप्रथमे मासि' (सू. अ. ७) इत्यादि । प्रवाहयमित्यनेन
यथायोग्यतया वमनादिनेति हेतुम् ॥ ४५ ॥

नरो हिताहारविहारसेवी
समीक्ष्यकारी विषयेष्वसक्तः ।
दाता समः सत्यपरः क्षमाघा-
नात्तोपसेवी च भवत्यरोगः ॥ ४६ ॥

मतिर्वचः कर्म सुपानुवर्धनं
सत्त्वं निधेयं विशदा च बुद्धिः ।
ज्ञानं तपस्तपस्ता च योगे
यस्यास्ति तं नानुपतन्ति रोगाः ॥ ४७ ॥

तत्र श्लोकः ।

इहाग्निवेशस्य महायर्थुकं
पद्मत्रिंशदं प्रश्नगणं महर्षिः ।
अनुत्पद्यते भगवान् यथाय-
क्षिर्णांतयान् ज्ञानविषयार्थम् ॥ ४८ ॥

इत्यग्निवेशशब्दे तत्रे चरकप्रतिसंस्कृते अनुत्पद्य-
गोत्रार्थं शारीरं नाम द्वितीयोऽप्यायः ॥ २ ॥

१ 'रोगेण' इति पा० । २ 'रोगेण' इति दृष्टसिधितपुस्तके न पश्यते ।
३ 'पुंलिङ्ग' इति इत्यसिधितपुस्तके न पश्यते । ४ 'जन्तु' इति
पा० । ५ 'नानुपपन्न' इति पा० ।

हेत्वन्तरं रोगाभावकारणमाह—नर इत्यादि । तम इति भूतेषु समचित्तः । सुखाद्युत्थयमिति लिङ्गविपरिणामात्मला वक्ष्या न योज्यम् । तेन कायवाक्यनःकर्मागुत्तरकालीनसुखसफ-लानि ज्ञमानि पृथन्ते । सर्वं विधेयं स्थायतं मनः । विज्ञादा बुद्धिरिति न कर्मला बुद्धिः । बुद्धिवेद जहापोहवती विव-क्षिता । मतिस्तु सृष्टिचिन्तादि । ज्ञानं तत्त्वज्ञानम् । शेषं सग-मम् ॥ ४६-४८ ॥

इति श्रीकृष्णसिद्धविरचितायां चरकसत्यर्थादीकायामायुर्वेद-धीपिकायामतुल्यगोत्रीयां शारीरं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥२॥

तृतीयोऽध्यायः ।

अयातः खुड्डीकां गर्भाद्यक्रान्तिं शारीरं व्याख्या-स्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

पूर्वाध्याये शुक्रोणिते गर्भकारणवेगोक्ते, ननु क्लृप्तं गर्भ-कारणमुक्तम्, अतः संपूर्णगर्भकारणविधानार्थं उरुतिकर्मा-वक्रान्तिरुच्यते । सुट्टिकाभिल्लयाम् । गर्भास्यावक्रान्तिर्मैलक उत्पत्तिरिति यावत् ॥ १ ॥ २ ॥

पुरुषस्यानुपहृतरेतसः स्त्रियाश्चाप्रदुष्टयोनिशो-णितगर्भाशयाया यदा भवति संसर्गः ऋतुकाले, यदा चांनयोस्तथायुक्ते संसर्गे शुक्रोणितसं-सर्गमन्तर्गर्भाशयगतं जीवोऽप्यक्रामति सत्त्वसंप्रयो-गात्तदा गर्भोऽभिनिर्वर्तते, स सात्म्यरसोपयोगा-द्दोगोऽभिवर्धते सम्यगुपचारैश्चोपचर्यमाणः, ततः प्रातःकालः सर्वेन्द्रियोपपन्नः परिपूर्णशरीरो यलव-र्णसत्त्वसंहननसंपदुपेतः सुखेन जायते समुद-यादेर्वा भवानां—मातृजञ्चार्यं गर्भः पितृजञ्चार्यम-जञ्च सात्म्यजञ्च रसजञ्च, अस्ति च शत्रु सत्त्वमौ-पर्षाद्युक्तमिति होवाच भगवानात्रेयः ॥ ३ ॥

पुरुषस्येत्यादि । अनुपहृतरेतस इति पर्येनैव पुरुषस्येति लभ्यते, यतः पुरुषस्यैव रेतसो गर्भजनकत्वमुक्तं; तेन पुरु-षस्येति पदेन य एव संपूर्णमातुः पुरुषशब्दाच्चो बालव्यति-रिक्तं ग्राहयति । स्त्रियाथेति पदमर्थलब्धं सद् जीवनवर्षी त्रियं लभ्ययति । संसर्गं मैथुनम् । ऋतौ पुण्यदर्शने प्रशस्यः कालः ऋतुकालः; तेन ऋतुकालसादृश्यं विधेयमिति । यतः 'रजस्तकामिगमनमलक्ष्मीसुखानाम्' (सु. अ. ३५) इत्यादिना ऋतौ न्यदं निषिद्धम् । आतंबदर्यं च शरदापुष्टताभ्यर्थाद् ऋतुशब्देनोच्यते । यथा ऋतायुक्तापि बीजानि प्रोदहन्ति, तथा

आतंबदर्यानाख्येऽपि ऋतौ शुक्ररूपं धीज्जुतमिति ऋतुसाप-न्यम् । न केवलमेवंभूतः संसर्ग एव गर्भकारणं, किं तु जीवा-पिप्लाने सतीत्याह—यदेत्यादि । तथायुक्त इति अनुपहृतरेतसः पुरुषस्य अनुदुष्टयोर्न्यादेक्ष स्त्रियाः संसर्गं । अयं चार्थः पुरुषस्ये-त्यादिर्नैव लब्धोऽपि पुनः शुक्रोणितसंसर्गमित्यादिप्रत्ययस्-माणाधिकधर्मविष्यधर्मनुरूपे, तेन न पौनहृत्यम् । किंवा, पुरुषस्येत्यादिना पूर्वं मैथुनात् प्रागनुपहृतरेतस्तथायुक्तं, तथायुक्ते चेत्यनेन तु मैथुनसमयेऽपि शुक्रयोर्न्यादीनामनुदुष्टिरुच्यते । मैथु-नकाले हि ईश्यादिना शुक्रसृष्टिः संभाव्यते । शुक्रोणितसंसर्ग-मिति शुक्रोणितमेककम् । अन्तरित्यनेन गर्भाशयवाह्यगतं संस-र्गमकारणं गर्भस्य विधेयमिति । जीवशब्देन चेतनाधातुरात्मा, न त्वात्मा व्यापकः । तत् कथमयमभवकामसीत्याह—सत्त्ववेत्यादि । सत्त्वसंप्रयोगादिति मनोगमनादित्यर्थः । तद् यथोक्तं—'शुक्र-स्य मनसा तस्य निर्दिश्यन्ते विभोः क्रियाः (शा. अ. १)' इति यद्यप्यात्मा विभुत्वात् सर्वगतत्वेन न कृषिद्विपि याति, तथा-ऽपि यत्रास्य कर्मवशान्मनो याति, तत्रैव चैतन्योपलब्धेरारमा-ऽपि गत इति व्यपदिश्यत इति भावः । अर्धयमुत्पन्नो गर्भः कथमभिनिर्वर्तते, कथं वा जायत इत्याह—सम्यगुपचारैरिति; गर्भहितकरैरशाराहृतरैरित्यर्थः । प्रातःकाल इति प्रातःप्रसवकालः, प्रसवकालो नवमदशममासौ । परिपूर्णशरीर इति सर्वोप-चित्तदेहः । संपच्छन्दो यलादिभिः प्रत्येकमभिसेव्यम्यते । समु-दयादिति तम्मञ्जेलकालः । एवमित्यनेन पुरुषस्येत्यादिप्रत्यो-पान् रेतशरीरवीर्यसत्त्वसात्म्यरससम्बन्धुपचारात् प्रलवर्-शति । एतदेव समुदायप्रभवत्वं गर्भस्य प्रत्येकं मात्रादिगर्भकार-णशुक्लादनेन दर्शयिष्याह—मातृजञ्चेत्यादि । सात्म्यजथैलव-सात्म्यशब्देन रसम्यतिरिक्तस्येति, तथा आचारश्च सात्म्यो प्रादुः । सात्म्यरसस्य 'रसज' इत्यनेनैव शहीतः । औपपादु-मिति आत्मनः शरीरान्तरसंबन्धोपपादकम् । एतच्च व्याहृ-तमेव पूर्वम् । अत्र यद्यपि पुरुषस्यानुपहृतरेतस इत्यनेन पितृव-प्रथममुक्तं, तथाऽपि मातृप्रधानतां गर्भस्य दर्शयितुं मातृजञ्चा-यमिति प्रथमं कृतं; माता च गर्भं प्रधानं कारणं, येन आवे-द्यत् प्रवृत्तिं प्रसवपर्यन्तं मातुरेव गुणदोषानुविदधाति गर्भः; प्रथमं तु पुरुषस्य मैथुने सातन्त्र्यात् तथा शरीरपादकप्रधाना-स्थिकारणत्वात्प्राप्तिमिधानं कृतम् ॥ ३ ॥

नेति भरद्वाजः, किं कारणं—न हि माता न पिता नात्मा न सात्म्यं न पानाशनमह्यलेहोपयोगो गर्भं जनयन्ति, न च परलोकदिवस्य गर्भं सत्त्वमय-क्रामति ॥ ४ ॥

यदि हि मातापितरौ गर्भं जनयेतां, भूयस्यः स्त्रियः पुमांसश्च भूयांसः पुत्रकामाः, से सर्वे पुत्र-

१ 'इवोरुपेव युक्ते संसर्गे' इति 'नानयोस्तथावियोरुपेव युक्ते संसर्गे' इति च पाठः । २ उत्तरपुत्रपादुके' इति पाठः ।

जन्मासिसन्धाय मैथुनधर्ममापद्यमानाः पुत्रानेव जनयेयुर्दुहितृर्वा दुहितृकामाः, न तु काश्चित् स्त्रियः केचिद्वा पुत्र्या निरपत्याः स्युरपत्यकामा वा परिदेवेरन् ॥ ५ ॥

पूर्वपक्षोद्धारण विद्वान्तं श्राद्धयितुं मात्रादिगर्भकारणाणि भरद्वाजमुपेनाक्षिपति—नेत्यादि । नेतीत्यनेन सामान्येनात्रेय-वचनस्योक्त्याक्षेपः । किं कारणमित्यनेन वस्मादात्रेयवचनमेतद्विद्वदमित्यत्र कारणं प्रच्छतो नहि मातेत्यादिनोक्तमात्रादि-कारणानामकारणत्वं भरद्वाज प्रतिजानीते । यदि हीत्यादिना मात्रादीनामकारणत्वे हेतुं ब्रूते । किंवा, मात्रादीनामकारणत्वं भरद्वाजेन प्रतिज्ञातं तत्र 'किं कारणमिति' हेतु-प्रश्नः, ततः 'नहि माता' इत्यादिना हेतुकथनम् । अस्य वाच्य-मर्थः—यत्—न मात्रादयो गर्भकारणत्वेन प्रत्यक्षेण दृश्यन्ते, ततो न मात्रादयो गर्भकारणम् । यदि हीत्यादिना तृपत्ति-विरोधोऽपि मात्रादिकारणत्वेऽस्तीति दर्शयति, तेन न पौनरु-त्त्यम् । मैथुनधर्मो व्यवायः । पुत्रकामाः पुत्रानेव जनयेयुः, दुहितृकामा दुहितृर्वा जनयेयुरिति योजना । नतु काश्चित् स्त्रिय इत्यत्र मैथुनमापद्यमाना एव स्त्रियः पुरुषाश्च परिदेवेरन् न चेति योजना । मातापित्रधीनत्वेन गर्भस्य यद्वेच्छन्त्य-पत्न्य, तदैव मैथुनमापद्यमानाः सापत्या स्युः, ततश्च सर्वाप-त्यात्वेन न केचित् परिदेवेरन्त्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥

न चात्माऽऽत्मानं जनयति । यदि ह्यात्माऽऽ-त्मानं जनयेज्जातो वा जनयेदात्मानमजातो वा, तच्चोभयथाऽप्ययुक्तम् । न हि जातो जनयति सत्त्वात्, न चाजातो जनयत्यसत्त्वात्, तस्मादुभय-थाऽप्यनुपपत्तिः । तिष्ठतु तावदेतत् । यद्ययमा-त्माऽऽत्मानं शक्नो जनयितुं स्यात्, न त्वेनमिष्टा-स्त्रेय कथं योनिषु जनयेद्विशिनमप्रतिहतगतिं कामरूपिणं तेजोवलयजवर्णसत्त्वसंहननसमुदित-मजरमरुजममरुम्; एवंविधं ह्यात्माऽऽत्मानमि-च्छत्यतो वा भूयः ॥ ६ ॥

आत्मजत्वं गर्भस्य निषेधयति—न चात्मेत्यादि । मनुष्यव-रितुण्णादिरूपेण आत्मानं जनयतीत्यर्थः । सत्त्वादिति जन्य-स्यात्मनो विद्यमानत्वात्, न च विद्यमानो जन्यत इत्यर्थः । असत्त्वादिति कारणभूतात्सामानोऽजातपक्षेऽसत्त्वाच्च कारणत्वमु-पपन्नमित्यर्थः । अत्रैव दृग्गणान्तरमाह—तिष्ठत्यादि । योनि-ध्विति जातिषु । अतो वा भूय इति यथोक्तपुण्युक्तादप्यधिकं शक्नादिरमार्थितुल्यमित्यर्थः ॥ ६ ॥

असात्त्वज्जन्मायं गर्भः । यदि हि सात्त्वजः स्यात्, तर्हि सात्त्व्यसेविनामैवेकान्तेन प्रजा स्यात्, असा-

१ 'स्युः' । न चापत्याकामाः परिदेवेरन्' इति पा० । २ 'योम्यम्' इति पा० ।

त्त्व्यसेविनश्च निखिलेनानपत्याः स्युः, तच्चोभयसु-भयत्रैव दृश्यते ॥ ७ ॥

तच्चोभयमिति सप्रजत्वमनपत्यात्वं च । उभयत्रेति सात्त्व्य-सेविन्यसात्त्व्यसेविन्यपि ॥ ७ ॥

अरसज्जन्मायं गर्भः । यदि हि रसजः स्यात्, न केचित् स्त्रीपुरुषेभ्यनपत्याः स्युः, न हि कश्चिदस्त्रे-यां यो रसान्नोपयुङ्क्ते; श्रेष्ठरसोपयोगिनां चेद्गर्भो जायन्त इत्यभिप्रेतमिति, एवं सत्याजौरध्रमार्ग-मायूरगोक्षीरदधिघृतमधुतैलसन्धवेक्षुरसमुद्गशा-लिभृतानामैवेकान्तेन प्रजा स्यात्, दयामाकवर-कोद्वालककोरदूपककन्दमूलमक्ष्माश्च निखिलेनान-पत्याः स्युः, तच्चोभयमुभयत्र दृश्यते ॥ ८ ॥

यो रसान्नोपयुङ्क्ते इति रसधेर्गर्भकारणं, तं च सर्वं एव स्त्रीपुरुषाः सेवन्ते, तेन सर्वं एव सापत्या स्तुरिति भावः । अथ रसजो गर्भ इत्यस्य श्रेष्ठरस इत्यर्थो वर्णयते, तत्रापि दृग्गणमाह—श्रेष्ठत्यादि ॥ ८ ॥

न चत्वपि परलोकादेत्य सत्त्वं गर्भमवक्रामति; यदि ह्येनमवक्रामेत्, नास्य किञ्चित् पूर्वदेहिकं स्याद्विदितमश्रुतमदृष्टं वा, स च तत्र न किञ्चि-दपि स्मरति ॥ ९ ॥

तस्मादेतद्गमहे—अमातृजन्मायं गर्भोऽपितृजन्मा-नात्मजन्मासात्त्व्यजश्चारसजश्च, न चास्ति सत्त्वं-मौपपादुकमिति (होवाच भरद्वाजः) ॥ १० ॥

'असि च सत्त्वमौपपादुकम्' इति गनुर्छं, तदूपयति— न चत्वपीत्यादि । पूर्वदेहिकमिति पूर्वदेहातुभूतम् । अविदि-तमदृष्टं वेति इह जन्मन्यपि पूर्वदेहातुभूतं नाविदितमदृष्टं वा स्यात्, विदितं प्रत्यक्षव्यतिरिक्तप्रमाणोपलब्धं, दृष्टं तु प्रत्य-क्षोपलब्धम्, एतद्विपर्ययाद्विदितमदृष्टं च विज्ञेयम् । न च किञ्चिदपि स्मरतीति न च पूर्वजन्मातुभूतं स्मरतीत्यर्थः । एवं मन्यते—यन्मनः पूर्वदेहिकमनुभवति, तच्चेह जन्मन्यप्यनु-वर्तते, तथा यत् तेन जन्मान्तरेऽतुभूतं तद्विद्वज्जन्मन्यपि तथैव स्मरतु, तथा—देवदत्तो घात्यातुभूतं यौवने स्मरति, न पायं तथा स्मरति; तेन न पूर्वापरजन्मन्येक सत्त्वमिति । तन्मादि-त्यादिना दृग्गणद्विपत्तमर्थं पुनर्निर्गमनेन दर्शयति ॥ ९ ॥ १० ॥

नेति भगवान्नात्रेयः, सर्वेभ्य एभ्यो भावेभ्यः समुदितेभ्यो गर्भोऽमिनियतेतते ॥ ११ ॥

भरद्वाजमतमात्रेयवचगा दृश्यति—नेतीत्यादि । रामुदि-तेभ्य इति वचनात् प्रत्येकं मात्रादीनामितरकारणनिरपेक्षानां गर्भकारणत्व निषेधयति । तेन, मात्रादिगर्भकारणप्राप्तिष्येऽपि गर्भकारणान्तरजीवावचनमापद्यात्वाद् गर्भानुत्पादो युक्त एव । न च सामग्रीजन्ये काये एतदेवसात्त्वजनकत्वेनाकारणत्वम् । एवं

सति तन्तुनामपि षट्कारणानां कारणान्तरसाक्षिभ्यं पदा-
जनकत्वेनाकारणत्वं साधिति भावः । इदमेव गर्भस्य मात्प्रदि-
जन्त्वायं वद—मात्प्रदिव्यतिरेकेणानुत्पद्यमानत्वम् ॥ ११ ॥

मातृजज्ञायां गर्भः । न हि मातृविना गर्भोत्पत्तिः
स्यात्, न च जन्म जरायुजानाम् । यानि सत्वस्य
गर्भस्य मातृजानि, यानि चास्य मातृतः संभवतः
संभवन्ति, तान्यनुव्याख्यास्यामः; तद्यथा—त्वक्
च लोहितं च मांसं च मेदश्च नाभिश्च हृदयं च
कुंभे च यक्ष्मं मूत्रां च वृक्कां च पंक्तिश्च पुरीषा-
धानं चामाशयश्च पकाशयश्चोत्तरगुदं चाधरगुदं
च क्षुद्रान्नं च स्थूलान्नं च वषा च वषावहनं चेति
(मातृजानि) ॥ १२ ॥

एवंनिधमेव मातृत्वात् चारणत्वमाह—मातृजज्ञायं गर्भं
श्रुत्यादिना । गर्भोत्पत्तीं मातृ चारणत्वं दर्शयित्वा पुराणजन्म-
नि कारणत्वमाह—न च जन्मेत्यादि । जरायुरमरा, येन वैशिता
मनुष्यादयः प्रजायन्ते, जरायुणा वैशिता जायन्ते इति जरायुजा
मनुष्यादयः । चत्वेदजाना मशकादीनामुद्भिजादीनां जेस-
दीनां च मातरं विनाऽपि जन्म भवति । अण्डजानामपि
यद्यपि माता कारणं भवत्येव जन्मनि, तथाऽपि जरायुजस्य
मातृत्वस्यैव प्रवर्णनेऽभिप्रेतत्वेनाण्डजानां विहाय जरायुजाना-
मिति वृत्तम् । किंवा, जरायुजस्याग्निवहिरूपे जन्मनि याव-
दभिन्नायं यथा माता कारणं भवति, न तथाऽण्डजे; तत्र
भ्रूमंदाण्डोत्पत्तिमात्र एव माता कारणं, न जन्मन्यमित्यति-
क्षेपे । यच्च 'पितृविना न जरायुजाना जन्म' इति वक्ष्यति,
तत्राण्डजोत्पत्तेः पितुरवस्योपेक्षणव्यतिरेकदर्शनार्थम्; अण्ड-
जास्तु मात्सादयः पितरं विनाऽपि ऋतुविशेषप्रादुर्भवं भवन्तीति
भावः । मातृजानोत्पत्त्यस्य विवरणं—यान्यस्य मातृतं संभ-
वतः संभवन्तीति संभवतो गर्भस्य यानि मातृतं इति मातृर-
गताच्छोणितान् संभवन्त्युत्पद्यन्ते, तानि मातृजानि त्वगादी-
न्यनुव्याख्यास्यामः इति योजना । एवमन्यत्रापि यानि त्विखा-
दिभ्रूयो व्याप्येयः । मातृजत्वं न त्वगादीनामागमगम्यमेव ।
पुरीषाधानं पचाशय । उत्तरगुदाधरगुदां गुदोत्तराधरभागी ।
वषावहनं तेजवहनिरेति वक्ष्यते ॥ १२ ॥

पितृजज्ञायां गर्भः । न हि पितृर्भूते गर्भोत्पत्तिः
स्यात्, न च जन्म जरायुजानाम् । यानि सत्वस्य
गर्भस्य पितृजानि, यानि चास्य पितृतः संभवतः
संभवन्ति, तान्यनुव्याख्यास्यामः; तद्यथा—केदादम-
शुनगलोमदन्तास्त्रिखिराद्रायुधमन्यः शुक्रं चेति
(पितृजानि) ॥ १३ ॥

ध्रुवमिति भिरिच्छरादेन शुक्रम् धर्ममातृसारमोचयेतां
एवंयति ॥ १३ ॥

आत्मजज्ञायं गर्भः । गर्भात्मा ह्यन्तरात्मा यः, तं
जीव इत्याचक्षते शाश्वतमरुजमजरममरमहृयम-
मेधमच्छेद्यमलोह्यं विश्वरूपं विश्वकर्माणमव्यक्त-
मनादिमनिधनमहृयमपि । स गर्भाशयमनुभविर्य
शुक्रशोणितान्भ्यां संयोगमेव गर्भत्वेन जनयत्सा-
त्मनाऽऽत्मानम्, आत्मसंज्ञा हि गर्भं । तस्य पुनरा-
त्मनो जन्मानादित्वाधोपपद्यते, तस्मात् जात एवा-
यमजातं गर्भं जनयति, अजातो ह्ययमजातं गर्भं
जनयति; स चैव गर्भः कालान्तरेण बालयुवस्ववि-
रभाधानं प्राप्नोति, स यस्यां यस्यामवस्थायां वर्तते
तस्यां तस्यां जातो भवति, या त्वस्य पुरस्कृता
तस्यां जनिष्यमाणश्च, तस्मात् स एव जातश्चाजि-
तश्च युगपद्भवति; पस्मिन्नेतदुभयं संभवति जा-
तत्वं जनिष्यमाणत्वं च स जातो जन्यते, स
चैवानागतेष्ववस्थान्तरेष्वजातो जनयत्यात्मनाऽऽ-
त्मानम् । सतो ह्यवस्थान्तरगमनमात्रमेव हि जन्म
चोच्यते तत्र तत्र वयति तस्यां तस्यामवस्थायां;
यथा सतामेव शुक्रशोणितजीवानां प्राक् संयोग-
द्वर्भत्वं न भवति, तच्च संयोगाद्भवति, यथा सतस्त-
स्यैव पुरुषस्य मागपत्यात् पितृत्वं न भवति, तथा
पत्याद्भवति, तथा सतस्तस्यैव गर्भस्य तस्यां तस्या-
मवस्थायां जातत्वमजातत्वं चोच्यते ॥ १४ ॥

आत्मज इत्यादिना आत्मजत्वं व्युत्पादयति । अन्तरात्मी-
च्यत इत्यनेन गर्भकारणभूतमात्मानं पदधातुसमुदायवर्त्यात्-
शब्दाभिधेयाद् व्यावर्तयति । आचक्षते इति आगमेषु शाश्वतो-
दिशब्दंभ्रुवते ध्रुवाः । अलोऽग्नीत्यलोभ्यम् । गर्भत्वेन जनय-
त्यात्मानमिति गर्भराशयो न पदधातुक आत्मा, तं जनयती-
त्यर्थः । गर्भसात्मरादाभिधेयतामाह—आत्मसंज्ञा हि गर्भे
इति । तत्पत्तनेन परमात्मानं प्रलनयति । यसादस्यानादित्या-
जन्म नोपपद्यते तन्माजित एवायमजातं गर्भं जनयतीति
पशोऽन इति योजयम् । अयं जातः स न चेज्जयति परं
तर्हि जनयतीत्याह—अजातो एवमिति; नित्यो ह्ययमिति ।
तेन नित्यत्वेनावाशयत् जातः सत्यन्तरात्मा गर्भस्वरूपमात्मानं
जनयति । अतथाऽन्तरात्मरूपतया नित्यपिद्यमानत्वेनाजितः स
गर्भसात्मरादाया जात उच्यते । एवमजातत्वं जातत्वं चानि
द्वयमपि स्वपरिदयते । एतदेकामिति जातत्वमजातत्वं च
दर्शयितुं दृष्टान्तार्थं गर्भं एव जातत्वमजातत्वं च दर्शयति—
ग पंचेतादि । पुरुषत्वेतदेव भविष्यती । यथा बालस्य हृदय-
पस्याऽजना जन्यत इति च, तथा वषातो जनयत्यात्मनाऽऽ-
त्मानमिति च शब्दप्रयोगसमर्पणमात्रेणैतत् विपरमेददोष-

१ 'हृदयस्य' उच्यते जन्यते, जातोऽप्यत्र च गर्भं
जनयति' इति वा ॥

व्यम् । अनेन चान्मन्यवस्थामेदृक्तजगतत्वसमर्पणेन 'जातो वा जनयेत्, अजातो वा' इत्यादिभ्रन्वष्टतपूर्वपक्ष शब्दप्रयो गसमर्पणतया परिहृत । परमार्थतस्तु नित्यत्वेनाजात एवात्मा आत्मनोऽजातावस्था गर्भादिस्था जनयति । तेन, नासत् कारणत्व सतो वा जन्यत्वमिति पक्ष स्थित एव । सतो हीला दिना सत्कार्यपक्ष साख्यमता दर्शयति । किंवा कयोर्भेदेन यदेवावस्थान्तरागमन तदेव जन्मेति दर्शयति । तस्या तस्यामवस्थायामिति च्छेद । पितृत्वमिति पितृत्वेन व्यपदेश इत्यर्थं ॥ १४ ॥

न सत्तु गर्भस्य न च मातुर्न पितुर्न चान्मन्य-सर्वभावेषु यथेष्टकारित्वमस्ति, ते किञ्चित् स्ववशात् कुर्वन्ति, किञ्चित् कर्मवशात्, कश्चिद्यथा कारणशक्तिर्भवति, कश्चिन्न भवति । यत्र सत्त्वादिदकारणसंपन्न यथावलमेव यथेष्टकारित्वम्, अतोऽन्यथा विपर्ययः । न च कारणदोषाद्वकरणमात्मा संभवति गर्भजनने, दृष्टं चेष्टा योनिरैश्वर्य मोक्षश्चात्मविद्विप्रात्मायत्तम् । नहान्य. सुखदुःखयो. कर्ता, न चान्यतो गर्भो जायते जायमान', नाङ्कुरोत्पत्तिरजीजात् ॥ १५ ॥

यदुक्त—यथात्मा आत्मान जनयति तदा वशित्वादिगुणयुक्त जनयेदिति, तत्रोत्तरमाह—न सन्धित्वादि । गर्भस्य सर्वभावेषु न मानादीना यथेष्टकारित्वमिति योज्यम् । अत्र च यथाप्यात्मैव प्रकृत, तथाऽपि तु-यसमाधानत्वेन मातापितरौव ध्युपात्ता । यथा आत्मन सर्वभावेषु यथेष्टकारित्वेनेष्टयो-निगमनादिप्रसक्ति समाधीयते, तथा मातापितरौपि यथेष्ट कारित्वेन पुत्रानेव जनयेदित्यादिपूर्वपक्षे परिहृतो भवति । अथ कुत एवात्मादीना यथेष्टकारित्व कश्चिन्न भवतीत्याह— किञ्चिदित्यादि । किञ्चिदिति न सर्वम् । तत्र मातापितरौ स्ववशौ मैथुन गर्भकारण सान्त्वन्तरसेवादिक चान्वरत, गर्भस्य जीवाधिष्ठानादौ तु कर्माधीने परवशौ, तथा, आत्माऽपि गर्भस्य चैतन्ये तथा धर्माधीने हेतुकियानुष्ठाने स्ववश, कर्म जन्मे इष्टानिष्टयोन्वादिभ्रमने तु धर्माधीने परवशौ न एव, तेन कर्माधीने विपर्यय न मानादीना यथेष्टकारित्वम् । यथेष्टकारित्वमपि मानादीना कश्चिद्विशयमाह—कश्चिच्चैपामित्यादि । कारणमुपकरण साधनोपाय इति यावत् । सत्त्व मन, आदि प्रधान येषा तानि सत्त्वादीनि मनद्विन्द्रियशुश्रूषिणतादीनि । यथावलमिति यथाकर्म, बलशब्देनेहादृष्टमुच्यते । एतेन, यत्र मानादीना पुनेच्छैवामिष्टयोनियोगमनादिकरणशक्तिर्भवति, कर्म चानुगुण भवति, तत्रेपितत्पुत्रादिदिविष्टयोनियोगमनादि कार्य भवति, यथा—यदि तत्र विशुद्धमूर्तिशुक्त पुत्रो भवति, स्त्री च

विशुद्धयोन्वाश्रयत्वादिगुणयुक्ता, पुत्रजननं च कर्म तयोर्बल-वत्, तदा पुत्रजन्माभिसन्धाय मैथुनमापयमानो ईप्सित पुत्र जनयत, तथा आत्माऽपि विशुद्धसत्त्वादिगुणयुक्त शुभकर्म-वात् तत्काले इष्टा योनिमनुध्यायति, तदाऽमीष्टयोनियोगमन सपादयत्यात्मन इत्यादि यथेष्टकारित्वोदाहरणं ज्ञेयम् । अतोऽन्यथा इति सत्त्वादिद्विकरणाशक्तौ विगुणे च ददे विपर्यय इति न यथेष्टकारित्वम् । किंवा, कश्चिन्न मैथुनादावेषा पित्राशीना स्ववशात्, तत् किमिति जीवोपभ्रमादावपि न स्ववशात्त्वेषां भवतीत्याह—कश्चिच्चैपामित्यादि ।—कश्चिदेव काय वस्यात् किञ्चित् कारण मानादीना शक्त न सर्वत्र, तेन स्व-त्वेव गर्भस्य भावेषु न स्ववशात्त्वमिति भाव । यत्रापि चैते मानादय स्ववशा सन्त कुर्वन्ति, तत्रापि स्त्रीयस्त्रीयकरण-युक्ता एव कुर्वन्तीत्याह—यत्र सत्त्वेत्यादि । यथावलमिति यथाशक्ति । अनेन च मानादयो गर्भस्य येतु निक्षेपेषु शक्ता, तेषु सत्त्वादिद्विकरणसत्तौ यथेष्टकारिणो भवन्ति, न त्वदाक्ये विपर्यय उपहृतकरणा वा यथेष्टकारिणो भवन्तीति दर्शयति । अतोऽन्यथा विपर्यय इत्यस्य चायांऽप्रे व्याकृत । ननु सत्त्वा-दिद्विकरणदोषाच्चैदमात्मा गर्भं न जनयति तथापि हन्त तर्ह्य-कारणमेवायमात्मा, कारण हि यद्भवति तत् करोत्येव कार्यमि-त्याह—न चेत्यादि । कारणदोषादङ्कुरैर्न गर्भं कदापिदात्मा न गर्भजनने कारण भवतीति न, अपितु भवत्येव कारणम्; एव मन्यते—सृदायभवात् घटमङ्कुरैश्चपि कुम्भकार कारण-मेव घटस्य भवति, घटजननश्चातिक्रुत्वात्, तथा आत्माऽपि कारणदोषादङ्कुरैश्चपि तथापि न गर्भं, तज्जननशक्तत्वेन भूयोदृष्ट-त्वात् कारणमेव भवति । तथेष्टयोनियोगने प्रसक्तिरपि प्रोद्गा-विता आत्मन कारणत्वेन सा कश्चिद्भवतीत्यपि दर्शयन्माह— दृष्ट चेत्यादि । आत्मादीना योनि पुष्ट्य प्रति इष्टा योनि, तथा ऐश्वर्यादयथात्मापीना दृष्टा, यथोक्त कतिपापु-रीये—'आवेशयैतसो ज्ञानम्' (शा अ. १) इत्यादिना । आत्मन कारणत्वे हेत्वन्तरमाह—न हान्य इत्यादि ।—हि यस्यादात्मनोऽप्य सुखदुःखयो कर्ता नास्ति, किं त्वार्थैर्न सुखदुःखसाधनेन्द्रियकर्मशरीरादिकर्ता, तेन आत्मा कारण गर्भस्य सुखदुःखाधारस्त्वेति भाव । अथ भूतान्येव कस्यात् सयोगवशाच्चैतनमासाय सुखादिकारणानि न भवन्तीत्याह— न चान्यत इत्यादि ।—अन्यत इति विजातीयत्वात् । जायमान इत्युत्पद्यमान । सट्टमेव कारणत्वं कार्यमुत्पद्यते, येन न घण-स्याङ्कुरोत्पत्तिरिति लवी चान्भवति, अर्थात्तदिति कार्यत्वेनाभिम ताङ्कुरस्वाधीजात् । एतेन, गर्भस्य यथैतत्त्व तदचेतनेभ्यो भूतेभ्यो न भवति, किंतु चेतनाधोतरात्मन एवेति दर्शयति ॥ १५ ॥

यानि तु स्ववश्य गर्भस्यात्मजानि, यानि चास्या-त्मत. संभवत. संभवन्ति, तान्यनुज्यारयास्याम ;

१ 'सत्तु पवावस्था तरगमनमिति दर्शयति' इति पा० । २ 'पु-र्वपक्षपरिहारं कृतो भवति' इति पा० । ३ 'बलशब्देनेहा दृष्टमुच्यते' इति पा० । ४ 'पुत्रैश्चायानिष्टयोनिसु गमनादिकरणशक्तिर्भवति' इति मुद्रितपुस्तकपाठः ।

१ 'ननुपक्षे' इति पा० । २ 'अत आत्मैव' इति पा० ।

तद्यथा—तासु तासु योनिपूत्यन्त्रियोरुत्पत्त्यानं मन इन्द्रियाणि प्राणापानौ प्रेरणं धारणमाकृतिस्व-
रवर्णविशेषाः सुसुदुःखे इच्छाद्वेषौ चेतना धृति-
शुद्धिः स्मृतिरहङ्कारः प्रयत्नश्चेति (आत्मज्ञानि) ॥ १६

एवमात्मजलं गर्भस्य व्युत्पाद्यात्मजान् विशेषानाह—यानो-
लादि । प्रेरणं धारणं चेन्द्रियाणामेव । अत्र च तत्तद्वैवादिप-
द्यादियोगिकमनादी धर्माधर्मजन्ये धर्माधर्मसापि जनकत्वेना-
त्मैव गूलकारणमुच्यते । आत्मज्ञानप्राणापानप्रेरणादी तु मनः-
वरण आत्मैवाव्यवधानेन कारणम् ॥ १६ ॥

सात्म्यजज्ञातयं गर्भः । नहासात्म्यसेवित्वमन्तरेण
स्त्रीपुरुषदयोर्वैभवंत्वमस्ति, गर्भेण वाऽप्यनिष्टो भवः ।
यादत्तं खल्वसात्म्यसेवितां स्त्रीपुरुषाणां त्रयो दोषाः
प्रकृषिताः शरीरसुपसर्षन्तो न शुक्रशोणितगर्भा-
शयोपघातायोपपद्यन्ते, तावत् समर्था गर्भजननाय
भवन्ति । सात्म्यसेविनां पुनः स्त्रीपुरुषाणामनुपपदत्-
शुक्रशोणितगर्भाशयानामृतुकाले सक्षिपतितानां
जीवस्थानवक्रमणाद्गर्भं न प्रादुर्भवन्ति । नहि केवलं
सात्म्यज एवायं गर्भः, समुदयोऽत्र कारणमुच्यते ।
यानि खल्वस्य गर्भस्य सात्म्यज्ञानि, यानि चास्य
सात्म्यतः संभवतः संभवन्ति, तान्यनुव्याख्या-
स्यामः; तद्यथा—आरोग्यमनालस्यमलोत्सृज्यमि-
न्द्रियप्रसादः स्वरवर्णवीजसंपत् प्रहर्षभूयस्त्वं चेति
(सात्म्यज्ञानि) ॥ १७ ॥

सात्म्यजेष्वेवादिना सात्म्यजलं व्युत्पादयति । असात्म्य-
सेवां गर्भोपपातिनीं दर्शयन् यात्म्यसेवाया गर्भं प्रति कारणलं
ब्रह्मयति । असात्म्यसेविनासपि प्रनाभवनोपपत्तिं दर्शयन् 'अ-
सात्म्यसेविनश्च निषिद्धेनालपलाः स्फुः' इति पूर्वपदं परिहरति ।
सात्म्यसेविनां पुनरिहादिना तु ग्रन्थेन 'सात्म्यसेविनामेक-
न्तेन प्रजा स्थात्' इति यदुक्तं तत् परिहरति । सन्निपाताना-
मिति व्यायमप्राधान्यात् । अत्र स्वरवर्णां सात्म्यजत्वेन तथा
आत्मजत्वेन चोक्तौ, तेन ह्यप्यत्र कारणमिति शैवम् ॥ १७ ॥

रसजज्ञातयं गर्भः । न हि रसाहते मातुः प्राणया-
त्राऽपि स्यात्, किं पुनर्गर्भजन्यः न वैवासात्म्यमुप-
शुष्यमाना रसा गर्भमभिमिषेयंयन्ति । न च केवलं
सम्पुपुष्ययोगादेव रसानां गर्भाभिमिषुचित्भवति,
समुदायोऽप्यत्र कारणमुच्यते । यानि तु पल्वस्य
गर्भस्य रसज्ञानि, यानि चास्य रसतः संभवतः
संभवन्ति, तान्यनुव्याख्यास्यामः; तद्यथा—शरीर-
स्वामिनिष्ठैरभिभूयिभिः प्राणानुपपद्यन्त्युत्तिः पुष्टि-
रससाधयेति (रसज्ञानि) ॥ १८ ॥

प्राणव्यानाऽपि स्यादिति गर्भधारणकारणभूताया मातुरपि
प्राणस्थितिरित्यर्थः । न वैवासात्म्यमुपशुष्यमाना इत्यादिना
असात्म्यरसोपयोगस्य गर्भोपपातित्वं दर्शयति । असात्म्यरसो-
पयोगिनां प्रजाभवनं यत्, तदसात्म्यतेपिप्रजाभवनन्यायतुल्य-
मिति नेह पुनर्दर्शितम् । समुदायोऽप्यत्र कारणमित्यनेन तु
सम्पुपुष्यतेनां चापल्वभवने कारणं धर्मादि दर्शयति । भवि-
विष्टिराहप्रलब्धव्यक्तता । प्राणादुपपन्न इति बलानुपपन्नः ।
पुष्टिरपचयः । शुद्धिरु वैधेयं शुद्धिः । उत्साहो बलम् । इति-
शब्दः प्रकारे, तेनैवंप्रकाराण्यन्यासपि वर्णादीनि रसज्ञानीति
दर्शयति । एवं पूर्वश्रुति इतिशब्दो व्याख्येयः । यदा त्वित्ति-
शब्दः परिसमाप्त्यर्थंस्वदाऽप्यापिच्छ्रुतानां रसज्ञानां परिसमाप्ति-
संवा; तेन अनाविच्छ्रुता वर्णादयोऽपि रसज्ञा लभ्यन्ते ॥ १८ ॥

अस्ति खलु सत्त्वमौषपादुक्तं; यज्ञीयं स्पृकृशरी-
रेणाभिसंब्रमति, यस्मिन्नपगमनपुरस्कृते शील-
मस्य व्याचरते, भक्तिविषयस्यते, सर्वेन्द्रियाण्युपस-
प्यन्ते, बलं हीयते, व्याघ्रय आष्याद्यन्ते, यस्माद्धीनः
प्राणाज्जहाति, यदिन्द्रियाणामभिप्राहकं च मन
इत्यभिधीयते; तत्रिप्रिधमात्पायते—शुद्धं, राजसं,
तामसमिति । येनास्य खलु मनो भूयिष्ठं, तेन
द्वितीयायामाजातौ संप्रयोगो भवति; यदा तु
तेनैव शुद्धेन संयुज्यते, तदा जातेरतिफान्ताया
अपि स्मरति । सातं हि ज्ञानमात्मनस्तस्यैव मन-
सोऽनुपपन्धादनुवर्तते, यस्यानुवृत्तिं पुरस्कृत्य पुरुषो
जातिस्मर इत्युच्यते । यानि खल्वस्य गर्भस्य सत्त्व-
ज्ञानि, यान्यस्य सत्त्वतः संभवतः संभवन्ति, तान्य-
नुव्याख्यास्यामः; तद्यथा—भक्तिः शीलं शौर्यं ह्येव
स्मृतिमोहस्त्यागो मात्सर्यं शौर्यं भयं क्रोधस्तन्द्रो-
त्साहस्तैर्धृष्यं मार्दवं गाम्भीर्यमनवस्थितत्वमित्येव-
माद्यध्याये, ते सत्त्वविकारा यानुत्तरकालं सत्त्वमे-
दमधिष्ठत्वोपदेक्ष्यामः । नानापिधानि खलु सत्त्वा-
नि, तानि सर्वाण्येकपुरुषे भवन्ति, न च भवन्त्येक-
कालम्, एकं तु मायोवृत्त्याऽऽह ॥ १९ ॥

अस्तीवादिना मनस औपपादकत्वमाक्षिप्तं समादयति । स-
पिचान्दोऽवधारणे । अथ च 'यज्ञीयं स्पृकृशरीरेणाभिसंब्रमति'
इत्यादिना मनसोऽसाधारणपदकथनमेवौपपादकत्वोपपन्नं गतिं,
मनोव्यतिरेकेणैतदुच्यमानपदनाममतिदिः । नित्यमात्मानं स्पृ-
चति स्फुक्, शरीरत्वानिवाहिकशरीरं; तेन स्पृकृशरीरेण सत्त्व-
भूतेन जीवमात्मरूपमतिष्ठकप्रति श्रीवायतनशरीरेनेत्यर्थः ।
यानिप्राहिकशरीरान्नात्रय 'भूतधनुभिः सहितः शुभ्रलै-

१ 'इतिपदार्थः' इति पा० । २ 'शरीरशरीरेण' इति पा० ।
३ 'द्वितीयायां जाति' इति पा० । ४ 'प्रायोऽनुवृत्त्या' इति पा० ।
५ 'जगत्सत्त्वज्ञानं' इति पा० ।

मनोजयो देहमुपति देहात्' (शा अ २) इत्यनेन प्रतिपा-
दित । किंवा जीवमात्मान, सृष्टशरीरेणेति स्पर्शवता शरीरेण,
यन्मनोऽभिषवभ्राति तदुपपादुकमस्तीति योजना । एव मन्यते-
यदि मनोऽनात्मन शरीरसम्बन्धेन स्वीक्रियते, तदा व्यापक-
त्वात्मान सर्वत्रोपलब्ध्या भवितव्यम् । तत्र च भवति, तस्माद्य-
त्रैव स्पर्शवति शरीरे मने प्रतिबद्ध भवति तत्रैवाय सुखासुपल-
भते । सृष्टिगतिविशेषेण शरीरस्य मूत्रनखकेशादीं मनोगमना-
भावादात्मनोऽनुपलब्धिं दर्शयति । अपगमनपुरस्कृत इति
देहान्तरगमनामिसुखे । भक्तिरिच्छा । यस्माद्धीर इति मनसा
एक । येनेति यथाभूतेन सात्त्विकेन राजसेन तामसेन वा मनसा
(मनो) भूमिष्ठमिलमिप्राय । द्वितीयायामाजातायिति द्वितीय-
जन्मनि, पूर्वजन्मनि यादत्त मनसाहृशमेव जन्मान्तरे प्रायो
भवतीत्यर्थः । केचित्तु, 'तेन न द्वितीयायाम्' इत्यादि पठन्ति ।
तत्रापि प्रायो द्वितीये जन्मनि तुल्येन मनसा योगे न भवति,
कदाचित्तु भवतीत्यर्थः । यदुक्त 'नास किञ्चित् पौर्वदेहि-
मविदित स्यात्' इति, तत् पौर्वदेहिकं ज्ञान इत्थिद्रवतीति दर्श-
यन्नाह—यदा त्वित्यादि । शुद्धेनेति विशुद्धसत्त्वशुणेन । तस्यै
वेति बक्ष्यमाणेन यथेत्यनेन सवच्यते । योगिन्यप्रतीक्षाया
हि उद्धूतेन तमसा विभूत मनो नातिक्रान्तजन्मगतं स्मरति,
यस्तद्भूतसत्त्वलमसा नाभिभूयते, स स्मरत्येवातिक्रान्तजन्मा
नुभूतमिति भावः । पुरस्कृत्येति कारणत्वेनावधार्यः । अथ च
मनोधर्मसमूह इन्द्रियोपक्रमणीयोऽपि पुनरिह प्रकरणवशा-
दुच्यमानो न पुनरुक्तदोषभावहति । यद्यपि सत्त्वस्य गर्भजनकैव
साक्षान्नोक्तं, तथाऽपि सत्त्वस्य यदुपपादुक्त्व गर्भं प्रति, तेषैव
सत्त्वस्य गर्भजनकत्व प्रतिज्ञातं मन्तव्यम् । तेन 'यानि खल्वस्य
गर्भस्य सत्त्वजानि' इत्यादिना गर्भं सत्त्वजभाववचनमुपपन्न
मेव । गर्भकारणस्यापि च सत्त्वस्योपपादुकमापया कारणत्व
यदुक्तं तदेहादेहान्तरगमनरूपमनोधर्मस्य गर्भकारणत्वातिरिक्तस्य
प्रतिपादनार्थम् । नानाविधानीति नानाविधसात्त्विकराजसताम
सृष्टिमिजानि । तान्येवपुत्रे भवन्तीत्यनेनैक एव पुरुष कदा-
चिद्गर्भक्रियायां सात्त्विको भवति, कदाचित् कामचिन्तायां
राजस, कदाचिर्भोहे तमोमय इति दर्शयति । न भवन्त्येक-
कालमिति एकदेव सात्त्विककादयो धर्मा न भवन्ति, किंतु पर्या-
येण भवन्ति । ननु यथेकपुरुष एव सर्वे सात्त्विककादयो भवन्ति,
तत् कथमयं सात्त्विक इत्यादिबन्धपदेशो भवतीत्याह—एक इति
व्यादि । प्रयोऽवृत्त्येति भूमिष्ठा यस्य सात्त्विकवृत्तयो भवन्ति स
सात्त्विक, यस्य भूमिष्ठ राजस्यो वृत्तयो भवन्ति स राजस
उच्यते इत्यादि । एतदेव पूर्वमुच्यम्,—'यदुक्तं धामीक्ष

पुरुषमनुवर्तते सत्त्व, तद्गुणमेवोपदिशन्ति बाहुल्यानुसयात्'
(सू अ ८) इति ॥ १९ ॥

एवमयं नानाविधानामेपां गर्भकराणां भावानां
समुदायादभिनिर्वर्तते गर्भः, यथा कूटागारं नाना-
द्रव्यसमुदायात्, यथा वा रथो नानारथाङ्गसमुदा-
यात्; तस्मादेतद्वयोचाम—मातृजञ्चायं गर्भः पितृ-
जञ्चात्मजश्च सात्म्यजश्च रसजश्चास्ति च सत्त्वमौ-
पपादुकमिति (होवाच भगवानान्नेयः) ॥ २० ॥

एव मात्रादिकारणव्युत्पादनेन गर्भस्य समुदायप्रभवता
व्युत्पादितां दृष्टान्तेन द्रव्यनाह—एवमवमित्यादि । कूटागार
वतुलकारं इह जेन्ताकस्वेदप्रतिपादितम्, अन्ये तु ब्रह्मादिकृत
सचारिणश्च कूटागारमाहुः । अत्र च प्रकरणे यद्यपि मात्रावीना
सवया समुदितानामेव गर्भं प्रति कारणत्व, तथाऽपि मातापि-
त्रात्मसत्त्वानि विहाय सात्म्यरसयोरेव कारणत्वव्युत्पादने यत्
'समुदायोऽप्यत्र कारणम्' इत्युक्तं तत्रैव मन्यते—अत्र
यथा मात्रादयश्चत्वारोऽवश्यं गर्भं प्रति कारणभूता न तथा
सात्म्य रसो वा, येन शुद्धशोणितसत्त्वात्मससर्गादेव गर्भो
भवति, नावश्यं गर्भमेलके सात्म्यरसयोरेषा, गर्भमेलकोत्तर-
काल सात्म्यरसाभ्यां गर्भस्य हि पुष्पादयो जन्मन्ते, तेन
सात्म्ये रते चावश्यं समुदायापेक्षा दर्शयता तत्रैव 'समुदायोऽ-
प्यत्र कारणम्' इत्युक्तं, मात्रादयस्तु परस्परसमुदायमपेक्षमाण
अपि नावश्यं सात्म्यरससमुदायमादिगर्भमेलकेऽपेक्षन्ते इति
कृत्वा पुनस्तत्र समुदायोपेक्षितं नोक्तम् । समुदायादेवा भावा-
नामित्यनेन ग्रन्थेन यत् परस्परसमुदायापेक्षितत्व मात्रावीना
चतुर्णां, तदुक्तमेव । यद्यपि गर्भं प्रत्यविशेषेण सात्म्यरसयोरेपि
कारणत्व, 'सात्म्यजथाय, रसजथायम्' इत्यनेनोक्तं, तद्गर्भ-
मेलकोत्तरकाल कारणत्वेन, तथा मातापित्रोरपि विशुद्धशुक्-
शोणितोत्पादहेतुतया पारंपर्येण कारणत्वादिति श्लेयम् ॥ २० ॥

भरद्वाज उवाच—यद्ययमेपां नानाविधानां गर्भ-
कराणां भावानां समुदायादभिनिर्वर्तते गर्भः कथ-
मयं सन्धीयते, यदि चापि सन्धीयते कस्मात्
समुदायप्रभवः सन् गर्भो मनुष्यविग्रहेण जायते,
मनुष्यश्च मनुष्यप्रभव उच्यते, तत्र चेदिएमेतद्य-
स्मान्मनुष्यो मनुष्यप्रभवस्तस्मादेव मनुष्यविग्रहेण
जायते, यथा गौर्गोप्रभव, यथा चाभ्वोऽभ्वप्रभव
इति, एव सति यदुक्तमग्रे समुदायात्मक इति तद्-
युक्तम् । यदि च मनुष्यो मनुष्यप्रभवः कस्माज्जा-
न्धकुक्षमूकयामनसिमिमन्ध्वद्गोन्मचतुष्टिकिला-
सिभ्यो जाताः पितृसदृशरूपान् न भवन्ति । अथा-
त्रापि बुद्धिरैव स्यात्—स्वैनायाममाता चतुष्या

१ 'कर्मप्रतिबद्ध मनोऽस्ति' इति पा० । २ 'अतिक्रान्तजन्मान्तर
गत' इति पा० । ३ 'गर्भस्य सत्त्वजन्यत्व' इति पा० । ४ 'नोह
स्विनायात्' इति पा० । ५ 'प्रायोऽनुवृत्त्या (री) इति पा० ।
६ 'भवन्ति भूमिष्ठ यस्य सत्त्वमनुवर्तते' इति पा० ।
ब स ४०

१ 'समुदायापेक्षितं नोक्तं' इति पा० । २ 'यत्' इति पा० ।
३ 'विकृष्टश' इति पा० ।

रूपाणि वेत्ति, श्रोत्रेण शब्दान्, घ्राणेन गन्धान्, रसनेन रसान्, स्पर्शनेन स्पर्शान्, बुद्ध्या योद्धव्यमित्यनेन हेतुना न जडादिभ्यो जाताः पितृसदृशा भवन्ति । अत्रापि प्रतिज्ञाहानिदोषः स्यात्, पयमुक्ते ह्यात्मा सत्स्विन्द्रियेषु घ्नः स्यादसत्स्वघ्नः; यत्र चैतदुभयं संभवति ह्यत्वमसत्त्वं च, सविकारश्चात्मा । यदि च दर्शनादिभिरात्मा विषयान् वेत्ति, निरिन्द्रियो दर्शनादिविरहादज्ञः स्यात्, अज्ञत्वाद्कारणम्, अकारणत्वाच्च नात्मेति वाग्वस्तुमात्रमेतद्वचनमनर्थं स्यादिति (ह्येवाच भरद्वाजः) ॥ २१ ॥

पुनर्भरद्वाज पृच्छति—यद्यमित्यादि । कथं तन्धीयते इति यथा परिपात्रा मिल्कीत्यर्थः । मनुष्यविग्रहेण जायते इति मनुष्यजातो ऋसान्गनुष्यविग्रहेणैव जायत इत्यर्थः । समुदायात्मक इति यद्युक्तं तदयुक्तमिति अत्र नातापितृजजाते कारणत्वकथनेन तथा जातेरेव मनुष्यादिरूपाया ध्रुवकारणत्वेन यथोक्तमात्राविसमुदायप्रभवत्वं न युक्तमिति भावः । इष्टान्तरमाह—यदि चेत्त्यादि । जडो जडबुद्धिः, विम्विण सानुनासिक(का)बलकसर । पितृसदृशरूपा इत्यत्र पितृव्यवदेन मातापितरौ प्राणौ । कारणसदृशरूपत्वेन चेत्मनुष्या भवन्ति तदा जडादिरूपकारणजाता अपि कारणसदृशत्वेन जडादिरूपा स्फुरिति भावः । अत्र जडादिवद्बृहदाहरणकरण पक्षस्य बृहदाहरणवित्कथनेन बृहत्प्रतिपादनार्थम् । इतपूर्वपक्षे समाधानमाशङ्कते—अथारोत्यादि । स्वेनैवेति आत्मकर्मापार्जितेनैव । तेन, इन्द्रियाणि यस्मादात्मजान्युक्तानि न तु मातापितृवृत्तमनुष्यजन्त्यानि, ततश्च पित्रोरिन्द्रिय प्रत्यक्षारणत्वेन न तद्विन्द्रियसदृशागीन्द्रियाण्यस्य भवन्तीति भावः । स्वेनैवेति धोजादिभिरभिसवध्यते । जडादिभिर्जाता इत्यत्र व्यादिशब्द प्रकार्याणां, जेन 'कुञ्जकुञ्जापीना' अङ्गम् । कुञ्जत्तदुद्गापापाएभूतं हि शरीरं नात्मन, किंतु मातापितृजनेन, ततश्च कुञ्जादिजातस्य कुञ्जत्वादिप्रसङ्गेनैवापकृतत्वं तदवस्थमेव । आराद्धितं समाधानं दृश्यते—अत्रापीत्यादि । प्रतिज्ञादोषः स्यादिति 'आत्मा ज' (शा अ १) इत्यादिना स्यात्मनो ज्ञत्वप्रतिज्ञायां, तथा 'निर्विकार परस्वात्मा' (सू अ १) इत्यादिना कृत्याया निर्विकारत्वप्रतिज्ञायां दोषः स्यादिति भावः । अस्तस्वज्ञ इत्यनेन कदाचिदज्ञत्वात् प्रतिज्ञातं ज्ञत्वं व्याहृतम्, इन्द्रियाधीनत्वेन ज्ञानमात्मनः पटाधीनं तत्र वास्तव्यं स्यादिति भावः । यत्रेत्यादिना सविकारत्वं साध्यते । ज्ञापयतित्यागेनाज्ञापये प्रकृतेरन्यैषामभूत्त्वेन विकारो भवतीति भावः । समिकार इति 'विकारवान्' इत्यर्थो मनुष्योवाग्नयेव । आत्मन इन्द्रियाधीनत्वेन ज्ञत्वे दृष्टान्तरमाह—यदि चेत्त्यादि । अज्ञत्वाद्कारणमिति अत्रत्यात् इतपूर्वकतरीश्रेण्यादी न कारणं स्यादित्यर्थः । अत्रा-

रणत्वाच्च नात्मेति शरीरश्रेण्यादौ बुद्धिनिष्पायेऽकारणत्वद्वयेतनपञ्चभूतातिरिक्तधेतुनामिष आत्मशब्दवाच्य इत्यर्थः । वाग्वस्तुमानमित्यर्थरहितशब्दमात्रानेतेत्—यदुच्यते—आत्मात्वेन चक्षुरा रूपं पश्यतीत्यादि ॥ २१ ॥

आग्नेय उद्याच—पुरस्तादेतत् प्रतिज्ञातं—सर्वं जीवं स्पृक्ष्णशरीरेणामिसंबंधातीति । यस्मात्तु समुदायप्रभवः सन् स गर्भो मनुष्यविग्रहेण जायते, मनुष्यो मनुष्यप्रभव इत्युच्यते, तद्वद्व्याप्तः—भूतानां चतुर्विधा योनिर्भवति—जराव्यण्डस्वेदोद्भिदः । तासां खलु चतसृणामपि योनीनामेकैका योनिःपरिसंख्येयमेव भवति, भूतानामाकृतिविशेषापरिसंख्येयत्वात् । तत्र जरायुजानामण्डजानां च प्राणिनामेते गर्भकरा भावा यां यां योनिमापद्यन्ते, तस्यां तस्यां योनौ तथातथारूपा भवन्ति, यथा—कनकजतताघ्ननपुंतीसकान्यासिच्यमानानि तेषु तेषु मधुच्छिष्टविग्रहेषु, तानि यदा मनुष्यविग्रहमापद्यन्ते तदा मनुष्यविग्रहेण जायन्ते, तस्मात् समुदायप्रभवः सन् गर्भो मनुष्यविग्रहेण जायते, मनुष्यश्च मनुष्यप्रभव उच्यते, तद्योनित्वात् ॥ २२ ॥

आग्नेय समादधाति—पुरस्तादित्यादि ।—एतव 'कथमेवं सन्धीयते' इत्यसोत्तरम् । सर्वं शुक्रातैवसन्धानकारणमित्यर्थः । भूतानामिति प्राणिनाम् । योनिर्जाति, यदापि योनिशब्द कारणवचनसदृशापि जरायुजादिरूपयोजिजाता अपि जरायुजादय एवोच्यन्ते कार्ये कारणोपचारात् । आकृति सस्थान, तस्या विशेषा परस्परविसदृशाश्च तत्र एव नरकरितुरग्रादिरूपा । समवे योनिभेदं दर्शयित्वा यथा बोधयुक्ताते भवति तदाह—तत्रेत्यादि । गर्भकरा माया शुक्रादयः । मधुच्छिष्टविग्रहेष्विति विन्ययेन सृष्टिकायां निर्मितसद्यकरूपविग्रहेषु । मनुष्यविग्रहमिति मनुष्यत्कारं विषयककृतं सद्यकम् । कनकादिवद्भूयोदाहरणं यथा कनकादीना बहूनामपि मनुष्यस्य कविषयकस्थाना मनुष्याकृतिजनकत्वं, तथा शुक्रादीनामपि बहूना मनुष्यबोनिप्रतिज्ञानां मनुष्यविग्रहकर्तृत्वमिति साधन्योदाहरणार्थम् । समुदायात्मकं जतिं यद्यपि समुदायजन्यत्वापि बोधिरूपकारणमहिम्ना स्वयोनिसदृश एव भवति गान्धयोनिवदृश, न च कारणधर्मं पर्यनुयोगमर्हति । तेन, शुक्रादिसमुदायोपि कारणं भवति, मातापितरौ विशेषेण गर्भस्य सजातीयत्वे कारणं भवत इति न कश्चित् शक्तिः । तद्योनित्वादिति विशेषेण मनुष्यस्य कारणत्वात् ॥ २२ ॥

यशोवत्—यदि च मनुष्यो मनुष्यप्रभवः, कस्मान् जडादिभ्यो जाताः पितृसदृशरूपा भवन्तीति; तन्नोच्यते—यस्य यस्य ह्यज्ञापययस्य यीजे यीज-

भाग उपतप्तो भवति, तस्य तस्याङ्गावयवस्य विकृतिरूपजायते, नोपजायते चानुपतापात्; तस्माद्बुभयोपपत्तिरप्यत्र । सर्वस्य चात्मजानीन्द्रियाणि, तेषां भावाभावहेतुर्देवं, तस्माच्चैकान्ततो जडादिभ्यो जाताः पितृसदृशरूपा भवन्ति ॥ २३ ॥

बीज इति शुक्रशोणिते । बीजस्याप्रत्यक्षनिर्वर्तके भागो बीजभावः । उभयोपपत्तिरप्यत्रोते पितृसदृशरूपा भवन्ति न भवन्ति चेत्सर्वं । आत्मजानीति आत्मप्रतिबद्धकर्मजाणि । भावाभावहेतुर्देवमिति इन्द्रियभावे इन्द्रियजनक शुभम्, इन्द्रियभावे चाशुभं देव हेतुरित्यर्थः । उपसहरति—तस्मादित्यादि । एव मन्यते—मनुष्यबीजं हि प्रत्यक्षबीजभागसमुदायामक स्वसदृशप्रत्यक्षसमुदायरूपगुरुजनकम्, इन्द्रियाणि च भोगसाधनानि आत्मप्रतिबद्धकर्मानीनानि, तेन पिता यदि कुत्रापि भवति, बीजं चादुष्टं भवति कुष्ठाधारत्वगादिजनक, ततो निष्कृष्टान्येव त्वगाधीन्यनुपतप्तत्वगादिपीजात् सदृशानि जायन्ते, यदा त्वतिवृद्धदृष्टतया पित्रोर्बीजमपि कुष्ठजनकदोषेण दुष्टं भवति, तदा दुष्टत्वगादिबीजभागात् कुष्ठदुष्टैव त्वग् जायते । यदुक्तं,—“दम्पसो कुष्ठबाहुल्यादुष्टशोणितशुक्रयो । यदपत्य तयोर्जातं हेयं तदपि कुष्ठितम् (सु नि अ ५) इति । एव कुष्ठिनोऽपि यदि हेतुबलाद् बीजे कुष्ठजनको दोषो भवति, तदा कुष्ठिनोऽपि कुष्ठदपत्यं भवति । अन्धत्वादादिन्द्रियोपघातरूपे दुर्देवमेव कारणं, तद्यन्धापत्येऽप्यवश्यमस्ति, तेन यदाऽप्येऽपत्ये दृष्ट्युपघातकमशुभं भवति तदा काकता लीयन्यायादन्धजातोऽप्यन्धो दृश्यते । एव कुम्भ्यादी जडादी च व्याख्येयम् ॥ २३ ॥

न चात्मा सत्त्विन्द्रियेषु ह, असत्सु वा भवत्यक्षः, न ह्यसत्त्वं कदाचिदात्मा, सद्यविशेषाद्योपलभ्यते ज्ञानविशेष इति ॥ २४ ॥

या चाहत्वप्रचक्रितरामनुष्ठा, तत्राह—न चेत्त्यादि । इन्द्रियाभावे तथेन्द्रियाभावेऽपि नित्यं ज्ञानवानेवात्मा इति प्रतिशौर्यं । न ह्यसत्त्वं कदाचिदित्यत्र हिशब्दो हेतोः, तेन यस्मात् सर्वदा समनस्क एवात्मा, तत्र वाश्रेन्द्रियाभावेऽप्यन्त-करणमनोयोगानित्यमात्मा सैनं करणको ज्ञानवानेवायमित्यर्थः । यत्त्वेतद्वाह्यविषयगतं ज्ञानं, तत् सत्त्वंस्येन्द्रियाधिष्ठानविशेषाद्भवति, तत्र, इन्द्रियभावे इन्द्रियजन्यं विशिष्टं ज्ञानं भवति, यत्तु केवलमनोजन्यमात्मज्ञानं, तद् अवलम्बे सर्वदा, तस्माद्यमित्यभावे मनोसिद्धिमामात्रजन्यमात्मज्ञानं, तद् सर्वदास्ति ॥ २४ ॥

भवन्ति चात्र ॥

न कर्तुरिन्द्रियाभावात् कार्यज्ञानं प्रवर्तते या क्रिया वर्तते भवैव, सा विना तैर्न वर्तते ॥ २५ ॥

१ 'प्रतिज्ञातार्थे' इति पा० । २ 'मनं करणज्ञानवात्' इति पा० । ३ 'इन्द्रियाभावे इन्द्रियजन्यं विशिष्टं ज्ञानं न भवति' इति पा० । ४ 'यै क्रिया वर्तते वा तु' इति पा० ।

ज्ञानत्रयि मृदोऽभावात् कुम्भकृत्रं प्रवर्तते ।

न चास्य ज्ञानजननशक्तिं पराहता भवतीत्याशयेनाह—नेत्यादि । यत्त्वेतदेन्द्रियकं विषयोपभोगवत्तद्वदिति कदाचित्, कदाचिधेन्द्रियाभावात् भवतीत्यप्यात्मविदो मन्यन्ते, किंच वाद्यज्ञानेऽपि ज्ञानजननशक्तं एवायमात्मा, परं करणभावात् कदाचिन्नं प्रवर्तते । कार्यज्ञानमिति कार्यप्रवृत्तिजनकवाह्यविषयज्ञानं, तेन निर्विषयं ज्ञानमात्मन इन्द्रियाभावे भवतीति सूचयति । भावैरित्यत्र 'यै' इति शेषः । वर्तते उत्पद्यते । अत्रैव दृष्टान्तमाह—ज्ञानत्रयीत्यादि । ज्ञानत्रयीति षट् कर्तुं ज्ञानत्रयीत्यर्थः । मृदो मृत्तिकाया अभावात् ॥ २५ ॥—

श्रूयतां चे(वि)दमध्यात्ममात्मज्ञानयत्नं महत् ॥ २६ ॥
इन्द्रियाणि च संक्षिप्यं मनः संक्षिप्यं चञ्चलम् ॥
प्रविश्याध्यात्ममात्मज्ञः स्वे ज्ञाने पर्यवस्थितः ॥ २७ ॥
सर्वत्रावहितज्ञानः सर्वभावात् परीक्षते ।

आत्मनो ज्ञाने साधनान्तरमाह—श्रूयतामित्यादि ।—आत्मानमपि अप्यात्मम् । आत्मनो ज्ञानस्य बलमात्मज्ञानबलम् । संक्षिप्येति विषयेभ्यो व्यावर्त्यं । मनः संक्षिप्येति मनोऽप्यात्मन्यतिरिक्तविषयाभिच्छेदः । चञ्चलमिति स्वभावतः । स्वे ज्ञान इति आत्मज्ञाने । सर्वभावात् परीक्षत इति विनाऽपीन्द्रिये समाधिबलादेव यस्मात् सर्वतो भवति तस्माज्ज्ञानभाव एव निरिन्द्रियोऽप्यात्मा ॥ २६-२७ ॥—

शूक्ष्मं चे(वि)दमपरं भरद्वाजं विनिर्णयम् ॥ २८ ॥
निवृत्तेन्द्रियवाक्चेष्टः सुप्तः स्वप्नगतो यदा ।
विषयान् सुखदुःखे च वेत्ति नाज्ञोऽप्यतः स्मृतः २९ ॥
नात्मज्ञानादते चैकं ज्ञानं किञ्चित् प्रवर्तते ।
न होको वर्तते भायो वर्तते नाप्यहेतुकः ॥ ३० ॥

अपरमपि लौकिकं निरिन्द्रियस्य ज्ञानसद्भावोदाहरणमाह—शूक्ष्मं चेत्यादि । स्वप्नगत इति स्वप्नदर्शनवासर्वां प्राप्तः । आत्मज्ञानविषयज्ञानयोर्विशेषमाह—जातेनेत्यादि । आत्मज्ञानाभिलाषादिना, किञ्चिज्ज्ञानं विषयजन्यं, एकमसहायं, न प्रवर्तते इन्द्रियादिकारणरूपसहायं विना नोत्पद्यते । आत्मज्ञानं च नित्यमेव सात्त्विकेऽप्युक्तम्—“विच्छेदकिरणपरिणामिनी” इत्यादिना “आत्मनः” इत्यन्तेन । अत्रोपपत्तिमाह—न होको वर्तते भाव इति, भाव उत्पत्तिधर्मा एकं सन् कारणरहितं सद्य वर्तते नोत्पद्यते । तथा भाव कारणन्यत्येव सद्यपि अहेतुक इति अङ्गुर्को न वर्तते नोत्पद्यते, किंतु कर्तृकुम्भकाराधिष्ठानान्येव मूचकादीनि प्रवर्तन्ते, तस्माद्विषयज्ञानान्यपि इन्द्रियमनो-बैल्यभा कर्त्रा चालना जन्वन्त इति भावः ॥ २८-३० ॥

तस्माज्ज्ञं प्रवृत्तिध्वारमा दृष्ट्वा कारणमेव च ।
सर्वमेतद्भरद्वाजं निर्णयति जह्मि सशयमिति ॥ ३१ ॥

१ 'कार्यज्ञानमिति भाष्यकार्यमिन्द्रियजनकं विषयज्ञानमिन्द्रियान्मा-वेति भवतीति सूचयति' इति पा० । २ 'तत्त्वम्' इति पा० । ३ 'स्वप्नवात्' इति पा० । ४ 'शास्त्रे प्रोच्य' इति पा० ।

उपसृष्टरति—तस्मादित्यादि । अत्र चात्मनो ज्ञात्वाज्ञलप्रस-
क्त्यापादितं सविकारत्वमात्मनो नित्यज्ञानसाधनेनैव परिहृत-
मिति इत्या न प्रथक् परिहृतम् । भरद्वाजशब्देनेह नात्रैय-
गुरुच्यते, किंतु अन्य एव भरद्वाजगोत्रः कथितः, तेन,
तस्य संशयच्छेदनमात्रेणोपपन्नमेव ॥ ३१ ॥

तत्र श्लोकौ ॥

हेतुगर्भस्य निर्बृत्तौ वृद्धौ जन्मनि चैव यः ।

पुनर्वसुमतिर्यो च भरद्वाजमतिश्च या ॥ ३२ ॥

प्रतिज्ञाप्रतिषेधश्च विशदश्चात्मनिर्णयः ।

गर्भावक्रान्तिमुद्दिश्य खुडीकां संप्रकाशितम् ॥ ३३ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिस्संस्कृते खुडीका-
गर्भावक्रान्तिशारीरं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

संग्रहे हेतुशब्दो गर्भादिषु जन्मान्तेषु स्रव्यते । प्रतिज्ञा-
प्रतिषेधो भरद्वाजश्लोके ज्ञेयः । तत्साधने च यदात्रैयस तत्र
'विशदश्चात्मनिर्णयः' इत्यनेनोक्तम् । तदिति सामान्येन मात्रादि
प्रत्ययमर्थायव्युत्पन्नम् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

इति श्रीचक्राग्निदत्ताभिरचिताया चरकतात्पर्यटीकायामा-
खुर्वेदटीपिकायां खुडीकागर्भावक्रान्तिशारीरं
नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

अधातो महतीं गर्भावक्रान्तिं शारीरं व्याप्या-
स्यामः ॥ १ ॥

इति ह साह भगवानाधेयः ॥ २ ॥

खुडीकागर्भावक्रान्तिप्रपञ्चत्वान्महत्सा गर्भावक्रान्तेरन्त-
रनिधानम् ॥ १ ॥ २ ॥

यतश्च गर्भः संभवति, यस्मिंश्च गर्भसंघा, यद्वि-
कारश्च गर्भः, यथा चानुपूर्व्याऽऽमिनिर्वर्तते कुक्षौ,
यश्चास्य वृद्धिरेतुः, यतश्चास्या जन्म भवति, यतश्च
जायमानः कुक्षं विनाशं प्राप्नोति, यतश्च कात्स्न्ये-
नाविनश्यन् विरुतिमापद्यते, तदनुव्याख्यास्या-
मः ॥ ३ ॥

यत इति यतः कारणात् । यद्विकार इति यन्नय इत्यर्थः ।
यथाऽऽनुपूर्व्यां वेदानुक्रमेणैत्यर्थः । कात्स्न्येनाविनश्यति
गणनायच्छन् ॥ ३ ॥

मादृतः पिष्टत आत्मतः सात्म्यतो रसतः सत्यत
इत्येतेभ्यो भायेभ्यः स्रमुदितेभ्यो गर्भः संभवति ।
तस्य ये येऽप्ययथा यतो यतः संभवतः संभवन्ति
तान् विभज्य मादृजादीनवयवान् नृथक् पृथग्-
क्षमप्र ॥ ४ ॥

ये ये भावा मातृजापितृजप्रभृतयस्त्वल्कोहितादयः, यतो
यतो मात्रादेः संभवन्ति, तान् मातृजादीनवयवान् पृथक्विभ-
ज्य, अत्रे पूर्वाध्याये; तेनात्र मातृजादयो नोष्ठा इति वाक्यायः
फलति । अर्थं चार्थो यद्यपि पूर्वाध्याय एतेषो मातृजयाभि-
त्यादिना, तथाऽपि प्रथमविद्युज्जन्तुर्योऽपि पुनरिह कृतः; येन
प्रथमं कारणं, तदनु कार्यरूपो गर्भः, तदनु गर्भसोऽभिषेध
इति क्रमेण प्रश्नः सोमते ॥ ४ ॥

शुक्रशोणितजीवसंयोगे नु खलु कुक्षिगते गर्भ-
संघा भवति ॥ ५ ॥

यत् 'शुक्रशोणितसंयोगन्तर्गर्भोऽद्ययगतम्' इत्यादिना, 'ग-
र्भोऽभिनिर्वर्तते'(शा.अ.३.) इत्यन्तेनोक्तं, तत्रायमसौ गर्भस्रग्दा-
भिषेधोऽर्थ इति नामिहितम्, अपेक्षते च; येनेह गर्भस्रग्दा-
धेयार्थव्याकरणमनुनरुक्तमेव । कुक्षिगत इति कुक्ष्येकदेशगत-
गर्भोऽद्ययगते । संयोग इति सम्भययोगे; तेन जीवस्याविषा-
दिकशरीरेण योगः संगृह्यते, न चात्मनो व्यापकत्वेन यो यो गर्-
भजनकः । एवभूतश्च संयोगो यद्यपि कुक्षिवेन भवति तथाऽपि
सिद्धमन्वार्थं शिथं प्रतिपादयितुं 'कुक्षिगत' इति वदं कृतम् ॥ ५ ॥

गर्भस्तु एतन्वन्तरिक्षवाय्वग्नितोयभूमिविकारश्चे-
तनाधिष्ठानभूतः । एवमनया युक्त्या पञ्चमहाभूत-
विकारसमुदायात्मको गर्भश्चेतनाधिष्ठानभूतः; स
हास्य पद्यो धातुरुक्तः ॥ ६ ॥

गर्भस्त्वित्यादि । गर्भारम्भकाल्यपि भूम्यादीनि परित्स्व-
ज्यान्तरिक्षमादौ कृतं, त्रयमाणभूतप्रहणातुरोधात् । तन्नति
हि—'अन्तरिक्षं पूर्वमन्येभ्यो गुणेभ्य उपादते' इत्यादि । चेत-
नाधिष्ठानभूत इति आत्मनो भोगायतनस्वरूप इत्यर्थः, चेतना-
शब्देन आत्मोच्यते; किंवा, भूतशब्दः सादृश्ये, तेनाधिष्ठान-
निवात्मनः शरीरं, न तु परमार्थतो निराश्रयस्यात्मनो भोगाय-
तनत्वव्यतिरेकेण शरीरसाधयो भवति । अनया युक्त्यापि
अनया भूतविकाररूपयो योजनया पञ्चमहाभूतविकारसमुदाया-
त्मको भवति, अन्यथा युक्त्या कतिघातुरशीरोकथतुर्विगतयो
भवति, तथा मातृजादिरूपचित्तया मात्रादिषुमुदायात्मके
भवतीत्यर्थः । न र्वतेया पक्षणा निरोधोऽस्ति; यतो मातृ-
जादिव्यपदेशोऽपि पञ्चमहाभूतविकारत्वमविरुद्धमेव, येन मातृ-
जादयोऽप्यस्य महाभूतविकार एव । उक्तं हि—'एतात्मना-
तापितृत्तमनानि भूतानि विधातृत् पदं च देहे' (शा. अ. ३)
इति । चतुर्विधतत्त्वैरेऽपि च पञ्चमहाभूतत्वकरूपतरेण तत्र
प्रपथिता । ए हीत्यादि । अत्येति गर्भस्य ॥ ६ ॥

यथा चानुपूर्व्याऽऽमिनिर्वर्तते कुक्षौ तां व्याप्या-
स्यामः—यत पुराणे रजसि नये चावस्थिते शुक्र-
ख्यातां त्रियमव्यापप्रयोनिसोऽणितगर्भाव्याद्युत्त-
म

तीमाचक्ष्महे । तथा सह तथाभूतया यदा पुमान-
व्यापन्नबीजो मिथीभावं गच्छति, तदा तस्य हर्षो
दीरितः परः शरीरधात्वात्मा शुक्रभूतोऽद्वाद्वात्
संभवति । स तथा हर्षभूतेनात्मनोदीरितश्चाधि-
ष्ठितश्च बीजरूपो धातुः पुरुषशरीरादभिनिष्पत्यो-
चितेन पथा गर्भाशयमनुप्रविश्यतैवेनामिसंसर्ग-
मेति ॥ ७ ॥

गत इति निरूते । पुराण इति ऋतुकाळातिक्रमसन्धिते ।
नये चावस्थित इतिवचनेन नयेऽप्यनवस्थिते गर्भकारणत्व
नास्तीति दर्शयति । शुद्धज्ञातमित्यनेन शुद्धज्ञातं व ही गम्या
नाज्ञाता, अशुद्धत्वादिति दर्शयति । 'स्वायत्नस्य गर्भ' इति
ही, अनेन वन्या निरस्यति । ऋतुमतीमित्यत्र प्रशसाया
मतुप् । तथा सहेति तथा क्षिया । तथाभूतयेति तादृष्टयु-
क्त्या । हर्षं शीतिविशेष, तेनोदीरित प्रेरित । पर इति
सार, किंवा परकालोत्पन्न पर, शुक्र हि सर्वधातुभ्य वैरमु-
त्पद्यते । शरीरधात्वात्मा इति शरीरधातुरूप । शुक्रभूत इति
शुक्ररूप एवाद्वाद्वात् संभवति व्यञ्जयते । तेन नाज्ञेभ्य शुक्र-
मुत्पद्यते, किंतु शुक्ररूपतयैव स्थित व्यञ्जयते । वचन हि—
'सर्वानुगत देहे शुक्रम' (वि अ २ पा ४) इति । हर्षभूतेनेति
हर्षमयतागतेन, उदीरितश्चाधिष्ठितखेलनेन, उदीरणकाले तथा
नि सरणकाले हर्षमयात्माधिष्ठान शुक्रस्य गर्भाशयप्राप्तिकारण
दर्शयति । यदि शुक्रप्रवृत्तिकाले पुरुषो हर्षरहित स्यात् तदा
सम्यक् शुक्रप्रवृत्ति, तथा वेगावघातात् गर्भाशयप्राप्तिर्भवति ।
बीजरूपो धातु शुक्रम् । अनिससर्गं सम्यक्कूर्च्छेनम् ॥ ७ ॥

तत्र पूर्वं चेतनाधातुः सत्त्वकरणौ गुणग्रहणाय
प्रवर्तते; स हि हेतुः कारण निमित्तमक्षर कर्ता
मन्ता वेदिर्वा बोद्धा द्रष्टा धाता ब्रह्मा विश्वकर्मा
विश्वरूपः पुरुषः प्रभवोऽव्ययो नित्यो गुणी ग्रहण
प्रधानमव्यक्त जीयो घ्नः पुद्गलश्चेतनावान् वि(प्र)भु-
भूतात्मा चेन्द्रियात्मा चान्तरात्मा चेत्ति । स गुणो
पादानकालेऽन्तरिक्षं पूर्वतरमन्येभ्यो गुणेभ्य उपा-
दत्ते, यथा—प्रलयालये सिद्धुभूतान्यक्षरभूत
आत्मा सत्त्वोपादानः पूर्वतरमाकाश सृजति, ततः
क्रमेण व्यक्ततरगुणान् धातुन् वाय्वादिकाश्चतुरः,
तथा देहग्रहणेऽपि प्रवर्तमानः पूर्वतरमाकाशमेयो-
पादत्ते, ततः क्रमेण व्यक्ततरगुणान् धातुन् पाय्वा-
दिकाश्चतुरः । सर्वमपि तु खल्वेतदहणोपादान-
मणुना फालेन भवति ॥ ८ ॥

सत्त्व मन करण यस्य स सत्त्वकरण । आत्मा निष्क्रिय-

१ 'अधिष्ठितबीजधातु इति पा० । २ 'प्रवृत्ते' इति पा० ।
३ 'पुरेणोत्पद्यते' इति पा० । ४ 'हृत्कल्पेनात्मना' इति पा० ।
५ 'सत्त्वोपकरण' इति पा० । ६ 'नोपयिता' इति पा० ।

त्वेन क्रियावता मनसा यत् कार्यं करोति, तच्च कार्यं मनसा
क्रियमाणमप्यचेतनेन चेतनावत् आत्मन एवोच्यते । वचन
हि—'चेतनावान् यतथात्मा तत् कर्ता निरुच्यते' (शा
अ १) इति । गुणग्रहणायैत्र गुणशब्देन गुणगुणिनोरेन्दो-
पचाराद्वृणवन्ति भूतान्युच्यन्ते । किंवा, गुणोऽप्रधान, प्रधान
चात्मा, तद्यतिरिक्तानि च भूतानि गुणा । कस्मादात्मा भूतानि
शुद्धालप्रधानरुपाणीत्याशङ्क्यामात्मनः । प्राधान्यख्यापकान्
पर्यायानाह—स हीत्यादि । न शरतीत्यक्षरम् । गुणी भूतरू-
पगुणवानित्यर्थ । शुद्धाति भूतानीति ग्रहणम् । एते पर्यायैरा-
त्मनोऽभिधेयस्येतरपदार्थोपकार्यत्वेनाधायैव प्रसिद्ध दर्शयते ।
पूर्वतरं प्रथममेव । अन्येभ्यो गुणेभ्य इति वाय्वादिभ्यः ।
अत्र गभ भूतग्रहणक्रमे दृष्टान्तमाह—यथेत्यादि । प्रलयस्य
महाप्रलयस्यालये इति आदिसर्ग इत्यर्थ, सिद्धुत्तिरिति सद्गु-
मित्यु । भूतानि आकाशादीनि । सत्त्वोपादान इति मनःक-
रण । महाप्रलये हि विकारस्य प्रकृतौ लयात् प्रकृतिपुरयावेव
परमव्यक्तस्यैव तिष्ठत, ततश्च रागारम्भे प्रकृतेर्नहृदिप्रपद्य
उत्पद्यते क्रमेण, तत्र प्रथममाकाशमुत्पद्यते, ततो वाय्वादीनि
व्यक्तानीति साख्यसिद्धान्तः । आकाशास्य च जन्यत्व साख्य-
मतोर्नैव क्षेयम् । देहग्रहणेऽपीति गर्भस्वरूपग्रहणेऽपि । उपा-
दत्त इति शुक्रशोणितानमाकाशाकाशमयतया स्वीकरोति ।
व्यक्ततरगुणानेति आकाशमेकगुणमपेक्ष्य शब्दस्पर्शगुणो
वायुर्व्यक्ततरं, तमपेक्ष्य शब्दस्पर्शस्पर्शगुण तेजो व्यक्ततरं-
मित्यादि । अथ च भूतग्रहणक्रम आगमसिद्ध एव, नात्र युक्ति-
स्वयाविधा हृदयग्रमाऽस्ति । एतच्च भूतग्रहण रणुनेव फालेन
भवतीति दर्शयन्नाह—सर्वमित्यादि ॥ ८ ॥

स सर्वगुणवान् गर्भत्वमापन्नः प्रथमे मासि
संमूर्च्छितः सर्वधातुकलुपीकृतः खेटभूतो भवत्य-
व्यक्तविग्रहः सदसद्रूताज्ञाययच्च ॥ ९ ॥

द्वितीये मासि घनः संपद्यते पिण्डः पेश्ययुद्धं
या । तत्र घनः पुरुषः, पेशी स्त्री, अर्धुद्धं नपुस-
कम् ॥ १० ॥

सर्वधातुकलुपीकृत इति अव्यक्तसर्वधातुतया कलुपीकृतः ।
धातुशब्देन च भूतान्युच्यन्ते, किंवा रसादिधातुपीजानि । खेट
श्लेष्मा, तेन खेटभूत इति श्लेष्मतरदा इत्यर्थ । अव्यक्तविग्रह
इत्यस्य विवरण—सदसद्रूताज्ञाययच्च इति, विद्यमानाविद्यमा-
नाक्षप्रत्यक्ष इत्यर्थ, अज्ञाना च बीजरूपतया स्थितत्वेन घ-
रत्वम्, अव्यक्तमात्राचासार्वम् । किंवा सदसद्रूताज्ञाययवो घन

१ क्रियावन्मन आदाय कार्यं करोति' इति पा० । २ 'श्लेष्म' इति पा० । ३ 'व्यक्तगुण' इति पा० । ४ 'व्यक्तगुण' इति पा० ।
५ 'सर्वधातुकलुपीकृत' इति 'सर्वधातुकलुपीकृत' इति च पा० ।
६ 'पिण्ड' इति हृदयसिद्धयुक्तं न पश्यते । ७ 'अव्यक्तगुण' इति पा० ।

संपद्यते इति योजना । धनः कठिनः । पिण्डो ग्रन्थ्याकारः ।
पेशी वीर्षा मांसपेश्याकाराः । अर्जुदं वर्तुलोन्नतम् ॥ १॥ १० ॥

तृतीये मासि सर्वेन्द्रियाणि सर्वाङ्गावयवयाश्च
योगपधेनामिनिर्वैतन्ते ॥ ११ ॥

अत्रानि शिरःप्रवृत्तिनि, तदवयवयाधेयज्ञावयवाः । योगप-
धेनेति वचनेन 'कुमारस्य शिरः पूर्वमभिनिर्वैतन्ते' (शा. अ. ९)
इत्यादिबन्धमागान्येकीयमतानि निषेधयति । योगपधेन हि
सर्वाङ्गनिर्वृत्तिरिति सिद्धान्तः ॥ ११ ॥

तत्रास्य केचिद्द्वयावयवमातृजादीनवयवयान् वि-
भज्य पूर्वमुक्त्वा यथावत् । महाभूतविकारप्रविभागेन
त्रिंशदानामस्य तांश्चैवाङ्गावयवयान् काञ्चित् पर्याया-
न्तरेणापरञ्चानुब्रूयान्प्यास्यामः । मातृजादयोऽ-
प्यस्य महाभूतविकारा एव । तत्रास्याकाशात्मकं
शब्दः श्रोत्रं लाघवं सौक्ष्म्यं विरेकश्च, चाय्वात्मकं
स्पर्शः स्पर्शनं रौक्ष्यं प्रेरणं घातुन्यूहनं चेष्टाश्च
शारीर्यः, अद्र्यात्मकं रूपं दर्शनं प्रकाशः पक्तिरौ-
षण्यं च, अयात्मकं रसो रसनं शीघ्रं मार्दवं क्रोहः
क्लेशश्च, पृथिव्यात्मकं गन्धो धारणं गौरवं स्थैर्यं
मूर्तिश्चेति ॥ १२ ॥

केचिदिति न सर्वे । तत्र मातृजायप्रकथनेन शब्दादयो न
इह भूतविकारत्वेन वक्ष्यन्ते ते न सर्वे प्रोक्ताः, किं तु केचि-
देव त्वगादयः । पर्यायान्तरेणैतवियननाथे मातृजादयः 'त्वञ्च च
सोहितं च' (शा. अ. ३) इत्यादिनोक्त्वा इह न साक्षाद्-
कथ्याः, किंतु ये त्वगता मूर्तिरिहमार्दादयस्ते भूतजन्यत्वेनो-
च्यमानास्त्वचोऽभिधायका भवन्ति । एवं शोणितदिगतभूत-
विकारकथनेन शोणितारिकथनं ज्ञेयम् । त्वगादयो वक्ष्यमाणा
इति भूतविकारसमुदायरूपा एव । त्वगादीनां मातृजादिरूपेण
यदभिधानं, तन्माप्रापधीनत्वप्रतिपक्ष्यम् । पुनर्धेह भूत-
जन्यत्वेनाभिधानमज्ञानां क्षये वा हृदो वा सलां तत्कारणभूत-
मूलोपयोगप्रतिषेधाभ्यां शक्तिव्यजननज्ञानार्थम् । यदहं यद्-
तत्प्रमथं, तदहं तद्वत्प्रधानेन द्रव्येण मथंते, क्षीयते च तद्विप-
रीतेन । लाघवं यद्यपि धामो पठन्ति,—“रुहः क्षीतो लघु-
शेव" (सू. अ. १) इत्यादिना, तथाऽपि आकाशोऽतिरामितं
ज्ञेयं, तेनेहाकाशविकारे पठन्ति; आकाशं हि अल्ययसूक्ष्म-
त्वाद्वातादि लघु । विदेको विच्छेदः । घातुन्यूहनं घातुरचनना
धातुयहनं च । द्रव्यवेऽनेनेति दर्शनं यद्गुणिन्द्रियम् । मूर्तिः
काठिन्यम् ॥ १२ ॥

एवमयं लोकासंमिताः पुद्गलः । यावन्तो हि लोके
मूर्तिमन्तो मायविशेषोपात्तयन्तः पुद्गले, यावन्तः
पुद्गले तावन्तो लोके इति, युधास्तयं द्रष्टुमिच्छ-
न्ति ॥ १३ ॥

एतद्भूतविकारमयत्वं शरीरस्य लोकसाध्येन ज्ञातं सम्बोद्ध-
स्यापि परमाभीष्टस्य कारणं भवतीति लोकसाम्यं दर्शयन्नाह—
एवमयमित्यादि । एवमिति पञ्चभूतविकारमयत्वेन । लोकसं-
मित इति लोकतुल्यः । इह च भूतविकारमयत्वं यच्छरी-
रस्योक्तं तेन भूतविकारमयत्वमधिकृत्य सादृश्यमुक्तं लोक-
पुरुषयोः यद्वाऽऽप्यात्मिकं लोकपुरुषयोः साम्यं पुरुषविचये
वक्ष्यं, तदपीहानुत्तममि यावन्तो हीत्यारिषोपाधिधानेन
सूचितं ज्ञेयम् । तेन, यावन्तो भावविशेषा आम्पात्मिका
अन्तःतमसत्त्वाद्वाहङ्कारदयो भौतिका वा मूर्तिरिहदादयः, ते
पुरुषगता लोकेनापि समाना इति ज्ञेयम् । एतच्च लोकपुरुषयोः
साम्यं पुरुषविचये व्यक्तं भविष्यति । एतच्च लोकपुरुषयोः
साम्यकथनं सुसुक्षणमेवोपयुक्तमिति दर्शयन्नाह—युधास्ते-
षमित्यादि । युधाः सम्यग्ज्ञानवन्तो मोक्षयुक्ता इति यावत् ।
लोकपुरुषसाम्यकथनं च मोक्षार्थमेवेति पुरुषविचये स्वयमेव
वक्ष्यति ॥ १३ ॥

एवमस्येन्द्रियाण्यङ्गावयवयाश्च योगपधेनामिनि-
र्वैतन्तेऽन्यत्र तेभ्यो भावेभ्यो येऽस्य जातसोत्तर-
कालं जायन्ते; तद्यथा—दन्ता व्यञ्जनानि व्यक्ती-
भावस्तथायुक्तानि चापराणि । एषा प्रकृतिः,
विश्रुतिः पुनरतोऽन्यथा । सन्ति चत्वस्त्रिण गर्भे
केचिन्नित्या भावाः, सन्ति चानित्याः केचित् । तस्य
य एवाङ्गावयवयाः सन्तिष्ठन्ते, त एव खीलितं पुद्ग-
लिङ्गं ननुसकलिङ्गं वा विभ्रति । तत्र स्त्रीपुरुषपर्यायं
विशेषिका भावाः प्रधानसंश्रया गुणसंश्रयाश्च,
तेषां यतो भूयस्त्वं ततोऽन्यतरभायः । तद्यथा—
हृद्यं भीक्षुत्वमथैशारथं मोहोऽनयस्थानमधोगुरुत्व-
मसहनं रौषित्यं मार्दवं गर्भाशयबीजभागस्तथा-
युक्तानि चापराणि स्त्रीकराणि; अतो विपरीतानि
पुद्गलकराणि, उभयभागाद्ययौ ननुसककराणि
भवन्ति ॥ १४ ॥

प्रहता तृतीयमासमयामिन्द्रियाण्यामिनिर्वृत्तिमुपसर्हति—
एवमथेत्यादि । युगपदेव योगपधेः योगपधमित्यादिनिमित्त-
याणामपि सर्वाङ्गनिर्वृत्तेः समकालतोपदर्शनार्थम् । किं
दन्तादयोऽपि हृदीदमासे मन्वन्तीत्याचार्याह—अन्यथेत्यादि ।
व्यञ्जनानि इत्युच्यन्तार्येति । व्यक्तीभावः ह्युक्तजलोऽर्चि-
र्भावः । तथायुक्तानीति जातोत्तरकालत्वेन दन्तारिषदराणि
प्राज्ञानि युष्मदीनि । एषा प्रकृतिरिति इन्द्रियाण्यङ्गावयवयाश्च
मुपसर्हति, दन्तादयश्च जातस्यापि विरेण मन्वन्तीत्येवको
मनुष्यसमाप इत्यर्थः । अन्यथेति कदापिच यदन्त एव जात-
इत्यारिका विद्विर्मनुष्यस्य । लघु कलादन्तादयो गर्भादिजाय-

माना विहृतिरत्वेनोच्यन्ते इत्याह—उन्तीत्यादि । खल-
 धन्वो हेतौ । नित्या इति यावच्छरीरभाविन करचरणदय,
 अनित्याश्च न यावच्छरीरभाविनो दन्तादय । एतेन, अनि-
 त्यस्वभावानां दन्तादीना गमोद्यजायमानत्वानित्यत्वं विहृ-
 तिरिति युक्तमित्यर्थं । अथ नित्यानित्येषु मध्ये के द्यादि-
 णि विभ्रतीत्याह—तस्येत्यादि । रागित्थन्त इति यावच्छरीर-
 तिष्ठन्ति । एतेन, य एव नित्या उपस्थादयस्य एव स्त्रीति
 ज्ञाता पुत्रित्वात् वा निव्रति । ततोपस्थरूपो नित्यो भाव
 स्त्रीतिश्च दोषश्च पुत्रित्वात्, उपस्थलिङ्गाकारविरहित च रन्ध्रमात्र
 नपुंसकलिङ्ग भवति । किंवा, स्त्रिया यतिश्च स्तनादि, पुंस्यस्य
 वा दमशुप्रभृति, नपुंसकस्य वा स्त्रीपुंसमानाकाररूप जातोत्तर
 कालभावि, तदपि य एव नित्या भावा उर षपोलप्रभृतयस्य
 एव कालवशाद्विपरीति याक्यार्थं । उर एव हि स्तनात्मक-
 मीजयुक्त स्त्रिया उपाङ्गकाल स्तनवद्भवति, एव फलो एव
 दमशुपीजयुक्त दमशुवात् भवति । न चावदय यत् स्तनदमशु
 प्रभृतीनां बीज चेदस्ति शरीरे, तत् किमिति गर्भोत् प्रभृति
 स्तनादि न जायत इति, यतो मीजमदिमास्य—यत् स्वकाल एव
 कार्यं करोति । यथाऽवनिपतितमपि शारत्यादिपीजशुभ्रप्रसाये
 वायुर्जनयति । न च स्वभाव उपालम्भमर्हति । 'यदेवात्राव
 यथा सन्तिष्ठन्ते, तदैव क्वादित्रिंश विभ्रति' इत्यदिपाठ्यज्ञे तु
 र्यैक एवार्थं । अथ पुत्र समाने शुक्रादौ कारणे क्वादि
 विशेषो भवतीत्याह—वैशेषिका इति, वैशेषिका विविधा
 परस्परव्याघाता इति यावत् । प्रधानस्रधया इति आस-
 स्रधया । गुणस्रधया इति शुक्रस्रोतितगतभूतस्रधयाः, गुण-
 स्रधयेनेह भूतान्मुच्यन्ते । यत् इति सप्तम्यां तसि, तेन
 मसिन् वैशेषिके भावे भूयस्त्व दैववशाद्भवति, ततो भावाद्-
 न्यतरस्य स्त्रीरूपस्य पुरुषस्य वा गर्भस्योत्पत्तिर्भवति । यदि
 स्त्रीरूप भावा स्त्रैभ्यादयो भूयांसो भवन्ति तदा स्त्री जायते,
 विपर्यये पुत्रानित्यर्थं । तत्र स्त्रीरूपान् भवानाह—तत्र
 योस्यादि । अवेचारय मोह । शैथिल्यमनिद्रिच्छयोगता, यथा
 हृदयागत तुषिरलवापितपटस्य शैथिल्य, मार्दवं तु निवि
 दसंयोगस्यापि सहजायवमार्दवं, यथा—पटस्यै निरन्तर
 शपितपटस्यै शूद्रवम् । स्त्रैभ्यादयवस्यनपर्यन्तं प्रधानस्रधय,
 दोषं गुणस्रधयम् । तत्रपुञ्जानीत्यनेन योनिपीजभागदीनि
 प्राहयति । एते याधेगुरत्वादौ रजोशिक एव बीजे भवतीति
 हेतुम् । तेन, 'रज्जेन कल्पयतिनेन' (छा अ. २) इति
 मनुष्ये तदनेन एव न विद्वं भवति । निरीजान्मरैभ्योऽपी-
 नीत्यर्थं । उभयभागपयसा इति स्त्रीपुंसधारका अयदया ।
 नपुंसकधारणीति नपुंसकनिर्देशोऽप्यन्तपुंसानामप्रायेण । तेन
 प्रथम नपुंसकधारणीति अन्तपुंस-संशोहानिप्रायेण प्रयुक्त,

तेन काति तानीत्यपेक्षायां विशेषपरिग्रहादुभयभागवयसा
 इति पुत्रिनेन निर्देशो हेतु ॥ १४ ॥

तस्य यत्कालमेधेन्द्रियाणि संतिष्ठन्ते, तत्काल-
 मेव चेतसि वेदना निर्वन्धं प्राप्नोति; तस्माच्चदा
 प्रभृति गर्भं स्पन्दते, प्रार्थयते च जन्मान्तरानुभूतं
 यत् किञ्चित्, तद्देहद्वयमाचक्षते श्रुत्वा । मातृज
 च्यास्य हृदयं मातृहृदयेनाभिसंयत् भवति रसधा-
 दिनीभिः संवादिनीभिः ; तस्माच्चयोस्ताभिर्भक्ति-
 संस्पन्दते । तत्रैव कारणमेधेक्षमाणा नै देहद्वयस्य
 विमानित गर्भसिच्छन्ति यत्तुम् । विमानने हास्य
 दृश्यते विनाशो विद्यतिर्वा । समानयोगक्षेमा हि तदा
 भवति गर्भेण केपुचिदय्येपु माता । तस्मात् प्रियहि-
 ताभ्या गर्भिणी विशेषेणोपचरन्ति कुशलाः ॥ १५ ॥

सतिष्ठन्त इति धमिनिर्वन्तंते । वेदना सुपुत्र-सोप
 लक्षि । निर्वन्धं प्राप्नोतीति संबन्धं प्राप्नोति, इन्द्रियोत्पाद-
 धयकालमेव मुल्लेखु-रज्ञो भवतीति याक्यार्थं । तस्मारिति
 सुपुत्र रासंबन्धात्, मुलोत्पादनार्थं तु उपरिहारार्थं च स्पन्दते
 चन्ति, तथा प्रार्थयते च सुपुत्रदेवत्वं जन्मान्तरानुभूतानित्यर्थं ।
 तन्मैप्रार्थनायुक्त मातृहृदयं देहद्वयमिति वृद्धा ज्ञानवृद्धा भाव
 शक्ते । द्विहृदयस्य भावात् द्विहृदयं, मातृहृदयं गर्भहृदयेन एव
 हृदयहृदयं भवति । मनु गर्भहृदयं कथं मातृहृदयेन संबन्ध
 भवतीत्याह—मातृजमिति, मातृकारणकर्मवयम् । रसवद्दि-
 नीभिर्भक्ति गर्भोपेणार्थानिमातृहृदयगर्भनाभिप्रतिबद्धानी रस-
 वद्दिनीभिः । एतेन, यद् गर्भं प्रार्थयते, तथा प्रार्थनया
 रसवाहिनीभिर्हृदयमागतया माताऽपि तत्प्रपन्नावती भवति,
 एव मातृप्रार्थनयाऽपि गर्भं प्रार्थनाशान् भवति । तयोपिति
 मानुगर्भयो । मत्पिरिच्छा । साभिर्भक्ति रसवाहिनीभिः ।
 एतदत इति मातृहृदयात्संभृदयं काति गर्भहृदयात् मातृहृदय
 मित्यर्थं । गर्भस्य विनाशो विरुद्धिर्वेति मरुता हृच्छापिपातेन
 विनाश, हृत्त्वेन तु विरुद्धि, ईडा गर्भच्छापुर्विच्छा मातृ
 रिच्छा, तद्विपातेन विरुद्धो गर्भस्य, सा हीच्छा विरुद्धा छाया
 हर्भसंबन्धनाया युक्तमातरं गर्भं कश्चिद्विशेषादिनाचमति, वा
 तु मातृरिच्छा विरुद्धा, या मातरि शतशतं अयदपी अन्तनो-
 गक्षेमे गर्भेऽपि अनागिच्छाऽनननद्विच्छेति जनयति । एतदेव
 दसंयति—समानयोगक्षेमा हीच्छेति—योग सुपुत्रेणोप,
 सेन प्रत्यक्षयपरिहार, एतौ योगक्षेमी मातृगर्भेण अन्तनो
 भवतः । केपुचिदर्थेचित्तिवचनादनुभवयोगक्षेमेण य इति
 वतीति दसंयति । तेन, नावत् मातृर्विहारं हृत्तरदो गर्भं
 विरुद्धिभवंदन्ति, गर्भस्य वा मानपीति दसंयति । मन्निनी
 विशेषेणैतिवचनादन्मन्निनी स्त्री चतुष्टये निरुद्धिनेपर-

१ 'मिच्छतेनोच्यन्ते इत्याह' इति पा० । २ 'मिच्छतेनाकाश-
 ने' इति पा० । ३ 'कोनाकारत्वात्' इति पा० । ४ 'बीजे कल्पय-
 ती' इति पा० । ५ 'मिच्छतेनैतिवचनेन' इति पा० ।

१ 'रसवाहिनीभिः' इति पा० । २ 'संपन्दते' इति पा० । ३ 'देह-
 द्वयस्य विमानितं' इति पा० । ४ 'सुपुत्रदेवत्वं' इति पा० ।
 ५ 'सुपुत्रदेवत्वं' इति पा० ।

पीया। यदुकम्—“सहचर्यद्वैना प्रियहिताभ्या सततमुप-
चरेत्” (शा. अ ८) इत्यादि ॥ १५ ॥

तस्या गर्भोपचैद्द्विद्वयस्य च विज्ञानार्थं लिङ्गानि
समासेनोपदेक्ष्यामः । उपचारसाधनं ह्यस्य ज्ञाने,
ज्ञानं च लिङ्गतः, तस्मादिष्टो लिङ्गोपदेशः । तद्य-
था—आतंवाद्दर्शनमास्यसंस्त्रयणमनप्राभिल्यापच्छ-
दिंर्योचकोऽम्लकामता च विशेषेण थद्वाप्रण-
यनमुच्चाचयेषु भावेषु गुह्यग्रात्रत्वं चक्षुषोर्ग्लानिः
स्तनयोः स्तन्यमोष्ठयोः स्तनमण्डलयोश्च काष्ण्यम-
त्यर्थं श्वश्रुः पादयोरीपङ्गोमराज्युद्गमो योन्याश्वा-
टालत्वमिति गर्भे पर्यागते रूपाणि भवन्ति ॥ १६ ॥

उपचारसाधनं यथोचितोपचारकरणम् । असेति गृहीतस्य
गर्भस्य तथा द्विद्वयस्य च । तत्र गृहीतगर्भोपचारो यथा—
'यद्विज्ञा चैद्गर्भमाप्ता क्षीरमनुपस्त्रत काले काले विभेत्'
(शा. स ८) इत्यादि द्विद्वयोपचार चात्रैव कल्पति । ज्ञानमिति
गर्भस्य द्विद्वयस्य च ज्ञानम् । अम्लकामता विशेषेणैति च्छेद् ।
श्रद्धा इच्छा । उच्चाचयेष्विति उचनीचेषु, भक्षणीयत्वेन कृतेषु
चाहृतेषु चेत्यर्थं । इवत् पादयो ध्वश्रु । चाटालत्व विस्तृत्य
म् । एतानि च रक्षणानि सारूपेण गर्भस्य भवन्ति, तृतीयमा-
सगुचानि तु द्विद्वयस्य च लिङ्गानि भवन्तीति ज्ञेयम् ॥ १६ ॥

सा यद्यदिच्छेत्तदस्यै दद्यादन्यत्र गर्भोपघात-
फरेभ्यो भावेभ्यः ॥ १७ ॥

गर्भोपघातकरास्त्रिः रमे भावा भवन्तिः; तद्यथा—
सर्वमसिगुरुणातीक्ष्णं दाट्याश्च चेटाः, इमांश्चान्या-
नुपदिशन्ति वृद्धाः—देवतारक्षोऽनुचरपरिरक्षणार्थं
न रक्तानि घासांसि विभ्रुयात्त मदकराणि मद्या-
न्वग्यबहरेत्र यानमधिरोहेत्र मांसमश्रीयात् सर्वे-
न्द्रियप्रतिक्रुलांश्च भावान् दूरतः परिवर्जयेत्,
यच्चान्यदपि किञ्चित् क्रियो विभ्रुः ॥ १८ ॥

दाट्याथेद्य इयथायादिसं । देवतारक्षोऽनुचरभ्ये परिर-
क्षणं देवतारक्षोऽनुचरपरिरक्षणम् । मदित्यादि ।—यच्चान्यत्
क्षियो गर्भकालोत्पत्त्येन विभ्रुत्वादि वर्जयेत् । वदन्ति हि
स्त्रिय —“न गर्भिणी वृषमपलोकयेत्, न नक्षीपारं यायात्”
इत्यादि । एतद्ग्रीवचनमध्यागममूलमेव, इह तु ग्रन्थविसरमयात्
दर्शितमिति भावः ॥ १७ ॥ १८ ॥

तीमार्थां तु यत्तु प्रार्थनायां काममहितमप्यस्यै
हितेनोपहितं दद्यात् प्रार्थनाविनयनाद्यम् । प्रार्थ-
नासंधारणाद्धि चायुः प्रकृपितोऽन्तःशरीरमनुचरन्
गर्भस्यापचमानस्य विनाशा वैरूप्यं धा पुयात् ॥१९॥

प्रार्थना इति ईप्सितायां वा, तस्यस्तु तीमन् बलवदि-

च्छाजन्यत्वमेव । हितोपहितमिति हितेन युक्तं, किंवा कल्प-
नया हितम् । प्रार्थनाया विनयन विस्फोटनं, तदर्थम् । प्रार्थना
च प्राथितत्वार्थेनैवापयति । प्रार्थनाविमानते दोषमाह—प्रार्थ-
नेत्यादि ।—प्रार्थनाया सम्यग्धारणं प्रार्थनासन्धारणम् ।
एतच्च लोकाक्रमेणापि प्रार्थितादाने उच्यते भवति, यथोक्तविधिना
वा हितदाने सति इच्छा मनाक् समग्रा या सङ्गिता भवति ।
इच्छाविधातश्च मन क्षोभकरभयादिवद्वातप्रकोपको भवति ।
आपचमानस्यत्वेन गर्भस्यातितरुणत्वेन मनागपि वातक्षोभात्
हत्व दर्शयति । वैरूप्यविनाशविकल्पस्तु वातप्रकोपप्रकोपवर्ध-
कतो ज्ञेयः ॥ १९ ॥

चतुर्थे मासि स्थिरत्वमापद्यते गर्भः; तस्मात्तदा
गर्भिणी गुरगात्रत्वमधिकरूपापद्यते विशेषेण ॥२०॥

तृतीयमासात्पूर्वोक्त्यनप्रस्तावागतं गर्भस्य विशेषमभिप्राय
क्रमागता चतुर्थमासात्पूर्वोमाह—चतुर्थं इत्यादि । स्थिर-
त्वमिति निबिडत्वम् । अत एव निबिडेन गुरतरणं गर्भेण-
क्रान्ता गर्भिणी गुरगात्रा भवतीति युक्तम् ॥ २० ॥

पञ्चमे मासि गर्भस्य मांसशोणितोपचयो भवत्य-
धिकमन्येभ्यो मासेभ्यः; तस्मात्तदा गर्भिणी कार्द्य-
मापद्यते विशेषेण ॥ २१ ॥

अधिकमन्येभ्य इत्यनेन मासान्तरेष्वपि लोकाक्रमेण मास-
दिग्दि दर्शयति । येन शारीरेण भावेन गर्भं उपचोयते, तेन
गर्भिणी हीनत इति युक्तमेव । यतो गर्भमासादिपोषणेनैव
क्षीण आहाररसे न मातृमांसादि सम्यक् पोषयति ॥ २१ ॥

षष्ठे मासि गर्भस्य वल्वर्णोपचयो भवत्यधिकम-
न्येभ्यो मासेभ्यः; तस्मात्तदा गर्भिणी वल्वर्णहानि-
मापद्यते विशेषेण ॥२२॥

वल्वर्णोपचयो वल्वर्णोपचयः, किंवा, उपचयो घण्ट-
पुष्टि ॥ २२ ॥

सप्तमे मासि गर्भः सर्वमवैराप्याप्यते, तस्मात्तदा
गर्भिणी सर्वाकारैः झुान्ततमा भवति ॥२३॥

सर्वमवैरिति माताशोणितादिति । युगपदेव सर्वं सप्तमे
गर्भे आप्याप्यते, पूर्वेण तु गर्भेषु न सर्वं युगपदिनि विशेष ।
सर्वाकारैरिति सर्वमासशोणितादिजन्यत्वेन । झुान्ततमेति हीन-
तमा ॥ २३ ॥

अष्टमे मासि गमश्च मातृतो गर्भतश्च माता रंस
हारिणीभिः संवाहिनीभिर्मुहुर्मुहुरोजः परस्परत
शब्ददाते गर्भस्मात्संपूर्णत्वात् । तस्मात्तदा गर्भिणी
मुहुर्मुहुर्मुदा युक्ता भवति मुहुर्मुहश्च म्लाना, तथा
गर्भे, तस्मात्तदा गर्भस्य जन्म व्यापत्तिमद्रूपत्वोज-

१ 'गर्भे माताशोणितेनैव क्षीण आहाररसे' इति पा० । २ 'एत
वादिनीभिः' इति पा० । ३ 'गर्भस्य संपूर्णत्वात्' इति पा० । ४ 'न
लपित' इति पा० ।

सोऽनवस्थितत्वात् । तं चैवार्थमभिसमीक्ष्याष्टमं
मासमगण्यमित्याद्यक्षते कुशलाः ॥ २४ ॥

अष्टम इत्यादि । रसवाहिनीभिरिति मातृदृग्दये गर्भनाब्धां
य सवद्धामी रसवाहिनीभिः । परस्परत ओज आददाते इति
मातुरोजो गर्भ आदत्ते, गर्भस्य चोजो माता आदत्ते । ओजोऽन-
वस्थाने हेतुमाह—गर्भस्यासपूर्णत्वादिति ।—यस्माद्गर्भोऽसपूर्ण-
स्तस्मादनिष्पन्नाश्रय गर्भोऽनवस्थित भवति । मातुरोजो गर्भं
गच्छतीति यदुच्यते, तद्गर्भं एव मातृसबद्ध सम्मात्रो ज इति
व्यपदिश्यते, यदि तु मातुरेव यदोजस्तद्गर्भं गच्छतीत्यर्थं
स्यात्तदा गर्भस्यासपूर्णत्वादिति हेतु सपूर्णमातृदेहस्थितसं-
जसो गमनेऽसङ्गत स्यात्, तथा यथा गर्भोऽजसो मातृवैव-
स्थानसमये जन्म गर्भमरणकरं भवति, तथा मातुरोजसो गर्भा-
वस्थाने सति यद्गर्भजन्म, तत्र मातुरपि मरण स्यात्, न
चैतदिष्ट, येनोभयथाऽपि गर्भस्यैवात्र मरणमुच्यते न मातुः,
'तदा गर्भस्य जन्म व्यापत्तिमद्भवति' इतिवचनेन । जतू
कणेऽप्यष्टमे जन्म गर्भविनाशाद्यैव दर्शितम् । यदुक्तं—
“क्षीगर्भावन्वोन्यस्य ओज आददातेऽष्टमे, तस्मात्तदा प्रसूति-
गर्भविनाशायैव” इति । अन्ये तु वर्णयन्ति—यत्—“सत्यपि
मातुरोजसो गर्भगमने जन्मादृष्टवशादेव गर्भस्यैव मरणाय
भवति, न मातुः” इति । सुश्रुतव्याख्यातारस्तु—“अष्टममासे
नैर्ऋतभागत्वाच्च गर्भस्य सत्यप्योऽनवस्थाने तुल्ये गर्भस्यैव
नाशो न मातुः” इति वर्णयन्ति । गर्भिणी सुहृसुहृदा युक्ता
भवतीति गर्भोऽजोयोगाद्भयं भवति, ओजोविगमनात्तु
सुहृसुहृदाणां भवतीति योज्यम् । तथा गर्भ इति गर्भिणीव
द्रोऽपि सुहृसुहृदायुक्तो भवति, सुहृसुहृदाणां भवति ।
तस्मादिति पूर्वोक्तं गर्भव्यापत्तिहेतु साक्षाद्भूते । ओजसोऽनव-
स्थितत्वादिति एतच्च व्याकृतमेव । अष्टममासस्य विशेषान्तर
माह—त चैवेत्यादि ।—त चैवार्थमिति गर्भव्यापत्तिरुपमयम् ।
अगण्यमिति न गणनया गर्भिण्यां प्रतिपादनीयम् । यदि हि
गर्भिणी गण्यमानमष्टम मास गर्भजन्मव्यापत्तिकरं श्युष्यात्
छतो गीता स्यात्, तद्व्यायं गर्भस्य वातशोभाद् व्यापत्
स्यादिति भावः ॥ २४ ॥

तस्मिन्नेकादशसातिप्रान्तेऽपि नवमं मासमुपा-
धाय प्रसवकालमित्याहुरादशमान्मासात् । एता-
द्यान् प्रसवकालः, वैकारिकमतेः पर कुक्षौ स्थानं
गर्भस्य ॥ २५ ॥

तस्मिन्नेकादशसातिप्रान्तेऽपि नवमं मासमुपा-
धाय प्रसवकालमित्याहुरादशमान्मासात् । एता-
द्यान् प्रसवकालः, वैकारिकमतेः पर कुक्षौ स्थानं
गर्भस्य ॥ २५ ॥

एवमनयाऽऽनुपूर्व्याऽऽमिनिर्वर्तते कुक्षौ ॥ २६ ॥
इत्समुत्सुपर्वहरति—एवमित्यादि ॥ २६ ॥

मात्रादीनां खलु गर्भकराणां भावानां संपद-
स्तथा वृत्तस्य सौष्टव्यान्मातृत्वञ्चैवोपल्लेहोपस्वेदाभ्यां
कालपरिणामात् स्वभावसंसिद्धेश्च कुक्षौ वृद्धि-
प्राप्नोति ॥ २७ ॥

‘यथास्य वृद्धिहेतु’ इति प्रश्नसोत्तरं—मात्रादीनामि-
त्यादि ।—आदिप्रवृत्त्यात् पित्रात्मसात्म्यरससात्वानि मात्रुत्था-
यमित्यादिप्रत्ययैकानि गृह्यन्ते । वृत्तस्य मात्राचारस्यस्य
सौष्टव सुश्रुत वृत्तसाष्टवम् । मातृत्वं इति पद वृत्तसौष्टवेन तथा
उपल्लेहोपस्वेदाभ्यां च संबध्यते । रससात्म्यसौष्टव तु मात्रादि-
संपदा लब्धमेव । उपल्लेहो धातुनिध्न्न्दसबन्ध, उपस्वेद
शरीरस्योष्णया पर गर्भस्य स्वेदनम् । उपस्वेदश्च गर्भवृद्धिकरो
भवत्येव, यथा—अण्डजानां पक्षतेरुपस्वेदनं वृद्धिकरं दृष्टम् ।
कालपरिणामादिति यथा यथा कालप्रकृत्या तथा वर्धते
गर्भः । वृद्धिहेतुन्तरमाह—स्वभावसंसिद्धेर्धेति ।—स्वभावेनैव
कर्मजन्येन गर्भो भवति वर्धिष्णुरित्यर्थः । कर्मणा हि भोगलक्ष-
णशरीरनिर्वर्तकेनारभ्यमाणं गर्भशरीरं वर्धिष्णुस्वभावमेवार-
ब्ध, तेन वर्धत एव ॥ २७ ॥

मात्रादीनामेव तु खलु गर्भकराणां भावानां
व्यापत्तिनिमित्तमस्या जन्म भवति ॥ २८ ॥

‘कृतव्यासाजन्म भवति’ इत्यसोत्तरं—मात्रेत्यादि । व्या-
पत्तिनिमित्तमिति व्यापत्तिकारणकं, तत्र मातृव्योपचक्षोणितग-
र्भोऽप्यादिदृष्टि, पितृव्योपचक्षुकृष्टिरीलाद्यनुसर्गणीयम् ॥ २८ ॥

ये ह्यस्य कुक्षौ वृद्धिहेतुसमाख्याता भावास्तेषां
विपर्ययादुदरे विनाशमापद्यतेऽथवाऽप्यचिरजातः
स्यात् ॥ २९ ॥

‘यथास्य जायमान’ इत्यादिप्रश्नसोत्तरं—ये ह्येत्यादि ।
वृद्धिहेतुसमाख्याता भावा, ‘मात्रादीनां तु खलु गर्भकराणां
भावानां संपद’ इत्यादिप्रत्ययोका । अथवाऽप्यचिरजात इति
यदा मात्रादीनां सर्वथा दोषवत्त्वेन विपर्ययो भवति, तदा
विनाशमापद्यते गर्भः, यदा त्वत्पदोपवत्तया मनामिपर्ययो
भवति, तदा अचिरजातो विपद्यत इति श्रेयम् ॥ २९ ॥

यतस्तु कात्स्न्येनाविनश्यन् विवृतिमापद्यते,
तदनुत्पत्त्याप्यास्यामः—यदा स्त्रिया दोषप्रकोपणोका-
न्यासत्वेमानाया दोषाः प्रकृपिताः शरीरमुपसर्पन्तः
शोणितगर्भोऽप्याद्युपपद्यन्ते न च कात्स्न्येन शोणि-
तगर्भोऽप्यौ द्रुपयन्ति, तदैव गर्भं लभते स्त्री; तदा
तस्य गर्भस्य मातृजानामथययानामन्यतमोऽप्यययो
विकृतिमापद्यते एकोऽप्ययानेक (के), यस्य यस्य ह्यय-
यस्य बीजे बीजभागे या दोषा प्रकोपमापद्यन्ते, तं
तमथययं विकृतिरानिशति । यदा ह्यस्याः शोणिते

१ ‘जोगद्यमशरीरनिर्वर्तकेन’ इति पा० । २ ‘शोणितगर्भोऽप्यौ-
पातापोपपद्यते’ इति पा० । ३ ‘तदा य’ इति पा० ।

गर्भाशयबीजभागः प्रदोषमापद्यते, तदा वन्ध्यां जनयति; यदा पुनरस्याः शोणिते गर्भाशयबीज-
भागावयवः प्रदोषमापद्यते, तदा पूतिप्रजां जन-
यति; यदा त्वस्याः शोणिते गर्भाशयबीजभागाव-
यवः स्त्रीकराणां च शरीरबीजभागानामेकदेशः
प्रदोषमापद्यते, तदा रुपाद्युक्तिभूयिष्ठामस्त्रियं वातौ
नाम जनयति, तां स्त्रीद्वयापदमाचक्षते ॥ ३० ॥

अवशिष्टप्रश्नोत्तरं दर्शयितुमाह—यतस्तिवत्यादि । अ-
प्राग्भिनन्दयभिक्षप्र विनाशेन विकृतिरभिप्रेता, निवृत्तत्वमपि वि-
नाशानन्दो दृष्टः; यथा—असत्स्त्रीत्वमेव विकृते पुरुषे विन-
शोऽप्यमिति व्यपदेशः । एवं च सत्येकदेशेनापि विकृतौ
विनाशराज्यदर्शने कात्स्न्येनैति विशेषणं युक्तं भवति । दोष-
प्रसोषणेनैव दोषप्रदोषपक्षेवावा लब्धाया पुनर्दोषप्रसोषणो-
घान्नापेवमानाया इति परं दोषाणां स्वहेतुपेवया
यत्नन्तं प्रदोषं दर्शयितुं, परहेतुपेवयाऽपि हि स्त्रो-
कमात्रया अनुबन्धरूपदोषप्रकोपो भवति; यथा—धर्म्येन
पितृं जन्ममानं श्रेष्ठात्पुत्रं जन्मते । ननु कात्स्न्येन दूष-
यन्ति इति वचनेन, कात्स्न्येन तुष्टौ गर्भजन्मैव न भवतीति
दर्शयति । मातृजानामिति त्यक्तोद्दितादीनाम् । अन्यतम इति
जातावेकवचनम् । सत्रैकोऽप्यवयवोऽन्यतमः, तथा अनेकेऽ-
वयवा अन्यतमराब्देन प्रोक्ताः । अत एव 'एकोऽवयवाऽनेके'
इत्यन्यतमनिवरणमुपपन्नं भवति । अन्यथा न्यन्यतमवदेनेक-
सैवावयवस्य गृहीतत्वात् 'अनेके' इति निवरणमसङ्गतं स्यात् ।
कृतः पुनरेकस्यानेस्य वा विकृतिर्भवतीत्याह—यस्येत्यादि ।
बीज इति कृत्वा एवारम्भके बीजे । बीजभागे वेल्लवयवबीजस्यै-
कदेशे । एता विकृतिमेव श्वहाद्रिपतया वक्तुमाह—यदे-
त्यादि । शोणित इत्यातंवे । गर्भाशयजनको बीजभागो गर्भाश-
यबीजभागः; किंवा गर्भाशयस्य तथा बीजस्य चार्तवहस्य
जनकः । गर्भाशयातंवे च मातृजावयवमध्ये पातिते शोणित-
जन्मे वा; तेन, आतंवेतरीबीजभागस्य दुष्टिहवपत्ता । आतंवे
तं यद्यपि दादशर्षपाद्वर्षं व्यज्यते, तथाऽपि आतंवेत्पति-
गर्भकाल एव भवति । तेन सतामेतातंवेदन्तमधुप्रवृत्तीना
काष्ठे व्यकिर्भवति; तेन, आतंवेत्तारम्भकस्यापि बीजस्य गर्भ-
भले प्रदोष उपपन्नः । प्रदोष इत्यत्र प्रराब्देन दुष्टिप्रकर्षं
प्रकृष्टवन्ध्यापरावर्षजनकं दर्शयति । गर्भाशयस्य तथाऽऽतं-
वस्य चोपपातेन द्विधा वन्ध्यात्वं व्यक्तमेव । गर्भाशयबीजभा-
गावयव इत्यत्रापि पूर्ववद्व्याख्येयम् । अवयवराब्देन गर्भाशय-
स्यार्तवस्य चैकदेश इहोच्यते । पूतिप्रजामिति स्त्रियमाणापत्याम्,
अन्ये तु किञ्चात्रप्रसङ्गां पूतिमाहुः । स्त्रीकराणां शरीरबीजभा-
गानामिति स्त्रीत्वव्यञ्जकस्यनोपस्यलोमराज्यादिजनकबीजभागा-

नाम् । अस्त्रिमिलितपूर्वलोमक्षणम् । वातां नामेति वातां-
संज्ञा शास्त्रसमयकृता । तौव्यापदिनि स्त्रीनिमित्तार्तवदोषकृता
व्यापत् । एवं ता पुरुषव्यापदमाचक्षते इत्यत्रापि पुरुषव्याप-
घातयेया ॥ ३० ॥

एवमेव पुरुषस्य यदा बीजे बीजभागः प्रदोषमा-
पद्यते, तदा वन्ध्यं जनयति; यदा पुनरस्य बीजे
बीजभागावयवः प्रदोषमापद्यते, तदा पूतिप्रजं
जनयति; यदा त्वस्य बीजे बीजभागावयवः पुरु-
षकराणां च शरीरबीजभागानामेकदेशः प्रदोषमा-
पद्यते, तदा पुरुषाद्युक्तिभूयिष्ठमपुरुषं लृणपुत्रिकं
नाम जनयति; तां पुरुषव्यापदमाचक्षते ॥ ३१ ॥

बीज इति युक्ते । युक्तरूपबीजजनको भागो बीजभागः ।
तदा वन्ध्यमिलनेन पुरुषवन्ध्यं भूते, इहापि प्रदोषव्याख्या
पूतिप्रजाम्याख्या च पूर्ववत् । अपुरुषमिति असमस्तपुरुषलक्ष-
णयुक्तम् । लृणपुत्रिकसंज्ञापि शास्त्रसमयविरुद्धं । वातात्-
णपुत्रिकयोर्व्यवयेच्छा परं भवति, ननु व्यवयवसामर्थ्यमिति
युवते ॥ ३१ ॥

एतेन मातृजानां पितृजानां चावयवानां विकृति-
व्याख्यानेन सात्म्यजानां रसजानां सत्त्वजानां घा-
पयवानां विकृतिर्द्वारख्याता ॥ ३२ ॥

एवं मातापितृजावयवैकदेशविकृतिवत् सात्म्यरससत्त्वजाव-
यवविकृतिविदेशार्थमाह—एतेनेत्यादि । सात्म्यविभ्रमात्
सात्म्यजापानारोग्यानालक्षादीनामन्यतमेन हीयते । एवं
रससत्त्वयोरुत्प्रेष्यम् ॥ ३२ ॥

निर्विकारः परस्त्वात्मा सर्वभूतानां निर्विशेषः
सत्त्वशरीरयोस्तु विशेषाद्विशेषोपलब्धिः ॥ ३३ ॥

कारणोऽप्यर्थं गर्भं उक्तं, तत् कथमिह तद्विद्वत्सा विकृति-
गर्भस्य मोध्यत इत्याह—निर्विकार इत्यादि । पर इत्यनेन मन-
शरीरदिक्षुमुदायादात्मानं अव्यच्छिन्नमिति । सर्वभूतानां निर्वि-
शेष इति सर्वं भूतेषु वर्तमानोऽप्यर्थं परमात्मा तुल्य एव ।
नस्तु तन्न सुखदुःखादिविशेषे उपलभ्यते, स शरीरविशेषस्य
सत्त्वा मनोविशेषस्य च सुखदुःखादिविशेषकारणस्य विशेषादुपल-
भ्यते । एतेदेव 'शरीररसत्त्वयोस्तु' इत्यादिनोक्तम् । सुखादयस्य
न परमात्मविवादा, किंतु सुखिप्रमाणं एवेति दर्शितमेव । यानि
चात्मजत्वेन गर्भे 'तासु तासु योनिपूषति.' (शा. अ. ३)
इत्यादिना ग्रन्थेन दर्शितानि, तान्यपि परमात्मवि-
कारा न भवन्ति, किंतु सत्त्वरजस्तमःप्रबलतात्पर्यविकारजन-
नोविकारजन्यधर्मोधर्मजन्यान्येव । तेन, सूक्ष्मचित्तायायात्म-

२ 'एवमेव पुरुषस्य बीजदोषे विकृतावयवविकृति विधात् । यदा
पुरुष बीजे बीजभागावयवः' इति पा० । २ 'लृणपुत्रिकम्' इति पा० ।
३ 'एवमेव पुरुषस्य' इति पा० । ४ 'यस्य तथाभूते क्षान्तिविशेषः'
इति पा० । ५ 'शान्तु सादिनिशेषकारणस्य' इति पा० ।

२ 'सात्मा' इति पा० । २ 'सत्त्व' इति पा० । ३ 'प्रजा' इति
पा० । ४ 'नन्येत्पत्तिसमकारमेव भवति' इति पा० । ५ 'उत्प-
न्न' इति पा० ।

जानि शान्त्युक्तानि, शान्त्यपि सत्त्वजान्येव । ततश्चेदात्मजावय-
वविकारोऽपि सत्त्वजावयवविकार एव बोद्धव्य इति भाव ॥३३॥

तत्र त्रयः शरीरदोषा यातपित्तश्लेष्माणः, ते
शरीरं दूषयन्ति; द्वौ पुनः सत्वदोषौ रजस्तमश्च,
तौ सत्त्व दूषयतः । ताभ्यां च सत्त्वशरीराभ्यां दु-
ष्टाभ्यां विकृतिरुपजायते, नोपजायते चाप्रदुष्टा-
भ्याम् ॥ ३४ ॥

'शरीरसत्त्वयोस्तु' इत्यादिना शरीरमनयी दु स्वरूपविकारे-
ऽपि कारणमुक्ते, तत्रैव च यैर्दोषैः शरीरं, मनश्च ताभ्यां
दोषाभ्या युक्तं दु चकारणं भवति, तानाह-तत्र त्रय इत्यादि ।
विद्वित्करणायत इति शरीरमानसरोग्रहणं विकृतिरुप-
जायते ॥ ३४ ॥

तत्र शरीरं योनिविशेषाच्चतुर्विधमुक्तमत्रे ॥ ३५ ॥

सप्रति, शरीरसत्त्वयोस्तु विशेषादित्यनेन दर्शितात्र शरीर-
सत्त्वविशेषानेवाह-तत्रेत्यादि । चतुर्विधमिति जराजुजाण्डजोद्वि-
जसत्त्वेदञ्चम् । अत्रे इति सुश्रिक्रियाम् ॥ ३५ ॥

त्रिविधं यत्तु सत्त्वं शुद्धं राजसं तामसमिति ।
तत्र शुद्धमदोषमाख्यातं कल्याणांशत्वात्, राजसं
सदोषमाख्यातं दोषांशत्वात्, तामसमपि सदोष-
माख्यातं मोहांशत्वात् । तेषां तु त्रयाणामपि स-
त्त्वानामेकैकस्य भेदाप्रमपरिसहस्रोपे तरतमयोगा-
च्छरीरयोनिविशेषेभ्यश्चान्योन्यानुविधानत्वाच्च ।
शरीरं ह्यपि सत्वमनुविधीयते सत्त्व च शरीरम् ।
तस्मात् कतिचित्सत्वमेदानुकाभिमिर्देशेन निदर्श-
नाधर्मनुव्याख्यास्यामः ॥ ३६ ॥

कल्याणांशत्वादिति शुभरूपांशत्वात् । मनो हि कल्याणभा-
गरोपभागमोहभागप्रभाग, तत्र रोषाशमोहांशौ सदोषौ
दोषमहेतुतया । भेदाप्रमिति भेदप्रमाणम् । तरतमयोगादिति
शुचितरशुचितममनोभेदयोगात् । शरीरविशेषा कल्पयन्भ्य-
विशारविशेषा, योनिविशेषास्तु मनुष्यपक्षारिजानिविशेषा ।
किञ्च, शरीरस्य नरपक्षारिजानिवृत्ता विशेषा शरीरयोनिवि-
शेषा, लेभ्य । अथ शरीरभेदात् कथं मनोभेदो भवतीत्या-
ह—अन्योन्यानुविधानाच्च । एतदेव भिन्नत्रते-शरीरं ह्यपी-
त्यादि । सत्त्वानुस्यं शरीरं भवति, यदि शुद्धसत्त्व भवति
तदा देवादिशरीरं भवतीत्यादि, तथा शरीरानुरूपं च गण
भवति, यथा—पशुशरीरे ताम्रं, मनुष्यशरीरे राजसं, देव-
शरीरे सात्त्विकमित्यादि श्लेषम् । किञ्च, अन्योन्यानुविधाना-
दिति गणवत्प्रमाणं परस्परानुविधानमित्यर्थः । अस्मिन् पक्षे
'शरीरे ह्यपि सत्वमनुविधीयते' इत्यादिना प्रन्धेन व्यञ्जितमपि
शरीरानुविधानं मनसो दुर्बोधात् व्यञ्जित इत्येव
यम् । सत्त्वभेदादिति मनोभेदात् । अनुकाभिमिर्देशेन शार-
द्वर्भेदोऽनं ॥ ३६ ॥

१ 'सुभरूपांशत्वात्' इति पा० ।

तद्यथा—शुचिं सत्याभिसन्धं जितात्मानं संवि-
भागिनं ज्ञानविज्ञानयचनप्रतियचनसंपन्नं स्मृति-
मन्तं कामक्रोधलोभमानमोहेऽहर्षामर्षापितं समं
सर्षभूतेषु ब्राह्मं विद्यात् ॥ ३७ ॥

इत्याध्ययनप्रतहोमप्रह्वचर्यपरमतिथिप्रतमुप-
शान्तमदमानरागद्वेषमोहलोभरोपं प्रतिमायचनवि-
ज्ञानोपधारणशक्तिसंपन्नमर्षं विद्यात् ॥ ३८ ॥

येभ्यश्चन्तमादेयवाक्यं यज्यान् शूरमोजसिनं
तेजसोपेतमङ्गिष्टकमाणं दीर्घदर्शिनं धर्माधिकामा-
भिरतमेन्द्रं विद्यात् ॥ ३९ ॥

लेपास्यवृत्तं प्रातकारिणमसंप्रहायमुत्थानचन्तं
स्मृतिमन्तमेभ्यर्षलेम्बिनं व्यपगतरोष्योद्वेषमोहं
यास्यं विद्यात् ॥ ४० ॥

शूरं धीरं शुचिमनुचिद्वेषिणं यज्यान्ममभ्योधि-
हाररतिमङ्गिष्टकमाणं स्वानकोपप्रसादं चारणं
विद्यात् ॥ ४१ ॥

स्थानमानोपमोगपरिवारसंपन्नं धर्माधिकाम-
नित्यं शुचिं सुखविदारं व्यक्तकोपप्रसादं वीधेरं
विद्यात् ॥ ४२ ॥

प्रियन्मृत्सगीतथादित्रोहापकं श्लोकाभ्यायिकेति-
हासपुराणेषु कुशलं गन्धमाल्यानुलेपनवसनटी-
विहारकामनित्यमनस्यकं गान्धर्षं विद्यात् ॥ ४३ ॥

इत्येवं शुद्धस्य सत्त्वस्य सत्प्रिधं भेदांशं विद्यात्
कल्याणांशत्वात्; तत्संयोगात् प्राहमत्यन्तशुद्धं
व्यवस्येत् ॥ ४४ ॥

संविभातिमिति सम्बन्धपरिभाषायां । अतिथी
यैषोचितमर्षादियुक्तं प्रनमापरतीति अतिथित्वं । लेपा कर्त-
व्याकर्तव्यमर्षादा, तत्र स्थितं वृत्तं यस्य स लेपाव्यवृत्तं, तम-
लङ्घितवर्णव्याकर्तव्यमित्यर्थः । असंप्रहायमीत्यवकाशवचनम् ।
एष्यं त्वनं इति तेषुर्लेप्त्मी । स्थने उचिते कोटि प्रगादश्च
यस्य स स्थनयोगप्रगादः । शुभरिहारमिति सुखदीर्घमम् ।
उत्पन्नं स्तोत्रम् । विदारं वीडा, विवा मीमि गर्भं विहारं
योनिहारः । गन्धर्षमिति गान्धर्वसत्त्वम् । एवं प्राहमित्यन्दा-
वपि श्लेषम् । एव च प्राह्मरिभि सत्त्वसत्त्वे परदेवसत्त्व-
प्रवृत्तौ गत्त्वस्य साम्प्रियेदेवकदनं गदानवर्णानुपवर्णं
भवति । शुद्धस्येति सत्त्वशुद्धसत्त्वम् । अथ कथमेतं प्राह्मद्वय
शुद्धसत्त्वस्यैव भेदा इत्याह-कल्याणांशत्वादिति । तन्मयो-
दिति कल्याणांशत्वात्सम्बन्धयोगात् ॥ ३७-४४ ॥

शूरं चण्डमर्षयुक्तमभ्ययपन्तमौषधिकं संप्रम-
नुमेदामामपूजकमागुरुं विद्यात् ॥ ४५ ॥

अमर्षिणमनुपपन्नकोपं शिष्टप्रहारिणं ब्रह्माहाग-

१ 'कल्याणांशत्वात्' इति पा० । २ 'वर्षो' इत्यस्य सत्त्वमित्यर्थः इति
पा० । ३ 'गन्धर्ष' इत्यस्य सत्त्वमित्यर्थः इति पा० । ४ 'मौषधिकं'
इति पा० ।

तिमात्रदक्षिमाभिप्रियतमं स्वभायात्त्वहुलमीधुं
राक्षसं विद्यात् ॥ ४६ ॥

महाशनं खौणं खीरहस्फाममशुचिं शुचिद्वेषिणं
भीरुं भीपयितारं विकृतविहारप्राहात्शीलं पैशाचं
विद्यात् ॥ ४७ ॥

कुडशरमकुडमीरुं तीक्ष्णमायासवहुलं संव्रसै-
गोचरमाहारविहारपरं क्षार्पं विद्यात् ॥ ४८ ॥

आहारकाममतिदुःखशीलाच्यारोपचारमस्यक-
मलंविभागिनमतिखोलुपमकर्मशीलं प्रैतं विद्यात् ४९

अनुपकमममजस्रमाहारविहारपरमनवस्थित-
ममर्षणमसंचयं शाकुनं विद्यात् ॥ ५० ॥

इत्येवं खलु राजसस्य सत्त्वस्य पद्भिविधं भेदांशं
विद्यात्, रोपाशत्यात् ॥ ५१ ॥

ओषधिरिति छद्मप्रचारिणम् । अननुकोशमिति निर्दयम् ।
द्विया सम रहति स्वातुमिच्छतीति खीरहस्फाम । कुडशर-
मकुडमीरुमिति क्रोधे सति शर, मोषेऽसति भीरुम् । गोच-
रशब्देन गोचरे विषये प्रचारे लक्ष्यते, तेन सप्राप्तगोचरमिति
संनस्त्वविषयप्रचारम् । पिशाचाद्भिन्न एव यथोपाचार प्रेत,
तेन प्रैतमपि राक्ष पृथगुक्तम् ॥ ४५-५१ ॥

निरंलङ्घ्यिष्णुममेधसं जुगुप्सिताचाराहारं मैथु-
नपर स्वप्रशीलं पाशयं विद्यात् ॥ ५२ ॥

भीरुमनुधमाहारलुब्धमनवस्थितमनुपककाम
क्रोधं सरणशीलं तोयकामं मात्स्यं विद्यात् ॥ ५३ ॥

अलसं केवलमभिनिविष्टमाहारे सवेजुक्त्वङ्ग-
हीनं घानस्पर्शय विद्यात् ॥ ५४ ॥

इत्येवं तामसस्य सत्त्वस्य त्रिविधं भेदांशं विद्या-
न्मोहांशत्यात् ॥ ५५ ॥

तरुणशीलमिति भगनशीलम् । लुब्धप्रानि जहापोहविचार-
रक्षसावीनि उच्यन्ति ॥ ५२-५५ ॥

इत्यपरिसंख्येयभेदानां त्रयाणामपि सत्त्वानां
भेदेकदेशो व्याख्यातः । शुद्धस्य सत्त्वस्य सप्तविधो
प्रहर्षपिशाचप्रयमयक्षुण्कुबेरगन्धर्वसत्त्वानुकारेण, रा-
जसस्य पद्भिविधो देवपिशाचराक्षससंप्रैतशकुनि
सत्त्वानुकारेण, तामसस्य त्रिविधः पशुमत्स्यवन-
स्पतिसत्त्वानुकारेण, कथं च यथासत्त्वमुपचारः
स्यादिति ॥ ५६ ॥

सुखस्वार्णायं शुद्धादिभेदेन वैनीहृल्य सत्त्वभेदानाह—
शुद्धस्येत्यादि । वनस्पतिसत्त्वानुकारेणेत्यनो ग्रन्थो भेदेकदेशो
व्याख्यात इत्यनेन सयोऽनमीय मिशान्तरामावात् । एते च
तत्त्वभेदा प्रायेण भवन्ति मनुष्येभ्यः कृत्वा एत एषोपादा-
रणार्थमुक्ता । एवमनुका अपि विष्णुशङ्करस्याप्रादिसत्त्वानुका-

रेण सत्त्वभेदा बोद्धव्या एवेति दर्शयति । कथमित्यादि
कथं नाम यथासत्त्वं सर्वप्राणिमनोभिर्मनुष्याणामुपचार
स्यादित्येतदयमुदाहरणस्या भामी सत्त्वभेदा व्याख्याता इति
वाक्यार्थः ॥ ५६ ॥

केवलश्चायमुद्देशो यथोद्देशमभिनिर्दिष्टो भवति
गर्भावकान्तिसंप्रयुक्तः; तस्य चार्थस्य विज्ञाने
सामर्थ्यं गर्भकराणां च भावानामनुसमाधिर्निषा-
तश्च विघातकराणां भावानामिति ॥ ५७ ॥

यथाप्रतिष्ठं व्याख्यातार्थमुपसहरति—केवल इत्यादि ।—
केवलं कृतम् । उद्देश इति 'यत्तथायं गर्भ' इत्यादिप्रत्ययकृतः ।
यथोद्देशमिति उद्देशमनतिक्रमेण । सामर्थ्यमिति प्रयोजनम् ।
अनुसमाधिः अनुसन् । विघातो वर्जनम् । विघातकराणामिति
गर्भविघातकराणाम् ॥ ५७ ॥

तत्र श्लोकाः ॥

निमित्तमात्मा प्रकृतिर्बुद्धिः कुक्षो क्रमेण च ।
बुद्धिहेतुश्च गर्भस्य पञ्चार्थाः शुभस्तंज्ञिताः ॥ ५८ ॥

अजन्मनि च यो हेतुर्विनाशो विकृतावपि ।
इमांस्त्रीननुमान् भावानाहुर्गर्भविघातकान् ॥ ५९ ॥

शुभाशुभसमाख्यातानेषु भावानिमान् भिषक् ।
सर्वेषां वेद यः सर्वान् स राक्षः कर्तुमर्हति ॥ ६० ॥

अथात्युपायान् गर्भस्य स एषं ज्ञातुमर्हति ।
ये च गर्भविघातोक्ता भावास्तांश्चाप्युदारधीः ॥ ६१ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते शारीर-
स्थाने महतीगर्भावकान्तिशारीरं

नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अथैतेषु ग्रन्थे के ते गर्भस्य शुभा ये गर्भेऽनुष्ठेयाः, के
तां शङ्क्या वे कर्त्तव्या इत्याह—निमित्तमित्यादि । निमि-

त्तमिति यतश्च गर्भं समवतीति ग्रन्थोद्दिष्टोऽर्थः, आत्मेति
गर्भेऽपि आत्मा यत्किञ्च गर्भेऽस्ति ग्रन्थोद्दिष्टोऽर्थः, प्रकृ-
तेऽस्त्वात्तं इति प्रकृतिर्बुद्धिकारश्च गर्भ इति ग्रन्थोद्दिष्टोऽर्थः,

बुद्धि हेतुश्चो क्रमेण चेति यथाऽनुपूर्वां बुद्धान्वितिवर्तते
गर्भे इति ग्रन्थोद्दिष्टोऽर्थः, बुद्धिहेतुरिति यथास्य बुद्धिहेतुर्बु-
द्ध्यादिनोद्दिष्टोऽर्थः, अजन्मनि च यो हेतुर्विखनेन यतवासा-

जन्म भवतीत्युद्दिष्टोऽर्थो ह्युक्ते, विनाशो च यो हेतुर्विखनेन
यतश्च जगमान् कुक्षौ विनाश प्राप्नोतीत्युक्तोऽर्थो ह्युक्ते,

विकृतावपाये हेतुर्विखनेन यतश्च काष्ठेर्भेत्स्यादिनोकार्थसम्प्र-
गर्भविघातवेनोक्ता गर्भविघातोक्ता ॥ ५८-६१ ॥

इति श्रीचक्रपाण्डित्यभिरपितायां चरकतात्पर्यटीकायां
मातृवैदवीपिकायां महतीगर्भावकान्तिशारीरं

नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

१ 'महालक्ष्य' इति पा० । २ 'मन्त्रद्वयोचर' इति पा० । ३ 'नि
राकरीषु' इति पा० । ४ 'ब्रह्मीक्ष्य' इति पा० ।

पञ्चमोऽध्यायः ।

अथातः पुरुषविचयं शारीरं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्वाह भगवानाश्रयः ॥ २ ॥

पूर्वाध्यायेऽभिहितं 'यावन्तो हि लोके भावास्त्यावन्तः पुरुषे'
(रा अ ४) इति, तत्र न प्रपञ्चितं बहुधाच्यत्वात्, अतः
प्रपञ्चानिधानार्थं पुरुषविचयं ब्रूते । पुरुषस्य विचयनं लोकसा-
मान्येन गणनं पुरुषविचयं, तन्निमित्तं कृतोऽध्यायः पुरुषवि-
चयः ॥ १ ॥ २ ॥

पुरुषोऽयं लोकसंमित इत्युवाच भगवान् पुन-
र्पैसुराश्रयः । यावन्तो हि लोके (मूर्तिमन्तो) भाष-
विशेषास्तावन्तः पुरुषे, यावन्तः पुरुषे तावन्तो
लोके, इत्येवंवादिनं भगवन्तमाश्रयमग्निवेश उवाच—
नैतावता याक्येनोक्तं चान्यार्थमप्यगाहामहे,
भगवता बुद्ध्या भूयस्तस्मतोऽनुव्याख्यायमानं
शुश्रूषामह इति ॥ ३ ॥

तमुवाच भगवानाश्रयः—अपरिसंख्येया लोका-
वयवविशेषाः, पुरुषावयवविशेषा अन्वपरिसंख्ये-
या, तेषां यथास्थूलं कतिचिद्भावात् सामान्यम-
भिप्रेत्योदाहरिष्यामः, तानेकमना निबोध सम्पद्यु-
पवर्ण्यमानानग्निवेश । पृथ्वातवः समुदिताः 'पुरुष'
इति शब्दं लभन्ते; तद्यथा—पृथिव्यापस्तौजो वायु-
राकाशां ब्रह्म चाव्यकमिति, एत एव च पृथ्वा-
तवः समुदिताः पुरुष इति शब्दं लभन्ते ॥ ४ ॥

समितस्तुल्य । लोकसंमितत्वमेव विभजते—यावन्तो
हीत्यादि । भगवता बुद्ध्याऽनुव्याख्यायमानमिति योजना ।
लोकस्य तदव्युत्पत्तारिहा अवयवा, तथा पुरुषस्य च वायु-
कण्डराधमन्यादिरूपा अवयवा अपरिसंख्येया । तेन, कारस्वर्गा-
निधानमवयवम् । अतो ये ये लोकपुरुषयो स्थूरी अवयवा,
ते ते सामान्यप्रतिपादनार्थमुच्यन्त इति वाक्यार्थः । ब्रह्मणो
विवरणम्—अव्यकमिति ॥ ३ ॥ ४ ॥

तस्य पुरुषस्य पृथिवी मूर्तिः, आपः क्लृदाः, तेजोऽ-
भिसन्तापः, वायुः प्राणः, वियस्तुविराणि, ब्रह्मा-
न्तरात्मा । यथा मृत्यु प्राप्ती विभूतिलोके तथा
पुरुषेऽध्यान्तरात्मिकी विभूतिः, ब्रह्मणो विभूति-
लोके प्रजापतिरन्तरात्मनो विभूतिः पुरुषे सत्त्वं,
यस्त्वन्द्रो लोके स पुरुषेऽहङ्कारः, आदित्यस्सा-
दानं, रुद्रो रोषः, सोमः प्रसादः, वसवः सुखम्,
अग्निर्नौ कान्तिः, मरुदुत्साहाः, विश्वेदेवाः सप-
न्द्रियाणि सपेन्द्रियाथाथ, तमो मोहः, ज्योति-
र्दानं, यथा लोकस्य सर्गादिस्तथा पुरुषस्य गर्मा-

धानं, यथा कृतयुगमेवं बाल्यं, यथा व्रता तथा
यौवनं, यथा द्वापरस्तथा स्वाध्यायं, यथा कलिरेय-
मानुष्यं, यथा युगान्तस्तथा मरणमिति । एव-
मेतेनानुमानेनानुमानानामपि लोकपुरुषयोरवयव-
विशेषाणामग्निवेश सामान्यं विधादिति ॥ ५ ॥

तस्यैवादिना पुरुषे पृथ्वात् दर्शयति । मूर्तिं शक्ति-
न्यम् । लोके पृथ्वातवो व्यषा एवेति न पुनर्विनेषिता ।
प्राज्ञीति आत्मविशेषस्य जगत्सृष्टिर्बुद्धिः । प्रजापतिर्दानमा ।
आदानं ब्रह्मणम्, आदित्योऽप्यादातीत्यादानसामान्यादित्यस्य ।
इह च मन प्रवृत्तेषु प्राज्ञापत्यादिस्पता आगमसिद्धेव हैया ।
सर्वेन्द्रियाणां विश्वेदेवा एव । सर्गादिति प्रत्यानन्तरः
कालः । अनुमानान्मिलनेन नदिर्दृश्यति, शमो गन्धर्व
इत्यादि सामान्यगूणम् ॥ ५ ॥

एवंवादिनं भगवन्तमाश्रयमग्निवेश उवाच—
एवमेतत् सत्त्वंमनसवार्दं यथोक्तं भगवता लोक-
पुरुषयोः सामान्यम् । किं न्यस्य सामान्योपदेशस्य
प्रयोजनमिति ॥ ६ ॥

भगवानुवाच—शृण्वन्निवेश सत्त्वंलोकमात्मन्या-
त्मानं च सत्त्वंलोकं सममनुपश्यतः सत्या बुद्धिः स-
मुत्पद्यते । सर्वलोकं ज्ञातमनि पश्यतो भयत्या-
त्मैव सुप्तदुःखयोः कर्ता नान्य इति । कर्मान्मन-
त्याद्य हेत्वादिभिर्मुक्तः सत्त्वंलोकोऽहमिति विदि-
त्या शानं पूर्वमुत्पद्यन्ततेऽप्यवगच्छेति । तत्र संयोगा-
पेक्षी लोकशब्दः । पृथ्वातसमुदायो हि सामा-
न्यतः सत्त्वंलोकः ॥ ७ ॥

अनुपवादमित्यन्वयानाम् । किं न्यस्य प्रयोजनमिति
आयुषेदे निमित्तेतत् साम्यकल्पने प्रयोजनमित्यर्थः । कथं सत्या
बुद्धिरस्त्वते इति अस्मां योजनया किंचित्सा प्रयोजनमिति
शेषो हेतुः । यथा च लोकपुरुषयोः सत्यबुद्धिजनकं भवति
तदाह—सत्त्वंलोकं हीत्यादि । आत्मनि पश्यत इति आत्मा-
नोऽमेदेन पश्यतः । आत्मसाधनेन ब्रह्मणुत्पत्तयानक
पुरुष इहोच्यते, तेन, यत्किञ्चिद्व्यकृतं सुप्तदुःखजनकं,
तदात्मवपमेव, तेन ब्राह्मणोऽहमिति आत्मरतमेव वैपदिकं
नित्यदुःखमुत्पन्नं हेतुं सुप्तं, तथा निरगन्धेयं दुःखं च
पश्यन् रागद्वेषनिर्मुक्तं सत् सत्यज्ञानक्षान् अवतीति भावः । धय
सत्त्वज्ञानस्यापि किं प्रयोजनमित्याह—कर्मेत्यादि । लोक-
पुरुषसाम्यज्ञानेऽपि एतन्नान्यस्याप्यनुष्ठानं प्रयोजनमिति
वाक्यार्थः । अत्र कर्मात्मकत्वारिति कर्मापीनत्वात्, देवात्-
योऽपि कर्मयोग्याः । कर्मेत्यवयवः सत्त्वं देव-दिभिर्मुक्तोऽप्यनाना
प्रवर्तते, तत् कर्म तत्परत्वात् प्रवृत्तपरमे इति कारण-भ-ज-
क्षोपपत्तये, उत्सन्न च कर्म कारणस्य तत्परत्वेन, आश्रय

चोपभोगात्, आलान्तिककर्मक्षयादाखान्तिककर्मफलाभावरूपो
भोक्षो भवंतीति भावः । संयोगापेक्षीति पङ्घातुमेलके पुरुषरूपे
वर्तते इत्यर्थः । लोकशब्देनेह प्रकरणे लोकत इति कृत्वा पुरुष
एवोच्यते, न जगद्रूपो लोकः । यतः, हेत्यादयो येषु कर्मपर-
वशात्वेन लोके वक्ष्याः, ते पुरुष एव संभवन्ति । सर्वशब्देन
सर्वप्राणिनो प्राहयति ॥ ६ ॥ ७ ॥

तस्य हेतुरूपत्तिर्बृहत्पङ्घो वियोगश्च । तत्र
हेतुरूपत्तिकारणं, उत्पत्तिर्जन्म, वृद्धिराप्यायनम्,
उपप्लवो दुःखागमः, पङ्घातुविभागो वियोगः स
जीवापगमः स प्राणनिरोधः स भङ्गः स लोफस-
भावः । तस्य मूलं सर्वोपप्लवानां च प्रवृत्तिः, निवृ-
त्तिरुपरमः । प्रवृत्तिर्दुःखं, निवृत्तिः सुखमिति यज्ज्ञा-
नमुत्पद्यते तत् सत्यम् । तस्य हेतुः सर्वलोकसामा-
न्यज्ञानम् । एतत्प्रयोजनं सामान्योपदेशस्येति ॥८॥

हेत्वादिपरकं निर्दिश्य विभज्यते—तस्य हेतुरित्यादि ।
तस्य मूलमिति तस्य जीवापगमस्य कारणम् । सर्वोपप्लवानां
चेति सर्वदुःखानाम् । प्रवृत्तिः एतद्वेपमूला प्रवृत्तिः ।
निवृत्तिरिति अग्रवृत्तिः । उपरमशब्दस्तु तस्यैवनेन तथा
सर्वोपप्लवानां चैवनेन च संबन्धते । तेन दुःखानां मरणस्य चोप-
रमो निवृत्तिश्च एव, निवृत्तित्वन्यत्वेन च कार्यकारणयोर्ये-
दोषचारादुपरमोऽपि निवृत्तिसम्बन्धस्य सामानाधिकरण्यानेच्छते ।
प्रवृत्तिर्दुःखमिति च तथा निवृत्तिः सुखमिति च कार्यकारण-
योर्येदोषचाराद्वेदव्यम् । सलज्ञानस्वरूपमेह—इति यज्ज्ञान-
मित्यादि । इतीति पूर्वप्रत्ययमर्शकम् । एतस्मिन् सलज्ञाने
लोकपुरुषसामान्यज्ञानस्य हेतुत्वं दर्शयन्नाह—तस्यैत्यादि ॥ ८ ॥

अधाशिवेश उवाच—किंमूला भगवन् प्रवृत्ति-
निवृत्तौ च क उपाय इति ॥ ९ ॥

भगवानुवाच—मोहोच्छाद्वेपकर्ममूला प्रवृत्तिः ।
तज्जा हृद्द्वारसङ्गसंशयाभिसंज्ञाभाभ्यवपातविप्र-
त्ययाविशेषानुपायास्तकणमिच हुममतिविपुलशा-
खास्तरयोऽभिमूय पुरुषमवतर्यैवोत्तिष्ठन्ते; यैर-
भिभूतो न सत्तामतिवर्तते । तत्रैवंजातिरुपवित्त-
वृत्तवृद्धिशीलविद्याभिजनवयोधीर्यप्रभावसंपन्नोऽ-
हमित्यहङ्कारः, यन्मनोवाक्कायकर्म नापवर्गाय स
सङ्गः, कर्मफलमोक्षपुरुषप्रेत्यभाषादयः सन्ति या
नैति संशयः, सर्वावस्थाखनन्योऽहमहं कष्टा स्वभा-
वसंस्तिद्धोऽहमहं शरीरेन्द्रियवृद्धिस्त्वृत्तिविशेषरा-
सिदिति ग्रहणमभिसंज्ञावः, मम मापृष्टिभ्रातृददा-
रापत्यवन्धुमित्रभृत्यगणो गणस्य चाहमित्यभ्यव-
पातः, कार्याकार्यद्विताहितशुभाशुभेषु विपरीता-
भिनिवेशो विप्रत्ययः, ज्ञाशयोः प्रकृतिविकारयोः

प्रवृत्तिनिवृत्त्योश्च सामान्यदर्शनमविशेषः, प्रोक्षण-
नशानाग्निहोत्रप्रपचनाभ्युक्षणापाचाहनयाजनयजन-
याचनसल्लिहृताशनप्रवेशादयः समारम्भाः प्रो-
च्यन्ते ह्यनुपायाः । एवमयमधीवृत्तिस्त्वृत्तिरहङ्का-
राभिनिविष्टः सकः ससंशयोऽभिसंज्ञतवृद्धिरभ्य-
वपतितोऽन्यथाहृष्टविशेषप्राही विमार्गगतिनिंवा-
सवृक्षः सत्वशरीरदोषमूलाणां सर्वदुःखानां भवति ।
एवमहङ्कारादिभिर्दोषैर्भ्राम्यमाणो नातिवर्तते प्र-
वृत्तिः, सा च मूलमघस्य ॥ १० ॥

प्रवृत्तेः संसाररूपायाः, तथा निवृत्तेर्मोक्षरूपायाः कारण-
सुगमं च प्रच्छति—किमुल्लेखारि । मोहोत्पाद्युत्तरम् । मोहे-
च्छाद्वेपकर्ममूलेति मोहान्निभ्याज्ञानरूपादिच्छाद्वेपी, तयोश्च
धर्माधर्मरूपं वचं, तत्र मूले संसारत्येत्यर्थः । कथमेते मोहा-
दयः संसारकारणमित्याह—तज्जा हीत्यादि । अत्र चाहृद्द्वार-
रादौ यथाभेद्यतया मोहादीनां कारणत्वं ज्ञेयम् । अहृद्द्वार-
दयथाशान्ते वक्ष्यमाणा ज्ञेयाः । अवतार्येति व्याच्य । न सत्ता-
मतिवर्तते इति न संसारे स्थितमतिवर्तते । अनाद्युक्तम-
हृद्द्वारं निवृत्तौ—तत्रैवमित्यादि । जाल्यादिभिः प्रभावान्तैः
संपन्न उत्कृष्टोऽहमिति ज्ञानमहङ्कारः । यदित्यादि सङ्गविवर-
णम् । कर्मफलव्ययः सन्ति न चेति यज्ज्ञानं, तत् संशयः ।
अभिसंज्ञपमाह—सर्वेत्यादि । आत्मनोऽभिमतं आत्मन्य-
भिसंज्ञयोऽभिसंज्ञः; आत्मनोऽनात्मगोचरतया आत्मबुद्धि-
रित्यर्थः । सर्वावस्थास्तिति सर्वाङ्ग शरीरावस्थासु पङ्काड-
समुदायरूप एवानन्य इति यज्ज्ञानं तद्विह ज्ञेयम् । परमा-
त्मनस्तु सर्वावस्थाखनन्यत्वमिति यज्ज्ञानं, तत् सम्यग्ज्ञानमेव ।
एवमहं कष्टाऽहं स्वभावसंज्ञिद्ध इत्यत्रापि शरीर एवाहङ्कार-
विषयो ज्ञेयः । अहं शरीरेन्द्रियवृद्धिरेषरासिदित्यत्र शरीरा-
दिष्वचेतनोपहङ्कारास्यदत्वेन चेतनत्वमभिमानो निवृद्ध इति
ज्ञेयम् । मनेत्यादिना अभ्यवपातमाह, अभ्यवपातः परमार्थ-

तोऽनात्मोये ममत्वा । कार्योत्पादिना विप्रत्ययं वृत्ते । विपरीता-
भिनिवेशो विपर्ययेण ज्ञानं, यथा—कार्यं अकार्यमकार्यं कार्यं
मित्यादि । ज्ञाशयोऽरित्यादिनाऽभिशेषनाह । अविशेषो विशेष-
प्रतीतिः, विप्रत्ययस्तु विशेषेणा विपर्ययेण ग्रहणमिति भेदः ।
प्रोक्षणेत्यादिना अनुपायगाह । अनुपाया इति अन्योपायाः मन्तो-
ऽपि परमपुरुषार्थं मोक्षे लघुपायाः । त्रिपवर्णं त्रिसंध्यसाकम् ।
सप्रत्यहङ्कारादीनां धीरुत्तिस्यतिभिन्नमूलत्वेनाधीरुत्तिस्यमूलभि-
धानपूर्वकं संसाररूपप्रवृत्तिमित्यानुपन्यशरीरान्मानसदुःकार-
णत्वं व्युत्पासितानामहङ्कारादीनां संक्षिप्याह—एवमित्या-
दिना । निवासवृक्ष इव निवासवृक्षः, वेन यथा निवासवृक्ष-
पक्षिणा नित्यमाश्रयो भवति, एवमहंकारविद्युकोऽपि रोगस्य
निवापो भवतीति दर्शयति । श्राम्यमाण इति पुनः पुनरपि

शरीरान्तराणि नीयमान । नातिवर्तते प्रवृत्तिमिति ससर्तं न परिलज्जति । एव मोहेच्छान्जन्यकर्ममूलात् प्रत्येददर्शयित्वा प्रवृत्तेरपि कर्मकारणतामाह—सा च मूलमधस्येति; प्रवृत्तिरपि धर्माधर्मरूपस्यापस्य मूलम्; इह च धर्माधर्मावविशेषेण ससारुत्तु सकारणतया अपस्येदोक्तौ ॥ ९ ॥ १० ॥

निवृत्तिरपचर्गः; तत् प्रदान्तं तत्तदक्षरं तद्गुणं स मोक्ष ॥ ११ ॥

तत्र मुमुक्षुणामुदयनानि ध्यास्यास्यामः । तत्र लोकदोषदर्शिनो मुमुक्षोरादित एवाचार्याभिगमनं, तस्योपदेशानुष्ठानम्, अत्रेरेवोपचर्या, धर्मशास्त्रानुगमनं, तदर्थवबोधः, तेनावष्टम्भः, तत्र यथोक्ताः क्रियाः, सुतामुपासनम्, असर्तां परिवर्जनम्, असङ्गतिर्हुंजेनेन, सत्यं सर्वभूतहितमपरुषमनति काले परीक्ष्य चचनं, सर्वप्राणिषु चात्मनीचावेक्षा, सर्वासामस्मरणमसङ्कल्पनप्रार्थनमनभिभाषणं च स्त्रीणां, सर्वपरिग्रहत्यागः, कौपीनं प्रच्छादनार्थं, धातुरागनिवसनं, कन्थासीवनहेतोः सूचीपिप्पलकं, शीचाधानहेतोर्जलकुण्डिका, दण्डधारणं, भैक्षचर्यायं पात्र, प्राणधारणार्थमेककालमप्रान्त्यो यथोपपन्नोऽभ्यवहारः, श्रमापनयनार्थं शीर्षशुष्कपर्णतृणास्तरणोपधानं, ध्यानहेतोः कायनियन्धनं, चनेष्वनिकेतवासः, तन्प्रानिद्रालस्यादिकर्मचर्जेन, इन्द्रियाथेष्वनुरागोपतापनिग्रहः, सुसंस्थितगतप्रक्षिताहारविहारप्लवङ्गचेष्टादिकेष्वारम्भेषु स्मृतिपूर्विका प्रवृत्तिः, सत्कारस्तुतिगाहोपनयनक्षमत्व, क्षुत्पियासाप्यासश्रमशीतोष्णवातवर्षासुखदुःखसंस्पर्शसहत्वं, शोकदैन्यमानोद्देगमदलोभरागोर्ष्याभयमोधादिभिरसंचलनम्, अहङ्कारादिपुसर्गसंज्ञा, लोकपुरुषयोः सर्गादिसामान्यावेक्षणं, कार्यकालात्ययभय, योगारम्भे सततमनियेदः, सत्योत्साहः, अपवर्गाय धीघृतिस्मृतिवलाधानं, नियमनसिन्द्रियाणां चेतति, चेतस आत्मनि, आत्मनश्च, धानुमेदेन शरीरावयवसंस्थानमभीक्षणं, सर्वं कारणवद्दुःखमस्वमित्यमित्यभ्युपगमः, सर्वप्रवृत्तिष्वधसंज्ञा, सर्वसंन्यासे सुखमित्यभिनिवेशः, एष मार्गोऽपवर्गाय, अतोऽन्यथा व्यथते, इत्युदयनानि व्याख्यातानि ॥ १२ ॥

सप्रति निद्रतामुपायं वक्तुं निवृत्तिष्वेव सावदुण्येयताप्रतिपादकवर्षांपराह—निवृत्तिरिसादि । उदित्यन्य मोक्ष इत्यर्थे, उदयनानि हि मोक्षोपाया इत्यर्थे । लोकदोषदर्शन इति हेतुर्गर्भं विशेषण, तेन नित्यं दुःखाकान्तोत्कृष्टनादिरक्तस्य सत इति दर्शयति । आचार्य इह मोक्षशास्त्रोपदेशः । तेनावष्टम्भ

इति शास्त्रावबोधेन धैर्यं करणीय, मनागपि तत्र कथतान कर्तव्येत्यर्थं । यथोक्ता निया. 'कर्तव्या' इति श्लेषः । आत्मनीचावेक्षेति यथा आत्मन्यनपकर्षतामुदित्वा सर्वप्राणिषु कर्तव्या । असङ्कल्पनमित्यनाननम् । कौपीनं प्रच्छादनार्थमिति कटिवेष्टनार्थं, किंवा कौपीनार्थं प्रच्छादनार्थं च । सूचीपिप्पलक सूचीस्थापनपात्रम् । भैक्षचर्यायं पात्रं निष्ठापात्रमित्यर्थं । प्राणयात्रार्थमित्यनेन, यावन्मात्रेणाहारेण प्राणयत्रा भवति, तावन्मात्र आहारं कर्तव्यं, न तु रागादिति दर्शयति । एवं श्रमापनयनार्थमित्यादावपि तावन्मात्रप्रयोजनता व्याख्यायैवा । कायनियन्धनं योगपटम् । अनिकेतवास इति अशुद्धवास, एतेन वनेऽपि न, गृहं कृत्वा स्थातव्यमिति दर्शयति । इन्द्रियाथेषु सत्यादिषु अनुरागस्य तथोपतापस्य च द्वेषरूपस्य निग्रहं कर्तव्यं । स्मृतिपूर्विका प्रवृत्तिरिति कोऽह, किमेवं रागत्यागदिकमारभ्यते इत्यादि सर्वदा स्मर्तव्यमित्यर्थं । सत्कारं पूजा, सत्कारे स्तुती च सत्यामहृष्ट्यं तथा गर्हावामवमाने च निदेषत्व सत्कारादिशमित्वं हेतुम् । क्षुधादिषु चा-नुदेगं क्षुधादिसहत्वम् । असवसनमसवास । अहङ्कारादयोऽप्राविर्हेयोक्ता । उपसर्गसंज्ञेति अनर्थहेतुत्वभाषना । लोकपुरुषयोः सर्गादिसामान्यावेक्षणमिति यथा इदं लोकपुरुषयो-रादिसर्गं प्रवृत्तिं सामान्यमुक्तं, तथाऽवेक्षणमित्यर्थं । कार्यकालात्ययभयमिति मोक्षानुगुणकर्तव्यस्य कालातिपातभयं करणीयम् । नियमनसिन्द्रियाणां चेतवीति इन्द्रियाणि बाह्यविषयनिवृत्तानि मनस्येव नियतानि कर्तव्यानि । चेतसश्चिन्त्यादिविषयेभ्यो व्यावृत्तस्य परमात्मन्यात्मज्ञानार्थं नियमनं कर्तव्यम् । आत्मनश्चाम्नि नियमनमिति योजना । तेन, आत्माऽपीन्द्रियादिविषयेभ्यो व्यावृत्तानि नियन्तव्यं । धातुमेदेन शरीरावयवसंस्थानमिति शरीरस्य रसमल्लाभ्यादिरूपतया ज्ञानम् । शरीरं हि रसमल्लाभ्यादिरूपतया भाव्यमानं वैराग्यहेतुर्भवति, यथा—'मज्जाऽरम्भा रजसा स्निग्धा यष्टता शक्तताऽपि च । पूर्णाः स्रावुत्तिराभिधं क्षियधर्मप्रचेतिका.' इत्यादिका वैराग्यभाषना । कारणवदित्यनेन नित्यात्मव्यतिरेकं सर्वमित्यर्थं दर्शयति । दुःखमिति दुःखहेतुः । अस्वमित्ति आत्मव्यतिरेकमनात्मीयं च । सर्वसंन्यासे सर्वप्रवृत्तपरे ॥ ११ ॥ १२ ॥

भवन्ति चान् ।

एतैरधिमलं सर्वं शुद्ध्युपायेविंशुष्यति ।

मृज्यमान इवादर्शस्तैलचेलकचादिभिः ॥ १३ ॥

ब्रह्मम्बुदरजोधूमनीहारैरसमावृतम् ।

यथाऽयं मण्डलभाति भाति सत्यं तथाऽमलम् ॥ १४ ॥

ज्वलत्यात्मनि संसृद्धं तत् सर्वं संवृतायने ।

शुद्धः स्थिरः प्रसन्नार्चिर्दीपो दीपाशये यथा ॥ १५ ॥

१ 'किमेवं आगतमिन्द्रियान्' इति पा० । २ 'बाह्यविषयपराहृत्वा' इति पा० । ३ 'परमात्मज्ञानार्थं' इति पा० ।

अविमलमिति कियाविशेषणम् । ग्रहो राहु । सत्त्वस्य पर्य
वेन्द्रियाणि ज्ञानावरकाणि भवन्तीति ह्रस्वो सूर्यस्यापि पर्यव
ग्रहादयथावरका उक्ता । एवमतीति केवल्यत्नज्ञानजनकरत्वेन
प्रकाशते । आत्मनि सद्बुद्धमिति द्वैन्द्रियेभ्यो व्याख्यातानिन्य-
त्तम् । सत्तासन इति आत्मपक्षेऽपि सद्बुद्धेन्द्रियरूपच्छिन्दे
आत्मनीति हेतुम् । वीषाशयो वीषाशिका गृह वा ॥१३-१५॥

शुद्धसत्त्वस्य या शुद्धा सत्या बुद्धिः प्रवर्तते ।

यया भिनत्यतिबल महामोहमय तमः ॥ १६ ॥

सर्वभावस्यभावज्ञो यया भवति नि स्पृहः ।

योगं यया साधयते सात्त्व्यः संपद्यते यया ॥१७॥

यया नोपेत्यहङ्कार नोपास्ते कारणं यया ।

यया नालम्बते किञ्चित् सर्वे संस्पृश्यते यया ॥१८॥

याति ब्रह्म यया नित्यमजर शान्तमव्ययम् ।

विद्या सिद्धिर्मतिमैंधा प्रक्षा शान च सा मता ॥१९॥

शुद्धसत्त्वमिधाय तन्नन्या मोक्षसाधनत्वेनात्यर्थोपादेयां
सत्या बुद्धि विविधैरुपयुक्तै स्वरूपैराह—शुद्धेत्यादि । महा
मोहोऽनादिमिव्याज्ञानम् । नि स्पृह इति उपादिह्याजिह्वाधा-
शय्य । योगमिति विषयन्यायतस्य मनस आत्मन्येव परं
योगम् । सत्या तच्छज्ञान, तथा वर्तते इति साध्य ।
नोपास्ते कारणमिति न सुखदुःखकारण सेवते । नालम्बते
किञ्चिदिति किञ्चिदव्यास्थान न करोति । अन्वस्यत इति सर्वं
शोदासीनो भवति । अज्ञेति मोक्षम् । विद्याविद्यादयश्च यथापि
ज्ञानविशेषेऽपि प्रतिष्ठा, तथाऽपीह प्रकरणात् तत्त्वज्ञानपरा
एव ज्ञेयाः ॥ १६-१९ ॥

लोके विततमात्मानं लोके चात्मनि पश्यतः ।

परावरदृशः शान्तिर्ज्ञानमूला न नश्यति ॥२०॥

लोके विततमात्मानमिति लोकरूपमात्मानं, तथा लोक
चात्मनि शरीरात्मनेलकरूपे पश्यत, प्यथस्थितमिति ज्ञेय ।
परावरदृश इति परमात्मानम्, अवराप्यात्मन्यतिरिक्तानि
प्रकृत्यादीनि, य पश्यति, तस्य परावरदृशः । ज्ञानमूलेत्यनेन
मोहमूलामस्थिरां शान्तिं निरसति ॥ २० ॥

पश्यत सर्वभावात् हि सर्वोवसात्सु सर्वदा ।

ब्रह्मभूतस्य स्वयोगो न शुद्धस्योपपद्यते ॥ २१ ॥

अथ जीवन्मुक्तस्य किमिति सुखदुःखहेतुपर्यायमैतद्योगो
न भवतीत्याह—पश्यत इत्यादि । पश्यत इति पश्यत एव
परं न तु रजयते नापि द्विषत इत्यर्थः । ब्रह्मभूतस्यैति ब्रह्मस
दृशस्य जीवन्मुक्तस्यैति व्याख्येयं, रायथा मुक्ते हि ज्ञानमपि
नास्ति, तेन पश्यत इति न स्यात् । स्वयोग इति धर्माधर्म-
सम्बन्ध ॥ २१ ॥

नात्मन' करणाभावाद्ब्रह्ममव्युपलभ्यते ।

स सर्वैकरणायोगान्मुक्त इत्यभिधीयते ॥ २२ ॥

अथ मुक्तात्मन किं लक्षणमित्याह—नेत्यादि । आत्मन
इति मुक्तात्मन । करणाभावादिति मन प्रवृत्तिकरणाभावात् ।
उक्तं हि—“करणाणि मनोद्विबुद्धिर्द्विर्मेन्द्रियाणि च” (शां-
अ १) इति, मन प्रवृत्त्यभावात् शरीराभावोऽप्यर्थक्य एव,
सर्वोभावाच्चात्मनि किमपि लक्षणं नास्ति, सर्वेषु चाल्ताऽऽती-
न्द्रिय एव । तेन, आत्मा उपलब्धयोग्यताभावाच्चोपलभ्यते,
तद्विज्ञान्यप्यभावादेव नोपलभ्यन्त इति भावः ॥ २२ ॥

विषयं विरजः शान्तं परमस्वरमध्ययम् ।

अमृतं ब्रह्म निर्वोणं पर्यायैः शान्तिरुच्यते ॥ २३ ॥

एतच्छतं सौम्यं विशदत्त यच्छात्वा मुक्तसंशयाः ।

मुनयः प्रशमं जग्मुर्वीतमोहरज स्पृहाः ॥ २४ ॥

विषयमित्यादिना मोक्षस्वरूपप्रकाशकार् पर्यायानाह ।
अपह्लातेति ज्ञान प्राप्येक्ष्य । किंवा, स्वप्रकाशकत्वात्पञ्च
नस्य ज्ञानमपि हेतु भवतीति बोद्धव्यम् ॥ २३ ॥ २४ ॥

तत्र श्लोकौ

सप्रयोजनमुद्दिष्टं लोकस्य पुरुषस्य च ।

सामान्यं मूलमुत्पत्तौ निवृत्तौ मार्गं एव च ॥ २५ ॥

शुद्धसत्त्वसमाधानं सत्या बुद्धिश्च नैष्ठिकी ।

विद्यये पुरुषस्योक्ता निष्ठा च परमपिपा ॥ २६ ॥

इत्यभिवेशशङ्कते तत्रे चरकप्रतिसंस्कृते शारीरस्थाने

पुरुषविचयशारीरं नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अथहे शुद्धसत्त्ववर्णमाधानमित्यनेन 'एतैरमित्यम्' इत्यादिना
'वीषाशये यथा' इत्यन्तेन ग्रन्थेनोक्तार्थं संगृहीत । 'शुद्ध
त्वस्य' इत्यादिना सत्या बुद्धिरुक्ता । नैष्ठिकीति सत्याबुद्धेरैव
विशेषणं, नैष्ठिकी मोक्षसाधिका । निष्ठा मोक्ष ॥ २५ ॥ २६ ॥
इति श्रीचक्रपामिदतविरचिताया चरकतात्पर्यटीकायामुत्तरे
वीषिकायां पुरुषविचयशारीरं नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

पक्षोऽध्यायः ।

अथातः शरीरविचयं शारीरं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेय ॥ २ ॥

शरीरविचयः शरीरोपकारार्थमिष्यते । ज्ञात्वा हि

शरीरतत्त्वं शरीरोपकारकारणेषु भावेषु ज्ञानमुत्पद्य

ते । तस्माच्छरीरविचयं प्रशशन्ति कुशाळा ॥ ३ ॥

पुरुषविचयं मोक्षोपयुक्तत्वेन पुरुषोपकारकमिधाय त्वं

विद्यमाननिकित्तोपयुक्तं शरीरोपकारकं शरीरविचयं व्रूते ।

शरीरस्य विचयनं विचयं शरीरस्य प्रथिमोनेन ज्ञानमित्यर्थः ।

शरीरोपकारार्थमिति शरीरारोमाधर्मम् । अथ कथं शरीरं

१ 'कृत्वा दृष्टान्तः । सर्वेष्वपि पश्येनोदवारका उक्ता' इति पा० ।

२ 'इति द्रव्यव्याख्याऽऽरम्भनियतम्' इति पा० । ३ 'शान्तमस्वरूपं'

इति पा० । ४ 'किंचिदव्यास्ता इति पा० । ५ 'न तत्र' इति पा० ।

१ 'श्वहृदिपयाननिकित्तोपयुक्तं शरीरोपकारकं' इति पा० ।

ज्ञानं शरीरोपकारकमित्याह—ज्ञात्वा हीत्यादि । शरीरस्य रक्तादिरूपस्य स्वरूपरूप तस्य शक्तिवैव इदमस्य वृद्धस्य धातोरसमानगुणतया हासकत्वेनोपकारकमिति, तथोक्तविपर्ययाच्चापकारकमिति ज्ञानं जायते, नोपकार्यंशरीरतत्त्वज्ञानेऽसतीति वाक्यार्थं ॥ १-३ ॥

तत्र शरीरं नाम चेतनाधिष्ठानभूतं पञ्चमहाभूतविकारसमुदायात्मकं समयोगवाहि । यदा ह्यस्मिन् शरीरे धातवो वैषम्यमापद्यन्ते तदा क्लेशा विनाशश्च प्राप्नोति । वैषम्यगमनं हि पुनर्धातूनां वृद्धिहासगमनमकास्त्र्येन प्रकृत्या च ॥ ४ ॥

समुदितस्यैव तावच्छरीरस्य स्वरूपमाह—तत्रेत्यादि । चेतनाशब्देन ज्ञानकारणमात्रोच्यते, भूतशब्द उपमाने, तेन, चेतनाया आत्मसर्वविधन्या शरीरे एवोपलम्भादात्मन शरीरमधिष्ठानमिति भवति, परमार्थस्तु चेतना आत्माश्रया, आत्मा च निराश्रय एव, किंवा चेतनस्यात्मनोऽधिष्ठानभूतमिति चेतनाधिष्ठानभूतम् । पद्याना महाभूताना विकारा रसादय शरीरारम्भका, तेषा समुदायो मेलक, स आत्मा स्वरूप यस्य तत्तथा । समुदायशब्देन च समुदायारम्भका धातव एवोच्यन्ते । तेन, न सयोगमात्रस्य शरीरत्वप्रसक्ति । किंवा, समुदाय सयोग एवोच्यता, तथाऽपि समुदाय आत्मा कारण यस्य शरीरस्य द्रव्यरूपस्य तत् पद्यमहाभूतविकारसमुदायात्मक शरीरमेव । समेनोचितप्रमाणेन धातूनां मेलकेन सम्यङ्दूरीगतया बहुतीति समयोगवाहि । यदा तु धातूना न्यूनातिरिक्तत्वेन विषमो मेलको भवति, तदा असमयोगवाहीति दर्शयन्त्याह—यदा हीत्यादि । लघुना वैषम्येण रोममात्रजनकेन क्लेश, महता त्वसाध्यरोजनकेन वैषम्येण विनाश मरण प्राप्नोति शरीरम् । अथ किं तद्वैषम्यमित्याह—वैषम्यगमनमित्यादि । वैषम्यगमनं वैषम्यावस्थाप्राप्ति, वैषम्यमेव कादाचित्कमित्यर्थं, यदि हि वैषम्यमित्येव ब्रूयात्, तदा सहजसिद्धमपि धातूना यच्चनूनातिरिक्तत्वेन वैषम्य, तदपि शिष्येण श्लोत, तेन, गमनपदप्रक्षेपात् सहज वैषम्य परिलख्य स्वरूपमाणापेक्षयैव कदाचिदुत्पद्यमान वैषम्य दर्शयति । वृद्धिहासगमनं चेह व्यस्त समस्व च वैषम्य ज्ञेयम् । वृद्धिहासस्यैव विशेषानाह—अकास्त्र्येन प्रकृत्या चेति, अकास्त्र्येनेति एकदेशेन, प्रकृत्येति सफलेन स्वभावेन । एतेन च रसादीना चात्मेन वृद्धिहासी तथा कास्त्र्येन वृद्धिहासायुग्महीतो भवत । अन्ये तु, अकास्त्र्येन इतिपद क्लेश विनाशश्च प्राप्नोतीत्यनेन सम योजयन्ति । तेन, यदाऽपि धातवो वैषम्यावस्थापद्यन्ते, तदाऽपि नावश्य क्लेशविनाशो भवत, अकास्त्र्येनेतिपदेन क्लेशविनाशाव्यभिचारस्याभिहितत्वात्, दृष्ट चैतत्, यथा—वृष्यप्रयोगाच्छुक्रद्वयो सलामपि न क्लेशविनाशो भवत, तथा बालस्य वर्षमानधातोरपि गुण एव

परं दृश्यते । तच्च नातिशुद्धं, यतो बालस्य वर्षमानधातोरपि वयोऽनुसृष्टा प्राकृतमानस्थिता एव धातवो भवन्ति, तेन न ते प्राकृतमाना वृद्धा उच्यन्ते, या तु वृष्यप्रयोगाद्वा शुक्रवृद्धि, सा यदि विकारकारिका न भवति तदा तु प्राकृतमानान्तर्गतैव । एतदेव धातूनां प्राकृतमान—यदविकारकारित्वम् । अञ्जल्यादिमानं तु अद्वयान्तरेणाभिहितमपि नित्यपरोक्षतया पुन स्वाभाविकधातुलक्षणैरेव ज्ञातव्यम् । तस्माच्छुक्रस्य यावती वृद्धिरदोषा, तावती प्राकृतमानावस्थास्यैव । प्राकृतमानातिरिक्तो चेह वृद्धिहासो वैषम्यगमनशब्देनोच्यते, तस्मादाद्यैव व्याख्या । तथा न केवल वृद्धिहासगमनमेव वैषम्यगमन, किन्तु प्रकृत्या च वैषम्यगमनं धातूनां भवतीति व्याख्यानयन्ति, तथाहि—“प्रकृतिस्य यदा पित्तं माहत् श्लेष्मण क्षये” (सू अ १७) इत्यादौ प्रकृतिस्थस्यापि दोषस्य विकारकर्तृत्वमुच्यते, विकारकारकस्य च दोषस्य प्रकृतिस्थताऽपि वैषम्यार्थक्रियाकारित्वेन वैषम्यशब्देनोच्यते । तदपि नातिसुन्दरम् । येन, प्रदेशान्तरेष्वपि त्रिविधा गति प्रतिपाद्य प्रकृतिस्थता धातूनां निर्विकारा एवोक्ता, यथा—“क्षीणा जहति लिङ्गं स्व समा स्व कर्म कुर्वते । दोषा प्रवृद्धा स्व लिङ्गं दर्शयन्ति यथाबलम्” (सू अ १७), तथा “विकारो धातुवैषम्यसाम्यं प्रकृतिरुच्यते सुखसन्नकमारोग्य विचारो तु खमेव च” (सू अ ९) एवमादिषु । यस्तु “प्रकृतिस्य यदा पित्तम्” इत्यादौ स्वमानावस्थितस्यापि पित्तादेर्विकारकर्तृत्व, तच्छरीरप्रदेशान्तर्गीतस्य पित्तादेस्तत्र प्रदेशे वृद्धस्यैव विकारकर्तृत्व, स्वमानस्थितोऽपि दोष प्रदेशान्तर्गे नीत सन् तत्प्रदेशस्थदोषापेक्षया वृद्ध एव भवति, तेन तत्रापि वृद्धस्यैव विकारकर्तृत्व, प्रपञ्चितव्यायमर्थश्लेष्मैव प्रपद्ये । यत्रापि स्वमानस्थितानानेन रक्तादीना वातादिदुष्टा विकारकर्तृत्व, तत्रापि वातादय एव वृद्धा प्राधान्येन विकारकरा, रक्तादयोऽपि तत्र दुष्टदोषसम्बन्धादीनस्त्रुणा वृद्धस्युणा वा भवन्ति, ततो गुणहानिद्विभवा वृद्धिहासो वृष्येऽपि विद्यत एवेति न प्रकृतिस्थस्य विकारकारित्वमिति पर्याय ॥ ४ ॥

योगपद्येन तु विरोधिनां धातूनां वृद्धिहासो भवत । यद्धि यस्य धातोर्वृद्धिकरं तत्ततो विपरीतगुणस्य धातोः प्रत्यवायकरं संपद्यते ॥ ५ ॥

उपयुक्तमेपजेन यथा वृद्धिहासो भवतस्वदाह—योगपद्येनेत्यादि । विरोधिनामिति परस्परविद्वेषगुणानाम् । एतदेवोपपत्त्या साध्यन्त्याह—यदीत्यादि ।—यद्धि मेपय, यथा क्षीरं कफशुक्रादिवृद्धिकरं, तत् कफशुक्रादेर्विपरीतगुणस्य चातादे प्रत्यवायकरं भवति, हासकरं भवतीत्यर्थं । विपरीतस्येति कृतव्ये यद्धिपरीतगुणस्येति करोति, तेन जातिवैपरीत्याहृणवैपरीत्यमेव हासकारणं प्राधान्येन दर्शयति । तेन, गोमूत्रद्रवत्वेन जाल्या समानमपि षट्पण्यरुक्षारिविपरीतगुणयोगात् कफस्यापहारकमेव ॥ ५ ॥

तदेव तस्माद्भेदं सम्प्रगव्यचार्यमाणं मुग्ध-
न्यूनातिरिक्तानां धातूनां साम्यकरं भवति, अधि-
कमपकर्षति न्यूनमाप्याययति ॥ ६ ॥

उपपादितं यौगपथेन धातूनां वृद्धिहासगमनमुपसंहरभाद-
रदेवेत्यादि । सम्यगुपचर्यमाणमित्यनेन उचितमात्रादिप्रयोगं
तथा धातुसाम्यावधिनेपजप्रयोगं च दर्शयति । मात्रादिवि-
भुङ्गं हि मेपकं न खोचितां कियां करोति; यथा—वृद्धस्य
कफस्य क्षीणस्य च पित्तस्य क्षयवृद्धिभ्यां साम्यार्थं यद्गुण-
व्यये कदादि तत् साम्यापर्युत्तरकालमप्युपयुज्यमानं पित्त-
वृद्ध्या कफक्षयेन च पुनर्वैपम्यभावहति । तस्मादेतद्रोपव्याप्ति-
स्यैव सम्यगुपचर्यमाणमिति वृत्तम् । ननु पूर्वमुक्तं नेपजेन
विरोधिनां धातूनां वृद्धिहासौ भवता, उपसंहरा तु धातूनां
साम्यकरं मेपजं भवतीत्युच्यते, तत्कर्यं नार्थभेद इत्याकांक्ष्य
वृद्धिहासकरमेव धातुसाम्यकरं भवतीति दर्शयन्नाह—अधि-
कमपकर्षति, न्यूनमाप्याययतीति । एवंभूतं च धातुसाम्यकरणं
यत्रैव विरोधिनां वृद्धिहासौ विद्येत तत्रैव हेतुं, न सर्वत्र । तेन
यत्र वृद्धिरेव परं दोषाणां न क्षयः कल्पयित्, तत्र यथा वृद्धस्य
दोषस्य क्षयाधानमुक्तं न तथा क्षीणस्य वर्धनमिति हेतुम् ॥ ६ ॥

एतावदेव हि भैषज्यप्रयोगे फलमिष्टं स्वस्थवृत्ता-
नुष्ठाने च थावजातूनां साम्यं स्यात् । स्वस्था ह्यपि
धातूनां साम्यानुष्ठानार्थमेव कुशला रसगुणानाहा-
रविकारांश्च पर्यायेभेच्छन्तुपयोक्तुं सात्त्विकसमाशा-
तान्; एकप्रकारभूयिष्ठांश्चोपयुज्यानास्तद्विपरीतक-
रसमाशातया चिष्टया सममिच्छन्ति कर्तुम् ॥ ७ ॥

एकधातुसाम्यस्योपादेयतां दर्शयितुं नेपजप्रयोगस्य तथा
क्षयवृत्तानुष्ठानस्य धातुसाम्यातिरिक्तं फलं निषेधयन्नाह—
एतावदेवेत्यादि । एतावदेवेत्यनेन वक्ष्यमाणधातुसाम्यं प्रक-
ष्यति । धातुसाम्यावधौ रोगप्रसक्तो हि नेपजसाध्यो न
धातुसाम्यादतिरिच्यते, तथा स्वस्थस्योत्तररसायनेनापि
धातुसाम्यनेव सिद्धिमाधीयते; तेन धातुसाम्यादतिरिक्तमायु-
र्बद्धसाध्यं नास्तीति भावः । उक्तं च—“धातुसाम्यक्रिया
शोका तन्प्रसास्य प्रयोजनम्” (सं. अ. १) इति । ननु
स्वस्थं धातुसाम्यं सिद्धमेव, न च विष्टं साध्यते, तत्कर्यं स्वस्थ-
वृत्तानुष्ठानेऽपि धातुसाम्यनेव फलमित्याह—अस्वस्था ह्यपी-
त्यादि । साम्यानुष्ठानप्रतिमिति सप्त एव साम्यस्य परावरसाम्यो-
त्पादेन परिपाठनायम् । रसा मधुरादयः । गुणा शुवांश्च ।
आहारविकाराः आपरतापलेहपेयरपा यवान्यादयः । रसा-
नेनेति उचितेन क्रमेण; स न क्रमो यथा—मधुरमुन-
सुग्ध तत्रान्यकषुष्मादिरतिवन्ध्यां कृद्वायुधोज्यमित्यादिर-
सक्रमः, तथा शुद्धसुपुग्ध हात्कार्यप्रतिबन्ध्यां लघूपयोग क्षये-

वंप्रकारो गुणानामुपयोगक्रमः, आहारविकारेष्वपि साधारण-
पुग्ध तत्पाकार्यं परोपयोग इत्यादिकः क्रमः । गुणशब्देन च
रसा अपि प्राच्यन्ते, तथाऽपि रसाः प्राधान्यात् वृष्युक्ताः ।
सात्त्विकसमाशातानिति रसगुणानिलस्य तथा आहारविकारवि-
लस्य विशेषणम् । सात्त्व्याथ तै अभ्यासेन तथा समत्वेन
न स्वाभाविकरूपव्ययेनाशाता इति सात्त्विकसमाशाताः । सम-
प्येन ह्यत्र पथ्यमुच्यते । किंवा सर्वदा सात्त्विकत्वेन समाशाताः
सात्त्विकसमाशाताः; त्रेन, असात्त्व्यानां रसादीनामुपयोगमेव
प्रतिक्षिपति । अथ यत्र तावत्प्रसादयः पर्यायेणोपयुज्यन्ते तत्र
साधु, यत्र त्वैकप्रकार एव रसादयः कुतश्चिदतिरिच्यन्ते
तत्र को विधिरित्याह—एकप्रकारेत्यादि । तत्र उपयुक्तैकप्रकार-
रसादिभूयिष्ठाद् रसादेविपरीतमर्थं करोतीति तद्विपरीतकरी
समाशाता चेष्टा, तथा चेष्टया समं कर्तुमिच्छन्तीति । एकप्रका-
रभूयिष्ठाद्युपयोगेनाधीयमानवैषम्यं शरीरं समं समधातुं कर्तुं
मिच्छन्ति । एतदुदाहरणं यथा—मधुरप्रकारभूयिष्ठं य आहा-
रप्रकारमुपयुक्ते तस्य मधुरसमानकफादिवृद्धिसांकर्यं कफादि
कर्मदोषशरीरं या व्यायामादिचेष्टा तथा साम्यमाधीयते । किंवा
तद्विपरीतकरी तथा समत्वेन च साशाता या चेष्टा सा तद्वि-
परीतकरसमाशाता; तेन क्रियमाणमतियोगादि निषेधयति ॥ ७ ॥

देशकालात्म्यगुणविपरीतानां हि कर्मणामाहार-
विकाराणां च क्रियोपयोगः सम्यक्, स्ववृत्तियोग-
सन्धारणम्, असन्धारणमुदीर्णानां च गतिमतां
साहसानां च वर्जनं, स्वस्थवृत्तमेतावज्जातूनां साम्यो
मुप्रदार्थमुपदिश्यते ॥ ८ ॥

संप्रति प्रलाभागतं स्वस्थतं समासेनाह—देशेत्यादि
—देशादिभिर्गुणशब्दः संयच्यते । आत्मशब्देनेह शरीरं
मुच्यते । देशविपरीतं कर्म यथा—मरी खरः, फलं
विपरीतं कर्म यथा—वसन्ते प्यायामः, आत्मविपरीतं कर्म
यथा—स्थूलशरीरं व्यायामजागरणादि । एवमाहारप्रसेनाद्
देशकालादिविपरीता उभेयाः । कर्मणां क्रिया, आहारविका-
राणां चोपयोग इति यथासंकर्यं योजनीयम् । सम्पत्ति-
क्रियाया उपयोगेन च समं ज्ञेयम् । अतिक्रान्तो योगनिलसि
योगो मिथ्यातियोगमोघरूपो ज्ञेयः । तेन, सर्वेषां वातु-
दीन्द्रियार्थमित्यायोगादीनां वर्जनं सर्वाहित्योत्तन्पारणम् ।
फालमिष्ठायोगादेस्तु उपरिहरस्य प्रतिक्रियैव वर्जनम् । गति-
मतामिति पुरीपाठीनां बहिरंगमनशीलानाम् । साहसानान्न
मायलमारम्भादीनाम् ॥ ८ ॥

धातयः पुनः शरीराः समानगुणैः समानगुण-
भूयिष्ठांश्चप्याहारविकारैरभ्यस्यमानैर्बुद्धिं प्राप्नु-
यन्ति, हासं तु विपरीतगुणैर्विपरीतगुणभूयिष्ठांश्च
प्याहारैरभ्यस्यमानैः ॥ ९ ॥

१ 'मात्रादिगुणदीनां' इति पा० । २ 'यवानानामां धातुसाम्य-
करणेनेति नेपज' इति पा० । ३ 'विपरीतकरपथ्यसमाशातया'
इति पा० ।

१ 'सर्वेषां' इति पा० । २ 'कर्मणोपयोगः, सम्यक् सर्वविशेष-
कतुदीर्णानां संघारणं' यो. । ३ 'योगादिमत्साधारणं' इति पा० ।

अथ रसादिधातूनां वृद्धिहासात्तु चो यादृशाभ्यामाहाराभ्यां कियेते तदर्थमित्युमाह—धातव इत्यादि । शारीरा इति पदेनाभ्यामिकान् बुज्यादीन् व्यवच्छिनति । यतो न बुज्यादयः समानगुणाद्भवन्ते, असमानगुणाद्वा हसन्ति । समाना एव परं गुणा यस्य तत्समानगुण, यथा—मांसं मांसस्य, समानगुणभूमिष्ठं यदल्पसमानगुण, यथा—शुकस्य क्षीरम् । क्षीरस्ताद्विद्रवत्वाच्छुकेऽपरसमानगुणम् । अभ्यसमानैरिलनेन सकृदुपयोगाद् वृद्धिं हासं च निषेधयति । विपरीता एव परं गुणा यस्य ताद्विपरीतगुणम् । अल्पसमानगुण तु विपरीतगुणभूमिष्ठम् ॥ ९ ॥

तत्रेमे शरीरधातुगुणाः संख्यासामर्थ्यकराः, तद्यथा—गुरुलघुशीतोष्णस्निग्धरूक्षामन्दतीक्ष्णस्थिरसरमृदुकठिनविशदपिच्छिलरूक्षक्षणरारसूक्ष्मस्थूलसान्द्रद्रवाः । तेषु ये गुरवस्ते गुरुभिराहारविकारगुणैरभ्यसमानैराप्याप्यन्ते, लघवश्च हसन्ति, लघवस्तु लघुभिराप्याप्यन्ते, गुरवश्च हसन्ति । एवमेव सर्वधातुगुणानां सामान्ययोगाद् वृद्धिः, विपर्ययान्नास्तः । तस्मान्मांसमाप्याप्यते मासेन भूयस्तरमन्येभ्यः शरीरधातुभ्यः, तथा लोहितं लोहितेन, मेदो मेदसा, वसा वसया, अस्थि तरुणास्त्रा, मज्जा मज्जा, शुक्रं शुक्रेण, गर्भस्त्यामगर्भेण ॥ १० ॥

अथ के ते शरीरधातुगुणा ये भेदजगुणं समाना असमाना वा उच्यन्ते इत्याह—तत्रेत्यादि । शरीरधातुगुणा इति विशेषेणानप्रस्तुतत्वेनानभिधेयानात्मगुणान् बुज्यादीन् निरस्यति । परादयस्तु यद्यपि शरीरधातुगुणा भवन्ति, तथाऽपि ते वृद्धिं हासं च प्रत्यनतिप्रयोजनत्वादिहातुकाः । रसस्तु प्रधानत्वेन प्रकरणान्तरोक्त एवेति नेहोक्त । स्पर्शस्तु शीतोष्णसहृहीत एव । शब्दरूपगन्धास्तु परादिवद् रसां हासे च नातिप्रयोजना इति मोक्षा । सख्या ज्ञान गणना वा, तत्र सामर्थ्यं कुर्वन्तीति संख्यासामर्थ्यकरा । एते हि शुभोदयो ज्ञाता विद्यतिशुभोदयो भवन्तीति यज्जान सख्यारसामर्थ्यरूपं तद् कुर्वन्ति (शुद्धलवाद्य) । परस्परविपर्ययात्मकान् द्रव्यान् दशगुणान् दर्शयित्वा तेषां च द्वयसमदान् श्रेष्ठप्रादिक्या कर्माह—तेष्वित्यादि । लघवश्च हसन्तीति श्लेध । शोषशीतादिगुणानां वृद्धिमतिदेशेनाह—एवमित्यादि । सामान्ययोगादिति सेमानैकरूपार्थयोगात् । तत्र सामान्य सर्वथा समानगुणजातिरूप भवति, यथा—पोष्यपोषकयोर्मांसयो । क्वचिच्च विजातीयेषुपि गुणा एव पोष्यपोषकवृत्तयो भवन्ति, यथा—क्षीरशुक्रयो । तत्राल्यर्गवृद्धिकर्तृत्वेन प्रथमं जातिरूपमेव सामान्यं सर्वगुणसामान्यशुक्रमुदाहरति—तस्मादित्यादि । भूयस्तरमन्येभ्य

इत्यनेन मासेन समानगुणभूमिष्ठतया रकादिवृद्धिरपि क्रियते, भूयसी तु सर्वथा सामान्ययोगान्मांसस्य वृद्धिं क्रियत इति दर्शयति । लोहितं लोहितेनेत्येवमादे 'भूयस्तरमन्येभ्य' इत्यनुवर्तनीयम् । गर्भस्त्यामगर्भेणेत्यत्र आरगर्भेणाण्डादिरूपेण समुदितानां मासादीनां सम्पन्ननिष्पन्नानां च वृद्धिरुच्यते ॥ १० ॥

यत्र त्वेयंलक्षणेन सामान्येन सामान्यवतामहारविकाराणामसाद्विध्यं स्यात् सन्नहितानां वाऽप्ययुक्तवाधोपयोगो घृणित्वादन्व्यस्माद्वा कारणात्, स च धातुरभिघर्धयितव्यः स्यात्, तस्य ये समानगुणाः स्युराहारविकारा असेव्याश्च, तत्र समानगुणभूमिष्ठानामन्यप्रवृत्तीनामप्याहारविकाराणामुपयोगः स्यात् । तद्यथा—शुभ्रक्षये क्षीरसर्विपोरुपयोगो मधुरस्निग्धशीतसमारयातानां चापरेया द्रव्याणां, मूत्रक्षये पुनरिक्षुरसवारुणीमण्ड्रवमधुराम्ललवणोषणदिना, पुरीषक्षये कुल्मासमापकुक्कुण्डाजमध्ययवशाकधान्याम्लाना, वातक्षये कटुकतिसकपायरूक्षलघुशीतानां, पित्तक्षयेऽम्ललवणकटुकक्षारोष्णतीक्ष्णानां, श्लेष्मक्षये स्निग्धगुरुमधुरसान्द्रपिच्छिलानां द्रव्याणाम् । कर्मापि यद्यस्य धातोर्वृद्धिकरं तत्तदासेव्यम् । एवमन्येषामपि शरीरधातूनां सामान्यविपर्ययाभ्यां वृद्धिहासौ यथाकालं कार्या । इति सर्वधातूनामेकेकशोऽतिदेशतश्च वृद्धिहासकराणि व्याख्यातानि भवन्ति ॥ ११ ॥

संप्रति समानगुणभूमिष्ठेन विजातीयैः वृद्धिनाह—यत्रेत्यादि । एवलक्षणेनेति दुव्यजातिरूपेण । उच्चार्यं विदुषोति—घृणित्वादित्यादि । अन्यस्माद्वा कारणादित्यसामान्यगर्भशुक्रादिभक्षणजन्याथर्मोत्पत्तेः । तत्रेत्यनेन असन्नहितान् घृणया कारणान्तरेण च सन्नहितानप्यसेव्यान् प्रत्यवमृशति । अन्यप्रवृत्तीनामिति विजातीयानाम् । अत्रोदाहरणमाह—तद्यथेत्यादि । शुके क्षीणे यदि शुक्रान्तरं न प्राप्यते, प्राप्तं वा घृणादिवशादनुपयोज्यं स्यात्, तदा समानगुणभूमिष्ठानां क्षीरक्षीरानामुपयोगः कर्तव्य इत्यर्थः । मूत्रादावपि घृणादिना सजातीयप्रयोगाविषये समानगुणभूमिष्ठप्रयोगेमाह—गृनेत्यादि । कुक्कुण्डं परल्लादिच्छत्रिका । अजमध्यं छागान्तराधि । द्रव्याणामुपयोग इति योजना । आहारं वृद्धिकरमभिघाय विहारमपि वृद्धिकरमाह—वर्मात्यादि । कर्मेशब्देनेत्यास्यान्वित्वाद्योऽपि गृह्यन्ते । कर्मं तु प्रायं प्रभावादेव वृद्धिकरं भवतीति कृत्वाऽन समानगुणतापरिग्रहो न कृत । साक्षादनुक्ता नामपि धातूनामुक्त्यायातुसारेण वृद्धिहासमभिदर्शयति—

१ 'समानैकार्थयोगात्' इति पा० । २ 'सर्वगुणभूमिष्ठसामान्यशुक्र' इति पा० ।

१ 'अनुकार्यम्' इति पा० । २ 'कायकर' इति पा० ।

एवमित्यादि । यथाकालमिति त्रियाकालानुसंधितेन । उक्त
प्रकरणमुपग्रहरति—इति सवेत्यादि । एकैकस्य इत्यनेन
नांसाम्याप्यत्यते मातेनेत्यादिना क शक्यति । अत्रिदेशतथेत्यनेन
एवमन्येषामपि भावनामित्यादिनोक्त शक्यति ॥ ११ ॥

कालस्वयेन शरीरवृद्धिकरास्त्वियमे भावा भवन्ति,
तद्यथा—कालयोगः स्वभावसंसिद्धिराहारसौष्टवम-
विघातश्चेति ॥ १२ ॥

वृद्धिमत्त्वात् सर्वशरीरवृद्धिकरानाह—कारण्येनेत्यादि ।
कालयोग इति वृद्धिकारकयौवनवृद्धिकालयोगः । यौवनवृद्धि
सातदश्वनत्सारादिकालरक्षणे कालमहिम्नैव वृद्धिर्भवति । स्वभाव-
शब्देनाद्यद्युपग्रहते । तेन स्वभावसंसिद्धिशरीरवृद्धिहेतुत्वात् ।
आहारसौष्टवमित्याहारसपत् । अविघातश्चेति शरीरवृद्धिविघात-
कृतिभ्यवायमनोभिप्रातविरह ॥ १२ ॥

बलवृद्धिकरास्त्वियमे भावा भवन्ति । तद्यथा—
बलवत्पुरुषे देदो जन्म बलवत्पुरुषे काले च, सुखश्च
फालयोगः, बीजक्षेत्रगुणसंपद्य, आहारसंपद्य,
शरीरसंपद्य, सात्म्यसंपद्य, सत्यसंपद्य, स्वभाव
संसिद्धिश्च, यौवनं च, कर्म च, संदर्पश्चेति ॥ १३ ॥

वृद्धिमत्त्वात् बलवृद्धिकरान् भावानाह—बलेत्यादि । देश
महिम्ना बलवन्तं पुण्या यस्मिन् देशे सैन्यवादी स बलवत्सु-
ह्यो देश, तत्र जातो देशमहिम्नैव बलवान् भवति, यथा
सैन्यवा बलवन्तं पुण्या । परिणामस्यापि प्रसक्तस्य हेतुत्वा-
नाह—बलवत्पुरुषे काले चेति । कालो हेमन्तशिशिरादिरूप ।
हेमन्त—शिशिरे वा षाढे जायमानस्य स कालो बल जनयति ।
सुखश्च फालयोग इति साधारणकालयोगः । बीजस्य शुभरूपस्य,
तथा क्षेत्रस्वातंत्र्यमौषधरूपस्य गुणानां प्रशस्तधर्माणां सपत्,
बीजक्षेत्रगुणसंपद्य । अत्र बीजक्षेत्रयोर्निर्दोषताऽपि सपत् स्यात्,
तेन निर्दोषतातिरिक्तसारत्वादिबीजक्षेत्रगुणप्राप्त्यर्थं गुणप्रद्वेष
हेतुम् । सत्यसंपद्येति सत्त्वसंपद्यऽपि शरीरे बल जनयति हेतुम् ।
यचन हि—“शरीरं ह्यपि सत्त्वमनुविधीयते” (शा अ ४)
इति । स्वभावसंसिद्धिर्बलजनकर्मसंसिद्धिः । कर्म व्यायामादि
कर्मैस्त्वयं, व्यायामादिकर्मोभ्यासादि बल भवति ॥ १३ ॥

आहारपरिणामकरास्त्वियमे भावा भवन्ति ।
तद्यथा—ऊष्मा वायुः हेतुः क्रंदः कालः समयो
गश्चेति ॥ १४ ॥

प्रशस्तगुणभिधानप्रस्तावादाहारपरिणामस्यापि प्रसक्तस्य
हेतुत्वानाह—आहारेत्यादि । काल इति पाककालो निरावपान-
नारिरूप । समयो ह्याहारस्य प्रकृत्यायशहारविधिविशेषा-
वतनसम्बन्धयोगः ॥ १४ ॥

तत्र तु सर्वेषाम्पूम्मादीनामाहारपरिणामवे-
षाणा भावागामिमे पमविशेषा भवन्ति । तद्यथा—

१ 'शरीरवृद्धिकरास्त्वियमे' इति पा० । २ 'संयोगश्च' इति पा० ।

ऊष्मा पचति, वायुरपकर्षति, हेतुः शोथित्वयमाया
द्वयति, क्रंदो मादर्वं जनयति, कालः पर्याप्तम-
मिनिधीतयति, समयो गस्त्वेषां परिणामधातुसा-
भ्यकरः संपद्यति ॥ १५ ॥

अत्र आहारपरिणामकरेषु ऊष्मैव साक्षात् पाके व्याप्तिवत्,
वाय्वादयस्तु तस्य पचतो व्यापारविशेषेण सहायतां यान्तीति
दर्शयन्नाह—तनेत्यादि । वायुपचयतीति ऊष्मास्थानाद् विर-
रस्थितमन्नगूनासमीप नयति । बहुकम्—“अन्नमादान
कर्मा तु प्राण कोष्ठ प्रकर्षति” (वि अ १५) इति । वायुर-
पकर्षतीत्युपलक्षणं, तेन अमृतोत्तममपि सनानाह्वस्य धामो
बादभ्यम् । उक्त हि—“समानेनाचभूतोऽमि .. पचति” (वि
अ १५) इति । पर्याप्तमिति पाकमित्यति, सत्वय्युष्मादिभ्या
पारे कालवशादेव पौको भवति नोष्मादिभ्यापारमानादिति
भावः । समयो गस्त्वेषामिति एषामाहारप्रभ्याणां प्रकृत्यादीनां
य समयोगः, स परिणामकरो धातुसाम्यकारश्च भवति, यथा
हि प्रकृत्यादिविद्वद् आहारो भवति, तदा प्रकृत्यादिदोषादेव न
साम्यपरिणामो भवति । एतद्व्यादिव्यापारप्रतिपादकं प्रत्या-
न्तरं यथा—“अन्नमादानवर्मो तु प्राण कोष्ठ प्रकर्षति ।
तत्रैवैभिन्नपचात क्रंदेन वृद्धतां गतम् । समानेनाचभूतोऽमिर्-
दर्वं पचनेन ह्य । काले पक् सन समय् पचत्वायुर्विद्वद्ये”
(वि. अ १५) इति ॥ १५ ॥

परिणमतस्वाहारस्य गुणाः शरीरगुणभायमा
पचन्ते यथास्वमविरुद्धाः । विरुद्धाश्च विद्वन्पुर्विद-
ताश्च विरोधिभिः शरीरम् ॥ १६ ॥

अथ कया परिणाम्या परिणामसापद्यमान आहारो धातु
साम्यकरो भवतीत्याह—परिणमत इत्यादि । परिणमत इति सर्व
माननिर्देशेन नो यथा न्या आहारस्य पर्यगम्यते स तथा एष
शरीरगुणरूपता याति, न हृत्साहाहारपरिणाममपेक्षत इति दर्श-
यति । यथास्वमविरुद्धा इति ये आहारगुणा यस्मिन् शरीरे
शेऽविरुद्धा एव तद्वृत्तां यान्ति । यथा—आहारस्य कठिनो
भागो मांसस्य्यादिकठिनभागोपेक्षो भवति, इवानास्तु वीणि
तादिरूपो भवतीत्यादि । विरुद्धाश्च विद्वन्पुर्विद शरीरगुणवि-
रुद्धास्तु आहारगुणा विद्वन्पुर्विदयेविरुद्धं । अथ ते शरीरगु-
आहारगुणविदवा सन्त किं वृचन्तीत्याह—विहता इत्यादि ।
विहतास्तु विरोधिभिः शरीरे विद्वन्पुर्विद योजना । विरोधिभि-
रिति निपरीतेराहारगुणै, विहता इति ह्यय नीता । किञ्च
विरोधिभिरिति यथा दुग्धमत्स्यारविरुद्धाहारविदवा शरीर-
गुणा शरीरे ह्यन्तु, अक्षरात् विद्वन्पुर्विदस्य ह्यय नीता शरीरे
ह्यन्तु इति दर्शयति ॥ १६ ॥

१ 'व्यापारविशेषा' उपपत्तीत्याह इति पा० । २ 'तत्त्वय्यु-
ष्मापारे कालवशादेव साम्यपरिणामो भवति' इति पा० ।
३ 'नोष्मादिभ्यापारमानादिति भावः' इति पा० । ४ 'दशेनाम' इति पा० ।

शरीरगुणाः पुनर्द्विविधाः संग्रहेण—मलभूताः प्रसादभूताश्च । तत्र मलभूतास्ते ये शरीरस्या-
वाधकराः स्युः । तद्यथा—शरीरच्छिद्रपूपवेहाः
पृथग्जन्मानो बहिर्मुखाः, परिपक्वाश्च धातवः,
प्रकृपिताश्च यातपित्तश्लेष्माणः, ये चान्येऽपि
केचिच्छरीरे तिष्ठन्तो भावाः शरीरस्योपघातायो-
पपद्यन्ते, सर्वास्तान्मूले संचक्ष्महे, इतरांस्तु
प्रसादे, गुर्वादींश्च द्रवान्तात् गुणभेदेन, रसा-
दींश्च शुक्रान्तात् द्रव्यभेदेन ॥ १७ ॥

अथ कतिप्रकारास्ते शरीरगुणा इत्याह—शरीरेत्यादि ।
सग्रहेण सक्षेपेण । तेन विश्लेषेण धातुपधात्वादिविभागेन बहु
वक्ष्य भवन्ति । भूतारब्ध स्वरूपे । आवाधकरा इति पीडा
करा इत्यर्थः । पृथग्जन्मान इति पिचोलिकासिद्धान्तकादिभे-
देन नानाहृषा । बहिर्मुखा इत्यनेन य एव चिद्रमला
भ्रूततया बहिर्नि सरणाभिसुखा, त एव पीडाकर्तृत्वेन
मलाख्या, ये तु स्रोतस्यलेपमात्रकारकास्ते गुणकर्तृतया न
मलाख्या । परिपक्वाश्च धातव इति पाकात् पूयता गताश्च
शोणितादयोऽपि मलाख्या । किञ्चा अपरिपक्वाथेति पाठ,
तदा सामा धातवो मलाख्या इति हेयम् । कृपिताथेति पदेन
घातादय सामान्येन क्षीणा वृद्धा वा गृह्यन्ते, विवृतिमात्र हि
घातादीना कोप । ये चान्येऽपीलादिना विमार्गगतान् पीडा-
कारकान् शरीरधातून् तथाऽजीर्णशीन् प्राडयन्ति । मल इति
एकवचन जातौ । इतरानिति नविकारकरान् स्व(स)मानस्थित-
पुरीषघातादीन् । पुरीषघातादयोऽपि शरीरावष्टम्भका प्रसादा
एव गुणकर्तृत्वात् । मलप्रसादभेदेन शरीरगतभावानभिधाय
पुनर्द्वयगुणभेदानाह—गुर्वादीथिलादि ।—गुर्वादयो द्रवन्ता
पश्चादुक्ता एव । अत्र च ये मला उपघातवक्ष्योचरते गुर्वा
दियुगाधारत्वेन प्राडा । किंवा इतरांस्तु निरावाधान् मलादीन्
प्रसादे सचक्ष्महे, तथा गुर्वादींश्च (तथा रसादींश्च) निर्विकार-
ान् द्रव्यगुणरूपात् प्रसादे सचक्ष्महे इति व्याख्येयम् ॥ १७ ॥
तेषां सर्वेषामेव कालपित्तश्लेष्माणो दुष्टा दूषयि-
ताः भवन्ति दोषस्वभावात् । घातादीनां पुनर्धा-
त्यन्तरे कालान्तरे प्रदुष्टानां विविधाशितपीतीयेऽ-
ध्याये विज्ञानान्युक्तानि । एतावत्येव दुष्टदोषगति
र्यावत् संस्पर्शान्छरीरधातूनाम् । प्रकृतिभूतानां
तु खलु घातादीना फलमारोग्यम् । तसादेपा
प्रकृतिभावे प्रयतितव्यं बुद्धिमद्भिरिति ॥ १८ ॥

अथ यदेतत् पुरीषादीनां मलत्वं तदुपगान्भवति, तेन
तेषां दूषकहेतुमाह—तेषामिलादि । तेषामिति पुरीषादीनां

१ 'शरीरधातव' इति पा० । २ 'मलाख्यात्' इति पा० । ३ 'प्र
सादाख्यात्' इति पा० । ४ 'प्रकथमाना इति पा० । ५ 'पीडा
कारकान्' इति हस्तलिखितमुल्लेके नोपलभ्यते । ६ 'तथा रसादींश्च'
इति हस्तलिखितमुल्लेके न पश्यते । ७ 'तत्' इति पा० ।

रसादीनां च । दुष्टा इति स्वहेतुपचिता, क्षीणास्तु नान्यदुष्टि
दोषा कुर्वन्तीति प्रतिपादितमेव । अथ धात्वन्तराधयिणा
घातादीनां दुष्टानां किं लक्षण येन ते ज्ञातव्या इत्याह—
घातादीनामिलादि । विज्ञानानीति लक्षणानि । रसाद्याधयदुष्ट
घातादिलक्षण तावद्विविधाशितपीतीये प्रोक्तम् । केशामुत्प-
नायाश्रयदुष्टदोषलक्षणं तु यद(त)त्र नोक्तं तत् कथं हेयमि-
त्याह—एतावत्येवेत्यादि । केशादीं दुष्टानामपि घातादीनां
गतिनोऽस्तीति वाक्यार्थः । यावत् संस्पृशानादिति स्पर्शनेन्द्रियं
व्याप्य, तेन शरीरधातूनां दूषणे स्पर्शनेन्द्रियपर्यन्तमेव दुष्ट-
दोषगतिर्भवति, तेन न केशादिषु दुष्टदोषगति । यस्तु पलि-
तादि केशे मृतनखे वा पुष्प तत् स्पर्शवच्छरीररक्षित्वेनैव
दोषेण कृत, न पुनर्मृतनखे केशेष्वपि स्वमार्गचारी दोष प्रचर-
तीति युवते । वयं तु द्रूम—विविधाशितपीतीयोक्तदुष्ट्या
सर्वदुष्टयुपसग्रहो भवतीति दर्शयन्नाह—एतावत्येवेत्यादि ।
यावत् संस्पृशानादिति स्पर्शासम्बन्धात् । तेन, शरीरधातूना
यावत् स्पर्शानाहुष्टदोषगतिर्भवति । सा च सर्वा विविधाशित-
पीतीयोक्तैव न ततोऽधिका दुष्टिर्देहसाक्षि । तत्र हि "मला-
नाभिल्य दुष्टास्तु भेदशोषप्रदूषणम्" (सू. अ. २८) इति
प्रथमेन कृत्रमलप्रहणात् केशान्धौ मरौ गृहीतायेव । एतेन तु
नसाप्रकेशप्रफुटनान्दित्तनलाप्रकेशप्रगतेन दोषेणैव हृत
भवति । अथ दुष्टा घातादयो दुष्टिलक्षणानि कुर्वन्ति, प्रकृति-
स्थास्तु किं कुर्वन्तीत्याह—प्रकृतिभूतानामिलादि ॥ १८ ॥

भवति चात्र ॥

शरीर सर्वथा सर्वं सर्वदा वेद यो भिपकू ।

आयुर्वेदं स कारक्येन वेदं लोकमुपप्रदम् ॥ १९ ॥

सप्रदुषकरणजन्यशरीरज्ञानस्य फलमाह—शरीरमिला-
दि ॥ १९ ॥

पंचवादिनं भगवन्तमायेयमश्विबेदा उवाच—
श्रुतमेतद्यदुक्तं भगवता शरीराधिकारे यवः ।
तु खलु गर्भस्याङ्गं पूर्वेमभिनिर्यतेते कुक्षी, शुतो-
मुखः कथं चान्तर्गतात्स्रष्टति, किमाहारश्च वर्त-
यति, कथंभूतश्च निष्कामति, कैश्चायमाहारोपवा-
रंजतः सद्यो हन्यते, कैरव्याधिरभिवर्धतः, किं चास्य
देवादिप्रकोपनिमित्ता विकाराः सम्भवन्ति आहो-
स्त्रिप्तः, किंचास्य कालाकालमृत्व्यामांयाभावयो
भंगयानध्यवस्यति, किंचास्य परमायुः, कानि चास्य
परमायुषो निमित्तान्ति ॥ २० ॥

शरीरविचारक प्रकरणं गमाप्यं गर्भशरीरविचारक प्रकर-
णमारभते,—एववादिनमित्यादि । कुशाधिलन्तर्नैक प्रथ-
कृतोमुख कथं चान्तर्गतात्स्रष्टतीति द्वितीय, निष्काम-
मर्त्यन्तेन तृतीय, कैश्चायमाहारोपचारंजतं सद्यो हन्यत
इति चतुर्थं, कैरव्याधिरभिवर्धत इति पचम, आहोस्त्रि-
१ तमवमुक्तवन्त १९९ पा० । २ 'शरीरविचारक' इति पा० ।

लन्तः पट्टः । शेषं प्रधानं पूर्वपदद्वयस्याप्यवच्छेद(क)मेव,
एवं नव प्रथाः । अप्यवच्छेदोति निधितोति ॥ २० ॥

तमेवमुक्तयन्तमग्निवेशं भगवान् पुनर्वसुरात्रेय
उवाच—पूर्वमुक्तमेतद्गर्भावक्रान्तौ यथाऽयमग्निनि-
वेतंते कुशौ, यथास्य यदा संतिष्ठतेऽङ्गजातम् ।
पिप्रतिवादास्तत्र च बहुविधाः सूक्ष्मतामुषीणां
सन्ति सर्वेषां; तानपि निबोधोच्यमानान्—शिरः
पूर्वमग्निनिवेतंते कुशाविति कुमारशिरा भद्राङ्गः
पश्यति, सर्वेन्द्रियाणां तदधिष्ठानमिति कृत्वा; हृद्-
यमिति काङ्कापनो बाह्यीकमिपक्, चेतनाधिष्ठान-
त्वात्; नाभिरिति भद्रकाप्यः, आहारागम इति
कृत्वा; पकाशयगुदमिति भद्रशौनको, मातृवाधि-
ष्ठानत्वात्; हस्तपादमिति वडिहाः, तत्करणत्वात्
पुरुषस्य; इन्द्रियाणीति जनको वैदेहः, तान्यस्य
बुद्ध्यधिष्ठानानीति कृत्वा; परंशत्वाच्चिन्त्यमिति
भारीचिः कश्यपः; सर्वाङ्गामिनिर्वृत्तिमुगपदिति
धन्वन्तरिः; तदुपपन्नं, सर्वाङ्गानां तुल्यकालामिनि-
र्वृत्तत्वाद्बुद्ध्यादीनाम् । सर्वाङ्गानां ह्यस्य हृदयं मूलं
मधिष्ठानं च केषाञ्चिद्ग्राधानाम्, न च तस्मात् पूर्वा-
ग्निनिर्वृत्तिरेषां; तस्माद्बुद्धयप्रभृतीनां सर्वाङ्गानां तुल्य-
कालामिनिर्वृत्तिः; सर्वं भाषा ह्यन्योन्यप्रतिवद्धाः;
तस्माद्यथाभूतदर्शनं साधु ॥ २१ ॥

यथाकममुत्तराण्यह—पूर्वमिलादि ।—पूर्वमुक्तमिति यथा-
स्य यदा संतिष्ठतेऽङ्गजातं तदपि गर्भावक्रान्तौ । एवमस्य युगप-
दिन्द्रियाणां तदवस्थायां यथाप्येनाग्निनिवेतंतेऽन्यत्र वैमो मा-
वैमो यैऽस्य जातस्योत्तरकाल जायन्ते (सा. अ. ४) इत्यादिना
प्रत्ययेनोक्तम् । यद्यपि 'यथमग्निनिवेतंते कुशौ' इति नेह पृथं, त-
याऽयमग्निनिर्वृत्तिक्रमोपदर्शनं 'किं नु खलु गर्भस्याङ्गं पूर्वमग्नि-
निवेतंते' इति प्रथमं 'यथांकोत्तरादग्नीवदर्शनादुत्तरपदमेववतीति
निवेतंते',—उक्तमेतदत्रान्यक्रान्तौ यथाऽयमग्निनिवेतंते गुशा-
विति । उच्यमानि युगपदङ्गामिनिर्वृत्तिं मतान्तरोद्धारण स्वति-
र्कृत्यमाह—पिप्रतिवादास्तत्रमेत्यादि । पञ्चाशयय गुदं चेति पञ्च-
शययुदं; किंवा पञ्चाशययसमीपस्यं गुदं पञ्चाशययगुदम्, उत्तर-
गुदमित्यर्थः । इन्द्रियाणीति इन्द्रियाधिष्ठानानि नवनगोलक-
सीणि । तदुपपन्नमिति धन्वन्तरिचननुपपत्तौ; अत्र हेतुमाह—
सर्वाङ्गानामित्यदिना हृदयप्रभृतीनामित्यन्तेन । अत्र च प्रतिशा-
हेत्योक्तं नाशङ्कनीयं; धन्वन्तरिचननुपपत्तमिति प्रतिष्ठा,
तदमिहितार्थस्य युगपदङ्गामिनिर्वृत्तिस्यस्य सिद्धत्वादिर्हेत्यर्थः
प्रतिष्ठायांदिश एषः । ये तु 'हृदयकालामिनिर्वृत्त्यात्' इति
परमिति, तेषां हेतवो बद्धक एव । येन, उत्तरकालमपि तयो-

ज्ञाना युगपद्बुद्धिदर्शनं; समानकालवर्धमानानां फलानामिव
समानकालमेव जन्मानुमीयते, अयमानकालजातानां हि न
समानकाला समा युद्धिर्भवति । पूर्वेषाणां भवति हृदयपूर्वामि-
निर्वृत्तिरूपेणैव समानन्यायाहृदयत्वाद्—सर्वाङ्गानां ह्यस्येत्यादि ।
मूलमिव मूलं, तदुपपत्तेन सर्वाङ्गोपपत्तात् । अग्निष्ठानमित्या-
शयः । तत्रौच प्रभृतीनामधिष्ठानं हृदयं भवति; न च तस्मात्
पूर्वामिनिर्वृत्तिरिति न च तस्याधिपुत्रकालान्याधिष्ठानत्वात्
पूर्वामिनिर्वृत्तिर्भवति । यदि हि मूलं कारणमिति मतं स्यात्,
तदा कार्येभ्योऽहेत्यः प्रकृ हृदयं स्यादपि; न चेहाङ्गानां हृद-
कारणं किं तु प्रधानं, प्राधान्यं च तदुपपत्तेन सर्वाङ्गोपपत्ता
दिति । यथाप्याभयाधिविभवः, स चापि सहोत्पत्त्याद्
हृदयमाधयि तदाधितोच प्रभृतीनां भवतीति भावः । तदे
चेद्बुद्धयस्य प्रधानस्यापि पूर्वोत्पादो नास्ति तदा शिरःप्रभृती
नामपि पूर्वोत्पादो नास्त्विति कृत्वोपसंहरन्माह—तस्मादित्यादि
युगपदमिनिर्वृत्तौ हेत्वन्तरमाह—सर्वभावा हीत्यादि । भावा ई
शारीरा भावाः । अन्योन्यप्रतिवद्धा इति यस्मात् सर्वभावाः पर
स्परप्रतिवद्धा एव तिरास्त्राणादिभिर्जायन्ते, तेन समाननियम्य
नत्वाद् युगपदेव भवन्ति । यथाभूतदर्शनमिति यथाभूतदर्शनं,
तथ धन्वन्तरिमतमेव ॥ २१ ॥

गर्भस्ते खलु मातुः पृष्ठाभिमुख ऊर्ध्वेशिराः सकु-
प्याङ्गान्यास्तेऽन्तःकुशौ ॥ २२ ॥

गर्भस्तिवत्यादि द्वितीयप्रश्नोत्तरम् ॥ २२ ॥

व्यपगतपिपासाबुभुक्षस्तु खलु गर्भः परतन्त्र-
त्तिर्मातरमाधिस्य वतयत्युपसंक्षेपोपेक्षेदाभ्यां गर्भा-
शये सदसद्गताज्ञावययः, तदनन्तरं ह्यस्य कश्चि-
होमभूपायनंरूपहेहः कश्चिद्गामिनाल्ययनैः ।
नाभ्यां ह्यस्य नाडी प्रसक्ता, नाट्यां चापरा,
अपरा चास्य मातुः प्रसक्ता हृदये, मातृहृदयं ह्यस्य
तामपरामगिस्तंभयते तिरासतिः स्पन्दमानार्भिः । स
तस्य रसो वल्लयर्षकरः संपद्यते, स च सर्वरसया-
नाहारः । खिया ह्यापन्नगर्भायास्त्रिधा रसः प्रतिप-
द्यते—स्वशरीररुपुद्ये, स्तन्याय, गर्भबुद्धये च । स
तेनाहारेणोपपद्यते (परतन्त्रवृत्तिर्मातरमाधिस्य)
वतयत्यन्तर्गतः ॥ २३ ॥

व्यपगत इत्यादि 'त्रिसहस्ररथयतीति' इति प्रश्नोत्तरम् ।
परतन्त्रवृत्तिरिति मात्राधीनइति । एवंदेव विवृणोति—नाभ-
मिलादि । उपसंक्षेपो निस्सन्दः । सदसद्गताज्ञावयय इति च्छेदः ।
तदनन्तरमित्यत्रप्रत्ययान्तां यत्नाम् । नागिसवपत्ता नाडी

१ 'युगपद्बुद्धिदर्शनं' इति वा० । २ 'पूर्वमिनिर्वृत्ति' इति वा० ।
३ 'तदुपपत्तयानां अयमुत्तः युगो' इति वा० । ४ 'सर्वे' इति
-दयानामि' इति वा० ।

१ 'पूर्व' च प्रधानं इति वा० । २ 'हृदयपूर्वोणां' इति वा० ।
३ 'स्वभावात्' इति वा० । ४ 'युगपद' इति वा० । ५ 'युगपत्ता-
धिनिर्वृत्त्यात्' इति वा० ।

नाभिनाडी । अयमैरिति मार्गे । अपरा गर्भस्य नाभिनाडीप्र-
तिबद्धा 'अमरा' इति लोके ख्याता । अभिसङ्घटते इति व्या-
प्नोति । एतच्चापरादिजन्म गर्भादृष्टवशाद्भवति ॥ २३ ॥

स चोपस्थितकाले जन्मनि प्रसूतिमारुतयोगात्
परिवृत्त्यावाकृशिरां निष्कामत्यपत्यपथेन, एषा
प्रकृतिः, विकृतिः पुनरतोऽन्यथा । परं त्वर्तः स्वत-
न्त्रवृत्तिर्भवति ॥ २४ ॥

कर्मभूतः स निष्कामतीत्यसोत्तरं—स चोपस्थितकाल
इत्यादि ।—उपस्थितकाल इति प्रत्यासन्नकाले । विकृति पुन-
रतोऽन्यथेत्यनेन विकृत्याचरणेनापि निर्गमो भवतीति दर्श-
यति । स्वतन्त्रवृत्तिर्भवतीति स्वयङ्कृतेन स्वन्यपानादिना वर्तते,
न गर्भस्य इव मातुरेवाहारेण परं वर्तत इत्यर्थः ॥ २४ ॥

तस्याहोरोपचारौ जातिसूत्रीयोपदिष्टाविकार-
फरौ चाभिवृद्धिकरौ भवतः ॥ २५ ॥

ताभ्यामेव च विपमसेविताभ्यां जातः सद्य उप-
हृत्यते तर्रिवाचिरिद्वयपरोपितो वातातपाभ्यामप्र-
तिष्ठितमूलः ॥ २६ ॥

कैश्चायमित्यादिप्रश्नसोत्तरं—तथेत्यादि । जातिसूत्रीयोप-
दिष्टाविलिखनागतविशेषेनागते भूतवत्प्रयोगाद्बोद्धव्यम् । व्युत्प-
रोपितोऽशीर्षकालारोपितः ॥ २५ ॥ २६ ॥

आप्तोपदेशाद्बहुतरूपदर्शनात् समुत्थानलिङ्ग-
चिकित्सितविशेषाच्चाद्योपप्रकोपानुरूपा देवादिप्र-
कोपनिमित्ता विकाराः समुपलभ्यन्ते ॥ २७ ॥

विश्रान्त्येत्यादिप्रश्नसोत्तरम्—आप्तोपदेशादित्यादि ।—आ-
प्तोपदेशोऽत्र कुमारतश्चोपदेशो ब्रह्मादिप्रणीतः । तत्र हि कुमा-
राणां देवादिनिमित्तविकाराः प्रतिपाद्यन्ते, देवादिप्रहणेन च
तदनुचरा अपि गृह्यन्ते । स्कन्दमहादय सुश्रुतोच्चा देवादय-
श्चाथौ । यदुक्तं—'देवास्ताथा शत्रुगणाश्च तेषां गन्धर्वयक्षा
पितरो भुजङ्गा । तथैव रक्षाति पिशाचजातिरैपोऽष्टको देवगणो
ब्रह्मण्यः' (सू उ अ. ६०) इति । अनुमानमप्यनाह—
अद्वैतेत्यादि । न यद्भवति तदद्वैतम्, आधर्म्यमिति यावत्,
तचामानुषलक्षणज्ञानसोभादि हेय, एतद्धि दोषाजन्मत्वाद् देवादि-
कारणं गमयति । समुत्थानादिविशेष आगन्तूनामागन्तुविकारेषु
स्फुट एव । अद्योपप्रकोपानुरूपा इति दोषप्रकोपजन्यरोग-
विधर्माणः ॥ २७ ॥

कालाकालमृत्योस्तु खलु भाषाभाषयोरीदम-
ध्यवसितं नः—यः कश्चिन् न्रियते स काल एव
न्रियते, न हि कालच्छिद्रमस्तीत्येके भाषन्ते । तच्चा-
सम्यक् । न ह्यच्छिद्रता सच्छिद्रता वा कालस्योप-
पद्यते, कालस्वलक्षणसम्भावात् । तत्राहुरपरं—यो

यदा न्रियते स तस्य नियतो मृत्युकालः; स सर्व-
भूतानां सत्यः, समक्रियत्यादिति । एतदपि चान्य-
थाऽर्थग्रहणम् । न हि कश्चिन्न न्रियत इति सम-
क्रियः । कालो ह्यायुषः प्रमाणमधिकृत्योच्यते । यस्य
केचिं यो यदा न्रियते स तस्य मृत्युकाल इति, तस्य
सर्वं भावा यथास्वं नियतकाला भविष्यन्ति; तच्च
नोपपद्यते, प्रत्यक्षं ह्यकालाद्धारधचनकर्मणां फलम-
निष्टं, विपर्यये केचिः, प्रत्यक्षतश्चोपलभ्यते खलु काला-
कालव्यक्तित्वात् तास्ववस्थानु तं तमर्थमभिस-
मीह्य, तद्यथा—कालोऽयमस्य व्याधेरानुहारस्योप-
घस्य प्रतिकर्मणो विसर्गस्य, अकालो वेति । लोके-
ऽप्येतद्भवति—काले देवो यर्षत्यकाले देवो धर्षति,
काले शीतमकाले शीतं, काले तपत्यकाले तपति,
काले पुष्पफलमकाले च पुष्पफलमिति । तस्माद्-
भयमस्ति—काले मृत्युरकाले च; नैकान्तिकमत्र ।
यदि ह्यकाले मृत्युर्न स्यान्नियतकालप्रमाणमायुः
सर्धं स्यात्; एवं गते हिताहितज्ञानमकारणं स्यात्,
प्रत्यक्षानुमानोपदेशाश्चाप्रमाणानि स्युर्यं प्रमाण-
भूताः सर्वतन्त्रेषु, यैरायुष्याण्यनायुष्याणि चोपल-
भ्यन्ते । चाग्वस्तुमानमेतद्वादमृत्युपयो मन्यन्ते—
नाकाले मृत्युरस्तीति ॥ २८ ॥

कालाकालेत्यादौ इदमध्यवसितमित्यनेन प्रकरणव्यवस्थाप-
नीयोऽयमर्थः 'तस्मादुभयमस्ति काले मृत्युरकाले च' इति
प्रत्यवश्यमाणं प्रत्यवगृह्यति । एकीयमतमाह—यः कश्चिदि-
त्यादि । न हि कालच्छिद्रमस्तीति कालरहितः कश्चिद्वका-
रोऽस्ति, यं बालशून्यमवशानामासायाकालमृत्युः स्यादिति
भाषः । एतद्भवति—तथेत्यादिना । सान्तरं यदवयवि
द्रव्यं तद् सच्छिद्रमित्युच्यते, यच्च निरन्तरं तदच्छिद्रम् ।
तेन कालस्य निरवयवस्य सच्छिद्रताच्छिद्रता वा न सम-
वति, तेन यदुच्यते—'कालस्याच्छिद्रत्वाच्च कालमृत्युरस्ति'
इति, तदुक्तमिति भाषः । अत्रकालमृत्युव्यापकत्वेनैव कालस्योप-
चरितच्छिद्रत्वं तदुक्तवश्यमाणेकीयमतद्वयनेनैव पृथिविम् ।
कालस्वलक्षणसम्भावनादिति कालस्वलक्षणे सच्छिद्रताया अच्छिद्र-
तायाश्चाभावोदित्यर्थः । एतन्मतान्तरमाह—तथाऽऽहुरित्यादि ।
यो यदा न्रियते स एव तस्य नियतो मृत्युकाल इति कथं ज्ञायते
इत्याह—स सर्वभूतानां सत्यः समक्रियत्यादिति ।—यस्मात्
कालः सर्वभूतानामविशेषेण मारुततया समक्रिय, न रागात्
किञ्चिद्गत न मारयति, न द्वेषाद्वा किञ्चिदन्ति, निन्दु सार्पांश्चैव
निहन्ति, तेन सर्वभूतानामर्थं सलो रागद्वेषशून्यं इत्यर्थः । ततश्च

१ 'परिवृत्त्यावाकृशिरा' इति पा० । २ 'पर नत' इति पा० ।
३ 'प्रतिरोषित उन्नातारोषित' इति पा० ।

१ 'यत्र सारल्यव्यापारत्वेन कालस्योपचरितमच्छिद्रत्वं' इति
पा० । २ 'तदुक्तप्रत्यवश्यमाणेकीयमतद्वयनेनैव पृथिविम्' इति
पा० । ३ 'सच्छिद्रतायाश्चाच्छिद्रतायाश्चाभावोदित्यर्थः' इति पा० ।
४ 'रागद्वेषशून्यता' इति पा० ।

रागद्वेषशून्यतया उचितकाले एव परं मारयति, नातुचित इति भावः । दूषयति—एतदपीत्यादिना । न हि कश्चिन्न त्रियत इति कृत्वा समकिय काळो भवत्येव । येषु शतवर्षादिलक्षणमायुः प्रमाणमधिकृत्य भवता समकिय काळोऽभिधीयते, यदि शतवर्षायायुः प्रमाणेऽपि समकिय स्यात्, तदा न शतवर्षावर्षांगुर्व्यं वा काश्चिन्म्रियेत, दृश्यते चैतत् । तस्मादेवमृतसमम्रियत्ये कालस्य उचितशतवर्षायायुः प्रातेरर्वाञ्जरणमकालमृत्युवाञ्छाभिधेयमिहायुर्वेदे तनिरस्य भवतीति भावः । अकालमृत्युप्रतिषेधे वृष्णान्तरमाह—यस्येत्यादि । सर्वभावा इति मृत्युव्यतिरिक्त्वा लम्बाहारवचनादयः । प्रत्यक्षमिति मुख्यप्रमाणे नैत्यथ । कालाकालव्यक्तित्वात् तास्त्वप्याश्रितित्वात्त्वा अवस्था शरीरादेस्त तव्याप्याहारदिग्दर्भं बुद्धिस्थीकृत्य कालकालाचन्देनोच्यन्त इत्यर्थः । तत्र तृतीयदिनञ्चरयुक्ताया तृतीयचञ्चर प्रति चालोऽयमस्येति व्यपदिश्यते, विषयस्य चाकाल इति व्यपदेशः । तथा म्लान्यादियुक्ताया शरीरावस्थायामाहाररूपमर्थमुद्दिश्य कालोऽयमाहारस्येति ज्ञान भवति, निषयस्य चाकालोऽयमित्युदाहरणमुच्येत् । विषयस्येति व्याधिभोक्तस्य । इह प्रकरणे कालाचन्देनोचितकालोऽभिधीयते, अकालाचन्देनातुचित कालः, न तु कालपिच्छः । सिद्धान्तसुषुहृति—तस्मादित्यादि । नैकान्तिकमिति कालमृत्युरेव पर भवति, किंवा अकालमृत्युरेव पर भवतीत्यैकान्तिकपक्षो नास्ति । अकालमृत्योरभावपक्षे दूष्णान्तरमाह—यदि हीत्यादि । हिताहितज्ञानमकालमृत्युप्रतिषेधार्थं विधीयते, स एव चेदकालमृत्युर्नास्ति तदा हिताहितज्ञाननिष्प्रयोजनं स्यादित्यथ । प्रत्यक्षज्ञानानुपदेशात्प्रमाणानि स्युरिति आयुवदस्यदा प्रत्यक्षादय औत्सुष्यानायुष्योपदर्शना आयुष्यानायुष्यार्थभावादप्रमाणभूता स्युरिति भावः । दूषितपक्षे नि सारतया दर्शयन्नाह—वागित्यादि ॥ २८ ॥

चर्यशतं खट्वायुषः प्रमाणमस्मिन् काले ॥ २९ ॥

‘किंचास्य परमायुः’ इत्यस्य प्रश्नोत्तरमाह—वपततमित्यादि । अस्मिन् काले इति चर्वा ॥ २९ ॥

तस्य निमित्तं प्रवृत्तिगुणात्मसंपत्त्वात् सात्म्योपसृते वन चैति ॥ ३० ॥

शेषप्रश्नोत्तर—तस्येत्यादि । प्रवृत्तिगुणात्मसंपत्तिरुत्तमसंपत्त्वात्, गुणसंपत्त्वात्, आत्मसंपत्त्वात् । तत्र प्रवृत्तिवत्तत् समवायिप्रवृत्तिता, समप्रवृत्तिर्हि विरायुर्भवति । गुणसंपत्त्वात् सारघटनानादिनिरायुष्यं उभयस्यैव, किंवा प्रवृत्तेर्मोक्षपितृनापुषुकरणस्य गुणसंपत्त्वात् सा प्रवृत्तिगुणसंपत्त्वात् । आत्मनस्तु विरायुः प्रवृत्तौ(क)पमयुक्तता संपत्त्वात् ॥ ३० ॥

तत्र श्लोकाः ।

शरीरं यद्यथा तच्च वर्तते क्लिष्टमात्रयैः ।
यथा हेतुं विनाशं च याति ये चास्य धातवः ॥ ३१ ॥
बुद्धिहासो यथा तेषां क्षीणानामोपयं च यत् ।
देहवृद्धिकरा भावा यल्लुद्धिकराश्च ये ॥ ३२ ॥
परिणामकरा भावा या च तेषां पृथक् क्रिया ।
मलाद्याः सप्रसादास्यै धातवः प्रश्न एव च ३३
नवैको निर्णयश्चास्य विधिवत् संप्रकाशितः ।
तथ्य शरीरविषये शरीरे परमर्पिणा ॥ ३४ ॥
इत्यश्विेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते शरीरस्थाने
शरीरविचयशरीर नाम पद्योऽध्यायः ॥ ६ ॥

सग्रहे ये चास्य धातव इति यादृशाश्चास्य धातव इत्यर्थः । एतच्च वैषम्यगमनं पुनर्वातुनागित्यादिप्रत्ययेन धातुधर्मप्रकाशवत्तेनोक्तं ज्ञेयम् । अन्ये तु ये चास्य धातव इत्यनेन, ‘नाशं नाशेन वर्धते’ इत्यादि धातुरूपाणां पुनर्वातुनागित्यादीनां सप्रहोऽयमिति वदन्ति । बुद्धिहासो यथा तेषामित्यनेन धातवः पुनरित्यादिप्रत्ययैश्च शब्दाः । क्षीणानामोपयं च यदिति भासताप्याय्यते भासेनेत्यादि सप्रहृतिः । ‘या च तेषां पृथक् क्रिया’ इत्यनेन तेषामाहारपरिणामकराणांमूल्यप्रवृत्तीनां पृथक्त्वमवहृत्तं ‘ऊर्मा पचति’ इत्यादिना प्रत्ययेन तद्गुणैः ॥ ३१-३४ ॥

इति श्रीचरकनिर्दिष्टविरचितायामयुर्वेदरीषिकायां
चरकसारसंटीकायां शरीरविचयशरीर
नाम पद्योऽध्यायः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

अथातः शरीरसंख्याशरीरं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

शरीरसंख्यामवयवशः शक्तं शरीरं प्रविभज्य
सर्वशरीरसंख्यानप्रमाणज्ञानहेतोर्भगवन्तमात्रेयम-
द्विषेशः पप्रच्छ ॥ ३ ॥

पूर्वाध्याये धातुमेदेन शरीरमभिधाय एतदेव शरीरमवयवसंख्यामेदेन प्रतिपादयितुं शरीरसंख्याप्यायोऽभिधीयते । अयवसंख्यामेदेन च शरीरज्ञानं प्राधान्येन साक्षात् साधनं विभक्त्योपयुक्तं कथमप्यल्लभ्यायान्ते ‘शरीरसंख्या को वेद’ इत्यादिना । अवयवशः शरीरं प्रविभज्य शरीरसंख्या पप्रच्छेति शोचना । पृच्छाप्रयोजनमाह—सर्वशरीरसंख्यानप्रमाणज्ञानहेतारिति ।—संख्यानास्य प्रमाणमित्येता संख्यानप्रमाणं, तथ

१ ‘न तु’ इति पा० । २ ‘आयुर्वेदाध्यायं’ इति पा० ।
३ ‘मासुषिभारिदेवकारणस्य गुणसंपत्त्वात्’ इति, ‘मातात्रिभारिदेव
कारणप्रवृत्तिगुणसंपत्त्वात्’ इति च पा० ।
४ ‘यथावयवशः’ इति पा० । ५ ‘सप्रसादात्’ इति पा० । ६ ‘दसव’
इति पा० । ७ ‘शरीरसंख्या नाम शरीर इति’ पा० । ८ ‘मोक्ष-
साधनं वयपि’ इति पा० ।

‘पट् त्वच’ इत्यादिग्रन्थवाच्य, किंवा सख्यान च प्रमाणं च सख्यानप्रमाण, तत्र ‘पट् त्वच’ इत्यादि सख्यान, ‘दशोद-काप्रलय’ इत्यादि शरीरावयवप्रमाणं, किंवा ‘सख्यानानाम-प्रमाणज्ञानहेतो’ इति पाठ, तत्र सख्यानस्य प्रमाणस्य च दत्तमेवोदाहरणं, नामज्ञानं तु ‘एका गोत्रिहिका’ इत्यादिग्र-न्थेन भवतीति व्याख्यानयन्ति ॥ १-३ ॥

तमुवाच भगवानात्रेयः—शृणु मत्तोऽत्रिवेश संवैशरीरमाचक्ष्णस्य यथाप्रश्नमेकमना यथावत् । शरीरे पट् त्वचः; तद्यथा—उदकधरा त्वग्वाहा, द्वितीया त्वसुग्धरा, तृतीया सिन्धुफिलाससंभवा-धिष्ठाना, चतुर्थी दद्रुकुण्डसंभवाधिष्ठाना, पञ्चमी त्वलजीविद्रुचिसंभवाधिष्ठाना, षष्ठी तु यस्यां छि-न्नायां ताम्यत्यन्ध इव च तमः प्रविशति यां चाप्य-धिष्ठानासंभि जायन्ते पर्वसु कृष्णरक्तानि स्थूल-मूलानि दुश्चिकित्स्यतमानि च; इति पट् त्वचः । एताः पडङ्गं शरीरमथतस्य तिष्ठन्ति ॥ ४ ॥

आचक्ष्णस्येवैनं ‘मतम्’ इति शेष, तेन सर्वं शरीरमा-चक्ष्णस्य मे मतं शृण्विति योजना । ततश्च ‘नदस्य शृणोति’ इतिपदनुपयोगे षष्ठी । किं च ‘मे वचनं शृणु’ इत्यनेन मतानन्तरमप्यसि शरीरावयवसख्यान इति सूचयति । ततश्च सुश्रुते—“सप्त त्वच्छीप्यस्विसातानि” (सु शा अ ५) इत्यादिना यदि प्रतिपादितसंख्याविषयसुच्यते, तद्वैलक्ष्या-ञ्जोपयुक्तत्वादिति दर्शयति । यदुक्तं सुश्रुते—“त्रीणि सपटीनि वातान्यस्त्रां नैदक्षिणे आपन्ते, शक्यतश्चे तु त्रीण्येव शतानि” (सु शा अ ५) इति । अनेन वचनेन योऽन्योऽपि त्वगा-दिसख्यामेदश्चकण्डुश्रुतयो म सैतञ्जोपयुक्तसंख्योपादानादुत्रे-य । सिन्धुफिलाससंभवाधिष्ठानेति सिन्धुफिलासो यतो दोषात् सभवत्सस्य दोषस्याधिष्ठानमृता, एवमुत्तरत्रापि व्याख्या-यम् । ताम्यतीलस्य विवरणम्—“अन्ध इव तम प्रविशति” इति, किंवा ताम्यतीति तमोयुक्त इव चेष्टते । अरूपीति ऋणानि । पर्वस्विति अवयवसन्धिषु ॥ ४ ॥

तत्रार्थं शरीरस्याङ्गविभागः; तद्यथा—द्वौ बाहू, द्वे सपिथानि, शिरोऽश्रीवम्, अन्तराधिः, इति पड-ङ्गमङ्गम् ॥ ५ ॥

यज्जतामुक्त्वा शरीरस्य विभजते—तत्रायमित्यादि । शिरथ मीवा च शिरोऽश्रीवम्, एतच्चैकवयविवक्षयो ज्ञेयम् । अन्तराधि-मेष्यम् ॥ ५ ॥

त्रीणि सपटीनि शतान्यस्त्रां सह दन्तोऽल्प-नखेन । तद्यथा—द्वान्निशदन्ताः, द्वान्निशदन्तोऽ-

खलानि, विंशतिर्नखाः, षष्टिः पाणिपादाङ्गुल्य-स्थीनि, विंशतिः पाणिपादशलाकाः, चत्वारि पाणिपादशलाकाधिष्ठानानि, द्वे पाण्योरस्थिनी, चत्वारः पादयोरुल्काः, द्वौ मणिर्को हस्तयोः, च-त्वार्यरत्नयोरस्थीनि, चत्वारि जङ्घयोः, द्वे जानुनी, द्वे जानुकपालिके, द्वावूरुनलको, द्वौ बाहुनलको, द्वावंसौ, द्वे अंसफलके, द्वावक्षकौ, एकं जत्रु, द्वे तालुके, द्वे धोणिकलके, एकं भगास्थि, पञ्च-चत्वारिंशत् पृष्ठगतान्यस्थीनि, पञ्चदश मीवायां, चतुर्दशोरसि, ऋयोः पाण्योश्चतुर्विंशतिः पशुकाः, तापन्ति स्थालफानि, तापन्ति चैव स्थालकार्जु-दानि, एकं हन्वस्थि, द्वे हनुमूलबन्धने, एकास्थि नासिकागण्डकूटललाटं, द्वौ शङ्खौ, चत्वारि शिरः-कपालानीति; एवं त्रीणि सपटीनि शतान्यस्त्रां सह दन्तोऽल्पनखेनेति ॥ ६ ॥

सपटीनीति पञ्चाधिकानि । दन्तानामुद्धलना यत्राश्रिता दन्ता । यद्यपि नखा विविधाश्रितपीतीये मलमागपोष्यत्वेन मत्ते एव प्रक्षिप्तत्वात्पाऽपीहाश्रित्यैतारूपयोगस्यापि विपमान-त्वादस्थिगणनाया पठिता । प्रत्यङ्गलि पर्वतय, तेन विंश-लङ्गुलगतमस्त्रा विंशतिरयं भवति । शृङ्गाहुष्टे यदस्यपादप्र-विष्टं तत्तृतीयं पर्वं ज्ञेयम् । शृङ्गाहुष्टशलाकाऽपि सत्यप्र-माणा ज्ञेया । अङ्गुलीनां शलाका यत्र संभवात्सच्छलाका-धिष्ठानम् । जानु अङ्गोर्भेः सपिथ । अक्षरौ अर्वाक् जत्रु-सन्धे कीलकं । तालुके तालस्थिनी । भगास्थि अभिमुख कटीसन्धानकारकं तिर्यगस्थि । स्थालकानीति पशुकां मूल-स्थानलमानी । स्थालकार्जुदानि तु पशुकांमूलान्युदाकाराण्ये-स्थीनि । नासिकागण्डकूटललाटानामेकमूलत्वादेकमेवास्य गण-नीय, ये तु पृथग्गणना दुर्वन्ति तेषां नासागण्डकूटलला-टानां प्रयाणां त्रीण्येवास्तीनीति न सख्यापरणम् ॥ ६ ॥

पञ्चेन्द्रियाधिष्ठानानि; तद्यथा—दृग्, जिह्वा, नासिका, अक्षिणी, कर्णा च । पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि; तद्यथा—स्पर्शानं, रसनं, घ्राणं, दर्शनं, धोत्रमिति । पञ्च कर्मेन्द्रियाणि; तद्यथा—हस्तौ, पादौ, पायुः, उपस्यो, जिह्वा चेति ॥ ७ ॥

हृदयं चेतनाधिष्ठानमेकम् ॥ ८ ॥

अक्षिणी कर्णां च धृक्त्वैऽपि एकैकेन्द्रियाधिष्ठानत्वेनैक-त्वेन प्राप्ते । एव हस्तौ पादौ च एकतया प्राप्ते ॥ ७ ॥ ८ ॥

१ ‘चत्वार्यधिष्ठानान्यासा’ इति पा० । २ ‘मणिवन्धो’ इति पा० । ३ ‘अभिरुक्तयोप्युदाया अणि’ इति पा० । ४ ‘मूलस्थानानि जिह्वानि’ इति पा० । ५ ‘पशुकाश्च मध्ये स्थितान्युदाकाराण्य-स्थीनि’ इति पा० । ६ ‘नासिकागण्डकूटललाटैर्मिलिता एवमेवा-स्थिगणनीय’ इति पा० । ७ ‘त्रीण्येवास्तीनि, व्यत्नेन तु संख्यापर-णम्’ इति पा० ।

१ ‘तत्रशरीरमभिसंक्ष्णाय’ इति पा० । २ ‘शक्यत्वाञ्जोपयुक्त मतमेवायं’ इति पा० । ३ ‘सतत्रानुपयुक्तसंख्यापरित्यागादनुपयुक्त संख्योपादानाच्चोत्रेय’ इति पा० । ४ ‘अन्ध’ इति पा० । ५ ‘पट् देकमेव षड्विधयायां’ इति पा० । ६ ‘दन्तोऽल्पनखे’ इति पा० ।
च. सं. ४३

दश प्राणायतनानि, तद्यथा—मूर्धा, कण्ठो, हृदयं, नाभिः, गुदं, वस्तिः, जोजः, शुकं, शोणितं, मांसमिति । तेषु षट् पूर्वाणि मर्मसंख्यातानि ॥९॥

इह दशप्राणायतनेषु दशप्राणायतनीयोक्तौ शतौ परिस्राज्य नाभिर्मांसं च गृह्णीतं, तेन नाभिमांसयोरपि प्राणायतनत्वं तथा शङ्खयोश्च पाठद्वयदर्शनाद्बोद्धव्यम् । यदुक्तं दशप्राणायतनीये— “दशैवात्यतान्याहुः प्राणा येषु प्रतिष्ठिताः । शतौ नर्मवयं कण्ठो रक्तं शुकौजी गुदम्” (सू. अ. १९) इति ॥ ९ ॥

पञ्चदश कोष्ठाङ्गानि, तद्यथा—नाभिश्च, हृदयं च, क्लोम च, यकृश्च, प्रीहा च, चुक्री च, वस्तिश्च, पुरीषाधारश्च, आमाशयश्च, पकाशयश्च, उत्तर-गुदं च, अधरगुदं च, धुद्रान्त्रं च, स्थूलान्त्रं च, वपावहनं चेति ॥ १० ॥

क्लोम पिपासास्थानम् । वस्तिर्मूत्राशयः । उत्तरगुदो यत्र पुरीषमवतिष्ठते, येन तु पुरीषं निष्कामति तदधरगुदम् । वपा-वहनं येदःस्थानं तैलवहिकेति ख्यातम् ॥ १० ॥

षट्पञ्चाशत् प्रत्यङ्गानि षट्सङ्केपूपनिबद्धानि, यान्यपरिसंख्यातानि पूर्वमङ्केषु परिसंख्यायमानेषु, तान्यन्यैः पर्यायेरिह प्रकाशयानि भवन्ति । तद्यथा—द्वे जह्वापिण्डिके, द्वे ऊरुपिण्डिके, द्वौ स्फिचौ, द्वौ घृणौ, एकं शोफः, द्वे उखे, द्वौ बह्णौ, द्वौ कुकुन्दौ, एकं वस्तिशीर्षम्, एकमुदरं, द्वौ स्तनौ, द्वौ स्फेप्यंभुवौ, द्वे वाहुपिण्डिके, च्युक्-मेकं, द्वायोष्टौ, द्वे सृक्कण्यौ, द्वौ दन्तवेष्टकौ, एकं तालु, एका गलमुण्डिका, द्वे उपजिह्विके, एका गोजिह्विका, द्वौ गण्डौ, द्वे कर्णशङ्कुलिके, द्वौ कर्ण-कनीनिके, द्वे सुवो, एकाऽचट्टः, चत्वारि पाणिपा-दहृदयानि ॥ ११ ॥

षट्पञ्चाशत् प्रत्यङ्गानि तद्यथा—द्वे जह्वापिण्डिके इत्यादिप्रत्यक्षयमानानि । यानीत्यादि । यानि वक्ष्यमाणानि षट्पञ्चाशत् प्रत्यङ्गानि, पूर्वमङ्केषु हस्तादिषु षट्सु, परि-संख्यायमानेष्वपरिसंख्यातानि, तान्यन्यैः पर्यायैः प्रकाशयानि भवन्तीति योजना । पर्यायाश्च जह्वापिण्डिकादयः शब्दा एव । एतेन हस्तादिष्वङ्कभवेनैव उदाश्रिता अपि जह्वा-पिण्डिकादय उच्ये एव, संप्रति त्वयैवविशेषव्यवहारार्थं जह्वापिण्डिकादयः प्रथमपञ्च इति वाक्यार्थः । “पूर्वमङ्केषु” इति स्थाने “पूर्वमङ्केषु” इति वा पाठः; तत्राप्यन्यत्रभेदेन ईसायीनि षट्शानि प्राणाणि । उखे इति कक्षाशिरोपर्य-मोर्निर्ममाणी । कुकुन्दौ स्फिचोरपरि उच्यतमाणी । वस्ति-

विरो नामेरधः । स्फेप्यंभुवौ कण्ठस्य पार्श्वयोर्व्यवस्थितौ कश्चित् भागौ । सृक्कण्यौ वदनान्ते । द्वे उपजिह्विके इति जिह्वाया अधोगतता जिह्वा, तथा उपरिगता श्राद्धा । एका गोजिह्विकेति गौर्वाक्, तस्याः चारणभूता जिह्वा गोजिह्वा; तेन वचनकारण-भूता प्रधानजिह्वैव गृह्यते । कर्णशङ्कुलिके कर्णगतत्वत्कोः । कर्णपुत्रकौ तु बाह्यकर्णयोः । अक्षिकूटके अक्षिगोलके । द्वे अक्षिकनीनिके इत्यत्र कनीनिकाशब्देन नासायाः सममक्षि-रान्धिरान्धिपीयते । धवदुर्घाटा । चत्वारि पाणिपादहृदयानीति पाण्योः पादयोश्च तलानि मथ्यानि चत्वारित्वर्थः । एतावन्तैव षट्पञ्चाशत् प्रत्यङ्गानि पूर्यन्ते ॥ ११ ॥

नव महान्ति छिद्राणि—सप्त शिरसि, द्वे चाधः १२ पताकदृश्यं शक्यमपि निर्देष्टुम् ॥ १३ ॥

नव महान्ति छिद्राणीति प्रत्यं व्याख्येति—सप्त शिरसि द्वे चाध इति । एतावद्दृश्यमिति एतावत्त्वगादि दृश्यं प्रायः प्रत्यक्षोपलब्धिभियपहील्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥

अनिर्देश्यमतः परं तर्क्यमेव । तद्यथा—नञ् ज्ञायुशतानि, सप्त सिराशतानि, द्वे धमनीशते, चत्वारि पेशीशतानि, सप्तोत्तरं मर्मशतं, द्वे स्-न्धिशते, एकोनत्रिंशत्सहस्राणि नव च शताणि षट्पञ्चाशत्कानि सिराधमनीनामणुशः प्रविभज्य-मानानां मुपात्रपरिमाणं, तावन्ति चैव केदाश्म-शुलोमानीति । एतद्यथावत्संख्यातं त्वक्प्रभृति हृदयं, तर्क्यमतः परम् । एतदुभयमपि न विक्-ल्पते प्रकृतिभावाच्छरीरस्य ॥ १४ ॥

अतः परं तर्क्यमेवेति अतस्त्वगादेः परं अत्र ज्ञाप्यादि तत् प्रायस्त्वर्क्यमेव अनुमानगम्यमेधेल्यर्थः । यद्यपि ज्ञाप्यादि प्रत्यक्षं भवति, तथाऽपिह वक्ष्यमाणसंख्यायुक्तं सर्वं ज्ञाप्यादि न प्रत्यक्षेण सुकरमहमिति तर्क्यमित्युच्यते । ज्ञाप्यादिर्नैव-नेवाह—नव ज्ञायुशतानीत्यादि । अणुशः प्रविभज्यमानानीति अणुपरिमाणं विद्यमानानाम् । मुपात्रपरिमाणमिति मुखरूपस्या-प्रत्यक्ष परिमाणम् । अत्र यान्येव सप्त सिराशतानि धमनीशतद्वयं चोक्तं तदेव सूक्ष्मप्रतान्त्रमदेद्यगनया एकोनत्रिंशत्सहस्राणि नव च शतानि षट्पञ्चाशत्कानि भवन्ति, स्थूलगणनतया तु पूर्वसंख्या सिराधमन्यन्तर्भवेतीति न विरोधः । तावन्ति चैव केदाश्मशुलोमानीति एकोनत्रिंशत्सहस्राणि नवशतानि षट्पञ्चा-शत्कानि केदाश्मशुलोत्रं भवन्तीत्यर्थः । एतच्च केदाश्मसंख्यां स्थूलसिरामुपात्रतर्क्यादिविभागेन ज्ञेयं, सूक्ष्ममविभागेन तु केदाशीमां बहुत्वमपि साक्षान्तरोक्तं भवतीति ज्ञेयम् । एत-

१ ‘पञ्च पेशीशतानि’ इति पा० । २ ‘एकोनत्रिंशत्सहस्राणि’ इति पा० । ३ ‘एकं तदुभयमपि न निकृष्टमपि प्रकृतिभावाच्छरी-रस्य’ इति, ‘स्वक्प्रभृति हृदयं तर्क्यमेवेत्येके, तदुभयमपि न विनल्पते प्रकृतिभावाच्छरीरस्य’ इति च पा० । ४ ‘पूर्वसिरासंस्था भवन्त्य-न्तर्गता भवतीति न विरोधः’ इति पा० ।

१ ‘प्रकाशयं व्याख्यातानि’ इति पा० । २ ‘द्वौ सुनौ’ इति पा० । ३ ‘जह्वादिषु’ इति पा० । ४ ‘जह्वादिष्वङ्कभवेनैव’ इति पा० । ५ ‘द एव विशेषव्यवहारार्थं’ इति पा० । ६ ‘जह्वादीनि’ इति पा० ।

एवकूपयति इदं तर्क्यं च ज्ञान्वादि यथावत् संख्यातमिति योजना । संप्रति यथोक्तं त्वगादीनां मानं प्रकृतित्ये शरीरे न व्यभिचरतीति दर्शयन्नाह—एतदुभयमित्यादि । उभयमिति इदं तर्क्यं च । प्रकृतिभावादिति अविज्ञातत्वाच्छरीरस्य । यत्र तु शरीरं विहृतं भवति तत्र यथोक्तं त्वगादिमानमपि विकृतं भवतीति भावः । किंवा, एतद्यथावत्संख्यातमिति छेदः । एकी-यमतमाह—'त्वकूपयति इदं तर्क्यमेव चैके' इति पाठः । अर्थस्तु—त्वकूपयति यदुक्तं इदं तदपि तर्क्यमेवेत्येके आचार्यां भुवते, तदुभयमिति तदेकीयमतमस्मन्मतं च, न विकल्पते इति यथोक्तावयवसंख्या(व्य)तिरेकेण न व्यवस्थाप्यते; प्रकृतिभावा-च्छरीरस्येति पूर्ववद् व्याख्येयम् । एतेन यत्त्वगादि तर्क्यमेव वा भवतु इदं तर्क्यमेदमिदं वा भवतु, तथाऽपि यथोक्तां संख्यां नातिक्रामतीति वाक्यार्थः ॥ १४ ॥

यत्त्वज्जलिसंख्येयं तदुपदेक्ष्यामः, तत् परं प्रमा-
णमभिधेयं, तच्च वृद्धिहासयोगि, तर्क्यमेव । तद्यथा
—दशोदकस्याञ्जलयः शरीरे स्वेनाञ्जलिप्रमाणेन,
यत्तु प्रच्यवमानं पुरीषमनुबध्नात्यतियोगेन तथा
मूत्रं रुधिरमन्यांश्च शरीरधातून्, यत्तु सर्वशरीर-
चरं बाह्या त्वगिवर्ति, यत्तु त्वगन्तरे प्रणगतं
लसीकाशब्दं लभते, यद्योष्मणाऽनुबद्धं लोमकू-
पेभ्यो निष्पतत् स्वेदशब्दमयोमिति, तदुदकं दशा-
अलिप्रमाणं; नवाञ्जलयः पूर्वस्याह्वारपरिणामधातोः
यं रस इत्याचक्षते; अष्टौ शोणितस्य, सप्त पुरी-
षस्य, षट् श्लेष्मणः, पञ्च पित्तस्य, चत्वारो मूत्रस्य,
त्रयो वसायाः, द्वौ मेदसः, एकौ मज्जायाः, मस्ति-
ष्कस्यार्धाञ्जलिः, शुक्रस्य तावदेव प्रमाणं, तावदेव
श्लेष्मणश्चोञ्जस इति । एतच्छरीरतत्त्वमुक्तम् ॥ १५ ॥

ननु यथा प्रकृतित्ये शरीरे यथोक्तं मानं त्वगादि न व्यभि-
चरति, तथा किं प्रकृतित्ये शरीरे तदुदकाद्यपि यथोक्तं मानं न
व्यभिचरतीत्याह—यत्त्वज्जलीत्यादि । यत्तु उदकादि अज-
लिच्छेदव्येयमपि वक्ष्यमाणं, तदुदकादेः परसूक्तं प्रमाणम् ।
तेन प्रकृतित्येऽपि शरीरे उदकादि वृद्धिहासयोगि भवतीति
तर्क्यमेव । एतेन, यदुदकादेरिह प्रमाणमभिधातव्यं तत्
प्रकृष्टयोदकादेः प्रमाणं; तेनोक्तप्रमाणात् किञ्चिन्नूनमपि तथाऽ-
धिकमपि यदुदकादिमानं तदपि प्रकृतमानमेव । दशोदकात्रय
इत्यादावभिधायपि तदुदकं दशाञ्जलिप्रमाणमिति पुनर्यत् करो-
ति, तेन मध्यप्रणयत्तलसीकाशब्दादिसंज्ञया उदकस्थानन्यतां
दर्शयति । पूर्वस्येति प्रथमस्य । वसा मासश्लेहः । मस्तिष्कः
शिरोगतश्लेहः । श्लेष्मलस्योञ्जस इत्यनेन यद्योऽऽङ्घ्रिमिन्दुकं त-
द्यतिरिक्तस्योञ्जस ओजोवहदधमनोवाहस्य विद्युद्दश्लेष्मसमानगु-
णस्यार्धाञ्जलिप्रमाणां दर्शयति । ओजो हि परावरमेदेन
द्विपथमयं दशमहामूलीये दर्शितमेव ॥ १५ ॥

१ 'तावदेव चोञ्जसः, शोणामावैवस्य चत्वारोऽञ्जलयः' इति पा० ।

तत्र यद्विशेषतः स्थूलं स्थिरं मूर्तिमद्दृष्टवत्क-
टिनमङ्गं नखास्थिदन्तमांसचर्मवर्चोकेशाश्चलुलोम-
कण्डरादि तत् पार्थिवं गन्धो घ्राणं च; यद्ब्रह्मसरम-
न्दक्षिग्धमृदुपिच्छिलं रसरुधिरवसाकफपित्तमूत्र-
श्लेदादि तदाप्यं रसो रसनं च; यत् पित्तमूष्मा च
यो या च भाः शरीरे तत् सर्वमाश्रयं रूपं दर्शनं च;
यदुच्छ्वासप्रश्वात्सोन्मेषनिमेषाकुञ्चनप्रसारणामन-
प्रेरणधारणादि तद्वायवीयं स्पर्शः स्पर्शनं च; यद्वि-
विक्रं यदुच्यते महान्ति चाणूनि स्रोतांसि तदान्त-
रीक्षं शब्दः श्रोत्रं च; यत् प्रयोक्तृ तत् प्रधानं
बुद्धिमनश्च । इति शरीरावयवसंख्या यथास्थूलः
मेदेनावयवानां निर्दिष्टा ॥ १६ ॥

शरीरावयवसंख्यां प्रमाणतोऽभिधाय पार्थिवादिमेदेनावयवा-
नभिधातुमाह—तन्नेत्यादि । सरं किञ्चिद्दृतिमात् । मन्दं मन्द-
क्रियम् । विविक्रमिति विभक्तम् । यदुच्यत इति वचनमित्यर्थः ।
शब्दग्रहणेनेह वचनव्यतिरिक्तः शब्दः शारीरो गृह्यते, वचनस्य
यदुच्यत इतिवदेनैव गृहीतत्वात् । प्रयोक्तृ इति यच्छरीरादि-
प्रेरकं चेतनम् । यथास्थूलमेदेनैव वचनात् सूक्ष्मावयवमेदेन
परमाणुरूपेणासंख्येयतां वक्ष्यमाणां सूचयति । अतिगुल्बुला-
दित्यनेनातिबहुत्वमपि गन्तावलाङ्कानामिवासंख्यातहेतुर्भवतीति
दर्शयति ॥ १६ ॥

शरीरावयवास्तु परमाणुमेदेनापरिसंख्येया भ-
वन्त्यतियदुत्वादातिसौक्ष्म्यादातीन्द्रियत्वाच्च । तेषां
संयोगविभागे परमाणूनां कारणं वायुः कर्मस्व-
भावश्च ॥ १७ ॥

अतिसौक्ष्म्यादिति अतिसूक्ष्मबुद्धिवोप्यत्वात् । अतीन्द्रियत्वं
च परमाणूनां स्वभावतिद्धमेवासदादीव्यं प्रति । यत्तु सूक्ष्मम-
तीन्द्रियं वा तत् परिसंख्यातुं नितरामेव दुःशकं भवतीति युक्तं
हेतुत्रयमपरिसंख्येयाने । अथेते विषयकलितः परमाणवः कथं
शरीरारम्भे संयुज्यन्ते, शरीरविनाशे च नियुज्यन्त इत्याह—
तेषामित्यादि । ननु यदि वायु कारणं परमाणूनां संयोगविभा-
गे, तत् किमिति सर्वदा तौ न करोतीत्याह—कर्मस्वभावधेति ।
न केवलं वायुः किन्तु कर्मस्वभावपरिहृति एव । तेन यदा
सयोत्रकस्वभावेन कर्मणा परिहृतीतो वायुर्भवति तदा परमाणूनां
संयोगं पुनर्वच्छरीरमारभते; यदा तु विधेयजनस्वभावेन कर्मणा
वायुः परिहृतीतो भवति तदा विभागं परमाणूनां विनाशरूपं
जनयतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

तदेतच्छरीरं संख्यातप्रमेकावयव्यं दृष्टमेकत्वेन
सङ्गः, पृथक्त्वेनापवर्गः । तत्र प्रधानमसक्तं सर्व-
सत्तानिवृत्तौ नियतं इति ॥ १८ ॥

इदानीं शरीरसंख्यानकलमाह—तदेतदित्यादि । परमाण्व-
१ 'सर्वसत्तानिवृत्तौ' इति पा० ।

तोऽनेकावयवमपि त(स)च्छरीरं संख्याने मोहादेकत्वेन दृष्टं संग उच्यते सन्नहृद्भेदतीत्यर्थः । एकत्वेन हि शरीरं पर्ययत् तदुपकाराय प्रवर्तमानो रागद्वेषाभ्यां सक्तो भवति । अपवर्ग इत्यपवर्गहेतुरित्यर्थः । शरीरं हि प्रथमवयवभेदेन भाग्यमानं न समतास्यंद् भवति, समताभावाच्च न तदुपकारकापकारकेषु रागद्वेषौ भवतः, तदभावाच्च प्रवृत्त्युपरमे सति गर्मान्धर्माभावात्प्रवर्गो नवतीत्यर्थः । शरीरदृष्टकृतसंख्याने यथा मोक्षो भवति तदाह—तत्रेत्यादि । प्रधानमात्मा । तत्रेति शरीरदृष्टकृतभावनायाम् । भक्षकमिति ययोरुक्तमेव रागद्वेषरहितम् । सर्वसत्तागिदृष्टाविति सर्वत्रोपकारके वाऽपकारके च भावे आस्थानिश्चो ह्यहाम् । निवर्तत इति संसारो निवर्तते ॥१८॥

तत्र श्लोकौ ॥

शरीरसंख्यां यो वेद सर्वावयवशो भिपक् ।

तदज्ञाननिमित्तेन स मोहेन न युज्यते ॥ १९ ॥

अमूढो मोहमूलैश्च न दोषैरभिभूयते ।

निर्दोषो निःस्पृहः शान्तः प्रशाम्यत्यपुनर्भवः ॥२०॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिस्संस्कृते शारी-

रख्याने शरीरसंख्याशारीरं नाम

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

इममेव गव्योक्तमर्थं श्लोकेनाह—शरीरेत्यादि । तदज्ञान-निमित्तेनेति शरीरैकरूपमिष्याज्ञानजन्येन । मोहेनेति 'अहं सिरशरीरी एको भगदेगुपकारकं ममेदमपकारकम्' इत्यादि-रूपेण मोहेन । मोहमूलैरिति मोहकारणैः । दोषैरिति राग-द्वेषैः; निर्दोषत्वेन निःस्पृहो भवति, रागद्वेषमूला हीच्छा तद-भावाच्च भवति, निःस्पृहश्च सन् सर्वक्रियोपरमाच्छाप्तो भवति, शान्तश्च सन् प्रशाम्यति संसारणे विश्राम्यति; ततश्च नास्य पुनर्भवो जन्मरूपो भवतीति ॥ १९ ॥ २० ॥

इति श्रीचक्रपाण्डितविरचितयागामसुवैदवीभिकायां

चरकतात्पर्यटीकायां शरीरसंख्याशारीरं नाम

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

अथातो जातिस्त्रीयं शारीरं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

संप्रति पारिवेध्याज्जातिद्वय उच्यते । जातिशब्देन जन्मकारणमुच्यते, तस्य सूनं जन्मोपायकथनं, तदधि-कृत्य कृतोऽध्यायो जातिस्त्रीयः ॥ १ ॥ २ ॥

स्त्रीपुंसयोरुभ्यापन्नशुक्रतोषिहर्गर्भाशययोः श्रे-यसीं प्रजामिच्छतोत्सद्योभिनिर्दुत्तित्करं कर्मापदे-क्ष्यामः ॥ ३ ॥

स्त्रीपुंसयोरिति क्रमनिर्देशं कृत्वा 'अव्यापन्नयोषितगर्भा-शयशुक्रयोः' इति निर्देशो यथाक्रमानुसोधाद्यपि युज्यते, तथाऽप्यव्यापारं पूर्वं निपततीति न्यायमाहित्य क्रमभेदेन निर्देशः कृतः । श्रेयसीं प्रजामिच्छतोतिरत्र श्रेयसीं प्रजा शुणवान् पुत्रो शुणवती च कन्याऽभिप्रेता, यतोऽत्र कन्यो-त्पादविधानमपि उक्ततः करिष्यति; तेन निर्गुणयोः कन्या-पुत्रयोस्तथा नृपसकल्य भाषेयस्त्वेन व्युदासः । अन्ये तु पुत्रमेव श्रेयसीं प्रजामाहुः; यतोऽत्र सर्वं पुत्रमेवोद्दिश्य विधानं प्रायः करिष्यति । तदयोभिनिर्दुत्तित्करमिति श्रेयःप्रज-ल्पप्रयोजननिर्भादकम् ॥ ३ ॥

अथाप्येतौ स्त्रीपुंसौ क्रोहस्त्वेदाभ्यामुपपाद्य, यम-नविरचनाभ्यां संशोध्य, क्रमेण प्रकृतिमापोदयेत् । संशुद्धौ चास्यापानानुवासनाभ्यामुपाचरेत्; उपा-चरेच्च मधुरीपधसंस्कृताभ्यां घृतक्षीराभ्यां पुरुषं, स्त्रियं तु तैलमापाभ्याम् ॥ ४ ॥

अयासीत्यादौ अयदाच्छोऽधिकारे, अपिशब्दो विशेषार्थः । तेनाभ्यापन्नशुक्रतोषिहर्गर्भाशययोरपि स्त्रीपुंसयोः श्रेयःप्रजा-जनकगुणाधानार्थं क्रोहादिकर्मकरणमिति दर्शयति । यद्यप्येता-मिति पदेनैवापि कृतौ स्त्रीपुंसौ लब्धौ, तथाऽपि पुनर्यतः स्त्रीपु-ंसाविति करोति तेन शुणपदेन स्त्रीपुंसौ क्रोहनादिवक्ष्यमाण-मैत्रेण योज्याविति दर्शयति । क्रमेणेति पेयाधिक्रमेण । स च क्रमो वमने विरेचने च प्रथक् प्रथक् प्रथेशान्तोरुक्तमन्यत्वेन बोद्धव्यः । पुनः 'सशुद्धौ च' इति वचनात् सम्यग्शुद्धयोरैवा-स्यापानानुवासने कर्तव्ये नासम्यग्शुद्धयोरिति दर्शयति । मधु-रीपधशब्देन सर्वमधुरीपधग्रहणं, मधुरस्य विशेषेण शुक्र-द्विकरत्वात् । अन्ये तु मधुरीपधशब्देन जीवनीयगणधि-कृन्ति ॥ ४ ॥

ततः पुष्पात् प्रभृति त्रिरात्रिमासीत प्रह्लाधारि-ण्यधःशायिनी, पाणिभ्यामन्नमज्जर्जरापानान्द्रुज्जानां, न च काञ्चिन्मृजामापयेत् । ततश्चतुर्थेऽहन्धेमासु-रसाद्य सशिरस्कं क्षापयित्वा शुक्लानि वासांश्च-च्छादयेत् पुरुषं च । ततः शुक्लवाससौ स्रग्विणी सुमनसाद्यन्योन्यमभिकामी संवसेयातीं स्नानात् प्रभृति युग्मेषद्मःशु पुनकामौ, अयुग्मेषु दुहित्-कामौ ॥ ५ ॥

न च न्युक्तां पार्श्वगतां या संसेवेत् । न्युक्ताया शतो यत्नान् स योनिं पीडयति, पार्श्वगताया वक्षिणे पार्श्वे स्तेप्सा स च्युतः पिदधाति गर्भाशयं, यामे पार्श्वे पित्तं तदस्याः पीडितं विदहति रजः शुक्रं च । तसादुक्ताना धीजं गृहीयात् । तथाहि यथास्थानमवतिष्ठन्ते दोषाः । पर्यन्ते चैनौ इतीतो-

दकेन परिधिञ्चेत् । तत्राल्यशिता धुधिता पिपा-
सिता भीता विमनाः शोकार्ता क्रुद्धाऽन्यं च
पुमांसमिच्छन्ती मैथुने चातिकामा वा न गर्भं
धत्ते, विगुणां वा प्रजां जनयति । अतियालाम-
तिवृक्षां दीर्घरोमिणीमन्येन वा विकारेणोपसृष्टां
वर्जयेत् । पुरुषेऽप्येत एव दोषाः । अतः सर्व-
दोषवर्जितौ स्त्रीपुरुषौ संख्येयताम् ॥ ६ ॥

संजातहर्षो मैथुने चासुकूलाविष्टगन्धं स्वास्तीर्णं
सुखं शयनमुपकल्प्य मनोश्च हितमशनमशित्वा
नात्यशितौ दक्षिणपादेन पुमानारोहेत् वामपा-
देन स्त्री ॥ ७ ॥

तत्र मन्त्रं प्रयुञ्जीत—“अहिरसि आयुरसि सर्घतः
प्रतिष्ठाऽसि धाता त्वा दधातु विधाता त्वा
दधातु ब्रह्मवर्चसा भवेति ।

ब्रह्मा बृहस्पतिर्विष्णुः सोमः सूर्यस्तथाऽभिनौ ।
भगोऽथ मित्रावरुणौ वीरं दधातु मे सुतम्”
इत्युक्त्वा संवसेयाताम् ॥ ८ ॥

पुष्पावित्यातवर्धनात् । ब्रह्मचारिणीति अध शायिनीति
च त्रिरात्रमिलनेन सवच्यते । अध.शायिनीति नोचसप्या-
शायिनी । पाणिभ्यामममजर्जरपानाद्भ्रूजानेति पाण्योर्पर्य-
स्फुटितं पात्रं दत्त्वा तत्रस्थमन्नं मुञ्चाना । न च काचिन्बृ-
जामिति शरीरावयवेषु क्लृप्तशरीरे वा मार्जनम् । पुरुषं च
चतुर्थेऽहनि उत्साहेलादिप्रनोक्तक्रियया योजयेदिति योजना ।
ज्ञानात् प्रभृतीति सवसेयातामिलनेन संबध्यते । तेन ज्ञानात्
प्रभृति मैथुनं विधीयते न तु ज्ञानदिनात् प्रभृति, पुनकामयो-
र्भुमदिनविधानात् । सुमदिनं तु प्रथमतृदिनात् प्रभृत्येव गण-
नीयम् । यदुक्तं हारीते—“चतुर्थपिष्टमिहादशीषु गुणवन्त-
मायुष्मन्तं पुत्रं जनयति, पञ्चमीनवन्वेवादशीषु कन्या गुण-
वती, सप्तम्यां दुर्भगा कन्याम्” इति । न्युक्त्वाभिसाधोमुखीम् ।
पर्यन्ते श्रुति समाप्ते मैथुने । मैथुने चातिकामेति निवृत्तेच्छेऽपि
पुरुषे मैथुनमिच्छन्ती । अन्येन वा विकारेणैति क्रुद्धादिना
जुष्ट्यात्तेन रोगेण । आरोहेत् शयनमिति सवन्ध । “अहिरसि”
इत्यादि ‘दधातु मे’ इत्यन्तो मन्त्रः ॥ ५-८ ॥

सा चेदेवमादासीत्—बृहन्तमवदातं हर्षक्षमो-
जखितं शुक्तिं सत्वसंपन्नं पुत्रमिच्छेयमिति, नुरु-
क्षानात् प्रभृत्सस्यै मन्यमयदात(तं)यवानां मधुस-
र्पिर्भ्यां संख्येय भवेताया गोः सरूपवत्सायाः पय-
साऽऽलोड्य राजते कांस्ये वा पात्रे काले काले
सप्ताहं सततं प्रयच्छेत् पानाय । तत्राथ शालि-
यवाभ्रविकारान् दधिमधुसर्पिभिः पयोमिर्वा सं-
ख्येयं भुञ्जीत, तथा सायमपदातशरणदायनासन-

१ ‘पुत्र वीरं दधातु मे’ इति पा० ।

पानवसनभूषणा च स्यात् । सायं प्रातश्च शश्व-
च्छेत् महान्तं वृषममाजनेयं वा हरिचन्दनाद्भृदं
पश्येत् । सौम्याभिधैनां कथामिर्मनोसुकूलाभि-
रुपासीत् । सौम्याकृतित्वचनोपचारचेष्टांश्च स्त्रीपु-
रुषानितरणपि चेन्द्रियार्थानवदातान् पश्येत् ।
सहचर्यधैनां प्रियहिताभ्यां सततमुपचरेयुस्तथा
भर्ता । न च मिथीभावमापयेयातामिति । अनेन
विधिना सत्तरात्रं स्थित्वाऽष्टमेऽहन्याहुत्याद्भिः
सशिरस्कं सह भर्त्रा अहृतानि यन्त्राप्याच्छाद्येद-
यदातानि, अवदाताश्च रजो भूषणानि च चिभृ-
यात् ॥ ९ ॥

हर्षक्षं सिंहविनमम् । हर्षक्षता सामुद्रकैः क्षुता, तेनोपादेया ।
इच्छेयमिलनेकार्यत्वाद्भावान् लभेयमित्यर्थः; तेन ‘आशाधीत’
इत्यस्य ‘इच्छेयम्’ इत्यनेन न पौनरुक्त्यमिति व्याख्यानयन्ति ।
काले काल इति सायंप्रातः । अत्र च मन्यपानस्य तथा
शालियवाभौजनस्य च विहितत्वाद्भावपि काले काले मात्रया
वर्णीयौ । शरणं पृहम् । आजानेयमुत्तमकुलजातमधम् । हरि-
चन्दनशब्देन श्वेतचन्दनं विवक्षितं, हरिसान्दस्यानेकार्यत्वात्;
हरिसान्देन श्वेतस्यैव प्रहणं प्रशस्तत्वात् । अश्वदोऽश्वरागः;
किंवा श्वदो वाहुभूषणम् । पर्येदियुपलभेत; तेन शोभन-
नोभ्यामपि अवदातत्वप्रहणं कथ्यते ॥ ९ ॥

तत ऋत्विक् प्रागुत्तरस्यां दिश्यगारस्य प्राग्प्रव-
णमुद्वप्रवणं वा प्रदेशमभिसमीक्ष्य गोमयोद-
काभ्यां स्थण्डिलमुपलिप्य प्रोक्ष्य चोदकेन वेदीम-
सिन् स्यापयेत् । तां पश्चिमेनाहतवस्त्रसंचपे
श्वेतापंमे वाऽप्यजिन उपविशेद् ब्राह्मणप्रयुक्तः,
राजन्यप्रयुक्तस्तु वैयात्रे चर्मण्यानड्डहे वा, वैद्य-
प्रयुक्तस्तु रौरवे वास्ते वा । तत्रोपविष्टः पालाशी-
मिरेह्वदीभितौ दुन्दुवीरिभिमोघुकीभिर्वा समिद्धिरसि-
मुपसमाधाय कुशैः परिस्तीर्य परिधिभिश्च परि-
धाय लाजैः नुरुक्षामिश्च गन्धवतीभिः सुमनोभि-
रुपकुरेत् । तत्र प्रणीयोदपात्रं पवित्रपूतमुपसं-
स्कृत्य सर्पिराज्यायं यथोक्तवर्णानाजानेयादीन् सम-
न्ततः स्थापयेत् ॥ १० ॥

ततः पुत्रकामा पश्चिमतोऽग्निं दक्षिणतो ब्राह्म-
णमुपविद्यान्वाल्भमेत सह भर्त्रा यथेष्टं पुत्रमादा-
सना । ततस्तस्या आशासानाया ऋत्विक् प्रजा-
यतिमसिर्निर्दिश्य योनौ तस्याः कामपरिपूरणार्थं
काम्यामिष्टिं निर्यतयेद्विष्णुयौनि कल्पयतिवस्यन-
यर्वा । ततश्चैवाज्येन स्थालीपाकमभिघार्य त्रिभु-

१ ‘चानुपानस’ इति पा० । २ ‘शाम्भियवादिभोजनस’ इति
पा० । ३ ‘सर्वस्य च श्वेतस्यैव’ इति पा० ।

द्वयाद्यध्यायम् । मन्त्रोपमन्त्रितमुद्रपात्रं तस्यै
दद्यात् सर्वोदकार्यान् कुरुष्वेति । ततः समाप्ते
कर्मणि पूर्वं दक्षिणपादमभिहरन्ती प्रदक्षिणमग्निम-
नुपरिकामेत् सह भर्त्रे । ततो ब्राह्मणान् स्वस्ति
वाचयित्वाऽऽज्यंशेषं प्राश्नीयात् पूर्वं पुमान्,
पश्चात् स्त्री; न चोच्छिष्टमवशेषयेत् । ततस्तौ सह
संवसेयातामध्यात्रं, तथाविधपरिच्छदावेव च
स्यातां, तथेष्टपुत्रं जनयेताम् ॥ ११ ॥

या तु स्त्री इयामं लोहिताक्षं व्युडोरस्कं महा-
बाहुं च पुत्रमाशासीत्, या धा कृष्णं कृष्णमुद्दीर्घ-
केशं शुक्लाक्षं शुक्रदन्तं तेजस्विनमात्मवन्तम्; एष
एधानयोऽपि होमविधिः । किन्तु परिवहो वर्ण-
वर्जं स्यात् । पुत्रवर्णानुरूपस्तु यथाशरीरेव तयोः
परिवहोऽन्यः कार्यः स्यात् ॥ १२ ॥

शूद्रा तु नमस्कारमेव कुर्यात् (देवोऽग्निद्विजगुरु-
तपस्वितिद्वैभ्यः) ॥ १३ ॥

या या च यथाविधं पुत्रमाशासीत् तस्यास्त-
स्यास्तां तां पुत्राक्षिपनुनिशम्य तांस्ताञ्जनपदा-
न्मनसाऽनुपरिकामयेत् । ततो या या येषां येषां
जनपदानां मनुष्याणामनुरूपं पुत्रमाशासीत् सा
सा तेषां तेषां जनपदानां मनुष्याणामाहारविहा-
रोपचारपरिच्छदानुविधत्सेति वाच्या स्यात् ।
इत्येतत् सर्वं पुत्राक्षिपां समृद्धिकरं कर्म व्याख्या-
तं भवति ॥ १४ ॥

स्पर्शिलं पूजनस्थानम् । वैदोऽपिण्डकाम् । तां पथिमेनेति
वेदिकायाः पथिमे । श्वेतापमे वाऽऽप्यजिने इति श्वेतद्वयम-
वर्त्मणि देवार्थः । ब्राह्मणप्रयुक्त इति यदि ब्राह्मणेन पुत्रैर्देवैर्
प्रयुक्तः स्यात् तदा स ऋत्विक् श्वेतवस्त्रसवये श्वेतद्वयम-
वर्त्मणि वा उपविशेत् । राजन्यप्रयुक्तस्तु वैवाग्निद्वयमर्गिणोऽप्यजि-
ने इति शेषः । रुद्धरिणविशेषः । परिधिगिरिति चतुर्भिः
पक्षाबाहुदृष्टैः । परिधयेति वैष्टयित्वा । पवित्रमेव पूर्तं मन्त्रेण
नमिन्नपूर्तं, तत्रोद्घातविशेषणम् । उपसेत्स्वयेति तदुद्घातमेव
संस्कारसंज्ञैषपसंज्ञस्य । सर्पराज्यायामिति नवनीतं घृतायः
किंवा सर्पैर्घृतमेव, आज्यारपमिति मन्त्रपूतघृतकरणार्थम्;
आज्यराश्वेन मन्त्रामिमन्त्रितं घृतमुच्यते । पथिमतोऽग्निं
दक्षिणतो ब्राह्मणमिति यथा पूर्वेषामिर्वामे च ब्राह्मणे भवति
तथेत्यर्थः । अखुलमेवेति ऋत्विक्प्रयुक्ता ऋत्विग्विधानमनुकु-
र्षोदित्यर्थः । प्रजापतिमग्निदिद्वयेति ब्राह्मणमग्निमथ । योनी

१ 'ततोऽनुपरिकम्' इति पा० । २ 'सह भर्त्रेऽऽज्यंशेषं' इति
पा० । ३ स्वातामिति हस्तकृत्पितृपुत्रके न पठ्यते । ४ योगीन्द्र-
प्राप्तेनत्वस्यं घाटे न पठति० । ५ 'ताननुपरिकम्' इति पा० ।
६ 'पूत्राक्षिपत्यम्' इति पा० । ७ 'पुषोत्पत्तम्' इति पा० ।

कामप्रणयंमन्त्राविष्टिं निर्वपेदिति कुर्यात् । विष्णोर्वाग्निसत्ता-
दिका इष्टिसाधिका ऋक् । पाकमिति चरम् । अग्निधार्थेति
मिथीकृत्य । यथात्रायमिति यथावेदम् । किन्तु परिवहो वर्णव-
र्जमिति परिवहः शयनासनयुष्पादिपरिच्छदः । तेन यथाविधा
पुत्रेच्छा तथावर्णः परिवहः कर्तव्य इति वाच्यार्थः । शूद्राविधान-
माह—शूद्रा त्वित्वादि । नमस्कारमेव कुर्यादिति शूद्राया मन्त्रे
होमे चानधिकारात् नमस्कारमात्रकरणम् ॥ १०-१४ ॥

न खलु केवलमेतदेव कर्म वर्णवैशेष्यकरं
भवति । अपि तु तेजोधातुरण्युदकान्तरिक्षधातुग्रा-
योऽवदातवर्णकरो भवति, पृथिवीवायुघ्रातुग्रायः
कृष्णवर्णकरः, समसर्वधातुग्रायः इयामवर्णकरः १५

वर्णविशेषकरं हेत्वन्तरमाह—न तु खल्वित्यादि । तेजो-
धातुः कृष्णवर्णं इयामवर्णं च वर्तते ॥ १५ ॥

सत्त्ववैशेष्यकराणि पुनस्तेषां तेषां प्राणिनां
मातापितृसत्त्वान्यन्तर्वह्याः श्रुतयश्चाभीष्टणं स्तो-
चितं च कर्म सत्त्वविशेषाभ्यासश्चेति ॥ १६ ॥

वर्णविशेषहेतुमभिधाय सत्त्वमेदहेतुमाह—सत्त्वैत्यादि ।
मातापितृसत्त्वानोति मातापित्रनुकारेण सत्त्वमि प्रायः प्रभा-
वदेव भवति । अन्तर्बन्धि गर्भिणी । श्रुतयश्चाभीष्टणमिति
यथा गर्भिणी गर्भोदधि श्णोति, तथासत्त्वमपत्यं जनयति ।
स्तोचितं च कर्मोति गर्भेणोपाजितं कर्म स्फुल्लानुरूपं सर्वं जन-
यति । सत्त्वविशेषाभ्यासश्चेति यथाविधं सत्त्वं पुरयोऽभ्य-
सति जन्मान्तरे तथासत्त्वं एव जायते । वचनं हि—'जन्म
जन्म यदभ्यस्तं दानमध्ययनं तपः । तेनैवाभ्यासयोगेन तच्च
वाच्यसते नरः'—इति ॥ १६ ॥

यथोक्तेन विधिनेपोपसंस्कृतशरीरयोः स्त्रीपुरुष-
योर्मिथरिभावमत्यन्तयोः शुक्रं श्लोषितेन (सह सं-
योगं) समेत्याख्यापन्नमव्यापत्तयेन योनावनुपहता-
यामप्रदुष्टे गर्भाशये गर्भमभिनियतैत्यत्येकान्तेन ।
यथा—निर्मले बालसि सुपरिकल्पिते रज्जनं समु-
दितगुणमुपनिपातादेव रागमभिनियतैत्यति, तद्वत् ।
यथा वा क्षीरं दध्नाऽभिपुतमभिषवणाद्विहाय स्व-
भावमापद्यते दधिभावं, शुक्रं तद्वत् ॥ १७ ॥

संभति गर्भोत्पत्तिक्रममाह—योषोक्षेत्यादि । यथोक्तेन
विधियेति पशुकर्मोक्तेन । रज्जनं रागद्वयम् । दध्निपुव-
मिति दध्ना शोकात्रेण मिथितम् । आपद्यते दधिभावमिति
दधित्वमापद्यते । तद्वदिति यथा क्षीरं दधि भवति, रज्जनं
रागो वा भवति, तथा शुक्रं गर्भमभिनियतैत्यति । शुक्रं यमोर्षं
शोणितयुक्तमित्यर्थः ॥ १७ ॥

एवमभिनियतं मानस्य गर्भस्य स्त्रीपुरुषतये हेतुः

१ 'आयमादि' इति पा० ।

पूर्वमुक्तः । यथा हि बीजमनुपतप्तमुतं स्वां स्वां प्रकृतिमनुविधीयते प्रीहिषां प्रीहित्वं ययो वा यवत्वं तथा स्त्रीपुरुषापपि यथोक्तं हेतुपि-भागमनुविधीयते ॥ १८ ॥

यथोक्तं हेतुविभागमनुविधीयते इति "रुकेन कन्या-भधिकेन पुत्रं शुक्रेण" (शा. ध. २) इत्यदिप्रयोगविभागं श्रोत्रुपजनकमनुविधीयते ॥ १८ ॥

तयोः कर्मणा वेदोक्तेन विचर्तनमुपदिश्यते प्राण्यकीभावात् प्रयुक्तेन सम्यक् । कर्मणां हि देशकालसंप्रदुपेतानां नियतमिष्टफलत्वं, तथेतरे-यामितरत्वम् । तस्मादापन्नगर्भां स्त्रियमभित-मीक्ष्य प्राण्यकीभावाद्भ्रमस्य पुंसवनमस्यै दधात् । गोष्ठे जातस्य न्यग्रोधस्य प्रायुत्तराभ्यां शाखाभ्यां शुक्रे अनुपहते आदाय द्वाभ्यां धान्यमापाभ्यां संप्रदुपेताभ्यां गौरसर्पाभ्यां वा सह दग्धिं प्रक्षिप्य पुप्येण पिबेत्, तथैवापरान् जीवकर्मकपासा-गसहचरकल्काश्च युगपदेकैकशो यथेष्टं वाऽप्युप-संभृत्य पयसा, कुड्यकीटकं मत्स्यकं वोद्रकाजलौ प्रक्षिप्य पुप्येण पिबेत्, तथा कनकमयान् राज-हानायास्याश्च पुरुषकानम्रिचवर्णानशुप्रमाणान् दग्धिं पयस्युदकाज्जलो वा प्रक्षिप्य पिबेदनुचरोपतः पुप्येण, पुप्येणैव च शालिपिष्टस्य पच्यमानस्यो-प्याणमुपात्राय तस्यैव च पिष्टस्योदकसंरुष्टस्य रसं देहत्यामुपनिघायं दक्षिणे नासापुटे स्वयमासिञ्चेत् पिचुन । यधान्यदपि ब्राह्मणा ब्रूयुरासा वा स्त्रियः पुंसवनमिष्टं तच्चानुष्ठेयम् ॥ इति पुंसवनानि ॥ १९ ॥

संप्रति स्त्रीत्वे पुरुषत्वे च रक्षाधिकत्वं तथा शुक्राधिकत्वं च पूर्वोक्तं हेतुमन्यु वैदिकं पुत्रजनकं विधानान्तरमाह— तथोरित्यादि । वेदोक्तेनेत्याहुर्वेदोक्तेन । प्राण्यकीभावादिति यावन्न स्त्रीत्वं पुंसत्वं वा गर्भस्य व्यक्तं भवति तावदेव तद-व्यमाणं कर्म लिङ्गपरिष्कारैर्भवति । व्यक्तित्व द्वितीये मासे भवति । यदुक्तम्— "द्वितीये मासे वनः संपयत्वे" (शा. ध. ४) इत्यादि; किंवा तृतीये मासे अन्नप्रत्य-ज्ञामिष्योक्त्यकीभावो ज्ञेयः, द्वितीये तु मासे ग्रन्थ्या-कर्म मासद्वयं यावत् कर्तव्यम् । प्रयुक्तेनेति पूर्वैण संबध्यते । नियतं निश्चितम् । तथेतरेयामितरत्वमिति कर्मणां देशकाल-विगुणानामनिश्चलं निश्चितमित्यर्थः । पुंसवनमिति पुंसव-कारकं कर्म । गोष्ठे गर्भो मिथ्यामस्थानम् । अत्र च स्थानादि-विशेषपरिग्रह एव फलदो भवतीति वचनादुभोपत्ते, नात्रा-

सादृशां युक्तयः प्रभवन्ति । धान्यमापसन्नेन प्रीहिषां ग्राह-यन्ति, सुवर्गमां च ध्यावर्तयन्ति । गौरसर्पायः श्वेतसर्पायः । पुप्येणेति पुप्यनसंज्ञेयम् । यथेष्टमित्यनेन द्विरात्रिंशो वा पिबेदि-त्यपि दशयति । कुड्यकीटः 'कवडिगर्भैः' इति ख्यातः; किंवा ज्येष्ठी कुड्यकीटः । जत्कणोऽप्यत्र प्रयोगे 'मित्तमत्स्य' इति पठ्यते, मित्तमत्स्यसन्नेन च पाश्याने 'ज्येष्ठी' उच्यते । मत्स्यको हलमत्स्यः । देहली गृहद्वारायःकाष्ठं, तत्रोपनि-घाय 'शिर' इति शोषः; किंवा आत्मानमेव देहत्यामुपनि-घायति मन्तव्यम् । यदुक्तं जत्कणं— "देहत्यामासीत्" इति ॥ १९ ॥

अत ऊर्ध्वं गर्भस्थापना नि व्याख्यास्यामः— ऐन्द्री प्राज्ञी शतवीर्यां सहस्रवीर्यांऽमोधाऽ-व्यधा शिवाऽरिष्टा घात्वपुष्पी विष्वक्त्सेनकान्ता चेत्यासामोपपीनां शिरसा दक्षिणेन वा पाणिना धारणं, एताभिश्चैव सिद्धस्य पयसः सर्पिषो वा पानं, एताभिश्चैव पुप्ये पुप्ये ज्ञानं, सदा च ताः समालमेत । तथा सर्वासां जीवनीयोकानामोप-धीनां सदोपयोगस्तैस्तेरुपयोगविधिभिः । इति गर्भस्थापनानि व्याख्यातानि भवन्ति ॥ २० ॥

संप्रति स्थितस्य गर्भस्य गर्भोपघातकभावप्रभावसङ्कल्पेन यत् पुनः स्थितिकारकं तद्गर्भस्थापनमुच्यते—अत ऊर्ध्व-मित्यादिना । ऐन्द्री गौरसर्करी । शतवीर्यासहस्रवीर्ये इत्यादयम् । अजोषा पाटका । अव्यथा गृह्यो । अरिष्टा कटुरोहिणी । घात्वपुष्पी पीतवला । विष्वक्त्सेनकान्ता प्रियङ्गुः ॥ २० ॥

गर्भोपघातकरास्त्विमे भावा भवन्ति, तद्य-था—उत्कटविषमकठिनासनसेविन्या चातमृशपु-रिपवेगानुपकन्धत्या दाहणानुचितव्यायामसेवि-न्यास्तीह्णोष्णातिमात्रसेविन्याः प्रमिताशनसे-विन्या गर्भो त्रियतेऽतः कुक्षेः, अकाले वा क्लंसेते, शोषी वा भवति; तथाऽभिघातप्रपीडनैः श्वप्रकृ-पप्रपातदेशावलोकेनैर्वाऽभीह्णं मातुः प्रपतत्यकाले गर्भः, तथाऽतिमात्रसंशोभिभिर्यानेयानेन, अत्रिया-तिमात्रश्वर्णयोः, प्रततोत्तानशापिन्याः पुनर्गर्भस्य नाभ्याध्या नाडी कण्ठमनुबेद्यति, विवृतशा-पिनी नक्तंधारिणी चोष्णं च जनयति, अपस्मारिणं पुनः कलिकलहशीला, व्यवायशीला उर्ध्वपुपमहीकं क्लृणं वा, शोकनित्या भीतमपचितमत्स्यायुषं वा, अभिघ्यायी परोपतापिनमीत्युं क्लृणं वा, स्तेना

१ 'करविकाण' इति पा० । २ 'सदा चैतामि' इति पा० ।

३ 'गर्भोपघातकरावसङ्कल्पेन' इति पा० । ४ 'उत्कटविषमसा-नकठिनासनसेविन्याः' इति पा० । ५ 'अभिघ्यायिनी' इति पा० ।

१ 'देहलीयुष्याय' इति पा० । २ 'लिङ्गपरवृत्तिकारकम्' इति पा० ।

त्वाप्यासयद्गुलमतिद्रोहिणमकर्मशीलं वा, अमर्षिणी चण्डमौपधिकमस्यकं वा, स्वप्ननित्या तन्द्रालुम-
बुधमल्प्याग्निं वा, मद्यनित्या पिपासालुमल्पस्मृतिम-
नवस्थितचित्तं वा, गोधार्मासप्राया शार्करिणमश्म-
रिणं शनैर्महिणं वा, वररहमांसधायया रकाक्षं क्रय-
नमतिपदपरोमाणं वा, मत्स्यमांसनित्या चिरनिमेपं
स्तन्धाक्षं वा, मधुरनित्या प्रमेहिणं मूकमतिस्थूलं
वा, अम्लनित्या रक्तपित्तिनं त्वगक्षिरोगिणं वा,
लवणनित्या शीघ्रयलीपलितं रालित्यरोगिणं वा,
फट्टकनित्या दुर्बलमल्पशुक्रमनपत्यं वा, तिकनित्या
शोषिणमवलमनुपचितं वा, कपायनित्या श्याघ-
मानाहिनमुदावर्तिनं वा, यद्यच्च यस्य यस्य व्याघे-
निदानमुक्तं तच्छदासेवमानाऽन्तर्वेत्नी तन्निमित्त-
विकारवद्गुलमपत्यं जनयति । पितृजास्तु शुक्रदोषा
मातृजैरपचारैर्व्याख्याताः । इति गर्भोपघातकरा
भाषा भवन्त्युक्ताः । तस्मादहितानाहारविहारान्
प्रजासंपदमिच्छन्ती स्त्री विशेषेण वर्जयेत् । सा-
ध्याचारा चात्मानमुपचरेद्विद्याभ्यामाहारविहारा-
भ्यामिति ॥ २१ ॥

बालसाचिरजतस्यापि गर्भवपदेशो भवति, तेन ब्रह्मेर्षहि-
रपि नैरणराद्गने भन्त-कुक्षेरिति विशेषणमुपपद्यते । प्रततो-
त्तानशायिनी उत्तानशायनशीला । विवृते अनाहृते देशे शयन-
शीला विवृतशायिनी । विवृतशायिनी तथा नक्तचारिणी च
रक्ष-प्रवृत्तिभूतामिगमनीया भवति; ततश्च भूतैरभिभूतो गर्भ
उन्मत्तो भवतीति युक्तम् । कलिर्बाणिक, बलहस्तु शारीरकः ।
खेपं स्त्रीबशम् । अग्निध्यात्री मनसा द्रोहणशीला । औपधिकं
शोणप्रचारिणम् । क्रयनमकस्मादुच्छ्व(सावरोधः, तद्दानपि
कथन इत्युच्यते । मधुरनित्येह गर्भिणीविहितं क्षीरं विहायान्य-
मधुरानुतेविनी बोद्धव्याः क्षीरस्य तु विहितत्वेन प्राप्तस्यम् ।
तत्र षण्णामपि रसानामस्वर्णोपयोगे दोषमभिधाव यत् पुनर्म-
यादीनामस्वर्णवेनेन दृष्यन्त्येवं वृते, तत्रव्यप्रभावस्य दोषविशे-
षामिधानावर्षमिति ज्ञेयम् । यद्वस्तुसेवया ये विकारा इह गर्भस्यो-
चितविद्वाना दस्यन्ते ते तावदुचितोत्पादा एव । यथा—निद्रा-
विशेषयमा तन्द्रालः, मधुरसेवया मेही, अम्लेन रक्तपित्तादि-
युक्त इत्यादि । ये तु हेतुसदृशा विकारा गर्भस्य दृश्यन्ते यथा
गोधार्माग्निं शार्कराश्मरीत्यादि, तेषामिदं न्यप्रभागादिव ज्ञेयाः ।
यद्यपि गर्भप्रहणाद् प्रागपि स्त्रिया अपभ्यसेयाऽन्तर्वद्विहारा
गर्भे विकारं जनयति, तथा पुरुषस्यापभ्यसेवा शुक्रदुष्टिद्वारा गर्भे
दुष्टिं जनयतीति इदं च 'पितृजास्तु' इत्यादिना ग्रन्थेन वचन्यं,
तथाऽपि वृद्धीतगर्भोया स्त्रिया अपचारविशेषेणान्यवधाणाद्गर्भ-
दुष्टिकारं भवन्तीति कृत्वा 'तत्तदासेवमानाऽन्तर्वेत्नी' इत्युक्तम् ।

मातृजैरपचारैर्व्याख्याता इति यथा मातृरपचारानुष्णा गर्भ-
व्यापयो भवन्ति; एवं पितृरपि व्यवधायाद् प्रागपचारिण शुक्र-
दुष्णाऽपचारानुष्णा व्यापयो भवन्तीत्यर्थः । स्त्री विशेषेणेत्यनेन
पुरुषोऽपि वर्जयेदिति दर्शयति । साध्याचारेति मद्राचार-
शीला ॥ २१ ॥

व्याधीश्चास्या मृदुमधुरशिशिरसुपसुकुमारप्रा-
येरौषधाहारौषचारैरुपचरेत्, न चास्या यमनविरि-
चनशिरोविरिचनानि प्रयोजयेत्, न रक्तमवसेच-
येत्, सर्वकालं च नास्यापनमनुवासनं वा कुर्या-
दन्यत्रात्ययिकाध्यायेः । अष्टमं मासमुपादाय
यमनादिसाध्येषु पुनर्विकारेष्वाल्पविकेषु मृदुभिर्द-
मनादिभिस्तदर्थकारिभिर्यौषचारः स्यात् । पूर्णमिष-
तैलपानमसंशोभयतोऽन्तर्वेत्नी भवत्युपचर्या ॥२२॥

सा चेदपचाराद् द्वयोस्त्रिषु वा मासेषु पुष्पं
पश्येप्रात्या गर्भः स्यात्यतीति विद्यात्; अजात-
सारो हि तस्मिन् काले भवति गर्भः ॥ २३ ॥

सा चेच्चतुष्पभृतिषु मासेषु क्रोधशोकासूयेष्व्या-
भयत्रासव्यवायव्यायामसंशोभसंधारणविप्रमारा-
नशयनस्थानभ्रुतिपासातियोगात् कदाहाराद्वा पुष्पं
पश्येत्, तस्या गर्भस्यापनविधिसुपदेक्ष्यामः । पुष्प-
दर्शनादेवैनां नृप्यात्—शयनं तावन्मृदुसुखशिशि-
रास्तरणसंस्तीर्णमीपवचनतशिरस्कं प्रतिपद्यसेति ।
ततो यदीमधुक्रसर्पिभ्यां परमशिशिरवारिणि सं-
स्थिताभ्यां पितृमाह्लाव्योपस्यसमीपे स्थापये-
त्तस्याः, तथा शतधौतसहस्रधौताभ्यां सर्पिभ्याम-
धोनामेः सर्वतः प्रदिद्यात्, सर्वतश्च गन्धेन चैनां
पयसा सुशीतेन मधुकाभ्युना वा न्यमोधादिकपा-
येण वा परिपेचयेद्दधो नामेः, उदकं वा सुशीतमव-
गाहयेत्, क्षीरिणां कपायद्दुमाणां च खरसपरिपी-
तानि चेलानिं प्राहयेत्, न्यमोधादिशुक्लासिद्धयोर्वा
क्षीरसर्पिणोः पितृं प्राहयेत्, अतश्चैवाक्षमात्रं प्रादा-
येत्, प्राशयेद्वा केवलं क्षीरसर्पिः, पञ्चोत्पलकुमुद-
किजल्कांश्चास्यै समधुशार्करान् लेहार्थं दद्यात्,
शृङ्गाटकपुष्करवीजकाशेरुक्वान् भक्षणाथ, गन्ध-
प्रियङ्गुत्वलितोत्पलशालूकोदुम्बरशलाहृन्मोघशु-
क्लानि वा पाययेदेनामाजेन पयसा, पयसा चैनां
वलातिवलाशालिपिधिकेशुमूलकाकोलीशृतेन सम-
धुशार्करं रकशालीनामोदनं मृदुसुरमिश्रीतलं भोज-
येत्, लावकपिञ्जलकुरङ्गशम्भरशशहरिणैककाल-
पुच्छकरसेन वा घृतमुसंस्कृतेन सुखशिशि-
रोपवातदेशस्यां भोजयेत्, क्रोधशोकाप्यासव्य-

१ 'गोधार्मासप्राया' इति पा० । २ 'व्याख्याताः' इति पा० ।

३ 'गर्भरक्षणसद्वृत्ति' इति पा० । ४ 'शारीरकह' इति पा० ।

१ 'असंशोभ्यान्तर्वेत्नी' इति पा० । २ 'वैशानि' इति पा० ।

घायव्यायामेभ्यश्चाभिरक्षेत्, सौम्याभिश्चैनां कथा-
भिर्मनोनुकूलाभिरुपासीत; तथाऽस्या गर्भेस्ति-
ष्ठति ॥ २४ ॥

शुद्धभिवंनान्दिमिरिति शुद्धवृद्धतैरल्पमात्रैश्च वमनादि-
मिरिख्यैः । तदर्थकारिभिवेति यथा वमनार्थकारि विष्टीवनं,
विरेचनानु(र्ध)कारिणी फलवर्तिरिलादिमिरुपचारः कर्तव्यः ।
सधारणं वेगसंधारणम् । कदाहारः कुत्सिताहारः । शिशिरं
शीतम् । यथीमधुकषिदं सर्पिः यथीमधुकसर्पिः । चेलानि
ग्राह्येदित्यत्र योनिमिति शेषः । अतश्चैवेति न्यमोभाविशुद्धात् ।
किं वा 'क्षीरसर्पिः' इत्यसिन् पाठे क्षीरोत्थितं सर्पिः क्षीरसर्पिः
॥ २२—२४ ॥

यस्याः पुनरामान्वयात् पुण्यदर्शनं स्यात्, प्राय-
स्तस्यास्तद्रूपोपघातकरं भवति, विरुद्धोपक्रमत्वा-
त्तयोः ॥ २५ ॥

यस्याः पुनरुष्णतीक्ष्णोपयोगाद्गर्भिण्या महति
संजातसारे गर्भे पुण्यदर्शनं स्यादन्यो वा योनि-
न्नायस्तस्या गर्भो वृद्धिं न प्राप्नोति निःसृतत्वात्,
स कालमवतिष्ठतेऽतिमात्रं, तमुपविष्टकमित्या-
चक्षते केचित् । उपवासप्रतकर्मपरयाः पुनः
कदाहारायाः स्नेहद्वेषिण्या चातप्रकोपणोक्तान्यासे-
यमानाया गर्भो वृद्धिं न प्राप्नोति परिशुष्कत्वात् ।
स चापि कालमवतिष्ठतेऽतिमात्रम्, अस्पन्दनश्च
भवति, तं तु नागोदरमित्याचक्षते ॥ २६ ॥

आमान्द्यमिति आमजनकहेतोः सकारादित्यर्थः । विरु-
द्धोपक्रमत्वादिति गर्भसाधे हि साम्भनं कर्तव्यं, तच्च शीतं शुद्ध
मधुरं च, तन्नामविरुद्धमामजनकत्वादिति विरुद्धोपक्रमता ।
अन्यो वेति आर्तवक्षणव्यतिरिक्तः । यद्यपि केचिदित्युक्तं
तथाऽप्यप्रतिषेधादाचार्यस्याप्येतत् संमतम् ॥ २५ ॥ २६ ॥

नार्योस्तयोर्गर्भयोरपि चिकित्सितविशेषमुप-
देक्ष्यामः—भौतिकजीवनीयवृद्धणीयमधुरघातहर-
सिद्धान्तं सर्पिणां पयसामामगर्माणां चोपयोगो
गर्भवृद्धिकरः; तथा संभोजनमेतैरेष सिद्धैश्च घृता-
दिभिः सुमिक्षायाः, अमीक्ष्णं यानवाहनापमार्ज-
नावजृम्भणैरुपपादनमिति ॥ २७ ॥

यस्याः पुनर्गर्भः प्रसूतो न स्पन्दते तां द्येन-
मत्स्यगवयश्शिखिताप्रचूडतिचिरीणामन्यतमस्य
सर्पिण्यता रसेन मापयूपेण वा प्रभूतसर्पिणा मूल-
कयूपेण वा रक्तशालीनामोदनं शृद्धमधुरशीतलं
भोजयेत् । तैलाभ्यङ्गेन चास्या अमीक्ष्णमुदरवस्ति-
वंक्षणोरुफटीपाश्वेवृष्टप्रदेशानीपदुष्णेनोपचरेत् २८
यस्याः पुनरुद्भावतैरिवन्धः स्यादप्येव मासे न
चानुयासनसाध्यं मन्येत ततस्तस्यास्तद्विकारप्रश-

मनमुपकल्पयेन्निरुहम् । उदावर्तो ह्युपेक्षितः सहसा
संगर्भो गर्भिणीं गर्भमथवाऽतिपातयेत् । तत्र धीरण-
शालिपट्टिककुशाफाशोक्षुवालिकावेतसपरिव्याधमू-
लानां भूतीकानन्ताकादमयंपरूपकमधुकमृद्धीकानां
च पयसाऽर्धोदकेनोद्गम्य रसं म्रियालविमीत-
कमज्जतिलकल्कसंयुक्तमीपहृवपणमत्युष्णं च नि-
रुहं दद्यात् । ध्यपगतवियन्धां चैनां सुपसलिलपरि-
पिकादीं स्वैर्यकरमविदाहिनमाहारं भुक्वतीं सायं
मधुरकासिञ्जेन तैलेनानुयासयेत् । न्युजां त्वेनामा-
स्थापनानुयासनाभ्यामुपचरेत् ॥ २९ ॥

चिकित्सितविशेषमित्यत्र विशेषशब्देन गर्भव्याघ्नतरापे-
क्षया चिकित्सितविशेषो ज्ञेयः; उपविष्टकनागोदरलोक्षु विमिष्टै-
वेह चिकित्सा वक्तव्या, किं वा 'यस्याः पुनर्गर्भः प्रसूतो न
स्पन्दते' इत्यादिना योऽवस्थाया विशेषो वक्तव्यस्त्वगपेक्ष्योक्तं
चिकित्सितविशेषमिति । भौतिकं भूतोपघातहितं वरागुगु-
त्वादिः किं वा महापंशाधिकं पुतं क्षयमाणं द्रष्टव्यम् ।
सुमिक्षाया इति शुद्धमुखायाः । न चानुयासनसाध्यं मन्ये-
तेति सामत्वादुदावर्तस्य नानुयासनसाध्यता भवतीति ज्ञेयम् ।
तद्विकारप्रशमनमिति उदावर्तप्रशमनमित्यर्थः । तदुदावर्तप्रश-
मनं निरुहमाह—तत्रेत्यादि । परिव्याधो वेतसनेदः । उद्गम्य
रसमिति कापं निष्पाद्य । कादारिपरिमाणं च निरुद्धपरिमाण-
परिभाषयैव कर्तव्यम् । न्युजामित्युक्तौहीम् ॥ २७—२९ ॥

यस्याः पुनरतिमात्रदोषोपचयाद्वा तीक्ष्णोष्णाति-
मात्रसेचनाद्वा चातमृद्वुरीपवेगविधारणैर्वा विप-
माश(स)नशयनस्थानसंपीडनासिपातेर्वा क्रोधशो-
केभ्याभयत्रासादिभिर्वा साहसैर्वा परैः कर्मभिर-
न्तःकुक्षेर्गर्भो म्रियते, तस्याः स्तिमितं सत्वधमुदर-
माततं शीतमदमान्तगतमिच भवत्यस्पन्दनो गर्भः,
शूलमधिकमुपजायते, न चाव्यः प्रादुर्भवन्ति,
योनिर्न प्रसूयति, अक्षिणी चास्याः क्लृप्ते भवतः,
ताम्यति, व्यथते, भ्रमते, श्वसिति, अरतिवहला च
भवति, न चास्या वेगप्रादुर्भावो यथावदुपलभ्यते।
इत्येवंलक्षणां ख्यं मृतगर्भमिति विद्यात् ॥ ३० ॥

अदमान्तं नतिमेवेति अन्तर्गतप्रकारमित्यर्थः । आवा प्रस-
वकालश्च ॥ ३० ॥

तस्य गर्भशल्यस्य जरायुप्रपातनं कर्म संशम-
नमित्याहुरेके, मन्त्रादिकमथर्वेदविहितमित्येके,
परिदृष्टकर्मणा शल्यहर्त्रां हरणमित्येके । ध्यपगत-
गर्भशल्यां तु ख्यमामगर्भो सुरातीर्थरिष्टमधुम-
दिरासयानामन्यतममग्रे सामर्ध्यतः पायवेद्गर्भको-

१ 'गर्भे सगर्भो गर्भिणी वा निपातवेद' इति पा० । २ 'मन्त्र-
कुर्वी' इति पा० ।

पशुद्वयमर्तिसिखरणाथं प्रहर्षणार्थं च, अतः परं संम्रीणैर्नैर्वलातुरक्षिभिरक्षेदहसंमयुक्तैर्यथागवादिभिर्वा तत्कालयोगिभिराहारैरुपचरेद्दोषघातुहेद्विशोषणमात्रं कालम् । अतः परं क्षेदपानैर्वैस्तिभिराहारविधिभिश्च दीपनीयजीवनीयशुष्णणीयमधुरवातहरसमाख्यातैरुपचरेत् । परिपकगर्मशल्यायाः पुनर्विमुक्तगर्मशल्यायास्तदहरेव क्षेहोपचारः स्यात् ॥ ३१ ॥

‘एके’ इति वचनेन अग्रतिथेयेन च (बुधिक्रिस्त्वभ्याः) जरातुपातनकर्मादीनां त्रयाणामपि श्रुतगर्भापहरणं प्रति सम्यक्साधनता नास्तीति दर्शयति । दोषघातुहेद्विशोषणमात्रं कालमिच्छेन दोषघातुहेद्विशोषणवधिता ययोक्तकर्मस्य दर्शयति ॥ ३१ ॥

परमतो निर्विकारमाप्याप्यमानस्य गर्भस्य मासे मासे कर्मोपदेष्टव्यमः । प्रथमे मासे शङ्किता चेद्गर्भापघ्ना क्षीरमनुपसृष्टते मात्रावच्छीतं काले काले पिबेत्, सात्त्विकमेव च भोजनं सायं प्रातश्च भुञ्जीत; द्वितीये मासे क्षीरमेव च मधुरौषधसिद्धं; तृतीये मासे क्षीरं मधुसर्पिभ्यामुपसंरुज्य; चतुर्थे मासे क्षीरनवनीतमक्षमाग्रमञ्जीपात्; पञ्चमे मासे क्षीरसर्पिः; षष्ठे मासे क्षीरसर्पिमधुरौषधसिद्धं; तदेव सप्तमे मासे । तत्र गर्भस्य केदा जायमाना मातुर्बिदाहं जनयन्तीति स्त्रियो भाषन्ते; तत्रेति भगवानत्रियः, किन्तु गर्भोत्पीडनाद्वातपित्तश्लेष्माण उरः प्राप्य विदाहं जनयति, ततः कण्डूरुपजायते, कण्डूमूला च किकिसायासिर्भवति । तत्र कोलोदकेन नवनीतस्य मधुरौषधसिद्धस्य पाणितलमात्रं काले कालेऽस्य पानार्थं दद्यात्, चन्दनमृणालकल्कैश्चास्याः स्तनोदरं विमृद्नीयात्, शिरीषघातकीसर्पयमधुकचूर्णैर्वा, कुटजाजैकबीजमुस्तहरिद्राकल्कैर्वा, तिम्बकोलसुरसमञ्जिष्ठाकल्कैर्वा, पूषतहरिणशशारधिरयुतया त्रिफलया वा; कर्वीरपत्रसिद्धेन तैलेनाभ्यङ्गः, परिपेकः पुनर्मातृतीमधुकसिद्धेनाम्भसा; जातकण्डूश्च कण्डूयनं वर्जयेत्तर्गमैदवैरुप्यपरिहारार्थम्, असाहायं तु कण्डूमुन्मूर्धनोद्धर्षणान्यां परिहारः स्यात् । मधुरनादायजातं वातहरमल्पमजेहलवणमल्पोदकानुपानं च शुद्धीत । अष्टमे तु मासे क्षीरयवाग्ं सर्पिभर्ता काले काले पिबेत्; तत्रेति भद्रकाप्यः, पैङ्गल्यावाधो हास्या गर्भमागच्छेदिति; अस्त्वत्र पैङ्गल्यावाध इत्याह भगवान् पुनर्वैसुरावेयः, न त्वैवैतन्न कार्यम् । एवं कुर्वती ह्यरो-

गाऽऽरोग्यवलयवर्णस्वरसंज्ञनवसंपदुपेतं शतीनामपि श्रेष्ठमपत्यं जनयति । नयमे तु खल्वेनां मासे मधुरौषधसिद्धेन तैलेनानुवासयेत् । अतश्चैवास्यास्तैलात् पिबेत् योनौ प्रणयेद्गर्भस्थानमार्गक्षेदनाथम् । यदिदं कर्म प्रथमं मासं समुपादायोपदिष्टमानवन्मासात्तत्र गर्भिण्या गर्भसमये गर्भघोरिणीकुक्षिकटीपार्श्वेषु मृद्भवति, वातश्चानुलोमः संपद्यते, मूत्रपुरीषे च प्रकृतिभूते सुखेन मार्गमनुपयेते, चर्मनखानि च मार्दवमुपयान्ति, वलयवर्णं चोपचीयेते; पुनं चेष्टं संपदुपेतं सुखिनं सुखेनैवा काले प्रजायत इति ॥ ३२ ॥

गर्भस्य प्रतिमासिकं कर्माह—परमत इत्यादि । तत्रेति भगवानत्रिय इति युगपदेव तृतीये मासेऽत्र प्रवृत्तमित्तः केदा अपि तदेव जाताः क्रमेण वर्धन्ते न सप्तमे मास इति भावः । अथ कर्मार्थाहं सप्तमे मासि विशेषेण कण्डूगर्भवतीत्याह— गर्भोत्पीडनादिसादि । किकिसाथमविदरणम् । सानसुरदं च सनोदरम् । कोलं बदरी । परिहारः ‘कण्डा’ इति शेषः । पैङ्गल्यं पिङ्गलनेत्रता । सा च यद्यपि पित्तकृता, यदुक्तं शालाक्ये—“पित्तेऽस्वर्षप्रदुष्टे तु नेत्रयोः पिङ्गलकृता” इति; तथाऽपीहाष्टममासीयगर्भे क्षीरयवाग्राहसंबन्धप्रनाशदेव पैङ्गल्यं भवतीति ज्ञेयम् । न त्वेतेषु कार्यमिति पैङ्गल्यस्याल्परोपलादुत्तरकालं शुकप्रतिक्रियत्वाच्च क्षीरयवावचारेण बहुदुःखलाभात् कर्तव्यमेव क्षीरयवागृतेवकीर्ति भावः । अतः शैवेति मधुरौषधसिद्धतैलाच्च । गर्भघोरिणी अपरा । अत्र पुनमिति प्रशास्त्वितोक्तं, तेन कन्यां चेति बोद्धव्यम् । अतो न प्रतिमासीयेन कनया पुत्रजन्मेव परं भवतीति व्याकृतम् ॥ ३२ ॥

माक् चैवास्या नवमान्मासात् सृतिवागारं करयेद्दहतास्त्रिशर्कराकपाले देशे प्रशस्तरुपरस्यगन्धायां भूमौ प्राग्द्वारमुद्गद्वारं वा बैलवानां फाटानां तैन्दुकैर्दुकानां भालातकानां चार(र)णानां खादिराणां वा; यानि चान्यान्पि प्राहाणाः शंसैसुरधर्षवेदयिदत्तेषां; पसनालेपनाच्छादनापिधानसंपदुपेतं वास्तुविद्याहृदययोगाग्निस्तलिलोदुखलवर्चःस्थानद्वानभूमिमहानसमृत्सुखं च ॥ ३३ ॥

यत्र गर्भिणी प्रसूता यत्र च तिष्ठति तत् सृतिवाग्रास्येत्येत । बिल्वादीनां काष्ठानामगारं कारयेदिति संबन्धः । वायुः पुषागः वर्णाः वा । वधमं वक्षम्, आच्छादनाकारणम्, अपिधानं कपाठम् । वास्तुविद्याहृदयं वास्तुविद्यातत्त्वं, तत्रोपाध्यायीनां स्थानं यत्र गृहे तात्प्रा, वास्तुविद्यामतेन विमक्षा-भवादित्थानं तद्गृहं कर्तव्यमित्यर्थः । वतमानुमपेश्यं सुख-शुभ्रमुत्तमम् ॥ ३३ ॥

तत्र सर्पिस्तैलमधुसैन्यवसौचर्चलकालविद्भल-

घणविडङ्गकुष्ठकिलिमनागरपिप्पलीपिप्पलीमूलह-
स्तिपिप्पलीमण्डूकपर्णलालाङ्गलीचचव्यचित्रक-
चिरचिल्वहिकुसुपंपलशुनकतफकणकणिकानीपा-
तसीबल्वजभूर्जकुलरथमरेयसुरासवाः सन्निहिताः
स्युः; तथाऽमनौ द्वौ, द्वे कु(च)ण्डमुसले, द्वे उद्-
खले, ररचुंपभश्च, द्वौ च तीक्ष्णौ सूचीपिप्पलकौ
सौवर्णराजतौ, शस्त्राणि च तीक्ष्णायसानि, द्वौ च
बिल्वमयौ पर्यङ्गौ, तैन्दुकैर्हुदानि च काष्ठान्यग्नि-
सन्धुक्षणानि, खियश्च बहवो बहुशः प्रजाताः सौ-
हार्दयुक्ताः सततमनुरकाः प्रदक्षिणाचाराः प्रति-
पत्तिकुशलाः प्रकृतिवत्सलास्त्यकविपादाः क्लेश-
सहिन्योऽभिमताः, ब्राह्मणाश्चाथर्ववेदविदः; यचा-
न्यदपि तत्र समर्थं मन्येत, यचान्यच्च ब्राह्मणा
ब्रूयुः खियश्च वृद्धास्तत् कार्यम् ॥ ३४ ॥

सर्पिलोदीनां चात्र गृहे स्थापनीयानां व्यक्तं एव तावदु-
पयोगः । बहुत्वेन येषां तु न वक्तव्यस्तेषामप्ययमुपयोग
उत्प्रेयः । किलिमं देवदारु । कणः कुण्डक इति ख्यातः ।
कणिका तु कुण्डकात् स्थूलास्त्रण्डुलावयवा उच्यन्ते । तण्डुला
येन कुञ्जन्ते तन्मुसलम् । कुण्डमुसले इति हस्त्रमुसले, किं-
वा 'चण्डमुसले' इति पाठः; तदा गुरतरमुसले इत्यर्थः । यद्यपि
मुसलग्रहणं निषिद्धं तथाऽप्युत्तरकालं द्वारे मुसलस्थापनं
वफव्यमिति धातु मुसलोपादानम् । सूच्याकारे शब्दे सूची-
पिप्पलकौ, किं वा सूची यत्र स्थाप्येते स सूचीपिप्पलकः ।
पर्यङ्गः खट्वा । समर्थं मन्येतेति उपयुक्तं मन्येत ॥ ३४ ॥

ततः प्रवृत्ते नवमे मासे पुण्येऽहनि प्रशस्तनक्ष-
त्रयोगमुपगते प्रशस्ते भगवति शशिनि कल्याणे
कल्याणे च फरणे मंत्रे मुहूर्ते शान्तिं ह्रत्वा गोब्राह्म-
णमग्निमुदकं चादौ प्रवेश्य गोभ्यस्तृणोदकं मधुला-
जांश्च प्रदाय ब्राह्मणेभ्योऽक्षतान् सुमनसो नान्दी-
मुखानि च फलानीष्टानि दत्त्वोदकपूर्वमासनस्थे-
भ्योऽभिवाद्य पुनराचम्य स्तिति वाचयेत् । ततः
पुण्ड्राहशब्देन गोब्राह्मणं समनुवर्तमाना प्रदक्षिणं
प्रविशेत् सूक्तिकागारम् । तत्रस्था च प्रसवकालं
प्रतीक्षेत् ॥ ३५ ॥

शान्तिं कृ(हु)न्वेति शान्तिशोभं कृत्वा । नान्दीमुखानि च
फलानि नान्दीमुखप्रादाय हितानि फलानि; किंवा नान्दी
सुरज, तन्मुखाङ्गीनी फलानि खर्जूरादीनि । पुण्ड्राहशब्दो
मङ्गलशब्दः । प्रदक्षिणं यथा भवति तथा गोब्राह्मणं समनुवर्त-
मानं ॥ ३५ ॥

तस्यास्तु खल्विमानि लिङ्गानि प्रजननकालम-
भितो भवन्ति । तद्यथा—ह्रमो गात्राणाम्, स्थानि-

१ 'सरेरे शृपभश्च' इति पा० । २ 'नक्तव्य' इति पा० । ३ 'अ
न्वावर्तमाना प्रविशेत्' इति पा० । ४ 'अन्वावर्तमाना' इति पा० ।

राननस्य, अङ्गणोः शैथिल्यं, विमुक्तवन्धनत्वमिदं
वक्षसः, कुक्षेरवस्त्रसनम्, अधोगृह्यत्वं, यंक्षण-
यस्तिकरीकुक्षिपार्थ्वपृष्ठनिस्तोदः, योनेः प्रव्रणणम्,
अनन्नाभिलाषश्चेति; ततोऽनन्तरमावीनां प्रादुर्भा-
वः, प्रसेकश्च गर्भोदकस्य ॥ ३६ ॥

आवीप्रादुर्भावे तु भूमौ शयनं विद्व्यान्मृदास्त-
रणोपपन्नम् । तदध्यासीतं सा । तां ततः समन्ततः
परिचार्य यथोक्तगुणाः खियः पर्युपासीरद्वाश्वास-
यन्त्यो वाग्भिर्प्राहिर्णीयाभिः सान्त्वनीयाभिश्च ३७
सा चेदावीभिः संक्लिश्यमाना न प्रजायेताथैनां
व्यात्—उत्तिष्ठ, मुसलमन्यतरं गृह्णीष्य, अनेनैत-
दुल्लापलं धान्यपूर्णं मुहुर्मुहुर्भजिहि मुहुर्मुहुर्व-
जुम्भस् चङ्गमस्वान्तरान्तेरिति; एवमुपदिश-
न्त्येके । तत्रेत्याह भगवानात्रेयः । दाहणव्यायाम-
यजनं हि गर्भिण्याः सततमुपदिश्यते, विशेषतश्च
प्रजननकाले प्रचलितसर्वधातुदोषायाः सुकुमार्यां
नार्यां मुसलव्यायामसमीरितो वायुरन्तरं लब्ध्वा
प्राणान् हिंस्यात्, दुष्प्रतीकारतमा हि तस्मिन् काले
विशेषेण भवति गर्भिणी । तस्यान्मुसलग्रहणं परिहा-
र्यमुपयो मन्यन्ते, जुम्भणं चङ्गमणं च पुनरनुष्ठेय-
मिति । अथास्यै दद्यात् कुण्डेलाङ्गलिकीचचवि-
त्रकचिरचिल्वचव्यचूर्णमुपघ्रातुं, सा तन्मुहुर्मु-
हुर्पजिघ्रेत्, तथा भूर्जपत्रधूमं शिशपासारधूमं
वा । तस्याश्चान्तरान्तरा कटोपार्थ्वपृष्ठसकृद्यिदे-
शानीपदुष्णेन तैलेनाभ्यज्यानुसुपार्मवमृद्रीयात् ।
अनेन कर्मणा गर्भोऽवाक् प्रसिपद्यते ॥ ३८ ॥

स यदा जानीयाद्विमुच्य हृदयमुदरमस्या-
स्त्वाविशति, वस्तिशिरोऽचगृह्णाति, दवरयन्त्येना-
माध्यः, परिवर्ततेऽधो गर्भं इति । अस्यामवस्थार्यां
पर्यङ्केनामारोप्य प्रवाहयितुमुपकमेत । कर्णे
चास्या मन्त्रमिममनुकूला स्त्री जपेत्,—
'क्षितिर्जलं वियत्तेजो वायुर्विष्णुः प्रजापतिः ।
सगर्भां त्वां सदा पान्तु वैशर्यं च दिशन्तु ते ॥
प्रसूयं त्वमविक्षिष्टमविक्षिष्टा शुमानने ॥
कार्तिकेयवृत्तिं पुत्रं कार्तिकेयाभिरक्षितम्' इति ३९

तार्थ्येनां यथोक्तगुणाः खियोऽनुक्षिप्युः—अनाग-
तावीर्मां प्रवाहिष्ठाः । यां ह्यनागतावीः प्रवाहते
व्यर्थमेयास्यास्तत् कर्म भवति, प्रजा चास्या विकृता
विकृतिमापन्ना च, भ्यासकात्सन्शोपगृहीतप्रसक्ता वा

१ 'अङ्गणो/विमुक्तवन्धनत्वमिदं' इति पा० । २ 'तदध्यासीता तां
ततः' इति पा० । ३ 'प्राहणीयाभिरुपदिश्यदानीयाभिर्णीभिः' इति
पा० । ४ 'अनुसुसल' इति पा० । ५ 'अवाक्गर्भं' इति पा० ।
६ 'हृदः' इति पा० । ७ 'यथानागतावीः' इति पा० ।

भवति । यथा हि क्ष्वप्यूहारात्तमूनपुरीपयोगान् प्रयतमानोऽप्यप्राप्तकालान्न लभते रुद्धेण वाऽप्यवाप्नोति, तथाऽनागतकालं गर्भमपि प्रवाहभाणा । यथा चैषामेव क्ष्वश्वादीनां सन्धारणमुपश्रुतायोपपद्यते, तथा प्राप्तकालस्य गर्भस्याप्रवाहणमिति । सा यथानिर्देशं कुर्वन्वेति यत्कथ्या स्यात् । तथा च कुर्वेती शनैः पूर्वं प्रवाहेत्, ततोऽनन्तरं बलवत्तरम् । तस्यां च प्रवाहभाणायं खियः शब्दं कुर्वुः— 'प्रजाता प्रजाता धन्यं धन्यं पुत्रम्' इति । तथाऽस्या ह्येणाप्याप्यन्ते प्राणाः ॥ ४० ॥

उपदेश्यार्थाभिप्रायिनी वाक् प्राहणीया । अत्रकुम्भक्षेति मात्राणि प्रसारयत् । अन्तरं लभ्येति हेतुमात्राय ३६-४०

यदा च प्रजाता स्यात्तदैवैनामवेक्षेत—काचिदस्या अपरा प्रपन्ना न वेति । तस्याश्चेदपरा न प्रपन्ना स्यादथैनानमन्यतमा स्त्री दक्षिणेन पाणिना नामेरुपरिद्राह्वलवन्निषीड्य सन्त्येन पाणिना पृष्ठत उपसंगृह्य तां सुनिर्धूतं निर्धुनुयात् । अथास्याः पार्श्व्यां श्रोणीमाकोटयेत् । अस्याः सिक्चाबुपसंगृह्य सुपीडितं पीडयेत् । अथास्या चालवेण्या कण्ठलातु परिमृशेत् । भूर्जपत्रकाचमणिसर्पनिर्मोकैश्चास्या योनिं धूपयेत् । कुण्डतालीसकल्क वल्लजयुपै मरैर्यसुरामण्डे तीक्ष्णे फौलसे च युपै मण्डूकपर्णीपिप्पलीसंपाके वा संग्रह्य पाययेदेनाम् । तथा सूक्ष्मैलाकिलिमकुण्डानागर्विडङ्गपिप्पलीकाटागुरुच्यविचित्रकोपकुञ्जिकाकल्कं खरधूपमस्य वा जीवैतो दक्षिणं कर्णमुल्लस्य द्रपदि जर्जरीकृत्य दल्वंजकाथादीनामाग्रावनामामन्यतमे प्रक्षिप्याग्राव्य मुहूर्तस्थितमुद्गस्य तदाग्रावनं पाययेदेनाम् । शतपुष्पाकुण्डमदनहिङ्गुसिद्धस्य नैनां तैलस्य पिचुं ग्राहयेत् । अतश्चैवानुचासयेत् । एतैरेव चार्द्रावनैः फलजीमूतेक्ष्वाकुधामार्गावकुटजहृत्तवेधनहस्तिपिप्पल्युपहितैरास्यापयेत् । तदास्यापनमस्याः सह वातमूत्रपुरीषेर्निर्हत्यापरामासर्वां वा योरेचामतिलोर्नगत्वात् । अपरां हि वातमूत्रपुरीषाण्यन्यानि चान्तर्पेहिर्मांसाणि सज्जन्ति ॥ ४१ ॥

सुनिर्धुतमिति किंवाविशेषणम् । आकोटयेति पीडयेत् । बालकृदा वेणी बालवेणी । बल्लजयुपै बल्लजकाय । मण्डूकपिप्पली मण्डूकपर्णी, सिंवा मण्डूको मण्डूकपर्णी, पिप्पली पिप्पल्येव, तयो र्सेपाक काय इत्यर्थः । तथेखनेन बल्लजयुपादौ सूक्ष्मैलादीनां पान विधीयते । खरधूपमण्ड

१ 'बाह्वते' इति पा० । २ 'बल्लजकाये' इति पा० । ३ 'खरस्य युपमस्य वा जलेन दक्षिणं कर्णमुल्लस्य' इति पा० । ४ 'बल्लजयुपादीनामन्यतमे' इति पा० । ५ 'नायोत्तुलोमपननात्' इति पा० । ६ 'चान्तर्पेदिद्यमानि' इति पा० ।

बलीवर्द । एतैरेव चेति बल्लजयुपादिभिः । अन्तर्पेहिर्मांसाणि सज्जन्तीति बहिर्गमनशीलानि पुरीषादीनि, अन्त बल्लजयुपदेशे सप्तकाणि भवन्ति ॥ ४१ ॥

तस्यास्तु सत्वपरायाः प्रपतनाद्यं कर्मणि क्रियमाणे जातमानस्यैव कुमारस्य कार्यण्येतानि कर्मणि भवन्ति । तद्यथा—अश्वमनोः संघट्टनं कर्णयोर्मुले, शीतोदकेनोष्णोदकेन वा मुंखपरिपेकः, तथा स क्लेशविह्वलान् प्राणान् पुनर्लभेत । कृष्णकपालिकाशूर्पेण चैनमभिनिष्पुणीयुर्यद्यचेष्टः स्याद्ययावत् प्राणानां प्रत्यागमनम् (तत्तत् सर्वमेव कार्यम्) । ततः प्रत्यागतप्राणं प्रकृतिभूतमभिसनीश्य स्नानोदकग्रहणाभ्यामुपपादयेत् ॥ ४२ ॥

अथास्य तात्वोष्टकण्डजिह्वाप्रमाजंनमारमेताङ्गुल्या सुपरिलिखितनयया सुप्रक्षालितोपधानकार्पासपिचुमत्या । प्रथमं प्रमाजितास्यस्य चास्य शिरस्तालु कार्पासपिचुना स्नेहगर्भेण प्रतिर्लछादयेत् । ततोऽस्यानन्तरं सैन्धवोपहितेन सर्पिषा कार्यं प्रच्छेदनम् ॥ ४३ ॥

शीतोदकेन चोष्णोदकेनेति विकल्पो ऋतुमेदेन श्रेयः, शीमर्कैले शीतोदकेन, शीतकाले कृष्णोदकेनेत्यर्थः । क्लेशविह्वलमिति योनियस्त्रीप्रीडनादिक्लेशशयपहतान् । कृष्णकपालिका इषिका नरमुधुववादिमवा, तल्लत शर्पः कृष्णकपालिकाशूर्पं, तेन निष्पुणीयुर्वाज्येयुरित्यर्थः । अथ कियन्तं कालं तद्वीभगमित्याह—यावत् प्राणानां प्रत्यागमनमिति । उदकग्रहणं मलमार्गशौचार्थम् । उपधानमावरणं, तथेह्यहत्या कार्पासपिचुनैव ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

ततः कल्पन नाड्याः । अतस्तस्याः कल्पनविधिमुपदेश्यामः—नाभिवन्धनात् प्रभृत्यष्टाङ्गुलमभिमानं कृत्वा छेदनाचकाशस्य द्वयोःन्तरयोः शनैर्गृहीत्वा तीक्ष्णेन वैक्वमराजतायसानां छेदनामामन्यतमेनार्ध(नोर्ध्व)धारेण छेदयेत् । तामभं सूत्रेणोपनिधाय कण्ठेऽस्य शिथिलमवच्छेत् । तस्य चेष्टानिः ५ च्येत तां लोभ्रमधुकप्रियङ्गुसुप्त्वाहहरिद्राकल्कसिद्धेन तैलेनाभ्यज्यात्, यथासौ तैलौघधानां चूर्णनाचचूर्णयेत् । इति नाडीकल्पनविधिकरुः सम्यक् ॥ ४४ ॥

अष्टाङ्गुलमभिमानं कृत्वेति अष्टाङ्गुले विह्व कृत्वा । वर्षधारेणैवधारं वाक्विशेषः । तामिति चिह्नज्ञापरिग्रहणो नाडीम् । कण्ठेऽस्यच्छेदिति नाड्यप्रथमं सूत्रं कुमारस्य कण्ठे निबधीयात् ॥ ४४ ॥

असम्यकल्पने हि नाड्या आयामव्यायामोत्पिण्डतापिण्डलिकायिनामिकायिजुम्भिकाधावेभ्यो

१ 'सूत्रेण धारेण' इति पा० । २ 'मयं वाजो हस्तलिखितपुस्तके नोपलभ्यते । ३ 'तीक्ष्णे काले' इति पा० । ४ 'प्रत्यागमनात्' इति पा० ।

भयम् । तत्राविदाहिभिर्घातपित्तप्रशमनैरभ्यङ्गो-
त्सादनपरिपेकैः सर्पिर्भिश्चोपक्रमेत गुडलाघवम-
भिसमीक्ष्य ॥ ४५ ॥

नाम्ना भविष्यत्कल्पने दोषमाह—असम्यगिलादि । आ-
यामो देह्यं, व्यायामो विस्तार, ताभ्यामुत्तुण्डिता आया-
मव्यायामोत्तुण्डिता; दीर्घपीनत्वयुतेत्यर्थः । पिण्डलिका परि-
मण्डल्युता । विनामिका अन्तोच्छ्वना मध्यमिन्ना । विशुम्भिका
तु सुहृसुहृदिमती । गुडलाघवमभिसमीक्ष्येति नाभीपाकका-
रकृपिते तथा वाते चापामव्यायामोत्तुण्डितादिकारिचतुष्टय-
कारके यो दोषो गुड स उपचरितव्यस्वरयेत्यर्थः ॥ ४५ ॥

अतोऽनन्तरं जातकर्म कुमारस्य कार्यम् । त-
द्यथा—मधुसर्पिणी मन्त्रोपमन्त्रिते यथान्नायं प्रथमं
प्राशितुं दद्यात् । स्तनमत ऊर्ध्वमेतेनैव विधिनत
दक्षिणं पातुं पुरस्तात् प्रयच्छेत् । अथार्तैः शीर्षतः
स्यापयेदुदकुम्भं मन्त्रोपमन्त्रितम् ॥ ४६ ॥

अथास्य रक्षां विद्ध्यत्—आदानीखदिरककं-
न्धुपीलुपरूपकशापाभिरस्या गृहं समन्ततः परिचा-
रयेत् । सर्वतश्च सूतिकागारस्य सर्पपातसीतण्डुल-
कणकणिकाः प्रकिरेयुः । तथा तण्डुलबलिहोमः
सततमुभयकालं क्रियेतानामेकमेणः । द्वारे च
मुसलं वैहलीमनु तिरश्चीनं न्यसेत् । घचाकुपृथ्वी-
मकहिङ्गसर्पपातसीलशुनकणकणिकानां रक्षोप्रस-
माख्यातानां चौपधीनां पोष्टलिकां बद्धा सूतिका-
गारस्योत्तरदेहल्यामघटजेत्, तथा सूतिकायाः
कण्ठे सपुत्रायाः, स्थाल्युदककुम्भपर्यङ्केष्वपि, तथैव
च द्वयोर्द्वारपक्षयोः । कणककण्ठकेन्धनयानस्त्रिस्ति-
न्दुककाष्टेन्धनध्याग्निः सूतिकागारस्याभ्यन्तरतो
नित्यं स्यात् । खियञ्चैनां यथोक्तगुणाः सुहृदध्यानु-
श्चानुजागृयुर्दशाहं द्वादशाहं वा । अनुपरतप्रदान-
मङ्गलाशी. स्तुतिगीतवादित्रमन्त्रपानविशदमनुरक्त-
प्रहृष्टजनसंपूर्णं च तद्वेदम कार्यम् । ग्राहणध्याय-
वैवेदवित् सततमुभयकालं शान्तिं जुहुयात् स्वस्त्य-
यनार्थं कुमारस्य तथा सूतिकायाः । इत्येतद्रक्षावि-
धानमुक्तम् ॥ ४७ ॥

जातमानस्य वैदोर्कं कर्म जातवर्मं । यथाज्ञायमिति यथा-
गम मन्त्रोपमन्त्रिते । एतेनैव विधिनेति स्नान(न्य)मध्यमिम-
न्त्रित पाययेदित्यर्थः । आदानी चोपक्रमेद् । तण्डुलबलिहोम
क्रियत्कालं कर्तव्यं इत्याह—आनामकर्मण इति ।—दशहृद पाय-
दित्यर्थः, दशाहे तु नामकर्म भविष्यति । जम्बुकण्ठेऽप्युक्तम्—
“तण्डुलबलिहोमो द्विकालमादशाहम्” इति । रक्षोप्रसमा-
ख्यातानामित्यनेन गुग्गुलाचीन् प्राहयति । उत्तरदेहल्यामिति

१ 'कन्त इत्याह' इति पा० । २ 'अथास्य' इति पा० । ३ 'उम
यत् काल' इति पा० । ४ 'मा द्वागमकर्मण' इति पा० ।

द्वारोपरि; अन्ये तु देहलीं द्वारायच्छामाहु ॥ ४६-४७ ॥

सूतिकां तु खलु युमुक्षितां विदित्वा ज्ञेहं पाथयेत
परमया शक्त्या सर्पिस्तैलं वसां मज्जानं वा सात्म्यी-
भ्रायमभिसमीक्ष्य पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रक-
शृङ्गेरचूर्णसहितम् । ज्ञेहं पीतधन्याश्च सर्पिस्तै-
लाभ्यामभ्यज्य वैप्रेयुद्वरं महताऽच्छेन घाससा;
तथा तस्या न वायुरदरे विकृतिमुत्पादयत्यनघकाश-
त्वात् । जीर्णं तु ज्ञेहे पिप्पल्यादिभिरेव सिद्धां यवागूं
सुस्त्रिग्यां द्रव्यां मानशैः पाथयेत् । उभयतःकालं
स्रोष्णोदकेन च परिपेचयेत् प्राक् ज्ञेहयवागुपाना-
श्याम् । एवं पञ्चरात्रं सप्तरात्रं वाऽनुपास्य क्रमे-
णाप्याथयेत् । स्वस्थवृत्तमेतावत् सूतिकायाः ॥ ४८ ॥

कुमारस्य जातकर्माभिधाय सूतिकाया कर्तव्यमाह—सूति-
का रित्वादि । युमुक्षितामित्यनेन वाक्ता कालेन युमुक्षिता
भवति तदा ज्ञेहपानं कर्तव्यम् । परमया शक्तयेति उत्तमया
शक्त्या लक्षिता ज्ञेह पिबेत् । यावता ज्ञेहेन बलविरोधो न
भवति तावन्मानं ज्ञेहं पिबेदित्यप्याहर्तव्यम् । सात्म्यीभावम-
भिसमीक्ष्येति सर्पिर्घटिषु यवस्या सात्म्यं तत् तस्यै देयम् ।
अच्छेनेति निर्मलेन । उभयतः कालमिति पद्मगुणोदकेन
परिपेचयेदित्यनेन योज्यम् । तदेव कालद्वयमाह—प्राग्नि-
ह्यादि । पीवोदिकं ज्ञेहपानपरिपेकं कारयितव्यं । तथा
जीर्णं ज्ञेहे परिपेक्षिता यवागूं पाथयितव्येत्यर्थः । अथ तु
ऊर्ध्वहारेो नानुपदेशो प्रबलककत्वात् प्राग्निना, किंतु आङ्गल-
देशव्यवहार इति ज्ञेयम् ॥ ४८ ॥

तस्यास्तु खलु यो व्याधिरूपघते स कृच्छ्रसाध्यो
भयत्यसाध्यो वा, गर्भवृद्धिदशयितशिशिलसर्वघातु-
त्वात् । प्रवाहणवेदनाहृद्वनरकनि.सुतिविधेयपश-
न्यशरीरत्याज्य, तस्मान्नां यथोक्तेन विधिनीपचरेत् ।
भौतिकजीवनीयगृहणीयमधुरचातहरसिद्धैरभ्यङ्गो-
त्सादनपरिपेकावगाहनात्रपानविधिभिर्विधेयपतथो-
पचरेत् । विशेषतो हि शून्यदारीराः स्त्रियः प्रजाता
भवन्ति ॥ ४९ ॥

सूतिकाया मिथ्योपचारेण व्याधिर्भवन् कृच्छ्रसाध्योऽसाध्यो
वा यथा भवति तथा दर्शयन् यथोक्तक्रमसावधानेन कर्तव्यतां
दर्शयितुमाह—तस्यास्तिवत्यादि । गर्भवृद्ध्या धात्वन्तरापोषणेन
क्षतिताथ शिशिलीहृताथ सर्वे धातवो यस्या सा तथा ।
गर्भव्यपणन एतावच्छरीरशुद्धयत्वे हेतुस्वभा प्रवाहणवेदना-
हृद्वरकनि सुतिथ विशेषेण हेतुरित्याह—प्रवाहणेत्यादि ।
यथोक्तेनेति ज्ञेहपानादिना । एतेन यथोक्तविधिरणमेव दुधि-
क्रित्यस्य सुतिकाव्याधेर्निदानवर्धनरूपमुत्तम मेपजमिति दर्श-

१ अन्ये तु 'देहलीशब्देन द्वारपक्षी(क्ष) वर्णयति' इति पा० ।
२ 'प्राणा' इति पा० । ३ 'रक्षाविधानमभिधाय' इति पा० । ४ 'न व्य
वहृत्त्वानुपदेशे' इति पा० । ५ 'यथोक्तमसाभिधानेन' इति पा० ।

यति । गत्त्वैव ज्योषी विहितं मेपजं तत् प्रायो न सिष्यतीति
कृत्वा मेधेकम् । भौतिकं भूतहरम् ॥ ४९ ॥

दशमे त्वंहनि सपुत्रा स्त्री सयर्गन्धौपधैर्गौरस-
र्पणलोत्रैश्च स्नाता लघ्वहतशुचिवस्त्रं परिधायं पवि-
त्रेष्टलघुविचित्रभूपणवती च संपुष्ट्य मङ्गलान्यु-
चितामर्चयित्वा च देवतां शिखिनः शुक्रवाससोऽ-
व्यङ्गाश्च ब्राह्मणान् स्वस्ति वाचयित्वा कुमारमह-
तानां च वाससां संचये प्राकृशिरसमुदकृशि-
रसं वा संवेद्य देवतापूर्वं द्विजातिभ्यः प्रणमती-
त्युक्त्वा कुमारस्य पिता हे नामनी कारये-
द्वाक्षात्रिकं नामाभिप्रायिकं च । तत्राभिप्रायिकं
योपवदाद्यन्तस्थान्तमूर्धान्तं वाऽवृद्धं त्रिपुरवाञ्ज-
कमनवप्रतिष्ठितं, नाक्षात्रिकं तु नैक्षत्रवेदवतास-
मानाख्यं ध्वक्षरं चतुरक्षरं वा ॥ ५० ॥

उचितामिति वा यस्य देवता सदा पूज्यत्वेनोचिता वामधे-
यित्वा । शिखिन इति पावकान्; किंवा शिषा चूडा तद्वतो
ब्राह्मणानुपठान् । नक्षत्रदेवतासंयुक्तमिति यस्मिन् नक्षत्रे
कुमारो जातस्वस नक्षत्रस्य वा देवता ज्योतिःशास्त्रे, तस्या नाम
कदंब्यमित्यर्थः । किंवा 'द्वे नामनी कारयेत्प्राक्षात्रिकनाभिप्रा-
यिकं च' इत्यादिपाठः । तत्रापि नाक्षात्रिकं व्याख्यातमेव;
आभिप्रायिकेषु षोडशद्विधादि विशेषणम् । षोषा धर्माचतुर्धा
'पदद्वयभाः, अन्तस्था 'गरलवाः'; 'शेषसहा' कर्माणः ॥ ५० ॥

वृत्ते च नामकर्म्मणि कुमारं परीक्षितुमुपक्रमे-
तायुषः प्रमाणज्ञानहेतोः । तत्रैमान्यायुष्मतां कुमा-
रणां लक्षणानि भवन्ति । तद्यथा—पैकैकजा मृद्-
घोऽल्पाः स्निग्धाः सुयज्ञमूलाः कृष्णाः केशाः प्रश-
स्यन्ते, स्थिरा बहला त्वक्, प्रकृत्यातिसंपद्यमीप-
त्प्रमाणातिसृष्टमनुरूपमातपत्रोपमं शिरः, व्यूढ दृढं
समं सुश्लिष्टशस्त्रसन्धुर्ध्वन्यजनसंपन्नमुपचितं च-
लिभमर्धचन्द्राकृतिं ललाटं, बहलौ विपुलसमपिंडौ
समौ नीचैर्धुसौ पृष्ठतोऽचनतौ सुश्लिष्टकर्णपुत्रकौ
महाच्छिद्रौ कर्णौ, ईपत्प्रलम्बिन्यावसंगते समे
संहते महत्सौ भ्रुवौ, समे समाहितदर्शने व्यक्तभाषि-
विभागे बलयतौ तेजलोपपत्ने सङ्गापङ्गे चक्षुषी,
कज्जी महोच्छ्वासा वंशसंपन्नेपदवनताप्रा नासिका,
महद्वज्जुसुनिविष्टदन्तमास्यम्, आयामविस्तारोपपथा
रुद्धणा तन्यौ प्रकृतिवर्णयुक्ता जिह्वा, रुद्धं युक्तौ-

पचयमूपोपपन्नं रक्तं तालु, महानदीनाः क्षिण्वोऽनु-
नादी गम्भीरसमुत्थो धीरः स्वरः, नातिस्थूलौ ना-
तिकृदौ विस्तारोपपन्नावास्यप्रच्छादनौ रक्तावोष्ठी,
महत्सौ हनु, वृत्ता नातिमहती श्रीवा, व्यूढमुपचि-
तमुरः, गूढं जत्रु पृष्ठवंशश्च, विप्रकृष्टान्तरो स्तनौ,
असंपातिनी स्थिरे पाश्वे, वृत्तपरिपूर्णयतौ वाह-
सकृधिनी अद्भुलयश्च, महदुपचितं पाणिपादं, स्थिरा
वृत्ताः क्षिण्वास्ताप्रास्तुङ्गाः कूर्माकाराः करजाः,
प्रदक्षिणावर्ता सोत्सहा च नाभिः, उरुक्षिमागहीना
समा समुपचितमांसा कटी, वृत्तौ स्थिरोपचित-
मांसौ नात्युन्नतौ नास्यवनतौ स्किर्चौ, अनुपूर्वं
वृत्तावुपचययुक्तावूरु, नात्युपचिते नात्यपचिते
एणीपदे प्रगूढसिरास्थिसन्धी जह्वे, नात्युपचितौ
नात्यपचितौ शुक्लौ, पूर्वापदिष्टगुणौ पादौ कूर्माका-
रौ, प्रकृतियुक्तानि वातमूत्रपुरीषगुह्यानि तथा स्व-
प्रजागरण्यासस्मितरुदितस्तनग्रहणानि; पञ्च क्रि-
द्धिद्वन्द्वद्वययुक्तमस्ति तदपि सर्वं प्रकृतिसंपन्नमिष्टं,
विपरीतं पुनरनिष्टम् । इति दीर्घायुर्लक्षणानि ॥ ५१ ॥

नामकर्म्मणीति नामकरणसमयक्रियमाणदोषाधिकर्म्मणि, ना-
मेव वा कर्म नामकर्म । स्थिरेत्यच्छया । 'ईपत्प्रमाणाति इतं शिरः'
इति उत्सर्गापवादन्यायेन बोद्धव्यम् । तेन बहुक्तं पूर्वं—
"पद्भूलोत्सेर्षं द्वात्रिंशदहलपरिगाढं शिरः" एतन्नामिधायो-
क्तम्—"तत्रायुर्बल" इत्यादि यावत् "प्रमाणवति शरीरे ।
विपर्ययस्तु हीनेऽधिके वा" (वि. ध. ८) इति; तत्र
शिरसि किञ्चित्प्रमाणाधिकता एवद्वचनादपवादताऽप्यतीव
प्रशस्ता भवतीति ज्ञेयम् । एवं 'महदुपचितं पाणिपा-
दम्' इत्यत्रापि व्याख्येयम् । अतुरपमित्यनेन शरीरा-
नुदपतां शिरसो दर्शयन् उच्छलक्षणान्तित्वादि शिरसो
दर्शयति; अतिदृढं हि शरीरानुग्रहं भवति, तत्राप्रशस्तमेव ।
ऊर्ध्वमजनमिति ऊर्ध्वरेखाग्रहलक्षणयुक्तं; जलुर्कणं हि त्रिरेखं
ललाटमुच्यते । नीचैर्धुसौ इति अनुग्रतौ सन्वायनकमशब्दौ ।
असंगते दूरान्तरे । व्यक्तभाषविभागे इति प्रत्यक्कृष्णगुह्यादि-
विभागे । शोभनानि वर्तमानेति अद्भानि अपाङ्गे च बयोर्धवे
साक्षात्पादौ । अत्र अह्नप्रहणेनैव नेत्रस्थापात्रस्य लक्ष्यस्यापि पुनः
करणं विशेषणार्थाशौभोपदर्शनार्थम् । आस्यप्रच्छादनौ आस्यं
प्रच्छादयितुं श्मौ मुखारकौ । पृष्ठवंशश्च गूढ इति यो-
जनीयम् । असंपातिनी सुनिर्गते, किंवा अलक्ष्ये । प्रकृति-
युक्तिं देहानुरुधा । एणीपदे इति एणीज्जाह्वरशे । प्रकृतियु-
क्तानीति नातिबहुनि नात्यल्पानि च ॥ ५१ ॥

अतो धात्रीपरीक्षानुपदेह्यामः । अथ ब्रूयात्—
धात्रीभानय समानवर्णां यौवनस्यां निभूतामगातु-

१ 'व्याधाविह' इति पा० । २ 'दृग्म्या निद्वयीकानाग' इति
पा० । ३ 'ऊर्ध्वमजनमिति' इति पा० । ४ 'कुमारमहेतेन
वाससाऽऽच्छादेवैव प्राकृशिरसमुदकृशिरस वा संवेद्य' इति पा० ।
५ 'इदमिपुत्रगामत' इति पा० । ६ 'नक्षत्रदेवतासंयुक्तं कृतं'
इति पा० । ७ 'कृते' इति पा० । ८ 'प्रमाणातिरिक्त' इति पा० ।
९ 'प्रकृतियुक्त पाटल्यणी' इति पा० ।

१ 'अप्राहसोपपत्तोपपन्नार्थ' इति पा० ।

रामव्यङ्गामव्यसनामविक्रामजुगुप्सितां देशजाती-
यामधुद्रामधुद्रकर्मिणीं कुले जातां वत्सलामरोगां
जीवदस्तां पुंवस्तां दोष्ठीमप्रमत्तामनुचारशायि-
नीमनन्यायसायिनीं कुशलोपचारां शुचिमशु-
चिद्वेपिणीं स्तनस्तन्यसंपदुपेतामिति ॥ ५२ ॥

समानवर्णमिति तुल्यजातीयम् । यौवनस्थामित्यनेन बाल-
शुद्धयोरसपुष्पक्षीणघातुत्वेन तयोर्विरासं करोति । निघृतामिति
विनीताम् । अविरुपामिति अविकृताचयवाम् । अव्यङ्गामिति
अहीनाङ्गीम् । देशजातीया समानदेशजाया । अनन्यायसायि-
नीमिति शूद्राभिप्रायेण, शूद्रस्य हि सवर्णत्वेन चाण्डालादिवी
प्रसक्ता, सा च निपिध्यते, ब्राह्मणादीना त्वसवर्णत्वेनैव सा
निरस्ता । किंवा ब्राह्मणादीनामपि पतितब्राह्मण्यायाऽनन्या-
यसायिनीमिति शब्देन क्षिप्यते ॥ ५२ ॥

तत्रेयं स्तनसंपत्—नात्यूर्ध्वीं नातिलम्बावनति-
कृशावनतिपीनीं युक्तपिप्पलकौ सुखप्रपानौ चेति
(स्तनसंपत्) ॥ ५३ ॥

युक्तपिप्पलकाविति उच्चैः स्तनकृतौ ॥ ५३ ॥

स्तन्यसंपत्तु प्रकृत(ति)वर्णगन्धरसस्पर्शम्, उद-
पात्रे च वृह्यमानमुदकं ध्येति प्रकृतिभूतत्वात्, तत्
पुष्टिकरमारोग्यकर चेति(स्तन्यसंपत्) ॥ ५४ ॥

अतोऽन्यथा व्यापन्नं ज्ञेयम् । तस्य विशेषाः—
श्यावारुणवर्णं कपायानुरसं विशदमनालक्ष्यगन्धं
रूक्षं द्रवं फेनिलं लघ्वत्क्षिकरं कशोनं वातविका-
राणां कर्तुं घातोपसृष्टं क्षीरमभिधेयं; कृष्णनीलपी-
तताम्रावभासं तिकात्मलकटुकानुरसं कुणपरधिर-
गन्धि भ्रूशोणं पित्तविकाराणां कर्तुं च पित्तोपसृष्टं
क्षीरमभिधेयम्, अत्यर्थं शुक्लमतिमाधुर्योपपन्नं लघ-
णानुरसं घृततैलयसामज्जगन्धि पिच्छिलं तन्तुम-
मुदकपात्रेऽवसीदच्छेषविकाराणां कर्तुं श्लेष्मोप-
सृष्टं क्षीरमभिधेयम् ॥ ५५ ॥

उदकं ध्येतीति उदकं विशेषेण एति व्याप्रीतीत्यर्थं । अतूक-
णोऽप्युक्तम्—“उदके विसर्पत् क्षीरं प्रारब्धम्” इति । वाता-
दिदुष्टक्षीलक्षणव्याह—श्यावेत्यादि । लवणानुरसमिति श्लेष्म-
दुष्टे क्षीरे दोषद्वयसमुत्पन्नप्रभावाज्ज्ञेयं, येन श्लेष्मदुष्टे लव-
णरसता भवति, एतत्पुष्पलक्षणयोगाच्च द्रव्यसंनिपातदुष्टिरप्यु-
ज्ञेया ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

तेषां तु त्रयाणामपि क्षीरदोषाणां प्रतिविशेष-
मभिसमीक्ष्य यथास्वं यथादोषं च वमनविरे-
चनास्थापनानुवासानानि विभज्य कृतानि प्रशम-
नाय भवन्ति । पानाशनविधिस्तु दुष्टक्षीराया यव-
धूमशालिपष्टिकमुद्दहरेणुककुलस्थसुरासौवीर-

१ 'अविलुगुप्तमजुगुप्सिता' इति पा० । २ 'अनुदत्ता' इति
पा० । ३ 'क्षीरमिति ज्ञेयम्' इति पा० ।

कमेरेयमेदकलशुनकरज्जायः स्यात् । क्षीरदोषवि-
शेषांश्चावेक्ष्यावेक्ष्य तत्तद्विधानं कार्यं स्यात् ।
पाठामहौपधसुरंदासुस्तमूर्वागुह्वचीवत्सकफल-
किराततिकककटुकरोणीसारिवाकपायाणां च पानं
प्रशस्त्यते, तथाऽन्येषां तिककपायकटुककधुराणां
द्रव्याणां प्रयोगः क्षीरविकारविशेषानभिसमीक्ष्य
मात्रां कालं च । इति क्षीरविशेषधनानि ॥ ५६ ॥

विकित्साहाह—तेषामित्यादि । प्रतिविशेषमभिसमीक्ष्येति
प्रति प्रति वातादीना कोष्ठाश्रयित्वोशीर्णत्वाद्विशेषानानुगुण
विशेषमभिवीक्ष्य । यथाश्लमित्यनेन श्लेष्मणि वमन, पित्ते
विरेचन, वायावास्थापनानुवासेन, इत्यात्मीयमात्मीयं सशो-
धनं दर्शयति । यथादोषमित्यनेन प्रकृष्टे दोषेऽतिमात्रं संशो-
धनं लोके लोकोत्तरं दर्शयति । विभज्येति यथाश्लमित्य-
नेन योज्यम् । 'प्रकृतिविशेषम्' इति यदा पाठस्तदा प्रकृति-
विशेषमपि ध्याया अवश्यं वमनादीनां बहुत्वान्त्वविशेष
कर्तव्यं इत्यर्थं । तत्तद्विधानं कार्यं स्यादिति तत्तद्दोषप्रति-
कूलमाहारविधानं कार्यं स्यात् । कपायाणामिति बहुवचनाद्
व्यलसमस्तानां पाठादीना कपायां शब्दन्ते ॥ ५६ ॥

क्षीरजननानि तु मद्यानि सीधुवर्ज्यानि, ग्राम्यान्-
पौदकानि च शाकधान्यमांसानि, द्रवमधुराम्लल-
घणभूयिष्ठाश्चाहाराः, क्षीरिण्यश्लोषघ्नयः, क्षीरपान-
मनायासश्च, वीरणपटिशालिकेक्षुवालिकादप्रेकु-
शाकाशगुन्द्रेककटमूलककपायाणां च पानमिति
(क्षीरजननानि) ॥ ५७ ॥

क्षीरिण्यश्च दुग्धिकाकलम्बिकादयो दृश्यमानक्षीरा ॥ ५७ ॥

धार्त्री तु यदा स्वादुयदुल्लगुद्दुग्धया स्यात्तदा
स्नातानुलिता शुद्धवर्णं परिधायैन्द्रीं ब्राह्मीं शत-
वीर्यां सहस्रवीर्याममोघामव्यथां शिवामरिष्टां वा-
ख्यपुष्पीं विष्वक्सेनकान्तां वा विमल्योपधिं कुमारं
भ्राह्मुखं प्रथमं दक्षिणं स्तनं पाययेत् । इति धा-
र्त्रीकर्म ॥ ५८ ॥

अमोघादयोऽनन्तरं व्याहृता एव । अव्यथा शुद्धची ॥ ५८ ॥

अतोऽनन्तरं कुमारगारविधिमतुव्याप्यास्या-
मः—धास्तुविद्याशुशलः प्रशस्तं रम्यमतमस्कं नि-
वातं प्रवातकदेशं दृढमपगतभ्यापदपशुर्दंष्ट्रिमूपिक-
पतङ्ग सुविभक्तसलिलोद्बलमूत्रवर्चःस्थानक्षान-
भूमिमहानसमृत्तुसुखं यथर्तुशयनासनास्तरणसं-
पन्नं कुर्यात्, तथा सुविहितरक्षाविधानमल्लिङ्गल-
होमप्रायश्चित्तं शुचिवृद्धवेद्यानुरक्तजनसंपूर्णम् ।
इति कुमारगारविधिः ॥ ५९ ॥

शयनासनास्तरणप्रायरणानि कुमारस्य मृदुल-

१ 'तिककपायकटुकपायाणा इति पा० । २ 'विष्वक्सेनकान्ता'
मिति विमलोपधी' इति पा० ।

शुशुचिसुगन्धीनि स्युः, स्वेदमलजन्तुमन्ति सूत्र-
पुरीषोपसृष्टानि च वर्ज्यानि स्युः; असति संभवेऽ-
न्येषां तान्येव च सुप्रक्षालितोपर्धानानि सुधूपि-
तानि शुद्धशुष्काण्युपयोगं गच्छेयुः ॥ ६० ॥

शुभ्रशक्तितोषधानानीति शुषीतोत्तप्रच्छादनानि । शुद्ध-
ष्काणीति धौतान्यपि यदा मलादिपानेषां रहितानि भवन्ति
शुष्काणि च तद्वैषोपयोग्यानि । सुषीतं ह्यार्द्रमपि स्यात्, तथा
गावराग(नि)मलादिभावितं धौतमप्यशुद्धं स्यात्, तस्मा-
द्दुष्कं—शुद्धशुष्काणीति ॥ ५९ ॥ ६० ॥

धूपनानि पुनर्वाससां शयनास्तरणप्रधारणानां च
धवसर्पपातसीहिङ्गुगुग्गुलुवचाचौरकचयःस्यागो-
लोमीजटिलापलङ्कपाशोकरोहिणीसर्पनिर्माकाणि
घृतयुक्तानि स्युः ॥ ६१ ॥

धवःस्था शाली, मोलोमी वेतवृक्षो, जटिला मांठी ॥ ६१ ॥

मणयश्च धारणीयाः कुमारस्य खड्गकषापय-
धूपभाणां जीयतामेव दक्षिणेश्यो विषाणेश्योऽप्राणि
शृहीतानि स्युः; ऐन्द्रघाघाघौपधयो जीवकर्षमकौ
च, यानि चान्यान्यपि ब्राह्मणाः प्रशंसेयुः रथवेद-
विदः ॥ ६२ ॥

मणय इति शुक्रादिमणयः, अथर्ववेदोक्ताः । यद्वादीनां
शुक्राणि धारणीयानि स्युरिति योजना । उर्षं हि जलकणैः—
“इहशरीरानां जीवतां दक्षिणशुक्राणि निरुक्तानि धारयेत्”
इति । जीवकर्षमकौ प्रजास्थानोर्षा । औपधय ऐन्द्रघाघा
दश तत्रैकोक्तः ॥ ६२ ॥

श्रीडनकानि यल्लु कुमारस्य विचित्राणि घोषव-
न्यमिरामाणि चागुरुणि चातीक्ष्णाप्राणि चानास्य-
प्रवेशीनि चाप्राणहराणि चावित्रासनानि स्युः ॥ ६३ ॥

न ह्यस्य वित्रासनं साधु । तस्मात्तस्मिन् रुदस्य-
भुञ्जाने वाऽन्यत्र विधेयतामगच्छति राक्षसपि-
शाचपूतनाद्यानां नामान्याहयता कुमारस्य वित्रा-
सनार्थं नामग्रहणं न कार्यं स्यात् ॥ ६३ ॥

यदि त्वानुर्वं किञ्चित् कुमारमागच्छेत् तत्
प्रकृतिनिमित्तपूर्वरूपलिङ्गोपशयविशेषैस्तत्पतोऽनु-
बुध्य सर्वविशेषानाहुरौपधदेशकालाश्रयानवैश्रमा-
णश्चिकित्सितुमारमेतैर्न मधुरमृदुलुसुसुरमिश्रीत-
श(स)ङ्करं कर्म प्रवर्तयन् । एवंसात्म्या हि कुमार-
भवन्ति । तथा ते शर्म लभन्ते चिराय । अरोगे
स्वरोगवृचमातिष्ठेदेशकालात्मगुणविपर्ययेण धर्त-
मानः, क्रमेणासात्म्यानि परिवर्त्योपयुञ्जानः सर्वा-
ण्यहितानि वर्जयेत् । तथा दलवर्गशरीरायुषां
संपद्मचामोतीति ॥ ६५ ॥

पयमेतं कुमारमाथौवनप्रातेर्धर्मार्थकौशलागम-
नाच्चानुपालयेत् ॥ ६६ ॥

प्रह्वीत्यादौ प्रकृतिर्वातादयः, निमित्तं वायुं स्यादिति वातादि-
कारणम् । सर्वविशेषानित्यादौ आहुरशब्देनानुर्वंहेतुवर्षाधिर्गु-
ह्यते, आश्रयशब्देन तु शरीरम् । शं कल्याणं करोतीति शङ्-
रम् । देशकालत्यादौ आत्मशब्देन शरीरमुच्यते, तेन देशस्य
तथा कालस्य तथा शरीरस्य च यो शुणः शीतादिस्त्विपरीता-
हापचारदिशेषायां वर्तमानः स्वस्वतः कुर्यात् । अन्यत्रापि
स्वस्थयुते श्लोकम्,—“देशकालादिगुणविपरीतानामाहारविहा-
राणां क्रियोपयोगः सम्यक्” (ना. अ. ६) इति । स्वस्थरूपा-
न्तरमाह—क्रमेणेत्यादि । शीरतः शीराशेषे, ततोऽश्रमेव ।
तत्राप्यने मधुरादि बहूनाम्नां सारस्यं भवति तेन क्रमेण नवे-
गान्धारणीयोजेन “वचितादहितान्द्रोमान्, वमशो रिमेन्नरः”
(सू. अ. ७) इत्यादिस्वस्थयुतेन क्रमेणोपयुञ्जान इत्यर्थः ।
तथा, वत्सन्तरसारमपठेनापामपि बालस्यैवमेव व्याख्यानम् ।
स्वस्थयुताचरणकलमाह—तथेत्यादि ॥ ६३-६६ ॥

इति पुत्राशिषां समुद्दिकरं कर्म व्याख्यातम् ।
तदाचरन् यथोक्तविधिभिः पूजां यथेष्टं लभतेऽनः,
स्युकः इति ॥ ६७ ॥

तत्र श्लोकौ ॥

पुत्राशिषां कर्म समुद्दिकारकं

यदुक्रमेतन्महर्षीसंहितम् ।

तदाचरन् शो विधिभिर्यथातथं

पूजां यथेष्टं लभतेऽनस्युकः ॥ ६८ ॥

शरीरं चिन्त्यते सर्वं देवमानुषसंपदा ।

सर्वभावेयं तस्तस्माच्छरीरं स्थानमुच्यते ॥ ६९ ॥

इत्यग्निवेशशक्तौ तत्रै चरकप्रतिस्संश्रुते शरीर-
स्थाने जातिस्त्रीयं शरीरं नामाद्यमोऽ-

ध्यायः ॥ ८ ॥

पुत्राशिषां समुद्दिकरमिति पुत्रप्राथेनानुरूपफलकरमित्यर्थः ।
पुत्राशिषामिच्छन्नाथार्थमहश्लोकः । इ इति पुरुषविशेषणं प्राधा-
न्यात् कृतम् । तेन पुरुषपुत्रलाभेन नार्था अपि पुत्रलाभोऽर्था-
देव लभ्यते । अनुरूपपुत्रलाभे कथं मे पुत्रः स्यादित्यस्यां न
बह्वीत्यनस्युकः । केच्छरीरस्थानशब्दव्युत्पत्तिदर्शकं श्लोकं
पठन्ति—शरीरमित्यादि । अ च व्यक्तार्थं एव ॥ ६७-६९ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविष्णुतायामानुर्वेदरीषिकार्ण

चरकतात्पर्यटीकायां जातिस्त्रीयं शरीरं

नामाद्यमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

शरीरस्थानं संपूर्णम् ।

इन्द्रियस्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अथातो वर्णस्त्रीयमिन्द्रियं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्ताह भगवानाश्रयः ॥ २ ॥

शारीरे चिकित्साधिकरणं शरीरे प्रतिपाद्य चिकित्सा वक्तव्या, सा च साम्य एव रोगे वक्तव्या नासाध्यरोगे; यदुक्तं “अयंविद्यायशोहानिमुपश्रोशमसंग्रहम् । प्रामुयाभियतं वैवो योऽसाध्यं समुपावरेत्” (सू. अ. १०) इति; न च रिष्टप्रतिपत्तिमन्तराऽसाभ्यत्वप्रतिपत्तिरिति रिष्टप्रतिपादकमिन्द्रियस्थानमेव चिकित्सास्थानानाम् प्रयुज्यते । इन्द्रसन्धेन प्राण उच्यते, तस्यान्तर्ग(र्ग)तस्य लिङ्गं रिष्टाख्यमिन्द्रियं; यदुक्तं व्याकरणे— “इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गं (पा. अ. ५. २. ९३)” इत्यादि; तस्येन्द्रियस्य स्थानमिन्द्रियस्थानम् । तत्रापि चेन्द्रियस्थाने वक्तव्ये व्यक्तमरिष्टाभिधायकतया वर्णस्त्रीयमिन्द्रियमुच्यते, अत्र हि यानि रिष्टानि वक्तव्यानि तानीतरिष्टेभ्यश्चक्षुरादिप्राहातया व्यक्तमानानि । वर्णस्त्रराज्यिकृत्य कृतो वर्णस्त्रीयः; इन्द्रियस्य रिष्टरूपस्य प्रतिपादकोऽध्याय इन्द्रियः; तं व्याख्यास्यामः । एवमन्यत्रापि उपिषत्कमिलाद्यपीन्द्रियविशेषणं व्याख्येयम् ॥ १ ॥ २ ॥

इह खलु वर्णश्च स्वरश्च गन्धश्च रसश्च स्पर्शश्च चक्षुश्च श्रोत्रं च घ्राणं च रसनं च स्पर्शनं च सत्त्वं च भक्तियश्च शौचं च शीलं चाचारश्च स्मृतिश्चाह-
तिश्च प्रकृतिश्च विकृतिश्च बलं च ग्लानिश्च मेघा च हृष्यश्च रीक्ष्यं च संहृद्य तन्द्रा चारम्भश्च गौरवं च लाघवं च गुणाश्चाहारश्च विहारश्चाहारपरिणा-
मश्चोपायश्चापायश्च व्याधिश्च व्याधिपूर्वरूपं च वेदनाश्चोपद्रवाश्च च्छाया च प्रतिच्छाया च स्वप्न-
दर्शनं च दूताधिकारश्च पथि चोत्पातिकं चानुर-
कुले भावावस्थान्तराणि च मेपजलसंबुत्तिश्च मेपज-
विकारयुक्तिश्चेति परीक्ष्यामि प्रत्यक्षानुमानोपवेशौ-
रायुषः प्रमाणविशेषं जिहासमानेन भिषजा ॥ ३ ॥

इन्द्रियस्थानप्रतिपाद्यं क्लृप्तं विषयमाह—इहेत्यादि ।—
इहेन्द्रियस्थाने । खलुसन्धौ वाक्शालङ्कारे । इह च यद्यपीन्द्र-
जान्येव विषयवर्णादिप्राहकतया अभे बलुं सुजन्त्ये, तथाऽपि
तेषामतीन्द्रियत्वेन तदाध्वरिष्टानामव्यक्तत्वं; तेन, प्रव्यक्तानि
वर्णादीन्धेव प्रव्यक्तरीष्टाधिकरणान्यत्रेऽभिधीयन्ते । वर्ण-
दिष्वपि च यथा व्यक्तत्वं तथा पूर्वनिपातः । मेघादिसाब्दस्तु
यद्यपि वर्णादपि व्यक्तत्वाऽपि शब्दविशेष एवेह ताल्वादिसं-

पायः स्वरसन्ध्याभिधेयो रिष्टाधिकरणत्वेनाभिमतः, स च वर्णा-
पेक्षयाऽव्यक्त एव । इहेत्यादावसामानेन प्रलेखमपि वर्णादीनां
रिष्टाधिकरणत्वं दर्शयति; समाप्ते हि समुदायस्यैव रिष्टाधिकर-
णकतया परीक्षितव्यत्वं शक्यते । वर्णसन्धेन च वर्णघट्टचरिता-
खलुर्गोहा रीक्ष्यादयोऽपि गृह्यन्ते; अत एव वर्णप्रस्ताव एव
वक्ष्यति—यत्—“वर्णप्रहणेन शानिहर्षरीक्ष्यमेहा व्याख्याताः”
इति । स्वरदिप्रहणेन च स्वरसन्ध्यावोऽपि गृह्यते, तेनाहलिपर्व-
शब्दाभावगन्धभागादादयोऽपि रिष्टान्यवहण्यन्ते । स्पर्शप्रहणेन
च स्पर्शपलभ्यकठिन्याद्यवरोधः । सत्त्वं मनः; सत्त्वविकृते-
रुदाहरणं यथा—“औत्सुक्यं भजते सत्त्वं चेतो मीराविशं-
ल्पि” (ई. अ. १२) इत्यादि । भक्तिरिच्छा । शीलं सहजं
दत्तम् । आचारः शास्त्रविक्षाकृतो व्यवहारः । भक्त्यादयो
यद्यपि सत्त्वविकारत्वेन सत्त्वप्रहणेनैव लभ्यन्ते; यदुक्तं—
“भक्तिः शीलं शौचं द्वेषः स्मृतिर्गोहस्तागोऽभासस्यं भयं
श्रीधरान्दोरसाहलैक्ष्यं भार्दवं गाम्भीर्यमनवस्थितत्वमिखेवमा-
द्यः सत्त्वविकाराः (शा. अ. ३)” इति; तथाऽपि भक्त्या-
दीनामपि पृथगरिष्टाधिकरणत्वेनैह पृथक्करणम् । निद्रौदौर्ब-
व्यासन्धेति तन्द्रासन्धेन निद्रोच्यते; अत्र च रिष्टमुक्तं यथा—
“निद्रा नित्या भवति वा न वा” (ई. अ. ११) इति । आरम्भ
इति अरिष्टाभ्युत्पादादरम्भः; यदुक्तं—“ध्वययुर्गसा कुक्षिस्यो
हस्तपादं प्रधापति” (ई. अ. ९) इत्यादि । गौरवे रिष्टं यथा
—“निष्टपूतं च पुरीपं च रेतथाभमति मज्जति (ई. अ. ९)”
इत्यादि । लाघवे रिष्टं—गुरुणामज्ञानं लाघवं ज्ञेयम् । गुण-
रिष्टं यथा—“गुणाः शरीरदेशानां शीतोष्णयुद्दुदाहणाः । विप-
योसेन लक्ष्यन्ते स्थानेवन्त्येव तद्विधाः” (ई. अ. १२) इति ।
आहाररिष्टं यथा—“आहारमुपयुजानो भिषजा सूषकल्पितम्”
(ई. अ. १२) इत्यादि । आहारपरिणामरिष्टं यथा—
“दुर्बलो बहु मुह्ये यो प्रागमुस्ताऽधनातुरः । अल्पमप्रपुरीपश्च”
(ई. अ. ७) इति । उपाय उपगमनं व्याधिमेत्क इत्यर्थः;
यदुक्तं—“उहसा यत्रसंतापस्त्रुणा मूर्च्छा बलक्षयः । विभे-
पणं च सन्धीनाम्” (ई. अ. ८) इति । व्याध्यपगमनमपायः;
यदुक्तं—“यं नरे सहसा रोगो दुर्बलं परिमुच्यति” (ई. अ. ९)
इत्यादि । व्याधियेति व्याधिरेव रिष्टं यथा—“वाताष्टीला
सुसहृषा दाहणा इति विष्टति” (ई. अ. १०) इति । छाया
मौनिकी पश्यरूपा, प्रतिच्छाया तु देहच्छाया; प्रतिच्छायया च
नेत्रकुमारिकाऽपि प्रतिच्छायारूपा गृहीतव्या । अयं च छाया-
रिमेदः पद्महृषीयेन्द्रिये दर्शयितुम्यः । आतुरकुले भावावस्था-
रिष्टं यथा—“अभिपूर्णाणि पात्राणि निष्ठानि विविधानि च ।

१ 'तेनासाध्यरोगहृषापकारिष्टप्रतिपादकमिन्द्रियस्थानमेव चिकि-
त्सास्थानानाम् प्रायुज्यते' इति पा० । २ 'मेपज च मेपजप्रवृत्तिश्च
मेपजविकारौ युक्तिश्च' इति पा० । ३ 'वक्तव्यत्वं' इति पा० ।
च. सं. ४५

१ 'व्याधिर्दौर्बल्यं' इति पा० । २ 'वाभ्युत्पादादरम्भः' इति पा० ।
३ 'वक्तव्यः' इति पा० ।

गिष्यमुर्पतां वेदनं प्रविशतेव पश्यति" (इ. अ. १२) इत्यादि । नेपजज्वरं तौ रिष्टं यथा— "यसुहिद्र्यातुरं वैद्यः संघ-
तंयितुमौपयम् । यतमानो न शक्नोति दुर्लभं तस्य जीवितम्" (इ. अ. १२) । नेपजस्य विकारेण सप्तं युक्तिर्भेषजविकार-
युक्तिः; तत्र रिष्टं यथा— "मिज्ञातं बहुशः सिद्धं विधिवथाप-
चारितम् । न सिध्यत्यौषधं यस्य तस्य नास्ति चिकित्सितम्" (इ. अ. १२) । शेषं तु रिष्टोदाहरणं व्यक्तम् । इति समाप्ती । प्र-
त्यक्षपूर्वकत्वात् सर्वप्रमाणानामिहादौ प्रत्यक्षं कृतम् । यद्यपि वर्णा-
दय आधुर्लक्षणप्रतिपादिता धीर्घायुःप्रमाणजिज्ञासायामपि परी-
क्ष्यन्ते, तथाऽपीह रिष्टप्रकरणे आयुःप्रमाणवशेषज्ञानार्थमेव परी-
क्षणीयाः, अत उक्तं— "प्रमाणवशेषं जिज्ञासामानेन" इति ॥३॥

तत्र तु खल्वेषां परीक्ष्याणां कानिचित् पुरुष-
मनाश्रितानि कानिचिच्च पुरुषसंश्रयाणि । तत्र
यानि पुरुषमनाश्रितानि तान्युपदेशतो युक्ति-
तश्च परीक्षेत; पुरुषसंश्रयाणि पुनः प्रकृतितो
विकृतितश्च ॥ ४ ॥

पुरुषमनाश्रितानि दूताद्याश्रयाणि रिष्टानि । युक्तितथैतन्न्युपा-
नत इत्यर्थः, अत्र युक्तेरपि रिष्टत्वव्यपारेणे समत्वात् । प्रत्यक्षं
हि दूतादीनां स्वरूपमात्रं गृह्णाति, रिष्टं तु दूतादीनामागममात्रेण
ज्ञायते । पुरुषाश्रयिणीरिगतारिष्टप्रहणे तु प्रत्यक्षमपि तत्तद-
रिष्टविशेषप्रहणे तत्तद्विशेषेण व्याप्रियत इति मत्वाऽत्र तत्प्रति-
पिदम् । अनुमानं तु रिष्टत्वेन प्रतिपादितम् (ता) निमित्तत्वादि-
धर्मविचारे व्याप्रियते, एवं सर्वत्र । प्रकृतितथैति पुरुषाय-
विकृतिज्ञानहेतुतया प्रकृती रिष्टज्ञाने व्याप्रियते, यतः प्रकृति-
ज्ञानापीनं विकृतिज्ञानं भवति; प्रकृतिविकृतिपरीक्षा तत्राधि-
कृतैः प्रतिदं प्रत्यक्षादिभिरेव ज्ञेया ॥ ४ ॥

तत्र प्रकृतिर्जातिप्रसक्ता च, कुलप्रसक्ता च,
देशानुपातिनी च, कालानुपातिनी च, वयोऽनुपा-
तिनी च, प्रत्यात्मनियता चेति । जातिकुलदेशाका-
लय्यप्रत्यात्मनियता हि तेषां तेषां पुरुषाणां ते ते
भावविशेषा भवन्ति ॥ ५ ॥

प्रकृतिं विभजते—तत्रैत्यादि । जातिप्रसक्ता यथा—ग्राह-
णजातौ शौचं, कुलप्रसक्ता यथा—किञ्चिदेव कुलं शुच्याचारव-
द्भवति, देशानुपातिनी यथा—अन्तर्वेदेवासिनः शुचयो भव-
न्ति, कालानुपातिनी यथा—हृत्वयुगे शौचं, वयोऽनुपातिनी
यथा—चात्येऽशौचं, प्रत्यात्मनियता यथा—कथिदेव पुरुषः

प्रकृता शुचिर्भवति; इत्याद्युदाहरणीयम् । कृतः पुनर्जात्यादि-
नियता प्रकृतिर्भवतीत्यत्र हेतुमाह—जातिपुलेत्यादि । ते ते
भावविशेषा इति शुचित्वांशोचादयः ॥ ५ ॥

विकृतिः पुनर्लक्षणनिमित्ता च, लक्ष्यनिमित्ता
च, निमित्तानुरूपा च ॥ ६ ॥

रिष्टाधिकाराधिकृता विकृतिं विवेचयितुं सर्वाणैव विकृति-
भेदानाह—विकृतिरित्यादि ॥ ६ ॥

तत्र लक्षणनिमित्ता नाम सा यस्याः शरीरे
लक्षणान्येव हेतुभूतानि भवन्ति दैवात्; लक्षणानि
हि कानिचिच्छरीरोपनिबद्धानि भवन्ति, यानि हि
तस्मिंस्तस्मिन् काले तत्राधिष्ठानमासाद्य तां तां
विकृतिमुत्पादयन्ति ॥ ७ ॥

हेतुभूतानीति हेतुसदृशानि । तेन दैवमेव नखरेखापद्मादि-
सामुद्रिकोकलक्षणयुक्ते शरीरे राज्यधनगमनवधनधनादिरूप-
विकृतिप्राप्तौ हेतुः, लक्षणानि तु दैविनिमित्तानि बोधकमात्राणि,
अत एव देशादियुक्तं; दैवं च प्राक्तनं कर्मोच्यते । विकृतिमुत्पा-
दयन्तीत्यत्रापि दैवादिति योजनीयं; तेन, दैववत्त्वादेव लक्षणानां
राज्यधनवधनधनादिरूपविकृतिकर्तृत्वम् । तस्मिंस्तस्मिन् काले
इत्यनेन लक्षणसूत्रिताद्यपरिपाककाले नियततमं विकृतेर्दर्शयति ।
लक्षणसूत्रितार्थं राज्यादय इह पुरुषस्य कदाचिद्भवन्तीऽस्मा-
भाविका एवेति कृत्वा विकृतिज्ञानेनोच्यन्ते ॥ ७ ॥

लक्ष्यनिमित्ता तु सा यस्या उपलभ्यते निमित्तं
यथोक्तं निदानेषु ॥ ८ ॥

यथोक्तं निदानेष्विति यथा—इत्यादिसेवया वातादिप्रकोप-
रूपा विकृतिर्निदानोक्तेत्यर्थः ॥ ८ ॥

निमित्तानुरूपा तु निमित्तार्थानुकारिणी या,
तामनिमित्तां निमित्तमायुपः प्रमाणज्ञानस्येच्छन्ति
मिपजो भूयश्चायुपः क्षयनिमित्तां प्रेतलिङ्गानुरूपान्,
यामायुपोऽन्तर्गतस्य ज्ञानार्थमुपदिशन्ति घीराः ।
यां चाधिष्ठत्य पुरुषसंश्रयाणि मुमूर्षतां लक्षणान्यु-
पदेश्यामः । इत्युद्देशः । तं विस्तरेणानुव्याख्या-
स्यामः ॥ ९ ॥

निमित्तानुरूपेति निमित्तसदृशी । तदेव स्फोटयति—निमि-
तार्थानुकारिणीति ।—निमित्तस्य योर्धः कार्यजननरूपः कार्य-
बोधनरूपो वा तमनुकरोतीति निमित्तार्थानुकारिणी । रिष्टाख्या
हि विकृतिर्गरेण तल्लेवावबोधने वा निमित्तं भवति । अपरमपि
निमित्तानुरूपया विकृतेर्विषेयमाह—तामित्यादि । अनिमित्त-
गिति तदात्तेऽनुपलभ्यमाननिमित्तां, न तु पुनः सर्वथैवा-

१ 'युक्तिविशेषोदाहरणं' इति पा० । २ 'दैवकर्मणो वाचोच्यते'
इति पा० । ३ 'लक्षणसूत्रितार्थं' इति पा० । ४ 'यथोक्तं' इति
पा० । ५ 'अन्तर्गतस्य लक्षणलक्ष्याभ्यामविशेषस्य' इति गतापरं
'अन्तगतस्य' इति पा० ।

१ 'नेपजमृच्छी' इति पा० । २ 'यथा प्रेतक्षयैव स' इति पा० ।
३ 'नेपे तु बहुरिष्टोदाहरणयुक्तम्' इति पा० । ४ 'आयुष्यभङ्गप्र-
वृत्तिप्रतिपादिता' इति पा० । ५ 'अत्र यद्यपि रिष्टज्ञानाधिकारे प्रत्य-
क्षादिप्रमाणवशेषात्संस्कार युक्तिः, तथाऽपि पुरुषमनाश्रितरिष्टावधार-
णे प्रत्यक्ष निराशं दर्शयति । प्रत्यक्षसापदिष्टावधारणेऽप्यभवात्'
इति पा० । ६ 'देशानुपातिनी' इति गतापरसमतः पाठः ।

हेतुषीं, यत आयुष क्षयनिमित्ताभिव्यक्तमन्तरमस्य विशेषण कथयिष्यति, रिष्टस्य हि न रौद्र्यादिना शरीरसम्बन्धादि निमित्तमुपलभ्यते । यद्वा, आयु क्षयरूप यथामित्त तद्विद्यमानमपि नान्येदपलभ्यते, रिन्तु तदेव हि रिष्टाद्युच्यते, तेन, अव्यक्तनिमित्तत्वमिहाभिहितत्व ज्ञेयम् । अत्र गतायुष्टमेव सकल-पुरुषसंश्रितरिष्टव्यापक कारण चायु । यत्तु वक्ष्यति—“क्रिया-पथमतिक्रान्ता केवल देहमाश्रिता । चिह्नं सुर्वन्ति यदोपास्व-दरिष्टं प्रचक्षते ” (इ अ ११) इति, तद्विद्यमानरिष्टव्यापक-कतया पुरुषाश्रितरिष्टमात्राभिप्रायेण ज्ञेयम् । आयुष प्रमाण-ज्ञानसेति आयु शेषप्रमाणज्ञानस्येत्यर्थ । भूय इति अव्ययम् । तेनात्यर्थमायु क्षयनिमित्तां प्रत्यासन्नयु-क्षयजन्यामिति यावत् । यामिति क्षीणायु कार्याम् । प्रेतलिङ्गानुसृष्टामिति प्रेतसदृशी । “मला दन्तेषु जायन्ते प्रेताकृतिरहीर्यते” (इ अ १२) इत्यादिप्रत्यक्षवक्ष्यमाणम् । इमा हि विकृतिमायुषोऽन्तर्गतस्य ज्ञानार्थं वदन्ति । या त्वन्या प्रेतलिङ्गानुसृष्टा वर्णाश्रया सा नाल्यर्थं प्रत्यासन्नमरणबोधिका (चिरमरणबोधिका), तेन सा नाल्यर्थक्षीणायु कार्येत्यर्थ । एव “भूयश्” इत्यादिना “धीरा” इत्यन्तेन निमित्तानुरूपविकृतिविशेषस्य कार्यविशेष मरणलक्षणमभिधाय पुन श्रामान्येनातिमित्ताया धर्मान्तरमाह—यामधिकृत्ये-त्यादि । पुरुषसंश्रयाणीति विशेषणेन पुरुषानाश्रितवृत्तारिष्टे ना वक्ष्यमनिमित्तताऽऽसीति दर्शयति । यतो वृत्ताधिकारादौ यानि रिष्टानि तानि दृश्यमाननिमित्तान्यप्यागमादेव रिष्टत्वेनावधार्यन्ते । यथा—“मुक्केषोऽथवा नमे हृदस्यवयतेऽथवा । निपणभ्यावत् दृष्ट्वा इत्त मरणमादित्येत्” (इ अ १२) । अत्र च निषेजो मुक्केषवचनाद्दृश्यत एव कारण, तथा वृत्ता-गमने चादुरस्य प्रेरणादि कारणमस्त्येव, येनानिमित्तत्वमा-त्राश्रयिरिष्ट एव । अन्ये तु, एवभूतवैचक्षण्यसमागम परि-हर्तव्यत्वेन ज्ञातं सन् यदा दैवाद्भवति, तदा दैवनिमित्तं सन् रिष्टं भवति, तेन, सर्वरिष्टव्यापिकैवैयमनिमित्तता; भूयश्चे-त्यादिप्रत्येन तु प्रेतलिङ्गानुसृष्टां विकृतिं भूय आयुषोऽन्तर्गतस्य ज्ञानार्थमुपदिशन्ति, तथा पुरुषसंश्रयाणि भूय उपदेक्ष्यन्ते, पुरुषानाश्रयाणि तु स्वल्पप्रत्येनोपदेक्ष्यन्ते इति व्याख्यानयन्ति । इत्युद्देश इति इन्द्रियस्थानार्थोऽयं इत्यर्थं ॥ ५ ॥

तत्रादित एव वर्णाधिकारः । तद्यथा—कृष्णः श्वाम इयामावदातोऽवदातश्चेति प्रकृतिवर्णां शरीरस्य भवन्ति, याश्चापरानुपेक्षमाणो विद्याद्-नूक्तोऽन्यथा चाऽपि निर्दिश्यमानास्तऽत्रै ॥ १० ॥

प्रकृतिज्ञानान्तरीयकलादिकृतिज्ञानस्य प्रकृतिवर्णानेव तावदाह—कृष्ण इत्यादि । अवदातो गौर । इह च प्रायेण ये

१ 'नान्यत् उपलभ्यते' इति पा० । २ 'अन्तर्गतायुष्टमेव' इति पा० । ३ 'निषेजो मुक्केषात्वादी केवलत्वादि दृश्यत एव कारणम्' इति पा० । ४ 'कृष्णश्वाम' इति पा० । ५ 'अवैयमनापानि' इति पा० ।

वर्णां प्रकृत्या भवन्ति ते प्रकृतिवर्णा उच्यन्ते, ये तु प्रायेण विकृत्या भवन्ति ते विकृतिवर्णा उच्यन्ते, इति ज्ञेयम् । तेन प्रकृतिवर्णा अपि कदाचिद्विकृतिवर्णा भवन्ति, तथा विकृति-वर्णा अपि जन्मप्रवृत्तिजायमानतया कदाचित् प्रकृतिवर्णा भवन्तीति ज्ञेयम् । अनुक्तप्रकृतिवर्णातिदेशार्थमाह—याधे-त्यादि । उपेत्य ईक्षमाण इत्युपेक्षमाण । अनुक्त इति साह-स्यत, अनेन च इयमेत्यादिवर्णशब्देन निर्दिश्यमानान् विद्यादिति योजना । तज्ज्ञेयिती वर्णनेदनामज्ञे ॥ १० ॥

नीलश्यायताग्रहरिततृणुद्गाश्च वर्णा शरीरस्य वैकारिका भवन्ति, याश्चापरानुपेक्षमाणो विद्यात्-प्राग्विद्वैतानभूत्वोपेक्षन् । इति प्रकृतिविकृतिवर्णा भवन्त्युक्ताः शरीरस्य ॥ ११ ॥

नीरेत्यादिना (विकृतिजायमानतया) विकृतिवर्णानाह । इह, अपरानिति वचनेन विकृतिवर्णचङ्करजा वर्णा ज्ञेया । विकृ-तिवर्णान्तरमाह—प्रागित्यादि ।—प्राग्विकृतानिति पूर्ववर्णा-दन्वधामुक्तानित्यर्थ । तेनापि, येन इयामेन सता रक्षायनेप-योग्यद्वैवर्णत्व प्राप्त, स च लक्षरसायत कालवदात् पुन इयामवर्णा भवति तस्यापि पूर्वगौरवर्णाद्विकृति इयामवर्णा भवन् रिष्ट इत्यादित्याह—अभूत्वोत्पन्नानिति । तेन नाय दोष, अत्र हि पूर्वभूत एव वर्णं पुनर्भवति, तेन न रिष्टम् ॥ ११ ॥

तत्र प्रकृतिवर्णमर्धशरीरे विकृतिवर्णमर्धशरीरे, ज्ञायपि वर्णां मर्यादायिभक्तौ दृष्ट्वा, यद्येव सव्यदक्षि-णविभागेन, यद्येव पूर्वपश्चिमविभागेन, यद्युत्तरा-धरविभागेन, यद्यन्तर्बहिर्विभागेन, आतुरस्यारिष्ट-मित्ति विद्यात्, एवमेव वर्णमेदो मुखेऽप्यन्यत्र वर्तमानो मरणाय भवति ॥ १२ ॥

मर्यादायिभक्तविति समचीनाम्यवस्थापितौ । पूर्वपश्चिमवि-भागेनेति अभिमुखपृष्ठभागेनेत्यर्थ । अन्तर्बहिर्विभागेनेति अत्रान्तर्गतो वणा मुखनासाकर्णभोग्रान्तर्गततया उच्येय । अन्यत्रेति अत्रान्तरे इत्यपवादो ॥ १२ ॥

वर्णमेदेन ग्लानिहृत्परौद्यस्त्रेहा व्याख्याताः ॥ १३ ॥ वर्णमेदेनेति यथा वर्णविभागेन रिष्टम्, तथा ग्लान्यादि-विभागेनापीत्यर्थ । हृत्पि इहोपचयो ज्ञेय, मानसहृत्स्येह चाक्षुषाधिकारेऽसप्ततत्वात् ॥ १३ ॥

तथा पिष्टुच्यन्तिलकालकपिडकानामन्यतम-स्थानेन जन्मातुरस्येवमेवाप्रशस्तं विद्यात् ॥ १४ ॥

तथेत्यादौ पिष्टप्रवृत्तीनामपि वर्णवत् सव्यदक्षिणादिविभा-गेन जन्म रिष्टं भवतीत्येवमेवशब्देनोच्यते ॥ १४ ॥

१ 'कदाचिद्विकृत्या भवन्ति' इति पा० । २ 'अवैयमनापानि' इति पा० । ३ 'प्राग्विकृतानां' इति पा० । ४ 'कृष्णश्वामादिवर्णमि-अतथा ये वर्णवते कृष्णादिसादस्यतया च प्राया इति दर्शयति ।' इति पा० । ५ 'अव पाठो हस्तलिखितपुस्तके नोपलभ्यते । ५ 'सुल-स्थानत' इति पा० ।

नखतयनवदनसूत्रपुरीयहस्तपादौष्ठादिप्यपि च
वैकारिकोक्तानां वर्णोनामन्यतमस्य प्रादुर्भावो हीन-
वलयर्णोन्द्रियेषु लक्षणमायुषः क्षयस्य भवति ॥१५॥
नखेत्सादीं बलहान्यायमात्रे चिति न रिष्टम् ॥ १५ ॥

यथान्यदपि किञ्चिद्वर्णवैरुतमभूतपूर्वं सहसो-
त्पद्येतानिमित्तमेव हीयमानस्यातुरस्य शश्वत्, तद्-
रिष्टमिति विद्यात् ॥ १६ ॥ इति वर्णाधिकारः ।

यथेत्सादिनाऽनुक्तवर्णरिष्टं संग्रहति । अभूतपूर्वमिति पूर्व-
व्याहृतरसायनविहितवर्णप्रादुर्भावस्युदाहार्यम् । सहसोत्पद्यत
इत्यनेन रिष्टानां क्षीमस्वभावं दर्शयति । अनिमित्तमिति पूर्वो-
क्तार्थमेव । हीयमानस्य शश्वदिति स्वाभावकथनं, रिष्टोत्पत्त्या
हीयमानता शश्वदवश्यं भवति ॥ १६ ॥

स्वराधिकारस्तु—हंसकौञ्चमिन्दुनुभिकलवि-
ड्ढकाफकोत्तजर्जरानुकाराः प्रकृतिस्वरा भवन्ति;
यांश्चापरानुपेक्षमाणोऽपि विद्यादनुक्तोऽन्यथा वा-
ऽपि निर्दिश्यमानांस्तज्ज्ञैः ॥ १७ ॥

कामागतं स्वराह—खरेत्सादि । जर्जरो वायुभाण्डविशेषः ।
यथेत्सादि पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥ १७ ॥

एकैककलप्रस्तान्यकषद्रदक्षामदीनातुकीर्णास्वरा-
नुराणां स्वरा वैकारिका भवन्ति । यांश्चापरानुपेक्षे-
माणोऽपि विद्यात् प्राग्विरुतानभूत्वोत्पत्त्यान् । इति
प्रकृतिविरुतिस्वरा व्याख्याता भवन्ति ॥ १८ ॥

एकैको मेघः किया अग्न्यच्छागलः, कलः सृष्टमः, प्रलः
सर्वथाऽनुचारः, क्षामो रुद्राः, वीनो दुःखोद्यार्थमाणः, ल-
कीर्णं उपसृष्ट्युद्यार्थमाणः ॥ १८ ॥

तत्र प्रकृतिवैकारिकाणां स्वराणामाश्रमिनिर्बृष्टिः
स्वरानेकत्वमेकस्य चानेकत्वमप्रशस्तम् । इति स्वरा-
धिकारः ॥ १९ ॥

इति वर्णस्वराधिकारौ यथावदुक्तौ समुप्यतां
लक्षणज्ञानार्थमिति ॥ २० ॥

प्रकृतेर्वैकारिका अन्वयाभाता इति प्रकृतिवैकारिकाः । स्वरा-
नेकत्वमिति कदापिदेहकस्वरत्वं कदापिच कलस्वरत्वमित्यादि ।
एकस्य चानेकत्वमिति एकरथैव स्वरा चानेकत्वमिव प्रति-
भाति । अनिमित्तमिति सर्वत्र संबध्यते ॥ १९ ॥ २० ॥

भवन्ति चात्र ।

यस्य वैकारिको वर्णः शरीर उपपद्यते ।
अथै वा यदि वा कृत्स्ने निमित्तं न च नास्ति सः २१
नीले वा यदि वा इथाद्ये तात्रे वा यदि वाऽऽक्षणां ।
मुखाधर्मन्यथा वर्णां मुखाधेऽरिष्टमुच्यते ॥ २२ ॥

१ 'अनेहवभागात्' इति पा० । २ 'कुक्कलप्रस्तान्यक' इति पा० । ३ 'अनेहवभागात्' इति पा० । ४ 'प्राग्विरुता' इति पा० । ५ 'स्वराणामेकत्वं' इति पा० ।

कोहो मुखाधे सुप्यको रौधैर्मर्धमुले भृशम् ।
ग्लानिरधे तथा ह्यो मुखाधे प्रेतलक्षणम् ॥ २३ ॥

तिलकाः पिप्लवो ध्यङ्गा राजयश्च पृथग्विधाः ।
आतुरस्याशु जायन्ते मुखे प्राणान् मुमुक्षतः ॥२४॥

पुष्पाणि नखदन्तेषु पङ्क्तौ वा दन्तसंयुतः ।
चूर्णको वाऽपि दन्तेषु लक्षणं मरणस्य तत् ॥ २५ ॥

औष्ठयोः पादयोः पाण्योरङ्गोर्ध्वपुरीपयोः ।
नखेष्वपि च वैधवर्णमेतत् स्त्रीणवलेऽन्तकृतम् ॥ २६ ॥

यस्य नीलायुमात्रोष्ठा पक्षजान्ववसन्निभौ ।
मुमुर्षुरिति तं विद्यात्तरो धीरो गतायुषम् ॥ २७ ॥

एको वा यदि वाऽनेको यस्य वैकारिकः स्वरः ।
सहसोत्पद्यते जन्तोर्हीयमानस्य नास्ति सः ॥ २८ ॥

यथान्यदपि किञ्चित् स्याद्वैरुतं स्वरावर्णयोः ।
यलमांसविहीनस्य तत् सर्वं मरणाद्यम् ॥ २९ ॥

तत्र श्लोकाः ।

इति वर्णस्वरावुक्तौ लक्षणार्थं समुप्यताम् ।
यैस्तौ सम्यग्विजानाति नायुद्धाने स मुह्यति ॥३०॥

इत्यग्निवेशकृते तत्रे चरकप्रतिसंस्कृते इन्द्रियस्थाने
वर्णस्वरीयमिन्द्रियं नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथमेकाशो गणोकः स्रष्टार्यं सुखप्रहणार्थं च श्लेकेने-
च्यते—यथेत्सादिना । तिलका दलादी मुख इति मुखाधे ।
श्लोकाविति द्विवचनमुक्तत्वाऽपि यदुभासिति करोति, तेन
सकलैर्गृह्यन्ति दर्शयति । मुमुर्षुरित्युक्त्वाऽपि यद्वतायुषमिति
करोति, तेन रिष्टयुक्तौ मुमुर्षुर्गतायुरिति दर्शयति । अजातरिष्ट
प्रतिक्रियाभावान्मुमुर्षुर्गतायुरिति भवति । मरणोद्यमिति मर-
णकारणमिति ज्ञानार्थम् ॥ २१-३० ॥

इति धीचक्रपाणिदत्तविरचित्वायामुर्वेदपीठिकायां
चरकतात्पर्यटीकायां वर्णस्वरीयमिन्द्रियं
नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथातः पुनितकमिन्द्रियं व्याप्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह साह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

पुष्पं यथा पूर्वरूपं फलस्येह भविष्यतः ।
तथा लिङ्गमरिष्टाख्यं पूर्वरूपं मरिष्यतः ॥ ३ ॥

वर्णस्वरानन्तरं गन्धस्पर्शपितृत्वत्वादिदृश्याश्च तदाभिवि-
ष्टमपिपादकं पुनितकमुच्यते—पुष्पं यथेत्सादि । प्रकरणार्थो
यपि सकलेन्द्रियधाधारणताया प्रथमाभ्याय एव बलं युज्यते,

१ 'रिष्टयुक्तौ तया भृशम्' इति पा० । २ 'तत्रायुषम्' इति
पा० । ३ 'मरणस्य दि' इति पा० । ४ 'मरु' इति पा० ।

तथाऽपीह पुष्पाङ्कारेण गन्धाप्रविरिष्टस्य वाच्यत्वात् पुष्पं प्रवृत्तं, तत्सप्तज्ञात रिष्टस्य पुष्पधर्मरूपापकर्मणि प्रकरणमित्युच्यते । पुष्पं यद्येवाद्यो अव्यभिचारितफलसंबन्धमेव पुष्पं ज्ञेयम्, अत एव अप्येवं विस्वादिना फलपुष्पयोः परस्परव्यभिचारं दर्शयति ॥ १-३ ॥

अप्येवं तु भवेत् पुष्पं फलेनानुयन्धि यत् ।
फलं चापि भवेत् किञ्चिद्यस्य पुष्पं न पूर्वजम् ॥ ४ ॥
न त्वरिष्टस्य जातस्य नाशोऽस्ति मरणादृते ।
मरणं चापि तद्भास्ति यत्रारिष्टपुरःसरम् ॥ ५ ॥

पुष्पफलदृष्टान्तेन रिष्टमरणयोर्दुर्बोधत्वात् पुष्पफलव्यभिचारमपि सिद्ध्यो गृह्णीयादिति तन्निरासार्थमाह—अप्येवमित्यादि । फलेनानुबन्धीति यथा—वेतस्यपुष्पम् । यस्य पुष्पं न पूर्वजमिति यथा—अक्षय्यादिफलम् । जातस्येति संपूर्णस्य, किञ्चिदुदिते ह्यरिष्टेऽस्य पूर्णं नावश्यं मृत्युः; अन्ये तु जातस्य नियतस्येति वर्णयन्ति । द्विविधं हि रिष्टं—नियतं चानियतं च, तत्र नियतं “मृतमेव तन्मात्रेयो व्याचक्षते पुनर्वेत्सु” (इं. अ. ७) इत्यादि, अनियतं यथा—“संशयप्राप्तमात्रेयो मन्यते तस्य जीवितम्” (इं. अ. ९), “अरोग. संशयं गतरा कश्चिदेव प्रमुच्यते” (इं. अ. ५) इति; तथाऽनियतारिष्टाभिप्रायेणैव सुष्ठुतेऽपुष्पम्—“ध्रुवं त्वरिष्टे मरणं प्राक्षणेस्तत् किलामलैः । रक्षायनतपोऽन्नप्यस्तपरैर्वा निवार्यते”—इति । (सु. सू. अ.) एतच्चान्ये न मन्यन्ते, आचार्येण रिष्टमरणयोरेव्यभिचारस्य महता प्रयत्नेन दर्शितत्वात् । संशयप्राप्तमिति वचनं मरणप्रतिपादकमेवाचार्येण मन्वन्तरेणोक्तं, यथाऽऽचार्यस्य रिष्टार्थस्था तद्वन्थ एव व्याख्यास्यामः । यत्तु रक्षायनान्दिना धार्यत्वं रिष्टस्य तदनुमतमेव, रसायनमहेष्टप्रशारादादयो हि सर्वलोचमयांदास्यपि हन्तुं क्षमाः, अतस्तेन तद्यभिचारमेवैक्येह प्रत्यः क्रियते, महेष्टरो हि भस्मीभूतं कामं पुनर्जीवयति स्म, तपसा च रामेण मृतोऽपि विप्रपुत्रः पुनर्जावित इत्याद्यनुसरणीयम् । अन्ये तु कालमृत्वावेव रिष्टपूर्वकं मरणं भवतीति वर्णयन्ति, वदन्ति च—“यद्यकालमृत्वा रिष्टं भवति तदा वर्षायां मृत्युप्रदं रिष्टं तद्विफलं स्यात्, येन कालमृत्वावुचिताचरणेऽपि परं मृत्युर्भवति नाकालमृत्वा, तत्र रिष्टे जाते यदुचिता क्रिया क्रियते न तदा मृत्युर्भवितुमर्हति, तेन कालमृत्वागतमेव रिष्टम्” इति । तत्र न, अविशेषेण कालकालमरणे रिष्टसद्भावनिश्चयमिति व्याधिर्भवति, तदैव परं रिष्टं भवति, अत एवोक्तम्—“क्षणेन हि रिष्टानि प्रादुर्भवन्ति” इति । यद्येन (नं) न स्वीकरोति तस्य नियतापुण्योऽपचारजन्यव्यापेरक्षाभ्यां कदाऽपि न स्यात्, येन, यथाऽपचारजा दोषा अति-

शयप्रमादादासाध्यव्याधिजनका भवन्ति तथा मरणपूर्वरिष्टेनका अपि भवन्ति ॥ ४ ॥ ५ ॥

मिथ्यादृष्टमरिष्टाममनरिष्टमजानता ।

अरिष्टं चाऽप्यसंबुद्धमेतत् प्रज्ञापरार्थजम् ॥ ६ ॥

यत्र बुद्धिरिष्टमरणव्यभिचारिज्ञानं भवति तद्ज्ञानमिति दर्शयन्नाह—मिथ्येत्यादि । अरिष्टाममिति अरिष्टसदृशम् । मिथ्यादृष्टमिति रिष्टत्वेन ज्ञातम्; एतद्वरिष्टे रिष्टज्ञानं प्रज्ञापरार्थजम् । तथा रिष्टमपि सूक्ष्मरूपतया मारके व्याभावसंबन्धं भवति, एतदपि प्रज्ञापरार्थजं मिथ्याज्ञानम् । तेन रिष्टे सत्यपि मरणं न भवतीति ज्ञानं भ्रान्तं, तथा रिष्टं विनाऽपि क्वचिन्मरणं भवतीति ज्ञानं भ्रान्तम् । ततश्च सिद्धोऽप्यभिचारो मरणरिष्टयोरिति वाक्यार्थः ॥ ६ ॥

ज्ञानसंबोधनार्थं तु लिङ्गैर्मरणपूर्वजैः ।

पुष्पितापुष्पदेक्ष्यामो मरान् बहुविधैर्बहून् ॥ ७ ॥

ज्ञायते मरणमनेनेति ज्ञानं रिष्टं, तस्य सम्यग्बोधनं ज्ञानसंबोधनम् । मरणपूर्वजैरिति मरणपूर्वभावितिः । पुष्पिता यथा वृक्षादयो गन्धवन्तो भवन्ति तथा रिष्टगन्धप्रयुक्ता ये भवन्ति ते पुष्पिता, तान् पुष्पितान् । बहुविधैर्लिङ्गैर्बहून् पुष्पिता-निति योजना ॥ ७ ॥

नानापुष्पोपमो गन्धो यस्य भोति दिवानिशम् ।

पुष्पितस्य घनस्येव नानाद्रुमलतावतः ॥ ८ ॥

तमाहुः पुष्पितं धीरा नरं मरणलक्षणैः ।

स नो संवत्सराहेहं जहातीति विनिश्चयः ॥ ९ ॥

एवमेकैकशः पुष्पैर्यस्य गन्धः समो भवेत् ।

इष्टैर्वा यदि वाऽनिरिष्टैः स च पुष्पित उच्यते ॥ १० ॥

समासेनाशुभान् गन्धानेकत्वेनायवा पुनः ।

आशुतानाशुते काये यस्य गन्धाः शुभानुभाः ।

व्यत्यासेनानिमित्ताः स्युः स च पुष्पित उच्यते १२

तद्यथा चन्दनं कुष्ठं तगरागुरुणी मधु ।

माल्यं मूत्रपुरीषे च मृतौनि कुण्ठपानि च ॥ १३ ॥

ये चान्ये विविधातमानो गन्धा विविधयोनयः ।

तेऽप्यनेनानुमानेन विज्ञेया विकृतं गताः ॥ १४ ॥

इदं व्याप्यतिदेशार्थं लक्षणं गन्धसंश्रयम् ।

वक्ष्यामो यद्भिज्ञाय भिषङ्हरणमादिशेत् ॥ १५ ॥

वियोनिर्विद्वुरो गन्धो यस्य गात्रेषु जायते ।

इष्टो वा यदि वाऽनिरिष्टो न स जीवति तां क्षमा १६

पतावद्गन्धविज्ञानं,

वनस्येष्टकेऽपि यत्तानाद्रुमलतावत इति करोति, तेन भिन्नजातीयं वनं प्राहयति, वनं हि स्वजातीयवृक्षाणामपि

१ 'गन्धान्प्रविरिष्टस्य' इति पा० । २ 'पुष्पधर्मितास्यापकर्मणि' इति पा० । ३ 'जायते' इति पा० । ४ 'रसायनादिवाच्यत्वम्' इति पा० । ५ 'वनं' इति पा० ।

१ 'मरणपूर्वरूपारिष्टजनका' इति पा० । २ 'बहुविधान् बहुन्' इति पा० । ३ 'जाति' इति पा० । ४ 'स न' इति पा० । ५ 'शुभानि' इति पा० । ६ 'विल्लुरो यस्य गन्धो गात्रेषु' इति पा० ।

स्यात्, यथा—चम्पकवनमशोकवनमिलादि; नानात्वं च पुष्पा-
णामेकजातीयानामपि क्लिष्टकाचवस्थानेदादपि स्यात्, तस्मात्
साधु विशेषणं नानाद्रुमलतावत् इति । मरणलक्षणैर्बयोर्फेरी-
न्धैर्षं पुष्पिताहारुदिति शोच्यम् । संवत्सरादिति संवत्सराभ्य-
न्तरे । एवमिति दिवानिशम् । समासेनेत्यादि पुष्पव्यतिरिक्त-
शब्दाद्युभयमध्योगेनापि पुष्पितत्वं, 'परिभाष्यते' इति शेषः ।
समासेनेति मेलनेन । आहुतेत्यादी आहुतानामुक्तविशेषव्य-
ख्यासक्त्या शुभाशुभमन्थानां व्यत्यासश्च हेयः । पुष्पितत्वा-
भिधानं च यत्र यत्र, तत्र तत्र संवत्सरान्तं जीवितं पूर्ववच-
नान्भवति । तद्येवेत्यादिना शुभाशुभद्वय्याभ्याह । श्रुतानीति
मानुषव्यतिरिक्तानि गवादीनि श्रुतानि, कुणपानि तु मानुष-
शरीरानि । विविधयोग्य इत्यनेन नानाद्रव्यकृतभूषणवर्षादिग-
न्धान् प्राहयति; विविधात्मान इत्यनेन तु अकृत्रिमनानाद्रव्य-
गन्धा उच्यन्ते । अनेनानुमानेनेति 'आहुतानाहुते' इत्यादिप्र-
त्ययोरुक्तानुसारेण । अतिदेशार्थमिति अनुकूलानार्थम् । वियो-
निरिति निर्देष्टुकः । विद्म इति स्थायी ॥ ८-१६ ॥

रसज्ञानमतः परम् ।

आतुराणां शरीरेषु चक्ष्यते विधिपूर्वकम् ॥ १७ ॥
यो रसः प्रकृतिस्थानं नराणां देहसंभवः ।
स एषां चरमे काले विकारं भजते द्वयम् ॥ १८ ॥
कश्चिदेवास्पैरस्यमत्यर्थमुपपद्यते ।
स्वादुत्वमपरध्मापि विपुलं भजते रसः ॥ १९ ॥
तमनेनानुमानेन विद्याद्विकृतिमागतम् ।
मनुष्यो हि मनुष्यस्य कथं रसमधायुयात् ॥ २० ॥
मक्षिकाश्चैव यूकाश्च दंशाश्च मशकैः सह ।
विरसादपसपन्ति जन्तोः कायान्मुमूर्षतः ॥ २१ ॥
अत्यर्थरसिकं कार्यं कालपकस्य मक्षिकाः ।
अपि क्वातानुलिप्तस्य भृशमायान्ति सर्वशः ॥ २२ ॥
वैरसमिति अनेष्टरसताम् । कथमित्याक्षेपे, तेन न कथम-
पीत्सर्षः । अवाभुयादिति जानीयात् । अत्यर्थरसिकमिति अति-
सादुरसम् । कालपकस्येति पूर्णकालस्य । सर्वश इति सर्वग-
त्रेण ॥ १७-२२ ॥

तत्र श्लोकः ।

सामान्येन मयोकानि लिङ्गानि रसगन्धयोः ।
पुष्पितस्य नरस्येतत्फलं मरणमादिशेत् ॥ २३ ॥
इत्यश्विदेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते पुष्पित-
कमिन्द्रियं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥
संभ्रमश्लोके सामान्येन पुष्पितस्येति वचनाद्विरुद्धेऽपि
पुष्पितत्वमस्य विवक्षितं, तेन रसरुद्धेऽपि संवत्सराभ्यन्तरे
मरणमिति फलति ॥ २३ ॥

इति श्रीचक्रवर्तिनः चरकविरचितावाभासुर्बेदीपिकायां चर-
कसारथ्येर्दीक्षायां मिन्द्रियस्थाने पुष्पितकमि-
न्द्रियं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

अथातः परिमर्शनीयमिन्द्रियं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

वर्णं स्वरे च गन्धे च रसे चोक्तं पृथक् पृथक् ।

लिङ्गं मुमूर्षतां सम्यक् स्पशंश्चपि निबोधत ॥ ३ ॥

इन्द्रियार्थानुगतरीरपारिशेष्यात् स्पशंशतरिष्टामिधायकं
परिमर्शनीयमिन्द्रियमुच्यते; इममेव चाध्यायसंबन्धं दर्श-
यन्नाह—वर्णं स्वरे चेत्यादि ॥ १-३ ॥

स्पर्शप्राधान्येनैवातुरस्यायुषः प्रमाणावैशेषं लि-
ङ्गास्तुः प्रकृतिस्थेन पाणिना शरीरमस्य केवलं स्पृ-
शेत्, परिमर्शयेद्वाऽन्येन । परिमृशता तु खल्वानु-
रशरीरमिमे भावास्तत्र तत्रावबोधव्या भवन्ति ।
तद्यथा—सततं स्पन्दमानानां शरीरदेशानामस्प-
न्दनं, नित्योष्णानां शीतीभावः, सूक्ष्मां दारुणत्वं,
श्लक्ष्णानां खरत्वं, सतामैसद्भावः, सन्धीनां क्षंसक्षं-
शच्यवनानि, मांसशोणितयोर्वातीभावः, दारुणत्वं,
स्वेदानुपन्धः, स्रम्भो वा; यच्चान्यदपि किञ्चिदी-
दृशं स्पशानां लक्षणं भृशविकृतमनिमित्तं स्यात् ।
इति लक्षणं स्पृश्यानां भावानामुक्तं समासेन ॥३॥

स्पर्शेनेति वक्तव्ये यत् 'स्पर्शप्राधान्येनैव' इति करोति, तेन
अस्पर्शप्राह्यमपि चक्षुर्लोहितत्वादि रिष्टमिह स्पर्शपीक्ष्यमद्ये
ओषादायात् वक्तव्यमिति दर्शयति । प्रकृतिस्थेनेति नास्त्युष्णशी-
तेन । केवलमिति कृतम् । गुरुदारोदः स्वयं स्पर्शां यदा न पु-
ष्यते तदा कर्तव्यमाह—परिमर्शयेद्वाऽन्येनेति । सतामसद्भाव
इति अत्र च शृणवादीनां सतामिति हेतुं, रशुलावयवानां
रिष्टेऽप्यभावदर्शनात् । शंषी भनागमनं, भंशस्तु सुदुरापीग-
मनं, पाषाणं तु पार्श्वतो गमनम् । शीतीभावोऽतिशीतत्वमिति ।
लक्षणमिति मरणलक्षणम् । समासेनेति च्छेदः ॥ ४ ॥

तद्यासतोऽनुब्याख्यास्यामः—तस्य चेत् परिमृ-
श्यमानं पृथक्त्वेन पादजहोस्तिफगुदरपाश्वर्षुष्टेपि-
कापाणिश्रीवातात्योऽपुल्लटाटं स्विन्नं शीतं स्तंभं
दारुणं शीतमांसशोणितं वा स्यात्, परासुरयं पुरुषो
न चिरात् कालं मरिष्यतीति विद्यात् । तस्य चेत्
परिमृश्यमानानि पृथक्त्वेन गुल्फजानुबह्वङ्गुदु-
पणमेदूनाभ्यंसस्तनमणिकपशुंकाहानुनासिकाकर्णा-
क्षिभृशङ्गादीनि स्रस्तानि व्यस्तानि व्युत्तानि
स्थानेभ्यः स्कन्दानि वा स्युः, परासुरयं पुरुषोऽ-
चिरात्कालं मरिष्यतीति विद्यात् ॥ ५ ॥

१ 'स्पर्शप्राधान्येन' इति पा० । २ 'प्रमाणविशेष' इति पा० ।
३ 'शुष्मानां प्रणवादीनां सतामसद्भावः' इति पा० । ४ 'शुष्मानं'
इति पा० । ५ 'कालं मरिष्यति' इति पा० । ६ 'स्रस्तानि' इति
इति विहितपुस्तके न पश्यते । ७ 'मरिष्यति' इति पा० ।

तथाऽस्योच्छ्वासमन्यादन्तपक्षमचक्षुःकेशलोमो-
 दरनपाङ्गुलीरालक्षयेत् । तस्य चेदुच्छ्वासोऽति-
 दीर्घोऽतिह्रस्वो वा स्यात्, परासुरिति विद्यात् ।
 तस्य चेन्मन्ये परिमृश्यमाने न स्पन्देयातां, परा-
 सुरिति विद्यात् । तस्य चेदन्ताः परिकीर्णाः श्वेता
 जातशर्कराः स्युः, परासुरिति विद्यात् । तस्य चेत्
 पक्ष्माणि जटावद्धानि स्युः, परासुरिति विद्यात् ।
 तस्य चेच्चक्षुषी प्रकृतिहीने, विकृतियुक्ते—अत्युत्पि-
 ण्डिते, अतिप्रविष्टे, अतिजिह्वे, अतिविषमे, अतिमु-
 क्तबन्धने, अतिप्रधृते, सततोन्मिषिते, सततनिमि-
 षिते, निमिषोन्मेपातिप्रवृत्ते, विघ्नान्तदृष्टिके, वि-
 परीतदृष्टिके, हीनदृष्टिके, व्यस्तदृष्टिके, नकुलान्धे,
 कपोतान्धे, अल्लातधर्णे, कृष्णपीतनीलश्यावताम्र
 हरितहारिद्रशुक्लचैकारिकाणां वर्णानामन्यतमेना-
 तिहृते वा स्यातां, तदा परासुरिति विद्यात् ।
 अथास्य केशलोमान्यायच्छेत्; तस्य चेत् केश-
 लोमान्यायम्यमानानि प्रलुच्येरन् न चेद्देदयेयुस्तं
 परासुरिति विद्यात् । तस्य चेदुदरे सिराः प्रकाशेरन्
 श्यावताम्रनीलहारिद्रशुक्ला वा स्युः, परासुरिति
 विद्यात् । तस्य चेन्नपा वीतमांसशोणिताः पक्का-
 म्यववर्णाः स्युः, परासुरिति विद्यात् । अथास्या-
 ङ्गुलीरायच्छेत्; तस्य चेदङ्गुलय आयम्यमाना न
 स्फुटेषुः, परासुरिति विद्यात् ॥ ६ ॥

पृष्टिका पृष्टवश । पृथक्त्वेनेति एकैवपथेन । मणिक कर-
 बाहुसन्धि । मन्ये गलपार्श्वगते धमन्यो । उच्छ्वासदर्वणसौ
 नासाप्रदक्षकरस्पर्शादुपलभ्येते । परिकीर्णा इति मललिता ।
 दन्तादिश्वेतस्य चक्षुःप्रांहामपि स्पर्शरीक्षणीयदन्तधर्मप्रज्ञाया
 दुच्यते । चक्षुषी प्रकृतिहीने विकृतियुक्ते इति सामान्यवचनं,
 तस्य विवरणम्—अत्युत्पिण्डिते इत्यादि । अत्युत्पिण्डिते इति
 अल्पनिर्गते । अतिजिह्वे अतिकृष्टिते । अतिविषमे इति एक
 स्रष्टमपरं विनृतमिति । निमेषोन्मेपातियामलस्यं प्रव-
 र्तेते इति निमेषोन्मेपातिप्रवृत्ते । विपरीतदृष्टिके इति केयूर-
 दृष्टिके, किंवा विपरीतदृष्टिके अन्यथाप्रादिणी । हीनदृष्टिके
 अक्षरदृष्टिनी, नष्टदृष्टिके वा । नकुलान्धकपोतान्धलक्षणे
 प्रथम—“नकुलान्धस्तु रूपाणि दिवा शृङ्गानि पश्यति । कपो-
 तान्धस्तु रूपाणि दिवा कृष्णानि पश्यति” इति । अल्लातस्तु
 तप्ताहार । इह चक्षुर्गतादिष्टाभिधानप्रज्ञावाद्स्पर्शमक्षणमपि
 चक्षुषोरलातवर्णत्यादिवसुच्यते । उदरानुगता सिरास्त्वह
 स्पर्शनप्राज्ञा भवन्तीति उक्त्वा, तत्प्रसङ्गचक्षुःप्राज्ञा, शिष्यवर्णा
 अच्युक्ताः । आयच्छेदिति स्फोटयते । नखाद्द्वलिगतादिपरि-

क्षाया तु स्पर्शोऽपि व्याप्रियत एवेति कृत्वा तदरिष्टमपी-
 शोक्तम् ॥ ६ ॥

भवति चात्र ।

एतान् स्पृश्यान् बहून् भावान् यः स्पृशन्नवबुध्यते ।
 आतुरे न स संमोहमायुर्ज्ञानस्य गच्छति ॥ ७ ॥

इत्यग्निवेशाकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते इन्द्रि-
 यस्थाने परिमर्शनीयमिन्द्रियं नाम
 तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

एतान् स्पृश्यामिति बाहुल्यादुक्तम्, एव स्पृशन्नित्येतदपि
 बाहुल्यादुक्तम् । ‘आयुर्ज्ञानस्येति’ पाठपक्षे षष्ठी संबन्धविव-
 क्षायाम् ॥ ७ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तप्रणीतायामायुर्वेदवीषिकाया चर-
 कतात्पर्यटीकायामिन्द्रियस्थाने परिमर्शनीयमि-
 ण्डियं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथात् इन्द्रियानीकमिन्द्रियं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
 इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

उद्देशकमातुरेधादिन्द्रिययोचरारिष्टाभिधानार्थमिन्द्रियानी-
 कसुच्यते । इन्द्रियाणामनीकं समृद्धमधिकृत्य कृतमिन्द्रिया-
 नीकम् ॥ १ ॥ २ ॥

इन्द्रियाणि यथा जन्तोः परीक्षेत विशेषवित् ।
 शानुनिच्छन् भिषज्जानमायुषस्तन्निधोयत् ॥ ३ ॥
 अनुमानात् परीक्षेत दर्शनादीनि तत्त्वतः ।

अत्रा हि विदितं ज्ञानमिन्द्रियाणामतीन्द्रियम् ॥ ४ ॥

दर्शनं चक्षुः, दर्शनादीनि चक्षुरादीनि पक्षेन्द्रियाणि । इन्द्रि-
 याणां परीक्षा न प्रत्यक्षेनेत्याह—अत्रा हीत्यादि । अवेति
 अविद्यतम् । इन्द्रियाणामतीन्द्रियत्वाद्दनुमानेनैव परीक्षणमिति
 शेषः ॥ ३ ॥ ४ ॥

स्वस्थेभ्यो विकृतं यस्य ज्ञानमिन्द्रियसंध्रयम् ।

हरयुक्तं लक्षणं सम्मगिन्द्रियेष्वशुभोदयम् ।

तदेव तु पुनर्भूयो विस्तरणं निबोधत ॥ ६ ॥

स्वस्थेभ्य इति प्रकृतित्वेभ्य इन्द्रियेभ्य, ‘उत्पन्नम्’ इति
 श्लेषे । इन्द्रियसंध्रयमिति बाह्येन्द्रियजन्मम् । अनिमित्तेनेति
 विकृतिसानजनकबाल्यहेतुन्यतिरेकेण, इन्द्रियगतविकृतज्ञानज-
 नकदोषजिरास्तु ‘स्वस्थेभ्य’ इति विशेषणैर्नैव कृत । अशुभो-

१ ‘आयुःप्रमाणं जिज्ञासुर्भिक्षुः तत्रो विबोधत’ इति पा० ।

२ ‘वितथ’ इति पा० । ३ ‘वाक्वाय’ इति पा० । ४ ‘ज्ञानमि-
 ण्डियस्तभयम्’ इति पा० ।

१ ‘व्यस्तदृष्टिके’ इत्यनन्तरं ‘विस्तृतदृष्टिमण्डले’ इत्यधिक पाठ
 अचिदुपलभ्यते । २ ‘अत्यवेद्युदरे’ इति पा० ।

दयमिति मरणकारणम् । पुनःशब्दः प्रकाशने, यथा—“दोषाः पुनःशब्दः” (वि-अ. १) । भूयःशब्दः पुनःपुनरर्थे, किंवा भूयःशब्दो महदर्थः । तेन, पुनर्भूयःशब्दोभिन्नार्थत्वम् ॥ ५ ॥ ६ ॥
घनीभूतमिवाकाशमाकाशमिव मेदिनीम् ।
विगीतमुभयं होतत् पश्यन् मरणमृच्छति ॥ ७ ॥

घनीभूतमिति कठिनतां गतं, किंवा भूतशब्दः कृतार्थे, यथा—उपघानीभूतम् । तेन, इवशब्दोपमाने भवति । वन्ये तु घनीभूतं पृथिवीरूपतां यातं वदन्ति । आकाशमिव मेदिनीमिति शून्यरूपां मेदिनीम् । विगीतमिति विपरीतत्वेन ज्ञातम् । उभयमित्यनेन बौगपद्येन पृथिव्याकाशविपरीतोपलम्भो रिष्टं नैककत्वेन । अयं चारिष्टमहिमा यदेवंरूपनेव रिष्टं भवति, एवमुच्चारितेषु तथा तथोत्पादः स्वमहिम्नैव ज्ञेयः । एतानि चारिष्टानि सामान्येनैवेन्द्रियारिष्टाभिप्रायकप्रकरणलक्ष्यान्पि प्रायोगिकत्वेन भ्रष्टप्राहिकयाऽभिधीयन्ते ॥ ७ ॥

यस्य दर्शनमायाति मास्तोऽम्बरगोचरः ।
अग्निर्नयाति चादीप्तस्तस्यायुःक्षयमादिशेत् ॥ ८ ॥
दर्शनमिति चक्षुर्गोचरताम् । अम्बरगोचर इत्यनेन भूमिष्ठ-देवतारूपवातदर्शनं निषेधयति । एतेन एव वायुरित्याकार-वामिति मास्तप्रत्यक्षज्ञानमरिष्टम् । नायाति दर्शनमिति संवन्धः ॥ ८ ॥

जले सुविमले जालमजालाघतते नरः ।
स्थिते गच्छति वा इष्टा जीवितात् परिसुच्यते ॥ ९ ॥
स्थित इति स्थिरे । गच्छति वहमाने । चेष्टु चेह रिष्टे मरणकालनियमो नोक्तस्त्वन संवत्सरमविभवंति, ततः परेण हि रिष्टे मरणानभिधानात् ॥ ९ ॥

जाग्रत् पश्यति यः प्रेतान् रक्षंसि विविधानि च ।
अन्यद्वाऽप्यद्भूतं किञ्चिन्न स जीवितुमर्हति ॥ १० ॥

प्रेतानित्यादिषु बहुवचनानैकप्रेतादिदर्शनं रिष्टमिति भावः ॥ १० ॥

योऽग्निं प्रकृतिवर्णस्य नीलं पश्यति निप्रभम् ।
कृष्णं वा यदि वा शुक्लं निशां प्रजति सप्तमीम् ॥ ११ ॥

प्रकृतिवर्णस्यमिति ईर्ष्यविकल्पादिकारकसविप्राज्ञवर्णादि-विरहेण स्वीय एव लोहितकपिले वर्णे व्यवस्थितम् । सप्तमी निशां प्रजति, तेनाष्टाहान्मरणम् ॥ ११ ॥

मरीचीनसतो मेघान्मेघान् वाऽप्यसतोऽग्नये ।
विद्युतो वा विना मेघैः पश्यन् मरणमृच्छति ॥ १२ ॥

मरीचीनसत इत्यत्र प्रकरणान्मरीचिसन्धेन मेघज्योति-कृत्यते । मरीचीनां विरोधणम्—असत इति । विद्युतो वा विना मेघादिति अध्रान्तरच्छटा एव सर्वदा मेघसंघन्योपल-भ्यमाना प्राक्षा नान्या विद्युत् इति; ता हि विना मेघदर्शन-मपि सुदृढा स्वस्यैरयुषलभ्यन्ते ॥ १२ ॥

१ 'किञ्चिन्निजात् स विद्युच्यते' इति पा० । २ 'यः पश्यति स गच्छति' इति पा० ।

मृन्मयीमिव यः पार्श्वो कृष्णाम्बरसमावृतात् ।
आदित्यमीक्षते शुद्धं चन्द्रं वा न स जीवति ॥ १३ ॥
अपयंणि यदा पश्येत् सूर्याचन्द्रमसोर्ग्रहम् ।
अव्याधितो व्याधितो वा तदन्तं तस्य जीवितम् १४

नक्तं सूर्यमहश्चन्द्रमनग्नौ धूममुत्थितम् ।
अग्निं वा निष्पन्नं रात्रौ दृष्ट्वा मरणमृच्छति ॥ १५ ॥
प्रभावतः प्रभाहीनास्त्रिप्रभांश्च प्रभावतः ।

नरा विलिङ्गान् पश्यन्ति भावान् भौवाञ्जिहासवः १६
व्याकृतीनि विवर्णानि विस्त्रय्योपगतानि च ।
विनिमित्तानि पश्यन्ति रूपाण्यायुःक्षये नराः ॥ १७ ॥
यश्च पश्यत्यदृश्यान् वै दृश्यान् यश्च न पश्यति ।
ताडुभौ पश्यतः क्षिप्रं यमक्षयमसंशयम् ॥ १८ ॥

शुद्धमिति मेघानन्तरितम् । रात्रावित्यनेन दिवा बह्नि-निप्रभत्वदर्शनमरिष्टं वैवेति दर्शयति । विलिङ्गानिति विगत-सहचलिङ्गान् । तेन प्रभावत्तिरिक्ताजनादि(?) लिङ्गविपर्यये रिष्टं भवति । भावानिति प्राणान्; किंवा भावानिति महापद्मभूतानि शरीररूपाणि । व्याकृतीनीति विविधाकृतीनि । विवर्णानीति विरुद्धवर्णानि । विवर्णोपगतानीति विपरीतसंख्यायुक्तानि । विनिमित्तानीति विगतनिमित्तानि । व्याकृत्वादिकारकहेतुव्यति-रेकेण व्याकृत्वादिषु करुणवर्धनमरिष्टमित्यर्थः । रूपाणीति रूप-वन्ति द्रव्याणि ॥ १३-१८ ॥

अशब्दस्य च यः श्रोता शब्दान् यश्च न सुष्यते ।
द्रावण्येती यथा प्रेतौ तथा हेयी विजानते ॥ १९ ॥

संख्याङ्गुलिभिः कर्णां ज्वालाशब्दं य आतुरः ।
न शृणोति गतास्तु तं बुद्धिमान् परिवर्जयेत् ॥ २० ॥

अशब्दसौख्यादिका श्रोत्रारिष्टमाह । ज्वालाशब्दः शब्द इव शब्दो ज्वालाशब्दत्वम् ॥ १९ ॥ २० ॥

विपर्ययेण यो विद्याद्बन्धानां साध्वसाधुताम् ।
न चा ताम् सर्वेशो विद्यात्तं विद्याद्भिगतायुग्म् ॥ २१ ॥

विपर्ययेणेत्यादिना घ्राणारिष्टमुच्यते न वा तान् सर्वशो विद्यादिति सर्वशैव गन्धाश्चक्षुर्मानुष्यान् वा न वैति ॥ २१ ॥

यो रसात्र विजानाति न चा जानाति तत्त्वतः ।
सुखपाकाहते पक्वं तमाहुः कुशला नरम् ॥ २२ ॥

तत्त्वत इति स्वकीयेन रूपेण । सुखपाकशब्दो रसगन्धोपो-पलक्षणम् । तेन, पित्तदुष्टरसनत्वादिसान्यथात्वमाहकस्य युदा-सोऽवहृच्यते । पक्वमिति सर्पाणुःकालम् ॥ २२ ॥

१ 'मानान्' इति पा० । २ 'द्रावण्येती यथा प्रेतौ तथा हेवी विजानते' इति पा० । ३ 'ताडुभी पश्यतः क्षिप्रं यमक्षयमसंशयम्' इति पा० । ४ 'न श्रोता' इति पा० ।

उष्णाञ्छीतान् खराञ्छुष्णान्मृदूनि च दाहणान् ।
स्पृश्यान् स्पृष्ट्वा ततोऽन्यत्वं मुमुर्षुस्तेषु मन्यते ॥२३॥
ततोऽन्यत्वमिति उष्णे शीतत्व, शुष्णे खरत्वमित्यादि
मन्यते ॥ २३ ॥

अन्तरेण तपस्तीव्रं योगं वा विधिपूर्वकम् ।
इन्द्रियैरधिकं पश्यन् पञ्चत्वमधिगच्छति ॥ २४ ॥
इन्द्रियाणामृते हृष्टे रिन्द्रियार्थानदोपजान् ।
नरः पश्यति यः कश्चिदिन्द्रियैर्न स जीविति ॥२५॥

सप्रति सर्वेन्द्रियरिष्ट सामान्येन ब्रूते—अन्तरेणेत्यादि ।
अन्तरेणेति विना । योगमित्यस्य विशेषण विधिपूर्वकमिति, अनेन
यथाविधिकृतस्यैव योगस्यातीन्द्रियज्ञाने समर्थत्वमुक्तम् । अधि-
कमिति अस्मादीहीन्द्रियाविषयम् । पञ्चत्वमिति मरणम् । दृष्टि-
फलविधि, तथा दृष्ट्या दृष्टिशक्तिरूपधारदुच्यते, तेन, ऋते
दृष्टिमिति उपलब्धि विना, ततश्चेन्द्रियाणामुपलब्धिश्चापि विना
य इन्द्रियैरुपलब्धुमशक्यान् पश्येदिन्द्रिये, न स जीवति ।
अदोपजानित्यनेन च दोषस्वभावादिन्द्रियाशयार्थग्रहण निरा-
करोति । यथा—अधुनियत्रित चतुर्वातदुष्ट्याऽऽसन्नवस्तुद्रव-
मिन्द्रियाविषय पश्यति, तथा पित्तदुष्टरघन गुड न मधुरं
प्रत्येतीत्यादि बोध्यम् ॥ २४ ॥ २५ ॥

स्वस्थाः प्रज्ञाविपर्यासैरिन्द्रियायुषु वैकृतम् ।
पश्यन्ति येऽसंभ्रहृशस्तेषां मरणमादिशेत् ॥ २६ ॥

तत्र श्लोकः ।

एतदिन्द्रियविज्ञानं यः पश्यति यथातथम् ।
मरणं जीवितं चैव स भिपक्व ज्ञातुमर्हति ॥ २७ ॥
इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते इन्द्रिय
स्थाने इन्द्रियानीकमिन्द्रियं नाम
चतुर्थाऽध्यायः ॥ ४ ॥

स्वस्था इत्यभिहितेन्द्रियमनस । प्रज्ञाविपर्यासैरिति शोषी-
भृतामुप्रभावकृत प्रज्ञाविपर्यास । असदिति अयथाभूतम् ।
ब्रह्म इत्यनेन सकृदर्शनस्य नारिष्टत्वम् । इन्द्रियविज्ञानमिन्द्रि-
यगतरिष्टविज्ञानम् । जीवितज्ञान चेह रिष्टशब्देन्द्रियज्ञाने सति
भवतीति श्लेषम् ॥ २६ ॥ २७ ॥

इति धीचक्रपाणिदत्तविषितायामानुर्वेददृषिकायां
चरकतात्पर्यटीकायामिन्द्रियस्थाने इन्द्रियानी-
कमिन्द्रिय नाम चतुर्थाऽध्याय ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

अथातः पूर्वरूपीयमिन्द्रियं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

१ 'इन्द्रियाणामृते हृष्टे रिन्द्रियार्थान् पश्यति । विषयं येन यो विषात्
विषादिगतासुषुम्' इति पा० । २ 'ये ह्यब्रह्मसर्वे इति पा० ।
च सं ५६

इन्द्रियगतरिष्टमभिषाय सत्त्वादीनामपि सूचितानामरिष्टमपि
वक्तुं युज्यते, तत्त्वैःपक्वत्वत्वादुक्तव्य बहुवचन्य पूर्वरूपरि-
ष्टमभिषातु पूर्वरूपीयोऽभिधीयते, प्रथमाध्याये तु सत्त्वा-
दीनामपिऽभिधानमिन्द्रियै सम बुद्धिसाधनत्वादिप्रसङ्गात्
हेयम् । व्याधिस्तु यद्यपि बहुवचन्य क्तमानिधारीतीयेऽपि
सूत्रितश्च, तथाऽपि पूर्वरूपपूर्वकत्वाद् व्याये पूर्व पूर्वरूप-
दिरूपणमिह, सूत्रे त्वपि व्याधिचचनेन पूर्व रूपाद् व्याये पूर्व-
रूपबोध्यस्य प्राधान्य दर्शयति ॥ १ ॥ २ ॥

पूर्वरूपाण्यसाध्यानां विकाराणां पृथक् पृथक् ।
भिन्नाभिन्नानि वक्ष्यामो भिपक्षां ज्ञानवृद्धये ॥ ३ ॥
पूर्वरूपाणि सर्वाणि ज्वरोक्तान्यतिमात्रया ।
यं विशन्ति विशत्येनं मृत्युर्ज्वरपुरःसरः ॥ ४ ॥
अन्यस्यापि च रोगस्य पूर्वरूपाणि यं नरम् ।
विशन्त्यनेन कल्पेन तस्यापि मरणं ध्रुवम् ॥ ५ ॥

भिन्नाभिन्नानीति साधारणासाधारणानि । तत्र 'पूर्वरूपाणि'
इत्यादिना 'तस्यापि मरणं ध्रुवम्' इत्यनेन सर्वव्याधिपूर्-
वरूपरिष्ट साधारणमुक्त, 'पूर्वरूपैकदेशास्तु' इत्यादिना तु
प्रतिव्याधिभिन्नपूर्वरूपादिमुच्यते । अन्ये तु भिन्नाभिन्ना-
नीति उक्तानुक्तानीति ब्रूते, तत्र ज्वरादिपूर्वरूपाण्युक्तानि,
धूम्रिहृष्टै खरैरित्यादि तु पूर्वरूपमनुक्तम् । सर्वाणीति सम-
स्तानि । अतिमात्रयेति अत्युत्पन्नत्वेन । ज्वरपुर सर इति
ज्वरानन्तरभावी । अनेन कल्पेनेत्यनेन सर्वाणि चातिमात्रया
चेति दर्शयति ॥ ३ ॥ ५ ॥

पूर्वरूपैकदेशास्तु वक्ष्यामोऽन्यान् सुदाहणान् ।
ये रोगाननुब्रूयन्ति मृत्युर्ज्वरानुब्रूयन्ति ॥ ६ ॥
वल च हीयते यस्य प्रतिद्रव्यायश्च वर्धते ।
तस्य नारीप्रसक्तस्य शोषोऽन्तायोपजायते ॥ ७ ॥
श्वभिरुष्टैः खरैर्वाऽपि याति यो दक्षिणां दिशम् ।
स्वप्ने यक्षमाणमासाद्य जीवितं स विमुञ्चति ॥ ८ ॥
प्रेतैः सह पिबेन्मद्य स्वप्ने यः हृष्यते शुना ।
सुघोरं ज्वरमासाद्य जीवितं स विमुञ्चति ॥ ९ ॥

रोगाननुब्रूयन्तीति रोगेण पथ्याद्भाषिनाऽवश्यं युज्यन्ते ।
मृत्युर्ज्वरानुब्रूयन्ते इति शै रोगैर्ज्वरानुब्रूयन्ते । एतेनैतत्
फलति—पूर्वरूपाणां वैर्वाधिभिर्नियत संवन्धोऽवश्यं मारका
भवन्तीत्यर्थः । 'भोष्ट्रवराहखरैर्यानि (नि अ ६)' इत्यादि
शोषनिदानेऽप्युक्त, तेन दक्षिणदिशा गमनविशेषितमेव तदि-
ष्टम् ॥ ६-९ ॥

लाक्षारकाम्भरामं यः पश्यत्यम्यरमन्तिषात् ।
स रक्तपित्तमासाद्य तेनैवान्ताय नीयते ॥ १० ॥
रक्तप्रकृतसर्वाङ्गो रक्तयासा मुहुर्हसन् ।
यः स्वप्ने द्विपैते नार्यां स रक्तं प्राप्य सीदति ॥ ११ ॥

१ 'मृत्युर्ज्वरानुब्रूयन्ते' इति पा० । २ 'नीयते' इति पा० ।

अन्तिकारिति समीपात् । रक्तं भाष्येति रक्तपित्तं प्राप्य ।
सीदति म्रियते ॥ १० ॥ ११ ॥

श्लाढोपात्मकृजाश्च दौर्वैल्यं चातिमात्रया ।
नखादिषु च चैवर्ष्यं शुल्मेनान्तकरो ब्रह्मः ॥ १२ ॥
लता कण्टकिनी यस्य दारुणा हृदि जायते ।
स्वप्ने शुल्मस्तमन्ताय क्रूरो विशति मानवम् ॥ १३ ॥

आयोपः कृशो शब्दवद्वातप्रमणम् । श्लते अनेनेति प्रदेते
लिङ्गमित्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥

कायेऽल्पमपि संस्पृष्टं सुभृदां यस्य दीर्यते ।
क्षतानि च न रोहन्ति कुष्ठैर्वैत्युर्हिंनस्ति तम् ॥ १४ ॥
नद्रास्याज्यावतिकस्य जुद्धतोऽग्निमनञ्चिपम् ।
पद्मान्युरसि जायन्ते स्वप्ने कुष्ठैर्निरिप्यतः ॥ १५ ॥

संस्पृष्टमिति शजत्पादिसंस्पृष्टम् ॥ १४ ॥ १५ ॥

कातातुलितगात्रेऽपि यस्मिन् शूत्रन्ति मक्षिकाः ।
स प्रमेहेण संस्पर्शं प्राप्य तेनैव हन्यते ॥ १६ ॥
वेहं बहुविधं स्वप्ने चण्डालैः सह यः पिबेत् ।
वध्यते स प्रमेहेण स्पृश्यतेऽन्ताय मानवः ॥ १७ ॥

यद्यपि 'श्रुतातुलितगात्रे' इत्यादिदिष्टं पुष्पितके "अपि
कातातुलितस्य" (इं. अ. २) इत्यादिनेके, तथाऽपीह
प्रमेहेण मरणोपदर्शनार्थं पुनरुच्यते । तत्र च यदा प्रमेहपूर्व-
रूपान्तराणि भवन्ति, एतच्च लक्षणं भवति, तदा प्रमेहेण
मृत्युः; यदा तु प्रमेहपूर्वरूपाणि न भवन्ति, तदा येन केनापि
व्याधिना मृत्युर्लेयः ॥ १६ ॥ १७ ॥

ध्यानायासौ तथोद्वेगौ मोहश्चास्थानसंभवः ।
अरतिर्वलहानिश्च मृत्युर्हन्मादपूर्वकः ॥ १८ ॥
जह्मरद्वेषिणं पश्यन् लुप्तचित्तमुददितम् ।
विद्यादीरो मुमुक्षुं तसुन्मादेनातिपातिना ॥ १९ ॥
क्रोधनं घ्रासवहुलं सकृत्प्रहसिताननम् ।
मूच्छीपिपासावहुलं हन्त्युन्मादः शरीरिणाम् ॥ २० ॥
नृत्वन् रक्षोगणैः साके यः स्वप्नेऽम्भसि सीदति ।
स प्राप्य भृशमुन्मादं याति लोकमतः परम् ॥ २१ ॥
असत्तमः पश्यति यः शृणोत्यभ्यस्ततः स्वप्नान् ।
यद्गन् बहुविधान् जाग्रत् सोऽपस्मारेण वष्यते ॥ २२ ॥
मत्तं नृत्वन्तमाविष्य प्रेतो हरति यं नरम् ॥
स्वप्ने हरति तं मृत्युरपस्मारपुरःसरः ॥ २३ ॥

उददितमिति उदरदुर्गं; यदा, उदरदितमूर्च्छावातादातितम् ।
व्याधिष्येति अवाःशिरसं कृत्वा ॥ १८ ॥ २३ ॥

स्तम्भेते प्रतिबुद्धस्य हन् नन्ये तथाऽक्षिणी ।
यस्य तं बहिरायामो गृहीत्वा हन्त्यसंशयम् ॥ २४ ॥

१ 'मज्जति' इति पा० ।

शङ्कुलीर्चाऽप्युपान वा स्वप्ने यावति यो नरः ।
स चेत्सादृक् छन्दयति प्रतिबुद्धो न जीयति ॥ २५ ॥

साहगति अप्युपानुपलम्बम् ॥ २४ ॥ २५ ॥

एतानि पूर्वरूपाणि यः सम्यगवबुध्यते ।
स एवामनुबन्धं च फलं च ज्ञानुमर्हति ॥ २६ ॥

एवामनुबन्धमिति एतत्पूर्वरूपोत्तरकालमायिनं व्याधिम् ।
फलं चैवां धारुरूपम् ॥ २६ ॥

इमांश्चाप्यपरान् स्वप्नान् दारुणानुपलक्षयेत् ।
व्याधितानां विनाशाय क्लेशाय महतेऽपि वा ॥ २७ ॥
यस्योत्तमाङ्गे जायन्ते घंशगुल्मलतादयः ।
वयांसि च विलीयन्ते स्वप्ने मौण्डवमियाद्य यः ॥ २८ ॥
गुध्रोल्बुकश्वकाफाद्यैः स्वप्ने यः परिवार्यते ।
रक्षभेतपिशाचस्त्रीचण्डालद्रविडान्भ्रंशकैः ॥ २९ ॥
वंशवेन्नलतापाशरुणकण्टकसङ्घटे ।

संसेजति हि यः स्वप्ने यो गच्छन् प्रपतत्यपि ॥ ३० ॥
भूमौ पांशूपधानायां वल्लीके चाऽथ भस्मनि ।
श्मशानायतने श्वश्रे स्वप्ने यः प्रपतत्यपि ॥ ३१ ॥
कलुषेऽम्भसि पङ्के वा कूपे वा तमस्ताऽऽवृते ।
समं मज्जति शीघ्रेण श्रोतसा द्वियते च यः ॥ ३२ ॥
श्लेहपानं तथाऽभ्यङ्गः प्रच्छर्दनविरचेने ।
हिरण्यलाभः फलहः स्वप्ने बन्धपराजयौ ॥ ३३ ॥

उपानुपानाशश्च प्रपातः पादचर्मणोः ।
हर्षः स्वप्ने प्रकुपितैः पितृभिश्चावभर्त्सनम् ॥ ३४ ॥
दन्तचन्द्रार्कनक्षत्रदेववादीपचक्षुषाम् ।
पतनं वा विनाशो वा स्वप्ने भेदो नगस्य वा ॥ ३५ ॥
रक्तपुष्पं वनं भूमिं पापकर्मालयं चिन्ताम् ।
गुहान्धकारसंवार्यं स्वप्ने यः प्रविशत्यपि ॥ ३६ ॥
रक्तमाली हसन्नृचैर्दिग्वासा दक्षिणां दिशम् ।
दारुणानन्दर्षी स्वप्ने कपियुक्तेन याति वा ॥ ३७ ॥

कापायिणामसौम्यानां नशानां दण्डधारिणाम् ।
रुष्णानां रकनेत्राणां स्वप्ने नेच्छन्ति दर्शनम् ॥ ३८ ॥
रुष्णा पापा निराचारा दीर्घकेशनखस्तनी ।
विरागमाल्यवसना स्वप्ने कालनिशा भता ॥ ३९ ॥
श्लेते दारुणाः स्वप्ना रोगी वैर्यति पञ्चताम् ।
जरोरगः संशयं गत्या कश्चिदेव प्रमुच्यते ॥ ४० ॥

क्लेशाय महतेऽपि बेलत्रारोगिणां क्लेशाय महत इति
बोद्धव्यं; रोगिणां तु मरणायैव; यत उत्तरत्रोपसंहारे 'इत्येते
दारुणाः स्वप्नाः' इत्यादी यथोक्तमेव विभक्तं करिष्यति ।

१ 'स नेतु प्रच्छर्तैःसादृक्' इति पा० । २ 'द्विविधोपके' इति
पा० । ३ 'प्रमुच्यति' इति पा० । ४ 'लनति' इति पा० । ५ 'प्रवि-
शत्यपि' इति पा० । ६ 'नीयते' इति पा० । ७ 'नन्दतापकर्मण्य'
इति पा० । ८ 'पापानन्याचार' इति पा० ।

वयासीति पक्षिण । गृहादिकाकार्ये परिवार्येत इति समन्ध ।
ससञ्जतीति सयुक्तो भवति । किंवा, 'प्रमुद्यति' इति पाठ,
तत्र प्रमुद्यतीति यथादिशब्दे तत्र सन्न निर्गममार्गमाहाद-
यति । प्रपतत्यतीति भूनावित्यादिना भोज्यम् । पाश्र्च्यधाना-
यामिति धूलिसमुच्चयाम् । किंवा, भूनावित्यादि प्रपततीत्यनेन
भोज्यम् । उषान्तं पादत्राणम् । रक्तपुष्पमिति वनविशेषणम् ।
गृहान्धकारसवाधामिति गृहान्धकाररूप कष्टकारकम् । दिश्वत्सा
नम सन् । वपिसुक्तेन 'वानेन' इति शेषः । कथिदेव प्रमुद्यत
इत्यरोपान् प्रति नैतत् स्वप्नानां रिष्टत्, तेन, शरीरोपेत्येषां
मरणव्यभिचारं नैकान्तर्येन रिष्टत्वमिति वदन्ति ॥२५-४०॥

मनोवहानां पूर्णत्वाद्यौपरतिवलैस्त्रिभिः ।
स्रोतसां दारुणान् स्वप्नान् काले पश्यति दारुणे षड्
नातिप्रसुप्तः पुवपः सफलानफलास्तथा ।
इन्द्रियेषोऽन मनसा स्वप्नान् पश्यत्यनेकधा ॥ ४२ ॥

यथैतत् स्वप्नदर्शनं भवति तदाह—मनोवहानामित्यादि ।—
मनोवहानि स्रोतांसि यद्यपि पृथक्त्रोक्तानि तथाऽपि मनस
'केवलमेवेदं शरीरमयमभूत्' (वि. अ. ५) इत्यभिधानात्
सर्वेशरीरस्रोतांसि गृह्यन्ते, विशेषेण तु हृदयार्थितत्वान्मन
ससुदाधिता दशा धमन्यां मनोवहा अभिधीयन्ते । त्रिभि
रिति त्रिभिरीण्यर्थं, तेन, पृथगपि दोषे पूरणं हेयम् ।
नातिप्रसुप्त इति नातिनिद्रामिभूत इत्यर्थः । इन्द्रियेषोऽनेति
इन्द्रियप्रेक्षणे ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

दृष्ट श्रुताभूतं च प्रार्थितं कल्पितं तथा ।
भाजिकं दोषञ्च वैव स्वप्नं सप्तविधं विदुः ॥ ४३ ॥

स्वप्नानां फलवत्त्वमफलवत्त्व चोक्तं तदर्शमिदं स्वप्नप्रकारा-
नाह—दृष्टमित्यादि ।—दृष्टमिति श्रुता । श्रुताभूतं तु शेषे-
न्द्रियवात्तम् । कल्पितमिति मनसा भावितम् । प्रार्थितं राज्ञा
विषयीकृतम् । भाजिकमिति भाविशुभाशुभफलवृत्तकम् । दोष-
जमिति उल्लङ्घनात्तद्विशेषजन्यम् ॥ ४३ ॥

तत्र पञ्चविधं पूर्वमफल भिषगादिशेत् ।
दिव्यास्वप्नमतिदृष्टस्वप्नमतिदीर्घं च बुद्धिमान् ॥ ४४ ॥
दृष्टः प्रथमरात्रे यः स्वप्नः सोऽल्पफलो भवेत् ।
न स्वपेयं पुनर्दृष्ट्वा स लघुः स्वप्नमहाफलः ॥ ४५ ॥
अकल्प्याणमपि स्वप्नं दृष्ट्वा तत्रैव यः पुनः ।
पश्येत् सौम्यं शुभाकारं तस्य विद्याच्छुभं फलम् ४६

तत्र श्लोकः ।

पूर्वरूपाण्यथ स्वप्नान् य इमान् वेत्ति दारुणान् ।
न स मोहादसाध्येषु कर्माण्यारभते भिषक् ॥ ४७ ॥

१ 'दृश्यस्वप्नत्वात्' इति पा० । २ 'तत्रैव च' इति पा० ।
३ 'अल्पफल' इति पा० ।

इत्यसिधेशकृते तत्रैव चरकप्रतिस्फुरते इन्द्रियस्थाने
पूर्वरूपाण्यभिन्द्रियं नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

पूर्वं दृष्टादिकल्पितान्तं पञ्चविधस्वप्नमफलम् । अफल-
स्वप्नप्रकाराह—दिव्यास्वप्नमित्यादि । दिवादृष्टं सर्वं स्वप्नं, तथा
रात्रिदृष्टमपि अतिदीर्घमतिदृष्टं च स्वप्नमफलं विद्यात्, फल
छन्दस्त्वादिति । पारिरोप्याद्भाविकं दोषजन्यं च सफलम् । तत्र
भाजिकं शुभाशुभरूपतया शुभाशुभमफलप्रदं, यत्तु दोषजन्यं
तदौपप्रकोपजन्यव्याधिरूपफलवृत्तवक्तव्यं सफलम् । अत्र
वाच्याये वेद्यामेव स्वप्नरूपमिन्द्रियरिष्टसमभवत्स एवोक्ता, तेन
प्रदृश्यादीनां क्रिमिति स्वप्नारिष्टानि नोक्तातीति न वाच्यम् । तत्र
मिन्द्रियरिष्टासम्भवादेनानभिधानं हेयम् । 'दृष्टं प्रथमयामे य'
इत्यादिभ्यश्च केचिदत्र पठन्ति । एवञ्चार्थं एव ॥ ४४-४७ ॥

इति श्रीचक्रवापिदत्तविरचित्तायामाद्युषं दर्शनीयिकायां
चरकतासर्वटीकाभाषिन्द्रियस्थाने पूर्वरूपाण्य-
भिन्द्रियं नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

पष्ठोऽध्यायः ।

अथातः कतमानि शरीरीयमिन्द्रियं व्याख्यास्यामः ।
इति हं स्नाह भगवानानेयः ॥ २ ॥

सप्रति पूर्वरूपाण्यानन्दरं भाविष्याध्यायप्रकारिष्ठानिधानार्थं
कतमानिशरीरीयमिन्द्रियमुच्यते । कतमानि शरीराण्यधिकृतं
कृतं कतमानिशरीरीयम् ॥ १ ॥ २ ॥

कतमानि शरीराणि व्याधिमान्ति महापुने ! ।
यानि वैद्यः परिहरेद्येषु कर्म न सिञ्चति ॥ ३ ॥
इत्याधेयोऽसिधेशोऽन प्रश्नं पृष्टः सुदुर्बलम् ।
आचक्ष्वेथ यथा तस्मै भगवात्सन्निबोधत ॥ ४ ॥
यस्य वै भाग्यमाणस्य हजत्व्युषंमुरो भूयम् ।
अधं च च्यवते भुक्तं स्थितं चापि न जीयति ॥ ५ ॥
यलं च हीयते शीघ्रं तृष्णा चातिप्रथयते ।
जायते हृदि शूलं च त भिषक् परिवर्जयेत् ॥ ६ ॥

प्रश्नमिति दृष्टान्विषयम् । ऊर्ध्वं च इति उरुज्वलनाय
इत्यर्थः । एतदध्यायप्रतिपादानां व्याध्याध्यायीनां मरणवृत्त-
केन रिष्टेन समं मरणवृत्तकतया साधर्म्यादनरिष्ठानामपि व्या-
धीनामभिधानमिति युवते । यदि एत एवाव्याध्याययो
मरणपूर्वरूपतया रिष्टत्वा एव भवन्ति तयोऽपि न काश्चित्
इति । तेनारिष्टाधिकारादतिशयमेव एतदध्यायवाच्यानां
व्याधीनामिच्छामः ॥ ३-६ ॥

हिक्रा गन्धरीराजा यस्य शोणितं चातिसार्यते ।
न तस्मै मेपञ्च दद्यात् स्मरन्नायेयशासनम् ॥ ७ ॥

१ 'इत्यभिधेनेन शूलं प्रथं षुटं पुनर्वसु' इति पा० । २ 'यस्य'
इति पा० । ३ 'तदाऽपि' इति पा० ।

आनाहश्चातिसारश्च यमेतौ दुर्बलं नरम् ।
 व्याधितं विशतो रोगौ दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥ ८ ॥
 आनाहश्चातिवृष्णा च यमेतौ दुर्बलं नरम् ।
 विशतो विजहत्येनं प्राणा नातिचिरान्नरम् ॥ ९ ॥
 ज्वरः पौषादिको यस्य शुष्ककासश्च दारुणः ।
 घलमांसविहीनस्य यथा प्रेतस्तथैव सः ॥ १० ॥

गम्भीरजा इति गम्भीरनाम्नाधिदेशजा न तु गम्भीरः ।
 दासाः सल्लपत एवासाध्यायेनोक्तत्वात् 'शोषितं चातिसार्यै'
 इति विशेषणमनर्थकं स्यात् । व्याधितमित्यनेन हि आनाह-
 तिचाराविरिक्तव्याधिपृहीतमिति दर्शयति । आनाहातिचारयो
 रोगत्वे सिद्धेऽपि 'रोगौ' इति विशेषेण हजाकर्तृत्वोपदर्शनायम् ।
 इहाहभ्य एव जीविते 'दुर्लभम्' इत्युक्तं; यथा—सर्वथाऽ-
 लभ्ये दुर्लभमिति । अन्ये तु दुर्लभभाषया अनियतं मरणे
 रिष्टमिति ध्रुवते, एवम् 'संशयप्राप्तमत्रेयो जीवितं तस्य
 मन्यते' (ई. अ. ९) इत्यादावपि व्याख्यायन्ति । अनियत-
 रिष्टताऽश्वासंस्त्वसाभिः पृथिवतक एवोक्तम् । 'संशयप्राप्तमा-
 त्रेयो जीवितं तस्य मन्यते' इत्यस्य कार्यं यस्यश्रयावतिमित्तीयै
 वक्ष्यामः ॥ ७ ॥ १० ॥

यस्य मूत्रं पुरीषं च प्रथितं संप्रवर्तते ।
 निरूपणागो जठरिणः श्वसनो न स जीविति ॥ ११ ॥
 श्वयश्रुयस्य कुक्षिस्यो हस्तपादं विसर्पति ।
 क्षातिसहं स संक्लेद्य तेन रोगेण हन्यते ॥ १२ ॥
 श्वयश्रुयस्य पादस्यस्तया सस्ते च पिण्डिके ।
 सीदतश्चाप्युभे जङ्हे तं भिषक् परिवर्जयेत् ॥ १३ ॥
 शूनहस्तं शूनपादं शूनगुह्योदरं नरम् ।
 हीनवर्णबलाहारमौषधेनोपपादयेत् ॥ १४ ॥

मूत्रं प्रथितमिति पनीभूतं श्रेयम् । क्षातिसहं स संक्लेद्येति-
 वचनेन चिरमस्य रोगोऽनुवर्तते, ततः प्रत्याशया ज्ञातवत्क्षत्र-
 तीकारार्थं क्रियन्ति, ततस्तु त्रियत एव न प्रतिकर्तुं पर्यते ।
 पिण्डिके इति जङ्घायांसपिण्डिके ॥ ११-१४ ॥

उरोयुक्तो बहुश्लेष्मा नीलः पीतः सलोहितः ।
 सततं व्यचत यस्य दूरात्तं परिवर्जयेत् ॥ १५ ॥
 हृष्टरोमा सान्द्रमूत्रः शूनः कासज्वरार्दितः ।
 क्षीणमांसो हरो दूराद्भ्रज्यां वैद्येन जानता ॥ १६ ॥
 अयः प्रकृषिता यस्य क्षोषाः केशमिलक्षिताः ।
 कुशस्य बलहीनस्य नास्ति तस्य चिकित्सितम् ॥ १७ ॥
 ज्वरातिसारी शोफान्ते श्वयश्रुयं तयोः क्षये ।
 दुर्बलस्य विशेषेण नरस्यान्ताय जायते ॥ १८ ॥
 पाण्डुरश्च कुशोऽत्यर्थं लृणयाऽभिपरिश्रुतः ।
 डम्बरी कुपितोऽङ्गुष्ठः प्रत्याख्येयो विजानता ॥ १९ ॥

उरोयुक्त इति उरःप्रभवत्वेनानुमीयमानः । कृष्णमिलक्षिता
 इति दुग्धकर्मरत्नेन ज्ञाताः । क्रिया 'कोष्ठा(६५)मिलक्षिता'
 इति पाठः, स व्यक्त एव । डम्बरी श्लेष्माहावलीकोः किंवा
 डम्बरी संस्र्मनान् । कुपित उच्छ्रुयो मस्य स कुपितो-
 ऽङ्गुष्ठः ॥ १५-१९ ॥

हनुमन्याग्रहस्तृष्णा घलहासोऽतिमात्रया ।
 प्राणाश्चोरसि वर्तन्ते यस्य तं परिवर्जयेत् ॥ २० ॥

प्राणाश्चोरसि वर्तन्त इति वायव उरसि प्रकृषिता यद्वन्ति ।
 यदि तु जीवितं प्राणा इहोच्यन्ते, तदा तस्योरसि वर्तन्ते,
 मूल एव पुरुषो भवति । ततश्च तस्मिन् काके रिष्टेनाघाततां
 ज्ञात्वा रोगिपरिस्रागे वैद्यसाप्रसिद्धिर्भनत्येवेति कृत्वा प्राणा
 वायव इहोच्यन्ते इति श्रुवते; एवं तु मूत्रः—सद्योमरणीया-
 रिष्टवदेतत् प्रत्यासक्तस्युक्तमकमेव महिष्यतीति ॥ २० ॥

ताम्यस्यायच्छते शर्मं न किञ्चिदपि विन्दति ।
 क्षीणमांसबलाहारो मुमुर्षुरचिरान्नरः ॥ २१ ॥
 विषज्योनयो यस्य विरुद्धोपक्रमा भृशम् ।
 वैर्धन्ते दारुणा रोगाः क्षीघ्रं क्षीघ्रं स हन्यते ॥ २२ ॥
 बलं विज्ञाननारोग्यं ग्रहणी मांसशोणितम् ।
 एतानि यस्य क्षीयन्ते क्षिप्रं क्षिप्रं स हन्यते ॥ २३ ॥
 आरोग्यं हीयते यस्य प्रकृतिः परिहीयते ।
 सहसा सहसा तस्य मृत्युर्हरति जीवितम् ॥ २४ ॥
 तत्र श्लोकः ।

इत्येतानि शरीराणि व्याधिमानि विवर्जयेत् ।
 न ह्येषु धीराः पश्यन्ति तिरिङ्काश्चिदुपक्रमात् ॥ २५ ॥
 इत्यश्रितेश्चकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते इन्द्रिस्थाने
 कतनानिशरीरीयमिन्द्रियं नाम पष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥
 व्यापच्छते अत्रानि क्षिपति । विरुद्धोनय इति परस्परविरु-
 द्धभर्माणः । विरुद्धोनयोऽपि स्ववतयेकद्वयतया वा अविरु-
 द्धोपक्रमा अपि भवन्तीत्यत्र उक्तं—विरुद्धोपक्रमा इति । क्षा-
 रोग्यं हीयत इति अत्रोक्तोमव्यतिरिक्तारोग्यव्यापारोग्यहाति-
 नोप्या । प्रकृतिः परिहीयत इति सभावः शुशीलत्वादिरुक्तः
 क्षीयते; किंवा, प्रकृतिर्जनप्रतिबद्धा श्लेष्मप्रकृत्यादिरुक्ता
 क्षीयते ॥ २१-२५ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायामासुर्वेदवीपरिकार्यां चरक-
 तात्पर्यटीकायामिन्द्रियस्थाने कतनानिशरीरीय-
 मिन्द्रियं नाम पष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

१ 'वर्जित' इति पा० । २ 'व्यापच्छते' ताभ्यांति एव शर्मं
 किञ्चिन्न विन्दति' इति पा० । ३ 'निकारा यस्य वर्धन्ते' इति पा० ।
 ४ 'मांससारीणी' इति पा० । ५ 'हीयन्ते' इति पा० । ६ 'निकारा
 यस्य वर्धन्ते' इति पा० । ७ 'व्यापच्छते' इति पा० । ८ 'हरसा
 रविशब्दमोघः' इति पा०

१ 'श्लेष्म' इति पा० । २ 'कुष्ककासज्वरार्दित' इति पा० ।
 ३ 'कोष्ठा(६५)मिलक्षिता' इति 'कण्ठा(६५)मिलक्षिता' इति च पा० ।

सप्तमोऽध्यायः ।

अथातः पद्मरूपीयमिन्द्रियं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्वाह भगवानाश्रियः ॥ २ ॥

व्याधिपदानन्तरं वेदनेपत्रवौ उरिष्ठे, तौ च पूर्वाध्याय एव 'श्रुतपोपान्नकृजक' (इ. अ. ५) इत्यादिना तथा अन्यत्र 'आनाइशातिसारक' (इ. अ. ६) इत्यादिना रिष्ट-रूपतया उक्तावेभिनि कृत्वा छायाप्रतिच्छायारूपारिष्टस्य क्रम-प्राप्तस्याभिप्रायकं पद्मरूपीयमुच्यते । पद्मरूपामधिकृत्य कृतं पद्मरूपीयम् ॥ १ ॥ २ ॥

दृष्ट्यां यस्य विजानीयात् पद्मरूपां कुमारिकाम् ।
प्रतिच्छायामयीमक्षणेनैमिच्छेच्चिकित्सितुम् ॥ ३ ॥

पद्मरूपामिति नष्टरूपम् । कुमारिकामिति पुत्रपान्तरनयन-गतां कुमारिकां; किंवा, आतुरनयनगतामेव । यदुक्तं हारीते—
"अदर्शनमसचाते नेत्रे नष्टकुमारिके"—इति । प्रतिच्छायामयी-मिति प्रतिच्छायारूपम् ॥ ३ ॥

ज्योत्स्नायामातपे दीपे सल्लिख्यदर्शयोरपि ।
अक्षेपु विहृता यस्य च्छाया प्रेतस्तथैव सः ॥ ४ ॥

अन्वत्रापि छायाविकृतिमाह—ज्योत्स्नेत्यादि । अक्षेपु विकृ-सेति शिरोषाहुज्ज्वालिषु छायाधिकरणभूतेषु भवन्ती प्रति-च्छाया यस्य विकृता भवतीत्यर्थः । तेन व्यस्तसमलक्षणविकृ-ताऽपि छाया शृङ्गते । अन्ये तु,—विभक्तिविपरिणामाद्भ्रान-नामिति व्याख्यानयन्ति, तथा च सुगम एवार्थः ॥ ४ ॥

छिन्ना भिन्नाकुला च्छाया हीना वाऽप्यधिकाऽपि वा
नष्टा तन्वी द्विधा च्छिन्ना विकृता विशिरा च या ॥ ५ ॥
एताश्चान्याश्च याः काञ्चित् प्रतिच्छाया विगर्हिताः ।
सर्वां मुमुषतां ज्ञेया न वैलक्ष्यनिमित्तजाः ॥ ६ ॥

एतानेव छायाविकृतिभेदानाह—छिन्नेत्यादि । आकुलेति
अनिश्चितप्रतिनिम्बा । विकृता विकृतानुकारिणी । अप्यधिर-
ष्टाधिकारैरेनित्तमेव यद्भवति तदरिष्टमुक्तं, तथाऽपि पुनः
स्पष्टार्थं 'न वैलक्ष्यनिमित्तजाः' इत्युक्तम् ॥ ५ ॥ ६ ॥

संस्थानेन प्रमाणेन वर्णेन प्रमया तथा ।
छाया विवर्तते यस्य स्वस्योऽपि प्रेत एव सः ॥ ७ ॥

उपरति छायाहर्षं सामान्येन दर्शयन् छायाधयारिष्टमाह—
संस्थानेनेत्यादि । एतच्च छायाप्रतिच्छायायोः समानं सूत्रम् ।
तत्र संस्थानेन प्रमाणेन च प्रतिच्छायाः स्वरूपकथनं, तथा
वर्णेन प्रमया च छायायाः स्वरूपकथनम् । एतच्च संस्थानेन
प्रमाणेन च सदृशी छाया प्रतिच्छाया ज्ञेया; वर्णेन प्रमया च
लक्षिता वर्णप्रभाप्रत्यासरे वक्ष्यमाणा यवविधा च्छाया ज्ञेया ।
अत्र यत्तदोर्नित्यामिदं बन्धात्का इत्यप्याहार्थते । तेन संस्था-

नादिभिर्यौ छाया प्रतिच्छायारूपा, सा यस्य विवर्तते अन्यथा
भवति, स प्रेत एवेति योजना ॥ ७ ॥

संस्थानमाकृतिर्ज्ञेया सुपमा विपमा च सा ।
मध्यमहर्षं महच्चोकं प्रमाणं त्रिविधं नृणाम् ॥ ८ ॥
प्रतिप्रमाणसंस्थाना जलादर्शातपादिषु ।
छाया या सा प्रतिच्छाया च्छाया वर्णप्रमाधया ॥ ९ ॥

प्रतिच्छायाकारणभूते संस्थानप्रमाणे एव विकृतोति—संस्था-
नमित्यादि । आकृतिरकारः । प्रतीत्यादि प्रतिच्छायाविवरणं,
'छाया वर्णप्रमाधया' इत्यादि तु छायाविवरणं भविष्यति ।
प्रतिप्रमाणसंस्थानेनेत्यत्र प्रति सादृश्ये; तेन प्रमाणसदृशी, संस्था-
नसदृशी च । प्रमाणसंस्थानसदृशतया जलादिषु या छाया,
सा प्रतिच्छाया । छाया तु या पद्मविधा सा वर्णप्रमाधया
वर्णप्रभासदृशरितोपलभ्यते इत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥

खादीनां पञ्च पञ्चानां छाया विविधलक्षणाः ।
नाभसी निर्मला नीला सक्नेहा सप्रमेच च ॥ १० ॥
रुक्षा इयाधारणा या तु चायवी सा हृतप्रभा ।
विशुद्धरक्ता त्वाग्नेयी दीप्ताभा दर्शनप्रिया ॥ ११ ॥
शुद्धवैदूर्यविमला तुल्लिग्धा चाम्भसी मता ।
स्थिरा त्रिभिः घना श्लक्ष्णा इयामा श्वेता च पार्थिवी
चायवी गर्हिता त्वासां चतस्रः स्युः सुलोदयाः ।
चायवी तु विनाशाय क्लेशाय महतेऽपि वा ॥ १३ ॥

खादीनामित्यादिना छायां विभजते । उपरति धीप्ताभा ।
चायवी गर्हितेति चायवी रिष्टाय प्राप्ते भवति । यस्य जन्मप्रयति
चायवी, स चापि प्रमत्तक्षेत्रमात्मवतीत्याह—नायवीत्यादि ।
विनाशावेति कैकस्यादुपस्था विनाशाय, सद्भा तु चायवी
क्लेशयेति ज्ञेयम् ॥ १०-१३ ॥

श्यात्सैजसी प्रभा सर्वा सा तु सप्तविधा स्यूता ।
रुक्षा पीता सिता इयावा हरिता पाण्डुराऽसिता १४
भासां याः स्युर्विकासिन्यः क्षिग्धाश्च त्रिपुलाश्च याः ।
नाः शुभा रुक्षमलिनाः संक्षिप्ताश्चाशुभोदयाः ॥ १५ ॥

सप्रति छायाप्रयत्नेन वर्णभेद उक्तः, तत्र वर्णभेदात्सदृशं
च प्रथमाध्याय एवोक्तं; प्रभायात्तु भेदं रिष्टं चाह—सप्तानवी-
त्यादि । प्रभा च यद्यपि प्रथमाध्याये संभ्रमे नोक्तः; तथाऽपि
तत्र च्छायाधयवदेन वर्णभेदा उक्तः, एतच्च वर्णभेदात्सदृशं च
प्रथमाध्याये संभ्रमेणोक्तं, छायाधयवदेन तत्र प्रभाऽपि सूचितेति
ज्ञेयम् । अशुभोदया इत्युक्त्वाऽप्येते मरणोदयाः, सदृशोत्पादे
तु बहुदुःखरूपा अशुभोदया इति ज्ञेयम् ॥ १४ ॥ १५ ॥

वर्णमात्रामिति च्छाया भास्तु वर्णप्रकाशिनी ।
आसत्ता लक्ष्यते च्छाया भाः प्रकृष्टा प्रकाशते ॥ १६ ॥

१ क्षिग्धाऽपुला इति पा० । २ 'शुभोदया' इति पा० ।
३ 'अकसादुद्रता' इति पा० । ४ 'संक्षिप्ता' इति पा० । ५ 'प्रभा'
इति पा० । ६ 'विष्टा भाः' इति पा० ।

नाच्छायो नाम्नः कश्चिद्विशेषाद्विद्वयन्ति तु ।
नृणां शुभाशुभोत्पत्तिं काले छायाप्रमाश्रयाः ॥१७॥

प्रमाच्छाययोर्दुर्लभत्वेन मेदकं लक्षणमाह—वर्णमित्यादि ।
वर्णनाकामतीति छायाकान्तो वर्णो नोपलभ्यते सम्यक् ।
आसन्न लक्ष्यते छाया, यथा—वित्रगता छाया प्रलयाद्यैव
लक्ष्यते । भाः प्रकृष्टा प्रकाशते; यथा—मणिमौक्तिकारीनां
प्रभा दूराद्बुपलभ्यत इत्यर्थः । विशेषा इति छायाप्रमेयोः शुभा-
शुभरूपविशेषाः । विद्वयन्तीति गमयन्ति । काल इति
परिपाककाले ॥ १६ ॥ १७ ॥

कामलाऽक्षयोर्मुखं पूर्णं शङ्खयोर्मुकमांसता ।
संत्रासञ्चोष्णतात्रयं यस्य तं परिवर्जयेत् ॥ १८ ॥
उत्थाप्यमानः शयनात् प्रमोहं याति यो नरः ।
मुहुर्मुहुर्न सताहं स जीवति विकार्यनः ॥ १९ ॥
संसृष्टा व्याधयो यस्य प्रतिलोमातुलोमयाः ।
व्यापन्ना ब्रह्मणी प्रायः सोऽर्धमासं न जीवति ॥२०॥

कामलाऽक्षोरिति कामलिन इव पीताक्षत्वम् । विकार्यन
इति निन्दापरः । संसृष्टा इति परस्परसंबन्धाः, किंवा संघ-
ष्टदोषजन्याः । प्रतिलोमातुलोमया इति अधोमार्गोर्ध्वमार्ग-
गताः । व्यापन्ना प्रदणीति च्छेदः; किंवा, व्यापन्ना
ब्रह्मणी यस्य एव व्यापन्नप्रदणीति पाठः । प्रायः सोऽर्धमासं
न जीवतीत्यनेनार्धमासमतिक्रम्यापि मरणं भवति न तु
मरणव्यभिचारः ॥ १८-२० ॥

उपरुद्धस्य रोणेण कर्पिं(शं)तस्याल्पमश्रतः ।
बहु मूत्रपुरीषं स्याद्यस्य तं परिवर्जयेत् ॥ २१ ॥
दुर्वैलो बहु भुङ्क्ते यः प्राग्भुक्तावन्नमातुरः ।
अल्पमूत्रपुरीषञ्च यथा प्रेतस्तथैव सः ॥ २२ ॥
इष्टं च शुंगसंप्रदासकमस्यस्यति सो नरः ।
शश्वच्च बलवर्णाभ्यां हीयते न स जीवति ॥ २३ ॥
प्रकूजति प्रश्वसिति शिथिलं चातिसायंते ।
बलहीनः पिपासार्तः शुष्कास्यो न स जीवति ॥२४॥
हृत्सं च यः प्रश्वसिति व्याधिर्बुद्धं स्पन्दते च यः ।
मृतमेव तमात्रेयो व्याचक्षते पुनर्वसुः ॥ २५ ॥
ऊर्ध्वं च यः प्रश्वसिति श्लेष्मणा चाभिभूयते ।
हीनवर्णबलाहारी यो नरो न स जीवति ॥ २६ ॥

प्राग्भुक्तादिति बावदन्तं भुङ्क्ते स एवंविनेषु ततो बहु भुङ्क्ते
इत्यर्थः । इष्टमिति इष्टरुचम् । शुंगसंप्रदासिति पथ्यम् । शिथि-
लमिति पूर्वेण सन्ध्यवे, तेन श्वय इव प्रकूजति । प्रक्षलितो-
सन्तः श्वापं नयति । व्याधिर्बुद्धिति बुद्धितम् ॥ २१-२६ ॥

ऊर्ध्वम्रे नयने यस्य मन्थे चान(र)तकम्पने ।
बलहीनः पिपासार्तः शुष्कास्यो न स जीवति ॥२७॥
यस्य गण्डालुपचितौ ज्वरकासौ च दारुणौ ।
शूली प्रदेष्टि चाप्यन्नं तस्मिन् कर्म न सिध्यति ॥२८॥
व्याधुत्समूर्धजिह्वास्यो बुधौ यस्य च विच्युते ।
कण्ठकैश्चाचिता जिह्वा यथा प्रेतस्तथैव सः ॥ २९ ॥
शेफश्चात्यर्थमुत्सिकं निःसृतौ घृणौ भृशम् ।
जतञ्चैव विपर्यातो विकृत्या प्रेतलक्षणम् ॥ ३० ॥
निचितं यस्य मांसं स्यात्स्वगस्थित्वेव दृश्यते ।
क्षीणस्यानश्रतस्तस्य मासमायुः परं भवेत् ॥ ३१ ॥

तत्र श्लोकः ।

इदं लिङ्गमरिष्टार्यमनेकमभिजिह्वायुः ।
आयुर्वेदविदित्यास्यां लभते कुशलो जनः ॥ ३२ ॥
इत्यग्निवेशकृते तन्ने चरकप्रतिसंस्कृते इन्द्रिय-
स्थाने पत्ररूपीयमिन्द्रियं नाम
सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

ऊर्ध्वम इति ऊर्ध्वमुद्ये । आरतकम्पने अवस्थान्तकम्पने ।
वसिकमिति अन्तःप्रविष्टम् । अतश्चैव विपर्याश इति शेफोऽ-
तिनिःसृतः, घृणौ चातिप्रविष्टौ । विकृत्येति स्वभावं विना;
तेन स्वभावोत्सिकशेफादि न रिष्टं, किन्त्वनिमित्तं कादाचित्कं
सदेव रिष्टम् । निश्चितमिति क्षीणं, निश्चरस्य प्रतिघर्षणत्वात् ।
एवं च तथा मांसं क्षीणं भवति, दया त्वगस्थित्वेव लभ्य
दृश्यते । किंवा निश्चितमुपचितं मांसं स्यात् । त्वगस्थित्वेव
दृश्यते त्वगस्थिमात्रवशेन वा भवतीति यावत् ॥ २७-३२ ॥

इति श्रीचरकपण्डितपरिचितायामायुर्वेदविषयिकायां चरक-
तात्पर्यटीकायामिन्द्रियस्थाने पत्ररूपीयमिन्द्रियं
नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

अथातोऽवाकृशिरस्तीयमिन्द्रियं व्याप्यास्यामः ॥१॥
इति ह स्माह भगवानानेयः ॥ २ ॥

वृकानुकरिष्टपरिमाहकेऽध्यायद्वये वक्ष्ये छायाविश्रमिषा-
यकत्वसाधर्म्यादवाक्शिरस्तीरोऽभिधीयते ॥ १ ॥ २ ॥

अवाक्शिरा वा जिह्वा वा यस्य वा विशिरा भवेत् ।
जन्ता रूपप्रतिच्छाया नैनमिच्छेद्यिकित्सितम् ॥३॥
जटीभूतानि पद्मानि दृष्टिश्चापि निरुद्धंते ।
यस्य जन्तोर्न तं धीरो भेपजेनोपपादयेत् ॥ ४ ॥
यस्य शूनानि वर्तमानि न समायान्ति शुष्यतः ।
चक्षुषी घोषदिशेते यथा प्रेतस्तथैव सः ॥ ५ ॥

१ 'छायाप्रतिच्छायायोः' इति पा० । २ 'अथस्यस्योष्णता यात्रे'
इति पा० । ३ 'ऊर्ध्वं च न' इति पा० । ४ 'प्राग्भुक्तावन्नमातुरः'
इति पा० । ५ 'वसिष्ठुत्पुण्ड्रपत्र' इति पा० ।

१ 'वसानारतकम्पने' इति पा० । २ 'आयुर्वेदमुच्यते' इति
पा० । ३ 'तु त्वगस्थि वैव' इति पा० । ४ 'न शुभते' इति पा० ।
५ 'नोपदशेते' इति पा० ।

अपूर्वानकृतान् व्यक्तान् दृष्ट्वा मरणमादिशेत् ॥ ६ ॥
 त्र्यहमेतेन जीवन्ति लक्षणेनानुरा नराः ।
 अरोगाणां पुनस्त्वैतत् पद्भ्यां परमुच्यते ॥ ७ ॥

अवाकशिरा इति कर्षपादः । एतच्छायाप्रकरणवक्ष्य-
 मपि श्रीप्रमारकवक्ष्यापनार्थमिह श्रीप्रमारकरिषु पठितम् ।
 अत्र धारिष्टानि ध्यदादिमारकाणि वक्ष्यानि । न समाया-
 न्तीति न परस्परं मिलन्ति । अपूर्वानिति असहजम् । अकृता-
 निति प्रयत्नेनाकृतान् ॥ ३-७ ॥

आयम्योत्पाटितान् केशान् यो नरो नावबुध्यते ।
 अनानुरो वा रोगी वा पद्भ्यां नातिवर्तते ॥ ८ ॥
 यस्य केशा निरभ्यङ्गा दृश्यन्तेऽभ्यक्तसन्निभाः ।
 उपरुद्धायुषं ज्ञात्वा तं धीरः परिवर्जयेत् ॥ ९ ॥

आयम्येति बलादाकृष्य । यद्यपि "तस्य केशलोमानि"
 (इ. अ. ३) इत्यादिनैव एतदरिष्टमित्युक्तं, तथाऽपीद्वावरल-
 स्थविपयप्रतिपादनार्थं पुनरभिधानम् । किं च तत्र "प्रलक्ष्येरन्"
 इति पदेन केशानामनुत्पादनमुक्तं नेह तथेति विशेषः ॥ ८ ॥ ९ ॥

ग्लायते नासिकावंशः पृथुत्वं यस्य गच्छति ।
 अशूनः शूनसंकाशः प्रत्याख्येयः स जानता ॥ १० ॥
 अत्यर्थविवृता यस्य यस्य चाल्यर्थसंबुता ।
 जिह्वा वा परिशुष्का वा नासिका न स जीवति ॥ ११ ॥
 मुखं शब्दशैवाचोष्ठौ शुक्रश्यावातिओहितौ ।
 विकृत्या यस्य वा नीलौ न स रोगाद्रिमुच्यते ॥ १२ ॥

ग्लायत इति दीर्घत्वं भजते । अशून इति परमार्थतोऽ-
 शूनः । विवृतेति निर्गता । संबुतेति प्रविष्टा । शब्दशैवाचो-
 ष्टौ विकृत्येति सहजं विना, तथा हेतुं विनेत्यर्थः ॥ १०-१२ ॥

अस्थिभ्रंशः हिजा यस्य पुष्पिताः पङ्कसंबुताः ।
 विकृत्या न स रोगं तं विद्यायारोग्यमधुते ॥ १३ ॥
 स्तन्ध्या निश्चेतना शुर्वी कण्ठकोपचिता शृशम् ।
 श्यावा शुष्काऽथवा शूना प्रेतजिह्वा विसर्पिणी १४

दीर्घमुच्छ्वस्य यो ह्रस्वं नरो निःश्वस्य ताम्यति ।
 उपरुद्धायुषं ज्ञात्वा तं धीरः परिवर्जयेत् ॥ १५ ॥
 हस्तौ पादौ च मन्ये च तालु चैवातिशीतलम् ।
 भवत्यायुःक्षये क्रूरमथवाऽपि भवेन्मृदु ॥ १६ ॥

घट्टयल्लानुना जानु पादाबुद्यम्य पातपन् ।
 योऽपास्यति मुहुर्वैक्रमातुरो न स जीवति ॥ १७ ॥
 दन्तैरिच्छन्दश्चाप्राणि नखैरिच्छन्दश्चिरोरुहान् ।
 काष्ठेन भूमिं विलिखन्न रोगात् परिमुच्यते ॥ १८ ॥

दन्तान् पादति यो जाग्रदसाक्षा विक्रदन् हसन् ।
 विजानाति न चेदुःखं न स रोगाद्रिमुच्यते ॥ १९ ॥

१ 'नातिवर्धते' इति पा० । २ 'न्यापतो नासिकावंशः' इति
 पा० । ३ 'मुखशब्दशैवाचोष्ठौ' इति पा० ।

मुहुर्वैक्रमन् मुहुः क्षयेऽन् शब्दां पादेन हन्ति यः ।
 उच्चैरिच्छन्नि विमृशद्वातुरो न स जीवति ॥ २० ॥

अस्थिवच्छ्रेता अस्थिभ्रंशः । विसर्पिणी बहिर्निर्गता । निःश्व-
 सेति अन्तरोच्छ्वासं नीत्वा । अपासति मुहुरिति मुखमाक्षि-
 पति । असाक्षा इति उच्चैः । उच्चैरिच्छन्तीति नासाकर्णाक्षि-
 योतांसि ॥ १३-२० ॥

वैविन्दन्ति पुरा भावैः समेतैः परमां रतिम् ।
 तैरेवारममाणस्य ग्लानोर्मरणमादिशेत् ॥ २१ ॥
 न विभर्ति शिरो श्रीधा न पृष्ठं भारमात्मनः ।
 न हनू पिण्डमास्यस्यमातुरस्य मुमूर्षतः ॥ २२ ॥

सहसा ज्वरसंतापस्तृष्णा मूर्च्छां बलक्षयः ।
 विस्तेषणं च सन्धीनां मुमूर्षोरुपजायते ॥ २३ ॥
 गौसर्गं घदनाद्यस्य खेदः प्रच्यवते शृशम् ।
 लेपज्वरोपतप्तस्य दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥ २४ ॥

नोपैति कण्ठमाहारो जिह्वा कण्ठमुपैति च ।
 आयुष्यन्तं गते जन्तोर्वलं च परिहीयते ॥ २५ ॥
 शिरो विक्रिपते कृच्छ्रान्मुञ्चयित्वा प्रपाणिकौ ।
 ललाटप्रसृतखेदो मुमुर्षुश्च्युतयन्धनः ॥ २६ ॥

तत्र श्लोकः ।

इमानि लिङ्गानि नरेषु बुद्धिमा-
 चिंशामयेतावहितौ मुमुर्षुषु ।
 क्षणेन भूत्वा ह्युपयान्ति कामिचि-
 न्न वाफलं लिङ्गमिहास्ति किञ्चन ॥ २७ ॥
 इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते इन्द्रिय-
 स्थानेऽवाकशिरसीयमिन्द्रियं

नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

ग्लानोरिति क्षीयमाणस्य । भारमात्मन इति कर्षव-
 रीरम् । दृष्टमिति शरीराधोभावः । गौसर्ग इति प्रत्यये ।
 लेपज्वरः खल्पशीतयुक्तः कफज्वरः । कृच्छ्रदिल्यशीघ्रं
 मुचयित्वा, प्रपाणिकौ मगिनन्धादूर्ध्वं कूर्परपयन्तं (शिरो
 विक्रिपति) ॥ २१-२७ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितानामायुर्वेददीपिकायां
 चरकतापर्यटीकायामिन्द्रियस्थानेऽवाकशिरसी-
 यमिन्द्रियं नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

नवमोऽध्यायः ।

अथातो यस्वदयावन्निमिचीयंसिन्द्रियं व्याख्या-
 स्वामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानाग्नेयः ॥ २ ॥

१ 'मुहुर्वैक्रमन्' इति पा० । २ 'मुमुर्षुः क्षयन्धन' इति
 पा० । ३ 'विभावेतावहितौ मुहुर्वैक्रमन्' इति पा० । ४ 'अथ पादो
 हस्तैरिच्छन्दस्तृष्णे न पठते । ५ 'यस्वदयावीय' इति पा० ।

यस्य द्यावनिमिषीषोऽपि तृष्णानुकारिणामिषायकतया
उच्यते । यस्य द्यावराब्देन रक्षणया 'यस्य द्यावे' इत्या-
दिप्रत्ययैः रिष्टं प्राह्यम् ॥ तेन, यस्वरभावरूपनिमित्तं रिष्टमधि-
कृत्य इतोऽप्यायो यस्वर्यावनिमिषीय ॥ १ ॥ २ ॥

यस्य द्यावे परिघ्नस्ते हरिते चापि दर्शने ।
आपन्नो व्याधिरन्ताय श्वेतस्तस्य विज्ञानता ॥ ३ ॥
निःसंशः परिशुष्कास्यः संमृद्धो व्याधिभिश्च यः ।
उपकृद्वायुपं ज्ञात्वा तं धीरः परिवर्जयेत् ॥ ४ ॥
हरिताश्च सिरा यस्य लोमकृपाश्च संवृताः ।
सोऽम्लामिलापी पुरुषः पित्तान्मरणमश्नुते ॥ ५ ॥
शरीरान्ताश्च शोभन्ते शरीरं चोपशुष्यति ।
वलं च हीयते यस्य राजयद्दमा हिनस्ति तम् ॥ ६ ॥
अंसाभितापो ह्रिका च छर्दनं शोणितस्य च ।
आनाहः पार्श्वशूलं च भवत्यन्ताय शोषिणः ॥ ७ ॥
घातव्याधिरपसारी कुष्ठी शोषी तयोदरी ।
शुष्मी च मधुमेही च राजयद्दमा च यो नरः ॥ ८ ॥
अक्षिकित्स्या भवन्त्येते यलमासक्षये सति ।
अन्येष्वपि विकारेषु तान् मीपकू परिवर्जयेत् ॥ ९ ॥
विरेचनद्वतानाहो यस्त्वृष्णानुगतो नरः ।
विरिक्तः पुनराभ्याति यथा प्रेतस्तथैव सः ॥ १० ॥
पेयं पातु न शक्नोति कण्ठस्य च मुपस्य च ।
उरस्तश्च विनुष्कत्वाद्यो नरो न स जीवति ॥ ११ ॥
स्वरस्य दुर्बलीभावं हानिं च बलवर्णयोः ।
रोगवृद्धिमयुक्तया च दृष्ट्वा मरणमादिशेत् ॥ १२ ॥
ऊर्ध्वं श्वासं गतोऽप्याणं शूलोपहतवह्णगम् ।
शर्म चानधिगच्छन्तं बुद्धिमान् परिवर्जयेत् ॥ १३ ॥

समृद्ध उपचित । शरीरान्ता इत्यपवादय । शोभन्त
इति शान्ते, क्रिया शोभायुषा भवन्ति । वात एव व्याधि
यस्य शोषिणः स वातव्याधिः । तानिति धरुनासक्षयमुक्तान् ।
निरेचनेन हत आनाहो यस्य स तथा । अयुक्तयैस्तनुवित-
रूपेण ॥ ३-१३ ॥

अपस्वरं भापमाणं प्राप्तं मरणमात्मनः ।
श्रोतारं चाप्यशब्दस्य दूरतः परिवर्जयेत् ॥ १४ ॥
यं नर सहसा रोगो दुर्बलं परिमुञ्चति ।
संशयप्राप्तमात्रेयो जीवितं तस्य मन्यते ॥ १५ ॥
अथ चेज्जातयस्त्रस्य याचेरन् प्रणिपाततः ।
रसेनाद्यादिति मृषाघासां द्याद्विशोघनम् ॥ १६ ॥
मासेन चैत्र दृश्येत विशेषस्तस्य शोभनः ।
रसेनान्यैर्वदुषिधैर्दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥ १७ ॥

१ 'संविद्ध' इति पा० । २ 'हरितामा' इति पा० । ३ 'रकी'
इति पा० । ४ 'पेयं पातु न शक्नोति' इत्यपवादयः । ५
५४ विरहत्वाद्यो नरो न स जीवति' इति पा० ।

अपस्वरमिति विदुतस्वरं यथा भवति तथा भापमाणम् ।
किं भापमाणमित्याह—मरणमात्मन इति, मरिष्यामि मरि-
ष्यामीति भापमाणमित्यर्थः । श्रोतारं चेत्वादि रिष्टानन्तरं
'संशयप्राप्तमात्रेयो' इत्यादौ अनियतारिष्टतया मात्रेयस्यात्र
मरणं प्रति सदेह इति द्रुते । तच्च न, रिष्टस्य मरणव्याधिचा-
रित्वमाचार्येण प्रयत्नेनोक्तं, व्युत्पादितं नास्माभिः । किञ्च न च
पीतसंशयस्यानेयस्य सतयोऽस्ति, तेन शिष्यव्युत्पत्त्यर्थमयमा-
चार्यं संशयं दर्शयति, तथा निर्णयं करोति । यथा,—“दृष्ट्वा
प्रमेहं मधुरं सपिच्छं मधूपमं साद्विविधो विचारः” (नि
अ ६) इत्यादौ संशयं दर्शयित्वा निर्णयं दर्शितवान्, तथे-
हापि दुर्बलस्य सहसा रोगमुक्तौ रिष्टं वा स्यात्, संपेया सन्त-
र्पणाद्याभिसंशयो वा स्यादिति सदेह, रिष्टपक्षे तु मरणम् ।
तत्र 'अथ चेत्' इत्यादिना परीक्षामारभते, परीक्षाया च
मासरेन विशेषालाभे रिष्टत्वावधारणं भवतीति सुव्यवस्थोऽयं
ग्रन्थः । दुर्लभमित्यत्राप्यम् ॥ १४-१७ ॥

निष्टयूतं च पुरीषं च रेतश्चात्मसि मज्जति ।
यस्य तस्यायुषः प्रातमन्तमाहुर्मनीषिणः ॥ १८ ॥
निष्टयूते यस्य हृदयन्ते वर्णा बहुविधाः पृथक् ।
तच्च सौदत्यः प्राप्य न स जीवितुमर्हति ॥ १९ ॥
पित्तमृष्णानुगं यस्य शक्तो प्राप्य विमृच्छति ।
स रोगः शङ्को नात्रा विराशाद्धन्ति जीवितम् २०
सफेनं दधिरे यस्य मुद्गुरास्यात् प्रतिच्यते ।
शूलैश्च तुघते कुक्षिः प्रत्याप्येयस्तथाविधः ॥ २१ ॥
यलमांसक्षयस्तीव्रो रोगवृद्धिररोचकः ।
यस्यातुरस्य लक्ष्यन्ते शीनं पक्षाघातं स जीवति ॥ २२ ॥
निष्कृतं इत्यादौ बहुविधवर्णयोगं पुरारिष्टादिशेषं ।
धीदतीति मज्जति । 'यस्य पित्तं (सू अ १८) इत्या-
दिना सूनस्थानोऽपि शङ्को इह मरणवृत्तकतया रिष्टत्वे
नोच्यते ॥ १८-२२ ॥

तत्र श्लोकौ ।

विज्ञानानि मनुष्याणां मरणे प्रत्युपस्थिते ।
भवन्त्येतानि सपश्येद्व्यान्येयविधानि च ॥ २३ ॥
तानि सर्वाणि लक्ष्यन्ते न तु सर्वाणि मानवम् ।
विशान्तिं विनशिष्यन्तं तस्माद्बोध्यानि सर्षतः ॥ २४ ॥
इत्यग्निवेशादृते तन्मे चरकप्रतिसंस्कृते इन्द्रि-
यस्थाने यस्यदयापनिमित्तीयमिन्द्रियं
नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

विज्ञानानीति लक्ष्यानि नवनादिवैदृताभिः श्रेयानि ।
सर्षानि लक्ष्यन्त इति नानावृत्तेषु लक्ष्यन्ते । न तु

१ 'तत्र शीरेत्' इति पा० । २ 'यस्य पित्तं' इति पा० ।
३ 'विमृच्छति' इति पा० ।

सर्वाणि मानवं विशन्तीति एकपुरुषं न सर्वाणि विश-
न्तीति ॥ २३ ॥ २४ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायामायुर्वेदरीपिकाया
चरकतात्पर्यटीकाया यस्यस्यावनिमित्तीयमिन्द्रियं
नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

दशमोऽध्यायः ।

अथातः सद्योमरणीयमिन्द्रियं ध्याख्यास्यामः ॥१॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

व्यवहितमरणप्रतिपादकमरिष्टमभिधाय प्रत्यासन्नमरणप्रति-
पादकं रिष्ट वक्तुं सद्योमरणीयोऽभिधीयते । सद्य शब्देनेह
केचित् सप्तमप्रमिच्छन्ति, अपरे त्रिरात्रम् ॥ १ ॥ २ ॥

सद्यस्तितिक्षतः प्राणाँहृत्प्रणानि पृथक् पृथक् ।
अत्रिवेशः । प्रवक्ष्यामि संस्पृष्टो यैर्न जीयति ॥ ३ ॥

वाताष्टीला सुसंबुद्धा तिष्ठन्ती दारुणा हृदि ।

तृष्ण्याऽमिपरीतस्य सद्यो मुष्णाति जीवितम् ॥४॥

पिण्डके शिथिलीकृत्य जिहीकृत्य च नासिकाम् ।

वायुः शरीरे विचरन् सद्यो मुष्णाति जीवितम् ॥५॥

सुयो यस्य च्युते स्थानादन्तर्दाहश्च दारुणः ।

तस्य द्विक्राकरो रोगः सद्यो मुष्णाति जीवितम् ॥६॥

क्षीणशोणितमांसस्य वायुरुध्वंगतिश्चरन् ।

उमे मन्ये समे यस्य सद्यो मुष्णाति जीवितम् ॥७॥

अन्तरेण गुदं गच्छन् नाभिं च सहसाऽनिलः ।

कृशस्य वंक्षणौ गृह्णन् सद्यो मुष्णाति जीवितम् ॥८॥

वितत्य पर्शुकाप्राणि गृहीत्वोरश्च माहतः ।

स्तिमितस्यायताक्षस्य सद्यो मुष्णाति जीवितम् ॥९॥

हृदयं च गुदं चोमे गृहीत्वा मास्तो बली ।

दुर्बलस्य विशेषेण सद्यो मुष्णाति जीवितम् ॥ १० ॥

वंक्षणं च गुदं चोमे गृहीत्वा मास्तो बली ।

भ्यासं संजनयन्नन्तोः सद्यो मुष्णाति जीवितम् ॥११॥

नाभिं भ्रून् बैस्तिशीर्षं पुरीषं चापि माहतः ।

प्रेच्छिन्नं जनयन्मूलं सद्यो मुष्णाति जीवितम् ॥१२॥

भिद्येते वंक्षणौ यस्य वातशूलैः समन्ततः ।

भिन्नं पुरीषं तृष्णा च सद्यः प्राणाज्जहाति सः ॥१३॥

आहतं मारुतेनेह शरीरं यस्य केवलम् ।

भिन्नं पुरीषं तृष्णा च सद्यो जहात् स जीवितम् ॥१४॥

शरीरं शोफितं यस्य वातशोफेन देहिनः ।

भिन्नं पुरीषं तृष्णा च सद्यो जहात् स जीवितम् ॥१५॥

१ 'गुदं नाभिं चान्तरेण गृह्णाति' इति पा० । २ 'गृह्णाति' इति
पा० । ३ 'नाभिं बैस्तिशीर्षं भ्रून्' इति पा० । ४ 'विद्य' इति
पा० ।

(आमाशयसमुत्थाना यस्य स्यात् परिकर्तिका ।
भिन्नं पुरीषं तृष्णा च सद्यः प्राणाज्जहाति सः ॥)

आमाशयसमुत्थाना यस्य स्यात् परिकर्तिका ।

तृष्णा गुदप्रदक्ष्वोप्रः सद्यो जहात् स जीवितम् ॥१६॥

पकाशयमधिष्ठाय हत्वा संज्ञां च माहतः ।

कण्ठे घुर्घुरकं कृत्वा सद्यो हरति जीवितम् ॥१७॥

दन्ताः कर्दमदिग्धाभा मुखं चूर्णकसन्निभम् ।

सिप्रायन्ते च गात्राणि लिङ्गं सद्यो मरिष्यतः ॥१८॥

तृष्णाश्वासशिरोरोगमोहदौर्बल्यकृजनेः ।

स्पृष्टः प्राणाज्जहात्यायु शक्रेन्देन चातुरः ॥ १९ ॥

तितिक्षत इति तितिक्षत इव, प्राणानां प्रियत्वेन स्वयं

हननायोग्यत्वात् । पिण्डके इति जङ्घापिण्डके । अन्तरेण गुदं

नाभिं चेति गुदनाभिमध्ये । हृदयं गृहीत्वेति हृदयं स्वविकारेण

प्रीत्य । बैस्तिशीर्षमिति बस्त्यूर्ध्वभागम् । प्रच्छिन्नमिति

प्रच्छिन्नमिव प्रच्छिन्नं, छेदनाकारवेदनायुक्तत्वात् । आहत-

मिति स्यात् । शोफितमिति शोफुकम् । परिकर्तिका परि-

कर्तनाकारा वेदना । घुर्घुरकमिति घुर्घुरकमित्याकारं शब्दं,

स कफावहनेन क्षाचेन भवति । मुखं चूर्णकसन्निभं स्यात् ।

सिप्रायन्ते इति सिप्रा नष्टी तद्वत् खेदातिप्रादुर्भावदाचरन्तीति

सिप्रायन्ते, किंवा सिप्रायन्त इति शिथिलीभवन्ति, अनेका-

र्थत्वाद्भावनाम् ॥ ३-१९ ॥

तत्र श्लोकः ।

एतानि पलु लिङ्गानि यः सम्यगवबुध्यते ।

स जीवितं च मर्त्यानां मरणं चावबुध्यते ॥ २० ॥

इत्यग्निवेशकृते तत्रे चरकप्रतिसंस्कृते इन्द्रि-

यस्थाने सद्योमरणीयमिन्द्रियं नाम

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

स जीवितं चावबुध्यत इति यथोक्तिरामावेन जीवितं

बुध्यते, रिष्टसंज्ञावे च मरणं बुध्यत इति ॥ २० ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायामायुर्वेदरीपिकाया चरक-

तात्पर्यटीकायामिन्द्रियस्थाने सद्योमरणीयमिन्द्रियं

नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

एकादशोऽध्यायः ।

अथातोऽणुज्योतीयमिन्द्रियं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

सद्य कालनियत रिष्टमभिधाय काकविशेषनियतारिष्टमि-

धायकमणुज्योतीयमुच्यते । अणुज्योतिषेह यथाशुतं रोगं

वर्जयित्वा सञ्जयामनुक्रियते ॥ १ ॥ २ ॥

१ 'शुद्धाति' इति पा० । २ 'प्राज्ञोतीति' इति पा० ।

अणुज्योतिरनेकाग्रो बुद्ध्यायो दुर्मनाः सदा ।
रति न लभते याति परलोके समान्तरम् ॥ ३ ॥

ज्योति सकलशरीरान्तर्गतं वेद्यं, अणुज्योतिर्मन्दाभि ।
अनेकाग्रो म्याङ्गुलचित्तं, दुर्मना इत्यनेन तु मनोवैर्बल्यमु-
च्यते, तेन न पौनःकच्यम् । समान्तरमिति समामन्थे ॥ ३ ॥

यलिं पलिभृतो यस्य प्रणीतं नोपभुञ्जते ।
लोकान्तरगतः पिण्डं भुङ्क्ते संवत्सरेण सः ॥ ४ ॥
सप्तर्षीणां समीपस्थां यो न पश्यत्यहन्धतीम् ।
संवत्सरान्ते जन्तुः स संपदयति महत्तमः ॥ ५ ॥
विहृत्या विनिमित्तं यः शोभासुपचयं धनम् ।
प्राप्नोत्यतो वा विभ्रंशं समान्तं तस्य जीवितम् ॥ ६ ॥

यलिमिति वायसाना विधिवद्गतमम् । महत्तम इति मर-
णस्यं तमः । विहृत्येति प्रसिद्धं धनादिकारणं विना । विनिमि-
त्तमिति शरीरसंबद्धधनादिमुच्यकलक्षणं विना, शरीरसंबद्धल-
क्षणवशादेव कस्मिंश्चित्काले भनादि तदपचयो वा भवति;
तस्य लक्षणनिमित्तत्वाद्दरिद्रमिति प्रथमाध्याय एषोक्तम् । उप-
चयमिति शरीर एषोपचयम् । अतो विभ्रंशमिति शोभासु-
भायम् ॥ ४-६ ॥

मक्तिः शीलं स्रुतिस्व्यागो बुद्धिर्वलमहेतुकम् ।
पडेवानि निवर्तन्ते पद्मभिर्मासैर्मरिष्यतः ॥ ७ ॥
धमनीनामपूर्वाणां जालमत्यर्थेशोभनम् ।
ललाटे दृश्यते यस्य पण्मासात् स जीवति ॥ ८ ॥
लेपाभिद्रव्यप्रकामिर्ललाटमुपचीयते ।
यस्य तस्याद्युपः पद्मभिर्मासैरन्तं समादिशेत् ॥ ९ ॥

मक्तिरिच्छा । शहेतुकमिति क्रियाविशेषणम् । सद्येयनि-
र्देषादेव पश्यते लब्धे पुन पठिति पदं पण्णां समुद्रिताना-
नेव निवृत्तिरिष्टमिति दर्शयितुम् । जालमिति जालाकारम् ।
धन्द्रव्यप्रकामिरिति शालयन्प्रव्यति ॥ ७-९ ॥

शरीरकम्पः संमोहो गतिर्पेचनमेव च ।
मत्तस्येवोपलभ्यन्ते यस्य मासं न जीवति ॥ १० ॥
रेतोमूत्रपुरीषाणि यस्य मज्जन्ति चात्मसति ।
स मासात् सज्जनद्वेषा मृत्युवारिणि मज्जति ॥ ११ ॥

रेत इत्यादिरेट 'निष्ठपूतं च पुरीषं' च (इ अ ९)
इत्यादिना यद्यप्युक्तं, तथाऽपीह यथासम्बन्धात् समुद्रिताना-
नेव रेत प्रपृष्टीनां मज्जनं सज्जनद्वेषे सति मारकं नष्टीति
शेषम् ॥ १० ॥ ११ ॥

दक्षपादं सुखं सोमे विदोषाद्यस्य शुष्यतः ।
शुष्येते वा पिना देदात् स च मोसं न जीवति ॥ १२ ॥

१ 'दक्ष' इति वा० । २ 'तदादिनिष्ठपूतं' इति वा० ।
३ 'मोसं' इति वा० ।

ललाटे मूर्ध्नि वस्तौ वा नीला यस्य प्रकाशते ।
राजी वालेन्दुकुटिला न स जीवितुमर्हति ॥ १३ ॥
प्रवालगुटिकाभासा यस्य गात्रे मसुरिकाः ।
उत्पद्याद्यु विनेश्यन्ति न चिरात् स विनश्यति ॥ १४ ॥
श्रीवाचमदौ पलवाङ्गिह्राभ्ययथुरेच च ।
ब्रह्मास्यगलपाकश्च यस्य पक्वं तमादिशेत् ॥ १५ ॥
संभ्रमोऽतिप्रलापोऽतिभेदोऽस्त्रामतिदारुणः ।
कालपाशपरीतस्य त्रयमेतत् प्रवर्तते ॥ १६ ॥
प्रमुखं लुञ्जयेत् केशान् परिगृह्णात्यतीव च ।
नरः स्वस्यवदाहारमबलैः कालघोदितः ॥ १७ ॥

उभे इति वचनं समुद्रितहृत्कारिशोभमेव दर्शयति ।
प्रवालकृतगुटिकावदाभासन्त इति प्रवालगुटिकाभासाः । बाल-
पाशपरीतस्येति शीघ्रं मरिष्यत । परिगृह्णाति स्वस्यवदाहार-
मिति योजना, अबलं सन् स्वस्यवदाहारमत्यर्थं करोती-
त्यर्थं ॥ १३-१७ ॥

समीपे चक्षुषोः कृत्वा मृगयेताङ्गुलीकरम् ।
सयतेऽपि च कालान्ध ऊर्ध्वगामिसिपेक्षणः ॥ १८ ॥
शयनादासनादङ्गात् काष्ठात् कुल्पादथापि वा ।
असन्मृगयते किञ्चित् स मुह्यन् कालघोदितः ॥ १९ ॥

समीप इत्यादि । चक्षुषो समीपेऽङ्गुलीकरं कृत्वा तत्पश्यन्
मृगयते प्रार्थयते, सयते न विसितो भवति । ऊर्ध्वगमनि-
मिष च ईक्षणं यस्य स तथा । असात् अधिग्रहमानं शय-
नासनादि, मृगयते प्रार्थयते ॥ १८ ॥ १९ ॥

अहास्यहासी संमुखान् प्रलेदि दशनच्छदौ ।
शीनपादकरोच्छ्वासी यो नरो न स जीवति ॥ २० ॥
आद्यस्तं समीपस्यं स्वजनं जनमेव वा ।
महामोहावृत्तमनाः पश्यन्नापि न पश्यति ॥ २१ ॥

अहास्यहासीति अहास्यविषये हासयान् । दशनच्छदौ
शोष्ठौ । शीनपादकरोच्छ्वासीति स्वपश्यते । जनमिति गोत्र
तीयदर्शनायेन स्वजनम् ॥ २० ॥ २१ ॥

अयोगमत्तियोसं वा शरीरे मतिमान् निपद्युः ।
खादीनां युगपद्भुङ्क्ते भेषजं नावचारयेत् ॥ २२ ॥

यादीनामिति यादिकार्याणां पातनां, ईषा यादिकार्याणां
शोषादीनाम् । योगविषयमाद्यप्रयोगः । शयिदमानमिष-
यग्रहणमतियोगः ॥ २२ ॥

१ 'विलेपन्ते' इति वा० । २ 'वर्धेदस्य हास' इति वा० ।
३ 'परान् मुखचरीरं च' इति वा० । ४ 'सकृदाहासवचनं'
इति वा० । ५ 'कामाशोभिनिषेध' इति वा० । ६ 'दोऽपि'
इति वा० ।

अतिप्रबुद्ध्या रोगाणां मनसश्च यत्क्षयात् ।
यासमुत्सृजति क्षिप्रं शरीरी देहसंज्ञकम् ॥ २३ ॥
पर्यस्वराचन्द्रियलं पाग्निन्द्रियमनोबलम् ।
हीयतेऽसुक्षये निद्रा नित्या भवति धा न चा ॥२४॥

पातस्त्रि वाचं, शरीरमात्मनो गृहमिव भवति । न चा
भनतीति सर्वथा न भवतीत्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥

मिषमेषजपानाचगुरुमिन्द्रियपञ्च ये ।
चशगाः सर्वे पथेते बोद्धव्याः समवर्तिनः ॥ २५ ॥
एतेषु रोगाः क्रमते भेषजं प्रतिहन्यते ।
नैपामक्षानि भुञ्जीत न चोदकमपि स्पृशेत् ॥ २६ ॥

समवर्तिन इति यमस्य; अन्ये तु समवर्तिनश्चन्देन काल-
मृत्युं श्रुते, चशब्देनोच्यन्त्याणवकलारिष्टप्रदं कुर्वन्ति;
तेन सर्वमेव रिष्टं कालमुखोः परं भवतीति वर्णयन्ति । अत्र
च द्वेषमनु रोगक्रमणं निष्कलो भेषजप्रयोगद्यापि स्वादि-
त्याह—एतेष्वित्यादि । भेषजं प्रतिहन्यते इति सम्प्रकृत-
मपि भेषजं हन्यत इत्यर्थः । नैपामक्षानि भुञ्जीतेति प्रायेण वृ-
क्षसाविशुद्धत्वात् । एवमुदकप्रतिषेधेऽपि बोध्यम् ॥२५॥२६॥
पादाः समेताश्चत्पारः संपन्नाः साधकैर्गुणैः ।
व्यर्था गतायुषो द्रव्यं विना नास्ति गुणोदयः ॥२७॥

पादा भिषगादयः । साधकैर्गुणैरिति “श्रुते पर्यवदातत्वम्”
(सू. अ. ९) इत्यादिभिः पौलशगुणैः संपन्नाः । कस्माद्वैवाद्यो
गलायुषो रोगान् साधयन्तीत्याह—द्रव्यं विना नास्ति गुणोदय
इति ।—द्रव्यं कारणं विना आरोग्यलक्षणो गुणोदयो नास्ति ।
कारणं चेद्धारोग्योत्पत्तावगतायुर्द्रव्यं तच्च नास्तीति भावः ॥ २५ ॥

परीक्ष्यनायुर्मिषजा नीरुजस्यातुरस्य च ।
आयुर्दानफलं कृत्स्नमायुर्ज्ञं ह्यनुवर्तते ॥ २८ ॥
आयुर्दानफलं विषयानामपि भेषजदानम् ॥ २८ ॥

तत्र श्लोकः ।

क्रियापथमतिप्रान्ताः कैवलं देहमाहुताः ।
चिह्नं कुर्वन्ति यदोपास्तदरिष्टं निरुच्यते ॥ २९ ॥

इत्यभिवेदशकृते तत्रै चरकप्रतिसंस्कृते इन्द्रि-
यस्थानेऽणुन्योतीयमिन्द्रियं नामिका-
दशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

रिष्टलक्षणमाह—क्रियापथमतिक्रान्ता इत्यादि । अतिक्रान्ता
इति गताः । दूतादिगतारिष्टलक्षणमेतन्न भवति, किन्तु शरीर-
विरिष्टलक्षणं; तेन नाभ्याग्निर्लक्षणस्य चाख्या । सर्वोद्वेष्ट्यापकं
तु लक्षणं यथा—आयुषोऽन्तर्गतस्य विभ्रमिति । तच्च इन्द्रिय-
देहेनोक्तमिति प्रथमाध्याय एव इन्द्रियपदव्याख्यायां श्लोकम् ।
ननु निर्निमित्तं रिष्टमित्युक्तम्, इह दोषजन्यत्वं रिष्टानामु-
च्यते इति न कथं विरोधः । न, निर्निमित्तत्वं ह्यनुपलभ्यमान-
निमित्तत्वमुक्तम् । तेन क्वादिदेनुप्रतिनान्तरेण प्रत्यासक्त-

मरणप्रभावकृत्पित्तदोषजन्यत्वं तत्तद्विष्टानामुच्यते, तेनेदाम्प्यनु-
पलभ्यमानव्यक्तनिमित्तत्वात्प्रत्यासक्त विरोधः ॥ २९ ॥

इति श्रीचक्रपामिदत्तविरचितायामायुर्वेदरीपिकायां चरक-
तात्ववेदीकायामिन्द्रियस्थानेऽणुन्योतीयमिन्द्रियं
नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

द्वादशोऽध्यायः ।

अथातो गोमयचूर्णोपमिन्द्रियं व्याप्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवानाननेयः ॥ २ ॥

पारिशेष्याद्गोमयचूर्णोपमुच्यते ॥ १ ॥ २ ॥

यस्य गोमयचूर्णोर्भं चूर्णं मूर्धनि जायते ।
सजेहं भ्रयते चैव मास्तान्तं तस्य जीवितम् ॥ ३ ॥
निकेपन्निय यः पादौ च्युतांसः परिधायति ।
विकृत्या न स लोकेऽस्मिन्निश्चरति मानवः ॥ ४ ॥
यस्य स्नातानुलितस्य पूर्वं शुष्यत्युरो भृशम् ।
आद्रुषु सर्वगात्रेषु सोऽधमांसं न जीवति ॥ ५ ॥
यमुद्दिश्यातुरं वैद्यः संवर्तयितुर्मौषधम् ।
यतमानो न शक्नोति दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥ ६ ॥
विज्ञातं बहुदाः सिद्धं विधिषयावचारितम् ।
न सिध्यत्यौषधं यस्य नास्ति तस्य चिकित्सितम् ॥ ७ ॥
आहाररसुपयुञ्जानो भिषजा स्वपकल्पितम् ।
यः फलं तस्य नामोति दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥ ८ ॥

चूर्णमित्यस्य विशेषणं सजेहमिति । निकेपन्नियेति पर्यभिव ।
विद्वत्त्वेत्यनेन सहजं पादपर्यणानि निषेधति । पूर्वमुरः शुष्य-
तीतीतिपानादेव शेषगात्रादितायां लघुपानां पुनः ‘आद्रुषु सर्व-
गानेषु’ इति वचनसिद्धिष्यात्परगात्राणांमार्दतां दशयति ।
यमुद्दिश्येति यस्मात् । सिद्धमित्यनेन रूपेण बहुशो ज्ञातम् ।
आहारमित्यापदिष्टं रोमिषियं, तेन ‘इष्टं च गुणसंपन्नम्’
(इ. अ. ७) इत्यादिप्रत्ययोक्तेन स्वस्वविषयेणादिन समं न
पीनदत्तयम् ॥ ३-८ ॥

दूताधिकारे पक्ष्यामो लक्षणाणि मुमुर्षताम् ।
यानि दृष्ट्वा भिषक् प्राज्ञः प्रत्याप्यायादहंयम् ॥ ९ ॥

मुककेशोऽध्याया नमे रुदस्यप्रपतेऽध्याया ।
भिषगभ्यागतं दृष्ट्वा दूतं मरणमादिशेत् ॥ १० ॥
सुप्ते भिषजि ये दूताश्चिन्दन्त्यपि च भिन्दन्ति ।
आगच्छन्ति भिषक् तेषां न भर्तारमनुमजेत् ॥ ११ ॥
जुह्वस्त्रिं तथा पिण्डान् पितृभ्यो निषेपत्यपि ।
वेद्ये दूता य आयान्ति ते प्रान्ति प्रजिघांसयः ॥ १२ ॥

१ ‘निषेपति’ इति पा० । २ ‘सुप्तादपि मुमुर्षत्’ इति पा० ।
३ ‘भारतवर्षी मुञ्जान’ इति पा० ।

कथयत्यप्रशस्तानि चिन्तयत्यथवा पुनः ।
 वैधे दूता मनुष्याणामागच्छन्ति मुमुर्षताम् ॥ १३ ॥
 मृतदग्धविनष्टानि भजति व्याहरत्यपि ।
 अप्रशस्तानि चान्यानि वैधे दूता मुमुर्षताम् ॥ १४ ॥
 विकारसामान्यगुणे देशे कालेऽथवा भिषक् ।
 दूतमभ्यागतं दृष्ट्वा नातुरं तमुपाचरेत् ॥ १५ ॥
 दीनभीतद्रुतव्रत्तमखिनामसतीं स्त्रियम् ।
 शीनं व्याकृतींश्च पण्डांश्च दूतान् विद्यान्मुमुर्षताम् ॥ १६ ॥
 अङ्गव्यसनिनं दूतं लिङ्गिनं व्याधितं तथा ।
 संप्रेक्ष्य चोत्प्रकर्माणं न वैधो गन्तुमर्हति ॥ १७ ॥
 आतुरार्थमनुप्राप्तं खरोप्रूरथवाहनम् ।
 दूतं दृष्ट्वा भिषग्विद्यादातुरस्य परामयम् ॥ १८ ॥
 पलालतुसमांसास्थिकेशलोमनखद्विजान् ।
 मार्जनीं मुसलं शूर्पमुपातनचर्म विच्युतम् ॥ १९ ॥
 तृणकाष्ठतुपाङ्कारं स्पृशन्तो लोष्टमदम च ।
 तत्पूर्वदर्शनं दूता व्याहरन्ति मुमुर्षताम् ॥ २० ॥
 यस्मिंश्च दूते भ्रुवति वाक्पयमातुरसंश्रयम् ।
 पश्येन्निमित्तमशुभं तं च नातुरजेद्भिषक् ॥ २१ ॥
 तथा व्यसनिनं प्रेतं प्रेतालङ्कारमेव वा ।
 भिषं दग्धं विनष्टं वा तद्वादीनि वचांसि वा ॥ २२ ॥
 रसो या फट्कस्तौयो गन्धो वा कौण्ठियो महान् ।
 स्पर्शो वा विपुलः कूरो यद्वाऽन्यपदभुभवेत् ॥ २३ ॥
 तत्पूर्वमभितो वाक्पयं वाक्पयकालेऽथवा पुनः ।
 दूतानां व्याहृतं श्रुत्वा धीरो मरणमादिशेत् ॥ २४ ॥
 इति दूताधिकारोऽयमुक्तः कृत्स्नो मुमुर्षताम् ।

अप्रयत इति अपवित्रे । दूता इति निद्राणे । न भर्तार-
 मिति न दूतप्रपकमातुरमित्यर्थः । दूताश्च यद्यपि रोषिहित-
 मिच्छन्ति, न प्रजिघांसतय भवन्ति, न खभावद् दूताः
 प्रजिघांसवो भ्रन्ति, तथाऽपि यथाऽऽतुरस्य विनासो भवति
 तथा देवप्रेरिताः सन्त आगच्छन्तो दूताः प्रजिघांसव इव
 तथा प्रन्तोषेति कृत्वा प्रजिघांसवो भ्रन्तीत्युच्यन्ते । तेनात्र
 इयदाशो छानिदिष्टो द्रष्टव्यः । चिन्तयत्यप्रशस्तानि संवन्धः ।
 व्याहरत्यपि वैधे मृतदग्धविनष्टानीति योजना । विकारसामान्य-
 गुणे देशो यथा—रक्षपित्तं ज्वलनसन्निहितो देहः, विकार-
 सामान्यगुणः कालो यथा—रक्षपित्तं मध्याह्नं इत्यादि वैषयम् ।
 शीनिति निद्रेरुक्ता एव दूता अप्रसत्वाः । पण्डा नपुंसकाः ।
 अङ्गव्यसनी छिन्नतासादिः । उत्प्रकर्माणं मारणायकार्यप्रवृत्तः ।
 पलालेत्यादौ तृणकाष्ठादिपरिस्पृष्टो दूताः । तत्पूर्वदर्शनं इति
 वैधपूर्वदर्शनं, पलालतुसादीनि स्पृशन्त आतुरस्य मुमुर्षतां
 स्पृशन्तीति योजना । प्रेतालङ्कारमेव श्वेलन्तं यं परयेत् तं च
 नातुरजेदिति संवन्धः । तद्वादीनि मिथ्यादिवादीनि । तीम

इति इन्द्रियोद्वेजकः । स्पर्शो विपुलो यथा तीमोपादिस्पर्शः ।
 तत्पूर्वमिति दूतवचनात् पूर्वम् । अभितो वाक्पयमिति सर्वभूत-
 कात्स्वयचनम् । व्याहृतमिति आतुरावस्थाकथनम् ॥ १०—२४ ॥—

पथ्यातुरकुलानां च वक्ष्याम्यौत्पातिकं पुनः ॥ २५ ॥
 अवक्षुतमथोत्कृष्टं स्वललनं पतनं तथा ।
 आक्रोशः संप्रहारो वा प्रतिषेधो विगर्हणम् ॥ २६ ॥
 वृत्तोष्णीपोत्तरासङ्गद्वल्लोपोपानशुगाथयम् ।
 व्यसनं दर्शनं चापि मृतव्यसनिनां तथा ॥ २७ ॥
 सैत्यध्वजपताकानां पूर्णानां पतनानि च ।
 हतानिष्टप्रवादाश्च द्रूपणं भस्मपांशुभिः ॥ २८ ॥
 पथच्छेदो विडालेन शुना सर्पेण वा पुनः ।
 मृगद्विजानां कृपाणां मितो दीक्षां दिशं प्रति ॥ २९ ॥
 शयनासनयानानामुत्तानानां च दर्शनम् ।
 इत्येतान्यप्रशस्तानि सर्वाण्याहुर्मनीषिणः ॥ ३० ॥
 पतानि पथि वैधेन पश्यताऽऽतुरवेदमनि ।
 श्रुण्वता च न गन्तव्यं तदागारं विपश्चिता ॥ ३१ ॥
 इत्यौत्पातिकमाख्यातं पथि वैद्यविगर्हितम् ।

औत्पातिकमिति अरिष्टसूचकमित्यम् । अवक्षुतं छिन्ना ।
 उत्कृष्टं संप्रसृतम् । प्रतिषेधो मा गच्छ इत्येवंप्रत्ययः । व्यसनं
 वक्ष्यावीनां यत् स्फुटनादि । व्यसनीति व्यसः, फलहवान्
 वा । पूर्णाः पूर्णकुम्भादयः । द्रूपणं भस्मपांशुमिति भस्म-
 पांशवकिरणम् । पथच्छेद इति विडालादिमिमीर्गलङ्घनम् ।
 मृगद्विजाः कूराः शृगालघ्रादयः । दीक्षा दिक् यस्मां सुखो
 यत्तवे, किंवा दक्षिणा दिक् धीतोच्यते । शयनं शय्यादि,
 आसनं पीठदि ॥ २५—३१ ॥—

इमामपि च बुध्येत शृद्दावस्थां मुमुर्षताम् ॥ ३२ ॥
 प्रवेशे पूर्णकुम्भाग्निमृद्धीजफलसर्पिणाम् ।
 वृषदाहाणरत्नाह्नदेवतानां च निर्गतम् ॥ ३३ ॥
 अग्निपूर्णाणि पात्राणि मिथानि विशिष्यानि च ।
 भिषङ् मुमुर्षतां वैश्वं प्रविशानेव पश्यति ॥ ३४ ॥
 छिन्नमिथानि दग्धानि भग्नानि मृदितानि च ।
 दुर्बलानि च सेवन्ते मुमुर्षावैदिप्रका जनाः ॥ ३५ ॥
 शयनं वसनं यानं गमनं भोजनं रुतम् ।
 श्रुयतेऽमङ्गलं यस्य नास्ति तस्य चिकित्सितम् ॥ ३६ ॥
 शयनं वसनं यानमन्यं वाऽपि परिच्छेदम् ।
 प्रेतवद्यस्य कुर्वन्ति सुहृदः प्रेत एव सः ॥ ३७ ॥
 अन्नं द्यापयतेऽस्ययं ज्योतिश्चैवोपशाम्यति ।
 निवासे सेन्धनं यस्य नास्ति चिकित्सितम् ॥ ३८ ॥
 आतुरस्य गृहे यस्य भिद्यन्ते वा पतन्ति वा ।
 अतिमात्रममत्राणि दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥ ३९ ॥

तदा शून्यानीत्यर्थः । वैदिमका जना इति पृष्ठप्रतिष्ठिता जनाः ।
प्रेतवत् यत्स यथा क्रियते क्षयनादि तथा । सुहृद् इति वच-
नेनासुहृद्विद्वेषादमङ्गलार्थं कृतं प्रेतवच्छयनादि निषेधयति ।
ज्योतिरितिः । निवृत्ते सेन्धनश्च यन् यदि निवर्तति तदा रिष्टम् ।
अमनाणीति शरावस्थात्यायीनि ॥ ३२-३९ ॥

भवन्ति चात्र ।

यद्वाद्दशभिरध्यायैर्व्यासतः परिकीर्तितम् ।
मुमुर्षतां मनुष्याणां लक्षणं जीवितान्तरकृतम् ॥ ४० ॥
तत् समासेन चक्ष्यामः पर्यायान्तरमाश्रितम् ।
पर्यायवचनं ह्यर्थविज्ञानायोपपद्यते ॥ ४१ ॥
अत्यर्थं पुनरेवेयं विवक्षा नो विधीयते ।
तस्मिन्नेवाधिकरणे यत् पूर्वेमप्रिशब्दितम् ॥ ४२ ॥

यत्रति द्वादशाध्यायोक्तं रिष्टं दुरधिगमार्थं समहेण स्पष्टी-
करणार्थमाह—द्वादशभिरिह्यादि । पर्यायायान्तरमाश्रितमिति
संज्ञान्तरेण कीर्तितम् । अर्थविज्ञानायैति पूर्वभिधाने शब्द-
स्थानेकार्याभिधायित्वादिना यत्र सदेहो निष्पत्तानं वा भवति,
तस्य शब्दान्तरेणानिधानाद् व्यक्त्युक्त्या भवतीति दर्शय-
ति ॥ ४०-४२ ॥

घसतां चरमं कालं शरीरेषु शरीरिणाम् ।
अभ्युप्राणां विनाशाय देहेभ्यः प्रविचरत्सताम् ॥ ४३ ॥
इष्टास्तितिक्षतां प्राणान् कान्तं वासं जिहासताम् ।
तन्मयश्रेषु भिन्नेषु तमोऽन्त्यं प्रविविक्षताम् ॥ ४४ ॥
विनाशायैह रूपाणि धान्यवस्थान्तराणि च ।
भवन्ति तानि चक्ष्यामि यथोद्देशं यथागमम् ॥ ४५ ॥
प्राणाः समुपसर्ज्यन्ते विज्ञानमुपरुष्यते ।
घमन्ति यत्नमङ्गानि चेष्टा व्युपरमन्ति च ॥ ४६ ॥
इन्द्रियाणि विनश्यन्ति सिलीभवति चेतना ।
औत्सुक्यं भजते सत्त्वं चेतो मीरायिशल्यपि ॥ ४७ ॥
स्मृतिस्त्वजति मेधा च ह्रीधियां चापसर्पतः ।
उपगृह्यन्ते पाप्मान ओजस्तेजश्च नश्यति ॥ ४८ ॥
शीलं ध्यायतन्तेऽत्यर्थं भक्तिश्च परिपतते ।
विक्रियन्ते प्रतिच्छायादछायाश्च विकृतिं प्रति ॥ ४९ ॥
शुक्रं प्रचययते स्वामाहुन्मार्गं भजतेऽनिलः ।
शर्यं मांसानि गच्छन्ति गच्छत्यस्यगपि क्षयम् ॥ ५० ॥
ऊष्माणः प्रलयं यान्ति विन्नेषु यान्ति सन्धयः ।
गन्धा विकृतिमायान्ति भेदं वर्णस्वरो तथा ॥ ५१ ॥
पेषणं भजते कायः पायच्छिद्रं विनुष्यति ।
धूमः संजायते मूर्ध्नि दाहणाप्यथ चूर्णकः ॥ ५२ ॥

सततस्पर्शना देशाः शरीरे येऽभिलक्षिताः ।
ते स्तम्भानुगताः सर्वे न चलन्ति कथंचन ॥ ५३ ॥
शुणाः शरीरदेशानां क्षीतोष्णमृदुदाहणाः ।
विपर्यासेन वर्तन्ते स्थानेष्वन्येषु तद्विधाः ॥ ५४ ॥
नयेषु जायते पुष्पं पद्मो दन्तेषु जायते ।
जटाः पक्ष्मसु जायन्ते सीमन्ताश्चापि मूर्धनि ॥ ५५ ॥
भेषजानि न संवृत्तिं प्राप्नुयन्ति यथायत्नि ।
यानि चाप्युपपद्यन्ते तेषां धीर्यं न सिध्यति ॥ ५६ ॥
नानाप्रकृतयः कृरा विकारा विविधौषधाः ।
क्षिप्रं समभियतन्ते प्रतिहृत्य चलोजसी ॥ ५७ ॥
शब्दः स्पर्शां रसो रूपं गन्धधोषा विचिन्तितम् ।
उत्पद्यन्तेऽनुभान्येव प्रतिकर्मप्रवृत्तिषु ॥ ५८ ॥
दृश्यन्ते दाहणाः स्वप्ना दौषान्यमुपजायते ।
प्रेष्याः प्रतीपतां यान्ति प्रेताकृतिरदीर्घते ॥ ५९ ॥
प्रकृतिर्ह्येतन्तेऽत्यर्थं विकृतिश्चाभिवर्धते ।
कृत्स्नमौत्पातिकं घोरमरि(नि)घमुपलक्ष्यते ॥ ६० ॥
इत्येतानि मनुष्याणां भवन्ति विनदिष्यताम् ।
लक्षणानि यथोद्देशं यान्मुक्तानि यथागमम् ॥ ६१ ॥

अभ्युप्राणमिति अभ्युद्रतानाम् । प्रविचरत्सतामिति प्रवस्तु-
मुपगतानाम् । कान्तं वासमित्यनेन सर्वप्राणिनामेव सर्वोपस्थासु
शरीरं काम्यं भवतीति दर्शयति । कान्तमपि शरीररूपं
वाचो जीवितं वा बलादेव सक्तमैवा हास्यमानमपि इहोपचा-
रदिवचनदोषाद्वा स्वातन्त्र्येण निर्दिश्यते; यथा—जिहासता-
मिति तथा इतिक्षतामिति । उभं शरीरं, तस्य यत्र विरक्त-
व्यारिषुं तन्मयश्चम् । तमोऽन्त्यमिति मरणरूपं तमः । विना-
शायैह स्थाणीति प्राणसमुपतापायीनि । तिलीभवतीति शैर्य-
प्राहिणी भवति । पाप्मान इति पापजनितरोगाः, क्षयभ्यांश्च
क्रियाः । छायाश्च विकृतिं प्रति गच्छन्तीति शेषः, तेन
प्रलेकं छाया विकृतिं गच्छतीत्यर्थः । धूमः संजायते मूर्ध्नि
प्रतुं शायनिर्यं मेधा बहवो भूत इव विरिषि भवति ।
दाहणाप्यथ चूर्णक इति यस्य गोमयचूर्णमभिलक्षित्वाऽन्योक्त-
चूर्णकः । स्थानेष्वन्येषु तद्विधा इति शरीरदेशान्तरेषु ।
वह्ययनेन मेधादयो विपर्यासेन वर्तन्त इत्यर्थः । संवृत्तिमिति
निष्पत्तिम् । उपपद्यन्ते सिध्यन्ति । नानाप्रकृतय इति परस्परं
विद्वेदसमावाः । प्रतिकर्मप्रवृत्तिश्चिह्नानुप्रवृत्तिः । औष्याति-
कृतिं आकामिकम् । तस्य विरोधं रिष्टमिति । तेन रिष्ट-
वचनोत्पादिकमिति कथं ॥ ४३-५१ ॥

मरणायैह रूपाणि पर्ययताऽपि भिषग्विदा ।
अपृष्टेन न घत्सन्त्यं मरणं प्रत्युपस्थितम् ॥ ६२ ॥

१ 'शुभ्रमिति' इति पा० । २ 'समुपसर्ज्यन्ते' इति पा० ।
३ 'प्रेतवत्' इति पा० । ४ 'कोप' इति पा० ।

१ 'कर्म' इति पा० । २ 'विपरिषि' इति पा० । ३ 'अप्या-
मि' इति पा० ।

पुष्टेनापि न वक्तव्यं तत्र यत्रोपघातकम् ।
आतुरस्य भवेदुःखमथवाऽन्यस्य कस्यचित् ॥ ६३ ॥
अनुवन्मरणं तस्य नैनमिच्छेच्चिकित्सितुम् ।
यस्य पश्येद्विनाशाय लिङ्गानि कुशलो भिपकू ६४

संप्रति शातस्य रिष्टस्य यथाऽप्रकारयत्वं तदाह—मरणाये-
त्यादि । आतुरस्योपघातकमिति योजयम् । भवेदुःखमन्यस्येति
संबन्धः ॥ ६२-६४ ॥

लिङ्गेभ्यो मरणाख्येभ्यो विपरीतानि पश्यता ।
लिङ्गान्यारोग्यमागन्तु वक्तव्यं भिपजा ध्रुवम् ॥ ६५ ॥
दूतैरीत्याप्तिकैर्भायैः पथ्यातुरकुलाश्चयैः ।
आतुराचारसीलेष्टद्रव्यसंपत्तिलक्षणैः ॥ ६६ ॥

हस्त मरणं चेदातुरस्य भावि नोच्यते, तत्र किमारोग्य-
मपि भावि न वक्तव्यमेवेत्याह—लिङ्गेभ्य इत्यादि । मरणमा-
ख्यापयन्तीति मरणाख्यानि, वेभ्यो विपरीतानि आरोग्यसूच-
कानि । आगन्त्विति पथ्यात्कालभावि । औत्पातिकैर्भावेरिति
शुभसूचनार्थमकस्मादुत्पन्नैर्भायैः । सामान्येन शुभाशुभसूचकं
यदकस्मादुद्भवति तदौत्पातिकमुच्यते । द्रव्यसंपत्तिलक्षणैरित्य-
न्वैतरोम्यमाणान्तु वक्तव्यमिति योजना ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

स्वाचारं हृष्टमव्यङ्गं यशस्यं शुक्रुवासासम् ।
अमुण्डमजटं दूतं जातिवेशकियासमम् ॥ ६७ ॥
अनुद्वेषस्थानस्थमसन्ध्यासप्रतेषु च ।
जदारणेपु नक्षत्रेष्वनुप्रेषु ध्रुवेषु च ॥ ६८ ॥
विना चतुर्थीं नवमीं विना रिक्तं चतुर्दशीम् ।
मध्याह्नमर्धरात्रं च भूकम्पं राहुदर्शनम् ॥ ६९ ॥
विना देशमशस्तं चाशासौत्पातिकलक्षणम् ।
दूतं प्रशस्तमव्यग्रं निर्दिशेद्दागतं भिपकू ॥ ७० ॥

शुभसूचनलक्षणं स्वाचारसिद्धादिना ब्रूते । अमुण्डमिति
असाशिशुक्रतवपनोऽभिप्रेतः । जालादिनिरातुरेण सह समो
जातिवेशकियासमः । अग्रहेधिविति अग्रशशस्तस्थानस्थितकूरग्रहा-
नधिष्ठितेषु कालेष्वित्यर्थः । अदारणेपु नक्षत्रेष्वनुप्रेषु ध्रुवेषु
चेति दाक्षणातीति वीक्षणानि । राहुवाच ब्राह्मः—“नू-
ल-
शिवशकृत्तुगगाधिपानि वीक्षणानि” (श्रु. सं. अ. १८)—
इति; शिव धार्मा, शक्रे ज्येष्ठ, तुगगाधिप आशुके ।
उप्राणि च ब्राह्मणेकानि यथा—“उप्राणि पूर्वमत्सीपि-
त्र्याणि” (श्रु. सं. अ. १८)—इति । तत्र पूर्वशब्देन पूर्व-
फाल्गुनी, पूर्वाषाढा पूर्वमाद्रपदा च । पितृयं मया । ब्रा-
ह्मणेकदाक्षणादीनि नक्षत्राणि वर्जयित्वाऽन्येषु नक्षत्रेषु धृता
आगताः शुभा भवन्ति । रिक्तमिति चतुर्थ्यादितिशेषणम् ।
अधुर्भा नवमी चतुर्दशी च रिक्तोच्यते । तथा रिक्तिति विशेषणेन

चतुर्थ्यादीनां निष्फलत्वसूचनेन कर्मारम्भं प्रत्युपश्रित्येतोपदि-
श्यते । शस्तसौत्पातिकमाकस्मिकं लक्षणं यस्य तच्छस्तौत्पाति-
कलक्षणम् ॥ ६७-७० ॥

व्यपक्षतद्विजातीनां वृषभाणां वृषस्य च ॥ ७१ ॥
रत्नानां पूर्णकुम्भानां सितस्य तुरगस्य च ।
सुरभ्यजपताकानां फलानां यावकस्य च ॥ ७२ ॥
कन्यापुंवर्यमानानां यदस्यैकपशोस्तथा ।
पृथिव्या उद्धृतायाश्च वहेः प्रञ्जलितस्य च ॥ ७३ ॥
मोदकानां सुमनसां शुक्लानां चन्दनस्य च ।
मनोहस्याप्रपातस्य पूर्णस्य शकटस्य च ॥ ७४ ॥
नृमिधेन्वाः सवत्साया वडवायाः स्त्रियास्तथा ।
जीवजीवकसिद्धार्थसारसप्रियवादिनाम् ॥ ७५ ॥
हंसानां शतपत्राणां चापाणां शिखिनां तथा ।
मत्स्याजद्विजशङ्खानां प्रियङ्गूनां घृतस्य च ॥ ७६ ॥
रुचकादर्शसिद्धार्थरोचनानां च वर्शनम् ।
गन्धः सुरभिर्वेणुश्च सुगुह्यो मधुरो रसः ॥ ७७ ॥
मृगपक्षिमनुष्याणां प्रशस्ताश्च निरः शुभाः ।
छत्रभ्यजपताकानामुत्क्षेपणमभिष्टुतिः ॥ ७८ ॥
मेरीमृदङ्गशङ्खानां शब्दाः पुण्याहनिस्यनाः ।
वेदाध्ययनशब्दाश्च सुखो वायुः प्रदक्षिणः ॥ ७९ ॥
पथि वेदमप्रवेशे तु विद्यादारोग्यलक्षणम् ।

व्यपक्षतेत्यादिना मार्गादिषु प्रशस्तदर्शनान्याह । सुरभ्यजः
शकृत्पञ्चजः । कन्यापुंवर्यमानानामिति अङ्गैरीपीताः कुमार्यः
कुमार्याश्च वर्धमानाः, पुरुषोत्तमवद समासः । अन्ये तु वर्ध-
मानाः शरावा इत्याहुः; ते चलेपनादिना मण्डिता इति बोध-
व्यम् । एकपशुः श्रेष्ठपशुरित्यर्थः । शकटस्य पूर्णस्य नृमिधे-
रिति संबन्धः । वडवायाः स्त्रियाश्च सपरसाया इति योजना । जीवजी-
वकः पशो स्नानमप्रविद्धः । प्रियवारी चातकः ॥ ७१-७५ ॥—
मङ्गलाचारसंपन्नः सातुरो वैदिमको जनः ॥ ८० ॥
श्रद्धधानोऽनुकूलश्च अभूतद्रव्यसंग्रहः ।
घनैश्वर्यशुखावाप्तिरिष्टलामः सुखेन च ॥ ८१ ॥
द्रव्याणां तत्र योग्यानां योजना सिद्धिरथ च ।
शुद्धप्रासादशैलानां नागानामुपभस्य च ॥ ८२ ॥
ह्यानां पुरुषाणां च स्वप्ने समविरोहणम् ।
सोमाकौशिट्टिजातीनां गवां नृणां पर्यस्त्वनाम् ॥ ८३ ॥
अर्णवानां प्रतरणं वृद्धिः संघाघनिःसृतिः ।
स्वप्ने देवैः सपितृभिः प्रसन्नैश्चाभिमापणम् ॥ ८४ ॥
दर्शनं शुक्रचखाणां हृदस्य विमलस्य च ।
मांसमत्स्यविपामेष्व्यच्छत्रादर्शपरिग्रहः ॥ ८५ ॥

१ 'यावकस्य' इति पा० । २ 'मांसस्य' इति पा० । ३ 'पुरु-
षाणां' इति पा० । ४ 'मांसस्य' इति पा० । ५ 'पुरु-
षाणां' इति पा० । ६ 'मांसस्य' इति पा० । ७ 'पुरु-
षाणां' इति पा० । ८ 'मांसस्य' इति पा० । ९ 'पुरु-
षाणां' इति पा० । १० 'मांसस्य' इति पा० । ११ 'पुरु-
षाणां' इति पा० । १२ 'मांसस्य' इति पा० । १३ 'पुरु-
षाणां' इति पा० । १४ 'मांसस्य' इति पा० । १५ 'पुरु-
षाणां' इति पा० ।

१ 'शीघ्रसुराणि वेभ्यो रोदिष्यन्श्च धृताणि' इति (६० पं
अ० १८) । उच्यते उप्राणेष्वुनी, उच्यते प्राणा, उच्यते प्रा-
णा च ।

स्वप्ने सुमनसां चैव शुक्लानां दर्शनं शुभम् ।
अश्वगौरध्यानं च यानं पूर्वोत्तरेण च ।
रोदनं पतितोत्थानं द्विपतां चावमर्दनम् ॥ ८६ ॥

योजनाया सत्या सिद्धिः योजनासिद्धिः । सवाधनि सति
सहृदनिस्तरणम् । द्विपतां चावमर्दनमित्यन्तं स्वप्ने ज्ञेयम्
॥ ८०-८६ ॥

सत्त्वलक्षणसंयोगो भक्तिर्वैद्यद्विजातियु ।
साध्यत्वं न च निर्वेदस्तदारोग्यस्य लक्षणम् ॥ ८७ ॥
धारोग्याद्वलमायुश्च सुखं च लभते महत् ।
इष्टांश्चाप्यपरान् भावान् पुरुषः शुभलक्षणः ॥ ८८ ॥

सत्त्वस्य गुणस्य लक्षणं सह संयोगः सत्त्वलक्षणसंयोगः ।
न च निर्वेद इत्यात्मन्यनवज्ञेयार्थः ॥ ८७ ॥ ८८ ॥

तत्र श्लोकः ।

उक्तं गोमयचूर्णं च भरणारोग्यलक्षणम् ।
दूतस्मात्तुरोत्पातयुक्तिसिद्धिव्यपाथयम् ॥ ८९ ॥

उक्तमित्याद्यध्यायसमग्र । दूतादिषु पृथक्भरणारोग्यलक्षण-

मिहोक्तं व्यक्तमेव । युक्त्याश्रयं मरणलक्षणं यथा—‘यमुद्दिद्या-
तुरं वैद्यः संवादयितुमीषधम्’ इत्यादिग्रन्थोक्तम् । सिद्ध्याश्रयं
मरणलक्षणं यथा—‘विज्ञातम्’ इत्यादिग्रन्थोक्तम् । भारोग्य-
लक्षणं युक्त्याश्रयं सिद्ध्याश्रयं च यथा—‘इष्टालाभः सुखेन च’
इति ग्रन्थोक्तम् ॥ ८९ ॥

भवति चात्र ।

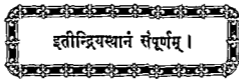
इतीदमुक्तं प्रकृतं यथातथं
तदन्ववेक्ष्यं सततं भिपग्विदा ।
तथा हि सिद्धिं च यशश्च शाश्वतं
स सिद्धकर्मा लभते धनानि च ॥ ९० ॥

इत्यग्निवेशशक्तते तन्मे चरकप्रतिसंस्कृते इन्द्रिय-
स्थाने गोमयचूर्णायमिन्द्रियं नाम
द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

इतीत्यादिनेन्द्रियस्थानोक्तं प्रमेयजातं महाफलत्वेनावश्यो-
च्यतयोपदर्शयन्नुपसहरति ॥ ९० ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचिताया चरकतात्पर्यटीकाया-
मायुर्वेदरीपिकायामिन्द्रियस्थाने गोमयचूर्णायमि-
न्द्रियं नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

१ ‘इत्यनवसाद इत्यर्थः’ इति पा० ।

इतीन्द्रियस्थानं संपूर्णम् ।

चिकित्सास्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

प्रथमः पादः ।

अथातोऽभ्यामलकीयं रसायनपादं व्याख्या-
स्यामः ॥ १ ॥

इति ह साह भगवानाश्रयः ॥ २ ॥

पूर्वस्थानोऽभ्यामलकीयं रसायनपादं व्याख्या-
धर्मोऽर्थशस्त्रकरी कर्तव्येत्यनन्तरं चिकित्साभिधायकं स्थानमु-
च्यते । रसायनवाजीकरणसाधनमपि यथा चिकित्सोच्यते,
तथाऽनन्तरमेव वक्ष्यति । तत्रापि ज्वरादिचिकित्सायाः प्राप्-
त्यायनवाजीकरणयोर्महाफलत्वेनादावभिधानम् । तमेवपि च
रसायनमेव वर्षसहस्रायुष्मादिकारणतया महाफलमिति तदभि-
धीयते, तत्रापि आभ्यामलकीयचिकित्सास्थानार्थं सूत्राभि-
धायकतयाऽप्रेऽभिधीयते ॥ १ ॥ २ ॥

चिकित्सितं व्याधिहरं पथ्यं साधनमौषधम् ।
प्रायश्चित्तं प्रशामनं प्रकृतिस्थापनं हितम् ॥ ३ ॥
विद्याद्वेषजनामानि,

तत्रादौ व्यवहारार्थं स्थानाभिधेयस्य मेपजस्य पर्यायानाह—
चिकित्सितमिहादि । करोति चैवमादौ प्रधानाभिधेयपर्याया-
भिधानं, यथा निदाने—हेतुह्यदिपर्यायकथनम् । एतच्च
पर्यायाभिधानं प्राधम्येन चतुष्पादस्यैव मेपजस्य, यदुक्तम्—
“चतुष्पादं षोडशकलं मेपजमिति नियजो भापन्ते” (स.
ज. १०) । एवंभूतमेपजद्रूपतया तु स्यावरजस्रद्वयरू-
पस्य मेपजस्य मेपजत्वमेवान्तरव्यवहारइतं ज्ञेयम् । प्राय-
श्चित्तमिति मेपजसंज्ञा प्रायश्चित्तवेषजस्यार्थं कार्यव्याधि-
रत्वेन ॥ ३ ॥—

मेपजं द्विविधं च तत् ।

खस्यस्योर्जस्करं किञ्चित् किञ्चिदार्तस्य रोगजुव ॥४॥

द्विविधं विशृणोति—खस्यसेत्वादि । किञ्चिदिति न तस्यम् ।
खस्यत्वेन स्वपक्षिमाणास्य पुंसो जरादिस्त्राभाविष्यत्वाधिहर-
त्वेन तथाऽप्रहर्षव्ययापक्षयित्वायुषित्तुप्रकृत्वत्वाद्यप्रशस्त्यारीर-
भावहरत्वेन ऊर्जः प्रसक्तं भापमादपातीति खस्यस्योर्जस्करम् ।
आर्तस्य रोगजुदिति विशेषेण ज्वरादिनाऽऽर्तस्य ज्वरादिह-
म् । रोगजुदिति वचनेनैवातमिदेषीयतीत्याख्यायां यत् ‘भा-
पेत्स’ इति करोति, तेन घञ्जनरादिहृत्वा पीठामनुद्वेषिणां

परिस्रज्ज्वरादिनाऽऽस्त्राभाविष्यते रोगेण पीडितस्येति दर्श-
यति ॥ ४ ॥

अमेपजं च द्विविधं याधनं सानुयाधनम् ।

मेपजप्रसङ्गादमेपजद्विविध्याह—अमेपजमिहादि । बाप-
नमिह तदात्वमात्रवाचकं, यथा—खलपमपथ्यम् । सानुयाधनं
च दीर्घकालवस्थायिदुष्टादिविकारकारि ॥—

खस्यस्योर्जस्करं यत्तु तदुच्यते तद्वसायनम् ॥ ५ ॥

प्रायः, प्रायेण रोगाणां द्वितीयं प्रशमे मतम् ।

प्रायःशब्दो विशेषार्थो ह्युभयं ह्युभयार्थकत्वं ॥ ६ ॥

द्विविधं मेपजमुक्तं विभजते,—खस्यसेत्वादि । तदुच्यं तद-
सायनं प्राय इति च्छेदः । यदुच्यं प्रायो भवति, तथा रसायनं
यत् प्रायो भवति, आर्तस्य रोगहरं बद्धहृन्त्येन, तत् खस्योर्ज-
स्करमुच्यते; यत्तु द्वितीयमात्तोरोगहरं, तत् प्रायेण ज्वरादिशामनं
रसायनं वाजीकरणं च भवति, यथा—क्षतशीर्षोक्तं सर्पिण्डादि
रसायनं हृष्यं च भवति, तथा पाण्डुरोगोक्तो योगराजो रघो-
दनरत्वेनोक्तः, तथा फलसाधिकारेऽगस्त्यहरीतकी रसायनत्वेनो-
क्तेष्वालुसुतरणीयम् । रसायनोक्तानां च ज्वरादिहरत्वमत्र शु-
व्यक्तमेव रसायनग्रन्थेषु । धन्ये तु ज्ञप्यते—यथायामाप्रहरं
न तदसायनं, किन्तु शरीरसंयोगदाव्याहोर्षाद्युःकर्तृत्वसाधारण-
धर्मयोगादुपचरितव्यापिहरं रसायनमिहोच्यते इति । ननु यदि
खस्योर्जस्करमपि व्यापिहरं व्याधिहरं च खस्योर्जस्करं तत् किं
तिथिदिति पदेन मेपजकर्मव्यवस्थावर्तकं कियते ? ब्रूमः—
बाहुल्येन खस्योर्जस्करत्वं व्याधिहरत्वं च व्यवस्थाप्यते, न चेह
शर्वात्तोरोगहरस्य खस्योर्जस्करत्वमिति प्रतिपाद्यते, येन पाठस-
हस्रपादीनामपि रसायनत्वं सापत्नीयशक्तित्वादारोगहरत्वेन
यदुच्यते, तदपि रसायनं वाजीकरणं च भवतीति लवमात्रो-
पदर्शनं कियते, तत् खस्यार्तयोक्तमर्थकत्वं त्वम् । प्रायःशब्द-
तात्पर्यं विशृणोति—प्राय इत्यादि । विशेषार्थं इति बाहुल्यायं
इत्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥

दीर्घमायुः स्मृतिं मेधामारोयोयं तरुणं वयः ।

प्रभावणेत्वरौदार्यं देहेन्द्रियबलं परम् ॥ ७ ॥

याक्सिद्धिं प्रणातिं कार्मिन् लभते ना रसायनात् ।

लामोषायो हि शस्ताणां रसादीनां रसायनम् ॥८॥

रसायनकार्यमाह—दीर्घमिहादि । प्रभादीनां प्रयापानो-
दार्यं योजनीयम् । वायुसिद्धिः बहुच्यते तदवश्यं भवती-
त्यर्थः । प्रयत्नोक्तव्ययत्ता । कथमेतद्रसायनेन किञ्चत इत्याह
—यमेत्वादि । रसादिप्रदमेन ह्युत्सादयोऽपि शृण्यन्ते ॥८॥८॥

१ ‘सापत्नीयशक्तित्वात्तोरोगहरत्वेन’ इति पा० । १ ‘दृष्टान्’
इति पा० ।

अपत्यसंतानकारं यत् सद्यः संप्रहर्षणम् ।
 वाजीवातिवली येन यात्यप्रतिहतः स्त्रियः ॥ ९ ॥
 भवत्यतिथियः स्त्रीणां येन येनोपचीयते ।
 जीर्यतोऽप्यक्षयं शुक्रं फलवद्येन दृश्यते ॥ १० ॥
 प्रभूतशापः शाखीय येन चैवो यथा महान् ।
 भवत्यन्यां बहुमतः प्रजानां सुबहुप्रजः ॥ ११ ॥
 संतानमूलं येनैह प्रेत्य चानन्यमश्रुते ।
 यशः धियं बलं पुष्टिं वाजीकरणमेव तत् ॥ १२ ॥

वाजीकरणकार्यमाह—अपत्येत्यादि ।—अपत्यवन्तानोऽप-
 त्यपरम्परा, तेन पुनर्पौनकरमित्यर्थं, वाजीकरणजनिताच्छुक्रा-
 ज्ञातः पुत्र पुत्रजननसमर्थो भवतीत्यर्थं । अतिथियत्वं चेदो-
 पचित्तुक्ततया निरन्तरव्यवहारकर्तृत्वात्, यदुक्तं—“विरूप-
 मपि योद्धारं मूलमिच्छन्ति पार्थिवाः । व्यवहारव्याथतं मूलं
 पृष्टं पतिमिव स्त्रियः” —इति । उपचीयत इति पुष्टिं प्राप्नोति ।
 अक्षयमिवाक्षयम् । फलवदिति गर्भजनकम् । चैवो देवतायत-
 नम् । अर्चनीयोऽर्थः । आनन्दमिवादानन्द्य शीघ्रसन्तानत-
 मिलयः ॥ ९-१२ ॥

स्वस्थस्योर्जस्करं त्वेतद्विविधं प्रोक्तमौषधम् ।
 यद्याधिनिर्यातकरं दृश्यते तच्चिकित्सिते ॥ १३ ॥
 चिकित्सितार्थं पतावान् विकाराणां यदौषधम् ।
 रसायनविधिश्चात्रे वाजीकरणमेव च ॥ १४ ॥

चिकित्सित इति उवरादिचिकित्सिते । ननु रसायनवाजीक-
 रणे अपि उवरादिचिकित्सिते एव, तत् किं विशिष्योच्यते—
 ‘दृश्यते तच्चिकित्सिते’ इत्याह—चिकित्सितार्थं इत्यादि । सर्वं,
 रसायनं वाजीकरणं च उवरादिव्याधिहरत्वाचिकित्सितसम्बन्धेनो-
 च्यत इत्यर्थं । अथ व्याधिहरत्वाचिकित्सिते वक्ष्यन्त्यश्च रसा-
 यनवाजीकरणे कं तु वक्ष्ये इत्याह—रसायनेत्यादि । विधि-
 विधानं रसायनाभिधानमित्यर्थः । अत्रे इत्यनन्तरम् । वाजी-
 करणं चात्रे ‘अग्निभास्ते’ इति शेषः ॥ १३ ॥ १४ ॥

अमेयजनिति श्रेयं विपरीतं यदौषधम् ।
 तदसेव्यं निषेव्यं तु प्रबक्ष्यामि यदौषधम् ॥ १५ ॥

अमेयजमपि पूर्वोक्तिं विव्रणोति—अमेयजमित्यादि ।
 विपरीतं रोगजननलक्षणार्थकारि ॥ १५ ॥

रसायनानां द्विविधं प्रयोगमृपयो विदुः ।
 कुटीप्रादेशिकं चैव घातावपिकमेव च ॥ १६ ॥
 कुटीप्रादेशिकस्यादौ विधिः समुपदेक्ष्यते ।
 नृपवैद्यद्विजातीनां साधूनां पुण्यकर्मणाम् ॥ १७ ॥
 निवासे निर्भये शक्ते प्राप्योपकरणे पुरे ।
 दिशि पूर्वात्तरस्यां च सुभूमौ कारयेत् कुटीम् ॥ १८ ॥

१ ‘भवत्यन्यो बहुमत’ इति ‘भवत्यली बहुमत’ इति च पा० ।
 २ ‘अर्चनीय इत्युल’ इति पा० । ३ ‘च’ इति पा० ।
 च. उ. ४८

विस्तारोत्सेधसंपन्नां त्रिगर्भां सुहृन्लोचनाम् ।
 घनमित्तिसृत्सुखां सुस्पर्शां मनसः त्रियाम् ॥ १९ ॥
 शब्दादीनामशस्तानामगम्यां स्त्रीविद्यजिताम् ।
 इष्टोपकरणोपेतां सज्जवैद्यौषधद्विजाम् ॥ २० ॥
 अयोदगयने शुक्ले तिथिनक्षत्रपूजिते ।
 सुहृत्करणोपेते प्रशस्ते हृत्वापानः ॥ २१ ॥
 धृतिस्मृतिवत् कृत्वा श्रद्धधानः समाहितः ।
 विपूयमानसान् दोग्यान् मैत्रीं भूतेषु चिन्तयन् ॥ २२ ॥
 देवताः पूजयित्वाऽत्रे द्विजार्तांश्च प्रदक्षिणम् ।
 देवगोब्राह्मणान् कृत्वा ततस्तां प्रविशेत् कुटीम् २३
 तस्यां संशोधनैः शुद्धः सुखी जातवत्सु पुनः ।
 रसायनं प्रयुञ्जीत तत्प्रवर्धयामि शोधनम् ॥ २४ ॥

कुटीप्रवेशेन यत् क्रियते, तत् कुटीप्रावेशिकम् । घातावप-
 सेवयाऽपि यत् क्रियते, तद्घातावपिकम् । त्रिगर्भां प्रथमेकं
 गृहं, तस्याभ्यन्तरे द्वितीयम्, एष त्रिगर्भोन्नयो गर्भो अन्तरा-
 ग्नि यथा सा; त्रिगर्भमिति अन्तर्निप्रकोष्ठम् । सुहृन्लोचनामिति
 अल्पद्वाराजालकम् । शुक्ले शुक्लपक्षे । सन्धा वैपाद्यो यस्यां सा
 तथा । नक्षत्रपूजित इति ह्यननक्षत्रयोगात् पूजिते । हृत्वापन
 इति हृत्वापनः । मानसान् दोग्यानि कामकोषधीन् । सद्योय-
 नैरिति वमनविरेचनास्थापनशिशोविरेचनं । सुखीलरोगः
 जातवत् इति सशोधनपद्धतमलतया सर्वजनादिक्रमेण पुन-
 र्जातवत् । यद्यपीह सशोधनैरिति बहुवचनप्रयोगात् सर्वाण्येव
 सशोधनानि क्रमतामि, तथाऽपीह रसायने विशेषेण मीरिका-
 स्वाद्वरीतक्यादिप्रयोग एवोक्तः, अन्ये तु हरीतक्यादिप्रयोगे-
 णैव परं सशोधनं कर्तव्यमित्याहुः, सशोधनैरिति बहुवचनं पुन-
 र्वाप्युद्धेहरीतक्यादिप्रयोगसंबन्धेन करण दर्शयति ॥ १९-२४ ॥

हरीतकीनां चूर्णानि सैन्धवामलके शुद्धम् ।
 यथां विद्धं रजनीं पिप्पलीं विश्वमेपजम् ॥ २५ ॥

सिधेदुष्णाम्बुना जन्तुः सेहस्वेदोपपादितः ।
 तेन शुद्धशरीराय हृतसंसर्जनाय च ॥ २६ ॥
 त्रिरात्रं यावत् दद्यात् पञ्चाहं चाऽपि सर्पिणा ।
 समाहं वा पुराणस्य यावच्छुद्धेस्तु वर्धसः ॥ २७ ॥
 शुद्धकोष्ठं तु तं श्लात्या रसायनमुपाचरेत् ।
 वयःप्रकृतिसारमयशो यौगिकं यस्य यद्भवेत् ॥ २८ ॥

यावत्कमिति यथाश्रमं । त्रिरात्रादिकल्पप्रय ह्रीनमथोत्तम-
 शुद्धिविषयम् ॥ २५-२८ ॥

हरीतकी पञ्चरसामुष्णामलवर्णां शिवाम् ।
 दोषानुलोमनीं लघ्वीं विद्याहीनपताचनीम् ॥ २९ ॥
 आयुष्यां पौष्टिकीं धन्यां वयसः स्थायनीं पराम् ।
 सधरोगप्रशमनीं बुद्धीन्द्रियवलप्रदाम् ॥ ३० ॥

१ ‘ततो नद्यामि’ इति पा० ।

कुष्ठं गुल्ममुदावर्तं शोषं पाण्ड्यामयं मदम् ।
अर्शासि प्रहृणीदोषं पुराणं विषमञ्जरम् ॥ ३१ ॥
हृद्रोगं सक्षिरोरोगमतीसारमरोचकम् ।
कासं प्रमेहमानाहं ह्रीहानमुदरं नवम् ॥ ३२ ॥
कफप्रसेकं वैश्वर्यं वैष्वर्यं कामलां किमीनं ।
श्वयथुं तमकं छर्दिं क्लेश्यमह्नावसादनम् ॥ ३३ ॥
स्रोतोविवन्धान् विविधान् प्रलेपं हृदयोस्तोः ।
स्मृतिबुद्धिप्रमोहं च जयेच्छीघ्रं हरीतकी ॥ ३४ ॥
(अजीर्णिनो रुक्षभुजः स्त्रीमद्यविपकर्षिताः ।
सेवेरन्न(घा)भयामिते क्षुच्छुष्णोष्णादिताश्च ये ॥ ३५ ॥)
तान् गुणांस्तानि कर्माणि विद्यादामलकीष्वपि ।
यान्युक्तानि हरीतक्या धीर्यस्य तु विपर्ययः ॥ ३६ ॥
अतश्चामृतकल्पानि विद्यात् कर्मभिरिदृशैः ।
हरीतकीनां शस्थानि सिपगामलकस्य च ॥ ३७ ॥

यद्यपि द्रव्यान्तराणि दर्शयन्तस्तानुष्कररसायनाधिकृतानि
सन्ति, तथाऽपि हरीतक्यामलके एव रोगहरत्वायुष्करत्वरू-
पोमयधर्मयोगादध्यायादौ गुणकर्मभ्यामुच्येते; तत्रापि यद्यपि
“आमलकं वयःस्थापनानाम्” (सू. अ. २५) इत्युक्तम्,
तथाऽपि रोगहरत्वे हरीतकी प्रकल्पयतीति कृत्वा हरीत-
क्यमेऽभिहितम् । हरीतक्यादिषु पञ्चरसत्वायुष्पादोऽष्टवशा-
द्भूतसिधिविषयविशेषप्रभाषकृतः; तेन नाश्रोपपत्तयः क्मन्ते ।
शिवामिति कल्याणकारिणी, प्रशस्तगुणयुक्तात् । सर्वरोगप्रस-
यनीमिति संयोगसत्कारदिना । सर्वरोगहरत्वमभिधायापि
कुष्ठविहन्त्वाभिधानं विशेषेण कुष्ठविहन्त्वुलोपदर्शनार्थम् ।
प्रवर्तकत्वेऽप्यतीघ्राप्रहृणीहरत्वं विषहृदोपप्रवर्तकतया हेर्यं;
यदुक्तं—“स्तोकं स्तोकं विबद्धं वा सश्लं शोऽतिघ्रायते ।
अमयापिष्वलीकल्लः सुखोष्णं निरेषयेत्” इति । बुद्धि-
सृष्टिप्रदत्वमभिधायापि स्मृतिबुद्धिप्रमोहहरत्वाभिधानं तत्र
शिशिहृशशयुषदर्शनार्थम् । धीर्यस्य तु विपर्यय इत्यनेनाम-
लकस्य शीतवीर्यत्वमुक्तम् । शास्त्रानांति अस्मिन्निहितानि फ-
लाणि ॥ २९-३७ ॥

आपोषीनां परा भूमिर्हिमवाञ्च शैलसत्तमः ।
तस्मात्फलानि तज्जानि प्राहयेत्कालेजानि तु ॥ ३८ ॥
आपूर्णरसदीर्घाणि काले काले यथाविधि ।
आदित्यपवनच्छायासलिलप्रीणितानि च ॥ ३९ ॥
यान्यजग्धान्यपृतीनि निर्गमान्यगदानि च ।
तेषां प्रयोगं यद्दयामि फलानां कर्म चोत्तमम् ॥ ४० ॥

यद्यपि “हिमवानौषधभूमिनाम्” (सू. अ. २५) इत्युक्तं,
तथाऽपि रसायने हिमवत्प्रभवान्येव नैवजानि प्राहाणीति
दर्शयितुमीषीनामित्यापिभिधानम् । काले काले इति फल-
पाककाले इत्यर्थः । यथापिदीति यथा नैवप्रमदर्थं महत्त-

देवतार्चनादिपूर्वकं तथाऽवश्यं रसायने कर्तव्यम् । अगदानि-
त्वेन पवनदहनार्थदीपं फलस्य दर्शयति ॥ ३८-४० ॥

पञ्चानां पञ्चमूलानां भागान् दशपलान्मितान् ।
हरीतकीसहस्रं च त्रिगुणामलकं नवम् ॥ ४१ ॥
विदारिगन्धां बृहतीं पूश्रिपर्णीं निदिग्धिकाम् ।
विद्याद्विवारिगन्धाद्यं श्वदंष्ट्रापञ्चमं गणम् ॥ ४२ ॥
पित्वाग्निमन्यदयोनाकं काश्यप्यमय पाटलात् ।
पुनर्नवां शर्षपण्यौ वलामेरण्डमेव च ॥ ४३ ॥
जीवकर्षभकौ मेदां जीवन्तीं सशताचरीम् ।
शरेक्षुदर्नकायानां शालीनां मूलमेव च ॥ ४४ ॥
इत्येषां पञ्चमूलानां पञ्चानामुपकल्पयेत् ।
भागान् यथोक्तांस्तत्सर्वं साध्यं दशगुणेऽन्मति ४५
दशभागवशोषं तु पूतं तं प्राहयेद्रसम् ।
हरीतकीश्च ताः सर्वाः सर्वाण्यामलकानि च ॥ ४६ ॥
तानि स्याण्यनस्थीनि फलान्यापोथ्य कूर्चनैः ।
विनीय तस्मिन्निर्दुहे चूर्णाणीमानि द्वापयेत् ॥ ४७ ॥
मण्डूकपर्ण्याः पिप्पल्याः शङ्खुपुष्याः घृवस्य च ।
मुस्तानां सविडङ्गानां चन्दनागुहणीस्तथा ॥ ४८ ॥
मधुकस्य हरिद्राया वचायाः फनकस्य च ।
भागैश्चतुष्पलान् कृत्वा सूक्ष्मैलायास्त्वचस्तथा ४९
सितोपलासहस्रं च सृणितं तुलयाऽधिकम् ।
तैलस्य द्वादशकं तत्र दद्याद्वीणि च सर्पिणः ॥ ५० ॥
साध्यमीदुष्यरे पात्रे तत् सर्वं मृदुनाऽग्निना ।
ज्ञात्वा लेहमदं गंधं च शीतं क्षौद्रेण संसृजेत् ॥ ५१ ॥
क्षौद्रप्रमाणं श्रेढार्थं तत् सर्वं धृतभाजने ।
तिष्ठेत्संमूर्च्छितं तस्य मात्रां काले प्रयोजयेत् ॥ ५२ ॥
या नोपरुन्ध्यादादात्समेवं मात्रा जयं प्रति ।
पष्टिकः पयसा चात्र जीर्णं भोजनमिष्यते ॥ ५३ ॥
वैद्यानसा वालखिल्यास्तथा चान्ये तपोधनाः ।
रसायनमिदं प्रादय यमहुरमितायुषः ॥ ५४ ॥
मुफ्त्वा जीर्णं वपुश्चाध्यमवायुस्तदणं वयः ।
वीततन्द्राह्णमध्वासा निरातङ्गाः समाहिताः ॥ ५५ ॥
मेधास्मृतिबलोपेतारश्चिररात्रं तपोधनाः ।
प्राहं तपो ब्रह्मचर्यं चैरुध्वात्यन्तनिष्ठया ॥ ५६ ॥
रसायनमिदं ब्राह्ममायुष्कामः प्रयोजयेत् ।
दीर्घमायुर्वयश्चाभ्यं कामांशोष्यात् समश्नुते ॥ ५७ ॥

(इति ब्राह्मरसायनम् ।)

पद्यानामित्वाद्यं प्रतिद्वयं दशपलभागमदर्थम्, उक्तं हि
जपुक्तं—“इति षष्ठं पञ्चमूलानि, तेषां प्रतिद्वयं दशपलानि”
इति । हरीतकीसहस्रमिति हरीतापीफलसहस्रम् । शर्षपर्णी

मुद्रमापयन्ती । वीरा जालन्धरं शाकम् । कूर्चनं जर्जरीकरण-
सायनं शिलापुत्रकमुसलादि । विनीयेति प्रक्षिप्य । इवः
कैवर्षमुस्तकम् । कनकं नागकेशरम् । त्वक् गुडत्वक् । औदु-
म्बर इति तात्रमये । लेहापमिति सर्पिलैलापम् । एकमनप-
राहिकमाहारम् ॥ ४१-५७ ॥

यथोक्तगुणानामामलकानां सहस्रं पिष्टस्वेदनवि-
धिना पयस ऊष्मणा सुखिन्नमनातपशुष्कमनस्थि-
चूर्णयेत् । तदामलकसहस्रस्वरसपरिपीतं स्थिरापु-
नर्नयाजीवन्तीनागवलाप्रहसुवचंलागमण्डूकर्णोशा-
तावरीशहृपुष्पीपिप्पलीचचाविडङ्गखयङ्गताम्राता-
चन्दनागुरुमधुकमधूकपुष्पोपलपत्रमालतीयुवती-
यूथिकाचूर्णाष्टभागसंयुक्तं पुनर्नागवलासहस्रपल-
स्वरसपरिपीतमनातपशुष्कं द्वियुगितसर्पिंया क्षीद्र-
सर्पिंया वा क्षुद्रगुडाकृतिं कृत्वा शुचौ दृढे घृतभा-
विते कुम्भे भस्मराशेरधः स्थापयेदन्तभूमेः पक्षं
कृतरक्षाविधानमथर्ववेदविदा, पक्षात्यये चोद्भूत्य
कनकरजतताम्रप्रवालकालायसचूर्णाष्टभागसंयुक्त-
मधकपर्पबुद्ध्या यथोक्तेन विधिना प्रातः प्रातः प्रयु-
ञ्जानोऽग्निवलयमभिसमीक्ष्य, जीर्णं च पष्टिकं पयसा
ससर्पिंस्कमुपसेधमानो यथोक्तान् गुणान् समश्नुत
इति ॥ ५८ ॥

भयन्ति चात्र ।

इदं रसायनं ब्राह्मं महर्षिगणसेवितम् ।
भवत्यरोगो दीर्घायुः प्रयुञ्जानो महाबलः ॥ ५९ ॥
कान्तः प्रज्ञानो सिद्धार्थश्चन्द्रादित्यसमद्युतिः ।
श्रुतं धारयते सत्त्वमार्षं चास्य प्रवर्तते ॥ ६० ॥
धरणीधरसारश्च वायुना समविक्रमः ।
स भवत्यविषं चास्य गात्रे संपद्यतेऽविषम् ॥ ६१ ॥
(इति द्वितीयं ब्राह्मरसायनम् ।)

पिष्टस्वेदनविधयेति यथा पिष्टकं तोयपरिपूरितपात्रोपरिद-
त्तप्रादिसंस्थितं खेद्यते, तथा तद् स्वेदनीयमित्यर्थः । खरस-
परिपीतमिति खरसभावितम् । ब्रह्मसुवचंलागौषधान्यायुर्वेदस-
मुत्थानीये वक्ष्यमाणानि । शुक्तिर्नवमालिका । अष्टमी भागोऽ-
ष्टभागः । क्षुद्रगुडाकृतिमिति फागिताहृदिम् । अर्षकपर्पबुद्धेति
अर्षकर्यात्प्रवृत्तिं बर्षेधेत् । यथोक्तविधयेति कुटीप्रावेशिकेन
विधिना । यथोक्तान् गुणानिति पूर्वप्रयोगफलश्रुतिपठितान् ।
धरणीधरसार इति उद्भूतखवत् ; तेन धरणीधराः पर्यताः,
तेषां सारो लौहं, तद्वत्सार इत्यर्थः । अविषमिति विषमवि-
कारि ॥ ५८-६१ ॥

विल्वोऽग्निमन्यः श्योनाकः कादमर्यः पाटलिर्बला ।
पर्णश्चतस्रः पिप्पल्यः श्यवद्रूपा वृहतीद्वयम् ॥ ६२ ॥

शुद्धी तामलकी द्राक्षा जीवन्ती पुष्करायुध ।
अभया चामृता ऋद्धिर्जीवकपर्पमकी शटी ॥ ६३ ॥
मुस्तं पुनर्नया भेदा सैला चन्दनमुत्पलम् ।
विदारी वृषमूलानि काकोली काफनासिका ॥ ६४ ॥
एषां पलोन्मितान् भागाञ्छतान्यामलकस्य च ।
पञ्च दद्यात्तदैक्यं जलद्रोणे विपाचयेत् ॥ ६५ ॥
ज्ञात्वा गतरसान्येतान्यौषधान्यथ तं रसम् ।
तथामलकमुद्भूत्य निष्कुलं तैलसर्पिणोः ॥ ६६ ॥
पलद्वादशके भृष्टा दत्त्वा चार्धतुलां भिषक् ।
मत्स्यण्डिकायाः पूताया लेहवत्साधु साध्ययेत् ६७
पदपलं मधुनश्चात्र सिद्धशीतिं प्रदापयेत् ।
चतुष्पलं तुगाक्षीयांः पिप्पलीद्विपलं तथा ॥ ६८ ॥
पलमेकं निदध्याच्च त्वगेलापत्रकेशरात् ।
इत्ययं च्यवनप्राशः परमुक्तो रसायनः ॥ ६९ ॥
कासश्वासहरश्चैव विशेषेणोपदिश्यते ।
क्षीणक्षतानां वृद्धानां बालानां चाङ्गवर्धनः ॥ ७० ॥
खरक्षयमुरोरोगं हृद्भोगं वातशोणितम् ।
पिपासां मूत्रशुष्कस्थान् दोषांश्चाप्यपकर्षति ॥ ७१ ॥
अस्य मात्रां प्रयुञ्जीत योपकन्ध्यान्न भोजनम् ।
अस्य प्रयोगाच्च्यवनः सुवृद्धोऽभूत्पुनर्युवा ॥ ७२ ॥
मेधां स्मृतिं कान्तिमनामयत्व-
मायुःप्रकर्षं बलमिन्द्रियाणाम् ।
स्त्रीषु प्रहर्षं परमश्रिवृद्धिं
वर्णप्रसादं पयानुलोम्यम् ॥ ७३ ॥
रसायनस्यास्य नरः प्रयोगा-
हृभेत जीर्णोऽपि कुटीप्रवेशात् ।
जराकृतं रूपमपास्य सर्वं
विभर्ति रूपं नवयौवनस्य ॥ ७४ ॥

(इति च्यवनप्राशः ।)

पर्णश्चतस्र इति शालपर्णो गृध्रिपर्णो मुद्गपर्णो मापपर्णो च ।
तामलकी भूम्यामलकी । काकनासा वासाफलका, काकनुष्क
हृल्यन्ते । गतरसत्वमिह ब्रह्मणां चतुर्भागस्थितजले भवति ।
निष्कुलमिति निरपिषि । तैलसर्पिणोरिति समाप्तनिर्देशादुभयान्या-
मेव द्वादशपलानि, न पृथक् पृथक् । मत्स्यण्डिका रण्डसं-
हतिः । अत्र पदपलत्वेन समथोरपि मधुसर्पिणोर्द्वयान्तरपुष्क-
त्वेनाविद्वह्यम् ॥ ६२-७४ ॥

अथामलकहरीतकीनामामलकविभीतकानां ह-
रीतकीविभीतकानामामलकहरीतकीविभीतकानां
वा पलाशत्वगवनद्धानां शूदाऽयलितानां कुकूल-
स्विघ्नानामकुलकानां पलसहस्रमुत्पले संपोष्य
दधिघृतमधुपलतैलशर्करासंयुक्तं भक्षयेदनम्रमु-
ग्ययोकेन विधिना; तस्यान्ते यवाग्यादिभिः प्रत्यध-

स्थापनम् । अभ्यङ्गोत्सावनं सर्पिषा यवचूर्णञ्च, अप्यं च रसायनप्रयोगप्रकरणं द्विस्तावदग्निवलयमभिसमीक्ष्य, प्रतिभोजनं यूपेण पयसा वा पष्टिकः ससर्पिष्कः, अतः परं यथासुखविहारः कामभक्ष्यः स्यात् । अनेन प्रयोगेणर्षयः पुनर्युवत्वमवापुर्वमृदु-
श्चानेकवर्षशतजीविनो निर्विकाराः परं शरीरबुद्धी-
न्द्रियवलयसमुदिताश्चेकश्चात्यन्तनिष्ठया तपः ॥७५॥
(इति चतुर्थामलकरसायनम् ।)

कुडूलकः करीपात्रिः । अकुडूलकानामिति अत्रप्राम् ।
द्रव्यादीनामत्र गानं नोक्तं, तेन प्रधानस्य चूर्णस्य दध्यादिभि-
र्निलितैः रामनमानत्वम् । किंवा प्रलेकमेव दध्यादीनां चूर्णस-
मात्मम् । परलं तिलचूर्णम् । भक्षयेदिति वचनं लेहोऽपि अत्र-
भयवहरणमात्रार्थेत्वाद्गुणपक्षम् । अनप्रभुगिति सर्वथाऽऽहारा-
न्तराशुः । तस्मान् इति एतत्प्रयोगपरित्यागकाले । प्रसन्न-
स्थापनमिति यवाभादिक्रमविशेषणं; तेन प्रयोगान्ते यदा जलै-
रसंजनं कर्तव्यं, तदा यवाभादिक्रमेणेत्युक्तस्यार्थस्य प्रवचस्था-
पनं क्रियत इत्यर्थः । यूपेण पयसा वेति विकल्पोऽग्निवलापे-
क्षया ॥ ७५ ॥

हरीतक्यामलकविभीतकपञ्चपञ्चमूलनिर्गृहे पि-
प्लीमधुकमधुककाकोलीक्षीरकाकोल्यात्मगुहा-
जीवकपैभकक्षीरशुक्राकल्कसंप्रयुक्तेन विदारीस्वर-
सेन क्षीरापुण्यसंप्रयुक्तेन च सर्पिषः कुम्भं साध-
यित्वा प्रयुञ्जानोऽग्निवलयसमां मात्रां जीर्णं च क्षीर-
सर्पिर्भ्यां शालिपष्टिकमुष्णोदकापानमश्रुजराव्या-
धिपापामिचारव्यपगतभयः शरीरेन्द्रियबुद्धिवल-
मनुलमुपलभ्याप्रतिहतसर्चारम्भः परमायुरनवाप्तु-
यात् ॥ ७६ ॥

(इति पञ्चमो हरीतकीयोगः ।)

अत्र हरीतक्यादी क्षीरशुक्रा क्षीरविदारिका । अत्र हरीत-
क्यादिक्वायस्य त्येको भागः, क्षीरसाधी भागाः, सर्पिष एको
भागः । कुम्भो द्रोणद्वयम् । वचनं हि—“द्रोणस्तु द्विगुणः
सर्पो विज्ञेयः कुम्भ एव च”-इति ॥ ७६ ॥

हरीतक्यामलकविभीतकहरिद्रास्थिरायुर्वैविड-
द्रामृतवह्नीविश्वभेषजमधुकपिप्पलीसोमवल्कलि-
खेन क्षीरसर्पिषा मधुशर्कराभ्यामपि च सत्रीयाम-
लकस्वरसशतपरिपतितमामलकचूर्णमयश्चूर्णचतुर्भा-
गसंप्रयुक्तं पाणितलमात्रं प्रातः प्रातः प्रादय यथो-
क्तेन विधिना सायं मुद्गयूपेण पयसा वा सर्पिष्कं
शालिपष्टिकाप्रमश्रीयात्, त्रिवर्षप्रयोगादस्य वर्ष-

शतमजरं वयस्तिष्ठति, श्रुतमवतिष्ठते, सर्वाभयाः
प्रशाम्यन्ति, विषमविषं भवति गात्रे, गात्रमद्भवं
तिष्ठीरीभवति, अधृष्यो भूतानां भवति ॥ ७७ ॥
भवन्ति चात्र ।

यथामराणाममृतं यथा भोगवतां सुधा ।
तथाऽभवन्महर्षीणां रसायनविधिः पुरा ॥ ७८ ॥
न जरां न च दीर्घव्यं नातुर्यं निधनं न च ।
जग्मुर्षेसदहस्राणि रसायनपराः पुरा ॥ ७९ ॥

न केवलं दीर्घमिन्द्रायुरश्रुते
रसायनं यो विधिवशेषेवते ।
गतिं स देवर्षिनिषेवितां शुभां
प्रपद्यते ब्रह्म तथेति चाक्षयम् ॥ ८० ॥

अमृतवल्ली गूडची । सोमवल्को विरूळविरः । क्षीरसर्पिः
क्षीरसमुत्थितसर्पिः । अयश्चूर्णस्य चतुर्थो भागः, अत एतद्वयश्चूर्णं
चतुर्थभागमत एवास्मिन् प्रयोगे जन्वकणेन, “अयश्चूर्णपादयु-
क्तम्” इति वृत्तम् । अमराणाममृतं जरादिहरे नागानां च शुभा
जराभरणहरीत्युभयोपादानं दृश्यते । ब्रह्म मोक्षः । मोक्षसाप-
नत्वं चेह रसायनस्य विशुद्धसत्त्वकर्तृत्वोच्यते ॥ ७७-८० ॥

तत्र श्लोकः ।

अभयामलकीयेऽस्मिन् पद्भ्योगः परिफूर्तिताः ।
रसायनानां सिद्धानामायुर्ननुवर्तते ॥ ८१ ॥
इत्यश्विदेशकृततन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते चिकि-
त्सास्थाने ऽभयामलकीयो नाम
रसायनपादः प्रथमः ॥ १ ॥

अभयेत्यादिना संदेहविराघार्थमुक्तप्रयोगसंख्यां दर्शयति ।
एवमन्यत्रापि संख्याप्रणयनमन्ते ज्ञेयम् ॥ ८१ ॥

इति थौचकपाणिदत्तविरचितायामायुर्वेदोपिकायां चरक-
तात्पर्यदीकामां चिकित्सास्थाने रसायनाध्यायेऽभय-
मलकीयो नाम रसायनपादः प्रथमः ॥ १ ॥

द्वितीयः पादः ।

अथातः प्राणकामीयं रसायनपादां ध्यात्वात्यायामः १
इति ह स्माह भगवानाधेयः ॥ २ ॥

एवंवादे ह्यामलकरसायनान्युक्तानि, इहाध्यामलकरसाय-
नानि सन्तीति प्राणकामीयमनन्तरमुच्यते । प्राणकाम-
शब्दमधिकूल्य कृतमिति प्राणकामीयम् ॥ १ ॥ २ ॥

प्राणकानामाः शुश्रूषवन्मिदमुच्यमानममृतमिवाप-
रमदितिसुतहितकरमचिन्त्याद्भुतप्रभावमामुच्यमा-
रोग्यकरं वयसः स्थापनं निद्रातन्द्राप्रमश्रुमालस्य-
दोषव्यापहरमनिलकफपित्ताभ्यकरं स्थैर्यकरमय-

१ ‘दध्यादीनां’ इति पा० । २ ‘अत्रमेवा कर्तव्या’ इति पा० ।
३ ‘प्रयुज्जीताविरहं समवेदन्, जीर्णं च’ इति पा० । ४ ‘०यथा’
इति पा० ।

यमासहरमन्तरश्चिसम्बुक्षण प्रभावर्यस्वरोत्तमकर
रसायनविधानम् अनेन च्यवनादयो महर्षय पुन
र्युयत्वमापूर्णांरीणा चेष्टतमा यभ्रुव स्थिरसमसुवि
भक्तमासा सुसहतस्थिरशरीरा सुप्रसन्नयत्वर्षे
न्द्रिया सर्वत्रापतिहतपराक्रमा क्लेशसहाश्च । सर्वे
शरीरदोषा भवन्ति ग्राम्याहारादम्ललयणकटुक
क्षारशुष्कशाकमांसतिलपल्लपिष्टान्नमोजिना विरू
ढनवशूकशमीधान्यविरुद्धासात्म्यरूक्षक्षारामिष्य
न्द्रिभोजिना क्लिन्नगुरुपूतिपर्युषितमोजिना विप
माध्यशनप्रायाणा दिवास्वप्रलीम्घनित्याना विप
मातिमात्रव्यायामसक्षोभितशरीराणा भयक्रोध
शोकलोभमोहायासवहुलानाम् अतो निमित्त हि
शिथिलीभवन्ति मासानि, विमुच्यन्ते सन्ध्य,
विदहते रक्त, विष्यन्दते चानल्प मेद, न सन्धी
यतेऽस्थियु मज्जा, शुक्र न प्रवर्तते, क्षयमुपैत्योज,
स यवभूतो ग्लायति, सौदति, निद्रातन्द्रालस्यस
मन्वितो निदत्साह श्वसिति असमथश्चेष्टाना
शरीरमानसीना, नष्टस्मृतिवृद्धिच्छायो रोगाणा
मधिष्ठानभूतो न सर्वमायुरवामोति । तस्मादेतान्
दोषानवेक्षमाण सर्वांन् ययोक्तानहितानपास्या
हारविहारान् रसायनानि प्रयोक्तुमहतीत्युक्त्वा
भगवान् पुनर्धसुराणेय उवाच— ॥ ३ ॥

निद्राहर रसायनस्य वैकारिकनिद्राहरत्वेन किंवा देववद
सर्वदा प्रबुद्धो निद्राहरितो भवति । तत्रालक्षण तत्रात्तरे—
इन्द्रियाव्यवसवित्तिर्गौरव जम्भण कृम । निद्रातलेव वैसैवे,
तस्य तत्रा विनिर्दिशेत् (सु शा अ ४) इति । अत्र
द्विमासमनिविडमसम् । उत्तमानि प्रभावीनि करोतीति प्रभा
वर्षस्वरोत्तमकरम् । एवजातीयश्च पूर्वनिपातानियमोऽप्रतिब
न्धेन चरकेऽस्ति स मयूरव्यसकण्डिपाठाद्ग्रह्य । अनेन
हीत्यादिना पुराष्टकधनेन रसायनानि वक्ष्यमाणानि प्रत्यर्थ
स्तीति । रसायनप्रयोगे वजनीय ग्राम्याहारात् दूषणत्वेन निर्दि
शनाह—सर्ष इत्यादि । तिलस्त्वचूर्णितसिल । पल्ल तिल
चूर्णम् । अतो निमित्तमिति ग्राम्याहारादिकारणकम् । शुक्र
न प्रवर्तते इति नोपपत्ते उक्तमित्यर्थ ॥ ३ ॥

आमलकाना सुभूमिजाना कालजानामनुपहत
गन्धवर्णरसानामापूर्णासप्रमाणधीर्योणा स्वरस्तेन
पुनर्नवाकलकपादसप्रयुक्तेन सपिण साधयेदाह
कम्, अत पर विद्वारीस्वरसेन जीयतीक्चकसप्र
युक्तन, अत पर चतुर्गुणेन पयसा वलातिवला
कपायेण शतायरीक्चकसयुक्तेन; अनेन श्रमेणैकैक
शतपाक सहस्रपाक वा शर्कराक्षौद्रचतुर्भागसप्र

युक्त सौवर्णे राजते मार्तिके वा शुचौ दृढे घृतमा
विते कुम्भे स्थापयेत्, तद्यथोक्तेन विधिना यथाग्नि
प्रात प्रात प्रयोजयेत् जीर्णे च क्षीरसपिर्भ्यां
शालिपिष्टिकमश्रीयात् । अस्य त्रिवर्षप्रयोगाद्द्वर्षशत
वयोऽजर तिष्ठति, श्रुतमवतिष्ठते, सर्वांमया
प्रशाम्यन्ति, अग्रतिहतगति स्त्रीषु, अपत्यवान्
भवतीति ॥ ४ ॥

भवतध्यान ।

बृहच्छरीर गिरिसारसार
स्थिरेन्द्रिय चातिवलेन्द्रिय च ।

अधृष्यम यैरतिकान्तरूप
प्रशस्तिपूजासुखचित्तभाक् च ॥ ५ ॥

वल महद्व्यविशुद्धिरभ्या
स्वरो घनोपस्तनितानुकारी ।

भयत्यपत्य विपुल स्थिर च
समन्नतो योगमिम नस्य ॥ ६ ॥

(इत्यामलकघृतम् ।)

एकैकश शतपाकमित्यर्थ । एकैकपाकसाधन पृथक् कन
व्य तेन त्रिशतपा पाको भवति । अत्र च वरनोपलेपादि
नोपशोणमपि यदवशिष्ट भवति तदेव प्रथम वचनबलात् ।
सौवर्णादिपानेषु यथापूर्वं वरगुणवम् अथवा समानगुणै
सर्वेषां शूत्रानस्य सुलभत्वेनातिदुर्लभतरं सौवर्णपात्र नोप
देशमर्हति । यथोक्तेन विधिनेति इदीप्रवेतिकेन । गिरि-
सरो लोहम् ॥ ४—६ ॥

धामलकसहस्र पिप्पलीसहस्रसप्रयुक्त पलाश
तरुणशारोदकोत्तर तिष्ठेत्, तदनुगतशारोदकम
नातपशुष्कमनस्य चूर्णहित चतुर्गुणाभ्या मधुस
पिर्भ्यां सनीय शर्कराचूणचतुर्भागसंप्रयुक्त घृत
भाजनस्थ पणमासान् स्थापयेदन्तर्भूमे । तस्योत्तर
कालमग्निवल्समा मात्रा पादेत्, पौर्वाहिक
प्रयोगो नापराहिक, साम्यापक्षधाहारविधि ।
अस्य प्रयोगाद्द्वर्षशतमजर ययस्तिष्ठतीति समान
पूर्वेण । (इत्यामलकाचलेह) ॥ ७ ॥

पलाशतरुण तरुणपलाश अनेन कालशुद्धपलाशवर्जन
मुच्यते । शारोदकोत्तरमिति यथा शारोदक माय्यादुपरि भ
वति तथा कृतव्यमिति दर्शयति । चतुर्भाग पाद । यमान
पूर्वेनेति पूरयोगप श्रुत्येतदपि सुचमित्यर्थ ॥ ७ ॥

आमलकचूर्णादक मेकविंशतिरात्रमामलकस्वर
सपरिपीत मधुघृतादपाम्या द्वाभ्यामेकीष्टतम
द्विभागपिप्पलीक शर्कराचूणचतुर्भागसप्रयुक्त घृत

भोजनस्थं प्रावृषि भस्मराशौ निदध्यात्; तद्वर्षान्ते
सात्न्यापध्याशी प्रयोजयेत्; अस्य प्रयोगाद्द्वर्षश-
तमजरमायुस्तिष्ठतीति समानं पूर्वेण । (इत्यामल-
कचूर्णम्) ॥ ८ ॥

वर्षान्ते वर्षाकालान्ते ॥ ८ ॥

विडङ्गतण्डुलचूर्णानामाढकमाढकं पिप्पलीतण्डु-
लानामध्यधाढकं सितोपलायाः सर्पिल्लमध्वाढकैः
पट्टमिरेकीकृतं घृतभाजनस्थं प्रावृषि भस्मराशा-
विति सर्वं समानं पूर्वेण यावदाशीः । (इति विड-
ङ्गायलेहः) ॥ १ ॥

श्वदाशीरिति आशीः फल्गुतिः; तेन 'तद्वर्षान्ते' इत्यादि-
प्रत्ययेऽपिपिधानं दर्शयति ॥ ९ ॥

यथोक्तगुणानामामलकानां सहस्रमार्द्रपलाश-
द्रोण्यां सर्पिधानायां याप्यमनुह्रमन्त्याभारण्यनो-
मयाग्निमिहपलेदयेत्, तानि सुस्विन्नशीतान्युद्ध-
सकुलकान्यापोध्याढकेन पिप्पलीचूर्णानामाढकेन
घ विडङ्गतण्डुलचूर्णानामध्यधेन चाढकेन शर्क-
राया द्वाभ्यां द्वाभ्यामाढकाभ्यां तैलस्य मधुनः
सर्पिपत्र संयोज्य शुचीं दृढे घृतभाजिते कुम्भे
स्थापयेदेकविंशतिरात्रम्, अत ऊर्ध्वं प्रयोगः;
अस्य प्रयोगाद्द्वर्षशतमजरमायुस्तिष्ठतीति समानं
पूर्वेण । (इत्यामलकावलेहोऽपरः) ॥ १० ॥

पूर्वेणैति पूर्वयोगफलश्रुतिपर्यन्तं पूर्वयोगेनास्य समानमि-
त्यर्थः ॥ १० ॥

घन्वनि कुशास्तीर्णे जिग्धरूपामपुरमृत्तिके
शुक्लैर्घर्णेमृत्तिके वा व्यपगतविपद्वापदपवनस-
लिलान्निद्रोपे फर्षणचल्मीकदमशानवैत्योपरायस-
ध्वजिते देधे ययर्तुमुखपवनसलिलादित्यसेविते
जातान्यनुपहृतान्यनध्यारुहान्यवालाव्यधीर्णान्य-
धिगतवीर्याणि शीजेपुराणपर्णान्वसंजातान्यपर्णानि
तपसि तपसे वा मासे शुचिः प्रयतः कृतदेवार्चनः
स्वस्तित् वाचयित्वा द्विजातीन् चले हुमुहूर्ते नान-
यलामूलान्युद्धरेत्, तेषां सुप्रक्षालितानां त्वक्पि-
पडामप्रमात्रमक्षमात्रं वा ऋक्षणपिष्टमालोच्य पयसा
मातः प्रयोजयेत्, चूर्णीकृतानि वा पिबेत् पयसा,
मधुसर्पिभ्यां वा संयोज्य भक्षयेत्, जीर्णे च क्षीर-
सर्पिभ्यां शालिपष्टिकमक्षीयात् । संवत्सरप्रयोगा-
दस्य वर्षशतमजरं धयस्तिष्ठतीति समानं पूर्वेण ।
(इति नागयत्नारसापनम्) ॥ ११ ॥

घन्वनीति जाह्नवदेधे । फर्षणं दह्यादिषु । अन्वथास्ता-
नीति न महदा पार्थस्येन श्लेषाकान्तानि । तपसि मापे ।

१ 'अस्यमलकचूर्णम्' इति पा० । २ 'वपरा हापिष्यं' इति पा० ।

तपस इति फाल्गुने । चले सुमुहूर्ते इति इन्द्रे सुहूर्ते । शात्र-
भात्रमिति पलपरिमाणम् ॥ ११ ॥

बलातिबलाच्चन्दनागुरुघव(तिनिस)खदिरशिश-
पासनस्वरसाः पुनर्नवान्ताञ्जौपघयो देश नागव-
लया ध्यास्याताः । स्वरसानामलामे त्ययं स्वरस-
विधिः—चूर्णानामाढकमाढकमुद्दकस्याहोरात्रस्थितं
सुदितपूर्वं स्वरसवत् प्रयोज्यम् ॥ १२ ॥

पुनर्नवान्ता देश पदविरेचनशताधित्थीये "धमृताऽमया
धार्त्री सु(द्र)का श्रेयसी देवताऽतिरसा मण्डकपर्णा स्थिर पुन-
र्नवा" इति सर्वा दयःस्थापनोक्ताः । नागबलया व्याख्याता
इति नागबलावैतानामपि प्रयोगः । बलादीनां स्वरसेवने विधा-
नम् । नागबलावद्रोजनार्थिकं ज्ञेयम् । स्वरसालामेऽनुकल्पमाह
—स्वरसानामित्यादि ॥ १२ ॥

भङ्गातकान्यनुपहृतान्यनामयान्यापूर्णेसरप्रमा-
णवीर्याणि पक्वजान्यवप्रकाशानि शुचीं शुके वा
मासे संगृह्य यद्यपह्ले मापपह्ले वा निधापयेत्,
तानि चतुर्मासस्थिनानि सहस्रि सहस्रे वा मासे
प्रयोज्यमात्रमेत शीतस्निग्धमधुरोपस्फुटशरीरः ।
पूर्वं दशभङ्गातकान्यापोध्याष्टगुणेनाम्भसा साधु
साधयेत्, तेषां रसमष्टमागवशेषं पूर्वं सपयस्कं
पिबेत् सर्पिपाऽन्तुं एवभ्यज्य । तान्येकैकमह्लात-
कोत्कर्षाकर्षणं दशभङ्गातकान्यात्रिंशतः प्रयोज्या-
नि, नातः परमुत्कर्षः । प्रयोगविधानेन सहस्रपर
एव भङ्गातकप्रयोगः । शीर्णे च ससर्पिपा पयसा
शालिपष्टिकाशनमुपचारः, प्रयोगान्ते च द्विस्तावत्
पयसैवोपचारः । तद्यथोमाहर्षशतमजरं ययस्तिष्ठ-
तीति समानं पूर्वेण । (इति भङ्गातकक्षीरम्) ॥ १३ ॥

शुचिर्नैष्ठः, शुक्लवापाढः, घह व्यापद्रागणः, चहसः
पीपः । एतच्च भङ्गातकं मासचतुष्टयस्थितं ययंपहादी उद्धृतमार्गं
न प्रयोज्यं, किंतु यथोक्त एव काले शीतगुणे शुके । मुहूर्ता-
द्वपरिहारार्थं सर्पिपाऽन्तुं एवभ्यज्येति । नातः परमिति त्रिंशतः
परेण प्रयोगे न भङ्गातकस्य । सहस्रपरं न्हातकप्रयोग इति
उपयुक्तमह्लातकवैशिष्ट्यवया यदा सहस्रं पूर्वमेतद्वैवोपरमः कर्त-
व्यः; सहस्रादूर्वागपि च प्रयोगपरित्यागः प्रह्लाथपेक्षया मन-
स्येव । सहस्रसंख्यापूर्वं चैहेकेन वर्षेनहासकमेण न भवति,
तेन पुनराहृत्या च त्रिंशत्पर्यन्तं प्रयोगः कर्तव्यः, यथा हि न-
हासकप्रयोगाभ्यासेन सहस्रसंख्यापूर्वं भवति तथा कृत्वा
परित्यागः कर्तव्यः । अन्ये तत्र सुशुत अतीधितिदिवोऽप्येव-
पर्यन्तं महातकप्रयोगेण स्वयं विरोधं पश्यन्तः सुशुतप्रयोग-
स्याप्यन्या व्याख्यानेन त्रिंशत्पर्यन्तं प्रयोगमिच्छन्ति; तद्य

१ 'देश वा कवलापाना व्याख्याताऽपि स्वरसा नागबलावत्' इति
पा० । २ 'वपपर्णो' इति पा० । ३ 'विशुद्धकर्मणः' इति पा० ।

व्याख्यानं नातिव्रतम् । किंच सहस्रद्वयस्य तनोपयोगो विहित, अत्र सहस्रपर्यन्त प्रयोग, तेन व्याधिबिषयोऽन्य एव च प्रयोग, अथ तु रसायनविषय ॥ १३ ॥

भङ्गातकानां जर्जरीकृतानां पिष्टस्त्रेदं पूरयित्वा भूमापाकण्डं निघातस्य ज्वेहभायितस्य दृढस्योपरि कुम्भस्यारोप्योडपेनापिघाय कृष्णमृत्तिकायलितं गोमयाग्निभिरुपक्षेदयेत्; तेपा य. स्वरसः कुम्भ प्रपद्येत, तमष्टभागमधुसंप्रयुक्तं द्विशुणघृतमघात्, तत्प्रयोगाद्द्वयंशतमजर वयस्तिष्ठतीति समान पू र्वेण । (इति भङ्गातकशौद्रम्) ॥ १४ ॥

पिष्टस्त्रेदन तद, यत्रस्य पिष्टकमुपक्षेयते, तदुपरि यद् वि- धानपात्र तबेह सत्पिष्ट प्रालम्, अन्यथोपरिस्वमहातकता- पाक्युत ज्वेहो नाथो याति ॥ १४ ॥

भङ्गातकतैलपानं सपयस्कं मधुकेन कल्केनाक्ष- मात्रेण शतपाकं कुर्यादिति समान पूर्वेण । (इति भङ्गातकतैलम्) ॥ १५ ॥

भङ्गातकतैलमिति अनन्तरोक्तविधानेन पृहीतो भङ्गातक- सेह ॥ १५ ॥

भङ्गातकसर्पिर्भङ्गातकश्रीर भङ्गातकशौद्रं शुद्ध- भङ्गातकं भङ्गातकपूपो भङ्गातकतैल भङ्गातकपल्ल भङ्गातकसकचो भङ्गातकलवणं भङ्गातकतर्पणमि- ति भङ्गातकविधानमुक्त भवति ॥ १६ ॥

भङ्गातकसर्पिर्विद्यादयो द्वाप्रयोगा । अत्र च यथायोग्य- तथा भङ्गातकेन सर्पिंरादीनां संस्कार सयोगश्च हेय । यदुक्तं जदुकर्णे—“भङ्गातकसंयुक्तसकृतानि च घृतश्रीरशौद्रप्रुडपूप तैलपल्लसकुलवणतर्पणानि”—इति । एव च सर्पिं शीरयूपते- साना संस्कारो यथान्यायं भङ्गातकेन, शीरपल्लसकुलतर्पणानां भङ्गातकेन हीन, शुद्धलवणयोस्तु संस्कार सयोगो वा । लवणे संस्कारपक्षे चो, लवणघम भङ्गातकमन्तर्धमद्वेष प्राणम् । अन्ये तु सर्पिंरादीनां सर्वेषामेष भङ्गातकेन संस्कारं व्याख्यान- भवति । इह सक्तुप्रयोगोऽद्वयोत्तरत्वादिविशेषकर्मणा भेदनीय ॥ १६ ॥

भवन्ति चात्र ।

भङ्गातकानि तीक्ष्णानि पाकीन्यग्निस्मानि च । भवन्त्यमृतकल्पानि प्रयुक्तानि यथाविधि ॥ १७ ॥ एते द्वाविधास्त्वेषा प्रयोगा परिकीर्तितः । रोगप्रकृतिसात्म्यहस्तान् प्रयोगान् प्रकल्पयेत् ॥ १८ ॥ कफजो न स रोगोऽस्ति न विषयोऽस्ति कश्चन । यं न भङ्गातकं हन्याच्छीघ्र मेघाग्निवर्धनम् ॥ १९ ॥ (इति भङ्गातकविधिः ।)

१ योगीन्द्रनाथसेनस्तु 'चन गुग्गुलुप्रसृप्तं, भङ्गातकपूपो, भङ्गातक- सर्पिर्भेदान्दपल्ल, इत्यादिपाठ पठति ।

प्राणकामाः पुत जीर्णाश्चयवनाद्या महर्षयः । रसायनैः शिवैरेतैर्बभूवुरमितायुषः ॥ २० ॥ धौर्ध्वं तपो ब्रह्मचर्यमध्यात्मध्यानमेव च । दीर्घायुषो यथाकाम संभृत्य त्रिदिव गता ॥ २१ ॥ तस्मादायु प्रकथं प्राणकामैः सुवार्थिभिः । रसायनविधिः सेव्यो विधिवत्सुसमाहितैः ॥ २२ ॥ अग्निसमानीति दाहस्पोदकर्वृता । संभ्रलेति निघाय ॥ १७-२२ ॥

तत्र श्लोकः ।

रसायनानां संयोगा सिद्धा भूतहितैपिणा । निर्दिष्टाः प्राणकामीये सैस्त्रिंशत्सहस्रिणा ॥ २३ ॥ इत्यग्निवेशशरुते तन्त्रे चरकप्रतिंसंस्त्रे चिकि- त्सास्थाने प्राणकामीयो नाम रसा यनपादो द्वितीयः ॥ २ ॥

पादानुसमूहे सत्रिंशत्प्रयोगा उक्ता । तत्र बलादिभिर धामि पुनर्नवातैश्च दशभिरष्टादशप्रयोगा । अपरे तु व्याहृता षष्ठा एव ॥ २३ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायामाशुर्वेदीपिकायां चर- कतार्यवेदीकायां चिकित्सितस्थाने प्राणकामीयो नाम रसायनपादो द्वितीयः ॥ २ ॥

तृतीयः पादः ।

अधातः करप्रचितीयं रसायनपादं व्याख्यास्यामः १ इति द्व स्याद् भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

आमसकरसायनत्वसाभ्यादनन्तरं करप्रचितीय उच्यते ॥ १ ॥ १

करप्रचिदाना यथोक्तगुणानामालकानामु- तास्त्रा शुष्कचूर्णिताना पुनर्मांघे फाल्गुने या मासे चि सप्तकृत्यः स्वरसपरिपीताना पुन शुष्क चूर्णीकृतानामाढकमेक प्राहयेत्, अथ जीवनी याना पृष्टणीयाना स्तन्यजननाना शुक्रजननाना यथःस्थापनाना पृष्टिविरेचनशताधित्तीयोक्तानामौ- पधगणाना चन्दनागुरुधयतिनिशसदिर्घंशशापा स्नसाराणा चाशुंशः शृत्तानामप्रयापिर्मतकपि- प्पलीवचाचव्यचिप्रवपिदहाना च समस्तानामा- ढकमेक दशगुणेनाम्भसा साधयेत्, तस्मिन्नाढ- कायदोषे रसे सुपूते तान्यामलकचूर्णानि दत्त्वा गोमयाग्निमिवंशविद्लशरतेजनाग्निमिषां साध येथावदपनयाद्रसस्य, तमनुपदग्धमुपहृत्यापतीतु

१ 'ज्ञान' इति पा० । २ 'सह २६ दशभिर्वा' इति पा० । ३ 'पृष्टिविरेचनशरीरोचनाना' इति पा० । ४ 'पारय इत्यु- द्दी' पा० ।

पावीष्वास्तीर्य शोषयेत्, मधुशुष्कं तत् कृष्णाजिन-
स्योपरि दृषदि श्लक्ष्णपिष्टमयःस्याख्यां निधापयेत्
सम्यक्, तच्चूर्णमयश्चूर्णाष्टभागसंप्रयुक्तं मधुसर्पि-
भ्यांमश्रिवलमभिसमीक्ष्य प्रयोजयेदिति ॥ ३ ॥

भवन्ति चात्र ।

एतद्रसायनं पूर्वं वसिष्ठः कदम्बोऽङ्गिराः ।
जमदग्निर्भरद्वाजो भृगुरन्ये च तद्विधाः ॥ ४ ॥
प्रयुज्य प्रयत्ना मुक्ताः श्रमज्याधिजराभयात् ।
यास्यैच्छस्तपस्तेपुस्तत्प्रमायांमहायलाः ॥ ५ ॥
(इदं रसायनं चक्रे ब्रह्मा घर्षतहस्त्रिकम् ।
जराव्याधिप्रशमनं बुद्धीन्द्रियबलप्रदम् ॥ ६ ॥
(इत्यामलकायसं ब्राह्मरसायनम् ॥)

करप्रस्थितानामितिपदं स्वयंपतितप्रहृषं निषेधयति । साधे
फाल्गुने वैतिप्रहृषणवचनात्तत्रैव शृहीतानामभिकार इत्याग-
मादुच्यते । खरख इहामलकस्यैव भवत्यधिकारात् । शाको
इहत्वत्रलक्षः । कृत्तानामिति चिञ्जानाम् । इह गोमयान्वायु-
पकरणनियमेनैव वास्तुत्कर्षो भवतीति ऋषिवचनादुच्यते ।
यदुक्तं—“कृपयस्त्वैव जानन्ति योगसंयोगजं फलम्” इति ।
एवमन्यत्रापि इतिकर्तव्यतानियमो व्याख्येयः । कृष्णाजिन-
स्येति कृष्णाशाराजिनस्य ॥ ३-६ ॥

तपसा ब्रह्मचर्येण ध्यानेन प्रशमेन च ।
रसायनविधानेन कालयुक्तेन चायुषा ॥ ७ ॥
स्थिता महर्षयः पूर्वं, महि किञ्चिद्रसायनम् ।
ब्राह्म्यानामन्यकार्याणां सिध्यत्यप्रयत्नात्मनाम् ॥ ८ ॥
संप्रति रसायनस्य तपोब्रह्मचर्यं चानादियुक्तस्यैव महाफलत्वं
भवतीति दर्शयन्नाह—तपसेत्यादि । कालयुक्तेन चायुषेति
धार्मिकतत्कालयुक्तं चायुर्फलम्, दीयतकालयुषं प्रति हु न
रसायनं फलवदित्युक्तमेव । सिद्धता इति कीर्षकालजीविनः ।
विपर्ययेण तपःप्रश्रुतिविरहे रसायनस्यफलत्वात्माह—न हीत्यादि
॥ ७ ॥ ८ ॥

संबत्सरं पयोवृत्तिर्गवां मध्ये वसेत् सदा ।
शाबिर्धौ मनसा ध्यायन् ब्रह्मचारी यतन्द्रियः ॥ ९ ॥
संबत्सरान्ते पौषीं वा मार्शीं वा फाल्गुनीं तिथिम् ।
त्रयोपवासी शुद्धश्च प्रविश्यामलकीवनम् ॥ १० ॥
शुद्धफलाद्यमादह्य हुमं शाखागतं फलम् ।
शृहीत्वा पाणिना तिष्ठेज्जपन् ब्रह्माश्रुतागमात् ॥ ११ ॥
तदा ह्यवश्यममृतं वसत्यामलके क्षणम् ।
शर्करामधुकल्पानि कोदृशन्ति मृद्वनि च ॥ १२ ॥
भवन्त्यमृतसंयोगात्तानि यावन्ति भक्षयेत् ।
जीवेद्वर्षसहस्राणि तापत्यागतायैवधनः ॥ १३ ॥

सौहित्यमेपां गत्या तु भवत्यमरसन्निभः ।
स्वयं चास्योपतिष्ठन्ते शीवेदावाक् च रूपिणी ॥ १४ ॥
(इति कैवल्यमलकरसायनम् ।)

ब्रह्मचारित्वेनेन्द्रियनियमे लक्ष्येऽपि यतेन्द्रियपदसंबन्ध
इन्द्रियनियमातिशयोपदर्शनार्थः । पौषादिषु संबत्सरान्तं
नियमदिनादारभ्य वर्षपूर्णेण क्षेयम् । फाल्गुनीमित्यस्यान्ते
प्राप्येति शेषः । 'न इममारोहेत्' (सू. अ. ८) इत्यस्यैव आशु
हममिति वचनेनापवादः । जपन् ब्रह्मेति ओङ्कारं जपन् ।
अमृतानामादिति अमृतानामपर्यन्तम् । सौहित्यमेपांमिति करणे
पद्यौ । माप्रुषिणीति तद्विधानी वेत्ता ॥ ९-१४ ॥
त्रिफलाया रसे मूत्रे गवां शारे च लवणे ।
क्रमेण चैद्बुद्धीक्षारे किञ्चुकक्षारे एव च ॥ १५ ॥
शौक्ष्णायसस्य पत्राणि वह्निघर्षाणि साधयेत् ।
चतुरङ्गुलदीर्घाणि तिलोत्सेघतनूनि च ॥ १६ ॥
शताय तान्यज्जनाभानि सूक्ष्मचूर्णाणि कारयेत् ।
तानि चूर्णाणि मधुना रसेनामलकस्य च ॥ १७ ॥
युक्तानि लेहवत् कुम्भे स्थितानि घृतभाविता ।
संबत्सरं निषेद्यानि यवपल्ले तथैव च ॥ १८ ॥
दद्यादालोडनं मासे सर्वत्रालोडयन् बुधः ।
संबत्सरत्यये तस्य प्रयोगो मधुसर्पिषा ॥ १९ ॥
प्रातः प्रातर्वलापेशीं सालम्पं जीर्णं च भोजनम् ।
एव एव च लौहानां प्रयोगः संप्रकीर्तितः ॥ २० ॥
नाभिघातैर्न चातङ्कैर्जरेया न च मृदुना ।
स घृष्यः स्याद्ब्रजप्राणः सदा चात्तिवलेन्द्रियः ॥ २१ ॥
धीमान् यशस्वी यास्त्रिसङ्घैः श्रुतधारी महार्थनः ।
भवेत् समां प्रयुञ्जानो तरो लौहरसायनम् ॥ २२ ॥
अनेनैव विधानेन हेञ्जस्य रजतस्य च ।
आयुःप्रकर्षकृत्तिसङ्घः प्रयोगः सर्वयोगनुत् ॥ २३ ॥
(लौहादिरसायनम् ।)

शार इति परिष्ठावितशारोदके । शारे लवण इति ज्योति-
ष्मलाः शारे । राभयैविति निर्वापयेत् । लौहानामिन्नेनैव
लौहान्तात्निर्जयोः क्षुब्धरजतयोर्ब्रह्मेण तिद्धे सुसक्तयोर्वर्चनं
तयोर्विशेषेणादरोपदर्शनार्थम् । रसायनप्रभावादेव महाध-
नलमिति क्षेयम् ॥ १५-२३ ॥
ऐन्द्री मत्स्याख्यको ब्राह्मी वचा ब्रह्मसुवर्चला ।
पिप्पल्यो लवणं हेम शङ्खपुष्पी विषं घृतम् ॥ २४ ॥
एषां त्रिवचकान् भागान् हेमसर्पिविषंविना ।
द्वौ यवौ तत्र हेमस्तु तिलं दद्याद्विषस्य च ॥ २५ ॥
सर्पिपक्ष्य पलं दद्याच्चदकैश्च प्रयोजयेत् ।
घृतप्रभृतं सक्षौद्रं जीषं चात्रं प्रशस्यते ॥ २६ ॥

१ 'गोपयेत्' इति पा० । २ 'तिलोत्सेघतानि' इति पा० ।
३ 'जानी च' इति पा० । ४ 'महाबलः' इति पा० ।

जराव्याधिप्रशमनं स्मृतिमेधाकरं परम् ॥
आयुष्यं पौष्टिकं धन्यं स्वरवर्णप्रसादनम् ॥ २७ ॥
परमोजस्करं चैतत् सिद्धमेन्द्रं रसायनम् ॥
नैनत् प्रसहते कृत्या नाद्धमीनं विषं न रुक् ॥ २८ ॥

श्वित्रं सकुष्ठं जठराणि गुल्माः

श्लीहा पुराणो विषमज्वरश्च ।

मेधास्मृतिज्ञानहराश्च रोगाः

शाम्यन्त्यनेनातिथलाश्च घाताः ॥ २९ ॥

(इत्येन्द्रं रसायनम् ।)

मत्साख्यको मच्छुरिति लोके ख्यातः; अन्ये तु ऐन्द्रीमेदं
मत्साख्यकमाहुः । त्रियववानिति त्रियं वप्रमाणम् । घृतप्रभू-
तमित्यत्र विशेषणम् । इत्या अभिचारः ॥ २४-२६ ॥

मण्डूकपर्ण्याः स्वरसः प्रयोज्यः

क्षीरेण यष्टीमधुकस्य चूर्णम् ।

रसो शुद्धच्यास्तु समूलपुण्याः

कल्कः प्रयोज्यः सल्लु शङ्खुपुण्याः ॥ ३० ॥

आयुःप्रदान्यामयनाशनानि

यलान्निवर्णस्वरवर्धनानि ।

मेध्यानि चैतानि रसायनानि

मेध्या विशेषेण च शङ्खुपुष्पी ॥ ३१ ॥

(मेध्यरसायनानि ।)

मण्डूकपर्ण्या इत्यादयश्चत्वारो योगाः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

पञ्चाष्टौ सप्त दश वा पिप्पलीमधुसर्पिणा ।

रसायनगुणान्वेषी समामेकां प्रयोजयेत् ॥ ३२ ॥

तिद्यस्तिस्वस्तु पूर्वाङ्गे भुक्त्याऽप्रे भोजनस्य च ।

पिप्पल्यः किंशुकक्षारभाविता घृतभर्जिताः ॥ ३३ ॥

प्रयोज्या मधुसंसिद्धा रसायनगुणैर्विणा ॥

जेतुं कासं क्षयं शोषं द्यासं हिक्कां गलामयान् ॥ ३४ ॥

अर्शांसि ब्रह्मणीदोषं पाण्डुतां विषमज्वरम् ।

वैस्वर्षं पीनसं शोफं गुल्मं घातबलासकम् ॥ ३५ ॥

(इति पिप्पलीरसायनम् ।)

पञ्चेत्यादौ संख्याव्यतिक्रमेणातुक्संख्यानामपि पिप्पलीना-
मुपयोगं सूचयति । यद्यपि “जीणि द्रव्याणि नायुपबुञ्जीत
पिप्पली क्षारो लवणम्” (वि. श. १) इत्युक्तं, तथाऽपीह द्रव्या-
न्तरसंयुक्तानां पिप्पलीनामभ्यासो न विरुद्धः; किंवा, उपपि-
प्पलीरसायनव्यतिरेकेणोत्तमैपवादन्यायात् स निषेधो हेयः ।
किंशुकः फलाशः ॥ ३२-३५ ॥

क्रमवृद्ध्या दशाहानि दशपिप्पलिकं दिनम् ।

वर्धयेत् पयसा सार्धं तथैवापनयेत् पुनः ॥ ३६ ॥

१ 'मत्साख्यको मच्छुरिति लोके' इति पा० । २ 'त्रियवप्रमा-
णव्याम्' इति पा० ।
च. घ. ४९

जीणं जीणं च भुञ्जीत पष्टिकं क्षीरसर्पिणा ।

पिप्पलीनां सहस्रस्य प्रयोगोऽयं रसायनम् ॥ ३७ ॥

पिष्टास्ता वलिभिः सेव्याः श्रुता मध्यवलेनैरेः ।

चूर्णांकृता ह्रस्वयलैर्योज्या दोषामयान् प्रति ॥ ३८ ॥

दशपिप्पलिकः श्रेष्ठो मध्यमः षट् प्रकीर्तितः ।

प्रयोगो यस्त्रिपर्यन्तः स कनीयान् स चावलैः ॥ ३९ ॥

शृंहणं स्वयंमायुष्यं श्लीहोदरविनाशनम् ।

पयसः स्थापनं मेध्यं पिप्पलीनां रसायनम् ॥ ४० ॥

(इति पिप्पलीवर्धमानं रसायनम् ।)

पिप्पलीवर्धमानमाह—क्रमवृद्ध्यादि । दशपिप्पल्यो यत्र
वर्धन्ते तद्दिनं दशपिप्पलिकं, तेन प्रत्यहं दशपिप्पल्यो वर्ध-
नीया इत्यर्थः, ततश्चोपनिषादिदिनैर्वृद्धिहानिक्रमेणैकेनैव सहस्रं
पूर्णं भवति । ‘चूर्णांकृता’ इत्यत्र ‘श्रीतीकृता’ इति वा पाठः ।
पिप्पलीवर्धमानकममुक्तमुत्सृष्टं दर्शयन्नपरमपि वर्धमानकमद्वयं
मध्यमत्वावतरत्वाभ्यामाह—दशेत्यादि । षट् प्रकीर्तित इति
षड्वृद्ध्या पूर्वाचार्यैरुक्तः । त्रिपर्यन्त इत्यस्यान्ते पिप्पलीत्रया-
वस्थानात् पिप्पलीत्रिकेणैव शृद्धिर्भवति, ततो दशपिप्पलीके
दशैवान्ते भवन्ति ॥ ३६-४० ॥

जरणांतेऽभयामेकां प्राग्भुक्त्वा द्वे चिभीतके ।

भुक्त्वा तु मधुसर्पिर्भ्यां चतवार्यामलकानि च ॥ ४१ ॥

प्रयोजयन् समामेकां त्रिफलाया रसायनम् ।

जीवेद्वर्षशतं पूर्णमजरौऽप्याधिरेच च ॥ ४२ ॥

(इति त्रिफलारसायनम् ।)

त्रैफलेनायसीं पात्रीं कल्केनालेपयेन्नयाम् ।

तमहोरात्रिकं लेपं पिबेत् क्षौद्रोदकाद्गतम् ॥ ४३ ॥

प्रभूतब्रह्मेशानं जीणं तत्र प्रशस्यते ।

अजरौऽरुक् समभ्यासाज्जीवैश्च समाः शतम् ४४

(इति त्रिफलारसायनमपरम् ।)

मधुकेन तुगाक्षीर्यां पिप्पल्या क्षौद्रसर्पिणा ।

त्रिफला सितया चापि युक्ता सिद्धं रसायनम् ४५

(इति त्रिफलारसायनमपरम् ।)

सर्वलौहैः सुवर्णं वचया मधुसर्पिणा ।

विद्धन्नपिप्पलीभ्यां च त्रिफला लवणेन च ॥ ४६ ॥

संवत्सरप्रयोगेण मेधास्मृतिबलप्रदा ।

भवत्यायुःप्रदर घन्या जरारोगनियर्हणी ॥ ४७ ॥

(इति त्रिफलारसायनमपरम् ।)

जरणात् इत्यादौ मधुसर्पिर्भ्यामिति अमयां विनीतके
आमलकानीत्यनेन च सूचयते । मधुकेनेत्यादिकेकः प्रयोगः ।
सर्वलौहेरित्याद्यपरः । लौहेरित्युक्ते सुवर्णं प्रति सुवर्णेनेतिपदं
लौहत्वेनाभिप्रसिद्धस्याप्रहणनिरासार्थम् ॥ ४१-४७ ॥

अनम्लं च कपायं च कटुं पाके शिलाजतु ।
नात्युष्णशीतं घातुभ्यश्चतुर्भ्यस्तस्य संभवः ॥ ४८ ॥
हेत्रश्च रजतात्प्राद्वारात् कृष्णायसादपि ।

रसायनं तद्विधिभिस्तद्दृश्यं तच्च रोगत्रुत् ॥ ४९ ॥

शिलाजतुरसायनं यत्राविष्टं शिलाजतुनोऽभ्यर्हितस्य गुणा-
मेव तापदाह—अनम्लमिवादि । वरादिति धेधात् । सुशुभे
यद्यपि यत्पृथीसमं प्रक्षिप्य पृथिविशिलाजतु सामान्येन रोगे
रसायनाधिकारे चोक्तं, तथाऽपीह रसायनाधिकारे तदधिकृत-
चतुर्विधमेवोक्तम् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

घातपित्तकफश्लेष्म निर्मुहैस्तत् सुभाषितम् ।

वीर्योत्कर्षं परं याति सर्वैरैकैकशोऽपि वा ॥ ५० ॥

प्रक्षिप्तोद्धृतमभ्येनत् पुनस्तत् प्रक्षिपेप्रसे ।

कोष्णे सप्ताहमेतेन विधिना तस्य भावना ॥ ५१ ॥

पूर्वोक्तेन विधानेन लोहेक्षणोद्धृतैः सह ।

तत् पीतं पयसा दद्याद्दीर्घमायुः सुप्तान्वितम् ॥ ५२ ॥

जराव्याधिप्रशमनं देहदार्ढ्यकरं परम् ।

मेधास्मृतिकरं घन्यं क्षीराशी तत् प्रयोजयेत् ॥ ५३ ॥

प्रयोगः सप्तसप्ताहाख्यश्चैकश्च सप्तकः ।

निर्दिष्टत्रिविधस्तस्य परो मध्येऽवरस्तथा ॥ ५४ ॥

पलमर्धपलं कर्षा मात्रा तस्य त्रिधा मता ॥

शिलाजतुमावनाविधिमाह—प्रक्षिप्तेत्यादि । प्रक्षिप्तानन्त-
रुद्धवं प्रक्षिप्तोद्धृतम् । लोहेः सहेति भाषानियमे लोहेऽस-
मानभाषता शिलाजतुनः । प्रयोगः सप्तसप्ताहा इति सप्तस-
प्ताहव्यापकप्रयोग इत्यर्थः, एवं त्रयश्चैकश्च सप्तक इत्यत्रापि
बोद्धव्यम् ॥ ५०-५४ ॥—

जातेर्विशेषं सर्वाद्यं तस्य वक्ष्याम्यतः परम् ॥ ५५ ॥

हेमाद्याः सूर्यसंतप्ताः स्रवन्ति गिरिघातवः ।

जत्वामं मृदुसूत्राच्छं यन्मलं तच्छिलाजतु ॥ ५६ ॥

मधुरश्च सत्तिकश्च जपापुष्पनिभश्च यः ।

कटुर्द्विपाके शीतश्च स सुवर्णस्य निरुधः ॥ ५७ ॥

रूप्यस्य कटुकः श्वेतः शीतः स्वादु विपच्यते ।

ताम्रस्य घर्हिकण्ठाभस्तिकोष्णः पच्यते कटु ॥ ५८ ॥

यस्तु शुग्गुलुकाभास्तिकको लघुणान्वितः ।

कटुर्द्विपाके शीतश्च सर्वश्रेष्ठः स चायसः ॥ ५९ ॥

गोमूत्रपान्धयः सर्वे सर्वकर्मसु यौगिकाः ।

रसायनप्रयोगेषु पश्चिमस्तु विशिष्यते ॥ ६० ॥

यथाक्रमं वातपित्ते श्लेष्मपित्ते कफे त्रिषु ।

विशेषतः प्रशस्यन्ते मला हेमादिधातुजाः ॥ ६१ ॥

सविधिमिति विधानसहितम् । शिलाजतुविधानं च यथा-
क्रमं 'वातपित्ते' इत्यादिप्रत्ययेन वक्ष्यन्म । हेमादिशब्देदेह
हेमादिप्रसवस्थानभूतानि लोच्यते, यतो न सासात् सुध-
णोदिन्य एव शिलाजतु क्षयति । शूलं मद्युग्मं, अर्धं

। १ 'कैम्पित्ते' इति पा० ।

खच्छम् । यस्तु रूप्यमेव कटुरसि विरुद्धः साहुः पाक उत्तः
स उत्सर्गापवादान्वायेन श्लेष्मः । वीर्यं तु तापमप्यस्य तथा
श्रयणां च शीतद्रव्यशुक्लानामत्युष्णशीतवीर्यताया अवकाशो
नास्ति, अतः सामान्यग्रहणयने नात्युष्णशीतमित्तिपदेन उष्णस्य
शीतस्य च वीर्यस्य प्रकर्षो निरपिच्यते; तेनानुष्णाशीतत्वं विधी-
यते । ततश्च शिलाजतुनि वीर्यं शीतसुष्णं वाऽऽमिहितमपि न
बलवद्भवतीति लभ्यते ॥ ५५-६१ ॥

शिलाजतुप्रयोगेषु विदाहीनि गुरुणि च ।

वर्जयेत्सर्वकालं तु कुल्लथार्यं परिवर्जयेत् ॥ ६२ ॥

ते ह्यल्पन्तिविद्वद्भवाद्भ्रमनो भेदनाः परम् ।

श्लेकेऽष्टास्ततस्तोषां प्रयोगः प्रतिपिच्यते ॥ ६३ ॥

पयांसि तक्राणि रसाः सयूपा-

स्तोयं समूत्रा विविधाः कपायाः ।

गालोडनार्थं गिरिजस्य शस्ता-

स्ते ते प्रयोऽयाः प्रसमीक्ष्य फार्यम् ॥ ६४ ॥

न सोऽस्ति रोगो भुवि साध्यरूपः

शिलाद्वयं यं न जयेत् प्रसह्य ।

तत् कालयोगैर्विधिभिः प्रयुक्तं

स्वस्थस्य चोर्जा विपुलां वदाति ॥ ६५ ॥

(इति शिलाजतुरसायनम् ।)

तत्र श्लोकः ।

कर्मप्रचित्तिके पादे दश पदं च महर्षिणा ।

रसायनानां सिद्धानां संयोगाः समुदाहृताः ॥ ६६ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिस्संस्कृते चिकि-

त्सास्थाने प्रथमेऽध्याये कर्मप्रचित्तियो

नाम रसायनपादस्तृतीयः ॥ ३ ॥

शिलाजतुप्रयोगेष्विति बहुवचनमालोचनादिभेदेन प्रयोग-
भेदं बुद्धिस्थूलस्य श्लेष्मः । शिलाजतुप्रयोगे गुरुनिषेधेऽपि
विशेषवचनात् क्षीरादिप्रयोगः । सर्वकालमिति वाक्द्वयवचनमाहुः-
हिता शुणाः सन्ति । केचित्तु यावज्जीवं कुल्लथार्यवचनमाहुः-
यत्कं सुशुभे "तद्गतवितः कपोदांश्च कुल्लथार्यं विवर्जयेत्"
(सु. चि. अ. १३) इति । शिलाजतुप्रयोगं स्त्रीति—न सोऽ-
स्तीत्यादि ॥ ६२-६६ ॥

इति श्रीचक्रनामिदत्तपरिव्रितायामाजुर्वेददीपिकायां चरक-
सायनार्थदीपिकायां चिकित्सास्थाने प्रथमेऽध्याये कर्म-
प्रचित्तियो नाम रसायनपादस्तृतीयः ॥ ३ ॥

चतुर्थः पादः ।

अथात् आयुर्वेदसमुत्थारीयं रसायनपादं
व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

१ 'शुक्ल' इति पा० । २ 'कुल्लथार्य' इति पा० । ३ 'शुक्लानि'
इति पा० ।

आयुर्वेदसमुपानीयो नाम रसायनपाद पारितोष्यादुच्यते ।
आयुर्वेदसमुपानमस्मिन्नस्तीति मत्वर्थयच्छप्रत्ययेणायुर्वेदसमु
पानीय ॥ १ ॥ ३ ॥

श्रुपय गलु कदाचिच्छालीना यायावरश्च प्रा
म्यौपध्याहारा सन्त सापन्निका म् ऐषी गनातिक
ल्याश्च प्रायेण वभूधु । ते सर्वोसामिते^१ र्ण्यताना
मसमर्था सन्तो श्राम्यवासकृतमात्मदोष मत्वा पू
धेनिवासमपगतश्राम्यदोष शिव पुण्यमुदार मेध्यम
गम्यमसुकृतिभिर्गङ्गाप्रभवममरणधर्षकिन्नरानुच
रितमनेकरत्ननिचयमचिन्त्याद्भुतप्रभाघ ब्रह्मपिसि
द्धचारणानुचरित दिव्यतीर्थोपधिप्रभवमतिशरण्य
हिमवन्तममराधिपतिशुत जग्मुर्भुवङ्किरोऽत्रिवसि
ष्टकद्वयपागस्त्यपुलस्त्यधामदेवासितगौतमप्रभृतयो
महर्षय ॥ ३ ॥

श्रीणीं शालीनत्व यायावर च कर्मविशेषपरिग्रहात् ।
सपन्नानु उपयुज्यन्त इति सापन्निका । नातिकल्या इति नाति
नीरोगा । इतिकृतव्यता व्यापार । इद्रपयायकथन स्तुत्यर्थं
स्तुतिधेयमिन्द्रसायुर्वेदप्रकाशकत्वात् ॥ ३ ॥

तानिन्द्र सहस्रद्वगमरगुरुध्वीत्-सागत ब्र
ह्मविदा ज्ञानतपोधनाना ब्रह्मर्षीणाम् । अस्ति ननु धो
ग्लानिरप्रभावंत्व वैस्वर्थं वैवण्य च श्राम्यवासद्वत
मसुखमसुखानुबन्ध च, श्राम्यो हि वासो मूलमश
स्ताना, तत् इत पुण्यकृद्भिरनुग्रह प्रजाना स्वश
रीरमवेक्षितु काल कालश्चायमायुर्वेदोपदेशस्य ब्र
ह्मर्षीणाम्, आत्मन प्रजाना चानुग्रहार्थमायुर्वेदम
श्विनो मह्य प्रायच्छता, प्रजापतिरश्विभ्या, प्रजाप
तये ब्रह्मा, प्रजानामल्पमायुर्जराव्याधिवहुलमसुख
मसुखानुबन्धमल्पत्वादल्पतपोदमनियमदानाभ्य
यनसचय मत्वा पुण्यतममायु प्रकर्षकर जराव्या
धिप्रशमनमूर्जस्करममृत शिव शरण्यमुदार भव
न्तो मत्त श्रोतुमर्हताथोपधारयितु प्रकाशयितु च
प्रजानुग्रहार्थमार्षे ब्रह्म च प्रति मैत्री कारुण्यमात्म
नश्चानुत्तम पुण्यमुदार ब्राह्ममक्षय कर्मेति ॥ ४ ॥

तच्छ्रुत्वा विभुचपतिवचनमृपय सर्वं पवामरवर
मृग्भिस्तुष्टुषु, प्रहृष्टाश्च तद्वचनमभिनन दुश्चेति ५

असुखानुबन्धमिति रोगरूपमसुखमनुबन्धवतीलसुखानुबन्ध
म् । मूलमिति कारणम् । कृत प्रजानामनुग्रह इति श्रामे
स्थिता आयुर्वेदोकारोग्यसाधनधर्मादिप्रकाशनेन प्रजानुग्रह
कृत एवैसर्व । अथ शब्द उभाभ्यां कालशब्दाभ्या यौन

१ स्वशरीरमर्शिति कालश्चाय इति पा० । ३ तोपरूपमनये
मनुबन्धवतीलसुखानुबन्धम् इति पा० ।

नीय । प्रजापतये ब्रह्मति च्छेद । प्रजानामल्पादिकामायुर्मर्चवेति
योजना । अल्पत्वात् 'आयुष इति शेष । अल्पस्यैव प्रवृत्तीना
सचयोऽस्मिन् अल्पे आयुषि तत् तथा । प्रतिशब्दो मैत्र्या
दिभि प्रलेक सचष्यते । अथशब्दश्चाधिकारे । तेन मैत्रीकाह
ण्यावी-यधिकृत्य च ब्रह्मा प्रजापतयेऽदात् तमनुश्रोतुमर्हतेति
योजना । यद्यपि च ऋषयो भरद्वाजद्वारा इन्द्राधिगतायु
र्वंदा तथाऽपि श्राम्यवासकृतमनोरोगाया न तथा स्फुटार्थो
वर्तत इति शब्दाय पुनरिन्द्रस्तानुपादिशति ॥ ४ ॥ ५ ॥

अथेन्द्रस्तदायुर्वेदामृतमृपिभ्य सक्राम्योवाच-
पतत् सर्वमनुष्टेयम्, अथ च शिव कालो रसायना
ना, दिव्याश्चौपधयो हिर्मवत्प्रभवा प्रातर्वीर्या त
द्यथा-पेन्द्री, ब्राह्मी पयस्या, क्षीरपुष्पी, श्रावणी,
महाश्रावणी, शतावरी, विदारी, जीवन्ती, पुनर्नवा,
नागवला, खिरा, यचा छत्रा, अतिच्छत्रा, मेदा,
मेहामेदा, जीवनीयाश्चान्या पयसा प्रयुक्ता पण्मा
सात् परमायुर्वेयश्च तरुणमनामयत्व स्वरवर्णसप
दमुपचय मेधा स्मृतिमुत्तमवल्मिष्टाश्चापरान् भा
यानावहन्ति सिद्धा ॥ ६ ॥ (इतीन्द्रोक्त रसायनम् ।)

महाश्रावणी अल्पमुषा । अतिच्छत्रा मशुरिका ॥ ६ ॥

ब्रह्मसुवर्चला नामौपधिया हिरण्यक्षीरा पुष्कर
सदशपत्रा, आदित्यपर्णा नामौपधियां सूर्यकान्तेति
विश्रायते सुवर्णक्षीरा सूर्यमण्डलाकारपुष्पा च,
नारीनामौपधिरश्वबलेति विश्रायते या बल्वजस
दशोपत्रा, काष्ठगोधा नामौपधियांघाकारा सर्पा
नामौपधि सर्पाकारा, सोमो नामौपधिराज पञ्च
दशपर्था स सोम इव हीयते वर्धते च, पद्मा नामौ
पधि पद्माकारा पद्मरक्ता पद्मगन्धा च अजा
नामौपधिरजश्टङ्गीति विश्रायते, नीला नामौपधिसु
नीलक्षीरा नीलपुष्पा रत्नाप्रदानयडुलेति । आ
सामोपधीना या यामोपोपलेमेत तस्यास्तस्या
स्वरसस्य सौहित्य गवा ब्रह्मभाषितायामार्द्रपला
शद्वोण्यां सपिधानाया दिग्ग्यासा शयीत, तत्र
प्रलीयते, पण्मासेन पुन स्रमवति, तस्याज पय
प्रत्यवस्थापन पण्मासेन देवतानुकारी भवति
वयोवर्णीत्वाराहृतिवल्प्रभामि, स्य चास्य सर्वं
वाचोगतानि प्रादुर्भवन्ति, दिव्य चास्य चक्षु
श्रोत्र च भवति गतियोजनसहस्र, दशधर्षसहस्रा-
ण्यायुरनुपद्रघ चेति ॥ ७ ॥

ब्रह्मसुवर्चलाप्रभृतयो यथोक्तलभणा दिव्यौपधयो नातिप्र
सिद्धा । आदित्यपर्णा सूर्यावतमेव देहाविशेषजात केचिद्गर्णं

१ हिमवत प्रभावात् इति पा० । २ पुनरजसदशपत्रा इति
पा० । ३ पद्मदशपर्था इति पा० ।

यन्ति । अथवलेति ज्ञायत इति ऋषिभिरवानेन नाम्ना ज्ञायते,
न लौकिकैर्लोकप्रसिद्धत्वात् । सोम इव वर्धते हीयत इति यथा
सोमवृद्धिश्चैव, तथा तत्कालमेव तस्य वृद्धिश्चैव भवतः । प्र-
तीयत इति इतो भवति, अन्ये तु मूर्च्छन्तीति वर्णयन्ति ।
प्रलयस्थापनमिति आहारसेवनां योज्यमित्यर्थः । सर्ववाचोग-
तानि सर्ववाक्यविशेषाः ॥ ७ ॥

भवन्ति चात्र ।

दिव्यानामोपधीनां यः प्रभायः स भवद्विधैः ।
शक्यः सोढुमशक्यस्तु स्यात् सोढुमकृतात्मभिः ५
ओपधीनां प्रभावेण तिष्ठतां स्ये च कर्मणि ।
भवतां निखिलं श्रेयः सर्वमेवोपपत्स्यते ॥ ९ ॥
यानप्रस्यैर्गृहस्थैश्च प्रयत्नैर्यतात्मभिः ।
शक्या ओपघयो होताः सेवितुं विपयामिजाः १०

एतद्विषयं रसायनस्यपिभिरादिधैर्वा सेव्यमिति दर्शयत्वाह-
दिव्यानामित्यादि । विपयामिजा इति खोचितपुण्यदेशे जाता
इत्यर्थः, शशुषे तु देशे दिव्यौषधिजन्यैव न भवति, भव-
न्व्योऽपि निर्वायो भवन्तीति भावः ॥ ८-१० ॥

योस्तु क्षेत्रगुणैस्तेषां मध्यमेन च कर्मणा ।
मृदुवीर्यतरास्तासां विधिर्ज्ञेयः स एव तु ॥ ११ ॥
पर्यष्टुं ताः प्रयोक्तुं वा येऽसमर्थाः सुखार्थिनः ।
रसायनविधिस्तेषामयमन्यः प्रशस्तते ॥ १२ ॥

संप्रति ब्रह्मसुवर्चलादीनां यथा मृदुवीर्यत्वं भवति, तदाह—
यास्त्वित्यादि । क्षेत्रगुणैरिति हिमालयादिप्रशस्तदेशव्यतिरिक्त-
क्षेत्रपरमैः । तेषामिति प्रायिव्यतिरिक्तानां यानप्रस्थादीनाम् ।
मध्यमेन च कर्मणेति असम्यक्प्रयोगेण; किंवा, क्षततिम्ह-
ताऽश्चेत् ॥ ११ ॥ १२ ॥

यस्यानां जीवनीयानां वृंहणीयाश्च या दश ।
वयसः स्थापनानां च चरितरसायनस्य च ॥ १३ ॥
खर्जुराणां मधूकानां मुस्तानामुत्पलस्य च ।
मृद्धीकानां विडङ्गानां यचायाश्चिप्रकस्य च ॥ १४ ॥
शतावरीयाः पयस्यायाः पिप्पल्या जोङ्गकस्य च ।
ऋज्या नागवलायाश्च द्वारदाया धवस्य च ॥ १५ ॥
त्रिफलाकण्टकारीश्च विदार्याश्चन्दनस्य च ।
इक्षुणां शरमूलाणां शीपर्ण्यास्तिनिद्रस्य च ॥ १६ ॥
रताः पृथक् पृथग्ग्राह्याः पलाशक्षार एव च ।
एषां पलोन्मिदन्त भागान् पयो गव्यं चतुर्गुणम् १७
द्वे पात्रे तिलतेलस्य द्वे च गव्यस्य सर्पिषः ।
तत् साध्यं सर्वमेकत्र सुखितं केहमुदरेत् ॥ १८ ॥
तत्रामलकचूर्णानामादकं दातभाषितम् ।
सरसेनैव दातव्यं क्षीद्रस्याभिनयस्य च ॥ १९ ॥

शक्यं चूर्णपात्रं च प्रत्येकं प्रदापयेत् ।
तुगाशीयोः सपिप्पल्याः स्याद्यं संमूर्च्छितं च तत् ॥
सुचौक्षे मातिके कुम्भे मासाद्यं घृतभाषिते ।
मात्रामत्रिसम्प्रां तस्य तत ऊर्ध्वं प्रयोजयेत् ॥ २१ ॥
हेमताप्रजायैः खानामयसः स्फटिकस्य च ।
मुकायैर्दयशङ्खानां चूर्णानां रजतस्य च ॥ २२ ॥
प्रक्षिप्य षोडशीं मात्रां विहायायासमैधुनम् ।
जीर्णं जीर्णं च भुञ्जीत पष्टिकं क्षीरसर्पिणा ॥ २३ ॥
सर्वरोगप्रशामनं वृष्यमायुष्यमुत्तमम् ।
सत्त्वस्मृतिशरीरत्रिबुद्धीन्द्रियचलप्रदम् ॥ २४ ॥
परमूर्जस्करं चैव वर्णस्वरकरं तथा ।
विपालक्ष्मीप्रशामनं सर्ववाचोगतप्रदम् ॥ २५ ॥
सिद्धार्थतां चाभिनयं च यश्च
प्रजाप्रियत्वं च यशश्च लोके ।
प्रयोज्यमिच्छद्भिरिदं यथाव-
द्रसायनं ब्राह्मणवारीर्यम् ॥ २६ ॥

(इतीन्द्रोत्तररसायनमपरम् ।)

यस्यानामित्यादौ जोङ्गकमगुरु । द्वारदा शाकतरुः, कपि-
कचुर्लुवा । शीपर्ण्यां गाम्गारी । पलाशक्षारः पलाशक्षारोद-
कम् । सुचौक्ष इति सुविशुद्धे । अप्रितमामिति अम्यनुस-
णाम् । षोडशीं मात्रामिति आमलकादिचूर्णतुल्यप्राप्तयेक्षया
षोडशभागे हेमादिषुर्णाद्भावाः ॥ १३-२६ ॥

समर्थानामरोगाणां धीमतां नियतात्मनाम् ।
कुटीप्रवेशः क्षर्णिनां परिच्छदयतां हितः ॥ २७ ॥
अतोऽन्यथा तु ये तेषां सौम्यमाहृतिको विधिः ।
तयोः श्रेष्ठतरः पूर्वो विधिः स तु सुदुष्करः ॥ २८ ॥
रसायनविधिभ्रंशाज्ञायेरन् व्याधयो यदि ।
यथास्वमौषधं तेषां कार्यं मुत्तया रसायनम् ॥ २९ ॥

कुटीप्रवेशिकरसायनविषयान् यातातपिकरसायनविषयांश्च
पुरुषानाह—समर्थानामित्यादि । क्षर्णिनामिति कृतस्नानानाम् ।
सौम्यमाहृतिकेऽपि क्विचत इति सौम्यमाहृतिकः ॥ २७-२९ ॥
सत्ययादिनमकोषं निवृत्तं मयमैधुनात् ।
अर्हिसकमनायासं प्रशान्तं म्रिययादिनम् ॥ ३० ॥
जपशौचपरं धीरं दाननित्यं तपस्विनम् ।
देवगोब्राह्मणाचार्यगुरुबुद्धार्थेने रतम् ॥ ३१ ॥
आनुशंस्यपरं नित्यं नित्यं करुणवेदिनम् ।
समजागरणस्यमं नित्यं क्षीरघृताशिनम् ॥ ३२ ॥
देशकालप्रमाणं सुकिसमनहङ्कृतम् ।
शलाचारमसंकीर्णमभ्यात्मप्रवेगेन्द्रियम् ॥ ३३ ॥
उपासितारं वृद्धानामास्तिकानां जितारगनाम् ।
धर्मशास्त्रपरं विद्यापरं नित्यरसायनम् ॥ ३४ ॥

गुणैरेतैः समुदितः(तैः) प्रयुक्ते यो रसायनम् ।
रसायनगुणान् सर्वान् यथोक्तान् स समुदुते ॥३५॥
(इत्याचाररसायनम् ।)

सामान्येन रसायनविषयपुरुषगुणानि—सत्यवादिनमि-
त्यादि । कर्षणया सर्वानि पश्यतीति कर्षणवेदी । अर्चकीर्णः
अर्चकीर्णभोजी । निर्लेपं रसायनप्रयोगो यस्य स निस्तरसायनः
॥ ३०-३५ ॥

यथास्थूलमनिघ्रांश्च झोपाच्छरीरमभिरुह्यत् /
रसायनगुणैर्जन्तुर्गुज्यते न कदाचन ॥ ३६ ॥
योगा ह्यायुःप्रकर्षार्थां जरारोगनिवर्हणाः ।
मनःशरीरशुद्धानां सिध्यन्ति प्रयत्नात्मनाम् ॥३७॥
तदेतन्न भवेद्वाच्यं सर्वमेधं हतात्मसु ।
अरुजेभ्योऽद्रिजातिभ्यः शुश्रूषा येषु नास्ति च ३८

मन शुद्धेव प्रयत्नात्मताया लब्धायां पुनश्चदभिधानमित-
रमानसगुणेषु प्रयत्नात्मताया अभ्यर्हिततोपदेशार्थम् । अरुजे-
भ्योऽद्रिजातिभ्यो येषु च पुरेषु शुश्रूषा नास्ति येषु चैतन्न
वाच्यमिति योजना ॥ ३६-३८ ॥

ये रसायनसंयोगा दृष्टव्ययोगाश्च ये मत्ताः ।
यद्यौषधं विकाराणां सर्वं तद्वैद्यसंश्रयम् ॥ ३९ ॥
प्राणाचार्यं बुधस्तसाद्धीमन्तं वेदपात्राम् ।
अभिवनाविच देवेन्द्रः पूजयेदतिशक्तिनः ॥ ४० ॥
अश्विनौ देवमिपजौ यज्ञवाहाविति स्मृतौ ।
यज्ञस्य हि शिरदिच्छन्नं पुनस्ताभ्यां समहितम् ॥४१॥
प्रंशीर्णां दशानाः पूष्णो नेत्रे नष्टे भगस्य च ।
यज्ञेणश्च भुजस्तम्भस्ताभ्यामेव चिकित्सितः ॥४२॥
चिकित्सितश्च शीतोऽशुशुहीतो राजयत्समणा ।
सोमामिपतितश्चन्द्रः कृतस्ताभ्यां पुनः सुखी ॥४३॥
मार्गवश्चयवनः कामी धृष्टः सन् विकृतिं गतः ।
शीतवर्षस्वरोपेतः कृतस्ताभ्यां पुनर्युयु ॥ ४४ ॥
एतेश्चान्यैश्च बहुभिः कर्मभिर्मिपगुप्तम् ।

यभूवतुर्भुयं पूज्याविन्द्रादीनां महात्मनाम् ॥ ४५ ॥
ग्रहाः स्तोत्राणि मन्त्राणि तथा नानाहर्षाणि च ।
धृष्टोऽप्यशयस्ताभ्यां प्रकल्पयन्ते द्विजातिभिः ॥४६॥
प्रातश्च स्वने सोमं शक्रोऽश्विभ्यां सद्गृह्यते ।
सौत्रामण्यां च भगवानश्विभ्यो सह मादत्ते ॥ ४७ ॥
इन्द्राग्नी चाश्विनौ चैव स्तूयन्ते प्रायश्चो द्विजैः ।
स्तूयन्ते वेदवाक्येषु न तस्याऽन्या हि वेदताः ॥४८॥
अजरैरमरैस्तावद्विबुधैः साधिपैर्धुवैः ।
पूज्येते प्रयतैरेचमश्विनौ मिपजाविति ॥ ४९ ॥

१ 'अश्वकीर्ण-कुलन' इति पा० । २ 'निले योजने' इति पा० ।
३ 'अरुकोभ्यः' इति पा० । ४ 'तथाऽन्यानि हर्षाणि च' इति पा० ।
५ 'धृष्टाश्च' इति पा० ।

संप्रति रसायनादिस्त्रिद्विघ्नोपाधीना, तेन वैद्यस्तुतिमारभते
—य इत्यादि । प्राणाचार्यमित्यत्र 'प्राणिवर्यम्' इति वा पाठः;
तत्र प्राणिना बर्यः श्रेष्ठः प्राणिवर्यः । यज्ञं बहत् इति यज्ञवाहो ।
एतद्यज्ञवाहत्वेभ्यं दर्शयति—दक्षस्य हीत्यादि । पूष्णः सूर्यस्य,
भगोऽपि सूर्यमेव । सोमामिपतित इति सोमामिपतनयोगेन
पीडित इत्यर्थः । 'सोमातिपचित' इति वा पाठः, तत्राप्यतिपच-
नेन सोमपानादियोगं दर्शयति । ग्रहाः सोमपानपात्राणि ।
स्तोत्राणि स्तवाः स्तवकवा(च)चः; शशाणीति केचित्,
संशयतेऽनेनेति कृत्वा सामकुरव्यतिरिक्तं स्तोत्रमाहुः; वा-
त्त्राणि अत्राप्येव, चपदयुक्तानि शशाणि च यज्ञे कल्पयन्त एव ।
धृष्टाश्च पशव इति धृष्टवर्णपशवः; एवंवर्णाश्च पशवः श्रेष्ठा
भवन्ति । सवन इति यज्ञस्थाने । सौत्रामणी यज्ञविशेषः ।
वतिशक्ति इति निजशक्तैरप्यतिरेकेण ॥ ३९-४९ ॥

मृत्युव्याधिजरावद्वैदुःखप्रायैः सुपार्थिभिः ।
किं पुनर्मिपजो मर्यैः पूज्याः स्युर्नातिशक्तिः ॥५०॥
शीलवान्मतिमान् युक्तो द्विजांसिः शास्त्रपारंगः ।
प्राणिभिर्गुरुवत् पूज्यः प्राणाचार्यः स हि स्मृतः ॥५१॥
विद्यासमाप्तौ मिपजो द्वितीया जातिरुच्यते ।
अहते वैद्यशब्दं हि न वैद्यः पूर्वजन्मना ॥ ५२ ॥
विद्यासमाप्तौ ब्राह्मं वा सत्यमार्थमथापि वा ।
ध्रुवमाविशति हानात्ससाद्धैद्यो द्विजः स्मृतः ॥५३॥
नाभिध्यायेद्य चान्नोशेदहितं न समाचरेत् ।
प्राणाचार्यं बुधः कश्चिद्विच्छन्नायुरनिस्वरम् ॥ ५४ ॥

वैद्यशब्दद्विवचन्दयोः प्रवृत्तिनिमित्तमाह—विद्येत्यादि । तेन,
विद्यायोगाद् वैद्यत्वं तथा विद्यासमाप्तिदृष्टजन्मना द्विजत्वं
भवतीत्युक्तं भवति । ब्राह्मं वा भार्यं वा इति विकल्पो, वैद्यवि-
शेषाभिप्रायाद्भवति, तयोर्गो वैदिकचित्तिस्त्वायैरस्य ब्राह्मन्,
इतरस्य तु लोकउपाहिण्ये कार्यमिति व्यवस्था ॥ ५०-५४ ॥
चिकित्सितस्तु संश्रुत्य यो वाऽसंश्रुत्य मानवः ।
नोपाकरोति वैद्याय नास्ति तस्यैह निष्कृतिः ॥५५॥

मिपगुप्तपात्रुरार्यं सर्वान् स्मृताविद्यं पशुरार्यं ।
आवाधेभ्यो हि संरक्षेद्विच्छन्नं धर्ममनुत्तमम् ॥५६॥
धर्मायं चार्थकोनार्थमायुर्वेदो महर्षिभिः ।
प्रकाशितो धर्मपरैरिच्छद्भिः स्थानमक्षरम् ॥ ५७ ॥
नार्थार्थं नापि कामार्थमयं भूतद्वयं प्रति ।
वर्तते यश्चिकित्सायां स सर्वमतिवर्तते ॥ ५८ ॥
कुर्वते ये तु दुर्यथं चिकित्सापण्यविक्रयम् ।
ते हित्वा काञ्चनं राशिं पांशुराशिमुपासते ॥ ५९ ॥
दारुणैः कृष्णमणानां गदैर्धवस्वतस्यम् ।
छित्वा वैद्यस्वतान् पाशान् जीमितं यः प्रयच्छति ६०

१ 'त्रिजातिः' इति पा० । २ 'मिपजद्वीवा' इति पा० ।
३ 'वैद्यश्च' इति पा० । ४ 'वैद्यमिपयमिपेवाहवति' इति
पा० । ५ 'नार्थकामार्थ' इति पा० ।

धर्मायंदाता सद्दशस्तस्य नैहोपलभ्यते ।
न हि जीवितदानाद्धि दानमन्यद्विशिष्यते ॥ ६१ ॥
परो भूतदया धर्म इति मत्वा चिकित्सया ।
वर्तते यः स सिद्धार्यैः सुखमत्यन्तमाप्नुते ॥ ६२ ॥

संशुद्धेति प्रतिज्ञाय । चिकित्सायै पथं धिकेतव्यमिति चिकि-
त्सापण्यम् । ते हित्वेत्यादीं धर्मायं क्रियमाणचिकित्सा मत्वाफ-
लत्वेन धायनपश्चित्तुल्या, इतर त्वसारकल्या पांशुपरिशुद्ध्या ।
वैवस्वतस्यमिति यमपहम् ॥ ५५-६२ ॥

तत्र स्त्रोको ।

आयुर्वेदसमुत्थानं द्विव्यौपधिर्विधिं शुभम् ।
अमृतारूपान्तरगुणं सिद्धं रत्नरसायनम् ॥ ६३ ॥
सिद्धेभ्यो ब्रह्मचारिभ्यो यदुवाचामरेभ्यः ।
आयुर्वेदसमुत्थाने तत् सर्वं संप्रकाशितम् ॥ ६४ ॥
इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते चिकित्सित-
स्थाने प्रथमेऽध्याये आयुर्वेदसमुत्थानीयो
नाम रसायनपादश्चतुर्थः ॥ ४ ॥

तंमहे रत्नरसायनमिति हेमाविरत्नसंयुक्तं रसायनम् । आयु-
र्वेदसमुत्थाने प्रकाशिततया दिव्यापधिर्विध्यादि यदुवाच ब्रह्म-
चारिभ्योऽमरेभ्यः, तत् संप्रकाशितमिति योजना ॥ ६३ ॥ ६४ ॥
इति श्रीचक्रवागिदत्तविरचितायामाण्युर्वेदसुतीपिकायां चरक-
तात्पर्यटीकायां प्रथमेऽध्याये आयुर्वेदसमुत्थानीयो
नाम रसायनपादचतुर्थः ॥ ४ ॥

समाप्तध्यायं रसायनाध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

प्रथमः पादः ।

अघातः संयोगशरमूलीयं घाजीकरणपादं
व्याप्यास्तामः ॥ १ ॥

इति द्विः स्नाद् भगवानान्नेयः ॥ २ ॥

सशरीरकृतसंघामान्यात् रसायनगतं वाजीकरणं वाच्यं,
तत्रापि वाजीकरणे प्रवृत्त्युपदेशकप्रकरणेषुक्तवादादीं संयोग-
धारणीयं वक्ष्यते । संयोगः शरमूलानामसिद्धिर्वापि संयोग-
घातमूलीयः ॥ १ ॥ २ ॥

वाजीकरणमन्विच्छेत् पुरुषो नित्यमात्मघातम् ।
तदायसौ हि धर्मायं प्रीतिश्च यथा एव च ॥ ३ ॥
पुत्रस्यायतनं हेतुहृणाद्यैते सुताधयाः ।

भवामी वाजीकरणं मैत्रेये घटः प्रियते येन सद्वाजीकर-
णम् । उक्तं हि—“वाजीवातिवलो येन गालप्रतिहतः प्रियम्”
इति । अन्विच्छेदिति रसायनानामहापत्न्यात् तदपेक्षयाऽन्य-
धर्मं वाजीकरणं पथादिच्छेत् । पुत्र इति पदेन तदणुत्प-

प्राहिणा बालशुद्धौ निषिद्धव्यवायीं निराकरोति । उक्तं हि—
“अतिबालो ह्यसंपूर्णसर्वपातुः क्रियो भ्रजन् । उपतप्येत
सहसा तडागमेव काजलम् ॥ शुष्कं स्थं यथा काष्ठं जन्तुजखं
विजर्जरम् । स्पृष्टमाशु विधीयैत तथा वृद्धः त्रिशो भ्रजन्” —
इति । निलमिलत्वेन न रसायनगतं सकृत्प्रयोगो वृष्यस्य,
किन्त्वाहावत् सर्वदोषयोग इति दर्शयति । आत्मवानित्त्वेन
दुरात्मनो वृष्यकरणं विषेयति, स हि वृष्योपयोगादुपस्थितपातुः
सहगम्यागमनमपि कुर्वीत् । धर्मादयो वृष्यापत्ता एव यथा
भवन्ति तदाह—पुत्रस्येत्यादि । आयतनं धारणम् । एते गुणा
इति धर्मादयः, वृष्यप्रयोगजनितः पुत्रो धर्मादीन् पितुः संपाद-
यतीत्यर्थः । वाजीकरणसेवया चेद् युत्सवैर् शत्रुकाळे च मैत्रे
प्राधान्येनाभिप्रेतं, येन सिद्धेयणीये प्रय उपस्तम्भाः (स, ध.
११) इत्यादिप्रत्येन ब्रह्मचर्यं यदुक्तं, तद् शत्रुकाळे यथादि-
धिकृतमैथुनाप्रतिषेधकमिति न विरोधः ॥ ३ ॥—

वाजीकरणमध्यं च क्षेत्रं स्त्री या प्रहर्षिणी ॥ ४ ॥

इष्टा होकैकशोऽप्यर्या परं प्रीतिकरा स्मृताः ।

किं पुनः स्त्रीशरीरे ये सङ्घातेन प्रतिष्ठिताः ॥ ५ ॥

ख्याधयो हीन्द्रियायां यः स प्रीतिजननोऽधिकम् ।

स्त्रीषु प्रीतिर्विशेषेण स्त्रीष्वपत्यं प्रतिष्ठितम् ॥ ६ ॥

धर्मायां स्त्रीषु लक्ष्मीश्च स्त्रीषु लोकाः प्रतिष्ठिताः ।

सुरूपा यौवनस्था या लक्षणयो विभूयिता ॥ ७ ॥

या वक्ष्या शिक्षिता या च सा स्त्री हृष्यतमा मता ।

सर्ववाजीकरणेभ्यः प्रधानरूपं वाजीकरणमाह—वाजी-
लादि । क्षेत्रमिव क्षेत्रं, तत्र शुक्ररूपमीजप्ररोहपात् । कर्ष्य
इति शब्दादयः, ते च लीगताभरसकलविद्भ्रतहपादनः
प्रतिज्ञा एव । धर्मायां स्त्रीष्विति चहैव पश्चा धर्मधर्म इत्या-
दुपदेशाद्धर्मः, तथाऽशुभका वृष्टिणी अर्धरक्षणानि करोतीत्यर्थं
इत्यर्थः । क्रिया लक्ष्म्याः संयोगे पनसंपद्वदतीति स्त्रीषु लक्ष्मीः
प्रतिष्ठितेत्यर्थः । यदा ध्यायताः । सिद्धिदेति कामशास्त्रो-
क्तवादिप्रज्ञासादिचतुःपष्टिद्व्यादिशिता ॥ ४-७ ॥—

नानाभक्त्या तु लोकस्य देवयोगाच्च योपिताम् ॥ ८ ॥

तं तं प्राप्य विवर्धन्ते नरं रूपादयो गुणाः ।

यपौरूपवचोद्धार्ययां यस्य परमाह्वना ॥ ९ ॥

प्रविशत्याशु हृदयं देवाहा कर्मणोऽपि या ।

हृदयोत्सयरूपा या या समानमनःशया ॥ १० ॥

समानतत्त्वा या वक्ष्या या यस्य प्रीयते त्रिपैः ।

या पादाभूता सर्वेषामिन्द्रियाणां परेशुणैः ॥ ११ ॥

यया विद्युको निखीकमपतिर्मन्यते जगत् ।

यस्या क्रते शरीरं ना घत्ते शून्यमिधेन्द्रियैः ॥ १२ ॥

शोकद्वेगारतिभयैर्या दृष्टा नामिमृयते ।

याति यां प्राप्य विद्वन्मं दृष्ट्वा हृष्यत्यतीघ पाद् ॥ १३ ॥

अपूर्वाभिव यां याति नित्यं हर्षातिवेगतः ।
गत्या गत्याऽपि बहुशो यां तूर्ति नैव गच्छति ॥१४॥
सा स्त्री वृष्यतमा तस्य नानाभावा हि मानवाः ।
अतुल्यगोत्रां वृष्यां च प्रहृष्टां निरुपद्रवाम् ॥ १५ ॥
शुद्धजातां व्रजेनारीमपस्यार्यां निरामयः ।

रूपादिन्यतिरेकेणपि कश्चित् कस्यचित् कर्मवशाद्बुध्या स्त्री भवतीति दर्शयन्नाह—नानेत्यादि । दैवयोगादिति प्राक्तनकर्मवशात् । विवर्धन्त इति वृष्यत्वं सपादयन्ति । हावो नरं प्रति स्त्रीणां श्चाराचेष्टाविशेषः । उक्तं च भरतेन—“प्रकारारूपकं सत्त्वं सत्त्वोद्भवाः समुद्रता । तेषुो हावादिनिष्पत्तिरित्याहुः परमप्येयः”—इति । दैवाविति प्राक्तनकर्मण । कर्मण इति ऐहिकान्द्रवीचरणादिकर्मण । जन शय. वामः । पाशभूतेति मनइन्द्रियबन्धहेतुत्वात् । ‘नानाभावा हि मानवा.’ इत्यनेन, रूपादिगुणयोगेन (न) सर्वपुरुषान् प्रति स्त्रीणां प्रियत्वमिति दर्शयति ॥ ८-१५ ॥—

अच्छायश्चैकशास्त्रश्च निष्फलश्च यथा दुमः ॥ १६ ॥

अनिष्टगन्धश्चैकश्च निरपत्यस्तथा नरः ।

चित्रदीपाः सरः शुष्कमधातुर्घातुसन्निभः ॥ १७ ॥

निष्पजस्तृणापुलीति मन्तव्यः पुरुपाकृतिः ।

अमतिमुञ्च नम्रश्च शून्यश्चैकेन्द्रियश्च ना ॥ १८ ॥

मन्तव्यं, निष्क्रियश्चैव यस्यापत्यं न विद्यते ।

बहुमूर्तिर्बहुमुखो बहुव्यूहो बहुक्रियः ॥ १९ ॥

यहुचक्षुर्बहुज्ञानो बहाम्ना बहुरजः ।

मङ्गल्योऽय प्रशास्योऽयं धन्योऽयं धीर्यवानयम् ॥२०॥

यहुद्रास्योऽयमिति च स्तूयते ना बहुप्रजः ।

प्रीतिर्वलं सुखं वृत्तिर्विस्तारो विपुलं कुलम् ॥ २१ ॥

यशो लोकाः सुखोदर्फास्तुष्टिश्चापत्यसंश्रिताः ।

तस्मादपत्यमन्यच्छन् गुणांश्चापत्यसंश्रितान् २२

वाजीकरणनित्यः स्यादिच्छन् कामसुखानि च ।

उपभोगसुखान् सिद्धान् वीर्यापत्यविवर्धनान् ॥२३॥

वाजीकरणसंयोगान् प्रवक्ष्याम्यत उत्तरम् ।

सप्रति वृष्यप्रयोगसाध्यस्य पुत्रस्योपादेयतां दर्शयन्नाह—
अच्छाय इत्यादि । एकशास्त्र इत्येकशास्त्र इत्यर्थः । विप्रलि-
खितो दीपश्चित्रदीपः । अपातुर्घातुसन्निभ इति अयुवर्णादि-
रूपः सुवर्णादिबद्धानासते यो आयुष्यकृद्गणादिः । पुली नमुषक-
धर्मित्वात् । वृणपुली पुरपाकृतिरिति भाषया पुरपार्थक्रियाविर-
हित्वं दर्शयति । कामसुखानि चेत्यनेन पुत्रोत्पादावतिरिक्तं नाति-
श्राप्यं कलं दर्शयति । कामसुखानि हि ऐहिकान्येव परं न
पुत्रबहुप्रयत्नोकोपकारकानि । उपभोगे मेषुने ह्यलं कुर्वन्दीसु-
भोगसुखाः, किंवा, उपभोगं सुखा उपभोगसुखाः । वीर्यं
धमम् ॥ १६-२३ ॥—

शरमूलेधुमूलानि काण्डेषुः सेधुवालिका ॥ २४ ॥

शतावरी पयस्या च विदारी कण्टकारिका ।

जीवन्ती जीवको मेदा वीरा चर्पभको बला ॥ २५ ॥

श्रद्धिगोक्षुरकं राज्ञा सात्मगुता पुनर्नया ।

एपां त्रिपलिकान् भागान् मापाणामाढकं नवम् २६

विपाचयेज्जलद्रोणे चतुर्भांगं च शेषयेत् ।

तत्र पेप्याणि मधुकं द्राक्षा फल्गुनि पिप्पली ॥२७॥

आत्मगुता मधूकानि खजूराणि शतावरी ।

विदायोमलकेक्षूणां रसस्य च पृथक् पृथक् ॥ २८ ॥

सर्पिपश्चाढकं दद्यात् शीरद्रोणं च तद्विपकम् ।

साधयेद्दृतराशे च सुपूतं योजयेत् पुनः ॥ २९ ॥

शर्करायास्तुगाक्षीर्याधूनाः प्रस्योन्मितैः पृथक् ।

पलेश्चतुर्भिर्मागभ्याः पलेन मरिचस्य च ॥ ३० ॥

त्वगेलकेशराणां च चूर्णैरर्घपलोन्मितैः ।

मधुनः कुडवाभ्यां च द्वाभ्यां तत्कारयेद्भिपकम् ॥३१॥

पलिका गुलिकास्थानान्नासा यथाग्नि प्रयोजयेत् ।

एष वृष्यः परं योगो वृंहणो बलवर्धनः ॥ ३२ ॥

अनेनाश्व इवोदीर्णां वली लिङ्गं संमर्षयेत् ।

(इति वृंहणीगुडिका ।)

काण्डेषुर्वृहदिष्ठ । इधुवालिका दग्गालिका । पयस्या

शीरविदारी । वीरा शीरवाकोली । फल्गुः काष्ठोदुम्बरीका ।

शतावरीरन्तेन कल्कच्छेदः । वंशरोचना तुगाक्षीरी, अन्ये

वंशरोचनानुकारि पार्थिवद्वयं तालवीति पदन्ति । स्थाना

इति घनाः ॥ २४-३२ ॥—

मापाणामारमगुताया वीजानामाढकं नवम् ॥ ३३ ॥

जीयकर्मभकौ वीरं मेदाशुद्धिं शतावरीम् ।

मधुकं चाश्वगन्धां च साधयेत् कुडवोन्मिताम् ३४

रसे तस्मिन् घृतप्रस्यं गव्यं दशगुणं पयः ।

विदारीणां रसप्रस्यं प्रस्यमिधुररसस्य च ॥ ३५ ॥

दत्त्वा मृद्वग्निना साध्यं सिद्धं सर्पिर्निघापयेत् ।

शर्करायास्तुगाक्षीर्याः शौद्रस्य च पृथक् पृथक् ३६

मागांश्चतुर्पलांस्तत्र पिप्पल्याश्चावपेत् पलम् ।

पलं पूर्वमतो लीढा ततोऽधमुपयोजयेत् ॥ ३७ ॥

य इच्छेदक्षयं शुक्रं शेफसशोचमं धलम् ।

(इति वाजीकरणं घृतम् ।)

द्वितीयप्रयोगे रस इति व्रजे ॥ २२-३० ॥

शर्करा मापविदलास्तुगाक्षीरी पयो घृतम् ॥ ३८ ॥

मोधूमचूर्णपद्यानि सर्पिप्युत्कारिकां पथेत् ।

चां नातिपकां मृदिचां कौमुदे मधुरे रसे ॥ ३९ ॥

सुगन्धे प्रक्षिपेदुष्णे यथा सान्द्रीभवेद्रसः ।
एष पिण्डरसो वृष्यः पौष्टिको बलवर्धनः ॥ ४० ॥

अनेनाश्व इवोदीर्णो बली लिङ्गं समर्पयेत् ।
शिखित्तिचिरिहंसानामेवं पिण्डरसो मतः ।
बलवर्णस्वरकरः पुमान्तेन वृषायते ॥ ४१ ॥

(इति वाजीकरणपिण्डरसाः ।)

चत्कारिका मृषिकोत्कारा (१) । शिखित्तिचिरिहंसानां पिण्ड-
रसैर्व्यस्त्रसमस्तावत्वारः पिण्डरसाः ॥ ३८-४१ ॥

घृतं मापान् सवस्ताण्डान् साधयेन्माहिये रसे ।
भर्जयेत्तं रसं घृतं फलाम्लं नवसर्पिणि ॥ ४२ ॥
ईपत्सलवर्णं युक्तं धान्यजीरकनागैः ।
एष वृष्यश्च बल्यश्च वृंहणश्च रसोत्तमः ॥ ४३ ॥

(इति वृष्यमाहिरसः ।)

चटकांस्तिचिरिसे तित्तिरीन् कौकुटे रसे ।
कुकुटान् चार्द्धिपरसे हांसि चार्द्धिणमेव च ॥ ४४ ॥
नवसर्पिणि संतप्तान् फलाम्लान् कारयेद्रसान् ।
मधुरान् वा यथासात्म्यं गन्धाद्यान् बलवर्धनान् ४५

(इत्यन्ये वृष्यरसाः ।)

वृष्टिं चटकमांसानां गत्वा योऽनुपियेत् पयः ।
न तस्य लिङ्गदौषित्यं स्यात् शुक्रक्षयो निशि ॥४६॥
(इति वृष्यमांसम् ।)

मापयूषेण यो भुक्त्वा घृताद्यं पष्टिकान्दनम् ।
पयः पिवति रात्रिं स कृत्वां जागति वेगवान् ४७
(इति वृष्यमापयोगः ।)

न ना स्वपिति रात्रिषु नित्यस्तब्धेन शेफसा ।
वृत्तः कुकुटमांसानां भृष्टानां नक्ररेतसि ॥ ४८ ॥
(इति वृष्यः कुकुटमांसप्रयोगः ।)

निःस्त्राव्य मत्स्याण्डरसं शृष्टं सर्पिणि भक्षयेत् ।
हंसवर्हिणदक्षणाणामेवमण्डानि भक्षयेत् ॥ ४९ ॥
(इति वृष्योऽण्डरसः ।)

निशीलनेन सकलनिशामेयुनेऽपीति दर्शयति । हंतेषादि
हंसवर्हिदक्षणाण्डप्रयोगा बधपि निष्णाः, तथाऽपि प्रयोगा-
पेक्षया एक एवायं प्रयोगः । एवं संप्रहोक्ताः हंसवर्हिदक्षणाण्ड-
प्रयोगेण पचदशप्रयोगाः पूर्यन्ते ॥ ४२-४९ ॥

भयतश्चात्र ।

ज्ञोतःसु शुद्धेष्वमले शरीरे
वृष्यं यदा नो मितमत्ति फाले ।
घृषायते तेन परं मनुष्य-
स्तद्वृहर्णं वैप बलप्रदं च ॥ ५० ॥

तस्माद् पुत्र शोधनमेव कार्यं
बलानुरूपं न हि वृष्ययोगाः ।
तिथ्यन्ति देहे मल्लिने प्रयुक्ताः
क्षिपे यथा घाससि रामयोगाः ॥ ५१ ॥

वृष्ययोगस्य शुद्धदेहैरेव कर्तव्या इति दर्शयत्वाह—स्रोत-
स्तीलादि । मितमिति यागावद् । क्षिप इति म्लाने ॥५०॥५१॥

तत्र श्लोकौ ।

वाजीकरणसामर्थ्यं क्षेत्रं स्त्री यस्य वैच या ।
ये दोषा निरपत्यानां गुणाः पुत्रवतां च ये ॥ ५२ ॥
दश पञ्च च संयोगा धीर्यापत्यविषयर्धनाः ।
उक्तास्ते शरमूलीये पादे पुष्टिवलप्रदा ॥ ५३ ॥
संघे यस्य वैच येति यस्य वा वृष्यैर्बदः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते चिकित्सा-
स्थाने द्वितीयेऽध्याये संयोगशरमूलीयो
नाम वाजीकरणपादः प्रथमः ॥ १ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितार्वा चरकतात्पर्यटीकाकानुबेद-
वीचिकाया चिकित्सतरुग्ने वाजीकरणाध्याये संयोग-
शरमूलीयो नाम वाजीकरणपादः प्रथमः ॥ १ ॥

द्वितीयः पादः ।

अथात आसिकक्षीरिकं वाजीकरणपादं
व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह साह भगवानानेयः ॥ २ ॥

आसिकक्षीरिकं वृष्यपादानिधानप्रसङ्गात् । पदान्तस्य
विशिष्टसंबन्धावयवतयोच्यते—(आसिकक्षीरमिति पदमस्त्रलि-
खिति) आसिकक्षीरी, तन सार्थिकः कप्रलयः; किवा, दत्र-
स्थानेन वैशेषिकसन्देहवद् 'आसिकक्षीरिकं' इति शापरीयम्
॥ १ ॥ २ ॥

आसिकक्षीरमापूर्णमशुक्तं शुद्धपष्टिकम् ।
उद्धृतले समापोष्य पीडयेत् क्षीरमर्दितम् ॥ ३ ॥

गृहीत्वा तं रसं घृतं गव्येन पयसा सह ।
बीजानामात्मनुत्ताया धान्यमापरसेन च ॥ ४ ॥

पलायाः दूर्ध्वपण्योश्च जीवन्त्या जीवकस्य वै ।
क्रद्धवर्षमककाफोलीश्वदं प्रामधुकस्य च ॥ ५ ॥

शताध्यायं विद्वार्यश्च द्राक्षापञ्जूरयोपि ।
संयुक्तं मात्रया वैचः सापयेत्तत्र च्यवपेत् ॥ ६ ॥

तुगाक्षीर्याः समापाणां क्षालीनां पष्टिकस्य च ।
गोधूमानां च घृणानि वैः स सान्द्रीभवेद्रसः ॥७॥

१ 'इवोदीर्णरल' इति पा० । २ 'वाजीररी कृत्तिका' इति पा० ।
३ 'मिच्छमेव' इति पा० । ४ 'पदाय' इति पा० ।

१ 'मिष्ट' इति पा० । २ 'घृणानि विपदिश शरीरे पीडयेत्' धनमादिप-
इति पा० । ३ 'कप्रमस्य च काकोरीमनुत्तानां रतेय च' इति पा० ।

सान्द्रीभूत च कुर्वाणु प्रभूतमधुनाईरम् ।
 शुल्का धरैस्तुल्यास्ताश्च सर्पिषि भजयेत् ॥ ८ ॥
 ता यथाग्निं प्रयुज्जान क्षीरमासरसाशन ।
 पदपत्यपत्य विपुल वृद्धोऽप्यात्मजमक्षयम् ॥ ९ ॥
 (इत्यपत्यकरी पष्टिकादिशुल्का ।)

वाक्पिण्डीरमिति शीरेकशब्दम् । यदुफ अतुक्कं—
 'शीरेकशब्द पष्टिक पञ्चम्' इत्यादि । पुदपष्टिकमिति शीरेप
 ष्टिकम् । अथ यथादिरधानां तुल्यमानता किंवा मात्रावन्द्
 स्यात्तद्वचनं बद्धलादिरधानामल्पमात्रयम् । प्रयोगचूर्णप्रमाण
 माह—यै स चाद्रीभवेदस इति यावमानेन चूर्णेन रसस्य
 सा इत्या भवति तावमात्र चूर्णं प्राहम् । प्रभूतत्वं मधुघर्षकं
 शोयोवलाऽल्लक्ष्यमधुरत्वं स्वात्तावज्ञेयम् । अत्र च प्रयोगमहि
 श्वेत् मधुयुक्तस्यापि प्रयोगस्य भजनकिंवायामग्निबंधयोगे न विरो
 धमाप्यदृष्टि, तथा हि मधुदेवेऽपि विक्रान्तपृच्छती मधुनोऽग्नि
 सच यो भवत्येव । यामगमिदिति हर्षभूतामथ पुदमिति
 यावत् ॥ १-९ ॥

चटकाना सहस्राना दक्षणा शिखिनां तथा ।
 शिशुमारस्य नक्रस्य भिषक् शुभ्रानि सहदेव ॥ १० ॥
 गव्य सर्पिषेराहस्य कुलिङ्गस्य यक्षामपि ।
 पष्टिकाना च चूर्णानि चूर्ण गोधूमकस्य च ॥ ११ ॥
 एभि पूषण्डिका कार्या शशुत्यो धर्तिकास्तथर ।
 पूषा धानाश्च विविधा भक्ष्याधान्ये घृणविधा १२
 एषा प्रयोगान्नक्षयाणा स्तभेनापूषणेतसा ।
 शेफसा धानियघाति यावदिच्छ किञ्चो नर ॥ १३ ॥
 (इति घृष्यपूषण्डिकादियोगः ।)
 नात्मगुणाफल मापान् सर्जुटाणि शतायरी ।
 शृङ्गाटयानि मूढ्रीका साधयेत् प्रद्यतोन्मितम् १४
 क्षीरप्रस्थ जलप्रस्थमेतत् प्रस्थावरोपितम् ।
 शुद्धेन पाससा पूल योजयेत् प्रसूतैस्त्रिभि ॥ १५ ॥
 शर्करायास्तुगाक्षीयां सर्पिषोऽग्निनक्ष्य च ।
 तत् पाषयेत् सक्षीद् पष्टिकात्र च भोजयेत् ॥ १६ ॥
 जरापरीतोऽप्यबलो योगेनानेन विन्दति ।
 नरोऽपत्य सुविपुल युषेय च स इत्यति ॥ १७ ॥
 (इत्यपत्यकर सरसः ।)

एन शुभट । शुभ्रानि यदपुष्क तपस्त्रि षट्कारिद्य
 मधुरसाधकवत्तत्वात् धमान्शुभ्रानि वक्ष्यन्त्यापीह रत्नत ।
 बर्तिका वायंकारा भक्ष्या । यथा इति धनदत्ता माया । अथ
 शुभ्रशब्दसा विविधात्सरोत्पत्के एव योगे ॥ १०-१७ ॥
 सर्जुतीमस्तत्र मापान् पपस्या च शतायरीम् ।
 सर्जुताणि मधुवतानि मूढ्रीशमजडापरत्म् ॥ १८ ॥

पलोन्मितानि मतिमान् साधयेत् सलिलादकैः ।
 तेन पादावशेषेण क्षीरप्रस्थ विपाचयेत् ॥ १९ ॥
 क्षीरशेषेण तेनाद्याद् घृतादथ पष्टिकोदनम् ।
 सशर्करेण सयोग एष कृष्य पर स्मृत ॥ २० ॥
 (इति घृष्यक्षीरम् ।)

अमहा शृङ्गिणी ॥ १८-२० ॥
 जीवकपर्वणो मेदा जीवन्तीं श्यावणीद्वयम् ।
 पञ्जर मधुक द्राक्षा पिप्पली विष्वक्पेजम् ॥ २१ ॥
 शृङ्गाटक विद्यारीं च नथ सर्पिं पयो जलम् ।
 सिद्ध घृतावशेष तच्छर्करासौद्रपादिकम् ॥ २२ ॥
 पष्टिकापेन सयुक्तमुपयोग्य यथायलम् ।
 घृष्यं यत्त च घष्यं च कण्ठघ्नं बृहणमुत्तमम् ॥ २३ ॥
 (इति घृष्यघृतम् ।)

पौषकेलादी विद्यावैतः कन्दे क्षीरमलान्मां पृत चाप
 नीयम् ॥ २१-२३ ॥
 दान सर शरत्पञ्चसन्निभ बोपयजितम् ।
 शर्करासौद्रमरिचैस्तुगाक्षीयां च बुद्धिमान् ॥ २४ ॥
 युक्त्या युक्त ससृक्ष्मैल नथे कुम्भे नुचो पटे ।
 मार्जितं प्रक्षिपेन्द्रीते घृतादथ पष्टिकादने ॥ २५ ॥
 पियेन्मात्रा रसालयास्तं भुक्त्या पष्टिकोदनम् ।
 यणैस्वरथलोपेत पुमास्तेन घृणायते ॥ २६ ॥
 (घृष्यो दृष्टिसरप्रयोगः ।)

दुःखेति यथा कृत्वापष्टिक न भवति, तथा मरिचार्दिनोग
 कृत्य । मार्जितमिति शृष्टम् । श्रवणालम्बम्, —' तथा
 कुजतहाजति सगुणार्द्रनागरम् । रसाला साधिधरिणी
 शृष्टत् तसरे इधि' इति ॥ २४-२६ ॥
 चन्द्रानुपत्प पयसा घृताद्वा पष्टिकोदनम् ।
 शर्करामधुमयुक्तं प्रयुज्जानो घृणायते ॥ २७ ॥
 (इति घृष्यः पष्टिकां दानप्रयोगः ।)
 नरो स्पर्षिषि मनापट ताद्वच्युद्वापटमिभितम् ।
 युत पष्टिकचूर्णेन सर्पिषाऽग्निनयेन च ॥ २८ ॥
 पक्ष्या पूषण्डिकां खादेद्वाक्षीमण्डपो नरः ।
 य इच्छेदभ्यवदन्तु प्रसेदु गजयथ प ॥ २९ ॥
 (इति घृष्यपूषण्डिका ।)

यार्द्राद्वच्यमिति शब्दार्द्रम् ॥ २७-२९ ॥
 भयतथाय ।
 एते प्रयोगेऽपि धिपटपुष्मान्
 श्रेयोर्पयो मध्यमपुष्प ।
 द्वाग्निनो याजियदृष्टयो
 मयेत् समर्थश्च धराद्वनारु ॥ ३० ॥

१ मा - इति १० । २ कुट इति १० । ३ कुट इति १० ।
 ४ च - इति १० । ५ इति १० । ६ इति १० ।

यद्यच्च किञ्चिन्मनसः प्रियं स्या-
द्रम्या वनान्ताः पुलिनानि शैलाः ।

इष्टाः स्त्रियो भूपणगन्धमायं
प्रिया वयस्याश्च तदत्र योन्यम् ॥ ३१ ॥
अत्र योग्यमिति वृष्यप्रयोगसमर्थम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥

तत्र श्लोकः ।

आसिक्तक्षीरिके पादे ये योगाः परिकीर्तिताः ।
अष्टापत्यकामैस्ते प्रयोज्याः पौहपायिनिः ॥ ३२ ॥

श्रयस्त्रिवेदाश्रुते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्थुते चिकित्सा-
स्थाने वाजीकरणाध्याये आसिक्तक्षीरिको
नाम वाजीकरणपादो द्वितीयः ॥ २ ॥

पौहपार्थमिरिति शुभार्थिनिः ॥ ३२ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायामर्जुन्ददीपिकायां चरक-
तात्पर्यदीपिकायां चिकित्सास्थाने वाजीकरणध्याये आसि-
क्तक्षीरिको नाम वाजीकरणपादो द्वितीयः ॥ २ ॥

तृतीयः पादः ।

अथातो मापपर्णभृतीयं वाजीकरणपादं
व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति इ स्माद् भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

मापपर्णश्रुतीयसंबन्धोऽपि पूर्ववत् ॥ १ ॥ २ ॥

मापपर्णभृतां घेनुं गृष्टिं पुष्टां चतुःस्तनीम् ।
समानवर्णचर्त्सां च जीवद्वत्सां च बुद्धिमान् ॥ ३ ॥
रोहिणीमथवा कृष्णामूर्ध्वंश्रुद्धीमदारुणाम् ।
इष्टादामर्जुनादां वा सान्द्रक्षीरां च धारयेत् ॥ ४ ॥
केवलं तु पयस्तस्याः शृतं वाऽशृतमेव वा ।
शर्करासौद्रसर्पिर्मियुक्तं वहप्यभुक्तम् ॥ ५ ॥

ग्रहमेकवारप्रसूताम् । चतुःस्तनीमिलनेन संपूर्णचतुःस्तनीं
दर्शयति । रोहिणीमिति लोहितवर्णाम् । ऊर्ध्वंश्रुद्धं विशुद्ध-
बहुक्षीराणा एव भवतीति वचनाज्ज्ञेयम् । इष्टादेति इष्टदम्ब-
मक्षा । अर्जुनादा अर्जुनवृक्षप्रमक्षा । इष्टादा वा अर्जुनादा
वा मापपर्णभृता चेति विकल्पत्रयम् । पयः शृतमशृतं चेति
श्लो योगो । शर्करासौद्रसर्पिर्मियुक्तं चेति तृतीयः । एतत्प्रयो-
गोऽपि जतुर्गणैः—“तस्याः क्षीरे शर्करासौद्राद्युक्तं वा केवलं
शृतमशृतं वा” इति ॥ ३—५ ॥

शुक्रलैर्जावनीयेश्च शृङ्गैर्धैर्यवर्धनैः ।
क्षीरसंजननश्चैव पयः सिद्धं पृथक् पृथक् ॥ ६ ॥
युक्तं गोधूमचूर्णेन संप्रुतसौद्रशर्कराम् ।
पर्यायेण प्रयोज्यमिच्छता शुक्रमक्षयम् ॥ ७ ॥

१ 'योग्यम्' इति ११० ।

पर्यायेणेति पृथक् पृथक् प्रयोज्यम्; तेन पशुभिर्गणैः
पयःयोगो भवति ॥ ६ ॥ ७ ॥

मेदां पयसां जीवन्तीं विदारिणीं कण्ठकारिकाम् ।
श्वदंष्ट्रां क्षीरिकां मापान् गोधूमाम्बालिपट्टिकान् ८
पयस्यधौदके पक्त्वां कार्पिकानाढकोन्मते ।
विवर्जयेत् पयःशेषं तत् पूतं सौद्रसर्पिणा ॥ ९ ॥
युक्तं सशर्करं पीत्वा बुद्धः सप्ततिकोऽपि वा ।
विपुलं लभतेऽपत्यं युवेव च स हृष्यति ॥ १० ॥

विवर्जयेदिति मेदादिकत्वं पर्ययेत् । श्वदः सप्ततर्जनीमिति
हेयम् । सप्ततिकस्य तु यद्यपि शुकनिवृत्तिरुक्ता, तथापि
वृष्यप्रभावान्द्रवतीव विज्ञेयम् ॥ ८—१० ॥

मण्डलैर्जातरूपस्य तस्या एव पयः शृतम् ।
अपत्यजननं सिद्धं सघृतसौद्रशर्कराम् ॥ ११ ॥

जातरूपस्येति सुवर्णस्य; मण्डलरूपाऽऽकृतिरिद्धं सुवर्णस्य
प्रभावान्द्रव्यप्रयोगोपकारिणी भवतीति वचनाज्ज्ञेयम् । वक्ष्य
एवेति मापपर्णशृत्येन्वाः ॥ ११ ॥

त्रिशत् सुपिष्टाः पिप्पल्यः प्रकुञ्जे तैलसर्पिणोः ।
भृष्टाः सशर्करासौद्राः क्षीरधारावदोदिताः ॥ १२ ॥
पीत्वा यथावलं चोर्ध्वं पट्टिकं क्षीरसर्पिणा ।
भुक्त्वा न रात्रिमस्तस्यं लिङ्गं पश्यति ना क्षरत् १३
श्वदंष्ट्राया विदार्याश्च रसे क्षीरचतुर्गुणे ।
घृताढ्यः साधितो वृष्यो मापपट्टिकपायसः ॥ १४ ॥
(इति वृष्यपायसयोगः ।)

प्रकुञ्जं पलम् । क्षीरधारावदोदिता इति पिप्पलीकत्का-
परि क्षीरधारावदोदः कर्तव्यः; क्षीरे च तावदूर्ध्वं यावत्
पानशोभयाः पिप्पल्यो भवति ॥ १२—१४ ॥

फलानां जीवनीयानां स्निग्धानां रुचिकारिणाम् ।
कुडवश्चूर्णितानां स्यात् स्वयङ्गुताफलस्य च ॥ १५ ॥
कुडवश्चैव मापानां द्वौ द्वौ च तिलमुद्रयोः ।
गोधूमशालिचूर्णानां कुडवः कुडवो भवेत् ॥ १६ ॥
सर्पिणः कुडवश्चैकस्तत् सर्वं क्षीरमदितम् ।
पक्त्वा पूपलिकाः रावेद्ब्रह्मः स्युर्यस्य योपितः १७
(इति वृष्यपूपलिकाः ।)

फलानामित्यादि । फलानामिति जीवनीयानामित्यादिभि-
स्त्रिभिः प्रत्येकमभिधेयव्यते । जीवनीयानामिति पदककषय-
वर्गोक्तानां जीवकर्मणादीनां दशानाम् । स्निग्धानामिति श्लेहो-
यानां श्लेहोकादीनां दशानां सप्तकषयावर्गोक्तानाम् । तथा रुचि-
कारिणामिति चतुष्कषयावर्गोक्तानामादीनां दशानां दशाना-
मिति । एषां जीवनीयप्रश्रुतीनां फलानां चूर्णितानां मिलिता

१ 'शिलाय' इति ११० । २ 'सर्पिणः कुडवश्चैव क्षीरेण युद्धितं च
तत्' इति ११० ।

कालयोगवलाः केचित् केचिदभ्यसनध्रुवाः ।
 केचित् प्रयत्नैर्व्यज्यन्ते वृषाः केचित् स्वभावतः ॥७॥
 तस्मात् प्रयोगान् वक्ष्यामो दुर्बलानां बलप्रदान् ।
 सुखोपभोगान् बलिनं भूयश्च बलवर्धनान् ॥ ८ ॥
 पूर्वं शुद्धशरीराणां निरूहैः सानुवासनैः ।
 बलापेक्षी प्रयुञ्जीत शुक्रापत्यविवर्धनान् ॥ ९ ॥
 घृततैलरसक्षीरशर्करामधुसंयुताः ।
 वस्तयः संविधातव्याः क्षीरमांसरसाशिनाम् ॥१०॥

जातबलत्वे सत्सपि नावश्यमपलभागित्वं भवतीति कृत्वा
 'यथा जातबलः' इत्युक्तेऽपि 'यथा चापलवान् भवेत्' इत्युक्तम् ।
 तदेव शुक्रवैश्विभ्र्यं स्फोटयति—न हीलादि । 'न हि ज्ञात-
 बलाः सर्वे' इत्येकः पक्षः, तथा 'नरा नापलभागिनः सर्वे'
 इति द्वितीयः पक्षो ज्ञेयः । एतच्छुक्रबलमेदप्रघटादपरानपि
 शुक्रबलविशेषानाह—शुद्धचरीरा इत्यादि । अल्पाध्याया अल्पश-
 रीराः, एते च शुक्रसारत्वेन नारीषु बलवन्तो बहुप्रजाश्च
 भवन्ति । गजबन्ध प्रसिधन्तीति शुक्रं बहु विद्वजन्ति । कालयो-
 गेन हेमन्तादिकालसंभन्धेन व्यवाये बलवन्तो भवन्तीति काल-
 योगवलाः । अभ्यसनध्रुवा इति व्यवसायाभ्यासेनैव व्यवायसमर्था
 भवन्ति । एवं प्रयत्नैर्व्यज्यन्ते इति वृष्यप्रयोगैः स्त्रीषु प्रवर्तन्ते ।
 सुखोपभोगानिति सुखानुष्ठानान् । निरूहैः सानुवासनैश्च दुर्बलानां वृष्य-
 प्रयोगाः फलदा भवन्तीति निरूहानुवायनाभिधानम् ॥३-१०॥

पिष्टा चरादमांसानि दत्त्वा मरिचसैन्धवे ।
 कोलवहूलिकाः कृत्वा तते सर्पिपि वर्तयेत् ॥ ११ ॥
 यतनेस्तन्मितास्ताश्च प्रक्षेप्याः कौकुटे रसे ।
 घृताख्ये गन्धपिषुने दधिदाडिमसारिके ॥ १२ ॥
 यथा न सिन्ध्याहूलिकास्तथा तं साधयेद्रसम् ।
 तं पिष्यन् भक्षयेस्ताश्च लभते शुक्रमक्षयम् ॥ १३ ॥
 मांसानामेयमन्येषां मेधानां कारयेद्भिषक् ।
 गुलिकाः सरसास्तासां प्रयोगः शुक्रवर्धनः ॥ १४ ॥
 (इति वृष्या मांसगुटिकाः ।)

वर्तेनस्तन्मिता इति वर्तेनेन कठिनीकृताः । दधिदाडिमसा-
 राभ्यां संस्कृतं दधिदाडिमसारिकम् । दाडिमसारश्च दाडिमर-
 सः । मांसानामित्यादि अविवेक्षयोगो द्वितीयः । मेधानामिति
 मेदुपणाम् ॥ ११-१४ ॥

माप्सगद्वृत्तान्शुद्धान् पितृषु साजडाफलान् ।
 गन्धपरसे दधिदाडिमसारिके ॥ १५ ॥
 युको धान्यजीरक रैः ।
 रसः कुर्वते शुम्भ ॥ १६ ॥
 (इति वृष्य रसः ।)

ह रश्चि
 ;

अजना शुकशिम्बी । शुक्रः पीतयेति पूर्वयोगवद्वनभापस
 भोजनं, इवस्य च पानं ज्ञेयम् ॥ १५ ॥ १६ ॥

आर्द्राणि मत्स्यमांसानि शफरीयां सुभार्जिताः ।
 तते सर्पिपि यः खादेत् स गच्छेत् स्त्रीषु न क्षयम् १७
 घृतभृष्टान् रसे च्छाने रोहितान् फलसारिके ।
 अनुपीतरसान् क्षिग्धानपत्यार्थं प्रयोजयेत् ॥ १८ ॥
 (इति वृष्यघृतभृष्टमत्स्यमांसानि ।)

मत्स्यघन्देन प्रधानकल्पनया रोहितं वदन्ति । फलसारिक
 इति दाडिगामलकादिफलसारसंस्कृतम् ॥ १७ ॥ १८ ॥

कुट्टकं मत्स्यमांसानां हिङ्गुसैन्धवधान्यकैः ।
 युक्तं गोधूमचूर्णेन घृते पूषलिकाः पचेत् ॥ १९ ॥
 माहिषे च रसे मत्स्यान् क्षिग्धान्बलवणान् पचेत् ।
 रसे चानुगते मांसं पोषयेत्तत्र चावपेत् ॥ २० ॥
 मरिचं जीरकं धान्यमत्स्यं हिङ्गुं नवं धृतम् ।
 मापपूपलिकानां तद्र्भांथसुपकल्पयेत् ॥ २१ ॥
 एतौ पूषलिकायोगौ वृंहणौ बलवर्धनौ ।
 हर्षसौभाग्यदौ पुष्यौ परं शुक्रानिवर्धनौ ॥ २२ ॥
 उरुकमिति कुड्नेनपुषाः कृतम् ॥ १९-२३ ॥

(इति वृष्यौ पूषलिकायोगौ ।)
 मापात्मगुत्तगोधूमशालिपट्टिकपैट्टिकम् ।
 शर्कराया विदार्याश्च चूर्णमिधुरकस्य च ॥ २३ ॥
 संयोज्य मसृणे क्षीरे घृते पूषलिकाः पचेत् ।
 पयोऽनुपानास्ताः शीघ्रं कुर्वन्ति वृषतां पराम् ॥ २४ ॥
 (इति वृष्या मापादिपूषलिकाः ।)
 शर्करायास्तुलैका स्यादेका गव्यस्य सर्पिपः ।
 प्रस्थो विदार्याश्चूर्णस्य पिप्पल्याः प्रस्थ एव च ॥ २५ ॥
 अर्धाढकं तुगाक्षीयाः क्षौद्रस्याग्निवस्य च ।
 तत्सर्वं मूर्च्छितं तिष्ठेन्मार्तिकं घृतभाजने ॥ २६ ॥
 मात्रामग्निस्त्रयां तस्य प्रातः प्रातः प्रयोजयेत् ।
 एष वृष्यः परं योगो बल्यो वृंहण एव च ॥ २७ ॥

इधुरकः कोकिलः ॥ २३-२७ ॥
 शतापर्यां विदार्याश्च तथा मापात्मगुत्तयोः ।
 श्वदंष्ट्रायाश्च निष्काथाखलेषु च पृथक् पृथक् ॥ २८ ॥

साधयित्वा घृतप्रस्थं पयस्यगुणे पुनः ।
 शर्करामधुयुक्तं तदपत्यार्थं प्रयोजयेत् ॥ २९ ॥
 (इत्यपत्यकरं घृतम् ।)

शर्करामधुपुष्पमिलन प्रक्षेपन्यायात्, पादिकत्वं शर्कराम-
 धुनोः ॥ २३ २९ ॥

घृतपानं शतगुणे विदारीस्वरसे पचेत् ।
 सिद्धं पुनः शतगुणे गव्ये पयसि साधयेत् ॥ ३० ॥

१ 'कुड्नेन' इति पा० । २ 'निष्काथाखलेषु पृथक् पृथक्'
 इति पा० ।

शर्करायास्तुगाक्षीयाः शौद्रस्येधुरकस्य च ।
पिप्पल्याः साजदायाश्च भागैः पादांशिकैर्युतम् ३१
गुलिकाः कारयेद्वैयो यथा स्थूलमुदुम्बरम् ।
तासां प्रयोगात् पुरुषः कुलिङ्ग इव हृष्यति ॥ ३२ ॥
(इति वृष्यगुटिकाः ।)

पादाशिकैरिति पृतापेक्षया पादप्रमाणैः ॥ ३०-३२ ॥

सितोपलापलशतं तदर्धं नवसर्पिषः ।
शौद्रपादेन संयुक्तं सापयेज्जलपादिकम् ॥ ३३ ॥
सान्द्रं गोधूमचूर्णानां पादं स्तीर्णं शिलातले ।
शुचौ श्लक्ष्णे समुत्कीर्यं मर्दनेनोपपादयेत् ॥ ३४ ॥
शुद्धा उत्कारिकाः कार्याश्चन्द्रमण्डलसन्निभाः ।
तासां प्रयोगाद्गजवज्राः संतर्पयेत्तरः ॥ ३५ ॥
(इति वृष्योत्कारिकाः ।)

समुत्कीर्येति विस्तीर्य । उत्कारिका. कार्या इत्यत्र पुनः पाके.
नैवोत्कारिकाकरणम् ॥ ३३-३५ ॥

यत् किञ्चिन्मधुरं क्षिग्धं जीवनं ग्रंहणं गुरु ।
हर्षणं मनसश्चैव सयं तदुप्यमुच्यते ॥ ३६ ॥
द्रव्यैरेवविधैस्तस्माद्भावितः प्रमदां मजेत् ।
आत्मवेगेन चोदीर्णः स्त्रीगुणैश्च हर्षितः ॥ ३७ ॥
गत्वा स्नात्वा पयः पीत्वा रसं वाऽनु शयीत ना ।
तथाऽस्याप्यायते भूयः शुक्रं च वलमेव च ॥ ३८ ॥
यथा मुकुलपुष्पस्य सु(ख)गन्धो नोपलभ्यते ।
लभ्यते तद्विकाराद्युक्तु तथा शुक्रं हि देहिनाम् ॥ ३९ ॥
नतै वै पौडशाद्गर्भात् सप्तत्याः परतो न च ।
आयुष्कामो नरः स्त्रीभिः संयोगं कर्तुमर्हति ॥ ४० ॥
अतिबालो ह्यसंपूर्णसर्वधातुः क्षियं प्रजन ।
उपशुष्येत सहसा तडागमिव काजलम् ॥ ४१ ॥
शुष्कं क्लृप्तं यथा काष्ठं जन्तुदग्धं विजर्जरम् ।
स्पृष्टमाशु विशीर्येत तथा वृद्धः क्षियो मजन ॥ ४२ ॥
जरया चिन्तया शुक्रं व्याधिभिः कर्मकर्षणात् ।
क्षयं गच्छत्यनशान्तात् स्त्रीणां चातिनिपेवणात् ॥ ४३ ॥
क्षयाद्गयाद्विधग्मभाच्छोकान् स्त्रीदोषदर्शनात् ।
नारीणामरसब्रह्म्याद्विचारादसेवनात् ॥ ४४ ॥
तृप्तस्यापि क्षियो गन्तुं न शक्तिरुपजायते ।
देहसस्यबलापेक्षी हर्षः शक्तिश्च हर्षजा ॥ ४५ ॥

शुष्कपाणीकरणं स्पृष्टमाह—मृत्किञ्चिदित्यादि । भाषित
इति वचनात् प्रयोगेण शरीरभावनायां सखां स्त्रीषु संभव-
तीति दर्शयति । आत्मवेगेनेति चङ्गलजातेनात्मवेगेन ।
बालस्य तडागदृष्टान्तेन पुनरपि शुक्रसद्भावं कफमात्रार्थं च
दर्शयति, इदस्य तु गन्तुजगत्सादृशदृष्टान्तेन विनदस्यत्
पुनर्भावं शुक्रस्य तथाऽभूमिष्ठता च दर्शयति । ननु तृप्तस्य
शरीरबलं भवत्येव, तत् किं तृप्तस्य क्षियो गन्तुमसामर्थ्येति-

त्याह—देह इत्यादि । एतेन चलपि तृत्तिजनिते बले क्षया-
दिना देहमनसोऽप्यदृष्टत्वाद्धर्षो न भवति, हर्षभावाद् व्यवा-
यचिर्न भवतीत्युक्तं भवति ॥ ३६-४५ ॥

रस इक्षौ यथा वृद्धिं सर्पिस्तैलं तिले यथा ।
सर्वत्रानुगतं देहे शुक्रं संस्पर्शने तथा ॥ ४६ ॥
तत् स्त्रीपुरुषसंयोगे चेष्टासंकल्पपीडनात् ।
शुक्रं प्रच्यवते स्थानाज्जलमाद्रात् पटादिच ॥ ४७ ॥
हर्षचर्षात् सरत्याश्च पैच्छिल्याद्गौरत्यादपि ।
अणुप्रवणभावाच्च द्रुतत्वान्मासृतस्य च ॥ ४८ ॥
अष्टाभ्य पभ्यो हेतुभ्यः शुक्रं देहात् प्रसिच्यते ।
चरतो विश्वरूपस्य रूपद्रव्यं यदुच्यते ॥ ४९ ॥

सप्रति, सभवति शुक्रं यथा देहे, स्थितं यथा च प्रवर्तते,
तदाह—एत इत्यादि । इक्ष्वादिदृष्टान्तनयेनानतिप्रयत्नात्प्रय-
त्नमहाप्रयत्नवाद्युक्तान् पुरुषान् यथाकर्मं दर्शयति । संस्पर्शनं
इति संस्पर्शनं भवति, तेन केसादौ संस्पर्शनाभ्यासैः शुक्रमपि
नास्तीति दर्शयति । स्त्रीपुरुषसंयोगो मिथीभावः । चेष्टा व्यव-
यचेष्टा, सद्द्रव्यो योपिदतुरागं, पीडनं नारीपुरुषयोः परस्पर-
संसृर्जनम्; अत्र च नारीपुरुषसंयोगः प्रधानं कारणं, तत्स-
हकारीणि चेष्टादीनि । आर्यपट्टदृष्टान्तेनाश्रयाणुपपातेन शुक्रस-
वर्धं दर्शयति । अपरमपि शुक्रद्रव्यसिद्धेत्तुयाद्-हर्षादित्यादि । हर्षः
सहस्ररूप्यं कशुकौहेकज्वलञ्जोच्छ्वादिकारीच्छा । तर्षो वनितानि-
जपः । सरत्वमस्यैर्यम् । अणुप्रवणभावोऽणुत्वे सति बहिर्नि-
र्गमनत्वभावः । द्रुतत्वान्मासृतस्य चेति शुक्रप्रेरकस्य वायो-
भिद्रवणशीलत्वादित्यर्थः । एते च चरपि हेतुनस्ययाऽपि प्राप्ता-
न्यात् प्रधानप्रतिपादितस्त्रीपुरुषसंयोगादिरूपदेहनां समष्टौ
नैवामी गमिताः । चरत इति नानामात्राणुपपादिकातिपु ध्रमतः ।
विश्वरूपस्येत्यात्मनः । तथा ह्यात्मपर्यायेपूर्वकं,—‘य विश्व-
कर्मा’त च विश्वस्यः (‘दाः अ. २’) इति । रूपप्रवामीदि
रूपप्राप्तनकारणम् । एतेन, अल्पकालात्मनो व्यक्तशरीरि-
तृती शुक्रं देहरीत्युक्तं भवति । शुक्रं चेह प्रकरणागतत्वेनोक्तं;
तेन, आत्ममभ्यात्मनो रूपद्रव्यं शैवम् ॥ ४६-४९ ॥

यहलं मधुरं क्षिग्धमविघ्नं गुरु पिच्छिलम् ।
शुक्रं बहु च यच्छुक्रं फलयत्तदसंशयम् ॥ ५० ॥
प्रसक्तशुक्रगुणानाह—बहुलमित्यादि ॥ ५० ॥

येन नारीषु सामर्थ्यं वाजीबलभते नरः ।
ब्रजेद्याभ्यधिकं येन वाजीकरणमेव तत् ॥ ५१ ॥

वाजीकरणशब्दनिहात्मनाह—येनेत्यादि । ब्रजेद्याभ्यधिक-
मित्यु पुन पुनर्गच्छेत्, ‘व्यज्यते’ इति वा पाठः, तत्रापि
भूयो गमनेन नारीषु पुंस्त्वेन व्यज्यते । ‘व्यज्यात्’ इति पाठेऽपि
य एवायो विद्विद्रिः सुविन्तनीयः । अनेन निरपेक्ष निविधमपि

वृष्यमवश्रुते; यथा—शुकशुद्धिकरं च मापादि, तथा सुतिकरं सङ्ख्यादि, शुकसुतिकरं शौरादि । यदुक्तमन्यत्र—“शुक-
सुतिकरं किंचित् किंचिच्छुक्रविवर्धनम् । सुतिकरं किंचित्
त्रिविधं वृष्यमुच्यते” । त्रिविधमपि हीदु ब्रवाये बलवत्त्वं
पुनः पुनर्व्यवायशक्तिं च करोति ॥ ५१ ॥

तत्र श्लोकौ ।

हेतुयांगोपदेशस्य योगाद्वादश चोत्तमाः ।

यत्पूर्वं मैथुनात् सेव्यं सेव्यं यन्मैथुनादनु ॥ ५२ ॥

यदा न सेव्याः प्रमदाः कृत्स्नः शुकविनिश्चयः ।

निरुक्तं चेह निर्दिष्टं पुमाज्ञातवलादिके ॥ ५३ ॥

इत्यग्निवेशाहते तत्रे चरकप्रतिसंस्कृते चिकित्सा-

स्थाने द्वितीयाध्याये पुमाज्ञातवलादिको

नाम वाजीकरणादश्चतुर्थः ॥ ४ ॥

समाप्तध्यायं द्वितीयो वाजीकरणाध्यायः ॥ २ ॥

हेतुस्त्रिणादि । संग्रहो व्यक्तः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायामासुर्वेदरीपिकायां चरक-

तावयैटीकाया चिकित्सास्थाने पुमाज्ञातवलादिके

नाम वाजीकरणादश्चतुर्थः ॥ ४ ॥

इति वाजीकरणाध्यायो द्वितीयः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

अथातो ज्वरचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानाधेयः ॥ २ ॥

सार्थोर्जस्करमभिधाय व्याधिनिर्घातकरचिकित्सितं वक्तव्य-

म् । सर्वरोगप्रधानत्वेन ज्वरस्यैवादी चिकित्सितं तत्रोच्यते ।

ज्वरस्य च यथा प्राधान्यं तथाऽत्रैव वक्ष्यति । ज्वरचिकित्सि-

ताभिधायकाध्यायो ज्वरचिकित्सितमुच्यते, अभिधानाभिधेय-

योऽनेदोपचारात् । एवमुक्तस्याध्यायेष्वपि व्याख्येयम् ॥ १ ॥ २ ॥

विज्वरं ज्वरसंवेहं पर्येषृच्छत् पुनर्वैसुम् ।

विविक्ते शान्तमासीनमग्निवेशः कृताञ्जलिः ॥ ३ ॥

विज्वरमिति विज्वरशब्दे नीरोगोपदेशकः । यतो ज्वर-

घटनेन चान्न सामान्येन रोगोऽभिमतः, यथा “ज्वरो विकारो

रोगश्च” इत्यादि । नीरोगत्वेनेह रोगप्रसामपृच्छाप्रयत्नात्

शुतोर्नवीति । ज्वरसदेहमिति ज्वरनिदानोच्छातिरिक्तज्वरधर्म-

भियं चदेहम् । विविक्ते इत्यादिना एवं शूलः प्रष्टव्या इति

वक्ष्यति ॥ ३ ॥

वेहेन्द्रियमनस्तापी सप्येयोगाप्रज्ञो यती ।

ज्वरः प्रधानो रोगाणामुक्तो भगवता पुरा ॥ ४ ॥

तस्य प्राणिस्यश्नस्य धृषस्य श्लयोवेद्ये ।

प्रकृतिं च प्रवृत्तिं च प्रभावं कारणानि च ॥ ५ ॥

पूर्वरूपमधिष्ठानं बलकालात्मलक्षणम् ।

व्यासतो विधिभेदाच्च पृथग्भिन्नस्य चाकृतिम् ॥ ६ ॥

लिङ्गामस्य जीर्णस्य सौष्यं च क्रियाक्रमम् ।

विनुञ्जतः प्रशान्तस्य चिह्नं यच्च पृथक् पृथक् ॥ ७ ॥

ज्वराद्यस्यो रक्ष्यश्च यावत्कालं यतो यतः ।

प्रशान्तः कारणैश्च पुनरावर्तते ज्वरः ॥ ८ ॥

याश्चापि पुनरावृत्तं क्रियाः प्रशमयन्ति तम् ।

जगद्धितार्थं तत् सर्वं भगवन् । वक्तुमर्हसि ॥ ९ ॥

तदग्निवेशस्य वचो निशम्य शुकब्रवीत् ।

ज्वराधिकारे यद्वाच्यं तत् सौम्य ! निखिलं शृणु १०

वेहेन्द्रियमनस्तापीत्यादि हेतुगर्भं ज्वरप्रधानत्वे विशेष-

णम् । केचिद्देहमात्रतापिनोर्बुद्धादयः, केचिन्मनस्तापिन एवा-

तत्तापिनिवेशादयः, केचिदिन्द्रियतापिन एव तिमिरादयः,

अथं तु नितयतापी । वक्ष्यति हि—“ज्वरेणाधिघाता भूतं न

हि किंचित् तन्मृते” । तत्र शरीरतापित्वं संतापादिना, मनः-

न्द्रियतापित्वं च वैविध्यमित्यादिना वक्ष्यति । सर्वरोगाप्रज्ञ इति

शारीरवैरोगाप्रज्ञः; मानसास्तु रोगा ज्वरादेः प्रागवस्थिता

एव सत्युगादावपि । बलित्वं चास्य भूरिविकारकर्तृत्वात् ।

प्रधानत्वं च देहमनस्तापित्वादिधर्मयोगात् । प्राणितपन्नस्येति

नारकत्वेन प्राणितानोः । शुक्लस्येत्ववश्यमभाविनः । प्रलयोदये

मरणे जन्मनि च । अत्र च तनोह्यो ज्वरो ह्येव । वक्ष्यति

हि—“ज्वरप्रनाभो जन्मादौ निधने च महत्तमः” इति ।

प्रकृत्यादयः समस्ताध्यायप्याकरणीया यथावसरं व्याख्यायाः ।

वर्तं च कालधात्मलक्षणं चेति बलकालात्मलक्षणमिति इन्द्रः ।

व्यासतो विधिभेदाच्चेति प्रपञ्चेन विधिभेदात् । यत् इति वेद्यो

व्यवायादिभ्यो रक्ष्यः । द्वितीयो यतःशब्दो येन हेतुना रक्षणाय

इत्यर्थः । जगद्धितार्थमित्यनेन, यच्च श्रुत्वा जगद्धितं चिकित्सा-

प्रवर्तनं कश्चिन्मानीत्यग्निवेशः काश्चिकित्सा दिव्यपुणेपूषादिषा-

मात्मनो दर्शयति । ज्वराधिकारे इत्यादिनिर्देशाग्रन्थः ॥ ४-१० ॥

ज्वरो विकारो रोगश्च व्याधिघातकृत् एव च ।

एकोऽयं नामपयायैर्विधिघैरभिधीयते ॥ ११ ॥

ज्वरो विकार इत्यादि । प्रथमन्यासुचितस्यापि पर्यायकपदं

इत्यनेन, तथाऽपि पुनः प्रकरणघादादिप्रधानमिति न पुनरुक्तोप

इति श्रुतेः, क्रिया ज्वरस्यैवाधिकृतस्यैतत्पर्यायकयनम् । विघाता-

दयश्च यद्यपि सामान्येन रोगाभिधायिनः, तथाऽपि प्रकृत्यादिह

ज्वर एव विशिष्टे व्यापी वर्तते । यथा—प्रादुर्णं भोजयेदित्यत्र

भोजनप्रकरणत्वात् सामान्ये(न्यो)ऽपि प्रादुर्णत्वात् भामप्रिव-

प्रादुर्णे वर्तते । दक्षिण व्याख्यानं ज्वरादिपर्यायाभिधेरुक्ता

विरुद्धिः ‘ज्वरो विकारः’ इत्यादिना उच्यत इति नापि पुनरु-

क्तिरुक्तः । नामशब्दः प्रधाने, तेन एकोऽयं नाम ज्वरः इत्यो

रोगवलयो वा पर्यायिह्यत इत्यर्थः । पर्याया एकाभिधाया-

१ ‘सुतिकरं’ इति पा० । २ ‘विज्वरमिति शुतेनीरोगोपदेशक

एषि’ इति पा० ।

१ ‘विधिभेद’ इति पा० । २ ‘वक्ष्यतेनापयार्थे’ इति पा० ।

विनो भिन्नशक्तीयाः शब्दाः; किंवा, नामपर्यायैरिति नामरूपैः पर्यायैर्व्यवहित्वाभाषैः पर्यायैरित्यर्थः । यतः पर्यायोऽप्यव-
द्वियमाणोऽपि भवति, यथा—आद्युपि निलयातुमध्यमशब्दरूपी
पर्यायावुक्तौ ॥ ११ ॥

तस्य प्रकृतिरुद्दिष्टा दोषाः शारीरमानसाः ।
देहिने न हि निर्दोषं ज्वरः समुपसेवते ॥ १२ ॥

प्रकृतिशब्देनेह स्वभावः, तथा यत्कारणमयं कार्यं भवति
तदुच्यते; तत्र प्रत्याघञ्कारणरूपां प्रकृतिमाह—तसेत्यादि ।
उद्दिष्टेति संज्ञेपादमिदं हिता । दोषाणां ज्वरप्रकृतित्वे हेतुमाह—
देहिनेमित्यादि । सर्वदोषाव्यभिचारान्तरस्य दोषप्रकृतित्वं सिद्ध-
मिति आह— । देहिनेऽप्यनेन शरीरान्तर-पुष्योपसिद्धिप्रसोते न केनचि-
त्कारणात्, तस्य निर्विकारत्वात् । 'समुपसेवते' इति भाषया भूत-
विशेषरूपस्य त्वरस्यावेशो दर्शयति । विप्रदक्ष ज्वरस्य स्वतन्त्रे
वक्ष्य एव,—'ज्वरत्रिपादत्रिभिदाः' इत्यादिगोचः ॥ १२ ॥

क्षयस्तमो ज्वरः पाप्मा मृत्युश्चोक्ता यमात्मकाः ।
पञ्चत्वप्रत्ययाचूर्णां क्षिप्रतां स्वेन कर्मणा ॥ १३ ॥
इत्यस्य प्रकृतिः प्रोक्ता,

स्वभावरूपां ज्वरप्रकृतिमाह—क्षय इत्यादि । देहक्षयहेतुत्वात्
क्षयः, मोहकर्तृत्वात्तमः, पापनिर्वर्त्तित्वात् पाप्मा, मृत्युकारणत्वा-
न्मृत्युज्वर एवोच्यते । अत्र च 'उक्ताः' इति तथा 'यमात्मकाः'
इति बहुवचनमेकस्मिन्नर्थे ज्वरे क्षयकर्तृत्वादिधर्मोद्देशविबक्षया
हेतुम् । यमात्मका इति यमस्यैषाः; यमो हि यथा मारकः,
तथाऽमी मारका इत्यतो यमात्मका इत्यर्थः । किंवा 'यमात्मजाः'
इति पाठः । अत्रापि यममुत्रत्वेन पितृसभानक्रियाकर्तृत्वमु-
च्यते । किञ्च क्षयाद्यः स्वनामप्रसिद्धा यमस्वरूपा भिन्ना एव
ज्वरात्, इह ज्वरस्य तु यमात्मकत्वाभिधानप्रसङ्गादेऽप्युच्यन्ते ।
अस्मिन् व्याख्याने मृत्युशब्देन मृत्युसुचकं रिष्टमुच्यते, यतो
न मृत्युरेव मृत्युको भवति । यमात्मकत्वे हेतुमाह—पञ्चत्व-
प्रत्ययाचूर्णां क्षिप्रतां स्वेन कर्मणेति । एतेन, यथा यमः स्वक-
र्मक्षिप्रमानानां प्राणिनां पञ्चत्वे हेतुर्भवति, तथा क्षयाद्योऽपि
प्राण्यकर्मणा क्षिप्रमानानां मारयन्तीत्यर्थः । 'पञ्चत्वप्रत्यया'
इति अ पाठः, तथाऽपि च एवार्थो हेतुः ॥ १३ ॥—

प्रवृत्तिस्तु परिग्रहात् ।

निदाने पूर्वमुचिषा दृक्कोपाच्च दाक्षणात् ॥ १४ ॥

कनागतं प्रवृत्तिमाह—प्रवृत्तित्वत्वादि ।—प्रवृत्तिः प्रथ-
माभिर्भावः । परिग्रहादिति जनपदोद्देशनीये 'अस्त्विति तु कृत-
तुने' (नि. अ. ३) इत्यादिना परिग्रहात्त्वत्वादिप्रवृत्तिसुक्तां
स्मारयति । तथा दृक्कोपादाहणया प्रवृत्तिज्वरस्य, सा निदाने
पूर्वमुद्दिष्टा, 'ज्वरस्तु सख महेश्वरकोपप्रभवः' (नि. अ. १)
इति श्रव्येन निदाने संज्ञेपेनोक्तैर्यथैः । पूर्वमिति पदेन दृक्को-

पप्रभवा प्रथमा, परिग्रहप्रभवा तु द्वितीया प्रवृत्तिरिति दर्श-
यति ॥ १४ ॥

द्वितीये हि युगे शर्वमक्रोधप्रवृत्तमास्थितम् ।
दिव्यं सहस्रं वर्षाणामसुरा अमिदुदुदुः ॥ १५ ॥
तपोविप्राशनाः कर्तुं तपोविग्रं महात्मनः ।
पश्यन् समर्थञ्चोपेक्षां चक्रे दक्षः प्रजापतिः ॥ १६ ॥
पुनर्महिश्वरं भागं ध्रुवं दक्षः प्रजापतिः ।
यस्य न कल्पयामास प्रोच्यमानः सुरैरपि ॥ १७ ॥
ऋचः पशुपतेर्योश्च शैव्य आहुतयश्च याः ।
यज्ञसिद्धिप्रदास्ताभिर्हीनं चैव स इष्टवान् ॥ १८ ॥
अयोत्तीर्णमतो देवो युक्ता दक्षव्यतिक्रमम् ।
रुद्रो रौद्रं पुरस्कृत्य भावमात्मपिदात्मनः ॥ १९ ॥
स्वृष्ट्वा ललाटे नक्षत्रं दग्ध्वा तानसुरान् प्रभुः ।
बालं क्रोधाग्निस्तप्तमस्मज्जत् सन्ननाशनम् ॥ २० ॥
ततो यमः स विष्वक्तो व्यथिताश्च दिव्यौकसः ।
दाहव्यथापरीताश्च भ्रान्ता भूतगणा दिशः ॥ २१ ॥
अवेश्वरं देवगणः खड्ग सप्तर्षिर्भिविधुम् ।
तस्मिन्निरस्तुघ्नं यावच्छैवे भावे शिवः स्थितः ॥ २२ ॥
शिवं शिवाय भूतानां स्थितं भ्रात्वा कृताञ्जलिः ।
मिया अस्मद्व्रणरणिशिरी मयालोचनः ॥ २३ ॥
ज्वालामालाकुलो रौद्रो ह्रस्वज्जोदरः क्रमात् ॥
क्रोधाग्निरुक्तवान् देवमहं किंकरघाणि ते ॥ २४ ॥
तमुवाचेश्वरः क्रोधं ज्वरो लोके भविष्यसि ।
जन्मादौ निधने च त्वमपचारान्तरेषु च ॥ २५ ॥

यतश्च परिग्रहमवलं विस्तारोक्तं दृक्कोपमवलं च संज्ञे-
पोक्तम्, अतो दृक्कोपोद्भवत्वमेव विज्ञोति—द्वितीये हीत्यादि ।
विना क्रोधं चयते यत्, तदक्रोधप्रवृत्तम् । तपोविप्राशनात्तपो-
विप्रापकीर्तिः । ध्रुवमित्यवश्यमेवम् । सन्ननाशनमिति सन्ननाशन-
म् । शैव इति कल्याणकरे । अपचारान्तरेष्विति स्वर्गनिदान-
सेवात्तु । अत्र च मृत्युगोऽपि जन्ममरणयोर्मोहरूपज्वरस्य
विद्यमानत्वाद् द्वितीययुगेऽपि जन्ममरणयोर्भेदं न ज्वर-
स्यातुपपन्नम् । तेन, यो जन्मादौ निधने च व्यवस्थितः स
इदानीमपचारान्तरेषु भविष्यतीति शोचनीयम् । किञ्च, मृत्यु-
युगे च जन्ममरणयोर्मोहरूपज्वरो निष्कल्मषाणां पुरुषाणां
नारीदेवैरिति मन्तव्यम् । कल्याणकररूपस्यापि शिवस्य प्राणि-
पीडाकरञ्जविसर्गं प्राणिनामेवाधर्मप्रभावाद्यवःशोपभोग्यां
पीडा इद्वैति मन्तव्यम् ॥ १५-२५ ॥

संतापः सादृचिच्छृष्णा साङ्गमर्दो इति व्यथा ।
ज्वरप्रभावो, जन्मादौ निधने च महत्तमः ॥ २६ ॥
प्रकृतिश्च प्रवृत्तिश्च प्रभाषश्च प्रदार्शितः ।

सदाप इत्यादिना प्रभावमाह । प्रभावश्चातोपायिका शक्ति-

रुच्यते, तेन संतापादीनां प्रभावव्यपदेशः । यतश्चायं रोग-
प्रभावः, ततो वातश्लेष्मकृतेऽपि ज्वरेऽनुष्णरूपेणापो भवति,
तथा जन्मादौ निधने च महत्संज्ञकत्वं ज्वरप्रभाव इत्यर्थः ।
प्रकृतिथेत्यादिना प्रकरणसंग्रहं करोति, 'इत्यस्य प्रकृतिः प्रोक्ता'
इत्यनेन तु प्रस्तावसंग्रहः कृतः, अध्यायान्ते त्वध्यायार्थसंग्रहं
परिष्पयति । एतच्च पुनः पुनः संग्रहकरणं तत्रार्थमैवाच्छिष्य-
शुद्धिसमाधानार्थं कृतं ज्ञेयम् ॥ २६ ॥—

निदाने कारणान्यथै पूर्वोक्तानि विभागशः ॥ २७ ॥

निदान इत्यादिना कारणमाह । अथौ कारणानीति रूक्षाद्य-
क्षयो ज्वरारम्भकवातादिकर्तृत्वेनोक्ताः, तथा 'यथोक्तानां
हेतूनां मिथ्रीभावात्' (नि. अ. १) इत्यादिना तु द्वन्द्वानां
सन्धिपातस्य च कारणमुक्तं, तथा आगन्तोः कारणं तत्र
कण्ठरवेणोक्तम् । अन्ये तु वातादीनेव ज्वरारम्भकसंप्रा-
प्तिप्राप्तान् "इह सत्वश्लेष्मः कारणेभ्यो ज्वरः संजायते (नि.
अ. १)" इत्यादिग्रन्थेन निदानोक्तान् कारणानीति पदेन
प्राहयन्ति; प्रकृतिशब्देन तु बीजभूता अव्यवहितसंभवा दोषा
रूक्षन्ते, रूक्षाद्यस्तु दोषप्रकोपकारणभूता न ज्वरकारणा-
नीति वदन्ति । तस्मिन् पक्षे रूक्षादीनां ज्वरहेतुभूतानामि-
हाप्रहर्षं स्यात्; रूक्षादीनां तु ज्वरे हेतुत्वं दोषप्रकोपयान्तर-
व्यापारत्वेन भवत्येव, यथा—यागस्य स्वर्गकर्तृत्वम् । द्विविधं
च कारणं रोगाणां—व्यवहितं रूक्षादि, प्रत्यासन्नं च दोषा इति
शास्त्रविद्वान्त एव । 'निदाने' इति पदेनैव पूर्वत्वे सन्ने,
पूर्वोक्तानीति पदमिह वक्तव्यज्वरनिदानव्युदासायम् ॥ २७ ॥

आलस्यं नयने सास्त्रे जुग्मणं गौरवं क्रमः ।

ज्वलनातपचायम्युभक्तिद्वेषापनिश्चितौ ॥ २८ ॥

अविपाकास्यचैरस्ये हानिश्च यलयर्णयोः ।

शीलवैकृतमल्पं च ज्वरलक्षणमग्रजम् ॥ २९ ॥

यद्यपि निदानेऽपि पूर्वरूपाण्युक्तानि, तथाऽपीह प्रकरणव-
शापानि प्रायः प्रादुर्भवन्ति, तानि पश्यन्ते—आलस्यमित्यादि
॥ २८ ॥ २९ ॥

केवलं समनस्कं च ज्वराधिष्ठानमुच्यते ।

शरीरं, बलकालस्तु निदाने संग्रहाद्यतः ॥ ३० ॥

केवलमिति कृतं, तेन शाब्देन्द्रियाणामव्यवरोधः । अनेन
देहमनसी अव्यवयवं ज्वरेण तन्व्येते इत्युक्तम् । बलस्याभिष्टु-
लक्षणस्य ज्वरारम्भगतलक्षणस्य वा काले बलकालः, यच्च
निदाने "दिवसान्ते परमान्ते ज्वरान्ते वा ज्वरगमनमभि-
दिर्षा (नि. अ. १)" इत्येवंप्रकारग्रन्थेनोक्तः ॥ ३० ॥

ज्वरप्रत्यात्मिकं लिङ्गं संतापो देहमानसः ।

ज्वरेणाविद्यता भूतं न हि किञ्चिन्न तस्यते ॥ ३१ ॥

ज्वरप्रत्यात्मिकं लिङ्गमित्यादिनाऽऽत्मलक्षणमाह । आत्म-
लिङ्गमित्यव्यभिचारिलक्षणम् । इह संतापशब्देन सामान्येन
पीडा वक्तव्या, सा च देहविशेषणाभिधानात्तापलक्षणैव भवति,
मनसि तु तथा चेन्द्रियेषु देहयुगशरीरेषु नैवित्थ्यादिरूपा वैचि-
र्यमित्यादिग्रन्थवक्तव्या श्रेयाः । ज्वरप्रभावे संतापोऽपि चिन्त्यकार्यं
तयोक्तः, इह तु ज्वराव्यभिचारित्वेनेति विशेषः । अन्ये तु, अह-
च्यादियुक्तः संतापः प्रभावो भवति, अहच्यादिरहितस्तत्त्वाल्लक्ष-
णं न भवति । संतापस्य प्रत्यात्मलक्षणत्वे हेतुमाह—ज्वरेणे-
त्यादि । भूतशब्देन सर्वप्राणिन उच्यन्ते । ततश्च ज्वरेण
भूतमापिराता न किञ्चिन्मुष्यादिन तस्यते किन्तु तस्यत
एव, ततो ज्वरान्यभिचारितया ज्वरामलक्षणमेव तदुपप-
स्यति भावः । अत्र पक्षे गजादिष्वपि कूटपाकलादिसन्धाभि-
धेयेषु ज्वरेण्यन्तर्दाहस्येना वेदना भवतीति ज्ञेयम् । किंवा, अत्र
देहसंतापो मिलितो वा पर्यायेण वा ज्वरामलक्षणं भवेत्; न
तावत् पर्यायेण, तथा हि सति क्वचिज्वरे देहसन्ताप एव
क्वचिज्वरे मनःसन्ताप एव भवतीति वाच्यं, ततश्चान्यथोर्ब-
मिचारात्त्वान्यभिचारिलिङ्गत्वं; तस्मान्मिलितत्वे देहमनःस-
न्तापावात्मलक्षणं ज्वरस्येति वाच्यम्; एवं व्यवस्थिते कलादौ
सर्वज्वरेषु देहमनस्तापो भवत इत्याह—ज्वरेणेत्यादि ।
ज्वरेण भूतमापिराता न हि किञ्चिच्छरीरं मनो वा न तस्यते,
किन्तु तस्यत एव, अतो देहमनस्तापः सर्वज्वरेषूपपन्न
इत्यर्थः । अस्मिन् पक्षे शरीरमानसज्वरमेदोपदर्शने "शा-
रीरो जायते पूर्व देहे" इत्यादिना शरीरस्य यहैहमात्राप्रभवं
मानसस्य यन्मनोमात्राप्रभवं वक्तव्यं तत् सूक्ष्मकालमि-
प्रायेण; तस्मिन् सूक्ष्मकाले ज्वर उगयतापकोऽप्यनन्तरोप-
यमानोभयतापित्वधर्मापेक्षया भवत्येव देहमनस्तापी, यथा
प्रथमक्षणोत्पन्नं इत्यं निर्गुणम्, अनन्तरोत्पद्यमानं सप्रपं
दृश्यमुक्तं इत्यलक्षणे ॥ ३१ ॥

द्विविधो विधिमेवेन ज्वरः शारीरमानसः ।

पुनश्च द्विविधो दृष्टः सौम्यश्चाग्नेय एव चा ॥ ३२ ॥

अन्तर्वेगो वहिर्वेगो द्विविधः पुनरुच्यते ।

मातृतो वैकृतश्चैव साध्यश्चासाध्य एव च ॥ ३३ ॥

पुनः पञ्चविधो दृष्टो दोषकालयत्नायत्नात् ।

संततः सततोऽप्येयुस्तृतीयकचतुर्थकौ ॥ ३४ ॥

पुनराथयमेवेन घातूनां सप्तधा मतः ।

भिन्नः कारणमेवेन पुनरद्विधो ज्वरः ॥ ३५ ॥

द्विविध इत्यादिना विधिनेदमाह । एते च नेदा विवरणे
व्यक्ता भविष्यन्ति । सौम्य इति शीतकारणारम्भत्वेन शोमदेव-
ताकः, आग्नेयोऽनुष्णकारणारम्भत्वेनाग्निदेवताकः । पुनः
पञ्चविधो दृष्ट इत्यनेन पञ्चविधेन नेदेन तस्येवर्गव्याप्तिः
मतः 'प्रायशः सन्धिपातेन दृष्टः पञ्चविधो ज्वरः' इति व-
क्ष्यति । ततश्च केवलवातादियज्वरानां न संततारिमेवेन प्रहर्षः

तथा संततादीना कालनियमो वक्तव्य, ततश्च ये चालानिय
मात्से संततादिभिर्ना एव, तस्मादोषणालम्बनवलाय ज्वरा
भवन्ति, ते पश्चाद्दिधा एवेति वाक्यार्थः । दोषकालबलायका
दिति दोषकालात् कालबलायकत्वात् । कालबलायके ज्वरकालप्र-
कर्षाप्रकर्षे । तत्र सतते ज्वरे बलवता दोषेण सप्ताहादि प्रकृ-
ष्टयाद्बलवान् कालो नियम्यते, सततके तु संततकालापेक्षया
हीनबलेन दोषेणावलो ज्वरकाल, तद्दोषेण त्रिकालेनात्र
व्यापको भवति, तथाऽयमेव सततकज्वरकालो हीनबलकाला
न्येयुष्कापेक्षया बलवान् भवति, एवमन्येयुष्कादिज्वरकालोऽपि
व्याख्येयः । किंवा, दोषकालो दुष्टिकालो ज्वरकाल इत्यर्थः,
तस्य बलायकत्वं प्रकर्षाप्रकर्षादित्यर्थः । कालप्रकर्षाप्रकर्षनिव-
माध व्याख्याता एव । अन्ये तु, दोषश्च कालश्च दोषरालौ,
तयोर्बलाबलादिति वदन्ति । तत्र दोषवलात् कालबलाच्च
सन्ततो भवति, यदुक्त—“कालद्वयप्रकृतिभिदापस्तुभ्यो हि
संततम्” इत्यादिना । दोषकालबलत्वमवलम्बे च विवरणप्रणये
नोक्तम्, तथा दोषस्याबलत्व सप्रसन्ननीकतया संततकालिषु भ-
वति, तथा ज्वरवेगविगमे च संतताकारौ कालस्यावकत्व भवति ।
अत्र पक्षे दोषकालबलाबलाभ्यां सर्वज्वरा व्याप्यन्ते. ततश्च
संततादिपद्यज्वरनियमो दुष्टेत् स्यात् । अन्ये तु व्युत्क्रमानि
धानेन ‘दोषबलाबलकालात्’ इति कृत्वा व्याख्यानयन्ति ।
एतच्चाशब्द व्याख्यानम् । तृतीयकचतुर्थकामिति समासनिर्दे-
शेन तृतीयचतुर्थकयोरागन्तव्यनुबन्धत्वादिसाधारणधर्मयोगिता
दर्शयति ॥ ३२-३५ ॥

शारीरो जायते पूर्व देहे मनसि मानसः ।

चैचित्परमरतिर्गानिर्मनसस्तापलक्षणम् ॥ ३६ ॥

इन्द्रियाणां च वैकल्यं ज्ञेयं सतापलक्षणम् ।

‘वृथभिमन्त्र चकृत्’ इति प्रथम क्रमागतमुत्तरं—
शारीर इत्यादि । पूर्वमिति वचनादुत्तरकाल शारीरो ज्वरो मन-
स्यपि भवति, एव मानसो मनस्तुत्यादानन्तरं देहेऽपि भवतीति
ज्ञेयम् । एव च यद्यपि सर्वज्वराणां देहमनोविष्टानत्व, तथा
ऽपि यो देशाभ्यं प्रथम शरीरदोषेण बलवता प्रारम्भ स्यात्,
स तद्दोषनिमित्तव्ययं चिकित्सा एव मानसोऽपि मानसदोष
चिकित्सायैव चिकित्स इति दर्शयितुं शारीरमानसमनोदोषदर्शनं
साधु । ननु शारीरस्य ज्वरस्य सतापलक्षणं व्यक्त, मानसस्य तु
ज्वरस्य कथं सताप, यत्स्य लक्षणं भवतीत्यादि—वैचित्र्यमि-
त्यादि । वैचित्र्यादयो मानससतापशब्देनोच्यन्ते, तापशब्दस्य
पीडावचनत्वादित्यर्थः । मनस्यापप्रस्तायैव, ‘देहेन्द्रियमन-
स्तापी’ इत्यत्र च इन्द्रियाणां ज्वरस्तोष, न च व्याचक्षते—
इन्द्रियाणां वेत्यादि । वैकल्यमिति स्थाभावान्यथात्व, तथायांप्र-
दणायतुमेयम् ॥ ३६ ॥—

१ ‘वृथमन्त्रेवृथ्वापि व्याख्येयम्’ इति पा० । २ देहसंतापल-
क्षणम्’ इति पा० ।

च च ५१

वातपित्तात्मकः शीतमुष्ण वातकफात्मकः ॥ ३७ ॥
इच्छत्युभयमेतत्तु ज्वरो व्याप्तिश्रलक्षणः ।

सौम्याभ्यन्तेदयो प्रतिलोमव्याख्याक्रमेण विवरण—
वातपित्तात्मक इत्यादि । वातपित्तात्मक इति वातपित्ताकार-
णक । अत्र च केवलशरीरार्थ, तथा केवलकफारब्धश्च
शीतसमानकारणतया सौम्यत्वेनोष्णमिच्छति, तथा वात-
कफात्मकोऽप्युपलभ्यते, तथा केवलपित्तात्मकोऽप्याभ्यन्तेदोष-
ष्णामिप्राय इति व्यक्त, तेनैतानि वातपित्तात्मक शीतेन वातेन
पितेन चोष्णेन श्रुतस्त्रस्य दुस्वपथायामाभ्यन्तेतायां भुवते—
वातपित्तात्मक शीतमिति । एव व्यवस्थिते वातपित्तज्वरे
वेद्ध्यु सयोगमहिता विरतीतातुकारि दृष्ट, तद्व किं कफस्यु-
क्तोऽपि वायुर्वैपरीतमर्थं करोतीत्याशङ्क्याह—उष्ण वात-
कफात्मक इति, वातकफात्मको विशेषेणोष्णमिच्छतीत्यर्थः ।
व्याप्तिश्रलक्षण इति उक्तव्याप्तिश्रदोषलक्षणज्वरव्यतिरिक्त कफ-
वैसिक साक्षिपित्तकश्च, त चोष्णशीताभिप्रायतया सौम्याभ्य-
न्तराश्रित्यातिरिक्त एव ज्वर, यथा—अधुलीद्वयव्यतिरिक्त
श्रुतुलम् । एव शारीरमानसमिथीभावेऽपि चिन्तनीयम् ।
ज्वर इच्छतीति वचनं ज्वरयुक्तपुरुषेच्छया ज्वरे उपचारा-
ज्ज्ञेयम् ॥ ३७ ॥—

योगवाहः पर वायुः संयोगाद्बुभयार्थकृतः ॥ ३८ ॥

दाहकृतेजसा युक्तः शीतकृत् सोमसंश्रयात् ।

वातपित्तज्वरे शीताभिप्रायतामुत्पादयितुं वायोयोगबहिता-
माह—योगवाह इत्यादि । योगाभ्योमिने गुणं बहतीति योग
वाह । परमिति अवयवम् । संयोगादिति उष्णेन शीतेन च
सयोगात् । उभयार्थकृदिति यथासंख्यमिह उष्णशीतार्थकारी ।
एतदेव विभजते—दाहकृदित्यादि । ‘पित्तम्’ इति वक्तव्ये यत्
‘तेजसा’ इति करोति, तेन बाह्यनाम्नातवादिना युक्तो वायु
दाहं करोतीति लोकप्रसिद्धमर्थं दृष्टान्तायं सूचयति । शीतका-
रित्वं तु वायो शीतत्वैवैव यत् सिद्धं तत् सोमरूपकफगानी-
यादियोगाद्विशेषेण भवतीति ज्ञेयम् ॥ ३८ ॥—

अन्तर्दाहोऽधिकस्तृष्णा प्रलापः श्वसनं ध्रमः ॥ ३९ ॥

सन्ध्यस्थिदालमस्वेदो दोषयच्चोपनिग्रहः ।

अन्तर्वेगस्य लिङ्गानि ज्वरस्तोतानि लक्षयेत् ॥ ४० ॥

सतापोऽभ्यधिको वाहास्तृष्णादीनां च मार्दवम् ।

वह्निर्वेगस्य लिङ्गानि सुखसाध्यत्वमेव च ॥ ४१ ॥

अन्तर्दाह इत्यादिना अन्तर्वेगस्य लिङ्गविवरणम् ॥ ३९-४१ ॥

प्राकृतः सुखसाध्यस्तु वसन्तशरदुद्भवः ।

उष्णमुष्णेन सञ्चूद पित्तं शरदि बुध्यति ॥ ४२ ॥

चित्तः शीते कफश्चैव पलन्ते समुदीर्यते ।

पर्याप्तमूलविपाकान्निर्द्गरोपनिमित्तता ॥ ४३ ॥

१ ‘सौम्याभ्यन्तेदयो’ इति पा० ।

संचितं पित्तमुद्रिचं शरद्यादित्यतेजसा ।

ज्वरं संजनयत्याशु तस्य चानुमलः कफः ॥ ४४ ॥

प्रकृतैव विसर्गस्य तत्र नानशानाद्भयम् ।

अद्भिरोपधिभिश्चैव मधुराभिश्चितः कफः ॥ ४५ ॥

हेमन्ते, सूर्यसंततः स वसन्ते प्रकुप्यति ।

वसन्ते श्लेष्मणा तस्माज्ज्वरः समुपजायते ॥ ४६ ॥

आदानमध्ये तस्यापि वातपित्तं भवेदनु ।

प्राकृत इत्यादिना प्रकारेण प्राकृतवैकृतविवरणम् । तत्रैह

कालसमाप्रप्रकृतिषु दोषः प्रकृतिरुच्यते, तज्यातीयाश्च दोषा-

दुद्भूतो ज्वरः प्राकृत उच्यते । यद्भवति—'कालप्रकृतिसुद्दिश्य

निर्दिष्टः प्राकृतो ज्वरः' इति । एवमपि वर्षाकालप्रकृतिभूतेन

वातेन कृतो ज्वरः प्राकृतः स्यादिति, तत्रिषेधायाह—मुखसा-

प्यस्तु वसन्तशरदुद्भव इति । शुष्माब्दोऽवधारणे । तेन, स एव

मुखसाध्यां वसन्तशरदुद्भवः प्राकृतः स एवैह प्राकृतशब्देनो-

च्यत इत्यर्थः । वर्षाकालभववातिकस्तु न मुखसाध्य इति, तेन

नासौ प्राकृत उच्यते । प्राकृतवैकृतसंज्ञाभ्यवहारो हि यथाक्रमं

सुखसाध्यकृच्छ्राभ्यवोधप्रयोजनकः; सद्यदि कृच्छ्रेऽपि

वातजे प्राकृतत्वं सात्तदा किं प्राकृतभ्यवहारेण । यतश्च वस-

न्तशरदुद्भवावेव प्राकृतौ, तेन तयोरेव 'उष्ण' इत्यादिना ग्रन्थेन

विवरणं प्रपञ्चेन करिष्यति न वातिकस्येति । अत्रार्थं जटुकं—

“सौम्याग्नेयाबुष्णशीतकार्मां, जीर्णस्रोदशे दिने, वसन्तश-

रदोः प्राकृतोऽन्यत्र वैकृतः” इति । यद्यपि वसन्तजः पूर्वमुक्-

त्वाऽपि प्रतिलोमव्याख्या उष्णमित्यादिना शरदुद्भवं निर्दि-

शति । तर्थां पित्तं पित्तं वर्षासु शरदुद्भवंनातपेन कुप्यतीति

विद्येयम् । शीत इति हेमन्ते । उष्णमित्यादिना निर्दिष्टस्य

वर्षाश्लिष्यादि भाष्यम् । ननु यदि वर्षासम्बन्धिपाकित्वं सर्वासाम-

भोषपीनां, तदा प्रतिग्रन्थामिहितविपाकस्याभ्यवस्था स्यात्,

तस्य कालसंज्ञेनाभ्यवदर्शनात् । नैवं, यथा निष्ठापाकेन यन्म-

सुरं द्रव्यं, तद्यथाऽऽवस्थिकेन पाकेनाऽऽम्बं भवति, यदुक्तं,—

“परं तु पच्यमानस्य विदग्धत्वान्मभावतः (वि. अ. १५)”

इत्यादिना, सद्येहापि कालमहिताऽऽम्बविकाकित्वमपि भविष्यति;

एवं हेमन्ते यन्मधुरपाकित्वमोषपीनां तत्रापि व्याख्येयम् ।

अन्ये तु, वर्षासु वह्निसाम्याद्विदाहनिमित्तमोषपीनामम्बविकाकित्व-

मिति युवते । यदुक्तं—“वर्षासु विदहत्वत् (?) । तदा हि सर्व-

मेवाहं प्रायो ह्यस्य विदहते” इति । एवमपि रौहमन्ते मधुर-

पाकित्वं बोधयेत्; तस्मात् कालमहिषैव पाकात्तरमोषपीनां

साधु । आधिति पित्तव्याधुकारिणाश्चाग्नीं जनयति । अतएव

इति अनुबन्धरूपः कफो भवति । एवं ज्वरस्य लक्ष्मीयता-

माह—प्रकृतैवेत्यादि । विषमंल प्रकृतेति विसर्गंरूपकालज्या

प्रकृत्या सौम्यादिरुपाऽनसनाद्भवं न भवति । विषर्गो हि

सौम्यः त्रिभेदः, तत्र बलवन्तः पुटपाथ, तेन तत्रोरपन्नो ज्वर

आमाशयसमुत्पत्तत्वेन लक्ष्मीर्हो लक्ष्मीय एव । किंवा, 'प्रकृ-

तैव विसर्गाव' इति पाठः । तदा प्रकृतेति ज्वरकारणेन कफ-

पित्तरुपेण लक्ष्मणहेतुना, तथा विषर्गंरूपेण कालज्जने भयं नास्ति ।

उक्तं हि—“कफपित्ते इमे धातुः सद्येते लक्ष्मं महद' इति ।

हेमन्ते नितः कफो वसन्ते कुप्यतीति पुष्पमेव, यतो

दोषपचयादिकमे क्षिप्रिरो नास्त्येव । आदानमध्ये तस्यापि

वातपित्तं भवेदन्विति तस्यापि वसन्तजकफज्वरस्य वातपि-

त्तम्, अन्विति अनुबन्धरूपं भवति । तदा वसन्तादौ दुर्बलं

वातपित्तं, मध्ये तु मर्च्चं, अन्ते तु प्रबलं भवति; एवं शरयपि

कफो भवति ॥ ४२-४६ ॥—

आदावन्ते च मध्ये च बुद्ध्या दोषवलाबलम् ॥ ४७ ॥

शरद्वसन्तयोर्विद्वान्ज्वरस्य प्रतिकारयेत् ।

तदेतान् विशेषान् बुद्ध्या चिकित्सा कर्तव्येति दर्शयन्नाह—

थाश्वित्यादि । शरद्वसन्तयोरदौ मध्ये ज्ञान्ते च ज्वरस्य

दोषवलाबलं बुद्धेति योजना ॥ ४७ ॥—

कालप्रकृतिसुद्दिश्य निर्दिष्टः प्राकृतो ज्वरः ॥ ४८ ॥

प्रायेणानिलजो दुःखः कालेऽन्येषु वैकृतः ।

हेतवो विविधास्तस्य निदाने संप्रदक्षिताः ॥ ४९ ॥

कालप्रकृतिसुद्दिश्य निर्दिष्टः प्राकृतो ज्वर इति प्राकृत-

ज्वरबोधिका परिभाषा । कालप्रकृतिमिति कालसमाप्रप्रकृति-
दोषम्; उद्दिश्येति कारणत्वेन लक्ष्यीकृत्य । नन्येषुमपि

वर्षाकालप्रकृतिना वातेन कृतो ज्वरः प्राकृतः स्यादित्याह—

प्रायेणानिलजो दुःख इति; अनिलजो ज्वरः कालप्रकृतिवर्णा-

नोऽपि दुःखो भवति, विरुद्धोपक्रमत्वात् । यतो ज्वरस्यामाश-

योत्पत्तत्वेन लक्ष्मीर्हो पृथ्वं, तच्च वायोऽपच्यमिति विरुद्धोपक-

त्वात्; स्वत्वेन न प्राकृतत्वं वातिकस्य; यतः प्राकृतत्वेऽपि य-

सुखसाध्यः स एव प्राकृत उच्यते इति भावः । एवं तावत् सर्वो

वातजो वैकृतः, तथा वसन्तशरद्व्यतिरिक्तकालभवः कफजलया

पैतिकोऽपि वैकृत एवेति दर्शयन्नाह—कालेऽन्येषु वैकृत इति;

‘कफजः पित्तजो वा' इति शेषः । अथ वैकृतस्य ज्वरस्य को

हेतुरित्याह—हेतव इत्यादि । अन्ये तु युवते—वर्षाकाले

वातजोऽपि प्राकृतः, कित्यं च कृच्छ्रं, वसन्तशरदुद्भवस्तु प्राकृतः

मुखसाध्यां भवतीति विवेकः; तथा च नाम्मतेन, “प्राकृतव्या-

निलेद्भव” (वा. नि. अ. ३) इति कृतमिति ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

यलवत्स्वरूपदोषेषु ज्वरः साध्याऽनुपपद्यते ।

यलवत्स्वरूपदोषेषु ज्वरः साध्याऽनुपपद्यते । ज्वरोपपदा

यद्यपि साक्षात् पठिताः, तथाऽपि नामान्योपपदलक्षणमुक्तं

१ 'क्षिप्रो बलकयुक्तवत्' इति पा० । २ 'तत्रकृत्वा विषर्गो'

इति पा० । ३ 'गतमप्रकृतिसमानोऽपि' इति पा० । ४ 'वसन्त'

शरद्व्यतिरिक्तकालभवः' इति पा० । ५ 'विषर्ग' इति पा० ।

६ 'सामान्योपपदोऽनुपपद्यते' इति पा० ।

१ 'विषर्ग' इति पा० । २ 'प्रकृतिशुद्धे' इति पा० ।

३ 'सुखसाध्यासाध्याभ्यवोधप्रयोजनकः' इति पा० । ४ 'कालव्येनाभ्य-

वसन्तदोष' इति पा० । ५ 'हेमन्ते' इति पा० ।

रोग इह ज्ञेया, यदुक्तम्—“उपद्रवस्तु पृष्ठ रोगोत्तरकालो रोगाप्रयो रोग एव स्थूलोऽप्युक्त, रोगात् पश्चान्नायत इत्युपद्रवसह” (चि अ २१) इति, तन्नातरे च—“द्विधाधासकसन्तृष्णाच्छयीतीसारमूर्च्छात्रमेदारोचका कृच्छ्रविद्वता चेति दशोपद्रवा ज्वरमुपद्रवन्ति” इत्युक्ता ॥—

हेतुभिर्यद्बुभ्रिर्जातो यलिभिर्यद्बहुलक्षण ॥ ५० ॥

ज्वरः प्राणान्तकृद्यश्च शीघ्रमिन्द्रियपनाशनः ।

ननु यलिभिर्यद्बुभ्रिश्च हेतुभिर्जातो बहुलक्षण एव भविष्यति, तत् किं बहुलक्षण इति पदेन ? उच्यते—पुंसस्यामिबलद्विधिशेषेण दोषहेतवो यथोक्तदोषयुगा अपि न बहुलक्षण रोग कुर्वन्ति, तथा संप्राप्तविशेषाभावाच्च न बहुलक्षणत्व भवति । यदुक्तम्—“एक द्वौ शीघ्रं बहून् वाऽपि देहे धरावादि शोगत । दर्शयन्ति विकारास्तु कुपिता पवनादप” इति । शीघ्रमित्युत्पन्नमान एव ॥ ५० ॥—

सप्ताहाद्वा दशाहाद्वा द्वादशाहात्तथैव च ॥ ५१ ॥

सप्रलापप्रमथ्यासस्तीक्ष्णा हन्याज्वरो ज्वरम् ।

सप्ताहाद्वैलादि । सप्ताहाद्वातोत्तर सप्रलापप्रमथ्यासस्तीक्ष्णो हन्ति, एवयुग एव पित्तको दशाहात्, तथैवयुग एव कफजो द्वादशाहाद्वन्ति, शीघ्रतमशीघ्रतरशीघ्रविकारकारित्वाद्वातपित्तकफानामिति वर्णयन्ति । वाशब्दश्च विकारार्थ, तेन सप्ताहादिव्यवर्णयति परेण च(वा)हनन लक्ष्यते । अन्ये तु सप्ताहात् सप्रलाप, दशाहात् सन्नम, द्वादशाहात् सद्यतो हन्तीति न्याख्यानयन्ति ॥ ५१ ॥—

ज्वरः क्षीणस्य शून्यस्य गम्भीरो देर्घरात्रिकः ॥ ५२ ॥

असाध्यो बलवान् यश्च केदारीमन्तकृच्चवरः ।

गम्भीरोऽन्तर्षंग, किंवा, गम्भीरधातुश्च । देर्घरात्रिको दीर्घकालोऽनुबन्धी, किंवा दीर्घा रात्र मरणरूपा करोतीति देर्घरात्रिक ॥ ५२ ॥—

स्रोतोभिर्यिच्छता दोषा गुत्वा रसयाहिभिः ॥ ५३ ॥

सर्वदेहाहुगः स्तब्धा ज्वर कुर्वन्ति सन्ततम् ।

दशाह द्वादशाह वा सप्ताह वा सुदुःसहः ॥ ५४ ॥

स शीघ्र शीघ्रकारित्वान् प्रथमं याति हन्ति वा ।

कालदृश्यप्रकृतिमिदोपस्तुत्यो हि सन्ततम् ॥ ५५ ॥

निध्यत्यनीक कुचते तस्माज्ज्ञेयः सुदुःसहः ।

यथा धातुस्तथा मूत्र पुरीष चानिलादयः ॥ ५६ ॥

युगपच्चातुपद्यन्ते निर्यमात् सन्तते ज्वरे ।

स शुद्ध्या वाऽप्यशुद्ध्या वा रसादीनामशेषतः ५७

सप्ताहादपि कालेषु प्रशम याति हन्ति वा ।

यदा तु मात्तिशुष्यन्ति न वा शुष्यन्ति सर्वैशः ५८

द्वादशेते समुद्दिष्टाः सन्ततस्याश्रयास्तदा ।

विसर्गं द्वादशे कृत्वा द्विवसेऽव्यकलक्षणम् ॥ ५९ ॥

दुर्लभोपशमः कालं दीर्घमप्यनुवर्तते ।

इति बुद्ध्या ज्वर वेध उपकामेसु सन्ततम् ॥ ६० ॥

क्रियाक्रमविधौ युक्तः प्रायः प्रागपत्तर्पणः ।

स्रोतोभिरित्यादिना सततादिभेदमाह । ज्वर इति दृष्टम् ।

दशाहनिव्यादि दशाहादीन् व्याप्य । सुदुःसहो भवति इति शेष । शीघ्रमिति दशाहादय एव प्रभूतरकालान्तरापेक्षया शीघ्रशब्दवाच्यः । दशाहादिविकल्पश्च यथाक्रम पित्तकफानि-

लोत्तरसन्निपातारम्भत्वात् सन्ततज्वरश्च ज्ञेय । यदुक्तमन्य-

प्रापि—“पित्तकफानिलभूया द्वादशिवद्वादशाहसप्ताहात् ।

हन्ति विमुञ्चति वाऽऽनु त्रिदोषजो धातुमलशाकात्” । तथा

“दशाहाद्वधसप्ताहै पित्तकफानिलाधिक । दर्शोऽप्येणा धातु-

मलान् हन्ति मुञ्चति वा ज्वर” इति । हननमोचनविकल्पस्तु

रसादीनामप्यशुद्ध्या शुद्ध्या च वक्तव्य । कसादेवमप्य उच्यते

शीघ्रकारी च सन्ततो भवतीत्याह—कालेशादि ।—कालो

वर्षादि, दृष्यो रसादि, प्रकृतिदर्शप्रकृति श्लेष्मप्रवृत्तादिका ।

ननु कालादित्युत्पत्ता दोषस्य कदापिवैव संभवति, यथा—

वसन्ते, श्लेष्मप्रकृती, मेदसि दृष्ये, कफो शोप, एव धारवि

पित्तमपि ज्ञेयम्, इतरेषां तु त्रिदोषादीनां कालादित्युत्पत्त

दुःप्रापम्, अतस्तत्कृतसदत कप भवतु, सततश्च द्वादशाध्यय-

त्वेन त्रिदोषज एव वक्तव्य । उच्यते—तुल्य इत्यभिभागापि

यत् “निष्पन्ननीक” इति करोति, तेन कालाद्यनुपपत्तामेव

कालादित्युत्पत्ता स्फोटयति । कालादीनां चासमानानामपि

बलवता दोषेण परिग्रहीतानां प्रतीयायंकरणसाधार्येनानुगुणवैव

भवति, यथा—बलवतो रात्रौ हृदयेन प्रतिकूल अपि क्षुररा

जानोऽनुगुणा एव नवन्ति । किञ्च, त्रिदोषारम्भ एवात्यन्तमे

सतत, तस्य चान्यतरं दोष प्रति कालादीनां तुल्यत्व सम-

त्वेव । अत्रैके ‘तस्माज्ज्ञेयं सुदुःसह’ इत्यतोऽनन्तरं ‘यथा-

धातुर्’ इत्यादि पठन्ति, इतश्च, ‘प्राय प्रागपत्तर्पण’ इत्यन्तं

पठित्वा ‘एकधावाचय’ इत्यादिना सतताकादिव्युत्पत्त पठन्ति ।

अन्ये तु—‘सुदुःसह’ इति पठित्वा सतताभयेव्युत्पत्तलक्षणे

पठन्ति, तदनु ‘यथा धातुर्’ इत्यादिग्रन्थ, तत् पुनराचार्या-

न्तरमतेनान्येषु कादिग्रन्थेनवलक्षण पठन्ति । तत्र प्रथमपाठ-

कमे ‘यथा धातुर्’ इत्यादिना सन्ततस्फोटप्रादिकम तुवते ।

धातुमिति रसादिधातुसप्तकम् । रसदुष्प्रनिधानेन विशेषेण

रसदुष्प्रतिज्ञा । यथेति तेन प्रकारेण गुरुत्वसंश्लेषादिना ।

युगपदिलोककालम् । निममादिति सर्वानेव धातादीन् सर्व

एव दोषाधातुपद्यन्ते । स शुद्ध्या वैलादि । स सतत, यदा सर्वे

१ ‘मन्तत समुच्चरेत्’ इति पा० । २ ‘देशोऽप्यना’ इति ‘परको
प्यना’ इति च पा० । ३ ‘स्फोटयति’ इति पा० । ४ ‘प्रतीयायं-
करणसमर्पण’ इति पा० । ५ ‘हृदय’ इति पा० । ६ ‘रसदुष्प्र-
विधानत्वविशेषेण’ इति पा० ।

१ ‘पुंसस्यामिबलभेदेन’ इति । २ ‘वाऽपि’ इति पा० ।

३ ‘गम्भीरानुबन्धी’ इति पा० । ४ ‘धातु’ इति पा० । ५ ‘जनु-
मन्ति युगपदवचन’ इति पा० ।

रसादयः सर्वथा विशुद्धा भवन्ति तदा प्रशाम्यति सप्ताहादिषु, यदा रसादयः सर्वं सर्वथा वाऽविशुद्धा भवन्ति तदा हन्ती-
त्यर्थः । अथ यदा स्तोत्रा शुद्धिस्तथा का विषेत्याह—यदा
खिलादि । नातिशुभ्यन्तीति सर्व एव नातिविशुद्धा भवन्ति
सानशेषदोषा भवन्तीत्यर्थः । न वा शुभ्यन्ति सर्वथा इति
रसादिषु मध्ये कतिचिच्छुभ्यन्ति, कतिचिन्नाविशुद्धा वैतन्त
इत्यर्थः । द्वादशेति सप्त धातवस्त्रयो दोषा मूलं पुरीषं च ।
दोषाणां चेह शुद्धिः प्रकृतिगमनेन ज्ञेया । द्वादशाश्रयत्वेन
संततस्यैकदोषारब्धत्वं यदुच्यते, तन्निरस्तमेव ज्ञेयम् । विसर्ग-
मिति परिस्रागम् । विसर्गस्वरूपमाह—अव्यकलक्षणमिति;
अव्यक्तं लक्षणं यस्य तमव्यकलक्षणं विसर्गम्; एतेन, तदाऽपि
ज्वरो लीनोऽस्त्वैव, परं लक्षणानि तस्य व्यक्तानि न भवन्तीति
दर्शयति । तदनु प्रयोदशदिनादारभ्य दीर्घकालमनुवर्तते, ततो
दुर्लभोपशमो भवतीति युक्तमुक्तम् । एभिश्च चारुवादिद्वाद-
शाश्रयित्वदशाहादिष्व्यापकत्वादिनिर्भयैः संततो मित्र एव
वातादिज्वरेभ्यः कालानियमेन द्विष्यादिदिनेषु व्यवच्छेदेनानु-
संकेभ्यः । चतु तन्त्रान्तरे “तथा संतत एवान्यः सत्वदुर्बल-
कारणः । एकदोषो द्विदोषो वा स्वलोपद्वलक्षणः ॥ अतुल्य-
रूपप्रकृतिः”—इत्यादिना प्रत्येनोच्यते, अस्मादन्य एवेति
तन्त्रान्तरेऽन्यन्यशब्दप्रयोगात् प्रतिपादितमिति न विरोधः
॥ ५३-५० ॥—

रक्तधात्वाश्रयः प्रायो दोषः सततकं ज्वरम् ॥६१॥
सप्रत्यनीकः कुरुते कालवृद्धिक्षयात्मकम् ।
अहोरात्रे सततको द्वौ कालावनुवर्तते ॥ ६२ ॥

सततकं विशुद्धोति—रक्तधात्वाश्रय इत्यादि । प्रायोप्रहणात्
सततको रक्तव्यतिरिक्तं मांसादिधातुनप्याश्रयत इति दर्शयति ।
सप्रत्यनीक इति कालादिषु मध्येऽन्यतमः प्रत्यनीकः । कालवृ-
द्धिक्षयात्मकमिति स्तोत्रिते काले (वृद्धिक्षयोचिते काले) वृद्धिः
क्षयश्च यस्य स कालवृद्धिक्षयात्मा । तेन, दोषानुगुणे काले
ज्वरो भवति, दोषानुगुणकालव्यतिरिक्ते च काले क्षयो भवति ।
ज्वरस्य कालप्रकृतिव्याप्यां मध्येऽन्यतमाह्वलप्राप्तां सत्सामपि
दोषवृत्तिसाप्ताहिन्या हि कालमावित्यनियमो ज्ञेयः ॥६१॥६२॥
कालप्रकृतिवृद्ध्याणां प्राप्यैवान्यतमाह्वलम् ।
अन्येषुष्कं ज्वरं दोषो कृत्वा मेदोवहाः तिराः ॥६३॥
सप्रत्यनीको जनयत्येककालमहर्निशि ।
दोषोऽस्त्विमज्जगः कुर्यात्तृतीयकचतुर्थकौ ॥ ६४ ॥
गतिशकान्तरान्येषुर्दोषस्योक्ताऽन्यथा परैः ।
अन्येषुष्कं ज्वरं कुर्यादपि संधित्व शोणितम् ॥६५॥

मांसलोतांस्यनुगतो जनयेत् तृतीयकम् ।
संश्रितो मेदसो मांसं दोषश्चापि चतुर्थकम् ॥ ६६ ॥
अन्येषुष्कः प्रतिदिनं दिनं हित्वा तृतीयकः ।
दिनद्वयं यो विश्रम्य प्रत्येति स चतुर्थकः ॥ ६७ ॥

मेदोवहा इत्यत्र मेदोवहनावीरोपादेव मेदोवृष्टिज्ञेया । उक्तं
हि—“तेषां स्रोतसां रोषात् स्थानस्थाश्चैव भागमाश्रयं शरीर-
धातवः प्रकोपमापद्यन्ते” (वि. स्था. अ. ५) इति । “मांसलो-
तांसनुगतः” इत्यादि तृतीयकचतुर्थकलक्षणं केचित् पठन्ति ।
अत्रापि स्रोतोवृष्णा धातुदुष्टिरवगन्तव्या । ये तु तृतीयकचतु-
र्थकयोर्दोषप्रतिपादकं ग्रन्थं न पठन्ति, तेषां तन्त्रान्तरप्रत्यया-
दूष्यावरोधः । तृतीयकचतुर्थकसंज्ञयैव तृतीयदिनचतुर्थदिनमा-
वित्वं ज्ञेयम् ॥ ६३-६७ ॥

अधिशेते यथा भूमिं योजं काले च रोहति ।
अधिशेते तथा धातुं दोषः काले च कुप्यति ॥६८॥
स वृद्धिं बलकालं च प्राप्य दोषस्तृतीयकम् ।
चतुर्थकं च कुरुते प्रत्यनीकबलक्षयात् ॥ ६९ ॥

ज्वराणां विच्छेदोऽभ्यागमे षट्शान्तमाह—अधिशेते इत्यादि ।
अधिशेते इत्यधिप्राय विष्टति । धातुमिति घततत्त्वादिदूष्यत्वेन
पठितं रक्षादिधातुम् । काल इति स्वकाले । यदि स्वकाले ज्वरं
करोति दोषः, तदा तृतीयकचतुर्थकयोः किमिति विधामदिनेऽपि
दोषानुगुणे पूर्वाह्निकाकाले न करोतीत्याह—स वृद्धिं चेत्सादि ।
न केवलं कालमाश्रमपेक्षते, किन्तु वृद्धिमप्यपेक्षते तृतीयश-
दिकरणे दोषः; सा च वृद्धिस्तृतीयके व्यहणं, चतुर्थके चतुर-
हणैव भवतीति भावः । प्रत्यनीकस्य कालप्रकृत्वादिर्वाविविहदस्य
बलक्षयः; तेन—दोषवृत्त्या यदा प्रत्यनीकस्य क्षयो भवति तदा
ज्वरयत्तीत्यर्थः ॥ ६८ ॥ ६९ ॥

श्रुत्वा वेगं गतबलाः से से स्थाने व्यवस्थिताः ।
पुनर्विबुद्धाः से काले ज्वरयन्ति नरं मलाः ॥ ७० ॥

अथ सततकार्ये यथा वृद्धो दोषो ज्वरवेगं जनयति, तस्य
सयोपशमो भवति, तदाह—श्रुत्वेत्यादि । घततकार्यो दोषा वेगं
कृत्वा गतबला भवन्ति, गतबलाश्च पुनः से से रक्षादौ स्थाने
स्थिता भवन्ति, पुनस्त एव वृद्धाः से काले ज्वरयन्ति ॥७०॥

कफपित्ताग्निप्रमादीं पृष्ठाद्रातरुफात्मकः ।
पातपित्ताच्छिरोप्रादीं त्रिविधः स्यात्तृतीयकः ॥७१॥
चतुर्थको द्वादशपि प्रभावं त्रिविधं ज्वरः ।
जहान्मांश्चेत्पित्तकः पूर्वं क्षिरस्तोऽनिलसंभवः ७२

दोषोदयविशेषेण तृतीयकचतुर्थकयोः प्रभावमाह—ऊर्ध्वपि-
त्तादिलादि । षट्शमतीति षट्शतं षट्शमहीत्यर्थः; किंवा, षट्शदिति
व्यञ्जोपे पयनी, तेन षट्शमपिष्टमेत्यर्थः । जहान्मांश्चेत्पित्तकः
१ ‘निरुद्धे’ इति पा० । २ ‘त च’ इति पा० । ३ ‘वित्ति-
प्रशामयति’ इति पा० । ४ ‘तेनानुगुणे बले’ इति पा० ।
५ ‘घतः प्रपान इति निरयो षकः’ इति ‘कालप्रधानाविभांसि-
निरयो षकः’ इति पा० ।

१ ‘प्रकोपात्’ इति पा० । २ ‘विच्छेदोत्साद’ इति पा० ।

जह्योः प्रथम पीडां करोति । अत्र च न खेप्रधानः पतिकथतु-
र्थकः पितृश्रद्धीवद्भवत्येवानभिधानादिति मन्तव्यम्, हारीते
तु पिताजन्यत्वं यदुक्तं तदनुबन्धरूपपितृजन्यत्वं, पृथक्प्रभावा-
कर्तृत्वात्; न हि प्रभावयतुर्थकामुपगमविरोधी ॥७१॥७२॥

विपमज्वर एवाभ्यश्चतुर्थकविपर्ययः ।
त्रिविधो धातुरेकैको द्विधातुस्थः करोति यम् ॥७३॥

अप्रति मध्ये अह्नेनी ज्वरयत्नादावन्ते च यो सुखति, च
चतुर्थकविपर्ययत्वेन चतुर्थकग्रहणशुद्धीत एवेति दर्शयचाह—
विपम इत्यादि । त्रिविधो धातुरिति नादादिः । द्विधातुस्थ
इति अस्थिमज्जगतः । अर्थं च विपमज्वर इवेति सामान्येनोक्तं,
पथाऽपि चतुर्थकस्य प्रकाररूपविपमज्वर एवेति मन्तव्यम् ।
अत्र तन्मान्तरम्—“अस्थिमज्जोभयगते चतुर्थकविपर्ययः ।
व्यादाग्रहं ज्वरयति ह्यादावन्ते च सुखति” इति ॥ ७३ ॥

प्रायशः सन्निपातेन हृष्टः पञ्चविधो ज्वरः ।
सन्निपाते तु यो भूयान् स दोषः परिकीर्तितः ॥७४॥

चतुर्थकविपर्ययेण सुयुक्तमधिकज्वराणां समानं धर्ममाह—
प्रायश इत्यादि । प्रायशोमहणात् सततकारीनां द्वन्द्वद्विजन्य-
त्वमपि सूचयति । ननु यदि सन्निपातारब्धत्वमेवां तर्हि
शुद्धपक्षे चतुर्थके श्लैष्मिकत्वादि, तत्र कर्षमिल्याह—सन्नि-
पाते तु यो भूयानितिादि; यत आगन्तुस्तुचतुर्थको हि प्रायशो
विपमज्वर इति ग्रन्थेन भूतातुचतुर्थको यत्त्वम्; जतु-
र्णोऽपि तृतीयकचतुर्थकविपर्ययायुक्ततामिहितम्—“विपम-
ज्वरास्त्रिदोषजत्वेऽप्यधिकदोषलब्धाह्वयाः” इति । एते पश्चापि
ज्वराः केवास्त्रिदोषजत्वेन संमताः । तथाहि—विपमत्व
विपम (वेग) कालत्वेन भवति, शुद्धकमन्त्य—“विपमो
विपमारम्भक्रियाकालोऽनुबन्धवाच” (बा. नि. अ. २) इति ।
संतते तु द्वादधाहविसर्गेण त्रयोदशाहं पुनरनुबन्धात् कालवै-
षम्यमस्ति, तेन सोऽपि विपम इति । अन्ये तु, सततं
परिलम्ब्य सततकादींश्चतुरो विपमज्वरानिच्छन्ति; यतः संतते
कालवैषम्यं तादृशं नास्ति; उक्तं च खरनादेन—“ज्वराः पक्ष
मनोका ये पूर्वं सततकादयः । खरनाः सततं हित्वा हेयास्तौ
विपमज्वराः” इति । अन्ये तु—तृतीयकचतुर्थकावेव विपमो,
विपमार्णां चिरेण चोत्पादात्; यदाह दावहाः—“सुक्ष्मसूक्ष्म-
तरास्त्रिषु दरदरतरेषु च । दोषो रकादिमार्गं पुनैरल्पं चिरेण
यत् ॥ याति वैहं न वा(ऽ)दोषेण भूमिष्ठं प्रतिपद्यते । कौमोऽप्य
तेन निच्छिद्यसन्तापो लक्ष्यति ज्वरे”-इत्याहुः ॥ ७४ ॥

१ 'विपमज्वरः' इति पा० । २ 'चतुर्थकः मनाभाषुपगमविरोधि'
इति पा० । ३ 'हृष्ट' इति पा० । ४ 'चतुर्थकविभारूपविपमज्वर
पत्र' इति पा० । ५ 'तदनर्थकमिल्याह' इति पा० । ६ 'विपमत्वेन'
इति पा० । ७ 'कमामयपेन' इति पा० ।

अन्तद्विद्वारात्रयोपारणां मनसश्च यत्नायत्नात् ।
कालमर्थैवशास्त्रैश्च ज्वरस्तं तं प्रपद्यते ॥ ७५ ॥
गुह्यत्वं वैश्वमुद्देशः सततं छद्यरोचकौ ।
रसस्थिते वहिस्तापः साङ्गमदौ विजुम्भणम् ॥ ७६ ॥
रकोष्णाः पिडकास्तृष्णा सरक्तं घ्रीवनं मुहुः ।
वाहाराग्नममदप्रलापा रक्तसंस्थिते ॥ ७७ ॥
अन्तदोहः सत्पमोहः सग्लानिः सृष्टिविद्वृक्ता ।
दोषग्न्यं गात्रविक्षेपो ज्वरे मांसस्थिते भवेत् ॥७८॥
स्वदस्तीव्रा पिपासा च प्रलापो वम्यभीक्षणशः ।
स्वगन्धस्यासहत्वं च मेदास्थे ग्लान्यरोचकौ ॥७९॥
विरैक्यमने चोमे स्वास्थिमेदं प्रकूजनम् ।
विक्षेपणं च गात्राणां श्वासश्चास्थिगतं ज्वरे ॥ ८० ॥

१ "एषा च अवराणात्स्वादिहेत्पन्तरकाभार-यथाभाकोऽपि दृढवते,
तथथा—सन्ततः स्वपु लयत्वा सततकादीनामन्यतमत्वं प्रपद्यते;
तथा चतुर्थकतृतीयकादिरूपत्वम् । यदाह खरनाः—“अत्रवहोरात्रदो-
षाणां मनसश्च बलाजलात् । कालमर्थैवशास्त्रैश्च ज्वरस्तं तं प्रपद्यते”
इति । अत्रार्थं—बलाजलादिति श्लैष्मिदिमनोत्वेन सवभ्यते; बलं
बाधकं च बलाजलम्, अस्थिच्छेदोऽपि प्राक्कर्मकापैत, त त
काल सततकाशुक्तं, ज्वरः प्रपद्यते इति योजना । उदाहरण
च—अत्रवहोरात्रबलाजलायथा—यदा निद्रापोर्येषो नातमपानाश्चतु-
र्थको यथासमप्राप्तोति तदा तेनानुशाऽऽप्यापितवत्तत्तृतीयकादीना-
मन्यतमत्वं प्राप्नोत्युत्कर्णम् । एतन्मार्गं सतुःश्वरः सततः शरदं
प्राप्त्यापकृष्टबलः सततकादीनामन्यतमत्वंलपकर्णम्; एव पिच्छकयोर्-
पुपकपोषकत्वं क्रतुक्रुनी व्याख्येयौ । अहोरात्राश्वेन कतिपयान्दो-
रात्राणि गुह्यते, न श्लेकस्त्रिद्वारात्रे सन्ततानीनामुत्कर्णकर्मव्याम
न्यथाभाव उपपद्यते, किन्तु कतिपयेरेव । यदा वर्षाशरदसन्तप्रारम्भे
यतादादो चर चतुर्थकमारभन्ते, तदा यथायानि कतिपयदिनामयाप
त एव तृतीयपूर्वकत्वेन विपरिणमत उत्कर्णम्, अपकर्णम् यदाऽग्लानि
दिनामप्राप्ति, तदा सन्ततो वातारम्भः प्रादुषः पित्तारम्भः शरदो
वसन्तस्य च श्लेष्मारम्भः प्रतनुकवाद्योषण सततकादीनामन्यतमत्वेन
विपरिणमत इति । दोषबलाजलायथा—यदा सततकादीनामन्यतमकारी
दोषः श्लेष्म सुगुलिष्मानीयु विवात्समार्वांश्च हेतुनामोति तदा संतत
करोति । एवं वातपित्तयोरेषु शरदयम् । मनोबलाजलायथा—यदा
सन्ततज्वरी सत्पशुणोदेकात् प्रदोषग्रहणमवहृष्टो भवति, तदा सतत-
कादीनामन्यतमत्वं प्राप्नोति; यदा चतुर्थकज्वरी तमोपुगन्मृषिपिडादि-
नादादिभिरभिभूयते तदा तृतीयकादीनामन्यतमो भवति, “विशदो
तेनयथेनामोत्” इत्यागमात् । अन्ये तु, ‘मनः’ शब्देन शुद्धिव्याख्या-
नयति, कारणे कार्यापचारात्; तस्याश्च बलाजला यथा—यदा चतुर्थ-
कज्वरी प्रदापराशवेदतादीनिभिरभूतादिना-नाचरति तदा तृतीयकपूर्व-
पामन्यतमत्वाप्राप्ति, यदा तु शुक्लसत्त्वोत्कर्षादिवेकिंथा नुम्नां सुचः
स्वादात्ता तुमानि वेवताराश्वेनेष्टिवस्तुपद्वारादीन्याचरति, तदा सन्तज्वरी
सततकादीनामन्यतमत्वं प्राप्नोति । अर्थवशायथा—सन्तज्वरीपोऽपि
यदि चतुर्थकवेदनीय कर्म स्वादात् सन्तोऽपि चतुर्थकत्वेन विपरिणमते,
अथ चतुर्थकविज्वरानिद्वयस्य यदि सन्तकल्पिदादिभिः चर्म कौशो भवति,
तदा सन्तत्वेन परिणमते; एतस्य क्रमेण शुक्लशुक्लदोराश्वोपकलाजले-
भ्यनि बोद्धव्यं, तदनन्तरं तत्रिदंशात्” इति माधवनिदानदीक्षाया
विज्वरश्लेषः ।

रसादयः सर्वथा विशुद्धा भवन्ति तदा प्रशाम्यति सप्ताहादिषु, यदा रसादयः सर्वे सर्वथा वाऽविशुद्धा भवन्ति तदा हन्ती-
 ल्यर्थः । अथ यदा लोका शुद्धिसदा का विषेत्याह—यदा
 रिवत्यादि । नातिशुष्यन्तीति सर्वे एव नातिविशुद्धा भवन्ति
 सावशेषदोषा भवन्तीत्यर्थः । न वा शुष्यन्ति सर्वे इति
 रसादिषु मध्ये कतिचिच्छुष्यन्ति, कतिचिन्नाविशुद्धा वेदन्त
 इत्यर्थः । द्वादशेति सप्त धातवन्नमो दोषा मूर्धं पुरीषं च ।
 दोषाणां चेह शुद्धिः प्रकृतिगमनेन ज्ञेया । द्वादशाश्रयत्वेन
 संततस्वकदोषारम्भत्वं यदुच्यते, तन्निरस्तमेव ज्ञेयम् । विसर्ग-
 मिति परित्यागम् । विसर्गस्वरुपाहाह—अभ्यं कलक्षणमिति;
 अभ्यं क लक्षणं यस्य तमभ्यं कलक्षणं विसर्गम्; एतेन, तदाऽपि
 ज्वरो जीनोऽस्त्वैव, परं लक्षणानि तस्य व्यञ्जानि न भवन्तीति
 दर्शयति । तदनु त्रयोदशदिनादारभ्य दीर्घकालमनुवर्तते, ततो
 दुर्लभोपशमो भवतीति युक्तमुक्तम् । एभिद्य चारवैदिद्वाद-
 शाश्रयित्वदद्याहादिव्यापकत्वादितिर्भेदः सततो निम्न एव
 वातादिवदरेभ्यः कालानियमेन दित्र्यादिदिनेषु ध्ववच्छेदेनानु-
 राजेभ्यः । यस्तु तन्त्रान्तरे “तथा सतत एवान्यः स्वल्पदुर्बल-
 कारणः । एकदोषो द्विदोषो वा स्वलोपश्चलक्षणः ॥ अतुल्य-
 द्भ्यप्रकृतिः”—इत्यादिना प्रत्येनोच्यते, अस्मादन्य एवेति
 तन्त्रान्तरेऽप्यन्यश्चन्द्रयोगात्, प्रतिपादितमिति न विरोधः
 ॥ ५२-६० ॥—

रक्तधात्वाथयः प्रायो दोषः सततकं ज्वरम् ॥६१॥

सप्रत्यनीकः कुरुते कालवृद्धिक्षयात्मकम् ।

अहोरात्रे सततको द्वौ कालावनुद्यतते ॥ ६२ ॥

सततकं विष्णोति—रक्तधात्वाश्रय इत्यादि । प्रायोमहणात्
 सततको रक्तव्यतिरिक्तं मांसादिधातुमप्याश्रयत इति दर्शयति ।
 सप्रत्यनीक इति कालादिषु मध्येऽन्यतमः प्रत्यनीकः । कालवृ-
 द्धिक्षयात्मकमिति खोचिते काळे (वृद्धिक्षयोचिते काळे) वृद्धिः
 क्षयश्च यस्य स कालवृद्धिक्षयात्मा । तेन, दोषानुगुणे काळे
 ज्वरो भवति, दोषानुगुणकालव्यतिरिक्ते च काळे क्षयो भवति ।
 ज्वरस्य कालप्रकृतिरूपाणां मध्येऽन्यतमाहलप्राप्तां सलामपि
 दोषधंशप्रतिमहिम्ना हि कालभावित्वनिचयो ज्ञेयः ॥६१॥६२॥

कालप्रकृतिरूप्याणां प्राप्यैवान्यतमाहलम् ।

अन्येषुष्कं ज्वरं दोषो रुक्ण मेदोवहाः सिराः ॥६३॥

सप्रत्यनीको जनयत्येककालमहर्निशि ।

दोषोऽस्त्रिमज्जगः कुर्यात्तृतीयकचतुर्थकौ ॥ ६४ ॥

गतिर्येनान्तरान्येषुर्दोषस्योक्ताऽन्यथा परैः ।

अन्येषुष्कं ज्वरं कुर्यादपि संधित्व शोणितम् ॥६५॥

मांसस्रोतांस्सनुगतो जनयेत्तु तृतीयकम् ।

संधितो मेदसो मार्गं दोषश्चापि चतुर्थकम् ॥ ६६

अन्येषुष्कः प्रतिदिनं दिनं हित्वा तृतीयकः ।

दिनद्वयं यो विश्रम्य प्रत्येति स चतुर्थकः ॥ ६७ ॥

मेदोवहा इत्यत्र मेदोवहनाभीरोधादेव मेदोदुष्टिर्ज्ञेया । उच्यते—
 “तेषां स्रोतसां रोधात् स्थानस्थाथैव मार्गात्थ शरीर
 धातवः प्रक्षेपमापयन्ते” (वि. स्था. अ. ५) इति । “मांसस्रो
 तांस्सनुष्टः” इत्यादि तृतीयकचतुर्थकलक्षणं केचित् पठन्ति
 अत्रापि स्रोतोदुष्ट्या धातुदुष्टिरवगन्तव्या । ये तु तृतीयकचतु
 र्थकयोर्द्वयप्रतिपादकं ग्रन्थं न पठन्ति, तेषां तन्त्रान्तरप्रत्यय
 रूपावरोधः । तृतीयकचतुर्थकसंज्ञैव तृतीयदिनचतुर्थदिनभा
 वित्वं ज्ञेयम् ॥ ६२-६७ ॥

अधिरोते यथा भूमिं वीजं काले च रोहति ।

अधिरोते तथा धातुं दोषः काले च कुप्यति ॥६८॥

स वृद्धिं बलकालं च प्राप्य दोषस्तृतीयकम् ।

चतुर्थकं च कुप्यते प्रत्यनीकवलक्षयात् ॥ ६९ ॥

ज्वराणां विच्छेदाभ्यागमे दृष्टान्तमाह—अधिरोते इत्यादि ।
 अधिरोते इत्यधिप्रायः तिष्ठति । धातुमिति सततकादिरूपत्वेन
 पठितं रक्षादिधातुम् । काल इति स्वकाले । यदि स्वकाले ज्वरं
 करोति दोषः, तदा तृतीयकचतुर्थकयोः किमिति विधामदिनेऽपि
 दोषानुगुणे पूर्वाह्नदिक्रमे न करोतीत्याह—स वृद्धिं नेत्यादि ।
 न केवलं कालमात्रमपेक्षते, किन्तु बुद्धिमत्पेक्षते तृतीयका-
 दिकरणे दोषः; सा च बुद्धिस्तृतीयके व्यहृष्य, चतुर्थके चतुर्-
 हृष्येणैव भवतीति भावः । प्रत्यनीकस्य कालप्रकृत्यापेक्षोपविहृदस्य
 बलक्षयः; तेन—दोषप्रत्या यदा प्रत्यनीकस्य क्षयो भवति तदा
 ज्वरवतीत्यर्थः ॥ ६८ ॥ ६९ ॥

कृत्या वेगं गतवलाः से से स्थाने व्यवस्थिताः ।

पुनर्विबुद्धाः से काले ज्वरयन्ति नरं मलाः ॥ ७० ॥

अथ सततकादौ यथा रूढो दोषो ज्वरवेगं जनयति, तस्य
 ययोपशमो भवति, तदाह—कृत्येत्यादि । सततकादौ दोषा वेगं
 कृत्वा गतवला भवन्ति, गतवलाश्च पुनः से से रकादौ स्थाने
 स्थिता भवन्ति, पुनस्त एव रूढाः से काळे ज्वरयन्ति ॥७०॥

कफपित्ताच्चिक्रमादौ पृष्ठाद्वातकफात्मकः ।

धातपित्ताच्चिक्रमोऽपि विविधः स्यात्तृतीयकः ॥७१॥

चतुर्थको दर्शयति प्रभावं द्विविधं ज्वरः ।

जहान्यां स्त्रैषमिकः पूषं शिरस्तोऽनिलसंभवः ७२

दोषोत्रैकविदोषेण तृतीयकचतुर्थकयोः प्रभावमाह—कफपि-
 तादित्यादि । पृष्ठमनीति पृष्ठात्, पृष्ठमादौत्यर्थः; किंवा, पृष्ठादिति
 त्वच्छ्लेषे पञ्चमी, तेन पृष्ठमपिष्टावैत्यर्थः । जहान्यां पूषमिति

१ 'निवर्तते' इति पा० । २ 'स च' इति पा० । ३ 'निष्क्रि-
 श्चाराश्रयिणः' इति पा० । ४ 'तेनानुगुणे च' इति पा० ।
 ५ 'काळे' प्रथम इति नियमो ज्ञेयः' इति 'स्वल्पप्रधानाभिर्मानि-
 निषो वेद' इति पा० ।

जङ्गयोः प्रथम पोडां करोति । अत्र च न स्वप्रधानः पतित्वश्चतु-
र्थकः पित्तप्रदीपकवद्वयत्वेवानभिधानादिति मन्तव्यम्, हारीते
तु पित्तजन्यत्वं यदुक्तं तदनुबन्धरूपपित्तजन्यत्वं, पृथक्प्रभावा-
कर्तृत्वात्; न हि प्रभावश्चतुर्थकानुपपन्नविरोधी ॥७१॥७२॥

विषमज्वर एवान्यश्चतुर्थकविपर्ययः ।

त्रिविधो धातुरेकैको द्विधातुस्यः करोति यम् ॥७३॥

सप्रति मध्ये अहनी ज्वरयत्नादावन्ते च यो मुखति, स
चतुर्थकविपर्ययत्वेन चतुर्थकप्रहणपृहीत एवेति दर्शयन्नाह—
विषम इत्यादि । त्रिविधो धातुरिति वातादिः । द्विधातुस्य
इति अस्थिमज्जगतः । अयं च विषमज्वर इवेति सामान्येनोक्तं,
तथाऽपि चतुर्थकस्य प्रकाररूपविषमज्वर एवेति मन्तव्यम् ।
अत्र तस्मान्तरम्—“अस्थिमज्जोभयगते चतुर्थकविपर्ययः ।
अथाह्वयदं ज्वरयति ह्यादानन्ते न मुखति” इति ॥ ७३ ॥

प्रायशः सन्निपातेन हृष्टः पञ्चविधो ज्वरः ।

सन्निपाते तु यो भूयान् स दोषः परिकीर्तितः ॥७४॥

चतुर्थकविपर्ययेण संयुक्तपञ्चविधज्वराणां समानं धर्मनाह—
प्रायश इत्यादि । प्रायशोप्रहणात् सततकारीनां द्वन्द्वादिजन्य-
त्समपि सूचयति । ननु यदि सन्निपातारब्धधर्मयोर् तर्हि
यदुच्यते चतुर्थके श्लैष्मिकत्वादि, तत् कथमित्याह—सन्नि-
पाते तु यो भूयानित्यादि, यत् ‘आगन्तुर्ननुबन्धो हि प्रायशो
विषमज्वर’ इति ग्रन्थेन भूतानुबन्धो बलव्यः; जन्तु-
र्गोऽपि तृतीयकचतुर्थकविपर्ययात्कृत्वाऽभिहितम्—“विषमो-
ज्वराद्विदोषजन्येऽप्यधिकदोषपलब्धाख्या” इति । एते पश्चापि
ज्वराः केषाञ्चिद्विषमर्षवरत्वेन समता । तथाहि—विषमत्वं
विदम(वेग)काळत्वेन भवति, यदुक्तमन्यत्र—“विषमो
विषमारम्भक्रियाकालोऽनुषङ्गवान्” (वा. नि. अ. २) इति ।
संततो तु द्वादशाहसिगंणं त्रयोदशहो दिनुत्तुबन्धात् कालवै-
पर्ययमस्ति, तेन सोऽपि विषम इति । अन्ये तु, संततो
परिस्राग्य सततकादांश्चतुरो विषमज्वरानिचक्षन्ति; यतः संतते
कालवैपर्ययं तादृशं नास्ति; उक्तं च खरनादेन—“ज्वराः पय
मयोक्ता ये पूर्वं सततकादयः । चाचार. सततं हित्वा ज्ञेयास्ते
विषमज्वराः” इति । अन्ये तु—तृतीयकचतुर्थकविपर्ययो,
विषमार्गो चिरेण चोत्पादात्; यदाह दाघाहः—“सृग्मसृग्म-
तरास्तेषु दूरदूरतरेषु च । दोषो रक्षादिमांसेषु शनैरर्णं चिरेण
यत् ॥ याति वैदं न काऽ(ऽ)शेषं भूयिष्ठं प्रतिपद्यते । कैमोऽयं
तेन निश्चितज्वरमप्यो लक्षयति ज्वरे”-इत्याहुः ॥ ७४ ॥

१ ‘चित्तप्रधानः’ इति पा० । २ ‘चतुर्थकः प्रभावाऽनुपपन्नविरोधि’
इति पा० । ३ ‘ज्वर’ इति पा० । ४ ‘चतुर्थकविषमज्वरविषमज्वर
यत्’ इति पा० । ५ ‘तदनर्षकमित्याह’ इति पा० । ६ ‘विषमत्वेन’
इति पा० । ७ ‘कामावाचयेन’ इति पा० ।

अन्तर्वहोरात्रदोषाणां मन्तव्यं यत्नादावन्तः ।

कालमर्थयदाश्चैव ज्वरस्तं तं प्रपद्यते ॥ ७५ ॥

गुरुत्वं वैयम्यमुद्रेगः सददं छर्द्यरोचकौ ।

रसस्थिते वहिस्तापः साङ्गमर्दां विजृम्भणम् ॥ ७६ ॥

रक्तोष्णाः पिच्छासृष्ट्या सरकं ग्रीधनं मुहुः ।

वाहरागधममदप्रलापा रक्तसंस्थिते ॥ ७७ ॥

अन्तर्दाहः सत्पमोहः सग्लानिः सृष्टविरुक्ता ।

दौर्गन्ध्यं गात्रविक्षेपो ज्वरे मांसस्थिते भवेत् ॥७८॥

स्वेदस्तीव्रा पिपासा च प्रलापो ज्वर्यभीक्ष्णदाः ।

सगन्धस्यासह्यत्वं च मेदःस्थे ग्लान्यरोचकौ ॥७९॥

पिरेकवमने चोभे सास्थिभेदं प्रकूजनम् ।

विक्षेपणं च गात्राणां श्वासश्चास्थिगतं ज्वरे ॥ ८० ॥

१ “यथा च उवराणां दृष्टादिहेलन्तरत्वादान्धवाभावोऽपि दृश्यते,
तथाया—स-वजः सुरुषं सतत्वा सततकारीनामन्यज्वरत्वं प्रतिपद्यते;
तथा चतुर्थकरोचकौ द्विरुक्तम् । यदाह चरकः—“अन्तर्वहोरात्रदो-
षाणां मन्तव्यं यत्नादावन्तः । कालमर्थयदाश्चैव ज्वरस्तं तं प्रपद्यते”
इति । अतएव—ज्वरान्यदिति क्त्वादिमनोत्तेन संवध्यते; रक्तं
चाकल्य च नक्षत्रकर्म, अर्धरात्रौ रक्तं चाकल्यं, त त
कालं सततकापुक्तं, ज्वरः प्रपद्यते इति योजना । उदाहरण
च—अन्तर्वहोरात्रज्वरज्वरमथा—यथा निद्राभोत्तेनो चापमपानश्चतु-
र्थको वर्णोपपन्नमाप्नोति तदा संततोऽप्यपि तत्कालेऽपि तत्कालेऽपि तत्कालेऽपि
मन्तव्यत्वं प्राप्नोत्युक्तवर्णम् । एतन्नर्त्तं समुच्चैः सततज्वरः शरदं
प्राप्त्याचकृष्टज्वरः सततशरीरानामन्यत्वेनैव कर्षणं; एव पिच्छकफो-
पुष्पकर्षणकर्षणं कृतुर्कृतौ व्याख्येयौ । अहोरात्रज्वरेन कृतिपयान्त्वो-
रात्रिणि गृह्णन्ते, न होक्त्वादिहेलन्तरे सन्ततानीनामुक्तवर्णकर्षणं श्वासो-
न्यथाभाव उरपद्यते, किन्तु कतिपयेव । यदा वर्णशरदंसमास्थे
वातादयो ज्वर चतुर्थकमारभन्ते, तदा मध्यानि कतिपयदिनान्येवाप्य
स एव शरीरपुष्पकलेन विपरिणमत उल्कापदं, अकपर्णेषु यदाऽप्यानि
दिनाभ्यासोति, तदा संततो चाहाररूपं मातृषु- पिचाररूपं शरदो
वसन्तस्य च श्लेष्मारभ्यः प्रकृतकर्मदोषस्य सततकारीनामन्यज्वरत्वेन
विपरिणमत इति । दोषज्वरज्वरमथा—यदा सततकारीनामन्यज्वरकारी
दोष- श्लेष्मा मधुश्चिन्धारीदो दिनासमाश्रीयं देहानामोति तदा संतत
करोति । एव चापि चतुर्थकरोचकौ रात्रौ च । मनोबलाबलापथा—यथा
सन्ततज्वरी सारगुणोद्रेकाश्च प्रहणोपपन्नमदुलो भवति, तदा सतत-
कारीनामन्यज्वरं प्राप्नोति, यदा चतुर्थकज्वरी तमोऽपि मधुश्चिरेणदि-
शादिभिर्मांसभूयते तदा तृतीयकारीनामन्यज्वरतो भवति, “विषमो
रोचवर्षेनानाम्” इत्यादिमाह । अन्ये तु, “मनः” शब्देन बुद्धिः श्लेष्माऽप्या-
न्यदि, कारणे चार्णोपपत्ताराद्यः; तस्मात्स दालक्यं यथा—यदा चतुर्थ-
कज्वरी प्रहापराधावदेवानीनमिभूयाहिना-याचरति तदा तृतीयकचतुर्थ-
कान्यज्वरत्वं प्राप्नोति, यदा तु गुरुत्वं रोचकौ चतुर्थकज्वरतो भवति, “विषमो
साज्जदा शुभानि देवताराधने शिबस्त्युपरादानीना चरति, तथा सततज्वरी
सततकारीनामन्यज्वरत्वं प्राप्नोति । अन्तर्वहोरात्रा—सन्ततज्वरतोऽपि
यदि चतुर्थकैरेणैव कर्म स्याज्जदा संततोऽपि चतुर्थकत्वेन विपरिणमते,
अथ चतुर्थकैरेणैव विद्वल्य यदि तत्कालेऽपि चतुर्थकं नैव वलीयो भवति,
तदा सं-पत्तयेन परिपद्यते; एव च कर्मपुगुरुत्वं रोचकौ प्रदोषज्वरकै-
र्यदि नोद्वयं, तदनन्तरं तद्विदंशात्” इति मापदिनामदीकायां
विज्वरहितः ।

हिका भ्यासस्तथा कासस्तमसश्चातिदर्शनम् ।
मर्मच्छेदो यद्दिः शैत्यं दाहोऽन्तश्चैव मज्जरो ॥ ८१ ॥
शुक्रस्थानगतः शुक्रमोक्षं कृत्वा चिनाद्य च ।
प्राणं याच्यशिसोमैश्च सार्धं गच्छत्यसौ विभुः ॥ ८२ ॥
रसरकाधितः साध्यो मेदोमांसगतश्च यः ।
अस्थिमज्जगतः कृच्छ्रः शुक्रस्थो नैव लिङ्घति ॥ ८३ ॥

संप्रति संततज्वर एव यथा सततकादिरूपो भवति, तथा सततकादयः सन्ततादिरुपा भवन्ति, तदाह—कृतदोषोनेत्यादि । बलाबलादिति मनोऽन्तेन संबध्यते, बलं चावलं च बलानन्तम् । अर्थवशादिति कर्मवशाद् । ऋचादीनां बलात्प्राणायामज्वरस्तं सततादिज्वरोक्तं कालं प्रपद्यते । तत्र ऋतुबन्धुत्वात्ततः सततको वर्षाकालजः प्रसन्नीकां शरदं प्राप्य अन्वेयुष्कादिरूपो भवति । अहोरात्रयलाबलाबलात् कालविशेषप्राप्तियथा-वसन्तस्य मध्यैवहोरात्रेषु वाहिकानानुर्थिको जातो यः स वसन्तस्य पथिमान्वाहोरात्राणि कृशाणि प्राप्य बलवान् तृतीयकादिरूपो भवति, तयोक्तदिनेष्वेव सैमिकः सततको जातः शेषदिनेषु श्लेष्मप्रवृत्तीकेषु अन्वेयुष्कादिरूपो भवति । दोषबलात् सततज्वरी मनोनिद्रवादिना अन्वेयुष्कादिज्वरवान् भवति; मनोदीर्घव्याद्ववादिना चतुर्थकादिज्वरी तृतीयकादिज्वरवान् भवति । कर्मवशाज्वरपरार्थतां शुभकर्मणा दुःखज्वरपरार्थतां चो यः शुलः स भवति; पापकर्मणा तु दुःखज्वरो भवतीति ज्ञेयम् ॥ ७५-८३ ॥

हेतुभिरिक्षणैश्चोक्तः पूर्वमष्टविधो ज्वरः ।
समासेनोपदिष्टस्य व्यासतः शृणु लक्षणम् ॥ ८४ ॥
शितोक्तं पर्वणां मेदो दाहो रोम्णां प्रहर्षणम् ।
कण्ठास्थशोषो घमथुस्तृष्णा मूर्च्छां भ्रमोऽरुचिः ८५ ।
समनाशोऽतिपाण्डुम्भा चातपित्तज्वराकृतिः ।
शीतको गौरवं तन्द्रा सैमित्यं पर्वणां च दह ॥ ८६ ॥
शिरोमदः प्रतिश्यायः कासः सेवादप्रयतनम् ।
सन्तापो मध्यवेगश्च चातत्रेऽप्यज्वराकृतिः ॥ ८७ ॥
मुहुर्दाहो मुहुः शीतं स्वेदस्तम्भो मुहुर्बुधुः ।
मोहः फासोऽरुचिस्तृष्णा श्लेष्मपित्तप्रयतनम् ॥ ८८ ॥
लिप्ततिकास्यता तन्द्रा श्लेष्मपित्तज्वराकृतिः ।

संश्लक्ष्यपित्तज्वराकृती वक्ष्यानाह—हेतुभिरित्यादि । हेतु-
शोऽपि ज्वरविशेषगमकत्वेनाहतिरुपा भयन्मेवेति कृत्वा हेतु-
रूपनमपि सत् शूनं तद्व्युत्थितम् । पूर्वमिति निदाने । यमा-
सेनोपदिष्टस्यैव निदाने द्वान्द्रिकसाधिकाविक्रान्तवः समासे-
नोच्चार, उपामिह विस्तरेण लक्षणं श्रुतिभिः, ये पुनरेकदोष-
यन्ना वातज्वरादस्यै तत्रैव प्रवर्षेणोच्य इति नैह पुनर्वक्ष्यामः ।

भ्रमो येन चक्रस्थितमिवात्मानं मन्वते, किंवा भ्रमो भ्रान्ति
शीतकः शीतता । सैमित्येति बलाबलशुण्ठितत्वमिव । सत
मध्यवेग इति नातितीव्रः संतापः । सेदस्तम्भ इति सेदाप्रम
नम् ॥ ८४-८८ ॥—

इत्येते द्वन्द्वजाः प्रोक्ताः सन्निपातज उच्यते ॥ ८९ ॥
सन्निपातज्वरस्योर्ध्वं त्रयोदशविधस्य हि ।
प्राक्सूत्रितस्य वक्ष्यामि लक्षणं वे पृथक् पृथक् १ ।
भ्रमः पिपासा दाहश्च गौरवं शिरसोऽतिरक्तम् ।
वातपित्तोत्थेण त्रियाह्लिङ्गं मन्दरुफे ज्वरे ॥ ९१ ॥
शैत्यं कासोऽरुचिस्तन्द्रापिपासादाहरुच्यथाः ।
वातश्लेष्मोत्थेण व्याधौ लिङ्गं पित्ताचरे विदुः ॥ ९२ ॥
छर्दिः शैत्यं मुहुर्दाहस्तृष्णा मोहोऽस्थिवेदना ।
मन्दवाते व्यवसन्ति लिङ्गं पित्तकफोत्थेण ॥ ९३ ॥
सन्ध्यस्थिशिरसः शूलं प्रलापो गौरवं भ्रमः ।
वातोत्थेण स्याद् ध्रुवो तुष्णा कण्ठास्थशुष्कता १ ।
रक्तविण्मूत्रता दाहः स्वेदस्तृष्ण बलसंक्षयः ।
मूर्च्छां चेति त्रिदोषे स्याह्लिङ्गं पित्ते गरीयसि ॥ ९५ ॥
आलस्यारुचिहृत्तासदाहवभ्यरतिधमैः ।
कफोत्थेणं सन्निपातं तन्द्राकासेन चादिशेत ॥ ९६ ॥
प्रतिश्याय छर्दिःरालस्यं तन्द्राऽरुच्यग्निमार्दयम् ।
हीनवाते पित्तमध्ये लिङ्गं श्लेष्माधिकं मतम् ॥ ९७ ॥
हारिद्रमूत्रनेत्रयं दाहस्तृष्णा भ्रमोऽरुचिः १ ।
हीनवाते मध्यकफे लिङ्गं पित्ताधिकं मतम् ॥ ९८ ॥
शिरोरुच्येषुः भ्यासः प्रलापदृश्यरोचको ।
हीनपित्ते मध्यकफे लिङ्गं सान्नाकरताधिकं ॥ ९९ ॥
शीतको गौरवं तन्द्रा प्रलापोऽस्थिशिरोऽतिरक्तम् ।
हीनपित्ते वातमध्ये लिङ्गं श्लेष्माधिकं विदुः ॥ १०० ॥
भ्यासः कासः प्रतिश्यायो मुखशोषोऽतिपाण्डुर्बुधुः ।
कफहीने पित्तमध्ये लिङ्गं वाताधिकं मतम् ॥ १०१ ॥
घर्षोमेदोऽग्निदीर्घवं तृष्णा दाहोऽरुचिभ्रमः ।
कफहीने वातमध्ये लिङ्गं पित्ताधिकं विदुः ॥ १०२ ॥
सन्निपातज्वरस्योर्ध्वंमतो वक्ष्यामि लक्षणम् ।
क्षणे दाहः क्षणे शीतमस्थिसन्ध्यशिरोरुजा ॥ १०३ ॥
सास्त्रावे कलुषे रक्ते निभुम्भं चापि ददोने ।
सख्यो सरुजो कर्णां कण्ठः शकैरिवापृतः ॥ १०४ ॥
तन्द्रा मोहः प्रलापश्च कासः भ्यासोऽरुचिभ्रमः ।
परिदाषा चरस्पशां जिह्वा सस्ताज्ञता परम् ॥ १०५ ॥
प्रीयनं रक्तपित्तस्य कफेनोन्मिथितस्य च ।
शिरसो लोटनं तृष्णा निद्रानाशो हृदि व्यधा ॥ १०६ ॥
स्वेदमूत्रपुरीषाणां चिराद्हीनमवपदाः ।
ऊचात्यं नातिगात्राणां प्रततं कण्ठहृज्जनम् ॥ १०७ ॥

१ 'शोभस्यं दाहश्च पर्वणैः शितोक्ता' इति वा० । २ 'शैत्यं
श्रमः' इति वा० ।

१ 'सन्ध्य' इति वा० ।

कोठानां श्यावरक्तानां मण्डलानां च दर्शनम् ।
मूकत्वं स्रोतसां पाको मुक्तवमुदरस्य च ॥ १०८ ॥
चिरात् पाकश्च दोषाणां सन्निपातज्वराकृतिः ।

सन्निपातज्वरस्योर्ध्वमिलत्रोर्ध्वसन्देशाधिकवाचिना प्रकृति-
समसमवायारब्धसन्निपातज्वराद्याभ्यामधिकानि विकृतिविवस-
नवायारब्धज्वरस्य लक्षणानि, तानि यस्यामीलसर्प इति केचिद्या-
स्थानगन्ति; यदिद्द सालावकलुपनिर्मुमलोचनत्वादि वक्ष्यं न
तद् पृथग्वातादिज्वरोक्लक्षणमेतत्के भवति, किंतु विकृतिवि-
पमसमवायारब्धे ज्वरे संयोगमहिषा भवतीति । वयं तु ब्रूमः—
यदूर्ध्वसन्देशेन विकृतिविपमसमवायारब्धज्वरलक्षणानिभा-
सिमिह प्रविश्याद्यते, तदा यत् प्रवेकदोषलक्षणमेतत्केनोपपन्नं
लक्षणं 'क्षणे दृष्टे' क्षणे शीतम्' इत्यादि, तदिहानभिहितं
स्यात्; सामान्येन यान्यत्र प्रायः प्रादुर्भवन्ति तानि विकृति-
विपमसमवायारब्धानि तथा प्रकृतिविपमसमवायारब्धानि च लक्ष-
णान्मुच्यन्ते । अत ऊर्ध्वमिति पदस्य यातः परेणैतस्य; निर्मुमे
इति धत्किट्टिडे । परिदग्धा दग्धवत् कृष्णवर्णा । खररशो
गोशिङ्गावत् । सखाद्रता नि. सहावयवता । ध्रुवनं रक्तस्य पित्तस्य
वा मुखेन सल्पोद्गिरणम् । शिरसो लोठनमिति इतस्ततो नय-
नम् । कृशावं मातिगात्राणां दोषपूर्णत्वेन । प्रततं निरन्तरम् ।
कोठो भातुक्षीये—“वर्तीदृष्टसङ्घासः कण्डूमाग्नोदितोऽस्रकफ-
पित्तात् । क्षणिकोत्पादविनासः कोठ इति निगद्यते तज्ज्ञेः”—
इति । मूकत्वं मन्दवचनत्वम्, अवचनता वा ॥८९-१०८॥—
दोषे विपद्ये नष्टेऽशौ सर्वसंपूर्णलक्षणः ॥ १०९ ॥
सन्निपातज्वरोऽसाध्यः कृच्छ्रसाध्यस्ततोऽन्यथा ।

सन्निपातस्यासाध्यताकृच्छ्रसाध्यतालक्षणमाह—दोष इ-
त्यादि । अत्र दोषशब्दो विबद्धोपदान्मले वर्तते । नष्टेऽमा-
विति इतरूपराषेक्षयाऽधिकतया नष्टेऽमाविलयः । सर्वमि च
संपूर्णानि बलीगानि लक्षणानि यस्य स सर्वसंपूर्णलक्षणः ।
असाध्यकृच्छ्रसाध्याभिधानेन मुखसाध्यो न भवतीति दर्शितम् ।
बहुकम्—“सन्निपातो दुःखिकित्स्थानां” (घृ. अ. २५)
इति, तथा च भावुकिना—“युक्तुना सह योद्वजं सन्निपातं
निकित्तता” —इति, ॥ १०९ ॥—

निदाने त्रिविधा प्रोक्ता या पृथग्ज्वराकृतिः ॥ ११० ॥
संसर्गसन्निपातानां तेषां चोक्तं स्वलक्षणम् ।

निदान इत्यादि । निदाने ज्वरनिदाने, प्रोक्ता “तत्र यधो-
क्तानां लिङ्गनाम्” (नि. अ. १) इत्यादिना ग्रन्थेन प्रायस्केल्यः;
पुनः प्रकरणागतत्वादुच्यत इति न पानं हतयम् । तथा चोक्तं
स्वलक्षणमिति तथा द्वन्द्वरूपया द्वन्द्वलक्षणं, तथा सन्निपातरूपया
सन्निपातलक्षणमुक्तमित्यर्थः ॥ ११० ॥—

आगन्तुरष्टमो यस्तु स निर्विद्विष्यतुर्विधः ॥ १११ ॥

१ 'मैलकेनोपदिष्ट' इति ० । २ 'तथा' इति पा० । ३ 'सन्निपा-
तिततया' इति पा० ।

अभिघाताभिपङ्गाभ्यामभिचाराभिशापतः ।
शस्त्रलोष्टकशाकाद्यमुष्टरत्नितलद्विजैः ॥ ११२ ॥
तद्विधैश्च हते गात्रे ज्वरः स्यादभिघातजः ।
तत्राभिघातजे धायुः प्रायो रक्तं प्रदूषयन् ॥ ११३ ॥
सम्पथासोफवैषण्यं करोति सख्यं ज्वरम् ।

आगन्तु चतुर्विधं विभज्याह—आगन्तुरित्यादि । कथा
'सार' इति ख्यता, मुष्टिः 'कील' इति ह्यातः । हते
अभिहते । प्रायो रक्तमिति अत्यर्थं रक्तं क्षयन् मांसादि चाल्यं
दूषयतीत्यर्थः । यद्यपि निदानेऽपि “तत्राभिघातजेन वायुना
दुष्टयोगिताधिग्रानेन” (नि. अ. १) इत्युक्तं, तथाऽपीह
रक्तस्य साक्षादुष्टिः, तथा मांसादीनां मनारदुष्टिः सूच्यत इति
विशेषः ॥ १११-११३ ॥—

कामशोकभयक्रोधैरभिपकस्य यो ज्वरः ॥ ११४ ॥
सोऽभिपङ्गाज्वरो ज्ञेयो यश्च भूताभिपङ्गजः ।
कामशोकभयाद्वायुः, क्रोधात् पित्तं, त्रयो मलाः ११५
भूताभिपङ्गात् कुप्यन्ति भूतसामान्यलक्षणाः ।
भूताधिकारे व्याख्यातं तद्विधिलक्षणम् ॥ ११६ ॥
विपकृशानिलस्पर्शोत्थाऽन्यैर्विपक्षभयैः ।
अभिपकस्य चाप्याहुज्वरेमेकेऽभिपङ्गजम् ॥ ११७ ॥
चिकित्सया विपद्यैव स शमं लभते नरः ।

अभिपङ्गवरेषु दोषानुबन्धविशेषानाह—कामेत्यादि । ननु
निदाने—“अभिपङ्गजः पुनर्वीतपित्ताभ्यामनुबन्धयेत्” (नि.
अ. १) इत्युक्तं, तत् किमिह भूताभिपङ्गजस्य त्रिदोषानुबन्ध
उच्यते—न, तत्र कामाद्यभिपङ्गजो यः प्रायो भवति, तद्वि-
प्रायेणोक्तं “वातपित्ताभ्यामनुबन्धयेत्” (नि. अ. १) इति,
कामादिषु हि कश्चिदातः कश्चित् पित्तमिति वातपित्तानुबन्धो
ज्ञेयः । भूतसामान्यलक्षणा इति देवादोऽष्टौ उन्नादे भूता
लक्षाः, तेषां मध्ये आवेशकर्तृभूतस्य यद्गच्छं तेन सामान्यत्र
दोषलक्षणानि भूतज्वरे भवन्ति । अत्र कामरीराः 'विषकृशानि-
लस्पर्शो' इत्यादिप्रथमं विपङ्गवभिषाद्यक्तं पठन्ति, विपङ्गोऽ-
प्यभिपङ्गज एव प्रविशति । ये तु न पठन्ति, तन्मतेऽप्यभिप-
ङ्गजे एव विषोपधिगन्त्यजसाध्यवरोधः । अन्वये तु विपक्षं विप-
जनितापित्तकृतत्वेन दोषत्र एव क्षिपन्ति ॥ ११४-११७ ॥—

अभिचाराभिशापान्यां सिद्धानां यः प्रवर्तते ॥ ११८ ॥
सन्निपातज्वरो घोरः स विन्नेयः सुदुःसहः ।
सन्निपातज्वरस्योक्तं लिङ्गं यत्स्य तत् स्मृतम् ११९
चित्तेन्द्रियशरीराणांमर्तव्योऽन्याथ नैकदाः ।
प्रयोगं त्वभिचारस्य दृष्ट्वा शापस्य चैव हि ॥ १२० ॥
सयं धृत्वाऽनुमानेन लक्ष्यते प्रशमेन वा ।
वैविध्यादभिचारस्य शापस्य च तदात्मके ॥ १२१ ॥

१ कथा अथादेशालम्बं तावन्नशापेन पशुर्षे (चातुक्) इति
स्मरते । २ 'लक्ष्यते' इति पा० ।

यथाकर्मप्रयोगेण लक्षणं स्यात् पृथग्विधम् ।
 ध्याननिःश्वासयद्गुलं लिङ्गं कामज्वरे स्मृतम् ॥१२२॥
 शोके जे वाप्यवहुलं चासप्रायं भयज्वरे ।
 क्रोधजे बहुसंरम्भं भूतावेशे त्वमात्रुपम् ॥ १२३ ॥
 मूच्छ्रामोहमदन्तानिभूयिष्ठं विपरीतभवे ।
 कैपात्रिदेयां लिङ्गानां संतापो जायते पुरः ॥१२४॥
 पञ्चासुत्यं तु कैपात्रिदेयेषु कामज्वरादिषु ।
 कामादिजानामुद्दिष्टं ज्वरणां यद्विशेषणम् ॥१२५॥
 कामादिजानां रोगाणामन्येषामपि तत् स्मृतम् ।
 मनस्यभिद्धते पूर्वं कामार्थैर्न तथा बलम् ॥ १२६ ॥
 ज्वरः प्राप्नोति धाताद्यैर्हो यावन्न दूष्यति ।
 देहे चाभिद्ध(द्व)ते पूर्वं वाताद्यैर्न तथा बलम् ॥१२७॥
 ज्वरः प्राप्नोति कामार्थैर्मनो यावन्न दूष्यति ।

अभिनारो हिंसायांऽप्यर्धमन्त्रहोयादिः । अभिशापोऽभि-
 शपनमेव । सिद्धा मन्त्रोपधतपःशमादिसिद्धाः । 'धन्निपात-
 परस्वोचम्' इत्यादिप्रत्ययमन्त्र कादनीराः परन्ति, स च
 नातिप्रसिद्धः ॥ ११८-१२० ॥—

ते पूर्वं केवलाः पञ्चात्रिजैर्व्यामिश्रलक्षणाः ॥१२८॥
 हेतवौपथविशिष्टाश्च भवन्त्यागन्तवो ज्वराः ।

आगन्तोर्नजात्रेदकं धर्ममाह—ते पूर्वमित्यादि । केवला इति
 निजदोषरहिताः । निर्देरिति निजदोषलक्षणैः । हेतवौपथविति-
 श्चक्षेति निजज्वरादिशिष्टहेतवो विशिष्टौपथाश्च भवन्ति; तत्र
 विशिष्टो हेतुरभिधातादिः, नेपथं च परिषेकनद्यादि ॥१२८॥

संश्लेषाः सध्रिपतिताः पृथग्वा कुपिता मलाः १२९
 रसाप्यं धातुमन्वेत्य पंक्तिं स्थानादिरस्य च ।
 सैन तेनोष्मणा चैव श्रुत्वा देहोष्मणो बलम् १३०
 स्रोतांसि दृष्ट्वा संप्राप्ताः केवलं देहमुष्ण्याः ।
 संतापनधिकं देहे जनयन्ति नरस्तदा ॥ १३१ ॥
 भवत्यत्युष्णसर्वाङ्गो ज्वरितस्तेन नोच्यते ।

संश्लेष इत्यादिना सर्वज्वरसाधारणं संप्राप्तिमन्वे ब्रूते ।
 संप्राप्तिरिति हि श्वेत्तराणाम्याहुरितेव, येन नोदधप्रमथानि-
 धानम् । किंवा, कनप्राप्ते सामञ्जरलक्षणे वक्तव्येऽरुच्यादीनां
 सामञ्जरलक्षणानामुत्पादे उपपत्तिं दर्शयितुं संप्राप्तिरुच्यते ।
 संश्लेष इति गुणभूताः । सध्रिपतिता इति प्रयोऽपि सि-
 द्धिताः । पंक्तिमिदं पक्तिहेतुतया जाठराणि ब्रूते । स्थाना-
 दिदि प्रथम्याः, प्रदानी हि जाठराणिस्थानम् । सेवेति दोषो-
 षणा, तेनेति जाठरान्मुष्मणा । देहोष्मण इति षड्बलदेह-
 चारिणः प्राश्लोषणः । वातश्लेष्मणोस्तु यदपि पित्तबहुत्वा
 नास्ति, तथाऽपि तत्रोष्मणैर्न ऊष्णा बोधति, ए इह श्रायः ;

वक्तव्यं हि ग्रहण्यध्याये—“नीमाप्याग्नेयवायव्याः पयोष्माः
 सनामसाः” (वि. अ. १५) इति । किंवा, तेनेत्येत दिव्यरु-
 ज्वराधिग्रानप्रभावश्रुतं दोषाणाम्प्राणं प्राहयति; किंवा, एक-
 सामान्यसंश्रुतिप्राप्तपित्तोष्मणं निर्दोषयति । सर्वत्र हि ज्व-
 पित्तमवश्यं भवति, बहुकम्—“ऊष्मा पित्तादृते नास्ति ज्व-
 नात्स्युष्मणा विना” (वा. वि. अ. १) इति । केवलमि-
 त्तमलम् ॥ १२९-१३१ ॥

स्रोतसां संनिच्छत्वात् स्वेदं ना नाधिगच्छति १३१
 स्वस्थानात् प्रच्युते चाग्नौ प्रायशस्तदणे ज्वरे ।

स्वेदं ना नाधिगच्छतीत्यत्र प्राय इति योज्यं, कश्चिज्ज-
 स्वेदस्याप्यभिहितत्वात् । ना इति पुरयः ॥१३१॥—

अदक्षिञ्चाविपाकश्च गुह्यत्वमुदरस्य च ॥ १३३ ॥
 हृदयस्याविशुद्धिश्च तन्ना चालस्यमेव च ।
 ज्वरोऽपिसर्गां बलवान्दोषाणामप्रवर्तनम् ॥ १३४ ॥
 लालाप्रसेको हृत्तासः क्षुत्तापो धिरसं मुखम् ।
 स्तब्धसुप्तगुह्यं च गात्राणां बहुमूत्रता ॥ १३५ ॥
 न विद् जीर्णं न च ग्लानिज्वरस्यामस्य लक्षणम् ।
 ज्वरवेगोऽधिकस्तृष्णा प्रलापः श्वसनं भ्रमः ॥१३६॥
 मलप्रवृत्तिरुक्तुः पच्यमानस्य लक्षणम् ।

अदक्षिणांति नित्यानुपकः । दोषाणामिति मलसंबन्धानां
 दोषाणाम् । अप्रवर्तनमपिसर्गाः । क्षुत्तास इति पुत्रुशभावः ।
 न विद् जीर्णं न पुरीषं पक्वम् । न च ग्लानिरिति न क्षी-
 मांशता ॥ १३३-१३६ ॥—

शुश्रूक्षामता लघुत्वं च गात्राणां ज्वरमादयम् ॥१३७॥
 दोषप्रवृत्तिरश्लो निरामज्वरलक्षणम् ।

शुश्रूक्षामतेत्यादिना निरामज्वरलक्षणमाह । अत्र च शुश्रू-
 क्ष्यो दोषपाकाद्भवन्तो विनाऽप्यश्लो निरामदोषारुच्यज्वर-
 लक्षणं भवन्ति । अश्लोस्तु शुदापीर विना दोषपाकेऽस्तसि-
 नेपयदानयोग्या जरस्य व्याधेर्निरामता ब्रूते, अत एव
 “पात्रं क्षमनीयं वा कषायं पाययेत् तम्” इति विकल्प-
 द्वयेन, यदाऽश्लो शुदादिदोषपाकलक्षणानुद्भवत्तदा दोषपाकस्यै-
 पाचनीयं दैप्यम्, अप्य शुपादिसमुद्दोऽपि जातच्छरा ष्य-
 नीयं देवं सर्वथा निरामत्वात्; ज्वरस्य एतामेव सर्वपाचिप-
 तासुप्रदक्षति; अत्रादेनोक्तं यत्—“न च निःसर्तव्यं
 निरामज्वरलक्षणम् । विरादपि हि पच्यन्ते शर्बापात्रज्वरे
 मलाः ॥ सहराप्रतिष्ठति च क्षान्तादि च(स)लक्षकम् ।
 तस्यादेताद्वयं हृत्ता निरामं ज्वरमादिदोषैः” इति । अश्लोदोषोरो-
 पपाकजनिवशुदादिदोषनाशितामता प्रच्युतेनाश्लोदोषां प्रमेयसर्वं

दर्शयता प्रतिपादिता । यदुक्तम्—“अर्वांगिषु च देयं स्याद्रूपं च दोषपाकतः” (सु. उ. अ. १९) इति । तस्मात् छुदादयोऽश-
ह्य व्यङ्ग्यं समलं च लक्षणं यथोक्तस्यायाजहेयम् ॥ १२० ॥—
नचज्वरे दिवास्वप्नान्नाभ्यान्नाभ्यान्मधुनम् ॥ १२८ ॥
क्रोधप्रयातभ्यायामकपायांश्च विधर्जयेत् ।

शोषं च क्रियाकममित्यनेन यद्यप्योपधमादायुक्तं, तथा-
ऽपि तस्य क्रियाकमविशेषणतया अप्राधान्यमिति कृत्वा शोष-
धनतिक्रम्य ‘नचज्वरे’ इत्यादिना क्रियाकमं ब्रूते । क्रियाया-
धिक्रियायाः क्रमः परिपाटी । तन्माह्यदितस्यैव प्रथमं निषेधः ।
अग्रशब्देन गुणं प्रथममभिधत्ते । हारीतेन हि—“नचज्वरे
स्वप्नयोदि प्रत्येकं दोषकोपनम् । गुणं प्रथमोऽन्वयः प्रथमो
दोषकोपनम्”—इत्युक्तम् । कपायांश्चि ज्ञातो बहुवचनं, तेन
कपायं वर्जयेदित्यर्थः । उक्तं ह्यत्र जतुकर्णेन—“कपायरसगुरु-
प्लान्नपाचक्षानान्नाभ्यान् नचज्वरे वर्जयेत्” इति ॥ १२८ ॥—

ज्वरे लङ्घनमेवादायुपदिष्टमृते ज्वरात् ॥ १३९ ॥
क्षयानिलभयक्रोधकामशोकधर्मोद्भवात् ।

ज्वरे इत्यादि । लङ्घनशब्देनेहानघानं विवक्षितं, यद्यपि “च-
तुषकारा संशुद्धिः” (सु. अ. २२) इत्यादिना लङ्घनवृद्धीये
दशविधमेव लङ्घनमुक्तं, तथाऽपि वेदानिहावस्थाविशेषेण विनि-
योगात् । लङ्घनमेवेति नियमोऽन्यथाविषयं स्वक्त्वा सप्तुषो-
यमाना(नोऽ)वधारणे हेतुः, यथा—“नरं च नारायणमेव चोर्गी
स्वतः मुतो घननयाहभूत्”—इत्यत्र । तेनावस्थायां वननमपि

१ ‘गुणं प्रथमोऽन्वयः प्रथमो दोषकोपनम्’ इति पा० । २ ‘आ-
माशयसमुत्पत्त्या पूर्व लङ्घनमीषधम्’ इत्युक्तं, ज्वरोऽप्यामाशयसमु-
त्पत्तयः, अतस्मान्न लङ्घनमुपदिशति—ज्वरे लङ्घनमित्यादि । यद्यपि लङ्घन-
वृद्धीये “चतुष्पन्नात् संशुद्धिः” इत्यादिना दशविधमेव लङ्घनमुक्तं,
तथापि स्वायामप्रयातयोर्वर्जनीयत्वेनैकोक्तत्वात्, संशोधनादीनां चा-
वस्थानिर्देशेपरित्यक्त्वात्, पादिष्येत्प्रादोषोपात् एव लङ्घनशब्देनोच्यते ।
अत एव लङ्घनमेवेत्येवकारेण संशोधनादिरूपं लङ्घनं निश्चितं । तेन
ज्वरस्य पूर्वमेव दशविधनादिविधानं, तस्य न निषेधः । वाग्भटेनापि
“जानान्मन्त्रप्रदादौश्च परिशेषे च लङ्घनम्” (वा. त्रि. अ. १)
इत्यनेन नचज्वरे अनघानरूपलङ्घनादेशेन परिशेषे लङ्घनमतिशेष
मुक्तं संशोधनादिरूपं लङ्घनं निश्चितं । किंवा चरकेण निदान-
स्थाने “हित लक्ष्यसममसर्वेषु वा” (त्रि. अ. १) इति यदुक्तं, एव पूर्व-
कृत्वास्वायां, श्वसदां तु लङ्घनमेवेत्येवकारेण लक्ष्यसममपि निश्चितं
इति शेषम् । ननु लङ्घनवृद्धीये कफपित्तज्वररच्छोवांसिषु मध्ये
ज्वरं पट्टिता उक्तं “पाचनेस्तान् मिषक् प्राशः प्रायेणदायुपा-
चरेत्” (सु. अ. २२) इति, इह तु लङ्घनमेवादाविलतो विरोधः । नैव-
तद्वैपत्यप्रयोगस्यादौ पाचनं, न तु ज्वरस्यादानिलक्षणमप्युच्यते । किंवा,
गाढावेन लङ्घनं कार्यमिति शोषे, तेन जीर्णकरे, न लङ्घनं कार्यमिति
बोधवति । उक्तं हि वाग्भटे—“छुदात्तक्षयात्-गुनीर्णकरेपि लङ्घनम् ।
नेष्यते तेषामभित्तं प्रथमं यत्र कर्षणं(र्शनम्)” (वा. त्रि. अ. १)
इति । हारीतेन तु “विशक्तमपिशुद्धयर्थं कुर्वाद्भनमाम्बित्” इति
यदुक्तं, तत् “कफप्रधानात्” इत्यादिनक्षयमाणावस्थायां श्रेयम् इति
सिद्धादशेषेनः । २ ‘दोषो ह्यतो तु’ इति पा० ।

भवति क्षयमाणात् । यत्तु लङ्घनवृद्धीये कफपित्तज्वररच्छोवां-
सिषु मध्ये ज्वरं पट्टित्वोक्तं—“पाचनेस्तान् मिषक् प्राशः
प्रायेणदायुपाचरेत्” (सु. अ. २२) इति, तत्र भेदप्रयोजो-
प्यादौ पाचनं कर्तव्यमिति ब्रूते, न पत्रादौ; तेनेहादौ लङ्घ-
नाभिधानं न विरुध्यते । हारीते तु “पित्तक्षेममिश्रण्यर्थं
कुर्वाद्भनमाम्बित्” इति यदुक्तं, तत् “कफप्रधानात्” इत्यादि-
नक्षयमाणावस्थायां श्रेयम् । क्षयशब्देन धातुक्षयकृतं ज्वरं
किंवा राजयक्षयज्वरं एवास्ति, अनिलशब्देन निरामानिलमर्थः;
किंवा क्षयानिलशब्देन धातुक्षयकृत्पित्तानिलमर्थम् । यदुक्तं—
“वायोदांशुक्षयात् कोषो मार्गस्यावरणेन च” (त्रि. अ. २८)
इति । यत्तु मार्गवरणेन वायु कृष्यति, स आवरणधर्मितया
प्रायेण सामो भवति, तत्र च लङ्घनं मायया कर्तव्यमेव ।
यदुक्तं—“सामे वातेऽपि लङ्घनं कुर्यादेव मलयत्पर्यं युतया, न
तु यथा कफे” इति । अनिलज्वरमुक्त्वाऽपि कामादिज्वराभि-
धानं तेषु कालान्तरेण यातसंभवो भवति, तेन प्रथममपि वाता-
संघने कामादिज्वरामलङ्घनीयत्वोपदर्शनार्थम् ॥ १३९ ॥—
लङ्घनेन क्षयं नीते दोषे संप्रुक्षितेऽनले ॥ १४० ॥
विज्वरत्वं लघुत्वं च ध्रुवैवास्त्योपजायंते ।
प्राणातिरोधिना चैनं लङ्घनेनोपपादयेत् ॥ १४१ ॥
वलाघिष्ठानमारोग्यं यदर्थोऽयं क्रियाक्रमः ।

लङ्घनफलमाह—लङ्घनेनेत्यादि । प्राणातिरोधिनेति बन्ध-
तिरोधिना, विरोधश्चातिक्षयकारत्वेनेदोच्यते । आरोग्यं बलवत्
एव भवतीति बलाघिष्ठानमारोग्यमुक्तम् । यदित्यनेनारोग्यं प्रख-
वच्यति ॥ १४० ॥ १४१ ॥—

लङ्घनं स्वेदं कालो यथाग्यस्तिकको रसः ॥ १४२ ॥
पाचनान्यविषफानां वोषाणां तरुणे ज्वरे ।

प्रकृतस्य लङ्घनस्य पाचनतां दर्शयन्नपरागपि स्वेदादीनि
पाचनान्याह—लङ्घनमित्यादि । काल इत्यशब्दः । तिकको
रसोऽत्र यथागुपनीयादिसंस्कारकत्वेन हेतुः, स्वतन्त्रभेद-
प्रयोगलक्षणे निषिद्ध एव । उक्तं हि,—“भेदजं क्षामदोषस्य
भूयो ज्वरलघति ज्वरम्”—इति । ‘श्विषकानां दोषाणाम्’
इति कृत्वाऽपि ‘तरुणे ज्वरे’ इति यत् कृती, तेनाशब्दाह-
र्ष्वमंतरुणे ज्वरे अपक्वेषु दोषेषु प्राधान्येन कथायपानं पाचन-
मधिकृतं, न लङ्घनाय इति दर्शयति ॥ १४२ ॥—

तृप्यते सलिलं चोष्णं क्यादातकफज्वरे ॥ १४३ ॥
मद्योस्ये पैत्तिके चाथ शीतलं तिककैः शृतम् ।
दीपनं पाचनं चैव ज्वरप्रमुभयं हि तत् ॥ १४४ ॥
श्रोतसां शोधनं वयं रक्षित्वेदकरं शोचम् ।

१ ‘आवरणधर्मितया’ इति पा० । २ ‘क्षयं च हारीते लघु-
वास्त्योपजायते’ इति पा० । ३ ‘पथागुपनीयादिसंस्कारे’ इति पा० ।
४ ‘वातकफामने’ इति पा० ।

लहनादिकाले एव अवस्थाविशेषे देयं जलमाह—तृष्यत इत्यादि । वातकफज्वरे इति वातज्वरे, कफज्वरे, वातकफज्वरे च । मधुरीशे कफादिज्वरेऽपि शीतलं जलं हेयम् । तिष्ठकैः श्रुतमिति मक्ष्यमाणमुत्सादिभिः श्रुतम् । उभयमिति उष्णं तथा तिष्ठकश्रुतशीतं च । त्रिदोषकफपित्तज्वरयोस्तु यद्यपीह पातीयं नोक्तं; तथाऽपि सामान्येन विमानस्थाने यदुक्तं—“किन्तु खलु ज्वरितेभ्यः पानीयमुष्णं प्रयच्छन्ति” (वि. अ. ३) इत्यादिना, तत्रामाग्नादुष्णमेव जलं देयं; वातपित्तके तु ज्वरेऽल्पार्धदाहादिकारके शीतलमेव देयमित्यपि विमान एव “अल्पार्धोत्सन्नपित्ते” (वि. अ. ३) इत्यादिना प्रत्येन सूचितम् ॥ १४३ ॥ १४४ ॥

मुत्सर्पत्कोशीरचन्दनोदीच्यनागरेः ॥ १४५ ॥
शृतशीतं जलं दद्यात् पिपासाज्वरशान्तये ।

मुत्सेत्यादिः पानीयसाधकैः पङ्कप्रयोगः । अत्र शुष्ठी अतिष्काऽप्यामाशयदुष्टिकाऽकज्वरद्वित्वाद्द्विहिता; अत्र श्रुतशीतं जलं दद्यादिति जलसंस्कारशुद्धा न काथपरिभाषया काथकरणं, किन्तु जलसंस्कारपरिभाषया । परिभाषा च खतन्नाऽनुष्काऽपि शुद्धव्यवहारविद्या प्रमाणीभूतैव । सा च “यद्यस्तु शृतशीतास्तु पङ्कद्वि प्रयुज्यते । कर्षमात्रं ततो दत्त्वा साधयेत् प्रास्थिकेऽन्मथि ॥ अर्धशृतं प्रयोक्तव्यं पाने पेयादिसंविधौ” इति; परिभाषार्थं व्यक्त एव ॥ १४५ ॥—

कफप्रधानानुक्लिष्टान् दोषानामाशयस्थितान् १४६
सुद्धा ज्वरकरान् काले चम्पानां चमनैर्हरेत् ।

अविशेषेण तरणातकज्वरेऽवस्थाविशेषं वमनमाह—कफप्रधानानित्यादि । कफः प्रधानो येषां ते कफप्रधानाः । उक्लिष्टानिति हलाद्यदिना चर्हिर्गमनोन्मुद्यात् । आमाशयस्थितानित्यनेन सर्वेशरीरे परित्यज्यामाशयवमनं दर्शयति । ज्वरकरानित्यनेन ज्वरकरान् हि दोषानेवंविधानेन नवज्वरे वमनैर्हरेत्, नान्यथेति दर्शयति । काळे इति यथोक्त्यामवस्थायाम् । वमनैरिति बहुवचनेन प्रकृत्याप्येषया बहुनां वमनद्रव्ययोगानां प्रयोगं दर्शयति । चम्पानानित्यनेन अवम्यगर्भिण्यादियु वमनं निषेधयति । अत्र च वमने स्वयमेवोक्लिष्टत्वाद्दोषस्य दोषोक्तेप्रयोजनकी हेतुसौदी न क्रियेते, अतो वा क्रियेते ॥ १४६ ॥—

अनुपस्थितदोषाणां चमनं तरणे ज्वरे ॥ १४७ ॥
हृद्रोगं भ्यासमानाहं भोहं च अतयेज्ज्वरम् ।
सर्वदेहानुगाः सामा धातुस्या अंतुनिर्हराः ॥ १४८ ॥
दोषाः फलानामामानां सरसा इव सात्ययाः ।

१ ‘अवस्थावेद्यम्’ इति पा० । २ ‘पाननीयव्यापकः’ इति पा० ।
३ ‘द्रव्यं’ इति पा० । ४ ‘व्यथं च कुर्वते शुद्धम्’ इति पा० ।
५ ‘दुःखनिर्हराः’ इति पा० । ६ ‘कफेन भावेभ्यः’ इति पा० ।

उक्तावस्थान्यतिरेकेण वमने दोषमाह—अनुपस्थितेत्यादि । सर्वदेहानुगा इति सूक्ष्मविरात्वपायनुगताः । सामा इति सामत्येन स्त्वाना अप्रचञ्चलम् । धातुस्या इति धातुषु अत्यन्तानुपवेक्ष्यव्यवस्थिताः । न सुखेन निद्रियन्ते इति अतुनिर्हराः; किं वा, असूत्र प्राणान् निर्हरेन्तीति अतुनिर्हराः । अथायै फलानामित्यादिना रक्षणतमाह । आमानां फलानां यथा सरसा निर्हरणे सात्यया भवन्ति, तथा यथोक्ता अपि दोषा इत्यर्थः; सात्यया इति सैन्यापदः ॥ १४७ ॥ १४८ ॥—

वमितं लङ्घितं काले यवागूर्भिरुपाचरेत् ॥ १४९ ॥
यथासौपथसिद्धाभिर्मण्डपूर्वाभिरादितः ।
यावज्ज्वरमृद्भावात् पङ्कं वा विचक्षणः ॥ १५० ॥
तस्याग्निर्दीप्यते तामिः समिद्धिरिय पावकः ।
ताञ्च भेषजसंयोगालुषुत्वाच्चाग्निदीपनाः ॥ १५१ ॥
घातमूत्रपुरीषाणां दोषोषाणां चानुलोमनाः ।
स्वेदनाय द्रव्योष्णत्वाद्भ्रवत्वाच्चूद्रप्रशान्तये ॥ १५२ ॥
आहारभावात् प्राणाय सरत्वाच्चाद्यथा च ।
ज्वरद्रव्यो ज्वरसात्म्यत्वात् तस्मात्पेयाभिरादितः ॥
ज्वरानुपचरेद्धीमान्ते मयसमुत्थितात् ।
मदात्यये मयनित्ये शीघ्रे पित्तकफाधिके ॥ १५३ ॥
उर्ध्वेनो रक्तपित्तं च यवागूर्तं हिता ज्वरे ।

वमनलहनयोगानन्तरे यद्विषयं तदाह—वमितमित्यादि । वमितं लङ्घितमिति अवस्थावशात् कदाचिद्वमितं कदाचिद्वित्तं कदाचिच्च वमितलङ्घितम् । वमनानन्तरे हि यदा सम्पन्नलङ्घितं भूता तदा तद्दर्शनमपि क्रियते । काळे इति अश्वशानयोग्ये काळे । यथासौपथसिद्धामित्येति यथाविषयं मया यवाणां यद्भेषजं पिप्पलीनागरादि बफभ्यं, तत्सिद्धामिः किंवा, यस्मिन्ज्वरे यद्भेषजं पाचनं च पक्वम्, तत्सिद्धामिः । उक्तं हि सुश्रुते—“अथकाळे हिता पेया यथासं पाचनैः कृता” (सु. उ. अ. ३९) इति । मण्डपूर्वाभिरिति मण्डप्रधानामिः । तत्र प्रथमं मण्डं पीत्वा तदनु तनुषेयाभौग्ये योज्यः । यावज्ज्वरमृद्भावादिति यावज्ज्वरस्य दोषाकाः पीक्षता निवर्तते; असति ज्वरमृद्भावेऽपि पङ्कं यावत् । अर्थं च पङ्कः किं पेयादिनात् प्रवृत्ति आहोश्चिखरारोत्तादि-

१ ‘सूक्ष्मविरात्वपायनुगताः’ इति पा० । २ ‘अल्पवदा’ इति पा० । ३ ‘विरहस्त्वानुलोमिकाः’ इति पा० । ४ ‘दसार् पूर्व समाचरेत्’ इति पा० । ५ ‘यवागूर्भिर्ण्डपूर्व विश्रुते’ इति पा० । ६ ‘मण्डपूर्वाभिरादित इति मण्डः पूर्वः प्रधानोऽष्टवदा नामां पानित्यर्थः, एतेन पेयाया मरने, दसा ५६ बहुरदारेण मण्डप्रधानमाह; त्रिवेण्यात्तु विपत्ता, तस्मा अवपदकारेण मण्डप्रधानं दशाभावात् । अन्ते मण्डः पूर्वः प्रधानात्पदराशौ दास्यं ता इत्युक्तः; तेन, प्रथमं लक्ष्यमाहं चादित्वा एते पनभागः यावत् इत्यर्थः इति शिवरासुतेनः । ७ ‘पनभागः’ इति पा० ।

नादिति पशुद्वयमुत्तरत्र 'ज्वरितं पडहेऽतीते' इत्यत्र निर्लोक-
विध्यामः । खेदनायेत्यादौ 'भवन्ति' इति शेषः । ज्वरसात्म्य-
त्वमभिधाय यथागुणामविषयं ज्वरितमाह—'हत इत्यादि ।
'कृते मयसमुत्थितादिति मयकारणे ज्वरे निषेधः । तथा
मदाख्येऽपि व्याधावन्यहेतुषुऽपि यो ज्वरः, तथा म्रीमे,
तथा पित्तकफाधिके यो ज्वरः, तपोर्ध्वरकापित्तो यो ज्वरः,
तेषु सर्वेषु पेया न देया । इह मदाख्यगारीनां पेयाहेतुः जातो-
ऽपि ज्वरः पेयाहः । 'पित्तकफाधिके' इत्यनेन पित्तकफयो-
रतिमानोद्भवे सति पेयाया अदानं बोधयति । तेन, कफजे ज्वरे
पित्तजे ज्वरेऽनुद्भूतयोरे च पेया दातव्या । तथा हितान्त्रान्तरे—
"कफजेऽपि यदा क्षीणे लङ्घनादिक्रमात् कफः । सत्त्वा एव
यथावस्तु तथा पित्तेऽप्ययं क्रमः"—इति । तथाऽत्रैव—
"पित्तिको नाऽप्य शीतो मधुपुष्को विषेव । लाजपेयां" इत्यनेन
पित्तेऽपि यथागं वक्ष्यति । यत्तु—"पौष्ठाधने यथा वृष्टिः क्लृ-
यत्यति कर्ममम् । तथा श्लेष्मिण्ये सद्यदे यथाग् श्लेष्मवर्धनी"—
इति हारीतेनोक्तं, तदतिवृद्धकफविषयं ज्ञेयम् । अन्ये तु मिलि-
तपित्तकफाधिकेषु पुरुषेषु यथागृहतिषेधमिच्छन्ति । यदि तु
'ऊर्ध्वेण कफपित्ते च' इति पाठस्तदा वातज्वरिणोऽपि यदा
ऊर्ध्वं कफपित्तं वमनेनामिति स्वयं तदाऽपि पेया न देये-
ल्यर्थः । सुश्रुते तु "कफपित्तपरीति स्तयं ऊर्ध्वकृत्पित्तिसन्धयः ।
मघनिस्तस्य न हिता यथाग्" (सु श तं. अ. ३९) इत्युक्तम्,
तेन 'ऊर्ध्वेण रकापित्ते' इति पाठो युक्तः ॥ १५५-१५४ ॥—

तत्र तर्पणमेवात्र प्रयोऽयं लाजसक्तुभिः ॥ १५५ ॥
ज्वरापहः फलरसैर्युक्तं समग्रशर्करम् ।

'ऊर्ध्वेण तर्पणं पूर्वम्' (चि. अ. ४) इति वचसा यथागं
नाधित्वा ऊर्ध्वेण रकापित्ते तर्पणं यद्यपि विहितमेव, तथाऽप्यु-
र्ध्वं रकापित्तो यो ज्वरस्तत्रापि तर्पणादिकमविधानमेतत् ।
तर्पणं तोयपरिमुता. शक्यः । ज्वरापहानि फलानि प्राक्षादादि-
मारीनि । वचन हि—"'प्राक्षादादिमसर्जुरिप्रायैः यपरकैः ।
तर्पणाहेतुं कर्तव्यं तर्पणं ज्वरनाशनम्" इति ॥ १५५ ॥—

ततः सात्म्यवलापेक्षी भोजयेज्जीर्णतर्पणम् ॥ १५६ ॥
तनुना मुद्रयूपेण जाङ्गलानां रसेन वा ।
अन्नकालेषु ध्यायसौ विषेयं दन्तधावनम् ॥ १५७ ॥
योऽस्य चक्ररसस्तस्माद्विपरीतं प्रियं च यत्
तदस्य मुखवैशद्यं प्रकाङ्क्षां चात्रपानयोः ॥ १५८ ॥
धत्ते रसविशेषाणामभिद्वयं करोति यत् ।
विशोध्य हुमशांशमैरास्यं प्रक्षाल्य चासकृत् १५९
मस्तिबधुरसमयाद्यैश्चाद्धारमवायुयात् ।

यीयं तर्पणं रसैः तं जीर्णतर्पणम् । सुद्रव्यस्य जाङ्गल-

सस्य च विकरः सात्म्यापेक्षो बलापेक्षश्च ज्ञेयः । दुर्बलो हि
दुर्बलापिः प्रायो भवति, तस्य च मुद्रयूपो लघुत्वेन देयः,
इतरस्य तु जाङ्गलो रसः ॥ १५६-१५९ ॥—

पाचनं शमनीयं वा कषायं पापयेद्विपक्व ॥ १६० ॥
ज्वरितं पडहेऽतीते लघ्वन्नप्रतिभोजितम् ।

संप्रति कषायपानविषयमाह—'पाचनमित्यादि । पाचनमि-
त्यामदोषपाचनम् । शमनीयमिति पक्वदोषोपशमनम् । एतच्च
विकल्पद्वयं योग्यतया यथाक्रममामदोषविषयं तथा पक्वदो-
षविषयं ज्ञेयम् । पडहेऽतीते इति ज्वराहादारभ्य पडहेऽति-
क्रान्ते; अतः क्षमतेऽहमि लक्षणं मात्रया लक्षणेण च यत्,
तत्प्रतिभोजितं ज्वरितमष्टमेऽहनि कषायं पापयेदिति वाक्यार्थः ।
एवं च पूर्वोक्ताग्रहकृतनिरामयताम्यवस्थायाः पाचनस्य शमनी-
यस्य वा उपयोग उपपन्नो भवति । ननु पेयाप्रयोगे "याव-
ज्वरच्युत्तभावात् पडहं वा विचक्षणं" इत्युक्तं, ततश्च पेययैव
तावत् पडहो व्याप्यते, पूर्वं च ज्वरादौ लङ्घनमुक्तं, तथावि-
दिदृष्टकालमपि 'लङ्घनेन क्षयं मीते' इत्यादिप्रयोगकालद्वितकालं
यावता कालेन यथाति तावत्कालं कर्तव्यं; हारीतेन तु कालोऽपि
दर्शितः, अतः—'लङ्घनं लङ्घनीयानां क्रयार्थोपायकृत्तः ।
त्रिरानमेकरात्रं वा पदत्रयमथवा ज्वरे"—इति, तेन, ज्वर-
लङ्घनदिपेक्षया पडहेन च सर्वं ज्वराहादारभ्यप्राधादातिक-
मोऽपि भवति, ततश्च ज्वराहादारभ्यप्राधादे पाचनशमनीय-
कषायो भवतु, तस्मात् पेयाप्रयोगपडहेऽतीते "पाचनं शम-
नीयं वा कषायं पापयेत्" इत्यभिप्रायः, तथा 'ज्वरे पेयाः
कषायवाध क्षीरे सर्षपिरेचनम् । पडहे पडहे देवं वीर्यै
दोषप्रकाशकं' (चि. अ. ३०) इत्यनेन ग्रन्थेनापि पेया-
प्रयोगपडहादूर्ध्वं कषायपडह उक्तः, न तु ज्वरोत्पादादिपड-
हादूर्ध्वम् । अत्र क्रमः—'यावज्वरच्युत्तभावात् पडहं वा
विचक्षणम्" इत्यनेनापि ज्वरोत्पादादिनादारभ्य पडहपर्यन्तं
पेयाप्रयोग उच्यते, पेया हि ज्वरे प्राधान्येन दोषपाचनार्थं
प्रयुज्यते । यदुक्तम्,—'लङ्घनं क्षेदनं कालो यथावस्तिकको
रसः । पाचनान्यविचक्षानां दोषाणां तरणे ज्वरे' इति । लङ्घ-
नादिपाचनीयत्वं दोषाणामग्रहादर्पागेव, अथादूर्ध्वं तु कषा-
यैवेण पाचनमुक्तम् । तत्रालङ्घनीये वातज्वरे आदिदिनात् प्रवृत्ति
पेयापडहमपि ध्यात्रोति, एकद्वित्रिदिनलैद्विदे ज्वरे पेया पच-
चतुर्द्विदिनप्रयोगेण ज्वरदिनादारभ्य पडहपर्यन्तं कर्तव्या ।
यत्र तु दोषाणामपि क्षमताया सन्निपातज्वरे वा लङ्घनमेव
पङ्कनं पङ्कनाधिकेण वा कियते, तत्र प्रादेशिके विधौ नायं
पेयापङ्कननिषम औत्सर्गिक प्रवर्तते । किञ्चित्प्राज्ञलङ्घन-
प्रयोगे पेया न दोषपाचनार्थं कियते, किंतु भूरिलङ्घनस्यपि-

१ 'इत्यर्थो न्यायः' इति पा० । २ 'यात् वीर्यमवस्य तु' इति
पा० । ३ 'पाचनं युक्तम्' इति पा० । ४ 'प्राप्तोति' इति पा० ।
५ 'लङ्घितेन' इति पा० ।

१ 'ज्वरधर्मः' इति पा० । २ 'म्रीमेऽप्युत्पत्तिरस्य' इति पा० ।
३ 'प्रदेव' इति पा० । 'जीर्णतर्पणं यत्' इति पा० ।

तामिः सन्पुष्पाणाम्, तत्रान्निसन्पुष्के जति पुनरीपधपान-
नेव भवति । “ज्वरे पेयाः कषयाथ” (चि. भ. ३०)
इत्यादौ पेया समानकार्याणां लङ्घनादीनामुपलक्षणभूताः ततश्च
पेया यत्र प्रतिषिद्धा मयोत्पञ्चरादौ तत्र तर्पणादिक्रमेणापि
पक्वो धाह्यः । तेन, प्रथमपक्वो उत्सर्गतो लङ्घनादि पाचनं
कर्तव्यमिति पेया पक्वो देवेति; बचनसम्बन्धेन च, तथाहि
सुश्रुते—“लङ्घनोन्म्युयवागुनिर्वेदा दोषो न पच्यते । तदा तं
सुखैरस्त्रुणारोचकनाशनैः ॥ कषायैः पाचनैर्हृद्यैर्ज्वरैः
समुपाचरेत्” (सु. उ. तं. अ. ३९) इत्युक्त्वा कषाय-
पानकालनियमे श्लोक—“सप्तधात्रात् परं केचिन्मन्वन्ते
देयमौषधम्” (सु. उ. तं. अ. ३९) इत्यादि । ततश्च
लङ्घनादिपक्वोऽतिक्रान्ते सप्तधात्रोपपन्नानां सुश्रुतेनास्याप्या-
प्रतिषेधादनुमतमेव । तथा चरके ‘लङ्घनं सेदयं’ इत्या-
दिना तदणुज्वरे लङ्घनादि विहितं, तदणुता च ज्वरस्य सप्ताह-
मात्रं भवति । यदुक्तं पुष्कलावते—“भासतत्रात्रं तरुणं
ज्वरमाहुर्मनीषिणः । मधुं ह्यद्वयत्रात्रं तु पुराणमत उत्त-
रम्”-इति । सप्ताहादूर्ध्वमतरणे ज्वरे उत्सर्गतस्वावहृत्त-
पेयादि न विहितमेव चरकेणापि, तथा हारीतेनापि लङ्घ-
नोष्णोदकमुत्सादिशृतजलपानपेयाभिधानानन्तरमुक्तम्—“एतां
क्रियां प्रयुञ्जीत पञ्चान्नं सप्तमेऽहनि । पित्रेण कषायसंयोगान्
ज्वरमात्रं साधुसाधितवान्” इति । तथा खरनादेनापि—“लङ्घि-
तालङ्घितं तस्माद्भूमितं वा ज्वरार्दितम् । तस्मान्म्यत्वादतस्व-
स्मिन्नादौ ज्वरमुपाचरेत् ॥ यवागुनिर्वेदाद्योषधम्” इत्यादिना
तर्पणादिक्रमं चाभिधायोक्तम्—“इति पञ्चात्रिकः श्लोको नव-
ज्वरहरो मिथिः । ततः परं पाचनीयं घृणानं वा ज्वरे हितम्”-
इति । तत्रान्तरे च नयेत्तद् सप्तमेऽहनि कषायपानविधानं,
तद्यथाहे विहितकषायपानेन सप्तमद्वयान्तत्वाच्च विरोधीति
मन्तव्यं, तस्माज्ज्वराहादारभ्य पक्वोऽतीते लङ्घनप्रतिभोजिते
कषायपानं तथा पक्वो यावत् यवागुपचार इति तथा ‘ज्वरे
पेयाः कषयाथ (चि. भ. ३०)’ इत्यादय उत्सर्गविधयः ;
तेनैव क्वचिद्वाधानमपि भवतीति युक्तमेव ॥ १६० ॥—

स्तभ्यन्ते न विपच्यन्ते कुर्वन्ति विषमज्वरम् १६१
दोषा यद्वाः कषायेण स्तम्भित्वात्तरुणे ज्वरे ।
न तु कल्पनमुद्दिश्य कषायः प्रतिषिध्यते ॥ १६२ ॥
यः कषायकषायः स्यात् स चर्ज्यस्तदणुज्वरे ।

अत्रति कषायशब्दसामान्येन नवज्वरनिषिद्धकषायस्य महा-
क्षयकारकस्य नवज्वरे प्रयोगे दोषमाह—स्तभ्यन्त इत्यादि ।—
स्तभ्यन्त इति अविचरुषर्माणो भवन्ति । न विपच्यन्त इति

चिरेणापि न सुखं पच्यन्ते । स्तम्भित्वादिति स्तम्भनस्वभाव-
त्वात् । उक्तं हि—“कषायः स्तम्भनः शीतः” (सु. अ. २६)
इति । अयमर्थो हारीतेऽप्युक्तः,—“न कषायं प्रसंसन्ति
नराणां तरुणे ज्वरे । कषायेणाकुर्वीभूता दोषा जेतुं सुखतराः”-
इति । पूर्वं पश्चिरेचनसत्ताधित्वेनैव परतरुणेऽपि खरसादिषु
कषायशब्द उक्तः, तदिह यदि कषायशब्देन सामान्येन मधु-
रादिद्रवतानां खरसादीनां प्रतिषेधः स्यात्, तदा पक्वपानीयस्य
पक्वविषकल्पनायामवश्यनिवेशनीयस्य तथा यवागुसाधनार्थस्य
च पाठेन तत्रैव च निषेधः स्यात्; येन, पक्वस्य तथा यवा-
गुसाधनस्य च प्रयोगोऽत्र पक्वविषकल्पनायामन्तर्भावनीयः,
नेपनप्रयोगस्य पक्वविषकल्पनायामन्तर्भावत्वात्; अतः सर्वकल्पना-
कषायप्रतिषेधो मा सादिसाह—न खिलादि । न तु कल्पनमुद्दि-
श्येति खरसकल्पितशरीतफाष्टकल्पनं लक्ष्यीकृत्य; य-
कषायकषाय इति च; कषायैरामलकादिभिः कृतः खरसादिकः
कषायः च निषिध्यत इत्यर्थः । न चानेन कषायरसकृतखरसा-
दिनिषेधेन मधुरादिद्रवतखरसादीनां तदणुज्वरे प्रयोगो भवति,
खरसादिनेपनस्यातिपुरोखरणुज्वरेऽविधानात् । तेन, कषाय-
कषायप्रतिषेधेन तिर्यकद्रव्यकृतपक्वद्रव्यादिकल्पनाकषायस्य विहित-
त्वाविरोधः साम्यते, न त्वविहितखरसादिविधानं क्रियते । खर-
सादिशुद्धमेपजस्य तरुणज्वरे निषेधवचनं,—“नेपनं ह्यामदो-
पस्य भूयो ज्वलयति ज्वरम्” (सु. उ. तं. अ. ३९)
इति । अन्ये तु सुवते—यत्—यवासात्रात् परतः सप्तमे दिवसे
कषायपानं विहितं ‘पाचनं घृणनीयं च’ इत्यादिना खतत्रेण;
तत्र सप्तमे दिवसे तरुण एव ज्वरो भवति, तरुणे च ज्वरे
कषायपानं निषिद्धमिति विरोधं पश्यन् मधुरादिद्रव्यकृतकषा-
यस्य सप्तमेऽहन्यप्रतिषेधः, कषायकषायस्य तु सप्तमेऽदि प्रति-
षेध इत्युपदर्शनाय ‘न तु कल्पनमुद्दिश्य’ इत्यादि कृतं; तदर्थ-
ज्वरादिपक्वो सर्वैकषायप्रतिषेध एव, सप्तमदिनसप्तमो तु तदर्थ-
कषायद्रव्यकृतकषायमात्रप्रतिषेध इति वाक्यार्थो भवति
॥ १६१ ॥ १६२ ॥—

यूपैरन्लेनस्त्रैर्वा जाङ्गलेर्वा रसैर्हितैः ॥ १६३ ॥
यथाहं यावदक्षीयाहृष्यन्नं ज्वरशान्तये ।

यवागुत्तरकालं भोजनसाधनमाह—यूपैरित्यादि । यदि क-
षयजला यवदमिष्यं तदा यूपैः, वातप्राचये तु दुर्बलैश्च
रसैरिति व्यवस्था । अन्धविद्वेषोऽपि घातमापेक्षनाऽऽप्येव
च हेयः । पश्यति हि—“मन्दापेयस्मन्दात्प्राप्त्याय तरुण-
मपि कल्पयेत्” इति । अन्धं चात्र ज्वरानं दाकिमायेव कार्त्त-
रुष्विति मात्रालुपु प्रकृतिलुपु च तदणुतापारिकम् ॥१६३॥—

१ ‘लङ्घनान्ते’ इति पा० । २ ‘सिद्धसाधितान्’ इति पा० ।
३ ‘इत्यादि’ । जगद्वैनाथि यथागनादिनमभिसाधोक्तम् इति पा० ।
४ ‘न पच्यते च’ इति पा० । ५ ‘कषायः कषायः’ इति पा० ।
६ ‘अविचरुषर्माणो’ इति पा० ।

१ ‘घृणितेनापि न सुखं पच्यन्ते’ इति पा० । २ ‘द्रव्यस्य’ इति पा० ।
३ ‘सर्वकषायद्रव्यकृतकषायमात्रप्रतिषेधः’ इति पा० । ४ ‘रसोपा-
दिषु’ इति पा० ।

तामेः सन्धुक्षणार्थं, तत्रामिसन्धुक्षणे जते पुनरौषधपान-
मेव भवति । “ज्वरे पेयाः कृपायाथ” (चि. अ. ३०)
इत्यादी पेया समानकार्याणां लङ्घनादीनामुपलक्षणगताः; ततश्च
पेया यत्र प्रतिविद्धा भयोत्पञ्चरादी तत्र तर्पणादिकमेणापि
पठ्यते प्राह्यः । तेन, प्रथमपठहे उत्सर्गते लङ्घनादि पाचनं
कर्तव्यमिति पेया पठहे देहेति; वचनमप्युच्यते, तथाहि
सुधुते—“लङ्घनाभ्युपगमिर्गदा दोषो न पच्यते । तदा तं
सुखैरस्त्वृष्णारोचकनाशनैः ॥ कृपायैः पाचनैर्हृद्यैर्वरप्रैः
समुपाचरेत्” (सु. उ. तं. अ. ३९) इत्युक्त्वा कृपाय-
पानकालनियमे प्रोक्तं—“सप्तरात्रात् परं केचिन्मन्यन्ते
देयमीषधम्” (सु. उ. तं. अ. ३९) इत्यादि । ततश्च
लङ्घनादिपठहेऽतिकान्ते सप्तरात्राद्रेपजदानं सुधुतेनास्थाप्या-
प्रतिपेयादनुमतमेव । तथा चरके ‘लङ्घनं खेदनं’ इत्या-
दिना तद्वज्वरे लङ्घनादि विहितं, तद्वज्जातं च ज्वरस्य सप्ताह-
मानं भवति । यदुक्तं पुष्कलवते—“आसप्तरात्रं तरुणं
ज्वरमाहुर्मनीषिणः । मध्यं द्वादशरात्रं तु पुराणमत उक्त-
म्”-इति । यथाहावृष्यभक्तपणे ज्वरे उत्तरार्धतलाहङ्घन-
पेयादि न निहितमेव चरकेनापि, तथा द्वास्त्रिणापि लङ्घ-
नोष्णोदकमुस्तारिद्युतजलपानपेयाभिधानानन्तरमुक्त्वा—“एतौ
कियां प्रयुज्येत यद्यत्रं सप्तमेऽहनि । पिबेत् कृपाययंयोगान्
ज्वरप्रान् सञ्जुहायिताम्” इति । तथा चरकदेवाभि—“लङ्घि-
तालङ्घितं तस्माद्भितं वा ज्वरार्दितम् । तत्पान्मनादात्तस्व-
स्निग्धादौ ज्वरमुपाचरेत् ॥ यनागुमिर्गदादोषम्” इत्यादिना
तर्पणादिकं चाभिधायोक्तम्—“इति यद्यत्रिकः प्रोक्तो नव-
ज्वरहरो विधिः । ततः परं पाचनीयं शाननं वा ज्वरे हितम्”-
इति । तत्रान्तरे च यदेतत् सप्तमेऽहनि कृपायपानविधानं,
तद्यद्ये विहितकृपायपानेन सममदुग्धन्तरयाज विरोधीति
गन्तव्यं, तस्मान्मदुग्धादारभ्य पठहेऽतीते तच्चप्रतिगोत्रिते
कृपायपानं तथा पठहं यावत् यवागुपचार इति तथा ‘ज्वरे
पेयाः कृपायाथ (चि. अ. ३०)’ इत्याद्य उत्सर्गविधयः;
तेनैवं क्रविद्यद्यनमपि भवतीति युक्तमेव ॥ १६० ॥—

स्तन्यन्ते न विपच्यन्ते कुर्वन्ति विपमज्वरम् १६१
दोषा यद्वाः कृपायेण स्तनिमत्वात्तरुणे ज्वरे ।
न तु कल्पनमुद्दिश्य कृपायः प्रतिपिच्यते ॥ १६२ ॥
यः कृपायकृपायः स्यात् स ज्वर्यस्तदणज्वरे ।

चंद्रप्रति कृपायघन्दुखामान्येन नवज्वरनिषिद्धकृपायस्य महा-
ख्यकारकस्य नवज्वरे प्रयोगे दोषमाह—स्तन्यन्त इत्यादि ।—
स्तन्यन्त इति ऋषिचलधर्मज्ञो भवन्ति । न विपच्यन्त इति

चिरेणापि न सुवं पच्यन्ते । स्तनिमत्वादिति स्तनिमत्तमाभ-
त्वात् । उक्तं हि—“कृपायः स्तन्यनः शीतः” (सु. अ. ३९)
इति । अयमर्थो द्वास्त्रिऽप्युक्तः,—“न कृपायं प्रघंशन्ति
नराणां तरुणे ज्वरे । कृपायेणाङ्कुलीभूता दोषा जेतुं सुखस्य”-
इति । पूर्वं पडिरेचनशलाश्रितीये पञ्चरसकृतेष्वपि सत्त्वादिषु
कृपायघन्द उक्तः, तदिह यदि कृपायघन्देन सामान्येन मधु-
रादिद्रव्यानां स्तरसादीनां प्रतिषेधः स्यात्, तदा पठङ्गानीयस्य
पञ्चविधकल्पनायामवश्यनिवेशनीयस्य तथा यवागुग्राधानार्थस्य
च पाठेन तत्तद्भवस्य निषेधः स्यात्; येन, यदङ्गस्य तथा यवा-
गुग्राधानद्वयस्य च प्रयोगेऽत्र पञ्चविधकल्पनायामन्तर्भवनीयः,
नेपथप्रयोगस्य पञ्चविधकल्पनार्थेऽन्तर्भावत्वात्; अतः सर्वकल्पना-
कृपायप्रतिषेधो मा स्यादित्याह—न तिलादि । न तु कल्पमुनि-
र्येति स्वरसकल्परतशीतफाण्डरूपकल्पनं लक्ष्मीकला; यः क-
ृपायकृपाय इति यः कृपायैरामलकादिभिः कृतः स्वरसकल्पः
कृपायः स निषिध्यत इत्यर्थः । न चानेन कृपायस्वरकृतस्वरसं-
दिनिषेधेन मधुपुरादिद्रव्यस्तरसादीनां तरुणज्वरे प्रयोगो भवति,
स्वरसादिनेपथस्यादिप्रुतेस्तरुणज्वरेऽविधानत्वात् । तेन, कृपाय-
कृपायप्रतिषेधेन त्रिषुद्रव्यकृतपठङ्गादिकल्पनाकृपायस्य विहित-
स्याविरोधः साध्यः, न सविहितस्तरसादिनिषादनं क्रियते । स्वर-
सादिषुद्रव्यस्य तरुणज्वरे निषेधवचनं,—“मेघनं द्यामरी-
पस्य भूयो ज्वल्यति ज्वरम्” (सु. उ. तं. अ. ३९)
इति । अन्ये तु सुपठे—यत्—यद्द्वारात् परतः सप्तमे दिवसे
कृपायपानं विहितं ‘पाचनं शाननीयं च’ इत्यादिना स्वतन्त्रेण
तत्र सप्तमे दिवसे तदण एव ज्वरो भवति, तरुणे च ज्वरं
कृपायपानं निषिद्धमिति विरोधं पश्यन् मधुपुरादिद्रव्यकृतकृपा-
यस्य सप्तमेऽह्नयप्रतिषेधः, कृपायकृपायस्य तु सप्तमेऽहनि प्रति-
षेध इत्युपदर्शनार्थं ‘न तु कल्पनमुद्दिश्य’ इत्यादि कृतं; ततश्च
ज्वरादिपठहे सर्वैककृपायप्रतिषेध एव, सममदिवसप्रतिषेध तु तदने
कृपायद्रव्यकृतकृपायमात्रप्रतिषेध इति वाच्यार्थो भवति
॥ १६१ ॥ १६२ ॥—

यूपैरम्बैरनम्बैर्वा जाह्नलैर्वा रसैर्हितैः ॥ १६३ ॥
दशाहं यावदक्षीयाहृष्यन्नं ज्वरशान्तये ।

यवागुत्तरकालं भोजनसाधनमाह—यूपैरेत्यादि । यदि कश्च-
प्रबलता यत्तदमिर्गदं तदा यूपैः, वातप्रायस्ये तु दुर्बलत्वे च
रसैरेति व्यवस्था । अम्बैकिल्लोऽपि सान्त्वनापेक्षयाऽप्यपेक्षया
च ज्ञेयः । वक्ष्यति हि—“मन्दाग्नेऽम्बसाग्नेऽग्नेः
मपि कल्पयेत्” इति । अम्बं चान् ज्वरप्रं दादिकायैव कार्यम् ।
लघ्विति मातरुषु प्रकृतिरुषु च रक्षयात्यादिकम् ॥ १६३ ॥—

१ ‘लङ्घनान्ते’ इति पा० । २ ‘तिग्घ्रापिताम्’ इति पा० ।
३ ‘इत्यादि । न तु कल्पनमुद्दिश्य कृपायः प्रतिपिच्यते’ इति पा० ।
४ ‘न च पच्यन्ते च’ इति पा० । ५ ‘कृपायः कृपायः’ इति पा० ।
६ ‘अविचलधर्मज्ञो’ इति पा० ।

१ ‘सुचिरेणापि न सुपच्यन्ते’ इति पा० । २ ‘द्रव्यस्य’ इति पा० ।
३ ‘सर्वैककृपायद्रव्यकृतकृपायमात्रप्रतिषेधः’ इति पा० । ४ ‘वकाश’
नियं’ इति पा० ।

अत ऊर्ध्वं कफो मन्वे यातपिचोत्तरे ज्वरे ॥ १६४ ॥
परिपकेषु दोषेषु सर्षिप्यानं यथाऽभूत्तम् ।

दशाहात् परतः प्रायः कर्तव्यमाह—अत इत्यादि । कफे मन्वे इति मन्वेऽपि कफे; यदि कफो नास्त्वैव दोषरूपत्वात् सर्षिपातपित्तोत्तरे ज्वरे देयमित्यर्थः । परिपकेष्विति सर्वथा पक्वेषु । सर्षिपि उच्यते वक्ष्ये अधिकांशमहृद्येनानुवाचानाम्ब्यादिनां सर्षिप उपयोमसिन्धु काष्ठे निषेधयति । अनुवाचानाम्ब्यादौ हि पश्चात्कालवक्ष्यन्तौ । इयं च मन्दकफवातपित्तोत्तरेवरूपाऽवस्था प्रायेण दशाहादूर्ध्वं कालमहृद्यैव सर्वज्वरे व्यक्ता भवति; यथा—इदं पुराणं प्रबलवातत्वं, तृणज्वरे सामदोषता, तथाऽऽसाद्यसमुत्थयता कफप्रबलत्वं भवति, दशाहादुत्तरे तु लज्जनादिना कफः क्षीणो भवति, ज्वरवन्तापिन च रूक्षेण धातुशोषणाच्च वातपित्ते वर्धते । यत्तु पेयाकपायसर्षि.धीरविरेचनानां पक्वे पक्वे देयत्वं, तत् प्राथिकम् । तेन दशाहादूर्ध्वं द्वितीयपक्वे एवावस्थाविशेषप्राप्ती सर्षिदानं न विरोधि ॥ १६४ ॥—

निर्वशाहमपि श्राव्या कफोत्तरमलङ्घितम् ॥ १६५ ॥
न सर्षिः पाययेद्देहः कपायैस्तमुपाचरेत् ।
यावद्दुस्त्यादानं दधान्मांसारसेन च ॥ १६६ ॥
बलं ह्यलं निमग्नाय दोषाणां बलरूचं तैव ।

उक्तसर्षिप्यानपवादविषयमाह—निर्वशाहमित्यादि । निर्गतो दशाहो निर्वशाहः । अलङ्घितमिति असंजातलङ्घितलक्षणम्, इयं चावस्था प्रबलसामान्यत्वाच्चरस्य तथाऽऽसाम्यप्रपचाराच्च भवतीति ज्ञेयम् । कपायैस्तं कफोत्तरमलङ्घितं शोषाचरेत् । नावद्दुस्त्यादिति च्छेदः । लघुत्वे तु जाते कफोत्तराऽलङ्घिता च नापयति न तदा सर्षिप्यानमेवातुहत् कर्तव्यमित्यर्थः । कफोत्तरेऽलङ्घितेऽपि निर्वशाहज्वरे मांसारसेन किमर्थमेवमशनं कफमिहर्दं देयमित्याह—एतं ह्येत्यादि । बलरूचं तदिति मांशरसेनाशनं बलकरुमित्यर्थः ॥ १६५ ॥ १६६ ॥—

दाहलुष्णापरीतस्य यातपिचोत्तरं ज्वरम् ॥ १६७ ॥
यद्प्रच्युतदोषं वा निरामं पयसा जयेत् ।

दाहैत्यादिना क्षीरवस्थामाह । बद्धप्रच्युतदोषं यैल्लभ्यते दोषव्यमप्रवर्तमानदोषत्वं, प्रच्युतदोषत्वं तु कोटिनं प्रवर्तमानदोषत्वम् । तत्र क्षीरे तावद् यथा बद्धे प्रवर्तकं भवति, तथा प्रच्युतेऽपि क्षीरबन्धदोषप्रवर्तकत्वदोषकारकं भवति, अत एव क्षीरगुणेषु—'पुरीषे प्रथिते पन्थं' तथा 'अतीघारे च पन्थय' (सू. अ. १) इत्युक्तम् । किंवा, यद्दोषे गन्धं क्षीरे घराशारेण, प्रच्युते तु संप्रहित्वात्प्राणं देयम् ॥ १६७ ॥—

१ 'मदस्ताविदेषामावा' इति पा० । २ 'यननेलनुवाचरे' इति पा० । ३ 'यत्तं च' दोषादं परं तत्र बद्धमन्' इति पा० । ४ 'प्रबलसामान्यत्वाच्चरस' इति पा० ।

क्रियाभिराभिः प्रशामं न प्रयाति यदा ज्वरः ॥ १६८ ॥
अक्षीणवलमांसाभः शमयेत्तं विरेचनैः ।

'आभिः क्रियाभिर्यदा न प्रशामं याति ज्वरहृदा विरेचनैः शमयेत्' इति भाषया विवेचनस्य बहुव्यापकतया इतरकर्मात्सिद्धादेव कर्तव्यता दर्शयति । विरेचनेति बहुवचनेन यमन-विरेचने अपि गृह्यते; यदुक्तं—'उभयमपि दोषमलविरेचनादिरेचनशब्दं लभते' इति (क. अ. १); तथा विरेचनशोषितवर्षे यमनविरेचनयोगानेवाभिमामसति ॥ १६८ ॥—

ज्वरक्षीणस्य न हितं यमनं न विरेचनम् ॥ १६९ ॥
कामं तु पयसा तस्य निरुह्यो हरेन्मलान् ।
निरुह्यो बलमग्नं च विज्वरत्वं मुदं रुचिम् ॥ १७० ॥
परिपकेषु दोषेषु म्रियुक्तः क्षीप्रमावाहेत् ।

ज्वरक्षीणस्य शोषनमुक्त्वा ज्वरक्षीणस्य शोषनमाह—ज्वरक्षीणस्येत्यादि । पयसेति पय.शानेन । पयस्तत्पुलोमक-तथा दोषहरं भवति । अनुलोमकत्वं च विरेचनावेन व्यवहित्य इति विरेचनादेयत्वे क्षीरमुक्तम् । अत्र क्षीरस्य पूर्वाञ्ज-विषयेऽप्येव गुणानां लभ्यत्वात्पश्चित् निरुहद्वयमाह—निरुह इत्यादि ॥ १६९ ॥ १७० ॥—

पित्तं वा कफपित्तं वा पित्ताशयगतं हरेत् ॥ १७१ ॥
संसर्गं, श्रीन्मलान् यस्तिहरेत् पक्वाद्यपि स्थितान् ।

विरेचनास्थापनशोषांशनेदेन स्थाननेदेन च विषयमाह—पित्तमित्यादि । यमनस्य तु दोषनेदेन स्थाननेदेन च विषयः 'कफप्रधानम्' इत्यादिनेवोक्त इति नेह पुनश्च्यते; परं पूर्वमवस्थाविहितं यमनं स्वयमुद्दिष्टदोषे हेतुम्, एतच्च जीर्णज्वरविहितं यमनं शैतलेश्वाभ्यां दोषसुकृत्स्य कर्तव्यमिति विशेषः । पित्ताद्य भामावायोभाग एव । संसर्गमिति च्छेदः ॥ १७१ ॥—

ज्वरे पुराणे संक्षीणे कफपित्ते हृदाग्नये ॥ १७२ ॥
रुक्षतज्जपुरीपाय मद्पावत्पुषासनम् ।

अनुवाचनविषयमाह—ज्वर इत्यादि । प्रकरणापत्तापामपि पुराणतया 'पुराणे' इति पदमलक्ष्यपुराणतामाह ॥ १७२ ॥—

गौरवे शिरसः शूले विषयेऽप्यिन्द्रियेषु च ॥ १७३ ॥
जीर्णज्वरे रुचिकरं कुर्मान्मूर्धविरेचनम् ।

गौरव इत्यादिना शिरोविरेचनविषयमाह । शिरस इति पूर्वशोतरेण च योषयम् । इन्द्रियाणां विकल्पः समिपयप्रहृती ज्ञायम् ॥ १७३ ॥—

अभ्यङ्गाद्य प्रदेहाद्य परिपेकायगाहने ॥ १७४ ॥
विभज्य शीतोष्णतं कुर्वाज्जीर्णं ज्वरे भिषह् ।
तेराणुं प्रशामं याति यद्विर्मांशगतं ज्वरः ॥ १७५ ॥
लभन्ते सुखमङ्गानि यत्तं यथार्थं वर्धते ।

१ 'अशोषनस्यमलस' इति पा० । २ 'शीतोष्णतया' इति पा० ।

अन्त परिमार्जनमभिधाय बहि परिमार्जनमाह—अभ्यन्ना-
श्लेष्वादि । प्रदेह- सामान्येन बहुलोऽबहुलश्च लेप इह उच्यते ।
ने तु सुधुतमतेन बहुल विद्योपिण प्रदेह प्राहयन्ति, तन्मतेन
दाहप्रशमने लेपो बहुल कर्तव्यः स्यात्, स च तदुदेव कर्तव्यः,
उक्तं हि—“स्वप्नपिष्टघ्नो लेपश्चन्दनस्यापि दाहञ्ज्व”-
(चि ध. ३०) इत्यादि । विभज्य शीतोष्णकृतमिति
उष्णाभिप्राय शीताभिप्राय च विभज्य यथासक्य शीतकृतान्
तयोष्णकृतान्, वक्ष्यति हि—“अभ्यन्नाथ प्रदेहाथ परि-
पेकाथ कारयेत् । यथानिलापं शीतोष्ण विभज्य द्विविधं
ज्वरम्”—इति । शीतोष्णता च द्रव्यमहिजा सत्कारेण च
हेत्या ॥ १७४ ॥ १७५ ॥—

धूपनाञ्जनयोगैश्च यान्ति जीर्णज्वराः शमम् ॥१७६॥
त्वञ्जानशेषा येषां च भवत्यागन्तुरन्वयः ।

त्वञ्जानशेषा इति धात्वन्तरखागेन त्वञ्जाप्रावस्थितदोष-
जन्या, येषां चागन्तुर्भूतकपोऽन्वयः कारण भवति ज्वराणां,
ते धूपानिना शम यान्ति ॥ १७६ ॥—

इति क्रियाक्रमः सिद्धो ज्वरघ्नः संप्रकाशितः १७७
येषां त्वेष क्रमस्तानि द्रव्याण्युभयैमतः शृणु ।
रक्तशाब्दादयः शास्ताः पुराणाः पट्टिकैः सह ॥१७८॥
यथाग्योदनलाजायै ज्वरितानां ज्वरापहाः ।

* क्रमशांशेषप्रशस्तोतरार्थमाह—येषामित्यादि । ‘रक्तशा-
ब्दादयः शास्ताः पट्टिकैः सह’ इति केचित् पठन्ति,
अत्र ‘शास्त्र्य’ इति पदेन यवकाठीना निरासः क्रियते ।
केचित्तु ‘रक्तशाब्दादयः शास्ताः पुराणाः’ इति पठन्ति,
तत्र वक्ष्यि ‘श्रद्धाशान्य शनीधान्य समालीत प्रशस्ते’
(सू. अ. २७) श्लुक्मेव, तथाऽपि प्रमादादुपानमदणनिवे-
धार्थं ‘पुराणाः’ इति पदम् ॥ १७७-१७८ ॥—

लाजयेषां सुयजरां पिप्पलीनागैः शृतम् ॥१७९॥
पिबेज्वरी ज्वरहारां श्रुद्धानल्पाग्निरादितः ।
अम्लामिलापी तामेव दाडिमाभलां सनागराम् ॥
सृष्टिष्ट पत्तिके वाऽथ शीता मधुयुतां पिबेत् ॥
येषां वा रक्तशारीनां पाभ्यैस्तिशिरोरुजि ॥१८१॥
भ्यदंष्ट्राकण्टकारिभ्यां सिद्धां ज्वरहारां पिबेत् ।
ज्वरितसित्ती पेयां वा पिबेत् सान्द्रां शृतानं नरः ॥
शृष्टिपर्णापिलापित्वनागरोत्पलधान्यकैः ।
शृता विदारीगन्धाद्यैर्दीपनी स्वेदनी नरः ॥ १८३ ॥
फास्ती भ्यास्ती च दिक्की च येषां ज्वरितः पिबेत् ।
विषद्वयवां सयथा पिप्पल्यामलकैः शृतम् १८४

सर्पिंश्मतीं पिबेत् पेयां ज्वरी दोषानुलोमनीम् ।
कोष्ठे विषद्वे ससृजि पिबेत् पेयां शृतानं ज्वरी ॥१८५॥
मृद्धीकापिप्पलीमूलचव्यामलकनागैः ।
पिबेत् सचित्वां पेयां वा ज्वरे सपरिकर्तिके ॥१८६॥
पलावृक्षाम्लकोलोमलकश्रीधावनीशृतम् ।
जस्वेदनिद्रस्तृष्णार्तः पिबेत् पेयां सशर्कराम् ॥१८७॥
नागरामलकैः सिद्धां शृतशृष्टां ज्वरापहाम् ।

लाजयेषामित्यादिना दश यवाश्च । तत्र प्रथमा श्लेष्मणीति
हरिचन्द्र, किंवा लाजयेषां सुखजरामित्येका, तथा पिप्पली-
नागैः शृतामिति द्वितीया, एव शेषानि समयेकादश पेया ।
सनागरा सृष्टिष्ट पिबेदिति योजना, सनागरामेव शीता
मधुयुता पिबेत् पौतिक इत्यपरा । शृष्त्यास्तु मधुराफक्तिवै-
पाचनत्वेन च पित्ते प्रयोध । इह विदारीगन्धाया हृस्वप्र-
मूलम् । सयवामिति पदेन पट्टिपण्डलकार्यां पिबेदिति ।
सचित्वामित्यादिना धावनीशृतामित्यन्तेन चैका यवाण् । परि-
कर्तिका कर्तिकाकाश वेदना । कलशी सिंहपुच्छी । भवनी
कण्टकारी । अत्र च यवाणूनां साधनद्रव्यजलतण्डुलपरिमाणे
दृढवैद्यव्यवहारा पुजिता प्रमाणीकर्तव्या । अत्रापिपेथासहि-
तायामधीयेत्—“काम्यद्रव्याशक्तिं क्षुण्णं श्रपयित्वा जलाङ्के ।
पादशेषेण तेनाथ यवागूरुपकल्पयेत् ॥ कर्षार्थं वा कणाशुष्कमे-
कल्कद्रव्यस्य वा पलम् । विनीय पाचयेद् युक्त्या वारिद्रयेन
चापैराम्”—इति । अपरामिति क्षाधसाध्यवार्ता उज्जाया
भिन्ना कल्कसाभ्यामित्यर्थं । एव च कल्कपण्डेन वा तत्र यवा-
गूथाधनपरिभाषा, सा इहापि द्रव्यपलकल्केन यवागूथाधनमुप-

१ “कल्कसाध्यवार्तायुताधनार्थं परिभाषामाह—कर्षार्थं वेलादि ।
कर्षार्थं वेति वपार्थं प्रलेक, विधिश्च हि मिषजद्रव्य कीर्तयेदात् । यथा-
तीक्ष्णवीर्यं क्षुण्णसिद्धि, मध्यवीर्यं विस्वामिमन्धादि, शुभ्रवीर्यं मानसकादि”
तत्र कणाशुष्करोति तीक्ष्णान्द्रोपलक्षणा, तेन तीक्ष्णद्रव्यमात्रस्यैव
कर्मप्रमाणमिति सापितः कल्कद्रव्यस्य वा पलमिति मृदुवीर्यद्रोपलक्षण,
तेन अन्यस्यापि मृदुवीर्यद्रव्यसाधकत्वात् । पलप्रमाणमिति तावपि ।
पदेन, तीक्ष्णशुद्धद्रव्ययोः कर्मप्रमाणव्यवस्थायाः पलवीर्यस्य विद्व-
शिम वादितेनुक्रमव्यर्थपलमानं साधय्योदेव हेतवः । यत् पुनमध्यवीर्यस्य
पदद्वारे कर्मप्रमाणमुक्तं, तन्मन्दानजपुष्पाभिप्रायेणेत्युक्तयेव ।
विनीयेति कल्कीकृत, प्रशियेति वा । अपरामिति अन्वयः, अन्वयः च
कणाधनाध्यवार्तागूदस्यैव, तेन कल्कसाभ्यामित्यर्थः । एवं च शीतपद-
भ्यायेषां कर्मप्रमाणं, मध्यद्रव्यायेषुवार्थपलप्रमाणं, मृदुद्रव्यायेषुवार्थं
पलप्रमाणं द्रव्यं विनीय चक्रेतापदां यवागू वारिद्रयेन द्रव्यैशुष्क्या-
पञ्चायचतुष्टयमानेन सापेदेदिति योजना । तनु मन्वानजवरा
पुत्रे च श्रुयवान्वादि पिबेत् तत्र च वारिद्रयेन यवागूनाथं भिष-
कीत्या—शुष्क्यायेति । पदेन, यत्र उक्तमन्वाने च श्रुयवार्थं पिबेत्
एव युक्त्या जलस्यैव मय वा तण्डुलानुत्तर इत्यां यवागू सापेदेत्,
मन्वानजने तु वारिद्रयेनेत्यर्थः । ‘अपराम्’ इति पठेत् शुभ्रवीर्यं ।
तेन पेथासाधकत्वात् दूषारयोऽपि साधनीया इति प्रतिवारितम्” इति
शिवदाससेन ।

१ ‘पुनश्चकण्डव इति पदेन’ इति सू. २ ‘तथाऽपि प्रमादा
दमन्वयस्य उपाधिपुत्रास मरणं वा श्रितितदर्थं उपानं श्लुक्प-
रिह सिपरागमेव ॥

दिसताऽऽनुमतेव, तथाहि जीवन्त्यादियवाग्वाग्मिर्द्वयैः कोल-
प्रमाणैः साधनमुक्तम् । यत्तु तत्र वृक्षाम्लयुक्तैस्तानुके, तैदम्ल-
तामात्रार्थं प्रक्षाम्बदानं, न तदग्रमापकप्रमाणैः किंवा, तदप्य-
ग्रमापकमात्रप्रमाणमस्तु, तथाऽप्यद्वयान्तरपर्यंतया कल्कपलसा-
धनोपदेशिवा परिभाषाऽऽनुमतेव भवत्यग्रमापकाधिकपलकल्क-
साधनोपदेशेन, उक्तं हि—“जीवन्त्याजीशतिपुष्कराद्भिः
सकारवीर्यैककमित्यमर्थैः । स्यावशुकैर्दरप्रमाणैश्चक्षाम्लयुक्ता
पुततेलभृश ॥ अर्शोतिसारानिलगुल्मशो कृद्दोममन्दाभिदिता
यवागुः ॥ या पक्षकोलेर्विधिवेव तेन सिद्धा भवेत् साऽपि
समा तयैव (चि. अ. १२)” इति; तस्मादेतद्यवागुक्तमा-
नलिङ्गदर्शनात् कल्कपलसाध्यवाग्मिभ्यामिवा परिभाषाऽऽनु-
मतेव, तदन्या तसद्वचरिता कर्षोपेक्षणाशुष्ठीमानदर्शिकाऽऽनु-
मतेव । इत्यसाम्बन्धवाग्वाग्मिद्वयमाने तु वृद्धव्यवहारपुजितेयं
परिभाषा—“यदपुं श्रुतवीतायु पञ्चशदि प्रयुज्यते । कर्षोमात्रं
ततो दैर्घ्या साधयेत् प्राथिकेऽस्मत्ति ॥ अर्धेऽश्रुतं प्रयोक्तव्यं
पाने पेयादिसखिर्धौ” इति । आदिशब्देनान्न सूपरसादिप्रदम् ।
“क्वाथ्यद्व्याशर्लि ह्यणम्” इत्यादिपरिभाषायास्तथाऽऽनुकपरि-
भाषायाश्च कर्तव्यम्यवस्था तथा सकलवयोगसूत्राधनतण्डुलज-
लादिमानव्यैष्यस्त्रिपरिभाषायाऽपामार्गतण्डुलीय एव मिलोचितो-
ऽऽनुसर्णीयः ॥ १७५-१८७ ॥—

मुत्रान्मसुरांश्वणकान् कुलस्थान् समकुप्टकान् १८८
युषार्थं यूपसात्पानानां ज्वरितानां प्रदापयेत्
पटोलपत्रं सफलं कुलकं पापचेलिकम् ॥ १८९ ॥
कफोदकं कठिहं च विद्याच्छाकं ज्वरे हितम् ।
लाघानं कपिञ्जलनेणांश्चकौरानुपधककान् ॥ १९० ॥
कुरङ्गान् कालपुच्छांश्च हरिणान् धूपताञ्जराण् ।
प्रदधान्मांससात्पानाय ज्वरिताय ज्वरापहान् ॥ १९१ ॥
ईपदम्बाननम्लान् वा रसान् काले विचक्षणः ।
कुङ्कुटांश्च मयूरांश्च तिसिरिकौञ्जवर्तकान् ॥ १९२ ॥
गुरुष्णात्वाच्च शंसन्ति ज्वरे केचिच्चिकित्सकाः ।
लङ्घनेनानिलवले ज्वरे यद्यधिकं भवेत् ॥ १९३ ॥
मिपट्टान्नाविकल्पंशो दद्यात्तानपि कालवित् ।

मुत्रानिलादिज्वरहितयूधव्यसंमहः । सूपकरणं च यवागु-
साधनपरः । मुत्रः स्नानाप्रसिद्धः । कुलकं कारवेत्तकम् ।

१ “जीवन्त्यादिभिरद्वयैः प्रमाणैः” इति पा० । २ “तद-
म्लतामल्यं” इति पा० । ३ “द्रव्यं” इति पा० । ४ “इत्यादिपरि-
भाषया तथाऽऽनुकपरिभाषया च” इति पा० । ५ “मानव्यवसाय-
मिवाश्व” इति पा० । ६ “यूपसात्पानाय ज्वरिताय” इति पा० ।
७ “मात्राविकल्पश्च इति विकल्पो विशिष्टकल्पना स्वरार इत्यर्थः ।
तेन तापदी मात्रा कर्तव्या, तादृशश्च संस्कारः स्यात्, यथा कषुत्वानु-
ष्णत्वे भवत इत्यर्थः” इति शिवदत्तसेनः ।

पापचेलिकं पात्रशाकम् । कठिहकं रक्तानुर्नवा । कपिशलो
गौरतिसिरिः । एणः कृष्णसारः । उपचक्रकथकोरः । कालपुच्छो
हरिणविक्षेपः । हरिणस्ताम्रवर्णः । पुततो विन्दुमित्रितो हरिणः ।
रथकरणे सुदघातं—“पलानि द्वादश प्रथे चनेऽथ तनुके तु
पद । मांसस्य षण्णं कुर्यात् पलपच्छतरे रसे” इति । यत्र तु
रसस्य द्रव्यान्तरेण साधनं, तत्र यवागुत्वं साधनं व्याख्येयम् ।
मात्राविकल्पश्च इत्यनेन, तावत्त्वा मात्रया तेन च संस्कारकृतेन
विकल्पेनानुष्णलघुना लघादयो देयाः, येन गौरवादिबिषयमु-
ष्णात्वाद्वा ज्वराद्युक्ति न जनयन्तीति दर्शयति ॥ १८६-१९३ ॥—

धर्मोऽनु चानुपानार्थं तृपिताय प्रदापयेत् ॥ १९४ ॥
मयं चा मयसात्पानाय यथाहोपं यथायलम् ।
गुरुष्णात्प्रिधमधुरान् कपायांश्च नयन्चरे ॥ १९५ ॥
आद्यारान् दोषपक्त्वर्थं प्रायदाः परिधर्जयेत् ।
अन्नपाननमः सिद्धो ज्वरघ्नः संप्रकाशितः ॥ १९६ ॥

धर्मोऽनु उष्णाम्बु । धर्मोऽन्नादिशोके नैकेऽनार्थं नदन्ति;
तत्र, अनुपानम्यवस्थायामुष्णपानीयमयोर्हितेन पूर्वमनुष्ण-
मेवेति अनुपादानं; तथाच तत्त्वान्तरे—“ज्वरे पिबेदनुष्णाम्बु
नयसात्पानस्तु यो भवेत् । तस्मै दोषबले हृद्वा तुल्यो मयं
विधीयते”-इति । गुरुष्णात्प्रादिना गुरुष्णादिनिषेधः; पूर्वं तु
कषायनिषेधो यद्यपि सामान्येन कृतः, तथाऽपीहाद्यप्रतिषेध-
प्रस्तावनादहितप्रतिषेधाच्च पुनः कियते ॥ १९४-१९६ ॥

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यन्ते कपाया ज्वरनाशनाः ।
पाक्यं शीतकपायं वा मुत्तपर्यटकं पिबेत् ॥ १९७ ॥
स्नानगरं पर्यटकं पिबेद्वा सधुरालभम् ।
किरातशिकं मुस्तं शुद्धीं विश्वमेपजम् ॥ १९८ ॥
पाठागुशीरं सोदीच्यं पिबेद्वा ज्वरशान्तये ।
ज्वरघ्ना दीपनाञ्छेते कपाया दोषपान्वनाः ॥ १९९ ॥
तृष्णाकचिप्रशमना मुखवैरत्यनाशनाः ।

पापकमिति श्रुतम् । शीतकपायस्तु द्रव्यं संशुष्णमुष्णोदके
प्रक्षिप्य निरास्मितम् । अत्र शीतकपायपरिभाषा—“इत्यादा-
पोषितालोपे प्रतते निश्चि सस्मितात् । ग' कपायोऽभिनिर्गति स
शीतः समुदाहृतः” (हृ. अ. ४) इति । अत्रापि यद्यपि इत्यस्य
पानीयस्य च मानं नोक्तं, तथाऽपि काथद्वयस्यं द्रव्यं प्राह्यं,
पानीयं तु यावन्मानः पेयः काथो भवति तत्रन्मानं प्राह्यं,
नद्यत्र पानीयहासोऽस्ति; किंवा परिभाषयैव जलं देयं—
“पद्भिः पलेबतुर्भिर्वा सलिलाच्छ्ठीतफाष्टयोः । आशुतं तेषु-
जपलं रसाख्यायां पलद्वयम्”-इति । शीतकपायः सत्वनीयैतया
तथा शैल्युपयोगाच्चात्यवलोपे दाहामिभूते च देयः । पर्यटकं

१ ‘हितवं पूर्वमुष्णमेवेति’ इति पा० ।

सदुरालम् वेति तृतीयो योगो मन्दातिपित्तकके । किरातविच्छादि-
 दिश्वतुर्था वातकके । पाठादिश्व पित्ते । किरातविच्छादिनाः च
 मेरुके प्रति पाठासप्तकं जन्तुकर्णप्रत्ययात् कफपित्ते भवति । उक्तं हि
 तत्र—“भूमिम्बनपुद्गूचीशुक्लुचीच्योशीराद्वयपाठाः”—इति ।
 अत्र काथकरणे द्रव्यादिमानस्यानुकृत्वान्धायतो मानव्यवस्था ।
 तत्रैव यद्यपि काथसंविधानं विशेषेण नोक्तं, तथाऽपि
 व्याधितरूपीये यत् काथकरणसंविधानमुक्तं, “छेद्यानि खण्ड-
 शरलेदयित्वा मेथानि चाणुयो मेदयित्वा प्रक्षाल्य पानीये-
 नाभ्यासिञ्चेत्” इत्यादिना “गतरसेष्वीषधेषु स्थालीम्वतार्या
 परिप्लुतं कपायम्” (वि. अ. ७) इत्यन्तेन, तदेव सर्वकपाय-
 करणसंविधानं ज्ञेयम् । तत्र हि यद्यपि काथद्रव्यमानं तथा
 द्रवमानं स्थाप्यकपायमानं च नोक्तं, तथाऽपि यावद्द्रव्यं यावता
 जलेन पकं सत् गतरसं भवति, तावति जले तावद्द्रव्यं देय-
 मिति लभ्यते; तथा यावता काथशेषेण गतरसान्यौषधानि
 भवन्ति तानान् कायः स्थाप्यत इति च लभ्यते; एतच्चौषधानां
 गतरसत्वं द्रवभागनयक्षय एव भवतीति दृश्यते, तेन चतुर्भा-
 गावशिष्टता सर्वकाथे विशेषवचनं विना कर्तव्या । काथार्थजल-
 दानं तु द्रव्यापेक्षया भवति । तत्र सृष्टिनि द्रव्ये चतुर्गुणेन
 जलेन, कठिनेऽष्टगुणेन, कठिनतरे तु पौडरागुणेन पाके सति
 चतुर्भागावशेषे गतरसत्वं भवति; एतदपि दृश्यते—छेदादिसा-
 धनकभूरिकायकरणे इयं प्रयुज्यते; यत्र त्वत्वं काथ्यद्रव्यं
 तत्र यथा यथाऽलपत् भवति तथा तथा सृष्टुमस्येऽपि द्रव्ये
 भूरिजलं दीयते, स्रोकेन जलेन काथ्यद्रव्यस्य गतरसत्वाभा-
 यात् । तेन, कर्पोदारभ्य पलपर्यन्तकाथ्ये मृदुमपि पौडरागुणं
 जलं दीयते, पलादूर्ध्वं तु कुडवपर्यन्तमष्टगुणं जलं दीयते ।
 तदेवमनिर्दिष्टद्रव्यजलशेषमानमप्याचार्येण गतरसत्वाभिधानात्
 सर्वकपायद्रव्यादिपरिमाणमुक्तम् । यदि हि द्रव्यादीनां नियतं
 प्रमाणं ब्रूयात्, तदा द्रव्यापेक्षया तथा छेदादिसाधनापे-
 क्षया देवकान्यापेक्षया च यद्भिन्नं परिमाणं तच्च गृहीतं
 स्यात् । तदर्थोभिधायिकाथ सतत्रान्तरपरिभाषा लिखन्ते ।
 पातव्यकथाये कृष्णत्रयेः—“काथ्यद्रव्यपले कुर्यात् प्रसार्थं
 पादशेषितम्” इति; अन्यत्राप्युक्तं—“काथ्यद्रव्यपले वारि
 द्विरष्टगुणमिष्यते” इति; तथा “शर्पादी तु पलं यावद्द्यात्
 पौडशिकं जलम् । ततस्तु कुडवं यावतोयमष्टगुणं भवेत्”
 इति; सुष्ठु च छेदादिकाथपरिभाषा—“चतुर्गुणेनाष्टगुणेन
 पौडरागुणेन नाऽन्मसाऽभ्यापिष्य चतुर्भागावशिष्टं कपायवि-
 त्याऽवतारयेद्दे” (सु. वि. अ. ३१) ; इत्यादिपाठमेवाचतुर्गु-
 णाष्टगुणपौडरागुणजलसाधिकाः श्रूयन्ते, ताः कठिनादिद्रव्यभे-
 दाद्भेदभ्याः । यदुक्तम्—“मृदौ चतुर्गुणं देयं कठिनेऽष्टगुणं
 तथा । कठिनत्वं कठिनतरे देयं पौडशिकं जलम्”—इति ।

एवं तत्रान्तरपरिभाषायां च व्यवस्था कल्प्या । अग्निवेशो हि
 श्रूयते—“द्रव्यमापोषितं काथ्यं इत्था पौडशिकं जलम् । पाद-
 शेषं च कर्तव्यमेव काथविधिः स्मृतः ॥ चतुर्गुणेनाभ्यासा वा
 द्वितीयः समुदाहृतः” इति; अत्र मध्यविधयाऽऽगुणत्वमपि
 पानीयस्य लभ्यते; तेनाप्युक्तं—“द्रव्याणां मध्यपाकार्थं यत्र
 मात्रा न दक्षिता । पादांशौषधीषात्तत्र जलं दद्याच्चतुर्गुणम् ॥
 चतुर्भागावशिष्टं च कपायं कारयेद्भिषक्”—इति । एवमन्या अपि
 तत्रान्तरपरिभाषा अवशिष्टेन नैयाः । अत्रैके वदन्ति—यदेतद्या-
 धितरूपीये कपायकरणमुद्दिष्टं तन्निरुद्धाधिकारे, तद्विशिष्टार्थ-
 विषय एव, तथाविधकपायकरणं नान्यत्र; यथा बलात्कृतैः—
 “बलात्कृतं गृह्यन्थाथ पादं राक्षसभागिकम् । जलात्कृतते
 पक्त्वा” (वि. अ. २८) इत्याद्युक्तं मानं न क्रयान्तरं गति,
 किन्तु तत्रैव नियमितमिति । मेवं, विषयविशेषोद्देशनिहितोऽपि
 विशिष्टविषयान्तरेऽपि बृद्धवैषम्यव्यवहारानुमत्या तथा तत्रान्तरप-
 रिभाषासंवादिने च विषयतत्त्वं वा दृष्ट्वा समानादेनैव व्यवस्था-
 प्यते; यथा इत्याहुकल्पे उक्तं—“यावत् स्यात्तन्मुमातोषे पतितं
 तु न क्षीर्यते” (क. स्या. अ. ३) इत्यादि छेहाफलक्षणं
 विषयविशेषोक्तं विषयान्तरेऽपि साधारणं भवति । अत्र पेय-
 काथमात्राऽपि तु इयत्तया नोक्ता, तस्याः पुरुषावपेक्षया
 नानात्वात्; सामान्येन च यदुक्तं—“दोषप्रमाणाजुक्तयो हि
 नैपयप्रमाणविकल्पो बलप्रमाणविशेषो भवति” (वि.
 अ. ८) ; इति; एतेन, यावन्मात्रमौषधं बलाभ्यावपेक्षवोप-
 यते यस्य पुरुषस्य, तावन्मात्रमौषधं तस्य देवमित्युक्तं भवति ।
 उक्तं चान्यत्र—“मात्राया नास्त्ववस्थानं दोषमग्निं पलं वयः ।
 व्याधिं द्रव्यं च कोष्ठं च वीक्ष्य मात्रां प्रवोजयेत्”—इति ।
 तत्राद्वाराभ्यन्तरा मध्यपुरुषानिप्रायेण या मात्रा भवति, सा सूचि-
 तैव तत्रकर्त्ता “पलं पत्तकनीजस्य ध्रपयित्वा रसं विवेत्”
 (वि. अ. १९) इत्यादिना, तथा पटोलशेषेऽपि “पलं तपैषां
 सद चूर्णितानां जले दृष्टं दोषहृदं पिपेया” इत्यादिना । सुष्ठु-
 तेऽप्युक्तम्—“व्याध्याधिषु तु मध्येषु काथस्याप्रतिरिष्यते”
 (सु. स. अ. ३९) इति, पले च काथ्ये पौडरावलयस्य पाद-
 शेषतायां चतुःपलकपोऽन्नतिरेव भवति । दासकोऽप्याह—
 “जपन्या दिश्ला प्रोक्ष्य मात्रा मध्या चतुष्पला । उत्तमा पद-
 पला प्रोक्ष्य काथश्लेहीपेषुतु”—इति । अन्यत्र चोक्तम्—“उत्त-
 मस्य पले मात्रा त्रिभिधाक्षेप्य मध्यमा । जपन्यस्य पदार्थं तु
 श्लेहकायौषधेषु च”—इति । एतादाद्यन्तरार्थां बलागारिमा-
 नेन व्यवहियन्माणा एव परिभाषाः । अन्यचिन्त्यते—यदेतद्य-
 तुर्गुणत्वादिना जतमुक्तं, तत् किं कृतवैगुण्यं धर्षत्र प्रक्षीतव्यम्,
 उक्तं हि—“शुद्धवैगुण्यं मानं द्विगुणं तद्वर्षावीः”—इति; मेवं,
 मुनिपण्येनैतद्वैगुण्यस्य द्वात्रिंशत्पलपरिभाषाये द्रवप्रक्षेपि-
 ष्टेऽपि यववं—“त्रिंशत्पलानि प्रसोऽत्र विशेपो दिश्लापिकः”

(चि. अ. १४) इति करोति, तेन तन्त्रान्तरपरिभाषानुमन्तं कुडवादाविष्यमाने द्वैगुण्यं भवति, कुडवपूर्वमाने तु द्वावांशा द्वैगुण्यं भासीति दर्शयति । येन, पूर्वपरिभाषयैव द्वैगुण्ये लब्धे यत् पुनर्द्वात्रिंशत्प्रस्थकीर्तनं, तत्र पूर्वपरिभाषाव्यभिचारे सति क्वचिद्द्वैगुण्यं दर्शयति । तेन, रक्तिकादौ तत्परिभाषाव्यभिचारस्वप्नान्तरप्रमाणानुधीयते । तथाचाऽऽत्रेयः—“द्वैगुण्यं कुडवादौ तु शुष्कमानाद्रवस्य हि । आर्द्रास्वास्थ्यवीर्यावृत्तये-मन्यत्र तत्र समम्”—इति; तथा जलकण्डौऽप्युक्तम्—“आर्द्राणां च द्वावाणां च द्विगुणाः कुडवादायः” इति, अन्यत्राप्युक्तम्—“रक्तिकादिषु मानेषु यावत् कुडवो भवेत् । शुष्के द्वाद्विधेषु तुल्यं मानं प्रकीर्तितम्”—इति । एवं च कुडवादिमानयोग्यस्यापि यत्र द्वयस्य पलोहेत्वेन मानं गृह्यते, तत्रापि न द्वैगुण्यम् । तेन “पलाशसहस्राण्युद्धे तैलद्रोणं विभाचयेत्” (चि. अ. २८) इत्यादिषु पलोहेत्वेन जलं गृह्यमाणं न द्विगुणं भवति । क्वचित् पलोहेत्वेनापि विधामेऽपि तन्त्रान्तरदर्शनात् कुडवादिषु कृत्वा पलोहेत्वातेऽपि द्वे द्वैगुण्यं भवति । यथा शतशीणविकिरिदिषे “मधुकाष्ठफलद्राक्षाप्रत्यकाये” (चि. अ. ११) इत्यादिना यः प्रयोग उक्त, स जलकण्डं “शशयाः प्रस्थः, मधुकन्यार्धकायः” इत्यादिना ग्रन्थेन पठित, तेन, जलकण्डं मधुकन्यार्धप्रस्थोल्लेखनात् तत्र द्वैगुण्यमेव द्वं भवति, तत्र-स्वयाभेदापि मधुकाष्ठपलोहेत्वादिद्विद्विषाये कुडवद्रवविषयमा कुतः द्वैगुण्यमेव जलं द्वैयम् । एवमन्यत्राप्यनुसरणीयम् । अन्ये तु, “कुडवादाविलज्ज अतद्गुणसंविज्ञानचतुर्विहीणा कुडवे न द्वैगुण्य-मस्ति” इति ब्रूयते. ततश्च सुश्रुते “श्लेहकुडवे साध्ये मेपजपलं पिष्टं कल्कम्” (सु. चि. अ. ३१) इत्युक्तं, तत्र कुडवे श्लेहचतु-पले मेपजपलं भवतीति कृत्वा श्लेहप्रस्थेऽष्टपलकल्कदानव्यवहार उपपन्नः, यदि तु कुडवेनाशौ पलानि श्लेहस्य शक्यन्ते, तदा प्रस्थे चतुःपलकल्कदानमव्यवहारसिद्धं स्यात्, एतद्भाविष्यति; यत्सत्रैव श्लेहकुडवे साध्ये काम्यद्रव्यप्रस्थो विषेष इत्युक्तं, तत्र यदि कुडवेन श्लेहचतुष्टयं गृह्यते तदा चतुःपले श्लेहे चोच्चपलज्जाप्यमहणं स्यात्, न च तथा व्यवहरति, काम्यद्रोश्चापलं हि अष्टपले श्लेह एव गृह्यते, तस्माद्भाषकमे-तत् कुडवाद्वैगुण्यस्येति । द्वैगुण्यं कुडवे शुष्कं, यथाऽऽम्लसह-रीतकयो मधुनः कुडवं यदिहोक्तं, तत्तन्त्रान्तरे “मधुनश्च पल-शकम्” इति पठ्यते; तथा तन्त्रान्तरे—“त्रामाणा चतु-पलं दशकेऽन्नापि शेषिते । कुडवे कुडवाद् सर्पिःश्रीर-भाभीरसाव पचेत्”— इति भ्रूयते, तत्र यदि चतुःपलः कुडवः स्यात्, तदाऽत्रोक्तत्रामाणापृथेन सह विरोधः स्यात्; उक्तं हि—“जले दशगुणे साध्यं त्रामाणाचतुःपलम्” इत्यादि, यावत् “स्वस्थामलकानां च शीरस्य च घृतस्य च ।

पलानि वृषगुण्यौ दत्त्वा सम्यन्विषाचयेत्” (चि. अ. ५) इति, तथाऽऽन्यत्राप्युक्तम्—“आर्द्रद्रव्यद्रव्यपलरष्टभिरेव च । शुष्कद्रव्यचतुष्केषु कुडवः समुदाहृतः”—इति; तस्मात् कुडवे द्वैगुण्यं सद्यः । आर्द्रद्वैगुण्ये तु, येषां द्रव्याणां शुष्कणा-गुणयोग उक्तखेतामार्द्रयोगे द्वैगुण्यं भवति; ये तु निलसाम्रां एवोपयुज्यन्ते, न तेषां द्वैगुण्यम् । यदुक्तम्—“घासाकूटजङ्घ-ष्माङ्गसतपत्रीसहाचरौः । निलसाम्रांः प्रयोजक्या न तेषां द्विगुणं भवेत्” इति । एतत् सर्वं पेयकायप्रसङ्गेनोक्तं श्लेहा-केऽपि चिन्तनीयम् । श्लेहाके तु ज्ञेहात् पारिक कल्को रैवः, तथाहि वक्ष्यति—“जलश्लेदीपधानां तु प्रमाणं यत्र नेरितम् । तत्र स्यादौषधात् ज्ञेह-ज्ञेहाणोयं चतुर्गुणम्” (क. अ. १२) इति । चतुर्गुण एव ज्ञेहो द्रवत्वेऽपि न द्वैगुण्यात् कल्कादष्ट-गुण्यो भवति । अन्यत्राप्युक्तम्—“काम्यद्रव्यद्वैगुण्यं वारी शदस्यं स्याच्चतुर्गुणम् । ज्ञेहात् ज्ञेहसमं शीरं कल्कस्य ज्ञेहादिः” इति । यत्, अष्टपल एव ज्ञेहे कल्कस्य पलमानत्वं, तदाम-सिद्धमपि न व्यहियते; उक्तं हि कृष्णामेये—“श्लेहाकविधौ यत्र प्रमाणं नोदितं क्वचित् । ज्ञेहस्य कुडवं तत्र पचेत् कल्क-पलेन तु” इति । तथा सुश्रुतेऽपि ज्ञेहकुडवे कल्कपलमुक्तम् । तदेतदल्पकल्कसाध्यत्वं ज्ञेहस्य स्वरसेनातिपुष्टना साध्ये ज्ञेहे पुष्पकल्कसाध्ये वा व्यवस्थापनीयम् । द्वयस्य हि सत्सारावनि-धारताभ्यां कल्कस्यारपत्तभूत्सर्वे दृष्टे । यदुक्तं शौनकचर-मनुचरदा वाग्भटेन—“ज्ञेहे विष्यति शुद्धाम्बुनि कावसरसैः कर्मात् । कल्कस्य योजयेदं चतुर्थं पत्रमष्टमम्”—इति । तथा “शणस्य कोविदारस्य कर्तुरारस्य शम्भलेः । कल्कान्वयात् पुष्पकल्कं प्रशंसन्ति यत्र पलम्”—इति । अत्र ज्ञेहप्रस्थापेक्षया चतुःपलः कल्कः श्लेहादष्टमाग एव भवतीत्यादिविशेषचरनेन “कल्कश्च ज्ञेहादिः” इति सामान्यवचनस्य याया क्वचिदि-ष्यविशेषे भवतीह न विरोधमावहति । भवतु, धलमति-प्रपथेन, सर्वथा व्यवहारानुगतमेव शार्ङ्गं प्रमाणीकर्त-व्यम् ॥ १९७-१९९ ॥—

कलिङ्गकाः पटोलस्य परं कटुकरोहिणी ॥ २०० ॥

पटोलः सारिया मुत्तं पाठा कटुकरोहिणी ।

निम्बः पटोलखिफला मूत्रिका मुत्तपरसकी २०१

किरातसिक्कममृता चन्दनं विश्वमेपजम् ।

शुद्ध्यामलकं मुस्तमर्धश्लोकसमापनाः ॥ २०२ ॥

कपायाः शमयन्त्याशु पञ्च पञ्चविधाऽश्वरान् ।

संतते संततान्येष्टुस्त्वतीयकचतुर्थकान् ॥ २०३ ॥

१ ‘साम्राज्ञाः । प्रमाणीकृत्या च श्लेषणा सहचरौ’ इति पा० । २ ‘वर्तमानुसारणीयवस्तुनि’ इति कल्कस्यव्यवस्थायां शिवदासनेनः कः

पत्र पत्रविष ज्वरगति यथासक्य सन्ततादिषु कङ्कित्ता-
दयो ज्ञेया । अन्ये तु पयस्य पृथक् योगिनिकानाहुः ॥ २००-२०३ ॥
वत्सकारग्वधो पाठां पट्टग्रन्थां कटुरोहिणीम् ।
मूर्वा सातिविषां निम्बं पट्टोलं धन्वयासकम् २०४
वर्चां मुस्तमुशीरं च मधुकं त्रिफलां बलाम् ।
पाप्यं शीतकपायं वा पिथेक्ष्वरहरं तरः ॥ २०५ ॥
मधुकमुस्तमृद्वीकाकाश्मन्यौणि परूपकम् ।
त्रायमाणामुशीरं च त्रिफलां कटुरोहिणीम् ॥ २०६ ॥
पीत्वा निशि स्थितं जन्तुर्ज्वरच्छीघ्र विमुच्यते ।
जात्यामलकमुस्तानि तद्वद्जन्यवयासकम् ॥ २०७ ॥
विषहृदोपो ज्वरितः कपायं सगुडं पिबेत् ।
त्रिफलां त्रायमाणं च मृद्वीकां कटुरोहिणीम् ॥ २०८ ॥
पित्तश्लेष्महरस्त्वेष कपायो ह्यानुलोमिकः ।
निवृत्ताशर्करायुक्तः पित्तश्लेष्मज्वरापहः ॥ २०९ ॥

वत्सकारग्वधमिल्लदिना बलामिल्लन्तेन केवियोगतयं
केविकेकेमेव योग वदन्ति । निशि स्थितमिति शीतकपायम् ।
जातीत्याद्यो जातीपत्रना । गुण्ड पिथेदिल्लन गुडस्य प्रक्षेप्-
त्वेन त्राय्यद्रव्यापिधना पाक्षिकत्वम् । एवमन्यनापि प्रक्षेपे
योद्धव्यम् ॥ २०४-२०९ ॥

शुद्धस्यो वत्सकं मुक्तं देवदारु महोपधम् ।
कोलवल्ली च योगोऽयं संनिपातज्वरापहः ॥ २१० ॥
शटी पुष्करमूल च व्याघ्री शृङ्गी दुरालभा ।
गुडुर्ची नागर पात्रा किरातं कटुरोहिणी ॥ २११ ॥
पप शट्यादिको वर्गः सधिपातज्वरापहः ।
कासद्दृढपाभ्वांतिश्वासतन्द्रासु शस्यते ॥ २१२ ॥
शुद्धस्यो पीष्कर भार्गी शटी शृङ्गी दुरालभा ।
वत्सकस्य च बीजानि पट्टोलं कटुरोहिणी ॥ २१३ ॥
शुद्धस्यादिर्गणः प्रोक्तः सधिपातज्वरापहः ।
फासादिषु च सर्वेषु दद्यात् सोपद्रवेषु च ॥ २१४ ॥

अत्र कपायप्रकरणगतत्वाद् सधिपातविक्रिसापसरमधु-
राल्य सधिपातहरौ पठ्यादिवृत्त्यादियोगौ पठति २१०-२१४

कपायाश्च यवाग्वक्ष पिपासाज्वरनाशनाः ।
निर्दिष्टा मेपजाध्याये मियक्कानपि योजयेत् ॥ २१५ ॥

मेपजाध्याये मेपजवनुष्के, चतुष्केऽपि हि 'अवीयन्ते
पल्लवर्षां' इति कृत्वा अध्यायशब्दो वर्तत एव । योगना-

१ 'विषज्वरचिकित्साग्रहण-रुद्रि-रुद्रि इत्यादि । एते पत्र योगां
सन्ततस्रतवन्नेषुधकादीयचतुर्षेणु न्यासकम्य ज्ञेया । अन्ये तु एष
पत्र योगा सपययानु', अत्र पधासंश्लेषेण शुक्र, सन्तोडग्रेण
पयोस्योमस वत्स निम्बादिभ्योऽधोऽधोऽधोऽधो गुडव्यादेश वाऽऽ
भेदोऽधोऽधोऽधोऽधोऽधो इत्यर्थः इति सिद्धवचनेन । २ 'वत्सक-
विषहृद' इति पा० ।

नेष तु तत्र पद्धिरेचनशताश्रितोऽप्याये ज्वरप्रतुष्णादो
महाकपायो प्रोक्ता, ततोश्च प्रत्येकद्रव्यकृता कपाया बहवो
भवन्तीति कपाया इति बहुवचनं सायु । ब्रह्मवच्य अपामा-
गंतण्डुलीये प्रोक्ता ॥ २१५ ॥

ज्वराः कपायेष्वेमेनेर्लङ्घनेर्लघुमोजनेः ।
रुक्षस्य येन शाम्यन्ति सर्पिल्लोपां भिषग्जितम् २१६
रुक्षं तेजो ज्वरकरं तेजसा रुक्षितस्य च ।
यः स्यादनुबलो धातुः स्नेहधृष्यः स चानिलः २१७

इदानीं सर्पिं प्रयोगानभिधातु सर्पिषो विषयमाह—ज्वर
इत्यादि । वमनेरिल्लनेनेर्हावस्थाभिधेयवमनप्रयोगान् सर्पिं पट्ट-
भाविनो दर्शयति । जह्नुवचनेन च जह्नुवसमानकाला स्याद-
दयो शब्दन्ते । रुक्षस्त्विति वचनेन कपायादिप्रयोगे श्लक्षि
सामतातुवन्धात् कपोतरतया वा यत् रुक्षत्व न भवति तत्र
सर्पिर्न द्युतव्यमिति दर्शयति । अत्र कपायैरिल्लायसमासनिर्दि-
शेन व्यक्ष्ते, वमस्त्वैरपि कपायादिप्रयोगे रुक्षस्य सर्पिंश्ल-
कर्तव्यमिति दर्शयति । नन्वविशेषेण सर्वज्वरेषु कपायान-
न्तर सर्पिकृत्यते तत्क्षपुमपत्तं भवतीत्याह—रुक्षं तेज
इत्यादि । तत्र तेज शब्दो यद्यपि पित्तानलश्लेहशक्तियुतिषु
श्रीमे च वर्तते, तथापीह तेज शब्देनोष्माऽभिधीयते, तेन
रुक्षस्वरूप ऊष्मा सर्वत्र ज्वरकर इत्युक्तं भवति । स चोष्मा
आमाशयविक्षिप्तसमाश्लेखया देहभयो ज्वरप्रभावकृतश्च ज्वरस्तो
ज्ञेय । यदुक्तं—“स्नेह तनेनोष्मा चैव कृत्वा देहोष्मणो वल्म् ।
सतापमधिकं देहे जनयन्ति” इत्यादि । अथ च ऊष्मा सूक्ष्म
विचारे यद्यपि पित्तस्य भवति, यदुक्तं—“ऊष्मा पित्तादये नाति
ज्वरो नास्मृरमणा विना” (वा चि. अ. १) इति, पित्तं न
यद्यपि 'सखेहमुष्ण तीक्ष्ण च' (सू अ १०) इत्यादिना प्रत्येन
क्षिप्रयुक्तं, तथाऽऽयवस्थावद्वात् पित्तं निराम राक्षि श्लेहं भवति ।
श्लेहश्च पित्तगुणो द्रवयोगनिमित्तको न साक्षिदिक, तेन
श्लेहापमगं पित्तस्रोतस्रं एवावस्थायां, तेन नि श्लेहस्य पित्त-
स्रोष्मा रुक्ष एव भवति । इयं च व्याप्यवस्था व्यापिप्रभावा-
देव जीर्णोपस्थायां भवति, यथा मद्यालयस्थान्ते वातपित्तक-
मदुक्त्वात्—“पित्तमाहृष्टपर्यन्तं. प्रायेण हि मदाख्यम्.” (चि अ.
२४) इति । आरपामिनाऽऽयुक्तं—“जरोष्मणा रुक्षितेषु
धातुषु बलवान् मास्तो ज्वरतुवन्ध विषमज्वरप्राणानन्वतमं
या युवावत्” इत्यादि । तत्र स्तूषेण तेजसा ज्वरकर-
सबन्धाद्भक्तिवत्स ज्वरिणो योऽनुबन्धो धातुरनिलः स्यात् ए
च श्लेहवन्ध इति सर्पिं कृतश्लेहगुणवध इत्यर्थः । चक्रास्रगुण
तेजो नज्वरकरं तदपि सर्पि कृतश्लेहवन्धमिति समुचितंति ।
धातुरिति विशेषणं वायोभीरपानकृता चर्यते, ततश्च
भारणात्मक वायो. प्रयोगो महास्य इति सूचयति । अत्र

१ 'संश्लेष' इति पा० । २ 'विषयमाह' इति पा० । ३ 'अ-
वस्थादिदेशात्' इति पा० । ४ 'विषसोपपत्त' इति पा० ।

पश्चात् भवति यस्य सोऽनुबलः । तेन सर्वज्वरेषु कषयादिना द्वादशाहेन च कालेन कफाद्यनिशये एति ज्वरोभ्या पृष्ठो भवति, तद्विस्तारणाय वायुरपि रूक्षो भवति । अत्र ज्वरोभ्यपि पित्तपत्रं सर्पिल्यापच्छेत्त्वादिद्वितं भवतीति प्रतिद्वयाद्योक्तम् । त्रैहाद्येनैव तु सर्पिण्या पित्तोभ्यां ज्वरकरं रूक्षरूपं तथा वातं च श्लेहाच्छमयति, एवं 'रूक्षं तेज' इत्यादिना श्लेकोक्तं भवति । अन्ये तु तेजःशब्देनेह पित्तमेव प्राहयन्ति । पित्तं हि द्विपिथं—सद्रवं निद्रवं च । यत् सद्रवं तत् सत्रेहं, यत्तु लज्जनादिना क्षयितारभागं निद्रवं तद्रूढं भवति, यदिह 'रूक्षं तेज' इत्यनेन गृह्यते । अन्ये तु 'यः स्वादुबलो धातुः' इत्यनेनानुबलरूपं कफं प्राहयन्ति, ततोऽनुबन्धः कफो रूक्षं पित्तं वातश्च श्लेहास्यो भवतीत्यर्थः; श्लेहाच्छेदने च प्रकरणात् सर्पिण्येव, सर्पिण्य कफजित् संस्काराद्भवति; यदुक्तं—'पृते तुस्युत्तं दोषं संस्कारानु जयेत् कफम्' इति (वि. अ. १); किंच 'अत ऊर्ध्वं कफे मन्वे' इत्यादिना निष्पत्ति दोषेषु सर्पिण्यप्रयोगोऽनुगतः; तद्विद्यापि त्रय एव दोषा यथोक्त्यादयथा सर्पिण्यपि प्राप्तिपादिता भवन्तीति । अस्माकं तु पूर्वं एवं व्याख्यानं स्वस्तः । अन्ये तु 'रूक्षे तेजो ज्वरकरम्' इति पठन्ति । तत्र रूक्षे इति कषयादिनी रूक्षीकृतवायुर इति हेतुं, दोषं च पूर्वम् । अत्र च पाठः पूर्वदीकाच्छिभ्रंशुदत्तामिदात्तात्वात्प्रमममद्वयेप्रमृत्तिमिपि व्याख्यातत्वात् प्रतिज्ञेयणीयः । चरनादेनापि समानोऽयं पाठः । उक्तं हि तत्र—'कषायपानाद्दमनाद्द्वानाद्गुभोजनात् । रुक्षितानां ज्वरो मोक्षे सर्पिण्यानुसृष्टवते ॥ स्वतेजोऽपिक्तं देहे' इत्यादिना ॥ २१६ ॥ २१७ ॥

कषयाः सपे एवैते सर्पिण्या सह योजिताः । प्रयोज्या ज्वरान्त्यर्थमद्रिसंयुक्षणाः शिवाः २१८ ॥

सप्रति सर्पिणि प्राह—कषया इत्यादि । य एते ज्वरान् कषया उक्तास्ते सर्पिण्या सह योजिताः सर्पिण्यपानत्वेन प्रयुज्याः प्रयोज्याः; यथोक्त्यात्प्रममः सपिण्य एव सर्पिणि सर्पिण्यपित्ता प्रयोग्यानीति वाक्यार्थः । अन्ये तु कषयाणां सर्पिण्या मिथीकृतानामनेन वचसा प्रयोगिष्णन्ति ॥ २१८ ॥

पिप्पल्यधन्वंतं मुस्तमूर्च्छं कटुरोहिणी ।
कलिङ्गकालामलकी सारियाऽतैविया स्थिरा २१९
द्राक्षामलकविस्यानि प्रायमाणा निदिग्धिका ।
तिज्जमेतेवृते सद्यो जीर्णज्वरमपोहति ॥ २२० ॥
हायं कासं शिरःशूलं पार्श्वशूलं हृत्सीमकम् ।
अंशान्तितापमसि च विषमं संनिपच्छति ॥ २२१ ॥

पिप्पल्य इत्यादि । पिप्पल्यद्वारो पृते पिप्पल्यार्थोयं शिरोचतुः कषायत्वं कर्तव्यं पृते सुवते, अन्ये तु कर्तव्येनैव पठन्ति । इत्यर्थं तु इत्यात्पुष्पाद्येनैव कर्तव्यं, 'इत्यर्थं' इति कातुं कर्तव्यं पठन्ति (एतम्) (क. अ. १२) इति

वचनात् । ननु यत्र कल्कत्वेन इत्यर्थुतिः श्वं च न श्रुतं तत्र जलं प्रदीतव्यं, यथा—'भ्युपनिषत्कालके विरचमात्रे गुलाव पठे । सर्पिण्योऽपत्तं पत्त्या मात्रां मन्दानलः पिबेत्' (वि. अ. १५) इति; यत्र तु कषायत्वं कर्तव्यं वा नोक्तं तत्र कालकल्कत्वेन कर्तव्यं, यदुक्तं मुमुते—'कल्कजापानिर्देशे गणात्सत्त्वात् प्रयोग्येत्' (घृ. वि. अ. ११) इति; नैवं, मुमुतेोकारिभाष्य हीयं गणयिष्यात् एव, 'गणात्सत्त्वात् प्रयोग्येत्' इति वचनात्; नच पिप्पल्यद्वयोऽनी गणयित्तेषाः, गणोऽपि यत्राधिकरणेन श्रुतस्यत्रैव कषायकल्ककरणम् । यदुक्तं मन्वत्र—'यत्राधिकरणेनोक्तगणस्य श्लेहस्यपिथो । तत्रैव कल्कनिर्मुह्यमित्येते श्लेहनेरितिः'—इति । किंच सामान्येन इत्यस्य श्लेहापानामिधाने यदि कल्कजापानं सात्तदा यत्सात्तदादी 'यत्सात्तदायत्कल्कस्यो तेतं क्षीरघमं पचेत्'—(वि. अ. २६) इति न कुर्यात् कल्कजापयोदरादानं, सामान्यसाधनवचनेनैव लभ्यतात् । तस्मात् कल्कजापेन पिप्पल्यदिद्वयं जलं च चतुर्गुणं देयम्; एवमन्यत्रापि बोद्धव्यम् । अत्र च पक्वपृतस्य प्रनाणानिर्देशादप्यवस्थितयानमेव सर्पिण्यच्छातः पक्वम्, यत्र तु प्रस्थारिमाननिर्देशं करोति तत्र तावन्मात्रेणैव श्लेहापानयोगोपयामो भवतीति ज्ञेयम् । तथाहि वातव्याधी प्रभूतश्लेहाप्ये भूयसीमेव श्लेहमात्रं वक्ष्यति, प्रयोग्यदीकाये नसरोमितया ऊच्यमानं श्लेहं वक्ष्यति, कुटोक्तिकल्कपदरजःको अलसत्वाकाक्षयिधानेन पक्वस्य पृतस्य कर्तव्यं भवतीति मेयत्रप्रमाददर्शा महर्षिर्बोधयति । तत्र यदि तुद्रस्य शीघ्रोपगतया भूयो भूयसिष्णुत्पदच्छेदेन प्रयोग्यं तदा पुनः पुनः पदपत्तमानं पक्वम् पृत्, 'मथा कुर्वन्ति त उपाय' (घृ. अ. २६) इति वचनात् । एवमगस्त्यहृत्तकषयापि प्रतिनिधत्तमानकषयमजोर्जनं वाच्यम् । तस्मात् वाहृच्छिकं कश्चिदाचार्यस्य मानानिधानमननिधानं च । तामलकी भूम्यामलकीति कषयात् । इतीमं कं यज्जानेदेम् । कश्चिच्छक्तिं तनीकरोति ॥ २१६-२१७ ॥

यासां गुडूर्ध्वं त्रिफलां प्रायमाणां यवासकम् ।
पत्त्या तन कषायेण पयसा द्वियुगेन च ॥ २२२ ॥
पिप्पलीमुस्तमृद्धीकाच्छन्वोत्पलनागरीः ।
फस्तीकृतंश्च निपचेद्भूतं जीर्णज्वरपहम् ॥ २२३ ॥

वासावे पृते कषयस्य परिधानं यदपि गोकं, तथाऽपि द्वियुग एव यथो मद्राः; श्लेहात्वं कटुत्वं एव इत्, 'श्लेहात्तोयं चतुर्गुणम्' (क. अ. १२) इति वचनात्; जलशब्दात्प्र श्लोपलक्षणः । अत्र च 'शन्वोत्पल' कटुशब्दम् इति परिभाषया यदपि क्षीरं कषायत्रियुगत्र लभ्यते, तथाऽपि निधिषक्तिमु-
दिष्टितान इत्यर्थं क्षीरत्रियुगानकषयनेति सुवते । तत्र क्षीरस्य

मानानुजौ "काभ्याचतुर्गुणं वारि पादस्यं साचतुर्गुणम् । जेहाद्व
 श्लेहसमं क्षीरं कल्कश्च श्लेहादिकं" इति वचनात् क्षीरस्य द्वा-
 न्तरस्यैव सति श्लेहसमत्वमेव स्यात् ; ततश्च कषायभागत्रयं क्षीरं
 चैकभागमिति कृत्वा द्वाभ्यामपि चातुर्गुण्यमिति परिभाषा स्यात् ;
 तस्मात् कर्तव्यं क्षीरद्वैगुण्यवचनम् । अन्ये तु— "द्वाभ्या-
 मपि चातुर्गुण्यमिति परिभाषया प्रत्येकमेव द्वेषेण चातुर्गुण्यनि-
 च्छन्दितं, ततश्चेह कषायस्य चातुर्गुण्यं क्षीरस्य तु द्वैगुण्यं भवति ।
 तत्र 'एकेनापि चातुर्गुण्यं, द्वाभ्यामपि चातुर्गुण्यं, त्रिमिरपि
 चातुर्गुण्यं, चतुर्भिः समम्' इति वचनेन चतुर्भिः श्लेहसमता-
 निधानेन श्लेहचातुर्गुण्यमेव द्वयस्योक्तम् । अतो द्वाभ्यां त्रिमि-
 रपि तथा चातुर्गुण्यं कर्तव्यं यथा जेहाचतुर्गुणं स्यात्, तत्र
 मिलित्वैव चातुर्गुण्यं भवति न प्रत्येकम् । चतुर्गुणद्रवपरिभाषा
 तु पञ्चप्रवृत्तिद्वयसात्रिये विशेषवचनाद्वाप्यते । वचनं हि—
 "पञ्चप्रवृत्ति यत्र स्युर्दशाणि जेहसंविधौ । तत्र जेहसमाभ्याहु-
 र्वाक् स्यात्तु चतुर्गुणम्"—इति ॥ २२१ ॥ २२३ ॥

यदां श्वदंष्ट्रां वृहतीं कलसीं घाघनीं स्थिराम् ।
 निर्मथं पपटकं मुस्तं त्रायमाणां दुरालभाम् ॥ २२४ ॥
 कृत्वा कषायं पेप्याथं दद्यात्सामलकीं शटीम् ।
 द्राक्षां पुष्करमूलं च मेदासामलकानि च ॥ २२५ ॥
 घृतं पयश्च तत् सिद्धं सर्पिर्ज्वरहरं परम् ।
 क्षयकासक्षिरःशूलपाश्वंशूलांसतापनुत् ॥ २२६ ॥

बलाद्येऽपि क्षायवयसोः पूर्वोपकारयक्षीरसाहचर्यात् प्रत्येकं
 द्विगुणत्वं श्रेयम् ॥ २२४-२२६ ॥

ज्वरिभ्यो बहुदोषेभ्य ऊर्ध्वं चाधश्च बुद्धिमान् ।
 दद्यात्संशोधनं काले कल्पे यदुपवेक्ष्यते ॥ २२७ ॥
 मदनं पिप्पलीभिर्वा कलिङ्गैर्नशुकैश्च वा ।
 युक्तमुष्णाभ्युना पेयं यमनं ज्वरदान्तये ॥ २२८ ॥
 क्षौद्राम्बुना रसेनेक्षोरथवा लवणाम्बुना ।
 ज्वरे प्रच्छर्दनं शस्तं मथैर्वा तर्पणेन वा ॥ २२९ ॥
 मृद्रीकामलकानां वा रसं प्रस्कन्दनं पिबेत् ।
 रसमामलकानां वा घृतभृष्टं ज्वरापहम् ॥ २३० ॥
 लिह्याद्वा त्रैवृतं चूर्णं संयुक्तं मधुसर्पिषा ।
 पिबेद्वा क्षौद्रमाद्याप्य सघृतं त्रिफलारसम् ॥ २३१ ॥
 आरग्वधं वा पयसा मृद्रीकानां रसेन वा ।
 त्रिवृतां प्रायमाणां वा पयसा ज्वरितः पिबेत् २३२
 ज्वरादिमुच्यते पीत्वा मृद्रीकाणिः सदाभयाम् ।
 पयोऽनुपानमुष्णं वा पीत्वा द्राक्षारसं नरः ॥ २३३ ॥

स्फोरयति । काल इति बधोकवचनविरचनयोग्यवरावस्था-
 याम् । कल्प इति कल्पस्थाने । मदनपिप्पलीयुक्तं कृके, कलि-
 ङ्गयुक्तं पिच्छेष्मणि, मधुकुयुक्तं तु दौहप्राये । क्षौद्रयोगान्मधुरी-
 कृतममृतं क्षौद्राम्बु । सन्ध्यावयोग्यहृत्तममृतं लवणाम्बु । प्रस्क-
 न्दनमिति विरेचनम् । शावाप्येति उपयोज्य ॥ २२७-२३३ ॥

कासाच्छ्वासाच्छिरःशूलात्पाश्वंशूलाच्चिरज्वरात् ।
 मुच्यते ज्वरितः पीत्वा पञ्चमूलीशृतं पयः ॥ २३४ ॥
 परण्डमूलोत्कथितं ज्वरात् सपरिकर्तिकात् ।
 पयो विमुच्यते पीत्वा तद्वद्विल्वशूलादुभिः ॥ २३५ ॥
 त्रिकण्टकचलाव्याघ्रीगुडनागरसाधितम् ।
 वर्चोमूत्रविबन्धनं शोफज्वरहरं पयः ॥ २३६ ॥
 सनागरं समृद्धीकं सघृतक्षौद्रशर्करम् ।
 शृतं पयः सखर्जूरं पिपासाज्वरनाशनम् ॥ २३७ ॥
 चतुर्गुणेनाम्भसा वा शृतं ज्वरहरं पयः ।
 धारोष्णं वा पयः सद्यो चातपित्तज्वरं जयेत् २३८
 जीर्णल्वराणां सर्वेषां पयः प्रशमनं परम् ।
 येयं तदुष्णं शीतं वा यथास्थं भेषजैः शृतम् ॥ २३९ ॥

पाठकमागतक्षीरप्रयोगानाह—कासादिह्यादि । अत्र पय-
 मूल्यादिद्रव्यस्य तथा क्षीरस्य पानीयस्य च मानानुजौ वृद्धवैय-
 न्यवहारविधया परिभाषया मानकल्पना; यतुक्तं— "द्रव्यादष्ट-
 गुणं क्षीरं क्षीरातोयं चतुर्गुणम् । क्षीरावशेषः कर्तव्यः क्षीरपाके
 लयं विधिः"—इति । एतच्च द्रव्यसर्पार्थपनं, क्षीरं पलचतुष्टयं,
 पानीयं पलानि षोडश, दत्त्वा क्षीरावशेषः पाकः कर्तव्यः;
 एवंप्रकारा मानव्यवस्था । यत्र तु नापपर्णाधृतीये "मेदा
 पयसां जीवन्तीं विदारीं कण्टकारिकाम् । श्वदंष्ट्रा क्षीरार्थि-
 मापान् मोधुसाद्राक्षिपटिकात् ॥ पयस्यार्थोदके पक्त्वा कार्षि-
 कानाडकोमिनेत् । विवर्जयेत् क्षीरतोयं" (चि. अ. २) इत्यादिना
 क्षीरद्रव्यादिमानमुक्तं तत्तत्रैव विषये हेतुं, तन्नाम्नरपरिभाषा-
 गृहीतत्वात्स्य मानस्य । प्रदेक्षान्तरयोगोक्तं हि मानं तदेव प्रदे-
 क्षान्तरदेऽपि मानलिङ्गं भवति यत् परिभाषाभूतं, यत्तु परि-
 भाषान्तरवाचकं मानं तत्तत्सर्वेषु एवावशिष्टते; यथा— "साम-
 येच्छुद्धशुष्कल लक्ष्मणस्य चतुष्पलम् । क्षीरे जलाष्टगुणिते क्षीर-
 तोयं च सा पिबेत्" (चि. अ. ५) इति; एवमन्यदपि तद्वान्तरे
 यत् परिभाषाविकल्पमानकयनं तत्तत्रैव प्रयोगे व्यवस्थितं श्रेयम् ।
 परिकर्तः परिकर्तनाकारा गुदादिदेवना । नागरमित्यादी क्षीरस्य
 पाकानर्हत्वेनोत्तरकाठं द्रव्यान्तराल्यमानस्यैव प्रज्ञेयो हेतुः ।
 उष्णं शीतं चेति विकल्प इच्छाविशेषपक्षतः; प्रवृत्ते वाते उष्णं,
 पिते त्वतिवले शीतम् ॥ २३४-२३९ ॥

प्रयोज्येज्वरहराधिकृद्धान् साधुयासनात् ।
 पकाशयगते दोषे यक्ष्यन्ते ये च सिद्धिषु ॥ २४० ॥

उपप्रति क्वचचित्त्वचनविरचनयोगानाह—ज्वरिभ्य इत्या-
 दिना । बहुदोषेभ्य इत्यनेन अल्पदोषेषु संशोधनं नियमितमिति

पटोलारिपत्राणि सोशीरश्चतुरङ्गुलः ।
 हीषेरं रोहिणी तिका श्वदंष्ट्रा मदनानि च ॥ २४१ ॥
 स्थिरा बला च तत् सर्वं पयस्यशोदके शृतम् ।
 क्षीराचशेषं निर्यूहं संयुक्तं मधुसर्पिणा ॥ २४२ ॥
 कल्केर्मदनमुस्तानां पिप्पल्या मधुकस्य च ।
 वासकस्य च संयुक्तं रसितं दद्यात्स्वरापहम् ॥ २४३ ॥
 शुद्धे मार्गे हृते शोषे विप्रसन्नेषु धातुषु ।
 गताङ्गुलौ लघ्वङ्गः सद्यो भवति विज्वरः ॥ २४४ ॥
 आरब्धमधुशीरं च मदनस्य फलं तथा ।
 चतस्रः पर्णनीश्वैर्वं निर्यूहमुपकल्पयेत् ॥ २४५ ॥
 प्रियङ्गुर्मदनं मुक्तं शताह्न मधुसर्पिका ।
 कल्कः सर्पिण्डुः क्षौद्रं ज्वरप्रो वस्तिरत्तमः ॥ २४६ ॥
 गुड्डीं त्रायमाणं च चन्दनं मधुकं वृषम् ।
 स्थिरं बलं पूक्षिपर्णी मदनं चेत्ति साधयेत् ॥ २४७ ॥
 रसं जाङ्गलमांसस्य रसेन सहितं मिषक् ।
 पिप्पलीफलमुस्तानां कल्केन मधुकस्य च ॥ २४८ ॥
 रूपात्सलवणं युक्त्या निरूहं मधुसर्पिणा ।
 ज्वरप्रशमनं दद्याद्दालवेदचिप्रदम् ॥ २४९ ॥

निरूहमिधौ ज्वरहरामिति वचनेन ज्वरहरैर्द्वैर्विह्वलावना-
 सनकलनो दर्शयति । पटोलके पयस्यशोदके शृतमिति
 वचनेन क्षीरतुल्यस्य जलस्य ग्रहणमर्थशब्दस्य समविभागत्यव-
 त्वाङ्गेषुम् । अत्र च प्रायकल्केहादिमानव्यवस्था तिष्ठस्थाने
 वक्तव्येव बोद्धव्या । गुड्डीयादी साधयेदसमिति वाचं कुर्यात् ।
 श्वेतसलवणमिषाक्षौद्रसर्पिणा युक्तमिति बोध्यम् ॥ २४०-२४९ ॥

जीवन्तीं मधुकं मेदां पिप्पलीं मदनं यचाम् ।
 क्रांदिं राक्षां यलां विश्वं शतपुष्पां शतायरीम् २५०
 पिप्पुा क्षीरं जलं सर्पिलैलं च विषयेद्विषक् ।
 ज्वरशान्तिकं केदमेतं विद्यज्ज्वरापहम् ॥ २५१ ॥
 पटोलपिचुमर्दाभ्यां गुड्डीया मधुकेन च ।
 मदनैश्च शृतः केहो ज्वरप्रमत्तुवासनम् ॥ २५२ ॥
 चन्दनागुरुकाशमर्षपटोलमधुकोत्पलैः ।
 सिद्धः केहो ज्वरहरः केहवस्तिः प्रदासते ॥ २५३ ॥

जीवन्त्यादिशुभासने यमके क्षीरं केहसमे जलं तु त्रिगुण-
 मिति केहाद्यगुर्गुण्यं द्रवस्य कार्यम् । मदनैश्च शृतः केह इत्यत्रा-
 नन्तरात् । सर्पिलैलरूप एव यमकेहो ज्ञेयः । एव 'सिद्धः
 केह' इत्यत्रापि ज्ञेयम् ॥ २५०-२५३ ॥

यदुक्तं मेपजाप्याये विमाने रोगमेपजे ।
 क्षीरोविरेचनं कुर्यात्कुक्षिस्तज्वरापहम् ॥ २५४ ॥

यद्य नायनिकं तैलं याद्य प्राग्भूमयतं यः ।
 मात्राश्रितोये निर्विद्याः प्रयोज्यास्ता ज्वरेष्वपि २५५

यदुक्तमित्यादिना शिरोविरेचनद्रव्यमाह । मेपजाप्याये
 इत्यामार्गतत्पुञ्जीये । यद्य नायनिकं तैलमिति शशुर्तलम्
 ॥ २५४ ॥ २५५ ॥

अभ्यङ्गाद्य प्रवेदांश्च परिपेकांश्च कारयेत् ।
 यथामिलापं शीतोष्णं विभज्य द्विविधं ज्वरम् २५६

अभ्यङ्गादित्यादिना क्रमागतं बहिःपरिमाणनमाह । यथा-
 मिलापमिति यथेच्छम् । शीतोष्णं विभज्येति शीतसमुच्चं ज्वर-
 मुष्णसमुच्चं च ज्वरं विभज्य; तत्र शीतसमुच्चे उष्णाभ्यङ्गादयः,
 उष्णे च शीताः कर्तव्याः ॥ २५६ ॥

सहस्रघृतं सर्पिणां तैलं चा चन्दनादिकम् ।
 दाहज्वरप्रशमनं दद्याद्भ्यञ्जनं मिषक् ॥ २५७ ॥

अत्र च प्रतिबोमव्याख्याया शीताग्निमायिणोऽभ्यङ्गादी-
 नाह—सहस्रत्यादि । सहस्रघृतं विपुलार्थः । तेनानेकधा घृतं
 सर्पिरित्यर्थः सूचितः ॥ २५७ ॥

अथ चन्दनायं तैलमुपदेक्ष्यामः—चन्दनभद्रधी-
 कालानुसार्यकालीयकपासापसकोशीरस्तारिवामधु-
 कप्रौपण्डीकनागपुष्पोदीच्यवन्त्यपत्रोत्पलनलिन-
 कुमुदसौगन्धिं रुपुण्डीकशतपत्रयिससृगालशालू-
 कशैवालरुदोवकानन्ताकुशाकाशेधुद्वर्भशात्तलसा-
 लिमूलजम्बुयेप्रथेयतसानीरगुन्द्राककुभासनाभ्य-
 कर्णस्यन्दनयातपोयशालतालधयतिनिशयदिक-
 द्दरकदम्बकाशमयंकलसज्जुक्षयत्तृपीतनोडुम्बरा-
 श्वतथम्यग्रोपपातकीदूयं रुटशृङ्गाटकरात्राज्यो-
 तिष्पतीपुकरवीजकौञ्जादनयद्रीकोविशारकदली-
 संवर्तकारिष्टशतपयोशीतकुम्भिकाशतायरीश्रीप-
 र्णाधावणीमहाश्यावणीरोहिणीशीतपात्रयोद्वन्त-
 फीकालावलापयसाविदारीजीवरुपभक्रमेदामहा-
 मेदामधुरसर्वप्रोकातृणशल्पमोचरसाटरूपकयकु-
 लकुटजपटोलनिम्यशास्मलीनारिकेलपर्शुसुर्वाका-
 म्रियालम्रियङ्गुपत्रानातमगुत्तामधु(पु)कानामन्येषां
 च शीतघीयोणां यथात्तामसोपधानां कषायं कार-
 येत् । तेन कषायेण द्विगुणितपयसा तेषामेव च
 कल्केन कषायार्थमात्रं मृद्धमिना साधयेत्तैलम् ।
 एतत्तैलमभ्यङ्गात् सद्यो दाहज्वरमपनयति । एते-
 रेव वीपधेरुत्सङ्गपिथैः सुशीतैः प्रवेदं कारयेत् ।
 एतेरेव च शृतशीतं सखिलमवगाहपरिपेकायं
 प्रयुञ्जीत ॥ २५८ ॥

मध्वारनालक्षीरधिघृतसलिलसेकायगाहाद्य
सद्यो दाहज्वरमपनयन्ति शीतस्पर्शत्वात् ॥ २५९ ॥

इति चन्दनाद्यं तैलम् ।

सुचितं चन्दनाद्यं तैलं ब्रूते—अथेत्यादि । अथशब्दोऽधिकारे । चन्दनाद्यं श्रवणे संस्कृतं तैलमपि चन्दनाद्यमुच्यते । चन्दनं रक्षाचन्दनं, भद्रप्रियं श्वेतचन्दनं, कालासुसर्पं शीतलं, नलिनं पद्ममेदः, विषं मृणालसूत्रं, वेतसः सुगन्धिभूलं, वा नीरल्लेदोऽप्यसुगन्धिभूलः, अशकणः श्राठमेदः, अरिष्टः पन्तीयामिन्त्रः, सन्दनो नैमिशृङ्गः, वातपोषः पलाशः, विमिश्रो वल्लुकः, कदरो विरूढदिरः, कपीतनो 'गन्धमुष्ण' इति ख्यातः, वदो निष्प्ररोहो वटः, न्यग्रोधस्तु प्ररोहवान्, ज्योतिष्मती कात्रमिका, संवर्तको विनीतकः, शतपर्वा श्वेतदूर्वा, शीत-कुम्भिका काष्ठपाटला, महाश्रावणी अलम्बुषा स्तूलकला, शीतपाकी गण्डदूर्वा, ओदनपाकी नीलमेषी, काला काकोली, ऋष्यप्रोक्षा ऋद्धिः, तुणशय्यं केतकी । यथालाभमिलनेन दुःखप्राप्त्यनेपजपरिहाणेनापि चन्दनादिपाकं दर्शयति । द्विगुणं पयो यस्मिन् द्राघे वेन द्विगुणपयसा ज्ञापेन । अत्र चरक-मानानिर्देशोऽपि ज्ञेयपादिकत्वं कर्कस्य 'कर्कस्य ज्ञेयपादिक' इति वचनात् । अत्र यद्यपि तैलमुष्णं घृतं च शीतलं, शीतं च दाहप्रशमने प्रशस्तं, तथाऽपि सूक्ष्ममार्गानुसारितया व्यवहितया तथा चैशंशेनाधिकवातहरतया तैलमेवाभ्यन्तप्रत्याये चन्दनाद्यं घृतं न पतम्; अन्ये घृतादपि तैलं संस्काराद्विहरतिमिति कृत्वा तैलमिहोक्तमिति श्रुत्वं । ननु चन्दनायमिति संज्ञाकरणेन किं ? प्रदेशान्तरे व्यवहारार्थमिति चेत्, न, विनाऽपि संज्ञाकरणे प्रदेशान्तरे यौगिकसंज्ञया व्यवहारो दृष्टः; यथा—'पदपलं पादयेत् सर्पिः' तथा 'वैवाघृतं दाधिकं च पिबेन्न्युपपन्नेव च' (वि. अ. १०) इत्यादौ; तथा कृतायामपि संज्ञायां व्यवहारो न दृश्यते, यथा 'एतत् प्रायोगिकं सर्पिः पारुष्यकमिति स्मृतम्' (नि. अ. २९) इति, तथा पद्मागकवायकादिसंज्ञां कृत्वा न च ताभिः प्रदेशान्तरे व्यवहारः कृतः; मैत्रं, पारुष्यकादिसंज्ञया यद्यपि शास्त्रे व्यवहारो नास्ति, तथाऽपि तद्विधानं वैजानां तथा संज्ञया व्यवहारो भविष्यति, एतदर्थं संज्ञाकरणम् । संज्ञायां च प्रयोगकथनसमवेत्संज्ञासिद्धिः यौगिकसंज्ञाव्यवहारो भवति क्वचित् । तेन प्रदेशान्तरेऽपि यौगिकसंज्ञाव्यवहारो भवति क्वचित् । किञ्चान्यथोपादेयतया वैचप्रतिज्ञा च प्रयोगसमय एव संज्ञा किञ्च इति न काचित् क्षतिः । एवमन्यत्रापि संज्ञाकरणे भ्यास्येयम् । अक्षयपिष्टेरिति वचनेन सङ्घणपिष्टलेपस्य दाहकर्तृतां सूचयति; यदुक्तं—'सङ्घणपिष्टघ्नो लेपचन्दन-स्यापि दाहहृत् । त्वमन्तस्त्रोष्णो रोषाचचीतकृत्वन्यथाऽ-शुरोः' (वि. अ. ३०) इति ॥ २५८ ॥ २५९ ॥

१. श्वेतकुम्भिका' इति पा० । २. 'एशंशेनाधिकवातहरतया' इति पा० । ३. 'सूक्ष्मं दाधिकं शब्दि विनावाघृतं तथा' इति पा० ।

भवन्ति चात्र ।

पौष्करेषु सुशीतेषु पद्मोपलदलेषु च ।
कवलीनां च पत्रेषु क्षौमेषु विमलेषु च ॥ २६० ॥
चन्दनोदकशीतेषु शीते धारागृहेऽपि वा ।
हिमाम्बुसिके सवने दाहार्तः संविशेत् सुखम् २६१
हेमशङ्खप्रवालानां मणीनां मौक्तिकस्य च ।
चन्दनोदकशीतानां संस्पशानुरसान् स्पृशेत् २६२
स्त्रभिर्नीलोत्पलेः पद्मैर्व्यजनैर्विविधैरपि ।
शीतवातावहैर्व्यज्येच्चन्दनोदकवापिभिः ॥ २६३ ॥
नद्यस्तडागाः पद्मिन्यो हृदाश्च विमलोदकाः ।
अथगाहे हिता दाहत्पणाग्लानिज्वरापहाः ॥ २६४ ॥
म्रियाः प्रक्षिणाचाराः प्रमदाश्चन्दनोक्षिताः ।
सान्त्वयेयुः परैः कामैर्मणिमौक्तिकभूषणाः ॥ २६५ ॥
शीतानि चाक्षपानानि शीतान्युपवनानि च ।
वायवश्चन्द्रपादाश्च शीता दाहज्वरापहाः ॥ २६६ ॥
संस्पशानुरघारं स्पृशेदिति वचनात् किं भारयेदिति दर्शयति; निरघारे हि तेषामप्युष्णता स्यात् । वायवश्चन्द्रपादाश्च शीता इति अत्र शीता इति विशेषणं वायोः, न चन्द्रपादानां, तेषां सर्वदा शीतत्वात्; किंवा चन्द्रपादा अपि उष्णकाले उष्णसंपर्कोद्गुण्या भवन्ति, तन्निराकारं शीता इति ॥ २६०-२६६ ॥

अथोष्णाम्रियापिणां ज्वरितानामभ्यङ्गादीनुप-
मानुपदेक्ष्यामः—अगुरुकृष्टतगरपत्रनलदशैलेपध्या-
नकहरेणुका सौण्येयकक्षेमकैलायचवराङ्गदलपुरत-
मालपत्रभृतीकरोहिपसरलशङ्खकीदेवदासैर्मिमन्थ-
यित्वसोनाककाश्मर्यपाटलापुनर्नवावृक्षीरकण्ट-
कारीवृद्धीशालपर्णीपृथिप्रणीमापपर्णीमुद्गपर्णीगो-
क्षुरकैरण्डशोभाजनकचरुणाकैचिरिविलयमित्त्वक-
श्रीपुष्करमूलणलीरोक्कपत्तुराक्षीघाद्यमान्तक-
शिमुतामुत्तुङ्गणीलुकमफणीतिलपर्णीपीलुपर्णी-
मेपशुङ्गीहैवादनशर्करावतकमहातकास्फोतफा-
पडीरामजैकेपीकाकरञ्जधान्यकाजमोदपृथ्वीकासु-
मुखसुरसंकुटेरककालमालकपर्णासक्षवकफणिङ्ग-
कभूस्वणशुङ्खैरपिप्लीसर्पपाश्वगन्धाराक्षाहृद्दी-
रोहावचाबलातिथलागुड्वीशतपुष्पाशांतवल्लीना-
कुलीगन्धनाकुलीभ्येताज्योतिष्मतीचित्रकाध्यण्डा-
म्लचङ्गेरीतिलवटकुलुत्थमापाणामेवंविधानाम-
न्येषां चोष्णदीर्घाणां यथालाभनीपधानां कपायं
कारयेत्, तेन कपायेण तेषामेव च फलकेन

१. 'अवाहादादित् सुखम्' इति पा० । २. 'शीते पादागृहेऽपि वा' इति पा० । ३. 'संस्पशानुरसा' इति पा० । ४. 'क्षौमेऽपि तपुष्पा-
ककाश्मरीणां' इति पा० । ५. 'सुरसचक्रकण्ठीकुटेरक' इति
पा० । ६. 'हृदापहाः' इति पा० ।

सुरासौवीरकृत्योदकमैरेयमेदकवधिमण्डारनाल-
कद्रुप्रतिविनीतेन तैलपात्र विपाचयेत् । तेन सुखो-
ष्णेन तैलेनोष्णाभिप्रायिण ज्वरितमभ्यज्यात्, तथा
शीतज्वरः प्रशाम्यति; एतैरेव औषधैः ऋक्षणपिष्टैः
सुखोष्णीः प्रवेद कारयेत्, एतैरेव च शूत सुखोष्णं
खलिलमयगाहनायं परिपेकायं च प्रयुज्जीत शीत-
ज्वरप्रशामयम् ॥ २६७ ॥ इत्यगुण्यांघ तैलम् ।

अगुण्यांघे क्षेमकथोरच, रोहिणे रामकरं इति ख्यात,
सिन्धु सोभाजनमेद, मूत्रकपर्णी गुग्गुलु, तिलपर्णी 'हुल्हुल' इति
ख्याता, पीलुपर्णी मीरचा, मूलान्ये, गण्डीरा घनठमेद, च
हि जस्वलजनेदादिविधे, आत्मजा पुत्रशोवारयाता, एकैपिका
शम्भू, सुमखादय पर्णांघमेदा, रक्षा दृशदृष्टा, रोहा नञ्जलिच
रिका, शीतपर्णी दृशकम्बुका, नाकुडी नविका, गन्धनाडुनी
रात्रामेद, अण्डा दृशजिम्बी । अन्येषां पेशनेन रोगनिप
ग्निवीयासुषोष्णद्रव्याणि प्राश्यति । सौवीररूपोदके विशुक्लने
वक्ष्यमाणे, मैरेय सुराता शूत, मेदको जगल, कद्रुं सज
हृदिध्रुवे । पात्रमाडकम् । अत्र कषायार्थीनि द्रव्याणि
ब्रह्ममनि प्रलेक कर्तव्यानि, यदुक्त—'पद्यप्रकृति यत्र सुदं
काणि ब्रह्मविधौ । तत्र ब्रह्मवमायाहु " इति ॥ २६७ ॥

भयन्ति चाग्र ।

प्रयोदशविध स्वेदः स्वेदाध्याये निदर्शितः ।
माघाकालविद्या युक्तः स च शीतज्वरपहः ॥ २६८ ॥
सा कुटी तत्र शयन तथावच्छादन ज्वरम् ।
शीतं प्रशामयन्त्याशु धूपाध्यागुरुजा घनाः ॥ २६९ ॥
चारुपचितगाडयश्च तदुष्यो यौत्रजोष्मणा ।
आश्लेषाच्छमयन्त्याशु प्रमदाः शिशिरज्वरम् २७०
स्वेदानान्यध्रपानानि वातश्लेष्महराणि च ।
शीतज्वर जयन्त्याशु ससर्गवलयोजनाम् ॥ २७१ ॥

श्लेषाध्याये प्रयोदशविधोष्णत्वाद् पुनःप्रयोदशविधचक्र
सर्पपात्रे चकार्णयं, द्विधा शीपघानमिशेर्दानपिपायम् । प्रयो-
दशविधश्लेष्मार्णयं गार्भि कुटी विशेषेण हितत्वाद् पुनश्च्यते ।
तत्र घनमिति कुटीपरिकरता प्रतिपत्ति घनम् । एवमा
घादनमपि । एतच्च घनमाच्छादन तुष्णपत्र हितमिति
सुधकाश्रुश्लेष्मि । घना इति बहूनाः । मन्दानि उष्णानि
पुटुमरिराकुट्यादीनि । घनं बन्धो जगतिरिय अनतशेष
एवोष्णनिशामरकरो वातकफरुषं संमणन्दन द्रव्यं,
तेन वातकफसंघट्टनं यदा यती बलान् तदा शुष्णपत्राध्यायभूवि-
धमवधानं, यदा तु कथे बलशाला तात्पल्यद्वय विधमि-
त्यर्थः । अथ च तदुदकयो ज्वरो मिश्रघनं शंभोयोगद्विधत्वा
शीतो नरतीति श्लेष्मार्णयं । तत्र घनकफरुषं केवलाउ-
योदशि शीतज्वरयो देव दृ ॥ २६८-२७१ ॥

वातजे धमजे चैव पुराणे क्षतजे ज्वरे ।
लघुन न हित विद्याच्छमनेस्तानुपाचरेत् ॥ २७२ ॥
विश्विष्यामाद्योष्माण यसाद्रत्या रसं नृणाम् ।
ज्वर कुपन्ति दोषास्तु हीयतेऽग्निवलय ततः ॥ २७३ ॥
यथा प्रज्वलितो घटिः स्वाभ्याग्निग्धनवानपि ।
न पचत्योदनं सम्पगनिलप्रेरितो घटिः ॥ २७४ ॥
एकिस्थानासथा दोषैरुष्मा हितो यद्विदुणाम् ।
न पचत्यभ्यघटत कृच्छ्रात्पचति वा लघु ॥ २७५ ॥
अतोऽग्निगलरक्षार्थं लघुनादिक्रमो हितः ।
सत्ताहेन हि पचन्ते सप्त(षे)धातुगता मलाः २७६
निरामध्याप्यतः भोको ज्वरः प्रायोऽष्टमेऽहनि ।
उदीर्णदोपस्त्यव्याग्निरभ्रन् गुरु विदोपतः ॥ २७७ ॥
मुच्यते सहसा प्राणेश्विर क्रियति वा नरः ।
एतस्मात्कारणाद्विद्वान् यातिकेऽध्यादितो ज्वरे २७८
नाति गुपन्ति वा क्षिण्य भोजयेत् सहसा नरम् ।
ज्वरे मात्यजे त्यादायनपेक्ष्यापि हि धनम् ॥ २७९ ॥
कुर्पाश्रितुवुग्धानामभ्यप्रादीनुपपन्नम् ।
पाययित्वा कषाय च भोजयेद्द्रसभोजनम् ॥ २८० ॥
जीर्णज्वरहरं पुण्यात् सप्यंघाद्युपपन्नम् ।
श्लेष्मलानामपवाताना ज्वरोऽनुष्णैः कफाधिकैः २८१
परिपाक न सत्ताहेनापि याति मृदुष्मणाम् ।
त क्रमेण यथोक्तेन लघुनास्पाद्यादिना ॥ २८२ ॥
आद्रवाहमुपपन्नस्य कषायार्थेऽप्याचरेत् ।
अत्रि वातशरीरान् उपरान् एवं निषिद्धं कृत्नमपरिष्प
विशेषमिक्तियात्—वातश्च इत्यादि । घनमेरिधि कषायार्थं -
पानादिनि घनम् ॥ २७२-२८२ ॥—
सामा ये ये च कफजाः कफपित्तज्वराद्य ये ॥ २८३ ॥
लघुन लघुनीयोक्तं तेषु कार्यं प्रति प्रति ।
अत्रि वातशरीरानामभ्यप्रादीनुपपन्नम्, तथा कफशरीर-
मपि सारुपेणैर घनान्येन उपपरुद्धं लघुनमेद—एमा
इत्यादि । सामा इत्यनेन बहिरुष्मपि घामस लघुनीयतं
भूते । उष्णान्तर—' एमे ब'उपि ज्वरम्' इति । इत्ये
तु मिश्रमेऽपि कृत्नं च्यते । कफपित्तज्वरं कफतुष्पित्त-
ज्वरं लघुनीयतं न कः । मिश्रमनित्तज्वरं, घामनित्तज्वरं तु
आमशयार्थं लघुनं यत्तत्पत्र । यदुष्मन्त्र—' एमं नित्तमपि
लघुनम् । इनादवत्तत्पत्रम्' इति । यदुष्मन्त्र—' बर्तित्तद्वै
पत्रु वदुत् लघुनं नरुत् इति, ' इति सामान्यं चरुनित्तो-
धया, ' एतशरीरं तु मिश्रं लघुनं न कर्तव्यम् । लघुनीयोष्मि-
शिवरं लघुनवृत्तं नोक्तं दृष्टव्यं लघुनमवस्थां नित्तज्वर-
शिवरं निषिद्धं याम' इति ॥ २८३ ॥

१ 'इतीति' इति च।

२ 'लघुनं' इति च।

यमनेश्च विरेकैश्च घृतिभिश्च यथाक्रमम् ॥ २८३ ॥
ज्वरानुपचरेद्धीमान् कफपित्तानिलोद्भवान् ।

पूर्वं यद्धमनैर्हरेदित्युक्तं तत्संस्कारदोषेषु ज्वरेषु कफाधिक्येन,
संप्रति तु एकैकदोषजे वमनेथैलादिना वमनादीनि प्रादेति न
पौनःपुन्यम् ॥ २८४ ॥—

संस्वप्नान् सन्निपातितान् युक्ता तरतमैः समैः ॥ २८५ ॥

ज्वरान् दोषक्रमापेक्षी यथोक्तैरौषधैर्जयेत् ।

वर्धनेनैकदोषस्य क्षयणेनोच्छ्रितस्य वा ॥ २८६ ॥

कफस्थानानुपूर्व्या वा सन्निपातज्वरं जयेत् ।

संसर्गसन्निपातविक्रित्वास्त्रमाह—संस्वप्नानिलादि । तर-
तमैः समैरिति संतमं एकोत्सवणं उल्लवणतरेः; सन्निपाते च
शुद्धतद्भूततमदोषात्पेक्षे दोषानुसारेणैव; तथा कुत्सवणतरेऽपि
सन्निपाते द्वौ दोषौ तरेणैव ज्ञेयौ, शुद्धशुद्धतद्भूततमदोषात्पेक्षे
च त्रिदोषेऽल्यर्थेऽपि दोषास्त्वमेवैवाः । वेन 'त्रियु तमः' इति
यदुक्तं तत्रियु मध्ये एकस्य प्रकर्षावधारणे भवति; यदा तु
त्रियु द्वौ प्रकृत्यो विवक्षितौ तदा एकप्रकृत्यपेक्षया 'द्वयोस्वरः'
इत्यस्यैव विषयः; तस्मैस्तु समदोषात्पेक्षेसंसर्गः सन्निपातश्च
ज्ञेयः । दोषक्रमापेक्षीति दोषापेक्षीत्यनेन अनेककलदोषगतशु-
द्धशुद्धतलादिविशेषे चिकित्सितोपपत्त्युक्ते अपेक्षणीत्वमुक्तं, क्रमापे-
क्षीत्यनेन च ज्वरतचिकित्सितोफलद्वानुदिक्कामोपेक्षा दक्षिता ।
यथोक्तैरौषधैरिति लक्ष्णानिनिर्गन्तव्यमन्तैः । ननु त्रिदो-
षजे ज्वरे चिकित्सा नोपपद्यते, यतो न त्रिदोषसमनं
प्रायो द्रव्यं भवति, यद्वि वातस्य पच्यं तच्छुष्काभ्यपच्यं,
यात् पित्तं पच्यं तच्च प्रायः श्लेष्मण्यपच्यं; यथा हि तिककपायं
कफपित्तहरे तद्वातकरं, यच्च मधुरं वातपित्तहरे तत् कफकरं,
यत्तु त्रिदोषहरमामलवादि तत् श्लोकं प्रतिनियतरोगविषयं
नावश्यं ज्वरौघिकं च, सन्निपातकायं महालायिकं, तत्
कयमस्य चिकित्सा कर्तव्येत्याह—वर्धनेनेत्यादि । पच्यंघातिप्र-
कारोऽत्र सन्निपात उच्यते "स्युत्सवणंकोलेवगेः पद् सुहीनमम्या-
दिकैश्च पद्" (सु. अ. १७) इत्यादिना; तत्र समैरे क्षीण-
द्वन्द्वस्य सन्निपातेषु ज्वरारम्भकरं नास्ति, क्षीणा हि दोषाः
सन्निपातानिनाप्रविकारा नाधिकं ज्वरादिकं कर्तुं समर्थाः;
शेषेषु तु प्रयोदशसु त्रिदोषहरद्रव्यैस्त्वानावाद्यर्थादितदोषापेक्षया
विक्रियोच्यते, गलन्तराभावाद् । तत्र वर्धनेनैकदोषस्येत्सनेने-
कदोषस्य वर्धनेनापीक्ष्यैः; एकशब्देन च द्विनशुद्धो दोष एवा-
पेक्षितो न शुद्धतो नापि शुद्धतमः । तयोर्हि अतिशुद्धयोर्व-
र्धनेनापिपानशुभ्याऽल्लहितमेव स्यात् । वर्धनेनैकदोषस्येत्सनेने

शुद्धतद्भूततमदोषद्वयक्षयणकैर्नैकदोषवर्धनेन; यथा—शुद्धे कफे
शुद्धतरयोश्च वातपित्तयोर्नशुर्, तद्वि शुद्धतरवातपित्तद्वयशु-
न्तृतया कफं क्षीणं वर्धयद्यपि ज्वरं यत्पद्भूतपद्भूतृतया हरति;
तथा शुद्धे कफे शुद्धतरे च पित्तं मधुरप्रयोगो ज्ञेयः । एवमु-
दाहरणान्तराणि ज्ञेयानि । अतश्च वर्धनेनैकदोषस्येत्सनेनेन युत्स-
वणानां त्रयाणां तथा हीनमम्याधिकदोषाणां सन्निपातानां चिकि-
त्सोक्ता । क्षयणेनैकदोषस्येत्सनेनेन च क्षीणद्वयसंबन्धकमपि यन्महा-
ल्यशुद्धतद्भूततमदोषक्षयकरं भवति तद्भूतज्वरं कर्तव्यम् । शुद्ध-
तमो ह्यप्रतिकृतः सद्यो हन्ति, तत्रप्रतिक्रियायां च क्षीणयो-
र्द्विरित्याख्याया, सा क्रमेण प्रतिकर्तव्येति भावः । अनेनैको-
ल्लवणाश्रयः सन्निपाताधिकिरिचताः । अस्मिन्नर्थे तद्वान्दरं
"न्यूनैकदोषसंशुद्धिरेवं शुद्धजयोऽपि वा । सन्निपाते तु कर्तव्यः
सन्निपातवशेन तु" इति । परिशिष्टसमसन्निपातचिकित्सांमाह—
कफस्थानानुपूर्व्या वेति ।—याशब्दो व्यवस्थितविकल्पवाचो,
कफस्य स्थानं कफस्थानं, जामासयोर्ध्वाभाग इत्यर्थः; आनुपूर्वा
अनुक्रमः; तेन कफस्थानुपूर्व्या जयेदिति कफस्थानं प्रथमं जयेत् ।
स्थानमहमेन स्थानिनः कफस्थानि ग्रहणम् । कफजयस्तु साक्षा-
श्लोकः, तत्स्थानसैवमाश्रयस्य ज्वरारम्भकदोषेण दुष्टस्य चिकि-
त्सालोपदर्शनायम् । उक्तं हि—'ज्वरो ह्यामाश्रयसमुत्पन्नः' (वि.
अ. ३) इति । एवं च समा अपि दोषा ज्वरारम्भका यसा-
दामाश्रयं विशेषेण दृष्टवित्वा ज्वरं कुर्वन्ति, तस्मात् स्थाना-
नुपूर्वैव ज्वरं प्रथमं चिकित्सा कर्तव्या । स्थानिदोषापेक्षया हि
स्थानमेव प्रथमं चिकित्सात् । यदुक्तं—'स्थानं जयेदिति पूर्वम्'
इति । कफस्य स्थानं कफस्थानम् । तत्र लङ्घनपाचनदिक्रिया
ज्वरे प्रथमं प्रतिपादिताः क्रियन्त एव । एतच्च यद्यपि सर्वज्वर-
साधारणं चिकित्सितं, तथाऽपि सन्निपाते बलवत्सत्वात्चिकि-
त्सापूर्वकज्वरचिकित्साप्रसक्तिरापायां समसन्निपाते प्रोच्यते ।
ज्वरादन्यत्र हि सन्निपाते सम एव वातः पूर्वं चिकित्सते;
उक्तं हि—'वातरयानुजयेत् पित्तं, पित्तस्यानु जयेत् कफम्'
इत्यादि । कफस्थानानुपूर्व्या चिकित्सिते क्रियमाणे यो दोष
उल्लवणो भवति तत्र 'वर्धनेनैकदोषस्य क्षयणेनोच्छ्रितस्य वा'
इति चिकित्सा कार्या । एतदेव मेनेनेनेन "सन्निपातज्वरं
पूर्वं कर्त्वाश्रयकफापहम् । यथाशुद्ध्यानि संक्षीणैश्च क्षययेत्
पित्तमाह्वरं"—इति । अन्ये तु कफस्थानमामाश्रयत्वं स्थानं
यस्य तत् कफस्थानं पित्तमिति पश्चात्पदलोचनद्वयमुत्तरद्वयमो-
हि वदन्ति, ततश्च पित्तानुपूर्व्या जयेदित्यर्थः । तद्व्याजुवाक्यं च
सुश्रुतपचनं पठन्ति—'धामयेत् पित्तमेवाही ज्वरेषु समवा-
पित्तम् । दुर्निवारं तद्वि ज्वरार्थेषु विशेषतः" (सु. चि. अ.
३१) इति । तत्रैवं तर्हि स्पष्टार्थं 'पित्तानुपूर्व्या' इत्येवमेव पठेत् ।
सुश्रुतपचनं हि बीर्णनिदोषानिप्रायेण ज्ञेयम्, एतच्च प्रथमो-

१ 'कफोऽपेक्षणीय इति दक्षितम्' इति पा० । २ 'रक्षादीयिकं'
इति पा० । ३ 'समानक्षीणेषु' इति पा० । ४ 'त्रिदोषहरद्रव्य-
पेक्षाधनाभावाद्' इति पा० । ५ 'कोलेऽर्द्धदो' इति पा० ।

२ 'चिकित्सोपदर्शनायम्' इति पा० । ३ 'स्थानस्योपाश्रय'
इति पा० । ४ 'तस्य कफस्थानस्य' इति पा० । ५ 'तत्र, सर्वं कर्त्तुं'
इति पा० ।

स्वधसधिपातज्वरचिकित्सितं कफस्थानानुपूर्वां श्रेयम् । ये तु कफश्च स्थानं चेति द्वन्द्वं कुर्वते, तेषां मते कफस्थानाशयस्थापि च ज्वरस्थानस्य पूर्वं जयः कर्तव्य इत्यर्थः, स च पृथीतयुक्तेऽपि स्थानस्थानाशयस्य स्थानिकफापेक्षया क्रियमाणचिकित्सा लभ्यत एवेति नार्थविरोधः । इयं चैकदोषवर्धनादिरुणा सन्निपातचिकित्सा यद्यपि न विशुद्धा, यदुक्तं—“प्रयोगः शमयेद्यापि योऽन्यमन्यमुदीरयेत् । नासौ विशुद्धः शुद्धस्तु शमयेयो न कोपयेत्” (नि. अ. ८) इति, तथाऽपि सन्निपातचिकित्सायां गत्यन्तरासंभवे सति अल्पदोषबहुगुणतया क्रियत इति श्रेयम् । अन्ये तु “वर्ध” च्छेदने, इत्यस्माद्दोषमेनेति साधयन्ति; वर्धनशब्देन च मूलच्छेदकारकं सशोधनमुच्यते । एकग्रहणेन च न युगपद्वातादीनां वत्सादिसोषणं कर्तव्यं, क्रियेकैकेनेति दर्शयति । क्षणणेनोच्छ्रितसेखनेन सशोधनविषये सशमनमुच्यते । शेषस्य तु व्याख्या पूर्ववत् । अनेन श्लेकेन प्रयोदशविधसन्निपातारन्ध्रज्वरचिकित्सितमुक्तं भवति । क्षीणवृद्धदोषविकल्पकृतसहविधसन्निपातेषु यो ज्वरस्तत्र न केवलं वृद्धस्य दोषद्वयसंक्षय्य वा वृद्धस्य ज्वारम्भकस्य चिकित्सा कार्या, किंतु स्वामानक्षीणवर्धनमपि तत्र कर्तव्यं भवति; स्वामानक्षीणद्वारश्चसन्निपातस्य तु ज्वरानारम्भकत्वमेव ॥ २८५ ॥ २८६ ॥—

सन्निपातज्वरस्थान्ते कर्णमूले मुद्रारुणः ॥ २८७ ॥
शोथः संजायते तेन कश्चिदेव प्रमुच्यते ।
रक्तायसेचनैः शीघ्रं सर्पिष्पानैश्च तं जयेत् ॥२८८॥
प्रदेहैः कफपित्तभ्रैर्नोयनैः कवलप्रदेहैः ।

सन्निपातप्रत्यावात्तञ्च त्रिदोषीयोक्षोभमनूय चिकित्सा-
माह—सन्निपातेत्यादि । कश्चिदेव प्रमुच्यते इत्यनेन दारुणत्व-
मस्य दर्शयति । “सन्निपित्तेष्वंविधा रोगाः साध्या दारुणसमताः ।
ये हन्युत्पुत्रकान्ता मिथ्याचारेण वा पुनः” (सू. अ. १८);
किंवा साध्य एवायं प्रायो भवति, कदाचिच्च कृच्छ्रसाध्य इति ।
ननु त्रिदोषीये “ज्वरान्ते दुर्जयोऽन्ताय शोफस्तस्योपजायते”
(सू. अ. १८) इत्यनेनानुपक्रमणीयत्वमस्योक्तम्, इह तु
कश्चिदेव प्रमुच्यत इति कथं न विरोधः? मैत्रं, तत्रापि दुर्जयो
भवति, अन्तार्थैवेत्यर्थः, ततो न विरोधः ॥ २८७ ॥ २८८ ॥—

शीतोष्णक्षिणधरुक्षार्धज्वरौ यस्य न शाम्यति २८९
शाखानुसारी रक्तस्य सोऽवसेकात् प्रशाम्यति ।

शाखानुसारीत्यत्र यद्यपि ‘शाखा रक्तादयो धातवः’ (सू.
अ. ११) इत्युक्तं, तथाऽपीह रक्तस्यैको विशेषेण ज्वरो ज्ञेयः,
रक्ताधये एव दोषे रक्तमोक्षस्य विशेषेण समर्थत्वात् । रक्तमोक्ष-
स्थानं च बाहुमध्यं ज्ञेयं; यदुक्तमन्यत्र—“शीतोष्णक्षिणध-

रुक्षार्धज्वरौ यस्य न शाम्यति । शाखानुसारी तस्यास्य मुक्षे-
द्वाहोः क्रमात् सिद्धः” इति । शीतोष्णादिसेवावचनात् सकल-
दोषानुसृष्टचिकित्सासाम्ने सति रक्तदुर्ध्वं प्रायो ज्वरानुबन्धो
भवतीति दर्शयति ॥ २८९ ॥—

शीसर्पिणाभिघातेन यश्च विस्फोटकज्वरः ॥ २९० ॥
तत्रादौ सर्पिणः पानं कफपित्तोत्तरो न चेत् ।

विकारान्तरानुबन्धज्वरचिकित्सासामाह—विषयंनेत्यादि ।
कफोत्तरश्च पित्तोत्तरश्चेति कृत्वैकरोपात् कफपित्तोत्तरत्वं ज्ञेयं;
किंवा कफपित्तयोर्मिलितयोस्तत्तरत्वं ज्ञेयम् । येनानुबन्धे पित्त-
देवमेव सर्पिणः ॥ २९० ॥—

श्वैर्व्याहोहृद्घातूनां ज्वरो जीर्णोऽनुवर्तते ॥ २९१ ॥
ध्रुवैः सर्वदृग्घ्नस्तस्मादाहारैस्तमुपाचरेत् ।

दोषैर्व्याहिलादौ देहग्रहणेनादमादितो व्याहृत्य रसादिषु
धातुशब्दं प्रवर्तयति, रसादय एव हि विशेषेण देहधारकाः ।
वृहत्तं पृथिजननम् ॥ २९१ ॥—

कर्म साधारणं जह्यात्तृतीयकचतुर्थको ॥ २९२ ॥
आगन्तुरनुबन्धो हि प्रायशो विषमज्वरः ।
जातप्रधानं सर्पिर्भिर्व्यस्तिभिः सानुयासनाः ॥ २९३ ॥

क्षिणधोष्णैरुत्तपानैश्च शमयेद्विषमज्वरम् ।
धिरचनेन पयसा सर्पिणा संच्छ्रतेन च ॥ २९४ ॥
विषमं तिक्तशीतैश्च ज्वरं पित्तोत्तरं जयेत् ।
वमनं पाचनं क्करमद्यपानं विलङ्घनम् ॥ २९५ ॥
कपायोर्ष्णं च विषमे ज्वरे शस्तं कफोत्तरे ।

भूतानुबन्धिणोत्तृतीयकचतुर्थकयोश्चिकित्सासामाह—कर्म-
साधारणं । कर्म साधारणमिति भूतानुबन्धे दोषे च साधारणी
चिकित्सा देवव्यपाधया यस्यादिरुणा मुक्तिव्यपाधया दोषानु-
सृष्टकपायपानादिरुणा च । विषमज्वरसन्धेन तृतीयकचतुर्थकाने-
वात्मिमते, चतुर्थकेन चतुर्थकविषययोऽपि युज्यते । तिक्तशीते-
रनुपायमप्येतेषु विधेयम् । कपायोष्णमिति उष्णाः-
कपायाः ॥ २९२-२९५ ॥—

योगाः पराः प्रवक्ष्यन्ते विषमज्वरसाधनाः ॥ २९६ ॥
प्रयोक्तव्या मतिमता दोषादीन् प्रविभज्य ते ।
सुरा समण्डा पानार्थं भक्ष्याप्यं वरणायुधाः ॥ २९७ ॥
तिचिदिश्च मयूरश्च प्रयोज्या विषमज्वरः ।
पिथेद्वा पट्टपलं सर्पिरभयां वा प्रयोजयेत् ॥ २९८ ॥
त्रिफलायाः कपायं वा शुद्ध्या रसमेव वा ।
नीलिनीमजगन्धां च मिथुतां कटुदोदिषीम् ॥ २९९ ॥
पिथेज्वररामे युक्त्या ज्वेहस्वेदोपपादितः ।
सर्पिणो महतीं मायां पीत्या वा छर्दयेत्युतः ॥ ३०० ॥

१ ‘तस्यास्य मुक्षेद्वाहोः क्रमात् सिद्धः’ इति योपीन्द्रनाथेनसमयः
पाठः ।

उपयुज्यान्नपानं वा प्रभूतं पुनरुद्धिषेत् ।
 सान्नं मयं प्रभूतं वा पीत्वा स्वप्याज्वरगमे ॥३०१॥
 आस्थापनं यापनं वा कारयेद्विपमज्वरे ।
 पयसा वृषपदंशस्य शकृद्धां तदहः पिबेत् ॥ ३०२ ॥
 वृषस्य दधिमण्डेन सुरया वा ससैन्धवम् ।
 पिप्पल्याखिलफलायाञ्च दध्नस्तक्रस्य सर्पिषः ॥३०३॥
 पञ्चगव्यस्य पयसः प्रयोगो विपमज्वरे ।
 रसोनस्य सतैलस्य प्राग्भक्तमुपसेवनम् ॥ ३०४ ॥
 मेघानामुष्णवीर्याणामासिपाणां च भक्षणम् ।
 हिङ्गुतुल्या नु वैद्यात्री वसा नस्यं ससैन्धवा ॥३०५॥
 पुराणसर्पिः सिद्धस्य वसा तद्वत् ससैन्धवा ।
 सैन्धवं पिप्पलीनां च तण्डुलाः समनःशिलाः ॥३०६॥
 नेत्राञ्जनं तैलपिष्टं रास्यते विपमज्वरे ।
 पल्लूपा निम्बपत्रं चचा कुष्ठं हरीतकी ॥ ३०७ ॥
 सर्पपाः सयवाः सर्पिर्धूपनं ज्वरनाशनम् ।
 ये धूमा धूपनं यच्च नायनं चाञ्जनं च यत् ॥ ३०८ ॥
 मनोविकारे निर्दिष्टं कार्यं तद्विपमज्वरे ।
 मणीनामोषधीनां च मङ्गल्यानां विपस्य च ॥३०९॥
 धारणाद्गदानां च सेवनाश्च भवेज्वरः ।

दोषादीन् प्रविभज्येति दोषकालवेदाप्रकृलादीनपेक्ष ययत्र
 यौनिकं तत्र कार्यमित्यर्थः । पदपलमिति गुल्मे वक्ष्यमाणम् ।
 नीलिनी नीलिक्का, नीरुबुद्धा वा । नीलिण्यादिषु विरेचनयोगो
 ज्वरगमनदिने विरेकात् कार्यकरो भवति प्रभावात् । महती
 मात्राऽहोत्पन्नरिषमनीयाः अन्यत्र तु पदपली मात्रा महती
 मात्रायाः । अन्यत्र "अन्वेदुष्ये बह्वप्राही तृतीयकचतु-
 र्धकां" इत्यारम्भेन वाच्यं "अनायते विक्रियास्ते बलकाले विजा-
 नता" इत्यन्तेन वेगदिनात् प्राग् वा विक्रितोष्णो वेहोकावम-
 नादित्यतिरिक्ता हेवा । समनाद्यस्तिवद् प्रकोपदिने क्रियमाणाः
 प्रयुपितस्य दोषस्य कोष्ठमापतस्य सैन्धव् स्वयोहा भवन्तीति
 कृत्वा क्रियन्ते इति ज्ञेयम् । सान्नं प्रभूतं मयं पीत्वा पुनरुद्धिषे-
 दिति योजना, तथा मयं सान्नं पीत्वा तदहः स्वपेदिति योजना ।
 यापना मुख्यादिषु बलयो वक्ष्यमाणाः । वृषपदंशो विजाकः ।
 वृषसेलस्यपि सृष्टादिति संरन्धः । मेघानामिति भेदुषाणां,
 किंवा मेघानां पवित्राणां । वेद्याप्रांलन पुद्धिमेव प्रयोजकं
 वचनादुप्रायेत । सिद्धे व्याप्रा एवेति वदन्ति । 'अमु' व्यक्तिस-
 क्षमगतिपु, इति पाठान्नस्यमात्रेऽप्यत्रमं स्यादित्यत आह—
 नेत्राञ्जनमिति । मनोविकारे उन्मादेऽपस्तारे च । धारणादिति
 च्छेदः; धनदानां च सेवनादिति योजना ॥ २९६-३०९ ॥—

सोमं सानुचरं देवं समात्तृणामीश्वरम् ॥ ३१० ॥
 पूजयन् प्रयतः शीघ्रं मुच्यते विपमज्वरात् ।
 विष्णुं सहस्रमूर्धानं चराचरपतिं विभुम् ॥ ३११ ॥
 स्तुवन्नामसहस्रेण ज्वराम् सर्वानपोहति ।
 ब्रह्माणमश्विनाविन्द्रं हुतभक्षं हिमाचलम् ॥ ३१२ ॥
 यज्ञां मेरुङ्गणंश्चैष्ट्या पूजयत्ययति ज्वरान् ।
 भक्त्या मातुः पितुश्चैव गुरुणां पूजनेन च ॥ ३१३ ॥
 ब्रह्मचर्येण तपसा सत्येन नियमेन च ।
 जपहोमप्रदानेन वेदानां ध्वजेन च ॥ ३१४ ॥
 ज्वरादिमुच्यते शीघ्रं साधूनां दर्शनेन च ।
 ज्वरे रसस्ये वमनमुपवासं च कारयेत् ॥ ३१५ ॥
 सेकप्रदेहौ रक्तस्ये तथा संशमनानि च ।
 विरेचनं सोपवासं मांसमेदास्थिते हितम् ॥ ३१६ ॥
 अस्थिमज्जगते देया निरूहाः सानुवासनाः ।

दैवव्यपाश्रयचिकित्सासाह—सोममित्यादि—सह उभयेति
 सोमम् । सानुचरमिति नन्वादिगणयुक्तम् । समात्तृणमिति
 समात्तृणमृहम् । प्रयतः पत्रितः । सहस्रमूर्धानमिति 'सहस्रमूर्धा'
 इत्यादि वेदप्रतिपादितम् । नामचहस्रेणेत्यादि महाभारतोक्ताना-
 भसहस्रेण । इत्येति यज्ञेन ॥ ३०९-३१६ ॥—

शापाभिचारार्हूतानामभिपङ्काच यो ज्वरः ॥३१७॥
 दैवव्यपाश्रयं तत्र सर्वमौषधमिष्यते ।
 अभिघातज्वरो नयेत् पानाम्बुङ्गेन सर्पिषः ॥३१८॥
 रक्तावसेकैर्मैद्यैश्च सात्म्यैर्मांसरसौदनैः ।
 सानाहो मद्यसात्म्यानां मदिरारसभोजनैः ॥३१९॥
 क्षतानां ऋषितानां च क्षतवणचिकित्सया ।
 आश्वसेनेष्टलाभेन वायोः प्रशमनेन च ॥ ३२० ॥
 हर्षणैश्च शमं याति कामशोकभयज्वराः ।
 कायैर्यमनोसैश्च पित्रैश्चाप्युपक्रमैः ॥ ३२१ ॥
 सद्वाक्यैश्च शमं याति ज्वरः शोघसमुत्थितः ।
 कामात् शोघज्वरो नाशं क्रोधात् कामसमुद्भवः ॥
 याति ताम्ब्यामुभाभ्यां च भयशोकसमुत्थितः ।

शापेत्यादिनाऽऽगन्तुज्वरचिकित्सासाह । नयेदिति प्रया-
 म्यतीत्यर्थः । सानाह इति अभिघातज्वर एव सानाहः । क्षताना-
 मिति चर. क्षतिनाम् । क्षतचिकित्सया ऋषिचिकित्सया च ऋषिनां
 ज्वरोऽरतीत्यर्थः । अयं शुपद्रवस्तो ज्वरः; उपद्रवस्य मूल-
 व्याधिचिकित्सेनैव शाम्यतीति भावः । वायोः प्रशमनेनेति
 कामादिज्वरेषु वातानुबन्धादुपपन्नम् । सद्वाक्यैरिति धोमनेन-
 चनेः । क्षमादीनां प्रतिदन्देन चिकित्सासाह—क्षामादिष्वदि
 ॥ ३१७-३२२ ॥—

ज्वरस्य वेगं कालं च चिन्तयन्नुच्यते तु यः ॥३२३॥
तस्येष्टैस्तु विचित्रैश्च विपर्ययैर्नाशयेत् स्मृतम् ।

ज्वरवेगकालचिन्ताजोऽपि ज्वरः क्रमादिबन्धानसापचार-
द्रवतीति तच्चिकित्सासाह—ज्वरखेत्वादि ॥ ३२३ ॥—

ज्वरप्रमोक्षे पुष्पः कूजन् वमति चेष्टते ।

श्वसन्निवर्णः स्विन्नाङ्गो वेपते लीयते मुहुः ॥३२४॥

प्रलपत्युष्णसर्पाङ्गः शीताङ्गश्च भवत्यपि ।

विसेहो ज्वरवेगात् सकोथ इव वीक्ष्यते ॥ ३२५ ॥

सदोपशब्दं च शकृद्भवं क्षवति भ्रगवत् ।

लिङ्गान्येतानि जानीयाज्वरमोक्षे विवक्षणः ॥३२६॥

यद्दोषस्य बलवान् प्रायेणाग्निवो ज्वरः ।

सैत्क्रियादोषयुक्त्या चेद्विमुञ्चति सुदायणम् ॥३२७॥

कृत्वा दोषवशाद्दिग्ं क्रमादुपरमन्ति ये ।

तेपामदाहणो मोक्षो ज्वराणां चिरकारिणाम् ॥३२८॥

संम्लोपमभिधानं विमुचति इत्यादिप्रधस्योत्तरमाह—

ज्वरप्रमोक्षे इत्यादि । लीयत इति मुञ्चति । उष्णसर्पाङ्गः शीत-
सर्पाङ्गश्च भवत्यपीति उष्णसर्पाङ्गो वा शीतसर्पाङ्गो वा भवतीत्यर्थः ।

सदोपशब्दमिति सदोपं सशब्दं च । एतानि च लक्षणानि

सन्निपातज्वरे एव भवन्तीति हेयं ; नान्यत्र, भदरीनावेव ।

अत एव बहुदोषस्य बलिन इत्यादि प्रत्यं केचित् पठन्त्येवात्र ।

एतानि लक्षणानि ज्वरमोक्षकाले क्षीणेनापि दोषेण क्रियन्ते, यथा

निर्वाण्यता प्रदीपनालोको मह्यम् क्रियते ॥ ३२४—३२८ ॥

विगतकुम्भसंतापमव्ययं विमलेन्द्रियम् ।

शुक्लं प्रकृतिसत्त्वेन विद्यात् पुष्पमज्वरम् ॥ ३२९ ॥

संप्रति प्रशान्तज्वरलक्षणप्रसरोत्तरं—विमलेत्यादि । प्रकृति-
सत्त्वेनेति घट्टजसत्त्वेन ॥ ३२९ ॥

सज्वरो ज्वरमुक्तश्च विदाहीनि गुरुणि च ।

असाह्यमान्यसपानानि विद्वद्भानि च चर्जयेत् ॥३३०॥

व्यवायमतिचेष्टाश्च ज्ञानमत्यशानानि च ।

तथा ज्वरः शमं याति प्रशान्तो जायते न च ॥३३१॥

व्यायामं च व्यवायं च ज्ञानं यद्भ्रमणानि च ।

ज्वरमुक्तो न सेवेत यावन्न यत्नवान् भवेत् ॥ ३३२ ॥

“ज्वरावधिष्ठे रक्षयश्च यावत्कालं यतो यता” इति प्रधस्यो-
त्तरं—सज्वर इत्यादि । “तथा ज्वरः शमं याति प्रशान्तो

जायते न च” इत्यनेन “यता” इति प्रधस्य ज्वरमुक्तव्यव्य-
ष्टेप्रधस्योत्तरं हेयम् । “व्यवायमतिचेष्टां च” इत्यत्र व्यवायं

कृत्वाऽपि पुनः “व्यायानं च” इत्यादौ व्यायामपाठेन व्यवायसा-
ख्यन्तनिषिद्धतोच्यते; अन्ये तु प्रमादपाठ एवावनीलादुः ।

ज्ञानमूर्खहरमपि प्रभावाज्ज्वरं प्रत्यानयति; यदुक्तमन्यत्र—
“ज्ञानमाह ज्वरं कुर्याज्ज्वरमुक्तस्य देहिनः । तस्मान्मुक्तज्वरः
ज्ञानं विपद्य परिवर्जयेत्” इति ॥ ३२९—३३२ ॥

असंजातयलो यस्तु ज्वरमुक्तो निषेचते ।

यज्यमेतन्नरस्तस्य पुनरावर्तते ज्वरः ॥ ३३३ ॥

तुहेतेषु च दोषेषु यस्य वा विनियतते ।

स्वस्वेनाप्यपचारेण तस्य व्यावर्तते पुनः ॥ ३३४ ॥

चिरकालपरिक्लिष्टं दुर्बलं हीनतेजसम् ।

अचिरैरेव कालेन स हन्ति पुनरागतः ॥ ३३५ ॥

अथवाऽपि परीपाकं धानुश्चैव क्रमान्मलाः ।

यान्ति ज्वरमकुर्वन्तस्ते तथाऽप्यपकुर्वते ॥ ३३६ ॥

हीनतां श्वयथुं ग्लानिं पाण्डुतां नात्रकामताम् ।

कण्डूहृत्कोटपित्ताकाः कुर्वन्त्यग्निं च ते मृदुम् ॥३३७॥

पचमन्येऽपि च गदा व्यावर्तते पुनरागतः ।

अनिघ्नतेन दोषाणांमस्यैरप्यहितैर्नृणाम् ॥ ३३८ ॥

निवृत्तेऽपि ज्वरे तस्माद्यथावयवं यथावलम् ।

यथाप्राणं हरेद्दोषं प्रयोगेर्वा शमं नयेत् ॥ ३३९ ॥

मृदुभिः शोथनैः शुद्धियोपना यस्तयो हिताः ।

हिताश्च लघवो यूया जाङ्गलासिपजा रसाः ॥३४०॥

अभ्यग्नेदित्तन्म्लानधूपनान्मृत्नानि च ।

हितानि पुनरावृत्ते ज्वरे तिकघृतानि च ॥ ३४१ ॥

शुर्व्यभिष्यन्त्यसाम्प्रानां भोजनात् पुनरागते ।

लङ्घनोष्णोपचारादिः क्रमः कार्यश्च पूषेत् ॥३४२॥

किराततिककं तिका मुत्तं पर्यटकोऽमृता ।

मन्ति पीतानि चाभ्यासात्पुनरावर्तकं ज्वरम् ॥३४३॥

अनन्तरम् “अवज्ञातयलो यस्तु” इत्यादि प्रत्यं काशीराः

पठन्ति; ते च प्रकृतादिमुत्त्रेऽप्यस्य ग्रन्थस्यानुष्ठानं प्रधमन्यं

पठन्ति ॥ ३३३—३४३ ॥

तस्यां तस्यामयस्यायां ज्वरितानां विचक्षणः ।

ज्वरक्रियाकामापेक्षी कुर्यात्तच्चिकित्सितम् ॥३४४॥

उक्तात्तच्चिकित्सापरिग्रहापेमाह—तस्मात्तित्वादि ॥ ३४४ ॥

रोगराट् सर्वभूतानामन्तकृद्दाहणो ज्वरः ।

तस्माद्विशोषतस्तस्य यत्तत् प्रथमे भिपकू ॥ ३४५ ॥

उदाचित्तिसायां यत्तं कारमित्युमाह—तेनउदितित्वादि ३४५

तत्र श्लोकः ।

यथाक्रमं यथापश्रमुक्तं ज्वरचिकित्सितम् ।

आत्रेयेणाग्नित्रेसाय भूतानां हितमिच्छता ॥ ३४६ ॥

इत्यग्नित्रेष्टाते तन्नि चरकप्रतिसंस्कृते चिकि-
त्सितस्थाने ज्वरचिकित्सितं नाम

सृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

यथाक्रममिति अन्त्यापार्यसमहृत्श्लोकः । भूतानां हितमाम्य-
वेत्यनेन सर्वभूतहितेयं चिकित्सेति दर्शयति ॥ ३४६ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तहृत्पापामासुर्वेदोपनिषदां चरकप्रतिसं-
सृष्ट्यायां ज्वरचिकित्सिताध्यायस्तुतीयः ॥ ३ ॥

१ “सीदते” इति पा० । २ “बलिन” इति पा० । ३ “उ किंया-
दोपचया” इति पा० ।

१ “यिनचेतवत्” इति पा० । २ “मयवा मिरतीपाकं” इति पा० ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथातो रक्तपित्तचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानानेयः ॥ २ ॥

आधुवत्सौ ज्वरसतापाद्रक्तपित्तोत्पत्तेर्ज्वरचिकित्सितमनु
रक्तपित्तचिकित्सितमभिधीयते ॥ १ ॥ २ ॥

विहरन्तं जितात्मानं पञ्चगङ्गे पुनर्वसुम् ।

प्रणम्योवाच निर्मोहमग्निवेशोऽग्निवचसम् ॥ ३ ॥

भगवन् रक्तपित्तस्य हेतुरुक्तः सलक्षणः ।

वक्तव्यं यत् पर तस्य वक्तुमर्हसि तदुरो ॥ ४ ॥

पद्मगङ्गो देशविशेष । वक्तव्यं यत् परमिति उक्तं रक्तपि-
तहेतुलक्षणातिरिक्तं चिकित्सितमित्यर्थं ॥ ३ ॥ ४ ॥

शुद्धिवाच ।

महागदं महावेगमग्निवच्छीघ्रकारि च ।

हेतुलक्षणविच्छीघ्र रक्तपित्तमुपाचरेत् ॥ ५ ॥

तस्योष्णं तीक्ष्णमम्लं च कट्टुनि लक्षणानि च ।

धर्मश्चाप्रविदाहश्च हेतुः पूर्व निदर्शितः ॥ ६ ॥

निदाने यद्यपि रक्तपित्तस्य हेतुलक्षणानि प्रतिपादितान्येन,
तथाऽपीह चिकित्सापरिकरतया प्रकरणवाद्येतप संक्षेपेण
लक्षणानि च प्रायः प्रादुर्भावीनि पुन कथ्यन्ते । धर्म आतप ।
अप्रविदाहस्तु खरुमविदाहद्व्यमक्षणद्रव्येति, यथा पित्तेना-
प्रवृद्धोत्ततो दुग्धवादादिदाहिभोजनेनापि भवति । यदुक्त-
मन्यत्र—“सोतसप्रवहे पित्तं पयो वा यस्य तिष्ठति ।
विदाहि शुक्लमन्वदा तस्मान्पथ विदहते” (सु सू अ ४६)
इति ॥ ५ ॥ ६ ॥

वैहेतुभिः समुरिकृष्टं पित्तं रक्तं प्रपद्यते ।

तद्योनित्वात् प्रपद्य च वर्धते तत् प्रप्ययत् ॥ ७ ॥

तस्योष्णता द्रव्यो धातुर्धातोर्धातोः प्रसिच्यते ।

स्विद्यतस्तेन संवृद्धिं भूयस्तदधिगच्छति ॥ ८ ॥

वैहेतुभिरित्यादिना संप्राप्तिमाह । रक्तं प्रपद्यते रक्तं गच्छ-
तीत्यर्थं । यद्यपि ‘पित्तं खेदो रसो लवीका रुधिरसामाधायथ
पित्तस्थानानि, तन्नाभ्यामाशयो पित्तोपेण पित्तस्थानम्’ (सू.
अ २०) इति वचनेन सभवादेव रक्तं याति, तथाऽपि
रक्तपित्तप्रसातो प्रधानस्थानादामाशयस्वरूपं पित्तस्यैव रक्तमन-
शेष, रक्तमनश्च पित्तस्य संप्राप्तिमद्दिशा भवति । तद्योनित्-
त्वादिति तद्योनित्व हेतुः रक्तप्रवणस्य पित्तस्य वर्धने श्रेय,
तेन वसनाश्रयोनि पित्तं तस्मादक प्राप्य वर्धते इत्यर्थं । उक्तं
हि—‘असृज पित्तम्’ (नि ध. १५) इति । तदिति रक्तं

प्रप्ययत् । द्रव्यो धातुरिति द्रव्यस्योऽयं । धातोर्धातोर्धिति
मासादे । स्विद्यत प्रसिच्यतेऽतिशरति, तेन पित्तोष्णता स्विद्य-
मानधातुश्च यदुतेन द्रवरूपेण धातुना युक्तं सपित्तं भूयोऽति-
तरा शक्तिं गच्छतीति योजना ॥ ७ ॥ ८ ॥

संयोगाद्दूषणात्तच्च सामान्याद्गन्धवर्णयोः ।

रक्तस्य पित्तमाख्यातं रक्तपित्तं मनीषिभिः ॥ ९ ॥

रक्तपित्तज्ञानिमित्तमाह—संयोगादित्यादि । रक्तस्य संयो-
गात्तया रक्तस्य दूषणात्तया रक्तस्य गन्धवर्णयोः पित्तं सामा-
न्यात् पित्तं रक्तपित्तमुच्यते इति वाक्यार्थं ॥ ९ ॥

ग्रीहानं च यदुक्तं च तदधिष्ठाप्य वर्धते ।

सोतांसि रक्तवाहीनि तन्मूलानि हि देहिनाम् ॥ १० ॥

रक्तपित्तस्य स्थानमाह—ग्रीहानं चेत्यादि । वर्धते ऊर्ध्वमपथ
याति, ‘वर्धते’ इति वा पाठः । कस्याप्युक्तस्योरेव यद्वर्धते
इत्याह—सोतासीत्यादि । वसनाद्रक्तस्यापि यदुक्तीहानो एव
स्थानं प्रपानं, तेन रक्तधर्मोपादिभिन्नरस्य रक्तपित्तस्य तदेव
स्थानमिति भावः ॥ १० ॥

सान्द्रं सपाण्डु सखेहं पिच्छिलं च कफान्वितम् ।

इयावाहणं सफेनं च तनु क्लृप्तं च यातिकम् ॥ ११ ॥

रक्तपित्तं कपायामं कृष्णं गोमूत्रसंनिभम् ।

मेचकागारधुमाभमज्ञानामं च वैत्तिकम् ॥ १२ ॥

संस्फटिकं संसर्गाञ्जिह्वं सान्निपातिकम् ।

तस्य दोषसम्बन्धविशेषेण लिङ्गान्याह—सान्द्रमित्यादि ।
कपायवदाना यस्य तद कपायामं, पाटलमित्यर्थं । कृष्णस्य
वस्त्रादे सप्तरगन्धकादिभिर्मण्डणोक्तस्य यो वर्णं स मेचक ।
ननु पित्तमेव रक्तपित्तमित्युक्तं तत्तस्य शैमिकं भवति ?
उच्यते—सामान्यसंज्ञासौ पित्तमेव रक्तपित्तनिर्वेकं यथा सर्व-
गुणेषु वायु, यथा सर्वज्वरेषु पित्तभारमग्नक, तदेव यदोषव्येन
कफेन सलक्षणकारिणा युक्तं रक्तपित्तकरं भवति, तदा सामा-
न्यसंप्राप्तिसंप्राप्तं पित्तस्यैव शैमिकमेव यान्त्रत्वादिसलक्षण-
कारिणा व्यपदिश्यते—शैमिकं रक्तपित्तमिति । यथा शैमिके
शुक्ले सामान्यसंज्ञायागतात् परिस्रज्यं शैमिकमेव व्यवधेसो
भवति, यथा वा कफज्वरे तद्वज्वरपानपायिकारणमनाहस्य
विशेषलक्षणकारिणा शैमिकमेव व्यवधेसो भवति, एव चाति-
केऽपि रक्तपित्ते व्याख्येयम् । यत्तु कफकारणविरहितेन केनैतन्नैव
पित्तं एतद्वता जनितं रक्तपित्तं वैत्तिकं रक्तपित्तलक्षणं भवति
तत् वैत्तिकं रक्तपित्तमित्युच्यते । लक्षणमेव दोषव्यवधेसो
भवति, तेन यद्वैत्तिकं जनितं लक्षणयुक्तं रक्तपित्तं भवति तत्तदोष-
जमेति व्यवधिस्यते । शैमिकादिरक्तपित्तप्रसेया वैत्तिकं
रक्तपित्तोऽप्युच्यते पित्तं भवति, यत्तद्वेन पित्तं सलक्षणानि
करोति, नान्यत्र, एव व्यवस्थितं यदुच्यते—केवळवैत्तिकस्य

रक्षपित्तस्य मार्गं नास्ति, यतो वातरकमयो याति, कफारब्ध-
मूर्ध्वमिति प्रतिपादित, तदपि न, यत पित्तकस्यामूर्ध्वगमनम-
भोगमन वा भवत्येव, परं पित्तिकं यदूर्ध्वं याति तन्मार्गमदिष्टा
कफस्युक्तं भवति, यथाधो याति तद्वातस्थानस्यन्नाद्वातातुगत
भवति । मार्गसंबन्धानुगतस्य दोष स्वलक्षणद्वारात्वाद्यानु-
बन्धः । तेनासी पित्तिके रक्षपित्तेऽपि 'एकदोषानुगत साध्य'
इत्यादिबचनेषु न पृथक्ते । यत स्वतन्त्रो अथकलित्प्रथ दोषोऽनु-
बन्धः, तद्विपरीतस्तु अनुबन्धः, तेन यथोक्तलक्षणकारिणा
दोषेणानुबन्धेन वातिकत्वादिभ्यपदेशो रक्षपित्तेषु, न मार्ग-
संबन्धानुगतेनास्वलक्षणकारिणाऽनुबन्धरूपेणेति । अन्ये तु
प्रदेशान्तररक्षितेन पित्तन यदोत्तराजाल रक्षपित्तस्य संबन्धो भवति
तदैव पित्तिक रक्षपित्तं भवतीति सूत्रे ॥ ११ ॥ १२ ॥—

एकदोषानुगतं साध्यं द्विदोषं याप्यमुच्यते ॥ १३ ॥
यत्रिदोषमसाध्यं तन्मन्दात्रेरतिवेगयत् ।
व्याधिभिः क्षीणदेहस्य वृद्धस्यानश्रतस्य यत् ॥ १४ ॥

सप्रति साध्यासाध्यविभागमाह—एकेत्यादि । एकदोषानु-
गमित्युक्तदोषलक्षणयुक्तम्, एव द्विदोषमपि दोषद्वयलक्षण-
युक्तम्, एव त्रिदोषमपि ज्ञेयम् । न तु मार्गसंबन्धानुगतमपि
दोषं प्रक्षिप्य द्विदोषत्व त्रिदोषत्व वा गणनीयं, तथाहि सति
केवल रक्षपित्तं न स्यादेव, तथा सप्रतिषं प्राप्तं दोषं पृथीत्वा
मार्गसंबन्धानुगतेन वायुना कफेन वा योगाद्विदोषजत्वमेव
सर्वदा स्मृतं, न 'एकदोषानुगत साध्य' इति यदुक्तं तत् स्मृतं,
तस्माद्यथोक्तमेव साधु । मन्दात्रेरतिवेगयति प्रथमेवासाध्य-
लक्षणं, व्याधिभिः क्षीणदेहस्येत्यादि न पृथगेव ॥ १३ ॥ १४ ॥

गतिरुध्वंमघधैव रक्षपित्तस्य दर्शितः ।
ऊर्ध्वां सप्तविधद्वारा द्विद्वारा त्वधरा गतिः ॥ १५ ॥
सप्त चिह्नद्राणि क्षिरसि द्वे चाधः, साध्यमूर्ध्वंगम् ।
यान्वं त्वधोगं मार्गीं तु द्वावसाध्यं प्रपद्यते ॥ १६ ॥
यदा तु सर्पच्छिद्रेभ्यो रोमकूपेभ्य एव च ।
पतंते क्कामसत्त्रेभ्यो गतिं तस्माद्दुरान्तिनीम् ॥ १७ ॥
यद्योभयभ्यां मार्गाभ्यामतिमान् प्रयतंते ।
तुल्यं कुण्ठपगन्धेन रक्तं क्षुण्णमतीत्य च ॥ १८ ॥
संसृष्टं कफवाताभ्यां कण्ठे सञ्जति चापि यत् ।
यथाप्युपद्रव्यं सर्वैर्यथोक्तैः समभिद्रुतम् ॥ १९ ॥
हृत्त्रितीलहरिताताम्रैर्यैर्गण्डपद्रुतम् ।
क्षीणस्य फासमानस्य यद्य तद्य न सिध्यति ॥ २० ॥
यद्विदोषानुगतं यद्वा शान्तं शान्तं प्रकुप्यति ।
मार्गांन्मार्गं चरेद्यद्वा याप्यं पित्तमवृद्धं च तत् ॥ २१ ॥

गतिरुध्वंमघधैव दर्शयितुं गतिरुध्वंमघधैव—गतिरु-
ध्वंमित्यादि । गतित्रयान्तरमन्धसाध्यत्वात्—यदा तु धरं

च्छिद्रेभ्य इत्यादि । यद्योभयभ्यामित्यादिना कुण्ठमतीत्य चेत्-
न्तेनासाध्यतालक्षणमाह । अत्र मार्गाभ्यामित्यनेन न योगपथेन
मार्गप्रवृत्तिर्व्यवस्थिता, किंतु प्रत्येकं, मार्गद्वयप्रवृत्तत्वात्प्राप्यत्वेन
पूर्वमेवोक्तत्वात् । कुण्ठपगन्धेनेति यवगन्धेन । कण्ठे सञ्जतीति
कण्ठाद्धिर्न याति । यद्योत्तरिति निदानोक्तं, तत्र हि उपद्रवा-
खल दूर्ध्वत्यारोचकद्वयं खरमेदान्ता उच्यते । हृत्त्रिदोषानु-
गमित्युक्तं क्षीणस्य कान्तिनो न सिध्यतीति ज्ञेयम् । यत्रिदोषानु-
गमित्यनेनानुबन्धरूपदोषद्वययोगाद्याप्यत्वमुच्यते, यत्तु पूर्व द्विदो-
षं याप्यमित्युक्तं तदनुबन्धरूपद्वयगन्धान्याभिप्रायेणेति न
पौनःपुन्यम् । मार्गांन्मार्गं चरेदिति ऊर्ध्वं गुण परिलज्ज
नासा यातीत्यादि ज्ञेयम्, ऊर्ध्वंगस्य त्वधोगमनेऽपोगत्वादेव
याप्यत्वं भवति, अधोगं तु मार्गान्तरमगच्छदपि स्वत एव
याप्यम् । तस्माद्यथोक्तमार्गपरिवर्तान् विवक्षितः ॥ १५-२१ ॥

एकमार्गं यद्वयतो नातिवेगं नयोत्थितम् ।
रक्षपित्तं सुखे काले साध्यं स्यान्निरुपद्रवम् ॥ २२ ॥

एकमार्गमित्यादिना साध्यलक्षणम् । एकमार्गमिति सामान्य-
बचनेऽप्यूर्ध्वमार्गमेव सूचयते, अधोगस्यैवमागमसापि याप्य-
त्वात् । सुखे काले इति हेमन्ते क्षिप्रिरे च । अत्र मार्गं
तथा दोषेण तथा लक्षणेन साध्यासाध्यत्वाप्यमेवा पृथग्पञ्चा ।
तत्र च साध्यलक्षणयाप्यलक्षणमेलेकं याप्यत्वमेव, साध्यासा-
ध्यमेलेकेऽसाध्यत्वमेव, यथा—एकदोषयदधोगतं तदेकदोषत्वात्
साध्यं किन्तुधोगतत्वात्साध्यं, यत्रिदोषमधोगतं तदधोभवत्वेन
साध्यं किंतु त्रिदोषत्वात्साध्यमेवेति ज्ञेयम् । यद्युक्तं—'ना-
साध्यं साध्यतां याति साधो याति त्वसाध्यताम्' (नि. अ. ८)
इति, 'साध्या साध्यत्वमासाध्यं साध्यासाध्यतां तथा'
इति च ॥ २२ ॥

क्षिण्णोष्णमुष्णरूपं च रक्षपित्तस्य कारणम् ।
अधोगस्योत्तरं प्रायः पूर्वं स्यादूर्ध्वंगस्य तु ॥ २३ ॥
ऊर्ध्वं कफसंसृष्टमधोगं माद्यतानुगम् ।

द्विमार्गं कफवाताभ्यामुभयभ्यामनुबन्धयते ॥ २४ ॥
क्षिण्णोष्णमित्यादि निदानोक्तमपि प्रायश्चित्वादिदोषोद्दर्श-
नार्थं पुनरिदोष्यते । प्रायश्चित्तेन कदाचिद्रक्षोष्णमपि ऊर्ध्व-
ंगस्य हेतुर्भवति, तथा क्षिण्णोष्णमपि अधोगस्येति दर्शयति ।
एव च निदानमार्गांनिवेगं सति 'मार्गीं दोषानुबन्धं च निदानं
प्रवर्तय च' इत्यत्र मार्गीरप्यं पठितं... । यद्यप्यधोगे
रक्षोष्णमेव परं हेतुत्वात्पि क्षिण्णोष्णं कदाचित् कारण
भवति, क्षिण्णोष्णं कथोऽप्यधोगं भवति; एवमूर्ध्वंगेऽपि
चिन्तनीयम् । ऊर्ध्वं कथंयद्यस्मिन्नासापि प्रायश्चित्त-
संबन्धमपिचापे ज्ञेयः ॥ २३ ॥ २४ ॥

अक्षीणयत्नमासस्य रक्षपित्तं यत्सतः ।
तदोपद्रुमुत्तिष्ठेत् एतादी स्तन्मनमर्हति ॥ २५ ॥

गलप्रहं पूतिनस्यं मूच्छायमरुचिं चरम् ।
 गुलं ह्रीद्वानमानाह किलासं रुच्छ्रुमृताम् ॥२६॥
 कुष्ठान्यशांसि वीसर्पं वर्षनाशं भगन्दरम् ।
 पुदीन्द्रियोपरोधं च कुर्यात्स्तम्भितमादितः ॥२७॥
 तस्मादुपेक्ष्यं यत्नो वलदोपविचारिणा ।
 रकपित्तं प्रथमतः प्रवृद्धं सिद्धिमिच्छता ॥ २८ ॥

अथत इत्यनेन सतर्पणोत्थित दर्शयति । उल्लिख्यमिति प्रवृत्तु-
 न्नुत्तमं, क्षामदोषाधितत्वात् । वलदोपविचारिणेति यद्वयं यत्नोत्तम
 सपर्यवेद हीनदोषत्व वा तदेव स्तम्भन कार्पणम् ॥ २५-२८ ॥

प्रायेण हि समुत्क्रुष्टामादोषाच्छरीरिणाम् ।
 वृद्धिं भयाति पिच्छारुक्सात्तल्लहयमादितः ॥२९॥
 मार्गां दोषानुबन्धं च निदानं प्रसमीक्ष्य च ।
 तद्धनं रकपिच्छादौ तर्पणं वा प्रयोजयेत् ॥ ३० ॥

सप्रति क्लृप्त लघुनहेतुमाह—मार्गमित्यादि । तत्रोर्ध्वमार्गं,
 धामं पित्त, कफो दोष, सिग्धोष्ण च निदान लघुनप्रयोजक;
 तद्विरुक्तिं तु मार्गादि भोजनरूपतर्पणप्रयोजकम् । तर्पयतीति
 तर्पणमशनम् । तेन यवागृतर्पणं च प्राण्यम् । ये तु तर्पणदा-
 ष्ढेन सक्तुतर्पणमेव प्राहयन्ति तेषां यवागृदानपक्षो न संयु-
 हीत स्यात् ॥ २९ ॥ ३० ॥

ह्रीन्नेरचन्दनोशीरमुस्तपर्पटकैः शृतम् ।
 केवलं शृतशीतं वा दद्यात्सोयं पिपासये ॥ ३१ ॥
 ऊर्ध्वगे तर्पणं पूर्वं पेषां पूर्वमधोगले ।
 कालसात्म्यानुबन्धनो दद्यात्प्रकृतिकल्पवित् ॥३२॥
 जलं पर्जुरमृद्धीकामधूकैः सपरूपकैः ।
 शृतशीतं प्रयोक्तव्यं तर्पणार्थं सशर्करम् ॥ ३३ ॥
 तर्पणं सघृतक्षौद्रं लाजाचूर्णं प्रदापयेत् ।
 ऊर्ध्वगं रकपित्तं तत् पीतं काले ज्यपोहति ॥ ३४ ॥
 मन्दाग्नेरम्लसात्म्याय तत् साम्लमपि कल्पयेत् ।
 दाडिमैरमलकेर्षिद्वानम्लार्थं चानुवापयेत् ॥ ३५ ॥

केवलमिति ह्रीन्नेरादिरहित, जलमेवैक केवलमौषधदेयिणे
 प्रुफाय देयम् । पूर्वमिति पदेन पश्चाद्गुल्लहयकारक निषेधवति ।
 कालो हेमन्तादि, अणुबन्धो दोषानुबन्ध । प्रकृतिः स्वाभाविकी
 इत्याणा गुफलायवादिषा, फलन कल्प संस्कार इत्यर्थ ।
 एतेन काल दोषानुबन्धं च ज्ञात्वा यस्य यत्नसाध द्रव्य युक्त
 भवति तेन तर्पणं यवागृत्वा कार्यैत्यर्थ । सर्जुरादिना जलं यज-
 ष्विधानेनैव कर्तव्यम् । एतच्च जलमत्र मधुरमप्यूर्ध्वगे कफ-
 सृष्टेऽपि रकपित्तं यौगिकं भवति, रकपित्तव्याधिप्रवृत्तीक-
 ल्यात् ॥ ३१-३५ ॥

शालिपट्टिकनीचारकोरदूपप्रशान्तिकाः ।
 श्यामाकथ प्रियङ्गुश्च भोजनं रकपित्तिनाम् ॥ ३६ ॥
 मुद्गा मसूराथणकाः समकुष्ठादकीफलाः ।
 प्रशस्ताः सूपयूपायं कल्पिता रकपित्तिनाम् ॥३७॥
 पटोलनिम्बवेनाम्रप्लक्षवेतसपल्लवाः ।
 किराततिकर्कं शाकं गण्डीरः सकठिल्लकः ॥ ३८ ॥
 कोविदारस्य पुष्पाणि कादमयस्याथ शात्मले ।
 अन्नपानविधौ शाकं यच्चान्यद्रकपित्तनुत् ॥ ३९ ॥
 शाकार्यं शाकसात्म्यानां तच्छस्तं रकपित्तिनाम् ।
 सिद्धं वा सर्पिणा शृष्टं यूपवद्धा विपाचितम् ॥४०॥
 पारायतान् कपोतांश्च लाघान् रकाक्षयवकान् ।
 शशान्कपिञ्जलानेणान्धरिणान्कालपुच्छकान् ॥४१॥
 रकपित्ते हितान् विद्याद्रसांस्तेषां प्रयोजयेत् ।
 ईपदम्लाननम्लान्या घृतभृष्टान्सशर्करान् ॥ ४२ ॥
 कफानुगे यूपशाकं दद्याद्घातानुगे रसम् ।
 रकपित्तं यवागृनामतः कल्पः प्रवक्ष्यते ॥ ४३ ॥
 पशोत्पलानां किञ्चलकः पूत्रिपर्णी प्रियङ्गुकाः ।
 जले साध्या रसे तस्मिन्पेषया स्याद्रकपित्तिनाम् ४४
 चन्दनोशीरलोघ्राणां रसे तद्वत् सनागरे ।
 किराततिककोशीरमुस्तानां तद्रदेव च ॥ ४५ ॥
 धातकीधन्वयासाम्बुविल्वानां वा रसे श्रुता ।
 मसूरपूत्रिपर्ण्योर्वा स्थिरामुद्गरसेऽथ वा ॥ ४६ ॥
 रसे दरेणुकानां वा सघृते सवलारसे ।
 सिद्धाः पारायतादीनां रसे वा स्युः पृथक्पृथक् ४७
 इत्युक्ता रकपित्तप्रयः शीताः समधुर्कराः ।
 यवाग्वः कल्पना चैषा कार्या मांसरसेष्वपि ॥ ४८ ॥

शालीलादिनाऽम्रमाह । प्रशान्तिका जलमप्ये प्रयो भवति ।
 प्रियङ्गु कठु । कोरदूपस्य रकपित्तहेतुत्व निषाद्यमापसुपादिभु-
 कस्यैव महिम्ना निदाने प्रोक्तम्, अथ तु कपायमधुरल्लुत्वात् ।
 कोरदुष केवलो रकपित्तहर एवेतीह पठ्यते । एव गण्डीरोऽपि
 निदाने गुराद्यौनीरकादिभुक्त एव हेतुत्वेनोक्तं, यं तु केवलं
 हितं एव, किंवा स्थलजलजमेदेन गण्डीरो द्विविध, तत्र हरि-
 तवर्गपठितो यं च निदानं भवति, इतरस्तु जलजं शाकवर्गं
 पठितो यं स इह कफप्रधिकं रकपित्तं ज्ञेयं । यूपवद्धा विपा-
 चितमिति यूपो यथा दाडिमासम्भ्रज्ययुक्तो जले विपाच्यते
 तथाऽयमपीत्यर्थं, किंवा यूपयुक्तं यथा भवति तथा विपाचि-
 तमित्यर्थं । रकाक्षयोक्ताक । यूपश्च शाकं चेति यूपशा-
 कम् । रकपित्ते यवागृनामित्यादि ॥ ३६-४८ ॥

यथाः सयास्तुकः शस्तो विबन्धे रकपित्तिनाम् ।
 धातोल्बणे तिच्छिदिः स्यादुमुद्गररसे श्रुतः ॥ ४९ ॥

१ 'बलदोषी प्रवक्ष्यता' इति पा० । २ 'प्रवृत्' इति पा० ।
 ३ 'दाडिमासम्भ्रजे' इति पा० ।

१ 'गण्डीर सकठिल्लक' इति पा० ।

मयूरः पुष्कनिर्युद्धे न्यग्रोधस्य च कुकुटः ।
रसे विर्योत्पलादीनां वर्तकरुकरो हितौ ॥ ५० ॥
वृष्यते तित्तकेः सिद्धं वृष्णाग्ने वा फलोदकम् ।
सिद्धं विदारिगन्धाद्यैरयं वा शृतशीतलम् ॥ ५१ ॥

श्रावस्थिक भोजनमाह—शश इत्यादि । अत्र शश. कपा. यत्नाद्रकपित्तहरो भवत्येव, विबन्धहरेण वास्तुकेन सत्त्वतत्वा- द्विबन्धहरोऽपि भवति । एवं तित्तिरिमयूर(दयो यद्युष्णत्वेन वातहरास्तथाऽपि रकपित्ते न हिता उष्णत्वेन, तदथ तेषां साधने उदुम्बररसादयो रणपित्तहारा नियुज्यन्ते, तथा सति वातं रकपित्तं न प्रनति । प्रतिनियतसाधकद्रव्योपन्यासात् सधो- गमहिम्नैव कार्यकरा भवन्तीति ज्ञायते । न शश. कपायोऽपि विबन्ध करोति, वास्तुकघर्षकारत्वात्; न तित्तिरिप्रधृतयो रक- पित्तं षोषयन्ति, उदुम्बररसादिसंस्कारात्, एव विपरीतफल- सम्भवो नास्ति, सधोयमशंकरचिन्त्यत्वात् । वास्तुकरसे एव शशस्य साधनप्रयोग, इतरसाहचर्यात् । उक्तं हि—“विपचेतु वास्तुकरसे शश विबन्धे पुरीयत्” इति । सिद्ध विदारिगन्धाद्यै- रिति शालिपर्णादिप्रयमूलशृतमुदकम् ॥ ४९-५१ ॥

ज्ञात्वा दोषानुबलौ बलमाहारमेव च ।
जले पिपासत्वे दद्याद्द्विसर्गद्वेषशोऽपि वा ॥ ५२ ॥

सप्रति पानीयदानविषयप्रकारमाह—ज्ञात्वेत्यादि । दोषा- विद्धि वातकफौ, पित्तं तु नायकमेव नातुबलम् । विषर्गाविति विरते, वायुदिच्छमित्यर्थः । पशान्तरमाह—अल्पशोऽपि वा, श्लोक श्लोकमित्यर्थः । अत्र यदि बलवानभि शरीरं च महत्पदा विषर्गपर्यन्तं जलं देय, विषर्गमे तु पानीय नातिपथ्य, तेनाल्पशो देयम् ॥ ५२ ॥

निदानं रकपित्तस्य रार्त्तिकचित् संप्रकाशितम् ।
जीवितारोग्यकामैस्तत्र सेव्यं रकपित्तिसिः ॥ ५३ ॥

रकपित्तनिदानबर्बनार्थमाह—निदानमित्यादि ॥ ५३ ॥
इत्युद्यमानं निर्दिष्टं क्रमशो रकपित्तनुत् ।
वक्ष्यते बहुदोषाणां कार्यं यलयतां च यत् ॥ ५४ ॥
अशीणबलमांसस्य यस्य संतर्पणोत्थितम् ।
बहुदोषं यलयतो रकपित्तं शरीरिणः ॥ ५५ ॥
काले संशोधनाहस्य तद्वेरेचिरुपद्रवम् ।
विरेचनेनोर्ध्वभागमधोगं चमनेन च ॥ ५६ ॥
त्रिवृतात्मभां प्राज्ञः फलान्पारग्वधस्य वा ।
प्रायमाणां गवाक्ष्या वा मूलमामलकानि वा ॥ ५७ ॥
विरेचनं प्रयुञ्जीत प्रभूतमधुशर्करम् ।
रस- प्रशस्यते तेषां रकपित्तं विरोपतः ॥ ५८ ॥

१ 'विरोपपहादीनां' इति पा० । २ 'शृतशीतमपाति वा' इति पा० । ३ 'बहुशो वा' इति पा० ।

वमनं मदनोन्मिद्यो मन्थः सक्षोद्रशर्करः ।
सशर्करं वा सलिलमिक्षुणां रस एव वा ॥ ५९ ॥
वत्सकस्य फलं मुस्तं मवूनं मधुकं मधु ।
अधोवहै रकपित्ते वमनं परमुच्यते ॥ ६० ॥
ऊर्ध्वेनो शुद्धकोष्ठस्य तर्पणादिः क्रमो हितः ।
अधोगते यथाग्नादिर्न चेत्यान्माहृतौ बली ॥ ६१ ॥

वक्ष्यते इत्यादिना संशोधनानि प्रधानमेघनत्वाद्बुच्यन्ते । अशीणबलमांसस्येत्वेन सहजा यत्नादानिरन्वते, यत्नत इत्यनेन कालकृत बलमुच्यते । काले संशोधनयोगेऽनलुष्णशीतकाले । निरुद्रवमिति क्रियाविरोधं, किंवा रकपित्तविरोधम् । विरे- चनेनोर्ध्वभागमित्यादिना अनुलोमहरण रकपित्ते निषेधयति । उक्तं च—“प्रतिमार्गं च हरण रकपित्ते विधीयते” (वि. अ. ३) इति । रकपित्ते विशेषत इत्यनेन रकपित्तान्मन कन्ध- नोऽप्येषा भवति । वमनमिति वमनकारको योगो वमनमु- च्यते । मदनस्य दोषाप्येषया कर्वादिना मात्रा कल्पे वक्ष्य- माणा हेवा । सशर्करं सलिले तथेशुभरे मदनयोगादेव वमन- कर्तुं श्रेयम् । अधोवहै ह्यत्रापि शुद्धकोष्ठस्येति बोध्यम् । न चेत्यान्माहृतौ बलीत्यनेन यदि माहृतौ बली स्यात्ता मासौदन एव देय इति ज्वरोक्त विधि स्वयति ॥ ५९-६१ ॥

यलमांसपरिक्षीणं शोकभाराध्वकथितम् ।
ज्वलनादित्यसंततमन्यैर्वा शीणमामयैः ॥ ६२ ॥
गर्भिणीं स्वयिरं वालं रुद्रात्प्रमिताशिनम् ।
अवम्यमविरेच्यं वा यं पश्येद्रकपित्तिनम् ॥ ६३ ॥
शोषेण सातुबन्धं वा तस्य संश्रमनी क्रिया ।
शस्यते रकपित्तस्य परं साऽथ प्रवक्ष्यते ॥ ६४ ॥
अदरुपकमृद्धीकापथ्याकाथः सशर्करः ।
मधुमिधः श्वासकासरकपित्तनिवहणः ॥ ६५ ॥
अदरुपकनिर्युद्धे प्रियङ्गुं मृत्तिकाजने ।
विनीय लोत्रं शौद्धं च रकपित्तहर पिषेत् ॥ ६६ ॥
पदाकं पदाकिञ्चकं दूर्वां वास्तुकनुत्पलम् ।
नागपुष्पं च लोत्रं च तेनैव विधिना पिषेत् ॥ ६७ ॥
प्रपौण्डरीकं मधुकं मधु चाभ्यदाह्रसे ।
यवासभृङ्गरजसोमूलं वा गोशुद्धसे ॥ ६८ ॥
विनीय रकपित्तं पेयं साधपण्डुलाशुना ।
शुकं वा मधुसर्पिभ्यां लिद्याद्रोभ्यह्रसम् ॥ ६९ ॥
अदिरस्य प्रियङ्गुणां कोविदारस्य शास्मलेः ।
पुष्पनूपानि मधुना लिद्याद्रा रकपित्तिकः ॥ ७० ॥
शुद्धालकानां लाजानां मुस्तपय्ज्वर्योरपि ।
लिद्याच्चूर्णानि मधुना पशानां केशरस्य च ॥ ७१ ॥

१ 'अधोवे रकपित्तं तु' इति पा० ।

धन्वजानामश्चिह्नान्मधुना मृगपक्षिणाम् ।
सहोदं प्रधिवे रक्ते लिखात्पारावते शकृत् ॥ ७२ ॥

सुरभनविषयमाह—यत्कामोत्सादि । शोषेणेति राजय-
क्षण । अतरुषश्चन्द्रोकेत्यादि कामसाहचरं केचिदाहुः । अत-
रुषकनेर्युद्ध इत्यादी प्रियद्वाराधीना मिलितानां कल्क- कर्प,
शैदस च कर्षो प्रस, परिभाषावत्त्वात् । उक्त चाग्निवेशेन—
“हर्षभूषेण कल्कस्य गुडिकानां च चर्कसः । मानां शौरप्रता-
पीनां काषत्रेदेषु चूर्णवत्” —इति । अन्ये तु युज्ये—चूर्ण-
पीना कर्षमानत्वं स्वतन्त्रप्रयोगे भवति । अत्र चातरुषकायः
काषपरिभाषाया कार्यं, कल्कस्य कल्कपरिभाषाया कार्यं । प्रियद्व-
राधीनां प्रलेक कर्षमानत्वे नेत्रभ्रूसत्यं भवति, तेनात्ममा-
नस्य कर्षस्य कर्तव्यता युक्ता । तैनेव विधिनेति अतरुषकनिर्मु-
द्धर्षयुक्तम् । अदिरत्सेलाद्यां प्रथमचूर्णनीतिं बहुवचनत्वात्प्रपि-
त्सदिति विशेषणं पुष्टपस्य वैयम् । धन्वजानामिति जाह्नव्यानाम् ॥ ६२-७२ ॥

उत्पीरकार्तीयकलोप्रपत्रक-
प्रियद्वृकाफट्टकलशगुणैरिकाः ।
पृथक्पृथक् चन्दनतुल्यमागिकाः
सशर्करास्तण्डुलघाषानाहुताः ॥ ७३ ॥
रक्तं सपित्तं तमकं पिपासां
दाहं च पीता, शमयन्ति सद्यः ।
किराततिकं क्रमुकं समुक्ष्तं
प्रवीण्यरीकं कमलोत्पले च ॥ ७४ ॥
ईनिरेस्पृहानि पटोलपत्रं
तुरालमा पण्डको मृगालम् ।
धनञ्जयोलुम्परवेनसत्यद्र-
व्यप्रोघनालेययासकत्यक् ॥ ७५ ॥
तुगाष्टतावेतंसतण्डुलीयं
ससारिये मोचरसः समङ्गा ।
पृथक् पृथक् चन्दनयोजितानि
तैनेव कल्पेन दितानि तत्र ॥ ७६ ॥

उत्पीरयोः पृथक् पृथगिति बोधार्था, तैने प्रलेकमुत्पीरयोर्ना
चन्दनप्रमाणां प्रयोगे वर्धयति, तथा चाद्यैः प्रयोगे भवन्ति । सश-
र्करा इति कषनेनात्र शकरा यमभाषणं देया, उक्तं चाग्निवेशे—
“मापिकं द्विद्व, त्रिन्मृषक्यकाशालु शानिका । जितोष्णप्रु-
क्षारा उष्मा, एषा प्रकल्पना” इति । यत्र शर्करायाः प्रतीकत्वं
उत्र प्रलेपनार्थेनेव शर्करा देया । किरातारिकेऽपि पृथक् पृथक्
चन्दनयोजितानां तैनेव यमचन्दनत्वं प्रलेक इत्यप्रयोगानाम् ।
तैनेव कल्पेनेत्यनेन यथावत्तत्वं तत्रुलपात्रानामुक्तं बोधयते ।

१ दास भ्यास्तान् 'रुद्रिचमुद्' इति कदाचिन्नादिम् शकः
२ 'समन्वय' इति शकः । ३ 'स' इति शकः । ४ 'स' इति शकः । ५ 'स' इति शकः ।

क्रमुक परिचलोत्पन्नम् । धनञ्जयोर्जुनम् । उता प्रियद्वम् । अनत्रा
वराहकान्ता, कज्जलरिति लोके ॥ ७३-७६ ॥

निदि स्थिता वा स्वरसीकृता वा
केलकीकृता वा मृदिताः शृता वा ।
एते समस्ता गणनाः पृथक्वा
रक्तं सपित्तं शमयन्ति योगाः ॥ ७७ ॥

निषिस्थिता इत्यादिना किरातविद्याधीनां कल्पनामाह । निदि-
स्थिता यैस्तेन शीतकषायं सच्यते । मृदिता इति फण्डीकृता,
कल्पेप्रहणेन चूर्णसापि प्रहणं भिद्यते, यत मुद्युते पडेव कल्पा
पाठमेधात् पञ्चमत्वे—“क्षीरे रस कल्कमयो कषायः शृतय
शीतं च तथैव फण्डः । कल्पाः पडेते जलु मेघनाभा यद्योत्तरं
वै लपय प्रदिश (सू सू अ. ४४)” इति । अन्ये तु चूर्ण-
मपि फण्डशब्देन शब्दते इति युज्यते । यदा तत्र फण्डप्रहणा-
देव स पाठः सुसुधे प्रमाणं, तदा चूर्णशब्देन च कल्पान्तये-
बोधयते (१) । इह तु फण्डस्य श्रुतत्वात् कृष्णादेवादिप्रकित एव
फण्डो भाष्य । यदुक्तं—“क्षुण्णस्य सलिले कृते मृदितास्योद्धृतस्य
च । यो रसो मृद्यते तन्मै स फण्ड उपशरीरितः” इति । तैनेह
निर्देव, कल्क एव चूर्णशब्देनोच्यते । सप्रति च्यलस्यमस्यप्रयो-
गमेपामाह—एते इत्यादि । गणस्य इति उच्चीरादिगणस्य, किरात-
विद्यादिगणस्य, तुगादिगणस्येति । अत्र च प्रलेकप्रयोगे तन्म-
चन्दनत्वं श्रुतं, यदा गणनाः प्रयोगो भवति तदाऽपि चन्दनस्य
यत्ने भाग्ये देव इति न्यासयानचरति उक्तः ॥ ७७ ॥

मुद्गाः सलाजाः सयवाः सङ्कण्णाः
सोर्षारिमुस्ताः सह चन्दनेन ।
वलाजले पसुंषिताः कषाया
रक्तं सपित्तं शमयन्त्युदीर्षम् ॥ ७८ ॥

वलाजल इति बलावापितशीतजले । पसुंषिता कषाया इति
शीतकषाया ॥ ७८ ॥

वैदूर्यमुक्तामणिनैरिकाणां
मृच्छङ्गुद्देमानलकोदकानाम् ।
मधूदकस्यैश्वरसस्यै च
पानाचलम् गच्छति रक्तपित्तम् ॥ ७९ ॥
उदीरपयोत्पलचन्दनानां
पफस्य लोष्टस्य च यः प्रसाद् ।
सशर्करा शौर्ययुताः सुशोतो
रक्तातियोगप्रशमाय देयः ॥ ८० ॥
प्रियद्वृकाचन्दनलोधसारिवा-
मधूकमुस्तामघातकीजालम् ।
समृद्यसाद् सह पक्षिकाम्युने
सशर्कर रक्तनिघर्षण परम् ॥ ८१ ॥

१ 'सोर्षारि' इति शकः । २ 'समन्वय' इति शकः । ३ 'स' इति शकः । ४ 'स' इति शकः । ५ 'स' इति शकः ।

वैद्यादिभिः सह स्थितं जलं वैद्यादिजलं हेयम् । उष्णीरेत्यादौ
शीतकषाये प्रसाद इति प्रथमं जलं प्राह्यम् । त्रियम्बुवादाव-
भयमुष्णीरम् । घृत्वासादमित्त्रं घृतप्रघातोऽप्यनन्तरं प्रक्षेप्यः
एवं यष्टिकाप्रयोगेऽपि ॥ ८० ॥ ८१ ॥

कषाययोगैर्विधेयैर्यथोक्तै-
र्द्वैतिसनले श्लेष्मणि निर्जिते च ।
यद्रक्तपित्तं प्रशमं न याति
तत्रानिलः स्यादनु तत्र कार्यम् ॥ ८२ ॥

तत्रानिलः स्यादिति तत्र बलवान् वातः स्यात् ॥ ८२ ॥

छायं पयः स्यात् परमं प्रयोगे
गन्धं शृतं पञ्चगुणे जले वा ।
सर्वाकरं माक्षिकसंप्रयुक्तं
विदारिगन्धादिगणैः शृतं वा ॥ ८३ ॥

द्राक्षाशृतं नागरकैः शृतं वा
बलाशृतं गोक्षुरकैः शृतं वा ।
सजीवकं सर्पभक्तं ससर्पिः
पयः प्रयोज्यं सितया शृतं वा ॥ ८४ ॥

शतावरीगोक्षुरकैः शृतं वा
शृतं पयो वाऽप्यथ पर्णिणीभिः ।
रक्तं निहन्त्याशु विशेषतस्तु
यन्मूत्रमार्गात् सर्जनं प्रयाति ॥ ८५ ॥

विशेषतो विट्पपसंप्रबुधे
पयो मतं मोचरसेन सिद्धम् ।
घटावरोद्द्वैपटशुक्रकैर्या
हीवेरनीलोत्पलनागरैर्या ॥ ८६ ॥

कषाययोगान् पयसा पुरा वा
पीत्याऽनु चायात् पयसेव शालीन् ।
कषाययोगैरथवा विपक-
मेतैः पिबेत् सर्पित्तिल्वे च ॥ ८७ ॥

वासां सद्यानां सपलाशमूलां
कृत्वा कषायं कुसुमानि चास्याः ।
प्रदाय कल्कं विपचेद्भूतं तत्
सक्षौद्रमाश्वेय निहन्ति रक्तम् ॥ ८८ ॥

इति वासाघृतम् ।

प्रयोग इति अभ्यासे । सर्जीवकमित्यादौ सर्जीवकं सर्पभक्तं
च शृतं यत् पयस्तत् ससर्पिल्लया तितया च युक्तं प्रयोज्यं
पेयमिति ज्ञेयम् । पर्णिण्यः पर्णिनीचतुष्टयम् । बटशुक्रा अविक्रि-
तनबटपत्राः । कषाययोगानिति अटस्थकारिन् कन्डीहत्यान्
पषाघा पीत्वेत्यर्थः । एतेरिति बन्धुमायैः किंवा एतेरेव कषा-
य. सं. ५५

ययोर्गैर्यथावोच्यतया सर्पिः साधनीयम् । अतिघने इत्यतिमात्र-
रूपपित्तसुतौ । आर्श्या एव वासाया पिधानानुक्रमनाञ्च हेतुष्यम् ।
वासाकुमुमकल्के च केचित् पुष्पकल्कस्यातीव बाहुल्यं भवतीति
कृत्वा प्रत्ये शृते चतुष्पलं पुष्पककं वदन्ति । सक्षौद्रमिति वचनेन
शृत्वात् पादिकलं तन्त्रान्तरप्रलवान्हेयम्; उक्तं हि—“शेहदादः
रमृतः कल्कः कल्कवन्मधुसर्करे” इति । अमिथेरोऽप्युक्तं—
“मात्रा शेहदशृतानां च शेहकायेषु पूर्ववत्” इति; पूर्ववदिति
पादिका ॥ ८३-८८ ॥

पलाशाघृतस्वरसेन सिद्धं
तस्यैव कल्केन मधुद्रवणे ।
लिह्याद्भूतं यत्सककल्कसिद्धं
तद्रत्तं समङ्गोत्पललोधसिद्धम् ॥ ८९ ॥
स्यात्रायमाणायिधिरेप एव
सोडुम्वरे चैव पटोलपये ।
सर्पाणि पित्तज्वरनाशानानि
सर्पाणि शस्तानि च रक्तपित्ते ॥ ९० ॥

मधुद्रवणेति पादिकेन मधुना दवीकृतम् । त्रायमाण्या एवं
सर्पिः पूर्ववत् पक्वस्यम्; उडुम्वरपटोलपत्राभ्यां चापरम् ।
पित्तज्वरनाशानानीत्यनेन सकल्कविक्रित्तवाक्यानि पित्तज्वर-
हराणि ज्ञेयानि, ज्वरविक्रित्तित्ते तु घृतानि जीर्णज्वरहन्तृ-
भोकानि न पित्तज्वरहन्तृतया; अन्ये तु यान्येव जीर्णज्वर-
हराणि घृतानि तान्येव पित्तज्वरहराणि भवन्ति, तेषां तु “रुधं
वेज” (वि. अ. ३) इत्यादिना ज्वरविषयतया समानत्वेन
निर्दिष्टं पित्तविषयत्वम् । प्रदेशान्तरेऽपि ‘जले दृशगुणे सार्धं
त्रायमाणाचतुःपलम्’ इत्यादि यावत् ‘पित्तरक्तभक्तं गुल्मं विषर्पं
पैतिकं ज्वरम्’ (वि. अ. ५) इति, तथा ‘त्रायनिका’ इत्यादि
यावत् ‘वातारके क्षतशीले विषर्पं पैतिके ज्वरे’ (वि. अ. ३९)
इत्यादीनि सकल्कविक्रित्तित्ते पठितानि पित्तज्वरहरघृतानि
कृतव्यानि ॥ ८९ ॥ ९० ॥

अभ्यङ्गयोगाः परिपेचनानि
सेकाचमाहाः शयनानि वेद्यम् ।
शीतो विधिर्वैतिल्विधानमर्घ्यं
पित्तज्वरे यत् प्रथमाय दिष्टम् ॥ ९१ ॥
तद्रक्तपित्ते निखिलेन कार्यं
कालं च मात्रां च पुरा समीक्ष्य ।
सर्पिर्शुंबा ये च दिताः शतेन्य-
से रक्तपित्ते शमयन्ति सद्यः ॥ ९२ ॥

अभ्यङ्गयोग इत्यादिना सर्वं ये दाहगरहण उष्णः पित्त-
ज्वरप्रथमकल्केन तानतिदिशति ॥ ९१ ॥ ९२ ॥

कषानुबन्धे यधिरे सपित्तं
कण्ठागतं स्यादधिकं प्रयोगः ।

युक्तस्य युक्त्या मधुसर्पिषोश्च
क्षारस्य चैवोत्पलनालजस्य ॥ ९३ ॥
मृणालपशोत्पलकेशरणां
तथा पलाशस्य तथा म्रियङ्गोः ।
तथा मधूकस्य तथाऽसनस्य
क्षाराः प्रयोज्या विधिनेव तेन ॥ ९४ ॥

श्चिरं सपित्तं इति रक्तपित्तं । सुत्या युक्तस्यैति मानया
युक्तस्य क्षारस्य प्रयोगः ; युक्तिसम्बन्धेन मानावचनः (कतञ्चार्थ-
प्रतिपादकः) । यद्यपि क्षारस्त्रीक्षण उक्तस्योऽपि कण्डू-
कफविलयनार्थमुत्पलनालादिकृतगुणानुविधानात् क्षारो वीर्यत
एव रक्तपित्तं, रक्तपित्तहरत्वप्रभावाद्भुक्तनालादिक्षारो भवत्वेव
रक्तपित्तहरः, येन स्त्रीक्षणं ब्रह्मणि परित्स्त्र्योत्पलनाला-
दीन्वेव क्षारार्थमाह । ननु, उत्पलानीमानातिवाह्याच्छीतत्वनमप-
यात्वेव, उर्ध्वं च वार्तिके क्षीरसामिदत्तेन—‘शीतं जहति भृषिष्ठं
दग्धं सपदि सोमताम्’ इति चेद्दोषो हि भस्त्रन्वयि गुणोदन
इति ॥ ९३ ॥ ९४ ॥

शतावरीदाडिमितिन्तिडीकं
काकोलिमेवे मधुकं विदारीम् ।
पिष्ट्वा च मूलं फलपूरकस्य
घृतं पचेत् क्षीरचतुर्गुणं घ्नः ॥ ९५ ॥
कासञ्जराणाहविवन्धशूलं
तद्रक्तपित्तं च घृतं निहन्त्यात् ।
यत् पञ्चमूलैरथ पञ्चमिर्था
सिद्धं घृतं तच्च तदर्थकारि ॥ ९६ ॥

इति शतावरीदिघृतम् ।

फलपूरको वीजपूरकः । पक्व पक्वमूलानि रसायनोक्तानि ।
वर्दयकरीखनन्तरोक्तशतावरीदिघृतानुकारि ॥ ९५ ॥ ९६ ॥

कपाययोगा य इहोपदिष्टा-
स्ते चावपीडे भिषजा प्रयोज्याः ।
घ्राणात् प्रवृत्तं च्छिरं सपित्तं
यदा भवेतिःसूतदुष्टदोषम् ॥ ९७ ॥
रक्तं प्रवृष्टे ह्यवपीडयन्धे
दुष्टप्रतिदयायशिरोविकाराः ।
रक्तं सपुं कृणपक्षे गन्धः
स्याद् घ्राणाशाः कृमयश्च दुष्टाः ॥ ९८ ॥
नीलोत्पलं गैरिकशङ्खयुक्तं
सचन्दनं स्यात् सिताजलेन ।
नस्यं तथाऽऽघ्रास्थिरसः समङ्गा
सघातकीमोचरसः सलोधः ॥ ९९ ॥

द्राक्षारसस्येश्वरसस्य नस्यं
क्षीरस्य दूवांस्वरसस्य चैव ।
यवासमूलानि पलाण्डुमूलं
नस्यं तथा दाडिमपुष्पतोयम् ॥ १०० ॥
प्रियालतेलं मधुकं पयश्च
सिद्धं घृतं माहृिपमाजिकं वा ।
आम्रास्थिपूर्वैः पयसा च नस्यं
ससास्त्रिभैः स्यात् कमलोत्पलैश्च ॥ १०१ ॥

प्राणप्रवृत्तरक्तपित्तचिकित्सितमाह—कपाययोगा इत्यादि ।
कपाययोगा इति उशीरकाशीयकेलादिना ये कपाययोगा उ-
च्यन्ते प्राणप्रवृत्ते रक्तपित्तं प्रदेयाः । अवपीडयत् द्रव्यमापोषितं
कृत्वा पीडयित्वा स्त्रो वीर्यते यः स उच्यते; अयं च नि.सूते
रक्तदोषे सति देयः ; विपर्यये दोषमाह—रक्त इत्यादि । सिता-
जलेनेति शकंराजलेन, नीलोत्पलानीनि कल्कीकृत्य अवपीडो
देयः । प्रियालतेलमित्यादी मधुककलेन पयसा द्रवेण सार्प्यं
प्रियालतेलं घृतं माहृिपमाजं वा । आम्रास्थिपूर्वैरिति ‘नस्यं
तथाऽऽस्थिरसः समङ्गा’ इत्यादियोगोक्तं, चारियाकमलोत्प-
लानि च कल्कः, पयो इव इति हेयम् ॥ ९७-१०१ ॥

भद्रधियं लोहितचन्दनं च
प्रपौण्डरीकं कमलोत्पले च ।
उशीरवानीरजलं मृणालं
सहस्रवीर्यां मधुकं पयसा ॥ १०२ ॥
शालीष्टुमूलानि यवासगुन्द्रा-
मूलं नलानां कुशकाशयोश्च ।
कुचन्दनं शैबलमप्यनन्ता
कालानुसार्थां तृणमूलसुद्धिः ॥ १०३ ॥
मूलानि पुष्पाणि च घारिजानां
प्रलेपनं पुष्करिणीसूदश्च ।
उदुम्बराश्वत्थमधूकलोध्राः
कपायवृक्षाः शिशिरास्य सर्वे ॥ १०४ ॥
प्रदेहकल्पे परिपेचने च
तथाऽवगाहे घृततैलसिद्धौ ।
रक्तस्य मित्तस्य च शान्तिमित्छन्
भद्रशियादीनि मिषकं प्रयुज्यात् ॥ १०५ ॥
धारागृहं भूमिगृहं सुशीतं
वनं च रम्यं जलवातशीतम् ।
वैदूर्यमुकामणिभाजनानां
स्पर्शाश्च दाहे शिथिराम्बुशीताः ॥ १०६ ॥
पनाणि पुष्पाणि च घारिजानां
सौमं च शीतं कदलीदलानि ।
प्रच्छादनार्थं शयनासनानां
पद्मोत्पलानां च दलाः प्रशस्ताः ॥ १०७ ॥

प्रियङ्गुकाचन्दनरूपितानां
स्पर्शाः प्रियाणां च वराङ्गानाम् ।
दाहै प्रशस्ताः सजलाः सुशीताः
पत्रोत्पलानां च कलापवाताः ॥ १०८ ॥
सरिङ्गदानां हिमवहरीणां
चन्द्रोदियानां कमलाकराणाम् ।
मनोऽनुकूलाः शिशिराश्च सर्वोः
कथाः सरकं शमयन्ति पित्तम् ॥ १०९ ॥

भद्रप्रियादीनि प्रलेपार्थमाह । वानीरमुशीरमेद एव सुग-
न्धिगुल्मम् । कालानुषार्यां शीतलम् । शिशिराथ सर्वं इत्यन्तेन
लेपविधानम् । पत्रोत्पलानां च कलापवाता इति पत्रोत्पल-
गूढकृतवाता इत्यर्थः ॥ १०८-१०९ ॥

तत्र श्लोकी ।

हेतुं वृद्धिं संघां स्थानं लिङ्गं पृथक् प्रदुष्टस्य ।
मार्गो साध्यमसाध्यं याप्यं कार्यक्रमं चैव ॥ ११० ॥
पानान्नमिष्टमेव च चर्ज्यं संशोधनं च शमनं च ।
गुह्यकृत्वान्यथावच्चिकित्सिते रक्तपित्तस्य ॥ १११ ॥

हेतुमिलादिनाऽध्यायार्थसंग्रहो व्यक्त एव ॥ ११० ॥ १११ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते चि-
कित्सितस्थाने रक्तपित्तचिकित्सितं
नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

इति श्रीचरकपाणिदत्तकृततयाभासुबेदरीपिकायां चरकतात्पर्य-
टीकायां चिकित्सास्थाने रक्तपित्तचिकित्सितं नाम
चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

अथातो गुल्मचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह साह्य भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

निदानोक्तकामातुरोपादात्पित्तमनु गुल्मचिकित्सितं ब्रूते
॥ १ ॥ २ ॥

सर्वप्रजानां पितृबद्धरूपयः
पुनर्वसुभूतभविष्यदीदाः ।

चिकित्सितं गुल्मनियर्हणार्थं
प्रोवाच सिद्धं वदतां चरिष्ठः ॥ ३ ॥

सर्वप्रजानामिलादिना गुरोः स्तुतिर्भजनकृतया तयोत्तर-
प्रत्यक्षदेयतदा । भूते भविष्ये आत्माहृतज्ञानतया प्रसुरेव
भवतीति भूतभविष्यदीशः । सिद्धमिति साम्प्रान्यभिकारि
सर्वमेव चिकित्सितं यद्यपि सिद्धमेव चरकम्, तथाऽप्यत्र प्रक-
रणे स्तुत्यर्थं सिद्धवत् हेतुम् ॥ ३ ॥

विदूःश्लेष्मपिचातिपरिस्त्रवाद्वा
तैरेव वृद्धैः परिपीडनाद्वा ।
वैगैरुदीर्णैर्विह्वैरधो वा
वाह्याभिव्यातैरतिपीडनैर्वा ॥ ४ ॥
रुक्षान्नपानैरतिसेवितैर्वा
शोकेन मिथ्याप्रतिकर्मणा वा ।
विचेष्टितैर्वा विपमातिमात्रैः
कोष्ठे प्रकोपं समुपैति वायुः ॥ ५ ॥

अत्र यद्यपि निदाने एव गुल्मस्य हेतुलक्षणान्युक्तानि, तथाऽपि
प्रकरणवशात् पुनस्तान्यभिगीयन्ते; निदानोक्तद्विषेपथ कथि-
दुष्यते । निदाने वागोरेव कोपेन वृद्धेर्हेतुमिवावरणमुक्त्वा,
अतिपीडनैर्वैलनेन तदेवोच्यते । तैरेवेतीह श्लेष्मपित्तैः । मिथ्या-
प्रतिकर्मे मिथ्याकृतं वमनादिकं पथकर्म ॥ ४ ॥ ५ ॥

कफं च पित्तं च स दुष्टेवायु-
रद्वयं मार्गान् विनिबद्ध्य ताभ्याम् ।

हृद्याभिव्याध्यां द्रवस्तिशूलं
करोत्यधो याति न धृद्धमार्गः ॥ ६ ॥

पक्षाशये पित्तकफाशये वा
स्थितः स्वतन्त्रः परसंश्रयो वा ।

स्पर्शोपलभ्यः परिपिण्डितत्वा-
हृत्सो यथादोषमुपैति नाम ॥ ७ ॥

कफं च पित्तं चैलादिना संग्रामिमाह । इयं च शोणितजगु-
ल्मव्यतिरिक्तानां चतुर्णां यथासिः । तत्र कफं च पित्तं वेति
कदाचित् पित्तं कदाचित् कफः (कदाचिदकमपि) । तत्र कफजे
स्वतन्त्रो वृद्धः कफः, पित्तजे सहैतद्वदं स्वतन्त्रं पित्तं, सञ्चिपाते
च यथोक्तगुणौ पित्तकफौ, उद्वयं वायुः गुल्मं करोति; वातगुल्मे
तु स्वतन्त्रः प्रदुषितो वायुः प्रकृतिस्थां पित्तकफासुद्वयं गुल्मं
करोतीति श्लेषम् । मार्गानिस्पर्शां पक्षिर्व्यागान् । अपो न
पाटीत्वन चकारो ह्यनिर्दिष्टः, तेनोर्ध्वं न याति तिर्यङ् च
न धातीति श्लेषम् । किंवा वायोः षोष्ठस्याधोगमनमेव प्रायो
भवति, तेन तत्रिषेपः साक्षाद्गुह्यः, इतन्मार्गगमननिषेधस्तु
समानन्यायतया लभ्यते । पक्षाशये इति रिताशयामाशय-
शोरधोभोगे एव । स्वतन्त्र इति कातगुल्मे, परसंश्रय इति
पक्षाशये । पित्तकफाशययोः कफजः पित्तको निचयगुल्मस्य
परसंश्रयो भवतीति श्लेषम् । परिपिण्डितत्वाहृत्सो इत्यनेन
यथा अत्रा धपि लतासमुद्रादीं सपातेनावस्थिते गुल्मे इति
व्यपदिशन्ति, तथेहापि सपातेनावस्थानाद्गुल्मेनिधानं प्राप्नो-
ति । यथादोषमिति यथोत्पन्नं दोषम् । नामेति च सज्ञां, वात-
जोऽयं पित्तजोऽयमिलादिना ॥ ६ ॥ ७ ॥

१ 'स दूषयित्वा प्रोदत्' इति पा० ।

वस्त्रौ च नाभ्यां हृदि पार्श्वयोर्वा
स्थानानि गुल्मस्य भवन्ति पञ्च ।

गुल्मस्थानान्याह—वस्त्रादिविधादि । वस्त्रौ नाभ्यां हृदि पार्श्व-
योर्वा गुल्मस्य पञ्च स्थानानि भवन्ति । यद्यपि बस्त्रादीनि
पञ्चैव, तथाऽपि पञ्चग्रहणमधिकस्थाननिर्देशार्थम् । रौधिरस्यापि
गुल्मस्य गर्भाशयपार्श्वस्थितत्वेन पार्श्वे एवाशये भवतः । अन्येषां
रौधिरस्यतिरिक्तानामेतत्, पञ्चस्थानत्वं, रौधिरस्य तु गर्भाशय
एव विधिष्टं स्थानं भवति ॥—

पञ्चात्मकस्य प्रभवं नु तस्य
वक्ष्यामि लिङ्गानि चिकित्सितं च ॥ ८ ॥

रूक्षाक्षपानं विपन्नातिमात्रं
विचेष्टितं वेगविनिग्रहश्च ।

शोकोऽभिघातोऽतिमलक्षयश्च
निरक्षता चानिलगुल्महेतुः ॥ ९ ॥

यः स्थानसंस्थानरुजां विकल्पं
विन्यातसङ्गं गलवक्रशीपम् ।
श्यावाकणत्वं क्षिप्रस्वरं च
हृत्कुक्षिपार्श्वसंशिरोरुजं च ॥ १० ॥

फरोति जीर्णोऽभ्यधिकं प्रकोपं
भुक्ते मृदुत्वं समुपैति यश्च ।
वातात् स गुल्मो न च तत्र रुहं
कपायतिकं कटु चोपशोते ॥ ११ ॥

संप्रति शृण्वन्त्वेन हेतुलिङ्गविक्रिस्ताभिधानं प्रतिजानीते—
पञ्चात्मकस्येत्यादि । पञ्चात्मकस्य पञ्चस्वरूपस्य । प्रभवत्सं-
रिति प्रभवः कारणं; कारणानि पञ्च वातपित्तकफसंधिपात-
रूपानि । तिष्ठल्लिखितं स्थानं बस्त्रादि, संस्थानमाकृतिः,
इत्य पीग, एषां विकल्पः क्षणे क्षणोऽन्यथात्मम् । क्षिप्रस्वरः
शीतस्वरः । करोतीति पूर्वं संबध्यते । जीर्णोऽभ्यधिकं प्रकोपं
समुपैति यश्च । न चोपशोते इति न मुञ्चं जनयति ॥ ८-११ ॥

कटुस्त्वतीक्ष्णोष्णविदाहिकृद्-
क्रीघातिमघार्कं हुताशलेषा ।
आमामिघातो रुधिरं च बुष्टं
पैत्तस्य गुल्मस्य निमिच्चगुल्मम् ॥ १२ ॥

ज्वरः पिपासा यदनाङ्गरागः
शूलं महज्जीर्यति मोजने च ।
स्वेदो विदाहो म्रण्ययश्च गुल्मः
स्पृष्टांसहः पैत्तिकगुल्मरूपम् ॥ १३ ॥

कटुस्त्वलादिना पित्तगुल्ममाह । आमामिघातचन्देनामानि-
पातः पित्तजनको ज्वरः । रुधिरं च बुष्टमित्येन दुष्टादुपिघा-
न्मसभूत्स पित्तस्य जन्म दर्शयति ॥ १२ ॥ १३ ॥

शीतं गुरु खिन्धमचेष्टनं च
संपूर्णं प्रक्षपनं दिवा च ।
गुल्मस्य हेतुः कफसंभवस्य
सर्वस्तु दिदो निचयात्मकस्य ॥ १४ ॥

श्रीतमित्यादिना कफगुल्महेतुलक्षणरूपनम् । अत्रान्तरे
हेतुत्रयकथनावसाने दोषत्रयमेतकस्य कार्यमाह—उपेतु बुष्टो
निचयात्मकस्येति ।—निचयात्मका चान्निपातिकः । खाधि-
पातिकश्च निचयरूपगुल्मजन्मतया व्यपदेशेन विकृतिविषम-
समवायाद् संयोगमहिम्ना च दर्शयति ॥ १४ ॥

स्तैमित्यशीतज्वरगात्रसाह-
दृष्ट्यासकासारुचिगौरवापि ।
शीलं रुगल्पा कठिनोन्नतत्वं
गुल्मस्य रूपाणि कफात्मकस्य ॥ १५ ॥

वैतौादिकं निचयगुल्ममभिधाय प्रकृतशेषगुल्मलक्षण-
माह—स्तैमित्येत्यादि ॥ १५ ॥

निमिच्चलिङ्गान्युपलभ्य गुल्मे
द्विदोषजे दोषयलायलं च ।
व्याभिधलिङ्गानपर्यास्तु गुल्मां-
खीनादिशोदोषयकरूपनार्थम् ॥ १६ ॥

द्विदोषजगुल्महेतुलिङ्गादिनिर्देशार्थमाह—निमित्तेत्यादि । दोष-
वत्तवत्तं प्रत्येकमेकीत्यर्थं द्वन्द्वं ग्राहयति । श्रीतिरिति च
वातपित्तजपित्तकफजवातशेषमज्ञान् । औषधकल्पनार्थमित्येन
प्रकृतिषमसमवायत्वाद् स्वविलक्षणकार्यकर्तृत्वात् प्रत्येकदोषे
द्वन्द्वजगुल्मा अभिनिविष्टा एव, प्रत्येकौषधिक्रिस्तामेकमेव
चिकित्सा इत्येतन्मात्रोपदर्शनार्थं तेषामभिधानम् । एतेनाश्लेह-
रीनोक्षयार्थं स्थायिरोषोऽपि न भवति, द्वान्द्विकगुल्ममेव स्थाय-
नोजकत्वात्; संधिपातगुल्मे तु प्रत्येकदोषजलक्षणानि तिष्ठन्नि-
लक्षणानि तत्रप्रभावश्यासाम्यत्वादिर्येष्वप्य एवेति युक्तं तस्य
मेदोनाशदानम् । ज्वरेऽपि द्वन्द्वज्वराणां शृण्वन्क्षययोगेन
द्वान्द्विकत्वं युक्तमिति ज्ञेयम् ॥ १६ ॥

महारुजं दाहपरीतमदनय-
जनोपतं शीघ्रनिवाहि वारुणम् ।
मनःशरीरात्रिपलापहारीणं
त्रिदोषजं गुल्ममसाध्यमादिशेत् ॥ १७ ॥

महारुजमित्यादिना संधिपातजनकस्याह । केषुचित्त-
प्रशमन्यतिरिक्तलक्षणान्तु यः प्रत्येकदोषजोऽर्कसर्वमनात्रकक्ष-
प्रकृतिषमसमवायसंधिपातजन्यः स साध्य एव गुल्म इति
वदन्ति ॥ १७ ॥

ऋतावनाहारतया भयेन
विकृष्टणैर्वेगविनिग्रहैश्च ।
संस्तम्भनोल्लेखनयोनिदोषै-
र्गुल्मः स्त्रियं रक्तमयोऽभ्युपैति ॥ १८ ॥
यः स्पन्दते पिण्डित एव नाङ्गै-
श्चिरात् सशूलः समगर्भलिङ्गः ।
स रौधिरः स्त्रीभव एव गुल्मो
मासे श्वतीते दशमे चिकित्स्यः ॥ १९ ॥

ऋताभित्यादिना शोणितगुल्ममाह । ऋताविति पुष्पदंशनकाद्ये ।
स्त्रियमित्यनेन कुमारीमतिवृत्ता च निषेधयति । पिण्डित एवेति
गर्भस्त्वङ्गैः स्पन्दते । समगर्भलिङ्ग इति स्तनपीनत्वादि गर्भ-
समानं लिङ्गं भवति । स्त्रीभव एवेति पुरुषस्य गुल्मोत्पत्तिं निषे-
धयति । मासे श्वतीते दशमे चिकित्स्य इति प्रभावाद्दशममासा-
तिक्रम एवास्य शुद्धा चिकित्सा भवति, अर्वाकृ चिकित्सायां तु
शोणिततातिश्रुतिगर्भशयोपघातादि स्यात् । यदुच्यते—गर्भसमा-
नलिङ्गस्येनास्य दशममासादूर्ध्वं रुधिरगुल्मवधारणं भवति, तेना-
र्वाकृचिकित्साऽत्र नोक्तैः; तत्र, दशममासातिक्रमेणापि गर्भोव-
स्थानदर्शनात् । उक्तं हि—'पुष्टो यदा वदंगणैरपि स्यात्' (शा.
अ. २) तथा सपिण्डितत्वं गर्भलक्षणाद्विरुद्धलक्षणमुक्तं; तेन
दशममासादर्वागपि शोणितगुल्मवधारणं भवत्येव; तस्मात्
पूर्वोक्तमेव साधु ॥ १८ ॥ १९ ॥

क्रियाक्रममतः सिद्धं गुल्मिनां गुल्मनाशनम् ।
प्रचक्ष्याम्यत ऊर्ध्वं च योगान् गुल्मनिग्रहणान् २०
रुक्षव्यायामजं गुल्मं घातिकं तीव्रवेदनम् ।
यद्भविष्मारुतं छेदैरादितः समुपाचरेत् ॥ २१ ॥
भोजनाभ्यञ्जनैः पानैर्निरुहैः सानुवासनैः ।
स्निग्धस्य भिषजा स्नेदः कर्तव्यो गुल्मशान्तये ॥२२॥
स्रोतसां मार्दवं कृत्वा जित्वा मारुतमुल्वणम् ।
मित्त्वा विबन्धं स्निग्धस्य स्नेदो गुल्ममपोहति ॥२३॥
छेदपानं हितं गुल्मे विशेषेणोर्ध्वेनाभिजे ।
पक्वाशयगते बस्तिरुभयं जठराध्ये ॥ २४ ॥
द्वीतेऽग्नौ घातिके गुल्मे विबन्धेऽनिलवर्चसोः ।
बृंहणान्यध्रपानानि स्निग्धोष्णानि प्रयोजयेत् ॥२५॥
पुनः पुनः छेदपानं निरुद्धाः सानुवासनाः ।
प्रयोज्या घातगुल्मेषु कफपित्तानुरक्षिणा ॥ २६ ॥

अत ऊर्ध्वमिति क्रियाक्रमाभिधानादुत्तरम् । छेदैरिति चतु-
र्धिरपि छेदैः । छेदोपशोणानाह—भोजनेत्यादि । विशेषेणैति
यत्नेन न सर्वं सर्वत्रः विशेषतस्तु छेदपानं नामैरुर्ध्वं जाते
गुल्मे । यज्ञशयगत इति यज्ञशयसगतयोभागे । रुधिरिति
निरुद्धोऽनुवाचनं च । जठराध्य इति नाभियगे नाभिसाधयेत्ये-
व । उभयमिति छेदवर्त्ता । वातगुल्मेष्विति वचनाद्वातप्रधानेषु

गुल्मेष्वपि ययोर्क कर्तव्यं दर्शयति । उक्तं हि 'गुल्मिनाम-
निलशान्तिरुपानैः' (नि. अ. ३) इत्यादि । कफपित्तादुरक्षि-
णेति तथा श्लेधः कर्तव्यो यथा कफपित्ते न वपंते ॥२०-२१॥

कफो वाते जितप्राये पित्तं शोणितमेव वा ।
यदि कुप्यति वा तस्य क्रियमाणे चिकित्सिते ॥२७॥
यथोल्बणस्य दोषस्य तत्र कार्यं भिषगिजितम् ।
आदायन्ते च मध्ये च मारुतं परिरक्षता ॥ २८ ॥

वातचिकित्सया बृद्धकफपित्तरकचिकित्सामाह—कफो वाते
इत्यादि । जितप्राय इति वचनात् कफपित्तयो वातो यथा
जितप्रायो भवति तथा वातचिकित्सा कार्या । यथोल्बणस्येति
वातचिकित्सया य उल्बणो दोषो भवति कफादिः, तस्य चिकित्सा
कर्तव्या । तस्यामपि चिकित्सायां वातशुद्धिर्दोषा न भवति
तथा कर्तव्यमिति दर्शयन्माह—आदायित्यादि ॥ २७ ॥ २८ ॥

वातगुल्मे कफो बृद्धो हत्याऽग्निमरुच्यं यदि ।
हृष्टासं गौर्यं तन्द्रां जनयेदुल्लिखेत्तु तम् ॥ २९ ॥
शूलानाहवियन्धेषु गुल्मे घातकफोल्बणे ।
वर्तयो गुटिकाश्चूणं कफघातहरं हितम् ॥ ३० ॥
पित्तं वा यदि संबुद्धं संतापं वातगुल्मिनः ।
कुर्याद्विरेच्यः स भवेत्सखेदैरानुलोमिकैः ॥ ३१ ॥

गुल्मे यद्यपि वमनं निषिद्धं, तथाऽप्यवस्थायां वमनं तदप-
वादरूपं दर्शयन्माह—वातगुल्म इत्यादि । वर्तय इति फल-
वर्तय । आनुलोमिकैरिति वमनेन जीवविरेचनं वातकोपनं
निषेधयति ॥ २९-३१ ॥

गुल्मो यद्यनिलादीनां कृते सम्यग्भिषगिजते ।
न प्रशाम्यति रक्तस्य सोऽवसेकात् प्रशाम्यति ३२

रक्तदावणं गुल्मप्रदेसे एव श्यादिना रक्षापिधानत्वाद्-
न्मस्य; वाहुतिराभ्यन्धेन रक्तदावणं गुल्मस्यैतरचिकित्साऽप्रथमे
हेतव्यम् । रक्षापिधानत्वं च गुल्मपाकप्रकारे दर्शनीयम् ॥३२॥

स्निग्धोष्णेनोदिते गुल्मे पित्तके भ्रंसनं हितम् ।
रुक्षोष्णेन तु संभूते सर्पिः प्रशमनं परम् ॥ ३३ ॥
पित्तं वा पित्तगुल्मे वा प्राक्त्वा पक्वाशयस्थितम् ।
फालविभिर्द्वैतं सद्यः सतित्केः क्षीर्यपस्तिभिः ॥३४॥
पयसा वा मुखोष्णेन सतिजेन विरेचयेत् ।
भिषगग्निवलापेक्षी सर्पिणा तैत्स्वकेन वा ॥ ३५ ॥

क्षोष्णेन तु संभूते पित्तके इति योग्यम् । रुक्षोष्णतयेव
पित्तं हृदं भवति । तैत्स्वकं सर्पिर्द्वैतं वक्ष्यम् ॥ ३३-३५ ॥

तृष्णाज्वरपरीवाहशूलसंज्ञाग्निमार्द्वेषु ।
गुल्मिनामरुचौ चापि रक्तमेवापसेचयेत् ॥ ३६ ॥
द्विघ्नमूला यिदद्यन्ते न गुल्मा यान्ति च क्षयम् ।
रक्तं हि म्यम्बलां याति तच्च नास्ति न चास्ति रक्तं ३७

तृणाज्वरैस्त्रिदिना गुल्मविदाहे उपक्रममाह । रक्षावचेनर्न
कृतं चेच्छिन्नमूला गुल्मा न विदधान्ते । छिन्नमूला इति चिच्छन्न-
शोणिता इत्यर्थः । छिन्नमूलत्वमेव स्फोरयति—रक्तं हीयादि ।
व्यम्लतां विदाहम् । तत्र नास्तीति शोणितमवसेकाश्रास्ती-
त्यर्थः । तस्य रक्तस्याभावाद्गणपि नास्ति ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

हृतदोषं परिम्लानं जाङ्गलैस्तर्पितं रक्षेः ।
समाभ्रस्तं सशोषार्तिं सर्पिरभ्यासयेत् पुनः ॥ ३८ ॥
हृतदोषमिति शोणितावसेकेन हृतदोषं, परिम्लानमिति
क्षीणकाम्यम् ॥ ३८ ॥

रक्तपित्तातिवृद्धत्वात् क्रियामनुपलभ्य च ।
यदि गुल्मो विदधेत शस्त्रं तत्र भिपग्जितम् ॥ ३९ ॥
क्रियामिति शोणितावसेकरूपां क्रियाम् । विदधेत पच्यते
॥ ३९ ॥

गुरुः कठिनसंस्थानो गूढमांसान्तराश्रयः ।
अविचर्षणः स्थिरश्चैव ह्यपक्वो गुल्म उच्यते ॥ ४० ॥
गुरुः कठिनेस्त्रिदिनाऽपक्वपच्यमानपक्वगुल्मलक्षणमाह । गूढ-
मांसधातो अन्तराश्रयधेति गूढमांसान्तराश्रयः । स्थिर इति
वृद्धतः ॥ ४० ॥

दाहशूलार्तिसंक्षोभस्मनाशारतिज्वरैः ।
विद्वहमानं जानीयाद्गुल्मं तमुपनाहयेत् ॥ ४१ ॥
तमुपनाहयेदिति तणाद्रव्यकृतं लेपं पाचनार्थं दद्यादित्यर्थः
॥ ४१ ॥

विदाहलक्षणे गुल्मे वहिस्तुक्के समुद्रते ।
ध्यावे सरकपर्यन्ते संस्पर्शो यस्ति संनिमे ॥ ४२ ॥
निपीडितोद्यते स्तब्धे मुने तत्पार्श्वपीडनात् ।
तत्रैव पिण्डिते शूले संपक्वं गुल्ममादिशेत् ॥ ४३ ॥
तत्र धान्वन्तरीयाणामधिकारः क्रियाविधौ ।
वैद्यानां कृतयोग्यानां व्यधशोधनरोपणे ॥ ४४ ॥
अन्तर्भागस्य चाप्येतत् पच्यमानस्य लक्षणम् ।
हृत्कोडशूनताऽन्तःस्थे वहिःस्थे पार्श्वनिर्गतिः ॥ ४५ ॥

विदाहलक्षणे इति दाहादधिकृत्यर्थः । वहिस्तुक्के इति वाद्यत
उच्यते । समुद्रते इति समवेनोच्चते, न निम्नोच्चविभागेन ।
निपीडितापन्तमुद्रते निपीडितोद्यते । स्तब्धे इति वर्णुते,
मुने इति मन्दवेदने इत्यर्थः । धान्वन्तरीयाणामिति धान्वन्त-
रितच्छायाभिनां धान्यविदामित्यर्थः । कृता शस्त्रकर्मणि योग्या
वेत्ते कृतयोग्याः । गुल्मस्य च पाकः समुद्रते निविद्धः “स

यस्यादात्मनि चयं मच्छस्त्रिष्व वुद्धुः । अन्तःसरति यस्या-
न् च पाकमुपयास्यतः” (उ. तं. अ. ४२)—इति, तथाऽ-
पीह कृतवास्तुपरिग्रहस्य गुल्मस्य पाक उच्यते; यस्तु अकृत-
वास्तुपरिग्रहः स न पच्यत इतीहाप्यनुमतम् । यस्तु कृतवास्तु-
परिग्रहतया पच्यत इति उच्यते तस्य विदित्येन पाको जायत
इति संज्ञानाश्रेण विस्वादाः । अन्तर्भागसेति कोष्ठमप्यधिक-
तस्य । यद्यपि सर्व एव गुरुतः कोष्ठस्यत्वाऽपीह यो वहिद्व-
त्थितो न भवति स इह तत्स्थोऽभिप्रेतः । हृत्कोडशूनताऽ-
न्तःस्थे इति अन्तःस्थपाके हृत्कोडस्य शूनता भवति, वहिःस्थं
पार्श्वनिर्गतिः, पार्श्वनिर्गतिगुल्म एव दृश्यते । केचित्तु श्लोकमेतं
न पठन्ति ॥ ४२-४५ ॥

पकः स्रोतांसि संक्लेद्य ब्रजत्यूर्ध्वमधोऽपि वा ।
स्वयंप्रवृत्तं तं दोषमुपेक्षेत हितोशनैः ॥ ४६ ॥
दशाहं द्वादशाहं वा रक्षन् भिपगुपद्रवान् ।
अत ऊर्ध्वं हितं पानं सर्पिपः सविशोधनम् ॥ ४७ ॥
गुद्मस्य तिकं सक्षौद्रं प्रयोगे सर्पिरिष्यते ।

ब्रजत्यूर्ध्वमिति सद्यन्वेनान्तःस्थेनाभिप्रेतः । उपेक्षेत हिता-
शनैरिति हिताशनस्त्रिष्वेत् न किञ्चिद्भेदं कुर्यात् । रक्षगुपद्रव-
नित्युपद्रवभ्यो ज्वरादिभ्यो रक्षमित्यर्थः । सविशोधनमिति
विशेषेण शोधनं सर्पिःपानम् । तिकमिति तिकद्रव्यसाधि-
तम् ॥ ४६ ॥ ४७ ॥—

शीतलैर्गुरुभिः क्षिगैर्गुल्मे जाते कफात्मके ॥ ४८ ॥
अवभ्यस्यात्पकायाग्नेः कुर्याद्गुल्ममादितः ।
मन्दोऽग्निर्वेदना मन्दा गुरुस्तिमितकोष्ठता ॥ ४९ ॥
सोक्तेश्च चारुचिर्यस्य स गुल्मी वमनोपगः ।
उर्ध्वरेवोपचर्यश्च कृते वमनलङ्घने ॥ ५० ॥
योज्यश्चाहारसंसर्गो मेपजैः कटुतिक्तकैः ।
सानाहं सविद्यन्यं च गुल्मं कठिनमुन्नतम् ॥ ५१ ॥
हृद्गाऽऽदौ स्वेदयेद्युक्त्या सिद्धं च विलयेद्भिपक्व ।
लङ्घनोद्येयने स्वेदे कृतेऽग्नी संप्रयुक्षिते ॥ ५२ ॥
कफगुल्मी पिबेत् फाले सक्षारकटुकं घृतम् ।
स्थानाद्पसृतं ज्ञात्वा कफगुल्मं विरेचनैः ॥ ५३ ॥
सजेहर्द्वैस्तिमिर्वाऽपि शोघयेद्दशामूलिकैः ।
मन्वेऽज्ञावनिले मूढे छात्वा सजेहमाशयम् ॥ ५४ ॥
गुडिकाचूर्णनिर्घृताः प्रयोक्तव्याः कफगुल्मिनाम् ।
कृतमूलं मदावास्तुं कठिनं स्तिमितं गुरुम् ॥ ५५ ॥
जयेत्कफकृतं गुल्मं क्षारपरिष्ठाशिकर्मभिः ।

शीतलैस्त्रिदिना कफगुल्ममुपल चिकित्साक्रममाह ।
सक्षारकटुकमिति शारकटुकव्याधितम् । अपसृतमिति वहि-

तम् । दाशमूलिकैरिति दशमूलकृतवस्तयो वस्तिवृत्तौ वक्तव्याः ।
 मूले इति संमूर्च्छते, आहते इति नावत् । गुडिकाचूर्णनिर्वृदा
 इति वक्तव्या गुडिकादयः । क्षारारिष्टाधिकर्मभिरित्यत्र क्षारस्व-
 चाप्रस्तुतया धव्यतन्त्रे एव तावद्विस्वरेणाभिधानम्, अत्रापिच
 प्रहृष्यन्त्याये क्षारा वक्तव्याः, अत्रिकर्मात्रापि संक्षेपेण गुल्म-
 हानये वक्तव्यं, पराधिकारे विस्तारानभिधानम् ॥४८-५१॥—
 दोषप्रवृत्तिगुल्मत्वयोगं युक्ता कफोत्थणे ॥ ५६ ॥
 बलदोषप्रमाणज्ञः क्षारं गुल्मे प्रयोजयेत् ।
 एकान्तरं ह्यन्तरं वा ज्यहं विश्रम्य वा पुनः ॥ ५७ ॥
 शरीरबलदोषाणां वृद्धिक्षणकोविद् ।
 श्लेष्माणं मधुरं त्निग्धं मांसक्षीरघृताक्षिनः ॥ ५८ ॥
 छित्वा छित्वाऽऽशयात्क्षारः क्षरत्वात्क्षारत्यस्यधः ।
 मन्देऽग्नावरुचौ सात्त्ये मद्ये सन्नेहमन्नताम् ॥ ५९ ॥
 प्रयोज्या मार्गेशु चार्थमरिष्टाः कफगुल्मिनाम् ।
 लह्ननोलेखनैः स्वेदैः सर्पिःपानैर्विरेचनैः ॥ ६० ॥
 वस्तिभिरुगुडिकाचूर्णक्षारारिष्टगणैरपि ।

१ क्षारस्य महास्यत्वेन दोषादिज्ञानपूर्वकामन्तराऽन्तरा प्र-
 त्तिमाह—दोषेत्यादि । तत्र क्षाराणुगुणो दोषः कफः, प्रकृतिः
 श्लेष्मिणी, गुल्मश्च स्थिरः, ऋतुहंसन्तः किञ्चिरो वा । एकान्तर-
 मित्यादि । दोषादिषु सर्वेषु क्षाराणुगुणेष्वेकान्तरं विश्रम्य,
 अन्यतमानुगुणेषु ह्यन्तरं ज्यहं वा विश्रम्य; बलदोषायेक्षया
 वा विकल्पः । शरीरबलदोषाणां वृद्धिक्षणकोविद् इति शरीर-
 बलदृष्टौ दोषस्य च क्षणमे पण्डितः । मांसक्षीरघृताक्षिन इत्य-
 नेन मांसादिभोजनेन क्षारप्रयोगे शरीरबलरक्षा कर्तव्येति
 दर्शयति ॥ ५६-६० ॥—

श्लैष्मिकः कृतमूलत्वाद्यस्य गुल्मो न शाम्यति ॥ ६१ ॥
 तस्य दाहो हते रक्ते शरलोहादिभिर्हितः ।
 औष्ण्यासैक्षण्याच्च शमयेदग्निगुल्मे कफानिलौ ॥ ६२ ॥
 तयोः शमाच्च संघातो गुल्मस्य विनिवर्तते ।
 दाहे धान्वन्तरीयाणामत्रापि भिषजां बलम् ॥ ६३ ॥
 क्षारप्रयोगे भिषजां क्षारतन्त्रविदां बलम् ।

शरलोहादिभिरित्यनेन रक्तदाहं दर्शयति । दाहस्य गुल्मदेशे
 एव कर्तव्यः । दाहक्षारयोः पराधिकारत्वेन परबलस्याभिप्रेयस्त्वं,
 येन तत्रैषैव दाहक्षारयोगमाह—दाह इत्यादि । क्षारतन्त्र-
 स्वाद्यश्चे प्रथममभिधानाच्छल्पतन्त्रमेवानुशस्रक्षारत्रिधायकं क्षार-
 तन्त्रमुच्यते ॥ ६१-६३ ॥—

व्यामिश्रदोषे व्यामिश्र एष एव क्रियाक्रमः ॥ ६४ ॥
 व्यामिश्रदोषे इति संसर्गजे सन्निपातञ्च ज व्यामिश्रः ॥ ६४ ॥

सिद्धान्तः प्रवक्ष्यामि योगान् गुल्मनिवर्हणान् ।
 ज्यूपणत्रिफलाधान्यविडङ्गचव्यचित्रकैः ॥ ६५ ॥

कल्कीकृतैर्घृतं सिद्धं सक्षीरं वातगुल्मनुत् ।

इति ज्यूपणादिघृतम् ।

संप्रति सिद्धान्त योगमाह—सिद्धान्तित्यादि । सिद्धान्ति
 पक्षमाणायोगस्तुतिः शिष्यप्रवर्तिका । ज्यूपणाये द्रव्यान्तरान-
 मिधानात् क्षीरेव चतुर्गुणं भवति ॥ ६५ ॥—

एत एव च कल्काः स्युः कपायः पञ्चमूलिकः ॥ ६६ ॥
 द्विपञ्चमूलिको वाऽपि तद्घृतं गुल्मनुत्तरम् ।

इति ज्यूपणादिघृतमपरम् ।

(पट्टपलं चा पिबेत् सर्पिर्घृतुकं राजयक्ष्माणि ॥ ६७ ॥)

प्रसन्नया वा क्षीरार्थे सुरया दृडिमेन वा ।

दध्नः सरेण वा कार्यं घृतं मासतगुल्मनुत् ॥ ६८ ॥

एत एवेति ज्यूपणेष्वनुष्णाः । प्रसन्ना मद्यविशेषः । क्षीरार्थ-
 मिति क्षीरस्थाने प्रसन्ना देया, एवं खरघादिभिरपि क्षीरार्थं
 व्याख्येयः ॥ ६६-६८ ॥

हिङ्गुसौषर्चलाजाजीविङ्गुदाडिमदीप्यकैः ।

पुष्करव्योपधान्याकबेतसक्षारचित्रकैः ॥ ६९ ॥

शरीरवचाजगन्धेलासुरसैश्च विपाचितम् ।

शूलानाहहरं सर्पिर्विधा चानिलगुल्मिनाम् ॥ ७० ॥

इति हिङ्गुसौषर्चलाद्यं घृतम् ।

हिङ्गुसौषर्चलादीनां कल्कः, इषि चतुर्गुणं, द्रव-
 त्यात् ॥ ६९ ॥ ७० ॥

इपुपाद्योपपृष्ठीकाचव्यचित्रकसैन्धवैः ।

साजाजीपिप्पलीमूलदीप्यकैर्विपचेदुत्तम् ॥ ७१ ॥

सकौलमूलकरसं सक्षीरदधिदाडिमम् ।

तत्परं वातगुल्मघ्नं शूलानाहविमोक्षणम् ॥ ७२ ॥

योन्मशौप्रहृणीदोषभ्यासकासाद्यचिञ्चरान् ।

वस्तिहृत्पाभ्वेदुलं च घृतमेतद्यपोहति ॥ ७३ ॥

इति इपुपाद्यं घृतम् ।

इपुपादिकल्कः, कौलरसादीनि पञ्चदशानि श्रेष्ठसामानि, "पय-
 प्रभृति यत्र सुदृष्याणि श्रेष्ठसंनिधौ । तत्र श्रेष्ठजनानि" इति
 वचनात्, दाडिमस्यापि रसान्तरसाक्षिण्यात् एव मासः, उजं हि
 विश्रामिते—“घृष्ठीकाजीरकभ्योपपृष्ठीकाजीविष्णुवर्ध-
 नोः । यवन्मपिप्पलीगुलैर्हिदीप्यकसंयुतैः ॥ मूलदाडिमकौला-
 रसो दधि पयस्यपि । सिद्धं घृतं जयेदुल्मं वदिसरीपनं परम्”—
 इति ॥ ७१-७३ ॥

पिप्पल्या पिशुरस्यर्थो दाडिमद्विपलं बलम् ।

धान्यात्पञ्च घृताल्लुण्ठयाः कर्पः क्षीरं चतुर्गुणम् ७४

सिद्धमेतैर्घृतं सद्यो वातगुल्मं व्यपोहति ।

योनिशूलं शिरःशूलमर्शांसि विपमज्वरम् ॥ ७५ ॥

इति पिप्पल्याद्यं घृतम् ।

१ 'क्षीरत्वं' इति पा० ।

रोहिणी कटुका मुस्ता त्रायमाणा दुरालभा ।
कल्केस्तामलकीवीरजाजीवन्तीचन्दनोत्पलेः ॥ ११९ ॥
रसस्यामलकानां च क्षीरस्य च घृतस्य च ।
पल्बानि पृथगाद्याष्टौ दत्त्वा सम्यग्विपाचयेत् ॥ १२० ॥
पित्तरक्तभयं गुल्मं वीसर्पं पैत्तिकं ज्वरम् ।
हृद्रोगं कामलां कुपुं हन्यादेतद्वृत्तोत्तमम् ॥ १२१ ॥
इति त्रायमाणाद्यं घृतम् ।

चतुष्कलायां त्रायमाणायां दशगुणं जलं चत्वारिंशत्पलानि
देयम् । पक्वैरेति तामलकयादिकल्कैः, कटुरोहिण्यादीनां च
कल्कैरेति बोधनीयम् ॥ ११८-११९ ॥

रसेनामलकेक्षुणां घृतपादं विपाचयेत् ।
पथ्यापादं पिबेत्सर्पिस्तत्सिद्धं पित्तगुल्मनुत् ॥ १२२ ॥
इत्यामलकाद्यं घृतम् ।

घृतप्रथमिति समुद्रितामलकेक्षुरसपेक्षया घृतस्य पादिक-
त्वम् । पथ्यापादमित्यत्र हरीतकया गुल्मेन घृतापेक्षया पाद-
त्वेनाद्यो भागो भवति; एके तु 'यतश्च पादनिर्देशश्चतुर्गोणहा-
तस्तु स' (क. अ. १२) इति वचनाच्चतुर्गुणैव भागं प्रथे
घृतेऽपलक्ष्यं वदन्ति ॥ १२३ ॥

द्राक्षां मधुकं खजूरं विदार्यं सशतावरीम् ।
परूपकाणि त्रिकलां साधयेत्पलसंमितम् ॥ १२३ ॥
जलाढके पादशोषे रसमामलकस्य च ।

घृतमित्थुरसं क्षीरममयाकल्कपादिकम् ॥ १२४ ॥
साधयेच्चद्रुतं सिद्धं शर्कराक्षौद्रपादिकम् ।
प्रयोगात् पित्तगुल्मघ्नं सर्वपित्तविकारजुत् ॥ १२५ ॥
इति द्राक्षाद्यं घृतम् ।

द्राक्षां मधुकमित्साद्यौ काशशोषस्य प्रथमस्य साहचर्याद्द्राक्षावी-
नामपि प्रथमानलम् ॥ १२३-१२५ ॥

घृपं समूलमापोथ्य पचेदप्रगुणे जले ।
शोषेऽष्टभागो तस्यैव पुष्पकल्कं प्रदापयेत् ॥ १२६ ॥
तेन सिद्धं घृतं शीतं सक्षौद्रं पित्तगुल्मनुत् ।
रक्तपित्तज्वरभ्यासकासहृद्रोगानानाम् ॥ १२७ ॥
इति चास्ताघृतम् ।

घृपं समूलमित्साद्यौ काशस्याष्टगुणजलरातेऽष्टभागशोषस्य-
मिति रक्तपित्तोक्त्यासाश्चतुर्दशशोषः । तत्र हि कामान्यपरिभा-
षया द्रव्याचतुर्गुणं जलं चतुर्भागावशिष्टं च शब्दे । तेन प्रयो-
गान्तरत्वात्पित्तोक्त्यासाश्चतुर्दशशोषो न ह्यतः । सक्षौद्रमित्य-
नेन प्रक्षेपन्यासात् पादिकत्वं मनुजः ॥ १२६ ॥ १२७ ॥

द्विपलं त्रायमाणाया जलाह्निस्रस्यसाधितम् ।
अष्टभागसिद्धं पूतं कोष्णं क्षीरसमं पिबेत् ॥ १२८ ॥
पिबेदुपरि तस्योष्णं क्षीरमेव यथावलम् ।
तेन निर्हतदोषस्य गुल्मः शान्त्यति पैत्तिकः ॥ १२९ ॥

यथावलमिति यथा विरेचकातियोगो न भवति ॥ १२८ ॥
१२९ ॥

द्राक्षाभयारसं गुल्मे पैत्तिके समुद्रं पिबेत् ।
लिङ्गात्कम्पिप्लवं वाऽपि विरेकायं मधुद्रवम् ॥ १३० ॥
कम्पिप्लवं गुण्डारोचनित्कम् ॥ १३० ॥

दाहप्रशमनोऽभ्यङ्गः सर्पिणा पित्तगुल्मिनाम् ।
चन्दनायेन तैलेन तैलेन मधुकस्य वा ॥ १३१ ॥
तैलेन मधुकस्य वैति मधुकदापितेन तैलेन ॥ १३१ ॥

ये च पित्तज्वरहराः सतिकाः क्षीरवत्स्यः ।
हितास्ते पित्तगुल्मिभ्यो बन्ध्यन्ते ये च सिद्धिषु १३२
शालयो जाह्नलं मांसं गव्याजे पयसी घृतम् ।
खजूरामलकं द्राक्षां दाडिमं सपरूपकम् ॥ १३३ ॥

आहारार्थं प्रयोक्तव्यं पानार्थं सलिलं शृतम् ।
यत्वाविदारिगन्धायैः पित्तगुल्मचिकित्सितम् १३४
आमानचये पित्तगुल्मे सामे वा कफवातिके ।
यथागुभिः खड्यैरुपैः संघुक्ष्योऽशिर्विलङ्घिते ॥ १३५ ॥

शमप्रकोपौ दोषाणां सर्वेषामग्निंश्रितौ ।
तस्मादाग्निं सदा रक्षेच्चिदानानि च वर्जयेत् ॥ १३६ ॥
ये च पित्तज्वरहर इत्यौ ययपि पित्तज्वरहरत्वेन साक्षा-
द्ब्रह्मणे नोक्ताः, तथाऽपि पत्रोक्तव्य एव ये तिस्रा बहस्य रज्याह्व
एव पित्तज्वरहरा भवन्तीति कृतेर्दोषं-पित्तज्वरहरा इति ।
पित्तहर ये च सिद्धौ बन्ध्यालेऽप्यत्र ज्ञेयाः ॥ १३२-१३६ ॥

वमनं वमनार्हाय प्रदद्यात् कफगुल्मिने ।
क्षिण्धस्त्रिशरीराय गुल्मे शैथिल्यमागते ॥ १३७ ॥
परिवेष्ट्य प्रदीप्तांस्तु वल्यजामथवा कुशान् ।
भिपक्वन्मे समावाप्य गुल्मं घटमुखे न्यसेत् ॥ १३८ ॥

संघृहीतो यदा गुल्मस्तदा घटमथोद्धरेत् ।
यत्नान्तरं ततः कृत्वा भिन्धाहुत्सं प्रमाणवित् १३९
विमार्गाजपदादर्शयथालाभं प्रपीडयेत् ।
शुद्धीयाहुत्समेवैकं न त्वर्हद्ददयं स्पृशेत् ॥ १४० ॥

१ 'विचञ्जतांशान्' इति पा० । २ 'सं घृहीतो यदा' इति पा० ।
३ चिन्त्याहुत्सं प्रमाणवित् । विमार्गं यदापरयेत् इति गह्वापरसंभवः
पा० । ४ 'न त्वर्हद्ददयं' इति पा० । 'विचञ्जितप्रशरीरस्य गुल्मिनः'
गुल्मे शैथिल्यं श्लिषितजामगते प्राप्ते सति, प्रमाणवित् कुन्नादीनां
सन्नोचितप्रमाणः भिपक्व, प्रदीप्तान् वस्त्रजानुत्सात् अथवा कुशान्,
कुने पयैवचमये, परिरेष्ट्य समावाप्य प्रविष्य वेष्टेन अन्तर्गम्येयं
कापित्वा, तस्य घटस्य मुखे गुल्मं न्यसेत् प्रज्वलितकुशादिगर्भं तं
घटं गुल्मे लागयेत्; अथ स गुल्मः यदा तेन घटेन घृहीतः सन्तर्ग-
गृहीतः, तदा तं घटमुद्धरेत् यत्नान्तरं यत्नान्तरं, भिन्धाहुत्सं उदरगाथकी ।
ततो गुल्मं यत्नान्तरं यत्नान्तरैर्घृतेन विमार्गं, अन्तर्गम्ये, आह्वयो
वर्षण्ये च; विमार्गाक्षिन्ध्यात्ता चर्मीणि रेषाकरणदास्ययत्रविरेचकं,
अनपदस्य मानं कितानोभि, आह्वयस्य भार कितानोभिनी, वैरीय-
धम विमार्गादिषु यो हन्यते तेन, एक केवलं गुल्ममेव प्रपीडयेन्ने-
यात् प्रज्याह्व । अथ मपीदने हृदयं तु नेव स्थेयः, श्लिषु हृदयं
नर्नयेत् अत्र च वर्जयेत् इति पराशरस्मरौ श्लोकोऽत्रनापयतेन ।

तिलैरण्डातनीधीजसर्पैः परिलिप्य च ।
श्लेष्मगुल्ममयःपापैः सुखोष्णैः स्वेदयेद्भिपक् १४१
सव्योपक्षारलवणं दशमूलीभृतं घृतम् ।

कफगुल्मं जयत्याशु सहिह्वविडवाडिमम् ॥ १४२ ॥
इति दशमूलीघृतम् ।

भङ्गातकानां द्विपलं पञ्चमूलं पलोन्मितम् ।

साध्यं विद्वारीगन्धाद्यमापोध्य सलिलादके ॥१४३॥

पादशेषे रसे तस्मिन् पिप्पलीं नागरं चवाम् ।

विडङ्गं सैन्धवं हिह्व यावद्रूकं विडं शटीम् ॥१४४॥

चित्रकं मधुकं राक्षां पिप्पा कपंसमं भिपक् ।

प्रस्थं च पयसो दत्त्वा घृतमस्थं विपाचयेत् ॥ १४५ ॥

एतद्भङ्गातकघृतं कफगुल्महरं परम् ।

श्लिहपाण्ड्वामयश्वासग्रहणीरोगकासघ्नम् ॥ १४६ ॥

इति भङ्गातकाद्यं घृतम् ।

शैथिल्यमागत इति शिथिलदोषतया शस्त्रनिर्हार्यदोषतापा-

पज्ञे गुल्मे तं घटगुणे न्यसेत् । घटमन्ययस्त्रेण सभ्यगृहीत्वा

प्रधीयेद्भिन्द्यादिति योजना । अन्नद्वयस त्यागः रुदनादि-

भयात् । सव्योपेक्षादौ दशमूलस्य काप्ये च्योपायीना शेपाणा

कल्कैः साधितं घृतं कफगुल्मं जयतीत्यर्थः ॥ १३७-१४६ ॥

पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागैः ।

पलिकैः सयवक्षारिभृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ १४७ ॥

श्रीरप्रस्थं च तत् सर्पिर्हेन्ति गुल्मं कफात्मकम् ।

श्रद्धणीपाण्डुरोगघ्नं श्लिहकासज्वरापहम् ॥ १४८ ॥

इति श्रीरपट्पलकं घृतम् ।

पिप्पल्याशुक्त पट्पलं घृतं समेनैव दुग्धेन ध्रुणीयम् ।

‘चतुर्गुणे द्वे साध्यं’ इति वचनात्त्र त्रिगुणं जलं देयम्

॥ १४७ ॥ १४८ ॥

त्रिवृतां त्रिफलां दन्तीं दशमूलं पलोन्मितम् ।

जले चतुर्गुणे पक्त्वा चतुर्भांगस्थितं रसम् ॥१४९॥

सर्पिरेरण्डजं तैलं क्षीरं चैकत्र साधयेत् ।

स सिद्धो मिश्रकक्रेहः सक्षीरः कफगुल्मघ्नम् १५०

कफघातविघ्नयेषु कुण्डलीहोद्रेषु च ।

प्रयोज्यो मिश्रकः क्षेत्रो योनिश्लेषु चाधिकम् १५१

इति मिश्रकः क्षेत्रः ।

त्रिवृतामिस्त्रादौ पञ्चदशपलानि क्वाण्डानि; तत्र चतुर्गुणं जलं

देयं, पलोन्नेचमिद्विद्वारात् पञ्चिपलानि भवन्ति; क्षीरमपि साद-

चर्वात् पञ्चदशपलम्; एतदुभयप्रकारात् क्षेत्रोऽत्र पक्वः । किंवा

‘क्षेहसमं क्षीरम्’ इति वचनात् क्षेत्रसमेन क्षीरेण काप्येन च

पञ्चदशपलेन पञ्चपलः क्षेत्रो द्रवपादिकः कर्तव्यः । जतुर्गुणा-

भिप्रायाषु त्रिवृतादिपञ्चदशपले प्रस्थमानोक्षेलेन प्रस्थचतुष्टयं

जलस्य देयम् । अतस्तेन सामान्येनैवोक्तं—“त्रिवृतादन्ती-
त्रिफलादशमूले. समेकपूकतेलं सर्पिश्च शतं पयसा सममुदा-
वर्तयत्वादे” —इति ॥ १४९-१५१ ॥

यदुकं वातगुल्मघ्नं संसर्जनं नीलिनीघृतम् ।

द्विगुणं तद्विरेकार्थं प्रयोज्यं कफगुल्मिनाम् ॥१५२॥

सुधाक्षीरद्वये चूर्णं त्रिवृतायाः सुभाषितम् ।

कार्पिकं मधुसर्पिभ्यां लीङ्गा साधु विरिच्यते १५३

द्विगुणमिति द्विपलप्रमाणं, तत्र हि घृतपलं येयमुक्तम्

॥ १५२ ॥ १५३ ॥

जलद्रोणे विपक्त्वया विंशतिः पञ्च चाभयाः ।

वन्त्याः पलानि तावन्ति चित्रकस्य तथैव च ॥१५४॥

अष्टभागावशेषं तु रसं घृतमधिक्षिपेत् ।

दन्तीसमं गुडं पूतं क्षिपेत्तत्राभयाश्च ताः ॥ १५५ ॥

तैलार्धकुड्यं चैव त्रिवृतायाश्चतुष्पलम् ।

चूर्णितं पलमेकं तु पिप्पलीविश्वमेपजम् ॥ १५६ ॥

तत् साध्यं लेहवच्छीते तस्मिन्तैलसमं मधु ।

क्षिपेच्चूर्णपलं चैकं स्वरोलापत्रकेशरात् ॥ १५७ ॥

ततो लेहपलं लीङ्गा जम्बा चैकां हरीतकीम् ।

सुखं विरिच्यते क्षिण्यो दोषप्रस्थमनामयम् ॥१५८॥

गुल्मं श्वयधुमशांति पाण्डुरोगमरोचकम् ।

हृद्रोगं श्रद्धणीदोषं कामलां विपमज्वरम् ॥ १५९ ॥

कुष्ठं श्लिहानमानाद्दमेपा हन्त्युपसेविता ।

निरत्ययः कामधास्या द्रवो मांसरसौघ्नः ॥ १६० ॥

इति दन्तीहरीतकी ।

तैलार्धकुड्यमिति तैलं चतुष्पलम् । लेहवदिति लेहपाकलक्ष-

णेन पक्वमिल्यर्थः । इह चतुर्जातकामिलित्वात् पलम् ।

दोषप्रस्थमिति सर्पिरेणोदशपलं, उक्तं हि भोजेन—‘वमने च

निरेके च तथा शोणितमोक्षणे । सर्पिरेणोदशपलं प्रस्थमाहु-

मन्तीनिघः” —इति ॥ १५४-१६० ॥

सिद्धाः सिद्धिषु वक्ष्यन्ते निरुद्धाः कफगुल्मिनाम् ।

अरिष्टयोगाः सिखाश्च श्रद्धण्यशैश्चिकित्सिते ॥१६१॥

यच्चूर्णं गुटिका याश्च विहिता वातगुल्मिनाम् ।

द्विगुणक्षारहिङ्गवम्बलेतसास्ताः कफे हिताः ॥१६२॥

य पच श्रद्धणीदोषे क्षारास्ते कफगुल्मिनाम् ।

सिद्धा निरत्ययाः शास्ता दाहस्त्वन्ते प्रशस्यते १६३

प्रपुराणानि धान्यानि जाङ्गला मृगपक्षिणः ।

कौलत्थो सुद्रूपश्च पिप्पल्या नागरस्य च ॥ १६४ ॥

शुष्कमूलकयूपश्च यिल्यस्य चरणस्य च ।
चिरविल्वाङ्कुराणां च यवान्याश्चित्रकस्य च ॥१६५॥
वीजपूरकहिङ्गमूलवेतसक्षारदाडिमैः ।
तत्रेण तैलसर्पिर्भ्यां व्यञ्जनाभ्युपकल्पयेत् ॥१६६॥
पञ्चमूलीशृतं तोयं पुराणं वावणीरसम् ।
कफगुल्मी पिबेत्काले जीर्णं माध्वीकमेव वा ॥१६७॥
यवानीचूर्णितं तक्रं विडेन लयणीकृतम् ।
पिबेत्संदीपनं वातकफमूत्रानुलोमनम् ॥१६८॥

ग्रहस्थंशुक्रितिते निर्दिष्ट इत्यर्थः । दाहस्तन्त्रे इति वचनेन
दाहस्य क्रियान्तरासिद्धान्त्रे एव कर्तव्यतामाह ॥१६९-१६८॥

संचितः क्रमशो गुल्मो महावास्तुपरिग्रहः ।
कृतमूलः सिरानद्दो यदा कूर्मं इवोद्यतः ॥१६९॥
सौर्वल्योवचिह्नह्लासकासवन्परतिज्वरैः ।
सृण्णातन्द्राप्रतिश्रयैर्युज्यते न स सिध्यति ॥१७०॥
गृहीत्वा सज्वरभ्वासं वम्यतीसारपीडितम् ।
हन्नाभिहस्तपादेषु शोफः कर्षति गुल्मिनम् ॥१७१॥

संचित इत्यादिना कमादसाध्यताप्राप्तं गुल्ममाह । महावा-
स्तुपरिग्रह इति भृदिदेशव्यापकः ॥ ॥ १६९-१७१ ॥

रौधिरस्य तु गुल्मस्य गर्भकालव्यतिक्रमे ।
क्षिण्णस्त्रिजशरीरायै दद्यात्लोहविरेचनम् ॥१७२॥
पलाशक्षारपात्रे द्वे द्वे पात्रे तैलसर्पिपोः ।
गुल्मशैथिल्यजननीं पक्त्वा मात्रां प्रयोजयेत् १७३
प्रमिद्येत न यद्येवं दद्याद्योनिविशोधनम् ।
क्षारेण युक्तं पललं सुधाक्षीरेण वा पुनः ॥१७४॥
आभ्यां वा भाषितान्दद्याद्योनौ कटुकमत्स्यकान् ।
घराहमत्स्यपित्ताभ्यां ल(न)ककाम्बा सुभाषितान् ॥
अधोहरैश्चोर्ध्वहरैर्भाषितान् वा समाक्षिकैः ।
किण्वं वा सगुडक्षारं दद्याद्योनिविशोधनम् ॥१७६॥
रक्तपित्तहरं क्षारं लेहयेन्मधुसर्पिपा ।
लशुनं मदिरां तीक्ष्णां मत्स्यांश्चास्यै प्रदापयेत् ॥१७७॥
वस्ति सक्षीरगोमूत्रं सक्षारं दाशमूलिकम् ।
अद्वयमाने रुधिरं दद्यात्गुल्मप्रमेदनम् ॥१७८॥
प्रवर्तमाने रुधिरं दद्यान्मांसरसौदनम् ।
घृततैलेन चाभ्यङ्गं पानार्थं तदूर्णं सुराम् ॥१७९॥
रुधिरैऽतिप्रवृत्ते तु रक्तपित्तदरीः क्रियाः ।
कार्या यातव्यगर्वायाः सर्वा यातवरीः पुनः ॥१८०॥
घृततैलावसेकांश्च तिक्तिरीश्वरणायुधान् ।
सुयं सनपडां पूर्वं च पानमन्वलय सर्पिपः ॥१८१॥

प्रयोजयेदुत्तरं वा जीवनीयेन सर्पिपा ।
अतिप्रवृत्ते रुधिरं सतिकेनानुयासतम् ॥१८२॥

गर्भकालव्यतिक्रमे इति दशममाध्वरूपस्य गर्भकालस्य व्यति-
क्रमे । क्षारपात्रे इति क्षारोदकस्यादकद्वयम् । मात्रामिति शोभ्य-
प्रमाणम् । पललं तिलपिट्टम् । क्षारश्चात्र पलाशक्षार एव,
प्रकृतत्वात् । ताभ्यामिति क्षारसुधाक्षीराभ्याम् । कटुकमासः
क्षारी शुष्कमत्स्यः । लकक्षात्रं वजायववाग् । किण्वं सुरापी-
जम् । रक्तपित्तहरं क्षारमिति नीलोत्तलक्षारम् । अन्वलय सर्पिपः
अन्वलयव्यसाधितस्य घृतस्य । उत्तरं भोजनोत्तरकालं पानं, किंवो-
त्तरमिति । जीवनीयं सर्पिर्वातरके वक्ष्यम् । सतिकेन तिफ-
द्व्यसाधितेनानुवापनमिति ॥ १७२-१८२ ॥

तत्र त्रुटोकाः ।

श्लेहः स्वेदः सर्पिर्वस्तिशूर्णानि वृंहणं गुडिकाः ।
यमनचिरैको मोक्षः क्षतजस्य च यातगुल्मचताम् ॥
सर्पिः सतिकसिद्धं क्षीरं प्रक्षंसनं निरुहाश्च ।
रक्तस्य चावसेचनमाभ्वासनसंशमनयोगाः ॥१८४॥
उपनाहनं सशस्त्रं पक्त्वाभ्यन्तरप्रमित्रस्य ।
संशोधनसंशमने पित्तप्रभवस्य गुल्मस्य ॥१८५॥
श्लेहः श्लेदो मेदो लङ्घनमुल्लेखनं विरेकश्च ।
सर्पिर्वस्तिगुडिकाशूर्णमरिष्टाश्च सक्षाराः ॥१८६॥
गुल्मस्यान्ते दाहः कफजस्याप्येऽपनीतरक्तस्य ।
गुल्मस्य रौधिरस्य क्रियाक्रमः स्त्रीभवस्योक्तः १८७
पथ्यान्नपानसेवा हेतुनां वर्जनें यथास्वं च ।
नित्यं चाग्निप्रभाधिः क्षिण्णस्य च सर्वैकमाणि १८८
हेतुलिङ्गं सिद्धिः क्रियाक्रमः साध्यता न योगाश्च ।
गुल्मचिकित्सितसंग्रहपतावान् व्याहृतोऽग्निवेशस्य

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते चिकि-
त्सितस्थाने गुल्मचिकित्सितं नाम
पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

श्लेह इत्यादिना पुनः संश्लेषेण संग्रहं करोति । योगाश्लेषेण
प्रलेकं वातादिगुल्मचिकित्सिते संगृहीता अपि पुनः संग्रहनि-
धानेन संगृहीताः ॥ १८३-१८९ ॥

इति चक्रवाणिवृत्तविरचितानां चरकतात्पर्यटीकायामाभू-
र्वेददीपिकायां चिकित्सितस्थाने गुल्मचिकित्सितं
नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

अथातः प्रमेहचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

निदानोपसंख्यभङ्गादेन गुल्मचिकित्सितत्वं मेहचिकित्सि-
तमुच्यते ॥ १ ॥ २ ॥

निर्मोहमानानुशयो निराशः
पुनर्यसुखानतपोविशालः ।
कालेऽग्निवेशाय सहेतुलिङ्गा-
नुवाच मेहाह्वशमनं च तेषाम् ॥ ३ ॥

निर्गता मोहादयो यस्य स तथा; अनुशयः कोपः । निर्गता
भावा यस्य स निराशः नीरायः । निदानोक्तमपि हेतुलिङ्गादि
पुनः प्रकरणवशात् सकलमुच्यते ॥ ३ ॥

आस्यासुखं स्वमसुखं दधीनि
प्राप्त्यौदकानूपरसाः पर्याप्ति ।
नवाभ्रपानं शुद्धवैकृतं च
प्रमेहहेतुः कफकृच सर्वम् ॥ ४ ॥

आस्यासुखमिति सुखञ्चिक आसा च दुःखञ्चिक; एवं
स्वमसुखं च ज्ञेयम् । प्राप्त्यादिदोषेण इ खक्षमं, दुःखासा च न
प्रमेहहेतुः । शुद्धवैकृतं शुद्धता भक्ष्याः ॥ ४ ॥

मेदश्च मांसं च शरीरजं च
क्लृदं कफो यस्तिगतं प्रदूष्य ।
करोति मेहान् समुदीर्णमुष्ण-
स्तानेय पित्तं परिदूष्य चापि ॥ ५ ॥
क्षीणेषु दोषेष्ववक्ष्ये वस्तौ
धातून् प्रमेहाननिलः करोति ।
दोषो हि यस्ति समुपेत्य मूत्रं
संदूष्य मेहाञ्जनयेद्यथास्वम् ॥ ६ ॥

मेदश्च मांसं चेत्यादिना कफजादिमेहसंप्राप्तिः । कफजा एव
मेहा भूयस्त्वेन साध्यत्वेन धादातुच्यन्ते । क्षीणेष्विति कफपि-
त्तेषु, इत्योश्च बहुवचनं व्यक्त्यपेक्षया ज्ञेयम्; क्षीणेष्विति वृद्धवा-
त्तापेक्षया क्षीणेषु; तेन वृद्धे कफे पित्ते वा यो वायुः कफेण वृद्धो
भवति स मेहासाध्यमेहचतुष्टयकरणे विवक्षित इति दर्शयति ।
तत्र चिकित्साविधानात् साध्यत्वमस्ति—“या वातमेहान् प्रति-
पूर्वमुक्त्वा वातोत्पन्नानि विहित्वा क्रिया सा । वायुर्हि मेहेष्वतिक-
र्षितानां फल्यत्यसाध्यान् प्रति नास्ति चिन्ता” इति । प्रादुर्गति
मन्वीजोत्पत्तीकाद्यान् । सर्वमेहानां सामान्यसंप्राप्तिमाह—दोषो
हीत्यादि ॥ ५ ॥ ६ ॥

साध्याः कफोत्था वृश्च, पित्तजाः पट्ट
याप्या, न साध्याः पचनाद्यनुष्कः ।
सामक्रियत्याद्विषमक्रियत्वा-
न्महास्वयत्याद्य यथाक्रमं ते ॥ ७ ॥

१ 'क्षीणेषु पट्टवत्त्वेनैव क्षीणेषु, ननु स्वमानापेक्षया क्षीणेषु अनेन
वृद्धे कफे पित्ते वा यो वायुर्हन्वनादिना कफेण वृद्धो भवति, स मेहा
साध्यमेहचतुष्टयप्रकरणे विवक्षित इति एष्यते' इति भाष्यमीश्वरवती-
काया श्रीरघुवरः ।

समक्रियत्वादिति कफस्य दोषस्य दूष्यस्य मेदःप्रभृतेः समा-
नत्वात् कटुतिक्कादिक्रियायाः । विषमक्रियत्वादिति पित्तस्य
संशमनचिकित्सायाः कटुद्विद्विषाया विषमत्वात् । महास्वयत्वा-
दिति मज्जादिगम्भीरधालवकपर्णकृत्वेन महाभ्यापसिर्कृतकत्वादा-
कारित्वाच्च; चकाराग्निदानोक्तं विषमक्रियत्वं वातात्मकानां समु-
चिनीति । यथाक्रममिति यथासक्यम् ॥ ७ ॥

कफः सपित्तः पवनश्च दोषा
मेदोऽन्नशुक्राम्बुवसालसीकाः ।
मज्जा रसौजः पित्तितं च दूष्याः,
प्रमेहिणां, पिशतिरेव मेहाः ॥ ८ ॥

कफ इत्यादिना सर्वमेहानां दोषदूष्यसंप्रदमाह । रस्य ओज-
श्चेति रसौजः, ओजसोऽपि मधुमेहे दूष्यत्वात् । यापि मेदःप्रभृतयो
दूष्या इह उच्यन्ते, तथाऽपि वेदोमांसशरीरक्लेशानामवयवम्भा-
वितया परिग्रहः । मज्जादवयव सर्वमेहे न पुनरवयवं दूष्यन्ते,
स्तोकं वा बुधा भवन्ति; किंवा सर्वमेहानामेव त्रिदोषत्वं तथा
सकलदूष्यत्वं च 'कफः सपित्त' इत्यादिना ग्रन्थेनोच्यते;
मेदोमांसादीनि स्वस्वर्षदूष्योपदर्शनार्थं पृथगुक्तानि । यतः क्रिय-
न्त-शिरसीये सकलमेहवाचकं मधुमेहे कथयता दोषप्रयप्रको-
पोऽनुष्कः । तथाहि—“समाहृतस्य पित्तस्य कफस्य च सुहु-
सुहुः । वर्धयत्याश्रति गत्वा क्षयमाप्यायते पुनः” (सु. अ. १७)
इत्युक्तं; तथा सुशुप्तोऽप्याह—“वातपित्तमेदोभिरन्वितः श्लेष्मा
मेहाग्रनयति” (सु. नि. अ. ६) इति । कफादीनां दूष्यत्वादि-
संगमोत्पन्नत्वेनाधिकप्रमेहसंज्ञकमपि किरासाद्यमाह—विचरि-
रेव मेहा इति ॥ ८ ॥

जलोपमं चेशुरसोपमं वा
घनं घनं चोपरि विप्रसक्तम् ।
शुक्लं सशुक्लं विशिष्टं शनैर्वा
छालेय वा पालुकया युतं वा ॥ ९ ॥
विद्यात् प्रमेहान् कफजान् वृश्चान्
क्षारोपमं कालमथापि नीलम् ।
हारिद्रमात्रिष्टमथापि रक्त-
मेतान् प्रमेहान् पट्टशन्ति पित्तात् ॥ १० ॥
मज्जौजसा धा घसयाऽन्वितं वा
लसीकया वा सततं विवक्षम् ।
सतुर्धर्मं मूत्रंयतीह वाता-
च्छेषेषु धातुष्वप्यकार्षितेषु ॥ ११ ॥

जलोपममित्यादिना दशभिः श्लेष्मण्यैः कृतात् दशप्रमेहा-
नाह । एतच्च निदाने स्फुटमनुसर्तव्यम् । घनं चोपरि विप्रसक्त-
म्

१ 'विषमक्रियत्वादिति विचल्य मेदप्रधानदूष्यस्य च मेदःप्रभृतेर-
न्योन्यविपरीतक्रियत्वात्; पिशतिरिति मधुप्रादि नेरकरं, मेदोहर्तं च
कटुद्विद्विषादि विचरति किंवापेक्ष्यम्' इति भाष्यमीश्वरवतीकाया श्री-
रघुवरः । २ 'दूष्य' इति पा० । ३ 'मूत्रंयतीह' इति पा० ।

मित्वेन सान्द्रमेहमाह । मज्जया मज्जमेहः, ओजसा मधुमेहः,
वधया वसामेहः, लक्षिका हस्तिमेह इति शैयाः । शैवेऽपि
भेदः प्रवृत्तिषु रसाद्युक्तधातुव्यतिरिक्तेषु । अपकपिठेऽपि
श्लेष्मिणः सत्यस्तौ प्रमेहारम्भकेण वातेनैव, उपोषणादिभिः कर्त-
नाद्वा कियते ॥ ९-११ ॥

घर्षे रसे स्पृशमथापि गन्धं
यथास्वदोषं भजते प्रमेहः ।
श्यावाकणो घातकृतः सरालो
मज्जादिसाङ्गुण्यनुपैत्यसाध्यः ॥ १२ ॥

संक्षेपेण कफजादिप्रमेहलक्षणमाह—घर्षमित्यादि । तत्र
कफजे धेतो घर्षो, मधुरो रसः, शीतः सर्षो, आमश्च गन्धो
भवति । एवं पित्तमेहेऽपि शैयाः । वायोस्त्वितिनिर्वर्णत्वेन
प्राभाविकं कायवर्णमाह—श्यावाकण इत्यादि । मज्जादिसाङ्गुण्यं
मज्जलक्ष्मीकादिधमानयुगतां याति । यद्यपि वातिको मेहोऽसाध्य
एवोक्तयाऽपि पुनरिहाताम्यवचनेन य एव उत्पत्तितः प्रभूता-
कृतिः स एव श्यावाकणत्यादि सकलं लक्षणं विभक्तिः; यस्तुत-
कालं चासुबद्धः स साध्यो भवति; तत्र मज्जादिसाङ्गुण्यं नापश्यं
भवतीति दर्शयति । किञ्चोक्तकारणेन ये वातानुबन्धाः श्यावा-
कणवर्णदियुक्त भवन्ति तेष्वप्यसाध्या भवन्तीति । तथा कफ-
पित्तञ्च अपि मज्जादियोगादसाध्या एव; उक्तं च—‘सर्वे एव
प्रमेहस्तु फालेनाप्रतिकारिणः । मधुमेहत्वमायान्ति तदाऽसाध्या
भवन्ति हि’ (सू. नि. अ. ९) ॥ १२ ॥

सेवोऽङ्गगन्धः शिथिलाङ्गता च
शय्यासनसमसुखे रतिश्च ।
हृक्षेत्रजिह्वाश्रवणोपवेहो
घनाङ्गता केशतखातिवृद्धिः ॥ १३ ॥
शीतभियस्वं गलतालुशोषो
माधुर्यमासे करपाददाहः ।
भविष्यतो मेहनदस्य रूपं
मूत्रेऽभिघावन्ति पिपीलिकाश्च ॥ १४ ॥

श्लेधोऽङ्गगन्ध इत्यादिना पूर्वरूपमाह ॥ १३ ॥ १४ ॥

स्थूलः प्रमेही बलवानिहैकः
कृशस्तथैकः परिदुर्वलश्च ।
संबुद्धं तत्र कृशस्य कार्यं
संशोधनं दोषयलाधिकस्य ॥ १५ ॥
क्षिण्यस्य योगा विविधाः प्रयोज्याः
कस्पोपदिष्टा मलशोधनाय ।
ऊर्ध्वं तथाऽधश्च मलेऽपनीते
मेहेषु संतर्पणमेव कार्यम् ॥ १६ ॥

गुल्मः क्षयो मेहनवन्तिशूलं
मूत्रप्रदश्याप्यपतर्पणेन ।
प्रमेहिणः स्युः, परितर्पणानि
कार्याणि तस्य प्रसमीक्ष्य चक्षिम् ॥ १७ ॥

परिदुर्वले हीनबलः । कृशस्य इति मासकृशस्य । दोषयला-
धिकस्य दोषेण बलेन चाधिकस्य । क्षयो धातुक्षयः ॥ १५-१७ ॥

संशोधनं नार्हति यः प्रमेही
तस्य क्रिया संशमनी प्रयोज्या ।
मन्थाः कपाया यवचूर्णलेहाः
प्रमेहशान्त्यै लघवश्च भक्ष्याः ॥ १८ ॥
ये विष्किरा ये प्रतुदा विहङ्गा-
स्तेषां रसेजाङ्गलजर्मणोश्चैः ।
यद्योदनं रुसमथापि वाट्य-
मद्यात् ससकूनपि चाप्यूपान् ॥ १९ ॥

मुद्गादियूपैरथ तिकुशाकैः
पुराणशाल्योदनमावृत्त ।
दन्तीङ्गदीतैलयुतं प्रमेही
तथाऽतसीसर्पतैलयुक्तम् ॥ २० ॥
सर्पटिकं स्यात्तृणधान्यमग्नं
यवप्रधानस्तु भवेत् प्रमेही ।
यवस्य भक्ष्यान् विविधास्तथाऽद्यात्
कफप्रमेही मधुसंप्रयुक्तान् ॥ २१ ॥

निशिस्थितानां त्रिफलाकपाये
स्युस्तर्पणाः शौद्रयुता यवानाम् ।
तान् सीधुयुक्तान् अपिनेत् प्रमेही
प्रायोगिकान्मेहवधार्यमेव ॥ २२ ॥
ये श्लेष्ममेहे विहिताः कपाया-
स्तैर्भाषितानां च पृथग्यवानाम् ।
सकूनूपान् सगुडान् सधानान्
भक्ष्यांस्तथाऽन्यान् विविधांश्च खादेत् ॥ २३ ॥
खराश्वगोहंसर्पपङ्कतानां
तथा यवानां विविधाश्च भक्ष्याः ।
देयास्तथा वेणुयवा यवानां
कल्पेन गोधूममयाश्च भक्ष्याः ॥ २४ ॥

क्षुण्णशुष्कयवानां मण्डरहितो यवोदनः । बार्ज्यैः स एव स-
मण्डो निःशुष्कयवानां यवाना भवति । अतस्ती स्याता, ये विला-
तवीति पठन्ति वेधां मते तिलक्याऽतसी(?) विवक्षिता । तुष्य-
न्यानि श्यामाकाशीनि । अथूपान् यवपिष्टकृतान् । धानान् मूद्य-
यान् । वेणुयवा यवाकारणि वंशनीजानोसर्षः ॥ १५-२४ ॥

१ 'परिदुर्वलानि' इति पा० । २ 'तस्य' इति पा० । ३ 'बार्ज्यैः'
मयान्' इति पा० । ४ 'वायो यवमण्ड' इति गङ्गापट्ट ।

संशोधनोद्धेखनलङ्घनानि
काले प्रयुक्तानि कफप्रमेहान् ।
जयन्ति पित्तप्रभवान् विरेकः
संतपणः संशमनो विधिश्च ॥ २५ ॥

संशोधनग्रहणेनैवोद्धेखने प्राप्ते पुनर्वचनस्य कफज्वग्रधान-
त्वस्यापनार्थमुद्धेखनपदेन कथनम् ; अन्येत्द्धेखनं कफमेहेषु
लङ्घनं वदन्ति । पित्तमेहानां वाप्यत्वाज्यन्तीति पदेन पित्त-
जानां वापनमेवोच्यते; किंवाऽलन्तदुष्टे मेदसि पित्तजानाम-
साध्यत्वं, साध्यास्तु मेदो यदि न प्रदुष्टमित्थनेन ये वक्त्र्या-
स्वान् प्रति जयन्तीति चापु ॥ २५ ॥

दार्वां सुरादां त्रिकलां समुस्तां
कपायमुक्ताक्षय्य पिबेत् प्रमेही ।
क्षौद्रेण युक्तमथवा हरित्रां
पिबेद्रसेनामलकीफलानाम् ॥ २६ ॥

हरीतकीकट्फलमुस्तलोध्रं
पाठाविडङ्गाजुंनधन्वनाथ ।
उभे हरित्रे तगरं विडङ्गं
कदम्यशालाजुंनदीप्यकाथ ॥ २७ ॥

दार्वां विडङ्गं सदिरो धयध
सुरादङ्कुष्ठारुचन्दनानि ।
दाव्यंमिमन्यौ त्रिकला सपाठा
पाठा च मूर्वा च तथा ज्येष्ठा ॥ २८ ॥

यवान्युदीराण्यभयागुडूची-
चव्वामयाचिश्चकसप्तपर्णाः ।
पार्देः कपायाः कफमेहिनां ते
दशोपदिष्टा मधुसंमयुक्ताः ॥ २९ ॥

उशीरलोधावनचन्दनाना-
मुशीरमुस्तामलकाभयानाम् ।
पटोलनिम्यामलकामृतानां
मुस्ताभयापश्चकवृक्षकाणाम् ॥ ३० ॥

लोभाभ्युक्तालीयकघातकीनां
निम्याजुंनघ्रातनिशोत्पलानाम् ।
शिसीपसर्जाजुंनकेदारानां
त्रियङ्गुपद्मोत्पलकिंजुकानाम् ॥ ३१ ॥

अंभ्रतपपाठासनयेतसानां
कट्फुटेयुंत्पलमुस्तकानाम् ।
पेचेषु मेहेषु वरा प्रदिष्टाः
पार्देः कपाया मधुसंमयुक्ताः ॥ ३२ ॥

सर्वेषु मेहेषु मती तु पूर्वा
कपाययोगो विहितस्तु सर्वे ।
मन्यस्य पाने ययभायनायां
स्युमोजने पानविधौ पृषह च ॥ ३३ ॥

सिद्धानि तैलानि घृतानि चैव
देवानि मेहेष्वनिलान्मकेषु ।

मेवः कफश्चैव कपाययोगैः
जेहेश्च चायुः शमेमेति तेषाम् ॥ ३४ ॥

दावांमिलायुक्तं योगद्वयं सर्वमेहेषु । घृतादो देवराज ।
हरीतक्यादयो दश यथासंख्यं कफमेहेषु । किंवा सर्वं सर्वक-
फमेहेषु, उशीरगुक्ताय पित्तमेहेषु सर्वेषु ज्ञेयाः । कट्फुटेरी
दावहरिद्रा । मन्यस्य पाने इति मन्यपानार्थं, भोजने इति
भोज्यसंस्कारे, एवं पानसंस्कारेऽपि । सिद्धानि तैलानीति
एतदेव कपायैः सिद्धानि । अनिवात्मकेष्विति कफपित्तमेहेष्वेव
वातासुबन्धेषु, उत्पत्तिविधिनिवृत्तानामसाध्यत्वेनाचिकित्स-
त्वात् ॥ ३६-३४ ॥

कम्पित्ससत्तच्छालजानि
यैभीतरौहीतककौटजानि ।
कफित्थपुष्पाणि च चूर्णितानि
क्षौद्रेण लिहात् कफपित्तमेही ॥ ३५ ॥
पिबेद्रसेनामलकस्य चापि
कद्वकीरुतान्यक्षसमानि काले ।
जीर्णे च मुञ्जीत पुराणमयं
मेही रसेर्जाह्वलजेमनोदोः ॥ ३६ ॥

कफपित्तमेहीति कफमेही पित्तमेही च । कद्वीरुतानीति
कम्पित्सघृतीन्नेव कद्वीरुतानि ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

दृष्टाऽनुबन्धं पयनात् कफस्य
पित्तस्य वा जेह्वविधिर्विकल्प्यः ।
तैलं कफे स्यात् स्रक्पायसिद्धं
पित्तं घृतं पित्तहरेः कपायैः ॥ ३७ ॥
त्रिकण्टकादमन्तकसोमपर्वकै-
र्भेहावकैः सातिविधिः सलोध्रेः ।
यवोपटोलाजुंननिम्यमुक्षी-
र्हंदिद्रया पत्रकदीप्यकेश ॥ ३८ ॥
मत्रिष्ठया चागुडचन्दनीद्य
सर्वैः समस्तैः कफपातयेषु ।
मेहेषु तैलं विषयेद्यं, घृतं तु
पित्तेषु, मिधं त्रिषु लक्षणेषु ॥ ३९ ॥

१ 'किंवा नाचनदुष्टे मेदसि पित्तया अति साध्या' 'साध्या' उ-
च्यते यदि न मधुसं' इति चक्रेचकार' इति भीष्महरणः ।
२ 'अथयनासासनदेऽस्मान्' इति च ।

१ 'सोमानी' इति च । २ 'कामयेहान्देविषयुष्टे'
इति च ।

फलत्रिकं दारुनिशां विशालां
मुस्तां च निःकाय्य निशां सकल्काम् ।
पिबेत् कपायं मधुसंप्रयुक्तं
सर्वप्रमेहेषु समुद्धतेषु ॥ ४० ॥

अनुपन्थमिति पश्चरनुगतम् । तैलं कफे स्यात् स्वकपाय-
सिद्धमिति कफे कफानुबन्धे च कफप्रोपकपायैः सिद्धं तैलं स्यात्,
एवं पित्ते पित्तानुबन्धे च पित्तप्रोपकपायसिद्धं घृतं देयं स्यात् ।
सर्वैरित्युक्ते पृथगपि सर्वैः ब्रह्मसाधनं स्यात् आह—संमस्ते-
रिति; मिलितैरित्यर्थः । मिथमिति तैलघृतयमकम् । त्रिषु लक्ष-
णेभ्योऽपि त्रिदोषलक्षणमेतके सति; त्रिदोषजत्वमनुबन्ध्यानुबन्ध-
कृतं कफपित्तजमेहेष्वेव मन्तव्यं; किंच सर्वेषामेव मेहाणां त्रिदोष-
जत्वाद्गुदात्रिदोषजत्वं कषायिद्ववतीति ज्ञेयम् ॥ ३७-४० ॥

लोभ्रं शर्टीं पुष्करमूलमैलां
मूर्धां विडङ्गं त्रिफलां यमानीम् ।
चञ्चं त्रियङ्गुं क्रमुकं विशालां
किराततिकं कटुरोहिणीं च ॥ ४१ ॥
भाङ्गानंतं चित्रकपिप्पलीनां
मूलं सकुष्ठ्रातिविषं सपाठम् ।
कलिङ्गकान् केशरसिन्द्रसाक्षां
नखं सपत्रं मरिचं सुव्यं च ॥ ४२ ॥
द्रोणेऽम्भसः कर्पसमानि पक्त्वा
पूते चतुर्भाजलावशेषे ।
रसेऽर्धभागं मधुनः प्रदाय
पक्षं तिषेयो घृतभाजनस्यः ॥ ४३ ॥
मैध्वासचोऽयं कफपित्तमेहान्
क्षिप्रं निहन्याद्विपलप्रयोगात् ।
पाण्ड्यामयाशांस्वरुचिं ब्रह्मण्या
दोषं किलासं विविधं च कुष्ठम् ॥ ४४ ॥

इति मध्वासवः ।

बोभ्रमिलादी क्रमुकं पट्टिकलोभ्रं पूगं वा, इन्द्रसाहामि-
न्द्रवारणीम् ॥ ४१-४४ ॥

काथः स एवाष्टपलं च दन्त्या
भङ्गातकानां च चतुष्पलं स्यात् ।
सितोपला त्यष्टपला विशेषः
सौद्रं च तावत् पृथगासवौ तौ ॥ ४५ ॥

काथः स एवेति तावन्मानत्रजेनैव दन्त्याष्टपलं भङ्गातकच-
तुष्पलं बोभ्रमीनि च कर्पसमानि इत्या काथः कर्तव्य इत्यर्थः ।
सौद्रं च तावदिति काथापेक्षयाऽष्टभागमित्यर्थः ॥ ४५ ॥

सारोदकं वाऽथ कुशोदकं वा
मधुदकं वा त्रिफलारसं वा ।
सीधुं पिबेद्वा निगदं प्रमेही
माध्वीकमग्र्यं चिरसंस्थितं वा ॥ ४६ ॥

मांसानि शूल्यानि मृगद्विजानां
खादेयवानां विविधांश्च भक्ष्यान् ।
संशोधनारिष्टकपायलेहैः
संतर्पणोत्थाब्जं शमयेत् प्रमेहान् ॥ ४७ ॥

भृष्टान् यवान् भक्षयतः प्रयोगा-
च्छुक्रांश्च सकृन्न भयन्ति मेहाः ।
श्विनं च रुच्छं कफजं च कुष्ठं
तथैव मुद्गामलकप्रयोगान् ॥ ४८ ॥

सारोदकमिति सारैः खदिरादिसारैः पञ्चविधना कृतमुदकं
सारोदकं ज्ञेयम्, एवं कुशोदकं ज्ञेयम् । मधुना मधुपीकृतमु-
दकं मधुदकम् । शूल्यानीति शूल्यकानीत्यर्थः । मृगद्विजानामि-
त्यत्र यौनिकत्वाज्जलमृगद्विजानामिति ज्ञेयम् । प्रयोगारिष-
न्वयात् ॥ ४६-४८ ॥

संतर्पणोत्थेषु गदेषु योगा
मेदस्विनां ये च मयोपदिष्टाः ।
विरुक्षणार्थं कफपित्तजेषु
सिद्धाः प्रमेहेष्वपि ते प्रयोज्याः ॥ ४९ ॥

संतर्पणोत्थेषु गदेषु योगा संतर्पणीयाण्याये 'त्रिफलारस्यधं
पलां (सू. अ. २३)' इत्यायुक्ताः ॥ ४९ ॥

व्यायामयोगैर्विधिषैः प्रगाढै-
रुद्धतनैः खानजलावसेकैः ।
सेव्यस्वर्गोलागुरुचन्दनाद्यै-
र्विलेपनैश्चाशु न सन्ति मेहाः ॥ ५० ॥

सेव्यमुशीरम् । चन्दनाद्यैरित्यत्र आदिग्रहणेन हि शीतैश्च-
रीनां ग्रहणं स्यात् ॥ ५० ॥

हेदश्च मेदश्च कफश्च वृद्धः
प्रमेहहेतुः प्रसमीक्ष्य तस्मात् ।
दंष्ट्रान् पूर्वं कफपित्तजेषु
मेहेषु कार्याण्यपतर्पणानि ॥ ५१ ॥

संप्रत्युत्सर्गतः कफपित्तप्रमेहाणामपतर्पणमाह—हेदश्च-
त्वादिति । यद्यप्यपतर्पणेन शुल्कादिदोषो भवति, तथाऽपि शुल्का-
दिशुद्धानां यथा न भवेत्तथाऽपतर्पणं कर्तव्यमिति हेदश्च मेद-
श्चेत्यादिना दर्शयति ॥ ५१ ॥

या वातमेहान् प्रति पूर्वमुक्ता
वातोत्पणानां विहिता क्रिया सा ।
वायुर्हि मेहेष्वतिक्रान्तानां
कुप्यस्यसाध्यान् प्रति नास्ति चिन्ता ॥ ५२ ॥

पूर्वचिकित्सिते वाति 'सिद्धानि तैलानि घृतानि चैव देयानि
मेहेष्वनिलान्कैषु इत्यारिणोक्तानि, तानि वातानुबन्धमेहेष्विप-
याणीति दर्शयद्वाह—या वातमेहानिस्त्रादि । वातोत्पणत्वमेव
कृतः कफनेषु पित्तजेषु च भवतीत्याह—वायुरित्यादि ।
असाध्यानिति उत्पत्तितः ॥ ५२ ॥

यैर्हेतुभिर्यं प्रभवन्ति मेहा-
स्तेषु प्रमेहेषु न ते निषेध्याः ।
हेतोरसेवा विहिता यथैव
जातस्य रोगस्य भवेच्चिकित्सा ॥ ५३ ॥

यैर्हेतुभिरित्यादिश्लोकार्थपरिभाषा सर्वरोगेष्वेवाणुमता, इह
प्रमेहस्य चिरकालानुबन्धतया हेतुसेवानिरसार्थमुच्यते ॥ ५३ ॥

हारिद्रवर्णं कषिरं च मूत्रं
विना प्रमेहस्य हि पूर्वरूपैः ।
यो मूत्रयेत्तं न यदेतुं प्रमेहं
रक्तस्य पित्तस्य हि स प्रकोपः ॥ ५४ ॥

संप्रति प्रमेहलक्षणस्य रक्तपित्तलक्षणसाम्ये रक्तपित्ते प्रमेह-
चिकित्सा साभूदिति कृत्वा प्रमेहरक्तपित्तभेदकं लक्षणमाह—
हारिद्रवर्णमित्यादि ॥ ५४ ॥

दृष्ट्वा प्रमेहं मधुरं सपिच्छं
मधुपमं स्याद्वि विधो विचारः ।
क्षीणेषु दोषेष्वनिलान्कमः स्यात्
संतर्पणाद्वा कफसंभवः स्यात् ॥ ५५ ॥

दृष्ट्वेत्यादि । क्षीणेषु दोषेष्विति क्षीणेषु कफमेदःप्रवृत्तिषु ।
दोषत्वं चेह दृष्ये मेदशादौ अविबक्षितं, तथाऽपि दोषध-
सन्भावोपसन्दोऽन ज्ञेयः; किंवा दोषेष्विति कफपित्तेषु;
द्रव्योद्य यदुबन्धनं व्यत्ययपेक्षया बहुत्वात् । यदि हि वातिकः
स्यात्तदा हेत्वभावात् कसोऽदृष्टः स्यादित्यर्थः; संतर्पणात् यदि
ज्ञातं संतर्पणजनितकफदृष्टत्वं, तदा वातनिदानाभावाच्चायं वातजः
किंतु कफज इत्यवधार्यत इति भावः ॥ ५५ ॥

सपूर्वरूपाः कफपित्तमेहाः
क्रमेण ये वातकृताश्च मेहाः ।
साध्या न ते, पित्तकृतास्तु याप्याः,
साध्यास्तु मेहो यदि न प्रदुष्टम् ॥ ५६ ॥

संप्रत्युक्तजप्रमेहानां साध्यासाध्याप्यात्वोपरवर्तनार्थमाह-
सपूर्वरूपा इत्यादि ।—सह पूर्वरूपेण 'श्लेठोऽनगन्धः' इत्यारिणा
वर्तन्त इति सपूर्वरूपाः । तत्र कफमेहाः साध्या रणाले पूर्वरूपेण
सह वर्तमानाः; असाध्या भवन्ति, पित्तमेहा साध्या उपास्ते
च. सं. ५७

प्रत्याख्येया भवन्ति । साध्यात्रसाध्यामपि पूर्वरूपयोगेन यद्यपि
सर्वरोगाणामसाध्यात्वमुक्तम्, उक्तं च यथा—'अन्यस्यापि च
रोगस्य पूर्वरूपाणि यन्नरम् । विशन्त्यनेन कल्पेन तस्यापि
मरणं धुम्' (इ. अ. ४. ५) इति; तत्र सर्वपूर्वरूपाणुबन्धे
सर्वरोगाणामसाध्यात्वमुक्तम्, इह तु अधमसपूर्वरूपाणुबन्धेऽ-
प्यथाप्यक्तं भवतीति विशेषवचनान्नभ्यते । तथा क्रमेण च ये
वातकृतास्ते पूर्वरूपरहिता अप्यसाध्याः । क्रमेणेति यद्योक्तनि-
दानक्रमेण । एतेन एव निदानोफहेत्वादियोगेन वातजाध-
त्वारो जायन्ते ते मेहा असाध्याः; ये तु कफजाः पित्तजा वा
वातानुबन्धत्वेन वातजाले साध्या याप्या वा । अत एव तान्
प्रति 'सिद्धानि तैलानि घृतानि चैव देयानि मेहेष्वनिलान्कैषु'
इत्यनेन चिकित्सोक्ता । पूर्वरूपराहित्येन पित्तकृते प्रमेहं
कदाचित् साध्यात्वमपि भवतीत्यपवादविधिं दर्शयितुमुत्सर्गप्रार्ता
पैतिकवाप्यतामनुवदति—पित्तकृतास्तु याप्या इति । अवस्था-
साध्यात् पित्तकृताह—साध्यास्त्वित्यादि । न प्रदुष्टमिति न
प्रकरणं दुष्टम्; अदुष्टमेदसः पैतिकाः साध्या भवन्तीत्यर्थः ।
किंवा प्रदुष्टाः कफपित्तमेहास्तावत्साध्याः, तथा कफपित्तमेहा
ये धात्वपकर्षणाद्वातकृता भवन्ति तेऽपि सर्वरूपाः सन्तोऽ-
साध्या भवन्ति । ये तु पूर्वरात्वेन कियन्त-चिरसीयोक्तं प्रमेहं
विंशतिप्रमेहातिरिक्तं वर्णयन्ति, ते 'विशतिरेव मेहा' इति
संख्यातियमेनेव प्रलादिशः ॥ ५६ ॥

जातः प्रमेही मधुमेहिनो वा
न साध्य उक्तः स हि बीजदोषात् ।
ये चापि केचित् कुलजा यिकारा
भवन्ति तांश्च प्रचन्दस्यसाध्यान् ॥ ५७ ॥

मेहानामसाध्यात्प्रकारान्तरमाह—जात इत्यादि । प्रमेही
यः प्रमेहिनो जातः सोऽप्यसाध्या भवति । अनापि हेतुमाह—
स हि बीजदोषादिति; प्रमेदारम्भकदोषदुष्टरीजजातप्रमेहित्वात् ।
मधुमेहशब्देनान् मेहानुमुच्यते, यदि तु वातिक उपेक्षितो वा
मेहो मधुमेह उच्यते, तदेतत्प्रमेहदुष्टसाधारणसिद्धजनितप्रमेहिनो
नासाध्यत्वं स्यात् । किंच मधुमेहिनो जनितस्य मधुमेहित्वमेव
कारणानुसूच्यतया युक्तम् । ततश्च मधुमेही मधुमेहिनो वा जातो
न साध्य इति बहुमुचितम् । तस्मादप्येव सामान्येन प्रमेहवच-
नेनापि उत्कारणे पितरि कार्योत्तुरुः प्रमेहो मधुमेहदृष्टवशाच्चो
ज्ञेयः । मेहशब्दोऽयं सामान्येन सर्वमेहेषु वर्तत एव, यतः
कियन्त चिरसीये या पित्रका मधुमेहसंबन्धित्वेनोप्यस्ता इह
'प्रमेहिणं या पित्रका' इत्यनेन सामान्यप्रमेहसंबन्धितयाऽनु-
दिता, उत्तस्मान्मधुमेहशब्दः सर्वप्रमेहे मधुमेहसिद्धे च
वर्तते; यथा लृणजन्तः सर्वतृणेषु पित्तियोगे च वर्तते । प्राधि-
तध्यामयसः कियन्त-चिरसीये इति नेह प्रवन्त्ये । कुलजप्रमे-
हाप्यप्यप्रासंबन्धेनापरेणामप्यसाध्यात्प्रकारमाह—ये चापीत्यादि ।
कुलजा इति पितृपितामहादिप्ररणोज्ञाताः । अनेनैव सामान्येन

वचनेन प्रमेहस्यापि कुलजस्याप्याभ्यतार्यां सिद्ध्याय पुनस्तद्वचनं
संतानानुपन्थिष्वेवोपदर्शनार्थम् । उक्तं हि—'प्रमेहोऽशुचिज्जिना-
म्' (सू. अ. २५) इति ॥ ५७ ॥

प्रमेहिणां याः पिडका मयोक्ता
रोगाधिकारे पृथगेव सप्त ।

ताः शल्यविद्धिः कुशलैश्चिकित्साः
शल्येण संशोधनरूपेणैश्च ॥ ५८ ॥

प्रमेहिण्यधिकित्सासुप्रमाह—प्रमेहिणामित्यादि । रोगा-
धिकारे इति रोगचतुष्टये । अत्र शल्याधिकारत्वेन 'अन्याधि-
कारेषु न विस्तरिके' (नि. अ. २६) इति वचनात् विस्तरः
कृतः ॥ ५८ ॥

भवन्ति चात्र ।

हेतुवर्षो द्रव्यं मेहानां साध्यतारुरूपश्च ।
मेही त्रिविधस्त्रिविधं भिपग्जितमतिक्षणदोषः ॥
आद्या यद्वान्नचिकित्सेन्या मेहापहाः कपायाश्च ।
तैलघृतलेहयोगा भक्ष्याः प्रवरासवाः सिद्धाः ॥६०॥
व्यायामत्रिविधैर्विधः स्नानान्युद्धर्तनानि गन्धाश्च ।
मेहानां प्रशमार्थं चिकित्सिते दिष्टमेतावत् ॥ ६१ ॥

इत्यत्रिभेदाकृते तत्रै चरकप्रतिसंस्कृते चिकि-
त्सितस्थाने प्रमेहचिकित्सितं नाम
पष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

हेतुरित्यादिः संह्रहः । त्रिविधं भिपग्जितमिति संशोधनं
संतमर्षं निदानवर्षनं च । आद्या इति भक्षणीयाः । शेवं
सुगमम् ॥ ५९-६१ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितानां चरकतारवर्षदीकाया-
मातुर्वेदीयिकायां चिकित्सास्थाने मेहचिकित्सितं
नाम पष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

अथातः कुष्ठचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्नाह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

हृदिश्राशाग्मेहकृष्टयोर्जन्म उक्तं, तेन मेहमनु कुष्ठचिकि-
त्सितमुच्यते ॥ १ ॥ २ ॥

हेतुं द्रव्यं लिङ्गं कुष्ठानामाश्रयं प्रथमं च ।

शृण्वन्निवेशा सन्यग्विशेषतः स्पर्शनप्रानाम् ॥ ३ ॥

निधाने हेत्वाद्य उक्त्वा अपि चिकित्सोपकरणतया किञ्चि-
द्विशेषप्रतिपादनार्थं पुनरुच्यते । आश्रयमिति आधारम्; प्रथ-
मं चेति चकारात् पूर्वरूपसंप्राप्तौ वैश्यामाणयोर्ग्रहणम् । किंवा
लिङ्गेन पूर्वकर्म, हेतुना च संश्रुतिर्बोद्धव्या । अन्यान्यपि पिड-

व्यज्ञादीनि स्पर्शनज्ञानि सन्ति, तेन विशेषतो यानि कुष्ठानि
स्पर्शनज्ञानि तेषां हेत्वादीनि शृणु; किंवा कुष्ठानामानन्याद्यानि
विशेषतः स्पर्शनप्राम्यथादश तेषां हेत्वादि शृण्वति योजनम् ।
इत्थं हि 'कुष्ठानि सतविधान्यथादशविधान्यपरिचंस्वेवविधानि
च' (नि. अ. ५) इति ॥ ३ ॥

विरोधीस्यन्नपानानि द्रवक्षिग्धगुरुणि च ।
भजतामागतां छर्दि वेगांश्चान्यानप्रतिघ्नताम् ॥ ४ ॥
व्यायामप्रतिसंतापमतिभुक्त्वोपसेविनाम् ।
शीतोष्णलङ्घनाहारान् क्रमे मुक्त्वा निपेयिनाम् ॥५॥
धर्मभ्रमभयार्तानां व्रतं शीताम्बुसेविनाम् ।
अजीर्णाध्यशिनं चैव पञ्चकर्मापचारिणाम् ॥ ६ ॥
मघासदधिमत्स्यातिलवणान्मनिपेयिणाम् ।
मापमूलकपिपात्रतिलक्षीरगुडाशिनाम् ॥ ७ ॥
व्यथायं चाप्यजीर्णं श्रे निद्रां च भजतां दिवा ।
विमान् गुरून् धर्षयतां पापं कर्म च कुर्वताम् ॥८॥

विरोधीन्यात्रेयभद्रत्रयीये—'न मत्स्याय पयसाऽभ्यवह-
रेत्' (सू. अ. २६) इत्यादिनोक्तानि । शीतोष्ण-
वीनां यथाकमेन सेव्यत्वमुक्तं, तद्विपरीतेन सेविनाम्; एवं लघु-
नाहारयोरपि ज्ञेयम् । धर्मोदिभिरार्तत्वे सति द्रवसविभ्रम
शीताम्बुसेविनामिति योज्यम् । अजीर्णाप्यशिनमिति अजीर्णवा-
मनर्थ, अपकमिति वास्त, तद्बुद्धानामाम् । अभ्यशिनमित्या-
हारेऽपरिणते भुञ्जानामाम् । पयकर्मापचारिणामिति पयकर्मणि
क्रियमाणेषुऽपचारिणां निषिद्धसेविनाम् । व्यथायं चाप्यजीर्णं इति
विदग्धादिरूपेऽज्ञानीर्णं शीतेवनं कुर्वताम् । पापं कर्म च कुर्व-
तामिति पापकर्मणैव त्रिप्रादिषुपेणे लभ्ये पुनस्तद्वचनं विरोध-
हेतुत्वोपदर्शनार्थम् ॥ ४-८ ॥

वाताद्यस्तयो दुष्टास्त्वग्रक्तं मांसमभ्यु च ।
नूपयन्ति स कुष्ठानां सप्तको द्रव्यसंह्रहः ॥ ९ ॥
अतः कुष्ठानि जायन्ते सप्त चैकादशौ च ।
न चैकदोषजं किञ्चित् कुष्ठं समुपलभ्यते ॥ १० ॥

दोषद्रव्यसंह्रहमाह—वाताद्य इत्यादिना । वातादीनां त्रिवि-
धेऽपि त्रय इति वचनं सर्वकुष्ठेषु प्रयाणामपि बुद्धिर्दर्शना-
र्थम् । द्रव्यसंह्रह इति द्रव्यसारभक्तं कारणमुच्यते । अर्धलब्ध-
मपि सप्तकमितिपदं सर्वत्र सप्तकमित्यमार्थं पुनरुच्यते । वयपि
विसर्पांशानुत्पादे एतान्येव सप्त काराणि, यदुक्तं—'एवं
लघीका लघ्नांष्टं द्रव्यं दोषान्तयो मत्साः । विसर्पाणां समुत्पत्तौ
विशेषाः सप्त धातवः' (नि. अ. २१) इति, तथाऽपि कुष्ठं
विरक्तियैः स्थिरदोषैर्जन्मते, विसर्पस्तु विसरणशील इति
विशेषः । अन्ये तु विसर्पां वातादिभिरैकेन्द्रयोऽपि भवन्तीत्याहुः
यदुक्तं—'पृथक् त्रयस्त्रिभिर्बैवो विसर्पां द्वन्द्वजायवः' (नि.

ध० २१) इति; तत्र, त्रिदोषजलैऽपि विसर्पणानेकदोषजकु-
 ष्वदेकदोषजत्वादिभ्यर्देशसत्तोच्यते । सप्त चैकादशेव चेति
 विच्छेदपाठेन सप्तानां कुष्ठानां महाकुष्ठत्वम्, एकादशानां च
 सुदृक्कुष्ठत्वमिति बोधयति । विदानेऽभिहितानामपि सुदृक्-
 ष्टानामिह विक्रसाय विधानम् ॥ ९ ॥ १० ॥

स्पर्शाद्भवमतिस्वेदो न वा वैषण्यमुच्यति ।
 फोठानां लोमहर्षश्च कण्डूतोदः श्रमः क्लमः ॥ ११ ॥
 मणानामधिकं शूलं शीघ्रोत्पत्तिश्चिरस्थितिः ।
 दाहः सुप्ताङ्गता चेति कुष्ठलक्षणमप्रजम् ॥ १२ ॥

स्पर्शादि पूर्वस्वम् । न वा स्वेद इति संबन्धः । अस्वे-
 दातिस्वेदां तु स्वेदवहस्योत्सवरोधनवरोधकृतौ श्रेयोः शीघ्रो-
 त्पत्तिश्चिरस्थितिश्च न्यानामेव ॥ ११ ॥ १२ ॥

अत ऊर्ध्वमष्टादशानां कुष्ठानां कपालोदुम्बरमण्डल-
 र्भ्यजिह्वपुण्डरीकसिन्धुकाकणकैककुष्ठचर्मोष्पकि-
 टिभविपादिकालसकलद्बुचर्मद्वलपामाविस्कोटक
 शतावर्षिचर्विकानां लक्षणान्युपदेक्ष्यामः ॥ १३ ॥

कृष्णारुणकपालाभं यद्दूषं परुषं तनु ।
 कापालं तोदयद्गुलं तत्कुष्ठं विषमं सृष्टम् ॥ १४ ॥
 दाहकण्डूः सजारागपरीतं लोमपिञ्जरम् ।

उदुम्बरफलाभासं कुष्ठमौदुम्बरं विदुः ॥ १५ ॥
 श्वेतं रक्तं स्थिरं स्थानं क्रिग्धमुत्सन्नमण्डलम् ।
 कृच्छ्रमन्योन्यसंसक्तं कुष्ठं मण्डलमुच्यते ॥ १६ ॥
 कर्कशं रक्तपर्यन्तमन्तः श्यावं सवेदनम् ।

यद्बुधजिह्वासंस्थानमृष्यजिह्वं तदुच्यते ॥ १७ ॥
 सभ्र्वेतं रक्तपर्यन्तं पुण्डरीकद्वलोपमम् ।
 सोस्तेषु च सदाहं च पुण्डरीकं तदुच्यते ॥ १८ ॥
 श्वेतं ताम्रं तनु च यद्गंजो घृष्टं विमुञ्चति ।

अलावूपुष्पवर्णं तस्मिन्धमं प्रायेण चोरसि ॥ १९ ॥
 यत् काकणन्तिकाद्ययमपाकं तीव्रवेदनम् ।
 त्रिदोषलिङ्गं तत्कुष्ठं काकणं नैव सिध्यति ॥ २० ॥
 इति सप्तमहाकुष्ठानि ।

कपाल. पटलैपरः । विषमं बुधिकित्स्वम् । लोमपिञ्जरमिति
 रोमणिः पिञ्जरं कपिलम् । उत्सन्नमण्डलमित्युत्तमण्डलम् ।
 ऋष्यो नीलाण्डो हरिणः, कृष्णजिह्वासंस्थानमिति तस्मिन्कारम् ।
 प्रायेण चोरवीति उरसि बाहुव्येन भवति, श्लेष्मप्रधानत्वात्;
 कदाचिद्बुधमपि भवतीति भावः । काकणन्तिका घुष्पा ।
 कुष्ठवेनैव त्रिदोषलिङ्गत्वे सिद्धे पुनस्तद्वचनं प्रबलत्रिदोषलि-
 ङ्गत्वोपदर्शनार्थम् ॥ १३-२० ॥

१ 'द्विस्वनेनैव दाहश्च' इति पा० । १ 'यद्बुधजिह्वेते रक्त' इति
 पा० । २ 'सुदृक्कुष्ठक' इति पा० । ३ 'रोमणि पिञ्जराणीव
 चरिषम् तव रोमनिचरं, रोमपात्रिभिपित्तित्वत्वे' इति भोगो-
 न्द्रनाथेनः ।

अस्वेदने महाशास्तु यन्मत्स्यशकलोपमम् ।
 तदेककुष्ठं, चर्मोष्पं यद्गुलं हस्तिचर्मवत् ॥ २१ ॥
 श्यावं किण्वरस्पर्शं परुषं किटिमं सृष्टम् ।
 वैपादिकं पाणिपादस्कुट्टनं तीव्रवेदनम् ॥ २२ ॥

कण्डूमद्भिः सरागैश्च गण्डैरलसकं चित्तम् ।
 सकण्डूरागपिडकं द्रुमण्डलमुद्रतम् ॥ २३ ॥
 रक्तं सकण्डु सस्कोटं सखद्वलति घापि यत् ।
 तचर्मद्वलमाख्यातं संस्पर्शासहमुच्यते ॥ २४ ॥

पामा श्वेतारुणश्यावाः कण्डूलाः पिडका भृशम् ।
 स्फोटोऽश्वेतारुणाभालो विस्फोटोऽस्युस्तनुत्ववः ॥
 रक्तं श्यावं सदादातिं शतारुः स्याद्बहुव्रणम् ।
 सकण्डूः पिडका श्यावा बहुस्त्रावा विचारिका ॥

इत्येकादशं शुद्रकुष्ठानि ।
 महावादेवति महास्थानम् । मत्स्यशकलोपममिति मत्स-
 त्वकसदृशम् । किण्वत् खरः शशां यस्य तत्, किण्वरस्पर्शम्;
 किणो व्रणस्थानम् ॥ २१-२६ ॥

दातेऽधिकतरे कुष्ठं कापालं मण्डलं कफे ।
 पित्ते त्वौदुम्बरं विधातकाकणं तु त्रिदोषजम् ॥ २७ ॥
 वातपित्ते श्लेष्मपित्ते वातश्लेष्मणि चाधिके ।
 ऋष्यजिह्वं पुण्डरीकं तिग्धमुकुष्ठं च जायते ॥ २८ ॥

चर्मोष्पमेककुष्ठं च किटिमं सविपादिकम् ।
 कुष्ठं चालसकं श्यं प्रायो वातकफाधिकम् ॥ २९ ॥
 पामा शतावर्षिस्कोटं द्रुभ्रश्चर्मद्वलं तथा ।
 पित्तश्लेष्माधिकं प्रायः कफप्राया विचारिका ॥ ३० ॥

चिकित्सायं वातायाधिक्यं कुष्ठेष्वाह—वात इत्यादि । कृष्ण-
 जिह्वाविषु वातपित्तिक्रियादि यथावह्यं श्रेयम् ॥ २७-३० ॥

सर्षं त्रिदोषजं कुष्ठं दोषाणां तु चलायलम् ।
 यथास्वैर्लक्षणैर्बुद्ध्या कुष्ठानां क्रियते क्रिया ॥ ३१ ॥
 दोषस्य यस्या पश्येत्कुष्ठेषु विरोधलिङ्गमुद्रिकम् ।
 तस्यैव शमं कुर्यात्ततः परं चानुबन्धस्य ॥ ३२ ॥

उर्ध्वकदोषजत्वादिना इष्टेष्विरोधं दशोपक्राह—उर्ध्वमि-
 त्यादि । त्रिदोषजत्वं सर्वेषु कुष्ठेषु व्यवस्थितमेव; दोषवत्त्वात्त-
 विवक्षया चिकित्सायामेकदोषजत्वादिभ्योपदेश इति भावः ।
 अनुबन्धस्येति अत्रधानस्य ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

कुष्ठविरोधैर्दोषा योपविशेपिः पुनश्च कुष्ठानि ।
 श्यायन्ते तैर्हेतुर्हेतुस्तांश्च प्रकाशयति ॥ ३३ ॥

यंयति दोषविशेषकतस्य प्रशविरोधस्य तथा कुष्ठजनकस्य
 च हेतोः परस्परानोपपत्त्यमाह—कुष्ठविरोधैर्विलादि । उग्रभि-

१ 'रक्तं मण्डलं कण्डूमद्भिः सरागैः यद्दृक्कुष्ठं' इति पा० । २ 'तं
 हेतुं हेतुसाध' इति पा० ।

शेषैर्दोषा इति कुष्ठविशेषं ज्ञात्वा दोषा ज्ञायन्ते; यैर्विशेषैस्ते इष्टविशेषोऽस्तीति धिकोऽयं पित्तिकोऽयमिति कुष्ठदोषे परिज्ञाते दोषविशेषज्ञानाद्विशिष्टानि कुष्ठानि ज्ञायन्ते; यथा—इदं वातोत्तरे कुष्ठं, तस्मात्कापालम्, इदं पित्ताधिकत्वान्मण्डलमिवलादि । तथा यः कुष्ठेष्वपरिज्ञातो हेतुः स दोषविशेषैर्ज्ञायते; यथा कुष्ठं वातोत्तरे इत्या वातोत्तरकुष्ठजनकानि रूक्षविकृष्टा-शानदीनि कारणानि ज्ञायन्ते । हेतुभिश्च दोषविशेषजनकैः कुष्ठानि ज्ञायन्ते, यस्मादनेन वातोत्तरकुष्ठजनकं सेवितं तस्मादस्य वातोत्तरे कापालं कुष्ठं भविष्यतीति । किंवा कुष्ठदोषयोरन्योन्य-गमकत्वं कार्यकारणतया परस्परगमकत्वात्पुनश्चित्ति दशैश्वाना-द—तैरिति; तैः कुष्ठैः कार्यरूपैर्हेतुनांम दोषः अनुगीयते, हेतुश्च दोषरूपस्त्वान् कार्यरूपकुष्ठविशेषानवगमयतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

रौक्ष्यं शोषस्तोदः शूलं संकोचनं तथाऽऽयामः ।
पाहृष्यं खरभायो हर्षः श्यावाखणत्वं च ॥ ३४ ॥
कुष्ठेषु वातलिङ्गं, दाहो रागः परिश्रयः पाकः ।
विस्त्रो गन्धः क्लेदस्तथाऽङ्गपतनं च पित्तकृतम् ॥ ३५ ॥
श्वैत्यं शैत्यं कण्डूः स्वैर्यं चोत्सेधगौरवज्जेहाः ।
कुष्ठेषु तु कफलिङ्गं जन्तुभिरभिभक्षणं क्लेदः ॥ ३६ ॥

कुष्ठगतदोषज्ञानार्थं वातादिलिङ्गान्याह—रौक्ष्यमिवलादि । दा-
हादयः पित्तलिङ्गानि ॥ ३४-३६ ॥

सर्वैर्लिङ्गैर्युक्तं मतिमान् (विद्योः) विवर्जयेदबलम् ।
तृष्णादाहपरीतं शान्ताग्निं जन्तुभिर्जग्धम् ॥ ३७ ॥
वातकफप्रयत्नं यद्यदेकदोषोत्प्लवनं न तत् कुञ्चुम् ।
कफपित्तवातपित्तप्रयत्नानि तु कुञ्चुं साध्यानि ॥ ३८ ॥

चिकित्साप्रवृत्तिनिवृत्त्यर्थं साध्यासाध्यकुष्ठान्याह—सर्वैरि-
त्यादि ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

वातोत्तरेषु सर्षपैर्मनं श्लेष्मोत्तरेषु कुष्ठेषु ।
पित्तोत्तरेषु मोक्षो रक्तस्य विरेचनं चाग्ने ॥ ३९ ॥
घनविरेचनयोगाः कल्पोकाः कुष्ठिनां प्रयोक्तव्याः ।
प्रच्छनमल्पे कुष्ठे महति च शस्तं तिराव्यघनम् ॥ ४० ॥
यद्दोषः संशोध्यः कुष्ठी यद्दोषोऽनुरक्षता प्राणात् ।
दोषे ह्यतिमात्रहते वायुर्हृन्त्याद्वयलाशु ॥ ४१ ॥
श्लेहस्य पानमिदं शुद्धे कोष्ठे प्रवाहिते रक्ते ।
वायुर्हि शुद्धकोष्ठे कुष्ठिनमवलं विशति शीमम् ४२

यथाकमं चिकित्सायाह—वातोत्तरेष्वित्यादि । अग्ने इति
सर्षपादिषु शोध्यं; तेन वातोत्तरादिषु सर्षपादि प्रथमं कर्तव्यं,
तदनु श्लेष्ममाणा चिकित्सा कार्यैत्यर्थः । बहुश दृष्टि बहुद्वारान्
सोऽसोकिनिर्हारेण पुनः पुनः शोध्यः; एकदा हि भूयोदोष-

हरणे बलशयो महालयः स्यात् । अत एवाह—दोषे ह्यतिमा-
त्रहते इत्यादि । दोषे इति जातयेकवचनं; तेन कफपित्तयो-
रपि प्रथमम्; किंवा दोष इति एकवचनेनैव एकदोषस्याप्य-
विमात्रहरणे वायुर्हृन्त्यादिति । कोष्ठे शुद्धे रक्ते प्रवाहिते च
श्लेहस्य पानं शीमम् । अशुद्धकोष्ठस्य श्लेहपानं व्याधिवर्धनं
भवति । उक्तं हि—‘शेषदोषे व्याधिरतिवर्धते’ इति । शोभनेन
तु निःशोषोऽस्ते दोषे सशेषदोषता नास्ति ॥ ३९-४२ ॥

दोषोत्तिकुष्ठे हृदये चाम्यः कुष्ठेषु चोर्ध्वभागेषु ।
कुष्ठजफलमदनमधुकैः सपटोलैर्निम्बरसयुक्तैः ४३
शीतरसः पक्करो मधूनि मधूकं च घमनानि ।
कुष्ठेषु त्रिवृता दन्ती त्रिकला च विरेचने शस्ता ४४
सौवीरकं तुपोदकमालोडनमासवाश्च सिधुनि ।
शंसन्स्यधोहराणां यथाविरेकं कमञ्जैः ॥ ४५ ॥
दार्वींशुहतीसेध्वैः पटोलपिचुमर्दमदनकृतमालैः ।
सज्जेहेरास्याप्यः कुष्ठी सकलिङ्गयवमुस्तैः ॥ ४६ ॥
घातोत्प्लवनं विरिक्तं निरूढमनुयासमार्हमालस्य ।
फलमधुकनिम्बकुटजैः सपटोलैः साधयेत्तज्जेहम् ४७
सैन्धवदन्तीमरिचं फणिज्जकः पिप्पली करञ्जफलम् ।
नत्यं स्यात्सविडङ्गं किमिदं कुष्ठकफप्रकोपघ्नम् ॥ ४८ ॥
वैरेचनिकैर्धूमैः श्लोकस्थानेरितैः प्रशान्त्यग्नि ।
ऊनयः कुष्ठकिलासाः प्रयोजितैरुक्तमाङ्गस्थाः ॥ ४९ ॥

कुष्ठजेष्वदिना वमनद्रव्याप्याह । शीतरसः शीतकफायः ।
यथाविरेकं कमञ्जै इति प्रधानमध्यावरशुष्यपेशया पेयादिकम-
त्रिषो द्विश एकशो वा कार्यैः; उक्तं हि—‘पेयां विलेपीमहत्तं
कृतं च शूफं रसं त्रीनुभयं तथैकम् । कमेण सेवेत नरोऽत्रकालान्
प्रधानमध्यावरशुद्धिदः’ (ति. अ. १) इति । आस्थापनां-
नुवातेन यद्यपि ‘नास्थान्याः कुष्ठिनं’ इत्यादिना कुष्ठे निषेधे,
तथाऽप्यास्थापनानुवासेनैकसाध्यायामवस्थायां कर्तव्ये एव;
यदुक्तं—‘प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणसंयोगे तु शुशलाघवं संप्रपार्यं
सम्यगप्यवसेत्’ (ति. अ. ८) इति । तेनाह—वातोत्प्लवनमि-
त्यादि । सूत्रस्थाने यद्यपि एकैव वैरेचनिको भूय उक्तस्तथाऽपि
तत्रोक्तद्रव्यैर्व्यत्यसमस्तैर्बहवो घृता भवन्तीति बहुवचनमिदं
कृतम् ॥ ४३-४९ ॥

स्विरकठिनमण्डलानां सिद्धानां प्रस्तरप्रणाडीभिः ।
कूर्चैर्विघटितानां रकोत्केशोऽपनेतव्यः ॥ ५० ॥
आनुपचारिजानां मांसानां पोडूलेः सुखोष्णैश्च ।
स्त्रिभ्रातरसचं विलिखेत्कुष्ठं तीक्ष्णेन श्लेष्णे ॥ ५१ ॥
दधिरागमार्थमथवा शुक्कालावृत्ति योजयेत् कुष्ठे ।
प्रच्छिन्नमल्पं कुष्ठं विरेचयेद्वा जलोक्तोभिः ॥ ५२ ॥

१ ‘कफप्रकोपघ्नम्’ इति पा० । २ ‘स्त्रिभ्रातरसचं’ इति पा० ।

३ ‘यथास्थान्यग्निरहरेपित्तम्’ इति पा० ।

१ ‘अपे इति पूर्वस्वपेव’ इति चरकोपस्कारे नोगीन्द्रनाभरीतः ।
२ ‘वकरक्षार्थं’ इति पा० ।

ये लेपाः कुष्ठानां युज्यन्ते निर्हृतास्त्रदोषाणाम् ।
संशोधिताशयानां सद्यः सिद्धिर्भवेत्तेषाम् ॥ ५३ ॥

नाल्येन नामे स्वेदाभ्याये उक्तं । कृषं शकृत्तैश्चैवमाहुः ।
रजोक्लेशमुपिच्छं रक्षन् । सिद्धत्वेनोत्पाद्यं विद्योत्तमम् ।
रुधिराणामाद्यं विच्छेदित्वि संशुभः । निर्हृताऽऽसदोषो येषां ते
निर्हृताऽऽसदोषाः ॥ ५०-५३ ॥

येषु न शक्यं क्रमते स्पृशन्द्रियनाशनानि यानि स्युः ।
तेषु निपात्यः क्षारो रक्तं दोषं च निस्त्राव्य ॥ ५४ ॥
पाषाणकठिनपक्वे सुप्ते कुष्ठे स्थिरे पुराणे च ।
पीतागदस्य कार्या विषेः प्रदेहोऽगद्वैद्यान् ॥ ५५ ॥
स्तन्यानि सुस्तसुस्तान्धस्वेदनकण्डूलानि कुष्ठानि ।
कूर्चैर्दन्तीत्रिवृताकरवीरकरञ्जकुटजानाम् ॥ ५६ ॥
जात्यर्कनिम्बजैर्षां पथेः शक्यैः समुद्रफेनैर्षां ।
घृष्टानि गोमयैर्षां ततः प्रदेहेः प्रदेहानि ॥ ५७ ॥

न शक्यं क्रमते इति सिरादिसकटत्वाच्च शक्यं योग्यं भवति ।
स्पर्शेन्द्रियनाशनामीति त्रिगिन्द्रियहराणि । सुस्तसुस्तानीति सुस्त-
त्वात् कुष्ठानि अचेतनानि, सर्वेषां स्पर्शान्तानीत्यर्थः ॥ ५४-५७ ॥

मासतकफकुष्ठं कर्मांके पित्तकुष्ठानां कार्यम् ।
कफपित्तरक्तहरणं तिक्तकपायैः प्रशमनं च ॥ ५८ ॥
सर्षपी तिक्तकानि च यथास्त्वद्रक्षकपित्तनुत्कर्मा ।
वाह्याभ्यन्तरमग्र्यं तत् कार्यं पित्तकुष्ठेषु ॥ ५९ ॥

सर्षपी तिक्तकानि तिक्तपदपलापीनि । पित्तकुष्ठानां कफ-
पित्तरक्तहरणैरिति नामोपेक्षितं योज्यम् ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

दोषाधिक्यविभागादित्येतत् कर्म कुष्ठनुत्प्रेक्षम् ।
चक्ष्यामि कुष्ठशमनं प्रायस्त्वग्दोषसामान्यात् ॥ ६० ॥
दावीं रसाञ्जनं वा गोमूत्रेण प्रयाधते कुष्ठम् ।
जम्बया प्रयोजिता वा मासं सव्योपगुडतैला ॥ ६१ ॥

मूलं पटोलस्य तथा गवाक्ष्याः
पृथक् पलांशं त्रिकलात्त्वचश्च ।
स्यात्रायमाणा कटुरोहिणी च
भागार्थिका नागरपावुका ॥ ६२ ॥
पलं तथैषां सह चूर्णितानां
जले शृतं दोषहर्तं पिबेत्तथा ।
जीर्णे रसैर्धन्वमुगद्विजानां
पुराणशाब्दोद्वेदनमाद्रीत ॥ ६३ ॥
कुष्ठानि शोफं प्रहृषीमदोष-
मशीति रुच्छ्राणि हलीमकं च ।
पद्माप्रयोगेन निहन्ति चैव
हृद्वस्तिमूलं विपमञ्जरं च ॥ ६४ ॥

दावीं दाहहरिद्रा । रसाञ्जनं दावींकाषकृतम् । जम्बयापयोजे
गुडतैलौः कुष्ठनिदानत्वेनोक्तयोरपि संयोगमद्विद्रा इतीतक्या
समं प्रयोगः कुष्ठो भवति । मूलं पटोलस्येति पटोलमूलं, तथा
गवाक्ष्या अपि मूलम् । पलांशं पलापरिमाणम् । त्रिकला त्वचश्च
प्रत्येकं पलांशाः । यद्यपि कस्याप्यकटुरोष्णाद्राविशतिपदेन
त्रिफलायाः प्रत्येकं भागः भवेत्तं व्यवस्थापितः, तथाऽपि तस्यै-
वार्थस्य योतनायै पुनः पृथक्पृथक् प्रार्थयति; किंवा त्रायमाणायाः
कटुरोहिण्यभाश्च पृथक् भागार्थिकत्वं दर्शयति, त्रिकलायास्तु प्रथ-
मत एव पृथग्भागप्रदणं सिद्धम् । त्रायमाणाकटुरोहिण्योः प्रत्येकं
पदशाणभानं, नागरस्य चोमशोधनभागपूरकत्वेनार्थवलापेक्षया
चतुर्धापदाद्वयेन सागचतुष्टयं भवति, एवं त्रायमाणाकटुरो-
हिणीनागरैः परमेकं, पटोलमूलादिभिः पञ्चमलातीति मिलित्वा
पद्मपलाणि, तथा हृत्पेषां पटोलवीनां चूर्णीकृतानामिति जर्ज-
रीकृतानां, पदपलाणां पलमात्रव्य जले शृतं पिबेत्; एवं पदविदं
प्रयोग्यम् । पदविदं प्रयोगेणैवात्र त्रायः कुष्ठहरत्वमुच्यते ।
एतद्व्याख्यानधर्मप्रदानि तन्त्रान्तर्गतानि लिखन्ते । उपाख-
यित्वेति,—“पटोलमूलं त्रिकला विशाला च पलोनिमता ।
पलांशं त्रायमाणा च तथा कटुरोहिणी ॥ कर्षार्थं नागरं द्रव्या
पदपलाभ्यश्च चूर्णयेत् । जले शृतं पिबेत् कोष्णं चूर्णस्य परं
पलम् ॥ इत्यादि । चक्षुष्पेयोऽप्यह—“पटोलमूलं त्रिकला
विशाला च पलाशिका । कटुका त्रायमाणा च पलांशं पाद-
नागरत ॥ तस्मात् पद्मभागपूरकत्वात् जले दोषहर्तं पिबेत्”—
इति । अन्ये तु व्याख्यानयन्ति यत्—पलाशशब्देन कषे
उच्यते; तेन पटोलमूलस्य पृथक्पथैः, तथा गवाक्षीपृथक् कषेः,
तथा त्रिकलायाः मिलित्वा कषेः, त्रायमाणा च नागरपावु-
युक्ता सती कर्षार्थं भवति, एवं कटुरोहिणी च नागरपावुका
सती कर्षार्थं भवति, एवं मिलित्वा पलं चूर्णीकृतं जले शृतं
पिबेदिति । एतच्च तन्त्रान्तरविरोधात् तथा त्रिकलसमुदाय-
नागस्य चान्ध्यायसिद्धत्वात्वादिवाच्यः “पटोलमूलं त्रिकलागवाक्षी-
त्रिवृतापले । त्रायन्ती कटुका द्वाभ्यां कृत्वा नागरपाविकम् ॥
चूर्णं पलं पिबेत्स्यश्चकृतं जीर्णे रसाच्छुम् ॥ इत्यादिजम्बू-
वचनविरोधाच्च । जीर्णे रसेतित्यादि । विरेकेऽत्र रसभोजनं
प्रयोगयोगिकत्वात्; आकृत्येरीर्षुतधिरिफला काधिकको-
दाक्षभोजनवत् । पञ्चमगद्विजानां रसैः शाब्दोद्वेदनमाद्री-
तेत्यर्थः ॥ ६०-६४ ॥

मुस्तं व्योवं त्रिकला मञ्जिष्ठा दाव पञ्चमूत्यो दे ।
सस्तच्छब्दनिम्बत्वक् सविशालश्चित्रको मूर्धा ॥ ६५ ॥
चूर्णं तर्पणभामैवभिः संयोजितं समभ्याज्यम् ।
सिद्धं कुष्ठनिर्हर्षमेतत्प्रायोगिकं भक्ष्यम् ॥ ६६ ॥

१ आनवेकीधमशाहस्यदे कुष्ठचिकित्साते (भ. २१) २ इत्यम् ॥
२ 'समभ्याज्यं' इति पा० ।

श्वयथुं सपाण्डुरोगं श्वित्रं ग्रहणीप्रदोपमशांसि ।
ग्रहमगन्वरपिडकाफण्डूफोडंश विनिहन्ति ॥ ६७ ॥

इति मुस्तादिचूर्णम् ।

त्रिफलातित्रिपाकट्टुकानिम्यकलिङ्गकवचापटोला-
नाम् ।

मागधिकाजरजनीद्रवपद्मकमूर्धोविशालानाम् ॥ ६८ ॥

भृत्निम्बपलाशानां दद्याद्विपलं ततस्त्रिवृद्धिशुणा ।

तस्याश्च पुनर्प्रांही तत्राणं सुप्तिनुत् परमम् ॥ ६९ ॥

सर्पणभार्ग्विति सक्तुभार्गोः । प्रायोगिकमिति सततोपयो-
ज्यम् । केनित्रिकलेखादि योगं न पठन्ति ॥ ६५-६९ ॥

केलीतंकप्रयोगो रसेन जाल्याः समाक्षिकः परमः ।

सप्तदशकुष्ठघाती माक्षिकधातुश्च मूत्रेण ॥ ७० ॥

श्रेष्ठं गन्धकयोगात् सुवर्णमाक्षिकप्रयोगाद्वा ।

सर्वव्याधिनिवर्हणमघातकुष्टी रसं च निगृहीतम् ॥

षष्ठशिलाजतुसहितं सहितं वा योगराजेन ।

सर्वव्याधिप्रशमनमघातकुष्टी निगृह्य नित्यं च ७२

केलीत(ह)कः पापापमेद औत्तरापथिकः, उच्यते हि निपथ्यौ
“भासीहस्यो महाबाहुल्येजीहानो महाभ्रुरः । योजनानां त्रय-
क्षिणात् कायेनाच्छाद्य विष्टिति । निष्पुत्रकेण संच्छिन्नो पगत
धरणीतले । वसा तस्य समाख्याता केलीह(व)क इति शितो”
इत्यादि । जाला इति भागलक्ष्यः ॥ ७०-७२ ॥

खदिरसुरदारुसारं भ्रपयित्वा तद्रसेन तोयार्थः ।

क्षौद्रप्रस्थे कार्यः कार्यं ते चाष्टपलिके च ॥ ७३ ॥

तत्रायश्चूर्णानामष्टपलं प्रक्षिपेत्तथाऽमूनि ।

त्रिफलेलं त्वच्छरिचं पत्रं कनकं च कर्पाशम् ॥ ७४ ॥

मत्स्यण्डिका मधुसमा तन्मासं जातमायसे भाण्डे ।

मध्यासवमाचरतः कुष्ठकिलासे शमं यातः ॥ ७५ ॥

इति मध्यासवः ।

कार्यं ते व्याष्टपलिके इति खदिरसुरदारुसारे अष्टपलमाने

षडौच्ये । कनकं नागकेशरम् ॥ ७३-७५ ॥

खदिरकपायद्रोणं कुम्भे घृतभाविने समावाप्य ।

द्रव्याणि सूर्णितानि च पट्टपलिकान्यत्र देयानि ७६

त्रिफलाव्योपविडङ्गरजनीमुस्तात्तूरुपकेन्द्रयवाः ।

सौवर्णां च तथा त्वक्छिप्रवहाचेति तन्मासम् ७७

निदधीत धान्यमध्ये प्रातःप्रातः पिबेत्ततो युक्त्या ।

मासेन महाकुष्ठं हस्त्येवात्सवं तु पक्षेण ॥ ७८ ॥

अर्शोः श्वासमगन्वरकासकिल्बजसममेदशोषांश्च ।

ना भवति कनकवर्णः पीत्वाऽऽरिष्टं कनकविन्दुम् ७९

इति कनकविन्दुरिष्टम् ।

कुष्ठेष्वनिलकफकृतेष्वेवं पेयस्तथाऽपि पैत्तेषु ।

रुतमालकाधश्चाप्येष विशेषात्कफकृतेषु ॥ ८० ॥

कनकविन्दो मधुशर्करे विना भासकानिपत्तेः पूर्ववृशरोफ-

माने मधुशर्करे इहापि हेये । सर्वैर्णालक् दण्डरिद्रालक् ।

केनित्कनकविन्दुं पठित्वा मध्यासवं पठन्ति ॥ ७६-८० ॥

त्रिफलासवश्च गौडः सचिचकः कुष्ठरोगविनिहन्ता ।

फसुकदशमूलदन्तीथराङ्गमधुयोगसंयुक्तः ॥ ८१ ॥

त्रिफलासवश्च गौड इत्यादौ गौड इति शर्करास्थाने गुडेन

कृतो गौडः । कसुकं हसपुगफलं, वराणं गुडत्वक् । अत्र

त्रिफलादीनां मानेऽनुकेऽपि भासकान्तरोक्षद्रव्यमानविभागेन

मानं प्राहम् ॥ ८१ ॥

लघूनि चान्नानि हितानि विद्यात्

कुष्ठेषु शाकानि च तिक्तकानि ।

भङ्गातकैः सत्रिकलैः सनिम्बै-

युक्तानि चान्नानि घृतानि चैव ॥ ८२ ॥

पुराणधान्यान्यथ जाह्नलानि

मांसानि मुद्गाश्च पटोलयुक्ताः ।

शस्ता, न गुर्वम्बलपयोदधीनि

नानूपमत्स्या न गुडस्तिलाश्च ॥ ८३ ॥

लघूनीलादिना सेष्यनानमाहारमाह । भङ्गातकदीनामत्र-

संस्कारकत्वं घृतसाधकत्वं च यथास्यपरिभाषया हेतवम् । न

गुर्विलादिना विवेक्यमाह ॥ ८२ ॥ ८३ ॥

पला कुष्ठं दार्यं शतपुष्पा चित्रको विडङ्गश्च ।

कुष्ठालेपनमित्ते रसाङ्गनं चाभया चैव ॥ ८४ ॥

चित्रकमेलां थिन्नीं वृषकं त्रिवृदकनागरकम् ।

सूर्णाकृतमष्टाहं भावयितव्यं पलाशश्च ॥ ८५ ॥

क्षारेण गर्वां मूत्रभूतेन तेनास्य मण्डलान्यासु ।

सिचन्ते विलयन्ति च लिप्तान्यर्काभितप्तानि ॥ ८६ ॥

मांसो मरिचं लवणं रजनी तगरं सुधा गृह्णाह्वम् ।

मूत्रं पित्तं क्षारः पालाशः कुष्ठहा लेपः ॥ ८७ ॥

अपुत्तीसमयश्चूर्णं मण्डलनुत्फल्गुचित्रकौ गृह्णीते ।

गोधारसः सलघणो दाहश्च मूत्रं च मण्डलनुत् ८८

कदलीपलाशापाटलिनिखुलक्षाराम्भसा प्रसरेन ।

मांसेषु तोयकार्यं कार्यं पिष्टे च किंश्वे च ॥ ८९ ॥

तैर्मेदकः सुजातः क्षिप्यैर्जनितं प्रलेपनं शस्ताम् ।

मण्डलकुष्ठविनाशनमातपसंशं कृत्स्नं च ॥ ९० ॥

सुस्तं मदनं त्रिफला करञ्ज आरग्वधकलिङ्गयवाः ।

दार्यो ससप्तपर्णां चान्नं सिद्धार्थकं नाम ॥ ९१ ॥

१ 'नवनीतकप्रयोगः' इति पा० । २ 'विष्णुना चरकश्चित्रः'
इति पा० ।

१ 'सौवर्णांत्वक् आरग्वधत्वक्' इति चरकोपस्कारे योगीन्द्रनाथ-
तेनः । २ 'निम्ब' इति पा० । ३ 'डिन्ने' इति पा० ।

एष कपायो चमनं विरेचनं पर्णकस्तयोद्धर्षः ।
 त्वग्दोषकुष्ठस्रोतफमयाधनः पाण्डुरोगघ्नः ॥ ९२ ॥
 कुष्ठं करञ्जवीजान्येडगजः कुष्ठसूदनो लेपः ।
 प्रपुच्छाडवीजसैन्धवरसाञ्जनकपित्थलोभाश्च ॥ ९३ ॥
 श्वेतकरवीरमूलं कुटजकरञ्जयोः फलं त्वचो दावर्णाः ॥
 सुमनःप्रवालयुक्तो लेपः कुष्ठापहः सिद्धः ॥ ९४ ॥
 लोभ्रस्य धातकीनां वस्सकवीजस्य नक्तमालस्य ।
 कल्कश्च मालतीनां कुष्ठपून्मर्दनालेपो ॥ ९५ ॥
 शैरीषी त्वक् पुष्पं कार्पास्या राजपृक्षपाणि ।
 पिष्टा च कारुमाची चतुर्विधः कुष्ठतुल्लेपः ॥ ९६ ॥
 इति लेपाः ।

एबेलादिना लेपानाह । बिंबी अष्टोपमफला । अर्कः कुडविन्दो
 ममिविशेष, ताम्रमिलन्ये । विलयन्तीवलपयान्ति । माघेयु
 तोयकार्यमिति मासप्रशालनोदके तथा पिष्टे तथा किञ्चे च
 तोयकार्यं कार्यम् । तोयकार्यं क्षाराम्भसा कार्यमिति योज्यम् ।
 अत्र माघपिशाण्या किञ्च कार्यं, किञ्चैध मेदक सापनीय ।
 मेदको जगलः । सुजातः सञ्जमित । प्रवेपनमिति योज्यम् ।
 मुस्तमिलादी वर्णकमिल्यालेपनम् । त्वग्दोषघन्देन गोवलीव-
 र्दन्त्यायेन किलासव्यङ्गादीनां प्रदूषणम् । उडुपमिलादिको योगो
 जलपिष्टो हेयः । तेनारवधीयोके 'करञ्जवीजैडगज सञ्चुष्टं
 गोमूत्रपिष्टं चपर प्रदेह' (सू. अ ३) इत्यत्र गोमूत्रपिष्टत्व
 विशेषः, तेन न पीनद्वयम् । उद्धर्तनालेपामिलादासुन्म-
 र्दनमुद्धर्तनं हेयम् । शैरीषी त्वगिलादी प्रत्येकद्रव्यकृतत्वेन
 चतुर्भिर्द्रव्यैश्चतुर्विधो लेपो हेयः । अन्ये तु चतुर्भिरपि मि-
 लितैरेवचूर्णनोद्धर्तनजलपिष्टलेपनरसक्रियालेपनभेदेनेद् चतुर्वि-
 धलेपं वदन्ति । एतच्चतुर्विधाचतुष्टयनाशेषवीयप्रयोगेण यद्यपि
 इत्येते, तथाऽप्यलेपनेन सिद्धत्वात्सातिरमणीयम् ॥ ८४-९६ ॥

दावर्णारसाञ्जनस्य च निम्बपटोलस्य खदिरसारस्य ।
 आरन्ध्रधवृक्षकपोलिफलायाः सप्तर्णस्य ॥ ९७ ॥
 इति पट्ट कपाययोगाः कुष्ठप्राः सप्तमश्च तिनिसास्य ।
 स्नाने पाने च हितास्तथाऽष्टमश्चाश्वमारस्य ॥ ९८ ॥
 आलेपनं प्रघर्षणमवचूर्णनमेत एव च कपायाः ।
 तैलघुनपाकयोगे चैष्यन्ते कुष्ठशान्त्यर्थम् ॥ ९९ ॥
 त्रिफला निम्बपटोलं मज्जिष्ठा रोहिणी चचा रजनी ।
 एष कपायोऽभ्यस्तो निहन्ति फफपित्तञ्च कुष्ठम् १००
 एतैरेव च सर्पिः सिद्धं वातोद्वयणं जयति कुष्ठम् ।
 एष च कश्पो दिष्टः खदिरासनदाहनिम्बानाम् १०१

दावर्णा इत्यादी दावर्णचम्पिको रसाञ्जनस्यैको योगः
 शेषास्तु पट्ट, सप्तमस्तिनिशास्य, अष्टमोऽयमारस्य । अश्वमा-
 रसु यद्यपि मूलविपत्वेनोक्तस्तथाऽपि उष्टेषु विपत्रयोगस्यापि
 हितत्वाद् साधु ॥ ९७-१०१ ॥

कुष्ठाकृतुत्यकट्टफलमूलकमीजानि रोहिणी कट्टका ।
 कुटजफलोत्पलमुस्तं श्वेतीकरवीरकासीसम् १०२
 एडगजनिम्बपाठा डुरालभा चित्रको विडङ्गश्च ।
 तिकालावुक्वीजं कम्पिहृकसर्पपौवचा दावर्णा १०३
 एतैस्तैलं सिद्धं कुष्ठं योग एष चालेपः ।
 उद्धर्तनं प्रघर्षणमवचूर्णनमेप एवेष्टः ॥ १०४ ॥

उष्ठाकंसादी एतैस्तैलं सिद्धमिलन प्राधान्यात्तिलतैलं
 हेयं, यत्र तु विशेषस्त्र 'कनकक्षीरी शैला' इत्यादी 'चाप्य-
 मथवा तैलम्' इत्युक्तम्; अन्ये तु इष्टेष्यालेपे साप्यं माह्वयन्ति,
 पाने तु विशेषानुक्तो तिलतैलमेव भवति ॥ १०२-१०४ ॥

श्वेतकरवीरकरसो गोमूत्रं चित्रको विडङ्गश्च ।
 कुष्ठेयु तैलयोगः सिद्धोऽयं संमतो भिपजाम् ॥ १०५ ॥
 इति श्वेतकरवीरायं तैलम् ।

श्वेतकरवीररस इत्यादी करवीररसगोमूत्रयोर्द्वयत्वं, शेषस्य
 कल्कत्वम् ॥ १०५ ॥

श्वेतकरवीररसुचमूलत्वग्वत्सको विडङ्गश्च ।
 कुष्ठाकंमूलसर्पपशिमुत्तयोहिणी कट्टका ॥ १०६ ॥
 एतैस्तैलं सिद्धं कल्कैः पादांशिकैर्गोवां मूत्रम् ।
 दत्त्वा तैलचतुर्गुणमभ्यङ्गात् कुष्ठकण्डूप्रम् ॥ १०७ ॥
 इति श्वेतकरवीररसुचमूलं तैलम् ।

श्वेतकरवीररसुचमूलादी करवीररसस्य गोमूत्रस्य च
 साम्यम् ॥ १०६ ॥ १०७ ॥

तिकालावुकवीजं द्वे तुत्ये रोचना हरिद्रे द्वे ।
 श्वेतीफलमेरुण्डः सविशालधिन्नको मूर्वा ॥ १०८ ॥
 कासीसहिङ्गशिथुभ्युपणसुरदारुतुम्बुकविडङ्गम् ।
 लाङ्गलकं कुटजत्वक् कट्टकाद्या रोहिणी चैव १०९
 सर्पतैलं कल्कैरेतैर्मूत्रे चतुर्गुणे साध्यम् ।
 कण्डूकुष्ठविनाशनमभ्यङ्गान्मावतकफहन्तु ॥ ११० ॥
 इति तिकेक्षवाकादितैलम् ।

द्वे तुत्ये इति मयूरतुत्यं कर्पिकान्तुत्यं च ॥ १०८-११० ॥

कनकक्षीरी शैला भार्गी दन्त्याः फलानि मूलं च ।
 जातीप्रवालसर्पपलघुनविडङ्गं करञ्जत्वक् ॥ १११ ॥
 सप्तच्छदार्कपल्लवमूलत्वङ्गिन्म्वचित्रकास्फोताः ।
 गुडैरण्डं श्वेती मूलकसुरसार्जकफलानि ॥ ११२ ॥
 कुष्ठं पाठा मुस्तं तुम्बुकमूर्वावचाः सपद्मप्रन्थाः ।
 एडगजकुटजशिथुभ्युपणभङ्गात्कक्षवकाः ॥ ११३ ॥
 हृितालमवाभपुष्पी तुत्यं कम्पिहृकोऽमृतासंघः ।
 सोराष्ट्री कासीस दावर्णत्वक् सर्जिकालवणम् ॥ ११४ ॥

१ 'कुष्ठ तुम्बक पाठा मूर्वा मुस्तं वचाऽप्य वडमन्था' इति पाठः ।

कल्कैरेतैस्तैलं करवीरकमूलपल्लवकपाये ।
सार्पपमथया तैलं गोमूत्रचतुर्गुणं साध्यम् ॥ ११५ ॥
स्थाप्यं कटुकालावुनि तत्सिद्धं तेन मण्डलान्यासु ।
मिन्धाद्रिपगभ्यङ्गात्कर्मिष्व कण्डू च विनिहन्त्यात् ॥
इति कनकक्षीरीतैलम् ।

कनकक्षीरी 'कटुष्ठ' इति ख्याता । अवाकूपुष्पी अवागार्गी;
किंवा 'हेद्वाहुली' इति ख्याता । अगृतासंज्ञः कर्पूरिकाद्रुपम् ।
श्लेथि अस्याति ॥ १११-११६ ॥

कुष्ठं तमालपत्रं मरिचं समनःशिलं सकासीसम् ।
तैलेन युक्तमुपितं ससादं भाजने ताप्रे ॥ ११७ ॥
तेनालिप्तं सिम्भं संताहाद्येति तिष्ठतो यमं ।
मासाध्रवं किलासं स्नानं मुफ्त्या विशुद्धतनोः ११८
इति सिम्भे लेपः ।

यमं इत्यातपे । ग्रामं मुक्तवेति स्नानं वर्जयित्वा अयं प्रयोगः
कृतव्यः ॥ ११५ ॥ ११८ ॥

सर्पपकरक्षकोपातकीनां तैलान्यथेक्षुदीनां च ।
कुष्ठेषु हितान्याहुस्तैलं यथापि खदिरसारस्य ११९
सर्वपकरक्षेसादिना कुष्ठेष्वपानयाधने सार्पपतैलरीति
देयानीति दर्शयति । अन्ये तु कुष्ठेषु सामान्येन तैलधुतो
सार्पपात्रीन्धेव देयानि न तिलतैलमिश्रणेन वर्णितमिति
वर्णयन्ति ॥ ११९ ॥

जीवन्ती मज्जिष्ठा दार्वा कम्पिल्लकः पयस्तुतथम् ।
एष घृततैलपाकः सिद्धः सिद्धे च सर्जरसः ॥ १२० ॥
देयः समभूच्छिष्टो विपादिका तेन शान्यतेऽभ्यक्ता ।
चर्मककुष्ठफिटिडं कुष्ठं शाम्यत्यलसकं च ॥ १२१ ॥
इति विपादिकाहरघृततैले ।

किरणं बराहरुधिरं पृथ्वीका सैन्धवं च लेपः ख्यात् ।
लेपो योज्यः कुन्तुम्युरुणि कुष्ठं च मण्डलनुत् १२२
पृतीकदारुजटिलाः पकसुरा शौद्रमुत्तपण्यौ च ।
लेपः सकाकनासो मण्डलकुष्टापहः सिद्धः ॥ १२३ ॥
चित्रकशोभाञ्जनकौ मुद्गच्यपामागं देवदारुणि ।
खदिरो धवश्च लेपः श्यामा दन्ती द्रवन्ती च १२४
लाक्षारसाञ्जनैलाः पुनर्नया चेति कुष्ठिनो लेपाः ।
दधिमण्डयुताः सर्वे देयाः पण्मातकफकुष्ठप्राः ॥
एडगजकुष्ठसेन्धवसौवीरकसर्पपैः कृमिप्रैश्च ।
कृमिकुष्ठमण्डलाख्यं दद्रुकुष्ठं च राममुपैति ॥ १२६ ॥
एडगजः सर्जरसो मूलकबीजं च सिध्मकुष्ठानाम् ।
काञ्जिकुसुं तु पृथक्प्रतमिदमुद्धतं लेपाः ॥ १२७ ॥

यासा त्रिफला पाने स्नाने चोद्धतंने प्रलेपे च ।
वृद्धतीसेव्यपटोलाः ससारिवा रोहिणी चैव ॥ १२८ ॥
यदिरायधातककुम्भरोहीतकलो भ्रुकुटजघयनिम्बाः ।
सप्तच्छदकरवीराः शशान्ते स्नानपानेषु ॥ १२९ ॥
जलघाप्पलोहकेशरपत्रपुत्रचन्दनं मृणालानि ।
भागोत्तराणि सिद्धं प्रलेपनं पिच्छकफकुष्ठे ॥ १३० ॥
यथ्याह्लोभ्रपशकपटोलपिचुमर्दचन्दनरसाश्च ।
स्नाने पाने च हिताः सुशीतलाः पिच्छकुष्ठिभ्यः १३१
आलेपनं प्रियङ्गुहरेणुका वत्सकस्य च फलानि ।
सातिविषा च ससेव्या सचन्दना रोहिणी कटुका ॥
तिक्तघृतेर्थातघृतेरभ्यङ्गो दहामानकुष्ठेषु ।
तैलेश्चन्दनमधुकमण्डरीकोऽपल्युतेश्च ॥ १३३ ॥
क्षुब्धे प्रपतति चाङ्गं दहि विस्फोटके सचर्मदले ।
शीताः प्रदेहसेका व्यधो विरेको घृतं तिक्तम् ॥ १३४ ॥

घृततैलपाक इति यत्रकपाकः । अत्र च सिद्धे ब्रेहे क्षेप्योः
सर्जरसमभूच्छिष्टयोरपि चरुकार्थोपासनीवन्तीमज्जिष्ठाद्विद्युः
समानस्यं साहचर्यं ज्ञेयम् । किंवा शैशदण्डो भागः सर्जर-
समभूच्छिष्टयोरन्यत्र दृश्यात् । तथाहि 'सगलादेरेणव' इत्यादी
द्विप्रत्ययेहरिमाणे मभूच्छिष्टयान्यथल्लुकाणि । पृतीकलादी
पर्कसुरा गोरशककेटी, शौद्रवर्गी गुडूची । पण्मास्तकफकुष्ठप्रा
इति किञ्चं बराहरुधिरमित्याहुकाः पत्रं भवन्ति । अन्ये चित्र-
कक्षीनेन श्लोकपात्रीकान् पत्रं वर्णयन्ति । अत्रपातः काणिका-
कारः । रोहीतको 'रोहिवा' इति ख्यातः । पाप्यं कुष्ठं, लोहम-
शुक्रं, ह्रं कैवर्तमुसुद्धम् । भागोत्तराणि यथोक्तमेकामगृह्णानि ।
रसा इति काथा । तैलेरित्वादेो चन्दनरीनां साधनरूप एव
योगो ज्ञेयः ॥ १२०-१३४ ॥

खदिरघृतं निम्बघृतं दार्वाघृतमुत्तमं पटोलघृतम् ।
कुष्ठेषु रक्तपिचप्रवलेषु मिपग्जितं सिद्धम् ॥ १२५ ॥
खदिरखतमिलादौ खदिरादिमिर्छतानि साध्यानि; तत्र च
खदिरस सां, निम्बस त्वक्, पटोलस च पत्रं प्राञ्च, रद्भव्य-
हारात् । उक्तं च—'सां: सां: खदिरादीनां निम्बारीनां त्वच-
खथा । फलं तु खदिमारीनां पटोलदेर्दलं तथा' इति ॥ १३५ ॥

त्रिफलात्वचोऽर्धपल्लिकाः
पटोलपत्रं च कार्पिकाः शेषाः ।
कटुरोहिणी सनिम्बा
यथ्याह्ला त्रायमाणा च ॥ १३६ ॥
एष कषायः साध्यो वत्सा द्विपलं नसूरविदलानाम् ।
सलिलाढकेऽष्टभागे शेषे पूतो रसो प्राहः ॥ १३७ ॥
ते चै कषायेऽष्टपले चतुष्पलं सार्पपश्व पकष्यम् ।
यावत्स्यादष्टपलं शेषं पर्यं ततः कोणम् ॥ १३८ ॥

१ 'पकसु' । पकाप्रधानसंज्ञाया वरा, शौद्र मधु' इति चर-
कोररुदरे योगेन्द्रनाथसेनः । २ 'तत्र' इति पाठः ।

१ 'सत्तादाहर्तैवेतिनो श्लेथि' इति पा० । २ 'किञ्च' इति पा० ।

तद्वातपित्तकुष्ठं वीसर्पं वातशोणितं प्रयत्नम् ।
ज्वरदाहगुल्मविद्रधिबिभ्रमविस्फोटकान् हन्ति ॥

त्रिकलावच इत्यादी प्रलेकं इरीतक्यादीनामर्षफलं, पटोल-
पत्र चार्षफल, रोषा कटुरोहिष्यादयः । मसूरविदलानामिति
निस्तुपमसूरार्णां, न तु मसूरविदलान् इत्यना, उक्तं हि
अतुर्कणं पुलिङ्गेन—“मसूरविदलात् पलम्” इति । अष्टभागे रोषे
इति षोडशपले, अत एवोक्तं ‘तत्र कषयाष्टपले’ इति प्रथमा-
द्विवचनात्, तेन षोडशपलमाह । अत्र चाष्टाविंशत्युत्तरपलशत-
मानस्याष्टभागरोषे षोडशपलानि भवन्ति, तत्र द्रवषोडशपल-
मष्टपलशतान्देनाष्टतद्वैगुण्येनैवोच्यते; पलेऽपि यदि द्रवद्वैगुण्य
स्यात्तदा षोडशपलेन द्वान्निसरपलानि स्युः, न पौह्यदकाष्टभागरोषे
द्वान्निसरपलानि, किञ्च षोडशपलमेव, तेनैतस्मादेवाष्टपलशतान्दे-
नाकृतवद्वैगुण्यद्रवषोडशपलमद्रोषाणुनीयते यत्—पलोहेस्त्वमाने
द्वैगुण्य नास्ति, किं च कुडवादावेव द्रवद्वैगुण्यमिहासुमतं
तस्मान्तरोगाप्यनुमतमिति । यावत्स्यादष्टपलमिलनेन कषायच-
तुषपलेन समुत्तस्याष्टपल स्याप्यमिति दर्शयति । एषा च मात्रा
कुष्ठिना भूरिमात्रद्रव्यसाध्यदेनोत्तमा ज्ञेया ॥ १३६-१३९ ॥

निम्बपटोलं दार्वां बुरालभां तिकरोहिणीं त्रिकलाम्
कुर्यादधेदलांश पर्यटकं त्रायमाणां च ॥ १४० ॥
सलिलाढकसिन्धानां रसेऽष्टभागस्थिते क्षिपेत्प्लुते ।
चन्दनकिराततिककमागधिकास्त्रायमाणां च ॥ १४१ ॥
मुस्तं बल्लकबीजं कल्कीकृत्यार्धकार्पिकांभागान् ।
नवसर्पिपञ्च पटुपलमेतत्सिद्धं घृतं पेयम् ॥ १४२ ॥
कुष्ठज्वरगुल्मार्शोमृदणीपाण्ड्वामयभ्ययथुहारि ।
पामाविसर्पिपिडकाकण्डूमदगण्डनुत्सिद्धम् ॥ १४३ ॥
इति तिकपटुपलकं घृतम् ।

निम्बमिल्यादिना तिकपटुपलकमाह । ‘सर्पिश्चाप्यनवं हितम्’
इति वचनस्य बाधकमिदं योगमहिम्ना सर्पिषो नवल ज्ञेयम् ।
प्रथमं सर्पिष इति पद मानार्थं, द्वितीयं तु घृतमिति पद
पेयत्वोपदर्शनार्थं, तथा प्रथमं सिद्धमिति एक, द्वितीयं तु
प्रसिद्धिरूपार्थम् ॥ १४०-१४३ ॥

सप्तच्छदं प्रतिविपां शम्पाकं तिकरोहिणीं पाठाम् ।
मुस्तमुशीर त्रिकलां पटोलपिचुमर्दपर्यटकम् ॥ १४४ ॥
धन्वयवास्तं चन्दनमुपकुल्यां पषकं हरिदे द्वे ।
पद्ममन्थं सविशालं शतावरीं सारिवे चोमे ॥ १४५ ॥
वासकबीजं यासं मूर्धामस्तुतां किराततिकं च ।
कल्कान् कुर्यान्मतिमान्यच्छाहं त्रायमाणां च ॥ १४६ ॥

१ ‘एव सलिलाढकेऽष्टपले’ इत्युपाभासविषयात् साध्य । अष्ट-
भागेऽष्टके अेषे चतुर्बलप्लुतं कृत्वा रसो ग्राह्यः । तत्र अत्रापिमिते
पषाये प्रत्येकं पटुपल पकस्य, येषु तु अष्टपल कषयम्’ इति महाशरः ।
‘तत्र कषयाष्टपले’ इति महाशरसंमतं पाठः । २ ‘तिक’ इति
पा० । ३ ‘वासां’ इति पा० ।

च. सं. ५८

कल्कश्चातुर्भागे जलमष्टगुणं रसोऽमृतफलानाम् ।
द्विगुणो घृतात्प्रदेयस्तत्सर्पिः पाययेत्सिद्धम् ॥ १४७ ॥
कुष्ठानि रकपित्तप्रयलान्यशांसि रकधाहीनि ।
वीसर्पमम्बैपिचं वातायुक्त् पाण्डुरोगं च ॥ १४८ ॥
विस्फोटकान्सपामानुन्मादं कामलां ज्वरं कण्डूम् ।
हृद्रोगगुल्मपिडका असृग्दरं गण्डमालां च ॥ १४९ ॥
हन्यादेतत्सर्पिः पीतं काले यथाबलं सद्यः ।
योगशतैरप्यजितान्महाविकारान्महातिकम् ॥ १५० ॥
इति महातिककं घृतम् ।

सप्तच्छदमिल्यादिना महातिकघृतमाह । शम्पाक आरम्बप ।
कल्कश्चातुर्भाग इति घृतात्तुर्थे भाग, एतच्च सामान्यपरिभा-
षासिद्धमपि स्पष्टार्थमुच्यते । अमृतफलानामिति आयलकानाम् ।
अत्रापि त्रिसर्पिर्वचने एक कल्कादिभागार्थं, द्वितीयं पेयत्वो-
पदर्शनार्थं, तृतीयं महातिककसृग्दरदर्शनार्थम् ॥ १४७-१५० ॥

दोषे हृतेऽपनीते रके बाह्यान्तरे कृते शर्मने ।
खेदे च कालयुक्ते न कुष्ठमनुर्वर्तते साध्यम् ॥ १५१ ॥

न कुष्ठमनुर्वर्तते इति साध्यमेवेत्यर्थं ॥ १५१ ॥

खदिरस्य तुलाः पञ्च शिंशापासनयोस्तुले ।
तुलार्थाः सर्वे पचैते करञ्जारिष्टवेतसाः ॥ १५२ ॥
पर्यटः कुटजश्चैव वृषः कुमिहरस्तथा ।
हरिद्रे कृतमालश्च गुडूची त्रिकला विभृत् ॥ १५३ ॥
सप्तपर्णश्च संभ्रुण्णा दशद्रोणेणु वारिणः ।
अष्टभागावशेषं तु कषायमवतारयेत् ॥ १५४ ॥
धात्रीरसं च नुस्पांशं सर्पिपञ्चाढकं पचेत् ।
महातिकककल्केस्तु यथोक्तेः पलसंमितैः ॥ १५५ ॥
निहन्ति सर्वेकुष्ठानि पानाभ्यङ्गनिपेयणात् ।
महाखदिरमित्येतत् परं कुष्ठविकारनुत् ॥ १५६ ॥
इति महाखदिरं घृतम् ।

खदिरस्य तुला इत्यादिकं कैचिद्वर्णं वदन्ति । साधयेदित्यत्र
‘सर्पि’ इति शेषः । तत्र घृतमानानुक्तं कषायेवसाहकाधि-
करोपस नियतत्वात् तत्कषायचतुर्थभागं प्रत्याधिकारकमानं
घृतं साध्यम् ॥ १५२-१५६ ॥

प्रपतरसु लसीकाप्रद्युतेषु गात्रेषु जन्तुजघ्नेषु ।
मूत्रं निम्बविडङ्गं ज्ञानं पानं प्रदेहश्च ॥ १५७ ॥
वृषकुटजसप्तपर्णाः करवीरकरञ्जनिम्बलविराद्यः ।
ज्ञाने पाने लेपे किमिदं कुष्ठनुदः सगोमूत्राः ॥ १५८ ॥

१ ‘करञ्जयुग्मभाग’ इति पा० । २ ‘वीसर्पकल्पिक’ इति पा० ।
३ ‘वर्मने’ इति पा० । ४ ‘जतिवर्ते’ इति पा० ।

पानाहारविधाने प्रसेचने धूपने प्रवेहे च ।
 कुम्भिनाराज विडङ्ग विशिष्यते कुष्ठहा खदिरः ॥१५९॥
 पडगजः सविडङ्गो मूलान्यास्वधस्य कुष्ठानाम् ।
 उहालनं श्वदन्ता गोश्ववराहोद्भ्रदन्ताश्च ॥ १६० ॥
 पडगजः सविडङ्गो द्वे च निशे राजवृक्षमूलं च ।
 कुष्ठोहालनमभ्यं सपिण्णलीपाकलं योज्यम् ॥१६१॥
 खदिर इति कुष्ठहन्तृत्वेन खदिरो द्रव्यान्तरेषु विशिष्यते
 प्रकर्मवान् भवतीत्यर्थः । श्वदन्ता इति कुकुरदन्ता । उहालन-
 मिति प्रथमम् । पाकलं कुष्ठम् ॥ १५७-१६१ ॥

श्वित्राणां संविशेषं योक्तव्यं सर्वतो विशुद्धानाम् ।
 श्वित्रे च्चसनमभ्य मलपूरस इष्यते सगुडः ॥१६२॥
 तं पीत्वा सुन्निग्धो यथायत्नं सूर्यपादसंतापम् ।
 संसेवेत विरिक्तवह्यं विपासुः पिबेत् पेयाम् ॥१६३॥
 श्वित्रेऽङ्गे ये स्फोटा जायन्ते कण्ठकेन तान्भिन्द्यात् ।
 स्फोटेषु विक्षुतेषु प्रातः प्रातः पिबेत् पक्ष्मम् ॥१६४॥
 मलपूमसनं प्रियङ्गुं शतपुष्पां चाम्भसा समुक्ताभ्यः ।
 पालाशं वा क्षार यथायत्नं फागितोपेतम् ॥ १६५ ॥
 यच्चान्यत् कुष्ठप्र श्वित्राणां सर्वमेव तच्छस्तम् ।
 खदिरोदकसंयुक्तं खदिरोदकपानमभ्यं वा ॥ १६६ ॥
 समनःशिलं विडङ्गं कासीसं रोचनां कनरुपुष्पीम् ।
 श्वित्राणां प्रथमार्थं ससैन्धवं लेपनं दद्यात् ॥१६७॥
 कदलीक्षारयुतं वा खरास्थि दग्धं गवां रुधिरयुक्तम् ।
 हस्तिमद्भाभ्युषितं वा मालत्याः कोरकक्षारम् ॥१६८॥
 नीलोत्पलं सकुष्ठं ससैन्धवं हस्तिमूत्रपिष्टं वा ।
 मूलकबीजावल्गुजलेपः पिष्टो गवा मूत्रे ॥ १६९ ॥
 फ्राकोडुम्ब्रिका वा साचल्गुजश्चित्रका गवा मूत्रे ।
 पिष्टा मनःशिला वा संयुक्ता वहिषत्पेन ॥ १७० ॥

लेपः किलासहन्ता बीजान्यावल्गुजानि लाक्षा च ।
 गोपित्तमज्जने द्वे पिप्पल्यः काललोहरजः ॥ १७१ ॥
 शुष्का शोणितमोक्षैर्विकृषणभंक्षणैश्च सकूनाम् ।
 निचवं कस्यचिदेव प्रणश्यति क्षीणपापस्य ॥ १७२ ॥

त्वग्दोषाधिकाराणुपहारावरदोषविशेषस्य श्वित्रस्य विकृता
 माह—श्वित्राणामिलादि । नन्वरुरीपाणा निदानानामभिधाय
 विकृतास्यते, श्वित्रस्य तु प्रथमं विकृता पथादिलासीति
 कोऽभिप्रायः । उच्यते—येषु कुष्ठविकृतासां श्वित्राणामपि
 विषया, तद्यदि निदानादि श्वित्रस्योच्यते तदा सा विकृता
 न्यवहिता स्यात्, तेन विकृतेन तावदुच्यते । श्वित्राणां सविशेष
 प्रयोक्तव्यमिति यदेतः कुष्ठोहालनमुक्तं तच्छ्वित्राणां सविशेष
 गजदरं कर्तव्यमित्यर्थः । सर्वतो विशुद्धानामिति वचनादिति

शुद्धानाम् । मलू काकोडुम्ब्रिका । श्वित्रेऽङ्गे इति श्वित्र-
 युक्तोऽङ्गः । कनरुपुष्पी शुष्णक्षीरी । मालत्या कोरकक्षारमिति
 मालतीमुकुलक्षारं, कोरको मुकुल उच्यते । अजने द्वे इति
 सौवीरं रसाजनकं च । कस्यचिदेव प्रथाम्पत्नीत्वेन श्वित्राणा
 दुपपगमतामाह ॥ १६२-१७२ ॥

दाहणं चौरुणं श्वित्रं किलासं नामभिरिति ।
 विधेयं निविधं तच्च निदोषं प्रायशश्च तत् ॥१७३॥
 दोषे रक्ताधिते रक्तं ताप्रं मांससमाधिते ।
 श्वेतं मेदःश्विते श्वित्रं गुदं तद्योत्तरोत्तरम् ॥१७४॥
 यत् परस्परतोऽभिघ्नं बहु यद्दकलोमवत् ।
 यच्च वर्षगणोत्पन्नं तच्छुद्धं नेव सिध्यति ॥ १७५ ॥
 भरकलोमं तनु यत् पाण्डुं नातिचिरोत्थितम् ।
 मध्यायकाशे चोच्छ्रयं श्वित्रं तत्साध्यमुच्यते १७६

वचांस्यतथ्यानि रुतप्रभावो
 निन्वा तुराणां गुरुधर्षणं च ।
 पापक्रिया पूर्वकृतं च फर्म
 हेतुः किलासस्य विरोधि चात्रम् ॥ १७७ ॥

नामभिरित्युक्तादाहणादिभिरेव । प्राय शब्देनैकदोषं द्विदोषं
 च भवति । दोष इत्यादिनोक्तं त्रिभिष्य विभजति । शुद्धते तु
 “द्वयगतमेव किन्तम्” (सु नि ५) इत्युक्तं, तत्र न कुष्ठ-
 वरक्तादिगतकुष्ठलक्षणकारकं श्वित्रमिलाभिप्रायेणोक्तम् । इह तु
 यद्दकायाधयित्वं श्वित्रस्योच्यते, तद्दकादिदोषमात्राभिप्रायेण न
 रक्तादिगतसमस्तकुष्ठलक्षणकारितया, सेनाश्रयि त्वय्यात्र विकृति-
 कारकस्य श्वित्रस्य समतमेवेति न विरोधः । शुर्बिल्यनुपपन्नम् ।
 रक्तमिलादिना सायकिलासस्यसाहा । बचासीलादिना त्वैदिक
 वाद्यानामप्य भाप कर्मांक, पापक्रियेत्वेन न जन्मान्तरहृतानपर्य
 प्राहयति ॥ १७३-१७७ ॥

तत्र श्लोकाः ।

हेतुर्द्रव्यं लिङ्गं विविधं ये येषु चाधिका दोषाः ।
 कुष्ठेषु दोषलिङ्गं समासतो दोषनिर्देशः ॥ १७८ ॥

१ 'दाहणं चौरुणं' । २ 'यद्दुष्पते तत्रिविधं' इति पा० । ३ 'गुह्या'
 इति पा० । ४ यदोक्तं रक्तादिगतमसक्तकुष्ठलक्षणजनकतया भावतुल्यमा
 इति तदा न तच्छिष्यास्य, किं कुष्ठजनकहेतुत्वात् इति दोषप्रथमादात्
 रूपवत् हेतुलक्ष्यलक्षणमस्यादिकुष्ठं तत्, अन्वयेतरक्तादिगतकुष्ठं तन्न
 व्यतिरिक्तमुत्पन्नसमकालमाविरक्ततामादिर्पतामात्रकारकं रक्तादिना
 तदोपपन्नं च किन्तमेव, अन्यथा रक्तादिगतकिलासलक्षणेन चरकादेव
 विरोधः स्यात् । चरके हि किलासस्ये पातुत्पत्तिसम्बन्धवर्षान्
 वारुणसिवाग्नात्मानं शूलं, कुष्ठसेमि स्वयमेवेत्यनेन रक्तादिदुष्ट्या
 विशिष्टरक्तादिगतमहाकुष्ठलिङ्गं इदित्वं, तथा कुष्ठवर्षपादकलतीक
 त्वत्वात्सदृशत्वविरहं कस्याप्येव इति माधवनिदानव्याकरादां भीक
 ष्टद्वयः ।

साध्यमसाध्यं कृच्छ्रं कुष्ठं कुष्ठापहाश्च ये योगाः ।
सिद्धाः किलासहेतुलङ्घनं गुरुलाघवं तथा शान्तिः ॥
इति संप्रहः प्रणीतो महापिपा कुष्ठनाशनेऽध्याये ।
स्मृतिबुद्धिचर्चनार्थं शिष्याय हुताशवेशाय ॥१८०॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते चिकि-
त्सितस्थाने कुष्ठचिकित्सितं नाम
सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

हेतुर्द्वैव्यमित्यादिना संप्रहः । येषु येषु कणालिपु ये ये
चापिष्ठा दोषास्तेषां निर्देशः समासतो दोषनिर्देश इति ।
रीक्ष्यं शोषस्तोद इत्यादिनेर्णं दोषलिङ्गम् । गुरुलाघवमिति
'श्वित्रं शुक्र तन्त्रोत्तोरत्तम्' इत्यनेनोक्तम् ॥ १७७ ॥ १८० ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तहस्तायामायुर्वेददीपिकाया चरकतारवर्ण-
टीकायां चिकित्सास्थाने कुष्ठचिकित्सितं नाम
सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

अथातो राजयक्ष्मचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्नाह भगवानानेयः ॥ २ ॥

त्रिदोषज्वलसामान्यात् कुष्ठमनु राजयक्ष्मचिकित्सितगु-
च्यते । उन्मादापस्मारी दक्षाध्वरोद्ध्वोत्प्रावपान्गुत्वानुब-
न्धत्वात् पश्चादुक्तौ ॥ १ ॥ २ ॥

दिवौकसां कथयतामृषिभिर्बै श्रुता कथा ।
कामव्यसनसंयुक्ता पौराणी शशिनं प्रति ॥ ३ ॥

रोहिण्यामतिसकस्य शरीरं नातुरक्षतः ।
आजगामास्वतामिन्द्रोर्बेदः क्षेद्रपरिक्षयात् ॥ ४ ॥

बुधितृणामसंभोगाच्छेषाणां च प्रजापतेः ।
क्रोधो निःश्वासरूपेण मूर्तिमान् निःश्रुतो मुखात् ५

प्रजापतेर्हि बुधितूरट्यापिशतिसंश्रुमान् ।
भार्यथं प्रतिजग्राह न च सधोस्वधर्तत ॥ ६ ॥

गुरुणा तमवध्यातं भार्यास्वसमवर्तिनम् ।
रजाधरीतमयलं यक्ष्मा शशितमवशिशान् ॥ ७ ॥

सोऽभिभूतोऽतिमंहता गुरुक्रोधेन तिष्ठन्नः ।
देवदेवर्षिसहितो जगाम शरणं शुक्रम् ॥ ८ ॥

अथ चन्द्रमसः शुद्धां मतिं बुद्ध्या प्रजापतिः ।
प्रसादं ह्यतयान् सोमस्ततोऽम्बिभ्यां चिकित्सितः ९

स विमुक्तप्रदधन्वो विरराज विशोपतः ।
ओजसा वर्धितोऽम्बिभ्यां शुश्रूंस स्वमघाप च ॥१०॥

१ 'ऽतिगुरुणा' इति, 'ऽतिनक्तिना' इति च पा० । २ 'देवता'

इति पा० ।

क्रोधो यक्ष्मा ज्वरो रोग एकार्थो दु खसंज्ञकः ।
यस्मात् सराशः प्रायासीद्वाजयक्ष्मा ततो मतः ॥११॥
स यक्ष्मा बुद्धूतोऽम्बिभ्यां मानुषं लोकमगतः ।
लब्ध्वा चतुर्विधं हेतुं समाविशति मानवान् ॥१२॥

दिवौकसमित्यादिना प्राणुपतिं यक्ष्मो दर्शयति । एतया
च प्राणुरनया धातुक्षयो राजयक्ष्मण प्रधानं कारणं, तथा
भार्यास्वसमवर्तिनयाऽधर्मेव कारणं भवतीति दर्शयते । काम-
व्यसनसंयुक्ता स्त्रीपुंससंबन्धौ । देहं लह्यपरिभयादिति देह-
माश्रयात् । क्षेद्रशब्देन हि चारवाचिना शुक्रौत्रयी प्राये ।
अवध्यातमिति क्रोधेन निमित्तम् । गुरुक्रोधेनेति यक्ष्मरूपेण ।
शुद्धां मतिं बुद्धेति स्वयंपरायणजितमारामन. क्षवं बुद्ध्या चन्द्र-
मस- सोमवदोषपरिहाराय शुद्धां बुद्धिं ज्ञात्वा । विमुक्तप्रद
इति ग्रहेण यक्ष्माह्वेन विमुक्त । सर्वं मनः । शुद्धमिति निर्दा-
पम् ॥ ३-१२ ॥

अथथावलमारम्भं वेगसंधारणं क्षयम् ।
यक्ष्मणः कारणं विद्याच्चतुर्थं विपमाशनम् ॥ १३ ॥

अथथावलमारम्भादियक्ष्महेतुत्रये विहाररूपे आहाररूपतया
भित्तशालीयवाद्रिपमाशनं 'चतुर्थं विपमाशनम्' इति पृथक्
पठितम् । निद्राशब्दे चतुर्के लब्धे चतुर्थमिति परं साह-
स्यदीना प्रधानानां बहुत्वेऽपि साहचर्यवैयर्थ्यविधानतिक्रमो-
पदर्शनार्थम् ॥ १३ ॥

युद्धाध्ययनभारार्थ्यलह्वननुयनादिभिः ।
पतनैरभिघातैर्वा साहसैर्वा तथाऽपरैः ॥ १४ ॥
अथथावलमारम्भेर्जन्तोश्चरसि विक्षते ।
वायुः प्रकुपितो दोषाबुदीर्योभौ प्रघावति ॥ १५ ॥

स शिरःस्थः शिरःशूलं करोति गलमाश्रितः ।
कण्ठोद्भूतं च कासं च स्वरभेदमरोचकम् ॥ १६ ॥

पार्श्वशूलं च पार्श्वस्थो वर्चोर्भेदं गुदे स्थितः ।
जुम्भां ज्वरं च सन्धिस्थ उरःस्थश्चोस्तो हजम् ॥१७॥

क्षणत्तातुरसः कासात्कफं घृष्वित् सरोमितम् ।
जर्जरेणोत्सा कृच्छ्रमुरःशूलातिपीडितः ॥ १८ ॥

इति साहसिको यक्ष्मा ऊपरैरेतैः प्रपद्यते ।
एकादशभिरात्मनो भजेच्छस्रां साहसम् ॥ १९ ॥

निदानोक्तमपि राजयक्ष्महेत्वादि पुनः प्रकरणवशात् किञ्चि-
त्सिद्धान्तोक्तिविशेषविशयोच्यते । उक्त कारणचतुर्कं प्रथम-

१ 'कीमसहसंबन्ध' इति पा० । २ 'स्वभावदोषपरिहाराय शुद्ध'

बुद्धिबुद्धेति कृतमर्थ' इति पा० । ३ 'बन्धुनान्तिक्रमोपदर्श-

नार्थम्' इति पा० । ४ 'क्षणत्तातुरसो रक्त कासमानः कफानुगम् ।

जर्जरेणोत्सा कृच्छ्रमुरःशूलं निरसति' इति पा० । ५ 'शेवैकतो न

साहस्यन्' इति पा० ।

१ 'ऽतिगुरुणा' इति, 'ऽतिनक्तिना' इति च पा० । २ 'देवता'
इति पा० ।

यति—युदेत्यादि । सहसा क्षतिकमनालोच्य यानि किमन्ते तानि साहसानि । उभाविति कफपित्तं । क्षणनादित्यादिना रक्कफनि-
ष्ट्रीवनमेकमेव लक्षणम् 'उरःशूलयतिपीडितः' इत्यन्तेनोच्यते ।
उरःशूलमुरोर्दक् रक्निष्ट्रीवनविशेषणमेव, तेनैकादशरूपत्वं
पूर्यते एव ॥ १४-१९ ॥

हीमत्वाद्वा घृणित्वाद्वा भयाद्वा वेगमागतम् ।
चातमूत्रपुरीषाणां निश्छाति यदा नरः ॥ २० ॥
तदा वेगप्रतीयातात् कफपित्ते समीरयन् ।
ऊर्ध्वं तिर्थगधश्चैव विकारान् कुरुतेऽनिलः ॥ २१ ॥
प्रतिश्यायं च कासं च स्वरभेदमरोचकम् ।
पार्श्वशूलं शिरःशूलं ज्वरमंसावमर्दनम् ॥ २२ ॥
अङ्गमर्दं मुहुर्दूर्ध्वं धर्षोभेदं त्रिलक्षणम् ।
रूपाण्येकादशोतानि यक्ष्मा यैरुच्यते महान् ॥ २३ ॥

हीमत्त्वादित्यादिना वेगसंपारणमाह । वधोभेदं त्रिलक्षण-
मिति धृमन्नातादिजनितं, त्रिदोषलिङ्गमुक्तमित्यर्थः ॥ २०-२३ ॥

ईर्ष्योत्कण्ठामयत्रासक्रोधशोकातिकर्शनात् ।
अतिव्यवायानशान्च्युक्रमोजञ्च हीयते ॥ २४ ॥
ततः ज्ञेहक्षयाद्वागुर्ध्वो दोषावुदीरयन् ।
प्रतिश्यायं ज्वरं कासमङ्गमर्दं शिरोरुजम् ॥ २५ ॥
भ्वासं विद्मेदमक्चिं पार्श्वशूलं स्वरक्षयम् ।
फरोति चांससंतापमेकादशगदानिमान् ॥ २६ ॥
लिङ्गान्यावेदयन्त्येतान्येकादश महागधम् ।
संसासं राजयक्ष्माणं क्षयात् प्राणक्षयप्रदम् ॥ २७ ॥

ईर्ष्यादिना धातुक्षयमाह । ओज इति रसः, रतेऽन्वो-
जःशब्दो कर्तव्यः चतुर्जं—मलोभवति तत् प्रायः कल्पते
किन्चिदोभसे' इति; किंवा ओजो देहस्य चारम् । ज्ञेहक्षयादिति
देहसारशुक्लजं क्षयात् । क्षयात् प्राणक्षयप्रदमित्यत्र क्षयहेतु-
त्वात् क्षयः; 'प्राणक्षयावहम्' इति वा पाठः ॥ २४-२७ ॥

विविधान्यन्नपानानि वैपम्येण समञ्जतः ।
जनयन्स्यामयान् धोरान्विषमाम्नाहतादयः ॥ २८ ॥
स्रोतांसि रुधिरादीनां वैपम्याद्विषमं गताः ।
हृद्वा रोगाय कल्पन्ते पुष्यन्ति च न धातवः ॥ २९ ॥
प्रतिश्यायं प्रसेकं च कासं छर्दिमरोचकम् ।
ज्वरमंसाभितापं च छर्दिनं रुधिरस्य च ॥ ३० ॥
पार्श्वशूलं शिरःशूलं स्वरभेदमथापि च ।
कफपित्तानिलहृत्ते लिङ्गं विधायथाक्रमम् ॥ ३१ ॥

इति व्याधिसमूहस्य रोगराजस्य हेतुजम् ।
रूपमेकादशविधं हेतुश्रोतश्चतुर्विधः ॥ ३२ ॥

विविधानीत्यादिना विषमारणमाह । वैपम्येणेति प्रकृतिक-
रणाश्चाहारविधिवैपम्येण । वैपम्यादितिप्रकृष्टा वातादयो विषम-
मुन्मर्गेण गताः सन्तः रुधिरादीनां स्रोतांसि हृद्वा रोगाय
यक्ष्मरूपाय कल्पन्त इति योजना । यथाक्रममिति प्रतिश्याय-
मित्यादिप्रथमश्लोकार्धविहितं कफहृत्तं, द्वितीयश्लोकार्धविहितं
पित्तहृत्तं, शेषं तु वातहृत्तम् । अत्र प्रत्येकमेकादशरूपपाठेन
एकादशलक्षणयोगेनैव राजयदनः संपूर्णत्वं प्रायो मवतीति
दर्शयति । यत्तु पद्वलक्षणत्वं त्रिलक्षणत्वं वा यक्ष्मणे वक्ष्यति,
तदसंपूर्णलक्षणस्यैव ज्ञेयम् । यत्तु शोषाणामयथावत्तत्पार-
म्भादिजत्वमेवेन चातुर्विधकथनेन किं ई यतस्तानि तान्येव
लक्षणानि सर्वत्र भवन्ति; तथाच सर्वेऽपि त्रिदोषजाः, तेनैक-
रूपत्वानिधानमेव युक्तम्; उक्तं च श्लोके—'एकादशाना-
मेकत्र संनिष्ठातत्रयुक्तितः । क्रियाणां चाविभागेन प्रागेकोत्पा-
दनेन च ॥ एक एव मत्तः शोषः सन्निपातात्मको गदः' (सु-
उ. अ. ४१) इति, इहापि चोक्तम्—'सर्वत्रिदोषजो यक्ष्मा'
इत्यादि । मैवं, हेतुलक्षणविकिरित्तेन चतुर्णामपि भेदाङ्गिन
एवेति युक्तम् । तत्र हेतुलक्षणव्यतिरिक्तत्वेन चतुर्णामपि भेदाङ्गिन
लिङ्गं च भिन्नं साहसजे कण्ठोर्ध्वं उरोरुक्कुम्भा च; वेगसंधार-
णजे च अत्रमर्दं मुहुर्दूर्ध्वं स्यात् वधोभेदत्रिलक्षणं, अन्यत्र हि
वधोभेदत्रिलक्षणो न भवति; क्षयजे धातुपार्श्वशूलसंघटापाः;
विषमारणजे छर्दिनं रुधिरस्य; साहसजे प्रतिश्यायाभावः; शोषे तु
प्रतिश्याय इत्यादिलक्षणमेदः । विकिरित्तमेदस्य आसाधारण-
लक्षणे विकिरित्तमेदकृत एव; तस्माद्भेदो यक्ष्मणां युक्त एव;
तस्मान्तरे तु रथुद्धृष्टया भेदः उक्तः; इहापि रथुद्धृष्टया 'सर्व-
त्रिदोषजो ज्ञेयः' इत्यादिनाऽभेद उक्त एव; सूक्ष्मचित्तायां
त्वयमेव भेद उक्तो ज्ञेयः । पुनश्च कासोऽज्ञताप इत्यादिनां
दोषलक्षणानि वक्ष्यति, तस्मान्मान्येव यक्ष्मणः प्रायोभामिज-
क्षणं चतुर्विधं सप्तचित्तोक्तमिति ज्ञेयं; तेन न पौनरु-
च्यम् ॥ २८-३२ ॥

पूर्यरूपं प्रतिश्यायो दौर्बल्यं दोषदर्शनम् ।
अदोषेष्वपि भावेषु काये बीभत्सचर्चनम् ॥ ३३ ॥
घृणित्वमञ्जतश्चापि यत्तमांसपरिक्षयः ।
स्त्रीमयमांसप्रियता प्रियता चायगुण्डने ॥ ३४ ॥
मक्षिकाघुणकेशानां तृणानां पतनानि च ॥
प्रायोऽन्नपाने केशानां नखानां चाभिवर्धनम् ॥ ३५ ॥
पतत्रिभिः पतङ्गैश्च भ्वापदैश्चामिधर्षणम् ।
स्वमे केशास्त्रिराशीनां भस्सनश्चापिरोहणम् ॥ ३६ ॥

जलाशयानां शैलानां वनानां ज्योतिषामपि ।
शुष्यतां क्षीयमाणानां पततां यच्च दर्शनम् ॥ ३७ ॥
भाद्रपदं बहुरूपस्य तद्व्येवं राजयक्ष्मणः ।

• सप्रति चतुर्णामपि साधारण पूर्वरूपमाह—पूर्वरूपमि-
त्यादि । प्रतिशययश्च रूपे पठितं, तेन प्रतिशययः पूर्वरूपा-
न्तरसहितः पूर्वरूपं भवति, रूपान्तरसहितस्तु रूपमिति
विशेषः । न चैक एव प्रतिशयय पूर्वरूपाद्योऽपि व्याप्यव-
स्थामां वर्तमानत्वादिरिष्टं भवति, 'पूर्वरूपानि सर्वाणि' (इ. अ.
५) इत्यादिना सर्वपूर्वरूपानुवर्तनं व्याप्तिं रिशुक्तम् । काये
शीमत्त्वदर्शनमिति विद्विददर्शनम् । मक्षिकादीनामन्नपाने च
पतनानीति योज्यम् । पतत्यादिभिरभिधायणं खुरि हेयम् ।
पतन्निण पक्षिण, धापदा व्याघ्रदय. । केशास्थिराशीनामि-
त्यादौ यच्च दर्शनमित्यन्तं 'खुरे' इत्यनुवर्तते ॥ ३३-३७ ॥—

रूपं त्वस्य यथोद्देशं निर्वेक्ष्यामि समेपजम् ॥ ३८ ॥
यथास्तेनोष्मणा पार्कं शारीरा यान्ति धातवः ।
स्रोतसा च यथास्तेन धातुः पुष्पति धातुतः ॥ ३९ ॥
स्रोतसां संनिरोधाच्च रकादीनां च संक्षयात् ।
धातुष्मणां चापचयाद्राजयक्ष्मा प्रवर्तते ॥ ४० ॥
तस्मिन् काले पचत्यग्निर्वधं क्रोष्टसंश्रितम् ।
मलीभवति तत्प्रायः कस्यते किञ्चिदोजसे ॥ ४१ ॥
तस्मात् पुरीषं संरक्ष्यं विशेषाद्राजयक्ष्मणः ।
सर्वधातुक्षयार्तस्य बलं तस्य हि विद्भवलम् ॥ ४२ ॥
रसः स्रोतःसु रुद्धेषु स्वस्थानस्थो विर्यधते ।
स ऊर्ध्वं कासवेगेन बहुरूपः प्रवर्तते ॥ ४३ ॥
जायन्ते व्याधयश्चातः पठेकाद्दश वा पुनः ।
येषां संघातयोगेन राजयक्ष्मेति कथ्यते ॥ ४४ ॥
कासोऽसतापो वैस्वर्धं ज्वरः पाश्वैशिरोरज्जा ।
छर्दनं रक्तकफयोः श्वासवर्चांगदोऽरुचिः ॥ ४५ ॥
रूपाण्येकादशैतानि यक्ष्मणः पट्टिमानी वा ।
कासो ज्वरः पाश्वैश्चालं सरवर्चांगदोऽरुचिः ॥ ४६ ॥
सर्वैर्येधिमिर्वाऽपि लिङ्गैर्मांसबलक्षये ।
युक्तौ वर्ज्येधिकित्स्यस्तु सर्वरूपोऽप्यतोऽप्यथा ४७

संप्रति यक्ष्मरूपानि प्रपञ्चेन व्याख्यातुमाह—रूपं तस्ये-
त्यादि । निर्वेक्ष्यामीति प्रपञ्चेन कथयिष्यामि । तत्र रूपव्या-
करणे कर्तव्ये रूपिण एव तावद् यक्ष्मण शरीरधातुपोषण-
विरोधकस्य उत्पन्नकम शरीरधातुपोषणकमभनपूर्वमाह—
यथास्तेनोष्मादि । यथास्तेन यथास्तीयेन, ऊष्मणा रसाभ्यादि-
रूपेण त्रयोदशविधेन, धातु पुष्पति धातुनेति धातुना रसेन,
धातु रकविरूप, किंवा कमपरिणामपक्षे रसेन रक्त, रक्तेन

१ 'परं श्यु' इति पा० । २ 'विद्वद्वते' इति पाठश्चकपाणि
दत्तसंमतः ।

मांसं पुष्पतीति हेयम् । एवं धातुपोषणकमं दर्शयित्वा यक्ष्मणि
तद्विरोधमाह—स्रोतसामित्यादि । सञ्चिरोवादिनि यक्ष्मकारक-
दोषेणावच्छेत्वात्, रकादिसंज्ञयोऽपि स्रोतोवरोधात्तथा पोषकर-
साप्रावक्याच्च हेयं, धातुमापचयोऽपि धातुक्षयाद्येवप्रभा-
वाच्च हेयं । यथा धातुपोषकरसहायिभवेति तथाऽऽह—तस्मि-
न्निष्ठादि । ओषणे इति सारभागाय, रखायेति यावत् । विशेषे-
पाद्राजयक्ष्मण इतिवचनेनान्येषामपि दुर्बलानां पुरीषं रक्षय-
मिति सूचयति । विद्भवलमिति विधाधारम् । यथापि रस
उत्पद्यते स च धातुषु पुष्पाति, किंतु स्वस्थानस्थो विद्वद्यते;
स्वस्थानस्थ इति हृदयस्थ. । सर्वैरित्येकादशमि । अर्धैरिति
पट्टि, एकादशस्य ज्येष्ठभागपरिप्रहाद् पठेवार्धं भवति;
दृष्टं चैवा विधा, यथा—'त्रिगुण्मता कर्मसु बलस्यो हि, काल-
स्ततोऽर्धेन ततश्च योग.' इत्यादौ, 'त्रिगुहस्त्यर्धेन'. कालः
भेष्टभागपरिप्रहाद् षोडशबलिरूप एव, 'काले नयोऽन्ते पुर-
तस्तथैकः श्रेहा निरुहा-तरिताथ पदं स्युः' इत्यनेनोक्त ।
विमिरित्यत्र यानि कानि त्रीणि यक्ष्मणो रूपाणि होयानि, रक्त-
प्राहिकयाऽनिर्देशात् । अन्ये तु 'असपार्थान्मितापश्च' इत्यादि-
वक्ष्यमाणलक्षणत्रय वर्णयन्ति । केचित्तु असपार्थान्मितापश्चे-
त्यादिकं यक्ष्मसुबन्धिज्वरलक्षणं वर्तन्ति । अन्यथेति बलमांस-
योगे सति ॥ ३८-४७ ॥

प्राणमूले स्थितः श्लेष्मा रुचिरं पित्रमेव वा ।
मायताभ्यातशिरसो मासतं इयायते प्रति ॥ ४८ ॥
प्रतिशययस्ततो घोरो जायते वेदहर्शनः ।
तस्य रूपं शिरःशूलं गौरवं प्राणविग्रहः ॥ ४९ ॥
ज्वरः कासः कफोत्केशः सरभेदोऽरुचिः क्लमः ।
इन्द्रियाणामसामर्थ्यं यक्ष्मा चातैः प्रवर्तते ॥ ५० ॥

प्रतिशयय विग्रहोति—प्राणेत्यादि । मायताभ्यातशिरसो
मासतपूर्णाशिरसः । मासतं प्रति शययते पच्छतीत्यर्थः । माह
तातुगतं प्राणात् सवति । प्राणवित्ततो गन्धाप्राणादिरूपः ।
यक्ष्मा चात प्रजायत इत्यनेनोक्तलक्षणप्रतिशययस्यैव पूर्व-
पठानपि सूचयति ॥ ४८-५० ॥

पिच्छलं बहलं विद्धं हरितं श्वेतपीतकम् ।
कासमानो रसं यक्ष्मी निष्टीचंति कफानुगम् ॥ ५१ ॥

स ऊर्ध्वं कासवेगेन बहुरूपं प्रवर्तते इति यदुक्तं यक्ष्मण
तद्विग्रहोति—पिच्छलमित्यादि ॥ ५१ ॥

अंसपार्थान्मितापश्च संतोषः करपाद्योः ।
ज्वरः सार्धोन्नमथेति लक्षणं राजयक्ष्मणः ॥ ५२ ॥

१ 'पदेवार्धे' इति पा० । २ 'चाय' प्रजायते इति पा० ।
३ 'व्यापन्नं पीवति रसं कासत् यक्ष्मी' इति पा० । ४ 'ताप'
पारकत्स च' इति पा० ।

राजयक्ष्मणो ज्वरस्य विशिष्टं लक्षणमाह—अंसेलादि ।
लक्षण राजयक्ष्मण इति अंसवायुमितापरूपो ज्वरो राजयक्ष्म-
लक्षणमित्यर्थः ॥ ५२ ॥

घातात्पित्तात्कफाद्वाक्कासवेगात्सर्पिणात् ।
स्वरमेवो भवेद्घाताद्ब्रूक्षः क्षामश्चलः स्वरः ॥ ५३ ॥
तालुकुण्डपरिष्ठापः पित्ताद्ब्रूक्षमसूयते ।
कफान्नेदो विवद्वश्च स्वरः खुरखुरायते ॥ ५४ ॥
सध्नो रक्तविवद्वत्वात् स्वरः कृच्छ्रात्प्रवर्तते ।
फासातिवेगात्कफपाः पीनसात्कफवातिकः ॥ ५५ ॥
पार्श्वशूलं त्वनियतं संकोचायामलक्षणम् ।
शिरःशूलं ससंतापं यश्मिणः स्यात्सगौरवम् ॥ ५६ ॥

स्वरोदं विभजते—वातादिस्यादि । वक्तुमस्यत इति वक्तुं
नेच्छति । खुरखुरायत इति खुरखुराशब्दं करोति । सचोऽ-
वसन्नः । कपण इति कण्ठं कपति, हिनस्वीति यावत् । पार्श्वशूलं
त्वनियतमिति न संकोचरूपेण नियतं, किन्तु कदाचिदयामलक्षणं
कैवाचित् संकोचरूपं, न सर्वदाभावि । शिरःशूलत्वेन वायुः,
ससंतापत्वेन पित्तं, सगौरवत्वेन श्लेष्मा, एवं त्रिदोषजन्यत्वं
हेयम् ॥ ५३-५६ ॥

अभिसन्ने शरीरे तु यश्मिणोर्विपमाशनात् ।
कण्ठात्प्रवर्तते रक्तं श्लेष्मा चोत्क्रिष्टसंचितः ॥ ५७ ॥
चरकं कफमस्यतीति यदुक्तं तलक्षणं विष्णोति—अभिसन्न
इत्यादि । अभितः सचोऽभिसन्नः । 'अभिव्यन्दे' इति पाठप-
क्षेऽभिव्यन्द्यहीत इत्यर्थः; क्तिवभिपूर्वस्यन्दतेः कथं ह-
स्तिद्विभंसीति चिन्तनीया । संचितोत्क्रिष्टमिति वक्तव्ये पूर्व-
निपातनियमाहुत्क्रिष्टसंचित इति कृतम् ॥ ५७ ॥

रक्तं विषयद्वर्गत्वान्मांसादीन्नानुपैद्यते ।
आमाशयस्यमुत्क्रिष्टं यदुत्वात्कण्ठमेति च ॥ ५८ ॥
घातश्लेष्मविषयत्वाद्बुरसः श्वाससृच्छति ।
दोषैरुपहते चाग्नौ सपिच्छमतितायते ॥ ५९ ॥

केवलसपिच्छद्वेनेन युक्तं विष्णोति—रक्तमित्यादि । विष-
यद्वर्गात्वादिति रक्तस्य मांसायुभिगमे चो मार्गस्त्रिदोषान्मां-
सादभिगच्छद्रक्तं मांसाशये एव रताधिष्ठानं प्रसवणजलमिव
विषयद्वर्गात्वाद्बहु भवति, बहुवेनोत्क्रिष्टं द्वायान्तरागमनात्
कण्ठमेति । एवं रक्तस्य पोषकरूपेणार्यन्धात् क्षीयमाणस्यामा-
शये एव बहुत्वं हेयम् । तेन रक्तानीं न सहायादिसनेन
रक्तक्षयो य उक्तः स उपपन्न एव ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

पृथग्दोषैः समस्तेर्वा जिह्वाहृदयसंश्रितैः ।
जायतेऽरुचिराहारे द्विष्टैरर्थश्च मानसैः ॥ ६० ॥

कपायतिकमधुरैर्विद्यान्मुखरसैः क्रमात् ।
वाताचैरर्वाभि जातां मानसीं दोषदर्शनात् ॥ ६१ ॥

रोगाधिकारं 'यन्न भक्षस्थानरावस्थानानीति पातपित्तकफ-
द्वेषायासाः' (सू. अ. १९) इत्यनेन यद्यपि त्रिदोषनाऽऽवि-
र्णोका, तथाऽपि चिकित्सायै द्वन्द्वजगृह्मनत्रिदोषनाऽऽवि-
च्यते । ६१ इति—'चतुरोऽरोचकान् हनुमतायैकत्रसर्वेजान्'
इति । इयं च त्रिदोषनाऽऽविः प्रकृतिसमवायारब्धा, तेन रोगा-
धिकारे प्रलेहदोषजाऽऽविः प्रकृतिप्रदूषणैव गृहीता । प्रकृतिसमस-
मवायारब्धत्वेनैव त्रिदोषजाऽऽविः पुष्यम्लक्षुणं नोक्तम्; अतो
वातादिलक्षणमेव कृतेन तस्या लक्षणम् । कपायमुखरसता
वातजायां, तिक्तमुखरसता पित्तजायां, मधुरमुखरसता कफ-
जायां, त्रिदोषजायां तु त्रिदोषमुखरसताभिः । रोपदर्शना-
विति द्विष्टदर्शनात् ॥ ६० ॥ ६१ ॥

अरोचकात्कासवेगाहोपोक्तेः शान्नायादपि ।
उर्वियां सा विकाराणामन्येषामप्युपद्रवः ॥ ६२ ॥

छर्दि विभजते—अरोचकादिस्यादि । विकाराणामन्येषाम-
प्युपद्रव इति एवंभूता छर्दिर्नैव यक्ष्मामनियता, क्तिवन्येषामपि
विकाराणामेवंभूता छर्दिः उपद्रवहाता भवति; किंवा एवंभूता या
छर्दि सा यश्मिण उपद्रवो भवति, तथाऽरोचकादिभ्य उल्लिखिता
छर्दिः न्येषामपि द्विकार्यानामुपद्रवो भवतीत्यर्थः ॥ ६२ ॥

सर्वेखिदोषजो यक्ष्मा दोषाणां तु यलायलम् ।
परीक्ष्यावस्थिकं वैद्यः शोषिणं समुपाचरेत् ॥ ६३ ॥
प्रतिश्याये शिरःशूले कासे श्वासे स्वरक्षये ।
पार्श्वशूले च विविधाः क्रियाः साधारणीः शृणु ६४

संप्रति सर्वेषां यक्ष्मणां सामान्यरूपं त्रिदोषजन्यं प्रतिपाद्य
दोषवलायलमेवेन च भेदं सूचयित्वा सामान्यां विधेयां
चिकित्सां सूचयन्नाह—सर्वे इत्यादि । विविधा इति भिन्नाः,
साधारणीत्यनेनाभिजात्य शृण्विति शोभयम् । तत्र विविधाः
प्रत्येक पीनसादिविहिता ज्ञेयाः, साधारणीस्तु पञ्चान्वर-
द्विहताः साधारणविहिता ज्ञेयाः ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

पीनसे स्वेदमभ्यङ्गं धूममालेपनानि च ।
परिपेकाचगाहांश्च यौवकं वाढ्यमेव च ॥ ६५ ॥
लवणात्मकद्रवणांश्च रसान् क्षेदोपयुहितान् ।
लाघवतिचिदिदक्षणां वर्तकानां च कल्पयेत् ॥ ६६ ॥
सपिप्पलीकं सयवं सकुलार्थं खनागरम् ।
दाडिमात्मलकोपेतं क्षिप्रधमाजं रसं पिपेत् ॥ ६७ ॥
तेन पङ्क्तिनिवर्तन्ते विकाराः पीनसादयः ।
मूलकानां कुलत्थानां पूषेर्वा सुषेकदिपतेः ॥ ६८ ॥

१ 'कफान्मन्द' इति पा० । २ 'सुनसुनायवे' इति पा० ।

३ 'कृष्ण' इति पा० । ४ 'अतिविद्ये' इति पा० । ५ 'नोपपद्यते'
इति पा० ।

यजमोधूमशाख्यत्रैयंथासात्म्यमुपाचरेत् ।
पिबेदमसाद् वाक्पण्या जल वा पाञ्चमूलिकम् ॥ ६९ ॥

धान्यनागरसिद्धं वा तामलक्याऽथवा शृतम् ।
पर्णिनीभिश्चतसृभिस्तेन चात्रानि कल्पयेत् ॥ ७० ॥

पिप्पलीकमिलादिके रसे यवागुस्तापनब्रह्म्यादिमाज स्येय,
मासमान तु पलानि द्वादश । सप्तसंस्कृतेरिति सुपुष्यकृतैः ।
तेनेति पद्ममूल्यादिषस्कृतजलेन ॥ ६५-७० ॥

कृशरोत्कारिकामापकुलःथययपायसैः ।
संकरस्वेदविधिना कण्ठं पार्श्वेभ्यः शिरः ॥ ७१ ॥

स्वेदयेत् पत्रभङ्गेण शिरश्च परिपेचयेत् ।
पलागुड्वचीमधुकशूतैर्वा वारिमि. सुखे ॥ ७२ ॥

यस्तमस्यशिरोभिर्वा नाडीस्वेद प्रयोजयेत् ।
कण्ठे शिरसि पार्श्वे च पयोभिर्वा सघातिके ॥ ७३ ॥

औदकानूपमांसानि सलिल पाञ्चमूलिकम् ।
सन्नेहमारनाल वा नाडीस्वेदे प्रयोजयेत् ॥ ७४ ॥

जीवन्त्याः शतपुष्पाया बलाया मधुकस्य च ।
यचाया वेशवारस्य विदार्या मूलकस्य च ॥ ७५ ॥

औदकानूपमांसानामुपनाहा सुसंस्कृताः ।
शस्यन्ते सचतु स्नेहाः शिर पार्श्वसंश्लिनाम् ७६

शिलतण्डुलमाषैश्च कृशरा ज्ञेया । पत्रभङ्गेनेति पत्रभङ्गा-
येन, पत्रभङ्गाश्च शातहरपल्लवा । सवातिकैरेति वातिकोत्तर
वातिकैः तन्त्रान्तरे तु वातिकान्-पुत्तरवातिकानि च गणेन पकि
तामि, यथा—'त्रिल्वोऽमिमन्व वादमयं धेयसी पाटल'
यला । शालपर्णा वृश्चिपर्णा बृहती कण्टकारिका ॥ वर्षमान
गुलक च वातिकान्यवतारयेत् । करमर्दं सबदरं कुलस्थान्
सुष्पमूलकान् ॥ श्वद्वा वैजुपर्णा च साक्ष्यगन्धा शतावरीम् ।
ऋध्यप्रीक्षा गुड्यां च मधुक शिशुमेव च ॥ यथान्यारववप
नैव यथात्म्यरिचिविदीदशम् । सर्वेनेतद्विज्ञानीनाङ्गिबगुस-
रवातिकम् ॥ इति । नाडीस्वेद प्रयोजयेदिति नाडीस्वेद यथायोग्य
तथा प्रयोजयेत् । जीवन्त्यादीना प्र येषुमुपनाहा ज्ञेया । वेश
वारो यथा—'निरस्थिपिष्ठित पिष्ट स्निघ्न गुडशृगपिन्वतम् ।
वृष्णाप्रतीवसंयुक्त वैसवार इति स्पृष्ट ॥ इति ॥ ७१-७६ ॥

शतपुष्पा समधुक कुण्ठं तगरचन्दने ।
आलेपन स्यात्सघृत शिर पार्श्वसंश्लिनुत् ॥ ७७ ॥

यला राज्ञा तिला सर्पिर्मधुक नीलमुत्पलम् ।
पलङ्कया देवदाश चन्दन केशर घृतम् ॥ ७८ ॥

वीरा यला विदारी च कृष्णगन्धा पुनर्नया ।
शतावरी पयसा च कचृण मधुक घृतम् ॥ ७९ ॥

चत्वार पत्रे श्लोकार्थं प्रदेहा. परिकीर्तता ।
शस्ता. सखृदपोषाण शिर.पार्श्वसंश्लिनाम् ८० ॥

नावन धूमपानानि स्नेहाश्लोत्तरभक्तिकाः ।
तैलाभ्यभ्यङ्गयोगीनि वस्तिकर्म तथा परम् ॥ ८१ ॥

पलङ्कया गुग्गुलु । पयसा शीरकाकोठी । शिर पार्श्वसंश्लि-
नाया शस्ता इति योग्यम् ॥ ७७-८१ ॥

शृङ्गालासुजलीकोभिः प्रदुष्टं व्यधनेन वा ।
शिर पार्श्वसंश्लेषु दधिरे तस्य निर्दरेत् ॥ ८२ ॥

प्रदेहः सघृतश्लेष पद्मकोशीरचन्दनैः ।
दूर्वामधुकमज्जिष्ठाकेशरैर्वा घृताशृतैः ॥ ८३ ॥

प्रपौण्डरीकनिर्गुण्डीपद्मकेशरमुत्पलम् ।
कशेरुकाः पयसा च ससर्पिष्क प्रलेपनम् ॥ ८४ ॥

चन्दनाद्येन तैलेन शतघौत्रेण सर्पिणा ।
अभ्यङ्ग, पयसा सैकः शस्तश्च मधुकाश्वना ॥ ८५ ॥

माहेन्द्रेण सुशोतेन चन्दनादिशृतेन वा ।
परिपेक. प्रयोक्तव्य इति संशमनी क्रिय ॥ ८६ ॥

शृङ्गालासुजलीकोभिरिह्यत्र पित्तदुष्टे जलौका, कफदुष्टे रके-
सुदु ज्ञेय, यदुष्—'पित्तान्वित जलौकोभिरलान्ना तु कफा-
न्वितम् । शोभित वातदुष्ट तु विषाणेनाशु निर्दरेत्' इति ।
म्यधन तु विराम्यपरुषम् ॥ ८२-८६ ॥

दोषाधिकानां धमनं शस्यते सविरचनम् ।
स्नेहस्वेदोपपशानां सन्नेद यत्र कर्तव्यम् ॥ ८७ ॥

शोषी मूत्रति गाघ्राणि पुरीषस्रसनादपि ।
अयलापेक्षिर्णां मात्रां किं पुनर्यां विरिच्यते ॥ ८८ ॥

यत्र कषणमिलनेन गृदुदमनविरचन यत्र कर्षणयेति दर्श-
यति ॥ ८७ ॥ ८८ ॥

योगात् संशुद्धकोष्ठानां कासे श्वासे स्वरक्षये ।
शिर पार्श्वसंश्लेषु सिद्धान्तेनाभ्ययोजयेत् ॥ ८९ ॥

बलाविदारिगन्धाद्यैर्विदार्या मधुकेन वा ।
सिद्धं सलवण सर्पिर्मस्य स्यात्स्वयंमुत्तमम् ॥ ९० ॥

प्रपौण्डरीक मधुक पिप्पली इदृती बला ।
क्षीर सर्पिश्च तत्सिद्धं स्वयं स्यात्तावर्न परम् ॥ ९१ ॥

शिर पार्श्वसंश्लेष कासश्वासनिवर्धणम् ।
प्रयुज्यमान बहुशो घृत चौत्तरभक्तिकम् ॥ ९२ ॥

शशमूलेन पयसा सिद्धं मासुरस्तेन च ।
यलागर्भं घृतं सद्यो रोगानेतान् प्रधाधते ॥ ९३ ॥

१ तैलाभ्यभङ्गयोग्य' इति पा० । २ 'प्रपौण्डरीक पद्मस
केशर नीलमुत्पलम्' इति पा० । ३ 'बलाविदारिगन्धाभ्याम् पिप्पल्या'
इति पा० । ४ 'सार्थितं शिरसिर्षिष्कं तत्स्वयं नावन परम्' इति पा० ।

भक्तस्योपरि मध्ये वा यथाश्रयभ्यवचारितम् ।
 राक्षाघृतं वा सक्षीरं सक्षीरं वा बलाघृतम् ॥१५॥
 लेहान् कासापहान् स्वर्गोश्वासहिक्कानिवर्हणान् ।
 शिरःपार्श्वोसशूलघ्नान् जेहांघ्रातःपरं शृणु ॥ १५ ॥
 घृतं खर्जूरमूत्रीकाशर्कराक्षौद्रसंयुतम् ।
 सपिप्पलीकं वैश्वर्यकासश्यासज्वरापहम् ॥ १६ ॥
 दशमूलशृतात् क्षीरात् सर्पिर्वदुदियाश्रयम् ।
 सपिप्पलीकं सक्षौद्रं तत्परं स्वरोगघनम् ॥ १७ ॥
 शिरःपार्श्वोसशूलघ्नं कासश्यासज्वरापहम् ।
 पञ्चभिः पञ्चमूलेषां शृताद्यदुदियाद्घृतम् ॥ १८ ॥
 पञ्चानां पञ्चमूलानां रसे क्षीरचतुर्गुणे ।
 सिद्धं सर्पिर्जयलेतघ्नममणः सततं पलम् ॥ १९ ॥
 खर्जूरं पिप्पलीं द्राक्षा पथ्या शङ्गीं दुरालभा ।
 त्रिकला पिप्पलीं मुक्तं शृङ्गादुदुशर्कराः ॥ २० ॥
 वीरा शटी पुष्कराख्यं सुरसः शर्करा शुडः ।
 नागरं चित्रको लाजाः पिप्पल्यामलकं शुडः ॥ २० ॥
 श्लोकार्थविहितानेवांछित्वाप्रा मधुसर्पिणा ।
 कासश्यासापहान्सर्पिणांशुशूलपहांसिधा ॥ २० ॥

प्रारणैरौकमित्यादी धीरे इत्यम् । ये तु क्षीरसर्पिरेत्येक-
 देन पठन्ति, ते क्षीरोत्थं सर्पिर्जैलेभ्य पाचयन्ति । घृतं चोत्तर-
 भाक्तमित्युक्तेन घृतं भक्षोत्तरं शिरःशूलरिदरं भवति । दश-
 मूलेनेष्वध्यानान्तरसाहचर्यांश्चमूलस्य काथो ज्ञेयः, बलाया एव
 कश्कः; किंवा 'दशमूलेन पयसा' इति पाठः; तेन दशमूलसिद्धेन
 क्षीरेणैक्यैः । राक्षाघृतं वा राक्षाक्षीरं वा रोगानेतान् प्रवाधत
 इति योजना; तथा बलाघृतं बलाक्षीरं च प्रवाधते इति
 योजना । काये वक्ष्यमाणं यद् राक्षाघृतं, बलाघृतं च वातरके
 वक्ष्यमाणं, तत् क्षीरेण सहोपयुक्तमेतान् रोगान् प्रवाधत
 इत्याचार्यो वक्ष्यति । सपिप्पलीकं सक्षौद्रमित्यत्र पिप्पलीशौद्रयोः
 प्रक्षेप्यत्वं ज्ञेयम् । पथभिः पथमूलेषां यद्दुतमुदियात्तत् सपिप्प-
 लीकं सक्षौद्रं स्वरोगघनमित्यादियोजना । पथ्यामित्यादिना
 योगान्तरमाह । रसे क्षीरचतुर्गुणे इति पञ्चानां पथमूलीनां
 कावशिगुणः, घृतघनं च क्षीरं ज्ञेयम् । उक्तं हि जतुकर्णे;
 "दशमूलशृतात्क्षीरात्सर्पिर्बद्धं पिप्पलीमधुयुक्तं दध्, पथप-
 थमूलकपितादुदिरिपतं च यत् त्रिभागकथिततुल्यपयस्के पक्क-
 म्"—इति । फलशुठी 'वक्ष्मणः सप्तकं बलम्' इत्यनेन
 सखेदिमित्यादिना ये सप्त गदाः पठितास्ते ज्ञेयाः; तेषु च
 हिक्का पठिता, हा च राजवक्ष्मलक्षणेणु यद्यपि न पठिता,
 तथाऽप्युपदत्तव्या ज्ञेयाः; पुष्कराख्यं पुष्करमूलम् ॥ ८९-१०२ ॥
 सितोपलां तुगाक्षीरीं पिप्पलीं बहुलां स्वचम् ।
 बन्त्यादूर्ध्वं द्विगुणितं लेहयेन्मधुसर्पिणा ॥ १०३ ॥

चूर्णितं प्राशयेद्वा तच्छ्लासकासकफानुत्तम् ।
 सुतजिह्वारोचकिनमल्पार्श्वं पार्श्वशूलिनम् ॥ १०४ ॥

सितोपलादावन्त्यादूर्ध्वं द्विगुणितमित्यन्त्यायास्त्रय एको
 भागः, बहुलाया भागद्वयं, पिप्पल्या भागचतुष्टयं, तुगाक्षीरी
 बंधलोचनानुकारि पार्श्वे द्वयं, तस्याष्टभागः, सितोपलयास्तु
 दोषा । ऊर्ध्वचन्दनेन चेहातीतमुच्यते, विषयमात्रोर्ध्वो-
 धोभागस्यास्थानात्; तेन क्वचित् ऊर्ध्वमित्यादावगतोऽपि
 ऊर्ध्वचन्दधरति ॥ १०३ ॥ १०४ ॥

इत्तपादाद्गदाहेयु ज्वरे रक्ते तथोर्ध्वगे ।
 वासाघृतं शतायुषां सिद्धं वा परमं हितम् ॥ १०५ ॥

इत्येलादी वासाघृतं रक्तपित्तोक्तं गुल्मोक्तं च; शतायुषीघृतं
 योनिव्यापचिकित्सितवक्ष्यमाणम् ॥ १०५ ॥

दुरालभां श्वदंष्ट्रां च चतस्रः पर्णिनीयलाम् ।
 भागान्पलोन्मितान्दृष्ट्वा पलं पर्यटकस्य च ॥ १०६ ॥
 पचेद्दशगुणे तोये दशभागायशोषिते ।
 रसे सुपूते त्रयाणामेषां कल्कान्समाचपेत् ॥ १०७ ॥
 शट्वाः पुष्करमूलस्य पिप्पलीत्रायमाणयोः ।
 तामलक्याः किरातानां तिकस्य कुटजस्य च १०८
 फलानां सारियायाश्च सुषुष्यान् कर्पसंभितान् ।
 ततस्तेन घृतप्रस्थं क्षीरद्विगुणितं पचेत् ॥ १०९ ॥
 ज्वरं दाहं भ्रमं कासमंसपार्श्वशिरोरुजम् ।
 तृष्णां छर्दिमतीसारमेतत्सर्पिर्ज्योषोहति ॥ ११० ॥

दुरालभाय पचेद्दशगुणे तोये इत्यनेन घृताद्दशगुणतोयेनेति
 ज्ञेयं, इत्याद्दशगुणतोयेन कापस्यात्पत्वं स्यात्; प्रस्थशृतात्
 दशगुणतोये दशभागवधिरे प्रस्थमानत्वं क्वापस्य भवति, तत्र
 जतुरूणानुगतम् ॥ १०६-११० ॥

जीवन्तीं मधुकं द्राक्षां फलानि कुटजस्य च ।
 शटीं पुष्करमूलं च व्याघ्रीं गोक्षुरकं बलाम् ॥ १११ ॥
 नीलोत्पलं तामलकीं त्रायमाणं दुरालभाम् ।
 पिप्पलीं च समं पिष्ट्वा घृतं वैद्यो विपाचयेत् ॥ ११२ ॥
 पतघ्याधिसमूहस्य रोगेशस्य समुत्थितम् ।
 रूपमेकाद्वाविधं सर्पिर्ज्यं व्यपोहति ॥ ११३ ॥

जीवन्त्यादी पूर्वयोगोक्तं क्षीरयुक्तमेव कायं इवमिच्छन्ति;
 टीकाकृतस्तु बहुवो जलमेव इदं वदन्ति ॥ १११-११३ ॥

बलां शिरां पृश्निपर्णीं वृहतीं सनिदिग्धिकां ।
 साद्यित्वा रसे तस्मिन्पथो गन्धं सनायरम् ॥ ११४ ॥

द्राक्षाखर्जूरसर्पिर्भिः पिप्पल्या च शृतं सह ।
सत्सौत्रं ज्वरफासन्नं खर्यं चैतत्प्रयोजयेत् ॥ ११५ ॥
आजस्य पयसश्चैवं प्रयोगो जाङ्गला रसाः ।
धूपार्थं चणका मुद्गा मकुट्टाद्योपकल्पिताः ॥ ११६ ॥

बलाग्निसादि । वन पृथे क्षीरकायककफान्ये काथधीरे
मिष्ठित्वा चतुष्टये, ककद्रव्यं चाष्टभागेन द्वैयं, मधु च प्रक्षेपार्थं
योजयन् ॥ ११५-११६ ॥

ज्वराणां शमनीयो यः पूर्वमुक्तः क्रियाविधिः ।
यक्षिमाणां ज्वरदाहेषु सप्तर्षिकः प्रशस्यते ॥ ११७ ॥
कफप्रसेके बलवान् श्लेष्मिकश्चैवधरः ।
पयसा फलयुक्तेन मधुरेण रसेन वा ॥ ११८ ॥
सर्पिष्मत्या यवाग्वा वा वमनीयोपसिद्धया ।
वान्तोऽप्रकाले ङ्घ्रन्नमाददीत सदीपनम् ॥ ११९ ॥
यवगोधूममाध्वीकसिध्वरिष्टपुरासवान् ।
जाङ्गलानि च शूल्यानि सेवमानः कफं जयेत् १२० ॥
श्लेष्मणोऽतिप्रसेकेन वायुः श्लेष्माणमस्यति ।
कफप्रसेकं तं विद्वान्निग्धोष्णेनैव निर्जयेत् ॥ १२१ ॥
क्रिया कफप्रसेके या वम्यां सैव प्रशस्यते ।
दृधानि चात्रपानानि चातपानानि लघूनि च ॥ १२२ ॥
प्रयेणोपदत्ताङ्गित्वात् सपिच्छप्रतिसार्यते ।
प्राप्नोति चास्यधैर्यं न चात्रमभिनन्ति ॥ १२३ ॥
तस्मात्सिदीपनान् योगानतीसारनिवर्तनान् ।
चक्रनुद्धिकरान् कुर्याद्वरुचिप्रतिषाधकान् ॥ १२४ ॥
सनागरानिन्द्रयवान् पाययेत्तण्डुलाभ्रुना ।
सिद्धां यवागूर्णं जीषं च चाङ्गेरीतकदाडिभेः ॥ १२५ ॥
पाठा विष्वं यमानी च पातन्यं तकसांयुतम् ।
दुरालभा शूङ्गेरं पाठा च सुरया सह ॥ १२६ ॥
जम्ब्याप्रमथ्यं विष्वं च सकपित्थं सनागरम् ।
पैयामण्डेन पातव्यमतीसारनिवृत्तये ॥ १२७ ॥
पतानेय च योगांखीन् पाठादीन् कारयेत्पदान् ।
संस्पृशान्यान्सन्नेदान्साम्लान्संप्रहाणान् परम् ॥
वेतसाजुंजम्बूनां मृणालीरुण्णगन्धयोः ।
धीपर्ण्यां मद्यन्याथ युधिक्वाथाश्च पलवान् १२९ ॥
मातुलुङ्गश्च धातवया दाडिमस्य च कारयेत् ।
क्षेमाश्लयणोपेतान् खडान् सांभ्रादिकान् परम् ॥
चाङ्गेर्याभ्रुक्किक्वाथाश्च दुग्धिकायाश्च कारयेत् ।
खडान्धिसरोपेतान्सप्तर्षिकान्सदादिमान् १३१ ॥
मांसानां लघुपाकानां रसां सांभ्रादिकैर्युताः ।
व्यञ्जनार्थं प्रशस्यन्ते भोज्यार्थं रक्तशालयः ॥ १३२ ॥

स्थिरादिपञ्चमूलेन पाने शक्तं शृतं जलम् ।
तर्कं सुरा सन्तुक्तीका दाडिमस्याथवा रसः ॥ १३३ ॥
इत्युक्तं भिन्नराहतां दीपनं प्राहि भेषजम् ।

ज्वराणाग्निसादिनाऽऽवस्थिकं विधिमाह । वमनीयानि मदन-
फलादीनि । सदीपनमिति दीपनशुभ्रादितापितम् । वम्यां दीव
प्रशसत इत्यत्र कफप्रसेको द्विविधः—सतपत्रः कफकृतः,
तथा वातपराधीनोक्तः एवं छर्दिमपि क्षिया विभज्य कफप्रसे-
कक्रियायुक्तारेण श्लेष्मप्रधानयां वमनादि, वातप्रधानयां
क्षिरपोषणसेवानुरूपं सा क्रिया शस्यते इति योजयम् । द्रवो
व्याकृतः । अन्वेऽपि वदन्ति—“पिभित्तेन रसश्च, धूपो
धान्यैः, खलः कलेः । मूलेषु तिलककशम्लप्रायः कान्यतिकः
रहतः” इति ॥ ११५-१३३ ॥—

परं मुखस्य घैरस्यनाशनं रोचनं शृणु ॥ १३४ ॥
द्वौ कालौ दन्तपथनं भक्षयेन्मुखधावनम् ।
तद्वत्प्रशालयेदास्यं धारयेत् कचलप्रदान् ॥ १३५ ॥
पिपेद्वं ततो मृष्टमद्यादीपनपाचनम् ।
भेषजं पानमथं च द्वितमिष्टोपकल्पितम् ॥ १३६ ॥
त्वस्तुस्तमेला धान्यानि मुस्तमामलकं त्यजम् ।
दायां त्वचो यमानी च तेजोहा पिप्पली तथा १३७ ॥
यमानी तित्तिडीकं च पञ्चमे मुखधावनम् ।
श्लोकपादेष्वभिहित्वा रोचना मुखशोधनाः ॥ १३८ ॥
गुलि(दि)कां धारयेदास्ये चूर्णैर्वा शोधयेन्मुपम् ।
पपामालोडितानां वा धारयेत्कचलप्रदान् ॥ १३९ ॥
सुरामाध्वीकसीधूनां तैलस्य मधुसर्पिणोः ।
कचलान्धारयेदिष्टान् क्षीरस्येशुरसस्य च ॥ १४० ॥

द्वौ कालौ तित्तिडीकं च नागरे साम्लयेतसम् ।
दाडिमं यद्वं चासलं कार्पिकं चोपकल्पयेत् ॥ १४१ ॥
धान्यसौवर्चलाकाजीयराङ्गं चार्धकार्पिकम् ।
पिप्पलीनां शतं चैकं द्वे शते मरिचस्य च ॥ १४२ ॥
शर्करापाथाश्च चत्वारि पलान्येकत्र चूर्णयेत् ।
जिह्वाविशोधनं हर्षं तमूणं भक्तरोचनम् ॥ १४३ ॥
इत्सीद्वर्षार्थशूलभं पियन्धानाहनाशनम् ।
कासभ्यासहर्षं प्राहि प्रदण्यशौधिकारनुत् ॥ १४४ ॥
इति यमानीपाठपम् ।

यवानीपावने वरुणं त्वम् । पिप्पलीनामेकं शतमिति आरु-
तिमावाह ॥ १४१-१४४ ॥

तालीशपत्रं मरिचं नागरं पिप्पली शुभा ।
यथोत्तरं भागवृक्षा त्वगेले चार्धभागिके ॥ १४५ ॥
पिप्पल्याश्रुणा चात्र प्रवेया सितशर्करा ।
कासध्वासास्वचिह्नं तच्चूर्णं दीपनं परम् ॥ १४६ ॥
हृत्पाण्डुप्रहृणीदोपशोपद्गीहृज्वरापहम् ।
चम्पतीसारशूलघ्नं मूढघ्यातानुलोमनम् ॥ १४७ ॥
कल्पयेद्दुटिकां चैतच्चूर्णं पक्त्वा सितोपलाम् ।
गुटिका ह्यग्निंसयोगाच्चूर्णांलुघुतराः स्मृताः ॥ १४८ ॥
इति तालीसाद्यं चूर्णं गुटिकाश्च ।

तालीसाद्यं शुभा इति विशेषणं पिप्पल्याः । उक्तं हि
हारीदे—“तालीसं मरिचं शुष्कं पिप्पल्यो भागवर्षिताः ।
त्वगेलेऽर्धशकं दद्याच्छर्कराऽऽपलं भवेत्” इत्यादि । तथा
जतुकर्मः “तालीसमरिचनागरकृष्णाः कर्षाः, त्वगेलेऽर्धशे,
द्विकुडवा सित, गुटिका विपाच्यताम्” इति । त्वगेलयोरर्धभाग-
त्वम् । गुटिकापक्षे समन्तलेन गुटिकाः कुर्वन्ति यदाः
॥ १४५-१४८ ॥

शुष्यतां क्षीणमांसानां कल्पितानि विधानवित् ।
दद्यान्मांसादमांसानि बृंहणानि विशेषतः ॥ १४९ ॥
शोषिणे वाहिणं दद्याद्दृशब्देन चापरान् ।
गृध्रानुलुकांश्चापांश्च विधिष्वत्सूपकल्पितान् ॥ १५० ॥
काकांस्तित्तिरिशब्देन वर्मिशब्देन चोरगान् ।
भृष्टान्मत्स्यान्मिशब्देन दद्याद्गण्डूदानपि ॥ १५१ ॥
लोपाकान्स्थूलनकुलान्बिडालांश्चोपकल्पितान् ।
शृगालशशायांश्च मिषकू शशशब्देन दापयेत् ॥ १५२ ॥
सिंहानुशृङ्गांस्तर्क्षुंश्च व्याप्रानेवंविधांस्तथा ।
मांसादान् मृगशब्देन दद्यान्मांसाभिन्नुद्भये ॥ १५३ ॥
गजखड्गितुरङ्गानां वेश्यारीकृतं मिषकू ।
दद्यान्महिषशब्देन मांसं मांसाभिन्नुद्भये ॥ १५४ ॥
मांसेनोपचितान्नानां मांसं मांसकरं परम् ।
तीक्ष्णोष्णलाघवाच्छक्तं विदोषान्मृगपक्षिणाम् १५५
मांसानि यान्यनभ्यासादनिष्ठानि प्रयोजयेत् ।
तेषूपधा, सुखं भोक्तुं तथा शक्यानि तानि हि १५६
जानञ्जुगुप्तसैषायाज्जगधं वा पुनरलिखेत् ।
तस्माच्छोषोपसिद्धानि मांसान्येतानि दापयेत् १५७
यर्हितित्तिरिक्षाणां हंसानां शूकोपद्रव्योः ।
खरगोमहिषाणां च मांसं मांसकरं परम् ॥ १५८ ॥
योनिरष्टविधा चोक्ता मांसानामन्नपानिके ।
तां परीक्ष्य मिषग्विद्वान्दयान्मांसानि शोषिणे १५९

प्रसहा भूशयानूपवारिजा वारिचारिणः ।
आहारार्थं प्रदातव्या मात्रया वातशोषिणे ॥ १६० ॥
प्रनुदा विष्किराश्चैव धन्वजाश्च मृगद्विजाः ।
कफपित्तपरीतानां प्रयोज्याः शोपरोणिणाम् ॥ १६१ ॥
विधिष्वत्सूपसिद्धानि मनोश्चानि मृदूनि च ।
रसवन्ति सुगन्धीनि मांसान्येतानि भक्षयेत् ॥ १६२ ॥
मांसमेवाश्रतः शोपो माष्ठीकं पिवतोऽपि च ।
नियतान्नपचिचस्य चिरं काये न तिष्ठति ॥ १६३ ॥
वारुणीमण्डनित्यस्य वहिर्मान्नसेविनः ।
अविधारितवेगस्य यक्ष्मा न लभतेऽन्तरम् ॥ १६४ ॥
प्रसन्नाः वारुणां सीधुमरिष्टानासवान्मधु ।
यथाहंमनुपानार्थं पिबेन्मांसानि भक्षयन् ॥ १६५ ॥
मद्यं तैक्ष्ण्यौष्ण्यवैशद्यसूक्ष्मत्वात्स्रोतसां मुखम् ।
प्रमथ्य विवृणोत्यानु तन्मोक्षात्सप्त घातवः ॥ १६६ ॥
पुष्यन्ति धातुषोपाच्च शीघ्रं शोपोः प्रशाम्यति ।
मांसादमांसस्वरसे सिद्धं सर्पिः प्रयोजयेत् ॥ १६७ ॥
सक्षीरे, पयसा सिद्धं सपिदंशगुणेन वा ।
सिद्धं मधुरकैर्द्रव्यैर्दशमूलकपायकैः ॥ १६८ ॥
क्षीरमांसरसोपेतैर्घृतं शोपहरं परम् ।
पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरैः ॥ १६९ ॥
सयावशुकैः सक्षीरैः स्रोतसां शोधनं घृतम् ।
राजाचलागोक्षुरकस्थिरावर्षाभुसाधितम् ॥ १७० ॥
जीवन्तीपिप्पलीगर्भं सक्षीरं शोपनुद्धृतम् ।
यवान्वा वा पिबेन्मात्रां लिह्याद्वा मधुना सह १७१
सिद्धानां सर्पिषामेपामद्याद्वेन वा सह ।
शुष्यतामेप निर्दिष्टो विधिराभ्यवहारिकः ॥ १७२ ॥

कल्पितानीति सन्धक् संस्कारेण संस्कृतानि । गर्भिश-
ब्देन सर्पाकारो रीषो मत्स्यविशेषो प्राह्वः । गण्डूपदो भूमिलता ।
लोपाकः अल्पशृगालो लज्जुलप्रधानः । संप्रक्षाल्यानमांसप्रयो-
गमाह—मांसानीत्यादि । अनभ्यासादिलभशब्देन । उप-
पेति अन्यशब्देन दानमिति यावत् । तथेति संश्रुन्तरेण दाने
सुखं यथा भवति तथा भोक्तुं शक्यते । शमशब्दे तु ऋते
तौममाह—जानन्त्यादि । योनिरष्टविधेति ‘प्रशु’ (सु. सु.
२७) इत्यादिना प्रीक्षा । सक्षीरेमिति ष्टेदः । पयसेत्यादि
द्वितीयं प्रथमं । मधुरकाणि यानि तानि चेह कश्चार्थम् ।
पिप्पलीत्यादिनाऽनियतमानं घृतं चतुर्गुणेन क्षीरेण साध्यते,
पदपलोक्तद्वयव्युत्तमानवत् ॥ १४९-१७२ ॥

वहिःस्वशंनमाधित्य वक्ष्यतेऽतः परं विधिः ।
जेहक्षीराम्बुकोष्ठेषु स्वान्यकमपवाहादेयत् ॥ १७३ ॥

स्रोतोविवन्धमोक्षार्थं बलपुष्ट्यर्थमेव च ।
 उत्तीर्णं मिश्रकैः खेहैः पुनराकैः सुखैः करैः ॥१७४॥
 मृद्गीयात्तुल्यमासीनं सुखं चोत्सादयेन्नरम् ।
 जीयन्तीं शतवीर्यां च विकसां सपुनर्नयाम् ॥१७५॥
 अश्वगन्धामपामार्गं तर्कारीं मधुकं बलाम् ।
 विपारीं सर्पपं कुष्ठं तण्डुलानतसीफलम् ॥ १७६ ॥
 मापारंस्त्रिधाश्च कृष्यं च सर्वमेकत्र चूर्णयेत् ।
 यवचूर्णत्रि(द्वि)गुणितं दध्ना युक्तं समाक्षिकम् १७७
 पतदुत्सादनं कार्यं पुष्टिवर्णवल्प्रदम् ।
 गौरसर्पपकक्केन कक्केश्चापि सुगन्धिभिः ॥ १७८ ॥
 क्षायादतुसुखैस्तोयैर्जावनीचौपधैः शृतैः ।

उत्तीर्णमित्यादौ पुनराकैरिति पुनः पुनः मर्दयेत्; पुनराक-
 मिति पाठे द्व पुनर्मिश्रकैः खेहैराकमित्यर्थः । उरसादयेदित्यु-
 त्तयेत् । विकसा मजिष्ठा । तर्कारी जया । समाक्षिकमिति
 श्वेपन्माक्षिकम् ॥ १७४-१७८ ॥—

गन्धैः समाह्वयैर्वासोभिर्भूपणैश्च विभूपितः ॥१७९॥
 स्पृष्टयान्तंस्पृष्टयं संपूज्य देवताः सभिपग्विजाः ।
 इष्टवर्णरसस्पर्शगन्धवत् पानभोजनम् ॥ १८० ॥
 इष्टमिष्टैरुपहितं सुखमद्यात् सुखप्रदम् ।
 समातीतानि धान्यानि कल्पनीयानि शुष्यताम् १८१
 लघुग्न्यहीनवीर्याणि स्वादूनि गन्धवन्ति च ।
 यानि प्रहर्षकारीणि तानि पथ्यतमानि हि ॥ १८२ ॥
 यद्योपदेक्ष्यते पथ्यं क्षतक्षीणचिकित्सिते ।
 यद्विमणस्तत् प्रयोक्तव्यं बलमांसाभिवृद्धये ॥१८३॥
 अभ्यङ्गोत्सादनैश्चैव वासोभिरहृतैः प्रियैः ।
 यथर्तुविहितैः स्नानैरवगाहैर्विमाज्जनेः ॥ १८४ ॥
 वस्तिभिः क्षीरसर्पिर्भिर्मांसैर्मांससौन्दनेः ।
 इष्टैर्मद्यैर्मनोशानां गन्धानामुपसेवनेः ॥ १८५ ॥
 सुहृदां रमणीयानां प्रमदानां च दर्शनैः ।
 गीतवादिनशब्दैश्च त्रियश्रुतिभिर्येव च ॥ १८६ ॥
 हर्षणाभ्यासनेर्नित्यं गुरुणां समुपासनेः ।
 प्रसन्नचर्येण दानेन तपसा देवताचर्येणैः ॥ १८७ ॥
 सत्येनाचारयोगेन मङ्गल्यैरप्यहिसया ।
 वैद्यप्रार्थनाद्यैव रोगराजो नियतते ॥ १८८ ॥
 यया प्रयुक्तया चेष्टया राजयक्ष्मा पुरा जितः ।
 तां वेदविद्विदात्सिद्धिमारोग्यार्थां प्रयोजयेत् ॥१८९॥

अतः परं मनस आगुरुत्वं यक्ष्मारम्भरूपेण दन्तीत्वतो
 सर्वान् चेश्नुत्तु लदेव मनोवृहत्त्वं स्वासथैव वर्तनीय, यया
 च गुण्या देवव्यापारमन्विक्रिया कर्तव्या तदाह—गन्धिदि-
 त्यादि ॥ १७९-१८९ ॥

१ 'हितमपाय' इति पा० । २ 'क्रिय' इति पा० । ३ 'आरोग्याय'
 इति पा०

तत्र श्लोको ।

प्रागुत्पत्तिर्निमित्तानि प्राग्भूतं रूपसंग्रहः ।
 समासाद् व्यासतश्चोक्तं भेपजं राजयक्ष्मणः ॥१९०॥
 नामहेतुरसाध्यत्वं साध्यत्वं कृच्छ्रसाध्यता ।
 इत्युक्तः संग्रहः कृत्स्नो राजयक्ष्मचिकित्सिते ॥१९१॥
 इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिस्संस्कृते चिकि-
 त्सास्थाने राजयक्ष्मचिकित्सितं नामा-
 ध्यमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

प्रागुत्पत्तिरित्यादिग्रहः । नामहेतुरिति 'स रासः पूर्वमासीद्
 रोगयक्ष्मा तातो मतः' इति ॥ १९० ॥ १९१ ॥

इति श्रीचरुपाणिदत्तविरचिताया चरकतात्पर्यटीकाया-
 नागुर्वेदीपिकाया चिकित्सितस्थाने राजयक्ष्म-
 चिकित्सित नामाध्यमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

नवमोऽध्यायः ।

अथात उन्मादचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
 इति ह स्माद् भगवानाश्रयः ॥ २ ॥

इदानीमुपोद्भावित राजयक्ष्मचिकित्सितमभिधाय क्रमप्रा-
 त्तमुन्मादचिकित्सितं ब्रूते । (अथ क्रमधरकचरकृते पया-
 ध्यायीमर्षोतीसारावीसर्षमदालवद्विप्रणीयस्या परिलख्य - ले-
 यः ?) ॥ १ ॥ २ ॥

वृद्धिस्त्वृत्तिज्ञानतपोनिवासः
 पुनर्पेसुः प्राणभृतां शरण्यः ।
 उन्मादद्वैत्याकृतिभेपजानि
 कालेऽग्निवेशाय शशंस पृष्टः ॥ ३ ॥

वृद्धिर्वापोहवयी, स्त्वृत्तिरतीतार्थविषयज्ञान, तपधान्द्राय-
 नादि, तेषां निवास आश्रय इत्यर्थः । उन्मादद्वैत्यादीनां
 हेतुप्रवहणेनात्र बन्ध्याः सम्राप्तिस्थितिरूपशाला उन्मादगम्य-
 हेतुविषयतया रक्षन्ते । आकृतिप्रवहनाभिभेपसोन्मादसह-
 पस प्रवहण श्रेयम् ॥ ३ ॥

विकद्दुष्टाशुचिभोजनानि
 प्रधर्षणं देवगुहद्विज्ञानाम् ।
 उन्मादहेतुर्भयहर्षपूर्वा
 मनोऽभिधातो विषमाश्च चेष्टाः ॥ ४ ॥

संप्रत्युन्मादहेतुमाह—विकद्देत्यादि । विकद्दं पय सगुण-
 मत्स्यादि, दुष्टं गणदि अत्यर्षदोषजनकं च, अशुच्यपवित्रम् ।
 भयहर्षपूर्वां मनोऽभिधात इत्यत्र पूर्वशब्दः कारणवाची, तेन
 भयहर्षकारणशब्दे मनोऽभिधात इत्यर्थः । एतद्विकद्दद्वारादि
 व्यासभव कारणं श्रेयम् । भयहर्षानुपलक्षणा, तेन शोभाद-
 बोऽपि मनोभिधातश्च अत्र ज्ञेयाः । श्लोकादिना प्रज्ञाहते
 मनसि भयहर्षपूर्वक एवोन्मादो नवति ॥ ४ ॥

तैरल्पसत्त्वस्य मलाः प्रदुष्टा
बुद्धेर्निवासं हृदयं प्रदूष्य ।
स्रोतांस्यधिष्ठाय मनोबहानि
प्रमोहयन्त्याशु नरस्य चेतः ॥ ५ ॥

तैरिलादिना संप्राप्तिमाह । अल्पसत्त्वस्याल्पसत्त्वगुणस्य ।
हृदयं यद्यपि बुद्धिनिवासत्वेनाथं दशमशुभ्रुलीयादौ प्रतिपादित-
मेव; तथाऽपि बुद्धिनिवासत्वेनदर्शनमिह कृतं, हृदयोपघाताद्-
ज्जुष्यपातो वक्ष्यमाणो युक्त एव; आधयोपघातेनाधितस्योप-
घातः सिद्ध एव । स्रोतांसि च मनोबहानीत्यनेन हृदयदेशसं-
बन्धिषमन्यो विशेषेण मनोबहो दर्शयति; किंवा केवलमेव
धरीरे मनोऽभ्यनुत्पूतं जग्राह । उक्तं हि,—‘केवलमेवास्य
मनसः शरीरमधिष्ठानभूतं’ इति । चेत इति मनः ॥ ५ ॥

धीविभ्रमः सत्त्वपरिप्लवध
पर्याकुला दृष्टिर्धीरता च ।
अवद्वयाकर्यं हृदयं च शून्यं
सामान्यमुन्मादप्रदस्य लिङ्गम् ॥ ६ ॥
स मूढचेता न सुखं न दुःखं
नाचात्प्रमों कुत एव शान्तिम् ।
विन्दत्यपास्तस्त्वृत्तिवृद्धिसंशो
भ्रमत्ययं चेत इतस्ततश्च ॥ ७ ॥

धीविभ्रम इत्यादिना सामान्यमुन्मादपूर्वरूपमाहेत्येके ।
धीविभ्रमादि लिह सामान्यमुन्मादलिङ्गमेवेत्युक्तम् । कुत एव
शान्तिमिति कुतोऽपि शान्तिं निश्चितं न विन्दति । संज्ञा
नामोद्वेगेन ज्ञानम् । भ्रमत्ययं चेत इति अध्वान् रथिरिव
भ्रामयति; अत्र निजर्थोऽन्तर्भूतः ॥ ६ ॥ ७ ॥

समुद्रमं बुद्धिमनःस्मृतीना-
मुन्मादभागान्तुनिजोत्थमाहुः ।
तस्योद्भवं पञ्चविधं पृथक् तु
वक्ष्यामि लिङ्गानि चिकित्सितं च ॥ ८ ॥
रुद्रास्पर्शीताम्रविरकधातु-
क्षयोपवासैरनिलोऽतिवृद्धः ।
चिन्तादिजु(जु)ष्टं हृदयं प्रदूष्य
बुद्धिं स्मृतिं चाप्युपहन्ति शीघ्रम् ॥ ९ ॥
अस्थानहाससिसतनृत्यगीत-
पागङ्गविशेषणरोदनानि ।
पादप्यकादर्यादणवर्णताम्र
जीर्णं बलं चाभिलजस्य रूपम् ॥ १० ॥

उन्मादवंशाभ्युत्पत्तिमाह—समुद्रमभिलादि । समुद्रम
उन्माद इत्येकोऽर्थः । मनोविभ्रमोऽचिन्ताभंविन्तनादिना
शेषः । निदानोक्त्यर्थमादिभ्रमोऽपि मनोविभ्रम एवान्मादभां-
भीय इह, यथादिभ्रमस्यपि मनोविभ्रमत्रत्यात्पर । तस्योद्भव-

मिलादौ यद्यपि पदानां मध्येऽसाध्यस्य साधिपातिकस्य चिकि-
त्सितं न वक्तव्यं, तथाऽपि छत्रिणो गच्छन्तीति न्यायेन बाहु-
ल्यमाश्रित्य चिकित्सितं वक्ष्यामीत्युक्तम् । चिन्तादिना चिन्ता
आदिः येषां ते, तेन कामकोषादयो गृह्यन्ते; आदिदस्योऽत्र
प्रकारवाची । अस्थानेऽपिपये हासादीन्वस्थानहाससिवा-
दीनि ॥ ८-१० ॥

अजीर्णकटुम्लविदाहशीते-
भोज्यैश्चित्तं पिच्छमुदीर्णवेगम् ।
उन्मादमत्स्युग्रमनात्मकस्य
हृदि श्रितं पूर्वचदाशु कुर्यात् ॥ ११ ॥
अमर्षसंस्मभिनदभावाः
संतर्जनाभिद्रवणौष्णयोपाः ।
प्रच्छाद्यशीताम्रजलाभिलापाः
पीता च भाः पिच्छतस्य लिङ्गम् ॥ १२ ॥

अजीर्णैलादिना पित्तोन्मादमाह । पित्तमिलनेन यद्यपूर्व-
त्वेन पित्तस्य महान्तं कोषं दशयति, चयपूर्वको हि शेषकोषो
यलवत्त्वान्महान्भवति। अन्ये लिह चित्तशब्देन प्रकोपमित्यन्ता
अत्युग्रमिति तीव्रवेगम् । पूर्ववदिल्लनेन वातोन्मादप्रचिन्तादि-
जुष्टमिलादिप्रन्योकां संशान्तिमितिदशति । अमर्षः अक्षान्तिः,
संस्म आरमेटी, विनभ्रमनोऽनप्रतनम् । अति(भि)द्रवणं
त्वरितगमनम् । प्रच्छाद्यः प्रमुद्च्छद्यो देशः ॥ ११ ॥ १२ ॥

संपूर्येमन्दविचेष्टितस्य
सोष्णा कफो मर्मणि संप्रवृद्धः ।
बुद्धिं स्मृतिं चाप्युपहृत्य चित्तं
प्रमोहयन् संज्ञानयेद्विकारम् ॥ १३ ॥
वाक्चेष्टितं मन्दमरोचकश्च
नारीविविकप्रियताऽतिनिद्रा ।
छर्दिश्च लाला च बलं च भुङ्क्ते
नखादिशौकल्यं च कफात्मकस्य ॥ १४ ॥

संपूर्येलादिना कफोन्मादमाह । सोष्णा कफ इति उद
जम्भणा कफ उन्मादं करोति न केवल इति, उन्मादकफे
कफस्य जम्भसहितत्वरूपं खभावं दर्शयति; किंनोऽन्यशब्देन
वीर्यं शक्तिरुपप्लव्यते, तेन सोष्णा कफ इति उद्वृष्टकफः
कफ इत्यर्थः । मर्मणीति हृदये । नारीविविकयोः प्रियता नारी-
विविकप्रियता; विविकं विजनम् ॥ १३ ॥ १४ ॥

यः सधिपातप्रभवोऽतिघोरः
सर्षः समस्तेः स च हेतुभिः स्यात् ।
सर्षोणि रूपानि विभर्ति तात्-
गियरुच्यमेपज्यविधिधियंजयः ॥ १५ ॥

य इत्यादिना साधिपातिकमाह । सर्षविरुके प्रलोडमपि
सर्वेहेतूनां जनकत्वं स्याद आह—समर्षाति । विरुभे

अपविष्टाद्विषजर्षे । केचिदत्र तादृशशब्देन च एव समस्त-
हेतुज सर्वलक्षणश्च स एव वर्णो न त्वल्पहेतुलक्षण इति
वदन्ति ॥ १५ ॥

देवर्षिगन्धर्वपिशाचयक्ष-
रक्ष-पितृणामभिधर्षणानि ।
आगन्तुहेतुर्नियमवतादि
मिथ्याकृत कर्म च पूर्वदेहे ॥ १६ ॥

देवर्षीत्यादिनाऽऽगन्तुन्मादमाह । इह येऽमुद्रादय सुश्रुतो
क्वास्तेऽनाविष्कृततमा विज्ञेया । वक्ष्यति च—‘इत्यपरिचरुष्ये-
यानां प्रहानामाविष्कृततमा ह्यष्टावेते व्याख्याता’ इति । अत्र च
रक्ष शब्देन राक्षसब्रह्माराक्षसयोर्महान्, तेन विवरणे ब्रह्मराक्ष
सोन्मतोऽप्युक्त । अभिधर्षणमाविष्ट । नियमेत्यादिना ऐहिक
कर्म देवाद्यावेगकारण द्रुते, मिथ्याकृत कर्म चेतनेन पूर्वजन्म-
कृतं कर्म आह ॥ १६ ॥

अमर्त्यवाग्विक्रमवीर्यचेष्टो
ज्ञानादिविज्ञानवलादिभिर्य ।
उन्मादकालोऽनियतश्च यस्य
भूतोत्थमुन्मादमुद्रादहरेत्तम् ॥ १७ ॥

अमर्त्यवादिनाऽऽगन्तुनां सामान्यलिङ्गान्याह । अमर्त्यमा-
नुषैर्वापादिर्मिलक्षित भूतोऽधमुद्रादहरेत् । अनियत इति
वातिकारिवन्न आहारजीर्णदिकालनियत, ये तु ‘नियत’
इति पठन्ति, तेषां वक्ष्यमाणनियतविध्यादीनां प्रहणमभि-
प्रेतम् ॥ १७ ॥

अदूषयन्त. पुरुषस्य देह
देवादयः स्वैस्तु गुणप्रभावाः ।
विशान्त्यहस्यास्तरसा यथेव
छायातपो दर्पणसूर्यकान्तौ ॥ १८ ॥

अदूषयन्त इत्यदूषयन्त । गुणप्रभावरिति अणिमादियुग-
प्रभावाः । तरसा अस्तिवेगेन । ह्यन्तद्वपमाह—‘अनैलादि’ ।
छाया यथा दर्पणम्, आतप सूर्यकान्तम्, अदूषयथेवाहदसमा-
नगुणप्रभावेणाविद्यति, तथा देवादयोऽपि देह भिन्नादीक्षणाः १८

आघातकालो हि स पूर्वरूपः
प्रोक्तो निदानेऽथ सुरादिभिश्च ।
उन्मादरूपाणि पृथङ्त्रियोध
कालं च गम्यान् पुरुषास्य तेषाम् ॥ १९ ॥

आघातकाल इत्यावेशावकाश, स च निदाने ‘तद्यथा—पापस्य
कर्मण समारम्भे’ (नि अ ७) इत्यादिनोक्त । काल त्रियि
रूपम् ॥ १९ ॥

तद्यथा,—सौम्यदृष्टि गम्भीरमधुष्ट(व्य)मकोप-

नमस्वप्नभोजनामिलापिणमल्पस्वेदमूत्रपुरीषवाच
शुभगन्ध कुल्लपन्नवदनमिति देवोन्मत्तं विद्यात् २०

गुरुवृद्धसिद्धर्षीणामभिशापाभिचाराभिध्याना-
नुरूपचेष्टाहारव्याहार तैदन्मत्तं विद्यात् ॥ २१ ॥

अप्रसन्नदृष्टिमपद्यन्तं निद्रालु प्रतिहतवाचमन-
शाभिलापमरोचकाविपाकपरीतं च पितृभिदन्मत्तं
विद्यात् ॥ २२ ॥

(चैन्द्र साहसिक तीक्ष्णं गम्भीरमधुष्यं) मुख-
वाद्यनुन्यगीताक्षपानज्ञानमाल्यधूपगन्धरति रक्त-
वह्वलिकर्महास्यकथानुयोगप्रिय शुभगन्ध च
गन्धयौन्मत्तं विद्यात् ॥ २३ ॥

असकृत्स्वप्नरोदनहास्यं नृत्यगीतवाद्यपाठकथा-
क्षपानज्ञानमाल्यधूपगन्धरति रक्तविद्युताक्ष द्वि-
जातिवैद्यपरिवादिनं रहस्यभाषिणं च यज्ञोन्मत्तं
विद्यात् ॥ २४ ॥

नष्टनिद्रमजपानद्वेषिणमनाहारमप्यतिवलिनं
शलशोणितमासरक्तमाल्याभिलापिणं सतर्जकं च
राक्षसोन्मत्तं विद्यात् ॥ २५ ॥

प्रहासनुन्यप्रधानं देवविप्रवैद्यद्वेषावघ्राभि स्तु-
तिवेदमन्त्रशास्त्रोदाहरणैः काष्ठादिभिरात्मपीडनेन
च ब्रह्मराक्षसोन्मत्तं विद्यात् ॥ २६ ॥

असत्यचित्तं स्थानमलभमानं नृत्यगीतहासिनं
यज्ञावद्यप्रलापिनं सकरकूटमलिनरध्याचेष्टतृणा-
श्मकाष्ठाधिरोहणरतिं भिन्नरुक्षंस्वरं नम्र विधा-
यन्तं नैकं तिष्ठन्तं तु खान्यायेदयन्तं नष्टस्मृतिं च
पिशाचोन्मत्तं विद्यात् ॥ २७ ॥

स्वप्नभोजनामिलापो न भवतीत्यस्वप्नभोजनामिलापो ।
देवादिसन्देशे इह सुश्रुतमतादेवाद्यनुकारिणस्तदनुचरा ज्ञेया ।
उक्तं हि सुश्रुतेन—“न ते मनुष्ये स ह संविद्यन्ति न वा
मनुष्यान् कश्चिदाविद्यन्ति । ये त्वाविद्यन्तीति वदन्ति मोहात्
भूतविद्याविषयादपोष्या ॥ तेषां प्रहानो परिचारका ये कीटी-
सहस्रायुतपत्रचंद्रया ॥ अघटवशाभासभुजः सुनीमा निचावि-
हास्यं तन्माविद्यन्ति” (सु अ अ ६०) इति । ऋषियर्ष-
तया गुर्वादीनामसृष्टितानामनुसारादरणम् । शूर्वादिभिर्गापादया
यादयेनाभिप्रायेण भवन्ति तद्वनुरूपचेष्टाद्योऽपि तैदन्मत्तम्
भवन्तीति शुर्वादिप्रमथार्थं । अनन्नामिलापोऽन्नाप्रापेण, जतो-
चक्षुः प्रायैवेऽप्युनयोगसमयेऽनमिलापः । चण्डमिति
मारणात्मकम् । स्तुति स्थापने प्रथम् । उदाहरणमिति पठन
स्तुत्यादीनामेव । स्थानमलभमानमिति स्थानमत्र नास्तीति

१. ‘वाज’ इति पा० । २. नव पाठो वदु पुस्तोऽनु भोऽन्व । ३. ‘तेदन्मत्तं’ इति पा० । ४. ‘निद्रस्वप्नरत्तं’ इति पा० ।

भाषमाणम् । वद्धावद्धत्वं संवद्धासंवद्धत्वम् । संकरः तृणा-
दिचय इत्यर्थः ॥ २०-२५ ॥

तत्र चौक्षाचारं तपःस्वाध्यायकोविदं नरं प्रायः
शुद्धप्रतिपदि त्रयोदश्यां च छिद्रमयेद्याभिधयेयन्ति
देवाः, ज्ञानशुचिविचिकसेविनं धर्मशास्त्रश्रुतिया-
न्यकुशलं प्रायः पश्यां नवम्यां वर्षयः, मातृपितृ-
गुरुवृद्धसिद्धाचार्योपसेविनं प्रायो दशम्याममाय-
स्यात्वां च पितरः, गन्धर्वाः स्तुतिगीतवादिनरतिं
परदारगन्धमात्यप्रियं चौक्षाचारं प्रायो द्वादश्यां
चतुर्दश्यां च, सत्त्वबलरूपगर्भेशैर्युक्तं भाल्यातुले-
पनहास्यप्रियमतिवाक्प्रवर्णं प्रायः शुक्लाद्दश्यां
सप्तम्यां च यक्षाः, स्वाध्यायतपोनियमोपवासग्रह-
चर्यदेवयतिगुरुपूजाऽरतिं अष्टशौचं ब्राह्मणमग्रा-
हणं वा ब्राह्मणवादिनं शूरमानिनं देवागारसलिल-
कीडनरतिं प्रायः शुक्लपञ्चम्यां पूर्णचन्द्रदर्शने च
ग्रहाराक्षसाः, रक्षःपिशाचास्तु हीनसत्त्वं पिशुनं
त्रैलं लुब्धं शतं प्रायो द्वितीयात्तृतीयाष्टमीषु; इत्य-
परिसंख्येयानां प्रहाणामाविष्कृततमा ह्यष्टावेते
व्याख्याताः ॥ २८ ॥

तत्र चौक्षाचारमित्यादिनाऽभिगननीयपुराणान् कालं च पृथ-
गाह । चौक्षः शुचिः आचारो यस्य स चौक्षाचारः । चौक्षाचा-
रादिशुभकर्मयुक्ताः शुभकर्मतया यद्यपि उन्मादानहौल्यथाऽपि
प्राचनकर्मवशात् देवादिभिर्हन्माद्यन्त इति ज्ञेयम् । अतिवाक्स्व-
मित्यसिद्धिभाषमाणम् । छिद्रमित्युच्छिष्टावस्थानादिरूपमपचासम् ।
संप्रति भूतविद्याधिकात्स्वार्थोक्तिर्कोन्मादस्य श्लेषकथनमिहा-
शान्त्यर्थं, तेनापरऽप्युन्मादकभूताः सन्तीति दर्शयमाह—
अपरिसंख्येयानामित्यादि ॥ २८ ॥

सर्वेष्वपि तु खल्वेव यो हस्ताद्यद्यस्य रोपसंरम्भा-
दिःशङ्कामन्येष्यात्मनि या निपातयेत् स ह्यसाध्यो
ज्ञेयः; तथा यः साधुनेत्रो मेढ्रप्रवृत्तरक्तः क्षत-
जिह्वः प्रवृत्तनासिकदिच्छिद्यमानधर्मा प्रतिहन्यमान-
पा(वा)णिः सततं विकृजन् कुर्वेणस्तृपातैः पूति-
गन्धश्च हिंसाश्रुन्मत्तो ज्ञेयः; तं परित्यजेयेत् ॥ २९ ॥

असाध्यभूतजोन्मादमाह—सर्वेष्वित्यादि । हिंसार्थां मारा-
त्मकः । अप्रतिहन्यमानगामिरीति नित्यगामित्यर्थः । त्रिविधो
भूतो गन्धि रत्नचर्चनहिंसाभेदेन । तत्र हिंसार्थिना श्हीतोऽ-
साध्यो भवति, अत एवासाध्यभूतोन्मादे उक्तं हिंसार्थि-
नोन्मात् इति ॥ २९ ॥

१ 'देवा धर्षयन्ति' इति पा० । २ 'अतिवाक्स्व' इति पा० ।
३ 'क्षेमं' इति पा० । ४ 'मात्रविद्वद्रथेत्याभिधयेयन्ति' इति पा० ।
५ 'दुर्बल' इति पा० । ६ 'द्वितीयात्तृतीया' अन्वये तु श्लोकेन
दर्शने साध्य इति व्याख्यानवर्ति' इति पा० ।

रत्नचर्चनकामोन्मादिनौ तु भिषगभिप्रायाचा-
राभ्यां बुद्धा तदज्ञोपहारवलिभिश्चेण मन्त्रभैषज्य-
विधिगोपक्रमेत् ॥ ३० ॥

रत्नचर्चनीभूतश्हीतचिकित्सामाह—रत्नचर्चनेत्यादि । रत्निका-
मोऽर्चनाकामश्च रत्नचर्चनकर्मा, ताभ्यामुन्मादितौ रत्नचर्चना-
कामोन्मादितौ । अभिप्रायाचाराभ्यां बुद्धेऽभिप्रायेण यः
काम्यमर्थमिच्छति स रत्निकामः, यस्तु पूजाभिच्छति स अर्च-
निकामः, एवमाचारेण यः काम्यार्थप्राप्त्यर्थं चेष्टते स रत्निकामः,
योऽर्चनार्थं पुण्यधुनादिकं भन्तिव्येति स अर्चनाकाम इति बुद्धा
तदज्ञोपहारदि कृतव्यं; तस्मा रतेर्चनमाद्य यद्वद्वैतपते
तत्तद्वर्तनेन तत्तदज्ञोपहाररूपवलिना भैषज्यमन्त्रविधिना चोप-
चारः कर्तव्य इति वाक्यार्थः ॥ ३० ॥

तत्र ह्योरपि निजागन्तुनिमित्तयोःरन्मादयोः समा-
सविस्तराभ्यां भेजविधिमतुव्याख्यास्यामः ॥ ३१ ॥
उन्मादे वातजे पूर्वं खेहपानं विशेषवित् ।
कुर्यादावृत्तमार्गे तु सखेहं मृदु शोधनम् ॥ ३२ ॥
कफपित्तोद्भवेऽप्यादौ चमनं सखिरेचनम् ।
स्निग्धस्निग्धस्य कर्तव्यं शुद्धे संसर्जनकमः ॥ ३३ ॥
निरूहं खेहवास्तं च शिरसश्च विरेचनम् ।
ततः कुर्याद्यथादीर्घं तेषां भूयस्त्वमाचरेत् ॥ ३४ ॥
हृदिन्द्रियशिरःकोष्ठे संशुद्धे चमनादिभिः ।
मनःप्रसादमाप्नोति स्मृतिं संघां च विन्दति ॥ ३५ ॥
शुद्धस्वाचारपित्रंशे तीक्ष्णं नाशनमञ्जनम् ।
ताडनं च मनोशुद्धिदेहसंवेजनं हितम् ॥ ३६ ॥
यः सक्तोऽपिनये पट्टैः संयम्य सुदृढैः सुखैः ।
अपेतलोहकाप्राये संरोध्यश्च तमोऽगृहे ॥ ३७ ॥
तर्जनं त्रासनं वानं हर्षणं सान्त्वनं भयम् ।
विसयो विस्मृतेर्होतैरनयन्ति प्रकृतिं मनः ॥ ३८ ॥
मवेहोत्सादनाभ्यङ्गधूमाः(पाः) पानं च सर्पिपः ।
प्रयोक्तव्यं मनोशुद्धिस्मृतिसंज्ञाप्रयोधनम् ॥ ३९ ॥
सर्पिःपानादिरान्तोमन्त्रादिक्षेप्यते विधिः ।
अतः सिद्धतमान्योगाभ्यङ्गून्मादविनाशान् ॥ ४० ॥

तत्रेत्यादिना भेजविधानमाह । विशेषमिदिति वातस्य निरा-
परणरूपं विशेषं जानन् खेहपानं वातजे दद्यादिति दर्शयति ।
सावरेण तु सभिपिदनेयः यदुक्तं—'मैःकफाभ्यामनिलो निरुदः
श्लेष्मश्लेष्मिदिवधुत् करोति । श्लेहं निशुद्धयत्पुष्यत् तले

१ 'अभिचाराभिप्रायान्मा' इति पा० । २ 'संशुद्धि' इति पा० ।
३ 'मनोशुद्धिदेहसंवेजनं' इति पा० । ४ योगीन्द्रनागसेनस्य 'यः
शक्तो विनये' इति पठति; 'य उन्मादी विनये शक्तः विनीतः विनयेन
शक्तो' इति च व्याख्यानवर्ति । ५ 'भेजविधिपानं सर्पिष्वपानं'
इति पा० ।

सर्वधर्मलेखे हि तान् विकारान्—(सि अ १) इति । इहावृ-
 त्तमाग कुर्वन्दिश्यादिना विज्ञेयमाह । स्रष्टेहमितीपत्त्रेहम् ।
 कफपित्तोद्भवे इति कफोद्भवे पित्तोद्भवे च, तत्र कफोद्भवे
 वसन, पित्तोद्भवे विरेचनम् । तेषामिति वस्त्रादीनाम् । भूयस्त्व
 पुन पुन प्रयोगमाचरेत् यथादोषमित्यनेन शोभयस्त्ववे सति
 पुन पुनरपि प्रयोग इत्यादि । शोषनफलमाह—इदित्यादि ।
 हृदयादिशुद्ध्या च मन प्रसादाद्यपि भवलेखे, तथा चोक्त—शरी-
 रमपि सप्तधमजुविधीयते इत्यादि । संश्लेषनमित्येवमम् ।
 अविनये इति परिजनभारणादावविनये । पट्टेरित्यनेन पट्टवन्धन
 न व्रणकारी भवतीति दर्शयति । सयम्येति यथा नि सर्तुं न
 शीकरोति तथा स्थापनीय । लोहाद्यपनयन तमोप्रदौ आत्मवध
 निषेधाय, तमोप्रद च शन्यप्रदहृत्येन्मादितिदानोक्तमपि रोगम-
 हित्वाऽऽस्त्याया हित भवति । सर्जनं वाचा, नासनं राजपुरुषा
 दिति । विरुद्धेदतोऽरित्युन्मादहेतुभयहर्षादिविस्मारकतया
 प्रभावात्मन प्रकृत स्वरूपं नयति । यथा—विषमस्वरे ज्वर
 कात्सास्त्रण ज्वरहणम् ॥ ३१-४० ॥

हिङ्गुसोचर्चलव्योपैङ्गिपलाशैर्घृताहकम् ।
 चतुर्गुणे गवा मूथे सिद्धमुन्मादानाशनम् ॥ ४१ ॥
 विशाला त्रिकला कौन्ती देववापैलवालुकम् ।
 स्थिरा नत रजन्यौ द्वे सारिखे द्वे त्रिङ्गुना ॥ ४२ ॥
 नीलोत्पलैलामखिप्रादन्तीदाडिमकेदारम् ।
 तालीशपत्र वृहती मालत्या कुसुम नचम् ॥ ४३ ॥
 विडङ्गं पृक्षिपर्णी च कुष्ठ चन्दनपद्मकौ ।
 अष्टाविंशतिभिः कल्केरितैरक्षसमन्वितैः ॥ ४४ ॥
 चतुर्गुणे जले सम्पघृतप्रस्थ विपाचयेत् ।
 अपसारे ज्वरे कासे शोथे मन्देऽनले क्षये ॥ ४५ ॥
 घातरुके प्रतिदयाये तृतीयकचतुर्थके ।
 छर्चशांमूत्ररुद्धेषु विसर्पापहतेषु च ॥ ४६ ॥
 कण्ट्याण्डमथोन्मादविषमैहगदेषु च ।
 कण्ट्यापहतिचिचानां गद्रदानामत्रेसाम् ॥ ४७ ॥
 शस्त हरीता च घन्यानां घन्यानामुर्ध्वलप्रदम् ।
 अलक्ष्मीपापरक्षोभं सर्चंमहविनाशनम् ॥ ४८ ॥
 कल्याणकमिद सर्पिः श्रेष्ठ पुसघनेषु च ।
 इति कल्याणक घृतम् ।

विशाशेलादावशाधिषडिकर कल्कद्रव्याणां घाटादेव सिद्ध,
 तत्र त्रिमुच्यतेऽष्टाविंशतिभिः कल्केरिति ? उच्यते—अथ
 यद्यपि त्रिकलाया प्रलेकमेव भागो यद्यत्वे उत्तमं, तथाऽपि
 त्रिकलाया प्रलेकभागमहणं शोभंमहाविघटितिरित्युच्यते ।
 मुधुते— 'हरीतक्यामरकविनीतकानि त्रिकला (सु स अ
 ३८) इति परिभाषया त्रिकलाश्चन्देन हरीतक्यादय उच्यन्ते,

तथाऽनापि 'जरणान्वेऽभयामेकां प्राग्मुखादि विनीतके ।
 भुक्त्या तु मृगुपापभ्यां चत्वार्यौमलकानि च ॥ प्रथोववेत्
 समामेकां त्रिकलाया रसायनम्' (सि अ १) इति वचनादहरी-
 तक्यादिषु त्रिकलाशब्दा दर्शिता, तेन त्रिकलाश्चन्देन द्रव्यत्रय
 मुच्यते यथा दशमूलशब्देन दश भेदजानि, पद्ममूलशब्देन
 पद्म, यथा वा 'नीलोत्पलैलामखिप्रादन्तीदाडिमकेदारम्' इति
 पदेन पञ्चद्रव्याण्युच्यन्ते । मान चोपदिश्यमान प्रखरुद्रव्या-
 पेशयेह भवति, यथा गुल्मपिकिरिते—'नीलिनीं त्रिपत्रा'
 इत्यादि यावत् 'व्याघ्रीं पलिकानि जलाढके' (सि अ ५) इति,
 तथाऽगस्त्यहरीतक्यां दशमूल्यादीनां द्विपल प्रलेकमेव भवति,
 यतो द्रव्यप्राधान्येनोपदिश्यमान भागमान प्रयोगेषु प्रतिद्वये-
 ष्वेव भवति न समुदाये । यदा तु मानप्राधान्येन निदृशस्तदा
 समुचितस्यैव द्रव्यस्य मानप्रदणं, यथा—'लघुनस्याविनिदृश्य
 तु गर्भं निष्पृष्टोत्तम् । तदर्धं दशमूलस्य षाढके पाचयेदपाम्'
 इत्यन पञ्चमन्तत्वाद्दशमूलस्याप्राधान्यं, यथा—'राजं पुष्य'
 इत्यनाप्राधान्यं, तेनेह लघुनस्य विशेष्यतया प्रधान मान
 तद्विरोधभूत च दशमूलमप्रधानम्, अप्रधानः शाप न प्रलेक
 नियतभाग, तेन लघुनाप्राधान्यमेव दशमूलस्य भवति ।
 यथा वा 'द्विपद्मन्तु गर्भरसेन' इत्यापि द्विपद्मम्'स्य समु-
 दितस्यैव तुल्यविरोधभूतस्य षाढार्धं तु गर्भभागो यद्यत्,
 एव 'त्रिकलायात्रयो भागात्तयत्रिककृत्स्य च' (सि अ १६)
 इत्यापि समुदितदेव त्रयो भागा नतु प्रलेक, तथाहि
 नवभागो स्यु । तथा 'व्यूषणत्रिपत्रकल्कविल्वमात्रम्' इत्यन
 तु कल्कविरोधभूतत्वेन व्यूषणत्रिककल्कस्यैव विल्वानानत
 न प्रलेकं शुष्कादीनां हरीतक्यादीनां च कल्कीकृतानां
 विल्वानानतम् । एवमन्यनापि समुदायभागप्रधाने आचार्या-
 निप्रायविशेष उच्ये । द्रव्यप्रधाननिर्देशे तु प्रलेकद्रव्यानि गणे
 वा पक्वतां तथाऽपि प्रलेकमेव भागो भवति, अन्यवयप्रधानत्वा
 जिर्देशस्य । यदा समुदायप्रधाननिर्देशो विशेषाद्विद्यते, तदा
 प्रलेकनिर्देशकित्त्वानानपि समुदायस्य भागो भवति, 'पलमेक
 निदृश्यात् त्रयेणपत्रकेदारया' (सि अ १, पा १) इत्यत्र
 चतुर्भ्यांऽप्येकमेव पत्र यद्यत्वे न प्रलेकम् । तथा 'दी'गार्भो ।
 पद्मादशके भृष्टा' (सि अ १, पा १) इत्यत्र तैःसर्पिषो-
 मिहितयोरेव द्वादशपल न प्रलेकमेति प्रलेक द्रव्यप्रधानानि
 तथा मानपूयनिर्देशं व्युत्पादयता संज्ञेयेण दर्शितयेने । एव
 द्यवस्थितेषुपि महातीक्ष्णकृत्पद्मशब्देन सिद्धस्यापि त्रिकला-
 पुष्ट्यभाग दर्शयति । यथा पिप्लव्यं नागरे पात्रं चन्द्रां च

१ त्रिकला हरीतक्यामरकविनीतकानि । सर्पा च प्रवकनसु-
 भागया द्रव्यप्रधानस्यानिर्देशस्य । एव हि द्रव्यप्रधानो निर्देशस्तत्र
 प्रवकनेव भागरेमह । यथा—'त्रिकला दशमूलादे पलमे-
 कम्' इति । एव द्रव्यस्य पञ्चमन्तैरेवा मान प्रधानं एव समुदितस्य
 भाग । यथा—'त्रिकलायात्रयो भागात्तयत्रिककृत्स्य च' इति
 कृत्स्यप्रधानस्याप्याप्यौ श्रेष्ठदृश्य । २ 'विदमन्' इति पा० ।

१ 'पाचयति' इति पा० । २ 'घन्या' इति पा० । ३ 'चतुर्गुणे
 नत दत्ता' इति पा० ।

पृथक्पृथक् । भागान् त्रिपलिकान् कृत्वा इत्यत्र पृथक्पृथगिति त्रिपलं करोति, तथा परिभाषासिद्धस्यापि त्रेहदारिककल्कभागस्याभिधानं तत्र तत्र वैधे घृते च करोति । त्रिफलाशब्देन यद्यपि द्राक्षाकाशमर्मपक्ष्यकापि चोच्यन्ते; यदुक्तमन्यत्र—
 “पथ्यात्मलकृपात्रीमिन्निफला महती स्मृता । चतुष्पा सवैदो-
 पत्नी ससनी वृष्टी च सा ॥ हस्ता काशमर्ममूढ्रीकापक्ष्यकफलै-
 र्भवेत्” इति, तथाऽपीह इरीतक्यादित्रिफलाया एव प्रधानतयो-
 त्सर्गतां ग्रहणं भवति । अन्ये तु तालीशपत्रमिलत्र तालीशं च
 पत्रं चैति इव्यद्वयग्रहणशङ्का स्यात्, तेनाद्यविशतिपदेन सा न
 भवत्येतदर्थमद्यविशतिभिरिति कृतं, त्रिफलाया प्रत्येकं ग्रहणं
 न्यायसिद्धमेवेति वदन्ति । अन्ये त्वद्यविशत्यौपमिष्यत
 इत्यादावद्यविशत्यौपम्यस्यथा व्यवहारोऽस्य भवतीत्येतदर्थमद्य-
 विशतिभिरिति कृतम् । चतुर्गुणपचनमिह परिभाषया शुद्धजला-
 जतुर्गुणादानार्थम् ॥ ४१-४८ ॥—

एभ्य एव स्थिरादीनि जले पक्त्वैकविंशतिम् ॥४९॥
 रसे तस्मिन् पचेत्सर्पिर्गृष्टिशरीरे चतुर्गुणे ।
 वीरारिद्रि(द्रि)भापकाकोलीस्यंगुणर्पभांधिभिः ॥ ५० ॥
 नैद्या च समेः कलकैस्तत् स्यात् कल्याणकं महत् ।
 गृहणीयं विशेषेण सन्निपातहर परम् ॥ ५१ ॥
 इति महाकल्याणकं घृतम् ।

स्थिरादीनीलुके विद्वारीगणादिप्रथमूलमपि स्यादत आह—
 एकविंशतिमिति । तेन कल्याणोका एकविंशतिर्गृह्यते । गृष्टिरेक-
 पारप्रसृता गौ । अत्र शीरेषु चतुर्गुण्ये त्रिंशदं कपायः
 ‘एकेनापि चतुर्गुण्यम्’ इत्यादिपरिभाषाया अक्षिपयत्वेन चतु-
 र्गुण्यपरिभाषया शीर्यानासाहचर्याद्वा चतुर्गुणे हेयः । केचि-
 च्चेद्विंशतिपदेनैकविंशतिवारान् सर्पिस्यैव विषया पकव्यमिति
 वदन्ति । तच्च, यतो जतुर्गुणे “कापे कृमिहरान्तरानां चतु-
 र्पष्टिपले पयश्चि च पचेत्सर्पिः” इत्यनेन उत्सर्गत एक एवास्य पाक
 उक्तः । विटशान्तराब्देन च कल्याणोकेद्विंशतिस्थिरादिद्रव्य-
 ग्रहणमेव भवति । आर्द्रमाषोऽशुष्कमाप । दिनाप इति वा
 पाठः, तत्र मापराजमापयोर्ग्रहणम् ॥ ४९-५१ ॥

जटिलां पूतनां केर्दीं चारटीं मर्कटीं चाम्पाम् ।
 त्रायमाण्णा जयां वीर्यां चोरकं कटुरोहिणीम् ॥ ५२ ॥
 यय-स्वां शुकरीं छनामतिच्छनां पलङ्काम् ।
 महापुरपदन्तां च फायस्वां नाकुलीद्वयम् ॥ ५३ ॥
 षट्मभ्य वृश्चिकार्लीं स्थिरां चाह्वय तैर्घृतम् ।
 सिद्धं चानुर्थकोन्मादप्रहापसारात्नादानम् ॥ ५४ ॥
 महापैशाचिकं नाम घृतमेतद्यथाऽस्मृतम् ।
 उन्निस्तृत्तिकरं चैव बालानां चाङ्गवर्षणम् ॥ ५५ ॥
 इति महापैशाचिकं घृतम् ।

जटिलामिलादि । जटिला मासी । पूतना हरीतकी । केर्दी
 भूतकेरी । चारटी कुम्भी, द्रव्यपष्टिकेलाभ्ये । मर्कटी शुकुम्बिनी ।
 जया जयन्ती । वीरा शोरकाकोली, शालपर्णीसपरे । चोरक-
 शब्दालकः । यय स्वा व्राक्षी गुह्यो वा । शुकरी ‘वाराहीकन्व’
 इतिख्याता । छना मधुरिका, अतिच्छना शतपुष्पा, किंवा छना-
 तिच्छने श्रेणपुष्पीद्वयम् । पलङ्का शुगुल । महापुरपदन्ता
 शतावरी । (अन्ये तु विष्णुकान्ता रुदर्नीं जटिलीं शतावरी-
 माहुः) । फायस्वा सुम्बैला । नाकुलीद्वयं रात्राह्वयम् ।
 षट्मभ्य कटनी । वृश्चिकार्ली वृश्चिकपत्रीति ख्याता । अन्व-
 पैशाचिकस्याभावान्महापैशाचिकमिलत्र महच्छब्दः । पूत-
 वचनः ॥ ५२-५५ ॥

लशुनानां शतं त्रिंशदभयाल्लूपणात् पलम् ।
 गद्यां चर्ममसीप्रस्थो द्याढकं क्षीरमूत्रयोः ॥ ५६ ॥
 पुराणसर्पिषः प्रस्य एभिः सिद्धं प्रयोजयेत् ।
 हिङ्गुचूर्णपलं शीते दत्त्वा च मधुमाणिकाम् ॥ ५७ ॥
 तदोपागन्तुसंभूतानुन्मादान् विपमज्वरान् ।
 अपसारांश्च हत्त्याशु पानाभ्यञ्जनानावनेः ॥ ५८ ॥
 इति लशुनायं घृतम् ।

लशुनस्याग्निदृश्य तुलायं निस्तुयीकृतम् ।
 तदधं दशमूलस्य द्याढकेऽपां विपाचयेत् ॥ ५९ ॥
 पादशोषे घृतप्रस्थं लशुनस्य रसं तथा ।
 कौलमूलकवृक्षाम्लमातुलुङ्गाद्रिकै रसेः ॥ ६० ॥
 दाडिमाशुतुपामस्तुकात्रिकान्लेस्तदधिकैः ।
 साद्यथेत्रिकलादाढलवणद्वयोपदीप्यकैः ॥ ६१ ॥
 यमानीचव्यदिङ्गवम्लवेतसैश्च पलाधिकैः ।
 सिद्धमेतत्पिषेचष्टूलुमाशौजतरापहम् ॥ ६२ ॥
 ब्रह्मपण्डामयद्दीहयोनिदोपज्वररुमीन् ।
 वातश्लेष्मान्मायान्सर्वातुन्मादांश्चापकपति ॥ ६३ ॥
 इत्यपरं लशुनायं घृतम् ।

लशुनानां शतमिलत्र लशुनकन्दानां शतपलमानम् । शूष्प-
 णात् पलमिलत्र समुदितत् पलम् । मधुमाणिकामिति इत्यनेन
 द्वैगुण्येन माणिकाया द्विगुण्यरूपाया षोडशपल भवति ।
 तदधं दशमूलस्यैव पञ्चविंशतिपलानि । लशुनराशीनां प्रत्येकं
 प्रथमानल हेयम् ॥ ५९-६३ ॥

हिङ्गुना हिङ्गुपर्ण्या च सकापस्यघयःस्वया ।
 सिद्धं सर्पिर्हितं तद्वद्वय-स्यादिङ्गुरोचकैः ॥ ६४ ॥
 केवलं सिद्धमेतिर्वा पुराणं पाययेदृतम् ।
 पाययित्वात्तनां मात्रा श्वेत्ते हन्त्यावृहेऽपि वा ६५
 विशेषतः पुराणं च घृतं तं पाययेद्विपक्वम् ।
 त्रिदोषमं पवित्रत्वादिशोषारुदनाशानम् ॥ ६६ ॥

गुणकमाधिकं पानादास्वादात् कटुतिककम् ।
उग्रगन्धं पुराणं स्याद्दशवर्षस्थितं घृतम् ॥ ६७ ॥
लाक्षारसनिभं शीतं तद्धि सर्वप्रदापहम् ।
मेघ्यं विरेचनेष्वर्घ्यं प्रपुराणमतः परम् ॥ ६८ ॥
नासाभ्यं नाम तस्यास्ति यदस्याद्यैशतस्थितम् ।
वृष्टं सृष्टमधाम्रातं तद्धि सर्वप्रदापहम् ॥ ६९ ॥
अपस्मारप्रहोन्माद्ययतां शस्तं विशेपतः ।

द्विहृता द्विहृत्पर्णा पेल्लेकं घृतम् । सक्कामस्थाप-स्थयेति
द्वितीयम् । वयं स्थेलादिनां तृतीयम् । द्विहृत्पर्णा वंशपत्रिका,
अन्ये तु द्विहृत्पर्णादि वयातानाहुः । वय-स्था प्राणो । कायस्था
सृष्टमेला । उग्रगन्धमेलाधिकं केचिदनापं वदन्ति । केवलमेतद्-
वमघाभिन्तम् । एतेरिलानन्तरोक्तपुत्रघाषणदग्धैः ॥६५-६९॥-

एतानोपघयोगान् वा विधेयत्वमगच्छति ॥ ७० ॥
अञ्जनोत्सादानालेपनायनादियु योजयेत् ।
शिरीषो मधुकं द्विहृ लघुनं तगरं यथा ॥ ७१ ॥
कुष्ठं च यस्तमूत्रेण पिष्टं स्यात्प्रायनाञ्जनम् ।
तद्ब्रह्मोषं हरिद्रं द्वे मज्जिषाद्विहृत्सर्पयाः ॥ ७२ ॥
शिरीषपीतं चोन्मादप्रदापसारनाशनम् ।
पिष्ट्वा तुष्यमपामांगं द्विहृत्पालं द्विहृत्पत्रिकाम् ॥ ७३ ॥
यतः स्थान्मरिचाधारां पित्ताभ्यां गोभृगालयोः ।
तयाऽऽखेपक्षसारभूतोन्माद्वज्यरादितान् ॥ ७४ ॥
भूतातानमरातोश्च नरांश्चैव द्वागाम्ये ।
मरिचं चातपे मासं सपिचं स्थितमञ्जनम् ॥ ७५ ॥
पैकृतं पश्यतः कार्यं दौषभूतहतस्मृतेः ।
सिन्धुार्थको यथा द्विहृ करञ्जो देयदाह च ॥ ७६ ॥
मज्जिषा त्रिकला भेता कटुभीत्यह कटुत्रिकम् ।
समांशानि त्रियहृद्य शिरीषो रजनीश्रयम् ॥ ७७ ॥
प्लस्तमूत्रेण पिष्टोऽयमग्नः पानम ऽनम् ।
नस्यमालेपनं चैव खानमुद्वर्तनं तथा ॥ ७८ ॥
अपस्मारविषोन्माद्वृत्तालक्ष्मीरुपपहः ।
भूतेभ्यश्च भयं हन्ति राजशारे च दासते ॥ ७९ ॥
सर्पिरेतेन सिद्धं वा सगोमूत्रं तद्वर्षहृत् ।
प्रसेकं पानते गन्धैर्धूमयति हृतां पिथेत् ॥ ८० ॥
येरेचनिकधूमोकेः श्रेतापेषां सद्द्विहृत्भिः ।
शाङ्गकोट्टकमाजंरजन्ककुकुपल्लवैः ॥ ८१ ॥
मूत्रपिष्टराटोमनक्षैर्धमैरिरेष च ।
सेकाञ्जनं प्रथमते नस्यं पूमं च कारयेत् ॥ ८२ ॥
यातक्षेपामके प्रायः पेषिके तु मज्जसते ।

एतानि चक्षुष्याणां शिरीषपीतम् । नावनं चाञ्जनं पेषि
नानाञ्जनम् । द्विस्वात्मिलेपनां हरितातम् । अनपतोयेति
देवश्रीतात् । रोपेण भूतेन च हता स्थितिरस्य च दोषभूत-
तस्थितिः । अगद इति विषहरः । कुजा भनिवारः । राजशारे
च दासते इति वशीकरणत्वात् । गन्धैरेलगुणवैधगर्वात्रैतः,
चकं द्वि सृष्टस्थाने धूमवियौ 'गन्धाधायुप्रयापाः' (सु,
अ. ५) इति । श्रेतापेषि श्रेता उपोत्थिभ्यो रेव हरि-
तालं मन-शिला' (सु, अ. ५) इति सृष्टस्थान एतौके ।
(जगुषा चर्मवटिचाः) घात्रघापीनां नपाधेवमं मूत्रापीने
प्राधानि ॥ ७०-८२ ॥-

सिक्तकं जीवनीयं च सर्पिः मोहह्य मिधकः ॥ ८३ ॥
शीतानि चाञ्जपानानि मधुरानि मृष्टूनि च ।
शाङ्गकेसान्तसन्धौ वा मोहयेन्गो निषकृत् सिराम् ।
उन्मादे विषमे चैव ज्वरेऽपस्मार पय च ॥ ८४ ॥

सिक्तकं महासिक्तकं, जीवनीयं धांश्वरारके बभवे, मिधकः
मेहो गुनचिकित्सितोक्तः । श्वेतेन केजान्तेन च धर्मं धर्मिः
शाङ्गकेसान्तसन्धौ । स च प्रत्यापप्रममैरिलोमेन प्रयुगोके
विद्योभिमागवश्लेष्प विद्योपपयः कृत्यः ॥ ८३ ॥ ८४ ॥

घृतमांसवित्तं वा निवाते स्यापयेत् सुगम् ।
त्यक्तया मतिस्मृतिधरो संभो लभ्या प्रमुच्यते ८५
मांसं च यदति 'निहृत्कामिपनयो य' इत्यतिरेकमादे
निधिदं, तथाऽप्येविषयशोभेण मांसस्य शोनिष्पनाह ।
यथा—मनहर्षेणोन्मादकारणत्वेऽपि सौ पुनरुन्मादे विषेवारे-
नोच्छेदे, 'शान्त्वनं हर्षं भयम्' इत्यारिना । अन्ये तु निरातान-
यत्समागवश्लेष्पममिष्टि स्वभावानवन्तिः तेषु हृदि मित्रे
मांसविधाने (अन्ये तु मांसशेषेणोन्मादी भवतीति निरातान-
मिषनयो च इत्यनेनोच्यते । शोपदं तु मांसगुण्यारव-
यनमिष्टि) निषेधेपनतया न मिष्टेप इति वनंरिना । द्वि
निशानोक्तस्य मांसस्य दूरं नान्यथापिदमकं तदप्यभि-
ष्ट वादु (!) विरहमेव, तेषु वृत्तेन उन्मादान्नम गनीशेन-
मिष्टे पदान्तः ॥ ८५ ॥

आभ्यासयेत् सुदृश नं वाक्येषांमांसंरहितैः ।
मूत्रादिचिकित्सां वा शरीरेवद्वृत्तानि वा ॥ ८६ ॥
यत्वं सपयेतेलाकं म्यसेहोद्याममातये ।
कपि ककुत्साऽथवा तस्योद्वर्तकः सृष्टोत् ॥ ८७ ॥
कशानिस्ताद्विन्या वा तुपयं विजने वृष्टे ।
दन्त्याधेनो द्वि विधानं मज्जस्य तथा उमम् ८८
सर्पेणोन्मरुष्टेन दान्तेः सिद्धेग्राह्य तम् ।
शातमेपञ्जहलैनां तद्वदः जगुनिष्ठाया ॥ ८९ ॥

१ 'अपस्मार' इति पाठः । २ 'मज्जस्य' इति पाठः । ३ 'सु' इति पाठः
ककुत्सा' इति पाठः ।

१ 'अपस्मार' इति पाठः ।
च. घ. ९०

अथवा राजपुरुषा वहिर्नोत्या सुसंयतम् ।

प्रासयेयुर्वेधेनैतं तर्जयन्तो नृपाजया ॥ ९० ॥

देहदुःखभयेभ्यो हि परं प्राणभयं स्मृतम् ।

तेन याति शमं तस्य सर्वतो विरुतं मनः ॥ ९१ ॥

न्यासिष्टदिनाद्यमित्यादिनोऽन्तचित्तस्य पुनश्चिन्ताकारणैः स्वदेशानवनयेवाह, दश्यते च पश्यत्यलितस्य पुनर्येदमेव चम्बन्स्थापनं, लघुदिहापि ज्ञेयम् । सिद्धैरिति व्याभिः । शनैरिति सिद्धितैः । बहिर्नोत्या प्राणाद्बहिः । देहदुःखभयेभ्य इति कपिकच्चुकेपनताडनादिभ्यो देहदुःखकारणेभ्यः ॥ ८९-९१ ॥

इष्टद्रव्यविनाशाज्जु मनो यस्योपहन्यते ।

तस्य तत्सदृशप्राप्तिसान्त्वनाभ्यासैः शमं नयेत् ॥ ९२ ॥

कामशोकभयक्रोधद्वेष्यालोमर्सभवान् ।

परस्परप्रतिद्वन्द्वैरेभिरेव शमं नयेत् ॥ ९३ ॥

इष्टद्रव्येत्यादिना पूर्वमनुजितोऽप्ययमुन्मादः प्रकरणाचिकित्सातेः यथा तृष्णाभ्याये पथ तृष्णाः प्रतिपाद्य सुर्वेदजाया अधिष्ठायाचिकित्साच्यत इत्याहुः । किन्तु चिन्तादिदृष्टदृश्य इत्यादिनोक्तयामान्योन्मादेन गृहीत एवायमयोऽत्र चिकित्साये इति परशामः । पबोन्मादस्यपस्यायामस्य वातिके एवावरोध उचितः, इष्टद्रव्यविनाशस्य वातप्रकोपकारित्वात् । एवं क्यमादिभवेष्वपि वाच्यम् ॥ ९२ ॥ ९३ ॥

गुञ्जा देशं वयः सारम्यं दीपं कालं बलावले ।

चिकित्सितसमिद्धं कुर्यादुन्मादे भूतक्षोपजे ॥ ९४ ॥

देवार्पिपिहृगन्धर्वैरुन्मत्तस्य तु बुद्धिमान् ।

पर्जन्येदंजनादीनि तीक्ष्णानि शूरकर्म च ॥ ९५ ॥

सर्पिष्पानादि तस्येह मृदु भैषज्यमाचरेत् ।

पूजां यन्गुपहार्यांश्च मन्वाञ्जनविधीस्तथा ॥ ९६ ॥

शान्तिकर्मैष्टिहोमांश्च जपसस्त्ययनानि च ।

यैदोकान् नित्यमांश्चापि प्रायश्चित्तानि चाचरेत् ९७

भूतानामधिपं देवर्मांश्चरं जगतः प्रभुम् ।

पूजयन् प्रयतो नित्यं जयत्युन्मादजं भयम् ॥ ९८ ॥

रुद्रस्य प्रमथा नाम गणा लोके चरन्ति ये ।

तेषां पूजां च कुर्वाण उन्मादेभ्यः प्रमुच्यते ॥ ९९ ॥

पत्तिमिमं क्लृप्तैर्होमैरोपच्यमाद्धारणैः ।

सत्याचारतयोऽज्ञानप्रदाननियममतेः ॥ १०० ॥

देवगोब्राह्मणानां च गुरूणां पूजनेन च ।

आगन्तुः प्रशमं याति सिद्धैर्मन्त्रोपधैस्तथा ॥ १०१ ॥

यद्योपधैरूपते किञ्चिदपसारचिकित्सिते ।

उन्मादे तस्य कर्तव्यं सामान्याजित्तुद्भ्ययोः ॥ १०२ ॥

शूरकर्मैश्च काठकारिण्युः । शान्तिकर्मज्जादिना देवस्यपा-

भर्षकर्मिभ्यः । सामान्याजित्तुद्भ्योः उन्मादेनापसार देव

यः समो हेतुर्नोभिपातादिः, इत्थं च इदं समाननि-
लार्थः ॥ ९४-१०२ ॥

निवृत्तामिषमद्यो यो हिताशो प्रयतः शुचिः ।

निजागन्तुभिरुन्मादैः सत्त्ववान् न स युज्यते १०३

निवृत्तामिष इत्यादिर्न्यास्यता एव पूर्वम् ॥ १०३ ॥

प्रसादश्चेन्नियार्यानां बुद्ध्यात्ममनसां तथा ।

धातूनां प्रकृतिस्वत्यं विगतोन्मादलक्षणम् ॥ १०४ ॥

किममाणोन्मादचिकित्सायाः कृपाताडनादिरूपत्वेनातिक्र-
श्याः स्फोटनार्थं विगतोन्मादलक्षणमाह—प्रसाद इत्यादि
॥ १०४ ॥

तत्र श्लोकः ।

उन्मादानां समुत्थानं लक्षणं सचिकित्सितम् ।

निजागन्तुभिमिच्छानामुक्त्वान् मिषगुत्तमः ॥ १०५ ॥

उन्मादानामित्यादिः संग्रहः ॥ १०५ ॥

इत्यग्निवेशशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्थिते चिकि-
त्सास्थाने उन्मादचिकित्सितं नाम तत्र-
मोऽध्यायः ॥ ९ ॥

इति श्रीचरकामिदित्तविरचितायामनुर्वेदीपिषया चरक-
तात्पर्यटीकया चिकित्सास्थाने उन्मादचिकित्सितं
नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

दशमोऽध्यायः ।

अथातोऽपसारचिकित्सितं व्याप्यारसामः ॥ १ ॥

इति ह स्वाह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

आप्तुत्तानुन्मादेन ज्योत्स्नात्वाऽनुनादमजु अपसारचि-
कित्सितमुच्यते ॥ १ ॥ २ ॥

स्मृतेरपगमं प्राहुरपसारं भिषग्विदः ।

तमःप्रवेशं धीमत्सचेष्टं धीसत्त्वसंग्रवात् ॥ ३ ॥

स्मृतेरपगम इत्यादिनाऽपसारसंज्ञं मृत्पादगमपसारस-
त्त्वमाह । स्मृतेरपगममेव विधिनिष्ठ-तमःप्रवेशमिति । धीम-
त्सचेष्टमिति तमःप्रवेशेन ज्ञानाभावत्वाद्दोमत्सचेष्टे केन-
चनान्नातिक्षेपणादिश्च मत्सिद्धुपगते तं धीमत्सचेष्टम् ।
धीमत्सचेष्टे स्वध्वजगदायो प हेतुमाह—धीपरासंश्रयमिति ।
चेष्टयो विग्रहः, सत्त्वान्यपादानेति यावत् ॥ ३ ॥

विभ्रान्तवक्त्रोपापामहितानुचिनोजनान् ।

रजस्तमोभ्यां विहते सत्ये दोषावृत्तं इति ॥ ४ ॥

१ 'धीमत्सचेष्टे' इत्यत्र 'रजस्तमोभ्यां' इति 'धीमत्सचेष्टे' इति
याः । २ 'अदिताऽनुचिनान्' इति वाः ।

चिन्ताकामभयक्रोधशोकोद्वेगादिभिस्तथा ।
मनस्यभिहते वृणामपसारः प्रवर्तते ॥ ५ ॥

यादृशानामपसारो भवति तानाह—विभ्रान्तेत्यदि । विभ्रान्ता उन्मार्गगामिनो बहवश्च दोषा येषां तेषां विभ्रान्तबहु-
दोषाणाम् । विहते सत्त्वे इति सत्त्वाव्यगुणे विहते; नतु
सत्त्वशब्देन मन उच्यते, तस्य 'मनस्यभिहते' इत्यनेन प्रद्वं
करिष्यति ॥ ४ ॥ ५ ॥

धमनीभिः धिता दोषा इदं पीडयन्ति हि ।
संपीड्यमानो व्यथते मूढो भ्रान्तेन चेतसा ॥ ६ ॥

पश्यस्यसन्ति रूपाणि पतति प्रसफुरत्यपि ।
जिह्वाक्षिभूः स्ववह्नालो दस्तौ पादौ च विशिषन् ॥ ७ ॥
दोषवेगे च विगते सुप्तवत् प्रतिबुद्धते ।

धमनीभिरिति यद्यपि सामान्येनोक्तं, तथाऽपि इदं पीडयन्ती-
योग्यतया इदं धिता एव धमन्यो विशेषेण गृह्यन्ते । अत्र च
वातादीनां प्रकोपे पृथक् पृथक् हेतुनोक्तं, तस्मिन्मादवाधा-
रणत्वेन लब्धत्वात् । उक्तं हि—'यत्रोपदेश्यते किंचिदपसा-
रविकिरिते । उन्मादे तत्र कर्तव्यं सामान्यादनुद्ध्यते' ।
(वि. अ. ९) इति । यस्यपसारस्य विविधो हेतुः उन्मादात्
च अहिताशुभोजनादिसादिनोक्त एव ॥ ६ ॥ ७ ॥—

पृथग्दोषैः समस्तैश्च वश्यते स चतुर्विधः ॥ ८ ॥
कम्पते प्रदशदन्तान् फेनोद्गामी श्वसित्यपि ।
पक्षपादपङ्कणानि पश्येद्द्रुपाणि चानिलात् ॥ ९ ॥
पीतफेनाङ्गवक्राक्षः पीतासृग्मूषदर्शनः ।
सतृष्णोष्णानलव्याप्तलोकदर्शां च पैत्तिकः ॥ १० ॥
शुक्लफेनाङ्गवक्राक्षः शीतो हृष्टाङ्गजो गुरुः ।
पश्यन्शुक्लानि रूपाणि शैभिकी मुच्यते चिरात् ॥ ११ ॥
सर्वैरैतैः समस्तैस्तु लिङ्गैश्चैव द्विदोषजः ।
अपसारः स चासाध्यो यः क्षीणस्थानवश्च यः ॥ १२ ॥
पक्षाद्वा द्वादशाद्वाद्वा मासाद्वा कुपिता मलाः ।
अपसाराय कुर्वन्ति वेगं किंचिद्विधान्तरम् ॥ १३ ॥

पृथग्विधादिना चतुर्विधापसारलक्षणमाह । पीतासृग्मूष-
दर्शन इति पीतलोकहितरूपदर्शां । सतृष्णोष्णत्वादि सतृष्णोष्ण-
भासावनलव्याप्तलोकदर्शां चेति समासः । शुक्लत्वादिना शैभिक-
उच्यते । हृष्टाङ्गो हृष्टरोमा । चिरादिति चरनेन कातपित्तयोर-
चिरेण मोक्षं सूचयति । क्षीणस्थानवश्च यः स एकदोषजोऽप्य-
साध्य इति भावः । पक्षाद्देखादौ व्युत्क्रम्य वेगकालनिर्देशेन
उक्तत्वात्सर्वैर्वागपि चापसारवेगो भवतीति सूचयति ।
किंचिद्विधान्तरमिति किंचित्कालं वेगं कुर्वन्ति, सौककालमिति
यावत् ॥ ८-१३ ॥

तैरावृतानां हृत्तोतोमनसां संप्रयोधनम् ।
तीक्ष्णैरादौ भिषक् कुर्यात्कर्मभिर्व्यमनाभिः ॥ १४ ॥
वातिकं वस्तिभूयिष्ठैः पैतं प्रायो विरेचनीः ।
शैभिकं च मनप्रायैरपसारमुपाचरेत् ॥ १५ ॥
सर्वतः सुविशुद्धस्य सम्यगाश्वसितस्य च ।
अपसारविमोक्षाथं योगान् संशमनाच्छृणु ॥ १६ ॥
गोशकृद्सदध्यम्लक्षीरमूत्रैः समैर्घृतम् ।
सिद्धं पिबेदपसारकामलाज्वरनाशम् ॥ १७ ॥

इति पञ्चमव्यं घृतम् ।*

तैरिहादिना विक्रिसामाह । प्रबोधनमिति दोषविरहितत्वेन
सम्यक् खन्यापारकरम् । प्राय इत्यादौ प्रायःशब्दो विशेषे-
यार्थः; वेनान्याऽपि भवति सूचिता । आधासितस्येति भाष्या-
यितबलस्य । गोशकृदित्यादौ दध्नादिभिरपि गोशब्दो बोध्यः;
तेन पञ्चमव्यमिदमव्यं भवति । साम्यं चात्र गोशकृदघादीनां
परिभाषासिद्धमपि स्वष्टार्थमुच्यते ॥ १४-१७ ॥

द्वे पञ्चमूत्र्यौ त्रिफला रजस्यौ कुटजत्वचम् ।
सप्तपर्णमपामार्गं नीलिनीं कटुरोहिणीम् ॥ १८ ॥
शम्पाकं फल्गुमूलं च पौष्करं सहजुरालभम् ।
द्विपलानि जलद्रोणे पक्त्वा पादावरोपिते ॥ १९ ॥
भार्गी पाठां त्रिकटुकं त्रिवृतां निजुलानि च ।
श्रेयसीमादकीं मूर्वां दन्तीं भूनिम्बचिच्रकीं ॥ २० ॥
द्वे सारिवे रोहिणं च भृतीं मद्यन्तिकाम् ।
क्षिपेत्पित्वाऽक्षमात्राणि तेन प्रस्यं घृतात्पचेत् ॥ २१ ॥
गोशकृद्सदध्यम्लक्षीरमूत्रैश्च तत्समैः ।
पञ्चमव्यमिति ख्यातं महत्तद्घृतोपमम् ॥ २२ ॥
अपसारे तथोन्मादे श्वयथावदरेषु च ।
गुल्मार्शःपाण्डुरोगेषु कामलायां हलीमके ॥ २३ ॥
दास्यते घृतमेतत्तु प्रयोक्तव्यं दिने दिने ।
अलक्ष्मीप्रहरोगे चानुषैकविनाशनम् ॥ २४ ॥
इति महापञ्चमव्यं घृतम्

द्वे पञ्चमूत्र्या विसादौ निर्दिष्टं पञ्चमूत्र्यं पञ्चमूत्र्यं भाष्यम् ।
नीलिनी नीलिजा । शम्पाक आरवपः । फल्गु को(का)लो-
म्बिका । द्विपलत्वं यथा प्रत्येकं दशमूत्र्याः त्र्यत्रिपलित-
मेगेमादे । निजुलो दिज्जल, भेषजी हृदयिष्यती । द्वे
सारिवे इति श्यामलताऽनन्तगुडी च ॥ १८-२४ ॥
प्राहरीरसवकाकुशशङ्खपुष्पीरिरे च ।
पुराणं घृतमुन्मादालक्ष्यपसाररागनुत् ॥ २५ ॥
घृतं सैन्यवह्निद्वभ्यां पापैर्वाले चनुगुणे ।
मूत्रे सिद्धमपसारहृष्टानदनाशनम् ॥ २६ ॥

वचाशम्पाकफैट्यवयवः स्याद्दिङ्गु रोचकैः ।

सिद्धं पलङ्गपायुक्तैर्वातश्लेष्मारमके घृतम् ॥ २७ ॥

प्राज्ञोत्सादी पुराणमिति घृतविरोपणं, तेन पुराणं घृतमत्र साध्यं भवति । वार्यं कात्से इति उपच्छागभवे मूत्रे । अत्र च यद्यपि "स्त्रीणां तीक्ष्णं गवा मूत्रं न तु पुंसो तथाविधम् । पिताशिमालियो यस्मात्सौम्यास्तु पुरुषा स्यूता" इत्यनेन स्त्रिया मूत्रं प्रशस्तमुच्यते, तथाऽपीह विशेषपरिग्रहात् पुंस्त्रि-
• गुरोरेव मूत्रं यौगिकमिति । कैट्यैः पार्वतो निम्ब । वय-स्था
• गुडूची । वातश्लेष्मारमके इति द्रव्यद्वयस्यारामिदेशाद्वातात्मके
• श्लेष्मारमके चेति ज्ञेयम् ; अन्ये तु शुभ्रमवदनुकमपि प्रकृति-
• समसम्भाव्यारम्भद्वन्द्वं 'वातश्लेष्मारमके' इत्यनेन सूचितम्-
• पसारं प्रवन्ति ॥ २५-२७ ॥

तैलप्रस्र्यं घृतप्रस्र्यं जीवनीयैः पलोन्मितैः ।

क्षीरद्रोणे पचेत्सिद्धमपसारविनाशनम् ॥ २८ ॥

फंसे क्षीरेश्वरसयोः काश्मर्येऽष्टगुणे रसे ।

कार्पिकैर्जीवनीयैश्च घृतप्रस्र्यं विपाचयेत् ॥ २९ ॥

वातपिचोद्भ्रजं क्षिप्रमपसारं नियच्छति ।

तद्वत्काशविदारिधुकुशकाथशृतं घृतम् ॥ ३० ॥

मधुकाद्विपले कल्के द्रोणे चामलकीरसात् ।

तद्वत्सिद्धो घृतप्रस्र्यः पिचापसारभेषजम् ॥ ३१ ॥

तैलप्रस्र्यमित्यादी पलोन्मितैः कल्केरिति भवति, द्रवस्थाने क्षीरस्यै विद्यमानत्वात् । फस इत्याढके । काश्मर्ये इति गम्भारीभवे । रसे इति काये । तद्वद्विलनेन पूर्वयोगफल्युक्तिं दर्शयति । तद्वत्सिद्धो घृतप्रस्र्य इत्यनेन पूर्वयोगोक्तं क्षिप्रमित्याकषेति, तेन क्षिप्रं पिचापसारभेषजं भवतीति कथति ॥ २८-३१ ॥

अभ्यङ्गः सार्यपं तैलं चस्तमूत्रे चतुर्गुणे ।

सिद्धं स्याद्गोशकृन्मूत्रैः क्षानोत्सादनमेव च ॥ ३२ ॥

फटभीनिम्बकडूङ्गमधुशिष्टुचचां रसे ।

सिद्धं मूत्रसमं तैलमभ्यङ्गायै प्रशस्यते ॥ ३३ ॥

अभ्यङ्ग इत्यादिनाऽऽरम्भेव तैलं पच्येयम् । गोशकृदित्यादी गोशकृत्सादनं, गोमूत्रेण च बोधयत्या ज्ञानम् । फटभीत्यादी कटुभ्यादीनां चतुर्णामपि त्वच गृहीत्वा काथः केहद्विगुण-
• फलैश्च, चतुर्दश द्रवभागेनैव देहद्वयेन पूरितं ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

पलङ्गपायचापथ्यावृश्चिकाल्यकंसर्पैः ।

उदिलापूतनाकेशीनाकुलीहिङ्गुचोरकैः ॥ ३४ ॥

लशुनातिरसाचित्राकुण्ठैर्यंश्चिम्बि यक्षिणाम् ।

मांसाशिनां यथात्मं वस्तमूत्रे चतुर्गुणे ॥ ३५ ॥

सिद्धमभ्यङ्गं तैलमपसारविनाशनम् ।

पतैश्चैषोपधैः कार्यं धूपनं सप्रलेपनम् ॥ ३६ ॥

पलङ्गपेलादी पूतनापूर्वा वा केसी पूतनाकेसी गोलोमी-
• लयैः । तथा हि चतुर्गुणं पूतनाकेसीत्रयं गोलोमी पच्यते ।
• उच्यं हि—“वृश्चिकालीपथ्यागोलोमीनाकुलीलशुनकुण्ठैः, सर्पपन्-
• टिलाचोरकहिङ्गुवनामधुचित्रिकाकैः, मासादपक्षिपुर्पैर्वस्तमूत्रैः
• शृतैरेतदभ्यङ्गैः”—इति । अतिरसा जलजं यद्यीमगु ॥ ३३-३५ ॥

पिप्पलीं लवणं दीप्तुं हिङ्गु हिङ्गुशिवाटिकाम् ।

काकोलीं सर्पपान् काकनासां कैट्यैर्चन्दनैः ॥ ३७ ॥

शुनःस्कन्धास्थिनखरान् पशुंकां चेति पेपयेत् ।

वस्तमूत्रेण पुष्यक्षे प्रदेहः स्यात्सधूपनः ॥ ३८ ॥

चित्रा दन्ती । हिङ्गुशिवाटिका वंशपत्रिका । स्कन्धास्थिति
• स्कन्धास्थि । पुष्यक्षेपेपेन नक्षत्रयोगकृतं संस्कारमुप-
• दिशति ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

अपेतराक्षसीकुष्ठपूतनाकेशिचोरकैः ।

उत्सादनं मूत्रपिष्टैर्मूत्रैरेवाचसेचनम् ॥ ३९ ॥

जलौकाःशकृता तद्वद्भूषणैर्वा वस्तरामिभिः ।

खरास्थिभिर्हस्तिनखैस्तथा गोपुच्छलोनाभिः ॥ ४० ॥

अपेतराक्षसीखरसः । जलौकःशकृतेत्यादी तद्वदित्युत्साद-
• नम् ॥ ३९ ॥ ४० ॥

कपिलानां गवां मूधं नावनं परमं दितम् ।

श्वशूगालविडालानां सिंहदीनां च शस्यते ॥ ४१ ॥

भार्गी वचा नागदन्ती श्वेता श्वेता विपाणिका ।

ज्योतिष्मती नागदन्ती पादोक्ता मूत्रोपपिताः ॥ ४२ ॥

योगाख्योऽतः पट्टं विन्दुन् पञ्च वा नावयेद्भिषक् ।

त्रिकालव्योपपीतद्वयचक्षुराफणिःशकैः ॥ ४३ ॥

श्यामायामार्गकारक्षकैर्मूत्रेऽथ वस्तजे ।

साधितं नावनं तैलमपसारविनाशनम् ॥ ४४ ॥

पिप्पली वृश्चिकाली च कुष्ठं च लवणानि च ।

भार्गी च सूर्यणितं नस्तः कार्यं प्रथमं परम् ॥ ४५ ॥

कपिलानां गवा मूत्रे विशेषकरी शक्तिर्भवतीति ज्ञानवचनमु-
• चीयते । सिंहदीनां च शस्यते इत्यत्र मूत्रमिति योज्यम् ।
• भार्गीत्यादी नागदन्ती काष्ठपाटला । श्वेता श्वेतापरत्रिणां
• श्वेतसन्दा । श्वेता विपाणिका शतावरी । त्रिकालेत्यादी पीतद्व-
• देवराह । लवणानि सेन्धवादीनि पच, किंवा लवणवर्गोष्णानि
• सर्वाण्येव यथात्मं प्राश्याणि ॥ ४१-४५ ॥

कापस्यां शारदान्मुद्गाग्मुस्तोशीरयांस्तथा ।

सव्योपान्वस्तमूत्रेण पिष्ट्वा वर्ताः प्रकल्पयेत् ॥ ४६ ॥

१ 'विच' इति पा० । २ 'शुतविपाणिका' इति पा० । ३ 'पिष्टे'
• इति पा० । ४ 'विचमिष्टे' इति पा० । ५ 'शुतविपाणिका' इति पा० ।

अपस्मारे तथोन्मादे सर्पदंष्ट्रे गरादिते ।
 विपपीते जलमृते चैताः स्युरमृतोपमाः ॥ ४७ ॥
 मुस्तं वयःस्थां त्रिफलां कायस्थां हिङ्गुं शाद्वलम् ।
 व्योषं मापान् यवान्मूत्रैर्वास्तैर्मेपापैर्भेल्लिभिः ॥ ४८ ॥
 पिष्ट्वा कृत्वा च तां यतिमपस्मारे प्रयोजयेत् ।
 किलास्ते च तथोन्मादे ऽपरेषु विपमेषु च ॥ ४९ ॥
 कायस्थामिन्दादीं शारदान्मुद्रामिति हरितमुद्रान्, ते हि
 प्रायः शरदि भवन्ति । वतिनेनाभनवतिः । विपरीत इति
 पीतविषे । जलपानेन मृत इति जलमृतः, तस्य लक्षणं—
 'क्षिद्रन्धवायुमूर्धाक्षमाध्मातोदरमेहनम् । विषाजलमृते जन्तुं
 द्यौतपादकराननम्' इति । वास्तैर्मेपापैरेति वागनेष्वन-
 संभवैः ॥ ४६-४९ ॥

पुष्योद्धृतं शुनः पिचमपस्मारप्रमज्जनम् ।
 तदेव सर्पिणा युक्तं धूपनं परमं मतम् ॥ ५० ॥
 नकुलोत्कृमाजोरगृभकीटाहिकाकाजैः ।
 तुण्डेः पक्षैः पुरीषैश्च धूपनं कारयेन्नृपक ॥ ५१ ॥
 आभिः क्रियाभिः सिद्धाभिर्हृद्यं संप्रवृष्यते ।
 द्योतांसि चापि शुभ्यन्ति ततः संबां स विन्दति ५२
 पुष्योद्धृतमिति पुष्पनक्षत्रे गृहीतम् । कीटो गृधि-
 कादिः ॥ ५०-५२ ॥

यस्यानुबन्धस्वागन्तुदोषलिङ्गाधिकारुतिः ।
 दृश्येत तस्य कार्यं स्यादागन्तून्मादमेपजम् ॥ ५३ ॥
 स्रवणपस्मारे घृतेनाद्रुबन्धलिङ्गचिकित्साहा—यस्येत्यादि ।
 दोषलिङ्गाधिकारुतिरिति अपस्मारीकदोषलिङ्गेभ्योऽधिकऽऽग-
 न्तून्मादसदृशीं आकृतिर्यस्य स तथा, तेनागन्तुलिङ्गं दोषजेषु
 भवति, नच दोषलिङ्गं विनाऽऽगन्तुलिङ्गता संभवति, ततश्चाग-
 न्तवपस्मारः प्रवृद्धो भवति, क्षिद्रुं दोषजस्यानुबन्धरूपः पक्षा-
 क्लादीनः स आगन्तुः; येन 'चलोरोऽपस्माराः' (च. भ. १९)
 इति चतुर्कं तस्यागन्तुरनुबन्धो भवत्येव कदापिदिति । अनेना-
 नुबन्धरूपतैव भूतापस्मारे दर्शिता, न तुन्मादवत् खातकषेण
 कर्तव्यं भूतानाम् । अन्यत्राप्युक्तम्—'अपस्मारो महाव्याधिः
 स स्यादोपेत एव ह' इति । अन्ये तु भीमदन्तादयः खतन्त्रा-
 गन्तवपस्मारलक्षणचिकित्साभिर्देशार्थमत्र ग्रन्थं वर्णयन्ति; न
 सहायनियमश्च दोषजापस्मारणमेवं भवति ॥ ५३ ॥

अनन्तरमुवाचेदमत्रिवेशः कृताञ्जलिः ।
 भगवन् प्राक् समुद्दिष्टः श्लोकस्थाने महागदः ॥ ५४ ॥
 अतस्वामिनिवेशो यस्तद्देवताकृतिमेपजम् ।
 तत्र नोक्तमतः श्रोतुमिच्छामि तदिहोच्यताम् ५५
 शुश्रूषवे वचः श्रुत्वा शिष्यायाह पुनर्वसुः ।
 महागदं सौम्यं शृणु सहेतव्याकृतिमेपजम् ॥ ५६ ॥

१ 'अर्ण' इति पा० । २ 'स्युतिं स्यां च' इति पा० ।

मलिनाहारशीलस्य वेगान् प्राप्तात्रिगृह्यतः ।
 शीतोष्णस्निग्धरुक्षाद्येहेतुभिश्चातिसवितैः ॥ ५७ ॥
 हृद्यं समुपाश्रित्य मनोयुद्धिवहाः सिराः ।
 दोषाः संदूष्य तिष्ठन्ति रजोमोहावृतात्मनः ॥ ५८ ॥
 रजस्तमोभ्यां वृद्धाभ्यां युद्धौ मनसि चावृते ।
 हृद्ये व्याकुले दोषैरथ मूढोऽल्पचेतनः ॥ ५९ ॥
 विपमां कुरुते बुद्धिं नित्यामित्ये हिताहिते ।
 अतस्वामिनिवेशं तमाहुःप्राज्ञा महागवम् ॥ ६० ॥
 क्रैहस्वेदोपपन्नं तं संशोष्य घमनादिभिः ।
 कृतसंसर्जनं मेधैररुचपानैरुपाचरेत् ॥ ६१ ॥
 प्राह्मीस्वरसयुक्तं यत् पञ्चगव्यमुवाहृतम् ।
 तत्सर्वं शङ्खपुष्पी च यच्च मेध्यं रसायनम् ॥ ६२ ॥
 सुहृदश्चानुकूलस्तं स्वात्ता धर्मार्थवादिनः ।
 संयोजयेद्युविंशानधैर्यसृष्टिसमाधिभिः ॥ ६३ ॥

अस्मिन् प्रदेशे वेधन्ताः कादनीराक्ष 'भगवन्' इत्यादिना
 तस्वामिनिवेशस्य लक्षणचिकित्साग्रन्थं पठन्ति, स वानार्थ
 इति वृद्धाः ॥ ५४-६३ ॥

प्रमुग्धयात्तल्लशुनं पयसा वा शतावरीम् ।
 ब्राह्मीरसं कुष्ठरसं चर्वां वा मधुसंयुताम् ॥ ६४ ॥
 बुद्धिकिन्स्यो ह्यपस्मारधिरकारी कृतासर्वदः ।
 तस्माद्रसायनैरेनं प्रायशः समुपाचरेत् ॥ ६५ ॥
 जलाग्निद्रुमशैलेभ्यो विपमेभ्यश्च तं सदा ।
 रक्षेदुन्मादिनं वैद्य सद्यः प्राणहरा इति ते ॥ ६६ ॥
 तैललशुनादयः पथ योगाः । अनेन चिकित्सां
 दर्शयति । जलाग्नीत्यादिना जलादिसाक्षिभ्ये यदि वेगो भवत्य-
 पस्मारस्य तथा ग्रणमेव भवतीति दर्शयति ॥ ६४-६६ ॥

तत्र श्लोकौ ।

हेतुं कुर्वन्त्यपस्मारं दोषाः प्रकुपिता यथा ।
 सामान्यतः वृथकत्वाच्च लिङ्गं तेषां च मेपजम् ६७
 महागदतमुत्थाने लिङ्गं चोवाच सौपचम् ।
 मुनिर्व्याससमासाभ्यामपस्मारं चिकित्सितं ॥ ६८ ॥

इत्यत्रिवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृतेऽपस्मार-
 चिकित्सितं नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

संग्रहे कुर्वन्तीत्यादिना समाप्तिं गृह्णाति ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

इति श्रीचक्रगणितकृताया चरकप्रतिसंस्कृत्यामनुवैद-
 दीपिकायां चिकित्सास्थानेऽपस्मारचिकित्सितं नाम
 दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

१ 'सत्वे' इति पा० । २ 'मूढात्पथे' इति पा० । ३ 'विनाश'
 इति पा० । ४ 'महागद' इति पा० । ५ 'प्रनादितायं भगवान्-
 पस्मारचिकित्सिते' इति पा० ।

एकादशोऽध्यायः ।

अथातः क्षतक्षीणचिकित्सितं व्याप्यास्यामः ॥ १ ॥

इतिह साह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

वैपस्माररोगेण विपमोक्षवतनादिभ्य उरःक्षतोऽपि भवति, ततः क्षतक्षीणो भवति, तत्संबन्धादपस्मारमनु क्षतक्षीणचिकित्सितमुच्यते । तत्र क्षतक्षीणरूपाद् वक्ष्यमाणस्त्रीषेवादिकारण-कशुक्रैजःक्षयाच्च जातो व्याधिः प्रधानम् 'उरो विरज्यते' इत्यादिना वक्ष्यमाणलक्षणकः कारणे कार्योपचारादुरःक्षत इत्युच्यते; यदा क्षतक्षीण इति पाठस्त्वदाऽपि क्षीणशब्देन शुक्रैजःक्षययुक्तः पुरुष उच्यते; तथा क्षीणे च पुरुषे क्षतं भवतीति हेतोः क्षतक्षीण इत्युच्यते । अन्ये तु क्षतश्च क्षयश्च इति क्षतक्षय इत्याहुः; तेन रोगद्वयमेतत् । तथा 'उरोरुक् शोणितच्छर्दिः' इत्यादिना क्षतस्य क्षीणस्य च लक्षणं करिष्यति; तस्मिन् पक्षे 'अभ्यक्तं लक्षणं तस्य' इति, तथा 'साभ्यो बलवतो नवः' इत्यादावेकवचननिर्देशोऽनुपपन्नः, तेनैकस्यैव क्षतक्षीणस्य हेतु-कृतं लक्षणद्वैविध्यं; किंवा क्षतक्षयकारणयोः क्षतधातुक्षययोस्तद्विपलक्षणकारणानिधानं पूर्वरूपावस्थायो व्याधिप्रतिक्रियार्थं ज्ञेयम् ॥ १ ॥ २ ॥

उदारकीर्तिर्ब्रह्मर्षिरात्रेयः परमार्थवित् ।

क्षतक्षीणचिकित्सार्थमिदमाह चिकित्सितम् ॥ ३ ॥

ब्रह्मर्षिरिच्छनेन देवार्पित्वराजर्षित्वे आत्रेयस्य निषेधति । चिकित्सार्थमिति प्रतिक्रियार्थम् । चिकित्सितं चिकित्सानिष्पन्नकर्मणम् ॥ ३ ॥

धनुषाऽऽस्यस्यतोऽस्यर्थं भारमुद्रहतो गुरुम् ।

पततो विपमोक्षेभ्यो बलिभिः सह युच्यतः ॥ ४ ॥

चूपं हयं वा धायन्तं दम्यं वाऽन्यं निगृह्यतः ।

शिलाकाष्ठाःशमनिर्घातान् क्षिपतो निप्रतः परान् ५ ।

अधीयानस्य वाऽस्तुचैर्दूरं वा ब्रजतो द्रुतम् ।

महानदीं वा तत्रतो ह्येयों सह धायतः ॥ ६ ॥

सहस्रोत्पततो दूरं तूर्णं चातिप्रवृत्तः ।

तथाऽन्यैः कर्मभिः क्रूरभृशमभ्याहृतस्य च ॥ ७ ॥

विक्षते यक्षति व्याधिर्वलयान् समुदीर्यते ।

स्त्रीषु चातिप्रसक्तस्य रुक्षाल्पप्रमित्ताशिनः ॥ ८ ॥

चिकित्सा च निदानादिना ज्ञातस्यैव व्याधेर्भवति, तेन क्षतनिदानमेव तावदाह—धनुषेलादि । आयस्यत इति शरीरमावास्तवः । बलिभिरिति स्त्रायेद्यथा बकाधिकैः । निगृह्यत इति गारयतः । निर्घातोऽप्रविशेषः, किंवा निर्घातः शिलावीनं प्रेषयित्वेषोऽतिबलसंपादितः । अभ्याहृतस्य परेभिहतस्य । व्याधिर्द्वि वक्ष्यमाणलक्षणः क्षतक्षयादयो व्याधिः, अन्ये तु

व्याधिसम्बन्धेन क्षतमेवाहुः, रोपादिभ्यपि व्याधिसम्बन्धो वर्तते इति वचनात् । न चास्मिन् राजयस्मरूपता शङ्कनीया, यत उरःक्षतस्त्रिदोषजन्य एव, भिन्नसंप्राप्तिश्च 'अथवावलमारम्भेर्नन्तोऽरति विक्षते । वायुः प्रकृषितो दोषलुटीयोर्मा विधावति' (चि. ख. ८) इत्यादिशोका, लक्षणानि भिन्नान्येव 'उरो विरज्यते' इत्यादिना वक्ष्यमाणलक्षणेभ्य उक्तानि । अत एवे-दानयोर्नदं वक्ष्यति 'उपेक्षिते भवेदस्मिन्ननुबन्धो हि वक्ष्यणः' इति । ज्ञोषु चातिप्रसक्तस्य रुक्षाल्पप्रमित्ताशिनः बलवान् व्याधिः समुदीर्यत इति संबन्धः । प्रमित्ताशनमेकरसाभ्यासः, किंवाऽवी-तकालभोजनम् ॥ ४-८ ॥

उरो विरज्यते तस्य मिथतेऽथ विभज्यते ।

मपीष्येते ततः पार्श्वे शुष्यत्यङ्गं प्रवेपते ॥ ९ ॥

क्रमाद्वीर्यं बलं षणो रश्चिरत्रिश्च हीयते ।

ज्वरो व्यथा मनोदैर्न्यं विह्वमेदोऽत्रियघादपि ॥ १० ॥

दुष्टः श्यावः सुदुर्गन्धः पीतो विप्रचिंतो यहुः ।

कासमानस्य च श्लेष्मना सरकः संप्रचरते ॥ ११ ॥

स क्षतः क्षीयतेऽत्यर्थं तथा शुक्रौजसोः क्षयात् ।

क्षतक्षयलक्षणमाह—उर इत्यादिना । मिथत इति विदीर्यते । अतिवघादपीत्यत्रामिबन्धं विना व्याधिमादिज्ञा निवेद्भो भवतीति दर्शयति । अन्ये तु 'विह्वमेदोऽमिबन्धत्वात्' इति पठन्ति । दुष्टो न्यापन्नः । क्षीयत इति धातुश्रयवान् भवति; न केवलं क्षाता-वेप क्षीयते, किन्तु अतिशीघ्रेषादिना कृतापचुक्रौजभक्षयादपि क्षीयते इतरधातुश्रयवान् भवति ॥ ९-११ ॥—

अन्यक्तं लक्षणं तस्य पूर्वरूपमिति स्मृतम् ॥ १२ ॥

उरोरुक्शोणितच्छर्दिः काखो वैशेषिकः क्षते ।

क्षीणे सरकमूत्रत्वं पार्श्वेषुष्टकटिग्रहः ॥ १३ ॥

पूर्वरूपमाह—अभ्यक्तमित्यादि । अभ्यक्तमित्यन्वयेन यषो-कलक्षणतयाऽसंपूर्णम् । उरोरुगित्वादिप्रपञ्चु प्रायेण व्याकृतः । काखो वैशेषिक इति विशिष्टः, स च विदेशो 'दुष्टः श्यावः' इत्यादिना प्रोक्तो ज्ञेयः । किंवा वैशेषिकोऽधिको ज्ञेयः । क्षीय इति शुक्रौजवी क्षीणे । अन्ये तु उरोरुगित्वादिनाऽवस्थाद्वयस्य लक्षणद्वयमेतद्वर्णयन्ति ॥ १२ ॥ १३ ॥

अल्पलिङ्गस्य दीप्ताग्नेः साभ्यो बलवतो नवः ।

परिसंवत्सरो याप्यः सर्वलिङ्गं तु बर्जयेत् ॥ १४ ॥

चिकित्साप्रवृत्त्यर्थं साभ्यादिविभागमाह—अत्येत्सादि । परि-संवत्सरो वर्षातीतः ॥ १४ ॥

उरो मत्वा क्षतं लाक्षां पयसा मधुसंयुताम् ।

सद्य एव पियेजीर्णं पयसाऽघात् सशकम् ॥ १५ ॥

पार्श्ववस्तिरुज्जी चाल्पपित्ताग्निस्तां सुरायुताम् ।
 भिन्नविद्रुः समुस्तातिविपापाठां सवत्सकाम् ॥१६॥
 लाक्षां सर्पिर्मधुच्छिष्टं जीवनीयगणं सिताम् ।
 त्वक्क्षीरीं समितां क्षीरे पक्त्वा दीप्तानलः पिबेत् ॥
 इश्वालिकाविस्रग्निथपन्नकेशरचन्दनेः ।
 शृतं पयो मधुयुतं सन्धानार्थं पिबेत् क्षती ॥ १८ ॥
 यथानां चूर्णमादाय क्षीरसिद्धं घृतस्रुतम् ।
 ज्वरे दाहे सिताक्षौद्रसकून् वा पयसा पिबेत् ॥१९॥
 मधुकमधुकद्राक्षात्यक्क्षीरीपिप्पलीचलाः ।
 फासी पार्श्वस्थिशूली च लिङ्घात्सघृतमाक्षिकाः २०

शूतारोगविशेषेण कर्तव्यां चिकित्सायाह — उरो भवेत्यादि ।
 उरसः सयः क्षतं मत्वा लाक्षां पिबेदिति योजना । सप्तर्कमिति
 शर्करासहितमन्नम् । भिन्नविद्रुः समुस्तातिविपापाठां लाक्षां
 पिबेत् । अत्र ये 'दिवत्सकाम्' इति पठन्ति ते वत्सकमागद्वयं
 प्राहयन्ति; किंवा वत्सकद्वयमेव दिवत्सकशब्देन गृह्यते; तथा
 हि—'बृहत्फलः श्वेतपुष्पः क्षिप्रपत्रः पुमान् भवेत् । श्यामा
 पारणपुष्पा स्त्री फलपुष्पंस्तथाऽशुभिः' (क. अ. ५) इति
 कल्पे कृत्तञ्जलीपुष्पविभाग उक्तः । संधानार्थमिति क्षतोर-
 संधानार्थम् । मधुकशब्देनेह मधुकुपुष्पं प्राहम् ॥ १५-२० ॥

पलापत्रत्वचोऽर्धाक्षाः पिप्पल्यधंपलं तथा ।
 सितामधुकखर्जूर्मृद्रीकाश्च पलोन्मिताः ॥ २१ ॥
 संचूर्ण्य मधुना युक्ता गुडिकाः संप्रकल्पयेत् ।
 अक्षमात्रां ततश्चेकां मक्षयेद्या दिने दिने ॥ २२ ॥
 फासं श्यासं ज्वरं द्विकां छर्दिं मूच्छीं मदं भ्रमम् ।
 रक्तनिघ्नीयनं तृष्णां पार्श्वशूलमरोचकम् ॥ २३ ॥
 शोणघ्नीहालावातांश्च खरभेदं क्षतं क्षयम् ।
 गुटिका तर्पणी वृष्या रक्तपित्तं च नादायेत् ॥ २४ ॥
 इत्येलादिगुडिका ।

एलापत्रत्वच इत्यादिना एवादिगुडिकामाह । युक्तयेति यावत् ।
 मधुना गुटिका भवन्ति तावन्मानं मधु देयम् ॥ २१-२४ ॥

रक्तेऽतिवृत्ते दक्षगण्डं यूयैस्तोयेन वा पिबेत् ।
 चटकाण्डरसं वाऽपि रक्तं वा च्छागजाङ्गलम् ॥२५॥
 चूर्णं पौनर्नवं रक्तशालितण्डुलशर्करम् ।
 रक्तघ्नीवी पिबेत्सिद्धं द्वाक्षारसपयोधृतैः ॥ २६ ॥

दक्षो गोष्ठकुटः । छागजाङ्गलमिति छागमभं जाङ्गलहरि-
 णादिभवं वा । चूर्णं पौनर्नवमिहादौ तिष्ठमिति साधितम् ।
 चूर्णसाधनं द्वाक्षारसादिवेषेण भ्रमिष्योगादय कर्तव्यम् । उक्तं
 हि जतूक्तम्—'पुनर्नवारकसाजीद्वासापिताचूर्णं पयोघृतयुतं
 सिद्धम्' इति ॥ २५ ॥ २६ ॥

मधुकमधुकक्षीरसिद्धं वा तण्डुलीयकम् ।
 मूढवातस्त्वजामेदः सुराभृष्टं ससैन्धवम् ॥ २७ ॥
 क्षामः क्षीणः क्षतोरस्कस्त्वनिद्रः सवलेऽनिले ।
 शृतक्षीरखरेणाघातुं सक्षौद्रघृतशर्करम् ॥ २८ ॥
 शर्करां यवगोधूमौ जीवकपर्पभकौ मधु ।
 शृतक्षीरानुपानं वा लिङ्घात् क्षीणः क्षती रुशः २९
 ऋष्यादमांसनिर्युहं घृतभृष्टं पिबेच्च सः ।
 पिप्पलीक्षौद्रसंयुक्तं मांसशोणितयधनम् ॥ ३० ॥
 न्यग्रोधोदुम्बराभ्यथङ्गुक्षशालप्रियङ्गुभिः ।
 तालमस्तकजम्बूत्वक्प्रियालैश्च सपन्नकैः ॥ ३१ ॥
 साभ्यकर्णैः शृतात् क्षीराद्घाज्जातेन सर्पिपा ।
 शाल्योदनं क्षतोरस्कः क्षीणशुक्रश्च मानवः ॥ ३२ ॥
 यष्ट्याहनागवलयोः क्षाये क्षीरसमं घृतम् ।
 पयस्यापिप्पलीवांशीकल्कसिद्धं क्षते शुभम् ॥ ३३ ॥
 कोललाक्षारसे तद्वत् क्षीराष्टगुणसाधितम् ।
 कल्कैः कङ्कभृदावीत्यवत्सकत्वक्फलैर्घृतम् ॥ ३४ ॥

मधुकैलादी मधुकमधुककल्केन क्षीरेण समं साधितं तण्डु-
 लीयकवाकम् । सवले इति बलवत्यनिले । कन्यादाः मांसयुजो
 स्रगपक्षिणः । क्षीराज्जातेनेति क्षीरावस्थायामेव गृहीतेन ।
 यष्ट्याह्लादादी समकापक्षीराभ्यां घृताचातुर्गुण्यम् । वांशी वंश-
 खोचना । कोलेलादी तद्वदिति क्षते हितम्; अत्र कोललाक्षार-
 सस्य च घृताचातुर्गुण्यं, क्षीरे चाष्टगुणं ददति; किंवा कोलला-
 क्षारसयोः समत्वमेव क्षीरेण; अन्यं च न्यायोऽवस्काराभ्यामे
 निर्दिष्टः ॥ २७-३४ ॥

जीवकपर्पभकौ वीरां जीवन्तीं नागरं शटीम् ।
 चतस्रः पणिनीमंवे काकोल्यौ द्वे निदिग्धके ॥३५॥
 पुनर्नवे द्वे मधुकमात्सगुणां शताधरीम् ।
 क्रुद्धिं परुपकं भार्गी मृद्रीकां बृहतीं तथा ॥ ३६ ॥
 शृङ्गाटकं तामलकीं पयसां पिप्पलीं वलाम् ।
 वदराशोटखर्जूरवातामाभिपुकाण्यपि ॥ ३७ ॥
 फालानि चैवमादीनि कल्कान् कुर्वात कार्पिकान् ।
 धात्रीरसविदारीधुच्छागमांसरसं पयः ॥ ३८ ॥
 कुर्वात् प्रस्थोन्मिंतं तेन घृतमस्यं विपाचयेत् ।
 प्रस्थाधं मधुनः शीते शर्कराधनुत्कां तथा ॥ ३९ ॥
 द्विकार्षिकानि पत्रैलाहेमत्वद्धरिचानि च ।
 विनीय चूर्णितं तस्माद्दिह्यान्मात्रां सदा नरः ॥४०॥
 असूतप्राशमित्येतन्नराणाममृतं घृतम् ।
 सुधासूतरसं प्राश्यं क्षीरमांसरसाशिना ॥ ४१ ॥

नष्टशुक्रसतक्षीणदुर्बलन्याधिकशितान् ।
 स्त्रीप्रसक्तान्द्रशान्त्वर्णसखीनांश्च वृंहयेत् ॥ ४२ ॥
 कासहिकाज्वरश्वासदाहदृष्णास्त्रपित्तनुत् ।
 पुत्रदं वसिसुच्छाद्दृघोनिमूत्रामयापहम् ॥ ४३ ॥
 इत्यमृतप्राशघृतम् ।

द्वे निदिग्धे इति वचनेन वृद्धौ धृदा च ग्राह्या । पयसा
 क्षीरविदारि । वातामामिषुकाणि तु शीतपित्तहराणि । घात्रीरसानां
 च यद्यपि “पक्षप्रवृत्ति च स्युर्द्वयानि त्रेहसंविधौ । तत्र त्रेहस-
 मान्याहुः” इति वचनेन प्रथमानन्तं त्रिदं, तथाऽपि एतत्परि-
 भापार्यदाह्योर्धमेवैतन्मानकथनं ज्ञेयम् । पलायकत्वमिह मरि-
 चादीनां मिलितानां, समाहारप्रधानत्वादिदंशस्य; वृद्धास्तु
 प्रत्येकमेव पलायकत्वं वदन्ति । सुधा मौमी भोज्या, अमृतं तु
 देवमोज्यम् ॥ ३५-४३ ॥

श्वदंष्ट्रीशीरमजिष्ठायलाकादमर्षकनूणम् ।
 दर्भमूलं पृथक्पूर्णां पलाशपर्भकौ स्थिराम् ॥ ४४ ॥
 पलिकं साधयेत्तेषां स्ते क्षीरचतुर्गुणे ।
 कलरुः स्वगुप्ताजीवन्तीमेदर्भकजीवकैः ॥ ४५ ॥
 शतायुर्घृदिमृद्धीकाशर्कराधावणीविसैः ।
 प्रस्थः सिद्धो घृताद्वातपित्तहृद्र (द्र) वशालतुत् ॥ ४६ ॥
 मूत्रकृच्छ्रप्रमेहार्शःकासशोषक्षयापहः ।
 धनुःस्त्रीमद्यभारास्वखितानां वलमांसदः ॥ ४७ ॥
 इति श्वदंप्रादिघृतम् ।

श्वदंप्रैलादौ काथ्यद्रव्यपरिमाणानुवारेण पादोनप्रस्थत्रयं
 जलं दद्यात् चतुर्भागावशेषेण चतुश्चत्वारिंशत्कायकलानि
 भवन्ति । क्षीरं चात्र चतुर्गुणं शृतात्; किंवा काथचतुर्गुणं
 क्षीरम् ॥ ४४-४७ ॥

मधु(धु)काष्टपलद्वाक्षाप्रस्थकाये घृतं पचेत् ।
 पिप्पल्यष्टपले कल्के प्रस्थं सिद्धे च शीतले ॥ ४८ ॥
 पृथगष्टपलं क्षौद्रशर्करान्यां विमिश्रयेत् ।
 समसक्तु क्षतक्षीणे रक्तगुल्मे च तद्वितम् ॥ ४९ ॥

मधुकेलादापि काथ्यमानानुवारेण कायस्य सार्धप्रस्थो
 भवति । समसक्तु इति समसक्तुघृतम् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

घात्रीफलविदारिधुजीवनीयरसैर्घृतम् ।
 अजागोपयसोश्चैव सप्त प्रस्थान्पचेद्दिपम् ॥ ५० ॥
 सिद्धशीते सिताक्षीद्रद्विप्रस्थं विनयेच्च तत् ।
 यद्दमापसारपिचारात्कासमेक्षयापहम् ॥ ५१ ॥
 ययःस्थापनमायुष्यं मांशशुक्रयलप्रदम् ।
 घृतं तु पिच्छस्यधिकं लिहाद्वातेऽधिकं पियेत् ५२

लीढं निर्वापयेत्पित्तमल्पत्वाद्धन्ति नानलम् ।
 आकामत्यनिलं पीतमूष्माणं निरुणद्धि च ॥ ५३ ॥
 क्षामक्षीणकृशाज्ञानामेताम्येव घृतानि तु ।
 त्वेक्षीरीशर्करालाजचूर्णैः स्त्यानानि योजयेत् ५४
 सर्पिर्गुडान् समध्वंशाल्जग्ध्या चानु पयः पियेत् ।
 रेतो वीर्यं बलं पुष्टिं वैराग्युत्तरमाप्नुयात् ॥ ५५ ॥
 इति सर्पिर्गुडाः ।

घृतं त्विष्यादिना जेद्व्योमयानि यानि शर्करादियोगाद्वाता-
 न्युक्तानि तानि पित्ते जेद्वतया कर्तव्यानि, यानि तु शर्करादि-
 रहितत्वेन प्राणयोग्यानि तानि वाते कर्तव्यानीति दर्शयति;
 किंवा स्थानवस्थायोगीनि उपयोगाद्देहतया पित्ते प्रयोक्तव्यानि,
 तान्येव विलीनावस्थामापन्नानि वायौ प्रयोक्तव्यानि । घृत-
 जेद्वस्य घृतपानस्य च पृथक् फलमाह—निर्वापयेद्विष्यादि ।
 अल्पत्वारिति जेद्वत्वेनानल्पत्वात्, जेद्वस्य कर्षमानत्वेनोक्त-
 त्वात् । आकामवीति जयति । निरुणद्धीति प्रतिहन्ति; ‘न
 रुणद्धि’ इति केचित् पठन्ति । क्षामिष्यादौ क्षामः हान्तदेहः,
 क्षीणो दुर्बलः, कृशो हीननाशः । त्वेक्षीर्योर्धनां तावन्मानं
 ज्ञेयं यावता घृतस्य स्थानत्वम् । समध्वंशालिसेन मधुनः
 त्वेक्षीर्यादिसमानतामाह ॥ ५०-५५ ॥

वला विदारि ह्रस्वा च पञ्चमूली पुनर्नया ।
 पञ्चानां क्षीरिवृक्षाणां शुक्ला मुष्टयंशका अपि ॥ ५६ ॥
 एषां कपाये द्विक्षीरे विदार्याजरसांशिके ।
 जीवनीयैः पचेत्कल्केरक्षमात्रैर्घृताढकम् ॥ ५७ ॥
 सितापलानि घृते च शीते द्वाविंशतं क्षिपेत् ।
 गोधूमपिप्पलीवांशोचूर्णं शुक्लाटकस्य च ॥ ५८ ॥
 समाक्षिकं फौडविकं तत् सव्यं खजमूर्च्छितम् ।
 स्त्यानं सर्पिर्गुडान्द्रव्या भृजपेषणे वेष्टयेत् ॥ ५९ ॥
 शाल्जग्ध्या पलिकान् क्षीरं मयं वाऽनुपिबेत्कफे ।
 शोषे कासे क्षते क्षीणे धमस्त्रीभारकांशिते ॥ ६० ॥
 रक्तनिष्ठोयने तापे पीनसे चोरसि स्थिते ।
 शस्ताः पार्श्वशिरःशूले मेहे च स्वरवर्णयोः ॥ ६१ ॥
 इति द्वितीयसर्पिर्गुडाः ।

बलेत्यादि । क्षीरिदृशा बटोदुम्बरात्पृथक्कपीतनाः । उर्कं
 च शालाक्ये “उदुम्बरो बटोऽधरो मधुकुः तस्य एव च ।
 पर्वते क्षीरिणे दृशा अस्मिन्ने प्रकीर्तताः”—इति । मुष्टयं-
 शका इति पलमानाः । अत्र च वलादीनां प्रयोदपत्वेवनी-
 तानामष्टगुणे बले षडपधुन्यांशावशेषे इति पद्विचरितिशब्-
 पत्न्यनि, एतत्कपायादिपुणं क्षीरं, विदारिहरद्रागमांशरव्यं
 कपायसमः; एवं त्रिचतस्राधिकं पलघृतमिह घृताद्देके पचय्यं

भवति । अन्वये तु काभ्यान् षोडशगुणजलदानपरिभाषया
 चापि ते क्षापे द्विपञ्चाशत्कणपञ्चान्याहुः । एतदनुवारेण क्षीरा-
 दिदानमप्यधिकं भवतीत्याहुः । किञ्च काषययोदशपलेश्च
 पानीयं तथा पञ्चमं यथा घृतसमः कृतो भवति । कायो
 ह्यत्र चतुर्गुणद्रव्यस्यै घृते श्लेहसम एव भवति । एतत्काष-
 दिगुणं क्षीरे समथ विदारीसहस्रगमांतरसथ देयः । किंवा
 विदार्यांजमांतरसयोर्मिलिता शोडकांशो देयः । उक्तं हि जतू-
 कर्णै—“वृथीवं पथमूले बला विदारी वटादिशुक्रांयः । नि-
 ष्काप्य द्विक्षीरे छागविदारीरथे च समे । नवीनीयपणकल्केः
 पक्त्वा घृताढकम्” इति । अत्र हि काभ्यद्रव्यमानमनियतमिति
 विशेषः, कायस्तु श्लेहसम एव । खरो मन्थानकण्डः दशाङ्गुलो
 वा हस्तः । भृङ्गपत्रवेष्टन च शतयुक्तयार्धम् ॥ ५९-६१ ॥

त्वक्क्षीरीधाचणीद्राक्षामूर्चंपंभकजीवके ।
 वीरार्धक्षीरकाकोलीपृहतीकपिकच्छुभिः ॥ ६२ ॥
 सर्जूरफलमेदाभिः क्षीरपिष्टैः पलोन्मिताः ।
 धात्रीविदारीधुरसप्रस्थैः प्रस्थं घृतात्पचेत् ॥ ६३ ॥
 शर्करार्धतुलं शीते क्षीद्रार्धप्रस्थमेव च ।
 दत्त्वा सर्पिर्गुंडान्कुर्यात्कासहिक्रान्वरापहान् ॥ ६४ ॥
 यक्ष्माणं तमकं श्यासं रक्तपित्तं हलीमकम् ।
 शुक्रानिद्राक्षयं तुष्णां हन्युः काश्यं सकामलम् ॥ ६५ ॥
 इति तृतीयाः सर्पिर्गुंडाः ।

त्वन्क्षीरीलादौ धावणी गुण्डित्तिना, क्षीरा विदारी-
 कण्डः ॥ ६२-६५ ॥

नवमामलकं द्राक्षात्मात्मगुतां पुनर्नवाम् ।
 शतावरीं विदारीं च समङ्गां पिप्पलीं तथा ॥ ६६ ॥
 पृथग्दशपलान् भगान् पलान्यष्टौ च नागरात् ।
 यष्ट्वाहसौवर्चलयोर्द्विपलं मरिचस्य च ॥ ६७ ॥
 क्षीरतैलघृतानां च व्याढके शर्कराशते ।
 कथिते तानि चूर्णानि दत्त्वा विष्वक्समान् गुंडान् ६८
 कुर्यात्तान् भक्षयेत् क्षीणेः क्षतः शुष्कश्च मानवः ।
 तेन सद्यो रसादीनां वृष्ट्या पुष्टिं स विन्दति ॥ ६९ ॥
 इति चतुर्थसर्पिर्गुंडाः ।

द्राक्षामिलादौ यष्ट्वाहसौवर्चलयोर्मिलिता द्विपलम् । मरि-
 चस्य पलमिति शेषः । उक्तं हि जतूकर्णै—“घृततैलपयङ्गा-
 वके तितो च तुल्यं प्रपाच्य द्राक्षामिदारीवृथीवशतावरीकृष्णा-
 शुष्ठीबलाधात्रीश्च दशपलिकाः प्रपाचयेत्, यष्ट्वाह रुचकं च
 पलिकम्” इत्यादि । कथित इति भाषया क्षीणे एव क्षीरे चूर्ण-
 प्रक्षेपं दर्शयति ॥ ६६-६९ ॥

गोक्षीराद्योढकं सर्पिः प्रस्थनिधुरसाढकम् ।
 विदार्याः स्वरसात्प्रस्थं रसात्प्रस्थं च त्रैचिरात् ७०
 च. स. ६१

दद्यात्सिन्धुति तसिस्तु पिष्टानिधुरसैरिमान् ।
 मधूकपुष्पकुडवं त्रिपालकुडवं तथा ॥ ७१ ॥
 कुडवार्धं तुमाक्षीर्याः खजूराणां च विंशतिम् ।
 पृथग्विभोवकानां च पिप्पल्याश्च चतुर्थिकाम् ७२
 विंशत्पलानि यष्ट्वाच्च मधुकात् कर्पमेव च ।
 तथा धर्षपलिकान्यत्र जीवनीयानि दापयेत् ॥ ७३ ॥
 सिद्धेऽसिन्कुडवं क्षौद्रे शीते क्षित्वाऽथ मोदकान् ।
 कारत्येन्मरिचाजाजीपलचूर्णावचूर्णितान् ॥ ७४ ॥
 चातासृक्पिचरोनेषु क्षतफासक्षयेषु च ।
 गुप्पतां क्षीणगुफाणां रक्ते चौरति संस्थिते ॥ ७५ ॥
 कृशदुर्बलवृद्धानां पुष्टिष्वर्धवलाधिनाम् ।
 योनिदोषकृतभावहतानां चापि योषिताम् ॥ ७६ ॥
 गर्भाधिनीनां गर्भश्च भ्रवेद्यासां क्षियेत वा ।
 धन्या वक्ष्या हितास्ताभ्यः शुक्रशोणितवर्धनाः ॥ ७७ ॥
 पश्चमसर्पिर्मोदकाः ।

योक्षीरेलादौ गोक्षीरे कारणतयोच्यते न घृतपाकार्यं,
 तथाहि घृति प्रक्षेप्यचूर्णेन मोदका न भवेद्युः । चतुर्थिकां
 पलम् ॥ ७०-७७ ॥

यस्तिव्येये विकुर्याणे स्त्रीमसकस्य मायते ।
 घातमान् वृंहणां वृष्यान् योगांस्तस्य प्रयोजयेत् ७८
 शर्करापिप्पलीचूर्णैः सर्पिणा माक्षिकेण च ।
 संयुक्तं वा शृतं क्षीरं पिबेत्कासज्वरापहम् ॥ ७९ ॥
 फलाम्लं सर्पिणा भृष्टं विदारीधुरसे शृतम् ।
 स्त्रीषु क्षीणेः पित्रेचूर्णं जीवनं वृंहणं परम् ॥ ८० ॥
 सकृन्नां वरुपूतानां मन्यं क्षौद्रघृताभ्यतम् ।
 यैवात्रसात्म्यो दीप्ताग्निः क्षतक्षीणेः पिबेन्नरः ॥ ८१ ॥
 जीवनीयोपतिव्यं वा जाङ्गलं घृतभर्जितम् ।
 रसं प्रयोजयेत् क्षीणे व्यञ्जनार्थं सशर्करम् ॥ ८२ ॥
 गोमहिष्यश्वनागाजैः क्षीरैर्मांसरसैस्तथा ।
 यैवान्नं भोजयेद्युषेः फलाम्लैर्घृतसंस्कृतैः ॥ ८३ ॥
 दीप्तेऽग्नौ विधिरेषुः स्यान्मन्वे दीपनपाचनः ।
 यक्षिमाणां विहितो प्राही भिधे शकृति चेच्यते ॥ ८४ ॥

विकुर्याण इति श्लोकविकारं कुर्याणे । शर्करेलादौ प्रक्षे-
 पन्यायेन क्षीरे शर्करापिप्पलेः । वसपूतानामिति वृद्धान्तराल-
 पतिवानाम् । मन्वेऽग्नौ यक्षिमाणां यो विहितः भिधे शकृति च
 यो प्राही च विधिरिष्यत इति हेतवः ॥ ७८-८४ ॥

पलिकं सैन्धवं शुष्ठीं द्वे च सौवर्चलात् पले ।
 कुडवांशानि वृष्णाम्लं दाडिमं पत्रमर्जकात् ॥ ८५ ॥

१ 'यावन्न सात्म्य' इति पा० । २ 'यथमि' इति पा० ।

एकैकं मरिचाजाज्योर्धान्यकाद्रे चतुर्थिके ।
शर्करायाः पलान्यत्र दश द्वे च प्रदापयेत् ॥ ८६ ॥
कृत्वा चूर्णमतो मात्रामत्रपाने प्रयोजयेत् ।
रोचनं दीपनं चर्यं पार्श्वार्तिश्यासकासनुत् ॥ ८७ ॥
इति सैन्धवादिचूर्णम् ।

पलिकमिति पलमानम् ॥ ८५-८७ ॥

एका षोडशिका धान्याद्रे द्वेऽजाज्यजमोदयोः ।
ताभ्यां दाडिमचक्षुस्मलं द्विद्विः सौवर्चलात्पलम् ८८
शुण्ठ्याः कर्पं दधिर्त्थिस्वं मध्यात्पञ्च पलानि च ।
तच्चूर्णं षोडशपले शर्कराया विमिश्रयेत् ॥ ८९ ॥
पाण्ड्योऽयं प्रदेयः स्यादन्नपानेषु पूर्ववत् ।
मन्दानले शक्रेन्दे यक्षिमपामग्निवर्धनः ॥ ९० ॥
इति पाण्ड्यः ।

षोडशिका पलम् । दाडिमचक्षुस्मलं द्विद्विः इति पूर्वद्विपकापे-
क्षया द्विशुभं प्रत्येकं चतुःपलमिति दर्शयति । पूर्ववदिलनेन
पूर्वयोगसमानफलमाह । अत्र जाह्नवः—“पलिके धान्यक-
रुचके द्वौ जीरकरीप्यकौ शुण्ठ्याश्च पलं कपित्थदाडिम-
चक्षुस्मानां कुडवम्” इत्यादि ॥ ८८-९० ॥

पिपेन्नागवलामूलमर्धकर्मविषर्धितम् ।
पले क्षीरयुते मासं क्षीरयुत्तरन्नभुक् ॥ ९१ ॥
एष प्रयोगः पुष्ट्यायुर्वेदलोभ्यकरः परः ।
मण्डूकपर्ण्याः कल्पोऽयं शुण्ठीमधुकयोस्तथा ॥ ९२ ॥

नागवलेत्यादौ अर्धकर्मविषर्धितमिति अर्धकर्मणैव नर्धितं
पलं नागमेकं पयं केवलं क्षीरवतिना । उक्तं हि जतुर्धनं—
“नागनलामूलमर्धकर्मषोडश्या पलमानं मासं पयं क्षीरमात्रवृ-
त्तिना” इति ॥ ९१ ॥ ९२ ॥

यद्यत् संतर्पणं शीतमपिदाहि हितं लघु ।
अन्नपानं निषेच्यं तत्क्षतक्षीणिः सुखाधिभिः ॥ ९३ ॥
यद्योक्तं यक्षिणां पथ्यं फालिनां रक्तपित्तिनाम् ।
तद्य कुर्याद्वेक्ष्याग्निं व्याधिं सात्स्यं वलं तथा ९४
शीतं चापि स्वयं शान्तिकारे विदाहि भवति, तदर्थमवि-
दाहीत्युक्तम् ॥ ९३ ॥ ९४ ॥

उपेक्षिते भवेत्क्षिन्नशुण्ठ्यो हि यक्ष्मणः ।
प्राग्नेवागमनात्तस्य तसात्तं त्वरया जयेत् ॥ ९५ ॥
क्षतक्षीणस्य त्वरया प्रतिरुच्यन्तामाह—उपेक्षिते इत्यादि ।
तस्मिन् यक्ष्मणः ॥ ९५ ॥

तत्र श्लोकौ ।

क्षतक्षयसमुत्थानं सामान्यपृथग्गृह्णतिम् ।
असाध्यस्याप्यसाध्यत्वं साध्यानां तित्तिव्ये च ९६

१. कर्षकं विवर्धनम् इति पाठः ।

उक्त्वाशुभेऽग्निप्याय क्षतक्षीणचिकित्सिते ।
तत्त्वार्येद्विद्वितैरजस्तमोक्षोपः पुनर्वैद्युः ॥ ९७ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्ने चरकप्रतिसंस्कृते
चिकित्सितस्थाने क्षतक्षीणचिकित्सितं
नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

संग्रहे सामान्यपृथग्गृह्णतिमिति क्षतोत्पत्त्य क्षयोत्पत्त्य च
'उरो निक्षयत' इत्यादि पृथक्लक्षणं कृतम् ॥ ९६ ॥ ९७ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तकृतायां चरकसारस्यव्याख्याया-
मायुर्वेदरीपिकायां चिकित्सास्थाने क्षतक्षीणचिकि-
त्सितं नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

द्वादशोऽध्यायः ।

अथातः श्वयधुचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवानत्रियः ॥ २ ॥
क्षतक्षीणे मर्मोपघातो भवति, शोथेऽपि मर्मोपघातः
कारणं, तेन समानहेतुतया क्षतक्षयमनु शोथचिकित्सितसुच्यते
॥ १ ॥ २ ॥

मिषग्वरिष्ठं सुरसिद्धलुष्टं
मुनीन्द्रमद्युत्तमजमग्निवेशः ।
महागदस्य श्वयथोयंघावत्
मफोपरूपप्रशमानपृच्छत् ॥ ३ ॥

उष्टमिति सेवितम् । प्रकोपयतीति प्रकोपो हेतुद्विषयः,
किंवा कार्यकारणयोरेतेदोपचारात् प्रकोपशब्देन श्वयधुकारण-
मुच्यते; रूपशब्देन रूपपूर्वरूपयोर्ग्रहणं; धमनेन चिकि-
त्सोच्यते ॥ ३ ॥

तस्मै जगादागद्वेदस्तिन्धु-
प्रवर्तनाद्रिप्रचरोऽग्निजस्तान् ।
यातादिभेदाग्निविधस्य सम्य-
ङ्गिजानिजैफाङ्गसर्षजस्य ॥ ४ ॥

अगदार्थं आरोग्यार्थं यो वेदोऽगद्वेदः, च एष गम्भीर-
प्रश्नस्तस्मिन्पुत्रिच सिन्धुः, तस्य प्रवर्तनेऽद्रिप्रचरो हिमालय
इत्यर्थः; यथा हिमालयो गङ्गायाः प्रवर्तकस्तथाऽग्निजोऽग्नि
आयुर्वेदप्रवर्तक इत्यर्थः । तानिद्रि प्रकोपाधीनं यावत् सिन्धुः
पृष्टवान् । एकाग्रजयवेनसेत्यत्र सर्वेजशब्देन सर्वघटीरजस
ग्रहणम्, एकाग्रजशब्देन च सामान्येन घटीराग्रापाकस्य ग्रहणं;
तेन सर्वापेक्षाप्रभववाधितत्वेन यद्रिष्यं वक्ष्यं तद्रैकाग्रजेना-
पेक्षाप्राथितावयवाधितयोरेह ग्रहणं सैवम् ॥ ४ ॥

शुद्धामयामककृशावृत्तानां
क्षाराम्लतीक्ष्णोष्णगुरुरूपसेवा ।
दध्याममृच्छाकविरोधिदुष्ट-
गतोपसृष्टान्ननिषेचणं च ॥ ५ ॥
अशौंस्थचेष्टा न च देहशुद्धि-
भ्रंमोपाघातौ विपत्ता प्रवृत्तिः ।
मिथ्योपचारः प्रतिकर्मणां च
निजस्य हेतुः श्वयथोः प्रदिष्टः ॥ ६ ॥

शुद्धिर्ननादिशोभनम्, आमया उच्यते, अयमकमभो-
जनं विगुणं च भोजनं, तैः कृशानामचलानां च क्षारविषेवा
निजस्य श्वयथोहेतुरिति शोभनम् । दध्यादि तु सतप्रभेव हेतुः ।
आयसपकं, दुष्टं दोषकारकं नवोदकादि, गरः संयोगजं विषम् ।
न च देहशुद्धिरिति शोभनाहेतुः देहे देहाशुद्धिः । मर्मोपाघात
इह दोषकृत एव ज्ञेयः; बाह्यहेतुजलु मर्मोपाघात आगन्तुहेतु-
रेव । विपत्ता प्रवृत्तिरक्षलगर्भतनादिका । प्रतिकर्मणामिति
वमनादीनाम् । मिथ्योपचार इति असम्यकरणमसम्यगुपचा-
रश्च ॥ ५ ॥ ६ ॥

वाह्यास्त्वचो रूपयिताऽभिघातः
काष्ठारमशास्त्राश्रिविषासद्यैः ।
आगन्तुहेतुः

वाह्या इत्यादिनाऽऽगन्तुश्वयथहेतुमाह । वाह्या इत्यममीराः,
एतेन गम्भीरत्वमुपकलं शोषस्य न भवति । त्वच इति कर्म-
पदं हस्तन्तम् । रूपयिता अभिघातविशेषेण । काष्ठारमशास्त्राश्रि-
विषासद्यैरिति काष्ठारिकारणकः; आदिशब्दो हि कारण-
वाची, तेन वाष्पारिकारणकोऽभिघात इत्यर्थः । काष्ठारद्वयहेतु
संक्षेपेणोक्तं दन्तादीनामप्युपलक्षणा ज्ञेयाः । किंवा आदिशब्दः
प्रकारवाची, तेन काष्ठारिकृतोऽभिघातः । काष्ठारिशब्देनोच्यते
इति कृत्वाऽभिघातेन समं समानाधिकरणं ज्ञेयम् । आगन्तुहे-
तुरिति च्छेदः ॥—

त्रिविधो निजश्च

सर्वाभंगात्रापयवाधितरत्वात् ॥ ७ ॥

त्रिविध इति सर्वाभंगात्रापयवाधितरत्वेन निजत्रिविधः;
चकारादागन्तुरपि यथोक्तेऽत्रिविध इत्यर्थः ॥ ७ ॥

वाह्याः सिराः प्राप्य यदा कफाष्टक-
विचानि संभ्रूपयतीह वायुः ।
तैर्बद्धमार्गः स तदा विसर्प-
श्रुत्सेधलिङ्गं श्वयथुं करोति ॥ ८ ॥

वाह्याः सिरा इत्यादिप्रसक्तियनम् । वाह्या इत्यममीराः ।
विश्रुत्सेधेन स्रोतसां सामान्येन ग्रहणम् । बद्धमार्ग इत्याहृत-
मार्गः । उत्सेधेनाव्यभिचारिणा लिङ्गयत इत्युत्सेपलिङ्गः ॥ ८ ॥

१ 'काष्ठारिशर्वाद्यविषासद्यैः' इति पा० ।

उरःस्थितैरुर्ध्वमधस्तु वायोः
स्थानस्थितैर्मध्यगतैस्तु मध्ये १,२
सर्वाङ्गमः सर्वगतैः क्वचित्स्थै-
र्दोषैः क्वचित् स्याच्छ्वयथुस्तदाह्वयः ॥ ९ ॥

उरःस्थितैरित्यादिना विविष्टशोथानां संप्राप्तिविशेषमाह ।
ऊर्ध्वमित्युरःप्रथलुर्ध्वचरीरे । अध इति पकाशयप्रवृत्तौ । वायोः
स्थानं पकाशयः । मध्यगतैरित्युरःपकाशयमध्यगतैः । क्वचि-
दिति कण्ठतत्त्वादिसे। तदाह्वय इति 'गन्धशोथ' इत्यादि-
शब्दाह्वय इति; किंवा ऊर्ध्वशोथःशोथ इत्यादिसन्दाह्वय इति
श्वयंनं योजनीयम् ॥ ९ ॥

ऊष्मा तथा स्याद्वयुः सिराणा-
मायाम इत्येव च पूर्वरूपम् ।

ऊष्मेत्यादिना पूर्वरूपमाह । दवयुक्ततापश्चक्ररादौ । सिरा-
णामायाम इति सिराप्रसरणम् ॥—

सर्वेस्त्रिदोषोऽधिकदोषलिङ्गै-
स्तच्छब्दमभ्येति भिपगज्जतं च ॥ १० ॥

सर्वशोथानां त्रिदोषजत्वेऽपि वातजादिव्यपदेशो वातजादि-
विक्रिस्ता च यथा भिषा भवति तदाह—सर्वे इत्यादि ।
अधिकानि अधिकस्य वा दोषस्य लिङ्गानीत्यधिकदोषलिङ्गानि,
तिरविकदोषलिङ्गैः । तच्छब्दमिति अधिकदोषैश्चन्दं वातजोऽन-
मित्यादिदं प्राप्नोति; तथा भिपगज्जतं चाधिकदोषलिङ्गैः प्राप्नोति,
अधिकदोषलिङ्गप्रयुक्तं चिकित्सितभेदं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १० ॥

सगौरवं स्यादनवस्थितत्वं
सोत्सेधमुष्माऽथ सिरातनुत्वम् ।

सलोमहर्षोऽङ्गविचर्णता च
सामान्यलिङ्गं श्वयथोः प्रदिष्टम् ॥ ११ ॥

सगौरवमित्यादिना सामान्यलिङ्गं पठति ॥ ११ ॥

चलस्तनुत्वक्यरूपोऽरुणोऽसितः
प्रसुप्तिहर्षांतियुतोऽनिमित्ततः ।
प्रशाम्यति प्रोक्षमति प्रपीडितो
दिवावर्त्ती च श्वयथुः समीरणत् ॥ १२ ॥

नल इत्यादिना वातजशोधित्रमाह । तनुत्वमित्येव हस्तत्वम् ।
असित इति कृष्णः । सुप्तिः स्वर्णज्ञानं, हर्षो लक्षणमिति क्थ्यता
वेदना, किंवा रोमहर्षः । अनिमित्ततः प्रशाम्यतीति वायोश्वलत्वेन
कदाचिदनिमित्तं विनाऽपि लीनो भवतीत्यर्थः । केचित् 'निमित्त-
तत' इति पठन्ति, तेन 'श्लेष्मामर्दनाभ्यां च प्रणयेत् स च
पात्रिक' इति यदुक्तं तदेवेदमुच्यते । प्रोक्षमतीति संपीडना-
नन्तरयेनोपमति ॥ १२ ॥

मृदुः सगन्धोऽसितपीतरागपात्र
अमण्वरसेद्वृत्तामदान्यतः ।

१ 'ऊर्ध्वं स्थितैः' इति पा० । २ 'अधिकदोषवर्ण' इति पा० ।

य उष्यते स्पर्शरुग्निरागच्छत्
स पित्तशोथो भृशदाहपाकवान् ॥ १३ ॥
शुद्धिलादिना पित्तशोथमाह । उष्यत इति दहते । स्पर्श-
रुग्निरि स्पर्शनं च दहते ॥ १३ ॥

गुहः स्थिरः पाण्डुरोचकान्वितः
प्रसेकनिद्रावमिचक्षिमान्यकृतः ।
स कृच्छ्रजन्मप्रशामो निपीडितो
न चोन्नमेद्रात्रिवली कफात्मकः ॥ १४ ॥

गुहिरिलादिना कफशोथमाह । अरोचकान्वित इति अरो-
चकव्याधिषद्वचारी । कृच्छ्रजन्मप्रशम इति विरोत्यापिपि-
नाशः । रात्रिवली कफारमक इति रात्री श्रोत्रोरोधजेन वेदले-
देनाचेष्टया च कफस्य दृढत्वात् तन्निमित्तशोथो बलवान् भवति,
दिना तु स्फुटश्रोतसि शरीरे चेष्टायुजे न कफो बलीभवति
किन्तु बालुः तेन वातशोथो दिना बलीभवति, कफशोथस्तु
हीयते ॥ १४ ॥

कृशस्य रोगैरवलस्य यो भवे-
दुपद्रवैर्वा धामिपूर्वकैर्युतः ।
स हन्ति मर्मानुगतोऽथ राजिमान्
परिचवेदीनयलस्य सर्वगः ॥ १५ ॥

मर्मानुगतोऽथ इत्येवाह—कृशसेत्यादि । धामिपूर्वकैरिति त्रिशो-
धीये "उर्ध्वैः शालोऽरुचिस्तृष्णा ज्वरोऽवीचार एव च । उक्तिः
शोथैः सदैवेभ्यः शोथोपद्रवसंमदः" (सू. अ. १८) इत्यने-
नोक्तैः । मर्मानुगतो राजिमानिति च पृथक्लक्षणं, परिचवेदि-
त्यादि च पृथक् पृथक्साध्यलक्षणम् ॥ १५ ॥

अहीनमांसस्य य एकदोषजो
नयो बलस्यस्य सुखः स साधने ।

अहीनेत्यादिना सुखसाध्यलक्षणमुच्यते । कृच्छ्रसाध्यलक्षणं
च सुखसाध्यलक्षणाच्छून्यतायां हेयम् । श्वभयोश्च हेतुलक्षणाणि
त्रिशोधीबीजोष्णानि प्रकरणात् संक्षेपेणेद्दोचन्ते ॥—

निदानदोषतुर्विपर्ययक्रमै-
रुपाचरेत्तं बलदोषकालवित् ॥ १६ ॥

सामान्येन चिकित्सावृत्तमाह—निदानेत्यादि । निदानदि-
क्षिपरीतक्रमैः कर्तुनादिभिरुपाचरेदित्यर्थः । बलदोषकालविरि-
क्षनेन निदानाद्यैर्विपरीता क्रियोषा । बलं तथा दोषमाणा-
दिभिरुभिरं तथा कालं च व्याप्यवस्थासु विदित्वा या पुन्यते
षा कर्तव्येति दर्शयति । निदानेत्यादौ दोषशब्देन मातादोषो
गृह्यन्ते, ऋतुशब्देन च तिस्रः कालः । तेनैव तद्विधि-
वाचकतया बलदोषकालविरिति वचनं न पुनरुक्तम् । अन्ये तु
प्रथमेन दोषशब्देन वृष्यभाद्रप्रदं, द्वितीयेन तु मातादिप्रदं-
मित्याहुः । प्रथमव्याख्याने तु दोषशब्देनैव वृष्यस्यापि दोषा-
पारस्य प्रदं हेयम् ॥ १६ ॥

—२ प्रवर्तरोऽपिपिनागच्छत् इति पा० । २ 'नरुर्गव' इति
पा० । ३ 'सकरोन्' इति पा० । ४ 'इति पा० ।

अधामजं लङ्घनपाचनक्रमै-
र्विशोधनैरुष्यणदोषमाहितः ।
शिरोगतं शीर्षविरचनेरैधो-
विरचनेरुर्ध्वहरेस्तथोर्ध्वजम् ॥ १७ ॥
उपाचरेत् कोहमयं विरुक्षणैः
प्रकल्पयेत् कोहविधिं च रुक्षजे ।
वियद्द्विद्वेऽनिलजे निरुहणं
घृतं तु पित्तानिलजे सत्तिककम् ॥ १८ ॥
पयश्च मूर्च्छारतिदाहतापिते
विशोधनीये तु समूजमिष्यते ।
कफोत्थितं क्षारकहृण्णसंयुतैः
समूत्रतक्रासचयुक्तिभिर्जयेत् ॥ १९ ॥

अधामजमिति अधमदोषजनितम्, अपकृतं च प्रचो दोषाणां
प्रथमदुष्टो भवति । क्रमैरित्युपक्रमैः । अप इति अधोभागं, विरे-
चनैरुपाचरेत् । ऊर्ध्वहरेरिति वमनैः, ऊर्ध्वजमित्यूर्ध्वभागम् ।
सत्तिककं घृतमिति तिष्ठन्व्यघ्रातितं घृतम् । पित्तानिलजे इति
वातपित्तजन्द्रे । मूर्च्छादय इह संजाता यस्य तस्मिन् मूर्च्छार-
तिदाहतापिते । विशोधनीये इति मूर्च्छायुजे एव विशोधनीये ।
समूत्रेत्यादि मूत्रसमभागेस्तक्रासवयोगैः ॥ १७-१९ ॥

प्राग्व्याजानुपं पिशितमचलं शुष्कशाकं नवारं
गौडं पिष्टान्नं दधि तिलकृतं विज्जलं मद्यमन्लम् ।
पाना बहुरं समशनमथो गुर्वसात्म्यं विदाहि
स्वप्नं चारोत्रौ श्वयधुगद्वान्जयेन्मैधुनं च ॥ २० ॥
वातेत्यादिना निदानत्वेनैव प्राग्निरेचानपि महाहत्यावद-
त्वादल्यर्थनिषेधोपदर्शनायमाह । गौडमिति शुद्धिफारं, तस्य
विफारं अप । पाना अङ्कुरितशुद्धयाः । बहुरं शुष्कमावय ।
समशनं पदशपथशोरेकत्रभोजनम् ॥ २० ॥

व्योषं विवृत्तिककरोद्दिणी च
सायोरजस्का त्रिफलासेन ।

पीतं कफोत्थं शमयेत्तु शोफं
गव्येन मूत्रेण हरीतकी च ॥ २१ ॥

हरीतकीनागरदेवदाह
सुखाम्युक्तं संपुननं वै धा ।
सर्वं पिबेन्नित्यं मूत्रयुक्तं
क्षातश्च जीर्णं पयसाऽन्नमद्यात् ॥ २२ ॥

अत्र कफदोषस्य प्रथमं चिकित्सात्वेन व्योषमित्यादिना
कफदोषचिकित्सायाह । सायोरजस्केति अनेन मारितयेवार्थं
अयोरज इच्छन्ति, रसायनेऽपि वृतायोरजस एव प्रयोगीय-
येथात् । अयोरजो न सप्तं ग्रन्थमावम्, अयो इति पुनरिनामं,

१ गन्तारत्न 'अयोविरचनेरुर्ध्वहरेस्तथोर्ध्वजम्' इति पठति,
'ऊर्ध्वं शीर्षमयोविरचनेरुर्ध्वहरेत्', तथाऽप्यःशोषमूर्ध्वविरचनेरुर्ध्व-
हरेत्' इति च व्याख्यानमस्ति । २ 'सकरोन्' इति पठति । ३
प पा० ।

तेनायःप्रयोगेऽल्पमेव लोहं मानानुसारेण ज्ञेयम् । हरीतक्या-
पीनां कल्कः सुजांमुना पेयः । सपुनर्नर्षं वा सर्वमिति हरीत-
क्यादि । त्रिष्वपि वाचादिजेषु । क्षातधैलादिभिर्गिरन्ते उज-
त्वादुक्तसर्वप्रयोगेषु ज्ञेयः ॥ २१-२२ ॥

पुनर्नयानागरमुस्तकल्कान्
प्रस्थेन घोरः पयसाऽक्षमात्रान् ।
मयूरकं मागधिकां समूलां
सनागरां वा प्रपिबेत् सवाते ॥ २३ ॥

वन्तीत्रिष्टुभ्यूपणचित्रकैर्या
पयः शृतं दोषहरं पिबेन्ना ।
द्विप्रस्थमात्रं तु पलाधिकैस्तै-
रर्घ्यावशिष्टं एवने सपित्ते ॥ २४ ॥

सशुण्ठिपीतदुरसं प्रयोज्यं
श्यामोक्षवृकोपणसाधितं वा ।
त्वग्दाहवपीभुमहोपधेयो
गुडचिकानागरदन्तिभिर्वा ॥ २५ ॥

सप्ताहमौष्टं त्वथवाऽपि मासं
पयः पिबेद्भोजनवारिवर्जी ।
गध्यं समूहं महिपीपयो वा
क्षीराशानो मूत्रमथो गवां वा ॥ २६ ॥

तर्कं पिबेद्वा गुरुभिन्नघर्वाः
सव्योपसौधर्वेलमाक्षिकं च ।
गुडाभयां वा गुडनागरं वा
सद्वोपमिन्नामवियद्घर्वाः ॥ २७ ॥

विज्ञातसङ्गे पयसा रसैर्वा
प्राग्भक्तमद्यादुरुवृकतैलम् ।
स्त्रोतोवियन्धेऽग्निरुचिप्रणाशे
मद्यान्यरिष्टांश्च पिबेत् सुजातान् ॥ २८ ॥

पुनर्नपेलादी प्रस्थमानं क्षीरमतिबहुत्वात्तदुर्ध्वशिष्टं पक्त्वा
पेयम् । मयूरकमित्यादावपि पूर्वोक्तोक्तं क्षीरे इत्यमानं च
ज्ञेयम् । पलाधिकैरिति द्विकर्षमानैः । अत्र च भेषजापेक्षया
क्षीरस्य बहुत्वात् सौकक्षीरदानं केचिदिच्छन्ति साधनत्वेन
कर्तव्यमिति, 'यथा कुर्वन्ति स उपायः' (स. अ. २६) इति
वचनात् । पीतद्वैवदाहः । जपयं मरिचम् । भोजनवारिवर्जीति
भोजनं वारि च लक्षयमित्यर्थः । गध्यमित्यादावपि गवां मूत्रमि-
ह्यन्वेन सप्ताहं मासं वेति तथा भोजनवारिवर्जीति चानुवर्तयन्ति ।
घमूत्रमित्यत्र मूत्रसमं क्षीराद्यनमिति सचम्यते ॥ २१-२८ ॥

गण्डीरमह्लातकचित्रकांश्च
ध्योपं विडङ्गं वृद्धतीक्ष्णं च ।
द्विप्रस्थिकं गोमयपायकेन
श्रोणे पचेत् कृषिकमस्तुनस्तु ॥ २९ ॥

त्रिभागशेषं च सुपुतशीतं
द्रोणेन तत् प्राकृतमस्तुना च ।
सितोपलायाश्च शतेन युक्तं
लिते घटे चित्रकपिप्पलीनाम् ॥ ३० ॥

पेक्षायासे स्थापितमादशाहात्
प्रयोजयंस्तद्विनिहन्ति शोफान् ।
भगन्दरार्शःकिमिकुष्ठमेहान्
वैषण्यकाद्यानिलदिकानं च ॥ ३१ ॥

इति गण्डीराधारिष्टः ।

कृषिकमस्तुन इत्यत्र दग्धा सह पयसि पकं वनस्तु तत्
कृषिकमस्तु, केषलस्य दग्धो वनस्तु तत् प्राकृतमस्तु ।
पेक्षायासे इत्यन्तरिक्षे ॥ २९-३१ ॥

काश्मर्यंघात्रीमरिचाभयाक्ष-
द्राक्षाफलानां च सपिप्पलीनाम् ।
शतं शतं जीर्णगुडातुलां च
संक्षुप्य कुम्भे मथुना प्रलिते ॥ ३२ ॥

सप्ताहमुष्णे द्विगुणं तु शीते
स्थितं जलद्रोणयुतं पिबेन्ना ।

शोफान् विचन्धान् कफवातजांश्च
निहन्त्यरिष्टोऽष्टशतोऽग्निरुच्य ॥ ३३ ॥

इत्यष्टशतोऽरिष्टः ।

काश्मर्येलादी उष्णे इत्युष्णच्छले । द्विगुणमिति द्विघटात्,
शीतकाले स्वाभ्यम् । अष्टशत इति षष्ठा काश्मर्यादिसप्तशतं
मिदित्वा कृतत्वाग्नेया ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

पुनर्नवे द्वे च घले सपाठे
वन्तीं गुडुक्षीमथ चित्रकं च ।
निदिग्धकां च त्रिपालानि पक्त्वा
श्रोणावरोधे सलिले ततस्तम् ॥ ३४ ॥

पूर्वा रसं द्वे च गुडात् पुराणा-
तुले मधुमत्वयुतं सुधीतम् ।
मासं निदध्यादृत्वभाजनस्यं
पले यथानां परतस्तु मासात् ॥ ३५ ॥

चूर्णीकृतैरर्षपलांशिकैस्तं
पेक्षत्यनेलामरिचाभ्युलोहेः ।
गन्धान्यितं क्षौद्रपुतप्रदिग्धं
जीर्णं पिबेत् व्याधिवलं समीक्ष्य ॥ ३६ ॥
हृत्पाण्डुरोगं श्वयथुं प्रचुचं
ह्रीदजनराओचकमेदगुल्मान् ।

१ 'क्षुद्रकमानं' इति पा० । २ 'क्षुद्रगुणान् पुराणपुनं तु'
इति पा० । ३ 'शतात्' इति पा० । ४ 'हेमनेलामरिचाभ्युलोहेः'
इति पा० ।

१ 'प्रायस्कमानं' इति पा० । २ 'अजिकमस्तुनस्तु' इति पा० ।

भगन्दरं पद्मजठराणि कासं
श्यासं ग्रहण्यामयकुष्ठकण्डूः ॥ ३७ ॥
शाखानिलं बद्धपुरीषतां च
द्विजां किलासं च हलीमकं च ।
क्षिप्रं जयेत्तूर्णवलायुरोज-
स्तेजोन्वितो मांसरसात्रभोजी ॥ ३८ ॥

इति पुनर्नवाचरिष्टः ।

पुनर्नवे द्वे इत्यादौ प्रलेकं द्रव्याणां द्विपलिकत्वम् । शोण-
वशेषविधानाच्च चतुर्दशैर् जलस्य द्वैयम् । तथा सति चतुर्भागा-
वशेषेण शोणः क्रायो भवति । पत्रे यवानामिति यवराशी, शौद्रघृ-
तप्रविभे कुम्भे कृत्वा मापं स्यान्मिति हेतवः । किंवा शीघ्रघृत-
प्रलिते सुगन्धे भाजने कृत्वा पचेत् । पद्मजठराणीति भेषजा-
त्वात्पौ छिद्रोदकदरी वर्जयित्वा ॥ ३४-३८ ॥

फलत्रिकं दीप्यकचित्रकौ च
सपिप्पलीलोहजो विडङ्गम् ।
चूर्णीकृतं कौडविकं द्विरंशं
शौद्रं पुराणस्य तुलां गुडस्य ॥ ३९ ॥
मासं निदध्याद्भूतभाजनस्थं
यद्येषु तानेव निहन्ति रोगान् ।
ये चाशसां पाण्डुविकारिणां च
मोक्षा हिताः शोफितु तेऽप्यरिष्टाः ॥ ४० ॥

इति त्रिकलाचरिष्टः ।

फलत्रिकमित्यादौ द्विप्रस्थे त्रिकलावीनां चतुर्दशैर् जलं दत्त्वा
यादावशेषः कश्चात् भातवान्तरे दृष्टत्वाग्नेयः । चूर्णीकृत-
मिति कषायार्थं जर्जरीकृतम् । अन्ये तु चूर्ण एव शोणार्थं परं
जलं ददति; किंवा कुडवमातवं चूर्णस्य देयं, तेन द्विरंशं
शौद्रमिति दिक्कृतमिति यावत् ॥ ३९ ॥ ४० ॥

कृष्णा सपाठा गजपिप्पली च
निदिग्धिका चित्रकनागरे च ।
सपिप्पलीमूलरजस्यजाजी-
मुलं च चूर्णं सुपतोवपीतम् ॥ ४१ ॥
हन्यात्रिदोषं चिरजं च शोफं
फल्कश्च भूमिन्महोपघस्य ।
अयोरजस्त्रूपणयावशूफ-
चूर्णं च पीतं त्रिकलारसेन ॥ ४२ ॥

विषम्याये चूर्णं त्रिदोषमिति प्रलेकं मित्रितैर्वा पातादिभि-
र्भेनितमिति हेतवः; न पात्र विदोषत्वात्पाथत्वं युक्तम्
॥ ४१ ॥ ४२ ॥

शाक्ययं स्यात्तृणानि चत्वा-
थयोरजो प्योपफलत्रिके च ।
सपिप्पलीमूलविडङ्गसारं
मुस्त्राजमोदाभरदासपित्तम् ॥ ४३ ॥

फलङ्गकाश्चित्रकमूलपाठे
पट्टाहत्यं सातिविषं पलांशम् ।
सहिष्णुकं त्वणुशुष्कचूर्णं
द्रोणं तथा मूलकशुण्डकानाम् ॥ ४४ ॥
स्याद्भस्मस्तत् सलिलेन साध्य-
मालोड्य थापदनमप्रदणम् ।
स्त्यानं ततः कोलसमां तु मात्रां
कृत्वा सुशुष्कां विधिनोपयुज्यात् ॥ ४५ ॥
ग्रीवोदरश्विन्नहलीमकार्शः-
पाण्ड्यामयारोचकशोषशोफान् ।
विसृचिकाशुल्मगराद्रमरीश्व
सध्वासकासाः प्रणुदेत् सकृष्टः ॥ ४६ ॥

इति क्षारशुद्धिका ।

चत्वारि लवणानि सानुदर्वर्णं शीघ्रंजीवितोषोक्तानि । अणु-
शुष्कचूर्णमिति सूक्ष्मचूर्णं प्राणम् । अत्र जलमानमपि चूर्णचतु-
र्दशैर् देवम् । स्त्वानमिति घनम् ॥ ४३-४६ ॥

प्रयोजयेद्दार्द्रकनागरं वा
तुल्यं शुडेनार्धपलाभिवृद्ध्या ।
मात्रा परं पञ्चपलानि मासं
जीर्णं पयो यूपरसाश्च भक्तम् ॥ ४७ ॥
शुल्मोदरार्शःश्वयधुप्रमेहाज्
श्यासप्रतिद्यालसकाषिपाफान् ।
सक्रामलाशोषमनोविकारान्
कासं कफं चैव जयेत् प्रयोगः ॥ ४८ ॥

आर्द्रकनागरमित्युष्णकनागरम् । अर्धपलानिर्द्विद्वय इह गुड-
नागरान्वा ज्ञेया, अन्यथा केवलार्द्रकस्या पञ्चपलमाने शुडेन
समे दशपलतायां भूरिमात्रतयाऽभिव्यापारिदोषघ्नकरं स्यात् ।
अर्धपलादारभ्य प्रक्षीदिनमर्धपलद्वया दशमिर्दिनेः पचयत्वं
भवति; ततस्तु पञ्चपलस्य चापन्मासमुपयोगः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

रसस्तथैवार्द्रकनागरस्य
पयोऽथ जीर्णं पयसाऽन्नमचात् ।
अतश्चमजे च त्रिकलारसेन
हन्यात्रिदोषं श्वयधुं प्रसद्य ॥ ४९ ॥

इति शिलाजतुप्रयोगः ।

रसस्त्वैवेत्यादौ पूर्वयोगवदर्थवलाभिरिदं गुणशुष्कं चै-
कारि रावं तथैवेति पदेन दृश्यते ॥ ४९ ॥

द्विपञ्चमूलस्य पचेत् कषाये
कंसेऽन्नयानां च शतं गुडस्य ।
लेहे सुसिद्धेऽथ विनीय चूर्णं
प्योपं त्रिसौगन्धमुपासित्ये च ॥ ५० ॥

प्रस्थार्धमात्रं मधुनः सुशोते
किञ्चिच्च चूर्णादपि यावद्दृक्कात् ।
एकामयां प्रादय ततश्च लोहा-
च्युक्तिं निहन्ति श्वयथुं प्रवृत्तम् ॥ ५१ ॥
श्यासन्वरावरोकमेहगुल्म-
ह्रीद्विदोषोदरपाण्डुरोगान् ।
कादर्यामवातावास्तृगन्धपिच-
वैवर्ण्यमूत्रानिलशुक्रदोषान् ॥ ५२ ॥

इति कंसद्वरीतकी ।

द्विपत्रमूलसेलादी निर्दिष्टत्वाद् कंशः काशान्द्रवति, ताव-
न्मान दशमूलं चतुःपट्टिपलं प्राणम् । अन्ये तु द्विपत्रमूलस्य
तुलाकपाये कंशोऽभयानां च शतं गुडस्य इति पठन्ति ।
भ्योपत्रिणांगन्धयोः भ्रानानिर्दिशेन अन्यत्र लेहान्तरोक-
चूर्णमानानुसारेण मानं ज्ञेयम् । अगस्त्यद्वरीतकयां शुद्ध-
लायां पिप्पलीचूर्णरत्ननुष्यमुक्तं, तथा श्ववनप्राये मरुसापि-
काधेनुलायां पिप्पलीचूर्णपलद्वयमुक्तं, तद्विद्वापि शुद्धशते
भ्योपस्य कटुद्रव्यस्य पलचतुष्टयं, तथा श्ववने चातुर्जातकस्य
गन्धार्थस्य पलमुक्तं, तदनुसारेणेदं द्विपलं त्रिणांगन्धम् ।
किञ्चिच्छब्दस्याल्पवचनत्वादोफनागरादिचूर्णादर्थमानं याव-
द्दृक्कस्य ज्ञेयं, केचित्तु किञ्चिच्छब्दं कर्मपर्यायं वदन्ति; तन्ना-
न्तरमत्यादात् । जतुर्कर्मपर्यादात् त्रिषोडशस्यस्य प्रत्येकं कर्मना-
मत्वं, श्युपपयवशास्त्राणां तु प्रत्येकं पलम् । यदुक्तं—“दश-
मूलकपायस्य कंशे पध्याशतं शुश्राव् । तुलां पचेत्ततो दद्याद्
भ्योपक्षारचतुःपलम् । त्रिद्विगुणधस्य कर्पाशं प्रसार्धं मधुजो
दिने” इत्यादि ॥ ५०-५२ ॥

पटोलमूलामरदाहदन्ती-
त्रायनितपिप्पल्यभयाविशालाः ।
यष्ट्याह्वयं तिककरोहिणी च
सचन्दनं स्यान्निशुलानि श्रावी ॥ ५३ ॥
कर्पोन्मितैस्तैः कथितः कपायो
घृतेन पेयः कुडयेन युक्तः १ ३/० १/०
चीसर्पदाहज्वरसन्निपात-
हृष्णाविपाणि श्वयथुं च हन्ति ॥ ५४ ॥

पटोलमूलेलादी काम्बुदम्बप्रसन्नयमष्टगुणजलपरिभाषया
कथनीयं; ततश्चतुर्भागावशेषेण-अद्वयलमानः कृद्राशो भवति ।
उक्तं हि,—“कर्पादी तु पलं यावत् दद्यात्पयोऽशकं जलम् । ततश्च
कुडवं मानतोयमष्टगुणं भवेत्” इति ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

संचिककं धान्ययवाम्यजाजी-
सौचर्चलं त्र्युपणवेतसान्द्रम् ।

वित्वात् फले दाडिमयावशुको
सपिप्पलीमूलमथापि चञ्चम् ॥ ५५ ॥
पिष्ट्वाऽक्षमात्राणि जलाढकेन
पक्त्वा घृतप्रस्थमथ प्रयुज्यात् ।
अशोति गुल्मं श्वयथुं च कृच्छ्रे
निहन्ति वार्ति च करोति दीप्तिम् ॥ ५६ ॥
पिबेद्धृतं चाऽष्टगुणान्मुक्तिञ्चं
सचित्रकक्षारमुदात्वीर्यम् ।
कल्याणकं चाऽपि सपञ्चगव्यं
तिकं महद्वाऽप्यथ तिककं वा ॥ ५७ ॥

सचित्रकेलादी केचित् ‘वित्वात् फलं’ इति पठन्ति; तन्म-
ते विल्लं पलमानं, शेषं तु कार्ष्णिम् ॥ ५५-५७ ॥

शीर्षं घृते चित्रककक्कलिषे
दध्यागतं साधु विमध्य तेन ।
तज्जं घृतं चित्रकमूलगर्भं
तत्रेण सिद्धं श्वयथुघ्नमभ्यम् ॥ ५८ ॥
अशोऽतिसारानिलगुल्ममेहान्-
क्षैतन्निहन्त्यग्निबलप्रदं च ।
तत्रेण चाप्रात् सघृतेन तेन
भोज्यानि सिद्धामथवा पवागुम् ॥ ५९ ॥
इति चित्रकघृतम् ।

दध्यागतमिति दधिभावेन परिणतम् । तत्रेणेति यथोक्त-
विमथनजातेन तत्रेण ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

जीवन्त्यजाजीशट्टिपुष्कराक्षैः
सकारवीचित्रकविल्वमध्वैः ।
सवायशकैर्वदरप्रमाणै-
वृक्षाम्लयुक्ता घृततैलभृष्टा ॥ ६० ॥
अशोऽतिसारानिलगुल्मशोफ-
हृद्रोगमन्दाग्निहिता यवागुः ।
या पञ्चकोटैर्विधिनेव तेन
सिद्धा भवेत् सा च समा तथैव ॥ ६१ ॥
कुलत्थयूपश्च सपिप्पलीको
मौद्गक्ष सऽयूपणयावशुक्रः ।
रसस्तथा सिंक्रिज्जाह्वलानां
सकृर्मगोधाशिलिखिलकानाम् ॥ ६२ ॥
सुवर्चला शुद्धनकं पटोलं
सवायसीमूलकवेत्रनिम्बम् ।
शाकार्थिनां शाकमिति प्रशस्तं
भोज्ये पुराणस्य यथः सशालिः ॥ ६३ ॥

१ ‘ज्वानिकान्निवकाशान्यपाठाः सदीप्यकं श्वयथुनेतत्तत्तत्ताः’ इति
पा० ।

१ ‘अशोति सागानिष्ठगुल्ममेहान्दन्ति दीप्तं च करोति नदिम्’
इति पा० । २ ‘पञ्चमूलैः’ इति पा० ।

जीवन्तीलादी वदरप्रमाणैरिति द्विशापिकेः । विधिनैव वेने-
स्यन वदरमानत्वं द्रव्याणां ज्ञेयम् । सकूर्मैलादी कूर्मविधानं
मत्स्यमांसनिषेधेऽप्यववादरूपं ज्ञेयम् । शालकः शालीसंज्ञः ।
सुनर्चिका सूर्यावर्तः । गृध्रकं रसोनकवहकं; किंवा गृध्रकं
शोभाजनम् । वायसी काकमाची ॥ ६०-६३ ॥

आभ्यन्तरं मेपजमुक्तमेत-
द्विहितं यच्छृणु तद्यथायत् ।
कैहान् प्रवेहान् परिपेचनानि
सेदांश्च वातप्रवलय कुर्यात् ॥ ६४ ॥

शैलेयकुप्रागुदवायकौन्ती-
त्वक्पद्मकैलाभ्युपलाशमुस्तैः ।
प्रियङ्गुधोणैयकहेममांसी-
तालीसपत्रद्रव्यपत्रधान्यैः ॥ ६५ ॥

थीवेष्टकध्यामकपिप्पलीभिः
स्पृहानखैश्चैव यथोपलामम् ।
वातान्वितेऽभ्यङ्गमुशान्ति तैलं
सिद्धं सुपिष्टैरपि च प्रदेहम् ॥ ६६ ॥

जलैश्च वासाकंकरञ्जशिंशु-
कादमर्यपत्राजंकेजैश्च सिद्धैः ।
सिन्धो मुद्गैश्च रघितप्ततोयैः
ज्ञातश्च गन्धैरनुलेपनीयः ॥ ६७ ॥

पैठेलेलादी तैलं सिद्धं सुपिष्टैरिति शैलेयादिभिः सुपिष्टैस्तैलं
सिद्धमिति वदन्ति; तथा तैरेव सुपिष्टैः प्रदेहं कथयन्ति । रविणा
सूर्येण तप्ततोयैः ज्ञातो गन्धैरनुर्वादिभिरनुलेपनीयः ॥ ६४-६७ ॥

सचेतसाः क्षीरवतां द्रुमाणां
त्वचः समञ्जिष्ठलतामृणालाः ।
सचन्दनाः पद्मकपालकौ च
पैचे प्रदेहस्तु सतैलपाकः ॥ ६८ ॥

आकस्य तेनाभ्यु रघिप्रतप्तं
सचन्दनं साभयपत्रकं च ।
स्नाने हितं क्षीरवतां कपायः
क्षीरोदकं चन्दनलेपनं च ॥ ६९ ॥

सचेतसा इत्यादिना पैचे प्रदेहमाह । क्षीरिद्रुमा अश्वत्थादयः ।
पठेत्पाक इति मञ्जिष्ठारिभिरैव पापकञ्जेन केहः पक्वः ।
सचन्दनमित्यादी अभयशुक्लीम् ॥ ६८ ॥ ६९ ॥

कफे तु कृष्णासिकतापुराण-
पिण्याकश्चिमुत्थगुमाप्रलेपः ।
कुलः यशुष्ठीजलमूत्रसेक-
अप्यनुगन्ध्यामनुलेपनं च ॥ ७० ॥

१ 'जलेत्परेऽप्यनुलेपनं' इति पा० । २ 'सिद्धं कनोभे' इति पा० ।

विभीतकानां फलमध्यलेपः
सर्वेषु दाहार्तिहरः प्रदिष्टः ।
यष्ट्याहमुस्तैः सकपित्यपत्रैः
सचन्दनेस्तरिपडकासु लेपः ॥ ७१ ॥

रासावृषार्कत्रिफलाविडङ्गं
शिशुत्वचो मृषिकपर्णिका च ।
निम्बार्जकौ व्याघ्रनखः सडूर्वा
सुयर्चला तिरुकरोहिणी च ॥ ७२ ॥

सकाकमाची गृहती सकुप्रा
पुनर्नवा चित्रकनागरे च ।
उन्मर्दनं शोफिषु मूत्रपिष्टं
शस्तस्तथा मूलकतोयसेकः ॥ ७३ ॥

पिक्ता बाहुकः विप्रोत्सवः । अजुलेपनं ज्ञानानन्तरजु-
लेपनम् । तपिष्ठाकचित्ति दाहादियुक्तपिष्ठाद्यु । रात्रेला-
दिना सर्वशोथेपूनर्दनवैकी द्रव्ये । व्याघ्रनखं नखी । मृषि-
कर्णौ पुत्रभ्रेणीति स्थाता ॥ ७०-७३ ॥

शोफास्तु गाधायवयाधिता ये
ते स्यान्द्रव्याकृतिनामभेदात् ।
अनेकसंख्याः कतिचिच्च तेषां
निदर्शनार्थं गंदतो निबोध ॥ ७४ ॥

शोफास्तिवत्यादि । स्यान् गव्यादि, कृष्या रषादयः, आह-
तिराद्यारो रीर्धन्नादिः, नामनेदस्तु श्ल्याक्षिपु विस्त्रेणो-
जोऽपि 'कण्ठशाक' इत्यादिना लेशेनाभिहितः; एवं स्याना-
दिभेदकृतादतिबहुस्याद्द्रव्यसंख्या ज्ञेया इति योज्यम् ॥ ७४ ॥

दोषाश्रयः सैः कुपिता निदानैः
कुर्वन्ति शोफं शिरसः सुधोरम् ।

शिरसः सुधोरमिखन लक्षणं त्रिशेकृतं, नाम च 'शिर-
शोप' इति विज्ञेयं, तन्नान्तरेऽप्यसुधोरीर्ष इत्युक्तः ॥—

अन्तर्गले शुर्पुरिकान्वितं च
शालूकमुच्छ्वासनिरोधकारि ॥ ७५ ॥

शुर्पुरिकान्वितमिति शुर्पुरकारणत्वेन वेदनया या
सुक्ष्म ॥ ७५ ॥

गलस्य सन्धौ चित्तुके गले च
सदाहरामः श्वसनासु चोपमः ।
शोफो भ्रूयार्तिस्तु विडालिकार्कं स्या-
न्नन्याद्रलं चैत्रलयीकृता सा ॥ ७६ ॥

गलस्य संघान्ति गल्यदनसन्धौ । श्वसनासिद्धि श्वासश्च
नासीयु । विडालिकायां त्रिशोपायः कारणत्वेनानुपवर्ते ।

१ 'शोप' इत्यस्य अर्थः श्वसनासिद्धि श्वासश्च
नासीयु । विडालिकायां त्रिशोपायः कारणत्वेनानुपवर्ते ।
२ 'श्वसनासिद्धि श्वासश्च' इति पा० । ३ 'रसज्ञोऽसुधोरी' इति गङ्गापत्रसंज्ञं
पाठः । ४ 'विडालिका' इति पा० ।

बलवीकृता सेति कृत्स्नगलवेष्टकत्वेन बलयाकारा स्यात् । सुश्रु-
तेऽप्युक्तम्—“तं सर्वथैवाप्रतिवर्षवीर्यं विवर्जनीयं बलयं
वदन्ति” (सु. नि. अ. १६) इति । इयं च त्रिदोषजाऽपि
रकपित्ताधिक्या हेत्या ॥ ७६ ॥

स्यात्तालुविद्रव्यपि दाहराग-
पाकान्वितस्तालुनि सा त्रिदोषात् ।
जिह्वोपरिष्ठाद्रुपजिह्विका स्यात्
कफादधस्तादधिजिह्विका च ॥ ७७ ॥
यो दन्तमांसेषु तु रक्तपित्तात्
पाको भवेत् सोपकुशः प्रदिष्टः ।
स्याद्दन्तविद्रव्यपि दन्तमांसे
शोफः कफाच्छोणितसंचयोत्थः ॥ ७८ ॥

उपजिह्विकेद्दि त्रिशोबीशोकाऽपि तत्रातृकापिजिह्विकाप्रसं-
गेनोच्चा ॥ ७७ ॥ ७८ ॥

गलस्य पार्श्वं गलगण्ड एकः
स्याद्गण्डमाला धनुमिस्तु गण्डैः ।
साध्याः स्मृताः पीनसपार्श्वशूल-
कासज्वरच्छर्दिद्युतास्त्वसाध्याः ॥ ७९ ॥
तेषां सिराकायशिरोविरेका
धूमः पुराणस्य घृतस्य पानम् ।
स्याल्लङ्घनं पक्रमवेषु चापि
प्रयर्पणं स्यात् फयलप्रहृद्य ॥ ८० ॥

साध्याः स्मृता इत्यादि । पीनसादिरहिताः साध्याः । साध्या-
साध्याविभागादिभेदाः शिर.शोधादिषु सर्वेष्वेव हेत्याः । सिरा
इति सिराम्यधः । विशेषचिकित्सा तु सुश्रुते प्रतिपत्तव्या
॥ ७९ ॥ ८० ॥

अङ्गैकदेशेष्वनिलादिभिः स्यात्
स्वरूपधारी स्फुरणः सिरासिः ।
ग्रन्थिसंद्धान्मांसभवस्त्यनर्ति-
मंदोभवः स्निग्धतमश्चलश्च ॥ ८१ ॥
संशोधिते स्वेदितमद्मकाष्ठैः
साङ्गुष्ठदण्डैर्विलयेदपक्रमम् ।
विपाच्य चोद्भूत्य निषकृ सकोशं
श्लेष्मण दग्ध्वा यणपचिक्रिसेत् ॥ ८२ ॥
अदग्ध इंपव् परिशेषितश्च
प्रयाति मूयोऽपि शनैर्विबुद्धिम् ।
तस्मादशेषः कुशलैः समन्ता-
च्छेद्यो भवेद्वीक्ष्य शरीर्यदेशान् ॥ ८३ ॥
शेषे कृते पाकचयेन शीर्षा-
त्ततः क्षतोत्थः प्रसरेद्विषयः ।
च. सं. ६३

उपद्रवं तं प्रविचार्य तज्ज-
त्तैर्मंपजैः पूर्यतेर्यथोक्तैः ॥ ८४ ॥
निर्धारयेदादित एव यज्ञा-
द्विधानवित् स्वस्वविधिं विधाय ।
ततः क्रमेणास्य यथाविधानं
ग्रणं यणशस्यरया चिक्रिसेत् ॥ ८५ ॥
विवर्जयेत् कुक्ष्युदराश्रितं च
तथा गले मर्मणि संश्रितं च ।
स्थूलः खरश्चापि भवेद्विषय्यो
यश्चापि बालस्यधिराबलानाम् ॥ ८६ ॥

अङ्गैकदेशेलादिना प्रन्थीनाह । स्वरूपधारीति वार्येन वात-
लक्षणधारी, पित्तेन पित्तलक्षणधारी, कफेन कफलक्षणधारी
च । ग्रन्थिसंज्ञा प्रन्थ्याकारत्वं दर्शयति । स्फुरणो वैपमान
इत्यर्थः । मेशोभवोऽनर्तिर्भवति । महान् ग्रन्थिसंज्ञोभवो भवति ।
संशोधिते इति कृतशोधने पुरुषे । विलयेदिति विम्लापयेत् ।
सकोशमिति कोशवहितसुक्ष्म ततो दग्ध्वा यणपचिक्रि-
त्सेत् । असम्पन्द्गणे परितोषिते च प्रन्थो दोषमाह—अदग्ध
इत्यादि । सौमंपजैरिति विचर्पमंपजैः । विवर्जयेदिलादिनाऽसा-
ध्यग्रन्थिसंज्ञानाह ॥ ८१-८६ ॥

ग्रन्थ्यर्बुदानां च यतोऽविशेषः
प्रदेशहेत्वाकृतिदोषदूष्यैः ।
ततश्चिक्रिसेद्भिन्नगवुदानि
विधानविद्ग्रन्थिचिक्रिसेत्तेन ॥ ८७ ॥

अर्बुदचिक्रिवातिदेशार्थमाह—ग्रन्थ्यर्बुदानामिलादि । अवि-
शेष इव अविशेष इह हेत्यः । सुश्रुतेऽप्यर्बुदलक्षणमुक्तं—
“गात्रप्रदेशे क्वचिदेव दोषाः संसृष्टता मांसमभिप्रक्ष्य ।
तत्तं स्थिरं मन्दकनं महान्तमनल्पमूलं चिरद्व्यपाकम् ॥
कृदन्ति मांसोच्छ्रयमभ्यगार्थं तदुर्बुदं धातुविशो वदन्ति” (सु.
नि. अ. ११)—इति; तस्माद् लोकविशेषे सत्यपि सान्ना-
पविशेषाद्ग्रन्थिविशेषपिक्रिसेवातिदिश्यतेऽर्बुदे ॥ ८७ ॥

ताद्या सशूला पिडका भवेद्या
सा चालजी नाम परिश्रुतामा ।
शोफोऽर्शतश्चर्मनपान्तरे स्या-
न्मांसाद्यर्बुदो भृशशीघ्रपाकः ॥ ८८ ॥
ज्वरान्विता बहुणकसजा या
यतिर्निरर्तिः कठिनायता च ।
यिदारिका सा कफमाद्यताभ्यां
तेषां यथादोषमुपक्रमः स्यात् ॥ ८९ ॥

१ 'सौमंपजैः' इति पा० । २ अदग्धपंशोका नेतुश्चिद् पुस्त-
केन पठ्यते । ३ 'अपरिशोधिते' इति पा० । ४ 'पौगः धृतः'
इति पा० ।

विद्यावचनं पिण्डिकयोपनाहः
पकेषु चैव व्रणवचिकित्सा ।

पर्यन्तवान्तर इति नर्मनखसंधौ । विदारिकेह कफवाता-
भ्यामुच्यते, सुधुते विदारिका "सर्वजां सर्वलक्षणाम्" (सु. नि.
ब. ११) इति पठिता, तेनेदामि कफवाताभिका हीनपिप्ता च
विद्येया । वेपामिलनेन धलज्यस्रतविदारिकारोगान् प्रत्यवमृ-
शति । विद्यावचनमिति रक्तविद्यावचनम् । पिण्डिकयेति पिण्डि-
काखेदेन ॥ ८७ ॥ ८९ ॥—

विस्फोटकाः सर्वशरीरगास्तु
स्फोटकाः सप्रागज्वरतर्पयुक्ताः ॥ ९० ॥

यज्ञोपवीतप्रतिमाः प्रभूताः
पित्तानिलाभ्यां जनितास्तु कक्षाः ।
पाश्चात्पराः स्युः पिडकाः प्रकीर्णाः
स्थूलाणुमध्या अपि पित्तजास्ताः ॥ ९१ ॥

धुद्रप्रमाणाः पिडकाः शरीरे
सर्वोद्भवाः सज्वरदाहवृष्णाः ।
कण्डूयुताः सारचिसप्रसेका
रोमान्तिकाः पित्तकफात् प्रदिष्टाः ॥ ९२ ॥
याः सर्वगात्रेषु मसूरमात्रा
मसूरिकाः पित्तकफात् प्रदिष्टाः ।
षीसर्पशान्त्यै विहित्वा क्रिया या
तां तेषु कुष्ठे च हित्वा विदध्यात् ॥ ९३ ॥

स्फोटा इह कक्षोक्तस्फोटाधिरुष्यायिनः (?) । यज्ञोपवीत-
प्रतिमा इति यज्ञोपवीतव्याप्यस्थानमात्रव्यापकाः स्फोटा एव ।
कक्षा इति कक्षाशब्दाख्याः । प्रकीर्णा इति बहुविधजातिकाः ।
विसर्पेत्यादौ तेष्विति विस्फोटकक्षामसूरिकाद्वयेषु विदारिका-
न्तरोक्तैष्विषयैः ॥ ९०—९३ ॥

प्रभोऽनिलाद्यैर्वृषणे स्वलिङ्गे-
रन्त्रं निरेति प्रविशेन्मुहुश्च ।
मूत्रेण पूर्णं स्रुद् मेदसा चेत्
जिग्धं च विद्यात् फटिनं च शोथम् ॥ ९४ ॥
विरचनान्यङ्गनिरुद्धलेपाः
पकेषु चैव व्रणवचिकित्सा ।
स्योन्नप्रसेकः कफजं विपाठ्य
विशोध्य सीव्येद्भ्रणवच पकम् ॥ ९५ ॥

प्रभ इत्यादौ वृषणे इति पातावेकवचनं, तेन वृषणयोरपि मह-
णम् । स्वलिङ्गेरिति वातादिलिङ्गेः । वातलिङ्गेन वातिकः, पित्त-
लिङ्गेन पित्तकः, कफलिङ्गेन कफजो प्रभो ज्ञेय इत्यर्थः । अत्र

सुद्भिरेति स्वस्थानाद् वृषणं प्रविशेचेति अत्रवृद्धिलक्षणम् ।
मूत्रेण तु यद्गर्भं तत् पूर्णं स्रुद् च भवति । मेदसा तु कृतं जिग्धं
फटिनं च । एवं पद्भिधो मूत्र उक्तः । सुधुते तु रणजोऽपि
मूत्र उक्तः, स इह पित्तजे एवान्तर्भावनीयः । विरचनेत्यादिना
सामान्यचिकित्सासूत्रमाह । कफजानां वैशेषिकी चिकित्से-
च्यते—विपाठ्य विशोध्य च सीव्येद् विपकं मूत्रं, व्रणवचो-
चरेदिति भावः ॥ ९४ ॥ ९५ ॥

किंम्यस्त्रिसूक्ष्मक्षणनव्यवाय-
प्रवाहणान्युत्कटकाश्वपृष्टैः ।
गुदस्य पार्श्वे पिडका भृशार्तिः
पकप्रभिन्ना तु भगन्दरः स्यात् ॥ ९६ ॥
विरचनं चैषणपाटनं च
विशुद्धमार्गस्य च तैलदाहः ।
स्यात् क्षारसूत्रेण सुपाचितेन
छिन्नस्य चास्य व्रणवचिकित्सा ॥ ९७ ॥

किंम्यस्त्रोत्थादिना भगन्दरे पश्चविधमपीह संक्षेपात् सामा-
न्येनाह । एषणं खलाकया गत्यवैक्षणम् । क्षारसूत्रेण सुपाचि-
तेन छिन्नस्येखलेन शस्वतन्त्रोक्तं क्षारसूत्रविधानं दर्शयति; प्र-
यत्स्विह पराधिकारत्वेन न कृतः; सुपाचितेनेति सम्यक्वि-
चित्तक्षारेण ॥ ९६ ॥ ९७ ॥

जङ्घासु पिण्डीप्रपदोपरिष्ठात्
स्याच्छीपदं मांसकफाक्षदीपात् ।
सिराकफप्रभ्र विधिः समग्र-
स्तत्रेच्यते सर्पपलेन च ॥ ९८ ॥

जङ्घासिति बहुवचनं व्यतयपेक्षया; किंवा बहुवचनेन जङ्घा-
दिपिबलादिषुदलोपो ज्ञेयः । उक्तं हि—“शिशोऽङ्गनासासि-
केदिवाहुः” इत्यादि । तथाहि पुच्छजयतः—“मीवावंक्षण-
होष्ठशब्दकण्ठकथयम् । श्वीपदं मांसमेदोभ्यां विपाद्य” इति ।
पिण्डीति मांसपिण्डी । प्रपदं पादाग्रम् ॥ ९८ ॥

मन्दास्तु पित्तप्रवलाः प्रदुष्टा
दोषाः सुतीव्यं तनुरक्तपाकम् ।
कुर्वन्ति शोथं ज्वरतर्पयुक्तं
विसर्पणं जालकगर्दभात्यम् ॥ ९९ ॥
विलङ्घनं रक्तविमोक्षणं च
विरुक्षणं फायविशोधनं च ।
धात्रीप्रयोगान् विशिष्यान् प्रदेहान्
कुर्व्यात् सदा जालकगर्दभस्य ॥ १०० ॥

१ 'स्फोटाः सदाहा ज्वरतर्पयुक्ताः' इति पा० । २ 'कक्षा' इति
पा० । ३ 'वाटा' इति पा० । ४ 'हृदे' इति पा० । ५ 'स्योन्न-
प्रसेकजं' इति पा० ।

१ 'मूत्रमेदकफजानां' इति पा० । २ 'जनेरुषादिक्षणनव्यवाय'
इति पा० । ३ 'सुपाचितस्य भिन्नस्य' इति पा० । ४ 'जङ्घा-
पिण्डीषु पदोपरिष्ठात्' इति पा० ।

मन्दा इत्यादौ मन्दा इत्यल्परुद्धाः; मन्दा इति बहुवचनं व्यक्त्यपेक्षया । पित्तं प्रयत्नं येषां ते पित्तप्रवलाः । तदु-
रक्षणाको यस्मिन् तत् तदुरक्षणाकं; सुधुते हि अपाकशब्देन
इयत्पाक उक्तः “अपाकः ध्वयधुः पित्तात्त्व हेयो जात-
गर्दभः” (सु. नि. अ. १३) इति । रक्तस्य पाकेन युक्तं
रक्तपाकं, नतु रक्तवर्णमात्रम् ॥ १९ ॥ १०० ॥

एवंविधांश्चाप्यपरान् परीक्ष्य
शोयप्रकाराननिलादिलिङ्गैः ।
शान्तिं नयेद्दोषहरैर्यथास्व-
मालेपनच्छेदनमेददाहिः ॥ १०१ ॥

अत्रातुशोयप्रकारसंग्रहार्थमाह—एवंविधानिलादि १०१

प्रायोऽभिघातादनिलः सरकः
शोथं सरागं प्रकरोति तद्यः ।
वीसर्पनुन्मासुतस्कनुच
कार्यं विपन्नं विपजे च कर्म ॥ १०२ ॥

आगन्तुशोयचिकित्सायाह—प्राय इत्यादि । विपजे शोथे
इति संबन्धः ॥ १०२ ॥

तत्र श्लोकः ।

त्रिविधस्य दोषमेदात् सर्वाधीयवगमात्रमेदाच्च ।
श्वययोर्द्विविधस्य तथा लिङ्गानि चिकित्सितं चोक्तम् ।

इत्यग्निवेशश्रुते तन्ने चरकप्रतिसंस्कृते श्वयधु-
चिकित्सितं नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

संग्रहे सर्वाधीयवगमात्रमेदाच्च त्रिविधस्येति संबन्धः ।
द्विविधस्येति निजगन्तुभेदेन ॥ १०३ ॥

इति श्रीचक्रपाण्डितविरचितयां चरकतात्पर्यटीकाया-
मायुर्वेदवीपिकायां शोयचिकित्सितं नाम
द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

त्रयोदशोऽध्यायः ।

अथात् उदरचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानाश्वेयः ॥ २ ॥

शोथभेदात्तदुदरस्य शोयचिकित्सानन्तरमुदरचिकित्सितमु-
च्यते ॥ १ ॥ २ ॥

सिद्धविद्याधराकीर्णं कैलासे मन्दमोषमे ।
तथ्यमानं तपस्तीर्थं साक्षादर्द्धमिच स्थितम् ॥ ३ ॥

आयुर्वेदविदां श्रेष्ठं भिपग्विद्याप्रयत्नकम् ।
पुनर्वर्षं जितात्मानमग्निवेशोऽसवीद्वचः ॥ ४ ॥

१ 'त्रिविधस्य' इति पा० ।

भगवन्पुनर्वर्षः खैर्दृश्यन्ते ह्यर्दिता नराः ।
शुष्कयक्राः दुर्शीर्गात्रैराध्मातोदरकुक्षयः ॥ ५ ॥
प्रनष्टान्निवलाहाराः सर्वचेष्टासनीश्वराः ।
दीनाः प्रतिक्रियाभावाच्च हृतोऽसूननाथवत् ॥ ६ ॥
तेषामायतनं संख्यां प्राप्रूपाकृतिमेपजम् ।
यथावच्छ्रोतुमिच्छामि गुरुणा सम्यगीरितम् ॥ ७ ॥
सर्वभूतहितायार्थः क्षिप्येणैवं प्रचोदितः ।
सर्वभूतहितं चाभयं व्याहर्तुमुपचक्रमे ॥ ८ ॥

आयुर्वेदविद्यामिति भिपग्वेदविद्याम् । दुःखैरिति दुःखका-
रणैः । तेषामिति उदरानाम् । आयतनमिति कारणम् । संख्या च
यद्यपि रोगाधिकारे ‘अष्टाशुदराणि’ (सु. अ. १९) इत्यनेनोक्ता,
तथाऽपि गुल्मकृद्गोः संख्यातिक्रमदर्शनात् पुनत्र संख्याप्रश्नः;
किंवा प्रकरणागतत्वात् संख्योक्ताऽपि पुनरुच्यते ॥ ३-८ ॥

अग्निदोषान्मनुष्याणां रोगसङ्गाः पृथग्विधाः ।
मलवृद्ध्या प्रवर्तन्ते विशेषेणोदराणि तु ॥ ९ ॥
मन्वेऽग्नौ मलिनैर्मुकैरपाकाद्दोषसंचयः ।
प्राणान्ग्यपानान् संदूष्य मार्गाशुक्लाऽधरोत्तरान् १०
त्यङ्गान्सान्तरमागम्य कुक्षिमाध्मापयन् भृशम् ।
जनयत्युदरं तस्य हेतुं शृणु सलक्षणम् ॥ ११ ॥

अग्निदोषोऽग्नाग्निमान्द्यमेव विवक्षितं; तस्यैवोदरकारणदोष-
प्रयक्तुत्वमुक्तम्—“बर्षालाभिबले क्षीणे कुम्भन्ति पवनादयः”
(सु. अ. ६) इति । मला वातादयः पुरीषादयश्च । मलिनैरिति
दोषकारकैर्विहृद्वाहारादिति । यद्यपि मन्दाग्निस्त्वमलिनाश्रयोः,
प्रत्येकमपि दोषत्रयकर्तृत्वमुक्तं, तथाऽपीदोषमयजनकत्वेन
प्रकर्षो दृश्यते, अत एव च प्रकर्षार्थं ‘संचय’ इति सपूर्वं कृत-
वान् । प्राणैत्यादौ पुनरग्निदूषणामिधानेन मन्दस्य यथैः पुन-
दोषकृतं नितरं मान्यं दर्शयति । दोषसंचयकृतेन वायुना
प्राणान्वायोर्युत्थणमभिरुद्धमेव; यतो वायुनाऽपि वायुदुष्टिमे-
वलेव । त्वच्चासान्तरमिति त्वच्चासमध्यम् ॥ ९-११ ॥

अत्युष्णलवणक्षारविदाह्यम्लगराशानात् ।
मिथ्यासंसर्जनादूक्षविच्छाशुचिभोजनात् ॥ १२ ॥
ग्रीवाशोऽग्रहणीदोषकर्शनात् कर्मविभ्रमात् ।
क्षिप्रानामप्रतीकाराद्ग्रीव्यादेगविधारणात् ॥ १३ ॥
श्रोतसां दूषणादामात् संशोभादतिपूरणात् ।
अशौचालक्षणेऽर्धोधादत्रस्कृदनमेदनात् ॥ १४ ॥
अतिसंस्रितदोषाणां पापं कर्म च कुर्वताम् ।
उदराण्युपजायन्ते मन्दाग्नीनां विशेषतः ॥ १५ ॥

अत्युष्णैत्यादिना हेतुमाह । कर्मविभ्रमादिति भ्रमनाशनाम-
सम्यक्करणत्वात् । क्षिप्रानामप्रतीकारादिति ग्रीवादिरोगैः क्षिप्रानाम-
प्रतिक्रिययेत्यर्थः । शोषनादुत्पत्तिः शोषस्य प्रतिक्रियामायेना-

सुवर्तनात् । आमादिति आमासुबन्धात् । पापं कर्म च कुर्वता-
मिहनेनास्य महादुःखरूपस्य प्रबलवर्षजन्यतामाह । मन्दा-
मीमां विज्ञेयत इति अत्यन्तोपहतामीनाम् ॥ १२-१५ ॥

क्षुधाशः स्वाद्वतिस्त्रिगुधुर्धनं पच्यते चिरात् ।
भुक्तं विद्वहते सर्वं जीर्णाजीर्णं न वेत्ति च ॥ १६ ॥
सहते नातिसौहृद्व्यमीपच्छोफश्च पादयोः ।
श्वश्रुद्वलक्षयोऽल्पेऽपि व्याथामे श्वाससृच्छति १७
वृद्धिः पुरीषेनचयो रूक्षोदावर्तहेतुका ।
वस्त्रिसन्धौ रुगाग्धानं वर्धते पाठ्यतेऽपि च ॥ १८ ॥
आतन्यते च अठरमपि लघ्वल्पभोजनात् ।
राजीजन्म वलीनाश इति लिङ्गं भविष्यताम् ॥ १९ ॥

क्षुधाश इत्यादिना पूर्वरूपाभिधानम् । स्वादादीनां यद्यपि
कटुकाशपेक्षया विरैषैव पाको भवति, तथाऽपीह चिरादिति
पदेनात्यर्थं चिरादित्यभिधीयते । जीर्णाजीर्णं न वेत्ति चेति
षाण्डिन्याज्येयम् । 'रूक्षोदावर्तहेतुका' इत्यत्र 'वस्योदावर्त-
हेतुका' इति वा पाठः । वस्त्रिसन्धाविति वस्त्रिना समं यत्र
शरीरितरदेशसम्बन्धन । आतन्यते इति विलीयते । राजी
व्यक्तं चिरात् ॥ १६-१९ ॥

रूक्षा श्लेष्मानुवाहीनि दोषाः स्रोतांसि संचिताः ।
प्राणाययपानान् संदूष्य जनयन्त्युदरं नृणाम् ॥ २० ॥
कुक्षेराग्धानमाटोपः शोफः पादकरस्य च ।
मन्दोऽग्निः श्लेष्मणगण्डत्वं काश्यं चोदरलक्षणम् २१
पृथग्दोषैः समस्तैश्च वृद्धिवद्वक्षतोदकैः ।
संभवन्त्युदराण्यष्टौ तेषां लिङ्गं पृथक् शृणु ॥ २२ ॥

रूक्षत्वादिना चतुर्णां दोषजन्यानामुदरणा सामान्यात् संप्रा-
प्तिमाहः 'पूर्वं वा संप्राप्तिरूक्षा सा सर्वोदराणाम्' इत्येकं वदन्ति;
रूक्षत्वादिना पूर्वं संप्राप्त्यनुकूलं श्लेष्मानुवाहिस्रोतोदुष्टिरूपस्या-
भिधानादीनदक्षयमित्यन्वे । 'सिद्धवद्वक्षतोदका मेदोमूलं रोम-
कृपाथ, उदकवद्वक्षतोदकां ताडु मूलं क्रोम च' (त्रि. अ. ५)
इत्यनेन भेद उक्तो ज्ञेयः । उदराणां सामान्यरूपमाह-कुक्षीरि-
त्वादि । मन्दोऽग्निर्यद्यपि कारणं, तथाऽप्यत्र मन्दाग्निरिदं
लक्षणे ज्ञेयः । श्लेष्मणगण्डत्वमिति मद्यणकपोलत्वम् । तेषां
लिङ्गमित्यत्र लिङ्गचन्देन मध्यमाणहेतुसंप्राप्ति अपि व्याधि-
ममकृतया संशुद्धीये ज्ञेये । इह संप्राप्तिः कारणानि वा एक-
स्यानि विशेष्यस्यैव, तेन न सर्वसाधारणोक्तहेतुसंप्राप्त्या पुन-
रुक्तत्वम् ॥ १०-२२ ॥

रूक्षास्वभोजनायास्त्वेषोवाप्यवर्तकरांशैः ।
पायुः प्ररूपितः कुक्षिद्वस्त्रिगुवमार्गम् ॥ २३ ॥

हत्वाऽग्निं कफमुद्भूय तेन रुद्धगतिस्ततः ।
वाचिनोत्युदरं जनतोस्त्वद्व्रांसान्तरमाश्रितः ॥ २४ ॥

तस्य रूपाणि—कुक्षिपाणिपाद्बुपणश्वयथुः, उद-
रविपाटनम्, अनियतौ च वृद्धिहासौ, कुक्षिपाथ-
शूलोदावर्ताङ्गमर्दपर्वमेदशुष्ककासकाश्यदौर्बल्या-
रोचकाविपाकाः, जघोगुत्वं, वातवर्चोमूत्रसङ्गः,
श्यावारूपात्वं च नखनयनवदनत्वञ्चवर्चसाम्,
अपि चोदरं तन्वसितराजीसिरासंततम्, आहृत-
माभ्मातद्वतिशब्दवद्भवति, वायुश्वोर्ध्वमधस्तिर्यक्
च सशूलशब्दश्चरति, एतद्व्रातोदरमिति विधात् २५

कर्षणेति कृत्वाकारणैर्लङ्कारिभिः । गुदस्य मार्गं
गुदमार्गः । कफमुद्भूयेत्यत्र कफस्याप्रधान्यं, तेन कफेनोद-
रव्यपदेशोऽप्राप्तमीचीन इति दर्शयति । अनियतौ च वृद्धि-
हासौ 'उदरस्य' इति शेषः । अविता राप्यः सिरास्य तानिः
सततं न्यासम् । आभ्मातद्वतिशब्दवदिति वातपूर्णचर्मगन्ध-
वत् ॥ २३-२५ ॥

कटुमूललवणात्युष्णतीक्ष्णान्यातपसेवनैः ।
विदाह्यध्यशानाजीर्णैश्चायु पित्तं समाचितम् ॥ २६ ॥
प्राप्यानिलकफौ वृक्षा मार्गमुन्मार्गमास्थितम् ।
निहन्त्यामाशये वार्द्धिं जनयत्युदरं ततः ॥ २७ ॥

तस्य रूपाणि—दाहश्चरुष्णामूर्च्छातीसार-
भ्रमाः, कटुकास्यत्वं, हरितहारिद्रत्वं च नखनयनव-
दनत्वञ्चश्वचर्चसाम्, अपि चोदरं नीलपीतहारिद्र-
हरिताम्रराजीसिराचनद्धं, दहते, दूष्यते, धूप्यते,
ऊमाप्यते, स्थित्यते, क्रियते, मृदुस्पर्शं, क्षिप्रपाकं
च भवति; एतत् पित्तोदरमिति विधात् ॥ २८ ॥

कटुत्वादिना पित्तोदरमाह । अत्रापि अनिलकफानुप्रधानौ,
पित्तं तु प्रधानम् । निहन्त्यामाशये वह्निसिलनेन स्थानान्तर-
स्थथावलिभवं कृत्वा । हरिद्रं हरिद्रामम् । दूष्यत इति
व्यप्यते । धूप्यत इति धूमनिव उन्नमति । ऊमाप्यत इति पार्थ-
स्येनैव वह्निना दहते । स्थित्य इति पर्याप्तं भवति ।
क्षिप्रपाकं भवतीति क्षीप्रपाकाज्जोदरतां वाति ॥ २६-२८ ॥

अव्यायामविद्यासमस्याद्वतिस्त्रिगुपिच्छिलैः ।
दधिदुग्धौदकानूपमांसैश्चाप्यतिसेवितैः ॥ २९ ॥
कुक्षेन श्लेष्मणा स्रोतःस्नानृतेष्वावृत्तोऽनिलः ।
तमेव पीडयन् कुर्यादुदरं चहिरत्रगः ॥ ३० ॥

तस्य रूपाणि—गौरवारोचकाविपाकाङ्गमर्दाः,
सुप्तिः, पाणिपाद्मुष्कोदशोफः, उल्हेशनित्राकास-
श्वासाः, शुक्रत्वं च नखनयनवदनत्वञ्चधूमवर्च-

साम्, अपि चोदरं शुक्लराजीसिरासंततं, गुरु,
स्तिमितं, स्थिरं, कठिनं च भवति; एतच्छूष्मो-
दरमिति विद्यात् ॥ ३१ ॥

अभ्यायमेत्यादिना क्लोदरमाह । बहिरघ्न इति अत्रा-
द्वाह्वगः ॥ २९-३१ ॥

दुर्बलाग्नेरपथ्यामविरोधिगुरुभोजनैः ।
खीदत्तैश्च रजोरोमविण्मूत्रास्थिनखादिभिः ॥ ३२ ॥
यिवैश्च मन्दैर्घाताघाः कुपिताः संचयं प्रयः ।
शनैः कोष्ठे प्रकृवंन्तो जनयन्त्युदरं नृणाम् ॥ ३३ ॥

तस्य रूपाणि—सर्वेषामेव दोषाणां समस्तानि
लिङ्गान्युपलभ्यन्ते, वर्णाश्च सर्वे नपादिषु, उदरमपि
नानावर्णा राजीसिरासंततं भवति; एतत् सन्निपातो-
दरमिति विद्यात् ॥ ३४ ॥

दुर्बलाग्नेरित्यादिना सन्निपातोदरमाह । खीदत्तेरिति श्रीभिर-
ज्ञानात् सौभाग्यार्थं रजःप्रवृत्तिदानं प्रायो भवतीति; श्रीणाम-
भिधानमुपलक्षणार्थं, वैनान्यदत्तानामपि रजःप्रवृत्तीनां प्रहणं
भवत्येव । विषय मन्दैरिति दूषीविषैः, दूषीविषाण्येव हि मन्दानि
भवन्ति । प्रय इति पदेन वातादीनां नृणाणामपि स्वातन्त्र्येण
प्रहणं करोति । वर्णाश्च सर्वेषां दोषाणामिति सर्वत्रः । इदं
सकललक्षणमेलकामिधानेनैव नखादिवर्णाः सर्वाश्च नानावर्णा
राजयश्च यद्यपि एतौतास्त्रयाऽपि तद्विधानमनयोत्याददर्श-
नार्थम् ॥ ३२-३४ ॥

अश्लितस्यातिसंक्षोभाद्यानयानातिचेष्टितैः ।
अतिद्वयत्वायभारध्वजमनव्याधिकशनेन ॥ ३५ ॥
वामपार्श्वीभितः ग्रीहा च्युतः स्थानात् प्रवर्धते ।
शोणितं वा रसादिभ्यो विवृष्टं तं विपर्ययेत् ॥ ३६ ॥

तस्य ग्रीहा कठिनोऽप्रीलेवादी यद्यमानः कच्छ-
पसंस्थान उपलभ्यते; स चोपेक्षितः क्रमेण कुक्षिं
जट्टमद्वयधिष्ठानं च परिक्षिपद्गुदरमसिनिर्वर्त-
यति ॥ ३७ ॥

तस्य रूपाणि—दौर्बल्यारोचकाविपाकवर्चो-
मूत्रप्रहतमःप्रवेशपिपासाङ्गमदौर्बलमूच्छोर्जसाद-
कासश्वासमृदुज्वरानाहाश्रिनाशकाहर्षास्यवैरस्य-
पद्वैमेदकोष्ठवातशूलानि, अपि चोदरमदणवर्णं
वियर्णं वा नीलहरितहरिद्रराजिमद्भवति; एवमेव
यद्यपि दक्षिणपार्श्वस्थं कुर्यात्; तुल्यहेतुलिङ्गीप-
थत्वात्तस्य ग्रीहजट्टर एवावरोच इति; एतत् ग्रीहो-
दरमिति विद्यात् ॥ ३८ ॥

ग्रीहद्विदिर्विषा-संक्षोभादिच्युतस्य वा वृद्धिः, च्युतस्य वा
शोणितवृद्ध्या वृद्धिर्भवति । वामपार्श्वीभित इति ग्रीहस्वरूपक-
थनम् । शोणितं वा रसादिभ्य इत्यत्रादिशब्दः प्रकारवाची;
तेन रसस्य कारणत्वं वृद्ध्या कार्यस्य रसस्य वृद्धिस्तथा योसा-
दिभ्योऽपि रसवृद्धिर्भवति; तेनाहारविहारोभ्यो रसवृद्धिकला
भवति । प्रथमं वा च्युतस्य वृद्धिश्च सा वातादिसन्निपातत्वेन
चतुर्विधा श्लेषा; तेन रफजग्रीहवृद्ध्या वमं पश्च ग्रीहोपा ये
उष्णत्वे संयता भवन्ति । उर्ध्वं हि—पश्च ग्रीहोपा इति तुल्य-
भ्याख्याताः' (सू. अ. १९) इति । अष्टौला वीचं लोहमचो
प्रम्यिकोहकारेण प्रसिद्धः । कुक्षिः पार्श्वदेशः । दक्षिणपार्श्वस्थमिति
स्थाननिर्देशः । यकृजन्मन उदरस्य पृथङ्नाम आस्थाय तस्य
ग्रीहोदर एवावरोचमाह—तुल्येत्यादिना ॥ ३५-३८ ॥

पक्ष्मवालेः सद्वाघेन भुक्कैर्ब्रह्मयने गुदे ।
उदावर्तस्तथाऽशोभिरत्रसंमूच्छनेन च ॥ ३९ ॥
अपानो मार्गसंरोधांश्चत्वाऽस्ति कुपितोऽनिलः ।
वर्चोपितकफान् रुद्धा जनयत्युदरं ततः ॥ ४० ॥

तस्य रूपाणि—तृणदाहज्वरमुष्णतालुशोयो-
रसादकासश्वासदौर्बल्यारोचकाविपाकवर्चोमूत्र-
सङ्घातान्छर्दिक्ष्वयुशिश्रोहधामिगुदशूलानि,
अपि चोदरं मूढवातं स्थिरमरुणं नीलराजिसिराव-
नद्धमराजिकं वा प्रायो नाभ्युपरि गोपुच्छवदमि-
नियतं इति; एतद्ब्रह्मगुदोदरमिति विद्यात् ॥ ४१ ॥

पक्ष्मवालेरित्यादिना बद्धगुदोदरमाह । ब्रह्मयने इति बद्ध-
मार्गे । उदावर्तैरित्यादावपि ब्रह्मयने गुदे इत्यनुवर्तनीयम् ।
अत्रसंमूच्छनेन अन्नपरिवर्तनेन । पक्ष्मवालेरित्यादिना अनेक-
हेतुकृतो गुदनिरोधः; तेन गुदनिरोधकत्वरूपेणैकरूपमेव बद्ध-
गुदोदरं जनयति; तेन पक्ष्मविगुदनिरोधहेतुपथकजन्यत्वाद्
बद्धगुदोदराणा पथत्वं नोद्यम् ॥ ३९-४१ ॥

शर्कराहणकाष्ठ्रास्त्रिकण्डकैरघ्नस्युतैः ।
भियेतान्नं यदा भुक्कैर्जम्भयाऽत्यशनेन वा ॥ ४२ ॥
पाकं गच्छेत्सस्तेभ्यदिच्छ्रेभ्यः प्रस्रवद्बहिः ।
पूरयन् गुदमन्त्रं च जनयत्युदरं ततः ॥ ४३ ॥

तस्य रूपाणि—तद्यद्यो नाभ्याः प्रायोऽसिबर्धमा-
नमुदकोदरं भवति, यथावत् च दोषाणां रूपाणि
दर्शयति, अपि चानुरः सलोहितनीलपीतपिच्छिल-
कुणपगन्ध्यामवर्षे उपवेशते, ह्रिङ्गाभ्यासकासत्-
प्यामनेहारोचकाविपाकदौर्बल्यपरीतश्च भवति;
एतच्छिद्रोदरमिति विद्यात् ॥ ४४ ॥

शर्करादित्यादिना शतोदरमाह । शर्करादिभिर्भ्याहवमन्त्रं
भियेतेति योजना । पाकं गच्छेदिति भिन्नमेवान्तः पाकं
गच्छति । बहिरिति बहिर्भागे अन्नं गुदं च पूरयन् स एव

रघोऽन्त्रपाकप्रवृत्त उदरं जनयति । तदधो नामैः प्रायोऽभि-
वर्धमानं द्रवस्योदरारम्भकस्याधोगमित्वाद् इकोदरं भवतीति
उदरान्तरापेक्षया श्रीप्रगण्डिर्भवतीत्यर्थः । 'उदकोदरस्य दोषाणां
च' इति वा पाठः । तत्र उदकोदरस्य रूपाणि दर्शयति,
दोषाणां च यथावत् रूपाणि दर्शयतीति योजना । यथावत्त्वमिति
यो वलनान् दोषो भवति तस्य रूपाणि दर्शयति ॥ ४२-४४ ॥

श्लेष्पीतस्य मन्दाग्नेः क्षीणस्यातिकृशस्य वा ।
अल्पन्युपानान्नेऽन्नौ मारुतः क्लोन्नि संस्थितः ४५
स्रोतःसु रुद्धमार्गेषु कफश्चोदकमूर्च्छितः ।
वर्धयेतां तदेवाम्बु स्वस्थानादुदराय तौ ॥ ४६ ॥

तस्य रूपाणि—अनन्नकाह्वापिपासागुदस्त्राव-
श्लश्वासकासदोर्वल्यानि, अपि चोदरं नानावर्ण-
राजिसिरासंततमुदकपूर्णं हति संक्षोभसंस्पर्शं भवति,
पतनुदकोदरमिति विद्यात् ॥ ४७ ॥

तत्र अचिरोत्पन्नमनुपद्रवमनुदकमप्राप्तमुदरं
त्वरमाणश्चिकित्सेत्; उपेक्षितानां श्लेषां दोषाः
स्वस्थानादपवृत्त्वा परिपाकाद्ग्रीभृताः सन्धीन्
स्रोतांसि चोपक्लेद्यन्ति, स्वैदश्च बाह्येषु स्रोतःसु
प्रतिहतगतिस्तिर्यग्वतिष्ठमानस्तदेवोदकमाप्याय-
यति; तत्र पिच्छोत्पत्तौ मण्डलमुदरं शुक्लं स्तिमित-
माकोठितमशब्दं मृदुस्पर्शनपगतराजीकनामान्तं
नाभ्यामेवोपसर्पति । ततोऽनन्तरमुदकमादु-
र्भावः । तस्य रूपाणि—कुक्षेरतिमात्रचुद्धिः, सिरा-
न्तर्धानगमनम्, उदकपूर्णं हति संक्षोभसंस्पर्शत्वं
च ॥ ४८ ॥

तदाऽऽतुरमुपद्रवाः स्पृशन्ति—छर्द्यतीसारत-
मकत्पणाश्व्यासकासहिक्रादौ वैल्यपायैश्शलाहचि-
स्वरभेदसूत्रसङ्गादयः; तथाविधमचिकित्स्वं विद्या-
दिति ॥ ४९ ॥

श्लेष्मिदिना उत्पत्तिमिच्छिं जलोदरमाह । श्लोम हृदयात्-
व्यविशेषः । वर्धयेतामिति यथोक्तौ कफमारुतौ । तयोश्चाम्बु-
धेकत्वं पिपासाजननेनाम्बुपानादेरिति श्लेषम् । साध्याद्यापि-
भागमाह—तत्रेत्यादि । अनुदकप्राप्तमिति अजातोदकरूपयोः
पत्वं; परिपाकेनात्र दोषाणां इत्वं सभावादेव श्लेषम् ।
माद्येषु स्रोतःसु प्रतिहतगतिरिति बहिर्गन्तुमद्यमर्थः । अत्र
बलजनमपूर्वत्वं पिच्छोत्पत्ते, तेन पिच्छोत्पत्तिलक्षणमेव
तानदाह । पिच्छावह्यो भागः पिच्छा; अन्ये तु मध्यमः-
घर्षी पिच्छमाहूः । छर्द्यतीति चर्द्यति । उदकपूर्णं हतिवत्
सञ्जोमः मांसस्य पिच्छोदकरूपं प्राप्तम् । तनकः श्वाविशेषः ।
अचिकित्स्वमिति विषययोगस्यत्रप्रतिधानादिदाराकर्मव्यतिरिक्त-
मिवया अचिकित्स्वं विद्यात् ॥ ४५-४९ ॥

भवन्ति चात्र ।

यातात्पित्तात्कफाद् ग्रीहः सन्निपातात्तथोदकात् ।
परं परं कृच्छ्रतरमुदरं मिपगादिशेत् ॥ ५० ॥

पक्षाद्बद्धगुदं तूर्ध्वं सर्वं जातोदकं तथा ।
प्रायो भवत्यभावाय चिद्ध्रान्त्रं चोदरं रुणाम् ॥ ५१ ॥

परं परं कृच्छ्रतरमिति यथा यथा परत्वनिर्देशस्तथा तथा
कृच्छ्रसाध्यत्वम् । बद्धछिद्रदकोदराणां विशेषमाह—पक्षादि-
त्यादि । बद्धगुदमुदरं पक्षादूर्ध्वं विनाशाय प्रायो भवति । कदा-
चित् पक्षादूर्ध्वमप्यभावाय न भवतीति प्रायःशब्देनाह । जातो-
दकं छिद्रान्त्रं च प्रायो विनाशाय भवति; कदाचिद् विपद्यजा-
भिमतचिकित्स्या जातोदकं छिद्रं बद्धगुदं च विष्यतीति प्रायः-
शब्देन दर्शयति ॥ ५० ॥ ५१ ॥

शूनासं कुटिलोपस्यमुपक्लिन्नतनुत्वचम् ।
बलशोणितमांसाग्निपरिक्षीणं च वर्जयेत् ॥ ५२ ॥
श्वयधुः सर्धनमौत्थः श्वासो हिकाऽरुचिः सत्सृ ।
मूर्च्छां च्छर्दिरतिसारो निहन्त्युदरिणं नरम् ॥ ५३ ॥
जन्मनैवोदरं सर्वं प्रायः कृच्छ्रतरं मतम् ।
बलिनस्तदजाताम्बु यत्नसाभ्यं नचोत्थितम् ॥ ५४ ॥

शूनासमिल्लादिना साध्याजानामप्यसाध्यतामाह । कुटिलो-
पस्यमिति बकोपस्यम् । उपक्लिन्ना तन्वी च लभ्यस्य स तथा ।
अभिक्षयस्योदरे प्रथमत एव यद्यपि भवति, तथाऽपि असाध्य-
लक्षणेषु विशेषेणभिक्षयो लक्षणान्तरयुक्तम् भवतीति श्लेषम् ।
जन्मनैवेत्युत्पत्तिमात्रेण ॥ ५२-५४ ॥

अंजातशोथमरुणं सदाहं नातिभारिकम् ।
सदा गुंडगुडायच सिराजालगयाक्षितम् ॥ ५५ ॥
नाभिं विष्टभ्य पायौ तु वेगं कृत्वा प्रणदयति ।
हृष्टामिबद्धणकटीगुदमत्येकशरालिनः ॥ ५६ ॥
कर्कशं सृजतो वातं नातिमन्दे च पावके ।
लोठस्याधिरसे चास्ये मूत्रेऽल्पे संहते विपि ॥ ५७ ॥
अजातोदकमिष्येतेर्लिङ्गैर्विपद्याय तत्त्वतः ।
उपाक्रमेद्भिषग्दोषयत्कालविशेषपित् ॥ ५८ ॥

अजाताम्बुलक्षणमाह—अजाततोषमित्यादि । नातिभा-
रिकमिति नातिगुणा भातेषु कुतम् । नाभिं विष्टभ्येति नाभि
सम्भविष्या । कृत्वा वेगमिति पुरीषपातवेगं कृत्वा, वायु-
रीषं विष्टयति वायव । प्रपश्यतीति क्षीणं भवति । कर्क-
शमिति वेगवन्तः; दृजत इति वातं दृजतः ॥ ५५-५८ ॥

यातोदरं बलमतः पूर्वं श्लेष्मिदिनाचरेत् ।
त्रिध्याय श्लेदिताज्ञाय दद्यात् जैहविरचनम् ॥ ५९ ॥

१ 'सोषयवक्यामास' इति पा० । २ 'गुग्गुलुमक' इति पा० ।
३ 'मातु' इति पा० । ४ 'जैहवा रिशे' इति पा० ।

हृते दोषे परिभ्रानं वेष्टयेद्वाससोदरम् ।
 तथाऽस्थानवकाशित्वाद्वायुर्नाम्भापयेत्पुनः ॥ ६० ॥
 दोषातिमात्रोपचयात् श्रोतोमार्गनिरोधनात् ।
 संभयत्युदरं तस्मात्प्रित्यमेव विरेचयेत् ॥ ६१ ॥
 शुद्धं संशुज्य च क्षीरं घृतार्थं पाययेत्तु तम् ।
 प्रागुक्तैशाश्रित्यै च बले लभ्ये क्रमात्पयः ॥ ६२ ॥
 यूपे रसैर्घो मन्दांशुल्लहणैरेधितानलम् ।
 सोदायतं पुनः क्षिग्धं स्विन्नमास्यापयेन्नरम् ॥ ६३ ॥
 स्फुरणाक्षेपसन्ध्यस्विपाम्बुष्टुष्टिकातिवु ।
 दीप्ताग्निं बद्धविद्वातं रुक्षमप्यनुवासयेत् ॥ ६४ ॥
 तीक्ष्णाधोभागयुक्तोऽस्य निरुद्धो दाशुमूलिकः ।
 वातघ्नान्शुतैरण्डितलैलातुवासनः (मू) ॥ ६५ ॥
 अविरेच्यं तु यं विद्याधुर्वलं श्वविरं त्रिगुम् ।
 सुकुमारं प्रकृत्याऽल्पदोषं वाऽधोत्वणानिलम् ॥ ६६ ॥
 तं भिषक् रामनैः सर्पिर्गुणमांसरसौदनैः ।
 यस्त्यग्भङ्गानुवासेश्च क्षीरैश्चोपाचरेद्बुधः ॥ ६७ ॥
 वातोदरमिलादिनां चिकित्सासाह । परिभ्रानमिति क्षीणम् ।
 तथेति बद्धवेष्टनेन । उदरे पुनः शोचनोपपत्तिमाह-दोषे-
 ख्यादि । श्रोतोमार्गनिरोधनादिति श्रोतोमुखनिरोधनादित्यर्थः ।
 मार्गशब्दोऽत्र मुखवाची । संशुज्येत्यत्र पेयादिक्रमेणोपपाद्य ।
 प्रागुक्तैशादिति उक्तैर्वै दृश्यमानम् । उदरगतस्तु बलजनककार्यं
 कृत्वा यथेति निवर्तनीयम् । वातमादिभिः शूतनैरण्डतैर्ल वाऽनु-
 वासनं यस्य स तथा । अनुवासेरिति अनुवासेन ॥ ५९-६७ ॥
 पिचोदरे तु बलिनं पूर्वमेव विरेचयेत् ।
 सुर्वलं त्वनुवासादौ शोधयेत् क्षीरवस्तिना ॥ ६८ ॥
 संज्ञातयलकायाग्निं पुनः क्षिग्धं विरेचयेत् ।
 पयसा सन्निवृत्तकल्केनोक्तवृक्षशूतेन वा ॥ ६९ ॥
 सांतलात्रायमाणभ्यां शूतेनारव्यधेन वा ।
 सक्के वा समूत्रेण सवाते तिकसापंपा ॥ ७० ॥
 पुनः क्षीरप्रयोगं च यत्तिकर्म विरेचनम् ।
 क्रमेण घृचमातिष्ठन् युक्तः पिचोदरं जयेत् ॥ ७१ ॥
 सातला चर्मकपा । क्षीरवस्तिरिति क्षीरप्रधानो पयसि ।
 सक्के इति कफबुके पिते । समूत्रेणेत्यत्र पयसेलानुव-
 र्त्तवे । सवाते पिते तिकसापंपा विरेचनं विदुशादिद्रव्ययुक्तं
 कर्तव्यम् । क्रमेणेति क्षीरप्रयोगादिक्रमेण पिचोदरं जयेदिति
 योजना ॥ ६८-७१ ॥
 क्षिग्धं स्विन्नं विशुद्धं तु कफोदरिणमातुरम् ।
 संसर्जयेत्कटुक्षारयुक्तैः कफापहैः ॥ ७२ ॥
 गोमूत्रारिष्टपानैश्च चूर्णांयस्कृतिभिसत्पा ।
 क्षारैस्तैलपानैश्च रामयेत्तु कफोदरम् ॥ ७३ ॥

विशुद्धमित्यत्र चर्मनं विना विशुद्धो द्वेषः, बमनसोदरे
 निषिद्धत्वात् । चूर्णयुक्ता धयस्कृतयः चूर्णावस्कृतयः 'नवाबोर-
 जतो भागात्तत्रैव मधुसर्पिणा' (वि. अ. १६) इत्या-
 युक्तः किंवा चूर्णान्यत्रैव बक्ष्यमाणानि, भावस्कृतयस्तु रसा-
 यनोक्तोद्देश्ययोर्गैः ॥ ७२ ॥ ७३ ॥

सन्निपातोदरे सर्वा यथोक्ताः कारयेत् क्रियाः ।
 सोपद्रवं तु निवृत्तं प्रत्याख्येयं विज्ञानता ॥ ७४ ॥
 सर्वा यथोक्ता इति प्रत्येकं वातादिविहिताः सर्वा एव सन्नि-
 पातोदरे कर्तव्याः । सोपद्रवं तु निवृत्तमिति सोपद्रवतयोत्प-
 षम् ॥ ७४ ॥

उदायतं रजानाहेर्दाहमोहदुष्पाप्चरैः ।
 गौरवारुचिकादिन्यैश्चानिलादीन्यथाक्रमम् ॥ ७५ ॥
 लिङ्गैः स्त्रीद्वेषधिकारं दृष्ट्वा रक्तं चापि सलक्षणैः ।
 चिकित्सां संप्रकुर्वीत यथादोषं यथावलम् ॥ ७६ ॥
 ओदं सेवं विरेकं च निरुद्धमनुवासनम् ।
 समीक्ष्य कारयेद्वाही वामे वा व्यधयेत्सिराम् ॥ ७७ ॥
 पट्टपलं पाययेत् सर्पिः पिप्पलीर्वा प्रयोजयेत् ।
 सगुडाममर्षं वाऽपि क्षापारिष्टगणांस्तथा ॥ ७८ ॥
 एष क्रियाक्रमः प्रोक्तो योगान् संशमनाञ्जुषु ।
 पिप्पली नागरं दन्ती चित्रकं त्रिगुणाभयम् ॥ ७९ ॥
 विडङ्गांशुयुतं चूर्णमेतदुष्णान्मुना भिवेत् ।
 विडङ्गं चित्रकं शुण्ठीं सधृतां सैन्धवं वज्राम् ॥ ८० ॥
 दुग्धा कपाले पयसा गुल्महृहापहं भिवेत् ।
 रोहीतकलतानां तु काण्डकानभयाजले ॥ ८१ ॥
 मूत्रे वा तुतुयाचथ सतरात्रस्थितं भिवेत् ।
 कामलागुल्ममेदारः स्त्रीद्वेषवोदरकिमीन् ॥ ८२ ॥
 स हन्याञ्जाङ्गलरसैर्जाणं यथाचात्र भोजनम् ।
 रोहीतकत्वचः कृत्वा पलाशं पञ्चविंशतिम् ॥ ८३ ॥
 कोलक्षिप्रस्थसंयुक्तं कफायमुपकल्पयेत् ।
 पलिकैः पञ्चकोलेस्तु तैः सर्वैश्चापि तुह्यया ॥ ८४ ॥
 रोहीतकत्वचा पिष्टैर्दुग्धप्रस्थं विपाचयेत् ।
 स्त्रीहातिवृद्धिं शमयत्यतदाशु प्रयोजितम् ॥ ८५ ॥
 तथा गुल्मोदरश्वासक्रिमिपाण्डुत्वकामलाः ।
 अग्निकर्म च कुर्वीत भिषग्वातकफोत्थने ॥ ८६ ॥
 वैदिकैः जीवनीयानि सर्षपीषु क्षीरवस्तयः ।
 रक्ताचसेकः संशुद्धिः क्षीरपानं च शक्यते ॥ ८७ ॥
 यूपैर्मांसरसैश्चापि दीपनीयसमायुतैः ।
 यच्छति स्त्रीद्वेषं सर्वं तुल्यत्वाद्भेदजं मतम् ॥ ८८ ॥
 लघून्त्रानि संशुज्य दद्यात् स्त्रीदोदरे भिषक् ।

१ 'क्षिन्नपिपा' इत्या रक्तं च विप्लवणे । विपातमलेः हर्षेण
 सन्निपात तथा 'निषक्' इति पा० ।

श्रीहोदरचिकित्सामाह—उदावर्तत्यादि । अनिलादीन् यथा-
क्रममिति उदावर्तकजानाहैवार्तं, दाहमोहदृष्ट्याज्वरैः पित्तं, श्लेष्मैः
कफं, दृष्ट्वा चिकित्सां कुर्वीत; किंच बाधितं रक्तं तद्वृक्षणी-
दृष्ट्वा चिकित्सां कुर्वीत । तत्र रक्तस्य लक्षणानि विधिबोधितानि-
शोकाणि, तन्नान्तरं 'विदाहं तुभ्यं वैरस्यं यात्रगौरवं सूच्यते'
इत्यादीनि ज्ञेयानि । श्लोकीति श्रीहोदरे । यथादोषमिति उल्ल-
णदोषप्रशमनीम् । वामे बाहौ विराव्यधः सामान्योऽपि
सुश्रुतप्रसक्त्यात् कूर्पराख्यसिराम्यशो ज्ञेयः । पिप्पलीयां प्रयो-
जयेदिति रसायनोक्तपिप्पलीवर्धमानं प्रयोजयेत् । क्षारारिष्ट-
णमिति प्रथम्यसौपक्वमाणहारारिष्टमज्ञान्; इहापि च
विद्वज्जमिलादिना धारं, तथा रोहितकलपेत्यादिनाऽरिष्टं च
वक्ष्यति । द्विगुणाभयमिति द्विभागमभयम् । रोहितकलात् 'रोहि-
तक' इति ख्याता । काण्डका इति खल्पप्रमाणाः खण्डाः । आशु-
नुयादिति द्वे ममाः कृता संधानार्थं स्थापयेत् । रोहितकेलादी
सप्तपत्रावस्थिते काण्डेऽष्टगुणमुदकं दत्त्वा पादावशेषेण द्विपलो-
पेतचतुर्दशसारावमानः क्षायो भवति । सर्वसैत्थापि तुल्ययेति
रोहितकत्वचः पञ्चपलनीलार्थः । पिष्टेति पक्वकोलेः पिष्टेः,
तथा विभक्तिविपरिणामाद्भोहितकत्वचः पिष्टयेति हेयम् । अशु-
कमेति गुल्मवदन्नाभ्यन्तिकर्मं वदन्ति; तत्र वातकफोत्सवणे श्रीहो-
दरे एव ज्ञेयम् । धीपनीयसमायुतेरिति पिप्पल्यादिरीपनीयगण-
संस्कारैरार्थः ॥ ७५-८८ ॥—

स्विहाय चन्द्रोदरिणे मृत्तरीक्ष्णौपधान्वितम् ॥ ८९ ॥
सतेललवणं दद्यान्निरुहं सानुवासनम् ।
परिहंतीनि चान्नानि तीक्ष्णं चैव विरेचनम् ॥ ९० ॥
उदावर्तहरं कर्म कार्यं यातप्रमेव च ।
छिद्रोदरमृते स्वेदाच्छेषभोदरयदाचरेत् ॥ ९१ ॥
जातं जातं जलं सान्यमेवं तथापयेद्भिपक्वम् ।
तृष्णाकासज्यपातं तु क्षीणनांसाग्निभोजनम् ॥ ९२ ॥
वर्जयेच्छ्वासिनं तद्वच्छूलिनं दुर्बलेन्द्रियम् ।

निरुहसोऽसर्गत एव सतैललवणपथे सिद्धे सतैललवणमिति-
पदं तैललवणयोरत्राधिकदानोपदर्शनाथम् । यदच्छिद्रदकोदरिणां
च यथाप्यासापनं निविद्धं, तथाऽपि तदेकसाध्यावासवस्थायाम्
निरुहानुवासनमिह ज्ञेयम् । परिहंतीनीकगुलोमत्वानि । छिद्राञ्च
चोदरे यथासिद्धं यथाप्यासापनस्युक्तं, तथाऽपि तत्र प्रायः-
शब्दनिवेशादसाध्यावासवस्थायोरपि दर्शितः; तेनेह कश्चि-
त्तोच्यते, उत्तरप्रापि च विपीलिक्कादादिना छिद्रोदरचिकि-
त्सोच्यते, तथा 'इति सर्वोदरान्पेतकृष्णं' इत्यनेन सर्वोदरचि-
कित्सा वक्ष्यति । अन्ये तु सर्वोदरदन्तुलकथनं न परमार्थि-
कमिति वदन्ति । ऋते स्वेदादिलनेन खेदस्य छिद्रोदरे
उदककारकतया निषेधं दर्शयति । तृष्णेत्यादिना प्रसाध्यैवं
छिद्रोदरमाह ॥ ८९-९३ ॥—

अपां दोषहराण्यादौ प्रदद्यात्तुदकोदरे ॥ ९३ ॥
मूत्रयुक्तानि तीक्ष्णानि विविधक्षारयन्ति च ।
दीपनीयैः कफघ्नैश्च तमाहारैर्यथाचरेत् ॥ ९४ ॥
द्रवेष्यश्चोदकादिभ्यो नियच्छेदनुपूपैः ।

अपां दोषहराणीत्यादिना उत्पत्तिविशिष्टदकोदरचिकित्सा-
माह । उदकादिभ्य इति उदकप्रकारेभ्यो ब्रवान्तरभ्यः ।
नियच्छेदिति निवर्तयेत् । अनुपूपैश्च इति क्रमेण निवर्तयेत्
॥ ९३ ॥ ९४ ॥—

सर्वमेवोदरं प्रायो दोषसङ्घातजं मतम् ॥ ९५ ॥
तस्मान्निदोषशमनीं क्रियां सयेत्र कारयेत् ।
दोषैः कुक्षौ हि संपूर्णं चक्षिर्मन्त्वमृच्छति ॥ ९६ ॥
तस्माच्चोदकोऽप्यानि भोज्यानि दीपनानि लघूनि च ।
रक्तशालीन्यवान्मुद्राज्ञाङ्गलांश्च मृगद्विजान् ॥ ९७ ॥
पयोमूत्रासवारिष्टान्मधुसूतीषुं तथा सुराम् ।
यवाम्मोदनं वाऽपि यूषैरद्यात्सैरपि ॥ ९८ ॥
मन्दांम्लक्षेहकटुभिः पञ्चमूलोपसाधितैः ।
औदकानूपजं मांसं शाकं पिष्टकृतं तिलात् ॥ ९९ ॥
व्यायामाघ्नदिवान्मनं यानयानं च वर्जयेत् ।
तयोष्णलवणाम्लानि विदाहीनि गुरुणि च ॥ १०० ॥
नाथाद्वानि जठरी तोयपानं च वर्जयेत् ।

अत्र सर्वोदरसाधारणं चिकित्सां नक्तुमाह—सर्वमिलादिना ।
भोज्यानि पुनर्नोक्तानीति भोक्तव्यानि । मन्दांम्लेत्यादौ मन्-
दाशब्दोऽल्पवचनः । यानयानमित्यत्रादिना यानम् ॥ ९५-१०० ॥—
नातिसान्द्रं हितं पाने स्वादु तक्मपेलपम् ॥ १०१ ॥
त्र्यूपणक्षारलघुणैर्युक्तं तु मिचयोदरी ।
वातोदरी पिबेत्तत्र पिप्पलीलवणान्वितम् ॥ १०२ ॥
शंकरामधुकोपेतं स्वादु पिचोदरी पिबेत् ।
यमानीसैन्धवाजाजीव्योपयुक्तं कफोदरी ॥ १०३ ॥
पिबेन्मधुयुतं तत्रं व्यक्तम्लं नातिपेलयम् ।
मधुतैलवचागुण्ठीशताद्वाकुष्ठसैन्धवैः ॥ १०४ ॥
युक्तं श्रीहोदरी जातं सर्वोपं तुदकोदरी ।
यद्रोदरी तु ह्युपायमाभ्यजाजिसैन्धवैः ॥ १०५ ॥
पिबेच्छिद्रोदरी तत्रं पिप्पलीशौद्रसंयुतम् ।
गौरवारोचकार्तामां समन्दाप्र्यतिसारिणाम् ॥ १०६ ॥
तत्रं यातकफार्तामांममृतत्याय कल्पते ।

स्वादिति सवो मयितं मधुरं ज्ञातम् । अपेलवमिति उदु-
लेदम् । कवोष्णमिति ईषदुष्णम् ॥ १०१-१०६ ॥—

१ 'शंकरामिचोपेतं' इति पा० । २ 'कवोष्ण' इति पा० ।
३ 'यमानीस्युपायजाजीव्यसैन्धवमिचोदरी' इति पा० ।

शोफानादासित्पुण्ड्रमूर्च्छापीडिते कारभं पयः ॥१०७॥
 शुद्धानां क्षामदेहानां गव्यं छागं समाह्वियम् ।
 देवदासपलाशाकहस्तिपिप्पलीशिप्रुक्कैः ॥ १०८ ॥
 साभ्यगन्धैः सगोमूत्रैः प्रदिह्यादुदरं सभैः ।
 वृद्धिकार्त्वीं वचां कुष्ठं पञ्चमूलीं पुनर्नवाम् ॥ १०९ ॥
 भृतीकं नागारं घान्यं जले पक्त्वाऽवसेचयेत् ।
 पलाशं कचूरुं राक्षां तद्वत्पक्त्वाऽवसेचयेत् ॥११०॥
 मूत्राण्यष्टावुदरिणां सेके पाने च योजयेत् ।

उक्तान्येति जले पक्त्वा । अवसेचयेदित्यत्र उदरमित्यनु-
 वर्तते ॥ १०७-११० ॥—

रुक्षणां बहुवातानां तथा संशोधनार्थिनाम् ॥१११॥
 क्षीपत्रीयानि सर्पिषि जठरप्लानि च्छम्रह्णे ।
 'क्षीपनीयानि' इत्यत्र केचित् 'क्षेहनीयानि' इति पठन्ति
 ॥ १११ ॥—

पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागैः ॥ ११२ ॥
 सक्षारैरर्धपलिकैर्द्विप्रस्थं सर्पिषः पचेत् ।
 कल्केर्द्विपञ्चमूलस्य तुलार्धस्वरसेन च ॥ ११३ ॥
 दधिमण्डाढकोपेतं तत् सर्पिजठरापहम् ।
 श्वयधुं वातविष्टम्भं गुल्माशांस्ति च नाशयेत् ११४
 नागरत्रिफलाप्रस्थं घृततैलात्तथाऽऽढकम् ।
 मस्तुनः साधयित्वैतत् पित्तेत्सर्वादरापहम् ॥११५॥
 कफमाघतसंभूते गुल्मे नैतत् प्रशस्यते ।

पिप्पलीलादी 'सक्षारैर्धपलिकैर्द्विः प्रस्थं सर्पिषः पचेत्'
 इति पाठे द्विशब्दः प्रस्थेन तथाऽर्धपलिकैरित्यनेन च योज्यः,
 एतेन पिपल्यापीना द्विरिति द्विगुणापेक्षे पदप्लानि भवन्ति,
 प्रस्थेन च द्विशब्दयोगनाहृतप्रस्थद्वयं भवति । कादमीरे तु
 'पलिकैः पिपलीक्षारैर्द्विप्रस्थं सर्पिषः पचेत्' इत्येव पठ्यते ।
 अक्तुणोऽप्याह—'दशमूलतुलार्धरसे सक्षारैः पञ्चकोष्कैः सर्पि-
 शृतार्धप्रस्थं सदधिमस्त्वाढकमुदरप्रम्' इति ॥११२-११५॥—
 चतुर्गुणे जले मूत्रे द्विगुणे चित्रकात् पले ॥ ११६ ॥
 कल्के सिद्धं घृतप्रस्थं सक्षारं जठरी पिबेत् ।
 पयकोलकुलार्थानां पञ्चमूलरसेन च ॥ ११७ ॥
 सुरासौवीरकाभ्यां च सिद्धं चाऽपि पिबेद्वृतम् ।

चतुर्गुणे इत्यादौ सक्षारमित्यनेन यवक्षारसोपि चित्रकवत्
 पकं वेद्यम् । उक्तं ह्यन्यत्र—'अग्निक्षारपञ्चकाभ्यां हि मूत्रच-
 त्तुर्गुणं घृतप्रस्थम्' इति ॥ ११६ ॥ ११७ ॥—

पनिः क्षिग्घाय संजाते बले शान्ते च माफते ११८
 सस्ते दोषाद्ये दद्यात् कल्पद्रिष्टं विरेचनम् ।

सस्ते दोषाद्य इति दोषे ब्रहेह निमुष्यन्घनत्वात्
 सस्ते इत्यर्थः ॥ ११८ ॥—

पटोलमूलं रजनीं विडङ्गं त्रिफलात्वचम् ॥ ११९ ॥
 कम्पिष्ठकं नीलिनीं च त्रिवृतां चेति चूर्णयेत् ।
 पडाद्यान् कार्पिकाननस्यांश्रींश्च द्वित्रिचतुर्गुणान् १२०
 कृत्वा चूर्णमते मुष्टिं गवां मूत्रेण ना पिबेत् ।
 विरिक्तो मृदु भुञ्जीत भोजनं जाङ्गलं रसेः ॥ १२१ ॥
 मण्डं पेयां च पीत्वा ना सव्योपं पडहं पयः ।
 शृतं पिबेत्तत्रचूर्णं पिबेदेवं पुनः पुनः ॥ १२२ ॥
 हन्ति सर्वादराप्येतच्चूर्णं जातोदकान्यपि ।
 कामलां पाण्डुरोगं च श्वयधुं चापकपेति ॥ १२३ ॥
 पटोलाद्यभिदं चूर्णमुदरेषु प्रयुजितम् ।

पटोलेलादौ पडाद्यान् कार्पिकानित्यनेन पटोलमूलादीना
 त्रिफलायाः समं पण्णां प्रलेकं कार्पिकत्वं, कम्पिष्ठकापीना
 यथाकर्म द्वित्रिचतुर्गुणत्वम् । मुष्टिमिति पलम् । सव्योपं पडहं
 शृतं पयः पिबेदिति विरेचनदिने मण्डपेयादिलेपीनामन्यतम-
 मन्वपेक्षया कर्तव्यम्, ऊर्ध्वं यथोक्तपयोवृत्तिना भवितव्यं,
 उतः पुनः सस्ते पटोलादिवर्णं पेयम्; ईदृशं पुनः पुनः
 कर्तव्यम् ॥ ११९-१२३ ॥—

गयाक्षीं शङ्खिनीं दन्तीं तिल्वकस्यैवचं वचाम् १२४
 पिबेद्वाक्षाभ्युगोमूत्रकोलककन्धुसीधुमिः ।
 यमानी हृपुषा धान्यं त्रिफला चोपकुञ्चिका ॥१२५॥

कार्त्वी पिप्पलीमूलमजगन्धा शशी वचा ।
 शतश्लक्ष्णं जीरकं व्योषं स्वर्णक्षीरी सचित्रका ॥१२६॥
 द्वौ क्षारी पौष्करं मूलं कुष्ठं लवणपञ्चकम् ।

विडङ्गं च समांशानि दन्त्या भागत्रयं तथा ॥ १२७ ॥
 त्रिवृद्धिराले द्विगुणे सातला स्याच्चतुर्गुणा ।
 पतञ्जारायणं नाम चूर्णं रोगगणापहम् ॥ १२८ ॥

नैनत् प्राप्यासित्वर्तन्ते रोगा विष्णुमिवासुराः ।
 तन्त्रेणोदरिभिः पेयं मुक्तिमिष्येदराभ्युना ॥ १२९ ॥
 आनद्धवाते सुरया चातरोगे प्रसन्नया ।
 दधिमण्डेन विट्सङ्गे दादिहाम्गुमिरर्यासेः ॥ १३० ॥

परिकतं सन्ध्याभ्युष्णाभ्युमिरर्यासेके ।
 भगन्दरे पाण्डुरोगे भ्वासे कासे गलत्रहे ॥ १३१ ॥
 हृद्रोगे प्रहणीदोषे कुष्ठे मन्देऽनले ऽवरे ।
 हृद्राविषे मूलविषे सगरे रुत्रिमे विषे ॥ १३२ ॥

यथाहं क्षिग्घकोष्ठेन पेयमेतद्विरेचनम् ।
 इति नारायणचूर्णम् ।

शङ्खिनी धेतभहातकी (?) । कोलककन्धुनां रसा एव ज्ञेयाः ।
 यमानीलादौ उपकुञ्चिका कृष्णीरीरकम् । भजनमोक्ष उमगन्धा ।

कार्त्वी अल्पजीरक, जीरकश्चन्द्रेन तु महाजीरकम् । दन्त्या
भागवतः गृहीतभागपेक्षया, एवं त्रिषुद्विज्ञात्क्योरपि अल्प-
भागपेक्षया द्विगुणम् । नारायणसंज्ञानिम्नितमाह—नैनदि-
त्वादि । एतेन नारायणसधर्मित्वात् नारायणसंज्ञेत्युक्तं
भवति ॥ १२४-१२२ ॥—

हृषुपां काञ्चनक्षीरैर्निफलां कटुरोहिणीम् ॥ १२३ ॥
नीलिनीं प्रायमाणां च सातलां त्रिवृतां वचाम् ।
सैन्धवं काललवणं पिप्पलीं चेति चूर्णयेत् ॥ १२४ ॥
दाडिमत्रिफलामांसरसमूत्रसुखोदकैः ।
पेयोऽयं सर्वगुणैः सुहृद्भिः सर्वोदरेषु च ॥ १२५ ॥
त्रिवे कृष्टे सञ्जकं सवाते विपमाद्रिषु ।
शोयाशोःपाण्डुरोनेषु कामलायां हलीमके ॥ १२६ ॥
वातं पित्तं कफं चाशु विरेकान्संस्त्राधयेत् ।

इति हृषुपायं चूर्णम् ।

नीलिनीं निचुलं व्योषं द्वौ क्षारौ लवणानि च १२७
चित्रकं च पिवेचूर्णं सर्पिषोदरगुल्मनुत् ।

इति नीलिन्यायं चूर्णम् ।

हृषुपेत्वादी काललवणं मिडलवणमेव; अन्ये तु वीषचं-
लाकारं लवणमाहुः । राक्षिमादिभिः सर्वैरपि 'पेयः' इति
संबध्यते ॥ १२३-१२७ ॥—

क्षीरद्रोणं सुधाक्षीरप्रस्यार्घसहितं दधि ॥ १२८ ॥
जातं विमथ्य तद्युक्त्या त्रिवृत्सिद्धं पिवेद्भुतम् ।
तथा सिद्धं घृतप्रस्यं पयस्यष्टगुणे पिवेत् ॥ १२९ ॥
सुकृक्षीरपलकल्केन त्रिवृतापदपलेन च ।
गुल्मानां गरदोषाणामुदराणां च शान्तये ॥ १३० ॥

इति क्षुदीक्षीरघृतम् ।

क्षीरद्रोणमिलापुष्पानि घृतानि तुल्यकर्माणि । तत्र च प्रथमे
घृते श्वायुषे जलेन किंवा प्रकृतवर्षमपिधेनोद्भूतघृतेनैव
पाकः । तथेत्वादिना पदपलेन चेलन्तेन द्वितीयं घृतम् ।
तथेति पूर्वैश्चकारोत्थितं घृतमेव । एवमुत्तरे घृते तद्वच्छब्दार्थं
वर्णयन्ति ॥ १२८-१२९ ॥

दधिमण्डादके सिद्धात्सुकृक्षीरपलकल्कितत् ।
घृतप्रस्यत् पिवेन्मात्रां तद्वज्जडरदान्तये ॥ १३१ ॥
एषां वानु पिवेत्पेयां पयो वा स्वादु वा रसम् ।
घृते जीर्णं विरिक्तस्तु कोष्णं नागरकैः शृतम् १३२
पिवेदभ्यु ततः पेयां यूषं कौलत्थकं ततः ।
पिवेद्रूक्षलघुहं त्वेषं पेयोऽन्नं प्रतिभोजितः ॥ १३३ ॥
पुनःपुनः पिवेत्सर्पिरानुपूर्वां तथैव च ।
घृतान्यतानि सिद्धानि विक्षयान्कुरालो म्रियते ॥

गुल्मानां गरदोषाणामुदराणां च शान्तये ।

पीलुकल्कोपसिद्धं वा घृतमानाहमेदनम् ॥ १३५ ॥
गुल्मघ्नं नीलिनीसर्पिः ज्ञेहं वा मिथकं पिवेत् ।

पेयादीनां त्रयाणामश्वात्पानस्त्वं कफपित्तवातेषु; किंवा
प्रकृतवर्षपेक्षयाऽनुपानमेदः कल्पनीयः । नागरकैः घृतमित्यत्र
पदत्रयविधिना अलसापनम् । द्वितीये दिवसे पेया, यूषं कौल-
त्थिकं तत इति तृतीये दिवसे पेया, यूषं कौल-
त्थिकं तत इति तृतीये दिवसे; उक्तं हि—'प्रथमे नागरक्यं,
परेऽहनि पेयां, तृतीये कुलत्थोदकम्' इति । ह्य इति पुनः
पुनः पिवेदित्यनेन संबध्यते; तेन ह्यस्यैतत् ज्ञेहविरचनं
कर्तव्यं, त्रिगुणो नाधिकारिति दर्शयति; क्षिण्ये तु इदमेव
नागरादिशतपानीयादिनोपपादितं बल्यपेक्षया देयम् । भूयो
वा प्रतिभोजित इति अधिकानि वा दिनानि मात्रया भोजितः
सन पुनः पुनः पिवेदिति योग्यम् । गुल्मघ्नमिति गुल्महरत्वे-
नोक्तं गुल्माध्याये, मिथकं गुल्मोक्तमेव ॥ १२९-१२५ ॥—

कमाधिर्हृतदोषाणां जाङ्गलप्रतिभोजिनाम् ॥ १३६ ॥

दोषशेषनिवृत्त्यर्थं योगान् चक्षुष्याभ्यतः परम् ।

चित्रकामरदाहर्भ्यां कल्कं क्षीरेण वा पिवेत् ॥ १३७ ॥

मांसं युक्तस्तथा हस्तिपिप्पली विश्वमेपजम् ।

विडङ्गं चित्रकं दन्ती चव्यं व्योषं च तैः पयः ॥ १३८ ॥

कल्केः कौलसमैः पीत्वा प्रवृद्धमुदरं जयेत् ।

पिवेत् कपायं त्रिफलादन्तीरोहितकैः शृतम् ॥ १३९ ॥

व्योषस्यारयुतं जीर्णं रसैरघानु जाङ्गलैः ।

मांसं वा भोजनं भोज्यं सुधाक्षीरघृतान्वितम् ॥ १४० ॥

क्षीरानुपानं(नां)गोमूत्रेणामयां वा प्रयोजयेत् ।

सत्ताहं मादिपं भूत्रं क्षीरं चान्नमसुकृ पिवेत् ॥ १४१ ॥

मासमौष्टं पयश्छागं श्रीन्मासान् व्योषसंयुतम् ।

हरीतकीसहस्रं वा क्षीराक्षी वा शिलाजतु ॥ १४२ ॥

शिलाजतुविधानेन गुग्गुलुं वा प्रयोजयेत् ।

शृङ्गवेराद्रकसरः पाने क्षीरसमो हितः ॥ १४३ ॥

तैलं रसेन तेनैव सिद्धं दशगुणेन वा ।

दन्तीघ्नघ्नीफलजं तैलं दूष्योदरे हितम् ॥ १४४ ॥

शूलानाहविषण्णेषु मस्तुयूपरसादिभिः ।

सरलामधुशिग्र्यां बीजैर्भ्यो मूलकस्य च ॥ १४५ ॥

तैलान्यभ्यङ्गानाम् शूलघ्नान्यनिलोदरे ।

सैमित्वाकचिह्वासे मन्देऽग्नी मद्यपाय च ॥ १४६ ॥

अरिष्टान् वापयेत्क्षारान्कफस्त्यानस्विरोदरे ।

(श्लेष्मणो विलयाय तु दोषं वीक्ष्य त्रिपञ्चरः) १४७
पिप्पलीं तिलैकं हिङ्गुं नागरं हस्तिपिप्पलीम् ।

महातकं शिमूफलं त्रिफलां कटुरोहिणीम् ॥ १४८ ॥
द्विपदाह हरिद्रं द्वे सरलातिविषे यचाम् ।

कुष्ठं मुस्तं तथा पञ्च लवणानि प्रकल्प्य च ॥१५९॥
 दधिसर्पिवेशामज्जतैलयुकानि दाहयेत् ।
 अभाद्राष्टमेतः क्षाराद्विडालकपदं पिबेत् ॥ १६० ॥
 मन्त्रिरादधिमण्डोष्णजलारिष्टसुरासवैः ।
 हृद्रोगं श्वयं गुल्मं ष्ट्रीहाशौजडराणि च ॥ १६१ ॥
 विश्वचिकामुत्रावर्तं वाताष्टीलां च नाशयेत् ।
 क्षारं चाजकरीपाणां द्युतं मूत्रैर्विपाचयेत् ॥ १६२ ॥
 कार्पिकं पिप्पलीमूलं पञ्चैव लवणानि च ।
 पिप्पलीं चित्रकं शुण्ठीं त्रिफलां त्रिवृतां च चाम् १६३
 द्वौ क्षारौ सातलां दन्तीं स्वर्णक्षीरीं विपाणिकाम् ।
 कोलप्रमाणां वटिकां पिबेत् सौवीरसंयुताम् ॥१६४॥
 श्वयथावविपाके च प्रवृद्धे च दकोदरे ।
 भावितानां गवां मूत्रे पष्टिकानां तु तण्डुलैः ॥१६५॥
 यवागू पयसा सिद्धां प्रकामं भोजयेत्तन्म ।
 पिबेद्विद्वुरसं चानु जडराणां निवृत्तये ॥ १६६ ॥
 खं ख्य स्थानं व्रजन्त्येवं तथा पिचकफानिलाः ।
 शङ्खिनीस्तुक्रिवृहन्तीचिरविल्लादिपल्लवैः ॥ १६७ ॥
 शाकं गाढपुरीषाय प्राग्भक्तं दापयेद्भिर्पक्कं ।
 ततोऽसौ शिथिलीभूतवर्चोदीपाय शाकवित् ॥१६८॥
 दद्यान्मूत्रयुतं क्षीरं दोषोपहरं शिवम् ।
 पार्श्वशूलमुपस्तम्भं हृद्ग्रहं चापि मादतः ॥ १६९ ॥
 जनयेद्यस्य तं तैलं विल्वक्षारेण पाययेत् ।
 तथाऽग्निमन्यस्थोनाकपलाशतिलनालजैः ॥ १७० ॥
 बलाकदल्यपामार्गक्षारैः प्रत्येकशः क्षुतैः ।
 तैलं पक्त्वा भिषग्दद्यादुदराणां प्रशान्तये ॥ १७१ ॥
 निवर्तते चोदरिणां हृद्ग्रहश्चानिलोद्भवः ।

चित्रकेलादी मासं युक्त इति च्छेदः । तथा हस्तिपि-
 प्पलीलादी क्षीरेण पिबेदिति संभवते । विद्वुरादिभि क्षीर-
 मष्टपलं चतुर्गुणजलेन साधनीयम् । पिबेत् कषायमित्यादी
 श्वोषक्षारयोः प्रक्षेप्यत्वम् । मास वेलादी सुधाक्षीरसाधित
 घृतं पूर्वां क हेमम् । अनक्षुण्णिति गोमूत्रेलादियोगत्रयेऽपि
 नोज्यम् । क्षीराश्रीति क्षीरेण सम शिलाजलधोवात् । शिला
 जलविधानेनत्यन्तरोक्तशिलजलविधानमेव क्षीराश्रीत्यनेनोक्त
 गृह्यते न रसायनोक्तं, व्यवहितत्वात् । शृङ्खेवोदरार्द्रकशब्देन
 शुष्कार्द्रकस्य क्षायनिष्पन्न रस निषेधयति । दूधोदरं साभि-
 पातिकमुदरम् । वरला त्रिष्टु । अरिष्टान् पाययेदिति च्छेदः ।
 पिप्पलीत्यादिके क्षारे दद्यादीनां द्रवाणां चूर्णपिण्डताकरण-
 योग्या मात्रा हेया । विडालपदक कर्षं । क्षारं चाजकरीपाणा-

मित्यादी अजतीपक्षारं पशुपान्त्रेण एरुविशतिवारं खावयित्वा
 क्षारद्रवत्त्वात् इत्याद्यं, स च यावच्चूर्णसमुद्रायाद्भवतेन कृतदेश्युप
 सन्नद्युगो भवति । पार्श्वेलादी उपस्तम्भमिति उपसब्दं सनी-
 पवाची । विल्वक्षारेणेति विल्वफलदाहात् कृतेन क्षारेण श्वेतेन
 सिद्धं तैलं पाययेत् । तिलनालजै क्षारं सिद्धं तैलं पाययेदिति
 सव-प ॥ १५६-१७१ ॥—

कफे वातेन पिप्पेन ताभ्यां वाऽप्यावृतेऽनिले ॥१७२॥
 वलिनः सौपद्युतं तैलमेरुण्डजं हितम् ।
 सुविरिको नरो यस्तु पुनराध्मापितो भवेत् ॥१७३॥
 सुस्निग्धैरम्ललवणैर्निरुद्धैस्तमुपाचरेत् ।
 सौपस्तम्भोऽपि वा वायुराध्मापयति य नरम् ॥१७४
 तीक्ष्णैः सक्षारमोमूत्रैर्वत्तिमिस्तमुपाचरेत् ।

कफेलादी कफे वातेनावृते, कफ पित्तेनावृते, ता-या कफ
 पिताभ्या वा वाते भावृते इत्यर्थं । सौपद्युतमिति आर-
 कदोषहरीपञ्चयुतमित्यर्थं । सुविरिक इत्यादी विरिक्तस्थानं
 रिष्टमिति हेमम् । तेनेहानिर्जित वाते पुनराध्मान न रिष्ट,
 अतस्त्विकिसोपदेशोऽत्र युज्यते, किंवा उपस्तम्भयुक्तं सव-
 पुनराध्मान रिष्टमित्यादायेह 'सौपस्तम्भ' इति कृतं, सौपस्तम्भ
 इति सावर्णः ॥ १७२-१७४ ॥—

क्रियातिवृत्ते जडरे त्रिदोषे चाप्रशाम्पति ॥ १७५ ॥
 शतीन्ससुहृदो दारान् ब्राह्मणाभूपतीन् युक्त्वा ।
 अनुज्ञाप्य भिषक् कर्म विदध्यात् संशयं नृवन् ॥ ७६ ॥
 अक्रियायां भुवो मृत्युः क्रियायां संशयो भवेत् ।
 परमाध्याय तस्य दमनुज्ञातः सुहृद्रूपैः ॥ १७७ ॥
 पानभोजनसंयुक्तं विषमसौ प्रयोजयेत् ।
 यस्मिन् वा कुपितः सर्पो विश्वजेडि फले विषम १७८
 भोजयेत्तुदरिणं प्रविचार्ये भिषगवरः ।
 तेनास्य दोषसङ्घातः स्थिरो लीनो विमार्गः ॥१७९
 विषेणाशुप्रमाथित्वादाशु भिषः प्रवर्तते ।
 विषेण हृतदोषं तं शीताम्बुपरिषेचितम् ॥ १८० ॥
 पापयेत् भिषग्दुग्धं यवागू वा यथावल्मम् ।
 त्रिवृन्मण्डूकरुपर्णांश्च शाकं सपक्वास्तुक् ॥१८१॥
 भक्षयेत् कालशाकं वा स्व(सु)रतोदकसाधितम् ।
 निरम्ललवणश्रेहं स्विस्रास्त्रिभ्रमन्नमुक् ॥ १८२ ॥
 मासमेकं ततश्चैव एषितः खरसं पिबेत् ।
 एवं विनिर्हते दोषे चाकैर्मासात्पर ततः ॥ १८३ ॥
 दुर्बलाय प्रयुञ्जीत प्राणभृत् कारमं पयः ।

क्रियातिवृत्त इत्यनेन जातोदकतां दर्शयति, वन हि क्रिया
 निषिद्धा अजातोदकमित्यादिना । त्रिदोषजे इत्यनेनापि जालो-

१ 'त्रिवृताशङ्खिनीवन्तीसुभापृतीकवहने' । शाकं पक्त्वा प्रयुञ्जीत
 प्राग्भक्तं गाढवचति' इति पा० । २ 'क्षार' इति पा०

दक एव त्रिदोषज इति ज्ञेयम्, अजातोदके त्रिदोषेऽपि क्रिया उच्यते । एवंभूतत्रिदोषस्य तु क्रियातिवृत्तपदैवैव लामेऽपि त्रिदोषे इति पदं त्रिदोषस्य जातोदकस्याप्यत्र क्रियालुप्तो-
पदर्शनार्थम् । शालादिंसंमतिप्रहादिना विपर्ययेऽवशोनिषेधः ।
अनुज्ञात इति अनुमतो विषादिप्रयोगे नैव्यः । यस्मिन् फले
विषं विस्मयेत् तत्र फलं प्रयोजयेदिति संबन्धः । विषं चात्र
दंष्ट्राविषमेव ज्ञेयम् । उक्तं हि—“दूष्योदरे बद्धुदे क्षतान्त्रे च
जलेदरे । अपि दंष्ट्राविषमेव प्रयोगो वै विचोधने” इति ।
स्थिर इत्यचपलः । लीन इति धावन्तरगतः । प्रमाथिलादिति
शोमकारित्वात् । कालशाकं प्रतिदम् । खरसोदकाभ्यां साधि-
तम् । ततश्चैव खरसमिति कालशाकखरसम् ॥ १७५-१८३ ॥—

इदं तु शल्यहर्तृणां कर्मे स्याद्दृष्टकर्मणाम् ॥ १८४ ॥

चामं कुक्षं मापयित्वा नाभ्यधञ्चतुःसङ्कुलम् ।

मात्रायुकेन शस्त्रेण पाटयेन्मतिमान् भिषक् ॥ १८५ ॥

विपाट्यान्त्रं ततः पञ्चाहोदय बद्धस्तान्त्रयोः ।

सर्पिपाऽभ्यज्य केशादीनवमृज्य विमोक्षयेत् ॥ १८६ ॥

मूर्च्छनाद्यच्च संमृदमन्त्रं तच्च विमोक्षयेत् ।

छिद्राप्यन्नस्य तु स्पृष्ट्वैदंशयित्वा पिपीलिकैः ॥ १८७ ॥

बहुशः संयुहीतानि धात्वा छित्वा पिपीलिकान् ।

प्रतियोगैः प्रवेद्यान्त्रं प्रैयैः सीच्येद्रजं ततः ॥ १८८ ॥

नाभ्यधश्चतुरस्रमिति नामेरधो यथा भवति तथा चतुरस्रं
धामद्वक्षि मापयित्वा उदरमप्याचतुरस्रं बद्धत्वा वामकुक्षी
नाभ्यधस्तात् पाटनं कर्तव्यम् । विपाट्य चोदरे बद्धशतोदरयोः,
अन्त्रं नोदय यथोचितक्रियार्थं, तत उदरे पाटिते केशादिमार्जनं
संमृदाश्रमोक्षय कर्तव्यः । छिद्राञ्चस्य तु अञ्चछिद्राणि पिपी-
लिकैर्नाञ्चछिद्रप्रवेदे दंशयित्वा संयुहीतानि यमाऽत्रछिद्राणि
भवन्ति तथा ज्ञात्वा पिपीलिकाभिरुच्छेदः कार्यः । ततस्तुभयो-
रपि बद्धछिद्राश्चयोः निःश्रुताश्चप्रवेद्यविधिः प्रतियोगैरित्यने-
नोक्तः कर्तव्यः ॥ १८४-१८८ ॥

तथा जातोदकं सर्पमुदरं व्यधयेद्भिषक् ।

वामपाश्र्वे त्वयो नामनेमोर्डी दत्त्वा च गालयेत् १८९

यिच्छान्य च विमृद्यैतद्वेष्टयेद्वासोदरम् ।

तथा यत्तिविरैकाद्येस्त्रीनं सर्वं च वेष्टयेत् ॥ १९० ॥

निःश्रुते लङ्घितः पयामजेहलयणां पिबेत् ।

अतः परं तु पश्मात्तान् क्षीरवृत्तिर्मवेक्षरः ॥ १९१ ॥

श्रीनु मासान् पयसा पेयां पिबेत्त्रिधापि भोजयेत् ।

श्यामाकं कोरदूपं वा क्षीरेणालवणं लघु ॥ १९२ ॥

नरः संवत्सरेणैवं जयेत् प्रातं जलोदरम् ।

प्रयोगाणां च सर्वेषामनु क्षीरं प्रयोजयेत् ॥ १९३ ॥

दोषानुबन्धरक्षार्थं बलस्त्रैर्यार्थमेव च ।

प्रयोगापचिताङ्गानां हितं ह्युदरिणां पयः ।

सर्वघातुक्षयार्तानां देवानाममृतं यथा ॥ १९४ ॥

तयैत्यादिना जातोदकनिषिन्नाह । व्यधयेदिति नाभ्याश्चतुर-
स्रं बद्धत्वाः । अतः परमिति अन्त्रवपेयापानादूर्ध्वं पश्मात्तान्
क्षीरवृत्तिः स्नात्, ततः क्षीरमाञ्चवृत्तिपश्मात्तान् बद्ध्वा
पयसा सह पेयां पिबेत्, ततश्चोर्ध्वं श्रीनु मासान् श्यामाकं
कोरदूपमिलादिप्रयोगं क्षीरेण भोजयेत्; एवं संवत्सरेणैति
यदुक्तं तत्र पूर्वते । प्रयोगापचिताङ्गानामिति प्रयोगैः क्षीरदेहा-
नाम् ॥ १८९-१९४ ॥

तत्र श्लोकौ ।

हेतुं प्राश्रूपमद्यानां लिङ्गं व्याससमासतः ।

उपद्रवान् गरीयस्त्यं साध्यासाध्यत्वमेव च ॥ १९५ ॥

जाताजाताश्लिङ्गानि चिकित्सां चोक्तवानृषिः ।

समासव्यासनिर्देशैकदराणां चिकित्सिते ॥ १९६ ॥

इत्यश्विवेशरुक्ते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते चिकि-

त्सास्थाने उदरचिकित्सितं नाम

प्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

हेतुमिलादिना संग्रहं ब्रूते । संग्रहार्थं व्याख्यायकोऽनुवर्-

णीयः ॥ १९५ ॥ १९६ ॥

इति श्रीचक्रपाणित्तविरचितायामसुर्वेददीपिकायां चरक-

तात्पर्यटीकायां चिकित्सास्थाने उदरचिकित्सितं

नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

चतुर्दशोऽध्यायः ।

अथातोऽशधिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति इ स्नाह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

उदराशोषोऽश्विरोपज्वलघामान्याश्च बद्धमुदरकारणत्वात्

नन्तरसर्वेषां चिकित्सितमुच्यते ॥ १ ॥ २ ॥

आसीनं मुनिमन्वयं कृतजाप्यं कृतक्षणम् ।

पृष्टवानशशां युक्तमश्विवेशः पुनर्वसुम् ॥ ३ ॥

आसीनमिलादि । कृतक्षणमिति कृतावसरम् । मुक्तमुषितं

प्रकोपदेहत्वादि परस्तेति योवना; किंवा मुक्तमिति व्याख्या-

नोमुक्तमिति भावः ॥ ३ ॥

१ उदरदूषं श्यामाकं वसताऽलवणं नरः इति पा० । २ मुक्तिं

इति पा० ।

१ 'प्रतीपेदे' इति पा० । २ देयैः सुख्यैः' भिदे' इति पा० ।

३ 'केशादिमार्जनं इत्या संमृदमत्र श्राद्धं नोदयेत्' इति पा० । ४ 'अ-

धत्तानामि' इति पा० । ५ 'रघुवरोरपि' इति पा० । ६ 'प्रतीपेदे-

रित्यनेनोक्तः कर्तव्यः । प्रतीपेदे रघुवरोरपि नुवंन्ति तानि पृच्छन्ति-

धीःकल्पदीभि, बन्धादिनिरामादेरर्षं प्रतिवृत्ति' इति पा० । ७ 'वाम-

भगे' इति पा० ।

प्रकोपहेतुं संस्थानं स्थानं लिङ्गं चिकित्सितम् ।
साध्यासाध्यविभागं च तस्मै तन्मुनिरप्रधीत् ॥ ४ ॥

प्रकोपस्य रोगोत्पादश्च हेतुः; तथाश्च प्रकोपघटनेन रोगो-
त्पादं वक्ष्यति; यथा—'पित्तोत्पन्नां विज्ञेयः प्रकोपे हेतुरश-
चाम्' इति; संस्थानमाकारः, संस्थानं यद्यपि लिङ्गे एव प्रविशति,
तथाऽपीह बहुप्रपञ्चकव्यत्याद संस्थानं प्रथयिष्ये ॥ ४ ॥

इह खल्वग्निवेश द्विविधान्यशांसि-कानिचित्
सहजानि, कानिचिज्जातस्योत्तरकालजानि । तत्र
वीजं गुदवलिबीजोपतसमायतनमर्शां सहजा-
नाम् । तत्र द्विविधो बीजोपतसौ हेतुः-मातापित्रो-
रपचारः, पूर्वकृतं च कर्म; तथाऽन्येषामपि सह-
जानां विकाराणाम् । तत्र सहजानि सह जातानि
शरीरेण, अर्शांसीत्यधिमांसविकाराः ॥ ५ ॥

इहैत्यादिना द्विविधान्यशांसि प्रतिपाद्य सहजानि हेतवादिना
प्राह—तत्र बीजमित्यादि ।—बीजमिदं शुक्ररोगितम् । तत्र गु-
दवत्यारम्भकेण बीजेनोपतसं सव सहजानां कारणं भवति । गुद-
वत्यारम्भकेण च दुष्टेन बीजेन शरीरारम्भकस्य बीजस्यावमेवो-
पतापो यद् स्वयमदुष्टस्य दुष्टेन संवन्धः । ततश्च गुदवलीबीजजो-
पाद् गुदवलीभेदार्शोऽजन्म भवति, शोषावयवारम्भं बीजमदुष्ट-
त्वाच्च विकारं जनयति । न बीजदुष्टेः सर्वेषांऽनारम्भकत्वं, सर्वेषां
बीजानुपघातात्; उक्तं च 'यस्य यस्य ह्यत्रावयवस्य बीजे बीज-
माय उपतसो भवति तस्य तस्य ह्यत्रावयवस्य निवृत्तिरुपजायते'
(शा. अ. ४) इत्यादि । अन्ये तु आदितामिपाठात् पूर्वनि-
पाताभिधेयन उपतसं गुदवलीबीजेन यस्मिन् तद्गुदवलीबीजोपतस-
मितिपदं कृतमित्याहुः । अपचार इति अनुचितहारविहारकवः
शुक्ररोगितभागविशेषदूषकः । पूर्वकृतं च कर्मणि जायमानस्य
सहजाशांसिनिवर्तकं जन्मान्तरियं कर्म । तत्र कर्म दुर्बलं
सन्मातापित्रपचारसहितं बीजदूषकं भवति, गलवत्तु विना-
ऽपचारजनकमेव भवतीति श्रेयम् । यथोक्तेद्वयमन्यत्रापि
सहजे गदेऽतिदिश्रति-तथेत्यादिना । तथेत्यादिना सहजशब्दार्थं
व्याकरोति । अर्शःशब्दाभिधेयमाह—अर्शांसीत्यादि । अधि-
मांसविकारा इति अधिमांसविशेषाः ॥ ५ ॥

सर्वेषां चार्शसां क्षेत्रं-गुदस्यार्धपञ्चमाहुलाव-
काये त्रिभागान्तरास्तिष्ठो गुदवलयः, (क्षेत्रमिति
देशः) केचित्तु भ्रूयांसमेव देशमुपदिशन्त्यशांसि-शि-
श्रमपत्यपथं गलताल्लुम्बनासिकाकर्णाक्षिपत्मानि
त्वक् च । तदस्यधिमांसदेशतया, गुदयलिजानां
त्यर्शांसीति संज्ञा तन्नेऽस्मिन् । सर्वेषां चार्शसाम-
धिष्ठानं-यैदो मांसं त्वक् च ॥ ६ ॥

त्रिभागान्तर इति अर्धपञ्चमाहुलस्य धार्धमाहुलरूपतृतीयभागा-

वकाशाः । गुदवलय इति गुदस्य मांसवलयः । अस्मिन् विभा-
नेऽर्धपञ्चमाहुले गुदे गुदोष्ठेन पृथीतमर्शाहुलं बाह्यवक्रया परिगृ-
ह्यते । क्षेत्रं देश इति अर्शःप्ररोहप्रदेश इत्यर्थः । केचित्तिलेनेन
तत्रान्तरेऽपत्यपथदिगतामपि अधिमांसानां 'अर्शांसि' इति
संज्ञा भवत्ये इति सूचयति । अधिष्ठानमिति दूषणम् ॥ ६ ॥

तत्र सहजान्यशांसि कानिचिदणुनि, कानिचि-
न्महान्ति, कानिचिदीर्घाणि, कानिचिद्वृक्षानि, का-
निचिद्वृक्षानि, कानिचिद्विषमविस्तृतानि, कानिचिद्व-
न्तःकुटिलानि, कानिचिद्विह्विःकुटिलानि, कानिचि-
ज्जटिलानि, कानिचिदन्तमुखानि, (तानि) यथास्यं
दोषानुबन्धवर्णानि ॥ ७ ॥

तत्र सहजानोत्पादिना संस्थानलिङ्गे प्राह । जटिलानीति गुण-
शुक्रकाराणि । दोषानुबन्धवर्णानीति दोषानुबन्धवर्णानि ॥ ७ ॥

तैरुपहतो जन्मप्रभृति भवत्यतिक्रशो विवर्णः
क्षामो दीनः प्रचुरविवह्वतातम्रचपुरीयः शर्करा-
दमरीमान्, तथाऽनियतविवह्वयुक्तकफमशुष्कमि-
श्रवर्चा अन्तराऽन्तरा श्वेतपाण्डुहरितपीतरक्तावण-
तनुसान्द्रपिच्छिलकुणपमन्ध्यामपुरीषोपवेशी, ना-
मिबस्तिवक्ष्णोद्देशो प्रचुरपरिकर्तिकाश्वितः, सगुद-
शूलप्रवाहिकापरिहृषप्रमेहप्रसक्तविष्मन्त्रकूजी-
दावर्तहृदयेन्द्रियोपलेपः, प्रचुरविवह्वतिकाश्वो-
द्गारः, सुदुर्बलः, सुदुर्बलाग्निः, अल्पशुक्रः, कोधनो,
दुःखोपचारशीलः, कासश्वासतमकवृष्णाहृद्वासा-
च्छर्धरोचकाविपाकपीनसक्षच्युपरीतः, तैमिरिकः,
शिरःशूली, क्षाममिश्रसत्रसकाजर्जरस्वरः, कर्ण-
रोगी, शूनपाणिपादयदनाक्षिकूटः, सज्वरः, साह-
मर्दः, सर्वेषांस्थिदूली च, अन्तराऽन्तरा पार्श्वकु-
क्षिपस्तिहृदयपृष्ठत्रिकप्रहोपतसः, प्रधानपरः, पर-
मालसश्चेति । जन्मप्रभृत्यस्य गुदुजैरावृत्तो मागोप-
रोधाद्यायुरपानः प्रत्यारोहन् समानव्यानप्राणोदा-
नान् पित्तश्लेष्माणो च प्रकोपयति, एतेः सर्वे एव
प्रकृषिताः पञ्च वायवः पित्तश्लेष्माणो चार्शसमभि-
व्रचन्त एतान् विकारानुपजयन्ति; इत्युक्तानि सह-
जान्यशांसि ॥ ८ ॥

अनियतत्वं विवह्वयुक्तवदिविह्वयमंशुमप्रये श्रेयम् । अ-
न्तराऽन्तरेति कदाचित्, न सर्वदा । प्रचुरो विवह्वतादिगुण-
युक्त उद्गारो यस्य स तथा । दुःखोपचारशील इति दुःखोपचा-
रहेतुविरत्यर्थः । प्रधानं पूर्णनम् । कसात् पुनरसं सहजाशांस्युक्त
हेतव्याधिपरिहृते भवतीत्याह—जन्मेत्यादि । प्रसारोर्हविति

१ 'तत्रेऽस्मिन्निति वचनेन तत्रान्तरे नासादिगमन्यशांसोतीति भ-
वत्ये इति सूचयति' इति पा० । २ 'गुदनागोपरोधात्' इति पा० ।

दक एव त्रिदोषज इति ज्ञेयम्, अजातोदके त्रिदोषेऽपि क्रिया उपैव । एवंभूतत्रिदोषस्य तु क्रियातिवृत्तपदेनेन लामेऽपि त्रिदोषे इति पदं त्रिदोषस्य जातोदकस्याप्यत्र क्रियालघुत्वो-
पदर्शनायम् । ज्ञानादिसंभ्रमतिग्रहणादिना विपर्ययेऽवशोविषेयः ।
अनुज्ञात इति अनुमतो विषादिप्रयोगे वैचः । यस्मिन् फले
विषं विच्छेद्येत् तत् फलं प्रयोजयेदिति संबन्धः । विषं चात्र
वंग्राविषनेन ज्ञेयम् । उक्तं हि—“वृणोदरे नद्वयुदे क्षतान्त्रे च
जलोदरे । अपि दंग्राविषस्यैव प्रयोगो वै विशेषणे”—इति ।
स्थिर इत्यवचलः । लीन इति धात्वन्तरगतः । प्रमाथितादिति
क्षोभकारित्वात् । कालशाकं प्रसिद्धम् । खरघोदकाभ्यां साधि-
तम् । ततश्चैव खरसमिति कालशाकखरसम् ॥ १७५-१८३ ॥—

इदं तु शल्यहर्तृणां कमं स्यादृष्टकर्मणाम् ॥ १८४ ॥
वामं कुक्षि मापयित्वा नाभ्यघञ्चतुस्फुल्लम् ।
मात्रायुकेन श्लेष्णे पाठयेन्मतिमान् भिषक् ॥ १८५ ॥
विपाठ्यान्त्रं ततः पश्चाद्दीक्ष्य बद्धक्षतान्त्रयोः ।
सर्पिषाऽभ्यज्य केशादीनचतुर्ज्य विमोक्षयेत् ॥ १८६ ॥
मूर्च्छनाद्यच्च संमूढमन्त्रं तच्च विमोक्षयेत् ।
छिद्राप्यत्रस्य तु स्यूलेर्दशयित्वा पिपीलिकैः ॥ १८७ ॥
बहुदाः संगृहीतानि धात्वा छित्वा पिपीलिकान् ।
प्रतियोगैः प्रधेइयाञ्चं प्रयैः सीधेइज्जं ततः ॥ १८८ ॥

नाभ्यघञ्चतुरज्जुमिति नामैरथो यथा भवति तथा चतुरज्जु-
पानत्रुक्षि मापयित्वा उदरमाभ्याचतुरज्जु-
लकत्वा वामकुक्षौ
नाभ्यघञ्चत् पाठनं कर्तव्यम् । विपाठ्य चोदरे बद्धक्षतोदरयोः,
अत्रे तीक्ष्ण यथोचितक्रियार्थं, तत उदरे पाटिते केशादिमार्जनं
संमूढान्त्रमोक्ष्य कर्तव्यः । छिद्रान्त्रस्य तु स्यूलेच्छिद्राणि पिपी-
लिकैरञ्चच्छिद्रप्रदेशे दंशयित्वा संगृहीतानि यथाऽत्राच्छिद्राणि
भवन्ति तथा ज्ञात्वा पिपीलिकाधिरुद्धैः कर्मैः । ततस्तुभयो-
रपि बद्धाच्छिद्रान्त्रयोः निःसृतान्त्रविषयविधिः प्रतियोगैरित्यने-
नोक्तः कर्तव्यः ॥ १८४-१८८ ॥

तथा जातोदकं सर्वमुदरं व्यधयेद्विषकम् ।
वामपार्श्वे त्वधो नामेनाडीं दत्त्वा च गालयेत् १८९
विस्त्राव्य च विमृष्येत्तद्वेष्टयेद्वासलोदरम् ।
तथा यस्तिविरैकाद्यैर्मूर्च्छानं सर्वं च वेष्टयेत् ॥ १९० ॥
निःसृते लङ्घितः पेयामजोहलवर्णां पिबेत् ।
अतः परं तु पण्मासान् क्षीरवृत्तिर्मवेक्षरः ॥ १९१ ॥

१ 'मदीषोमैः' इति पा० । २ 'श्रेयैः सुच्यैः' 'श्रेयैः' इति पा० ।
३ 'केषादिमार्जनं कृत्वा समुद्रमथ शब्दं मोक्षयेत्' इति पा० । ४ 'अ-
वरोभाणि' इति पा० । ५ 'सूतकोरति' इति पा० । ६ 'प्रतीषोमि-
रित्यनेनोक्तः कर्तव्यः । प्रतीषा वैरथ प्रतीष कुर्वन्तिव वानि पकतिन्ति-
षीन्वलादीनि, यथादिभिराप्तावैष प्रसिद्धा' इति पा० । ७ 'वाम-
पार्श्वे' इति पा० ।

त्रीन् मासान् पयसा पेयां पिबेद्दीक्षापि भोजयेत् ।
श्यामाकं कोरदुर्गं वा क्षीरेणालवर्णं लघु ॥ १९२ ॥
नरः संवत्सरेषुषैर्जयेत् प्राप्तं जलोदरम् ।
प्रयोगाणां च सर्वेषामनु क्षीरं प्रयोजयेत् ॥ १९३ ॥
दोषानुबन्धरक्षार्थं घलस्यैर्यथैव च ।
प्रयोगापचित्ताज्ञानां हितं ह्युदरिणां पयः ।
सर्वेषां तु क्षयार्तानां देवानामसृत्तं यथा ॥ १९४ ॥

तपेसादिना जातोदकविधिमाह । व्यधयेदिति नाम्नाघञ्च-
तुके इत्यर्थः । अतः परमिति अलवणपेयापानापूर्वं पण्मासान्
क्षीरवृत्तिः स्यात्, ततः क्षीरमात्रवृत्तिपण्मासापूर्वं त्रीन्मासान्
पयसा सह पेयां पिबेत्, ततश्चोषं त्रीन् मासान् श्यामाकं
कोरदुर्गमिलादिग्रन्थोक्तं क्षीरेण भोजयेत्; एवं संवत्सरेणेति
यदुक्तं तत् पूर्वं । प्रयोगापचित्ताज्ञानमिति प्रयोगैः क्षीणदेश-
नाम् ॥ १८९-१९४ ॥

तत्र श्लोकौ ।

येतुं प्राभूपमप्राणां लिङ्गं व्याससमासतः ।
उपद्रवान् गरीयस्त्वं साध्यासाध्वत्वमेव च ॥ १९५ ॥
जाताजाताभ्युलिङ्गानि चिकित्सां चोक्तवानुपिः ।
समासव्यासनिर्देशोरुदराणां चिकित्सिते ॥ १९६ ॥
इत्यग्निवेशरुते तत्रे चरकप्रतिसंस्कृते चिकि-
त्सास्थाने उदरचिकित्सितं नाम
त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

हेतुमिलादिना सग्रहं ब्रूते । चंमहार्यथाभ्यायोकोऽनुद-
गीयः ॥ १९५ ॥ १९६ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायामायुर्वेदवीथिकयां चरक-
तात्पर्यटीकयां चिकित्सास्थाने उदरचिकित्सितं
नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

चतुर्दशोऽध्यायः ।

अथातोऽर्शश्चिकित्सितं न्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवानान्त्रयः ॥ २ ॥
उदरार्शोऽग्निदोषजस्यामान्नाद् बद्धपुत्रोदरकारणात्वात्
चन्तरमर्शेषां चिकित्सितमुच्यते ॥ १ ॥ २ ॥
आसीनं मुनिमन्वयं कृतजाप्यं कृतक्षणम् ।
पृष्टवानर्शसां युक्तमग्निवेशः पुनर्वैद्यम् ॥ ३ ॥

आसीनमिति कृतक्षणमिति कृतावसरम् । युक्तमुषि-
प्रदोषहेत्वादि पत्रश्चेति योजना; किंवा युक्तमिति श्वादेव-
नोमुक्तमिति भावः ॥ ३ ॥

१ उक्तोऽर्शुं दद्यामाकं पयसाऽलवणं नरः इति पा० । २ 'मुक्तिं'
इति पा० ।

प्रकोपहेतुं संस्थानं स्थानं लिङ्गं चिकित्सितम् ।
साध्यासाध्यविभागं च तस्मै तन्मुनिरब्रवीत् ॥ ४ ॥

प्रकोपस्य रोगोत्पादस्य हेतुः, तथाह्यत्र प्रकोपघटनेन रोगो-
त्पादं वक्ष्यति; यथा—'पित्तोत्थयानां विज्ञेयः प्रकोपे हेतुरक्षी-
याम्' इति; संस्थानमाकारः, संस्थानं यद्यपि लिङ्गे एव प्रविशति,
तथाऽपीह बहुप्रपञ्चवक्तव्यत्वात् संस्थानं पृथगुक्तम् ॥ ५ ॥

इह खल्वग्निवेश द्विविधान्यशांसि-कानिचित्
सहजानि, कानिचिज्जातस्योत्तरकालजानि । तत्र
वीजं गुदवलिबीजोपतसमायतनमर्शांसां सहजजा-
नाम् । तत्र द्विविधो बीजोपतसौ हेतुः—मातापित्रो-
रुपचारः, पूर्वकृतं च कर्म; तथाऽन्येषामपि सह-
जानां विकाराणाम् । तत्र सहजानि सह जातानि
शरीरेण, अर्शांसीत्यधिमांसविकाराः ॥ ५ ॥

इहेत्यादिना द्विविधान्यशांसि प्रतिपाद्य सहजानि हेत्वादिना
प्राह—तत्र बीजमित्यादि ।—बीजमिह शुक्रशोणितम् । तत्र गु-
दवत्यारम्भकेण बीजेनोपतसं सत् सहजानां कारणं भवति । गुद-
वत्यारम्भकेण च दुष्टेन बीजेन शरीरारम्भकस्य बीजस्याभेदो-
पतापो यत् स्वयमदुष्टस्य दुष्टेन संबन्धः । ततश्च गुदवलीबीजक्षो-
पाद् गुदवलीष्वेवाशांजन्म भवति, शेषावयवारम्भकं बीजमदुष्ट-
त्वाच्च विकारं जनयति । न बीजदुष्टेः सर्वथाऽनारम्भकत्वं, सर्वथा
बीजानुपपत्तात्; उक्तं च 'यस्य यस्य ह्यत्रावयवस्य बीजे बीज-
भाग उपतप्तो भवति तस्य तस्य ह्यत्रावयवस्य विकृतिरुपजायते'
(सा. अ. ५) इत्यादि । अन्ये तु आदितामिपाठात् पूर्वनि-
पातानियमेन उपतप्तं गुदवलीबीजं यस्मिन् सहवलीबीजोपत-
मितिपदं कृतमित्याहुः । अपचार इति अनुचिततादारविहाररूपः
शुक्रशोणितभागविशेषद्वयकः । पूर्वकृतं च कर्मति जायमानस्य
सहजाशांसिभिवेदेकं जन्मान्तरीयं कर्म । तत्र कर्म दुर्बलं
सन्मातापित्रयुपचारसहितं बीजद्वयकं भवति, तत्र कर्म विना-
ऽपचारजनकमेव भवतीति हेतुम् । अन्ये तु हेतुद्वयमन्वत्रांशे
सहजे गदेऽतिदिशति—तथेत्यादिना । तत्रेत्यादिना सहजशब्दार्थं
व्याकरोति । अर्शाःशब्दाभिधेयमाह—अर्शांसीत्यादि । अधि-
मांसविकारा इति अधिमांसविशेषाः ॥ ५ ॥

सर्वेषां चार्शसां क्षेत्रं—गुदस्यार्षपञ्चमाहुलाव-
काशे त्रिभागान्तरास्तिश्रो गुदवलयः, (क्षेत्रमिति
देशः) केचित्तु भूयांसमेय देशानुपदिशन्त्यर्शसां-शि-
श्रमपत्यपथं गलतालुमुखनासिकाकर्णाक्षिवरमंनि
त्वक् च । तदस्त्यधिमांसदेशतया, गुदवलिजांसां
त्वर्शांसीति संज्ञा तत्रेऽस्मिन् । सर्वेषां चार्शसाम-
धिष्ठानं—मैदो मांसं त्यक् च ॥ ६ ॥

त्रिभागान्तर इति अर्षपञ्चमस्य साष्ण्डलरूपवृत्तीयभाग-
१ 'गुदवलिजानि' इति पा० ।

वकाशाः । गुदवलय इति गुदस्य मांसवलयः । अस्मिन् विभा-
गेऽर्षपञ्चाहुले गुदे गुदश्लेथेन शरीरमर्शांङ्गलं शारावयवा परिगृ-
ह्यते । क्षेत्रं देश इति अर्शाःप्रदेशप्रदेश इत्यर्थः । केनिदित्यनेन
तत्रान्तरेऽप्यलगादिगतानामपि अधिमासांसां 'अर्शांसि' इति
संज्ञा भव्यते इति सूचयति । अधिष्ठानमिति सूच्यम् ॥ ६ ॥

तत्र सहजान्यशांसि कानिचिदणूनि, कानिचि-
न्महान्ति, कानिचिद्दीर्घाणि, कानिचिद्भ्रसानि, कानि-
चिद्दृक्षानि, कानिचिद्विपमवियुतानि, कानिचिद-
न्तःकुटिलानि, कानिचिद्बहिःकुटिलानि, कानिचि-
ज्जटिलानि, कानिचिदन्तर्मुखानि, (तानि) यथासं
दोषानुबन्धवर्णानि ॥ ७ ॥

तत्र सहजानीत्यादिना संस्थानलिङ्गे प्राह । जटिलानीति तृणा-
ङ्कुराकाराणि । दोषानुबन्धवर्णानीति दोषानुरूपवर्णानि ॥ ७ ॥

तैरुपहतो जन्मप्रभृति भवत्यतिक्रमो विचर्णः
क्षामो दीनः प्रचुरविविद्धयातमभ्रपुरीपः शर्करा-
श्मरीमानः, तथाऽनियतविविद्धमुकपक्वामशुक्लमि-
श्रवचर्चो अन्तराऽन्तरा श्वेतपाण्डुरहरितपीतरकारुण-
तनुसान्द्रपिच्छलकुणपगन्ध्यामपुरीपोपवेशी, ना-
मिवस्तिवक्षणादेवो प्रचुरपरिकर्तिकात्त्वितः, समुद-
श्लप्रवाहिकापरिहर्षप्रमेहप्रसक्तविष्मन्त्रकृजो-
दावर्तहृद्येन्द्रियोपलेपः, प्रचुरविविदितकाम्बो-
द्भारः, सुदुर्बलः, सुदुर्बलाग्निः, अल्पशुक्रः, कोधनो,
दुःखोपचारशीलः, कासश्यासतमकटुष्णाद्बलास-
च्छर्शरोचकाविपाकपीनसक्षवथुपरीतः, तैमिरिकः,
शिरःशूलो, क्षाममित्त्रसन्नसकजर्जरसरः, कर्ण-
रोगी, शूनपाणिपाद्वदनाक्षिकृदः, सज्वरः, साङ्ग-
मर्दः, सर्ववर्षास्त्रिशूलो च, अन्तराऽन्तरा शार्श्वकु-
क्षिवस्तिहृद्यपृष्ठत्रिकप्रहोपतप्तः, प्रधानपरः, पर-
मालसश्चेति; जन्मप्रभृत्यस्य गुदजैरावृतो मागांप-
रोधाद्वायुरुपानः प्रत्यारोहन् समानव्यानप्राणोदा-
नो पित्तश्लेष्माणौ च प्रकोपयति, एतेः सर्वे एव
प्रकुपिताः पञ्च वायवः पित्तश्लेष्माणौ चार्शसमभि-
द्रचन्त एतान् विकारानुपजयन्ति; इत्युक्तानि सह-
जान्यशांसि ॥ ८ ॥

अनियतत्वं विषदमुक्त्वादिविषदमभ्युपगम्य हेतुम् । अ-
न्तराऽन्तरेति कदाचित्, न सर्वदा । प्रचुरो विषदत्वादियुष्ण-
शुष्क उद्गारो यस्य स तथा । दुःखोपचारशील इति दुःखोपचा-
रहेतुरेत्यर्थः । प्रधानं धूर्णनम् । कलात् पुनरयं सहजाशांस्युक्त
इत्यव्याधिपरिगृहीतो भवतीत्याह—जन्मेत्यादि । प्रत्यारोहति

१ 'तत्रेऽस्मिन्निवचनेन तत्रान्तरे नासादिगतान्यर्शांसीति भ-
वत्येव इति सूचयति' इति पा० । २ 'गुदभागोपरोचत' इति पा० ।

अधीतानि येन च भूरित्तत्रः । अयं प्रकरणाथः—विद्धितेनैव
शक्यं विधानतः कृतव्यम् । पुनर्विरोहः पुनरुत्पत्तिः; लघानां
रुद्रगणानाम् ॥ ३३-३७ ॥

धातुश्लेषोत्पन्नान्याहुः शुष्काण्यशांसि तद्विदः ।
मन्त्रावीणि तथाऽऽङ्गाणि रक्तपित्तोत्पन्नानि च ॥ ३८ ॥
तत्र शुष्काशांसं पूर्वं प्रयक्ष्यामि चिकित्सितम् ।
स्तब्धानि खेदयेत्पूर्वं शोफशूलान्धितानि च ॥ ३९ ॥
त्रिचक्रक्षारविल्वानां तैलेताभ्यज्य बुद्धिमान् ।
पंचमापकुलत्थानां पुलाकानां च पोष्टुलैः ॥ ४० ॥
गोसराश्वशकृत्पिण्डैस्तिलकल्केस्तुपैस्तथा ।
पंचाशताह्नापिण्डैर्वा सुखोष्णैः श्लेहसंयुतैः ॥ ४१ ॥
शकृन्तं पिण्डकामिर्भ्यं क्षिप्रधानां तैलसर्षिणा ।
शुष्कमूलकपिण्डैर्वा पिण्डैर्वा कार्पांगन्धिकैः ॥ ४२ ॥
रास्त्रापिण्डैः सुखोष्णैर्वा सक्नेहिर्हाणुपैरपि ।
इष्टकस्य खराह्वायाः शाकैर्गृजनकस्य वा ॥ ४३ ॥
अभ्यज्य कुष्ठतैलेन खेदयेत् पोष्टुलीकृतैः ।
धृपार्कण्डविल्वानां पञ्चोत्काथैश्च संचयेत् ॥ ४४ ॥
मूलकत्रिफलाकार्पाणं वेपुनां वरुणस्य च ।
अग्निमन्थस्य क्षिप्रोश्च पत्राण्यश्मन्तकस्य च ॥ ४५ ॥
जलेनोत्काथ्य शूलार्तं सभ्यकामवगाहयेत् ।
कोलोत्काथेऽथवा कोष्णे सौवीरकतुपोदके ॥ ४६ ॥
विल्वकाथेऽथवा तके दधिमण्डान्मलकाञ्जिके ।
गोमूत्रं वा सुखोष्णे तं स्वभ्यकामवगाहयेत् ॥ ४७ ॥
रुष्णसर्पचराहोष्ट्रजनुकावृषदंशजाम् ।
पंसामभ्यजने दद्यात्पनं चारोसां हितम् ॥ ४८ ॥
भृकेशाः सर्पनिर्मांको वृषदंशस्य चर्म च ।
अर्कमूलं शमीपत्रमशांभ्यो धूपनं हितम् ॥ ४९ ॥
तुम्बुरुणि विडङ्गानि वेचदापेक्षता घृतम् ।
शुद्धी चाश्वगन्धा च पिप्पल्यः सुरसा घृतम् ५०
घराहवृषविट्टं चैव धूपनं सकयो घृतम् ।
कुञ्जरस्य पुरीषं तु घृतं सजंरसस्तथा ॥ ५१ ॥
हरिद्राचूर्णसंयुक्तं सुधाक्षीरं प्रलेपनम् ।
गोपित्तपिष्टाः पिप्पल्यः सहरिद्राः प्रलेपनम् ॥ ५२ ॥
क्षिरीपयीजं कुष्ठं च पिप्पल्यः सैन्धवं गुडः ।
अर्कक्षीरं सुधाक्षीरं त्रिफला च प्रलेपनम् ॥ ५३ ॥
पिप्पल्यच्चित्रकः श्यामा किण्वं मदनतण्डलाः ।
प्रलेपः कुमुदशरुचरिद्रागुडसंयुतः ॥ ५४ ॥
दन्ती श्यामाऽमृतासङ्गः पारायतशरुहडः ।
प्रलेपः स्याद्रास्त्रीनि निम्बो भद्रातकानि च ॥ ५५ ॥
प्रलेपः स्यादलं कोष्णं यास्तन्तकस्यत्तापुवम् ।
शुद्धभ्यज्यशुद्धकं शुद्धकीयसयाऽथवा ॥ ५६ ॥

आर्कं पयः सुधाकाण्डं कटुकालावुपहृत्वा ।
करञ्जी वस्तूमूर्धं च लेपनं धेष्टमर्शसाम् ॥ ५७ ॥
अभ्यङ्गाद्याः प्रदेहान्ता य एते परिकीर्तताः ।
सत्समभ्ययथुकृष्णतिर्यगमनास्तेऽर्शांसं मताः ॥ ५८ ॥
प्रदेहान्तैरुपकान्तान्यशांसि प्रद्वयन्ति हि ।
संचितं दुष्टदधिरे ततः संपद्यते सुखी ॥ ५९ ॥
शीतोष्णक्षिग्ररुद्धैर्हि न व्याधिरुपशाम्यति ।
रक्तं दुष्टं भिषक् तस्माद्रक्तमेवावसेचयेत् ॥ ६० ॥
जलोकोभिस्तथा शब्धैः सूचीभिर्वा पुनः पुनः ।
अवर्तमानं रुधिरं रक्ताशोभ्यः प्रवाहयेत् ॥ ६१ ॥

वातश्लेष्मोत्पन्नानीसत्र यद्यपि कफजे द्याव उक्तः,
तथाऽपि च पिच्छरुहातुक्चयः न तु रक्तकायः; तेन शुष्काशां-
ग्रहणं; पिच्छरुहातुक्चयः शुष्काशांकारणमेलकेऽपि भवति ।
त्रिचक्रक्षारविल्वानां तैलेनेति चिन्नाकारिदिनेन तैलेन । पुलाकं
तुच्छधान्यम् । कार्पांगन्धिकैरिति शोभाग्रनकृतैः । घरा-
ह्वाया अचमोद्याः । कुष्ठतैलेनेति कुष्ठसिद्धीकेन । जनुका नर्म-
चटिषा । वृषदंशो विडालः । अक्षता इति अक्षविडता गवाः ।
घृतापादान्ताथलाये धूपाः; इतिमल्लवर्जसाम्भ्यो च पच्यो
धूपः । किण्वं सुरभीजम् । मदनतण्डुला मदनफलसप्तम् ।
मिडुन्मा दन्ती । अमृता शुद्धी । अत्र हरिताम्रम् ।
याघन्तकवसा उर्व्वसा । कटुकालावुत्तिककालावुः । जलैश्चे-
निरिलादी, अवर्तमानं रुधिरं प्रवाहयेदिति योज्यम् । विल्व-
पेक्षिका विल्वमध्यम् ॥ २८-६१ ॥

शुद्धभ्ययशुलार्तं मन्दाग्निं पापयेत्तु तम् ।
न्यूपणं पिप्पलीमूलं पाठां हिङ्गु सचिन्तकम् ॥ ६२ ॥
सौवर्चलं पुष्करकथमजरजीं विस्वपेक्षिकाम् ।
विडं यमानीं हृषुपां विडङ्गं सैन्धवं पचाम् ॥ ६३ ॥
तिन्तिडीकं च मण्डेन मण्डेनोष्णोदकेन वा ।
तथाऽशांग्रहणीदोषशूलानाहादिमुच्यते ॥ ६४ ॥
पाचनं पापयेद्वा तद्यदुक्तं घ्रातिसारिकं ।
सगुहामभयं वाऽपि प्राशयेत्पौषंमत्तकीम् ॥ ६५ ॥
पापयेद्वा त्रिवृचूर्णं त्रिफलारससंयुतम् ।
इते शुद्धाश्रये दोषे गच्छन्त्यशांसि संक्षयम् ॥ ६६ ॥
गोमूत्राद्युपितां दद्यात् सरुडां वा हरीतकीम् ।
हरीतकीं तक्रयुतां त्रिफलां वा प्रयोजयेत् ॥ ६७ ॥
सनागारं चित्रकं वा सीधुयुक्तं प्रयोजयेत् ।
दापयेच्चय्ययुक्तं वा सीधुं साज्जिचित्रकम् ॥ ६८ ॥
सुरां सद्युपापाठां दद्यात् सौवर्चलान्विताम् ।
दधित्थविल्वसंयुक्तं युक्तं वा चन्यचित्रकैः ॥ ६९ ॥

१ 'अर्कस्य' इति पा० । २ 'पत्राण्यश्मन्तकानि' इति पा० ।
३ 'शुद्धा' वापि' इति पा० ।

भस्मात्कयुतं चाऽपि प्रदद्यात्तत्रतर्पणम् ।
विल्वनागरयुक्तं वा यमान्या चित्रकेण च ॥ ७० ॥

गोमूत्रानुवितामिति रात्रौ गोमूत्रस्थापिताम् । मन्नात्कयुत-
मिल्वत्र मन्नात्कचूर्णस्य सवस्वपेक्षया दशमो भागः । उक्तं
हि—“वर्षं तर्पणभागेनैवमि. सयोजनीयम्” इति; अन्ये तु
तर्पणमन्नात्कचूर्णयोः समानयोः स्त्रोकस्य प्रयोगमाहुः । तर्पणं
तु सहस्रपेलापुकम् ॥ ६२-७० ॥

चित्रकं हपुपां हिङ्गुं दद्याद्वा तक्रसंयुतम् ।
पञ्चकोलयुतं चाऽपि तक्रमसै प्रदापयेत् ॥ ७१ ॥
हपुपां कुञ्जिकां धान्यमजार्जी कारवीं शदीम् ।
पिप्पलीं पिप्पलीमूलं चित्रकं हस्तिपिप्पलीम् ॥ ७२ ॥

यमानां चाजमोदां च मूर्णितं तक्रसंयुतम् ।
मन्दाग्लकटुकं विद्वान् स्थापयेद्दृतभाजने ॥ ७३ ॥
श्याम्लकटुकं जातं तक्रारिष्टं मुखप्रियम् ।
प्रपिथेन्मानया कालेप्यन्नस्य तृपितस्त्रिषु ॥ ७४ ॥
शीपनं रोचनं वर्ष्यं कफवातानुलोमनम् ।
शुद्ध्यथुक्पञ्चतिनाशनं धलवर्धनम् ॥ ७५ ॥

इति तक्रारिष्टः ।

त्वचं चित्रकमूलस्य पिष्ट्वा कुम्भं प्रलेपयेत् ।
तक्रं वा दधि वा तत्र जातमशोहरं पिबेत् ॥ ७६ ॥
घातश्लेष्माशंसां तक्रात् परं नास्तीह भेषजम् ।
तत् प्रयोज्यं यथादीपं सज्जेदं रुक्षमेव वा ॥ ७७ ॥
सत्ताहं वा दशाहं वा पक्षं मासमथि वा ।
यत्कालविशेषोऽपि भिषक् तक्रं प्रयोजयेत् ॥ ७८ ॥

अत्यर्थमुदुकायाग्नेस्तक्रमेवाचारायेत् ।
सायं वा लाजशकूनां दद्यात्तक्रावलेहिकाम् ॥ ७९ ॥
जीणं तत्रे प्रदद्याद्वा तक्रपेयां ससैन्धवाम् ।
तक्रानुपानं सज्जेदं तक्रौदनप्रतः परम् ॥ ८० ॥

यूपैर्मांसरसैर्चाऽपि भोजयेत्तक्रसंयुतैः ।
(यूपै रसेन चाऽप्यूर्ध्वं तक्रसिद्धेन भोजयेत्) ८१
फालक्रमसः सहसा न च तक्रं निवर्तयेत् ।
तक्रप्रयोगो मासान्तः क्रमेणोपरमो हितः ॥ ८२ ॥

अपकर्षो यथोत्कर्षो न त्वप्रादपकृष्यते ।
शक्त्यागमनरक्षार्थं दाख्यांथमनलस्य च ॥ ८३ ॥
बलोपचयवर्णाथंमेप निर्दिश्यते क्रमः ।
रुक्षमथोद्भुतसज्जेदं यत्तन्नानुद्भुतं घृतम् ॥ ८४ ॥

तक्रं दोषाग्निबलवित्रिविधं तत् प्रयोजयेत् ।
हतानि न विरोहन्ति तत्रेण शुद्धानि तु ॥ ८५ ॥
भूमावपि निषिक्तं तद्द्वेत्तक्रं तृणोलुपम् ।
किं पुनर्दासकायांसिः शुष्काण्यशंसि दहितः ॥ ८६ ॥

श्रोतःसु तक्रशुद्धेषु रसः सम्यग्युपैति यः ।

तेन पुष्टिर्बलं वर्णः प्रदंशोपजापये ॥ ८७ ॥

घातश्लेष्मविकाराणां शतं चापि निवर्तते ।

नास्ति तक्रात्परं किञ्चिदौषधं कफघातजे ॥ ८८ ॥

तक्रारिष्टे तु प्रहणीचिकित्सायां “यमान्यामलकं पथ्या
मरीच निपलायिकम् । लवणानि परांशानि पथ वैकर
चूर्णयेत् ॥ तत्रे तदासुतं जातं तक्रारिष्टं पिबेन्नर.”

(वि. अ. १५) इत्युक्तकारिष्टानुसारेणेहापि तक्रचूर्ण-
मानव्यवस्था । एतदनुसारप्रशिक्षेनैव चान हपुपादिचूर्णान
मन्दाग्लकटुकं भवतीर्युक्तं, मन्दाग्लकटुकं स्थापयेत्; व्यस-
ग्लकटुकमिति जातलक्षणम् । व्यसग्लकटुं चेति व्यस-
ग्लकटुकं; गतु कटुत्वमपि व्यसनत्र, सन्धानेन व्यसकटुता-

गुत्यापात् । अन्नस्य त्रिषु काष्ठेष्विति भोजनादिमन्धान्तेषु ।
सज्जेदं तक्रं वाते, कफे रुक्षम् । तत्रप्रयोगः—युवांहे तक्र-
मेव केषलं पेय, तनाख्यं मूरमिना सायमपि तक्रमेव
सेष्यम्, एतद् ‘अक्षर्यंमृदुकायामिलकमेवावचारायेत्’ इत्य-

नेनोक्तम्, एतद् ‘अक्षर्यंमृदुकायामिलकमेवावचारायेत्’ इत्य-
नेनोक्तम्, एतद् ‘अक्षर्यंमृदुकायामिलकमेवावचारायेत्’ इत्य-
नेनोक्तम्, एतद् ‘अक्षर्यंमृदुकायामिलकमेवावचारायेत्’ इत्य-

नेनोक्तम्, एतद् ‘अक्षर्यंमृदुकायामिलकमेवावचारायेत्’ इत्य-
नेनोक्तम्, एतद् ‘अक्षर्यंमृदुकायामिलकमेवावचारायेत्’ इत्य-

नेनोक्तम्, एतद् ‘अक्षर्यंमृदुकायामिलकमेवावचारायेत्’ इत्य-
नेनोक्तम्, एतद् ‘अक्षर्यंमृदुकायामिलकमेवावचारायेत्’ इत्य-

नेनोक्तम्, एतद् ‘अक्षर्यंमृदुकायामिलकमेवावचारायेत्’ इत्य-
नेनोक्तम्, एतद् ‘अक्षर्यंमृदुकायामिलकमेवावचारायेत्’ इत्य-

नेनोक्तम्, एतद् ‘अक्षर्यंमृदुकायामिलकमेवावचारायेत्’ इत्य-
नेनोक्तम्, एतद् ‘अक्षर्यंमृदुकायामिलकमेवावचारायेत्’ इत्य-

नेनोक्तम्, एतद् ‘अक्षर्यंमृदुकायामिलकमेवावचारायेत्’ इत्य-
नेनोक्तम्, एतद् ‘अक्षर्यंमृदुकायामिलकमेवावचारायेत्’ इत्य-

नेनोक्तम्, एतद् ‘अक्षर्यंमृदुकायामिलकमेवावचारायेत्’ इत्य-
नेनोक्तम्, एतद् ‘अक्षर्यंमृदुकायामिलकमेवावचारायेत्’ इत्य-

नेनोक्तम्, एतद् ‘अक्षर्यंमृदुकायामिलकमेवावचारायेत्’ इत्य-
नेनोक्तम्, एतद् ‘अक्षर्यंमृदुकायामिलकमेवावचारायेत्’ इत्य-

नेनोक्तम्, एतद् ‘अक्षर्यंमृदुकायामिलकमेवावचारायेत्’ इत्य-
नेनोक्तम्, एतद् ‘अक्षर्यंमृदुकायामिलकमेवावचारायेत्’ इत्य-

नेनोक्तम्, एतद् ‘अक्षर्यंमृदुकायामिलकमेवावचारायेत्’ इत्य-
नेनोक्तम्, एतद् ‘अक्षर्यंमृदुकायामिलकमेवावचारायेत्’ इत्य-

नेनोक्तम्, एतद् ‘अक्षर्यंमृदुकायामिलकमेवावचारायेत्’ इत्य-

छागलं वा रसं दद्यात्पूर्वेरभिविंमिश्रितम् ।
लावादीनां फलाम्लं वा सतक्रं ग्राहिभिर्युतम् ॥१४॥
रक्तशालिर्महाशालिः फलमो लाङ्गलः सितः ।
शारदः पथिकश्चैव स्यादक्षविधिर्यसाम् ॥ १५ ॥
शृत्युको भिन्नशकृतामरशां च क्रियाक्रमः ।

विल्वं बालविल्वम् । फलाम्लमिति फलैर्दाडिमादिभिरम्लाम् ।
दक्षिणं कपित्थम् । ग्राहिभिर्युतमिति वचो ग्राहिदक्षत्रं कृतम् ।
रक्तशाल्यादयोऽन्नपानन्याकृताः ॥ ८९-९५ ॥—

येऽस्यर्थं गाढशकृत्स्तेषां चक्षुषामि मेपजम् ॥१६॥
सखेहैः शकृभिर्युक्तां प्रसन्नां लवणीकृताम् ।
दधान्मत्स्यण्डिमां पूर्वं भक्षयित्वा सनागराम् ॥१७॥
गुडं सनागरं पाठां फलाम्लं पाययेच्च तम् ।
गुडं घृतयवक्षारयुक्तं वाऽपि प्रयोजयेत् ॥ १८ ॥
यमानां नागरं पाठां दाडिमस्य रसं गुडम् ।
सतक्रलवणं दद्याद्वातवर्षोऽनुलोमनम् ॥ १९ ॥
दुःस्पर्शकेन विल्वेन यमान्या नागरेण वा । ।
पक्केकेनापि संयुक्ता पाठा हृत्पयोशां रजम् ॥२०॥
प्राग्भक्तं यमके भृष्टान् सकृमिश्रायचूर्णितान् ।
करञ्जपल्लवान् दद्याद्वातवर्षोऽनुलोमनान् ॥ २०१ ॥
मदिरां वा सलवणां सीधूं सौवीरकं तथा ।
गुंडनागरसंयुक्तं पिबेद्वा पौषभक्तिकम् ॥ २०२ ॥

यमानानीनागरमित्यादी यमान्यादीनि यमानि तत्रेण पेयानि;
लवणं तावद्यावन्नवरक्षता भवति ॥ १६-१७ ॥

पिप्पलीनागरक्षारकार्श्रीधाम्यजीरकैः ।
फाणितेन च संयोज्य फलाम्लं दापयेद्भुतम् ॥२०३॥
पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रको हस्तिपिप्पली ।
शुक्रवेरप्यक्षरायै तैः सिद्धं वा पिबेद्भुतम् ॥ २०४ ॥
चक्षुचित्रफसिद्धं वा गुडक्षारसमन्वितम् ।
पिप्पलीमूलसिद्धं वा सगुडक्षारनागरम् ॥ २०५ ॥
पिप्पलीपिप्पलीमूलद्विधाडिमध्यान्यकैः ।
सिद्धं सर्पिर्विघातव्यं वातयर्षोविबन्धनुत् ॥२०६॥
चक्षुं त्रिकटुकं पाठां क्षारं कुस्तुभ्युक्तम् च ।
यमानां पिप्पलीमूलमुने च विडसेन्धवे ॥ २०७ ॥
चित्रकं विद्यमानभयां पिष्ट्वा सर्पिर्विघातयेत् ।
शकृद्रावानुलोम्यार्थं जाते क्षिप्रं चतुर्गुणे ॥ २०८ ॥
भ्रूपाक्षिकां गुदभ्रंशं मूत्ररुच्छं परिघ्नयम् ।
गुदप्लवणशूलं च घृतमेतदप्योहति ॥ २०९ ॥

नागरं पिप्पलीमूलं चित्रको हस्तिपिप्पली ।
श्वदंष्ट्रापिप्पली धान्यं विल्वं पाठा यमानिका ॥११०॥
चाङ्गेरीखरसे सर्पिः कल्कैरेतैर्विघातयेत् ।
चतुर्गुणेन दग्धा च तद्वृतं कफघातनुत् ॥ १११ ॥
अर्शासि प्रहणीदोषं मूत्ररुच्छं प्रचाहिकाम् ।
गुदभ्रंशार्तिमानाहं घृतमेतदप्योहति ॥ ११२ ॥
पिप्पलीं नागरं पाठां श्वदंष्ट्रां च पृथक् पृथक् ।
भागात्रिपलिकान्कृत्वा कपायमुपकल्पयेत् ॥११३॥
गण्डीरं पिप्पलीमूलं व्योषं चक्षुं च चित्रकम् ।
पिष्ट्वा कपाये विनयेत्तुते द्विपलिकं भिषक् ॥ ११४ ॥
पलानि सर्पिंपस्तसिंश्चत्वारिंशत् प्रदापयेत् ।
चाङ्गेरीखरसं तुव्यं सर्पिंपा दधि पद्गुणम् ॥११५॥
मृद्वग्निना ततः साध्यं सिद्धं सर्पिर्निघापयेत् ।
तदाहारे विघातव्यं पाने प्रायोगिके विधौ ॥ ११६ ॥
ग्रहण्यशोषिकारघ्नं गुल्महृद्रोगनाशनम् ।
शोथप्लीहोदरानाहमूत्ररुच्छं ज्वरापहम् ॥ ११७ ॥
कासहिकारुचिश्वासस्युवनं पार्श्वशूलनुत् ।
बलपुष्टिकरं वर्णमशिसंदीपनं परम् ॥ ११८ ॥

पिप्पलीनागरेत्यादी भषकमेव केचित्तद्विच्छन्ति । गु-
क्षारसमन्वितमित्यत्र घृते सिद्धे गुजरीनां प्रक्षेप्यत्वं ज्ञेयम् ।
पिप्पलीपिप्पलीमूलादी दधि द्रव्यं, शोषणां कर्तव्यं । जाते दग्धीति
गुजते । नागरमिलादिके घृते चाङ्गेरीखरस्यपि चतुर्गुणेन
दग्धा चेति चकारावातुर्गुण्यम् । पिप्पलीमिलादी भूरिभावसा-
धिये कायस्थानुक्तमानत्वात् श्रेष्ठमलमेव; तेन द्वादशप-
ण्डेपि क्वाभ्यश्चे त्रिप्रस्थं पानीयं दद्यात् चत्वारिंशत्सन्नि-
स्थायानि । गण्डीरमिलादिना कर्तव्यत्वात्पाहा ॥१०३-११८॥

(सगुडां पिप्पलीयुक्तां घृतभृष्टां हरीतकीम् ।
त्रिवृदन्तीयुतां वाऽपि भक्षयेदानुलोमिकीम् ॥११९॥)
विद्वतकफपित्तानामानुलोम्येऽथ निवृते ।
गुदेऽर्शासि प्रशाम्यन्ति पावकश्चाभियधते ॥१२०॥
यद्विहित्तिरिलावानां रसान्मलान् सुसंस्कृतान् ।
दक्षाणां धर्तकानां च दद्याद्द्विद्वतसंप्रदे ॥ १२१ ॥
त्रिवृदन्तीपलाशानां चाङ्गेर्याक्षिप्रकस्य च ।
यमके भर्जितं दद्याच्छाकं दधिसमन्वितम् ॥१२२॥
उपोदिकां तण्डुलीयं पीरां पास्तुकपल्लवान् ।
सुवर्चलां सलोणीकां यवशाकमवगुजम् ॥ १२३ ॥
फाकमार्वां दद्यात्पत्रं भद्रापत्रीं तथाऽम्लिकाम् ।
जीवन्तीं शट्टिकां च शाकं गृजनकस्य च ॥१२४॥

१ 'दग्धा' इति पा० । २ 'यमान्यादी' इति पा० । ३ 'सुदृग्-
मवर्षां वाऽपि नागरेण' इति पा० । ४ 'गुदध्यामन्वितम्' इति
पा० । ५ 'नागरपा' इति पा० ।

१ 'पृष्टेऽप्यधिकं' इति पा० । २ 'भानुलोम्येन निवेते' इति पा० ।
३ 'करशाक' इति पा० ।

दधिदाडिमसिद्धानि यमके भर्जितानि च ।
धान्यनागरयुकानि शाकान्येतानि द्वापयेत् ॥१२५॥
गोधालोपाकमार्जारध्वाविबुध्वाचामपि ।
कूर्मशाङ्गकयोश्चैव साधयेच्छाकयद्रसान् ॥१२६॥
रक्तशात्पोदनं दद्याद्रसैस्तीर्वातशान्तये ।

आनुलोमिकानि शाकान्याह—उपोदिकामिलादि । सुवर्चला
सर्वावर्ता । रूहापत्रसुदप्रशाकम् । महोपत्रः इयोनाकः । क्षि-
दाडिमादिसहकारम् ॥ ११४-१२६ ॥—

श्रात्वा वातोत्थणं रुक्षं मन्दाग्निं गुदजातुरम् ॥१२७॥
मदिरां शार्करं जातं सीधुं तर्कं तुपोदकम् ।
अरिष्टं दधिमण्डं वा शृतं वा शिशिरं जलम् १२८
कण्टकायां शृतं वाऽपि शृतं नागरधान्यकैः ।
अनुपानं भिषग्दद्याद्वातवर्चोऽनुलोमनम् ॥ १२९ ॥

शार्करमिति शर्करा इत्यम् । अरिष्टं बन्धमाणम् ॥ १२७-१२९ ॥

उदावर्तपरीता ये ये चात्यर्थं विरुक्षिताः ।
विलोमचाताः शूलार्तास्तेष्विष्टमनुवासनम् ॥१३०॥
पिप्पलीं मदनं विल्वं शताह्वां मधुकं यधाम् ।
कुष्ठं शर्दीं पुष्कराख्यं चित्रकं वैद्यदाह च ॥ १३१ ॥
पिष्ट्वा तैलं विपक्वयं पयसा द्विगुणेन च ।
अशंसां मूढघातानां तच्छुद्धमनुवासनम् ॥ १३२ ॥
गुदनिःसरणं शूलं मूत्ररुच्छं प्रवाहिकाम् ।
कट्यूरुपृष्ट्वादीर्यस्यमानाहं बहुक्षणाश्रयम् ॥ १३३ ॥
पिच्छासावं गुदे शोकं वातवर्चोविनिप्रहम् ।
उत्थानं बहुशो यथा जयेत्तच्छानुवासनात् ॥ १३४ ॥

पिप्पल्याये तैले केषिच्च तन्नाम्नादशनात्तोयमपि चतु-
र्गुणं बद्धितः तपः, तन्त्रान्तरीक गोणान्तरमेव पदधामः
॥ १३०-१३४ ॥

आनुयासनिकैः पिष्टैः सुबोर्षैः क्षेहसंयुतैः ।
वैषन्तैः स्तब्धशूलानि शुद्धानि प्रलेपयेत् ॥१३५॥
विग्धासैः प्रक्षयन्त्यानु श्लेष्मपिच्छां सशोणिताम् ।
कण्डूः स्तम्भः सद्यक् शोकः द्युतानां विनिपर्तते ॥

आनुवासनिकैरिति अनुवासनतैलद्राधनायैर्मुक्तैः पिप्पल्या-
दिभिः । पशुभिरैवनाशताभितोयोपानुवासनोपदर्शककषायप्र-
हणप्रतिषेधार्थं दार्वन्तैरिति विशेषणः, तेन दार्वन्तैरोपान्त्वेव
शृण्वन्ते ॥ १३५ ॥ १३६ ॥

निरुद्धं वा प्रयुञ्जीत सक्षीरं दाशमूलिकम् ।
समूयक्षेहलघव कस्कैर्युक्तं फलादिभिः ॥ १३७ ॥

१ 'दियुञ्जीत्वेतुन' इति पा० । २ 'दन्त' उतीपरेऽह-
ल्लभाः सूवा गुदेरह' इति पा० ।

दाशमूलिकमिति दशमूलकषाययुतम् । फलादिभिरिति मदन-
फलादिभिरास्थापयौगिकैः ॥ १३७ ॥

हरीतकीनां प्रस्थापं प्रस्थनामलकस्य च ।
स्यात्कपित्थाद्दशपलं ततोऽर्धा येन्द्रवाद्यपी ॥१३८॥
विडङ्गं पिप्पलीं लोभं मरिचं सैलवालुकम् ।
द्विपलांशं जलस्यैतच्चतुर्दोणे विपाचयेत् ॥ १३९ ॥
द्रोणदोषे रसे तस्मिन् पूते शीते समावपेत् ।
गुडस्य द्विशतं तिष्ठेत्तत् पक्षं घृतभाजने ॥ १४० ॥
पक्षादूर्ध्वं भवेत् पेया ततो मात्रा यथायलम् ।
अस्याभ्यासादरिष्टस्य गुदजा यान्ति संक्षयम् १४१
प्रहणीपाण्डुरोग्यद्गोहृद्गुल्मोदरापहः ।
कुष्ठशोफाकविहरो बलवर्णाग्निवर्धनः ॥ १४२ ॥
सिद्धोऽयमभयारिष्टः कामलाग्निव्रनाशनः ।
रुमिप्रन्थ्यर्वुदन्पङ्गराजपद्मज्वरान्तकृत् ॥ १४३ ॥
इत्यभयारिष्टः ।

दन्तीचित्रकमूलानामुभयोः पञ्चमूलयोः ।
भागान्पलांशानापोष्य जलद्रोणे विपाचयेत् १४४
त्रिपलं त्रिफलायाश्च क्लानां तत्र द्वापयेत् ।
रसे चतुर्थदोषे तु पूते शीते समावपेत् ॥ १४५ ॥
तुलां गुडस्य तच्छ्रेष्ठासाधं घृतभाजने ।
तन्मात्रया पिष्यन्तित्यमशांभ्यो विप्रमुच्यते ॥ १४६ ॥
प्रहणीपाण्डुरोग्यं यातवर्चोऽनुलोमनम् ।
दीपनं चारुचिपं च दन्त्यरिष्टमिमं विदुः ॥ १४७ ॥
इति दन्त्यरिष्टः ।

हरीतकीफलप्रस्थं प्रस्थनामलकस्य च ।
विशालाया द्वापित्थस्य पाठाचित्रकमूलयोः ॥१४८॥
द्वे द्वे पले समापोष्य द्विद्रोणे साधयेद्वपाम् ।
पादावशोषे पूते च रसे तस्मिन्द्वापयेत् ॥ १४९ ॥
गुडस्यैकां तुलां वैयस्तव् स्वाप्यं घृतभाजने ।
पक्षस्वितं पित्रेदेनं ग्रहण्यशौविकारव्यान् ॥ १५० ॥
द्विपाण्डुरोऽंशो ह्रीद्वानं कामलां विप्रमन्थरम् ।
घर्चोमूत्रानिलरुताग्निवन्धानग्निमार्दपम् ॥ १५१ ॥
कासं गुल्ममुदावर्तं फलादिष्टो म्यपोहति ।
अग्निसंदीपनो ह्येष छण्णात्रेयेण भापितः ॥ १५२ ॥
इति फलारिष्टः ।

पुरालपायाः प्रस्थः स्याच्चित्रकस्य गुपस्य च ।
पथ्यामलकयोश्चैव पाठाया नानरस्य च ॥ १५३ ॥
दन्त्याश्च द्विपलान् भागाजलद्रोणे विपाचयेत् ।
पादावशोषे पूते च सुशीते शर्कराशतम् ॥ १५४ ॥

१ 'शीते च पूते दन्त्यं भिन्नदन्त' इति पा० ।

मक्षिव्य स्थापयेत् कुम्भे मासार्धं घृतभाजिते ।
प्रलिप्ते पिप्पलीचञ्चप्रियङ्गुक्षौद्रसर्पिषा ॥ १५५ ॥
तस्य मात्रां पिबेत् काले शार्करस्य यथाचलम् ।
अशांसि प्रहणीदोपमुदावर्तमरोचकम् ॥ १५६ ॥
शकृन्मूत्रानिलोद्गारविबन्धानग्निमार्दयम् ।
हृद्रोगं पाण्डुरोगं च सर्वमेतेन साधयेत् ॥ १५७ ॥
इति द्वितीयफलोरिष्टः ।

हरीतकीनामिलादिना भभयारिष्टादयः पयारिष्टा उच्यन्ते ।
त्रिकलाया इति मिलितत्रिकलाया एव पत्रयं, निर्देशस्य मान-
प्रधानत्वात् । हरीतकीलावौ फलशब्देन निरस्थिहरीतकीं प्रा-
हयति, तेन हरीतकीप्रस्थार्थः; किंतु जतुकण्डयं योगे द्विगुण-
मानेन पठितः; यथा “हरीतकीफलप्रस्थः, द्विगुणा ह्यामलक-
कपित्थपाठेन्द्राः सन्निवृद्धः, गुडस्य च शतद्वयम्” इति
॥ १३८-१५७ ॥

नवस्यामलकस्यैकां कुर्यात्सर्जरीतां तुलाम् ।
कुड्यांशाश्च पिप्पल्यो विडङ्गं मरिचं तथा ॥ १५८ ॥
पाठां च पिप्पलीमूलं कमुकं चञ्चन्निचिकौ ।
मञ्जिष्ठैल्वालुकं लोभ्रं पलिकातुपकल्पयेत् ॥ १५९ ॥
कुष्ठं दाहहरिद्रां च सुराहं सारिषाद्भयम् ।
इन्द्राहं भद्रमुस्तं च कुर्यादर्थपलोन्मितम् ॥ १६० ॥
चत्वारि नागपुष्पस्य पलान्यभिनवस्य च ।
द्रोणाम्याममसो ज्ञाभ्यां साधयेत्प्रायतारयेत् ॥
पादावरोपे पूते च शीते तस्मिन् प्रदापयेत् ।
मृद्धीकाव्यादकरसं शीतं निर्यूहसंमितम् ॥ १६२ ॥
शर्करयाश्च भिन्नाया दद्याद्भिगुणितां तुलाम् ।
कुसुमस्य रसस्येकमर्धप्रस्थं नवस्य च ॥ १६३ ॥
त्वगेलाग्लवपत्राम्बुसेव्यकमुककेशरान् ।
चूर्णयित्वा तु मतिमान्कापिकानत्र दापयेत् १६४
तत् सर्वं स्थापयेत् परं सुचौक्षे घृतभाजने ।
प्रलिप्ते सर्पिषा किञ्चिच्छकरागुक्षुपिते ॥ १६५ ॥
पक्षादूर्ध्वमरिष्टोऽयं कनको नाम विधुतः ।
पेयः स्वादुरसो हृद्यः प्रयोगाद्भक्तरोचनः ॥ १६६ ॥
अशांसि प्रहणीदोपमानाहमुदरं ज्वरम् ।
हृद्रोगं पाण्डुतां शोथं गुल्मं वर्धोविनिग्रहम् ॥ १६७ ॥
फासं श्लेष्मामयांश्चोघ्रात् सर्वानेवापकर्षति ।
पलीपलितपालित्यं दोषजं च व्यपोहति ॥ १६८ ॥
इति फनकारिष्टः ।
पत्रमद्गोदकैः शौचं कुर्यात्तुषोने वाऽम्भसा ।
इति गुष्कारशांसां सिद्धमुकमेतच्चिकित्सितम् ॥ १६९ ॥

कमुकं पूयः पट्टिकालोघ्नो वा । सुराहा गोरक्षकर्कटिका । अत्र
यद्यपि आमलकादिद्रव्याद्यदकमानं भवति, तत्र च सामान्य-
परिभाषयैव द्विद्रोणजलदानमर्धद्रोणावस्थानं च लभ्यते, तथाऽपि
स्पष्टार्थं जलकषयाभिधानं ज्ञेयम् । मृद्धीकाव्यादकरसमिति
वचनेन मृद्धीकाया आढकद्वये द्रोणद्रव्यं जलं दत्त्वा काव्यसमं
जलं स्थाप्यमिति दर्शयति; अन्ये तु प्राक्षास्त्रदत्त्वा तुल्या इति
व्याख्यानां श्रुतवन्तः । उक्तं हि जतुकण्डं—“पानी तुल्या, कौलिक
पिप्पली मरिचं क्रमिचं च, इन्द्राहं सारिषाद्भयं दाहनिशा सुरास
घनं कुष्ठं चार्धपलिकं, पलिकं मञ्जिष्ठापाठावित्तरकमन्थिक्त्वात्तु-
चञ्चन्मुकवित्तं यामिकं पावयं, प्राक्षाद्भयं च पृथक्पृथक् काषो
विमिश्रितौ द्वौ, सितातुले द्वे, मधु द्विकुलवं च” इत्यादि । अत्रापि
च सामान्यपरिभाषा चरकोकमानवस्थाना एव । भिन्नाया इति
चूर्णीकृतायाः । कुष्ठमस्तरसो मधु ॥ १५८-१६९ ॥

चिकित्सितमिदं सिद्धं त्राविणां शृण्वतः परम् ।
तत्रानुबन्धो द्विविधः श्लेष्मणो मासतस्य च ॥ १७० ॥
विट् इयाचं कठिनं रुक्षं चाधो वायुर्न वर्तते ।
तत्र चारुणवर्णं च फेनिलं चासृग्शीसाम् ॥ १७१ ॥
कत्यूकगुदशूलं च दौर्बल्यं यदि चाधिकम् ।
तत्रानुबन्धो वातस्य हेतुर्यदि च रुक्षणम् ॥ १७२ ॥
शिथिलं श्वेतपीतं च विट् क्षिग्धं गुड शीतलम् ।
यद्यशीसां घने चासृक् तन्तुमत् पाण्डु पिच्छिलम् ॥
गुदं सपिच्छं क्षिप्तमितं गुरु क्षिग्धं च कारणम् ।
श्लेष्मानुबन्धो विषेयस्तत्र रक्षाशांसां बुधैः ॥ १७३ ॥
क्षिग्धशीतं हितं वाते रुक्षशीतं कफानुरो ।
चिकित्सितमिदं तस्मात् संप्रचार्यं प्रयोजयेत् १७४
पित्तश्लेष्माधिकं मत्वा शोधनेनोपपादयेत् ।
स्रवणं चाप्युपेक्षेत लहनेर्वा समाचरेत् ॥ १७६ ॥
प्रवृत्तमादावशोभ्यो यो निशृङ्खलव्युद्धिमान् ।
शोणितं दोषमनिलं तद्रोगावर्जनयेद्बह्वन् ॥ १७७ ॥
रक्तपित्तं ज्वरं कृष्णामग्निसादमरोचकम् ।
कामलां भयथुं शूलं गुदवह्णणसंश्रयम् ॥ १७८ ॥
फण्डुकःकोठपिडकाः कुष्ठं पाण्डुद्भयं गदम् ।
वातमूत्रपुट्टीपाणां विषग्धं शिरसो रुजम् ॥ १७९ ॥
स्तेसिल्यं गुहगान्त्रत्वं तथाऽन्यान् रक्तजान् गदान् ।
तस्मात्स्रुते दुष्टरुक् रक्तसंग्रहणं हितम् ॥ १८० ॥
हेतुलक्षणकालज्ञो यत्शोणितयथैवित् ।
कालं तावदुपेक्षेत यावन्नात्ययमाप्नुयात् ॥ १८१ ॥
अग्निसंदीपनाय च रक्तसंग्रहणाय च ।
दोषाणां पाचनाय च परं तिकैरुपाचरेत् ॥ १८२ ॥

यत्तु प्रक्षीणद्रोणस्य रक्तं वातोव्यणस्य च ।
वर्तते स्नेहसाध्यं तत्पानाभ्यङ्गानुवासनैः ॥ १८३ ॥
यत्तु पित्तोव्यणं रक्तं धर्मकाले प्रवर्तते ।
स्तम्भनीयं तदेकान्तात्र चेद्वातकफानुगम् ॥ १८४ ॥

संप्रति रक्ताशौसां वातकफानुबन्धं लक्षणं च दर्शयन् भिषां
चिकित्सासाह-चिकित्सितमित्यादि । अत्र च तत्रे पित्तजस्यैव
रजान्यशोषि दुष्टसाध्युक्तानि स्थावीणीति ज्ञेयानि । विद्र दयाव-
मिति निर्देयाद्दिद्राद्यन्वो ननुसकलिज्ञोऽप्यस्तीत्युच्यते । मलिन-
मित्यल्यर्थदुष्टम् । हेत्वादिविशेषणेन स्थावस्योपेक्षा कर्वेति सूच-
यति । वर्तते इति प्रवर्तते । वातेऽनुबन्धे स्नेहनं, कफेऽनुबन्धे
तूपेक्षणं लहनादि वा कार्यमिति भावः ॥ १०१-१०४ ॥

कुटजत्वङ्निर्यूहः सनागरः क्षिग्धरक्तसंग्रहणः ।
त्वग्दाडिमस्य तद्वत्सनागरश्चन्दनरसश्च ॥ १८५ ॥

चन्दनकिराततिकक-
धन्वयथासाः सनागराः कथिताः ।
रक्ताशौसां प्रशमना
दार्यात्वशुशीरनिग्याश्च ॥ १८६ ॥
सातिथिपा कुटजत्वक्
फलं च सरसाङ्गनं मधुयुतानि ।
रकापहानि दद्यात्
पिपासये तण्डुलजलेन ॥ १८७ ॥

कुटजत्वचो विपाष्यं पलशतमाद्रं महेन्द्रसलिलेन ।
यावत्स्यान्नतरसं तद्रव्यं पूतो रसस्ततो प्राह्यः १८८

मोचरसः ससमहः
फलिनी च संमांशिकैस्त्रिभिस्तैश्च ।
वत्सकबीजं तुल्यं
चूर्णितमत्र प्रदातव्यम् ॥ १८९ ॥

पूतोत्कथितः सान्द्रः स रसो दर्वीप्रलेपनो प्राह्यः ।
मात्राकालोपहिता रसक्रियैषा जयत्यखस्त्रयम् ॥
छगलीपयसा पीता पेयामण्डेन वा यथान्नवलयम् ।
जीर्णपधश्च शालीन् पयसा छागेन भुञ्जीत ॥ १९० ॥
रक्ताशौस्यतिसारं रक्तं सास्युजो निदन्त्याशु ।
बलयच्च रक्तपित्तं रसक्रियैषा जंयत्युभयभागम् ॥
इति कुटजादिरसक्रिया ।

सनागर इषधामरः । क्षिग्धस्य रक्तस्य संग्रहणः क्षिग्धरक्त-
संग्रहणः । तद्रदिलनेन पूर्वयोगफलं विधिं च दर्शयति । कुट-
जत्वच इत्यादीं पलशतं तुला, जलद्रीणेन साध्यम्, अष्टभागा-
वशेषः कफानो प्राह्यः । तन्नान्तरेऽप्युक्तम्—'शोणेऽम्भसः
पलशतं कुटजत्वचोऽष्टभागवशेष' इति । महेन्द्रसलिलमन्तरीक्षं
जलम् । दर्वीप्रलेपनो प्राह्य इति यस्मान्मवस्थायां दर्वीप्रलेपो

भवति तस्मान्मवतारणीयः । उभयभागरक्तपित्तसाध्यत्वाद्-
उभयभागसन्देहं केवलौषधं केवलाधोगं चेत्यते; तत्राप्य-
धोगस्य चाप्यत्वात्तथापनमेवेदं निदन्त्यादिति पदेनोच्यते
॥ १८५-१९२ ॥

नीलोत्पलं समङ्गा मोचरसश्चन्दनं तिला लोध्रम् ।
पीत्वा छगलीपयसा भोज्यं पयसैव शास्यध्रम् ॥
छगलिपयः प्रयुक्तं निहन्ति रक्तं सवास्तुकरसं च
धन्वविहङ्गमृगाणां रसो निरम्बलः कदम्बो वा १९४
पाठा वत्सकबीजं रसाङ्गनं नागरं यवान्यध्व ।
वित्त्वमिति चार्शसैश्चूर्णितानि पेयानि शूलेषु ॥
दार्यां किराततिकं मुत्से दुःस्पर्शकश्च रुधिरध्रम् ।
रक्तेऽतिथतमाने शूले च घृतं विधातव्यम् ॥ १९६ ॥
कुटजफलवत्सकेशरीनीलोत्पललोध्रघातकीकल्केः ।
सिद्धं घृतं विधेयं शूले रक्ताशौसां भिषजा ॥ १९७ ॥
सर्पिः सदाडिमरसं सथावशकं शूतं जयत्याशु ।
रक्तं सशूलमथवा निदिग्धिकादुग्धिकासिद्धम् ॥

कदम्ब ईषवल्कः । कुटजफलवत्सकस्यैव इन्द्रयवाः कुटज-
त्वक् चोच्यते । सदाडिमरसमिलत्र सिद्धं सर्पिः ॥ १९३-१९८ ॥
लाजापेया पीता सचुक्रिका केशरोत्पलैः सिद्धा ।
हन्त्याभ्रस्र्णाचं तथा बलापृक्षिपर्णाभ्याम् ॥ १९९ ॥
ह्रीवेरवित्त्वनागरनिर्यूहे साधितां सनवनीताम् ।
वृक्षाभ्लदाडिमाभ्लामभ्लीकाम्भ्लां सकोलाभ्लाम् ॥
गुञ्जनकसुरासिद्धां दद्यात्तमकेन भर्जितां पेयाम् ।
रक्तातिसारशूलप्रवाहिकारोथनिग्रहणीम् ॥ २०१ ॥
कादमर्यामलकानां सकर्तुदारात् फलाभ्लाश्च ।
गुञ्जनकशास्मलीनां क्षीरिण्याशुक्रिकायाश्च ॥ २०२ ॥
न्यग्रोधशुङ्गकानां खण्डांस्तथा कोविदारपुष्पाणाम्
दध्नः सरणे सिद्धान् दद्यात्क्रे प्रवृत्तेऽति ॥ २०३ ॥
सिद्धं पलाण्डुशाकं तनेणोपोदिकां सयत्पाम्भाम् ।
रुधिररुचे प्रदद्यान्मसूरसूपं च तफाम्भाम् ॥ २०४ ॥
पयसा श्रुतेन सूधैर्मसूरमुद्राढकीमकुष्ठानाम् ।
भोजनमद्यादम्बैः शालिध्यामाकफोद्भवजम् ॥ २०५ ॥
शशहरिणलावनांसैः कपिजलैणेयकैः सुसिद्धैश्च ।
भोजनमद्यादम्बैर्मसुरैरैतत्समरिचैर्वा ॥ २०६ ॥

दक्षशिक्षितिसिरिसे-
द्रिककुदलोपाकजैश्च मधुराम्बैः ।
अद्यादसैरतिवहै-
प्यशैःस्निलोव्यणशरीरः ॥ २०७ ॥
रक्षसद्वयपयवागुसंयोगतः केवलोऽथवा जयति ।
रक्तमतिवर्तमानं वातं च पलाण्डुरुपयुक्तः ॥ २०८ ॥

१ 'सवीनमुद्राढकीमसूरपाम्' इति पा० । २ 'रक्षसद्वयाकववा'
गुसंयोगतः' इति पा० ।

छागान्तराधि तरुणं
सर्गधिरमुपसाधितं बहुपलाण्डु ।
व्यत्यासान्मधुराम्लं
विद्दशोणितसंक्षये देयम् ॥ २०९ ॥
नवनीततिलाभ्यासात्
केशरनवनीतशर्कराभ्यासात् ।
दधिसरमथिताभ्यासा-
दर्शास्यपयान्ति रक्तानि ॥ २१० ॥

नवनीतघृतं छागं मांसं च सपष्टिकः शालिः ।
तरुणञ्च सुरामण्डस्तहणी च सुरा निहन्यसम् ॥

गृहणकेलादिना योगान्तरं, गृहणकः पलाण्डुमेदः । कर्तु-
दारः कायनमेदः । भोजनमित्यादौ भोजनमयादिति योज्यम् ।
दिककुमुदः । अन्तराधि शरीरमध्यं, तच्च तरुणच्छागस्यैवा-
यात् । मधुपुल्लं प्रथमं मधुं पथ्यात्किंचिदम्लम् । दधिसरस्य
मथितं दधिसरमथितम् । नवनीतघृतं सवस्कनवनीतघृतं;
अन्ये तु नवनीतं घृतं च छागं वदन्ति । (यथा आवि रक्त-
म्ननात्मिका प्रोच्यते ?) ॥ १९९-२११ ॥

प्रायेण वातबहुलान्यर्शासि भवन्त्यतिष्ठते रक्ते ।
दुष्टेऽपि च कफपित्ते तस्मादनिलोऽधिको द्वेषः २१२
दृष्ट्वा तु रक्तपित्तं प्रयत्नं कफवातलिङ्गमल्पं च ।
शीता क्रिया प्रयोज्या यथेरिता वक्ष्यते चान्या २१३
मधुकं सपञ्चवल्कं वदरीत्यगुदुम्वरं धवपटोलम् ।
परिपेचने विद्ध्यार्द्रपक्कुकुभयवासनिभ्यांश्च ॥ २१४ ॥
रक्तेऽतिवर्तमाने दाहे क्लेदेऽवगाहयेच्चापि ।
मधुकन्तूनालपद्मकचन्दनकुशकाशनिःकाथे ॥ २१५ ॥
इधुरसमधुकवेतसनिर्घृहे शीतले पयसि वा तम् ।
अवगाहयेत्प्रदिग्धं पूर्वं शिशिरेण तैलेन ॥ २१६ ॥
दत्त्वा घृतं सशर्करमुपस्यदेशे गुदे त्रिकदेशे च ।
शिशिरजलस्पर्शसुखा धारा प्रस्तम्भनी योज्या ॥
कदलीदलैरभिनवैः पुष्करपत्रैश्च शीतजलसैकैः ।
मच्छावनं मुहुर्मुहुरिष्टं पत्रोत्पलदलेश्च ॥ २१८ ॥
द्वौघृतप्रदेहः शतघृतसद्वन्नघृतमपि सर्पिः ।
व्यजनपवनः सुशीतो रक्तज्ञाव जयत्याहु ॥ २१९ ॥

समहामधुकाभ्यां
तिलमधुकाभ्यां रसाञ्जनघृताभ्याम् ।
सर्जरसघृताभ्यां वा
निम्यघृताभ्यां मधुघृताभ्यां च ॥ २२० ॥
दार्वात्यकूसर्पिभ्यां
सचन्दनाभ्यामथोत्पलघृताभ्याम् ।

दाहे क्लेदे च गुद- - - -
अंशे गुदजाः प्रतिसारणीयाः स्युः ॥ २२१ ॥

यवासो दुरालभा । शिशिरेण तैलेनेति शीतलद्रव्यसाधितेन
तैलेन । शिशिरेलादि शिशिरजलं च युक्तस्पर्शं च; तेन तीव्र-
शीतत्वं निवारयति ॥ २१२-२११ ॥

आभिः क्रियाभिरथवा शीताभिर्गन्धैः तिष्ठति न रक्तं
तं काले लिङ्गोष्णोर्मांसरसैस्तर्पयेन्मतिमान् ॥ २२२ ॥
अवपीडकसर्पिभिः कोष्णे घृततैलैकैस्तथाऽभ्यङ्गैः ।
क्षीरघृततैलसैकैः कोष्णैस्तमुपाचरेदाहु ॥ २२३ ॥

अधुना अशक्यरक्तसूती क्षीणप्रातुतर्पणार्थं बृंहणमाह—
आभिरैलादि । अवपीडकसर्पिः भोजनलोचं यत् पीयते, किंवा
भूरिमात्रं सर्पिरेवपीडकमुच्यते । तमिति क्षत्रकं पुरुषम्
॥ २२२ ॥ २२३ ॥

कोष्णेन चातप्रयत्ने घृतमण्डेनानुवासयेच्छीघ्रम् ।
पिच्छार्वास्ति दद्याद्द्विस्तिकाले तस्याथवा सिद्धम् २२४
यवासकुशकाशानां मूलं पुष्पं च शात्मलम् ।
न्यम्रोधोदुम्बराभ्यथशुक्लाश्च द्विपलोन्मिताः २२५
त्रिप्रस्यं सलिलस्यैतत् क्षीरप्रस्यं च साधयेत् ।
क्षीरदोषं कपायं च पूतं कल्कैर्विमिश्रयेत् ॥ २२६ ॥
कल्काः शात्मलिन्यांससमह्लाचन्दनोत्पलम् ।
वत्सकस्य च वीजानि त्रियङ्गुः पद्मकेशरम् ॥ २२७ ॥
पिच्छावस्तिरयं सिद्धः सघृतक्षौद्रशर्करः ।
प्रवाहिकागुदभ्रंशरक्तस्त्रावज्वरपहः ॥ २२८ ॥
प्रपौण्डरीकं मधुकं पिच्छायस्तौ यथेरितान् ।
पिष्ट्वाऽनुवासनं खेहं क्षीरद्विगुणितं पचेत् ॥ २२९ ॥
इति पिच्छायस्तिः ।

पिच्छावस्तिनाह—यवासेलादि । यवासो दुरालभा । अथ
च कल्कादिनामं वस्तिवद्विज्ञेयम् ॥ २२४-२२९ ॥

हीविरमुत्पलं लोघं समह्लाचव्यचन्दनम् ।
पाठा सातिविषा चिल्वं धातकी देवदारु च ॥ २३० ॥
दार्वात्यकू नागरं मांसी मुस्तं क्षारो यथाप्रजः ।
त्रिप्रकश्चेति पेप्याणि चाङ्गरीस्वरसे घृतम् ॥ २३१ ॥
पेकथं साधयेत् सर्वं तत् सर्पिः पत्नोपधम् ।
अशौतिसारप्रहणीपाण्डुरोगे ज्वरेऽहचौ ॥ २३२ ॥
मूत्रकण्ठे गुदभ्रंशे वस्त्यानाहे प्रवाहणे ।
पिच्छास्त्राचऽर्शासां शूले योज्यमेतद्विदोपनुत् २३३

इति हीवेरादिघृतम् ।

ननाप्रजः क्षारो यवक्षारः । चाङ्गरीस्वरसोऽत्र चतुर्गणे
प्राग्, इवान्तराधिप्यात् ॥ २३०-२३३ ॥

अवाक्यपुष्पी बला दार्ढ्यं पृश्निपर्णां त्रिकण्टकः ।
 न्यग्रोधोदुम्बराभ्यश्चमुद्गाश्च द्विपलोन्मिताः २३४
 कपाय एषां पेष्पास्तु जीवन्ती कजुरोहिणी ।
 पिप्पली पिप्पलीमूलं नागरं सुरदारु च ॥ २३५ ॥
 कलिङ्गाः शास्त्रले पुष्पं वीरा चन्दनमुष्णलम् ।
 कटूफलं चित्रकोमुस्तं त्रियङ्गुवतिविपास्विराः २३६
 पशोत्पलानां किञ्चलकः समद्गा सनिदिग्धिका ।
 बिल्वं मोचरसः पाठा भागाः कर्पूतमन्विताः २३७
 चतुःप्रस्थे शूतं प्रस्थं कपायमघतारयेत् ।
 त्रिंशत्पलानि प्रस्थोऽत्र विज्ञेयो द्विपलाधिकः २३८
 सुनियण्णकचाङ्गेयोः प्रस्थौ द्वौ स्वरसस्य च ।
 सर्वरेतयेथोद्दिष्टंयुतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ २३९ ॥
 एतदंशःस्वतीसारं रक्तस्रावेषु त्रिदोषजे ।
 प्रवाहणे गुदध्रंरो पिच्छासु विविधासु च ॥ २४० ॥
 उत्थाने चातिघृहासः शोथशूले गुदाधये ।
 मूत्रप्रदे मूदवाते मन्वेऽङ्गायकचावपि ॥ २४१ ॥
 प्रयोज्यं विधिचत्सर्पिर्बलवर्णां त्रियर्धनम् ।
 विधिधेष्वन्नपानेषु केवलं वा निरत्ययम् ॥ २४२ ॥
 इति सुनियण्णकचाङ्गेरीघृतम् ।

अवाक्यपुष्पी अथ पुष्पी । अत्र द्वाभ्यदर्थं षोडशपलम् ।
 यद्यप्यश्रीतर्गतयतुःप्रस्थमेव ब्रह्म देवं, तथा शेषचतुर्भागः
 प्रस्थ एव भवति, तथाऽपि चतुर्गुण्यब्रह्मनस चतुर्धभाग-
 शेषतया स्थाप्यकपायस्य उत्सर्गविधौ स्वनार्धमिदं चरकवच-
 नम् । तथा 'त्रिंशत्पलानि तु प्रस्थो विज्ञेयो द्विपलाधिकः'
 इत्यपि पचनं परिभाषादिदार्ढ्याभिप्रायकं विज्ञेयम् । अत एव
 द्दबलघटस्त्रादपि द्रव्यैर्गुण्यभिधानं भविष्यति । त्रिंशत्प-
 लविशेषणतया द्विपलाधिकनीति निर्देशे प्राप्ते प्रस्थविषयवा
 पुंल्लिङ्गकचननिर्देशो ज्ञेयः ॥ २३४-२४२ ॥

अथन्ति चाप ।

व्यत्यासान्मधुराम्लानि शीतोष्णानि च योजयेत् ।
 नित्यमग्निपलापक्षी जयत्यर्शःकृतात् न गदान् ॥ २४३ ॥

म्वलासात् परस्परपरित्वेन मधुराम्लयोः शीतोष्णयोश्च
 योजनम् ॥ २४३ ॥

प्रयो विकाराः प्रायेण ये परस्परहेतवः ।
 अर्शासि चातिसारश्च प्रहर्षोदोष एव च ॥ २४४ ॥

एषामग्निपले हीने वृद्धिर्द्वे परिहायः ।
 तस्माद्भिषयं रस्यमेतु त्रिषु विशेषतः ॥ २४५ ॥

शृष्टेः शाकैर्योग्गृभिर्पुष्पैर्मांसरसैः रजैः ।
 क्षीरतक्रयोगैश्च विविधैर्गुदजाजयेत् ॥ २४६ ॥

अर्शोऽपि अग्निरक्षामभिपातुमन्यदापि यत्राग्निरक्षा विशेषेण
 कर्तव्या तानाह—अथ इत्यादि । एते परिहायः अग्निपले एते
 विनाशः । त्रिषु विशेषत इत्यनेनान्यत्राप्यग्निरक्षणं कार्यमिति
 दर्शयति ॥ २४४-२४६ ॥

यद्वायोऽनुलोम्याय यवत्रियलघुद्वये ।
 अघपानौपधद्रव्यं तत् सेव्यं नित्यमर्शसेः ॥ २४७ ॥
 यद्वो विपरीतं स्वाग्निदाने यच्च वर्तितम् ।
 गुदजाभिपरीतेन तत् सेव्यं न कदाचन ॥ २४८ ॥
 यद्वायोऽनुलोम्याय पूर्वोक्तविकृत्यां साधोऽरिणाद्
 ॥ २४७ ॥ २४८ ॥

तत्र लोकाः ।

अर्शसां द्विविधं जन्म पृथगायतनानि च ।
 स्वानसंस्वानलिङ्गानि साध्यासाध्यविनिर्घयः २४९
 अभ्यङ्गाः सेदंनं भूमाः सायगाहाः प्रलेपनाः ।
 शोषितस्यावसेकश्च योगा दीपनपाचनाः ॥ २५० ॥
 पानान्नविधिःरम्यश्च वातयर्शोऽनुलोमनः ।
 योगाः संशमनीयाश्च सर्पापि विविधानि च ॥ २५१ ॥
 यस्तयस्तकयोगैश्च वराःरिष्टाः सशकंराः ।
 श्लेष्माणामर्शसां शस्ताः स्वाधिष्णां लक्ष्णानि च २५२
 द्विविधं सातुवन्धानां तेषां येष्टं यदायधम् ।
 रकसंप्रहणाः क्वायाः पेष्पाश्च विधिघातकाः २५३
 कोहादारविधिध्याश्रयो योगाश्च प्रतिसारणाः ।
 प्रक्षालनावगाहाश्च प्रदेहाः सेचनानि च ॥ २५४ ॥
 अतिलुचस्य रक्तस्य विधातव्यं यदीपधम् ।
 तत्सर्वमिदं निर्दिष्टं शुद्धानां चिकित्सितं ॥ २५५ ॥
 इत्यग्निवेऽशृते तन्त्रे प्रतिसंस्कृते दृढयलसंपूरिते
 चिकित्सास्थानेऽर्शश्चिकित्सितं नाम
 चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

अर्शसां द्विविधमित्यादिना अभ्याचार्यैर्महः । अग्निप्रह-
 नेनेव शार्करस्यापि प्रहवे प्राप्ते पाकंरन्म दृष्यमभिधानं प्रहृ-
 तेऽन्यो मेदेन व्यहारार्थं, तथाऽनुदाननिधानार्थं दृष्य-
 तम् ॥ २४९-२५५ ॥

इति श्रीचक्रवर्तिरत्तकृत्यां चरकशास्त्रेऽर्शसाध्याय-
 न्तर्गुण्यविधायां चिकित्सास्थानेऽर्शश्चिकित्सितं
 नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

पञ्चदशोऽध्यायः ।

अथातो प्रहर्षोदोषचिकित्सितं व्याख्यास्थानः १
 इति द्वादशोऽध्यायः ॥ २ ॥

अस्यः कार्यत्वाद्ब्रह्मणीदोषस्य अर्थाधिक्यमित्यतः प्रहणीविक्रि-
द्वितं ज्ञेयं । प्रहणीमाथितोऽग्निदोषो प्रहणीदोषः, एवं वाध-
याश्रयिणोरेनेदोषचाराद् प्रहणीदोषशब्देन प्रहण्याथितोऽग्निदो-
षोऽपि गृह्यते ॥ १ ॥ २ ॥

आयुर्वेर्णो घले स्वास्थयमुत्साहोपचयौ प्रभा ।
ओजस्तेजोऽग्रयः प्राणाश्लोका देहाग्निहेतुकाः ॥३॥
शान्तेऽग्नौ त्रियते युके चिरं जीवत्यनामयः ।
रोगी स्याद्विकृते मूलमस्त्रितस्मान्निदृश्यते ॥ ४ ॥

तत्र प्रहणीदोषनिर्दिष्टाग्निदोषे वक्ष्ये प्रकृतिज्ञानानन्तरत्वा-
द्विकृतिज्ञानस्य प्रथमं तत्रद्विकृतस्मिन् रूपमाह—आयुरि-
त्यादि । आयुश्चेतनायुवृत्तिः । वणो गौरुदिः । बलं शक्तिः
व्यायामाद्युपेया । सास्त्र्यशब्देनैव वर्णादिप्रहणं यद्यपि
लभ्यन्ते, तथाऽपि “स्वस्वस्तोऽस्तरं यत्तु तद्द्वयं तद्विधान-
नम्”—(चि. अ. १, पा. १) इति; तेन वर्णादीनामभि-
कारत्वं नावश्यं स्वस्य भवतीति वर्णादीनां प्रत्युपादानं कृतम् ।
वेत्ताहो बुद्धरेण्यपि कार्येष्वध्यवसायः, उपचयो देहदुष्टिः ।
ओजो हृदयस्य धर्मधातुसाररूपम् । तेजो देहोष्मा शुक्रं वा;
पदुक्तं शालाक्ये,—“दृष्टिलोमनी प्रोक्ता शुक्रं तेजश्च के-
रम् । तस्माद्दृष्टिलोमनी तेजोवृद्धिं समाचरेत्”—इति ।
अग्नय इति भूताग्रयः पथ, धात्वग्रयः सप्त, इति श्रद्धया-
भयम् । प्राणा इति प्राणाधानोपलक्षिताः पथायि वायव्यः किंवा
भ्रान्तयोरुदेव ‘प्राणाः’ इति शब्देन तिस्रं बहुवचनान्तेनोच्यते,
यथा—अग्धरस्यशब्देन एकाऽपि विद्यापत्ती क्रीर्यते । देहाग्नि-
हेतुका इति देहोपकप्रधानताकारणिकशब्दः । शान्ते इत्यु-
च्यते । युके इति समे । विकृत इति मन्दे विपत्ते तीक्ष्णे वा ।
मूलमस्त्रितस्मादिति तस्मात् प्राशस्त्वान्द्वयव्यतिरेकविधाना-
रायुर्वर्णादीनामस्त्रित्वं प्रधानं कारणमित्यर्थः । निरुच्यते इति
निश्चयेनोच्यते ॥ ३ ॥ ४ ॥

यदधं देहधात्वोजोयलवर्णादिपोपकम् ।
तत्राग्निहेतुप्राहारस्य ह्यपकाद्गसाद्यः ॥ ५ ॥

सामान्यकारणमुक्त्वा, अग्नेः सार्धोत्कारणस्य ध्युत्पादय-
त्साह—यदधमित्यादि । बाह्या अपि गैरिकादयो धातुशब्देनो-
च्यन्ते इति तत्रवच्छेदार्थं धातोर्देहविशेषणम् । अथाहोरा-
त्रजन्त्येव देहधातवादियु कथमग्नेः कारणत्वमित्याह—आहा-
रादिति । एतेनाहोरात्रमप्येषैव रसादीन् जनयति । आदिप्र-
हणेन रसादीनि संघट्टन्ते ॥ ५ ॥

अधमादानकर्मा तु प्राणः कोष्ठं प्रकपति ।
तद्रवैर्भिन्नसंघातं ज्ञेयेन मृदुतां गतम् ॥ ६ ॥
समानेनावधुतोऽग्निरुदर्यैः पवनोद्ब्रह्मः ।

काले भुक्तं समं सम्यक् पचत्यायुर्विबुद्धये ॥ ७ ॥
एवं रसमलायाधनाशयस्यमधःस्थितः ।
पचत्यग्निर्घा स्यात्प्यामोदनायाभ्युत्पन्नम् ॥ ८ ॥

संप्रति संप्राप्तस्वास्त्राग्निना यथा पाको भवति, यथा च
पच्यमानमन्नं देहधातविरूपतामापद्यते, तदाह—अधमि-
त्यादि । मुखप्रवेशादारभ्याग्रस्य व्यापार इहोच्यते । आदान-
माहारप्रणयनं कर्म यस्य च तथा, प्रकपेतीति यति । द्रवैरिति
पानीयैदिनिः । भिन्नसंघातमित्यवयवसंघटित्युत्पत्त्यापन्नम् । काले
इति युयुक्षाकाले । भुक्तं सममिति मात्राप्रकृत्यादिसमम् ।
समानेनावधुत इति अग्निपार्श्वस्थितेन समानेन संघुक्षितः;
अयं च समानः प्राकृतत्वाद् पाशो वायुरिव अग्नेः संघुक्ष्यो
भवति न वैषम्यकरः, विकृतस्तु वैषम्यं करोति; तेन वारतेन
विपयोऽग्निर्भवतीति चोपपन्नं भवति । एते च द्रवाद्यः पाच-
कस्यातः सहाया भवन्तीत्यनेन मन्थेनोच्यते । ‘आहारपरिणा-
मकरास्तिग्ने भावा भवन्ति; तत्राप्य—ऊष्मा वायुः क्लृदः क्रैदः
कालः समयोगश्च’ (शा. अ. ६) इति । उर्वयः पाचक इत्यर्थः ।
‘पवनोद्ब्रह्मः’ इत्यग्निविशेषणं केचित् पठन्ति । साम्यगिति
भुक्तविशेषणं केचित् पठन्ति; तदा सम्मथित्यनेन मात्राशा-
म्यमुच्यते । सम्यग्रहणेन तु प्रकृत्यादिसंपदुच्यते । आयुर्वि-
बुद्धये इति शरीरेन्द्रियसत्त्वान्तसंयोगानुवर्तनाय तद्विबुद्धये च ।
रसमलाय इति तादर्थ्यं चतुर्थं । आशयस्थमित्यामाशयस्यम् ।
अधःस्थित इत्यनेन अग्नेरुदर्येणलनसमावृत्ता ऊर्ध्वस्थाप-
पाके सामर्थ्यं सूचयति । अत्रार्थे यद्येत्वादिना दृष्टान्त-
माह ॥ ६-८ ॥

अन्नस्य भुक्तमात्रस्य पङ्क्तस्य प्रपाकतः ।
मधुराद्यात् कफो भावात्फेनमूर्तं उदीर्यते ॥ ९ ॥
परं तु पच्यमानस्य विदग्धस्याम्लभायतः ।
आशयात्पच्यमानस्य पित्तमन्धमुदीर्यते ॥ १० ॥
पकाशयं तु प्राप्तस्य शोष्यमाणस्य चक्रिना ।
परिपिण्डितपकस्य धातुः स्यात्कट्टभायतः ॥ ११ ॥

एवं रथुत्पाककथमभिधात, अवान्तरमधुराककथमाह—
अन्नसेत्यादि । भुक्तमात्रसेति भुक्तानन्तरमेव । पङ्क्तसेति
प्राशस्त्वनाभिधानं, किंवा पङ्क्तस्यपि प्रथमं मधुरता निरुक्त्वा
भवतीति उदीर्यति । प्रपाकत इति प्रथमपाकतः; प्रसन्द-
धादिकसंगि । मधुराशतो भावयेति मधुराशयः; किंवा ‘मधुरात्
प्राक् कफोद्भवः’ इति पाठः । फेनमूर्त इति फेनसदृशो(ऽ)पनं
इत्यर्थः । परमेति आशयमुत्पाकानन्तरम् । विदग्धसेति
पक्वपकस्य । अम्लभायत इति जातान्धस्यस्यतः । आशया-
दामाशयात् । पच्यमानस्य अयोभागं वायुना नीयमानस्य,

१ अन्नान्तरा किञ्चिद्बहुकृतिः प्रथममिति । २ ‘साध्याकार्य-
कारणस्य’ इति पा० । ३ ‘आहारोऽप्यग्निपाकमेवैव’ इति पा० ।
४ ‘वहीनेः पचनेन तु’ इति पा० ।

१ ‘आशयमेकस्य’ इति पा० । २ ‘द्रवैः देहकथेभ्योऽपि’ इति
अन्धकथेभ्यो गङ्गापत्तः । ३ ‘फेनभायतः’ इति पा० ।

अनेन च पित्तस्थानसम्बन्ध विदग्धाहारस्य दर्शयति । अच्छ
मिष्यधनम् । उदीर्यते इति पित्तमुत्पद्यते, अम्ब च पित्तम-
म्बभावाद्वाहारस्य उत्पद्यते इति युक्तमेव । पकाशय तु प्राप्त
स्येति मलरूपतया पकाशय गतस्य । शोष्यमाणस्य वृद्धि
नेति यद्यत्प्यूषंदादृक्ष्मो वृद्धि, तथाऽप्यस्यांनोगतस्य वृद्धिना
शोष्यमाणत्व पकाशयगतस्याप्युपपन्नम् । यतश्चाधोगमने सम्य
ग्वहिव्यापारो नास्ति, अतः पच्यमानस्येति पद परित्यज्य
शोष्यमाणस्येति कृतम् । परिपिण्डितपक्वस्यति परिपिण्डितरूप
तया मलरूपतया पक्वस्य । वायु स्यात् कटुभावात् इति परिपि-
ण्डितावस्थोद्भूतकटुता वायोऋषयते । एवमीदृश पहरसा-
हारस्यावस्थापको भवति । ननु यदात्रावस्थापाकवशात्
पण्णामेव रसानां कफादिसर्गत्वमुच्यते, तदा 'कटुतिक्कपा
याणा विपाक प्रायश कटु' (सू अ १६) इत्यादिना
यो विपाक उच्यते स विरुच्यते, अवस्थापाकेनैव बाधितत्वात्
मैत्रं, नह्यवस्थापाकोऽय रसस्वानाव निष्ठापाक बाधते, किंच
वस्थायां स्वकार्यं करोति, तेन रसादयोऽपि स्वकार्यं कुर्वन्ति,
अवस्थापाकोऽपि स्वकीय कार्यं करोति, यथा मधुरतिक्कादिप
द्वेषेऽप्ये उपयुक्ते मधुरोऽपि स्वकार्यं करोति, तिक्काद्यश्च स्वकार्यं
कुर्वन्ति, अयं तु विशेष — यन्मधुराह्यस्वानस्थापाकस्य मधुरा
द्यं श्लेष्मजनका रसा अनुगुणा भवन्ति तदा स ननु श्लेष्माण
जनयति, यदा त्ववस्थापाको विपरीतकटुकादिपरिप्यूषीतो भवति
तदा सौकमान कफ जनयति, एव पित्तजनकेऽवस्थापा
केऽपि वाच्यम् । 'कटुतिक्कपायाणा (सू अ १६)' इत्यादि-
नोक्तप्रिया विपाकस्तु रसमलविवेकसमकालो भिन्नकाल
एवावस्थापाके सममिति न विरोधः । त च भिन्नकालोऽ-
प्यवस्थापाकार्कयोदोपानुगुणतयाऽननुगुणतया वा अवस्थापा
काहितदोषाणा वर्धन क्षण वा करोतीति तस्याभिधानं शास्त्रे
प्रयोजनवदेव । यद्यपि सर्वसममवस्थाया विदग्धते, तथाऽपि
येऽत्यर्थं विदाहिनस्त एव विदाहिन इत्युच्यन्ते, विशेषे-
णविदाहकृतृत्वात् । अन्ये त्वाहुः । न पहरसादप्याप्तं सामान-
न्येनावस्थापाके कफाद्युत्पत्ति, किंतु पहरसादप्याप्तं प्रथमे पाके
मधुरोऽयमुद्भूतो रस स कफ जनयति, तथा पित्त विदाहाव
स्थायामुद्भूतान्दम्बरसादुत्पद्यते, एव वायुरपि आहारकटुताव-
स्थाया भवतीति । अन्ये त्वाहुः—अरु—नाससाग्निप्रयोगान्मनु
राशावस्थिक भवति, किंतु कफादिस्थानेषु मनुष्याणां स्वभावा
देव मधुरादयो रसास्तिष्ठन्ति, ते चात्र स्वस्वभाव नीत्वा कफा
वीजनयन्ति । उक्तं हि तन्त्रान्तरे "मधुरो हृदयादूर्ध्वं रसः कोष्ठे
व्यवस्थितः । ततः सवर्धते श्लेष्मा शरीरबलवर्धनं ॥ नासीहृ-
दयमध्ये च रसस्त्वम्ये व्यवस्थितः । स्वभावेन मनुष्याणां सत
पित्त विवर्धते ॥ अथो नाभ्यास्तु रसवैक कटुोऽवस्थितो
रसः । प्रायः श्रेष्ठतमस्तत्र प्राणिना पपतेऽनिल ॥
तस्माद्विपाकरिषिषो रसानां नात्र सद्यः"—इति ।

इह तु तनेत्यादिप्रन्यायांलोचनया यथोक्त एव प्रन्यायां
न्याय्यः । तच्चान्तरे तु श्लेष्मपित्तगतमधुरास्तरौ वर्णयन्ति,
ते कफाशयिगता रसा अस्याकमपि पाकसहकारितया अनुमता
एव । यत्तु श्लेष्मजनकाशयैवावस्थापाके श्लेष्मकृतृत्वमित्युक्तं,
तदनुमतमेव, एव यं श्लेष्मजनकोऽस्य आहारगत स स्थान-
महिम्ना तदाहारस्य मधुरतामापाय श्लेष्माण विशेषेण जनय-
तीति ज्ञम् । यत्तु, अनेनावस्थापाकेन कफपित्तयोस्तिरणमात्र
क्रियते ननु इद्धि, इद्धि निष्ठापाके एव भवतीति वदन्ति,
तदुपपत्तिश्च भाति, किंच, अवस्थापाकात् कफपित्तयो-
रुद्धि, तथा निष्ठापाकाद्य मलरूपतया उत्पाद इति युक्त
पश्याम ॥ १-११ ॥

अत्रमिदं ह्युपहितमिदं गन्धादिभिः पृथक् ।

देहे प्रीणाति गन्धादीन् ब्राणादीनीन्द्रियाणि च १२

कर्मान्तरेणाप्यत्रस्य पाक सपद्यते, तमाह—अत्रमित्यादि ।
अत्रमिदं ह्युपहितमिति हिशब्दोऽवधारणे । इत्यन्तेनेह प्रिय
हित चोच्यते न प्रियमानम्, अहितस्य प्रियमानस्य न देहव्यव-
स्थिति गन्धादितर्पकत्व च भवति । उपहितमित्युक्तम् ।
इष्टैरेति प्रियद्वैतं गन्धरसस्यस्पर्शशब्दैः । अत्र यद्यपि हित
त्वमेव गन्धादीनामाहारगतानां देहगतगन्धादिपोषणं प्रधानं,
तथाऽपि प्रियत्वमप्याहारगतगन्धादीनां तदात्वोपकारकतया
रूढीत् प्रियत्वहितत्वयोर्द्वयोरन्युपादानं कृतम् । देहे प्रीणाति
गन्धादीनिति देहप्रितान् गन्धादीन् पोषयति । तथा प्राणादीनि
च प्राणदर्शनरसनसर्शनधोत्राणि इष्टैर्गन्धादिभिः प्रीणाति तर्प-
यति, पोषयतीति यावत् । इन्द्रियाण्यपि हि पाशभौतिकान्यस्-
दर्शने, तानि च प्रतिषुष्यं क्षीयमाणानि ॥ १२ ॥

भौमाप्याग्नेयवायव्याः पञ्चोष्माणः सनाभसाः ।

पञ्चाहारगुणान्स्यान्स्यान्पार्थिव्यादीन्पचन्ति हि १३

भौतिकवहिव्यापारमाह—भौमेत्यादिः भौमादय पचोष्माण
पार्थिवादिद्रव्यव्यवस्थिता जाठराग्निप्रयुक्षितवत्त्वा अन्तरीय
द्रव्य पचन्तः स्यात् स्यात् पार्थिवादीन् पूर्वपार्थिवगन्धत्वादि(य)
विलक्षणान् गुणान् निवर्तयन्ति । एतदेव 'त्रिविधमभितपीत-
लीहृत्वादि त जन्तोहितमन्तरिमिषयुक्षितवत्त्वेन यथारोमोष्माण
सम्यग्विपच्यमानम्' (सू अ २०) इत्यादिना सूत्रस्थानेऽप्यु-
क्तम् । यद्यपि भूताग्निना पार्थिवादिद्रव्य पच्यते, तथाऽपि
पार्थिवादिद्रव्याणां पाकेनैतदेव जनन यदिच्छिष्टगुणवत्त्वं, तेन
पाकेन जन्यमानेऽपि द्रव्ये गुणा एव जन्यन्त इत्यभिप्रायेण
पार्थिवादीनाहारगुणान् जनयन्तीत्युच्यते । अनेन गुणजनने-
याग्निभ्योऽपि, न द्रव्यजननम् । किंच आहाराद्य गुणाद्येति विप्र-
हावाहारशब्देन आहारापिचरणरूप द्रव्यमपि रूढते । पार्थि-
वादीनिति पार्थिवाप्यतेनववायवीयनामसात् । तत्र जाठराग्नि-

सर्षेणैवाहाररसमरुविषाकान् पचति, भौतिकस्त्वप्रथं खान् खान् गुणान् जनयन्ति । उक्तं च “जाठरेणाग्निना पूर्वं कृते सघातमेदे पथाद्रूतामय पथं स्र स्र द्रव्यं पचन्ति” इति । अयं च भूताग्निव्यापारो धातुष्वप्यस्ति, यतो धातुष्वपि पथंभूतानि सन्ति । तत्रापि धात्वग्निव्यापारो भूताग्निव्यापारश्च जाठराग्निकमेणैवोक्तो ज्ञेयः ॥ १२ ॥

यथास्व स्व च पुष्पन्ति देहे द्रव्यगुणाः पृथक् ।
पाथिवा पाथिधानेव शेषा शेषाश्च कृत्स्नशः ॥१३॥

अग्निप्रधानाहारगुणानाह—यथेत्यादि । यथास्वमेति यय स्वात्मीय, सजातीया द्रव्यगुणा सजातीयान् द्रव्यगुणान् पुष्पन्ति । तेन द्रव्याणि पाथिवादिद्रव्यरूपाणि देहधातुदोषमप्यस्त्वानि पुष्पन्ति, गुणास्तु पाकस्थितगन्धरसवैशेष्यगौरवाद्य देहगन्धस्वद्वैशेष्यगौरवादीन् पुष्पन्ति । यथास्वमित्यादिसंस्कारां स्फोरयति—पाथिवा इत्यादि । पाथिवा आहारद्रव्यगुणा देहगतान् पाथिधानेव द्रव्यगुणान् पुष्पन्ति । आहारद्रव्यगुणा इत्यत्र द्रव्यगतगुणा एव उच्यन्ते । द्रव्यपोषणं तु गुणपोषणेन कल्प्यते, गुणपोषणं द्रव्यपोषणमन्तरं कर्तुमशक्यत्वात् ॥ १४ ॥

सप्तभिर्देहधातारो धातवो द्विविधं पुनः ।
यथास्वमग्निभिः पाकं यान्ति किष्टप्रसादवत् ॥१५॥

भूताग्निव्यापारं संश्रित्वा पालग्निव्यापारं दर्शयन्नाह—सप्तभिरेत्यादि । देहधातार इति विशेषणं देहधारका । द्विविधमेति द्विप्रकारं पाकम् । तदेव प्रकारद्वयमाह—किष्टप्रसादवदिति, किष्टप्रसादरूपमित्यर्थः । शुक्रकर्म यद्यपि किष्टान् पाको न भवति, तथाऽपि बहूनां किष्टरन्नाद्यं द्विविधमिति निदर्शयन्निगो गन्धन्तीति न्यायज्ज्ञेयः । पुनरिति जाठराग्निपाकानन्तरम् ॥ १५ ॥

रसाद्रकं ततो मार्सं मासान्मेदस्ततोऽस्थि च ।
अस्त्रो मज्जा ततः शुक्रं शुक्राद्गर्भं प्रसादजं ॥१६॥
रसात्स्तन्यं ततो रक्तमसृजः कण्डरा सिराः ।
मासाद्गता त्वच पट्टं च मेदसः स्रायुसभवे ॥१७॥

पाकजन्यानां रसादीनामुत्पादं क्रमेणाह—रसादित्यादि । रसाद्रकं प्रसादजं, ततो रक्तान्मांसं प्रसादजं, मासान्मेदं प्रसादजमित्यादि यावच्छुक्राद्गर्भं प्रसादजं इति । प्रसादजन्यान्वेन रसादिभ्यः प्रसादाद्यजन्त्या रसादयः, किंशद्यजन्त्यास्तु वक्ष्यमाणान् कषादय इति । शुक्रान्तु निमलतया प्रसादं एव गर्भा भवति, ननु मलजन्यं किञ्चिद् । केचित्तु शुक्रमलतया दमक्षुणि यदन्ति, तद्यथा, तत्रोऽनभिनात् । तथा शुक्रमलं यदि दमक्षुणि स्फुटत्वात् प्रीणानपि सृज्यतायाः दमक्षुणि भवेयुः, त्रिविधं सृज्यता

एव, परं तासां शुक्रं यथारम्भकं न भवतीत्यादि प्रतिपादितं प्राक् । अन्ये तु गर्भप्रसादजन्यान्वेन नपुंसकेन औजोऽग्निं ददति । प्रसादं च इत्यत्र जातस्यन्दं पोषणं एव वर्तते, नापूर्वाःपादे, रसादयो हि गर्भात्प्रसृज्यत्वोत्पत्त्या रसादिभिः पोष्यन्ते, (रसादयो हि गर्भप्रसृज्यत्वो पोष्यन्ते) । तत्र च त्रिधातुत्वाद् व्याख्यातारो वक्ष्यन्ति—तत्र रसं स्वाग्निपच्यमानो रक्तता याति, रक्तं मासतामित्यादि पूर्वपूर्वधातुपरिणामादुत्तरोत्तरभात्प्रादं, यथा क्षीराद्यं भवति, दग्धो नवनीतं नवनीताद्भूतं, घृताद्घृतमण्डं, इत्येकं पक्षः । क्त्वा रस एव रक्तं प्रथमं ज्ञापयति, तत्र च रक्तस्थानसंख्याद्वयसादस्यमनुभवति, रक्तं च रक्तसमानेनासेन पोषयति ततो रक्तमाशान्ब्यं मांसं माहावयति, तत्रापि मांसपोषणं करोति, मांससादस्यतामनुभवति, एव उत्तरोत्तरधातुं रस एवाऽऽजयति वर्धयति च, यथा केदारनिषिक्तं कुत्सानलं प्रत्यासत्त्वा केदारो तर्पयित्वा क्रमेण केदारिकान्तराणि आश्रयति । किंवा आहाररस उत्पन्नो भिन्नैरेव मार्गे रसरुधिरादीनि समानांशेन तर्पयति, तत्र च यं प्रत्यासन्नो धातुस्त्वलोपको धातुभागस्तु क्षीप्रं पुष्पाति, यत्तु विदुरो धातुस्त्वलं विदुरगर्भतया चिरेण पोषणं भवति, एवं भिन्नैरेव मार्गेर्धातुना पोषणं भवति, यथा खले उत्पत्तिं ताना कथोताना भिन्नदिग्गामिना खोयस्तोयमार्गेणैव गच्छता गन्धदेहास्यं प्रत्यासन्नविप्रकृष्टत्वादिभेदेन क्षीप्रं चिरेण च गन्धं भवति, तद्वत् । इति क्षीरदधिन्त्यागं केदारीकुलान्त्यागारालेकपोतन्त्यागत्रिणा धातुपोषणक्रमः । तत्रैव शब्दार्थपर्यालोचनया केदारीकुलान्त्यागं धीरदधिन्त्यागो वा संपत एव खलेऽग्नौ तन्त्यागस्तु मनागुर्धतः । तस्मिन् हि पक्षे रसादजं प्रसादजं मिलयन्त्युत्पादनं दुःशकं, प्रपचितं तैतद्विधापिचितपीतीये, तत्रैसातुसंश्रयीयं प्रपथं । ननु, विविधापिचितपीतीये आहाररसाद्रादिपृष्टिकृत्वा ‘पुष्पन्ति त्वाहाररसाद्रकपरिष्ठा’ (घृ. अ. २०) इत्यादिना, तत्र रसद्वयं स्वीकृतम्, इह स्वेक एव रक्तपोषको रस इति कथं न विरोधः ? इव, तत्रापि आहाररसद्वयान्देन आहारजं प्रसादोऽग्निधीयते, स च रसमहणश्चैत एव । यतो द्विभिपो रस—स्थायी, पोषकश्चेति, तेन तत्र धातुपोषकोऽप्यरसासरोभद्विवक्षणा भेद उक्तः, इह स्वात्मापोषकं रसादावप्यक्तया निर्दिष्टे, स्थायिरस्युपोषकरसभागयो स्तान् भेदायभावादेकत्वं, एव कृत्वा सप्तधातुकं सरीरमुच्यते । एवं तपि विविधापिचितपीतीये एव प्रपचितम् । धातुना पोषणमभिधातुपोषणमाह—रसात् स्तन्यमित्यादि । रसात् स्तन्यं प्रसादं, तथा रक्तमपि रजं रसादेव प्रसादभागजन्यं, उक्तं च सुधुवे—‘रसादेव त्रिणा रक्तं रजं संज्ञं प्रवर्तत’ (सृ. अ. १४) इति । एतच्च रजो रसजं यमपि सूक्ष्मतया चिरेणैव ज्ञापय, यदुक्तं सुधुवे—‘एव मासेन रसं शुभ्रीभयति जीनां चतुर्वम्’ (घृ. अ. १४) इति । अस्य कण्ठ्यं स्पृष्टव्यापय, नेदस्य

सुप्तस्नायुपोषण 'मेदस स्नायुघनव' इत्यनेन वक्ष्यम् । इह हि कण्टकाशब्देन स्थूलस्नायुद्वयत्वे, सुधृते तु स्थूलविरा । ते च स्नान्यादयो धावन्तरापोषणचरिरीपोषण अणुपधावु-
शब्देनोच्यन्ते, रसादयस्तु शरीरधारकतया धावन्तरपोषक-
तया च धातुशब्देनोच्यन्ते, उक्त च भोजे,—“विरास्नायुरज-
स्त्वन्त्वचो गतिविवजिता । धातुभ्यश्चोपजायन्ते सस्मात् उप-
धातवः”—इति । अत्रापि हि 'धातुभ्यश्चोपजायन्ते' इत्यनेन
जायत एव, परं च जनयन्तीत्युक्तम् । शुक्र तु जीवोजनक-
त्वाद् धावन्तगतमेव । ओजस्तु इह न धातुपु नाप्युपधातुपु
पठित, तस्य घतधातुसाररूपतया सप्तधावन्तरगतत्वादिव, अत
एव तस्मिन्नपि प्रथमोक्तम् ॥ १६ ॥ १७ ॥

किट्टमजस्य विष्मूत्रं रसस्य तु कफोऽसृजः ।
पित्तं मांसस्य रसमला मलः स्पेदस्तु मेदसः ॥ १८ ॥
स्यारिर्द्रुं केशलोमाश्चो मज्जाः स्नेहोऽक्षिविद्वत्त्वचाम्
प्रसादकिट्टे धातूनां पाकादेयं विधच्छतं ॥ १९ ॥
परस्परोपसंस्तम्भा(ध्या) धातुक्षेहपरस्परं ।

प्रसादभागोत्पादमभिधाय मलभागोत्पादनाह—किट्टमि-
त्यादि । रणस्य कफ इति रथे पच्यमाने किट्ट कफो भवति, प्रधा-
दथ रण, एव रणदिनमेषपि ज्ञेयम् । मांसस्य रसमला इति
कर्माक्षिनाशास्यप्रजननमला । मल खेदस्तु मेदस इति खेदो
यद्यपि उदकवित्थेय एव उक्तस्तथाऽपि तस्य मेदोमलत्वेनो-
त्पत्ति, किंवा, उदकादपि खेदो भवति मेदोमलतया च भवति,
यथा कफोऽवस्थापाकाद् रसमलतया च भवति । अस्थिमल
नयोऽपि सुश्रुतप्रामाण्यादुच्येय । तत्र हि 'नखलोम च' (सु-
सू. अ. ४६) इत्यनेनास्थिमलत्वं नप्यस्योक्तम् । उक्त च
विधिधायितपीतीये 'किट्टाव केशनखादथ पुष्पान्ति' (सू-
अ २८) इति, किंतु शारीरेऽस्थिमणनायां 'विद्यतिनचा'
(शा अ ७) इत्यनेनास्थिज्वेन श्रेया । एवमुक्तेन क्रमेण
प्रसादकिट्टे द्विधा ऋच्छतो भवत इत्यर्थ । सप्रति पोषणापि
रंजन रसस्नायान्वन क्रियते, तथा भाषेनापि रसकेत्यादि
परस्परं धातूनामुत्पादकत्वमाह—परस्परैत्यादि । धातुक्षेह-
परंपरा परस्परोरुज्ज्वने(ऽधे)ति अण्योन्यमुपक्षेहेन सखन्व-
त्वात् सतापितेति यावत् ॥ १८ ॥ १९ ॥—

धृष्यादीनां प्रभावस्तु पुष्पाति बलमाशु हि ॥ २० ॥
पटुभिः केचिद्द्वोरात्रैरिच्छन्ति परिवर्तनम् ।
सतत्या भोज्यधातूनां परिवृत्तिस्तु चक्रवत् ॥ २१ ॥
(इत्युक्तवन्तमाचार्य शिष्यस्त्विदममचोदयत् ।
रसाद्रकं विसंहरात् कथं देहेऽभिजायते ॥ २२ ॥

१ 'पाकादेवाक्षिगह्वर' इति पा० । २ 'परस्परोपसंस्तम्भाद्रु-
देहे परस्परम्' इति पा० । ३ 'इत्युक्तवन्त' इत्यादि 'स्वभाविशा
विशेषक' इत्यनेन पाठ्यरूपमपि देवेनाभ्याख्यातत्वात्तदर्थम् इति
प्रतिभाति । ४ 'प्रविशत' इति गङ्गापरसमत. पाठ ।

रसस्य च न रागोऽस्ति स कथं याति रक्तताम् ।
द्रवाद्रकादिस्थरे मांसं कथं तज्जायते नृणाम् ॥ २३ ॥
द्रवधातोः स्थिरान्मांसान्मेदसः संभवः कथम् ।
शुष्कान्मांसं मांसमेदोभ्यां चरत्वं कथमस्थियु ॥ २४ ॥
परोष्यस्थियु मज्जा च केन स्निग्धो मृदुस्तथा ।
मज्जाश्च परिणामेन यदि शुक्रं प्रवर्तते ॥ २५ ॥
सर्वदेहगतं शुक्र प्रपदन्ति मनीषिणः ।
तथाऽस्थिमध्यमज्जाश्च शुक्र भवति देहिनाम् ॥ २६ ॥
छिद्रं न हृदयतेऽस्त्रां च तन्नि.सरति वा कथम् ।
एवमुक्तस्तु शिष्येण गुरुः प्राहेदमुत्तरम् ॥ २७ ॥
तेजो रसानां सर्वेषां मनुजानां यदुच्यते ।
पित्तोष्मणः स रागेण रसो रक्तत्वमुच्छति ॥ २८ ॥
(शोणितं स्वाग्निना वक्तं धायुना च घनीकृतम् ।
तदेव मांसं जानीयात् स्थिर भवति देहिनाम् ॥)
वाय्वभ्युत्तेजसा रक्तमूष्मणा चाभिसंयुतम् ।
स्थिरता प्राप्य मांसं स्नातु स्रोष्मणा एकमेव तत् २९
स्वतेजोऽभ्युगुणस्निग्धोद्विक्तं मेदोऽभिजायते ।
शुष्कव्ययनिलादीनां संघातः स्रोष्मणा कृतः ॥ ३० ॥
परत्वं प्रकरोत्यस्य जायतेऽस्थि ततो नृणाम् ।
करोति तत्र सौपरिप्यमस्थां मध्ये समीरणः ॥ ३१ ॥
मेदसस्तानि पूर्यन्ते स्नेहो मज्जा ततः स्मृतः ।
तस्मान्मज्जास्तु यः स्नेहः शुक्रं संजायते ततः ॥ ३२ ॥
धाव्याकाशादिभिर्नायैः सौपरिप्यं जायतेऽस्थियु ।
तेन स्रवति तच्छुक्रं नवात् कुम्भादिवोदकम् ॥ ३३ ॥
स्रोतोभिः स्रवते देहात्समन्तौच्छुक्रवादिभिः ।
हृष्येणोदीरितं वेगात्संकल्प्याच्च मनोभवात् ॥ ३४ ॥
विलीनं घृतवद्यायामोष्मणा स्थानवियुतम् ।
वक्तो संभृत्य निर्याति स्थलाग्निघ्नादिवोदकम् ॥ ३५ ॥
धृष्यादिद्रव्याणां धातुपरंपरामेण शुक्रजननादिकार्यं निवे-
धयन्नाह—धृष्यादीनामित्यादि । आदिशब्देन वक्ष्यमेदनादीनि
माहवति । धृष्यादीनां क्षीरादिद्रव्याणां प्रभावो वक्तं शीघ्र पुष्पाति,
तत्वेले क्षीरादय प्रभाववर्धितबलाः शीघ्रमेवाकाकार्यं शुक्रजन-
नादि कुर्वन्ति, न यथोक्तधातुक्रमेणैत्यर्थः । किंवा धृष्यादीनां क्षीरा-
दिद्रव्याणां च. प्रभान व धातु बल पुष्पाति स्त्रजन्यानां शुक्र-
वीनामित्यर्थं, हिंस्रशब्दोऽनपारने, एव धृष्यादीनां प्रभावाच्छु-
क्रात्पुष्पति शीघ्र भवति । अथोत्तर्यतेः किंवा कालेन धातु-
परिवृत्तिर्भवतीत्याह—पटुमित्यादि । पटुनि(शोरात्रे रसस्य
शुक्ररूपतया परिवर्तनं भवतीति केचिदिच्छन्ति । ततोत्पन्नो
रसो रक्तमेकेनाहोरात्रेण याति, एव रसोत्पत्तिर्न परिवर्त्य

१ 'रसात्प्रवृत्तया मांसान्मेदस भवता कथम्' इति पा० । २ 'क्षे-
ष्मणा कृत' इति पा० । ३ 'समेत' इति पा० ।

पक्वेन पुक्ता भवति, यदा तु रसोत्पत्तिदिनमपि प्रक्षिप्यते तदा पक्विर्दिने रसिकान्ते सप्तमे शुक्रभावतया परिवर्तन भवतीति ज्ञेयम् । उक्तं हि पराशरे—“आहारोऽद्यतन शो हि रसत्व गच्छति रुषाम् । शोणित्व तु कृतोऽपि, चतुर्षु मासतामपि ॥ नेदस्त्व पत्रमे, पश तस्थित्व, सप्तमे त्विवाच । मज्जता, शुक्रता याति नियमाश्चमे नृणाम्” इति । एतदनुपयोगिनि स्वप्नं परित्यज्यैव व्याख्यातव्यमित्याहुः । किञ्च रसधातो रक्षधा हुहवतया च परिणमन यत्तदपि पृथदिननिर्घर्षमेवेति । चतुष्क सुप्तुते— स खल्वाप्सो रस एकैकिकिन् धातौ त्रीणि त्रीणि कला सहस्राग्नवतिप्रति दश च कला, एव मासेन रस शुक्रोभवति’ (ब्र सू अ १४) इति । तेनेतत्पक्षद्वयमपि कैवलादिना दशैर्यति । समतमाह—सतथेलादि । भोग्ये उपयुक्ते सति धातूना रसादीना चक्रवत् परिवृत्तिर्भवति अविधान्ता समुत्पत्तिर्नादूना भवति । चक्रदृष्टान्तेन तु परिवृत्तिरुपगमियम दर्शयति, यथा चक्र पानीयोद्धारणाय नियुक्त बाह्यमान बाहु ब्रह्मचर्यात् कदाचिदाश्रय परिवर्तते कदाचिद् बाहुपलमा न्याश्चिरेण, एव भातशोऽपि अग्नादिघोषाप्रच्युत्प्रेरे परिन तन्ते, अग्नादिर्बुध्न्ये चिरेण परिवर्तन्ते इति, एव सुश्रुतेनापि “शन्दार्थिर्नलसतानवदणुना विधेयेणानुपायत्वव रारी केव- का” (ब्र सू अ १४) इत्यत्र दृष्टान्तयोगेण रसपरिणा मोऽपि अग्नादिभेदेन प्रकृत्यपकृतकाल उक्त एव । तत्र हि तलसंतानदृष्टान्तेन चिरेण मासपर्यन्तेन पुक्तापत्ति रस स्तोषा, चन्द्रसंतानदृष्टान्तेन तु नातिशीघ्र नातिविरान पुको तपतिरुक्त, अर्किस्तान दृष्टान्तेन लक्ष्मिशीघ्र पुकोत्पत्ति रुष्य । तथाऽप्यनाप्युक्त— कसिदाहुरहोराणात् पशुनादापरे रे । मासेन याति पुक्रस्मत् पाचक्रमादिति । तदेतत् सकल चक्रदृष्टान्तन गृहीत ज्ञेयम् ॥ २०—२५ ॥

विकारप्रयो दद्यत इत्याह—क्षिप्यमाण इत्यादि । खर्गुणा दिति श्योतेनैयुष्मात् । सञ्जीवीति तिप्रति । विकारं कुदत इति रसाप्रविकारं कुदते, रसोऽपि हि विकारकरणे भाभ्यतया न्याग्रियते, तेनेह तस्य कतूत्त युजम् । से वमपि चोयद इत यथा चक्षेण वायुना नीयमानो मेवो यत्र सद्यो भवति तत्रैव वर्पं करोति, तथा रसोऽपीत्यथ । यथा रस एक देशे विकारं करोति, एव दोषा भायैकदेशविकार हुर्वन्वी त्याह—दोषाणामित्यादि । सुश्रुतोऽप्याह—‘कुपिताना दि दोषाणा शरीरे परिघावताम् । यत्र चय खर्गुण्यथाबाधि खत्रोपनायते” (सु सू अ २४) इति ॥ ३६ ॥ ३७ ॥—

इति भौतिकघातश्चरकपूष्ण कर्म भाषितम् ॥ ३८ ॥
अतस्य पक्ता सर्वेषां पक्कणामधिपो मतः ।
तन्मूलास्ते हि तद्बुद्धिक्षयबुद्धिक्षयात्मकाः ॥ ३९ ॥
तस्मात्त विधिवयुक्तेरन्नपानेन्धनेर्हितैः ।
पालयेत् प्रयतस्तस्य स्थितो ह्यायुर्वलस्त्विति ॥४०॥
यो हि भुङ्क्ते विधिं त्यक्त्वा प्रहृणीदोपजानान् ।
स लौल्याह्वभते शीघ्र, वक्ष्यन्तेऽतः पर तु ते ॥४१॥

उक्तमज्ञीना कर्म उपसहरति—इति भौतिकेलादि । भौतिका पत्र, धातुमय सप्त, वक्षपकेक । अत्र च बान्धन्यन्तराणि उपधानुमलादिवतानि तावप्यरहद्वानि भूता निर्येव, किञ्च, अत्राधान्यादन्धान्याडियत्कराणि भोवानि । उचानिपु जाठराग प्राधान्यमाह—अन्नसलादि । प्राधान्ये हेतुमाह—तन्मूला इत्यादि । तन्मूल्ये हेतुर्नामैवोपगमाह—चन्द्रोक्षादि । तस्य जाठराग पृथ्वा पृथ्वात्पत्त्या भवेण य क्षयात्मका यस्यादिहाप्रवत्सत्सादन्वव्यतिरेकाविभाषिता तन्मूला इत्यर्थ । नतथायमन्तरभिन्नेल सत्र तस्मात् पाल- नेदिति नोज्यम् । विधिवयुक्तेरित्यत्र आहारविधियोगादु- युक्ते । आयुर्वलस्थितिरिति अक्षपाचकामिस्थितो आयुर्वल स्थित्वा अन्येऽप्यतिप्रिया वर्णादयो लक्षणीया । विपर्यये दोष माह—यो ह्यादि । प्रहृणीदोपजानाति प्रहृण्याधितदोषजातः । एतेन वक्ष्यन्त्यागजाथाधत्वारो प्रहृणीविकारा विधेयेण प्रहृणी दापचन्द्रवाच्या शुद्धते, तथाऽग्निमान्यागीर्णादयश्च प्रहृण्या धिता रोषा शुचये । अग्निमा रगीर्णादयस्तु यद्यपि प्रहृण्या त्रितलेन प्रहृणीरोगा एव, तथाऽपीह प्रहृणीरूपनादीत्याह- वेरसीत्नेन ये तायते त एव मुदप्रहृणीरुपनादीत्याह- यो । यतो ‘अपन्तु पत्रनाम वा’ इत्यादिना प्रहृणीपदका मान्यलभयविशिष्टभव प्रहृणीपद प्रहृणीप्राकृतव्यापारोपमदंनं जायमान वक्षयति । वक्षयति च प्रहृण्या दुग्मदुग् व रू- ‘अत्रक पाप्यत्वश्च पश सुवति पार्थत । या दुग्ता बहुजो मुचमानमव विमुचति”—इति । न चय पशुपार्थनाश्रवण्य सुश्रुतिदोष नामाचर्याय मा । अनेन विदोषानिबन्धनादी-

व्यानेन रसधातुर्हि विक्षेपोक्षितकर्मणा ।
युगपरस्पर्येतोऽजस्र देहे विक्षिप्यते सदा ॥ ३६ ॥
क्षिप्यमाण खर्गुण्यदास्र सञ्जाति यत्र सः ।
करोति विह्वति तत्र से वर्पमिव तोयद ॥ ३७ ॥
दोषाणामपि चैव स्यादेकदेशाप्रकोपणम् ।

अथ कोऽत्ररस रसादिभानुभोषक प्रेरयति, येन तत्र तत्र रस संपत्तीत्याह—व्यानेनेत्यादि । रसहो यातु, किञ्च रसवीरि रसो द्रवाभानुहृत्त्वते, तेन शरिरादीनामपि द्रवाण्य प्रहण भवति विक्षेप सन्नित प्राकृत क्षम तस्य स विक्षेपोक्षितकमा तेन व्यानेन, युगपरित्यक्तकार, घवत इति सरसिन्व देतो(हे), विधि प्यत इति नीयते, अत्ररमिति अविधान्ति विधिप्यते, सदेति पशकम् । नन्वेव यत्र रसविक्षेपे कयदेकदये रसादी

१ ‘वकिन् विष्कारा कुदते विरभनव घोषद’ इति पा० ।
२ ‘तत्र दने प्रकोपणम्’ इति पा० ।

बद्धं प्रहृष्याश्रितोपजन्मप्रहृषणीगदस्वेहोऽज्यते, अमिदोपघाता
 न विशेषाद्ब्रह्मणीगदत्तम्, अस्मिन्सारे नदपि पञ्चाशत्सुवनमस्ति,
 तथाऽपि तस्य भिन्नसंश्रातिक्रान्तम्, तथा विक्रिसामिदाद् प्रहृषी-
 दोपादन्त्यसुक्तम् ॥ ३०-४१ ॥

अभोजनादजीर्णातिभोजवादिपमाशानात् ।
 असात्म्यगुरुद्रीतातिरुक्षसंशुद्धभोजनात् ॥ ४२ ॥

विरैकवमनखेदविभ्रमाद्याधिकर्पणात् ।

देशकालतुर्वैपम्याद्देशगानां च विधारणात् ॥ ४३ ॥

दुष्यत्यग्निः, स दुष्टोऽन्नं न तन्न पचति लघ्वपि ।

अपच्यमानं शुक्रत्वं वात्यन्नं विपरूपाताम् ॥ ४४ ॥

एव चरन्स्थिते सामान्येन प्रहृषीदोपविकाराणां हेत्वाद्ये-
 न्याह—अभोजनादित्यादि । कालशुद्धेत्तं च सर्वसत्त्वसक
 काल उच्यते । देशवैपम्यं देशभ्रमार्थं, या च जनपदोदुष
 नीये प्रोषा । ऋतुसन्धेत्तं तु विधिराजुत् । कालवैपम्येण
 सर्वपाद्यत्वा वैपम्यं गृह्यते, ऋतुवैपम्येण येऽर्तुवैपम्य-
 मिति विशेषे । शुक्रत्वमिति अन्वयताम् । विपरूपाविति
 यथा विप बहुविकारस्मिन् भवति तथा तद्रूपताम्, अनेन
 कर्दे एवाजीर्णमेव अवहदा हेत्या, वे तन्मान्तरे "आम
 विदग्धं विदग्धं कफपित्तानिरे कनात् । अजीर्णं केचिदि-
 च्छन्ति चतुर्थं रसोपेत." इत्यनेनोपा ॥ ४२-४४ ॥

तस्य लिङ्गमजीर्णस्य विदग्धः सद्धं तथा ।

क्षिरतो रक्त्वं च मूर्च्छां च धमः पृष्ठकटिग्रहः ॥४५॥

जुम्भाऽङ्गमर्दस्तेष्णा च ज्वरश्छदिः प्रवाहणम् ।

अरोचकोऽपिपाकश्च, शोरमशयिषं च तत् ॥ ४६ ॥

संशुद्ध्यमानं पित्तं दाहं दृष्णां मुखामयान् ।

जनयत्यल्पपित्तं च पित्तजांश्चापरात् गदान् ॥४७॥

यक्ष्मणीनसमेहदीन् कफजान् कफसङ्गतम् ।

करोति चातसंशुद्धं चातजायं गदान् बहून् ॥ ४८ ॥

मूत्ररोगांश्च मूत्रस्यं कुक्षिरोगान् शरद्व्रतम् ।

रसादिभिश्च संशुद्धं कुर्वाद्रोगान् रसादिजान् ४९

रक्षति सामान्याजीर्णस लक्षणम् । विदग्ध इति विदग्धभो-
 जनचलनरूपताऽवस्थानम् । योमेभमपि च तत् पित्तं सद्य
 ज्यमानमित्यादिना पित्तादिदुष्टसाजीर्णस लक्षणमाह । एतत्प
 पित्तसिद्धसंभूतं लक्षणम्, अजीर्णस्य कोष्ठमार्गगत्येत्तं यद्मा-
 दिविकारकरणेऽसाभ्योपलभ्ये । अन्मपित्तं चेति अन्मशुद्धो
 दिक पित्तम् । अस्य तन्मान्तरे लक्षणमुक्तं,—"अपिपाककृमी-
 लैदतिधमोद्गारगोषे । इत्युक्त्यादाह कविमिधाम्पित्तमिति-
 दिदित्" इति । यक्ष्मणश्रीदोषजत्वेऽपि क्षोभोऽप्येवै कफम्भा-
 पाद्ग्राह्यानादिह कफजलमुक्तम् । किञ्चाप्युपानेन रसवोवाचक्ष

गदानाह—मूत्ररोगादित्यादि । रसादिवानिजन वे रसादिना
 अहश्चाद्य उक्तान्ते भवन्तीति हेतुम् ॥ ४५-४९ ॥

विपमो धातुवेपम्यं करोति विपमं पचन् ।

वीक्ष्णो मन्वन्धनो धातुन् विशेषयति पायकः ५०

अजीर्णतक्षणमभिप्राय, अमिदोपलक्षणमाह—विपम इ-
 त्यादि । वीक्षणमिदमाह—वीक्षणमित्यादि । अत्र मन्वन्धन
 श्लेनेन वीक्षणोऽपि यदि शुचीन्धनो भवति तदा धातुवेषण
 भवतीति दर्शयति ॥ ५० ॥

युक्तं भुक्तयतो युक्तो धातुसाम्यं समं पचन् ।

अभिप्रायणात्, समो कार्यमाह—युक्तमित्यादि । युक्त इति
 पम । युक्तमन्नं पचन् धातुसाम्यं करोतीत्यर्थं । सममन्धेन
 यमानो वातुरभिदग्धांशो गृह्यते । किञ्च युक्तशुभ्रतया धातुसाम्यं
 करोति, युक्तमन्धेन च कफपित्तसाम्यमभो गृह्यते । यत्
 "समं समं" (वा स् ७. १) इति वचनेन दोषाणां सम-
 त्वेनैव समाश्रित्यमुक्तम्—

दुर्बलो विद्वह्यन्नं तद्यात्पृथ्व्यगोऽपि वा ॥ ५१ ॥

अधस्तु पक्ष्मांश्च प्रपृच्छं प्रहृषीगदः ।

उच्यते सर्वमेवाधं प्रायो ह्यस्य विद्वहते ॥ ५२ ॥

अतिशुद्धं विद्वंश्च वा द्रवं तदुपविद्वहते ।

दृष्णारोचकैरस्यमसैकतमकान्दित्तः ॥ ५३ ॥

शूनपादकरः सास्त्रिपर्वेरुद्धं छर्दं ज्वरः ।

खोद्दामगन्धिस्तिकाः शूल उद्गारश्चास्य जायते ॥ ५४ ॥

अन्मिध्यापारमाह—दुर्बल इत्यादि । उफविकारेषु प्रवा-
 नत्वेन अन्मयप्रकृतं प्रहृषीदोपविकारं निर्धारयन्माह—अध-
 रित्वेत्यादि । पक्ष्मांश्च इति काशान् सद्युषवे, हेन किञ्चित्क
 क्रिचिदपकं च । इतः पक्षापकं शूनपीत्याह—सर्वमेवाधं प्रायो
 यस्य विद्वहते इति, पक्ष्मापकं भवति । अतिशुद्धमिति विमुक्तम् ।
 तस एव तमक ॥ ५३-५४ ॥

पृथैक्यं तु तस्येदं दृष्णाऽऽलसं पलक्षयः ।

विदाहोऽत्रस्य पाकश्च चिरात् कायस्य गौरवम् ५५

पृथैक्ये विदाहोऽलसति विविधो दाहो मिदाह ॥ ५५ ॥

अथयधिष्ठानमजस्य प्रहृषाद्ब्रह्मणी मता ।

नाभैरुपि सा ह्यग्निवलोपलतममर्द्धिता ॥ ५६ ॥

अपकं धारत्वेन पकं शृजति पाश्चर्यः ।

दुर्बलाग्निवला दुष्टा रगाममेव विमुञ्चति ॥ ५७ ॥

यद्यति प्रहृषीदोपस्य सुखप्रतिपत्त्यर्थं प्रहृष्या सत्कृत् प्रहर्तं
 कर्त्तं चाह—अन्मयिष्ठानमित्यादि । अन्मयिष्ठानमभिप्राय

१ 'विपत्ता व तद' इति पा० । २ 'पित्तं सद्य संशुद्धं यथादाह
 रामान्' इति पा० । ३ 'वातजांश्चापरात् गदान्' इति पा० ।

१ 'शोहातुमपि' इति पा० । २ 'नाभैरुपि विद्वेदोपलतममर्द्धितो-
 र्द्धितो' इति पा० । ३ 'दुर्बलाग्निवला दुष्टा' इति पा० ।

इत्यर्थः । म्रहणीसंज्ञानिमित्तमाह—अक्षसेत्यादि । म्रहणादिति धारणात्, नामेरुपर्यवस्य धारणादित्यर्थः । किंवा नामेरुगारे अग्नेरुध्वंज्वलनेन बलेनोपलम्बिताः उपवृंहिता च सति अप-क्रमणं धारयति, पक्वं च पार्थतः सृजतीति वामपार्थतः सृजति; वतः म्रहणीगुरौ नामपार्थाश्रयौ, तेन वामे पार्थे पक्वं सृजतीति युक्तम् । उपस्त्वम्बिता इति अग्निना पितृव्यापारक- (का)रणेन अनुकूलिता, उपवृंहितेति अग्निना सृष्टृणव्यापारकर-णेन सञ्चलौकृता; किंवा उपस्त्वम्बत्वेन उपवृंहिता, जत्र पक्षे उपस्त्वम्बसाधारण्यं प्रहृष्या व्याह । प्रहृष्याः प्राकृतं कर्मानि-धाय वैकृतं कर्माह—दुर्वलेत्यादि । दुर्वलाग्निश्च अथवा चेति, किंवा दुर्वलमग्निवत्वं यस्याः सा दुर्वलामिवल । दुष्टा इति शेषतुष्टा । आगं विमुषतीति अपकमेवागं विमुषति । पूर्व-रूपे पक्षानाम वा विमुषतीत्यनेन विदग्धरूपगामनेनेकेषु, इह त्वामं निषमेन विमुषतीति न विरोधः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

वातात्पित्तात्कफाच्च स्यात्तद्गोमस्त्रिभ्य एव च ।
हेतुं लिङ्गं चिकित्सां च शृणु तस्य पृथक् पृथक् ५८
कद्रुतिक्कफपायातिरुक्षशीतलभोजनैः ।
प्रमित्तानशानत्यध्ववेगनिग्रहमैतुनैः ॥ ५९ ॥
करोति कुपितो मन्दमाग्निं संलाघ मासुतैः ।
तस्यान्नं पच्यते दुःखं शुक्रपाकं सचङ्गता ॥ ६० ॥
कण्ठास्यशोषः क्षुत्क्षुप्णा तिमिरं कर्णयोः स्रवः ।
पाश्र्वाद्यपङ्कणश्रीवास्त्रोऽभीक्ष्णं विसृजिका ॥ ६१ ॥
हृत्पीडा कार्श्यदौर्बल्यं वैरस्यं परिकर्तिका ।
गृद्धिः सर्वरसानां च मनसः सदने तथा ॥ ६२ ॥
जीर्णं जीर्यति चाध्मानं भुक्ते स्वास्थ्यनुपैति च ।
स वातशुम्भदृदोग्नीहाशर्द्धी च मानवः ॥ ६३ ॥
चिराद्दुःखं त्रवं शुष्कं तन्वामं शब्दकेनयत् ।
पुनः पुनः सृजेद्वचः कासश्वासादित्तोऽनिलात् ६४
कद्रुजीर्णविदाहाम्लक्षाराद्यैः पित्तमुत्प्लवणम् ।
अग्निमाशुषयदन्ति जलं तप्तमिवानलम् ॥ ६५ ॥
सोऽजीर्णं नीलपीताभं पीताभः सार्यते द्रवम् ।
पुत्यम्लोद्गारहृत्कण्ठदाहाश्चित्तुर्द्विदतः ॥ ६६ ॥
शुष्येतिक्षिणघरीतादिभोजनादतिभोजनात् ।
भुक्माश्रस्य च स्वप्नादन्त्याग्निं कुपितः कफः ॥ ६७ ॥
तस्यान्नं पच्यते दुःखं हृल्लासच्छर्यरोचकाः ।
आस्योपवेदमाधुर्यकासष्टीत्यनपीनसाः ॥ ६८ ॥
हृद्यं मन्यते स्थानमुदरं त्तिमितं शुद्ध ।
दृष्टो मधुर उन्नारः स्रवणं स्त्रीप्वहर्षणम् ॥ ६९ ॥

१ 'अथीवाममुषनेन सम न विरोधः' इति पा० । २ 'रूपमेदात्' इति पा० । ३ 'माकानः कुसितो बद्धि संजाय कुश्चे परान्' इति पा० । ४ 'आग्नेयवदन्त्यनं' इति पा० ।

मिन्नामस्त्रेभ्यसंस्त्रुष्टुगुदवर्चःप्रवर्तनम् ।
अकृशस्यापि दौर्बल्यमालस्यं च कफात्मके ॥ ७० ॥

वातपित्तकफसंशिशतजात्र म्रहणीमेदान् तेषां पृथग्भेत्वादी-
व्याह—वातादित्यादि । त्रिभ्य इति सन्निपातात् । रूपमेदा-
निति म्रहणीदोषलिङ्गत्वेन वक्ष्यमाणान् । शुक्रविदाहस्य पाकः
शुक्रपाकः । गृद्धिः सर्वरसानामिति सप्तम्यपे पृष्टी । जीर्णं
जीर्यति 'अग्ने' इति शेषः । गुल्मादिशङ्खित्वं गुल्मादिसहस्री-
जायुक्तत्वेन भवति । पैत्तिकप्रहृष्यां पित्तस्याग्निस्त्वमानतया वर्ध-
नेनैव युक्तमित्याह पित्तस्य इत्येवाग्निहननं कियते इति
दर्शयन्नाह—आश्रयवदन्त्यनतमिति; आश्रयवत्वं इवेणादौ कर-
णम् । उष्णस्यापि इवतया अग्निनिर्वापणे दृष्टान्तमाह—जलं
तप्तमित्यादि । दौर्बल्यं बलहानिः ॥ ५८-७० ॥

यथाग्निः पूर्वमुद्दिष्टो रोगानीके चतुर्विधः ।
ते चापि म्रहणीदोषं समवर्जं प्रचक्ष्महे ॥ ७१ ॥
पृथग्वातादिनिर्दिष्टहेतुलिङ्गसमागमे ।
त्रिदोषं निर्दिशेत्तेषां भेदं ज्ञेयवतः परम् ॥ ७२ ॥

यथाग्निरेत्यादिश्लोकं केचिद्देशेषिकम्रहणीदोषव्यतिरिक्त्याग्नि-
दोषत्रयस्य म्रहणीरोगान्तर्निवेशाननसंगतमिति कृत्वा अनायं
वदन्ति, किंतु तं चापीतिप्रदेशानिमिन्नाद्यादीनां प्राकृतानां सामा-
न्यम्रहणीदोषावापे कति न किञ्चिद्दिदोषं पद्वानगः; सामान्यम-
हणीदोषेऽपि अग्निमान्याद्य उक्तौ एवेति ब्रवीतमेव । सम-
जमिति समप्रकृतिपुद्गलतत्वेनोक्तमित्येवम् ॥ ७१ ॥ ७२ ॥

म्रहणीमाश्रितं दोषं विदग्धाहारगृच्छित्तम् ।
सविष्टमप्रसेकातिविदाहाश्चिगौरयेः ॥ ७३ ॥
आमलिङ्गान्वितं हृद्वा सुखोष्णेनाभ्युत्तोररेत् ।
फलानां वा कपायेण पिप्पलीसार्पपेस्तथा ॥ ७४ ॥
लीनं पकाशयस्यं वाऽऽप्यामं चान्यं सदीपनैः ।
शरीरानुगते सामे रसे लङ्घनापचनम् ॥ ७५ ॥
विशुद्धामाशयावासे पञ्चकोलादिभिः शृतम् ।
दद्यात् पेयादि लच्चन्नं पुनर्योगांश्च दीपनान् ॥ ७६ ॥
प्रात्या नु परिपकां मास्रतम्रहणीगदम् ।
दीपनीययुतं सर्पिः पाययेतात्पशो भिषक् ॥ ७७ ॥
किञ्चित्सन्धुक्षिते त्वशौ सकविष्णुम्रमास्रतम् ।
द्वयं त्रयं वा संक्षेपं स्वित्नाभ्यक्तं निरुहयेत् ॥ ७८ ॥
तत परण्डतेलेन सर्पिषा तैर्यकेन वा ।
सक्षारेणानिले शान्ते स्रस्तदोषं दिरेचयेत् ॥ ७९ ॥
गुञ्जं कक्षाशयं बद्धवर्चसं चानुवासयेत् ।
दीपनीयाम्बवातमसिद्धतैलेन मात्रया ॥ ८० ॥

१ 'वेवायने बक्षाने मेवयम्' इति पा० । २ 'न्यत्ता' इति पा० ।

निरुद्ध च विरिक्त च सम्यक् चेवानुयासितम् ।
लघ्वन्न प्रतिस्त्रभुक्त सर्पिरभ्यासयेत् पुनः ॥ ८१ ॥

प्रहणीमाश्रितमित्यादौ शोषमिति सामान्यवचनाद्वातादीनां
नशयामपि प्रहणम् । आमस्यापकस्य लिङ्गैरन्वितमिति आम
लिङ्गाश्रितम् । उद्धरेदिति वमेत् । फलानामिति मदनफलानाम् ।
लीनमिति शनुरिद्धम् । पक्वाशयस्थमिति अधोमेतत्वेन पक्वाशयसमीपगतम् । छाव्यमिति विरेचनीयम् । शरीर-
पनैरिति शीपनद्रव्यसयुक्तैर्विरेचनप्रयोगैः । शरीरातुगते इति
शरीरव्यापके । सामे रते इति अपके रते, आमन्थाप्राप-
रसस्य एवैव, आहाररसस्य रससम्बन्धेन शरीरव्यापकतया
दुर्घटत्वात् । रद्धमनवान, पाचन यथाव्यादि । विशुद्धानां
शये इत्यत्र विशुद्धिर्हि विरेचनलक्षणैर्यथावश्यकतया ज्ञेया । शीप-
नीययुतमिति पान्द्विरेचनसत्ताश्रितयोक्तरीपनीयगणसाधितम् ।
स्त्रिभ्राम्यकमिति स्त्रिभ्र चाम्यक चेति स्त्रिभ्राम्यकम् । सख-
दोषमिति निरुद्धेण सखदोषम् ॥ ७३-८१ ॥

द्वे पञ्चमूले सरल देवदाह सनागरम् ।
पिप्पली पिप्पलीमूल चित्रक हस्तिपिप्पलीम् ॥ ८२ ॥
शण्णीज यवान् कोलात् कुलत्थान् सुपर्वा तथा ।
पारच्येदारनालेन दध्ना सौवीरकेण वा ॥ ८३ ॥
चतुर्भागावशेषेण पचेत्तेन घृताढकम् ।
स्त्रिंशत्कायावशूकास्थौ क्षारौ दत्त्वा च युक्तिः ॥ ८४ ॥
सेन्धवौद्भिदक्षामुद्भविडाना रोमकस्य च ।
ससोवर्चलपाफ्याना भागाद्भिदपलिकान् पृथक् ॥ ८५ ॥
विनीय चूर्णितान् तस्मात्पाययेत्प्रसृतं बुध ।
करोत्यग्निं (त्रि)वल वर्णं वातघ्नं भुक्तपाचनम् ॥ ८६ ॥

इति दशमूलाद्य घृतम् ।

द्वे पत्रमूले इत्यादौ सुवैवीखरसो जठस्थानीय, आरना
लादि काष्ठं च मिलित्वा शोण मानं प्राह्यम् । क्षारौ दत्त्वा च
युक्तिः इत्यनेन क्षारयोरुपमानत्वमुच्यते, किंतु प्रक्षेप्या-
न्मत्तमलवणमानेन पृथक् क्षारौ देयौ युक्तिः इत्यनेन तु
योग्ये काले क्षारयोगमाह, स च योग्यकालोऽत्र घृतावतरण
काल एव । यदाह जट्टकम् — “दशमूलं पत्रकोलं कुलत्थं सुर-
भिं यवम् । देवदाहं च सरलं शण्णीजं च साधयेत् ॥ दध्ना
सौवीरकेणैव तेन पके घृताढके ॥ द्वौ क्षारौ सलवणान्वावपेद्
द्विपलानि तु” इति । औद्भिदसुक्कारिकाश्रवणम् । रोमक
रुमाह्वयम् । पाक्य पाकजम् ॥ ८३-८६ ॥

श्यूषणत्रिफलाकल्के चित्थमात्रे गुडात् पले ।
सर्पिणोऽष्टपल पफत्या मात्रा मन्दानल पित्रेत् ८७
इति श्यूषणाद्य घृतम् ।

विल्वमान इति पलमाने कल्के, अष्टपलमानेनात्र षड्पि-
पकस्य महापचनेन कत्र्यामितात् ॥ ८७ ॥

पञ्चमूलाभयाद्योपिप्ललीमूलसैन्धवैः ।
राक्षाक्षारद्वयाजाजीविडङ्गशटिभिर्घृतम् ॥ ८८ ॥
शुकेन मानुलुङ्गस्य खरसेनाद्रकस्य च ।
शुफ्रमूलककोलात्सुशुक्रिकाद्वाडिमस्य च ॥ ८९ ॥
तक्रमस्तुसुरामण्डसोपीरकतुपोदके ।
काञ्जिकेन च तत् पक्कमग्निदीप्तिकर परम् ॥ ९० ॥
शूलगुल्मोदरभ्यासकासानिलरूपापहम् ।
सधीजपूरकरसं सिद्धं वा पाययेद्घृतम् ॥ ९१ ॥
सिद्धमभ्यञ्जनार्थं च तेलमेतैः प्रयोजयेत् ।
पतेपामोपधाना वा पित्रेचूर्णं सुखाम्बुना ॥ ९२ ॥
वाते श्लेष्माघृते सामे कफे वा घानुनोद्धते ।
(दद्याच्चूर्णं पाचनार्थमग्निसेन्धीपन परम्) ।

इति पञ्चमूलाद्य घृतं चूर्णं च ।

पथग्लाये शुष्कदिग्भोदस्रनाणा प्रलेकं क्रेहसमत्तम् ।
सतीजपूररसमित्यापि पथग्लादीनि कल्केनेच्छन्ति,
किंवा पूर्वमेव घृतं शीजपूररससयुक्तं पेयमित्यर्थं । तैलमित्यादौ
एते पथग्ल्यादिभिः सिद्धं तैलमभ्यञ्जनार्थं योग्यं, तथा एते-
यामेव कल्कोक्तानां पथग्ल्यादीनां चूर्णं सुखाम्बुना पेयम् ।
चूर्णविषयमाह—वाते इत्यादि । वातश्लेष्माघृते प्रहणीगदे
तथा सामे ग्रहणीगदे, केचित् सामे पुरीप इति वदन्ति । आम
चानेकविधमाह, यदुच्यते—“आममशरस केचित् केचित्तु
मलसचयम् । प्रथमं दोषदुष्टं च केचिदाम प्रचक्षते” इति ।
भो-‘ोऽप्याह—“आमाशयस्य कायाप्रदोमेत्वाद्यविपणित ।
आय आहारपात्रुर्षं स आम इति शशित ” इति । इधरतेनोऽ-
प्याह— एवमाशाशयेऽप्यत्र बहु सम्यक् जीयति । नौयमान
तदेवात्र कालेनामरवामामुवात्—इत्यादि । तदिहापि तद्वचन
प्रामाण्यादामन्यवस्था कर्तव्या ॥ ८८-९३ ॥—

मञ्जत्यामा शुक्त्वाद्भिद पका तूरुयते जले ॥ ९३ ॥
विनाऽतिद्रवसह्यातशैत्यश्लेष्मप्रदूषणात् ।
परीक्षयेव पुरा साम निराम चामदोषिणम् ॥ ९४ ॥
विधिनीपाचरेत्सम्यक् पाचनेनेतरेण वा ।

सामनिरामप्रहणीगदज्ञानार्थं सामनिरामविहलक्षणमाह—
मञ्जतीत्यादि । आमेशामाश्रिता । शुक्त्वादिति आमाहितशुक्-
त्वात् । पकति निरामा, उपशरिभ्यस्यामपकलक्षणान्ते ‘परी-
क्षयेव पुरा साम निराम वा’ इति । द्वोरपि आमपकलक्षणयोर-
वादमाह—विनाऽतिद्रवत्वादि । अतिद्रवत्वादामाऽपि ह्रस्व-
वतिश्रुता तु पक्वाऽपि अतिघटातादेव मञ्जति, शैत्यश्लेष्म-
प्रदूषणाद्य कफयोगादित्येवैव पक्वाऽपि मञ्जति शुक्त्वादेव न

१ ‘सद्योमिति’ इति पा० । २ ‘सुरभि’ इति पा० । ३ ‘सुह-
भित्तरस’ इति पा० ।

ध्रुवते । ननु चविष्टमप्रसेकतालादिनैव सामस्योक्तं वाच्यं
किमनेन सामतालक्षणेन पुनश्चेन्न ? उच्यते—वातकफा-
धिकारात्तुक्, इदं तु विडामताज्ञानार्थमुक्तमिति विशेषः ।
परीक्षयेत्सादी निराम चादोषिणमिति कथं, यावता न निर-
मतायामानदोषवन्नलि ? न, आमदोषशब्देन ग्रहणीदोषि
णोऽभिप्रेतत्वात् । इतरेणेति ग्रहणीदोषशमनेन ॥१३॥१५॥—

चित्रकं पिप्पलीमूलं द्वौ क्षारौ लवणानि च ॥ १५ ॥

व्योषं दिङ्मवजमोदां च चव्यं चैकत्र चूर्णयेत् ।

गुडिका मातुलुङ्गस्य दाडिमस्य रसेन वा ॥ १६ ॥

कृता विपाचयत्याम दीपयत्याशु चालनम् ।

इति चित्रकाद्या गुडिका ।

चित्रकैलादी लवणानि चैत्र कपिञ्जलाधिकरणन्यायेन
लवणत्रयमिच्छन्ति, क्रित्वनियते स न्यायो भवति, इह तु
पत्रलवणानां प्राधान्येन शीर्षजोषितीये निर्दिष्टत्वात् पत्रलवणस्य
च शक्योपादानत्वात् पत्रैव लवणानि प्राधान्येन ॥१५॥१६॥—

नागरातिविषामुस्तकायः स्यादासपाचनः ॥ १७ ॥

मुस्तान्तककः पथ्या वा नागरं चोष्णवारिणा ।

देवदाक्यचामुस्तनागरातिविषाभयाः ॥ १८ ॥

वारुण्यामानुतास्तोयोकोष्णे वाऽलवणाः पिबेत् ।

वर्चस्यामे सशूले च पिबेद्वा दाडिमाम्बुना ॥ १९ ॥

विडेन लवणं पिष्टं बिल्वं चित्रकनागरम् ।

सामे वा सकफे वाते कौष्ठशूलकरे पिबेत् ॥ २० ॥

कलिङ्गहिल्ववतिविषावचालौवर्चलाभयाः ।

छर्चशोप्रन्थिशूलेषु पिबेदुष्णेन वारिणा ॥ २० ॥

पथ्यासोयचलाजाजीचूर्णं मरिचसंयुतम् ।

अभयां पिप्पलीमूलं वचां कटुकरोहिणीम् ॥ २० ॥

पाठां वत्सकवीजानि चित्रकं विश्वनेपजम् ।

पित्रेक्षिकापथ्यं चूर्णं वा कृत्वा कोष्णेन वारिणा २० ३

पित्तश्लेष्माभिभूतायां ग्रहण्या शूलनुद्धितम् ।

सामे सातिविषं व्योष लवणक्षारदिङ्गु च ॥ २० ४ ॥

नि.काथ्य पाययेच्चूर्णं कृत्वा वा कोष्णवारिणा ।

पिप्पलीं नागरं पाठां सारिचां बृहतीवृष्यम् ॥ २० ५ ॥

चित्रकं कोटजं बीजं लवणान्यथ पत्रं च ।

तच्चूर्णं सयवक्षारं दध्युष्णांशुसुरादिभिः ॥ २० ६ ॥

पिबेदग्निविबृद्धार्थं कौष्ठयातहरं नरः ।

मरिचं कुञ्जिकाण्यष्टावृक्षाम्बला कुड्याः पृथक् २० ७

पैलानि दश चाम्लस्य वैतस्य पलायिकम् ।

सौवर्चलं विडं पाप्यं यवक्षारं ससंभव्यः ॥ २० ८ ॥

शरीपुष्करमूलानि हिङ्गुं हिङ्गुक्षिवाटिका ।

तत् सर्वमेकतः सूक्ष्मं चूर्णं कृत्वा प्रयोजयेत् १०९

हितं वाताभिभूतायां ग्रहण्यामस्यो तथा ।

इति मरिचाद्यं चूर्णम् ।

चतुर्णां प्रथममलानां व्यूषणस्य पत्रत्रयम् ॥ ११० ॥

लवणानां च त्रवारि शर्करायाः पलायिकम् ।

संचूर्ण्यं शाकसुपाक्षरागादिपथ्यचारयेत् ॥ १११ ॥

कासाजीर्णाफन्ध्वासहृत्पाण्डुामयशूलनुत् ।

मुस्तान्तकक इति पश्चादुक्तनागरादिकक इत्यर्थः । अशां-
प्रनिरशांशुप्रनितवचैस्त्वम् । मरिचसंयुतमिति पत्रं
'चूर्णानि कृत्वा पिबेत्' इत्यनुवर्तते । वामे दोषे सति पिप्पली-
मूलविषु अतिविषादिं प्रक्षिप्य चूर्णं कर्तव्यमित्यर्थः । सुरादि-
भिरित्यन्यदिशब्देन नापिचतौवीरादिग्रहणम् । चतुर्णां प्रथ-
ममलानामित्यत्र चतुरम्लं हृद्यवर्णं प्रयुक्तं वृक्षाम्बलवनेन
दाडिमवदररूपमाहुः ; अन्ये तु चतुरत्वगिज्ञादिप्रयोगव्यवसा-
यकपित्तनुक्त्रिकाशाम्लदाडिमानां ग्रहणमाहुः । तत्रान्तरे तु
“शाम्लमातुलुङ्गाम्बलवदराम्बलवनेतैः । चतुरम्लमिदं प्रोक्तं
पथ्याम्बलं तु सदादिमम्” इत्युक्तम् । व्यूषणाद्यं पत्रत्रयमिति
सिल्लित्वात् पत्रत्रयम् । राय कपित्थादिद्रव्यकृतो ब्रह्मवर्ण-
शेषः ॥ १०-१११ ॥—

चव्यत्रयपिप्पलीमूलधातकीव्योपचित्रकान् ११२

कपित्थं चिस्वमम्यष्टां शास्त्रमलं द्वस्तिपिप्पलीम् ।

शिलोद्भेदं तथाऽजाजीं पिष्ट्वा वदरसंमितम् ॥ ११३ ॥

परिमर्ज्यं घृते वृक्षा यवागूं साचयेद्विषम् ।

रसैः कपित्थयुक्तीकावृक्षांल्लैर्दाडिमस्य च ॥ ११४ ॥

सर्वात्तिसारग्रहणीगुल्माशं. ग्रीहनाशिनी ।

पत्रकोलकयुक्त्रयं मूलकानां च लोपणम् ॥ ११५ ॥

क्षिप्यो दाडिमतन्नाम्बो जाङ्गलः संस्कृतो रसः ।

कन्याद्वरस. शक्तो भोजनार्थं सदीपनः ॥ ११६ ॥

तत्रारनालमद्यानि पानायारिष्टं पथ च ।

चव्येलादी शास्त्रमलं शास्त्रमलीयेटकम् । शिलोद्भेदं श्लेष्मम् ।

उत्किञ्च चात्रेरी । लोपण इति उगारिच. ॥ ११२-११६ ॥—

तर्कं तु ग्रहणीदोषे दीपनप्रादिह्लाद्यथात् ॥ ११७ ॥

श्रेष्ठं मधुरपाकित्वाद्यं च पित्तं प्रकोपयेत् ।

कपायोष्णविकाशित्वाद्द्रोक्ष्याच्चैव कफे हितम् ११८

वाते साद्रन्ध्रसान्द्रयात् सधस्कमविदाह तत् ।

तस्मात् तक्रमयोनां ये जटराणां तथाऽद्यां साम् ११९

विहित्वा ग्रहणीदोषे सर्वदस्तान् प्रयोजयेत् ।

यमान्यामलके पथ्या मरिचं त्रिपलायिकम् ॥ १२० ॥

लवणानि पत्राणि पत्रं चैकत्र चूर्णयेत् ।

तत्रकसोसुत जात तकारिष्ट पिबेन्नर ।
दीपन शोथगुग्मशां क्रिमिमेहोद्वेरापहम् ॥ १२१ ॥

इति तकारिष्ट ।

तत्रमिलादिना तद्रूपानिधानम् । मधुरपाकि वाच च
पित्तप्रकोपणम् अम्ल वात पित्तप्रकोपये प्राप्त मधुरपाकितया
पित्त न प्रकोपयति नापि पित्त प्रधानवर्गीत्याहु । स्वयस्कम
विदाहीति सखो मथितमेव तत्र पचमानावस्थायां विदाहकृत्र
भवति, किंपिःकालस्थित तु विदाही भवत्येव । यमानी
त्यादौ तत्रकलासुतमिति तत्र उक्ते आहुतम् । त्रामिति अम्ल-
रसतया जातम् ॥ ११८-१२१ ॥

स्वस्थानगतसुतिष्ठप्रमत्तिनिर्वापक भिषक् ।
पिच ह्यतया विरेकेण निर्हरेद्भ्रमनेन वा ॥ १२२ ॥
अविदाहिरिद्वेधश्च लघुभिस्तिकसयुतै ।
जाङ्गलाना रसैर्युग्मैर्द्रादीना खडैरपि ॥ १२३ ॥
दाडिमाम्बै ससर्पिंश्कैर्दानप्रशहिसयुतै ।
तस्याद्भि दीपयेद्बृणं सर्पिंश्चापि तिकके ॥ १२४ ॥

वमनेन वेयुर्ध्वगपित्तापेक्षया क्षेयम् । सर्पिंश्चापि तिष्कै
रिलत्र जाल्याख्याया बहुवचन इत्या कुष्ठोक्तिककृतप्रवचनयच
तिककापित घृतमिति बहुवचन साधु ॥ १२२-१२४ ॥

चन्दन पद्मकोशीर पाठा मूर्धा कुटन्नटम् ।
पद्म-ध्यासारिवास्कोतासप्तपणीटरूपकान् ॥ १२५ ॥
पटोलोदुम्बराभ्य-यवटगुक्षकपीतनान् ।
कटुका रोहिणीं सुस्त निम्ब च त्रिपलाशिकम् २२६
द्रोणेऽप्या साधयेत् पादशोपे प्रस्थ घृतात् पचेत् ।
किराततिकेन्द्रयवपीरामागधिकोत्पल ॥ १२७ ॥
कल्केरक्षसमै पेय तत् पित्तप्रहणीगदे ।
तिकक यद्दृत चोक्त कौष्ठिके तच्च दापयेत् ॥ १२८ ॥
इति चन्दनाद्य घृतम् ।

कुटन्नट केवत्सुसकम् । पत्रम वा वचा । आस्कोता
अस्कोरामिकेति लोके दयाता । कपीतनो गन्धमुग्ध इति
दयात ॥ १२५-१२८ ॥

नागरातिविपे सुस्त धातकी च रसाञ्जनम् ।
धस्तकत्वक्फल विल्व पाठा कटुकरोहिणीम् ॥ १२९ ॥
पिबेत् समाश तच्चूर्णं सक्षौद्रं तण्डुलाम्बुना ।
पेत्तिके प्रहणीदोपे रक्त यकोपवेक्ष्यते ॥ १३० ॥
अर्शोसि च गुदे शूल जयेच्चैव प्रयाहिकाम् ।
नागराद्यभिद चूर्णं कृष्णात्रेयेण पूजितम् ॥ १३१ ॥
इति नागराद्य चूर्णम् ।

१ 'तत्रे तदायत' इति पा० ।
च उ ६६

नागराद्य सप्तोद्वेति मधुपक्षेपयुक्तम् । तण्डुलाम्बुनेति
तण्डुलध्वानाम्बुना, अथे तु तण्डुलद्रिगुणमम्ल तण्डुलेन
सम चिर क्षित ततण्डुलाम्बु वदन्ति । कृष्णात्रेयेण पूजित-
लोपदर्शनावस्थ सिद्धयोगव दर्शते कृष्णात्रय पुनवचोऽभिष
एवेति ध्वा ॥ १२९-१३१ ॥

भूनिम्बकटु काव्योपमुस्तकेन्द्रयवान् समान् ।
द्वौ चित्रकाद्भ्रत्सकत्ववभागान् पौडश चूर्णयेत् १३२
गुडशीताम्बुना पीत प्रहणीदोपगुहमनुत् ।
कामलाज्वरपाण्डु-वमेदाकल्पतिसारानुत् ॥ १३३ ॥
इति भूनिम्बकाद्य चूर्णम् ।

भूनिम्बाद्य गुडयुत शीताम्बु गुडशीताम्बु गुडयान गुड
वर्णतामसुर्वापसिमानो देय ॥ १३२ ॥ १३३ ॥

यचात्मतिविषा पाठा सप्तपर्ण रसाञ्जनम् ।
स्योनाकोदीचयकटुकचत्सकत्वगुडरालभा ॥ १३४ ॥
दावीं पर्यटक पाठा यमानी मधुशिशुम् ।
पटोलपत्र सिद्धार्थान् यूथिका आतिपल्लवान् १३५
जम्बवाप्रविष्टमध्यापि निम्बदाकफलानि च ।
तद्गोमशममिचञ्चन भूनिम्बाद्येन योजयेत् ॥ १३६ ॥
किराततिकः पद्मग्रन्था प्रायमाना कटुत्रिकम् ।
चन्दन पद्मकोशीर दावीत्यक् कटुरोहिणी ॥ १३७ ॥
कुटज-उकफल सुस्त यमानी देवदाह च ।
पटोलनिम्बपत्रैलसौराष्ट्रयतिविपात्यच ॥ १३८ ॥
मधुशिशोश्च बीजानि मूर्धा पर्यटकस्तया ।
तच्चूर्णं मधुना लेहा पेय मधैर्जलेन वा ॥ १३९ ॥
हृत्पाण्डुप्रहणीरोगगु-मशालाकल्पिवरान् ।
कामला सन्निपात च मुखरोगाश्च नारोयत् ॥ १४० ॥
इति किराताद्य चूर्णम् ।

यचामिल्य रो स्योनाकटुकचन्द-भ्या द्रवपि पृथुष्मिन्ना
त्पक्षिम्बा स्योनाको शुभवे । तद्गोमशममिचिच्छकिति भूनिम्बा
गुष्मदणीरोपादिरोगार्ति काङ्गान् । भूनिम्बाद्येति भूनि
म्बाद्युक्तद्वययोगेन यथोक्तमनेन योजयेत् यचादीन्, अश्वरे
तु भूनिम्बाद्येति वचनेनात्र भूनिम्बाद्युक्तगुडशीताम्बुपेवताम-
स्याप्यतिदिशतीति वदन्ति ॥ १३५-१४० ॥

प्रहण्या स्तेम्बुद्राया यमितस्य यथाविधि ।
कटुमल्लवणशारस्तिक्तञ्चापि विवर्धयेत् ॥ १४१ ॥
पलारा चित्रक चय मातुलुङ्ग हरीतकीम् ।
विप्वलीं विप्वलीमूल पाठा नागराधाप्यकम् ॥ १४२ ॥
कापिकाण्डुद्वकप्रथे पफत्या पादापधोपितम् ।
पानीयायं प्रयुजीत यथाग् तंश्च साधयेत् ॥ १४३ ॥

शुक्रमूलकयूपेण कौलवेनाथवा पुनः ।
कद्रुम्लक्षारपटुना लघून्यन्नानि भोजयेत् ॥ १४४ ॥
अम्लं चानु पित्रैस्तकं तन्नादिप्रमथापि वा ।
मदिरां मध्वरिष्टं वा निगदं सीधुमेव वा ॥ १४५ ॥

पानीपार्थं पानाय । कद्रुम्लक्षारपटुनेति कद्रुविशेषात्
पटुना इन्द्रियोत्तेजकेनेत्यर्थः । कफमृदुणां सदस्त्रमेव यद्यपि
कषायत्वात्तकमुचितं, तथाऽपि अग्निवीरनतया अम्लमेव तर्कं,
'अम्लं चानुपिवेत्' इत्यनेनेवोक्तम् । निगदं सीधुमिति निर्दोषं
सीधुम् ॥ १४५-१४५ ॥

द्रोणं मधूकपुष्पाणां विडङ्गानां ततोऽर्धतः ।
चित्रकस्य ततोऽर्धं स्यात्तथा भङ्गात्तफाडकम् ॥ १४६ ॥
मज्जिष्ठाष्टपलं चैव त्रिद्रोणेऽपां विपाचयेत् ।
द्रोणशेषं तु तच्छीतं मध्वघाटकसंयुतम् ॥ १४७ ॥
एलागुणालागुवमिश्रम्दनेन च रूपिते ।
कुम्भे मासस्थितं ज्ञातमासवं तं प्रयोजयेत् ॥ १४८ ॥
प्रहणीं दीपयत्येष बृंहणैः कफपित्तजित् ।
शोथं कुष्ठं किलासं च प्रमेहांश्च प्रणाशयेत् ॥ १४९ ॥
इति मधूकासवः ।

मधूकपुष्पस्वरसं शृतमर्धक्षयीकृतम् ।
क्षौद्रपादयुतं शीतं पूर्वघृतं सन्नध्यापयेत् ॥ १५० ॥
तं विपन्नं प्रहणीदोषान् जयेत् सर्वान् हिताशनः ।
तद्ब्रह्मक्षेत्रेणजंस्वरसानामुतानुपिवेत् ॥ १५१ ॥

अर्धशयीकृतमिति पाकादर्धावशिष्टं कृतम् । पूर्ववत्संनिधाप-
येदिति एलादिलिप्ते कुम्भे संस्थापयेत् ॥ १४६-१५१ ॥

मस्यो दुर्गाडभाया द्वौ प्रस्थमामलकस्य च ।
मुष्टौ चित्रकदन्त्योर्द्वे प्रत्यत्र चाभयाशतम् ॥ १५२ ॥
चतुर्द्रोणेऽम्भसः पक्षत्या शीतं द्रोणावशेषितम् ।
सगुडद्विशतं पूतं मधुनः कुडवायुतम् ॥ १५३ ॥
तद्वत् त्रियङ्गोः पिप्पल्या विडङ्गानां च चूर्णितैः ।
कुडवेषृतकुम्भस्थं पक्षाज्जातं ततः पिवेत् ॥ १५४ ॥
अहणीपाण्डुरोगार्शःकुष्ठवीसर्पमेहनुत् ।
सरवर्णकरक्षेप रक्तपित्तकफापहः ॥ १५५ ॥
इति दुरालभासवः ।

हरिद्रा पञ्चमूले द्वे वीरर्पभकजीवकम् ।
र्यर्षा पञ्चपलान् भागांश्चतुर्द्रोणेऽम्भसः पचेत् ॥ १५६ ॥
द्रोणशेषे रसे पूते गुडस्य द्विशतं भिषक् ।
चूर्णितान् कुडवाधोशान् प्रक्षिपेद्य समाक्षिफान् ॥ १५७ ॥

प्रियङ्गुमुस्तमक्षिष्टावितङ्गमधुकुष्ठशम् ।
लोभं शावरकं चैव मासार्धस्थं पिबेत्तु तम् ॥ १५८ ॥
एष मूलासवः सिद्धो दीपनो रक्तपित्तजित् ।
आनाहकफहृद्रोगपाण्डुरोगाङ्गसादनुत् ॥ १५९ ॥
इति मूलासवः ।

दन्तीचित्रकुशुदी द्वे इति चित्रकदन्त्योर्मिलित्वा द्विपलम् ।
तद्वदिति एलादिना लितबृहत्कुम्भस्थम् ॥ १५२-१५९ ॥

प्रास्थिकं पिप्पलीं पिप्पु गुडं मध्ये विनीतकात् ।
उदकप्रस्थसंयुक्तं यवपल्ले निधापयेत् ॥ १६० ॥
तस्मात् पलं सुजातानु सलिलाञ्जलिसंयुतम् ।
पिबेदपिण्डासवो ह्येष रोगानीकविनाशनः ॥ १६१ ॥
स्त्रस्योऽप्येते पिबेन्मासं तरः क्षिग्ररसाशनः ।
इच्छंस्तेपामनुत्पत्तिं रोगाणां येऽत्र कीर्तिताः ॥ १६२ ॥
इति पिण्डासवः ।

प्रास्थिकमिलादीं पिप्पलीगुडविनीतकमज्जाः प्रलेकं
प्रस्थमानाः । क्षिग्ररसाशन इति श्लेहवन्मांशरसभोजनः
॥ १६०-१६२ ॥

नवे पिप्पलिमध्वाक्ते कलसेऽगुरुवृषिते ।
मध्वाढकं जलसमं चूर्णानीनाति दापयेत् ॥ १६३ ॥
कुडवार्थं विडङ्गानां पिप्पल्याः कुडवं तथा ।
चतुर्थिकांशं त्वक्क्षीरीं केशरं मरिचानि च ॥ १६४ ॥
त्वगोलापत्रकशटीकमुकातिविपाघनम् ।
द्वेण्डुवेष्वालुतेजोद्वापिप्लीमूलचित्रकान् ॥ १६५ ॥
कार्पिकंस्तत् स्थितं मासमत ऊर्ध्वं प्रयोजयेत् ।
मन्दं संदीपयत्यग्निं करोति विपन्नं समम् ॥ १६६ ॥
द्वेषाण्डुप्रहणीरोगकुष्ठार्शःश्वयधुश्चरान् ।
वातश्लेष्मामयांश्चान्ध्यान्मध्वरिष्टो व्यपोहति ॥ १६७ ॥
इति मध्वरिष्टः ।

नव इत्यादी त्वगोलादीनां कार्पिकम् ॥ १६३-१६७ ॥

समूलां पिप्पलीं क्षारो द्वौ पञ्च लवणानि च ।
मातुलुङ्गाभयाराज्जातदीमरिचनान्धरम् ॥ १६८ ॥
कृत्वा समांशं तद्यर्णं पिबेत् प्रातः सुस्वाम्बुन ।
गौत्मिके प्रहणीदोषे वलघणीन्नियर्धनम् ॥ १६९ ॥

पतेरेद्योष्यैः तिलैः सर्पिः पेषं समाहते ।
गौत्मिके पट्टपले प्रोक्तं महात्तरुघृतं च यत् ॥ १७० ॥

समूलां पिप्पलीमिति पिप्पलीं पिप्पलीमूलं च । अन्ध्यान्धुषं
प गुल्मोक्तमिति शेषम् ॥ १६८-१७० ॥

१ 'मज्जिष्ठावित्तं' इति पा० । २ 'इहोत्तमिन्द्रोमिन्द्र' इति
पा० । ३ 'शोथं कुष्ठं सवसंसारान्' इति पा० । ४ 'एषक' इति पा० ।

१ 'विदं रसावनम्' इति पा० ।

विडं कालोत्थलयणं सञ्जिकायचक्षुकम् ।
सप्तलां कण्टकारीं च चित्रकं चैति दाहयेत् ॥ १७१ ॥
सप्तकृत्याः स्रुतस्यास्य क्षारस्य द्यादकेन तु ।
आढकं सर्पिणः पक्त्वा पिबेदग्निविवर्धनम् ॥ १७२ ॥
इति क्षारघृतम् ।

समूलां पिप्पलीं पाठां चन्वेन्द्रपवनानगरम् ।
चित्रकातिविदे हिङ्गु श्वेदं कटुरोहिणीम् ॥ १७३ ॥
घञो च कार्ष्णिकं पञ्चलवणानां पलाणि च ।
दध्नः प्रस्यद्ग्रे वैलसर्पिणोः कुडवद्ग्रे ॥ १७४ ॥
चूर्णोत्तानि निष्कास्य शनैरन्तर्गते रसे ।
अन्तर्धूमं नतो दग्ध्वा चूर्णं कृत्वा घृताहुतम् ॥ १७५ ॥
पिबेत् पाणितले तस्मिन्निषे स्यान्मधुपाशनः ।
यातश्चेन्नामयान्स्वयं हन्याद्रिपणतंश्च सः ॥ १७६ ॥
महान्तं चिकटुकं त्रिफलां लवणत्रयम् ।
अन्तर्धूमं त्रिपलिकं गोपुरीपाशिता ददेत् ॥ १७७ ॥
स क्षारः सर्पिणा पीतो भोग्ये वाऽप्यचचूर्णितः ।
हृत्पाण्डुरहृत्पाण्डोपगुल्मोद्वातवर्तशूलनुत् ॥ १७८ ॥

विडं कालोत्थयणमिति विडं विडलवणं, काललवणं तु
सौर्यचकलवणमित्यर्थः । खण्डीकृतानीति खडं खण्डं कृतानि ।
अनुगते रसे इति निषीदे द्रवे । पाणितलेमिति कर्षः । मधु-
पाशनमिदं क्षारप्रयोगानिच्छेदकत्वहन्यूनता यौगिकत्वाज्ज्ञेयम्
॥ १७१-१७८ ॥

दुरालभां करञ्जीं द्रो सप्तपर्णं सप्तसकम् ।
पद्मग्रन्थां मदनं मूयां पाठामारुघधं तथा ॥ १७९ ॥
गोमूत्रेण समांशानि कृत्वा चूर्णानि दाहयेत् ।
दग्ध्वा च तं पिबेत्क्षारं प्रहणीयलवधनम् ॥ १८० ॥

गोमूत्रेण समांशानीति गोमूत्रेण मिलितं पूर्णं तुल्यम् ।
अस्य च पानं पूर्वक्षारवत् सर्पिणा ज्ञेयम् ॥ १७९ ॥ १८० ॥
भुनक्ति रोहिणीं तिकां पटोलं निम्बपपटम् ।
दध्नेन्माहिषमूत्रेण क्षार एवोऽश्विघर्षनम् ॥ १८१ ॥
द्रे हरिद्रे यथा कुष्ठं चित्रकः कटुरोहिणी ।
मुस्तं च पल्लमूत्रेण वदेत् क्षारोऽश्विघर्षनम् ॥ १८२ ॥

माहिषमूत्रेणोत्सादो पूर्णवमनं माहिषमूलक, पूर्वप्रयोगहट-
त्वाद ॥ १८१ ॥ १८२ ॥

चतुष्पलं सुधाकाण्डात्रिपलं लवणत्रयात् ।
वातोकीकुडवं चार्कदद्यौ द्रे चित्रकात्पले ॥ १८३ ॥
दग्धानि घर्ताङ्कुरसे गुलिका भोजनोचराः ।
भुक्तं भुक्तं पञ्चन्यासु कासश्वासायोसां हिताः १८४

विस्वचिकामतिश्यायहृद्रोगशमनाथ ताः ।
इत्येवा क्षारगुटिका कृष्णात्रेयेण कीर्तिता ॥ १८५ ॥
इति क्षारगुटिका ।

वत्सकातिविपे पाठां दुःस्पर्शां हिङ्गु चित्रकम् ।
चूर्णोत्तिला पलाशाग्रक्षारे मूत्रस्रुते पचेत् ॥ १८६ ॥
आयसे भाजने सान्द्रात्तस्मात् कोलं सुखाम्बुना ।
मधेयां प्रहणीदोगशोथार्थः पाण्डुमान् पिबेत् ॥ १८७ ॥
इति चतुर्वेक्षारः ।

चतुर्वेक्षारो 'चतु.पलं सुपाकाग्रात्रिफलावयवति च'
इति ये पठन्ति, ते त्रिफलावयवैर्मिलिता चतुर्वेक्षारं पठन्ति ।
दग्धानि घर्ताङ्कुरसे इति क्षारीभूतानि पुनर्वर्ताङ्कुरसे गुटिकाः
कृत्याः ॥ १८३-१८५ ॥

त्रिफलां कटुर्मां चर्ष्यं विष्वमध्यमयोऽप्यः ।
रोहिणीं कटुकां मुस्तं कुष्ठं पाठां च हिङ्गु च ॥ १८८ ॥
मधुकं मुक्कुरयक्षारो त्रिकटुकं घनाम् ।
विडङ्गं पिप्पलीमूलं स्वर्जिकं निम्बचित्रको ॥ १८९ ॥
मूत्रोज्ज्वलोद्देह्ययवान् गुडूर्वा देवदाह च ।
कार्ष्णिकं लवणानां च पञ्चानां पलिकान्मुधुक ॥ १९० ॥
भागान् दक्षि त्रिकुडवे घृततलेन मूर्च्छितम् ।
अन्तर्धूमं शनैर्दग्ध्वा तस्मात् पाणितले पिबेत् ॥ १९१ ॥
सर्पिणा कफघनात्प्रहणीपाण्डुरोगवान् ।
श्रीहृत्पद्मग्रहश्वासहिक्का कालकमिष्यवान् ॥ १९२ ॥
शोपातिसरो श्वयथुं प्रमेहान्महद्वह्महान् ।
हृत्पात् सैवेधिषं चैव क्षारोऽश्विजननो यतः ॥ १९३ ॥
जीर्णं रसैर्वा मधुरैरस्त्रीयात् पयसाऽपि वा ।

इति पञ्चमक्षारः ।
त्रिफलासिलादौ मुष्कं पण्डापलकम् । घृततले-
नेत्यत्र दधिसाहचर्याद्दृतेलसापि मिलितस्य कुडवन्वम्
॥ १८८-१९३ ॥—

विदोपे विधिविदोपः पञ्च कर्माणि कारयेत् ॥ १९४ ॥
पुतक्षारासवारिष्टान् दवाभ्यांश्विबन्धेनान् ।
किंया या चानिलादीनां निदिशा प्रहणीं प्रति १९५
अत्यास्तात्तां समस्तां वा कुयादोपविशोपबिबु ।

विदोपे पञ्चकर्माणीत्यत्र शिरोविरेचनसायांनिकर्येऽप्यत्र
भूवर्षां कर्माणां यौगिकत्वात्कर्माणीति कृतं, किन्वा शिरोरोगा-
दिसङ्गादे शिरोविरेचनमप्यत्र देयमेव । अस्यामासां समस्ता
चेति उपपत्त्यादिकियां अस्यासादेकैकोपकिनापरितर्नेन
कर्मात्, किन्वा मिलितैरपि किन्वा एककालं कर्तव्याः किन्वा-
नेत्यनं च यावद्विदोपमेदनादेव भवति ॥ १९४ ॥ १९५ ॥—
जेहनं स्वेदनं शुद्धिलेहनं दीपनं च यत् ॥ १९६ ॥

१ 'मान्द्र' इति पाठः । २ 'सर्वविषाणां च क्षारोपे घननो यतः'
इति पाठः ।

३ 'क्षारसर्पिणिकेन' इति पाठः ।

चूर्णाणि लवणक्षारमध्वारिष्टसुरासवाः ।
विधिविधास्तक्रयोगाश्च दीपनाना च सर्पिषाम् ॥१९७॥
प्रहणीरोगिभिः सेव्या ,

नहनमित्वादिना प्रहणीदोषमेव च लघ्व्याह ॥ १९६ ॥
१९७ ॥—

क्रियां चावस्थिकीं शृणु ।

श्रीगन्तं श्लेष्मिके रुद्ध दीपनं तिक्रसयुतम् ॥ १९८ ॥

सकृदूक्षं सरुत्क्रिगंधं कृशं बहुकफे हितम् ।

परीक्षपामं शरीरस्य दीपनं जेहसंयुतम् ॥ १९९ ॥

दीपनं बहुपिचस्य तिक्र मधुरसंयुतम् ।

यदुच्चात्स्य तु केहलवणाभ्लयुतं हितम् ॥ २०० ॥

सन्धुश्नति तथा वद्विरेषा विधिवदिन्धनैः ।

क्रिया चावस्थिकीमिति प्रहणीदोष एव अवस्थाविशेषे
कर्तव्या क्रिया शृणु । सकृदूक्षं सरुत्क्रिगंधं कृशं इति यदि
रुग्भवे कियते तथा कृशस्य बलदाने स्वात्, अथ क्रिगंधमेव
क्रियते तथा बहुकफे वक्ररुद्धि स्वात्, सेनोभयापेयया अन्तरा
रुग्भन्तरा च क्रिगंधं कर्तव्यमित्यर्थः । जेहलवणाभ्लयुतमिति
दीपनमित्यर्थः । संधुश्नति विधिवदिन्धनैरेति यथाविधानदीपित
इत्यर्थः ॥ १९८-२०० ॥—

जेहमेव परं विद्यादुर्वलानलदीपनम् ॥ २०१ ॥

नालं जेहसमिद्धस्य शमायाथ सुगुर्येपि ।

मन्वाग्निरविपकं तु पुरीषं योऽति सार्यते ॥ २०२ ॥

दीपनीयौषधैर्युक्ता घृतमात्रा पिबेत्तु स ।

तथा समानः पवनं प्रसंघो मार्गमात्रि(स्थितः) २०३

अग्निः समीपचारित्वादांशु प्रकुरुते बलम् ।

काटिन्याद्यः पुरीषं तु कृच्छ्रान्मुञ्चति मानवः ॥ २०४ ॥

सघृतं लवणैर्युक्तं नरोऽप्राचप्रहं पिबेत् ।

रौक्ष्यान्मन्दे पिबेत्सर्पिस्तैलं वा दीपनेर्युतम् ॥ २०५ ॥

उक्तानुप्रहकलमवधारयन्नाह—जेहमेवेत्यादि । परमिति
श्रेष्ठम् । जेहस्य दीपनभेदश्च हेतुमाह—नालमित्यादिना ।
नालमिति न समर्थम् । जेहसमिद्धस्यति जेहसीतस्य । जेहसन्धे-
नात्र सामान्यवाचिना सर्पिरेवोच्यते, सर्पिष एवाप्राधिकारात् ।
मन्वाग्निरेत्यादौ अविपकमिति पुरीषपिबेयेण, सेनाविपक-
वाग्नेहेह रसात्मस्य प्रहणं न भवति, रसामे 'जठरागारादिता'
(सू अ १३) इत्यत्र जेहो निषिद्धं, जेहाप्रकपुरीषं प्रति जेह-
प्रयोगो विरुद्ध एव, किंच दीपनीयौषधसंस्कारादिपि जेहस्य
संस्काराण्युक्तिपातादेव अवकुर्युपि प्रति हितत्वं भवति, जेवा-
धस्तु वातप्रगुणताकारणत्वेन सहायतया उपादीयते, अत
एवोच्य—तथा समान इत्यादि । प्रहण इति दुहितिरहित ।
मार्गमात्रिस्थित इति सामाधिक्यमार्गमापद्य । समीपचारित्वादि
प्रधरत्वादिप्रगुणोने सति अतिपार्श्वस्थितत्वाद्भवेव वहे

करोति न वैषम्यम्, अग्निवीरिभक्तत्वस्वभावादित्यर्थः । अत्राव-
प्रहमिति अथेनामप्रहोऽस्यति अत्रावप्रह, अथमध्यप्रगुणमित्यर्थः
॥ २०१-२०५ ॥

अतिजेहात्तु मन्वेऽग्नौ चूर्णारिष्टासवा हिताः ।

मित्रे गुदोपलेपात्तु मले तेलसुरासवाः ॥ २०६ ॥

उदावर्तात्तु मन्वेऽग्नौ निरूहाः जेहवस्त्यः ।

दोषवृद्ध्या तु मन्वेऽग्नौ शुद्धो दोषविधिं चरेत् ॥ २०७ ॥

व्याधियुक्तस्य मन्दे तु सर्पिरेवाग्निदीपनम् ।

उपघाताच्च मन्वेऽग्नौ यवागूमिः पिबेदृतम् ॥ २०८ ॥

अत्रावपीडितं बन्धु दीपनं घृहणं च तत् ।

दीर्घकालप्रसङ्गात्तु क्षामशीणरुग्नाजानान् ॥ २०९ ॥

प्रसहाना रसैः साम्लेभोजयेत् पिशिताशिनाम् ।

लघु तीक्ष्णोष्णशोथिरवादीपयन्त्याशु तेऽनलम् २१०

मासोपचितमासत्यासथाऽऽशुतरघृहणाः ।

अतिजेहान्मन्वेऽग्नौ सति चूर्णारिष्टासवि भोग्यानि । मित्रे
इति मित्रिशुदोषलेपादौ मन्दे, तेलसुरासवा देवा इति
वाक्यार्थः । दोषविधिं चरेदिति अग्निमान्यवारकदोषोपधमिधिं
कुर्यात् । अत्रावपीडितं यथा भवति तथा यवागूमिर्घृतं
पिबेत्, अत्रावपीडितं च मध्यभोजनपीतं घृतं भवति । दीप
काकेत्यादौ क्षामो न्यैवसापद्यम्, क्षीणो दुर्बलः, कुरो हीन
मांसः । प्रसहानां द्वेषिष्यान्मासादिनामिति विशेषण, सेन
त्यादप्रसहानां गवासीना निषेधः । चतु प्रसहा 'गुरुष्णस्तिग्-
मयुत' इत्यत्रापाने उक्त, इह तु लघुतीक्ष्णेत्यादिना कथं लापय
मुच्यते तेषां? नैव, भोजयेत्प्रपिबति योजनात्, सेन प्रसहानां
मध्ये ये लघवस्तेषां रसेनात्र लघ्वश्च भोजयेत् । तीक्ष्णेत्या
दिना प्रसहगुणानि यानम् । अन्ये तु प्रसहान्तरापेक्षया ये प्रसहा
लघवस्तेषामिह लघुशब्देनोपशानम्, तथाऽन्ये अन्त्यादि
योगात् सस्त्रारेहेह लापय सापयन्ति, एतेन राजयशमिति
रिततेऽपि प्रसहगुणातीक्ष्णोष्णलघुत्वात्प्र उक्ताले न्याथा
एव ॥ २०६-२१० ॥—

नाभोजनेन कायाग्निर्दीप्यते नातिभोजनात् ॥ २११ ॥

यथा निरिन्धनो वहिररूपो वाऽऽतीन्धनान्वृतः ।

जेहोन्नविधिं मित्रिन्धैर्चूर्णारिष्टसुरासवैः ॥ २१२ ॥

सम्यकप्रयुक्तैर्मिपज्जा बलमग्नेः प्रवर्षते ।

यथा हि सारदायंत्रिः स्थिरः सतिष्ठते चिरम् ॥ २१३ ॥

जेहाश्वविधिं मिस्तदन्तरग्निभवेति स्थिरः ।

हितं जीर्णं गितं चाश्विद्यमारोग्यमयुते ॥ २१४ ॥

अप्येवम्येण धान्नामग्निवृद्धौ यवेत्त ना ।

समेदापैः समो मध्ये देहस्योष्माऽग्निस्तस्थितः २१५

पचत्यत्र तदारोग्यपुष्ट्यायुर्बलवृद्धये ।

दोषैर्मन्त्रोऽपिबुद्धो वा विपमैर्जनयेद्ब्रह्मान् ॥ २१६ ॥
वाच्य मन्त्रस्य तत्रोक्तमित्त्वुद्देश्यं धक्ष्यते ।

नाभोजनेत्यादिना अभोजनान्तिभोजनविरासं इत्याऽऽद्य-
भ्यक्षयोगस्याभिननकृतामाह । अभोजनेनेत्येनाभोजनमरु-
भोजन च गृह्यते । अल्पो वा अतीवघनाशुतो वा न वीष्यते इति
योजना । सारदावैशिरिति सारदावार्धयोऽपि सारदावैशिमि ।
शेहद्वचनं केहाहम् । मितमिति मात्रावत्, यद्यपि च हितमित्ता-
क्षिनोऽपि कालविपर्ययादिना रोगा भवन्त्येव, तथाऽपि हितमिता
क्षिनो नाहारजरोगोऽपिर्भवतीति दर्शयति । चिरमारोग्यमधुने
इति आहारजरोग न प्र प्रोतीति भाव । अत्रैवभ्येण धातुनामिति
धातुसाम्येन क्रियमाणानामपिबुद्धो यतेत, एतेन दोषवैपत्येण
पित्तोक्षेक्षेण वाऽपिबुद्धिरस्मिन्नुप, ता निषेधयति । समं
रित्यादिनाऽपिमेदान्, समानिगरिपालनार्थमाह । मध्ये इति नाति
समीपे । अमिसञ्जित इति भाषया ऊर्ध्वाक्षेपे जाठराग्नी वाह्या
मिना साम्यं निषेधयति । दोषैरिति सामान्योक्षेपेऽपि योग्यतया
कफपित्तत्रातैर्याक्रममेव मन्त्रोदोषविषमत्वानि हेतवानि ।
पाच्यमिति प्रतिक्रियार्थं वचनीयं चिकित्सितमिति भावत्
॥ २११-२१६ ॥—

नरे क्षीणकफे पित्तं कुपितं मारुताशुगम् ॥ २१७ ॥
स्वोष्मणा पायकस्थाने पलमश्रे प्रयच्छति ।
तदा लब्धवहो देहे विक्रमे सानिहोऽनल ॥ २१८ ॥
परिभूय पचत्यत्र तैक्ष्णयावाद्यु मुहुर्मुहुः ।
पक्त्वाऽन्नस ततो धातुच्छोणित्वादीन् पचत्यपि २१९ ॥
ततो दौर्बल्यमातङ्कान्मृत्तु चोपनयेधरम् ।
भुक्तेऽन्ने लभते शान्तिं शौर्भमाने प्रताम्यसि ॥ २२० ॥
तद्व्यासदाहमुच्छोद्या व्याधयोऽत्यन्तिसंभवा ।
हृत्प्रासदा शुकन्निवशीतैर्मधुरविजलैः ॥ २२१ ॥
अन्नपानैर्नयेच्छान्तिं दीप्तमग्निमिवाभ्युभिः ।
मुहुर्मुहुर्दृज्जीर्णेऽपि भोज्याभ्यस्वोपहारयेत् ॥ २२२ ॥
निरिन्धनोऽन्तर लब्ध्वा यथैव न विपादयेत् ।
पायसं कृशारा स्निग्धं पैष्टिकं गुडवैकृतम् ॥ २२३ ॥
अद्यात्तथोदकानूपपिशितानि भूतानि च ।
मत्स्यान्विशेषतः ऋक्षणास्त्रिभूतयचरारुत्तथा २२४ ॥
आविकं च शृत मासमायादल्पग्निनाशनम् ।
यथागुं समधूच्छिष्टा घृत वा क्षुधितं पिबेत् ॥ २२५ ॥
गोधूमचूर्णमन्धं वा व्यधयित्वा सिरा पिबेत् ।
पयो वा शर्करासर्पिजावनीयौपधै शृतम् ॥ २२६ ॥
फलाणां तैलयोनीनामुत्कृष्टाश्च सशर्करा ।
मार्दवं जनयन्त्यग्रे स्निग्धा मासुरसास्तथा ॥ २२७ ॥
पिबेच्छीताम्बुना सर्षपैर्मधुच्छिष्टेन सयुजम् ।
गोधूमचूर्णं पयसा ससपिष्कं पिबेत्परम् ॥ २२८ ॥

१ 'जाठरोपवाधजरोग' इति पा० । २ 'जलमिदण्ड' इति
पा० । ३ 'तैलयोनीना मुक्कशा' इति पा० ।

आनूपरससिद्धान् वा यौनं केहास्तैलवर्जितान् ।
पयसा समितं चापि घनं त्रिद्वेहसंयुतम् ॥ २२९ ॥
नारीस्तन्येन संयुक्ता पिवेदोदुम्बरीं त्वचम् ।
ताभ्यां वा पायसं सिद्धमद्यादत्यग्निशान्तये ॥ २३० ॥
श्यामात्रिवृद्धिपकं वा पयो दद्याद्विरेचनम् ।
असक्तं पित्तशान्त्यर्थं पायसप्रतिभोजनम् ॥ २३१ ॥
प्रसमीक्ष्य भिषक् प्राग्ब्रह्मसै दद्याद्ब्रिधानसित् ।
यत्किञ्चिन्मधुरं मेघं श्लेष्मलं शुद्धभोजनम् ॥ २३२ ॥
सर्वं तद्व्यतिहितं भुक्त्वा प्रस्यपनं दिवा ।
मेघान्यत्रानि योऽत्यग्नावप्रदान्ते, समधुते ॥ २३३ ॥
न तक्षिमिच्छं व्यसनं लभते पुष्टिमेव च ।
कफे बुद्धे जिते पित्ते मारुते चानलः समः ॥ २३४ ॥
समधातोः पचत्यत्र पुष्ट्यायुर्बलवृद्धये ।

पित्तं पायकस्थाने दुपितमिति संबन्धः । तत्र पित्तं मा-
रुताशुतेत्वादल्पमिदं भवति, एव धर्ममेदादिकदकार्यकरं
हेनम् । पित्तोष्णरुखापि च बहे प्रादेशिकपित्तोष्मणो ह्यग्नि-
जनकत्वं जन्यजनकयोर्भेदत्वात्पुपपममेव हेनम् । स्थिरतोयच-
रास्मिन्नेन स्थिरतोयचारिणां निष्कियतया गौरवातिशयं दर्श-
यति । तिलभाषणीनां रपदि पिशानामुष्णोदकमुदिता पिशाना
शुद्धा उच्यन्ते, उत्कामिकेक्ष्वे । घनं त्रिद्वेहसयुतमित्यत्र
घनशब्देन द्रव्युच्यते । पायसेन प्रतिभोजनं यस्मिन् पित्तहरेणे
तत् पायसप्रतिभोजनम् । मेघमिति मेदुरं मेदोजनकं वा । अत्र
ताम्बु इति अनुपुक्षितं । व्यसनं नैरणमित्यर्थं । पुष्टिमेव
च लभते इति योग्यम् ॥ २१७-२३४ ॥—

भवन्ति चान् ।

पथ्यापथ्यमिद्वेकं भुक्तं समशनं मतम् ॥ २३५ ॥
विषमं बहु वाऽऽद्यं वाऽऽप्यमासातीतकालयोः ।
भुक्तं पूर्वाश्रये तु पुनरप्यशनं मतम् ॥ २३६ ॥
श्रीण्यप्येतानि मृत्युं वा घोरान्वाधीन्मृजन्ति वा ।
प्रातराशो त्वज्जीर्णेऽपि सायमाशो न दुष्यति ॥ २३७ ॥
दिया प्रवृष्यतेऽर्कणं हृदयं पुण्डरीकयत् ।
तस्मिन्निवृद्धे स्रोतांसि स्फुटत्वयान्ति सर्वशः २३८ ॥
व्यामयाद्यं विहाराद्यं विशिष्टवाद्यं चेतसः ।
न हेतुमुपगच्छन्ति दिवा तेनास्यं धातयः ॥ २३९ ॥
अक्षिपेत्स्वप्नमालिकमन्थतेषु न दुष्यति ।
अविदुषश्च इह धीरेऽस्मिन्पिच्छिमिधितम् ॥ २४० ॥
नैव दुष्यति तेनैव समं सपद्यते यथा ।
रात्री तु हृदये म्लाने सधृतेष्वनयनेषु च ।
यान्ति कोष्ठे परिक्रिन्दं सधृते देहधातवाः ॥ २४१ ॥

१ एवञ्च सन्निनां चापि यनां त्रिद्वेहसंयुतात् इति पा० ।
२ 'समशनं' इति पा० । ३ 'मासमुत्प्राणसामिधुक्तमज्यविकरं'
इति पा० । ४ 'हानिजनन' इति पा० । ५ 'मत्स्यमनर्थं वा लभते'
इति पा० ।

ह्निन्नेष्वन्यदपकेषु तेष्व्यासिकं प्रदुष्यति ।

विदावेषु पयःस्नान्यप्यस्तसमिवापिनम् ॥ २४२ ॥

नैशेष्याहारजातेषु नाविकेषु बुद्धिमान् ।

वसाद्वन्यत्समश्रीयात्पालयिष्यन्वलायुषी ॥ २४३ ॥

संप्रति प्रागुक्तसमशनादिलक्षणमाह—यथाप्यमिल्यादि ।
यथाप्यर्षं किंचिदेकत्र मिलितं, यथा रक्तशास्त्रेणैव यन्नं च
मिलितम् । बहुभुक्तमलभुक्तं वा तथाऽप्राप्तमतीतकालं च भुक्तं
विपममुच्यते । पूर्वोभेलादि दिवा भुक्तस्योपरि तदहरेच पुनर्भु-
ष्यते तदभ्यशनं; तन्निषेधयन्नाह—प्रातराशे इत्यादि । अशनमाशो
भोजनमित्यर्थः । कस्मात् दूष्यतीत्याह—दिवेत्यादि । स्फुटव-
मिति विद्वतर्षं, विद्वतत्वाच्च स्रोतसां स्रोतोनिर्वहनेन रसोऽव्या-
हृतपतिर्भवति, ततश्च न क्लृप्तं क्षोतांति यान्ति; तथा व्यायाना-
दिभिश्च शोष्यमाणानि न क्लृप्तमायान्ति क्षोतांति । व्यायामो
गमनान्दि; विहारोऽग्नौषणादिषा चेशा, स्रोतोऽग्नौषे किं भवती-
त्याह—भङ्गिष्वित्यादि । आधिक्यमिति प्रदिशम् । अविदमपे
इत्यादिनाऽत्र दृष्टान्तमाह । म्लाने इति संकुचिते । अपकेष्वि-
त्यन्येषु । उपसंहरति—नैशेष्यादिना । नान्यद् समश्रीया-
पिति योजना ॥ २३५-२४३ ॥

तत्र श्लोकाः ।

मन्तरग्निगुणा देहे यथा धारयते च सः ।

यथाऽन्नं पच्यते यांश्च यथाऽऽहारः करोत्यपि २४४

येऽन्नयो यांश्च पुष्यन्ति यावन्तो ये पचन्ति यान् ।

रसादीनां क्रमोत्पत्तिर्मलानां तेभ्य एव च ॥ २४५ ॥

वृष्याणामाशुक्रदेतुर्धातुफालोद्भवक्रमः ।

रोगिकदेशकृद्देतुरन्तरिर्ग्रथयाऽधिकः ॥ २४६ ॥

प्रदुष्यति यथा द्रुषो यान् रोगाञ्जनयत्यपि ।

प्रहणी या यथा यच्च प्रहणीशोपलक्षणम् ॥ २४७ ॥

सूर्यरूपं पृथक् चैव व्यञ्जनं सच्चिकित्सितम् ।

चतुर्विधस्य निर्दिष्टं तथा चावस्थिकी क्रिया ॥२४८॥

जायते च यथाऽस्यर्ग्रथश्च तस्य चिकित्सितम् ।

उक्तवानिह तत्सर्वं प्रहणीदोषके मुनिः ॥ २४९ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्ने चरकमतिरसंस्कृते दृढबल-

संपूरिते चिकित्सास्थाने प्रहणीचिकित्सितं

नाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

अन्तरिग्निरसादिना अध्यायसंप्रहं ब्रूते । येऽस्य इति भौमा-

प्याभेपेलादिनोकाः । यांश्चेति पचाहारगुणानित्याद्युक्तमर्थं संश्र-

द्वाति । पुष्यन्ति यावन्त इति यथासं स्वमित्याद्युक्तं संश्रद्वाति ।

ये पचन्ति यानिति सप्तनिर्दिष्टातार इत्याद्युक्तमर्थः । आशु-

कारित्वेन देतुना आशुःशब्देन । शेषं व्यञ्जन ॥ २४४-२४५ ॥

इति भौमक्यागिदस्यविरचितानामासुर्वदेवीपिद्यानां चरक-

तात्पर्यटीक्यानां चिकित्सास्थाने प्रहणीचिकित्सितं

नाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

षोडशोऽध्यायः ।

अथातः पाण्डुरोगचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

प्रहणीदोषचिकित्सिते क्रियमाणे तीक्ष्णदिना पित्तजनमाह-
हणीचिकित्सितानन्तरं पित्तप्रधानपाण्डुरोगचिकित्सितमुच्यते ।
पाण्डुना वक्ष्यमाणहरितादिवर्णभयः प्रधानेन वर्णेन चिकित्सितो
रोगः पाण्डुरोगः । उक्तं हि सुश्रुते “सर्वेषु चैतेषु हि पाण्डुभावो
यतोऽधिकोऽतः खलु पाण्डुरोगः” (सु. उ. अ. ४४) इति ।
कानलाहलीमन्नादिचिकित्सा च पाण्डुरोगभेदश्चादेव तेषामिह
वक्तव्याः किंवा पाण्डुरोगावीर्णा चिकित्सितं पाण्डुरोगचिकि-
त्सितमिति परिग्रहात् कानलादिचिकित्सितमपि प्रतिज्ञातमेव
॥ १ ॥ २ ॥

पाण्डुरोगाः स्मृताः पञ्च वातपित्तकफैस्त्रयः ।

चतुर्थः सच्चिपातेन पञ्चमो भक्षणान्मृदः ॥ ३ ॥

त्रिंशोबीधे वयपि पाण्डुरोगः पञ्चसंख्याक उक्तस्याऽपीह
पुनस्तदनुवादेन सुश्रुतोक्तचतुःसंख्यात्वं निषेच्यति । उक्तं हि
सुश्रुते—“पाण्डुमयोऽऽर्धविधः प्रदिष्टः पृथक्समस्तैर्भुष्यपव
दोषैः” (सु. उ. अ. ४४) इति । तत्र हि पञ्चक्षणजः सचि-
पातजे एवावकृत्तः ॥ ३ ॥

दोषाः पित्तप्रधानास्तु यस्य कुप्यन्ति धातुषु ।

दौर्धिर्यं तस्य धातूनां गौरवं चोपजायते ॥ ४ ॥

ततो वर्षवलक्रेहा ये चान्येऽप्योजसो गुणाः ।

मज्जन्ति क्षयमत्यर्थं दोषदूष्यप्रदूषणात् ॥ ५ ॥

सोऽल्परक्तोऽल्पभेदरक्तो निःसारः शिथिलेन्द्रियः ।

वैयर्थ्यं भजते, तस्य हेतुं शृणु सलक्षणम् ॥ ६ ॥

दोषा इत्यादिना संप्रतिमाह । पित्तं प्रधानं यद्योत्ते पित्तप्र-
धानाः बहुवचनं च स्यक्चिदुत्पत्तिषेधयो ननु पारनाथंकरम् ।
गौरवं किंवास्वप्नस्थोत् । गौरवं पाण्डुरोगिणो निःसारपाण्डु-
त्वादिति ब्रूते । ओजसो गुणा इति ओजसो रक्तधातुरूपस्य ये
गुणाः किंवा ओजस एव ये दशगुणाः क्षीरसमाना उक्तास्तै-
र्हेयाः । ओजसः क्षयेनैव हेदुस्ये लभ्ये पुनः हेदुक्षयानिपार्णे
विशेषप्रथमाभिधानार्थम् । दोषैर्दूषणाणां प्रकृष्टादूषणादिति दोष-
दूष्यप्रदूषणात् । निःसारोऽस्यतथातुसारः; “गरो सार” (सि.
अ. ८) इत्यादिना प्रोक्तवारिरहित इत्यर्थः । शिथिलेन्द्रियो
दुर्धरेन्द्रियः । स इति पुमान् । यद्यपि रक्तपित्तशोरेरुभोगिताद-
पित्तेनैह रक्तशुद्धिर्भाव्या, तथाऽपीह रक्तद्वयो रक्तोपकरणस्य
पित्तन क्षयणाद् रक्तोपकरणरनागतत्वादाव । यद्यपि विप-
तेजोरूपतया वर्षेणामिहोच्यते, यदुक्तं—“हेजोधातुषुदुग्धकान्त-
रीक्षधातुप्रायोऽनरातवर्णकर” (धा. अ. ८) इति, तथाऽपि
विकृतत्वात् पित्तमिह विकृतवर्णकृदेव भवति ॥ ४-६ ॥

शारामल्लवणात्पुष्पविद्वद्वासाभ्यभोजनात् ।
निष्पावनापिष्ण्याकतिलवैलनिषेवणात् ॥ ७ ॥
विदग्धेऽन्ने दिवास्वप्नाह्वायानाम्भेयुनात्तथा ।
प्रतिकर्मर्तुवैषम्याद्देगानां च विधारणात् ॥ ८ ॥
कामचिन्तामयक्रोधशोकोपहतचेतसः ।
समुदीर्णं यदा पित्तं हृदये समवस्थितम् ॥ ९ ॥
वायुना यत्किना क्षिप्तं संप्राप्य धमनीर्दश ।
प्रथमं केवलं देहं त्वच्छांसान्तरमाश्रितम् ॥ १० ॥
प्रदृश्य कफघातासृक्स्वच्छांसानि करोति तत् ।
पाण्डुरादिप्रहरितान् घर्णान्बहुविधांस्त्यचि ॥ ११ ॥
स पाण्डुरोग इत्युक्तः

शारेखादिना समानं हेतुमाह । निष्पाव शिम्बः । व्यायामैश्चने विदग्धेऽन्ने एव त्रियमाणे रोगहेतुनी । प्रतिकर्मणां वमनादीनामृत्नां च वैषम्यं प्रतिकर्मर्तुवैषम्यम् । धमनीर्दश इति हृदयाश्रिता दश धमनीः । केवलमिति कृत्तम् । 'प्रदृश्य कफघातासृक्' इति पाठे विच्छिन्नेपि (१) बायो पित्तं न दूषणं, नदा तु 'कफपित्तासृक्' इति पाठः, तदा पित्तं हृदयस्थेन स्थानांतरस्थस्य पित्तस्य दुष्टिरेव । समुदीर्णमित्यादिना चेषं संप्रतिः पूर्वोक्तसामान्यसम्प्रतिरेव प्रथमं ॥ ७-११ ॥—

तस्य लिङ्गं भविष्यतः ।

हृदयस्पर्न्दनं रौक्ष्यं खेदाभावः श्रमस्तथा ॥ १२ ॥

तलेखादिना पूर्वरूपमाह । 'खेदावापः' इति केचित् पठन्ति ॥ १२ ॥

संभूतेऽस्मिन् भवेत् सयैः कर्णद्वेषेडी हतानलः ।

दुर्बलः सदनोऽघ्निरु श्रमभ्रमनिपीडितः ॥ १३ ॥

गात्रशूलज्वरश्यासगौरवावचिमात्ररः ।

मृदितैरिव गात्रैश्च पीडितोऽभिविर्देरिव ॥ १४ ॥

शूनाक्षिकुटो हरितः शीणेलोमा हतप्रभः ।

कोपनः शिथिरद्वेषी निद्रालुः शीघ्रनोऽन्यवाक् १५

पिण्डिकोद्वेष्टकस्यरूपादकसदनानि च ।

भयंभ्यारोहणायासैर्विशेषाश्च घञ्यते ॥ १६ ॥

संभूतेऽस्मिन्निति उत्पन्ने पाण्डुरोगे । कर्णद्वेषेडीत्यादि सामान्यं लक्षणम् । कर्णद्वेषी कर्णनादनान् । अघ्निरुद्विलेनेन अन्नामह उच्यते, अहनिमानिलेनेन आर्षितान्नभक्षणासामर्थ्यमुच्यते । शिथिरद्वेषीति शीतद्वेषी; शिथिरद्वेषिता च पित्तरोगेऽप्यस्मिन् रोगमृद्धिश्च भवति । पिण्डिकोद्वेष्टनं पिण्डिकापीडा । आरोहणे-नागासंरिति केचिद्भिन्नाग वर्णयन्ति । विशेषाश्च वक्ष्यते इति पाण्डुरोगस्य वातजत्वादिविशेषगतो हेतुभिन्नविशेषो वक्ष्यत इत्यर्थः ॥ १३-१६ ॥

१ 'सुप्तारोहणायासैः' इति पा० ।

आहारैरुपचारैश्च चातलैः कुपितोऽनिलः ।
जनयेत्कृष्णपाण्डुवं तथा कृशरूपाकृताम् ॥ १७ ॥
अङ्गमर्दं रजं तोर्दं कर्म्यं पार्श्वशिरोरुजम् ।
वर्चःशोपास्यैरस्यशोफानाह्वलक्षयान् ॥ १८ ॥

आहारैरित्यादिना वातजस्य हेतुलक्षणे प्राह । सामान्यलक्षणाणि सर्वत्र भवन्ति, विशेषलक्षणैस्तु विशेषावगतिः ॥ १७ ॥ १८ ॥

पित्तल्लेखाच्चित्तं पित्तं ययोक्तैः स्वैः प्रकोपणैः ।

दूषयित्वा तु रक्तादीन् पाण्डुरोगाय कल्पते ॥ १९ ॥

स पीतो हरितामो वा उरवाहसमन्वितः ।

तृष्णामूर्च्छापिपासातः पीतमूत्रशकृत्तरः ॥ २० ॥

खेदनः शीतकामश्च न चात्रमभिनन्दति ।

कटुकालो न चात्योष्णमुपरोतेऽश्लमेव च ॥ २१ ॥

उद्गारोऽनलो विदाहश्च विदग्धेऽन्नेऽस्य जायते ।

दौर्गन्ध्यं भिन्नवर्चस्त्वं दौर्बल्यं तम एव च ॥ २२ ॥

पित्तल्लेखादिना पैतिकमाह । सर्वोऽपि पाण्डुरोगः पित्तजः, तथाऽप्यनेन विशेषेण दोषान्तरासृक्प्रबलपित्तजन्यत्वात् पैतिकं ह्युच्यते, यथा पैतिकं रक्तपित्तं; अत एवान् पित्तातिप्रबलतो-पदर्शनां पित्तल्लेखनेन पित्तप्रकृतिताऽपि कारणविनोका, नाम्नन चातलस्य श्लेष्मलसेति वा कृतम् । अयोकेरिति यो ह्यम्लेखादिनोकेरिदैव । रक्षादीनि रक्तप्रकारान्, तेन वल्वा-तारिनामपि ग्रहणम् । तृष्णामूर्च्छापिपासात इत्येन तृष्णाभि-मिप्सा मूर्च्छा तृष्णामूर्च्छा, तेन पिपासास्यं न पीनकृत्यम्; अन्ये तु तृष्णामिह क्षुधामाहुः, केचित् 'तृष्णामूर्च्छावरीतस्य' इति पठन्ति ॥ १९-२३ ॥

विद्वद्भ्यः श्लेष्मलैः श्लेष्मा पाण्डुरोगं स पूषेयत् ।

करोति गौरवं तन्नां छर्दिं श्वेतावनासताम् ॥ २३ ॥

प्रसेकं लोमर्षं च सादं मूर्च्छां धमं कृमम् ।

श्यासं कासं तथाऽऽलस्यमर्षं चापस्वरग्रहम् २४

शुल्कमृत्त्राश्रियचरुस्यं कटुकशोष्णकामताम् ।

श्वयन्तुं मेधुस्रास्यत्वमिति पाण्डुरामयः कफात् ॥ २५ ॥

विद्वद्भ्य इत्यादिना कफप्रमाह । पूर्ववदिति रक्षादीन् संख्या ॥ २३-२५ ॥

सर्वाघसेविनः सर्वं दुष्टा दोषादिदोषजम् ।

त्रिदोषलिङ्गं कुर्वन्ति पाण्डुरोगं सुदुःसहम् ॥ २६ ॥

सर्वात्रेखादिना रानिपातिकं व्याकरोति । त्रिदोषलिङ्गमिति प्रलेकदोषलिङ्गवमुदाहृत्युणम् ॥ २६ ॥

१ 'कृष्णपाण्डुवं तथा कृशरूपाकृताम्' इति पा० । २ 'छर्दि-मूर्च्छापिपासातः' इति पा० । ३ 'वचनास्य' इति पा० ।

मृत्तिकादानशौलस्य कुप्यत्यन्यतमो मलः ।
 कपाया मारुतं, पित्तमूपरा, मधुरा कफम् ॥ २७ ॥
 कोपयेन्मृद्द्रसार्दीश्च रौड्याद्भुक्तं विरुक्षयेत् ।
 पूर्यत्यविपकेष्वस्रोतांसि निरुणद्धि च ॥ २८ ॥
 इन्द्रियाणां बलं हृत्वा तेजो वीर्यैर्जती तथा ।
 पाण्डुरोगं करोत्याशु बलवर्णाग्निनाशनम् ॥ २९ ॥
 शूनगण्डाक्षिकूटभूः शूनपात्राग्निमेहनः ।
 किमिकोष्ठोऽतिसायंतं मलं साष्टकं कफान्वितम् ॥

मृत्तिकेलादिना मृद्द्रक्षणमाह । अत्र च दोषघन्ये
 षल्पि मृदेव व्यपदेशिका न दोषा, तस्या एव विक्रितोद्देश-
 जिभेदकर्तृत्वात् । कपाया मारुतमित्यादिना मृदोऽपि वाता-
 निगतलिङ्गं पर्ययति । ऊपरोति क्षारानुरासा । रसादीन् शुभं
 च विरुक्षयेदिति योज्यम् । अविपकेष्वेति स्वल्पावस्थितैव
 केवलं स्रोतांसि पूरयति इणद्धि च, स्रोतोविरोधेन रसादीनां न
 सन्ध्यबलं भवति । बलवर्णाग्निनाशनमित्यनेन बलादिहानिं
 दशयति ॥ २७-३० ॥

पाण्डुरोगश्चिरोत्पन्नः परीभूतो न सिध्यति ।
 कौलप्रकर्षच्छूनो नायश्च पीतानि पश्यति ॥ ३१ ॥
 यज्जल्पविद्रुक्तं सकफं हरितं योऽतिसायंतं ।
 दीनः श्वेतातिदिग्धाङ्गद्वर्द्धिमूर्च्छांतृपाद्वितः ॥ ३२ ॥
 स नास्त्वलरुक्षयाद्यश्च पाण्डुः श्वेतत्वमाप्नुयात् ।
 इति पञ्चविधस्योक्तं पाण्डुरोगस्य लक्षणम् ॥ ३३ ॥

पाण्डुरोग इत्यादिनाऽसाध्यलक्षणमाह । लरीभूत इति अल-
 पर्युक्तः । कालेलादिनाऽपरमसाध्यलक्षणम् । श्वेतातिदिग्धात्र
 इति श्वेतवर्णलिंगात् इत्यर्थः ॥ ३१-३३ ॥

पाण्डुरोगी तु योऽत्यर्थं पित्तलानि निषेधते ।
 तस्य पित्तमसृग्मांसं दग्ध्वा रोगाय करुषते ॥ ३४ ॥
 हारिद्रनेत्रः स भयं हारिद्रवद्दन्धाननः ।
 रेकपीतशरुन्मूत्रो मेकचर्णां हतेन्द्रियः ॥ ३५ ॥

वाहाविपाकदीर्घव्यसदनाचि रूपितः ।
 कामला यद्गुपिचेपा कोष्ठशाखाश्रया मता ॥ ३६ ॥
 कालान्तरात्परीभूता रुच्छा स्यात्कुम्भकामला ।
 रुष्णपीतशरुन्मूत्रो भृशं शूनश्च मानवः ॥ ३७ ॥
 सरकाक्षिमुपचर्द्धिविण्मूत्रो यश्च तान्यति ।
 वाहाकचित्पानाहतन्द्रामोहसमन्वितः ॥ ३८ ॥
 नष्टाग्निः स्रग्ः क्षिप्रं हि कामलायान् विपद्यते ।

पाण्डुरोगीत्यादिना कामलामाह । पाण्डुरोगीति वचनात्
 पाण्डुरोगस्य हेतुविरोधेन कामलादिरूपाऽवस्था उत्पद्यते; भव
 १ विस्वर च' इति पा० । २ 'यज्जल्पविद्रुक्तं स्रग्मांसिवादा-
 मनेह' इति पा० । ३ 'यज्जल्पविद्रुक्तं स्रग्मांसं' इति पा० । ४ 'कु-
 प्यत्यन्यतमः' इति पा० ।

एव च हारीवे कामलायानामपि पाण्डुरोगत्वमेवोक्तम् । वचनं
 हि—“वातेन पित्तं कफेन चैव त्रिदोषमृद्द्रक्षणमेव च । त्रे
 कामले चैव हलीमकश्च स्मृतोऽष्टव खलु पाण्डुरोगः” इति;
 अन्या तु सुश्रुतोक्तं कामला भिन्ना भवति, “यो ह्यामयान्ते
 सहसाऽम्लमघनशालपृष्ठाभ्यपि तस्य पित्तम् । करोति पाण्डु
 वदनं विरोधात् पूर्ववितौ तन्निद्रबलक्षयौ च” (सु. उ. अ. ४४)
 इत्यादिना प्रथमकामलाहेतुरुक्तं, वामनेऽपि “भवेत् पित्तमन-
 स्यासौ पाण्डुरोगाद्वेऽपि च—” (वा नि अ. १३) इति, इह
 तु पाण्डुरोगेऽपि भवेत् पाण्डुरोगादिनाऽपि भवेत्, यथा प्रमे-
 हाश्रिता पित्तिकाः प्रमेहेषु भवन्ति मिना प्रमेहमपि भवन्ति;
 तथा पाण्डुरोगिणोऽपि उक्ता कामला प्रवर्गपि भवति । कोष्ठ-
 शाखाश्रया यद्गुपिता पाण्डुरोगपूर्विका भवति, या तु केवलं
 शाखाश्रया अल्पपिता च वक्ष्या सा स्वतन्त्राऽपि भवतीति
 केचित्, अत एव तस्या रुक्षशरीरेत्यादिना प्रयोगे हेतु
 लिङ्गं वाच्यमस्येति भवेति । यद्गुपित्तत्वेन केवलं शाखाश्रया
 अल्पपित्तत्वं सूचयति; अन्मृदुतीक्ष्णोपयोगं शाखाप्रपित्तत्वं
 कोष्ठान्नयानर्थं वक्ष्यति । परीभूतेति कठोरतासुगता । कुम्भ-
 कामलेति अल्पसामेदेन कोष्ठगतकामलाया सदा, कुम्भ कोष्ठ,
 तदाश्रया कामला कुम्भकामला । अस्यां च कोष्ठोऽपि लक्षण
 भवति । उक्तं हि सुश्रुते—“मेदस्तु तस्याः खलु कुम्भच्छाड
 शोषो महास्त्र च पर्वभेदः (सु. उ. अ. ४४) इति
 ॥ ३४-३८ ॥—

साध्यानामितरेषां तु प्रवक्ष्यामि चिकित्सितम् ३९
 तत्र पाण्डुामयी खिण्घत्तीक्ष्णरूष्माणुलोमिकैः ।
 संशोष्यो मृदुभिल्लिकैः कामली तु विरेचनैः ॥ ४० ॥
 ताभ्यां संशुद्धकोष्ठाभ्यां पथ्याभ्यज्जानि दापयेत् ।
 शालीन् सयवगोधूमान्पुराणान् यूपसंहितान् ४१
 मुद्गादकीमसुरेश्च जाङ्गलैश्च रसैर्हितैः ।

यथादोषे विशिष्टं च तयोर्मपज्यमान्चरेत् ॥ ४२ ॥
 पञ्चगव्यं महातिकं कल्याणकमयापि वा ।
 ज्ञेहनाथं घृतं दद्यात्कामलापाण्डुरोगिणे ॥ ४३ ॥
 तत्रेत्यादिना चिकित्सायाह । ज्येषु त्रयविरलेनेन ऊर्ध्व-
 हातुलोमनवनविरचनयोरीपि प्रदणं युक्तम्, यतः पाण्डुरो-
 गेऽपि ‘कफपाण्डुस्य गोमूदक्षिणयुक्ता हरीतकी’ इत्यादिना
 विरेचनं वक्ष्यति । ताभ्यामिति पाण्डुरोगकामलाभ्याम् । ‘ताभ्यां
 सशुद्धकोष्ठाभ्यं’ इति पाठपक्षे ताभ्यामिति दानविरचनभ्याम् ।
 विशिष्टमित्यादि विशिष्टभेदमिदं कामलायां पाण्डुरोगे च
 वक्ष्यमाणं ज्ञेयम् ॥ ३९-४३ ॥

वाडिमात् कुडवो धान्यात् कुडवार्थं पलं पलम् ।
 चित्रकाच्छुद्धवेराशु विप्लव्यष्टमिका तथा ॥ ४४ ॥

१ 'विशुद्धयानावे' इति मल शीतारक वषट्' इति पा० ।

तैः कल्कैर्विंशतिपले घृतस्य सलिलाढके ।
सिद्धं हृत्पाण्डुगुल्मार्शः श्लिहयातकफार्तिनुत् ॥ ४५ ॥
दीपनं श्वासकासघ्नं मूढघाते च शस्यते ।
दुःखप्रसविनीनां च घन्ध्यानां चैव गर्भदम् ॥ ४६ ॥
इति दाडिमायं घृतम् ।

कटुका रोहिणी मुस्तं हरिद्रे वत्सकात् पलम् ।
पटोलं चन्दनं मूयां त्रायमाणा दुरालभा ॥ ४७ ॥
रूष्णा पर्पटको निम्बो भूमिम्बो देवदारु च ।
तैः कार्ष्णिकैर्घृतप्रस्यः सिद्धः क्षीरचतुर्गुणः ॥ ४८ ॥
रक्तपित्तं ज्वरं दाहं श्वयं सनगन्धर्वम् ।
अशौष्यस्वप्नं चैव हन्ति विस्कोटकांस्तथा ॥ ४९ ॥
इति कटुकायं घृतम् ।

दाडिमेलान्दी अष्टमिका द्विकर्पमुकम् । उर्षं हि—“द्वि-
गुणं पदार्थं स्याच्छुक्रिरष्टमिकाऽपि च (क. अ. १२)”
इति ॥ ४४-४९ ॥

पथ्याशतरसे पथ्याघृन्तार्धशतकल्कवान् ।
प्रस्यः सिद्धो घृतात्पेयः स पाण्डुमयगुल्मनुत् ५०
इति पथ्याघृतम् ।

पथ्याघृतेन काथः कर्तव्यः । अत्र च तथा काथार्थं
जलं देयं यथा चतुर्भागान्विद्धं सद्गतचतुर्गुणं भवति;
धत एव श्लोमानं जलं देयम् । पथ्याघृन्तार्धशतं हरीतकीक-
लबन्धनार्धशतम्; अन्ये तु पथ्याघृन्तचूर्णं हरीतकीफलस्यैव
चूर्णं, तदस्थिशून्यमिलाहः ॥ ५० ॥

दन्त्याध्वतुष्पलरसे पिष्टैर्दन्तीशलाडुभिः ।
तद्वत्प्रस्यो घृतात्सिद्धः श्लिहपाण्डुतिशोफजित् ५१
इति दन्तीघृतम् ।

दन्तीलादौ दन्त्याः काथो घृताचतुर्गुणः स्वाम्यः; तस्मान्तर-
दर्शनात् प्रस्यमान एवान् काथो भवति । उर्षं ह्यन्यत्र
“नितुम्भभक्तवक्त्रायेः प्रस्ये तत्कल्कसंयुतम् । सर्पिःप्रस्यं पचेत्,
श्लिहकामलापाण्डुरोगनुत्” — इति ॥ ५१ ॥

पुराणसर्पिपः प्रस्यो द्राक्षार्धप्रस्यसाधितः ।
कामलागुल्मपाण्डुतिज्वरमेहोद्विरापहः ॥ ५२ ॥
इति द्राक्षाघृतम् ।

पुण्येलादौ जन्मवृक्षवलाद्रवति । द्राक्षप्रस्यार्थं तु
कल्कः ॥ ५२ ॥

हरिद्रात्रिफलानिम्बवलामधुकसाधितम् ।
संक्षीरं माह्विपं सर्पिः कामलाहरमुत्तमम् ॥ ५३ ॥
इति हरिद्रादिघृतम् ।

हरिद्रिल्लारौ द्वान्तराभावात् क्षीरमेव चतुर्गुणम् ॥ ५३ ॥
च. सं. ६०

गोमूत्रे द्विगुणे दाढ्याः कल्काक्षद्वयसाधितः ।
दाढ्याः पक्षपलकाथे कल्के कालीयके परः ॥ ५४ ॥
माहिपात् सर्पिपः प्रस्यः पूर्वः पूर्वं परे परः ।

दाढ्याः कल्काक्षद्वयसाधितो माह्विसर्पिपः प्रस्य इति
योज्यम् । दाढ्याः पक्षपलकाथे श्लवत्रापि पूर्वघृतानुसारान्
पक्षपलदाढ्याकाथोऽपि घृताद्विगुण एव कर्तव्यः । कालीयक-
कल्कोऽपि पूर्ववदक्षद्वयमान एव । पूर्वः पूर्वं इति पूर्वं पाण्डु-
रोगे, दाढ्याकल्कगोमूत्रविद्धो घृतप्रस्यः; परे तु कामलाकथे,
परो दाढ्याकाथकालीयककल्कविद्धो, ‘दियः’ इति शेषः ॥ ५४ ॥—

खेहैरेभिरुपक्रम्य खिगधं मत्वा विरेचयेत् ॥ ५५ ॥
पयसा मूत्रयुक्तेन यद्गुः केवलेन वा ।
दन्तीफलरसे कोष्णे कादमर्याञ्जलिना शृतम् ॥ ५६ ॥
द्राक्षाञ्जलिं मृदित्वा वा दद्यात् पाण्डुमयापहम् ।
द्विशर्करं त्रिवृत्सूर्णं पदार्थं पैत्तिकः पिबेत् ॥ ५७ ॥
कफपाण्डुस्तु गोमूत्रेक्षिप्रयुक्तां हरीतकीम् ।
आरवधं रसेनेक्षीर्विद्वार्यामलकस्य च ॥ ५८ ॥

सत्र्यूपणं विस्वपत्रं पिबेन्ना कामलापहम् ।
दन्त्यर्धपलकल्कं वा द्विगुडं शीतधारिणा ॥ ५९ ॥
कामली त्रिवृतां वाऽपि त्रिफलाया रसेः पिबेत् ।
विशालात्रिफलामुस्तकुष्ठदारुकलिङ्गकान् ॥ ६० ॥
कार्ष्णिकानर्धकर्मोशां कुर्याद्विषिर्षां तथा ।
कर्पां मधुरसाया ह्यै सर्वमेतत्सुखाम्बुना ॥ ६१ ॥
मृदितं तं रसं पूतं पीत्वा लिङ्गाच्च मध्यनु ।
कासं श्वासं ज्वरं दाहं पाण्डुरोगमरोचकम् ॥ ६२ ॥

गुल्मानाद्दामवातांश्च रक्तपित्तं च नाशयेत् ।
त्रिफलाया गुडरूपा वा दाढ्या निम्बस्य वा रसम् ॥

शीतं मधुयुतं प्रातः कामलातः पिबेन्नरः ।
क्षीरमूत्रं पिबेत् पक्षं गव्यं माह्विपमेव वा ॥ ६४ ॥

पाण्डुगोमूत्रयुक्तं वा सताहं त्रिफलारसम् ।
तस्मान् ज्वलितान्मूत्रे निर्वोप्यामृद्य चाङ्गुरान् ६५

मातुलुहस्य तत् पूतं पाण्डुरोयहरं पिबेत् ।
खर्णक्षीरी त्रिवृच्छ्यामे भद्रदारु सनागरम् ॥ ६६ ॥

गोमूत्राञ्जलिना पिष्टं मूत्रे वा कथितं पिबेत् ।
क्षीरमेभिः शृतं वाऽपि पिबेदोषानुलोमनम् ॥ ६७ ॥

हरीतकीं प्रयोगेण गोमूत्रेणाधया पिबेत् ।
जीर्णं क्षीरेण भुञ्जीत रसेन मधुरेण वा ॥ ६८ ॥
सप्तपत्रं गवां मूत्रे भावितं वाऽप्ययोरजः ।
पाण्डुरोगप्रशान्त्यर्थं पयसा पापयेद्विपक्व ॥ ६९ ॥

१ ‘गोमूत्रयुक्तं द्विगुणं’ इति पा० । २ ‘रसं चूर्णं’ इति पा० ।

कादम्यं गम्भीरफल्म् । शृतमिति फण्टकपायविधिना
प्रक्षिप्तः दशाङ्गलिं मुदित्वेत्सनेन स्फुटमेव फण्टकपायं दक्ष-
यति । द्विशर्करमित्यादीं त्रिवृत्तूर्णं पलार्धं द्विशर्करायुक्तं सप्त
सार्धपलमानं भवति । गोमूत्रकृच्छयुक्तमिति गोमूत्रेण क्षिप्त्वा
कल्पोद्भृतां तथा गोमूत्रेण बुक्षानालोक्षितां पिबेत् । अन्ये तु
आरम्भवरसेन हरीतकीं पिबेदिति योजयन्ति, इक्ष्वादिरसेन
सन्निकटुं विन्वपत्रं पिबेदिति योजयन्ति । आरम्भं सन्निकटुकं
विदार्यां आमलकस्य च रसेन पिबेदित्यपरोऽर्थः । विशाखेत्यादी
फण्टकपायवद्भ्यात् पलमानाय चतुःपलं द्वयं वदन्ति
ऋकाः ॥ ५५-६९ ॥

ज्यूपणत्रिफलामुस्तविडङ्गचिचिकाः समाः ।
नवायोरजसो भागास्तचूर्णं क्षौद्रसर्पिपा ॥ ७० ॥
भक्षयेत्पाण्डुरोगकुष्ठार्शःकामलापहम् ।
नवायसमिदं चूर्णं कृष्णात्रयेण भाषितम् ॥ ७१ ॥
इति नवायसचूर्णम् ।

नवायोरजसो भागा इति एकभागापेक्षया नवगुणत्वम-
योरजसः; तेन ज्यूपणादीनां मिलितानां चूर्णं सममयो-
रजः ॥ ७०॥७१ ॥

शुद्धनागरमण्डूरतिलान्शान्मानतः समान् ।
पिप्पलीद्विगुणां कुर्याद्दुटिकां पाण्डुरोगिणे ॥ ७२ ॥
ज्यूपणं त्रिफला मुस्तं विडङ्गं चञ्चित्रकौ ।
दावीत्यद्वाक्षिकीं धातुर्ग्रन्थिकं देवदारु च ॥ ७३ ॥
एतान् द्विपलिकान्भागार्धयुं कुर्यात्पृथक् पृथक् ।
मण्डूरं द्विगुणं चूर्णाच्छुद्धमङ्गनसन्निभम् ॥ ७४ ॥
गोमूत्रेऽण्डगुणे पक्त्वा तस्मिन्नात् प्रक्षिपेत्ततः ।
उदुम्बरसमान्कृत्वा वटकांस्तान्यथाग्नि ना ॥ ७५ ॥
उपयुञ्जीत तत्रेण सात्स्यं जीर्णं च भोजनम् ।
मण्डूरवटका ह्येते प्राणवाः पाण्डुरोगिणाम् ॥ ७६ ॥
कुष्ठान्यजीर्णं कं शोधयन्मुस्तम्भं रुफामयान् ।
अर्शोसि कामलां मेहं हीहानं क्षामयन्ति च ॥ ७७ ॥
इति मण्डूरवटकाः ।

वाप्याद्रिजनुकृप्यायोमलाः पञ्चपलाः पृथक् ।
चिचकत्रिफलाग्योपविडङ्गैः पलिकैः सह ॥ ७८ ॥
शर्कराएतलोन्मिध्माध्वणिता मधुनाऽऽसुताः ।
अभ्यस्यास्त्वक्षमाधा दि जीर्णं नयमित्ताशिना ७९
कुलरथकाकमाख्यादिकपोतपरिहारिणा ।

मण्डूरं शुरानं लोहकम् ॥ ७२-७९ ॥

त्रिफलापलायो भागाज्यत्रिकटुकस्य च ॥ ८० ॥
भागध्विप्रकमूलस्य विडङ्गानां तथैव च ।
पशाश्मजनुनो भागास्तथा रूप्यमलस्य च ॥ ८१ ॥

माक्षिकस्य च शुद्धस्य लोहस्य रजसस्तथा ।
अष्टौ भागाः सितायाश्च तत्सर्वं सूक्ष्मचूर्णितम् ८२
माक्षिकेणापुतं स्थाप्यमायसे भाजने शुभे ।
उदुम्बरसमां मात्रां ततः खादेद्यथाग्नि ना ॥ ८३ ॥
दिने दिने प्रयुञ्जीत जीर्णं भोज्यं यथेप्सितम् ।
वर्जयित्वा कुलरथानि काकमाचीं कपोतकम् ॥ ८४ ॥
योगराज इति ख्यातो योगोऽयममृतोपमः ।
रसायनमिदं श्रेष्ठं सर्वरोगहरं शिवम् ॥ ८५ ॥
पाण्डुरोगं विषं कासं यद्दामाणं विषमज्वरम् ।
कुष्ठान्यजीर्णं कं मेहं शोषं श्वासमरोचकम् ॥ ८६ ॥
विशेषादन्त्यपसारं कामलां गुदजानि च ।
इति योगराजः ।

त्रिफलेत्यादीं रूप्यमलं रूप्यस्य यत् किं भवति तज्ज्ञेयम् ।
माक्षिकस्येति माक्षिकधातोः । अमजन्तवाचीनां चतुर्णां पञ्च-
भागाः प्रत्येकं; किंवा पञ्चमजन्तवो भागाः । तथा रूप्यमलस्य
चेति रूप्यमलस्येति शिलाजतुविशेषणं; तेन रूप्यमलस्यं ननुक
शिलाजतु 'रजतं कटुकं' (वि. अ. १, पा. ३) इत्यादिना,
वदिह एवमेव ॥ ८०-८६ ॥

फौटजत्रिफला निम्बपटोलघननागरैः ॥ ८७ ॥
भावितानि दशाहानि रसेद्वित्रिगुणानि वा ।
शिलाजतुपलान्यष्टौ तावती सितशर्करा ॥ ८८ ॥
त्वन्दरीरी पिप्पली घानी कर्कटाख्या पलोन्मिता ।
निदिग्ध्याः फलमूलाभ्यां पलं युक्त्या त्रिगन्धकम् ॥
चूर्णितं मधुनः कुर्यात्त्रिपलेनाक्षिकान् शुद्धान् ।
दाडिमान्बुपयःपक्षिरसतोयसुत्तसवान् ॥ ९० ॥
वान् भक्षयित्वाऽनुपिबेत्त्रिदोषो भुक्त एव वा ।
पाण्डुकुष्ठज्वरहृद्गतमकारोमगन्दरान् ॥ ९१ ॥
पृतिहृच्छुक्रमूत्राग्निदोषोपगरोदरान् ।
कासाखरदपि चाखरशोथयुक्तमगलामयान् ॥ ९२ ॥
ते च सर्वेवगान् द्रव्युः सर्वरोगहराः शिवाः ।
इति शिलाजतुवटकाः ।

पुनर्नवा त्रिवृद्योपविडङ्गं दारु चित्रकम् ॥ ९३ ॥
कुष्ठं हृष्टिं त्रिफला दग्नी चञ्चं कलिङ्गकाः ।
पिप्पली पिप्पलीमूलं मुस्तं चेति पलोन्मितम् ॥ ९४ ॥
मण्डूरं द्विगुणं चूर्णात्त्रोमूत्रे व्याडके पचेत् ।
कोलवहृदिकाः कृत्वा तत्रेणालोच्य ना पिबेत् ९५
वाः पाण्डुरोगान् हीहानमर्शोसि विषमज्वरम् ।
श्वयं प्रदणीदोषं हन्युः कुष्ठं क्रिमिलिधा ॥ ९६ ॥
इति पुनर्नवमण्डूरम् ।

दार्यात्थकृत्रिकला ज्योष विडङ्गमयसो रजः ।
 मधुसर्पियुतं लिष्टात्कामलापाण्डुरोगघान् ॥ १७ ॥
 तुल्या अयोरजःपथ्यादरिद्राः क्षौद्रसर्पिणा ।
 चूर्णिताः कामली लिष्टाहुडशौद्रेण चाऽभयाः ॥ १८ ॥
 त्रिकला द्वे हरिद्रे च कडुरोहिण्ययोरजः ।
 चूर्णितं क्षौद्रसर्पिर्भ्यां स लेहः कामलापदः ॥ १९ ॥

भाविठानील्लादि ।-द्विगुणत्रिगुणदशाहानि भावितानि ।
 रवेरिति कंठमारिषाये । कौटज कुटजकलम् । धत्र भावना
 यिलाजवृक्षेनैव विधिना कर्तव्या, धाष्यकापमाने च तन्धान्त-
 रम्—“तुल्य गिरिजेन जले चतुर्गुणे भावनीपथ काष्यम् ।
 तत्तथाये पादांशे प्लोष्ये प्रक्षिपेद्विरिजम् ॥ तुल्यमरुतं यात
 सद्युष्क प्रक्षिपेदशे भूय ” इति, एव चाप्यत्रापि भावनाविधौ
 काष्यकापमानी द्वेषी । फलमूलाभ्या पलमिति निष्ठित्वा
 पलम् । तुल्यथा त्रिगन्धकमिति यावता त्रिगन्धेन चागुग्गुण्यो
 भवति तावन्मात्र त्रिगन्ध द्वेषम्, त्रिगन्ध च पप्रतगोला
 उच्यन्ते, ‘त्रिगन्ध तु समाख्यात त्वगोलापप्रके समे । तदेव
 तु समाख्यात चातुर्जात शकेसरम्” इति । प्ल्यादिभिदाप-
 सन्द प्रत्येक संबन्धये ॥ ८७-९९ ॥

द्विपलाशा तुगाक्षीरीं नागर मधुयष्टिकाम् ।
 प्रास्थिकीं पिप्पलीं द्राक्षा शर्करार्धतुला शुभाम् १००
 धानीफलरसद्रोणे चूर्णितं लेहयत् पचेत् ।
 शीतं मधुप्रस्ययुतं लिष्टान्पाणितल ततः ॥ १०१ ॥
 हन्त्येव कामलां पित्तं पाण्डु कास हलीमकम् ।
 इति धान्यचलेहः ।

द्विपलाशानिलादौ शशा प्रास्थिकी । धानीफलरसो धानी-
 सरस ॥ १०० ॥ १०१ ॥—
 द्रुगुपण त्रिकला चव्य चित्रको वेपदाद्य च ॥ १०२ ॥
 विडङ्गान्यथ मुस्ता च यत्सक चेति चूर्णयेत् ।
 मण्डूरतुल्य तच्चूर्णं गोमूत्रेऽष्टगुणे पचेत् ॥ १०३ ॥
 शनैः सिद्धास्तथा शीताः कार्याः कर्पसमा शुद्धाः ।
 यथाग्नि भक्षणीयास्त ह्रीहपाण्डुरामयापदाः ॥ १०४ ॥
 महृष्यशानुद्वधैव तदकाव्याशिनः स्मृताः ।
 इति मण्डूरपट्टकाः ।

मण्डूरानामशशिपिठिपलानि मण्डूरं च द्विगुणं, घमुरित
 पूर्णं च द्रुगुपिठिपलानिपलमान भवति । घृष्यमिति पाठान्मण्डूर
 पूर्णमेव द्रुगुमूत्रं पचय्य, तस्मिन् लिष्यति मण्डूरकणानां
 पूर्णं प्रक्षेप्यम् । पुःसमितिपदनं मण्डूरस्य ध्यावनगोत्रयविसो-
 वणादिना हृदि दर्शयति । कश्चित् गोमूत्रमष्टगुणं प्रलाघवमण्डू
 उदरं वदति, अवनव एव प्रथममिति ॥ १०२-१०४ ॥—
 मज्जिषा रजनीं द्राक्षा पलामूलान्ययोरजः ॥ १०५ ॥

लोभं चेतुषु गौडः स्यादरिष्टः पाण्डुरोगिणाम् ।
 इति गोडोऽरिष्टः ।
 बीजकात्पोडशपलं त्रिकलायाश्च विंशतिः ॥ १०६ ॥
 द्राक्षयाः पञ्च लाक्षयाः सप्त द्रोणे जलस्य तत् ।
 साध्यं पादापशोषे तु पूतशोषे समापयेत् ॥ १०७ ॥
 शर्करायास्तुला प्रस्य भाक्षिकस्य च कार्षिकम् ।
 ज्योष व्याघ्रनखोशीर कमुकं सेलयालुकम् ॥ १०८ ॥
 मधुकु कुष्ठमित्येव चूर्णितं घृतभाजने ।
 यथेषु दशरात्र तद्गोप्ते द्विः शिशिरे स्थितम् १०९
 पिपेत्तद्गृहणीपाण्डुरोगार्शः शोषयन्मुमुत् ।
 मूत्ररुच्यद्गदमरीमंदकामलासन्निपातजित् ॥ ११० ॥
 बीजकारिष्ट इत्येव व्याघ्रेण प्रकीर्तितः ।

इति बीजकारिष्टः ।
 बीजकात् पोडशपलमित्यत्र केचित् ‘द्विर्बीजकपलान्यशो’
 इति पठन्ति, तथापि स एवार्थः । बीजक अतः । व्याघ्र-
 नखो नखीनेव एव । द्विः शिशिरे इति विंशतिपत्रस्थितम्
 ॥ १०६-११० ॥—

धात्रीफलसहस्रे द्वे पीडयित्वा रस तु तम् ॥ १११ ॥
 शीद्राष्टानेन संयुक्तं कृष्णार्धकृद्धयेन च ।
 शर्करार्धतुलोमिध्र पक्षं त्रिगन्धघटे स्थितम् ॥ ११२ ॥
 प्रपिबेन्मात्रय प्रातर्जाणं द्वितमिताशनः ।
 कामलापाण्डुद्रोणीयानासृग्विषमन्वरान् ॥ ११३ ॥
 कासद्विकारविन्वासाश्चोऽरिष्टः प्रणाशयेत् ।
 इति धान्यरिष्टः ।

धात्रीफलसहस्रे धात्रीफलसहस्रपस्य सार एव प्राग् ॥
 १११-११३ ॥—

स्विरादिभिः शृतं तोयं पानादारे प्रचर्यते ॥ ११४ ॥
 पाण्डूनां, कामलातोना मृष्टीकामलीरसः ।
 कामलातानां मृष्टीकामलीरसं पानादारे प्रचर्यते इत्यर्थं
 ॥ ११४ ॥—

पाण्डुरोगप्रदानन्तर्धमिति प्रोक्तं महापिपा ॥ ११५ ॥
 विकल्पमेतद्विपजा वृषभद्रोपचल प्रति ।
 पातिकं द्यहभुविषु पंचिकं तिकर्नातलम् ॥ ११६ ॥
 संमिधे कटुतिकोष्य विमिधं सात्रिपातिकं ।
 विडङ्गमिलननःक विडङ्गविनिहा—वृक्षिके इत्यदि ।
 ॥ ११५-११६ ॥—

निपातयेच्छरीरसु मृष्टिका भक्षिता निपहू ११७
 मुक्तिः शोषनेस्तांस्ते प्रसमीक्ष्य यलापलम् ।
 शुद्धकायस्य सर्पाणि यलापानानि योजयेत् ॥ ११८ ॥
 ज्योष विन्व हदिद्रे द्वे त्रिपला द्वे पुननवं ।
 मुस्तान्ययोरजः पाठा विडङ्ग इयदाद्य च ॥ ११९ ॥

१ ‘वृषभद्रो’ १३ ७० ।

वृद्धिकाली च भागां च संक्षीरसैः समैर्बुतम् ।
साधयित्वा पिबेद्युक्त्या नरो मृदोपपीडितः ॥१२०॥
तद्वत्केशरयष्ट्याह्विपिपलीक्षारशाह्वलेः ।
मृदक्षणादातुरस्य लौल्यादविनिवर्तितः ॥ १२१ ॥
क्षेप्यायं भावितां कामं दद्यात्तद्वोपनाशनैः ।
विडङ्गलातिधिपया निम्बपत्रेण पाठया ॥ १२२ ॥
वार्ताकैः कटुरोहिण्या कौटजैर्मूर्धयाऽपि वा ।

निपातयेदित्यादिना मूत्रपाण्डुरोगचिकित्साग्रामाह । शाह्वलं
द्वयं । मृदक्षणादविनिवर्तितः संसृजेत्यर्थः । भावितामिति
तद्वोपनाशनैर्द्वयैः संस्कृताम् । मूर्धयाऽपि वेत्यन्तो ग्रन्थः
पूर्वेण संबध्यते ॥ ११७-१२२ ॥—

यथादोषं प्रकुर्वीत मैपज्यं पाण्डुरोगिणाम् ॥१२३॥
क्रियाविशेष पयोऽस्य मतो हेतुविशेषतः ।

पाण्डुरोगोक्तं दोषविशेषचिकित्सितं मृदेऽप्यतिदिशति—
यथादोषमित्यादि । एष इति मृजे पाण्डुरोगे प्रोक्तः ॥१२३॥—

तिलपिष्टनिर्मं यस्तु वचंः सृजति कामली ॥ १२४ ॥
श्लेष्मणा रुद्धमार्गं तं पित्तं कफहरैर्जयेत् ।

रुद्धशीतगुरुस्वादुव्यायामैर्वेगनिग्रहैः ॥ १२५ ॥
कफसंमूर्च्छित्तो वायुः स्थानात्पित्तं क्षिपेद्वली ।

हारिद्रनेत्रमूत्रत्वक् श्वेतयर्चास्तदा नरः ॥ १२६ ॥
भवेत् साटोपविष्टमो गुरुणा हृदयेन च ।

दौर्बल्यात्पात्रिपार्श्वार्तिहिक्राश्वत्साकचिच्चरैः १२७
क्रमेणाद्येऽनुसज्येतं पित्ते शाखास्तमाश्रिते ।

तिलपिष्टनिर्भमित्यादिना शाखाश्रयकामलाचिकित्सितं ल-
क्षणपूर्वकमाह । श्लेष्मणा रुद्धमार्गमिति कोष्ठस्येन श्लेष्मणा

शाखाश्रमि पित्तं कामलाजनकं रुद्धमार्गं कोष्ठमनार्थं निपिष्ट-
मार्गमिति यावत् । एतदेव रुक्षेत्यादिना विस्तरेणाह । श्वेतवर्चा

इति कोष्ठस्पष्टित्तस्य मलरञ्जकस्य बहिर्निर्गमाद्बुद्धेन श्लेष्मणा
श्वेतवर्चा भवति । क्रमेणेति ज्वरान्तरेणुपज्यते । मार्ये पित्ते

शाखाश्रिते इति संबन्धः ॥ १२४-१२७ ॥—
वार्हितिचिद्विद्वशाणां रुक्षाम्लैः कटुकै रसैः ॥१२८॥

गुरुकमूलककौलत्थैर्युषैश्चाप्राति भोजयेत् ।
मानुलुङ्गरसं क्षीद्रपिपलीमारिचान्वितम् ॥ १२९ ॥

सनागरं पिबेत् पित्तं तथाऽस्त्येति स्वमाशयम् ।
यद्दालादिना ककहरं पित्तवृद्धिकरं च समं चिकित्सितं प्राह ।

यतः दाक्षाश्रयदोषस्य वृद्धिः कोष्ठानवयार्थम्, उक्तं हि—
“श्वत्साभिन्धन्दात् पात्रद्वं सोतोमुचविशोपनात् । दाक्षां
मुदत्वा मत्वाः कोष्ठं यान्ति नायोद्य निग्रहात्” (सू. अ. २८)
इति ॥ १२८ ॥ १२९ ॥—

कटुतीक्ष्णोष्णलवणैर्मृशाम्लैश्चाप्युपक्रमः ॥ १३० ॥
आपिचरागाच्छततो वायोद्याप्रशामाद्भवेत् ।

स्वस्थानमागते पित्ते पुरीषे पित्तच्छिते ॥ १३१ ॥
निवृत्तोपद्रवस्यास्य पूर्वैः कामलिको विधिः ।

आपिचरागाच्छत इति यावत् कोष्ठमार्गस्यो मलो न रञ्जते
तावत् पित्तवर्धनम् । पूर्व इति पूर्वोक्तः । कामलिको विधिरिति

कोष्ठश्रयिकामलाचिकित्सितं कर्तव्यमित्यर्थः ॥१३०॥१३१॥—
यदा तु पाण्डोर्वर्णः स्याद्भरितश्चावपीतकः ॥१३२॥

यलोत्साहक्षयस्तन्द्रा मन्दाश्रित्यं मृदुज्वरः ।
स्त्रीष्वहर्षोऽङ्गमर्दश्च श्वासस्तृष्णाऽकचिर्भ्रमः १३३

हलीमकं तदा तस्य विद्यादनिलपित्ततः ।
यदेत्यादिना हलीमकमाह । अथमेव तन्त्रान्तरे लपवसंशया

अलससंशया पोच्यते । उक्तं हि श्रुते—“ज्वराङ्गमर्दप्रमदाह-
तन्त्राशयान्वितो लपवकोऽलसश्च । तं वातपित्ताद्भरिपीतनीलं

हलीमकं केचिद्वादरन्ति” (सु. उ. अ. ४४) इति ।
यथापि तत्र भिन्नवर्त्तत्वं सा चापि कामलावस्थैव न पृथ-

प्रोगः । उक्तं हि तन्त्रान्तरे—“संतापो भिन्नवर्त्तत्वं नदिरन्ते
च पीनता । पाण्डता नेत्ररागद्य(था) पानकीलक्षणं मतम्”
॥ १३२ ॥ १३३ ॥—

गुडचीखरसक्षीरसाधितं माहिपं घृतम् ॥ १३४ ॥
स पित्रेऽत्रिबुतां ज्विग्धो रसेनामलकस्य तु ।

विरिक्तो मधुरप्रायं भजेत् पित्तानिलापहम् ॥१३५॥
द्राक्षालेहं च पूर्वोक्तं सर्पोपि मधुराणि च ।

यापनान् क्षीरवर्त्तींश्च शीलयेत्सानुवासान् १३६
मार्द्धीकारिष्टयोगांश्च पिबेद्युक्त्याऽन्निवृद्धये ।

कासिकं चाभयालेहं पिप्लुर्लीं मधुर्कं वलाम् ॥१३७॥
पयसा च प्रयुज्जीत यथादोषं यथावलम् ।

गुडचौलादिना हलीमकचिकित्साग्रामाह । द्राक्षालेहं च पूर्वो-
क्तमिति ‘द्विपलंशो तुपाक्षीरो’ इत्यादिग्रन्थोक्तमिदं । यापना

यत्नयः सिद्धिस्थाने प्रोक्ताः । कासिकं चाभयालेहमित्यल-
त्सहरीतक्रीम् ॥ १३४-१३७ ॥—

तत्र श्लोकौ ।

पाण्डोः पञ्चविधस्योक्तं हेतुलक्षणमेपजम् ॥ १३८ ॥
कामला द्विविधा तेषां साभ्यासाभ्यत्वमेव च ।

तेषां विकल्पो यश्चान्यो महाव्याधिर्हलीमकः ।
तस्य चोक्तं समासेन व्यञ्जनं सचिकित्सितम् १३९

दस्यशिवेशरुते तत्रे चरकमतिसंस्कृते हृदयल-
संपूरिते चिकित्सास्थाने पाण्डुरोगचिकि-
त्सितं नाम योदशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

पाण्डोः पचयिषसेत्यादिना समग्रमाह । च च व्यक्त एव ॥
॥ १२८ ॥ १३९ ॥

इति श्रीचक्रपादिदत्तविरचितानां चरकतात्पर्यटीकायामुर्वेद-
रीपिकायां चिकित्सास्थाने पाण्डुरोगचिकित्सितं
नाम योदशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

सप्तदशोऽध्यायः ।

अथातो हिक्राश्वसचिकित्सित व्याख्यास्यामः १
इति ह स्माह भगवानात्रेय ॥ २ ॥

पाण्डुरोगकारणत्वादिक्राश्वसयो पाण्डुरोगानन्तरमभिषा
नम् । वक्ष्यति हि—'पाण्डुरोगाद्विषाचैव प्रवर्तते नदाविमौ'
इति । हिक्राश्वसो च समानकारणचिकित्सितत्वादेकान्याये
एवोक्तौ ॥ १ ॥ २ ॥

वेदलोकार्थतत्त्वज्ञमात्रेयमृपिमुत्तमम् ।
अपृच्छत्सशय धीमानश्विवेश कृताञ्जलि ॥ ३ ॥
य इमे द्विविधा प्रोक्तास्त्रिदोषास्त्रिकोपणा ।
रोगा नानात्मकास्तेषा कस्को भवति दुर्जय ॥ ४ ॥
अश्विवेशस्य तद्वाक्य श्रुत्वा मतिभ्रता चरः ।
उवाच परमप्रीत परमार्धविनिश्चयम् ॥ ५ ॥
काम प्राणहरा रोगा बहवो न तु ते तथा ।
यथा श्वासश्च हिक्रा च प्राणानानु निरुन्तत ॥ ६ ॥
अन्येषुपुपुषुष्टस्य रोगैर्जन्तोः पृथग्भिधै ।
अन्ते सजायते हिक्रा श्वासो चा तीव्रवेदनः ॥ ७ ॥

वैदिक लौकिक च अर्थतरव ज्ञानातीति वेदलोकार्थतत्त्वज्ञ ।
द्विविधा इति सामान्यासामान्यभेदेन, किंवा मृदुदाहणभेदेन,
निजानिर्भेदेन च । त्रिदोषा इति वातादिभिः पृथक्स्थितैर्वा ।
त्रिकोपणा इति अघात्मेन्द्रियार्थसंयोगपरिणामप्रकाराद्य-
कारणका । काममित्यनुपगतौ । बहव इति ज्वरशङ्करोद्विष्या
दय । यथा खाद्यश्च हिक्रा चेत्यनेन शीघ्र प्राणहारित्वे हिक्रा
श्वसयोर्दशयति । अन्त इति मरणसमये । सजायत इति
अवश्य हिक्राश्वसयोरन्यतरौ जायते ॥ ३-७ ॥

कफघातात्मकावैतौ पित्तस्थानसमुद्भवौ ।
हृदयस्य रसादीना धातूना चोपशोषणौ ॥ ८ ॥
तस्मात्साधारणवैतौ मतौ परमदुर्जयौ ।
मिथ्योपचरितौ क्रुद्धौ हत आशीविपाविध ॥ ९ ॥

पित्तस्थानसमुद्भवमित्यनेन पित्तसोच्चस्थानसंबन्ध एव,
ननु वातकफवदारम्भकं वमिति दर्शयति । पित्तस्थानसन्दे
नामाशयोऽभिप्रेत । साधारणविति प्रायस्तु—'वचिकित्सत्वात् ।
आशीविपाविन दाहति श्वासविपघर्षाविध । मिथ्योपचरितोऽ-
न्योऽपि रोगो इति तद्विहायीविपर्यन्तेन मिथ्योपचारे सति
शीघ्रहृतत्वात् ॥ ८ ॥ ९ ॥

पृथक् पञ्चविधावैतौ निर्दिष्टौ रोगसप्रहे ।
तयो शृणु समुत्थान लिङ्ग च समिपजितम् ॥ १० ॥
रजसा धूमवाताभ्या शीतस्थानान्बुलेचनात् ।
ध्यायामाह्रात्मधर्मांश्च कृशाद्यविपमाशानात् ॥ ११ ॥

आमप्रदोपादानाहाद्रोक्ष्यादत्यतर्पणात् ।
नैर्वच्यन्मर्मणो घाताङ्गन्दाच्छुध्यतियोगत ॥ १२ ॥
अतीसारवृत्तच्छदिप्रतिश्चायक्षतक्षयात् ।
रक्तपित्तादुदाचर्ताद्विसुच्यतस्तकादपि ॥ १३ ॥
पाण्डुरोगाद्विषाचैव प्रवर्तते गदाविमौ ।

पृथगिति प्रलेक पश्यिषी । रोगसप्रहे इति अश्वेदरीये ।
अन च रववेद्यादिना प्रायो वातप्रकोपकण्यो विच्छिद्योक्त
प्रवर्तते नदाविमाविलम्बेन ॥ १०-१३ ॥—

निष्पाद्यमापिपण्याकतिलतैलनिषेवणात् ॥ १४ ॥
पिष्टशालूकविष्टम्भिषिदाहिगुग्गुभोजनात् ।
जलजानूपपिशितदध्यामक्षीरसेवनात् ॥ १५ ॥
अभिष्यन्तुपचाराश्च श्लेष्मलाना च सेवनात् ।
कण्ठोरस प्रतीघाताद्विष्वन्धेश्च पृथग्विधै ॥ १६ ॥

निष्पाद्येत्यादिना कफहरणतया हिक्राश्वसयोः कफप्रकोपक
हेतुगणोऽभिहित । तदनेन वातजनककफजनकहेतुवर्गद्वय
विच्छेदपाठेन वातकफयोरत्र स्वहेतुमुपितत्वेन स्वातक्य दर्श
यति नानुबन्धरूपसम् ॥ १४-१६ ॥

मासत प्राणवाहीनि स्रोतास्याविश्य कुप्यति ।
उरस्य कफमुद्भूय हिक्राश्वसात्करोति स ॥ १७ ॥
योरान् प्राणोपरोधाय प्राणिना पञ्च पञ्च च ।

मासत प्राणवाहीनीत्यादिना सप्राप्तिमाह । इय हिक्राश्व
सयो साधारणी सप्राप्ति, वैदिकी चाम्रे वक्ष्यति । प्राणो-
परोधावेति प्रायः प्राणहरणवैलथः । पञ्च पञ्च चेति हिक्का
पञ्च श्वासा पञ्च, इत्यर्थः ॥ १७ ॥—

उभयो पूर्वरूपाणि शृणु वक्ष्याम्यत परम् ॥ १८ ॥
कण्ठोरसोर्गुह्यत च पदनस्य कपायता ।
हिक्राना पूर्वरूपाणि कुक्षेराटोप एव च ॥ १९ ॥
आनाह पार्श्वशूल च पीडन हृदयस्य च ।
प्राणस्य च विलोमत्व श्वासाना पूर्वेऽक्षणम् ॥ २० ॥

अक्षणप्रद्वणश्रुत पूर्वरूप हिक्राना कण्ठोरसोरित्यादिना,
श्वसानामानाह इत्यादिनाऽऽह । विलोमत्वमिति पर्योक्तत्वात्
॥ १८-२० ॥

प्राणोदकाप्रवाहीनि स्रोतासि सकफोऽनिल ।
हिक्रा करोति संरुध्य तासा लिङ्ग पृथक् गृणु २१
क्षीणमासबलप्राणवैजस्य सकफोऽनिल ।
गृहीत्या सहसा कण्ठमुच्चैर्घोषवर्ता शृणुम् ॥ २२ ॥
करोति सतत हिक्रामेकद्वित्रिगुणा तथा ।
प्राण स्रोतासि मर्माणि सरुच्योष्माणमेव च ॥ २३ ॥
सद्य मुष्णाति गात्राणा स्तम्भ सजनयत्यपि ।
मार्गं चैवात्रपानाना रणञ्चुपहतस्मृते ॥ २४ ॥

साधुविपुतनेत्रस्य स्तब्धशङ्खच्युतघुवः ।
सकजल्पप्रलापस्य निर्वृतिं नाधिगच्छतः ॥ २५ ॥
महामूला महावेगा महाशब्दा महाबला ।
महाहिकेति सा नृणां सद्यः प्राणहरा मता ॥ २६ ॥
इति महाहिका ।

प्राणोदकेत्यादिना विशिष्टहिकाप्रमाप्तिमाह । क्षीणमासकप्राणवेजस इति अत्र प्राणो वायु उत्साहो वा, तेजोऽग्नि । उच्चैर्गुह्येवा घोषवतीमिति योग्यम् । द्विसतता त्रिसततामनेकगुणां वा करोति; तत्र द्विसतता एकोपक्रमे बारद्वयं भवति । सवधोष्माणमिति देहोष्माणम् । सतकवचनतया प्रलापो यस्य स सकजल्प^(१)प्रलापः । महामूलेति गम्भीराश्रयोपमूला । महाशब्दत्व च उच्चैर्घोषवतीमित्यनेनैवोक्तमपि महाहिकाप्ररोपादानार्थमिह पुनरेक, तेन महाहिकेति यज्ञा ॥ २१-२६ ॥

हिकते यः प्रवृद्धस्तु कृशो दीनमना नरः ।
जर्जरिणोरसा कृच्छ्रं गम्भीरमनुनादयन् ॥ २७ ॥
संजुग्मन् संक्षिपंश्चैव तथाऽङ्गानि प्रसारयन् ।
पार्श्वे चोभे समायम्य कूजन्ताम्भरुगार्दितः ॥ २८ ॥
नाभेः पक्षाशयाद्वाऽपि हिका चास्योपजायते ।
क्षोभयन्ती भृशं देहं नामयन्तीव ताम्यतः ॥ २९ ॥
रुणञ्चुच्छ्वासमार्गं तु प्रनष्टयलचेतसः ।
गम्भीरा नाम सा तस्य हिका प्राणान्तिफी मता ३०
इति गम्भीरा हिका ।

तत्र हिमिति कायति शब्दं करोतीति हिका । गम्भीरमनुनादयति हिकाया अत्र गम्भीर शब्द कुर्वन् । सक्षिपद्गङ्गानीति योग्यम् । गम्भीरदेशमन्वत्वात् गम्भीरेति यज्ञा ॥ २७-३० ॥

व्यपेता जायते हिका याऽत्रपाने चतुर्विधे ।
आहारपरिणामान्ते भूयश्च लभते यलम् ॥ ३१ ॥
प्रलापवन्मतीसारतृणार्तस्य विचेतसः ।
जुम्भिणो विदुताक्षस्य शुष्कास्यस्य चिनामिनः ३२
पर्याप्मातस्य हिका या जनुमूलादसन्तता ।
सा व्यपेतेति विद्वेया हिका प्राणोपरोपिनी ॥ ३३ ॥
इति व्यपेता हिका ।

व्यपेता परिभेत्सर्प । आहारपरिणामान्ते इति आहारपरिणामे वृत्ते, एतेनाहारेऽपि उत्पद्यते, अन्ते यद्यती भवति, ता 'व्यपेता' इति सज्ञया दर्शयति । चिनामिन इति शरीरपिनामकस्य । अक्षतवेति अनतिरीर्षा ॥ ३१-३३ ॥

१ 'अभ्युत्पन्नस्य अन्वत्तानपेकप्रलापस्य' इति जहदरत्नती गङ्गाधर ।

धुद्रवातो यदा कोष्ठान्नायामपरिघट्टितः ।
कण्ठे प्रपद्यते हिकां तदा धुद्रां करोति सः ॥ ३४ ॥
अतिदुःखा न सा चोरःशिरोमर्मप्रवाधिनी ।
न चोच्छ्वासान्नपानानां मार्गमावृत्त्य तिष्ठति ॥ ३५ ॥
सृद्धिमायस्यतो याति भुक्तमात्रे च मार्दवम् ।
यतः प्रवर्तते पूर्वं तत एव निवर्तते ॥ ३६ ॥
हृदयं क्लोम कण्ठं च तालुकं च समाश्रिता ।
सृद्धी सा धुद्रहिकेति नृणां साध्या प्रकीर्तिता ॥ ३७ ॥
इति धुद्रहिका ।

धुद्रेत्यादिना धुद्रहिकामाह । धुद्रवातोऽल्पवात, केचित् धुद्रवातमुदानमाह । आयस्यत इति आयास कुर्वन् मार्दवं यातीति सवन्ध । यतः प्रवर्तते पूर्वं तत एव निवर्तते इति लक्ष्यमानैव निवर्तमानरोगा भवति, महाहिकादिवदनुवाद न भवति, उत्पादकहेतोर्व्यायामादेरेव निवर्तते, व्यायामादिना हिकाजनकवातस्य धुद्रस्य विद्वेषात् उप्राप्तिभङ्गेनेति भावः । धुद्रवातननितत्वात् धुद्रा हिका ॥ ३४-३७ ॥

सहसाऽत्यभ्यघट्टतेः पानाद्यैः पीडितोऽनिलः ।
ऊर्ध्वं प्रपद्यते कोष्ठान्मद्यैर्घाऽतिमदप्रदैः ॥ ३८ ॥
तथाऽतिरोपभाष्याध्वदास्यभारातिवर्तनेः ।
वायुः कोष्ठगतो धायन् पानभोज्यप्रपीडितः ॥ ३९ ॥
उरःश्रोतः समाविश्य कुर्याद्विकां ततोऽन्नजाम् ।
तथा शनैरसंयन्धं भुवंश्चापि स हिकते ॥ ४० ॥
न र्मयाधाजननी नेन्द्रियाणां प्रवाधिनी ।
हिका पीते तथा भुक्ते शम याति च साऽन्नजा ४१
इत्यन्नजा हिका ।

सहसेत्यादिनाऽन्ननामाह । इव च यद्यपि अन्नजा उष्णतयाऽपि दोषादिवनितैव, पानभोज्यप्रपीडित इत्यनेनाश्रय कारणत्वेनोक्तत्वादियमन्नजेति सज्ञा ॥ ३८-४१ ॥

अतिसंचितदोषस्य भक्कण्डेदकृशस्य च ।
व्याधिभिः क्षीणदेहस्य धुद्रस्यातिव्यवायिनः ॥ ४२ ॥
आसां या सा समुत्पन्ना हिका हन्त्याशु जीवितम् ।
यमिका च प्रलापार्तिवृष्णामोहसमन्विता ॥ ४३ ॥
अक्षीणश्चाप्यदीनश्च शिरघातिवन्द्रियश्च यः ।
तस्य साधयितुं शक्या यमिका हन्त्यतोऽन्यथा ४४

अतीत्यादिना चाभ्यासाप्यभिभागमाह । अतिशयेन सन्धिता दोषा यस्य स तथा । भक्कण्डेदकृशस्येति भोजनदुर्बलस्य । आसां पचाना या हिका अतीत्यादिना श्लेष्मणस्य पुष्टयस्य भवति सा जीवित इति । यमिका चेत्यनेन धुद्रा अन्नजा च वा व्यापत्वेनोच्य सा यमलक्षणेन जायमाना यमिका

क्षेयाः पूर्वोक्तानुगेन वा ज्ञायमाना सा महाह्रिया, सा खरु-
पेणैवासाध्या, तस्या अतीत्यादियोगेनासाध्यताविधानमन-
कम् । तथा महाह्रिदिक्कानां तिसृणामसंपूर्णलक्षणानां साध्यत्वं,
धृताघजयोस्तु संपूर्णलक्षणयोरपि साध्यत्वं, महाह्रिकादिभ्य-
निवर्गत् एवावाच्यम् । अन्ये तु भुवते—महाह्रिकादयोऽपि
कदापि च साध्या भवन्त्येव, तत्र प्राणान्तिकेति वचनं प्रायः
प्राणहर इत्यभिप्रायेणोक्तम् । तथाहि जतुकणं—“आधा
दुःसाध्या, यमिका तुष्यामोहवतां सद्यःप्राणहृत्, गम्भीरा व्यपेदे
च” इत्युक्तम् । अधीण इति अधीणमांसः ॥ ४२-४४ ॥

यदा श्रोतांसि संरुध्य मारुतः कफपूर्वकः ।
विष्वग्मजति संरुद्धस्तथा श्वासान्करोति सः ॥ ४५ ॥

यदेत्यादिना श्वाससंप्रतिमाह । श्रोतांकीति प्रकृतत्वात्
प्राणोदकधाहीनि श्रोतांसि । कफपूर्वक इति कफप्रधानः । विष्व-
ग्मजति सर्वतो गच्छति ॥ ४५ ॥

उद्धयमानघातो यः शब्दवद्भुःखितो नरः ।
उच्चैः श्वसिति संरुद्धो मत्तर्षभ इयानिशम् ॥ ४६ ॥
प्रनष्टानविज्ञानस्तथा विभ्रान्तलोचनः ।
विकृताक्ष्याननो यद्भ्रुवचर्चा विशीर्णवाक् ॥ ४७ ॥
दीनः प्रश्वसितं चास्य दूरद्विहायते भृशम् ।
महाश्वासोपसृष्टः स क्षिप्रमेव विपद्यते ॥ ४८ ॥
इति महाश्वासः ।

उद्धयमानेत्यादिना महाश्वासलक्षणमाह । उद्धयमान इति
ऊर्ध्वं ध्रुवमानघातः । उच्चैरिति शीर्षम् । मत्तर्षभो मत्तबली-
वर्धः । दीन इति दीनवत् । “दीनं प्रश्वसितं” इति वा पाठः,
तथाहि प्रश्वसितस्य दीनत्वे “दूरद्विहायते” इति गदक्षयति तद-
नुपपन्नं स्यात् ॥ ४६-४८ ॥

दीर्घं श्वसिति यस्तूर्ध्वं न च प्रत्याहरत्यधः ।
श्लेष्मावृत्तमुखकोतः क्रुद्धगन्धवद्दार्दितः ॥ ४९ ॥
ऊर्ध्वदृष्टिर्विपश्यंश्च विभ्रान्ताक्ष इतस्ततः ।
प्रमुखान्वेदनातैश्च शुष्कास्योऽरतिपीडितः ॥ ५० ॥
ऊर्ध्वं श्वासे प्रकुपिते ह्यधःश्वासो निरुध्यते ।
मुह्यतस्तान्यतश्चोर्ध्वं श्वासस्तस्यैव हन्त्यसून् ॥ ५१ ॥
इत्यूर्ध्वं श्वासः ।

दीर्घमित्यादिनोर्ध्वं श्वासमाह । दीर्घं श्वसिति श्वासस्य वहि-
र्निर्गमनं दीर्घकालं करोति । न च प्रत्याहरत्यध इति श्वासमधो
न नयति । क्रुद्धगन्धवद्दी दुष्टवायुः । श्वासस्य दीर्घकालमुद्धयने
अधोऽनयने चोक्तं हेतुमाह—ऊर्ध्वं श्वासे इत्यादिना ॥ ४९-५१ ॥

यस्तु श्वसिति विच्छिद्यं सर्वप्राणेन पीडितः ।
न वा श्वसिति दुःस्वातो मर्मच्छेदरुग्दर्दितः ॥ ५२ ॥

आनाह्रस्वेदमूर्च्छातो दह्यमानेन यस्तिना ।

विमुक्ताक्षः परिक्षीणः श्वसन् रक्तकलोचनः ॥ ५३ ॥

विचेताः परिशुष्कास्यो विवर्णः प्रलपन् नरः ।

छिन्नश्वासेन विच्छिन्नः स शीघ्रं प्रजहात्यसून् ५४
इति छिन्नश्वासः ।

गस्तिनत्यादिना छिन्नश्वासेलक्षणमाह । हृत्सिति विच्छिन्नमिति
जिःधस्य पुनः क्षणान्तेन हृत्सिति । न वा हृत्सिति न श्वासं
कमते । मर्मच्छेदरूपा रक्त् । कस्तिनिरोधो मूत्रनिरोध इत्यर्थः ।
रक्तकलोचनसहितं प्याधिप्रमाथात् । विच्छिन्नः विमुक्तसधि-
वन्वः । एते त्रयः श्वासा निसर्गतोऽसाध्याः ॥ ५२-५४ ॥

प्रतिलोमं यदा वायुः श्रोतांसि प्रतिपद्यते ।
श्रीर्षां शिरश्च संगृह्य श्लेष्माणं समुदीर्य च ॥ ५५ ॥
करोति पीनसं तेन रुद्धो घुर्धुरकं तथा ।
अतीव तीव्रयेगं च श्वासं प्राणप्रपीडकम् ॥ ५६ ॥
प्रताम्यत्यतिवेगाच्च कासंते सन्निरुध्यते ।
प्रमोहं कासमानश्च स गच्छति मुहुर्मुहुः ॥ ५७ ॥
श्लेष्मण्यमुच्यमाने तु भृशं भवति दुःखितः ।
तस्यैव च विमोक्षान्ते मुहुर्ते लभते सुखम् ॥ ५८ ॥
अथास्योङ्गसते कण्ठः कुच्छ्राच्छक्रेति भापितुम् ।
न चापि निद्रां लभते शयानः श्वास्पीडितः ॥ ५९ ॥
पाश्वं तस्यावष्टृणाति शयानस्य समीरणः ।
आसीनो लभते सौख्यमुष्णं चैवाग्निनन्वति ॥ ६० ॥
उच्छ्रिताक्षो ललाटेन स्विद्यता भृशमर्तिमान् ।
विशुष्कास्यो मुहुः श्वासो मुहुश्चैवावधम्यते ॥ ६१ ॥
मेघान्मुदीतप्राम्भातैः श्लेष्मलेश्वाभिवर्धते ।
स याप्यस्तमकश्वासः साभ्यो वा स्यान्नचोत्थितः ६२
इति तमकश्वासः ।

प्रतिलोममित्यादिना तमकश्वासमाह । श्लेष्माणं समुदीर्य
चैवनेन सामान्यसंप्राप्त्युक्तस्यापि श्लेष्मणः पुनरभिधानादिह
विशेषेण कारणत्वं दर्शयति । घुर्धुरकमिति कण्ठे घुर्धुरकवा-
ब्दम् । सनिहस्यते इति निशेष्टो भवति । तस्यैव चेति “श्लेष्मणः”
इति शेषः । आसीन उपविष्टः उच्छ्रिताक्ष इति उच्छ्रिताक्षः ।
मुहुश्चैवावधम्यते इति क्षणं क्षणं श्वसनेन वायुनाऽवधम्यते
॥ ५५-६३ ॥

ज्वरमूर्च्छांपरीतस्य विद्यात् प्रतमकं तु तत् ।
उदावर्तैरजोऽजीर्णैश्छिन्नकायनिरोधतः ॥ ६३ ॥
तमसा चर्षतेऽत्यर्थं शीतैश्चाशु प्रशाम्यति ।
मज्जतस्तमसीवाऽस्य विचारत्संतमकं तु तत् ॥ ६४ ॥
इति प्रतमकसंतमकश्वासौ ।

१ ‘मुहुश्चावधम्यते गनारुद्ध इव जरीत्पावकवान् भवति’ इति
गहाभरत् ।

पित्तघबन्धाज्जरादियोगेन तमकसैव प्रतमकसंज्ञा दशा-
महाह—ज्वरेत्यादि । रदान्तैत्यादिना प्रतमकहेतुकथने प्राह ।
प्रतमक एव संतमकः । रजो धूलिः, कायनिरोधो वेगानां
निरोधः; किंवा क्लिन्नकायो वृद्धः, निरोधो वेगनिरोधः । तम-
सेल्यनकारेण, किंवा तमसा तमोगुणेन । यद्यपि तमकस्य
जीवेन वृद्धिरुच्यते, तथाऽपि प्रतमकस्य पित्तसंबन्धत्वात् 'शीतै-
त्याद्यु प्रशाम्यति' इति बहुकं तदुपपन्नं भवति; किंवा यथा
मयोःश्विकारस्य गन्धं प्रशमनं भवति, तथा शीतसमुत्पत्त्यापि
तदात्मनात्रै शीतैः प्रशमनं ज्ञेयम् । प्रतमकस्त्वनकमेद एवैति
कृत्वा श्वासानां पञ्चसंख्याविद्धिः ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

रूक्षायामसोद्भवः कोष्ठे धृष्टो वात उदीरयन् ।
क्षुद्रश्वासा न सोऽत्यर्थं दुःखेनाङ्गप्रधाधकः ॥ ६५ ॥
हिनस्ति न स गात्राणि न च दुःखो यथेतरे ।
न च भोजनपानानां निरुणञ्च्यन्तितां गतिम् ॥ ६६ ॥
नेन्द्रियाणां व्यथां नापि काञ्चिदापाद्वेद्वृजम् ।
स साध्य उक्तो बलिनः सर्वे चाप्यकलक्षणाः ६७
इति श्वासाः समुद्दिष्टा हिक्वाश्चैव खलक्षणाः ।

रूक्षेत्यादिना क्षुद्रश्वामहाह । रूक्षाराधपाच उद्भवो यस्य
ष रूक्षायामसोद्भवः । क्षुद्रवात इति खल्पवातः । न सोऽत्यर्थ-
मिति नात्यर्थं दुःखकरः । न दुःख इति न दुःखसाध्यः । सर्वे
वायुपानक्षणा इत्यनेन साध्यत्वेनोक्तानां महाधावापीनां न्यक्त-
सर्वैरुक्तगताम्यतिरिक्तयाभेवावस्थायां आप्यतां प्रतिपादयति
॥ ६५-६७ ॥—

एषां प्राणहरा वर्ज्या घोरास्ते श्वाशुकारिणः ॥ ६८ ॥
मेपजैः साध्ययाम्पांस्तु क्षिपं भिपगुपाचरेत् ।
उपेक्षिता वहेयुर्हि शुष्कं कक्षमिचानलः ॥ ६९ ॥

प्राणहरा महाश्वामादयः सपूर्णलक्षणा वर्ज्याः । साध्ययाम्पा-
निति बहुवचनं साध्ययाम्भेदबहुत्वाज्ज्ञेयम् ॥ ६८ ॥ ६९ ॥

कारणस्थानमूलैक्यादेकमेव चिकित्सितम् ।
द्वयोरपि यथादृष्टमृपिमिस्तान्निधोघत ॥ ७० ॥
हिक्वाश्वासाद्विदं क्षिप्येरादौ खेदेष्वाचरेत् ।
आकं लघणतेलेन नाडीप्रस्तरसंकरैः ॥ ७१ ॥
तैरस्य प्रथितः श्लेष्मा स्रोतःस्वमिविलीयते ।
सानि मार्दवमायान्ति ततो वाताजुलोमता ॥ ७२ ॥
यथाऽद्रिःकुशेष्यकांशुतत्वं विप्यन्दते हिमम् ।
श्लेष्मा ततः स्थिरो वेदे खेदेर्विप्यन्दते तथा ॥ ७३ ॥
क्षिप्यं श्वासा ततस्तूर्णं भोजयेत् क्षिग्धमोदनम् ।
मत्स्यानां शूकपाणां वा रसेर्विप्युत्तरेण वा ॥ ७४ ॥
ततः श्लेष्मणि संवृद्धे वमनं पाययेत्तु तम् ।
पिप्पलीसैन्धवशौट्रियुक्तं वातायितोषि यत् ॥ ७५ ॥

निर्हते सुखमाप्नोति स कफे दुष्टविग्रहे ।
स्रोतःसु च विशुद्धेषु चरस्यविहतोऽनिलः ॥ ७६ ॥

संप्रति श्लेष्मणोरपि हिक्वाश्वासयोर्वेधा समानं चिकित्सितं
भवति तथा दर्शयन्स्वनां चिकित्सितमाह—कारणेत्यादि ।
कारणं वायुकारणं, स्थानं नाभ्यादि, मूलं दोषः । क्षिप्येति
खेदैरिलस्य निरोधणम्; अन्ये तु क्षिग्धमिति पठन्ति । लघ-
णवसैकं लघणतेकम् । कुशेष्यित्ति विदेषेपु । मत्स्यादीनामित्यादौ
मत्स्यादीनामपि रसः खरसः कल्केन कर्तव्यः । दध्युत्तरं दधि-
सरः । इदं च भोजनं वमनाजुगुणकफदृश्यम् । उक्तं हि,—
'श्लेष्मोत्तरद्वयंयति छादु-सम्' (सि. अ. १) इति । वातादि-
रोधीस्वनेन अक्षं रूक्षं तीक्ष्णं च वमनं निषेधयति । दुष्टः विग्रहो
यस्य स दुष्टविग्रहः ॥ ७०-७६ ॥

लीनश्चेदोपशेषः स्याद्भूमैस्तं निर्हरेद्दुधः ।
हरिद्रां पञ्चमेरुण्डमूलं लाक्षां मनःशिलाम् ॥ ७७ ॥
सवेवदार्यैलं मांसीं पिङ्गा वर्ति प्रकल्पयेत् ।
तां घृताकां पिबेद्भूमं यवैर्वा घृतसंयुतैः ॥ ७८ ॥
मधूच्छिष्टं सज्जरसं घृतं मङ्गकसंपुटे ।
कृत्वा धूमं पिबेच्छुद्धं वालं वा कायु वा गवाम् ॥
स्योनाकवर्धमानानां नाडीं शुष्कां कुशस्य वा ।
पन्नकं गुग्गुलं लोहं शङ्खीं वा घृताजुतम् ॥ ८० ॥

वमनशेषदोषहरणार्थं धूममाह—लीन इत्यादिना । पूर्वेन
धूमो वमनं विनाऽपि स्वल्पदोषे कर्तव्य एव, तथापि धूमविषय-
दोषस्य निषेधानत्वात् । अलं हरितालम् । धूमयतिस्तु तस्याधी-
तीशेक्षधूमवर्तिविधानेन कर्तव्या । अत्र च धूमपाननक्षिका-
मानं नक्षयमाणकाशहरधूमनक्षिकामानसमानमिच्छन्ति, हिक्वा-
श्वासयोरपि कायसमानत्वात् । मधूच्छिष्टं सिक्वयकम् । मङ्गक-
पुटे नानाजुसमपि पातव्यधूमनिर्गमार्थमर्थं चिद्धं कर्तव्यम् ।
पदकादिविषमि मङ्गकेलापुत्रवर्ते । वर्धमान एरण्डः । लोहोऽ-
गुरुः । शङ्खी स्वनामक्याता ॥ ७७-८० ॥

खरक्षीणातिसारासुपिपत्तदाहानुयन्यजान् ।
मधुरक्षिग्धशोताथैर्हिक्वाश्वासानुपाचरेत् ॥ ८१ ॥

शीताथैरित्यादिशब्देन पित्तहरपिच्छलादिमहणम् ॥ ८१ ॥
न खेद्याः पित्तदाहार्ता रक्तस्येदातिवर्तिनः ।
क्षीणघातुपला रूक्षा गर्भिण्यश्चापि पिच्छलाः ॥ ८२ ॥
कोष्णैः काममुरःकण्ठं खेदसैकैः सशकैरैः ।
उत्कारिकोपनाहैश्च खेदयेन्मृगुमिः क्षणम् ॥ ८३ ॥
तिलोमामासगोधूमचूर्णयौतहरैः सह ।
खेदोत्कारिका र्साभलैः सक्षीरैर्वा कृता दिता ८४

१ 'संक्रान्तादिमिच्छादिषु मध्ययुषे पूर्वतादेः स्थानमेद'
इति उभयस्योपसर्गात् ।

नवज्वरामदोषेषु रुक्षस्वेदं विलङ्घनम् ।
समीक्ष्योल्लेखनं वाऽपि कारयेद्यवणाम्बुना ॥ ८५ ॥
अतियोगोद्धतं वातं दृष्ट्वा वातहरैर्भिषक् ।
रसाद्यैर्नातिशीतोष्णैरभ्यङ्गैश्च शमं नयेत् ॥ ८६ ॥
उदायते तथाऽऽभ्याने भातुलङ्गाम्लवेतसैः ।
हिङ्गुपीलुविडैश्चान्नं युक्तं स्यादनुलोमनम् ॥ ८७ ॥

पित्तदाहार्ता इति पित्तार्ता दाहार्ताथ । रफं खेदधातिव-
र्तमानो येषां ते रफखेदातिवर्तितः । पित्तलाः पित्तप्रकृतयः ।
कोणेरिल्यादिना खेदानां स्थानविशिष्टं खेदमाह । काम-
मिति इच्छायां वलाम्, उत्कारिकोपनाहैः खेदवेत् । उल्लेखनं
वमनम् । अतियोगोद्धतमिति वमनाद्यतियोगवृद्धे, क्रिया अति-
योगेन अतिमात्रोद्धतम् ॥ ८२-८७ ॥

द्विकाम्बासामयी ह्येको बलवान् दुर्बलोऽपरः ।
कफाधिकस्तथैवैको रुक्षो यद्वनिलोऽपरः ॥ ८८ ॥
कफाधिके बलस्य च वमनं सविरेचनम् ।
कुप्यात् पथ्याशिने धूमलेहादिशमनं ततः ॥ ८९ ॥
वातिकान्दुर्बलान् बालान् वृद्धान्धानिलस्त्वनैः ।
तर्पयेदेव शमनैः क्रोद्यूपरसादिभिः ॥ ९० ॥

चिकित्साविधायं द्विकाम्बामिनोऽत्राभ्येदमाह—द्विकेत्यादि ।
एताथतस्रोऽवस्थाः साक्षादुक्ताः—बलवान्, दुर्बलः, वाताधिकः,
कफाधिकश्चेति । रुक्षबलविलविशेषणेनापि रुक्षश्लिषावस्था-
द्वयम् । तत्र बहुकफे बलरूपसुचितेऽवस्थाद्वये किर्या मृते—
कफाधिके इत्यादि । तत इति वमनविरेचनावन्तरम् । तथा
चापरे अयस्याद्वये समानचिकित्सितमाह—वातिकानिल्यादि ।
बालवृद्धयोधानापर्यपूर्णशोणपात्रुत्वेन दुर्बलसोर्दुर्बलोदाहरणार्थ-
नेवोपाधानम् । एतच्च संक्षेपेण चिकित्सासूत्रमुक्तम् । तेन
बलवान् वाताधिक इत्याववस्थायां मिथितात्पामुक्तचिकित्साया
अपि मिश्रणं कल्पनीयं; यथा प्रत्येकदोषोक्तचिकित्सा दोषसंसर्गे
विकल्प्यते ॥ ८८-९० ॥

अनुत्किष्टकफास्त्रिदुर्बलानां विशोधनात् ।
घायुल्लेम्भास्पर्दो मर्मं संशोष्यान्नु हरेदस्त्र ॥ ९१ ॥
दृढान् बहुकफास्तस्माद्दक्षैरानूपचारिजैः ।
तप्तान्विशोधयेत्स्विन्नान्मृदयेदितरान् भिषक् ९२
वर्द्धित्तिरिदृक्षाश्च जाङ्गलाश्च मृगद्विजाः ।
दशमूलीरसे सिद्धाः कौलत्वे चा रसे हिताः ॥ ९३ ॥

अविषयप्रविशोषने दोषमाह—अनुत्किष्टेत्यादिना । मर्मं
इति हृदयादीनि । दृढानिति बलवतः । रसेरानूपचारिजैस्तुता-
निलत्वेन कफोत्प्रेषकरणे तृप्तिं दर्शयति । स्विन्नानिति खेदि-
तान् । इतरानिति दुर्बलान् बहुवाताथ । कफाधिकामाववस्थायां
तर्पणरूपविपरीतक्रियारणेऽनुकल्पे कफरज्या दोषोत्प्रेष एव
च. सं. ९८

हेयः । इह दशमूलरसादीं वर्द्धित्तिरारोपीनां विधिः रस-
विधानेनैव हेया ॥ ९१-९३ ॥

निदिग्धिकां बिल्वमध्यं कर्कटाख्यां दुरालभाम् ।
त्रिकण्टकं गुडुर्चीं च कुलत्प्यांश्च सचिप्रकान् ॥ ९४ ॥
जले पक्त्वा रसः पूनः पिप्पलीपृतभर्जितः ।
सनागरः सलवणः स्याद्यूपो भोजने हितः ॥ ९५ ॥
रान्नां यलां पञ्चमूलं ह्रस्वं मुद्गान् सचित्रकान् ।
पक्त्वाऽम्भसि रसे तस्मिन्पूपः साध्यश्च पूर्ववत् ९६
पल्वान्मातुलुङ्गस्य निम्बस्य कुलकस्य च ।
पक्त्वा मुद्गाश्च सव्योपान्धारयूपं विपाचयेत् ॥ ९७ ॥
दत्त्वा सलवणं क्षारं शिशुणि मरिचानि च ।
युक्तया संसाधितो यूषो द्विकाम्बासविकारस्तु ९८
कासमर्दकपत्राणां यूषः शोभाञ्जनस्य च ।
शुष्कमूलकयूपश्च द्विकाम्बासनिवारणः ॥ ९९ ॥
सद्विध्योपसर्पिष्को यूषो घातार्कजो हितः ।
शालिपथ्रिकगोधूमपवाघ्नान्पनवानि च ॥ १०० ॥
हिङ्गुसौचर्बलाजातीविडपौष्करचिन्कैः ।
सिद्धा कर्कटशृङ्गा च यवाग्नः श्वासाद्विकिनाम् १०१
दशमूलीशरीरास्त्रापिप्पलीमूलपौष्कैः ।
शृङ्गीतामलकीभार्गांगुडुर्चीनागराम्बुभिः ॥ १०२ ॥
यवाग्नं विधिना सिद्धं कषायं वा पिबेन्नरः ।
कासद्वद्गृहपार्श्वान्तिद्विकाम्बासप्रशान्तये ॥ १०३ ॥
पुष्कराद्दशदीव्योपमातुलुङ्गाम्लवेतसैः ।
योजयेद्व्रणपानानि ससर्पिर्विडहिङ्गुभिः ॥ १०४ ॥

निदिग्धकामिल्यादि । यूपविधानसामान्यपठितस्यापि कुल-
त्पस्य यूपप्रकृतित्वाद्युपसाधनोपपत्तिकं मानं गृह्यते; सोपद्वयं तु
यूपसाधनमानेन गृह्यते । पिप्पलीसाधिते पृष्ठे पिप्पलीयुक्तं पृष्ठे
वा भर्जित इति पिप्पलीपृतभर्जितः । एवं यक्षामिल्यादी रसस्य
प्राधान्यम् । पूर्ववदिल्लेनेन पिप्पलीपृतभर्जितादिकमतिदिशति ।
क्षारेण युक्तो यूपः क्षारयूपः; क्षारोऽयामार्गादिः । कासमर्दादीनां
यथानुभवता प्रक्षेपः । जलमानादिना संस्कार उपेयः ।
दशमूलीत्यादी कषायशमनः पानीयस्थानविहितत्वादर्थगृहे जले
एव वर्तते ॥ ९४-१०४ ॥

दशमूलस्य वा काथमथवा देवदाहणः ।
दृष्टितो मदिरां वाऽपि द्विकाम्बासो पिबेन्नरः ॥ १०५ ॥
पाठां मधुरतां रान्नां सरलं देवदाह च ।
प्रक्षाल्य जर्जरीकृत्य सुरामण्डे निघापयेत् ॥ १०६ ॥
तं मन्दलघणं कृत्वा भिषक्प्रच्युतसंमितम् ।
पाययेत्ततो द्विकाम्बासस्यैवोपशाम्यति ॥ १०७ ॥
हिङ्गुसौचर्बलं कौलं समन्नां पिप्पलीं यलाम् ।
मातुलुङ्गरसे पिष्टमात्नानेन वा पिबेत् ॥ १०८ ॥

सौवर्चलं नागरं च भार्गो द्विशर्करायुतम् ।
 उष्णाम्बुना पिबेदेतद्विकाश्यासविकारस्तु ॥१०९॥
 भार्गोनागरयोः कल्कं मरिचक्षारयोस्तथा ।
 पीतद्रुचित्रिकास्तोतामूर्ध्नां चाम्बुना पिबेत् ॥११०॥
 मधूलिका तुगाक्षीरी नागरं पिप्पली तथा ।
 उत्कारिका घृते सिद्धा श्वासे पित्तानुबन्धजे ॥१११॥
 श्वाविधं शशमांसं च शल्लकस्य च शोणितम् ।
 पिप्पलीघृतसिद्धानि श्वासे वातानुबन्धजे ॥११२॥
 सुवर्चलारसो दुग्धं घृतं त्रिकटुकान्वितम् ।
 शास्वोदनस्यानुपानं वातपित्तानुगे हितम् ॥११३॥
 शिरीषपुष्परसः सतपर्णस्य वा पुनः ।
 पिप्पलीमधुसंयुक्तः कफपित्तानुगे मतः ॥ ११४ ॥
 मधुकं पिप्पलीमूलं गुडो गोश्वशालद्रसः ।
 घृतं क्षौद्रं कासश्वासहिक्कान्निष्यन्दिनां शुभम् ॥
 खराश्वोष्ट्रवराहाणां मेपस्य च गजस्य च ।
 शालद्रसं यद्गुडकफे चैकैकं मधुना पिबेत् ॥ ११६ ॥
 क्षारं चाप्यश्वगन्धाया लिह्यान्ना क्षौद्रसर्पिणा ।
 मयूरपादनालं वा शकलं शल्लकस्य वा ॥ ११७ ॥
 श्वाविजाण्डकचापाणां रोमाणि कुरुरस्य वा ।
 शृङ्गेकद्विशफानां वा बर्माश्वोनि खुरांस्तथा ॥११८॥
 सर्वाण्येकैकशो वाऽपि दग्ध्वा क्षौद्रघृतान्वितम् ।
 चूर्णं लीढ्वा जयेत्कासं हिक्कां श्वासे च दाहणम् ॥
 एते हि कफसंस्फुटगतिप्राणप्रकोपजाः ।
 तस्मात्तन्मार्गशुद्ध्यर्थं देया लेह्या न निष्कफे ॥१२०॥

आस्फोता अपरमङ्गिकेति ढ्याता । मधूलिका अल्पगोधूमाः ।
 श्वाविधमिति शल्लकस्य मांसम् । मयूरपादनालमिति नालं
 मयूरसिच्छसैव नालम् । घृतमत्र प्रथमतः । शकलमिति
 नास्यशकलाकारम् । जाण्डको महदेश्वोद्भवः प्राणी दृष्टमात्रे
 संश्लेषमुपयति । एकोऽद्विविधाभिः शको येषां ते
 एकश्चाकं अथादयः, द्विश्चाकं हरिणादयः । तन्मार्गशुद्ध्यर्थमिति
 प्राणमार्गशुद्ध्यर्थम् ॥ १०५-१२० ॥

कासिने च्छूर्दनं दद्यात् स्वरभङ्गे च बुद्धिमान् ।
 घातश्लेष्माहरैर्युक्तं तमके तु विरेचनम् ॥ १२१ ॥
 उदीर्यते भ्रूशतरं मार्गरोधाद्दहजलम् ।

यथा तथाऽनिलस्तस्य मार्गं नित्यं विशोधयेत् ॥२२२॥

कासिन इति हिक्काधास्युक्त एव कासी । उदीर्यते इत्यादौ
 अनिलः कफमार्गनिरोधादुदीर्यते इति दर्शयति ॥१२१॥१२२॥

शदीचोरकजीयन्तीत्यश्वस्तं पुष्कराह्वयम् ।

सुरसं तामलक्येला पिप्पल्यशुक्र नागरम् ॥ १२३ ॥

वालकं च समं चूर्णं कृत्वाऽष्टगुणशर्कराम् ।
 सर्वथा तमके श्वासे हिक्कायां च प्रयोजयेत् ॥२४॥

शदीत्यादिके समं चूर्णमिति बालकृतं द्रव्यं समम् । अष्टगु-
 णशर्करमिति एकभागपेक्षयाऽष्टगुणशर्करम् । सर्वेपि पान-
 भोजनलेह्यदिपु ॥ १२३ ॥ १२४ ॥

मुकाप्रवालवैदूर्यशङ्खस्फटिकमञ्जनम् ।

ससारगन्धकाचार्कसुक्ष्मैलालवणद्वयम् ॥ १२५ ॥

ताम्रायोरजसी रूप्यं सलौगन्धिकसीसकम् ।

जातीफलं शणाद्रीजमपामांगस्य तण्डुलाः ॥ १२६ ॥

एषां पाणितलं चूर्णं तुल्यानां क्षौद्रसर्पिणा ।

हिक्कां श्वासे च कासं च लीढ्वाशु नियच्छति ॥२७॥

अधुनात्तिमिरं काचं नीलिकां पुष्पकं तमः ।

मैत्र्यं कण्डूमभिष्यन्दमर्मैश्च प्रणाशयेत् ॥ १२८ ॥

इति मुकाचं चूर्णम् ।

मुकेत्यादौ ससारः स्फटिक एव । लवणद्वयं सौवर्चलं वैश्वर्ध्वं
 च । सौगन्ध्यं माणिक्यभेदः । सीसकं सौवीरघ्नं, केचित्
 कसेरुकमिषधीलपीतमणिमाहुः । पाणितलं कर्पः । मत्स्यमिति
 मलदिग्धाक्षिताम् ॥ १२५-१२८ ॥

शदीपुष्करमूलानां चूर्णमामलकस्य च ।

मधुना संयुतं लेह्यं चूर्णं वा काललोहजम् ॥२२९॥

सशर्करां तामलकीं प्राक्षां गोश्वशकृद्रसम् ।

तुल्यं गुडं नागरं च माशयेन्नापयेत्तथा ॥ १३० ॥

लशुनस्य पलाण्डोर्वा मूलं गृञ्जनकस्य वा ।

नावयेच्चन्दनं वाऽपि नारीक्षीरेण संयुतम् ॥१३१॥

सुखोष्णं घृतमण्डं वा सैन्धवेनावचूर्णितम् ।

नावयेन्माक्षिकीं विष्टामलककरसेन वा ॥ १३२ ॥

नारीक्षीरेण सिद्धं वा सर्पिमधुरकैरपि ।

पीतं नस्तो निषिक्तं वा सद्यो हिक्कां नियच्छति ॥१३३॥

सकृदुष्णं सकृच्छीतं व्यत्यासाद्विक्रिनां पयः ।

पाने नस्तःक्रियायां वा शर्करामधुसंयुतम् ॥१३४॥

काललोहो लोह एव, केचित्तीक्ष्णं लोहं वर्णयन्ति । गृञ्जनकं
 रोहितपलाण्डुः । माक्षिकीमिति मक्षिकाभयाम् । मधुरकैरिति
 जीवनीयैः । सकृदिति कदाचित् । व्यत्यासादिति विषर्षाद्याः
 तप्यं पयः कृत्वा शीतं कर्तव्यम् । मधुसंयोगश्चात्र विरहत्या-
 दुष्णे न कर्तव्यः ॥ १२९-१३४ ॥

अधोभागघृतं सिद्धं सद्यो हिक्कां नियच्छति ।

पिप्पलीमधुयुक्तौ वा रसो धात्रीकपित्थयोः ॥१३५॥

लाजालाक्षामधुद्राक्षापिप्पल्यश्वशकृद्रसान् ।

लिह्यात् कोलमधुद्राक्षापिप्पलीनागराणि वा ॥१३६॥

शीताम्बुसेकः सहसा त्रासो विस्वापनं भयम् ।
 क्रोधहर्षप्रियोद्वेगा द्विक्राभ्रान्याघना मताः ॥ १३७ ॥
 द्विक्राभ्रासधिकाराणां निदानं यत् प्रकीर्तितम् ।
 चर्म्यमारोग्यकामैस्तद्विक्राभ्रासत्रिकारिभिः १३८
 द्विक्राभ्रासानुबन्धा ये शुष्कोरः कण्ठतालुकाः ।
 मूत्रत्या रूक्षदेहाश्च सर्पिर्मैस्तानुपाचरेत् ॥ १३९ ॥
 दशमूलरस्ते सर्पिर्वृधिमण्डे च साधयेत् ।
 कृष्णासौवर्चलक्षारवयः स्याद्विष्णुचोरकैः ॥ १४० ॥
 कायस्थया च तत्पानाद्विक्राभ्रासौ प्रणाशयेत् ।

इति दशमूलाद्यं घृतम् ।

अभोगैरिति विरेचनद्रव्यैः । दशमूलीत्याद्यो दधिमण्डो
 मद्युः । दशमूलकापद्विमण्डाया च मिलित्वा चातुर्गुणम् ।
 पयसा प्रासी । कायस्था मुरधा ॥ १३५-१४० ॥

तेजोवस्यभया कुष्ठं पिप्पली कटुरोहिणी ॥ १४१ ॥
 भृतीकं पौष्करं मूलं पलाशश्चित्रकः शरी ।
 सौचचलं तामलकी सैन्धवं चिह्वपेशिका ॥ १४२ ॥
 तालीसपत्रं जीयन्ती चचा तैरक्षसंमितैः ।
 द्विकृपावैर्धृतमस्रं पचेत्तोये वन्युण्णे ॥ १४३ ॥
 यतघयावलं धीत्वा द्विक्राभ्रासौ जयेत्तरः ।
 शोधयानिलाद्योम्रहणीहृत्पार्श्वद्वज एव च ॥ १४४ ॥

इति तेजोवस्यादिघृतम् ।

मनःशिलासर्जरसलाक्षारजनपत्रकैः ।
 मञ्जिष्टैश्च कपाशैः प्रस्यः सिद्धो घृताजितः १४५
 जीवनीयोपसिद्धं वा सद्योर्द्धं लेहयेद्भृतम् ।
 द्यूपणं वाधिकं वाऽपि पिबेद्वासाघृतं तथा ॥ १४६ ॥
 इति मनःशिलादिघृतम् ।

तेजोवस्यारी तेजोवती चविद्या । द्विहृपाद्वैरिस्र द्विहृपाद-
 शब्देन द्विहृ एककरीषेश्वा घातमानं द्रव्यं । तथाहि भयमेव
 प्रयोगो हापीयेन "तेजोवतीत्यादिना"पठित्वा उक्त "कृत्कै-
 स्तैरसंमितैः । द्विहृपाणेन संयुक्तैर्धृतमस्रं विपाचयेत्" इत्यादि ।
 वासाघृतमिति गुल्मोक्तम् । द्यूपणमिति 'द्यूपणं प्रिकला'
 (चि. अ. १८) इत्यादिना द्यूपणसंज्ञकं काष्ठचिकित्थितं
 वक्ष्यमाणम् ॥ १४१-१४६ ॥

यत्किञ्चित् कफघातप्रमुष्णं वातानुलोमनम् ।
 मेपजं पानमत्रं वा तज्जितं भ्रासद्विक्रिने ॥ १४७ ॥
 वातकृद्वा कफहर्तं कफकृद्वाऽनिलापहम् ।
 कार्यं नैकान्तिकं ताभ्यां प्रायः धयोऽनिलापहम् ॥
 सर्वेषां वृद्धेण ह्यस्यः शफ्यद्यः प्रायसो भवेत् ।
 नैत्ययं शमनेऽपायो भृशोऽशक्यश्च कर्तने ॥ १४९ ॥

तस्माच्छुद्धानुद्वांश्च शमनैर्वृद्धणैरपि ।

द्विक्राभ्रासादिताञ्जन्तून् प्रायशः समुपाचरेत् ? ५०

अनुक्तचिकित्सापथप्रदण्डार्थमाह—यत्किञ्चिदित्यादि । अनै-
 कान्तिकं वर्तन्व्यविधिमाह—वातकृदित्यादि । अत्र द्विक्राभ्रास-
 योधिक्रियते विधिप्रयत्नं तत्र तावत् कफघातहर्तं प्रमानमेवोक्तं,
 यत् अवशिष्टं तत्र दोषस्य विद्यमानतया अनेकान्तेन कर्णं
 हेयम्, एवमुक्तंऽपि अनेकान्तेन चिकित्साद्वयकरणे वातहर-
 स्तैव प्राधान्यं हेयम् । ताभ्यामित्यादि । अनिलापहं च वृद्धं
 समानं भवति । तत्रोपपत्तिमाह—सर्वेषामित्यादिना । मदा-
 न्तरानपि ज्वराधीनं द्विक्राभ्रासवृद्धणाहानाह—वृद्धेण क्रिय-
 माने ह्यलोऽपायो भवति, शक्यः प्रतीकारो भवति, वृद्धज-
 नितवलांनां सुराजयव्यापत्तिकृत्वादिभिः भावः । शमने तु नास्त्व-
 र्धनपायो भवति । कर्तने तु क्रियमानेऽशक्योऽपायो भवति
 मृदाश्च भवति । अशक्य इति अत्राशयः । एतदपि कर्तनेन
 अल्पकले पुरुषे मेपजादिना रोगजस्य तु दाक्त्वारिति ज्ञेयम् ।
 अत एव शमनेवृद्धणैरिति उपसंहारं कर्तव्यमिति । किंवा वृद्धण-
 स्तु शमने क्रियमाने नान्यस्यमपायो भवति, भयप्रति अल्पः
 शक्यश्च भवति, कर्तने तु क्रियमाने अत्रायो भवतीति
 योज्यम् । न्यायोवपादितं वृद्धणशमनं वृद्धं वा प्रायः कर्तव्य-
 तयोपसंहारमाह—तस्मादित्यादि । अत्र शमनमनुक्तविषयं,
 वृद्धं च द्रव्यविषयं केचिदाहुः ; शमनस्यैव तु वृद्धणस्यं केचि-
 दुपाहन्ति ॥ १४७-१५० ॥

तत्र श्लोकः ।

वृजयत्येव समुत्पत्तीं क्रियेकत्ये च फारणम् ।
 लिङ्गं पथ्यं च द्विक्रानां भ्रासानां चेद् दर्शितम् ॥
 इत्यग्निवेशशुते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते उदयलसंपू-
 रिते चिकित्सास्थाने द्विक्राभ्रासचिकित्सितं
 नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

वृजय इत्यादिद्वौऽभ्यांकार्यसमरौ व्यक्तौ ॥ १५१ ॥

इति धीचक्रपादिदत्तविरचितायो चरकतापस्यदीक्षामायु-
 वेंदरीयिकायां चिकित्सास्थाने द्विक्राभ्रासचिकित्सितं
 नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

अष्टादशोऽध्यायः ।

अघातः कासचिकित्सितं श्याक्यास्यामः ॥ १ ॥

इति द्विस्ताद भगयानाश्रेयः ॥ २ ॥

द्विक्राभ्राघानन्तरे समनचिकित्सितवत्तात् तथा द्विक्राभ्रा-
 काष्ठानां परसत्पुत्रविधायाश्च काष्ठचिकित्सा व्रतमुच्यते ॥ ११ ॥ तथा
 तपसा यज्ञसा धृत्या धिया च परयाऽन्यतः ।
 आश्रेयः कासघानान्त्ययं माह तित्तं चिकित्सितम् ३

वातादिजारयो ये च क्षतजः क्षयजस्तथा ।
पञ्चैते स्युर्नृणां कासा वर्धमानाः क्षयप्रदाः ॥ ४ ॥

अत्र चात्रेयसामिधानादेव सिष्यप्रश्नोऽनुनीयेत्, नाष्टश
गुरोर्बदन्तीति न्यायात् । क्षयज इति क्षयो धातुधम्य ;
तेन रानयश्मसन्वधानां क्षीणधातुपुद्गलवर्धनां तथा जरा-
कासस्य च धातुक्षयजस्य क्षयजशब्देन प्रहृण भवति ।
क्षतजेन उरक्षतपूर्वकयश्मभवस्य तथा क्षतक्षीणस्य च
कासस्य प्रहृण भवति । पथेति सफ्यया सकलकासाव-
रोधमत्रैव यथोक्तव्याख्यानैः दर्शयति । क्षयप्रदा इति देहक्ष-
यप्रदा, मारुत इति वायव्य, किंवा धातुक्षयप्रदा, क्षयजोऽपि
प्रायः पुनर्विच्छिद्यक्षयप्रदो भवति, यथा चरकोपध रक्त्विस्र
गुनज्वरकरं भवति, उक्तं हि—“ज्वरसतापाद्रकगुर्वीर्यते ।
रक्त्विस्राज्वरः” (नि. अ. ८) इति ॥ ३ ॥ ४ ॥

पूर्वरूपं भवेत्तेषां शूकपूर्णगलास्यता ।
कण्ठे कण्डूश्च भोज्यानामपरोधश्च जायते ॥ ५ ॥

पूर्वरूपमाह—पूतत्वादि । शूकैरिव पूर्णं शूकपूर्णं गल
आस्य च यस्य तस्य भावः शूकपूर्णगलास्यता । भोज्यानामपरो-
धोऽऽपि अवाकिसोऽम्बवहरणे ॥ ५ ॥

अधःप्रतिहतो चायुरुर्ध्वस्त्रोत्समाश्रितः ।
उदानभावमापन्नः कण्ठे सकस्तथोरसि ॥ ६ ॥
आनिद्रय क्षिरसः पानि सर्वाणि प्रतिपूरयन् ।
आमज्जलाक्षिपन् देहं हनुमन्थे तथाऽक्षिणी ॥ ७ ॥
नेत्रे वृष्टमुरःपार्श्वे निर्भुज्य स्तम्भयंस्ततः ।
शुष्को वा सकफो वाऽपि कसनात्कास उच्यते ॥ ८ ॥

उदानभावमाह—अन इत्यादि । उदानभावमापन्न इति ऊर्ध्वं
गतिस्त्रिभावापन्न । खानीति स्रोतासि । निर्भुज्येत्याक्षिप्य ।
स्तम्भयन् नेत्रादीन्धैव । कसनादिति वि योकोकगतिमत्त्वात् तथा
चर प्रवृत्तिशतनाथ कास इत्यन्वयं वृत्तयोच्यते । कस गति-
वातनयोर्लिलस धातोरप्य प्रयोगः ॥ ६-८ ॥

प्रतिघातविशेषेण तस्य धातोः सरहस्यः ।
वेदेनाशाब्दवैशिष्ट्यं कासानामुपजायते ॥ ९ ॥

एव सामान्योक्तस्य कासस्य भेदहेतुमाह—प्रतीघातेत्यादि ।
प्रतीघात इत्यवतरणं, स च कफादि । उरहं स वेगस्य । वेदेना
पीडा, शब्द कासशब्द, घडा वा, तयोर्वैशिष्ट्य विभिन्नत्व
भिन्नत्वमिति यावत् ॥ ९ ॥

रुस्तदीतकपायात्पप्रमितानशानं क्षियः ।
वेगधारणमाधातो वातकासप्रथतका ॥ १० ॥
हृत्पाश्वोरःक्षिरःशूलक्षरभेदकरो भृशाम् ।
शुष्कोरःकण्ठवक्रस्य हृष्टलोमः प्रताम्यतः ॥ ११ ॥

निर्घोपदेन्यस्तननद्वैर्व्यक्षोभमोहकृत् ।
शुष्ककासः कफं शुष्कं कृच्छ्रान्मुक्याऽऽरूपतां व्रजेत्
क्षिग्धान्दलवणोष्णोश्च भुक्त्पतिः प्रशान्यति ।
ऊर्ध्वचातस्य जीर्णोऽन्ने वेगयान्मारुतो भवेत् ॥ १३ ॥

स्नेहादिना वातजस्य हेतुलक्षणे भावः । प्रताम्यत इति
तमशीन प्रविधत । ऊर्ध्वचातसेति ऊर्ध्वततया प्रवृत्तित-
वात्स्य ॥ १०-१३ ॥

कटुकोष्णत्रिदाहश्मलक्षाराणामित्सेवनम् ।
पित्तकासरर श्लोघः संतापश्चादित्यस्यजः ॥ १४ ॥
पीतनिष्टीचनाक्षित्वं तिक्तास्यचं सरामयः ।
उरोधूमायनं हृत्पादाहो मोहोऽरुचिर्भ्रमः ॥ १५ ॥
प्रतप्तं कासमानश्च ज्योर्तोपीय च पश्यति ।
श्लेष्माणं पित्तसंसृष्टं निष्टीयति च पेतिके ॥ १६ ॥

कटुकत्वादिना पित्तकासहेतुलक्षणे प्राह । अत्रित्यस्य इति
धर्मिस्येव संताप इत्यर्थः । उरोधूमायनमिति उरसो धूमोद्-
मनसिच । पित्तजेऽप्यस्मिन् श्लेष्मनिष्टीवन स्यापिहर प्रवृत्तिक्र-
स्थानभूतत्वेन श्लेष्मपित्तसघर्षजत्वेति हेतुम् ॥ १४-१६ ॥

गुर्वसिष्यन्दिमधुरक्षिग्धस्यप्राविचेधने ।
वृद्धः श्लेष्माणानिलं वृद्धा कफकासं करोति हि ॥ १७ ॥
मन्दाश्रित्वावच्छिद्यं विपीनसोत्केशगौरवैः ।
लोमहर्षास्यमाधुर्वेदसंसदनेर्युतम् ॥ १८ ॥
बहुलं मधुर क्षिग्धं निष्टीयति घनं कफम् ।
कासमानो ह्यरुवक्षः संपूर्णसिच मन्यते ॥ १९ ॥

गुर्विशादिना श्लेष्मजमाह ॥ १७-१९ ॥

अतिव्यवायभारात्पवृत्ताभ्यगजविप्रहैः ।
रुक्षस्योरः क्षतं चायुर्गृहीत्वा कासमाचवेह ॥ २० ॥
स पूर्वं कासते शुष्कं ततः प्रीयेत् सशोषितम् ।
कण्ठेन व्रजताऽऽस्यर्थं विदग्धोनेव चोरसा ॥ २१ ॥

सूचीभिरिव तीक्ष्णाभिस्तुयमानेन शूलिना ।
दुःखस्पर्शेन शूलेन भेदपीडाभितापिना ॥ २२ ॥
पथेभेदज्वरश्चासत्तृष्णावेस्वर्यपीडितः ।
पारायत इवाकृजन्कासवेगात्क्षतोद्गधात् ॥ २३ ॥

अतिव्यवायवेलादिना क्षतजमाह । उरःक्षत शूलित्वेति
क्षतमुत् प्रायेत्यर्थः । व्यय च कासः साहसजयश्मरूपेऽयुक्तो
हेतु ॥ २०-२३ ॥

विपमासात्तस्यभोज्यातिव्यवायाद्रेगनिग्रहात् ।
घृणिना शोचतां नृणां व्यापचेऽन्नो नयो मलाः २४
कुपिताः क्षयजं कासं कुर्युर्दहक्षयप्रदम् ।
दुर्गन्ध हरितं रक्त प्रीयेत् पूयोपमं कफम् ॥ २५ ॥

स्थानादुत्कासमानश्च हृदयं मन्थते च्युतम् ।
अकस्मादुष्णशीतार्तां वहाशी दुर्बलः कृशः ॥ २६ ॥
क्षिन्धाच्छुखवर्णत्वक् श्रीमद्दन्तलोचनैः ।
पाणिपादतलैः श्लक्ष्णैः सततास्यको घृणी ॥ २७ ॥
ज्वरो मिश्राकृतिस्तस्य पार्श्वरक्त पीनसोऽरुचिः ।
मिश्रसंहतवर्चस्त्वं स्वरभेदोऽनिमित्ततः ॥ २८ ॥
इत्येष क्षयजः कासः क्षीणानां देहनाशनः ।
साध्वो पलपतां वा स्याच्चाप्यस्त्वेषं क्षतोत्थितः ॥
नवौ कदाचित् सिध्यतामेतौ पादगुणान्वितौ ।
स्वविराणां जराकासः सर्वो याप्यः प्रकीर्तितः ३०

विष्वेद्यादिना क्षयजमाह । अत्र च विषमासात्स्वभोज्येन तथा व्यवयेन तथा वेगनिग्रहेण विषमाशनजघातुक्षयजवेग-सभारणजाना यश्मणा लक्षणभूतैकासहेतुत्रयं प्रयुक्तं भवति । अत्र प्रसन्नदृष्टिवादि व्याधिप्रभावाद्भवति । मिश्राकृतिरिति मिश्रदोषलिङ्गो ज्वरो भवति । मिश्रैलादि मिश्रवर्चस्त्वमनिमित्ततो भवति तथा स्वरभेदोऽप्यनिमित्तो भवति । देहनाशन इत्यस्य इत्यर्थः । पादगुणान्वितामिति वैषादिपादचतुष्टय-गुणवन्तौ । नचत्र कदाचित्सिध्यतामित्यभिधानेन याप्यत्वसाध्यत्वानामेकविषयत्वं, यतो नवयोरेव चतुष्पादसप्तत्या साध्यत्व-मुक्तम्, अतोऽप्यथा क्षतजो याप्य उक्त इति भिन्नविषयता । क्षयजकासभेदं याप्यतया दर्शयन्नाह—स्वविराणामित्यादि । स्वविराणामित्युक्तवाऽपि जराकास इति वचनेन स्वविराणां यो जराया देहक्षयकारिकया कृतः च साप्यः, यस्तु दोषकृतः स साध्य एव भवतीति दर्शयति । अन्ये तु जराकासं दोषकृते-र्वेवान्तर्भावयन्ति ॥ २४-३० ॥

घ्रीन्साध्यान्साधयेत्पूर्वान्पथ्यैर्याप्यांश्च यापयेत् ।
चिकित्सामत ऊर्ध्वं तु शूण कासनियार्हणीम् ३१

घ्रीन् पूर्वाणिति दोषजात् । साध्याणिति साध्यत्वेनीकान् । याप्याणिति बहुवचनं व्यक्तयपेक्षया, किंवा क्षयजक्षतजका-सामिप्रयेण ज्ञेयम् ॥ ३१ ॥

रुक्षस्थानिलजं कासमादौ भेदेषुपाचरेत् ।
सर्पिर्भिवंस्तिमिः पेयायूपक्षीरत्सादिभिः ॥ ३२ ॥
घातप्रतिद्वैः स्नेहाद्यैर्धूमैलेहैश्च युक्तितः ।
अभ्यङ्गैः परिपेकेश्च जिग्धैः स्वेदैश्च युद्धिमान् ॥ ३३ ॥
यस्तिमिर्बद्धविद्धतं शुष्कोर्ध्वं चोर्ध्वभक्तिकैः ।
घृतैः सपित्तं सकफं जयेत्स्नेहविरचनैः ॥ ३४ ॥

रुक्षस्थेलादिना चिकित्सामाह । शुष्क उर्ध्वः देहो यस्य स

शुष्कोर्ध्वसं, शुष्ककासगृहीतं वा; सपित्तमूर्ध्वभक्तिकैर्द्वैत-
येत्, शुष्कोर्ध्वमेव सकफं स्नेहविरचनं जयेत् ॥ ३२-३४ ॥

कण्टकारीगुडूचीभ्यां पृथक् विंशत्यपलाद्रसैः ।
प्रस्यः सिक्तो घृताद्घातकासगुद्धद्विदीपनः ॥ ३५ ॥
इति कण्टकारीघृतम्
कण्टकारीत्यादौ रसे इति काये ॥ ३५ ॥

पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरेः ।
धान्यापाडावचारास्त्रायष्टाहृशरहिङ्गुमिः ॥ ३६ ॥
कोलमात्रे घृतप्रस्थाद्दशमूलीरसाढके ।
सिद्धाद्यतुर्थिकां पीत्या पेयामण्डं पिबेदनु ॥ ३७ ॥
तच्छ्लासकासहृत्पार्श्वग्रहणीदोषगुणमनुत् ।
पिप्पल्यायं घृतं चैतदात्रेयेण प्रकीर्तितम् ॥ ३८ ॥
इति पिप्पल्यादिघृतम् ।
चतुर्थिकामिति पलम् ॥ ३६-३८ ॥

ज्यूपणं त्रिफलां द्राक्षां काशमर्षाणि परूपकम् ।
द्वे पाठे देवदारुंश्चि स्वगुतां चित्रकं शदीम् ॥ ३९ ॥
द्राक्षीं तामलकीं मेवां काकनासां शतापरिम् ।
त्रिकण्टकं विदारिं च पिपूरा कर्पसमं घृतात् ॥ ४० ॥
प्रस्यं चतुर्गुणे क्षीरे सिद्धं कासहरं पिबेत् ।
ज्वरगुल्मादग्निहीनशिरोहृत्पार्श्वशूलनुत् ॥ ४१ ॥
कामलाशोऽनिलाग्रीलाक्षतशोपक्षयापहम् ।
ज्यूपणं नाम विख्यातमेतद्वृत्तमनुत्तमम् ॥ ४२ ॥
इति ज्यूपणाद्यं घृतम् ।

ज्यूपणाये 'द्वे पाठे' इत्यनेन खलपत्रां द्वितीयां पाठं
प्राहवन्ति । स्वगुता शूकशिभी ॥ ३९-४२ ॥

द्रोणेऽप्यां साधयेद्राजां वशामूलीं शतापरिम् ।
पलिकां माणिकांशान्तु कुलरथान्यदरान्यवान् ४३
तुलार्थं चाजमांसस्य पादशोषेण तेन च ।
घृताढकं समशीरं जीवनीयैः पलोन्मितैः ॥ ४४ ॥
सिद्धं तद्दशभिः फल्केनैस्सपानानुवासानैः ।
समीक्ष्य घातरोगेषु यथावत्सं प्रयोजयेत् ॥ ४५ ॥
पथं कासान् शिरःकम्पं शूलं चहृणयोनिजम् ।
सर्वाङ्गैकाङ्गरोगांश्च सशोहोर्ध्वानिलाजयेत् ॥ ४६ ॥
इति राजाघृतम् ।

द्रोणैऽपामित्यादां वक्ष्यमाणानि अन्नमोक्षान्तिनां प्राग्भाति
शोषे एव साप्यानि । मामिक्य अशो पलानि । जीवनीयानौषि
जीवन्त्यादीनि दश पदविरचनरताश्रितीयोष्णि ४४-४६ ॥
विद्वङ्गं नागरं राजा पिप्पली द्विह् संघनयम् ।
मार्गीं क्षारकं तश्चूणं पिबेद्वा घृतमाश्रया ॥ ४७ ॥

१ 'नाग' इति पा० ।

१ 'दासमानवश्च हृदयं स्थानभ्रष्टं च मन्थते' इति पा० । २ 'प्रसन्न-
सिध्यवदन्तः श्रीमद्दन्तलोचनः' इति पा० । ३ 'क्षयभूतकासहे-
तुत्रय' इति पा० ।

सकफेऽनिलजे कासे श्वासहिक्राहतात्रिषु ।
द्वौ क्षारौ पञ्चकोलानि पञ्चैव लवणानि च ॥ ४८ ॥
शरीरानागरकोदीच्यकक्कं वा चखगालितम् ।
पाययेत् घृतोन्मिश्रं घातकासनिवर्हणम् ॥ ४९ ॥
दुरालभां शर्टीं द्राक्षां शृङ्गवेरं सितोपलाम् ।
लिङ्गात्कफकटशूर्णीं च कासे तैलेन घातजे ॥ ५० ॥
दुःस्पर्शां पिप्पलीं मुस्तं भार्गीं कफकटकीं शटीम् ।
पुराणगुडतैलाभ्यां चूर्णितं चाऽपि लेहयेत् ॥ ५१ ॥
विडङ्गं सैन्धवं कुष्ठं व्योषं हिङ्गु मनःशिलाम् ।
मधुसर्पिर्गुतं कासहिकाश्वासं जयेद्विद्वन् ॥ ५२ ॥

घृतमात्रयेति चूर्णालोडनौचित्यात् घृतमात्रया । चखगालि-
तमिति वप्रप्रतम् । कफकटकीमिति कफकटशर्णीम् ॥ ४७-५३ ॥

चित्रकं पिप्पलीमूलं व्योषं हिङ्गु दुरालभाम् ।
शर्टीं पुष्करमूलं च धेयसीं सुरसां वचाम् ॥ ५३ ॥
भार्गीं छिन्नकदां राक्षां शूर्णीं द्राक्षां च कार्ष्णिकान् ।
कल्कानर्धतुलाकाथे निदिग्ध्याः पलविंशतिम् ५४
दत्त्वा मत्स्यण्डिकायाश्च घृताच्च कुडवं पचेत् ।
सिद्धं शीतं पृथक् क्षौद्रपिप्पलीकुडयान्वितम् ॥ ५५ ॥
चतुष्पलं तुगाक्षीर्याञ्चूर्णितं तत्र दापयेत् ।
लेहयेत्कासाहृद्रोगश्वासगुल्मनिवारणम् ॥ ५६ ॥
इति चित्रकादिलेहः ।

चित्रकेलादौ श्रेयसीमिति हस्तिपिप्पलीम् । अर्धतुलाकाथ
इत्यत्र तुलार्धशब्दोत्प्रेषेण किममाणत्वाद् देणार्धजन्येन काथः
कर्तव्यः ॥ ५३-५६ ॥

दशमूलीं खयद्भुतां शह्वपुष्पीं शर्टीं घलाम् ।
हस्तिपिप्पल्यपामार्गपिप्पलीमूलचित्रकान् ॥ ५७ ॥
भार्गीं पुष्करमूलं च द्विपलांशं ययाढकम् ।
हरीतकीशतं चैकं जले पञ्चाढके पचेत् ॥ ५८ ॥
यथे स्त्रिभे कपायं तं पूतं तच्चामयाशतम् ।
पथेहृदतुलां दत्त्वा कुडवं च पृथग्भृतात् ॥ ५९ ॥
तैलात् सपिप्पलीचूर्णात् सिद्धशरीते च नाक्षिकात् ।
लिङ्गाद्दे चामये नित्यमतः खादैद्रसायनात् ॥ ६० ॥
तदलीपलितं हन्ति वर्णायुर्वलवर्धनम् ।
पञ्च कासान् क्षयं श्वासं हिकां च विपमज्वरम् ६१
हृन्त्यात्थाऽशौप्रहणीहृद्रोगारुचिपीनसान् ।
अगस्त्यविहितं श्रेष्ठं रसायनमिदं शुभम् ॥ ६२ ॥

इत्यगस्त्यहरीतकी ।
दशमूलीलादौ हरीतकीशतमिति हरीतकीफलशतम् । यवैः
शिवैरेषि यथा यदा लिङ्गा भवन्ति तदा तं कपायं पूतं

शरीरत्वा हरीतकीशतं च तदेव शरीरत्वा गुडतुलां च दत्त्वा पुनः
पाकः कर्तव्यः । यवानां च सिन्नता चतुर्भागावशेषेण एव
कपाये भवतीति कृत्वा चतुर्भागावशिष्टेष्वेवात्र कपायं कुर्यात् ।
घृततैलकुडवे चात्राप्यलमाने एव, कुडवेऽपि द्वैगुण्यस्त्यप्रतिपा-
दितत्वात्; तन्वान्तरे चात्रैव योगे 'मधुनथ पलाढकम्' इत्यु-
क्तम् । गुल्ममानत्वेऽपि चात्र घृतमधुनोर्द्वैगुण्यन्तरयोगस्य विष-
मानत्वाच्च विद्वद्वचम्; द्रव्यान्तरयोगे सति मधुघृतयोस्तुल्य-
मानताऽपि न विरुद्धा भवति । अत्र च हरीतकीफलं स्त्रिंशं
घृततैले प्रथमं मनागमर्जयन्ति अवश्यवदाख्यां, ततः काथादि-
प्रक्षेपः, अवतारसमये च पिप्पलीचूर्णप्रक्षेपः, शीतीभूते च मधु
देयं, इदं वृद्धवैयानां कर्माहुः । लिङ्गाविति एतं प्रकृतं लेहं
लिङ्गात् । द्वे चामये अतो रथायनात् यायेत् । नित्यं निरन्तर-
मित्यर्थः; किंवा द्वे अभये लिङ्गात् तथा द्वे चामये यायेत्,
इत्यनेन अभयाद्वयसंबन्धलेख्यमात्रं लिङ्गात् ततस्तदभयाद्वयं
यायेदित्यर्थः । अगस्त्यविहितमित्यनेनाख महाजनसंप्रदायाव-
तत्वेनासम्बिद्धतमुच्यते ॥ ५७-६२ ॥

सैन्धवं पिप्पलीं भार्गीं शृङ्गवेरं दुरालभाम् ।
दाडिमाम्स्तेन कोष्णेन भार्गीनागरमभ्युना ॥ ६३ ॥
पिबेत् खदिरसारं वा मदिराद्धिमस्तुभिः ।
अथवा पिप्पलीकक्कं घृतभृष्टं ससैन्धवम् ॥ ६४ ॥
खदिरवारमिति खदिरकाष्ठसारम् । ससैन्धवमिति सैन्ध-
वधेन, अथ्यफलवणमिति यावत् । अत्र मदिरादिभिः
'पिबेत्' इत्युच्यते ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

शिरसः पीडने स्नावे नासाया हृदि ताम्यति ।
कासप्रतिशयायवतां धूमं वैद्यः प्रयोजयेत् ॥ ६५ ॥
दशाङ्गुलोन्मितां नाडीमथवाऽष्टाङ्गुलोन्मिताम् ।
शरायसंपुटच्छिद्रे कृत्वा जिह्वां विचक्षणः ॥ ६६ ॥
वैरेचनं मुखेनैव कासवान् धूममापिबेत् ।
तमुरः केषलं प्राशं मुखेनैवोद्धमेत् पुनः ॥ ६७ ॥
स ह्यस्य तैग्ण्याद्विच्छिद्य श्लेष्मानुमुरसि स्थितम् ।
निष्कृष्य शमयेत् कासं घातश्लेष्मसमुद्भवम् ॥ ६८ ॥

शिरसि श्लादिना धूमयोगवासवोपदर्शनपूर्वकं धूममाह-
शिरसः पीडन इत्यादि । -श्लगौत्वादिना शिरसः पीडने । दशा-
ङ्गुलोन्मितामिच्छादिना सूत्रस्थानेकधूमयानविशिष्टनलिकादिवि-
धानमिदं कृते विधीयते । अयं च धूमस्तथा वमनार्थं धूम-
स्तान्तरं प्रयोगोक्तः, तथाहि पथ धूमाः ऋह्यनप्रायोगिक-
वैरेचनिका. काष्ठो धामनीयश्च सुशुभे प्रोक्तः । तथाऽपीह
काष्ठानामनीययोरेचनकारकतया विरेचनीय एवावरोधो ज्ञेयः
परंतु विरेचनीयत्वेऽपि काष्ठप्रत्ययं नलिकामानादिभेदे उक्त
इति विशेषो ज्ञेयः । छिद्रे इति उपरिनलिकामाने छिद्रे ।
जिह्वामिति वक्ष्यम् । मुखेनैवेति वचनेन प्रापुत्तानासापानं
निषेधति ॥ ६५-६८ ॥

मनःशिलालमधुकमांतीमुस्तेद्भुदैः पिबेत् ।
 धूमं तस्यानु च क्षीरं सुखोष्णं सगुडं पिबेत् ॥६९॥
 पप कासान् पृथग्दोषसन्निपातसमुद्भवान् ।
 धूमो हन्यादसंसिद्धानन्यैर्योगशतैरपि ॥ ७० ॥
 प्रपीपडरीकं मधुकं शार्ङ्गं समनःशिलाम् ।
 मरिचं पिप्पलीं द्राक्षाभेलान् सुरसमञ्जरीम् ॥ ७१ ॥
 कृत्वा चर्ति पिबेद्दमं क्षौमचेलानुवर्तिताम् ।
 घृताकामनु च क्षीरं गुडोदकमथापि वा ॥ ७२ ॥
 मनःशिलैलामरिचक्षाराजनकुटन्त्रैः ।
 वंशलेखनसेव्यालक्षौमलककरोहियैः ॥ ७३ ॥
 पूर्वकल्पेन धूमोऽयं सातुपानो विधीयते ।
 मनःशिलाले तद्वच्च पिप्पलीनागरैः सह ॥ ७४ ॥
 त्वगोद्भूरी वृहत्यां द्वे तालमूली मनःशिला ।
 कार्पासास्थ्यश्वगन्धा च धूमः कासविनाशनः ७५

मनःशिलेलादौ अर्धं हरितालम्, इद्भुदः पुनर्जीवकः । अस्य च धूमस्य पश्चात् क्षीरपानं दीक्षेनानेन धूमेन कियमाणौजःक्षयादिभयपरिहरार्थम् । सन्निपातजघ्न काषो वृषपत्रञ्च भोजनार्थाऽपि प्रकृतिप्रमत्तसिन्निपातकृतस्तु कासो भवायेवेति वचनाद्बोध्यते । किञ्च साधिपातिः क्षयजकासः । वक्ष्यते हि—“सन्निपातभयो शेष क्षयकासः सुदाहणः । सन्निपातहितं तस्मात् कार्यमत्र निपन्निवृत्तम्” इति । प्रपीपडरीकेलादौ शार्ङ्गं च गुडम् । कृत्वा वर्तिमिति मात्राशित्तीयोक्तविधानेन वर्ति कृत्वा । क्षौमस्य चेलः क्षौमचेलः । वंशलेखनं वंशनीलिका । आलं हरितालम् । सेव्यगुक्षीरम् । रोहिणं गन्धवृणम् । पूर्वकल्पेन पूर्वोक्तविधिना । नागैरिलखनैर्नैवो योगः ॥ ६९-७५ ॥

ग्राम्यानूपौद्भूकैः शालियवगोधूमपष्टिकान् ।
 रसैर्मापात्तमगुप्तानां घृपैर्वा भोजयेद्विद्वित् ॥ ७६ ॥
 यमानीपिप्पलीं विवस्वमध्यनागरचित्रकैः ।
 राक्षाजाजीपृथक्पूर्णापलाशाटिपौष्करैः ॥ ७७ ॥
 क्षिप्राम्बलघर्णां सिद्धां पेशामनिलजे पिबेत् ।
 कटीहृत्पार्श्वकोष्ठार्तिश्वासहिक्काप्रणाशिनीम् ॥ ७८ ॥
 दशमूलरसे तद्वत्पञ्चकोलगुडान्विताम् ।
 सिद्धां समतिलां दद्यात्क्षीरे चाऽपि ससैन्धवाम् ७९
 मात्स्यकौकुट्यापट्टैरान्निपैर्वा घृतान्विताम् ।
 तिद्धां ससैन्धवां पेश्यां वातकांतीं पिबेन्नरम् ॥ ८० ॥
 वास्तुको वायसीशकं मूलकं सुनिपण्णकम् ।
 सेतास्त्रैलादयो भक्ष्याः क्षीरेधुरसगौडिकाः ॥ ८१ ॥
 दूष्यारनालाम्बलकमसन्नापानमेव च ।
 शस्यते वातकासेषु स्वाद्भल्लघणानि च ॥ ८२ ॥
 इति वातकासचिकित्सा ।

आत्मगुप्तानामिति शकृत्विन्वीकम्पानाम् । पञ्चकोलगुडान्वितामिति प्रक्षिप्तपचकोलगुडाम् । समतिलामिति समतिलतण्डुलसाधिताम् । आमिषैरिति मत्स्याभामिषैः सतण्डुलैः सिद्धाम् । नागरी काकमाची ॥ ७६-८२ ॥

वैत्तिके सकफे कासे वपनं सर्पिणा दितम् ।
 तथा मदनकादमर्यमधुकफधितैर्जलैः ॥ ८३ ॥
 यथाहफलककैर्वा विदारीधुरसायुतैः ।
 हतदोषस्ततः शीतं मधुरं च क्रमं भजेत् ॥ ८४ ॥
 पित्तं तनुकफे कासे त्रिघृतां मधुरैर्युताम् ।
 दद्याद्द्वन्द्वकफे तिकैर्विरेकार्यं युतां मिपद्म ॥ ८५ ॥
 क्षिप्रशरीतस्तनुकफे रुक्षशीतः कफे घने ।
 क्रमः कार्यः परं भोज्यैः ज्रहेल्लेहैश्च शस्यते ॥ ८६ ॥
 शृङ्गाटकं पञ्चवीजं नीलीसारणि पिप्पली ।
 पिप्पलीमुस्तयथ्याहद्राक्षामूर्ध्वामहौपधम् ॥ ८७ ॥
 लाजाऽमृतफला द्राक्षा त्वक्क्षीरी पिप्पली सिता ।
 पिप्पलीपञ्चकद्राक्षा वृहत्याश्च फलाद्रसः ॥ ८८ ॥
 खजूरं पिप्पलीं यांशी श्वद्वं चेति पञ्च ते ।
 घृतक्षौद्रयुता लेहाः श्लोकार्थैः पित्तकासिनाम् ८९
 शर्कराचन्दनद्राक्षामधुधात्रीफलोत्पलैः ।
 पित्तं समुस्तमरिचः सकफे, सघृतोऽनिले ॥ ९० ॥
 मूर्द्धीकार्थशतं त्रिशलिपिप्पलीः शर्करापलम् ।
 लेहयेन्मधुना गोर्वा क्षीरपं च शकृद्रसम् ॥ ९१ ॥
 त्वगोलाग्योपमूर्द्धीकापिप्पलीमूलपौष्करैः ।
 लाजामुस्तशरीराक्षाधानीफलविभीतकैः ॥ ९२ ॥
 शर्कराक्षौद्रसर्पिर्भिल्लेहः कासविनाशनः ।
 श्वासं हिक्कां क्षयं चैव हद्रोगं च प्रणाशयेत् ॥ ९३ ॥
 पिप्पल्यामूलकं द्राक्षां लाक्षां लाजां सितोपलाम् ।
 क्षीरे पचत्वा घनं शीतं लिहात् क्षौद्राष्टभागिकम् ९४
 विदारीधुमृणालानो रसान् क्षीरं सितोपलाम् ।
 पिबेत्वा मधुसंयुक्तं पित्तकासहरं परम् ॥ ९५ ॥
 मधुरैर्जातुलरसैः दूष्यारकपचकोत्रयाः ।
 मुद्गादिघृपैः शकैश्च तिककैर्मात्रया दिवा ॥ ९६ ॥
 घनश्लेष्मणि लेहास्तु तिकका मधुसंयुताः ।
 शालयः स्युस्तनुकफे पष्टिकाश्च रसादिभिः ॥ ९७ ॥
 शर्कराम्नोऽनुपानार्थं द्राक्षेक्षूणां रसाः पयः ।
 सर्वं च मधुरं शीतमविदाहि प्रशस्यते ॥ ९८ ॥
 काकोलीवृद्धतीमदायुग्मेः सघृणनागरैः ।
 पित्तकासे रसान्क्षीरं घृणांघ्राण्युपकल्पयेत् ॥ ९९ ॥
 नारादिपञ्चमूलस्य पिप्पलीद्राक्षपोस्तया ।
 कपायेण शृतं क्षीरं पिबेत्समधुशर्कराम् ॥ १०० ॥
 स्थिरासितापृष्टिपर्णांघ्रावणीवृद्धतीयुगीः ।
 जीवकर्मकाकोलीतामलपट्टिज्जीवकैः ॥ १०१ ॥

शृतं पयः पिबेत् कासी ज्वरी दाही क्षतक्षयी ।
 तत्र वा साधयेत्सर्पिः सर्क्षीरेधुरत्नं निषक् ॥१०२॥
 जीवकाद्यैर्मधुक्केः फलेश्चाभिषुकादिभिः ।
 कल्कैस्त्रिकापिकैः सिद्धे पृतशीते प्रदापयेत् ॥१०३॥
 शर्करापिप्पलीचूर्णं त्वपक्षीयां मरिचस्य च ।
 शृङ्गाटकस्य चापाप्य शौद्रगर्भांस्फलोन्मिताम् १०४
 गुडान् गोधूमचूर्णेन कृत्वा सादेद्धिताशनः ।
 शुक्राच्छ्वोपशोषेषु कासे क्षीणक्षतेषु च ॥ १०५ ॥
 शर्करानागरोदीच्यं कण्टकारीं शर्टीं समाम् ।
 पिष्ट्वा रसं पिबेत्पृतं वस्त्रेण घृतमुच्छ्रितम् ॥ १०६ ॥
 महिष्यजाविगोक्षीरधात्रीफलरसेः समैः ।
 सर्पिः सिद्धं पिबेद्युक्त्या पित्तकासनियर्हणम् ॥१०७॥

इति पित्तकासचिकित्सा ।

वमनं सर्पिषि वमनद्रव्ययुक्तं सर्पिषा वमनं कर्तव्यम् ।
 यथाहकलकैरित्यत्र फलं मदनफलम् । पित्तघाते एव कास-
 वेगिति सर्पिमागस्य कफस्य तनुताया वनतायां च पृथक् चिकि-
 त्सासाह-पैते इत्यादि । विष्कैर्युतां त्रिष्टामिति चवन्थ । क्रम
 इति पेयादिप्रथमः । परमिति पेयादिक्रमाद्बन्धम् । शस्यत इत्यत्र
 'उपचारः' इति शेषः । नीलसारमिति नीलिनीफलधारम् ।
 भयूतफलमामलकम् । शर्करादिः केवलं केवले पैते, सवफे
 पैते समुल्लमरिचः, सघृतसु शर्करादिरनिलानुबन्धे पैते ज्ञेयं ।
 मृदीकाधैरातं त्रिंशत्पिप्पली च व्यक्तं सख्यापरिप्रहायः । गो-
 क्षीरप्रीति क्षीरमात्राशनम् । पिप्पल्यामलकमिल्लादीं पनके-
 ष्वप्रीति वनतामापन्नकफैः । काकोलीत्यादौ प्रत्येकं शुभैरिति
 उच्यन्ते । शरादिपत्रमूर्धं तुणपचमूलम् । अभिषुक्राद्य
 औत्तरापयिका वातपित्तहरा "वातामभिषुक्राक्षीरमकूलक-
 निकोक्ताः" (सू. अ. २७) इति प्रन्योकावत्वारो
 ज्ञेयाः । जीवकाद्यय जीवनीयगणोक्तः । शर्करादीनां च
 शोकोत्सर्पिर्गुणोक्तमानानुषारेण गानमत्र ज्ञेयम् । शर्करे-
 त्यादौ रसमिति कर्तव्येव रसम् ॥ ८३-१०७ ॥

वलिनं वमनैरादौ शोचितं कफकासिनम् ।
 यवान्नैः कटुकक्षोणैः कफघ्नैश्चाप्युपचरेत् ॥१०८॥
 पिप्पलीक्षारिकैर्वृषैः फौलत्तैर्मूलकस्य च ।
 लघून्पचानि भुञ्जीत रसैर्वा कटुकान्यितैः ॥१०९॥
 धान्यवैलरसैः केहेस्तिलसर्पिष्विद्वजैः ।
 मध्यम्बोष्णान्मुतकं वा मयं वा निगदं पिबेत् ११०
 पौष्करारवर्धं मूलं पटोलं तेनिशास्थितम् ।
 जलं मधुयुतं पेयं कालेष्वन्नस्य वा त्रिषु ॥ १११ ॥

वलिनमिलादिना कफघ्नसचिकित्सासाह । पिप्पलीक्षारि-
 कैरिति पिप्पलीक्षारकस्तैः । धान्यवैलरसैरिति धान्यवैल-
 रसैः ।

१. 'पैते एव अन्तिष्ठे अनुबन्धे वैयं' इति पाठः ।

शरसैः । कालेष्वन्नस्य च निषिद्धि भोजनादिमप्यावधानेषु
 ॥ १०८-१११ ॥

कटुकफलं कर्णुणं भागीं मुस्तं धान्यं वचाभये ।
 गुण्ठीं पपटुं शृङ्गीं सुराहं च शृतं जले ॥ ११२ ॥
 मधुहिङ्गयुतं पेयं कासे वातकफात्मके ।
 कण्टरोगे मुखे शूने श्यासहिकाल्वरेषु च ॥ ११३ ॥
 पाठां गुण्ठीं शर्टीं मूवां गवाक्षीं मुस्तपिप्पलीम् ।
 पिष्ट्वा घमांस्त्रुना हिङ्गसैन्धवाभ्यां युतां पिबेत् ११४
 नागरातिविषे मुस्तं शृङ्गीं कर्कटकस्य च ।
 हरीतकीं शर्टीं चैव तेनैव विधिना पिबेत् ॥ ११५ ॥
 तैलभृष्टं च पिप्पल्याः कफराक्षं ससितोपलम् ।
 पिबेद्वा श्लेष्मकासघ्नं कुलथरससंयुतम् ॥ ११६ ॥
 कासमर्दांश्वधिद्रुङ्गराजयातांक्रजो रसः ।
 सशौद्रः कफकासघ्नः सुरसस्यासितस्य च ॥११७॥
 देवदाह शटी राज्ञा कर्कटाप्यां सुरालभा ।
 पिप्पली नागरं मुस्तं पट्याधानीसितोपलाः ॥११८॥
 मधुतैलयुतावेतौ लेहो वातानुगे कफे ।
 पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रको हस्तिपिप्पली ॥११९॥
 पट्या तामलकी धात्री भद्रमुस्ता च पिप्पली ।
 देवदार्यभया मुस्तं पिप्पली विश्वसेपजम् ॥ १२० ॥
 विशाला पिप्पली मुस्तं त्रिवृता चेति लेहयेत् ।
 चतुरो मधुना लेहान् कफकासहरान् मिषक् १२१
 सोवर्चलाभयाधानीपिप्पलीक्षारनागरम् ।
 चूर्णितं सर्पिषा वातकफकासहरं पिबेत् ॥ १२२ ॥

मधुहिङ्गयुतमित्यत्र 'माक्षिकं हिङ्गसिन्धूय' इत्यादिवचनानु-
 शारेण हिङ्गमधुनी प्रक्षेप्तव्ये । तेनैव विधिनेति उष्णोदकेन हिङ्ग-
 सैन्धवोपेतं पिबेदित्यर्थः । सुरासस्यासितस्य कृष्णपर्णीशस्य । चतुरो
 मधुना लेहानित्यत्र अर्धकोकोका लेहा ज्ञेया ॥११२-१२२॥

दशमूलादके प्रसं घृतस्याक्षसमैः पचेत् ।
 पुष्कराहशटीविल्वसुरसव्योपहिङ्गभिः ॥ १२३ ॥
 पयानुपानं तत् पेयं कासे वातकफात्मके ।
 श्यासरोगेषु सर्वेषु कफवातात्मकेषु च ॥ १२४ ॥
 इति दशमूलादिघृतम् ।

दशमूलादके इति दशमूलस्य काथ्यस्याडकमानसं, तेन
 "काथं काथ्यमगो मत" इति वचनात् काथोऽप्याडकमानो
 भवति ॥ १२३ ॥ १२४ ॥

समूलफलपत्रायाः कण्टकार्यो रसादके ।
 घृतप्रसं वलाव्योपविडङ्गरादिचित्रकैः ॥ १२५ ॥
 सोवर्चलयक्षारपिप्पलीमूलपौष्करैः ।
 वृक्षीरघृहतीपट्यापवानीवाडिमर्षिभिः ॥ १२६ ॥

द्राक्षापुनर्नवाचव्यदुरालम्बान्त्वेतसैः ।
शुद्धीतामलकीमार्गीरास्त्रागोशुरकैः पचेत् ॥ १२७ ॥
कफकैस्तत् सर्वकासेषु हिक्राभ्वासेषु शस्यते ।
कण्टकारीघृतं ह्येतत्कफव्याधिनिस्सृजन्म् ॥ १२८ ॥

इति कण्टकारीघृतम् ।

कुलत्थरसयुक्तं वा पञ्चकोलशृतं घृतम् ।
पाययेत्कफजे कासे हिक्राभ्वासे च शस्यते ॥ १२९ ॥
इति कुलत्थादिघृतम् ।

कण्टकारीघृते बलादिकल्कद्रव्यस्य मिलित्वा पुडवमानत्वम्
॥ १२५-१२९ ॥

धूमंस्तानेष दद्याच्च ये प्रोक्ता वातकालिनाम् ।
कोशातकीफलान्मध्ये पिबेद्वा समनःशिलम् १३०
वीशातकी घोषकः ॥ १३० ॥

तमफः कफकासे तु स्याद्येत् पित्तानुबन्धजः ।
पित्तकासक्रियां तत्र यथावस्यं प्रयोजयेत् ॥ १३१ ॥
वाते कफानुबन्धे तु कुर्यात् कफहरं क्रियाम् ।
पित्तानुबन्धयोर्वातकफयोः पित्तनाशिनीम् ॥ १३२ ॥
आर्द्रं विरूक्षणं शुष्के स्निग्धं वातकफाम्भके ।
कासेऽभ्रपानं कफजे सपित्ते तिकसंयुतम् ॥ १३३ ॥
इति कफजकासचिकित्सा ।

तमकः कासोऽब्रवह्वः । कफोऽनुबन्धोऽस्येति कफानुबन्धः,
तस्मिन् कफानुबन्धे पवने । पित्तानुबन्धोरिलत्त्रापि वातकफ-
योऽनुबन्धत्वं, पित्तस्य तु प्राधान्यम्; अत एव पित्तनाशिनी
क्रियोक्ता तत्र । आर्द्रं इति तनुकफे ॥ १३१-१३३ ॥

कासमात्ययिकं मत्वा क्षतजं त्वरया जयेत् ।
मधुरैर्जीवनीयैश्च बलमांसविवर्धनैः ॥ १३४ ॥
पिप्पली मधुकं पिष्टं कार्षिकं ससितोपलम् ।
प्रास्थिकं गन्धमाजं च क्षीरमिधुरसस्तथा ॥ १३५ ॥
यवगोधूममूद्रीकाचूर्णमामलकाद्रसः ।
तैलं च प्रस्तांशानि तत्सर्वं मृदुनाऽग्निना ॥ १३६ ॥
पचेद्देहं घृतशौद्रयुक्तः स क्षतकासहा ।
श्यासद्द्रोणकाश्चैर्यु हितो बृद्धेऽवपरेतसि ॥ १३७ ॥

काशमिल्लादिना क्षतजकासचिकित्सासाह । पिप्पल्यादिके
लेहे यवावलीलांताः प्रात्येकं प्रस्तमानाः ॥ १३४-१३७ ॥

क्षतकासामिभूतानां वृत्तिः स्यात्पित्तकालिनी ।
क्षीरसर्पिमधुप्राया संसर्गं तु विरोपणम् ॥ १३८ ॥
वातपित्तादित्तेऽभ्यद्रो गात्रभेदे घृतांहितः ।
तैलेर्मौहतोरोगिः पीड्यमाने च वायुना ॥ १३९ ॥
हृत्पार्श्वान्तिषु पानं स्याज्जीवनीयस्य सर्पिपः ।
सदाहं कासिनो रके घ्रीपतः सवलेऽनले ॥ १४० ॥
च. घ. ९९

मांसोचितेभ्यः क्षामेभ्यो लाषादीनां रसा हिताः ।
वृष्णार्तानां पयश्छागं शरमूलादिभिः शृतम् १४१
रके स्त्रोतोभ्य आस्याद्वाऽप्यागते क्षीरजं घृतम् ।
नसं पानं ययापूर्वां धान्ते क्षामे इतानले ॥ १४२ ॥

स्तम्भायामेषु महतीं मात्रां वा सर्पिपः पिबेत् ।
कुर्याद्वा वातरोगिणं पित्तरक्ताविरोधि यत् ॥ १४३ ॥
निवृत्ते क्षतदोषे तु कफे वृद्ध उरोःक्षते ।
दाव्यते कालिनो यस्य स धूमाचा पिबेदिमान् १४४
द्वे मेदे मधुकं द्वे च यले तैः क्षौमलककैः ।
वर्तितैर्धूममापीयजीवनीयघृतं पिबेत् ॥ १४५ ॥
मनःशिलापलाशाजगन्धात्वक्क्षीरिनागरेः ।
भावयित्वा पिबेदक्षौममनु चेषुगुडोदकम् ॥ १४६ ॥
पिप्पु मन्ःशिलां तुल्यामाद्र्या घटशुङ्गया ।
ससर्पिष्कं पिबेद्भूमं तित्तिरिप्रतिभोजनम् ॥ १४७ ॥
भावितं जीवनीयैर्वा कुलिङ्गण्डरसायुनैः ।
क्षौमं धूमं पिबेत् क्षीरं शृतं चायोगुडैरनु ॥ १४८ ॥
इति क्षतजकासचिकित्सा ।

वृत्तिरिति चिकित्सा । संसर्गं इति वातपित्तादिवंसर्गं । विरो-
पणमिति चिकित्साविशेषो 'वातपित्तादिते' इत्यादिना वश्वनागो
श्रेयः । वातपित्तादिते इत्यादिना क्षतकासे एवावस्थीनी चिकि-
त्सासाह । जीवनीयं सर्पिष्वातरकं वक्ष्यमाणम् । महतीं मात्रा-
मिति अद्योपयोगे परिपणनीया प्रायोऽऽवृत्तप्रमाणम् । निवृत्ते
क्षतदोषे इति क्षतजणे प्रसान्ते । क्षौमलककैर्दितैरिति यथो-
क्तौषधेन क्षौमलेयाद्वाहृते । पिबेत् क्षौममिलत्र क्षौमं भाव-
यित्वा धूमं पिबेदित्यर्थः । तित्तिरिप्रतिभोजनमिति तित्तिरि-
रसानुपानम् । क्षौमं धूमं पिबेदिति क्षौमं दग्वा धूमं पिबेत् ।
अयोगुडैरिति लोहगुडैः शृतं क्षीरम् ॥ १४८-१४८ ॥

संपूर्णरूपं क्षयजं दुर्बलस्य विघर्जयेत् ।
नवोत्थितं बलवतः प्रत्याख्यायावरैरुक्रियाम् १४९
तस्यै बृंहणमेवाद्यौ कुर्यादग्नेश्च दीपनम् ।
वज्रोपाय सन्नेहं मृदु दद्याद्विरेचनम् ॥ १५० ॥
शम्पाकेन निवृत्तया मूद्रीकारसयुकया ।
तित्त्वकस्य कपायेण विदातीस्वरसेन च ॥ १५१ ॥
सर्पिः सिद्धं पिबेद्युक्त्या क्षीणदेहो विशोधनम् ।
(हितं तदेहबलयोरस्य संरक्षणं मंत्रम् ॥ १५२ ॥)
पित्ते कफे च संधीणे परिशीणेषु पातयु ।
घृतं कर्कटकीक्षीरद्विपलासापितं पिबेत् ॥ १५३ ॥
विदातीभिः कव्च्यैर्वा तालसस्यैस्तथा शृतम् ।
घृतं पयश्च मूत्रस्य वैषण्यं रुच्छनिर्गमे ॥ १५४ ॥

१ 'उरः शिरः' इति पा० । २ 'वातपित्तादिते' इति पा० ।
३ अयमर्थकोनो हसलखिणुसके त पत्रने ।

शूने सवेदने मेद्रे पायो सधोणिवंक्षणे ।
घृतमण्डेन मंधुनाऽनुवासो मिश्रकेण वा ॥ १५५ ॥
जाङ्गलेः प्रतिभुक्तस्य वर्तकाद्या विलेशयाः ।
क्रमशः प्रसहाश्चैव प्रयोज्याः पिशिताशिनः १५६
औष्ण्यात्प्रभाधिभावाद्य चोतोभ्यश्चयावपन्ति ते ।
फफं, शुद्धैश्च तैः पुष्टिं कुर्यात्सम्बन्धवद्प्रसः ॥ १५७ ॥

प्रसाह्याचारैर्द क्रियामिलनेन उक्तलक्षणेऽपि क्षयजे
कादाचित्की विद्धि दर्शयति । शम्भाक वारम्बधः । कर्कटकी
कर्कटशूत्रो । तालसस्यं हालफल्मम् । घृतमण्डो घृतोपरिस्थान-
भापः । औष्ण्यादित्यादौ कफमिति च्छेदः । शुद्धैश्च तैरिति शुद्धैः
स्रोतोभिः ॥ १५५-१५७ ॥

द्विपञ्चमूलीत्रिफलाचविकाभार्गिचित्रकैः ।
कुलत्थपिप्पलीमूलपाठाकोलयर्षैर्जले ॥ १५८ ॥
शूत्रैर्नागरदुःस्पर्शापिप्पलीशटिपौष्करैः ।
फल्कैः कर्कटशूत्रा च समैः सार्पिर्विपाचयेत् १५९
सिद्धेऽसिभूर्णितौ क्षारौ द्वौ पञ्च लवणानि च ।
दत्त्वा गुप्तया पिथेन्मान्नां क्षयकासनिपीडितः १६०
इति द्विपञ्चमूलादिघृतम् ।

द्विपञ्चमूलीक्षारौ क्षारलवणानां च गुप्तया दानवचनेन स्त्रोक-
गात्रं शनं लवणीकरणप्रयोनार्थं दर्शयति ॥ १५८-१६० ॥

गुडूर्वी पिप्पली मूर्वी हरिद्रां श्रेयसीं वचाम् ।
निदिग्धिकां कासमर्दं पाठां चित्रकनागरम् ॥ १६१ ॥
जले चतुर्गुणे पक्त्वा पादशेषेण तत्समम् ।
सिद्धे सार्पिः पिथेद्बहुमन्वासातिक्षयकासनुत् ॥ १६२ ॥
इति गुडूच्यादिघृतम् ।

शुद्धनीलादौ श्रेयसी उखा । तत्सममिति ज्ञायसमम्
॥ १६१ ॥ १६२ ॥

कासमर्दाभयामुस्तपाठाकटुकलनागरैः ।
पिप्पलीकटुकाद्राक्षाकाशमर्दसुरसैस्तथा ॥ १६३ ॥
अक्षमात्रैर्घृतप्रस्यं क्षीरद्राक्षारसादके ।
पचेच्छोपञ्चरुद्धीहसर्वकासहरं शिषम् ॥ १६४ ॥
धात्रीफलैः क्षीरसिद्धैः सार्पिर्वाऽप्यवचूर्णितम् ।
द्विगुणे दाडिमरसे विषकं न्योपसंयुतम् ॥ १६५ ॥
पिथेदुपरि अकस्य यवक्षारघृतं नरः ।
पिप्पलीगुडसिद्धं वा च्छागक्षीरयुतं घृतम् ॥ १६६ ॥
पतान्यस्त्रिविचूड्यर्थं सर्पीपि क्षयकासिनाम् ।
स्युदोपवद्धकोट्रोऽऽस्रोतसां च विशुद्धये ॥ १६७ ॥

क्षीरशैदेरिति क्षीरक्षिप्तैः । यवक्षारसाधितं घृतं नवक्षार-
घृतम् ॥ १६२-१६७ ॥

हरीतकीर्यवकाधध्यादके विंशतिं पचेत् ।
स्विन्ना मृदिन्वा तास्तस्मिन्पुराणं गुडपट्टपट्टम् १६८
दद्यान्मनःशिलाकर्प कर्पाथं च रसाञ्जनात् ।
कुडुपाथं च पिप्लव्याः सलेहः भ्वासकासनुत् १६९
इति हरीतकीलेहः ।

भ्वाविषः सूचयो वृग्धाः सघृतशौद्रशर्कराः ।
भ्वासकासहरा बर्हिपादौ वा शौद्रसर्पिणा ॥ १७० ॥
परण्डपत्रक्षारं वा व्योपतैलगुडान्धितम् ।
लिह्यादेतेन विधिना सुरसैरण्डपत्रजम् ॥ १७१ ॥
द्राक्षापत्रकयार्ताकपिप्पलीः शौद्रसर्पिणा ।
लिह्याऽप्युपचूर्णं वा पुराणगुडसर्पिणा ॥ १७२ ॥
चित्रकं त्रिफलाजाती कर्कटाप्या कटुत्रिकम् ।
द्राक्षां च शौद्रसर्पिर्भ्यां लिह्यादद्याहृदेन वा ॥ १७३ ॥
पन्नकं त्रिफलां व्योपं विडङ्गं सुरदाह च ।
बलां राज्ञां च तुल्यानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥
सर्वैरेभिः समं चूर्णैः पृथक् शौद्रं घृतं सिताम् ।
विमथ्य लेहयेत्लेहं सर्वकासहरं शिवम् ॥ १७५ ॥
जीवन्तीं मधुकं पाठां त्वक्क्षीरीं त्रिफलां शटीम् ।
मुस्तैले पन्नकं द्राक्षां द्वे गृह्यतीं वितुन्नकम् ॥ १७६ ॥
सारिणां पौष्करं मूलं फर्कटाख्यां रसाञ्जनात् ।
पुनर्नयां लोहरज्जत्रायमाणां यथानिकाम् ॥ १७७ ॥
भार्गी तामलीकामृदिं विडङ्गं घन्वयासकम् ।
क्षारचित्रकचञ्चाम्भवेत्सव्योपदाह च ॥ १७८ ॥
चूर्णांश्लस्य समांशानि लेहयेत् शौद्रसर्पिणा ।
चूर्णात्पाणितलं पञ्च कासनेतद् व्योपहति ॥ १७९ ॥
इति पन्नकादिलेहः ।

एतेन विधिनेति व्योपतैलगुडान्धितम् । वितुन्नकं मुनिप-
ण्णकम् । पाणितलं कर्पः ॥ १६८-१७९ ॥

लिह्यान्मरिचचूर्णं वा सघृतशौद्रशर्करम् ।
वद्रीपत्रकल्कं वा घृतभृष्टं ससैन्धवम् ॥ १८० ॥
स्वरभेदे च काले च लेहमेतं प्रयोजयेत् ।
पत्रकल्कं घृतभृष्टं तिल्वकस्य सशर्करम् ॥ १८१ ॥
पेया चोत्कारिका च्छर्दिदृष्टासामातिशारजुद्धं ॥
गौरसर्पिणगण्डीरविडङ्गव्योपचित्रकान् ।
सामयान्साधयेत्तोये यवागूर् तेन चाम्भस्ता ॥ १८२ ॥
ससार्पिलवणां कासे हिकाभ्वासे सपीनसे ।
पाण्ड्यामये क्षये शोथे कर्णश्ले च दापयेत् ॥ १८३ ॥
कण्टकारीरसे सिद्धो मुद्गयुवः सुसंस्कृतः ।
सगौरमलकः सान्दः सर्वकासनिपजितम् १८४

घातघ्नौपधनिष्काथं क्षीरं यूपान् रसानपि ।
वैष्णवप्रतुवान् बैलान् वापयेत्क्षयकासिने ॥ १८५ ॥
क्षतकासे च ये धूमाः सातुपाना निदर्शिताः ।
क्षयकासेऽपि तानेव यथावस्थं प्रयोजयेत् ॥ १८६ ॥

पत्रकलकं तिर्यकलेति सबन्ध । उरकारिकेति पत्रककलि-
खादिनोका उरकारिका । गण्डीरः शमठ । गौरामलक आर्द्रा-
मलक । सान्ठ इति दाडिनादियोगादलम् ॥ १८०-१८६ ॥

दीपनं वृंहणं चैव स्रोतसां च विशोधनम् ।
व्यत्यासात्क्षयकासिभ्यो बर्ष्यं सर्वं हितं भवेत् १८७
सन्निपातभयोऽप्येव क्षयकासः सुपारवणः ।
सन्निपातहितं तस्मात्क्षया कार्यं मिपुजितम् ॥ १८८ ॥
दोषानुबलयोगाच्च हरेद्रोगबलायलम् ।
कासेष्वेव गृणीयांसं जानीयादुच्चरोत्तरम् ॥ १८९ ॥

व्यत्यासादिति क्रियापरिवर्तनात् । अयजकासस्य सन्निपातो-
द्भन इत्यादिना साक्षिप्राप्ति कृत्वमभिधाय, दोषोद्रेकविशेषानुबन्ध-
रूपेण चिकित्साविशेषस्तमाह—दोषानुबन्धयोगाच्च हरेद्रो-
बलायलमिति; अत्र 'वृद्धा' इत्यप्यादायम् । दोषानामनुबन्ध-
उत्कर्षापरवर्षादिना सबन्धः, तद्वेषो भोगः, अत्र पक्षमी
हेतौ । तेन दोषानुबन्धरूपेण मेघजयोगेन रोगस्य क्षयकासस्य
प्रबलवन्तमबलं च दोषं हरेत् । अन्ये तु 'दोषानुबन्ध' (न्य) योगाच्च
कुर्वोद्भोगबलायलम् इति पठन्ति । तेन दोषानुबन्धयोगा-
द्भोगबलायलं वृद्धा कुर्वन्निपतिनतमिति ध्वम् । कपिभित्ति
वातपित्तकफप्रतक्षयजैषु ॥ १८७-१८९ ॥

भोष्यं पानानि सर्षीषि लेहाश्च सह पानकैः ।
क्षीरं सर्षीषुंडा धूमाः कासभेषज्यसंमहः ॥ १९० ॥

विस्तरोकं कासभेषजं सपृह्णाति—भोज्यविलासि ॥ १९० ॥

तत्र श्लोकः ।

संख्या निमित्तं रूपाणि साध्यासाध्यत्वमेव च ।
कासानां भेषजं प्रोक्तं गरीयस्त्वं च कासिमः १९१

इत्यग्निवेशकृते तत्रै चरकप्रतिसंस्कृते हृदयस-
संपूरिते चिकित्सास्थाने कासचिकि-
त्सितं नामाष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

संख्येयादिरभ्यान्वार्थसमदः सुगमः ॥ १९१ ॥

इति धीचक्राण्दिदत्तविचिन्ताना चरकतात्पर्यटीकाशाना-
नुबन्दीयिकानां चिकित्सास्थाने कासचिकित्सितं
नामाष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

एकोनविंशोऽध्यायः ।

अथातोऽतीसारचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह साह भगवानत्रैयः ॥ २ ॥

अभिनवद्वानिधामान्नाद् महणीदोषचिकित्सितमनु अती-
सारचिकित्सिते वक्ष्ये उपोद्धातायाति. पाण्डुरोगादिभिर्बन्ध-
धानं कृत, सप्रति तु यथोक्तोद्धातायातपाण्डुरोगादीनभिधाय
प्रकृतमेवातीसारचिकित्सितमुच्यते ॥ १ ॥ २ ॥

भगवन्ते खल्वत्रैयं कृताङ्गिकं हुताग्निद्वौत्रमासी-
नमृपिगणपरिवृतमुत्तरे हिमवतः पार्श्वे विनयादुपे-
त्याभिवाच चाग्निवेश उवाच—भगवन् । अतीसा-
रस्य प्रागुत्पत्तिनिमित्तलक्षणोपशमनानि प्रजानु-
प्रहायंभाख्यातुमर्हसीति ॥ ३ ॥

प्रागुत्पत्तिरिति प्राशालोत्पत्तिः ॥ ३ ॥

अथ भगवान् पुनर्यसुरात्रेयस्तदग्निवेशयजनम-
नुनिशम्योवाच—श्रूयतामग्निवेश ! सर्वमेतदखि-
लेन व्याख्यायमानम् । आदिकाले खलु यद्येवु पशवः
समालभनीया वभूवुर्नालम्भाय प्रक्रियन्ते स्म ।
ततो दक्षयज्ञं प्रत्यवरकालं मनोः पुत्राणां नरिष्य-
न्नाभोग्देवाकुन्तुगशयात्यादीनां क्रतुषु पशुनामेवा-
भ्यनुज्ञानात् पशवः प्रोक्षणमवापुः । अतश्च प्रत्यव-
रकालं पृषध्रेण दीर्घसत्रेण यजता पशुनामलाभ-
यामालम्भाः प्रयतिंतः । तं दृष्ट्वा प्रव्यथिता भूतगणाः,
तेषां चोपयोगादुपाकृतानां गवां गौरवाद्यौष्यादसा-
त्म्यत्वाद्दशतोपयोगाचोपहताग्नीनामुपहतमनसां
चातीसारः पूर्वमुत्पन्नः पृषध्रयज्ञे ॥ ४ ॥

आदिकाले इति कृत्युगे । समालभनीया इति मन्त्रेण अभि-
मन्त्र्येव परिलोच्यता बभूवुः ; न लालनार्थं प्रक्रियन्ते स्म इति
आलम्भाय माणाय न प्रक्रियन्ते स्म न सक्रियन्ते स्म इत्यर्थः ।
नरिष्यन्नाभोगादियमुत्पन्नेभ्येकमेव मनुवृत्रमुदाहार्यं यथादि-
शब्दं क्रियते तदा तेषां क्रविश्रन्त्य न समुदायेन पात्रात् बुद्धि-
भ्रम स्यात्, तेन साशाजज्ञानार्थं कतिपये पठिताः, अपठिताः
व्याश्रन्त्येन प्रकारवाचिना इतिहासज्ञानार्थं प्राप्तोपेयया ।
पशुनामभ्यनुज्ञानादिति पशुनामेव प्रेरणया, प्रेरणया तेषां निदि-
ष्टापुत्रोत्पादायमेवोच्यते आगमेत्—'कल्पवर्द्धिदानां वपकवन्धनो-
रुभवोरपि महत्पुण्यमुत्पद्यते' इति, किंवा पशुनामेवाभ्यनुज्ञा-
नादिति चेदे पशुनां वप्यत्वेनाभ्यनुज्ञानात् । प्रोक्षणमिति विधि-
पूर्वकं मारणम् । पृषध्रो राजविशेषः । दीर्घसत्रेणेति दीपकाल-

१ 'हरेद्रोगबलायलम्' इति पा० । २ 'लेहा' पाचनयानि च'
इति पा० ।

१ 'अभिनवद्वानिधामान्नात्' इति पा० । २ 'नालम्भाय'
इति पा० ।

निर्वलेन । व्यथिता इति अट्टपूर्वं यानं वर्षं दृष्ट्वा दुःखिताः सन्तः । उपाकृतानामिति शभिमन्त्र्य हतानाम् । उक्तं हि—
“उपाकृतः पशुरसौ चोऽभिमन्त्र्य क्रतौ हतः”-इति । अनेन च प्राणत्वमिति दर्शनेन मानसोपघातो गुर्वदिवेषा चातीसारकारणं भवतीत्युपदर्शयते ॥ ४ ॥

अथावरकालं वातलस्य वातातपव्यायामातिमात्रनिषेविणो रूक्षाल्पप्रमिताशिनस्तोऽक्ष्णमद्यव्यायानिलस्योऽद्यवर्तयतश्च वेगान् चायुः प्रकोपमापद्यते, पक्ता चोपहन्यते; स वायुः कुपितोऽग्नायुपहते मूत्रस्वेदौ पुरीपाशयमुपहृत्य, ताभ्यां पुरीपं द्रवीकृत्य, अतीसारस्य प्रकल्पते ॥ ५ ॥

अपेक्षादिना वातातीसारवीनां पृथङ्निमित्तलक्षणे ज्ञेते । वातलस्येत्वनेन वातप्रकृतिं प्राप्य वातातपादीनां वातातीसारजनने सामर्थ्योत्पद्यते दशरथे; तेनान्मप्रकृतेरपि वातातपादनीऽवीधारस्य कारणं भवन्तीति ज्ञेयम् । एवं पित्तलक्ष्णमक्ष्णद्वयोरपि तात्पर्यं व्याख्येयम् । प्रमिताशनमचीतकाशानम् । वेगानुदावर्तयत इति उद्धृतमावर्तयतो वेगानिलस्यः । पुरीपाशयमुपहृत्येति पक्काद्यं नीत्वा । ताभ्यामिति मूत्रस्वेवाभ्याम् ॥ ५ ॥

तस्य रूपाणि—विज्वलमामं विवृतमवसादि रूक्षं द्रव्यं सशूलमामगन्धमीपच्छब्दमशब्दं वा विवद्धमूत्रवातमतिसार्यते पुरीपं, वायुश्रान्तःकोष्ठे सशब्दशूलस्तिर्षकं चरति विवद्ध इत्यामातिसारो वातात् ॥ ६ ॥

तस्य रूपाण्योऽदिना आमवातातीसारलक्षणमाह । आममिति आमोऽनुपगतम् । विवृतमिति प्रवर्णशीलम् । अवसादीति भूयो पठितं ज्ञेयं भवति ॥ ६ ॥

पक्वं वा विवद्धमस्वास्वं सशब्दं सशूलफेनपिच्छापरिकर्तकं दृष्टरोमा विनिःश्वसन्नं शुष्कमुखः कट्युत्थनिकजागुपृष्ठपार्श्वशूली अष्टगुणो मुहुर्मुहुर्विप्रथितमुपघेदयते पुरीपं वातात्; तमाहुरनुप्रन्थिक(त)मित्येके, वातातुप्रन्थितवर्षस्त्वात् ॥ ७ ॥

पक्वं नैलादिना पक्वातातिसारमाह । विनिःश्वसति शब्दं कुर्वन् । तमाहुरनुप्रन्थिक(त)मिति विमथितपुरीपातिसारवशां प्राप्तं वातातिसारम् । वातमथितवर्षस्त्वादित्यनेन न च पक्वातातिसारोऽपि वातातुप्रथितवर्षस्त्वं न भवति नासावनुप्रन्थिकवर्ष इति दर्शयति ॥ ७ ॥

पित्तलस्य पुनरज्वललयणकटुकक्षारोष्णतीक्ष्णामात्रनिषेविणः प्रततास्त्रिस्वसंतापोष्णमास्वीप-

हृताग्नस्य क्रोधेर्ष्याचहुलस्य पित्तं प्रकोपमापद्यते । तत् प्रकुपितं द्रवत्वाद्ग्लानमुपहृत्य पुरीपाशयविक्षुत्तमीष्याद् द्रवत्वात् सरत्वाच्च मित्त्वा पुरीपमतिसाराय प्रकल्पते ॥ ८ ॥

तस्य रूपाणि—हारिद्रं हरितं नीलं कृष्णं रक्तं पित्तोपहितमतिदुर्गन्धमतिसार्यते पुरीपं, लृप्णादाहृत्स्वेदमूर्च्छाशूलप्रभसंतापपाकपरीत इति पित्तातिसारः ॥ ९ ॥

पित्तलस्येलादिना पित्तातिसारमाह । द्रवत्वाद्ग्लानमुपहृतेति यद्यपि पित्तगुण्यमग्नेः समानतया वर्धकं भवतीति युज्यते, तथाऽपि द्रवत्वाद्ग्लानमग्निरुहं हन्तीत्यर्थः । पुरीपाशयविक्षुत्तमिति पुरीपाशयगतं पित्तम् । अग्नौ पुदः ॥ ८ ॥ ९ ॥

श्लेष्मलस्य तु शुक्लमधुरशीतस्निग्धोपसेविनः संपूरकस्याचिन्तयतो दिवास्वप्नपरस्यालसस्य श्लेष्मा प्रकोपमापद्यते । स स्वभावाद् शुक्लमधुरशीतस्निग्धः स्वस्तोऽग्निमुपहृत्य सौम्यस्वभावात् पुरीपाशयमुपहृत्योपहृत्य पुरीपमतिसाराय कल्पते ॥ १० ॥

श्लेष्मलस्येलादिना श्लेष्मातिसारमाह । संपूरक इति अग्निमात्राशनशीलस्य । श्लेष्मणोऽन्युपघाते हेतुमाह—सौम्यस्वभावादिति; सौम्यस्याभिर्बिहृदनादुपघातं करोतीति शुष्ममेवेति भावः । पुरीपाशयमुपहृत्येति पुरीपाशयं गात्रा, हन्त्येति हिंसात्मकत्वात् न गल्पता, किञ्च पुरीपाशयशब्देन श्लेष्मिनेन स्यानिन उपचारत् पुरीपमेवेत्येव, यथा मन्वाः कोशन्तीतिपव, ततश्च पुरीपमुपहृत्येति संबन्धः ॥ १० ॥

तस्य रूपाणि—स्निग्धं श्वेतं पिच्छिलं तन्तुमद्वामं शुक्लं दुर्गन्धं श्लेष्मोपहितमनुबद्धशूलमल्पाल्पमनीक्ष्णमतिसार्यते सप्रवाहिकं, गुरुद्रुगुदवस्तिवंक्ष्णदेशः कृतेऽप्यकृतसंज्ञः सलोमहर्षः सोऽङ्गुशी निद्रालस्यपरीतः सदनोऽज्वहेपी चेति श्लेष्मातिसारः ॥ ११ ॥

कृतेऽप्यकृतसंज्ञ इति कृतेऽपि वेगं न वेगं कृतं युज्यते इत्यर्थः । अत्र च पित्तातिसारे श्लेष्मातिसारे च सामतालक्ष्यं यद्यपि नोक्तं, तथाऽपि सामनातातीसारसंबन्धकृतविज्वलत्वामग्नित्वप्रकारलक्षणैस्त्वोरप्यामातिसाररूपाऽपस्था ज्ञेयं । तथाहि त्रिकित्वावसरे ‘पित्तातिसारे पुनर्निदानोपघाताहृतिभिरामान्नं विदित्वा’ इत्यादिनाऽऽमातिसारे पृथक् चिकित्सां यज्यति, श्लेष्मातिसारे तु साने निरामे च ह्योपादिहृत्वा चिकित्सा समानीयेति कृत्वा पृथगानुष्णमातीसारचिकित्सा नोक्ता; धारपाणिना चर्वातिशारान्धनेव ज्ञानता पृथगुक्ता, नचनं हि—‘वातातिसारः सामश्च शूलः केनिल-

सन्तुः । श्वातः सद्यन्तो दुर्गन्धो विषदोऽव्याह्य एव च ॥
 एवं पित्तकफे सामनतीसारं विनिर्दिशेत् ॥—इति । अत्रापि
 प्रायतयोगिक्रियां विदौ सर्वदोषाणामेवामसंघन्यात् प्रप-
 ग्मेदा उच्यते ॥ ११ ॥

अतिशीतक्रिाधरूक्षोष्णगुहपरकठिनविषमवि-
 रुदासात्म्यभोजनाद्रभोजनात् कालातीतभोजनाद्
 यत्किंचिदभ्यवहरणात् प्रनुष्टमद्यपानीयपानादति-
 मद्यपानादसंशोधनात् प्रतिकर्मणां विषमगमनादनु-
 पचाराज्यलनादित्यपवनसलिलातिसेवनादस्त्रा-
 दतिस्त्राद्विधिविधारणादनुविपर्ययाद्यधायलमार-
 म्भाद्भ्रूयशोकचिचोद्वेगातियोगात् रुमिदोषज्वरा-
 शौविकारातिकर्षणाद्वा व्यापघ्नोत्सवो दोषाः प्रकु-
 पिता भूय एषामिमुपहृत्य एकादायमनुप्रविदयाती-
 सारं सर्वदोषलिङ्गं जनयन्ति ॥ १२ ॥

अतिशीतेलादिना त्रिदोषजातीमारमाह । अत्र च शीता-
 दीनां यथावयनं वातारिकर्तृत्वं सैनं; किंवा सर्वपामेव त्रिदोष-
 कर्तृत्वं श्रेयम् । उक्तं हि—“यमप्रकोषो सर्वेषां दोषाणामभि-
 संश्रितो” (चि. अ. ५) इति । नत् किंचिदभ्यवहरणविति
 पध्यापभ्यभोजनात् । अनुपचारादिति प्रतिकर्मणां वैरात्म्यगुण-
 चारादित्यर्थः । सलिलातिसेवनादित्यत्र अवागहादिना वाताशेवनं
 एलिलसोच्यते, अतिपानं तु प्रागेवोक्तम् । व्यापघ्नमिति
 षवनायथोक्तेऽनुगमनिवध्याश्च प्रायश्चित्तोपकर्तृत्वं दर्श-
 यति ॥ १२ ॥

अपि च शोणितानीन् धातुनतिप्रकृष्टे दृप-
 यन्तो धातुदोषस्यभाव्युत्तानतीसारवर्णानुपदशो-
 यन्ति । तत्र शोणितादिवु धातुस्यतिमदुष्टेषु दारि-
 द्र्यद्वितनीलमात्रिष्ठमांसधापवनसन्निकाशं रक्तं कृष्णं
 श्वेतं घटाहमेदःसहशामनुपयवेदनमयेद्वं वा समा-
 सत्यत्यासातुपवेदयते सठत् प्रथितमामं सठत्,
 सठदपि एकमनतिसीगमांसशोणितवलो मन्वा-
 सिर्विद्वतमुखरसश्च; ताहदामातुरं कृच्छ्रसाध्यं वि-
 द्यात् । एभिवर्णैरतिसार्थमाणं सोपद्रयमातुरमसा-
 र्थोऽयमिति प्रत्याचक्षीत; तद्यथा—एकशोणि-
 ताभं यद्वृत्सण्डोपमे मेदोमांसोद्वरुतपिकारां दधि-
 शृतमज्जतैलवसाक्षीपेसपात्राभमतिनीलमतिरक्त-
 मतिरुष्णमुदकभियाञ्छं पुनर्मैककाममतिक्रमं
 हरितनीलकपायपणं कलुरमायिलं पिच्छिलं तन्मु-
 वामं चन्द्रकोपगतमतिकुणपपूतिपूयगन्ध्यामामम-
 रस्यगन्धि मक्षिकाका(क्रान्तं) कुपितस्यपुधातुसाय-
 मन्वपुतिपमपुतिपं पाऽतिसापमानं कृष्णाद्वाहव-

रभ्रमतमकहिकाश्यासातुयन्धमसितियेद्वनमयेद्वं वा
 रुस्तपकगुदं पतितगुदयलि मुकनालमतिशीणपल-
 मांसशोणितं सवेषयांस्विश्लिनमरोचकारतिप्रला-
 पशंमोहपरीतं सहस्रोपरतविकारमतिसारिणमचि-
 कित्तस्यं विधात्; इति सन्निपातातिसारः ॥ १३ ॥

अपिचेलादिना विकृतिविषयमवगारान्नात्रिदोषरक्तगुण-
 माह । अतिप्रष्टं प्रदुषयन्त इति अतिप्रष्टं यथा भवति तथा
 प्रदुषयन्त इत्यर्थः । मांत्वावनं मांत्प्रशालनोदकम् । यथास-
 व्यलाधातुरवेरयत इति उमासो यथोक्तकृष्णानां मेरुः,
 व्यलाघोऽनेलकः । रक्तुदिति द्वापिद । विगतसं मुवं यस्त
 स विरक्तमुक्तः । एनिकेद्वमामैः । वेधकारां वेधकारगदरं;
 तदुत्तं च “निरस्तं विधितं पिष्टम्” इत्यादिनेकम् । मेवन्-
 भमिति श्रिमधकृष्णम् । मक्षिकाकाकान्तमिति मक्षिकाप्रिभं, “मक्षि-
 काकान्तं” इति पाठे मक्षिकापरीतमित्यर्थः । तुष्णोलादिना दोष-
 दनमित्येनं सूचितानुपद्रमाह । मुकनालमिति मुकप्रष्टम् ।
 सहस्रोपरतविकारां यद्यपि इत्थे संजयितमरणमुक्तं, तथाऽऽ-
 हातीसारं प्राप्य विधितमरणद्वापक्यना उच्यते ॥ १२ ॥

तमसाध्यतामसंभ्रातं चिकित्सेद् यथाप्रधानोप-
 क्रमेण हेतूपशयदोषविशेषपरीक्षया चेति ॥ १४ ॥

यथाप्रधानोपक्रमेणेति रोपश्रेयः चः प्रधानो भाति तस्योप-
 क्रमेणेत्यर्थः । हेलादिपरीक्षा पेशोत्तरकालकनिरी, येनात्र
 विविधा चिकित्थैरोच्यते ॥ १५ ॥

भागन्तु हावतीसारी मानसो भयशोकजौ ।
 तस्योलेक्षणं प्रायोपवर्तीसारलक्षणम् ॥ १६ ॥

भागन्तु इत्यादिना भयशोकजातीयाः प्राह । भागन्तु
 इति भागद्वैतुनविभयशोकेरी । मानसाभिः मानशोप-
 भयशोकजनितौ । एतेन मानसवसागःपुरं चानयोर् विरोधो
 यवति । अनदोलेक्षणमतिरेकेणह—उत्तमोलेक्षणमित्यादिना १५

मादतो भयशोकाभ्यां शीमं हि परिकुप्यति ।
 तयोः क्रिया घातद्वी हर्षणाभ्यास्तनति च ॥ १६ ॥
 इत्युक्ताः पटतीसाराः, साध्यानां साधनं त्यताः ।
 शिवहयाम्यनुपूर्वेषु यथापचचिपोघत ॥ १७ ॥

इत्यादि पुनरोक्तांशुत्तरप्रथमकोलेपदोलाह—मरु
 इति । दलाद् भयशोहनिदोऽत्र मारुः चारुं भवति,
 तन्वृत्ताशोकारतप्रधानं नरुद्वीति मुक्तमित्यर्थः । न
 चानकोलेपनप्रयोगे चारुप्रत्ययमुक्तयेन कऽऽनेह चारु-
 मिति इति चार्थः । यदोऽनकोलेपदोऽत्रिःकऽऽनि निश्चि
 नमित्येति इदंनकायनवरा, विविक्तमित्यर्थेन न्यायीत
 नेतेऽनिकीनेते । इत्यत्र, तन्वृत्तेरोऽप्यत्र “माहत्त कीं हि
 परिकुप्यति” इत्यनेनेकः । एते भयशोकेऽदोऽपि घीप्रकृति
 शतुनेनद्वीति शीमं कुनद्वीति परेनेप्यते; तेन निद्वयनवरे

इति वरभद्र एवात्र विशिष्टमपि लक्षणम् । सञ्चिन्ताविसारे भयशोकां कारणत्वेनोच्ये, तौ द्वे हेत्वन्तरसहितौ तत्र कारणं भवत इति रेककारणता त्रिदोषत्रयशोकाजानाम् । भयशोक-जयोश्च यद्यपि तुभ्यं लक्षणमिदोक्तं, तथाऽपि चिकित्सामे-दात्तयोर्मैदं उक्तः । तथा हि—भयजे भाषासर्वं, शोकजे हर्षणमिति चिकित्साभेदः । सुधृतो तु—'तैल्लभां वै शोच-तोऽश्वशानस्य बाणोष्मा वै वहिमाविद्य जन्तोः' (सु. उ. त. अ. ४०) इत्यादिना शोकजः प्रव्यन्तेनोक्तः, स इदोक्त-शोकजादन्य एव विशिष्टहेतुजन्यः, इह त्वसौ साशिपातिकेना-मरुदो ज्ञेयः । तथा हि—तत्र बाणोष्मणोऽपि कारणत्वमुक्तं, तेन शोकान्नाशनतो वायुः बाणोष्मणा च पित्तकफावपि तत्र कारणत्वेन दर्शितौ, अत एव च तस्मात्साध्यत्वमपि तत्रोक्तं; अत्रापि च त्रिदोषजे शोकोऽपि कारणत्वेनोक्तः । यस्तु सुधृते 'अक्षजीर्णप्रद्वृताः' (सु. उ. त. अ. ४०) इत्यादिनाऽजीर्णजैः शुष्णशुक्तः, तस्यैदोक्तत्रिदोषजैःश्वरोधो व्यक्त एव; यत्तस्मैव 'दोषाः' इति बहुवचनेन अक्षजीर्णस्य त्रिदोषकारणत्वमुक्तं, इदमपि च 'व्याधभेदो' इत्यनेन अग्निमान्यजनितान्जीर्णस्य त्रिदोषजाविसारे कारणत्वमुक्तमेव; तेन सुधृतोक्तसर्ववित्तिसारा-वरोधोऽत्र ज्ञेयः ॥ १६ ॥ १७ ॥

दोषाः सञ्चिन्ता यस्य विदग्धाहारमूर्च्छिताः ।
अतीसाराय कल्पन्ते भूयस्तान् संप्रवर्तयेत् ॥ १८ ॥
न तु संप्रहर्षं देयं पूर्वनामाविसारिणे ।
निवध्यमानाः प्राग्दोषा जनयन्त्यामयान् यद्गृह्ण १९
वर्षकालसकाधमानग्रहण्यशोर्गदांस्तथा ।
शोथपाण्ड्यामयद्वीहकुष्ठगुल्मोदरज्वरान् ॥ २० ॥
तस्मादुपेक्षेतोरिच्छान् यत्तमानान् स्वयं मज्जान् ।
कृच्छ्रं वा यदतां दद्यादभयां संप्रवर्तनीम् ॥ २१ ॥
तया प्रवाहिते दोषे प्रशान्दयत्युदरामयः ।
जायते वैहलघुता अदराग्निश्च वर्धते ॥ २२ ॥
प्रमथ्यां मध्यदोषाणां दद्यादीपनपाचनीम् ।
लङ्घनं चावपदोषाणां प्रशान्तमविसारिणाम् ॥ २३ ॥

दोषाः सञ्चिन्ता इत्यादिना चिकित्सामाह । विदग्धशब्दे-नात्रापेक्षास्वादिना चतुर्विधमप्यामं निदर्शं विदग्धं रसश्रेयं चाजीर्णं युञ्जते । संप्रवर्तयेदित्यनेन प्रवर्तमानस्योपेक्षया प्रवर्तनं, तथा श्लोकं बहता विरेचनयोगात् प्रवर्तनम् । यद्व्ययति—'कृच्छ्रं वा यदतां दद्यादभयां संप्रवर्तनीम्' इति । न तु संप्र-हर्षं पूर्वं देयमाविसारिणे इत्यत्र पूर्वमिति विक्रोपेनोत्तरकालं देयमाविसारिणे संप्रहर्षं दर्शयति । प्रथमं नामातीसारस्यो-पेक्षया विरेचनयोगेन प्रवर्तनमुक्तमिति विरोधे इयं व्यवस्था-पत् प्रवृद्धे भाने चकवति च पुरुषे प्रवर्तनमेव कर्तव्यं, यदा तु दुर्बलः सुमान् क्षीणधामस्यदा प्रथममुपेक्षया प्रवर्तनं कृत्वा

संप्रहर्षं कर्तव्यम् । तस्यां ह्यवस्थायामसंप्रहर्षे आतुरस्य लक्षणं-शान्तरणमेव स्यात् । अन्ये तु पूर्वं संप्रहर्षं न देयमिति प्रधान-मन्त्रप्राशालम्लकृत्प्रत्यगदिसंप्रहर्षं न देयं, सुस्तोवीचादि तु पाचनसंप्रहर्षं देयमिति वर्णयन्ति । इयं चाविसारचिकित्सा सर्वनामाविसाराणां साधारणी ज्ञेया । कृच्छ्रं वा यदतामिति सवि-वन्धे बहताम् । प्रमथ्यामिति पाचनवीपनीयं कथयं; प्रमथ्या-शब्दो हि वृद्धपरंपरया पाचनवीपनकपाये वैद्यकशास्त्रे परिभा-षितः श्रूयते; यथा विदग्धकपायः शैतलिककपायश्चान्नेन वैद्यक-प्यते । बहुदोषे प्रवर्तनं, तथा मध्यदोषे प्रमथ्योका, अवपदोषे च सामे प्रथमकर्तव्यमाह—लङ्घनमित्यादि ॥ १८-२३ ॥

पिप्पली नागरं धान्यं भृतीकनभया चचा ।
हीवेरं मद्रमुस्तानि विव्यं नागरधान्यकम् ॥ २४ ॥
पृथिपर्णी भृद्वृष्टा च समङ्गा कण्टकारिका ।
तिन्त्रः प्रमथ्या विहिताः श्लोकाधैरतिसारिणाम् ॥
घचाप्रतिविषाभ्यां वा मुस्तपरिदकेन वा ।
हीवेरुद्वङ्गवेष्टाभ्यां पक्वं वा पाययेज्जलम् ॥ २६ ॥

तिन्त्रः प्रमथ्या इति यथाकर्म कफपित्तवातेषु विभज्य देया इति वदन्ति; तथा घचाप्रतिविषादिविहितानि त्रीण्यपि ज्वानि कफपित्तवातेषु यथाकर्म वदन्ति । वङ्गविधिनाऽत्र जलसाधनं ज्ञेयम् ॥ २४-२६ ॥

युकेऽन्नकाले क्षुत्क्षामं लघून्यन्नानि भोजयेत् ।
तथा स शीघ्रमाप्नोति रुचिमग्निबलं बलम् ॥ २७ ॥
तत्रेणावन्तिसोमेन यवागवा तर्पणेन वा ।
सुरया मधुना चादौ यथासात्म्यमुपाचरेत् ॥ २८ ॥
यवागूर्निर्विलेपीभिः खडैर्यूरे रसौदनैः ।
दीपनमादिसंयुक्तैः क्रमश्च स्वादतः परम् ॥ २९ ॥

युकेऽन्नकाले इति सम्यग्बुभुक्षाकाले । अवन्तिसोमं काश्चि-कम् । काश्चित्तत्त्वरीनां च द्रवाणां तर्पणालोडनार्थमिहाग्निधान-नम् । यवागूर्निर्विलेप्या विलेपी बहुविधया च; (गोरसादिचि-हृताः घनप्रदेहा व्यञ्जनविशेषाः) । वीपनमादिसोमं पद्विरेचन-रतामितीशोचौ । अतः परमिति यवागूर्मुपचारानन्तरम् ॥ २७-२९ ॥

शालपर्णी पृथिपर्णी वृहती कण्टकारिकाम् ।
बलां भृद्वृष्टां विदवानि पाठां नागरधान्यकम् ॥ ३० ॥
शटीं पलाशं हनुषां चचां जीरकपिप्पलीम् ।
यवार्णं पिप्पलीमूलं चित्रकं हस्तिपिप्पलीम् ॥ ३१ ॥
वृक्षाम्लं दाडिमाम्लं च सहिज्जु विटसैन्धवम् ।
प्रयोजयेदक्षपाने विधिना सूषकल्पितम् ॥ ३२ ॥
चातुश्छेपहरो ह्येव गणो दीपनपाचनः ।
भादी वरयो रोचनश्च तस्माच्छस्तोऽविसारिणाम् ॥

शालिपर्णाश्लदिना यवाम्बुदिसंस्कारद्रव्याणांवाह ॥३०-३३॥

भामे परिणते यस्तु विब्रजमतिस्वार्थे ।
सशूलपिच्छमल्पार्णं बहुशः सप्रवाहिकम् ॥ ३४ ॥
यूपेण मूलकानां तं वदन्नाणमथापि वा ।
उपोदिकायाः क्षीरिण्या यवान्या वास्तुकस्य वा ॥
सुचर्चलायाश्चोर्वा शाकेनावल्लुजस्य वा ।
शट्वाः कर्काशकाणां वा जीयन्त्याश्चिर्भटस्य वा ॥
लोणिकायाः सपाठायाः शुष्कशाकेन वा पुनः ।
वृषिदाडिमसिञ्जेन बहुस्रोत्रेण भोजयेत् ॥ ३७ ॥

सप्रवाहिकमित्यत्र प्रवाहिकारुक्षणम्—“वापुर्विद्वो निचितं
बलात् सुदल्पश्चादहिताननस्य । प्रवाहोदोऽल्पं बहुशो मलात्
प्रवाहिकां तां प्रवदन्ति तज्ज्ञा” (सु. उ. तं. अ. ४०) इत्यनेन
सुशुभोक्तं हेयम् । क्षीरिणी दुग्धिका, श्वर्चला सूर्यभक्षा, चयु-
रीबीचः, कर्कोशःकूपमाण्डेदः, चिर्भटः कर्कटी, लोणिका सना-
मक्याता, श्या काशमर्दः, रुद्रदेवानं शाकमित्येकं ॥३४-३७॥

कल्कः स्याद्दालविरुचानां तिलकल्कश्च तरुसमः ।
दध्नः सरोऽन्लेद्वाद्यः खदो हन्यात् प्रवाहिकाम् ॥
यधानां मुद्गमापाणां शालीनां च तिलस्य च ।
कोलानां धालविरुचानां भ्राम्ययूषं प्रकल्पयेत् ॥३९॥
ऐक्यं यमके भृष्टं दधिदाडिमसारिकम् ।
धर्चःक्षये शुष्कमुखं शार्वभं तेन भोजयेत् ॥ ४० ॥
दध्नः सरं वा यमके भृष्टं सगुजनागरम् ।
सुरां वा यमके भृष्टं व्यञ्जनार्थं प्रदापयेत् ॥ ४१ ॥
फलाभलं यमके भृष्टं यूपं गुञ्जनकस्य वा ।
लोपाकरसमभलं वा जिग्धाम्लं कण्डपस्य वा ॥४२॥
घर्हित्तिचिरिवक्षाणां धर्तकानां तथा रसाः ।
जिग्धाम्लाः शालयश्चाप्या धर्चःक्षयवृजापहाः ४३
अन्तराधिरसं पूत्वा रक्तं मेपस्य चोभयम् ।
पचेद्दाडिमसाराम्लं सधान्यस्रोहनागरम् ॥ ४४ ॥
ओदैनं रक्तशालीनां तेनापात् प्रपियेष तत् ।
तथा धर्चःक्षयकृतैर्व्याधिनिर्घ्नप्रमुच्यते ॥ ४५ ॥

कल्कः सारिल्लदिना खदः । भ्राम्ययूषमिति धान्यप्रधानं
यूपं यमकेनैव । यमके इति वृत्तमेव । दधिदाडिमशाद्य-
नां संस्कारं दधिदाडिमधामैकम् । शालीनां यद्यपि यद्वर्चत्तवमुक्त
तथाऽपीह खयूपरधियरेपुपुजनां सवोगुल्लया धर्चं क्षये हि-
तत्वं दर्शयमाह—जिग्धाम्लाः शालयश्चाप्या धर्चं क्षयवृजा-
पहा इति । तेनापात् प्रपियेष तमिति उच्चन्तराधिराधाधि-
कृतेन द्वेन संधीयाद्यात् पृषक् च द्वं पियेत् । धर्चःक्षयकृते-
मुत्तपोपस्यैर्धयोदावर्तादिभिः ॥ ३८-४५ ॥

शुद्धनिःसरणे शले पानमम्लस्य सपिपः ।
प्रशस्यते निरामाणामथवाऽप्यनुवासनम् ॥ ४६ ॥
चाङ्गेतीकोलद्वयम्लनागरक्षारसंयुतम् ।
घृतमुक्तकथितं पेयं शुद्धशरद्वज्रापहम् ॥ ४७ ॥
इति चाङ्गेरीघृतम् ।
सचक्षयपिप्पलीमूलं सव्योपविड्दादिमम् ।
पेयमम्लं घृतं युक्तया सधाम्याजाजिचित्रकम् ॥४८॥
इति शुद्धश्रो चव्यादिघृतम् ।

स्त्रितमम्लघृतमाह—चाङ्गेरीलादि । अत्र चाङ्गेरीरक्तकोक-
रवदप्रा इत्थं, नागरक्षारयोश्च कल्कत्वम् । पेयमम्लं घृत-
मित्यत्र भस्मार्णमनन्तरोक्तमेव इव चाङ्गेरीसत्तादि देयं, चव्या-
दयश्च दश कल्काः । उक्तं च तन्प्राग्दरे,—“पयकोपविजाना-
जीभान्वदादिपेयतैः । पचेदम्लं घृतं तद्राजागरक्षारसंयुतम्”
इति ॥ ४६-४८ ॥

शशमूलोपसिद्धं वा सविस्वमनुयासनम् ।
शताहाशदिविस्वैषां यचया चित्रकेण वा ॥ ४९ ॥
इति शुद्धश्रोऽनुवासनम् ।

दध्मूलोपसिद्धमिच्छासौ अनुवासनमित्यानुयासनमेहः । भत्रा-
नुवासने केदेषु प्रायोदर्शनात्तिलमेव; अन्ये तु घृतस्य प्रमन्त-
त्वाद्गुणमेवाहुः । घटीश्लदिनाऽप्यनुवासनेनेद्वयमुच्यते ॥४९॥
स्त्रधश्चघृष्टुदे पूषं श्वेदस्वेदो प्रयोजयेत् ।
सुस्विभं च मृदुभूतं पिप्पुना संप्रवेशयेत् ॥ ५० ॥

पिप्पुना संप्रवेशयेदिति पिप्पुनाऽऽच्छदितं पीडयित्वा प्रे-
षयेत् । पिप्पु स्फुल्लकपर्णिका ॥ ५० ॥

वियज्जवातयर्चास्तु बहुशूलप्रवाहिकः ।
सरक्तपिच्छस्तण्णार्तः क्षीरसौहित्यमर्हति ॥ ५१ ॥
यमकस्योपरि क्षीरं धारोष्णं वा पियेत्प्ररः ।
श्रुतमेरुषुमूलेन यात्रविरुचेन वा पयः ॥ ५२ ॥
पयं क्षीरप्रयोगेण रक्तं पिच्छा च शाम्यति ।
शले प्रवादिका चैव वियन्धक्षोपशाम्यति ॥ ५३ ॥
सोद्विलं इति ॥ ५१-५३ ॥

पिच्छातिहारं पुनर्निवानोपशयाकृतिमिरामान्य-
यमुपलभ्य यथायत्नं लङ्घनपाचनान्भ्यामुपाचरेत् ।
तुष्यतस्तु मुक्तपर्पटकोशीरसारिषाचन्मकरिषात्-
तिककोशीरुष्णवारिनिरुपचारः । लङ्घितस्य चाहा-
रकाले यलातिपलासुपर्णानाबलपर्णान्पूक्षिपर्णान्शु-
तीकण्टकारिकाशतायरीश्वर्द्रानिर्घुहसंयुक्तं पचा-
सारम्यं यथागूमण्डादिना तर्पणादिना वा क्रमेणो-
पचारः । मुद्गमसूरारुद्रेषुमकुष्ठकाटकीयूपैर्वा लाय-
कपिजलदाशहारौषणकाशपुच्छकरसौरीपद्मन्तर-

म्लेयां क्रमशोऽग्निं सन्धुक्षयेत् । अनुबन्धे त्वस्य
दीपनीयपाचनीयोपशमनीयसंप्रहणीयान् योगान्
संप्रयोजयेदिति ॥ ५४ ॥

आमान्वयमिति आमुकम् । लह्वनपाचनाव्यामुपाचरोदिल-
नेन यत्पूर्वमात्सितारे धामान्वयविधानमुक्ते तद्विह नानुबन्धते ।
पित्तं हि सरं, सत्र च प्रवर्तने क्रियमाणेऽतिशोगमयं स्यादिति
भावः । यत्तु विरेचनविह वचन्यं तत् रामश्रीविशेषसंपत्तावेन ।
लहितस्य चैत्यादौ सूर्यपणां मुद्रमापण्यैः । निर्व्यूहान्देन च
पट्टप्रविधानसिद्धं जलमुच्यते, यवाग्नादिसाधने तस्यैवाधिकार-
त् । अनुबन्धे त्वस्येति पित्तातिसारासुबन्धे । इमानिति बध्य-
मागान् ॥ ५४ ॥

भवन्ति चात्र ।

सशौद्रातिविपं पिष्ट्वा वत्सकस्य फलत्वचम् ।
पिबेत् पित्तातिसारघ्नं तण्डुलोदकसंयुतम् ॥ ५५ ॥
किराततिकको मुस्तं यत्सकः सरसाजतः ।
विल्वं दाक्षहरिद्रा त्वक् ह्रीवेरं सदुरालभम् ॥ ५६ ॥
चन्दनं च मृणालं च नागरं लोधमुत्पलम् ।
तिला मोचरसो लोधं समङ्गा कमलोत्पलम् ॥ ५७ ॥
उत्पलं धातकीपुष्पं दाडिमात्वच्चहौपधम् ।
कद्रुफलं नागरं पाठा जम्ब्याग्राखिदुरालभाः ॥ ५८ ॥
योगाः पडेते सशौद्रास्तण्डुलोदकसंयुताः ।
पेयाः पित्तातिसारघ्नाः श्लोकाघ्नैर्न निर्दाशिताः ॥ ५९ ॥
जीर्णापधानां शस्यन्ते यथायोगं प्रकल्पितैः ।
रसैः सांभाहिकैर्मुक्ताः पुराणा रक्तशालयः ॥ ६० ॥

फलत्वचमिति फलं च त्वक् चेति फलत्वचम् । मृणालमुपो-
रम् । समङ्गा चादिपैः 'वराहकान्ता' इत्यग्रे ॥ ५५-६० ॥

पित्तातिसारो दीप्तान्नोः क्षिप्रं समुपशाम्यति ।
अजाक्षीप्रयोगेण बलं वर्षश्च वर्धते ॥ ६१ ॥
यद्दोषस्य दीप्तान्नैः समानस्य न तिष्ठति ।
पैत्तिको यद्यतीसारः पयसा तं विरेचयेत् ॥ ६२ ॥
फलाशफलनिर्युहं पयसा सह पाययेत् ।
ततोऽनुपाययेत् कोष्णं क्षीरमेव यथावलम् ॥ ६३ ॥
प्रयाहिते तेन मले प्रशाम्यत्युदरामयः ।
पलाशयत्र प्रयोज्या वा चाप्यभाणा विशीभिनी ॥ ६४ ॥
सांसर्ग्यां क्रियमाणयां शूलं यरानुवर्तते ।
सुतदोषस्य तं शीघ्रं यथाप्यदनुवासयेत् ॥ ६५ ॥
शतपुष्पाचरीभ्यां च पयसा मधुकैः च ।
तैलपादं घृतं सिद्धं सचिव्वमनुवासनम् ॥ ६६ ॥

न विष्टेन न निवर्तते । पलाशवदिति उकपलाशफलविधा-
नेन । सांसर्ग्यामिति पेयादिक्रमे । शतपुष्पेत्यादौ नदी शता-
वती । अनुवासनं 'पपाय' इति शेषः ॥ ६३-६६ ॥

कृतानुवासनस्यास्य कृतसंसर्जनस्य च ।
वर्तते यद्यतीसारः पिच्छावस्तिरतः परम् ॥ ६७ ॥
परिवेष्ट्य कुशोराद्रंराद्रं वृन्तानि शाल्मलेः ।
कृष्णमृत्तिकयाऽऽलिप्य स्वेदयेद्गोमयाग्निना ॥ ६८ ॥
सुशुष्कां मृत्तिकां घ्रात्वा तानि वृन्तानि शाल्मलेः ।
शूते पयसि मृद्धीयादापोऽधोऽलुखले ततः ॥ ६९ ॥
पिण्डं मुष्टिसमं प्रस्थे तत् पूतं तैलसर्पिणा ।
योजितं मात्रया युक्तं कर्कटेन मधुकस्य च ॥ ७० ॥
यस्तिमभ्यपकृणात्राय दद्यात् मत्यागते वतः ।
घ्रात्वा भुञ्जीत पयसा जाङ्गलानां रसेन वा ॥ ७१ ॥

पित्तातिसारज्वरशोधमुष्ण-

जीर्णातिसारप्रहणीप्रदोपात् ।

जयस्ययं शीघ्रमतिप्रबुद्धान्

विरेचनास्थापनयोश्च यस्तिः ॥ ७२ ॥

परिवेष्ट्यादिना पिच्छावस्तिमाह । शूते पयसीत्यत्र पानी-
यमात्रेणैव पयः शूतं हेयम् । प्रस्थ इति शूते पयसीत्यस्य विशेष-
पणम् । वृन्तानि शाल्मलेः उद्वेखले आपोऽप्य तत आपोऽधोऽ-
लिप्येण मुष्टिसमं शूते प्रस्थे पयसि मृद्धीयादिति योजता । मात्र-
येति वचनात् तैलसर्पिणोऽप्य तावती मात्रा यावत्सा केन्दुमात्रं
भवति, तथा यथैमधुकृष्णसापि तावती मात्रा यावत्सा पयो
वस्तिर्भवति ॥ ६७-७२ ॥

पित्तातिसारी यस्वेतां क्रियां मुक्त्वा निपेवेते ।
पित्तलान्यन्नपानानि तस्य पित्तं नद्यावलम् ॥ ७३ ॥
कुर्यात्क्रातिसारं तु रक्तमाशु प्रबुधयेत् ।
उष्णां शूलं विदाहं च गुदपाकं च दाखणम् ॥ ७४ ॥

पित्तादिघातीत्यादिना पित्तातिसारस्यैव हेतुविशेषकृतावस्था-
भेदरूपं रक्तादिघातं दर्शयति । अयं च रक्तातिसारे यद्यपि
पित्तातिसारोत्तरकालमावित्तयेद्येकः, तथाऽपि पित्तादिप्रकोपेण
रक्तदुष्ट्या च प्रथममपि भवत्येवार्थं दृष्टत्वादिति हेयम् । तेना-
शेषतः पित्तक्रमाभिधानमतत्तम् । यथा 'पाण्डुरोगी तु योऽलुखलम्'
(वि. अ. १६) इत्यादिनोपक्रमकोत्यादे यथोक्तक्रमं विनाऽपि
कामला भवति । एवमपि चास्य रक्तातीसारस्य पित्तजन्यत्वात्
पैत्तिके एवावरोधः ; तेन पद्वयस्या न व्याहृम्यते । अतीसारस्य
यत् प्रघातयोः सिद्धौ आग्रपक्षकृत्पित्तघातकफान् अतीसार-
घातकाननिधायोक्तः--'पण्णानेषां द्विसंत्तर्गाग्निघ्नैः द्वा भवन्ति
ते । केवलैः सह पद्दुर्गिणत्' (वि. अ. ८) इति, तद्व्यञ्जनं
पदकेऽन्तर्भावनीयं, तत्र सृष्टमभेदगणनया च भेदः कृत इत्य-
विरोधः ॥ ७३ ॥ ७४ ॥

तत्र छागं पयः शस्तं शीतं समधुघातं रम् ।
पानार्थं भोजनार्थं च गुदप्रक्षालने तथा ॥ ७५ ॥

जोदन रक्तशालीना पयसा तेन भोजयेत् ।
 रसः पारायतादीनां घृतभृष्टे, सशर्करे ॥ ७६ ॥
 शशपक्षिमृगाणा च शीतानां धन्वचारिणाम् ।
 रसेरन्मलैः सघृतेर्मांजयेत् सशर्करे ॥ ७७ ॥
 रधिर मार्गमाज वा घृतभृष्ट प्रशस्यते ।
 फादमर्यफलपूयो वा किञ्चिदम्ल, सशर्कर, ॥ ७८ ॥
 नीलोत्पल मोघरसं समझा पत्रकेशरम् ।
 अजाक्षीरयुतं दद्याज्जीर्णं च पयसौदनम् ॥ ७९ ॥
 दुर्गल पाययित्वा वा तस्यैवोपरि भोजयेत् ।
 प्राग्भक्त नयनीत वा दद्यात् समभुशर्करम् ॥ ८० ॥
 तत्र च्छामिल्लादी व्यनार्यमिति भोगोपकरणार्थम् ।
 पयसा तेनेति छागेन पयसा । मृगलेद मार्गम्, अजलेदमाज,
 रधिरमिति बोद्धव्यं ॥ ७५-८० ॥
 प्राश्य क्षीरोरिधत् सर्पिः कपिञ्जलरसाशनः ।
 ज्यहादादोर्ग्यमाप्नोति पयसा क्षीरभुक् तथा ॥ ८१ ॥
 पीत्वा शतायरीकरक पयसा क्षीरभुक् जयेत् ।
 रक्तसितार पीत्वा वा तथा सिद्धं घृतं नर, ॥ ८२ ॥
 घृतं यथाभूवण्डेन कुटजस्य फले, शृतम् ।
 पेयं तस्यानु पातव्या पेया रक्तोपशान्तये ॥ ८३ ॥
 प्राद्वेलादी क्षीरोरिधत् सर्पिः पयसा प्रायेति सवन्प ।
 कपिञ्जले गौरतितिरि । क्षीरे भुङ्क्ते इति क्षीरभुक् । तवेति
 शतायरी । यथाभूवण्डेन पेयमिति सवन्प ॥ ८१-८३ ॥
 त्यक् च दारुहरिद्रायाः कुटजस्य फलानि च ।
 पिण्णली शृङ्गवेर च द्राक्षा कटुकरोहिणी ॥ ८४ ॥
 पद्मिरेतैर्घृतं सिद्धं पेयामण्डायचारितम् ।
 अतीसार जयेच्छीघ्रं त्रिदोषमपि दारुणम् ॥ ८५ ॥
 पद्मिरेतैरितिपद् यथाभामनियेधार्थम् ॥ ८४ ॥ ८५ ॥
 कृष्णमुन्मथुक शङ्ख रधिर तण्डुलोदकम् ।
 पीतमेकत्र सक्षौद्रं रक्तसप्रहणं परम् ॥ ८६ ॥
 पीतः म्रियङ्गुकाकरक, सक्षौद्रस्तण्डुलाभसा ।
 रक्तघ्राय जयेच्छीघ्रं धन्वमासरसाशिनः ॥ ८७ ॥
 कक्कस्तिलाना कृष्णानां शर्करापत्रभाषिकः ।
 आज्ञेन पयसा पीत, सर्पो रक्तं नियच्छति ॥ ८८ ॥
 कृष्णमुरिल्लादी रधिरै शोषित, केनित् बुद्धममाहुः । चर्क-
 णपत्रभाषिक इत्यत्र चर्कराया पचनेन भागेन कृष्णतिलदाय,
 उक्तं हि ब्रह्मण—“कृष्णतिलाय चर्कणफारिकान्छागीरयसा”
 इति ॥ ८६-८८ ॥
 पलं परस्रकवीजस्य धपयित्वा रसं पिनेत् ।
 यो रसादी जयेच्छीघ्रं स पैत्तं जडरामयम् ॥ ८९ ॥
 पीत्वा सशर्कराक्षौद्रं चन्दनं तण्डुलाभसा ।
 दाद्वत्प्याग्नयेद्वेद्यो रक्तघ्रायाद्य मुच्यते ॥ ९० ॥

पलमित्यादी रसमिति कापम् । रसादीति मांघरतेन
 शुभान ॥ ८९ ॥ ९० ॥
 गुदो बहुभित्तवानेयस्य पित्तेन पच्यते ।
 सेचयेत् सुदीप्तेन पटोलमधुकाशुना ॥ ९१ ॥
 पञ्चवल्करूपकाना रसेरिभुरसेर्घृतैः ।
 छागैर्गव्यै, पयोभिर्या शर्कराक्षौद्रसंयुतैः ॥ ९२ ॥
 क्षौद्रसुतेरिल्लन्तेन सेचयेदिल्लसुतते ॥ ९१ ॥ ९२ ॥
 प्रक्षालनाना कर्कर्या ससर्पिष्कै, प्रलेपयेत् ।
 पपा वा सुकृतैश्चूर्णैस्त गुदं प्रतिसारयेत् ॥ ९३ ॥
 धातकीलोभ्रचूर्णया समारीः प्रतिसारयेत् ।
 तथा क्षयति नो रक्तं गुदं त्वे प्रतिसारितम् ॥ ९४ ॥
 पकता प्रशमं प्रायति वेदना चोपशाम्यति ।
 यथोक्तैः सेचने, शीतै शोषितैः इति न्ययस्यपि ॥ ९५ ॥
 गुदवह्णणकस्युक् सेचयेद्गतभावितम् ।
 चन्दनाद्येन तेलेन शतधीतेन सर्पिणा ॥ ९६ ॥
 कार्पाससंघृहीतेन सेचयेद्द्वन्द्वतृणम् ।
 प्रक्षालनानामिति प्रक्षालनार्थमुक्तानां पयोऽभुशर्करादीनाम् ।
 प्रतिसारयेद्वचूर्णयेत् ॥ ९३-९६ ॥—
 अस्याप्य यद्गुदो रक्तं सशूलमुपपेक्ष्यते ॥ ९७ ॥
 यदा चायुषिविबद्धं कृच्छ्रं चरति वा न या ।
 पिच्छावास्ति तदा तस्य यथोक्तमुपकल्पयेत् ॥ ९८ ॥
 प्रपौण्डरीकसिद्धेन सर्पिणा चानुवासयेत् ।
 प्रायशो बुधेलगुदाधिरकालसितसर्पिणः ॥ ९९ ॥
 तस्मादभीक्ष्णसत्त्वा गुदे क्षेद्रं प्रयोजयेत् ।
 पिच्छावस्ति तदा तस्य यथोक्तमिति अत्रैव 'परिषेष्ण'
 इत्यादिप्रयोगम् । गुदे क्षेद्रं प्रयोजयेदिति अत्र प्रेक्षभाषित-
 विबुधप्रयनेन गुदे प्रेक्षप्रयोगेऽभिहित, अन्ये तु प्रह्लादाद्व-
 वाधनेनैवात्र प्रयोगमाहुः ॥ ९७-९९ ॥—
 पयनोऽस्तिमृचो हि स्वे स्थाने लभतेऽधिकम् १००
 बलं तस्य सपित्तस्य जयापं यस्तिरुत्तमः ।
 रक्तं विद्रुसहितं पूर्वं पश्चाद्वा योऽस्तिसायते ॥ १०१ ॥
 शतायरीघृतं तस्य लेदायंमुपकरयेत् ।
 शर्करार्थाधिकं लीढं नवनीतं नयोऽनुत्तम् ॥ १०२ ॥
 क्षौद्रपादं जयेच्छीघ्रं तं विकारं दिताशिनः ।
 न्यप्रोषोऽनुन्वराभ्यर्धनुद्धानापोष्य पासयेत् १०३
 बहोरात्रं जले ततं घृतं तेनाभ्रमसा पचेत् ।
 तदुर्ध्वशर्करायुक्तं लिप्तात् सक्षौद्रपादिकम् ॥ १०४ ॥
 अथो वा यदि याऽन्तूर्ये यस्य रक्तं प्रचतेत् ।
 ते स्थाने हि तं पश्यवद्व्यज्जितः । शनिमिति दामान्यव-
 नारनुत्तयेन निरहयं द्वेषः । घटवर्णित्पित्तं 'घट इति-
 नूतनुत्तं घटत' (वि अ १०) इत्यन्त्या २ नेभ्यस्तदुक्तं
 घटावर्णित्पित्तम् । अथामिति 'रक्तं घमिदं' इत्यन्त्याव्यम्
 ॥ १००-१०४ ॥—

समश्रतः सर्वरसान् प्रसक्त-
नामप्रदोपतुविपर्ययेश्च ।
सर्वे प्रकोपं युग्मपत् प्रपन्ना-
श्छर्दिं त्रिदोषां जनयन्ति दोषाः ॥ १४ ॥
शूलविपाकाश्चिदाहृत्पाणा-
भ्यासप्रमोहप्रयत्ना प्रसक्तम् ।
छर्दित्रिदोषाह्वयणाश्लवील-
सान्द्रोष्णरक्तं यमतां नृणां स्यात् ॥ १५ ॥

समश्रत इत्यादिना त्रिदोषजामाह । समश्रतः सर्वरसाविति
पद्यापयमेककल्पतया भजतः, उक्तं हि—‘पय्यापयमिहैकत्र
येकं समयानं मतम्’ (वि. अ. १५) इत्यत्र; न तु सर्वर-
सात् भुञ्जानश्लेषः; सर्वरसोभजं हि पय्यमेव, तेनेह तस्य
त्रिदोषकर्तृत्वं न स्यात् । प्रसक्तमिति निरन्तम् । आमस्य
प्रदोषः आमप्रदोषः ॥ १४ ॥ १५ ॥

विद्वेदमूत्राभ्युपहानि वायुः
स्रोतांसि संरुष्य यदोष्वमेति ।
उत्सन्नदोषस्य समाचितं तं
दोषं समुद्भूय नरस्य कोष्ठात् ॥ १६ ॥
विण्मूत्रथोस्तत् समवर्णगन्धं
उद्भवासहिकार्तिमुत्तं प्रसक्तम् ।
प्रच्छर्दयेद्दुष्टमिद्वातियेगा-
चयाऽर्द्धतश्चाशु विनाशमेति ॥ १७ ॥

विद्वेदेत्यादिना उपद्रवयुक्तां छर्दिमुपद्रवादसाप्यामाह । वि-
ण्मूत्रथोस्तत्समगन्धवर्णं छर्दयतीति वायुना विण्मूत्रस्रोतसां दूषि-
तत्वाग्हेयम् ॥ १६ ॥ १७ ॥

द्विष्टप्रतीपाशुचिपूलभेष्य-
यीभस्सगन्धादानदर्शनेश्च ।
यच्छर्दयेत्तमना मनोऽग्रै-
र्द्विष्टार्थसंयोगभवा मता सा ॥ १८ ॥

द्विष्टेत्यादिना द्विष्टवैजामाह । द्विष्टार्थो गन्धेनाद्यनेन दर्श-
नेन च यथायोग्यतया संयम्यन्ते । अदानं भक्षणम् । द्विष्टं
प्रतिपुरगामोतिजनकं, प्रेतीषं वचादि, केचित्प्रतीषं च
मातुः (?), अष्टुचि चच्छिदादि, अनेष्यं मलिनं, पी
गुण्णितम् । मनोऽग्रैरिन्द्रनेन द्विष्टार्थनां गन्धे यच्छिचित् ।
श्यादि यं पुरं प्राप्य मनोऽग्रं न भवति तं प्रति तच्छ
रक्षं न ममति, मनोऽग्नुरपावकत्यादिति सूचयति ॥ १८ ॥

क्षीणस्य या छर्विरतिप्रवृद्धा
सोपद्रया शोणितपूरयुक्ता ।
सचन्द्रिकां तां प्रपद्यन्त्याभ्यां
साभ्यां चिह्नितेऽनुपद्रवां च ॥ १९ ॥

असाध्यलक्षणयुक्तां छर्दिं परित्वागाधेनाह—क्षीणस्येत्यादि ।
अतिप्रवृद्धा इति चत्वाऽनुपद्रवा । शोषद्रवेत्यत्र विद्वेदेत्या-
दिना रोगोपदेवा हेमाः । सचन्द्रिकामिति धातुंल्लहमण्डलाकार-
युक्तम् ॥ १९ ॥

आमाशयोत्केशभवा हि सर्वा-
दृश्यो मवा लङ्घनमेव तस्मात् ।
प्राकारयेन्मासतजां विमुच्य
संशोधनं वा कफपित्तहारि ॥ २० ॥

चूर्णाणि लिह्यान्मधुनाऽभयानां
दद्यानि वा यानि शिरेचनानि ।
मधैः पयोभिश्च युतानि युक्त्या
नयन्त्यग्ने दोषमुदीर्णमूर्ध्वम् ॥ २१ ॥

यक्षीफलाद्यैर्वमनं पिबेद्वा
यो दुर्बलस्तं शमनैश्चिकित्सेत् ।
रसैर्मनोश्चैर्लघुभिर्विशुष्कै-
र्भक्ष्यैः समोन्वैर्विचिक्षेद्य पानैः ॥ २२ ॥

आमाशयेत्यादिना साध्यानां चिह्नित्वानाह । यस्मादायाना-
शयोत्केशाद् सर्वादर्शयो भवन्ति, आमाशयोत्के च रोगे
लङ्घनादि कफहरं मेपनं युक्तं, तस्मात्लङ्घनमेव कर्तव्यमिति
मातः । लङ्घनमल्पदोषपिपत्रं, शोषनं च यद्दोषविपयतीति
व्यवस्था । संशोधनशब्देन चेह विरेचनवमने अपि गृह्येते ।
अन्ये तत्र संशोधनशब्देन प्रतिमार्गहरणतया अत्यर्बहितं विरे-
चनमेव वर्णयन्ति । संशोषनयोगानाह—चूर्णाणीत्यादि । फला-
द्येति फलानि जीमूतेश्चाकुप्रभृतीनि फलमात्रासिद्धिपठितानि,
तेः । शमनैरिति दोषनिवर्धनं विना दोषसाम्यकरैः । उक्तं हि
पुष्कलावते “न शोषयति यदोषान् समाशोदीरयत्यपि । समी-
करोति विषमात् तत् संशमनस्यचते”—इति ॥ २०-२२ ॥

सुषंष्टता इत्यादिना वैशेषिकी वातया चिकित्सोच्यते ।
दृक्चन्द्र इति परिधान्तसेव हृदयलोभः । सैन्धववदिति सैन्ध-
वप्रक्षेपः; केचित् सैन्धववत् सिद्धमिति योजयन्ति । तोयेन च
दाडिमस्यैति दाडिमरसेन । म्योयेणेल्यादी व्योवादीना पेयघृत-
मात्रायां प्रक्षेपत्वम् ॥ २३-२५ ॥

पिचार्त्तिकामयामनुलोमनाथं

द्राक्षापिदारीभुरसैस्त्रिवृत् स्यात् ।

कफाशयस्थं त्वतिमात्रवृद्धे

पित्तं हरेत् स्वाष्टुमिर्कषमेव ॥ २६ ॥

शुद्धाय काले मधुशर्कराभ्यां

लाजैश्च मन्थं यदि वाऽपि पेयाम् ।

प्रदापयेन्मुद्गरसेन वाऽपि

शाल्योदनं जाह्नलजं रसेर्था ॥ २७ ॥

सितोपलामाक्षिकपिप्पलीभिः

कुल्मापलाजायवसकुग्जान् ।

सर्जूरमांसान्यथ नारिकेलं

द्राक्षामथो वा ब्रदराणि लिह्यात् ॥ २८ ॥

स्रोतोऽजलाजोत्पलकोलमज-

चूर्णानि लिह्यान्मधुनाऽभयां च ।

कोलास्त्रिमज्जावनमक्षिकाविड्-

लाजासितामागपिकाकणान् वा ॥ २९ ॥

द्राक्षारसं वाऽपि पिबेत् सुशीतं

मृद्गुण्डलोष्टप्रभवं जलं वा ।

जम्ब्याम्रयोः पल्लवजं कपायं

पिबेत् सुशीतं मधुसंयुतं वा ॥ ३० ॥

निशि स्थितं वारि समुद्गच्छणं

सोशीरधान्यं चणकोदकं वा ।

गवेषुकामूलजलं गुद्गुल्या

जलं पिबेद्विधुरसं पयो वा ॥ ३१ ॥

सेव्यं पिबेत् काञ्चनगैरिकं वा

सयालकं तण्डुलधायनेन ।

धात्रीरसेनोत्तमचन्दनं वा

एष्णावसिद्धानि समाक्षिकाणि ॥ ३२ ॥

कल्कं तथा चन्दनचम्पमांसी-

द्राक्षोत्तमापालकगैरिकापाम् ।

शीताम्युना गैरिकाशालिचूर्णं

मूर्ध्नां तथा तण्डुलधायनेन ॥ ३३ ॥

कफाशयस्थमिति कफस्थानमायाद्योर्ध्वभागे वधः, तस्यं;
हरेत्सर्वमेवेति वमनेनैव हरेत् । वारि वाऽपि पेयामिति मन्त्राग्नि
प्रति पेया श्रेया । कुल्मापा उल्लिखयवविट्कृता भक्ष्याः; वारि-

यास्तासु मुद्गान्मसूरातुल्लिखयदितान् कुल्मापाभाहुः । गृध्रः
समग्नो बर्षोदनः । सर्जूरमांसानि सर्जूरफलेऽस्थानि । सर्जूर-
स्यादी लिह्यादित्यत्र सितोपलामाक्षिकपिप्पलीभिरत्यनुवर्तनीयम् ।
स्रोतोर्जं स्रोतोऽन्नम् । कोलमज्जा कोलाभ्यन्तरम् । अभयां पैल-
त्रापि मधुना लिह्यादिति सेवष्यते । कोलास्थोल्यादावपि मधुना
लिह्यादित्यनुवर्तते । मृद्गुण्डलोष्टप्रभवं जलं वेदिति सन्मयलोष्टनि-
र्वापणभवं जलमिलार्थः । समुद्गच्छणं पिप्पलीमुद्गरवदितम् ।
निशि स्थितमिलादीं सोपीरधान्यमिति द्वितीयः, चणकोदकं
चेति तृतीयो योगः । तथा गवेषुकादियोगद्वयेऽपि धीतरुधा-
यविधिर्ज्ञेयः । काञ्चनगैरिकमिति गैरिकं दाक्षिणात्यप्रतिदं
कायनवर्णम् । सयालकं तण्डुलभावनेनेति विधानं सेव्यं पिबे-
दित्यनेन तथा काञ्चनगैरिकं चेलनेन च द्वितीययोगेन सेव-
ष्यते । शक्षोत्तमा गोक्षेती शक्षोत्तमः । उत्तमचन्दनं धवलचन्द-
नम् ॥ २६-३३ ॥

कफार्त्तिकामयां वमनं प्रशस्तं
सपिप्पलीसर्पपनिम्बतोयैः ।

पिण्डीतकैः सैन्धवसंप्रयुक्तै-

पेभ्यां कफामाशयशोधनार्थम् ॥ ३४ ॥

गोधूमशालीन् सयवान् पुरायान्

पूपैः षटोलामृतचित्रकाणाम् ।

व्योपस्य निम्बस्य च तप्तसिद्धै-

रूपैः फलाम्लैः कटुभिस्तथाऽघात् ॥ ३५ ॥

रसांश्च शल्यानि च जाह्नलानां

मांसानि जीर्णान्मधुसतीध्वरिष्टान् ।

रामांस्तथा पाडवपानकानि

द्राक्षाकपिर्यैः फलपूरकैश्च ॥ ३६ ॥

मुद्गान्मसूरांश्चणकान् कलायान्

भृष्टान् युताभ्रागरनाक्षिकाभ्याम् ।

लिह्यात्सथैव विकलाविड्ग-

चूर्णं विड्गुण्डुवयोत्थो वा ॥ ३७ ॥

सजाम्बयं वा चद्रार्मत्तचूर्णं

मुस्तायुतां कफटकस्य शशीम् ।

दुरालमां वा मधुसंप्रयुक्तां

दित्यात् कफच्छर्दिनिर्महायार्थम् ॥ ३८ ॥

मनःशिलायाः फलपूरकस्य

रसैः कपिरथस्य च पिप्पलीनाम् ।

शंभ्रेण चूर्णं मरिचेश्च युक्तं

लिह्यात्पेच्छर्दिमूरीपवेणाम् ॥ ३९ ॥

१ 'उत्तमचन्दनम्' इति वा० । २ 'उत्तमचन्दना' इत्यादि-
इति वा० । ३ 'विड्गुण्डुवयोत्थं वा' इति वा० । ४ 'रसस्य चूर्णं'
इति वा० ।

समाक्षिकापीति पश्चाद्भुक्तयोगत्रयद्रव्याणि समाक्षिकाणि
कर्तव्यानि । पिप्पलीतैरिति मदनैः । कफक्षानासायस्य च शोष-
नार्थं कफानासायघ्नोपनार्थम् । यद्यपि गोधूमयवौ मधुरतत्रयो-
गत् कफकरौ, तथाऽपि पुराणतया च कफकराविति कृत्वा
कफच्छर्मा विहितौ । उक्तं हि—'प्रायः श्लेष्मलं मधुरमन्यत्र
मधुनः पुराणाच शालिवगोधूमात्' (सू. ध. २७) इति । रामाः
कपित्थादिद्रव्यकृताः । मनःशिलाभाशूष्णं मरिचैश्च युक्तं क्षौद्रेण
युतं फलपूरकरसैर्लिहम्, तथा कपित्थस्य रसैः पिप्पलीनां
चूर्णं मरिचैश्च युक्तं क्षौद्रेण युतं लिहमिति योज्यम् ॥ ३४-३९ ॥

यैषा पृथक्त्वेन भया क्रियोक्ता
तां सन्निपातेऽपि संमस्य युज्या ।

दोषतुरोगाग्निबलान्यवेक्ष्य
प्रयोजयेच्छास्त्रविदप्रमत्तः ॥ ४० ॥

यैष्वेवादिना साञ्जिपातिकयाधिकिक्षोद्यते । समस्येत्वेकी-
कृत्य । दोषतुरोगाग्निबलान्यवेक्ष्येति दोषादीनां बलं बीक्ष्यं य-
द्वज्यत् तत्रप्रधाना चिकित्सा कर्तव्या । रोमरुद्धरेव ॥ ४० ॥

मनोऽभिधाते तु मनोऽनुकूला
वाचः समाभ्यासनदपेणानि ।

लोकप्रसिद्धाः श्रुतयो वयस्याः
शुद्धारिकाश्चैव हिता विद्याराः ॥ ४१ ॥

गन्धा विचित्रा मनसोऽनुकूला
भृत्पुष्पशुक्रान्मलफलादिकानाम् ।
शाकानि भोज्यान्यथ पानकानि
मुसंस्कृताः पाडयरागलेहाः ॥ ४२ ॥

यूषा रसाः काम्यलिका रजडाश्च
मांसानि धाना विविधाश्च भक्ष्याः ।

फलानि मूलानि च गन्धघर्ष-
रसैरुपेतानि धर्मि जयन्ति ॥ ४३ ॥

गन्धं रसं स्पर्शमथापि शब्दं
रूपं च यद्यत् त्रियमन्यसात्म्यम् ।

तदेव द्यात् प्रथमाप तस्या-
त्तज्जो हि रोगः सुरमेव जेतुम् ॥ ४४ ॥

मनोऽभिधाते इति मनोपिपातञ्छर्षार्थम् । लोकप्रसिद्धाः श्रुतय
इति लोहिकार्थानुगता आख्यायिकेतिहासाः । विहायः क्रोडाः ।
पेशा इति मन्थनरूपा देहाः । रागार्थनां लक्षणमवहृत्तुफम् ।
गन्धघर्षरसैरुपेतानीति प्रथमगन्धान्धिनूतानि । मन्थमिला-
दिना आलविच्छर्षदिप्रचनार्थमथान्धदानमन्यत्रियते । प्रथमे
दि रसा इति गन्धादीनां त्रिशानामुपयोगेन उर्थाः प्रथमे छदि,
तन्मो दि रोग इति गन्धादीनामसात्म्यनितरोगो जेतुं सुध

एव सुलोपाय एव भवति, मूलव्यापेर्नहाल्यस्य जितत्वादिस-
न्निपायः । 'सुरमेव जेतुं' इति पाठे सुतं यथा भवति तथा
जेतुं 'पार्यते' इति शेषः ॥ ४१-४४ ॥

छर्षुंस्थितानां च चिकित्सितात् स्वा-
च्चिकित्सितं कार्यमुपद्रवाणाम् ।

अतिप्रवृत्तास्तु विरेचनस्य
कर्मातियोगो विहितं विधेयम् ॥ ४५ ॥

अतिप्रवृत्तास्त्रिधा । अतिप्रवृत्तात् छर्षुं विरेचनस्याति-
योगे यत्कर्म विहितं संबोधनभ्यापत्तिपिबौ तदिह विषेय-
मित्यर्थः ॥ ४५ ॥

यमिमसङ्गात् पवनोऽप्यवश्यं
धातुक्षयाद्द्विमुपैति तस्मात् ।

चिरप्रवृत्तास्त्रिधापहानि
कार्योप्युपस्तम्भनवृंहणानि ॥ ४६ ॥

सार्धंशुंडाः क्षीरविधिर्धृतानि
कल्याणकच्यूपणजीवनानि ।

वृष्यास्तथा मांसरसाः सलेहा-
श्चिरप्रसक्तां च वर्मि जयन्ति ॥ ४७ ॥

यमिप्रसङ्गात् छर्षुं प्रवृत्तात्, पवनस्य वृद्धिर्भवति; तत्रो-
पस्तम्भनं छर्षुं पवनस्य वा, वृंहणं धातुत्वात् । लेहाश्चयवन-
प्रासादयः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

तत्र श्लोकः ।

हेतुं संयत्तं लक्षणमुपद्रवान्साध्यतां न योगांश्च ।
छर्षुं प्रथमार्थं प्राह चिकित्सितं मुनिवर्यः ॥ ४८ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते दृढवज्र-
संपूरिते चिकित्सास्थाने छर्षुं चिकित्सितं
नाम विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

हेतुमित्यादिना संप्रहः । उपद्रवानिति निवृत्तेवेत्यादिनोद्य-
सुपद्रवान् । मुनिवर्य इति मुनिधेयः ॥ ४८ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां चरकतात्पर्यटीक्ष्या-
मासुवंदरीपिकायां चिकित्सास्थाने छर्षुचिकि-
त्सितं नाम विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

एकविंशोऽध्यायः ।

अथातो विसर्पचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह साद भगवानाश्रयः ॥ २ ॥

पूर्वाप्याये छर्षुं विषेयपिपाताद्विषाणांमुसंशोःसर्वेकन्तरं विष-
पंयं चिकित्सितमुच्यते । छर्षुं रक्तदूषकत्वं विषिर्गोनि-
तौवे "छर्षुं विषवृत्तीपातात्" (सू. ध. २८) इत्यादिना
'चरकालक्षणाभाष्य' श्लोकि 'संप्रवृत्त्यति' (सू. ध. २८.)
इत्यन्वेषोऽयम् ॥ १ ॥ २ ॥

कौलसे किञ्चराकीर्णे बहुमध्यणोपघे ।
पादपैर्विधिं चिन्तयैतत्स्य कुमुमसंपदा ॥ ३ ॥
बह्व(म)द्भिर्मधुयन् गन्धान् सर्वैतः सम्बलकृते ।
विद्वरन्त जितात्मानामनेयभूपिबन्धितम् ॥ ४ ॥
महार्पंभिः परिवृत्तं सर्वभूतहिते रजम् ।
अग्निवेशो गुरु काले विनयादिदुमुकवान् ॥ ५ ॥
भगवन् दारुण रोगमाशीविषविषोपमम् ।
विसर्पन्त शरीरेषु वेदिनामुपलक्ष्ये ॥ ६ ॥
सहसैव नरास्तेन परीताः शीघ्रकारिणा ।
विनश्यन्त्यनुपकान्तास्तत्र न सशयो महान् ॥ ७ ॥
स नाज्ञा केन विद्येय सञ्चित केन हेतुना ।
कतिभेदं कियद्भानुः किनिदानः किमाध्ययः ॥ ८ ॥
मुखसाध्यः कृच्छ्रसाध्यो द्वेषो यश्चानुपक्रमः ।
कथं कैर्लक्षणैः किं च भगवन् तस्य मेपजम् ॥ ९ ॥
तदग्निवेशस्य वचं श्रुत्वाऽऽश्रेयः पुनर्वसु ।
यथावदखिल सर्वं प्रोवाच मुनिसत्तमः ॥ १० ॥

कैले इत्यादि । प्रश्नोऽत्र देशगुणोपदर्शनपर, शोभने हि देशे सुमनसो मुखं विष्ये पृश्ना सम्भवदन्ति । कुष्ठमस-पदा पुण्यकश्चपदा । मधुरात् मन्धान् इत्यात् गन्धान् । विद्वरन्त विचरन्तम् । जितात्मान विवेन्द्रियम् । आशीविषा सर्पा । उपलक्ष्ये परशामि । अनुपकान्ता गदा केचिद्विनश्यन्ति, यथा-व्यग्रतिलकादयः, केचित् उपकान्ता अपि विरेण प्रन्ति, यथा-मेहशुल्कादयः, जनेन तु पृक्षितां शीघ्रमेव विनश्यन्तीति त्वत्परिचयं चिकित्साद्यैर्दर्शयति । यजित केन हेतुनेति कसादेतोयक्ष्यनामविषयो विसर्पवसया भाव्यता इत्यर्थः । किमद्योतुरिति कतिभाउकारणक । कथं कैर्लक्षणैरिति कथंभूत कंलक्षणैरुप इत्यर्थं ॥ ३-१० ॥

विषविष सर्वति यतो विसर्पस्तेन स स्मृतः ।
परिसर्पाऽथवा नाज्ञा सर्वैतः परिसर्पणात् ॥ ११ ॥
विषमिलेलादिना यथाक्रम प्रथमानुसृतायाह । विषमि सर्वतीति तथा ऊर्ध्वं विषंहृ तथा स्तोत्रशोकादिभिः प्रचरतीति विसर्प । परिसर्पसन्दायं व्याकृतेति-परिषणाऽथपेक्षादि । परिषः उच्येत, परिषन् सर्वलोऽर्ष इत्यर्थः, किंसा परिषर्पणग्रन्थेन सर्पणमानुष्यये, एवत ग्रन्थेन परिषब्दाथो व्याकृतये, हेनोच्छ-एवत परिषर्पणादि ॥ ११ ॥

स च सप्तविधो दोषोर्विद्येय सप्तधातुकः ।
पृथक् प्रयत्नभिधौ सो विसर्पो दन्त्रजात्ययः ॥ १२ ॥
यातिकः पैत्तिकाद्यैव कफजः सार्धप्रयातिकः ।
चत्वार एते विसर्पा यक्ष्मन्ते दन्त्रजात्ययः ॥ १३ ॥
जातयो वातपित्ताभ्यां ग्रन्थ्याद्यः कफगतजः ।
यस्तु कर्दमको घोः स पिचवफसंभवः ॥ १४ ॥

सप्तविधो दोषैरिति दोषनेदाह सप्तविधो भवति । एतेन वाय्नाद्यान्वेदोऽप्यस्य वसवतीति दर्शयति ॥ १२-१४ ॥
रक्तं रसीका त्वय्त्रासं दृष्य दोषात्रयो मलाः ।
विसर्पोणा समुत्पत्तौ विद्येयाः सप्त धातवः ॥ १५ ॥
श्रृयमिलेलादिना निर्दिष्ट सप्तविषयं दर्शयति । रक्तमिलादिना सप्तधातुव स्फुटयति । रचारिदोषव त्रुष्टे यद्यप्यसि, तथाऽपि विकर्षणशक्तिर्दोषैर्विस्तर्ता, कुष्ठानि तु चिरकियेदोर्विषयान्त इत्यादि वृष्टविकृतित्वे एव प्रयत्नमनुषरणीयम् । दोषात्रयो मला इत्यत्र दोषग्रन्थेनेव कातादिशक्तौ मला इति अलक्ष्यदृष्ट्या शरीरमग्निशरत्प्रव प्रतिपादयितुमुक्तम् । उक्तं वाग्यत्र "शरीरद्वयगादौषा मग्निशीघ्रणा मला । धात्या ज्ञातवश्च सुवार्तपित्तकाद्ययः" इति ॥ १५ ॥

उच्यणाम्लकट्टणाना रसानामतिसेचनात् ।
दध्यम्लमस्तुगुक्षाना सुरासौवीरकस्य च ॥ १६ ॥
व्यापजयुधुमोष्णतागपाडयसेचनात् ।
शाकाना हरिताना च सेचनाय विदादिनाम् ॥ १७ ॥
कूर्चिकाना किल्लाटाना सेचनाम्भन्वकस्य च ।
वृश्न शाण्डाकिपूवांगामासुताना च सेचनात् ॥ १८ ॥
तिलमापकुल्लद्याना तैलाना पेटिकस्य च ।
ग्रान्यानुषीदकाना च मासाना लङ्गुनस्य च ॥ १९ ॥
प्रहिणानामसाम्याना विष्णाना च सेचनात् ।
अत्यादानादिवासमादशीर्णाऽप्यश्नात्सतात् ॥ २० ॥
हृतवन्चप्रपतनादभ्रकमातिसेचनात् ।
विषवाताश्चिदोषाश्च विसर्पोणा समुद्भव ॥ २१ ॥
एतेर्निदानैर्व्याप्तियैः कृपिता मायताद्यः ।

दृष्यान् सद्दृष्य रजादीन् विसर्पन्त्यद्विताशिनान् ॥
जावते कैश्च हेतुभिरित्यन्तोत्तर-जनप-केतादि । उष्ण-नामिति उष्णबीयोगं, विषयामलकादीनां उष्णाम्लकट्टणमपि शीतवीर्यानुष्णनामिति दृश्यम् । हरतामामिति हरतवाच्यं पेटिकानामादिकादीनाम् । दृविंश इषिःसर्पस वक्तृसुर्वेद्यं च, हिल्लटो महशापिण्डः । मन्दरस्येति मन्दरवृक्ष इषः । वाण्डाकिर्लक्षणमिति वाण्डो वृक्षजननम् । मन्दीयु-तानमशीर्दान, किंसा नशीकस्यायुर्वेदउष्णग्रन्थः, अविद्यये पूर्वदिनापेऽग्रानमध्ययम् । व्याक्तिः कर्दमे ॥ १९-२१ ॥
एति श्रितः श्रितग्रान्तस्तथा चोमपसहितः ।
विसर्पो बलमेतेषामप्य गुरु यथोच्यते ॥ २३ ॥
एदिनार्पथित्त सप्तप्यमसाप्यनुभयाधितम् ।
विसर्पं शक्यं विद्यात् पृच्छत्तु स्वन्तराध्ययम् ॥ २४ ॥
भन्त प्रमुपिता दोषा विनश्यन्त्यापाध्यः ।
एदिर्पदि प्रमुपिता सर्वप्रोन्वयसभिता ॥ २५ ॥

१ नरास्तेन परीताः शीघ्रकारिणा । यथावदखिल सर्वं प्रोवाच मुनिसत्तमः ॥ १० ॥

साध्यासाध्यविनाशज्ञानार्थं शाखाश्रितत्वादीनाह—यद्विरि-
त्वादि । यद्योत्तरमिति बहिःश्रितादन्तःश्रितः अन्तःश्रिताद्-
भवाश्रितः प्रहरित्थयः । अन्तराश्रित इति अन्तःशरीरे, बहि-
रिति शाखानां, सर्पति ॥ २३-२५ ॥

मर्मोपघातात्संमोहादयनानां विद्यदृष्टान्तम् ।
लृष्णातियोगाद्देहानां विषमार्णां प्रवर्तनात् ॥ २६ ॥

विद्याद्विसर्पमन्तजमानु चाग्निबलक्षयात् ।
अतो विपर्ययाद्वाहामन्यैर्विद्यात् स्वलक्षणैः ॥ २७ ॥

यस्य सर्वाणि लिङ्गानि बलवद्यस्य कारणम् ।
यस्य चोपद्रवाः कष्टा मर्मगो यश्च हन्ति सः ॥ २८ ॥

अन्तराश्रयादिविसर्पलक्षणमाह—मर्मोपघातादित्यादि । म-
र्मंति हृदयम् । विद्यात् स्वलक्षणैरेति वक्ष्यमाणविसर्पलक्षणैः । यस्य
सर्वाणीति अन्तराश्रयबहिःश्रयविसर्पलक्षणानि ॥ २६-२८ ॥

रूक्षोष्णैः केवलो वायुः पूरणैर्वा समावृतः ।
प्रदुष्टो दृष्यन्द्रूप्यान् विसर्पति यथाबलम् ॥ २९ ॥

तस्य रूपाणि—ध्रमदयथुपिपासानिस्त्वोदशालाङ्ग-
मदौद्वेदनकम्पज्वररतमकफासास्त्रिसंधिभेद्विद्येप-
णवेपनारोचकाविपाकाश्चक्षुषोराकुलत्वमन्त्रागमनं
पिपीलिकासंचार इव चाङ्गेषु, यस्मिन्श्चावकाशे
विसर्पो विसर्पति सोऽवकाशः श्यावारुणाभासः
श्वयधुमान् निस्त्वोदमेदशालायामसंकोचहर्षस्फुर-
णैरतिमात्रं प्रपीड्यते, अनुपक्रान्तश्चोपचीयते
शीघ्रमेदः स्फोटकैस्तनुभिररुणाभिः श्यावैर्वा तनु-
विशदारुणात्पात्रावेवियद्वाप्तमृत्रपुरीषश्च भवति,
निदानोक्तानि चास्य नोपशेरते, विपरीतानि चोप-
शेरत इति वातविसर्पः ॥ ३० ॥

हृक्षोष्णैरित्यादिना पृथगेतुलक्षणमाह । अथ च रूक्षादिभिः
स्वतंत्रं, पूरणेन च मार्गोवरोधात् कुपितः परतन्त्रो वायुर्हेयः ।
उष्णं च यद्यपि न साक्षाद्वातजनकं तथाऽपि रूक्षसंनधा-
दुष्णं वातं करोति । उष्णसंबन्धवसामान्यसंप्रातिघंभ्रातिहृ-
दयत्पिंसं तन्त्रवत् इति ज्ञेयम् । दबधुषुद्रादिप्लवस्यथापः ।
दबधुषुष पित्तकोऽप्यत्र उत्समसिद्धविसर्पोपमापितरकसंभवा-
द्भवति ॥ २९ ॥ ३० ॥

पित्तमुष्णोपचारेण विदाहाम्लशानैश्चितम् ।
द्रूप्यान् संद्रूप्य धमेनीः पूरयन्वै विसर्पति ॥ ३१ ॥

तस्य रूपाणि—ज्वरस्तृष्णा मूर्च्छा मोहदृष्टादि-
रोचकोऽङ्गमेदः सेदोऽतिमात्रमन्तर्दाहः प्रलापः
शिरोदहृक् चक्षुषोराकुलत्वमस्त्रमरतिभ्रमः शीत-

वातवारितर्पोऽतिमात्रं हरितहारिद्रनेत्रमूत्रयचस्त्वं
हरितहारिद्ररूपदर्शनं च, यस्मिन्श्चावकाशे विसर्पोऽ-
नुसर्पति सोऽवकाशस्ताम्रहरितहारिद्रनीलकण्ठ-
कानां वर्णानामन्यतमं पुष्पति, सोत्सेधैश्चातिमात्रं
दाहसंभेदनपरीतैः स्फोटकैरुपचीयते तुल्यवर्णा-
न्नावैश्चिरपाकैश्च, निदानोक्तानि चास्य नोपशेरते
विपरीतानि चोपशेरत इति पित्तविसर्पः ॥ ३२ ॥

पित्तमित्यादिना पित्तकमाह । धमेनीः पूरयन्विति पदं
यद्यपि पित्तके एवोक्तं तथाऽपि 'समानेष्पथेष्वेकत्राभिहितो
विधिरन्यत्राप्यनुसंजनीयः' इति न्यादादन्यदिसर्पेष्वपि ज्ञेयम् ।
अयं च समानो विधिः पित्तप्रधानत्वाद्विसर्पार्णां पित्तविकारे
एवोक्तः । शीतवातशीतोदयोगोस्तृष्णा शीतवातवारितर्पः ।
अवकाशे इति देसे ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

साहस्रल्लक्षणस्त्रिगुधुर्वत्रस्वप्नसंचितः ।
कफः संद्रूपयन्द्रूप्यान् कृच्छ्रमङ्गै विसर्पति ॥ ३३ ॥

तस्य रूपाणि—शीतकः शीतज्वरो गौरवं निद्रा
तन्द्राऽरोचको मधुरास्यत्वमास्योपलेपो निष्टीषिका
छर्दिरालस्यं स्तैमित्यमग्निनाशो दीर्घल्यं च, यस्मि-
न्श्चावकाशे विसर्पतोऽनुसर्पति सोऽवकाशः श्वयधु-
मान् पाण्डुर्नातिरक्तः कोदसुप्तित्तम्भगौरवैरन्वितो-
ऽल्पवेदनः कृच्छ्रपाकैश्चिरकारिभिः चक्षुलत्वगुलेपैः
स्फोटैः श्वेतपाण्डुभिरनुबध्यते, प्रभिन्नस्तु श्वेतं
पिच्छलं तन्तुमद्गतमनुबद्धं स्त्रिगुधमात्राद्यं स्व-
तृष्वं च गुरुभिः स्थिरैर्जालावततैः स्त्रिगुधैर्बहुल-
त्वगुलेपैर्षणैरनुबध्यतेऽनुपह्नी च भवति, श्वेतन-
खनयनवदनत्वद्भ्रमप्रथचंसत्यं, निदानोक्तानि चास्य
नोपशेरते विपरीतानि चोपशेरत इति श्लेष्म-
विसर्पः ॥ ३४ ॥

साहस्रल्लेखादिना कृकजमाह । हेतुन्तरेष्वपि श्लेष्मणो
विद्यमानेषु साहस्रीनामभिधाननेपामेव प्रायो विसर्पजनक-
त्वात् । एवं वातपित्तजनकहेत्वभिधानेऽपि वर्णनीयम् । कृच्छ्र-
मङ्गै विसर्पति शीघ्रं शरीरे न विसर्पति । शीतकः शीतम् ।
कर्ष्यमिति अत कर्ष्यकालम्; किन्वा कर्ष्यकाये, श्लेष्मण
कर्ष्यकाये एवावधानात् । जालवततैरिति जालवततैरिवे-
सर्वः । अनुपह्नी चिरकालस्यायी ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

वातपिचं प्रकुपितमतिमात्रं स्वहेतुभिः ।
परस्परं लब्धयलं दृष्टान्तं विसर्पति ॥ ३५ ॥

तदुपतापादातुरः सर्वशरीरमद्धारैरिवाकीर्य-
माणं मन्यते, उच्यंतीसारमूर्च्छादाहमोहज्वररतमका-
रोचकास्त्रिसंधिभेद्वृष्णाविपाकाङ्गमेदादिभिश्चा-
भिभूयते, यं यं चावकाशं विसर्पोऽनुसर्पति सोऽ-

यकाशः शान्ताङ्गारप्रकाशोऽतिरक्तो वा भवति, अग्निबन्धप्रकारेण स्फोटेरुपचीयते, स शीघ्रगत्या- द्वाश्वेय मर्मोनुसारी भवति, मर्मणि चोपतते पव- नोऽतिबलो भिनन्धङ्गान्यतिमार्धं प्रमोहयति. संज्ञां, दिक्काश्यासौ जनयति, नाशयति निद्रां, स नष्टनिद्रः प्रमूढसंज्ञो व्यथितचेता न कचन सुषुप्तमूलभते, अरतिपरीतः स्थानादासनाच्छय्यां भ्रान्तुमिच्छति, क्लिष्टभूयिष्ठश्याशु निद्रां भजति, दुर्बलो दुःखप्र- बोधश्च भवति; तमेवविधमग्निविसर्पंपरीतमचि- कित्स्यं विधात् ॥ ३६ ॥

वातपित्तमित्यादिना अग्निविसर्पलक्षणमाह । परस्परं लक्ष्य- यलमिति वातपित्तं चाग्न्येवं बर्धितशक्तिरुम् । शान्ताङ्गार- प्रकाश इति निर्वाणान्तरसदयः कृष्ण इत्यर्थः । स्थानात् ऊर्ध्वंवास्थानात् । भ्रान्तुं गन्तुम् । एवंविधमित्यनेन अग्निवि- सर्पस्य 'अनुपदत्ते मर्मणि' इत्यादिना आश्वेयनेन वक्ष्यमाणोऽ- वस्था व्यथयिता ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

कफपित्तं प्रकुपितं यलवत् स्वेन हेतुना ।
विसर्पत्येकदेशे तु प्रकृद्यति देहिनम् ॥ ३७ ॥

तद्विकाराः—शीतज्वरः शिरोगुदायं दाहः स्तमित्यमद्वायसदनं निद्रा तन्द्रा मोहोऽप्रज्ञेयः प्रलापोऽग्निनाशो क्षीयत्यमस्त्रिभेदो मूर्च्छां पि- पासाश्रोतसां प्रलेपो जाज्वमिन्द्रियाणां प्रायोपवे- दानमङ्गविक्षेपोऽङ्गमदोऽरतिरीतसुक्यं चोपजायते, प्रायश्चामाशये विसर्पत्यलसकः एकदेशेमादी च, यस्मिन्धावकाशे विसर्पो विसर्पति सोऽयकाशो रक्तपीतपाण्डुपिडकावकीर्ण इव मेचकामः फालो मलिनः क्षिप्तो बहूप्मा शुक्रः स्तमितचेदनः भय- धुमान् गम्भीरपाको निरास्त्रायः शीघ्रहृदः स्विर- क्रिप्रपृतिमांसत्वक् क्रमेणाल्पकृक् परामृष्टोऽचक्षी- र्यते कर्म इवायपीडितोऽन्तरे प्रयच्छत्युपक्लिप्र- पूतिमांसत्यागी सिरास्त्रायुसंदां कुपणमग्नां च भवति संश्राप्सृतिहन्ता च; तं कर्मविसर्पंपरीत- मचिकित्स्यं विधात् ॥ ३८ ॥

कफपित्तमित्यादिना कर्मविसर्पमाह । प्रायश्चामाशये विषर्पतीति कर्मस्य कफपित्तवन्तत्वात् कफपित्तबोध आमा- र्शेनसितसामिति भावः । अलसक इति मन्दविसर्पो । ए- कदेशमादी न सर्वेणपरिष्कारः । मतिनो मत्तरीयः । तिमिरेवेदन इति मन्दवेदनः । गम्भीरपाकः अन्तःपाकः । अन्तरे प्रयच्छतीति अन्तःकाशे ददाति । एतस्य कर्मवज- कृष्णात् कर्मवृक्षा रेना । तं कर्मविसर्पंपरीतमचिकित्स्यं

विषादिति यगोक्तवर्लक्षणं कर्ममसाधं विषादः; अर्धपूर्ण- लक्षणं प्रति तु चिकित्सां वक्ष्यतेच ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

स्विरगुरुकठिनमधुरशीतक्षिग्धाप्रपाणामिष्य- न्दिसेविनामन्यायामादिसेविनामप्रतिकर्मशीलानां श्लेष्मा वायुश्च प्रकोपमापयते, तावुभौ दुष्टप्रभू- जावतिबलो प्रदूष्य दूष्यान् विसर्पाय कल्पेते; तम वायुः श्लेष्मणा विवृद्धमागस्तमेव श्लेष्माणमनेकधा भिन्दन् क्रमेण ग्रन्थिमाळां कृच्छ्रपाकसाध्यां कफा- शये संजनयति, उत्सप्ररक्तस्य वा प्रदूष्य रक्तं सिरास्त्रायुमांसत्वगाश्रितं ग्रन्थीनां माळां कुरुते तीव्ररजानां स्थूलानामपूनां वा दीर्घवृत्तरक्तानां, तदुपतापाज्वरातीसारकासद्विक्काश्यासशोषप्रमोह- वयपयोरोचकापिपाकप्रसेकच्छर्दिमूर्च्छाङ्गमद्गनि- द्रारतिसदनाद्याः प्रादुर्भवन्गुपद्रवाः; स पतैरुप- द्रुतः सर्पेकर्मणां विषयमतिपतितो विषजनीयो भवतीति ग्रन्थिविसर्पः ॥ ३९ ॥

स्विरैलादिना ग्रन्थिविषर्पमाह । दुष्टप्रभूदापिति परस्पर- लक्षणेन प्रष्टौ । कृच्छ्रपाकसाध्यामिति च कृच्छ्रपाकं कृच्छ्र- साध्यां च; कृच्छ्रपाकता च विरेग पाशज्वरेया । उत्सप्ररक्तस्येति प्ररक्तस्य । विरेग्रायुमाशेलाशो मन्थिविषर्पो कुरुत इति शोभं; तेन तीमरजानियुक्तानां ग्रन्थीनामाश्रयं मन्थिविषर्पो कुरुत इत्यर्थः । तदुपतापादिति तेन मन्थिविषर्पेण पीडनात् । सर्व- कर्मणां विषयनतिपतितो भवतीति सर्वेचिकित्साविषयानामि- कान्तो भवतीत्यर्थः । तदन्तरेन वेद नयोद्योपद्रवगुण एव मन्थिविषर्पः प्रलयदुश्चते । अयं च मन्थिविषर्पोऽप्यन्तरे अयचीर्षदवा कम्भवत इत्याहुः ॥ ३९ ॥

उपद्रवस्तु पलु रोगोत्तरकालजो रोगाश्रयो रोग एव स्पृष्टोऽणुर्वा, रोगात् पश्चाज्जायत इत्यु- पद्रवसंज्ञः । तत्र प्रधानो व्याधिः, व्याधिर्गुणभूत उपद्रवः, तस्य प्रायः प्रधानमदामे प्रथमो भवति । स तु पीडाकरतो भवति पश्चादुपपन्नानो व्याधिपरिद्विष्टररीरत्यात् । तस्मादुपद्रवं त्वर- मानोऽभियार्थत ॥ ४० ॥

विसर्पां बहुप्रकारं (वृक्षजवृक्ष उपद्रव भेदाः) अनु- पत्तादिद्वेषोपद्रवकारं स्यादिति—उपद्रवविविधत्वादि । गुणवत्- नृत्तस्यापिस्वरूपेदे, अथवा गुणवत् प्रकाशने । ऐगोत्तरक- मत्र इति रोगवन्धकावत्रः एतेन ऐगमहोत्तरकस्य विद्वस्य रवरुदेरः । यानि च विद्वस्यति वरुपरिदेतेतरकान्तमने नरहितं तानि ऐगेण बहु ज्ञान उत्पन्नानवत्रं न ऐतेतर- कतदन्तरे, तेन न ऐकजुवत्तान् । ऐक्यं इति ऐक-

१ 'अनामन्तस्तनाया' इति पा० ।
च. घ. ५१

१ 'ऐक्यमाकमिक्तौ' इति पा० । २ 'दुष्कृत' इति पा० ।

रुग्मकरोपमक्रोपजन्यतया रोगेण सन् तुल्यकारणः । एतेन गलगण्डे जाते खहेत्स्वप्नानां ज्वरादीनां रोगोत्तरेकालजानाम-
प्युपद्रवत्वं निषेधयति । रोग एवेत्यनेन मूलव्याधिः प्रथमो गश्चैवेन
व्यवहियमाणमुपद्रवं प्राहयति; तेन व्याध्यावस्थायी रोगोत्त-
रकालजाना व्यवच्छेदं करोति । ततश्च शोथस्य वा प्रणस्यःऽ-
वस्था तस्या व्युत्पत्तिः, तथा सर्वांसामपि व्याध्यावस्थानामवस्था-
नक्षणयुक्तानां व्युत्पत्तिः श्रुतो भवति; अतस्तथा व्यापेरनस्यभावित-
तया मूलव्याधिलक्षणा एव, उपद्रवस्तु नापस्यं भवति । यद्यपि
केचिन्महावलयदोषारन्धा व्याधय उपद्रवतुल्या एवोत्पद्यन्ते,
सहोत्पत्ते चोपद्रवाभौ नास्ति, तथाऽपि ये गदा उपद्रवरूपा
भावन्ते ते तत्र सहोत्पत्त्या अपि नोपयतया उपद्रवा भवन्ते ।
परमार्थतस्तु सहभाविनो नोपद्रवक्षणयुक्ताः, किंतु रोगसंक्र-
स्तेन तत्र जायन्त इति । एतदुपद्रवक्षणार्थं एव श्रुतम्—“त-
शोथस्यैवो नाम यः पूर्वोत्पन्नं व्याधिं जपन्यकालजातो व्याधि-
रुपयजति य तन्मूल एवोपद्रवसंज्ञः” (सु. सू. अ. ३५) इति ।
उपद्रवप्रकारमाह—रुहोऽशुषंति । उपद्रवसंज्ञानिरुक्तिमाह—
पथाज्यायत इति उपद्रवसंज्ञ इति । एतेनोपद्रवति व्याधुत्पादस-
मीपे उपैतीति उपद्रव इति निरुक्तिः कृता भवति । व्यापेरुपभूत
इति मूलव्याध्यपेक्षयाऽप्रधानमित्यर्थः । गुणभूताये एव हेतु-
माह—तस्य प्रायः प्रधानप्रशमे धन इति । मूलव्याधिप्रश-
मापीनप्रशमात्वादुपद्रवस्याप्राधान्यमित्यर्थः । प्रायःशब्देन च
व्याधिधारनाच्चिना कश्चिदुपद्रवस्य स्वतन्त्रा चिकित्साऽप्युक्ता ।
उपद्रवस्य आशुचिकित्सत्वं व्युत्पादयमाह—य विव्यादि ।
व्याधिपरितेष्ठिद्वयरीत्यादिति दिव्योमे पद्मनी; वेन व्याधिपरि-
तेष्ठिष्य पथाहुत्पयमानतया पीडाकरतरो भवतीति वान्यायः ।
उपसंहृति—तस्मादित्यादि । अभिवापेचेति त्वस्या चिकित्सेतः,
सा च चिकित्सा मूलव्याधिप्रशमनेन तथा स्वतन्त्राऽपि भव-
तीत्युक्तमेव ॥ ४० ॥

सर्वायतनसमुत्पत्तं सर्वैरुद्भिन्नव्यापितं सर्वेष्वामृत-
सारिणामानुकारिणं महात्स्यधिकमित्तिं सन्निपातवि-
सर्पमचिकित्स्वं विद्यात् ॥ ४१ ॥

संप्रति प्रशान्तं सन्निपातविसर्पमाह—सर्वेसादि । सर्वाय-
तनसमुत्पत्तिमिति सर्वैरुद्भिन्नममम् । सर्वैरुद्भिन्नव्यापितमिति शता-
दिजोषद्वयसंज्ञानुक्तम् । सर्वेष्वामृतसारिणामिति विरपांभ्रय-
त्तेनोद्यमानामनुष्ठानामपि च धातुनामाभयित्वं दर्शयति । तथा
दि मत्स्यरिषया भिसर्पंरूपानां एव तन्प्राप्तरे सकलपात्ताभ्रय-
सुक्तं, बहुवर्णतो विसर्पणां दोषातिमात्रदुष्टया सत्तापुण्ड्रेव-
धातुशुद्धिपि भवतीति ॥ ४१ ॥

तत्र पातपित्तश्लेष्मानिमित्ता विसर्पांधयः सा-
ध्या भवन्ति; अतिक्रन्दनाथौ पुनरुपपद्येते मर्मणि

अनुपगतौ वा सिराह्नायुमांस्त्रेदे साधारणक्रि-
यामिहभावेद्याभ्यस्यमानौ प्रशान्तिमापयेयाताम्,
अनादरोपक्रान्तः पुनस्तयोरन्यतरो हन्याद्वैहमाभ्ये-
वाशीविषयवत्; तथा अन्निविषयसर्पमजातोपद्रवमा-
रमेत चिकित्सितुम्, उपद्रवोपद्रुतं त्वेन परिहरेत्;
सन्निपातजं तु सर्वेष्वामृतसारिणांवाशुकारित्वा-
द्विरुद्भोपक्रमत्वाच्चासाध्यं विद्यात् ॥ ४२ ॥

मर्मणीति हृदयादिप्रधानमर्मणि । साधारणक्रियामिति
आरम्भकरोपयोः समानानिः क्रियाभिः । अभ्यस्यमानाविति
सततमुपचर्यमानौ । अनादरोपक्रान्त इति असम्भुपक्रान्तः ।
तेन पूर्वं सर्वेषाऽनुपक्रमे 'ये हस्त्युत्पक्रान्तः' (सु. अ. १८)
इत्यनेन मारकत्वमुक्तम्, इह तु असम्भुपक्रमे इति
विशेषः ॥ ४२ ॥

तत्र साध्यानां साधनमनुव्याख्यास्यामः ॥ ४३ ॥
लह्नोन्लेखने शक्ते तिककानां च सेचनम् ।
कफस्वानगतौ सामे रुक्षशरीरैः प्रलेपयेत् ॥ ४४ ॥
पित्तस्थानगतोऽप्येतत् सामे कुपोचिकित्सितम् ।
शोणितस्यावसेकं च विरेकं च विशेषतः ॥ ४५ ॥
मारुताशयसंभूतेऽप्यादितः स्याद्विरुक्षणम् ।
रक्तपित्तान्वयेऽप्यादौ ज्ञेह्नं न हितं मतम् ॥ ४६ ॥
वातोन्वये तिकघृतं पैत्तिके च प्रशस्यते ।
लघुदोषे, महादोषे पैत्तिके स्याद्विरेचनम् ॥ ४७ ॥
न घृतं बहुदोषाय देयं यत्र विरेचयेत् ।
तेन दोषो ह्युपलब्धस्त्वद्रांसकधिरे पवेत् ॥ ४८ ॥
तस्माद्विरेकेमेयादौ शक्तं विद्याद्विसर्पिणः ।
सधिरस्यावसेकं च तद्व्यस्याध्वयसंश्रितम् ॥ ४९ ॥

तत्र साध्यानामित्यादिना चिकित्सायाह । उद्भिन्नं वमनम् ।
कफस्थानगत इति ऊर्ध्वकागते । पित्तस्थानत्वेन मध्यशरीरं,
मारुताशयसन्धेन च पक्वाशयायःशरीरं सूक्ष्मे । वातोन्वये
तिकघृतं पैत्तिके च प्रशस्यते लघुदोषे इति च्छेदः; वेन
लघुदोषे पैत्तिके इति योग्यम् । बहुदोषायेति पित्तस्य प्रकृ-
त्वाद् बहुपित्तत्वमित्यर्थः । तेनेति अविरेचनकृतेन । तद्व्य-
भित्तपन्तिवमिति तत्र शोणितवमस्य भिसर्पस्य आध्रयत्वेन
रूपितं, तेन शोणितवमस्य शरयोच्येतेन विसर्पाच्छेदो भव-
तीत्यर्थः ॥ ४३-४९ ॥

इति वीसर्पनुत् प्रोक्तं समासेन चिकित्सितम् ।
एतदेष पुनः सर्वं व्यासतः संप्रयक्ष्यते ॥ ५० ॥
मदनं मधुकं तिम्बं यत्सकस्य फलानि च ।
यमनं संमदातव्यं विसर्पं कफपित्तजे ॥ ५१ ॥

पटोलपिचुमर्दाभ्यां पिप्पल्या मदनैः च ।
 विसर्पं घमनं शस्तं तथा चेन्द्रयवैः सह ॥ ५२ ॥
 यांश्च योगान् प्रवक्ष्यामि कल्पेषु कफपित्तानाम् ।
 विसर्पिणां प्रयोज्यास्ते दोषनिर्हरणाः शिष्याः ॥ ५३ ॥

व्यासत इति विसरैः । कफपित्तजे इति व्यससमस्तकफ-
 पित्तजे ॥ ५०-५३ ॥

मुस्तनिम्बपटोलानां चन्दनोत्पलयोरपि ।
 सारियामलकोशीरमुस्तानां वा विचक्षणः ॥ ५४ ॥
 कफायान् पाययेद्वैद्यः सिद्धान् वीसर्पनाशनात् ।
 किराततिककं लोभं चन्दनं सतुरालभम् ॥ ५५ ॥
 नागरं पत्रकिल्वकमुत्पलं सचिमीतकम् ।
 मधुकं नागपुष्पं च दद्याद्भीसर्पशान्तये ॥ ५६ ॥

प्रपौण्डरीकं मधुकं पत्रकिल्वकमुत्पलम् ।
 नागपुष्पं च लोभं च तेनैव विधिना पिबेत् ॥ ५७ ॥

द्राक्षां पपेटकं शुण्ठीं गुडूचीं धन्वयासकम् ।
 निशापर्युषितं दद्याच्चृष्णावीसर्पशान्तये ॥ ५८ ॥
 पटोलं पिचुमर्दं च दावीं कटुकरोहिणीम् ।
 यष्टयाह्नां प्रायमाणां च दद्याद्भीसर्पशान्तये ॥ ५९ ॥

पटोलादिकफायं वा पिबेत्प्रिकफला सह ।
 मसूरविदलेयुक्तं घृतमिधं प्रदापयेत् ॥ ६० ॥
 पटोलपत्रमुद्गानां रसमामलकस्य च ।
 पाययेत् घृतोन्मिधं नरं वीसर्पपीडितम् ॥ ६१ ॥

क्रिगततिष्कारपि कफयुगेन एव । तेनैव विधिनेति
 मुक्तादियोगोक्तकफयविधिना । निशापर्युषितमिति कीटकया-
 मम् । अर्धं च शीतकफायविधिः पटोलमिल्लादावपि नोपयः ।
 मसूरविदलेरिति मधुपर्णं निरुक्तं; न चात्र विदला इत्याम्,
 तस्याः प्रीतिशक्तात् ॥ ५४-६१ ॥

यद्य सर्पमेहातिकं पित्तकुष्ठनिवर्हणम् ।
 निर्विदं तदपि प्राग्नी दद्याद्भीसर्पशान्तये ॥ ६२ ॥

प्रायमाणाघृतं सिद्धं गौत्मिकं यदुसाह्वतम् ।
 विसर्पिणां प्रशान्तयर्थं दद्याच्चरुपि मुक्तिमान् ॥ ६३ ॥

त्रिपुष्पं समालोज्य सर्पिणा पयसाऽपि वा ।
 घर्माम्बुना वा संयोज्य नृद्रीकानां रसेन वा ॥ ६४ ॥

विरेकायं प्रयोज्यं सिद्धं वीसर्पनाशनम् ।
 प्रायमाणाघृतं षोडश पयो दद्याद्विरेकृतम् ॥ ६५ ॥

त्रिकलारससंयुक्तं सर्पिण्डिरुतया सह ।
 प्रयोज्यं विरेकायं विसर्पव्यरनाशनम् ॥ ६६ ॥

रसमामलकानां वा घृतमिधं प्रदापयेत् ।
 स पय गुल्फोष्णय त्रिपुष्पंयुतो हितः ॥ ६७ ॥

दोषे कोष्ठगते भूय पतत् कुपाधिकृतिसतम् ।

त्रिकलारसेत्यादौ त्रिकलारघादिभिः समं मिश्रितं पृतं
 देयम् । गुल्फोष्णयैः कूरुकोष्णयः अन्ये दोषपूर्णं कोष्ठं गुल्फोष्-
 णाहुः । दोषे कोष्ठगते भूय इत्यत्र भूय-शब्दः प्रागोक्तयोः ।
 ॥ ६२-६७ ॥—

शाखादुष्टे तु रश्मिरे रक्तमेवादितो हरेत् ॥ ६८ ॥
 मिषग्यातान्वितं रक्तं विषाणेन विनिहरेत् ।
 पित्तान्वितं जलोकोभिः कफान्वितमलायुभिः ६९
 यथासन्नं विकारस्य व्यथयेद्वायु वा सिराम् ।
 त्वद्भ्यांसंज्ञायुसंज्ञेदो रक्तं हृदाजि जायते ॥ ७० ॥

शाखाभयदोषेदुष्टे रक्ते निःश्रियानाह—शाखादुष्ट इत्यादि ।
 शाखादुष्टे रक्ते दोषविशेषेण रक्तावशेषोपायगाढ-वाताभिवृत्तमि-
 त्यादि । रक्तावशेषविधानं चेद् पराविभारस्ताभोक्तं, तत्र गुणुते
 सेनम् । यथासन्नमिति वा मिश्राप्रत्यासन्ना सिरा तां स्प-
 षेत् । सिराम्यपथ सर्वोपायः । रज्ज्वनपहारेण दोषनाह—
 त्वद्भ्यामेत्यादि ॥ ६८-७० ॥

अन्तःशरीरे संशुद्धे दोषे त्वद्भ्यांसंशुद्धिते ।
 आदितो वाऽल्पदोषाणां क्रिया वाह्या प्रवक्ष्यते ७१

उजुम्बरत्पद्मपुष्पं पत्रकिल्वकमुत्पलम् ।
 नागपुष्पं म्रियङ्गुध प्रदेहः सगृता हितः ॥ ७२ ॥

न्यम्रोधपादास्तक्षणाः कदलीगर्मसंयुताः ।
 विसप्रन्थिध लेपः स्याच्छतधातघृताघृतः ॥ ७३ ॥

कालीयं मधुकं हेम यन्वं चन्दनपत्रकां ।
 पला मृणालं कलिनीं मलेपः स्यान्मृताघृतः ॥ ७४ ॥

शाहलं च मृणालं च शर्षपं चन्दनमुत्पलम् ।
 पेतसस्य च मृणालि प्रदेहः स्यात्सतण्डुलः ॥ ७५ ॥

सारिया पत्रकिल्वकमुद्गारं नीलमुत्पलम् ।
 मज्जिष्ठा चन्दनं लोभममया च मलेपनम् ॥ ७६ ॥

नलद्वं च हरेणुध लोभं मधुकपत्रकां ।
 हृषीं सज्जरसधैष सगृतं स्यात्प्रलेपनम् ॥ ७७ ॥

यावकाः सक्तवधैव सर्पिणा सह योजिताः ।
 प्रदेहो मधुकं पीरा सगृता पयसकयः ॥ ७८ ॥

यत्नमुत्पलशालूकं पीरामगुरुचन्दनम् ।
 कुपांशुलेपनं पेषो मृणालं च विसान्वितम् ॥ ७९ ॥

यन्मूलं समधुकं सगृतं च मलेपनम् ।
 हरेणयो मसूरस्य समुद्राः श्वेतशालयः ॥ ८० ॥

पृथक् पृथक् प्रदेहाः स्युः सर्पं वा सर्पिणा सह ।
 पश्चिनीकदम्बः शीतो मौक्तिकं पिष्टमेव वा ॥ ८१ ॥

शङ्खः मयालः शुक्रियां गैरिकं वा पृथादुनम् ।
 मपौण्डरीकं मधुकं पला शान्द्रकुम्पलम् ॥ ८२ ॥

१५६ मिश्रितोत्पलम् ॥ ६८ ॥ १५७ १५८ ॥ ६९ ॥ १५९

(पृथगेते प्रदेहाश्च हिता ज्ञेया विसर्पिणाम्) ।
 न्यग्रोधपत्रं दुग्धीका सघृतं स्यात् प्रलेपनम् ।
 विसानि च मृणालं च सघृताश्च कशेरुकाः ॥ ८३ ॥
 शतावरीविदायांश्च कन्दैर्घृतसघृताहुतौ ।
 शैवालं नलमूलानि गोजिह्वा वृषकर्णिका ॥ ८४ ॥
 इन्द्राणिशाकं सघृतं शिरीषत्वग्बलाघृतम् ।
 न्यग्रोधोदुम्बरपृक्षवेतसाश्वत्थपल्लवैः ॥ ८५ ॥
 त्वक्ककैर्बहुसर्पिर्भिः शीतैरालेपनं हितम् ।
 प्रदेहाः सर्वे एवैते वातपित्तोत्थेन शुभाः ॥ ८६ ॥
 सैकफे तु प्रवक्ष्यामि प्रदेहानपरान् हितान् ।
 त्रिफलां पञ्चकोशीरं समङ्गां करवीरकम् ॥ ८७ ॥
 नलमूलान्मनन्तां च प्रदेहमुपकल्पयेत् ।
 मदिरे सप्तपर्णं च मुस्तमारुग्धं धवम् ॥ ८८ ॥
 कुरण्टकं देवदारु दद्यादालेपनं भिषक् ।
 आरुग्धस्य पत्राणि त्वचं त्लेप्मातकस्य च ॥ ८९ ॥
 इन्द्राणिशाकं काकाहां शिरीषकुसुमानि च ।
 शैवालं नलमूलानि वीरां गन्धप्रियङ्गुकाम् ॥ ९० ॥
 त्रिफलां मधुकं वीरां शिरीषकुसुमानि च ।
 प्रपौण्डरीकं द्वीरैर्दार्वात्कच्छुक्रं बलाम् ॥ ९१ ॥
 पुण्यालेपनं कुर्याद्ब्रह्मशः सर्वशोऽपि या ।
 प्रदेहाः सर्वे एवैते देवाः स्वल्पघृताहुताः ॥ ९२ ॥
 वातपित्तोत्थेन ये तु प्रदेहास्ते घृताधिकाः ।
 घृतेन शतघृतेन प्रदिह्यात् केवलेन च ॥ ९३ ॥
 घृतमण्डेन शीतेन पयसा मधुकाम्बुना ।
 पञ्चवल्ककपायेण सेचयेच्छीतलेन वा ॥ ९४ ॥
 वातासृक्पित्तबहुलं विसर्पं बहुशो भिषक् ।
 सेचनास्ते प्रदेहा ये त पय घृतसाधनाः ॥ ९५ ॥
 ते चूर्णयोगा वीसर्पप्रणानामवचूर्णनाः ।
 कूर्वास्वरससिद्धं च घृतं स्याद्भ्रणरोपणम् ॥ ९६ ॥
 दार्वात्पद्ममधुकं लोभ्रं केशरं चावचूर्णनम् ।
 पटोलः पिचुमर्दश्च त्रिफला मधुकोत्पले ॥ ९७ ॥
 पतत्रं प्रक्षालनं सर्पिर्मणचूर्णं प्रलेपनम् ।

समुद्दे इति विरेचनघोमितमोक्षणाम्भ्याम् । आदित इति
 उत्पत्तापेव । बाह्या इति भातेपपरिपेकादिषुः । न्यमोपपादा इति
 यत्प्ररोहाः । कदलीगर्भः गर्भसा कदली । कालेयं कालेयकका-
 णमिति क्वातम् । हेम इति नागकेसरचूर्णम् । वन्यं देवतमु-
 खम् । बाह्वं दूर्वा । मृणालमुशीरम् । वीट विदारीकन्दः ।
 हरेणयो वर्तुलकलायाः । येतशालयः अकण्ठितद्रुक्क्यान्वामि ।

१ 'देवं वा दाहयन्तये' इति पा० । २ 'रक्तवीरसेन विद्राः'
 इति पा० । ३ 'ककरो' इति पा० । ४ अन्तये इत्यसिद्धिमुक्तके
 "एरका 'होगा' इति स्यात् । भीषा इति विद्युः" इत्यसिद्धिः
 पाठ उपपद्यते ।

दुग्धीका खनामख्याता । मृणालं पथनालिका । वृषकर्णा
 मृक्कपर्णिका । काकाहा गोश्रोतुम्बरीका । इन्द्राणिनिर्गुण्डी ।
 बलाघृतमिति छेदः । ब्रह्मः शतवीर्यपत्रः परंटी । प्रदेहानपरान्-
 नित्सेनेन पूर्वोक्तप्रदेहा अपि सकफे हिता इति सूचयतीत्येकैः
 पूर्वोक्तप्रदेहापेक्षयेन 'अपरान्' इति पदं कृतं, तेन पूर्वो-
 क्तप्रदेहानां भिन्नविषयाणां कफजन्यकार इति पदनामः ।
 अनन्ता उपलसारीवा । कुरण्टकोऽम्लानकः । त्लेप्मातको
 'यह्यारक' इति प्रसिद्धः । इन्द्राणीशाकं केचित् मरुत्सालक-
 माहुः, निर्गुण्डीनेयापरे । गन्धप्रियङ्गुः प्रियङ्गुरेव । सेयात्म-
 स्नादिव्यस्वसमस्तयोमः । सर्वे एवेत्यत्र एते इति कफविहिताः
 प्रदेहाः । वातपित्तोत्थेन इत्यत्र यद्यपि वातोत्थेन वासात्
 प्रदेहा न विहिताः, तथाऽपि रक्पित्तोरवणे ये विहिताः
 कफे या तत्रैव द्रव्यगुणमालोच्य ये वातहृद्द्रव्यकृता लक्ष्यन्ते त
 एवाधिकृतव्या इति ज्ञेयम् । घृतमण्डो घृतसंतानिका घृतोपरि-
 भवा । पञ्चवल्कं तन्त्रान्तरे— "न्यमोभोदुम्बराश्वत्थपृक्षवेतस-
 वल्कलेः । सर्वैरेकसंयुक्तैः पञ्चवल्कलमुच्यते" इत्यनेनोक्तम् ।
 अन्ये तु वेतसत्वाने गन्धमुण्डमन प्राहयन्ति । प्रदेहाद्योक्तद्रव्या-
 ण्येव परिसेचने घृतसाधने त्रणावचूर्णनेऽपि विदध्यात् । दार्वा-
 ल्यादी एतप्रक्षालनमिति एतैर्वाभ्यादिभिः प्रक्षालनार्थक्यापः
 कर्तव्यः, तथा घृतं चैतैरेव साधनीयं, तथा चूर्णं च प्रलेपनं
 कर्तव्यम् ॥ ७१-९७ ॥—

प्रदेहाः सर्वे एवैते कर्तव्याः संप्रसादनाः ॥ ९८ ॥
 क्षणे क्षणे प्रयोक्तव्याः पूर्वमुद्भूतस्य लेपनम् ।
 अधावनोद्भूते पूर्वं प्रदेहा बहुशोऽघनाः ॥ ९९ ॥
 देवाः प्रदेहाः कफजे पर्याधानोद्भूते घनाः ।
 त्रिभागाहुष्टमात्रः स्यात्प्रलेपः ककरूपपितः ॥ १०० ॥
 नातिस्निग्धो न रुक्षश्च न पिण्डो न द्रवः समः ।
 न च पृथुपितं लेपं कदाचिद्वचारायेत् ॥ १०१ ॥
 न च तेनैव लेपेन पुनर्जातु प्रलेपयेत् ।
 छेदपीसर्पशूलानि सोष्णभावात् प्रवर्तयेत् ॥ १०२ ॥
 लेपो ह्युपरि पटस्य कृतः सेदयति म्रणम् ।
 सेदजाः पिडकास्तस्य कण्डूश्चैवोपजायते ॥ १०३ ॥
 उपपुपरि लेपस्य लेपो यद्यवचार्यते ।
 तानेव क्षोपाजनयेत् पटस्योपरि यान् कृतः ॥ १०४ ॥
 अतिस्निग्धोऽतिद्रवश्च लेपो यद्यवचार्यते ।
 त्यचि न त्रिःप्यते सम्पङ्क दोषं शमयत्यपि ॥ १०५ ॥
 तन्पालितं न कुर्वीत संशुक्रो शापुटायते ।
 न चौपरिरोसो ब्याधिं प्राप्नोत्यपि च शुष्यति १०६
 तन्पालितेन ये दोषास्तानेव जनयेद्भुशम् ।
 संशुक्रः पीडयेद्ब्याधिं निःक्षेदो ह्यवचारितः ॥ १०७ ॥
 संप्रसादना इति सवर्णकः, सवर्णत्वे साधे कर्तव्यः
 इत्यर्थः । शिवा संप्रसादना इति रक्पित्तप्रसादनाः, तेनान्य-

मयं—य एते रकपिते प्रदेहाः कर्तव्या उच्यन्ते क्षणे क्षणे पूर्वं
लेपनमुद्बल प्रयोक्तव्याः, न विरेण नापि पूर्वप्रलेपनोपरी-
त्ययः । पूर्वं च लेपनमुद्बल क्रियमाणा अशुष्कावस्थायां
पूर्वलेपे उद्धृते सति बहुधाः कर्तव्याः, तथा पना अप्रतनु-
काश्च कर्तव्याः । कफप्रदेहानां विशेषमाह—देवा इत्यादि ।
पर्याधानोद्धृत इति शुक्लोद्धृते ॥ १८-१७७ ॥

अन्नपानानि यक्ष्यामि विसर्पणां निवृत्तये ।
लङ्घितेभ्यो हितो मन्यो रूक्षः सक्षौद्रशर्करः ॥१०८॥
मधुरः किंचिद्मूत्रो वा दाडिमामलकान्वितः ।
सपरूपकमूत्रिकः सखजूरः शूताम्युना ॥ १०९ ॥
तर्पणैयवशालीनां सक्षेहा चावलेहिका ।
जीर्णं पुराणशालीनां यूषेभुञ्जीत भोजनम् ॥ ११० ॥
मुद्गान्मसूरान्शणकान् यूषार्थमुपकल्पयेत् ।
अनन्तान् दाडिमास्तान् वा पटोलाप्रलकैः सह ॥
जाङ्गलानां च मांसानां रसांस्तस्योपकल्पयेत् ।
रूक्षान् पररूपकद्राक्षादाडिमामलकान्वितान् ॥१११॥
रक्ताः श्वेता महाहाश्च शालयः पट्टिकैः सह ।
भोजनार्थं प्रशस्यन्ते पुराणाः सुपरिच्युताः ॥११२॥
यवगोधूमशालीनां सात्भ्यान्येव प्रदापयेत् ।
येषां नात्युचितः शालिर्नप येषु च कफाधिकाः ११३

मेपत्रमभिधायाश्चपानमाह—अन्नपानानीत्यादि । जीर्णं
इति अवलेहिकारूपेऽप्ये जीर्णं । जाङ्गलानामिलादौ रूक्षानि-
लान्नेन रससंस्कारकक्षेदविरहेण मरसायतिस्त्रिभुमासापे-
क्षया रूक्षमांसकृतवनेन रूक्षत्वं हेतुम् । रक्षा श्वेता महाहा-
येति रक्षशास्त्र्यः श्वेतशालयो महाशालयश्च, श्वेतशालिर्माणभे
पुण्डरीकशालिरेति ख्यातः । यवगोधूमेत्यादि यवगोधू-
मसात्म्यानां तावत् सात्त्वं यवगोधूमैव प्रयोजयेत् । येषां
च शालिर्नात्युचितो नाभ्यस्तत्त्वं यवगोधूमैव देवो, तयोः
कफाधिकत्वाद् विसर्पदित्वाच्च । उक्तं हि—‘सर्वं मधुरं
कफकरमन्यत्र पुराणाच्छालियवगोधूमात्’ इति ॥१०८-११३॥

विदाहीन्यन्नपानानि विरुद्धं स्वपनं दिवा ।
क्षौध्रव्यापामसूर्याग्निप्रयाताश्च विचर्जयेत् ॥ ११५ ॥

विसर्पं वर्जयन्माह—विदाहीनीत्यादि ॥ ११५ ॥

कुयोश्चिकित्सिताद्वाच्छीतप्रयाणि पैत्तिके ।
रूक्षप्रयाणि कफजे सैहिकान्यनिलात्मके ॥ ११६ ॥
चातपित्तप्रदानमग्निवीसर्पणे हितम् ।
कफपित्तप्रदानं प्रायः कर्दमसंश्लिते ॥ ११७ ॥

विषयं दोषमेवेन चिकित्सायाह—कुयोर्द्वित्यादि ११६॥११७

रक्तपित्तोत्तरं हृद्गं ग्रन्थिवीसर्पमादितः ।
रूक्षार्णवैरुद्धनेः सेकैः प्रवेहेः पाञ्चवल्कलैः ॥ ११८ ॥

सिरामोक्षैर्जलौकोभिव्यमनैः सविरेचनैः ।
धृतैः कपायतिकैश्च कालज्ञः समुपाचरेत् ॥११९॥
ऊर्ध्वं चाधश्च शुद्धाय रक्ते चाप्यवसेचिते ।
वातश्लेष्महरं कर्म ग्रन्थिवीसर्पिणे हितम् ॥१२०॥
उत्कारिकाभिरुष्णाभिरुपनाहः प्रशस्यते ।
त्रिग्व्याभिवेशवार्यो ग्रन्थिवीसर्पशलिनाम् ॥१२१॥

दशमूलोपसिद्धेन तैलेनोष्णेन सेचयेत् ।
कुष्ठतैलेन चोष्णेन पाक्यक्षारयुतेन च ॥ १२२ ॥
गोमूत्रैः पत्रनिर्यूहेरुष्णैर्वा परिपेचयेत् ।
सुखोष्णया प्रदिह्याद्वा पिष्टया चाश्वनन्धया १२३
शुष्कमूलककल्केन नक्तमालत्वचाऽपि वा ।
विभीतकैत्वचां वाऽपि कल्केनोष्णेन लेपयेत् १२४
वलां नागवलां पथ्यां भूर्जगन्धिं विभीतकम् ।
वंशपत्राण्यग्निमन्थं कुयोर्ग्रन्थिप्रलेपनम् ॥ १२५ ॥
दन्ती चित्रकमूलत्वक् सुधानूपयसी गुडः ।
भृङ्गातकास्थि कासीसं लेपो भिन्त्याच्छिलामपि ॥
वहिर्माणस्थितं ग्रन्थिं किं पुनः कफसंभवम् ।
दीर्घकालस्थितं ग्रन्थिं भिन्त्याद्वा भेषजेरिम् ॥१२७॥
मूलकानां कुलत्थानां यूषैः सक्षारदाडिमैः ।
गोधूमार्च्यैर्वाग्निर्वा सतीधुमधुशर्करैः ॥ १२८ ॥

सक्षौद्रार्चणीमण्डैर्मातुलुङ्गरसान्वितैः ।
त्रिफलायाः प्रयोगैश्च पिप्पलीक्षौद्रसंयुतेः ॥१२९॥
मुस्तमहातशकनां प्रयोगैर्माक्षिकस्य च ।
श्वेत्वाकगुडूच्योश्च प्रयोगैर्गिरिजस्य च ॥ १३० ॥
धूमैर्विरेकैः शिरसः पूर्वोक्तैर्गुल्मभेदनैः ।
अयोलवणपापाणहेमताप्रप्रपीडनैः ॥ १३१ ॥

आग्निः क्रियाग्निः सिद्धाभिविर्विधाभिव्यली शिरः ।
ग्रन्थिः पापाणकठिनो यदा नैवोपशाम्यति ॥१३२॥

अथास्य दाहः क्षारेण शरैर्हेमोऽथ वा हितः ।
पाकिभिः पाचयित्वा वा पाटयित्वा समुद्धरेत् ॥

मोक्षयेद्दृशश्चास्य रक्तमुत्क्रेरमागतम् ।
पुनश्चापहृते रक्ते वातश्लेष्मजिदोषधम् ॥ १३३ ॥
धूमो विरेकः शिरसः सेदनं परिमर्दनम् ।
अप्रशाम्यति दोषे च पौचनं वा प्रदास्यते ॥ १३४ ॥

प्रक्षिप्तं दाहपाकाभ्यां भिषक् शोधनरोपणः ।
वाहोश्चाभ्यन्तरैश्च मणपत् समुपाचरेत् ॥ १३६ ॥

कल्पितकं विउहानि दार्पां फारवृकं फलम् ।
विष्ट्वा तैलं विषकन्यं ग्रन्थिमणचिकित्सितम् ॥१३७॥

१ 'दृशे' इति पा० । २ 'विनीचकस्य ग्रन्थि' इति पा० ।

३ 'शरैर्हेमो' इति पा० । ४ 'पुनश्चास्य दृश' इति पा० ।

५ 'दाहेन पाचन' इति पा० ।

द्विघर्णीयोपदिष्टेन कर्मणा चाप्युपाचरेत् ।
देशकालविभागश्चो वषणान् वीसर्पजान् युधः ॥ १३८ ॥
इति ग्रन्थिविसर्पचिकित्सा ।

ग्रन्थिविसर्पचिकित्सायाह—रूपपित्तोत्तरमित्यादि । उत्कारि-
कामिरित्यादिनोपनाहमाह । उपनाह उष्णो बहलो लेप ।
पाक्यक्षारयुतेनेति पाकेन सुधुतायकविधानेन कृत क्षार
पाक्यक्षार, किंवा 'यवक्षारयुतेन' इति पाठ । गोमूत्रैरित्यादी
पत्रमेरुशद्विषयम् । नक्तमाल करञ्जक । विमीतकचचामि-
खन कक्केनेति योज्यम् । हन्तीत्यादी यो लेपो शिलामपि
भिन्त्याह स कफग्रन्थि नितरानेव भिन्त्यादिति भाव । इमैरिति
बन्धमागै । गिरिज शिलाजतु । गिरिजप्रयोगश्च रसायनोक्तो
हेय । 'मुल्लसक्तो 'मुल्ल न्योष' (वि अ ७) इत्यादिना
कुष्ठोष्ण । भद्रातकस्रचयो रसायनोक्ता । मासिकस्त्वैति धातुमा
दिकस्य । पूर्वार्त्तुष्णनेदनैरिति विमार्गानुपदादर्थै । अयोर्ग
नेत्यादि तप्तमय प्रयत्तिमि पीडनैरित्युक्ते । शरहृत्रेति शरेण
हेत्रा वा तापितेन । पाकिभिरिति पान्नपिण्डे । पुनश्चेत्यादिना
उष्ण अपि धूमादय पुनरपनोतग्रन्थिनिपयतया विधीयन्ते,
तेन चेद् न पुनर्कफि ॥ ११८-१२८ ॥

य एव विधिरुद्दिष्टो ग्रन्थीना विनिवृत्तये ।
स एव गलगण्डाना कफजाना निवृत्तये ॥ १३९ ॥
गलगण्डास्तु घातोत्था ये कैफानुगता नृणाम् ।
घृतक्षीरकपायाणामभ्यासान् भवन्ति ते ॥ १४० ॥

ग्रन्थिचिकित्सितमुक्त गलगण्डगण्डमारामाम्पतिदिशसाह
—य एवेत्यादिना । गलगण्डानामिति बहुवचनान् गण्ड-
नामाऽपि विवक्षिता ॥ १३९ ॥ १४० ॥

यानीहोक्तानि कर्माणि विसर्पाणा निवृत्तये ।
एकतस्तानि सर्वाणि रक्तमोक्षणमेकतः ॥ १४१ ॥
विसर्पो न हासस्त्वो रक्तयित्तेन जायते ।
तस्मात्साधारणं सर्वमुक्तमेतच्चिकित्सितम् ॥ १४२ ॥
विशेषो दोषयैवम्यात्र च नोक्तः समासतः ।
समासव्यासनिर्दिष्टा क्रिया विद्वानुपाचरेत् ॥ १४३ ॥

विषय रक्तमोक्षणमुत्तिमाह—यानीत्यादि । रक्तमोक्षणेव
शुभ प्रयानमित्याह—विसर्पो नेत्यादि । साधारणमिति वाच-
कप्रविषयं रक्तपित्तद्वै चिकित्सितम् । न च नोक्त इति उक्त
इत्यर्थ ॥ १४१-१४३ ॥

भवन्ति चात्र ।

निकृत्(क्तिः)नामभेदाच्च दोषा दृष्याणि हेतवः ।
जात्रयो मानंतश्चैव विसर्पगुणलाघवम् ॥ १४४ ॥

१ 'कृत्तुरुष्ण' इति पा० । २ 'तमासभ्यासनिर्देशरक्त भेदवि
चिकित्सितम्' इति पा० ।

लिङ्गान्युपद्रवा ये च यल्लक्षण उपद्रवः ।
साध्यत्व, न च, साध्याना साधनं च यथाक्रमम् ॥
इति पिप्रश्नत्रे सिद्धिग्रन्थवेशाय धीमते ।
पुनर्वसुखाचेद विसर्पाणां चिकित्सितम् ॥ १४६ ॥

इत्यग्निवेशकृते तत्रे चरकप्रतिसंस्कृते दृढयल-
संपूरिते चिकित्सास्थाने विसर्पचिकित्सितं
नामेकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

निरुक्तमित्यादिसंग्रह । नल्लक्षण उपद्रव इति यादगलक्षण
उपद्रव । न चेति न साध्यमित्यर्थ । पिप्रश्नत्रे प्रधुमिच्छवे
॥ १४४-१४६ ॥

इति धोचरुपाण्येदतविरचितया चरकतात्पर्यटीकाया-
मायुर्वेदटीपिकाया चिकित्सास्थाने विषर्पचिकि-
त्सितं नामेकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

द्वाविंशोऽध्यायः ।

अथातस्तृष्णाचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह साह भगवानाज्येयः ॥ २ ॥

विसर्प प्रायेण तृष्णा उपद्रवरूपा भवतीति विसर्पानन्तर
तृष्णाचिकित्सितमुच्यते ॥ १ ॥ २ ॥

ज्ञानप्रशमनतपोभिः स्यातोऽत्रिसुतो जगद्धितेऽभि-
रतः ।

तृष्णानां प्रशमार्थं चिकित्सितं प्राह पञ्चानाम् ॥ ३ ॥

ज्ञानेत्यादौ ज्ञान तत्त्वज्ञान, प्रशम शान्ति, तपश्चान्द्राय-
णादि । चिकित्सित चिकित्साविधायको ग्रन्थ, निदानायभि-
धान च चिकित्साधर्मिण, निदानादिज्ञानपूर्वकत्वाच्चिकित्साया ।
पञ्चानामिति वचनेन पञ्चानामपि चिकित्साविषयत्व दर्श-
यति, नहि काचःअध्वदस्यासाध्यत्व कस्याधिदेनेत्यर्थ, तथा
मुद्युतोधातिरिक्ततृष्णाद्वयान्तर्भाव पक्षेव सूचयति । उक्तं हि
मुद्युत्—'शिवे सृष्टात्वा क्षत्रया चतुर्वीं क्षवात्तया धामसमु-
द्रवा च । साव सप्तमीं भक्तिमिज्जना च' (सु उ अ. ४८)
इति ॥ ३ ॥

क्षोभाद्भयान्द्रमादपि शोकात्क्रोधाद्विलङ्घनान्म-
चात् ।

क्षाराम्ललघणकटुकोष्णरूक्षगुष्कास्रसेयामिः ॥ ४ ॥

धातुक्षयनादकर्मण्यजयमनाद्यतियोगसुर्यंसतापैः ।
पित्तानिलो प्रयुद्धो सोम्यान्धातूश्च शोषयतः ॥ ५ ॥

रसवादिनीश्च ताटीजिह्वामूलगलतालुहोत्रः ।
सरोप्य नृणा देहे कुपतस्तृष्णा महायलवित्तौ ॥ ६ ॥

१ 'मिथानमिथानपूर्वकारवा' इति पा० । २ 'पमनी' इति पा० ।

पीत पीतं हि जलं शोषयतस्तावतो न याति शमम् ।
घोरव्याधिकृतानां प्रभवत्युपसर्गभूतो सा ॥ ७ ॥

शोभादिवायुकिन्दानस्य यथायोग्यतया वातकर्तृत्वं वातपि-
तकर्तृत्वं बोधयम् । पित्तानिलाविलादि सर्वतृष्णास्रप्रतिग्रन्थ ।
सौम्यात् धातुनिधि कफरसोदकानि सोमपुष्पातिरिक्तानि ।
प्रचुरयत इति शोषणेन दूषयत । श्लेष्म इति द्वितीयायानुबन्ध-
नान्तम् । देहे इत्यनेन एतासा तृष्णानां शारीरत्वं दर्शयति ।
या हि मानसी तृष्णा सा शारीरे 'इच्छादेयादिमात्रा तृष्णा
मुखदुःखात् प्रवर्तते' (शा अ १) इत्याद्युक्त्वा, इयं तु
देहाध्यक्षोपकारणा सती देहजैवेति भावः । स्वाभाविकतृष्णा-
यामपि वातपित्तं आरम्भके एव, तत्रैकं चाऽप्यत्र न
शुद्धते १ । नैव, तस्मा उचितद्रवपानेनैवाभिप्रेतेन प्रशमादिह
अस्वाभाविक-साधिप्रद्वरणे नाधिकार इति ह्यदि कृत्वा । स्वाभा-
विकतृष्णाकरवातपित्तान्मां बक्ष्यमाणतृष्णारम्भकरवातपित्तयो-
र्विशेषमाह—पीत पीतमिलादि । प्रकृततृष्णारम्भके पित्तवा-
तो पीत पीत जल शोषयत, अतो जलशोषयत्वद्वितोर्न शम-
याति उपपन्न, स्वाभाविकयां जल पीत्वा शान्तिमधिगच्छ-
तीति भावः । उपद्रवरूपतृष्णोत्पादमाह—पोरेत्यादि । उप-
सर्गभूता इति उपद्रवरूपा ॥ ४-७ ॥

प्राग्भूतं मुपशोषः, स्वलक्षणं सधेदाऽम्बुकामित्वम् ।
तृष्णानां सर्वासां लिङ्गानां लाघवमपायः ॥ ८ ॥

तृष्णाप्राग्भूतमाह—प्राग्भूतमिलादि । प्राग्भूतकथने एव मध्ये
तृष्णानाम-वभिचारिलक्षणमाह—स्वलक्षणमिलादि । स्वलक्षण-
मित्यव्यभिचारिलक्षणं, यथा उच्यते सताप, धृश्ययोक्त्वेपि ।
पुनः प्रकृतं प्राग्भूतमाह—लिङ्गानां लाघवमपाय इति ।—त्रिङ्गानो
बक्ष्यमाणवातादिजतृष्णात्रिङ्गानां लाघवमन्वत्वं केपाचिचाभाव-
पूर्वरूपं तृष्णानामित्यर्थः । तेन पूर्वरूपावस्थायां बक्ष्यमाणलक्ष-
णानि कानिचिन्न भवन्त्येव, यानि च भवन्ति तान्यन्यतयाऽस्तु-
तानि भवन्ति । उक्तं च—'अव्यक्तं लक्षणं तस्मात् पूर्वरूपमिति
स्मृतम्' इति । किंवा यदेतर 'प्राग्भूतं मुखशोषं स्वलक्षणं
सर्वदाऽम्बुकामित्वं, एतत् प्राग्भूतं स्वलक्षणं च तृष्णानां, तेन
मुखशोषाद्युक्तमित्ये स्वलक्षणे तया पूररूपे च भवतः, पूर्वरूपाव-
स्थायां त्वप्रवले मुखशोषाद्युक्तमित्ये ज्ञेये । ये तु 'प्राग्भूतं मुख-
शोषं स्वरक्षणं सर्वदाऽम्बुकामित्वम्' इति पठन्ति, तेषां नते
तृष्णायां स्वलक्षणं नोक्तं स्यात् । उक्तं च शारीरेऽपि तृष्णा-
स्वलक्षणं—'स्वलक्षणं तु तृष्णानां सर्वदाऽम्बुकामित्वं' इति ।
किंवा मुखशोषस्वरक्षये एव पूर्वरूपं, सर्वदाऽम्बुकामित्वं च
स्वलक्षणं, त्रिङ्गानां च लाघवं रोगरूपावस्थायां अपावो-
गमनमित्यर्थः, जयमेव तृष्णाद्युपसर्गो यद्रक्ष्यमाणलिङ्गानाम-
स्वत्वं, सर्वयोच्छेदो हि तृष्णालक्षणानां न भवत्येव, छेदनतृष्णा-
महावेनेत्रतृष्णानामवमाप्रतयाऽवस्थानात् । त्रिङ्गानं लाघवं

माद्युत्पादं, स च अपावो मरणमिति कृत्वा तृष्णानामध्य-
तालक्षणमित्युच्यते, तस्मात्तमनोहरम् ॥ ८ ॥

मुखशोषस्वरक्षयेऽधमस्तंतापमरुतसंस्तम्भान् ।
ताल्योष्टकण्ठजिह्वाकफरसोत्तां चित्तनाशं च ॥ ९ ॥
जिह्वानिर्गममरुत्थं याधियं मर्मदूयनं साद्रम् ।
तृष्णाद्रूता कुर्वते, पञ्चविधां लिङ्गतः शृणु ताम् ॥ १० ॥

सर्वतृष्णानामुपद्रवानाह—मुखशोषेत्यादि । उद्धृतेषु वृदा-
ये तु मुखशोषादीनि लक्षणान्यानुबन्धनते तृष्णोपद्रवा-
नामभिधानं न स्यात्, उपद्रवाधोष्यायसंप्रदेहं सङ्गीता,
तेनातिशयवृद्धा मुखशोषादय उपद्रवा, वृद्धास्तु लिङ्गमिति
व्यवस्था ॥ ९ ॥ १० ॥

अध्यातु देहस्य कुपितं पयनो यदा विशोषयति ।
तस्मिन्शुष्के शुष्पत्यवलस्तुप्यत्यधं विशुष्पन् ॥ ११ ॥

अन्धतृणिलानिना पयानां सप्राप्त्यायाह । देहस्यमिति
देहे नानारसादिस्वतया स्थितम् । शुष्केऽन्धतो शुष्पतीति
योग्यम् ॥ ११ ॥

निद्रानाशः शिरसो भ्रमस्तथा शुष्कविरसमुखता च
क्षीतोऽवरोध इति च स्याद्विद्वं वातहृष्णायाः १२
क्षीतोवरोध इति अत्युपपात ॥ १२ ॥

पित्तं मतमात्रेण कुपितं चेत्तापयत्यपा धातुम् ।
सतसः स हि जनयेत्तृष्णां दाहोऽव्ययणा तृष्णाम् ॥ १३ ॥

तिकास्यत्वं शिरसो दाहः शीताभिनन्दता मूर्च्छा ।
पीताक्षिमूत्रयवर्चस्त्वमाहृतिः पित्ततृष्णायाः ॥ १४ ॥

पित्तमिलादिना पित्तजामाह । शरीरस्वदाशारीरे पित्तमा-
द्यमुक्तं 'नद्रवसारप्रियमन्दमृदुपिच्छित्तं रसवर्धित्वसारकफपि-
तपुनरोदादि तदाप्य रसो रसन च' (शा अ ७) इत्यनेन,
तथा हनेव 'वसिततृष्णा यो, या च शरीरे भा, तद्वर्धमात्रे-
यम्' इत्यनेन इयामकारं पित्तस्य यद्युष्णं, तथाऽप्याप्रदाकार-
त्वाद् बाहुल्यात् पित्तमात्रमेवेति दर्शयच्छाह—पित्तं मत-
मात्रेणमिति, द्रवतामकरयेऽपि च पित्तलाभसोऽप्राप्त्यान्दाः
अन्धप्रापि सौम्याग्नेयसायव्यदिकारिते पित्तकविश्रया आभ-
यत्वेन वृद्धता एव । सतसः स हाति स अन्धपातः संतप्तः ।
'संतप्त इति पाठ्यज्ञे पित्तमेव जनयेदिति योग्यम् । यदाऽ-
न्धतृष्णजनयति तदा पित्तसंतप्त एव जनयतीति पित्तस्यैव कर्तृ-
त्वम् ॥ १३ ॥ १४ ॥

तृष्णा याऽऽमममया साऽप्याग्नेयाऽऽमपित्तजनित-
स्यात् ।

लिङ्गं तस्याध्याचचिरात्पानरूपप्रसेको च ॥ १५ ॥
तृष्णैल्लिङ्गानाऽऽमममाह । आनन्दयत्र नहं एवमवा-
समसमानविकिरितं भ्रमसमानमध्यय इत्येऽपि इन्द्रव ।

१ उच्यते इति पा० ।

१ 'अध्यातु' इति पा० । २ 'नद्रवसार' इति पा० ।

तेनामप्रमयाया वृत्त्यादनेन कफजाऽपि मुशुतोष्णं गृहीतंवेह ।
साऽप्याग्नेयस्त्रेनेन पूर्वेपरिज्ञातं सर्वाद्यां वातपित्तजन्यत्वं
समुच्चयति । नातश्च तृष्णाकारणत्वेनोक्तोऽप्यत्राप्रधानं, पित्तमेव
तु प्रधानमितीह वाताकयनादुद्गीयते । अन्यत्राप्युक्तं—‘दर्शनं
पक्वहृन्मा च ध्रुतृष्णा देहमार्दवम् । प्रभाप्रवादौ मेधा च
पित्तकर्माधिकारजम्’ (च, अ. १०) इति । आमपित्तजनित-
त्वादिति धामाचरोषट्पित्तजनितत्वादित्यर्थः ॥ १५ ॥

देहो रसजोऽम्बुभवो रसश्च तस्य क्षयाच्च तृप्येत् ।
दीनस्वरः प्रताम्यन्संशुष्कं हृदयगलतालुः ॥ १६ ॥

देशे रसज इत्यादिना क्षयजामाह । आहाररसात् सर्वेषां-
पोषको धातुरस उत्पद्यते, स न रसो देहोपकोऽम्बुभव इति
आप्त इत्यर्थः । तस्य क्षयादिति रसक्षयात् तृप्यते; रसक्षयाद-
म्बुक्षयो भवति, तेन चाम्बुक्षयेण पुरुषः पानीयप्रार्थनारूप-
तृष्ण्या शुको भवतीति युक्तमिति दर्शयति । उक्तं हि मुशुते—
‘‘क्षोषधातुमलक्ष्णीषो बलक्ष्णीषोऽपि मानयः । खयोनिवर्धनं यत्-
द्वजपानं प्रकांक्षति’’ (सु. सू. अ. १५) इति; इहापि चोक्तं
‘तस्य क्षयाच्च तृप्येत्’ इति ॥ १६ ॥

भ्रमति खलु योपसर्गाच्चृष्णा सा शोषिणी कष्टा ।
ज्वरमेहक्षयशोषश्चासद्युपशुद्धदेहानाम् ॥ १७ ॥

भ्रमतीत्यादिनोपसर्गजामाह । उपसर्गमिति ज्वरासुपद्रवात्,
ज्वरासुपद्रवरूपतयेति यावत् । कठेति कष्टसाम्या । एवं प्राक्सं-
ज्ञितवातपित्तामाम्बुक्षयोपसर्गमिकाः पत्र तृष्णा व्याहृताः ।
अत्रैव मुशुतोष्ण कफजा आमप्यायामश्चक्षुः, क्षतजा उपसर्गा-
त्तिकायामयश्चक्षुः, वज्रजा चामजायामेवान्तर्भावनीया ॥ १७ ॥

सर्वास्त्यतिप्रसक्ता रोगकृशानां वमिप्रसक्तानाम् ।
धोरोपद्रवयुक्तास्तृष्णा मरणाय विद्येयाः ॥ १८ ॥

इदानीं तृष्णानामसाध्यतालक्षणमाह—सर्वास्त्वित्यादि । धो-
रोपद्रवयुक्तेति पीडाकरोपद्रवपती ॥ १८ ॥

नाग्निं विना हि तर्पः पवनाद्वा तौ हि शोषणे हेतु ।
अवधातोर्तित्वुद्वाद्यथांक्षये तृप्यते नरो हि ॥ १९ ॥
गुर्वन्नपथःक्षेहिः संमूर्च्छंद्भिर्विदाहकाले च ।

यस्तृप्येद्देहतामं तत्राप्यनिलानलौ हेतु ॥ २० ॥
तीक्ष्णोष्णकृशभावात्मद्यं पित्तानिलौ प्रकोपयति ।
शोषयतोऽपां धातुं तावेव हि मयशीलानाम् ॥ २१ ॥
तत्तास्त्रिच सिकतासु हि तोयमानु शुष्यति क्षिप्तम् ।
तेषां क्षुंतस्तानां हिमजलपानाद्भवति शर्म ॥ २२ ॥

संप्रति तृष्णान्तर्गणानुक्तृष्णाशेषान्तर्भावं दर्शयन् उक्त-
वत्तृष्णानामपि वातपित्तजन्यरमणमाह—नाग्निमेवादि ।
कृष्णात् पुनरग्निवती विना तर्पणं न भवतीत्याह—तौ हीत्यादि ।

तौ हि अतिट्टौ पित्तवातरूपौ अग्निपयनौ अवधातोः शोषणे हेतु,
तस्मात्त्रिवातौ विना तर्प इत्युक्तमित्यर्थः । एवमग्निवाताभ्यां
कृतेऽपांक्षये स्वरूपादेव नरस्तृप्यति । एवं पित्तवातकृताव्या-
तुक्षयजत्ृष्णामेदमभिधाय अन्तर्भावनीयतृष्णामिदानीह—उप-
वेत्यादि । संमूर्च्छंद्भिरिति एकतां गच्छद्भिः । अत्र वातो
ट्टदः संमूर्च्छनेऽवस्य तृष्णाकरः, विदाहकाले च या तृष्णा
तत्र पित्तं तृष्णाकरम् । मयजामप्यन्तर्भावयन्नाह—तीक्ष्णोष्णे-
त्यादि । सिकतासु बालकासु । तेषामित्युपशमकथनम् । शर्मति
शुखम् ॥ १९—२२ ॥

शिशिरज्ञातस्योष्णा रुद्धः कोष्ठं प्रपद्य तर्पयति ।
तस्मात्त्रोष्णकृान्तो भजेत सहसा जलं शीतम् २३

शीतम्बानजामन्तर्भावयन्नाह—शिशिरेत्यादि । शिशिरं
शीतम् । ऊष्णा रुद्ध इति शीतस्पर्शजन्येन बहिरनिर्गच्छन् रोमकू-
पैरूष्णाश्वरुद्धः प्रतीपीकृतः, एतेन एतस्मापि पित्तजलमुष्णम् ।
न सहसेत्येव विप्रथमं शीतजलसेवायां न तथाविधा तृष्णा
भवतीति दर्शयति ॥ २३ ॥

लिङ्गं सर्वास्वेतास्त्रिनिलक्षयपित्तजं भवत्यथ तु ।
पृथगागमाच्चिकित्सितमततः प्रवक्ष्यामि तृष्णानाम्

संप्रति अत्रसंमूर्च्छनादिना यथोक्तक्रमेण अनिलक्षयपित्त-
धातुरोभमभिधाय सर्वाशोषेनानिलक्षयपित्तजन्यमुपद्रवेष्वन्नाह-
लिङ्गं सर्वास्त्रित्यादि । अनिलक्षयपित्तजन्यत्वं क्षयजनिति अवधा-
तुक्षयजमेव । सामान्येऽपि तृष्णानां भेदेन चिकित्साभिधाने
हेतुमाह—अथ त्वित्यादि । पृथगागमादिति पृथग्वेषुत्वात्, आग-
च्छस्वसादिति आगमो हेतुः । वासादिहेतुमेदाच्चिकित्सितमेदं
वक्ष्यामीत्यर्थः । किंवा पृथक् चिकित्सितं वक्ष्यामि, आगमादिति
आतुर्वेदागमप्रामाण्यत्; आगमे तृष्णानां भेदेन चिकित्सा-
भिधानादहमपि पृथक् चिकित्सां वक्ष्यामीत्यर्थः ॥ २४ ॥

अपां क्षयाद्धि तृष्णा संशोष्य नरं प्रणाशयेदाशु ।
तस्माद्देन्द्रं तोयं समधु पिबेत्तदुष्णं वाऽन्वत् ॥ २५ ॥

किञ्चिदुचरानुरसं तदु लघु शीतलं सुगन्धं
सुरसं च ।

अनभिभ्यन्दि च यत्तत्क्षितिमतमप्यैन्द्रवज्जोयम् २६
अपां क्षयादित्यादिना चिकित्सामाह । ऐन्द्रमिलान्तरे-
क्षम् । तदुष्णं वाऽन्वयति यदुष्णं तत्राह—किञ्चिदित्यादि ।
किञ्चिदिति मनाह । उचरोऽनुरसतया रस्यते आस्वाद्यते
यस्मिन् तदुचरानुरसम् । अन्तरिक्षं जलं द्रव्यकसर्वरसु-
ष्णम् ‘अथर्वीभाष्यसु रसानां प्रकृती भवत्तदुरससमान्ये
वा द्रव्ये’ (नि. अ. सू. २६) इति । ऐन्द्रवदित्येव
अन्तरिक्षानुरकारि त्रिविधसमाब्दं भवति । अन्ये तु उपर-
च्छन्ने रसायमाहुः, तेन किञ्चित्कपातुरसमित्यर्थः । तन्विति

१ ‘वक्ष्यते जलं सर्वमन्वयारसत्वेन भवति, तथाऽप्यनुरसतायामेव
मयुरस प्रकोटोऽभिधीयते । तेन किञ्चिदुचरानुरसमित्यर्थः’ इति वा० ।

स्वच्छम् । सुगन्धीलनिष्ठगन्धरहितम्, उक्तं हि सुश्रुते
“अनिष्ठगन्धता गन्धदोष” (सु सू, अ ४५) इति ।
अप्रातिक्रम्येन रसनया आस्वाद्यते इति धृतम्, न तु
व्यक्तसुपुस्य इत्यस्य, उक्तं हि सुश्रुते—‘व्यकरता रसदोष’
इति (सु सू अ ४५) ॥ २५ ॥ २६ ॥

शृतशीतं ससितोपलमथवा शरपूर्वपञ्चमूलेन ।
लौजासकृत्सिताह्वामधुयुतमेन्द्रणं वा मन्थम् ॥ २७ ॥
वाट्य वाऽऽमयवानां शीतं मधुशर्करायुतं दद्यात् ।
पेयां वा शालीनां दद्याद्वा कोरदूपाणाम् ॥ २८ ॥
पयसा शूनेन भोजनमथवा मधुशर्करायुतं योज्यम् ।
पाराचतादिकरसैर्घृतभृष्टैर्घाऽप्यलवणाम्लैः ॥ २९ ॥
तृणपञ्चमूलमुज्जातकैः प्रियालैश्च जाङ्गलाः सुकृताः ।
शस्ता रसाः पयो वा तैः सिद्धं शर्करामधुमत् ॥ ३० ॥
शतधौतघृतैनाक्तः पयः पिबेच्छीततोयमवगाह्य ।
मुद्गरमसूरचणकजा रसास्तु भृष्टा घृतैः देयाः ॥ ३१ ॥
मधुरैः सजीवनीयैः शीतैश्च सत्तिकैः शृतं क्षीरम् ।
पानाभ्यञ्जनसेकैः पिष्टं मधुशर्करायुक्तम् ॥ ३२ ॥
तज्जं वा घृतमिष्टं पानाभ्यङ्गेषु नस्यमपि च स्यात् ।
नारीपयः सशर्करमुष्ट्या अपि नस्यमिष्टुरसः ॥ ३३ ॥

शरपूर्वपञ्चमूलेनेति ‘शरेषुधर्मकाशानां शालीना मूलेन
च’ (वि अ १ पा १) इत्यनेकेन शरादिपञ्चमूलेन ।
व्यामयवाना वायामिति ईषद्वृष्टालितयमण्ड । मुजातक उ-
त्तरापथप्रसिद्धं । सुकृता इति सुषष्टृता । तैरिति तृणपञ्च-
मूलादिभिः । मधुरैरिति मधुरसैः । शीतैरिति शीतवीर्यैः ।
तज्जमिति मधुरादिशतक्षीरजम् ॥ २७-३३ ॥

क्षीरेधुरसगुडोदकसितोपलाक्षोद्रीसीधुमार्द्धकैः ।
वृक्षाणाम्मातुलुङ्गैर्गण्डूपास्तालुद्योपन्नाः ॥ ३४ ॥
जम्ब्याम्रातकषदरीवेतसपञ्चवल्करूपञ्चाम्लैः ।
हन्मुषाशिरःप्रलेपा सघृता मूर्च्छाभ्रमत्पणाग्राः स्युः
दाडिमदधित्यलोभ्रैः सविदारीवीजपूरकैः शिरसः ।
लेपो गौरामलकैर्घृतारनालायुतैश्च हितः ॥ ३६ ॥
शेयलपङ्काम्बुद्वहैः साम्लैः सघृतैश्च शकृमिल्लेषः ।
मस्तवारनालयसनकमलाद्रंमिहारसंस्पृशाः ॥ ३७ ॥
शिशिराम्बुचन्दनार्द्रस्तनतटपाणितलसंस्पृशाः ।
क्षौमार्द्रामिचसनाना वराङ्गनानां प्रियाणा च ॥ ३८ ॥
हिमवद्दरीयनसरित्सरोऽस्युजपवनेन्दुपादशिशिरा-
णाम् ।

रम्यशिशिरोदकानां सरणं च कथाश्च तृष्णाग्राः ॥
१ ‘लवचानां सक्तानां समयुसिधु मन्थनैरेण’ इति पा० । २ ‘वृ-
षभामिता’ इति पा० । ३ ‘मार्द्धकैः’ इति पा० । ४ ‘रम्बोदक-
चित्तिराणा’ इति पा० ।
च स ७२

मार्द्धकं मृदीकारसकृतं मयम् । गण्डूयो मुखचूरको
श्च । पञ्चाम्लं “कोलाम्लं चुक्रिकाम्लं च मातुलुङ्गाम्लवे-
तधम् । चतुरम्लमिति प्रोक्तं पञ्चाम्लं तु सदाडिमम्” इति
वचनाज्ज्ञेयम् । दधित्यः कपित्थः । गौरामलकैरिति आर्श्रतया
गौराण्यंरामलकैः । मस्तवारनालयमितं वसन मस्तवारना-
लयसनम् । इन्दुपादायन्दरमय ॥ ३२-३९ ॥

वातघ्नमन्नपानं मृदु लघु शीतं च वाततृष्णायाः ।
क्षयकासनुच्छृतक्षीरघृतमूर्ध्वेवातक्षयतृष्णाघ्नम् ४०
श्याञ्जीवनीयसिद्धं क्षीरघृतं वातपित्तजे तपे ।

वातघ्नत्यादिना तृष्णानां वैशेषिकी चिकित्सासाह । क्षय-
कासहरे शत क्षयकासनुच्छृतम् । ऊर्ध्वेवात श्वाय । वातपि-
त्तजे तपे इत्यत्र सवर्गजा तृष्णा अस्मिन्नाऽपि अस्मृतिद्वन्द्व-
जमुत्पत्तिमिधानन्यायेनोच्यते ॥ ४० ॥—

पैत्ते द्राक्षाचन्दनसर्जुरोशीरमधुयुतं तोयम् ॥ ४१ ॥
लोहितशालितण्डुलखजूरुपरूपकोत्पलद्राक्षाः ।
मधु पकलोष्टमेव च जले स्थितं शीतलं पेयम् ॥ ४२ ॥
लोहितशालिप्रस्थः सलोभ्रमधुकाङ्गनोत्पलः धुष्णः ।
पंकाभलोष्टजलमधुसमायुतो मृन्मये पेयः ॥ ४३ ॥
घटमातुलुङ्गवेतसपल्लवकुशकाशमूलयष्टवाहैः ।
सिद्धेऽम्भस्यग्निनिभां कृष्णमृदं कृष्णसिकतां च ॥
तप्तानि नवकपालान्यथया नियाप्य पाययेताऽच्छम् ।
आपाकराकरं घाऽमृतवह्युदकं तृपां हन्ति ॥ ४५ ॥
क्षीरवतं मधुराणां शीतानां शर्करामधुविमिधाः ।
शीतकपाया मृदूष्टसंयुताः पित्ततृष्णाग्राः ॥ ४६ ॥

पैत्ते इत्यत्र ‘तपे’ इति शेषः । लोहितशालिप्रस्थ इत्यादौ
लोप्रादीनां मिलितानां चतुष्पल, प्रक्षेपन्यायात् प्रादिक मधु,
पकामलोष्टप्रधानं (वैकोदननोरियमात्रं) दरवा घाणितण्डुल-
प्रस्थ क्षयाया स्थाप्यते, तदनं (वसं पानयोग्यमात्रमधुप्रले-
पात्) मृन्मये पात्रे पीयत इति इदेष्वर्थादित् कर्ममाणं । नव-
कपालानि नूतनघटकादिपण्डारं । क्षापकमधुपूरकमिति पाक-
निसिक्तमधुपूरकरावहितम् । अस्तवद्गी गृह्यती । मृदूष्टसंयुता
इति स्रष्टस्युक्त्वा ॥ ४१-४६ ॥

व्योषचामह्लातकफकपायास्तथाऽऽमत्पणाग्राः
यद्योक्तं कफजाया यस्यां तथैव कार्यं स्यात् ॥ ४७ ॥
स्तम्भाकच्यविपाकालस्यच्छर्दिपु कफानुगां तृष्णाम् ।
घ्रात्वा दधिमधुतर्पणलवणोष्णजलेवैमनमिष्टम् ४८
दाडिममम्लफलं घाऽप्यन्यत् सकपायमथ लेहम् ।
पेयमथवा हरिद्रामृशर्करासौद्रसयुक्तम् ॥ ४९ ॥

१ ‘पञ्चाम्लम्लोहपुदकस्यनुयु’ इति पा० । २-३ अथ वाऽऽ-
द्विचतुस्रकं न पठते ।

क्षयफासेन तु तुल्या क्षयतृष्णा या गरीयसी तृष्णाम् ।
 क्षीणक्षतशोपहितैस्तस्मात्तां भेषजैः शमयेत् ॥ ५० ॥
 पानतृपातः पानं त्वर्धोदकममल्लघणयान्धाढ्यम् ।
 शिशिरस्नातः पानं मद्याम्बु गुडाम्बु वा तृपितः ॥
 भक्षोपरोधतृपितः ज्ञेहृत्पातोऽथवा तनुयवागूम् ।
 प्रपिबेद्बहुणा तृपितो भुक्तेन तदुद्धरेद्भुक्तम् ॥ ५२ ॥
 मद्याम्बु वाऽम्बु कोष्णं घट्वांस्तृपितः समुल्लिखे-
 त्यीत्वा ।

मागधिकाविशदमुखः सशर्करं वा पिबेन्मन्थम् ५३
 घट्वांस्तु तालुशोपे पिबेद्भृतं तृष्यमद्याच ।
 सर्पिर्भृष्टं क्षीरं मांसरसांश्चायलः क्षिप्तवान् ॥ ५४ ॥
 अतिरूक्षदुर्बलानां तर्पं शमयेत्तृष्णामिहाशु पयः ।
 छागो वा घृतभृष्टः शीतो मधुरो रसो हृद्यः ॥ ५५ ॥
 त्रिन्ध्रेऽन्ने भुक्ते वा तृष्णा स्यात्तां गुडाम्बुना शमयेत् ।
 तर्पं मूच्छामिह तस्य रक्तपित्तापहैर्हन्त्यात् ॥ ५६ ॥

अन्मत् सकपायमिति धामलाविसकपायलेहम् । पानतृपातं
 इति अतिशयमवपानजतृप्योऽदितः । भक्षोपरोधो भैक्षलेहः ।
 मागधिकाविशदमुख इत्यत्र सुखवैरायमात्रकारिका सिम्पली
 प्रबोक्तव्या । तालुशोपे यद्यपि पृतं निषिद्धं 'तृष्णामूच्छांपरी-
 ताश्च गग्निभ्रज्जालुशोपिणः' (सू. अ. १३) इति, तथाऽगोह
 बलवत्तृष्णानुक्तं घृतयानं विशिष्टञ्चात्र विरोधि । त्रिन्ध्रेऽन्ने
 भुक्ते वा तृष्णा तत्र यद्यपि गुडाम्बु त्रिन्ध्रगुणयुक्तवात्र हितं, उक्तं
 हि- 'यदाहारगुणैः पानं विपरीतं तदपिभ्यते' (सू. अ. २७) इति;
 तथाऽपि मधुररसतया तृष्णाहरत्वात्, प्रभावाद्गोत्रयुज्यते । तर्पं
 मूच्छंस्यादिना औपसर्गिकतृष्णाचिकित्सोच्यते ॥ ४७-५६ ॥

तृद्वादमूर्च्छांश्च प्रकृममदास्ययाश्च विपयित्से ।
 शलं सभायशीतं शृतशीतं सन्निपातेऽम्भः ॥ ५७ ॥
 द्विक्वाभ्यासनवज्यरपीनसघृतपीतपार्श्वगलरोगे ।
 कफपातकृते स्थाने सद्यःशुद्धे च हितमुष्णम् ॥ ५८ ॥
 पाण्डूदरपीनसमेद्गुल्ममन्दानलातिसारेषु ।
 ग्रीह्लि च तोयं न हितं फाममसह्ये पिबेदल्पम् ॥ ५९ ॥
 पूर्वामयातुरः सन् दीनस्तृष्णादितो जलं फाल्ग्वम् ।
 न लभेत स चैन्मरणाभाश्वेषामुयाहीयंरोगं वा ॥ ६० ॥
 तस्मान्नान्याम्बु पिबेत्तृष्यन् रोगी सदाकर्तव्योद्भ्रम् ।
 यदा तस्यान्यत्स्यात् सात्तम्यं रोगस्य तच्चेष्टम् ॥ ६१ ॥
 तस्यां विनिवृत्तायां तज्जन्धोपद्रवः सुखं जेतुम् ।
 तस्मात्तृष्णां पूर्वं जयेद्बहुभ्योऽपि रोगेभ्यः ॥ ६२ ॥

शीतमुष्णं च जलं कृत्र देवं ज्यं वा कुषेसाह-हृदिसादि ।
 भिषगिति इति विषे पिते च । धनिपाते इति धनिपातज्वरोद्भूत-

तृष्णायाम् । न हितमिति पाण्डादिरोगे तृष्णायामपि तोयं न
 हितम् । अथह्ये 'तर्पं' इति शेषः । एष्वसह्यतृष्णायाम् जलादीने
 दोषमाह-पूर्वैस्तादि । पूर्वामयातुर इति पूर्वोत्पन्नगदपीडितः ।
 तज्जन्धोपद्रव इति तृष्णाप्रशमनार्थं पीयमानपानीयजः । सुखं
 जेतुमिति महास्यकर्तृ तृष्णामपेक्ष्य जेतुं सुखोपायो नवशी-
 ल्यर्थः ॥ ५७-६२ ॥

तत्र श्लोकः ।

हेतु यथाऽग्निपवनौ कुरुतः सोपद्रवां च पञ्चानाम् ।
 तृष्णानां पृथगाकृतिरसाध्वता साधनं चोक्तम् ६३
 इत्यग्निवेशकृते तन्ने चरकप्रतिसंस्कृते दृढयल-
 संगूरिते चिकित्सास्थाने तृष्णारोगचिकि-
 त्सितं नाम द्वयोर्विंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

हेतुतिलाद्यन्वयसप्रदः । अग्निपवनौ इति यथाऽग्निपवनौ
 कुरुतः सोपद्रवां 'तृष्णां' इति शेषः । उपद्रवाश्च सुखशोपादयः
 पूर्वैर्मुखाः ॥ ६३ ॥

इति श्रीचकपामिदत्तविरचितायां परकताल्पटीकायामु-
 ष्णदरीपिकायां चिकित्सितस्थाने तृष्णाचिकित्सितं
 नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

त्रयोविंशोऽध्यायः ।

अथातो विपचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
 इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥
 प्रागुत्पत्तिं गुणान् योनिं वेगोऽह्निह्वान्युपक्रमान् ।
 विपस्य ज्ञयतः सन्वगग्निवेश निबोध मे ॥ ३ ॥

शीतोपशमप्राधान्यसामान्यात्तृष्णाचिकित्सिततमसु विपचि-
 कित्सितमुच्यते-श्रमित्वादि । प्रागुत्पत्तिः आयोत्पत्तिः ।
 योनिरित्पिष्टानम् । लिङ्गामीति देहसंबन्धिपिपस्य लिङ्गानि
 तथा अनादिगतस्य च लिङ्गानि । अत्र नाश्रुयां गुर्वो
 बदनतीति न्यायाच्छिष्यप्रश्न उच्येयः । विपं च यद्यपि रोषाधि-
 कारे न सूचितं साक्षात्, तथाऽपि विषजनमदाभिधानात्-
 त्कारणतया सूत्रितमेव रोगाधिकारे हेतुः; तेन नोत्सर्गसिद्धे
 विषाभिधानमिति ॥ १-३ ॥

अमृतार्थं समुद्रे तु मध्यमाने सुरासुरैः ।
 जत्रे प्रागमृतोत्पत्तेः पुरुषो घोरदर्शनः ॥ ४ ॥
 दीप्ततेजाश्चतुर्दंष्ट्रो हरिकेशोऽनलेक्षणः ।
 जगद्विषण्णं तं दृष्ट्वा तेनांसी विपसंशितः ॥ ५ ॥

अमृतार्थमिलादिना प्रागुत्पत्त्यभिधानं विपस्य महाप्रमा-
 यदर्शनार्थम् । हरिकेश इति पिङ्गलकेशः । स पुरुषः विपसु-
 च्यते विषादानादितोः; एवं च विपेद्यन्मिददधिकारता भवति
 ॥ ४ ॥ ५ ॥

१ 'यदातिहृत्पुत्रः' इति पा० । २ 'विपं तसु विषादानात्' इति
 पा० । ३ 'विषाद्यन्मिददधिकारता' इति पा० ।

जङ्गमस्याधरायां तद्योनौ प्रसा भ्ययोजयत् ।
तदम्बुसंभवं तस्माद्भिविधं पावकोपमम् ॥ ६ ॥
अष्टवेवं दशगुणं चतुर्विंशत्युपक्रमम् ।

तदम्बुसंभवं तस्माद् द्विविधमिति तदम्बुसंभवं समुद्रोत्पन्नं,
तस्मात्समुद्रत उपपन्नत्वादम्बुसंभवं, तथा तस्माद् ब्रह्मणा
योनिद्वयनियुक्तत्वाद् द्विविधमित्यर्थः । अम्बुसंभवत्वेन चास्य
वर्षाप्रकोपितं वक्ष्यमाणं युक्तं; अम्बुयोनिभूतत्वेन चास्य जलेन
प्रभावाद् प्रशमनं कियत इति हेतुम् । उक्तं हि भगवता
व्यासेन “अद्भुतोऽग्निमद्भुतः क्षनमक्षनो लोहमुत्पितम् ।
तस्मात्सर्वत्रंगं तेजः स्थासु योनिषु शाम्यति” इति । अष्टवेग-
मिति मन्त्रेषूपेक्षयाऽष्टवेगम् । दशगुणाद्यपे वक्ष्यमाणम् ।
उपक्रमाधिकित्वात्तुष्टान्मेवाः ॥ ६ ॥—

तद्वर्षास्वम्बुयोनिव्यासंस्कृद्ं गुडवद्भुतम् ॥ ७ ॥
सर्वयम्बुधरापाये तदगरस्यो हिनस्ति च ।
प्रयाति मन्दवीर्यत्वं विपं तस्माद्भनास्यये ॥ ८ ॥

विषस्य वर्षासु विशेषप्रकोपे शरदि चोपशमे हेतुमाह—तद्व-
र्षास्वित्वादि । गुडो यथा पिण्डितः अम्बुयोनिद्वारासुंषु संकृद्
याति, तथा विषमपि क्लिप्तं च(चेत्)विसर्पति उक्लिष्टशक्तिं
भवति, अत एव दूरीविपारो अतिपीडिता भवन्ति; अम्बु-
धराणां वृद्धिकारणं वर्षागमः; अणस्यप्रभावश्च तं हिनस्ति
॥ ७ ॥ ८ ॥

सर्पाः कीटोन्मुखा लृता वृद्धिका गृहगोधिकाः ।
जलौकामत्यमण्डूकाः कण्ठाः सरुकण्टकाः ॥ ९ ॥
भ्वासिंहव्याघ्रगोमायुतरधुनकुलादयः ।
दंष्ट्रिणो ये विपं तेषां दंष्ट्रोत्थं जङ्गमं मतम् ॥ १० ॥

पराधिकारत्वादिष्वस्य सर्पा इत्यादिना जङ्गमस्वावरयोनिद्वयं
सृष्टेरादेवाद् । यद्यपि विषगुणा अमे उच्छिद्यन्त्यासि गुणानो
गुण्यपेक्षत्वाद्यपे विषस्य गुणिनः स्वान्नजङ्गमभेदभिन्नसाभि-
धानम्; उदेते तु प्रथमं गुणामिधानं, विषस्य कार्यकरणे गुण-
प्राधान्यव्यापनार्थम् । सर्पोऽतीना अद्या अमे एव वफन्त्याः,
तेन तत्रैव व्याकृतंभ्याः । आदिग्रहणादुच्छिद्यन्तीनां तन्प्राप्त-
रोचनां ग्रहणम् । अयं अदंष्ट्रिणोऽपि दंष्ट्रिष्वप्राधान्याद्दंष्ट्रिण
इत्युक्तम् । तथा दंष्ट्रोत्थमिति दंष्ट्रोत्थस्य सर्वविषप्राधान्या-
ददंष्ट्रोत्थानामपि उन्मुखादिवादीनां ग्रहणम् । उक्तं ह्यन्यत्र
“जङ्गमस्य विषस्योक्तान्यधिष्ठानानि षोडश । तत्र दृष्टिदंष्ट्रानि-
भावनचमनृत्पृथिव्युक्कलातर्वसुखसदंशविधार्थितुशुदास्थित-
संरुचकानि” (सु. क. अ. ३) इति । तथाऽन्यत्रापि “शुक्-
नूनृषीषानि देहे निपतितानि वृ । दाहणं गरमिलाहुः”—इति
॥ ९ ॥ १० ॥

मुस्तकं पौष्करं कौञ्चं चत्सनामं चलाहकम् ।
फर्केतं कालकूटं च करवीरकसंबकम् ॥ ११ ॥
पालकेन्द्रायुधं तैलं मेथकं कुशपुष्पकम् ।
रोहिणं पुण्डरीकं च लाङ्गलक्यधनाभकम् ॥ १२ ॥
सङ्कोचं मकैतं शृङ्गीविपं हालाहलं तथा ।
एवमादीनि चान्यानि मूलजानि स्थिराणि च ॥ १३ ॥

स्वावरजे विषे मूलजानीति पदं मूलजस्य बहुत्वात् प्राधा-
न्याच्च । तेन पत्रपुष्पादिजानामपि विद्यानां ग्रहणं, यदुक्तं
सुश्रुते—“मूलं पत्रं फलं पुष्पं त्वक्तुं क्षीरं सार एव च ॥ निवासो
पातवधैव कन्दश्च दशमः स्थितः” (सु. क. अ. २) ।
कन्दस्तिवह मूलविषोपलान्मूलकस्यैव गृहीतः । एतेषां च
प्रासंभन्धे शबरकिसादाय एव तद्विद्याः प्रमाणं, ते हि उरु-
परंपरया व्याख्यानयन्ति ॥ ११-१३ ॥

गरसंयोगजं चान्यद्गरसंशं गदमदम् ।
कालान्तरविपाकित्वाच्च तदाशु हरत्यस्तु ॥ १४ ॥

स्वावरजङ्गमरश्ममेव तृतीयं विषमाह—गरसंयोगजमि-
त्यादि । गरुपः सयोगो येषां ते गरसयोग इत्यभेदाः, तेभ्यो
जातं गरसयोगजम् । गर इति तत्रे संज्ञा यस्य तद् गरसङ्गम् ।
तत्र चिरंकारिरोगजनकमप्राणहरम् । एतदेवाह—कालान्तर-
त्यादि । सुश्रुतेऽपि त्रिविधमेव विषमुक्तम्—“स्वावरं जङ्ग-
मं वैव कृत्विमं चापि गद्विषम्” (सु. क. अ. २) इत्यनेन ।
यसु दूषोविषमभेदं पश्यति तत्र त्रिविधान्तर्गतं दर्शयिष्यामः ।
गरं तु द्विविधं निर्विषदम्यसंयोगकृतं, तथा सविषदम्यसंयोगकृतं
च; तत्राप्यं गरसङ्गम्, उत्तरे तु कृत्विममिति व्यवस्था । तेनेना-
मेव स्ववस्यां गृहीत्वोक्तं रसायने—“दंष्ट्राविषे मूलविषे सगरे
कृत्विमे विषे” (चि. अ. १, पा.) इति । तथा वृद्धकारयेऽ-
प्युक्तं—“संयोगजं च द्विविधं तृतीयं विषमुच्यते । गरं स्वाद-
विषं तत्र सविषं कृत्विमं मतम्”—इति ॥ १४ ॥

निद्रां तन्त्रां क्लमं दाहं सर्पाकं लोमहर्षणम् ।
शोकं चैवात्तिसारं च जनयेज्जङ्गमं विषम् ॥ १५ ॥
स्यापरं तु उरुं हिक्कां दन्तदपं गलग्रहम् ।
फेनवम्पदरुचिभ्यासमूच्छोश्च जनयेत्विषम् ॥ १६ ॥
जङ्गमं स्वाधोभागमभ्येभागं तु मूलजम् ।
तस्मादंष्ट्राविषं मौलं हन्ति मौलं च दृष्टजम् ॥ १७ ॥

निद्रामिलादिना जङ्गमविषस्य तथा उरुमिलादिना स्वावर-
विषस्य क्लामि सर्पवेगगतानि प्राह । जङ्गमस्ववरयोः पर-

१ 'मुखादीना' इति पा० । २ 'परं संयोगजं' इति, 'गर संयोगजं'
इति च पा० । ३ 'जिह्वारिरसयोगजनकं' इति पा० । ४ 'दाह-
वशात्' इति पा० । ५ 'जनयेज्जङ्गमं' इति पा० । ६ 'गलग्रहं'
'जङ्गमं स्वाधोभागमभ्येभागं तु मूलजम्' इति पा० । ७ 'कला-
द्विविधं' इति पा० । ८ 'द्विविधं' इति पा० ।

१ 'मनुष्येषु वक्ष्यमाणान्दशवेगम्' इति पा० । २ 'उत्तरदृष्टिकं'
इति पा० । ३ 'दन्तमा' इति पा० । ४ 'दक्षिणेऽपी' इति पा० ।

स्वरोपघातात्मकधर्ममिधातुं हेतुमत्परस्परौपपातकत्वमेवाह—
जह्नमन्वित्वादि । तस्मादिति परस्परं विरुद्धमार्गं गमित्वात् ।
एतेन च यद्वदयति—'विपयानं दद्यात् विपपीते दंशनं चान्ते'
इति, तदुपपन्नं भवति । ननु 'विषं विप्रमुक्तं यत्र नावस्त्र
कारणम्' (सु. अ. २६) इति भाषेयमद्रकाप्यीये प्रभाषेण
विषस्य विपहणानिधानोपपत्तिवर्णनं तद्विरुध्यते; सर्वं, यदि
द्रव्यप्रभावः कारणं न स्यात् तथा यत्किंचिद्वृष्वभागां मदनक-
लादि तद्द्राविषहरं स्यात्, यथाधोभागं त्रिभुजादि तन्मौलविषं
निहन्त्यात्; न चैतद्वृष्टं, तस्मात् प्रभावस्यैवात्मगुणतामात्रकार-
णमेतदधोभागत्वमूर्ध्वभागत्वं चेति ॥ १५-१७ ॥

दृग्मोहदन्तदृग्प्रसेकवमधुक्रमा भयन्त्याद्ये ।
वेगे रसप्रदोपादसृक्प्रदोपाद्वितीये तु ॥ १८ ॥
वैषण्यं भ्रमवेपथुमुच्छान्ताङ्गविमिचिमातमकाः ।
दुष्टपिशिताचृतीये मण्डलकण्डूश्वयधुकोटाः ॥ १९ ॥
वातादिजाश्वतुर्थं दाहकण्डूश्वयधुमुच्छांयाः ।
नीलादीनां तमसश्च दर्शनं पञ्चमे वेगे ॥ २० ॥
पष्ठे द्विजा भङ्गः स्कन्धस्य तु सप्तमेऽप्यमे मरणम् ।
चूर्णां चतुष्पदां स्याच्चतुर्विधः पक्षिणां त्रिविधः ।
सीदत्याद्य भ्रमति च चतुष्पदो वेपते ततः शन्यैः ।
मन्दाहारो म्रियते श्वासेन हि चतुर्वयेगे तु ॥ २१ ॥
ध्यायति विहगः प्रथमे वेगे प्रक्षाम्यति द्वितीये तु ।
सस्ताङ्गश्च तृतीये विपवेगे याति पञ्चमम् ॥ २२ ॥
तृप्तीहेत्यादिना कृष्णार्द्रमिषेणलक्षणमाह । सुशुते एकै-
ककलातिक्रमेण सप्तवेगा उदीरिताः; इह कलालङ्घनेनैव सप्त-
वेगाः, अष्टमे तु सप्तकलाङ्घनोत्तरकालं मारुतो वेगो दृश्य
इंशदेद्यगमनाय पीतविषस्य इदमगमनाय भयतीति सुशुतेन
स्यमविरोधः । वातादिना इति यथायथेतया उद्धतान्तरै-
कदोषादिदोषत्रिदोषजाः । मुच्छांया इत्यत्रादिसन्धः प्रक्षो-
रवाची । चतुर्वीदिवेगेष्वनुक्रमेण नेदधादिवृष्णुजेतव्यं,
सुशुतवचनात् । नीलादीनामित्यत्र आदिशब्धेन प्रधानवाचिनः
नीलप्रधानेतरवर्णदर्शनं भवति । पष्ठे द्विकेषि ऋद्धेदः । विप-
वेगप्रस्तावाच्चतुष्पापक्षिणोऽपि विषवेगानाह । एतद्विषवे-
गानिधाने च प्रयोजनं—यद्विषवेगमृतस्यापि मांसमुपयोज्यं
पीतविषस्य हृदयं दृश्य च दंशयेत् मुक्तवेलायुक्तविधानेन,
वेगज्ञानेनाप्राप्तैश्चिकित्सेणस्य यथोक्तविधिना मांसं नोपादेयं,
यत्तस्यस्य विषोर्दितस्य सर्वं शरीरं निषवद्भवति । चतुष्पदा-
दीनामल्पवेगसर्वं सत्त्वात्पत्वात् । अन्वरीद्वीत्सादि द्वितीये,
शन्य इत्यादि तृतीये ॥ १८-२२ ॥

लघु कक्षमाशु विशदं व्यवयि तीक्ष्णं विकसि
सुक्ष्मं च ।
लघ्णमनिर्वृश्यरसं दशगुणमुक्तं विषं तज्जैः ॥ २४ ॥

१ 'वृद्धः' इति पा० । २ 'शन्य' इति पा० । ३ 'विपयानि' इति पा० ।

रौक्ष्याद्वातमशौत्यापिचं सौक्ष्म्याद्वृक् प्रकीपयति ।
कफमव्यकरसत्त्वाद्भ्ररसांशानुचतते शीघ्रम् ॥ २५ ॥
शीघ्रं व्यवयिभावादाशु व्याप्नोति केचलं वेहन् ।
तीक्ष्णत्यान्ममंघ्रं प्राणघ्नं तद्विकसित्वात् ॥ २६ ॥
रुक्पक्रमं लघुत्वाद्देशघातं स्यादसकगतिदोषम् ।
दोषस्थानप्रकृतीः प्राप्यान्यतमं ह्युदीरयति ॥ २७ ॥

विपगुणानाह—उभिवित्वादि । प्रत्येकं गुणानां कार्यमाह-
रौक्ष्यादित्वादि । अशौत्यादित्युपपत्त्वात् । सौक्ष्म्याद्वृक्प्रकी-
पणसत्त्वोऽपि सूक्ष्मगार्गानुसारित्वात् । अव्यकरसत्वं च
कफकोपनाय अव्यकरसत्त्वकफोरेकजलरूपकार्यत्वाद्भवति ।
अन्नरसांशानुचतते इति अव्यकरसत्त्वेन जलं यथा गन्धप्रद्वयेन
योगवादि भवति, तथा विषमपि भ्रम(त्रु)रसान् इदिल्लगुणतं
भवति, ततः शीघ्रं तेन भावितमघ्नं भवति । शीघ्रत्वादी
शीघ्रत्वादाशु व्याप्नोति, व्यवयित्वात् केचलं वेहं व्याप्नोतीति
हेयम् । व्यवयित्वं सर्वतः प्रसरणशीलत्वं पानीयविततैल-
वत् । तीक्ष्णत्यान्ममंघ्रमिति भ्रमंघ्रां सीमन्नां सूक्ष्मां तीक्ष्णैर्न
विरुद्धत्वं षोडश्वम् । विकसित्वादिति हिंसनशीलत्वात्;
विपुलं हि कषतिहिसार्थः । लघुत्वादिल्लगुणवस्थितत्वात्; यस्य
ज्ञानवस्थितत्वं तस्य मेगजेनासंयन्नादुपक्रमणमकित्तिरूपम् ।
असक्यं अविभ्रान्ता दोषेषु गतिर्यस्य तद् असक्यगतिदोषं;
विशदं हि पिच्छाभागरहितत्वाद् कृषिन्नं सजति । यत्र च
गुणानां प्रतिनियमेन विरुद्धकर्मकरणे विपस्याशिवत्तमेव निवा-
मकं हेयम्; तेन रौक्ष्यादिभिः श्लेष्मश्यादि नाशङ्कनीयम् ।
सुशुते च विपगुणे चत् पाकित्वमुक्तं, तदाशुकारिविषे विषयो-
जनमिति नेहोक्तं; तथाहि—विषं नैतावन्तं कालमपेक्षते येन
यावत्तस्य पाको भूयस्यविवार्यः । सुशुते च कालान्तरप्रकीपि-
त्समपि दृष्टीविषयोचरतमोक्तं, तद्विहापि दृष्टीविषे चिन्तनीय-
मिति ॥ २४-२७ ॥

स्याद्वातिकस्य वातस्थाने कफपिचलिक्रमीपतु ।
दृग्मोहारतिमुच्छांगलप्रहच्छद्विकेनादि ॥ २८ ॥
पित्ताशयस्थितं पैत्तिकस्य कफवैतयोर्विषं तद्वत् ।
दृक्कासज्वरवमधुक्रुमदाहृतमोतिसारादि ॥ २९ ॥
कफदेशगं कैफस्य च दर्शयेद्वातपित्तयोश्चेपत् ।
लिङ्गं श्वासगलप्रहकण्डूलावमध्यादि ॥ ३० ॥

संप्रति स्थानविशेषेण प्रकृतिविशेषप्राप्त्या च लिङ्गविशेष-
नाह—नातिरुष्येत्यादि । विषं मघं च यद्यपि त्रिदोषकोपनं,
तथाऽपि स्थानप्रकृतिविशेषप्राप्त्या तदनुगुणदोषप्रकोपमधिकं
करोति, शेषयोस्तु मनागित्यर्थः—सुशुते वातप्रकृतेः ।

१ 'अन्नरसांशानुचतते' इति पा० । २ 'कफपिचयो' इति पा० । ३ 'कषति' इति पा० ।

वातस्थाने पक्वाद्ययादौ । कफपित्तलिङ्गनीपदिति वचनाद्
वातलिङ्ग यत्त्वद्रवति, तत्र तुष्णच्छेत्वादिनोक श्लेष्म, एव-
मुत्तरत्रापि योज्यम् । कफवातयोस्तद्वदिति श्लेष्मिल्यर्थं,
तुडादि तु यत्त्वलिङ्ग, तत् पित्तश्लेष्मर्थं । कफेलादौ चकारात्
कफप्रकृतेरित्यर्थं । श्लेष्मत्वात्पित्तयोः किति योज्यम् ॥ २८-३० ॥

दूषीविषं तु शोणिततुष्ट्याक. फिटिमकोठलिङ्गं च ।
विषमेकैकं दोषं संदूष्य हरत्यसूनेयम् ॥ ३१ ॥

दूषीविषलक्षणमाह—दूषीत्यादि । कोठे वरीदृशशोषा-
कार । कालान्तरप्रकोपि विष दूषीविषम् । उक्त चान्यत्र
“द्वित देशकालादिदिवास्त्रैरभीशयत् । यस्माद्दूषयते धातु-
तस्माद्दूषीविषं स्मृतम्” इति । एवभूत च गरमेव प्रायो
भवति, तथा स्थावरं जडम च भवति । यदुक्तं सुश्रुते—“जीर्णं
विषप्रौषधिभिर्हृतं वा दावाभियातातपशोपितं वा । स्वभावतो
वा गुणैर्विप्रहीनं विषं हि दूषीविषमस्मरुपेति” (सु क अ २)
इति । इहापि दूषीविषा कीडा हीनकीर्णविषा वक्ष्या ।
विषमेकैकमित्यादिना स्वाहाविकसेत्यादिना यदुक्तं तस्मैकैक
चोपस्थाल्यर्थचोपमाह । यद्व्येति अलक्ष्यं द्यमित्वा ॥ ३१ ॥

क्षरति विपतेजसाऽसृक्

तत्त्वानि निरुच्य मारयति जन्तुम् ।

पीतं मृतस्य हृदि ति-

ष्टति दृष्टिद्वयोर्दशदेशे स्यात् ॥ ३२ ॥

अनुक्रमणहरणसामग्रीमाह—क्षरतीत्यादिना । पीत विष
विशेषेण मृतस्य हृदि तिष्ठति । दृष्टिद्वयोश्च दशदेशे विष
स्यात् । विदो दिग्बन्धिनः । अथ कथिन्मृत इव भवति, कथिच
पवनादमृत इव । यदुक्तं काश्यपे—“मृत इव चेन्मर्त्यं स्वादघा-
प्यलिङ्गैर्विहीनय । स जीवयितुं शक्यः कृशा चेतस्य हृदयरक्षा
चेत्” इति ॥ ३२ ॥

नीलौघदन्तशोषिच्यकेशपतनाङ्गभङ्गविशेषाः ।
शिशिरैर्न लोमहर्षो नामिहते वण्डराजी स्यात् ३३
क्षतजं क्षताश नायालेतानि भवन्ति मरणलिङ्गानि ।
पञ्चोऽन्यथा चिकित्सास्तोषो चोपक्रमान्छुण्मे ३४

एतद्विशेषज्ञानार्थं लक्षणमाह—नीलौघेत्यादि । दण्डराजि
दण्डाकारं रेखी ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

मन्त्रारिद्योत्कर्तननिष्पीडनचूपणाग्निपरिपेकाः ।
अयगाहृत्कमोक्षणयमनविरेकोपधानानि ॥ ३५ ॥
हृत्प्रावरणाङ्गननस्यधूमलेहोपधप्रशमनानि ।
प्रतिसारण प्रतिविषं संज्ञासंस्थापनं लेपः ॥ ३६ ॥
मृतसञ्जीवनमेव च विशतिरेते चतुर्भिरधिकैः ।
स्युक्तप्रक्रमा यथा ये यत्र योज्याः शृणु तथा तान् ३७

मन्त्रेत्यादि । मन्त्रस्य विषद्वेषे प्रेष्टत्वाद्भेदनिधानं, यदुक्तं
“विषं तेजामयैर्मन्त्रं लक्ष्मणस्यपोमये । यथा निवार्यते क्षिप्र
प्रेयुर्कैर्न तर्षायथे” इति । अरिष्ट द्विविधा—मन्त्रण रज्ज्वादिनिर्वा
विषोपनिबन्ध । उपधान विषप्रक्रमणार्थं मन्त्रकं भेषजदानम् ।
हृत्प्रावरण हृदयरक्षाकारोपधम् । प्रतिविष विधान्तरप्रयोग ।
मृतसञ्जीवन विषेण मृतस्यामृत इव सञ्जीवनकरं भेषजम् ।
शेष व्यक्त विवरणग्रन्थेन स्फुटं भविष्यति ॥ ३५-३७ ॥

दशालु विषं दृष्ट्याविशुतं घेणिकां भिषक् यद्वा ।
निष्पीडयेद्दूषां दंशमुद्धरेन्मर्मवर्जं वा ॥ ३८ ॥
तं दंशं वा चूपेन्मुखेन यच्चूर्णपांशुपूर्णं ।

अविशुतमित्यन्त्यास्यरीरम् । घेणिकां बहुति विषवा(धा)-
णिकां बहु । शनेन च सामान्यानिधानेन मन्त्रव्यापारोऽप्य-
रिष्टानां कथित, मन्त्राद्भिन्ना चारिष्टोका । उक्त चान्यत्र—“अरि-
ष्टानपि मन्त्रैश्च चम्रोवान्मन्त्रोविद । ता तु रज्ज्वादिनिषंदा
विषप्रतिकरी मता” (सु क अ ५) इति । निष्पीडयेदिति
निष्पीडनेन विष गालयेत् । उद्धरेदिति उत्खलापदरेत् । मर्म-
वर्जमिति मर्मेषुपपातं निषेधयत्यनेन । यच्चूर्णनं वातुना
वा मुक्तपूर्णं विषसंयन्धपरिहारार्थम् ॥ ३८ ॥—

पच्छनशृङ्गजलोकाव्यधनैः स्राव्यं ततो रक्तम् ॥ ३९ ॥

रेके विषप्रदुष्टे दुष्येत्प्रकृतिस्तवस्त्यजेत्प्राणान् ।

तस्मात्प्रघर्षणैरखुगयर्तमानं प्रवर्त्यं स्यात् ॥ ४० ॥

त्रिकटुहृद्गृध्रमूरजनीपञ्जलवणरोचना, सघाटांकाः ।

घर्षणमतिप्रवृत्तं यदादिभिः शीतलेहैः ॥ ४१ ॥

रक्तं हि विषाधानं वायुरिवाग्नेः प्रवेद्यसेरेस्तत् ।

शीतेः स्फुन्दति तस्मिन् स्फुप्ने व्यपयाति विषवेगः ॥

विषवेगान्मदमूर्च्छाविषावद्बुद्ध्यद्रवाः प्रयतन्ते ।

शीतनियतयेत्तान् पीज्यश्चाटोमहर्षोत्स्यात् ॥ ४३ ॥

प्रच्छनादिनी रक्तमोक्षणमुपवनमाह । उपकृत्वाणी च
अतिक्रमानिधानेन नियमेन क्रमयोग निषेधयति । रच्छा-
वनोपपत्तिमाह—रेके इत्यादि । प्रकृतिरिति देहधात्वादि-
त्वात् । प्रघर्षणैरिति प्रघर्षणैरपि, प्रच्छनादिति प्रघर्षण-
वत्त्वर्थं । प्रघर्षण यथादिभिः । प्रघर्षणेन प्रतिधारणमुप-
नेयम् । पघणमिति उद । विषादानमिति विषम प्रसारणम् ।
स्फुन्दति स्थिरं भवति । स्फुप्ने इति स्थिरे । पीज्यं व्यव-
पने ॥ ३९-४३ ॥

तरुयि मूलच्छेदादंशच्छेदात्तं पृच्छिमेति विषम् ।

भाचूपणमानयनं जलस्य सेतुर्धया तथाऽरिष्टाः ४४

त्यज्यासगतं दाहो बहुति विषस्याप्यनं दरति रक्तात् ।

पीतं यमनः सद्यो हरेद्विरेकंदितीये तु ॥ ४५ ॥

१ 'दश दूषये' इति पा० । २ 'अधर्षी' इति पा० ।
३ 'दण्डाकार' इति पा० । ४ 'यमनानि' इति पा० ।

१ 'रक्तं भाचूपणम्' इति पा० । २ 'दशद्वयरो' इति पा० ।
३ 'न शोचय' इति पा० । ४ 'दशद्वयरो' इति पा० ।

तरुविवेलादिना च्छेदादीना विवहरणोपपत्तिमाह । सेतुर्वेधेति
प्रसरनिरोधक इत्यर्थः । द्वितीये 'वेगे' इति शेषः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

आदौ हृदयं रक्ष्यं तस्यावरणं पिवेद्यथालामम् ।
मधुसर्पिर्मन्त्रजपयोगैरिकमंत्रं गोमयरसं वा ॥ ४६ ॥

इधुं सुपकमधवां काकं निष्पीड्य तद्रसं वरणम् ।
छागादीनां वाऽऽसृग्भस मृदं वा पिवेदानु ॥ ४७ ॥

क्षारागदस्तृतीये शोफहरेल्लेखनं समभ्यञ्जु ।
गोमयरसश्चतुर्थे वेगे सकपित्थमधुसर्पिः ॥ ४८ ॥

काकाण्डशिरीषाभ्यां सरसेनाश्रयोतनाञ्जने नस्यम् ।
स्थान्पञ्चमेऽथ पष्ठे संज्ञायाः स्थापनं कार्यम् ॥ ४९ ॥

गोपित्तयुता रजनी मञ्जिष्टामरिचपिप्पलीपानम् ।
विपपानं दद्यात् विपपीते दंशनं चान्ते ॥ ५० ॥

आदाविति सर्वोपक्रमादौ । तस्येति हृदयस्य । यथालाभ-
मिति वक्ष्यमाणहृदयावरणयोगेषु यथाप्राप्तिहृदयावरणम् । क्षारा-
गदो बक्ष्यमाणः । तृतीये 'वेगे' इति शेषः । काकाण्डा सिन्धी-
भेदः । गोपित्तयुता रजनी आधोतनादिषु ज्ञेया । अन्ते इति
सर्वोपक्रमशेषे सप्तमे वेगे सर्पेण दंशनं कार्यम् ॥ ४६-५० ॥

शिक्षिपित्तार्धयुतं स्यात्

पलाशबीजमगदो मृतेषु वरः ।

वाताकुफाणितागा-

रधूमगोपित्तनिम्बं वा ॥ ५१ ॥

गोपित्तयुतैर्गुलिकाः

सुरसाप्रन्विद्विरजनीमधुककुष्ठैः ।

शस्ताऽमृतेन तुल्या

शिरीषपुष्पकाकाण्डकरसैर्वा ॥ ५२ ॥

काकाण्डसुरसगवाक्षीपुननंवाचायसीशिरीषफलैः ।
उद्धन्धविपजलमृते लेपौपधिनस्यपानानि ॥ ५३ ॥

अष्टमे तु वेगे शिक्षिपित्तेत्यादिना मृतसंजीवनयोगनाह ।
मृत इति मृत इव । उद्धन्धेत्यादौ मृते इति उद्धन्धादिमिखिभिः
संबन्धते । लेपौपधिनस्यपानानीति लेपादवध्यामी उद्धन्धादिषु
यथायोग्यतया ज्ञेयाः । लेपौपधीत्यादौ उपधियों मूर्ध्नि काकपदं
कुत्वा विवहरणाय रीभते ॥ ५१-५३ ॥

रूपकाम्बुस्रौण्यकांक्षीशंलेयरोचनातगरम् ।
ध्यामककुङ्कुममांसीसुरसाभ्रैलालकुकुष्ठम् ॥ ५४ ॥

शुद्धती शिरीषपुष्पं श्रीवेष्टकपञ्चकार्पटविशालाः ।
सुरदापदपत्रकेशरसावरकमनःशिलाकौन्त्यः ॥ ५५ ॥

जात्यर्कपुष्परसरजनीद्वयहृद्भिः पिप्पलीलाक्षाः ।
जलमुद्रपणिं चन्दनमधुकमदनसिन्धुवाराश्च ॥ ५६ ॥

१ 'मञ्जान वैरिकमथ' इति पा० । २ 'दक्ष सपञ्चमधवा' इति
पा० । ३ 'शोषहरेदच्छर्दन' इति पा० । ४ 'क्षरसोमद्विरजनी' इति
पा० । ५ 'लेपाजननस्यपानानि' इति पा० ।

शम्पाकलोध्रमयूरकगन्धफलानाकुलीविडङ्गाश्च ।
पुष्ये संहृत्य समं पिष्ट्वा गुलिका विषेयाः स्युः ५७
सर्वविपन्नो जयकृष्टिपमृतसंजीवनो चरनिहन्ता ।
त्रैयविलेपनधारणधूमद्रद्वैर्गृह्यस्थश्च ॥ ५८ ॥

भूतविपजन्त्यलक्ष्मी-

कार्मणमन्त्राश्रयदान्यरीन् हन्यात् ।

दुःखमखीदोवा-

नकालमरणाम्बुचौरभयम् ॥ ५९ ॥

धनधान्यकार्यसिद्धिः श्रीपुष्ट्यायुर्विध्वर्धनो धन्यः ।
मृतसंजीवन एव प्रागमृताद्ब्रह्मणा विहितः ॥ ६० ॥
इति मृतसंजीवनोऽगदः ।

स्यूतेत्यादौ कांक्षी सौरष्ट्रिका । कुष्ठः रादिरः । सावरकं
लोध्रम् । कान्ती रेणुका । मयूरकोऽधामार्गः, गन्धफला त्रिवहुः,
नाकुली राज्ञा । धारणश्चन्देन वरीरे धारणं ब्रूते; धारणं चौपध-
श्चन्देनोपक्रमेषु प्रविशति । गृहस्थ इति गृहेऽन्विष्टम् । कार्मणः
परदोहार्यो मन्त्रादिसौम्यः, मन्त्रोऽमिचारमन्त्रः । श्रीदोयानिति
श्रीदत्तगणदिदोपान् । प्रागमृतादिति अमृतोत्पत्तेः प्राक्; एतेन
चामृतसमानत्वमस्य दर्शयते ॥ ५८-६० ॥

मन्त्रैर्धर्मनीयन्धोऽचमार्जनं कार्यमात्मरक्षा च ।
दोषम्य विषं यस्य स्थाने स्यात्तं जयेत्पूर्वम् ॥ ६१ ॥

चातस्थाने स्वदो दह्या नतकुष्ठकल्कपानं च ।
घृतमधुपयोऽम्बुपानावगाहसेकाश्च पित्तस्य ॥ ६२ ॥

क्षारागदः कफस्थानगते श्वेदस्तथा सिरान्यधनम् ।
दूषीविषेऽथ रक्तस्थिते सिरारक्तं पञ्चविचम् ॥ ६३ ॥

नेपजमेवं कल्प्यं मिपग्विदाऽऽलक्ष्य सर्वदा सधम् ।
स्थानं जयेद्धि पूर्वं स्थानस्यस्याविद्वद्धं च ॥ ६४ ॥

मन्त्रैरित्यादौ धर्ममार्जनमिति विषय प्रतिशोभेन मार्जनं
मन्त्रैरेव कार्यम् । आत्मरक्षा भूतावेष्टामिवेधार्थम् । जयेदिति
स्थानेन दोषं जयेत् । स्वदो यद्यपि प्रतिपिद्धः सेदाप्याये,
तथाऽप्यस्वाविशेषे वातस्थाने इत्यादिना विधीयते । श्वेदस्तु
पेयादिभोजनादिधिषान्वदस्य प्रयोगावहृत्विशत्युपक्रमेषु नोक्तः;
किंवा अग्निशब्देन सेदोऽपि शब्देन, पेयादि नोपशान्तशब्देना-
वरणं बोद्धव्यम् । पित्तस्ये इति पित्तस्थानस्ये । दूषीविष
इत्यादौ सिरा इति सिरान्वयः, कर्न पञ्चविधं वमनादिः किंवा
सिरारक्तं पञ्चविधमिति पञ्चसिरान्वयः । स्थानमिति स्थानगत-
नातादिः स्थानस्थस्येति स्थानगतविपस्याविद्वद्धं च 'कुर्वात्' इति
शेषः ॥ ६१-६४ ॥

विपदपित्तकफमार्गः स्रोतःसंरोधरुद्धधायुस्तु ।
मृत इव श्वसेमर्त्यः स्यादसाप्यल्लिङ्गैर्विहीनश्च ६५
चर्मकपायाः कल्कं विल्वसमं मूर्ध्नि काकपदमस्य ।
शुभ्या द्यात्कटभीकुकुक्कटफलप्रथमनं च ॥ ६६ ॥

छांगं गव्यं माहिषं वा मांसं कौकृतमेव वा ।
 दद्यात्काकपदे तस्मिन्ततः संक्रमते विषम् ॥ ६७ ॥
 नासाक्षिकर्णजिह्वाकण्ठनिरोधेषु कर्म नस्तः स्यात् ।
 चातौकुवीजपूरज्योतिष्मत्यादिभिः पिष्टैः ॥ ६८ ॥
 अञ्जनमक्षुयुरोधे कर्तव्यं यस्तमूत्रपिष्टैस्तु ।
 वाक्स्थोपहरित्राकरवीरकरञ्जनिञ्जसुरसस्तु ॥ ६९ ॥

श्वेता वचाऽश्वगन्धा

हिङ्गवमृता कुष्ठसन्धवे लङ्गुनम् ।

सर्पपकपिस्थमध्ये

दुण्डुरुकरञ्जीजानि ॥ ७० ॥

व्योपं शिरीषपुष्पं द्विरञ्जन्यौ वंशलोचनं च समम् ।
 पिष्ट्वाऽजस्य मूत्रेण गोश्वपित्तेन सप्ताहम् ॥ ७१ ॥

व्यत्यासनावितोऽय

निदन्ति शिरसि स्थितं विषं क्षिप्रम् ।

सर्वज्वरभूतग्रह-

विस्त्रि-काजीर्णमूर्च्छांतां ॥ ७२ ॥

उन्मादापसारो काचपटलनीलिकाशिरोदोषान् ।
 शुष्काक्षिपाकपिष्टार्हुदामैरुण्डतमोदोषान् ॥ ७३ ॥

क्षयदौर्बल्यमदात्ययपाण्डुगदांश्चाञ्जनात्तथा मोहान् ।
 लेपाद्विपदिग्धक्षतलीढदृष्टपीतविषघाती ॥ ७४ ॥

अर्शो-स्नानद्वेषु च शुक्लेषो योनिलेपनं स्त्रीणाम् ।

मूढे गर्भे हृष्टे ललाटेलेपः प्रतिदयाये ॥ ७५ ॥

द्वैजौ कितिमे कुष्ठे श्विनविचर्चिकादिषु लेपः ।

गज इव तरुन् विषगदाग्निहन्त्यगवन्धहस्त्वेषः ७६

इति गन्धनामा भगवद्हस्ती ।

घोट.उरोधेन रुद्धो बाणुक्चन्द्रासनिधातलक्षणे यस्य स
 तथा । अस्मात्प्रतिरिति प्रायुक्तनीलोष्ठादिभिः । चर्मरुपाया इति
 चर्मवटिकाया, किंवा यतनाया । काकपदमिति काकपदा-
 चारं मणम् । कटनीलादौ कटुहरज्ज लिङ्गान्गु, किंवा कटु
 त्रिकटु । ज्योतिष्मलीस्त्रीनि पश्विरेननशताधितायोफानि
 शिथिलिरेचनानि । शार्ङ्गलादौ श्वेता कटनी । व्यत्यासनावित
 इति गोपितेन भावयित्वा अथपितेन भावितः, तथा अथपितेन
 भावयित्वा गोपितेन भावितः ॥ ६५-७४ ॥

पत्रागुडमुस्तैला निर्यासाः पञ्च चन्दनं सृक्का ।

त्यङ्गनलदोषपलयालकहरेणुकोशीरचन्यनयाः ७७

सुरदायकनककुङ्कुमभ्यामककुष्ठमिषङ्गयस्तगरम् ।

पञ्चाङ्गानि शिरीषाद्योपालमन-शिलाजान्यः ॥ ७८ ॥

श्वेतकटभीकरञ्जी रक्षोमी सिन्धुवारिका रजनी ।

सुरसाञ्जनगैरिकामत्रिष्टानिम्यनिर्यासाः ॥ ७९ ॥

वंशत्वगभ्रगन्धाहिङ्गुवृषिःस्थान्धवेतसं लाक्षा ।

मधुमधुकसोमराजीवचावहोरोचनातगरम् ॥ ८० ॥

अग्रदोऽयं पेश्ववणयास्यातक्यन्धकेण पष्ट्यङ्गः ।

अप्रतिहतप्रभावः स्यातो महागन्धहस्तीति ॥ ८१ ॥

पित्तेन गवां पेप्यो गुलिकाः कार्यास्तु पुष्ययोगेन ।

पानाञ्जनप्रलेपैः प्रसाधयेत्सर्वकर्माणि ॥ ८२ ॥

पिष्टं कण्ठं तिमिरं रान्यान्धं काचमर्बुदं पटलम् ।

हन्ति सततप्रयोगाद्भितमितपथ्याशिनां पुंसाम् ८३

विषमज्वरानजीर्णान्

वहुं कण्ठं विस्त्रिकां पामाम् ।

विषमृषिकलूतानां सर्वेषां पश्रुगानां च ।

आगु विषं नाशयति समूलजमथ कन्दजं सर्वम् ॥ ८४ ॥

एतेन लिप्तगत्रः सर्पान् शृङ्गाति भक्षयेद्य विषम् ।

कालपरीतोऽपि नरो जीयति नित्यं निरातङ्कः ॥ ८५ ॥

आनन्दे गुदलेपो योनौ लेपश्च मूढगर्भणाम् ।

मूर्च्छार्तिषु च ललाटे प्रलेपनमाहुः प्रधानतमम् ८६

मेरीसुदङ्गपटहान्छत्राण्यमुना तथा ध्वजपताकाः ।

लिङ्वाऽद्विविपनिरस्त्यै प्रध्वनयेद्दोषैर्मतिमान् ८७

यत्र च सन्निहितोऽयं न तत्र बालग्रहा न रक्षांसि ।

न च कर्मणवेताला वदन्ति नाधर्पणा मन्त्राः ॥ ८८ ॥

सर्वग्रहा न तत्र प्रभवन्ति न चाग्निशस्त्रवृषचौराः ।

लक्ष्मीश्च तत्र भजते यत्र महागन्धहस्त्वस्ति ॥ ८९ ॥

पिष्यमाण इमं चात्र सिद्धं मन्त्रमुदीरयेत् ।

मम माता जया नाम जयो नामेति मे पिता ॥ ९० ॥

सोऽहं जयजयापुत्रो विजयोऽथ जयामि च ।

नमः पुरुषासंहाय विष्णवे विश्वकर्माणे ॥ ९१ ॥

सनातनाय कृष्णाय भवाय विभवाय च ।

तेजो वृषाकपेः साक्षात्तेजो ब्रह्मेन्द्रयोर्मते ॥ ९२ ॥

यथाऽहं नाभिजानामि वामुदेवपराजयम् ।

मनुद्य पाणिग्रहणं समुद्रस्य च शोषणम् ॥ ९३ ॥

अनेन सत्यपाक्येन सिष्यतामगदो ह्ययम् ।

दिलिसिलिसंस्मृष्टे रक्ष सर्वमेपजोत्तमं स्वाहा ॥ ९४ ॥

इति महागन्धहस्ती नामागदः ।

ऋषभकजीवकमार्गो-

मधुकोत्पलपान्यकेशराजाज्यः ।

सत्तितगरिकोलमप्याः

पेयाः भ्यासन्परादिहराः ॥ ९५ ॥

१ 'अगन्धनादिशाविकरौकुटम्भभाषाणि च । दपत्ता ७५०
 परे मते विषोद च सुरसा' इति पा० । २ 'तोष्य पितेन' इति पा० ।
 ३ 'ददौ' इति 'कण्डू' इति च पा० । ४ 'श्वेता कटनी करञ्जो' इति पा० ।

१ 'कर्मनाशा चन्दन' इति । २ 'दिति इति इति इति
 संद्वे रथ रथ सर्वनेरथोपवे स्वाहा' इति पा० ।

हिङ्गु च कृष्णायुक्तं कपित्थरसयुक्तमश्रयलवणं च ।
समधुत्तितौ पातव्यौ ज्वरहिक्राभ्यासकासमौ ॥९६॥
लेहः कोलास्थ्यजनलाजोत्पलमधुघृतवैभ्याम् ।
गृहतीक्ष्ण्याडकीपत्रधूमवर्तिस्तु हिक्राग्री ॥ ९७ ॥
शिखिवर्हिवलाकास्थीनि सर्पपाश्र्वन्दनं च घृतयुक्तम्
धूमो गृहशयनासनवस्त्राविपु शस्यते विपसुत् ९८
घृतयुक्ते नतकुष्ठे भुजगपतिशिरः शिरीषपुष्पं च ।
धूमगदः स्मृतोऽयं सर्वविपन्नः श्वयधुह्व च ॥ ९९ ॥
जतुसेच्यपत्रगुग्गुलुभङ्गातफककुम्भपुष्पसर्जरसाः ।
श्वेता च धूम उरगायुकीटवस्त्रकिमिनुदश्र्यः ॥१००॥
तरुणपलाशक्षारं घृतं पचेन्नूपितं सह समादौः ।
लोहितमृदजनदीद्वययुक्तसुरसमञ्जरीमधुकैः ॥१०१॥
लादासन्धवमांतीहरेणुहिङ्गुद्विसारिवाकुष्ठेः ।
सव्योपैवाङ्गीकैर्दर्वीविलेपनं घट्टयेद्यावत् ॥ १०२ ॥
सर्वविपशोयगुल्मत्वन्दोपाशोभगन्दरग्रीहः ।
शोथापसारकिमिन्मृतस्वरभेदपाण्डुगदान् ॥ १०३ ॥
मन्दाश्लिष्ठं कासं सोन्मादं नाशयेयुरथ पुंसाम् ।
गुलिकादछायाशुष्काः कोलसमास्ताः समुपयुक्ताः ॥
इति क्षारागदः ।

कृपभकेलादिना विषोपद्रवघासादिकिचित्तोच्यते । सित-
शिरः श्वेताऽपरजिता, कोलमथं वदरमजा । भुजगपतिशिर
इति द्विसुरसर्पशिरः । वस्त्रकुम्भिः यूका । पलाशक्षारं घृतमिति
नुशुतोक्तशरपरिखावषविधिना स्नापितम् । लोहितघृतं गैरि-
कम् । सुरसमञ्जरीं पर्णासमेदः ॥ ७७-१०४ ॥

विपपीतदृष्टविज्ञेष्वेतद्दिग्धे च चाच्यमुद्दिष्टम् ।
सामान्यतः, पृथक्त्वाद्भिर्देशमतः शृणु यथापत् १०५
रिपुयुक्तेभ्योऽभ्यः सेभ्यः स्त्रीभ्योऽथवा भयं नृपतेः ।
आहारविहारगतं तस्मात्प्रेष्यान्परीक्षेत ॥ १०६ ॥
अत्यर्थशङ्कितः स्या-

द्वहुव्यागथवाऽल्पवाग्विगतलक्ष्मीः ।
प्रासः प्रकृतिविकारं विपप्रदाता नरो ज्ञेयः ॥ १०७ ॥
दृष्ट्वैवं न तु सहसा भोज्यं कुर्यात्तदन्नमशौ तु ।
सविषं हि प्राप्यान्नं वहन्विकाराभजत्यग्निः ॥१०८॥
शिखिवर्हमिचित्रार्चिस्तीक्ष्णाक्षमरुहं कुणपधूमश्च ।
स्फुटति च सशब्दमेकावतो विहृताचिरपि च
स्यात् ॥ १०९ ॥
पात्रस्यं च विवर्णं भोज्यं स्यान्मक्षिकांश्च मारयति ।
क्षामस्वरांश्च फाफार्कुर्याच्चिरजेच्चकोराक्षि ॥ ११० ॥

पाने नीला राजी वैषण्यं सां च नैक्षते छायाम् ।
पश्यति विरुतामथवा लवणाके केनमाला स्यात् ॥
पानान्नयोः सविषयोगन्धेन शिरोरुग्घृदि च मूर्च्छां च
स्पर्शनं पाणिशोथः सुस्थङ्गुलिदाहतोदनखमेदाः ।

मुखगे त्वोष्ठचिमिचिमा

जिह्वा शला जडा विवर्णां च ।

द्विजहर्षदनुस्तम्भास्यदाहलालागलविकाराः ॥११३॥
आमाशयं प्रविष्टे वैषण्यं स्वेदसदनमुत्केदः ।
दृष्टिद्वयोपरोधो विन्दुशतेधीयते चाङ्गम् ॥ ११४ ॥
पकाशयं तु याते मूर्च्छामदमोहवाहपलनाशाः ।
तन्द्रा काश्यं च विषे पाण्डुत्वं चोदरस्ये स्यात् ११५ ॥
दन्तपवनस्य कूर्चो विशीर्यते वन्तौष्ठमांसशोकाश्च ।
केशच्युतिः शिरोरुग्रन्थयश्च सविषेऽथ शिरोभ्यङ्गे
दुष्टेऽश्नेऽक्षिदाहस्त्रावत्युपदेहशोथरागाश्च ।
खाद्यैरावी कोष्ठः स्पृश्यैस्त्वग्दृश्यते दुष्टैः ॥ ११७ ॥
खानाम्यक्तेत्सादनवस्त्रालङ्कारवर्णकेदुष्टैः ।
कण्ठ्वर्तिकोठपिडकारोमोद्गमच्चिमिचिमा शोयाः ।
एते करचरणदाहतीवक्रमाविपाकाश्च ।
भूपादुक्ताश्वगजवर्मकेतुशयनासनैर्दुष्टैः ॥ ११९ ॥
माल्यमगन्धं स्त्रायति शिरोर्बेजालोमहर्षकरम् ।
स्तम्भयति खानि नासासुपहन्ति दर्शनं च धूमः ॥
कूपतडागादिजलं दुर्गन्धं सकलुषं विवर्णं च ।
पीतं श्वयण्यं कोठान्पिडकाश्च करोति मरणं च ॥
आदायामाशयणे वमनं त्यक्त्ये प्रदेहसेकादि ।
कुर्याद्भिषक् चिकित्सां दोषयत्नं चैव हि समीक्ष्य ॥
इति मूलविपविशेषाः प्रोक्ताः शृणु जह्नमस्यातः ।
सविशेषचिकित्सितमेवादीं तत्रोच्यते तु सर्पाणाम् ॥

पृथक्त्वाद्भिर्देशमतः श्रव्यति नानाविधविषस्य लक्षणं भेष-
वस्य घृतद्विर्धं च श्रव्यति । रिपुयुक्तेभ्य इति घृतप्रशुक्तिभ्यः ।
स्त्रीभ्य इति सौमायार्थमनश्यद्यन्नेऽप्यसानान् प्रवृत्तान्भ्यः ।
स्त्रीभ्यः । आहारविहारगत इति आहारविहारौ सेवमानः । श्रेष्या-
निति सुपकारादीन् । परीक्षोपायमाह-अत्यर्थंलादि । विगत-
लक्ष्मीः निःशोभः । भोज्यमिति भोक्ष्यम् । कुर्यात्, सदाऽन्नमशौ
प्राक्षिपेत् । पात्रस्यमित्यादावपि सविषमिलानुवर्तते । विरज्येत
चकोराक्षीति सविषमर्चं दद्या चकोराक्षि विरज्यते । काकांश्च
क्षामस्वरान् परीनेनैव कुर्यादिति ज्ञेयम् । पान इति मवादी पेये ।
छायामिति प्रतिविम्बम् । लवणाके इति पानविशेषणम् । मुले-
त्सादिना मुखारिषं च निविषलक्षणम् । विन्दुः विन्दुकारा त्व-

१ 'सुसक्तत्वोचिमिचिमा' इति पा० । २ 'वदप्रमयी तु' इति पा० । ३ 'दी-
क्षाममकुणपगन्पिक्' इति, 'दीक्षः सस्त्रुजगपगन्पिक्' इति च पा० ।
४ 'सुसक्तत्वोचिमिचिमा' इति पा० । ५ 'विशिरथ कूर्चं इत्यत्र
कूर्चः कक्षत्रिह, विशिरथु दीपदन्तकः, विशिरः शीर्षितः इत्यर्थे
इति पा० ।

१ 'सुसक्तत्वोचिमिचिमा' इति पा० । २ 'वदप्रमयी तु' इति पा० । ३ 'दी-
क्षाममकुणपगन्पिक्' इति, 'दीक्षः सस्त्रुजगपगन्पिक्' इति च पा० ।

विपकृति । दन्तेत्यादिना दन्तधावनकूर्वादीना विपदुशानामेव
लक्षण प्रकरणाज्ञेयम् । दन्तधावनस कूर्वन् दन्तमलसोधन-
कूर्वन् । विधीयत इति शीघ्रं. स्यात् । खायेरिति भोज्यै ।
स्थुयेरित्यभ्यङ्गादिभि । माह्वमिति विषदुष्ट मान्यम् । नासा-
मुपहन्तीति कष्टः । दर्शनमिति चक्षुः । किंवा लम्बवतीत्यादि
धूमस्यैव कार्यम् ॥ १५-१२३ ॥

इहं दर्वीकरः सर्पो मण्डली राजिमामिति ।
त्रयो यथाक्रमं घातयित्तन्त्रेभ्यमकोपणाः ॥ १२४ ॥
दर्वीकरः फणी श्रेयो मण्डली मण्डलाफणाः ।
विन्दुलेखविचित्राङ्ग. पत्रग. स्यात् राजिमान् १२५
विशेषाद्भक्षकटुकमम्लोष्णं स्याद् शीतलम् ।
विप यथाक्रमं तेषां तस्माद्घातादिकोपनम् ॥ १२६ ॥
दर्वीकरकृतो दंश सूक्ष्मदृष्टापदोऽसितः ।
निरुद्धरक्त. क्रूर्माभो घातव्याधिकरो मतः ॥ १२७ ॥
पृथ्वरिपितः सशोथश्च दंशो मण्डलिना कृतः ।
पीताम. पीतरक्तश्च सर्वपित्तविकारकृतः ॥ १२८ ॥
कृतो राजिमता दश. पिच्छिल स्थिरशोफकृतः ।
स्निग्धः पाण्डुश्च सान्द्रासृक् श्लेष्मन्व्याधिसमीरणः ॥

मण्डलीति मण्डलयुक्त । विन्दुना लेखया च विविचित्रज्ञ
यस्य स विन्दुलेखविचित्राङ्ग । दर्वीकरादीना प्रपद्यस्त्वहं परा-
धिकारत्वेन न कृत । विशेषादित्यादीं रक्षमधिक दर्वीकराणाम्,
अम्लोष्णमण्डलीनां, स्यादुशीत राजिमतां, त्रिदोषकोपनत्वेऽपि
घातादिकोपन विशेषादिह ज्ञेयम् । विप च यद्यप्यव्यकरसमुक्त,
तथाऽपीह कटुकैरिषाभिधानमनुरसाभिप्रायेण ज्ञेयं, यथा
आतपे कटुकैश्च, तद्बहिर्हापि, किंवा अन्यकरसतामामेव मना
कटुकादीनामधिकत्व ज्ञेयम् । पृथ्वरिपित इति अवगाढदृष्टा-
पदं ॥ १२३-१२५ ॥

वृत्तभोगो महाकाय. श्वसद्भ्रूवक्ष्ण. पुमान् ।
स्थूलमूर्धा समाङ्गश्च स्त्री त्वतः स्याद्विपर्ययात् १३०
ह्रीवैश्वसत्यधोऽदिति. सरहीन प्रकम्पते ।
स्त्रिया दद्यो विपर्यस्तोरेतै. पुसा नरो मतः ॥ १३१ ॥
व्यामिश्रलिङ्गेरेतेस्तु ह्रीवदृष्ट नर वदेत् ।
इत्येतदुक्तं सर्पाणां स्त्रीपुह्योयनिदर्शनम् ॥ १३२ ॥
पाण्डुवरुस्तु गर्भिण्या शूलोष्ट्रोऽप्यसितेश्चणः ।
जम्भाकोधोपजिह्वार्त. सूतया रक्तमूत्रध्वान् ॥ १३३ ॥
सर्पो गौधेर(य)को नाम गोधारा स्याच्चतुष्पदः ।
कृष्णसर्पेण तुवय. स्यान्नाना स्युमिंभजातयः ॥ १३४ ॥
गूढसपादित वृत्त पीडित लम्बितापितम् ।
सर्पितं च भृशावाध दशा येऽन्ये न ते भृशा. १३५

धृतभोग इत्यादिना सर्पाणां पुष्पादिभेद विपतीमतादिज्ञानार्थं
तत्कृतचिकित्साभेदज्ञानार्थं चाह । स च भेद इहासुकोऽपि
तन्त्रान्तराज्ञेयः । तथाहि—“सावित्रे पच्यते, रात्रौ स्त्रियस्तीव-
रविषा, तथाऽपि पुष्पा सदा” । तथा—“ह्रीवृष्टे मिषवा कार्यं
सुषचारस्त्वनाग्ने” इति । महाकायो बहुलघरीर । ह्योवो
नपुसक । सरहीनेत्यादि । गाढसपादितमतिमान्नागगाढम् । कूर्व
परिवृत्तमुद्गतम् । पीडितमतिमान्नागगाढम् । लम्बितापितम्
अपितसकलदृष्टाप्रालक्षणम् ॥ १३०-१३५ ॥

तरुणाः कृष्णसर्पास्तु गोनसा स्थविरास्तथा ।
राजिमन्तो वयोमध्ये भयन्त्याशीविषोपमाः ॥ १३६ ॥
वयोभेदेन दर्वीकरादीना तीव्रतामाह—तरुणा इत्यादि ।
सर्पितं यदनतिममदृष्टापदम् । आशीविषोपमा इति आशीविषा
दृष्टिनि धासविषा ॥ १३६ ॥

सर्पदंष्ट्राश्चतसस्तु तासां वामाधरा सिता ।
पीता वामोचरा दृष्टा रक्तश्यावाऽधरोचरा ॥ १३७ ॥
यन्मात्रं पतते विन्दुर्यावालात् सलिलोद्भूतात् ।
वामाधरायां दृष्टाया तन्मात्रं स्याद्दृष्टेर्विपम् ॥ १३८ ॥
एकद्वित्रिचतुर्वृद्धविपभागोत्तरोचराः ।
सर्पार्णस्तत्कृता दशा बहुतरविषा भृशा. ॥ १३९ ॥

सर्पदंष्ट्रा इत्यादिना दृष्टाभेद दशविपज्ञानार्थमाह । रक्तश्या-
वाऽधरोचरैरेतै दक्षिणाधरा रक्ता, दक्षिणोचरा तु श्यावा । एक
द्वित्रिचतुर्वृद्धविपभागोत्तरोचरा इति एकद्वित्रिचतुर्वृद्धेण इहो
विपभाग उत्तरोचरै यस्त्विति वाक्यार्थः । सर्पाणां यथास्वदृष्टास-
मानवर्णाः । बहुतरविषा इति उत्तरोचरं बहुविषा । भृशा इति
तु खसाध्या । तु खसाध्यात्ममपि यथोत्तरं ज्ञेयम् । ननु, पूर्वं
दर्वीकरादीना दशास्य वर्णभेद उक्तः, इदानीं तु दृष्टाभेदेन
वर्णभेद उच्यते, तेन सर्वत्रैव दर्वीकरादीं सर्ववर्णोपपत्ति,
ततश्च पूर्वोक्तदशवर्णविरोधः, उक्त चार्त्रेवाप्य आधाढवमणा
यत्—“दर्वीकरमण्डलिना वा असित पीतश्च वर्णतो दश इति
लक्षणेन (१), यस्मादनेकवर्णोऽसौ दशा” । अत्रोच्यते—
दृष्टासुकारिवर्णता दशमात्रस्थिते विषे भवति, दर्वीकरासुलेख-
विहितस्तु यो वणा दोषकृतं स प्रविष्टते विषे भवतीति
अवस्थानेदाह विरोधः । उक्त च परिहारवार्तिके ‘दशे त्वेवे
वर्णा साधर्म्यं दोषजे निष्ठते’ इति ॥ १३७-१३९ ॥

सर्पाणामेव विपमूनात् कीटा स्यु कीटसंमताः ।
द्वीविषा प्राणहरा इति सक्षेपतो मतः ॥ १४० ॥
गात्र रक्त सित कृष्ण श्याव वा पिडकान्वितम् ।
सकण्डूदाहवीसर्पाफि स्यात्कुरुषित तथा ॥ १४१ ॥
कीटैर्द्वीविषेर्दृष्ट लिङ्गं प्राणहरं गृणु ।
सर्पदृष्टे यथा शोथो वर्धते सोपगन्धसृक् ॥ १४२ ॥

१ ‘दर्वीकरा मण्डलिनी राजिमन्तस्यैव च । सधा यथाक्रमं’ इति
पा० । २ ‘अवगाढदृष्टापितं’ इति पा० । ३ ‘ह्रीन, सख’ इति पा० ।
च स ७३

१ ‘रक्तश्यावाऽधरोचरै’ इति, ‘रक्तश्यावे तथाऽधरै’ इति च पा० ।
२ ‘अनेकवर्णास्यो दशा’ इति पा० ।

दंशोऽक्षिगोरय मूर्च्छां स रुगतः श्वेतिलपि ।
तृष्णावचिपरीतश्च भवेद्दूषीविपादितः ॥ १४३ ॥

कीटान् व्योक्तुमाह—सर्पाणामिलादि । विष्णुदिति कीट-
सन्निहस्यर्षमनयोक्त्वादान्, तेनान्यान्यपि सर्पंशुक्रशवपुत्र
प्लानि कीटकारणानि भवन्तीति ज्ञेयम् । उक्तं हि सुश्रुते—
“सर्पाणां शुक्रविष्णुशवपुत्रलसभवा । वाय्वभ्यन्तुप्रकृतय
कीटान्स्तु वि(त्रि)विधा स्मृता”-(सु क अ ८) इति ।
कीटश्च यद्यपि सुश्रुते वातपित्तकफप्रतिपातकोपना कुम्भीन-
सादय सप्तपष्टि प्रतिपादिता, तथाऽप्यहं सञ्ज्ञेयामित्यस्य
दूषीविषप्रणहरत्वेनैवोच्यन्ते, एव दत्तादिष्वपि सञ्ज्ञेयमेवाद्दे-
विष्योक्तिर्हेया । दूषीविषाधिरकारिणिषा, प्राणहरा षडिति
प्राणहरविषा । सह उग्रगन्धश्चा वर्तत इति सोमगन्धस्यसु
सोमगन्धि लोहितम् ॥ १४०-१४३ ॥

दंशस्य मध्ये यत् रूपं इयायं च जालकावृतम् ।
दंघाकृति भृशं पाकि क्लेशोयज्वरान्वितम् १४४
दूषीविषामिलंतामिस्त्रं दृष्टमिति निर्दिशेत् ।
सर्वांतामेव तासा च दंशो लक्षणमुच्यते ॥ १४५ ॥
शोफ. श्वेतासिता रक्ताः पीता वा पिडका ज्वरः ।
प्राणान्तिको भवेत्प्रासो दाहहृक्काशिरोगहा. १४६

दशस्य मध्य इत्यादिना दूषीविषदत्तादलक्षणम् । दत्ताथ
अन्यनाष्टौ साम्या अताम्याथाष्टौ निगण्डलाशीर्वाणकान्
उक्त्य, तथा मूषिककृकण्डकृथिकोचिडिडमण्डकमत्स्यजलोका
शतपथीमशकमक्षिकाणा सुश्रुतादियु प्रवर्थाभि प्रयोऽनुस
रणीय, इह तु तत्रकारेण पराधिकारत्वात् प्रयोक्तुं न कियते
॥ १४४-१४६ ॥

आवृष्टाच्छोणित पाण्डु मण्डलानि ज्वरोऽदधिः ।
लोमहर्षश्च दाहश्चाप्यातुदूषीविपादिते ॥ १४७ ॥
मूर्च्छांशोययैवर्ण्येक्षुदंशान्द्राश्रुतिज्वरा ।
शिरोगुह्य लालासूक्ष्मदिशासाध्यमूषिकैः १४८
इयाद्यन्मध काण्यं वा नानावर्णत्वमेव वा ।
मोह. पुरीषमेदश्च दृष्टे स्यात्कफलासकं. १४९ ॥
दृढत्याग्निवादी तु भित्तौबोध्वेमाशु च ।
युष्टिकस्य विष याति दंशे पथाशु तिष्ठति ॥ १५० ॥
दृष्टोऽसाप्यस्तु हर्षाग्ररसनोपहतो नरः ।
मासै. पतद्भ्ररत्यर्थं वेदनातां जहात्यस्य ॥ १५१ ॥
विसर्पं श्वयथु शूल ज्वरदृष्टिर्दरथापि च ।
लक्षण फणमेवैष्टे दशश्वेय विशरित्ये ॥ १५२ ॥
दृष्टोमोचिदिज्ञेन स्तब्धलिङ्गो भ्रुवार्तिमाह ।
दृष्ट. शीतोवकनेव सिचान्यज्ञानि मन्यते ॥ १५३ ॥

एकदृष्टादितं शूनः सयह स्यात्पीतकः ससृद् ।
छर्वितंत्रा च मण्डूकै. सविपैदंष्टलक्षणम् ॥ १५४ ॥
मत्स्यास्तु सविषा कुशुर्वांशोफजसत्था ।
कण्डु शोथ ज्वर मूर्च्छां सविषास्तु जलौकसः १५५
दाहदोदस्वेदशोयकरी तु गलगोडिका ।
दंशे स्वेद रज दाहं कुर्याच्छतपदीविषम् ॥ १५६ ॥
कण्डूमान्मशकैरीपच्छोय. स्यान्मन्दवेदनः ।
असाध्यकीटसदृशमसाध्यमशकस्यतम् ॥ १५७ ॥
सद्य प्रकाविणी इयावा दाहमूर्च्छांज्वरान्विता ।
पीडका मक्षिकादंशे तासा तु स्यगिकाऽसुहृत् १५८
आदशादिलादि आशुविपलक्षणम् । कटभय कीटविशेष
इति सुश्रुते कीटमध्ये एव पठित । एकदृष्टार्थित इति एक-
वैव द्रष्टव्या कृत इत्यर्थं । मत्स्यास्तु पितात्प्यारविषा उक्ता ।
जलौकसश्च पद सविषा कृष्णार्क्युदाय उक्ता सदशयिषा ।
गलगोडिका ज्वेष्टामिलाहु, अन्ये तु सरटमाहु । शतपदी
काण्डा । असाध्यमशकस्यतमिति पदतु मशकेषु पार्वतीवकृत-
मत्साप्यमाहु । उक्तं हि सुश्रुते “पार्वतीयस्तु कीटे प्राणहरस्तु-
ल्लक्षणम्” (सु क अ ८) इति । स्यगिका अशुद्धदिति
कान्तारिकादियु सुश्रुतोक्तमक्षिकासु स्थगिकास्या मक्षिका
प्राणहरीत्यर्थं ॥ १५७-१५८ ॥

इमशानचैत्यवल्मीकयज्ञाधामसुरालये ।
पक्षसन्धिषु मध्याह्ने सार्धरात्रेऽष्टमीषु च ॥ १५९ ॥
न सिद्ध्यन्ति नरा दृष्टा पाण्डुदायतनेषु च ।
दृष्टिश्चासमलस्पर्शविपेराशीविपैस्तथा ॥ १६० ॥
विन्दयन्त्याशु सप्राता दृष्टाः सर्वेषु भर्षसु ।

सप्तसि स्थानकालस्वभावप्रदेशे सर्पेद्यनामसाध्यातामाह—
सशानेलादि । चैलो आमदेवताशयो महातद । पक्षसन्धिषु
अमावास्यापूर्णेमासीषु । पाण्डु काण्डिसदय । आशी-
विपैरिल्लस्यं लक्षण दृष्टिशासमलस्पर्शविपैरिति । उक्तं हि तन्त्रा-
न्तरे—“दृष्टिशासादिभिर्दिग्वा सर्पा आशीविषा, आशुष्पादि-
त्वात्”—इति ॥ १५९ ॥ १६० ॥—

(येन केनापि सर्पेण संभव. सर्वे एव च) ॥ १६१ ॥
भीतमत्तावलोष्णधुनृपातैर् चर्धते विषम् ।
विषं प्रकृतिकालौ च तुल्यौ प्राण्याल्पमन्यथा १६२
वारिप्रिहत्वा. क्षीणा भीता नकुलनिर्जिता ।
वृद्धा यालास्त्वचो मुक्ता. सर्पा मन्दविषा. स्मृता. ॥
सर्पेदेहाश्रित प्रोघाद्विष सर्पो विमुञ्चति ।
तदेवाहारहेतोर्था भयाद्वा न प्रमुञ्चति ॥ १६३ ॥
विषदृष्टिहेतुमाह—भीतेत्यादि । प्रकृतिकाले तुल्यो विषस्य,
यथा प्रवचपित्तप्रकृतिरहण्य काल इति ज्ञेयम् । लक्षणमन्यथेति

१ 'कीटोत्पत्तिमाह' इति पा० । २ 'दंशकृति भृशं पाण्डुदं
शोपन्नान्वितम्' इति पा० । ३ 'दृष्ट्याग्रसनोपहत' इति पा० ।

१ 'विदाह मयथु वीर सेदं तु गलगोडिका इति पा० । २ 'प्राणा
ल्पमन्यथा' इति पा० ।

भीतत्वादि विपर्यये अल्प विष भवति । वारीत्यादौ दृढा इति
गोनस्रवजे हेया गोनस्र तु वाधकये एव दृढविषवत् प्रायु
फम् । सर्वदेहाग्नि त्रयोपिदि सर्वदेहाग्निमपि दृष्टास्रव विष
विशेषेण हेय यथा शुक्र सर्वशरीरमपि दृषणकोरेव विशेषे
णावतिष्ठति ॥ १६१-१६४ ॥

वातोत्थनविषया प्राय उच्चिष्टिङ्गा सवृश्चिका ।
वातपित्तोत्थना कीटा श्लैष्मिका कणभादय ॥
यस्य यस्य हि दोषस्य लिङ्गाधिक्यानि लक्षयेत् ।
तस्य तस्योपधै कुर्याद्विपरीतगुणै क्रियाम् ॥१६६॥
हृत्पीडोर्ध्वानिल स्तम्भ सिरायामोऽस्त्रिपर्वसङ्घः ।
घूर्णनोद्रेष्टेन गात्रद्रवावता धातिके विषे ॥ १६७ ॥
सङ्घानाशोष्णनिश्वासौ हृद्वाह कटुकास्यता ।
दशावदरण शोथो रक्तपीतश्च पैत्तिके ॥ १६८ ॥
घम्यरोचकहृत्सास्रसेकोरक्लेशगौरवै ।
सशैत्यमुखमाधुर्यैर्विद्याच्छ्लेष्माधिक विषम् ॥ १६९ ॥

चिकित्सायं वातोत्थनविषवादिभेदेनोपिष्टिङ्गारीहा—ना
तोत्थनेत्यादि । हृत्पीडेत्यादिना विषगताधिकवातादिलिङ्गमाह
॥ १६५-१६९ ॥

खण्डेन च वृणालेपुल्लैलाभ्यङ्गश्च धातिके ।
स्वेदो नाडीपुलाकायैर्द्वन्द्वश्च विधिर्हित ॥ १७० ॥
सुशीतै स्तम्भयेत् सेकै प्रदेहैश्चापि पैत्तिकम् ।
लेखनच्छेदनस्वेदवमने श्लैष्मिक जयेत् ॥ १७१ ॥
विषेष्वपि च सर्वेषु सर्वस्थानगतेषु च ।
ज्वरश्चिकित्सेषु प्राय शीतो विधिर्हित ॥ १७२ ॥
वृश्चिके स्वेदमभ्यङ्ग घृतेन लवणेन च ।
सेकाश्चोष्णान्प्रयुञ्जीत भोज्य पान च सपिप १७३
एतदेवोच्चिष्टिङ्गेऽपि प्रतिलोम च पाशुभि ।
उद्धर्तनं सुखाभ्यूष्णैस्तथाऽयच्छादनं घनै ॥ १७४ ॥
वातादिभेदेन चिकित्सायाह—खण्डेनेत्यादि । पुलाकस्तुच्छ
धान्यम् । घनैरिति पाशुभिरेव घनै ॥ १७०-१७४ ॥

श्वा त्रिदोषप्रकोपात्तु तथा धातुविपर्ययात् ।
शिरोऽग्नितापी लालासायबोधकस्तथा भवेत् १७५
अन्वेष्येवविधा व्यालाः कफवातप्रकोपना ।
हृच्छिरोरज्ज्वरस्तम्भस्यमूर्च्छाकरा मता ॥ १७६ ॥
कण्डूनिस्तोदैववर्णसुप्तिक्लेदोपशोषणम् ।
विदाह्रागरुन्मपाका शोफो ग्रन्थिनिकुञ्चनम् १७७
दशावदरण हफोटा कणिका मण्डलानि च ।
ज्वरश्च सविधे लिङ्ग विपरीत तु निर्विषे ॥ १७८ ॥
तत्र सर्वे यथावस्थ प्रयोस्या स्युरूपक्रमा ।
पूर्वाका विधिमन्य च यथावहुवत् शृणु ॥ १७९ ॥

हृद्दिवाहे प्रसेके वा विरेकयमन भृशम् ।
यथावस्थ प्रयोक्तव्य शुद्धे ससजेनकम् ॥ १८० ॥
शिरोगते विषे नस्त कुर्यान्मूलानि बुद्धिमान् ।
वन्धुजीवस्य भाग्योश्च सुरसस्यासितस्य च ॥ १८१ ॥
दक्षकाकमयूराणा मासासुद्धास्तके क्षते ।
उपयेयमधोदृष्टस्योर्ध्वदृष्टस्य पादयो ॥ १८२ ॥
पिप्पलीमरिचक्षारवचासैन्धवशिथुका ।
पिष्टा रोहितपित्तेन ग्रन्थ्यक्षिगतमञ्जनात् ॥ १८३ ॥
कपित्थमाम ससिताशौद्र कण्डगते विषे ।
लिङ्गादामाशयगते ताभ्या चूर्णयल नतात् ॥ १८४ ॥
विषे पकाशयगते पिप्पली रजनीद्वयम् ।
मन्त्रिष्टा च सम पिष्ट्वा गोपित्तन नर पिबेत् ॥ १८५ ॥
रक्त मास च मोधाया शुष्क चूर्णौकृत हितम् ।
विषे रसगते पान कपित्थरससयुतम् ॥ १८६ ॥
शेलोर्मूलवगप्राणि पादरीडुम्बराणि च ।
कटभ्याश्च पिबेद्रक्तगते, मासगते पिबेत् ॥ १८७ ॥
सक्षौद्र खदिरारिष्ट कौटज मूलमम्भसा ।
सर्वेषु च बले द्वे तु मधुक मधुक नतम् ॥ १८८ ॥

श्वा त्रिदोषेसादि सविषकुकराविलगणम् । यदेव च
शुनत्रिदोषकोपो भवति देवादलकर्मद्रायेयात् तत्रैव सविषि
रोमितापित्वादि भवतीति ज्ञेयम् । केचित्तु शिरोमितापादि
यथोक्त कुकुरे तथा तद्वे च भवतीति वदन्ति । विस्तरव्यास
सुश्रुत एव । (अन्वेष्येवविधा इति अन्वेष्येऽपि दृग्गततरङ्गा
दय एवविधा सन्त इन्द्रशिरोरोगादिकरा भवन्तीत्यर्थः ।
उक्तं हि सुश्रुते— धृग्गालतरङ्गव्याप्राधीनां यदाऽनिल ।
श्लेष्मप्रदुष्टे सुष्णाति सञ्ज्ञा सञ्ज्ञाहाग्निः' (तु क अ ७)
इति । कण्डूनिस्तोदै इत्यादिना घागान्धेन सविषीटादिदृष्टादि
ज्वमविषप्राग्दिदृष्टलिङ्ग चोच्यते । कणिका मोसक टी । स्रव इति
चतुर्विधविषि यथोक्तोपक्रमा । पूर्वोक्तमित्यत्र बक्ष्यमाणवि-
कृतित्त पूर्वोक्तविषावपि अवस्थानिशेषविषयतया कृत्यमपि
लक्ष्यं यदा पूर्वोक्त' इति पाठ तदा उपक्रमा इत्यस्य विशेष
यणमेतत् । कर्त्तव्यं दृष्टस्य पादकोरित्यपि हतकोरेव पादयोर्दि
पक्षकमणार्थं मोसासुद्धान ज्ञेयम् । ताभ्यामिति सिताशौद्र
भ्याम् । नव तगरं शेलु श्लेष्मातक । मोसगते इति उत्तरण
संबन्धते । खदिरारिष्टमेति खदिरारिष्ट किंवा खदिर-
तोऽरिष्ट । समपुत्र नतमिति षष्ठ ॥ १७५-१८८ ॥
पिप्पलीं नागर क्षार नवनीतेन मूर्च्छितम् ।
कफे मियगुदीने तु विदध्यात्प्रतिसारणम् ॥ १८९ ॥
मासीकुङ्कुमपत्रवत्प्रजनीनतचन्दनैः ।
मन शिलाभ्यामनखसुरलेरस्युपेपितै ॥ १९० ॥

१ मूर्च्छि देव' इति पा० । २ पूर्वोक्ते विपरिपि इति पा० ।
३ मरिच' इति पा० ।

१ 'मासावदरण इति पा० । २ यथादोष' इति पा० ।

पाननस्याञ्जनालेपाः सर्वशोधविपापहाः ।
 चन्दनं तगरं कुष्ठं हरिद्रे द्वे त्वमेव च ॥ १९१ ॥
 मनःशिला तमालश्च रसः कैशर एव च ।
 शार्दूलस्य नखश्चैव सुपिष्टं तण्डुलाम्बुना ॥ १९२ ॥
 हन्ति सर्वविपाप्येव वज्रिवज्रमिवासुरान् ।
 रसे शिरीषपुष्पस्य सप्ताहं मरिचं सितम् ॥ १९३ ॥
 भावितं सर्पदद्यानां नस्यापानाञ्जने हितम् ।
 द्विपलं नतकुष्ठाम्बां घृतक्षौद्रचतुष्पलम् ॥ १९४ ॥
 अपि तक्षकदद्यानां पानमेतत् सुखमदम् ।
 सिन्धुधारस्य मूलं च श्वेता च गिरिकर्णिका १९५ ॥
 पानं दर्शकैरेर्दष्टं नस्यं समधु पाफलम् ।
 मज्जिष्ठा मधुयष्टी च जीयकपर्मकौ सिता ॥ १९६ ॥
 फादमयं चटुगुहानि पानं मण्डलिनां विपे ।
 व्योषं सातिविपं कुष्ठं गृहधूमो हरेणुका ॥ १९७ ॥
 तगरं कटुका क्षौद्रं हन्ति राजीमतां विपम् ।
 गृहधूमं हरिद्रे द्वे समूलं तण्डुलीयकम् ॥ १९८ ॥
 अपि वासुकिना दष्टः पिबेन्मधुघृताद्भृतम् ।

शङ्खिन्याकं पयः शुष्णी करञ्जो मधु वार्धिके ।
 शिरीषस्य फलं पिष्टं खुडीक्षीरेण दाडुरे ॥ २०९ ॥
 मूलानि श्वेतमण्डीनां व्योषं सर्पिश्च मत्स्यजे ।
 क्षीटदृष्टक्रियाः सर्वाः समानाः स्युर्जलौकसाम् ॥
 वातपित्तहरी चापि क्रिया प्रायः प्रशस्यते ।
 वार्धिको ह्युचिदिद्वस्य कर्णमस्यौन्दुरोऽगदः ॥ २११ ॥

सुका मोक्षिकम् । क्षीरशुक्ला विदारी । कर्णिकापतनं तयो-
 रिति भन्तुरोफक्षीटदृतादंशयोर्वा कर्णिका तस्याः पाननमि-
 लयः । जालमालिनी देवउताकः । त्रिकेष्वाकुः कटुकालान् ।
 वार्धिक इति श्विकविपे । दूर्धुरो मेकः । श्वेतगण्ठी अपराजिता ।
 वार्धिक इत्यादि उचिदिद्वस्य विपस्य वार्धिके यो योग उक्तः
 स कर्तव्यः । एवं शलभसापि विपस्य औन्दुरे यो योग उक्तः
 स कर्तव्यः ॥ १९९-२११ ॥

यचां वंशत्यचं पाठां नतं सुरसमञ्जरीम् ।
 द्वे यले नाकुलीं कुष्ठं शिरीषं रजनीद्वयम् ॥ २१२ ॥
 गुहामतिगुहां श्वेतामजगन्धां शिलाजतु ।
 कर्तृणां कटर्मां क्षारं गृहधूमं मनःशिलाम् ॥ २१३ ॥
 रोहीतकस्य पित्तेन पिष्ट्वा तु परमोऽगदः ।
 नस्याञ्जनाचलेपेषु हितो विश्वम्भरादिषु ॥ २१४ ॥
 खजिकाऽजशशृत्क्षारः सुरसाऽथाक्षिपीडकैः ।
 मदिरामण्डसंयुक्तो हितः शतपदीविपे ॥ २१५ ॥
 कपित्थमक्षिपीडोऽर्कवीजं त्रिकटुकं तथा ।
 करञ्जो द्वे हरिद्रे च गलगोक्ष्या विपं जयेत् ॥ २१६ ॥
 कौकाण्डरससंयुक्तो विपाणां तण्डुलीयकः ।
 प्रधानो वार्धपित्तेन तद्गद्वायत्परीलुकः ॥ २१७ ॥
 शिरीषफलमूलत्यपुष्पपत्रैः समेधुतेः ।
 श्रेष्ठः पञ्चशिरीषोऽयं विपाणां प्रवरो यथे ॥ २१८ ॥
 इति पञ्चशिरीषोऽगदः ।

नाकुली राज्ञः । गुहा शृङ्गिणी, अतिगुहा शालपर्णी । अज-
 गन्धा कौष्मन्धेति ह्यवाता । पित्तेनेति गोपितेन । विश्वम्भरादयः
 शैटा एव श्लेष्मकोपनाः शुशुतोचः । अक्षरपीडकः श्वेतपीतशि-
 र्माभेदः । वायवी काङ्कमान्नी । श्रेष्ठः पञ्चशिरीषोऽयमिति पदे
 त्रिशिरीषापेक्षया पञ्चशिरीषस्य श्रेष्ठत्वं ब्रूते, प्रवर इति पदे
 विषहरणेनान्दुरेषु श्रेष्ठतानाह, तेन न पुनरुक्तिः; किंवा श्रेष्ठ
 इति श्रेष्ठशिरीषफलादिश्रुतः ॥ २१२-२१८ ॥

चतुष्पद्विद्विपद्विषां नखदन्तक्षतं तु यत् ।
 शयते पच्यते चापि स्मयति ज्वरत्यल्पि ॥ २१९ ॥

१ 'द्विपद्विपद्वि' इति पा० । २ 'मधुयष्टी' इति पाठः । ३ 'मधुयष्टी' इति पाठः । ४ 'कौकाण्डरस' इति पा० ।

पिष्णोऽसादिप्रतिसारणं दंशे एव । मरिचं सितमिति शोभा-
 धनकवीजम् । श्वेता चेति गिरिकर्णिकाविशेषणं, तेन श्वेताऽ-
 पराजिता श्रूयते । कैशिरिकर्णिका सन्दनामाहुः । पाकलं
 ऋष्टम् ॥ १९९-१९८ ॥—

क्षीरिदृक्त्वयगालेपः शुद्धे क्षीटविपापहः ॥ १९९ ॥
 मुक्कालेषो वरः शोधदाहतोद्वेषरपहः ।
 चन्दनं पन्नकोशीरं शिरीषः सिन्धुयारिका ॥ २०० ॥
 क्षीरशुक्ला नतं कुष्ठं पाटलोद्दीच्यसारियाः ।
 शेलुखरसपिष्टोऽयं लूतानां सार्वकामिकः ॥ २०१ ॥
 (यथायोगं प्रयोक्तव्यः समीक्ष्यालेपनादिषु) ।
 मधुकं मधुकं कुष्ठं शिरीषोद्दीच्यपाटलाः ।
 सनिम्बसारियाक्षौद्राः पानं लूताविपापहम् ॥ २०२ ॥
 कुशुम्भपुष्पं गोवन्तः सर्पक्षीरी कपोतविट् ।
 वन्ती त्रिवृत्सैन्धवं च कर्णिकापातनं तयोः ॥ २०३ ॥
 कटभ्युन्नशैरीपशेलुक्षीरिद्रुमत्वचः ।
 कषायकल्कचूर्णाः स्युः क्षीटलूताग्रपाहाः ॥ २०४ ॥
 त्वचं च नागरं चैव समानं शंशुक्ष्णपेषितम् ।
 पेष्यन्मुष्णान्मुना सर्वं मृषिकाणां विपापहम् ॥ २०५ ॥
 कुटजस्य फलं पिष्टं तगरं जाटमालिनी ।
 त्रिकेष्वाकुश्च योगोऽयं पानप्रथमनादिभिः ॥ २०६ ॥
 गृध्रिकोन्मुद्गलूतानां सर्पाणां च विपं हरेत् ।
 समानो ह्यमृतनायं गरजीणं च नाशयेत् ॥ २०७ ॥
 सर्वेऽगदा यथादोषं प्रयोज्याः स्युः कृकण्टके ।
 कपोतपिष्णानुलुङ्गं शिरीषकुसुमाद्रसः ॥ २०८ ॥

१ 'द्विपद्विपद्वि' इति पा० ।

सोमवल्कीऽश्वरूपश्च गोविह्वा हंसपद्यपि ।
रजन्वो गैरिकं लेपो नखदन्तविपापहः ॥ २२० ॥

द्विपक्ष वनमानुषमकंटादयः । अश्वरुणं, सन्नेभेदः
॥ २१९ ॥ २२० ॥

दुरन्धकारे विदस्य केनचिद्विपद्राङ्गया ।
विपोद्देगाञ्जवरश्छदिर्मूर्च्छा दादोऽपि वा भवेत् ॥
ग्लानिमोहोऽतिसारध्याप्येतच्छङ्गापिपे मत्वम् ।
चिकिदिसतमिदं तस्य कुर्यादाश्यासयन् पुषः २२२
सिता वैगन्धिको द्राक्षा पयस्या मधुकं मधु ।
पानं समभ्रपूताम्बु प्रोक्षणे सान्त्वयहृषणम् ॥ २२३ ॥

दुरन्धकारे ह्यादिना शङ्खाविपाह । केनचिदिति निर्विषे-
णापि । विपद्राङ्गया विपोद्देगादिति विपाद्दयैव विपद्राङ्गवादि-
त्यर्थः । शङ्खा चैवं प्रभाषादेव विपजतिष्ठा । वैगन्धिको गन्धक
एव शोभितः ॥ २२३-२२३ ॥

शालयः पष्टिकाश्चैव कोरट्टपाः प्रियङ्गवाः ।
भोजनार्थं प्रशस्यन्ते लयणापे च सैन्धवम् ॥ २२४ ॥
तण्डुलीपकजीवन्तीवार्त्वाकसुनिपण्णकाः ।
शुष्मैन्डूकरूपी च शाकं च कुलकं हितम् ॥ २२५ ॥
धार्त्री दाडिममम्लार्थं यूषा मुद्गरैणुभिः ।
रसाश्चैणुशिखिभ्याविहायतेचिरपापताः ॥ २२६ ॥
विपम्रौपधस्युक्ता रसा यूषाश्च संस्कृताः ।
अविदादीनि चादानि विपातांनां मिपजितम् २२७
विषुदाप्यशनकोपधुद्गयायासमैयुधनम् ।
यज्जेद्विपमुक्तोऽपि दिवास्त्रमं विशेषतः ॥ २२८ ॥

कोरट्टः कोरटः । कुलकं कारपेकम्, अन्ये पटोवभेदमाहुः
॥ २२४-२२८ ॥

मुहुर्मुहुः शिरोन्यासः शोधः घसौष्टकर्णता ।
ज्वरः सन्धाक्षिगामत्रयं हनुकम्पोऽङ्गमर्वनम् २२९
रोमापगमनं ग्लानिररतिवंपुध्रमः ।
चतुष्पदां भवत्येवद्दानामिदं लक्षणम् ॥ २३० ॥
त्रेयदाहं हृदि द्वे सरलं चन्वनागुह ।
राक्षा गोरोचनाऽजाजी गुग्गुलिङ्गुरसो नरम् २३१
पूर्णं ससैन्धवानन्तं गोपिचमधुसंयुतम् ।
चतुष्पदानां दधानामगदः सायंकार्मिकः ॥ २३२ ॥
सौभाग्यार्थं त्रियः सेदरजोनानाञ्जान्नलान् ।
शुषुप्रमुक्ताश्च गयान् प्रयच्छन्त्यपमिधितान् २३३
सैः स्वात् पाण्डुः छयोऽन्वामिर्नरभासोपजायते ।
मर्मप्रथमनाम्भानं भ्रयपुं हस्तापादयोः ॥ २३४ ॥

जठरं प्रहृणीदोपं यद्दमाणं विपमन्वरम् ।
पवंविधस्य चान्यस्य व्यापेक्षितं दशोयेत् ॥ २३५ ॥
स्वमे मार्जारगोमायुञ्जालान् सनकुलान् कर्पाञ् ।
प्रायः पद्यति नद्यादीन्शुष्कांश्च सयनस्पतीन् २३६
कालश्च गौरमात्रानं स्वमे गौरश्च कालकम् ।
विरुणेनासिकं चाऽपि प्रपेक्ष्येद्विहृतेन्द्रियः ॥ २३७ ॥
तमयेक्ष्य म्रियक् मासः पृच्छेरिकं कैः कदा सह ।
जग्धमित्यवगम्याशु प्रदद्याद्भ्रमनं म्रियक् ॥ २३८ ॥
सूक्ष्मं वाप्ररजस्तसै सक्षौद्रं हृदिशोधनम् ।
शुद्धे हृदि ततः शार्णं हेमचूर्णस्य दापयेत् ॥ २३९ ॥
हेम सर्वविषाण्याशु गरांश्च विनियच्छति ।
न सञ्जते हेमपाङ्गे विषं पमवलेऽम्बुपत् ॥ २४० ॥
नागवन्तीविबुदन्तीत्रचन्तीशु रूपयः कलिः ।
साधितं मादितं सपिः सर्गामूत्रादकं हितम् २४१
सर्पकीटविपातांनां गरातांनां च ज्ञान्तये ।

अधमिधितानिति मन्मिधितान् । गरभासोपजायत इति
वयुमाणमर्ममथमनारिखणो म्वाधिनोयते । मिहवेदिय इति
रोयोपहृतेन्द्रियः । पृच्छेरिलादो पृच्छायो गराभारमभे
फलमवगम्यते । अवगत्येति गरकणमवगम्य । एद्विभिलादो
अपततात्तन्पूर्णं मापमानं कार्बुरम्, अमृतेनेव वधनं म्रियति ।
हेमप इति हेम यः पिबतीति च हेमपः । नागवन्ती वन्ती-
भेदः । कल मदनकल, ननु पलेति पाठः । अयं रोयो
जनुकयं पत्यते—“नागवन्तीमुद्गीरकनेगोमुद्गीरकं मादिपं
पूत पाययेत्” इति ॥ २३९-२४१ ॥—

शिरीषत्वक् त्रिकटुकं त्रिकालां चन्दनोत्पले ॥ २४२ ॥
ते यले सारिवास्त्रोतासुरभीनिम्बपाटलाः ।
चन्पुजीवाट्टकीमूयांवासासुरसत्वरसकान् ॥ २४३ ॥
पाटाद्रोलाभ्यगन्धाकंमूलपष्ट्याङ्गप्रफान् ।
पिशालां चूर्ततां छाशां कोविदारं द्रवाघरीम् २४४
कटनीदन्त्यपामागान् वृक्षिपर्णी रसाग्रनम् ।
अतमण्डाभ्यगुरकी कुष्ठवाकमियद्गकान् ॥ २४५ ॥
विद्वर्दी मधुकात् सारं करत्रया कलत्ययो ।
रजन्वो लोभ्रमक्षौद्रं विद्रु सतयं पूतादकम् २४६
नुच्याम्बुन्जागामोमूत्रश्यादकं तद्विषादम् २४७ ॥
अपस्वारक्षयोन्माद्भूतप्रदहरोदरम् ॥ २४८ ॥
पाण्डुरीकान्निर्मांशुन्मार्ताहोदस्तम्भकामलाः ।
हनुकन्धमहार्दीश्च पानाभ्यग्रनानावनैः ॥ २४९ ॥
हन्त्यात् संजीवयेषापि विपादन्धगुठाघरात् ।
नात्रेदममृतं सर्वविषाणा सानुनीचनम् ॥ २५० ॥

इत्यमृतपूतम् ।

१ 'दहस' इति पा० । २ 'दुग्धेऽङ्गम' इति पा० । ३ 'दुग्ध' इति पा० ।

श्रीरीपतमिस्रादौ आश्रोता अपरमल्लिङ्ग । सुराग्री पर्णा-
सभेदः । वन्धुनीवः पुत्रनीवकः । अश्वसुरकः सन्दतः; किंवा
कोकिलजङ्घः ॥ २४२-२४९ ॥

भवन्ति चात्र ।

छत्री झर्झरपाणिश्च चरेद्रात्री तथा दिवा ।
तच्छायाशब्दवित्रस्ताः प्रणद्यन्त्याशु पत्रगाः २५०
दृष्टमात्रो द्योदानु तं सर्वं लोष्टमेव वा ।
उपर्यरिष्टां यधीयाद्दंशं छिन्द्याद्दहेत्था ॥ २५१ ॥
यज्ञं मरकतः सारः पितृको विपमृषिका ।
कर्कतनः सर्वमणिर्वैदूर्यं गजमौक्तिकम् ॥ २५२ ॥
धार्यं गरमणियांश्च वरीषभ्यो विपापहाः ।
खगाश्च शारिकाःशौचशिल्हिसंस्तुकादयः ॥ २५३ ॥

छत्रीलादौ छत्री दिवा, रात्रीं शर्झरपाणिश्चरेदिति वदन्ति;
अन्ये तुयत्राप्युभयं भ्रुवते । शरीरकः 'सुर्षुरक' इति स्थ्यातः ।
छायाशब्दो यथासंख्यं छत्रशरीरयोः । ताभ्यां तदात्वे वि-
प्रलाः । दंशकालं कर्तव्यमाह-दृष्टमात्र इत्यादि । धारणादेव
विपापहमाह-वज्रमिस्रादि । सारमिति सरज्ज्योषणम् (?) ।
पितृको मणिलक्षारपये प्रतिदः । विपमृषिका विपमणिः । कर्क-
तनमणिः पथारागः । गरमणिसन्धेने नानामणीनां ग्रहणम् ।
वरीषभ्य इति तन्त्रान्दरोफः अशीदज्जातपिप्लवज्रहाकायो-
षी (?) प्रश्रुतयः; वज्रं च—'अधीदज्जातस पिप्लस मणिः
सर्वविपापहः' इत्यादि ।

तत्र श्लोकः ।

श्रीतदमुक्तं द्विविधस्य विस्तरै-
र्बहुप्रकारं विपरोगमेपजम् ।
अपीत्य विश्वाय तथा प्रयोजयन्
व्रजेद्विपाणामविपद्यतां धुषः ॥ २५४ ॥

इत्यत्रिवेदाहते तत्रे चरकप्रतिसंस्कृते इदमल-
संपूरिते चिकित्सास्थाने विपचिकित्सितं
नाम प्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

श्रीतदमित्यादिसंग्रहः । व्रजेद्विपाणामविपद्यतामिति विपानि
तं धोदुं न पारयन्तीति भावः ॥ २५०-२५४ ॥

इति धीचक्रपाभिदसविरचितायां चरकताल्पदीक्यायामु-
पेददीपिकायां चिकित्सास्थाने विपचिकित्सितं नाम
प्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

चतुर्विंशोऽध्यायः ।

अथातो मदात्ययचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह साह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

मोहजनकत्वसामान्यात् तथा विपसमानगुणजन्यत्वाच्च विप-
चिकित्सितमनु मदात्ययस्य चिकित्सितमुच्यते ॥ १ ॥ २ ॥
सुरैः सुरेशसहितैर्यां पुरा परिपूजिता ।
सौत्रामण्यां ह्ययते या कर्मभिर्यां प्रतिष्ठिता ॥ ३ ॥
यज्ञौही या यया शक्तः सोमातिपतितो भृशम् ।
निरोजस्तमसाऽऽविष्टस्तसाहुर्गातसमुद्धतः ॥ ४ ॥
विधिभिर्वेदविहितैर्यां यजन्निर्महात्मभिः ।
दृश्या स्तुश्या प्रकल्प्या च यज्ञीया यज्ञसिद्धये ॥ ५ ॥

सुरैरित्यादिना मदिरस्तुला तथा वक्ष्यमाणनिन्द्या विपिना
पीयमानसुरायाः शुभफलमविधिपानाच्चाल्पनिन्दितकल्पत्वं
दर्शयति । या पुरा परिपूजितेत्वेनेन प्रथमं देवैरेवेयं परिपू-
जिता, ततः सुरयोगात् सुरेति चोपदिष्टेति दर्शयति । सौत्रामणिः
सुराहविषज्ञान्तर्निविष्टो यज्ञमिक्षेपः; तस्मां ह्ययते सुरा । कर्मभिर्यां
प्रतिष्ठितेति याज्ञिकैरभिवषणदिभिः प्रतिष्ठिता प्रतिष्ठां प्राप्ति-
ता । यज्ञं नहतीति यज्ञौही; औने च लौकिकयज्ञान्तराद्यपि
पुरसा क्षिप्रत इत्युच्यते; सौत्रामणिज्ञेने तु तस्या एव
प्रधानत्वमुच्यते । शक्तं सोमातिपतित इति 'शक्तोऽतिपी-
तेन सोमेन क्षपितवले निरोजस्तो निर्वाचोभूतः च किल पुन-
राप्याप्य निजं वीचंमापादितः' इत्यां श्रुतिः; अतिपानेन पतितः
अतिपतितः । प्रकल्प्या इत्यनियतोभ्या संभानामेति भावः ।
यज्ञीया यज्ञसिद्धय इति यज्ञविधौ क्षानिचित् कल्पार्थानि यूपय-
होवीनि, क्षानिचित्तु पुरपार्थानि वासगर्भावीनि, क्षानिचित्तु
यज्ञार्थानि पुष्यार्थानि च यथा चरिरीष्टकावीनि, तदिह ह्यत्र
'यज्ञीया' इत्यनेन वासनादिवत् 'पुरपार्थ' इत्युच्यते, यज्ञसिद्धये
भवतीत्यनेन यूपार्थिवत् यज्ञार्थत्वं सुराया उच्यते ॥ २-५ ॥

योनिस्संस्कारनामाद्यैर्विंशोपैर्वहुधा च या ।
भूत्या भवत्येकविधा सामान्यान्मदलक्षणात् ॥ ६ ॥

योनीत्यादौ विशेषशब्दः प्रलेकमगिसंभवते । योनिः कारणं,
तद्विशेषः—धान्यफलमूलसारपुष्पममद्योक्तत्वाच्च शर्करानवमाः
सूत्रस्थानोष्णः । संस्कारोऽपि बहुमकारसंस्कारयोगः । नास-
विशेषः सुप्रमयुर्निश्वाद्यः । आदिमहत्त्वात् प्रभावगुणादीनां
ग्रहणम् । मदी लक्षणं यस्य तज्जन्मदक्षणात् सामान्यात्
मदलक्षणात् ॥ ६ ॥

या देवानमृतं भूत्या स्या भूत्या पितृभ्य या ।
सोमो भूत्या द्विजातीन् या युक्ते श्रेयोमिच्छमेः ७
अमृतं भूतेलादौ गुणपित्तानी देवता अमृतादिरूपेण देवा-
दीन् तर्पयतीति दर्शयति । श्रेयोमिच्छिते महत्कल्याणिः ॥ ७ ॥

१ 'यज्ञं सभमिह प्रयोयवेद' इति पाठः । २ 'वज्रक' इति पाठः ।
३ 'मणिकटा' इति पाठः ।

४ 'ह्यत्र' इति पाठः । ५ 'अतिपीतेन परिरोजतिपरितः' इति पाठः ।

आश्विनं या महत्तेजो बले सारस्वतं च या ।
वीर्यमैन्द्रं च या त्रिधा सोमः सौत्रामणौ च या ॥८॥
शोकारतिभयोद्भेगनाशिनी या महायत्ना ।
या प्रीतियौ रतियो वाग्या पुष्टियां च निर्वृतिः ॥९॥

आश्विनं या महत्तेज इत्यादावपि सुधाधिष्ठानदेवताया एव तेजोवीर्योक्तिः कण्ठवाताद्भूतं हेवम् । तेजः सर्वदेवताधिगं, तथा सारस्वतं बलं मन्त्रबलम् । सोमः सौत्रामणौ च वेलेवेन क्षेम-रूपतोच्यते, पूर्वं सौत्रामण्यां द्रवत इत्युक्तमिति न पौनरुक्त्यम् । या प्रीतिरित्यादीं प्रीत्यादिकारणत्वेन प्रीत्यादिरूपतया निर्दोषो हेवः ॥ ८ ॥ ९ ॥

या सुरा सुरगन्धर्वयक्षराक्षसमानुषैः ।
रतिः सुरेत्यभिदिता तां सुरां विधिना पिवेत् ॥१०॥
शरीरकृतसंस्कारः शुचिरुत्तमगन्धवान् ।
प्रावृतो निर्मलैर्यैर्लैर्यथार्द्रामाग्निभिः ॥ ११ ॥
विचित्रविधिषड्भन्वी रत्नाभरणभूषितः ।
देवद्विजातीन् संपूज्य स्यूद्धा मङ्गलमुत्तमम् ॥ १२ ॥
देशे यथतुके शस्त्रे कुसुमप्रकरिकृते ।
संवांससंमते सुष्ये धूपसंमोदयोधिते ॥ १३ ॥
सोपधाने सुसंस्तोषे विहिते शयनासने ।
उपविष्टोऽथवा तिर्यक् स्वशरीरमुखे स्थितः ॥ १४ ॥
सौवर्णे राजतैश्चापि तथा मणिमयैरपि ।
भाजनैर्घमलैश्चान्यैः सुकृतैश्च पिवेत् सदा ॥ १५ ॥
रूपयौवनमत्ताभिः शिक्षिताभिर्विंशोपतः ।
वस्त्राभरणमाल्यैश्च भूषिताभिर्यथतुके ॥ १६ ॥
शौचानुरागयुक्तभिः प्रमदाभिरितस्ततः ।
संयाक्षमान इष्टाभिः पिबेन्मद्यमुत्तमम् ॥ १७ ॥
मद्यातुकुलैर्विधैः फलेर्हरितकैः शुनैः ।
लघुगैर्गन्धपिशुनैरुषदंशैर्यथतुके ॥ १८ ॥
भृष्टैर्मसैर्हृद्विधैर्भुजलाम्बरचारिणाम् ।
पौरोगर्गविहितैर्भक्ष्यैश्च विविधारत्नकैः ॥ १९ ॥
पूजयित्वा सुरान् पृथमाक्षिपः प्राक् प्रयुज्य च ।
प्रदाय सज्जलं मद्यमर्थिभ्यो वसुधातले ॥ २० ॥

विधिना पिबेदित्येकोऽपि विधाह-शरीरेत्यादि । शरीरे कानपञ्चादिनिर्गत्य आभ्यन्तर्य प्रकृताद्यपेक्षया अग्निगोप्या-त्ताभिः कृतः संस्कारो येन स शरीरकृतसंस्कारः । शुचिरिति मन्त्रः शुक्तिः । यथार्द्रामग्निभिरिति ऋत्वनस्यात्पुण्यतया विहितेः । यथतुके सर्वतुङ्गुषे । कुसुमप्रकरिकृते विद्युज्जुष्टमे । सरसाः प्रियाः, तेषां (तथा) संमते । स्वशरीरमुखे स्थित

इति यथाशरीरमुखे स्थितः । सुकृतेरिति संकृतेः । शिक्षिताभि-रिति आभ्यन्तरीयचारिभिः । गन्धपिशुनैरिति गन्धाद्यैः । आभ्य-चारिणः शयनादयः । पौरोगर्गवा इति स्वराक्षत्राभिहाः । अर्थिभ्य इति अर्थिनो बलदेवचण्डीयहादयः, तेष्व्यः ॥ १०-२० ॥

अभ्यङ्गोत्सादनक्षान्नासोष्णानुलेपनैः ।
अग्निगोप्योर्भावितश्चाग्नेयोक्तिको मद्यमाचरेत् ॥२१॥
शौतोपचारैर्विधैर्मधुरस्निग्धशीतलैः ।
पैक्तिको भावितश्चाग्नेः पियन्मद्यं न सीदति ॥ २२ ॥
उपचारैरशिशिरैर्यवगोधूमभुक् पिवेत् ।
रोगिणको घन्वजैर्मांसैर्मद्यं मारिचकैः सह ॥ २३ ॥
विधिर्यमुत्तमामेष भविष्यद्विभवाश्च ये ।
यथोपपत्ति तैर्मद्यं पातव्यं मात्रया हितम् ॥ २४ ॥
वातिकेभ्यो हितं मद्यं प्रायो मौक्तिकपैक्तिकम् ।
कफपित्ताधिकेभ्यस्तु माद्विकं माधवं च यत् ॥२५॥

शामान्यं विधियुक्त्वा वातिकरोगीनां पानविधमाह-अभ्यङ्गे-त्यादि । मारिचकैरिति मरिचसंस्कृतैः । यमुत्तमामिति धनवताम् । मौक्तिकविभवा उत्पद्यमानयनाः । यथोपपत्ति यथापरिचित्योप-पत्ति । कफपित्ताधिकेभ्य इत्यादी विषयवत्प्रवृत्तया कफादि-केभ्यो माधवं; पित्ताधिकेभ्यस्तु माद्विकं, माद्विकं मृदीकाजतं; मधुकृतं तु माधवम् ॥ २१-२५ ॥

यद्गुण्यं यद्गुण्यं यद्गुण्यं मदात्मकम् ।
शुण्ठेर्दोषैश्च तन्मद्यमुत्तमं चोपलक्ष्यते ॥ २६ ॥
विधिना मात्रया काले दितैरभ्यैर्धवावलम् ।
प्रहृष्टो यः पिबेन्मद्यं तस्य स्वाद्यमृतं यथा ॥ २७ ॥
यथोपेतं पुनर्मद्यं प्रसङ्गाद्येन पीयते ।
रक्षस्यायामनित्येन निषयचाति तस्य तत् ॥ २८ ॥

यद्गुण्यमिति नानाविधसंभ्यर्गवादिताम् । यद्गुण्यमिति भूरे-व्ययमागन्ध्यादिगुणम् । यद्गुण्यमिति उत्तमदीपनादिबहुकर्मक-रम् । मदात्मकमिति मदसन्नामम् । यस्मादेवं स्वामनं तस्माद्वा-पदोपे च तं अयमपेक्षते; किञ्चित् पुनरपेक्ष्य वैयक्तिकवा-दुण्यकर्म, किञ्चित् वैयक्तिकवाद्योपकर्, तथा प्रथमे मदे गुण्यकर्म योपकर् च द्वितीयमद इति भावः । विधेनेति यथोक्तविधिना । काल इति यस्य मदास्य उचितो विषयैतद्गुणः कालस्तस्मिन् । हितैरभ्यैरिति मद्यदितैरभिः । यथोपेतमिति यथेयं मद्यमहितमनु-पगतम् । यत्तदादिति अतियोगेन । निषयति मोहादिभू-त्यात् ॥ २६-२८ ॥

मद्यं हृद्यमाविश्य स्मृणुष्वैरोजसो गुणान् ।
दशमिर्दश संशोभ्य चेतो नपति विद्विषाम् ॥२९॥
लघुष्णतीक्ष्णसूक्ष्मास्त्वग्यथाय्यागुणमेध च ।
रुद्धं विकारि विदारं मद्यं दशगुणं स्मृतम् ॥ ३० ॥

१ 'सुरसासंमते' इति पा० । २ 'संवांससंमते' इति पा० ।
३ 'निवेसंपुत्र' विधानाः शिः संवयुज्य च । प्रदाय यत्नं कामि-र्यविभ्यः शुभेरीते' इति पा० ।

गुह्यं दीप्तं मृदु श्लक्ष्णं वहलं मधुरं स्थिरम् ।
 प्रसन्नं पिच्छिलं क्षिग्धमोजो दशगुणं स्मृतम् ॥३१॥
 गुह्यत्वं लाघवाच्छैत्यमौष्णादम्लसभावतः ।
 माधुर्यं मार्दवं तैक्ष्ण्यात्प्रसादं चाशुभावनात् ॥३२॥
 यैक्ष्यात्स्नेहं व्याधिर्यादित्स्थिरत्वं श्लक्ष्णतामपि ।
 विकृतिभावात्पैच्छिव्यं वैशाद्यात्सान्द्रतां तथा ३३
 सौक्ष्म्यान्मयं निहन्त्येवमोजसः स्वगुणैर्गुणान् ।
 सत्त्वं तदाश्रयं चाशु संक्षोभ्य जनयेन्मदम् ॥ ३४ ॥
 रसेपातादिमार्गाणां सत्त्वबुद्धीन्द्रियात्मनाम् ।
 प्रधानस्यौजसश्चैव हृदयं स्थानमुच्यते ॥ ३५ ॥
 अतिपीतेन मयेन विहृतेनौजसा च तत् ।
 हृदयं याति विकृतिं तत्रस्या ये च घातवः ॥ ३६ ॥

मयं यथा मदयति तथा प्राह—मयमित्यादि । दशभिरिति लघ्वा-
 दिभिर्गुणैः, यथापि गुणादीनो जोगुणान् संक्षोभ्य, न द्विजादिकैः ।
 चेतो भिक्त्या नयति विकृतं करोति । येन गुणेन मयस्य
 ओजो गुणक्षोभो भवति तदाह—गुह्यत्वं लाघवादिष्यति । प्रसादं
 चाशुभावनादिति प्रसादाख्यगुणानां गुणत्वान्तिः; आशुगुणत्वं च
 यद्यपि प्रसादविह्वलं न भवति, तथाऽपि मयमेव प्रतिकूलतया
 योजैः प्रसादं हन्ति, तत्राशुगुण आह्वानेन व्याप्रियत इति ज्ञेयम् ।
 व्याधिर्यादित् स्थिरत्वमिति व्याधिमिव व्यापकत्वं, तच्च स्थिरत्वं
 तद्विपरीतवादेव हन्ति; आशुगुणत्वव्याधित्वयोश्चार्थं विशेषः—
 यदाशुगुं शीघ्रं गच्छति, व्याधिं तु सर्वव्यापकम् । विकृतित्वं
 विद्वत्तनशीलत्वं सरस्वमिति यावत्; तच्च श्लक्ष्णविपरीतवादेव
 श्लक्ष्णतां हन्ति । सान्द्रता पनता । एते त्रिधा त्रिधाशुगुणत्वादयो
 गुणा यद्यपि विज्ञातिगुणगणनायां न पठितास्तथाऽप्ययं स्वेप-
 स्वाशुगुणानामेवामपि गुणत्वं विद्वत्; ये तु तत्र पठितास्ते
 तावदापि पठिततमा ज्ञेयाः । आश्रयोपपातादाश्रितोपपातो भव-
 तीति दर्शयन्नाह—सत्त्वमित्यादि । सरस्वस्य च ओज आश्रयः,
 ओज उपपन्नवत्; यथा राजाश्रितः पुण्यः । रसवातेत्यादि ।
 रसवातादिवहानां दशधमनीनां हृदयं स्थानं, रसबद्ध एव वा
 दश धमन्यो हृदयाध्याय उष्णत्वा एव वातद्विषयः । मधुर्यं—
 “यातिपिच्छिलेष्मणां सर्वव्याप्येव चर्माणि दोषांस्यनभूतानि
 (वि. अ. ५)” इति; रसवीनां तु सर्वव्याप्येव चर्माणां मयि
 विशेषेण हृदयं स्थानमुक्तम् “यद्गन्तव्यं विज्ञानमिन्द्रियाण्यर्थ-
 पथकम् । आत्मा च सगुणश्चेति चिन्तनं च हृदि संश्रितम्” (सु-
 अ. ३०) इति । घातव इति सत्त्वबुद्धीन्द्रियादयः । मयं निह-
 न्त्येवमोजसः सगुणैः गुणान् ॥ २९-३६ ॥

ओजस्यविहृते पूर्वां हृदि च प्रतिबोधिते ।
 मध्यमे विहृतेऽल्पे च विहृते तूत्तमे मदः ॥ ३७ ॥

१ रसवातादिमार्गाणां इति पा० । २ ओजः प्रवहन्ति
 एते पा० ।

नैवं विघातं जनयेन्मयं पैथिकमोजसः ।
 विकारिभूक्षविशदा गुणास्तत्र हि नोच्यन्ताः ॥३८॥
 मयं चेतो विक्रियां नयतीत्युत्तरं विधेः प्रथममदोऽपवाद-
 माह—ओजस्यविहृते इत्यादि । हृदयाश्रितबुद्ध्यादौ प्रतिबोधिते,
 हृदयशब्देनेह तत्स्थोपचाराद्दृश्याश्रिता बुद्ध्यादयोऽभिव्यो-
 यन्ते, यथा मघाः क्रोशन्तीति; बुद्ध्यादिवोधनं प्रथममदकार्यं
 मयस्य प्रभावात् । मध्यमोत्तममदोपपत्तिरामश्रीमाह—मध्यम
 इत्यादि । विहृते इति विपाते; ओजसः अल्पे विपाते मध्यमो
 मदो भवति । विहृते इति विशेषेण अल्पं हृते, उत्तम इति
 तृतीयः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

हृदि मद्यगुणाविष्टे हर्षस्तपो रतिः सुखम् ।
 विकाराश्च यथासत्त्वं चित्रा राजसतामसाः ॥३९॥
 जायन्ते मोहनिद्रान्ता मद्यस्यातिनिषेधणात् ।
 स मद्यविज्ञप्तो नास्ति मद् इत्यभिधीयते ॥ ४० ॥

हृदीत्यादिना सामान्येन मदलक्षणमाह । तपोऽभिलाषः ।
 यथासत्त्वमिति प्रकृत्वा राजसे सत्त्वे राजसाः, तामसे च
 तामसाः । चित्रा इति नानाप्रकाराः । मोहनिद्रान्ता इति मोह-
 निद्रावसानाः ॥ ३९ ॥ ४० ॥

पीयमानस्य मद्यस्य विघातव्याख्यो मदाः ।
 प्रथमो मध्यमोऽन्त्यश्च लक्ष्णैस्त्वान् प्रचक्ष्महे ॥४१॥
 प्रहृयणः प्रीतिकरः पानान्नगुणैर्दशकः ।
 याद्यगीतप्रदासानां कथानां च भर्त्सकः ॥ ४२ ॥
 न च बुद्धिस्मृतिहरो विषयेषु न चाक्षमः ।
 सुखनिद्रामयोधश्च प्रथमः सुखदो मदः ॥ ४३ ॥
 मुहुः स्मृतिर्मुहुर्मोहो (S) व्यका सज्जति चाकुहुः ।
 युक्तायुक्तप्रलापश्च प्रचलायनमेव च ॥ ४४ ॥
 स्थानपानाजसां कथ्यो जना सविपर्यया ।
 लिङ्गान्येतानि जानीयादाविष्टे मध्यमे मदे ॥ ४५ ॥
 मध्यमं मदमुत्क्रम्य मदमा (प) मान्यं चोत्तमम् ।
 न किञ्चिन्नाशुं कुयुर्नरं राजसतामसाः ॥ ४६ ॥
 को मदे तादृशं सिद्धानुत्तममिष दाक्षणम् ।
 गच्छेद्भ्रष्टानमस्तन्तं बहुदोषमिवाध्वनाः ॥ ४७ ॥
 तृतीयं तु मदे प्राप्य भद्रदार्थिवं निष्क्रियः ।
 मदमोहाद्भूतमना जीवद्यपि मृतेः समः ॥ ४८ ॥
 रमणीयान् स विषयात्र वेत्ति न सुहृज्जनम् ।
 यदर्धं पीयते मयं रतिं तां च न विन्दति ॥ ४९ ॥
 कार्याकार्यं सुखं दुःखं लोकं यथा हिताहितम् ।
 यदवस्थो न जानाति कोऽयसां तां यजेद्दुःखं ॥ ५० ॥
 स दृष्यः सर्वभूतानां निन्द्याप्राज्ञ एव च ।
 यत्सन्नित्वात्तुदकं च न दुःखं व्याचिममृते ॥ ५१ ॥

प्रथमादिमदानां लक्षणम्—प्रहृयण इत्यादि । पावा-
 गुणदर्शक इति पानान्नगुणैः मद्यस्योपपातकैः । विषयैः

प्विति विषयवेवापु, न पाद्यम इति नाशमकार इत्यर्थं । युक्तयुक्तप्रलाप इति घषदाघषरूपवचन । प्रचलायन धूर्णनम् । यो नना घषिषर्वथेति स्थानादीनां सम्प्रयोजना कदाचिद्भवति, कदाचिच्च स्थानादियोजनाविषययोऽसम्प्रयोजनारूपो भवतीत्यर्थं । मध्यम मद्मुक्तम्येत्वादि । यद्यपि त्रिविधो मद् उक्तः, तथाऽपि द्वितीयमदावसाने तृतीयमदाप्राप्त्यवस्थाया एव अत्यर्थं निन्द्यतां दर्शयन् तृतीयमदस्यात्यन्तनिन्द्यतां दर्शयति, येन तस्य तृतीयमदस्य पूर्वरूपावस्थेन सर्वाशुमकरणादिहेतुतया नितान्तनिन्द्येति भावः । इयं च मध्यमदातिक्रमतृतीयमदाप्राप्तिशब्दाभिधेयाऽप्यवस्था मध्यममदातृतीयमदावस्थावस्थाभिव्यक्तिर्न यथा—'कुम्भमीनीयोर्मध्ये यदा चरति च' इत्यत्र मध्येपदेन कुम्भान्तमीनादिरौच्यते, परमार्थतत्त्वयोर्मध्यस्थाभावात् तेनेहैपि परमार्थतोऽयमदकालाभावाद् द्वितीयान्ततृतीयमदावस्थानमेवात्र तृतीयमदाल्यर्थनिन्दायै, न चतुर्थमदोपदर्शनम् । अस्मन्मिति अयोभना'तम् । भद्राविवेति भद्रमृग इव पतितस्त्रिष्ठिति । उदकंमुत्तरकायम् । स दु स व्याधिमिति मदाख्यम् ॥ ५१-५१ ॥

प्रेत्य चेह च यच्छ्रेय धेयो मोक्षे च यत् परम् । मन समाधौ तत् सर्वमायत्त सर्ववेदिनाम् ॥ ५२ ॥ मद्येन मनसध्यास्य सक्षोभ क्रियते महान् । महामारुतवेगेन तटस्थस्येव शास्त्रिन ॥ ५३ ॥ मद्यप्रसक्तं त चात्रा महादोष महागदम् । सुखमित्यविगच्छन्ति रजोमोहपरजिता ॥ ५४ ॥ मद्योपहतविज्ञाना वियुक्ताः सात्त्विकैर्गुणैः । श्रेयोभिर्धिप्रयुज्यन्ते मदान्धा मदालसा ॥ ५५ ॥ मद्ये मोहो भय शोक क्रोधो मृत्युञ्ज सधित । सोन्मावमदमूर्च्छाया सापसारापतानका ॥ ५६ ॥ यत्रैक स्फूर्तिविध्वंशस्तत्र सर्वमसायुषत् । इत्येव मद्यदोषज्ञा मद्य गर्हन्ति यत्नत ॥ ५७ ॥ सत्यमेते महादोषा मद्यस्योक्तान् सशाय । अहितस्यातिमात्रस्य पीतस्य विधिवर्जितम् ॥ ५८ ॥ किन्तु मद्य स्वभावेन यथेवाद्य तथा स्मृतम् । अयुक्तियुक्त रोगाप युक्तियुक्त यथाऽस्मृतम् ॥ ५९ ॥ प्राणा प्राणभृतामत्र तदयुक्त्या निहन्त्यसूत्र । विष प्राणहर तद्य युक्तियुक्त रसायनम् ॥ ६० ॥

प्रेत्य चेहेत्यादिना एषीयमत मद्यनिन्दक दर्शयति । प्रेत्येति न-मानन्दे । तटस्थस्येति वचनेन बाताक्षोभ्यतां दर्शयति । सलमित्यादिना समतमाह । एते दोषा मद्यस्येधमतोष्य अर्हि तादिषमर्मुक्तस्य भवन्ति न हित्वात्यन्तमविधिपीतस्येति भावः । विधिवर्जितमिति क्रियाविशेषणम् । मद्यसाधकारूपदरनेन

विधिवदुपयोगे शुभवत्तामविधुपयोगे च दोषवत्तामाह—कित्ति स्वादि । युक्त्या देवकालमात्रापेक्षया योजनया युक्तं शुभम्, अशुभं चायुक्तियुक्तम् । युक्तत्वंव्यतिरेकान्या कार्यमाह—प्राणा इत्यादि । प्राणहेतुतात् प्राणा । अयुक्तियुक्तमिति अविधिप्रयुक्तम् । युक्तियुक्त रसायनमिति यथा विषस्य तु त्रि उ दयात्' (वि अ १) इत्यादिप्रयोगे द्दिलमानस रसायनत्वं, तथा हेयम् ॥ ५२-६० ॥

हर्षमूर्त्तं मद् पुष्टिमारोग्य पौरुष परम् । युक्त्या पीतं करोत्याशु मद्य मद्सुरावहम् ॥ ६१ ॥

विधिपीतमद्यशुणानाह—इषमित्यादि । हर्षमुत्साह काविकम् । मुदमिति मन सतोपम् । पौरुषमिति पुङ्गवम् । आधिष्ठिवचनेन शीघ्र हर्षादीनि करोति न परिणाम यावदपेक्षते । मद्सुखमिति सुखप्रदमद, प्रथम मद्मिति यावत् । अन्ये तु मद्सुखप्रदमिति पठन्ति, तथापि मद्सुख प्रथममदारम् एव ॥ ६१ ॥

रोचन दीपन हृद्य स्वरवर्षप्रसादनम् । प्रीणन गृहण यत्न भयशोकधर्मापहम् ॥ ६२ ॥ स्थापन नष्टनिद्राणा मुक्ताना वाय्वियोधनम् । योधन चातिनिद्राणा विवञ्चाना विवन्धनुत् ॥ ६३ ॥ वधयन्धपरिकेदाद् याना चाप्ययोधनम् । मद्योत्थाना च रोगाणा मद्यमेव प्रबाधकम् ॥ ६४ ॥ रतिर्विषयसयोने प्रीतिस्योयोगवर्धनम् । अयि प्रययसा मद्यमुत्सवामोदकारकम् ॥ ६५ ॥ पञ्चस्येषु फान्ते(म्ये)पु या रति प्रथमे मदे । यूना वा स्यपिराणा वा तस्य नास्त्युपमा भुवि ६६ यद्गु दुःखहतस्यास्य शोकेनोपहतस्य च । विधामो जीवलोकस्य मद्य युक्त्या निषेधितम् ६७

रोचनमित्यादिना मद्यशुणानाह । स्थापन नष्टनिद्राणा तथा योधन चातिनिद्राणामिति कार्यद्वयकरणमुचितनिद्राकरत्नप्रभावादेव किञ्च नष्टनिद्राणा निद्राभिषातहेत्वितिनिन्दनादिभिन्नकारकतया निद्राकरं भवति अतिनिद्राणां निद्राहेतुमनोरहद्वेगोनेपे परिहन्तवृत्ता प्रयोगेकं भवतीति हेयम् । मद्योत्थानां च रोगानां मद्यमेव प्रबाधकमिति हेतुपरिपरीक्षाधरितारमाकारित्वं । रतिरिति रतिघ्नारकमित्यर्थं । विषयसंयोगे प्रीति संयोगवर्धनमिति विषयानां चन्दनीनां संयोगे प्रीति संयोग च बर्षयति, पीतं यतो यदा विषये चन्दारिभि संयुज्यते तदा वेत्ति प्रीति-यान् भवति, पीतस्य गुण-बन्धांशुं सन् पुनस्तु संयुज्यते । प्रवयमिति वृद्धानाम् । उन्मथः अ-युक्त विषयानिष्कप इति चारु, अमोदो हर्ष । ननु विषये समन-रव प्रीतिर्भवति,

तत् किं मयेन क्रियते इत्यारोक्य प्रथममदस्य विधिप्रति-
कृत्यमाह—पयस्त्रिसादि । रतिरेह अत्यर्थसुखजनकत्वादेवो-
पादेयि विज्ञेयम् । विश्राम इति दुःस्वप्नविधामहेतुः । जीव-
लोक इति जीवमानलोकः ॥ ६२-६५ ॥

अन्नपानवयोव्याधियलकालत्रिकाणि पद ।
त्रिन्दोषास्त्रिविधं सत्त्वं ज्ञात्वा मयं पिबेत्सदा ६८
तेषां त्रिकाणामष्टानां योजना युक्तिरुच्यते ।
यथा युक्त्या पियन्मयं मद्यदोषैर्न युज्यते ॥ ६९ ॥
मद्यस्य च गुणान् सर्वान् यथोक्तान् स समश्नुते ।
धर्माध्ययोरपीडायै नरः सत्त्वगुणोच्छ्रितः ॥ ७० ॥
सत्त्वानि तु प्रबुध्यन्ते प्रायशः प्रथमे मदे ।
द्वितीये व्यक्ततां यान्ति मध्ये चोत्तममध्ययोः ७१
सस्यसंयोधकं वर्षं हेमप्रकृतिदर्शकः ।

हुताशः सर्वसत्त्वानां मयं तूभयकारकम् ॥ ७२ ॥
प्रधानावरमध्यानां रूपाणां व्यक्तिदर्शकः ।
यथाऽग्निरेयं सत्त्वानां मयं प्रकृतिदर्शकम् ॥ ७३ ॥

युक्त्या निषेवितमित्यत्रोक्तं मद्यपानयुक्तिमाह—अन्नपाने-
त्यादि । तत्रान्नं त्रिविधं वातपित्तकफकम्, एवं पानमपि
त्रिविधं, वात्यादिभेदाद्दोषाऽपि त्रिविधं, व्याधिरपि यदुमध्य-
तीव्रभेदेन त्रिविधः, किंवा सौम्याग्नेयवायव्यभेदेन त्रिविधः,
वर्कं प्रवरावरमध्यभेदाद्भिविधं, कालानु द्वीतीयावर्षात्क्षणात्रि-
विधः, त्रिविधं सत्त्वं शुद्धं राजस तामसं च । योगनेति सन्ध-
न्योजनारूपा । युक्तिं फलेनाधारयति—यथा युक्त्येत्यादिना ।
सत्त्वगुणोच्छ्रितो मद्यगुणान् समश्नुते इति योज्यम् । तत्रा-
न्नापेक्षमा युक्तिर्यथा—वातकफमजमुपपुज्य वातहरं मयं
पेयम्, एवं पित्तकफकफहरत्वेऽपि पित्तकफहराशोपयोगः ।
एवं पानायपेक्षयाऽपि योजना व्याख्याता भवति । यद्यत्रिकेऽपि
वात्ये स्थविरे च वीक्षणं मयं न पेयं, रोगिणे तु वीक्षणमपीति ।
न्याय्यपेक्षयाऽपि योजना यथा—युद्धव्याधौ वीक्षणोष्णं, उष्णे च
शीतमधुरं, वर्षाकाले तु क्षिणं वीषणं च मयम् । दोषभेदेन
तु मयं वाते क्षिणोष्णं गौडिकादि, पित्ते शीतमधुरं शार्करादि,
कफे हृद्यवीक्षणं माषवादि । उक्तं हि—“वातिकेभ्यो शिं मयं
प्रायो गौडिकपेष्टिकम् । कफपित्ताधिकेभ्यस्तु फलमाधनशांके-
रम्” इति । दोषप्रहणेनैव वातजदिप्रकृतिरपि रूहीता । सत्त्व-
भेदेनापि सार्विकेन तु वह्नि मयं पातव्यं, राजसतामसैस्तु
सत्त्वमेव । सत्त्वानीति मनांसि । वायुज्ज्वालीपयकतां, मध्ये
वायुज्ज्वालीपयकतां, उत्तमे तु सर्वयाऽप्यन्यकं भवतीति
मात्रः । केचित्तु “सस्यसंयोधकं वर्षं” इत्यादि श्लोकं पठन्ति ।
तत्र हेमप्रकृतिदर्शके हुताशो यथा सुपर्णस्य शुद्धाशुदतां दर्श-
यति, तथा मयं तूभयकारकमिति मनःप्रबोधकं मनोगुणदर्शकं
च । रूपाणामिति हेमरूपाणां; किंवा “रूपाणां” इति पाठः ।
न्यधिदर्शक इति आकारदर्शकः ॥ ६८-७३ ॥

१ 'जोषयन् शोके' इति पा० ।

सुगन्धिमात्यगन्धर्वं सुप्रणीतमनाकुलम् ।
सिद्धान्नपानविशदं सदा मधुरसंकथम् ॥ ७४ ॥
सुखप्रपानं सुमदं हर्षप्रीतिविवर्धनम् ।
स्वन्तं सात्त्विकमापानं न चोत्तममदप्रदम् ॥ ७५ ॥
वैगुण्यं सहसा यान्ति मद्यदोषैर्न सात्त्विकाः ।
मयं हि बलवत्सत्त्वं गृह्णाति सहसा न तु ॥ ७६ ॥
सौम्यासौम्यकथाप्रायं विशदाविशदं क्षणात् ।
चिन्वं राजसमापन्नं प्रायेणास्वन्ताकुलम् ॥ ७७ ॥
हर्षप्रीतिकथापेतमतुष्टं पानभोजने ।
संमोहक्रोधनिद्रान्तमापानं तामसं स्मृतम् ॥ ७८ ॥

सात्त्विकदिनेनेन पानं त्रिविधमाह—सुगन्धीत्यादि । शोभनो
गन्धो यस्य तत् सुगन्धिः । गन्धर्वो यानम् । शोभनोऽन्तो
यस्य तत् स्वन्तम् । सुमदमिति सममदम् । न नोत्तममदप्र-
दमिति नोत्तममदकरं, कदाचिदपि मद्यपानाद्वितीयमदाशुद्धा
न भवति; उत्तममदः सात्त्विके न भवतीत्यर्थः । उत्तममदा-
प्राप्तौ हेतुमाह—वैगुण्यमित्यादि । सत्त्वसंयोगादिति सत्त्वास्त्वगु-
णयोगात्; सत्त्वास्त्वो हि गुणः प्रकाशकतया च मदेव मोहके-
नाभिभूयत इति भावः । एतदेवाह—सहसेत्यादि । राजसपान-
माह—सौम्यासौम्येत्यादि । सौम्यकथा सौम्यसंबन्धा, वद्विपरीता
असौम्या । विशदाविशदमिति प्रसन्नाप्रसन्नम् । चित्रमिति संव-
द्संबन्धव्याक्यायदियोगाप्रानाप्रकारकम् । तथेत्यादिना तामस-
माह । संमोहः क्रोधो निद्रा च अन्ते यस्य तत् संमोहक्रोध-
निद्रान्तम् ॥ ७४-७८ ॥

आपाने सात्त्विकान् बुद्ध्या तथा राजसतामसान् ।
जह्यात्सहायान् यैः पीत्वा मद्यदोषानुपान्श्रुते ॥ ७९ ॥

गैरिखनेन राजसतामसाः प्रलयशून्यन्ते, तैः एव पिबन्
तत्पञ्चतया स्वयमन्यतिपिबन् मद्यदोषान् द्वितीयवृत्तीयमददो-
षान् प्राप्नोति ॥ ७९ ॥

सुखशीलाः सुसंभाषाः सुमुखाः संमताः सताम् ।
कलाखवाहा विशदा विषयप्रचणाश्च ये ॥ ८० ॥

परस्परविधेया ये येषामैक्यं सुहृत्तया ।
प्रहर्षप्रीतिमाधुर्यरापानं वर्धयन्ति ये ॥ ८१ ॥

उत्सवाद्दुःखवतरं येषामन्योन्यदर्शनम् ।
ते सहायाः सुखाः पाने तैः पियन्सह मोदते ॥ ८२ ॥

रूपगन्धरसस्पर्शैः शब्दैश्चापि मनोरमैः ।
पियन्ति सुसहाया ये ते ये सुकृत्तिभिः समाः ॥ ८३ ॥

पञ्चमिषिपयैरिष्टैरुपेतैर्मनसः प्रियैः ।
देवो काले पिबेन्मयं प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ ८४ ॥

१ 'सद्यमानं' इति पा० । २ 'सर्वदा नावशुच्यति मयं सत्त्व-
काधिकम्' इति पा० ।

स्थिरसत्त्वशरीरा ये पूर्वांघ्रा मद्यपान्वयाः ।
 बहुमद्योचिता ये च माद्यन्ति सहसा न ते ॥ ८५ ॥
 प्राद्व्रयाः क्षुत्पिपासार्ता दुर्बला वातपैत्तिकाः ।
 रुक्षाल्पप्रमिताद्वारा विस्तम्भाः सत्त्वदुर्बलाः ॥ ८६ ॥
 क्रोधिनोऽनुचिताः क्षीणाः परिध्रान्ता मदक्षताः ।
 स्वस्येनापि मदं शीघ्रं पान्ति मद्येन मानवाः ॥ ८७ ॥

उपादेयाद् सार्विकानह-सुखक्षीला इत्यादि । सुमुपा इति
 प्रिशाकाराः । विशदा इत्यत्रायाः । आपानं वर्षयन्तीति आपाने
 प्रसादं वर्षयन्ति न पानप्रसक्तिं वर्षयन्तीत्यर्थः, तस्मात् निन्द-
 तत्वात् । मनोरमैरित्यत्र 'वाषीयांषिः' इति शेषः । सुकृतिभिः
 समा इति एवंभूतपानस्य सुकृतिवन्तत्वात् । स्थिरसत्त्वत्वादी
 पूर्वांघ्रा इति मद्यपानात् पूर्वमुपयुक्ताः । मद्यपान्वया इति
 मद्यपर्वशजाः, तेषां मद्यपानं मद्यघालनत्वादेव न विकारकरं
 भवति, विषकन्याया विपमिव ॥ ८०-८७ ॥

ऊर्ध्वं मदात्ययस्यातः संभवं स्वसलक्षणम् ।
 अग्निवेश चिकित्सां च प्रथक्ष्यामि यथाक्रमम् ॥ ८८ ॥
 स्त्रीशोकभयभारार्थकर्मभिर्योऽतिक्रान्तः ।
 रुक्षाल्पप्रमिताशी च यः पियत्यतिमात्रया ॥ ८९ ॥
 रुक्षं परिणतं मद्यं निक्षि निद्रां विह्वल्य च ।
 करोति तस्य तच्छीघ्रं वातप्रायं मदात्ययम् ॥ ९० ॥
 हिक्काश्वासशिःकम्पपार्श्वशूलप्रजागैरैः ।
 विद्याद्बहुमलापस्य वातप्रायं मदात्ययम् ॥ ९१ ॥
 तीक्ष्णोष्णं मद्यमम्लं च योऽतिमात्रं निषेवते ।
 अम्लोष्णतीक्ष्णमोजी च क्रोधनोऽद्भ्यातपत्रियः ९२
 तस्योपजायते पित्ताद्विशेषेण मदात्ययः ।
 सं तु वातोत्पन्नस्यानु प्रशमं याति हन्ति वा ॥ ९३ ॥
 घृष्णावाहज्वरस्त्रेवृच्छोऽतीसारविभ्रमैः ।
 विद्याद्भ्रितवर्णस्य पित्तप्रायं मदात्ययम् ॥ ९४ ॥
 तरुणं मधुरप्रायं गौडं पेटिक्रमेव वा ।
 मधुरक्षिग्धगुर्वाशी यः पियत्यतिमात्रया ॥ ९५ ॥
 अव्यायामविद्यासप्रशय्यासनमुखे रतः ।
 मदात्ययं कफप्रायं स शीघ्रमधिगच्छति ॥ ९६ ॥
 छर्द्यरोचकद्विहासतन्द्राल्तेमिल्यगौर्यैः ।
 विद्याच्छीतपरीतस्य कफप्रायं मदात्ययम् ॥ ९७ ॥

मद्यपानदोषप्रधानभिधाय मदाह्वयान् हेत्वादिभिः उह-
 र्द्धमिल्यादि । संभवमिति कारणम् । वातप्रायमिल्यादौ
 प्रायःसन्वेनापि हिक्कादिना वक्ष्यमाणानां छर्द्यमदालयानां त्रिदो-
 षवन्त्यत्वं दर्शयति । अत्रु वातेलादौ च त्रिभिः पित्तकः

वातोत्पन्नस्य पैतो मदाह्वयो वातपित्तसंयोगकृततया बाह्य इवा-
 त्रिर्वायुयुक्तः...कारी भवति । तत्रैवं व्यवस्था-यत्र स्यात्कल
 क्रिया तत्र शीघ्रमेव साम्यति, अकिशायो च शीघ्रं हन्ति,
 सत्त्वकरोहिष्मारिवत् ॥ ८८-९७ ॥

विपस्य ये गुणा दृष्टाः सन्निपातप्रकोपणाः ।
 त एष मद्ये दृश्यन्ते विषे तु वलयत्तराः ॥ ९८ ॥
 हन्त्यानु हि विषं किञ्चित् किञ्चिद्रोगाय कल्पते ।
 यथा विषं तथैवान्त्यो ज्ञेयो मद्यकृतो मदः ॥ ९९ ॥
 तस्मात् त्रिदोषजं लिङ्गं सर्वत्रापि मदात्यये ।
 दृश्यते रूपवैशेष्यात्पृथक्त्वं चास्यं लक्ष्यते ॥ १०० ॥

मयस त्रिदोषकरत्वे हेतुमाह-विषस्येत्यदि । यद्यपि मय-
 भ्रमं, विषं त्वव्यक्तमदुरं, तथाऽपि बहुगुणसामान्यात् त एव
 मद्ये दृश्यन्त इत्युक्तम् । तथैवान्त्यो मद इति प्राणहरो रोगक-
 र्थेत्यर्थः । पृथक्त्वमिति वाति कलादिना पार्ययम् ॥ ९८-१०० ॥

शरीरदुःखं यलयत् संमोहो हृदयव्यथा ।
 अरुचिः प्रतंता तृष्णा ज्वरः शीतोष्णलक्षणः ॥ १०१ ॥
 शिरःपार्श्वस्थिसन्धीनां पित्तुल्लेखा च वेदना ।
 जायतेऽतिवला जृम्भा स्फुरणं वेपथं ध्रमः ॥ १०२ ॥
 उरोवियन्धः कासश्च हिक्का श्वासः प्रजागरः ।
 शरीरकम्पः कर्णाक्षिमुद्यरोगत्रिकप्रहः ॥ १०३ ॥
 छर्द्यतीसारद्विहासा वातपित्तकफात्मकाः ।
 भ्रमः प्रलापो रूपाणामसतां चैव दर्शनम् ॥ १०४ ॥
 वृष्णभ्रमलतापणेषांशुभिश्चावपूरणम् ।
 प्रघर्षणं विहृद्भ्रं ध्रान्तचेताः स मन्यते ॥ १०५ ॥
 व्याकुलानामशस्तानां स्मनानां दर्शनानि च ।
 मदात्ययस्य रूपाणि सर्वान्येथानि लक्षयेत् ॥ १०६ ॥

शरीरदुःखमित्यादिना घर्षमदालयस्य सामान्यं लक्षणं भूते,
 किंवा त्रिदोषमदालयस्यैव लक्षणं; यतो रोगसंग्रहे वातपि-
 त्तकफतद्विधातैवलातो महा उच्यः । 'यद्य मयमदः श्रेष्ठो
 विपत्रो वैधिरथ यः । सर्वे एते मदा नर्ते वातपित्तकफप्रधाव'
 (स. अ. २४) इत्यनेन मदस्य वातद्विभक्त्येन चातुर्विध-
 मुक्तम् । तेन मदाह्वयस्य चातुर्विधं मदाह्वयवैशेष्यात्; यद्ये
 मद एव आलम्बितो मदाह्वय इति निदृश्यते । पित्तुल्लेखि
 सिमुद्राद्यनलम्बितो । स्फुरणं किञ्चित्कम्पनं, वेपथमेकदोषे
 व्यक्तम् ॥ १०१-१०६ ॥

सर्वं मदात्ययं विद्यात् त्रिदोषमधिकं तु यम् ।
 दोषं मदात्यये पश्येत् तस्यादौ प्रतिकारयेत् ॥ १०७ ॥

१ 'कर्मि' इति पाठः । २ 'संज्ञ' इति पाठः । ३ 'वेपथ' सिद्धे
 'व' इति पाठः ।

कफस्थानानुपूर्व्या च क्रिया कार्या मदात्यये ।
 पिचमास्तपर्यन्तः प्रायेण हि मदात्ययः ॥ १०८ ॥
 निध्यातिहीनपीतेन यो व्याधिरुपजायते ।
 समपीतेन तेनैव स मद्येनोपशाम्यति ॥ १०९ ॥
 जीर्णामसद्यदोपाय मद्यमेव प्रदापयेत् ।
 प्रकाङ्गलाघवे जाते यद्यदस्यै हितं भवेत् ॥ ११० ॥
 सौवर्चलानुसंविद्धं शीतं सविडसैन्धवम् ।
 मातुलुङ्गाद्रकोपेतं जलयुक्तं प्रमाणवि(य)त् ॥ १११ ॥

उक्तेश्विशेषेण चिकित्सासाह-सर्वमिल्लादि । समसर्वदोषे
 चिकित्सासाह-कफस्थानेलादि । कफस्थानानुपूर्व्या चात्र चि-
 कित्सा कफस्थानोद्भूततया प्रथमं कफसंबन्धात् सन्निपातपर
 इव हेया । आदी कफप्रलतामेवाह-पित्तमास्तपर्यन्त इति;
 अनेन चार्थात् कफादित्यं लभ्ययति । समपीतेन तेनैवेति
 यच्चातीयेन मद्येन मदात्ययो जनिताः नितरां तच्चातीयेनैव
 शाम्यति । यथा विपं मौलं दंष्ट्रीयेण शाम्यति, तथा मद्यमपि
 विजातीयेन मद्येन शाम्यतीत्येके; किंतु तेनैवेत्यनेन तामेव
 मद्यजातिं परामृशति, तेनावश्यं तच्चातीयमेव मद्यं हेयम् ।
 यतोऽनन्तरं वक्ष्यति-‘यद्यत्सै हितं भवेत्’ इति । तथा
 ‘दद्यात् सलवणं मद्यं पेटिकं वातशान्ते’ इत्यनेन येन केन-
 चिन्मद्येनोद्भूते वातमदात्यये पेटिकमुक्तं, तथा ‘सर्कारं सर्कारं
 वा’ इत्यादि विशेषविधानं बहु करिष्यति; तेन तच्चातीयं मद्य-
 जातीयं च मद्यं मदात्यये देयम् ॥ १०८-१११ ॥

तीक्ष्णोष्णेनातिमात्रेण पीतेनाम्लविदाहिना ।
 मद्येनाम्रसोत्कृष्टो विदग्धः क्षारतां गतः ॥ ११२ ॥
 अन्तर्वाहं ज्वरं तृष्णां प्रमोहं विध्रमं भवम् ।
 जनयत्याशु तच्छान्त्ये मद्यमेव प्रदापयेत् ॥ ११३ ॥
 क्षारो हि याति माधुर्यं शीघ्रमम्लोपसंहितः ।
 श्रेष्ठमम्लेषु मद्यं च यैर्गुणैस्ताम् परं शृणु ॥ ११४ ॥
 मद्यस्याम्लसमावस्य चत्वारोऽनुरसाः स्मृताः ।
 मधुरश्च कपायश्च तिकः कटुक एव च ॥ ११५ ॥
 गुणाश्च दश पूर्वांकास्तैश्चतुर्दशमिर्गुणैः ।
 सर्वेषां मद्यमम्लानामुपयुं परि तिष्ठति ॥ ११६ ॥

अधरगोल्लेह इत्यत्र ‘अम्ररुत्कृष्टः’ इति केचित् पठन्ति ।
 क्षारमाधुर्याय यदाऽम्लमद्यदानं, तदा किमिति अन्यदम्लं न
 दीयते इत्याह-क्षारो हीत्यादि । उपयुं पतीति उपरिष्टादप्युपरि
 अल्पं श्रेष्ठ इत्यर्थः ॥ ११२-११६ ॥

मपोदिकृष्टेन दोषेण रुद्रः स्रोतःसु मारुतः ।
 फरोति येनानां तीमां क्षिरस्त्वस्थियु सन्धिषु ॥ ११७ ॥
 दोषविध्यन्वानार्थं हि तस्यै मद्यं विशेषतः ।
 न्ययापितीक्ष्णोष्णतया देयमम्ले(न्ये)षु सत्सपि ११८

१ ‘रुद्रः’ इति पा० ।

स्रोतोविवन्धनुन्मद्यं मारुतस्यानुलोमनम् ।
 रोचनं क्षीपनं चाज्ञेरभ्यासात्सात्सात्स्यमेव च ॥ ११९ ॥
 रुद्रः स्रोतःस्वरुद्धेषु मारुते चानुलोमिते ।
 निघर्तन्ते विकाराश्च शाम्यत्यस्य मदोदयः ॥ १२० ॥
 बीजपूरकवृक्षाम्लकोलदाडिमसंयुतम् ।
 यमान्नीहपुपाजाजीशृङ्गवेरावचूर्णितम् ॥ १२१ ॥
 सकेहैः शकुभिर्युक्तमवदंशैर्विरोचितम् ।
 दद्यात्सलवणं मद्यं पेटिकं वातशान्तये ॥ १२२ ॥
 दृष्ट्वा घातोत्पन्नं लिङ्गं रसैश्चैनमुपाचरेत् ।
 लावतिचिरदक्षणां क्षिग्धाम्लैः शिखिनामपि १२३
 पक्षिणां मृगमत्स्यानामानुपानां च संस्कृतैः ।
 भूशयप्रसहानां च रसैः शाल्योदनेन च ॥ १२४ ॥
 क्षिग्धोष्णलवणाम्लैश्च वैशद्यारैर्मुषम्रियैः ।
 चित्रैर्गोधूमिकैश्चात्रैर्वाग्नीमण्डसंयुतैः ॥ १२५ ॥
 पिशितार्द्रकगर्भाभिः क्षिग्धाभिः पूषयतिभिः ।
 मापपूपलिकामिश्च वातिकं समुपाचरेत् ॥ १२६ ॥
 नातिक्षिग्धं न चाम्लेन युक्तं समरिचार्द्रकम् ।
 मेद्यं प्रागुदितं मांसं दाडिमस्वरसेन वा ॥ १२७ ॥
 पृथक्त्रिजातकोपेतं सद्यान्यमरिचार्द्रकम् ।
 रंसप्रलेपि संपुपैः सुखोष्णैः संपदापयेत् ॥ १२८ ॥
 शुक्रे तु चारुणीमण्डं दद्यात् पातुं पिपासवे ।
 दाडिमस्य रसं वाऽपि जलं वा पाञ्चमूलिकम् १२९
 धान्यनागरतोयं च दधिमण्डमथापि वा ।
 अम्लकालिकमण्डं वा शुकोदकमथापि वा ॥ १३० ॥
 कर्मेणाऽनेन सिद्धेन विकार उपशाम्यति ।
 मात्राकालप्रयुक्तेन बलं वर्णश्च वर्धते ॥ १३१ ॥
 रागपाण्डवसंयोगैर्विविधैर्भक्तरोचनैः ।
 पिशितैः शाकपिष्टाभ्रैर्वयवगोधूमशालिभिः ॥ १३२ ॥
 अभ्यङ्गोत्सादनैः क्षानैरुष्णैः प्रावरणेर्धनैः ।
 धनेरुत्पुपैश्च धूपैश्चाशुरजैर्धनैः ॥ १३३ ॥
 नारीणां यौवनोष्णानां निर्दयैरुपगृह्णतैः ।
 शोण्यरुक्चभारैश्च संतोषोष्णसुखायहैः ॥ १३४ ॥
 शयनारुच्छादनैरुष्णैरुष्णैश्चान्तगृहैः सुकैः ।
 मारुतप्रवलः शीघ्रं प्रशान्मति मदात्ययः ॥ १३५ ॥

मदोदया इति सर्वमिच्छात्सर्वादयः; केचित्तु ‘ज्वरादयः’
 इति पठन्ति, तत्र ज्वरप्रधानात्सर्वादय इत्यर्थं उभेयः । अत्र
 दशो यमुपयुज्य मद्यं पीयते । दशः कुडुः १ वेदवारः

१ ‘उदलोःसु शुद्धे’ इति पा० । २ ‘विरोधिवन्ध’ इति पा० ।
 ३ ‘क्षिग्धः’ इति पा० । ४ ‘समवेदस्यै’ इति पा० । ५ ‘मुद्रे
 न’ इति पा० । ६ ‘मरुमिच्छा अन्योद्सादनः’ इति पा० ।

खानिष्कः, स चोक्तप्रणोऽवकृत । पूषर्वातः बर्साकारा
पूरुष्का । रसप्रलेपीति रघप्रलेपनरूपतया निर्दलं 'रघप्र-
लेह' इति यावत् । अगुरुर्धुरिति अगुरुलैयैः । पनैरिति
बहुलैः । संरोधोष्णमुखावहैरिति संरोधजनितोष्मणा मुखकारकैः
॥ ११७-१२५ ॥

भव्यं खर्जूरमुद्गीकापरूपकरसैर्युतम् ।
सदाडिमरसं शीतं सङ्गमिध्यापचूर्णितम् ॥ १२६ ॥
सशर्करं शार्करं वा मार्द्वीकमथवाऽपरम् ।
दद्याद्ब्रह्मकं काले पातुं पिचमदात्यये ॥ १२७ ॥
शशान् कपिञ्जलानेषान् लावानसितपुच्छकान् ।
मधुराम्लान्प्रयुञ्जीत भोजने शाक्तिपष्टिकान् ॥ १२८ ॥
पटोलयूपमिश्रं वा छागलं कल्पयेद्रसम् ।
सतीनमुद्रमिश्रं वा दाडिमामलकान्धितम् ॥ १२९ ॥
द्राक्षामलकखर्जूरपरूपकरसेन वा ।
कल्पयेत्तर्पणान् यूषान् रसांश्च विविधात्मकान् १३०
आमाशयस्थमुत्कृष्टं कफपित्तं मदात्यये ।
विधाय बहुदोषस्य दह्यमानसं तृप्यतः ॥ १३१ ॥
मद्यं द्राक्षारसं तोयं(ये) दत्त्वा तर्पणमेव वा ।
निःशेषं घामयेच्छीघ्रमेवं रोगाद्रिमुच्यते ॥ १३२ ॥
काले पुनस्तर्पणाद्यं क्रमं कुर्यात् प्रकाङ्क्षिते ।
तेनाग्निदीप्यते तस्य दोषोपासनापचकः ॥ १३३ ॥
कासे सरकनिष्टीवे पाश्वंसनरुजासु च ।
तृप्यते सविदाहे च सोत्कृष्टो हृद्यौरसि ॥ १३४ ॥
गुड्वीचमद्रमुस्तानां पटोलस्याधवा म्रिपक् ।
रसं सनागरं दद्यात् तित्तिरिप्रतिभोजनम् ॥ १३५ ॥
तृप्यते चातिबलवद्वातपित्ते समुद्धते ।
दद्याद्द्राक्षारसं पातुं शीतं दोषानुलोमनम् ॥ १३६ ॥
जीर्णं समधुराम्लेन छागमांसरसेन तम् ।
भोजनं भोजयेन्मघमनुतर्पं च पाययेत् ॥ १३७ ॥
अनुतर्पस्य मात्रा सा यया नो दृप्यते मनः ।
तृप्यते मघमत्पार्यं प्रदेयं स्याद्ब्रह्मकम् ॥ १३८ ॥
वृष्णा येनोपशाम्येत मर्दं येन च नायुषात् ।
परूपकाणां पीतूनां रसं शीर्तनथापि वा ॥ १३९ ॥
पर्णनीनां चतसृणां पिबेद्वा तित्तिरं जलम् ।
मुस्तदाडिमलाजानां वृष्णाग्रं वा पिबेद्रसम् ॥ १४० ॥
कोलदाडिमवृक्षाम्लशुकीकासुक्रिकारसः ।
पञ्चाम्लको मुषालेषः सधस्तृष्णां नियच्छति १४१
शीतलान्घनपानानि शीतशय्यासनानि च ।
शीतवातजलस्पृशाः शीतान्मुपपनानि च ॥ १४२ ॥

शौमपत्रोत्पलानां च मपीनां मौक्तिकस्य च ।
चन्दनोदकशीतानां स्पर्शाश्चन्द्रांगुशीतलाः ॥ १५३ ॥
हेमराजतकास्यानां पात्राणां शीतचारिभिः ।
पूर्णाणां हिमपूर्णाणां हतीनां पचनाहताः ॥ १५४ ॥
संस्पर्शाश्चन्दनाग्नीणां नारीणां च समाहताः ।
चन्दनानां च मुख्यानां शस्ताः पिचमदात्यये ॥ १५५ ॥
शीतयीषं यदन्यथ तत् सर्वं विनियोजयेत् ।
कुमुदोत्पलपात्राणां तिकानां चन्दनाम्युना ॥ १५६ ॥
हिताः स्पर्शा मनोयानां दाहे मयसमुत्थिते ।
कथाश्च विविधाः शस्ताः शब्दाश्च शिखिनां शिपाः ॥
तोयदानां च शब्दा हि शमयन्ति मदात्ययम् ।
जलयन्त्राभिवर्षाणि वातयन्त्रयहानि च ॥ १५८ ॥
कल्पनीयानि भिपजा दाहे धारागृहाणि च ।
फलिनीसेव्यलोधाम्बुहेमपथं कुटघटम् ॥ १५९ ॥
फालीपकरसोपेतं दाहे शस्तं मलेपनम् ।
यदरीपल्लयोत्पथ्य तथैवारिष्टकोद्भवः ॥ १६० ॥
फेनिलायाश्च यः फेनस्तेदाहे लेपनं शुभम् ।
सुरा समपडा दध्यम्लं मातुलुङ्गरसो मधु ॥ १६१ ॥
सेके प्रदेहे शस्यन्ते दाहमाः साम्लकाञ्जिकाः ।
परिपेकापगहेषु व्यञ्जनात् च सेपने ॥ १६२ ॥
शस्यते शिशिरं तोयं दाहवृष्णाप्रशान्तये ।
मात्राकालप्रयुक्तं कर्मणाऽनेन शाम्यति ॥ १६३ ॥
धीमतो वैद्यदपस्य शीघ्रं पिचमदात्ययः ।

अभ्येलादिना पीत्तिके विधिमाह । अभ्यमोक्षपचिकित्सा, अन्वे
कर्मरत्नाहुः । मार्द्वीकमिति यद्रीकरघटतम् । घटीने वर्त-
लकलायः । रोगाद्रिमुच्यत इति प्रकृतपिचमदालयाद्रिमुच्यत
इत्यर्थः । क्रमसिद्धि वमनानन्तरोकमस्यसंयत्नकनम् । दोष-
शेषः कोटोपलवकोऽत्र सेवः । गुड्वीचारा रघमिति ध्रमम् ।
तित्तिरिः प्रतिभोजनं पथाजीर्णं भोजनं यत्किञ्च एते च शिथिलि-
प्रतिभोजनम् । अतुतर्पं च पाययेदिति भोजनवमये एषां सश्री-
हल पाययेत्; अनुपानं दायेदिति यावत् । एतदनुपानस्य
मात्रामाह—अनुतर्पलेलादि । अनुतर्पलेति मुमुदुदीर्घानाना-
नुपानस्य । यथाऽस्य मनो न दृप्यत इति न विवृति मतिः; एतेन
वृषायां मनोदेन्यामाप्रदन्तु चमनं भवति वदनुतर्पलेतं भवति,
ननु मद्यवर्तनं मयं देयमित्यर्थः । तृष्णाप्रतिधि शीतं कथय-
त्वं एवम् । बुद्धिश्च चात्रेपी । वद्वीचारा वद्वीचमिपानानि
मथिला तत्रः फेनो प्रायः । अरिष्टको विन्वः ॥ ११९-१६३ ॥

उद्धेद्यनोपवासाभ्यां जयेत् कफनदात्ययम् ॥ १६४ ॥
तृप्यते सखिलं चास्ते दद्यान्नीवेरसापितम् ।
वलयवा वृद्धिपण्यां वा कण्टकायाऽधया शूतम् १६५

१ 'मल' इति वा० । २ 'वृद्धि' इति वा० । ३ 'उ-
द्विः' इति वा० । ४ 'शीतमपान' इति वा० ।

१ 'संस्पर्शा' इति वा० । २ 'विना' इति वा० ।

सनागराभिः सर्वाभिर्जलं वा शृतशीतलम् ।
 दुःस्पर्शेन समुत्तेन मुस्तपर्वटकेन वा ॥ १६६ ॥
 जलं मुत्तैः शृतं वाऽपि दद्याद्दोषविपाचनम् ।
 पतदेव च पानीयं सर्वत्रापि मदात्यये ॥ १६७ ॥
 निरस्यं पीयमानं पिपासाज्वरनाशनम् ।
 निरामं काङ्कितं काले संक्षौद्रं पाययेत्तु तम् ॥ १६८ ॥
 शार्करं मधु वा जीर्णनरिष्टं तीधुमेव वा ।
 रूक्षतर्पणसंयुक्तं यवानीनागरान्वितम् ॥ १६९ ॥
 यावगौधुनिकं चात्रं रूक्षयूपेण भोजयेत् ।
 कुलरथानां शुशुष्काणां मूलकानां रसेन वा ॥ १७० ॥
 तनुनाऽल्पेन लघुना कद्दुम्लेनाऽप्यसर्पिणा ।
 पटोलयूपमम्लं वा यूपमामलकस्य वा ॥ १७१ ॥
 प्रभूतकद्दुसंयुक्तं सयवान्नं प्रदापयेत् ।
 व्योणयूपमथाम्लं वा यूपं वा साम्लवेतसम् १७२
 छागमांसरसं रूक्षमम्लं वा जाङ्गलं रसम् ।
 स्थाल्यां वाऽथ कपाले वा भृष्टं निर्द्रवैर्वतितम् १७३
 कद्दुम्ललवणं मांसं भक्षयन् वृणुयान्मधु ।
 ध्यक्तमादीचकं मांसं मातुलुङ्गरसान्वितम् ॥ १७४ ॥
 प्रभूतकद्दुसंयुक्तं यवानीनागरान्वितम् ।
 भृष्टं दाडिमसारात्ममुष्णपूपोपवेष्टितम् ॥ १७५ ॥
 यथाग्निं भक्षयेत् काले प्रभूतार्द्रकपेशिकम् ।
 पिबेच्च निगदं मद्यं कफप्राये मदात्यये ॥ १७६ ॥
 सौवर्चलमजाजी च वृक्षाम्लं साम्लवेतसम् ।
 त्वगोलामरिचार्धांशं शर्करामागयोजितम् ॥ १७७ ॥
 पतल्लवणनष्टाङ्गमस्त्रिंसीदीपनं परम् ।
 मदात्यये कफप्राये दद्यात् स्रोतोविशोधनम् ॥ १७८ ॥
 पतदेव पुनर्युक्त्या मधुराम्लैर्द्रवीरुतम् ।
 गोधूमाम्नायवाधानां मांसानां चातिरोचनम् ॥ १७९ ॥
 पेपयेत् कडुकैर्युक्तां श्वेतां बीजविवर्जिताम् ।
 सूत्रीकां मातुलुङ्गस्य दाडिमस्य रसेन वा ॥ १८० ॥
 सौवर्चलामरिचैरजाजीभृङ्गदीप्यकैः ।
 स रागः क्षौद्रसंयुक्तः श्रेष्ठो रोचनदीपनः ॥ १८१ ॥
 सूत्रीकाया विधानेन कारयेत् कारवीमपि ।
 शुक्रमतस्यण्डिकोपेतं रागं दीपनपाचनम् ॥ १८२ ॥
 आम्रामलकपेशीनां रागान् कुर्यात् पृथक् पृथक् ।
 धाम्यसौवर्चलाजाजीकारवीमरिचान्वितान् ॥ १८३ ॥
 मुँडेन मधुयुक्तेन व्यकाम्ललवणीकृतान् ।
 तैरपि रोचते दिग्घं सम्यग्युक्तं च जीर्यति ॥ १८४ ॥

रूक्षोष्णेनाज्ञपानेन खानेनाशिक्षिरेण च ।
 व्यायामलङ्घनाभ्यां च युक्त्या जागरणेन च ॥ १८५ ॥
 कालयुक्तेन रूक्षेण खानेनोद्भर्तनेन च ।
 प्राणवर्षणकराणां च प्रवर्षणां च सेवया ॥ १८६ ॥
 सेवया वसतानां च गुरुणामगुरोरपि ।
 संकोचोष्णसुखाङ्गीनामङ्गानां च सेवया ॥ १८७ ॥
 सुवक्षितहस्तानां स्त्रीणां संवाहनेन च ।
 मदात्ययः कफप्रायः शीघ्रमेवोपशाम्यति ॥ १८८ ॥

उत्तरेणोत्सादिना कफमदालयचिकित्सितम् । तृष्णते सलि-
 लमिलादौ पडन्नविपिना जलसापनं सन्धिषि । मधुप्रवृत्तिकं
 माधवम् । व्योपप्रधानो यूपो व्योपयूपः । नीरसवर्तितमिति
 अनतिद्रववर्तितं शुष्काख्यं व्यञ्जनमित्यर्थः । शृणुवादिति व्यामु-
 यात् । आर्द्रकपेशिका आर्द्रकदीपेखण्डानि; आर्द्रकपेषितमिति वा
 पाठः । सौवर्चलमित्यादौ त्वगोलामरिचार्थानां प्रलेकनेव भाषा-
 धैत्वम् । शर्करामागः पूर्वैकद्रव्यभागः । कडुकैर्युक्तमिति किंचि-
 द्भ्रमणम् । श्वेतमिति सूत्रीकां, श्वेता च द्राक्षा कारवीरमवा
 शेया । कारवीमिति खल्वद्राक्षान् । आम्रामलकयोः पेशीलनेन
 फलमत्तं सस्यं शृण्वते । संकोचोष्णसुखाङ्गीनां संकोचेन संलेपेण
 उष्णसुखाङ्गं वासां ताद्याम् । केचित्तु संकोचं कुङ्कुममाहुः
 ॥ १६५-१८६ ॥

यदिदं कर्म निर्दिष्टं पृथग्दोषवलं प्रति ।
 सन्निपाते दशविधे तद्विकल्पस्यं भिपग्विदा ॥ १८९ ॥
 यस्तु दोषविकल्पस्यो यश्चौपधिविकल्पवित् ।
 स साध्यान्साधयेद्वाधीन् साध्यासाध्यविभान-
 चित् ॥ १९० ॥

यदिदमित्यादिना सन्निपादिकमदालयचिकित्सासाह । यद्यपि
 त्रयोदशविधः सन्निपातो वृद्धदोषाणामुक्तस्तथाऽपि सर्वमदाल-
 यानां त्रिदोषजत्वाद् यदेतद्वात्सामिदालयचिकित्सितमुक्तं तदेक-
 दोषोत्पन्नमपि सन्निपातजमदालयचिकित्सितं भवति । तेन द्वुपव्यण-
 हीनमध्याधिकनेदतमसन्निपातैर्वै दद्याद्विशिष्टः सन्निपाताख्यान-
 निप्रेलेदसुक्तं सन्निपाते दशविधे तद्विकल्पमिति; हीनमध्याधि-
 कपोपनयोद्भूतमदालयैषु हीनमध्याधिकदोषभेदेन विकल्प-
 चिकित्सा कर्तव्या; समसन्निपाते तु त्रयाणामपि मिलित्वा
 चिकित्सा कर्तव्या ॥ १८९ ॥ १९० ॥

वनानि रमणीयानि सपन्नाः सलिलाशयाः ।
 विशदान्यन्नपानानि सहायाश्च प्रहर्षणाः ॥ १९१ ॥
 मत्स्यानि गन्धयोगाश्च धासांसि विमलानि च ।
 गान्धपेशाश्चः फान्ताश्च गोक्षुब्ध हृदयप्रियाः १९२
 संकथाहास्यगीतानां विशदाश्चैव योजनाः ।
 प्रियाद्यालुगता नायां नाशयन्ति मदात्ययम् ॥ १९३ ॥
 नाशोभ्य हि मनो मद्यं शरीरमविहृत्य च ।
 कुर्यान्मदालयं तसादेष्टव्या हर्षणी क्रिया ॥ १९४ ॥

१ 'पापवेदुमाधिकम्' इति पा० । २ 'स्यं तर्पणसंयुक्तं यवान्नं वा
 मदात्यये' इति पा० । ३ 'नीरसवर्तितम्' इति पा० । ४ 'युक्तेन
 मधुयुक्तेन व्यकाम्ललवणीकृतान्' इति पा० ।

आभिः क्रियाभिः सिद्धाभिः शमं याति मदात्ययः ।
 न चेन्मद्यविधिं मुक्त्वा क्षीरमस्य प्रयोजयेत् ॥१९५॥
 लहूनैः पाचनैर्दोषशोधनैः शमनैरपि ।
 विमद्यस्य कफे क्षीणे जाते दूर्घ्वस्यलाघवे ॥ १९६ ॥
 तस्य मद्यविदग्धस्य घातपित्ताधिक्यस्य च ।
 ग्रीष्मोपतप्तस्य तरोर्यथा चर्पे तथा पयः ॥ १९७ ॥
 पयसाऽभिहृते रोगे चले जाते निवर्तयेत् ।
 क्षीरप्रयोगं मद्यं च क्रमेणाल्पाल्पनाचरेत् ॥१९८॥

मदात्ययस्य प्रहर्षजलिहा क्रिया कर्तव्येत्याह—जनानी-
 त्यादि । कसात् पुनर्मदात्यये प्रहर्षिणी चिकित्सा कार्येत्याह—
 नाक्षीभ्येत्यादि । मन प्रोला शरीरप्रशामार्थं प्रहर्षिणी क्रिया
 कर्तव्येति भावः । उक्तक्षीरप्रयोगस्य विषयं गुणं चाह—लहूनै-
 रित्यादि । तत्र कार्यक्षीरवृत्तिकर्म पुनर्मदात्यासकम् नाह-
 पयसाऽभिहृते इत्यादि । क्रमेणेति कालक्रमेण । अल्पाल्पमिति
 स्तोत्रं स्तोत्रम् ॥ १९९-१९८ ॥

विच्छिन्नमद्यः सहसा योऽतिमद्यं निषेधते ।
 ध्वंसको वि(द)क्षयश्चैव रोगस्तस्योपजायते ॥१९९॥
 व्याभ्युपक्षीणदेहस्य दुष्चिकित्सयतमौ हि तौ ।
 तयोर्लिङ्गं चिकित्सा च यथावदुपदेक्ष्यते ॥ २०० ॥
 श्लेष्मप्रसेकः कण्ठास्यशोषः शब्दासहिष्णुता ।
 तन्द्रानिद्रातियोगश्च त्रेयं ध्वंसकालक्षणम् ॥ २०१ ॥
 हृत्कण्ठरोगः संमोहदृष्टिर्विद्वहज्जा ज्वरः ।
 तृष्णा कासः शिरःशूलमेतद्विद्वहक्षणम् ॥२०२॥
 तयोः कर्म तदेवेष्टं यातिके यन्मदात्यये ।
 तौ हि प्रक्षीणदेहस्य जायेते बुधैलस्य वै ॥ २०३ ॥
 वस्तयः सर्पिषः पानं प्रयोगः क्षीरसर्पिषोः ।
 अन्वहोद्वर्तनञ्जानान्यभ्रपानं च घातनुष् ॥ २०४ ॥
 ध्वंसको विद्वहश्चैव कर्मणाऽनेन शाम्यति ।
 युक्तमद्यस्य मद्योत्थो न व्याधिक्रमजायते ॥ २०५ ॥

एतद्विषयेषु मद्योत्थानां दोषमाह—विच्छिन्नमेत्यादि । अंश-
 कतिशयो कस्यमाणलक्षणौ । अंशकतिशयो चेन्नो मधुतेनाप्युच्ये ।
 केचित्तु 'विच्छिन्नमद्यः सहसा योऽतिमद्यं निषेधते । तस्य पाना-
 ल्योरोद्विहा विहाः समन्वितं हि' इति प्रन्थेन अंशकतिशया-
 ल्योरोधं वर्णयन्ति । एतौचिकित्सासाह—तसोरित्यादि । कर्म
 इति चिकित्सा । तौ हीत्यादिना प्रक्षीणदुर्बलत्वात् अंशकमि-
 योर्वातप्रधानतां दर्शयति । युक्तमद्यस्येति यथोक्तमपिना मद्य-
 मान्तरतः ॥ १९९-२०५ ॥

नित्यतः सप्रेमप्रेम्भो नरो यश्च जितेन्द्रियः ।
 शरीरमानसैर्धोमान् विकारिणं स युज्यते ॥ २०६ ॥

सर्वथा मद्यपरित्यागफलमाह—नित्य इत्यादि । जितेन्द्रिय
 इति विशेषणं मद्यनिराकारवेव प्रयोजकम् । शरीरमानसैर्धोमान्-
 रिति योग्यतया मद्यस्यापत्तिजन्यैरेव शरीरमानसैर्धोकारैः
 अन्यहेतुजान् शरीरमानसविकारान् प्रति मद्यनिराकारविकि-
 रतीति भावः । न युज्यत इति शरीरमानसविकारैर्मद्यनिराकार-
 न युक्तो भवति ॥ २०६ ॥

तत्र न्होकाः ।

यत्प्रभावा भगवती सुता पेया यथा च सा ।
 यद्गुण्या यस्य या चेष्टा योगं चापेक्षते यथा ॥२०७॥
 यथा मद्यते यैश्च गुणैर्युक्ता महागुणा ।
 यो मदो मद्मदेदाश्च ये प्रयः स्वस्वलक्षणाः ॥ २०८ ॥
 ये च मद्यकृता दोषा गुणा ये च मदात्मकाः ।
 यच्च त्रिविधमापानं यथासत्त्वं च लक्षणम् ॥ २०९ ॥
 ये सहायाः सुखाः पाने चिरक्षिप्रमदा नराः ।
 मदात्ययस्य यो हेतुलक्षणं यद् यथा च यत् ॥२१०॥
 मद्यं मद्योत्थितान् रोगान् हन्ति यश्च क्रियाक्रमः ।
 सपे तदुक्तमखिलं मदात्ययचिकित्सिते ॥ २११ ॥

यत्प्रभावेत्यादिरप्यायसप्रहः । समदायो व्यक्त एव ॥२०७-
 २११ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते हृदयल-
 संपूरिते चिकित्सास्थाने मदात्ययचिकित्सितं
 नाम चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥
 इति धोचक्रामित्वादिपरिस्थितानां परकृतात्पर्यदीक्षावामा-
 योद्वेषिकायां चिकित्सितस्थाने मदात्ययचिकित्सितं
 नाम चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशोऽध्यायः ।

अथातो द्वितीयणीयचिकित्सितं व्याख्यास्थानः ॥ १ ॥
 इति ह साह भगवानानुरेयः ॥ २ ॥
 मयनत्स्य सप्तदापदिना मचोररतो मयनिक्रियायं रि-
 नीय उच्यते ॥ १ ॥ २ ॥
 परावरद्विमायेयं गतमानमद्व्ययधम् ।
 अग्निवेशो मुद्यं काले विनपाविदमप्रधीत् ॥ ३ ॥
 भगवन् पूर्णमुद्दिष्टो द्वी मणो रोगसंप्रदे ।
 तयोर्लिङ्गं चिकित्सां च पञ्चमहंसि शमन् ॥ ४ ॥
 एते मोक्ष, अनर इत्यादि, तन्मनाकीर्ति पराररः ।
 तदोक्तं चिकित्सां यत्नव हेतोरेपि व्यापिनमकृत्वा डिनेर
 मद्यम् ॥ ३ ॥ ४ ॥

इत्यग्निवेशस्य वधो निशम्य गुरुरवधीत् ।
 यो व्रणो पूर्वेमुद्दिष्टो निजभ्रागन्तुरेव च ॥ ५ ॥
 श्रूयतां विधिवत् सौम्य तयोर्लिङ्गं च भेषजम् ।
 निजः शरीरदोषोयथा आगन्तुर्वाञ्छहेतुजः ॥ ६ ॥
 वधवन्धप्रपतनाद्द्रावन्तनखक्षतात् ।
 आगन्तवो व्रणास्तद्विप्रस्पशांशिशालज्जाः ॥ ७ ॥
 मन्त्रागादप्रलेपाद्यैर्भेषजैर्हेतुमिश्च ते ।
 लिङ्गैकदेशेनिर्दिष्टा विपरीता निजैर्व्रणैः ॥ ८ ॥
 व्रणानां निजहेतूनामागन्तूनामशाम्यताम् ।
 कुर्याद्दोषबलापेक्षी निजानामौषधं यथा ॥ ९ ॥
 दोषा यद्यपि शरीरा एव, तथाऽपीह शरीरपदं वायुःकृदा-
 दिव्यपीह प्रयुक्तदोषव्युदासाभ्यम् । निजागन्तुव्रणभेदमाह-
 मन्त्रेणादि । निजैः सममागन्तवो नया विपरीता मन्त्रादि-
 भिमंप्रजेय, तथा हेतुमिश्च वधवन्धनादिभिः, तथा लिङ्गैक-
 देशैश्च; स च लिङ्गैकदेशो यथा-आगन्तुर्व्ययापूर्वमुदेति पथा-
 द्वातावीन् कोपयति, निजे तु पूर्वं वातादयः प्रकृष्यन्ति पक्षाह्य-
 योत्सवते । वृद्धं—आगन्तुर्व्ययापूर्वमुत्पन्नो जघन्यं वातपि-
 त्तच्छेपणां वैषम्यमापादयति' (सू. अ. २०) इति । आगन्तु-
 व्रणस्य मिश्रविषयतया विस्तर इहै न वक्तव्यः; तेन तस्य चि-
 कित्साभ्यपि धमासादेवाह-प्रणानामित्यादि । आगन्तूनां व्रणानां
 निजहेतूनां सर्वां मन्त्रादिचिकित्सेना अशाम्यतां निजानां यद्यौषधं
 यक्ष्यमाणं तथैव दोषबलापेक्षी सन् कुर्वीदिति योजना । आग-
 न्तूनां चेद्वागन्तुचिकित्सेयाऽऽप्रशमनं निजदोषानुबन्धादेव ज्ञेयम्;
 अत एवैह निजहेतूनामिति कृतम् ॥ ५-९ ॥

यथासैर्हेतुभिर्दुष्टा चातपित्तकफा गृणाम् ।
 वहिर्मां समाश्रित्य जनयन्ति निजान्यगान् ॥१०॥

यथासैरित्यादिना निजव्रणहेतुसंज्ञास्यादिकथनम् । अत्र यथा-
 सैर्हेतुभिरिति वचनेन वातादीनां स्वार्तकथने प्रकोपं दर्शयति,
 सहेतुदुष्टो हि दोषः स्वतन्त्रो भवति; किंच यथासैर्हेतुभिरिति
 वचनेन च एव वातादिकोपहेतवस्तथा एवान् निजव्रणकारण्यं
 भवन्ति, न पुनर्व्रणानां विशिष्टो हेतुरस्ति; सामान्यवातादिहेतोस्तु
 विशिष्टप्रणलक्षणकार्योत्पत्तिः संश्रान्तिभेदाद्भवतीति ज्ञेयम् ॥१०॥

स्तब्धः कठिनसंस्पृशो मन्दस्त्रायोऽतितीमरुक् ।
 नुद्यते स्फुरति श्यावो व्रणो मादतसंभवः ॥ ११ ॥
 संपूरणेः क्षेदपानेः क्षिण्यैः स्वेदोपनाहनेः ।
 प्रवेहैः पक्षिपेकैश्च यातव्रणमुपाचरेत् ॥ १२ ॥
 तृष्णाभोहज्यरस्त्रेक्षिद्वाहदुष्टययदारणैः ।
 मणं पित्तघृतं विद्यान्नयेः स्रापेक्ष्य पूतिकैः ॥ १३ ॥

शीतलैर्मधुरैस्तिकैः प्रवेहपरिपेचनैः ।
 सर्पिष्पानैर्विरेकैश्च पौचिकं शमयेद्भ्रमम् ॥ १४ ॥
 यद्बुपिच्छो गुरुः क्षिण्यः स्तिसितो मन्दवेदनः ।
 पाण्डुरग्रणोऽल्पसंक्लेदश्चिरकारी कफव्रणः ॥ १५ ॥
 कपायकटुःक्षोणैः प्रवेहपरिपेचनैः ।
 कफव्रणं प्रशमयेत्तथा लेङ्गनपाचनैः ॥ १६ ॥

स्तब्ध दृष्ट्यादिना वातादिप्रणानां लक्षणानि तथा चिकित्सा-
 सूत्रं चाह । प्रवेहैः परिपेकैश्चलेङ्गान्निभैरित्युपपत्ते । विरे-
 किकारं करोतीति निरुक्तरी । चिकित्सासामासाभिधानं च
 मुख्यप्रहणार्थमेव ॥ ११-१६ ॥
 तौ द्वौ नानात्वभेदेन निरुक्ता विंशतिव्रणाः ।
 तेषां परीक्षा त्रिविधा प्रदुष्टा द्वादश स्मृताः ॥१७॥
 स्थानान्यष्टौ तथा गन्धाः परिस्त्रावाश्चतुर्दश ।
 पोडशोपद्रवा दोषाश्चत्वारो विंशतिस्तथा ॥ १८ ॥
 तथा चोपक्रमाः सिद्धाः पट्विंशत् समुदाहृताः ।
 विभ्रंज्यमानाश्चतुष्टु भे सर्वानेतान् यथेरितान् ॥१९॥
 तौ द्वावित्यादि । नानात्वकारको भेदो नानात्वभेदः । प्रक-
 र्माणं दुष्टाः प्रदुष्टाः ॥ १७-१९ ॥

कुर्येत्येत्यस्तथा दुष्टोऽनुष्टो मर्मस्थितो न च ।
 संवृतो दाहणः स्नावी सवियो विषमस्थितः ॥ २० ॥
 उत्सङ्गयुत्सन्न एषां च व्रणान् विद्याद्विपर्ययात् ।
 इति नानात्वभेदेन निरुक्ता विंशतिव्रणाः ॥ २१ ॥

एते च व्रणभेदादयोऽपि कुर्यात्कुर्या इत्यादिना व्याकियन्ते ।
 तत्र क्लृप्तः छेदनाघुपक्रमोपक्रमणीयः, उल्लस्यस्तु नान किंवि-
 त्करणीयमस्ति परं रोपणीय एव; किंवा क्लृप्तः साध्यः, अक्लृप्त-
 स्वसाध्यः । क्लृप्तादयः पद सविपर्यया एवोक्ता; संश्रान्त्वरुद-
 सतोदिष्टाः सविपर्ययाः संतश्चतुर्दश । उत्सन्न उद्वतमांसः ।
 उत्सन्नो स्थूलपर्यन्तः, किंवा प्रणाहृदिः पृथक्कासरुपोत्सन्न-
 वाद्वत्सज्ञी । सुधुते तु 'तत्रातिचंचृतोऽतिभिरुतः' (सु. सू. अ.
 २२) इत्यादिना यद्दुष्टप्रणलक्षणमुक्तं तदतिचंचृतादिविषयम्,
 इदं तु चंचृतत्वविद्वत्त्वमानमुच्यते, तेनेह दुष्टप्रणैः चंचृतस्य
 प्रहणमु(ं नो)द्धानतीत्यम् ॥ २० ॥ २१ ॥

दर्शनप्रश्नसंस्पृशः परीक्षा त्रिविधा स्मृता ।
 यथोच्यंशरीराणामिन्द्रियाणां च दर्शनात् ॥ २२ ॥
 हेत्यतिस्त्रात्म्यास्त्रिवलं परीक्ष्यं वचनाद्भूयैः ।
 स्पृशान्मादयत्रैत्ये च परीक्ष्ये सविपर्यये ॥ २३ ॥
 परीक्षात्रैविध्यमुक्तं विभजते-दर्शनेत्यादि । इन्द्रियाणि च
 यथ्यपीन्द्रियत्वाद्दनुमानगम्यानि, तथाऽपीह तदधिष्ठानाना-
 मिन्द्रियवद्भेदोपादानम् । अतिय यद्यपि 'अग्निं जल्पत्तथा'

१ 'भेषजम्' इति पा० । २ 'निजैः' इति पा० । ३ 'विति-
 टोह वक्ष्यतां' इति पा० । ४ 'यातव्रणकोप' इति पा० । ५ 'न-
 हावन' इति पा० ।

३ 'द्वानुष्टोपने' इति पा० । ४ 'विमान्यमानान्' इति पा० ।
 ५ 'क्लृप्ताः' इति पा० । ६ 'भिराः एतुर्विप्रणानां' इति पा० ।

(वि. अ. ४) इति वचनादनुमानविषय उक्तस्याऽपि प्रवेष्टानामिखगम्यत एवेति क्लृप्ते वचनपरीक्षणयत्नेकोक्तं बह्वैः । सविपर्यये इति काठिन्यौष्प्ये । अनुमानं च यद्यपि परीक्षा-विचारे श्रेष्ठं, 'द्विविधा परीक्षा ज्ञानवतां प्रत्यक्षमनुमानं च' (वि. अ. ४) इत्यादिना, तथाऽप्यत्रानुमानस्य प्रायो व्यापारभावादनुमानमिति व्रूते; किन्तु दर्शनादिपूर्वकत्वादनुमानस्य दर्शनादिना अनुमानमप्यतीन्द्रियादियु प्राहृक्तं संगृहीतमिति युक्तं पर्यायः । दर्शनशब्दश्चात्र साक्षादुपलब्धिवचनः, तेन व्रणगतगन्धेनापि व्रणपरीक्षणं संगृहीतं भवति । दर्शन-शब्देन च गृहीतोऽपि स्वयं इदं भूयसा व्याप्रियमाणत्वात् पुनरुक्तः ॥ २२ ॥ २३ ॥

श्वेतोऽध्वसन्नवर्त्माऽतिस्पृष्टवर्त्माऽतिपिञ्जरः ।

नीलः श्यावोऽतिपिडको रक्तः कृष्णोऽतिपूतिकः २४

रोप्यः कुम्भीमुखश्चेति प्रदुष्टा द्वादश व्रणाः ।

चतुर्विंशतिरुद्दिष्टा व्रणाः कल्पान्तरेण वै ॥ २५ ॥

श्वेतोऽध्वसन्नेत्यादिना प्रदुष्टव्रणानाह । रोप्यत्वक्षणे तन्त्रान्तरादवगन्तव्यं; तथाहि भोजनः, "रुडा रुडाः प्रकुम्भमिति यान्त-र्योपाः पुनः पुनः । बहिः शुद्धा इवाभान्ति रोप्यात्वे संप्रकी-र्तिताः" इति । एतेषामेव श्वेतादीनां भेदकारणान्तरभेदेन चतुर्विंशतिषु भवतीति दर्शयन्नाह—चतुर्विंशतिरित्यादि । कल्पा-न्तरेणेति प्रणुष्टिकारककारणयोगभेदेन त्रायुक्तेदादिना भियमा-नाश्वतुर्विंशतिभेदा भवन्तीत्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥

त्वक्कृत्सिरामांसमेदोऽस्थिजायुर्मर्मन्तराध्याः ।

व्रणस्थानानि निर्दिष्टान्यष्टावेतानि संप्रहे ॥ २६ ॥

त्वगित्यादिना स्थाननिर्देशः । अन्तराध्याः कोष्ठः ॥ २६ ॥

सर्पिल्लेखवसापूरकरद्यावाम्लपूतिकाः ।

व्रणानां व्रणगन्धश्चैरद्यौ गन्धाः प्रकीर्तिताः ॥ २७ ॥

सर्पिल्लेखानि गन्धनिर्देशः । श्यावगन्धं दृष्यादेत्सावृष्ट-समानं गन्धमाहृष्टः; केचित्तु शयमिति पठन्ति; शयस्य गन्धः शयः । अम्लसहचरितगन्धोऽम्लगन्ध उच्यते ॥ २७ ॥

लसीकाजलपूयासृग्धारिद्रारुणपिञ्जराः ।

कपायनीलहरितस्निग्धरुक्षसितासिताः ॥ २८ ॥

इति रूपैः समुद्दिष्टा व्रणव्याधयतुर्दश ।

विसर्पः पक्ष्यातश्च सिरास्तम्भोऽपतानकः ॥ २९ ॥

मोहोन्मादमृणसृजो ज्वरस्त्वृष्णा हनुप्रहः ।

कासश्छर्दिरतीसारो द्विजा श्वासः सपेणथुः ॥ ३० ॥

योदशोपद्रवाः प्रोक्ता व्रणानां व्रणचिन्तकैः ।

लक्ष्मीकेलादिना सावनाह ॥ २८-३० ॥—

१ 'श्वेतोऽध्वसन्नवर्त्मा' च स्पृष्टवर्त्माऽतिपिञ्जरः' इति गङ्गापरसमयः पाठः । २ गङ्गापरसर्वतमर्षकोक्तं 'योदशोपद्रवाः प्रोक्ता व्रणानां व्रण-चिन्तकैः' इत्यन्तर पठति ।

त्रायुक्तेदासिराक्तेदाग्राग्भीर्यात्कुमिभक्षणात् ॥ ३१ ॥

अस्थिमेदात्सशयत्वत्वात् सविपत्वाच्च सर्पणात् ।

नखकाष्ठप्रमे(तो)श्चाच्च चर्मलोमातिघटनात् ॥ ३२ ॥

मिथ्यावन्धादतिज्ञेहादतिभैषज्यकर्मणात् ।

अजीर्णादितिभुक्ताच्च विरुद्धासात्म्यभोजनात् ॥ ३३ ॥

शोकात्क्रोधादिव्यासमाह्वयायामन्मैथुनात्तथा ।

व्रणा न प्रशमं यान्ति निष्क्रियत्वाच्च देहिनाम् ॥ ३४ ॥

परिस्रावाच्च गन्धाच्च दोषाच्चोपद्रवैः सह ।

व्रणानां बहुदोषाणां कृच्छ्रत्वं न्योपजायते ॥ ३५ ॥

त्वडांसजः सुखे देसे तरुणस्यानुपद्रवः ।

धीमतोऽस्मिन्वः काले सुखसाध्यः स्मृतो व्रणः ३६

शुणैरन्यतमैर्हानस्ततः कृच्छ्रो व्रणः स्मृतः ।

सर्वैर्विहीनो विशेषस्त्वसाध्यो निरुपकर्मः ॥ ३७ ॥

प्रकारान्तरोद्दिष्टान् चतुर्विंशतिदोषानाह—त्रायुक्तेदादित्या-दि । अत्र नखकाष्ठप्रमेद एकमेव कारणम् । चर्मलोमातिघटना तु कारणद्वयम् । चिकित्सावर्जनीयत्वं निष्क्रियत्वम् । असाध्यो निरु-पकर्म इति असाध्यत्वमभिप्रायानि निरुपकर्मताभिधानेन सोप-कर्मसाध्यं यत्वं निषेधयति ॥ ३१-३७ ॥

व्रणानामादितः कार्यं यथासन्नं विशोधनम् ।

ऊर्ध्वमानेरधोभागैः शल्यैर्वस्तिभिरेव च ॥ ३८ ॥

सद्यः शुद्धशरीराणां प्रशमं यान्ति हि व्रणाः ।

अवसरप्रासायां पदविशुद्धरूपकनरूपायां चिकित्साया वक्ष-व्यायां संशोधनस्य प्राधान्योपदर्शनायै वृथगमेऽभिधानं—व्रणा-नामित्यादिना ॥ ३८ ॥—

यथाक्रममतश्चोर्ध्वं शृणु सर्वानुपकमान् ॥ ३९ ॥

शोफत्रं पद्विधं चैव शल्यकर्मावपीडनम् ।

निर्वापणं ससन्धानं खेदः शमनमेपणम् ॥ ४० ॥

शोधनौ रोपणीयौ च कपायौ सप्रलेपनौ ।

द्वे तैले तैहृणे पत्रं च्छादने द्वे च यन्धने ॥ ४१ ॥

भोज्यमुत्सादनं दाहो द्विविधः सावसादनः ।

काठिन्यमर्दवकरे धूपनालेपने शुभे ॥ ४२ ॥

व्रणावचूर्णनं वर्ण्यं रोपणं लोमरोहणम् ।

इति पद्विंशतुद्दिष्टा व्रणानां समुपक्रमाः ॥ ४३ ॥

उपक्रमानाह—शोकात्क्रोधादित्यादिना । शोफत्र उपकर्मो रक्षाव-सेवादिर्वैद्यमाणः । पद्विधं शल्यकर्मैति पाठनादि; अत्रैकादशरण-मेपणं च शल्यतच्छोकमधिकं कर्मद्वयमन्तर्भावनीयं; किंचिदप्यं शल्यकर्मात्रं न शल्यकर्मं, तत्तु पृथगेव । अवपीडनं कल्पादिना आलेपनं पूयनिर्गमनायै वक्ष्यति । निर्वापणं दाहोऽभ्युद्यमनम् ।

१ 'सिराक्तेदाद' इति पाठः । २ 'सविपत्वात्तर्त्मा' इति पाठः ।

३ 'चर्मलोमातिघटनात्' इति पाठः । ४ 'भूयुपद्रवः' इति पाठः ।

५ 'दे देवे च इते' इति पाठः ।

शोधनी रोपणीयो च कृपायो सप्रलेपनौ इति शोधनरोप-
णश्यायो तथा शोधनरोपणलेपी । द्वे तैले तदुभौ इत्यत्र
पृतस्यापि त्रेहृत्सामान्यात् तैलेनैव ग्रहणं; तेन यद्यपि चत्वारि
तैलश्रुतानि प्रत्येकशोधनरोपणभेदाद्भवन्ति, तथाऽपि शोध-
नरोपणकर्मद्वयकर्तृतया द्वित्वमेवात्र तैलपृतयोर्योगनीयम् ।
कार्दमीरास्तु 'द्वौ लेहौ सद्गुणौ' इति पठन्ति । पत्रं च्छादने
इति पत्रनेक उपक्रमाः, छादनं तु द्विविधं बाह्यान्तरभेदेन वक्ष्य-
माणम् । उत्सादनं निप्रवणोत्थापनम् । अथसादनमुत्सन्नग्रणमां-
सक्षयकारम् । कठिन्यमार्दवकरे धूपनोन्मर्दने इति कठिन्यकरं
धूपनं, मार्दवकरं धूपनं चेति; एवमुन्मर्दनेमपि द्विविधं ज्ञेयम् ।
प्रणावचूर्णनं द्विविधं यदन्ति त्वग्भणिकररोमजनकभेदेन । एवं
पद्मत्रिंशदुपक्रमा भवन्ति, शक्यतत्रे तु पठिष्यन्तः उक्तास्तेऽ-
प्यत्रैवान्तर्भावनीयाः ॥ ३९-४३ ॥

पूर्वरूपं भिषग्बुद्धा व्रणानां शोफमादितः ।
रक्तावसेचनं कुर्यादजातव्रणशान्तये ॥ ४४ ॥
शोधयेद्बहुदोषान्तु स्वल्पदोषान् विलङ्घयेत् ।
पूर्वं कृपायैः सर्पिर्भर्जयेद्वा मारुतोत्तरान् ॥ ४५ ॥
न्यग्रोघ्रोतुम्बराश्वत्थप्लक्षवेतसद्यलकलैः ।
ससर्पिंस्केः प्रलेपः स्याच्छोफनिर्वापणः परम् ॥ ४६ ॥
विजया मधुकं वीरा विसग्रन्थिः शतावरी ।
नीलोत्पलं नागपुष्पं प्रदेहः स्यात्सचन्दनम् ॥ ४७ ॥
सकावो मधुकं सर्पिः प्रदेहः स्यात् सशर्करः ।
अविदाहीनि चात्रानि शोफे भेपजमुत्तमम् ॥ ४८ ॥

अथ यथावस्थं प्रणोपक्रमानाह-पूर्वरूपमिहादि । शोयस्तु
प्रणवैरुपं, शोयविक्रिस्ताऽनागतप्रणविहितत्वाद्प्रणोपक्रमत्वे-
नोक्ता । कृपायपानैः सर्पिर्भवेति कृपावसर्पिभिः । विजया
पला ॥ ४४-४८ ॥

स चेदेद्युपक्रान्तः शोफो न प्रशमं व्रजेत् ।
तस्योपनाहः पक्वस्य पाटनं हितमुच्यते ॥ ४९ ॥
तैलेन सर्पिंया वाऽपि ताभ्यां वा सकुपिण्डिका ।
सुखोष्णा शोफपाकार्यमुपनाहः प्रशस्यते ॥ ५० ॥
सतिला सातसीवीजा दध्यम्ला सकुपिण्डिका ।
सकिण्वकुष्ठलवणा शस्ता स्यादुपनाहने ॥ ५१ ॥
दग्न्दाहरागतोद्देह्य विवर्णं शोफमादिशत् ।
जलयस्तिप्रस्पृशयि संपर्कं पीडितोन्नतम् ॥ ५२ ॥
उमाऽयो गुग्गुलुः सौधं पयो दक्षकपोतयोः ।
मिदं पलाशमयः क्षारो हेमक्षीरी मङ्गलकः ॥ ५३ ॥
रज्युक्तो भेपजमणः पक्वशोधप्रभेदनः ।
सुकुमारस्य, रुच्यस्य शक्यं तु परमुच्यते ॥ ५४ ॥

उपनाहैरिति शोफग्रहणभेदेः । मित्रं मुरानीजम् । उमा
भक्षी । सौधं पयः मुहीशीरम् । हेमक्षीरी कडुवृत् ॥

मङ्गलको दन्ती । सुकुमारस्येति च्छेदः । रुच्यस्यैवसुकुमारस्य,
शक्यं परं भेदनमिति संयन्धः ॥ ४९-५४ ॥

पाटनं व्यधनं चैव छेदनं लेपनं तथा ।
प्रच्छन्नं तीवनं चैव पङ्क्तिं शल्यकर्म तत् ॥ ५५ ॥

पाटनमिहादिना प्रोक्ते पङ्क्तिशल्यकर्मणि द्विषेणो-
योकाधिकद्वारादिशल्यकर्मवरोधोऽत्रैव बोद्धव्यः, तेन न
विरोधः ॥ ५५ ॥

नाडीव्रणाः पक्वशोधास्तथा क्षतगुदोदरम् ।
अन्तःशल्यश्च ये शोफाः पाट्यास्ते तद्विधाश्च ये ।
दकोदराणि संपक्वा गुल्मा ये च रक्तजाः ।
व्यथाः शोणितरोमाश्च विसर्पेण्डिकादयः ॥ ५७ ॥
उहृत्तान् स्थूलपर्वन्तानुत्सन्नान् कठिणान् व्रणान् ।
अशःप्रभृत्यपीमांसं छेदनेनोपपादयेत् ॥ ५८ ॥

किलासानि सकुष्ठानि लिखेलेख्यानि बुद्धिमान् ।
वातासृग्ग्रन्थिपिडकाः सकोटा रक्तमण्डलम् ॥ ५९ ॥
कुष्ठान्यभिहतं चाङ्गं शोधांश्च प्रच्छेपेद्विपक्व ।
सीव्यं कुक्षुदरायं तु गम्भीरं यद्विपादितम् ॥ ६० ॥
इति पङ्क्तिमुद्दिष्टं शल्यकर्म मनीषिभिः ।

पाटनानीनां पृथग्विषयमाह-नाडीव्रणा इत्यादि । संपक्वा
गुल्मा ये ते व्यथाः । तथा ये च रक्ता इति रक्तगुल्माः ।
शोणितरोमा विधिशोणितोयोक्ताः । व्यथा इति शिराव्यथादि-
शाब्धाः । लेख्यानीति लेपनावस्थाप्राप्तानि ॥ ५६-६० ॥—

सूक्ष्माननाः कोपवन्तो ये व्रणास्तान्प्रपीडयेत् ६१
कलायाश्च मसुराश्च गोधूमाः सहरेणवः ।
कक्षीकृताः प्रशस्यन्ते निःक्षेदा व्रणपीडने ॥ ६२ ॥

व्रणपीडने इति व्रणपीडनथ उपेो निःक्षेहो व्रणमुखं वर्ज-
यित्वा कर्तव्यः ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

शाल्मलीत्वग्बलामूलं तथा न्यग्रोधपल्लवाः ।
न्यग्रोधादिकमुद्दिष्टं यलादिकमथापि वा ॥ ६३ ॥
आलेपनं निवेपणं तद्विधाचैश्च सेचनम् ।
सर्पिंया शतधीतेन पयसा मधुकाश्रुना ॥ ६४ ॥
निर्वापयेत् सुशीतेन रक्तपित्तोत्तरान् व्रणान् ।

न्यग्रोधादिकमिति न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थेलादिनोपक्रमेव ।
यलादिकं 'विजया मधुकं वीरा' इत्यादिना शोयहरोपक्रमोपदि-
ष्टम् ॥ ६३ ॥ ६४ ॥—

लम्बानि व्रणमांसानि प्रलिप्य मधुसर्पिंया ॥ ६५ ॥
संदधीत समं यैवो गन्धनेत्रोपपादयेत् ।
वात्समान्मुस्थिताभ्यात्या फलिनीलोपकटुकलैः ॥

समङ्गधातकीयुक्तैश्चूर्णितैरवचूर्णयेत् ।
 पञ्चबलकचूर्णयोः शुक्तिचूर्णसमायुतेः ॥ ६७ ॥
 धातकीलोभ्रचूर्णयोः तथा रोहन्ति ते प्रणाः ।
 अस्थिभ्रं च्युते सन्धि संवधीत समं पुनः ॥ ६८ ॥
 समेन सममङ्गनं कृत्वाऽन्येन विचक्षणः ।
 स्थिरैः कवलिकावन्यैः कुशिकाभिश्च संस्थितम् ॥
 पट्टैः प्रभूतसर्पिण्यैर्विभीयादचलं सुखम् ।
 अविदाहिभिरन्ध्रैश्च पण्डिकस्तमुपाचरेत् ॥ ७० ॥
 ग्लानिर्हि न हिता तस्य सन्धिविश्लेषकारिका ।
 विन्धुताभिहताङ्गानां विसर्पादीनुपद्रव्यान् ॥ ७१ ॥
 उपाचरेद्यथाकालं कालशः स्वाचिकित्सितात् ।

हृन्वानीत्यादिना संधानोपक्रममाह । शुक्तिवदरिका । समेन
 सममङ्गेन कृतेति समेनाभिकृतेनान्येनाङ्गेन समं सदरां कृत्वा
 सदधीतेति योज्यम् । कवलिकाकुशिकान्यौ शुशुवे द्रष्टव्यौ ।
 विन्धुताभिहताङ्गानामित्यादी 'आनाहावीनुपक्रमान्' इति केचि-
 द् पठन्ति । स्वाचिकित्सितादिति विसर्पादिविकित्सितात् ॥
 ६५-७१ ॥

शुष्का महायज्ञः स्तम्भा ये ऋणा मादतोत्तराः ।
 स्त्रियाः सङ्कररूपेण ते स्युः कृशरपायसैः ॥ ७२ ॥
 ग्राम्यवैलाभ्युजानूपैर्वैशारद्वैश्च संस्कृतैः ।
 उत्कारिकाभिश्चोष्णाभिः सुखी स्याद्गणितस्तथा ७३ ॥
 सदाहा वेदनायन्तो ये ऋणा मादतोत्तराः ।
 तेषामुमां तिलांश्चैव भृष्टानपयसि निर्वृतान् ॥ ७४ ॥
 तेनैव पयसा पिष्ट्वा कुर्यादालेपनं भिषक् ।
 यला शुक्ची मधुकं पृश्निपर्णी शतावरी ॥ ७५ ॥
 जीयन्ती शर्करा क्षीरं तैले मत्स्ययसा घृतम् ।
 संतिद्धा समधूच्छिष्टा शूलग्री जेहदशर्करा ॥ ७६ ॥
 द्विपञ्चमूलकथितेनाम्भसा पयसाऽथवा ।
 सर्पिषा वा सतैलेन कोष्णेन परिपेचयेत् ॥ ७७ ॥
 यवचूर्णं समधुकं सतिलं सह सर्पिषा ।
 व्यादालेपनं कोष्णं दाहशूलोपशान्तये ॥ ७८ ॥
 उपनादश्च कर्तव्यः सतिलो मुद्रपायसः ।
 रुग्न्दाहयोः प्रशमनो ऋणेष्वेव विधिर्हितः ॥ ७९ ॥
 बल्यं शुद्धीत्यादि । अत्र बलादीनि पिष्टानि शर्करा-
 क्षीरमधुचिउत्तरादितिः समैरुत्तरैर्वा कृत्वा सेदः कर्तव्यः-
 अन्ये तु बलादिकलेन तैलादिभिर्देहं चतुर्णे क्षीरे चापमिखा
 जेहपादिकं मधुचिउत्तरप्रक्षेपमाहुः । जेहल्याय संहतावस्थितत्वात्
 मधुशर्करावत् जेहदशर्करेति व्यपदेशः । द्विपञ्चमूलकमिथेनेति
 अम्भसा पयसा सर्पिषा ठेकेन वेति योजनीयम् ॥ ७२-७९ ॥

१ 'उपकमेय' इति पा० । २ 'अनुसतंभ्यो' इति पा० । ३ अस्यदे
 'अनुसतनुमवशाय पाठः' इत्यधिकं पठ्यते इत्यसिद्धिगुत्तरः ।
 ४ 'यलुनाऽववा' इति पा० ।

सूक्ष्मानना बहुध्रावाः कौपयन्तश्च ये प्रणाः ।
 न च मर्माश्रितास्तेषामेपणं हितमुच्यते ॥ ८० ॥
 द्विविधामेपर्णी विद्यान्तुर्द्धी च कठिनामपि ।
 औद्भिदैर्मृदुभिर्नालैर्लोहानां वा शलाकया ॥ ८१ ॥
 गम्भीरे मांसले देचे पाट्यं लोहशलाकया ।
 एष्यं विद्याद्गणं नालैर्विपरीतमतो भिषक् ॥ ८२ ॥
 द्विविधामिलादो औद्भिदैर्मृदुभिर्नालेः सूद्धी, खोदः कठि-
 नाम् । पाट्यमिति एषणीयं पाट्यं च ॥ ८०-८२ ॥

पूतिगन्धान् विवर्णाश्च बहुध्रावान्महायज्ञः ।
 व्रणानशुद्धान् विशाय शोधनेः समुपाचरेत् ॥ ८३ ॥
 त्रिफला खदिरो दार्वा न्यग्रोधादिवलां कुशः ।
 निम्बकोलकपत्राणि कपायाः शोधना मताः ॥ ८४ ॥
 तिलकल्कः सलवणो द्वे हरिद्रे त्रिवृद्धृतम् ।
 मधुकं निम्बपत्राणि प्रलेपो व्रणशोधनः ॥ ८५ ॥

निम्बकोलकपाणीत्यत्र निम्ब एव मृदुनिम्बकोल इ उच्यते;
 किंवा कुलकेति पाठः, कुलकः पटोलः ॥ ८३-८५ ॥

नातिरक्तो नातिपाण्डुरान्तिद्रायो न चातिदृक् ।
 न चोत्सन्नो न चोत्सङ्गी शुद्धो रोष्यः परं व्रणः ८६ ॥
 न्यग्रोधोऽनुम्वराभ्यश्चकदम्बसुक्षयतसाः ।
 कर्पीरकंकुटजाः कपाया व्रणरोपणाः ॥ ८७ ॥
 चन्दनं पद्मकिञ्जल्कं दार्वात्पङ्कनीलमुत्पलम् ।
 मेदे मूर्वा समङ्गा च यज्याहं व्रणरोपणम् ॥ ८८ ॥
 प्रपौण्डरीकं जीयन्ती गोजिह्वा धातकी बला ।
 रोषणं सतिलं द्यात्यलेपं सघृतं व्रणं ॥ ८९ ॥
 कम्पिल्लकं विडङ्गानि चत्सकं त्रिफलां बलाम् ।
 पटोलं पिचुमर्दं च लोधं मुस्तं त्रियङ्गकम् ॥ ९० ॥
 खदिरं धातकीं सर्जमेलासगुदचन्दनं ।
 पिष्ट्वा साध्यं भवेत्तलं तत्परं व्रणरोपणम् ॥ ९१ ॥
 प्रपौण्डरीकं मधुकं काकोत्थी द्वे च चन्दने ।
 सिद्धमेतैः समेतैलं परं स्याद्गणरोपणम् ॥ ९२ ॥
 दूर्वात्वरससिद्धं वा तैलं कम्पिल्लकेन वा ।
 दार्वात्तवचश्च कल्केन प्रधानं व्रणरोपणम् ॥ ९३ ॥
 येनैव विधिना तैलं घृतं तेनैव साध्यते ।
 रक्तपित्तोत्तरं दृष्ट्वा रोपणीयं व्रणं भिषक् ॥ ९४ ॥

नातिरक्त इत्यादिना शुद्धव्रणलक्षणमभिधाय रोपणमाह—
 न्यग्रोपेलादि । कपाया इति बहुवचननिर्देशात्पक्ष्यद्यसन-
 स्त्रप्रयोगान् सूचयति । दार्वात्तवच दूर्वावर्षावकं व्रणरोपणी रोपणी
 च । घृतं तैरेव साध्यतेति चकोकृतमद्भरेव साध्यतेति ।
 घृतमिषयमाह—रक्तपित्तोत्तरमित्यादि । रोपणीयमिति वचनाद्

१ 'न्यग्रोधोऽनुम्वरा' इति पा० ।

शेषमेव घृतं कर्तव्यं, ननु शोषनार्थं घृतं कर्तव्यमित्यर्थः
॥ ८६-९४ ॥

फट्म्वार्जुननिम्बानां पाटल्याः पिप्पलस्य च ।
व्रणप्रच्छादने विद्वान् पत्राप्यकस्य चादिशेत् ॥ ९५ ॥
वाक्षोऽथवाऽऽजिनः शौमः पट्टो व्रणहितः स्मृतः ।
रन्ध्रश्च द्विविधः दास्तो व्रणानां सब्दक्षिणः ॥ ९६ ॥

वार्जुं श्लाघौ वृक्षमवं बल्कलं वाक्षम् । सब्दक्षिण इति
वामदक्षिणः वामपरिक्षेपः सब्दः, दक्षिणपरिक्षेपो दक्षिणः ।
अन्यं शाल्योक्तवदुदरावन्धावरोधः कार्यः ॥ ९५ ॥ ९६ ॥

लवणाम्लकट्टूष्णानि विदाहीनि गुरुणि च ।
वर्जयेद्व्रणानानि व्रणी मैथुनमेव च ॥ ९७ ॥
नात्तिशीतगुरुदक्षिणधमविदाहि यथाव्रणम् ।
अन्नपातं व्रणहितं हितं चास्वपनं दिवा ॥ ९८ ॥
स्तन्यानि जीवनीयानि वृंहणीयानि यानि च ।
उत्सादनार्थं निघ्नानां व्रणानां तानि कल्पयेत् ९९
भूर्जप्रन्थदमकासीसमधोभागानि गुग्गुलुः ।
व्रणावसादनं तद्वत् कलविष्कृकपोतयिद् ॥ १०० ॥

स्तन्यानि पृथिविरेचनशताध्रितीयोक्तानि । अदमकासीस
धनुकासीसम् । अधोभागानि त्रिशताधीनि विरेचनद्रव्यानि
॥ ९७-१०० ॥

रुधिरैऽतिप्रवृत्ते तु छिन्ने छेद्येऽधिमांसके ।
कफप्रन्थियु गण्डेषु वातस्तम्भानिलातिषु ॥ १०१ ॥
गृह्ण्यलसीकेषु गम्भीरेषु स्थिरेषु च ।
रूतेषु चान्द्रदेशेषु कर्मांसः संप्रशस्यते ॥ १०२ ॥
मधुच्छिद्येन तैलेन भ्रजक्षोद्रयसाधृतैः ।
तप्तैषां विविधैर्लोहैर्देहेहाहविशेषवित् ॥ १०३ ॥
रूक्षाणां सुकुमारानां गम्भीरान्मासुरतोचरान् ।
दहेत् ब्रह्ममधुच्छिद्यैर्लोहैः शौद्रैस्ततोऽन्यथा १०४
वालदुर्बलवृद्धानां गर्भिण्या रक्तपित्तनाम् ।
दृष्णाञ्चरपरीतानामवलानां विषादिनाम् ॥ १०५ ॥
नाशिकर्मोपदेष्टव्यं स्नायुमर्मव्रणेषु च ।
सविषेषु च शल्येषु नेत्रकुष्ठव्रणेषु च ॥ १०६ ॥

उषे इति छेदनार्हं । ह्योपिथि कर्तव्येषु । रूक्षप्रियदाह-
भेदविषयं दाहकवस्तुभेदं च दर्शयन्दाह—सुकुमारानामित्या-
दिना । दाहविशेषविधित्वा दाहानां विधेयं त्रिभस्त्रादिरूपं तथा
विन्दुबलमारिरूपं जानातीति दाहविशेषविधेयं विषादिनामिति
भक्षितविषाणम् ॥ १०१-१०६ ॥

रोगद्वेषपलापक्षी माघाकालाग्निकोविदः ।
शाल्यकर्मसिद्धयेषु शारमप्यवचारयेत् ॥ १०७ ॥

कठिनत्वं व्रणा यान्ति गन्धैः सारैश्च धूपिताः ।
सर्पिर्मज्जवसाधूपैः शैथिल्यं यान्ति हि व्रणाः १०८
रजः स्नायाश्च गन्धाश्च क्रमयश्च व्रणाथिताः ।
शैथिल्यं मार्दवं वाऽपि धूपनेनोपशाम्यति ॥ १०९ ॥

यद्यप्युपक्रमेषु क्षारः वृषद्गु पठितः, तथाऽपि शलाग्निव्या-
पारकर्तृत्वाच्छलाद्र्युपक्रमशहीत एवेति कृत्वा क्षारमप्यवचार-
येदिति वचनेन क्षारोऽपि विहितः ॥ १०७-१०९ ॥

लोभ्रन्यग्रोधुशुद्धानि खदिरलिफला घृतम् ।
प्रलेपो व्रणशैथिल्यसौकुमार्यप्रसाधनः ॥ ११० ॥
सरुजः कठिनाः स्तग्धा निरास्नायाश्च ये व्रणाः ।
यवचूर्णैः ससर्पिण्कैर्बहुशस्तान्प्रलेपयेत् ॥ १११ ॥
मुद्गपष्टिकशालीनां पायसैर्वा यथाक्रमम् ।
सघृतैर्जौघनीयैर्वा तर्पयेत्तानभीक्षणशः ॥ ११२ ॥
तर्पयेदिति तर्पणार्थं छेपं कारयेत् ॥ ११०-११२ ॥

ककुभोदुम्बराश्वत्थलोभ्रजास्यवकट्टफलेः ।
त्वचमाश्वेव गृह्णन्ति त्वक्चूर्णैश्चूर्णिता व्रणाः ११३
मैत्रः शिलैला मञ्जिष्ठा लाक्षा च रजनीद्वयम् ।
प्रलेपः सघृतशौद्रैस्त्वग्विशुद्धिकरः परः ॥ ११४ ॥
अयोरजः सफासीसं त्रिफलाकुसुमानि च ।
करोति छेपः कृष्णैर्त्वं सद्य एव नयत्वचि ॥ ११५ ॥
फालीयकनताप्रास्थिहेमकान्तारलोचमैः ।
लेपः सगोमयरसः सवर्णाकरणः परः ॥ ११६ ॥
ध्यामकाश्वत्थयनिचुलमूलं लाक्षा सगैरिषा ।
सहेमञ्चामृतासङ्गः कासीसं चेति वर्णकृत् ॥ ११७ ॥
चतुष्पदानां त्वग्ग्लोमखुर्यष्टद्विभसना ।
तैलाका चूर्णिता भूमिर्भवेद्धोमवती पुनः ॥ ११८ ॥
पोडशोपद्रवा ये च व्रणानां परिकीर्तिताः ।
तेषां चिकित्सा निर्दिष्टा यथास्वं स्ये चिकित्सते ॥

ककुभेलादिप्रकरणेन त्वग्जननं तथा सवर्णकरणं तथा
रोगजननमिति उपक्रमत्रयमाह । त्वचमाश्वेव गृह्णन्तीति सत्त्वचो
भवति । त्रिफलयुक्तुमानातीति त्रिफलाशुशुष्कानि । उता
विषयः । कान्ता मञ्जिष्ठा । रजोत्तमः पारदः, घृतं वा ।
नयत्वचसङ्गः कर्परिकादुत्पत् ॥ ११३-११९ ॥

तत्र श्लोको ।
द्वौ व्रणी व्रणमेवाथ परीक्षा दुष्टिरेव च ।
स्तानानि गन्धाः स्नायाश्च सोपसर्गाः क्रियाश्च याः

१ 'नव श्लोके' इति पा० । २ 'मरेषः जुद्धे काश्वे' इति पा० ।
३ 'काश्वे' इति पा० ।

प्रणाधिकारे सप्रश्नमेतन्नपकमुक्तवान् ।
मुनिर्व्याससमासाभ्यामश्विदेशाय धीमते ॥ १२१ ॥

इत्यश्विदेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते दृढबल
संपूरिते चिकित्सास्थाने द्वित्रणीयचिकि
त्सित नाम पञ्चविंशोऽध्याय ॥ २५ ॥

द्वौ प्रणाविस्रायभ्यायसमहो ऽयम् ॥ १२० ॥ १२१ ॥

इति धीचक्रपाणिदत्तविरचिताया चरकतात्पर्यटीकाया
मायुर्वेदशैपिकायां चिकित्सास्थाने द्वित्रणीयचिकि
त्सित नाम पञ्चविंशोऽध्याय ॥ २५ ॥

पञ्चविंशोऽध्यायः ।

अथातस्त्रिमर्मीयचिकित्सितमध्याय
व्याख्यास्याम ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवान्नात्रेय ॥ २ ॥

द्वित्रणीये द्विसंख्यावच्छिन्नरोगचिकित्साभिधानानन्तरं त्रिसं
ख्यावच्छिन्नशिरोबलहृदयमर्मेरोगचिकित्साभिधानार्थं त्रिम
र्मीयचिकित्सित उच्यते । त्रिममशब्देन हि त्रिमर्माधिता
रोगास्तस्योपचारश्चाभिधीयते तेन त्रिमर्मीयरोगानधिकृत्य कृत
चिकित्सित त्रिमर्मीयचिकित्सितम् ॥ १ ॥ २ ॥

सतोत्तर मर्मशतं यदुक्तं
शरीरसंख्यामधिकृत्य तेभ्यः ।
मर्माणि वस्ति हृदय शिरश्च
प्रधानभूतानि यदन्ति तज्ज्ञा ॥ ३ ॥
प्राणाध्यात्(न्) तानि हि पीडयन्तो
वाताद्योऽसृन्ति पीडयन्ति ।
तत्संभितानामनुपालनार्थं
महागदाना शृणु सोम्य रक्षाम् ॥ ४ ॥

प्रकृतप्रधानमर्मत्रयमवधारयति—सतोत्तरमित्यादि । घ-
रीरसंख्यामधिकृत्येति शरीरसंख्याशारीरे उक्तमधिकृत्येत्पर्यं ।
हृदयादिमर्मप्राणान्भ्ये हेतुमाह—प्राणाध्यायति । हृदयादीनां
प्राणाध्यायते एवोपपत्तिमाह—तानित्यादि । हृदयाद्युपपातेन
यस्माद्विशेषतः प्राणोपपातो भवति तस्माद् हृदयाया
धिता प्राणा उच्यन्ते यथा भिरुपपातोपहन्यमान विप्र
भिरन्याध्रयमुच्यते । तत्संभितानामिति प्राणाध्यायार्थां हृदया
दीनां संभितशब्देन हि संश्रय उच्यते । महान्तो गदा येषु
भवन्ति तेषां महागदाना बलस्यादीनमनुपालनार्थं रक्षा येषु,
किंवा तत्संभितानामिति बल्लादिचिकित्सां प्राणानामनुपाल
नार्थं, महागदानां महामर्मबल्लादिन्यायभेदावतीचीनां, रज
मिति चिकित्सा ॥ ३ ॥ ४ ॥

कपायतिकोपणरुद्धभोज्यैः
संघारंणामोजनमधुनेश्च ।
पकाशये कुप्यति चेदपान
स्रोतास्यर्धागानि वली स रुद्धा ॥ ५ ॥
करोति विण्माहृतमूत्रसङ्ग
क्रमादुदावर्तमत सुघोरम् ।
दग्बस्तिहृत्कुक्ष्युदरेष्वभीक्षण
सपृष्ठपाश्वेष्वतिदारुणा स्यात् ॥ ६ ॥
आभमानहृद्भासविकर्तिकाश्च
तोदोऽविपाकश्च सवस्तिशोथ ।
यचोऽप्रवृत्तिर्जठरे च गण्डा
न्यूर्ध्वश्च वायुर्विहतो गुदे स्यात् ॥ ७ ॥
छच्छ्रेण शुष्कस्य चिरात् प्रवृत्ति
स्याद्वा तनु स्यात् खररुद्धगीता ।
ततश्च रोगा ज्वरमूत्रछच्छ्र
प्रयाहिकाहृद्ब्रह्मणीप्रदोषा ॥ ८ ॥
वस्यान्वयवाधिर्यंशरोऽभिताप
वातोदराष्टीलमनोविकारा ।
वृष्णाक्षपित्तादृचिगुल्मकास
भ्यासप्रतिश्यादित्पाश्वरोगा ॥ ९ ॥
अन्ये च रोगा यद्बोऽनिलोऽथा
भयन्त्युदावर्तकृता सुघोरा ।
चिकित्सित चास्य यथावदूर्ध्व
प्रवक्ष्यते तच्छृणु चाग्निवेश ॥ १० ॥

बल्लादिजाना यथाक्रम हेत्वादिमाह—कपायेल्लादि ।
उपण कटुक । पकाशय इलादिना उदावतसप्रतिच्छिन्नचिकि-
त्सितानि प्राह । मनु कथमपान उपितोऽपानस्यैव यज्ञ
करोतीति साहससंगच्छन्देनोच्यते ? मूम—आमनैवाय । दुष्ट
सम्बन्धप्रवृत्तमान आनन यज्ञ करोतीत्युच्यते यथा मन एव
मनोनिग्रह करोति । उक्त च इत्थानिग्रह कम मनस्य सस्य
निग्रह' (घा अ १) इति । ऊर्ध्वयेति ऊर्ध्वमनससभाव
॥ ५-१० ॥

त तैलशीतज्वरनाशनाक
स्वेदैर्यथोक्ते प्रथिहीनदोषम् ।
उपाचरेद्दतिनिरुद्धम्ल
केहैर्विरेकरनुलोमनाथैः ॥ ११ ॥
दयाभात्रिचूर्णागधिक्रा सद्गर्वी
गोमूत्रपिष्टा दशमागमनापाम् ।
सनीलिना हिल्लेषमा शुद्धेन
यतिं करानुसनिगा विद्वेष्यात् ॥ १२ ॥

१ 'सुधाणोरीपनदुग्धे' इति पा० । २ ऊर्ध्व च यानो विद्वे
गुदे स्यात्' इति तत्रापरसंज्ञकं वाच ।

पिप्पयाकसौवर्चलहिङ्गनिर्वा
ससर्पपयूषणयावशुकैः ।
क्रिमिप्रकम्पिप्लुकशङ्खिनीभिः
सुधार्कजक्षीरगुडैर्युताभिः ॥ १३ ॥
स्यात् पिप्पलीसर्पपरादवेरम-
धूमैः सगोमूत्रगुडैश्च वार्तिः ।
श्यामाफलाढालुकपिप्पलीनां
नाढ्याऽथवा तत् प्रघमेतु चूर्णम् ॥ १४ ॥
रक्षोमृतुम्बीकरद्वाटकृष्णा-
चूर्णं सजीमूतकसैन्धवं वा ।
क्लिग्धं गुदे तान्पुन्रुलोमयन्ति
नरस्य वचोऽनिलमूत्रसङ्गम् ॥ १५ ॥
तेषां विघाते तु भिषग्विदध्यात्
सभ्यकसुखिघतनोर्निरुद्धम् ।
ऊर्ध्वानुलोमौषधमूत्रतैल-
क्षाराम्लयातम्रयुतं सुतीक्ष्णम् ॥ १६ ॥

तैलञ्जनाशनाकमिति क्षीतञ्जरनाशनाशुर्वायाकम् । श्या-
मेलादिफलवर्ती श्यामा विरुद्धैः । दशभागा माषस्य
यसां सा दशभागमाषा । हिल्लेवणामिति द्विभागवणाम् ।
गुदेनेतिवचनेन चापता गुदेन वार्तिः कर्तुं गुडये ताव-
न्मानो गुदो देयः । यावद्वर्कैरिञ्जन्तेन द्वितीया वार्तिर्गुदेनेव
कृतव्या । शङ्खिनी श्वेतबुद्धा । रादो मदनफलम् । येरमधुनोऽ-
गारधूमः । रक्षोम्रः सर्पपः । करद्वाटो मदनः । तेषां विघात इति
फलवार्तिचूर्णानामुष्णानां कार्याकरणे । ऊर्ध्वानुलोमौषधं वमनविरे-
चनौषधम् ॥ ११-१६ ॥

वातेऽधिकेऽम्लं लघणं सतैलं,
क्षीरेण पित्ते तु, कफे समूत्रम् ।
स मूत्रवचोऽनिलसङ्गमागु
गुदं सिराश्च प्रगुणीकरोति ॥ १७ ॥

वातेऽधिके इत्यादिना रोपभेदेन बन्धावावापमाह । उदा-
वर्षं पित्तकफौ वातकोपित्तवेव हेवो । घ इति पूर्वोक्तो
वार्तिः ॥ १७ ॥

त्रिगुन्मुष्पापत्रतिलदिद्राक-
प्राग्पौदकानूपरसैर्यथाश्रम् ।
अन्पेक्षं स्थानिलमूत्रविद्विभि-
रघात् प्रसन्नागुडसौधुपायी ॥ १८ ॥

प्रपचा मजोषरे सख्यो भावः । गुडहृतः क्षीपुः गुड-
क्षीपुः ॥ १८ ॥

भूयोऽनुपन्धे तु भवोद्विरेच्यो
मूत्रमसत्रादधिमण्डुकैः ।

सख्यं तु पक्षदनुवासायेत्
रौष्याद्वि सङ्गोऽनिलवर्चसोश्चेत् ॥ १९ ॥

भूयोऽनुपन्धे इति घस्त्रिप्रयोगे सख्युदावर्तानुपन्धे । एतस्य
विरेचनं बहिःशानात् सत्राहावर्चम् । यदुक्तं—'नरो विरिक्तसु
निरुद्धानं विरिचयेत् सत्रविनान्यवश्यम् । शुद्धो निरुद्धेण विरे-
चनं च' (वि. श. १) इति ॥ १९ ॥

द्विरुचरं हिङ्गु वचोमिद्रुष्टं
सुवर्चिका चैव विदङ्गचूर्णम् ।
सुस्नाभ्युनाऽऽनाहविसूचिकाति-
द्वद्रोगगुल्मोर्ध्वसमीरणम् ॥ २० ॥

यचामयाच्चित्रकयावशुकान्
सपिप्पलीकातिविपान् सकुष्ठान् ।
उष्णाभ्युनाऽऽनाहविमूढवातान्
पीत्या जयेदाशु रसोदनाशी ॥ २१ ॥

हिङ्गुप्रगन्धापिडगुष्ठ्यजाजी-
द्वरीतकीपुष्करमूलकुष्ठम् ।
यथोत्तरं भागविवृद्धमेतत्
ग्रीहोद्वेराजीर्णविसूचिकासु ॥ २२ ॥

द्विरुत्तरेलावो यथोत्तरं इत्यादि द्वैगुण्यम् । सुवर्चिका स्वर्चि-
काशारः । सुष्णामुना 'पोतम्' इति रोपः । उग्रमन्था अज-
मोदा ॥ २०-२२ ॥

स्थिरादिवर्गस्य पुनर्नवायाः
शम्पाकपृतीककरखयोश्च ।
सिद्धः कपाये द्विपलांशिकानां
प्रस्यो घृतात् स्यात् प्रतिरुद्धघाते ॥ २३ ॥

स्थिरादिवर्गस्येति बन्धनवमूलस्य । शम्पाकपृतीककरखयो-
बेलन पृतीकशान्दः करखविशेषणम् । तथाहि जलकर्मः
'शारतत्रपश्विष्टपुनर्नवास्थिरार्थेयुतं विद्धम्' इत्यादि ॥ २३ ॥

फलं च मूलं च विरेचनोक्तं
हिङ्गुवर्कमूलं दशमूलमश्रयम् ।
जुकं चित्रकश्चैव पुनर्नवा च
तुल्यानि सर्वलंघणानि पञ्च ॥ २४ ॥
ज्वेहः समूत्रैः सद्य जजंराणि
शराचसन्धो विपयेत् सुल्लिषे ।
पक्वं सुपिष्टं लघणं तद्वद्रेः
पानिस्तथाऽऽनाहजगामघात् ॥ २५ ॥

फलं च मूलं च विरेचनोक्तमिति दीर्घश्रीद्वितीये मूत्रिनी-
कडिनीविरेचनकर्मशुक्रः । किंवा फले विरेचनयोगेण वक्त्रमा-
गम् ॥ २४ ॥ २५ ॥

हृत्स्तम्भमूर्धामयगौरवाभ्या-
मुद्गारसङ्गेन सपीनसेन ।

आनाहमामप्रभवं जयेचु
प्रच्छदनेलङ्घनपाचनश्च ॥ २६ ॥

गुल्मोदरग्रभारोःक्षीहोदावर्तयोनिशुक्रगदे ।
मेदःकफसंघ्टे भास्वरकेऽपगादे च ॥ २७ ॥

श्रृणुसिपक्षवधादिषु विरेचनाहंपु वातरोगेषु ।
पाते विषद्वमार्गे मेदःकफपित्तरकेन ॥ २८ ॥

पयसा मांसरसैर्वा त्रिफलरसयूपमूत्रमदिराभिः ।
दोषानुबन्धयोगात्प्रदास्तमेरुण्डजं तैलम् ॥ २९ ॥

तद्वातनुत्सवभावात्संयोगवशाद्विरेचनाच्च जयेत् ।
मेदोऽशुश्रुपित्तकफोन्मिध्यानिलरोगजित्स्नात् ३०

बलकोष्ठव्याधिवशादापञ्चपला भवेन्मात्रा ।

शुक्रोष्णोष्णवलयानां सह भोज्यं तत्प्रयोज्यं स्यात् ३१
इत्युदावर्तचिकित्सा ।

हृदिलादिना उदावर्तस्यै हेतुलक्षणविशेषकृतामानाहसंज्ञां
प्रदर्श्य तत्र भेषजमाह ॥ २६-२१ ॥

ध्यायामतीक्ष्णौषधरुक्षप्रमथ-
प्रसङ्गनित्यदुतपृष्ठमानात् ।

आनूपमत्साध्यशानादजीर्णात्
स्युर्गुत्रकृच्छ्राणि शृणामिहाद्यौ ॥ ३२ ॥

शुचद्वलाः सैः कुपिता निदानैः
सर्वेऽथवा कोपमुपेत्य यस्तौ ।

मूत्रस्य मार्गं परिपीडयन्ति
यदा तदा मूत्रयतीह कृच्छ्रात् ॥ ३३ ॥

तीमा दजो यद्गुणवस्तिमेद्रे
स्वरुपं मुहुर्मूत्रयतीह यातात् ।

पीतं सरकं सरुजं सदाहं
कृच्छ्रान्मुहुर्मूत्रयतीह पिचात् ॥ ३४ ॥

यस्तेः सलिङ्गस्य गुदत्वशोधो
मूत्रं सपिच्छं कफमूत्रकृच्छ्रे ।

सर्वाणि रूपाणि तु सन्निपाता-
द्भवन्ति तत्कृच्छ्रतमं हि कृच्छ्रम् ॥ ३५ ॥

व्याधिमैलादिना बस्त्राध्ययनेषु मूत्रकृच्छ्रग्रन्थाह । पृथग-
लादिना वातपित्तकफवधिवगतानां मूत्रकृच्छ्राणां संश्रयिताह ।

तीमा हि रुगिलादिना चतुर्णां प्रलेकं रूपमाह ॥ ३२-३५ ॥

विशोषयेदस्तिगतं सशुक्रं
मूत्रं सपिच्छं पवनः कफं वा ।

यदा तदाऽधममुं प्रजायते तु
क्रमेण पित्तेष्वप्य रोचना गोः ॥ ३६ ॥

विशोषयेदिलादिना चतुप्रकारानुप्यदमरीरोगानाह । तथा-
न्तरेऽधमयेस्तु वातपित्तकफशुक्रना उक्ताः; यद्यपि सर्वो-
दमरीषु दोषत्रयजन्यत्वमस्ति "संशुद्ध्यापो यथा दिव्या
मातुलोऽग्निश्च वैपुतः । तद्गद्गदस्यै यत्स्त्रियथगूष्मा संहन्ति
यानिजः" (शु. नि. अ. २) इति सुश्रुते प्रतिपादितं,
तथाऽप्युक्तं कदोषोपाधिप्रत्यये वातजादिभ्यपदेशो प्रेषः ।
यातजायामरमर्षां प्रबलेन वायुना मूत्रशोषे कियमाये
तद्गतः कफ एवाऽमरीरूपः कियते, एवं पित्ताऽमर्यामपि
क्षेयम्, अत एव सुश्रुते श्लेष्मापिशानाः सर्वा एवाऽमर्ष
उक्ताः । अधममुंत्पार्दै दृष्टान्तमाह-पित्तेष्विव रोचना गोरिति;
पित्तैविति बहुवचनं पित्तबहुत्वापदेश्या ॥ ३६ ॥

कदम्यपुष्पाकृतिरदमत्तुल्या
शुद्धणा त्रिपुण्यप्यथवाऽपि मृद्री ।

मूत्रस्य चेन्मार्गमुपैति रुद्धा
मूत्रं रुजं तस्य करोति यस्तौ ॥ ३७ ॥

सस्तेयनीमेहनयस्तिशूलं
विशीर्षधारं च करोति मूत्रम् ।

शुक्राति मेदं स तु वेदनातीं
सुहुः शकृन्मुञ्चति मेहते च ॥ ३८ ॥

कदम्यपुष्पाकृत्वाद्यो विशेषा यथायोग्यतया दोषभेदा-
दुधेयाः । तत्र वातेन कदम्यपुष्पाकृतित्रिपुटी च, पित्तेनाऽम-
रुत्या शुद्धणा, मृद्री कफेन शुद्धेण च ॥ ३७-३८ ॥

क्षोमात् क्षते मूत्रयतीह साशुश्रु
तस्याः सुखं मेहति च व्यपायात् ।

पयाऽदमरी मासतभिन्नमूर्तिः
स्याच्छक्रेरा मूत्रयथात् क्षरन्ती ॥ ३९ ॥

(रेतोऽभिघाताभिहतस्य पुंसः
प्रयतंते यस्य तु मूत्रकृच्छ्रम् ।

स्याद्वेदना यद्गुणवस्तिमेद्रे
तस्यातिशूलं वृषपातिशूत्रे ॥ ४० ॥

शुक्लेण संशुद्धगतिप्रयाधो
मूत्रं स कृच्छ्रेण विमुञ्चतीह ।

तमण्डयोः स्तण्डमिति नुयन्ति
रेतोऽभिघातात् मयदन्ति कृच्छ्रम् ॥ ४१ ॥

क्षोमात् अत इति अदमरीक्षोमान्मूत्रमार्गे यद्यो वा कते ।
तस्या ह्यदमयोः । मययादिदि मूत्रमार्गवगात् । गुणमिति
निर्देदनम् । एवेलादिना यच्छक्रेण । निशमूर्तिरेति अनुकरवया
भेदितमूर्तिः । अत एव मूत्रयथात् क्षरन्तीत्युक्तम् । तेन वातेन
दिधा पिषा निष्काऽनेकथ वाऽऽनेय मूत्रयनेन वरन्ती यच्छक्रेण
भवति ॥ ३९-४१ ॥

शुक्रं मलाद्यैव पृथक् पृथग्या
मूत्राशयस्थाः प्रतिवारयन्ति ।
तद्यादतं मेहनवस्तिशूलं
मूत्रं सशुक्रं कुरुते विषदम् ॥ ४२ ॥
स्तब्धश्च शूनो भृशवेदनश्च
तुयेत वस्तिवृषणी च तस्य ।
क्षताभिजातात् क्षतजं क्षयाद्वा
प्रकोषितं वस्तिगतं विषदम् ॥ ४३ ॥
तीव्रार्तिं मूत्रेण सहाश्मरीत्य्-
मायाति तस्मिन्नतिसंचिते च ।
आध्माततां विन्दति गोर्षं च
यस्तेलशुत्वं च विनिःसृतेऽस्मिन् ॥ ४४ ॥

इति मूत्ररुच्छ्रविदानम् ।

शुक्रं मला इत्यादिना शुक्रजमूत्ररुच्छ्रवक्षणम् । मूत्राशयस्था
इति मूत्रमार्गस्थिताः । क्षतेत्यादिना रक्तजं मूत्ररुच्छ्रमाह । क्षत-
जमिति रक्तम् । क्षयाद्वा प्रकोषितमिति अतिव्यवयाच्छुक्रक्षये
सति वायुनोरीयं बस्तिमानीतम् । आध्माततामिति वस्तिपूर्णा-
ताम् । तस्मिन्निति रणे, अतिसंचिते । एवं सूत्रस्थानोरिथा अद्ये
मूत्रापाता मूत्ररुच्छ्रश्चन्देनेह निर्दश्य व्याकृताः । ये तु निम-
र्मावसिद्धौ त्रयोदश मूत्रापाता वक्ष्यामहे सूत्रस्थानेऽसृषिता
अपि एकादशसुदुष्पवदन्तर्भावनीयाः । मूत्रापातमूत्ररुच्छ्रयो-
धायं विशेषो—यन्मूत्ररुच्छ्रे मूत्रं रुच्छ्रेण वहति, मूत्रापाते मूत्रं
क्षीप्यते प्रतिहन्यते वा; सुश्रुतेऽपि च मूत्ररुच्छ्रमूत्रापातयो-
र्रिषेयोऽप्यायमेदेनेबोक्षः । अन्ये तु मूत्ररुच्छ्रविशेषानेव
मूत्रापाताबाहुः, यथायोग्यतया वातपितादिचतुर्षु मूत्ररुच्छ्रेषु
मूत्रापातानन्तर्भावयन्ति; तेन च पृथग्मूत्रापाताभिधानम्
॥ ४२-४४ ॥

अभ्यङ्गनक्षेहनिरूहवस्ति-
क्षेहोपनाहोत्तरवस्तिसेकान् ।
स्विरादिभिर्वातद्वैश्च सिद्धान्
दद्याद्रसांशानिलमूत्ररुच्छ्रे ॥ ४५ ॥
पुनर्नवैरण्डशताचरीभिः
पत्तूरवृद्धीरवलाश्मभिन्दिभिः ।
द्विपञ्चमूलेन कुल्लरथकोल-
ययैश्च तोयोरकथिते कपाये ॥ ४६ ॥
तेलं घराहर्षयसा गृतं च
तैरेष कल्लैलंबयैश्च साध्यम् ।
तन्माप्रयाऽऽशु मतिहन्ति पीतं
शालान्वितं माद्यतमूषठ्ठ्रम् ॥ ४७ ॥
यतानि चान्यानि घरीपधानि
पिशानि शस्तान्यपि चोपनाद्ये ।

स्युर्लभतस्तैलफलानि चैव
जेहाम्लयुक्तानि सुखोष्णवन्ति ॥ ४८ ॥

मूत्ररुच्छ्रे चिकित्सामाह—अभ्यङ्गनेत्यादि । स्विरादिभिः
पञ्चमूले । वातहरैरिति तत्र तत्र वातहरत्वेन प्रतिपादितैः ।
पत्तूरः शालिधिका । अश्मभित् पापागमेदः । अन्यानीति एवं-
गुणान्येषान्यानि । तैलफलानि तिलेनास्त्रोतादीनि ॥ ४५-४८ ॥

सेकावगाहाः शिशिराः प्रदेहा
त्रैमो विधिर्वस्तिपयोविरैकाः ।
द्राक्षाविदारीशुरसैर्घृतैश्च
रुच्छ्रेषु पित्तप्रभवेषु कार्याः ॥ ४९ ॥
शताचरीकाशकुशभ्यर्द्व्या-
विदारिशालीशुकशेककाषाम् ।
जायं सुशीतं मधुशर्कराम्भ्यां
युक्तं पिबेत् पैत्तिकमूत्ररुच्छ्री ॥ ५० ॥
पिबेत् कपायं कमलोत्पलानां
शुङ्गाटकानामथवा विदार्याः ।
दण्डैरकानामथवाऽपि मूले
पूर्वेण कल्पेन तथाऽप्यु शीतम् ॥ ५१ ॥

त्रैमो विधिरिति तस्याशीतोष्णो गोमूत्रमिधिः । तत्र त्रिभि-
रावेव सेकावगाहो ययच्युक्तौ, तथाऽपि विशेषेण विशिरसेकाव-
गाहकरणार्थं पुनरभिधानम् । दण्डैरका होमाल इति ख्याता ।
पूर्वेण कल्पेनेति कापेन मधुशर्करायोगेन च ॥ ४९-५१ ॥

पर्वार्वीजं त्रुपात् कुसुम्भात्
सकुङ्कुमः स्यादृषकश्च पयः ।
द्राक्षारसेनाश्मरिशर्करासु
सर्वेषु रुच्छ्रेषु मशस्त पयः ॥ ५२ ॥
पर्वार्वीजं मधुकं सदाहै
पैत्ते पिबेत्तण्डुलधावनेन ।
दार्यां तथैवामलकीरसेन
समाक्षिकां पिचरुते तु ठ्ठ्रम् ॥ ५३ ॥

त्रुपात् कुसुम्भादिलन बीजमिति सवच्यते ॥ ५२ ॥ ५३ ॥
क्षारोष्णतीक्ष्णोपधमन्नपानं
सेदो यवान्नं यमनं निरूहाः ।
तत्रं सतिकौपघसिद्धतैल-
मभ्यङ्गपानं कफमूषरुच्छ्रे ॥ ५४ ॥
ज्योषं भ्यर्द्व्याट्टुटिसारंसांश्चि
कोलप्रमाणं मधुमूत्रयुक्तम् ।
पिबेत्पुटि क्षौद्रयुतां कदंब्या
रसेन कैडर्यरसेन वाऽपि ॥ ५५ ॥

तफेण युक्तं शितिधारकस्य
वीजं पिबेत् कृच्छ्रविनाशहेतोः ।
पिबेत्तथा तण्डुलधावनेन
प्रवालचूर्णं कफमूत्रकृच्छ्रे ॥ ५६ ॥
सप्तच्छदारम्बधकेवुकैला-
धयं फरजं कुटजं गृह्णीम ।
पक्त्वा जले तेन पिबेद्यथा
सिद्धे कपायं मधुसंयुतं वा ॥ ५७ ॥

क्षारोष्णोत्पादि । कफकृच्छ्रे क्षारादिभिर्युक्तं मेपजमक्षयानं
च प्रयोजयम् । व्योषं त्रिकटुकम् । कुटिः एव । फारसः पक्षी
स्नानामख्यातः । शूलप्रमाणमिति शष्टमायकमानम् । कैटवः
पार्वती निम्बः । शितिधारकः शालिबः ॥ ५४-५७ ॥

सर्वे त्रिदोषप्रभवे तु धायोः
स्थानानुपूर्व्यां प्रसमीक्ष्य कार्याम् ।
त्रिभ्योऽधिके प्राग्व्यमने कफे स्यात्
पित्ते विरेकः पवने तु घृतिः ॥ ५८ ॥

इति मूत्रकृच्छ्रचिकित्सा ।

सर्वमिलादि । एतदेव वातादिभेदजं मिलितं त्रिदोषप्रभवे
कृच्छ्रे कर्तव्यम् । तत्र समेष्वपि दोषेषु वायोः स्थानानुपूर्व्यां
विकिरित्तं कर्तव्यं, न ज्वरे इव त्रिदोषभवे कफस्थानानु-
पूर्व्यां कर्तव्यं; मूत्रकृच्छ्रस्य समत्रिदोषारम्भत्वेऽपि वातस्थान-
भवत्वेन वायुरेव प्रथमं चिकित्स इति भावः । विषमसन्निपातारूपे
क्रियामाह—त्रिभ्योऽधिके इत्यादि । त्रिभ्योऽधिके इति प्रत्ययः
कफे तथा पित्ते तथा पवने इत्यनेन च क्रमेण संबन्धते ॥५८॥

क्रिया दिता साऽदमरिशर्कराभ्यां
कृच्छ्रे यथैवेद कफानिलाभ्याम् ।
कार्याऽदमरीमेदनपातनराय
विशेषयुक्तं शूण्य कर्म सिद्धम् ॥ ५९ ॥

पापाणमेदं वृषकं श्वदंष्ट्रा-
पाठाभयाप्योपशयीतिकुम्भाः ।
हिंसाधराभ्याशितिवारफाणा-
मेवांशफाणां प्रपुपस्य बीजम् ॥ ६० ॥

उत्कृष्टिका दिह्नु सयेतसाम्बं
स्याद्दे श्दस्यो ह्युपाया च ।
चूर्णं पिबेद्दमरिमेवपकं
सर्पिंध गोमूत्रचतुर्गुणं तैः ॥ ६१ ॥

मूलं श्वदंष्ट्रेधुरकोषवृकात्
क्षीरेण पिष्टं श्दतीक्षयाद्य ।
मालोक्ष्य दग्ध मधुरेण पेयं
दिनानि सप्तादमरिमेदनाथ ॥ ६२ ॥
च. सं. ७६

पुनर्नवायोरजनीश्वदंष्ट्रा-
फलमुद्रयालाभ्य सर्वमेपुष्पाः ।
क्षीराश्वमुद्राधुरसः सुपिष्टं
पेयं भवेद्दमरिशर्करासु ॥ ६३ ॥
शुटिं सुराक्षं लयणानि पञ्च
यथाप्रजं कुन्दुफकादममेदौ ।
कम्पिहकं गोधुरकस्य बीज-
मेवांशवीजं प्रपुपस्य बीजम् ॥ ६४ ॥
चूर्णांकृतं चित्रकहिह्नुमांती-
यवानितुल्यं त्रिफलादिभागम् ।
अम्लेरशुके रसमद्यपेयः
पेयं हि गुग्गुमादमरिमेदनाथम् ॥ ६५ ॥
विल्वप्रमाणो घृततलभृष्टो
यूपः कृतः शिमुकामूलकृत्कात् ।
शीतोऽदममित् स्यादधिमण्डयुक्तः
पेयः प्रकामं लयणेन युक्तः ॥ ६६ ॥
जलेन शोभाजनमूलकञ्चः
शीतो हितश्चादमरिशर्करासु ।
सितोपला वा समयायशुका
कृच्छ्रेषु सर्वेष्वपि मेपजं स्यात् ॥ ६७ ॥
पीत्याऽथ मद्यं निगदं रथेन
इयेन वा दीप्रजयेन यायात् ।
तैः शर्करा प्रचयतेऽदमरी तु
शाम्येत्त चेच्छल्यविदुद्धरेत्ताम् ॥ ६८ ॥
रेतोभिघातप्रभये तु कृच्छ्रे
समीक्ष्य दोषं प्रतिकर्म कुर्यात् ।
कार्यासमूलं वृषकादममेदौ
यला स्थिरादीनि गवधुका च ॥ ६९ ॥
पृथीर पेन्त्री च पुनर्नवा च
शतायरी मध्यसनाव्यपण्ण्यौ ।
तत्कायतिडः पवने रसः स्यात्
पित्तेऽधिके क्षीरमपापि सर्पिः ॥ ७० ॥
कफे च यूपान्दिकमत्रपानं
संसर्गजं सर्वहितः क्रमः स्यात् ।
यं न चेच्छाम्यति तस्य मुद्रयात्
भुवं पुराणां मधुकासयं वा ॥ ७१ ॥
विहङ्गमांसानि च शूदणाय
वर्तीक्ष्य गुग्गुनापशोधनाथम् ।
शुद्धस्य वृत्तस्य च यूपयोनिः
प्रियातुःकूलाः प्रमदा रिपेयाः ॥ ७२ ॥

क्रिया हिता चेति या कफमास्तोत्थे कृच्छ्रे विहिता सा
निष्ठिनैव शर्करायामश्मयो न कर्तव्या । सराधा भजनमोदा ।
चूर्णं पिबेदित्यत्र जलेनैव पानम् । इधुरकः कोकिलाक्षः ।
इन्दुरः सनामरुचातः । त्रिफलादिभागमिति त्रिफलायाः प्रत्येकं
मूलमागत् भागद्वयम् । अन्धैरिति काञ्जिकादिभिः । अशु-
करिति शुक्रवर्जितः । मयं चानाम्ब्रप्रहणयद्गीतमपि वस्त्रिदोष-
नत्वादश्मरीभेदकप्रकर्षक्यापनार्थं पुनरुच्यते । अश्मभिविति
अश्मरीभेदी । चित्तोपका शर्करा । शत्यविदुद्धरेदिति शत्य-
धात्रवेत्ता तदुक्तविधानेनाश्मरीमाकर्षयं । समीक्ष्य दोषमिति
दोषमुत्पन्नं समीक्ष्य । प्रतिकर्म कर्मात् प्रतिकर्म विकृतिप्रयत्नम् ।
मध्वसनाख्यपर्यायं मधुपर्णं शुद्धी, अश्मपर्णं अपराजिता,
दारुपर्णालपरं । संतर्गले इति निदोषानुगतं । विद्वत्-
पत्नी ॥ ५९-७२ ॥

रक्तोद्भवे तुत्पलनालताल-
कासेक्षुयालेक्षुकशेरुकाणि ।
पिबेत् सिताक्षौद्रयुतानि खादे-
दिक्षुं विदार्यं त्रपुपाणि चैव ॥ ७३ ॥
घृतं श्वदंष्ट्रास्त्रसेन सिद्धं
क्षीरेण चैवाष्ट्रुणेन पेयम् ।
स्थिरादिकानां कफादिकाना-
मेकैकशो वा विधिनेव तेन ॥ ७४ ॥
क्षीरेण यस्तिर्मधुरौषधैः स्या-
त्तैलेन वा स्वादुफलोत्थितेन ।
यन्मूत्रकृच्छ्रे विहितं तु पौचे
कार्यं तु तच्छोणितमूत्रकृच्छ्रे ॥ ७५ ॥

श्रादेदिति अस्तिदान्धेव खादेत् । घृतं श्वदंष्ट्राद्यादी साह-
चर्यात् केचित् श्वदंष्ट्रास्त्रसमप्यष्टाणं वदन्ति; तत्र, स्त्रसः
क्षेत्रस्य एव क्षेत्रेषु भवति, उक्तं हि जटुकर्णे, "कलाश्वतुर्गुणः
क्षेत्रः, स्त्रसः क्षेत्रयमितः" इति; तेन क्षीरवत् सर्वक्षेत्रेषु
स्त्रस्यविधानं ज्ञेयम् । स्थिरादिकानामित्यादी कृतकारिः मधुर-
रुच्ये (वि. अ. ७) कर्तव्यकार्यमैलादिनोक्तं गणो ज्ञेयः ।
विधिनेव वेनेति पूर्वघृतविधिनेव; तेन श्वदंष्ट्रास्थाने स्थिरादीनि
प्रत्येकं कल्पनीयानि । स्वादुफलोत्थितेनेति मधुकाशोटादिकल-
निष्पन्नं तैलेन ॥ ७३-७५ ॥

व्यायामसंघारणशुष्करुक्ष-
पिष्टान्नवातार्ककरुच्यवायान् ।
सर्जूरयात्कृकपित्थजन्मू-
विसं फपायं न रसं भजेत् ॥ ७६ ॥
इत्यश्मरीचिक्रित्सा ।
न्यायानेलादिना मूत्रकृच्छ्रेऽप्यन्याह ॥ ७६ ॥

२ 'शालकृककार्मवैलादिनोक्तं गणो ज्ञेयः । शालकृकको विक-
रुचकः' इति शा० ।

व्यायामतीक्ष्णतातिविरकयस्ति-
न्निन्ताभयत्रासगदातिचाराः ।
छर्द्यामसंधारणकर्शनानि
हृद्रोगकर्तृणि तथाऽभिघातः ॥ ७७ ॥
चैवर्ष्यमूर्च्छाश्चरकासाहिका-
श्र्वासाश्वैरस्यतृपाप्रमोहाः ।
छर्दिः कफोत्केशरुजोऽहचिश्च
हृद्रोगजाः स्युर्विधिघास्तथाऽन्ये ॥ ७८ ॥
हृच्छून्यभावद्रवशोषमेद-
स्तम्भाः समोहाः पवनद्विशोषः ।
पित्तात्तमोद्भूयनदाहमोहाः
संत्रासतापश्चरपीतभावाः ॥ ७९ ॥
स्तब्धं गुरु स्यात् स्तिमितं च मर्म
कफात् प्रसेकश्चरकासतन्द्राः ।
विद्याद्विदोषं त्वपि सर्षलिङ्गं
तीवार्तितोदं छनिजं सकण्डूम् ॥ ८० ॥

निदानादिक्रमेण हृद्रोगविक्रियामाह । गदातिचार इति
रोगाणामसम्यग्गुणचारः । हृद्रोगकर्तृणीति यथा 'नीध्मः कृष्णं
भयशोक्तो', तेन 'गुजकान्मां क्तोरि' (शा. अ. २।१।१५) इत्य-
नेनान समाप्तः । वैवर्ष्यत्वादी हृद्रोगजा इति वचनाद्दृष्टेयानन्तर-
कालमाधितवा वैवर्ष्यादीनामुपद्रवत्वमित्यजन्ति; ये तु वैवर्ष्या-
दीनां सामान्यहृद्रोगक्षणत्वमाहुः, ते हृद्रोगेण समं जानन्ते
इति हृद्रोगजा इति निग्रहाशिक्षत्वं व्युत्पादयन्ति । हृद्रोगाथ
क्रियन्तःशिरसीये विलरेणोच अपि विक्रियामकरणादिह
संज्ञेपेनाभिधीयन्ते । मर्मति इदयम् ॥ ७७-८० ॥

तैले ससौवीरकमस्तुतकं
वाते प्रपेयं लवणं सुखोष्णम् ।
मूत्राम्बुसिद्धं लवणैश्च तैल-
मानाहृगुल्मार्तिहृदामयघ्नम् ॥ ८१ ॥
पुनर्नवां दाह सपञ्चमूलं
राक्षां यवान् यिल्वकुलत्थकोलम् ।
पक्त्वा जले तेन विपाच्य तैल-
मभ्यङ्गपानेऽनिलहृद्रवघ्नम् ॥ ८२ ॥
हरीतकीनागरपुष्कराहै-
वैयःकयस्यालयपैश्च फल्कैः ।
सहिद्गुभिः साधितमभ्यसर्पि-
गुल्मे सहृत्पाश्र्वगवेऽनिलोत्थे ॥ ८३ ॥
सपुष्कराहं फलपूरमूलं
महौषधं शक्यभया च कल्काः ।
क्षाराम्बुसर्पिलवणैर्विमिश्राः
स्युवातहृद्रोगविक्रित्काम्नाः ॥ ८४ ॥

काथः कृतः पौष्करमातुलुङ्ग-
पलाशभृतीरुशटीसुराह्नः ।
सनागराजाजियचायमानी-
क्षारः सुखीष्णो लवणश्च पेयः ॥ ८५ ॥
पथ्याशटीपौष्करपञ्चकोलात्
समातुलुङ्गाद्यमकेन कल्कः ।
गुडप्रसन्नालवणैश्च भृष्टो
हृत्पाश्वेपृष्ठोदरयोनिशूले ॥ ८६ ॥

तैलमिलादिना यथाकर्म चिकित्सायाह । तैलादीनामत्र सम-
भागानां पेयत्वं ज्ञेयम् । वयःकण्ठेति वयःस्थलायस्ययोगेऽह-
च्यामलकयोः खरसप्रहणम् । अम्यसापिरिति भ्राम्यपदमस्य
सर्पिणः प्रायान्यव्यापनाथम् । विकर्तिकेह हृदयपरिकर्तिका-
कारा वेदना । कायः शत इत्यादीनागरादीनां कल्कं पौष्करादि-
पाथे प्रक्षेपयाहुः । पथ्याशटीत्यादी नमकेन शूलेः कल्कः गुड-
प्रसन्नालवणैश्च पेय इति व्याख्येयम् ॥ ८५-८६ ॥

स्वाङ्गूपूर्णं द्वे त्रिफले सपाठे
निदिग्धिक्कागोधुरकौ यले द्वे ।
ऋद्धिस्तुटिस्ताम्रलकी स्वगुप्ता
मेदे गधूकं मधुकं स्थिरा च ॥ ८७ ॥
शतावरी जीवकपृश्निपर्या
द्रव्यैरिभैरक्षसमैः सुपिष्टैः ।
प्रस्यं घृतस्येह पचेद्विधिधः
प्रस्थेन दध्ना त्वथ माहिषेण ॥ ८८ ॥
मात्रां पले चार्धपले पित्तुं वा
प्रयोजयेन्माक्षिकसंप्रयुक्तम् ।
भ्वासे सकासे त्वथ पाण्डुरोमे
इलीमके हृद्ग्रहणीप्रदोषे ॥ ८९ ॥

द्वे त्रिफले इत्यत्र द्राक्षाक्षरसंयुक्तकानि द्वितीया त्रिकला ।
तुटिः सूक्ष्मेका ॥ ८७-८९ ॥

शीताः प्रदेहाः परिपेचनानि
तथा विरेको हृदि पित्तदुष्टे ।
द्राक्षासिताक्षीद्रपरुषकः स्या-
च्छुद्धं तु पित्तापहमप्रपानम् ॥ ९० ॥
यष्ट्यादिकातिककरोदिष्पीभ्यां
कल्कं पिबेद्यापि सिताजलेन ।
शूले च सर्षोपि द्वितानि सर्षि-
गुंदाश्च ये तान् प्रसमीक्ष्य सम्यक् ॥ ९१ ॥
व्याद्धिपग्धन्वरसांश्च गव्य-
ह्रीराशिनां पित्तहृदामयेषु ।

तैरेव सर्वे प्रशमं प्रयान्ति
पित्तामयाः शोणितसंधया ये ॥ ९२ ॥
द्राक्षाशलाश्रेयसिशर्कराभिः
यत्रैरवीर्यभक्तोत्पलैश्च ।
काकोलिमेदायुगजीवकैश्च
शरीरेण सिद्ध महिषीघृतं स्यात् ॥ ९३ ॥
फोयकाशैवलशृङ्गैर-
प्रपौण्डरीकं मधुकं विसस्य ।
प्रस्थिश्च सर्षिः पयसा पचेत्तैः
शौद्रान्वितं पित्तहृदामयप्रम् ॥ ९४ ॥
स्थिरादिकल्कैः पयसा च सिद्धं
द्राक्षारसेनेष्टुरस्तेन चाऽपि ।
सर्षिर्दितं सायुफलधुजाद्य
रसाः सुशीता हृदि पित्तदुष्टे ॥ ९५ ॥

श्रीता इत्यादि पित्तद्वेगविहितितलम् । शूले इति शतशी-
पविहितिते । श्रेयसी राज्ञा । यत्रै रयत्रैरफलम् । शौद्रा-
न्वितमिति धापनोत्पलं पादिकमधुपुष्पम् । सायुफलशौ-
रसा इति रसाः ॥ ९०-९५ ॥

स्विन्नस्य चान्तस्य तिलद्रितस्य
क्रिया कफघ्नी कफममरोगे ।
कौलथधान्यैश्च रसैर्पवात्रं
पानानि तीक्ष्णानि च शकुरानि ॥ ९६ ॥
मूत्रे शूताः कटुफलशृङ्गैर-
पीतद्वुपध्यातिविषाः प्रदेयाः ।
रूष्णाशटीपुष्करमूलराक्षा-
वचाभयानागरचूर्णकं च ॥ ९७ ॥
उदुम्बराश्वत्थवटानुनाशये
पालाशरीहीतकरादिरे च ।
काथे त्रिवृद्भृङ्गणचूर्णमित्तो
लेहः कफघ्नोऽथिशिराम्युक्तः ॥ ९८ ॥
शिलाहयं वा त्रिषगममस्रः
प्रयोजयेत् कल्पविधानट(दि)ष्टम् ।
प्राप्तं तंथाऽऽनस्त्वमथापि लेहं
रसापनं प्राहममथामलक्ष्याः ॥ ९९ ॥

निघन्तेतर्गादि कल्पद्वेगविहितितलम् । यत्रैरपीति
कल्पकफलानि । उदुम्बरेत्यादी उदुम्बरफलिषु भागप्रत्ये
त्रिवृद्भृङ्गणचूर्णं पादिकं प्रसंज्ञम् । भक्तिविष्टम्युक्त इति
उत्पलशिलाजुषान् । कल्पविधानदिष्टमिति रसापनं भिक्षितम् ।

१ 'सकुरानि' इति वा० । २ 'वचा शटीपुष्करादि' इति वा० । ३ 'वटानुनाशये' इति वा० ।

१ 'सिद्धा तैरेव' इति वा० । २ 'वचा शटीपुष्करादि' इति वा० । ३ 'वटानुनाशये' इति वा० ।

कल्पशब्देन च छुद्रसायनमुच्यते । प्राश इति च्यवनप्राशः ।
आगस्त्यमिति छेदविशेषणम् ॥ १६-१९ ॥

त्रिदोषजे लङ्घनमादितः स्या-
दक्षं च सर्वेषु हितं विधेयम् ।
हीनातिमध्यत्वमवेक्ष्य चैव
कार्यं त्रयाणामपि कर्म शस्तम् ॥ १०० ॥

त्रिदोषजे आदौ लङ्घनविधानं हृदयस्य कफस्थानतया तद्भवे
त्रिदोषजेऽपि कफ एवादौ लङ्घनेन ज्ञेय इति मत्वा कृतम् ।
त्रिदोषजे तुल्यदोषनिष्ठिरासूत्रमाह-हीनातीत्यादि । हीनस-
मधिकत्वं मध्यमत्वं च दोषाणामवेक्ष्य यत् कर्म शस्तमधिकदो-
षविजेतुतया तत् कार्यमिति वाक्यार्थः ॥ १०० ॥

भुक्तेऽधिकं जीर्यति शूलमल्पं
जीर्णं स्थितं चेत् सुरदारुकुष्ठम् ।
सतिस्त्वकं द्वे लघणे विडङ्ग-
मुष्णाश्विना सातिविषं पिबेत् सः ॥ १०१ ॥
जीर्णऽधिकं क्षेहविरचनं स्यात्
फलेविरच्यो यदि जीर्यति स्यात् ।
त्रिष्वेव फालेष्वधिकं तु शूले
तीक्ष्णं हितं मूलविरचनं स्यात् ॥ १०२ ॥

भुक्तेऽधिकमित्यादिना साधिपातिकहृदोगे प्रागेभाविच्छलं लङ्घ-
णभेदेन विभजन् विभक्तिरिति । भुक्तेऽधिकमित्यादिना क्षेप्यह-
रुमुच्यते । स्थितमिति प्रधानतम् । जीर्णऽधिकमित्यादिना अनि-
लशूलम् । जीर्यत्यधिकमित्यनेन पैतिकं ब्रूते । फलेरिति ब्रध-
कादमर्थादिभिः । त्रिष्वेवेत्यादिना साधिपाति कशूलमाह । मूल-
विरचनं त्रिष्टम्भूलादिभिर्विरचनम् ॥ १०१ ॥ १०२ ॥

प्रायोऽनिलो रुद्धगतिः प्रकुप्य-
त्यामाशये शोधनमेव तस्मात् ।
कार्यं तथा लङ्घनपाचनं च
सर्वं कृमिघ्नं कृमिहृद्भवे च ॥ १०३ ॥

इति हृद्रोगचिकित्सा ।

अत्र विरेचनोपपत्तिमाह-प्रायोऽनिल इत्यादि । अत्र चानि-
लकोपे यद्यपि बन्धिरस्मितः, तथाऽप्यामाशयपेक्षयाऽऽमाशय-
शोधनं विरेचनमेव देयम् । कृमिघ्नमिति व्याधितरूपीये (वि.
अ. ७) कृमिहरत्वेनोक्तं विधानम् ॥ १०३ ॥

संधारणाजीर्णरजोतिनाप्य-
क्रोधतुर्वैपम्यशिरोगितापैः ।
प्रजागरातिस्वपनाश्वुचीतै-
रवश्यया मैथुनवाप्यधूमैः ॥ १०४ ॥
संस्थानदोषे शिरसि प्रवृद्धो
यायुः प्रतिश्यायमुदीरयेत् ।

प्राणार्तिदोषौ श्वथुर्जलाभः
साचोऽनिलात् सस्वरमूर्धरोगः ॥ १०५ ॥
नासाप्रपाकज्वररक्ताशोप-
तृष्णोष्णपीतन्नयणानि पिच्छात् ।
फासावचिस्रावघनप्रसेकाः
कफाहृदुः स्रोतसि चापि कण्डूः ॥ १०६ ॥
सर्वाणि रूपाणि तु सश्रिपातात्
स्युः पीनसे तीर्थरुजेऽतिदुःखे ।

कफागतशिरोरोगचिकित्सायां कफव्यायां शिरोरोगप्रधान-
त्वाद्दूरिशिरोरोगहेतुत्वाय प्रतिश्यायमेव तावदाह । शालाक्ये-
ऽप्युक्तम्--"भूयिष्ठं व्यापयः सर्वं प्रतिश्यायनिमित्तमाः । तस्मा-
द्रोगः प्रतिश्यायः पूर्वमेवोपदिश्यते"-इति । यद्यपि राजयक्ष्म-
चिकित्सेते प्रतिश्याय उक्त एव, तथाऽपि तत्र यक्ष्मपूर्वरूपत-
योक्तः, इह तु सतन्नः प्रतिश्याय उच्यत इति विशेषः । रजो
धूलिः । अतिस्रागो दिवास्रागः । अवश्यायः तुषारः । संस्थान-
दोषे इति घनीभूतादोषे । प्राणार्तीत्यादिना वातादिप्रतिश्या-
यानां पशुणां कफाहृदुशणमाह । सस्वरमूर्धरोग इति स्वररोगः
स्वरनेदः । कफाहृदुरीत्यादौ गुरुशब्दः कण्डूविशेषणम् ।
स्रोतसीति नासास्रोतसि ॥ १०५-१०६ ॥—

सर्वोऽतिवृद्धोऽहितभोजनासु
दुष्टप्रतिश्याय उपेक्षितः स्यात् ॥ १०७ ॥
ततस्तु रोगाः श्वथुश्च नासा-
शोपः प्रतीनाहपरिक्लवौ च ।
प्राणस्य पूतित्वमपीनसश्च
सपाकशोधार्थुदपूररक्ताः ॥ १०८ ॥
अरूपि शीर्षध्वणाक्षिरोग-
खालित्यहर्षर्जुनलोमभावाः ।
घृद्धभ्यासकासज्वररकपित्त-
वैस्वर्यशोषाश्च ततो भवन्ति ॥ १०९ ॥

सर्वोऽतिवृद्ध इत्यादिना प्रतिश्यायजात्र श्वथ्वादीनाह ।
अत्र मुखरोगं ये न पठन्ति ते शिरोरोगग्रहणेनैव मुखरोगस्य
ग्रहणमिति मन्यन्ते । एषां तु दुष्टप्रतिश्यायश्वथ्वादीनां
शालाक्यादिषु विस्तरः, अत्र तु पराधिकारत्वात् संक्षेप
एव ॥ १०७-१०९ ॥

रोधाभिघातद्वयशोपपाकै-
शोर्णं युतं यश्च न वेत्ति गन्धम् ।
दुर्गन्धि चास्यं बहुशः प्रकोपि
दुष्टप्रतिश्यायमुदाहरेत्तम् ॥ ११० ॥
संस्पृश्य मर्माप्यनिलस्तु मूर्ध्नि
विष्वक्पयस्यः श्वथुं करोति ।

क्रुद्धः स संशोष्य कफं तु नासा-
 शृङ्गाटकघ्राणविशोषणं च ॥ १११ ॥
 उच्छ्वासासमागं तु कफः स्यातो
 रुन्ध्यात् प्रतीनाहमुदाहरेतम् ।
 यो मस्तुलुङ्गाद्धनपीतपक्वः
 कफः स्रवेदेप परिश्वस्तु ॥ ११२ ॥
 वैषण्यदौर्गन्ध्यमुपेक्षया तु
 स्यात् पृथिनस्यं श्वयथुर्धमश्च ।
 आनह्यते यस्य विगुण्यते च
 प्रक्लिद्यते धूप्यति चापि नासा ॥ ११३ ॥
 न वेत्ति यो गन्धरसांश्च जन्तु-
 र्जुष्टं व्यवस्येत्तमपीनसेन ।
 तं चानिलश्लेष्मप्रवं विकारं
 ब्रूयात् प्रतिश्यायसमानलिङ्गम् ॥ ११४ ॥
 सदाहरागः श्वयथुः सपाकः
 स्याद् घ्राणपाकौऽपि च रक्तपित्तात् ।
 घ्राणाथितासृक्प्रभृतीन् प्रदूष्य
 कुर्वन्ति नासाश्वयथुं मलाश्च ॥ ११५ ॥
 घ्राणे तथोच्छ्वासगतिं निरुध्य
 मांसात्तदोपादपि चार्जुदानि ।
 घ्राणात् स्रवेद्वा श्वयथान्मुखाद्वा
 पित्ताकमस्रं त्वपि पूयरकम् ॥ ११६ ॥
 कुर्यात् सपित्तः पवनस्त्वग्मादीन्
 संदूष्य चारुपि सपाकवन्ति ।
 नासा प्रदीप्तेव नरस्य यस्य
 दीप्तं तु तं रोगमुदाहरन्ति ॥ ११७ ॥
 इति पीनसनासारोगनिदानम् ।

रोषाभिघातेत्यादिना दुष्टप्रतिश्यायादीनामर्जुनलोमपर्यन्तानो
 क्रमेण लक्षणान्याह । क्रुद्ध इत्यादौ स इत्यनिलः । मस्तुलुङ्गा-
 दिति मसिष्कात् । कुर्यात् सपित्त इत्यादिना अर्धपिका-
 नाहः सा तु शिरोमवा हेया ॥ ११०-११७ ॥

श्रुशार्तिशूलं स्फुरतीह वातात्
 पित्तात् सदाहारति कफाह्वर स्यात् ।
 सर्वैस्त्रिदोषं किमिभिस्तु कण्डू-
 दौर्गन्ध्यतोदार्तिभ्युतं शिरः स्यात् ॥ ११८ ॥
 इति शिरोरोगनिदानम् ।

श्रुशार्तिश्यादिना यद्यपि प्रतिश्यायोत्पन्नत्वेन शिरोरोगानां
 लक्षणमुच्यते, तथाऽपि स्वतन्त्रोत्पन्नानामपि शिरोरोगाणां गत-
 देव लक्षणं ज्ञेयम् । एवं मुखरोगादिलक्षणेष्वपि वार्यम् । सर्व-
 त्रिदोषमिति वातादिलक्षणैर्मिलितैस्त्रिदोषं स्यादित्यर्थः ॥ ११७ ॥

१ 'घ्राणाद्धनः पीतमित्तलनुषां दोषः स्रवेद् मानमुदाहरेतम्' इति
 पा० ।

मुखामये मायतजे तु शोष-
 काकेश्यरौक्ष्याणि बला रुजश्च ।
 कृष्णारुणं निष्पतनं सशितं
 प्रसंखनस्पर्दनतोद्भेदाः ॥ ११९ ॥
 तृष्णाज्वरस्फोटकतालुदाहा
 धूमायनं वाप्यवदीर्णता च ।
 पिप्पात् समूर्च्छां विविधा रुजश्च
 घर्णाश्च गुह्यारुणवर्णवर्ज्याः ॥ १२० ॥
 कण्डूगुहत्वं सितविजलत्वं
 क्लेशोऽरुचिर्जाड्यकफप्रसेकी ।
 उत्क्लेशमन्वानलता च तन्द्रा
 रुजश्च मन्दाः कफवक्रुरोगे ॥ १२१ ॥
 सर्वाणि रूपाणि तु वक्रुरोगे
 भवन्ति यस्मिन् स तु सर्वजः स्यात् ।
 संस्थानदूष्याकृतिनामभेदा-
 धैते चतुःषष्टिविधा भवन्ति ॥ १२२ ॥
 शालाफयतन्त्रेऽभिहितानि तेषां
 निमित्तरूपाकृतिभेदजानि ।
 यथामेदेषां तु चतुर्विधस्य
 क्रियां प्रवक्ष्यामि मुखामयस्य ॥ १२३ ॥
 इति मुखरोगनिदानम् ।

निष्पतनमिति मुखस्नानः । तृष्णेत्यादि पित्तगुणरोगलक्ष-
 णम् । शालाक्ये प्रपयोक्तुमुखरोगाणांमत्रैव चतुर्विधमुखरो-
 गेऽन्तर्भावं दर्शयन्नाह—संस्थानेत्यादि । संस्थानं स्थानमोष्ठादि,
 दूष्यं रक्षादि, आकृतिर्लिङ्गं, नाम शीतादादि, एषां विकृष्टाद्
 भेदाच्चतुःषष्टिविधा भवन्ति, ते च शालाक्ये एवोक्तेयाः ।
 सुश्रुते पञ्चषष्टिमुखरोगा उक्ताः, तथाऽपीह वैशेहमतानुसारे-
 णाद्दशान्तरेणैवं चतुःषष्टिः । यथाप्रदेशमिति यथानिक्लिप्ता-
 प्रदेशम् ॥ ११९-१२३ ॥

वातादिभिः शोकमयात्तिलोम-
 क्रोधैर्मनोम्राशनगन्धरूपैः ।
 शरोचकाः स्युः परिहृष्टदन्तः
 कपायवक्रश्च मतोऽनिलेन ॥ १२४ ॥
 कण्डूमूलमुष्णं विरसं च पूति
 पित्तेन विघातयणं च वक्रम् ।
 माधुर्यपैन्चिद्व्यगुहत्वंशैत्य-
 विवन्दसं वस्युतं फफेन ॥ १२५ ॥
 शरोचके शोकमयात्तिलोम-
 क्रोधाद्यहृद्यारशनगन्धजे स्यात् ।

१ 'तृष्णाज्वरस्फोटकतालुदाहाका' इति पा० । २ 'विरसदन्तान-
 नु' इति पा० । ३ 'क्रोधाद्यहृद्यारशनगन्धजे' इति पा० ।

स्वाभाविकं चक्रमथारुचिश्च

त्रिदोषजे नैकरसं भवेत् ॥ १२६ ॥

इत्यरोचकनिदानम् ।

वायुरोगान्तरिषित्वादेवारोचकानाह । यद्यपि राजय-
क्ष्मचिकित्सेदप्यरोचका उक्ताः, तथापि शोषोकारोचकेभ्यः
पृथगुत्पन्ना एवारोचका अभिधीयन्त इति न पीनकृतयम् ।
अतिलोभेनात्रारुचिरुच्यते, तत्रातिलोभेन कृतं सतताभ्यास-
मरुचिकारणं दर्शयति । विषद्वसवद्वयुतमिति वन्ययुक्तमित्यर्थः ।
नैकरसमिति अनेकरसम् ॥ १२४-१२६ ॥

नादोऽतिरुक्कर्णमलस्य शोषः

स्त्रावस्तनुश्चाश्रवणं च वातात् ।

शोफः सरागो दरुणं विदाहः

सपीतपूतिश्रवणं च पिच्छात् ॥ १२७ ॥

वैश्रुत्यकण्डूस्त्रिशोफगुरू-

क्लिग्धश्रुतिः श्लेष्मभवेऽल्परुक् च ।

सर्वाणि रूपाणि तु सन्निपातात्

स्त्रावश्च तत्राधिकदोषवर्णः ॥ १२८ ॥

इति कर्णरोगनिदानम् ।

नादोऽतिरुगिह्यादिना कर्णरोगानाह । एते च शालाक्ये
यद्यप्यष्टाविंशतिरुक्ताः, तथाऽपीह चतुर्विंश कर्णरोगेषु शोषा-
णामप्यवरोधो व्याख्येयः, शोषाणामपि वातादिजन्यत्वात्
॥ १२७ ॥ १२८ ॥

अल्पस्तु रागोऽनुपदेहयाश्च

सतोदनेदोऽनिलजाक्षिरोगे ।

पिच्छात् सदाहोऽतिरुजः सरागः

पीतोपदेहः सुभृशोष्णवाही ॥ १२९ ॥

शुक्लोपदेहं बहुपिच्छिलाश्रु-

नेत्रं कफात् स्यादृहता सकण्डूः ।

सर्वाणि रूपाणि तु सन्निपाता-

त्रेवामयाः पण्णवतिस्तु मेदात् ॥ २३० ॥

तेषामभिव्यक्तिरभिप्रदिष्टा

शालाक्यतत्रेषु चिकित्सितं च ।

पराधिकारे तु न विस्तारोक्तिः

शस्तेति तेनात्र न नः प्रयासः ॥ २३१ ॥

इति नेत्ररोगनिदानम् ।

अल्पस्तु राग इत्यादिना चक्षुरोऽक्षिरोगा अभिधीयन्ते ।
उपदेहो दुषिका । सुभृशोष्णवाहीति अश्रुशोष्णवाही । अनुज-
नेत्रामयानां सख्यमाह—नेत्रामया. पण्णवतिरिति । नेत्रामयेषु
अथ चार्वाणां त्रिप्रतिपत्तिः; नेत्ररोगाणां पदसमाप्तिं विदेहः प्राह,

करालस्तु पण्णवतिम्, अशीतिं सास्यकिः प्राह । तेषु करालम-
तेनैवेतदभियानम्, उर्षं च तत्र “विशतिःउत वरुनस्या नश्च
संधो प्रकीर्तिताः । त्रयोदश तु शुक्लस्थाः पद्भोगाः कृष्णभा-
गजाः ॥ विशतिः पथ दृष्टिस्थाः पोडशैव च सवंगाः” इति ।
एतेषां ज्ञानोपायमाह—तेषामित्यादि । अभिव्यक्तिरिति सख-
णम् । नेत्ररोगप्रपञ्चानभिधाते हेतुमाह—पराधिकारेष्वि-
त्यादि ॥ २२९-२३१ ॥

तेजोऽनिलद्येः सह केशभूमिं

दग्ध्याऽऽशु कुर्यात् सलाति नरस्य ।

किंचित्तु दग्ध्या पलितानि कुर्या-

द्धरिप्रभत्वं च शिरोरुहाणाम् ॥ २३२ ॥

इत्पूर्य्यञ्जतृथगदैकदेश-

स्तंत्रे निवद्धोऽयमशून्यतार्थम् ।

अतः परं भेषजसंग्रहं तु

निबोध संक्षेपत उच्यमानम् ॥ २३३ ॥

इति खाल्जिलरोगनिदानम् ।

तेज इत्यादिना खाल्जिलरोगनिदानमाह । तेज.शब्देन देहो-
ष्माऽभिमतः; स वातायैषुकः खाल्जिल्यादि करोतीति नोज-
नीयम् । ये तु ‘तेजः सवात’ इति पठन्ति, ते तेज शब्देन
पित्तमपि वर्णयन्ति । हरेप्रभलमिति कपिलत्वम् । शिरोरु-
हाणामिति केशानाम् । अशून्यतार्थमिति अस्वस्वचिकित्सा-
शास्त्रस्य शालाक्याभिधेयरीरेशून्यतार्थम् । नेपजसंग्रहमिति
भेषजामिधायकं ग्रन्थम् ॥ १३२ ॥ १३३ ॥

वातात् सफासवैस्वर्ये सक्षारं पीनसे घृतम् ।

पिबेद्रस्तं पयश्शोष्णं क्षैहिकं घूममेघ वा ॥ १३४ ॥

शवाह्रात्यगला मूलं स्योनाकैरण्डविल्वजम् ।

सारग्वधं पिबेद्वतिं मधूच्छिष्टप्लासघृतैः ॥ १३५ ॥

अथवा सघृतान् सकृन् कृत्वा महकसंपुटे ।

नयप्रतिश्यायनत्वं धूमं वैद्यः प्रयोजयेत् ॥ १३६ ॥

शङ्खमूर्धेललाटातौ पाणिस्वेदोपनाहनम् ।

सभ्यके क्षवधुस्त्रावरोघादी संकरादयः ॥ १३७ ॥

ब्रैयाश्च रोहिपाजाजीवचातर्कारिचोरकाः ।

त्वक्पवनरिविलानां चूर्णां या सोपकुशिकाः १३८

स्रोतःशृङ्गादनासाक्षिशोषे तैलं च नायनम् ।

प्रभाव्याजे तिलान् क्षीरे तेन पिष्टंस्तनुष्णमा १३९

मन्दस्विद्यान् सयध्वाह्नचूर्णांस्तेनैव पीडयेत् ।

दशमूलस्य निष्काथे राक्षामधुककल्कवत् ॥ १४० ॥

सिद्धं ससैन्धवं तैलं दशकृत्योऽणु तत् स्मृतम् ।

क्लिग्धस्यास्यापनैदौषं निर्हरेद्वातपीनसे ॥ १४१ ॥

१. ‘अन्नाश्रुवागानुपदेहताश्च प्रसन्नतोदाविकलस्य वातात्’ इति
पा० ।

२. ‘भोक्तृचिकित्सा तु परं निबोध । विस्तारतः संमहताश्च तन्म-
ग्नपञ्चमं सौम्यं भवोच्यमानाम्’ इति पा० ।

जिग्धाभ्लोष्णैश्च लघ्वं च प्राभ्यादीनां रसैर्हितम् ।
उष्णाम्बुना ज्ञानपाने निवातोष्णप्रतिश्रयः ॥ १४२ ॥
चिन्ताभ्याधामया कृचेष्टाव्यवापविरतो भवेत् ।
वातजे पीनसे भीमाचिच्छेवात्मनो हितम् ॥ १४३ ॥

अथैतेषां क्रमाचिकित्साऽभिधीयते । प्रतिशयाये धूमस्य निषेधो वैरेचनिकधूमामिप्रायेण कृतः, येनेदं ज्वरिक्तधूमामिपानं न विरोधि । पाणिलेदं च उपनाहनं चेति पाणिलेदोपनाहनम् । श्वबुध्रावरोधावाविल्यावरोधनान्देन प्रतीनाहोऽभिधीयते । संकरादयः संकरप्रत्यादायः खेदाध्यायोक्ताः खेदाः । तर्कारी जयन्ती । स्रोतःशुक्रादनाभास्त्रियोषे इति प्राणश्रोत्राक्षितर्पणीनां विराणां सन्निपातः शुक्राटकः । नावन तैलमुक्तमाह-प्रभाभ्याजे इत्यादि । तदुष्णमेति अजाक्षीरोष्मया पिष्टलेदने मन्दोस्त्रिषान् । सगभ्याहचूर्णनिधि यथाहचूर्णस्याप्रधानत्वात् तिलचूर्णात् पादिकरम् । येनैव पीठयेदिति अजाक्षीरेण । एवं निष्पन्नतैलस्य दशमूलनिःकाषादिभिर्दशकृत्वः पाठात् सिद्धं तैलमण्डितं स्यात्; अणुता नास्य अणुस्रोतोऽनुकारित्वाद्, तत्रैव भावनया पाकभूयस्त्वेन निष्पीडनविशेषेण च क्रियते । उक्तं हि विद्वेहे-“भाषणात् पाचनाद्वाऽपि तैलानामण्डितता । मर्दानापि सर्वेषां देहानामण्डितता” इति । सिद्धान्तेत्यादिना भाट्टारण्यारावाद् । निवातोष्णप्रतिश्रय इति निवातोष्णशब्दाव्ययी ॥ १३४-१४३ ॥

पिचे सर्पिः पिबेत् सिद्धं शूकवेरशुतं पयः ।
पाचनार्थे पिबेत् पके कार्यं मूर्धनिरेचनम् ॥ १४४ ॥
पाठाद्विरजनीमूर्द्यापिपुलीजातिपल्लवैः ।
दन्त्या च साधितं तैलं नस्यं स्यात् कफपीनसे १४५
पूयाक्षे रक्पित्तघ्नः कपाया नावनानि च ।
पाकदाहाद्यकृसेपु शीता लेपाः ससेचनाः ॥ १४६ ॥
घ्न्येयनस्योपचाराश्च कपायाः स्वादुशीतलाः ।
मन्दपिचे प्रतिशयाये जिग्धैः कुर्याद्विरेचनम् ॥ १४७ ॥
घृतं क्षीरं यथाः शालिगोधूमा जाङ्गला रसाः ।
शीतान्वास्त्रिकशाकानि यूषा मुत्रादिसिंहिताः १४८

पिचे सर्पिः पिबेत् सिद्धमित्यत्र शूकवेरशुतमेव सर्पिर्द्वयम् । रक्पित्तघ्न इति रक्पित्तनिःकृतोक्ताः । मन्दपिचे इति ईष-दिवसे ॥ १४४-१४८ ॥

गौरकारोचकेपादौ लङ्घनं कफपीनसे ।
खेदाः सेकाश्च पाकार्थं लिप्ते शिरसि सर्पिणा १४९
लशुनं मुद्गरचूर्णेन व्योपक्षारघृतेर्भुतम् ।
देयं, कफघ्नवमनमुक्लिष्टस्त्रेष्मणे हितम् ॥ १५० ॥

अपीनसे पूतिनस्यं ब्राणस्त्रावे सकण्डुके ।
धूमः शक्तोऽवपीडश्च कटुभिः कफपीनसे ॥ १५१ ॥
मनःशिला वचा व्योषं विडङ्गं हिङ्गु गुग्गुलुः ।
शृणों त्रेयः प्रथमनं कटुभिश्च फलेस्तथा ॥ १५२ ॥
भागोमदनतर्कारीसुरसादिविपाचिते ।
मूत्रे लाक्षा वचा लम्बा विडङ्गं कुष्ठपिपुली ॥ १५३ ॥
कृत्वा कल्कं करञ्जं च तैलं तैः सार्पयं पचेत् ।
पाकान्मुके घने नश्यमेतन्मेदोनिमे कफे ॥ १५४ ॥
जिग्धस्य व्याहृते वेगे च्छर्द्वनं कफपीनसे ।
वमनीयशुतक्षीरतिलमापयचागुना ॥ १५५ ॥
वार्ताककुलकव्योपकुलत्यादकिमुद्गराः ।
यूषाः कफघ्नमंत्रं च शस्तमुष्णात्स्वसेच(व)नम् १५६
सर्वजित् पीनसे दुष्टे कार्यं शोफे च शोफजित् ।
क्षारोऽर्जुदाधिभासेषु क्रिया शोषेण्येक्ष्य च ॥ १५७ ॥
इति पीनसनासारोगचिकित्सा ।

देयं कफघ्नवमनमिति कफघ्नद्रव्यकृतं वमनं देयमित्यर्थः । कटुभिः फलैरेति मरीचिपिपुल्यादिभिः । पाकान्मुके इति पाकान्वयान्मुकुते । व्याहृते वेग इति पीनसस्य वेगो मण्डीभूते । शोफे चेति नासारोगे ॥ १४५-१५७ ॥

वातिके शिरसो रोगे खेदान् खेदान्सनावनान् ।
पानाघ्नमुपनाहान्श्च कुर्याद्वातामयापहान् ॥ १५८ ॥
तैलभूरेरगुर्वाधिः सुखोष्णोरुपनाहनम् ।
जीवनीयैः सुमनसा मत्स्योम्लैश्च शशयते ॥ १५९ ॥
रात्रास्थिरादिभिः सिद्धं सक्षीरं नस्यमर्तिगुत् ।
तैलं रात्राद्विकाकोलीशर्कराभिरघायि वा ॥ १६० ॥
यलामधुकयथाद्विविदारीचन्दनोत्पलेः ।
जीवकयभकदाक्षाशर्कराभिश्च साधितः ॥ १६१ ॥
प्रस्यस्तैलस्य सक्षीरो जाङ्गलार्धमुत्तरसे ।
नस्यं सर्वोर्ध्वजन्तुत्थवातपित्तामयापहम् ॥ १६२ ॥
दशमूलयलापत्तात्रिफलामधुकैः सह ।
मयूरं पक्षपिचावशरुणुषाद्विवर्जितम् ॥ १६३ ॥
जले पक्त्वा घृतप्रस्यं तस्मिन् क्षीरसमं पचेत् ।
मयूरेः कार्पाकैः कल्कैः शिरोरोगादितापहम् १६४
कर्णाक्षिनासिकाजिह्वाताम्बास्यगळरोगमुत् ।
मायूरमिति विख्यातमूर्ध्वजन्तुगदापहम् ॥ १६५ ॥
इति मायूरघृतम् ।

दशमूलेत्यादौ दशमूलादिभिः प्रलेकं त्रिफलमनैः समं मयूरं पक्षादिवर्जितं जलशोषेण एव पचेत् । जलशोषो ह्यत्र वापायं पादावशोषः सन् घृतप्रस्यश्चतुर्गुणो भवति । किञ्च दशमूलादीनां चत्वारिंशत्पलेन मयूरेपेन सममदुरान्तरं चतुःपट्टिपलं

काथ्यं श्लेष्मामाने ब्रूते देयम् । किंवा दशमूलादीना मधुरेण च
मिथिला यावत् काथ्यं भवति तच्चतुर्गुणं जलमुत्सर्गपरिभाष-
यैव देयम् । मधुरैरिति जीवनीयगणोक्तदेशभिः, जीवनीयानि
हि मधुरत्वप्रकर्मादिह मधुराशब्देनोच्यन्ते ॥ १५८-१६५ ॥

एतेनैव कपायेण घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
चतुर्गुणेन पयसा कचकैरेभिश्च कार्पिकैः ॥ १६६ ॥

जीवन्तीत्रिफलाभेदात्सुद्रीकार्थिपरुषकैः ।

समद्वाचविकाभार्गाकाशमरीसुरदासभिः ॥ १६७ ॥

आत्मगुहामहामेदातालखर्जूरमस्तकैः ।

मृणालविसशाखकभट्टङ्गीजीवकपर्पत्रकैः ॥ १६८ ॥

शतावरीविदारिभ्रुयुहतीसारिवायुगैः ।

मूर्धाश्वदप्रपभकशङ्खाटककफलेकैः ॥ १६९ ॥

रास्नास्थिरातामलकीसूक्ष्मैलाशतिपौफकैः ।

पुनर्नवातुगाक्षीरी काफोलीधन्व्यासकैः ॥ १७० ॥

खर्जूराम्बोटवाताममुञ्जाताभिपुकरैपि ।

द्रव्यैरेभिर्यथालामं पूर्वेकल्पेन साधितम् ॥ १७१ ॥

नम्ये पाने तथाऽभ्यङ्गे वस्ती चैव प्रयोजयेत् ।

शिरोरोगेषु सर्वेषु काले श्वासे च दारुणे ॥ १७२ ॥

मन्यापृष्ठप्रदे शोपे स्वरभेदे तथाऽर्दिते ।

योन्पचक्रशुक्रदोषेषु शक्तं वन्ध्यासुतप्रदम् ॥ १७३ ॥

श्रतुञ्जाता तथा नारी पीत्वा पुत्रं प्रसूयते ।

महामायूरमित्येतद्वृतमप्रेयपूजितम् ॥ १७४ ॥

इति महामायूरवृत्तम् ।

आलुमिः कुक्कुटैहसैः शशैश्चापि हि बुद्धिमान् ।

कल्पेनानेन विपचेत्सर्पिरूपेणदापहम् ॥ १७५ ॥

एतेनैवेति दशमूलादिमयूरकायेन यकोषविघालहवेन ।
द्वितीयखर्जूरशब्देन खर्जूरफलं गृह्यते । अशोठवातामारीनि
लौत्तरापथिकाणि । पूर्वयोमोक्षदायविघालं यद्यप्येतेनैव कपा-
येनेत्यादिना सिद्धं, तथाऽपि पुनः पूर्वेकल्पेनेति बचनेन यथा-
व्यममिद्विपदेन च यथात्थं करणीयत्वं कल्प एव न ह्यप्ये
इति दर्शयति । अत्र प्रयोगभेदे जतुकणः—“तत्त्वाद्योचितशि-
पिन दशमूलभेषवीरलाभमुक्तदिपयै. सह सर्पिषा जीवनी-
यकैः पचेत् पयसा कपायेऽस्मिन्नेव चतुर्के प्रस्थं घृतं
यथात्थं जीवनर्द्धनवातामाम्बोटत्रिफलापृष्मचक्रैः खर्जूर-
शामलकफलेषुकापीम्फरददृष्टातामलकीत्रिफलाभार्गाकैरेस्तृष्णाट-
कमृणालविसशाखिकासमश्रावप्रदजदामिः सह तु मायूरं चतुष्प-
थोगादश्वजत्रुगदेष्वद्वतवत्” इति । अत्र मयूरत्वाने मयूरशरीरं
दर्शयमाह—आलुमिरिलादिना । आलुना नमूषणैस्त्रया कल्प-
मानेनाम्बरेकेनापि साधनं कर्तव्यमित्याहुः ॥ १६६-१७५ ॥

१ 'खर्जूरानुपदेव सकोरकै' इति पा० । २ 'नमूषणैः' इति पा० ।

पैत्रे घृतं पयः सैकाः शीता लेपाः सनावनाः ।
जीवनीयानि सर्पिषि पानात्रं चापि पिचनुत् ॥ १७६ ॥

चन्द्रनोशीरपथ्याद्बवाल्याघ्नसोत्वलेः ।

शीरपिष्टैः प्रवेहः स्याच्चूर्तैर्वा परिपेचनम् ॥ १७७ ॥

त्वक्पत्रशर्कराकल्कः सुपिष्टस्तण्डुलाभ्युना ।

कार्योऽवपीडः सर्पिश्च नखं तस्यानु पैत्तिके ॥ १७८ ॥

यथ्याद्बचन्दनानन्ताक्षीरसिद्धं घृतं हितम् ।

नाघनं शर्कराद्राक्षामधूकैर्वाऽपि पिचजे ॥ १७९ ॥

शर्करैश्च क्षौद्रैः । सर्पिश्च नखमित्यत्र अवपीडस्य

पथात् सर्पिषा नखं देयम् ॥ १७६-१७९ ॥

कफजे खेदितं धूमनस्यप्रथमनादिभिः ।

शुद्धं प्रलेपपानात्रैः कफघ्नैः समुपाचरेत् ॥ १८० ॥

पुराणसर्पिषः पानैस्तीक्ष्णैर्धैस्तिभिरैव च ।

कफानिलोत्थिते दाहः शेषयो रक्तनोक्षणम् ॥ १८१ ॥

परण्डनलदक्षौमगुग्गुल्वगुरुचन्दनैः ।

धूमवाति पिषेद्रन्धैरकुष्ठतगरैस्तथा ॥ १८२ ॥

सन्निपातभवे कार्या सन्निपातहिता क्रिया ।

क्रिमिजे चैव कर्तव्यं तीक्ष्णं मूर्धविरेचनम् ॥ १८३ ॥

त्वग्दन्तीव्याघ्रकरजविडङ्गनवमालिकाः ।

अपामार्गकलं योजं नक्तमालशिरीषयोः ।

श्वकोऽहमन्तको बिल्वं हरिद्रा हिङ्गू चूधिका १८४

कफिज्जकश्च वैसैलमविमूत्रे चतुर्गुणे ।

सिद्धं स्यादावनं चूर्णं चैषां प्रथमं हितम् ॥ १८५ ॥

फलं शिशुककशाभ्यां सज्योपं चावपीडकः ।

कपायः स्वरसः क्षारधूर्णं कल्कोऽवपीडकः ॥ १८६ ॥

शुकतिकककुशौद्रकपायैः कवलप्रहः ।

इति शिरोरोगचिकित्सा ।

कफानिलोद्भवे दाह इत्यत्र कफोद्भवे अनिलोद्भवे च सुशु-
त्वचनान्दलाद्यश्चदेरी दाहः कर्तव्यः । उक्तं हि सुश्रुते—“शि-
रोरोगाधिमान्यप्रसूतिषु झलकाद्यश्चप्रदेशेषु देहे” (अ. सू.
अ. १२) इति । गन्धैरकुष्ठतगरैरिति अगुर्वादिगन्धैः, कुष्ठत-
गरवर्जं चान् मस्तुङ्गहाववर्जनायम् । उक्तं च शालाक्ये—
“ननुकुष्ठे क्षवयतो धूमवातिप्रोजित्वे । मस्तुङ्गं प्रकर्षेण
त्वात्ते नैव योजयेत्” इति । व्याघ्रकरजः नखी । श्वशुः
डिङ्गाशारकः ॥ १८०-१८६ ॥—

धूमः प्रथमं शुद्धिरथदृष्टद्वन्द्वनलज्जम् ॥ १८७ ॥

भाज्यं च मुखरोगेषु यथासं दोषनुद्धितम् ।

पिप्पल्यगुरुदार्दीत्वग्यवक्षाररसाञ्जनम् ॥ १८८ ॥

पादां केशीवर्तं पथ्यां समभागं विचूर्णयेत् ।

मुखरोगेषु सर्वेषु सक्षौद्रं तद्विधारयेत् ॥ १८९ ॥
 क्षीधुमाधवमाध्वीके श्रेष्ठोऽयं कवलप्रह ॥
 तेजोद्गामभयामेला समझा कटुका घनम् ॥ १९० ॥
 पाठा ज्योतिष्मती लोभ दार्वी कुष्ठ च चूर्णयेत् ।
 द-ताना चर्पण रक्तज्ञापकण्डूकजापहम् ॥ १९१ ॥
 पञ्चकोलकतालीसपत्रैलामरिचत्वच ।
 पलाशमुष्ककक्षारयवक्षाराश्च चूर्णिता ॥ १९२ ॥
 गुडे पुराणे द्विगुणे कथिते गुडिका कृता ।
 कर्क-धुमात्रा सप्ताह स्थिता मुष्करुभसनि ॥ १९३ ॥
 कण्ठरोगेषु सर्वेषु धार्या स्युरमृतोपमा ।
 गृह्यमूमे यवक्षार पाठा व्योप रसाञ्जनम् ॥ १९४ ॥
 तेजोद्धा त्रिफला लोभ चित्रकश्चेति चूर्णितम् ।
 सक्षौद्रं धारयेदेतद्गलरोगविनाशनम् ॥ १९५ ॥
 कालकं नाम तच्चूर्णं दन्तास्यगलरोगनुत् ।

इति कालकचूर्णम् ।

मन शिला यवक्षारो हरिताल सत्तै-धवम् ॥ १९६ ॥
 दार्यात्वक् चैति तच्चूर्णं माक्षिकेण समायुतम् ।
 मूर्च्छित घृतमण्डेन कण्ठरोगेषु धारयेत् ॥ १९७ ॥
 मुखरोगेषु च श्रेष्ठ पीतक नाम कीर्तितम् ।

इति पीतकचूर्णम् ।

मृद्वीका कटुका व्योप दार्यात्वक् त्रिफला घनम् ॥ १९८ ॥
 मूर्च्छित घृतमण्डेन कण्ठरोगेषु धारयेत् ।

इति मृद्वीकादिचूर्णम् ।

पाठा रसाञ्जन मूर्चा तेजोद्धेति च चूर्णितम् ॥ १९९ ॥
 क्षौद्रयुक्त विघातव्य गलरोगे सिपिञ्जितम् ।
 योगास्त्रेते त्रय प्रोक्ता चावपिक्तफापहा ॥ २०० ॥
 कटुकातिविपापाठादार्वीमुस्तकलिङ्गका ।
 गोमूत्रकथिता पेया कण्ठरोगविनाशना ॥ २०१ ॥
 खरस कथिनो दार्या घनीभूतो रसकिया ।
 सक्षौद्रा मुखरोगाच्छुशोपनाडीमणापहा ॥ २०२ ॥
 तालुशोपे त्वदृग्णस्य सपिरात्तरभक्तिकम् ।
 नावन मधुरा क्षिग्धा शीताश्चैव रसा हिता २०३ ॥
 मुखपाके सिराकर्म शिर कायविरेचनम् ।
 मूत्रतैलघृतक्षौद्रक्षीरेश्च कवलप्रहा ॥ २०४ ॥
 सक्षौद्रास्त्रिफलापाठासृष्टीकाजातिपहया ।
 कपायत्तिकका शीता काथाश्च मुखधावना २०५ ॥

शुक्लत्यादि मुखरोगचिकित्सितम् । शुद्धिरथ इति विरेच
 नम् । दावा वमिति दार्वीस बग् । कजापदमिति रोगपीडा
 हरम् । पञ्चकोलेयादी चूर्णसमुदायाद्गुडो द्विगुण । कर्क-धू
 मात्रा इत्यहमावकमाना । केचिद् रोधस्थाने लोहं पठन्ति ।

उक्त हि सुश्रुते(१)— पाठा रसाञ्जन व्योप तेजोद्धा निपत्ताऽ
 मिक । गृह्यमूमे यवक्षार शक् चूर्णं तु फालकम् — इति ।
 वानपिक्तफापहा इति प्रथममेव कायदयस्यो योगादि
 रोपहर । रसकियेति घनीभूतरसस्य सहा । तालुधापे इत्यादी
 अतृष्णस्यतिपदेन तृष्णयुक्तस्य तालुशोपे क्षौत्रभक्तिकमपि
 सर्पिं पान निषेधयति । तालुशापे च तृष्ण मूर्च्छांशरी
 ताश्च गर्भिण्याश्चाङ्गोपिण (स अ १३) इत्यादिना
 यद्यपि हृहपान निषिद्ध तथाऽपीह क्षौत्रभक्तिकं साम वश्य
 विधानात् कर्तव्यमेव । सिराकमिति सिराञ्जन, तत्र मुशु
 त्वचनात् तालुनि जिह्वाया च कर्तव्यम् ॥ १८७-२०५ ॥

तुला खदिरसारस्य द्विगुणामरिमेदत् ।
 प्रक्षाल्य जर्जरीकृत्य चतुर्द्रोणेऽम्भस पचेत् ॥ २०६ ॥
 द्राणशप कपाय त पूषा भूय पचेच्छनै ।

ततस्तस्मिन्घनीभूते चूर्णीकृत्याक्षमागिकम् ॥ २०७ ॥
 चन्दन पद्मकोशोर मञ्जिष्ठाघातकीघनम् ।

भ्रौण्डरीक यष्टाहृत्वगोलापन्नकेशरम् ॥ २०८ ॥

लाक्षा रसाञ्जन मासीनिकफालोभ्रवालकम् ।

रज-यौ फलिनीमेला समझा कटुफल यचाम् २०९ ॥

यवासागुरुपत्तङ्गैरिकाञ्जनमावपेत् ।

लवङ्गनखककोलजातिकोशान् पलोन्मितान् ॥ २१० ॥

कर्पूरकुडुय चापि क्षिपेच्छीतेऽवतारिते ।

ततस्तु तुलिका कार्या मुष्काश्चास्येन धारयेत् २११ ॥

तैल चानेन कल्केन कपायेण च साधयेत् ।

द-ताना चलनभ्रशाशौशियेकिमिरोगनुत् ॥ २१२ ॥

मुखपाकास्यदौर्गन्ध्यजाड्यारोचकनाशनम् ।

श्रावोपलेपपच्छिद्यवैस्वर्गलशोपनुत् ॥ २१३ ॥

दन्तास्यगलरोगेषु सुवध्वेतत् परायणम् ।

(खदिरादिगुटीकेय तैल च खदिरादिकम् ॥ २१४ ॥)

इति खदिरादिगुटिका तैल च ।

तुलामिल्यादिना खदिरादिगुटिकांमाह । द्विगुणामरिमेदत्

इति विद्वदिरस्य तु कुडो ह एव । पत्रह रक्तचन्दनम् । एव

इ रीनामत्र पलमानवम् । दन्तास्यगलरोगे प्राञ्जनयोका

श्रेया । परायणमिति परमवध भृष्ट नेत्रत्रिमिति चावत् । इति

मुखरोगचिकि सा ॥ २०६ २१४ ॥

अरुचौ कवलप्रहा धूमा समुत्पाधवना ।

मनोममत्रपान च हृपणाध्वासनानि च ॥ २१५ ॥

कुष्ठसौवर्चलाजाजीशर्करामरिच विडम् ।

घाञ्जैलापन्नकोशीरपिप्लवन्तुत्पलचन्दनम् ॥ २१६ ॥

लोभ तेजोवती पथ्या श्यूपण सयवाप्रञ्जम् ।

भाद्रदाडिमनिर्पासश्चाजाजीशर्करायुत् ॥ २१७ ॥

सतैलमाक्षिकास्त्वैते चत्वारः कवलप्रदाः ।
 चतुरोऽरोचकान् हन्युर्याताद्येकजसर्षपजान् ॥२१८॥
 कारवीमरिचाजाजीद्राक्षानुवृक्षाभ्लदाडिमम् ।
 सौवर्चलं गुडः शौद्रं सर्वारोचकनाशनम् ॥ २१९ ॥
 यस्ति समीरणे पित्ते विरेकं वमनं कफे ।
 कुर्याद्धृष्टानुकूलानि हर्षणं च मनोज्ञजे ॥ २२० ॥

इत्यरोचकचिकित्सा ।

अरोचकचिकित्सायाह—अहवाविलादि । कुष्ठेलादिना
 सर्षपशोकाश्वत्वारो योगा वातपित्तकफप्रतिपातनेष्मरोच-
 केषु कृमाज्ज्ञेयाः ॥ २१५-२२० ॥

कर्णशूले तु वातघ्नी हिता पीनसवत् क्रिया ।
 प्रवेहाः पूरणं नस्यं पाफलाये व्रणक्रियाः ॥ २२१ ॥
 मोज्यानि च यथादोषं कुर्यात् केशांश्च पूरणान् ।
 हिङ्गुतुम्बकगुण्ठीमिस्रैलं तु सार्यपं पचेत् ॥ २२२ ॥
 एतद्धि पूरणं श्रेष्ठं कर्णशूलनिवारणम् ।
 देवदारुवचागुण्ठीशताह्लाकुष्ठसैन्धवैः ॥ २२३ ॥
 तैलं सिद्धं यत्तुम्ब्रे कर्णशूलनिवारणम् ।
 वराटकान् समाहृत्य दहेन्मृद्भाजनं नये ॥ २२४ ॥
 तद्भस्म श्रेयोतयेत्तं गन्धतैलं विपाचयेत् ।
 रसाञ्जनस्य गुण्ठ्याश्च कल्काभ्यां कर्णशूलनुत् २२५ ॥
 शुष्कमूलकशुण्ठानां क्षारो हिङ्गु महौषधम् ।
 शतपुष्पा वचा कुष्ठं दाहं शिशु रसाञ्जनम् ॥ २२६ ॥
 सौवर्चलयवक्षारखर्जिकोद्भिदसैन्धवम् ।
 भूर्जमन्थिविदं मुस्तं मधुशुक्तं चतुर्गुणम् ॥ २२७ ॥
 मातुलुङ्गरसश्चैव कदल्या रस एव च ।
 संवरेतैर्यथोद्भिदः क्षारतैलं विपाचयेत् ॥ २२८ ॥
 वाधिर्यं कर्णनादश्च पूषन्नापश्च दारुणः ।
 क्रिमयः कर्णशूलं च पूरणादस्य नश्यति ॥ २२९ ॥
 मुखकर्णाक्षिरोगेषु ययोक्तं पीनसे विधिम् ।
 कुर्याद्भिषक् समीक्ष्यादौ दोषकालवलावलम् २३० ॥
 इति कर्णरोगचिकित्सा ।

वराटकानिलायो तद्भस्मेति वराटकाहम्बसा । क्वेतयेत्
 गालयेत् । गन्धतैलमिति मुगन्धद्वयकल्कशुक्तं तैलं, किंवा गन्ध-
 द्रव्याधिमात्रं तिलोद्भवं तैलम् । शुष्कमूलकेलादिके क्षारतैले
 मधुशुक्तं चतुर्गुणमिति मधुप्रधानं शुष्कं चतुर्गुणम् । शुष्कं च
 "गन्धस्तादि शुचौ भाण्डे सपुद्गलद्वयनागरम् । धान्यसर्षपां
 त्रिसत्रस्यं शुष्कं नुक्तं तदुच्यते"—इति । मातुलुङ्गकदलीरसौ
 तैलसन्तौ । अन्ये तु मधुशुक्तप्रधानमपि दापयन्ति; तत्र मधु

तैलसमं, शुष्कं तु चतुर्गुणमिति वदन्ति; तथातिहृदयघ्नम्,
 यतो जलकृष्णं मधु न पठ्यत एव, मधुनः शुष्कप्रदणेनैव
 शृष्टीतत्वात् । उक्तं च "मूलकभस्मशताह्लाद्विषारवचाचतुर्-
 वषकुष्ठदाहरसाञ्जननागरसोभाजनहिङ्गुपत्रभूर्जोमातुलुङ्गकदली-
 रसैश्चतुर्गुणशुष्केतैलं विपकं श्रुतिनादवाधिर्यंशूलजानुप्रम्"—
 इति ॥ २२१-२३० ॥

उत्पन्नमात्रे तरुणे नेत्ररोगे विडालकः ।

कार्यो दाहोपदेहाशुशोफराग्नियारणः ॥ २३१ ॥
 नागरं सैन्धवं सर्षपमण्डेन च रसक्रिया ।
 निघृष्टं वातिकं तद्वन्मधुसैन्धवगैरिका ॥ २३२ ॥
 तथा शावरकं लोभं घृतभृष्टं विडालकः ।
 तद्वत् कार्यो हरीतक्या घृतभृष्टो रजापहः ॥ २३३ ॥
 पैत्तिके चन्दनानन्तामधिष्ठासिर्विडालकः ।
 कार्यः पद्मकयश्चाह्ममांसीकालीयकैस्तथा ॥ २३४ ॥
 गैरिकं सैन्धवं मुस्तं रोचना च रसक्रिया ।
 कफे कार्यं तथा शौद्रं प्रियङ्गुः समनःशिला ॥ २३५ ॥
 सधिपाते तु चयैः स्याद्बहिरक्ष्णोः श्लेषणम् ।
 पंक्ताप्यस्फुर्यता कार्यं संपके त्वञ्जनं ज्यहात् २३६ ॥
 जाञ्ज्योतनं मादतजे काथो विन्वादिमिहितः ।
 कोष्णः सेरपहतंकोरीवृद्धतीमधुशिपुभिः ॥ २३७ ॥
 पुष्टीकादायिकं विण्डालाक्षादिमधुकोपलैः ।
 काथः सशर्करा पीदः पूरणं रक्तपिचनुत् ॥ २३८ ॥
 नागरत्रिफलाः सन्निभ्यवासारसः कफे ।
 कोष्णमाक्षुप्तं मिथैरोपधैः साधिपातके ॥ २३९ ॥
 धृह्यैरपण्डमूलत्वक् विप्रोः पुष्पं ससैन्धवम् ।
 अजाक्षीरेण पिष्टं स्याद्वर्तिवाताक्षिरोगनुत् ॥ २४० ॥
 सुमनःकोरकाः शङ्खत्रिफला मधुकं वला ।
 पिच्छाकापदा वतिः पिष्टा दिष्टेन धारिणा ॥ २४१ ॥
 सैन्धवं त्रिफला व्योषं शङ्खनाभिः समुद्रजः ।
 फेनः शैलेयकं सर्जो वतिः श्लेष्माक्षिरोगनुत् २४२ ॥
 अमृतोष्ठा विसं चित्चं पटोलं छागलं शङ्कुत् ।
 प्रपौष्ठीकं यष्ट्याहं दार्यो कालानुसारिवा ॥ २४३ ॥
 एषामुष्पलान् भागान् सुघौताज्वरतीकृतान् ।
 तोषे पक्त्वा रसे पूते भूयः पके रसे घने ॥ २४४ ॥
 कपे च श्वेतमरिचाज्जातीपुष्पाश्रवात् पलम् ।
 चूर्णं क्षिप्वा कृता वतिः संवेद्री हृष्यसादनी २४५ ॥
 शङ्खप्रवालवैदूर्यलोहताम्रप्लुवास्थिरिः ।
 स्रोतोजश्वेतमरिचवतिः सर्वाक्षिरोगनुत् ॥ २४६ ॥

१ 'दावने' इति पा० । २ 'शालमूलकशुण्ठानां' इति पा० ।

३ 'वैद्यमिधिरक्तस्य कर्णशूलहर परम्' इति पा० । ४ 'पूरणदस
 तैलस्य क्रिमयः कर्णमात्रितः । क्षिप्र मन्नां गच्छन्ति कृष्णात्रेयस
 पाषाणात् ॥ क्षारैश्च विरेकं मधुशुक्तप्रधानमापदत्' इति पा० ।

१ 'रोचनासुखलवनगीरिकाश्च' इति पा० । २ 'प्रहात्य स्फुरता
 कार्यं संपदेयाश्चनं व्यहात्' इति पा० । ३ 'क्षिरशशावलोपदे-
 कफे' इति पा० । ४ 'उर्वनीति विदोषी । 'दोषतो' इति पा० ।

शाणार्थं मरिचाद्गौ च पिप्पल्यर्णवफेनयोः ।
 शाणार्थं सैन्धवाच्छाणा नव सौवीरकाञ्चनात् २४७
 पिष्टं सुम्हम् चित्रायां चूर्णाञ्जनमिदं शुभम् ।
 कण्टकाचकफार्तानां मलानां च विशोधनम् ॥२४८॥
 वस्तुमूत्रे व्यहं स्थाप्यमेलाचूर्णं सुभावेतम् ।
 चूर्णाञ्जनं हि तैमिर्यकमिपिडमलापहम् ॥ २४९ ॥
 सौवीरमञ्जनं तुल्यं ताप्यो धातुर्मनःशिला ।
 चक्षुष्या मधुकं लोहा मणयः पौष्पमञ्जनम् ॥२५०॥
 सैन्धवं शौकरी दंष्ट्रा कतकं चाञ्जनं शुभम् ।
 तिमिरादिषु चूर्णं वा वर्तिर्धैयमनुत्तमा ॥ २५१ ॥
 कतकस्य फलं शङ्खः सैन्धवं ज्यूपणं सिता ।
 फेनो रसाञ्जनं क्षौद्रं विडङ्गानि मनःशिला ॥२५२॥
 कुक्कुटाण्डकपालानि वर्तिरेषा व्यपोहति ।
 तिमिरं पटलं काचं मलं चाशु सुखावती ॥ २५३ ॥
 इति सुखावतीवर्तिः ।

त्रिफलाकुक्कुटाण्डत्वकासीरसमयसो रजः ।
 नीलोत्पलं विडङ्गानि फेनं च सरितां पतेः ॥ २५४ ॥
 आजेन पयसा पिष्ट्वा भावयेत्तान्प्रभाजने ।
 सप्तरात्रं स्थितं भूयः पिष्ट्वा क्षीरेण वर्तयेत् ॥२५५॥
 एषा दृष्टिप्रदा वर्तिरेन्धस्यामिषचक्षुषः ।
 इति दृष्टिप्रदावर्तिः ।

यदने कृष्णसर्पस्य निहितं मासमञ्जनम् ॥ २५६ ॥
 ततस्तस्मात् समुद्रस्य सुशुष्कं चूर्णयेद्बुधः ।
 सुमनःकोरकैः शुष्कैरघोशैः सैन्धवेन च ॥ २५७ ॥
 पतत्रेवाञ्जनं कार्यं तिमिरघ्नमनुत्तमम् ।
 पिप्पल्यः किंशुकरसो वसा सर्पस्य सैन्धवम् २५८
 जीर्णं घृतं च सर्वाक्षिरोगाग्री स्याद्रसक्रिया ।
 कृष्णसर्पवसा क्षौद्रं रसो घ्राज्या रसक्रिया ॥२५९॥
 शस्ता सर्वाक्षिरोगेषु काचार्धुदमलेषु च ।
 धात्रीरसाञ्जनक्षौद्रसर्पामिस्तु रसक्रिया ॥ २६० ॥
 पित्तरसाक्षिरोगाग्री तैमिर्यपटलापहा ।
 धात्रीसैन्धवपिप्पल्यः स्युरल्पमरिचाः समाः २६१
 क्षौद्रयुक्ता निहन्त्यान्धं पटलं च रसक्रिया ।

इति नेत्ररोगविकित्सा ।

उत्पन्नभावे इत्यादिना नेत्ररोगविकिरिषतमाह । विडाकको
 नेत्रबहिलेपः शालाक्ये उच्यते । निष्टमिसाद्यौ तद्वदिति रस-
 क्रियेत्यर्थः । हरीतकी तद्वदिति हरीतकीशृतयुजे विडालकः ।
 सभिषाते तु सर्वैरिति प्रलेकनात्पुष्पविडालकवद्वयैः प्रलेपनं
 कार्यमित्यर्थः । नेत्राञ्जनं ब्रह्मादिलख त्रयोदशरोगाणां ब्रह्मेण
 पाकात् ब्रह्मादित्युक्तम् । पाकलक्षणं तन्नात्रे—“प्रचक्ष-

वर्मेता चाण्योः संरम्भाधुप्रधानता । मन्पवेदना कण्टः
 पकाशिमदलक्षणम्”-इति । आक्षेपेत्तनमक्षिपेकः । सुभना-
 कोरकाः जातीमुकुलकाः । धेतमरिचं शोभाजनबीजम् । दुग्धः
 पक्षिविधेयः प्रवेचकगलः । द्रौ च पिप्पल्यर्णवफेनयोरिति
 शाणाविलयर्थः । चित्रायामिति चित्रानक्षत्रे । ताप्यो धातुः
 तापीनदीमनो माक्षिकधातुः । चक्षुष्या वनकुलतिका । पौष्प-
 मञ्जनं पुष्पाञ्जनम् । अमिषचक्षुष इति अमिषत्रातरकस्य ।
 कृष्णसर्पस्येति घृतकृष्णसर्पस्य ॥ २३१-२६१ ॥—

खालित्ये पलिते वन्यां हरिलोम्नि च शोचितम् ॥
 नस्यैस्तैलैः शिरोवक्रप्रलेपैश्चाप्युपाचरेत् ।
 सिद्धं विदारोगन्धाद्यैर्जवनीयैरथापि च ॥ २६३ ॥
 नस्यं स्यादणुतैलं वा खालित्यपलितापहम् ।
 क्षीरात् सहचराङ्गुराजाच सौरसाद्रसात् २६४
 प्रस्यैस्तु कुडवस्तैलाद्यष्टाहपलकन्तिकतः ।
 सिद्धः शिलासमे भाण्डे मेपशुद्धादिषु स्थितः २६५
 नस्यं स्याद्भिपजा सम्यग्योजितं पलितापहम् ।
 भिपजा क्षीरपिष्टं वा दुग्धिकाकरवीरकौ ॥ २६६ ॥
 उत्पाद्य पलिते देव्यौ तातुभौ पलितापहौ ।
 मार्कवस्वरसात् क्षीराद्रिप्रस्यं मधुकात् पलम् २६७
 नैः पचेत् कुडवं तैलात्प्रस्यं पलिताहम् ।
 आवित्यचक्षुषा मूलानि कृष्णशैरेयकस्य च ॥२६८॥
 सुरसस्य च पत्राणि परं कृष्णशणस्य च ।
 मार्कयः काकमाची च मधुकं देवदारु च ॥ २६९ ॥
 पृथग्दशपलांशानि पिप्पल्यस्त्रिफलाञ्जनम् ।
 प्रपौण्डरीकं मञ्जिष्ठा लोभ्रं कृष्णागुरुपलम् २७०
 आत्रास्य कर्दमः कृष्णो मृणालं रक्तचन्दनम् ।
 नीली मल्लतकास्थीनि कासीसं मद्यन्तिका २७१
 सोमराज्यसनः शङ्खं कृष्णो पिण्डीतचित्रकौ ।
 पुष्कराञ्जनाकाशमयोप्यात्रजम्बूफलानि च ॥२७२॥
 मृथक् पञ्चपलांशानि तैः पिष्टैराहकं पचेत् ।
 वैभीतकस्य तैलस्य धात्रीरसचतुर्गुणम् ॥ २७३ ॥
 कुर्वादादिलपाकं वा याचच्छुष्को भवेद्रसः ।
 लोहापत्रे ततः पूतं संशुद्धसुपयोजयेत् ॥ २७४ ॥
 पाने नस्याक्रियायां च शिरोभ्यङ्गे तथैव च ।
 एतच्चक्षुष्यमायुष्यं शिरसः सर्परोगनुत् ॥ २७५ ॥
 महानीलमिति क्यातं पलितमनुत्तमम् ।
 इति महानीलवैलेम् ।
 प्रपौण्डरीकमधुकपिप्पलीचन्दनोत्पलैः ॥ २७६ ॥

कार्षिकैस्तैलकुड्यो द्विगुणामलकीरसः ।
सिद्धः स प्रतिमर्शः स्यात् सर्वमूर्धगदापहः ॥२७७॥
(पलितघ्नो विशेषेण कृष्णात्रेयेण भाषितः ।)
क्षीरं प्रियालयध्वाह्ने जीवकायो गणस्तिलाः ॥२७८॥
कृष्णा वके प्रलेपः स्यादरिलोमनिवारणः ।
तिलाः सामलकाश्चैव किञ्चन्यो मधुकं मधु २७९
शुद्धयेद्रजयेच्चैतत् केशान्मूर्धप्रलेपनात् ।
पचेत्सैन्धवशुकाम्लैर्यश्चूर्णं सतण्डुलम् ॥ २८० ॥
तेनालिप्तं शिरः शुद्धमस्त्रिगन्धमुपितं निशि ।
तत् प्रातस्त्रिफलाधौतं स्यात् कृष्णतुमुर्मूर्धजम् ॥
अयश्चूर्णोऽम्लपिष्टश्च रागः सत्रिफलो वरः ।
कुर्याच्छ्लेषेण रोगेषु क्रियां स्वाञ्चिकित्सतात् ।
शेषेष्वाद्यौ च निर्दिष्टा सिद्धौ चान्या प्रवक्ष्यते २८२
इति खालित्यचिकित्सा ।

खालित्ये इत्यादिना खालित्यादिकित्सितमाह । हरिलो-
त्रीति कपिललोत्री । सहचरो द्विष्टी । शिलासने भाण्डे इति
भद्रममये पात्रे वा नेपथ्ये संश्रितः । आदित्यपर्णा मूलातीति
आदित्यपर्णा सूर्यावर्तः । कृष्णवैरीयकः कृष्णाक्षिणी । सोम-
राजी बाकुची । शशं कृष्णं लोहम् । कृष्णपिण्डितचित्रका-
विति कृष्णमदनकृष्णचित्रकौ । आदित्यपाकमिति आदित्यर-
श्मिसंवेचनादेव पक्वम् । अत्र भागैरिति बहुवचनात् पृथग्भागे
विद्वेऽपि प्रथमिति पदं न्यायविरुद्धाणि त्रिफलापृथग्भागस्य
द्योतनार्थम् । कल्कभूयस्त्वं चात्र वचनादेव भवन्नपि कल्प-
नीयम् । तिलाः तामलका दलादियोगाः केशरञ्जकाः । पचेत्
सैन्धवेलादां सैन्धवायश्चूर्णतण्डुलानां समत्वम् । शुद्धमिति
प्रकाशितम् । शेषेण रोगैर्भवति तद्वाचकावज्वररूपितशोषेषु
पीनशोषव्रतयोरेषु । शेषेष्वादा च निर्दिष्टा इत्यत्र शेषश-
ब्देन अनुकृतिर्मन्त्ररोगग्रहणम् । आदौ निर्दिष्टा इति सामान्या-
दिहैव दोषानुश्लेषेन निमन्त्ररोगोद्दिष्टा चिकित्सा होषा । सिद्धौ
चान्या प्रवक्ष्यते इति जिनर्णावायां सिद्धौ वक्ष्यते २६२-२८२

सर्पिष्यपरिभक्तानि स्वरभेदेऽनिलात्मके ।
तेल्लक्षतुप्रयोगेश्च बलारात्नामृताह्वयैः ॥ २८३ ॥
वर्द्धितैश्चिरिदृक्षाणां पञ्चमूलशूतान् रसान् ।
मायूरं क्षीरसर्पिर्वा पिवेत्शूषणमेव वा ॥ २८४ ॥
पैत्तिकं तु विरेकः स्यात् पयश्च मधुरैः शूतम् ।
सर्पिर्गुडा घृतं तिकं जीवनीयं वृषस्य वा ॥ २८५ ॥
फणजे स्वरभेदे तु तीक्ष्णं मूर्धविरेचनम् ।
विरेको यमनं धूमो यवाप्रकटुसेवनम् ॥ २८६ ॥
चर्मभार्यभयाव्योषक्षारमाक्षिकचित्रिकाश्च ।
खिलादा पिप्लीपथ्ये तीक्ष्णं मयं पिवेद्य सः २८७

रकजे स्वरभेदे तु सघृता जाङ्गला रसाः ।
द्राक्षाविदारीक्षुरसाः सघृतशौद्रशंकराः ॥ २८८ ॥
यञ्चोकं क्षयकासग्रं तच्च सर्वं चिकित्सितम् ।
पित्तजस्वरभेदग्रं सिरावेद्यश्च रकजे ॥ २८९ ॥
सन्निपाते हिताः सर्वाः क्रिया न तु सिराव्यधः ।
इत्युक्तं स्वरभेदस्य समासेन चिकित्सितम् ॥२९०॥
इति स्वरभेदचिकित्सा ।

सर्पिष्यपरिभक्तानिस्वादिना स्वरभेदचिकित्सासाह । वाता-
दित्स्वरभेदलक्षणं यद्यपीह नोक्तं, तथाऽपि राजयक्ष्मचिकित्सो-
क्तमेव बोद्धव्यम् । यद्यपि तत्र चिकित्सोक्ता, तथाऽपीह
स्वरभेदस्याधिकृतत्वात् पुनरुच्यते । चतुःप्रयोगैरिति पाना-
न्यत्रगणहूपवस्त्रिप्रयोगैः । बलारात्नामृताह्वयैरिति वातव्याधौ
वक्ष्यनापानि । शूषणं कासिके शोषम् । जीवनीयघृतं वातरक्षे
वक्ष्यमाणम् । घृषघृतं रक्तपित्तचिकित्सोकम् । पित्तजस्वरभेदग्रं
चिकित्सितमिति संबन्धः । इति स्वरभेदचिकित्सा २८३-२९०

भवन्ति चात्र ।

वातपित्तकफा नृणां वस्तिहन्मूर्धसंश्रयाः ।
तसात्सन्धानसामीप्याद्धर्तव्या वमनादिभिः २९१

उक्तानुक्तिचित्सार्यमाह—वातपित्तकफा इत्यादि । वस्ति-
हन्मूर्धसंश्रया इति यथासक्येन । तत्सन्धानसामीप्यादिति वाता-
दित्यानेषु बस्त्रादिषु च वमनादीनां कर्मणो मध्ये यस्य
कर्माणः उमीपयोपहरणरूपं सामर्थ्यं भवति तेन कर्मणा
हर्तव्या इति ॥ २९१ ॥

अध्यात्मलोको वाताद्यैर्लोको वातरवीन्दुभिः ।
पीड्यते धार्यते चैव विहृताविहृतैस्तथा ॥ २९२ ॥
विहृदैरपि न त्वेते गुणैर्भ्रन्ति परस्परम् ।
दोषाः सहजसात्सन्धानद्विषं धोरमहीनिव ॥ २९३ ॥

वातादीनामेव विहृताविकृतानां देहपीडकारकत्वं सद्य-
न्तमाह—अध्यात्मेत्यादि । अध्यात्मलोकश्चेतनलोकः । लोक
इति जगत् । अथ दद्यान्ते इन्दुश्चामीयः श्लेष्मा, रविस्वा-
मीयं पित्तम् । विहृतैः पीड्यते, अविहृतैर्धार्यते इति व्यवस्था ।
दोषाणां परस्परगुणविरोधात् संमुखकार्यकरणे यथा विरोधो
न भवति तदाह—विहृदैरपीति ।—परस्परविहृदैरपि, यथा
श्लेष्मणः ज्वरविच्छेद्यगौरवादीनां वातगुणै रोक्ष्यतापपादिनि-
र्विपरीतानां च परस्परोपपातकत्वं यदृष्टं तदिह दोषसमं न
भवति । कुलो न प्रन्वीत्याह—उहवसात्सन्धानत्वादिति; स्वाभा-
विकसाम्पीभावादित्यर्थः, साम्पीभावोऽनुपपातकत्वम् । अयं
च स्वभावः कर्मजन्मो वा भवतु वस्तुस्वभावाधीनो वा उभ-
यथा वा भवतु, अप्यचिन्त्य एव; इत्यत्रात्र नात्र युक्तिवाधा
प्रभवति; तेन परस्परगुणोपपातव्यमिचारश्चन्द्रिकाकृता सुश्रुते

१ 'विरहता' इति पाठः । २ 'विहृतेरुभवे' इति पाठः ।

प्रपन्नित स न भवति । विद्वदस्याप्यनुपचाते दृष्टान्तमाह—
घोरं विषमहीनिवेति ॥ २९२ ॥ २९३ ॥

तत्र श्लोकः ।

त्रिमर्मजानां रोगाणां निदानाकृतिभेदजम् ।
विस्तरेण पृथग्दृष्ट त्रिमर्मैषे चिकित्सिते ॥ २९४ ॥

त्रिमर्मजानामिति सप्रहो व्यक्त ॥ २९४ ॥

इत्यश्लेषाकृते तत्र चरकप्रतिसंस्कृते दृढ-
बलसंपूरिते चिकित्सास्थाने त्रिमर्मयचि-
कित्सितं नाम पश्चिंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचिताया चरकतात्पर्यटीकायामुर्वे-
दश्रीपिकायां चिकित्सास्थाने त्रिमर्मयचिकित्सितं नाम
पश्चिंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

सप्तविंशोऽध्यायः ।

अथात ऊरुस्तम्भचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥१॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

त्रिमर्मैषे च बहून् रोगान् पञ्चकर्मसाध्यान् दृष्ट्वा पञ्चक-
र्मासाध्ये ऊरुस्तम्भे जातस्मरण आचार्य ऊरुस्तम्भचिकित्सितमे-
वाह, भवति हि विरोधिदर्शनात् तद्विरोधिस्मरण, यथा नकुल-
स्मरणात् सर्पस्मरणम् ॥ १ ॥ २ ॥

श्रिया परमया ब्राह्मया परया च तप श्रिया ।
अहीन चन्द्रसूर्याभ्यां सुमेरुसिध पथेतम् ॥ ३ ॥

धीधृतिस्मृतिविज्ञानज्ञानकीर्तिक्रमालयम् ।
अश्लिवेशो गुरुं काले संशयं परिपृष्टवान् ॥ ४ ॥

भगवन् पञ्च कर्माणि समस्तानि पृथक् तथा ।
निर्विघ्नान्यामयाना हि सर्वेषामेव भेदजम् ॥ ५ ॥

दोषजोऽस्त्यामयः कश्चिद्यस्यतानि भिन्नवर ।
न स्युः शक्तानि शमने साध्यस्य क्रियया सतः ॥ ६ ॥

अस्त्युरुस्तम्भ इत्युक्ते गुरुणा तस्य कारणम् ।
सल्लिङ्गभेजं भूयः पृष्टस्तेनाब्रवीद्गुरुः ॥ ७ ॥

क्षिण्णोष्णलंघुशीतानि जीर्णाजीर्णं समन्नतः ।
द्रवशुष्कदधिक्षीरग्राम्यानुपौदकामिषेः ॥ ८ ॥

पिष्टव्यापन्नमद्यातिदिवास्वप्नप्रजागरे ।
लङ्घनाध्यशानायासभयवैगविधारणे ॥ ९ ॥

केहाद्याम चित्तं कोष्ठे वातादीन्मेदसा सह ।
रुद्धाऽऽशुगोरुघादूरु यात्यधोगेः सिरादिभिः ॥१०॥

१ 'अहीनपूर्वं चन्द्राकोदिभ्यो मेरुमिवाचलन्' इति पा० । २ 'अधि-
वेशोऽनेन' इति पा० । ३ 'क्षिण्णोष्णप्रशीतानि' इति पा० ।

पूरयन् सविधजघोर दोषो मेदोबलोत्कटः ।
अविधेयपरिस्पन्दं जनयत्यल्पविक्रमम् ॥ ११ ॥

महासरसि गम्भीरे पूर्णोऽभ्यु स्तिमितं यथा ।
तिष्ठति स्थिरमक्षोभ्यं तद्द्रुहगतः कफः ॥ १२ ॥

गौरवायास(म)सङ्कोचदाहरुषसुतिकम्पनेः ।
मेदस्फुरणतोद्वैश युक्तो देह निहन्यन्तु ॥ १३ ॥

ऊरु श्लेष्मा समेदको वातपित्तेऽभिभूय तु ।
स्तम्भयेत्स्थैर्यंशैत्याभ्यामुत्तम्भस्ततस्तु सः ॥१४॥

प्राश्रुपं ध्याननिद्रातिस्तेमित्यारोचकञ्चराः ।
लोमहर्षश्च छर्दिश्च जह्वोर्वोः सदन तथा ॥ १५ ॥

अहीनमिति संवेदा युक्तम् । समस्तानीति मिलितानि ।
दोषज इति पद मानसागन्तुनिरासार्थं, तन्निरासस्तु तयो-
पञ्चकर्माविषयतया प्रतिज्ञावात् । तथा दोषजस्याप्युपाध्यस्य
साधने पञ्चकर्माणि न परार्थानीति तन्निरासार्थमाह—साध्यश्ले-
षादि । साध्यस्य रात इति संबन्धः । भूयो ऊरुस्तम्भस्य
कारणादीनि पृष्टो गुरुनवीदिति संबन्धः । जीर्णाजीर्णं इति
श्लोकजीर्णशेषाजीर्णं इत्यर्थः । आम चितमिति रसशेषस्य,
कोष्ठोपलेपेनोष्णाम सन्धित, मेदसा सहेति मेद सहितमाम वाता-
दीनां रोषक हेतुम् । आम न ऊरु गच्छत् त्रिदोषसहितमेव
याति । सिरादिनिरिति सिराधमनीश्रोतोभिः । दोषो मेदोबलो-
त्कट इति दोष आमसङ्कोचो वातादि । यदा 'दोषमेदोत्कट'
इति पाठः, तदाऽऽमस्य विशेषणम् । सविधप्रद्वेणं यद्यपि
जह्वोर्वोप्रद्वेण प्राप्त, तथाऽपि तयोर्भिधान विशेषेण तत्पूरणे-
पदर्शनायम् । अविधेयपरिस्पन्दमिति अस्वाधीनेन्द्रियम्, अल्प-
विक्रममिति अल्पक्रियमक्रिय वा करोतीत्यर्थः । महासरसी-
स्यादिदृष्टान्तेन ऊरुस्तम्भारम्भकप्रधानस्य कफस्य प्रथमतामाह ।
यद्यपि, ऊरुस्तम्भस्य त्रिदोषजन्यत्वमिह तथा सूत्रस्थानेऽपि
'एक ऊरुस्तम्भ आमत्रिदोषसमुत्पन्न' (सू अ १९) इत्यने-
नोक्तं, तथाऽपि कफप्राधान्यादन कफ उपदिष्टः । अत एवामे
ऊरु श्लेष्मेषादिना ऊरुस्तम्भस्यनिहङ्गिमुत्पादयामर्त्री चाह ।
स्थैर्यशैलाभा मिलनेन स्तम्भनक्रियायां स्थैर्यशैल्यो कफशु-
णयो कारणतां दर्शयति ॥ १-१५ ॥

पातशङ्किमिरघ्नानाचस्य स्यात् श्लेहनात् पुनः ।
पादयोः सदन सुतिः कृच्छ्राशुद्धरण तथा ॥ १६ ॥

ऊरुस्तम्भे श्लेहप्रयोगज दोषमाह—वातगदिभिरिहादि ।
वातशङ्का चास्तिन् द्रुतिसंकोचादिवातप्रमानलिङ्गदर्शनाद्भवति ।
अस्य सङ्घटनदोषा कृच्छ्राशुद्धरण तथैवनेनेका ॥ १६ ॥

जह्वोर्ग्लानिरत्यर्थं शब्दघादाहवेदना(ने) ।
पदं च व्यधते न्यस्तं शीतस्पर्शं न वेत्ति च ॥१७॥

सस्थाने पीडने गत्या चालने चाप्यनीध्वरः ।
अभ्यनेयौ हि संभग्रावूक पादौ च भन्यते ॥१८॥

यदा दाहार्तितोदातो वेपनः पुरुषो भवेत् ।
ऊरुस्तम्भस्तदा इत्यात् साधयेदन्यथा नवम् ॥१९॥

जङ्गोदालानिरियादि तु लक्षणं भिन्नसामग्रीकं ब्रूते । अन्ये
तु सर्वमेवैतदुक्तं च कृतश्लेहनप्रयोगशेषकृतमसाध्यलक्षणमाहुः ।
शय्यादाहवेदनेति शेषदाहवेदना, अन्ये तु दाहवर्जितवेद-
नामाहुः ॥ १७-१९ ॥

तस्य न श्लेहनं कार्यं न वस्तिर्न विरेचनम् ।
न चैव वमनं यस्मात्तन्निबोधत कारणम् ॥ २० ॥
वृद्धये श्लेष्मणीं नित्यं श्लेहनं वस्तिकर्म च ।
तत्स्थस्योद्धरणे चैव न समर्थं विरेचनम् ॥ २१ ॥
कफं कफस्थानगतं पित्तं च वमनात् सुखम् ।
हर्तुं मामाशयस्यै च क्षसनात्तातुभावपि ॥ २२ ॥
पकाशयस्याः सर्वेऽपि वस्तिभिर्मूलनिर्जयात् ।
शक्या न त्यागमेदोभ्यां स्तब्धा जङ्गोदसस्थिताः २३
वातस्थाने हि तच्छ्लैत्याद्भयोः स्तम्भाच्च तद्गताः ।
न शक्याः सुखमुदरुं जलं निस्सादिव स्थलात् २४

सप्रति श्लेहवत्सादिप्रतिषेधोपपत्तिनाह—तस्यत्वादि ।
श्लेहस्य दोषो यद्यपि प्रागेवोक्तः, तथाऽपीवार्गी यथा तदोपका-
रकं श्लेहनं भवति तथा प्रतिपाद्यते । शिरोविरेचनं चान्न सर्व-
वैवाशमाश्वमानत्वादेव नोपन्यस्तमिति ज्ञेयम् । श्लेहनमिति
पानाभ्युत्थाभ्यां श्लेहनम् । वस्तिकर्म चेति श्लेहनवस्तिकर्म, तस्यैव
श्लेष्मत्रुदिकरत्वात् । किंवा वस्तिकर्मविशेषणं श्लेहनमिति पदं,
तेनानुज्ञासनमेव लभ्यते, निरुहस्तु विरेचनशब्देनैव शोथनाभि-
धायिना गृहीतः, अत एव ऊरुश्लेष्मदोषोद्धरणोद्यमार्थशोधन-
विषयं एव निरुहोऽन्यत्रोक्तः । उक्तदोषहरणाद्यद्यमार्थं वमनवि-
रेचननिरुहाणां क्रमेण निरूप्यन्नाह—श्लेष्मस्थानगत इत्यादि ।
हर्तुं सुखमिति विभक्तिविपरिणामाद्द्रव्यमणोऽपि योजनीयम् ।
तातुभाविति निर्हर्तुमद्युक्तमिति पूर्ववद्योजनीयम् । सर्वं हि वात-
पित्तश्लेष्माणः । मूलनिर्जयादितिपदं वमनादिवलनेन तथा वस्ति-
निरिलनेन च बोध्यं, मूलनिर्जयादिति मूलच्छेदात् । वम-
नादीनां साध्यं विषयं दर्शयित्वा असाध्यं विषयमाह—शक्या
इत्यादि । तथाऽऽममेदश्च श्लेष्मत्वेन वमनादीनां जङ्गोदस्थानेऽ-
द्यमार्थेव ज्ञेयम् । ऊरुस्तम्भदोषस्य वमनाद्यद्यमार्थेव श्लेष्मत्त्वर-
नाह—वातस्थाने इत्यादि । वातस्थाने इति जङ्गोरूपे वात-
स्थाने । तच्छ्लैत्यादिति वातशैत्यात् ॥ २०-२४ ॥

तस्य संश्रामनं नित्यं क्षुण्णं शोषणं तथा ।
सुक्षयपेक्षी भिषक् कुपोदधिकत्वात्कफामयोः ॥२५॥
सदा रूक्षोपचाराय यवध्यामाककोद्भवान् ।
शाकैरलवणैर्दद्याच्चलतैलोपसाधितैः ॥ २६ ॥

सुनिषण्णकनिर्ग्वार्कवेपारग्वधपल्लवैः ।
वायसीवास्तुकैरन्यैस्तिकैश्च कुलकादिभिः ॥ २७ ॥
क्षारादिप्रयोगाश्च हरीतफयास्तयैव च ।
मधुदकस्य पिप्पल्या ऊरुस्तम्भविनाशनाः ॥ २८ ॥
समन्ना शास्मलीं चित्त्वं मधुना सह नापिबेत् ।
तथा श्रीवेष्टकोदीच्यदेचदाहनतान्यपि ॥ २९ ॥
चन्दनं घातकीं कुष्ठं तालीसं नलदं तथा ।

विस्त्रिषाणाह—तस्येत्वादि । तस्योदस्तम्भस्य शमनं कर्त-
व्यं न शोषणमित्यर्थः । क्षुण्णं शोषणमामकफयोः कुर्यादिति
शोभना, तत्र क्षुण्णं सर्वयोच्छेदेन, शोषणं द्व्यभागविशो-
षणम् । वायसी काकमाची । कुलकं कारवेष्टकम् । शास्मलं
शास्मलीवेष्टकम् । एतानि मधुना पिबेदिति सबन्धः २५-२९
मुस्तं हरीतकीं लोध्रं पद्मकं तिकुरोहिणीम् ॥ ३० ॥
देवदारुं हरिद्रे ह्ये च्चा कटुकुरोहिणीम् ।
पिप्पलीं पिप्पलीमूलं सरलं देवदारुं च ॥ ३१ ॥
चव्यं चित्रकमूलांश्च देवदारुं हरीतकीम् ।
भङ्गातकं समूलां च पिप्पलीं पञ्च तान् पिबेत् ३२
ससौद्रानर्धश्लोकोक्तान् कर्कसानूरुप्रहापदान् ।

मुस्तमिजादिका पञ्च योगा अपेक्षोकोक्ता ऊरुश्ले-
षा ॥ ३०-३२ ॥—

शाङ्गैश्च मदनं दन्तीं वत्सकस्य फलं वंचाम् ॥३३॥
मूर्धामारुग्वधं पाठां करुञ्जं कुलकं तथा ।
पिबेन्मधुसुतं तुल्यं चूर्णं वा धारिणाऽऽद्युतम् ॥३४॥
ससौद्रं दधिमण्डवोऽन्यूरुस्तम्भविनाशनम् ।
मूर्धांमतिविषां कुष्ठं चित्रकं कटुकुरोहिणीम् ॥ ३५ ॥
पूर्वैवहुंमगुलुं मूत्रे रात्रिस्थितमथापि वा ।
स्वर्णक्षीरीमतिविषां मुस्तं तेजोवतीं च्चाम् ॥३६॥
सुराहं चित्रकं कुष्ठं पाठां कटुकुरोहिणीम् ।
लेहयेन्मधुना चूर्णं ससौद्रं वा जलाद्युतम् ॥ ३७ ॥
फलीं व्याघ्रनस्य हेमं पिबेद्वा मधुसुतम् ।
त्रिकलां पिप्पलीं मुस्तं चव्यं कटुकुरोहिणीम् ॥३८॥
लिङ्गाहा मधुना चूर्णमूरुस्तम्भार्दितो नरः ।

शाङ्गश्च गुञ्जा । स्वादुकण्टकं विकटुतम् । पूर्वपदिति पूर्वेण
सबन्धते । सुगुञ्जं च मूत्रे उपितं पिबेदिति योज्यम् । जला-
हृतं 'पिबेत्' इति शेषः । फली नवप्रोषः । हेमं नागकेश-
रम् ॥ ३३-३८ ॥—

अपतर्पणजञ्चेत् स्यादोपः संतर्पयेद्धि तम् ॥ ३९ ॥
युतया जाह्नलजैर्मांसैः पुराणेञ्चैव शालिमिः ।
रूक्षणाद्वातकोपश्चेन्निद्रानाशातिपूर्वकः ॥ ४० ॥

१ 'तयो' इति पा० । २ 'आधिक्यादामकफयोः सुक्षयपेक्ष' सदा
भिषक्' इति पा० ।

१ 'त्वचा' इति पा० । २ पूर्ववत् पिबेत्तये' इति पा० ।
३ 'कटक' इति पा० ।

श्लेहस्वेदकृमस्तत्र कार्ष्णो वातामयापहः ।
पीलुपर्णा पयस्या च राक्ष्णा गोधुरको वचा ॥ ४१ ॥
सरलागुरुपाठाश्च तेलमेभिर्विपाचयेत् ।
सक्षौद्रं प्रसृतं तस्माद्जलं वाऽपि नापिबेत् ॥ ४२ ॥
कुष्ठधीविष्टकोटीच्यसरलं दाह केशरम् ।
अजगन्धाऽश्वगन्धा च तैलं तैः सार्षपं पचेत् ॥ ४३ ॥
सक्षौद्रं मात्रया तच्चाप्युरुस्तम्भार्दितः पिबेत् ।
(रौक्ष्यान्मुक्त ऊरुस्तम्भात्तश्च स विमुच्यते ॥ ४४ ॥)
द्वे पले सैन्धवात् पञ्च शुण्ठ्या ग्रन्थिकत्त्रिकात् ।
द्वे द्वे भल्लातकास्थीनि विंशतिर्द्वे तथाऽऽढके ॥ ४५ ॥
आनलात् पचेत् प्रस्थं तैलस्यैतैरपत्यदम् ।
गृध्रस्यूरुप्रहाशौतिसर्वावातविकारनुत् ॥ ४६ ॥
पलाभ्यां शिप्पलीमूलनागरादष्टकद्वरः ।
तैलप्रस्थः समो दध्ना गृध्रस्यूरुप्रहापहः ॥ ४७ ॥

इत्यष्टकद्वरतैलम् ।

आवसिक क्रममाह—अपतर्पणज ह्लादिना । रुग्णादि-
स्यादिना श्लेहविधानमावसिकं, तेन सामान्येनात्र विहितश्लेह-
निषेधेन सम न विरोध, अस्म विधेरपवादत्वात् । पीलुपर्णा
मोट, राजामेद हलन्ये । सक्षौद्रमिति पादिकक्षौद्रम् । अज-
गन्धा अजमोदा । भल्लातकास्थीनि विंशतिरिति आकृतिमानेन ।
पलाभ्यामिति शिप्पणादिवसुदायात् पलाभ्याम् । अष्टकद्वर
इति तैलादष्टगुण कद्वरं यस्मिन् तैलप्रस्थे स अष्टकद्वर, कद्वरं
तक्रम ॥ ३९-४७ ॥

इत्याभ्यन्तरमुद्दिष्टमूरुस्तम्भस्य मेपजम् ।
श्लेष्मणाः क्षपणं त्वन्यद्वाह्यं शुशु चिकित्सितम् ॥ ४८ ॥
वल्मीकमृत्तिका मूलं करञ्जस्य फलं त्वचम् ।
इष्टकानां ततश्चूर्णैः कुर्यादुत्सादनं धृदाम् ॥ ४९ ॥
मूलैर्वाऽप्यश्वगन्धाया मूलैर्कस्य वा शिपक् ।
पिबुमदंश्च वा मूलैरथवा देवदारुणः ॥ ५० ॥
क्षौद्रसर्पपवल्मीकमृत्तिकासंयुतैर्भिपक् ।
गाढमुत्सादनं कुर्यादुरुस्तम्भे प्रलेपनम् ॥ ५१ ॥
दन्तीद्रवन्तीसुरसासर्पपेभ्यापि बुद्धिमान् ।
तर्कारीशिशुसुरसाविश्वरसकनिम्बजः ॥ ५२ ॥
पत्रमूलफलेस्तोयं शृतमुष्णं च सेचनम् ।
पिष्टं तु सर्पं मूत्रेऽप्युपेतं स्यात् प्रलेपनम् ॥ ५३ ॥
घत्सकः सुरसं कुण्डं गन्धास्तुशुकशिशुको ।
हिंसार्कमूलवल्मीकमृत्तिका सक्तुटेरफाः ॥ ५४ ॥
वृधिसैन्धवसंयुक्त कार्यमेतैः प्रलेपनम् ।
(ऊरुस्तम्भविनाशाय शिपजा जानता क्रमम् ॥ ५५ ॥)

श्लेहोनाकं खदिरं विष्वं बृहत्पौ सरलासनौ ।
शोभाञ्जनकतर्कारीश्वदद्रासुरसाजकान् ॥ ५६ ॥
अग्निमन्थकरञ्जौ च जलेनोत्काष्य सेचयेत् ।
प्रलेपो मूत्रपिष्टेवाऽप्युरुस्तम्भनिवारणः ॥ ५७ ॥
कफक्षयायं शक्येषु व्यायामेष्वनुयोजयेत् ।
स्थलान्याक्रामयेत् कस्यं शकंराः सिकतास्तथा ५८
प्रतारयेत् प्रतिघ्नोतो नदीं शीतजलां शिवाम् ।
सरश्च विमलं शीतं स्थिरतोयं पुनः पुनः ॥ ५९ ॥
तथा विशुष्केऽस्य कफे शान्तिमूद्रप्रहो व्रजेत् ।

पिबुमदा निम्ब । द्रवन्ती दन्तीमेद । तर्कारी जयन्ती ।
गन्धा इत्यगुर्वाशुका इह प्राणा । कुटेरक पर्णास । शक्येषु
बोद्ध शक्येषु । कस्यमिति प्रात । शिवामिति हिंजलजन्तुरदिता
सुगम्या च । ननु जलप्रतरण कथमस्य श्लेष्मक्षयकर भवति ?
यस्मान्नलसंबन्धमात्रण श्लेष्मवृद्धिरेव प्राणा । उच्यते—जलेन
वृद्धिर्निर्गच्छदम्भो निर्द्वैदस्यान्त प्रवेशच्छ्लेष्मसघातमेदन
भवति, तथा प्रतरणक्रिया श्लेष्मा विच्छिद्यते, समानभिमता
क्रियाऽप्यत्र योग्यत्वात् कियत एव । उक्त हि—'अवेत् कदा-
चित् कार्याऽपि विरुद्धाभिमता क्रिया' (चि. अ. ३०)
इति ॥ ४८-५९ ॥—

श्लेष्मणः क्षपणं यत्स्याद्य च मादतमाचयेत् ॥ ६० ॥
तत् सचं सर्वदा कार्यमूरुस्तम्भस्य मेपजम् ।
शरीरं वलमग्निं च कार्यया रक्षता क्रिया ॥ ६१ ॥

अनुकचिकित्सापरिग्रहार्थमाह—श्लेष्मण ह्लादि ९०-६१

तत्र श्लोकः ।

हेतुः प्राग्मूलिज्ञानि कर्मायोग्यत्वकारणम् ।
द्विविधं मेपजं चोक्तमूरुस्तम्भचिकित्सिते ॥ ६२ ॥
इत्यग्निवेशरुते तन्ने चरकप्रतिसंस्कृते हृदयल-
संपुरिते चिकित्सास्थाने ऊरुस्तम्भचिकि-
त्सितं नाम सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

हेतुरित्यादिप्रसह । कर्मायोग्यत्वकारणमिति पयकर्मायो-
ग्यत्वे हेतु 'रुदये श्लेष्मण' ह्लादिनोक्तो हेतु । द्विविधमिति
आन्तर बाह्य च । मेपजमिति औपधम् ॥ ६२ ॥

इति धोवकपानिदत्तविरचितयां चरकतात्पर्यटीकायामु-
बेददीपिकायां चिकित्सितस्थाने ऊरुस्तम्भचिकित्सित
नाम सप्तविंशोऽध्याय ॥ २७ ॥

१ 'न्यायान्मेधेन शक्येषु चोत्सयेत्' इति पा० । २ 'निश्चय-
न' 'वेदादिह श्लेष्म विच्छिद्यते' इति पा० । ३ 'मारुद्रकोपनम्'
इति पा० ।

१ अयमर्षश्लोक कचित्पुस्तके न पठ्यते । २ 'हिंसार्कमूल' इति
पा० । ३ अयमर्षश्लोको इत्यल्लितित्पुस्तके न पठ्यते ।

अष्टाविंशोऽध्यायः ।

अथातो वातव्याधिचिकित्सितं व्याख्यास्थामः ॥१॥

इति ह साह भगवाननेयः ॥ २ ॥

कृत्स्नमभेयजेन विरूक्षणाद्वातप्रकोपो भवतीति सन्धा-
द्वृक्षस्त्वानन्तरं वातव्याधिचिकित्सितमुच्यते । तत्र वात एव
व्याधिर्वातव्याधिरिति पक्षे वात एव तत्तद्रूपसंप्राप्तः सर्वाङ्गी-
रूपप्रतामपयो विविधपीडाकर्तृत्वाद्वातव्याधिरुच्यते, यदा तु
वातव्याधिर्वातव्याधिरिति पक्षस्तदा वातदोषाद् दोषद्वयस-
मूच्छेनविशेषरूपः सर्वाङ्गीरूपो व्याधिर्वातव्याधिरुच्यते ।
ज्वरदयस्तु यद्यपि वातादुत्पद्यन्ते तथाऽपि ते दोषान्तरेणापि
वातं विना भवन्तीति कृत्वा नात्र सास्त्रे वातव्याधिशब्देनो-
च्यन्ते । येऽपि चात्र कफपित्तातृतावबिकारा वातव्याधित्वेन
वक्तव्याः, तेऽपि प्रधानं वातं विना न भवन्तीति कृत्वा वातव्या-
धिरूपा एव । न च वाच्यं यथा वातिका नानात्मजा व्याधयः
पृथक् चिकित्सयेच्यन्ते, तथा पित्तजाः कफजाश्च चिकित्सन्ता-
मिति, यतः पित्तकफकृतानां नानात्मजानां व्याधीनां न तथा
प्राधान्यं यथा वातजानां; तेन वातजानामेवाभिष्कृततमाना
पृथक् चिकित्सयेच्यते, कफपित्तजानां त्वाभिष्कृतानां यमनवि-
रचनादिकफपित्तचिकित्सेति हेतुम् ॥ १ ॥ २ ॥

वायुरायुर्वले वायुर्वायुधाता शरीरिणाम् ।

वायुर्विभ्यमिदं सर्वं प्रभुर्वायुश्च कीर्तितः ॥ ३ ॥

वायोर्विकारान् ज्ञापयितुं स्रभावज्ञानान्तरीयकत्वाद्द्विद्वि-
शानस्य स्रभावमेव तावदाह—वायुरित्यादि । यद्यपि शरीरेन्द्रि-
यपञ्चानुसङ्गो भायुः, तथाऽपि तादृशसङ्गो प्रधानत्वाद्
प्रकृतिस्यो वायुरप्यायुर्गुह्यते । एव बलव्यापि हेतुर्वायुरिति कृत्वा
शरीरधारतया बलाधारहेतुर्वायुरेव बलमित्युक्तं । नियता
प्रभुता च वायोर्वातकलाकवीये प्रतिपादितैव ॥ ३ ॥

अव्याहृतगतिर्यस्य स्थानस्यः प्रकृतौ स्थितः ।

वायुः स्यात्सोऽधिक जीवेद्वीतरोगः समाः शतम् ४

वायोरायुर्हेतुः व दर्शयसाह—अव्याहृतत्वादि । अव्याहृत-
गतिः अपरिलक्ष्यमैर्यः । स्थानस्य इति न विभागः । प्रकृतौ
स्थित इति अक्षीणवृद्ध । चीतरोग इति नीरोगः ॥ ४ ॥

प्राणोदानसमानाख्यव्यानापानैः स पञ्चधा ।

देहं तन्प्रपते सम्पद्य स्थानेष्वव्याहृतश्चरन् ॥ ५ ॥

स्थानं प्राणस्य मूर्धोरः कण्ठजिह्वास्थानासिकौः ।

पीचनस्रवधृत्तारम्भासाहारादि कर्म च ॥ ६ ॥

उदानस्य पुनः स्थानं नाभ्युदः कण्ठ एव च ।

वायप्रवृत्तिः प्रयत्नौर्जापलवर्णादि कर्म च ॥ ७ ॥

स्वेददोषाम्बुवाहीनि क्षोतांसि समधिष्ठितः ।

अन्तरस्त्रेथ पार्श्वस्थः समानोऽग्निबलप्रदः ॥ ८ ॥

देहं व्याप्नोति सर्वं तु व्यानः शीघ्रगतिर्गुणाम् ।

गतिप्रसारणाक्षेपनिमेपादिक्रियः सदा ॥ ९ ॥

वृषणौ यस्तिमेदं च नाभ्यूरु वंक्षणौ गुदम् ।

अपानस्थानमन्त्रस्थः शुक्रमूत्रशक्रेन्ति च ॥ १० ॥

सृजत्यार्तपगर्भो च युक्ताः स्थानस्थिताश्च ते ।

स्वकर्म कुर्वन्ते देहो धार्यन्ते तैरनामयः ॥ ११ ॥

प्राणोदानेत्यादिना व्यवहारार्थं सतीपदर्शनपूर्वकं प्राणशरीना
स्थानं कर्म चाह । देह तन्प्रपते इति धारयते । स्थानेष्विति
वक्ष्यमाणान्तीयस्थानेषु । आहारादीत्यत्र आदिप्रह्लादाद्यविधा-
रणादीनि शक्यन्ते । कर्म चेति प्राणस्य वायोरित्यर्थः । प्राणोदा-
नयोर्वद्यपि समानसुर स्थानं, तथाऽपि कर्मभेदाद्भेद एव; यदै-
कशुद्धस्थितमालाकारकुम्भकारयोः । प्रयतनं प्रयत्नं, ऊर्जं
उत्साहं, प्रयत्नादिकर्मत्वेन प्रयत्नौर्जापलवर्णनिष्पादनमुच्यते ।
स्वेददोषाम्बुवाहीनीत्वाद्देहो स्वेदवाहीनि तथा अम्बुवाहीनि च
क्षोतांसि क्षोतोविमाने पृथगेवोक्तानि ज्ञेयानि, दोषवहानि च
क्षोतांसि सर्वशरीरवराण्येव, उक्तं हि 'वातपित्तश्लेष्मणा पुनः
सर्वशरीरवराणां सर्वक्षोतांसिस्थानमृतानि' (वि. अ. ५) इति ।
गतीत्यादी आदिशब्देनाकुम्भप्रसारणादीनां च प्रहणम् ।
अत्रत्य इति अत्रापि आपानस्थानमित्यर्थः । सृजतीति नि सार-
यतीति भावः । आर्तवर्गभो च सृजतीति स्वप्नश्च । एतानि
कर्माणि यादृशा कुर्वन्ति तथाह—युक्ता इत्यादि, युक्ता इति
अव्यापत्ताः । स्थानस्थिता इति यथोक्तस्थानस्थिताः । यस्मा-
देवभूता अतो देहो धार्यन्ते तैरनामयः ॥ ५-११ ॥

विमार्गस्था ह्ययुक्ता वा रोगैः स्वस्थानकर्मजैः ।

शरीर पीडयन्त्येते प्राणानाम्बु हरन्ति च ॥ १२ ॥

सह्यवामप्यतिवृत्तानां तज्जानां हि प्रधानतः ।

अशीतिर्नखमेदाद्या रोगाः सूत्रे निदर्शिताः ॥ १३ ॥

तानुच्यमानान् पर्यायैः सहैवूपक्रमाञ्चणु ।

केवलं वायुमुद्दिश्य स्थानभेदात्तथाऽऽवृत्तम् ॥१४॥

वातानां वैशुण्यकार्यमाह—विमार्गस्था इत्यादि । स्वस्थानक-
र्मजैरिति यस्य वायोर्धत् स्वानमुक्तं तत्स्थानगतैः, तथा द्वीवनादि
यद्वायो कर्मैक तज्जैव रोगैः शरीर पीडयन्ति प्राणान् वा
महता रोगेण हरन्ति च । अत्र च वायोरेव भूतेप्रधानरोग-
कर्तृतया निजपिकित्साप्रयोजक पत्रभेदा उक्तां न पित्तक-
फयोः, अतस्त्रियोजनत्वात् । तथा हि तद्वान्तरे विद्यमानि
पाचकशुक्रसाधकाकोचकभाजकभेदाद् पचयिष्युक्त, वेदा च
यथाक्रमं जठरहृदयदृष्टिवृत्स्थानत्वमुक्तं, तथा श्लेष्माऽपि
वोधकश्लेष्मक-तर्पक अवलम्बक श्लेष्मक भेदात्पचयिष्य, तेषां च

१ 'वातव्याधित्वेनोच्यन्ते' इति पा० । २ 'अनाहतपार्श्वः' इति
पा० । ३ 'मूर्धोरः कर्णजिह्वास्थानासिकौ' इति पा० ।

१ 'शुक्रमूत्रशक्रेन्ति' इति पा० ।

स्थानानि यथाक्रमं हृदयमाशयजिह्वाशिरःसंभयः, कर्माणि च यथाक्रममवलम्ब्यनङ्गेद्वन्द्वरसबोधनाक्षितर्पणसंधिसंश्लेषाणि पृथ-
गुक्तानि । प्रकृतवातव्याधिक्यनवात्त संकषयदिनिर्देशः । तज्जा-
नामिति पथवातजानाम् । एते इति महारोगाध्याये । उच्चममा-
नानिति नखभेदादीन् यथास्थूलमुच्यमानान् । पर्यावरिति
संशान्तैः । कथं पुनस्तेऽशीतिनखभेदाद्या उपदिष्टाः ? उच्यते—
केवलं वायुमुद्दिश्य केचिद्द्रवा वैपध्वाद्य उक्ताः, तथा चावृतं
वातमुद्दिश्य केचिद्द्रवाः 'लिङ्गं पिप्तावृते दाहस्त्रुष्णा' इत्यादिना
॥ १२-१४ ॥

रुक्षशीतात्पलध्वन्नव्यवायातिप्रजागरैः ।
विपमादुपचाराच्च दोषास्त्रुक्ष्ववणादति ॥ १५ ॥
लङ्घनद्रवनात्यध्वन्यायामातिविद्येष्टितैः ।
धातूनां संक्षयाचिन्ताशोकरोगातिकर्षणात् ॥ १६ ॥
दुःखशय्यासनात् क्रोधाह्रियास्वप्नाद्भयादपि ।
वेगसंधारणाद्दामाद्भिधाताद्भोजनात् ॥ १७ ॥
मर्मोघाताद्गजोष्णध्वशीघ्रयानापतंसनात् ।
वेदे स्त्रोतांसि रिक्तानि पूरयित्वाऽनिलो बली ॥ १८ ॥
करोति विविधान् व्याधीन्सर्वोङ्गकान्नसंघ्नितान् ।

छप्रति निदानमाह—रुक्षेत्यादि । विपमादुपचारादिति उप-
चारवैकल्यात् । दोषाद्यग्नित्वाद्यो दोषचञ्चनं पुरीषमपि श्रुते ।
अपतंसनं गजादिभ्यः पतनं, किंवा अवतंसनं धातूनां कर्षणम् ;
उक्तं हि खरनादे—“विलिखत्यतितैक्ष्याद्यत् स्मृतशुलेखनं
हि नत् । विकर्षयतिधातुन् यत्तच्चान्कमव (प) तंघनम्” इति ।
रिक्तानीति तुच्छानि, केहादिशुणश्म्यानीत्यर्थः ॥ १५-१८ ॥—

अव्यक्तं लक्षणं तेषां पूर्वरूपमिति स्मृतम् ॥ १९ ॥
आत्मरूपं तु तद्व्यक्तमपायो लघुता पुनः ।

अव्यक्तं लक्षणमित्यादिना पूर्वरूपमाह । आत्मरूपमिति वर्त-
मानरोगरूपम् । अपायो लघुता पुनरिति वातव्याधीनामपायोऽप-
गमनं शरीरस्य लघुता वातव्याधिलिङ्गाविगमेन, शरीरकव्यतेति
भावत् ; किंवा अपायो लघुता न सर्वथा नातलिङ्गाभावो येन
प्रकृतलिङ्गानि सन्त्येव ॥ १९ ॥—

सङ्कोचः पर्वणां सन्मो भेदोऽस्त्रां पर्वणामपि ॥ २० ॥
लोमहर्षः प्रदापश्च पाणिपृष्ठशिरोग्रहः ।
खाउपपाङ्गुल्यकुञ्जत्वं शोषोऽङ्गानामनिद्रता २१ ॥
गर्भशुक्रजोनाशः स्पन्दनं गात्रसुसता ।
शिरोनासाक्षिजवूर्णां म्रीवायाश्चापि हुण्डनम् ॥ २२ ॥
भेदस्तोदातिराक्षेपो मोहश्चायास एव च ।

१ 'अत्र वैशेषिकं पूर्वरूपं निवेद्यते' इति पा० । २ 'अपायो
नाशोक्षल्वेन वातव्याधिलिङ्गानामपगतत्वमिव, लघुता च शरीरस्य'
इति पा० ।

एवंविधानि रूपाणि करोति कुपितोऽनिलः ॥ २३ ॥
हेतुस्थानविशेषाच्च भवेद्रोगविशेषकृत ।

कुपितानां कार्यमाह—संकोच इत्यादि । एते च संकोचाद्यो
व्याधयोऽपि भवन्ति; उक्तं हि—“व्याधयस्ते तदावे तु
लिङ्गानीष्टानि नामया” (नि. ध. ८) इति । हुण्डनं शिरः-
प्रभृतीनामनःप्रवेशः; अन्ये तु केशभूमिस्फुटनं शङ्ख-
लाटभेदश्च शिरोहुण्डनं, नासाहुण्डनं प्राणनाशः, अक्षिहु-
ण्डनमक्षिभ्युदासः, जत्रुहुण्डनं वक्षउपरोधः, म्रीवाहुण्डनं
म्रीवास्तम्भः । वातव्याधिविशेषोत्पादे हेतुमाह—हेतु-
स्थानविशेषादित्यादि । हेतुविशेषः पितावरणादिः, स्थान-
विशेषः कोष्ठादिः, किंवा हेतुकृतः स्थानविशेषः; उक्तं हि—
“प्रकुपितास्तु प्रकोपणविशेषाद् दृष्यविशेषान् दृषयन्तः”
() इत्यादि । केचित्तु 'देहे स्थानविशेषाच्च'
इति पठन्ति ॥ २०-२३ ॥—

तत्र कोष्ठाश्रिते तुष्टे निग्रहो मूत्रवर्धसोः ॥ २४ ॥
ग्रहद्रोगगुल्मार्शःपार्श्वशूलं च माहते ।
सर्वाङ्गकुपिते वाते गात्रस्फुरणभङ्गने ॥ २५ ॥
वेदनाभिः पीतश्च स्फुटन्तीवायस सन्धयः ।
ग्रहो विषमूत्रवातानां शूलाध्मानाश्मशकंटाः ॥ २६ ॥
जङ्घोद्विक्रपात्पृष्ठरोगंशोषो शुद्धस्थिते ।
हृद्याभिपार्श्वोदररक्तण्डणोद्वारविस्त्रिकाः ॥ २७ ॥
कासः कण्ठास्यशोषश्च श्वासश्चामाशयस्थिते ।
पक्षाशयस्थोऽन्त्ररूजं शलाटोपी करोति च ॥ २८ ॥
कुञ्जमूत्रपुपीपत्वमानाहं त्रिकवेदनाम् ।
शोधादिपिबन्दिश्वयधं कुर्यादुष्टमरीरणः ॥ २९ ॥
त्वग्रूक्षा स्फुटिता सुप्ता कृशा कृष्णा च तुद्यते ।
आतन्त्यते सरगा च पर्वरक्तृत्वक्स्थितेऽनिले ॥ ३० ॥
रुजस्तीव्राः ससंतापा वैषण्यं कृशताऽरुचिः ।
गात्रे चारुपि भुक्तस्य स्तम्भश्चासृग्गतेऽनिले ॥ ३१ ॥
शुब्धं तुद्यतेऽत्यर्थं दण्डमुपहितं तथा ।
सरक्तुर्भूमितमल्यर्थं मांसमेदोगतंऽनिले ॥ ३२ ॥
भेदोऽस्थिपर्वणां सन्धिश्च मांसयलक्षयः ।
अल्पमः संतता रक्तुश्च मज्जास्थिकुपितेऽनिले ॥ ३३ ॥
क्षिपं मुञ्चति वध्नाति शुक्रं गर्भमथापि वा ।
विकृतिं जनयेच्चापि शुक्रस्यः कुपितोऽनिलः ॥ ३४ ॥
बाह्याभ्यन्तरमायामं खल्लि कुञ्जत्वमेव च ।
सर्वाङ्गैकाङ्करोरगांश्च कुर्यात्क्यायुगतोऽनिलः ॥ ३५ ॥
शरीरं मन्दरक्तुशोक शुष्यति स्पन्दते तथा ।
सुप्तास्तम्बो महत्सो च सिरा चाते सिरागते ॥ ३६ ॥

१ 'रोपशोषो' इति पा० । २ 'स्तिमितमल्यर्थं' इति पा० ।

चातपूर्णदृतिस्पर्शं शोथं सन्धिगतैऽनिलैः ।
प्रसारणाकुञ्चनयोः प्रवृत्तिश्च सवेदना ॥ ३७ ॥
(इत्युक्त स्थानभेदेन वायोर्लक्षणमेव च ।)

स्थानविशेषकृतमेव व्याधिभेदमाह—तत्र कोष्ठाधिते
इत्यादि । सर्वोक्तद्वयिते इति क्लृप्तदेहद्वयिते । शुद्धस्थिते इत्युक्त-
रुद्धस्थिते । आतन्यते विचार्यते । भुक्तस्य स्तम्भ इति भुक्त-
वतो गान्धर्वो भवतीति । शुद्धमिल्यादि मासने भेदोर्ण च
लक्षणं समानं तथा भेदोऽस्थिपर्वणामिल्यादि अस्थिमज्जयो
समानं लक्षणम् । समानेऽपि लक्षणे विविधाशितपीतीयोक्तवि-
विधप्रधानुलक्षणविशेष उच्यते । सततेति सौतन्ध्या । क्षिप्र
मुच्यते वज्रातीति व्यायकाले क्षिप्रं मुच्यति वा चिरं
धारयते, तथा गर्भमपि क्षिप्रं मुच्यति वा चिरं धारयति ।
विहृतमिति व्यङ्ग्यत्वादिनागानिकारयुक्तं गर्भं जनयति । वायो-
त्वादिना क्षायुगतवातलक्षणत्वेनोक्तानि वहिरायामादीन्ये
वक्तव्यानि । मन्दहृत्शोफमिति मन्दहृत् मन्दशोफ च । सुप्ता
इति निस्पन्दा ॥ २४-३७ ॥

अतिवृद्धः शरीरार्धमेकं वायुः प्रपद्यते ।
यदा तदोपशोभ्यासृन्वाहु पादं च जातु च ॥ ३८ ॥
तस्मिन् सङ्कोचयत्यर्धं सुखं जिह्मं करोति च ।
वक्त्रोत्करोति नासाभ्रूललाटाक्षिह्नस्तथा ॥ ३९ ॥
ततो वक्त्रं व्रजत्यास्ये भोजनं वक्रनासिकम् ।
स्तब्धं नेत्रं क्रययत् क्ष्वधुश्च निरुह्यते ॥ ४० ॥
दीना जिह्वा समुत्क्षिता कर्ला सज्जति चास्य वाक् ।
दन्ताश्चलन्ति ब्राभ्येते ध्रयणौ म्रियते सरः ॥ ४१ ॥
पादं हस्ताक्षिजहो रुशङ्गध्रवणमण्डरुक ।
अर्धं तस्मिन्सुखायं वा केवले स्यात्तद्विदितम् ॥ ४२ ॥

इदानीमतिबलान् वातविकारानमिधातुमुच्यतेऽद्विदितमाह—
अतिवृद्ध इत्यादि । अतिवृद्धप्रदणने वायोर्बलवत्प्रकोपमाह ।
एकमिति वामं दक्षिणं वा सङ्कोचयति वाहु, पादं, जातु च,
वक्त्रं च जिह्मं करोति । वक्त्रं व्रजति भोजनमिति न समं सुखेन
खादति, किंतु वक्त्रेऽदेशेन । वीनेति अगम्यतीरा । जिह्मति
कुटिला । समुत्क्षिप्तेति अतिव्रिता । कलेति अश्वत्था । वाघ्येते
ध्रवणमिति यद्यपि एकपाश्रीध्रयो विकारोऽयं, तथाऽपि प्रभा
वात् कर्णयोर्वाऽप्यत्र भवति । केवल इति अर्धं एव न क्लृप्ते ।
ननु यदा देहायंभ्यापित्वमर्दितस्य तदाऽद्विदेन अर्धोऽस्य को
भेदः २ वृत्तम्—अर्दितो वेगितया न सर्वकालं भवति, अर्धात्त-

स्तु न्यात भवति । उक्तं हि—‘सस्य स्वादर्वितायाना मुकुर्व-
गागमे गते’ इति । किंवा यथोक्तविशिष्टलक्षणोऽद्विदं, अर्धात्त
तु नैतानि सर्वाणि भवन्ति ॥ ३८-४२ ॥

मन्ये संधित्य वातोऽन्तर्यदा नाडीः प्रपद्यते ।
मन्यास्तम्भं तदा कुर्यादन्तरायामसंश्रितम् ॥ ४३ ॥
अन्तरायमन्यते ग्रीवा मन्या च स्तभ्यते भृशम् ।
दन्तानां दंशनं लाला पृष्ठाक्षेपः शिरोग्रहः ॥ ४४ ॥
जुम्भा यदनसङ्ख्याप्यन्तरायामलक्षणम् ।
(इत्युक्तं स्वन्तरायामो वहिरायाम उच्यते ॥ ४५ ॥)

मन्ये इत्यादिना अन्तरायाममाह । अन्तर्यदा नाडी प्रप-
द्यते इति मन्याउपपत्त्या एव अन्तर्गता सिरा प्रपद्यते इत्यर्थः ।
अन्तरायामसंश्रितमिति एवविधो मन्यास्तम्भं अन्तरायाम
उच्यते, अपरस्तु मन्यास्तम्भो वक्ष्यमाणवहिरायाम इति
वक्तव्यं । तन्त्रान्तरे तु मन्यास्तम्भं आश्रयते । पूर्वोक्तवै-
शेष्ये । अन्तरायमन्यते इति अन्तं आकृष्यते । पृष्ठाश्रयाम
इति पृष्ठवर्तिर्गति ॥ ४३-४५ ॥

पृष्ठमन्याधिता वाह्याः शोषयित्वा सिरा चली ।
वायुः कुर्यात्तनुस्तम्भं वहिरायामसंश्रकम् ॥ ४६ ॥
चापवन्नाम्यमानस्य पृष्ठतो नीयते शिरः ।
उर उत्क्षिप्यते मन्या स्तब्धा ग्रीवाऽधमृद्यते ॥ ४७ ॥
दन्तानां दंशनं जुम्भा लालाद्यावश्च चाग्रहः ।
जातवेगो निहन्त्येव वेकल्य वा प्रयच्छति ॥ ४८ ॥

पृष्ठव्यादि वहिरायामलक्षणम् । पृष्ठमन्याधिता इति पृष्ठानु-
गतमन्याउपपत्त्या । वाह्या इति सिराविशेषणम् । वाह्याथ सिरा
पृष्ठगता एव । केचित्तु पृष्ठमन्याधित इति वातविशेषण
पठन्ति । पृष्ठतो नीयते इति पृष्ठं प्रति आकृष्यते । जातवेग
इति उद्वेगः । एतौ चायामौ ‘वाह्याभ्यन्तरमायाम सती
कुञ्जत्वमेव च । सर्वैकाग्ररागस्य कुर्यात् क्षायुगतोऽनिल’ इत्य-
नेन क्षायुगतानिलजन्म्यायुक्तौ, इह च सिरागतवातजन्म्यत्वेनोक्तौ,
तेनोभयवचनात् सिराक्षायुगतवातजन्म्यावेव भवत । उक्तं
हान्यन—‘महाहेतुर्वैली वायु सिरा सन्नायुक्कण्डरा । मन्या-
पृष्ठाधिता वाह्या सवोप्यायानवेद्विह’ इत्यादि ॥ ४६-४८ ॥

हनुमूले स्थितो वन्धात् सस्रयत्यनिलो हनु ।
विहृतास्यत्वमथवा कुर्यात्स्तम्भमवदन्म् ॥ ४९ ॥
हनुग्रहं च सस्तभ्य हनु(न्)सवृतवक्रताम् ।

हनुस्तम्भसङ्कोचयोर्लक्षणमाह—हनुमूले स्थित इत्यादि ।
सस्रयतीति च्यावयति । विहृतास्यत्वमथवात्वेनायवाकृतेन

१ ‘अमृत्त’ इति पा० । २ अयमर्धोको क्वचित्पुस्तके न
पश्यते । ३ ‘अमृत्त’ इति पा० । ४ ‘अमृत्त’ इति पा० ।
५ ‘वक्रसंघेन’ इति पा० । ६ ‘अवला’ इति ‘अकला’ इति च
पा० । ७ ‘पाश’ इति पा० ।

१ ‘पृष्ठाश्रयाम’ इति पा० । २ अयमर्धोको हस्तलिखितपुस्तके
न पश्यते । ३ ‘अमृत्तरेण’ इति पा० । ४ ‘अतिवेगः’ इति पा० ।
५ कुर्यात् सस्रयमानम् इति पा० ।

संश्रुतवक्रता पाक्षिणी चापेक्षते । संस्रभ्येति विध्वलीकृत्य
संश्रुतमुच्यता करोति । एतद्भवमपि हनुमत्सम एव ॥ ४९ ॥—
मुहुराक्षिपति कुक्षौ गात्राप्याक्षेपकोऽनिलः ॥ ५० ॥
पाणिपादं च संशोष्य सिराः सन्नायुकण्डराः ।

मुहुरित्यादि आक्षेपलक्षणम् । पाणिपादं च संशोष्येत्यादि
आक्षेपकसंप्राप्तिकथनम् ॥ ५० ॥—

पाणिपादशिरःपृष्ठश्रोणीः स्तभ्नाति मारुतः ॥ ५१ ॥
दण्डवत्स्तम्भगात्रस्य दण्डकः सोऽनुपक्रमः ।

पाणिपादशिर इत्यादि दण्डकलक्षणम् ॥ ५१ ॥—

खस्यः स्यादर्विताद्यानां मुहुर्द्युगे गतेऽगते ॥ ५२ ॥
पीड्यते पीडनैस्तेस्तेभिर्पनेतान् विचर्जयेत् ।

वर्दितादीना दण्डकान्तानां समानं रूपमाह—खस्य-
स्यादित्यादि । अर्दितहनुस्त्वम्भाक्षिप यत्र मुहुर्द्युर्वैगित्वं दृश्यते
तद्वर्दितान्तमेतमेव ज्ञेयम् ॥ ५२ ॥—

हृत्पैकं मारुतः पक्षं दक्षिणं वाममेव वा ॥ ५३ ॥
कुर्याच्चप्रानिर्वात्ति हि रुजं वाक्स्तम्भमेयं च ।
गृहीत्वाऽर्धं शरीरस्य सिराः स्नायुर्विशोष्य च ॥ ५४ ॥

पादं संशोचयत्येकं हस्तं वा तोवशूलकृतं ।
पफाङ्गरोगं तं विद्यात् सर्वानङ्गं सर्वदेहजम् ॥ ५५ ॥

हृत्पैकमित्यादि पञ्चवधलक्षणम् । गृहीत्वाऽर्धमित्यादि एक-
कलक्षणम् । सर्वानङ्गं सर्वदेहजमिति सर्वानङ्गलक्षणम् ॥ ५३-५५ ॥

स्निग्धपूर्वा कटिपृष्ठोरुजाजुज्जापदं क्रमात् ।
गृध्रसी स्तम्भरुकोदैर्गृह्णाति स्पन्दते मुहुः ॥ ५६ ॥
वाताद्वातकफात्तन्द्रागारयारोचकान्विता ।
खली तु पादजङ्घोरुकरमूलावमोटनी ॥ ५७ ॥

स्निग्धपूर्वा इत्यादि । प्रथम स्निग्धं स्तम्भरुकोदैर्गृह्णाति, पूर्व्याजु
कटिपृष्ठोरुजाजुज्जापदं गृह्णाति सा गृध्रसी वातात्, वातक-
फात्तु सा पूर्वौकलक्षणा खली तन्द्राद्यन्विता भवति । एवं गृध्र-
सीद्वयं द्वे गृध्रस्यौ वातात् वातकफात् (सं. ध. १९) इत्यने-
नोक्तं विवृतं भवति ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

स्थानानामनु रूपैश्च लिङ्गैः शेषान् विनिर्दिशेत् ।

बहुचकन्यभेदादिपरिग्रहार्थमाह—स्थानानामित्यादि । श्ले-
षान् नखभेदादीन् नखगुल्फादीनामनु रूपैर्लिङ्गैर्भेदशुद्धादिभिर्नि-
र्दिशेदिति ज्ञेयम् । केचित् 'स्थानानामानु रूपैः' इति पठन्ति । तत्र
नखभेदस्थानानु रूपं सहाय्यरूपं लिङ्गं नखगुल्फनरूपं भवति ।
एवं चापरवातविकारेष्वपि महारोगकेषु स्थानानु रूपलिङ्गयो-
गोऽनुवर्ततेऽर्थः ।—

सर्वेष्वेतेषु संसर्गे पित्ताद्यैरुपलक्षयेत् ॥ ५८ ॥
चायोधांतुक्षयात् कोपो मार्गस्यावरणेन च (वा) ।
चानपिचकफा देहे सर्वेष्वेतेषुऽनुसारिणः ॥ ५९ ॥
वायुरेव हि सूक्ष्मत्वाद्द्रव्योस्तत्राप्युदीरणः ।
कुपितसौ समुद्भूय तत्र तत्र क्षिपन् गदान् ॥ ६० ॥
करोत्यावृतमार्गत्वाद्द्रसादींश्चोपशोषयेत् ।

वानस्य पित्तादिसर्गं शपयन्नाह—सर्वेष्वित्यादि । पित्ता-
द्यैरिति पित्तकफरुजरीयादिसि । अथावृतस्य चायोः कर्षं
कुपितत्वं भवति यावता आवृतो दुर्बल एव भवतीत्याह—
चायोर्दित्यादि । धातुक्षयादिति सारक्षयात् । मार्गवरणेन वैय-
प्रतिबन्धदेव ऊपितो भवति । अथ भवतु मार्गरोधावृत-
कोपः, आवरकेण तु पित्तेन कफेन चास्य कर्षं न संबन्धो
भवतीत्याह—वातपित्तेत्यादि । त्रितयमैल्लेकेऽपि चायो प्रधान-
न्यत्वात्—वायुरेव हि सूक्ष्मत्वादिति; सूक्ष्ममार्गानुसारितया
प्रेरकत्वात् । तस्मात् त्रिविधपि दोषेषु वायुरेवोक्त्याप्येन प्रधानम्,
अतः ऊपितः पित्तकफो समुद्भूय ताभ्यामावृतमार्गोऽपि तत्र
तत्र प्रदेशे गदान् करोति, तथा रसादींश्च तत्र तत्र क्षिपन्
सशोषयेत् ॥ ५८-६० ॥—

लिङ्गं पित्तावृते दाहस्त्वप्या शूलं भ्रमस्तम्भः ॥ ६१ ॥
कट्फण्डलवणोष्णैश्च विदाहः शीतकामिता ।
शैत्यगौरवशूलानि कट्टाजुपशयोऽधिकम् ॥ ६२ ॥
लङ्घनायासकृशोष्णकामिता च कफावृते ।
रक्तावृते सदाहार्तिस्त्वह्नांसान्तरजो भृशम् ॥ ६३ ॥
भवेत् सरागः श्वयधुजोयन्ते मण्डलानि च ।
कठिनाश्च विष्वान्श्च पिडकाः श्वयधुस्तया ॥ ६४ ॥
द्वयं पिपीलिकानां च संचार इव मांसगे ।
चलः क्षिण्धो मूढः शीतः शोफोऽङ्गभ्यवचित्तया ६५
आह्वयता इति ज्ञेयः स कृच्छ्रो मेदसाऽऽवृतः ।
स्पर्शमस्थनाऽऽवृते वृष्णं पीडनं चाभिनन्दति ॥ ६६ ॥
संभ्रज्यते सौदति च सूचीभिरिव तुष्यते ।
मज्जावृते विनैमः स्याज्जृम्भणं परिचेष्टनम् ॥ ६७ ॥
शूलं तु पीड्यमाने च पाणिभ्यां लभते सुखम् ।
शुकावेगोऽतिवेगो वा तिष्फलत्वं च शुक्ले ॥ ६८ ॥
शुके कुक्षो च दर्जीणं शाम्यत्यचावृतेऽनिले ।
मूत्राप्रवृत्तिराध्मान यस्तौ मूत्रावृतेऽनिले ॥ ६९ ॥
वर्धसोऽतिविष्वग्धोऽप्यः स्वै स्थाने परिह्वनति ।
यजत्याशु जरं क्षेहो शुके चानह्यते नरः ॥ ७० ॥
शिरात् पीडितमग्नेन दुःखं शुक्लं शकृत् सृजेत् ।
श्रोणीचक्षणापृष्ठेषु रुग्णिलोमश्च मारुतः ॥ ७१ ॥

१ 'मुहुर्द्युगे गते' इति पा० । २ 'वानसकृषेव च' इति पा० ।
३ 'पवनस्य ऊपितो भिषक्' । तर्काद्वेगो तत्रच सर्वदेशानुपेक्षिते'
इति पा० । ४ 'क्रमात्' इति पा० । ५ 'वयोःकलक्षणम्' इति पा० ।

१ 'वायोःसत्प्राप्त्युदीरण' इति पा० । २ 'ऊमः' इति पा० ।
३ 'विनमति जृम्भते परिचेष्टते' इति पा० ।

अस्य स्थं हृद्यं चैव वचंसा त्वाचृतेऽनिले ।

आवरणकृत वातकोपं दर्शयित्वा आवरणविशेषकृतं लिङ्ग-
माह—लिङ्गं पिप्पलायुते इत्यादि । कट्टाद्युपशय इति कट्टणा
विकल्पिपरीतं उपशय । अधि कृमिति वातहंरंरं पुपशयो नाधि को
भवतीति दर्शयति । मासगे इति मांसाचृते । मासगतस्य रक्त-
दिगतस्य च वातस्य पूर्वमेव लक्षणमुक्तं, इह तु रक्तायाहृतस्य
लक्षणमुच्यते इति विशेषः । आद्यत्रावेति आयुर्वेदस्यैव मेद-
साऽऽवृत्तवातस्य । स्वस्थाने इति पक्वाशये । परिक्रान्तिं परि-
कर्तिका जनवति ॥ ६१-७१ ॥—

संनिध्युतिर्हनुस्तम्भः कुञ्चनं कुञ्जताऽर्दितः ७२
पैशाघातोऽङ्गसोपः पङ्कचं खुडजातता ।
स्तम्भन चाङ्गवातश्च रोगा मज्जास्त्रिग्राह्य ये ॥७३॥
एते स्थानस्य गाम्भीर्याच्चत्वात्सिध्यन्ति वा न वा ।
नवान् यलवतस्त्वैतामसाधयेन्निरुपद्रवान् ॥ ७४ ॥

साध्यासाध्यविभागमाह—संनिध्युतिरित्यादि । अत्र कुञ्जव-
पङ्कत्वादयो चयपि साक्षात् प्रपञ्चितास्तथाऽपि शेषातिदेशेनैव
तद्व्यञ्जयन्ते । खुडजातता कुञ्जजातता, किंवा सचिगतवातता ।
मज्जास्त्रिग्राह्य इति मज्जास्थ्याहृतमज्जास्थिगतवातजनमा इत्यर्थः ।
स्थानस्य गाम्भीर्यादिति गम्भीरस्थानाधितत्वात्, अन्ये तु
गाम्भीर्यं कृतास्यदत्तमाह । यस्मात् सिध्यन्ति वा नवेति
प्राक्किञ्चिद्वचनमित्यस्यैवाभिप्रायेण ज्ञेयम्, आचार्येस्तु आ वा-
र्यप्रज्ञो वा श्रेय साधयत्वेन बलात्, इतरैवैवरातु नावस्य सर्व-
ज्ञानाहृतज्ञानो भवति, तेन सहायामिधानं, ततश्च न पारमा-
न्विकीं सदिरधता एतादृशाना साधयता प्रतीति ज्ञेयम् । नवाना-
मप्येषा निरुपद्रवता साधयतामाह—नवानित्यादि । उपद्रवा
आत्र शङ्खग्राहिकनाऽनुषा अपि वानान्योपद्रवलक्षणयुक्ता एव
केचिद्रुदा विज्ञेयाः किंवा अप्यायज्ञेये 'हृदोगो विदधि'
इत्यादिना वक्ष्यमाण उपद्रवा ज्ञेयाः ॥ ७२-७४ ॥

क्रियामतः पर सिद्धां वातरोगापहं शृणु ।
केवल निरुपस्तम्भमादा ज्ञेहैरुपाचरेत् ॥ ७५ ॥
वायु सर्पिर्वसातैलमज्जपानैर्नरं ततः ।
जहृहान्त समाश्वस्य पयोमिः ज्ञेह्येत् पुनः ॥७६॥
यूपेप्रांस्याम्बुजानुपरसेर्वा ज्ञेहसयुते ।
पायसैः कृशरः साम्ललवणरनुवासनैः ॥ ७७ ॥
नाचनेस्तर्पणेश्चैन्नः सुस्निग्धं ज्ञेदयत्ततः ।
स्वभक्तं ज्ञेहसयुकेर्नाडीपरस्तरसङ्करैः ॥ ७८ ॥
तथाऽन्यैर्विधिभिः स्वैद्यैर्वायोगमुपाचरेत् ।
ज्ञेहैर्कां स्त्रिग्राहं तु चरं स्त्वधमथापि वा ॥ ७९ ॥

१ 'ग्रापडेप' इति पा० । २ 'सपिच्युति' वक्ष्यन्च' इति पा० ।
३ 'अन्ये' इति पा० । ४ 'लहारा' इति पा० ।

शनैर्नामयितुं शक्यं यथेष्टं शुष्कदारुवत् ।
हर्षतोदरुगायामशोथस्तम्भग्रहादयः ॥ ८० ॥
स्त्रिग्राह्यांशु प्रशाम्यन्ति मार्दवं चोपजायते ।
ज्ञेहश्च धातुन्संशुष्कान् पुष्पात्याशु प्रयोजितः ॥८१॥
वलमज्जियलं पुष्टिं प्राणांश्चाप्यभियर्धयेत् ।
असकृत् पुनः ज्ञेहै स्वैश्चाप्युपपादयेत् ॥ ८२ ॥
तथा ज्ञेहमृदौ कोष्ठं न तिष्ठन्त्यनिलामयाः ।

अवसरप्राप्ता क्रियामाह—क्रियामत इत्यादि । केवलमि-
त्यादौ केवलमिति असकृत् । निरुपस्तम्भमित्यनाहृतम् ।
कं ? ज्ञेहै । क्व चोपाचरेदित्याह—सर्पिर्वसातैलमज्जपानै-
रिति । ज्ञेहपानप्रयोगानन्तरं कर्तव्यमाह—नरं तत ज्ञेहहान-
न्तमित्यादि । ज्ञेहहान्तमिति ज्ञेहपानोद्धिप ज्ञेहकारणं च । समा-
श्वस्येति विधमयित्वा । ज्ञेह्येदितिपद तर्पणे पानैरिच्छन्त
यावदनुवर्तते । अन्यरिति कुटीभूषेदादिभिः । यथायोगमिति
सर्वेषां ज्ञेहपूर्वकस्वेदम् । ज्ञेहपूर्वकस्वेदयुगमाह—ज्ञेहाक् स्त्रिग-
मित्यादि । स्वेदाप्याये 'ज्ञेहपूर्वं प्रयुक्तेन' (सू. अ. १४)
इत्यादिनोक्तोऽप्ययं ज्ञेहपूर्वकस्वेदयुगं पुनः प्रकरणगतत्वाद्-
च्यते । आशु प्रयोजित इति पदं पुष्पातीत्यनेन संबध्यते ।
अनिलामया न तिष्ठन्ति न स्वायिनो भवन्तीत्यर्थः ॥७५-८२-
यद्यनेन सदोपद्रवात् कर्मणा न प्रशाम्यति ॥ ८३ ॥
मृदुभिः ज्ञेहसंयुक्तैरौषधैस्तं विशोधयेत् ।
घृतं तिल्वं कसिद्धं वा सातलासिद्धमेव वा ॥ ८४ ॥
पयसैरुण्डतैलं वा पिथेहोपहर शिवम् ।
स्त्रिग्राह्यमलवणोष्णायेत्पाराहैर्हं मलञ्चितः ॥ ८५ ॥
स्रोतो वङ्गाऽनिलं शैभ्यात्तस्मात्तमनुलोमयेत् ।
दुबलो योऽविरेच्यः स्यात्तं निरूहेत्प्राचरेत् ॥ ८६ ॥
पाचनेर्दानीयैर्वा भोजनेस्तद्युतैर्नरम् ।
संशुद्धस्योत्थिते चाशौ ज्ञेहस्येदौ पुनर्हितौ ॥ ८७ ॥
स्त्रिग्राह्यमलवणोष्णायेत्पाराहैर्हं सततं पुनः ।
नाचनेधूमपानैश्च सर्वाण्येवोपपादयेत् ॥ ८८ ॥
इति सामान्यतः प्रोक्तं वातरोगाचिकित्सितम् ।

यद्यनेन सदोपद्रवादित्यादि । अत्र केवलो निरुपस्तम्भ
वायुविक्रियेः स्वनेनाधिकृतं, तस्य सदोपद्रवमनुपपन्नं, तत
सदोपद्रव कमपि योजनीयं, तेन कर्मणाऽविशुद्धत्वाद् वायुर्न
प्रशाम्यति, कर्मणश्चोक्तस्याप्याशुशुद्धिमूलजनकत्वात्, वक्ष्यति हि
'स्त्रिग्राह्यमलवणोष्णायेत्पाराहैर्हं मलञ्चित' इत्यादि । किंवा
सदोपद्रवादित्यनेनोत्तरकालीनं वायो सशामनमुच्यते, असकृत्-
स्वमनुपपन्नमलवणं यद्बहुकं तदुपकरमात्मकाले ज्ञेयम् । सदोपद्रव
च ज्ञेहप्रयोगेणानुपपन्नमेव साधयनकरणे च हेतुः । समलत्वमेवो-
त्तरकालीनं कुतो भवतीत्याह—क्षिपेत्त्यादि । दुबलो योऽविरेच्य

१ 'विधासयित्वा' इति पा० । २ 'यमाति त कच्चा' इति पा० ।

इति दुर्बलत्वप्रकर्षणाविरैष्य इत्यर्थं । तथा 'अनास्थाप्या-
स्त्वजीर्णो' (चि अ २) इत्यादौ अतिदुर्बलं पठिन । अल्यर्थं
दुर्बलतया वस्त्वनहृदपि निानमाह—पाचनेर्दीपनीपेषेति ।
पाचनं किञ्चिद् दीपनं, यथा पदोलं दीपनं, दीपनं किञ्चिन्न
पाचनं यथा त्रिफला, उक्तं हि सुश्रुते—त्रिफला कफपित्तघ्नो
मेहकुष्ठविनाशिनी । चक्षुष्मा दीपनी च' (सु सू अ ३८),
अतः पाचनैरिदं स्य दीपनैरिति विशेषणं कृतम् । भोग्यैर्वा
तद्युतैरिति पाचनदीपनसमुक्तं भाष्यैः । उचित्येते चार्त्ता इति
सिद्धिं वही ॥ ८३-८८ ॥—

विशेषतस्तु कोष्ठस्ये वाते क्षार विषेधरः ॥ ८९ ॥
पाचनैर्दीपनैर्युक्तैरम्लैर्वा पाचयेन्मलान् ।
गुदपकाशयस्ये तु कमादावर्तनुद्धितम् ॥ ९० ॥
आमाशयस्ये शुद्धस्य यथादोषहरी. क्रियाः ।
सर्वाङ्गकुपितऽभ्यङ्गो वस्तय. सानुवासनाः ॥ ९१ ॥
स्वेदाभ्यङ्गावगाहाश्च हृद्यं चात्र त्वगाश्रिते ।
शीताः प्रदेहा रक्तस्ये विरेको रक्तमोक्षणम् ॥ ९२ ॥
विरेको मांसमेद.स्ये निरूढा. शमनानि च ।
वाह्याभ्यन्तरतः सेहेरस्थिमज्जगत जयेत् ॥ ९३ ॥
हर्षोऽन्नपानं शुक्रस्ये बलशुक्रकर हितम् ।
वियद्दमार्गं दृष्ट्वा वा शुक्रं दद्याद्विरेचनम् ॥ ९४ ॥
विरिक्तप्रतिभुक्तस्य पूर्वोक्तां कारयेत् क्रियाम् ।
गर्भं शुष्के तु वातेन बालानां चापि शुष्यताम् ९५ ॥
सिताः काशमर्ममधुकेर्हितमुत्थापने पथः ।
हृदि प्रकुपिते सिद्धमनुमत्या पयो हितम् ॥ ९६ ॥
मत्स्यान्नामिप्रदेशस्ये सिद्धान् विस्वशलाटुभिः ।
वायुना वेष्ट्यमाने तु गात्रे स्यादुपनाहनम् ॥ ९७ ॥
तैलं सकुचितेऽभ्यङ्गो मापसैन्धवसाधितम् ।
वाडुशीपगतं नस्य पानं चांसरभक्तिकम् ॥ ९८ ॥
बस्तिर्कर्म त्वधो नाभेः शस्यते चावपीडकः ।

स्थानविशेषणं क्रियाविशेषणमाह—विशेषतस्त्विदं बलादिना
अयोनाभे शस्यते चावपीडकं इत्यन्तेन । क्षारं यवक्षारम्, उक्तं
हि 'यावश्च ६ ससनीयपाचनीयाद्योऽप्राजा (सू अ २५), किंवा
क्षारमिति प्रहृष्यादित्यदिष्टं दीपनक्षारम् । उदावर्तशुक्लं त्रिम
मथि 'तं तेलशीतज्वलनाशनाफम् (चि अ. २६) इत्यादि
नोक्तं ज्ञेयम् । खदा इत्यादि त्वनगतानिलचिकित्सितम् । प्रहर्षो
मनोहृदपणम् । विरेचनानन्तरं प्रतिभोजितो विरिक्तप्रतिभुक्तः ।
पूर्वोक्तमित्थं शुक्रजननहर्षिणीं क्रियाम् । वत्यापने इति पुष्टिज
नने सिद्धादिनि विद्व १यो हितम् । अश्रुमती शालपर्णी। मरसा
निष्ठि नामिप्रदेशे कुपितवाते मरसा बिनवनाटुभि सम सिद्धा

देयाः । नामिप्रदेशकोपय वातस्यानुकोऽपीह तद्यभवच्छतो-
दादिभिर्ज्ञय । वेष्ट्यमान इति अवगोच्यमाने । उपनाहनं च
कातहरद्र-पैरेव कर्तव्यम् । नले पाने च उत्तरभक्तिकनाय-
सैन्धवसाधितमेव तैलं ज्ञेयम् । तत्र च मापस्य ज्ञाय, सैन्ध-
वस्य कण्ड । सर्पपोऽवपीडकं यत्र सपि पीत्वा तत्पीडकमत्र
भुज्यते ॥ ८९-९८ ॥—

अर्दिते नायनं मूर्ध्नि तैलं तर्पणमेव च ॥ ९९ ॥
नाडीस्वेदोपनाहाध्याप्यानुपपिथितैर्हिताः ।
स्वेदनं ब्रह्मेसयुक्तं पक्षाघाते विरेचनम् ॥ १०० ॥
अन्तराकण्डरागुल्फं सिरा वस्त्यग्निकर्म च ।
शृण्णीषु प्रयुञ्जीत खड्ग्या तृणोपनाहनम् ॥ १०१ ॥
पायसैः कृशैर्मांसैः शस्त तैलघृताम्बितैः ।
व्याप्तानने हनु खिन्नामद्गुष्टाभ्या प्रपीड्य च ॥ १०२ ॥
प्रदेशिनीभ्यां चोन्नाम्य चिवुकोन्नामनं हितम् ।
सस्त स्व गमयेत्स्थानं स्तब्धं खिन्नं विनामयेत् ॥ १०३ ॥

अर्दितानि चिकित्सायाह—अर्दिते इत्यादि । तर्पणमिति नाव-
नविशेषणं, किंवा तर्पणं सपणमेव । अन्तराकण्डरागुल्फं
विरैति कण्डरागुल्फभोर्मध्ये सिराम्यधनं कर्तव्यम् । शृण्णी-
ष्विति बहुवचनं व्यक्तमेदया । व्याप्ताननमिति विहृता-
स्यम् । प्रदेशिनीं अश्रुप्रानन्तऽश्रुजी ॥ ९९-१०३ ॥

प्रत्येकं स्थानदुष्प्यादिक्रियावैशेष्यमाचरेत् ।
अनुकविशेषणचिकित्सेोपग्रहणार्थमाह—प्रत्येकमिहादि । स्थानं
पक्षाशवादि, दुग्धं रघरकादि, आदिग्रहणादावर्णप्रहणम् ।
स्थानदुष्प्यापेक्षं क्रियाविशेषस्तु कोष्ठस्य इत्यनेनेकोक्तं ॥—
सर्पिल्लेद्यसामज्जसेकाभ्यञ्जनवस्तय. ॥ १०४ ॥
खिन्ना. स्वेदा निघातं च स्थानं प्रावर्णानि च ।
रसा. पयासि भोज्यानि स्वाद्वम्ललवणानि च १०५ ॥
गृहणं यच्च तत् सर्वं प्रशस्तं वातरोमिणाम् ।
सववातिकारवमानं चिकित्सितमाह—सर्पिल्लेद्यमित्यादि
॥ १०४ ॥ १०५ ॥—

वलायाः पञ्चमूलस्य दशमूलस्य वा स्ते ॥ १०६ ॥
अजदीर्घोऽभ्युजानूपनासादपिथितैः शुषुक् ।
साधयित्वा रसान्निग्धान्धन्वम्लव्योपसकृतात् ॥
भोजयेद्वातरोगात् तैर्बलकषणैर्नरम् ।
पतैरेवोपनाहाश्च पिथितैः सप्रकल्पयेत् ॥ १०८ ॥
घृततैलयुतैः सास्यैः क्षुण्णखिन्नैरनखिभिः ।
पत्रोक्तायपयसैलद्रोण्यः स्युरवगाहने ॥ १०९ ॥

स्वभ्यक्तानां प्रशस्यन्ते सेकाश्चानिलरोगिणाम् ।
 धानूपोदकमांसानि दशमूल शताधरीम् ॥ ११० ॥
 कुलथान्यदरान्मापास्तिलाप्राज्ञां यवान् वलाम् ।
 वसादध्यारनालान्तेः सह कुम्भ्यां विपाचयेत् ॥ १११ ॥
 नाडीस्येदं प्रयुञ्जीत पिष्टेश्याप्युपनाहनम् ।
 तेश्च सिद्धं घृत तेलमभ्यङ्गं पानमेव च ॥ ११२ ॥
 मुस्तं क्रिपवं तिलाः कुष्ठं सुराहं लपणं नतम् ।
 दधिक्षीरचतुःशैः सिद्धं स्यादुपनाहनम् ॥ ११३ ॥
 उत्कारिकावेसवारक्षीरमापतिलोदनैः ।
 परण्डवीजगोधूमथयकोलस्विरादिभिः ॥ ११४ ॥
 सलेहैः सहज गान्मालिष्य बहल भिपहू ।
 परण्डपनेर्वेणीयाद्रानो कल्पं विमोक्षयेत् ॥ ११५ ॥
 क्षीराम्बुना ततः सिकं पुनश्चेद्योपनाहितम् ।
 मुञ्चेद्रानो दिवायर्द्धं चर्ममिश्रं सलोमभिः ॥ ११६ ॥
 फलानां तेलयोनीनामम्लपिष्टान् सुशीतलान् ।
 प्रदेहानुपनाहान्द्यं गन्धेर्वातहरैरपि ॥ ११७ ॥
 पायसे. कुशैश्चैव कारयेत् श्लेहसंयुतः ।

बलया इत्यादौ ष्टयन्तान्दाद् बलाव्यञ्जय साधनद्रव्यप्र-
 योगा, तेष्वनघीर्षादथलार ष्टयक् साध्या, एव द्वादश
 रसा भवन्ति । कल्प इति प्रभाते । फलानां तेलयोनीनामिति
 तिलातस्वादीनाम् । प्रदेहानुपनाहाद्येव प्रदेह उपनाहापेक्षया
 तनुर्लेप । गन्धैरित्युपशब्दैः ॥ १०६-११७ ॥—

रुक्षशुद्धानिलार्तानामतः श्लेहान् प्रचक्ष्महे ॥ ११८ ॥
 विविधान् विविधन्याधिप्रशमायामृतोपमान् ।
 द्रोणेऽम्भस. पचेद्भागान् दशमूलान्घृतुपलान् ॥ ११९ ॥
 यथकोलकुलथानां भागैः प्रस्थोन्मित. सह ।
 पादशेषे रसे पिष्टैर्जीवनीयः सशर्करैः ॥ १२० ॥
 तथा पर्जूरकादमर्यद्राक्षावदरफल्गुभिः ।
 सक्षीरैः सर्पिष. प्रस्थ. सिद्ध. केवलघातनुत् ॥ १२१ ॥
 निरस्यव. प्रयोक्तव्य. पानाभ्यञ्जनवस्तिपु ।
 चित्रक नागर राज्ञा पौष्कर पिप्पलीं शदीम् ॥ १२२ ॥
 पिष्ट्वा विपाचयेत् सर्पिर्वातरोगहर परम् ।
 यथाविच्यष्टत क्षीरे घृतमण्ड विपाचयेत् ॥ १२३ ॥
 तस्य शुक्तिः प्रकुञ्चो वा नस्य मूर्धगतऽनिले ।
 ग्राम्यानूपोदकानां तु भित्वाऽस्थीनि पचेच्चले ॥ १२४ ॥
 तं श्लेहं दशमूलस्य कपायेण पुनः पचेत् ।
 जीयर्धमभास्कोतावदारीकपिकच्छुभिः ॥ १२५ ॥
 घातमैर्जीवनीयैश्च कल्केन्द्रिक्षीरमागिकम् ।
 तत्सिद्धं नायनाभ्यञ्जात्तथा पानानुपासनाव् ॥ १२६ ॥

सिरापर्यास्थिकोष्ठस्यं प्रशुद्ध्यानु मातन्तम् ।
 ये स्युः प्रक्षीणमजानः क्षीणानुकोत्रसश्च ये ॥ १२७ ॥
 चलपुष्टिकर तेपामेतत् स्यादमृतोपमम् ।
 तद्वत्सिद्धा वसा नरुमत्स्यकूर्मसुद्धरुजा ॥ १२८ ॥
 प्रत्यग्रा विधिनाऽनेन नस्यपानेषु शस्यते ।
 प्रस्थः स्यात्त्रिफलायास्तु कुलथकुडवद्वयम् ॥ १२९ ॥
 कृष्णगन्धात्पगान्दकयोः पृथक् पञ्चपलं भवेत् ।
 राज्ञाचित्रकयोर्द्वे द्वे दशमूलं पलोन्मितम् ॥ १३० ॥
 जलद्रोणे पचेत् पादशेषे प्रस्थोन्मितं पृथक् ।
 सुरारनालद्वयम्लसौवीरकतुपोदकम् ॥ १३१ ॥
 फोल्दाडिमवृक्षाम्लरसं तैलं वसां घृतम् ।
 मज्जानं च पथश्वेव जीवनीयपलानि पट् ॥ १३२ ॥
 फलं दत्त्वा महाश्लेहं सम्यगेन विपाचयेत् ।
 सिरामज्जास्थिगे वाते सर्वाङ्गेकाङ्गरोगेषु ॥ १३३ ॥
 वेपनाक्षेपश्लेषु तदभ्यङ्गे प्रयोजयेत् ।
 निर्गुण्ड्या मूलपनाभ्यां गृहीत्वा स्वरसं ततः ॥ १३४ ॥
 तेन सिद्धं सभं तैलं नाडीकुष्ठानिलार्तिपु ।
 हितं पामापचीनां च पानाभ्यञ्जनपूरणम् ॥ १३५ ॥
 कार्पासास्थिकुलथानां रसे सिद्धं च वातनुत् ।

रुक्षशुद्ध्यादौ शुशानिलार्ता केवलघातपीडिता । घृतमण्ड
 घृतस्योपरिततो भाग । शुक्तिर्धपल, प्रकुञ्च पलम् । तद्वत्सि-
 द्धेति बलावित्प्रमृष्टिशतक्षीरसिद्धा । कुलथी मिश्रमार ।
 प्रलयेति अभिनवा । नस्यपानेष्विति नस्येषु पानेषु च । कृष्ण-
 गन्धात्पक् शोभाञ्जनत्वक् । महाश्लेहमिति चतुःश्लेहम् । तेन
 सिद्धं तैलमिलत्र सममिति निर्गुण्डीरससम, ननु ममशब्द
 सहाभं, तुल्याभस्य तृतीययोक्तव्यात् । नाडी नाडीग्रण,
 नाडीवणस्य सुशुनादेषु पथविधत्सुकं ज्ञेयम् । अपची च हन्व-
 स्थिकृतादिदेशमवा ॥ ११८-१३५ ॥—

मूलकसरसे क्षीरसमे स्थाप्यं त्र्यहं दधि ॥ १३६ ॥
 तस्याम्लस्य त्रिभिः प्रस्थैस्तेलप्रस्थं विपाचयेत् ।
 यथ्यादशर्कराराज्ञालवणार्द्रकनागैः ॥ १३७ ॥
 सुपिष्टै. पलिकै. पानात्तदभ्यङ्गाच्च वातनुत् ।

मूलकसरस इत्यादौ मूलकसरसे समक्षीरे दधि स्थाप्य,
 तस्याम्लस्येति मूलकसारम्लतागतस्य । अत्र च त्रिभिः प्रस्थै-
 रिति वचनात् मूलकसारानीं प्रत्येकं प्रस्थानात्पम् । उक्त
 हि जतुकणं, —“तपचेद् दधिमूलकसरसपसा” — इत्यादि ॥
 ॥ १३६-१३७ ॥—

पतदनन्तरं 'भ्राम्मेलाडकमयोगानन्तरं तद्वत्सिद्धा वसा नाने
 त्यादिषु व पूर्व-वाक्यात्तमिति पठन्ति' इत्यधिकं पाठ उपलभ्यते
 इत्यस्तिमित्युक्तम् ।

पञ्चमूलकपायेण पिण्याक बहुवापिकम् ॥ १३८ ॥
 पक्त्वा तस्य रस पूत्वा तैलप्रस्थ विपाचयेत् ।
 पयसाऽऽद्युणेनेतत् सर्वेवातविकारनुत् ॥ १३९ ॥
 सखेटे स्नेहमणा चैतद्वाते रास्त विरोपत ।
 यवकोलकुलस्थाना श्रेयस्या नृष्कमूलकात् ॥ १४० ॥
 विद्याच्चाञ्जलिमेकक द्रवैरभ्लैविपाचयेत् ।
 तेन तैल कपायेण फलाम्लै कटुभिस्तथा ॥ १४१ ॥
 पिष्टे सिद्ध महावातेरतं शीते प्रयोजयेत् ।

पञ्चमूलकपायेणैत्यादौ पञ्चमूलकपाय तथा पिण्याककथित
 जल च पृथग्देवमिति केचिद्वदन्ति, वयं तु पञ्चमूलकपायेणैव
 जलस्थानीयेन साधितपिण्याकस्य रसनेत्रेणाम । पाठ्य पञ्च
 मूलकपायेण पिण्याक बहुवर्षिकम् । पक्त्वा तस्य रस पूत्वा
 इत्यादि पठ्यते, जातुकर्मोऽपि 'पिण्याक बहुवर्षिक स्थिरादि
 लिले पचेत्, रसेऽस्मिन् अद्युणेन पयसा तैत्र साध्य' इति ।
 द्रवैरभ्लैरिति काञ्चित्कादिति । फलाम्लैरिति अम्लफलेदो
 डिमादिति ॥ १३८ १४१ ॥—

सर्ववातविकाराणा तैलान्यन्या-यत शृणु ॥ १४२ ॥
 चतुष्प्रयोगाण्यायुष्यवलयवर्षकराणि च ।
 रज शुक्रप्रदोपमान्यपत्यजननानि च ॥ १४३ ॥
 निरत्ययानि सिद्धानि सर्वेदोपहराणि च ।
 सहाचरतुलायाश्च रसे तैलाढक पचेत् ॥ १४४ ॥
 मूलकल्काद्दशपल पयो दत्त्वा चतुर्गुणम् ।
 सिद्धऽस्मिन्कैराचूर्णाद्दशपल भिपक ॥ १४५ ॥
 विनीय दारुणेष्वेतद्वातन्याधिषु योजयेत् ।
 श्वदत्त्वास्वरसप्रस्थौ द्वौ समौ पयसा सह ॥ १४६ ॥
 पदपल शङ्खवेरस्य गुडस्याष्टपल तथा ।
 तैलप्रस्थ विपक तैदद्यात् सर्वानिलार्तिषु ॥ १४७ ॥
 जीर्णे तले च दुग्धेन पेयाकरूप प्रशस्यते ।
 यलाशत गुड्ढ्याश्च पाद राक्षाण्भाणिकम् ॥ १४८ ॥
 जलाढकशते पक्त्वा दशभागस्थिते रसे ।
 दधिस्तस्यधुनिर्यासशुकत्तैलाढक समे ॥ १४९ ॥
 पचेत् साजपयोऽर्घाश कल्कैरेमि पलोन्मिते ।
 शटीसरलदावैलामञ्जिष्टागुरुचन्दनै ॥ १५० ॥
 पद्मकातिविपासुस्तस्यसर्पपर्णाहरेणुभि ।
 यष्ट्याद्दसुरसज्याघ्ननखर्षभकजीवकै ॥ १५१ ॥
 पलाशरसकस्तूरीनलिकाजातिकांपकै ।
 स्पृजाकुङ्कुमशैलेयजातीकडुकलाम्बुभि ॥ १५२ ॥
 त्वंचाकुन्दुरुकपूरतुरुष्कधीनिवासकै ।
 लवङ्गनखकमोलकुष्ठमासीप्रियङ्गुभि ॥ १५३ ॥

स्यौणेपतगरुधामवचामदनपद्मैव ।
 सनागकेशर सिद्धे क्षिपेद्याप्रायतारिते ॥ १५४ ॥
 पत्रकल्क तत पूत विधिना तत् प्रयोजयेत् ।
 श्यास कास ज्वर हिका छदि गुल्मान् क्षत क्षयम् ॥
 ग्रीहशोषापपस्मारमलक्ष्मीं च प्रणाशयेत् ।
 बलातैलमिद श्रेष्ठ वातव्याधिघिनाशनम् ॥ १५६ ॥
 (अग्निवेशाय गुरुणा कृष्णात्रेयेण भाषितम् ।)
 इति बलातैलम् ।

चतुष्प्रयोगाणीति पानान्धचननस्यानुवाचनयोगीनि । सहा
 चरेत्यादौ मूलकल्काद्दशपलमित्यनेन सहचरतुलायेव दशपल
 कल्को देय जतुकण त्वेन मूलकस्य कल्क उक्त ।
 जीर्णे तले इत्यादि पीते तैले जीर्णे सति । क्षीरेण पेयाभि
 धानमन प्रयोगमाम्बवात् । गुड्ढ्या पादमिति पञ्चविंशति
 पलानि । राक्षाप्रमाणिकमिति गतापेयया राक्षाया अष्ट
 भागेनार्धनसोदपापलानि भवन्ति । साजपयोऽर्घाशमिति
 छागक्षीरार्धमुकम् । सर्पपर्णौ मुद्गनापपर्णौ । रसो गन्ध
 रस । नलिका खनामह्यता । कटुकफल जलाकस्त्री,
 अन्ये सुगन्धि दक्षिणापथप्रसिद्ध पदक (१) माहु । तुल्य
 गिहक । नखी खलपनखी । पत्रकल्कमिति सुगन्धित्वाद्यस्य
 तैलस्य गन्धशास्त्रपरिनापया पत्रकल्को देय इत्युच्यते गन्ध
 शास्त्रे च चूर्णस्वरसपुष्पाणा सिद्धशीतेऽवतारिते । रस्यते
 गन्धशब्दार्थे पत्रकल्को मनोषिभि ' इति वेदान्त कर्पूरादिपत्र
 कल्कोऽवतारिते एव देय ॥ १४२-१५६ ॥—

अमृतायास्तुला पञ्च द्रोणेष्वष्टस्य पाचेत् ॥ १५७ ॥
 पादशेषे समक्षीर तैलस्य द्वादक पचेत् ।
 पलाभासीनतोशोरसारिवाकुष्ठचन्दने ॥ १५८ ॥
 बलातामलकीमेदाशतपुष्पार्धिजीवकै ।
 काकोलीक्षीरकाकोलीधावण्यतिवलयानसै ॥ १५९ ॥
 महाधावणिजीवन्तीविदासीकपिकच्छुभि ।
 शतापीरमहामेदाककंटाट्याहरेणुभि ॥ १६० ॥
 वचागोक्षुरकैरण्डरक्षाकालासहाचरे ।
 वीराशङ्ककिमुस्तत्वकृपत्रर्षभक्यालक ॥ १६१ ॥
 सहेलाकुङ्कुमस्पृजात्रिदशार्द्रैश्च कार्ष्णिकै ।
 मञ्जिष्टायास्त्रिकर्षणे मधुकाष्टपलेन च ॥ १६२ ॥
 कल्कैस्तत् क्षीणवीथीद्विजलसमुद्धेतस ।
 उन्मादारस्यपसारिरार्ताश्च प्रकृति नयेत् ॥ १६३ ॥
 वातव्याधिहर श्रेष्ठ तैलाग्र्यमसूताह्वयम् ।
 (कृष्णात्रेयेण गुरुणा भाषित वैद्यपूजितम् ॥ १६४ ॥)
 इत्यमृताद्य तैलम् ।

१ पक्त्वाञ्जलि रसे तसिन् इति पा० । २ त्वकृचन्दनेऽ
 कपूर' इति पा० ।

१ मूच्छी' इति पा० । २ अत्रुपचारणवेगनामने' विनापकै'
 इति पा० । ३ अथर्षणोरो हसल्लिखितपुस्तके न पठ्यते ।

अमृताया इत्यादौ महाश्रावणी बृहन्नुण्डितिका । काला
कालानुसारिका । त्रिदशाह् । देवदारुः ॥ १५७-१६४ ॥

राक्षसाहस्रनिर्युद्धे तैलद्रोणं विपाचयेत् ।
गन्धैर्हमवतैः पिष्टैरेलाद्यैश्चानिलातिनुत् ॥ १६५ ॥
इति राक्षसतैलम् ।

यन्नासहस्रनिर्युद्धे इत्यादौ हेमवतैरिति हिमालयभूतैः
अगरकुष्ठश्वेतकविभिः । एल्यैरिति अमृताये एलयासीनते-
लादिनोक्तैः ॥ १६५ ॥

कल्पोऽयमश्वगन्धायां प्रसारण्यां बलाहये ॥ १६६ ॥
काथककल्पयोर्भिर्वा बलादीनां पचेत् पृथक् ।
मूलकस्वरसं क्षीरं तैलं दध्यम्लकाञ्जिकम् ॥ १६७ ॥
तुल्यं विपाचयेत् कर्कशैलाच्चिरकसैन्धवैः ।
पिप्पल्यतिविपारास्त्राचविकागुरुक्षिमैकैः ॥ १६८ ॥
भङ्गातकवचाकुष्ठश्वदंष्ट्राविश्वमेपत्रैः ।
पुष्कराह्वशटीविजगशातहानतदाग्निः ॥ १६९ ॥
तत्सिद्धं पीतमत्युद्यानहन्ति घातारमकान् गदान् ।

इति मूलकार्थं तैलम् ।

एष कल्प इत्यनन्तैकाराक्षकल्पो बलादिष्वपि वक्ष्यते ।
बलादीनामित्यनन्तरोक्षानां पलाप्रसारण्यश्वगन्धात् ॥ १६६-
१६९ ॥

वृषमूलगुडक्योश्च द्विशतस्य शतस्य च ॥ १७० ॥
चित्रकात् साश्वगन्धाच्च काये तैलाहकं पचेत् ।
सक्षीरं वायुना भग्ने दद्याज्जर्जरिते तथा ॥ १७१ ॥
प्राकृतैलावापसिद्धं च भवेदेतद्गुणोत्तरम् ।
इति वृषमूलादितैलम् ॥ १७२ ॥

वृषमूलेत्यादौ अश्वगन्धाचित्रकाभ्या मिलितान्नां वृषा ।
प्राकृतैलावापसिद्धमिति मूलकस्वरसमित्यनुकृतैलककैः सम
वृषमूलादिकायेन च सिद्धम् । भवेत्द्विशुणोत्तरमिति पाठे वृष-
मूलादिकाथसिद्धतैलाद् द्विशुण श्रेष्ठम् ॥ १७०-१७२ ॥

राक्षसाशिरोपयथ्याह्वशुण्डीसहचरामृताः ।
स्योनाकदाहशम्पाकहयगन्धात्रिकण्टकाः ॥ १७३ ॥
पर्पां वृशपलान् भागान् कपायमुपकल्पयेत् ।
ततस्तेन कपायेण सर्वगन्धैश्च कार्ष्णिकैः ॥ १७४ ॥
दध्यारनालमापान्मुमूलकैश्चुरसैः शुभ्रैः ।
पृथक् प्रस्योन्मितैः सार्धं तैलप्रस्यं विपाचयेत् १७५ ॥
श्रीह्रिमूत्रप्रहभ्यासकासमाहतरोगनुत् ।
एतैर्मूलकतैलाद्यं चर्णांयुर्वलवर्धनम् ॥ १७६ ॥
इति राक्षसतैलम् ।

यचकोलकुलन्थानां मन्थानां शिशुपिल्ययोः १७७
रसेन मूलकानां च तैलं दक्षिपयोन्यतम् ।

साधयित्वा सिपग्दचात् सर्वेयातामथापहम् १७८
लघुनस्वरसे सिद्धं तैलमेभिश्च घातनुत् ।

तैलान्येतान्यृतुह्नातामङ्गनां पापयेत् च ॥ १७९ ॥
पीत्वाऽन्यतममेपां हि वन्ध्याऽपि जनयेत् सुतम् ।

यच्च शीतज्वरे तैलमगुर्वाचमुदाहृतम् ॥ १८० ॥
अनेकशतशस्तच्च सिद्धं स्याद्घातारोगनुत् ।

वक्ष्यन्ते यानि तैलानि घातशोणितकेऽपि च १८१
तानि चानिलशान्त्यर्थं सिद्धिकामः प्रयोजयेत् ।

नास्ति तैलात् परं किञ्चिदौषधं मात्तापहम् ॥ १८२ ॥
व्यवाय्युष्णगुरुकंघात् संस्काराह्लवत्तरम् ।

गणेर्यांतहरैस्तस्माच्छतशोऽथ सहस्रशः ॥ १८३ ॥
सिद्धं क्षिप्रतरं हन्ति सूक्ष्ममार्गस्थितान् गदान् ।

सर्वगन्धैर्वेति बलातेलके. सर्वगन्धैः । साधमिति घटितम् ।
मूलकतैलाद्यमिति एतया तत्र राक्षसीना मूलेनैव काथसाधनं
दर्शयति । लघुनस्वरसे इत्यादौ एभिधेति यवादिकाथैरनन्त-
रोक्तैः । अनेकशतशस्तच्च सिद्धमिति अनेकशतशः तैर्नैव
विधानेन साधितं सदित्यर्थः ॥ १७३-१८३ ॥—

क्रिया साधारणी सर्वा संख्ये चापि शस्यते ॥ १८४ ॥
वाते पित्तादिभिः स्रोतःस्वारुतेषु विशेषतः ।

पित्तावृते विशेषेण शीतानुष्णां तथा क्रियाम् १८५
व्यत्यासात् कारयेत् सर्पिर्जीवनीयं च शस्यते ।

धन्वमांसं यवाः शालिर्वापनाः क्षीरवस्तयः ॥ १८६ ॥
विरेकः क्षीरपानं च पञ्चमूलीयलाशृतम् ।

मधुयष्टिबलातैलघृतक्षीरैश्च सेचनम् ॥ १८७ ॥
पञ्चमूलकपायेण कुर्याद्वा शीतवारिणा ।

कफावृते यवाद्यानि आङ्गला मुगपक्षिणाः ॥ १८८ ॥
सेदास्तोष्णा निरुद्धाश्च यमनं सविरेचनम् ।

जीर्णं सर्पिल्लथा तैलं तिलसर्पपत्रं हितम् ॥ १८९ ॥
संख्ये कफपित्ताभ्यां पित्तमादौ विनिर्जयेत् ।

अथति दोषान्तरादिसंख्येवातविकि सामाह—क्रिया साधा-
रणीत्यादि । साधारणीति या वाते सा संसर्गिणि च पित्तादौ
समाना रसगदितेति वावत्, न केवल संख्ये वाच्ये साधारणी,
किंतु वातपित्तादिभिः स्रोत स्वारुतेष्वपि साधारणी कर्तव्या ।

वातेन वातावरणमग्रे वक्ष्यति । केचित्तु 'वाते पित्तादिभिः'
इति पठन्ति, अथ पाठे मुगम. । विधिच्छुत्रिता क्रिया-
माह—पित्तावृते इत्यादि । व्यत्यासादिति परिवर्तनेन शीता
कुनोष्णाम्, उष्णा च कुत्वा शीता कुर्यादित्यर्थः । यापना
वस्तय सिद्धौ वक्ष्यमाणा । पित्तमादौ विनिर्जयेदिति वच-
नेन कफपेक्षया पित्तसाधुधारितया पित्तजयनेनोपदिशति
॥ १८४-१८९ ॥—

१ "माण्ड" इति पा० । २ "श्रीह्रिपर्यमदथात्" इति पा० ।
३ "राक्षसतैलमिति स्वयात्" इति पा० ।

आमाशयगतं मर्त्या फफं वमनमाचरेत् ॥ १९० ॥
 पकाशये विरेकं तु पित्ते संपन्नमे तथा ।
 स्वेदैर्विप्वन्वितः श्लेष्मा यदा पकाशये स्थितः १९१
 पित्तं वा दर्शयेद्विद्धं वस्तिभिसौ विनिर्हरेत् ।
 श्लेष्मणाऽनुगतं वातमुष्णैर्गोमूत्रसंयुतैः ॥ १९२ ॥
 निरूहैः पित्तसंघृष्टं निर्हरेत् क्षीरसंयुतैः ।
 मधुरोपधसिद्धैश्च तैलेस्तमनुवाचयेत् ॥ १९३ ॥
 शिरोगते तु सफफे धूमनस्यादि कारयेत् ।
 हृते पित्ते फफे यः स्यादुरःस्रोतोऽनुगोऽनिलः १९४
 संशेषः स्यात् क्रिया तत्र कार्या केचलवातिकी ।
 शोणितेनावृते कुर्याद्वातशोणितकी क्रियाम् ॥ १९५ ॥
 प्रमेहवातमेदोऽमीमामवैते प्रयोजयेत् ।
 स्वेदाभ्यङ्गरसक्षीरश्लेष्मा मांसावृते हिताः ॥ १९६ ॥
 महाश्लेहोऽस्थिमज्जश्चे पूर्ववद्रेतसाऽऽवृते ।
 अभावृते तदुल्लेखैः पाचनं दीपनं लघु ॥ १९७ ॥
 मूत्रलानि तु मूत्रेण स्वेदाः स्रोत्तरवस्तयः ।
 शकृता तैलमैरण्डं त्रिगुणोदावर्तवक्रिया ॥ १९८ ॥
 स्वस्थानस्थो बली दोषः प्राक् तं स्वैरोपधैर्जयेत् ।
 वमनैर्वा विरेकैर्वा वस्तिभिः शमनेन वा ॥ १९९ ॥
 (इत्युक्तमावृते धाते पिच्छादिभिर्यथावधर्मम् ।)

आमाशयगतं मर्त्या फफमिति वातानुबन्धिकफस्त्रैवेयं चिकित्सा । पकाशये विरेकं त्विल्लत्र 'फफे' इत्यनुवर्तते । सर्वप्रणे इति अन्यस्थानगतेऽपि पित्ते । यद्यपि दोषान्तरस्थानगते तद्दोषप्रधानमेव वमं वमनं वस्तिर्वायुक्तः, तथाऽप्यनेन विरेचनमपि तत्र यौगिकमिति दर्शयति । सफफे इति सफफे चाते । 'उर स्रोतोगते' इति केष्वित् पठन्ति, तत्र सुक्ष्मस्रोतोऽनुगते इत्यर्थः । प्रमेहवातमेदोऽमीमिति प्रमेहद्वीं वातद्वीं मेदोद्वीं च । महाश्लेह इति चतु श्लेहोऽनैवोक्तः । पूर्ववद्रेतसाऽऽवृते इति शकृत्स्ये चाते क्रिया पूर्वमुक्ता सा त्रेतसाऽऽवृतेऽपि चाते कार्या । उल्लेख इति उल्लेखनं वमनम् । मूत्रलानीति मूत्रवैरेचनिकानि । शकृता इति मलेन । स्वस्थानस्थ इत्यादि स्वस्थानस्थो यसात् स्थानोपचरुणाद्बली दोषो भवति तस्मात् प्राक् स्वैरोपधैर्जयेत् । कतमेः स्वैरोपधैरित्याह—वमनैरित्यादि । शमनेनेति कफादिशमनेनैव; शमनं च शोधनानन्तरं शोधनानर्हं वा हेतुम् ॥ १९०—१९९ ॥—

माकृतानां हि पञ्चानामन्योन्यावरणे शृणु ॥ २०० ॥
 लिङ्गं व्याससमासाभ्यामुच्यमानं मयाऽनघ ।
 प्राणो वृणोत्युदानादीन् प्राणं वृष्वन्ति तेषु च २०१

१ 'इहा' इति पा० । २ 'सर्वेषां' इति पा० । ३ 'अव्यक्तवाते' इति पा० । ४ 'तु वमनं' इति पा० । ५ 'वस्ति' श्लेष्मा मेदिनः । इति पा० । ६ 'अयमर्षोकी' इत्यल्लिखितमुसनेतु न पठते ।
 च. छ. ५९

उदानाद्यास्तथाऽन्योन्यं सर्व एव यथाक्रमम् ।
 विंशतिपरिणान्युत्पन्नानां परस्परम् ॥ २०२ ॥
 माकृतानां हि पञ्चानां तानि सम्यक् प्रतर्कयेत् ।
 सर्वेन्द्रियाणां शून्यत्वं ज्ञात्वा स्मृतिवलययम् २०३
 व्याने प्राणावृते लिङ्गं कर्म तत्रोर्ध्वैर्जनुकम् ।
 स्वेदोऽत्यर्थं लोमहर्षस्त्यग्दोषः सुसमाव्रता ॥ २०४ ॥
 प्राणे व्यानावृते तत्र श्लेहयुक्तं विरेचनम् ।
 प्राणावृते समाने स्युर्जडगद्गदमूकताः ॥ २०५ ॥
 चतुप्रयोगाः शस्यन्ते श्लेहास्तत्र सयापनाः ।
 समानेनावृतेऽपाने ग्रहणीपाथ्वेहृद्गदाः ॥ २०६ ॥
 शूलं चामाशये तत्र दीपनं सर्पित्पित्ये ।

माकृतानामन्योन्यावरणमाह—माकृतानामित्यादि । यद्यपि चेह वायोःरमूर्तत्व वातकलाकलीये प्रोक्तं, तथाऽपीदममूर्तत्वमकठिनवाचकं न त्वयवप्रतिषेधकं, तेन वायोः वाप्यन्तरेण गतिहननरूपमावरणमुपपन्नमेव । इहा च वायुना वाप्यन्तरेणोपहृतेन वातवृण्डलिङ्गा वहरिपि, तेनोपपन्नमावरणं चाताना परस्परम् । प्राणो वृणोत्युदानादीनित्यादिना विंशत्यावरणान्युत्पन्नानि । प्राणो वृणोत्युदानादीनिलनेन चत्वार्यावरणानि, प्राणं वृष्वन्ति चेलनेन च चत्वारि, उदानाद्यास्तथाऽन्योन्यमित्यनेन द्वादशावरणान्युत्पद्यन्ते । तत्रोदानेन व्यानादीनां त्रयाणांमावरणे त्रीणि, तथा व्यानाद्येदोदानावरणे त्रीणि, तथा व्यानेन समानापानावरणे द्वौ, साम्ना च व्यानावरणे द्वौ, परिशिष्टयोःस्थान्योन्यावरणे द्वे, एवं द्वादशावरणानि पूर्वांशकृत्पानि विंशतिर्भवन्ति । उल्लेखानामिति उदाना, किंवावरणानामिति आविष्कृततमानां मिलिताना पचाना; तेनैतेषामेकद्वित्रयादिसंश्लेषावायावरकतया मेदाहृद्विषयमावरणं भवतीति दर्शयति ॥ २००—२०६ ॥—

शिरोग्रहः प्रतिश्यायो निःश्यासच्छ्वाससंप्रहः २०७
 हृद्गो मूलशोषश्चाप्युदाने प्राणसंवृते ।
 तत्रोर्ध्वभागिकं कर्म कार्यमाभ्यासनं तथा ॥ २०८ ॥
 कर्मोर्ध्वजोवलयणीनां नाशो मृत्युरथापि वा ।
 उदानेनावृते प्राणे तं शनैः शीतचारिणा ॥ २०९ ॥
 त्रिजैश्चाभ्यासयेच्चैत्रं सुखं चैवोपपादयेत् ।
 ऊर्ध्वेनेनावृतेऽपाने छर्दिभ्यासाद्यो गदाः ॥ २१० ॥
 स्युर्वाते तत्र वस्त्यादि भोज्यं चैवानुलोमनम् ।
 मोहोऽत्योऽग्निरतीक्षार ऊर्ध्वेनेऽपानसंवृते ॥ २११ ॥
 वाते स्याद्दमनं तत्र दीपनं प्राहि चाशनम् ।
 यस्याभ्यानमुदावर्तगुह्यमार्तिपरिकर्तिकाः ॥ २१२ ॥
 लिङ्गं व्यानावृतेऽपाने तं क्षिपैरनुलोमयेत् ।
 अपानेनावृते व्याने भवेद्विष्णुमूर्तेतसाम् ॥ २१३ ॥

१ 'विंशत्यावरणानि' इति पा० । २ 'समानेनावृते प्राणे प्रश्नोर्ध्वेनेना' इति पा० ।

अतिप्रवृत्तित्वापि सर्वं संग्रहणं मतम् ।
 मूर्च्छां तन्ना प्रलापोऽङ्गसादोऽश्वयोजोवलक्ष्यः २१४
 समानेनावृते व्याने व्यायामो लघुभोजनम् ।
 स्त्वधताऽल्पाश्रिताऽस्वेदश्चेष्टाहानिर्निमीलनम् २१५
 उदानेनावृते व्याने तत्र पथ्यं मितं लघु ।
 पश्चान्योन्यावृत्तानेवं वातान्बुध्येत लक्षणैः ॥ २१६ ॥
 एषां स्वकर्मणां हानिर्बुद्धिर्वाऽऽवरणे मता ।
 यथास्थूलं समुद्दिष्टमेतदावरणेऽष्टकम् ॥ २१७ ॥
 सलिङ्गमेपजं सम्पद्युधानां बुद्धिबुद्धये ।

शिरोग्रह इत्यादिना अष्टावारणानि प्रायोभावीनि अनुक-
 शेषोपग्रहणार्थमाह । ऊर्ध्वनासिकं कर्मेति उपर्युक्तेहृत्पानन-
 त्यालक्ष्यम् । श्वासादय इति श्वासहिक्कादयः । ऊर्ध्वनेनेति उदा-
 नेन । अनुकज्ञानार्थमावरणसम्भवाद्—एषा स्वकर्मणाभि-
 ल्यादि । अत्र आचार्याणां वलीयसाऽऽवरणात् स्वकर्महानिर्भवति,
 आनरकस्य तुल्यगतः स्वकर्मवृद्धिर्भवति, तथा आवरणेन च
 धावायैः प्रकृपितो भवति तदा स्वकर्मणा वृद्धिर्भवतीति व्यच-
 स्था । अन्ये तु आवरणीयस्य स्वकर्महानिपावरकस्य तुल्यगतो
 वृद्धिर्भवतीति व्यचस्थामाहुः ॥ २०७-२१७ ॥—

स्थानान्येक्ष्य वातानां वृद्धिं हानिं च कर्मणाम् २१८
 द्वादशावरणान्यान्यान्यभिलक्ष्य भिपगिजतम् ।
 कुर्यादभ्यञ्जनस्नेहपानयस्त्यादि सर्वेशः ॥ २१९ ॥
 क्रममुष्णमनुष्णं वा व्यत्यासादयचारयेत् ।

अनुष्णवारणलक्षणज्ञानोपायमाह—स्थानान्येक्षेत्यादि । क-
 र्मैर्बुद्धिहानिन्याख्यानमत्रापि पूर्ववत् । स्थानान्येक्ष्येत्यनेन
 वातानामुक्तस्थानगतविकारेण च वातविकृतिर्ज्ञातव्येति दर्श-
 यति । उष्णं क्रममनुष्णं चैत्रन यद्यन्पुण एव क्रमो चावे
 युज्यते, तथाऽपि स्थानावेक्षया रक्षादिदूष्यं क्रमविपर्ययस्य
 कारणं ज्ञेयम् ॥ २१८ ॥ २१९ ॥—

उदानं योजयेद्दूर्ध्वमपानं चानुलोमयेत् ॥ २२० ॥
 समानं शमयेष्वेव त्रिधा व्यानं तु योजयेत् ।
 प्राणो रक्ष्यश्चतुर्भ्यांऽपि स्थाने ह्यस्य स्थितिर्बुवा २२१
 सं स्थानं गमयेदेवं नृत्तानेतान् विमार्गगान् ।

विकृतवातानां प्रकृतिस्थापनमाह—उदानं योजयेद्दूर्ध्वमे-
 ल्यादि । एतच्च स्वमार्गभोजनं वातानां यथोष्णमनादिक्रियायो-
 गविधानेन कर्तव्यम् । समानं शमयेदिति देहमध्यस्थितं ऊर्धा-
 दिर्यस्यः । त्रिधा व्यानं तु योजयेदिति ऊर्ध्वमथो मध्ये त्रिधा
 योजयेत् । प्राणो रक्ष्य इति स्थाने एव यापनीयैः । चतु-
 र्भ्यांऽपीत्यनेन इतरवातेभ्योऽसाल्यैरक्षणीयतामाह । कुतोऽयं
 विशेषरक्षणीय इत्याह—स्थाने त्वस्य स्थितिर्बुवेति, अस्य

प्राणस्य स्थाने सम्पगवस्थाने सति स्थितिर्जावन्त्या ध्रुवा
 निश्चिता ॥ २२० ॥ २२१ ॥—

मूर्च्छां दाहो भ्रमः शूलं विदाहः शीतकामिता २२२
 छर्दनं च विदग्धस्य प्राणे पित्तसमावृते ।
 शीयनं क्षयधृद्गारनिःश्वालोच्छ्वाससंग्रहः ॥ २२३ ॥
 प्राणे कफावृते रूपाण्यरुचिश्छर्दिरेव च ।
 मूर्च्छांघानि च रूपाणि दाहो नाभुरसः क्लमः ॥ २२४ ॥
 योजोभ्रंशश्च सादश्चाप्युदाने पित्तसंबृते ।
 आवृते श्लेष्मणोदाने चैवर्ष्यं वाफलप्रहः ॥ २२५ ॥
 दीर्घस्यं गुरुगात्रत्वमरुचिश्चोपजायते ।
 अतिलेदस्तथा दाहो मूर्च्छां चावृतेरेव च ॥ २२६ ॥
 पित्तावृते समाने स्यादुपघातस्तथोष्मणः ।
 अस्वेदो वह्निमान्यं च लोमहर्षस्तथैव ॥ २२७ ॥
 कफावृते समाने स्यात्तात्राणां चातिशीतता ।
 व्याने पित्तावृते तु स्यादाहः सर्वाङ्गमः क्लमः ॥ २२८ ॥
 गात्रविक्षेपसङ्घश्च ससंतापः सवेदनः ।
 गुरुता सर्वेयात्राणां सर्वसन्ध्यस्थिजा रजः ॥ २२९ ॥
 व्याने कफावृते लिङ्गं गतिसङ्गस्तथाऽधिकैः ।
 हारिद्रमूत्रवचस्यं तापश्च शुभ्रमेतूयोः ॥ २३० ॥
 लिङ्गं पित्तावृतेऽपाने रजसश्चातिवर्तनम् ।
 भिन्नामश्लेष्मसंरुद्रगुरुवचःप्रवर्तनम् ॥ २३१ ॥
 श्लेष्मणा संवृतेऽपाने कफमेहस्य चागमः ।

प्राणधीनां पितेन कफेन तथा पित्तकफाभ्यां चावरणलक्ष-
 णाम्याह—मूर्च्छां दाहो भ्रम इत्यादि । मूर्च्छायानि मूर्च्छां
 दाह इत्यादिना प्रायुक्तानि । उपघातस्तथोष्मण इति अत्र
 पितेनाप्यावृते समाने अश्रुतेजनाग्नावात्पुष्ण उपघातो ज्ञेयः ।
 गात्रविक्षेपसुनो गात्रविक्षेपणोपरमः । रजस इत्यातवस्य
 ॥ २२२-२३१ ॥—

लक्षणानां तु मिश्रत्वं पित्तस्य च कफस्य च ॥ २३२ ॥
 उपलक्ष्य भिपगिजद्वान् मिथमावरणं वदेत् ।
 यद्यस्य बायोनिर्दिष्टं स्थानं तत्रेतरी स्थितौ ॥ २३३ ॥
 दोषो बहुविधान् व्याधीन् दर्शयेतां यथानिजान् ।
 आवृतं श्लेष्मपित्ताभ्यां प्राणं चोदानमेव च ॥ २३४ ॥
 गरीयस्त्वेन पश्यन्ति भिपजः शास्त्रचक्षुषः ।
 निषेपोजीवितं प्राणे उदाने संश्रितं बलम् ॥ २३५ ॥
 स्यात्तयोः पीडनादानेरायुषश्च बलस्य च ।
 सर्वेऽप्येतेऽपरिस्मृताः परिसंघत्सरास्तथा ॥ २३६ ॥
 उपेक्षणादसाध्याः स्युरथवा दुकपकर्मैः ।

मिथमावरणमिति मिश्रितकफपित्तावरणम् । यथानिजानिति यथात्मीयान् । गरीयस्त्वेनेत्यधिकत्वेन । एतद्वरीयस्त्वे हेतु-
माह-विशेषादित्यादि । सधितमित्यधीनम् । अपरिहाता इति
थाथात्त्वेनाहता । शम्भरहाता भन्त्युपेक्षणाद् वाथात्त्वेन
ज्ञाता अपि परिहृतसरास्त्वयेति योजनायाम् ॥२३२-२३६॥-

हृद्रोगो विद्रधिः ह्रीहा गुल्मोऽतीसार एव च ॥२३७॥
भवन्त्युपद्रवास्तेषामावृतानामुपेक्षणात् ।
तस्मादावरणं वैद्यः पचनस्योपलक्षयेत् ॥ २३८ ॥
पञ्चात्मकस्य वातेन पित्तेन श्लेष्मणाऽपि वा ।
निपजितमतः सम्यगुपलक्ष्य समाचरेत् ॥ २३९ ॥
अनभिष्यन्दिभिः स्निग्धैः श्रोतसां गुद्धिकारकैः ।
कफपित्ताविरुद्धं यच्च वातानुलोमनम् ॥ २४० ॥
सर्वस्थानावृतेऽप्यागु तत् कार्यं मास्ते हितम् ।
यापना वस्तयः प्रायो मधुराः सानुवासानाः ॥२४१॥
प्रसमीक्ष्य वलाधिक्यं मृदु धा असन हितम् ।
रसायनानां सर्वेषामुपयोगः प्रशस्यते ॥ २४२ ॥
शूलस्य जतुनोऽत्यथं पयसा गुग्गुलोस्तथा ।
लेहं धा भार्गवप्रोक्तमभ्यसेत् क्षीरमुहृत्तरः ॥ २४३ ॥
अभयामलकीयोक्तमेकादशसिताशतम् ।
अपाचेनावृते सर्वं दीपनं ग्राहि मेपजम् ॥ २४४ ॥
वातानुलोमनं यच्च पकाशयविशोधनम् ।
इति सक्षेपतः प्रोक्तमावृतानां चिकित्सितम् ॥२४५॥
प्राणादीना निवृत्तं कुर्याद्विषयं स्वयमेव तत् ।
पित्तावृते तु पित्तमैर्मांसतस्याविरोधिभिः ॥
कफावृते कफमैस्तु मांसतस्यानुलोमनैः ॥ २४६ ॥

हृद्रोगेलादिना उपद्रवानाह । पञ्चात्मकस्येति प्राणादिभेदेन
पयसरूपस्य । प्रसमीक्षेत्त्वादी वलाधिक्ये सति सननं मृदु
करीर्यमित्यभिप्रायः । शम्भर प्रशस्त इति हृत्-श-ध । हे
वा भार्गवप्रोक्तमिति च्यवनप्राश, च्यवनो हि भार्गव उच्यते ।
उक्तं हि आतुर्वेदस्युत्थाने “भार्गवश्च्यवन कानी बृद्ध सन्
विकृति गत” (वि अ १) इति । वातस्यानुलोमन चिकि-
त्सितं कुर्यादिति नियोजनीयम् ॥ २३७-२४६ ॥

लोके वायुर्कसोमानां दुर्विधेया यथा गतिः ।
तथा शरीरे वातस्य पित्तस्य च कफस्य च ॥२४७॥

वातादीनां दुर्विधेयता दृष्टान्तेन दर्शयति-लोक इत्यादि ।
॥ २४७ ॥

क्षयं वृद्धिं समर्थं च तथैवावरणं निषेधम् ।
विज्ञाय पचनादीना न प्रमुह्यति कर्मसु ॥ २४८ ॥

क्षयमित्यादी आवरणमपि क्षयवृद्धिसंबन्धान्तर्निर्दिश्येव,
१*अभयामलकीयोक्तानेवारण मित्याद्यन् इति गन्तापरः पठति ।

तथाऽप्यावरणस्य विशेषलक्षणमिति कर्त्तार्यं पृथगभिधानम् । कर्म-
सिति चिकित्सासु ॥ २४८ ॥

तत्र श्लोकौ ।

पञ्चात्मनः स्थानवशाच्छरीरे
स्थानानि कर्माणि च देहधातोः ।
प्रकोपहेतुः कुपितश्च रोगान्
स्थानेषु चान्येषु वृत्तोऽवृत्तश्च ॥ २४९ ॥
प्राणेश्वरः प्राणभृतां करोति
क्रिया च तेषामखिला निरुक्ता ।
तां देशसातभ्यर्तुयलान्भवेक्ष्य
प्रयोज्येच्छास्त्रमतागुसारी ॥ २५० ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते इदम्यल-
संपूरिते चिकित्सास्थाने वातव्याधिचिकि-
त्सितं नामाष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

पञ्चात्मन इत्यादिषुग्रहे पञ्चात्मन स्थानवशादिति छेदः ।
देहधातोरेति देहधररूपस्य वाकोरमिदृतसंलक्ष्यः । उक्तचि-
कित्साकरणपेक्षणीय सप्रहेणाह-तामित्यादि । देशायपेक्षया
सूत्रस्थानेऽस्माभिर्विद्वता देशादिभेदेन प्रतर्कणीया, विस्तार-
मीत्या तु न प्रवक्ष्यते ॥ २४९ ॥ २५० ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचिताया चरकतात्पर्यटीकाया-
मायुर्वेददीपिकायां चिकित्सास्थाने वातव्याधिचिकि-
त्सितं नामाष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

एकोनत्रिंशोऽध्यायः ।

अथातो वातशोणितचिकित्सित व्याख्यास्यामः ॥१॥
इति ह साह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

वातव्याधिप्रभेदादेव वातव्याधिचिकित्सितानन्तरं वातरक्त-
चिकित्सितमुच्यते । वातरक्तमथा जनितो व्याधि वातरक्त,
किंच वातके एव अवस्थान्तरप्रभे वातरक्तम् ॥ १ ॥ २ ॥

हुताग्निहोत्रमासीनमृपिमध्ये पुनर्वसुम् ।
पृष्टवान् गुरुमेकाग्रमग्निवेशोऽग्निवर्चसम् ॥ ३ ॥

अग्निमाहतनुष्यस्य संतर्गस्थानिवापृजोः ।
हेतुलक्षणमपेज्यान्यथासौ गुरुत्ववीत् ॥ ४ ॥

लवणाग्लकटुसारजिग्धोष्णाज्जीर्णभोजनैः ।
क्लिन्नगुणान्गुजानूपमांसपिण्याकमूलकैः ॥ ५ ॥

कुलत्थमापनिष्पाचशाकादिपललेभुभिः ।
द्व्यारनालसौवीरशुकतक्रसुरासयैः ॥ ६ ॥

विज्ज्वाप्यशनशोधदियास्त्रप्रजामरैः ।
प्रायशः सुकुमाराणां सिष्टात्रसुखभोजिनाम् ॥ ७ ॥

१*मिथ्यवर्चभोजिनाम् इति, मिथ्याहारविहारिणाम् इति च पाठो

अचङ्गमणशीलानां कुप्यते वातशोणितम् ।
अभिघातादशुद्ध्या च प्रदुष्टे शोणिते नृणाम् ॥ ८ ॥
कपायकटुतिकाल्परूक्षाहारदभोजनात् ।
ह्यौघ्रयानयानाम्बुकीडाप्लवनलङ्घनेः ॥ ९ ॥
उष्णे चाल्पध्ववैपम्याद्यवायाद्वेगनिग्रहात् ।
वायुर्विद्वृक्षो वृद्धेन रक्तेनाचारितः पथि ॥ १० ॥
शृत्त्वं संदुष्येद्रुचं तन्त्रेय वातशोणितम् ।
खुडं वातबलासाध्यमाह्ववात च नामभिः ॥ ११ ॥

अग्निमाहृततुल्यस्येत्नेन वातरकस्य दुर्निवारस्य श्रीप्रकारित्व
चाह । लवणत्वादिना हेतुमाह । प्रायश्च मुकुमारानामित्यनेन
मुकुमारशरीरे लवणादिहेतुसेवया श्रीप्र बुध वातास्य वातशोणित
भवतीति दर्शयति । मिष्टमन्न सुखेन भुञ्जते तेषां मिष्टान्नसुख-
भोजिनाम् । अन्न लवणादि यद्यपि वातशोणितहेतुतथोक्त
तथाऽपि शोणितदुष्टिकारणमेतद् प्राधान्याज्ज्ञेय, वातदुष्टि-
कारण तु कपायेलादिनोक्त, ततश्च लवणादि कपायादि च
मिलितं सद् वातशोणितोत्पादकं भवति । यत्तु 'जायते वात-
शोणितम्' इत्यनेन लवणादीनां वातशोणितकारणत्वमुक्तं तद्वा-
तशोणितजनकशोणितदुष्टिकारणत्वात् ज्ञेयम् । अशुद्धेति शुद्धि-
कालेऽप्युच्यते । केचित् 'अभिघातादशुद्ध्या च' इत्यस्य
स्थाने 'अशुद्ध्या वातवैपम्यात्' इति पठन्ति । अशुद्ध्या चेति
चकारो लवणादि प्रजागैरेत्यन्तं शोणितदुष्टिकारणं समुच्चि-
नोति । अन्न शोणितवातस्य मिच्छिय हेतुवहुपाठेन द्वैरोरप्यन-
न्तत्र प्रकीर्णं दर्शयति । ह्यौघ्ररूपेण मानेन यानं ह्यौघ्रयान-
यानम् । उष्णे चाल्पध्ववैपम्यादिति उष्णे काले अल्पध्वजनिता-
द्वातवैपम्यात् । वायुरित्यादिना सप्रसिद्धिमाह । पथीति वायुवहन-
क्षोतवि । कुड इति शब्दोऽपि खडेतोर्वायुं पुन शोणितेनाव-
रणद्विशेषेण कुड । अचराद्यर्थं तन्मान्तरप्रविद्धसहाभेदान-
प्याह—खुडमित्यादि । खुडदेशप्राप्त्या खुड, खुडशब्देन सधि-
रुच्यते, वातस्वावरणेन बलमस्त्वस्मिन् शोणिते इति वात-
बलरा, आह्वानां प्रायो भवतीति आह्वारोय ॥ ३-११ ॥

तस्य स्थानं करौ पादावद्बुद्धयः सर्वसन्धयः ।
शुद्ध्याऽऽदौ हस्तापादे तु मूळं देहे विधावति ॥ १२ ॥
सौक्ष्म्यात्सर्षपरत्वाच्च पवनस्याऽनुजस्तथा ।
तद्वनत्वात् सप्तमाच्च देहं गच्छन् सिरायनैः ॥ १३ ॥
पूर्वैस्त्रिमिहते शुब्धं वनत्वाच्चवतिष्ठते ।
स्थितं पिच्छादिसृष्टं तास्ताः रुजति वेवनाः ॥ १४ ॥
करोति दुःखं तेष्वेव तस्मात् प्रायेण सन्धिषु ।
भयन्ति वैदनास्तास्ता अत्यर्थं दुःसदा नृणाम् ॥ १५ ॥
वातशोणितस्य वैशेषिकं स्थानमाह । तस्य स्थानमित्यादि ।

१ 'ह्यौघ्रयानयानाम्' इति पा० । २ 'आल्पध्वजम्यात्' इति
पा० । ३ 'वायोत्यय' इति पा० ।

करपादमहणेनैव अङ्गुलीनां प्रद्वेणे प्राप्ते अङ्गुलीनां बहुपूर्वतया
विशेषेणाधिष्ठानत्वेपदर्शनार्थं पुनरभिधानम् । मूळनास्थापेति
आस्पदं कृत्वा । देहधावने हेतुमाह—सौक्ष्म्यादित्यादि ।—सूक्ष्म-
मार्गानुसारित्वात् । वातशोणितस्य देह सर्पतो विशेषेण पूर्वाव-
स्थानं सहेतुत्वाद्—तद्भवत्वादित्यादि । सिरायनैरिति सिरारूपै-
र्मार्गैः । वक्रत्वादिति पूर्वणा वक्रत्वात् । पिच्छादिसृष्टमिति
पित्तेन कफेन च हेत्वन्तरागतेन वायुना च युक्तम् । तस्मादिति
सन्धिष्ववस्थानात् ॥ १२-१५ ॥

खेदोऽत्यर्थं न घा काण्यं स्पर्शाद्यर्थं क्षतेऽतिरू ।
सन्धिषोचिष्यमालस्यं सदनं पिडकोद्गमः ॥ १६ ॥
जानुजङ्गोरुकरुच्यंसहस्तपादाङ्गसन्धिषु ।
निस्तोदः स्फुरणं भेदो गुरुत्वं सुतिरेच च ॥ १७ ॥
फण्डः सन्धिषु रुग्भूत्वा भूत्या नश्यति चासकृत् ।
वेवण्यं मण्डलोत्पत्तिर्वातासृक्पूर्वैर्लक्षणम् ॥ १८ ॥
खेदोऽत्यर्थमित्यादिना पूर्वरूपमाह । खेदोऽत्यर्थं नवेति च
यद्यपि कुष्ठवृक्षरूपेऽप्युक्तं, तथाऽप्यसमानमूर्तिपूर्वैरुपसधन्या-
दन्यतरयोगपूर्वरूपते निश्चय ॥ १६-१८ ॥

उत्तानमद्य गम्भीरं द्विविधं तत् प्रचक्षते ।
स्वप्तांसाश्रयमुत्तानं गम्भीरं त्वन्तराश्रयम् ॥ १९ ॥
फण्डदाहरुगाद्यास(म)तोदस्फुरणकुञ्चनैः ।
अन्विता इयावरत्ता त्वग्नाद्यं ताप्रा तथेष्यते ॥ २० ॥
गम्भीरे श्रयथुः स्तब्धः कठिनोऽन्तर्भृशातिमान् ।
इयावस्ताम्रोऽथवा दाहतोदस्फुरणपाकवान् ॥ २१ ॥
रुग्निदाहान्वितोऽभीक्ष्णं वायुः सन्ध्यस्थिमज्जसु ।
छिन्दन्निव चरत्यन्तर्वेनीकुपेथ वेगवान् ॥ २२ ॥
करोति खड्वं पङ्कं वा शरीरे सर्वतश्चरन् ।
सर्वैर्लङ्घेथ विधेयं वातासृग्मयाश्रयम् ॥ २३ ॥

वातशोणितस्य अवगाढानवगाडभेदं चिकित्साधर्ममाह—
उत्तानमित्यादि । अन्तराश्रयमिति त्वद्गाम्गत्यतिरिक्तगम्भीर-
धात्याश्रयम् । सर्वैर्लङ्घेति उत्तानगम्भीरवातरकोर्कर्मलिते ।
अथ च तृतीयं प्रकारो वाह्यान्वन्तरप्रकारो कप्रकाररुहीत एवेति
कृत्वा रोगसमूहे द्विविधं वातशाणितमुक्तम् । "द्विविधं वातशो-
णितमुत्तानमवगाड चेलोके भाषन्ते, तत्तु न यन्मृक्, कसात् १
कुष्ठवृक्षान् भूवा कालान्तरपादावादीभवति" (सु वि अ-
५) इत्यनेन सुश्रुतेन यद्वैविध्यमुक्तं तदाचार्ययो परमात्मनो-
सुश्रुतादिदेवयोगीरेकस्याप्यप्रामाण्यं न स्यतमिति कृत्वा अविरो
धमेवान् व्याख्यानंयाम्, तथाहि—सुश्रुतेन उत्तानं वातशोणितं
कुष्ठवृक्षगम्भीरं भवतीत्युच्यते, न तु सर्वमेवोत्तानं भूत्वा गम्भीरं
भवतीति प्रतिज्ञायते, तेन यो वृत्ते—उत्तानमेवावतिष्ठते, तं प्रति
सुश्रुतवचनं त्रायकं, चरके तु, उत्तानमेवावतिष्ठते इति नीत्यत

१ 'हेत्वन्तरागते' इति पा० ।

एव, किन्तु प्रथमोपत्तौ किञ्चिदुत्तानमुपपद्यते, किञ्चित् यन्मीर-
मिति, तेन न विरोधश्चकमुत्पद्यते ॥ १९-२३ ॥

तत्र चातेऽधिके वा स्याद्रके पित्ते कफेऽपि वा ।

संख्येष्टु समस्तेषु यच्च तच्छुण्ण लक्षणम् ॥ २४ ॥

विशेषतः सिरामयोश्चैस्फुरणतोऽनम् ।

शोथस्य कारणं रोह्यं च श्यापयताञ्जिह्वानय- २५

धमन्यह्वलिसन्धीना सङ्कोचोऽङ्गप्रहोऽतिरुक् ।

कुञ्जनसम्भवे शीतप्रह्वेपश्चानिलेऽधिके ॥ २६ ॥

अथयुष्टुशरुक् तोदस्ताप्रश्चिमिचिमापते ।

स्निग्धरुक्षैः शम नैति कण्डूहेवान्वितोऽस्येति ॥२७॥

विदाहो वेदना मूर्च्छां स्वदत्तवृणा मदो ध्रमः ।

रागः पाकश्च भेदश्च शोषश्चोक्तानि पित्तिके ॥ २८ ॥

स्त्रैमित्यं गौर्यं ज्ञेयः सुतिर्मन्दा च रुक् कफे ।

हेतुलक्षणसंसर्गाद्विद्याद्भ्रजिदोपजम् ॥ २९ ॥

तत्र चातेऽधिके इत्यादौ रके पित्ते कफे वा 'अधिके'इत्य-

नुवर्तनीय, तेन पित्तवृद्धि शोणितवृद्धि कण्डवृद्धि ज्ञेया ।

संख्येष्टमिति द्वित्रिषु मिलितेषु, समस्तेष्विति चतुष्पि

मिलितेष्वधिकेषु । सिरामयोत्यादिना वातासुख्णानां चतुर्णां

लक्षणमाह । आयामो विस्तरणम् । श्यापयता श्यापवर्ण-

त्वम् । श्वयधुरित्यादिना अक्षुणीत्वान्तेन उदिकरणैस्त्व उक्ष-

णम् । इन्द्रजिदोपजमित्यत्र अधिकशोणितानुबन्धोऽपि

पृहीतव्य, तेन वातादित्चतुष्टयाधिकमेलकमपि वातशोणित

ज्ञेयम् । अत एव एकद्वित्रिचर्वाधिकमेशु द्वित्रिष्वस्यापि

वातशोणितस्य पूर्वटीकाङ्गद्वि पञ्चत्वारिंशद्वेदा उक्ता ।

खरभावेन तु प्रकरणात्तरेण पदत्रिंशद्विधमुक्तम् । उक्त हि,—

“वातोत्तरे प्रह्वेदस्यै पयत्रिंशद्विध मतम् । पित्ताग्निशद्विध

योगाद् कफाद्वापिध मतम्” इति । एते भेदा अनतिप्रयोज

नत्वाश्च विज्ञेया ॥ २४-२९ ॥

एकदोषानुग साध्यं तद्य, याप्य द्विदोषजम् ।

त्रिदोषजमसाध्यं स्यादाद्य च स्युरपद्रवा- ॥ ३० ॥

अस्वमारोचकश्यासामसकोथशिरोग्रहा ।

मूर्च्छांयमदरुक्लृण्णात्परमोहप्रवेपयता- ॥ ३१ ॥

द्विकापाण्डुव्यवीसर्पापाकतोदध्रमक्लृभा ।

अङ्गुलीवक्रता स्फोटा दाहममंग्रहावुदा ॥ ३२ ॥

एतेरुपद्रवैर्वर्ज्यं मोहेनैकेन वाऽपि यत् ।

सप्रश्चापि विवर्णं च क्षन्धममुदरुच्य यत् ॥ ३३ ॥

वर्जयेद्यैव संकोचकरसिन्ध्रयतापनम् ।

अकृत्योपद्रव याप्य साध्यं स्यात्त्रिरुपद्रवम् ॥ ३४ ॥

साध्यादिविभागमाह—एकदोषानुगमित्यादि । यस्य च स्थुह

पद्रवा इति साध्यत्वेनोक्तस्यापि वक्ष्यमाणोपद्रवयोगाद्साध्यता ।

१ 'तोदरुक्लृण्णमेवदन्' इति पा० । २ 'रके शोभोऽतिरुक्' इति

पा० । ३ 'अङ्गु' इति पा० । ४ 'रकोचरस' इति पा० ।

त्रिदोषस्यासाध्यत्वेऽपि यद्भवति 'खजेन मयिता पेया वात-

रुक् त्रिदोषजे' इति, तदस्यपूर्णलक्षणभिनवत्रिदोषजाभिप्रायेण ।

मूर्च्छायां मूर्च्छा । पाहृष्य पठुता । मोहेनैकेनेति इतरोपद्रवाणां

मेलसाध्यत्व, मोहस्य एक एव असाध्यताकर इत्यर्थ, ये

तु 'मोहेनैकेन' इति पठन्ति ते मेहवातशोणितचोपिदोषकम-

तया मेहयोगेनासाध्यतामाहुः, वातशोणितस्य हि प्रायेण

मपुत्रशीतोपक्रम, तद्विपरीतरु मेहस्येति विरुद्धोपक्रमता ।

विवर्णमिति विपरीतवर्णं, विवर्णत्वमात्र तु सर्वेवातानुगतोपद्रव-

॥ ३०-३४ ॥

रक्तमार्गं निहन्त्याशु शाखासन्धिषु माहृत ।

निविद्यान्योन्यमावायं वेदनाभिर्दरेदस्य ॥ ३५ ॥

तत्र मुञ्जेदस्युक् शृङ्गजलौकं सूच्यलायुभिः ।

प्रच्छनैवो सिरामिवां यथादोष यथावलम् ॥ ३६ ॥

हेन्द्राहृशूलतोदात्तादस्युक् स्राव्य जलोक्तसा ।

शृङ्गेस्तुभ्येर्दरेत्सुतिकण्डूचिमिचिमापयन्त ॥ ३७ ॥

देशाद्देशं प्रजत् स्राव्यं सिरामि प्रच्छन्नेन वा ।

अङ्गुलान्तौ न तु स्राव्यं रुक्षे चातोत्तरे च यत् ॥३८॥

गम्भीर श्वययु स्तम्भ कम्प चायुसिरामयान् ।

ग्लानिं चापि ससङ्कोचा कुर्याद्वायुरस्युक्षयात् ३९

श्राद्धयादीन् वातरोगाश्च मृत्यु चास्यसेचनात् ।

कुर्वात्तस्मात् प्रमाणेन द्विग्घाद्रकं विनिर्दरेत् ॥४०॥

वातशोणितस्य रक्तहरणार्थं रूपमाह—रक्तमार्गमित्यादि ।

रक्तस्य मार्गं माहृतो निहन्ति शाखासन्धिषु निविद्येति शाखा-

सन्धिषु स्थित्वा, ततश्च वायुना रक्तनिरोधार्थं, अन्धो-यमान-

यैति रक्तेन वात वातेन च रक्तमावायं वातरक्त वेदनाभिर्दरे-

दस्यति शोध्यम् । अत एवान् वातशोणिते अशुभिवसुग-

दिति भावः । असद्व्यमोक्षणेन आवरणव्यवगमाद्वायुपि प्रसन्नो

भवति ततश्च व्याप्युपद्रव इति भावः । देशाद्देशं प्रजदिति

स्थानान्तरप्रवर्णरोहम् । अङ्गुलानामिति अङ्गुरोपे । स्राव-

याहं शोणितेऽप्यतिशयश्राव्यमाह—गम्भीरमित्यादि । श्राव्या-

दीनिति श्राव्यपान्त्वकुञ्जत्वादीन् वातरोगान् । कुर्वादिति

रुद्ध । प्रमाणेनेति अधिकारिमात्राय ॥ ३५-४० ॥

विवरेच्यः ज्ञेह्यित्याऽऽहो ज्ञेह्युक्तैर्विरेचनैः ।

रुक्षैर्वा शृदुभिः शस्तमसकृद्भस्तिकर्म च ॥ ४१ ॥

सेकाभ्यङ्गप्रदेहाञ्जज्ञेहाः मायोऽपिवाहिनः ।

वातरक्तं प्रशस्यन्ते

विरेचनविधाने ज्ञेह्युक्तै र्क्षौर्वेति विकल्पद्वये ज्ञेह्युक्तविरेच-

१ 'सर्ववातानुषङ्गोपद्रव' इति पा० । २ 'आवाप्य' इति पा० ।

३ 'हेन्द्राहृशूलतोदात्तात्' इति पा० । ४ 'रुक् वातोत्तरे च यत्'

इति पा० ।

सर्वाङ्गेकाङ्गवाते च क्षतक्षीणे क्षतज्वरे ॥ १०१ ॥
सुकुमारकमित्येतद्वाताद्यामयनाशनम् ।
सारवर्णकरं तैलमारोग्यघलपुष्टिदम् ॥ १०२ ॥
इति सुकुमारकतैलम् ।

गुडूर्ची मधुकं ह्रस्वं पञ्चमूलं पुनर्नवाम् ।
रात्रामेरण्डमूलं च जीवनीयानि लाभतः ॥ १०३ ॥
पलानां शतकैर्भागैर्वैलापञ्चशतं तथा ।
फोलविष्वयवान्मापान्कुलथांश्चाडकोन्मितान् १०४
कादमर्याणां सुशुष्काणां द्रोणं द्रोणशतेऽम्भसि ।
साधयेज्जर्जरं धौतं चतुर्द्रोणं च शेषयेत् ॥ १०५ ॥
तैलद्रोणं पचेत्तेन दन्वा पञ्चगुणं पयः ।
पिप्प्ला त्रिपलिकं चैव चन्दनोशीरकेशरम् ॥ १०६ ॥
पत्रैलागुरुकुष्ठानि तगरं मधुयष्टिकाम् ।
मञ्जिष्ठाष्टपलं चैव तत्सिद्धं सार्धं पौगिकम् ॥ १०७ ॥
वातरके क्षतक्षीणे भारते क्षीणरेतसि ।
वेपनाक्षेपभग्नानां सर्वाङ्गेकाङ्गरोगिणाम् ॥ १०८ ॥
योनिदोषमपसारमुन्मादं खड्गपङ्कताम् ।
हन्वात् प्रसवने चैतत्तैलाग्र्यममृताह्वयम् ॥ १०९ ॥
इत्यमृताद्यं तैलम् ।

गुडूर्चीलादौ गुडच्यवीरना प्रलेकं शतपलत्वं, कोलादीनां
प्रलेकमाढकमानत्वम् । कादमर्याणामिति यज्ञारीफलानाम् ।
सार्धं पौगिकमिति पानादिचतु प्रयोगे पौगिकम् । प्रसवनेमिति
प्रसूतिकारकम् ॥ १६-१०९ ॥

पद्मवेतसयष्ट्याङ्गफेनिलापद्मकोरपलैः ।
पृथक्पञ्चपलैर्देर्भयलाचन्दनकिंशुकैः ॥ ११० ॥
जले शृतेः पचेत्तैलप्रस्थं सौवीरसंमितम् ।
लोध्रकालीयकोशीरजीवकर्पभकेशरैः ॥ १११ ॥
मदयन्तीलतापत्रपद्मकेशरपद्मकैः ।
प्रपौण्डरीककादमर्यामांसीमेदाप्रियङ्गुभिः ॥ ११२ ॥
कुङ्कुमस्य पलायनं मञ्जिष्ठायाः पलेन च ।
महापद्ममिदं तैलं वातासृग्ज्वरनाशनम् ॥ ११३ ॥
इति महापद्मं तैलम् ।

पद्मकोशीरयष्ट्याङ्गरजनीकाथसाधितम् ।
स्यात्पिष्टैः सर्जमञ्जिष्ठावीरकाकोलिचन्दनैः ॥ ११४ ॥
खट्वाकपद्मकमिदं तैलं वातासृग्ज्वरनाशुत् ।
इति खट्वाकपद्मकं तैलम् ।

पद्मवेतसेलादौ फेनिळा उपोदिका । सौवीरसमेतमिति
श्रेहवम सौवीरकम् । कोलादिनि कार्पिकं, कुङ्कुमं च द्विका-

पिकम् । खट्वाकपद्मकमिति अल्पपद्मकसंज्ञं; यज्ञा चैवा वैद्यव्य-
पज्ञार्थां ॥ ११०-११४ ॥—

शतेन यष्टिमधुकात् साध्यं दशगुणं पयः ॥ ११५ ॥
तत्सिल्लेले चतुर्द्रोणे मधुकस्य पलेन तु ।
सिद्धं मधुकाशमर्यरसैर्वा वातरकनुत् ॥ ११६ ॥
मधुगण्याः पलं पिप्प्ला तैलप्रस्थं चतुर्गुणे ।
क्षीरं साध्यं शतं कृत्या तदेवं मधुकाच्छते ॥ ११७ ॥
सिद्धं देयं त्रिदोषे स्याद्वातात्त्रे ध्यासकासनुत् ।
हृत्पाण्डुरोगवीसर्पकामलादाहनाशनम् ॥ ११८ ॥
इति शतपाकमधुगण्यांतैलम् ।

शतेन यष्टिमधुकादिलादौ यष्टीमधुगुणशतं दशगुणेन क्षीरेण
साध्यं, तेन चतुर्गुणव्यतेन क्षीरेण तैलं पक्वव्यम् । तदेवं
मधुकाच्छते सिद्धमिति शतभाषाकेन मधुकरलशतात् सिद्ध-
मित्यर्थः । अनेन च मधुकरलशतभाषाधनोपदेशेन शतं कृतव्येन
शतशब्दस्य विपुलवाचिता निषेधयति ॥ ११५-११८ ॥

यलाकपायकहकाभ्यां तैलं क्षीरसमं पचेत् ।
सैहस्रं शतवारं वा वातासृग्वातरोगनुत् ॥ ११९ ॥
रसायनमिदं श्रेष्ठमिन्द्रियाणां प्रसादनम् ।
जीवनं वृंहणं स्वयं शुकासृग्दोषनाशनम् ॥ १२० ॥
इति सहस्रपाकं शतपाकं वा यला तैलम् ।

यलाकपायेलादिनोक्तशतसहस्रपाके अल्पभाषाकात् श्रेहव्यं
पद्यन्तः शतगुणेन सहस्रगुणेन वा द्रव्यैकदैव पाकं व्याख्याय-
यन्ति, किन्तु तावती श्रेहमात्राऽत्र पक्व्या वा पाकोपस्येण
नि घोषा न भवति, क्षीरं चान् श्रेहवर्धकमस्ति, तेन यथाश्रुत-
मेवात्रानार्यवचनं प्रमाणमिति पश्यामः । किञ्च प्रत्यासत्ते एव
पाके सद्वे श्रेहकल्कोद्धारणमत्र कर्तव्यम् । तेन श्रेहापेक्षयाऽपि
मात्राऽनेन भवति ॥ ११९ ॥ १२० ॥

गुडूर्चीरसदुग्धाभ्यां तैलं द्राक्षारसेन वा ।
सिद्धं मधुकाशमर्यरसैर्वा वातरकनुत् ॥ १२१ ॥
आरनालादके तैलं पादसर्जरसं शृतम् ।
प्रभूते खजितं तोषे ज्वरदाहार्तिनुत् परम् ॥ १२२ ॥

गुडूर्चीमेलादौ द्रवात् पादिकं श्रेह इति न्यायात् प्रस्थं
तैलस्य भवति । खजितमिति मथितम् ॥ १२१ ॥ १२२ ॥
समधुच्छिष्टमञ्जिष्ठं ससर्जरससारिवम् ।
पिण्डतैलं तदभ्यङ्गाद्वातरकहृत्जापहम् ॥ १२३ ॥
इति पिण्डतैलम् ।

समधुच्छिष्टमेलादौ मधुच्छिष्टादीनि कल्कं, जलं च प्रथं
देयम् । पिण्डतैलमापद्या चान् वज्रयूतयेततैलं कर्तव्यमि-

खाहुः । क्रिपु, भारनाकाढकसाध्यतेषु एव सर्जरसस्थाने मधु-
च्छिद्यशीना प्रक्षेपात् पिण्डतैलमनेनोच्यते इति जतुर्गणवच-
नादुच्यते, उक्तं हि तत्र "काञ्चिकसर्जरसशृतं खजित बहुना
जलेन सिक्वकसर्जरसैर्युक्तम् भवजनम्" इति ॥ १२३ ॥

दशमूलशृतं क्षीरं सद्यः शूलनिवारणम् ।
परिपेकोऽनिलप्राये तद्वत् कोष्णेन सर्पिणा ॥ १२४ ॥
ऋहेर्मधुरसिद्धेर्वा चतुर्भिः परिपेचयेत् ।
स्तम्भाक्षेपकशूलानं कोष्णेर्दाहे तु शीतलेः ॥ १२५ ॥
तद्वद्रज्याविकच्छागैः क्षीरैस्तैलविमिश्रितैः ।
कार्थैर्वा जीवनीयानां पञ्चमूलस्य वा भिषक् ॥ १२६ ॥
द्राक्षेशुरसमयानि दधिमस्त्वम्लकाञ्चिकम् ।
सेकार्थं तण्डुलक्षोद्रशर्कराम्बु च शस्यते ॥ १२७ ॥
कुमुदोत्पलपद्माद्येर्मणिहारैः लवन्दनैः ।
शीततोयानुगेर्दाहे प्रोक्षणं स्पृशेन हितम् ॥ १२८ ॥
चन्द्रपादाम्बुसंसिक्तं क्षौमपद्मदलच्छदे ।
शयने पुलिनस्पर्शशीतमारुतवीजिते ॥ १२९ ॥
चन्दनाष्टस्तनकराः प्रिया नार्यः प्रियंवदाः ।
स्पर्शशीनाः सुखस्पर्शा घ्नन्ति दाहं ह्यं क्लमम् १३० ॥
सरगे सरुजे दाहे रक्तं विद्याद्य लेपयेत् ।
मधुकाश्वत्थरुड्यांसीवीरोदुम्बरशाद्वले ॥ १३१ ॥
जलजैर्ज्वचूर्णैर्वा सयष्ट्याद्वयोद्युतैः ।
सर्पिणा जीवनीयैर्वा पिष्टैर्लेपोऽर्तिदाहनुत् ॥ १३२ ॥
तिलाः प्रियालो मधुकं विसं मूलं च वेतसात् ।
आजेन पयसा पिष्टः प्रलेपो दाहरागनुत् ॥ १३३ ॥
प्रपौण्डरीकमज्जिष्ठादावींमधुकचन्दनैः ।
सितोपलैरकासकुमसूरोशीरपञ्चकैः ॥ १३४ ॥
लेपो रुग्दाहवीसर्परागशोफनिवारणः ।
पित्तरक्तोत्तरे त्वेते, लेपान् वातोत्तरे शृणु ॥ १३५ ॥
वातघ्नेः साधितः क्षिग्धः संक्षीरमुद्गपायसः ।
तिलसर्पपिण्डैर्वाऽप्युपनाहो रुजापहः ॥ १३६ ॥
औदकप्रसहानूपवेशवाराः सुसंस्कृताः ।
जीवनीयौषधैः ऋह्युक्ताः स्युरुपनाहने ॥ १३७ ॥
स्तम्भतोदरुगायाम(स)शोधाङ्गप्रहनाशनाः ।
जीवनीयौषधैः सिद्धा सपयस्का वसाऽपि वा १३८ ॥
पुतं सद्दचरान्मूलं जीवन्ती च्छागलं पयः ।
लेपः पिष्टास्तिलास्तद्गुष्टाः पयसि निर्वृताः ॥ १३९ ॥

क्षीरपिष्टमुमालेपमेरण्डस्य फलानि च ।
कुर्याच्छूलनिवृत्त्यर्थं शताहामनिलेऽधिके ॥ १४० ॥
समूलाप्रच्छदैरण्डकाये द्विप्रास्थिकं पृथक् ।
पुतं तलं वसा मज्जा चानूपमृगपक्षिणाम् ॥ १४१ ॥
कल्कार्थं जीवनीयानि गन्धं क्षीरमथाजकम् ।
हरिद्रोत्पलकुष्ठैलाशताहाश्वहनच्छदान् ॥ १४२ ॥
विश्वमात्रान् पृथक् पुष्पं काकुम् चापि साधयेत् ।
मधुच्छिद्यपलान्यद्यो दद्याच्छीतेऽधवारिते ॥ १४३ ॥
शूलेनपोऽर्दिताङ्गानां लेपः सन्धिगतेऽनिले ।
वातरक्ते व्युते भग्ने खजे कुञ्जे च शस्यते ॥ १४४ ॥
शोफगौरवकण्ठ्वाद्यैर्युक्ते त्वसिन्धु कफोत्तरे ।
मूत्रक्षारसुरापकं घृतमभ्यञ्जने हितम् ॥ १४५ ॥
पञ्चकं त्वक् समधुकं सारिवा चेति तैर्घृतम् ।
सिद्धं समधुशुकं स्यात्सेकाभ्यङ्गे कफोत्तरे ॥ १४६ ॥
क्षारस्तैलं गवां मूत्रं जलं च कटुकैः शृतम् ।
परिपेके प्रशंसन्ति वातरक्ते कफोत्तरे ॥ १४७ ॥
लेपः सर्पनिम्बार्कहिंन्नाक्षीरतिलैर्हितः ।
श्रेष्ठः सिद्धः कपित्थत्वग्घृतक्षीरैः ससक्तुभिः १४८ ॥
शृङ्गधूमो वचा कुष्ठं शताह्वा रजनीद्वयम् ।
प्रलेपः शूलनुज्ञातरक्ते वातकफोत्तरे ॥ १४९ ॥
नगर त्वक् शताह्वेला कुष्ठं मुस्तं हरेणुका ।
दाह व्याघ्रनखं चाम्लपिष्टं वातकफास्रनुत् ॥ १५० ॥
मधुशिप्रोर्हितं तद्वद्बीजं धान्याम्लसंयुतम् ।
मुहूर्तं लिप्तमम्लैश्च सिद्धं दानकफोत्तरम् ॥ १५१ ॥
त्रिकलाभ्योपपत्रैलावकक्षीरीचित्रकं वचाम् ।
विडङ्गं पिप्पलीमूलं रोमशं घृणकत्वचम् ॥ १५२ ॥
ऋद्धिं तामलकीं चयं समभागानि पेपयेत् ।
कथं लिप्तमयस्पात्रे मध्वाहो भक्षयेत्ततः ॥ १५३ ॥
चर्जयेद्दधिशुकानि क्षारं वेरोधिकानि च ।
वाताह्ने सर्वदोषेऽपि हितं शूलार्दिने परम् ॥ १५४ ॥
बुद्धा स्थानविरोधांश्च दोषाणां च बलायलम् ।
चिकित्सितमिदं कुर्याद्दूहापोहविकल्पयित् ॥ १५५ ॥
मधुसिद्धैरिति जीवनीयसिद्धेर्भेदेः । तण्डुलेलासौ प्रलेकं
त्रिनिरम्बुचन्द सवप्यते । शीततोयातुंगैरिति शीततोय-
सिक्तैः । चन्द्रपादाम्बुसंसिक्तं इति तुषारजलसिक्तं । पुलिनं
नवीतद, पुलिनस्पर्शनं शीतो मासत, तेन वीजिते शयने
'शयानस्य' इति श्लेषः । एरुका होमगलः । पयसि निर्वृता इति

२ 'पलात्रियालमधुकविस' इति पा० । २ 'कुसरो मुद्रपायस'
इति पा० ।

२ 'वरगच्छदान' इति पा० । २ 'क्षीर तैल' इति पा० । ३ 'घृत'
इति पा० । ४ 'सक्तुशुशुभ्रकपित्थत्वग्मिरेव च' इति पा० ।
५ 'कल्कैरिस्वाऽऽपरी, पात्रो' इति पा० ।

क्षीरे निर्वापिताः । उमा अतसी । अमृच्छदास्यरुणप्रणामि ।
मृदुक्षारेखादां क्षारः क्षारोदकम् । अम्लैरिति काञ्जिकादिभिः ।
रोमद्रं काशीसम् । कल्पमिति प्रातः । अवस्थाकर्तव्य-
माह—युद्ध्यादि । ऊहापोहविकल्पविदिति पूर्वोक्तचिकित्सितस्य
ऊहापोहविकल्पः ॥ १२४-१५५ ॥

कुपिते मार्गसंरोधान्मेदसो वा कफस्य वा ।
अतिवृज्याऽनिले नादौ शस्तं ज्ञेहनवृंहणम् ॥ १५६ ॥
व्यायामशोधनारिष्टमृत्रपानैर्विरेचनैः ।
तक्रामयाप्रयोगैश्च क्षपयेत् कफमेदसी ॥ १५७ ॥
योधिवृक्षकपायं तु प्रपिचेन्मधुना सह ।
वातरक्तं जयत्यागु निदोषमपि दाहणम् ॥ १५८ ॥
पुराणयवगोधूमसीध्वरिष्टसुरासचैः ।
शिलाजतुप्रयोगैश्च गुग्गुलोर्मोक्षिफस्य च ॥ १५९ ॥

कुपित इत्यादि । मेदसः कफस्य वा अतिवृज्या कृतात्
मार्गसंरोधना अनिले कुपिते वति धादौ ज्ञेहनं तथा वृंहणं च
न शस्तमिति श्लोकार्थः । अत्र ज्ञेहनवृंहणनिषेधे सति कर्तव्य-
माह—व्यायामेत्यादिना माक्षिकस्य नेलन्वेन ॥१५६-१५९॥

गम्भीरे रक्तमाश्रान्तं स्याच्चेत्तद्वातवज्जयेत् ।
पश्चाद्वाते क्रियां कुर्याद्वातरक्तप्रसादनीम् ॥ १६० ॥

गम्भीरे इत्यवगाढे अनुत्ताने वातरक्ते; रक्तमाश्रान्तमिति
अभिभूतं वायुना वातवज्जयेदिति । एतत्कियोत्तरकालीनं कर्त-
व्यमाह—पश्चाद्वातेत्यादि । कफमेदोवृत् एव निर्मितकफमेदधि
वाते वातरक्तप्रसादिनी क्रिया अत्रेवोक्तैश्चप्रयोगादिका कार्या;
वातविकारत्वाद् वातव्याधिचिकित्सितेन ज्ञेयैत् । एतच्च वातेन
रक्तमभिभवन् गम्भीर एव वातरक्तं प्रायो भवतीति दर्शयितुं
गम्भीर इति कृतम् । गम्भीरानुगते हि वातरक्ते रक्ते बहु
नास्ति, यतो रक्तस्य द्वितीया रक्तपरा लक्ष्णः स्थानं; तेनोत्ताने
एव रक्तं बलवत्, वायुरस्थानत्वात्कफस्य ॥ १६० ॥

रक्तपिच्छातिवृज्या तु पाकमाणु नियच्छति ।
भिद्यं स्रवति वा रक्तं विदग्धं पूयमेव धा ॥ १६१ ॥
तयोः क्रिया विधातव्या मेदशोधनैरोपगौः ।
कुर्यादुपद्रवाणां च क्रियां स्वां स्वाचिकित्सितात् ॥ १६२ ॥

स्वाचिकित्सितं विधिमाह—रक्तैत्यादि । रक्तवृज्या पित्तकृत्वा
पेति रक्तपिच्छातिवृज्या । पाकं नियच्छति वातरक्तमिति शेषः ।
तयोरेत्यादि वृद्धपित्तद्वारककृतपाकयोः वातरक्तयोः । उपद्रव-
चिकित्सयामतिदिशसाह—कुर्यादित्यादि ॥ १६१ ॥ १६२ ॥

तत्र श्लोकाः ।

हेतुः स्थानानि मूलं च यस्मात् प्रायेण सन्धिषु ।
कुप्यति प्राक् च यदूर्णं द्विविधस्य च लक्षणम् ॥ १६३ ॥
पृथग्भिन्नस्य लिङ्गं च दोषाधिक्यमुपद्रवाः ।
साध्यं याप्यमसाध्यं च क्रिया साध्यस्य चाखिला ॥
घातरक्तस्य निर्दिष्टा समासव्यासतस्तथा ।
महापिणाऽश्लेषेणैव तथैवावस्थिकी क्रिया ॥ १६५ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिस्संस्कृते दृढ-
वलयसंपूरिते चिकित्सितस्थाने घातशो-
णितचिकित्सितं नामैकोनत्रिं-
शोऽध्यायः ॥ २९ ॥

हेतुः स्थानानीत्यादिप्रसंगे शोषाधिक्यमुपद्रवाः साध्यं
याप्यमसाध्यं चेति अनुक्रमेण संग्रहं करोति, उपद्रवाणा-
मभावसद्भावश्लोकभावेः साध्यस्यासाध्यत्वयान्त्वस्यापनार्थम्
॥ १६३-१६५ ॥

इति धीशक्यामिदमविरचितायां चरकतात्पर्यटीकाया-
न्मातृदेवीपिकायां चिकित्सास्थाने वातरक्तचिकित्सितं
नामैकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

त्रिंशोऽध्यायः ।

अथातो योनिव्यापचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति द्विसाह भगवानाज्येयः ॥ २ ॥

वातरक्तचिकित्सानन्तरे पारिषोष्याद् वातकृतत्वाच्च योनि-
व्यापचिकित्सितमुच्यते । उक्तं हि—'न हि वाताहते योनिर्ना-
रीणां सप्रदुष्यति' इति ॥ १ ॥ २ ॥

दिव्यतीर्थोपधिमतश्चिन्नाध्यातुशिलावतः ।
पुण्ये हिमवतः पार्श्वे सुरसिद्धिर्षिसेविते ॥ ३ ॥
विहरन्तं तपोयोगात्तत्त्वज्ञानार्थदर्शिनम् ।
पुनर्षुंक्षुं जितरत्नानमन्निवेशोऽनु पृष्टवान् ॥ ४ ॥
भगवन् यदपत्यानां मूलं नार्यः परं नृणाम् ।
तद्विधातो गदैश्चासां क्रियते योनिमाश्रितैः ॥ ५ ॥
तस्मात्तेषां समुत्पत्तिमुत्पन्नानां च लक्षणम् ।
सौषधं श्रोतुमिच्छामि प्रजानुग्रहकाम्यया ॥ ६ ॥
इति शिष्येण पृष्टस्तु मोचाचर्षिवरोऽञ्जिजः ।
विंशतिव्यापदो योनेर्निर्दिष्टा रोगसंग्रहे ॥ ७ ॥
मिथ्याचारेण ताः स्त्रीणां प्रदुष्टेनार्तवेन च ।
जायन्ते बीजदोषाच्च दैवाच्च शृणु ताः पृथक् ॥ ८ ॥

१ 'चरकच्छदा नरुणप्रणामि' इति पा० । २ 'अतिवृज्ये' इति पा० ।
३ 'व्यापचिकित्सितं' इति, 'निदोषमपि दाहणी' इति च पा० ।

१ 'कुर्यादिति' इति पा० ।

दिव्यानि तीर्थानि गङ्गादीनि, दिव्याधौवप्यो ब्रह्मसुषुप्तै-
न्द्रीप्रभृतयो यस्मिन् तस्य दिव्यतीर्थोपधिमतः । चित्रधातु
नानावर्णयाद्युः । तत्त्वज्ञानेन सम्यग्ज्ञानेन अर्थान् द्रष्टुं शील
यस्य त तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् । मूलमिति कारणम् । तद्विद्या
इति अपक्षकारणविघातः । तेषामिति योनिगदानाम् । समुत्प
त्तिमिति उत्पत्तिकारण, कार्यं कारणोपचारात् । रोगसमूहे इति
अशोदीये । भिष्याचारेण अस्वभ्यगहाराचारेण । प्रदुष्टेनार्त-
वेनेति दुःशतंवेन योनिव्यापद्रवति । वीजदोषादिति आत्वेनगत-
वीजदुष्टे, सा पक्षद्रव्यम् । देवादिभिः प्राक्तानाधर्मवशात् ।
एतेषां च यथायोग्यतया कारणत्वमग्रे यद्व्यभानकारणत्वमेवेन
योनिव्यापद्रव्येय, देयं तु सर्वत्रैव सामान्यकारणं विशिष्ट-
दृष्टकारणादर्शने सति कार्यदर्शनादुद्देश्यम् ॥ १-८ ॥

वातलाहारचेष्टाया वातलायाः समीरणः ।
विवृद्धो योनिमाश्रित्य योनेस्तोद सवेदनम् ॥ ९ ॥
स्तम्भं पिपीलिकासृष्टिमिव कर्कशतां तथा ।
करोति सुस्तिमायासं वातजाञ्चापरान् गदान् ॥ १० ॥
सा स्यात् सशस्त्ररुक्फेनततुरुक्षार्तवाऽनिलात् ।
व्यापत्कद्रुमल्लवणक्षाराद्यैः पित्तजा भवेत् ॥ ११ ॥
दाहपाकज्वरोष्णार्ता नीलपीतासितातर्तवा ।
भृशोष्णकुणपस्रावा योनिः स्यात्पित्तदूयिता ॥ १२ ॥
फफोऽभिष्यन्दिभिर्वृद्धो योनिं चेद्दूययेत् स्त्रियाः ।
स कुर्यात् पिच्छिलतां शीतां कण्डुप्रस्तास्पयेदनाम् ॥ १३ ॥
पाण्डुवर्णा तथा पाण्डुपिच्छिलार्तववाहिनीम् ।
समश्नत्या रसान्सर्वान्दूययित्वा त्रयो मलाः ॥ १४ ॥
योनिगर्भाशयस्याः स्वैर्योनिं युञ्जन्ति लक्षणैः ।
सा भवेद्दाहशूलार्ता श्वेतपिच्छिलवाहिनी ॥ १५ ॥

वातलेखादो वातलाया इति विशेषेण वातिकयोनिव्याप-
दुल्यादोपदर्शनार्थम् । पिपीलिकासृष्टिमिति पिपीलिकापरिसर्प-
णाकारा वेदनाम् । सशस्त्ररुक्फेनततुरुक्षार्तवेति अरुतावप्येव-
भूतातर्तवा भवति, तेन वातिकप्रदरूपेय योनिव्यापद, एवमेव
पैतिककण्डुमल्लवणक्षारादिपैतिकयोनिव्यापदामपि पैतिककण्डु
क्षिपातिकप्रदरत्वं वर्णयन्ति । रक्तयोनिरिदं अरुक्प्रदरुक्स्था
चिकित्साप्रस्तावे वक्तव्या, तेन शैव प्रदररुक्ता । ये तु एतथा-
पदा प्रदरं भिन्नमेव मन्यन्ते, ते प्रदरचिकित्सायै प्रकरणात्त-
रभ्रनाध्याये पठिष्यन्ति । समश्नत्या इति पथ्यापथ्यमेलके-
नोपयुञ्जन्त्या ॥ ९-१५ ॥

रक्तपित्तकैर्नार्या रक्तं पित्तेन दूयितम् ।
अतिप्रवर्तते योन्यां लब्धे गर्भेऽपि सारुजा ॥ १६ ॥

योनिगर्भाशयस्थं चैत् पित्तं संदूययेद्भृशम् ।
सारजस्का मना कार्श्यैवैवर्ण्यजननी भृशम् ॥ १७ ॥

रक्तपित्तकैरिखादी गर्भे लब्धेऽपि रक्तमतिप्रवर्तते तेनास्या
गर्भो न तिष्ठति, सासृजा रक्तयोनिरित्यर्थः । ये तु 'सारज्जा'
इति पठन्ति, ते यस्यां लब्धेऽपि गर्भे असृगतिप्रवर्तते, सा
सादृशरक्तमुला अग्रजा भवति, इयं च रक्तयोनिरुच्यते इति
रक्तासिक्तुर्वैव लभ्यते इति व्याख्यानमस्ति । सोनी गर्भाशये
च तिष्ठतीति योनिगर्भाशयस्य पित्तम् । अरजस्कंति अनर्तवा
॥ १६ ॥ १७ ॥

योन्यामधावनात् कण्डू जाताः कुर्वन्ति जन्तवः ।
सा स्यादचरणा कण्ड्वा तथाऽतितरकाङ्क्षिणी ॥ १८ ॥

अचरणेति धावनानचरणोदचरणा । कण्ड्वा तथेति कृमिज-
नितयोमिकेन्द्रा ॥ १८ ॥

पवनोऽतिव्यायेन शोफसुप्तिरुजः स्त्रियाः ।
करोति कुपिनो योनो सा चातिचरणा मता ॥ १९ ॥

व्यवायस्यातिचरणेनोत्पन्ना व्यापदतिचरणा ॥ १९ ॥

मेथुनादतिवालायाः पृष्ठकट्वरुक्षक्षणा ।
हजन् दूययते योनिं वायुः प्राक्चरणा हि सा २०
हजन्ति दुःखयन् । उचितव्यवायकालात् प्राक् व्यवाया-
चरणात् प्राक्चरणा उच्यते ॥ २० ॥

गर्भिण्याः श्लेष्मलाभ्यासाच्छदिनिःश्व्वात्तनिप्रहात् ।
वायुः क्रुद्धः कफं योनिमुपनीय प्रदूययेत् ॥ २१ ॥
पाण्डुं सतोदमाद्यैव श्वेतं स्रवति वा कफम् ।
कफवातामयव्यासा सा स्याद्योनिरपहृता ॥ २२ ॥

गर्भिण्या इत्यादौ आद्यामिति श्लेष्मविलक्षणनासाबन् ।
कफनातामये उपहृतवायुपहृता इत्युच्यते ॥ २१ ॥ २२ ॥

पित्तलाया नृसंवासे क्षयधृत्तारधारणात् ।
पित्तसंमूर्च्छितो वायुर्योनिं दूययति स्त्रियाः ॥ २३ ॥
ज्ञाना स्पर्शाक्षमा सार्तर्तनीलपीतमसृक् स्रवेत् ।
शोणिवक्षणापृष्ठातिज्वरार्तायाः परिहृता ॥ २४ ॥

दूयवासे इति रमणसमये । सर्वतो वातपित्तविद्योरोपहृ-
त्वात् परिहृता ॥ २३ ॥ २४ ॥

वेगोदायतनायोनिमुदायतयतेऽनिलाः ।
सा रुगार्ता रजः रुच्छ्रेणोर्वावृत्तं विमुञ्चति ॥ २५ ॥
भार्तवे सा विमुक्ते तु तत्क्षणे लभते सुखम् ।
रजसो गमनादूर्ध्वं क्षयोदायार्तनीं वृषेः ॥ २६ ॥

१ 'प्रदुष्टेनार्तवेनेति असृजा, भार्तवदुष्टिरपि कारणं भवति' इति
पा० । २ 'सारज्जा' इति पा० ।

१ 'योनिः कृमिजन्तुः' इति पा० । २ 'वायुर्दुःख' इति पा० ।
३ 'रुच्छ्रेणोर्वावृत्त' इति पा० ।

योनिमुदावर्तयेत् इति योनिमुदावर्तवाता करोति । उदा-
वृत्तमिति ऊर्ध्वं नीतम् । विद्यारेण रजस ऊर्ध्वगमनात् उदाव-
र्तिनीत्युच्यते ॥ २५ ॥ २६ ॥

अकाले वाहमानाया गर्भेण पिहितोऽनिलः ।
कर्णिकां जनयेद्योनीं त्रेष्परक्तेन मूर्च्छितः ॥ २७ ॥
रक्तमार्गावरोधिण्या सा तथा कर्णिनी मता ।

अकाले वाहमानाया इत्यादि अत्राग्रे गर्भनिष्क्रमणकाले प्रवा-
ह्यं भवेन्न्या । कर्णिकामिति कर्णिकाकारं प्रन्थम् ॥२७॥—

रौक्ष्याद्वायुर्यदा गर्भं जातं जातं विनाशयेत् ॥ २८ ॥
दुष्टशोणितजं नार्याः पुञ्ज्मी नाम सा मता ।

रौक्ष्यादिति रुग्णगोत्कर्षात् । दुष्टशोणितमिति चचनादिह
नायुनाऽऽतंत्रदुष्टरपि क्रियते इति वक्ष्यति । अत्र च यद्यपि
सामान्येनैव गर्भविनाश उक्त, तथाऽपि पुनस्वयं प्राधान्यात्
पुनर्भोति व्यपदेशो हेय ॥ २८ ॥—

व्यवायमतिवृत्ताया भजन्त्यास्त्वन्नपीडितः ॥ २९ ॥
वायुर्मिथ्यास्थिताज्ञाया योनिन्नोतसि संस्थितः ।
वक्रयस्यानन योर्न्याः साऽस्थिमासानिलातिभिः ३०
भृशार्तिर्मेथुनाशका योनिरन्तमुखी मता ।

व्यवायमतिवृत्ताया इत्यादौ अतिवृत्ताया व्यवायं भजन्त्या
व्यायवकाये मिथ्यास्थिताज्ञाया अन्नपीडितो वायुर्भोजेनान-
नन्तमुखं वक्रयति, वक्रयतीतिपदेन वक्रतयाऽन्वमुखवयनम-
भिप्रेतम् ॥ २९ ॥ ३० ॥—

गर्भस्थायी, स्त्रिया रौक्ष्याद्वायुर्योनिं प्रदूषयन् ॥ ३१ ॥
मातृदोषादणुद्वारां कुर्यात् सूचीमुखी तु सा ।

गर्भस्थायी इत्यादौ रौक्ष्यादिति रुग्णगुणात् । मातृदोषादिति
मातृगर्भकाले वातप्रचोपहेतुत्वेवाल्पापचारात् ॥ ३१ ॥—

व्यवायकाले रन्ध्रन्त्या वेगान् प्रकुपितोऽनिलः ३२
कुर्वाद्भिष्मभ्रसङ्गातिं शोषं योनिमुरारस्य च ।

शोषं योनिमुच्छेदनेन योनिमुक्षशोषात् शुष्कयोनिघशा
व्याहृता भवति ॥ ३२ ॥—

पडहात् सप्तारानाहा मुकं गर्भाशयं गतम् ॥ ३३ ॥
सहजं नीरुजं वाऽपि या स्रवेत् सा तु वामिनी ।
पडहादित्यादिना शुष्कमनाहा वामिनीत्युच्यते ॥ ३३ ॥—

बीजदोषात्तु गर्भस्थमास्तोपहृताशया ॥ ३४ ॥
नृद्वेपिण्यस्तनी चैव पण्डी स्वादनुपफमा ।

बीजदोषादिति सामान्यवचनेनापि आतंवलप्यबीजदोष एव
हेय, दशोपलेव गर्भाशयोपपातकरत्वात् । उक्तं हि—“यदा

हास्या शोणिते गर्भाशयबीजभागं प्रदोषमापद्यते तदा वन्ध्या
जनयति (शा. अ. ४) इति । मास्तोपहृताशयेति मास्तोपहृ-
तगर्भाशया । अस्तनी इत्यस्तनी ॥ ३४ ॥—

विपमं दुःस्वशाय्यायां मैथुनात् कुपितोऽनिलः ॥ ३५ ॥
गर्भाशयस्य योन्याश्च मुखं विष्टम्भयेत् स्त्रियाः ।
असंवृतमुखी सार्तां रक्षफेनास्रवाहिनी ॥ ३६ ॥
मांसोत्स्रजा महापोनिः पर्वबंधणशूलिनी ।

विपममिति क्रियाविशेषण, विपमं यथा भवति तथा मैथुना-
दिरथं । विष्टम्भयेदिति विस्तारयेत् । मास्तोत्स्रजेति उत्स्र-
मासा ॥ ३५ ॥ ३६ ॥—

इत्येतैर्लक्षणैः प्रोक्ता विशतिर्योनिजा गदाः ॥ ३७ ॥
न शुक्र धारयत्येभिर्वोपैर्योनिरुपद्रुता ।
तस्माद्गर्भं न गृह्णाति स्त्री गच्छत्याभयान् यद्गुणं ३८
गुहमार्वाः प्रदरादींश्च वाताद्येश्चातिपीडनम् ।

दोषैर्योनिरुपद्रुतेलनेन दोषशब्देन योनिदूषका यथोक्ता
गदा उच्यन्ते, उक्तं हि “रोगा ह्यपि दोषशब्दं लभन्ते”
(वि. अ. ६) इति । तस्मादिति योन्नुपद्रवात् । प्रदरादींश्चैनं
योनिव्यापद्रुदोषैव प्रदरमाहुः, तेन योनिव्यापत्रकारप्रदर-
रूप दोषोत्पादं वर्णयन्ति, ये तु योनिव्यापद्रुसन्नेव प्रदरमि-
च्छन्ति, तस्मान्न प्रदरपाठे विरोधो नास्त्वैव ॥३७॥३८॥—

आसां पोडश यास्त्वन्त्या आद्ये द्वे पित्तदोषजे ३९
परिमुता वामिनी च वातपित्तात्मिके मते ।
कर्णिन्युपप्लुते वातकफाच्छोपास्तु वातजाः ॥ ४० ॥
देहं वातादयस्तासां सैर्लिङ्गैः पीडयन्ति हि ।

अत्रति धावन्वापचतुष्टयं लक्षणां शेषपोडशान्यापस्तु वाता-
दिच्छिन्नत्तिकस्ताज्ञानार्थं दोषविभागं दर्शयन्नाह—आसामित्यादि ।
आद्ये द्वे इति रजयोन्वरजस्के । देहं वातादय इत्यादि । तासां
वातादिविभागोनेच्छोकोयोनिव्यापदा वातादयो देहं सैर्लिङ्गैः पीड-
यन्ति, तेन वाताद्यमिदं तासामुपपन्नमिति भावः, अन्ये तु
देहशब्देनात्र योनिस्थानमेवोच्यत इत्याहुः ॥ ३९ ॥ ४० ॥—

स्नेहनस्वेदयस्त्वादि वातजास्वनिलापहम् ॥ ४१ ॥
कारयेद्रुकपित्तघ्नं शीतं पित्तहृतास्तु च ।
श्लेष्मजास्तु च रुक्षोष्णं कर्म कुर्याद्भिषक्षणः ॥ ४२ ॥
सञ्जपाते विमिश्रं तु संछेदास्तु च कारयेत् ।

त्रिगुणस्त्रिधां तथा योनिं तु स्वित्वा स्यापयेत्पुनः ४३
पाणिना नामयेज्जिह्वां संघृतां वर्धयेत् पुनः ।
प्रवेशयेत्त्रि-सृतां च विवृतां परिवर्तयेत् ॥ ४४ ॥
योनिः स्थानापवृत्ता हि शल्यभूता मता स्त्रियाः ।
सर्वा व्यापन्नयोनिं तु कर्मभिवर्धनादिभिः ॥ ४५ ॥

१ 'तथा कर्णिन्युपप्लुता' । सा योनिं सवमिषजं नामत्र कर्णिनी
मता' इति पा० । २ 'दोषेऽत्र वक्रयति' इति पा० ।

१ 'मार्ति' सफेजानववादिती' इति पा० ।

मृदुभिः पञ्चमिर्गोर्निं खिग्धसिध्यामुपाचरेत् ।
 सपेतः सुविशुद्धायाः शेषं कर्म विधीयते ॥ ४६ ॥
 वातव्याधिहरं कर्म वातातानां सदा हितम् ।
 औदकानूपजमांसैः क्षीरैः सतिलतण्डुलैः ॥ ४७ ॥
 सवातघ्नोपचैर्नाडीकुम्भीसैर्देवपाचरेत् ।
 अर्का लघणतैलेन सास्रमप्रस्तरसङ्करैः ॥ ४८ ॥
 लिङ्गान् क्रोण्याभ्युसिकाङ्गीं वातघ्नैर्भोजयेद्भूसैः ।

लिङ्गान्तरं विक्रिसाम्राह—वेदनेत्यादि । जेहनायीनामनि-
 लापदत्वे सिद्धेऽपि धनिलापहमिति विरोधम विरोधेनावि-
 लापदह्नश्चनवेदनादिप्रतिपादनार्थम् । सस्रतासितं द्वन्द्वशब्दा
 स्यापयेदिति सूत्रेण कृत्वा स्यापयेत् । दुःस्थितास्यपनप्रज्ञा
 रमाह—पाणिनेत्यादि । खिग्धसिध्यामिति सर्वनाशुवर्तते ।
 विद्वांसि कर्मम् । विद्वांसि विद्वांसुषीम् । परिवर्तयेदिति
 परितो वर्तनेन सज्ञा कुर्यात् । पयमितिपदं सकलकर्मणा
 मृदुतया कर्तव्योपदर्शनार्थम् । अत्र च वनगायीना सर्वत्रेहोप-
 कारकतया शोनिगतशेषहृदोऽपि सामर्थ्यं नवलेपेति शेषम् ।
 शेष कर्मेति वक्ष्यमाणम् ॥ ४९-४८ ॥—

बलाद्रोणद्वयकार्ये धृततैलाढकं पचेत् ॥ ४९ ॥
 सिध्यापयस्याजीपन्तीवीरपमकजीवकैः ।
 थावणीपिप्पलीमुद्गपिलुमापास्यपर्णिसिः ॥ ५० ॥
 शर्कराक्षारकाकोलीकाकनासाभिरैश्च व ।
 पिष्टैश्चतुर्गुणक्षीरैः सिद्धं पेष यथाबलम् ॥ ५१ ॥
 वातपित्तकृतान् रोगान् हत्या गर्भं दुधाति तत् ।
 काश्मर्यत्रिफलाद्राशाकासमर्दपरूपकैः ॥ ५२ ॥
 पुनर्नवाह्वित्जनीकाकनासासहाचारैः ।
 शतावरी गुड्ढ्याश्च प्रथमसस्रमृतात् ॥ ५३ ॥
 साधितं योनिचातत्रं गर्भदं परमं पिबेत् ।
 पिप्पलीकुञ्जिकाजाजीवृणकं सैन्धवं यचाम् ॥ ५४ ॥
 पयक्षारजमोदं च शर्करा त्रिवकं तथा ।
 पिष्ट्वा सैर्पि भृष्टानि पाययेत् प्रसन्नया ॥ ५५ ॥
 योनिपार्श्वीर्तिहृद्गोगुदमाशौविनिवृत्तये ।
 वृषकं मातुलुङ्गस्य मूढानि मद्यन्तिकाम् ॥ ५६ ॥
 पिबेत् सलघणैर्मैः पिप्पलीकुञ्जिकं तथा ।
 राक्षादशदंष्ट्रावृषकैः पिबेच्छूले श्रुतं पयः ॥ ५७ ॥
 गुड्ढीत्रिफलादन्तीकायैश्च परिपेषयेत् ।
 सैन्धवं तगरं कुण्डं श्रुती देवदाश च ॥ ५८ ॥

समांशैः साधितं कल्कैस्तैलं धार्यं रज्जुपहम् ।
 गुड्ढीमालतीरात्रालवमधुकचिचकैः ॥ ५९ ॥
 निदिग्धिकादेवदारुयुष्मिकामिध्र कापिकैः ।
 तैलप्रस्थं गवां मूत्रे क्षीरे च द्विगुणे पचेत् ॥ ६० ॥
 वातातयाः पित्तुं द्याधोनौ च प्रणयेत्ततः ।
 वातातानां च योनीनां सेकाभ्यङ्गपित्तुक्रियाः ॥ ६१ ॥
 (उष्णाः सिग्धाः प्रकृत्यास्तैलानि जेहनानि च ।)
 द्विञ्जकरकं तु वातातां क्रोणमभ्यज्य धारयेत् ।
 पञ्चवल्कस्य पित्तार्ता इयामादीनां कफानुरा ॥ ६२ ॥

बलाद्रोणद्वयैवाद्यै बलाद्रोणद्वयस्य काये इति, बलायाः रोण-
 द्वयप्रमाणकाये इति वा, उभयथाऽपि शोणद्रयमान एव कायो
 भवति । पयसा लर्णपुष्पी । मुद्गपिलुमापास्यैः पर्णहन्दाः
 प्रत्येकमभिसम्पद्ये, तत्र पीडुपर्णी मोदरा, केषिणुर्लोमाहुः ।
 प्रसन्ना मधिराया उपरितनो भागः । शूले इति शोनिच्छेत् । तैलं
 धार्यमिति रज्जुतया योनौ धार्यम् । योनौ च प्रणयेदिति
 योनादुत्तरवसिना प्रवेक्षयेत् । इयामादीनामिति शोमिदविज-
 तीये 'इयामानिहृष्यतुलु' (वि. अ. ८) इत्यादिनोष्ण-
 नाम् ॥ ४९-६२ ॥

पित्तलानां तु योनीनां सेकाभ्यङ्गपित्तुक्रियाः ।
 शीताः पित्तहराः कार्याः जेहनार्थं घृतानि च ६३
 (पित्तप्रोपधसिद्धानि कार्याणि मिपजा तथा ।)
 शतावरीमूतुलाश्चतस्रः संमपीडयेत् ॥ ६४ ॥
 रसेन क्षीरतुल्येन पेषेत्तेन घृताढकम् ।
 जीवनीयैः शतावर्या मूद्गीकामिः परूपकैः ॥ ६५ ॥
 पिष्टैः त्रियालैश्चाक्षांशैर्द्विगुणैश्चमिपुकेभिषक् ।
 सिद्धे शीते च मधुनः पित्तव्याधश्च पलायकम् ॥ ६६ ॥
 सितादशपलौन्मिथ्याह्वितात् पायित्तलं ततः ।
 योन्यसृक्शुक्रदोषप्रं घृष्यं पुंसवनं च तत् ॥ ६७ ॥
 शतं शय्यं रक्तपित्तं कासं श्वासं हलीमकम् ।
 कामलां वातरकं च वीसपं हनिष्ठरोपहम् ॥ ६८ ॥
 उन्मादारत्यपसारान् वातपित्तामकाञ्जयेत् ।
 इति मृदच्छताचरीघृतम् ।

पयमेव क्षीरसर्पिर्जीवनीयोपसाधितम् ॥ ६९ ॥
 गर्भदं पित्तलानां च योनीनां स्याद्विपजितम् ।
 शतावरीमूतुला इत्यादीं आर्षतावरीमूलीयनेन भावदो-
 भवति तेन सम क्षीरघृतं वक्ष्यमाणकल्कैः पावनीयम् । द्विगु-
 णिकैरिति दिग्भागमधुपिष्टिः, मिना जलनसकलभ्यपिपुक्क-
 मधुर्ज । एनेनेत्यादीं यथावधि घृतास्रममेदेलथं । शीरो-
 तिपत्त घर्षि. शीरघर्षि. जीवनीयान्तर कल्क ॥ ६२-६९ ॥—

१ 'पिष्टैश्चतुर्गुणैः' इति पा० । २ 'सिद्धं पिबेत्ततोयोनिदोषा-
 नर्भदं परम्' इति पा० । ३ 'सिन्धुप' इति पा० । ४ 'स
 ब्रवाऽऽलोच्य श्वभृष्टानि दारयेत्' इति पा० ।

योन्यां श्लेष्मप्रदुष्टायां बर्तिः संशोधनी हिता ॥७०॥
 वासाहे बहुशः पित्ते भावितैलककैः कृता ।
 भावित पयसाऽर्कस्य यवचूर्णं सत्सन्धयम् ॥ ७१ ॥
 यर्तिः कृता मुहुर्धार्वा ततः सेचया सुखाम्बुना ।
 पिप्पल्या मरिचैर्मोपैः शताह्लाकुष्टसेन्धवैः ॥ ७२ ॥
 यर्तिस्तुल्या प्रदेशिन्या धार्वा योनिविशोधनी ।

पयसाऽर्कसेति बर्कक्षरेण । सेच्येति परिपिबनीया । प्रदे-
 शिनीतुल्या प्रदेशिन्त्यहुलीसमाना परिणाहेन दैधन्यं च
 ॥ ७०-७२ ॥—

उदुम्बरशालाद्वानां द्रोणमन्द्रोणसंयुतम् ॥ ७३ ॥
 सपञ्चवक्त्रकुलेकमालतीनिम्बपल्लवम् ।
 निशां स्थाप्य जले तस्मिंस्तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥७४॥
 लाक्षाधवपलाशाशयत्रियासैः शास्मलेन च ।
 मिष्टैः सिद्धस्य तैलस्य पिबुं योनीं निधापयेत् ॥ ७५ ॥
 सशर्करैः कपायैश्च शीतेः कुर्वीत सेचनम् ।
 पिच्छिला विचूता कालदुष्टा योनिश्च दाक्षणा ॥७६॥
 सैसाह्लाचुद्ध्यति क्षिप्रमपलं चापि विन्दति ।
 उदुम्बरस्य दुग्धेन पट्टकृत्वो भावितात्तिलात् ॥७७॥
 तैलं कायेन तस्येव सिद्धं धार्यं च पूर्ववत् ।
 धातफ्यामलकीपत्रजोतोजमधुकोपलेः ॥ ७८ ॥
 जम्ब्याम्रमप्यकासीसलोधकद्रुफलतिन्दुकैः ।
 सौराष्ट्रिकादाडिमत्पुगुदुम्बरशालाटुभिः ॥ ७९ ॥
 अक्षभाधैरजाम्बूने क्षीरे च द्विगुणे पचेत् ।
 तैलप्रस्थं पिबुं दद्याद्योनीं च प्रणयेत्ततः ॥ ८० ॥
 कटीपृष्ठनिकाभ्यङ्गं श्लेहवांसं च दापयेत् ।
 पिच्छिलां क्षौद्रिणीं योनिर्विदुतोपप्लुता तथा ॥ ८१ ॥
 उच्चाना चोन्नता शूना सिध्वेतस्फोटशूलिनी ।
 फरीरधयनिन्याकंवे(रे)पुकोशाश्रजाम्बुवैः ॥ ८२ ॥
 जिङ्गिनीपृपमूलानां कायेमाह्वीकतीपुभिः ।
 सजुकैर्धौवन मिष्टैर्योन्माद्यावविनादानम् ॥ ८३ ॥
 कुर्यात् सतत्रागोमूत्रशुक्रैर्वा त्रिफळारसैः ।

उदुम्बरशालाद्वानामिलादौ पयस्रकदादिषदितानामुदुम्बरश-
 लाद्वानां दाप समभागजलं शूरीतभ्यम् । निरांशैरिति पलाश-
 स्त्रेण निरांशे, लाक्षा च पलाशन्मतिरेकेण भवतीति त्रेयम् ।
 शशकरी कपावरिति उदुम्बरशालाद्विदुतकपायैरेवेत्यं ।
 ब्रह्मदुष्टा विरिहाजदुष्टा । उदुम्बरस्य दुग्धेनति उदुम्बरक्षी-
 रेण । कायेन तस्येवति उदुम्बरस्य कायेन । सौराष्ट्रिश्च तुषपी

सूतिका । अजाम्बूने क्षीरे चेति अजाम्बूनेक्षीरे प्रलक द्विगुणे ।
 उच्चानेत्युचता । कपरीरो मन्वजुम् । कोषाम्नं स्त्रनामप्यात ।
 जिङ्गिनी प्रविद्धा ॥ ७३-८३ ॥—

पिप्पल्ययोरज.पथ्याप्रयोगा मधुना हिताः ॥ ८४ ॥
 श्लेष्मलाया कटुप्रायाः समूना वस्तयो हिताः ।
 पित्ते समधुरक्षीरा वाते तैलाम्लसंयुताः ॥ ८५ ॥
 सन्निपातसमुत्थायाः कर्म साभ्राण हितम् ।
 रक्तयोन्यामसृग्वर्णैरनुबन्धं समीक्ष्य च ॥ ८६ ॥
 ततः कुर्याद्यथादोषं रक्तस्थापनमौपचम् ।
 तिलचूर्णं दधि घृतं फाणितं शोकरी वसा ॥ ८७ ॥
 क्षोद्रेण संयुतं पेयं वातासृग्वरनाशनम् ।
 वराहस्य रसो मेघ. सकौलत्पोऽनिलाधिके ॥ ८८ ॥
 शर्कराक्षोद्रेयष्ट्याह्वानागरेर्यां युतं दधि ।
 पयस्योत्पलशालुकविसकालीयकाम्बुदम् ॥ ८९ ॥
 सपय.शर्कराक्षोद्रे पैत्तिकेऽसृग्द्रे पित्रेत् ।

कर्मसाधारण वातादिग्वोतिदोषेषु मिलित्ति त्रिदोषज्यां
 कर्तव्यम् । रक्तयोन्मिल्यादि । अयुग्वर्णैरनुबन्धं बीध्वेति
 अरुच्यवर्णैरेवेदपानुबन्धं परीक्ष्य ॥ ८४-८९ ॥—

पाठा जम्ब्याम्रयोर्मध्यं शिलोद्रेदं रसाञ्जनम् ॥९०॥
 जम्ब्या शास्मलीश्लेष्म समङ्गां वत्सकत्वचम् ।
 याह्वीकातिविषे विच्व मुस्त लोधं सगैरिक्तम् ॥ ९१ ॥
 कङ्कनं भरिच शुण्ठीं मृद्धीकां रक्तचन्दनम् ।
 कट्टकं वत्सकानन्ताधातकीमधुकाजुनम् ॥ ९२ ॥
 पुण्येणोद्भूतस्य तुल्यानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ।
 तानि क्षौद्रेण संयोज्य पियैस्तण्डुलवारिणा ॥ ९३ ॥
 अर्शं सु चातिसारेषु रक्तं यद्योपपेक्ष्यते ।
 दोषान्पानुलुता ये च यालानां ताश्च नाशयेत् ॥ ९४ ॥
 योनिदोषं रजोदोषं श्वेतं नीलं सर्पीतकम् ।
 खीणां श्यावारुणं यद्य प्रसह्य तिलिवतंयेत् ॥ ९५ ॥
 चूर्णं पुण्यानुग नाम हितमाश्रेयपूजितम् ।

इति पुण्यानुगचूर्णम् ।

पाठत्वाद् बीज्या पात्रभेद, अन्ये तु पाठाभागाद्भवद्ग्रहार्थं
 पुत्र अम्ब्या इति पदं वगवन्ति । उक्तं हि "घृतं तैलं च
 योने च यदप्य पुनरुच्यते । भागतो द्विगुणं तद्वि प्रहणीच
 मनीषिभिः "इति । शास्मलीश्लेष्मिति शास्मलीश्लेष्मम् । याली-
 कमिति कुजम् । पुण्येति पुपनयनेणोद्भूत, पुपनयनोद्-
 रण चानारुद्रारोपकारकं त्रेयम् । नीलं श्वेतं सर्पीतकमित्यादि
 रजसापात्रोपपन्नम् ॥ ९०-९५ ॥—

तण्डुलीयकमूलं तु सक्षौद्रं तण्डुलाभ्युना ॥ ९६ ॥

१ "कटुङ्ग" इति पा० । २ 'तालाहाय' सिप्पयि' इति पा० ।

३ 'सिन्धुकराविच' इति पा० ।

४ "श्रीद्वयकोट्यादौ" इति पा० ।

रसाञ्जितं च लाक्षा च छानेन पयसा पिबेत् ।
पत्रकल्पां धृते भृष्टौ राजाज्जनकपितृथयो ॥ ९७ ॥
पिचानिलहरो पौते सर्वयैवाश्रयितजित् ।
मधुक त्रिफला लोत्रं मुस्त सौराष्ट्रिका मधु ॥ ९८ ॥
मधोनिम्बगुडच्यौ वा कफजेऽसृग्दरे पिबेत् ।
विरेचन महातिक्त पैत्तिकेऽसृग्दरे पिबेत् ॥ ९९ ॥
हित गर्भपरिधावे यच्चोक्तं तच्च कारयेत् ।

विरेचनमिच्छादौ विरेचनमेव त्रिकृतादि पिबेत् तथा महा
तिष्णक घृत कुष्ठोक्तं पिबेदिति योग्यम् । गर्भपरिधावे यच्चोक्त
मिति ज्ञातिस्त्रीने गर्भसावविक्रिसितं यदुक्तं तच्च कारयेत्
॥ ९६-९९ ॥—

काश्मर्यकुट्टजकाथसिद्धिमुत्तरवस्तिना ॥ १०० ॥
रक्तयोन्यरजस्काना पुनःश्याञ्च द्वित घृतम् ।
मृगाजाविषराहासृग्दध्यरुफलसर्पिणा ॥ १०१ ॥
शरजस्का पिबेत्सज्जीवनीय पयोऽपि वा ।
कर्णिवचरणाशुष्कयोनिप्राञ्चरणाशु च ॥ १०२ ॥
कफघाते च दातव्यं तैलमुत्तरवस्तिना ।
गोपित्तं मह्यापित्तं वा क्षौद्रमि सतमावितम् ॥ १०३ ॥
मधुना किञ्चिच्छूण वा दद्यादचरणापहम् ।
स्रोतसा शोधनं कण्डूकुट्टेदशोफहर च तत् ॥ १०४ ॥
धातुघ्नै शतपाकेश्च तैले प्रागतिचारिणी ।
आश्याप्या चातुषास्या च खेद्या चानिलसद्वै १०५ ॥
शेदद्रव्येस्तथाऽऽहारेरुपनाहैश्च युक्ति ।
शताह्वयवमोधूमकिण्वकुष्ठप्रियङ्गुभि ॥ १०६ ॥
यलायुपणिकाश्रयाहै स्यावो धारणं स्मृत ।
वासिन्धुपशुताना च जेहस्वेवादिक् क्रम ॥ १०७ ॥
कार्यस्तत जेहपिचुस्तत सतपण भवेत् ।
शुद्धकीजिङ्गिनीजम्बूधवत्यक्षुपञ्चयस्कल ॥ १०८ ॥
कपाये साधितं श्लेह (हृपिचु) स्याद्विद्वतापद ।
कर्णिन्या वर्तिका कुष्ठपिण्डव्यकारसै-धवे ॥ १०९ ॥
वत्समूचकृता धार्या सर्वं च श्लेष्ममुद्धितम् ।
त्रैवृत्तं क्कहनं श्लेधो प्राभ्यान्पौदका रसा ॥ ११० ॥
दशमूलपयोधस्त्रिओदयतांनिलार्तिपु ।
त्रैवृत्तेनातुवास्या च वस्त्रिओत्तरसहित ॥ १११ ॥
पतदेव महायोन्या श्रस्ताया च विधीयते ।
वेसा ऋक्षवराहाणा घृतं च मधुरे शृतम् ॥ ११२ ॥
पूरयित्वा महायोनिं बघीयाशु क्षौमलकके ।
प्रस्रस्ता सर्पिणाऽभ्यज्य क्षीरस्त्रिजा प्रवेद्य च ११३

बघीयाहेशयारस्य पिण्डेनामूत्रकालत ।
यद्य वातविकाराणां कर्मोक्तं तच्च कारयेत् ॥ ११४ ॥
सर्वेभ्यापरसु मतिमान्महापोन्या विशपत ।
नहि घाताहते योनिर्नारीणां सप्रवृष्यति ॥ ११५ ॥
शनयित्वा तमन्यस्य कुयोर्दोषस्य भेषजम् ।

मृगाजावीलादी मृगाजीनामद्यक् दध्यन्तुफलक्षपिणा पिबे
दिति योग्यम् । अन्तर्यौद्रधानया इति वा पाठः । तैरुत्तर
वस्तिनेलन जीवनीयसिद्धं तैलं योग्यम् । गोपित्तं इत्यादौ
इत्यादिति योनौ दद्यादित्यर्थः । प्रातिचारिणीति प्राक्चरणा-
तिचरणी । स्यात् उक्तारिका । धारणं स्मृतं इति वासिन्ध्या
वीनधारणकारकं इत्यर्थः । श्लेष्म दहनमिति चापस्त्रै-
वसाहनम् । पतदेवेति त्रैवृत्तमेव अनुवासनवस्तुत्तर
धातुपु । आनुकालत इति मूलकालपर्यंतं बन्धनं कुर्यात् ।
यद्ययोनिन्यापसु यद्यत्किञ्चिच्छरणे हेतुमाह—नहि घाताहते
इत्यदि ॥ १००-११५ ॥—

रोहीतकान्मूलकक फण्डरेऽसृग्दरे पिबेत् ॥ ११६ ॥
जलेनामलकीबीजं ककक वा ससितामधुम् ।
मधुनाऽऽमलकाञ्चूर्णं रसं वा लेहयेद्यं ताम् ॥ ११७ ॥
न्यप्रोधत्तवृक्षपायेण लोप्रककक तथा पिबेत् ।
आश्रावे क्षौमपट्टं वा भावितं तेन धारयेत् ॥ ११८ ॥
मूत्रवत्तकञ्चूणपिण्डं वा धारयेन्मधुना कृतम् ।
योन्या क्षेहात्कया लोप्रप्रियङ्गुमधुकस्य वा ॥ ११९ ॥
धार्या मधुयुता वर्ति कपायाणा च सर्वेश ।
प्रापच्छेदाधंभञ्जका धूपयेद्वा घृताहते ॥ १२० ॥
सरलागुग्गुलुययै सतेलकटुमस्यकै ।
भासीस त्रिफला काशी समङ्गाऽऽघ्रास्यि धातफी ॥
पेच्छिल्ये क्षौद्रसयुक्तञ्चूर्णौ यैश्चकारक ।
पलाशसर्जजम्बूत्तसमङ्गामोचघातकीः ॥ १२२ ॥
सपिच्छिलापरिक्रिषास्तम्भन ककक इष्यते ।
स्तब्धानां कर्कशानां च कार्यं मार्यकारकम् ॥ १२३ ॥
धारयेद्देशयार वा पायसं कृत्वा तथा ।
दुर्गंधानां कपायं स्यात्तीवरं कककप्रं वा ॥ १२४ ॥
चूणं वा सयंगंधानां पुतिगन्धापकरणम् ।
एवं योनिषु शुद्धाशु गर्भं विन्दन्ति गोपित ॥ १२५ ॥
अदुष्टं मारुते बीजे जीवोपकरणे सति ।
पञ्चकर्मविशुद्धस्य पुरुषस्यापि चेन्द्रियम् ॥ १२६ ॥
पतीक्ष्य वर्णदोषाणां दुष्टं तद्भूषणाचरेत् ।

पाण्डुरे प्रदरे इति श्वेतप्रदरे । भावितं सनेति न्यप्रो
धत्तवृक्षपायेण भावितम् । कटुमसकं शफरी शुष्कमसो

१ दध्मन्श्रीद्रवपिणा इति पा० । २ नपण्डुदुग्धसा' इति
पा० । ३ अत्रयं' इति पा० ।

१ जेहवेदं तिष्ठे' इति पा० ।

वा । कांशी सौराष्ट्री मूढ । अदुष्टे इत्यादौ प्राकृते बीजे इति सङ्ख्युपसंघने शुक्रशोणितबीजे अदुष्टे सति; एवंभूतसंघर्षे जीवोपक्रमणे सत्त्वं गर्भं शोषितः विन्दन्ति; जीवोपक्रमणं पूर्वकर्म्मप्रतिताद युगोद्भवति । यस्मात् पुरुषस्य शुक्रमप्यत्र कारणं गर्भं, गर्भंथापेक्षितस्तस्माच्च्युत्कस्यापि परीक्षापूर्वकं चिकित्सासाह—पञ्चमैलादि । इन्द्रियमिति शुक्रम् । परीक्ष-
माहोपाणां वातादीनां वर्णयेद्वि दुष्टं भवति तदा वातादिवर्ण-
योगद्वासादिर्भेजैरुपचरयेदित्यर्थः ॥ ११६-१२६ ॥—

भवन्ति चात्र ।

सलिङ्गा व्यापदो योनेः सनिदानचिकित्सिताः १२७
उक्ता विस्तरतः सम्यङ्मुनिना तत्त्वदर्शना ।
पुनरेवाग्निवेशस्तु पप्रच्छ भिपजां चरम् ॥ १२८ ॥
आश्रेयमुपसङ्गम्य शुक्रदोषास्त्वयानव ।
रोगाध्याये समुद्दिष्टा ह्यष्टौ पुंसांशोपतः ॥ १२९ ॥
तेषां हेतुं भिपकथेष्ट दुष्टादुष्टस्य चाकृतिम् ।
चिकित्सितं च फाल्गुयेन क्लृप्तं पञ्च चतुर्विधम् १३०
उपद्रवेषु योनीनां प्रदोरो यश्च कीर्तितः ।
तेषां निदानं लिङ्गं च चिकित्सां चैव तत्पतः ॥ १३१ ॥
समासव्यासमेहेन प्रैत्रुहि भिपजां चर ।
तस्यै शुश्रूषमाणाय शोवाच मुनिपुङ्गवः ॥ १३२ ॥

अत्रान्तरे 'पुनरेव' इत्यादिग्रन्थं शुक्रदोषादिलक्षणचिकित्सा-
निपायकं केचित् पठन्ति; तच्चान्ये जनापे वदन्ति, उपपत्ति
च वर्णयन्ति यत्—शुक्रदोषा वाजीकरणेनैव चिकित्सिताः,
क्लृप्तं च शारीरे एव प्रतिपादितम्, अतः पुनर्नाभिधानमर्हति,
प्रदरवैवेह योनिव्यापती चिकित्सित इति; ये तु पठन्ति ते
पूर्वकसंघेपस्य विस्तराभिधानमेतदिति वर्णयन्ति । एवमस्या-
पेवविवादेऽपि काश्मीरादिदेशानुमतत्वात्, किंचिद् न्याकरणं
कुर्म एव ॥ १२७-१३२ ॥

बीजं यस्माद्यवाये तु हर्षयोनिमुत्थितम् ।
शुक्रं पौरुषमित्युक्तं तस्माद्ब्रह्मयामि तच्छृणु ॥ १३३ ॥
यथा बीजमकालान्मुकुमिणीटाग्निदुपितम् ।
न विरोहति संदुष्टं तथा शुक्रं शरीरिणाम् ॥ १३४ ॥
अतिव्ययायाह्यायामादास्ताम्यानां च सेवनात् ।
अफाले वाऽप्ययोनौ वा मैथुनं न च गच्छतः १३५
रुस्रतिककपायातिलवणाम्बोष्णसेवनात् ।
नारीणामरसज्ञानं गमनाञ्जरया तथा ॥ १३६ ॥

चिन्ताशोकाद्विस्त्रम्माच्छस्त्रशाराग्निविधमात् ।
भयात्कोषादमीवाद्याग्निभिः कश्चित्तस्य च १३७
वेगाघातात् श्रुताद्यापि धातूनां संप्रदुपणात् ।
दोषाः पृथक् समस्ता वा प्राप्य रेतोवहाः सिराः ॥
शुक्रं संदुपयन्त्याशु तद्ब्रह्मयामि विभागशः ।

शुक्रगुणोपवर्णने हेतुमाह—बीजं यस्मादित्यादि । यस्माद्बीज-
भूतं गर्भस्य शुक्रं तस्माद्ब्रह्मयामि । व्यवयेतु हर्ष एव योनिः
कारणं तस्मादुत्थितम् । पौरुषमिति पुरुषत्विकं, शुद्धेणैव हि
पुरुषो व्यप्यते । मैथुनं न च गच्छत इति उचितमैथुनकाले
मैथुनगमनं शुक्रवेगप्रतीघातादेव दर्शयति । अविस्त्रम्भादिदि
भवित्वासात् । यद्यानीति वृत्तं शुक्रं ब्रह्मयामि ॥ १३३-१३८ ॥—
फेनिलं तनु रुक्षं च विवर्णं पूति पिच्छिलम् ॥ १३९ ॥
अन्यधात्पसंस्फुटमवसादि तथाऽष्टमम् ।
फेनिलं तनु रुक्षं च कृच्छ्रेणारुणं च माकृतात् ॥ १४० ॥
भवत्युपहतं शुक्रं न तद्भर्माय कल्पते ।
सनीलमथवा पीतमत्युष्णं पूतिगन्धि च ॥ १४१ ॥
दृढलिङ्गं विनिर्याति शुक्रं पिच्छेन दूषितम् ।
रुष्णपणा वदमानं तु भवत्यस्यर्षिपिच्छिलम् ॥ १४२ ॥
स्त्रीणामत्यर्थगमनाद्भिधातात्क्षतादपि ।
शुक्रं प्रवर्तते जन्तोः प्रायेण रुधिरान्वयम् ॥ १४३ ॥
वेगसंघात्पाण्डुशुक्रं वायुना विहतं पथि ।

कृच्छ्रेण याति श्रूयितमवसादि तथाऽष्टमम् ॥ १४४ ॥
इति दोषाः सप्तव्याताः शुक्रस्याष्टौ सलक्षणाः ।
किमर्थं घनं चिच्छिलं च मधुरं चाविदाहि च १४५
रेतः शुद्धं विजानीयाच्छुद्धं स्फटिकसद्विभम् ।

रुधिरान्वयमिति रुधिरशुक्रम् । शुक्राभिधानप्रसङ्गादिशु-
द्धशुक्रलक्षणमाह—किमर्थमैलादि ॥ १३९-१४५ ॥—

वाजीकरणयोगैस्त्वरूपयोगमुल्लेहितैः १४६ ॥
रूपितरहरैर्योगैर्योनिव्यापदिकैस्तथा ।
दुष्टं यदा भवेच्छुक्रं तदा तत् समुपाचरेत् ॥ १४७ ॥
घृतं च जीवनीयं यश्चयनप्राश पय च ।
गिरिजस्य प्रयोगश्च रेतोदोषानपोहति ॥ १४८ ॥
वातान्घृतं हिताः शुके निरुद्धाः सानुवासनाः ।
अभयामलकीयं च पौत्रे शस्तं रसायनम् ॥ १४९ ॥
मागध्यमृतलोहानां त्रिफलाया रसायनम् ।
कफोत्थितं शुक्रदोषं हन्याद्गुहातकस्य च ॥ १५० ॥
यदन्यधातुसंघट्टं शुक्रं तद्वीक्ष्य युक्तिः ।
यथादोषं प्रयुञ्जीत दोषधातुभिपञ्जितम् ॥ १५१ ॥

१ 'पूर्वकमेहेदितिलविधेयाभिधानम्' इति पा० । २ 'द्विभो'
इति पा० । ३ 'म्यवायेषु' इति पा० । ४ 'अरसज्ञानाय स्वरगात्'
(स्वरात्) इति पा० ।

१ 'अवीकारत्' इति पा० । २ 'शुक्ररक्तविकृतमिदम्' इति पा० ।
३ 'मादात्मकतीव्रं च पौत्रे शस्तं विरेचनम्' इति पा० ।

सर्पिः पयो रसाः शालिर्षघोधूमपष्टिकाः ।
प्रशस्ताः शुक्रदोषेषु यत्किं कर्म विशेषतः ॥ १५२ ॥
इत्यष्टशुक्रदोषाणां मुनिनोकं चिकित्सितम् ।
रेतोदोषोद्भवं क्लेशं यस्माच्छुद्धौव सिध्यति ॥ १५३ ॥
ततो वक्ष्यामि ते सम्पगन्निवेश यथातथम् ।

भाग्यमृतेत्यादौ अमृता आमलकी । भद्रातरुखेलत्र रसा-
यनमिति अनुवर्तते । शुद्धीवेति रेत शुद्धं व सिध्यति प्रश-
म्यति ॥ १५२-१५३ ॥—

बीजध्वजोपघाताभ्यां जरया शुक्रसंक्षयात् ॥ १५४ ॥
क्लेशं संपद्यते तस्य शुणु सामान्यलक्षणम् ।
सङ्कल्पप्रधणो नित्यं म्रिया वश्यामपि स्त्रियम् १५५
न याति लिङ्गशैथिल्यात् कदाचिच्चाति वा यदि ।
श्यासार्तः स्त्रिजगात्रश्च मोघसङ्कल्पचेष्टितः ॥ १५६ ॥
म्लानशिशश्च निर्वर्जितः स्वादेतत् क्लेश्यलक्षणम् ।
सामान्यलक्षणं ह्येतद्विस्तरेण प्रवक्ष्यते ॥ १५७ ॥

चकलेत्यादौ लिङ्गशैथिल्यमिति लिङ्गाशुभानात् । मोघे
निष्कले चकल्पचेष्टिते यस्य च ॥ १५४-१५७ ॥

शीतकूलाल्पसंक्लिष्टविकृष्टाजीर्णभोजनात् ।
शोकचिन्ताभयत्रासात् स्त्रीणां चात्यर्थसेवनात् ॥
अभिचाराद्विचित्रमन्त्रासादीनां च संक्षयात् ।
घातादीनां च वैषम्यात्तथैवानशनाच्छ्रमात् ॥ १५९ ॥
नारीणामरसहत्वात् पञ्चकर्मापचारात् ।
बीजोपघाताद्भवति पाण्डुवर्णः सुदुर्बलः ॥ १६० ॥
अल्पप्राणोऽल्पहर्षश्च प्रमदासु भवेन्नरः ।
हृत्पाण्डुरोगतमककामलाश्रमपीडितः ॥ १६१ ॥
छर्द्यतीसारशूलार्तः कासज्वरनिपीडितः ।
बीजोपघातजं क्लेशं

वायो अनाद् बीजक्षयात्प्रेषते घातादीनां च उष्णया-
दिव्यत्र प्राकृतवातादिक्षये शरीरवैष्णयादेव शुक्राशुभपादो
क्षेप ॥ १५८-१६१ ॥—

ध्वजभङ्गकृतं शृणु ॥ १६२ ॥
अत्यम्ललवणक्षारविकृष्टासात्म्यभोजनात् ।
अत्यम्लुषानाद्विषमार्तिपष्टान्शुक्रभोजनात् ॥ १६३ ॥
वृषिशीरानूपमांससेवनाद्याधिकर्षणात् ।
कम्यानां चैव गमनाद्योनिगमनादपि ॥ १६४ ॥
दीर्घयोगे चिरोत्पृष्टां तथैव च रजसलाम् ।

दुर्गन्धां दुष्टयोनिं च तथैव च परिच्छ्रिताम् ॥ १६५ ॥
ईदृशीं प्रमदां मोहाद्यो गच्छेत् कामहर्षितः ।

चतुष्पदाभिगमनाच्छेकसञ्चाभिघाततः ॥ १६६ ॥
अधापनाद्वा मेढूस्व शस्त्रदन्तनखक्षतात् ।

काष्ठप्रहारनिष्पेषाच्छ्रानां चातिसेवनात् ॥ १६७ ॥
रेतसश्च प्रतीघातात्कृजभङ्गः प्रवर्तते ।

(भवन्ति यामि रूपाणि तस्य वक्ष्याम्यतः परम् ॥)
श्वयथुर्वेदना मेढ्रे रागश्चोपलक्ष्यते ॥ १६८ ॥

स्फोटोश्च तीमा जायन्ते लिङ्गपाको भवत्यपि ।
मांसवृद्धिर्भवेच्चास्य व्रणाः क्षिप्रं भवन्त्यपि ॥ १६९ ॥

पुलाकोदकसङ्घाताः स्नायः श्यावारुणप्रभः ।
बलधीकुचते चापि कठिनश्च परिग्रहः ॥ १७० ॥

ज्वरस्तृष्णा भ्रमो मूर्च्छां चर्द्धिश्चास्योपजायते ।
रक्तं कृष्णं श्वेद्यापि नीलमायिल्लोहितम् ॥ १७१ ॥

अग्निनेव च दुग्धस्य तीव्रो दाहः सर्वेदनः ।
वस्तौ वृषणयोर्घाऽपि सीवर्ण्यां वंक्षणेपु च ॥ १७२ ॥

कदाचित्पिच्छिलो घाऽपि पाण्डुः स्नायश्च जायते ।
श्वयथुर्जायते मन्दस्तिमितोऽल्पपरिस्त्रवः ॥ १७३ ॥

चिराच्च पाकं व्रजति शीघ्रं वाऽथ प्रमुच्यते ।
जायन्ते किमयथापि क्लिद्यते पूतिगन्धि च ॥ १७४ ॥

विशीर्यते मणिश्चास्य मेढू मुष्कावयापि च ।
ध्वजभङ्गकृतं क्लेश्यमित्येतत्समुदाहृतम् ॥ १७५ ॥
यैतं पञ्चविधं केनिकृजभङ्गं प्रचक्षते ।

शुक्रानां चातिसेवनादिति लिङ्गातिशय्यं कृतशुद्धाप्तियो-
गात् । एत पञ्चविधं केचिद् ध्वजभङ्गं वदन्ति, तथोक्तेन वात-
पित्तकफाकृमिपातमेदेन पञ्चविधत्वमित्यर्थः । तत्र पञ्चथुर्वे-
दना मेढ्रे इत्यादि वानेन, स्फोटोद्येत्यादि पित्तेन, मांस-
वृद्धिरित्यादि कफेन, ज्वरस्तृष्णेत्यादि रक्तेन, अग्निनेवेत्यादि
तस्मिन्पातेन ॥ १६२-१७५ ॥—

क्लेशं जरासंभवं हि प्रवक्ष्याम्यथ तच्छृणु ॥ १७६ ॥
जघन्यमभ्यप्रचर वयस्त्रिविधमुच्यते ।

अतिप्रवयसां शुक्र प्रायशः क्षीयते नृणाम् ॥ १७७ ॥
रसादीनां संक्षयाच्च तथैवावृष्यसेवनात् ।

बलवीर्येन्द्रियाणां च क्रमेणैव परिक्षयात् ॥ १७८ ॥
परिक्षयादायुषश्चाप्यनाहाराच्छ्रमात् कृमात् ॥
जरासंभवज क्लेश्यमित्येवैद्धेतुभिर्नृणाम् ॥ १७९ ॥

१ भयवर्षशोक कल्पिल्लके न पठ्यते । २ परिग्रह एतज्-
देव शिभे वयधीकुचते कठिनश्च भवति इति जन्मरुण्डो गङ्गा-
धर । ३ वक्ष्य इत्ये चोपि वदिन च परीषद्भू इति पा० ।
४ 'वद' इति पा० । ५ एत ध्वजभङ्गमुपदत्त केचित् पञ्चविधं प्रवक्ष्यते
इति ज्वरकल्पवतै गङ्गाधर ।

१ 'निसीर्य' इति पा० । २ 'विषमासात्म्यभोजनात्' इति पा० ।
३ एतद् व्याख्यानं 'रसादीनां च संक्षयात्' इत्यत्र 'घातादीनां
च संक्षयात्' इति पाठं मत्वा चक्रपाणिदेवेन कृतमिति प्रतीयते ।
४ 'दीर्घयोगी' इति पा० ।
५. सं. ८१

१ भयवर्षशोक कल्पिल्लके न पठ्यते । २ परिग्रह एतज्-
देव शिभे वयधीकुचते कठिनश्च भवति इति जन्मरुण्डो गङ्गा-
धर । ३ वक्ष्य इत्ये चोपि वदिन च परीषद्भू इति पा० ।
४ 'वद' इति पा० । ५ एत ध्वजभङ्गमुपदत्त केचित् पञ्चविधं प्रवक्ष्यते
इति ज्वरकल्पवतै गङ्गाधर ।

जायते तेन सोऽत्यर्थं क्षीणघातुः सुदुर्बलः ।
विषणो दुर्बलो दीनः क्षिप्रं व्याधिमयाश्रुते ॥१८०॥
पतञ्जरासंभवं हि

जपनेत्यादौ प्रवरं च इति पार्थिवम् । प्रायसः क्षीयत
इति वचनात् कदाचित् प्रवयत्तमपि शुक्रसाराणां वृष्यतेविना
च न क्षीयते शुक्रमेति दृश्यते । प्रवयसां शुक्रस्ये हेतु-
माह—रसादीनामिहादि । एते च रसस्ययादयो हेतवो
वार्थवयस्रभावादेव भवन्ति ॥ १७९-१८० ॥—

चतुर्थं क्षयजं शृणु ।

धर्तीय चिन्तनाच्चैव शोकात्कषोधाद्गयाचया ॥१८१॥
ईर्ष्यात्कण्ठाद्वोद्दिगान् सदा विशति यो नरः ।
कुरो वा सेवते रूक्षमन्नपानं तथौषधम् ॥१८२॥
दुर्बलप्रकृतिश्चैव निराहारो भवेद्यदि ।
असात्म्यभोजनाच्चापि हृदये यो व्यवस्थितः ॥१८३॥
रसः प्रधानघातुर्हि क्षीयिताशु ततो नृणाम् ।
रसाद्यश्च क्षीयन्ते घातवस्तस्य देहिनः ॥ १८४ ॥
शुक्रावसानास्तेभ्योऽपि शुक्रं धाम परं मतम् ।
चेतसो वाऽतिहर्षेण व्यवयं सेवतेऽति यः ॥१८५॥
तस्याशु क्षीयते शुक्रं ततः प्राप्नोति संक्षयम् ।
घोरं व्याधिमवाप्नोति मरणं वा स गच्छति ॥१८६॥
शुक्रं तस्माद्दिशेषेण रक्ष्यमारोग्यमिच्छता ।
एवं निदानलिङ्गान्यामुक्तं क्लेशं चतुर्विधम् ॥१८७॥
केचित् क्लेश्ये त्वसाध्ये द्वे ध्वजमङ्गलयोद्भवे ।
यदन्ति शोफसङ्खेदाहृण्णोत्पाटनेन च ॥ १८८ ॥
मातापित्रोर्बीजदोषादशुभैश्चाकृतात्मनः ।
गर्भस्थस्य यदा दोषाः प्राप्य रेतोवहाः सिराः १८९
शोषयन्त्याशु तन्नाशाद्रेतश्चाप्युपह्नयते ।
तत्र संपूर्णसर्वाङ्गः स भवत्युपमान् पुमान् ॥ १९० ॥

केचिद्विदादौ ध्वजमङ्गलयोद्भवे वक्ष्यमाणविशिष्टध्वजमङ्गल-
योद्भवे, ते चासाध्ये । वृषणोत्पाटनेन चेतन्तेन ध्वजमङ्गल उपा-
क्षयं तु मातापित्रोरिखादिनोच्यते । उ पुमान् स्त्रीषु
पुश्यापारशरपासमर्थत्वात् अयुमान् भवति ॥१८९-१९०॥
एते त्वसाध्या व्याख्याताः सन्निपातसमुच्छ्रयात् ।
चिकित्सितमतस्त्वर्थं समासव्यासतः शृणु ॥१९१॥
शुक्रदोषेषु निर्दिष्टं मेपजं यन्मयाऽनघ ।
क्लेश्योपशान्तये कुर्यात्क्षीणक्षतहितं च यत् ॥१९२॥
पल्लयः क्षीरस्पर्षीणि वृष्ययोगाश्च ये मताः ।
रसायनप्रयोगाश्च सयोनैतान् प्रयोजयेत् ॥ १९३ ॥

समीक्ष्य देहदोषासिखलं मेपजकालवित् ।
व्यवायहेतुजे क्लेश्ये तथा धातुविपर्ययात् ॥ १९४ ॥
दैवव्यपाश्रयं चैव मेपजं चाभिचारंजे ।
समासेनैतदुद्दिष्टं मेपजं क्लेश्यशान्तये ॥ १९५ ॥

व्यवायहेतुजे इतिपदं बीजदोषोत्पन्नसहजव्युदासार्थम् ।
धातुविपर्ययादिति दोषवैपम्यात् । दैवव्यपाश्रयमित्यादिना
अभिचारादिजङ्गम्यचिकित्सां वृते । अभिचारादिजं च क्लेश्यं
दैवव्यपाश्रयचिकित्साभिधानादेव स्वीकृतव्यम् ॥ १९५-१९५ ॥

विस्तरेण प्रवक्ष्यामि क्लेश्यानां मेपजं पुनः ।
सुस्विन्नस्निग्धगान्त्रस्य स्नेहयुक्तं विरेचनम् ॥ १९६ ॥
अन्नाशनं ततः कुर्यादधवाऽऽस्थापनं पुनः ।
प्रदान्मतिमान् वेद्यस्ततस्तनुवासयेत् ॥ १९७ ॥
पलाशैरण्डमुस्ताद्यैः पश्चादास्वापयेत्ततः ।
वाजीकरणयोगाश्च पूर्वं ये समुदाहृताः ॥ १९८ ॥
मिपजा ते प्रयोज्याः स्युः क्लेश्ये बीजोपघातजे ।
ध्वजमङ्गलं क्लेश्यं शात्वा तस्याचरेत्क्रियाम् ॥१९९॥
प्रदेहान् परिपेकांश्च कुर्याद्वा रक्तमोक्षणम् ।
स्नेहपानं च कुर्यात् सन्नेहं च विरेचनम् ॥ २०० ॥
अनुवासं ततः कुर्यादधवाऽऽस्थापनं पुनः ।
त्रणवच्च क्रियाः सर्वास्तत्र कुर्याद्विचक्षणः ॥ २०१ ॥
जरासंभवजे क्लेश्ये क्षयजे चैव कारयेत् ।
स्नेहसेदोपपन्नस्य सन्नेहं शोधनं हितम् ॥ २०२ ॥
क्षीरसर्पिवृष्ययोगा यस्तपश्चैव यापनाः ।
रसायनप्रयोगाश्च तयोर्भेपजमुच्यते ॥ २०३ ॥
विस्तरेणैतदुद्दिष्टं क्लेश्यानां मेपजं मया ।

पलाशैरण्डमुस्ताद्यैरिति एरण्डपलाशाद्यैर्मुस्ताद्यैश्च व्यवस्थि-
तेरित्यर्थः । तद्वैरण्डपत्रादिः 'एरण्डमूलपलाशात्' (सि. अ.
१२) इत्यादिना मन्थे वक्ष्यमाणः सिद्धो, मुस्तादिश्च यापना-
यतिः । बलिद्वयेऽप्यत्र बहुवचनं व्यक्तियद्गानापेक्षया हेयम्
॥ १९६-२०३ ॥—

यः पूर्णमुक्तः प्रदरः शृणु हेत्वादिभिस्तु तम् ॥ २०४ ॥
याऽत्यर्थं सेवते नारी लयणाम्लगुरुणि च ।
कद्वन्धविदाहीनि स्निग्धानि पिशितानि च ॥ २०५ ॥
प्राग्म्यादकानि मेघानि कुरापां पायसं दधि ।
शुक्रमस्तुसुरादीनि भजन्त्याः कुपितोऽनिलः २०६

१ 'ईर्ष्यात्कण्ठाद्वोद्दिगान्' इति पा० । २ 'अथात्मभोजना-
च्चापि' इति पा० ।

१ 'मेपजं धातुविपर्यय' इति पा० । २ 'दैवव्यपाश्रयं तत्र मेपजं
संप्रयोगे' इति पा० ।

रक्तं प्रमाणमुत्कम्प गर्भादायगताः सिराः ।
 रजोवह्वाः समाश्रित्य रक्तमादाय तद्रजः ॥ २०७ ॥
 यस्माद्विबर्धयत्यानु रक्तभावाद्भिमानता ।
 तस्मादसृक्त्वरं प्राङ्गुरेतत्प्रविशारदाः ॥ २०८ ॥
 रजः प्रदीर्यते यस्मात् प्रदरस्तेन स स्मृतः ।
 सामान्यतः समुद्दिष्टे कारणं लिङ्गमेव च ॥ २०९ ॥
 चतुर्विधं व्यासतस्तु घाताद्यैः सन्निपाततः ।
 अतःपरं प्रवक्ष्यामि हेत्वाहृतिभिपग्जितम् ॥ २१० ॥
 रुक्षादिभिर्मोक्तस्तु रक्तमादाय पूर्ववत् ।
 कुपितः प्रदरं कुर्यात्क्षणं तस्य मे शृणु ॥ २११ ॥
 फेनिलं तनु रुद्धं च श्यापं चारुणमेव च ।
 किंशुकोदकसङ्काशं सरुद्धं वाऽथ नीरुजम् ॥ २१२ ॥
 कदीर्यक्षणाहृत्पार्श्वपृष्ठभोगिणु मारुतः ।
 क्रूरते वेदनां तीव्रामेतद्घातात्मकं विदुः ॥ २१३ ॥
 अम्ब्लोष्णलवणक्षारैः पित्तं प्रकुपितं यदा ।
 पूर्ववत्प्रदरं कुर्यात् पंचिकं लिङ्गतः शृणु ॥ २१४ ॥
 सनीलमधया पीतमत्युष्णमसितं तथा ।
 नितान्तरक्तं स्वयति मुहुर्मुहुर्ध्यातिमत् ॥ २१५ ॥
 दाहपागृपामोहज्वरभ्रमसमायुतम् ।
 असृग्दरं पैत्तिकं स्यात्त्रैभिर्भक्तं तु प्रवक्ष्यते ॥ २१६ ॥
 गुर्वादिभिर्हेतुभिश्च पूर्ववत् कुपितः कफः ।
 प्रदरं क्रूरते तस्य लक्षणं तस्यतः शृणु ॥ २१७ ॥
 पिच्छिलं पाण्डुरवर्णं च शुक्लजिग्धं च शीतलम् ।
 स्वस्वार्द्रकं श्लेष्मलं च घनं मन्दरुजाकरम् ॥ २१८ ॥
 छर्द्यरोचकहृत्तास्रधासकाससमन्वितम् ।
 (यक्ष्यते क्षीरदोषाणां सामान्यमिदं कारणम् २१९
 यत्तदेव त्रिदोषस्य कारणं प्रदरस्य तु ।)
 त्रिलिङ्गसंयुतं विघ्नप्राक्पायस्समसृग्दरम् ॥ २२० ॥
 नारी त्यतिपरिहृष्टा यदा प्रक्षीणवोणिता ।
 सपेहेतुसमाचारादतिवृद्धस्तदाऽनिलः ॥ २२१ ॥
 रक्तमार्गेण सृजति प्रत्यनीकबलं कफम् ।
 दुर्गन्धं पिच्छिलं पीतं विदग्धं पित्ततेजसा ॥ २२२ ॥
 यसां मेद्वध्वा यपञ्चि समुपादाय वेगवान् ।
 सृजत्यपत्यमार्गेण सार्धमञ्ज्वरसोपमम् ॥ २२३ ॥
 शशीणरक्तं दुर्बलं च तामसाध्यां विवर्जयेत् ॥ २२४ ॥
 यः पूर्वमुक्तं प्रदरं ह्लादी उपदररूपतया पूर्वमुक्तः प्रदर
 इति वदन्ति, किंशु रक्तोनिशिकिणितवे असृग्दरसंज्ञकं रक्त-
 योनिरुधनेन निर्दिष्टदोषनेत्रेण च तदेव रक्तोनिरसृग्दररूपा

व्याहृ(ह)ता, वेनेद् पुनरसृग्दरलक्षणासिधानं पूर्वीकाकृतान-
 संमतम् । इह वैऽप्यमुं प्रपञ्च परन्ति, ते तस्मैरायं प्रमेदः
 प्रपञ्चो वाऽभिधीयत इति पर्ययन्ति । एवं तु भृशियुक्तदोषैवं
 पाठदर्शनादस्य व्याख्यानं कुर्मः । गर्भादायगता इति गर्भादाय-
 सपञ्चः । असृग्दररुग्दभ्युत्पत्तिमाह—कुपितोऽनिल इत्यादि ।
 रक्तं प्रमाणमुत्कम्प इति रक्तं प्रमाणाधिकं कृत्वा रक्तमादाय
 तदजो यस्माद्विबर्धयति (युद्धेन रतेन योजयित्वा रजो विबर्ध-
 यति यस्मात्) एवमस्मादायमजोमेककस्त्रत्वात्वं व्यापिरर्य-
 म्दर इत्युच्यते । 'प्रदीर्यते इति विलारितो भवति' इति प्रदरः,
 'असृक् रीर्यते यस्मिन्किं असृग्दर' इत्येवाऽपि निरुक्तिरत्र
 बोद्धव्या । नैकावयवमिति शतकृतनाभवात्प्रायुक्तम् । नारी निर-
 स्यादिना एतदनुबन्धकृतानवस्थायाह ॥ २०४-२१४ ॥

मासादिपिच्छदाहातिं पश्चराप्रानुबन्धि च ।
 नैयातियद्दु नात्यल्पमार्तयं शुद्धमादिदोत् ॥ २२५ ॥
 गुञ्जाफलसवर्णं च पद्मालककसप्रिमम् ।
 इन्द्रगोपकसङ्काशमार्तयं शुद्धमादिदोत् ॥ २२६ ॥
 योनीनां घातलाघानां यदुक्तमिदं मेपजम् ।
 चतुर्णां प्रदराणां च तत्सर्वं कारयेद्भिपक्क ॥ २२७ ॥
 रक्तातिसारिणां यच्च तथा शोणितपित्तिनाम् ।
 रक्ताशोसां च यत्प्रोक्तं मेपजं तच्च कारयेत् ॥ २२८ ॥

विग्रहावेनस विग्रहार्तवर्धनप्रवाराक्षणमाह—माया-
 दित्यादि । पश्चराप्रानुबन्धीति उक्ततया पश्चराप्रानुबन्धीति
 पश्चराप्रानुबन्धी, दादधराप्रानुबन्धित्याशरत्तकालस्य; किंशु
 दादधराप्रपयन्तं गर्भोत्सृग्दरमार्तवस ननु प्रसृतिरिति
 हेतुम् । गुञ्जाफलसवर्णमिलारिना वर्णमेवार्तवे प्रकृतिने-
 दादेव भवति ॥ २२५-२२८ ॥

धात्रीस्तनस्तन्यसंपुञ्जा पित्तरतः पुरा ।
 स्तन्यसंजननं चैव स्तन्यस्य च विशोधनम् ॥ २२९ ॥
 पातादियुष्टे लिङ्गं च क्षीणस्य च चिकित्सितम् ।
 तत्सर्वमुक्तं ये त्यष्टौ क्षीरदोषाः प्रकीर्तिताः ॥ २३० ॥
 पातादिव्येव ताद् विद्याच्छास्त्रचभूमिपक्कमः ।
 त्रिविधास्तु यतः शिष्यास्ततो यक्ष्यामि विस्तरम् ॥

उपेति प्रदरं त्रिविधवर्धनप्रकारेण श्रोत्रोक्तमिषानुबन्धी-
 मादपरमपि श्रोत्रोक्तं स्तन्यदोषमभिप्रेतुमाह—पश्चराप्रानुबन्धे-
 स्यादि । आहारिदुष्टे इत्यत्र शब्दादिभिरुभेकान्तराभिहित-
 त्वर्थः । त्रिविधस्तु वतो विद्याच्छास्त्रो यक्ष्यामि त्रिविधमे-
 देषु शिष्येषु मन्त्रुदिकिष्यामि गुणवर्तितायवम् २२९-२३३

१ 'रक्तमार्तवर्धनं' इति, 'रक्तपि रक्तवर्धनं' इति च पा० ।
 २ अयं शोको हस्तसिद्धिमुक्तं नोत्तरन्ते ।

१ 'रक्तवर्धनं' इति च पा० । २ 'असृग्दर' इति च पा० ।
 ३ अयं शब्दः हस्तसिद्धिमुक्तं नोत्तरन्ते ।

अतीर्णासात्म्यविषमविकृद्वात्यर्थभोजनात् ।
 लघ्णास्यलकटुक्षारप्रकृिज्ञानां च सेवनात् ॥ २३२ ॥
 मनःशरीरसंतापादस्यप्राप्तिश्चि चिन्तनात् ।
 प्रातर्वेगप्रतीघातादप्राप्तोदीरणेन च ॥ २३३ ॥
 परमात्रं गुडकृतं कृशरां दधि मन्दकर्म ।
 अभिष्यन्दीनि मांसानि ग्राम्यान्पूषादकानि च २३४
 भुक्त्वा भुक्त्वा दिवासप्राग्मद्यस्यातिनिषेवणात् ।
 अनायासाद्भीयातालोघाच्चतद्गुणैः ॥ २३५ ॥
 दोषाः क्षीरवहाः प्राप्य सिराः स्तन्यं प्रदूष्य च ।
 कुर्युरष्टविधं भूयो श्लेषतस्तत्रिवोध मे ॥ २३६ ॥
 वैरसं फेनसङ्घातो रौक्ष्यं चेत्यनिलात्मके ।
 पिच्छाद्वैवर्ण्यदर्शन्ये स्नेहपिच्छिल्यगौरवम् ॥ २३७ ॥
 कफाद्भवति रूक्षाद्यैरनिलः स्त्रैः प्ररूपैः ।
 क्रुद्धः क्षीराशयं प्राप्य रसं स्तन्यस्य दूषयेत् ॥ २३८ ॥
 विरसं वातसंसृष्टं कृशीभवति तत् पियन् ।
 न चास्य स्वदते क्षीरं कृच्छ्रेण च विचर्धते ॥ २३९ ॥
 तथैव वायुः कुपितः स्तन्यमन्तर्यिलोडयन् ।
 करोति फेनसङ्घातं तनु कृच्छ्रात्प्रवर्तते ॥ २४० ॥
 तेन क्षामस्वरो घालो यद्भविमूत्रमावतः ।
 यातिकं शीर्षरोमं वा पीनसं वाऽपिगच्छति ॥ २४१ ॥
 पूर्णवत् कुपितः स्तन्ये स्नेहं श्लेषयतेऽनिलः ।
 रुद्धं तत्पितवतो रौक्ष्याद्बलहासः प्रजायते ॥ २४२ ॥
 पिचमुष्णादिभिः क्रुद्धं स्तन्याशयमभिलुतम् ।
 करोति स्तन्यवैवर्ण्यं नीलपीतासितादिकम् ॥ २४३ ॥
 विषर्णगात्रः स्निग्धः स्यात्पुष्णालुर्भिन्नविट् शिशुः ।
 नित्यमुष्णशरीरस्य नाभिनन्दति तं स्तनम् ॥ २४४ ॥
 पूर्णवत् कुपिते पिच्छे दौर्गन्ध्यं क्षीरमुच्छति ।
 पाण्डुरामयस्तत्पितवतः कामला च भवेच्छिशोः २४५
 क्रुद्धो गुर्वादिभिः श्लेष्मा क्षीराशयगतः स्त्रियाः ।
 जेहान्वितत्प्राक्तक्षीरमतिजिभं करोति तु ॥ २४६ ॥
 उद्वेगः कुन्थनस्तेन हलालुजोषयते शिशुः ।
 नित्योपविश्यैः स्रोतोभिर्निद्राकृमसमन्वितः ॥ २४७ ॥
 भ्यासकालपरीतस्तु प्रसेकतमकान्वितः ।
 बभिमूय कफः स्तन्यं पिच्छलं कुचते यत्र ॥ २४८ ॥
 लाल्यासुः श्लवणशक्तिर्जटः स्याच्चत् पित्वन्दिशुः ।
 कफः क्षीराशयगतो गुदत्यात् क्षीरगौरवम् ॥ २४९ ॥
 करोति शुष्कं तत् पीठ्या घालो ह्यग्नौ मृच्छेति ।
 अन्यांश्च विविधाप्रोगान्कुर्यात्क्षीरसमाधितान् २५०

क्षीरे वातादिभिर्दुष्टे संभवन्ति तदात्मकाः ।
 तत्राद्यौ स्तन्यशुद्धयर्थं धार्त्रां स्नेहोपपादिताम् ॥ २५१ ॥
 संसेध विधिवद्द्वैधो वमनेनोपपादयेत् ।
 यचाप्रियङ्गुयष्ट्याहफलवत्सकसर्पैः ॥ २५२ ॥
 फल्कैर्निम्बपटोलानां काथैः सलवणैर्वमेत् ।
 सन्ध्यान्तां यथान्यार्थं कृतसंसर्जनां ततः ॥ २५३ ॥
 दोषकालयलापेक्षी स्नेहयित्वा विरेचयेत् ।
 त्रिवृतामभयां वाऽपि त्रिकलारससंयुताम् ॥ २५४ ॥
 पाययेन्मधुसंयुक्तामभयां वाऽपि केयलाम् ।
 (पाययेन्मूत्रसंयुक्तां विरेकार्थं च शास्त्रवित् २५५)
 सन्ध्याविरिकां मतिमान् कृतसंसर्जनां पुनः ।
 ततो दोषाघशोषमैरन्नपानैरुपाचरेत् ॥ २५६ ॥
 शालयो पटिका वा स्युः श्यामाका भोजने हिताः ।
 प्रियङ्गवः कोरदूपा यवा वैष्णव्यास्तथा ॥ २५७ ॥
 वंशवेत्रकलायाश्च शाकाद्यैः स्नेहसंस्कृताः ।
 मुद्गान् मसूरान् यूपार्थं कुलत्थांश्च प्रकल्पयेत् २५८
 निम्बवैशाप्रकुलकृवार्ताकामलकैः शृतान् ।
 सव्योपसैन्धवान् यूपान्दापयेत्स्तन्यशोधनान् २५९
 दशान् कपिज्जलानेणान्संस्कृतांश्च प्रदापयेत् ।
 शङ्खेष्टासप्तपर्णत्वग्भगन्धाशृतं जलम् ॥ २६० ॥
 पाययेताथवा स्तन्यशुद्धये रोहिणीशृतम् ।
 अमृतासप्तपर्णत्वक्कायं चैव सनागरम् ॥ २६१ ॥
 किराततिलककायं श्लोःरुपादेरितान् पिबेत् ।
 श्रीनेतान्स्तन्यशुद्धयर्थमिति सामान्यमेपजम् २६२
 कीर्तितं स्तन्यदोषाणां पृथगन्यं नियोधत ।
 पाययेद्विरसक्षीरां द्राक्षांमधुकसारिवाः ॥ २६३ ॥
 शृङ्गणपिष्टां पयस्यां च समालोच्य सुप्ताभ्युना ।
 पञ्चकोलकुलरथैश्च पिष्टैरालेपयेत् स्तनौ ॥ २६४ ॥
 शुष्कौ प्रक्षाल्य निर्दुल्लात्तथा स्तन्यं विशुध्यति ।
 फेनसङ्घातवत्क्षीरं यस्यास्तां पाययेत् स्त्रियम् २६५
 पाठानागरदाङ्गेषामूर्वाः पिष्ट्वा सुस्नाभ्युना ।
 यज्जनं नागं दादु चिचम्बुलं प्रियङ्गवः ॥ २६६ ॥
 स्तनयोः पूर्णवत्कार्यं लेपनं क्षीरशोधनम् ।
 किराततिलकं गुण्टीं सामुवां काथयेद्भिरुहू २६७
 तं कायं पाचयेत्प्रात्रीं स्तन्यशोषनिवर्हणम् ।
 स्तनी चालेपयेत् पिष्टैर्वयगोधूमसर्पैः ॥ २६८ ॥
 पट्टिरेफाध्रितोयोकेरीयथैः स्तन्यशोधने ।
 रुद्धक्षीरा पिबेत् क्षीरं तेषां सिद्धं पुत्रं पिबेत् २६९

१ 'वासकम्' इति पा० । २ 'उ-४ मूषवे' इति पा० ।
 ३ 'दोषोपशान्ति' इति पा० ।

१ भयमर्थशोकः कश्चिपुस्तके न पठते । २ 'जगद' इति पा० ।

पूर्ववज्जीवकायं च पञ्चमूलं प्रलेपनम् ।
 स्तनयोः संविधातव्यं सुखोष्णं स्तन्यदोधनम् २७०
 पथीमधुकट्टीकापयस्यासिन्धुवारिकाः ।
 शीताम्बुना पिबेत्कल्कं क्षीरवैषण्यनाशनम् ॥ २७१ ॥
 द्राक्षामधुकल्केन स्तनी चास्याः प्रलेपयेत् ।
 प्रक्षाल्य चारिणा चैव निर्दुहात्तौ पुनःपुनः ॥ २७२ ॥
 विषाणिकाजशुद्धौ च त्रिकलौ रजनी वचाम् ।
 पिबेच्छीताम्बुना पिप्प्ला क्षीरवैर्गन्धनाशिनीम् ॥
 लिह्याद्वाऽप्यभयाचूर्णं सर्वोप माक्षिकद्रुतम् ।
 क्षीरवैर्गन्धनाशार्थं धात्री पथ्याशिनी तथा २७३
 सारिवोशीरमक्षिप्रश्लेष्मातककुचन्दनैः ।
 पत्राम्बुचन्दनोशीरैः स्तनौ चास्याः प्रलेपयेत् २७४
 श्लिग्धक्षीरा दारुमुस्तपाडाः पिप्प्ला सुखाम्बुना ।
 पीत्वा ससैन्धवाः क्षिमे क्षीरशुद्धिमपाशुयात् २७६
 पाययेत् पिच्छिलक्षीरं शार्ङ्गंष्टामभयं वचाम् ।
 मुस्तनागरपाठाश्च पीत्वाः स्तन्यविशोधनाः ॥ २७७ ॥
 तक्रारिपुं पिबेच्चापि यदुकं शुद्धजापहम् ।
 विदारीपिल्वमधुकेः स्तनौ चास्याः प्रलेपयेत् २७८
 त्रायमाणामृतानिभ्यपटोलत्रिकलाशुनम् ।
 शुरुक्षीरा विवेदाशु स्तन्यदोषविशुद्धयं ॥ २७९ ॥
 पिबेद्वा पिप्पलीमूलवध्यचित्रकनागरम् ।
 बलानागरशार्ङ्गंष्टामूर्ध्नाभिलेपयेत् स्तनौ ॥ २८० ॥
 शृङ्गिपर्णापयस्याभ्यां स्तनौ चास्याः प्रलेपयेत् ।
 अष्टावेते क्षीरदोषा हेतुलक्षणभेदजैः ॥ २८१ ॥
 निर्दिष्टाः क्षीरदोषोपस्थास्तयोक्ताः केपिदामयाः ।

काय चैव सनागरमित्यन नागरकृत एव कायो ज्ञेय ।
 पूर्ववज्जीवकायमित्यत्र जीवकार्यं जीवनीयम् ॥ २१९-२८१ ॥-
 दोषदृष्यमलाश्लैच महतां व्याधयश्च ये ॥ २८२ ॥
 त एव सर्वं बालानां मात्रा स्वल्पतरा मता ।
 निवृत्तिर्वमनादीना मृदुत्वं परतन्त्रताम् ॥ २८३ ॥
 वाक्चेष्टयोस्तामर्थ्यं वीक्ष्य बालेषु शास्त्रवित् ।
 भेपजं स्वल्पमात्रं तु यथाव्याधि प्रयोजयेत् ॥ २८४ ॥
 नधुराणि कपायाणि क्षीरवन्ति मृदुनि च ।
 प्रयोजयेद्भिषग्बाले मतिमानप्रमादतः ॥ २८५ ॥
 अत्यर्थश्लिग्धरुक्षोष्णमस्रं कटुषिपाकि च ।
 पुत्रु ज्वैषधयानाम्रमेतद्बालेषु गर्हितम् ॥ २८६ ॥
 समासात् सर्वरोगाणामेतद्बालेषु भेपजम् ।
 निर्दिष्टं शास्त्रविद्वैद्यैः प्रविचिष्य प्रयोजयेत् ॥ २८७ ॥

दुष्टक्षीरस्तेनानुत्पन्नबालविकाराणां स्वरूपं दर्शयित्वा यथा-
 कृतव्यं भेपजमाह-दोषेलादि । शोषा वातादय, दूष्यानि

रक्षणीनि, मल, चक्रन्मूनस्वेदादय । एते दोषादयो य एव
 महतां त एव बालानामपि भवन्ति, किन्तु बालान् प्राप्य तेषां
 दोषादीना मात्रा स्वल्पतरैति विशेष, तेन दोषादिमात्रापेक्षा
 भेपजमात्राऽप्यल्पा भवतीति भाव । निवृत्तिर्वमनादीनामित्यादि ।
 द्विविधा बाला भवन्ति स्तन्यरुतय परतन्त्रद्रुतवध, तत्र
 परतन्त्रत्व बालेषु वीक्ष्य वमनादीनां निवृत्तिं कर्तव्या, वाक्-
 चेष्टयोश्च बालस्य सामर्थ्यं वीक्ष्य स्वतन्त्रताया जातत्वां वमना-
 दीना मृदुत्वं शास्त्रनिर्दिष्टं प्रयोजयेत्, तथा सशाननमपि भेप-
 जनल्पमात्रं यथाव्याधि बालेषु प्रयोजयेदिति वाक्यार्थः ;
 किंवा बालेषु मृदुत्व परतन्त्रतां च वीक्ष्य वमनादीनां निवृत्ति-
 दिधातव्या, वाक्चेष्टयोश्च बालेषु सामर्थ्यं वीक्ष्य सशानन भेप-
 जनल्पमात्रं यथाव्याधि प्रयोजयेदिति योजनीयम् । मधुराणी-
 त्यादिना बालेषु कर्तव्यं भेपजमाह । अत्यर्थमित्यादि प्रयोजये-
 दित्यन्तो प्राप्य आर्षवे सविवाद ॥ २८२-२८७ ॥

भवन्ति चात्र ।

इति सर्वविकाराणामुक्तमेतच्चिकित्सितम् ।
 स्थानमेतच्चि तन्नस्य रहस्यं परमुत्तमम् ॥ २८८ ॥
 इति सर्वविकाराणामित्यादिना चिकित्सास्थानोक्तमर्थमुप-
 एक्षति । सर्वविकाराणामिति वचनेन अनुज्ञानामपि विकारा-
 णामेतच्चिकित्सावीजवृत्तिमिति दर्शयति । रहस्यमिति अत्यन्तोप-
 युक्तचिकित्साभिधायकतया गोप्यं न कश्चित्चि प्रापिप्रायः प्रका-
 शनीयमिति ॥ २८८ ॥
 असिन्नु सतादशाध्यायाः कन्याः सिद्धय एव च ।
 नासाद्यन्तेऽग्निवैशस्य तन्नं चरकसंस्कृते ॥ २८९ ॥
 भावेतान् कापिलपलिः शोषान् दृढयलोऽकरोत् ।
 तन्नस्यास्य महार्थस्य पूरणार्थं यथातथम् ॥ २९० ॥
 अत्रति दृढबन् खरीयसस्कारविषय दर्शनमाह-असि-
 न्दित्यादि । सतदशाध्याया इति चिकित्सास्थाने सतदशाध्याया,
 ते च चरकसंस्कृतान् यक्ष्मचिकित्सितान्तान्तराध्यायान्,
 तथाऽऽजोऽतीतादिसर्पद्विजण्णायनदाख्योक्तान् विहाय ज्ञेया ।
 (परिशिष्टसंस्कारस्यादृष्टातिशयसुषुप्त्यात्वादात्मनोऽदृष्टातिशयमेव
 दर्शयन्माह-तच्छब्दरमित्यादि) ॥ २८९ ॥ २९० ॥

रोगा येऽप्यत्र नोद्दिष्टा यदुत्वाशामरूपतः ।
 तेषामभ्येतदेष स्यादोषादीन् वीक्ष्य भेपजम् २९१

अत्रति रुक्ताजकरोगचिकित्सातिथेत्तार्थमाह-रोगा येऽप्य-
 त्रेत्यादि । एतदेवेत्यादि एतच्चिकित्सास्थानाद्युक्तं भेपजम्, एतदेव
 हि भेपजं नामरूपादिना निदोषेणानुज्ञाना सामान्यतय
 वातादिजन्यतया उक्त्वा रोगानपेक्ष्य तथायुक्तं सद् भेपजं
 भवतीत्यर्थः । दोषादीनि चि दोषदृष्यनिदानान्त्रेयं वक्ष्यमाणानि;
 किंवा दोषभेपजवैद्यकालमलसरीपाहारसामान्यसंस्कृतिवर्णादि
 रजस्थानोक्तानि ॥ २९१ ॥

दोषद्वयनिदानानां विपरीतं हितं ध्रुवम् ।
उक्तानुक्तान् गदान् सर्वान् सम्यग्युक्तं नियच्छति ॥
देशकालप्रमाणानां सात्त्व्यासात्त्व्यस्य चैव हि ।
सम्यगयोगोऽन्यथा हेषां पथ्यमप्यन्यथा भवेत् ॥

अथ कथमेतद्वेपजमनुजानां गदानां भेजं भवतीत्याह—
दोषद्वयेत्यादि । दोषा वातादयः, दूष्याणि रक्षादीनि, निदानानि रक्षादीनि, एषां व्यस्तानां समस्तानां वा यद् विपरीतं, हितमिति भेजं, तत्र सम्यग्युक्तं सदुक्तानुक्तान् गदान् ध्रुवं नियच्छति; उक्तमिति नामरूपादिभिः, अनुक्तमिति नामरूपादिविशेषेणानुक्तान् । एतेन यदेवैतद् दोषादिविपरीततया प्रतिपादितं भवति तदेवानुक्तानामपि गदानां दोषादीन् शुद्धां सम्यग्युक्तं भेजं भवतीति दर्शयति । यद्यपि च यच्चिदानविपरीतं भेजं तद्विपरीतरीतेनैव गृहीतुं शक्यते, यतो निदानेन दोषप्रकोपः क्रियते, तस्य च दोषस्य विपरीतं यथा रजनिदानश्चेद् वायौ रुद्धे यो विपरीतः ज्वरः स निदानेऽपि विपरीत एव; तथाऽपि दोषस्यैवांश्वपरीत्सेन भेजप्रयोगोपदर्शनार्थं निदानविपरीतोपादानमिह । यथा—यदि वायुः सर्वात्मना प्रकृपितस्त्वदा तस्य वायोवैद्विपरीतं तैलं तत्र कर्तव्यं, यदा तु शीतेन वायुर्द्वस्त्वदा सर्वात्मना विरुद्धं तैलमुत्सृज्य यदेव शीतत्वे हितं तैस्त्वेव शीतगुणस्य प्रशमार्थं हेतुविपरीतमुष्णं भेजं प्रयुज्यते । अत एवोक्तं “शीतेनेष्णकृतान् रोगान् शमयन्ति विषमिदः” (वि. अ. ३) इत्यादि । इह तु दोषादीनां ग्रहणाद् दोषद्वयसमुदायात्मा व्याधिरपिलभ्यते, तेन व्याधिविपरीतमपि भेजमवच्छेदम् । विपरीतश्चेन्न चेद् प्रतिफलमुच्यते, न विपरीतगुणमार्थं; तेन विषमैसाक्षात्कारिणामपि भेजजानां ग्रहणं भवति । यत्तु समानमेव क्षोणानां दोषाणां धातूनां वा भेजं भवति तद् दोषादिव्यव्याधिर्द्विजनकतया विपरीतमेव, येन तत्र न दोषादयः प्रतिकृतव्याः क्रिद्वा तत्तथा; तेन क्षये दोषादिविपरीतं सम्यग्युक्तं सदोषादीन् नियच्छतीत्युक्तं, ततो दोषादिसमानमेव विपरीतमिति न कथिहोयः । अथ येन सम्यग्योगेन युक्तं भेजं कार्यकरं भवति तमेव सम्यग्योगमाह—देशकालेत्यादि । एषां तु देशादियोगानामुदाहरणान्याचार्येणैव कृतानि आस्थादाभाद्यवस्थानित्यादिना नातिदीपं च बहूपीत्यान्तेन । तत्र देश भावरूप एवोक्तः, भूमिस्वदेशापेक्षा तु योजना सात्त्व्यापेक्षयोजनाभिधानेनैव गृहीता । कालः पञ्चिषो दिनानुरोधपादिभिः । तत्रौषधकालो दशविधः । प्रमाणमौषधस्य त्रिविधम्—अल्पं यत्तु समं च । सात्त्व्यं द्विविधं देशघटीरयोः । व्याधिघातस्य त्रौषधान्तर्निविष्टमेव । ऋतुसात्त्व्यं च कालगृहीतम् । प्रमाणसात्त्व्यग्रहणं सम्यग्योगेनैव कृतम् । असात्त्व्यं यद् सात्त्व्यविपरीतम् । सम्यग्योगो यथावत्प्रयोगः । विपरीतं

दोषमाह—अन्यथा हेषां पथ्यमप्यन्यथा भवेत्; एषां देशादीनाम्, अन्यथेत्सम्यग्योगे, पथ्यमपीति भेजं दोषादिविपरीतमपि अन्यथेत्सपथ्यं भवति । यानि चापरानि वलसत्त्वदीनि दशविधोपपायन्तर्गतानि परीक्षाणि नेशोकानि तानि दोषादिव्यन्तर्भावनीयानि ॥ २९२ ॥ २९३ ॥

आस्थादाभाद्यस्यान् हि योगान्नस्तःशिरोगतान् ।
गुदात्पकाशयस्थान्श्च हन्त्याशु दत्तमौषधम् ॥ २९४ ॥
शरीरायवोत्थेषु विसर्पपिण्डकादिषु ।
यथादेशं प्रवेहादि शमनं स्याद्विशेषतः ॥ २९५ ॥

शरीरापेक्षसम्यग्योगोदाहरणमाह—आसादित्यादि । आसादित्यादी तृतीयास्थाने पथमी; तेनास्थेन दत्तमौषधं वमनाद्यमाभाद्यस्थान् गदानाद्यतरं निहन्ति । एवं नाश्या दत्तमौषधं शिरोगतान् हन्ति । गुदेन दत्तं पकाशयस्थान् हन्ति । बहिःपरिमारजनभेजप्रयोगं देशापेक्षमाह—शरीरायवोत्थेषुधियाद्यादि । यथादेशमिति व्याधिदेशे । प्रवेहादीनि प्रदेहादिर्येकोपनाहादीनि ॥ २९४ ॥ २९५ ॥

दिनानुरोधव्याधिजीर्णलिङ्गत्वंवैक्षणम् ।
कालं विद्यादिनिपेक्षः पूर्वोक्ते वमनं यथा ॥ २९६ ॥
रोगपेक्षो यथा प्रातर्निरजो बलवान् पिबेत् ।
भेजं लघुपथ्याधैर्युक्तमद्यात्तु दुर्बलः ॥ २९७ ॥
शैथिल्यकालो भुक्तादी मध्ये पश्चान्मुहुर्मुहुः ।
सामुद्रं भक्तसंयुक्तं प्रासत्रासान्तरे दश ॥ २९९ ॥
अपाने विगुणे पूर्वं समाने मध्यभोजनम् ।
ध्याने तु प्रातर्दशितमुदाने भोजनोत्तरम् ॥ २९९ ॥
वायौ प्राणे प्रदुष्टे तु त्रासत्रासान्तरिस्थिते ।
श्वसकासपिपासासु त्वयचार्यं मुहुर्मुहुः ॥ ३०० ॥
सामुद्रं द्विकिने देयं लघुनाऽप्येन संयुतम् ।
संभोज्यं त्वौषधं भोज्यैर्विचित्रैरुच्यौ हितम् ॥ ३०१ ॥
ज्वरे पेयाः कपायाश्च क्षीरं सर्पिर्विरेचनम् ।
पडहे पडहे देयं कालं वीक्ष्यामयस्य च ॥ ३०२ ॥
धुद्वेगमोक्षौ लघुता विशुद्धिर्जीर्णलक्षणम् ।
तदा भेजमादेयं स्याद्वि दोषवदन्यथा ॥ ३०३ ॥
चयाद्यश्च दोषाणां ज्यैस्त्वेव च यत्र यत् ।
मत्तायवेक्ष्यं यत्कर्म पूर्वं सर्वमुदाहृतम् ॥ ३०४ ॥
उपक्रमाणां करणं प्रतिषेधे च कारणम् ।
व्याख्यातमचलानां सविकल्पानामवेक्षणे ॥ ३०५ ॥

१ 'हन्त्याशु' (मौषधम्) इति पा० । २ 'यथादेश' इति, 'यथादेश' इति च पा० । ३ 'ध्यानेऽप्ये' प्रातर्दश' इति पा० ।

मुहुर्मुहुश्च रोगाणामवस्थामातुरस्य च ।
 अवैक्षमाणस्तु भिषक् चिकित्सायां न मुह्यति ३०६
 इत्येवं पदविधं कालमनवेक्ष्य भिषग्जितम् ।
 प्रयुक्तमहिताय स्यात्सस्वस्याकालवर्षवत् ॥ ३०७ ॥
 व्याधीनामृतत्वदोषप्रवपत्तां भोजनस्य च ।
 विशेषो भिद्यते यस्तु कालापेक्षः स उच्यते ॥ ३०८ ॥
 पसन्ते श्लेष्मजा रोगाः शरत्काले तु पित्तजाः ।
 वर्षासु वातिकश्चैव प्रायः प्रादुर्भवन्ति हि ॥ ३०९ ॥
 निशान्ते दिवसान्ते च वर्षान्ते चातजा गदाः ।
 प्रातः क्षपादी कफजास्तयोर्मध्ये तु पित्तजाः ३१०
 व्योन्तमध्यप्रथमे चातपित्तकफामयाः ।
 चलन्तो भवन्त्येव स्वभावाद्द्वयसो नृणाम् ॥ ३११ ॥
 जीर्णान्ते चातजा रोगा जीर्यमाणे तु पित्तजाः ।
 श्लेष्मजा भुक्तमात्रे तु लभन्ते प्रायशो बलम् ॥ ३१२ ॥

देशमत् कालापेक्षसम्बन्धयोगोदाहरणानि कालविभागपूर्व-
 कमाह-दिनातुरीषधेयादि । दिनादिभिरनेक्षणशब्दः सञ्चयते;
 अवैक्षणमवैक्षा । तत्र दिनापेक्षाकालान् क्रमाद्गदाहरति-
 दिनापेक्ष इत्यादि । रोग्यपेक्ष इति रोगिणो विशेषं बलवचन-
 बलवचनं चापेक्ष्य भवतीत्यर्थः । निरञ्ज इति औषधमुपयु-
 ज्यसि उपेक्षणमभुञ्जानः । औषधोपेशानन्दकालान्नाह-मैष-
 ज्यकाल इत्यादि । अत्र भुक्तादावित्यनेन कालद्वयमु-
 च्यते; यथा प्रातरेव निरञ्जं, तथा प्राग्भोजनं च ।
 तथा पश्चादित्यनेन च कालद्वयमेव प्रातर्भोजनोत्तरकालं,
 अपरं तु सायं भोजनोत्तरकालम् । मध्ये भुक्त्वा तु यदर्थं
 भुक्त्योपयुज्यते, पश्चात् पुनरर्थं भुज्यते । मुहुर्मुहुर्मुक्त्वा नाम
 यद्भोजनसमये प्रतिक्षणं भुज्यते । सामुद्रं नाम यद्भुक्तस्या-
 दावन्ते च भुज्यते, तत्समुद्रवदाहारावणात् सामुद्रमित्यभि-
 धीयते । भुक्तमिति पदं भुक्तादावित्यादिभिः प्रत्येकं सञ्चयते ।
 अन्तर्गमकं नाम यद्वेने संयोगात् संस्काराद्वा तद्विमिश्रितं
 भुज्यते । प्राश्नप्राश्नान्तरे तु भुक्तं नाम यद् प्राश्नान्ता मध्येषु
 भुज्यते । अन्ये तु 'प्राश्नप्राश्नान्तरे' इति पठन्ति, एवं च
 भेषजकालं वदन्ति, भुक्तमित्यनेन च भेषजकालान्तरमभि-
 धाय वदौषधकालारणं कुर्वन्ति । अत एव 'वायौ प्राणे
 प्रदुष्टे तु प्राश्नप्राश्नान्तरिभ्ये' इति वचनेन चाचार्यैरेक एव
 काल उक्तः । तत्र प्राश्नस्य प्राश्नान्तरमभ्ये यदौषधं तद् प्राश्न-
 प्राश्नान्तरमुच्यते । भुक्तमित्यस्य लक्षणं भुक्तं लघुनाऽऽज्ञेन
 सयुतमिति लघुना पेयादिना अनेन सयुतं यद्भुज्यते
 तद्भुक्तमुच्यते । संभुज्य त्वौषधैरित्यादिना तु वदौषध-
 चरहृतमज्ञुपयुज्यते अल्लु लघु वा तद् सभुक्तमन्वेतो-
 च्यते । ये तु 'प्राश्ने प्राश्नान्तरे' इति पठन्ति, ते प्राणे
 प्रदुष्टे प्राये प्राश्नान्तरे वा भेषजोपयोगेन कालद्वयं वर्ष-

यन्ति, लघुनाऽऽज्ञेन सयुतमित्यपदं संभोज्यमित्यस्य विशेषणं
 वर्णयन्ति; भुक्तमिति तु पदं विवरणप्रत्येयसि सन्तमन्वालो-
 पयोजनीयभेषजविशेषणमिति व्याख्यानयन्ति । एवं व्यन्वित्ये
 'अपाने विद्युगे' इत्यादिभेषजकालविवरणं व्यक्तमेवेति न
 पुनर्व्याहिनते । एते च काला यद्यपि रोगविशेषविषयतया
 विदिताः, तथाऽपि भेषजस्यैवामी विद्युगणानामितिविषयस्य काला
 भवन्ति । अपानवैद्युगाद्यास्तु गदा इदं भेषजविषयतयोपात्ताः ।
 तेनापाने विद्युगे यदौषधं तस्याभ्येते काला इत्यादिविषयो-
 बोद्धव्यः । यस्तु व्याध्यपेक्षः कालः स व्याध्यवस्थान इदं
 नक्तव्य इति विशेषः । औषधोपेक्षं कालमनिर्भाव व्याध्यपेक्षं
 कालमाह-उचरे पेया इत्यादि । अत्र च पेयाकृत्वावर्ति-
 शीरषिरेचनागामुत्सर्गविधया पश्चात्प्राश्नपेक्षे पक्षे यथाकर्म
 देयत्वमुच्यते । पश्चात्तिकमे पेयादानं न विरोधमावहति,
 पानान्यविधेर्विरोधविधिना पाचनस्य सर्वत्रैवाभ्युपगतत्वात् । ऐव
 लङ्घितस्य कवयवकडे पेयादानं यत् प्रसज्यते 'लङ्घितं वसितं
 काळे यवागूर्मिदवाचरेत्' इति वचनेन, तदपि न विरोधि;
 तस्य च श्लोकस्य प्रथमो पञ्चविंशतित एव कृत इति नेह
 क्रियते । कालं वीक्ष्यामवस्य त्विति अथस्याहं कालं ज्वर-
 लक्षणस्यामवस्य वीक्ष्य पक्षे पेया देयेत्यर्थः । जीर्णलिप्रापेक्षं
 कालमाह-शुद्धेगत्यादि । छुदिति लघुशुभा भवति । वेगमोक्ष
 इति पुरीषादिनिर्गमः । लघुता विशुद्धिरिति हृदयोद्धारविशुद्धिः ।
 जीर्णलक्षणमिति जीर्णोत्तलक्षणम् । एतच्च जीर्णलक्षणं यद्यपि
 रश्चिमिनेऽप्यभिहितं, तथाऽपीह कालापेक्षया प्रकरणागत-
 त्वाद्भेषजानं न पुनरुक्तदोषकर्म । तदा भेषजमादेयमिति
 वचनेन प्रातर्दोषधननर्तं दीयते तं भेषजं प्रलवमृशति,
 यदशोत्तरकालं तदजीर्णं एव प्रातराशे दीयते; किंवा भोजनो-
 त्तरकालमपि यदौषधं दीयते तदपि दिवान्तरभुषेऽज्ञे जीर्णं
 एव दीयते । अन्यथा स्यादिदोषवदित्यत्र केचिद् 'द्विदोषवत्'
 इति पठन्ति, तेन जीर्यति जीर्यमाणे च दोषद्वययुक्त स्यादित्यर्थः ।
 स्यात्त्व(तु)दोषवदन्यथेति' पाठ आकरः । ऋतुसंपकाला-
 पेक्षं सम्मरयोर्गं विमजते-चयादयवेत्यादि । चयादय इति
 चयप्रकोपप्रशमाः । ते च चयादयो यथा-कफस्य हेमन्ते
 चया, प्रकोपो वचन्ते, मध्ये प्रशम इत्यादित्त्वभावः । वज्र्यं
 सेव्यं च ऋतायुक्तं तत्रैव च गुणैर्नादि वज्र्यसुक्तं, तेन तत्रैव
 तज्ज्ञेयम् । उपक्रमाणामित्यादिकं धार्यं श्लोकं वैपि पठन्ति;
 तन्नायं वदन्ति । उक्तपङ्क्तिभकालापेक्षप्रयोगेऽनित्यकं सद्-
 धान्तमाह-हृष्येवमित्यादि । यथा यस्यस्याकालवर्षेण पीडा
 मरणं वा भवति, तद्वदौषधमपि पङ्क्तिपमाना(काला)नपेक्षयुक्त-
 युक्तं क्लेशाय विनाशाय वा भवति । पुनरन्यथा कालापेक्षं
 योगं दर्शयन्तः केचिन् पठन्ति व्यापीनामृतत्वदोषाननियमादि-
 श्लोकचतुष्टयम्, एतदपि नातिप्रसिद्धम् ॥ २९६-३१२ ॥

नात्स्यं हन्त्यौषधं व्याधि यथाऽऽपोऽल्पा महानलम् ।
दोषवशात्तिमानं स्यात्सस्यस्यात्पुदकं यथा ॥ ३१३ ॥
संप्रधाये बलं तस्मादाभयस्यौषधस्य च ।
नीत्यातिबहु नात्यल्पं भैषज्यमवचारयेत् ॥ ३१४ ॥

प्रमाणविशेषादेशं योगं दर्शयन्नाह-नात्यमित्यादि ।
यद्यपि चेह भैषज्यस्य प्रमाणं यथाशक्तिव्या नोक्तं, तथाऽ-
पीह 'दोषप्रमाणाद्गुरुषो हि भैषज्यप्रमाणविकल्पो बलप्रमा-
णविशेषादेशो भवति' (वि. अ. ८) इत्यादिकोक्तं गन्धभे-
दप्रमाणं हेयम् ॥ ३१३ ॥ ३१४ ॥

औचित्याद्यस्य यत्सात्स्यं देशस्य पुरुषस्य च ।
अपथ्यमपि नैकान्तात्तर्यजंलभते सुखम् ॥ ३१५ ॥
वाह्यीकाः पट्टवाध्वीनाः शूलीका यवनाः शकाः ।
मांसभोधूममाध्वीकशस्त्रयैश्वानरोचितः ॥ ३१६ ॥
मत्स्यसात्स्यास्तथा प्राच्याः क्षीरस्तात्स्याश्च

सैन्धवाः ।

अदमकायन्तिकानां तु तैलाम्लं सात्स्यमुच्यते ३१७
फन्दमूलफलं सात्स्यं विद्यान्मलयवासिनाम् ।
सात्स्यं दक्षिणतः पेया मन्थश्रोत्तरपश्चिमे ॥ ३१८ ॥
मध्यदेशे भवेत् सात्स्यं यवनोधूमगोरखाः ।
तेषां तत्सात्स्ययुक्तानि भैषजाप्यवशादयेत् ॥ ३१९ ॥
सात्स्यं ह्यशु बलं धत्ते नातिदोषं च बहुषि ।

अथ सात्स्यपेशं सम्प्रयोगं विमजनाह-औचित्याद्यवशे-
त्यादि । औचित्यादिलभ्यासादपथ्यमपि यत्स्य पुरुषस्य
सात्स्यं तदेकान्तात् एतन्न न सुखं लभते इति योजना ।
एकान्तात् इदिति सर्वथा न ह्यजन् । एतेनापथ्यमपि
सात्स्यपेकान्तात् खजयः सुखं न भवतीति दर्शयति;
पथ्यस्य सात्स्यस्य परित्यागे तु निवारमेव इत्थं भवतीति
दर्शयति । देशान्धेन चेह देशवासिनां जनपदा अभिप्रेताः ।
तेन देशसात्स्यान्धेन तद्देशजातैर्जनैर् पुरुषैर्वा सेव्यते
तत् साधारणं सात्स्यं गृह्यते । पुरुषसात्स्यप्रहणेन तु यत्
प्रतिनियतपुरुषसैवाभ्यासात् सात्स्यतो शक्ति तत् पुरुष-
प्रतिनियतं सात्स्यं गृह्यते । यदुक्तं पूर्वं 'देशानामागतानां
च विपरीतगुणं गुणैः । सात्स्यमिच्छन्ति' (घ. अ. ६)
इत्यनेन देशसात्स्यमुक्तं, तद्देशविपरीतगुणात्वेन तद्देशमिवा-
सिनां पुरुषाणां सात्स्यमुक्तं; इदं तु देशविपरीतगुणं भवतु
मा भवतु वा तथाऽपि तद्देशनिवासिनागभ्यासेन सात्स्यं
तद्विह सात्स्यमुच्यते इति विशेषः । पुरुषसात्स्यस्य प्रायः
प्रतिपुरुषं भिन्नत्वेनानियतत्वात्पुत्रप्राधिक्या उदाहरणं न
कृतम् । तेन देशान्नासक्तान्यानि प्रकृष्टान्मुदाहरति—
वाह्यीका इत्यादि । वैश्वानरोचितः इत्यनोचितवन्देना-
भ्याव उच्यते । तैलं चाम्लं चेति तैलाम्लम् । इति-

णत इति दक्षिणापथे । उत्तरे च पश्चिमे चेति ।
पश्चिमे । तेषामीलान्न तच्छन्देन जनपदाः पुरुषाश्च गृह्य
तेन तरतात्स्ययुक्तानिति उक्तदेशसात्स्ययुक्तपुरुषसात्स्ययुक्त
सात्स्योपयोगफलमाह—सात्स्यं ह्यशु बलमित्यादि ।
पीत्यतिमानमपि ॥ ३१५-३१९ ॥—

योगैरेव चिकित्सन् हि देशाद्यशोऽपराध्यति ।
ययोरुल्लशरीरादिभेदा हि बहुवो मताः ।

उक्तदेशादिपरीक्षायास्तिरेकेण केवलं ययोः क्रमयोगैरेव चि-
कुर्वतो दोषमाह—योगैरेवेत्यादि । देशाद्यन्न इत्
देशायशनाद् देशादिविद्युपत्तिक्रिसाकारकं पुरुषं लक्ष्य
अपराध्यति न ईषितं सामयति । देशाद्यन्न इत्यत्रा
न्देन वालकीनामुक्तानां तथा प्रदेशान्तरोक्तयोरुल्लशरी
कृतिसरवानां प्रहणम् । देशाद्यन्नः कुतोऽपराध्यतीत्याह
ययोरुल्लेहादि । आदिसन्धेन प्रकृतिसरवादीनां प्रहणः
यस्मादस्योपलदिभेदा यदवधिक्रिसापेक्षणीयाधिक्रिसक
मताः सन्ति, तस्माद् देशादिनिरपेक्षाविक्रिसा क्रियन्ना
ईषितं साधयतीति भावः ॥ ३२० ॥—

तथाऽन्तःसन्धिभार्गानां दोषाणां गूढचारिणाम् ३२१
अवेकदाचित्कार्याऽपि विरुद्धाभिमतता क्रिया ।
पित्तमन्तर्गतं गूढं स्वेदस्वेदोपाहनैः ॥ ३२२ ॥
नीयते वहिरुष्णैर्हि तथोष्णं शमयन्ति ते ।
वाह्यैश्च शीतेः सेकाद्यैरुष्णमाऽन्तर्याति पीडितः ३२३
सोऽन्तर्गूढं कफं हन्ति शीतं शीतैस्तथा जयेत् ।
श्लेष्मापिष्टो घनो लेपश्चन्दनस्यापि दाहकृत् ॥ ३२४ ॥
स्वग्मतस्योष्णानां रोधाच्छीतरुञ्जान्याऽगुरोः ।
छर्दोर्भो मक्षिकान्विष्टा मक्षिकैव तु चामयेत् ॥ ३२५ ॥
द्रव्येषु स्विद्यज्येषु चैव तेष्वेव विक्रिया ।

सामान्योक्तपिक्रिसायाः प्रहारान्तरणापि विविधैश्चकर्तुं-
माह—तथाऽन्तरित्यादि । अन्तर्भागाः चोष्णप्रविणः, सन्धि-
मार्गा मध्यमार्गाप्रविणः । गूढचारिणामिति अन्तःसन्धिगत-
त्वेनाभ्यन्तगतानाम् । दोषाणां विरुद्धाभिमतताऽपि क्रिया कदा-
चिद्भवति विरुद्धाभिमतता विपरीतत्वेन क्वयता । क्रिया न
केवलं वनोपचारादिभेदा बहुवो मताः किन्तु अन्तःसन्धिभार्गानां
दोषाणां गूढचारिणां भेदा यदवधिक्रिसापेक्षणीया मता इति
ततो गूढचारिणो दोषभेदेन विक्रिसाभिभेदे भवेत् कदा-
चिदित्यपि योजनायम् । विरुद्धाभिमतक्रियाकरणोदाहरण-
माह—पित्तमन्तर्गतमिक्षादिना । यतो वहिरिष्टि पाशरोम-
दूपनि-चारणेन शमयन्तः उष्णोष्णोष्णं शमयन्ति । तथेति
तथा उक्तेन प्रकारेण उष्णं पित्तमुष्णैः सेवादितिः शम-
यन्ति । यद्यपि शीतं विक्रिसितं तं शीतैश्चमयन्तोदाहर-

१ 'देशवासिनां जना अभिप्रेताः' इति पा० ।

२ 'तेषां तरतात्स्ययुक्तया ययोरुल्लशरीरात्सात्स्य । अयुर्वेदशरीरादि-
भेदा हि बहुवो मताः' इति महाप्रसंगेन पाठः ।

पमाह—चाद्यैथेत्यादि । पीडित इति बहिर्गच्छन् निरुद्ध ।
अथ प्रलयनीकस्यापि कल्पनाविशेषादन्यथाकर्तृत्वमाह—
श्लक्ष्णपिष्ट इत्यादि । स्वगतसोष्णो रोधादिति त्वज्जायें
निर्गच्छत ऊष्णो रोधात् । शीतकृन्मान्यथाऽपुरोरिति अगु
रोदणस्यापि पिष्टोऽपनथ ज्ञेय शीतकृत स्यादित्यर्थ ।
विरुद्धक्रियामिधानप्रघ्नन समुदायापेक्ष्यकदेशस्य विरुद्धका-
र्यकरणोदाहरणमाह—छर्दिप्रीत्यादि । द्रव्येषु स्निग्धजम्भेष्वेव
तेष्वेव विक्रियेति अनेन मक्षिकाविष्टारम्भकेषु द्रव्येषु
मक्षिकाजठराग्निस्निग्धेषु एव विक्रिया मक्षिकाशरीरगततया
विष्टगततया च विरुद्धा क्रिया यथोक्ता भवतीति वाक्यार्थ ।
स्निग्धजम्भेष्विति खादितानन्तरमग्निप्रकृत्यु । विक्रियेति विरुद्ध
क्रिया । क्रिया सत्कारेण पूर्वद्वयकार्यविरुद्धोदाहरणार्थमाह—
द्रव्येष्वित्यादि । अस्मिन् पक्षे 'जम्भेषु' इत्यस्य स्थाने 'दग्धेषु'
इति पठन्ति । तत्र लाजसक्तुना सिद्धपिण्डेषु स्निग्धतया लाजा
विपरीता गुह्यत्वेनाग्निवधादिकारिका क्रिया, तथा उत्पलना
जेषु दग्धेषु क्षातया शीतविरुद्धा क्रिया छेदनादिक्रिया
इत्याद्युदाहर्यम् । यदा 'यस्मिन् जम्भेषु' इति पाठ, तदाऽपि
स्निग्धानन्तर जम्भेष्विति कृत्वा सक्तुसिद्धपिण्डक एवोदाहरण
ज्ञेयम् ॥ ३२१-३२५ ॥—

तस्माद्दोषौपधादीनि परीक्ष्य दश तरघतः ॥ ३२६ ॥
कुर्याच्चिकित्सित प्राज्ञो न योगैरेव कैवलम् ।

परीक्षाफलमुपहरति—तस्मादित्यादि । दोषौपधादीनि
उपकल्पनीये एकादश पठितानि, विमाने च द्वादश पठितानि,
तेन तद्ग्रहणेनेदोक्त दशसख्यत्व व्याहन्यते, तेन दृढबलैर्नैव
निरुद्धप्रहाये यानि दोषौपधादीनि दश निर्दिष्टानि 'समीक्ष्य
दोषौपधदेशकालसात्म्याग्निस्त्वैकवयोबलाणि' (सि अ ३)
इत्यनेन, तान्येवात्र दश गृह्णते । एतद्दशक एवोपकल्पनीयैक
कादशकस्य परीक्ष्यस्य तथा विमानोक्तद्दशकस्य चावरोध ।
तथाहि—उपकल्पनीये एतद्दशत अन्ये प्रकृतिशरीराहारा
उक्त, तत्र शरीरस्य प्रकृतेषु देशासन्देन भूयात्प्राहिणा
प्रद्वणम्, उक्त हि 'देशो भूमिरातुरथ' (वि अ ८) इति,
आहारस्य तु सात्म्यप्रद्वणैर्नैव प्रद्वणम् । विमाने च यो द्वादशो
विकार पठित, स दोषप्रद्वणपृष्टीत । एव उपकल्पनी-
याद्युक्तायापप्रद्वो व्याकथेय । ननु यथा आधादवनेप्रकृतिभिर
तद्गुणबहुनीहप्राप्रयेणोपकल्पनीयोफानामेव दशल व्याख्या
तमिह, तत् क्षाशाब्दमसगत च । न योगैरेवेति न प्रयोग
मात्रेण ॥ ३२५ ॥—

निवृत्तोऽपि पुनर्व्याधिः स्वल्पेनायाति हेतुना ३२७
क्षीणे मार्गीकृते देहे शेषः सूक्ष्म इवानलः ।
तस्मात्तन्नुवक्षीयात् प्रयोगेणानपायिना ॥ ३२८ ॥
सिद्ध्यर्थं प्राक्प्रयुक्तस्य सिद्धस्याप्योपधस्य तु ।

सप्रति चिकित्सया निवृत्ते व्याधौ कर्तव्य दर्शयन्माह—
निवृत्तोऽपि पुनरित्यादि । निवृत्त इव निवृत्त किञ्चिद्वशिष्ट-
दोषरूपम्, न तु सर्वथा निवृत्त, अस्य तुल्यहेतुना प्रत्याम-
ननविरोधात्, तथा सूक्ष्मानलहेतुत्वविसदृशत्वाच्च । क्षीणे
अपस्मितमांसादिके । मार्गीकृते इति व्याध्यप्रतिबन्धकतया
मार्गवद्गृहीकृते । शेष इत्यनेन विशेषणम् (१) । अपिचासन्देन
निवृत्तोऽपि यदा स्वल्पेन हेतुना आयाति तदा प्रथमाभिमुखो
नितरामेवायातीति दर्शयति । एव व्यबस्थिते कर्तव्यमाह—
तस्मादित्यादि । अनुवक्षीयात् प्रयोगेपि पुनरप्यनुबन्धमेवप्र-
योग कुर्यात् । अनपायिनेति रोगान्तरकारकेण । किमर्थमनुव-
क्षीयादित्याह—दार्ढ्यार्थमिति । प्रयुक्तसिद्धोपकृतन्यायिनिवृत्ति-
लक्षणस्यार्थस्य दार्ढ्यार्थैवार्थमिति यावत् ॥ ३२७-३२८ ॥—

काठिन्यादूनभावाद्वा दोषोऽन्तः कुपितो महान् ३२९
पथ्यैर्मूर्च्छल्पता नीतो मृदुदोषकरो भवेत् ।
पथ्यमप्यश्रतस्तस्याधो व्याधिर्वपजायते ॥ ३३० ॥
ज्ञात्वैवं वृद्धिमभ्यासमथया तस्य कारयेत् ।

अपरमपि प्रयोगानुबन्धविषयमाह—काठिन्यादित्यादि ।
काठिन्यादिति दोषवयरूपग्रहतात्, ऊनभावात् अचयप्रकोपात् ।
अचयेऽपि च दोषाणा प्रकोपो भवत्येव, यथा—बलद्विप्रहा-
दिभिर्बायो, पित्तस्य क्रोधादिभि, श्लेष्मणश्च दिवास्तप्रादिभि ।
अथ चाचयप्रकोपो घनावयवोपचयकर्तृत्वात् 'ऊनभावात्
प्रकोप' इत्युच्यते । दोषोऽन्तः कुपितो महानित्यत्र काठिन्यात्
कुपित ऊनभावाच्च कुपितो महान् भवतीति व्यबस्था । काठि-
न्यादि अचयकोपोऽन्तरेव प्रायो भवति, ऊनभावात् अचयप्रकोप
प्रसरणस्यभावत्वात् लघुचयवन्धस्यारो (१)ऽपि महान् भवति ।
मृद्वल्पता नीत इति यथाक्रम, तेन च काठिन्यादन्तः कुपित
स मृदुता नीत, सूक्ष्मभावान्महान् कुपितोऽल्पता नीत,
मृदुदोषकरो इति अल्पविकारकर । किंवा काठिन्यादिति दोष-
वृत्त्यस्यचमृदुत्वैर्भाव, ऊनभावाविति यथोक्तकाठिन्य विना ।
अन्तरिति शरीरातुत्तान्देशे । महानिति च पर द्वाभ्यामपि
संबन्धते । एकस्य कारणप्रवयेन महत्त्वम् । पथ्यमप्यश्रत इति
दिवमपि भेजन्मुद्रुजानस्य । उपजायत इति मृदुतया अल्प
तया वा अनुवर्तते । ज्ञात्वैवमिति पथ्यमिदमस्य भेजन्म, अथ
तु व्याधिमिति, महत्त्वाद्गम्भीरत्वाद्वा ध्वंशाने निवर्तते मम,
एव ज्ञात्वा तथैव पूर्वप्रयुक्तप्रयोगस्य वृद्धि वा अभ्यासे वा
कारयेत्, न तत्प्रयोगाधयप्रयोगान्तरं कुर्यात्, वृद्धिमांता-
धिक्यम्, अभ्यास एततोपयोग । अथमर्थोऽन्तःप्रायुक्त—
'अभ्यस्तमाना क्रमशस्तु योगा जयन्ति रोगान् कठिन
स्त्रियथ । तस्माद्विधिं पुरणोऽनुपेयायोगप्रयोगान् समुपरी-
रोगे' इति ॥ ३२९ ॥ ३३० ॥—

सातत्यात्साद्रभावाद्वा पथ्यं श्लेष्मत्यमागतम् ३३१
कल्पनाविधिमिस्तेस्तेः प्रियत्वं गमयेत् पुनः ।

मनसोऽर्थानुकूल्याद्धि तुष्टिरूर्जा रुचिर्वलम् ॥३३२॥
सुखोपभोगता च स्याद्याधेश्चातो बलक्षयः ।
लौल्याद्दोषक्षयाद्वाधेर्वैधर्म्याच्चापि या रुचिः ३३३
तासु पथ्योपचारः स्याद्योगेनाद्य विकल्पयेत् ।

उक्तप्रततोपयोगे यदि पथ्यं सातत्यात् प्रततोपयोगादेतो-
द्वैष्यत्वमागतं भवति, तथा स्याद्भवाद्वा अलिष्टत्वाद्देश्चात्वमागतं
भवति, तदाऽपि तदेव पथ्यं तैस्तेः कल्पनाविधिभिः खरस-
शतफल्कादिभिः सुदशात्रौजैश्च विधानैः पुनरातुरस्य प्रियत्व-
मापादयेत् । स्याद्दपि प्रततोपयोगादप्रियं भवतीति दृष्टम्,
अस्यात्तु स्वभावादेवाप्रियम् । स्यादुशब्देनात्र भिषो रजोऽ-
भिधीयते । प्रियत्वापादनप्रयोजनमाह—मनसोऽर्थानुकूल्यादि-
त्यादि ।—मनसोऽनुकूलभेदजादिरूपातुकल्पनात् । ऊर्जा मनो-
बलम् । सुखोपभोगता भेषजस्याप्रतिकूल्येनोपयोगः । अत्र
चाहितृष्णादिभ्यः सुखोपभोगान्ते विरेचने अहनी कर्तव्यम-
भिषार्य रुचिविरोधे कर्तव्यतामाह—लौल्यादिति । अत्र लौल्या-
देव हि कसन्वित्पुरुषस्य कसिाध्विद्विशेषे रुचिर्भवति, दोषक्षया-
दपि क्वचिद्विर्भवति, तथा व्याधियुक्तस्य च पथे रुचिर्भवति,
स्याधिमहिम्ना क्वचिद्विर्भवति यथा पाण्डुरोगे घृत्तिकायां,
पेषर्माच रुचिर्भवति यथा श्लिषस्य रुते, नधुरस्य चाम्ले;
यदुक्तं, “अम्बेन केचिद्विद्वता मनुष्या मासुर्योगे प्रणयीमवन्ति”
(सु. सु. अ. ४६) इति; किंवा व्याधिवैधर्म्यादित्येक एव हेतुः ।
अत्रोदाहरणं यथा—छेप्यज्यरेऽम्लकटुकच्युता । एतैर्लौल्या-
दिभिः प्रत्येकं जनिता रुचिः, आसु रुचिषु लौल्यादिजनितासु
पथ्योपचारः स्यात्, पथ्यमेव देयं नापथ्यमित्यर्थः । अत्र यदि
पथ्यं च भवति रुचिविषयं च भवति तदा साप्तेव, यदा तु
रुचिविषयमपथ्यं स्यात् तदा कर्तव्यमाह—योगेनार्थं विकल्प-
येदिति । भेषजयोगेनाद्यम् इच्छामिषयं भोग्यं संस्कृत्य दद्यादि-
त्यर्थः । अन्येस्तु लौल्यादिरोपजा त्रिभिधाऽप्राणरुचिश्च्यते;
तत्र लौल्यजयामहनी पथ्योपचारः, दोषक्षयजाशामहनी योगे-
नेति सम्यग्योगेनोपचारः, व्याधिवैधर्म्यजायां चाद्यमदनीयं

व्याधिप्रत्यनीकप्रयोगैरुपकल्पयेदिति व्याख्यातम् । पूर्वमेव तु
व्याख्यानमाश्रियामहे ॥ ३३१-३३३ ॥—

तत्र श्लोकाः ।

विंशतिर्ध्यापदो योनेर्निदानं लिङ्गमेव च ॥ ३३४ ॥
चिकित्सा चापि निर्दिष्टा शिष्याणां हितकाम्यया ।
शुक्रदोषास्तथा चाष्टौ निदानाकृतिभेदजैः ॥ ३३५ ॥
क्लेशान्युक्तानि चत्वारि चत्वारः प्रदरास्तथा ।
तेषां निदानं लिङ्गं च भैषज्यं चैव कीर्तितम् ॥ ३३६ ॥
क्षीरदोषास्तथा चाष्टौ हेतुलिङ्गमभिपञ्चितैः ।
रेतसो रजसश्चैव कीर्तितं शुद्धिलक्षणम् ॥ ३३७ ॥
उक्तानुकचिकित्सा च सम्यग्योगस्तथैव च ।
देशादिगुणशंसा च कालः पद्धिश्च एव च ॥ ३३८ ॥
देशे देशे च यत् सात्तम्यं यथा वैद्योऽपराध्यति ।
चिकित्सा चापि निर्दिष्टा दोषाणां गूढचारिणाम् ॥
यो हि सम्यङ् जानाति शाखं शाखार्थमेव च ।
न कुर्यात्स क्रियां चित्रमचक्षुरिव चित्रकृत् ॥ ३३९ ॥
इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते दृढव-
लसंपूरिते चिकित्सास्थाने योनिव्यापचि-
कित्सितं नाम त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

अग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते ।
चिकित्सितमिदं स्थानं पद्यं परिसमापितम् ॥ ३४१ ॥

त्रिंशतिर्विंशतिःसंग्रहः सुबोध एव ॥ ३४४-३४१ ॥

इति धीनारायणदत्तात्मजश्रीचक्रामिदत्तविरचितायां
चरकतात्पर्यटीकायामायुर्वेददीपिकायां चिकित्सा-
स्थाने योनिव्यापचिकित्सितं नाम
त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

१ 'देशादिगुणयोगाश्च' इति पा० ।

श्रीचरकसंहितायां चिकित्सितस्थानं समाप्तम् ।

कल्पस्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अथातो मदनकल्पं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

चिकित्सितस्थाने तु तत्र तत्र विहितवचनविरचनयोः प्रयोगान् विस्तरैरानिधत्तुं चिकित्साधिकृतयोगस्थानरूपकल्पस्थानमुच्यते । यद्यपि चिकित्सायाः वस्तेरपि प्रतिपादितत्वाद्ब्रह्मनिधानकं चिकित्सापाननमपि चिकित्साप्राप्तयाऽभिप्रातव्यं, तथाऽपि पञ्चकर्मणामौत्सार्गिकप्रवृत्तौ पञ्चनवविरचनपूर्वकं वस्त्रिकर्मप्रवृत्तिर्भवतीति कृत्वा वचनविरचनानिधातवकं कल्पस्थानमेव ब्रह्मनिधायकचिकित्सापाननादप्रेक्षयिष्यते । वचनविरचनानां कल्पास्तिस्रस्तस्यैव चिकित्सा कल्पस्थानम् । कल्पाधिधानेऽपि विरेचनसौभाग्यं कप्रवृत्तौ पञ्चनपूर्वकैव प्रवृत्तिर्भवतीति वचनपूर्वकत्वाद्द्विरेचनस्य वचनकल्पा एवाप्रेक्षयिष्यातव्याः । वचनकल्पेष्वपि वचनद्वयप्रेक्षित्वान्मदनकल्पस्यैवादी कल्पोऽभिधीयते, श्रेयस्त्वं न मदनफलस्य 'वचनद्वयव्याणां मदनफलानि श्रेयस्तमान्याचक्षतेऽनपाकित्यात्' इत्यनेनात्रैव वक्ष्यति ॥१॥२॥

अथ खलु धमनविरचनार्थं वचनविरचनद्रव्याणां सुखोपभोग(न्य)तमैः सदान्द्रेष्टव्यैस्त्रिविधैः कल्पनार्थं भेदाद्यं विभागार्थं ज्ञेयर्थेन, तद्योगानां च क्रियाविधेः सुखोपायस्य सम्यगुपकल्पनार्थं कल्पस्थानमुपदेक्ष्यामोऽग्निवेश ॥ ३ ॥

वर्णार्थं दर्शयन्नाह—अथ खरिवत्सादि । अथवाचः प्राक्प्रस्तुते । खलुवाचः प्रकाशने । वचनविरचनार्थमिति वचनमितिसं विरेचनमितिसं च । वचनविरचनद्रव्याणामिति मदनफलानिन्द्रिदायीनाम् । अन्यैरिति सुखासीवीरक्षाद्यैः कोविदादिप्रवृत्तैश्च । अन्यैरिहास्य विशेषणं—सुखोपभोगतमैरिति । अत्र सुखानुपभोगो वेदा ते सुखोपभोगा, न तदात्त्वसुख उपभोगो वेदा ते सुखोपभोगा, तथाहि तदैवदेऽङ्गुयोपभोगानां कोविदादायीनामप्रवृत्तं स्यात् । कल्पनार्थमिति पदस्य क्रियायाः सम्बन्धमदर्शयित्वा तस्यास्त्वानप्रत्ययार्थं व्याकरोति—भेदाद्यं विभागार्थं ज्ञेयार्थं इति । तत्र भेदाद्यमिति वचनविरचनद्रव्यप्रयोगभेदाद्यं, ते च प्रयोगभेदाः 'प्रवृत्तिसंयोगवत्तं प्रणीतं फलेषु' (सं. अ. ४) इत्यादिकाः; विभागार्थमिति अत्र 'कलमिष्यलीनां द्वौ भागौ कोविदादादिकपामेण'

१ 'विरचनमदननस्य पूर्वत्वात्' इति पा० । २ अथ पाठो इति लिखितपुस्तके नोपलभ्यते । ३ 'भेदाद्यं विभागार्थं ज्ञेयार्थं' इति पाठः कश्चिदुक्तं न पश्यते । ४ 'देन' इति पा० । ५ 'तदान्द्रेष्टव्योपभोगानां कोविदादायीनां प्रवृत्तं स्यात्' इति पा० ।
व. च. १

इत्यादिवर्षमाणद्रव्यविभाषाम् । उपोक्तान् समान्य प्रकृतमाह—तद्योगानामिति; वचनविरचनद्रव्यप्रयोगानाम् । क्रियाया इतिकर्तव्यताया विधिः क्रियाविधिः, खरसादिरूपतया कारणानिति यावत्; तस्य क्रियाविधेर्विशेषणं सुखोपायस्येति, सुखार्थः सुखो वा उपयो यस्य तु सुखोपायस्यस्य क्रियाविधेः; एवमगुपवदवनाथैर्मिति सम्यगुपदेशार्थम् ॥ ३ ॥

तत्र दोषहरणमूर्ध्वभागं वचनसंयुक्तम्, अधोभागं विरेचनसंज्ञकम्; उभयं वा शरीरमलविरचनान्द्विरेचनसंज्ञां लभते ॥ ४ ॥

वचनविरचनसंज्ञार्थं विमनते—तत्रैसादि । ऊर्ध्वं सुखेन दोषनिर्हरणं भजत इत्यूर्ध्वभागम् । अधो गुदेन दोषनिर्हरणं भजत इत्यधोभागम् । वचनविरचनयोरेपि कदाचिद्विरेचनसंज्ञां पदविरचनयताश्रित्योपेक्षां दर्शयन्नाह,—उच्यते मनीषादि । न चैव सति वचनविरचनवत्प्रकृतैः विरेचनसंज्ञाप्रकृतैस्त्वानुभोगैः, यत् पद्वचनवद्वयैर्यं विरेचनसंज्ञा वचनविरचनयोरेपि योगरह्या वर्तते ॥ ४ ॥

तत्रोष्णतीक्ष्णसूक्ष्ममध्यवायविकाशीन्यौषधानि स्वधीयेण हृद्यमुपेत्य धमनीरसुत्स्य स्यूलाणुस्रोतोभ्यः केवलं शरीरगतं दोषसंघातमाश्रयत्वाद् विष्यन्दपणित, तैक्ष्ण्याद् विच्छिन्नान्ति, स विच्छिन्नः परिसृत्यं ज्वेदनाविते काये ज्वेदाकभाजनस्यसिचक्षौद्रमसज्जन्तुमवगमाद्यादामाशयभागन्योदानप्रणुस्रोऽग्निवाद्यात्मकत्वात्सूक्ष्मभागप्रभावाद्दीपघस्रोर्ध्वमुत्सिष्यते, सत्तिलपृथिव्यात्मकत्वाद्घोभागप्रभावाच्चोपघस्याद्यः प्रवर्तते, उभयतश्चोभयगुणात्वात् । इति लक्ष्मणोदेशः ॥ ५ ॥

सप्रति द्योरेपि वचनविरचनद्रव्ययोः साधारणोष्णतीक्ष्णसाद्युक्तयोग इतयोपचिन्वन्नादिसाधारणकार्यदर्शनपूर्व इमप्रिवात्सकव्यादि विच्छिष्टकर्मयोगकृतं विच्छिन्नं च कार्यं वचनविरचन दर्शयन्नाह—तत्रोष्णैसादि । उष्णमिति उष्णधीमेम् । सार्धैर्भेपेति सप्रभावेण । धमनीरसुच्छेति सकलदेहगता धमनीरसुच्छलः सकलदेहगतपञ्चवसुतरणं च धीयेण ज्वेदं, न तासात् । आश्रयः(वादिष्यन्द्यन्तीति) विलीनं कुर्वन्ति । विच्छिन्नान्ति छिन्नं कुर्वन्ति । परिपचं इतस्ततो गच्छन् । अक्षयकिति न कश्चिदपि सन्न गच्छत् । अणुप्रवणभावादिदि अणुत्वात् प्रवणभावात्, प्रवणत्वनिह चोष्णमनोमुच्छलम्, अणुत्वं च अणुत्वात्संप्रसारितम् । उदाहरणमुच्यते उदाहरणमुच्यते ।

१ 'सभावनतीया' इति पा० । २ 'परित' इति पा० ।

प्रैरित । अग्निवाय्वात्मकत्वादिति अग्निवायूत्कपवत्त्वात् । ऊर्ध्वभागप्रभावादिति ऊर्ध्वभागदोषहरत्वप्रभावात् । एव सलिलपृथिव्यात्मकत्वमपि व्याख्येयम् । उभयतयेति ऊर्ध्वमधो ध्व क्षिप्यत इत्यर्थः । उभययुगत्वादिति अग्निवाय्वात्मकत्वात्, सलिलपृथिव्यात्मकत्वाद् ऊर्ध्वभागप्रभावाच्चेत्यव । इति लक्षणोद्देश इति अनन्तरप्र-येन वमनविरैचनद्रव्यरूपामिवांन कृतमित्यर्थः । अत्र च प्रकृते सामान्येनैव वमनविरैचनद्रव्याणाम् 'आग्नेयत्वाद्विष्वन्दयन्ति' इत्यनेनाग्नेयत्व प्रतिपादित, पुनश्च विशेषेण 'अग्निवाय्वात्मकत्वात्' इति पदेन वमनद्रव्याणाम् अत्मकत्व प्रतिपाद्यते, तेन, सामान्ये विशेषे च वमनद्रव्याणामामेयत्वप्रतिपादनात् प्रकृतमाग्नेयत्व भवति, विरैचनद्रव्याणां तु सामान्योक्तमेयत्वसम्बन्धाद् विशेषयुगकथनप्रकारे च सलिलपृथिव्यात्मकत्वाभि-यानाद् वमनद्रव्यापेक्षया प्रकृतमाग्नेयत्व भवति । तथाहि सुश्रुतेऽपि वमनविरैचनयोरप्याग्नेयत्वसुखम्— 'सूर्यसौक्ष्म्यवैश्याप्यमिकाशित्वैर्विरैचनम् । वमन च हरेदोषान् प्रकृता गतमन्यथा' (सु चि अ ३३) इत्यनेन । यन्नात्रोच्यते—वमन गयूष्वभागहरत्वप्रभावाद् भवति, तदाग्निवाय्वात्मकत्वादिति हतुवणन न युज्यते, यत्, यत् दोषपात्तक कार्यं न तत्, प्रभावकृतमिति व्यपदिश्यते, उक्तं हि—'प्रभावोऽपि च उच्यते' (सु अ २६) इति । तत्र, यत् प्रभावस्यैवैह वगनकाम वाय्वरवात्मकयुग तथा वाय्वरवात्मकत्व हेतुवपद(दि)श्यते, न तु वाय्वरवात्मकत्व स्वतन्त्रो वमनहेतु, तथाहि सति यदन्यदपि वाय्वरवात्मकम्, ध्वभागदोषहरत्वप्रभावरेदित, तदपि वमनैकरं स्यात्, यथा कटुकरसे द्रव्ये तत् स्यात्, तस्मात् प्रभावयुगत्तयैव हेतुवपनम् । एव विरैचनद्रव्येऽपि पूर्वपक्षविधानान्तरसर्वथा ॥५॥

तत्र फलजीमूतकेषुधाकुधामार्गवकुटजकृतवधेयानाना, श्यामानिच्छुचतुरङ्गुलतिव्वकमहावृक्षसप्तलादाङ्गिनीदन्तीद्रवन्तीना च, नानाविधदेशकालसमवासात्परसवीर्यविपाकप्रभावप्रहणोद्देशेद्देशोप-प्रकृतिवयोबलाग्निमत्ति सात्म्यरोगावस्थादीना नानाप्रभाववत्त्वाच्च, विचित्रगणध्वणरसस्पर्शानामुपयोगेणसुखार्थमसख्येयस्योगानामपि च सताद्रव्याणा विकल्पमार्गोपदर्शनार्थं पदविरैचनयोगशतानि व्याख्यास्यामः ॥ ६ ॥

सप्रति कल्पस्यानवकल्प्यता पदविरैचनप्रयोगशतान्त्वमिति यक्षेपविचारप्रयोगोपदर्शनपूर्वक प्रतिजानीते—तत्र फलेत्यादिना पदविरैचनयोगशतानि व्याख्यास्याम इत्यनेन । तत्र कृतवधेयानाना विच्छेदपाठेन वमनप्रयोगप्रयोज्यत्वं, श्यामा

१ 'वमनविरैचनद्रव्य-वसत्त्वाभिधाना' इति पा० । २ 'वमन' इति पा० । ३ 'वमनप्रहणाना' इति पा० । ४ 'रोगावस्थादिना नामकत्वाच्च' इति पा० । ५ 'उपयोगसुखात्' इति पा० ।

दीनां विरैचनप्रयोगप्रयोज्यत्व च दर्शयति । अत्रैव वमने विरैचने चैकेकेषां पुनर्वस्तुता मदनफलादीना श्यामादीना च यद्भव प्रयोगा अभिधीयन्ते, न पुनरैकेकेष्वेव द्रव्य वमनकारक विरैचनकारक वा । स्वल्पसख्याप्रयोगेण ग्रहणमुसता वमनविरैचनयोगस्य भवति, कार्यं च सिध्यतीत्याशङ्क्याह,— नानाविधेष्यादि बावद्भोगावस्थादीनां नानाप्रभाववत्त्वाचेति । अर्थार्थ —यस्मान्नानाविधदेशकालसमवा, नानाविधाखादा, नानाविधवीर्या, नानाविधविपाका, नानाविधप्रभावाद्य मदन-वफलादिका ओपश्य, तथा तत्स्वरकारका कोविदारारिका ओपश्य उपलभ्यन्ते, पुरुषाद्य देहदोषप्रकृतिवयोबलाग्निमत्ति सात्म्यरोगावस्थाभिन्ना नानाविधा इत्यन्ते, तेन नैक द्रव्यं सवसिन्नु देहदोषादीं यौगिक, सवन काले वा प्राप्यते सचप्रदेशे वा, तस्माद्देहदोषादिना नैदवति पुत्रे बहून्मैव द्रव्याणि बहुमिथ प्रयोगेणैकवृत्तताति यथायोग्यतया यथाप्राप्ति च प्रयोगे कु शक्यन्ते, अतो बहूनामेव मदनादिद्रव्याणा बहुप्रकार प्रयोगाणामुपन्यासो युक्त इति भावः । ग्रहणादुपलभ्यात् । देहो नाना स्थूलकृशादिभेदेन, भक्तिरिच्छा, अवस्थाद्यब्देनेह रोगावर्धेव ग्राह्या । आदिचन्द्रेनेह सत्त्वाहारयोर्प्रहणम् । भूरिविरैचनप्रयोगोपदर्शनप्रयोगान्तरमप्याह—विधिन्त्यादि ।—नानाविधमन्पवर्णरसतया प्रयोगे तत्कालमुत्तरकाल च सुखार्थं चेत्यर्थः । अथ किंप्रभेदान्मदनकशरीनां पदप्रयोगशतानि भवन्ति, येनाधिका प्रयोगा अभिधीयन्ते इत्याशङ्क्याह—असत्येष्येत्यादि । विकल्पमार्गोपदर्शनार्थमिति अधिकप्रयोगकल्पनासमर्थान् शिष्यज प्रति एतद् पदप्रयोगशतोपदर्शनकृतव्याधिकप्रयोगकल्पनामामापदर्शक, तेनापरेऽप्यत्र प्रयोगा कल्पनीया, ग्रन्थे नि शेषप्रयोगानभिधान प्रयोगाणामसंख्येयत्वेनाशक्यत्वादेव । अनतिविस्तारेण पदप्रयोगशताभिधानमन्वद्विसव्यवहारार्थमिति भावः । उक्तं ह्यन्यत्र—'एतावन्तो ह्यलमव्युत्थानां व्यवहाराय, सुद्विमतौ च स्वालक्षण्यानुमानयुक्तिकुशलानामनुवाचीज्ञानाय' (सु अ ४) इति ॥ ६ ॥

तानि तु द्रव्याणि देशकालयुगभाजनसंपद्वीर्यवलावानात् क्रियासमर्थतमानि भवन्ति ॥ ७ ॥

सप्रति वमनविरैचनद्रव्याणा देशादिसपरत्वा गुणोत्कर्षे दर्शयन्त्याह,—तानीत्यादि । देशादिनिश्चतुर्भि सपच्छन्दप्रत्येकमभिसव्यत्यते । भाजन नेपनस्थापनत्वानम् । वीर्यस्य च वीर्यधिकत्वमेव ॥ ७ ॥

त्रिविधं सल्लु देशो-जाङ्गलोऽनूप, साधारण-श्चेति । तत्र जाङ्गल पर्याकाराभूयिष्ठ, तदभिरपि च कद्रवदिसनाश्वकणध्वतनिशाशङ्कणीसा-ल्लसोमपत्कषुदरीतिन्दुकाम्भवयटात्रलकीवनगहन, अनेकरासीककुर्भोर्ज्ञानाप्राप्य, स्थिरशुष्क-

१ येन नाशिव प्रयोगाणामभिधीयते इति पा० ।

पवनबलविधूयमानप्रभृत्यत्तरुणविटपः, प्रततमृग-
 तृष्णिकोपगूढतनुखरपरुपसिकताशर्करावहुला,
 लापतिस्तिरिस्त्रिकोरानुचरितभूमिभागो, यातपित्त-
 षहुला; स्तिरकठिनमनुष्यप्रायो ज्ञेयः; अधानूपो
 हिन्तालतमालनारिकेलकदलीवनगहनः, सारिस्-
 मुद्रपयन्तप्रायः; शिशिरपवनषडुडो, वशुलवानी-
 रोपशोभिततीराभिः सरिद्रिगरुगतभूमिभागः, क्षि-
 तिधरनिकुञ्जोपशोभितो, मन्दपवनानुवीजितक्षि-
 तिरुहगहनः; अनेकवनराजीपुष्पितचनगहनभूमि-
 भागः; क्षिगधतरुप्रतानोपगूढो, हंसचक्रवाकबला
 कानन्दीमुखपुण्डरीककादम्बमहभृङ्गराजशतपत्रम-
 चक्रोकिलानुनादिततरुविटपः, सुकुमारपुरुषः, प-
 वनकफप्रायो ज्ञेयः; अनयोरिव द्वयोर्देशयोर्वीरुह-
 नस्पतिधानस्पत्यशकुनिमुगणगणयुतः स्तिरसुकुमा-
 रपलवर्णसंहननोपपन्नसाधारणगुणयुक्तपुरुषः सा
 धारणो ज्ञेयः ॥ ८ ॥

देशादि धन्यगु व्याकुर्वन्वाह—तत्र त्रिविध इत्यादि ।
 वज्र केपिजाह्लादिदेशालक्षणप्र-प न पठन्ति, वस्तु जनपदो-
 रुधनीये पठितमिति कृतेद्वानापूर्व पठन्ति । वैशु जनपदोर्द्ध-
 षनीये जाह्लादिलक्षण न पठन्ते, तैत्र पठनीय एवाय
 प्रन्य ॥ ८ ॥

तत्र देशे साधारणे जाह्लादे वा यथाकालं
 शिशिरातपपवनसलिलसेविते समे शुची प्रदक्षि-
 णोत्के इमशानचेत्यदेवयजनागारसमाश्वभाराम-
 वल्मीकोपरविरहिते कुशरोहिपास्तीर्णे क्षिगधकरण-
 मधुरसृत्तिके सुवर्णयम्पुगुसृत्तिके वा मृदावफा-
 लरुहेऽनुपगतेऽन्यैर्बलवचरैर्द्रुमैरौपधानि जातानि
 प्रशस्यन्ते ॥ ९ ॥

यथाश्रवमिति यथाकालं शिशिरादिभि सेविते देशे ।
 इनशानादिभि प्रत्येक निरदितवन्द स्वच्यते । देशयजनेना
 गारसाद स्वच्यते । धनो जनमेलकस्थानम् । न पाडेन
 छेद इत्याकालरुहे ॥ ९ ॥

तत्र यानि कालजातान्यागंतसंपूर्णप्रमाणरसवी-
 र्यगन्धानि कालातपाग्निस्लिलपवनजन्तुभिरनुपह-
 तगन्धचूर्णरसरुपर्णप्रभावाणि प्रलभ्यायुदीच्या
 दिक्षि स्थितानि, तेषां शाखापलाशमचिरमरुह
 वयोवसन्तयोर्माद्यः, प्रीप्ते मूलानि शिशिरे वा
 शीर्णप्ररुहपर्णानां, शरदि त्वकन्दक्षीराणि, हेमन्ते
 सारणि, यथर्तु पुष्पफलमिति, मङ्गलाचारः क
 न्याणवृत्तः शुचिः शुक्लवासाः संपूज्य देवता ज-

१ 'मृदुकोपशी'भृङ्गराजसुकोकिलानुनादित' इति पा० । २ 'उ-
 धनतसंपूर्णप्रभावरसवीर्यगन्धानि' इति पा० ।

श्विनो गोब्राह्मणाश्च कृतोपवासः प्राञ्चुच उद्वुखो
 वा गृहीयात् ॥ १० ॥

तत्र यानि कालजातानि तैर्नैव फालसपदुच्यते, फालजा-
 तानीति स्वकालभूतानि । उपागतसपूर्णेलादिना प्रलभ्याणीक-
 न्तेन गुणसपदुच्यते । प्रलभ्याणीति सपूर्णगुणतया निष्पन्नानि ।
 तेषां शाखापलाशमिलादिना कालधन्यदमुखा प्रपद्यति ।
 शाखाप्रहणेनैव त्वगादीनामपि ग्रहणम् । शीर्णप्ररुहपर्णाना-
 निष्ठि छेदः । प्रीप्ते मूलानि शिशिरे वेदि रूपने पान्चाने-
 यानि तेषां मूलानि प्राप्ते, यानि सौम्यानि तेषां मूलानि
 शिशिरे प्राज्ञाणीति व्यवसा सूचयति, उक्त ह्यन्यत्र—
 "सौम्यान्मौषधानि सौम्येष्टुष्वादीन्, आग्नेवान्माग्नेयेषु"
 (उ सू अ ३६) इति । भेषजप्रहणविधानमाह—मङ्गले-
 लादि ॥ १० ॥

गृहीत्वा चानुरूपगुणवद्भाजनस्यान्यागारेषु प्रा-
 नुद्वारेषु निवातप्रवातेकदेशेषु नित्यगुणोपह-
 रवलिंकमैवस्तु, अग्निस्लिलोपस्वेदधूमरजासूपक-
 चतुःपद्मानभ्रिगमनीयानि स्ववच्छन्नानि शिक्ये-
 प्वासस्य स्थापयेत् ॥ ११ ॥

भाजनसंप्रदाहा—अनुकूपेत्यादि ।—अनुकूपगुणवद्भाजन-
 स्थिति वस्तुवगुणवत्ता च मानस्य भेषजभानगुणवत्तयैव ।
 स्ववच्छन्नाणीति सन्यक्मिहितानि ॥ ११ ॥

तानि च यथादोषं प्रयुञ्जीत सुरासोवीरक-
 तुपोदकमैरेपमेदकधान्याम्लफलाम्लदध्नन्त्यादि-
 भिर्वाते, मृद्धीकामलकमधुमधुकारूपकफालित-
 क्षीरादिभिः पित्ते, श्लेष्मणि तु मधुमूत्रकफाया-
 दिभिर्नोषितान्यालोडितानि चेत्युद्देशः, त विस्त-
 रेण द्रव्यदेहदोषसात्त्यादीनि प्रविभज्य व्याख्या-
 स्यामः ॥ १२ ॥

संश्लेषेण मदनफलादीनां वातादिभेदेन भावनातोडनद्रव्या-
 ष्याह—तानि च यथादोषं प्रयुञ्जीतेत्यादि । धान्याम्ल
 काञ्जिक, फलम्ल राडिमररादि । श्लेष्मणीलारी कफाय-
 देन श्लेष्मद्द्रव्यकाशोऽभिरेत । उदरे इति संक्षेपानिधा-
 नमित्यर्थः । द्रव्यदेहदोषसात्त्यादीनीत्यत्र भावित्रान्देन प्रह-
 तिवत्वादीनां ग्रहणम् ॥ १२ ॥

वमनद्रव्याणां मदनफलानि श्रेष्ठतमान्यावक्षते,
 जनपायित्यात् । तानि वसन्तश्रीष्मयोरन्तरे पुष्या-
 श्वशुभ्या मृगशिरसा वा गृहीयान्येन मुहूर्ते । यानि
 पकान्यकाषायान्यहरितानि पाण्डुर्यकिमीपपृतीन्य-

१ 'वानुकूपगुणवद्भाजने संस्थाप्यागारेषु' इति पा० । २ 'धान्य-
 फलद्रव्याम्लदिभिर्वाते' इति पा० । ३ 'मृद्धीकामधुमधुकारूपकफालित-
 क्षीरादिभिः' इति पा० । ४ 'द्रव्यदेहदोषसात्त्यादीन् वसन्तश्रीष्म'
 इति पा० । ५ 'अतएव पुष्येऽशुचि मृगशिरसि वा' इति पा० ।

पच्यमानं मधुष्णयुक्तं भिक्व्येतेति दस्यति । दोषनिर्हरणा-
थेति मधुष्णनिर्हरणमपि वमनयोगे उच्ये इत्येते, तस्य
दोषनिर्हरणादेर न शिरोषो भवतीति दर्शयति । एवं बहिःप्र-
योगेऽपि मधुन उष्णाशिरोषो वर्णनीयः । एतेन मद्योन्प्या-
दिनवदभ्यङ्गवैभवंनि कर्णयनं च योगः ॥ १५ ॥

फलपिप्पलीनां द्वौ द्वौ भागौ कोविदारादिकपा-
येण त्रि.सप्तद्वयः द्याचयेत्, तेन रसेन हृत्तीयं भागं
पिष्ट्वा मात्रां हृत्तीवकीभिर्निमीतकैरामलेयां तुल्यां
वतयेत्, वासामिकां द्वे वा पूर्वोक्तानां कपायाणाम-
न्यतमस्याऽल्लिमाप्रण विमृष्टं यत्पच्येत्तन्मस्रेकप्र
न्यिन्वरोद्वाराद्यपि पाययेदिति समानं पूर्वेण ॥ १६ ॥

फलपिप्पलीनां द्वौ भागौ कोविदारो फलपिप्पलीनां भागत्रय
कतव्यं, तत्र भागद्वयं पद्मपुत्रेण कोविदारादिकपायेण धारप
मिषाद्यप्यपिधिवेदविशद्विदारान् परित्वावणीयम् । कोविदारा-
दीनां चाद्यानामष्टौ कफाया प्रथमं परिष्कारये प्रवोक्तव्याः ।
येन च कपायेण फलपिप्पलीभागद्वयं परित्वाय हृत्तीवकादि-
परिमाणा मात्रा तृतीवभागफलपिप्पलीद्वयस्य क्रियते तेनैव
कपायेण मात्रायोगः, एवमष्टौ हृत्तीवकादिमात्राया निर्दिष्टा-
फलपिप्पलीयोगा भवन्ति । मात्राविद्युष्यथ दोषपलादिक-
रह्यतो ज्ञेयः । समानं पूर्वेणैति पूर्वोपदिष्टं त्रेहस्वेदाभिम-
न्नादिविधानं कर्तव्यमिदं । एवमन्यनापि पूर्वोपदिष्टांशो
ज्ञेयः ॥ १६ ॥

फलपिप्पलीक्षीरं तेन वा क्षीरयाम्नामपोभागे
रक्तपित्ते हृदादि च, तत्रत्य वा दध्न उत्तरकं कफ-
च्छादितमकप्रसेकेषु, तस्य वा पयसः शीतस्य
सन्तानिकाऽल्लि पित्ते प्रयुजिते उरःकण्ठहृदये च
तनुकफोपदिग्ये; इति समानं पूर्वेण ॥ १७ ॥

फलपिप्पल्या क्षीरपाकविधिना साधितं क्षीरं फलपिप्प-
लीक्षीरम्; अयमेको योगः । तेनेति फलपिप्पलीसाधितक्षी-
रेण । तत्रत्येति फलपिप्पलीक्षीरजातस्य दध्नः । उत्तरकमिति
घृतम् । सन्तानिका क्षीरोपरिस्थं त्त्वानो भागः ॥ १७ ॥

फलपिप्पलीभृत्क्षीराद्यवनीतमुत्पन्नं फलादि-
कल्ककपायसिद्धं कफाभिभूतांशं विशुष्यदेहं च
मानया पाययेदिति समानं पूर्वेण ॥ १८ ॥

कालदीनि फलनीमृतकेशवाङ्गधामां गवशुटजव्रतवेधनानि
पद् । एते क्षीरयोगचतुष्टयेन द्रवयोगेन च समं पच्य योगा
व्यायामप्रदं वच्यन्ते ॥ १८ ॥

फलपिप्पलीनां फलादिकपायेण त्रि.सप्तद्वयः

१ 'तेषु अथावे' इति पा० । २ 'तेनैव कपायेण मात्रायोगः' इत्यय
पाठो श्लोकादित्युल्लेखे न पठ्यते । ३ 'प्रसेनेषु पूर्णं चरान्'
इति पा० । ४ 'विशुष्यदेहं विशुष्यमानं च' इति पा० ।

मुपरिभावितेन पुष्परजःप्रकाशेन चूर्णेन सरसि
संज्ञेतं मृदत्सरोरुहं सायाद्वेऽवचूर्णयेत्, तत्रानि-
व्युपितं प्रभाते पुनरवचूर्णितमुत्तुल्यं हरिद्राकृत्सर-
क्षीरयाम्नामन्यतमं सैन्धवमुद्दफाणितयुक्तमा-
कण्ठं पीतवन्तमाप्रापयेत् सुकुमारमुत्कृष्टपित्तक-
फमोपधं पिणसिति समानं पूर्वेण ॥ १९ ॥

फलपिप्पलीनां फलादिकपायेणैलादिना एकं त्रेययोगमाह ।
पुष्परजःप्रभातेनेति पुष्पचूर्णहरिद्रयोः । हरिद्रामिधानं कृशरो
हरिद्राकृत्सर ॥ १९ ॥

फलपिप्पलीनां भृत्तातकविधिपरिसृतं स्वरसं
पन्त्या फाणितीभूतमातन्तुलीभायाद्देहयेत्; आ-
तपपुष्कं वा चूर्णाकृतं जीसूतकादिकपायेण पित्ते
कफस्थानगते पाययेदिति समानं पूर्वेण ॥ २० ॥

भद्रातकविधिपुष्कमिति रसायनोक्तमभद्रातकस्यैव प्रहणविधानेन
परितुत्तं स्वरपो भाद्र । फलितययोगोऽयमेकः । आतपपुष्क
देलादित्वा चूर्णयोगोऽयमेकः ॥ २० ॥

फलपिप्पलीचूर्णानि पूर्ववत् फलादीनां पण्णा-
मन्यतमकपायपुत्तानि वर्तिक्रियाः फलादिकपा-
योपसर्जनाः पेया इति समानं पूर्वेण ॥ २१ ॥

फलपिप्पलीचूर्णादीनां फलादियदकपायेनेन कृतत्वात्
पद् वर्तिक्रिया ज्ञेया । वर्तिक्रियायां चतुष्टयेन द्रायेन पाका-
द्व्याकारतां कर्तव्या । अनापि च तथा वेदादीं च सामा-
न्येनेन मधुप्रक्षेपो युक्तः, तं चैके मधुन वाकविरोधात्ता-
नुमन्यन्ते ॥ २१ ॥

फलपिप्पलीनामारवचूर्णकालाङ्ककण्ठकपादा-
पाटलाशाङ्गामूर्त्यासप्तपर्पनकमालपिष्णुमद्वटोल-
मुषवीमुद्गवीसोमघ्नकक्षीपिकाना पिप्पलीपिप्पली-
मूलद्विस्तिपिप्पलीचित्रकशुक्लवैराणा चान्यतमकपा-
येण सिद्धो लेह इति समानं पूर्वेण ॥ २२ ॥

फलपिप्पलीनामारवचूर्णैलादिना आरवषाधिर्विशदित्वका-
धमेदेन कृतत्वात्सिद्धो लेहः । इक्षुकं कुटजं, सारङ्ग-
कण्ठो विकटव, कार्श्रय शुक्रा, सुषकी कारवैङ्क, क्षीपिका
द्विषा, कण्ठकारीलान्ये ॥ २२ ॥

फलपिप्पलीष्वेलाहरेणुकाशतपुष्पाकुस्तुम्बुत्त-
गरुकृत्वक्चोरकमरुचकमुद्गुगुल्वेलचालुकक्षी-
वेष्टकपरिपेलवमाक्षीदोलेयकक्षीणयकसरलपाराय-
तपद्यशोकोरिणीनां विद्यतेरन्यतमस्य कपा-
येण साधितोत्कारिका उत्कारिकाकल्पेन मोदका

१ 'सजाठ' इति श्लोकादित्युल्लेखे न पठ्यते । २ 'भद्रातकवि
धिष्णु' इति पा० । ३ 'कोविदारादीनां' इति पा० । ४ 'कोविदा
रादिकपायोपसर्जना' इति पा० । ५ 'शुक्राकारवर्ति' इति पा० ।
६ 'फलविपरिपु' इति पा० ।

वा मोदककल्पेन यथादोपरोगमक्ति प्रयोज्या इति
समानं पूर्वेण ॥ २३ ॥

फलपिप्पलीबिल्वादिनोत्कारिका मोदकाश्च प्रत्येकं विंशतिः ।
चोरको गन्धद्रव्यं स्नानामर्यादां, परिपेत्तवं केवर्तिसुखकं, स्थोणि-
यको ग्रन्थिपर्णकं, पारावतपरी ज्योतिष्मती, अशोकोरुहिणी
अशोकसदृशपत्रा लता, कटुरोहिणीलन्ये । केचिदत्र स्थोणिकं
परिलज्ज्यापाकीपाया विंशतिं पूरयन्ति, अशोकीपायी स्नानाम-
ख्याता । उत्कारिकाकल्पेनेति सूदशाश्रोषोत्कारिका-
विधानेन ॥ २३ ॥

फलपिप्पलीखरसकपायपरिभावितानि तिल-
शालितण्डुलपिप्पानि तत्कपायोपसर्जनानि शङ्कु-
लीकल्पेन वा शङ्कुल्यः पूषकल्पेन वा पूषा इति
समानं पूर्वेण ॥ २४ ॥

एतेनैव च कल्पेन सुमुखसुरसकुटेरककाण्डीर-
कालमालकपर्णासकक्षयकफणिज्जुकगुञ्जनफासम-
देभृङ्गराजानां पोटेशुचालिकाकालङ्कृतकदम्बैरकाणां
चान्यतमस्य कपायेण कारयेत् ॥ २५ ॥

फलपिप्पलीखरसेनेलादिना शङ्कुल्यपूपयोः पृथगेको योगः ।
एतेनैव च कल्पेनेलादिना सुमुखादिषट्पदशद्रव्यकपायेण पुषकं
शङ्कुल्यपूपयोः ऋणात् पञ्चदश योगा भवन्ति । एवं सि-
कित्वा शङ्कुलीपूपयोः पुषकं पोटशयोगा भवन्ति । पोट
इङ्गुगन्धा; दम्बैरका गुन्दाख्यगुलमः, नलो वा ॥ २४ ॥ २५ ॥

तथा बद्दरपाडवरागलेद्भूमोदकोत्कारिकातर्पण-
पानकर्मासरसयूपमंद्यानां मदनफलान्यन्यतमेनो-
सृज्य यथादोपरोगमक्ति दद्यात्; तैः साधु वन-
तीति ॥ २६ ॥

तथा बद्दरपाडवैस्त्रादिना दश योगाः । बद्दरकृतः पाडवो
बद्दरपाडवः ॥ २६ ॥

मदनः करहाटश्च राठः पिण्डीतकः फलम् ।
भ्यसनश्चेति पर्यायैरुच्यते तस्य कल्पना ॥ २७ ॥

मदनस्य व्यवहारार्थं पर्यायानाह—मदनः करहाटये-
लादि । तस्य कल्पनेति य एवंभूतैः पर्यायेभ्योऽख्यातस्तस्यैवं
कल्पना । अस्य च पर्यायाभिधानं भूरिप्रशोगेषु विहितत्वेना-
भ्यर्हितत्वाज्ज्ञेयम् । एवमन्यत्रापि पर्यायाभिधाने प्रयोजनं
वर्णीयम् ॥ २७ ॥

तत्र श्लोकाः ।

नव योगाः कपायेषु, मात्रास्यैर्ह, पयोधृते ।
पञ्च, फाणितचूर्णं ह्रीः, त्रेये, वार्तिक्यासु पट् ॥३८॥
विंशतिविंशतिलहमोदकोत्कारिकासु च ।
शङ्कुलीपूपयोर्धोका योगाः षोडश षोडश ॥२९॥

१ 'यूपनयानि मदनकल्पागिनोपसत्तज्य' इति पा० । २ 'व-
तिभ्यधे' इति पा० ।

दशान्ये पाडवाद्येषु त्रयस्त्रिंशद्विंशतम् ।
योगानां विधिवद्दृष्टं फलकल्पे महर्षिणा ॥ ३० ॥

इत्यग्निवेशशुकते तन्त्रे चरकप्रतिस्संस्कृते दृढवल्-
संपूरिते कल्पस्थाने मदनकल्पो नाम
प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

मदनफलयोगानां नवादिस्संख्योत्कर्षनिरासार्थं मुखस्त्रणार्थं
च तान् संप्रदेष्टाह—नव योगा इत्यादि । अस्य चार्थो यथा-
स्थानं व्याहृतः ॥ २८-३० ॥

इति धीचक्रामिदत्तविरचितायां चरकतालवर्षटीकाया-
नाशुर्वेदीयिकायां कल्पस्थाने मदनकल्पो नाम
प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

ज्जीमूतककल्पं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्नाह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

मदनकल्पानन्तरमनपायित्वेनेववाकादिद्रव्येभ्यः प्राधान्या-
ज्जीमूतकस्य जीमूतकलोऽभिधीयते । एवं यथावथैषामनपायि-
त्वप्रकर्षः, तथा तथा पूर्वनिवेशनं हेयम् । तेनापरवमनकल्पा-
नामप्यध्यायसंबन्धोऽत्रैवोक्तो हेयः । मदनफलस्य लेहस्त्रेदादि-
पूर्वकारवदिहापि क्रमोऽविदेशादुक्तवन्त्यः ॥ १ ॥ २ ॥

कल्पं जीमूतकस्येवं फलपुष्पाश्रयं शृणु ।

गरागरी च त्रेणी च तथा स्याद्देवताडकः ॥ ३ ॥

फलपुष्पाश्रयमिति वचनेन जीमूतस्य पत्रनालादियु वन-
नप्रयोगं निषेधति । गरागरी चेलादि पर्यायकथनम् । जीमूतः
पीतपोषकः ॥ ३ ॥

जीमूतकं त्रिवेदपत्रं यथास्त्रीपथकल्पितम् ।

प्रयोक्तव्यं ज्वरद्ववासहिक्काद्येष्वामयेषु च ॥ ४ ॥

त्रिवेदपत्रमिति यथास्वं वातहरादिद्रव्ययुक्तं, तथा मार्ता-
दिहराद्रव्यकल्पितं च सत् त्रिवेदपत्रं भवति । हिक्काद्येष्विति
आद्यत्रयदेन काष्ठादीनामुपरोगतदोषजन्याना महणम् ॥ ४ ॥

यथोक्तगुणयुक्तानां देशजानां यथाविधि ।

पेयः पुष्पेऽस्य, निर्वृत्ते फले पेया पयस्कृता ॥ ५ ॥

लोमशे क्षीरसंतानं, दध्नुस्तरमलोमशे ।

शृते पयसि दध्यम्लं जैतं हरितपाण्डुके ॥ ६ ॥

जीर्णानां च सुशुष्काणां न्यस्तानां भाजने शुचौ ।

चूर्णस्य पयसा शुक्तिं वातपित्तादितः पिबेत् ॥ ७ ॥

यथोक्तगुणयुक्तानामिति कालजत्वसंपूर्णरसत्वादिगुण-
युक्ताणि मदनफलोक्तगुणद्वाराऽनुसर्तव्यानि । देशजानामिति
मदनकल्पोऽत्रप्रशस्तभूमिजातानाम् । यथाविधीति मदनकल्पोक्त-

१ 'पेयादि कल्पितं च' इति पा० । २ 'पयःपुष्पे निर्वृत्तं' इति
पा० । ३ 'जैते' इति पा० ।

विधानगृहीतानाम् । पय पुण्य इत्येको योगः । निर्दुत्त
ह्लादिद्वितीयो योगः । निर्दुत्त इत्युत्पन्नमाने फले, तत्र फले
क्षीरे साधयित्वा तेन क्षीरेण पेया साधनीया । रोमस ह्लादि
तृतीयः । रोमस इति उपगतरोम्भि फले, अत्रापि रोमसफ-
लापितक्षीरात् सप्तानिका ज्ञेया । दधुत्तारमिखादिकद्युत्तुं
योगः, अद्याप्युपगतरोमावस्थफलप्रतिक्षीरसम्भूतदधिसरो
ज्ञेयः । श्रुते पयशीलादिपचनः । दध्मलमिल्लम्बावस्थ दधि
जातम् । हरितपाण्डुक इति हरितपाण्डुवस्थाप्रोते जीमूतकफले ।
जीर्णानामिखादिक. पण क्षीरयोगः । एते च योगाः क्षीरसव-
न्नेन अधिकोपमानक्षीरकारा अपि क्षीरप्रयोगत्वेनैव समदे
'पद क्षीरे' इत्यनेन समगृहीतव्या ॥ ५-७ ॥

आसुत्य च सुरामण्डे मृदित्वा प्रभुतं पिबेत् ।
कफजैऽरोचके कासे पाण्डुरोगे सयक्षमणि ॥ ८ ॥
द्वे चापोथ्याथवा श्रीणि गुह्रव्या मधुकस्य वा ।
कोविदारादिकानां वा निम्बस्य कुटजस्य वा ॥ ९ ॥
कपायेष्वास्तुतं पूत्वा तेनैव विधिना पिबेत् ।
अथवाऽऽरव्यघादीनां सप्तानां पूर्वेषुत् पिबेत् ॥ १० ॥
पकैकस्य कपायेण पित्तश्लेष्मज्वरादितः ।

आसुत्येसादिना मदिरायोन एक उच्यते । आसुत्येति
निशाप्युषितं कृत्वा । अत्र योगे पकजीमूतकफलरोमाधिकत,
तथा, उत्तरयोगेषुपि पक्षमेव फलमधिकृत ज्ञेय, "फल
पयोमत् प्राहाम्" इत्येत्यधिकवचनात् । द्वे चेलादिना द्वादश-
कपायमेदाद् द्वादशयोगा उच्यन्ते । तेनैव विधिनेति मदन-
कल्पोक्तेन साधनविधिना । अयनेलादी आरव्यघादिसप्तद्व्य-
कपायमेदात् सप्तयोगा भवन्ति । आरव्यघादय, —आरव-
पट्टसकलादुकण्टकपाठापाटलिशात्रेष्टामूर्त्ता. पूर्वोप्यायोका.
॥ ८-१० ॥—

मात्राः स्युः फलवद्याष्टौ कोलमात्रास्तु ता मताः ॥

मात्रा. सूरिलादिनाऽष्टौ मात्रायोगानाह । फलवदिति
मदनफले यथा अष्टौ मात्रायोगा उक्तास्तथेहापि कर्तव्या,
विशेषतस्तु एता. कोलमात्रा कर्तव्या, न तु फलवदहरीत-
वशादिप्रमाण कर्तव्या इत्यर्थः ॥ ११ ॥

जीवकपर्पभकेक्षुपां शतावर्षा रसेन वा ।
पित्तश्लेष्मज्वरे दद्याद्वातपित्तज्वरेऽथवा ॥ १२ ॥

जीवकेलादिना चतुरो योगा. पानसाधनकपायभेदात् ॥ १२ ॥

तथा जीमूतकक्षीरात् सनुत्पन्नं पचेद्भुतम् ।
फलादीना कपायेण श्रेष्ठं तद्गन्धं मतम् ॥ १३ ॥

तथेसादिना घृतयोगनेकमाह ॥ १३ ॥

१ 'गुह्रव्यामलकस्य वा' इति पा० । २ 'पकैकस्य' इति पा० ।
३ 'पठेय' इति पा० ।

तत्र श्लोको ।

पंद्र क्षीरे मंदिरामण्डे एको द्वादश चापरे ।
सप्त चारव्यघादीनां कपायेऽष्टौ च यार्तिषु ॥ १४ ॥
जीवकादिषु चत्वारो घृतं वैकं प्रकीर्तितम् ।

कल्पे जीमूतकानां च योगास्त्रिंशद्व्याधिक्याः ॥ १५ ॥

इत्यग्निवेशकृते तत्र चरकप्रतिसंस्कृते दृढबल-
संपूरिते कल्पस्थाने जीमूतककल्पो
नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

पदक्षीर ह्लादिना सप्रहार्थं व्याहृत एव यथास्थानम्
॥ १४ ॥ १५ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्ताविरचितया चरकतात्पर्यटीकाया-
मायुर्वेदीपिकाया कल्पस्थाने जीमूतककल्पो
नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

अथात् इक्ष्वाकुकल्पं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह ह्लाद् भगवाननामः ॥ २ ॥

सिद्धं चक्षुष्ययोगेक्ष्वाकुकल्पं येषां प्रशस्यते ।
उक्ताध्यायसम्बन्धादिक्ष्वाकुकल्पोऽभिधीयते । यथा च
नस्यते इक्ष्वाकुकल्पस्थान् चक्षुष्यगीति नोज्यम् ॥ १ ॥ २ ॥—
लेम्बाऽथ कटुकालावृस्तुम्बी पिण्डफला(लं) तथा ३
इक्ष्वाकुः फलिनी चैव प्रोच्यते तस्य कल्पना ।

लम्बेसादि पर्यायवचनम् ॥ ३ ॥—

कासदद्यात्सन्निपिण्डदिंज्वरात् कफकपिते ॥ ४ ॥
प्रताम्यति नरे चैव धमनाथं तदिष्यते ।

तदिष्यते इति इक्ष्वाकुकरपनभिष्यते ॥ ४ ॥—

अपुपस्य प्रवालानां गुणैर्भावेऽशंसितम् ॥ ५ ॥

क्षीरप्रस्थे शूत दधात् पिच्छोदिके कफज्वरे ।

पुष्पाविषु च चत्वारः क्षीरे जीमूतके यथा ॥ ६ ॥

योगे हरितपाण्डूनां सुरामण्डेन पञ्चमः ।

फलस्तरसमाग च त्रिगुणक्षीरसाधितम् ॥ ७ ॥

उरस्थिते कफे दद्यात् स्वरमेदे च पीनसे ।

जीर्णं मधोबुते क्षीरं प्रक्षिपेत्तद्यदा दधि ॥ ८ ॥

जातं स्यात् सकफे कासे श्वासे चम्या च तत् पिबेत् ।

अजाक्षीरेण बीजानि भोवयेत् पापयेत् च ॥ ९ ॥

विपुगुल्मोदरप्रन्थिगण्डेषु स्त्रीपदेषु च ।

मस्तुना वा फलाग्नमर्घ्यं पाण्डुकुष्ठपिपादितः ॥ १० ॥

तेन तरु विपकं वा सद्योऽद्वयणं पिबेत् ।

१ 'मदिरायाने' इति पा० । २ 'जे' इति 'जे' इति च पा० । ३ 'ल-
म्बा पिण्डफला तुम्बी वृद्धकालजुता च सा' इति पा० । ४ 'जीर्णं
मधोबुत् क्षीरे' इति पा० । ५ 'भासिगानि प्रभोवयेत्' इति पा० ।

अपुपस्तेलादिना एक क्षीरयोग । अपुष्पस्तेलतृप्त-
पुष्पस्य । मुष्टिं प्रादेशसमितिमिति प्रवेशिन्या मूलपर्यन्तकृतानु-
ष्ठिपदिभागम्, एव च नात्र मुष्टिशब्द पलवचन । क्षीरप्रस्थे
शतमिति वचनात् क्षीरप्रस्थे यथोक्तमानमिक्ष्वाकुमावाप्य
चतुर्गुण पानीय दत्त्वा क्षीर साधनीयम् । पुष्पादिष्विला-
दिना चतुर क्षीरयोगानाह । जीमूतके यथा—“पय
पुष्पेऽस्य निर्दूते फले पेया पयस्कृता । रोमशे क्षीरसतान
दधुत्तरनरोमशे” (क अ २) इत्यनेनोक्त, तदेहापि
योगचतुष्टय फरणीयम् । हरितेलादिना सुरामण्डे
हरितपाण्डूनामिक्ष्वाकुनलाना सुरामण्डे जीमूतकवदोग
कतम्य, जीमूतकविधानातिदेशेन “आशुल च सुरामण्डे
सृदिस्वा प्रमुत पिबेत्” (क. अ २) इति प्र-योक्तविधान
मिहापि भवति । फलरसेलादिना पत्र क्षीरयोगोऽभिधी-
यते । त्रिगुणक्षीरसाधितमिति त्रिगुणेन क्षीरेण साधित, तत्र
चतुर्गुणेन तोषेन साधनीयम् । फलशब्देनादेश्वाकुफलमु-
च्यते । जीण इत्यादिना सप्तम क्षीरयोग । मथोद्धृते इत्यु-
द्धृतमध्ये । अन्नाक्षीरेणैलादिनाऽऽप्तम क्षीरयोग । तेन तरुनि
लादिना तत्रयोग । तेनेति तुम्बीफलमध्ये ॥ ६-१० ॥—

तुम्ब्या फलरसैः शुष्केः सपुष्पेरथचूर्णितम् ॥ ११ ॥
उर्ध्वेनमाल्यमात्राय गन्धसप्तसुखोचितः ।

तुम्ब्या इत्यादिना प्रिययोगानाह । गन्धसप्तसुरासाधित इति
गन्धसप्तत्वं बुगन्धवत्त्वं, तथा गन्धसप्तदा उखमुषितम-
भ्यस्त येन स, अर्धचूर्णितेश्वाकुफलरसपुष्प मात्रयमाप्राप्य
वमलनभ्यस्तदुर्गन्ध इति भाव ॥ ११ ॥—

भक्षयेत् फलमध्य वा गुडेन पल्लेन च ॥ १२ ॥
इक्ष्वाकुफलतेले वा सिद्धे वा पूर्वैवद्धृतम् ।

मन्थयेद्विलादिना घनतयोगमेकमाह । फलमध्यसिद्धाकुफ-
लमध्यम् । इक्ष्वाकुफलकल्कसाधित तैलमिक्ष्वाकुफलतेलम्,
अन्येक एव तैलयोग । पूर्ववदिति जीमूतकवत्, तेन “तथा
जीमूतकधीरात्” (क अ २) इत्यादिनोपविधानेन जीमूत-
कस्थाने इक्ष्वाकुफल दत्त्वेह घृत साधनीयम् ॥ १२ ॥—

पञ्चादाशशुद्धानि फलादीना यथोत्तरम् ॥ १३ ॥
पिवेद्विभृद्य वीजानि कपायेष्व्याशत पृथक् ।

पञ्चाशद्विलादिना पत्र वयमानवयोगानाह । पञ्चाशदारभ्य
दशकेन श्रेष्ठैश्चाङ्गीनां शत पृष्णीयम् । तेन पत्रयोगा
भवति । तां च यथासद्य मदनफरशरीनां षण्णामन्तन-
कपायप्यामुल विभृदितां पातय्यति । अन्ये तु दत्तवी-
जादारभ्य पञ्चाशद्वाजपर्यन्तं शेषापयेयाना पातय्य, तत्र
नदानादिकपायमेदायव योगेन इत्याहु ॥ १३ ॥—

यथाश्लेषोविदारयमुंमिदन्तनंर पिबेत् ॥ १४ ॥

यथाश्लेषादिना नयकपाययोगानाह । तत्र यथाश्लेषेक,
कोविदारयो मदनफलोक्ता अष्टौ ॥ १४ ॥

कपायैः कोविदारयधर्मोत्राश्च फलवत्स्मृताः ।
कपायैरित्यादिना मदनफलवदशविधा अष्टौ गानालक्षिता
प्रयोग उच्यन्ते ॥—

विल्वमूलकपायेण तुम्बीबीजाञ्जलिं पचेत् ॥ १५ ॥
पूतस्यास्य त्रयो भागाश्चतुर्थः फाणितस्य तु ।
सघृतो वीजभागश्च पिधानर्थाशिकास्तथा ॥ १६ ॥
महाजालिनिर्जीमूतकृतवधेनवत्सकान् ।
तं लेह साधयेद्द्विष्यां घट्टयन्मुहुनाऽग्निना ॥ १७ ॥
यावत् स्यात्तनुमत्तोये पतित तु न शीर्यते ।
त लिङ्गमानया “लेह प्रमथ्या च पिबेत्तु ॥ १८ ॥
कल्प एषोऽग्निमन्थादो चतुष्के पृथगुच्यते ।

विल्वेलादिना एवो लेह, तथा ‘कल्प’ इत्यादिना चत्वारो
रेहा अन्ये द्रव्या, एव पत्र लेहा । अञ्जलि पलचतुष्टयम् ।
अत्र च “ततश्च कुवच चाततोयमष्टगुण भवेत्” इति वच-
नाद्विचमूलकपायस्याष्टवञ्जल्यो देया, ततश्चतुर्नागवशेषेण
कुवचद्वयम् । फाणितमर्भश्रत इक्षुरस । ‘चतुष् फाणितस्य
च’ एतस्य स्थाने त्रयधिकदृक्च च’ इति केचित् पठन्ति ।
सघृतो घृतस्यैवो भाग । वर्धशिकानिति एकभागार्धमानात्
प्रत्येक महाजालिन्यादीन् । महाजालिनी पीतकोपातकी, कृत-
वैधनो पोषकनेद ‘ज्योत्सिका’ इति ख्यात । यावत् स्यात्
न्तुमदिलादिना लेहाकल्क्षणमाह, एतच्च लक्षण लेहान्तरे-
ष्वपि पाचनावेषु हेतवम् । न शीर्यते न विस्तीर्यते । प्रमथ्या च
पिबेद्विष्यति अतीसारविकारिते “पिप्ली नागर धान्यम्”
(पि अ १५) इत्यादिनोक्तप्रमथ्याना मन्थेऽन्यतमप्रमथ्या-
कृत कपाय पिबेद्विल्वं । ‘प्रमथ्या च’ इत्यस्य स्थाने केचित्
‘मन्थ चापि’ इति पठन्ति । अग्निमन्थादापिते प्रत्येकमग्निमन्थ-
स्योनाकपाटयागम्भारीमूलचतुष्क पयमूत्रकथनप्रस्तावे रसा-
यने कथितम् ॥ १५-१८ ॥—

शक्तुभिर्यापिनेन्मन्थ तुम्बीस्वरसभापितैः ॥ १९ ॥
कफजेऽव त्वरे कासे कण्ठरोगेष्वरोचके ।

शक्तुभिरित्यादिना मन्थयोग ॥ १९ ॥—
गुल्मे भेदे प्रसेके च कल्क मासरसै पिबेत् ।
नर साधु चमत्येव न च दीर्घस्वमश्रुते ॥ २० ॥
गु न ज्वर इत्यादिना रसकयोगानाह । चरकमिक्ष्वाकु-
बीजचक्रम् ॥ २० ॥

तत्र श्लेषाः ।
पयस्यष्टौ सुरामण्डमस्तुतकेषु च त्रयः ।
त्रिय सपल्ल तैल वयमाना फलेषु पट् ॥ २१ ॥

१ अथपु पान्दिसा कुफलसमाहारः ३३१ पा० । २ तत्र मदन
फलं न च पानी कपाये नाशुया कन्तो निरुदिना पातयन्ता
३३३ पा० ।

१ अथपु शत पा० । २ पूतस्यास्य त्रयो भागाजवधिकदृक्कल
च’ शत पा० । ३ विज्ञा द्रव्यशिकाराधना इति पा० । ४ ‘याते’
१ १ पा० । ५ ‘मोने’ इति पा० ।

पुतमेकं कपायेषु नवान्ये मधुकादिषु ।
अथौ चर्तिक्रिया लेहाः पञ्च मन्थो रसस्तथा ॥२२॥
योगा इक्ष्वाकुकेल्पे ते चत्वारिंशच्च पञ्च च ।
यत्ता महर्षिणा सम्यक् प्रजानां हितकारिण्या ॥२३॥
इत्यग्निवेशकृते तत्रे चरकप्रतिस्संस्कृते इदमवल-
संयूरिते कल्पस्थाने इक्ष्वाकुकेल्पो नाम
तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

पवसाद्यजिलादिसंग्रहाधौ व्याकृत एव । अत्र कठेर्विहित
मदनफलादिषु । एतं यद्यपि मर्धमानपूर्वपठितं, तथापि उ-
न्नेयुरोगोपादिह पश्चात् पठितम् ॥ २१-२३ ॥

इति भीषकगामिदत्तविरचितायामागुर्वेदरीषिकायां चरक-
तात्पर्यटीकायां कल्पस्थाने इक्ष्वाकुकेल्पो नाम
तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथातो धामार्गवकल्पं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह साह्य भगवानाशेषः ॥ २ ॥
उक्त्वा चन्धादामार्गवकल्पोऽभिधीयते ॥ १ ॥ ३ ॥

ककौटकी कोटफला महाजालिनि(नी)रेव च ।
धामार्गवस्य पर्याया राजकोशातकी तथा ॥ ३ ॥
तत्र ककौटकीलादिना पर्यायकथनम् । धामार्गवः पीत-
शोषकः ॥ ३ ॥

गरे गुल्मोदरे कासे वाते श्लेष्माशयस्थिते ।
कफे च कण्ठवक्रस्थे कफसंचयजेषु च ॥ ४ ॥
रोगेष्वेव प्रयोग्यं स्यात् स्थिराश्च गुरुवश्च ये ।
स्थिराश्च गुरुवश्च इत्यत्र 'गदाः' इति शेषः ॥ ४ ॥—
फलं पुष्पं प्रवालं च विधिना तस्य संहरेत् ॥ ५ ॥
विधिनेति नेपथ्यग्रहोपेतं विधिना ॥ ५ ॥

प्रवालस्वरसं शुष्कं कृताश्च गुलिकाः पृथक् ।
कोविदारदिभिः पेयाः कपायैर्मधुकस्य च ॥ ६ ॥
प्रवाललादिना नवयोगानाह । प्रवालस्य खरसः प्रवालख-
रसः । अत्र कोविदारदिकपायैर्पृथिकाकरणं पानं च श्लेषम् ॥ ६ ॥

पुष्पादिषु पर्यायोगाश्चत्वारः पञ्चमो सुरा ।
पूर्ववत्

पुष्पादिष्विलादिना जीवुककल्पविधानेन निर्दिष्टाश्चत्वारः
श्रीप्रयोगाः प्रथमश्च सुरायोगोऽतिदिरयते; ते च 'पयः
पुष्पेऽस्य' (क. अ. २) इत्यादिनोक्ता हेयाः । पूर्ववदिति
पूर्वेण संबन्धते ॥—

१ 'गन्धे रसे तथा' इति पा० । २ 'इक्ष्वाकुकेल्पेऽरिष्वत्' इति
पा० । ३ 'कण्ठफला' इति पा० । ४ 'तिरेपवत्' इति पा० ।
५ 'कृत्वा च' इति पा० । ६ 'पर्यायाश्च' इति 'धामार्गवः' इति
च पा० ।

जीर्णशुष्काणामतः कल्पः प्रवक्ष्यते ॥ ७ ॥
मधुकस्य कपायेण बीजकण्डोद्धृतं फलम् ।
समुद्धं व्युपितं रात्रिं कोविदारदिभिस्तथा ॥ ८ ॥
दद्याद्दुग्धोदरातैश्चो ये चाप्यन्ये कफामयाः ।

जीर्णशुष्काणामिलादिना नवकपाययोगानाह, तथा 'जालाः'
इत्यादिना एकादश कपाययोगान् वक्ष्यति; एवं विंशतिः कपा-
ययोगाः संयुक्ते वक्ष्यन्त्याः पूर्वन्ते । बीजकण्डोद्धृतं फल-
मिति यत्र बीजानि यद्दानि सन्ति च बीजकण्ड उद्धृतो
यस्मिन् तद्बीजकण्डोद्धृतं फलम् । अत्र च पूर्वनिपातानियम
आहितान्यादिपूर्वनिपातबहोव्यः । एवंभूतं च फलं कपायेण
नमुद्धेन पूरितं रात्रिव्युपितं कर्तव्यम् । एकं हि जतुकौ
धामार्गवकल्पे—'धामार्गवकल्पेऽप्युद्धृतबीजमन्येषु समुद्धेयितः
कोविदारदिकपाया नव'—इति । गुरिमर्गं चावस्थायं
नमनं हितमेव, तेनेह शुभविषयतया वमनोपदर्शनं न
विरोधि ॥ ७-८ ॥—

दद्याद्दग्धेन संयुक्तं छर्दिहृद्रोगशान्तये ॥ ९ ॥

इत्यादिनादिना एकोऽत्रयोग उच्यते । अने च धामार्ग-
वस्य संयोगैको योगः ॥ ९ ॥

चूर्णैर्वाऽप्युत्पलादीनि भावितानि प्रभूतशः ।

रसक्षीरपवाग्वादिहृतो ग्राःवा चमेत्सुप्तम् ॥ १० ॥

चूर्णैरिलादिना प्रेषे एकयोगमाह । उत्पलादीनां चान
भेदोऽभिज्ञितः । उत्पलस्यैव प्रेषयोगः । अत्र आदि-
शब्देन सौमन्थिकपवादीनां ग्रहणम् । प्रभूतशर्चुर्भाविता-
नीति शेषम् ॥ १० ॥

चूर्णीकृतस्य वर्ति या कृत्वा चदरसंमिताम् ।

विनीपाञ्जलिमात्रे तु पिबेद्गोश्वशक्रेद्रसे ॥ ११ ॥

पृथतर्ष्यकुरङ्गाह्वजोद्ग्राहयतराविके ।

श्वदंष्ट्रखरज्ञानां चैवं पेया शक्रेद्रसे ॥ १२ ॥

चूर्णीकृतस्यैत्यादिना नोऽत्रयहृदये इति द्वौ योगौ । तथा
दृष्यतेत्यादिदशयोगैः समं शुक्रेद्रयोगसंबन्धादत्र शुक्रेद्रयोग
उच्यन्ते । पुत्रतो विन्दुविहितहारेण; श्लथो नीलाण्डः, कुरङ्ग-
धबलगतैः, अश्वतरा वेगतरः, श्वदंष्ट्रखरद्वये स्यविशेषः
॥ ११ ॥ १२ ॥

जीवकपंभकौ वीरामात्मगुप्तौ शतावरीम् ।

काकोलीं धावर्णीं मेदां मदांमेदां मधुलिकाम् ॥ १३ ॥

एकैकयोऽभिसंचूर्ण्य सह धामार्गवेण ते ।

शर्करामधुसंयुक्तां लेहा हृदाहृत्कालिनाम् ॥ १४ ॥

सुखोदकानुपानाः स्युः पिचोप्ससहिते कफे ।

जीवकेत्यादिना दश लेहानाह । मधुलिका 'मर्कटहृत्'

१ 'गोशुक्रेद्रो रसे' इति पा० । २ 'श्वदंष्ट्रखरद्वयतरोक-
नैतलने । हरेणश्वरशक्तिर्भवे च शक्रेद्रसे' इति पा० ।

इति ज्ञाता । अत्र लेशेषु धामार्गवादित्रदन्वर्चुणस्य समा-
नत्वं; मधुशर्करयोश्च तावती मात्रा यावत्सा लेशत्वापत्ति-
र्भवति । पित्तोष्णसहिते कफे इति ज्यतोष्णगुणेन पित्तेन
युक्ते कफे; अन्ये तु पित्तोष्णशब्देन पित्तोष्णाणौ कृतं ज्वर-
माहः ॥ १३ ॥ १४ ॥—

धान्यतुम्बुरुपेण कल्हः सद्यैविषापहः ॥ १५ ॥

धान्येखादिनेकं कल्हयोगमाह । धान्यतुम्बुरकथाय एव
धान्यतुम्बुरुपः । उक्तं हि जतुकर्णे—“धान्यतुम्बुरहसेन
कल्हो विषतुम्” इति ॥ १५ ॥

जात्याः सौमनसायिन्या रजन्याश्चोरकस्य च ।

वृश्चीरस्य महाधुद्रसदाहैमवतस्य च ॥ १६ ॥

यिम्ब्याः पुनर्नयाया वा कासमर्दस्य वा पृथक् ।

एकं धामार्गवं द्वे वा कपाये परिगृह्य तु ॥ १७ ॥

पूतं मनोविकारेषु पिबेद्धमनमुत्तमम् ।

जाला इत्यादिना एकादशकपाययोगानाह । जाती सौम-
नसायिनी, अन्ये यूथिका वदन्ति । वृश्चीरः श्वेतपुनर्नवा ।
महाधुद्रा धुद्रसदा मुद्रमापण्यौ । हैमवती वचा ॥ १६ ॥ १७ ॥—

तच्छूतक्षीरजं सर्पिः साधितं वा फलादिभिः ॥ १८ ॥

तच्छूतेलादिनेकं घृतयोगमाह ॥ १८ ॥

तत्र श्लोकौ ।

पल्लवे नव चत्वारः क्षीर एकः सुरासवे ।

कपाये विशतिः कल्हे दश द्वौ च शकृद्रसे ॥ १९ ॥

अत्र एकस्तथा त्रये दश लेहास्तथा घृतम् ।

कल्पे धामार्गवस्योक्ताः पट्टियोना महपिपा ॥ २० ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते षडयल-

संपूरिते कल्पस्थाने धामार्गवकल्पो नाम

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पल्लवे नवैसादित्रये श्लुकमसंप्रहामिधानं छन्दोऽनुदी-

धाव । दश द्वौ चेति द्वादशैल्लयः ॥ १९ ॥ २० ॥

इति धीचक्रगामिदत्तविरचितामातुर्वेदटीपिकायां चर-

कतासर्पटीकायां कल्पस्थाने धामार्गवकल्पो नाम

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

अथातो वत्सककल्पं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्नाह भगवानाश्रयः ॥ २ ॥

वयोफसवनभाद्रसकृत्कल्पाभिधानम् ॥ १ ॥ २ ॥

अथ वत्सकनामानि भेदं स्त्रीपुंसयोस्तथा ।

कल्पं चास्य प्रयक्ष्यामि विल्लेणे यथातथम् ॥ ३ ॥

वत्सकः कुटजः दास्यो पृष्ठको गिरिमहिष्का ।

१ 'विल्लेः पुष्पे' इति पा० । २ 'पुनर्नवाकासमर्दसिन्हीदेमवत्स
च । महाधुद्रा धुद्रसदाहैमवती १५३ १५४ इति पा० । ३ 'मि-
शोरेण' इति पा० ।

बीजानीन्द्रयवास्तस्य तथोच्यन्ते कलिङ्गकाः ॥ ४ ॥

वृहत्फलः श्वेतपुष्पः स्निग्धपत्रः पुमान् भवेत् ।

श्यामा चारुणपुष्पा स्त्री फलेऽर्बुनैस्तथाऽऽग्निभिः ॥ ५ ॥

रक्तपित्तकफघ्नस्तु सुकुमारैष्वनत्ययः ।

द्वद्रोगज्वरपाताद्यग्नीर्त्सादिषु दास्यते ॥ ६ ॥

वत्सकनामानि व्यवहारार्थं स्त्रीपुरुषभेदं चाह—अथेत्सादि ।

अत्र वत्सकस्त्रीपुरुषभेदेन यद्यपि गुणभेदः प्रयोगभेदो वा न
प्रतिपादितः, तथाऽपि स्त्रीरूपवत्सकेऽप्युष्णफलत्वादिविशिष्ट-
लक्षणयुक्तेऽप्यपिशेषेणोभाभ्यामेवावयवनिर्गतिः स्यादित्येतदर्थ-

सुभयोरपि समानगुणता ज्ञातव्या ॥ ३-६ ॥

काले फलानि संगृह्य तयोः शुष्काणि संक्षिपेत् ।

तेषामन्तर्नखं मुष्टिं जर्जरौकृत्य भावयेत् ॥ ७ ॥

मधुकस्य कपायेण कोविदारदिभिस्तथा ।

निशि स्थितं विमृश्यैतद्भवणसौद्रसंयुतम् ॥ ८ ॥

पिबेत्तद्वमनं श्रेष्ठं पित्तश्लेष्मनिवर्हणम् ।

काल इति उचिते काले । शुष्काणीति पक्वशुष्काणि । तेषा-
मन्तर्नखित्वादिना कपायैर्नवयोगानाह । सौद्रसैन्धवयोगो
यद्यपि सर्वरमनेष्वेव सामान्येन विहितः, तथाऽपीह 'लवण-
क्षौद्रसंयुतम्' इति वचनादुत्कर्षां लवणसैन्धवयोरभिधीयते

॥ ७ ॥ ८ ॥—

अष्टाहं पत्स्याऽऽकेंण तेषां चूर्णाणि भावयेत् ॥ ९ ॥

जीवकस्य कपायेण ततः पाणितलं पिबेत् ।

फलजीमूतकेक्ष्वाकुजीवन्तीनां पृथक् तथा ॥ १० ॥

सर्पपाणां मधूकानां लवणस्याथवाऽभ्युना ।

अष्टाहमित्वादिना पत्र चूर्णयोगानाह ॥ ९ ॥ १० ॥—

शशोरेणाधवा युक्तं विदध्याद्वमनं भिषक् ॥ ११ ॥

शशोरेणैलादिना कृत्रयोग उच्यते । अत्र च इन्द्रयव-

चूर्णमपि दत्तत्वादेवोच्यते ॥ ११ ॥

तत्र श्लोकः ।

कपायैर्नव चूर्णांश्च पञ्चोक्ताः सलिलैस्त्रयः ।

एकश्च कृदापायां स्याद्योगास्तेऽष्टादश स्मृताः १२

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते षडयल-

संपूरिते कल्पस्थाने वत्सककल्पो नाम

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अथावेरिलादिसंप्रहेश्लोकौ व्याख्यातार्थं एव ॥ १२ ॥

इति धीचक्रगामिदत्तविरचितामातुर्वेदटीपिकायां चरक-

तासर्पटीकायां कल्पस्थाने वत्सककल्पो नाम

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

१ 'विल्लेः पुष्पे' इति पा० । २ 'फलपुष्पे' इति पा० ।

३ 'मिषिचै' इति पा० । ४ 'वत्सक' इति, 'वत्सक' इति च

पा० । ५ 'जीमूतकेक्ष्वाकौ' इति पा० । ६ 'इन्द्रयवयोग

वत्सकस्य निरधिदान' इति पा० ।

इत्यग्निवेशकृते तन्ने चरकप्रतिसंस्कृते दृढवल्-
संपूरिते कल्पस्थाने कृतवैधनकल्पो

नाम पष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

धीरे द्वौ द्वाभित्वादिसंप्रहः । द्वौ द्वापिति चत्वारः
॥ १३ ॥ १४ ॥

इति धीचकफाग्निदत्तविरचित्वाथो चरकदात्मर्षीपिकाया-
गाशुर्वेदीपिकायां करपस्थाने कृतवैधनकल्पो नाम
पष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

अथातः श्यामात्रिवृत्कल्पं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

वमनार्थकल्पनानन्तरे विरेचनकल्पेषु बह्व्येषु त्रिवृत्ताना
विरेचनद्रव्येषु सुखविरेचनतया प्रधानत्वात्प्रिकल्प एवाभि-
धीयते । त्रिवृत्तभेद एव च श्यामा, तेन श्यामायाश्चिकित्सायाश्च
कल्पः श्यामात्रिवृत्कल्पः । यद्यपि चारुणमूर्त्यं त्रिवृत्तोल्लुष्टा
वक्तव्या, तथाऽन्यध्यायसंज्ञायां श्यामाया अग्ने पाठेनाशुरोप-
हन्तृत्वा इयामायाः प्रकथं दर्शयति । ये चान योगा वक्तव्या-
स्तोऽङ्गना वा श्यामया वा उनाभ्यां वा शोपशरीरादिवला-
कलभेषु(वि)क्षण कर्तव्याः ॥ १ ॥ २ ॥

विरेचने त्रिवृत्तमूलं श्रेष्ठमाहुर्मनीषिणः ।

तस्याः संघा गुणाः कर्म भेदः कल्पश्च वक्ष्यते ॥ ३ ॥

विरेचन इत्यादौ त्रिवृत्तमूलसन्धेन श्यामगूलाया अरण्य-
लायाश्च सामान्येन मूलं शृण्वते ॥ ३ ॥

त्रिमण्डो त्रिवृत्ता चैवं श्यामा कूटरेणा तथा ।

सर्वाणुभूतिः सुचक्षो शब्दैः पर्यायवाचकैः ॥ ४ ॥

पर्यायत्वेन वाचकैः पर्यायवाचकैः ॥ ४ ॥

कपाया मधुरा रूक्षा विपाके कटुका च सा ।

कफपित्तप्रशमनी रौक्ष्याच्चानिलकोपनी ॥ ५ ॥

सैदानीमां पथैर्युक्ता पातपित्तकफार्थिः ।

कल्पवैदोष्यमासाद्य सर्वरोगहरा भवेत् ॥ ६ ॥

सैदानीमित्यादि । वातापहोपथयोगेन वातहन्तृत्वमभियमानं
भवति, कफपित्तहन्तृत्वं विद्यमानमधिकं भवतीति ज्ञेयम् ।
कल्पवैदोष्यमिति कल्पनाविशेषम् । सर्वरोगहरेति व्यससम-
क्षसर्वदोषारन्ध्ररोगहरा ॥ ५ ॥ ६ ॥

मूलं तु द्विविधं तस्याः श्यामं चावणमेव च ।

तयोमुप्यतरं विद्धि मूलं यद्रक्षणप्रभम् ॥ ७ ॥

सुकुमारे शिरी शूरे मृदुकोष्ठे च तच्छुभम् ।

मोक्षयेदाशुकारित्याच्छ्यामा क्षिणीत मूच्छयेत् ॥ ८ ॥

१ 'महर्षेः' इति पा० । २ 'श्यामा मुरहा कोट्टा तथा ।
विश्वर सर्वाणुभूतिः' इति पा० । ३ 'सत्त्वा' इति पा० । ४ 'कल्पे
वैदोष्यमासाद्य' इति पा० । ५ 'तयोः मेघ्नरं' इति पा० ।
६ 'वातहन्तृ' इति पा० । ७ 'श्यामा कूटरे शिरी' इति पा० ।

तैक्ष्ण्यात् कर्पति हृत्कण्ठमाशु दोषं हरत्यपि ।

शस्यते बहुदोषाणां क्रूरकोष्ठाश्च ये नराः ॥ ९ ॥

त्रिवृत्तयोर्भेदाह—मूलं तु द्विविधमित्यादि । मुख्यतर-
मिति विरेचनक्रियायामेवाव्यापतिकरत्वाच्चेष्टतरम् । सुकु-
माराः विशदश्च यद्यप्यविरेचनीया उष्णस्वभावाऽपि तेषां
विधीयमानविरेचने हितमिति ज्ञेयम् । मोक्षयेदित्यादिना
श्यामगूलाया शुभकर्मणी ज्ञेये । क्षिणीतेति पातुष्यं
कुर्यात् ॥ ७-९ ॥

गुणवत्यां तयोर्भूमौ जातं मूलं समुद्धरेत् ।

उपोष्य प्रयतः शुक्ले शुक्लवासाः समाहितः ॥ १० ॥

गम्भीरानुगतं शृङ्खणमतिर्यग्बिच्छत् च यत् ।

तैदिपाठ्योद्धरेद्भूमौ त्वचं शृण्वत् निघापयेत् ॥ ११ ॥

यद्यपि मदनकल्प एव गुणवद्भूमिजातत्वादि सामान्येन
भेदजानामुक्तमेव, तथाऽपि गम्भीरानुगतत्वादिविषयेषु तत्रा-
नुक्तजैहामिधाने सति तत्रप्रसंगत्वात् तत्किञ्चिदुच्यते—गुण-
वत्यामित्यादि । शुक्ल इति शुक्लपक्षे । गम्भीरानुगतमिति दूर-
प्रविष्टम् । उद्धरेद्भूमिमिति मूलस्यास्थि उद्धरेत् । निघापयेदिति
ययोःकर्मण्यवस्थापनविधानेन स्थापयेत् ॥ १० ॥ ११ ॥

क्षिण्यस्त्रिचो विरेज्यस्तु पेयामात्रोपितः सुखम् ।

पेयामात्रोपित इति पूर्वदिने पेयामात्राहारतया उपितः;
यद्यपि चान्यत्र विरेचनपूर्वदिनेषु उपेयाहारो नियमितः—“क्षे-
द्वद्वानुगुणं च श्रद्धं भुक्त्वा रसौदनम्” (सू. अ. १३) इत्यनेन,
तथाऽपि त्रिवृत्तिरेचनप्रयोगे पूर्वदिने विशेषविधानात् पेयादानं
ज्ञेयम् । किञ्चेयमेव तद्रचनात् क्षिण्योपानां सरससाधिता च
क्रियमाणान् पूर्वोक्तत्रैहर्षवर्षोप्यनां सरसौदनविहदा भवति ॥—

अक्षमाम्नं तयोः पिण्डं विनीयान्लेन ना पिबेत् १२
गोव्यजामहिषीमूत्रसौवीरकनुपोदकैः ।

प्रसन्नया त्रिफलाया शृतया च पृथक् पिबेत् ॥ १३ ॥

अक्षमाम्नमित्यादिना नयभिरन्यादिभिर्द्वैतव्यनवयोगानाह ।

तयोरेति श्यामात्रिवृत्तरुचिर्गुणोः । एतयोश्च मित्तितयोः

प्रत्येकं च प्रयोगा इति प्रागेव प्रतिपादितम् । अन्धेनेति

काञ्चिकेन ॥ १२ ॥ १३ ॥

एकैकं सैन्यवादीनां द्वादशानां सनागरम् ।

त्रिवृत्तिगुणसंयुक्तं चूर्णमुष्णाभ्युना पिबेत् ॥ १४ ॥

एकैकमित्यादिना सैन्यवादिभिर्द्वादशयोगानाह । सैन्यवाद्-
यश्च द्वादश रोगनिवारित्वीये लक्षणकन्धोषा ज्ञेयाः । सनागर-
मिति नागरवहतिं सत्, प्रत्येकं सैन्यवादीनां चूर्णं त्रिवृत्तिगुण-
चूर्णयुक्तं पातयन् ॥ १४ ॥

१ 'तद्विषयोद्धरेद्भूमौ' इति पा० । २ 'पेयामात्रोपितः' इति 'पेया-
मात्राभिर' इति पा० । ३ 'त्रिवृत्तिगुणसंयुक्तं' इति पा० ।

पिप्पली पिप्पलीमूलं मरिचं गजपिप्पली ।
 सरलः किलिमं हिङ्गु भागीं तेजोवती तथा ॥ १५ ॥
 मुस्तं हिमवती पथ्या चित्रको रजनी घञ्जा ।
 खण्डीक्षीयजमोदा च शृण्णिरं च तेः पृथक् ॥ १६ ॥
 पक्षैकाधाशंस्युक्तं पिषेद्रोमूत्रसंयुतम् ।

पिप्पलीसादिना पिप्पल्यादिद्रव्यभेदेन मूत्रेऽयत्नयोगा-
 नाह ॥ १५ ॥ १६ ॥—

मधुकार्धाशंस्युक्तं शर्कराम्युतं पिषेत् ॥ १७ ॥

मधुकैलादिकं प्रयोग । अयं च समहोक्तयोः 'यथा
 द्वै' इत्यनयोरेकतरः ॥ १७ ॥

जीवकपर्पमकौ मेदां श्रावणीं ककंटाह्वयाम् ।
 मुद्रमावाव्यपण्यौ च महतीं श्रावणीं तथा ॥ १८ ॥

काकोलीं क्षीरकाकोलीमिन्द्रां छिन्नहं तथा ।
 क्षीरशुक्लां पयस्यां च यथ्याहं विधिना पिषेत् ॥ १९ ॥

वातपित्तहितान्येतान्यन्यानि तु कफानिले ।

जीवकैलादिना चतुर्दशयोगात् तथा यथाहमिदं चाह ।
 अथ च समहोक्तयोः 'यथा द्वै' इति द्वयोरन्यतरः । क्षीरशुक्ला
 क्षीरविदारो । पयस्याऽर्कूप्यो । इन्द्रा कोकिलास ॥ १८-१९ ॥

क्षीरमांसैश्चकाशमयद्राक्षापीलुत्सेः पृथक् ॥ २० ॥
 सर्पिषा वा तयोश्चूर्णमभयाधोक्षिकं पिषेत् ।

क्षीरसादिना क्षीराद्यैः सप्त योगानाह । पीलु औत्तरपथिक
 फलम् ॥ २० ॥—

लिखात्रा मधुसर्पिर्भ्यां संयुक्तं सस्तिपलम् ॥ २१ ॥
 अजगन्धा तुगाक्षीरी विदारि शर्करा त्रिवृत् ।

चूर्णितं क्षौद्रसर्पिर्भ्यां लीळा साधु विरिच्यते ॥ २२ ॥
 सन्निपातज्वरस्तन्मदाहत्तृणादितो गरः ।

इयामात्रिवृत्कपायेण कल्केन च सशर्करम् ॥ २३ ॥
 साधयेद्विषियेहं लिखात् पाण्डितलं ततः ।

सक्षौद्रां शर्करां पक्त्वा कुर्यान्मुद्राजने नवे ॥ २४ ॥
 क्षिपेच्छीते त्रिवृच्चूर्णं त्वक्पत्रमरिचैः सह ।

मात्रया लेहयेदेतदीश्वराणां विरेचनम् ॥ २५ ॥
 कुडवांशं प्रसानिधुद्राक्षपीलुपरूपकात् ।

सितोपलापलं क्षौद्रात् कुडवापं च साधयेत् ॥ २६ ॥
 तं लेहं योजयेच्छीते त्रिवृच्चूर्णेन शास्त्रवित् ।

देतदुत्सन्नपिचानामीश्वराणां विरेचनम् ॥ २७ ॥
 शर्करामोदकान् धर्तुं लिखात्मांसपूपकान् ।

२ 'इन्द्रा' इति, 'वित्रा' इति च पा० । ३ 'प्रधानशीते' इति पा० ।
 ४ 'लिखा' च मात्रया लेह' इति पा० । ५ 'रसात्' कोटिपिचान' इति
 पा० । ६ 'दत्तु' कटिपिचाना' इति पा० ।

अनेन विधिना कुर्यात् पेटिकानां विरेचनम् ॥ २८ ॥
 पिप्पलीं नागरं क्षारं श्यामां त्रिवृत्तया सह ।

लेहयेन्मधुना साधं श्रेष्मलेनां विरेचनम् ॥ २९ ॥
 मातुलुङ्गाभयाघात्रीधीपर्णांकोलदाडिमात् ।

सुशृण्णं स्व(सु)रसांस्तैले साधयेत्तत्र चावयेत् ३०
 सहकारात् कपित्थाद्य मध्यमलं च यत् फलम् ।

पूर्ववद्दहलीभूते त्रिवृच्चूर्णं समाधयेत् ॥ ३१ ॥
 त्वक्पत्रकेशरैलानां चूर्णं मधु च मानया ।

लेहोऽयं कफपूर्णानामीश्वराणां विरेचनम् ॥ ३२ ॥
 लिखात्रा मन्थित्वादिनाऽष्टौ लेहानाह । लिखात्रेसादिना

प्रथमो लेहः । अजगन्धेसादिना द्वितीयः । अजगन्धा अज-
 मोदा । श्यामानात्रिवृत्सादिना तृतीयो लेहः । अत्र शर्करात्रि-
 वृच्चूर्णभ्यां समाभ्यां क्षायसादिकाभ्यां लेहः । सशौद्रामित्वादिना

चतुर्थः । अत्र क्षौद्राको योगमहिम्ना । त्रिवृच्चूर्णमात्रावादिफलं
 त्वक्पत्रादीनां सौगन्धमानप्रयोजनत्वात् । ईश्वराणां विरे-
 चनमिति चचनेन सुकुमारवादादिरथविषयतामस्य दर्शयति,

ईश्वरा हि श्रेयेण सुकुमारा क्षिणापथ भवन्ति । कुडवा-
 शानित्वादि पञ्चमः । अत्र त्रिवृच्चूर्णमनिर्दिष्टमानं, तत्र प्रलेप-
 न्शयापेक्षाद् पादिकं कर्तव्यम् । उत्सन्नपिचानानुद्भूतपिचान-

नाम् । शर्करैसादिना सितानीमात्तुदीश्विदेभानुशुभ्रमिद्वाना-
 मभ्य एवाह । अत्र बलीदशोऽपि शर्कराकृता एव श्रेयाः ।

अनेन विधिनेति इत्यादिरथचरधरेण त्रिवृच्चूर्णयोगेन च ।
 पिप्पलीं नागरमित्वादिना यथो लेहः । मध्यमित्त्वकपित्थस

मध्य भागम् । अम्लं च यत् फलमिति मातुलुङ्गादि । पूर्वव-
 दिति कोटिकत्वं मातुलुङ्गादिरसाना दर्शयति ॥ २९-३२ ॥

पानकानि रसात् पूषामोदकाप्रानपादयाम् ।
 अनेन विधिना कुर्याद्विरेकार्थं कफाधिकं ॥ ३३ ॥

पानकानील्लदिनाऽदित्सेवानुशुण्णात् पानकादिप्रयोगानाह ।
 रामप्रकन पाडयो रामपाडवः । अनेन विधिनेति पूर्वलेहोक्त-

विधिना ॥ ३३ ॥
 भुङ्क्तेलाभ्यां समा नीलीं तैलित्वृत्तैश्च शर्करा ।

चूर्णं फलरसक्षौद्रशक्तमित्स्पर्णं पिषेत् ॥ ३४ ॥
 वातपित्तकफोत्थेषु रोगोन्मथनानलेषु च ।

नरेषु सुकुमारेषु निरपायं विरेचनम् ॥ ३५ ॥
 त्रिद्वैलांशमित्वादिना वर्षभयोगं प्रपमनेवाह, द्वितीयश्च

तर्पणयोगो मन्थित्वैधिवि । मूत्र गुडरसः । तेषु शर्करेति
 सुहृत्तनीलीनिर्दिष्टः । फलरसो दाडिमरसः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

शर्करात्रिफलादयामात्रिवृत्तित्पण्डिमादिकैः ।
 मोदकः सन्निपातोष्पेरकपित्तज्वरापहः ॥ ३६ ॥

१ 'क्षेमिच्छण' इति पा० । २ 'त्रिवृच्चूर्णम' पादिकं, त्वक्पत्र-
 मदी सौगन्धमानप्रयोजनत्वादर्शयति' इति पा० ।

शर्करेलादिना मोदकः प्रथमः । तत्र च "मोदके द्विगुणो गुडः" इति वचनात् गुडशर्करां चूर्णाद्विगुणामिच्छन्ति ॥ ३६ ॥

त्रिवृच्छाणा मतास्तिस्त्रस्तिस्रश्च त्रिफलात्वचः ।
विडङ्गपिप्पलीक्षारशाणास्तिस्त्रश्च चूर्णिताः ॥ ३७ ॥

लिहात् सर्पिर्मधुभ्यां च मोदकं वा गुडेन तु ।
मक्षयेत्रिप्परीहारमेतच्छेधनमुत्तमम् ॥ ३८ ॥

गुडं हीहोदरं भ्यासं हलीमकमरोचकम् ।
कफघातकृतांशान्यान् व्यापीनेतद्व्यपोदति ॥ ३९ ॥

त्रिच्छाणा इत्यादिनेह मोदके च यद्यपि पठ्यते योगः,
तथाऽप्यस्य लेहेनैव प्रहणादयमश्नो लेहो भवति ॥ ३७-३९ ॥

विडङ्गपिप्पलीमूलत्रिफलाधान्यच्चित्रकान् ।
मरिचेन्द्रपचाजाजीपिप्पलीहस्तिपिप्पलीः ॥ ४० ॥

लघणान्यजमोदां च चूर्णितं कार्पिकं पृथक् ।
तिलतैलत्रिचूर्णभागो चाष्टपलोन्मितो ॥ ४१ ॥

घात्रीफलरसप्रस्थांकीन् गुडाधंतुलां तथा ।
पक्त्वा मृदग्निना छात्रेद्ददरोदुम्वरोपमान् ॥ ४२ ॥

गुडान् कृत्वा न चात्र स्याद्द्विहाराहारव्यवस्था ।
मन्दाग्निर्व्यंज्वरं मूर्च्छां मूत्रकृच्छ्रमरोचकम् ॥ ४३ ॥

अस्रमं गात्रशूलं च कर्सं भ्यासं भ्रमं क्षयम् ।
कुष्ठार्शः कामलामेहगुल्मोदरभगन्दरान् ॥ ४४ ॥

प्रहणीपाण्डुरोगांश्च हन्युः पुंसवनाश्च ते ।
कल्याणका इति ख्याताः सर्वेष्वतु पुं यौगिकाः ४५
इति कल्याणकगुडः ।

विडङ्गलादिना द्विवीधो मोदकः ॥ ४०-४५ ॥

व्योपत्वक्पत्रमुल्लैलाविडङ्गामलकाभ्याः ।
समभागा भिषग्दद्याद्विगुणं च मकूलकम् ॥ ४६ ॥

त्रिवृतोऽष्टगुणं भागं शर्करायाश्च पञ्चगम् ।
चूर्णितं गुडिकाः कृत्वा क्षौट्रेण पलसंमिताः ॥ ४७ ॥

मक्षयेत् कल्पमुत्थाय शीतं चानु पिबेत्तलम् ।
मूत्रकृच्छ्रे ऽवरे वस्त्रां कासे भ्यासे भ्रमे क्षये ॥ ४८ ॥

तापे पाण्डुामयेऽल्पेऽग्रे शस्ता निर्यन्नगाग्निः ।
योगः सप्तविपाणां च मतः श्रेष्ठो विरेचने ॥ ४९ ॥

मूत्रजानां च रोगाणां विधिद्वेनावचारितः ।
व्योपेलादिना तृतीयो मोदकः । अयं मोदकस्त्रान्तरेऽ-
भयाय इति ख्यातः । मकूलकं दन्ती । अत्र मकूलादीनामेकैक-
द्वयापेक्षया द्वैगुण्यदि भवति । मधु च तावन्नात्रं यथाता

मोदको भवति । केचिदत्र व्योपादिमिलितचूर्णाङ्गत्वादीनां
द्वैगुण्यं वदन्ति ॥ ४६-४९ ॥—

पथ्याधान्युख्वाकाणां प्रसृतौ द्वौ त्रिवृतपलम् ॥ ५० ॥
दश तान्मोदकान् कुर्यादीश्वराणां विरेचनम् ।

पथ्येलादिना चतुर्थः ॥ ५० ॥—
त्रिवृजैमवती श्यामा नीलिनी हस्तिपिप्पली ॥ ५१ ॥
समूला पिप्पली मुस्तमजमोदा दुरालभा ।
कार्पिकं नागरपलं गुडस्य पलविंशतिम् ॥ ५२ ॥
चूर्णितं मोदकान् कुर्यादुदुम्वरफलोपमान् ।
हिङ्गुसौवर्चलव्योपयमानीविडङ्गीरकेः ॥ ५३ ॥
पचाजगन्धात्रिफलाचव्यच्चित्रकधान्यकैः ।
मोदकान् घेष्टयेचूर्णैस्तान् सतनुस्वुदाडिमैः ॥ ५४ ॥
त्रिकयंक्षणहृदस्तिकोष्ठार्शःस्युिहशूलिनाम् ।
हिक्काकासाद्यचिश्वासकफोदावतिनां शुभोः ॥ ५५ ॥

विट्टदैमवतीलादिना पचनो मोदकः पूर्वते । घेष्टयैस्त्रिव-
चूर्णैर्व ॥ ५१-५५ ॥

त्रिवृतां कौटजं बीजं पिप्पलीं विश्वमेपजम् ।
क्षौद्रद्राक्षारसोपेतं वर्षास्तेतद्विरेचनम् ॥ ५६ ॥

त्रिवृदुरालभामुस्तशर्करोदीच्यचन्दनम् ।
द्राक्षाम्बुना सयष्ट्याद्वसातलं जलदात्यये ॥ ५७ ॥

त्रिवृतां चित्रकं पाठामजाजीं सरलं वचाम् ।
स्पर्णक्षीरीं च हेमन्ते पिष्ट्वा तृणाम्बुना पिबेत् ॥ ५८ ॥

शर्करा त्रिवृता तुल्या प्रीप्पकाले विरेचनम् ।
त्रिवृत्रायन्तिहपुषाः सातलां कट्टोरोहिणीम् ॥ ५९ ॥

स्पर्णक्षीरीं च संचूर्ण्य गोमूत्रे भाययेज्जपहम् ।
एष सर्वतोको योगः क्षिग्धानां मलदोषहृत् ॥ ६० ॥

त्रिवृच्छ्यामा दुरालभा वत्सकं हस्तिपिप्पली ।
नीलिनी त्रिफला मुस्तं कटुका च सचूर्णितम् ६१
सर्पिंसां सरसौष्णाम्बुयुक्तं पाणितलं ततः ।
पिबेत् सुखैतमं ह्येतद्रक्षणामपि शस्यते ॥ ६२ ॥

व्यूपणं त्रिफला हिङ्गु कार्पिकं त्रिवृतापलम् ।
सौवर्चलार्थकयं च पलाथं चाग्लवेतसात् ॥ ६३ ॥

तच्चूर्णं शर्करातुल्यं मधेनामलेन वा पिबेत् ।
गुल्मपार्श्वार्तिनुस्त्रिद्वं जीर्णं चाद्याद्रसौदनम् ॥ ६४ ॥

त्रिवृता कौटजमिवादिना पट्टुविहितान् योगान् ख्याणा-
मपि शस्यते इत्यन्तेनाह । सातला चर्मकशा । जलदात्यये
शरदि । हेमन्ते यद्यपि प्रबलशीतभावे विरेचनं निषिद्धं,
तथाऽपि व्याधिनिवयविहितं विरेचनमेतज्ज्ञेयम् । धर्वतुं कयोर्गो

१ "हिताः" इति पा० । २ "स्युः" इति पा० ।
३ "ह्युणा सतलां श्यामा द्रव्यतां कट्टोरोहिणीम्" इति पा० ।
४ "पिबेदेतस्त्वर्काले" इति पा० ।

१ "मैतप्रेतं विरेचनम्" इति पा० । २ "कास" इति पा० ।
३ "मूलकान् समान्" । त्रिवृतोऽष्टगुण भाग" इति पा० । ४ "मिष्टं
पिरेचनम्" इति पा० ।

अथुके ऋतौ वसन्तादौ च ज्ञेयी । विवृच्यामेखादिकोऽपि
सर्वतुको योगः । व्यूपगमिल्लादिधूर्णयोगो द्वितीयः ॥ ५६-६४ ॥

विवृतां त्रिफलां दन्तां सप्तलां व्योपसैन्यवम् ।
कृत्वा चूर्णं तु सताहं भाब्जमामलकीरसे ॥ ६५ ॥
तयोक्त्यं तपणे घृषे पिशिते रागयुक्तिपु ।

विहृता त्रिकलाभिलादिकसर्पणयोगः । एवं सर्वतुकोयोगेन
समं द्वौ तर्पणयोगौ भवतः ॥ ६५ ॥—

तुल्याम्लं विवृताकल्कसिद्धं गुल्महरं घृतम् ॥ ६६ ॥
श्यामात्रिवृतयोर्वृत्तं पचेदामलकैः सह ।

जले तेन कपायेन पक्त्वा सर्पिः पिबेत्तरः ॥ ६७ ॥
श्यामात्रिवृत्कपायेण सिद्धं सर्पिः पिबेत्तथा ।
साधितं वा पयस्ताभ्यां सुखं तेन विरिच्यते ॥ ६८ ॥

गुल्मास्रमिदिकं घृतं, श्यामेखादि द्वितीयं, श्यामात्रिवृत्क-
पायेणेखादि तृतीयम् । साधितं श्यामादिना क्षीरयोगमेकमाह ।
घृतेन क्षीरेण च घृतेन क्षीरेण वैकेन मिलित्वा चत्वारो घृत-
क्षीरयोगिनः ॥ ६६-६८ ॥

त्रिवृमुष्टीस्तु सप्तखानद्यौ द्रोणेऽम्भसः पचेत् ।

पादशयं कपायं सं पूतं गुडतुलायुतम् ॥ ६९ ॥

क्षिण्णे स्थाण्यं घटे क्षौद्रयिष्पलीफलक्षिप्रकैः ।

प्रक्षिते मधुना भासं जातं तस्मात्रया विधेत् ॥ ७० ॥

प्रक्षीपाण्डुरोगघ्नं गुल्मभयधुनाशनम् ।

सुपं वा त्रिवृतायोगकिण्यां तत्काथसंयुताम् ॥ ७१ ॥

त्रिवृमुष्टीनिलादिना प्रथमा घृष्टा, सुपं श्यामादिना द्वितीया,
एवं द्वौ उपयोगौ भवतः । विवृयोगशुक्लं किष्पं यस्यां
सा तथा ॥ ६९-७१ ॥

यथैः श्यामात्रिवृत्काथसिन्धैः कुहमापमम्भसा ।

आसुतं पडहं पडिं जातं सौवीरकं पिबेत् ॥ ७२ ॥

भृष्टान् वा सप्तपाल्मुद्गान् पवांस्तक्षुर्षसंयुतान् ।

आसुतानम्भसा तद्वत् पिबेज्जातं तुषोदकम् ॥ ७३ ॥

यवैरेखादिना सौवीरक्युषोदके प्राह । एतौ द्वौ काशिक-
योगौ । कुह्माप उरुसिन्नयवपिष्टकम् । पड इति पान्नादि-
राशी । तक्षुर्षसंयुक्तानि त्रिवृचूर्णसंयुतान् । तद्वदिति पडदं
पडे स्थितान् ॥ ७२ ॥ ७३ ॥

तथा सदनकल्पोक्तान् पाडवादीन् पुष्पापदा ।

त्रिवृचूर्णैर्न संयोज्य विरेकार्थं प्रयोजयेत् ॥ ७४ ॥

तथेखादिना पाडवादिभ्योऽपि दद्यात् । दस पाडवा-
दसो 'यदरागाडवराजदेहोदकोत्कारिकातर्पणशुद्धमासुराण्यु-
मयानो' (क. अ. १) इति ग्रन्थेन सदनकल्पोक्तः ॥ ७४ ॥

१ 'निर्वृष्टं तयोर्वृत्तं' इति पा० । २ 'जले द्रोणे विवृमुष्टी
यही तु सनस्यारं पचेत्' इति पा० । ३ 'विधिना' इति पा० ।
४ 'विहृतादिना विरेकत्वमवयुताय' इति पा० । ५ 'गुल्मान्'
इति पा० ।

भववृक्षान् ।

त्वमेधाराप्रातकदाहिमैला-

सितोपलामाधिकमातुलुङ्गैः ।

मधैस्तथाऽन्तेश्च मनोनुकूलै-

र्जुकानि देयानि विरेचनानि ॥ ७५ ॥

शीताम्बुना पीतवतश्च तस्य

सिञ्चेन्मुखं छर्दिविघातहेतोः ।

हृद्यांश्च मृत्युष्मफलप्रचाल-

नम्लं च दद्यात्पुत्रप्रणार्थम् ॥ ७६ ॥

संप्रति दशोत्तरं योगवतमभिधाय धान्तिनिराचार्यं कुल-
त्रयेण समं विरेचनप्रयोगानाह—त्वमेधारेखादि ॥ ७५ ॥ ७६ ॥

तत्र श्लोकाः ।

एकोऽम्लादिभिरष्टौ च दश द्वौ सैन्यवादिभिः ।

सूत्रेऽष्टादश येषां द्वौ जीवकादौ चतुर्दश ॥ ७७ ॥

क्षीरादौ सप्त लेहेऽष्टौ चत्वारः सितयाऽपि च ।

पानकादिषु पञ्चैव पशूतौ पञ्च मोदकाः ॥ ७८ ॥

चत्वारश्च घृते क्षीरे द्वौ चूर्णं तर्पणे तथा ।

द्वौ मधुं काशिके द्वौ च दशान्ये पाडवादिषु ॥ ७९ ॥

श्यामापातस्त्रिघृतायाश्च कल्पेऽस्त्रिन् समुदाहृतम् ।

शतं दशोत्तरं सिद्धं योगानां परमर्षिणा ॥ ८० ॥

इत्यश्रिषेष्टाश्च तत्रै चरकप्रतिसंस्कृते हृदय-
संप्रिते कल्पस्थाने श्यामात्रिवृत्कल्पो

नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

एकोऽम्लादिभिरादिषुमहो न्यूनार्थः । यदां ह्यपिधि

'यद्यदां विधिना' इति जीवकादौ वैको, तपुकेखादिना चारः

॥ ७७-८० ॥

इति भौचक्रागिद्वित्तविरचितायाः कल्पसूत्रेऽष्टौ विधिनां वा-
क्यात्संप्रदीक्यां कल्पस्थाने श्यामात्रिवृत्कल्पो

नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

अथातश्चतुरङ्गलकरं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानाश्रयेः ॥ २ ॥

श्यामात्रिवृत्कल्पानन्तरं मृत्युविरचनलघामन्याचतुरङ्ग-
कल्पोऽपिधियते ॥ १ ५ ॥

आरण्यघो राजतुङ्गः राम्पारुश्वतुरङ्गलः ।

प्रसहः कृतमालश्च काणिकारोऽथपातकः ॥ ३ ॥

श्ववहारायं पयोदानाह—आरण्य इत्यादि ॥ २ ॥

१ 'यदा' इति पा० ।

ज्वरहृद्रोगवातासृग्दाघवर्तादिरोगिषु ।
राजवृक्षोऽधिकं पथ्यो मृदुर्भुरशीतलः ॥ ४ ॥

वाले वृद्धे क्षते क्षीणे सुकुमारे च मानवे ।
योर्ज्यो मृद्वनपायित्वाद्दिशेषाश्चतुरङ्गलः ॥ ५ ॥

अधिकं पथ्य इति ऋरादिषु विशेषेण विरेचनप्रयोगे
हितः ॥ ४ ॥ ५ ॥

फलकाले फलं तस्य ब्राह्मं परिणतं च यत् ।
तेषां गुणवतां भौरं सिकतासु निधापयेत् ॥ ६ ॥

सत्तरात्रात् समुद्भूत्य शोषयेदातपे भिषक् ।
ततो मज्जानमुद्भूत्य शुचौ भाण्डे निधापयेत् ॥ ७ ॥

फलकाल इति उचितफलकाले । तेषामिति फलानाम् ।
भारमिति भूरिद्रव्योपलक्षणम् । मज्जानमिति फलमज्जानम्
॥ ६ ॥ ७ ॥

द्राक्षारसयुतं दद्यादाहोदाघवर्तपीडिते ।
चतुर्वर्षमुखे वाले यावद्द्वादशवार्षिके ॥ ८ ॥
चतुरङ्गलमज्जस्तु प्रसृतं वाऽधवाञ्जलिम् ।

द्राक्षेलादिः प्रथमो योगः । चतुर्वर्षमुखे वाले यावद्द्वादश-
वार्षिकं इत्यनेनास्य प्रयोगस्य चतुर्वर्षोदर्यागूर्णं च द्वादशवर्षा-
दवश्चतया योगिकत्वं निषेधयति ॥ ८ ॥—

सुरामण्डने संयुक्तमथवा कोलसीधुना ॥ ९ ॥

दधिमण्डने वा युक्तं रसेनामलकस्य वा ।
कृत्वा शीतकपायं तं पिबेत् सौवीरकेण वा ॥ १० ॥

सुरामण्डनेति द्वितीयः । अथवा कोलसीधुनेति तृतीयः ।
कोलकृतः सीधुः कोलसीधुः । सौवीरकेण वैलन्धेन योगत्रय-
मपरं व्यक्तम् ॥ ९ ॥ १० ॥

त्रिवृतो वा कपायेण मज्जः कल्कं तथा पिबेत् ।
तथा तिल्वकपायेण लवणक्षौद्रसंयुतम् ॥ ११ ॥

त्रिवृतो वा कपायेण मज्जः कल्कं तथा पिबेदिति सप्तमः ।
तथेलादिनाऽष्टमः । एतत्कल्ककैषाययोर्द्वयं जत्कण्डेऽप्युक्तमेव—
‘त्रिद्विल्वकपायाभ्यां सक्षौद्रलवणौ द्वौ’ इति । तेषां पाठ-
न्तरे न प्रमाणम् । संप्रहे च करिष्यति—‘कपाये न त्रिवृतो
तिल्वकस्य च’ इति ॥ ११ ॥

कपायेणाथवा तस्य त्रिवृष्टूर्णं गुडान्वितम् ।
साधयित्वा शनैर्लहं लेहयेन्मात्रया नरम् ॥ १२ ॥

कपायेणैलादिको लेहो नवमः ॥ १२ ॥
चतुरङ्गलसिद्धाद्वा क्षीराद्यदुदियाद्भूतम् ।
मज्जः कल्केन धात्रीणां रसे तत्साधितं पिबेत् १३

१ ‘देव’ इति पा० । २ ‘रेचनार्थे परिगतं कलं तस्माद्देहधः’
इति पा० । ३ ‘जात’ इति, ‘सार’ इति च पा० । ४ ‘सम्भू’
इति पा० । ५ ‘वा’ इति पा० । ६ ‘त्रिद्व-मण्डोत्तथा कल्कं तत्क-
पायेण वा पिबेत्’ इति पा० । ७ ‘कपाये नोगदयम्’ इति पा० ।

चतुरङ्गलेलादिना प्रथमं घृतम् । मज्ज इति चतुरङ्गल-
मज्जः ॥ १३ ॥

तदेव दशमूलस्य फलस्थानां यवस्य च ।
कपाये साधितं सर्पिः कल्कैः श्यामादिभिः पिबेत् ।

तदेवेलादिना च द्वितीयं घृतम् । श्यामादिभिर्मिति मदन-
कल्पपठितैर्नवभिः ‘श्यामात्रिष्टन्ती’ (क. थ. १) इत्या-
दिभिः ॥ १४ ॥

दन्तीकाथेऽङ्गलं मज्जः शम्पाकस्य गुडस्य च ।
दत्त्वा मासार्धमासस्थमरिष्टं पाययेत् च ॥ १५ ॥

दन्तीलादिनाऽरिष्टयोगमाह । गुडस्य चाञ्जलिमिति सं-
बन्धः । मासार्धमासस्थमिति सार्धमासस्थम् ॥ १५ ॥

यस्य यत् पानमर्शं च हृद्यं स्वाहृथ वा फट्ट ।
लवणं वा भवेत्तेन युक्तं द्याद्विरेचनम् ॥ १६ ॥

यस्य यदिलादिनाऽनुक्तमपरापरसाधनं विधत्ते । हृद्येन हि
विरेचनयोगस्य श्रियता स्यात् । पानमर्शं चेति हृद्यमित्या-
दिभिः प्रत्येकं संबध्यते ॥ १६ ॥

तत्र श्लोकाः ।

द्राक्षारसे सुरासीध्वोर्दग्नि चामलकीरसे ।
सौवीरके कपाये च त्रिवृतो तिल्वकस्य च ॥ १७ ॥

लेहेऽरिष्टे घृते द्वे च योगा द्वादश कीर्तिताः ।
चतुरङ्गलकल्पेऽसिन् सुकुमाराः सुखोदयाः ॥ १८ ॥

इत्यग्निवेशकृते तत्रे चरकप्रतिसंस्कृते दृढवल-
संपूरिते कल्पस्थाने चतुरङ्गलकल्पो

नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥
द्राक्षेलादिसंग्रहो व्यक्तः ॥ १७ ॥ १८ ॥

इति श्रीचक्रपापिदत्तपरिषितायामायुर्वेदवीपिकायां
चरकतात्पर्यटीकायां कल्पस्थाने चतुरङ्ग-
लकल्पो नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

नवमोऽध्यायः ।

अथातस्तिल्वककल्पं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

चतुरङ्गलतिल्वकसानपायित्वाचतुरङ्गलकल्पानन्तरं तिल्व-
कल्पोऽभिधीयते ॥ १ ॥ २ ॥

तिल्वकस्तु मतो लोभ्रो बृहत्पत्रस्तिरीटकः ।
तस्य मूलत्वचं शुष्कामन्तयैलकलवर्जिताम् ॥ ३ ॥

चूर्णयेत्तु त्रिधा कृत्वा द्वौ भागौ श्रोतयेत्ततः ।
लोभ्रस्यैव कपायेण तृतीयं तेन भावयेत् ॥ ४ ॥

१ ‘पाययेद्भिषक्’ इति पा० । २ ‘पानमज्ज च’ इति पा० ।
३ ‘सौवीरकेऽव विद्युनः कपाये तिल्वकस्य च’ इति, ‘सौवीरके
कपायायां तिल्वकाम्याकनोत्तया’ इति च पा० ।

भागं तं दशमूलस्य पुनः काथेन भाषयेत् ।

सुष्कं चूर्णं पुनः कृत्वा तत्र ऊर्ध्वं प्रयोजयेत् ॥ ५ ॥

अन्तर्बलवर्जितामिति तिल्वकस्थान्तर्वकलं कठिनं भवति,
तदर्थं तदूर्जन्म् । श्वेतवेदिति क्वचनेन पङ्कजवेणैकविंशति-
वारान् सावनेदिति शैवं, मदनफलकणे एवंभूतस्यैव सावणस्य
दृष्टत्वात् । भावनाविधिश्च निरन्तरं व्याकृत एव ॥ ३-५ ॥

दधितकसुरामण्डमूर्ध्वैर्दरसीधुना ।

रसेनामलकानां वा ततः पाणितलं पिबेत् ॥ ६ ॥

दधिमण्डेलादिना पिबेदित्यन्तेन पञ्च घोषाः ॥ ६ ॥

मेघशृङ्गमयारुण्णाचित्रकैः सलिले शृते ।

महजान् सुनुयात्तच्च जातं सौवीरकं यदा ॥ ७ ॥

गवेदल्लिना तस्य लोभ्रककलं पिबेत् सदा ।

मेघशृङ्गलादिना विशिष्टसीतीरकेण योग एकः । यदना
शृत्पनाः ॥ ७ ॥—

सुरां लोभ्रकपायेण जातं पक्षस्पितां पिबेत् ॥ ८ ॥

दन्तीचित्रकयोर्द्वेण सलिलस्यादकं पृथक् ।

समुत्क्राध्य गुडस्यैकां तुलां लोभ्रस्य चाञ्जलिम् ॥ ९ ॥

आवपेत्सत् परं पक्षान्मथपानाद्विरेचनम् ।

सुरामिलादिना सुपायोगमाह । दन्तीलादिनैकमवशिष्ट-
पोषमाह । दन्तीचित्रकयोरादकं पुथक् सलिलद्वयेण पचेत् ।
तिल्वकचूर्णमावापः ॥ ८ ॥ ९ ॥—

कम्पिल्लकपायेण दशकृत्यः सुभाविताम् ॥ १० ॥

मात्रां कम्पिल्लकस्यैव कपायेण पुनः पिबेत् ।

कम्पिल्लकेलादिना कम्पिल्लकयोगमाह । कम्पिल्लको गुणदा-
रोपनिष्ठा । मानामिति तिल्वकचूर्णमात्राम् ॥ १० ॥—

चतुरङ्गलकल्पेन लेहोऽन्यः कार्य एव च ॥ ११ ॥

शिकलायाः कपायेण ससर्पिर्मधुफाणितः ।

लोभ्रचूर्णयुतः सिद्धो लेहः श्रेष्ठो विरेचने ॥ १२ ॥

तिल्वकस्य कपायेण कल्केन च सरार्यः ।

सघृतः साधितो लेहः स च श्रेष्ठो विरेचने ॥ १३ ॥

चतुरङ्गलेलादिना प्रथमो लेहः । चतुरङ्गलकल्पेनेति 'कपाये-
णापवा तस्य' (क. स्था. अ. ८) इत्यादिनोपनिपातेन ।
तेनात्र तिल्वककापेन गुडाचित्रकचूर्णं पक्त्वा लेहः कृत्यः ।
त्रिकल्पा इत्यादिना द्वितीयो लेहः । तिल्वकस्येलादिना
तृतीयः ॥ ११-१३ ॥

अष्टाद्यै त्रिवृतादीनां मुष्टीस्तु सनपानं पृथक् ।

द्रोणेऽप्यां साधयेत् पादशेषे प्रस्थं घृतात् पचेत् १४

पिष्टैस्तीरेव विस्वन्दीः समूहकल्पणैव च ।

ततो माषां पिबेत् काले श्वेतमेतद्विरेचनम् ॥ १५ ॥

१ 'कपाये साधित पुनः' इति पा० । २ 'तिल्वकस्ये प्ररापयेत्'
इति पा० । ३ 'दधिपण्डसुपायम्' इति पा० । ४ 'नपक्त्वा' इति
पा० । ५ 'तिल्वकस्य कपायेण' इति पा० । ६-७ 'मधु विरेचनम्'
इति पा० ।

च. स. ३

लोभ्रकल्पेन मूत्राम्ललवणैश्च पचेद्वृतम् ।

चतुरङ्गलकल्पेन सर्पिणी द्वे च साधयेत् ॥ १६ ॥

अष्टाद्यैलादिना प्रथमं घृतम् । सनखामिति त्रियम्पान-
नखान् । अत्र निरुदादिपृष्टीतलोप्रस्य प्रपानत्वादिगुणो भाषो
भवति । उक्तं हि जतुकर्ण—'निरुदादिदिशुणो लोभ्रकाय'
इति । समनागवे तु लोभ्रप्रयोगस्य केन विशेषः साह,
तस्माद् यवाव्याहृतापमेन साधु । अत्रगमप्यत्र पलांकेन ।
लोभ्रेलादि द्वितीयं घृतम् । चतुरङ्गलेलादिना घृतद्रव्यमविदि-
श्यते । एवं घृतेन चत्वारो योगा भवन्ति । चतुरङ्गलकृते च
'चतुरङ्गलविदाय' (क. स्था. अ. ८) इत्यादिना, तथा 'तदेव
दशमूलस्य' (क. स्था. अ. ८) इत्यादिना श्लोकै द्वैः तथा
च चतुरङ्गलकृतेन लोभ्रादिना द्वे लोभ्रघृते भवतः ॥ १४-१५ ॥

तत्र श्लोकौ ।

पञ्च दध्यादिमित्स्वेका सुरा सौवीरकेण च ।

एकोऽरिष्टस्तथा योग एकः कम्पिल्लकेन च ॥ १७ ॥

लेहाल्लयो घृतेनापि चत्वारः संप्रकीर्तिताः ।

योगास्ते लोभ्रमूलानां कल्पे षोडश दर्शिताः ॥ १८ ॥

इत्यत्रिंशत्कृते तत्रै चरकप्रतिसंस्कृते हृदयल-

संघृति कल्पस्थाने तिल्वककल्पो

नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

पञ्च दध्यादिमित्स्वादिषमहो व्यक्तः ॥ १७ ॥ १८ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायामायुर्वेदवीपिकायां चरक-

तात्पर्यटीकायां कल्पस्थाने तिल्वककल्पे

नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

दशमोऽध्यायः ।

अथातः सुषाकल्पं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

षोडशसंख्ययोगनिधापकतिल्वककल्पानन्तरं यथाक-
मभ्युपगच्छत्प्राप्तयोगनिधानकमाद्विंशतियोगनिधापकमुषाक-
ल्पोऽभिधीयते; इतश्चानन्तरमतिरिष्यत्संख्यभिधानकमेवैव
ऊनन्तारिष्यत्योगनिधापकसत्त्वलाक्ष्मिनीकल्पोऽभिधासते
॥ १ ॥ २ ॥

विरेचनानां सर्वेषां सुधृता तीक्ष्णतमा मता ।

सहातं हि भिनत्त्यासु दोषाणां कष्टविधना ॥ ३ ॥

तस्मात्पैवा नृदो कोष्ठे प्रयोक्तव्या कदाचन ।

न दोषत्रिचये चान्ये सति मार्गपरिक्रमे ॥ ४ ॥

विरेचनानामिति विरेचनद्वय्यानाम् । कष्टविधनेति कुपज-
प्यनिप्रमज्जना । तस्मादिति अतितीक्ष्णत्वात् कष्टविध-
१ 'विश्वविद्विष्टे लोभे लोभस्य प्रपानत्वात्' इति पा० ।
२ 'पानपरिक्रमे' इति पा० ।

द्वौ शुष्कमत्स्यामांसाभ्यां सुरैका द्वे च सर्पिणी ।
मदावृक्षस्य योगास्ते विंशतिः समुदाहृताः ॥ २२ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते दृढवल्-
संपूरिते कल्पस्थाने सुधाकल्पौ नाम
दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

सौवीरकेत्यादिः संप्रद्वे व्याहृत एव ॥ २१ ॥ २२ ॥
इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायामभ्युपदेदीपिकायां
चरकतारपर्यटीकायां कल्पस्थाने सुधाकल्पो
नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

एकादशोऽध्यायः ।

अथातः सप्तलाशङ्खिनीकल्पं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

सप्तला चर्मसाहा च बहुकेनरसा च सा ।
शङ्खिनी तिकला चैवं यवतिकाऽक्षि(क्ष)पीडकः ३
पूर्वाध्यायोक्तसंबन्धादेव सप्तलाशङ्खिनीकल्पोऽभिधीयते ।
इह चाप्याये ये योगा अभिधीयन्ते ते सप्तला वा शङ्खि-
नी वा उभाभ्यां वा चापान्ते श्वाभात्रिदशोऽगवत् ॥ १-३ ॥

त्रे शुल्मगरद्द्रोगकुष्ठशोफोदरादिषु ।
विकासितीक्ष्णरूक्षत्वाद्योज्ये श्लेष्माधिकेषु तु ॥ ४ ॥
नातिशुष्कं फलं ब्राह्मं शङ्खिन्या निस्तुपीडितम् ।
सप्तलायाश्च मूलानि शृहीत्वा भाजने क्षिपेत् ॥ ५ ॥
ते शुल्मेलादि । ते सप्तलाशङ्खिन्यो ॥ ४ ॥ ५ ॥

अक्षमात्रं तयोः पिण्डं प्रसक्तालयणायुतम् ।
द्द्रोगे कफवातौत्ये शुल्मे चैव प्रयोजयेत् ॥ ६ ॥
प्रियालपीलुकर्कण्णुकोलाघ्रातकदाडिमैः ।
ब्राह्मपनसखर्जुरवदराम्लपरूपकैः ॥ ७ ॥
मैरेये दधिमण्डेऽम्ले सौवीरकतुपोदके ।
सीधौ चाप्येव कव्यः स्यात्सुखं शीघ्रविरचनः ॥ ८ ॥

अक्षमाम्रमिलादिना कल्कस्य प्रथमात्मण्युक्तस्य प्रियालदि-
कपायेषु दोषशयोगा भवन्ति । अत्र यद्यपि मैरेयैश्वरी न
कपायौ तथाऽपि बहुकपायान्तगतत्वात् कपायावेव वक्ष्यौ
सप्रद्वे 'कपाया दश पद्म' इत्यनेन व्यापदितौ । कपायाशब्देन
कल्ककपायोऽभिप्रेतः । कर्कण्णुकोलवदरशब्देन विप्रकारवदर-
प्रहणम् ॥ ६-८ ॥

तैलं विदारिमन्धाद्यैः पयसि कथिते पचेत् ।
सप्तलाशङ्खिनीकल्के त्रिवृच्छ्यामार्धभागिके ॥ ९ ॥
दधिमण्डेन सन्नोय सिद्धं तत् पाययेत् च ।
शङ्खिनीचूर्णभागौ द्वौ तिलचूर्णस्य चापरः ॥ १० ॥

हृदीतकीकपायेण तैलं तत्पीडितं पिबेत् ।
अतसीसर्पपैरण्डकजलेष्वेव संविधिः ॥ ११ ॥

तैलमिलादिना प्रथमश्लेष्मयोगः । त्रिवृच्छ्यामार्धभागिकं
इति सप्तलाशङ्खिनीकल्कशोऽर्धभागेन त्रिवृच्छ्यामार्धभागिको
दियः । शङ्खिनीलादिना पश्चैतलयोगानाह, एवं पदतैलयोगा
भवन्ति । तैलं तत्पीडितमिति शङ्खिनीचूर्णं तिलचूर्णं च हृदीत-
कीकपायेण संशय पीडितं तत् तैलं पिबेदिति । अतस्यादिव्येव
संविधिरिति वचनेन तिलस्थानेऽतस्याशीनां प्रयोगं विधते
॥ १-११ ॥

शङ्खिनीसप्तलासिद्धात् क्षीराशुद्धियाद्भूतम् ।
कल्कभागो तयोरेव त्रिवृच्छ्यामार्धसंयुते ॥ १२ ॥
क्षीरेणालोच्य संपेकं पिबेत्तत्र विरेचनम् ।
दन्तीद्रवन्त्योः कल्पोऽयमजशङ्खजगन्धयोः ॥ १३ ॥
हृदीरिण्या नीलिकायार्थं तथैव च करञ्जयोः ।
मसूरविदलायाश्च प्रत्यक्षूपर्ण्यस्तथैव च ॥ १४ ॥
द्विवर्गार्धांशकल्केन तद्वत् सार्धं घृतं पुनः ।
शङ्खिनीसप्तलाघ्रात्रीकपाये सौधयेद्भूतम् ॥ १५ ॥
त्रिवृत्कल्पेन सार्धं त्रयो लेहाश्च लोप्रवत् ।
सुराकम्प्लिद्योयोगैः कायां लोप्रवदेव च ॥ १६ ॥

शङ्खिनीसप्तलेत्यादि प्रथमं घृतम् । दन्तीद्रवन्त्योरित्यादिना
द्विद्वन्द्वकल्केन सप्तलाशङ्खिनीकल्काद्यैः पूर्वघृतवत्याकाश्च
पश्चघृतयोगा अपरे । दन्ती दन्तीभेदः । अजशङ्खो विषाणिका ।
श्रीरिणी दुग्धिका । मसूरविदला इयामलता । प्रत्यक्षूपर्ण्यं मूषि-
कपर्णी । द्विवर्गार्धांशकल्केनेति दन्त्यादिविद्वगशङ्खिनीघृतल-
र्धभागिकेन कल्केन । शङ्खिनीलादिना सप्तमं घृतं, त्रिवृ-
त्कल्केनेत्याद्यष्टमं घृतम् । अत्र त्वधिकृतत्वात् सप्तलाशङ्खिन्यो-
र्द्विगुणः कपायो विधीयते । लोप्रवदिति लोप्रकल्पवदः । लोप्र-
कल्पे तथा प्रयो वेदाः 'चतुरद्वन्द्वकल्पेन' (क. अ. ९) इत्यादि-
नोक्तः, तेन लोप्रस्थाने सप्तलाशङ्खिनीयोगः कर्तव्यः । तथा
शुभयोगः कम्प्लिद्ययोगश्च लोप्रवदिति अत्रापि लोप्रस्थाने सप्त-
लाशङ्खिनीप्रज्ञेयाः कर्तव्याः ॥ १२-१६ ॥

दन्तीद्रवन्त्योः कल्पेन सौवीरकतुपोदके ।
अजगन्ध्याजशङ्खयोश्च तद्वत्स्यातां विरेचने ॥ १७ ॥

दन्तीद्रवन्त्योरित्यादिना संपानचतुष्टयमाह । एतत् संपानच-
तुष्टयं पूर्वशुभयोगेन सप्तमं 'पथ मये' इति वचनेन सप्रदृशीतं,
सौवीरकतीना च मयशब्देनाभिधानमिहाहस्तत्वसामान्याजने-
यम् । दन्तीद्रवन्त्योः कल्पेनेति अत्रायताविशेषेण दन्तीद्रवन्ती-
कल्पे सौवीरकतुपोदके ये वक्ष्यन्ते तद्विधानमिहाह्यतिसिद्धयति ।
तत्र 'अजगन्ध्याकपायेण सौवीरकतुपोदके' (क. स्या. अ. १२)

१ 'सर्पिणी' इति पा० । २ 'पिबेत्' इति पा० । ३ 'स्यारु-
हृदीरिणीर्कल्को' इति पा० । ४ 'चापर शङ्ख' इति पा० ।
५ 'सुख' इति पा० । ६ 'कार्यं स्यात्' इति पा० ।

१ 'तिकला वेया' इति, 'तिकला वा' इति च पा० । २ 'द्वदो-
गकपायात्' इति पा० । ३ 'नीलीचूर्णस्य चापर' इति पा० ।

इति चकल्पं, तेनेहाप्यजगन्धारुपाययुक्तसप्तलाशङ्गिन्योः सौवीर-
रक्तुषोवके कर्तव्ये । अत्र 'तथा दन्तीद्रवन्त्योश्च कष्याये साज-
गन्धयोः । गौडः कष्योऽजशृङ्गा वा स वै सुखविरचनः'
(क. अ. १२) इत्यनेनोक्तस्य गौडारिष्टस्य दन्तीद्रवन्ती-
कल्योक्तस्य विधानगतिदिशति ॥ १७ ॥

तत्र श्लोकौ

कपाया दश पट्टं चैव पट्टं तैलेऽष्टौ च सर्पिपि ।
पञ्च मधे त्रयो लेहा योगः कम्पिलुके तथा ॥१८॥
सप्तलाशङ्गिनीभ्यां ते त्रिंशदुक्ता नवाधिकाः ।
योगाः सिद्धाः समस्ताभ्यामेकशोऽपि च ते हिताः ॥
इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते द्रव्य-
संपूर्ति कल्पस्थाने सप्तलाशङ्गिनीकल्यो
नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

कपाया इत्यारिषंगहो व्याकृतः ॥ १८ ॥ १९ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायामासुर्वेदीयिकायां
चरकतात्पर्यटीकायां कल्पस्थाने सप्तलाशङ्गिनी-
कल्यो नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

द्वादशोऽध्यायः ।

अथातो दन्तीद्रवन्तीकल्पं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति द्विंशद्दश भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

पारिच्छेद्यात् दन्तीद्रवन्तीकल्योऽभिधीयते ॥ १ ॥ २ ॥

दन्त्युदुम्बरपर्णी स्याच्छिकुम्भोऽथ मुकूलकः ।

द्रवन्ती नामतश्चित्रा न्यगोषी मूपिकाहया ॥ ३ ॥

(तथा मूपिकपर्णी चाप्युपचित्रा च शम्बरी ।

प्रत्यक्षुषी सुतश्चेणी दन्ती र(च)ण्डा च कीर्तिताः) ॥

तयोः पर्यायानाह—दन्तीत्यादि ॥ ३ ॥

तयोर्मूलानि संगृह्य स्थिराणि बहूनि च ।

हस्तिदन्तप्रकाराणि श्यायताम्राणि बुद्धिमात्र ॥४॥

स्थिराणीति सारभूतानि । बहूनीति पनत्त्वानि । हस्ति-
दन्तप्रकारणीलन्तापूर्वापचितानि । श्यायताम्राणीति यथाक्रमेण

दन्ताः श्यावानि, इत्यन्त्यास्ताम्राणि ॥ ४ ॥

पिप्पलीमधुलिप्तानि खेदयैन्मृत्कृशान्तरदे ।

शोषयेद्वातपेऽप्ययैर्हतो ह्येषां विकाशिताम् ॥५॥

खेदयैन्मृत्कृशान्तर इति पिप्पलीमधुक्कृशकाम्यां परिलिप्य

इतः परितेज्य ततो मृदावलिप्तानि खेदयेत् । अमिक्षेदादप-

षोपपक्रममाह—अभ्ययैर्हतो ह्येषां विकाशितामिति ।—

एषां दन्तीद्रवन्तीमूलानां विकाशिताकल्पं गुणं खेदोपशोषण-

१ अथ श्लोकः अत्रिपुस्तके न पश्यते । २ 'शोषयेद्वातपेऽप्ययैर्हतो ह्येषां' इति पाठः ।

भ्यामभ्ययैर्हतः; तेन नातिदोषाणि दन्तीद्रवन्तीमूलानि स्फु-
रिति भावः ॥ ५ ॥

तीक्ष्णोष्णान्याशुकारीणि विकाशीनि गुरुणि च ।
विलाययन्ति दोषौ द्वौ मायतं कोपयन्ति च ॥ ६ ॥

तीक्ष्णोष्णानित्यादिना तेषां गुणकथनम् । दोषौ ह्यविति
पित्तश्लेष्माणौ ॥ ६ ॥

दधितफसुरामण्डैः पिण्डमक्षसमं तयोः ।

प्रियालकोलयदरपीलुशीधुमिरेव च ॥ ७ ॥

पिवेद्बुल्लोदरी दोषैरेभिखिन्नश्च यो नरः ।

गोमृगाजरसेः पाण्डुः कृमिकोष्ठी भगन्दरी ॥ ८ ॥

तयोः कल्के कपाये च दशमूलरसायुते ।

कक्ष्यालजीविसर्पेषु दाहे च विपचेद्भूतम् ॥ ९ ॥

'तैलं मेहे च गुल्मे च सोदायते कफानिले ।

चतुःश्लेहं शकृच्छुक्रयातसङ्गानिलार्तिषु ॥ १० ॥

रसे दन्त्यजशृङ्गयोश्च गुडशोऽद्रुताम्वितः ।

लेहः सिद्धो विरेकायैर्दाहसंतापमेहनुत् ॥ ११ ॥

वाततपे ज्वरे पौष्टे स्यात् स एवाजगन्धया ।

दन्तीद्रवन्त्योर्मूलानि पचेदामलकीरसे ॥ १२ ॥

श्रीस्तु तस्य कपायस्य भागौ द्वौ फाणितस्य च ।

तसे सर्पिपि तैले वा भर्जयेत्त्र चावपेत् ॥ १३ ॥

कल्कं दन्तीद्रवन्त्योश्च श्यामादीनां च भागशः ।

तत्सिद्धं प्राशयेत्लेहं सुखं तेन विरिच्यते ॥ १४ ॥

दपीलादिना सप्तभिर्दन्तैः सप्तप्रयोगानाह । क्षीयुषम्भः

प्रिनालादिभिद्युग्भिः पृथक् संघट्यते । अभिखिन्न इत्या-

मान्तः । गोमृगाजरसेरिलप्राणि पिण्डमक्षसमं तनोरिलनुव-

र्तते । अत्रापि गवादिरसैरिभिर्बवः प्रयोगा भवन्ति । तयोर्दि-

त्यादिना श्रीन् हेहयोगानाह । अथयोः कल्ककपायेन दशमू-

रसनुष्णभागेन पृतं पचेद्विषोपिषु, तैलं तु पूर्ववन्मेहादिषु,

चतुर्देहं तु शकृच्छुक्रयातसंगारिषु । एष इत्यादिना एकी देहः ।

वाततपे इत्यादिना द्वितीयः । स एवाजगन्धयैत्यनेन पूर्वोक्तेदे-

एवाजगन्धस्थानेऽजगन्धादानं विभिद्यं द्यापचति । दन्तीत्या-

दिना तृतीयो देहः । भागश इति प्रत्येकभागप्रद्वेपेन । एव-

मेतदन्तैः प्रयोगैरपः योऽशको भवेत् ॥ ७-१४ ॥

रसे च दशमूलस्य तथा पैर्भातके रसे ।

दरीतकीरसे चैव लेहानेयं पचेत् पृथक् ॥ १५ ॥

तयोर्विल्वसमं चूर्णं तद्रसेनैव भावितम् ।

अष्ट्रे यिषि वातोत्पेयं गुल्मे चाम्लयुतं शुभम् ॥ १६ ॥

पाटपित्तेशुक्राण्डं वा कल्केनालिप्य चान्तर ।

खेदयित्वा तैतः खादेत् सुखं तेन विरिच्यते ॥१७॥

१ 'दोषैरेभिखिन्नश्च' इति पाठः । २ 'विषोऽत्रिभिरुपैरु' इति पाठः । ३ 'देषा संतापमेहनुत्' इति पाठः । ४ 'निरु' इति पाठः ।

५ 'नरः' इति पाठः ।

मूलं दन्तीद्रवन्त्योश्च सह मुद्गैर्विपाचयेत् ।
 लायवतीरकाद्यैश्च ते रसाः स्युर्विरेचने ॥ १८ ॥
 तयोर्वाऽपि कषायेण यवायुं जाङ्गलं रसम् ।
 मापयूयं च संस्कृत्य दद्यात्तैश्च विरिच्यते ॥ १९ ॥

रते चैलादी एवमिलनेन पूर्वोक्तैर्हृत्प्रयमितिदिशति ।
 तयोर्विरेकादिकषयुर्धः; तयोर्विति दन्तीद्रवन्तीगूलयोः । अष्टष्टे
 इति विषये । पाटविरिचैलादिना पचमः । कल्केनालिप्य चान्त-
 रेति दन्तीद्रवन्तीकल्केन पाटिवेष्टुकाऽऽमध्ये आलिप्य । मूलं
 दन्तीत्यादिनाऽष्टौ कृताकृतरसानाह । अत्र लायवतीरकादयः
 'छानो वतीरकद्वैव वतीरकः सकपिञ्जलः । चकोरथोपवकश्च
 ककुभो रक्तचर्मकः' (सू. स्या. अ. २७) इति प्रत्येता-
 श्चयुजाः; तेषां म्लेकयोर्गादृशौ रसा भवन्ति । तयोर्वाऽपि-
 त्यादिना यवागुजाङ्गलसयोगं मापयूययोगं चाह । एषमेतद्वैद्यैः
 पूर्वयोगैव मिलित्वा द्वितीयः पोडशको भवेत् ॥ १९-२५ ॥

तत्कषायाद्भयो भागा द्वौ सितायास्तथैव च ।
 एको गोधूमचूर्णानां कार्या चोत्कारिका शुभा २०
 मोदको वाऽस्य कल्पेन कार्यस्तत्र विरेचनम् ।
 तयोश्चापि कषायेण मद्यान्यस्योपकल्पयेत् ॥ २१ ॥
 दन्तीकाथेन चालोड्य दन्तीतैलेन साधितान् ।
 गुडलावणिकान् भक्षयान्निविधान् भक्षयेत्तरः ॥ २२ ॥
 दन्तीं द्रघन्तीं मरिचं यमानीमुपकुञ्चिकाम् ।
 नागरं हेमवुर्धा च चित्रकं चेति चूर्णितम् ॥ २३ ॥
 सप्ताहं भावयेन्मूत्रे गवां पाणितले ततः ।
 पिबेद्भूतेन जीपे तु विरिक्तश्चापि तर्पणम् ॥ २४ ॥
 सर्वरोगहरं मुख्यं सर्वेष्वुत्तुप यौगिकम् ।
 चूर्णं तदनपायित्वाद्वालवृद्धेषु पूजितम् ॥ २५ ॥
 दुर्भेकाजीर्णपाश्यांतिगुल्महृद्दीदरेषु च ।
 गण्डमालासु वैति च पाण्डुरोगे च शस्यते ॥ २६ ॥
 पलं चित्रकदन्त्योश्च ह्रीतक्याश्च विंशतिः ।
 निवृत्तिपिप्पलीकर्पी द्वौ गुडस्याष्टपलेन तत् ॥ २७ ॥
 विनीय मोदकान् कुर्याद्दृशैकं भक्षयेत्ततः ।
 उष्णास्यु च पिबेच्चानु दशमे दशमेऽह्नि च ॥ २८ ॥
 पते निष्परिहाराः स्युः सर्वरोगनिवर्हणाः ।
 प्रहणीपाण्डुरोगार्शःकण्डूकोटानिलापह्नाः ॥ २९ ॥
 दन्तीद्रिपलिनिर्यूहो द्राक्षार्धप्रस्थसाधितः ।
 विरेचनं पित्तकासे पाण्डुरोगे च शस्यते ॥ ३० ॥

१ 'लावतिचिरिकाभ्या च' इति पा० । २ 'मासं वृषाश्च' इति
 पा० । ३ 'कावैषोत्कारिका' इति पा० । ४ 'कल्केन' इति पा० ।
 ५ 'दन्तीकषायेकुञ्चितान्' इति पा० । ६ 'चूर्णं' इति पा० ।
 ७ 'गण्डमालालनाते च' इति पा० । ८ 'पिबेच्चानु' इति पा० ।
 ९ 'द्राक्षार्धप्रसक्तयुतः' इति पा० ।

दन्तीकलकं समगुडं शीतवारियुतं पिबेत् ।
 विरेचनं मुख्यतमं कामलाहरमुत्तमम् ॥ ३१ ॥
 इयामादन्तीरसे गौडः पिप्पलीफलचित्रकैः ।
 लिसेऽरिष्टोऽनिलख्येऽम्बुह्रीहापाण्डुरापहः ॥ ३२ ॥
 तथा दन्तीद्रवन्त्योश्च कषाये साजगन्धयोः ।
 गौडः कार्याऽजगन्धया वा सर्वे सुखविरेचनः ॥ ३३ ॥
 तद्युष्णकाथमापाम्युकिण्वतोयसमुद्भवा ।
 मदिरा कफगुल्माल्पवह्निपार्श्वकविग्रहे ॥ ३४ ॥
 अजगन्धाकषायेण सौवीरकतुपोदके ।
 सुराकम्पिप्लुके योगी लोप्रवच तयोः स्मृती ॥ ३५ ॥

तत्कषायादिखादिना उत्कारिकायोगं मोदकयोगं चाह ।
 तत्कषायादिति दन्तीद्रवन्तीकषायात् । मोदककरणेऽपि तत्कषा-
 यात्रयो भागा इत्यादिनिधानमनुपतते । तयोश्चापि कषायेण
 न्यपानीति तृतीयः । दन्तीत्यादिना भक्षययोगश्चतुर्थः । दन्तीं
 द्रघन्तीं मरिचमिलादिकः पचमः । हेमवुर्धा सर्णेशीरी (ककु-
 भम्) । चूर्णितमिलान्तं पिबेदिति सवन्धः । पलमित्यादिकः
 षष्ठः । ह्रीतक्याश्च विंशतिरिरेकाकृतिमानेन । अयं योगस्तत्रान्-
 तरेऽगस्त्यमोदक इति ख्यातः । दन्तीद्रिपलेलादिकः सप्तमः ।
 अत्र दन्तीद्रिपलार्धार्धप्रस्थयोः कायः कर्तव्यः । दन्तीकलक-
 मिलादिकोऽष्टमः । इयामेत्यादिको नवमः । गौड इति प्रउप्रकृ-
 तिकः । लिसे इत्यत्र 'षडे' इति शेषः । तथा दन्तीद्रवन्त्यो-
 ध्यादिको दशमः । तथेलनेन पूर्वयोगो कषिप्ल्यादिषड्वावलेप
 अतिरिश्यते । अजगन्धया वैलादिक एकादशः । तथा अज-
 गन्धया दन्तीद्रवन्त्योश्च कषाये गौडोऽरिष्टः कार्य इति संभवः ।
 तद्युष्णत्यादिको द्वादशः । अत्र तयोर्दन्तीद्रवन्त्योर्दुष्णकाथाम्यां
 तथा मापाम्युना किण्वकरणपूर्वकं वा सुरा कृता तत्सु-
 रोद्भवा मदिरा कर्तव्येति वाक्यार्थः । अजगन्धेखादिना योग-
 द्वयमाह । तत्राजगन्धाकषायेण दन्तीद्रवन्तीभ्यां सौवीरक-
 तुपोदके कर्तव्ये । सुरेलादिनाऽपरं योगद्रव्यमाह । लोप्रवच
 तयोर्विति तथा लोप्रकल्पेयु 'सुरा लोप्रकषायेण' इत्यादिना सुरा
 शोच्य, तथा 'कम्पिप्लुकषायेण' (क. अ. ९) इत्यादिना
 कम्पिप्लुकयोग उच्यते, तथा तयोर्विति दन्तीद्रवन्त्योर्लोप्रस्रवने
 प्रक्षेपात् सुरायोगः सौवीरकतुपोदकविधानेनैव कर्तव्यः । इति
 तृतीयः पोडशको ॥ २०-३५ ॥

तत्र श्लोकाः ।

(दध्यादियु त्रयः पञ्च (१) ग्रियालाद्यैश्चरयो रसे ।
 केहेपु वै त्रयो लेह्याः पट् चूर्णं त्वेक एव च ॥ ३६ ॥
 इक्षुवेकस्तथा मुद्गमांसानां च रसास्त्रयः ।
 यद्यान्यादौ त्रयश्चैक उक्त उत्कारिकाविधौ ॥ ३७ ॥
 एकश्च मोदके मये वैकस्तत्काथतैलके ।
 चूर्णमेकं पुनश्चैको मोदकः पञ्च चासवे ॥ ३८ ॥

१ 'यद्विरेचन मुख्यं' इति पा० । २ 'रते' इति पा० ।

दुर्बलो बहुदोषश्च दोषपाकेण यो नरः ।
विरिच्यते शनैर्भोज्यैर्भूयस्तमनुसारयेत् ॥ ६५ ॥

विरिचनेन स्रोतदोषद्वारेण सति कर्तव्यमाह—वीक्षादि-
मिलादि । दृढमेहेदृग्णमिलनेन मेहलक्षणो गुणो देहे यथा
रथो नास्ति तदाऽऽस्य मेपजं न दातव्यं, किंतु सेद एव दातव्यं
कर्तव्यः; अयम्यक्त्विग्वे हि पुनरपि क्रियमाणं विरिचनमध-
म्यगोपायैव भवति । दुःशुद्धमिलयोगेनाविशुद्धैः । शोभते
दिनान्तरे भूते, किंवा 'शो भूयः' इति पाठः । दोषपाकेनेति
पकदोषेऽपि यद्वाह्वत्वात् शनैर्विरिच्यते । भोज्यैरित्यनु-
लोमनैः । अत्र च प्रकृतदोषेऽपि योगमयाश्च पुनर्विरिचनम-
योगमनुजानीते ॥ ६४ ॥ ६५ ॥

चमनैश्च विरिचैश्च विशुद्धस्याप्रमाणतः ।
भोजनान्तरापानाभ्यां दोषदोषं शमं नयेत् ॥ ६६ ॥

चमनविरिचवाभ्यां किञ्चित्छेपीकृतदोषप्रतीकारार्थमाह—
चमनैश्चेत्यादि । अत्र बहुवचनं वेगवहत्वात्पेक्षया । अप्रमाणत
इति न निःशेषेण । तत्र भोजनं पाननं यवाग्वादिभोजनम् ।
अन्तरापानं कफापानम् । ये तु 'प्रमाणतः' इति पठन्ति, ते
सम्यक्शुद्धावपि कोष्ठोपलेपकदोषप्रशमनार्थं भोजनान्तरपानं
व्याख्यानयन्ति ॥ ६६ ॥

दुर्बलं शोचितं पूर्वमल्पदोषं च मानयम् ।
अपरिष्ठातकोष्ठं च पाययेत्तौषधं मृदु ॥ ६७ ॥

मृदुशोधनोपपादनीयमाह—दुर्बलमित्यादि । शोचितं पूर्व-
मिति पूर्वशोचितासु दुर्बलतया मृदु मेपजं देयं, तीक्ष्णैः हि
नलक्ष्णोऽतिरोगोऽस्य स्यात् ॥ ६७ ॥

श्रेयो मृदुसकृत्पीतमल्पपापं निरत्ययम् ।
न चातितीक्ष्णं यतिक्षिप्रं जनयेत्प्राणसंशयम् ॥ ६८ ॥

मृदुमेपजप्रयोगोऽपत्तिमाह—श्रेय इत्यादि । असकृत्पीत-
मिल्लसकृत्पीतमल्पपापं भवतीत्यर्थः । श्रेय इति श्रेयस्त्वं
चास्माद्विभ्यापत्तिरुत्तीक्ष्णोपेक्षया श्रेयम् । न चातितीक्ष्णमिति
न चातितीक्ष्णं दुर्बलादीनां देयं; यस्मादतितीक्ष्णं दुर्बलादीन्
प्राप्य क्षिप्रं प्राणवैश्वर्यं जनयेत् ॥ ६८ ॥

दुर्बलोऽपि महादोषो विरेच्यो बहुशोऽल्पदाः ।
मृदुभिर्मैषजैर्दोषा हन्युच्छंतमनिर्हताः ॥ ६९ ॥

दुर्बले बहुदोषे कर्तव्यमाह—दुर्बलोऽपीत्यादि । बहुशोऽल्पदा
इति पुनः पुनः लोफमानया । एवंभूतानां महादोषनिर्हारे
हेतुमाह—दोषा हन्युच्छंतमनिर्हता इति ॥ ६९ ॥
यस्योर्ध्वं कफसंसृष्टं पीतं यात्यानुलोमिकम् ।
पमिते कफलेः शुद्धं लङ्घितं पाययेत्तु तम् ॥ ७० ॥

१ 'शोभते' इति पा० । २ 'अन्योऽनु मृदु' इति पा० ।
३ 'किञ्चित्' प्रमाणतः । भोजनोपपानाभ्यां इति पा० । ४ 'पूर्व-
मल्पेण' इति पा० ।

विरेचेऽल्पे चिरादोषे स्ववत्सुष्णं पिबेज्जलम् ।
तेनाम्भानं तृषा च्छर्दिर्विवन्धश्चैव शाम्यति ॥ ७१ ॥

मेपजं दोषरुद्धं चेन्नोर्ध्वं नाधः प्रवर्तते ।
सोद्गारं सङ्गच्छेत्तं च खेदं तत्रावचारयेत् ॥ ७२ ॥

यस्येत्वादावातुलोमिकं विरेचनमौपधमर्ध्वं याति यस्य, तं
पाययेत् 'विरिचनमौपधम' इति शेषः । कफलेः शुद्धमिति कफलेः
शीघ्रितमुखकण्ठम् । तेनेति उष्णजलेन पीतेन ॥ ७०-७१ ॥

सुविरिके तु सोद्गारमाभ्येधौपधमल्लिखेत् ।
अतिप्रवर्तनं जीर्णं सुशतैः क्षामयेद्विपक्त् ॥ ७३ ॥

अतियोगशङ्कायां कर्तव्यमाह—सुविरिक इत्यादि । सुवि-
रिच इति सम्यक्प्रमाणेन निर्हृत इत्यर्थः । सोद्गारमिति उद्गारेण
पच्यमानावस्योऽभिहितः । एतेन सम्यग्विरिचने भूतेऽपि
उदोषं तिष्ठति तत्तद्दिन एवोच्छिद्येत् । तस्याभ्योपधेकदोषास्या-
पच्यमानतायां विरेचनानि योगः स्यादिति दर्शयति ॥ ७३ ॥

कदाचिच्छेष्मणा रुद्धं तिष्ठत्युत्सि मेपजम् ।
शीघ्रे श्लेष्मणि सायाह्ने रात्रौ वा तत्प्रवर्तते ॥ ७४ ॥

कदाचिदित्यादिना विरेचनसाधिकर्मत्वे हेतुमाह । अत्र
कर्तव्यं यद्यपि नोर्ध्वं तथाऽपि श्लेष्मणा निरोधं मेपजस्य गौर-
नादिभिरुपलब्ध रात्रिपर्यन्तं मेपजस्ययोगप्रशुतिरुपेक्षणीयेति
कर्तव्यमनुनीयम् । प्रवर्तते इति दोषसहितं मेपजं प्रवर्तते ॥ ७४ ॥

रक्षानान्तरर्योर्जाणं निष्टभ्योर्ध्वं गतेऽपि वा ।
वायुना मेपजे त्वन्यत्स ज्ञेहलवर्णं पिबेत् ॥ ७५ ॥

रक्षेत्वादावयोगजीर्णं निष्टभ्य ऊर्ध्वं गते वा मेपजे
अन्यद्विरिचनं सङ्गहलवर्णं दातव्यम् ॥ ७५ ॥

तृणोद्भद्रममृच्छायाः स्युश्चेत्क्षीर्यति मेपजे ।
पिचमं सादु शीतं च मेपजे तत्र शस्यते ॥ ७६ ॥

तृणोद्भेत्वादिना पितातृतमेपजस्य लक्षणं विक्रितितं चाह ।
स्युर्जीर्णतीक्ष्णं जीर्यति मेपजे तृणादयो भवन्तीत्यर्थः ॥ ७६ ॥

तालाह्लासासविष्टम्भलोमहर्षाः कफावृते ।
मेपजं तत्र तीक्ष्णोष्णं कदादि कफमुदितम् ॥ ७७ ॥

खलेत्यादिना कफावृतेमेपजस्य लक्षणं विक्रितितं चाह ॥ ७७ ॥
सुखिगंधं कूरकोष्ठं च लङ्घयेद्विरिचयितम् ।
तेनास्य मेहजा श्लेष्मा सङ्गश्चेधौपधाम्यति ॥ ७८ ॥

सुखितपमित्यादी अविरिचितमिति ईपद्विरिचितम् । मेहज
इति मेहप्रयोगजनितः श्लेष्मा । सङ्गो दोषसङ्गः । तेन लङ्घनेन

१ 'विरेचने' इति पा० । २ 'सुदृढं च' इति पा० ।
३ 'सुविरिकम्' इति, 'सुविरिकस्य' इति च पा० । ४ 'अतिप्रवृत्तं
जीर्णं तु' इति पा० । ५ 'अपच्यमानावस्य' इति पा० । ६ 'विरि-
चनसाधिकर्तव्ये' इति पा० । ७ 'विरिचनानाहोर्जाणं' इति पा० ।
८ 'सुविरिचि दि मेपजे' इति पा० । ९ 'शीघ्रवर्णं' इति पा० ।

दोषपाकादेश प्रबलश्लेष्मोपशमो दोषघ्नोपशमस्य क्रियत इत्यर्थः ॥ ७८ ॥

रूक्षत्वहानिभ्रूरकोमुष्णायामशास्त्रिणांम् ।
दीप्ताग्नीनां च भेषज्यमग्निरिच्छेय जीयति ॥ ७९ ॥
तेभ्यो यस्ति पुरा दत्त्वा पश्चाद्द्याद्विरेचनम् ।
यस्तिप्रघर्तितं दोषं हरेच्छीघ्रे विरेचनम् ॥ ८० ॥

रूक्षाग्नीनां विरेचनप्रयोगे कर्मविशेषो सोपपत्तिरुच्यते—
रूक्षेत्यादि । यस्ति पुरा दत्त्वेत्यत्र वस्तिशब्देन श्लेष्मश्लेष्मि-
च्छन्ति, निरुहस्तु यातकोपकृतया तथा निरुहानन्तरं विरेचनस्य
विधिप्रत्यादिह नेष्यते, उक्तं हि—“निरुहदानत् पवनादूर्ध्वं
स्यात्” इति, तथा ‘नरो विरेचस्तु निरुहदानं विवर्जयेत्सप्त-
दिनान्मन्थयम् । द्रुयो निरुहेण विरेचन तु’ (ति. स्था
अ. १) इति, किंतु वस्तिशब्देन निरुह श्लेष्मवस्तिश्च युज्यते ।
निरुहस्य यद्वातकर्तृत्वमुक्तं तदेकस्यैव श्लेष्मवस्तिरहितस्याभ्या-
घाद, जासपेत्तस्तु वातहन्तृत्वं ‘वातकर्तृहराणां’ (सू. अ.
२५) इत्यनेनैवोक्तम् । निरुहानन्तरं विरेचनविधिप्रत्यक्ष-
रिक्तं, तेन विशेषविधिना तत्साधकादो दुग्धत एव, किंच, इदं
पल्लवन्तरं यद्विरेचन विधीयते तत्र वस्तिदानादूर्ध्वं घाताहान-
न्तरमेव भविष्यतीति न कथित्तोषा । प्रवर्तितमिति प्र-
शुभ्रुमुखीउत्तरम् ॥ ७९ ॥ ८० ॥

रूक्षशानाः कर्मनित्या ये नरा दीप्तपाचकाः ।
तेषां दोषाः क्षयं यांति कर्मवातातर्पीश्रिभिः ॥ ८१ ॥
विषदाभ्यशानाजीर्णोदोषानपि स्खलन्ति ते ।
शेरास्ते मास्ताद्रुष्या नाभ्याधो तान्विशोधयेत् ॥

रूक्षशाना इत्यादिना शेरा अपि न व्याधिव्यतिरेकेण
शोधनीया इत्याह । कर्मनित्या इति नित्यं व्याघातार्थकम् ।
विषदाभ्यशानाजीर्णोश्च दोषाश्च सहजैश्चि विषदाशानाश्चो दोष-
रूपा न दोषा भिक्तार् जनयन्तीत्यर्थं, विषदाभ्यशानादप्यथ
दोषजनकतया दोषशब्देनोच्यन्ते । नाभ्याधापिति अविद्यमान-
नसद्योर्ध्वकसाध्ये न्यायो न तान् विशेषधेयेति, अन्यत्राप्यु-
क्तोऽयमर्थः—“अनीरिताना दोषाभागीरण न प्रबलते । उच्यु-
परि रक्तानायमननास्तिव शैतम्” इति ॥ ८१ ॥ ८२ ॥

नातिश्रिग्धशरीराय दद्यात् श्लेहविरेचनम् ।
श्लेहादिकृष्टशरीराय रुक्ष द्याद्विरेचनम् ॥ ८३ ॥
एवं श्वात्वा विधिं पीरो वेशकालप्रमाणवित् ।
विरेचनं विरेच्येभ्यः प्रयच्छन्नापराध्यति ॥ ८४ ॥
विभ्रंशो विषयद्यस्य सम्भययोगो यथाऽमृतम् ।
कालेभ्यवक्ष्यं पयं च तस्याद्यत्तप्रयोजयेत् ॥ ८५ ॥

उक्तं विधिसुबधहरणाह—एव श्वादेत्यादि । विरेच्येभ्य
इति विरेचनार्थेभ्य । विभ्रंश इत्याद्यौ यस्तेति उच्योपनस्य ।

१ ‘व्याघातश्रित्याम्’ इति पा० । २ ‘श्लेहादिकृष्ट’ इति पा० ।
३ ‘वातुक्तमोक्षिभिल्लेषं यांति दोषा क्षयं घटा’ इति पा० । ४ ‘विरे-
चयेत्’ इति पा० । ५ ‘तादवत्’ इति पा० ।

च. च. ४

नस्तु मितपुत्रविभ्रंशमेतच्छोधनं तद्विभ्रंशेवाचरितेनेत्याह—
कालेभ्यवक्ष्यं प्रयोजयेदिति, शोधयनसाधनव्याघातवधं पयम् ।
तेन, ज्वरसाधिविरेचनस्यैवर्तव्यतया न शोधनं परिहर्तुं पार्यत
इति भावः ॥ ८३-८५ ॥

द्रव्यप्रमाणं तु यदुक्तमस्ति-
ममध्येपु तत् कौष्ठययोगवलेपु ।

तन्मूलमालम्ब्य भवेद्विकल्पयं

तेषां विकल्पयोऽभ्यधिकोनभावः ॥ ८६ ॥

सप्रति यदेतच्छोधनस्य कश्चिद् कर्पादिमानसुक्तं न तत्
सर्वपुष्पविषय, किंतु मध्येपु कौष्ठययोगवलेपु तन्मात्रं ज्ञेयमेति
रथैवनाह—प्रत्येत्यादि । तन्मूलमालम्ब्येति उक्तप्रमाणमनु-
क्रमनाभासुभावात्तत्रैव श्रुत्वा । विकल्पार्थनाह—तेषां विकल्पयो-
ऽभ्यधिकोनभाव इति, येनप्रमाणस्याधिकोभाव ऊनभावश्च
विकल्प इत्यर्थः ॥ ८६ ॥

गृह्णं द्यस्तु मरीचिः स्यात्पगमरीच्यस्तु सर्पपः ।
गष्टो ते सर्पपा रक्तास्तगुडुलशापि तद्द्रव्यम् ॥ ८७ ॥
धान्यमापो भवेदौको धान्यमापद्भयं यवः ।

अण्ड(पिंड)कास्ते तु चत्वारस्ताश्चतस्रस्तु मायकः॥
हेमश्च धान्यकश्चोको भवेच्छाणस्तु ते त्रयः ।
शाणौ शौ द्रवणौ विद्याकोलं पदरसेष च ॥ ८९ ॥
विद्याद्वौ द्रवणौ कर्षं सुवर्णं चाक्षमेव च ।
शिङ्गालपदकं शैव पित्रुं पाणितलं तथा ॥ ९० ॥
तिन्दुकं च विजानीयात् कयलप्रदमेव च ।

द्वे सुवर्णं पलायं स्वाच्छुकिरदभिका तथा ॥ ९१ ॥
द्वे पलायं पल मुष्टिः प्रकुञ्जोऽथ चतुर्धिका ।
विल्वं पोडक्षिका चाक्षं द्वे पले परलं विदुः ॥ ९२ ॥

अष्टमानं तु विधेयं कुडवौ द्वौ तु मानिका ।
पलं चतुर्गुणं विद्यादक्षलिं कुडवं तथा ॥ ९३ ॥
चत्वारः कुडवाः प्रस्थश्चतुःप्रस्थमथाढकम् ।
पानं तत्रैव विधेयं कंसः प्रस्थाश्चैतं तथा ॥ ९४ ॥
कंसश्चतुर्गुणो द्रोणधार्मणं नरवर्णं च तत् ।
स एव कलशाः ख्यातो घटमुग्मानमेव च ॥ ९५ ॥

द्रोणस्तु द्विगुणः शूर्पां विधेयः कुम्भ एव च ।
गोर्णीं शूर्पेभ्यश्च विद्यात्स्वर्णं भारं तथैव च ॥ ९६ ॥
द्वाविंशतं विजानीयाद्द्वारं शूर्पाणि बुद्धिमान् ।
गुला शतपलं विद्यात्परिमाणविद्यारत् ॥ ९७ ॥
गुष्कद्रव्येभ्यश्च मानमेयमादि प्रकीर्तितम् ।

प्रमाणोद्घातात् सर्वेशान्त्वकवियमाप प्रमाणं विष्णु-
नाह—परं चक्षुः इत्यादि । चर्वात् त्रवरणुक्तं वदन्ति, अन्ये तु
चर्वात् पुल्लिमाह । अश्वौ वे सर्पपा रक्ताश्चगुडुला इत्यन रक्ता
इति सर्वपाणां विशेषणम् । उद्वयं धान्यमाप इति गुणुलहय
धान्यमापो भवेत् । वे तु चत्वार इति यवचत्वार, अन्ये तु

१ ‘तन्मूलमालम्ब्य भवेद्विकल्पयं’ इति पा० ।

मापाथत्वार अण्डिका इति वदन्ति । प्रयो मापका घ्राण ।
 धन माने गणतत्वारिंशन्मापकमान पल भवति, तदेन दवार-
 किमानेन चतुःपट्टिमापकपलेन तुल्य भवति, यतश्चतुर्विंश-
 तिधान्यमापैर्दशरकिकास्तुत्या भवन्ति, ततश्च दशरकिमाना
 चतुःपट्टिमापकाश्चतुर्विंशतिधान्यमापैर्युग्णिता परनिचयदिक-
 पञ्चदशघतधान्यमापा एव भवन्ति, तेन दशरकिकचतुःपट्टि-
 धान्यमापपलमानेन सह द्वात्रिंशद्धान्यमापप्रमाणाष्टवत्वारिंश-
 न्मापकपलमानस्य तुल्यता । सुश्रुतेऽपि “तत्र द्वादशधान्य
 मापा स्रगमापक, तेन चतुःपट्टि पलम्” (सु वि अ ३१) इति
 व्यवस्थापितम् । तेन चतुःपट्टिमापका द्वादशधान्यमापैर्युग्णिता
 सतोऽष्टपञ्चदिकसप्तशतधान्यमापा भवन्ति, एवं दृढबलोक
 मानादपन सुश्रुतपलादिमान भवति, एव सुश्रुतेऽपि पञ्चरफि-
 कमापो भवति । दृढबलमान मागध, सुश्रुतभान कालिहनिमि
 नुपते । जलकणं तु पद्मगुणको मापक उक्त ॥ ८७-९७ ॥
 द्विगुण तद्वैषिष्ट्यं तथा सचोद्भूतेषु च ॥ ९८ ॥
 यद्वि मान तुला प्रोक्ता पल वा तत् प्रयोजयेत् ।
 अनुके परिमाणे तु तुल्य मान प्रकीर्तितम् ॥ ९९ ॥

द्विगुण तद्वैषिष्ट्यमित्यादि । अत्र यद्यपि सामान्येनैव द्रवस्य
 द्वैगुण्यमुक्तं, तथाऽपि तत्रान्तरदर्शनात् कुडवादायेव द्रवस्य
 द्वैगुण्यम् । उक्तं हि—“रफिकादिषु मानेषु चावन्न कुडवो भवेत् ।
 शुक्ले द्रवार्थोयैव तुल्य मान प्रकीर्तितम्”—इति । जल-
 कणऽयुक्त—“द्विगुणा कुडवायो द्रवोऽपि”—इति । इहापि
 मुनिपणकचक्रात्परीचये “निशत्तद्वानि प्रस्रोऽन विधेयो द्विपका
 धिका (वि अ १४)” इति वचनेन द्रवद्वैगुण्य परिभाषिक-
 पक्षे द्रव्यताऽऽचार्येण रफिकादीं द्वैगुण्यपरिभाष्याभिव्यक्ति-
 सूच्यत इत्युपपादितमेव प्राक् । आर्द्रद्वैगुण्यं च तस्यैव भवति
 यस्य द्रव्यस्य शुष्कस्य चार्द्रस्य चोपयोग संभवति, यच्च
 निसामार्द्रमेवोपयुज्यते न तत्र द्वैगुण्यम् । उक्तं ह्यन्यत्र—
 ‘पाषाणकुडकूष्माण्डशतपत्रीचद्वीमृता । प्रमाणयुग्मगन्धा च
 शततुण्पासहायरा । निसामार्द्रां प्रयोक्तव्या न वेपा द्विगुण
 भवेत्”—इति । एतेषां च द्वैगुण्यं कृत्वा मानस्य वादयम
 ह्य ऋतव्यमित्यर्थं ॥ ९८ ॥ ९९ ॥

द्रवकार्ये तु चातुके सर्वत्र सखिलं स्मृतम् ।

यतश्च पादनिर्देशश्चतुर्भांगस्ततश्च स. ॥ १०० ॥

परिभाषान्तरमाह—द्रवकार्येऽपीत्यादि । अत्रैहादिषाधने
 द्रवस्योपये यत्र द्रव नोक्तं तत्र सखिलं देयमित्यर्थं । यतश्च
 पादनिर्देशश्चतुर्भांगस्ततश्च स इत्याद्या लोकेत एव सिद्धं
 स्यादपि स्पष्टार्थं पुनरभिधीयते ॥ १०० ॥

जलज्जैहौघघाना तु प्रमाणं यत्र नेरितम् ।

तत्र स्यादौघघातज्जैह. ज्जैहाचोयं चतुर्गुणम् ॥ १०१ ॥

जलज्जैहौघघानामित्यादी औघघातज्जैहयतुर्गुण इति कल्पवृ-
 त्तद्वैधतुर्गुण । ज्जैहाचोयं चतुर्गुणमिति तोयशब्दस्य द्रवोपलभ

पलाइव चतुर्गुणमित्यत्र । यत्र तु विशिष्ट मान जलादीनामुक्तं
 तत्र तथैव क्तव्यं, ‘निर्दिष्टे तत्तदेव तु’ (सु वि अ ३१)
 इतिवचनात् ॥ १०१ ॥

ज्जैहपाकस्त्रिधा ज्ञेयो मृदुर्मध्यः खरस्तथा ।

तुल्ये कल्केन निर्यासे मेपजाना मृदु स्मृतः ॥ १०२ ॥

सयाव इव निर्यासे मध्यो र्ध्वो विमुञ्चति ।

शीर्षमाणे तु निर्यासे पतमाने खरस्तथा ॥ १०३ ॥

ज्जैहपाकत्रैविध्यलक्षणमाह—ज्जैहपाक इत्यादि । तुल्ये कल्केन
 निर्यास इति प्रथमप्रसिद्धकण्डुतुल्यता गते पाकेन निर्यासे सति ।

सयाव इत्येव सममृत्तुङ्गोभूमकणिकाहृत्तपिण्ड उच्यते ।

शीर्षमाण इत्यादि खरयाकलक्षणम् । शीर्षमाण इति अवसीदति

वर्तमाने अङ्गुलीपीठनाद्धर्तिता गच्छति ॥ १०२ ॥ १०३ ॥

खरोऽभ्यङ्गे स्मृतः पाको मृदुर्नस्त क्रियासु च ।

मध्यपाक तु पानार्थं वस्तौ च विनियोजयेत् ॥ १०४ ॥

खरपाकादिविषयमाह—खर इत्यादि ॥ १०४ ॥

मानं च द्विविधं प्राहुः कालिङ्गं मागधं तथा ।

कालिङ्गन्मागधं श्रेष्ठमेव मानविदो विदुः ॥ १०५ ॥

कालिङ्गमित्यादिकं श्लोकं केचित् पठन्ति, तं चानार्थं

वदन्ति ॥ १०५ ॥

तत्र श्लोकौ ।

कल्पार्थं शोधनं संज्ञा पृथग्चेतु प्रवर्तने ।

देशादीनां फलादीनां गुणा योगशतानि पट् ॥ १०६ ॥

विकल्पहेतुर्नामानि तीक्ष्णमध्याल्पलक्षणम् ।

विधिश्चावस्थिको मानं ज्जैहपाकश्च दर्शितः ॥ १०७ ॥

इत्यग्निवेशशकृते तत्रे खरकप्रतिसंस्कृते दृढचल-

सपुरिते कल्पस्थाने दन्तीद्रवन्तीकल्पो

नाम द्वादशोऽभ्यायः ॥ १२ ॥

कल्पार्थं इत्यादि स्थानार्थं च माह । कल्पार्थं ‘कल्पार्थं मे-

दायै’ (क अ १) इत्यादिनोक्तं । शोषनसंज्ञा—‘उभय

वा शरीरभलविरचनात्’ (क अ १) इत्यादिनोक्तं । पृथ-

ग्चेतु प्रवर्तने इति ‘तनो ण्वीतीक्ष्णविकाशी’ (क अ १) इत्या-

दिनोक्तं । देशादीनां गुणा ‘तत्र देशसु’ (क अ १) इत्यादि-

नोक्तं । फलादीनां गुणा भवनं फलादिकल्प एवोक्तं । योगशतानि

पठिते निशत पञ्चवाशब्द इत्यादिनोक्तम् । विकल्पहेतु

‘उपभोगोऽसुखार्थे’ इत्यादिनां प्रथमाध्याये प्रोक्तं । नामानि

भदनकलादीनामेव, तानि च प्रख्यापयामुक्तानि । तीक्ष्णमध्या-

ल्पलक्षणमिति ‘सुख क्षिप्र महावेग (क अ १२)’ इत्यादि

नोक्तम् । विधिश्चावस्थिकं वैव ह्यतिर्गते एवम्’ (क अ.

१२) इत्यादिनोक्तं । शेषं सुगमम् ॥ १०६ ॥ १०७ ॥

इति श्रीचक्रवर्तिनः पितृशायामुख्यद्वैपिकार्यां खरक-

तात्पर्यदीकार्यां कल्पस्थाने दन्तीद्रवन्तीकल्पो नाम

द्वादशोऽभ्यायः ॥ १२ ॥

सप्तमं कल्पस्थानं समाप्तम् ।

१ ‘यस्य मानं तुल्यं यत्रैव तत्रैव संभवोऽनेन इति पा० । २ ‘जोर्द्वि-
 वत्’ इति पा० ।

१ ‘वर्षयाने’ इति पा० ।

सिद्धिस्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अथातः कल्पनासिद्धिं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति द्द साह्य भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

कल्पस्थानानन्तरं पारिशेष्यादेव सिद्धिस्थानमभिधीयते । सिद्धेरभिधायकं स्थानं सिद्धिस्थानम् । सिद्धिशब्देन चेह वम माधीनां वमनास्यसम्यग्भोगजन्यानां व्यापदा मेवजस्य वा प्यतास्या सिद्धिरुच्यते, एवभूतसिद्धिकारणाभिधायकतया चैतव सिद्धिस्थानमुच्यते, किंवा कार्यकारणयोरभेदोपचारात् सिद्धिशब्देनेह सिद्धिकारणान्येव वमनादीन्युच्यन्ते, उक्तं हि—“सम्यक्प्रयोगं चैव कर्मणा व्यापचाना च व्यापका धनानि सिद्धिरूपदेश्यामः” (सू अ ५) इति । न चैव सिद्धिस्थानसंज्ञान्युत्पत्त्या विकिरसास्थानाधीनामपि सिद्धिस्थान संज्ञाप्रसक्तिरुद्भावनीया, यत इव संज्ञाऽनैव योगरूज्या वर्तते नान्यत्र ॥ १ ॥ २ ॥

का कल्पना पञ्चसु कर्मसूक्ता

क्रमश्च कः किं च कृताकृत्येषु ।

लिङ्गं तथैवातिरुक्तेषु सख्या

का किं गुणः केपु च कश्च वस्तिः ॥ ३ ॥

किं वर्जनीयं प्रतिकर्मकाले

कृते कियान् वा परिहारकालः ।

प्रणीयमानश्च न याति केन

केनैति शीघ्रं सुचिराच्च वस्तिः ॥ ४ ॥

साध्या गदा. स्वे शमनेश्च केचित्

कसात् प्रयुक्तैर्न शमं प्रजन्ति ।

प्रंचोदित. शिष्यवरेण सम्य-

गित्यस्त्रिवेशेन निगम्यरिष्ठः ॥ ५ ॥

पुनर्पंचसुक्ताश्चविदाह तस्यै

सर्वप्रज्ञानां हितकाम्ययेदम् ॥

सिद्धिस्थानाभिधानेऽपि सकलसिद्धिस्थानापेक्षणीयपथकर्म- कल्पनायभिधायकतया प्राधान्यादादौ कल्पनाविसिद्धिरौच्यते । अत्र का कल्पना इत्यादीन् शिष्यस्य हादद्यप्रधानमिनिवेश्य तान् यथाक्रमं वाचते प्रध्नातुगुणयुक्तुद्विप्रकाशार्थम् । यदुक्तं भरद्वाजेन—“अप्रदुष्टेन भावेन प्रसङ्गेनान्तर्गमना । शिष्येण सम्यक् शृष्टस्य शूरोर्बुद्धिं प्रकाशते” इति । अत्र “का कल्पना पथसु कर्मसूक्ता” इति प्रथमं प्रथमं, “क्रमश्च क” इति द्वितीयं,

१ ‘साध्या यथास्त शमनेश्च केचित् कलाहारा न मशमं नमन्ति’ इति पा० । २ ‘इत्यस्त्रिवेशे निगमा वरिष्ठं पथश्च लभे स च सर्वमाह’ इति पा० । ३ ‘शूरोर्बुद्धिप्रकाशकः’ इति पा० ।

‘किं च कृताकृत्येषु लिङ्गं, तथैवातिरुक्तेषु’ इति तृतीयं, ‘वर्त्या का’ इति चतुर्थं, ‘किं गुणो वस्ति’ इति पंचमं, ‘केपु च कथं वस्ति’ इति षष्ठं, ‘किं वर्जनीयं प्रतिकर्मकाले’ इति सप्तमं, ‘कृते कियान् वा परिहारकालः’ इत्यष्टमं, ‘प्रणीयमानश्च न याति केन वस्ति’ इति नवमं, ‘केनैति शीघ्रम्’ इति दशमं, ‘सुचिराच्च केनैति’ इत्येकादशं, ‘साध्या’ इत्यादिको द्वादश । साध्या इत्यादिप्रश्नस्य चक्षुष्यकाशो नास्ति, यतो हि नाराध्या गदा प्रोक्तं यथास्त कियमाणेन मेवजेन प्रशाम्यन्ति, तथाऽ- प्यसम्यग्भोगेण एव यथास्त मेवजाभिधानाद्यं प्रश्नो बोद्धव्यः । कल्पनाशब्देनेह पथकर्मात्कं पनोच्यते, तेन पथकर्मात्त्रेह- स्वेदप्रयोगमेव प्रगाह ॥ ३-५ ॥—

अपहावर सप्तदिनं परं तु

स्निग्धो नरः सेदपित्तव्यं उक्तं ॥ ६ ॥

नात्. परं सेहनमादिशन्ति

सात्स्न्यीभवेत् सप्तदिनात् परं तु ।

अपहावरमित्यादि प्रथमप्रश्नसोत्तरम् । अपहावरमिति अ- ह्येण अहं वा व्याप्य कियमाणेननेन अवरे यथा भवतीति अहंवावरे स्निग्धः । सप्तदिनमिति सप्तदिनं व्याप्य स्निग्धः । परमिति केहप्रकृषकालावधिना सप्तदिनं व्याप्य स्निग्धः । ततश्च कालोत्कर्षात् कियमाणशोधनाश्वेहनपक्षे सप्तदिनं यावत् स्निग्धः, कालात्कर्षपक्षे तु अहं स्निग्धः सखेदपित्तव्यं इत्यर्थः । उक्तमसदिनसेहनकालानतिक्रमं शोषपतिरुमाह—नात् पर- मित्यादि । अतः परमिति सप्तदिनात् परम् । कुतो नादिश- न्तीत्याह—सात्स्न्यीभवेदित्यादि । सप्तदिनात् परेण कियमा- न्पक्षेह सप्तप्राययोगेण सात्स्न्यीभूतवाचं सेहनमपिच शरीरे करोतीत्यर्थः, तेन यावन्मात्रसेहनयोगेण सप्तदिनोपयुक्तेन कृतेन वृत्तं, सा मात्रा सात्स्न्यीभूतेव, अधिकमात्रा वा सात्स्न्यतां न गता सा सप्तप्रायः परेणापि कतस्त्वेव, येषास्तु सप्तप्रायःपरिणामे पुरश्चै किमिद्विधायं कृत्वा पुनरपिकमानया सेहं प्रयुज्यते । एतच्च अहंसेहनं सप्तप्रायसेहनं च यदुक्तकोष्ठं नियमनेदेन । यदुक्तं,—“यदुक्तकोष्ठसिद्धिरेण सिद्धयन्त्येषोप सेवया । जिह्वाति कूरकोष्ठस्तु सप्तप्रायेण मानवः” (सू अ १३) इति । ननु यदि कूरकोष्ठस्तु सप्तप्रायेण सिद्धतीति व्य- चरत्या, तत् कथमिह “नात् परं सेहनमादिशन्ति” इत्यनत्र सप्तप्रायेणस्यसेहनमुच्यते, नूनम्,—सत्तु, कूरकोष्ठं सप्तप्राये- णैव जिह्वाति, परं कूरकोष्ठप्रतामपेक्ष्य कृतया सेहमात्रया जिह्वाति, नदा तु हीनमात्रा प्रयुज्यते, तदा सप्तप्रायेणापि न जिह्वाति,

१ ‘इत्’ इति पा० । २ ‘सप्तदिनप्रयुक्तेन सेहनं न वृत्’ इति पा० । ३ ‘रत्तु’ इति पा० ।

यत्तु तत्रान्तरे—“त्रिपङ्कनवरात्रेण ज्ञेहपानं विधीयते” इ-
त्यनेन सप्तरात्रादूर्ध्वमपि ज्ञेहनं विहितं, तदन्तर्धाननिमित्तमेव;
किंवा, सप्तरात्रादूर्ध्वमसात्मीभूताधिकमात्राप्रयोगाभिप्रायेण
तद्रणनीयम् । अत्र च सप्तरात्रादूर्ध्वं ज्ञेहप्रयोगस्य निषेधात्,
त्र्यहदादूर्ध्वं प्रयोगस्य वा निषेधात्, सद्यः ज्ञेहप्रयोगेणैकदिने-
नापि ज्ञेहनमनुजानीत इति युक्ते । मध्यकोष्ठान्तरे प्रति ज्ञेह-
नप्रकर्षकाले यद्यपि नोक्तखाधाऽपि मध्यविषया पचदिनेन
मध्यकोष्ठस्य ज्ञेहनं हेयम् । यत्तु कश्चिद् “सुदुकोष्ठं प्रति त्र्यहा-
दूर्ध्वं न ज्ञेहनं कर्तव्यं सात्मीभावाविति चार्थो कल्प्यते” इति
व्याख्यायते, तत्र नः प्रीणाति; यतः सात्मीभावः सर्त-
दिननिर्वर्त्यतयैवान्तर्गोक्तः, तेनाल्पमात्राप्रयुक्तेन ज्ञेहेन
त्र्यहदादि न त्रिह्वति सुदुकोष्ठस्तदाऽपि कदिनान्यपि तत्र ज्ञेहः
कर्तव्यः ॥ ६ ॥—

ज्ञेहोऽनिलं हन्ति सुदुकरोति
देहं मलानां विनिहन्ति सङ्गम् ॥ ७ ॥

एवं संशोधनाज्ञेहफलमाह—ज्ञेहोऽनिलं हन्तीत्यादि ॥ ७ ॥

स्निग्धस्य सूक्ष्मेष्वयनेषु लीनं
स्वेदस्तु दोषं नयति द्रवत्वम् ।

ज्ञेहपूर्वकलेदफलमाह—स्निग्धस्त्रेत्यादि । सूक्ष्मेति सू-
क्ष्मेष्वपि ॥—

प्राप्त्यौदकानूपरसेः समंसे-
रुक्तेऽनीयः पयसा च वम्यः ॥ ८ ॥
रसैस्तथा जाङ्गलजैः सयुधैः
स्निग्धैः कफावृद्धिकरैर्विरेच्यः ।

संप्रति स्निग्धस्य वामनीयस्य वमनादुगुणं विरेचनीयस्य च
विरेचनादुगुणं भोजनं पुनगाह—प्राप्त्यौदकेत्यादि । रसैस्तये-
त्यादिना विरेचनीयस्याहारविधानम् । अत्र च उरुकेऽनीय
इति यदा संबन्धो भवेत्तदा उरुकेऽनेन पित्तलैव ज्ञेहनं; किंवा
“उरुकेऽनीयः” इति नानुवर्तत एव, तेन कफावृद्धिकरै रसैर्युधैश्च
“भोजनीयः” इति शेषः । एतद्विरेचनार्थं प्रतिभोजनं त्र्यहं हेयं,
वमनार्थं तु प्रतिभोजनमेकाहनेयं; उक्तं हि—“ज्ञेहात् प्ररु-
न्दनं जनुत्त्रिप्रप्रोपरतः पिबेत् । जेहवव्रवमुष्णं च त्र्यहं भुक्त्वा
रथादनम् ॥ एकाहोपरतस्वदुक्त्वा प्ररुन्दनं पिबेत्” (सू-
अ. १३)—इति ॥ ८ ॥—

श्लेष्मोत्तरश्छर्दयति हर्दुःखं
विरिचयते मन्दरुफस्तु सम्यक् ॥ ९ ॥
जघः कफेऽल्पे वमनं विरेच्यै-
द्विरेचनं वृद्धकफे तथोच्यम् ।

वामनीयस्य श्लेष्मोत्तरव्ये कर्तव्ये विरेचनीयस्य नाल्पक-
फव्ये संपाद्ये उपपत्तिमाह—श्लेष्मोत्तर इत्यादि । उक्तविपर्यये
हेतुमाह—अथ इत्यादि । कफेऽल्पे सति वमनं पीतं वमनम-
कृत्वैवापो याति, वृद्धे कफे तु विरेचनं प्रयुक्तमूर्ध्वं याति वम-
नाय संस्पृष्ट इत्यर्थः ॥ ९ ॥—

स्निग्धाय देयं वमनं यथोक्तं
वान्तस्य पेयादिरनुक्रमश्च ॥ १० ॥
स्निग्धस्य सुस्निग्धतनोर्यथाव-
द्विरेचनं योग्यतमं प्रयोज्यम् ।

संप्रति क्रमश्च क इति प्रथस्योत्तरमाह—स्निग्धाय देयं
वमनमिति; वमनपानान्द्वेऽभ्यन्तरेण स्निग्धाय वमनं देयमित्यर्थः,
पानजनितज्ञेहत्वं पूर्वमेवोक्तत्वात् पुनरभिधानमर्हति; अन्यं तु
“उपजातज्ञेहदुष्णायै” इति वदन्ति । यथोक्तमिति गदनकल्पोक्त-
विधिना देयम् । वमनानन्तरं कर्तव्यमाह—वान्तसेत्यादि ।
पेयादिः “पेयां विलेपीम्” इत्यादिना वक्ष्यमाणः । वमनकमम-
भिधाय विरेचनक्रममाह—स्निग्धसेत्यादि । सुस्निग्धतनोरिति
सम्यग्गुणसिद्धेरेहस्य । अयं च विरेचनार्थः ज्ञेहसेदकमो वमनान-
न्तरभावि विरेचनेऽपि पेनादिकमोत्तरकालं कर्तव्यः, यदुक्तं—
“विलेप्याः क्रमागतं चैनं पुनरेव ज्ञेहसेदाभ्यामुपपाद्य विरेच-
येत्”—इति । ज्ञेहानन्तरं च यद्व्यहं विरेचनार्थं प्रतिभोजनं,
तदुपक्रमाभिधानानुपह्वप्रतिपादितमेवेति न पुनरिह प्रतिपाद्यते ।
यथावदिति कल्पस्थानोक्तविधिना । योग्यतममिति शरीर-
दोषावपेक्षया यद्विरेचनं योग्यं भवति तदेयम् ॥ १० ॥—

पेयां विलेपीमकृतं कृतं च
युष्णं रसं त्रिद्विरेचकेश्च ॥ ११ ॥
क्रमेण सेवेत विदुःसकायः
प्रधानमध्याचरन्नुद्विगुहः ।

वमनविरेचनोत्तरभाविपेयादिकममाह—पेयां विलेपीमित्या-
दि । यथागर्भुत्सिक्त्या । विलेपी विरलव्रवा । उक्तं हि—“तिक्थकै
रहितो मण्डः, पेया तिक्थवमन्यिता । यथागर्भुत्सिक्त्या त्यादि-
लेपी विरलव्रवा” इति । अत्र अकृतयुष्णः ज्ञेहलयणाचसंस्कृतः,
कृतयुष्णः ज्ञेहलयणादिसंस्कृतः; एवं रसेऽपि कृताकृतव्यवस्था ।
युष्णं सूदरात्रे—“अज्ञेहलवर्षं सर्वमहृतं कटुकैर्विना ।
विशेषं लवणज्ञेहकटुकैः संस्कृतं कृतम्”—इति । त्रिद्विरेच-
कालनयं व्याप्य, द्विविरेचनकालद्वयम्, एकश्च श्लेष्मकाषकाहम्;
एतच्च त्रिविरेचनं प्रलेकं पेयादिभिः संस्पृष्टे । एतच्च त्रिविरेचनं
पश्चनय प्रधानशुद्धिद्वयावपेक्षया यथाक्रमं देयम् । तेन, प्रधान-
शुद्धिशुद्धे प्रलेकं त्रिः पेयादि कर्तव्यः; तेनाप्रकालत्रये पेया, ततः
परेणाप्रकालत्रये विलेपी, ततः परेणाप्रकालत्रये कृताकृतयुष्ण-

१ ‘उपदिनमि न्याय विरलव्रवा’ इति पा० । २ ‘तनोरै’
इति पा० । ३ ‘स्निग्ध’ इति पा० । ४ ‘प्रवृत्त’ इति पा० ।
५ ‘विष्णुः’ इति ‘विष्णुः’ इति पा० ।

१ ‘स्निग्धस्य च रितव्रतश्च कार्यं विरेचनं योग्यतमं तत्रश्च । पेया’
इति पा० । २ ‘विरेच्यते’ इति पा० । ३ ‘उपजातज्ञेहदुष्णाय’
इति पा० ।

सहितमक्ष, ततोऽपि च परेण कृत्वाकृतरेखाजमषकालत्रये
 देयम् ; एव द्वादशभिरक्षकालैर्वमनदिनसायाहाव प्रभृति सप्त-
 रात्रेण पेयादिकमे । अयमेव मम उपकल्पनीयेऽपि—“तत्
 सायाहो लोहितवालिच्छुक्लानाम्” इत्यादिना, यावत् “द्वादशै
 चाक्षकाले” (छ. अ. १५) इत्यनेनोक्तै । अत्र यूपरसगोष्ठ्य
 यद्यपि कालविभागो न प्रतिपादितस्तथाऽपि यूपकालत्रये रस-
 कालत्रये च प्रथममकृतस्य उत्तरकाले च कृतस्य यूपस्य, एव
 रसस्यापि कालविभाग कथनीय । एव हि पेयाक्षमस्तथा
 एकदशक पेयाक्षमो वर्णनीय इति । एककाले तु पेयादिकमे
 यद्यपि कृताकृतयूपरसयो कालविभागो न प्राप्यते, तथाऽप्यने-
 कस्मिन्नेव काले लोचसस्कारेण यूपरसगोष्ठ्य कृताकृतस्य
 सैवम् । प्रधानशुद्धे भुरिक्षोपगमनक्षोभादग्निमानस्य समवति,
 तेन तत्र पेयादिकमधिरे क्रियत इति ज्ञेयम् । प्रधानशुद्ध्यादि-
 लक्षण नाम वक्ष्यमाणम् ॥ ११ ॥—

**यथाऽणुरग्निस्तृणगोमयाद्यैः
 संप्लुक्ष्यमाणो भवति क्रमेण ॥ १२ ॥
 महान् स्थिरः संवेपचस्तथैव
 शुद्धस्य पेयादिभिरन्तरग्निः ।**

पेयादिकमस्य विद्योथनमन्तीकृताग्नेदापकस्य दृष्टान्तेन दर्श-
 यन्नाह—यथेत्यादि ॥ १२ ॥—

**उचन्यमध्यप्रचरे तु वेगा-
 धत्वार इष्टा वमने पड्यौ ॥ १३ ॥
 दशैव ते द्वित्रिगुणा विरेके
 प्रस्थस्तथा द्वित्रिचतुर्गुणश्च ।
 पित्तान्तमिष्टं वमन विरेका-
 दर्थं कफान्त च विरेकमाहुः ॥ १४ ॥
 द्वित्रान् सविदकालपनीय वेगा
 न्मेय विरेके वमने तु पीतम् ।**

प्रधानशुद्ध्यादिलक्षण आह—उचन्येत्यादि । चतुर्विंशत्यै
 च्छोधन वमन उच्यन्ते, यत्तु पक्वित्वमभ्यम, यथप्रतिमिस्तत्
 प्रचरन् । विरेके जपन्ने दश, मध्ये तु विरेचने द्विगुणा दश
 विंशतिरित्यर्थ, अचरे तु विरेचने त्रिगुणा दश तिस्रदित्यर्थ ।
 वेगसधनान्तिभेदेन जपन्यादिभेदमभिधाय वेगमानभेदेनापि
 विरेचनस्य उचन्यमध्यप्रचरतां यथाक्रममाह—प्रस्थस्यथेत्यादि ।
 द्विगुण प्रस्थो जपन्ने विरेचने, त्रिगुणश्च मध्यमे, चतुर्गुणस्तु
 प्रचरे । अत्र च प्रस्थश्चान्तेन साधेनयोदशपलान्युच्यन्ते,
 उक्तं हि लब्धान्तरे,—“वमने च विरेके च तथा शोमितनी-
 क्षणे । साधेनयोदशपल प्रस्थमाहुर्मनीषिणः” इति । पित्तान्त-

मिष्ट वमन विरेकादर्धमिति विरेके चन्मान जपन्यमध्यप्रचर-
 विभागे प्रोक्तं यथाक्रम तथा वमनेऽपि जपन्यमध्यप्रचरविभागे
 तदर्थं सैव । परं तु यत् पित्तान्तत्व वचनस्य, कफान्तत्व
 विरेकस्य, तत् त्रिविधशुद्धावन्वथागत ज्ञेयम् । यदा चतु-
 र्भिर्गैर् प्रस्थमाने दोषे गते पित्तान्तत्व सम्पन्नवमनशुद्धिल-
 क्षणमुपलभ्यते तदा जपन्या शुद्धि, यदा च विरेके दशभिर्गौ-
 र्दिप्रस्थमानदोषगमनेन कफान्तत्व विरेचनसम्पन्नयोगलक्षणमुप-
 लभ्यते तदा विरेचनस्य जपन्या शुद्धिर्भवति, एव मध्यप्रचर-
 शुद्धानपि वमने पित्तान्तत्व विरेचने कफान्तत्व सम्पन्नयोगल-
 क्षण ज्ञेयम् । वैषम्यस्यादोषमानाभिधानानन्तरं सन्पद्युद्धिले-
 त्रिकशुद्धे पित्तान्तत्वादिलक्षणप्रतिपादनार्थमिदामिधान, तेन
 यदुच्यते—आन्तिकी, वैषिकी, मानिकी, लैत्रिकी चेति चतु-
 र्विधा शुद्धिरिदोच्यते वमनविरेचनयो, तदस्याकमसममेव,
 किन्तु लैत्रिकी पैका शुद्धि । तत्र च पित्तान्तत्व तथा ‘कमात्
 कफ’ इत्यादिप्रत्यवक्ष्यमाण च लिङ्ग वमने, विरेचने च कफान्तत्व
 तथा ‘लोतोविशुद्धीन्द्रिय’ इत्यादिप्रत्यवक्ष्यमाण च लिङ्ग ज्ञेयम् ।
 तेन यदन आपाहवर्णना “सम्पन्निकशुद्धिक्षिप्तं लक्षणतोऽपि
 मानान् वेगाच्च दोषागमनाञ्चोक्त, किमिदं व्यस्त समस्त वा’ इत्या-
 दिनाऽऽक्षिप्त, तदनन्युपगमनिरस्तमेव । अन्तेषां तत्र एतद्विहाय
 विस्तारमात्रं लिखितं । जपन्यादिशुद्धिर्त्रिविधं चान् जपन्य-
 मप्योक्तदोषमिपचतया व्यवस्थापनीयम् । उचन्यादिशुद्धिल-
 क्षणेऽपि यद्भेदेन जपन्यादिशुद्धिलक्षणमभिधान, तत् प्रायोचा-
 नितया ज्ञेयम् । सोपमानभेदेन जपन्यादिमानभेदं सारथा-
 थिकं, तेन च वमनेऽष्टाभिर्गैर्दिप्रस्थवोपवृत्तिर्भवति तत्र
 प्रचरेव शुद्धि, यत्र वमने पक्वित्तेन वेगं साधेनस्यदोषवृत्तिर्भ-
 वति तत्र मध्यमे शुद्धि, यत्र च चतुर्भिरेपि वेगरेकप्रस्थदोष-
 तुवित्स्त्रजपन्यशुद्धिरिव, एव विरेचनेष्वप्युदाहार्यम् । पित्तान-
 त्वरिज्जने वसिन्त तत् पित्तान्तम्, एव कफान्तमपि व्याख्ये-
 यम् । तेन ‘कमात् कफ पित्तमथानित्य’ इत्यनेन यत्
 सम्पन्नवमनलक्षणं कृच्छ्रं, तथा ‘प्रतिष्ठ विरूपित्तमथानि-
 लानाम्’ इत्यनेन च सम्पन्नविरेचनलक्षणं यद्वक्ष्ये, तदनेन
 सहाविदम् भवति । तत्र च यद्विद्विगतवमनमन्ते वक्ष्ये,
 तत् पित्तान्तस्य कफान्तस्य च सूचकतया सैव, नि रोपयते
 स्यात्तदपत्तेरिति कते च यत्तु वेगस्य हरति, तेन च
 केवलानुसरणेन पित्तान्तता कफान्तता च ज्ञाप्यते । ननु
 यदि ‘कमात् कफ’ इत्यादिभेदं प्रमथेनागमधार्माऽभिहित-
 स्तत् कथमिह पित्तान्तं च वमन, कफान्तं च विरेकमा-
 हुमिति कृतम् ? मून—वेगसध्यादोषमानभेदप्रतिपाद्यमानव-
 चन्यादिशुद्धिरेव पित्तान्तत्वाद्युगतत्रिविधादनार्थमिदामिधा-
 नम्, एव वमनविरेचनसम्पन्नयोगलक्षणानभिधाने हि शिष्यस्य
 प्रबलदोषेऽपि रुद्धेऽप्येवमुदाहरेत् जपन्यशुद्धिप्रवर्णनादो-
 दये सति अथ पित्तान्तत्वाद्युदये जपन्यशुद्धिश्च स्थात् ।

१ ‘कृताकृतयूपरसद्वारेण सहितमक्ष’ इति पा० । २ शिष्यव-
 सत्तु ‘पेयाक्षम समाप्यते, अत्रकालानुसंगसिद्धं सायं प्रातश्च’
 इत्यधिकमाह । ३ ‘इत्यन्तेन’ इति पा० । ४ ‘सर्वेसस्तथैव’
 इति पा० ।

एवमन्यदप्युदाहार्यम् । यमने च विरेके च यथा दोषमापन
कृतस्य तदाह—द्वित्रानिलारि । द्वित्रानिलव्यवस्थितभाप-
नेन मलभागस्यानेयतां दर्शयति, यमने तु पीतमिति यमने
पीतगोषध यजयित्वा दोषो मेव ॥ १३ ॥ १४ ॥—

क्रमात् कफः पित्तमथानिलश्च
यस्येति सम्यग्बभूवः स इष्टः ॥ १५ ॥
हृत्पाथ्यंमूर्धेन्द्रियमार्गशुद्धौ
तथा लघुत्वेषुपि च लक्ष्यमाणे ।

यत्रति 'किं च ह्ताहृतेषु' इत्यादिप्रभस्योत्तरं यथाक्रम-
माह—क्रमादित्यारि । क्रमादित्यनेन यचनेन यथोक्तक्रमा-
लघुत्वेन कफावागमनं न सम्यग्भोगलक्षणमिति दर्शयति,
यत् कफात्पूर्वं यदा पित्तं भवति, तदा तु पित्तागमनेऽपि
सति न शुद्धिः, किंतु यदेवानाद्ययोर्भागागतं पित्तं यमनमा-
नयति तदैव शुद्धिः, तत् पित्तानयनं च कफानयनानन्तरमेव
भवति, एव सम्यग्भूतविरेचनलक्षणेऽपि क्रमादितिपदसार्थाऽत्र
व्याख्येयः ॥ १५ ॥—

दुश्छदितं स्फोटकफोडरुण्ड-
हृत्पाथिशुद्धिर्गुणानता च ॥ १६ ॥,
दुश्छदितं इत्याद्योगकृतवमनलक्षणम् ॥ १६ ॥
चृणोत्समूर्च्छानिलकोपनिद्रा-
धैर्यादिहानिवमनेऽस्ति च स्यात् ।

चृणोहेत्यापयित्कृतवमनलक्षणम् । अत्रादिसन्धेन वर्णस्यारि-
प्रहणम् । निद्राहानिधानानिलोपवृत्तैव ॥—

क्षोतोविशुद्धीन्द्रियसंप्रसादो
लघुत्वमूर्जोऽग्निरनायत्यम् ॥ १७ ॥
प्रातिश्च मिट्टापित्तफानिलाणां
सम्यग्विरिकस्य भवेत् क्रमेण ।

क्षोतोविशुद्धीत्यादि सम्यग्विरेचनलक्षणम् । ऊर्जोऽग्नि-
रिति पट्टैरिति । अनायत्यमिति विरेचनजेतव्यदोषजनितवि-
कारव्यपणम् । प्रातिश्चेत्यादिप्रन्धार्थं स्थानान्तरे व्याख्यात
एव ॥ १७ ॥—

स्याच्छ्रेष्ठापिसानिलसंप्रकोपः
सादस्तथाऽग्नेर्गुणैता प्रतिश्या ॥ १८ ॥
तन्द्रा तथा च्छद्विरिकेचकश्च
वातातुलोम्यं न च दुर्विरिके ।

स्यादित्याद्ययोगकृतविरेकलक्षणम् । न च वातातुलोम्यनि-
त्यर्थं ॥ १८ ॥—

१ 'हृत् पित्तागमनं च कफानयनानन्तरमेव भवति' इति पा० ।
२ 'वराविचारि' इति पा० । ३ 'ऊर्जोऽग्निरिति वल्लवदिति' इति
पा० । ४ 'स्वेदोऽप्यभक्षितुल्यानता स्यात्' इति पा० । ५ 'न च
वातातुलोम्यमिति वातविच' इत्यर्थः' इति तिवरासेन ।

कफाद्यपिचक्षुयजानिलोत्थाः
सुख्यङ्गमददृग्मयेपानाद्याः ॥ १९ ॥
निद्रायलाभायतमःप्रवेशाः
सोन्मादहिकाश्च विरेचितेऽस्ति ।

कफासेत्यादि विरेकचित्तोगलक्षणम् । धयताप्यः कफारिभिः
प्रत्येकं संबध्यते ॥ १९ ॥—

संछृष्टभक्तं नवमेऽङ्घ्रि सर्पि-
स्त पाययेताप्यनुवासयेद्वा ॥ २० ॥
तेलाकगाप्राय ततो निरुद्धं
दधाद्यवहाप्रातिभुक्षिताय ॥
प्रत्यागते धन्वरसेन भोज्यः
समीक्ष्य वा दोषचलं यथाहम् ॥ २१ ॥
नरस्ततो निद्रयनुवासनार्हो
नात्याशितः स्यादनुवासनीयः ।

यमनविरेचनकरणप्रत्यावागतसम्यग्भोगादिलक्षणमभि-
पाम वस्त्रिकल्पनामाह—संछृष्टभक्तमित्यादि । छतनिर्दिनेः
शृतससर्जनक्रमस्याष्टमे भुक्तमुपगुहस्य नवमेऽङ्घ्रि सर्पि पानमनु-
वासनं वा देयम्, अत्र पिकल्पद्वये यदि वमनानन्तरं विरेचनं
कृतस्य तदा नवमेऽङ्घ्रि सर्पि पानम्, अपि विरेचनानन्तरं यदा
वस्त्रिदेनसदाऽनुवासनं नवमेऽङ्घ्रि देयमिति व्यवस्था । वमना-
नन्तरं नवमदिवचे सर्पि पानं पूर्वं नोक्तं वेनेदानीं विरेचनानन्त-
रकृतव्यनिरूहात्तानुवासनसमानकालतया सर्पि पानमपि दर्शितं,
तेनैव निरुद्धाशता सर्पि पानस्य कल्पनीया । नवमस्य दिवसोऽत्र
शोधनदिनमारभ्यैव प्रेष, उक्तं च जतुक्य—“क्षोभनानन्तरं
नवमेऽङ्घ्रि श्रेष्ठपानमनुवासनं वा”, तथा सुश्रुतेऽप्युक्तं—“विरे-
चनत्त उत्तरादे गते जातबलाय च । कृताघ्रायानुवासाय
सम्यग्भोगोऽनुवासनं ” (सु वि. अ. ३७) इति । उत्तरवस्त्रि-
चिकित्सिते च य पेयादिनमानन्तरं रस्यपरजनकम् उष्णं, स
सर्वकर्मावसाने प्रकृतिभोजनं गमनार्थं कर्तव्यं, न वमनविरेच-
नकमपरितमाम्नायेव, तेनेहाकृतससर्पिर्त्येव नवमे दिने
सर्पि पानमनुवासनं चोपपन्नम् । यत्तु भद्रतोनाके—“संछृष्ट-
भक्तं सुमानं श्रेष्ठपीतो हटानल । सशुद्धं परतो मासादनु-
वासास्त्वतो नर ” इत्युक्तं, तत्र प्रागनुवासनविषयं रोगविशेष
विषयं चेति जैतदिकं भवति, बहुनि चान्न व्याख्यानाति
टीकाकृतमत्रिसम्प्रवृत्तेज्जैतद्वरसेनादीनां सन्ति, अन्यैस्तु
तद्याख्यानानि दोषोद्धारयेव निरस्याति । तेषाकगाप्रायेति
वचनमभ्यन्तरेणापि श्रेष्ठप्रयोगदर्शनार्थम् । स्वेदस्त्वन पचकर्मपू-
वतया विहितोऽनुकोऽप्यायात्येव, यदुक्तं—“तान्युपस्थित-

१ 'प्रत्यागते माससेन भोज्यं तापं च मुकोऽप्यलोऽनुवासा'
इति पा० । २ 'तेन निरुद्धाशता' इति पा० ।

दोषाणां ज्येष्ठेदोषपादने । पञ्चकर्मणि कुवात्" (सू. अ. २) इति । दशाभ्यहृदिख्यनुवासनदिनादर्धे अहात्, तेन यथावश्य माणकमेण एकाहाइपहादधिकारा जेदात्तदहर्षां निरुद्धो देय । नास्तिबुद्धितायेत्यनेन अतिबुद्धितस्य निरुद्धोऽतियोग-योर्ध्वगमनाय च भवतीति सूचयति । तत्र पन्चरसेन प्रति भोजेन विरेचनवद्दिग्भान्याभावाद्बलवहत्वात् बुद्धिमेव, य इष्य भोजे—“आमस्तकादिशुद्धस्य निरुद्धेण रसादिकम् । किमर्थं विहितं भोज्यं ससर्गं विरिक्तवत् ॥ विरेकं पावकं हन्ति तदभिधानसङ्घात् । न तु बलिस्तथा तस्माद्यथोक्तयति पावकम्” इति । निरुद्ध एव दोषाभिनजपेक्षया रसादिना पेया दिना वा भोजन दर्शयन्नाह—“समीप्य वा दोषबल यथाईमिति, बलमित्यादिबलम् । नरत्त इत्यादिना निरुद्धस्यानुवासनमाह । निशीत्यनेन निरुद्धान्तरं तदिने क्रियमाणमनुवासनं निरुद्धेव कर्तव्यमिति दर्शयति, न शीते वसन्ते च सकृन्निरुद्धस्य रात्रौ वा अनुवासनं न देयमिति । अन्ये तु निशीत्यनेन तदहरेव निरुद्धाय सावमनुवासनं देयमिति दर्शयति, तेन यथावश्यमाणनिभागेन रात्रौ दिवा वा देयमित्याहुः । अनुवासानाह इति वचनेन यदि सामता मन्दो वा पावको भवति तदा तदहरनुवासनं न देय मिति सूचयति । अत एव अतुल्यं द्वितीयदिवस एवानुवासनं मुक्तं,—“ततश्चद्विचिरुद्धे ऽनुपिते भुक्वतोऽनुवासनम्” इति, हारीशेऽपि—“व्युत्त रज्ज्या प्रथमीश तस्माद्बलवत् वाऽप्यनुवासनीय ” इत्युक्तम् । “सयो निरुद्धोऽनुवास-स्यात्” इति वचनं निरुद्धानतिवातको भवत्युक्तवियम् ॥ २० ॥ २१ ॥—

शीते वसन्ते च दिवाऽनुवासायो
रात्रौ शरद्रीपमघनागमेषु ॥ २२ ॥
तानेव दोषान् परिरक्षता ये
जेहस्य पाने परिकीर्तिताः प्राक् ।

निशीत्यनेन वनिशासमोषेऽनुवासनं विहितं तदेव काल-भेदेन निश्चकाल दर्शयन्नाह—शीत इत्यादि । शीतघान्देन विभिरेकमन्तयोरपि ग्रहणम् । दिवेति निशासमोषे दिवाभागे, रात्रावपि च दिनतथीयाथो रात्रौ । दोषान् परिरक्षता दोषान् दृष्ट्वा, अन्तरं च दोषवज्जनेन परिरक्षता, ये जेहस्य पाने परिकीर्तिता जेहाध्याये,—“श्लेष्मात्रिको दिवा शीते” (सू. अ. १३) इत्यादिना प्रत्येन, य एवाकल्परीतजेहदोषा यवन्ति त एव यथोपलान्दविपर्ययज्जातुवापानेऽपि दोषा भवन्तीत्युक्तं भवति । जेहाध्याये नदीतपित्ताधिकत्वादिभिःशेषेणापि रात्रौ दिवा च जेहपानं विहितं तद्विद्वामि समानन्यायत्वादेकदेशाभिधानेना-परिकेसातुमानाश्च ज्ञेयम् ॥ २२ ॥—

प्रत्यागते चाप्यनुवासनीये
दिवा प्रदेयं व्युपिताय भोज्यम् ॥ २३ ॥

१ ‘माससमोचनश्’ इति पा० ।

साय च भोज्यं परतो द्यहे वा
ज्यहेऽनुवासायोऽहनि पञ्चमे वा ।
(ज्यहे ज्यहे वाऽप्येव पञ्चमे वा
दद्यान्निरुद्धादनुवासनं च ॥ २४ ॥)

प्रत्यागते वेलादी अनुवासाननीय इत्यनुवासनलोहे । व्युपि-तायेति निर्विकारं रात्रिभ्युपिताय दिवा भोज्यं देयं तथा सायं च भोज्यं देयम् । अनुवासनानन्तरं पुनरनुवासनकालमाह—ज्यहे वेलादि । अत्रापि च्युत्पयाहव्यवस्था पूर्ववत्, अयं वातुवासनकालो निरुद्धदिने एव दातव्यानुवासेन परिहृत्य । अन्ये तु पठन्ति यत्—“परतो ज्यहे वा ज्यहेऽनुवासायोऽहनि पञ्चमे वा” इति, व्याख्यास्यन्ति च—“परतो ज्यहे वा ज्यहेऽनुवासायोऽहनि पञ्चमे वेति, अत्र तु ज्यहेऽनुवासनमतिप्रबल-वात्स्य, अनातिरुद्धवात्स्य ज्यहे, पञ्चमे तु प्ररुद्धकफित्तस्येति व्यवस्था । द्वितीयदिनानुवासेन हारीशेऽप्युक्तं, वचनं हि—“इहाऽपि रुद्ध पवनस्य रूपं दिने दिने बलिमुदाहरन्ति”, सुशुतेऽप्युक्तं—“रुद्धस्य बहुवात्स्य जेहवन्ति दिने दिने । दद्याद्व्यस्यतोऽन्येपामान्वावाचभवात्प्रवदात्” (सू. नि. अ. ३०) इति । इहापि ‘रुद्धनित्यस्य’ इत्यादिना, ‘जदानवत्वात्तोष दिने दिने’ (सि. अ. ४) इत्यन्तेन ज्यहे दातव्यमित्यादि, तेन ‘ज्यहे वा ज्यहे वा’ इति पाठो साधु । ‘जेहवन्तेन चान् दिनद्वयसन्ध्यामात्रमुच्यते, न ज्यहेपूण, तेन प्रथमदिवसत-नुवासनात् प्रकृति पूषा तृतीये दिवसेऽनुवासनं प्रमोषि’ इति यहुच्यते, तन्निरस्तम्, एव ज्यहेऽपि तृतीयाहृषचन्ध एव विवक्षितो ज्ञेय इति ॥ २३ ॥ २४ ॥

एकं तथा त्रीन् कफजे विकारे
पित्तात्मके पञ्च तु सप्त वाऽपि ।

वाते नयकादरा वा पुनर्वा
व्यस्तीनयुग्मान् कुशलो विदध्यात् ॥ २५ ॥

संप्रति दोषभेदेनानुवासनविषयमाह—एक तथा त्रीनि-त्यादि । एतच्च ‘वक्ष्या कति’ इति प्रशस्तोत्तरं, अत्रं संख्याप्रशस्तोत्तरं ‘त्रिंशन्मता कर्त्तुं तु’ इत्यादिना प्रसिध्यति । कफपित्तयोश्च गन्धमनुवासनं न विहितं, तथाऽपि वातातुल्य-कफपित्तविपतपैतद्व्येकव्यम् । पुनरनुवासेन वाते नव एकादश वा कुर्यात् । अनुमानित्यनेन द्विचतु पदादिधरुक्षया युग्मदानं निषेधयति, अद्युग्मदानं प्रमाददेवानोपवारीति अहर्दिनचन-दोष्य, वया—“युग्मेचह सु पुनर्कानां संवेत्ताम्” (घा. अ. ८) इति, उपपत्तिश्चातिप्रसङ्गीत्यां न कथिताऽऽचार्यण । यत्तु,—“त्रीन् पथं वाऽऽहुवतोऽप्येव यद् वा” इत्यादिना युग्म-वस्तिदानं नक्षयति, तन्निरुद्धात्तथा जेहनापक्रियमाणानुवासन-

१ ‘प्रत्यागते चाप्यनुवासनं काहे भोज्यं दिवा सायमत् परे तु । ज्यहे ज्यहे वाऽप्येव पञ्चमे वा दद्यान्निरुद्धादनुवासनं च ॥ २४ ॥ २ ‘ज्यहे ज्यहे वाऽप्येव’ इति पा० । ३ ‘कर्मणु’ इति पा० ।

विषयसुमवस्तिदानं हेयम्, इह तु प्रधानतया क्रियमाणा तु वास्तवविषयसुमदानमिति न विरोधः । एतेन, यदुक्तमापाठ-
दमणा—“निरूहकार्यकारणसुमदानमलिनोक्तं निषिद्धपूर्वं
च, योगस्यान्ते क्रमादेकं तथा प्रीनिलानीन् लेहान् प्राह” (१)
इति, तच्चिरस्तु हेयम् । किंच, अयुमानिलानेन पुनर्वलनेन च
बरातुष्टयाऽनुवासनं देयं तत्राद्युग्मकं निरूहान्तरितं च कर्तव्य-
मित्यर्थं, तेन यथोक्तसङ्ख्याकाशिरूहान् दत्त्वा यथोक्तसङ्ख्या
लेहो देयः । विषयसङ्ख्यापादानं तु मध्यविषयाऽपि स्तहचतुर-
हादिप्राहकं भवति, तेनोत्तरं पश्यमाणसदस्यानुवाजेन न विरो-
धीति व्रूते । जतुर्गुणेषु—“ निरूहे व्युत्पिबे भुक्तवतीऽनु-
वासनं परं द्वितीयेऽहनि पश्ये वा तथैवादाहाऽपकप्रतो
द्विप्रचतुरादि (१) याताद्विद्व्यते” इति ॥ २५ ॥

**नरो विरिक्तस्तु निरूहदानं
विषयजयेत् सप्तदिनान्यवश्यम् ।
शुद्धो निरूहेण विरेचनं च
तद्व्यस्य शून्यं विकसेच्छरीरम् ॥ २६ ॥**

सप्रति निरूहविरेचनयोन्तरेऽवश्यपरिहर्तव्यकालमाह—
नरो विरिक्तस्तुत्यादि । अवश्यमिति वचनविदाहसाम्येऽपि
प्यापाववश्यं सप्तादिनच्छेदं कर्तव्यं इति दर्शयति । नयपि
विरेचनानन्तरं निषिद्ध एव निरूहं पक्वकर्मव्यायां सिद्धौ, तथा
निरूहस्य विरेचनं निषिद्धं, तथाऽपि तत्कालमेव स विषयं,
तेन प्रिचतुरादिदिनेऽपि प्रसक्तिनिरासार्थमिदं वचनम् । यत्तु
विरेचनानन्तरं नवमेऽहयनुवासनकालादुत्सर्जकालमेव निरूहं
विद्यात्, तेनार्वाग्व्यसे प्रसक्तिरपि न स्यादित्युच्यते, एषं,
यतोऽनुवासनशुद्धपेषसर्जनकमस्येयं विद्या, यदाऽवरशुद्धा
श्रुहेर्णव पेयादिक्रमं समाप्यते, तदा चतुरादिनेऽनुवासनदा-
नात् पश्ये पष्टे वा दिने निरूहं प्रसज्येत, अतस्तत्रिसार्थं
नेतद्वचनम् । निरूहानन्तरं तु ससर्जनकमो नास्त्वेव, तेन न्यह
लेहं दत्त्वा विरेचनप्रसक्तिरस्त्वेव । सप्ताहादवर्गं सप्ताहं यावच्च
निरूहविरेचनवर्जने हेतुमाह—तत्राद्येत्यादि । विकसेदिति
हिंसात् । शून्यमिति पूर्वशोधनशून्यशरीरं पुनः शोधयति-
त्यादिति भावः । “भाससाहाद्विरेको वा तदव्यापि निरूहगम्”
इति तद्व्यान्तरे प्रोक्तं, तच्च ससर्गविषया किममाणसशोचनकमे
हेयम् । तत्रापि च सप्ताहपूरणं ससर्जनलेहादीनामनुमत
विकल्पपरिहारार्थं व्याख्येयम् ॥ २६ ॥

**यस्तिर्षयःस्थापयिता सुखायु
वंलाग्निमेधास्वरवर्णकृचः ।**

१ ‘यथोक्तसङ्ख्यानिरूह’ इति, ‘यथोक्तसङ्ख्याने निरूह’
इति च पा० । २ विषयसद्वयोपादानं द्विचतुरादिवक्षोरपि मध्य
विषया परिग्रहार्थम् इति वृद्धगार्धवीकाया श्रीकण्ठकम् ।
३ ‘अप्यज्ञात्’ इति पा० । ४ ‘अप्युत्पत्’ इति पा० । ५ ‘सर्जनं
नखैरदानादीनामनुचननिकल्पपरिहारार्थ’ इति पा० ।

**सर्वाथकारि शिशुशुद्धयुना
निरत्ययः सर्वगदापहृश्च ॥ २७ ॥
विद्वेक्षेभ्यपिचानिलमूनकर्षां
दात्पर्णवहः शुभ्रयलप्रदश्च ॥
विश्वकूस्थित द्योपचयं निरत्य
सधोर्न विकारान् शमयेन्निरूहः ॥ २८ ॥**

‘क्रियुणो वस्ति’ इतिप्रथस्योत्तर—यस्तिर्षयं स्थापयिते
त्यादि । अथ चास्थापनगुणं, अनुवासनस्य तु ‘देहे निरूहेण’
इत्यादिना ग्रन्थेन गुणान् वक्ष्यति । वयं स्थापयतीति वयं स्था-
पयिता, वयं स्थापयन्त चाल्य द्योतं पुद्भिकरत्वात् । सर्वाथका-
रोति स्थिरतापकर्षादिविद्वेक्षाभ्यापि मेघनविशेषयोगात् ।
शिशुशुद्धयुना निरत्यय इत्यनेन वयनविरेचनाभ्यामुत्कण्ठ उच्यते,
ते हि शिशुशुद्धयोर्निषिद्धे । सर्वगदापहृश्च सशमनेन हेयं,
सर्वान् विकारान् शमयेदित्यनेन द्योपचयोपनदात् सवगदापह-
त्वमुच्यते इति न पौनरुक्त्यं, किंवा सर्वान् विकारानिति
सर्ववस्थात् विकारानिति विशेषः ॥ २७ ॥ २८ ॥

**देहे निरूहेण विशुद्धनागं
सन्नेहनं वर्षयलप्रदं च ।
न तैलदानात् परमालि किञ्चि-
द्भव्यं विशयेण समीरणात् ॥ २९ ॥
क्षेहेन वैक्ष्यं लघुता गुरुत्वा
दौष्ण्याच्च शैत्यं पचनस्य इत्या ।
तैलं ददात्याशु मनःप्रसादं
वीर्यं वलं वर्षमथाग्निपुष्टिम् ॥ ३० ॥
मूले निषिको हि यथा द्रुमः स्या-
न्नालच्छद्मः कोमलपल्लवाश्रयः ।
काले महान् पुष्पफलप्रदश्च
तथा नरः स्यादनुयासनेन ॥ ३१ ॥**

देह इत्यादिनाऽनुवासनगुणमाह । निरूहेण विशुद्धनागं
इति वचनाशिरूहशोधित एव मागं ससर्जनानुवासनं यथोक्त-
गुणकृत् भवतीति दर्शयति । न तैलदानादिलेन तैलसन्नेह-
नेदोपलक्षणेन केचिद्दूतमपि प्राहयन्ति, किन्तु तैलमेवान् नात-
हरप्रधानतया व्रूते इति युक्तं परशमं, तथा ह्यन औष्ण्या-
न्तैलमित्युक्तं, औष्ण्यं च न सर्पिपीति, लेहा नज्ववर्जिता अनु-
वासनाधिकृता अल्पप्रधानत्वाज्ज्ञानं श्रुतमनुमन्यते । परस-
दीत्यापौ इत्यमिति कारणं, तच्च कारणमतिप्रथममेव हेयम्,

१ ‘विद्वेक्षेभ्यपिचानिलमूनकर्षां सिरालकवद् गुणमूलप्रदश्च’ इति
‘विद्वेक्षेभ्यपिचानिलमूनकर्षां’ इति च पा० । २ ‘सर्वगदापहृश्च’ इति
विश्वकूस्थितोपाह, किंवा, त्रैदोषिकव्यापिहर इत्यनं व्याख्या,
अन्यथा व्याख्याने तु ‘क्षेपमिचानिलाकर्षां’ इत्यनेन पौनरुक्त्यम्
इति छिन्नसत्तेन । ३ ‘गान्वासनात् किञ्चिदिहास्ति कर्तं परं
विशेषेण समीरणात्’ इति पा० । ४ ‘लेह’ इति पा० । ५ ‘अप्यापि
पुष्टिम्’ इति पा० ।

'नान्वासात् किञ्चिद्विहासि कर्म' इति केचिद् ब्रुवन्ति । तैक-
 ल्येन सकारणं व्याकरोति—नेद्वेनेलादि । तैलं चालुवास्तने
 पङ्क्तये श्रेयम्; अथकथं तु, 'न चायं प्रणयेद् श्रेयं स त्वाभिष्य-
 न्दयेदुदम्' (वि. अ. ४) इत्यनेन निषिद्धत्वात् । वाज तैक-
 नित्योर्विपरीतप्रणयोरुभयं द्वयप्रमाणानुवनेव वातं हन्ति, न
 वातसैक्यम्; अथुत्वं तुणो यद्यपि तैके वाते चास्ति, तथाऽपीह
 प्रमाणाद्वातसुहमावयवसंबन्धं तैकं वेहादिना वातं जयति, तेन
 समानम्यगुत्वेमिह विरुद्धार्थकार्येवेति । तैकस्य न्ययोककार्य-
 कर्तृत्वे दृष्टान्तमाह—मूल दशादि । मूलदृष्टान्तेन वात-
 बाधनेन पाक्षात्तर्पणीयस्य शुद्धस्य देहमूलकं दशमति, उक्तं हि
 पराकारे—'मूलं गुदं तटीरस्य खिरास्य प्रतिष्ठितः । सर्वं
 शरीरं पुष्पानित सूचीर्न वायव्यतिः'—इति; तथाऽनुवाक-
 नादपि नरो बलवीर्योपुषेपोऽपत्यसौंथ स्यादित्यर्थः ॥२१-२१॥

स्त्वध्याय ये सकृच्चिताश्च येऽपि
 ये पङ्क्तयो येऽपि च भद्ररुग्णाः ।
 येषां च शापासु चरन्ति वाताः
 शस्त्रो विशेपेण हि सेषु यस्तिः ॥ ३२ ॥
 औष्माणेन विप्रधिते पुरीषे
 दाहो च भक्षानभिनन्दने च ।
 एवंप्रकाराश्च भवन्ति कुक्षौ
 ये चामयास्तेषु च यस्तिरिष्टः ॥ ३३ ॥
 याश्च स्त्रियो वातेकृतोपसर्गां
 गर्भं न शुक्लितं युभिः समेताः ।
 क्षीणेन्द्रिया ये च नराः कृशाश्च
 यस्तिः प्रशस्ताः परमं च तेषु ॥ ३४ ॥

शामान्येन निरुद्धावासनयोर्गुणमाह—सन्ध्याय य इ-
 त्यादि । भग्ना इति घट(भाग)धर्याः; दग्ना इति सन्धिषुद्धाः ।
 भक्षणभिनन्दने अरोचके । वातेकृतोपसर्गा इति वातकृतो-
 पसर्गाः । क्षीणेन्द्रिया इति अविधीणद्रव्याः । अयं शुद्धवातादिष्व-
 उपासर्गं, भक्षणभिनन्दनप्रकारेषु च निरुद्ध इत्यादिप्रयोगस्तु-
 पीयः ॥ ३२-३४ ॥

उष्णानिभूतेषु यदन्ति शीता-
 ष्ठीताभिभूतेषु तथा सुखोष्णान् ।
 तद्वस्यतीकौषधसंयुक्तान्
 स्वयं च यस्तिन् प्रथिमस्य शुंडयात् ॥ ३५ ॥

उग्रति केतु च कथं बहिरीति प्रथमोत्तमम्—उष्णानि-
 भूतेष्वित्यादि । उष्णानिभूते तथा शीतानिभूत इति वक्ष्ये,
 येन 'सर्वेषु' इति करोमि, तेन विषयकश्चुप्रकृतानिभूतेष्वपि
 तत्रिष्वितीषुषधसंघटितो बहिरीत्य इति दर्शयति ॥ ३५ ॥

१ 'वातवायुवह' इत्यनेन चरत्' इति पा० । २ 'अष्णानिभू' इति
 पा० । ३ 'वातवायुवह' इति पा० । ४ 'उत्तमं च बहिः इत्य-
 न्निष्ठा' इति पा० । ५ 'दग्ना' इति पा० ।
 ४, ६, ७

न बृंहणीयान् विवृणीत यस्तीन्
 विद्योघनीयेषु भद्रेषु वैद्यः ।
 कुष्ठप्रमेवादिषु मेतुरेषु
 मरेषु ये चापि विद्योघनीयाः ॥ ३६ ॥

निरुद्धिद्योघनीयवद्वानाह—उग्रप्रमेहादिष्वित्यादि । अयं,
 आदिशब्देनारोचकतन्त्राधीनशरीरानां प्रथमम् । मेतुरेष्वपि
 मेदस्त्रिषु ॥ ३६ ॥

क्षीणक्षतानां न विशोघनीया-
 न् शोषिणां नो भृशानुवेतानाम् ।
 न मूर्च्छितानां न विरोधितानां
 येषां च दोषेषु नियन्तमायुः ॥ ३७ ॥

क्षीणक्षतानां नेति क्षीणा राजपवित्रप्रथयो हेयाः । विद्यो-
 घनीयानिति अरुच्यकरणकम् । देवां च दोषेषु नियन्तमानुति
 ये संशोघनहरणसाधैर्नैव प्राधान्यं ब्रह्मति ॥ ३७ ॥

शास्त्रागताः कौष्ठगताश्च रोमा
 नमोर्ध्वसर्पायपवाङ्मजाश्च ।
 ये सन्ति तेषां न हि कश्चिदन्यो
 व्यायोः परं जगति हेतुरस्ति ॥ ३८ ॥
 विषमूत्रप्रथिसादिमलाशयानां
 विशेषसंवातकः स यस्मात् ।
 तस्यातिवृद्धस्य शमाय नान्य-
 द्वास्ति विना मेपजमस्ति किञ्चित् ॥ ३९ ॥
 तस्माधिकित्साधूमिति तुयन्ति
 सर्वा स्त्रिकित्सायपि वस्तिमेके ।

यत्सेवंदुषिष्मो सुधिमामाया 'किण्वो बलि' इति
 प्रथमोत्तमं पुनराह—आपागता इत्यादि । आपागोत्तमंयथा
 इत्यनेन श्रियिष्ययादादिरोममार्गो ग्रहीतः; सर्वत्रयश्चैव हि
 सपद्युरोयमार्गोऽपिनितां श्रियिष्यमन्यपि कष्टवर्षाद्दृश्यम्;
 इह सन्निध्यसम्पत्तयो हि माययो रोममार्गं उच्यते । ऊर्ध्वमेव-
 च्यन्देन च ऊर्ध्वार्थित्यर्थमेदात्पुच्छोक्तमार्गप्रवहरन् । अरु-
 चवाहृत्प्रवन्देन च प्रादेपि कृत्वात्तमेदात्पुच्छप्रवहम् ; कयोः
 परमेति कयोः परे न कश्चिद् भेद इति वाक्यम् । एतेन यद्यपि
 कल्पिते अपि रोमकारणे नरनः, तथाऽपि कापुरेण भेद
 इत्युच्यते । कयोः येद्वय एव हेतुमाह—भिभूतेःजादि । रिता-
 पील्यमादिचन्देन कृच्छ्रं प्रदं, (न च मतचन्देन कृच्छ्रं
 प्रदं,) मतचन्देन चैतदुपयुक्तानां यमनःशरीरां च प्रदन्म् ।
 आशयचन्देन मतचन्देनैवप्रदत्तानामाशयशरीरां धातूनां च
 प्रदन्म् । शिरोपुष्पावच्छर इति शिरोपुष्पकककरः; एतेन,
 नस्वाशुपुरेण दोषव्यवधानेन संशोघनीयानां शरीरां, येन

१ 'तद्विषयनहरणस्य' इति पा० । २ 'दशवर्षानां श्रिये
 वत्तवाक्य' इति पा० । ३ 'रिष' इति पा० । ४ 'न च चं
 इत्यपिचिनुच्छकं नोक्तमर्थे ।

दोषद्रव्यविभक्तमेलकरूपनिषिद्धव्याधिकरणे वायुरेव प्रधानं भवतीति भावः । किंवा आशयशब्दः प्रत्येकं विडादिभिः संवध्पठे, स्थानेन च स्थानिनो लभ्यन्ते, विडादिंसंयोग-विभागोर्नैव च सर्वव्याधिकरणपरिग्रहो भवति । भवत्वेवं वातस्य प्राधान्यमतः किमिच्छाह—तस्येलादि । मेपजमिति प्रधानं मेपजं, यदुक्तं—“वस्त्रिवीतहराणाम्” (सू. अ. २५) इति । अतो वस्त्रावर्धनिकिःसारूपता तथा सर्ववि-क्तिस्त्वारूपता च युक्तं ॥ ३८ ॥ ३९ ॥—

नाभिप्रदेशं कटिपार्श्वकुक्षिं
गत्वा शरुहोपचयं विलोच्यं ॥ ४० ॥
संक्षेप्य कायं सपुरीपदोषः
सम्यक् सुखेनैति च यः स वैतिः ।

तत्र बलेः कृताकृतलक्षणानि क्रमेणाह—नामीत्यादि । विलोच्येति संक्षेप्य । संक्षेप्य कायमिति दीर्घरूपेण सारेण कायं व्याप्य, उक्तं हि—“वीर्येण वस्त्रिरादत्ते दोषानापादम-स्तकात्” (सु. वि. अ. १५)—इति । श्लेहघ्नदेन च सारोऽ-भिधीयते; यथा—“देहः श्लेहपरिधयात्” इति । सम्यगिति निरवशेषेण । सुखेनैति विकारमकृत्वा ॥ ४० ॥—

प्रसृष्टविष्णुमूत्रसमीरणत्वं
हृद्यत्रिबुद्ध्याशयलाघवानि ॥ ४१ ॥
रोगोपशान्तिः प्रकृतिस्थता च
वलं च तत् स्यात् सुनिरुद्धलिङ्गम् ।

सादात्मिकवृत्तिसम्यग्योगलक्षणमभिवाद्योत्तरकालभयमाह—प्रवृत्त्यादि । “आशयलाघवानि” इत्यत्र “आशयलाघवानि” इति पाठे रोगोपशान्तिरित्यनन्तरं वाच्यते ज्ञेयः, तेन रोगोप-शान्तिरिह निरुद्धात्मविकाराणामुपशान्तिः ॥ ४१ ॥—

स्याद्बुद्धिरोहहृद्देवस्तिलिङ्गे
शोफः प्रतिशयायविकर्तिके च ॥ ४२ ॥
हृद्भासिका मादतमूत्रसङ्गः
श्वालो न सम्यक् च निर्हृदिते स्युः ।

स्याद्विष्यादि वस्त्ययोगलक्षणम् । न सम्यक्कृदिते इत्ययो-गेन निरुद्धिते ॥ ४२ ॥—

लिङ्गं यदेवातिविरेचितस्य
भवेत्तदेवातिनिरुद्धितस्य ॥ ४३ ॥

वस्त्यवियोगलक्षणमतिदेशेनाह—लिङ्गमित्यादि ॥ ४३ ॥

१ ‘निरुद्ध’ इति, ‘विषोष्य’ इति च पा० । २ ‘नाभिप्रदेशं च कटि च गत्वा’ इति समासोच्च पुनश्च ग्रहम् । संक्षेप्य कायं शिपिलाद्य कृत्वा दोषान् पुरीष यमिह विमथ्य ॥ स्वसक्तवेगः सपुरीषदोषः प्रत्यागतो वस्त्रिरिति प्रशस्तः इति पा० । ३ “हृद्बुद्धिलिङ्गे” इति पा० । ४ ‘निरुद्धितस्य’ इति पा० ।

प्रत्येत्ससक्तं सशकृच्च तैलं
रकादिवुद्धीन्द्रियसंप्रसादः ।
स्वप्नानुवृत्तिलेद्युता वलं च
सृष्टाश्च वेगाः खनुवासिते स्युः ॥ ४४ ॥

अनुवासनसम्यग्योगलक्षणमाह—प्रत्येतीत्यादि । असक्त-मिति सक्तं विना । रकादयो धातयः । स्वप्नानुवृत्तिर्निश्चानुवृत्तिः । सृष्टा इत्यबद्धाः ॥ ४४ ॥

अधःशरीरोदरवाहुपृष्ठ-
पार्श्वेषु रुद्रक्षरं च गात्रम् ।
ग्रहश्च विष्णुमूत्रसमीरणाना-
मसम्यगेतान्यनुवासितस्य ॥ ४५ ॥
हृद्भासमोहकमसादमूर्च्छां
विकर्तिका चात्यनुवासितस्य ।

अध इत्याद्यनुवासनयोगलक्षणम् । रुद्रक्षरता चात्र शरी-रस्याश्लेहनाशेव । हृद्भासादि अतियोगलक्षणम् ॥ ४५ ॥—

यस्येह यामानुवर्तते ग्रीन्
क्षेहो नरः स्यात् स विशुद्धदेहः ॥ ४६ ॥
आध्वागतेऽन्यस्तु पुनर्विधेयः
क्षेहो न संक्षेहयति हातिष्ठन् ।

उचितश्लेहप्रत्यागमनकालमाह—यस्येलादि । यामानिति प्रहरान् । स विशुद्धदेह इति च अनुवासनप्रयोगसम्यग्योगाद्-नुवासनव्यापितरहित इत्यर्थः । आध्वागते इति ग्रीष्मं प्रत्यागते, अन्धस्तु विधेय इति तद्वान्यः क्षेहो देयः । पुनः श्लेहदानोप-पत्तिमाह—क्षेहो न संक्षेहयति अतिष्ठिति ॥ ४६ ॥—

त्रिंशन्मताः कर्म नु पत्तयो हि
कालस्ततोऽर्धेन ततश्च योगः ॥ ४७ ॥
सान्वासाना द्वादश वै निरुहाः
प्राक् श्लेह पक्वः परतश्च पञ्च ।
काले त्रयोऽन्ते पुरतस्तथैकः
क्षेहा निरुहान्तरिताश्च षट् स्युः ॥ ४८ ॥
योगो^१ निरुहाख्य एव देयाः
क्षेहाश्च षड्वैय परादिमध्याः ।

संप्रति संख्याप्रश्नोत्तरमिरोपमाह—त्रिंशदित्यादि । कर्मकालयोगसंज्ञा यथाकर्म त्रिंशत्षोडशाष्टयस्त्रिसमुदयेषु ज्ञेया । कालस्ततोऽर्धेनेत्यत्र अर्धशब्दो न सर्वप्रतिषेधनः; तेन त्रिंश-

१ ‘वक्रादिवुद्धीन्द्रियसंप्रसादः’ इति पा० । २ ‘वर्चः’ इति पा० । ३ ‘अनुवासिते स्युः’ इति पा० । ४ ‘कर्मसु’ इति पा० । ५ ‘काल-सयोऽन्ते’ इति पा० । ६ ‘योगो निरुहाख्य एव’ इति पा० । ७ ‘समविभागप्रतिषेधनः’ इति पा० ।

‘कृते क्रियान् वा परिहारकालः’ इत्यस्योत्तरमाह—अन-
स्तिवत्यादि । तावान् भवेद्विः परिहारकाल इति वस्त्यादिप्रयोगे
यावान् कालो व्याप्यते, ततः कालाद्दिगुणं कालं यावत् परि-
हृत्यैतेनोक्तं परिकृतंभ्यम् । अत्र आदिशब्देन यमनविरेचनशि-
रोविरेचनानां प्रहणम् । वस्तेस्त्वादी व्युत्पादनेन प्राधान्यं
दर्शयति ॥—

अत्यासनस्थानवचांसि यानं
स्वमं दिवा मैथुनवेगरोधान् ॥ ५४ ॥

शीतोपचारातपशोक्रोरोपां-
स्त्यजेदकालाहितभोजनं च ।

‘किं वर्जनियम्’ इति प्रश्नस्योत्तरम्—अत्यासनेत्यादि । आस-
नमुपदिश्यावस्थानम् । स्थानमूर्ध्वतया स्थानम् । यानं रथाद्यादिना
यानम् । एत आविष्कृततमा इहोक्ताः; तेन क्रोभातिचिन्तना-
द्यो वेऽप्युपकल्पनीयादौ वननादिप्रयोगे निषिद्धास्तेऽपि न
चेत्या एव ॥ ५४ ॥—

वद्धे प्रणीते विषमं च नेत्रे
मार्गे तथोऽशीःकफविद्विचये ॥ ५५ ॥
न याति यस्तिनं सुखं निरेति
दोषान्नृतोऽल्पो यदि वाऽल्पवीर्यः ।

‘प्रणीयमानः’ इत्यादि प्रश्नस्योत्तरं—वद्ध इत्यादि । नेत्रे वद्धे
विषमं प्रणीते च गुदावयवकृद्दलाज याति । तथा ‘न सुखं
निरेति’ इत्यादिना ‘सुखिराज केन’ इति प्रश्नस्योत्तरम् । न सुखं
निरेतीति विरेण दुःखं कृत्वा चागच्छतीत्यर्थः । दोषास्त इति
दोषेण बलीयसाऽप्यकृद्दः । अल्प इति अल्पमानः । अल्पवीर्यं
इति सण्णलवणायमानान्मृदुवीर्यं ॥ ५५ ॥—

प्राप्ते तु चर्चोऽनिलमूधवेगे
वातेऽर्तिवृद्धेऽल्पवले गुदे वा ॥ ५६ ॥
अत्युष्णतीक्ष्णश्च मृदो च कोष्ठे
प्रणीतमात्रः पुनरेति यस्तिः ।

प्राप्ते चेलनेन शीघ्रागमनहेतुमाह । वातेऽतिशुद्धे क्लेशो गुदे
वातेन प्रतिहतत्वाज्जात्याशयः, ततः शीघ्रागमच्छति; अल्पवले
गुदे क्लेशं धारयितुं न शक्नोति प्रहसः, अल्पवलेन गुदस्य संव-
रणीयकौशावेत्याह ॥ ५६ ॥—

मेदःकफाभ्यामनिलो निरुद्धः
शूलान्मुसुतिश्वयधून् करोति ॥ ५७ ॥
श्लेष्मं तु युञ्जन्नवधस्तु तस्मै
संवर्धयत्येव हि तान् विकारान् ।
रोगास्तथाऽन्येऽप्यवितर्क्यमाणाः
परस्परैणावगृहीतमार्गाः ॥ ५८ ॥

संदूषिता धातुभिरेव चान्यैः
स्वैर्भेषजैर्नांपशमं व्रजन्ति ।

‘ताभ्याः’ इत्यादि प्रश्नस्योत्तरं—मेदःकफाभ्यामित्यादि ।
मेदता कफेन वेति मेदःकफाभ्याम् । अत्र श्लशरीत्रिरीक्ष्य
शुद्धवातश्रान्त्या श्लेष्मं प्रयुक्ते, नावरणं जानाति, अत एव ‘अनुपः’
इति कृतम् । अन्यत्राप्युक्तम्—“कृपिते मार्गसंरोधान्मेदता
वा कफेन वा । अविष्टेऽनिले नादौ दस्तं श्लेष्मेन वृद्ध-
णम्”—इति । अवितर्क्यमाणा इति असम्यग्ज्ञायमानाः ।
असम्यग्ज्ञायमानत्व एव हेतुमाह—परस्परैरेणेत्यादि । रोगघ-
न्येनात्र दोषोऽभिप्रेतः । परस्परेण प्रतिवद्धमार्गा अतो दुर्ग्रहा
भयन्ति, तथा धातुभिश्च रफादिभिः संदूषिताः संमूर्च्छिताः
सन्तो दुर्ज्ञेया भवन्ति, अमिज्ञाताश्च स्वैर्भेषजैर्नांपशमं व्रजन्ति;
स्वैर्भेषजैरिति मार्गावरोधादिवाणदोषपालन्तरानिरेपेक्षकैरेक-
दोषभेषजैः; तद्वि तथाभूतानां भेषजं वौगिकं न भवत्येव,
अतोऽनुपशमो युक्त एव; एवं च दोषाणां परस्परवरोधान् तथा
धातुसंमूर्च्छनविरोषां धावगम्येन व्याधौ प्रथमोऽनुसरणीयः
॥ ५७ ॥ ५८ ॥—

सर्वं च रोगप्रशमय कर्म
हीनातिमानं विपरीतकालम् ॥ ५९ ॥
मिथ्योपचाराच्च न तं विकारं
शान्तिं नयेत् पथ्यमपि प्रयुक्तम् ।

अथ विज्ञातेऽपि व्याधौ भिषजाऽसम्यक्प्रयोगादिनिर्वर्ध-
मानेऽसिद्धिमाह—सर्वं चेत्यादि । विपरीतकालमिति अनुवि-
तकालकृतम् । मिथ्योपचाराच्चेति भेषजानां तथाऽकरणात्,
यथा भेषजस्य सम्यक्परिणामे सति भोक्ष्यम् । यद्योगिकं
भेषजं तत् सम्यक् प्रयुक्तं सिध्यतीति सिद्धान्तः ॥ ५९ ॥—

तत्र श्लोकः ।

प्रश्नानिमान् द्वादश पञ्चकर्मा-
ण्युद्दिश्य सिद्धाविह कल्पनायाम् ॥ ६० ॥
प्रजाहितार्थं भगवान् महार्थान्
सम्यक्जगादपिर्वरोऽन्निपुत्रः ।

इत्यग्निवेशशुक्ते तत्रै चरकप्रतिसंस्कृते हृदयल-
संपूरिते सिद्धिस्थाने कल्पनासिद्धिर्नाम
प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

प्रश्नानित्यादिनाऽध्यायार्थं संश्रुतिः । संश्रुतश्च व्यक्तः ॥ ६० ॥
इति श्रीचक्रपाणिदत्तप्रणीतायामायुर्वेददीपिकायां चरक-
तात्पर्यटीकायां सिद्धिस्थाने कल्पनासिद्धिर्नाम
प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

शोफपाण्डुरोगमुषपाकतुष्टस्तन्यादयः श्लेष्मन्व्या-
धयो विशेषेण रोगाध्यायोक्ताश्च, एतेषु हि वमनं
प्रधानतममित्युक्तं केदारसेतुभेदे शाल्याद्यशोप-
दोषविनाशचत् ॥ १० ॥

शेषास्तु वम्या इत्यभिनायापि पीनसादीन् पुनर्वमनविष-
यतया दर्शयन् तेषु विशेषेण वमनस्य मौलिकता दर्शयति,
एषुसुतराणि पुनर्विरेचनादिविषयोपदर्शने व्याख्येयम् ।
प्रधानतममितरानेन महारोगाध्याये 'केदारसेतुभेदे' इत्यादिदैर्घ-
देशेनोक्तं प्राधान्यस्यापक्वपन्न्यं प्राहयति, तेन यदुक्तं तत्र—
"वमनं सख सर्वोपक्रमेभ्यः श्लेष्मिणि प्रधानतमं मन्वन्ते
मिषत्र, तज्जादित एवासासयमनुप्रविश्य केवलं वैकारिक
श्लेष्ममूलमपश्यति, तत्रावजिते श्लेष्मण्यपि शरीरान्तर्गता,
श्लेष्मविकारा प्रसारितामपश्यते, यथा निषे केदारसेतौ शालि-
पष्टिकस्रीन्यमिषत्रदमानान्वममसा प्रसोपमापश्यते, तद्वत्"
(सू. अ. १०) इति मन्थखण्डक, तदिह स्वप्न्यते, एष
विरेचनप्रधानोऽयं तथा वस्त्रिप्राधान्येऽपि यदिदैर्घदेशेन मह्य
रोगाध्यायोक्तप्राधान्यस्यापक्वपन्न्यं खण्डकं वक्ष्यति, तत्र वैर-
न्याध्याहारेण योजनीयम् ॥ १० ॥

अविरेच्यास्तु सुभगक्षतगुदमुकनालाधोभागर-
कपित्तविलङ्घितदुर्बलेन्द्रियाल्पाग्निनिरूढकामादि-
व्यभ्राजीर्णिनवज्वरिमदात्यथिताभ्मातशल्यादिता-
भिहतातिस्त्रिगंधरूक्षदारुणकोष्ठाः क्षतादप्यथ गर्भि-
ष्यन्ताः ॥ ११ ॥

तत्र सुभगश्च सुकुमारोको दोषः स्यात्, क्षतगु-
दस्य क्षते गुदे प्राणोपरोधकर्त्री रुजां जनयेत्,
मुकनालमतिप्रवृत्त्या हन्यात्, अधोभागरकपि-
त्तिनं तद्वत्, विलङ्घितदुर्बलेन्द्रियाल्पाग्निनिरूढा
औपधयेन न सहेत्, कामादिव्यग्रमनसो न प्रव-
र्तते कृच्छ्रेण वा प्रवर्तमानमयोगदोषान् कुर्यात्,
अजीर्णिनं आमदोषः स्यात्, नवज्वरिणोऽविषकान्
दोषान् न निर्हरेद् वातमेघं च कोपयेत्, मदात्य-
वितस्य मद्यक्षीणं देहे वायुः प्राणोपरोधं कुर्यात्,
आभ्मातस्याधमतो वा पुरीषकोष्ठे निश्चितो वायु-
र्विसर्पन् सहसाऽऽनाह तीव्रतरं मरणं वा जन-
येत्, शल्यादिताभिहतयोः क्षते वायुप्राधितो
जीवितं हि स्यात्, अतिस्त्रिगंधस्यातियोगमथ भवेत्,
रूक्षस्य वायुरङ्गमग्रहं कुर्यात्, दारुणकोष्ठस्य विरे-
चनोद्भूता दोषा इच्छूलपयेभेदानाद्वाङ्गमर्दच्छर्दि-
गृच्छोऽग्न्याजनयित्वा प्राणान् हन्युः, क्षतादीनां
गर्भिष्यन्तानां छर्दिनोको दोषः स्यात्, तस्मादेतं
न विरेच्याः ॥ १२ ॥

विरेचनाविषयगाह—अविरेच्यास्त्रिचलादि । सुभगक्षतगुद
इति सुभगगुद क्षतगुदथ, अन्ये तु सुभग सुखसंघर्षिताहा ।
मुकनालोऽसंज्ञितगुद । क्षतादप्यथ गर्भिष्यन्ता इति वमना-
विषयमध्यपठिता । रुजां जनयेद् 'विरेचन' इति शेषः । अधो-
भागरकपित्तिनं तद्वदिति अतिप्रवृत्त्या हन्यादित्यर्थः । कामा-
दीलादावादिशब्देन शोक्कोषादीनां ग्रहणम् । जनं नाप्यति
स्त्रोपप्रवृत्तिव्यायोग एव, उक्तं हि—"अयोगः प्रतिश्लेष्मेन न
चाल्य वा प्रवर्तनम्" (चि. अ. ६) इति । अयोगदोषाथ
विश्रसादिफाल्गुन्मादयो बन्धमाणाः । आमदोष इति आमदोष-
विमित्तवित्तिकादि । पुरीषकोष्ठे इति पुरीषायासचकोष्ठे ।
दुश्छर्दोऽज्ञे इति श्रग्भमनोक्तदोषः स्यात् ॥ ११ ॥ १२ ॥

शेषास्तु विरेच्याः, (विशेषतस्तु) कुष्ठचरमे-
होष्वैरकपित्तभगन्दोदराशांमिषत्रिहृद्गुल्मार्तुदग्-
लगण्डग्रन्थिविसृचिकालसकमुनाघातकिमिकोष्ठ-
त्रिसर्पपाण्डुरोगशिरःपार्श्वशूलोदावर्तनेनास्यदाह-
हृद्रोगव्यङ्गनीलि कानेजनासिकास्त्रकृष्णहलीभक-
श्यास्र मस्रस कामलापच्यपसारोन्मादावातरकयोनि-
रेतोदोषतैमिर्यारोचकाविषाकच्छर्दिभ्ययधूरदवि-
स्फोटकादयः पित्तव्याधयो विशेषेण रोगाध्यायो-
क्ताश्च, एतेषु हि विरेचनं प्रधानतममित्युक्तमशुप-
शसेऽग्निगृह्यत् ॥ १३ ॥

विशेषेण विरेच्यानाह—कुष्ठेलादि । वित्तिकाया विरेचन-
मुत्तरकाळं शेषदोषहरणार्थं हेयम् ॥ १३ ॥

अनास्थाप्यास्तु—अजीर्ण्यतिस्त्रिगंधपीतलेहोक्ति-
प्रशोषाल्पाग्निपान्नात्तातिदुर्बलशुष्कण्णाश्रमार्ता-
तिरुशशुक्रमकपीतोदकवसितविरिकृष्टतनत्त. क-
मेकुष्ठमीतमचमूर्च्छितप्रसकच्छर्दिनिष्ठीविकाश्या-
सकासदिकावृद्धच्छिद्रोदकोदराभ्मानालसकविसृ-
चिकामप्रजातामातिसारमधुमेहकुष्ठाताः ॥ १४ ॥

तत्राजीर्ण्यतिस्त्रिगंधपीतलेहानां दूष्योदरं मूर्च्छां
श्रयथुयां स्यात्, उच्छिद्रप्रदोषमन्दाशुष्योरोचक-
स्तामः, यान्नातस्य क्षोभव्यापधो वस्त्रिराशु देहं
शोषयेत्, अतिदुर्बलशुष्कण्णाश्रमार्तानां पूर्वाको
दोषः स्यात्, अतिरुशस्य कादयं पुनर्जनयेत्, मुक-
भलपीतोदकयोर्विहृद्योर्धर्ममथो वा वायुर्वसिस्तु-
दिदप्य क्षिप्रं घोरान् विकाराजनयेत्, पमितवि-
रिकयोस्तु रुद्धं शरीरं निहृदः क्षतं क्षार इव दहेत्,
क्षतनस्त फमणो विभ्रंशं भृशसंखदक्षोतसः कुर्यात्,
कुष्ठमीतयोर्वस्त्रिकृष्णमुपप्रवेत्, मत्तमूर्च्छितयो-

१ "देयनां विकारमप्यशुष्योदरदेह्याक" इति पा० । २ "ऊ-
चमथो वा शिरं वस्त्रियं" इति पा० । ३ "वृद्धं संनिहृदयोक्तं
दुष्यात्" इति पा० ।

भृशं विचलितयां संशयां चित्तोपघाताद् व्यापत्
 स्यात्, प्रसक्तच्छदिर्निष्ठीयिकाश्वासकाससहिक्तां-
 नामूर्ध्वभूतो वायुरूर्ध्वं वासंत नयेत्, यद्धच्छिद्रो-
 द्कोदराभ्यानातांतां भृशतरमाध्याप्य वस्तिः प्रा-
 पान् हिंस्यात्, अलसकविसूचिकाममजातामाति-
 सारिणामामकृतो दोषः स्यात्, मधुमेहकुष्ठिनो-
 र्ध्यांघेः पुनर्बुद्धिः; तस्मादेते नास्थाप्याः ॥ १५ ॥

अनास्थाप्यानाह—अनास्थाप्यास्त्रिस्त्यादि । मधुमेहशब्देन
 सर्वप्रमेहग्रहणम् । दूधोदरमिति सभिपत्तोदरम् । वानं रथा-
 रियानम् । दहेद् 'वस्तिः' इति शेषः । निर्भ्रगमित्यत्र 'दग्नि-
 याणाम्' इति शेषः । ऊर्ध्वमुपहवेदिति मुदाविमिश्रच्छेदः ।
 मत्सर्गच्छितयोर्व्यापद् स्यादिति मूर्च्छंशवा व्यापद् स्यादिति
 साहः । बद्धोदरादाकाशघाताना वस्तिर्निषिध्यते; तेन "भि-
 र्श्याय पद्धोदरेण" इत्यादिना वाक्य "निर्हृद्ं सानुवातनम्"
 (चि. अ. १३) इति शब्देन निर्हृद्विधानमविवर्द्धं भवति;
 शब्दे तु उदराध्याय एव 'बद्धोदरेण' इत्यनेन सविबन्धोदरे-
 निषेधं निर्हृद्ं वर्णयन्ति । तेनैव सामान्येन पद्धोदरे निर्हृ-
 दिषेधो न विहृद्ः ॥ १४ ॥ १५ ॥

शेषास्त्वास्थाप्याः; विशेषतस्तु सर्वाङ्गकाङ्गकु-
 क्षियोगवातयचोर्मुचशुकसङ्कयलघुर्मांसरेतःक्षय-
 दोषाभ्यानाद्भ्रूसृत्तिकिमिषोष्ट्रोद्वातवृद्धातिसारप-
 पेभेदाभितापलीहयुग्मशूलहृद्रोगानन्दोन्माद-
 रश्मप्रश्लिष्टः कर्णशूलहृदयगर्भपृष्ठकटीग्रहयेपना-
 क्षेपकर्मरथातिलावयरजःक्षयातविपमामिस्त्रि-
 म्जातुजहोहयुल्फपार्थिप्रपदयो निषाद्यङ्कुलिस्तना-
 म्दन्तनखपयोस्त्रिशूलश्रीपस्तम्माव्यूजपरिकति-
 फाल्पाल्पसशम्नोभ्रगन्धोत्थानादयो वातव्याधयो
 विशेषेण महारोगाध्यायोकाश्च । एतेष्वस्थापनं म-
 धानतममित्युक्तं वनस्पतिमूलच्छेदयत् ॥ १६ ॥

विशेषेणास्थाप्यानाह—नर्बोद्रेत्यादि । विरुगादिभिः श्ल-
 शोपस्तम्भाः संबन्धन्ते ॥ १६ ॥

य एषानास्थाप्यास्त एषाननुवासाः स्युः विशेष-
 पतस्त्वभुक्तमकनवश्चरपाण्डुरोमकमलाप्रमेहा-
 र्शःप्रतिश्यापाथोचकमन्दाग्निदुर्बलःश्लेहिककोदरोद-
 स्तम्भवचोभेदविनगरुपीतपिचककर्मिष्यन्त्युद-
 कौष्ठरीपद्गलागण्डापचिकिमिषोष्टिनः ॥ १७ ॥

सत्राभुक्तमकस्यानातृतामागेवात्पृथ्येमतिवतंते
 जेहः, नयन्वररुण्डरोगकमलाप्रमेहिणां दोषानु-
 क्षिद्ययेवरं जनयेत्, अतोसश्याशोशनिष्यन्धाभ्याने
 कुर्यात्, अतोचकावेत्याश्रयं पुनर्हन्त्यात्, मन्वा-

१ 'क' इति उक्तं अत्रान्यथासिद्धयोः इति पा० । ३१ 'उ-
 दकमिषोष्टि' इति पा० ।

श्लिदुर्बलयोर्भेदतमसि कुर्यात्, प्रतिश्यापाथोहा-
 दिमतां भृशमुत्किष्ठरोगाणां भूय एव दोषं वर्धयेत्;
 तस्मादेते नानुवासाः ॥ १८ ॥

य एषास्थाप्यास्त एषानुवासाः; विशेषतस्तु
 रुक्षतीक्ष्णान्नायः केवलव्यतारोगातांश्च; एतेषु ह्यनु-
 वासनं प्रधानतममित्युक्तं मूले ह्यमप्रसेकयत् ॥१९॥

अनुवासनविषयोपदर्शने अनास्थाप्येषु भुक्तमकः पठि-
 तः, तदुद्वातार्थमभुक्तमचोभेदम्; अनुवासनमभुक्तमना-
 दृतवाद्दूषं याति, न तु निर्हृद् इति विशेषः; अनुवासनं तु
 केहस्य सूक्ष्मतया विशेषशीलं नाये रीयते; तेन हासककम-
 भोजनाच्छूयसरीसोर्ध्वं याति । अनुवासनं च "मूले च
 भुक्तमग्निनन्दने च" (चि. अ. १) इत्यनेन वृषभि निर्हितं,
 तयाऽपीह भुक्तमग्निनन्दनेहैतन्मृत्पायामर्शो तपिषेधो
 न विहृद्ः; अनग्निनन्दनं ह्यधदाभायं वातकृतम्, अर्चयितुं
 नयेत्वा अनिच्छा; येनत्वावतारोगधाप्रदा, दुग्धावतारोगमुष्येऽनु-
 वासनाहः । निर्हृद्मध्यान्वस्वपाने वनस्पतिमूलच्छेदन-
 दित्यनेन यद्वाहोपाध्यायोक्तविशेषान्द्वेषापनप्रत्योपदर्शनं,
 "यथा वनस्पतेर्गुले चिपे रूढपशापायवेहृद्गुणकल्पव-
 षादीनां निवतो विनाशस्तद्वत्" (तु. अ. २०) इति, एते
 ह्यमप्रसेकयत्यनेन कल्पनादित्युक्तं—"मूले निषिधो हि यथा
 ह्यमः स्यात्" इत्यादिवयोः कानुवासनप्राधान्यत्वात्वनमन्प्रदणं
 करोति ॥ १७-१९ ॥

अश्लोषिरेचनार्हास्तु अजीर्णमुक्तमकपरीतक्षे-
 दमयतोयपातुकामः क्षातशिरः क्षातहामः शुभ्र-
 प्णाभ्रमातंमचसृग्च्छेत्तशयदृष्टदन्तव्यवायव्याया-
 मपानह्यान्तनयज्वरशोकाभिततबिरिकानुयासित-
 गभिर्णीनयप्रतिश्यायातां, अनुर्वा दुर्दिनं चति ॥२०॥

त्रयाजीर्णभुक्तमकयोर्दोष ऊर्ध्वपेदाभि स्रोतां-
 स्वावृत्य फासश्वासच्छेदप्रतिश्यायाजनयेत्, पी-
 तजेदमपतोयपातुकामानां कृते च पिपसां मुचन-
 साध्याद्युपपदेहतिमिरशिरोरोगाजनयेत्, क्षात-
 शिरसः कृते च क्षातेच्छिरसः प्रतिश्यायं, शुधातं-
 स्य यातमकोषं, शुष्णातंस्त पुनरुष्ण्याग्निगुर्दि मुख-
 शोषं च, अर्शातंमचसृग्च्छेत्तानामाश्यापनोर्दं दोषं
 जनयेत्, चक्षुदृष्टदन्तयोर्लाभतरां कर्तं जनयेत्,
 व्यवायव्यायामपानहृन्तानां शिरःस्कन्धनेत्र-
 रपीजनं, नयज्वरशोकाभिततयोर्कृप्या नेत्रनादी
 र्नुसृत्त्य तिमिरं ज्वरगुर्दि च कुर्यात्, बिरिकान्य पा-
 युतिर्द्रव्योपपातं कुर्यात्, अनुवातितम्य कफः शि-
 रोयुक्तवक्त्रगुर्दिकतिश्यायाजनयेत्, गर्भिण्या गर्भे

१ 'निर्हृद्वि' इति पा० । १ 'क' इति पा० । २ 'क' इति पा० ।

स्तम्भयेत्, स काणः कुणिः पक्षहतः पीठसर्पा वा जायते, नवप्रतिश्यायातस्य श्लोत्रासि व्यापादयेत्, अनृतौ दुर्दिने च शीतदोषान् पूतिनस्यं शिरोरोगं च जनयेत्; तस्मादेते न शिरोविरेचनार्हाः ॥ २१ ॥

अशिरुविरेचनार्हानाह—अशिरुविरेचनार्हा इत्यादि । पातु-
काम इति लेहादिपानकामः, पानहान्तो दिनान्तरेऽपि पानच-
व्याधिपीडितः । अनृतौ शीतशीम्वर्षासु । दुर्दिने इति मेपा-
च्छादितेऽदि । कृते पिबतामिति शिरोविरेचने कृते लेहात्
पिबतामित्यर्थः । कुणिः कुञ्जितकैरः; पीठसर्पा पशुः । अनृतौ
दुर्दिने इत्यादी शीतदोषानिलनेन शीतकाले वीर्यमानस्य दुर्दिने
च कृत्वत् पूतिनावाकर्तृत्वं, शीम्वर्षाकृतस्य तु शिरोरोगकर्तृ-
त्वम्; अन्ये तु, अतुतुर्दिनमित्त्वेन अवार्पिकं दुर्दिनमाहुः
॥ २० ॥ २१ ॥

शोषास्त्वर्हाः, विशेषतस्तु शिरोदन्तमन्यास्तम्भ-
गलहनुग्रहपीनसगलशुण्डिकाशालुकशुक्रतिमिर-
चमेरोगेभ्यस्त्रोपनिह्निकाधार्वाभेदकप्रीवास्क्रन्धांसा-
स्यनासिकाफकर्णाक्षिर्धर्मकपालशिरोरोगार्दितापत-
त्रकापतानकगलगण्डदन्तशूलहृष्यचालाक्षिराज्य-
सुंदस्वत्मेदवागग्रहगत्रदन्थनादय ऊर्ध्वजघुगताश्च
वातादिविकाराः परिपकाश्च; एतेषु शिरोविरेचने
प्रधानतममित्युक्तं, तद्वृत्तमाङ्गमनुविद्यय मुञ्जा-
दीपिकामिवासक्तं केवलं विकारकरं दोषमप-
कर्षति ॥ २२ ॥

शिरोवन्त्वेत्यादिना विशेषेण शिरोविरेचनार्हानाह । शिरो-
दन्तमन्याभिः स्तम्भशब्दः संबन्धते । पीनसोऽत्र पक्वप्रति-
दनामः, तस्ये च प्रतिदशये शिरोविरेकनिषेध इति न विरोधः ।
अपतत्रदोऽपतानकमेद एव निःसंत्रः; उक्तं हि—“निःसंत्रः
सोऽपतत्रकः” (वि. अ. ९) इति । शूलहृष्यचाला दन्तेन
संबन्धन्ते । राजी नेत्रैराजी नेत्ररोगविशेषः । वातपिकारेऽप्यत्र
शिरेचने स्थानसंबन्धागतलेभ्यवातहन्त्युपैवैषोपपन्नम् । मुञ्जा-
दीपिकाभिवासाकामिति मुञ्जाच्छादयवायथा श्लेषिका धारिका
आषका धारुष्यते मुञ्जातुपवायेन, तथा सिरति पक्वो दोषो
ह्यित इत्यर्थः ॥ २२ ॥

प्राष्टृदशरहसन्तेतरेष्वात्ययिकेषु रोगेषु नाचने
कुर्षात् कुचिमगुणोपधानात्; शीमे पूर्वाह, शीते
मथ्याङ्ग, वर्षास्यदुर्दिने चेति ॥ २३ ॥

अनृतौ शिरोविरेचनं निषिद्धमन्यथावन्तेन तद्विधानमाह—
प्राष्टृदश्यादि । इतरेष्विति हेमन्ताशीम्वर्षासु । आत्ययिकेषु
विषयनादानत्ययिकेषु मध्येषु निषेधयति । आत्ययिकेऽपि शीवा-
दिप्रतीकारार्थमाह—कृत्रिमगुणोपधानादिति; कृत्रिमगुणोपधानं
रोगनिषेधित्वीकोक्तं कर्तव्यम् । शीमान्दित्वेन कालविरोधेणो-
प्यादिप्रतिषिद्धां दर्शयन्नाह—शीमे पूर्वाह इत्यादि ॥ २३ ॥

तत्र श्लोकः ।

इति पञ्चविधं कर्म विस्तरेण निर्दिशितम् ।
येभ्यो यत्र हितं यस्मात् कर्म येभ्यश्च यद्वितम् ॥ २४ ॥
न चैकान्तेन निर्दिष्टेऽप्यर्थेऽनिनिविशेदुहः ।
स्वयमप्यत्र वैद्येन तस्यं बुद्धिमता भवेत् ॥ २५ ॥
उत्पद्येत हि साऽवस्था देशकालयत्नं प्रति ।
यस्यां कार्यमकार्यं स्यात् कर्म कार्यं च वर्जितम् २६
छार्द्धिद्रोगगुहमानां वमनं स्वे चिकित्सिते ।
अवस्थां प्राप्य निर्दिष्टं कुष्ठिनां वस्तिकर्म च ॥ २७ ॥
तस्मात् सत्यपि निर्देशे कुर्याद्दृष्ट्यं स्वयं धिया ।
बिना तर्केण या सिद्धिर्दृष्ट्यासिद्धिरेव सा ॥ २८ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिस्संस्कृते दृढय-
लसंपूरिते सिद्धिस्थाने पञ्चकर्मोपसिद्धि-
र्नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अध्यायार्थेऽग्रहमभिधाय वमनाद्यविषयत्वेन तथा वमना-
दिविषयत्वेन च प्रतिपादिते वमनादिनिवृत्तिप्रवृत्तिनियमं निषे-
धयन्नाह—नचैकान्तेनेत्यादि । अभिनिविशेदिति निषेधं
कुर्यात् । तस्यंमित्युक्तमप्युहनीयम् । बुद्धितेवितवचनेन
अनुद्दिनतामनुसोर्द्ध निषेधयति; उक्तं हि—“तस्माद्बुद्धिमता-
मूहापोहवितर्काः, अत्रत्युद्वेस्त यथोक्तानुगमनमेव धेयः”
(वि. अ. ८) । अथ क्रियर्थं यथोक्तानुगमनमेव धेय इति,
तथा क्रियर्थमेकान्तावधारणं न कर्तव्यमित्याह—उत्पद्यते
हीत्यादि । देशकालयत्नं प्रतीति देशादिनेदकृतेत्यर्थः । कार्यम-
कार्यं स्यादिति कर्तव्यतयोक्तमकर्षणीयं स्यादिति, तथा वर्जितं न
यत् कर्म तत् कार्यं स्यादवस्थाविशेषात् । निषिद्धसंवावस्था-
वैशात् क्रियमाणस्य वमनादेहवाहरणमाह—छार्द्धिद्रोगेत्यादि ।
स्वे चिकित्सित इति छार्द्धिद्रोगिताभ्यां । अवस्थां प्राप्य
निर्दिष्टमित्त्वेन अवस्थाविशेष एव निषिद्धविधानमुत्सर्गापवा-
दत इत्यतिरोधं दर्शयति; एवमन्यत्राप्यपवादविषये वमनादिवि-
धाननवस्थाविशेषपरतया उपाधेयम् । न्यायोपपादितमुक्तं
नार्थमुपसंहरन्नाह—तस्मादित्यादि । शास्त्रोपदेशे सत्यपि सातु-
ज्यैव शास्त्रानुपपत्त्याऽनुकूलमपि कर्तव्यं; यदुक्तं—“प्रचरणमिव
मिष्टकस्य बीजमिव कर्षकस्य सूत्रं बुद्धिमतामन्यमन्यन-
ज्ञानाय भवति” (वि. अ. ८) इति ॥ २४-२८ ॥

इति शीचक्रपाणिदत्तविचितायामानुसुन्दरीपिकायां
चरकतात्पर्यटीकायां सिद्धिस्थाने पञ्चकर्मोप-
सिद्धिर्नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

१ 'न चैकान्तेन निर्दिष्टेऽप्यर्थेऽनिनिविशेदुहः' इति पा० । २ 'वि-
पत्ता' इति पा० । ३ 'साऽवस्थां यथावयव च' इति पा० । ४ 'कु-
हात्' इति पा० । ५ 'यथोक्तानुगमनमेव' इति पा० । ६ 'अवस्था
विशेषे' इति पा० ।

१ 'न चैकान्तेन निर्दिष्टेऽप्यर्थेऽनिनिविशेदुहः' इति पा० । २ 'वि-
पत्ता' इति पा० । ३ 'साऽवस्थां यथावयव च' इति पा० । ४ 'कु-
हात्' इति पा० । ५ 'यथोक्तानुगमनमेव' इति पा० । ६ 'अवस्था
विशेषे' इति पा० ।

लमुखतयाऽतीक्ष्णमुखातां दर्शयति । एषा कर्णिकाऽग्ने कर्तव्या
नेत्रस्थान्तःप्रवेशनिरासार्थं, वस्त्रनिबन्धने द्वे इति वस्त्रनिबन्ध-
नप्रयोजनके ॥ ८ ॥ ९ ॥—

जाग्रदवो माह्विपहारिणौ वा
स्याच्छौकरो वस्त्रिजस्य वाऽपि ॥ १० ॥
दृढस्तनुर्नष्टसिरो विगन्धः
कपायरक्तः सुमृदुः सुगुर्धः ।
नृणां वयो वीक्ष्य यथानुरूपं
नेत्रेषु योज्यस्तु सुवदस्त्रयः ॥ ११ ॥

केन्यथ क्रियोनिगुणथ वस्त्रिरिजस्योत्तरं—जाग्रद्व इत्या-
दि ।—जाग्रदवो दृढगोभवः । वस्त्रिरिति मूलाश्रयपुढकम् ।
नष्टसिरो इति समुद्रुतसिराशैन्ततिः । विगतः प्रतिगन्धो यस्य
स विगन्धः । कपायरक्त इति कपायभावनया रक्तीकृतः ।
वयो वीक्ष्य यथानुरूपमिति वयोमेदेन यपोकेन यो वस्त्रियं-
स्योचितप्रमाणो भवति, स तस्य नेत्रे नियन्धनीयः । एतेन
'केभ्यः को वस्त्रिः' इत्यस्योत्तरं भवति ॥ १० ॥ ११ ॥

वस्त्रेरलाभे प्लवजो गलो वा
स्यादङ्गपादः सुघनः पटो वा ।

नस्यप्राप्तानुपकल्पविधिमाह—वस्त्रेरलाभ इत्यादि । प्लवज
इति प्रसेवकगलः पक्षी 'प्लव' इति क्पातः । अङ्गपादवर्मचटकः,
तस्य चर्मं प्राङ्गं वस्त्रयम् ॥—

आस्थापनाहं पुरुषं विधिद्वः
समीक्ष्य पुण्येऽहनि शुक्लपक्षे ॥ १२ ॥
प्रदास्तनक्षत्रमुहूर्तयोर्गो
जीर्णांशमेकाग्रमुपकमेतै ।

'निहृदकल्पः' इत्यादिप्रश्नस्योत्तरम्—आस्थापनाहंमित्यादि ।
शुक्लपक्ष इति शुक्लपक्षस्य संपूर्णमेतु प्रदास्तात्, हारीवेन तु
कृष्णपक्ष एवान् विहितः; उक्तं हि—'कृष्णपक्षे कार्यं, ज-
न्मनि सर्वरोगा हताः सुहृता भवन्तीति वदन्ति शास्त्रज्ञाः; शुद्धे
देवा जाताः कृष्णेऽसुराश्च सर्वरोगाश्च; तस्माद्गोवन्तिकस्ता कृष्णे
सदैव कर्तव्या" इति । एकाग्रमिति वस्त्रिप्रयोगैकमनसम्
॥ १२ ॥—

यदां गृह्णीं त्रिफलां सराशां
द्वे पञ्चमूले च पलोन्मितानि ॥ १३ ॥
अष्टौ फलान्यर्धतुलां च मांसा-
च्छागात् पचेदप्सु चतुर्थेऽशेषम् ।

पूतं यवानीफलविच्छेदकुष्ठ-
यचाशताघ्नघनपिप्पलीनाम् ॥ १४ ॥
कस्कैर्गुडक्षौद्रपूतैः सतैले-
युतं सुखोर्णस्तु पिसुप्रमाणैः ।
गुडात् पलं द्विप्रस्तां तु मात्रां
श्लेहस्य युचया मधु सैन्धवं च ॥ १५ ॥
प्रक्षिप्य वस्त्रो मथितं खजेन
सुवदमुच्छ्वास्य च निर्वेलीकम् ।
अङ्गुष्ठमध्येन मुखं पिधाय
नेत्राप्रसंस्वामपनीय वर्तितम् ॥ १६ ॥
तेलाकगात्रं कृतमूत्रविदकं
नातिशुधातं शयने मनुष्यम् ।
समेऽथवेपन्नतशीर्षके वा
नास्तुच्छ्रिते स्वास्तरणोपपन्ने ॥ १७ ॥
सत्येन पाभ्येन सुखं शयानं
कृत्यसुदेहं स्वभुजोपधानम् ।
संक्रोष्य सत्येतरदस्य सक्थि
धामं प्रसार्य प्रणयेत्तत्तम् ॥ १८ ॥
स्निग्धे गुदे नेत्रचतुर्थेऽर्धं
स्निग्धं शनैर्ऋणुपृष्ठवंशम् ।
अकम्पनाविपनलाघवादीन्
पाण्योर्गुणांश्चापि विदर्शयन्तम् ॥ १९ ॥
प्रपीड्य चैकग्रहणेन दत्तं
नेत्रं शनैरेव ततोऽपकर्षेत् ।

बलानित्वादिना वस्त्रिनिधानमाह (भागोदाहरणार्थं बला-
दिकं वस्त्रिमाह—बलानित्वादि) । पलोन्मितत्वमिह त्रिफला-
पञ्चमूल्योरपि प्रतिद्रव्यम् । फलानीति मदन्फलानि, तानि
वाक्यैवाद्याविह । अत्र बलादीनामीपधानामौत्सर्गिककायवि-
पिनाऽऽत्मदन्फलधिकपदपष्टिपलत्वं "कार्यः काभ्यसमः"
इतिवचनमाह बहुकाधो भवति; यदां च पुटत्रयपात्रेऽपि प्रति-
पुटके दत्तपककायदाननियमात् शिशुत्पलानि परमुपपन्नान्ते,
नेष्वस्तु यद्यपि निष्प्रयोजनत्वाऽपि महर्षिचननायावत्प्रमाणमुक्तं
तार्थैव क्रियमाणः कायोऽत्र गुणवान् भवतीति, तेन न मीमां-
स्यमेतत्; उक्तं हि—"यथा युर्षन्ति, स उपायः" (सू. अ.
२६); किन्तु, उपर्युक्तकाव्यद्रव्यनातनिनागोदाहरणार्थमेतदुक्तं,
तेन तदनुशासनेपोपसुक्कायसाधनयोग्यमानमेव कार्यं प्रही-
तव्यम् । यवान्यादीनां मर्यादां प्रतिनिहृदं पिसुमानसत्वं; पिसुः
कर्पः । श्लेहस्येति घृततैलस्य, उक्तत्वात् । एतच्च श्लेहभानं प्रह-

१ 'गुप्तैर्न्यायि' इति पा० । २ 'वस्त्रि ततः सम्बन्धे निवाय'
इति पा० । ३ 'समेऽथवेपन्नतस्यैके वा' इति पा० । ४ 'निकुञ्ज'
इति पा० । ५ 'हि दर्शयस्वन्' इति पा० । ६ 'काभ्यात् कार्यः
समो मत्तः' इति पा० । ७ 'सथैव' इति पा० । ८ 'वपयुक्तस्य' इति
पा० । ९ 'दुर्षुत्पलत्वात्' इति पा० ।

१ 'सुवद' इति पा० । २ 'अनुस्यूतसिरो' इति पा० । ३ 'कपा-
यरक्त इति त्रिकलादिकपायद्रव्यभावनया रजितः' इति शिवदास-
सेनः । ४ 'जीर्णांशमेकाग्रमुपचरेत्तत्' इति पा० ।

दिस्ये पुत्रेण वक्ष्यमाणवक्ष्यया ज्ञेयम् । 'सुतया मनुसैम्भवे' च
 इत्यनेन मनुसैम्भवयोः प्रकृष्टावधेय्याऽनियतं भानं दर्शयतिः
 वक्राणो मास्वसदीरयोर्भूनाहीना चानियतं मानं दर्शयतिः एषा वा
 मानव्यवस्थामेव कथावमानप्रस्तावे दर्शयिष्यामः । उच्छ्रास्त्रेति
 उच्छ्रास्त्रेण प्रव्याभिधातजनिवातनिर्गमविद्यति । निर्वेदीक-
 मिति क्रियाविशेषणम् । नेनाप्रसूत्यामिति प्रथमं इवविर्णमादि-
 प्रतिषेधार्थं मलिकाममुखदत्ता वर्तिम् । तैलाकण्ठावमिलाभ-
 साद्वर्णात् स्वेदोऽपि ज्ञेयः, तेनाभ्यकस्त्रिजनिवर्धः उक्तं
 धाम्यम्—'अनुवाकितमास्यापयेदभ्यकस्त्रिजवरीरम्' (सु. वि.
 अ. ३८) —इति । प्रस्तावागतशयनविधिमाह—शयने मनुष्य-
 मित्यादि । सवेद्ययेषमनतोपेके वेदि विस्त्रयद्वययातुरेच्छया
 कर्तव्यं किना, उच्यतेनदीदेशस्य पृथक्स्य सन्, तुच्छइदीकस्यो-
 च्चतरीर्षं शयनं विधेयम्, एवं हि तयोः सम्यग्बन्धेद्वातुषाटी
 भवति । शयनेनेति शयनेन; शयनपार्श्वशयनप्रयोजनं 'शानाशयो-
 ऽभिः' इत्यादिना वक्ष्यमाणम् । मनुष्यं यथोक्तवर्णं कृत्वा तं
 प्रणयेदिति सवन्पः । स्वशुनोपशानं यथा भवति तथा क्षमानं;
 उपशानं कन्दकः । सव्येतरद् दृष्टिणम् । सक्थि जह्वा । बानं
 सक्थि प्रशार्थं, तदुपरि दक्षिणं सक्थि सङ्कोष्य, विद्यतसम्भ-
 विष्यउच्छ्रिततदक्षिणसकमील्यर्थः । शिष्ये युदे नेत्रपुर्णमागमिति
 विष्णुकावचिच्छेनं सर्वं चतुर्थभागमिति । अनु पृष्ठनंगमिति पृष्ठ-
 वंशामुपगतं कृत्या । अक्षम्पनेसापी कम्पन यस्मिन्, वेपनं वेपयुः,
 लापरं श्रीप्रक्रियता, आदिशब्देन बलिप्रदणपीडनादि यथादि ।
 निदर्शनाभिद् संपाद्यम् । प्रपीक्य वैकप्रहणेन वृषामिलनेन
 विधम्य पुनः पीडनं वायुजनकं निवेपयति ॥ १३-१५ ॥—

तिर्यक् प्रणीते तु न याति धारा
 गुदे प्रणः स्याच्चलिते तु नेत्रे ॥ २० ॥
 दत्तः शानेर्नाशयमेति यस्तिः
 कण्ठं प्रधावत्यतिपीडितश्च ।
 शीतस्त्वयतिस्सम्भकरो विदाहं
 मूर्च्छां च कुपोदतिमाभमुष्णः ॥ २१ ॥
 स्निग्धोऽतिजाहरे पयनं तु रुध-
 स्तन्वल्पमात्रालयशस्ययोगम् ।
 करोति मात्रान्यपिकोऽतियोगं
 क्षामं तु साग्दः सुचिरेण वैति ॥ २२ ॥
 दाह्यतिसारो लघणोऽति कुपो-
 च्छसाद् सुयुक्तं समप्रेष द्यात् ।

तिर्यक् इति धाराविशेषमाह—तिर्यग्मित्यादि । न याति धा-
 रेति तिर्यक्प्रणयिने षड्दिशुद्वयोरोधो भवति, तेन धारा न
 याति । अतिस्निग्धश्च इति बलिसेद्द्वयं स्निग्धं करोति । जाम्-
 मिति धारीरजहता । तन्वल्पमात्रान्कल्पस्त्वयोमिति तनुषं,
 भेत्तन्मात्रलघणो वा । साग्दस्युपिषयत्, क्षामं सुदूरं द्योत् ।

१ 'अस्यमात्रो वा कर्तव्यो वा' इति ना० ।

सवपोऽतीति अतिमात्रलघणः । तस्मादिति यथोक्तविधानेपु
 सोपनिर्दिशनात् । सुयुक्तमिति तिर्यक्प्रणयिनादिनिर्दिष्टं, शीत-
 लादिनिर्दिष्टं च ॥ २०-२२ ॥—

पूर्वं हि दद्यान्मधु संन्धयं तु
 केदं विनिर्मथ्य ततोऽनुकलकम् ॥ २३ ॥
 विमथ्य संयोग्य पुनर्द्वयंस्तं
 यस्तौ निद्व्यान्मथितं स्वजेन ।

'पूर्वं हि दद्याद्' इति मन्थं केपिद्वयंवाहुः । तत्रान्तरेपु
 त्वस्यापस्य दृष्ट्यापुष्प एवाव पाठः; उच्यते हि सुधुवे—
 "दद्यात्तदो संन्धयस्यैव मनुष्यं पलद्वयम् । पाये तलेन
 मधीयात्" (सु. वि. अ. ३८) इत्यादि । पुनर्द्वयंस्त्वमित्यत्र
 द्वयशब्देन कापेस्य प्रथमम् ॥ २३ ॥—

योमाधये हि प्रहणीयुदे च
 तत् पार्श्वसंस्थस्य मुखोपलक्षिः ॥ २४ ॥
 लीयन्त एवं बलसश्च तस्मात्
 सर्व्यं शयानोऽर्हति पस्तिदानम् ।

शयनपार्श्वशयनं वतुषं तस्य प्रयोजनमाह—शयानाधये
 इत्यादि । योमाधये यस्माद् प्रहणीयुदे, तेन शयनपार्श्वेयुतस्य
 प्रहणीयुदे प्रकृतिरस्ये भवतः, प्रहृतिरस्ये च युदे मुदस्य बधिना
 सर्व्यं मुखोपलक्षं म्प्रातिर्भवति, तेषां बलस्य ताना भवन्ति,
 तेन युतं बलिमांषि, प्रहणीयुदयोः प्रहृतिस्त्वयश्च बधि-
 स्यांय सुतं प्रहणी भावयतीति बोधव्यम् ॥ २४ ॥—

यिद्व्यातवेगो यदि चार्धदत्ते
 निष्कृष्य मुक्तं प्रणयेद्वक्षेपम् ॥ २५ ॥
 उत्सानदेहश्च कुतोपधानः
 स्याद्विर्णमातीति तथाऽस्य वैदः ।

यिद्व्यातत्वादी निष्कृष्य सुष्ठ इति नक्षिद्यमाहृष्य यिद्व्या-
 वेगे मुक्ते । दत्तं तु बली उत्सानदेहः कुतोपधानश्च स्यात् ।
 एतत्करणप्रयोजनमाह—वीर्णमातीतीत्यादि ॥ २५ ॥—

पक्षोऽपकपस्यनिले सभागात्
 पिच्छं द्वितीयस्तु कर्कं वृत्तीयः ॥ २६ ॥

पक्षोऽपकपस्यनीलादि । एतद्व्यादिभेदेन एकार्धव्यतिदान-
 निष्कणं, न तु विदोमे प्रथमो वातं जगति द्वितीयः पिच्छं त्रयसि
 वृत्तीयः कर्कमित्यादि स्याद्वेदे; नतः, 'त्रिषोष्ण एका वरुने

१ 'निर्वाहत्रिषोष्णम्' इति वा० । २ 'मनुष्यं मनुष्यवर्णम्'
 इति वा० । ३ 'बद्धसाध्यवैद्वस्य' इति वा० । ४ 'शयनपार्श्वसंस्थ-
 स्य पुष्टं च' इति वा० । ५ 'शयनपार्श्वसंस्थस्य पुष्टे' इति वा० ।
 ६ 'सन्धयुदस्य' इति वा० । ७ 'तदा इत्यनेन सुधुवेण
 यतः, तेन सुधु इति वा० । ८ 'तस्मात् प्रहणीयुदयोः बधि-
 स्यात्' इति वा० । ९ 'दद्यात्' इति वा० ।

समाप्तः” इत्यादिना पक्वादिभेदेनैव सख्यानियमं करिष्यति । एवं स्वमार्गाद्यानिलमेवो वस्त्रिपकपति, पित्त द्वितीयस्तु स्वमार्गादिति पित्त द्वायेन ज्यैत, कर्कं त्रय एव जयन्तीति ज्ञेय, स्वमार्गादिति स्वस्थानात् । यद्यपि च वैस्ति. पक्वाद्ययगतमेव दोषं जयतीत्युक्तं, तथाऽपि पित्तादिस्थानेऽपि विशेषवस्त्रिधिषामभ्यां दोषहरणमुच्यते; तेन, उत्सर्गस्तस्त्रत्रयोपहरणं विशिष्टविधानेन च स्थानान्तरगतदोषहरणं भवति । अथमर्थो जत्करणेऽप्युच्यते—“वस्तिः कार्यः सकृद्रस्तिस्थानसत्त्वाऽग्निलादियु” इति । अत्र द्वितीयः पित्तमपकर्षति, तृतीयः कफमपकर्षतीत्युच्यते, तथाऽपि प्रथमद्वितीययोरपि पित्तकफपापहत्वमस्त्वेव, परं द्वितीयेन पित्तापहरण, तृतीयेन च कफापहरणं स्थानप्रत्यासत्त्वा क्रियत इति कृत्वा द्वितीयः पित्तं हरति, तृतीयः कफं हरतीति चोक्तम् । पित्तकफमोघ यद्यपि सुखं चिकित्सितं वस्तिर्न भवति, तथाऽपि वातावरके वातानुबन्धे वा पित्ते कफे पैतृद्विद्वान् ज्ञेयम्; उक्तं हि मुद्यते—“वस्तिर्वाते च पित्ते च कफे रक्ते च ध्रस्वते” (सु. वि. अ. ३५) इति ॥ २६ ॥

प्रत्यागते कोष्णज्जलावसिकः

शाल्यत्रमघात्तनुना रसेन ।

जीर्णे तु सायं लघु चाल्पमात्रं

शुक्रोऽनुवास्यः परिवृंहणार्थम् ॥ २७ ॥

निरुक्तपादांशसमेन तैले-

नाम्लानिलमौषधसाधितेन ।

दत्त्वा स्फिचौ पाणितलेन हन्यात्

श्लेहस्य शीघ्राग्नरक्षणार्थम् ॥ २८ ॥

ईषन्वा पादाहुलियुग्ममौञ्छे-

दुद्धानवेहस्य तलौ प्रमुञ्ज्यात् ।

श्लेहेन पाण्यंहुलिपिण्डिकाश्च

ये चास्य गात्रावयवा कर्गताः ॥ २९ ॥

तांश्चावमृद्नीत सुखं ततश्च

निद्रामुपासीत कृतोपधानः ।

शाल्यत्रमिल्यादौ जीर्णं इति आस्थापनोपेक्षे कोष्ठस्य जीर्णं ।

तनुनासरघादिभोजनं चेह निरुहेण मनाशुप्रवृत्तस्य बन्धेः परि-

१ ‘एव च मार्गेऽपि चको वस्तिरनिलमपकर्षति’ इति पा० ।

२ ‘ज्वर इत्यादि ज्वरम्’ इति पा० । ३ ‘वस्तिना पक्वाद्ययगत एव दोषो ह्यित्ये’ इति पा० । ४ ‘निलस्य पक्वाद्ययगतः स्थानं, तस्य च मत्वासत्रावादेक एव पुटो युक्तं, पिचास्यस्थानमिन्ववहितत्वादि जीव’, आमाशयस्यातिश्ववहितत्वापत्तीव’ इति श्रीकण्ठचरकः ।

५ ‘अत्र द्वितीयः पित्तमपकर्षति तृतीयो वातकफमपकर्षतीत्युच्यते, अत्रापि प्रथमद्वितीययोः पित्तकफापहत्वमस्त्वेव, परं द्वितीयेन तृतीयेन च वातकफापहरणं स्थानप्रत्यासत्त्वा क्रियत इति कृत्वा द्वितीयं पित्तं हरति, तृतीयेन कफं हरतीति चोक्तम्’ इति पा० । ६ ‘ईषत् पशुशुलग्नं च कर्षेत्’ इति पा० ।

पालनार्थम् । पेयादिक्रमस्त्वत्र न क्रियते, विरेचनवदिहागत्या-
भवात्; अत एव सुश्रुते पेयादिक्रमे स्वकृत्वा रसादिक्रम उक्तः ।
परिवृंहणार्थमिस्थानेन उरणार्थं क्रियमाणे निरुहे परिवृंहणार्थ-
मनुवासनं तदहः कर्तव्यमिति दर्शयति । अत एव कल्पनाति-
दावपि—“नरस्त्वतो निद्रयनुवासनार्हः” (चि. अ. १) इत्य-
नेन तदहरनुवासनसावदयकत्वमुक्तम्; जत्करणेऽप्युक्तम्—
“जीर्णे सायं कृतां च पुष्यर्थमनुवासयेत्” इति । निरुक्तपा-
दांशसमेन तैलेनेति निरुक्तपादप्रमाणेन, चतुर्विंशतिपठे निरुहे
पदपठेन श्लेहेनेत्यर्थः; इयं चोत्तमा मात्राऽनुवासनस्य; उक्तं
ह्यन्यत्र—“उत्तमा पदपथी प्रोषा मध्यमा त्रिपथी भवेत् ।
कैनीयसी सापथला त्रिधा मात्राऽनुवासने” इति; सुश्रुतेऽप्ये-
तावन्मानमेव श्लेहस्थानुवासनमात्रावस्तिविभागेनानुवासने
उक्तम् । श्लेहशीघ्राग्नरक्षणार्थं विधानमाह—ईषदिल्यादि ।
तत्र पादाहुल्योत्तानवेहस्य मात्राशतं स्थापयित्वा कर्तव्यम् ।
निरुहे तु विगन्मानाकालं यावद्दुत्तानस्य स्थापनं मन्यन्ते ।
नुगममिति पूर्वसन्धिः । आञ्छेदिति प्रसारणेति । निद्रामुपासीतिति
वचनं क्रियान्तरस्य निषेधार्थम् ॥ २७-२९ ॥—

भागाः कपायस्य तु पञ्च, पित्ते

श्लेहस्य षष्ठः प्रकृतौ स्थिते च ॥ ३० ॥

वाते विष्टे तु चतुर्थभागे

मात्रा निरुद्धेषु कफेऽष्टभागः ।

सप्तति त्रिविधो यो द्वादशप्रकृतो निरुद्धस्य कपायश्लेह-
नात्रं निरुपपत्ताह—आगा इत्यादि । भागाः कपायस्य पथेल-
नेन सर्वत्रैव दोषे स्वस्य च पुरुषे द्वादशप्रकृतभागरूपे निरुद्धे
पथभागा. कपायस्य नश्नित, तेन पथ प्रकृताः कपायस्य ।
श्लेहस्य च दोषभेदेन स्वस्य च मानभेदाह—पित्त इत्यादि ।
पित्ते श्लेहस्य षष्ठः, तथा प्रकृतौ स्थिते च पुरुषे स्वस्य षष्ठ
इत्यर्थः; तत्र षण्णा पूरणः षष्ठः, तेन द्वादशप्रकृतस्य षष्ठो
भागो द्विप्रकृतं भवति । श्लेहस्यन्देन प्रकृतौकादिग्रहणम् । वाते
तु षष्ठे चतुर्थो भागः, श्लेहचतुर्थो भागः, प्रकृतत्रयम् । अष्ट-
भाग इति सापं. प्रकृताः । अस्तिजर्णे हापीतः,—“काथस्य
षष्ठप्रकृता विभागाः श्लेहस्य षष्ठो भागिके तु पित्तं । स्वस्ये च
तावत् पवने चतुर्थः कफेऽष्टमोऽत्यन्तगतेऽपि क्विपः” इति ।
एषा श्लेहमात्रा हीनमात्रेऽपि निरुद्धे काथश्लेहयोःकमात्राऽनुसा-
रेण योजनायाः; सेपाणा तु मनुककृष्णैन्धवानामिह मात्रा-
नियमो मोक्षः, सेपामपि प्रकृत्वादिभेदेनाविपत्तावात्; तेन
मत्वादीना प्रकृत्वाद्यनुसारणं प्रकृतमानेन द्वादशप्रकृतत्वं पूर-
णीयम् । तत्र जत्करणप्रत्ययात् सर्वत्र कर्तव्यं पदव्यं भवति ।

१ ‘तदहरनुवासनं सर्वत्रिकमुक्तम्’ इति पा० । २ ‘कनीयस्य-
व्यर्थपठेति’ पा० । ३ ‘आञ्छेदिति प्रसारणेतिव’ इति पा० ।

४ ‘नियमयत्वात्’ इति पा० ।

उक्त हि तत्र— 'चतुर्विंशतिके पुटके पेय्याणा द्विपल, किञ्चिद्
 मधुसैन्धवात्, श्लेहो बन्धमाण, शेष कपायस, वाते तैलपद्
 पल सस्ये च, चत्वारि पित्ते शृतस्य, कफे त्रीणि तैन्ध्य' इति,
 सैन्धव तु कपप्रमाणमस्ति, अत्र सुधुते,— 'तैन्धवाक्ष समा
 दाय मधुन प्रसृतद्वयम्' (स वि अ ३८) इत्याद्युक्तम्
 एतदेव तु,— 'क्षौद्र तु देय प्रसृतप्रमाण द्वितीयमाहुर्लक्षणस्य
 चाक्षम्' इत्युक्तम्, तेनानया दिशा सैन्धवमपकुर्यता। यथो
 क्कपायश्लेहककफमधुसैन्धवापूरिताशपूरण चावापैवैव कर्तव्यम्,
 आवापयाप्राप्तुञ्चोऽप्युत्तरत्र बन्धमाणो वातादिभेदेन मास-
 रसक्षौरगोभृदादिको ह्येव । वक्ष्यति हि— क्षिम्भोण एक-
 पवने निरुहो द्वौ स्वादुशीतौ पयसा च पित्ते । त्रय समूता
 कट्टुशोणतीक्ष्ण कफे निरुहान पर विभेया' इति । हारी
 तेषुक्तम्,— 'श्लेह गुड मासस्य पयश्च द्वाभ्यानि मूत्राणि च
 सैन्धव च । एतानि सर्वाभ्यपि योजयित् निरुहयोगे मन्दान्
 फल च'—इति । यत्तु तन्त्रान्तरे— द्वादशप्रसृतपूरण प्रति प्रति
 द्व्यविभागेनोक्तं, यथा— 'दत्त्वाऽऽदौ सैन्धवस्याक्ष मधुन
 प्रसृतद्वयम् । विनिर्मथ्य ततो दद्यात् श्लेहस्य प्रसृतत्रयम् ॥
 शूकीभूते तत केदे करकस्य प्रसृत क्षिपेत् । सुमूर्च्छते कपाय
 तु चतु प्रसृतघणितम् ॥ वितरेच तैदावापमन्त्रे द्विप्रसृतोन्मि
 तम् ॥ एष सुकल्पितो वस्तिद्वादशप्रसृतो भवेत्' इति, तद्वा-
 तविषयमेव, श्लेहस्य वातमत्वात्, कित्त्वन यच्चतु प्रसृत कपा
 यस्य मन्यते, तैदासत्त्वानुगतमेव । यत्तन्त्रे पठन्त—
 'मधुश्लेहनककफाख्यकपायावापत्' क्रमात् । त्रीणि पद द्वे दत्त
 त्रीणि पत्तान्यनिलरोषियाम् ॥ पित्त चत्वारि चत्वारि द्वे द्विपल
 चतुष्टयम् । बद्ध त्रीणि द्वे दत्त त्रीणि कफे चापि निरुहणम्'
 इति, तदसत्त्वानुगतत्वाद्दनुमतमेव । ३० ॥—

निरुहमात्रा प्रसृताधर्माद्ये
वर्षे ततोऽधर्प्रसृताभिबृद्धि ॥ ३१ ॥
आद्वादशात् स्यात् प्रसृताभिबृद्धि
रद्वादशाद् द्वादशत पर स्युः ।
आसप्ततेस्तद्विहित प्रमाण
मत पर षोडशवद्विधेयम् ॥ ३२ ॥
निरुहमात्रा प्रसृतप्रमाणा
वाले च वृद्धे च मृदुविशेष ।

इदानीं वर्षोभेदेन निरुहप्रमाण दर्शयन्नाह—निरुहेत्यादि ।
 आद्ये वर्षे बालस्य पत्रमाने निरुहे वायादि यथोक्तमानानु
 सारेण वक्तव्यम्, अर्धप्रसृताभिबृद्धि तत प्रतिवर्षं भवति तेन
 द्वादशवर्षे पदप्रसृतो वस्तिर्भवति, द्वादशादध्वंमष्टादशवर्षपर्यन्त
 प्रतिवर्षं प्रसृतद्वयत्वाद् द्वादशप्रसृतपूरण भवति, द्वादशत परं

१ 'दत्त्वाऽऽदौ' इति पा० । २ 'सत्त्वानुगतत्वाद्दनुमतमेव' इति पा० । ३ पित्त चत्वारि द्वे पल चतुष्टयपलाभि हि' इति पा० । ४ 'आसप्ततेस्तद्विहित' इति पा० ।

स्यु' इत्यनेनाधिकप्रमाणवस्तिमान महाख्यकरं कैश्चिदनुमत
 निषेधयति, यथा हारीते एकीयगत पञ्चते,— 'अर्थात्क
 पेरम्यतम प्रमाणम्' इति, तथा सुधुतेऽपि (१)— 'द्वादशप्रसृत
 केचित् त्रिंशत्पलमयाऽपरे' इत्यादि । वस्तिमान दृढवित्तु
 माह—भासप्ततेरेत्यादि । आसप्ततेरेत्यादि द्वादशप्रसृतमान
 सप्ततिं चाशङ्कति । षोडशवदिति द्वादशप्रसृतप्रमाणम् । बाल-
 बद्धवर्षोर्धोक्तप्रसृतमानविषय दर्शयन् तत्रान्य विशेषमाह—
 निरुहमात्रेत्यादि । बालवृद्धवर्षोर्धोक्तं निरुहमात्रा प्रसृत-
 प्रमाणा कार्या, विशेषेण तयोर्वास्तिर्भूदु कार्य । तीक्ष्णत्व
 मार्दवकर च विधान वक्ष्यति, यथा— तीक्ष्ण च मृदुपित्तमि-
 लक्षणस्यस्यपरे । प्रासक्तं विधातव्यं क्षीरार्धमार्दव तथा"—
 (सि अ ७) इति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥—

नासुच्छित्त नाप्यतिनीचपाद्
सपादपीठ शयन प्रशस्तम् ॥ ३३ ॥
प्रधानमृद्वात्तरणोपपन्न
प्राकृशीर्षक गुरुपटोत्तरीयम् ।

सप्रति शयन विधि क' इति प्रध्मोत्तरमाह—नासुच्छि-
 तमित्यादि । पूर्वं य शयनविधिषुक्तं स तात्कालिकं, अथ
 उत्तरकालिक इति विशेष । प्रधान मद्दन्मृदु चास्तरण प्रधा-
 नमृद्वास्तरण, तेनोपपन्न युक्तम् । प्राकृशीर्षकमिति "प्राप्यां
 दिशि स्थिता देवास्तरणार्थं च प्राक्शिरा (सु सु अ. १९)
 इति वचनात् ॥ ३३ ॥—

भोज्य पुनर्व्याधिमेवेक्ष्य तद्वत्
प्रकटपयेत्पुपयोरसद्ये ॥ ३४ ॥
सर्षपु विद्याद्विधिमतेमाद्य
यक्ष्यामि यस्तीनत उत्तरीयात् ।

यूपादि भोज्यविधान यथाक्रम कफे, पित्त, वाते, किंवा,
 अन्नपेक्ष यथायोग्यतया व्याख्येयम् । यथोक्तविधान वक्ष-
 माणविधिषु कृतम्यतया दर्शयन्नाह—सर्वं पित्तादि । एतदाद्य
 मिति प्रधानम्, आस्ताधिकमिति यावत्, तेन विशेषविधाने-
 नापवादोऽप्यस्य भविष्यतीति सूचयति ॥ ३४ ॥—

द्विपञ्चमूलस्य रसोऽम्लयुक्तः
सन्जगमासस्य सपूर्वपप्य ॥ ३५ ॥
त्रिज्वेदयुक्त मयरो निरुह
सर्वानिलज्वाधिहरः प्रदिष्टः ।
स्विरादिवर्गस्य बलापटोल
प्रायन्तिकेरण्डपर्ययुतस्य ॥ ३६ ॥

१ 'परत' इति पा० । २ अन्नाद्य इत्यन्वितपुस्तके 'तथाहि
 हातीते एकीयगतमप्यनुमतम्, 'अप्रतिविद्ध परममनुमतम्' इति
 न्यायात्' इत्यधिक पठयति । ३ दन्विपुमेव' इति पा० ।
 ४ 'सम्पद' इति पा० ।

प्रस्यो रसाब्जानरसार्धयुक्तः
 साध्यः पुनः प्रस्यसमस्तु यायत् ।
 प्रियङ्गुकृष्णाघनकल्कयुक्तः
 सतैलसर्पिर्मधुसैन्धवश्च ॥ ३७ ॥
 स्याद्दीपनो मांसयत्नप्रदश्च
 चक्षुर्वलं चापि ददाति वस्तिः ।
 एरण्डमूलं त्रिपलं पलाशो
 ह्रस्वानि मूलानि च यानि पञ्च ॥ ३८ ॥
 पाक्षाभ्यगन्धातिथलागुड्वर्ची-
 पुनर्नवारग्यधवेचदारु ।
 भागाः पलाशा मंदनाष्टयुक्ता
 जलद्विकंसे कथितेऽष्टशये ॥ ३९ ॥
 पेप्याः शताह्वा द्वुपुपा प्रियङ्गुः
 सपिप्पलीकं मधुकं बलो च ।
 रसाञ्जनं वत्सकयीजमुस्तं
 भागाक्षमौत्रं लवणांशयुक्तम् ॥ ४० ॥
 समाक्षिकस्तैलयुतः समूधो
 वस्तिर्गुणां दीपनलेखनीयः ।
 जङ्घोष्पादधिकगृष्टदालं
 कफावृत्तिं मास्तनिग्रहं च ॥ ४१ ॥
 विष्मूत्रवातग्रहणं सद्दाल-
 माभ्मात(न)तामदमरिशर्करे च ।
 आनाहमशौग्रहणीप्रदोपा-
 नेरण्डवस्तिः शमयेत् प्रयुक्तः ॥ ४२ ॥
 चतुष्पले तैलघृतस्य शृष्टा-
 द्वागाच्छताधौ दधिदाडिमास्यः ।
 रसः सपेप्यो बलमांसवर्ण-
 रेतोद्भिद्व्यान्ध्यशिरोतिंशस्तैः ॥ ४३ ॥
 जलद्विकंसेऽष्टपलं पलाशात्
 पत्तया रसोऽर्धाढकमाश्रयोपः ।
 कल्कैर्वैचांभागधिकापलाभ्यां
 युक्तः शताह्वाद्विपलेन चापि ॥ ४४ ॥
 ससैन्धवः शौद्रयुतः सतैलो
 देयो निरूहो बलवर्णकारी ।
 आनाहृषार्धामपयोनिदोषान्
 गुहमातुदायवर्तव्यं च हन्यात् ॥ ४५ ॥

'के मलम' इत्यादिप्रश्नोत्तर—द्विपचमूत्रसेत्यादि ।

१ 'सम' इति पा० । २ 'बलनि' इति पा० । ३ 'मंदनाष्टक
 य' इति पा० । ४ 'वचा' इति पा० । ५ 'जङ्घामाग' इति
 पा० । ६ 'शिरोरभास' इति पा० । ७ 'कल,सायधिकापलाभ्या'
 इति पा० ।

अत्र मांसं दधमूलसमम् । रसः वायुः । धमलं काञ्जिकादि ।
 सपूर्वपेप्य इति पलायुक्तकरकयुक्तः । निरूहयुक्त इत्यनेन,
 मज्जपरिलानां सर्वचक्षित्तिर्चं सारयति; उक्तं ह्यम्यत्र—“वि-
 श्वेयदिविचयः केदो वस्त्यर्थं मज्जवर्जितः” इति । स्थिरादिवर्ग-
 स्वेत्यादौ मधुसैन्धवे यद्यपि सामान्येनोक्तमस्तिविधानतन्त्रे,
 तथाऽपि तैलादीनामत्राप्रवर्धार्थं पुनस्तयोर्भयानं, किंच
 सामान्यविधिरूपान्धमत्राभिधानम्, एवमन्यत्रापि सामान्य-
 विधिप्राप्तस्य पुनर्भयाने व्याप्येदम् । एरण्डमूलमित्यादौ
 पलाशा शर्दी । ह्रस्वानि मूलानीति स्थिरादिपञ्चमूलम् । कंदा
 आठकः । भागाक्षमात्रमिति भागनाक्षमात्रम् । द्वागाच्छताधौ
 इति पञ्चाशत्पलो भवति । सपेप्य इति बलादिकस
 कल्कयुक्तः ॥ ३५-३५ ॥

येष्याद्वयस्याष्टपलेन सिद्धं
 पयः शताह्वाफलपिप्पलीभिः ।
 युक्तं ससर्पिर्मधु वातरक्त-
 वैस्वर्षवीसर्पिहितो निरूहः ॥ ४६ ॥
 यष्ट्याद्वलोधाभयचन्दनश्च
 शृतं पयोऽर्घ्यं कमलोत्पलैश्च ।
 सशर्करं क्षौद्रयुतं सुरातं
 पित्तामयान् हन्ति सर्जीवनीयम् ॥ ४७ ॥
 द्विकार्पिकाश्चन्दनपद्माकधि-
 यष्ट्याद्वारत्नावृषसाखियाश्च ।
 सलोध्रमक्षिप्रमशाम्यनन्ता-
 बलास्थिरादितृणपञ्चमूलम् ॥ ४८ ॥
 तोये सनुत्काश्व रसेन तेन
 शृतं पयोऽर्धाढकमन्वुहीनम् ।
 जीयन्तिमेदधिंशताधरीभि-
 र्वीरद्विकालोक्तिकशोवकाभिः ॥ ४९ ॥
 सितोपलाजीयकपत्ररेणु-
 प्रपौण्डरीकैः कमलोत्पलैश्च ।
 लोधात्मगुतामधुकेविदाती-
 सुञ्जातकैः केशरचन्दनैश्च ॥ ५० ॥
 पिष्टैर्घृतक्षौद्रयुतैर्निरूहं
 ससैन्धवं शीतलमेव दद्यात् ।
 प्रत्यागते धन्वरसेन शालीन्
 क्षीरेण वाऽद्यात् परिपिकमात्रः ॥ ५१ ॥
 दाह्रातिसारप्रदराश्रपित्त-
 इत्पाण्डुरोगान् विपमज्वरं च ।
 सगुल्ममूत्रप्रहकामलादीन्
 सर्वामयान् पित्तशुतात्रिहन्ति ॥ ५२ ॥

१ 'येष्याद्वय' इति पा० । २ 'सलोध्रमक्षिप्रजयवात्-
 सिसारशारदितृणपञ्चमूलम्' इति पा० ।

द्राक्षादिकाश्चमधूकसेव्यैः
ससारिवाचन्दनशीतपाक्यैः ।
पयः शृतं थावणिमुद्रपर्णा-
नुगात्मगुप्तानुपुष्टिकल्कैः ॥ ५३ ॥
गोधूमचूर्णश्च तथाऽक्षमात्रैः
सक्षौद्रसर्पिर्मधुयष्टितैलैः ।
पथ्याविदारीधुरसैर्गुंडेन
चस्ति युतं पिचहरं विद्भ्यात् ॥ ५४ ॥
द्वन्नामिपाश्वोत्तमदेहदाहे
दाहेऽन्तरस्थे च सङ्कन्धमूत्रे ।
क्षीणे क्षते रेतसि चापि नष्टे
पत्सेऽतिसारे च नृणां प्रशस्तः ॥ ५५ ॥

यथाह्वयस्येलादिकाश्चत्वारः पित्तं, पूर्वं तृणः पत्र वाते । अत्र
पत्र साधनं क्षीरपाकपरिभाषयेत् । पञ्चाहुकोत्रेलादिना जीव-
नीयमित्यन्तेनको योगः । जीवनीयानामत्र कल्कः । सुशीतत्वमि-
होसर्पिकं शृङ्गकोष्ठमधिक पित्तहितत्वात्, अनया च दिग्वाऽपर-
पित्तहरत्वात्पि शीतत्व हेतुम् । द्विवापिकमित्यादौ अनन्ता
उत्पलधारिवा । तुण्यवमूलम्—“शरेखुद्रभेकासाना शालीना
मूलमेव च” (च वि अ १ वा १) इत्यादिनोकम् । अम्बु-
हीनमिति क्षीरावशेषपर्यन्तं गत्यम् । राजकक्षेद करोररेव । सस-
न्धवमिति ईदृक्त्यन्धवम् । ससारिवेद्यादौ शीतपाकी शीतली ।
मधुयष्टितैले मधुयष्टिसामित तैलम् । उत्तमदेतो मसकम् ॥
४६-५५ ॥

कोपातकारम्बघदेवदाय-
शाह्वष्टमूर्वाकुटजाकंपाटाः ।
पक्त्वा कुलस्थानं गृहर्तौ च तोये
रसस्य तस्य प्रसृता द्वा स्युः ॥ ५६ ॥
तान् सर्पपैलाग्मद्वैः सकुष्ठै-
रक्षप्रमाणैः प्रसृतैश्च युक्तान् ।
फलाहृतैलस्य संमाक्षिकस्य
क्षारस्य तैलस्य च सार्पपस्य ॥ ५७ ॥
दद्याच्चिरुहं कफरोगिणे ह्यो
मन्दाग्नेये चाप्यशनद्विपे च ।
पटोलपथ्यामरदावभिस्यो
सपिप्पलीकैः कथितैर्जलेऽग्नौ ॥ ५८ ॥
द्विपथ्यमूले त्रिफलां सवित्वां
फलानि गोमूत्रयुतः कषायः ।

कलिङ्गपाठाफलमुस्तकल्कः
ससैन्धवः क्षारयुतः सतैलः ॥ ५९ ॥
निरुहमुख्यः कफजान् विकारान्
सपाण्डुरोगालसकामदोषान् ।
हन्यात्तथा माहृतमूत्रसङ्गे
वसेत्सथ्याऽऽटोपमधापि योरम् ॥ ६० ॥
रास्त्रामृतैरपडलिङ्गद्वार्वा-
सप्तच्छन्दोशीरसुराह्नमित्यैः ।
शम्पाकभूमिभ्यपटोलपाठा-
तिक्तासुपर्णादिशामूलमुस्तैः ॥ ६१ ॥
प्रायन्तिकाशिमुफलत्रिकैश्च
कायः सपिण्डीतकतोपमूत्रः ।
यथ्याह्वरुण्याफलनीशताहा-
रसाञ्जनभ्येतवचाविडङ्गैः ॥ ६२ ॥
कलिङ्गपाठाम्बुदसेन्धवेश्च
कल्कैः ससर्पिर्मधुतैलमिश्रैः ।
अयं निरुहः क्रिमिकुष्ठमेह-
प्रघ्नोद्द्राजीयंकफानुरेभ्यः ॥ ६३ ॥
रुक्षोपचैरप्यगतपिठेभ्य
पत्तेषु रोगेष्वपि सत्सु दत्तः ।
निहत्य वातं उज्वलं प्रदीप्य
विजित्य रोगांश्च बले करोति ॥ ६४ ॥

कोपातकेलादिकाश्चत्वारः कफे बलवतः । शाह्वंश युजा ।
अत्र त्रायद्वाप्रसृतेन तथा कफेन क्षीरादिना च यद्यपि मान-
मधिकं भवति, तथाऽप्येवमेव ह्यपसयोगं कृत्वा द्वादशप्रसृत
एव यत्किर्येयं, तदधिकमानस्य निषिद्धत्वात् । पटोलेत्यादौ
पटोलादिपिप्परयन्तैस्त्रयं साधयित्वा पूर्ववद् द्वितीयं, कफ-
रोगिणे द्विपथ्यमूलादिमिष्टृतीयं कर्तव्यः । क्षारो यवक्षारः ।
रास्त्रेत्यादौ शम्पाकयतुररुहः । तिक्ता कटुरोहिणी । अन-
पिण्डीतरुकायोऽप्यादौपक्वयो वेन प्रपिण्डितः, पिष्मोक्तो मद्-
नः । ह्योपचैरत्यपिठेभ्योऽप्येतेषु कुष्ठारिरोगेष्वयं दत्तो
बले करोतीति बोधना ॥ ५६-६४ ॥

पुनर्बचैरण्डपुपादमभेद-
चुक्षीरैर्भृतीकबलापलाशाः ।
द्विपथ्यमूले च पलाशिकानि
क्षुण्णानि द्यौतानि फलानि चाष्टौ ॥ ६५ ॥
चित्त्यं यवान् फोलकुलत्थधान्य-
फलानि त्रैय प्रसृतोन्मितानि ।

१ 'तथा' इति पा० । २ 'द्वन्नामिपाश्वोत्तमदेहदाहे' इति पा० ।
३ 'शृङ्गकोष्ठमधिक' इति 'शृङ्गकोष्ठवनाधिक' इति च पा० ।
४ 'देवदायम्बुवदक्षकुटजाकंपाटाः' इति पा० । ५ 'क्षीरस्य
तैलस्य फलाह्वरुण्य' इति पा० ।

१ 'अनीह योरम्' इति पा० । २ 'नववक्त्रवतः' इति पा० ।
३ 'पत्तुरक्षीरस्यपलाशाः' इति पा० । ४ 'पलाशिकानि' इति पा० ।

पयोजलघ्नादकचच्छृतं तत्
 क्षीराचशेषे सितयज्ञभूतम् ॥ ६६ ॥
 चचाशताह्वामरदारुकुण्ड-
 यष्ट्याहसिद्धार्थकपिण्णलीनाम् ।
 कल्केयवान्या मदनैश्च युक्तं
 नात्युष्णशीतं गुडसैन्धवाक्तम् ॥ ६७ ॥
 क्षौद्रस्य तैलस्य च सर्पिपथ्य
 तथैव युक्तं प्रस्तुतैस्त्रिभिश्च ।
 द्याक्षिरुहं विधिना विविद्धः
 स सर्वसंसर्गकृतामयज्ञः ॥ ६८ ॥

पुनर्नवेत्यादिकः सर्ववातादिसंसर्गविषयः । वृधोरः श्वेत-
 पुनर्नवा । धान्यानि फलानि चेति धान्यफलानि । पयोजल-
 घ्नादकचदिति समजलक्षीरद्विप्रस्ययुक्तम् ॥ ६५-६८ ॥

क्षिग्धोष्ण एकः पवने समांसो
 द्वौ स्वादुक्षीतौ पयसा च पिप्पे ।
 अयः समूत्राः कटुकोष्णतीक्ष्णाः
 कफे निरुहा न परं विधेयाः ॥ ६९ ॥

उष्णानां वातादिहरवलीनां सुख्याकरवनां विशिष्टां दर्श-
 यन्नाह—क्षिग्धोष्ण इत्यादि । एक इत्येक एव पुटकः । पयसा
 चेति पयोयुक्तौ । कटुकोष्णतीक्ष्णत्वं कफहरद्रव्ययोगादेव ज्ञेयम् ।
 न परं विधेया इत्यनेन तन्नान्तरविहितं चतुर्ष्वपिस्तदानमत्यर्थ-
 यत्परिहारकं निषेधयति; यथा कुष्ठते—“द्वितीयं वा तृतीयं वा
 चतुर्थं वा यथाहृतः । सम्यक्निरुहलक्षिते तु प्राप्ते वस्त्रि निवर्तयेत्”
 (सु. वि. अ. ३२) इत्यनेनैकं चतुर्ष्वदानमिति ॥ ६९ ॥

रसेन याते प्रतिभोजनं स्यात्
 क्षीरेण पिप्पे तु कफे च यूषे ।
 तथाऽनुवास्यापु च विव्वतैलं
 स्याज्जीवनीयं फलसाधितं च ॥ ७० ॥
 इतीदमुक्तं निखिलं यथाव-
 द्भस्तिप्रदानस्य विधानमभ्यम् ।
 योऽधीत्य विद्वानिह वस्त्रिकर्म
 करोति लोके लभते स सिद्धिम् ॥ ७१ ॥
 इत्यग्निवेशकृते तन्ने चरकप्रतिस्मरुहते हृद-
 यलसंपूरिते सिद्धिस्थाने वस्त्रिसूत्रीय-
 सिद्धिर्नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

संप्रति वातादिमेदेन प्रतिभोजनं विशिष्टं तथाऽनुवासनं
 ॥६—रसेन वात इत्यादि । प्रतिभोजनं निरुहानन्तरभोजनम् ।

१ 'पयोजलघ्नादकचचितं' इति, 'पयोजलघ्नादकचचितं' इति,
 'पयोजलघ्नादकयोः शब्द' इति च पा० । २ 'कुष्ठ' इत्यत्र 'निर्व' इति
 पा० । ३ 'प्रस्तुतत्रयेण' इति पा० ।

याते विल्वतैलानुवातनं, पिप्पे जीवनीयसाधितं, कफे च मदन-
 फलसाधितम् । अत्र विव्वतैलादीनि वक्ष्यमाणानि व्याख्या-
 नयन्ति; तेन ज्ञेहव्यापस्तिद्वौ यद् वक्ष्यति 'दशमूलं' (सि.
 अ. ४) इत्यादिना विल्वतैलं, जीवनीयं च 'जीवन्ती मदनं'
 (सि. अ. ४) इत्यादिना वक्ष्यमाणायमकं, तथा "मदनैवा-
 ऽम्बुसंयुक्तः" (सि. अ. ४) इत्यादिना वक्ष्यमाणं मदनतैलं
 ज्ञेयम् ॥ ७० ॥ ७१ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तप्रणीतायामनुर्वेदवीपिकायां चरक-
 तात्पर्यटीकायां सिद्धिस्थाने वस्त्रिसूत्रीयसिद्धि-
 नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथातः क्षेहव्यापदिकीं सिद्धिं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
 इति ह साह भगवानत्रियः ॥ २ ॥
 पूर्वतिदौ विल्वतैलादीन्मध्यत्रयेचातुवसत्तार्थं निर्दिष्टानि,
 तदभिधायिका चैवं सिद्धिरित्यनन्तरं ज्ञेहव्यापस्तिद्विरुच्यते;
 ज्ञेहानामानुवासनिकानां तथापदां च भेदजानामभिधायिका
 सिद्धिः ॥ १ ॥ २ ॥

ज्ञेहवस्तीक्ष्णयोधेमान् वातपित्तकफापहान् ।
 मिथ्याप्रणिहितानां च व्यापदः सचिकित्सताः ३
 अध्यायचक्रव्यमाह—ज्ञेहवस्तीक्ष्णव्यादि । वस्त्रिप्रयोग्याः
 ज्ञेहा एतच्छ्लोकमिहित्वा इत्यर्थः; प्रथमाभिधेया ये त्वपरेऽ-
 त्प्राथं. "ज्ञेहवस्ति विरहं च" इत्यादिना वक्ष्यन्ताः, ते न
 प्रपचवासा इति त्वे न प्रतिज्ञाताः ॥ ३ ॥

दशमूलं यलां राक्षामश्वगन्धां पुनर्नवाम् ।
 गुह्यैरण्डभृतीकभार्गावृषकरोहिषम् ॥ ४ ॥
 शताचर्यां सहचरं काकनासां पलांसिकम् ।
 यवमापातस्तीकोलकुलत्थान् प्रस्तोन्मितान् ॥ ५ ॥
 चतुर्दोष्णऽम्भसः पक्वा द्रोणशेषेण तेन च ।
 तैलादकं समक्षीरं जीवनीयैः पलांश्चितैः ॥ ६ ॥
 अनुवासनमेतद्भिः सर्वैवातविकारनुत् ।
 आनूपानां वसा तद्भोजनीयोपसाधिता ॥ ७ ॥

दशमूलमेलादीं भृतीकं कर्पूरं यवानिका वा, ककनासा
 वायवीफलम्, अन्ये तु वातापहत्वं 'वायुयादुदी' इति रुधिरं
 द्रव्यान्तरमेवाह. । एतद् दशमूलस्थितवित्तयेन विल्वतैलमिति
 वदन्ति ॥ ४-७ ॥

शताह्वयविव्वाम्लैः सिद्धं तैलं समीरणे ।
 सैन्धवेनाप्रतप्तेन तप्तं चानिलनुदृतम् ॥ ८ ॥

१ 'ज्ञेहव्यापस्तिद्वौ' इति पा० । २ 'पूर्वध्याये' इति पा० ।
 ३ 'पलेपित्तान्' इति पा० । ४ 'पचेत्यादक क्षीरं' इति पा० ।

आनुमानामित्वादी तद्वदिति पूर्वकाधेन साधिता । उतादे-
 खादि योगान्तरम् । सन्धवेनेत्यपि योगान्तरम् ॥ ७ ॥ ८ ॥
 जीवन्तीं मदनं मेदां धावणीं मधुकं वलाम् ।
 शताह्रपंभकौ कृष्णां काकनासां शतावरीम् ॥ ९ ॥
 स्वगुतां क्षीरकाकोलीं कर्कटाख्यां शर्टीं वचाम् ।
 पिप्प्रा तैलं घृतं क्षीरे साधयेच्चतुर्गुणे ॥ १० ॥
 बृंहणं यातपित्तमं बलशुक्रान्निवर्धनम् ॥
 मूत्ररेतोऽजोदोगान् हरेत्तदनुयासनम् ॥ ११ ॥
 लभतश्चन्दनाद्यैश्च पिष्टैः क्षीरचतुर्गुणम् ।
 तैलेपादं घृतं सिद्धं पित्तप्रमनुयासनम् ॥ १२ ॥

जीवन्तीमित्यादिना यमकमनुवाचनम् । एतद्यमकं पूर्वा-
 ध्याये जीवन्तीयसंज्ञया व्यपदिष्टम् । काकना इति यथाहास्यम् ।
 चन्दनाद्यं उवाचिक्रिसितोक्तम् । तैल पादं यस्मिन् उक्तं
 तैलपादम् ॥ ९-१२ ॥

सन्धधं मद्रनं कुष्ठं शताह्वां निचुलं वचाम् ।
 शीवेरं मधुकं भार्गीं देयदाश सतद्रफलम् ॥ १३ ॥
 नागरं पुष्करं मेदां चविकां चिचकं शटीम् ।
 विडङ्गातिविपे श्यामां हरेणुं नीलिनीं स्थिराम् १४
 विस्वाजमोवे कृष्णां च दन्तीं राक्षां च पेपयेत् ॥
 साधयेत्पण्डजं तैलं तैलं वा कफरोगशुत् ॥ १५ ॥
 प्रभोदावर्तशुल्भमशीं श्लिष्टमेढाक्यमापयत् ॥
 आनाहममदमीं चैव हन्यात्तदनुयासनत् ॥ १६ ॥
 मवनेषीऽम्बलसंयुक्तैर्विस्वाद्येन गणेन सा ।
 तैलं कफहरेर्वीऽपि कफमं कल्पयेद्विपक् ॥ १७ ॥

मदनेषीऽम्बलसंयुक्तेरिखन मदनस कल्कत्वं, पात्रिणायनीना-
 मखानां द्रवत्वम् । एतच्च मदनैतलमिष्टि उच्यते । विस्वायो
 गणे दशमूलं, दशमूल चात्र प्रायस्कल्पनामपि देयम् । उक्तं
 हि—“वायुकरकावनिर्दोषे गतात्सत्वात् समान्येत्” इति ।
 कफहरेरिति पूर्वाध्यायोक्तकफहरेपेजं, शिवा विदुक्तकफ-
 शोकादिभिः ॥ १३-१७ ॥

पिष्टैश्चैरुण्डरजनीपटोऽत्रिफलामृताः ।
 जातीप्रवालनिगुण्डीदामुलागुपार्णकाः ॥ १८ ॥
 निम्बपाट्टासहचरामाफकरवीरफाः ।
 श्यां काथेन विपचेत्तैलमेभिश्च फक्तितैः ॥ १९ ॥
 फलवित्थत्रिवृष्टप्याराक्षाभुनिम्बदारभिः ।
 सप्तपर्णवचोशीरश्यापौकुष्ठकलिङ्गकैः ॥ २० ॥

१ 'पुन रेकोत्तेोगत् हरेणुनु उकाश' इति पा० । २ 'श्लि-
 ष्ट' इति पा० । ३ 'श्यापौ' इति पा० ।
 च मे १

लंतागौरीशताह्राग्निदादीचोरकपोष्करैः ।
 तत् कुष्ठानि क्रिमीन् मेहानदातिं प्रहणीगन्धम् ॥२१
 क्षीयतां निपमान्निचं मलं वीषघ्नं तथा ।
 प्रयुक्तं प्रणुद्व्याशु पाताभ्यङ्गानुचासनेः ॥ २२ ॥
 व्याधिष्व्याप्यामफर्मांधक्षीणाचलनिरोजसाम् ।
 क्षीणशुक्रस चातीव श्लेहयस्तिचंलप्रः ॥ २३ ॥
 पादजहोऽपृष्ठांसकटीनां स्थिरतां पराम् ।
 जनयेद्वज्रजातं च प्रजां स्त्रीणां तथा मुणाम् ॥२४॥

विडङ्गलादी एभिश्च कतिश्चैरिति वदन्मार्गैः । क्वा मत्रिदा,
 गौरी हरिदा । श्लेहयस्तिचंलप्र इति एतैस्तैलं घृतं श्लेहय-
 स्तिरित्यर्थं ॥ १८-२४ ॥

यातपित्तकफात्यप्रगुरीपैराशुत्स च ।
 अशुकं च प्रणीतस्य श्लेहयस्तेः पडापङ्कः ॥ २५ ॥

यातपित्तलादिना श्लेहयस्तेष्व्योवद. प्राह । एताश्च व्यापरो
 मित्वायोगेन श्लेहस्य किमभाषा उच्यते, प्रतिशक्तं हि 'मि-
 म्भ्याप्रमिहितानां च व्यासद्' इति, तेन श्लेहायोगादियोगजन्य-
 म्यावपामिहालववर एव; अनुवाचनयोगादियोगजन्याश्च
 म्यावद् कल्पनाऽऽप्येवोक्तः; तदपेजं चातिरिहिते शीपन-
 वसि, अश्लेहिते पुन श्लेहविक्षिप्तमेव ज्ञेयम् । एतच्च
 "तस्मानिह, उभेरी मिस्रपाथुगाडित" इत्यादिनोक्त्याय
 प्रवृत्तेरुक्तम् ॥ २५ ॥

शीतोऽन्तो वाऽधिके याते पित्तऽश्लुग्णः कफे मृदुः ।
 अतिभुक्तं नुदयेच्य-संचयेऽश्चयलत्तथा ॥ २६ ॥
 पृच्छन्तशुतः श्लेहो न पात्यभिर्भयादपि ।
 अशुकंऽनाशुतस्याश्च यात्यूर्ध्वं तस्य लक्ष्मणम् ॥२७॥
 अहमर्द्व्यरामानशीतलाम्भोऽपीडनैः ।
 पार्थक्येभ्योर्नयिंचात् श्लेहं पाताशुतं मियह ॥ २८ ॥

यथाकर्म पश्यापदं देहमाह—शीत इत्यादि । शुद्धेति
 मुहेशमुक्तं । यच्च संचयेऽप्येतत् इति शक्तिं मजे एति अत्र-
 नलो बर्षं संचयराऽनाश्रय इत्यर्थं । तेषां इति परं प्रयेकं
 शतादिशु पशुशु योजनीयम् । अतिभुक्तं इति श्लेहादिनाऽऽ-
 नुवर्तनात्वात् इति, नशा तेन श्लेहादिभ्योऽभ्यासिभूत्पुत्राशा
 न आयातिः; अनाशुत्कारादि श्लेहोन्शेनार्थक्यादिश्लेहात् ।
 तस्य लक्ष्मणमिति यथाकर्म श्लेहादिस्य उक्तं योऽप्याग-
 नश्चन्देति, येनैतदिति पार्थक्येभ्योः । एते च श्लेहादौ श्लेहा-
 तुभ्यहमर्द्विश्च वाफले, तेन श्लेहनयोगात् पूर्वं न भवत्येव
 ॥ २६-२८ ॥

१ 'एतत्कफात्' इति पा० । २ 'एतैरेभ्यो' इति पा० । ३ 'मृ-
 दुतेनोक्तं इति 'मिस्रपाथु' इति पा० । ४ 'न कल्पना-
 म्याव' इति पा० । ५ 'पदमस्यपत्तना' इति पा० । ६ 'इति
 पा० । ७ 'शुद्धेति मुक्तं' इति पा० ।

स्निग्धामल्लवणोष्णैस्तं राक्षापीतद्रुतिल्यकैः ।
सोवीरकसुराकोलकुलत्थयवसाधितैः ॥ २९ ॥
निरुहैर्निर्हरेत् सम्यक् समूत्रैः पाञ्चमूलिकैः ।
ताभ्यामेव च तैलाभ्यां सायं भुक्तेऽनुवासायत् ॥ ३० ॥
दाहरागृपामोहतमकज्वरदूषणैः ।
विद्यात् पिचादृतं सादुतिकैस्तं वस्तिभिर्हरेत् ॥ ३१ ॥

राक्षातैल "राक्षाघृहनिर्घृहे" (चि. अ. २८) इत्यादिना
विहितं घातव्याधातुकम् । पीतद्रुतैल च पीतद्रुतौवीरकैदि-
द्रवेण ताभ्यमिति युवते । ताभ्यामिति राक्षापीतद्रुतैलाभ्याम्
॥ २९-३१ ॥

तन्द्राशीतज्वरालसप्रसेकास्त्रिगौरवैः ।
संमूर्च्छाम्ग्लानिभिर्विद्याच्छ्लेष्मणा स्नेहमाघृतम् ॥ ३२ ॥
कैपायकटुतीक्ष्णोष्णैः सुरामूत्रोपसाधितैः ।
फलतैलयुतैः साम्लैर्वस्तिभिस्तं विनिर्हरेत् ॥ ३३ ॥

फलतैलं पूर्वश्राद्धवमेव हेयम् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥
छिंदिमूर्च्छां वस्तिग्लानिशूलनिद्राङ्गमर्दनैः ।
आमलिकैः सदाहैस्तं विद्यादत्यशानाहृतम् ॥ ३४ ॥
कटूनां लवणानां च कायैश्चर्षणं पाचनम् ।
विरैको मृदुद्रामविहिता च क्रिया हिता ॥ ३५ ॥

आमलिकैरिति आमलशणैरालसादिभिः । आमविहिता
क्रियेति "आमं प्रदुष्टमत्रैभिर्भूतं पुनरक्षिष्येत्" (चि. अ. २)
इत्यादिना विहिताऽनुवर्तन्ते ॥ ३४ ॥ ३५ ॥
विष्मूत्रानिलसङ्गातिगुरुत्वाभ्यामनहृद्भ्रूतैः ।
स्नेहं विडाघृतं घातव्यं स्नेहस्वदेवैः सयतिभिः ॥ ३६ ॥
श्यामाविल्वादिसिद्धैश्च निरुहैः सानुवासनैः ।
निर्हरेद्विधिना सम्यग्गुदावर्तहरेण च ॥ ३७ ॥

स्नेहं विडाघृतमित्यादौ वर्तिभिरिति फलवर्तिभिः, केचित्तु
'वस्तिभिः' इति पठन्ति । श्यामाविल्वादीनि च श्यामा च
विल्वादीनि दशमूलानि च श्यामाविल्वादीनि, किवा, श्यामादी-
न्यप्यत्र क्लोष्णानि नव गृह्यन्ते, तैर्निरुहस्य तथाऽनुवासनस्य
च साधनमिह हेयम् । उदावर्तहरेणेति त्रिमर्मायोकोदावर्त-
चिकित्सेवेन ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

अभुक्ते शून्यपायौ वा वेगात् स्नेहोऽस्तिपीडितः ।
घावःशूष्यं ततः कण्ठादूर्ध्वंभ्यः श्लेष्मण्य एत्यपि ॥ ३८ ॥
मूत्रश्यामानात्रिचुत्सिद्धौ यककोलकुलत्थवान् ।
तस्मिन्दतैल इष्टोऽत्र निरुहः सानुवासनः ॥ ३९ ॥

१ 'अभिहितम्' इति पा० । २ 'पीतद्रुतस्यसोवीरकादिद्रवेण' इति
पा० । ३ 'कषायविककटुकैः' इति पा० । ४ 'छिंदितुष्यासुधिग्लानि-
कषयश्लेष्मण्यर्दनैः' इति पा० । ५ 'अश्लीधूत' इति त्रिभिधक-
थीये पाठः ।

कण्ठादागच्छतः स्तम्भकण्ठमहधिरैचनैः ।
छिंदिमीभिः क्रियाभिश्च तस्य कार्यं निवर्तनम् ॥ ४० ॥

अभुक् इत्यादिहेतुनायं श्लेह्यलेख्यगमनकारणं हेयं; पूर्वं च
यद्यप्यगोजनवानमेव कारणं प्रतिशुभं, तथाऽप्येककार्यतया चि-
कित्सितसामान्याच शून्यपायुत्वातिपीडने अप्यत्र हेतुत्वेनोक्तं ।
शून्यपायुत्वं चाधोनिरोधाकर्तृत्वात् श्लेह्यमूर्ध्वं नयति । ऊर्ध्वंभ्यः
श्लेष्म इति मुखनासादिभ्यः । एतीति निर्गच्छति । अपिद्यद्वा-
न्मुखादिनिर्गमनस्य कादाचित्कत्वं दर्शयति । तस्मिन्दतैल इति
मूत्रश्यामादिसाधिततैलेन युक्तं । सानुवासन इति तस्मिन्दतैलेन
सानुवासनं हेयम् । आगच्छत इत्यागमनसमय एव स्तम्भादि-
कर्तव्यम् । स्तम्भो व्यजनशीतजलरोवादिना । कण्ठमह ऊर्ध्व-
गमनप्रतिरोधार्थं कण्ठपीडनम् । छिंदिमीः क्रियाच्छिंदिथिक्कि-
त्सिते 'मनोऽभिघाते तु मनोऽनुकुला' इत्यादिना 'युक्त एव
जेतुम्' (चि. अ. २०) इत्यन्तेनोक्तं इहाभिप्रैता हेयाः
॥ ३८-४० ॥

यस्य नोपद्रवं कुर्यात् स्नेहयस्तिरनिःसृतः ।
सर्वाऽल्पो वाऽऽघृतो रौक्ष्यादुपेक्ष्यः स विजानता ॥

यातायादृतश्लेहप्रवर्तनमभिवाध अत्रवर्तनीश्लेहमाह—यस्य
नोपद्रवमित्यादि । नोपद्रवं कुर्यादिति अनि सतोऽपि स्तम्भ-
गादीनूर्ध्वोक्ताव कुर्यात् । अल्पो वाऽऽघृत इति स्तोकनि घृत,
स्तोकश्च उत । घृतस्यापि स्तम्भानुपद्रवाकरणे हेतुमाह—रौक्ष्या-
दिति । तदाऽल्पोरुक्षतया क्षीररस तिष्ठमपि स्नेहो न व्याप-
दन्वावहतीत्यर्थे । उपेक्ष्य इति न तत्र यथोक्तयातादृतश्लेहचि-
कित्सा कर्तव्येत्यर्थः ; अन्यत्राप्युक्तं,—"अहोरात्रादपि स्नेहः
प्रत्यागच्छ च क्षयति । कुर्याद्वस्तिगुणांघ्रापि जीर्णोत्स्वल्पगुणो
भवेत्"—(सु चि. अ. ३७) इति ॥ ४१ ॥

युक्तस्नेहं द्रव्योष्णं च लघुपथ्योपसेवनम् ।
भुक्त्वात्र मात्रया भोज्यमनुवासायस्वरुपहात्रयहात् ४२
धान्यनागरसिद्धं हि तोयं दद्याच्चिक्षणः ।
द्युषिताय निशां कल्प्यमुष्णं वा केवलं जलम् ॥ ४३ ॥
स्नेहाजीर्णं जरयति श्लेष्माणं तद्भिन्नचित्तं च ।
मातृत्वस्यानुलोम्यं च कुर्यादुष्णोदकं नृणाम् ॥ ४४ ॥
यमने च विरैके च निरुहे सानुवासने ।
तसादुष्णोदकं देयं घातश्लेष्मोपशान्तये ॥ ४५ ॥

उत्पद्यन्त्यापस्रोतीकारमभिवाध्याप्यापज्ञानुवासनानुगुणं भोज-
नमाह—युक्तश्लेहमित्यादि । युक्तश्लेहमित्यप्यापश्लेहमिति भावः ।
उपसेवेन भोजनम् । स्नेहादिति विधानं प्रायिवन् । धान्येत्यादौ
पदत्रयविधिना तोयं साधनीयम् । कल्पयति प्रभावे । स्नेहाजी-
र्णमिति स्नेहस्याजीर्णं कोष्ठोपलेपकमसाम् ॥ ४२-४५ ॥

१ 'सुगन्धिनागरादिना इष्टोऽनुपुक्ता' इति पा० ।
२ 'उपसेवेन' अर्थनम् इति पा० । ३ 'न्यदादिविधानं' इति पा० ।

रुहन्निवस्तु दीप्ताग्निर्व्याघ्रामां माचतापयी ।
 बह्वृणथोप्युदावृत्तवाताश्चार्हा दिने दिने ॥ ४६ ॥
 यथा चाशु जरां क्रोहो याल्म्यु सिकतास्त्रिव ।
 अतोऽन्येषां ज्यहात् प्रायः क्रोहं पचति पावकः ॥ ४७ ॥

प्रसहाजुवायनीशानाह—रुहन्निवस्तुत्वादि । बह्वृणथो-
 मितयत् तयोदावृत्तव वातो येषां ते बह्वृणथोप्युदावृत्तवाताः ।
 अर्हा इत्यनुवासासार्हाः । उक्तं चान्यत्र—“स्फुल्ल बहुवातस्य
 क्रोहपतिं दिने दिने । द्यार्ह्यस्ततोऽन्येषामन्यावापनयाङ्ग-
 हात्” (सु चि. अ. ३५) इति । प्रसहाजुवायनीशानाह—
 एषामित्वादि । अहात् भेदं पचतीति पक्वाशयोपलक्षकं क्रोह-
 बहिर्निं सृतेनोष्णता पचति, यद्यप्यग्निमोक्षेस्थितेन तादृश-
 सम्बन्धः क्रोहस्य नास्ति, तथाऽपि जाटैस्सर्व विभिन्नैर्वैश्वदे-
 स्वतायो बक्यम् । प्रायःसन्नेन पक्वाहाकमपि दर्शनमिति, तेन
 पक्वाहदानमप्यनुवायतो भन्द्यादि प्रति प्रागुक्तं श्लेषम्, उक्तं हि
 —“पातद्वयं वा यद्वेऽनुवायोऽहमिति पचमे वा”
 (सि. अ. १) इति ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

न त्वामं प्रणयेत् क्रोहं स ह्यभिप्यन्दयेद्दम् ।
 सावशेषं च कुर्यात् वायुः शेषे हि तिष्ठति ॥ ४८ ॥

न चैव शुद्रकण्ठाभ्यां द्यात् क्रोहमनन्तरम् ।
 उर्म्यस्तात् सप्तं गच्छन् वातमात्रं च द्रुपयेत् ॥ ४९ ॥

आमिल्लपक्वम् । प्रणयेदित्यनुवायनं द्यात् । सावशेषं द्रुवा-
 येति न सि.शेष द्यात् । शुद्रकण्ठाभ्यामित्यनुवायनपानान्याम् ।
 अनन्तरमित्येककालम् । वातमात्रं न द्रुपयेदित्यत्र वातद्रुपण-
 मनीजजन्कतया पातापरणाच श्लेषम् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

क्रोह्यासिं निरुहं वा नैकमेवातिशीलयेत् ।
 उत्क्रेशान्निवधौ क्रोहाश्चिरुदात्तं पचनाद्भयम् ॥ ५० ॥
 तस्मान्निरुहः संज्ञेहो निरुहाश्चानुवासितः ।
 क्रोहशोधनयुक्तयैवं वस्तिकर्म त्रिदोषजुत् ॥ ५१ ॥

निरुहाजुवासनयो परस्परान्बन्धनदाने दोषनाह—लेह-
 वस्ति निरुहं वेत्यादि । एकमेवेति परस्परानन्तरितम् । उत्क्रेशः
 कफपित्तोत्क्रेशः । निरुहात् पचनाद्भयमिति निरन्तरनिरुहेण
 शरीरस्य शोथनादित्योगात् पचनाद्भयं भवति । निरुहः ऐहिक इति
 निरुहेण कोष्ठ-सु शोधितेषु कफपित्तज्वये कृते क्रोहवस्तिरभ्यस्य,
 तथाऽनुवासितस्य सम्बन्धजुवासनेन हि श्लिष- सन्निवेश एव ।
 एवं प्रयुज्यमानक्रोहनिरुहयोश्चिदोषहनृत्वं क्रोहेन वातजयात्रि-
 रुहेण कफवित्तजयाद्भवतीत्याह—क्रोहशोधनेत्यादि । शोधनमिह
 निरुहोऽभिहितः ॥ ५० ॥ ५१ ॥

कर्मव्यायामभारावचा(पा)नस्तीकपितेषु च ।
 तुर्यले वातभजे च मात्रावस्तिः सदा मतः ॥ ५२ ॥
 यथेष्टाहारचेष्टस्य सर्वकाल निरत्ययः ।

हृत्वापाः क्रोहमात्राया मात्रावस्तिः समो भवेत् ॥ ५३ ॥
 वलयं सुखोपचर्यं च सुखं चष्टपुरीपकृत् ॥
 क्रोहमात्राविधानं हि वृद्धेण पातरोगजुत् ॥ ५४ ॥

अनुवासनविशेषस्य मात्रावस्तिविषयं प्रमाणं गुणाद्य यथाक-
 ममाह—कर्मत्यादि । कर्मोऽन्ये कर्मद्रुक्तावस्तिः, व्यायामो
 धनुराकषेयादिः । वातभंजं वतेन पीडिते । संवेति प्रत्यहम् ।
 हृत्वाया इति अर्थाह परिणमनीयाया, उक्तं हि—“अहोरात्र-
 मद्-कृत्वा दिनार्थं च प्रवीरते । उतमा मध्यमा हृत्वा क्रोह-
 मात्रा जरा प्रति” (सु अ १३) इति । तत्रान्तरे क्रोहमा-
 त्रानयं प्रमाणैरेवोक्तं, यथा—“वदपलीं तु भवेज्येष्टा मध्यमा
 त्रिपली भवेत् । कनीयसी तार्थपला त्रिधा मात्राऽनुवासने”-
 इति । सुश्रुतेनापि वस्तिप्रमाणमुक्तं, यथा—अनुवासने,—“त-
 स्मापि विचरतोऽर्थाप्येनावाकृष्टोऽपरिहायौ मात्रावस्तिः” (सु-
 चि. अ. ३५) इति । अनेन च तार्थपलमात्रो मात्रावस्तिरुक्तो
 भवति, तत्र हि षड्वलं क्रोहवस्तिरुक्तं, अनुवासनं तु त्रिप-
 लम् । सुखोपचर्यमिति चेष्टाहारनियमाभावादेव ॥ ५२-५४ ॥

तत्र त्रयोः ।

वातादीनां शमायोक्तः प्रचराः क्रोहवस्तयः ।
 तेषां चाज्ञप्रयुक्तानां व्यापदः सचिकित्सिताः ॥ ५५ ॥
 प्राग्भोज्यं क्रोहवस्तेर्यद् ध्रुवं येऽहोऽरूपहास्य ये ।
 क्रोहवस्तिविधिश्चोक्तो मात्रावस्तिविधिसंज्ञा ॥ ५६ ॥

इत्यग्निवेशाकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते षडव-
 लसंपूरिते सिद्धिस्थाने क्रोहव्यापत्तिवि-
 न्तं चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

समये भोज्यमदभ्यन् धान्यानागरजलाद्यपि सम्राहम् । ध्रुवं
 येऽहो इति प्रत्यहमनुवायनीया । विधिश्चोक्त इति न त्वाम
 प्रणयेत् इत्यादिप्रमाणोऽयं ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

इति श्रीवक्रपाणिदत्तविरचितयाश्चामातुर्येदर्येयिकायां
 चरकतार्यपेटीकायां सिद्धिस्थाने क्रोहव्याप-
 तिसिद्धिनाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

अपातो नेत्रवस्तिव्यापत्तिर्द्विद्व्याख्यास्तयान् ॥ १ ॥
 इति ह स्माह भगवानानेयः ॥ २ ॥

१ 'सुत्र व्यापमपीदित' इति पा० । २ 'कोष्ठो ध्रुपलेपकलेद्यमे
 इति सृतेनोष्णता' इति पा० । ३ 'जडस्य बहिर्निं सृतेनोष्णता'
 इति पा० । ४ 'सगतः स ध्रुपयतो वातासौ द्रुपयेव समम्' इति
 पा० । ५ 'क्रोहाः स्यात्' इति पा० ।

१ 'वातस्ये' इति पा० । २ 'जुहाजुवायनादि' इति पा० ।
 ३ 'नेत्रव्यापत्तिर्द्वि' इति पा० ।

अथ नेत्राणि वस्तीश्च शृणु वर्ज्यानि कर्मसु ।
नेत्रस्याहमप्रणीतस्य व्यापदः सचिकित्सिताः ॥ ३ ॥

क्षेहश्चापस्तिग्धमिधानप्रशङ्गात् क्षेहदानसाधनलिकादि-
व्यापत्प्रतीकाराद्यो नेत्रवस्तिव्यापस्तिद्विरुच्यते । नेत्रगता तथा
वस्तिपुटकृमता च व्यापत् तथा नेत्रासाम्यकृप्रमिधानजन्या च
या व्यापदस्तातां सिद्धिः; तेन नेत्रवस्तिव्यापत्सिद्धिः दुष्टनेत्र-
वस्तिपुटकृयोश्च व्यापस्तिद्विः, तयोः सदोपपत्तेन ज्ञात्वा परि-
वर्जनम् ॥ १-३ ॥

हृष्यं दीर्घं तनु स्थूलं जीर्णं क्षिधिलयन्धनम् ।
पार्श्वच्छिद्रं तथा चक्रमष्टौ नेत्राणि वर्जयेत् ॥ ४ ॥

अप्रास्थितिगतिदोषकर्मणक्षणनक्षत्राः ।
गुदपीडा गतिजिह्वा तेषां दोषा यथाक्रमम् ॥ ५ ॥

तदेवाह—इत्यस्येति । नेत्रदोषकर्मणो अष्टावितिपदमनुष्ण-
कर्मकात्वादिदोषागामनैवान्ताभांनोपवर्ज्यानायम् । कैकेदात्वस्य
जीर्णं कर्तृत्वस्याम्नादमहणम् । एवमन्यत्रापि सख्यायचने
प्रबोजनमिह वर्णनीयम् । तनु कृशम् । अप्राप्यादि यथाकर्म
हृष्यनेत्रादिषु ज्ञेयम् । अतिगतिदोषप्रवेशः । क्षोभो गुदप्रविष्टस्ये-
तस्ततो गमनम् । गुदपीडेति पार्श्वच्छिद्रनिर्गतेन वस्तिप्रवेशेण
योगाद्गुदपीडा । जिह्वेति कुटिला ॥ ४ ॥ ५ ॥

विषममांसलच्छिद्रं (त्र) स्थूलजालिकवातलाः ।
स्निग्धः क्षिन्नश्च तानष्टौ वस्तीन् कर्मसु वर्जयेत् ॥ ६ ॥
गतिवैषम्यविसृज्यस्राववर्षाह्रानिस्त्रयाः ।
फेनिलज्ज्युत्सधार्यत्वं वस्तेः स्युर्वस्तिदोषतः ॥ ७ ॥

विषमो विषमसंस्थानः, स्थूलोऽतिप्रमाणः, जालिकाः रुद्धमा-
नेकच्छिद्रं, वातलो वातदुष्टः, स चान् विहितशेदादेः फेनिल-
त्वादिना निश्चयते । स्निग्धोऽतिस्निग्धः । क्षिन्नः शीर्णवयवः ।
गतिवैषम्यादयो यथाक्रमं विषमादिष्वष्टौ दोषाः । निस्त्रयाः भ्रम-
न्वता, दोषाणां दुर्ग्रहता, द्युतिर्हस्ताः स्रावः, अपाधैर्यत्वं नक्षेरेति
क्षिन्नावादि धारणाद्योग्यत्वं वस्तिपुटकस्य ॥ ६ ॥ ७ ॥

सयाततिद्वुदोक्षसतिर्यगुल्लसकम्पिताः ।
अतिवाह्यगामन्दातिव्रेगदोषाः प्रणेतुतः ॥ ८ ॥

सवातेस्वादानः प्रणेतुदोषजनिताः प्रणेतुदोषा उच्यन्ते । तत्र
सवातलाऽनुच्छ्वास बद्धे वस्ती तथा निःशेषं च दत्ते भवति ।
अतिद्वतत्वमपि प्रणयने निर्गमनेन । उरिस्तत्वमूर्च्छेक्षितत्वम् ।
तिर्यगिति तिर्यकप्रमिधानम् । उल्लसत्यमिह पीडनदोषो यः पीड-
नविच्छेदे कृत्वा पुनः पीड्यते स श्लेयः । कम्पितत्वं नेत्रस्य ।
अतीति अतिप्रणयनं नेत्रस्य । बाह्यं गुदे न प्रविष्टमौषधम् ।

१ 'दोषाश्च सचिकित्सिताः' इति पा० । २ 'पार्श्वच्छिद्रं' इति
पा० । ३ 'कर्कशाश्च' इति पा० । ४ 'कर्तृत्वस्याम्नाद' इति
पा० । ५ 'दोषाः' इति पा०

मन्दत्वं च पक्कायाप्राप्तत्वम्, एतद्धि मन्दपीडनाद्भवति ।
अतिवैयो दूरप्रवेशाद्भवति, स चातिपीडनकृतः ॥ ८ ॥

अनुच्छ्वासस्य च बद्धे वा दत्ते निःशेष एव वा ।
प्रविश्य कुंपितो वायुः शूलतोदकोर्भवेत् ॥ ९ ॥
तथाभ्यङ्गो गुदे स्वैवो वातप्रान्यशनानि च ।

एतथापदां चिकित्सितानि प्रत्येकमाह—अनुच्छ्वासेत्यादि ।
एते वायुच्छ्वासनादयो यद्यपि पूर्वमेव निषिद्धाः, "शुबद्धमु-
च्छ्वास च निषेदीकम्" (सि. अ. ३) इत्यादिनेव, तथाऽपि
प्रमारातायाप्रयोगे सति वातव्यापदां चिकित्साभिधानार्थमस्ति
प्रकरणे पुनरुक्तः ॥ ९ ॥—

द्वुतं प्रणीते निष्कृष्टे सहस्रोत्क्षिप्त एव वा ॥ १० ॥
स्यात् कटीगुदजङ्घातिवस्तिस्तम्भोस्वेदनाः ।

भोजनं तत्र वातघ्नं क्रोहाः सेदाः सवस्तयः ॥ ११ ॥
द्वुतगिलादि । उरिस्तम्भे समानव्यापत्तिकरतयैकप्रणयेनैव
पश्यते । निष्कृष्टे सहस्रेति च्छेदः, उत्क्षेपस्तसहस्राऽपि व्याप-
त्तिकर एव । वस्तेर्मत्तशयस्य स्तम्भो वस्तिस्तम्भः । सवस्तय
इति वातहरवस्तिगुफाः ॥ १० ॥ ११ ॥

तिर्यग्बन्धावृत्तद्वारे बद्धे वाऽपि न गच्छति ।
नेत्रे तद्वजु निष्कृष्य संशोध्य च प्रवेशयेत् ॥ १२ ॥

तिर्यकप्रमिधानदोषेऽभिधातव्ये गलिकामुत्तरोधि द्रव्या-
न्तरं तत्समानव्यापत्तिकरत्वाद्बुध्यते । तिर्यग्बन्धावृत्तद्वारे बद्धे
वाऽपीति तिर्यकप्रमिहिते नेत्रे बन्धावृत्तद्वारे सति तथा वस्ति-
द्रव्यान्तरसूत्रद्रव्यादिना विषये नेत्रे वस्तिद्रव्यं न याति; तत्रैवं
तिर्यकप्रमिहितं निष्कृष्य कजु प्रवेशयेत्, बद्धद्वारं च संशोध्य
प्रवेशयेदिति बोध्यम् ॥ १२ ॥

पीड्यमानेऽन्तरा मुक्ते गुदे प्रतिहतोऽनिलः ।
उदःशिरोर्तिमूर्ध्नाश्च सदनं जनयेद्धली ॥ १३ ॥
वस्तिः स्यात्तत्र विद्यादिफलश्यामादिमुत्रधानम् ।
स्यादाहो दयधुः शोफः कम्पनाभिहते गुदे ॥ १४ ॥
कपायमधुराः शीताः सेकास्तत्र सवस्तयः ।

अन्तरा मुक्ते मध्ये विच्छेदे कृते । गुदे प्रतिहतोऽनिल इति
पीडनविच्छेदजनितो वायुर्गुदात् प्रत्याहृतः । विद्यादि दशमू-
लम् । श्यामादि श्यामाविद्यादिविरेचनद्रव्यम् ॥ १३ ॥ १४ ॥—
अतिमात्रप्रणीतेन नेत्रेण क्षणनाहले ॥ १५ ॥
स्यात् सति दाहनिस्तोदगुदवर्चःप्रवर्तनम् ।
तत्र सर्पिः पिबुः क्षीरं पिच्छावस्तिश्च शस्यते ॥ १६ ॥

अतिमात्रप्रणीतेनेति पुनः पुनः प्रणीतेन; अन्ये तु तृप्तेवे-

१ 'क्षिप्तः' इति पा० । २ 'उदःशिरोरतिमूर्ध्नाश्च सदनं' इति
पा० । ३ 'उदःशिरोरतिमूर्ध्नाश्च सदनं' इति पा० । ४ 'उदःशिरोरतिमूर्ध्नाश्च सदनं' इति
पा० । ५ 'दूरप्रवेशनं' इति पा० ।

मनमतिमात्रप्रणी(ती)तमाहुः, अनिप्रणयन यद्यपि प्रथितक-
र्णिकाया उपरि न भवति, तथाऽपि कर्णिकापीडया शुद्धपीडना-
दतिप्रवेतो ज्ञेय । पिच्छावस्तिर्वक्ष्यमाण ॥ १५ ॥ १६ ॥

न भावयति मन्दस्तु बाह्यस्त्याशु नियतते ।
खेदस्तत्र पुनः सम्यक् प्रणयः सिद्धिमिच्छता १७
अतिप्रपीडितः कोष्ठे तिष्ठत्यायाति वा गलम् ।
तत्र यस्तिर्विरेकश्च गलपीडादि कर्म च ॥ १८ ॥

न भावयतीति पक्वाशय न प्राप्नोति । अतिपीडने कोष्ठे वा
तिष्ठतीति पक्ष मन्द्यादतिपीडनाद्वात्पराशय ज्ञेय ; गलगमन
तु सीमातिपीडनाद्वात्पराशय भवति । इय च व्यापत् पूर्वा-
शयने आहारं विना दत्तानुकासनविषयतमोका, इह तु गिल्ह
स्यानुवासनस्य चातिपीडनजन्यतया बोधवत् इति विशेष । इह तु
धस्तिर्विरेको वा खेदव्येऽप्रवर्तमाने, कष्टपीडनादि तु गलगते
ज्ञेयम् ॥ १५ ॥ १८ ॥

तत्र श्लोकः ।

नेत्रयस्तिप्रणेतृणां दोषानेतान् समेषजान् ।
वेत्ति यस्तेन मतिमान् वस्ति कर्माणि कारयेत् ॥१९॥

इत्यग्निवेदाहते तन्त्रे चरकप्रतिर्लक्ष्यते इदमल-
संपूरिते सिद्धिस्थाने नेत्रयस्तिव्यापत्सिद्धिर्नाम
पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

समद्रे वेनेति यथोक्तमेपजाभिमतमिपजा ॥ १९ ॥

इति श्रीचक्रगणितप्रणोतायामापुर्यदधीपिकायां
चरकतात्पर्यदीक्षाया सिद्धिस्थाने नेत्रयस्तिव्या-
पत्सिद्धिर्नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

अथाऽतो वमनविरेचनव्यापत्सिद्धिं व्याख्यास्यामः ।
इति ह स्याद् भगवानानेयः ॥ २ ॥

व्यापत्सिद्धिसिद्धानप्रसङ्गादमनविरेचनयोरपि व्यापत्सिद्धि-
रूपवे, वस्तिव्यापत्सिद्धिस्तु वमनविरेचनपूर्वकवाहस्ते पथा
दभिधीयते, तेन वस्तिव्यापत्सिद्धिसिद्धानेन चस्तेहि कर्मभ्य
प्राधान्यमपि योतिताम्, वस्तिप्राधान्यम्, —“तस्माच्चिन्तापं
मिति नुप्रान्त सर्वा विधीस्तामपि वस्तिमेके” (सि अ १)
इत्यनेनोक्तम् । अत्र यान्तापत्सिद्धिर्वाचिकेत्पार्थत्वाद्मनविरे-
चनयो सम्यग्विध्यमिधान, तेन नोत्पन्नता वमनविरेचन
विद्यमिधानस्य ॥ १ ॥ २ ॥

अथ शोधनयोः सम्यग्विधिर्मुधांशुलोमयोः ।
असम्यकृतयोश्चैव दोषान् चक्ष्यामि स्त्रीपथान् ॥३॥

अथेत्वादी सम्भगति विधिविशेषणम् । ऊर्ध्वानुलोमोदिति
वमनविरेचनयो । दोषानेति व्यापद । शोधनयोश्च विधिर्यद्यपि
कल्पनासिद्धुपकल्पनीयादी तत्र तनामिहित, तथाऽम्बुज-
विशेषप्रतिपादात्तर्कमिधान, तत्रपञ्चत्वं तत्रानुसूचोऽयं उच्यते,
सर्वथाऽनुकामिधान 'नातिस्त्रिधा' विरेचयेत्' इत्यादि
ज्ञेयम् ॥ ३ ॥

अनुष्णवर्षशीता हि श्रीभ्यवर्षाहिमागमाः ।
तदन्तरे प्राग्वाद्यास्तप्रां साधारणास्त्रयः ॥ ४ ॥

श्रीःसर्गिकसशोधनयोश्च काल दशयन्नाह—अनुष्णोत्प्रादि ।
अनुष्णोत्प्रादि श्रीभ्यादिषु यथासहय ज्ञेयम् । तदन्तरे इति श्री-
प्लारीना मन्थे । प्राग्वाद्या इति प्राग्वाद्यरत्नान्तः । तेषां
साधारणा इति उष्णवर्षशीतानां साधारणा, अनुष्णोष्णवर्ष-
शीता इति यावत् ॥ ४ ॥

प्राग्दं शुचिनभौ द्वेषी शरद्वृजसहो पुनः ।
तपस्वस्थ मधुधेव वसन्तः शोधने प्रति ॥ ५ ॥
पतानुत्तून् विकल्पैर्वै द्यात् संशोधनं भिषक् ।
स्वस्वदृत्तमभिप्रेत्य व्याधौ व्याधिवरोन तु ॥ ६ ॥

प्राग्वादीन् मासविभागेन दर्शयन्नाह—प्राग्दं शुचिनभावि-
त्यादि । शुचिनभौ आपात्प्रावर्षो । ऊर्ध्वतर्गं वातिवर्षाशीपी ।
तपस्व फाल्गुन । मधुधेवः । शोधनः प्रतीति शोधने कर्मव्येऽयं
यथोक्त प्राग्वादिद्विदुविभागो भवति; स्वस्वदृत्ते रत्नतर्गतं
वा तस्याशिनौशोक एव वर्षाशरद्वेमन्तशिषिरेवसन्तपाम्बरु-
ज्जुक्तो भवति । एतानुत्तूनेति प्राग्वादीशुद्धे । विच्छर्त्तवमिति
यथोक्तमासविभागेन ध्ववस्थाप्य संशोधन दद्यात् । एतदुक्तव-
शोधनात्तुक्तमविभागेनैव चरकउत्प्रादिपि नवेगाप्रावर्षो
“माधवप्रथमे मासि” (सू अ ७) इत्यादिना मन्थने नेत्र-
भावनाप्रद्वयनेषु वमनादिसंशोधनयुक्तं, तथा रोगनिपट्टित्तये
च सिद्धिरे परिश्रम्य प्राग्वादिनेत्र ज्जुक्तम संशोधनात्त-
र्षोक्तः । तेन, रसवनेत्याद्विन्तायां सस्वदृत्तानुत्तूनेषु च
शिष्टिदिदिक्तो भवति, संशोधनम्यवस्थायां तु प्राग्वादिदिदि
प्राग्वादिक्तोऽयं संशोधनात्तुत्तुत्तयाऽऽवायेषु परिपद्यो न
पारमार्थिकः चेत्, प्राग्वादिक्तम मत्राया दक्षिणे रूढे, अन्तरेऽपि
शिष्टिदिदिक्तम वदति, तन्मते 'शोधन प्रति' इति मन्थोऽनु-
पपन्न, तेन, “भूयो वदति परम्यो मत्राया दक्षिणे वक्तम् ।
तेन वर्षाप्राग्वादीन् शब्द तेषां प्रेरित्तितां” इत्यादिना मन्थन

१ 'न वा वदति' इति 'न च यावति' इति च पा० । २ 'वाना
गतव्यापत्सिद्धिर्वाच्यमेव' इति च पा० ।

१ 'अन्तरेषु माहुरावा वेदा साधारणरूपे' इति च पा० । २ 'प्रा-
ग्दं शुचिनभौ दक्ष' इति, 'पञ्चानुत्तून् विकल्पाय' इति च पा० ।
३ 'प्रतीति' इति च पा० ।

यदि नाम देशभेदेनापि ऋतुक्रम पारमाधिकोऽभिधीयते,
तथाऽपि नासावाचार्यसंहाभिसत्, प्रथमित्थायमर्थं सून
स्थान एव । अथ च शोधनकालोपदेशोऽनाल्यविके व्याधौ
हेय, आल्यविके तु कृष्णादिप्रतिकार कृत्वा आयुषोऽपि काळे
सशोधनमृत्तिर्भवत्येव, उच्यते ह्ययमर्थां रोगभिरपिजन्तीये—
“आल्यविके तु पुन नर्मणि कामगृत्तु विकल्प्य कृत्विमगुणोप-
धानेन”-(वि अ ८) इत्यादिना ग्रन्थेन ॥ ५ ॥ ६ ॥

कर्मणां वमनादीनामन्तरेष्वन्तरेषु च ।
क्षेहस्वेदो प्रयुञ्जीत क्षेहं चान्ते प्रयोजयेत् ॥ ७ ॥

वमनमित्यादी अन्तरेष्विति वमनानन्तरं विरेचने एतन्मे
विरेचनानन्तरं वा वसां कर्तव्ये क्षेहस्वेदो यशोकविधानेन
पुन कर्तव्यौ, न सक्तप्रयुक्तैश्चैव क्षेहस्वेदेन पत्रकर्मणि कर्त-
व्यानीत्यर्थं । क्षेहं चान्ते प्रयोजयेदिति सशोधनकर्मैपरिस-
माप्तौ सशोधनजनितमलनिपरिहारायं सशमनीयक्षेहं प्रयो-
जयेदित्यर्थं ॥ ७ ॥

विसर्पपिण्डकाशोफकामलापाण्डुरोगिणः ।
अभिघातविपारतांश्च नातिस्त्रिघात्र विरेचयेत् ॥ ८ ॥

नातिस्त्रिघानिति अनतिस्त्रिघकामात्र नपार ॥ ८ ॥
नातिस्त्रिघशरीराय दद्यात् क्षेहविरेचनम् ।
क्षेहोत्कृष्टशरीराय रूक्षं दद्याद्विरेचनम् ॥ ९ ॥

अक्षयकृत्ये विरेचने सति अतिस्त्रिघात्रप्रथमो सम्य-
योगकारक विरेचन दर्शयन्नाह—नातीत्यादि । क्षेहविरे-
चनमिति स्त्रिघ विरेचनमित्यर्थं । अनतिस्त्रिघे क्षेहविरेचनम
नतिस्त्रिघत्वेन क्रियमाणविरेचनयोमप्रतिषेधार्थम्, अतिस्त्रि-
घर्त्सं क्षेहविरेचनं क्षेहनप्रकर्षादतिविगं गच्छन् प्रचलितानपि
दोषान् निहन्तु न शक्नोति, दोषान्स्तु तेन विरेचनेन लस्यानाम्
प्रत्याविता भूय स्रोतं च जीवन्ते, तात्पर्येणैवार्थं रूक्षं विरे-
चन सम्ययोगकारकं दद्यादित्यवगाथय ॥ ९ ॥

क्षेहस्वेदोपप्लेन जीर्णं मात्रावदोपधम् ।
एकाग्रमनसा पीतं सम्ययोगाय कल्पते ॥ १० ॥

सम्ययोगकारिका सशोधनसामग्रीमाह—क्षेहस्वेदोपप्लेन
नेत्यादि । मात्रावदिति ‘अल्पमात्रं महावेगं’ इत्यादिना कथं
माणमल्पमात्रावत्त्वं ज्ञेयम् । एकाग्रमनसेति सशोधनेकचित्तेन,
कामादिव्यममनसो हि वेगविघातादयोग्यं स्यात् ॥ १० ॥

स्त्रिघातु पात्रायथा तोयमयत्नेन प्रयुञ्चते ।
कफादयः प्रयुञ्चन्ते स्त्रिघाद्विहासधौपधैः ॥ ११ ॥

आर्द्रं कण्ठं यथा वह्निर्विप्लव्यति सर्वतः ।
तथा स्त्रिघस्य धै दोषान् स्वेदो विष्वन्दयेत् स्थिरान्

१ ‘नान्तरे पुन’ इति पाठः । २ ‘कुञ्चवीसर्पपिण्डकाशाम
अपाण्डुरोगिणः’ इति पाठः । ३ दद्याद्दुःखं विरेचनम्’ इति पाठः ।
४ ‘अतिस्त्रिघे नातिवोगं शक्यते, तत्रतिरेधानं रूक्षविरेचनम्’
इति पाठः ।

क्षिप्रं वासो यथोक्तेष्व मलः संशोध्यतेऽम्भसा ।
क्षेहस्वेदस्तथोक्तेष्व शोध्यते शोधनेर्मलः ॥ १३ ॥

क्षेहस्वेदो फलं ‘स्त्रिघातु पात्राद्’ इत्यादिना भूरीदृष्टा-
न्तेन दर्शयन् क्षेहस्वेदोपप्लेनयत्तं सूचयति । अयत्नेनैव-
स्यायासेन । प्रयुञ्चन्त इत्याहुयन्ते । विप्लव्यति सर्वत इति
सर्वत स्थितं द्रवमाकर्षति । अमिष्टान्तेन स्त्रिघपात्रस्य सम्प-
त्तोपहरणमुच्यते, तृतीयदृष्टान्तेन तु क्षेहस्वेदोर्मिहितयो-
फलमुच्यते । क्षिप्रमिति स्थानम् । उक्तेष्वेति क्षाप्रसिधयन्धाव-
समुक्तेष्व ॥ ११-१३ ॥

अजीर्णं वर्धते स्थानिर्विचन्धश्चापि जायते ।
पीतं संशोधनं चैव विपरीतं प्रवर्तते ॥ १४ ॥

शोधनसम्ययोगसाम्यविधाने प्रोक्तक्षेहस्वेदो पत्रम
भिधाय कृपागतस्य जीर्णं पीतमित्यस्य विपरीते दोषमाह—
अजीर्णं वर्धते स्थानिरिति, अजीर्णवस्थायां पीते शोधने सति
स्थानिर्महती भवति । विपरीतं प्रवर्तते इति वमनमधो गति,
विरेचन चोर्ध्वं गति ॥ १४ ॥

अल्पमात्रं महावेगं बहुदोषहरं सुसम् ।
लघुपाकं सुखास्वादं मीणन व्याधिनाशनम् ॥ १५ ॥
अविकारि च व्यापत्तो नातिग्लानिकर च यत् ।
गन्धवर्णरसोपेतं विद्यान्मात्रावदोपधम् ॥ १६ ॥

मात्रावदिति यदुक्तं तद्विद्योति—अल्पमात्रमित्यादि ।
अल्पमानं महावेगमिति अल्पमात्रत्वे सत्वपि प्रशस्तमहावेगम् ।
अविकारीति व्यापत्तावपि ईषद्विकारिकरि । मात्रावदिति प्रशस्तं
मात्रावत् । यद्यपि च सुखास्वादादयो मात्राया फलं न भवन्ति,
तथाऽपीह मात्राया प्रशस्तत्वेन द्रव्यसत्काराद्विशेषोपाधीना
अपि ते गृह्यन्ते, सुखाशाध्यद्रव्यगतत्वमपि हि मात्राया
प्रशस्तत्वमिदं, किंवा, एकभूत एव संशोधने एतन्मात्रावत्त्वं
परिभाषितं ज्ञेयम् ॥ १५ ॥ १६ ॥

विधूय मानसान् दोषान् कामादीनश्चुभोदयान् ।
एकाग्रमनसा पीतं सम्ययोगाय कल्पते ॥ १७ ॥

एकाग्रमनसेति यदुक्तं तद्विद्योति—विधूयेत्यादि ॥ १७ ॥
नरः श्वो वमनं पाता मुञ्जीत कफवर्धनम् ।
सुजरं द्रवभूयिष्ठं लघुञ्जीत विरेचनम् ॥ १८ ॥
उत्कृष्टाल्पकफत्वेन क्षिप्रं दोषाः स्रजन्ति हि ।

मग्नविरेचनयो पूर्वदिने यथा भोज्यत्वं तदाह—नरं
इत्यादि । एतत् प्रायुक्तमपि प्रकरणवशाद्विशेषाभिधित्तयाऽभि-
धीयते । पातेति पातुकाम । द्रवभूयिष्ठमिति च्छेद । विरेचन
पाता लघु अशीतं च मुञ्जीतेति सफन्धः । एवम्भूत-

१ ‘शरीरिद्विडे यथा कृते मलं शुच्यति वारिणा । क्षेहस्वेदयो
क्षिप्रो दोषं शुचयति शोधने’ इति पाठः । २ ‘वमनकोपमयादिवायु’
इति पाठः ।

यतो दोषाणां चतुर्विधेन प्रवृत्तिर्भवति, यत्—अतिप्रवृत्तिः, असम्बन्धप्रवृत्तिर्ना, अप्रवृत्तिरल्पप्रवृत्तिर्वा; तत्राप्यप्रवृत्त्यल्पवृत्ती अयोगवृद्धीते एव; याऽपि वात्र प्रातिलोभ्येन प्रवृत्तिः, चाऽपि दोषसापेक्षितस्वाप्रवर्तकलादयोगवृद्धीतवैव; वक्ष्यति हि—'अयोगः प्रातिलोभ्येन न चार्त्वं वा प्रवर्तनम्' इति ॥२९॥३०॥

योगः सम्बन्धप्रवृत्तिः स्यादतियोगोऽतिवर्तनम् ।
अयोगः प्रातिलोभ्येन न चार्त्वं वा प्रवर्तनम् ॥३१॥
श्रेष्ठीकोत्क्रियेन दुर्गन्धमद्दृष्टमति वा बहु ।
विरिचनमजीर्णं च पीतमूर्ध्वं प्रवर्तते ॥ ३२ ॥
धुघर्तमृदुकोष्ठाभ्यां स्वल्पोत्क्रियेकफेन वा ।
तीक्ष्णं पीतं स्थितं शुब्धं वमनं स्याद्विरिचनम् ॥३३॥
प्रातिलोभ्येन दोषाणां हरणात्ते ह्यकृत्स्नस्यः ।
अयोगसंज्ञे, कृच्छ्रेण याति दोषो न वाऽल्पशः ॥३४॥

योगतियोगयोगस्वरूपमाह—योग इत्यादि । अतिवर्तनमिति संशोषाविरिक्तप्रवर्तनम् । प्रातिलोभ्येनेति वमनस्य विरिचनेन, विरिचनस्य वमनेन प्रवर्तनम्; एतच्च प्रातिलोभ्यप्रवर्तनं प्रायो विवक्षितदोषाप्रवर्तकतयैवायोगनिसिद्धम् । न चार्त्वं वा प्रवर्तनमिति सर्वथाऽप्रवर्तनमत्वं वा प्रवर्तनमिति । स्थितमिति घटिति ऊर्ध्वं गच्छेत् । एतत्प्रातिलोभ्यप्रवृत्त्या यथाऽयोगत्वं तदाह—प्रातिलोभ्येनेत्यादि । प्रातिलोभ्येनाकृत्स्नहरणात् अयोगसंज्ञे ते इति योजनम् । प्रातिलोभ्यहरणेऽकृत्स्नदोषहरणमेव दर्शयन्नाह—कृच्छ्रेणेत्यादि । प्रतिलोभहरणे कृत्स्नो दोषो न याति, अल्पशो वा यातीति भावः; तेनाकृत्स्नदोषहरणं प्रातिलोभहरणे उपपन्नमिति भावः । 'कृच्छ्रेण यदा गच्छति चाल्पश' इति पाठे, यच्छब्दो हेतौ; पूर्व न पाठे वा(च)कारो हेतौ ॥ ३१-३४ ॥

पीतौषधो न शुद्धश्चेज्जीवं तस्मिन् पुनः पिबेत् ।
औषधं न त्वजीर्णोऽन्यद्भयं स्यादतियोगतः ॥ ३५ ॥
कोष्ठस्य शुद्धतां ज्ञात्वा लघुत्वं बलमेव च ।
अयोगे सृष्टुं वा दद्यादौषधं तीक्ष्णमेव वा ॥ ३६ ॥
आभ्यानादीनामयोगातिवोगो कारणत्वेनोक्तौ, तेन कारणयोरयोगातिवोगयोः प्रथम हेतुलिङ्घनिकित्सितानि प्राह—पीतौषध इत्यादि । जीर्णं इत्यौषधे जीर्णं । पुनः पिबेदिति तददृश्येव । भयं स्यादतियोगत इति पूर्वाजीर्णौषधाभ्यामतिवोगः स्यात् । सृष्टुं वा दद्यादित्यादीं गुरुकोष्ठे बलवति तीक्ष्णं, लघुकोष्ठे शुब्धे च सृष्टुं दद्यादिति व्यवस्था ॥ ३५ ॥ ३६ ॥
वमनं न तु दुश्छन्दं दुष्कोष्ठं न विरिचनम् ।
पाययेत्तौषधं भूयो हन्त्यात् पीतं पुनर्हि तौ ॥ ३७ ॥

१ 'यदा गच्छति चाल्पश' इति 'नवा गच्छति चाल्पश' इति च पा० । २ 'सिपा' इति पा० । ३ 'कृत्स्नो विरिचनम्' इति पा० ।

पुनर्वमनविरिचनादानमिषयो प्राह—वमनं न स्थित पुनः पीतं तु हन्त्यादित्यर्थः ॥ ३७ ॥

अग्निग्धास्त्रिभेदस्य रूक्षस्यानवमौषधम् ।
दोषानुत्क्रियस्य निर्दुर्तमशक्तं जनयेद्द्रवम् ॥ ३८ ॥
विभ्रंशं भव्यथुं हिकां तमसो दर्शतं भृशम् ।
पिण्डिकोद्वेष्टेन कण्डूमूर्ध्वाः सादं विवर्णताम् ॥३९॥
लोभप्रवृत्तिरूपयोगं कारणभेदेनाह—अग्निग्धेत्यादि नवमिति जीर्णतया मन्दवीर्यम् । निर्दुर्तमिति निःश्लेषेण ह्य विभ्रंशमिति विवर्णतप्रवृत्तिसामर्थ्यम् । अग्निग्धेत्यादि अग्निग्धस्य । रूक्षस्येति न भनागपि क्षिपस्य ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

स्निग्धस्त्रिभेदस्य चात्यल्पं दीप्तजैर्जीर्णमौषधम् ।
शीतैर्वा स्तब्धमामे वा दोषानुत्क्रियस्य नाहरेत् ॥४०॥
तानेव जनयेद्भोगानयोगः सर्व एव सः ।
विज्ञाय मतिमांस्तत्र यथोक्तां कारयेत् क्रियाम् ॥४१॥
तं तैललघुणाभ्यक्तं स्निग्धं प्रस्तरसद्वरैः ।
पाययेत् पुनर्जीर्णं समुधैर्धां निरूढयेत् ॥ ४२ ॥
निरूढं च रसैर्धान्यैर्भोजयित्वाऽनुवासयेत् ।
फलमागधिकाद्वात्सिद्धतैलेन माप्रया ॥ ४३ ॥
स्निग्धं वातद्वरैः श्लेष्मैः पुनस्तीक्ष्णेन शोधयेत् ।
(न चातितीक्ष्णेन ततो ह्यतियोगस्तु जायते ॥४४॥)

अपरमवोगमाह—स्निग्धस्त्रिभेदस्य चेत्यादि । जीर्णमित्यत्त्वादीनामित्याच्च जीर्णम् । आमै इत्यपके दोषे, 'पीतम्' इति शेषः । एतेऽन्नायोगलक्षणत्रयेण ये प्रतिपादिता यदा न ये गिनयानम्रीनन्या भिन्नचिकित्सा वा, तेन न पूर्वमयोगजन्यव्यापत्तिप्रसवो पठिताः; एवमितियोगलक्षणतया वक्ष्यमाणगदेष्वपि वाच्यम् । यथोक्तमिति 'पीतौषधो न शुद्धश्चेत्' इत्यादि-नोक्तं; किन्नाऽप्ये तं तैललादिग्रन्थेनोक्तम् । पाययेतेति संशोधनं पाययेत् । धान्यैरिति धान्यस्यपक्षिमाहरतैः ॥ ४०-४४ ॥

अतितीक्ष्णं धुघर्तस्य मृदुकोष्ठस्य मेपजम् ।
हृत्वाऽऽसु विट्पित्तकफान् धान्त्विस्त्रावयेद्द्रवम् ॥
वलसरक्षयं दाहं कण्ठशोषं भ्रमं तृषाम् ।
कुर्याच्च मधुरैस्तत्र शेषमौषधमुद्धिसेत् ॥ ४६ ॥
वमने तु विरेकः स्याद्विरेके वमनं पुनः ।
परिपेकावगाहाद्यैः सुशीतैः स्तम्भयेच्च तत् ॥ ४७ ॥
कपायमधुरैः शीतैरन्नपानौषधैस्तथा ।
रक्षपित्तातिसारम्रैर्दाहज्वरहरैरपि ॥ ४८ ॥
अक्षतं चन्दनीशीरमज्जासृक्कृत्करोदकम् ।
लाजचूर्णैः पिबेन्नन्धमतियोगहरं परम् ॥ ४९ ॥

१ 'पुनः पीतं भूयो हन्त्यादित्यर्थः' इति पा० । २ 'शुवा' इति पा० । ३ 'ऊन' इति पा० । ४ 'सृष्टुं' इति पा० ।

शुक्लाभिर्वा वट्टादीनां सिद्धां पेयां समाश्लिकाम् ।
 यर्चःसांप्राहृष्टिकैः सिद्धं क्षीरं भोज्यं च दापयेत् ॥५०॥
 जाह्नवैवा रसैर्भोज्यं पिच्छावस्तिश्च शक्यते ।
 मधुरैरुवासाश्च सिद्धेन क्षीरसर्पिणा ॥ ५१ ॥

अतियोगस्य हेत्वाधिकमाह—अतितीक्ष्णमित्यादि । इयं च
 यमश्रे विरेचनातियोगस्यैव षट्ठे; अतो मृदुकोष्ठे उमुक्षिते
 च विदूषितकफहरणकमेव च सर्वैतियुज्यते; वमनातियोग-
 सामग्री चानेनोदाहरणेनोक्षेया; किंवा, अतितीक्ष्णमिति पदेनेव
 वमनस्याप्यतितीक्ष्णत्वमतियोगकारणमुक्तं, विदूषितकफहरणं
 यथायोग्यतया द्रमेण विरेचने वमने च बोद्धव्यम् । शेषमाप्यप-
 मुक्षितेति तादात्मिकी विद्विषया । मृद्वितिपदं वमनेन विरे-
 चनेन च संबध्यते । वट्टादीनामिति न्ययोधोऽम्बराधत्त्यक-
 पीतनामम् । वचं.संप्राहृष्टिकाः पश्विरेचनसुताभ्रितीयोकाः
 प्रियहृष्यमन्तादनः ॥ ४५-५१ ॥

यमनस्यातियोगे तु शीतान्मुपरिपेचितः ।
 पिबेत् कैफहर्मेर्मन् सघृतक्षीद्रशर्करम् ॥ ५२ ॥
 सोद्गारायां भृशं चर्म्यां मूर्च्छायां धान्यमुस्तयोः ।
 समपूकाञ्जनं घूर्णं लेह्येन्मधुसंयुतम् ॥ ५३ ॥
 यमतोऽन्तःप्रविष्टायां जिह्वायां कचलप्रदाः ।
 क्षिग्धान्मल्लजणैर्हृद्यैर्यूपक्षीररसैर्हृताः ॥ ५४ ॥
 फलान्यभ्यानि यादेयुस्तस्य चान्येऽप्रतो नराः ।
 निःसृतां तु तिलद्राक्षाफलकलिषां प्रवेशयेत् ॥५५॥

योग्यहानिलयोगेषु घृतमांसोपसाधिताम् ।
 यगाम् तनुकां दद्यात् ज्वेदस्वेदो च बुद्धिमान् ॥५६॥

पुरतोऽम्बकलयादानं मुखसावणेन जिह्वास्त्वन्पार्थे इन्दुम् ।
 अतियोगे निःसृष्टामिति जिह्वाविशेषणम् ॥ ५२-५६ ॥

यसितश्च विरिक्तश्च मन्दाग्निश्च विरिक्तितः ।
 अग्निप्राणवितृष्यथै क्रमं पेयादिकं भजेत् ॥ ५७ ॥

अतियोगेऽपि यथा पेयादिकमो भवति तदाह—वन्वितये-
 लादि । अतिहरणादतिवन्वितोऽतिविरिक्तयेति बोद्धव्यम् ॥५७॥

यद्गुदोपस्य रूक्षस्य हीनाश्रेरुपमौपधम् ।
 सोदायत्तस्य बोद्धिद्वय दोषान्मार्गाभिच्छय च ॥५८॥
 भृशामाभ्यापयेदाभिं घृष्टपाभ्यंशिरोरजम् ।
 भ्यासविष्णुमूत्रघातानां सङ्गं कुपांश्च दारुणम् ॥५९ ॥
 अभ्यङ्गस्त्रेवत्यौदि सनिकहानुयासनम् ।
 उदायतहरं सर्पे कर्माभ्यातस्य शक्यते ॥ ६० ॥

अयोगातियोगयोराम्भानादिभ्यापदो यथाक्रमं हेतुत्रित्ति-
 कित्तादि निर्दिष्टमाह—यद्गुदोपमेत्यादि । एताद्यं व्यापदो
 नावस्थानतियोगायोगयोर्भवति, उपत्रयभूतत्वात्; अत एवोप-
 कल्पनीये—“अतियोगायोगनिमित्तानिमानुब्रवान् विद्याह—
 आम्भानं परिकर्तव्यम्” (सू. अ. १५) इत्यादिना ग्रन्थेन
 एता दश व्यापदः प्रतिपादिताः ॥ ५८-६० ॥

क्षिग्धेन गुरुकोष्ठेन सामे वलवदौपधम् ।
 क्षामेण मृदुकोष्ठेन श्रान्तेनाल्पवलेन वा ॥ ६१ ॥
 पीतं गत्वा मुदं साममाशु दोषं निरस्य च ।
 तीक्ष्णशूलं सपिच्छास्यां करोति परिकर्तव्यम् ॥६२॥
 लह्वं पाचनं सामे रूक्षोष्णं लघुभोजनम् ।
 गृहणीयो विधिः सर्वैः क्षामस्य मधुरस्ताथा ॥ ६३ ॥

परिकर्तव्यमाह—क्षिग्धेत्यादि । पीतं गत्वा प्रथमित्यादि
 विरेचनातियोगजन्यपरिकर्तव्यायां सत्रतं न वमनातियोगज-
 न्यपरिकर्तव्यायाम्; उपकल्पनीये च साक्षाद्गमनायोगातियोग-
 जन्यत्वयैवाभ्यानादस्य उक्त्वा; तेनानुकोष्ठेति वमनव्यापत्तौ
 परिकर्तोऽनेनोदाहारेण कल्पनीयः; तन्त्रान्तरेऽप्युक्तम्,—“वा
 तु परिकर्तव्यं विरेचने तद्रमेने कञ्चकपि, योऽप्यपरिधासः ग
 वमने कञ्चकपे” (सु. वि. अ. ३४) इति, तदवगा दिता
 आम्भानादीनि वमनविरेचनयोरोयोगातियोगजन्यतया भ्याहवा-
 तानीत्येके । आशु दोषं निरस्यति वमनातियोगजन्यैर्ष
 न्यात् । अत्र लह्वनादिक्रिया अतियोगे लह्वन्यामपाचनार्थं
 श्रेया । क्षामेण मृदुकोष्ठेत्यादिरेप्रातिनिमित्तस्य क्षामपुष्पप्र-
 वस्य लह्वनपाचनानुपगमनमेव ॥ ६१-६३ ॥

आने जीर्णंऽनुचन्द्रयेत् क्षाराम्लं लघु शक्यते ।
 पुष्पकासीसमिधं वा क्षारेण लघणेन वा ॥ ६४ ॥
 सदादिमरसं सर्पिः पिबेद्वातेऽधिके सति ।
 कृष्यम्लं भोजने पाने संयुक्तं दाडिमत्वया च ॥ ६५ ॥
 देधदाघतिलानां वा ककमुष्णाभ्युना पिबेत् ।
 अभ्यद्योऽनुचन्द्रयद्रूक्षकदम्बयो श्रुते पयः ॥ ६६ ॥
 कपायमधुरं शीतं पिच्छावस्तिमपापि वा ।
 यष्टीनुपकुक्षिर्दं वा ज्वेदासति प्रदापयेत् ॥ ६७ ॥

आपायस्थाकृतव्याह—आने जीर्णं इत्यादि । क्षाराम्लं
 लघु शक्यत इति, अतीगारे यत्कृतं,—“पात्रेयैकेकदन्वन्म-
 नावरक्षारसमुत्तं । पतम्” (वि. अ. ११) इति; सपुनानं च
 वलव इति हेतुम् । पुष्पकासीमिलय पुष्पघ्ननेन वैकिर
 मांश्रिक्रानि क्षालकैःकुम्भारोपि म्बहवति ॥ ६४-६७ ॥
 अत्रं तु यद्गुदोपस्य शोपमुक्षिद्वय मेपजम् ।
 अत्यावरं प्रापयेत् कण्टं शोफं कुष्ठानि गौरवम् ६८

१ 'तदेवतियुज्यते' इति पा० । २ 'चक्षुसेवेवं' इति पा० ।
 ३ 'दन्वा' इति पा० । ४ 'क्षामप्रानिभ्रोपेयु' इति पा० ।
 ५ 'करी इत्यवत्तु' इति पा० । ६ 'पैकारिकापरे' इति पा० ।
 च. सं ४

१ 'उत्तरककनाद' इति पा० । २ 'द्वेन' इति पा० । ३ 'अ-
 भिजोदाहरणे' इति, 'वेतोदाहरणे' इति च पा० । ४ 'त्ययं
 भोजन' इति पा० । ५ 'द्वि' इति पा० ।

कुर्याच्चशिवलोत्कृष्टसैमित्वात्किपाण्डुताः ।
परिधायः स तं दोषं शमयेद्भ्रामयेदपि ॥ ६९ ॥
त्रेहितं वा पुनस्तीक्ष्णं पाययेत् विरेचनम् ।
शुद्धे चूर्णासवारिग्रन् संस्कृतांश्च प्रदापयेत् ॥ ७० ॥

अलमित्वादिना परिस्रावमाह । शमयेद्भ्रामयेद्वेत्सादौ अल-
दोषे शमनं, बहुदोषे ऊष्णगतदोषे तु वमनमिति व्यवस्था ।
वामयेदपीत्यत्रापि त्रेहितं पुनरिति संबध्यते । चूर्णासवारिग्र
महृष्यर्षदिकित्सादिषु हेयाः ॥ ६८-७० ॥

पीतौषधस्य वेगानां निग्रहान्मास्तादयः ।
कुपिता हृदयं गत्या घोरं कुर्वन्ति हृद्भ्रमम् ॥ ७१ ॥
सं हिक्काकासपार्श्वार्तिदैन्यलालाक्षिविध्रमैः ।
जिह्वां खादति निःसंशो दन्तान् किटिकिटापयन् ७२
न गच्छेद्विध्रमं तत्र वामयेदाशु तं भिषक् ।
मधुरैः पित्तमूर्च्छातं कटुभिः कफमूर्च्छितम् ॥ ७३ ॥
पाचनीयैस्ततश्चास्य दोषशेषं विपाचयेत् ।
कायाग्निं च दलं चास्य क्रमेणोत्पापयेत्ततः ॥ ७४ ॥
पवनेनातिवमतो हृदयं यस्य पीड्यते ।
तस्मै जिग्घाम्ललवणं दद्यात् पित्तकफेऽन्यथा ७५

पीतौषधसेलादिना हृद्भ्रममाह । न गच्छेद्विध्रमं तत्रेति हृद्-
दृषितोऽयं त्रिव्रमाणो वाऽयमिति भ्रान्ति न गच्छेदित्यर्थः ।
वमनं चात्र मूर्च्छिते दुःशकप्रयोगं, तेन मूर्च्छारम्भ एव वमनं
कारयितव्यं; किंवा मूर्च्छायामप्यहृकीप्रवेशादिना वमनं कार-
यितव्यम् । पित्तमूर्च्छातंमिति पित्तप्रबलदोषजनितमूर्च्छातम् ।
अतिवमत इति वमनायातिप्रवाहणं कुर्वतः । पित्तकफेऽन्यथेति
पित्त कफे वा हृदयपीडाकरे जिग्घाम्ललवणविपरीतं रुशतिफ-
कटुकारिकमं कुर्यात् ॥ ७१-७५ ॥

पीतौषधस्य वेगानां निग्रहेण कफेन वा ।
रुद्धोऽति वा विशुद्धस्य शृङ्खलान्नानि मारुतः ॥ ७६ ॥
स्तम्भवेपथुनिस्तोदसादौद्देशेनमन्यनैः ।
तत्र घातहरं सर्वं स्नेहस्वेदादि कारयेत् ॥ ७७ ॥

पीतौषधसेलादिना अन्नप्रदणमयोगजनितयोगजनं चाह ।
कफेन वा रुद्धो दोषः पुनरन्नानि निशुद्धातिः शुद्धस्य वा मारुतः
कूपितोऽन्नानि प्रतिशुद्धाति स्तम्भादिभिः ॥ ७६ ॥ ७७ ॥

अस्तितीक्ष्णं मृदौ कौष्ठे लघुदोषस्य मेपजम् ।
दोषान् हृत्वा विनिर्मथ्य जीवं हरति शोणितम् ७८

तेनाप्तं मिश्रितं दद्याद्वायसाय शुनेऽपि वा ।
मुक्के तथेद्भवेच्चैवं न मुक्के पित्तमादिशेत् ॥ ७९ ॥
शुक्लं वा भावितं वज्रमावानं कोष्णवारिणा ।
प्रक्षालितं विवर्णं स्यात् पित्ते शुद्धं तु शोणिते ॥ ८० ॥
तृष्णामूर्च्छांमद्वर्तस्य कुर्यादामरणात् क्रियाम् ।
तस्य पित्तहरीं सर्वात्मतियोगे च या हितं ॥ ८१ ॥
सृगमोमहिपाजानां सद्यस्कं जीवतामसृक् ।
पिवेज्जीवामिसन्धानं जीवं तज्याशु गच्छति ॥ ८२ ॥
तदेव दर्भंमृदितं रक्तं वास्ति प्रदापयेत् ।
श्यामाकादमर्यचदरीदूर्ध्वोदरीः शृतं पयः ॥ ८३ ॥
घृतमण्डाक्षनयुतं शीतं वास्ति प्रदापयेत् ।
पित्च्छावास्ति सुशीतं वा घृतमण्डानुवासनम् ॥ ८४ ॥

अतितीक्ष्णमित्वादिना जीवादानमाह । लघुदोषस्येति सत्य-
दोषस्य । निर्मथ्येति शोणितमेव क्षोर्मेमित्वा । जीवमिति जीवन-
हेतुवातुल्यं शोणितम् । शोणितं किञ्चिद्रकपित्तसोमाद्भ-
वति, किञ्चिच्च जीवशोणितं भवति; तद्विशेषपरिधायमाह—
तेनाप्तमित्वादि । पित्तमादिशेदिति शोणितगतं पित्तमादिशेद्-
रकपित्तमिति यावत् । भावानमिति शुष्कम् । पित्ते इति रकपित्ते
सति क्षालितं वज्रं विवर्णं भवति, जीवशोणिते तु सति शुद्धं
वर्णं भवति, परीक्षा च चिकित्साभेदाद्यर्थमेव; रकपित्ते रकपित्त-
हरी क्रिया, जीवशोणितं तु दृष्ट्वा 'तृष्णामूर्च्छांमद्वर्तस्य' इत्यादि-
नोक्ता कर्तव्या । अतियोगे च या हितेति अत्रैव 'परियेकान-
गाहायैः सुशीतैः स्तम्भयेच्च तम्' इत्यादिनोक्ता हैया । जीवं
तज्याशु गच्छतीति अष्टप्रनाशनाश्वेव शोणितरूपतां याति
सवस्कमसृक् । श्यामेसादौ श्यामा भिषक्तुः ॥ ७८-८४ ॥

शुद्धं भ्रष्टं कपायेच्च स्तम्भयित्वा प्रवेशयेत् ।
सान्मगान्धयैश्चाप्यंश्च संक्षानाशोऽस्य कारयेत् ॥ ८५ ॥
यदा विरेचनं पीतं सिङ्घन्तमवतिष्ठते ।
घमनं मेपजान्तं वा दोषातुच्छिद्यं नाशयेत् ॥ ८६ ॥
तदा कुर्वन्ति कण्ठादीन् दोषाः प्रकुपिता गदान् ।
स वित्रंशो मतस्तज स्याद्यथाव्याधि मेपजम् ॥ ८७ ॥

शुद्धं भ्रष्टमित्वादिना शुद्धंभ्रष्टं विभ्रंशमाह । कपायेरिति
कपावरत्नैः । सामेसादिना संक्षान्तिर्भ्रष्टरूपविभ्रंशचिकित्सात्माह ।
घाम सान्मगन्तम् । गान्धयैश्चन्दो गीतम् । एतौ च वित्रंश-
वतियोगजन्तौ । यदेसादिना तृतीयमयोगजन्यविभ्रंशमाह ।
सिङ्घन्तमवतिष्ठत इति मलमात्रमपहलावतिष्ठते । मेपजान्त-
मिति मेपजमात्रं वमनेनावतिष्ठते । नाशयेदिति नाशहाति ।
एतद्व्याप्यदथ विभ्रंशवशांसा पाहिभाषिकी । यथाव्याधिमेपज-
मिति कण्ठादिविपरीतं मेपजम् ॥ ८५-८७ ॥

१ 'हिक्कापार्श्वकार्य' इति पा० । २ 'कलेणमिप्रवर्षयेत्'
इति पा० । ३ 'रुद्धोऽतीव विशुद्धस्य' इति पा० । ४ 'शुक्लते'
इति पा० ।

१ 'पित्त शुद्धं तु शोणितम्' इति पा० । २ 'यता' इति पा० ।
३ 'पाययेदाशु सन्धानं जीवं जीवेन गच्छति' इति पा० । ४ 'क्षो-
दयित्वा' इति पा० ।

विल्वमूलत्रिवृदास्यवकोलकुलत्थवान् ।

सुरादिमूत्रवान् वस्तिः सप्राक्पेष्यस्तमानयेत् ११

ग्रहकोष्ठे इति क्रूरकोष्ठे मलपूर्णकोष्ठे वा । अल्पशब्दे ना-
श्रान्तैः प्रत्येकं संबध्यते । उष्णायाः प्रमथ्याया इति अतीवारी-
क्षप्रमथ्यानां वा प्रमथ्या उष्णा तस्याः प्रयोगः; प्रमथ्येति पाच-
नकपायस्यायुर्वेदसमयसिद्धवृत्तेति प्रतिपादितमेवातीतारे । कालं
ज्ञानेति विरेचनयोग्यावरथां ज्ञात्वा । सुरादिमूत्रवानिलात्र
आदिसाधनेन सौवीरकतुपोदकादीनां ग्रहणम् । सप्राक्पेष्य इति
वसिष्ठसूत्रोक्तयजलादिवस्तुक्कककयुक्तः । तमानयेदिति अयोग-
कारकं विवेकं वस्ति हरति ॥ ७-११ ॥

क्षिप्रधस्त्रिद्वेऽतितीक्ष्णोष्णो मृदुकोष्ठेऽतियुज्यते ।

तस्य लिङ्गं चिकित्सा च शोधनाभ्यां समा भवेत् १२

पृथिपणीं स्थिरां पत्रं कादमर्यं मधुकं बलाम् ।

पिप्ला द्राक्षां मधुकं च क्षीरे तण्डुलघावने ॥ १३ ॥

द्राक्षायाः पकलोष्ठस्य प्रसाधे मधुकस्य च ।

विनीय सघृतं वस्ति दद्याद्वाद्देऽतियोगजे ॥ १४ ॥

अयोगमभिधायातिवोगमाह—क्षिप्रधस्त्रि इत्यादि । अति-
युज्यत इति अतियोगकारको भवति । शोधनाभ्यां समा भवे-
दिति वमनविरेचनातियोगोच्छिद्रचिकित्साभ्यां वमन
भवेत् । वस्तुतियोगजे दाहे विशिष्टचिकित्सायाह—पृथिप-
णींस्त्रिादि । अत्र क्षीरादिषु पक्वद्रवेषु फलकस्य विलयनम् ।
द्राक्षादिप्रसादाः शीतकपायविकृता ज्ञेयाः ॥ १२-१४ ॥

आमरोपे निरुद्धेन मृदुना दोष ईरितः ।

मौर्गं रुणद्धि यातस्य हन्त्याग्निं मूच्छयत्यपि ॥ १५ ॥

क्षुभं विद्याहं हृच्छूलं मोहवेष्टनगौरवम् ।

कुप्यात् स्वैर्दर्यं रुक्षैस्तं पाचनं ध्याप्युपाचरेत् ॥ १६ ॥

पिप्पलीकचतुषोर्दारुदाद्यमूर्वाभ्यतं जलम् ।

पिषेत् सौषर्चलोन्मिश्रं दीपनं हृदिशोधनम् ॥ १७ ॥

यचानागरशठ्येला दधिमण्डेन मूर्च्छिताः ।

पेषाः प्रसन्नया वा स्युररिष्टेनासवेन वा ॥ १८ ॥

दाद्य त्रिकटुकं पथ्यां पलाशं चित्रकं शटीम् ।

पिप्ला कुष्ठं च मूषेण पिषेत् क्षारांश्च दीपनान् ॥ १९ ॥

वस्तिमस्य विदध्याच्च समूधं दाद्यमूलिकम् ।

समूत्रमथवा व्यकलघ्नं माधुतैलिकम् ॥ २० ॥

आमरोपे इत्यादिना क्रममाह । आमरोपे सति वृत्तेन निरु-
द्धेन दोष ईरित इति योज्यम् । दोषशब्देन चान् पित्तकफाना-

मसहिती भार्गवरकायुच्येते । मूर्च्छयतीति भार्गवरोधात्
कोपयति । मार्गं रुणद्धीति देहे ह्योतासि रुणद्धि । ये तु,
दोषराध्नेनेह कफमात्रं प्राहयन्ति, तन्मते सदाहत्वं क्रमसाध्य-
सुपेनम् । वक्ष्येत्सादौ मूर्च्छिता इत्यालोडिताः । क्षाराश्च रोप-
नाविति प्रहर्णाविकित्सायुच्यन् । दाद्यमूलिकमिति “क्षिप्रध-
मूलस्य रसोऽप्युष्णः” (वि. ख. ३) इत्यादिनोक्तं; किंवा
दद्यमूलकायुच्यन् । माधुतैलिनो वक्ष्यमाणः ॥ १५-२० ॥

अल्पवीर्यो महादोषे रुक्षे क्रूरशये कृतः ।

वस्तिदोषाघृतो रुद्धमागो रुध्यात् समीरणम् २१

स विमार्गोऽनिलः कुर्यादाभ्यानं मर्मपीडनम् ।

विदाहं शुक्रकोष्ठस्य मुक्कवह्णणवेदनम् ॥ २२ ॥

रुणद्धि हृदयं शूलैरितश्चेतश्च धावति ।

इयामाफलादिभिः कुष्ठरुण्णालचणसर्पपैः ॥ २३ ॥

धूममापयचाकिण्वक्षारचूर्णगुडैः कृतम् ।

कराङ्गुष्ठनिमां वर्ति यधमथां निधापयेत् ॥ २४ ॥

अभ्यकसिन्नगात्रस्य तैलात्कां स्नेहिते गुदे ।

अथवा लघणागारधूमसिद्धार्थकैः कृतम् ॥ २५ ॥

विल्वादिना निरुद्धः स्यात् पीलुसर्पमूत्रवान् ।

सरलामरदारुभ्यां सिद्धं चैवाजुवासनम् ॥ २६ ॥

अल्पवीर्य इत्यादिना आभ्यानमाह । हृदयार्थे इति निवा-
रितायोमार्गः; स चानिलं रुणद्धि, अनिलश्च रुद्धमागतया
आभ्यानं करोतीति । मर्मपीडनमित्याभ्यानविशेषणम् । रुणद्धि
हृदयं शूलैरिति शूलहृदयं व्याप्नोति । इयामाफलादिभिरिति
इयानादिभिर्निवृत्तिः, फलादिभिश्च पद्धिभिः कल्पस्थानोक्तैः ।
धूमशब्देनेह शृद्धयप्रहणम् । गुडश्चान् तावन्मात्रो भवति
यावता वर्तिः कर्तुं युज्यते । कराङ्गुष्ठजन करप्रहणं पादाङ्गु-
ष्ठनिषेधार्थम् । अथवेत्यादिनोक्तद्वितीयवर्तिवर्ति यतिलसर्पवर्ध-
गुडे देयः । विल्वादिभिश्च निरुद्ध इति “निल्वमूलत्रिवृदा-
स्यवकोलकुलत्थवान्” इत्यादिनोक्तः । सरलेशादौ सिद्धमि-
लानं वैलम्” इति शेषः ॥ २१-२६ ॥

मृदुकोष्ठेऽवले वस्तिरतितीक्ष्णोऽतिनिर्हरन् ।

कुर्याद्विक्कां हितं तस्मै हिकायां वृंहणं च यत् ॥ २७ ॥

वलाश्चिरादिकादमर्यत्रिकलागुडसैन्धवैः ।

सप्रसन्नारजालाम्लैस्तैलं पक्त्वाऽजुयासयेत् ॥ २८ ॥

रुण्णालचणयोरुदं पिषेत्तुष्णाम्बुना युतम् ।

धूमलेहरस्यक्षीरस्वेदाभ्यान्नं च पातयुत् ॥ २९ ॥

शुद्धित्वादिना हिकायाह । अतिनिर्हरित्वित्तिवोगेन दोषाति-
हरत् । हिकाप्रमेति हिकाविकित्कोक्तं वेदजम् । हिकायां च

१ ‘वस्तिदोषाघृतमुष्णमथो रुध्यात्’ इति पा० । २ ‘प्रवेद्येदे’
इति पा० । ३ ‘गुडस्यापि धूकं पत्’ इति पा० । ४ ‘उष्णाया-
नाभ्यः विपत्त्या दितो स्वपस्युन-’ इति पा० ।

१ ‘सुरामुदादिना’ इति पा० । २ ‘मधुकोलकम्’ इति पा० ।
३ ‘दाहातियोगिने’ इति पा० । ४ ‘आमरोपे’ इति पा० । ५ ‘मू-
च्छयत्यपि’ इति पा० । ६ ‘सदाह-
इति पा० । ७ ‘निरुद्धे’ इति पा० ।

यद्यपि "प्रसक्तच्छादनिष्टीविकाफोदश्रायदिकातानामूर्त्वाभूतो वायुर्बुध्वं वस्ति नयेत्" (सि. अ. २) इत्यनेन वस्तिर्निषिद्धः, तथाप्यत्र विस्तिष्ठद्विक्रियायामनुवासनस्य हितत्वात्, "बलास्थिरा" इत्यादिनोक्तमनुनामननवयम् । वातनुदिति पदं लिङ्गविपरिणामेन भूतादिभिश्च सम्बन्धते; तेन वातद्विगतानामेवात्र धूमानीना प्रयोगः ॥ २५-२६ ॥

अतितीक्ष्णः सवातो वा न वा सम्यक् प्रपीडितः ।
घट्टयेद्बुद्धयं वस्तिस्तत्र कादाकुपोत्कटैः ॥ ३० ॥
स्यात् सामल्लचणस्कन्धकरीरयद्रीफलैः ।
शृत्वैर्घस्तिर्हितः सिद्धं वातश्रेयानुवासनम् ॥ ३१ ॥

अतितीक्ष्ण इत्यादिना ह्यप्राप्तिमाह । सवातत्वं वस्तीनिर्गोपदानादिना हेयम् । असम्यक्पीडितत्वात्वेन ह्यप्राप्तिजनकत्वात् हेयम् । लक्षणस्कन्धो निष्प्राग्नीयोक्त । वातप्रैरिति दशमूलद्विभिः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

वातमूत्रपुरीषाणां वृत्ते वेगास्त्रिभूजतः ।
अति वा पीडितो वस्तिमुखेनायाति वेगयान् ॥ ३२ ॥
मूर्च्छांशिकारं तस्यादौ दृष्ट्वा द्वाताम्बुना मुखम् ।
सिञ्चेत् पाश्र्वाद्दर् बाधः प्रभृज्याद्रीज्येच तम् ३३
केरोप्यालम्ब्य चैकाग्रो धुनुयाद्वालास्येच तम् ।
गोक्षराभ्रगजैः सिंहे राजप्रथैस्तपोरगैः ॥ ३४ ॥
उल्काभिरैवमन्यैश्च मीतस्याधः प्रवर्तते ।
षड्रपाणिग्रहैः कण्ठं दन्ध्यात्र त्रियते यथा ॥ ३५ ॥
प्राणोदाननिरोधादि प्रसिद्धत्वरोगीयान् ।
अपानः पवनो वस्तिं तन्माश्वेषापरकर्मति ॥ ३६ ॥
ततः क्रमुककल्काक्षं पाययेताम्लसंयुतम् ।
ओष्यात्सैक्ष्पात् सरत्वाद्य वस्तिं सोऽस्यानुलोमयेत्
पकादावस्थिते स्त्रिधे निरुद्धो दाशमूलिकः ।
यत्रकोलकुलत्थैश्च विधेनो मूत्रस्तापितः ॥ ३८ ॥
यिल्यादिपञ्चमूलेन सिद्धो वस्तिदरःस्थिते ।
शिरःस्थे नाचनं धूमः प्रच्छाद्य संपर्षेः शिरः ॥ ३९ ॥

वातमूत्रैस्तादिनोर्ध्वतामाह । दत्त इति बन्धो इति । तत्सोर्ध्वं गच्छतो बन्धेः मूर्च्छास्यं विहारे दृष्ट्वा मुखजेवनादि वदन्त्यम् । आकाशे धुनुयादिति निष्पन्नत्वं पुत्रुवाद् । प्रावरेष गोययद्विभिरिति हेयम् । एवमन्यैरिति अनुकरोषि प्रावणप्रकारः । कण्ठापरोषो यथा कर्तव्यत्वादाह— निवर्तते नयेति । दृष्टोपरोधप्रबोजनमाह—प्राणोदाननिरोधादि प्रसिद्धत्वरोगीयानि-त्यादि । कण्ठप्रवेषेण प्राणोदाननिरोधत्वं प्रसिद्धत्वरोगीयानि-पावो भवति प्रदपवर्तनस्यस्यो भवतीत्यर्थं, तदथ वस्ति-

२ 'वातेषु' पुत्रुवादाननेच वदन्' इति घ० । ३ 'वस्तिं तन्मा-मरेच' इति घ० । ४ 'निष्पन्नत्वरोग' इति घ० ।

मूर्त्वादिनामो नयति; प्राणोदाननिरोधेन तु प्राणोदानान्ध्यां पीडितोऽपानः क्षमागंगानी भवतीति हेयम् । केचित्तु 'वाक्च प्रणोपरोधादि' इति पठन्ति, तत्र प्राणोपरोधं यावत् कण्ठी-उचं वर्तव्यमित्यर्थः । प्रमुक्तं पूगफलम् । शिरस्य इति वस्येकदेशे शिरसि स्थिते सति । प्रच्छाद्यमित्यादिपर्यन्तम् ॥ २२-२६ ॥

स्निग्धस्त्रिधे महादोषे वस्तिर्द्वेषणनेपत्रः ।
उद्विद्धद्वारुषं हरेद्दोषं जनयेद्य प्रघादिकात् ॥ ४० ॥
सवस्तिपायुदोषेन जहोस्यत्तुनेन पा ।
निरुद्धमाधतो जन्तुत्मीक्ष्णं संप्रवाहते ॥ ४१ ॥
स्वेदाभ्यङ्गात्रिक्रवांश्च दोषधीनयानुलोमिकान् ।
विदम्प्याह्यतयित्वा तु वृत्तिं कुर्याद्विरिक्तयत् ॥ ४२ ॥
त्रिराश्लिषेलादिना प्रवाहिकामाह । प्रवाहिकामतीसारो-
च्छणानुष्ठां जनयति । शोभनीयानुलोमिकानिस्त्रय शोभनी-
यानिति त्रिद्वारिचोपनदन्युष्णान्; आनुलोमिकानिति अनु-
लोमनशीरेखरसमुष्णान् । वृत्तिमिति पेयादिकमम् ॥ ४०-४२ ॥

दुर्बले हूरफोष्टे च तीव्रदोषे तनुर्मुहुः ।
शीतोऽल्पश्चाधुतो दोषैर्वस्तिस्तद्विहृतोऽमितः ॥ ४३ ॥
मार्गैर्गोवाणि सन्धावधुष्ये मूर्च्छिं विद्वन्वते ।
श्रीर्थां मन्ये च गृह्णाति शिरःकण्ठं भित्तयि च ॥ ४४ ॥
वाधिर्घ्नं फणोनात् च पीनसं नेत्रविधमम् ।
कुप्यादभ्यङ्गनं वैरैर्लज्जयेत् यथाविधि ॥ ४५ ॥
युज्यात् प्रथमनेनस्वैर्धुमेरेष्य विरेचयेत् ।
तीक्ष्णानुलोमिकेनाथ स्निग्धं भुक्तानुवातयेत् ४६
दुर्बल इत्यादिना शिरोर्धनाह । तदुपपन्नः । तद्विश्व इति निरुद्धरतिप्रघेपितः । कर्षं मूर्च्छिं विद्वन्वते इति कर्षंमनु-
षत् मूर्च्छिं विद्वन्वते; वे तु 'ऊर्षं विधावति' इति पठन्ति, तन्नते उपर्युपरि पावतीत्यर्थः । अस्य विरेचयेदित्यत्र 'शिर' इति शेषः, 'अनु विरेचयेत्' इति वा पाठः । दोषानुलोमिकेऽप्रे भुक्तं घृति अनुवातयेदिति योग्यम्; किंवा पीनानुलोमिके-
नानुवातघ्नं मायमित्यर्थः ॥ ४३-४६ ॥

द्वैर्द्वैरनापाद्य गृह्णीतयोऽतिमादया ।
पस्य वस्तिः प्रमुज्येत सोऽतिमात्रं प्रवर्तयेत् ॥ ४७ ॥
युतेषु तस्य दोषेषु निरुद्धस्यातिमादया ।
सम्घोवातुलकोष्ठस्य पायुः संप्रतिह्वयते ॥ ४८ ॥

२ 'अनुवातानुलकोष्ठं' इति घ० । ३ 'वृत्तिं-
वस्ति' इति घ० । ४ 'संघात' इति घ० । ५ 'द्वैर्द्वैरना-
पाद्य' इति घ० । ६ 'प्रमुज्येत' इति घ० । ७ 'निरु-
द्धस्यातिमादया' इति घ० । ८ 'सम्घोवातुलको-
ष्ठस्य' इति घ० । ९ 'पायुः संप्रतिह्वयते' इति घ० ।

विलोमनसमुद्भूतो रजस्यहानि देहिनः ।
 गात्रवेष्टननिस्तोदनेदस्फुरणजृम्भणैः ॥ ४९ ॥
 तं तैललवणाभ्यक्तं सेचयेदुष्णवारिणा ।
 परण्डपत्रनिष्कायैः प्रस्तरैश्चोपपादयेत् ॥ ५० ॥
 यवान् कुलत्थान् फोलानि पञ्चमूले तथोभये ।
 जलाढकद्रये पक्वा पादशोषेण तेन च ॥ ५१ ॥
 कुर्वात् सवित्त्वतैलोष्णलवणेन निरूहणम् ।
 तं निरूढं समाश्वस्तं द्रोण्यां समधगाहयेत् ॥ ५२ ॥
 ततो भुक्वतस्तस्य कारयेदनुवासनम् ।
 यष्टीमधुकतैलेन विव्ववैलेन वा भिर्पक् ॥ ५३ ॥

श्लेहश्लेदरित्वादिना अर्हातिमाह । अनापायेति श्लेहस्त्वैदेः शरीर शोषणाय । शोऽतिमात्रं प्रवर्तयेत् 'दोषान्' इति शेषः । ततः सन्धोदाहृतशोऽस्य रुग्णां करोति । शुष्कतौ ययप्यनुवासनं सर्वत्र भवति, तथाऽपि भुक्वत इति वचनेन भोजनानन्तरमेवानुवासनं दर्शयति ॥ ४७-५३ ॥

मृदुकोष्ठालवपदोपस्य रूक्षस्तीक्ष्णोऽतिमात्रवान् ।
 यैस्तिर्दोषान्निरस्याशु जनयेत् परिकर्तिकाम् ॥ ५४ ॥
 त्रिकचङ्गणवस्तीनां तोदं नामेरथो रजम् ।
 विषयन्धोऽल्पोऽल्पमुत्थानं वस्तिनिलेखनाद्भवेत् ॥ ५५ ॥
 स्वादुशीतौषधैस्तत्र पय इक्ष्वादिभिः शृतम् ।
 यष्ट्याद्वतिलकल्काभ्यां वस्तिः स्यात् क्षीरभोजिनः ॥
 ससजेरसपष्ट्याहजिज्ञिनीकर्दमाञ्जनम् ।
 विनीय दुग्धे वस्तिः स्यात् व्यकाम्बलमुदभोजिनः ॥

मृद्वित्वादिना परिकर्तिकामाह । वस्तिनिलेखनादिति वायुना च तीक्ष्णेन वस्तिकर्षणात् । व्यकाम्बल इति वस्तिविशेषणम् ॥ ५४-५७ ॥

पित्तरोगोऽम्बु उष्णो वा तीक्ष्णो वा लवणोऽथवा ।
 वस्तिर्लेखति पायुं तु क्षिणोति विदहत्यपि ॥ ५८ ॥
 स विदग्धः स्रवत्यन्नं पित्तं चानेकवर्षवत् ।
 सार्पते बंधुवनेन मोहं गच्छति चासक्तुः ॥ ५९ ॥
 आर्द्रशाल्मलिद्वन्द्वैस्तु क्षुण्णैराजं पयः शृतम् ।
 सर्पिणा योजितं दीतं वस्तिमस्मै प्रदापयेत् ॥ ६० ॥

१ 'स्कोदकमपस्रस्रग्मसादवेपथुः' भगैः' इति पा० । २ 'यवको-
 लजुलवणानां पञ्चमूलेभ्यश्च न । जलद्रोणे समुत्थाप्य कषायैः सन्ध-
 वेन तम् । वित्तवैलेन सयोग्यं बन्धुं दद्यादिकारिषु । तं निरूढस-
 माश्वस्तं' इति पा० । ३ 'श्लेहश्लेदरनापायं शुक्लीक्ष्णोऽतिमात्रवा ।
 वस्य वस्तिः प्रत्युत्थेव नाश्रिणाय स मुग्धवै । सन्धोदाहृतशोऽस्य रुग्णां
 स्रोतं तु साहसः । प्रपत्रोऽहस्य कुर्वात् शैलकवणनिवत् ॥ उष्णा-
 म्बुप्रस्ररक्षायैः श्लेहैः समुपपादयेत् ॥ सवित्त्वतैललवणो निरूढस्य
 ऋषये । केशवगाहस्त्रिभस्य वायेदनुवासनम्' इति पा० । ४ 'व-
 स्तिर्दोषान्निरस्याशु' इति पा० । ५ 'उत्पत्तमुत्थानं मुदनिर्लेखनं'
 इति पा० । ६ 'पित्तरजं' इति पा० । ७ 'बहुधा कतिनेनेन' इति पा० ।

वटादिपल्लवेष्वपि कल्पो यवतिलेषु च ।
 सुवर्चलोपोदिकयोः कर्तुंदादे च शस्यते ॥ ६१ ॥
 गुदं सेकाः प्रदेद्वाश्च शीताः स्युर्मधुराश्च ये ।
 रक्षपिप्पलातिसारत्री फिया चात्र प्रशस्यते ॥ ६२ ॥

पित्तरोग इत्यादिना परिसावनाह । क्षिणोतीति हिनस्ति ।
 एष क्लृप्त इति आर्द्रशाल्मलीमुन्तोफशीरसंस्कारकलाः । सुवर्च-
 लमिति मुनिवर्णकमाहुः । कर्तुंदादेः काशनारः ॥ ५०-६२ ॥
 तीक्ष्णत्वं मूत्रपील्याग्निद्वेषणक्षारसर्पयैः ।
 प्रातःकालं विधातव्यं क्षीराद्यैर्मोदयं तथा ॥ ६३ ॥
 सप्रति तत्र तत्र बस्तीनां मृदुलं तीक्ष्णत्वं च विहितं ;
 तेन तद्विज्ञानार्थं भार्देवतीक्ष्णत्वकारकद्रव्यागमनाह—तीक्ष्ण-
 त्वमित्यादि । पीलुशोत्तरपथिकं फलं; पीलुस्थाने केचिद् वित्तं
 पठयिष्ये । प्रातःकालमित्युक्तावस्यम् ॥ ६३ ॥

आपादतलमूर्धस्थान् दोषान् पकारायै स्थितः ।
 वीर्येण वस्तिरादत्ते खस्थोऽको भूरसानिव ॥ ६४ ॥
 वस्तिप्रभावमाह—आपादेत्यादि । पकारायै स्थित इति
 पक्वस्यवगत एव । आदत्ते वीर्येणैति वचनं स्वभावस्यवद्वयम् ।
 एवंभूतवीर्यं वसावेन; तेन पाचनादिप्रयोगाणां न वस्तिवत्तद-
 हरेत् सकलदेहगतदोषमित्येत्वं भवति । खस्थ इत्यानाश्रगतः ।
 मुद्युते मूत्रम्,—'वीर्येण वस्तिरादत्ते दोषानामस्तकादपि ।
 पकारायस्थोऽम्बरगो भूमेरको रसानिव' (सु. वि. ध. ३५)
 इति ॥ ६४ ॥

यद्बद्धं कुसुम्भसंभिधातोपाद्गात्रं हरेत् पटः ।
 तद्भ्रूवीर्योद्धताद्देहाश्रिक्वो निहरेन्मलान् ॥ ६५ ॥
 संप्रति वस्तेः शरीरे मलप्रसादादहितेऽपि यथा मर्लाशना-
 प्रहारफलं भवति, तद्गुष्टानेन दर्शयन्माह—यद्बद्धित्यादि ।
 ब्रवीकृतादिति श्लेहश्लेदाभ्यां विलायितात् । मलामिति दोषान्
 पुरीयं च ॥ ६५ ॥

तत्र श्लोकः ।
 इत्येता व्यापदः प्रोक्ता वस्तेः साकृतिमेपजाः ।
 बुद्धा कान्ठ्येन तान् वस्तीभिजुज्जन्नापराधयति ॥ ६६ ॥
 इत्येता इत्यादिप्रसङ्गः । यस्मादेता व्यापदो वस्तिदुष्प्रयोग-
 जन्मा भवन्ति; तस्मात् कान्ठ्येन वस्तीन् बुद्धा नियुञ्जन्नापरा-
 धयति, वस्तिव्यापदं नासादयतीत्यर्थः ॥ ६६ ॥

इत्यग्निवेदशकृते तन्ने चरकमत्तिसंस्कृते दृढव-
 लसंपूरिते सिद्धिस्थाने वस्तिव्यापत्तिसि-
 द्धानां सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥
 इति श्रीचक्रपानिदत्तविरचितायामानुवंदवीर्यिकाया चरक-
 तात्पर्यटीकया सिद्धिस्थाने वस्तिव्यापत्तिसि-
 द्धानां सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

अथातः प्रांस्तयोगिकीं सिद्धिं व्याख्यास्यामः ॥१॥

इति ह साह भगवानाधेयः ॥ २ ॥

अप्रति बस्तिन्यापत्रशयनकवस्त्रविभाष्यकर्तव्यं प्रास्तयो-
गिकी सिद्धिरुच्यते । प्रस्तोपलक्षिता योगाः, तानविकृत्य कृता
सिद्धिः ; तेन प्रस्तोपलक्षिता अप्यत्र योगा बक्ष्या एव ॥१-२॥

अधेमान् सुकुमाराणां निरुद्धान् श्रेहनान् मृदुन् ।
कर्मणा विमुक्तानां च वक्ष्यामि प्रस्तैः पृथक् ॥३॥

इतिनामिमे बक्ष्यमाणान् । तेनाध्यायशेषकल्पानां नावयं
प्रस्तोपलक्षितविधानम् । सुकुमाराणामिति तन्वादिगुणसंबन्धे
भवति ॥ ३ ॥

क्षीरादौ प्रस्तौ कार्यं मधुतैलघृतात्रयः ।
पजेन मथितो वस्तिवातमो वलवर्णकृत् ॥ ४ ॥

एकैकः प्रस्तुस्तैलप्रसन्नाक्षौद्रसर्पिणाम् ।
विल्यादिमूलकाथादौ कौलत्यादौ स वातनुत् ॥५॥

पञ्चमूलरसात् पञ्च द्वौ तैलात् क्षौद्रसर्पिणोः ।
एकैकः प्रस्तो वस्तिः श्रेहनीयोऽनिलापदः ॥ ६ ॥

प्रस्तुत पदद्वयम् । मधुतैलघृतात्रय इति मिलितात् । अत्र च
यथोक्तेषु द्रव्यैर्वसिद्धेयः ; तेन नेतरबस्तिन्यायेनानुक्तकल्पादि-
कल्पनाः ; यत्र नियतमानद्रव्यविभागेन बस्त्रविधानं, तत्र
सामान्यबस्त्रिद्रव्यमानानवकाशः ; यत्र त्वेकदेशकथनं, तत्र
निरुद्ध्योयितोक्तद्रव्यमानाधिकारः ; सैन्धवप्रवेशस्तत्त्वज्ञेय
एव । विल्यादिमूलं दशमूलम् । घ पातनुदिति स बस्तिवातं
हन्तीति ॥ ४-६ ॥

सैन्धवार्धांश एकैकः क्षौद्रतैलपयोघृतात् ।
प्रस्तुतो ह्युपाकर्षो निरुक्तः शुक्रकृत् परम् ॥ ७ ॥
ह्युपाकर्षं ॥ ७ ॥

पटोलनिम्बभूमिन्म्यराज्जासत्तच्छुद्धाम्भसः ।
चरधारः प्रस्तुता एको घृतात् सर्पंपकविकृतः ॥ ८ ॥
निरुद्धः पञ्चतिक्तोऽयं मेहाभिव्यन्दकुष्ठनुत् ।

पटोलेसादावम्भस इति कृपात् । सर्पंपकविकृत इत्यत्र
अपि कल्कमानं नोक्तं तथाऽपि द्वादशप्रयत्ने निबद्धे त्रिपल-
कल्कस्य विहितत्वादिह पञ्चप्रयत्ने तदनुकाराय परभाषणं पठं
भवति, एवमन्यग्राह्यनुकृष्यान्कल्कमन्वया ॥ ८ ॥—

विडङ्गत्रिकलाशिमुफलमुस्तायुपर्णिक्रात् ॥ ९ ॥

१ 'मास्तुयोदीना' इति पा० । २ 'मृदुगोचरसिद्धिः' इति पा० ।
३ 'शेषनाम्' इति पा० । ४ 'मधुतो ह्युपाकर्षो निरुद्धः' इति पा० ।
५ 'क्षीराभिव्यन्दकुष्ठनुत्' इति पा० ।

कपायात् प्रस्तुताः पञ्च तैलादेको विमथ्य तान् ।
विडङ्गपिप्पलीकल्को निरुद्धः क्रिमिनादानः ॥ १० ॥

विडङ्गैलादी कल्कं मदनकल्कम् । आयुर्नामं दन्डी ॥९॥१०॥

पयस्येषुस्थिराराज्जासिद्धीक्षौद्रसर्पिणाम् ।
एकैकः प्रस्तो वस्तिः कृष्णाकल्को घृतत्वकृत् ॥११॥
चत्वारस्तैलगोमूत्रधिमण्डाम्लकाशिकात् ।
प्रस्ताः सर्पेषुः कैकैर्विद्वंसज्ञानाहमेदनः ॥ १२ ॥

पयस्यैलादी यद्यपि पयस्यारीनां वायो न ध्रुवते, तथाऽपि
द्रवन्तीरे, एतमेकैकप्रयत्नविधानात् प्रत्येकं पयस्यदिग्गोपस्य
प्रयत्नमानवम् । इत्यत्रैविति शुक्रहृदिहृत् ॥ ११ ॥ १२ ॥

श्वदंष्ट्रादमभिदेरण्डरसात्तैलात् सुरासवात् ।
प्रस्ताः पञ्च यष्ट्यादकौन्तीमागधिकासिताः ॥१३॥
कैरुकः स्यान्मूषकृच्छ्रे तु सानाद्दे वस्तिवृत्तमः ।
एते सत्वयणाः कोष्णा निरुद्धाः प्रस्तैर्नैव ॥ १४ ॥

श्वदंष्ट्रादी श्वदंष्ट्रादिद्रव्यप्रकाशस्य प्रत्येकं प्रयत्नान-
त्वम्, एवं तैलसुरासवप्रयत्नान्मां सह पञ्चप्रयत्ना पूरणीयाः ;
सुपकृत आवयः सुरासवः ॥ १२ ॥ १४ ॥

मृदुवस्तिजडीभूते तीक्ष्णोऽन्यो वस्तिरिष्यते ।
तीक्ष्णविकर्षिते स्वादु प्रत्यास्वापनमिष्यते ॥ १५ ॥

एतदुक्तश्वदंष्ट्रप्रयोगानामन्ते कर्तव्यमाह—गृह्यिणी ।
स्वादु प्रत्यास्वापनमिष्यते इत्यत्र स्वादु प्राभादिदृश्यतम् ।
केचित्तद्दहेन प्रत्यास्वापनमिच्छन्ति । आस्वापनं लघ्वीकृत्य
कीयत इति प्रत्यास्वापनम् ॥ १५ ॥

पातोपष्टस्योष्णैः स्युर्गुर्वेदादाद्यो यदि ।
द्राक्षाम्बुना श्वित्कल्कं दद्यादोपातुलोमनम् ॥१६॥
तद्धि गिचसालुदातान् इत्या दाहादिका अयेत् ।
मुद्गभाषि पिवेच्छीतां यवागुं शकैरायुताम् ॥१७॥

पातोपष्टस्योष्णैः उष्णैरिति बस्तिविषेयम् । दाहाद्यो
दाहमोहदृग्दाद्यो वातविषयनाम् । द्राक्षाम्बुना विरगानभ्य
दाहादिकारके पिते कृते च दित्त्वं दर्शयमाह—उष्णैरिति
॥ १६ ॥ १७ ॥

अथवाऽतिथिरिक्तः स्यात् क्षीणविद्धः स भक्षयेत् ।
मापयूपेण कुस्मापात् पिभेन्मण्डपर्यां सुरान् ॥१८॥

कुस्मापा इति अर्धेतिद्वयवर्तिर्यथा भक्षत् ॥ १८ ॥

१ 'कृष्या' इति पा० । २ 'विडे' इति पा० । ३ 'हन्ती'
निरुद्धुं इत्येव नृपकृत् इति पा० । ४ 'मधुत्वान्मन्व' इति
पा० । ५ 'सादास्योको वस्ति' इति पा० । ६ 'विडे' इति पा० ।
७ 'वस्तिवृत्तमिष्यते' इति पा० ।

मं चेत् कुणपं शूलैरुपविशदरोचकी ।
घनातिविपाकुष्ठनतदारुचचाः पिबेत् ॥ १९ ॥
वस्तिमिथ्याप्रयोगोदीरितानामचीसारमेदानां चिकित्सित-
इ—सामं चेदित्यादि । सामं यथा स्यात् तथोपविशेदिति ;
; मलादिव्यतिरिक्तमामात्रोपवेशरूपोऽयमतीसारः केवलाम-
प्लावितरूपपित्तकफजन्यानामिह पणामतीसारणां वक्तव्यानां
।म उक्तो भवति । कुणपमिति शकगन्धम् । शूलैः 'युक्त'
। शेषः । घनं सुलकम् ॥ १९ ॥

शुद्धातमसृक् पिचं कफं वा योऽतिसार्यते ।
के, तत्र स्वर्गाथैर्वस्तिः श्रेष्ठं भिपग्नितम् ॥ २० ॥

केवलशुद्धादिजन्यां धातिसाराणाह—शुद्धातमित्यादि ।
पकमिति निरामम् । आमशब्देनेहात्रिदोषैरुपादमिषकाहाररस
एव कोष्ठोपलेपक आमो गृह्यते; बहुकामन्यन्,—“आमान-
यस्थः काशमेदं विन्त्यादविपाचितः । आद्य आहारधानुर्यः स
आम इति संज्ञितः” इति । स्वर्गाथैरिति पुरीषसंग्रहणवात-
शोणितस्थापनपित्तकफहरभेदज्वरैः; किंवा उत्तरत्र प्रत्येकं
शुद्धादिवक्ष्यमाणभेदत्रैः ॥ २० ॥

पणामेषां त्रिसंलग्नात् त्रिंशद्भेदा भवन्ति तु ।
केचलैः सह पट्टत्रिंशद्विद्यात् सोपद्रवानपि ॥ २१ ॥

अतीसारमेदानाह—पणामित्यादि । एषामिति एतदन्वि-
हितानाम् ।अन्वे तु वस्तिविभ्रंशजः पदप्रस्था
भवन्तीति वदन्ति; पूर्वव्याख्यानमेव घापु ॥ २१ ॥

शूलप्रवाहिकाभ्रमानपरिकर्त्यरुचिञ्चरान् ।
तृणोष्णदाहमूर्च्छादंशैर्षां विद्यादुपद्रवान् ॥ २२ ॥

उपद्रवानेपाणाह—शूलैत्यादि ॥ २२ ॥

तैत्रामेऽन्तरपानं स्यात् व्योषाम्ललवणैर्युतम् ।
पाचनं शस्यते वस्तिरामे हि प्रतिषिध्यते ॥ २३ ॥

श्रेयोक्ततीकारेषु विक्रितामाह—तत्रामे इत्यादि । अन्तर-
पानं पाचनमाह । पाचनमित्यनेन चेह पूर्व 'स घनातिविपा'
इत्यादुक्तं पाचनं गृह्यते । व्योषाम्ललवणैर्युतमिति व्योषाम्ल-
लवणयोगेन कृतम् ॥ २३ ॥

वातघ्नैर्ग्राहिवर्गाथैर्वस्तिः शकृति शस्यते ।

वातघ्नैरित्यादौ नातमं दशमूलैः आहिवर्ग्यथ पद्मैरेचनशता-
थितीयोक्त एव । अत्र जटुकर्पः—“शकृति शोफघ्नमाहिनिर्व-
स्तिः” इत्याहः शोफघ्नं च दशमूलमेव ॥—

स्वादाम्ललवणैः शस्तः क्षेहवस्तिः समीरणे ॥ २४ ॥

१ 'साम चेदतिसार्यते पूति शूलैरुचकी' इति पा० । २ 'भवति'
इति पा० । ३ 'पकसत्त' इति पा० । ४ अत्रान्वय इत्यपातः ।
५ 'तत्रामे वपन वार्त्' इति पा० ।

स्वादाम्ललवणैः शस्तः क्षेहवस्तिरिति स्वादाम्ललवणद्वयसा-
धितक्षेहदृष्टतमनुवासानमित्यर्थः । समीरण इति केवलनाताती-
सारैः ॥ २४ ॥

रक्ते रक्तेन, पिचे तु कपायस्वादुत्तिककैः ।
सार्यमाणे कफे वस्तिः कपायकडुत्तिककैः ॥ २५ ॥

रक्ते रक्तेनेति रक्तेऽतीसार्यमाणे रक्तेन वस्तिर्देयः । पित्ते
त्विति पित्तेऽतीसार्यमाणे कपायादिकृतो वस्तिरेव ॥ २५ ॥

शकृता वायुना वाऽऽमे तेन चर्वस्यथानिले ।
संखुष्टेऽन्तरपानं स्यात् व्योषाम्ललवणैर्युतम् ॥ २६ ॥

पित्तेनामेऽसृजा वाऽपि तयोरामेन वा पुनः ।
संखुष्टयोर्भवेत् पानं सव्योपस्वादुत्तिककम् ॥ २७ ॥

तथाऽऽमे कफसंसृष्टे कपायव्योपत्तिककम् ।
आमेन तु कफे व्योपकपायलवणैर्युतम् ॥ २८ ॥

वातेन विशि पिचे वा विट्पित्ताभ्यां तथाऽनिले ।
मधुराम्लकपायः स्यात् संखुष्टे वस्तिरुत्तमः ॥ २९ ॥

शकृच्छोणितयोः पित्तशकृतौ रकपित्तयोः ।
वस्तिरभ्योन्यसंसर्गे कपायस्वादुत्तिककः ॥ ३० ॥

कफेन विशि पिचे वा कफे विट्पित्तशोणितैः ।
व्योपत्तिककपायः स्यात् संखुष्टे वस्तिरुत्तमः ॥ ३१ ॥

स्याद्वस्तिव्योपत्तिकाम्लः संखुष्टे वायुना कफे ।
मधुरव्योपत्तिकस्तु रक्ते कफविमुच्छिद्ये ॥ ३२ ॥

मासते कफसंसृष्टे व्योषाम्ललवणो भवेत् ।
वस्तिर्वातेन पित्ते तु कार्यः स्वादाम्लत्तिककः ॥ ३३ ॥

सर्वे विक्रितामाह—शकृतेत्यादि । शकृताऽऽमे प्रधाने
संखुष्टे, तथा वायुना वाऽऽमे संखुष्टे; तेनेत्यामेनाप्रधानेन चर्वसि
अनिले च दृष्य च खुष्टे, अत्र तेनेति पूर्ववधाख्येयम् । अत्र
संखुष्टे तु त्वीयानिर्दिष्टमसपमानतथाऽप्रधान, सतमीविदिष्टं बहु-
मानत्वात् प्रधानं ज्ञेयम् । तयोरिति पित्तसृजोः । संखुष्टयोस्तिरे-
कमानेन युक्तयोः । कफे व्योपलवणकपायैर्युतमित्यन्तं यावत्
'अन्तरपानं' इत्यनुवर्तते । वातेन विशीत्यादौ मधुराम्लकपायो
वस्तिरिति मधुरादिद्रव्यकान्यादिकृतो वस्तिर्देयः इत्यर्थः ।
शकृच्छोणितयोस्तित्यादौ अन्योन्यसंसर्गे सति शकृता शोणिते
शोणितेन वा शकृति संखुष्टे; एवं पित्तशकृतोः रकपित्तयोश्च
द्विषयः संसर्गे व्याख्येयः । विट्पित्तशोणितैरिति प्रत्येकं
विशेषिभिः कफे संखुष्टे । कफविमुच्छिद्य इति कफेनाप्रधानेन
संखुष्टे इत्यर्थः ॥ २६-३३ ॥

त्रिचतुःपञ्चसंसारानेवमेव विकल्पयेत् ।
युक्तिश्चेपातिसारोका सर्वे रोगेष्वपि स्मृता ॥ ३४ ॥

१ 'विट्पित्तशोणितैः' इति पा० । २ 'रक्ते' इति पा० । ३ 'अनिलेन'
इति पा० । ४ 'संखुष्टे' इति पा० ।

अनुकससर्गविकिसां सूत्रयनाद्—निचतुरित्सादि । निच-
 तु पञ्चसत्तानि चि आभावीना निचतुर्भुवश्चरुणान् सं-
 गान् । एवमेव विकल्पयेदिति प्रधानादिभेदकेन विकल्पयेत्,
 तथा मेघमयमि तेषा यथोक्तमेघवाजुसारेण कल्पयेदित्यर्थः ।
 एते च मेवा लिख्यमाना अतिबहुप्रभेदतया प्रन्वयौत्वमापाद-
 वन्ति, तस्य च सुदिमता मुकरविभागा एवेति न लिख्यन्ते ।
 एतान्निवृत्तमङ्गल रोगभेदमन्यत्रापि युष्वा कर्तव्यतयाऽतिदि-
 क्कभाद्—सर्वरोगेष्वपि स्पष्टेति । इय व्यवस्था सर्वरोगेष्वेव
 यथासम्भवाचांशुमतेत्यर्थः । तत्र प्रहृषीगदे यत्र तु पठ-
 प्पामादव्य सम्भवन्ति, तत्रैवं ससर्गाः प्रबल्यन्ते; यत्र न यथो-
 दोषा. सम्भवन्ति, शोभितेन वा धम चत्वार, तत्र तेषा-
 मेव परस्परससर्गो भेदोऽविभागाद्यं कल्पनीय ॥ ३४ ॥

युगपत् पञ्चसं पण्णां संसर्गं पाचन भवेत् ।
 निरामाणां तु पञ्चानां घस्तिः पाङ्गसिको मतः ॥३५॥

आमादिपदकण्ठगुदरूपससर्गं कार्यमाह—युगपदित्यादि ।
 युगपदिति एकदैव मिलिताना पण्णामिति वाच्य । पद्वत्तमिति
 मिलितव्यदसकृतम् । निरामामिति आमवर्जिताना पङ्कदावीनां
 पचानाम् । पाङ्गसिक इति पद्वत्तमकेन कृत ॥ ३५ ॥

उदुम्बरशालाट्टनि जम्ब्यामोदुम्बरस्यचः ।
 शङ्ख सज्जैस्स लार्शां कर्वमं व पलांसिकम् ॥ ३६ ॥
 पिप्ला तै. सर्षपिः प्रस्यं क्षीरद्विगुणितं पचेत् ।
 जतीसारेषु सस्येषु पेयमेतद्यथायलम् ॥ ३७ ॥

फल्गुराघातकी विल्वसमझारकनालिभिः ।
 मसूराभ्रवथशुक्लैश्च ययाम्; स्याज्जले तृतेः ॥ ३८ ॥

योलादुम्बरकटुद्रुसमझाश्लक्षपल्लवैः ।
 मसूराघातकीपुष्पबलाभिश्च तथा भवेत् ॥ ३९ ॥

शिखादीनां यलादीनामिह्यादीनामवापि वा ।
 काथेषु समसूराणां यवायः स्युः पृथक् पृथक् ४०

फल्गुरामूलशाल्वादिपङ्कलेऽस्त्यसिधताः ।
 वृधितकारनालास्तक्षीरिष्यधुरसेऽपि वा ॥ ४१ ॥

गीताः सशर्कराक्षौद्राः सर्वातीसाज्जानानाः ।
 ससर्षपमैरिवाज्जान्यो मयुता लघणाः शिवाः ॥४२॥

सर्वातीसारताधारण भेदनमाह—उदुम्बरलादि । 'रुक्मा-
 किञ्चि' इत्यत्र 'रुक्मलिभिः' इति वाते 'रुक्मली रपैरुम्भ-
 इत्यपरे । जले श्यतेरिति पृथङ्निघण्टेन ज्ञेये श्यते । बालोदु-
 म्बरमुदुम्बरशालाट्ट । भवेदिति वचनपूर्वभेदः । रश्यादीनामिति
 रूपवचनपूर्वभेदानां परवर्जितानां इत्यत्र ससर्षपमित्यन्त

नाम् । सत्यादिपङ्कदैरिति रण्णालिकलमादित्तदुक्तैः ।
 दध्यादिभिरत्र जलस्थानादीर्षेयान्, साधनीया ॥ ३९-४२ ॥

अभन्ति चान् श्लोकाः ।

त्रिगाम्बल्लवणमसुर पानं वस्तिश्च मापते कोष्णः ।
 शीत तिकाकपायं मसुर पित्ते च रक्ते च ॥ ४३ ॥
 त्रिकोष्णकपायकटुश्लेष्मणि संप्राहि पातनु वृद्धति
 पाचनमासे पानं पिच्छासुग्मस्तयो रक्ते ॥ ४४ ॥
 अतिसार प्रत्युक्तं मिथ द्रव्यादियोगेष्वपि च ।
 तत्रोद्रेकविशेषाद्दोषैर्युक्तमः कार्यः ॥ ४५ ॥

प्रयथोक्त भेदन सभेदेषुभिदधाति—भवन्ति चापेलादि ।
 पानमिति पाचनपानम् । वस्तिश्चेति त्रिगाम्बल्लवणमसुर एव
 वस्ति । मापते इति मापतातिशारे, एवमन्यत्रापि पित्रे
 इत्यादौ पित्तादिजातिशारे इति हेतुम् । सप्तादि वातुद्वि-
 ल्यन 'भेदन' इति शेषः, तत्र भेदन यथोक्तत्वादिशामेव ।
 पाचननामे पानमिति पाचनपानमिति विवादिद्रव्यश्च पानमि-
 त्यर्थः । पिच्छासुग्मोऽसुग्मस्य येति पिच्छासुग्मस्य । उक्त-
 मिति ताशादतिशेदेन च निरादरुपमं प्रोक्तम् । मिथमिति
 एनदेव प्रत्येक मिश्रीकृतम् । द्रव्यादियोगेष्विति निचतुर्भु-
 दिससर्गजैऽस्तिशारे । तत्रोद्रेकविशेषादिति ससर्ग एव पदव-
 लियेनाहुपक्रमस्यापि सिद्धो भवति । एनदेव पदवेषं बहु-
 दुर्बलाऽप्यसमीक परस्वेकमेवमिति शेषः (1) ॥ ४३-४५ ॥

तत्र श्लोकाः ।

प्राश्रुतिकाः सस्याप-
 क्रिया निरहासपाऽतिसारहिताः ।
 रसंकरपचुतययाग्य-
 श्लोका मुकुणा पर्युतसिद्धौ ॥ ४६ ॥

प्राश्रुतिका इत्यप्याचार्यप्रद । एव्यारुतिका इति स्यात्-
 इय मृदुवलिङ्गनामादिस उक्ता, तथा क्रियाय लाभनेन
 स्यात्प्राश्रुतः । निरहासपातिपातिकीरिवे प्रोच्य । रसक-
 ल्यातीघारेषु रसादृशविशिष्टत्वा इव । पूव योदुम्ब-
 ररसादिसोऽपि ॥ ४६ ॥

इत्यगिवेशट्टते तन्न चरकमतिसंस्कृते दृढ-
 लसंपूरिते तिदिस्थाने माश्रुतयोगीयाति-
 त्तानांमाद्यनोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

इति भाष्यकानिदात्मन्यपचानासुर्वैदिकानां
 चरकतारयैदीधनो तिदिस्थाने नैपयसोनी-
 तिदिनिमाद्यनोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

१ 'निपया योगेशेष' इति पा० । २ 'सिद्धे' इति पा० ।
 ३ 'योदुम्बर' इति पा० । ४ 'वयदीना' इति पा० ।
 च. सं १

१ 'इत्यन्यत्र' इति पा० । २ 'युक्तत्वात्' इति
 पा० । ३ 'मसूरादीनि' इति पा० ।

नवमोऽध्यायः ।

अथातस्त्रिमर्मायां सिद्धिं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह साह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

प्रासूतैर्गोणीयानन्तरं त्रिमर्मायां सिद्धिरुच्यते, त्रिमर्मजरोगा-
ध्रमिव्यापदौ बलिरूपविक्रित्तोषदर्शनार्थः; व्यापदश्रीकारानन्तरं
बलिसंप्रयोगाधिकारश्च पूर्वार्थोयादनुवर्तते; किंच, बलिव्याप-
धिक्रिया पूर्वाभ्यायादिहता, बलिव्यापादाच्च त्रिमर्मजा अपि
रोगा भवन्ति, तेन तेषां ज्ञानपूर्वं कृत्तिकोषोपदर्शनार्थं त्रिम-
र्मावसिद्धिरुच्यते । एतदभ्यायबन्धन्याय गदात्रिमर्मावसिद्धि-
त्विवेऽभ्यायविक्षरभयाभोकाः, त इह प्रतिपाद्यन्ते । अत्रापि
मर्मशब्देन मर्ममता यदा उच्यन्ते, तानधिकृता सिद्धि-
त्रिमर्मावसिद्धिः ॥ १ ॥ २ ॥

सप्तोत्तरं मर्मशतमस्मिच्छरीरे स्कन्धाशाखास-
माधितमप्रिवेशः; तेषामन्यतमपीडायां समधिका
पीडा भवति, चेतनानियन्धर्वशेष्यात् । तत्र शाखा-
धितेभ्यो मर्मम्यः स्कन्धाधितानि गरीयांसि,
शाखानां तदाधितत्वात्; स्कन्धाधितेभ्योऽपि
इद्वस्तिशिरांसि, तन्मूलत्वाच्छरीरस्य ॥ ३ ॥

सप्तोत्तरं मर्मशतमिति शरीरसंख्याभिहितं; तच्च मांससि-
राज्जायस्त्रिषष्टिषु विविष्टम् । स्कन्धराशेनानन्तरपधिरुच्यते;
शाखाशब्देन चेह शाखेन चाखेति इत्वा बहुद्वयं जहाद्वयं
चोच्यते; नेह शाखाशब्देन रकादिधातूनां प्रहणं, रकादि-
धातूनां रकृन्धेऽपि विद्यमानत्वात् । तत्र शाखाधितानि चतु-
र्व्यावहारिकमर्माणि, शेषं रकृन्धाधितम् । यदुक्तं सुश्रुते—
“वेपामेदाद्दौकमिन् रानिभ भवन्ति, एतेनेतरसविध वाहू च
व्याख्याती; उदरोरसोद्गादश्च, चतुर्दश छ्रेष्टे, पीवां प्रत्युध्वं
सप्तत्रिंशत्” (सु. शा. अ. ६) इति; एतेषां च मर्मणां प्रत्येकं
विभाग उक्तः सुश्रुते एव “तलहृदय” इत्यादिना प्रपय-
तोऽनुसरणीयः । सप्तोत्तरशतमर्मणामर्मशरीरेदेशविरक्षणं
‘मर्ममाह—तेषामिहानि । चेतनानियन्धर्वशेष्यादिति वल्सा-
न्मर्मसु चेतनाभातुर्विशेषेण निबद्ध इत्यर्थः; चेतनानियन्धर्व
मर्मस्रष्टष्टहत् एव मर्मपीडया विशेषपीडादर्शनादुच्यते ।
शाखानां तदाधितत्वादिति वल्साच्छ्रया अपि स्कन्धाधिताः,
तेन स्कन्धाधितशाखाधितेभ्यः साक्षात् स्कन्धाधितं मर्मं
गरीयो भवतीत्यर्थः; स्कन्धाधितत्वं च शाखानां रकृन्धोपपा-
देन तदुपपात्तात्, तथा स्कन्धनिष्पत्तेश्च रसादिना तापोष-
णात्; किंच रकृन्धाधितत्वेन मर्माणि उद-प्राणहरानि न
शाखाध्यानि; तेन च स्कन्धस्य प्राणान्यम् । यदुक्तं सुश्रुते—

“शुद्धाटकान्यधिपतिः शङ्खौ कण्ठशिरोयुग्म् । हृदयं वलिनानी
च घ्नन्ति सयो इतानि वै” (सु. शा. अ. ६) इति । इह-
स्तिशिरांसि गरीयांसोति संबन्धः; एतद्वरीयस्त्वे हेतुमाह—
तन्मूलत्वाच्छरीरस्येति ।—तन्मूलत्वादिति तदाधितत्वात्,
तथा च हृदयाधितत्वं शरीरस्य ‘तत्र हृदये दश धमन्याः’
इत्यादिना ‘नाभ्यामरा इव’ इत्यन्तेन दर्शयिष्यति । यद्यपि
च मर्मोन्तराप्यपि विशेषेण प्राणाश्रयानुष्ठानि, यथा—
“दशवायतनान्याहुः प्राणा येषु प्रतिष्ठिताः । शङ्खौ नर्मत्रयं
कण्ठो रक्तं शुक्रौजसी युग्म्”—(सु. अ. ३९) इत्यनेन,
तथाऽपि शङ्खौजनि न शरीराध्वनभूतानि यथा हृदयाश्रीनि; तेन
प्राणायतनत्वे समनेऽप्युक्तशरीराधयत्वविशेषादिह हृदयाश्री-
नामेव प्राणान्यमुच्यते; किंच, प्राणाश्रयत्वमपि यथा हृदया-
श्रीनां न तथा शङ्खाश्रीनाम्; उक्तं हि—“सप्तोत्तरं मर्मशतं
यदुक्तं शरीरसंख्यानधिकृत्य तेषु । मर्माणि बलित्ति हृदयं शिरश्च
प्रधानभूतान्युपयो वदन्ति । प्राणाश्रयान् तानपि पीडयन्तो
वातादयोऽसूनि पीडयन्ति”—इति (सु. शा. अ. ६) । अन्ये
सु—शङ्खादिप्राणाश्रयाणां हृदयार्धेष्वेव सामीप्यादन्तर्भावं
दर्शयन्ति, तन्मूलत्वात्पुपेक्षितम् ॥ ३ ॥

तत्र हृदये दश धमन्यः प्राणापानौ मनो बुद्धिश्चे-
तना महाभूतानि च नाभ्यामरा इव प्रतिष्ठितानि,
शिरसि इन्द्रियाणि इन्द्रियप्राणलहानि च श्रोतांसि
सूर्यमिव गभस्तयः संश्रितानि, वस्तिस्तु स्थूलगु-
दमुक्तसेवनीशुक्रमूर्खवाहिनीनां नाडी(ली)नां मध्ये
मूत्राचारोऽभ्युवहानां सर्वश्रोतसामुद्रधिरवाप-
गानां प्रतिष्ठा, बहुभिश्च तन्मूलैर्मर्मसंज्ञकैः श्रोतो-
भिर्गगनसिच दिनकरकरैर्व्यासमितं शरीरम् ॥ ४ ॥

तेषां त्रयाणामन्यतमस्यापि भेदादाश्वेव शरीर-
भेदः स्यात्, आश्रयनाशादाधितस्यापि विनाशः;
तदुपपात्ताच्च घोरतरव्याधिमातुर्भावः; तस्मा-
दितानि विशेषेण रक्ष्याणि वाह्याभिघाताद्वाता-
दिभ्यश्च ॥ ५ ॥

दश धमन्य इति लोकोवदा दश धमन्यः, “एषं दश
महामूलाः समाप्ततः” (सु. अ. ३०) इत्यादिना संश्लेष-
महामूलीये प्रतिपादिताः । प्राणापानावित्युच्छ्वासनिद्राद्यौ,
केचित्तु प्राणापानौ यथोक्तावेव वातो प्राहुः; तत्रापानो
यद्यपि नेत्रश्रोत्रावाश्रय एवेत्याहुः, तथाऽपि हृदयव्यतिरि-
क्तानुनिधायित्वाहृदवाधित इत्युच्यते । मनोऽन्तःकरणम् ।
युदिमंहृदयन्दाभिलष्या । चेतना बुद्धिश्चित्तेभ्यः । महाभूतः

१. २ 'पूर्वाभ्यायेऽप्यनुवर्तते' इति पा० । २ 'तानधिकृत्य इत्या'
इति पा० ।

१ 'हृदि' इति पा० । २ 'प्राणोदानौ' इति पा० । ३ 'मूत्रवहान'
इति पा० । ४ 'प्रतिष्ठिताः' इति पा० । ५ 'उपपात्तापु' इति पा० ।
६ 'हृदयार्धस्य' इति पा० ।

कौटि आत्मसम्बन्धानि रुद्धमहाभूतानि । एतत् सर्वं साक्षर्यद
 र्थे व्यक्त्यापित शायीरे च स्तुत्यादितमनुसरणीयम् ।
 प्रदेष्टान्ते चोक्तम्—“पञ्चमज्ञ विज्ञानमिन्द्रियाभ्यर्पयञ्चकम् ।
 आत्मा च सगुणधैर्यधन्य च हृदि स्थितम्” (सू
 च ३०) इति, तेऽर्था एतच्छ्लोकोच्चा, अविद्यापानां च
 प्रोक्तान्तेनारोपो व्याख्येयः । किञ्च इह शालोद्धारणमि
 धानम्, नया हृदये दत्त धमन्यापीन्याभितानि, तदुद्यान्तेन
 दर्शयति—नाभ्यामरा इव प्रतिष्ठितानीति, नामिषकनाभि,
 आराधकानेमिसम्पत्कामिनि, यथा चक्रनाभ्यां चक्रदा अरा
 सद्गुणघातादुपहृन्त्यते, तन्मूलनेन तत्सकन्धा भवन्ति, एव
 यमन्यादयोऽपीत्यर्थः । “नाभ्यामरा” इति वा पाठः, तेन
 गर्भनाभ्यामपरा इत्येत्स्यं (अरा इव अपरेति) व्यरथान
 यन्ति । एतेन प्रदेष्टान्तरवर्तनमपि धमन्यापीना हृदया
 धितान् सिद्धमिति भावः । शिरसि आश्रयत्वमाह—शिरसीत्यादि ।
 इन्द्रियमार्ग्यद्वानि श्रोतादि यद्यपि प्रदेष्टान्तेऽपि न्यस्यन्ति,
 तथाऽपि शिरसि विशेषेणैतानि प्रवृत्तानीति सूर्यभिर गमस्य
 इति इष्टान्तेन दर्शयति । शिरसाश्रयत्वं च यथोक्तश्लोतसा
 एवुपचारेण विशिष्टेषुघातदर्शनाद्गम्यते । अस्ते अरीराधयत्व
 माह—वदितस्त्रिज्जादि । स्थूलसूक्ष्मादिभ्यस्तत्प्रतिपादने
 नास स्थूलसूक्ष्मादीनां बरलाभयत्वं दर्शयति । अन्तुबह्नां
 श्लोतसा प्रतिष्ठेति स्थानमित्यर्थं, उदयिर्विद्याऽऽपगणां पूर्णा
 यस्थान, तथा वसितन्यम्बुवह्णोत्तसा विधामस्तानम् । तन्मू
 लेरिति तत्तत्पदमैर्मैच्छकै, नहि श्लोतसा नमैत्यमस्ति,
 किञ्च श्लोतमैर्मैश्चैत विद्याममैर्जां ग्रहण, किञ्च नमैस्व
 दानि नमैर्योपकानि वा श्लोतादि नमवराकानि श्लोतादि ।
 आश्रयनासाद्गतितस्य नाह इति आश्रयनासाद्गदितस्य नाहो
 यस्त्वद्गति, तस्माद्दृश्यादीनामन्वयमस्य शशाऽऽपौरनासो
 भवतीति युक्तम् । शरीरस्य हृदयाभिः शरीरारम्भकषयान
 दशधमन्यायाश्रयवैनेव ज्ञेयम् । उपपत्तामिति किञ्चित्
 इत्याह ॥ ४ ॥ ५ ॥

तत्र ह्यसिद्धते फलश्र्वासद्यलक्षयकण्ठरोपोपको
 माकर्षणजिज्ञानिर्गममुखतालुशोपायसारोन्मादप्र
 ल्यापचित्तनाशाद्य स्यु, शिरस्यसिद्धते मन्यास्त
 म्मादितवभृत्पिंश्रममोहोद्देश्येनचेषानादाकासभ्या
 सद्गुणग्रहमूकगद्दत्वाक्षिनिमीलन्यगण्डस्यन्वज्ज
 म्भणछालास्त्रापसरानिषव्वनजिज्ञासादीनि, यस्मो
 तु वातमूत्रवर्चोनिग्रहघृण्णमेहनयसिस्तूलकुण्ड
 लोदावतगुहमात्तिलोष्ट्रलोपस्तम्भनाभिकुक्षियुद्
 धोषिप्रहादयः, दाताद्भुपसूक्ष्माता त्वेषा स्त्रिज्ञानि
 चिकित्सिते सन्ध्याविधीयुक्तानि ॥ ६ ॥

१ भूले(न) वा इति पा० । २ अन्नमिति इति पा० । ३ इद
 कायावितर्क इति पा० । ४ श्वभ्रमालिख इति पा० ।

हृदयापमिघातनान् ०शपीन् कनेमाह—तदेत्यादि ।
 श्लोमापकषणं श्लोमापकषणकारा वेदना । वेद्येन शिरसि वेद्यमा
 कारा वेदना । कुण्डल वस्तो कुण्डलरुग्णवेदना । उपस्तम्भो
 वस्तोरेव । चिकित्सिते इति दिनमादाचिकित्सिते । अकि
 यामिथिनीति सविप्रित्तामिथानामि ॥ ६ ॥

किञ्चेतानि विशेषतोऽनिलाद्द्रव्याणि, अनिलो
 हि पित्तकफसमुदीरणे हेतु प्राणमूल, च स वस्ति
 कर्मसाध्यतन, तस्मात्त पतिसम किञ्चित् कर्म
 मर्मपरिपालनमस्ति । तत्र पडास्थापनरकन्यात्
 धिमाने द्रो चानुवासनरकन्याविह च विहितान्
 वस्तीम् वृष्ट्या निवार्ये महात्मपरिपालनार्थं प्रयो
 जयेद्वातव्याधिचिकित्सा च ॥ ७ ॥

मर्मपरिपालने अस्ते प्राणान्यु सोपपत्तिकमाह—किञ्चेत
 नीत्यादि । अस्मात् पित्तकफवैर्होरोकिपरोरीरणेऽनिल एव
 हेतु, तेन कफपित्तरेऽपि निवार्ये वायुभिर्मित, वातनयिका
 रेऽपि वायु स्तत्र एव कारणम्, अत एवविकारेषु मर्माणि
 रक्षयत तत्कारणादिनिहायेव मर्माणि रक्षणीयानि । तथा
 प्राणमूल वेति नीमित्तेतुयामिहतो वायु, सिद्धयत् प्राणोप
 घातक तेन मर्मोन्मथपि प्राणरक्षणार्थं वाताग्रध्यामि । वसित
 ताप्यतन इति श्लोपनिदासोपेक्षया वसितन साध्यतन, उक्त
 हि—“ वसितकौतहराम्” (सू च २५) इति । औ चानुवा
 तनरकन्यामिति रोपमित्यन्विते, “ अनुवातन तु ज्ञेह एव, ए
 द्विभिध—स्वावरो ज्ञानमह” (वि च ८) इत्येतेनोपे
 हानुवातनरकन्ये हेतौ । इद्वेति सिद्धिस्थाने । इत्या विच
 र्थेति रोपीववादीनि द्या बुद्ध्या निवार्ये, वातव्याधिचिकित्सा
 च बुद्ध्या निवार्ये प्रयोजयेदित्यर्थः ॥ ७ ॥

भृत्पञ्च ह्युपस्ये हिङ्गुचूर्णं लवणानामन्यतमचू
 षंसेयुक्तं मातुलुङ्गस्य रसेनान्येन वाऽभ्येन ह्येन
 वा पाययेत्, शिरादिपञ्चमूलीरस्य सशर्करं पा
 नार्थं, विश्वादिपञ्चमूलससिञ्चा च यथापू, ह्रदो
 गविहित च कर्म, मूर्ध्नि तु वातोपस्येऽभ्यङ्गस्येव
 नोपनाह्येद्वपानतस्त कर्मापरीडनधुमादीनि, वस्तो
 तु कुम्भीस्वेदो, वसंत्य, इयामादिमिर्गाभूतसिद्धो
 निरुह, विश्वादिमिश्र सुतासिद्ध, चारकाधुद्
 भंगोभुरकमूलशुद्धशीरेषां प्रसुसैर्वाठवराभ्याजीज
 ययपभकपृञ्जिकक्तितो निरुह, पीतवाचसिद्धते
 लेनानुवासन, वैत्यक च सांप्रिरेकार्यं, दाता

१ मूयव टवचये पाठेन हिङ्गुचूर्णमनाकानवचनपूर्वात्पूर्वा
 षेर्वा मातुलुङ्गस्येनान्येन वाभ्येन इत्येन वा पाययेत् इति पाठः ।
 २ मातुलुङ्गस्येनान्येन वा विश्वादिपञ्चमूलससिञ्चा यथापू
 इति पा० । ३ श्वभ्रं च इति पा० ।

यरीगोत्रकञ्जहृतीकण्टकारिकागुडूचीपुनर्नयोशी-
रमधुकद्विसारिचालोत्रश्रेयसीकुशकाशमूलकपाय-
क्षीरचतुर्गुणं बलावृषपर्षभकषराश्वोषकुञ्जिकाय-
त्सकत्रपुसैर्वाद्योजशित्तिचारकमधुकचचाशतपु-
ष्पादमभेदकवर्षामूमदनफलकल्कतिङ्गं तैलमुत्तर-
पस्तिर्निरुहो वा शुद्धब्रिध्विस्रजस्य पस्तिशालमूत्र-
पिकारहर इति ॥ ८ ॥

विशेषेण मर्मभेदचिकित्सितामाह—भूयधेवादि । इधुव-
सृष्टे 'वातेन' इति शेषः । लवणानामिति निर्धारणे पृष्ठी ।
अन्य एव अन्यतमः, यथा—धेष्टतम इति । इत्येतेति मनोऽ-
ङ्गुलेन; यद् द्वेषपरस्य हृदहिततमाऽइत्यर्थः, चन्मनोऽननु-
कल्पमेव । हृदोगविहितं च कर्मति त्रिमर्मायचिकित्सिते ।
धृयाधीनीति आदिशब्देन परिप्रेक्षोपनादादिप्रहणम् । वस्ती
त्विति प्रदुष्टे वातेनेति प्रकरणश्लेष्मैः; पित्तकफदुष्टौ च वायुरेव
प्रधानमिति प्रागेव प्रतिपादितं; तेन कफपित्तदुष्टिरपि लभ्यते ।
वर्तय इति फलवर्तयः । श्यामादिभिरिति, "श्यामात्रिश्चतुरङ्गल-
तित्वकमहाशुश्रुससलयाद्यिनिदन्तीदन्तीनाम्" (वि. अ. ८) ।
श्यादिना प्रायुष्कः श्यामादिः । पित्तशारिरेति ब्रह्मपयसुलं;
किंवा "नित्यमूलत्रिदशायवकोलकुलजयवान्" (वि. अ. ७) ।
इत्येतेनोक्तं नित्यादिश्लेष्मैः । शारदिमूलश्वेतशोरहपुपादिक-
श्लेष्मैः । शराया अजमोदा । पीतदाहदित्तेन साधित-
मनुवासनं यस्मिन्निरुहे स तथा । केचित्त्वशीतशाराहृदवैले
पीतदाहदित्तैलमाहुः । तैलकमर्षिस्तौल्यककल्पोचम् । शतान-
रीत्यासौ हितारिवेति अनन्तमूलैस्तारिषे । श्रेयसी यन्ना । उप-
कुञ्जिका कृष्णगीरकम् । शित्तवारकः शालिषः । अरमभेदकः
पाषाणभेदकः । उत्तरवस्तिरिति वक्ष्यमाणोत्तरवस्तिविधानोदय
इत्यर्थः । निरुहे निरुहस्थाने देय इत्यर्थः ॥ ८ ॥

भवन्ति चाव श्लोकाः ।

हृदये मूर्ध्नि वस्ती च मूणां प्राणाः प्रतिष्ठिताः ।
तस्मात्तेषां सदा यत्नं कुर्यात् परिपालने ॥ ९ ॥

आवाधवर्जनं नित्यं स्वस्थवृत्तानुवर्तनम् ।
उत्पन्नार्तिविघातश्च मर्मणां परिपालनम् ॥ १० ॥

मयोक्तव्यं श्लोकैः दर्शयन्नधिकमप्याह किञ्चित्—हृदये
इत्यादिना । आवाधवर्जनमिति मर्मोपपातकहेतुवर्जनम् ।
स्वस्थवृत्तानुवर्तनं च हृदयादिषोषकतयैव पालकं भवति । उत्प-
न्नार्तिविघात इत्युत्पन्नमर्मोपप्रतीकारः ॥ ९ ॥ १० ॥

अत्र ऊर्ध्वं विकारा ये त्रिमर्माये चिकित्सिते ।
न प्रोक्ता मर्मजास्तेषां चाध्विद्वेष्यामि सौपधान् ॥

१ 'मर्मभेदादिचिकित्सितामाह' इति पा० । २ 'विषयाज्येय'
इति पा० । ३ 'वसाव कुर्वीत परिपालनम्' इति पा० ।

मर्मपरिपालक्यस्ति कथनप्रसङ्गादनुक्तमर्मगतरोगाद् सचि-
कित्सितान् दर्शयन्नाह—अत ऊर्ध्वमित्यादि ॥ ११ ॥

कुट्टः स्वैः कोपनैर्वायुः स्थानादूर्ध्वं प्रपद्यते ।
पीडयन् हृदयं गत्या शिरः शङ्को च पीडयन् ॥ १२ ॥

धनुर्वैभ्रमयेद्रात्राप्याक्षिपेन्मोहयेत्तथा ।
(नमयेचाक्षिपेचाह्वान्युच्छ्वासं निदणद्धि च ॥)

हृद्ध्वेण चाप्युच्छ्वासिति सन्धाक्षोऽथ निमीलकः ॥
कपोत इव कूजेच निःसंशः सोऽपतन्नरुः ।

दृष्टिं संस्तम्भ्य संश्यां च हृत्वा कण्ठेन कूजति ॥ १४ ॥
हृदि मुक्ते नरः स्वास्थ्यं याति मोहं वृते पुनः ।
वायुना दाहणं प्राहुरेके तमपतानकम् ॥ १५ ॥

हृदोगमपतन्नरमाह—कुट्ट इत्यादि । स्थानादूर्ध्वमिति वात-
स्थानापेक्षया यदूर्ध्वम् । सन्धाक्षोऽथ निमीलन इति सन्धाक्षो
वा भवति निमीलितार्धो वा भवति । निःसंश इति व्याधिविष-
काळे दृष्टिं सन्धाभ्य संश्या च हृत्वा कण्ठेन कूजति, निःसंश
भवति । मोहं वृते पुनरिति हृदये वृते पुनर्वायुना मोहं याति;
वायुनेति कफयुक्तेन; एके तमपतानकमेवापतन्नरकमाहुः । अत्र
जटुकणः—“वातकफाभ्यां दृष्टिरःशङ्कोपीननामनाज्ञेप-
प्रतीहासिस्त्वमनिमीलनकुट्टोच्छ्वासकूजनान्यपतन्नके” —इ-
ति । किंवा अपतन्नकं द्विविधं वर्णयन्ति—वातात्, कफात्;
तत्र 'निःसंशः सोऽपतन्नक' इत्यनेन कफज उच्यते; 'वायुना
दाहणं प्राहुः' इत्यनेन वायुना जमितमपतन्नकमेवापतान-
कमाहुः । तस्य दाहणत्वं दाहणवातारन्ध्रत्वादिति व्याख्येयम् ।
तथैव सुयुते वातव्याधाततन्नरुः पठितः ॥ १२-१५ ॥

श्वसनं कफवाताभ्यां कर्षं तस्य विमोक्षयेत् ।
तीक्ष्णैः प्रथमनैः संश्यां तासु मुक्तासु विन्दति ॥ १६ ॥

परिचं क्षिपुवीजानि विदङ्गं च फणिसूक्ष्मम् ।
एतानि सूक्ष्मचूर्णानि दद्याच्छीर्षपरिरेचनम् ॥ १७ ॥

कुम्भकूप्यभया हिङ्गु पौषकरं लवणत्रयम् ।
यथाकथाम्बुना पेयं दङ्गहे चापतन्नके ॥ १८ ॥

हिङ्गुयम्लवेतसं शुण्ठीं ससौर्वर्चलदादिमम् ।
पिपेद्वातकफघ्नं च कर्म हृद्रोगमुद्धितम् ॥ १९ ॥

शौर्धना वस्तपस्तीक्ष्णा न हितास्तास्य कृत्स्नशः ।
सौर्वर्चलामयाभ्योपैः सिद्धं तस्यै घृतं हितम् ॥ २० ॥

शास्त्रिणैः चैतानामहाज धमनीषु । यथाकथाम्बुनेति यवैः
पत्रविधिना श्वतानीयेन । हृद्रोगमुद् वातकफघ्नं यत्र कर्म

१ अयमर्षोको इत्यस्ति तदुक्तं न पठ्यते । २ 'उच्छ्वासिति
च कृच्छ्रेण सन्धाक्षोऽपानिमोहनः' इति पा० । ३ 'वातकफात्'
इति पा० । ४ 'शक्तिः' इति पा० । ५ 'श्वसनं कफवाताभ्यां
कर्षणं' च इति पा० । ६ 'हिङ्गु तुम्हुर यथा' च इति पा० । ७ 'घ'
दाभ्यां लवणवर्ते' इति पा० । ८ 'शोषणे' इति पा० ।

तद्विमतपतत्रके । शोभना इत्यादौ हृत्प्रथ शोभना च
 द्विवा ' इति वचनेन शोभनार्थलोकोक्तिरुदाहन भूरिशोभननि
 रुददाने तु वातशोभन साधिति भाव ॥ १६-२० ॥

मधुरक्लिग्धगुर्ध्वं जलेयान्निवन्तनाच्छूमात् ॥
 शोकाद्वाभ्यनुपद्वाच्च वायुनोदीरितं कफ ॥ २१ ॥
 यदाऽसौ समवस्कन्ध हृद्य हृद्यवाधानम् ।
 समागृणोति ज्ञानादींस्तदा तन्द्रोपजायते ॥ २२ ॥
 हृद्ये व्याकुलीभाषो वाक्प्रेषेन्द्रियगौरवम् ।
 मनोयुज्यप्रसादश्च तन्द्राया लक्षणं मतम् ॥ २३ ॥
 कफप्र तत्र कर्तव्यं शोधनं शमनानि च ।
 व्यापामो रक्तमोक्षश्च भोज्यं च कटुतिक्तकम् ॥ २४ ॥

मधुरक्लिग्धेत्यादिना तत्राक्षय विकल्पितं च केचित् ५
 उक्ति ॥ २१-२४ ॥

मूत्रो(व)रुसादो जडर कृच्छ्रमुत्सङ्गसङ्घयो ।
 मूत्रातीतोऽनिलाप्रीला वातपस्त्युष्णमाहृतौ ॥ २५ ॥
 वातकुण्डलिका प्रन्थिविद्वधातो वस्तिकुण्डलम् ।
 प्रयोद्देशीते मूत्रस्य दोषास्तोल्लिङ्गतं शृणु ॥ २६ ॥

दशोपनिषाव बर्हिरोपानाह—मूत्रोक्ताद इत्यदि ।
 एते च मूत्रदोषा मूत्रकृच्छ्राद्विधा एवेति त्रिमनाय एव प्रति
 पादितम् ॥ २५ ॥ २६ ॥

पित्तं कफो द्वैयं वाऽपि वस्तौ सहन्यते यदा ।
 मातृकेन तदा मूत्रं रक्तं पीतं घनं सृजेत् ॥ २७ ॥
 सदाह श्वेतस्यान्द्रं वा सर्वैर्वा लक्षणैर्युतम् ।
 मूत्रौकसाद् तं विद्यात् पित्तस्तेष्वहरेर्जयेत् ॥ २८ ॥

पित्तं कफ इत्यादिना मूत्रोक्तादमाह । अथ च वातकफ
 पित्तवात त्रिदोषैर्विन्यत इत्युक्तं भवति । सदायत इति सद्यते
 रक्तपीतवर्णता पित्तं तत्रवर्णता कफेन कफपित्तलक्षणता
 कफपित्तान् वायुनु सर्वान्गुण एव । अत्र वायोऽवपरणकृत
 एव दोष देन पित्तकफयोरेव चित्ति-सोका पित्तलेष्म
 हरेर्जयेत् इत्यनेन वायोस्तत्रवरणव्यतिव जयो भवतीति
 भाव ॥ २७ ॥ २८ ॥

विधारणात् प्रतिहतं वातोदावसितं यदा ।
 पूर्यत्युदरं मूत्रं वदा तदनिमित्तकरु ॥ २९ ॥
 अपक्विमूत्रविट्टसङ्गैस्त-मूत्रजडरं वदेत् ।
 मूत्रवैरेक्षनीं तत्र चिकित्सा समयोजयेत् ॥ ३० ॥
 हिद्वद्विचरं नृणं त्रिमसिंघं प्रकृतिगतम् ।
 ईन्या-मूत्रोद्वानाहमाभमानं मुदेमेदयो ॥ ३१ ॥

वनिमित्तकमिति वाक्त्वमाणमिति तदक । मूत्रवैरेक्षनीमिति
 मूत्रवैरेक्षनीयदवाकमेवोक्तम् । हिद्वद्विचरं तु द्विरुत्तरं
 हिद्वद्वत् (वि अ २६) इत्यादिनोक्तं हिद्वद्विचरं यस्मिन्
 तद्विद्विचरम् ॥ २९ ३१ ॥

मूत्रितस्य व्यायासु रेतो वातोद्धतं च्युतम् ।
 पूर्वं मूत्रस्य पश्चाद्वा सवेत् कृच्छ्रं तदुच्यते ॥ ३२ ॥
 खवेगुणपानिलाक्षणे किञ्चिन्मूत्रस्य तिष्ठति ।
 मणिसन्धौ स्रवेत् पश्चात्तदस्वाऽथ चातिरुक् ३३
 मूत्रोत्सङ्गं स विच्छिन्नमुच्छेद्यगुणदोषसं ।
 वाताकृतिर्भवेद्वातान्मूत्रे शुष्यति सङ्घय ॥ ३४ ॥
 विर धारयतो मूत्रं त्वरया न प्रवर्तते ।
 मेदमानस्य मन्दं वा मूत्रातीतं स उच्यते ॥ ३५ ॥

आभ्यापयन् वस्तिगुदं रुद्धं वायुश्लोकोध्रताम् ।
 कुर्यात्तीघ्रातिमप्रीला मूत्रविष्णमानरोषिनीम् ॥ ३६ ॥
 मूत्रं धारयतो वस्तौ वायुं कृद्धो विधारणात् ।
 मूत्ररोघ्रातिकण्डूभिर्घातवस्ति स उच्यते ॥ ३७ ॥
 उष्णता सोष्णकं मूत्रं शोषयन् रक्तपीतकम् ।
 उष्णवातं सृजेत् कृच्छ्रादस्त्युपस्थाविदाहयान् ३८
 गतिसङ्गादुदावृत्तं स मूत्रस्थानमार्गयो ।
 मूत्रस्य तिगुणो वायुर्भ्रम्येत्पित्तकुण्डली ॥ ३९ ॥

मूत्रं विदहितं सत्सम्भ्रमङ्गोरवयेत्येवै ।
 तीव्रकृच्छ्रविट्टसङ्घर्षात्कुण्डलिकेति सा ॥ ४० ॥
 रक्त वातकफात्पुटं पल्लिहारे सुदायणम् ।
 प्रन्थि कुर्यात् स रुच्छेण सृजेन्मूत्रं तदावृत्तम् ॥ ४१ ॥
 अशमरीसमशूलं तं रक्तप्रन्थिं प्रचक्षते ।
 कृच्छ्रशूलयोर्वातेनोदावृत्तं शक्यं वा ॥ ४२ ॥

मूत्रघातं प्रपद्येत विट्टसृष्टं तदा नरः ।
 विद्वन्मूत्रयेत् कृच्छ्राद्विद्विघातं विनिर्विघातं ॥ ४३ ॥
 दुताध्यलङ्घनायासादभिघातात् प्रपीडनात् ।
 स्वस्थानाद्गतितरुद्धं सृष्टल्लिष्टपित्तं गर्भेषु ॥ ४४ ॥
 शूलस्पन्दनदाहार्त्तं विन्दुं विन्दुं श्रयत्यपि ।
 पीडितस्तु सृजेद्वायुं सत्सम्भोदघ्नतातिमान् ॥ ४५ ॥
 वस्तिकुण्डलमाहुस्तं घोरं शूलविषोपमम् ।
 पयनप्रवलं प्रायो दुनिवारमवुदिति ॥ ४६ ॥
 तसिन्मूत्रपित्तान्वितं दाहं शूलं मूत्रविषणता ।
 श्लेष्मणा गौरैश्च शोफं जिग्धं मूत्रं यत्नं सितम् ४७
 शृण्वत्कृच्छ्रविद्यो वस्ति पित्तोदीर्घो न तिष्ठति ।
 भविधान्तयिल साप्यो न तु यः कुण्डलीहृत् ४८
 स्याद्दस्तौ कुण्डलीभूते ईन्याह भ्यास एव च ।

१ गुर्वंश इति पा० । २ नवात् इति पा० । ३ शक्यं वा
 इति पा० । ४ इत्या मूत्राविसृष्टतात्पि च गुणमेदयो इति पा० ।

१ उच्छेद्यगुणदोषसं इति पा० । २ मूत्रावापयेद्वो इति
 पा० । ३ वाक्त्रो इति पा० । ४ त्वनीह इति पा० ।

मूत्रितस्येति मूत्रवेगगतस्य, मूत्रवेगपुच्छत्येति यावत् ।
 प्युतमिति स्वस्थानाद्युतम् । वातोद्धतमिति वातविश्रितम् ।
 एतद्वक्षणांतरमुक्तमेव कृच्छ्रं, मूत्रकृच्छ्रमितीत्यनेनैव भिन्नक्षण-
 त्वात् । किञ्चिदिति स्त्रोकम् । उच्छेपगुरुर्योऽथ इति प्रद्वमूत्राव-
 शेपेण स्थितेन शुद्धशोफस इति । वाताकृतिरित्यादि सधर्मलक्ष-
 णम् । वाताकृतिरिति वातलक्षणयुक्तः । विधाराणादिति मूत्रवे-
 गरोधात् । कम्पयेति पित्तोष्णता । शोषवन्निति कम्पणा
 सहितो वात एव मूत्रं शोषयन् । यतिसत्रादित्यादिना वातकु-
 ष्डलिकामाह । मूत्रस्य गतिसत्रादुदाहृतो वायुर्मूत्रस्थानमार्गयो-
 र्भ्रमभ्याविन्दकृच्छ्रलो मूत्रपातिः नामः प्रदिहत्तः, आग्निदो वक्रो,
 कुण्डलोति आवर्तमानतया स्थितः; ईदृशं वायोऽपस्थानं मूत्रमार्गं
 एव भवति । वातकुण्डलिकालक्षणमाह—संस्तम्भेत्यादि ।
 भद्रो भद्राकारवदनः । रक्त प्रस्यि कुर्यात् वातकफभ्यां दुष्ट-
 मिति योजयम् । विष्युक्तो विघातो विद्विघातः । हुताध्वे-
 त्यादिना वस्ति कुण्डलमाह । उद्धत इति परारुतयुक्तः । पीडित
 इति हुत्वादिभिः । श्लेष्मवद्विलो वस्तिरे विष्यति, तथा
 पित्तोदीर्घं च विष्यति । अभिघ्नान्तमिच्छ इति अर्द्धद्वाराः ।
 कुण्डलीकृत इति वर्तुलीकृतः । वर्तुलीकृतस्यैव लक्षणान्याह—
 स्याद्दस्ताविज्ञादि ॥ ३२-४८ ॥—

दोषाधिक्यमपेक्ष्यैतान् मूत्रकृच्छ्रद्वैर्यजेत् ॥ ४९ ॥
 वस्तिमुत्तरवस्ति च सर्वेषामेव दापयेत् ।

। निस्त्रिसामाह—दोषाधिक्यमित्यादि । मूत्रकृच्छ्रद्वैः प्रयो-
 गैर्दोषाधिक्यमवेक्ष्य प्रयुक्तैर्जयेदिलयैः ॥ ४९ ॥—

पुष्पनेत्रं तु हैमं स्याच्छुद्धणमौत्तरवस्तिकम् ॥ ५० ॥
 जात्यभ्रहनवृन्तेन समं गोपुच्छस्यैस्थितम् ।
 सौम्यं वा सर्षपच्छिद्रं द्विकर्णं द्वादशान्जुलम् ॥ ५१ ॥
 तेनाजवस्तिमुक्तेन स्नेहस्यार्धपलं नयेत् ।
 यथावयवविशेषेण स्नेहमात्रं विकल्प्य वा ॥ ५२ ॥
 स्नातस्य शुक्लभक्तस्य रसेन पयसाऽपि वा ।
 सृष्टेविष्णुमूत्रवेगस्य पीठे जानुसमे सृदै ॥ ५३ ॥
 क्रजोः सुखोपविष्टस्य हृष्टे मेद्रे घृताकया ।
 शलाकयाऽन्विष्य गतिं यद्यप्रतिहता प्रजेत् ॥ ५४ ॥
 ततः शोफः प्रमाणेन पुष्पनेत्रं प्रवेशयेत् ।
 शुद्धमूत्रनागैर्गणं प्रणयेदनु सेवनीम् ॥ ५५ ॥
 र्हिस्याद्वैतितगतं वस्तिमूने स्नेहो न गच्छति ।
 सुखं प्रपीड्य निष्कल्पं निष्कर्षेन्नैत्रमेव च ॥ ५६ ॥
 प्रत्यागते द्वितीयं च तृतीयं च प्रदापयेत् ।
 अनागच्छरूपक्षयस्तु रजनीव्युपितस्य च ॥ ५७ ॥

उत्तरवस्ति दापयेदियुक्तं तत उत्तरवस्तिविधिमाह—पुष्प-
 नेत्रमित्यादि । पुष्पनेत्रमित्युत्तरवस्तिनेत्रस्य संज्ञा; उत्तरवस्ति-
 संज्ञा उत्तरमार्गवीयमानतया, किंवा श्रेष्ठगुणतया उत्तरवस्तिः ।
 जात्यभ्रहनवृन्तेन सममिति जातेरभ्रहनस्य च पुष्पयोर्नृन्ते-
 नाप्रे समम्, उक्तं हि शरीरे—“कुन्दस्य वृन्तप्रतिभं तथाऽ-
 नेत्रे” इति; अश्वहनः फरवीरः । सर्षपच्छिद्रमिति सर्षपवाहि-
 च्छिद्रम् । द्विकर्णकमिति नेत्रे वस्तिवन्धनार्धमेकतः कर्णिका,
 अपराऽप्रे शोफः प्रमाणपचकुलादौ कर्णिका कर्तव्या । द्विकर्ण-
 कम् इति वा पाठः । यथावयवविशेषेण स्नेहमात्रं विकल्प्य चेति
 यथोक्तमेदः पञ्चविंशतिवर्षस्य, ततस्त्वंवार्यदयोमेदविकल्पेनाप-
 कपेः कर्तव्यः; उक्तं हि सुश्रुते—“स्नेहप्रमाणं परमं प्रकृश-
 खात्र पीतितः । पञ्चविंशतिवर्षाणामर्वागमुद्विक्विकल्पितम्”
 (सु. वि. अ. ३७) इति । हृष्टे इति स्तब्धे, यद्यप्रतिहता
 व्रजेच्छलाका, तत्र पुष्पनेत्रं शोफः प्रमाणतमं प्रवेशनीयम् ।
 शलाकया प्रथममन्वेषणं मार्गविज्ञानार्थम् । शुद्धवदिति शुद्धे यथा
 नेत्राकम्पनादिगुणयुक्तं प्रवेशयेत् तथा मेद्रेऽपि । अतिगतं लिङ्ग-
 प्रमाणातिरेकप्रविष्टं नेत्रं वस्ति र्हिस्यात् । ऊने इति लिङ्गमान-
 स्त्रोकप्रविष्टे ॥ ५०-५७ ॥

पिप्पलीलवणागारधूमामामार्गसर्षपैः ।
 धातां कुरसनिगुण्डीशमपाकैः ससहाचरैः ॥ ५८ ॥
 मूत्राम्लपिष्टैः सगुडैर्वर्तितं कृत्या प्रवेशयेत् ।
 अत्र तु सर्षपाकारं पश्चात्तं मापसंभिताम् ॥ ५९ ॥
 नेत्रदीर्घां घृताभ्यक्तं सुकुनारामभङ्गराम् ।
 नेत्रयमूत्रनाड्यां तु पायो चाङ्गुष्ठससिताम् ॥ ६० ॥
 स्नेहे प्रत्यागते ताभ्यामानुवासनिको विधिः ।
 परिहारश्च सव्यापत् ससम्यग्दक्षलक्षणः ॥ ६१ ॥

पिप्पलीत्यादिना व्युपितेऽप्यनागच्छतः स्नेहस्य प्रवर्तिकां
 वर्तिमाह । इयं च वर्तियुद्धपाकेन कठिना कर्तव्या यथा श्लक्ष्ण
 भवति । पश्चात्तं इति मूले; अङ्गुष्ठसञ्चिनामिति पायो स्नेहप्र-
 कृत्यर्षं वीयमानाऽङ्गुष्ठसमाना कर्तव्या । ताभ्यामिति मेद्रेऽशु-
 दाभ्यां दक्षतार्थिभ्याम् । उत्तरवस्तेरनुजासनवत् सेव्यपरिहार-
 व्यापत्सम्यग्दक्षलक्षणव्यतिदिशनाह—आनुवाचनिको विधि-
 रित्यादि ॥ ५८-६१ ॥

स्त्रीणामातंयकाले तु प्रतिकर्म तदाचरेत् ।
 गर्भोत्सना सुखं स्नेहं तदाऽऽदत्ते ह्यापृता ॥ ६२ ॥
 गर्भं योनिस्तदा शीघ्रं जिते शृङ्गाति माक्ते ।
 यस्तिजेपु विकारेषु योनिविभ्रंशजेषु च ॥ ६३ ॥
 योनिश्लेपे तत्रैव योनिव्यापत्ससृग्दरे ।

१ सशेषकृच्छ्रम् इति पा० । २ जातीयपुष्पस्य वृन्तेन इति पा० ।
 ३ निस्त्रयवोमूत्रस्य इति पा० । ४ र्हिस्याद्वैतितगतं इति पा० ।

१ 'पूर्वो(ने)' इति पा० । २ अयमर्थकोको दस्तादिखितपुस्तके न
 पश्यते ।

अप्रस्रवति मूत्रे च विन्दुं विन्दुं स्रवत्यपि ॥ ६४ ॥
विदध्यादुत्तरं वस्ति यथासौपद्यसंस्कृतम् ।

आर्तवकाले त्रौटसर्गिकृतैर्योक्तं क्षीणामुत्तरप्रसिदानामर्तव-
काले विधत्ते । आर्तवकालदाने हेतुमाह—गर्भाग्नेत्यादि ।
गर्भाघना गर्भघ्नया गर्भाघ्न इत्यर्थः । अन्ये तु योनिमाहुः ।
आदत् इति सम्यग् गृह्णाति । अथाहतेति अणगतसञ्चितरजो-
स्वावस्था ॥ ६२-६४ ॥—

पुष्पनेत्रप्रमाणं तु प्रमदानां दशमङ्गुलम् ॥ ६५ ॥

मूत्रस्रोतःपरीणाहं मुद्रस्रोतोऽनुवाहि च ।

अपत्यमार्गं नारीणां विधेयं चतुरङ्गुलम् ॥ ६६ ॥

सङ्कुलं सूत्रमार्गं तु शालायास्त्वेकमङ्गुलम् ।

उत्तानायाः शयानायाः सम्यक् सङ्कोच्य सञ्चिथनी ॥

अथास्याः प्रणयेन्नप्रमनुषंशतं सुखम् ।

द्विस्त्रिधनुरिति क्लेशानहोरात्रेण योजयेत् ॥ ६८ ॥

वैस्तौ, वस्तौ प्रणीते च वर्तिः पीनतरा भवेत् ।

त्रिरात्रं कर्म कुर्वीत क्लेशानार्त्तं विवर्धयेत् ॥ ६९ ॥

अनेनैव विधानेन कर्म कुर्यात् पुनरुपहृत् ।

पुष्पनेत्रप्रमाणं त्वित्यादि । मुद्रस्रोतोऽनुवाहीव मुद्रवाहि-
च्छिद्रम् । अपत्यमार्गं विधेयं चतुरङ्गुलमिति अपत्यमार्गं स्रव-
त्ये चैतुरङ्गुलप्रवेशनं प्राप्तशौवमानामेव नारीणां कर्तव्यं,
मूत्रमार्गं तु स्रवदित्येव सङ्कुलप्रवेशनं प्राप्तशौवमानामेव नारीणां
कर्तव्यम् । शालायाः स्वल्पप्रमाणतया एकाङ्गुलप्रवेशनमेव
मूत्रमार्गप्रयोगार्थं कर्तव्यं; शालाना त्वपत्यमार्गं न वीथत एव,
तातामपत्यमार्गंसाङ्गुलत्वात् । वर्तिः पीनतरा भवेदिति क्लेशप्र-
त्यागमनार्थं वर्तिः पीनतरा कर्तव्या । क्लेशनात्रा चात्र "क्लेशस्य
प्रवृत्तं चात्र साङ्गुलीमूलसमितम्" (सु चि. अ ३७) इत्य-
नेन द्युधुतोक्तं ज्ञेया ॥ ६५-६९ ॥—

अतः शिरोविकाराणां कश्चिद्भेदः प्रवक्ष्यते ॥ ७० ॥

रक्तपित्तानिला दुष्टाः शङ्खदेशे विमूर्च्छिताः ।

तीव्ररुग्दाहरारां हि शोफं कुर्वन्ति वाक्चणम् ॥ ७१ ॥

स शिरो विपद्भेगी निरुध्याशु गलं तथा ।

र्विराज्राजीवितं हन्ति शङ्खको नामं नामतः ॥ ७२ ॥

परं व्यहङ्गीवति चेत् प्रत्याख्यायाचरेत् क्रियाम् ।

शिरोविरेकसेकादि तस्य वीसर्पनुच यत् ॥ ७३ ॥

१ 'यथासौपधिमिति' इति पा० । २ 'वीसर्पिकरालोक्त'
इति 'वीसर्पिक नोक्त' इति च । पा० । ३ 'मुद्रस्रोतोऽनुवाहि च'
इति पा० । ४ 'वर्तिः वस्तौ प्रणीते च चलिधान-तरा भवेत्' इति
पा० । ५ 'चतुरङ्गुलप्रवेशनमन्त्र-कर्तव्यम्' इति पा० । ६ 'शङ्ख-
कोऽपिनिभः द्विप्र विनाशयति मानवम्' इति पा० । ७ 'नामत-
परम्' इति पा० । ८ 'जीवे-वह चैत्रैषव प्रत्याख्याय समाचरेत्'
इति पा० ।

कामागतशिरोविरेकार्थं निम्नर्गावविस्तृतात् वक्षुमाह—अत
इत्यादि । वाक्चण इत्याशुकारी । परं व्यहङ्गीवतीत्यादिः प्रमा-
नोऽयं सङ्कलस्य, प्रत्याख्यायाचरेत् क्रियामित्यनेन उपपद्यमानं
एव प्रत्याख्यायानपूर्वका चिकित्सा कर्तव्याऽस्य ॥ ७०-७३ ॥

केशाल्पव्यथानात् पूर्ववातावद्वयायमैधुनैः ।

वेगसंधारणायासञ्चयायामैः कुपितोऽनिलः ॥ ७४ ॥

केवलः सकफो वाऽप्ये गृहीत्वा शिरसस्ततः ।

मन्याभ्रशङ्खकर्णाक्षिललाटाद्येऽतिषेदनाम् ॥ ७५ ॥

शस्त्रारणिनिभां कुर्यात्तीवां सोऽर्थावमेदकः ।

नयनं वाऽधवा श्रोत्रमतिवृद्धो विनाशयेत् ॥ ७६ ॥

चतुःक्षेत्रोत्तमा भात्रा शिरःकाषधिरचनम् ।

नाडीस्वेदो घृतं जीर्णं पल्लिकर्मानुवासनम् ॥ ७७ ॥

उपनाहः शिरोवृत्तिदहनं चात्र शस्यते ।

प्रतिश्याये शिरोरोगे यद्योद्विष्टं चिकित्सितम् ॥ ७८ ॥

क्लेशोत्पिनाऽर्थावमेदकमाह । अणवरायो ह्यिणः । शस्त्रारणि-
निभामिति शस्त्रच्छेदात्पिणमन्वन्निभाम्, अरणिम्पुत्रादनका-
ष्टम्, किंवा अरणिना कारणेनाग्निरेवात्र लक्ष्यते । चतुःक्षेत्रो-
त्तमा नात्रा, उत्तमा च नात्रा बहुदोऽनपरिभ्रमनीया 'जीर्णं
दधनवर्धितं घृतम् । उपनाहं केचिच्छिरोवृत्तिषेदनाहुः;
यो मस्तिष्क उच्यते, तन्नान्तरे हि मस्तिष्क उपनाहः शिरो-
मस्तिष्कप्रकार उक्त, —"मस्तिष्केशङ्खल्ले पदं वस्तौ शु द्रादद्या-
द्वृत्तम्" इत्यादिना, शिरोवृत्तिविधानं शालानये हेतुं, यथा—
"द्रादद्याद्वृत्तिरोगे चर्षपदं शिर समम् । व्याकण्ठवन्धनस्थानं
लज्जते वक्ष्येष्टिते ॥ चैतवेणिकया बद्धा मापकलेन वेपयेत् ।
ततो यथाव्याधिभ्यस्तं क्लेशं कोष्ण निवेशयेत् ॥ कर्षं केशमुक्ते
सावरङ्गुल धारयेत् तम् । आवकनातिक्लेशदादशाष्टे पञ्चता-
द्विषु ॥ नात्रा सहस्राण्यङ्गुले हेतुं स्फुर्यादि मर्षयेत् । मुष्प्रे-
हस्य परमं सप्तहं तस्य सेवनम्" इति; तथा, "आशिरोव्यामर्षं
चर्मं कृत्वाऽऽङ्गुलमुच्छिन्तम् । तैनापेक्ष्य शिरोऽपत्यमार्ग-
कलेन वेपयेत् ॥ निषकलकोपविष्टस्य तैः कोष्णं प्रपूयेत् ।
धारयेदाहः शान्तये यामं यामार्षमेव वै ॥ शिरोवृत्तिर्न-
शोप शिरोरोगं मद्रवम्"—इत्यादि । दहनं वाऽप्येति तन्ना-
न्तरप्रत्ययाद् सङ्कुलच्छेदशङ्खभेदेऽपि शारकाण्डादिना दहनं
ज्ञेयम् । यद्योद्विष्टं चिकित्सितमिति तत्रात्र दास्यते इति
योजयम् ॥ ७४-७८ ॥

सन्धारणादजीर्णार्थमैलिकं रक्तमादती ।
दुष्टौ दूषयतस्तत्र दुष्टं ताभ्यां विमूर्च्छितम् ॥ ७९ ॥
स्योद्विष्टोऽनुस्तापाद्वैवं विष्यन्दते शनैः ।

१ 'स्वाङ्गुलप्रवेशनात् प्राग्वातस्य च सेवनाद्' इति पा० ।
२ 'वाऽपि गृहीत्वाऽप्ये शिरो कर्त्त' इति पा० । ३ 'रक्तं विष्यन्द-
वेऽहर्ष' इति पा० ।

ततो दिने शिरःशूलं दिनवृद्ध्या विचर्धते ॥ ८० ॥
 दिनक्षये ततः स्व्याने मस्तिष्के संप्रशाभ्यति ।
 सूर्यावर्तः स तत्र स्यात् सर्पिरौत्तरभक्तिकम् ॥ ८१ ॥
 शिरःकायविरैकौ च मूर्धा त्रिंशेहधारणम् ।
 जाङ्गलैरुपनाहश्च घृतक्षीरैश्च सेचनम् ॥ ८२ ॥
 वर्हित्तिचिरिलापादिश्रुतक्षीरोरिधत्तं घृतम् ।
 स्यान्नावनं जीवनीयक्षीराद्युणसाधितम् ॥ ८३ ॥

मस्तिष्कं शिरैःस्थो मज्जा । इवमिति इवं चर । विष्य-
 न्दत इति च्यवते । एतच्च सूर्यावर्तस्य रुद्रं दोषरूप्ययोर्विकृ-
 त्तिविषमसमवायाद्भवति; तेन नाग्न्यभिहार एवमभूतो भवति ।
 तथा वेदना सूयतापे एवस्य वर्धते नाग्नितापे, इत्येतदपि
 प्रभावकृतमेव ज्ञेयम् । त्रिंशेहधारणमिति पाटात् तैलघृतवसा-
 धारणं वदन्ति । ज्वलादयो विभिन्ना अन्नपानोपाः । विलनि-
 वासीति विदोशयः; विदोशादिनां ऐवमिति संबन्धः (?)
 ॥ ७५-८३ ॥

(उर्ध्वासातिशोकातिरूक्षणीताल्पभोजनैः ।)

उषा दोषास्तयो मन्योपश्चाद्वाटालु वेदनाम् ॥ ८४ ॥
 तीमां कुपेन्ति सा चाक्षिभूशङ्खेष्ववतिष्ठते ।
 स्पन्दनं गण्डपार्श्वस्य नेत्ररोगं हनुग्रहम् ॥ ८५ ॥
 सोऽनन्तवातस्तं हन्यात् सिरार्कावर्तनाशनेः ।
 घातो रूक्षादिभिः कुन्दः शिरःकम्पमुदीरयेत् ॥ ८६ ॥
 तत्रामृतायलापानामहाश्वेताश्वगन्धकैः ।
 ज्ञेहस्वेदादि घातघ्नं शस्तं नस्यं च तर्पणम् ॥ ८७ ॥

मन्या म्रीवासिराद्यम्, घाटा म्रीवायाः पश्चाद्भागः, पश्चात्
 प्रष्टम् । सा चाक्षिभूशङ्खेष्ववतिष्ठते इति शङ्खरीन् व्याप्य
 स्थिरा भवति । अनन्तवातमेतं तन्त्रान्तरे अभ्यतोषातनाहुः ।
 सिरार्कावर्तनाशनेरिति सिराम्यधेः, सूर्यावर्तनाशनेश्च भेदधेः
 ॥ ८४-८७ ॥

नस्तःकर्म च कुर्वीत शिरोरोगेषु शास्त्रविद् ।
 द्वारं हि शिरसो नासा तेन तद् व्याप्य हन्ति ताम् ८८
 नस्तःकर्म चेति सर्वशिरोरोगसाधारणं चिकित्सितम् ।
 शिरोरोगेषु नस्तःकर्मकारे हेतुनाह—द्वारं हीलादि । तेन
 नासाल्लेपेण कार्यं । तस्मिन् नस्तो दत्तमीवधम् । व्याप्येति
 शिरो व्याप्य । तानिति शिरोरोगान् ॥ ८८ ॥

नावनं चावपीडश्च ध्मापनं धूम एव च ।
 प्रतिमर्शश्च विशेष्ये नस्तःकर्म तु पञ्चधा ॥ ८९ ॥

१ 'प्रद्व ज्ञेहधारणम्' इति पा० । २ 'नावनम्' इति पा० ।
 ३ 'शिरो मज्जा' इति पा० । ४ अथ पात्रो हस्तलिखितपुस्तके न
 पश्यते । ५ 'मन्यां पश्चाद्वाटालु' इति पा० । ६ 'नासाक्षिभू-
 श्वेष्ववतिष्ठते' इति पा० ।

ज्ञेहनं शोधनं चैव द्विविधं नावनं स्मृतम् ।
 शोधनः स्तम्भनश्च स्यादवपीडो द्विधा मतेः ॥ ९० ॥
 सूर्णस्याध्मापनं तद्धि देहेक्षोतोविशोधनम् ।
 विद्वेषप्रिविधो धूमः प्रायुक्तः शमनादिकः ॥ ९१ ॥
 प्रतिमर्शो भवेत् ज्ञेहो निर्वाप उभयार्थकृत ।
 एवं तद्वचनं कर्म तर्पणं शमनं त्रिधा ॥ ९२ ॥

शिरोरोगदप्रस्तावगतानवयवकव्यनस्तःकर्मभेदानाह—
 नावनमित्यादि । नावनादयथिकित्सास्थानोपाः । अत्र सुधुवे
 धूमं वर्जयित्वा पशुविधं नस्तःकर्मोक्तम्,—“तद्विषमपि
 पशुमिषलभं; तथा—नस्यं, शिरोविरचनं, प्रतिमर्शोऽव-
 पीडः, प्रथमनं च” (चि. अ. ४०) । इति; इह तु नावनशब्दे-
 नेव शिरोविरचनमपि गृहीतं, यदुक्तं,—“ज्ञेहनं शोधनं चैव
 नावनं द्विविधं स्मृतम्” इति; तेन सुधुतोक्तोऽप्यर्थो गृहीत एव ।
 'शोधनः स्तम्भनश्च स्यादवपीड' इत्यत्र संशमनमप्यवपीडस्य
 कर्मच्छन्ति, तच्च स्तम्भन एवान्तर्भावनीयम् । अवपीडश्च तत्र
 कल्हादीनि वीयन्ते इत्यवपीडः; अनेन शिरोविरचनार्थं वीय-
 मानसंभयपिप्ल्यादिकल्हास्याप्यवरोधः । 'ध्मापनं तद्धि देह-
 सोतोविशोधनम्' इति वचनात् 'ध्मापनं शिरोविरचनप्रयोजन-
 कमेनेति दर्शयति । शमनादिक इत्यत्र शमनशब्देन प्रायो-
 गिकं पृष्टाति, तेन प्रायोगिकद्वैहिकद्वैवतिकधूमनां नासदी-
 यमानानामिह ग्रहण, मुख्येषु धूमो न नस्यम् । उभया-
 र्थकृदिति ज्ञेहनाविरचनार्थकृत । प्रतिमर्शलक्षणमधे 'नस्तः ज्ञेहा-
 हुल्लि दयात्' इत्यादिना पश्यमाणम् । उक्तप्रविधनस्तःकर्मण-
 सैविष्यमाह—एवमित्यादि । कर्मेति नस्तःकर्म । शमनेन स्तम्भ-
 नस्यापि ग्रहणं; तर्पणे ज्ञेहनस्यावरोधः; अन्ये ये केचित् प्रभेदा-
 स्तन्त्रान्तरे प्रतिपादितास्तोऽप्यत्रैवान्तर्भवन्ति ॥ ८९-९२ ॥

स्तम्भसुषुप्तित्वाद्याः श्लैष्मिका ये शिरोरोगाः ।
 शिरोविरचनं तेषु नस्तःकर्म प्रशस्यते ॥ ९३ ॥
 ये च वातात्मका रोगाः शिरःकम्पादितादयः ।
 शिरसस्तर्पणं तेषु नस्तःकर्म प्रशस्यते ॥ ९४ ॥
 रकपित्तादिरोगेषु शमनं नस्यमिष्यते ।
 ध्मापनं धूमपानं च तथा योग्येषु शस्यते ॥ ९५ ॥
 (दोषादिकं समीप्येव भिषक् सम्यक् च कारयेत्)
 विरचनदिकर्मत्रयस्य विषयमाह—स्तम्भेत्यादि । तर्पण-
 मिति ज्ञेहनं तर्पणम् । तथा योग्येषु शस्यत इति ध्मापनधूम-
 योग्येषु शस्यते; तत्र धूमयोग्याः सूत्रस्थाने प्रतिपादिताः,
 ध्मापनयोग्यास्तु ध्मापनसुषुप्तिकर्मे 'देहसोतोविशोधनम्' इति-
 पदेन येऽभिन्यासात्प्रकारादयः शोधनीयस्रोतस उक्तास्ते ज्ञेयाः
 ॥ ९३-९५ ॥

१ 'च स' इति पा० । २ 'देहक्षेप्यविशोधनम्' इति पा० ।
 ३ 'प्रचक्षते' इति पा० । ४ 'कारयेत्' इति पा० । ५ अर्थं शब्दे
 हस्तलिखितपुस्तके न पश्यते ।

फलादिभेजं प्रोक्तं शिरसो यद्विरेचनम् ॥ ९६ ॥
तच्चूर्णं कल्पयेत्तेन पचेत् स्नेहं विरेचनम् ।

यदुकं मधुरस्कन्धे भेजं तेन तर्पणम् ॥ ९७ ॥
साधयित्वा म्रियक्त स्नेहं नस्तः कुर्याद्विधानवित् ।

शिरोविरेचनचूर्णं विधिं चाह—कलाधीत्यादि । फलादिभे-
जमिति रोगभित्तिजतीयोक्तं फलपत्रमूलकन्दपुष्पनिर्घात-
तारमेदात् सप्तविधमुक्तं शिरोविरेचनद्रव्यम् । चूर्णं कल्पयेदिति
प्रथमनार्थमवपीडनार्थं च चूर्णं कल्पयेत् । मधुरस्कन्धोऽपि
रोगभित्तिजतीय एवोक्तः ॥ ९६ ॥ ९७ ॥—

प्राक्सूर्ये मध्यसूर्ये वा प्राकृतायत्र्यकस्य च ॥ ९८ ॥
उत्थानस्य शयानस्य शयने स्वास्तुते सुखम् ।

मलम्यशिरसः किञ्चित् किञ्चित् पादोन्नतस्य च ९९
दद्यात्सासुपटे स्नेहं तर्पणं बुद्धिमान् म्रियक्त् ।

अनयाकृशिरसो नस्यं न शिरः प्रतिपद्यते ॥ १०० ॥
अत्यवाकृशिरसो नस्यं मस्तुल्लुङ्घं चतिष्ठति ।

अत एवंशयानस्य शुद्धार्थं स्वेदयेच्छिरः ॥ १०१ ॥
संस्वेद्य नासामुक्षम्य वामेनाहुपुष्पपर्वा ।

इस्तेन दक्षिणेनाय कुर्यादुभयतः समम् ॥ १०२ ॥
प्रणाड्या पिचुना वाऽपि नस्तःस्नेहं यथाविधि ।

कृते च स्वेदयेद्भूय आकर्वेय पुनः पुनः ॥ १०३ ॥
ते स्नेहं श्लेष्मणा साक्तं तथा स्नेहो न तिष्ठति ।

स्वेदेनोत्केशितः श्लेष्मा नस्तःकर्मण्युपस्थितः १०४
भूयः स्नेहस्य शैत्येन शिदति स्त्यायंते ततः ।

श्रीचमन्यागलाद्येषु विकाराय स कल्पते ॥ १०५ ॥
ततो नस्तःकृते धूमं पियेषु कफविनाशनम् ।

हिताश्रमुद्धियातोष्णसेवी स्यान्नियतेन्द्रियः ॥ १०६ ॥
विधिरैरोऽवपीडस्य कार्यः प्रध्मापतस्य तु ।

तत् पङ्कजलया नाड्या धमेष्ण्यं मुखेन तु ॥ १०७ ॥
विरक्तशिरसं तूष्णं पीययित्वाऽभ्यु भोजयेत् ।

लघु त्रिष्वधिकं च निवातस्यमतन्द्रितः ॥ १०८ ॥
विरेकशुद्धो दोषस्य कोपनं यस्य सेवते ।

स दोषो विचरंस्तत्र करोति स्वान् गदान् बहून् १०९
यथास्यं विहितां तेषु क्रियां कुर्याद्विचक्षणः ।

अकालकृतजातानां रोगाणामनुकृतः ॥ ११० ॥
नस्तःकर्मविधिमाह—प्राक्सूर्यं इत्यादि । प्रीप्ते प्राक्सूर्ये,
पीप्ते तु मध्यसूर्ये इति व्यवस्था । प्राकृतावदपकस्य चेति

१ 'सादे यथा' इति पा० । २ 'नस्तःकर्मण्युपस्थितः' इति पा० ।
३ 'श्यायते पुनः' इति पा० । ४ 'कफविरोधनम्' इति पा० । ५ 'पङ्क-
जलाभ्यां' इति पा० । ६ 'तत्र' इति पा० ।
च. सं. १०

प्राकृतावदपकणीयमलवितर्पादिभ्यः । एवंशयानस्येति विधि-
दनतशिरस्कनसा छयानम् । कुर्यादुभयतः सममिति
उभयनासासुपटेऽपि तूष्णं दद्यात् । प्रकवी नस्तदाननलिका ।
यथाविधीति प्रमायादिदोषरहितम् । कुननस्यस्य धूमगानोत्र-
पतितर्पणचूर्णकं धूमयानमाह,—स्वेदनेत्यादि । प्रध्मापनस्य
नोक्तो विधिस्यया वक्ष्यमाणस्य 'पङ्कजला' इत्यादिना । विरिक्त-
शिरसमिच्छादि सर्वविरेकसाधारणम् । त्रिभिर्विधा तातादिषु ।
विरेकशुद्ध इति शिरोविरेकशुद्धः । यस्य दोषस्य कोपनं सेवते इति
योग्यम् । अकालकृतजातानां रोगाणामनुकृत इति अकालकृ-
तशिरोविरेचनजातानां रोगाणामनुकृततथिक्रियाः कुर्यादित्यर्थः
॥ ९८-११० ॥

अंजीर्णं भोजने भुक्ते तोषे पीतेऽथ दुर्दिने ।
प्रतिशयये नवे क्षान्ते(ते)स्नेहानेऽनुवाचने ॥ १११ ॥

नावनं स्नेहं न रोमान् करोति श्लैष्मिकान् बहून् ।
तत्र श्लेष्महरः सर्वस्तीक्ष्णोऽग्नादिर्विर्घ्निर्हृतः ॥ ११२ ॥

क्षामे विरेचिते गर्भे वयावामाभिहृते वृषि ।
यातो रक्षेण नस्येन कुक्षुः स्वाङ्गनयेद्गदान् ॥ ११३ ॥

तत्र वातहरः सर्वो विधिः स्नेहनचूडणः ।
स्वेदादिः, स्याद्गते क्षीरं गर्भेऽग्न्यास्तु विरोधतः ११४

ज्वरशो कालि(दि)ततानां तिमिरं मद्यपथ तु ।
रुक्षैः शीताङ्गनैर्लेपैः पुटपाकैश्च साधयेत् ॥ ११५ ॥

नावनं ज्वरमिति स्नेहार्थं नम्यम् । स्वेदादिविति श्लेधः ।
घृतं क्षीमिति गर्भेऽग्न्या वानजयार्थं गर्भपुत्रये च । ज्वरत्वादिति ।
ज्वरदित्यानां ज्वरं नावनं तिमिरं कुर्यात्, तथा मद्यपस्य
तिमिरं कुर्यात् । अत्र चिकित्सागार—हृद्रेत्यादि । शीताङ्गनं
शीतोन्ननं वदन्ति; किंवा तिष्ठद्रव्यरूपमन्नं शीताङ्गनं; यदुष्णं
तालादये—'अङ्गनं रोपनं वैश प्रसादनमपि च । त्रिकेन
रोपणं कार्यं मधुरेण प्रसादनम् ॥ कृदन्तवशः पीय सेपनं
कायेदुः । शंखाजिबोऽयेतिको रोपयारोपयति हतम्'—
इति । स्वार्थेऽपि नादिभिः व्यवहृते । ज्वरो नैवनाडेषः; पुटपा-
कोऽक्षितर्पणज्वरहरः(ज्वरनः) बदनो वा श्लेधः; पुटपाये हि
शान्ताकये स्नेहनश्लेधनप्रसादनभेदात् त्रिभिः उक्तः । तन्निविधे-
दान्वाधिधारण प्रवर्धितः ॥ १११-११५ ॥

स्नेहनं शोषनं चैव द्विविधं नैपचनं मतम् ।
प्रतिमार्शस्तु नस्यार्थं करोति न च दोषवान् ॥ ११६ ॥

नस्तःकोदाहुलि दद्यात् प्रातर्नेष्टि च सयंदा ।
न चोच्छिद्धेद्दोषाणां प्रतिमशः स वाक्यैर्हृत् ११७

१ 'नवीये तुलमक च शीतोन्ननं दुर्दिने' इति पा० । २ 'शयाने
संशरीरेऽनुवाचि' इति पा० । ३ 'क्षान्ते' इति पा० । ४ 'वोषने' इति
पा० । ५ 'नस्तदाने' इति पा० । ६ 'नस्तुपन्ने' इति पा० ।

प्रतिमर्शस्य नावनसंपाद्योमयकर्मदर्शनाथं नावनकर्म प्रागु-
क्तमनूयते—ऋहन्सित्वादि । अन्ये, सर्वेनस्तःकर्मणाभेदेतत्
कर्मद्वयमनूयते, तत्र च ऋहन्शननस्य प्रागुक्तस्यावरोध इति
वदन्ति । तस्यार्थमिति ऋहन् शोधनं च । न च दोषवानिति न
व्यापत्तिमान् । प्रतिमर्शविधिमाह—नस्त इत्यादि । लोहाहृत्ति-
मिति ऋहन्प्रतिमाहृत्तिम् । नर्वदेति सर्वेषु । वार्धक्यकृदिति
शिरःकपालादिदाब्जकृतम् । अयं प्रतिमर्शः स्वप्नैवप्रमाणोऽनु-
च्छिन्नश्च सार्वकालिको ज्ञेयः; वस्तु भूरेऋहन्नाशो नाशो सार्व-
कालिकः । यदुक्तम्—“इषुच्छिहनात् जेदो यावान् वरुं प्रप-
यते । नस्तो निषिक्तं तं विद्यात् प्रतिमर्शः प्रमाणतः” —इति;
तथा “प्रतिमर्शं तु न पिचेत् कण्ठसावभयाधरः । यावत् जेदो
मजेदासं तदप्रमाणं च तदा तु” —इति ॥ ११६ ॥ ११७ ॥

तत्र श्लोकौ ।

श्रीणि यस्मात् प्रधानानि मर्माण्यभिहृतेषु च ।
तेषु सिद्धं चिकित्सां च रोगभेदाश्च सौपधाः ११८
विधिरुत्तरवस्तेश्च नस्तःकर्मविधिस्तथा ।
सव्यापद्नेपजं सिद्धौ मर्माख्यायां प्रकीर्तितम् ॥११९॥

इत्यग्निवेशकृते तन्ने चरकप्रतिसंस्कृते दृढ-
बलसंपूरिते सिद्धस्थाने त्रिमर्शयसि-
द्धिर्नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

श्रीणीत्यादिप्रसङ्गे व्याख्येयः ॥ ११८ ॥ ११९ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचित्तन्नामायुर्वेदकौमुदीयिकायां चर-
कतास्त्रनेदीयायां सिद्धस्थाने त्रिमर्शयसिद्धिर्नाम
नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

दशमोऽध्यायः ।

अथातो यस्तिस्त्रिंशद्वि व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

सिद्धानां वस्तीनां शस्तानां तेषु तेषु रोगेषु ।

शुण्यग्निवेशा । गदतः सिद्धिं सिद्धिप्रदां भिपजाम् ३

त्रिमर्शायां बहुरोगप्रतिपादनाद्बहुरोगद्विप्रतिपाद-
नार्थं वस्तिविद्विहृत्त्येव । अत्रैव वस्तिराग्नेन चिद्वचस्त्वयो
वक्ष्यमाणा अभिप्रैताः । चिदानामिति प्रसिद्धफलानाम् । तेषु
तेष्विति वक्ष्यमाणयातगदादिषु । सिद्धिमिति वस्तिनिष्पादितो,
किंवा वस्तिभिषायकग्रन्थम् ॥ १-३ ॥

बलदोषकालरोगप्रकृतीः प्रविभज्य योजिताः सम्पक्व
स्यैः स्वीरोपध्वयैः स्वान् स्वान् रोमाग्निपच्यन्ति ४

कर्मान्यद्वस्तिस्त्रिंशत् न विद्यते शीघ्रसुखविशोचित्यात् ।
आश्वपतर्पणतर्पणयोगाच्च निरत्ययत्वाच्च ॥ ५ ॥

वस्तेरिति कर्तव्यतां गुणांश्च प्रतिपादनीयवस्त्वभूतानाह—
बलदोषेत्यादि । अत्र च बलादौ यथाप्रधानमिह गृहीते सर्व-
परीक्षावरोधो व्याख्येयः; ‘परीक्ष्य दोषोपप’ (वि. व. ३) इत्यादि-
नोक्तोऽप्ययमर्थः पुनः प्रकरणवशादुच्यते । स्यैः स्वीरोपध्वयै-
रिति यथाव्याधिप्रतिपादितैरौषधैः । स्वान् स्वानिति तत्तद्वस्ति-
विधेयौपध्वय प्रथममीयान् । आश्वपतर्पणयोगादिति अपतर्पणा-
र्थप्रयुक्तो वस्तिन्यापतर्पणभेदज्ञेयः शीघ्रमपतर्पणं करोति;
एवं तर्पकप्रव्युक्तोऽपि वस्तिः शीघ्रमितरतर्पणार्थेयया तर्पणं
करोति ॥ ४ ॥ ५ ॥

सत्यपि दोषहरत्वे कटुनीक्ष्णोष्णादिभेपजादानात् ।
दुःखोद्धारोत्क्रेहाहृद्यथकोष्ठच्छा विरेके स्युः ॥६॥
अविरेच्यौ शिशुबृद्धौ तावत्प्राप्तपहीनधातुबलौ ।
आस्थापनमेव तयोः सर्वार्थंशुक्रुत्तमं कर्म ॥ ७ ॥
बलधर्षणहर्षमार्दवगात्रलोहाहृणां ददात्याशु ।

वस्त्वपेक्षया शोषनान्तरेण दोषहरणे दोषमाह—सत्यपी-
त्यादि । कटुकारिभेपजैर्विरेकदानाद्दुःखं चोद्धारोत्क्रेहाहृ-
द्यत्वं च कोष्ठरुजाथंते सर्वं भवन्ति; तत्र दुःखं कटुकारिना
रुतेनोद्दिग्गदेव भवति; एते दोषा बलां न संभवन्तीति भावः ।
विरेकशब्देन वनमविरेकत्वमि प्राणी, किंवा वनमं वस्तिना
सममल्यन्तमिहविषयत्वादेव नोदाहृतं, विरेकस्तु पक्वादाय-
स्येऽपि दोषे वस्तिविषये भवतीति कृत्वा विरेकमेव प्रति वक्तुः
प्राधान्यमिहोच्यते । अविरेकाद्विषये बलेयानि कृत्वा प्राधा-
न्यमाह—अविरेच्यवित्यादि । तावित्यादौ यथासंख्यं व्याख्ये-
यम्—अप्राप्तधातुरप्राप्तबलश्च बालः, प्रहीणधातुः प्रहीणबलश्च
बृद्धः; एवमभूतत्वाच्चाविरेच्यवित्ता । सर्वार्थंशुक्रुदिति निरत्ययदो-
षहरणार्थंशुक्रुदिति ॥ ६ ॥ ७ ॥—

अनुवासानं निरुहश्चोत्तरवस्तिश्च स त्रिविधः ॥ ८ ॥

शाखाघातार्तानां सकृद्विस्तस्तन्धमश्रवणपानाम् ।

विदुस्रज्जाघ्नानाठचिपरिकर्तिकादिषु च शस्त ॥९॥

उष्णार्तानां शीतान्छीतार्तानां तथा सुखोष्णांश्च ।

तद्योग्यौपधयुक्तान् वस्तीन् संतर्पयं विमिश्रय्यात् १०

वस्तेर्भेदानाह—अनुवासानमित्यादि । तद्योग्यौपधयुक्ता-
निति उष्णार्तद्वारेण शीतार्तद्वारेण वा औपधेय कल्पितान् ८-१०

वस्तींश्च बृंहणीयान् वैद्यात् व्याधिषु विशोधीनीयेषु ।

मेदस्विनो विदोष्या येऽपि नराः कुष्ठमेदार्ताः ॥११॥

न शीणशतदुर्घलमूर्च्छितकृदानुष्कदेदानाम् ।

युञ्जाद्विशोधनीयान् दोषनिपज्यायुषो ये च ॥ १२ ॥

१ ‘प्रसमीक्ष्य’ इति पा० । २ ‘शब्दमश्रवणपानाम्’ इति पा० ।

३ ‘सर्वैः’ इति पा० । ४ ‘म्यधिषु युञ्जाद्विशोधीनीयेषु’ इति पा० ।

विशेषणीयान् श्वावीशुवाहरि—वेदखिन इत्यादि । श्लोभा येऽमीति भूतिदोषत्वेन वे घोषनात् इत्यर्थः । श्लेष लिपदासुष इति श्लेषे मन्त्रदिरूपे वेदस्य निबन्धमासुषया घोष्ये द्विभेदप्रदतीना वे तया, उक्तं हि—'श्लेषी सुषति प्राग्राप्तिः उपीषत्तनादपि । अवेक्षणेक्षिणीं प्राजा कि पुनश्च विरिच्यते' (नि ध ८) इति ॥ ११ ॥ १२ ॥

वाजीकरणेऽसूक्ष्मचित्तयोश्च मधुघृतपथोयुक्ताः । शस्ताः सत्तैलमुत्रारनाललेषणाश्च कफघाते ॥ १३ ॥ युक्ताद्रव्याणि वस्त्रिष्यन्ते मूत्र पयः सुरा काथान् । अविरोधाद्दानूना रसयोनित्वाद्य जलमुष्णम् ॥१४॥

कार्यविरोधापेक्षया वस्त्रोणा संस्कारविरोधानात्—वाजीकरणे इत्यादि । मधुप्रक्षेपे वस्त्री पूर्वोक्तदामान्यविधानस्य-षोडश विहान्नाया प्रक्षेपायैवमद्वयप्रक्षेपायै चेदोच्यते । अविरोधाद्दानूनामिति पूव्य सवभ्यर्ते, तेन यस्मिन् सत्कारे शंभ्वदिष्टि मध्ये यदावविरोधि न भवति तदैव, यत्तु भावविरोधि भवति न तदैव, व्याधिप्रकृत्यदिदं यद् यस्म भवति तद् यस्म दिदमित्यर्थः । रक्षयोनित्वाद्य जलमुष्णमिति जलं यस्मात्प्रस योति, तेन तदुष्णं सर्वं सर्वशक्तिपरिहरणं पोषणार्थं तत्र यस्मिन् देवम् एतन्न जलं यस्मिन् साधारं प्रक्षेपावर्तनात् कफप्रदिपेपणे विनिशोभ्य, किंवा अन्न तद्वन्नप्रामाण्यदेव हेतु किंवा जलस्य-शोडश श्लेषपक्षस्य, वेनाभ्यादिद्वयदानस्यैवमधुसुष पति । रसयोनित्वा इत्यत्र मन्त्रप्रक्षेपायै चोदीनासुषणम् । अन्ये तु जलमुष्ण प्रतिनियतमेव, चूर्णपक्षावेवैव्यञ्जित, चूर्णवस्त्रिय य केवलप्रवेशेन दीयते, तस्मान्तरेऽसूक्ष्मम्—नया "शस्त्रावचा मित्वशताह्वयैलापृती कहुष्याकमदाशुद्धयं । सप्तमभवाभ्यो जलं सत्तैलं शूत्रं इव खड्गं चूर्णवस्त्रि" —इति ॥१३॥१४॥

सुरदाशतताद्वैलाकुष्ठमधुफलिष्पलीमसुखेदा । ऊर्वातुलोमनागा ससर्षपा शर्करा लवणम् ॥१५॥ आवाया वस्त्रिनामतः प्रयोजयानि येषु यानि स्युः । युक्तानि सह कपायैस्तान्युत्तरतः प्रयक्ष्यामि ॥१६॥

चिरञ्जातकठिनबलेषु व्याधिषु तीक्ष्णा विषयैरे मृदवः । सप्रतिनापकपाया योन्यास्त्वसुवासनविकृताः ॥ १७ ॥

सुरदाशित्वादिना यस्मिन् दोषाण्येपेक्षया व्यससमस्वविषया प्रक्षेपणात् । आवाया वस्त्रिनामिति वस्त्रिष्यणाया इत्यर्थः । यानीति कपाययुक्तानि । चिरञ्जातकठिनबलेषु तीक्ष्णा इति

अत्रोपवीक्ष्यद्रव्ययोगेन तीक्ष्णा । विषयैरे चेति अचिरञ्जाते अकठिनबले च । अथुवासनमित्या इति अनुवासाने कपाययोऽयं जहृत्प्रभनार्थमेव, आनापरचतुरातनेऽपि शताह्वयैना कर्तव्य एव, यदुक्तमन्यत्र—'पिप्पली मदनं तुष्टं सताह्वयमुक्त्वं वचाम् । योजयै-मात्रया पिष्टा क्षावापमसुषासमे' इति ॥ १५-१७ ॥

अर्धश्लोकेरतः सिद्धान्तं नानाध्याधिपु सर्वैदाः । यस्मान् वीर्यसमैर्भाग्यैश्चाहोलेडनासुषु ॥ १८ ॥ विव्वोऽग्निमन्धः द्योनाक काश्मर्यं पाटलिस्तथा । शालपर्णी पुश्रिपर्णी बृहत्यां वर्धमानकः ॥ १९ ॥ यथाः कुलस्था कोष्ठानि स्थिरा चेति त्रयोऽपिले । शस्यन्ते सचतु खेदाः पित्तित्वस्य(स्व)रसान्विता २० नलयं बुलघानीरशतपयानि शैवलम् । मञ्जिष्ठा सारिवाऽनन्ता पयसा मधुपयष्टिका ॥२१॥ ज-द्वन पशुकोशीर तुङ्ग ते पैसिके त्रयः । सशर्कराशौद्रं घृता सक्षीरा वस्तयो हित्वाः ॥ २२ ॥ अर्कस्तथैव चालर्कं पक्षाश्रीला पुनर्नवा । हरिद्रा त्रिफला मुस्त पोषदाश्च कुडमटम् ॥ २३ ॥ पिप्पल्यश्चित्रकश्चेति त्रयस्ते श्लेष्मरोगिषु । ससार्कराशौद्रोमूखा नातिकेहान्विता हित्वाः ॥ २४ ॥

पूर्वं सिद्धान्तं वस्त्रिनामित्यादिना प्रशिक्षापर्यायं वस्त्रिनात्—अर्धश्लोकेरित्यादि । व्याधिष्विन्नं व्याधिष्वन्तो दोषेऽपि वर्धनीय । बहुश इति एकश्लेष्यं व्याधि श्लेषे न बहुश इत्यर्थः । वीर्यसमैर्भागैरिति अथोन्माहृष्टसामर्थ्यैर्भागैः । वर्धमानक एवम् । पित्तित्वस्यारविता इति प्रशिक्षणस्यरथा । पशुको वेतप, पानीरस्तद्वेद, तुङ्गं पुत्राण । अलका म-दार, एकाश्रीला पाठा, कुडमटं क्वर्ततुल्यकम्, अन्ये तयमहा ॥ १८-२४ ॥

फलजीमूतकेश्वाकुधामार्गचकवर्तकाः । श्यामा च त्रिफला चैव क्षिरा दन्ती इवंगल्पि २५ प्रकीर्यो बोद्धीर्यो घ नीलिनी क्षीरिणी तथा । सप्तलरा शक्तिनी लोभ फल च मिष्टकफा च ॥२६॥ चन्वारी मूत्रलिङ्गास्ते पक्षाशरव्यशोभनाः । व्यस्तेरपि समस्तीक्ष्णं चतुर्याना उदाहृताः ॥ २७ ॥

श्वेदं कृतवेषन, दन्ती दन्तीवेद, प्रकीर्यो करप, नीलिनी नीलसमाहा (नीलकुश) नीलाशक्ति(नि)के सन्त्ये ॥ २५-२७ ॥

१ 'अवजपेक्षिका' यावत् इति पा० । २ 'लवणा कफाश्लेषे वाते' इति पा० । ३ 'अवायु मन्त्रे' इति पा० । ४ 'आवाये वस्त्रिना मत प्रदोषनाति तेषु ताति खु' इति पा० ।

१ 'शौघ' इति पा० । २ 'कठोरिनाम्' इति पा० । ३ 'भा मा' इति दन्तस्य' इति पा० । ४ 'विहता' इति पा० । ५ अथ मर्षश्लोको इत्यस्मिन्नुक्तं च न यमते ।

काकोली क्षीरकाकोली मुद्गपर्णी शतावरी ।
विदारी मधुपृष्ठाहा शृङ्गाटकशेरुकै ॥ २८ ॥
आत्मगुप्ताफलं मायाः सगोधूमा यवास्तथा ।
जलजानूपजं मांसमित्येते शुक्रमांसदाः ॥ २९ ॥

एते शुक्रमांसदा इति शत्रैत इति चत्वारः पूर्वोक्ताः २८ ॥ २९ ॥

जीवन्ती चाग्निमन्थश्च धातुकी पुण्यवत्सकौ ।
प्रग्रहः खदिरः कुष्ठं शमी पिण्डीतको यथाः ॥ ३० ॥
प्रियङ्गु रक्तमूली च तरुणी स्वर्णयुचिका ।
यटायाः किंशुकं लोभ्रमिति सांश्राहिका मताः ३१ ॥

पिण्डीतको मदनः रक्तमूली समन्नाः तरुणी धामतरुणी,
नवमालिका वा ॥ ३० ॥ ३१ ॥

पेरिस्त्रावे शृतं क्षीरं सद्युक्षीरपुनर्नयम् ।
आलुपर्णिकया चाऽपि तण्डुलीयकयुकया ॥ ३२ ॥

तण्डुलीयकयुकयेलन्तेन परिसाने हातुकी ॥ ३२ ॥

फालङ्गतकफण्डेशुद्धर्मपोटगलेक्षुभिः ।
दाहद्रः सद्युतक्षीरो द्वितीयश्चोत्पलादिभिः ॥ ३३ ॥

कण्डेशुद्धैद्विष्टुः पोटगले हीरगलः । उत्पलादिभिरिति
उत्पलादयो नलिनयोगिन्धिकादयो जलजाः पुष्पविशेषाः ॥ ३३ ॥

फर्दुदारदकिनीपविदुलैः क्षीरसाधितैः ।
वस्तिः प्रदेयो भिपजा शीतः समधुशर्करः ॥ ३४ ॥

परिकर्तं तथा धृन्तैः धीपर्णीकोविदारजैः ।
(देवो वस्तिः सुवैद्यैस्तु यथायद्विदित्प्रियैः ॥ ३५ ॥)

फर्दुदारः कान्तारः विदुलो पित्तसः । कोविदारजैरिलन्तेन
द्वितीयः परिकर्तं ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

वस्तिः शास्त्रमलिवृन्तानां क्षीरसिद्धौ घृतान्वितः ।
द्वितः प्रवाहणे तद्वद्वेष्टैः शास्त्रमलिकस्य च ॥ ३६ ॥

वेष्टैः घातमलिकस्य येनन्तेन द्वितीयः प्रवाहणे ॥ ३६ ॥

अभ्रापरौहिकाफाकनासाराजकशेरुकैः ।
सिद्धाः क्षीरेऽतियोगे स्युः क्षौत्राञ्जनघृतैर्युताः ३७ ॥
न्यग्रोधायैश्चतुर्भिश्च तेनैव विधिना परः ।

अभ्रापरौहिका जग्रगन्धा अभ्रकणी इष्टुकी वाः जतुकर्ण-
दरुनास्तु अभ्राशेरुहिकोऽभ्रकर्णः । न्यग्रोधायाश्चत्वारः न्यग्रोधो-
दुम्बराश्वत्थश्लशः । तेनैव विधिनेति पूर्वयोगविधिना । एतौ
द्वितीययोगे ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

अभ्रापरौहिका जग्रगन्धा अभ्रकणी इष्टुकी वाः जतुकर्ण-
दरुनास्तु अभ्राशेरुहिकोऽभ्रकर्णः । न्यग्रोधायाश्चत्वारः न्यग्रोधो-
दुम्बराश्वत्थश्लशः । तेनैव विधिनेति पूर्वयोगविधिना । एतौ
द्वितीययोगे ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

अभ्रापरौहिका जग्रगन्धा अभ्रकणी इष्टुकी वाः जतुकर्ण-
दरुनास्तु अभ्राशेरुहिकोऽभ्रकर्णः । न्यग्रोधायाश्चत्वारः न्यग्रोधो-
दुम्बराश्वत्थश्लशः । तेनैव विधिनेति पूर्वयोगविधिना । एतौ
द्वितीययोगे ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

अभ्रापरौहिका जग्रगन्धा अभ्रकणी इष्टुकी वाः जतुकर्ण-
दरुनास्तु अभ्राशेरुहिकोऽभ्रकर्णः । न्यग्रोधायाश्चत्वारः न्यग्रोधो-
दुम्बराश्वत्थश्लशः । तेनैव विधिनेति पूर्वयोगविधिना । एतौ
द्वितीययोगे ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

वृद्धी क्षीरकाकोली पुश्चिपर्णी शतावरी ॥ ३८ ॥
काशमर्यवदरीदूर्वास्तथोशीरप्रियङ्गवः ।

जीवादाने शृतौ क्षीरे द्वौ घृताञ्जनसंयुतौ ॥ ३९ ॥
वस्ती प्रदेयो भिपजा शीतौ समधुशर्करौ ।

गोऽव्यजामहिषीक्षीरैर्जायनीययुतैस्तथा ॥ ४० ॥
शशौणदक्षमार्जारमहिषाव्यजशोणितैः ।

सद्यस्कैर्द्वितैर्वस्तिर्जावादाने प्रशस्यते ॥ ४१ ॥
मधुकूमधुकद्राक्षादूर्वाकाशमर्यवचन्दनैः ।

तेनैव विधिना वस्तिर्देयः सक्षौद्रशर्करः ॥ ४२ ॥

जीवादान इति जीवसोमितप्रयुतौ । गोऽव्यजेष्यादिना
जीवादाने प्रशस्यते इत्यन्तेन जीवादाने घृतीयो वस्तिरुच्यते ।

अयं च यद्यपि श्लोकार्थविहितो वस्तिः, तथाऽपि श्लोकार्थेति
प्रतिज्ञा भूदिप्रयोगानां श्लोकार्थविहितत्वेन ज्ञेयाः किंवा अत्रापि
गोऽव्यजेष्यादिनाऽर्थश्लोकविहित एव व्यवस्थितः; पूर्वार्थेन तु
तस्यैतिकर्तव्यत्वोच्यते; इतिकर्तव्यताभिधानं च श्लोकार्थोदति-

रेकेणापि भवतीति योगान्तरेणपि दृश्यम् ॥ ३९-४२ ॥

मज्जिष्ठासारिवान्तापयस्यामधुकैस्तथा ।
शर्कराचन्दनद्राक्षामधुधात्रीकलोत्पलैः ।

रक्तपित्ते, प्रमेहे तु कपायः सोमवल्कजः ॥ ४३ ॥
रक्तपित्ते इति च्छेदः । एतौ द्वौ मिलित्वा संमहे पठितौ 'द्वौ
रक्तपित्ते' इत्यनेन । सोमवल्को विद्वखदिरः ॥ ४३ ॥

तत्र श्लोकः ।
त्रिकाश्वयोऽनिलादीनां चतुष्काश्वापरे त्रयः ।

पकाशयविशुद्ध्यर्थं क्षुण्याः सांश्राहिकास्तथा ॥ ४४ ॥
परिस्त्रावे तथा दाहे परिकर्तं प्रवाहणे ।

सातियोगे मते द्वौ द्वौ जीवादाने तथा त्रयः ॥ ४५ ॥
द्वौ रक्तपित्ते मेहे च एकात्रिंशच्च सप्त ते ।

सुलभात्पौषधैश्चा दस्तयो गुणवत्तमाः ॥ ४६ ॥

त्रिकाश्व इत्यादिः संप्रहो न्यक्त एव । अल्पौषधैश्चा इति
वर्णौषधा अल्पज्ञेयाय ॥ ४४-४६ ॥

गुल्मात्सितारोदावर्तस्तम्भसङ्घचितादिषु ।
सर्वाङ्गैकाङ्गोर्गेषु रोगैर्भेष्यंविधेषु च ॥ ४७ ॥

यथात्वेरौषधैः सिद्धान् वस्तीन् दद्याद्विचक्षणः ।
पूर्वोक्तान् विधानेन कुर्वन् योगानृधनिघद्यान् ॥ ४८ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते दृढवल्क-
संपूरिते सिद्धिस्थाने वस्तिनिघ्नानाम्
दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

अनुपपत्तिरुच्यते—गुल्मात्सितारोदादि । यथास्व-
पेपपरिति यथास्तम्भापिप्रवर्तनीकैर्भेष्यैः । कुर्वोयोगान् पृथ-

१ 'वृद्धी' इति पा० । २ 'आश्रकानुप' इति पा० । ३ 'शुक्र-
विषयः' इति पा० । ४ 'व्यवः सूनं परिमार्जे' इति पा० । ५ 'दूर्वा-
पोटैः पुष्पविभिः' इति पा० । ६ 'अभ्रपर्णिको' इत्येति चित्तुष्टके
न पठ्यते । ७ 'द्विष्टः' इति पा० ।

विधानि यथोक्तविधिना ह्यथत्वात्पदिना योगान् यथोक्त्वात्
 तान् शुल्कादिकल्पनीयात् बलिषु कुर्वाण ॥ ४० ॥ ४८ ॥

इति श्रीब्रह्मसंहितासंज्ञितश्रीगणेशोपनिषद्दीपिकायां
 श्रीकृष्णार्जुनसंवादे बलिध्याने बलिध्यानेति नाम
 दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

एकादशोऽध्यायः ।

अथातः फलमात्रासिद्धिं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानाश्रयेण ॥ २ ॥

पूर्वसिद्धिषु फलान्याकार्येण प्रयोगेषु सिद्धिर्नामि, तेन तेषां
 फलानां गुणव्यवहारार्थं तथाऽनुक्तबलिबलिमानोपदर्शनार्थं
 च फलमात्रासिद्धिरुच्यते । अनादिबलित्तिथिपानकफलं यद्यप्य-
 न प्रसूतं, तथाऽपि मज्जादिद्विषयं योगिकतया वर्तते च प्रतिपाद्यते
 भाग्येन; तेन फलदीनां तथा मज्जादिबलिमात्रायाश्च प्रति-
 पादिका सिद्धिः फलमात्रासिद्धिः ॥ १ ॥ २ ॥

भगवन्तमुद्गारसप्तधर्मी-
 क्षुतिविद्यानसम्बन्धमपि जम् ।

फलवत्तिवरत्नविश्रयै
 सविवादा मुनयोऽभ्युपागमन् ॥ ३ ॥

भृगुकौशिककाल्यशौनकाः
 सप्तलक्ष्म्यासितयौतमावयः ।

फतमत् प्रवरं फलादिषु
 स्मृतमास्त्रापनयोजनतस्ति ॥ ४ ॥

कफपिचहर्षं परं फले-
 ष्वथ जीमूतकमाह शौषकाः ।

सुदुवीर्यतयाऽऽभिनन्ति त-
 च्छुद्धदिस्याह मुषोऽथ धामकः ॥ ५ ॥

कद्रुतुभ्यममन्यतोत्तमं
 यनने द्योपसमीरणं च तत् ।

तद्वद्व्यमन्यतवीर्यतुणा-
 कद्रुपौह्यादिति मौतमोऽप्रवीत् ॥ ६ ॥

कफपिचनिवर्धनं परं
 स च धामार्गवमित्यमम्यत ।

तदमन्यत पातलं पुन-
 र्दंडिशो ग्लानिकरं पलापहम् ॥ ७ ॥

कुटजं प्रशांसं चोत्तमं
 न पल्लवं कफपिचहारी च ।

अतिविज्जलमौषधीभाकिं
 पवनक्षौभि च काण्यं भाह तत् ॥ ८ ॥

शतवेषनमाह वानलं
 कफपिचं प्रयत्नं हरेदिति ।

सर्वसाधितं भद्रशौनकः
 कद्रुकं चातिपलप्रमित्यपि ॥ ९ ॥

इति तद्वचनानि हेतुभिः
 सुविधिज्ञानि निराण्य बुद्धिमान् ।

प्रशांसं फलेषु निश्चयं
 परमं चात्रिसुतोऽमवीदिवम् ॥ १० ॥

फलद्रोषगुणान् सरसती
 प्रति सर्वरति सम्यगीरिता ।

न तु किंचिद्रोषनिर्गुणं
 गुणभूयस्त्वमतो विचिन्त्यते ॥ ११ ॥

इह कुशलेता नरागरी
 हितमिदं नकु तु मेहिते मतम् ।

कुटजस्य फले हृद्दामये
 प्रवरं कौटफलं च पाण्डुषु ॥ १२ ॥

उदरे कृत्तवेधनं हितं
 मदनं सर्वगदाविरोधि तु ।

मधुरं सकपायतिककं
 तद्वक्तं सकद्रूपविज्जलम् ॥ १३ ॥

कफपिचहृदाशुकारि चा-
 प्यनयायं पवनानुलोमि च ।

फलनाम विशेषतस्त्वयो
 लभतेऽन्येषु फलेषु सास्त्वपि ॥ १४ ॥

फलादीनां बलिषु योग्ये गुणान् प्रतिपादयितुं एवेतन्मितिहा-
 समाह—मपक्वमित्यदि । इतिहास्य उचितापमैतया मन्थे
 पूव्यदोषदर्शनार्थं च फिक्त एव । फलादीनां बली बरत्नं फल-
 बलिनत्वेन, तस्य निर्वयं अवधारणे । फलादिभिर्बि मदनवीर्य-
 कादिषु । कल्पे जीमूतके यथापि पित्तदोषहरत्वपुत्रं, तथाऽपीह
 वचनात् कफपिचहरत्वमत्र प्राधान्यमुद्गीयते । सुदुवीर्यतया
 (ऽ)भिनन्ति तया लयं भिनन्ति । शेषसमीरणमिति बलित्वा
 दोषहरकम् । कुटजवेषनमित्यादी आद्य कफपिचं हरेदिति
 योग्यम् । इहर्षिषिवादकपानेन जीमूतकार्यं गुणदोषाद्य
 कथित भवनवीर्यं तावत्तं ज्ञेयम् । प्रवरासेवादि । फलेषु
 नीमूतकादिषु । फलद्रोषगुणान् प्रतीति लक्ष्मीकृत्य । परस-
 तीति वाक् । अद्रोषनिर्गुणमिति दोषरद्वेष गुणरद्वेष वा न
 किंचिदित्यर्थः । तेन सत्यपि स्तोत्रदोषरद्वेषे बहुभूयनिर्व-
 रतिह योगप्रशमप्रयोगेषु तावन्वीर्यकम् । सर्वगदाविरोधीति
 पदेन मदनस्य तावन्वीर्यकत्वं ज्ञेयं । आद्यमपि आद्य-
 दोषनिर्हरणकारि । अतो लभत इति फलेषु प्रकृत्यन्तवैर्य म-
 नकलं फलमित्युच्यते न जीमूतकादिककम् ॥ ३-१४ ॥

१ 'महिमोऽयं' इति पा० । २ 'तदोषं' इति पा० । ३ 'धाम-
 र्गवेषनमाह' इति 'धामार्गवेषनमाह' इति च पा० ।

१ 'मुक्तिमान्' इति पा० । २ 'दि विन्त्यते' इति पा० । ३ 'जीमू-
 तकल' इति पा० ।

गुरुणेति यच्चस्युदाहृते
मुनिसङ्घेन च पूजिते तंतः ।
प्रणिपत्य मुदा समन्वितः
सहितः शिष्यगणोऽनुपृष्टवान् ॥ १५ ॥
सर्वकर्मगुणकृद्गुरुणोक्तो
वस्त्रिरुष्येमथ नैति नामितः ।
नाभ्यधो गुदमतः स शरीरात्
सर्वतः कथमपोहति दोषान् ॥ १६ ॥
तद्गुरुप्रवीदिदं शरीरं
तन्मथतेऽनिलः सद्गविघातात् ।
केवल एव दोषसहितो वा
स्वाशयनः प्रकोपमुपयाति ॥ १७ ॥
तं पवनं सपित्तकफविट्टं
गुञ्जिकरोऽनुलोमयति यस्तिः ।
सर्वेशरीरगन्धं गदसंघ-
स्तप्रशमात् प्रशान्तिमुपयाति ॥ १८ ॥

सर्वकर्मगुणकृदिति सर्वकर्मणां वचनादीनां गुणं दोषहर-
णादिकं करोतीति सर्वकर्मगुणकृत्, किंवा सर्वकर्मणि लङ्गु-
नंशुदादीनि, गुणाय बलाभ्यादीन् करोति । नाभ्यधो गुदमिति
व्रजति । तत्रप्रथे धारयते । विपातादिति प्रकोपकहेतुनाऽ-
संबन्धात् (१) । स्वाशयनः स्वाद्य एव श्रायः प्रकोपं व्रजति;
यस्तु प्रवेशान्तरं पातप्रकोपः स तन्मूल एवेति भावः । तद्य-
त्तमात् प्रशान्तिमुपयाति पक्वाद्यवस्थामूलप्रशमादुत्तिना
हृत्वात्तन्मूलानुबन्धाः शेषस्थानगतविकाराः प्रशाम्यन्ति । एतद्य-
वनस्पतिमूलच्छेदवत्प्रियादित्यन्वयेन प्राक् प्रतिपादितमेव । एतेन
वस्त्रिना मूलविजयोरेधान्तरगततन्मूलविकारजयो यः क्रियते
त उष्णः । यत्तु वस्त्रेर्बीर्यमापादमस्त्रकं प्रसरति तत्र बीर्यं सर्व-
विकारान् हन्तीति प्रागुक्तमेव ज्ञेयम् । इह तु, बीर्यमपिहितं
हृत्वेन शिष्यप्रभानुप्राणमेवोत्तरं दत्तमिति ज्ञेयम् ॥ १५-१८ ॥

अधोभिगम्यार्धमराण्डितं धिया
रजोद्रुगोश्वाद्यजकर्म रोगनुत् ।
अपृच्छत्वेन स च वस्त्रिमप्रवी-
द्विधिं च तस्याह पुनः प्रचोदितः ॥ १९ ॥
आजोरणो सौम्य गजोद्रयोः कृते
गयाभ्ययोर्वस्त्रिमुशान्ति माह्विपम् ।
अजायिकानां तु जरद्रयोर्द्रव्यं
यदन्ति यस्ति तद्गुपायचिन्तकाः ॥ २० ॥

अरक्षिमघ्राद्दशगोडशाङ्गुलं
तथैव नेत्रं हि देशाङ्गुलं क्मात् ।
गजोद्रुगोश्वाद्यजयस्तिसंधौ
चतुर्थभागोपनयं हितं यवेदं ॥ २१ ॥
प्रैस्वस्त्वजाव्योर्हि निरुद्धमात्रा
गवादिषु द्वित्रिगुणं यथायलम् ।
निरुद्धमुद्रस्य तथाऽऽऽकद्रयं
गजस्य वृद्धिस्त्वचुवासनेऽष्टमः ॥ २२ ॥
अधोभिगम्येत्सादो गजीनां वर्गोच्छ्रदिति योजयम् । रोगनु-
दिति कर्मविशेषणं, तेन कर्म रोगनुदिति रोगहरणे श्रेष्ठं विधि-
रिक्तमित्यर्थः । वस्त्रिमप्रवीदिति गजादीनां रोगहरणे श्रेष्ठं
यदिनेवाव्रवीत्; तदनन्तरं तस्य वस्त्रेविविधः पुनः शिष्येण
पृष्ट आजोरणेत्सादिना प्राहेति योजना । उरणो मेघः ।
वस्त्रिमिति पुटकम् । जरद्रयो वृद्धयः । तद्गुपायचिन्तका
इति गजादिवस्त्रिमाधने दत्तचित्तकाः । अरक्षिहृत्सः । कमादिति
यथाकर्म गजादिषु अल्पादि नेत्रप्रमाणम् । चतुर्थभागोपनय-
मिति नेत्रचतुर्थभागप्रवेशकम् । गवादिष्विति गोप्रकारेषु; गोम-
हियधानां प्रहृष्टाद्गुवचनं साधु । गजस्य तु वृद्धिरिति म्पाठक-
रोग्युपेन श्रेण इत्यर्थः । अनुवासनेऽष्टममिति यथोक्ताजोदि-
रुद्धमात्राद्गजादीनामनुशातनेऽष्टमः ब्रह्मभागो ज्ञेयः ॥ १९-२२ ॥

फलिङ्गुकुष्ठे मधुकं च पिप्पली
यथा शताह्ना मदनं रसाङ्गनम् ।
दितानि सर्वेषु युक्तः ससैन्धवो
द्विपञ्चमूलं च गिदल्पना त्वियम् ॥ २३ ॥
गजेऽधिकोऽभ्यर्धयत्ताश्वकणकाः
सस्तादिराः प्रमदशालतालजाः ।
तथा च पर्ण्या धवशिमुपाटली-
मधुकसाराः सनिकुम्भचित्रकाः ॥ २४ ॥
पलाशभृतीकसुरादरोहिणी-
कपाय उकस्यधिको गवां हितः ।
पलाशवन्तीसुरादरकचृण-
द्रवन्त्य उकास्तुरगस्य चायिकाः ॥ २५ ॥
सरोद्रयोः पीलुकरौरजादिराः
शंभ्याकयित्वादिगणस्य च च्छदाः ।
अजायिकानां त्रिफलापरकपकं
कषिथककर्मण्यु सधिस्यकोलजम् ॥ २६ ॥

विद्वलनात्वियमिति विशेषद्वलना गजेऽधिकस्य वयनाणां ।
तालत्र तालकर्मम् । तथैवेत्सादिना गवां हितमुच्यते ॥ २१-२६ ॥

१ 'शराङ्गुलं' इति पा० । २ 'अनुप्राणो' इति पा० । ३ 'अधोभिगम्यार्ध-
मराण्डितं' इति पा० । ४ 'वेष्टिभ्याः' इति पा० । ५ 'अधोभिगम्यार्धक-
यन्त्रिभ्यो' इति, 'अधोभिगम्यार्धकयन्त्रिभ्यो' इति च पा० । ६ 'गजोरो-
णो' इति पा० । ७ 'अधोभिगम्यार्धकयन्त्रिभ्यो' इति पा० ।

१ 'शराङ्गुलं' इति पा० । २ 'अनुप्राणो' इति पा० । ३ 'अधोभिगम्यार्ध-
मराण्डितं' इति पा० । ४ 'वेष्टिभ्याः' इति पा० । ५ 'अधोभिगम्यार्धक-
यन्त्रिभ्यो' इति, 'अधोभिगम्यार्धकयन्त्रिभ्यो' इति च पा० । ६ 'गजोरो-
णो' इति पा० । ७ 'अधोभिगम्यार्धकयन्त्रिभ्यो' इति पा० ।

अथाग्निवेशः सततानुरागं नरान्
 हितं च पप्रच्छ गुरुस्तदाह च ।
 सदाऽऽनुरागः श्रेयस्यराजसेवका-
 स्तथैव वेदया सद पण्यजीविभिः ॥ २७ ॥

अथ बलिस्त्रियान् सदातुरागं दर्शयन्नाह—अथाग्निवेश
 इत्यादि । हितं चेति सदातुरागां हितम् । पण्यजीविनो
 वभिः ॥ २७ ॥

द्विजो हि वेदाभ्ययनव्रतादिक-
 क्रियादिभिर्बुद्धहितं न चेद्रेते ।
 रूपोपसेवी नृपचित्तारक्षणत्
 परानुरोधाद्बहुचिन्तनाद्ग्याम् ॥ २८ ॥

नृचित्तवर्तिन्युपचारतत्परा-
 मृजामि(वि)भूयानिरता पयाङ्गना ।
 सदासनाद्व्यनुबन्धविक्रय-
 क्रयादिलोभादपि पण्यजीविनः ॥ २९ ॥

सदैव ते ह्यागतयेगनिग्रहं
 संमाचरन्ते न च कालभोजनम् ।
 अकालनिर्हाराविहारसेविनो
 भयम्भित् वेऽन्येऽपि सदाऽऽनुराग्य ते ॥३०॥

यमोक्षानां उदाहरणे हेतुमाह—द्विजो हीत्यादि । वेद-
 हितं न भेदते इति पण्यजीविन इत्यन्तं यावन्ननुवर्तनीयम् ।
 परानुरोधादिति इषानुजीविगुहशान्तरानुरोधात् । उपचारतत्प-
 रेति पुनरुपचारतत्परा । मृजा कवीरन्वयं । पयाङ्गना
 वेदयेत्यर्थः । अत्यनुबन्धनिकयकयादिलोभादिति निरन्तरा-
 द्बद्धकयविक्रयादेर्लौतात् । अन्वयानपि सदातुरागाह—अकाले-
 त्यादि । निर्हारा मलादिनिर्गमः ॥ २८-३० ॥

समीरणं वेगविधारणोद्धतं
 विबन्धसर्वाङ्गरुजाकारं भिषक् ।
 समीक्ष्य तेषां फलवर्तिमादितः
 सुकविपतां सुहृद्वर्ती प्रयोजयेत् ॥ ३१ ॥

पुनर्नवैरण्डनिकुम्भसिद्धिकाम्
 सदैववाक्यवृत्तानिदिविधिकात् ।

महान्ति मूलानि च पञ्च यानि
 विषाच्य मूत्रे वृधिमण्ड(स्तु)संयुते ॥३२॥
 सतैलसर्पिलेवणैश्च पञ्चभि-
 र्विम्बुच्छित्तं वस्तिमथ प्रयोजयेत् ।
 तिरुहितं धन्वरसेन भोजितं
 निकुम्भतैलेन ततोऽनुवासयेत् ॥ ३३ ॥

यलां सराज्ञां फलवित्त्वैश्चिक्रकान्
 द्विपञ्चमूलं हृतमालकात् फलम् ।
 यवान् कुलत्थांश्च पचेज्जलादके
 रसः स पच्येस्तु कलिङ्गकादिभिः ॥ ३४ ॥

सतैलसर्पिर्गुडसैन्धवो हितः
 सदातुरागां बलवर्णवर्धनः ।
 तथाऽनुवास्ये मधुकेन साधितं
 फलेन वित्त्वेन शताहपाऽपि वा ॥ ३५ ॥

सजीवनीयस्तु रसोऽनुवासने
 निरूहणे बालवणः शिरोहृत्तः ।
 न चान्यदाभ्यङ्गवलाभिवर्धने
 निरूहयस्तेः शिशुबुद्धयोः परम् ॥ ३६ ॥

पुनर्नवैलाधिर्निरूहः । निरूम्भा दन्ती । महान्ति मूलानि
 पचेति विस्वादिपच्यमूलानि । निरुम्भतैलेनेति निकुम्भकायक-
 लविजेन त्रैकेन । यणालित्यादी कलिङ्गकादिगिरिषि कलिङ्गकुल-
 मधुकलिङ्गकेलादिगैर्होके । फलेन वित्त्वेन शताहपाऽपि
 वेति तैलत्रयमातुवायनिकम् । सजीवनीयस्तु रसोऽनुवासन
 इति जीवनीयकयावसाधितं तैलोऽनुवासने कर्तव्यः । तथा
 निरूहणे जीवनीयसोऽलवण शिरोः कर्तव्यः । अनुवासन-
 मपि जीवनीयसाधितं शिरोरेव । न चान्यद्विस्वादिना बालबुद्ध-
 योनिफलं वस्तेराह । परमिति श्रेष्ठम् ॥ ३१-३६ ॥

तत्र श्लोकः ।

फलकर्म वस्तिचरता नेत्रं यद्भक्तयो गवादीनाम् ।
 सततानुराग्य दद्यात् फलमात्रायहितं चैषाम् ॥३७॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्मृते श्वबल-
 संपूरिते सिद्धिस्थाने फलमात्रासिद्धि-
 नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

फलकर्मल्लादिषमहो व्यक्त ॥ ३७ ॥

इति श्रीनरकामिन्दिरविषितायामानुषेद्वीपिद्यायां चर-
 कतात्पर्यटीकायां सिद्धिस्थाने फलमात्रासिद्धिनामै-
 कादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

द्वादशोऽध्यायः ।

अथान उक्तवस्तिसिद्धिं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
 इति ह स्नाह भगवानाचम्यः ॥ २ ॥
 पारिक्षेभ्यादेवोत्तरमन्त्रसिद्धिरभिधीयते । उत्तराणां श्रेष्ठानां
 वस्तीनां सिद्धिस्तवस्तिसिद्धिः ॥ १ ॥ २ ॥

१ 'श्वेतश' इति पाठः । २ 'स्त्रियान्पचनं' इति पाठः । ३ 'वेपथे'
 इति पाठः । ४ 'नुरेतिरोधात्' इति पाठः । ५ 'पमारचने' इति
 'समाचरन्ते' इति च पाठः ।

१ 'कुमालकाटकत्वं' इति; 'हृतमालकोत्पत्ते' इति च पाठः ।
 २ 'सतैलसर्पिर्गुडसैन्धवः' इति पाठः ।

अथ खल्यातुरं वैद्यः संशुद्धं वमनादिभिः ।
दुर्बलं कृशमल्पाग्निं मुक्तसंधानवन्धनम् ॥ ३ ॥
निहृतातिलविष्णुभ्रूकफपित्तं कृशाशयम् ।
शून्यदेहं प्रतीकारासहिष्णुं परिपालयेत् ॥ ४ ॥
यथाऽण्डं तरुणं पूर्णं तैलपात्रं यथैवं च ।
गोपाल इव दण्डी गाः सर्वैस्सादपचारतः ॥ ५ ॥

वक्ष्यमाणवस्तीनां विषयं मिथ्योपचारजनितव्याधिसमूहं
दर्शयितुं सम्यगुपचारमेव तावदाह— अथ खल्वित्यादि । वम-
नादिमिरिति वमनविरेचनविरुहक्षिरोविरेचनैः; किं तु विरुह-
क्षिरोविरेचनयोर्न सर्वं वक्ष्यमाणं पेयादि संबन्धते, तेनायं कन
एतयोर्न भवति । मुक्तसंधानवन्धनमिति मुक्तसंधिवन्धनम् ।
कृशाशयमिति शोषशून्यामाशयम् । प्रतीकारासहिष्णुमित्युच्येर्मा-
ध्यादिक्रियाक्षमं, किंवा वमनादिप्रयोगासहिष्णुम् । परिपालयेत्
सर्वैस्सादपचारत इति संबन्धः । तद्व्याख्यादिदृष्टान्तव्याभिधानं
कस्यचिद् किञ्चिद् प्रसिद्धं भविष्यतीत्याभिप्रायेण ॥ ३-५ ॥

अग्निसंशुद्धिणार्थं तु पूर्वं पेयादिना भिषक् ।
रसोत्तरेणोपचरेत् क्रमेण क्रमकोविदः ॥ ६ ॥
क्षिण्णाम्लखादुद्दृष्टानि ततोऽन्मूललयणो रसो ।
खादुतिक्रौ ततो भूयः कपायकडुकौ ततः ॥ ७ ॥
अन्योऽन्यप्रत्यनीकानां रसानां क्षिण्णकक्षयोः ।
व्यत्यासादुपयोगेन प्रकृतिं गमयेद्विषक् ॥ ८ ॥

रसोत्तरेणोपचरेदित्यत्र रसः मातरसस्य उत्तरे यस्मिन् तेन
पेयादिना रसोत्तरेण क्रमेण, किंवा वमनविरेचनयोरेतरे पेया-
दिना क्रमेणोपचरेत्, विरुहे तु रसोत्तरेणैति व्यवस्था । तत्र य
निरुहे सौकर्यादिमात्रापेक्षया रसादिवरे क्रमो भवतीति प्रतिपादि-
त्वेव शक्यं । किंवा रसाभ्यासकम उत्तरकालं यस्मिन् तेन पेया-
दिना रसोत्तरेण । अन्त्यासकमेव वाह— क्षिण्णाम्लखादुद्दृष्टान-
नीत्यादि । पेयाक्रमोत्तरकालं यदा विरेचनार्थिक्रमोन्तरं न कर्तव्यं
तदा संशोधनमूलशरीरस्य प्रकृतिभाजनार्थं बलाप्यायनार्थं चायं
रसाभ्यासक्रमो ज्ञेयः; अन्ये तु पेयादिक्रमे एव रससत्कारार्थं
क्षिण्णाम्लखादिक्रमं वर्णयति । अत्र नाम्लखादुद्दृष्टान् प्रथमं पत्रा-
शयस्थितत्वात्प्रथमानायोपयुज्यते, तथाऽन्मूललयणी तदूर्ध्वस्थि-
तामिदंशुद्धिणार्थं, ततः पित्तप्रचयनार्थं खादुतिक्रौ, ततः पित्तो-
र्ध्वस्थितकफप्रचयनार्थं कपायकडुकौ, इत्येव क्रमः । अनापि च
नौ रसौ प्रत्यनीकभूतौ तावेव मिथितालुपयुज्येते । एषां चतुर्णां
रसयुग्मानामुपयोगः पेयादिक्रमे एव । एवं ब्राह्मणव्रतैः
उपवैराभोजनप्रतिष्ठितमविषया ज्ञेया । अन्योन्येत्यादि । अन्यो-
न्यप्रत्यनीकनामिति परस्परमभिभावकानाम् । व्यत्यासादुपयो-

जयेदिति एकं युग्ममुपयुज्यापरस्य युग्मस्योपयोगात् । प्रकृतिं
गमयेदिति प्रकृतिभोजनं गमयेत् । प्रकाशान्तरे रसाभ्यासे
प्राह— क्षिण्णकक्षयोरिति । क्षिण्णकक्षयोरुपयुज्य रूक्षो योज्यः,
रूक्षं बोधयुज्य क्षिण्ण इत्यनेन क्रमेण प्रकृतिभोजनं गमयेदि-
त्यर्थः । क्षिण्णकक्षौ चात्रोदाहरणार्थमुपात्तो, तेन गुरुकषादि-
युग्मरसबलत्वासाभ्यासोऽप्यत्र बोद्धव्यः । किंवा कपायकडुकौ
तत इत्यनेन युग्मरसाभ्यास उपदर्शितः, अन्योन्यप्रत्यनीका-
नामित्यादिना तु प्रत्येकं प्रत्यनीकानामन्योन्यबलासेनाभ्यास
उच्यते ॥ ६-८ ॥

सर्वैश्चमो निरासङ्गो रतियुक्तः स्थिरेन्द्रियः ।
बलवान् सत्त्वसंपन्नो विशेषः प्रकृतिं गतः ॥ ९ ॥
पेयादिक्रमरसाभ्यासाभ्यासुपादितस्वास्थ्यस्य पुंसो लक्षण-
माह— सर्वैश्चम इत्यादि । सर्वैश्चम इति सर्वैरसाभ्याससक्षमः ।
असंसर्ग इति अतकषेयः; किंवा निरासङ्ग इति प्रतिनियतवि-
षयापराहतः; सर्वैश्च इति सर्वैश्चेष्टासमः ॥ ९ ॥

एतां प्रकृतिमप्राप्तः सर्ववज्यानि चर्जयेत् ।
महादोषकराण्यष्टाविमानि तु विशेषतः ॥ १० ॥
उचैर्भाष्यं रथक्षोभमतिकञ्जमणासने ।
अजीर्णाहितभोज्ये च दिवास्त्रमं समधुनम् ॥ ११ ॥
तज्जा देहोर्ध्वसर्वाधोमध्यपीडामदोषजाः ।
श्लेष्मजाः क्षयजाश्चैव व्याधयः स्युर्यथाक्रमम् १२
तज्जा इत्यादि यथाक्रमं उचैर्भाष्यादिना देहोर्ध्वपीडाद्यो
ज्ञेयाः । उचैर्भाष्यादूर्ध्वदेहे पीडा, रथक्षोभात्सर्वदेहपीडा, कति-
चञ्जमणादधःपीडा, अत्यायनोद्गममध्यपीडा, अजीर्णभोजनेना-
मजा, अहितभोजनेन दोषजा, दिवास्त्रेण श्लेष्मजा, मैधुनेन
क्षयजा इति ॥ १०-१२ ॥

तेषां विस्तरतो लिङ्गमेकैकस्य च मेपजम् ।
यथावत्संप्रवक्ष्यामि सिद्धान्तसौंध्यं यापनान् १३
तत्रोचैर्भाष्यातिभाष्याभ्यां शिरस्तापशहृकरण-
निस्तोदश्रोत्रोपरोधमुसतालुरुण्डशोषतंभिर्यपिपा-
साज्वरतमकफदनुप्रदमन्यास्तम्भनिष्ठीवनोरःपार्श्व-
शूलखरमेदद्विक्लाश्यासादयः स्युः (१) ;

रथक्षोभात् संधिपवैशैथिद्वयदुननासाकणेशिरः-
शूलतोदकुक्षिशोभाटोपान्नफूजनाभमानहृदयेन्द्रि-
योपरोधस्त्रिकृपाभ्यर्ध्वक्षणवृषणकटीपृष्ठवेचनासं-
धिस्कन्धप्रीयादीर्वेत्याङ्गामितापपादशोफप्रसाप-
हर्षेणादयः (२) ;

१ 'सकम्' इति 'सर्वैश्चमो वसंतमो' इति, 'बलवान् वज्रान्
सर्वरति- सङ्ग स्थिरेन्द्रियः । प्रथमतया सर्वैश्चो विशेषः प्रकृतवपः'
इति च १० । २ 'सर्वैश्चम' इति सर्वैश्चेष्टासम' इति १० ।
३ 'निष्ठीवनशिरःपार्श्वशूल' इति १० । ४ 'सतिपरस्परदुग्म-
धीया' इति १० ।

अतिचङ्कमणात् पादजङ्घोरुजानुवङ्कणधरोणीपृष्ठ-
शूलसक्थिसादविस्तोदपिण्डकोद्वेष्टनाङ्गमर्दोसा-
मितापसिराधमनीहृषभ्वासकासादयः स्युः (३) ;

अत्यासनाद्रथक्षोभजाः स्फिरुपाभ्यवङ्कणवृषण-
कटीपृष्ठवेदनादयः (स्युः) (४) ;

अजीर्णाध्यशानभ्यां तु मुखशोषाभ्यामनशूलनि-
स्तोदपिपासागात्रसादच्छर्षतीसारमूर्च्छाज्वरप्र-
वाह्यामविपादयः स्युः (५) ;

विपमाहिताशानाभ्यामनप्रामिलापदौर्वल्पवैव-
र्ण्यकण्डूपासागात्रयसादयातादिप्रकोपजाश्च प्रह-
ण्यशोविकारादयः (६) ;

दिपास्यमाद्रोचकाविपाकाग्निनाशस्तैमित्यपा-
ण्डत्यकण्डूपासागात्रसादच्छर्षकमर्दवृत्स्तम्भजाज्यत-
न्द्रानिद्रामसङ्गप्रन्थिजन्मदौर्वल्प्यरकमूत्रासिता-
तालुलेपाः (पिपासा च) (७) ;

ध्यवायादानुवलनाशोरुसादशिरोगस्तियुदनेद्र-
वंशोपुरुजानुजङ्घापादशूलहृदयस्पन्दननेत्रपीडाङ्ग-
शैथिल्यशुक्रमार्गशोणितगमनकासश्वासशोणित-
प्रीयनस्त्रावसादकटीदौर्वल्पैकाङ्गसर्वाङ्गरोगमु-
ष्कभ्ययथुवातवर्चोमूत्रसङ्गशुक्रविसर्गजाज्यवैषधु-
वाधिर्यविपादादयः स्युः ; अवलुच्यत इव शुद्रः, तौ-
ज्यत इव मेदूम्, अयसीदतीय मनो, वेपते हृदयं,
पीड्यन्ते सन्धयः, तमः प्रवेदयत इव च (८) ;

इत्येवमेगिरएनिरपचारैरेते प्रादुर्भवन्त्युप-
द्रवाः ॥ १४ ॥

अत्रोर्वैर्भाष्यादिवो ग्रन्थः प्रायो व्यक्त एव । अतिभाषितस्या-
सूत्रितस्योर्वैर्भाष्येण समानत्वात्पदाहरणम् । पिण्डिकोद्वेष्टनं जङ्घा-
पिण्डिकयोद्वेष्टनाकार वेदना । सिराधमनीहृषः सिराधमन्यो-
रुच्छूल(न)त्वम् । रथक्षोभजा इत्युक्ते रथिषोयिरवादीनामपि
प्रसक्तिः स्यादतस्त्रिरासाद्यैर्माह—स्फिरुपाभ्यवङ्कणवृषणकटीपृ-
ष्ठवेदनादयः स्युरिति । अजीर्णाध्यशानाभ्यामित्यत्र अजीर्णाद्य-
शानमजकारकवृत्त्वाद्यशानस्यासूत्रितस्योपादानम् । एवमहि-
ताशनज्जिकारसमानविचारकारित्वादिप्राधान्यसामान्यसूत्रितस्यो-
पादानम् । अवलुच्यत इव शिथल इव ॥ ११ ॥ १४ ॥

तेषां सिद्धिः—तत्रोर्वैर्भाष्यातिमाप्यजानामभ्यङ्ग-
स्वेदोपनाहधूमनस्योपरिभक्तश्लेहपात्ररसक्षीरादि-
यातद्वरः सर्वो विधिर्मौनं च (१) ;

रथक्षोभातिचङ्कमणात्यासुनजानां श्लेहस्वेदादि
यातद्वरं कर्म सर्वं निदानवर्जनं च (२) ;

अजीर्णाध्यशानजानां निरवशेषतश्चर्दनं रुक्षः खे-
द्रो लघुनीयपाचनीयदीपनीयौषधायचारणं च (३) ;
विपमाहिताशनजानां यथासं द्रोपहराः क्रियाः (४) ;

दिवास्वप्रजानां धूमपानलेहानवमनशिरोविरेच-
नप्यायामरुक्षाशानारिष्टदीपनीयौषधोपयोगः प्रवर्ष-
णोन्मर्दनपरिपेचनादिश्च श्लेष्महरः सर्वो विधिः (५) ;

मैथुनजानां जीवनीयसिद्धयोः क्षीरसर्विपोष्य-
योगः, तथा यातहराः, स्वेदाभ्यङ्गोपनाहा वृष्या-
श्वाहाराः जेहाः श्लेहितधयो यापनावस्तयोऽनुवा-
सनं च; मूत्रवैकृतपक्षिश्लेपु चोचरपक्षिर्विदा-
रीगन्धादिगणजीवनीयक्षीरसंसिद्धं तैलं स्यात्;
यापनाश्च यस्तयः सर्वकालं देयाः ॥ १५ ॥

तेषां सिद्धिरिति तेषामुक्तविकारणं साधनं मेघजस्यैर्लथः ।
निरवशेषतश्चर्दनमिति अजीर्णाद्यस्य निरवशेषतश्चर्दनम् ।
मूत्रवैकृतैस्सादि यदा मैथुनान्मूत्रवैकृतादि भवति तदा विदारि-
गन्धादिजीवनीयगणाभ्यां कायकलीकृताभ्यां सक्षीरं तैलं सा-
धयित्वात्तरवसिद्धयः । प्रतिज्ञात्तर यापनवस्तोनाह—यापना-
धेयादि । सर्वकालं देया इत्यनेन पूर्वनिश्चयानामसर्वकालिकत्वं
दर्शयतिः एतेषां च सर्वसिद्धिं काले दानमविह्वलम् । आशुयो
यापनं रीषकात्प्रवृत्तं न पुर्वन्तीति यापना वस्तयः ॥ १५ ॥

तातुपदेक्ष्यामः—मुस्तोशीरयलारग्वधरास्त्राम-
खिष्ठाकटुरोदिणीशायमाणुपुनर्नवाविभोक्तगुडः
चीखिरादिपञ्चमूलानि पलिकानि खण्डदाः कृष्णा-
न्यष्टौ च मदनफलानि प्रक्षाल्य जलादके परिकाष्य
पादशेषो रसः क्षीरद्विप्रस्यसंयुक्तः पुनः शृतः क्षीर-
वशेषः पादजाङ्गलरसस्तुल्यमधुघृतः शतकुसुमा-
मधुककुटजफलरसांजनप्रियङ्गुकल्कीकृतः ससै-
न्धवः सुखोष्णो, वस्तिः शुक्रमांसवलयजननः क्षत-
क्षीणकासगुल्मशूलविपमज्वरघ्नः (वर्ध्मं) कुण्डलो-
दावर्तकुक्षिशूलमूत्रकुष्ठासृत्रजोविसर्पप्रवाहिका-
शिरोरुजाजानुरुजङ्घापलित्प्रहादमयुग्मादाशः प्रसे-
हाभ्यामवातरकपित्तश्लेष्मवाधिहरः सद्यो बल-
जननो रसायनश्चेति ॥ १६ ॥

परएण्डमूलपलाशात् पट्टपलं शालिपर्णां वृषिपर्णां
वृहती कण्टकारिका मोधुरकी राक्षाऽभ्यगन्था
गुडची वषोभूरारग्वयो देवदाविंति पलिकानि
खण्डशः कृष्णानि फलानि चाष्टौ प्रक्षाल्य जलादके
क्षीरपादे पचेत् । पादशेषं कषायं पूतं शतकुसुमां-

१ 'वसुधोवस्तुमङ्गलानुवहता' इति पा० । २ 'ताम्यवीव'
इति पा० ।

१ 'लेदो पूरधानं' इति पा० । २ 'शेहा' इति इसरिपिजयु-
क्तके च पठ्यते । ३ 'मूत्रज्वरमिदुशैत्यं' इति पा० । ४ 'शत-
कुष्ठादि कर्निक' इति पा० ।

कुंभमुत्तपिप्पलीहपुपावित्त्ववचावत्सकफलरसा-
ज्जनमियङ्गयवानिप्रक्षेपकल्कितं मधुघृततैलसन्धव-
युक्तं सुखोष्णं निरुद्धमेकं द्वौ शीतं वा दद्यात् । स-
र्वेषां प्रशस्तो विशेषतो ललितसुकुमारस्त्रीविहार-
क्षीणक्षतस्थविरचियंशंसामपत्यकामानां च ॥ १७ ॥

तद्वत् सदचरयलादर्ममूलसारियासिञ्जेन पयसा
तथा बृहतीकण्टकारीशतावरीच्छिन्नरुहाश्रुतेन प-
यसा मधुकमदनपिप्पलीकल्कितेन पूर्णचन्द्रस्तिः ॥ १८ ॥

तथा बलातिबलाविदारौशालिपर्णांशुश्रिपर्णांशु-
हृतीकण्टकारिकादर्ममूलपरूपककाश्मर्यवित्त्वफल-
पयसिञ्जेन पयसा मधु(धु)कमदनकल्कितेन मधु-
घृतसौवर्चलयुक्तेन कासञ्जरगुल्मघ्नीहादिंतीमि-
यङ्गिघ्नानां सद्योवलयजननो रसायनश्च ॥ १९ ॥

पलातिबलाराक्षारगन्धमदनवित्त्वगुडूर्ध्वपुनर्न-
वैरपञ्चाश्वगन्धासहचरपलाशदेवदारुद्विपञ्चमूला-
नि पलिकानि यद्यकोलकुलथद्विप्रसृतं शुष्कमूल-
कानां च जलद्रोणसिद्धं निरुद्धप्रमाणवशेषं कपायं
पूतं मधुकमदनशतपुष्पाकुष्ठपिप्पलीवचावत्सकफ-
लरसाज्जनमियङ्गयवानीकस्त्रीकृतं गुडघृततैलक्षौ-
द्रक्षीमांसरसाम्लकाञ्जिकसैन्धवयुक्तं सुखोष्णं
वस्ति दद्याच्छुक्रमूत्रवर्चःसञ्ज्ञानिलजे गुल्महृद्रो-
गाभमानम्रपाश्वैरुष्टकटीमहसंज्ञानाशबलक्षयेषु
च ॥ २० ॥

हपुपार्धकुडवो त्रिगुणार्धधुण्णयवः क्षीरोदक-
सिद्धः क्षीरशेषो मधुघृततैललवणयुक्तः सर्वाङ्ग-
विद्युतवातरकसक्तपिप्पलीखेदितहितो घातहरो
बुद्धिमेधाश्रियलयजननश्च ॥ २१ ॥

हसपञ्चमूलीकपायः क्षीरोदकसिद्धः पिप्पली-
मधुकमदनकस्त्रीकृतः समुद्रघृततैललवणः क्षीण-
विषमज्वरकरीशितस्य वस्तिः ॥ २२ ॥

पलातिबलापामार्गामगुसाष्टपलाधैधुण्णयवा-
ञ्जलिकपायः समुद्रघृततैललवणयुक्तः पूर्णचन्द्रस्तिः
स्वविरुद्धबलक्षीणशुक्रवधिराणां पथ्यतमः ॥ २३ ॥

बलामधुकविदारिदर्ममूलवृद्धीकायधैः कपाय-
माजेन पयसा पयसा मधुकमदनकल्कितं समधु-
घृतसैन्धवं ज्वरातंभ्यो वस्ति दद्यात् ॥ २४ ॥

शालिपर्णांशुश्रिपर्णांशुशुक्रमूलकाश्मर्यपरूपक-
फञ्जूरफालमधूकपुष्पेरसाक्षीरजलप्रस्थानां सिद्धः

कपायः पिप्पलीमधुकोत्पलकल्कितः सघृतसैन्धवः
क्षीणेन्द्रियविषमज्वरकरीशितस्य वस्तिः शस्तः ॥ २५ ॥

स्थिरादिपञ्चमूलीपञ्चपलेन शालिपष्टिकयवगो-
धूममापपञ्चप्रसृतेन छागं पयः शृतं पादशेषं कुङ्कु-
टाण्डरससममधुघृतशर्करासैन्धवसौवर्चलयुक्तो
वस्तिवृष्यतमो बलवर्षणजननश्च । इति यापना
वस्तयो द्वावश ॥ २६ ॥

करुपञ्चैप शिखिगोन्दर्दहंससारस्ताण्डरसेषु
स्यात् ॥ २७ ॥

सुखेत्यादी खण्डशः क्लृप्तानीति खण्डं खण्डं कृतानि । पादजा-
ङ्गलरस इति यथोक्तक्षीरकृतकायपदिकाङ्गलरस इत्यर्थः । सुखं
मधुना घृतं वस्ति स तुल्यमधुघृतः; एतेन पूर्वं यत्नो यथा
निवमित्तद्वेदनामेन यत्नद्वं घृतं देयं भवति तावन्मानं मध्यमत्र
देयम् । अस्तिथ बस्तौ पूर्वोक्तवस्तिमानविभागेनेन वस्तिः करुप-
वित्तव्यः । अत्र क्षीरं कपायस्थाने भवति । शतकुमुमा शत-
पुष्पा । ससैन्धवमितीपसंभवम् । शालिपर्णांशुदिद्वितीयः ।
तद्वत् सहचरेत्यादिकस्त्वृतीयः । तद्वदिति पूर्ववदस्तिविधानेन ।
तथा बृहतीत्यादिकथतुषं । अत्र च बस्तौ फलधुतिर्नास्ति, सा-
मान्येन 'इत्येते वस्तिः अन्दायोक्ता' इत्यादिना वक्ष्यमाणं फल-
धुतिर्भेदा । बलातिबलाविदारौत्यादिकः पदमः । बलारात्रेत्या-
दिकः पदमः । शुष्कमूलकाणां चैत्रप्रसृतमित्यनुभवते । निरु-
द्धप्रमाणशेषं कपायमिति निरुद्धगुटकत्रययोग्यप्रमाणं कपायं; एवं
गुटकत्रयदेयाः पथकपायप्रसृताः स्थाप्या भवित्प्यन्ति । काय-
परिभाषयैव कर्तव्योऽत्र च नाथः । निरुद्धप्रमाणशेषं कपायं
मधुकमदनादिना युक्तं सिद्धं वस्ति दद्यादिति योजनीयम् । हपु-
पेत्यादिकः सप्तमः । स्तिमिताः शुष्काः पुनः कण्डिताः धुण्याः
उच्यन्ते । पूर्वपठितं मुस्ताविस्मन्न प्रदेशे कान्दीराः पठन्ति ।
हसपञ्चमूलीत्यादिकोऽष्टमः । बलातिबलापामार्गंत्यादिको नवमः ।
पलामधुकेत्यादिको दशमः । अत्र बलादिकयावत्स पुनराजेन
पयसा पाकात् क्षीरशेषः पाकः कर्तव्यः । शालिपर्णांशुदिक
एकादशः । स्थिरादिद्वौ द्वादशः । एरका होनलः । करुपे-
त्यादिना आतिदेहिकान्नयोऽभिधीयन्ते ॥ १६-२७ ॥

सतिचिः समयूरः सराजहंसः पञ्चमूलीपयः-
सिद्धः शतपुष्पामधुकपाञ्जाकुटजमदनफलपिप्पली-
कल्को घृततैलगुडसैन्धवयुक्तो वस्तिवर्चवर्षणशुक्र-
जननो रसायनश्च ॥ २८ ॥

द्विपञ्चमूलीकुङ्कुटरससिद्धं पयः पादशेषं पिप्प-
लीमधुराक्षामदनकल्कं शर्करामधुघृतयुक्तं स्त्री-
प्यतिकामानां बलजननो वस्तिः ॥ २९ ॥

१ 'विरातोन्धहृत्प्योदरगुन्धवर्णोदाश्वगन्धीरोषादमतीनां दि-
शोऽनलकामानां च' इति पा० । २ 'सुमना' इति पा० । ३ 'शु-
ष्कमूलकानि च वस्तिचमि' इति पा० ।

१ 'बलमाजननश्च' इति पा० । २ 'सपाचरस' इति पा० ।

मयूरमपित्तपक्षपादाद्यान्त्रं स्थिरादिभिः पलिकैः सजले पयसि पक्त्वा क्षीरशेषं मदनपिप्पलीविदारौघतकुसुमामधुककलीकृतं मधुघृतसैन्धवयुक्तं यस्ति दद्यात् स्त्रीष्यतिप्रसक्तक्षीणनिन्द्रियेभ्यो बलवर्णकरम् ॥ ३० ॥

कल्पथैप विधिकरप्रतृप्तसहाम्बुरेषु स्यात्, अक्षीरो रोहितादिषु च मत्स्येषु ॥ ३१ ॥

गोधानकुलमार्जाम्पिकशालकमांसानां दशपलान् भागान् सपञ्चमूलान् पयसि पक्त्वा तपयः पिप्पलीफलककसैन्धवसौष्यबलशकंरामधुघृततैल्युक्तो यस्तिर्यल्यो रसायनः क्षीणक्षतस्य सन्धानकरो मयितोरस्करथगजहृद्यभद्रवातवलासकप्रभृत्युदायतंवातसक्तमूत्रवचंश्शुक्राणां हिततमश्च ३२

कूर्मादीनामन्यतमपिशितसिद्धं पयो गोवृषणागहनकहंसकुक्रुटाण्डरसमधुघृतशकंरालेन्धवेक्षुरकात्मगुणाफलककसंयुष्टो यस्तिर्द्वानामपि यलजननः ॥ ३३ ॥

गोवृषवस्तवराहवृषणककटवटकसिद्धं क्षीरमुद्यतकेधुरसात्मगुणामधुघृतसैन्धवयुक्तः किंसिद्धवर्णितो यस्तिः ॥ ३४ ॥

कर्कटकरसश्चटकाण्डरसयुक्तः समधुघृतशकंरो यस्तिः, इत्येते वल्यः परमवृष्याः उच्यतेक्षुरकात्मगुणाश्चक्षीरमतिभोजनानुपानात् स्त्रीशतनामिनं नरं कुर्युः ॥ ३५ ॥

दशमूलमयूरहंसकुक्रुटकायात् पञ्चप्रस्तं तैलघृतवसामञ्जसतुप्रस्तयुक्तं शतपुष्पासुसहपुष्पाकक्रीकृतः सलवणो यस्तिः पादशुल्कोदजाजुजडात्रिकवङ्गणयस्तिवृषणानिलरोगहरः ॥ ३६ ॥

मृगविधिकरानूपविलेशयानामेतेनैव कल्पेन यस्तयो देयाः ॥ ३७ ॥

मधुघृतद्विप्रस्तस्तुल्योष्णोदकः शतपुष्पाधूपलः सैन्धवाशुभयुक्तो यस्तिर्द्वानो वृंशणो बलवर्णकरो निरुपद्रवो वृष्यतमो रसायनः किंसिद्धोदायतं गुल्माशोप्रप्रद्वीदमेदहरः ॥ ३८ ॥

तदन्मधुघृताभ्यां पयस्तुल्यो यस्तिः पूर्वकककेन बलवर्णकरो वृष्यतमो निरुपद्रवो यस्तिमेद्रपाकपरिकर्तिका मूत्रकृच्छ्रपित्तभ्याधिहरो रसायनश्च ॥ ३९ ॥ तदन्मधुघृताभ्यां मांसरसतुल्यो मुक्ताशुयुक्तः

पूष्यवृद्धिर्वातवलासपाद्वहंपुगुमत्रिकोद्यजानूक्ति-कुञ्जनवस्तिवृषणमेवैत्रिकपृष्ठशालहरः ॥ ४० ॥

सुरासौवीरककुलधर्मसरसमधुघृततैलसप्तप्रस्तो मुक्ताशताह्लाकरुतः सलवणो यस्तिः सर्ववातरोगहरः ॥ ४१ ॥

द्विपञ्चमूलत्रिकलात्रिलमदनकलकायो गोमूत्रसिद्धः कुटजमदनफलमुक्तापाठाकलिकृतः सैन्धवयावशूकश्रीद्रतैलयुक्तो यस्तिः श्लेष्मभ्याधियस्त्याटोपवातशुक्रसङ्गपाण्डुरोगाजीर्णयिस्त्रिकालसकेषु देय इति ॥ ४२ ॥

सतिस्तिरिरेलादिक एवैकयोगेन वक्ष्यमाणानेकोनविंशतो बलीनां मन्वे त्रयोदशः । द्विपञ्चमूलादिकश्चतुर्दशः । मयूरमधुषणमिथ्यादिकः पञ्चदशः । कल्पथैप इत्यादिनाऽऽतिथिकं पञ्चदशाधिकं शतमाह । तत्र विधिकैः 'सोमो वर्तारकथैव' इत्यादिनोकैस्तथा 'वर्तकी वर्तिका' (सू. अ. २५) इत्यादिनोकैर्विंशतिर्याण भवन्ति; मयूरश्चात्र विधिकपठितोऽपि पूर्वोक्तशब्द गण्यते; प्रदुर्द्वैध 'शतपत्र' इत्यादिनोकैर्बिषाद्भवन्ति; तथा प्रदुर्द्वैध 'गोखराद्वर' इत्यादिनोकैरेकोनविंशत्; अम्बुचराध इत्यादयः सप्तविंशतिरुच्यते; एते सप्तविंशतिर्भवन्ति, रोहितादिभिर्वत्सैर्नैव; एवं पञ्चशतोत्तरं शतं भवति । अक्षीर इति रोहितादिषु संबध्यते । गोधासकुलेत्यादिभिः प्रत्येकं गणनीयं पांशुश्च । कूर्मादीनामन्यतमेत्यादिकः सप्तदशः । अत्र कूर्मककट्याव एकादश पठिताः । तत्र यः प्रायः कूर्मेषु क्रियते स प्रत्येकं गणनायां प्रविशति । कर्कटादिमिस्त्यादिग्रहणशुद्धीतैर्दश बलयो भवन्ति ते आतिथिका हेतुः । गोवृषवस्तादिरष्टादशः । गोवृषः पुंशुः । कर्कटादिरेकोनविंशतितमः । इत्येते बल्य इत्यनेन कूर्मादीनामन्यतममिस्त्यादिमन्थोका बल्यः प्रलयस्यशब्दे । उच्यतेत्यादि उच्यते स्वनामक्याता, द्युरकः कोकिलासः । दशमूलीत्यादिको विंशतितमः । मृगविधिकरैलादिना आतिथिश्च जनपठिर्गोमाः । तत्र मृगैः 'पृषतः शरभो राम' (सू. अ. २५) इत्यादिनोकैः सप्तदश, सप्तदशमिदिकैरेव सप्तदश, स्वविदमिथ मयूरकुटवर्तितैरुभयविला जनविंशतिः, आयुर्वैध सुरादिनिर्भव, विदेशय. श्वेतशामकवृद्धिद्रादिमधुगुर्दश । मधुघृतैलादिक एकविंशतितमः । घृततैलादिको द्वाविंशतितमः । तदन्मधुघृताभ्यामिथ्यादिकश्चतुर्विंशतितमः । एतदन्ताः पदप्रयोग उक्ता मधुतैलप्रमाणान्मान्मधुदिका हेतुः । द्विपञ्चमूलीत्यादिक केचित् पठन्ति, ए च सव्यातिरेकाद्विंशत्युच्येतिद्विपठितत्वत्वेन न पठनीयः ॥ २८-४२ ॥

अत ऊर्ध्वं वृष्यतमान् कोहान् वक्ष्यामः ।— शताक्षरीगुहर्षीभुविदायामलकद्राक्षापञ्जराणां

१ 'मयूरमधुघृत' इति पा० । २ 'दुग्धापल' इति पा० । ३ 'मांसरसयुक्त' इति पा० ।

१ 'शुक्रत' इति पा० ।

यन्नपीडितानां रसप्रस्थं पृथगेकैकं तद्द्रुतवैलगो-
महिष्यजाक्षीराणां द्वौ द्वौ दद्यात्, जीवकर्ममकमे-
दामहामेदात्त्वक्षीरीशुद्धाटकमधूलिकामधुकोच-
टापिप्लीपुष्करबीजनीलोत्पलकदम्बपुष्पपुण्डरी-
ककेशरकरकान् पृषततक्षुमांसकुक्कुटचटकचको-
रमत्ताक्षचर्हिजीवञ्जीवकुलिङ्गह्रैसाण्डरसयसामञ्जा-
वेध प्रस्थं दत्त्वा साधयेत् । ब्रह्मघोपशङ्खपटहमेरी-
निनादैः सिद्धं सितच्छत्रकृत्च्छ्रायं गजस्कन्धमा-
रोपयेद्भगवन्तं वृषध्वजमभिपूज्य, तं ज्ञेहं त्रिभाग-
माक्षिकं मङ्गलाशीःस्तुतिदेवताचर्चनं वास्ति गमयेत् ।
नृणां स्त्रीविहारिणां नष्टरेतसां क्षतक्षीणविपमज्ज-
रातीनां व्यापन्नयोनीनां वन्ध्यानां रक्तगुल्मिनीनां
मृतापत्यानामनातैवानां च स्त्रीणां क्षीणमांसवधि-
राणां पथ्यतमं रसायनमुत्तमं वलीपलितनाशनं
विद्यात् ॥ ४३ ॥

श्रेहवस्तित्रयार्थं श्रेहन्यं दर्शयन्नाह—अत ऊर्ध्वमित्यादि ।
मत्ताक्षः कोकिलः । जीवञ्जीवो विपदर्शनमृगुः । पुष्करासो हंस-
विशेषः । मन्मथोपो वेदध्वनिः । एते च मन्मथोपादयोऽष्टद्वारा
चपकाराः रश् प्रष्टविभीर्मापहरणार्थं क्रियन्ते ॥ ४३ ॥

वलागोक्षुरकराज्जाभ्यगन्धाशतावरीसहचराणां
शतं शतमापोष्य जलद्रोणशते प्रसाध्यं, तस्मिन्
जलद्रोणावशेषे रसे चरुपूते विद्यार्यामलकक्षरस-
योर्वस्त्वमहिष्यवराहवृषकुक्कुटचर्हिहंसकारण्डवसार-
साण्डरसानां घृततैलयोर्धकेकं प्रस्थमष्टौ प्रस्थान्
क्षीरस्य दत्त्वा चन्दनमधुकमधूलिकाचक्षीरीविस-
शृणालनीलोत्पलपटोलात्मगुत्ताघपाकितालमस्तक-
पञ्जम्बूतीकातामलकीकण्टकारीजीवकर्ममकमुद्ग-
सहामहासह्याशतावरीमेदापिप्लीहीश्रेतयस्कृपत्र-
करकांश्च दत्त्वा साधयेत् । ब्रह्मघोपादिना विधिना
तत्सिद्धं वास्ति दद्यात् । तेन स्त्रीशतं गच्छेत् ; न
चात्रास्ते विहारादारयन्त्रणा काचित् । एष वृष्यो
यस्यो बृंहण आयुष्यो वलीपलितनुत् क्षतक्षीणनष्ट-
शुक्रविपमज्जरातीनां व्यापन्नयोनीनां च पथ्य-
तमः ॥ ४४ ॥

भस्त्रेकारिकं द्वितीयं तैलम् ॥ ४४ ॥

सहचरपलशतमुद्रकद्रोणचतुष्टये पक्त्वा द्रोण-
शेषे रसे सुपूते विद्यारीक्षुरसप्रसाभ्यामष्टगुणक्षीरं
घृततैलप्रस्थं षडामधुकमधूकचन्दनमधूलिकासा-
रिणामेदामहामेदाकाकोटीक्षीरकाकोटीपयस्यागु-
रगजिष्ठान्याप्रनचरादीसहचरसहस्रयीर्षाचयद्ग-

लोघ्राणामक्षमावैदिशुणशर्करैः कल्कैः साधयेद्ब्रह्म-
घोपादिना विधिना । तत्सिद्धं वास्ति दद्यात्, एष
सर्वरोगहरो रसायनो ललितानां श्रेष्ठोऽन्तःपुर-
चारिणीनां क्षतक्षयवातपित्तवेदनाभ्वासकासहर-
स्त्रिभागमाक्षिको वलीपलितनुद्गर्णरूपयलमांसशु-
क्रवर्धनः ॥ ४५ ॥

इत्येते रसायनाः श्रेहवस्तयः ऋति विभवे शतं-
पाकाः सहस्रपाका वा फार्या वीर्यचलाधानार्थ-
सिति ॥ ४६ ॥

सहचरपलशतमित्यादिकः श्रेहस्तृतीयः । सहस्रवीर्या इत्यां ।
वराहं गुडस्य । शतपाकाः सहस्रपाकाश्चेत्यत्र श्रेहोपेक्षया
शतगुणेन सहस्रगुणेन वा द्रव्येण एकैव पाकं मन्यन्ते
केचित् ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

भवन्ति चात्र ।

इत्येते यस्तयः श्रेहाद्योका यापनसंज्ञिताः ।
स्वस्थानामातुराणां च वृद्धानां चाविरोधिनः ॥ ४७ ॥
अतिव्ययव्यशीलानां शुक्रमांसवलप्रदाः ।
सर्वरोगप्रशमनाः सर्वव्युत्तुपु यौगिकाः ॥ ४८ ॥
नारीणामप्रजातानां नराणां चाप्यपल्यदाः ।
उभयार्थकरा दृष्टाः श्रेहवस्तिनिरुहयोः ॥ ४९ ॥

उभयार्थकरा इत्येति श्रेहवस्तिनिरुहयोःपि साम्यमर्थं
श्रेहनं बोधनं च कुर्वत इति भावः ॥ ४७-४९ ॥

व्यायानो मैथुनं मधुं मधूनि शिशिरान्मु च ।
संभोजनं रथशोभो यस्तिप्येतेषु गर्हितम् ॥ ५० ॥

यापनमलिपु वर्जनीयमाह—व्यायाम इत्यादि ॥ ५० ॥

(तत्र श्लोकोः ।)

शिशिगोनर्दहंसाण्डैर्दक्षयद्ब्रह्मस्तयः ।
विंशतिर्विंशतिरक्षिशतप्रतुदैः प्रसहैर्नव ॥ ५१ ॥
विंशतिश्च तथा सप्तविंशतिश्चाम्बुचारिभिः ।
नय मत्स्यादिमिथैव शिशिररूपेण यस्तयः ॥ ५२ ॥
दश कर्कटकाद्यैश्च कूर्मकरुकेन यस्तयः ।
मृगीः सप्तदशैकोनविंशतिर्धिरैर्दश ॥ ५३ ॥
आनूपैर्दशशिशिविद्भुत्सयैश्च चतुर्दश ।
एकानप्रिंशदित्येते सह अष्टैः समासतः ॥ ५४ ॥
श्लोका विस्तरसो भिन्ना द्वे शते षोडशोत्तरे ।
एते माक्षिकसंयुक्ताः कुप्यन्त्यसित्विषं नरम् ॥ ५५ ॥
नातियोगं न वाऽयोगं स्तम्भितास्ते च कुप्येते ।

विधिगोचरेत्यादिना उक्तवृत्तिप्रसङ्गं करोति । सप्रदायध
 पूर्वमेव ज्ञाद्वय । एकोनविंशदित्येते इति प्रत्येकं निर्दिष्टा
 मस्य ज्ञेहेः सममेकोनविंशद्भवन्तीत्यर्थः । समाहारस-
 र्व्यामाह—द्वे पाठे पौबशोत्तरे इति । तत्र यथाऽऽसाभिर्वा-
 र्ण्यत तथा व्यक्तमेव पूर्वमेत । अतिरूपमिति श्लोकपचयवन्तम् ।
 सम्मितायेति मधुना सम्मिता ॥ ५१-५५ ॥—

मृदुत्वाच्च निवर्तन्ते यस्य त्वेते प्रयोजिताः ॥ ५६ ॥
 समुच्चैर्वैस्तिभिस्तीक्ष्णैरास्थाप्यः क्षिप्रमेव सः ।

यागानवस्त्रप्रवृत्तौ कर्तव्यमाह—मृदुत्वादिस्त्विति ॥ ५६ ॥—

शोफाग्निनाशपाण्डुत्वशुद्धीशरीरकृत्तिकाः ॥ ५७ ॥
 स्युज्वरश्चातिसारश्च यापनात्यर्थसेवनात् ।

यापनावस्त्रविप्रयोगे दोषमाह—शोफेत्यादि ॥ ५७ ॥—

अरिष्टक्षीरसीध्याया तत्रेष्टा दीपनी क्रिया ॥ ५८ ॥
 युक्त्या तस्मादधिपेवेत यापनाच्च प्रसङ्गतः ।
 इत्युच्चैर्भाष्यपूर्वाणां व्यापदः सचिकित्सिताः ॥ ५९ ॥
 विस्तरेण पृथक् प्रोक्तास्तेभ्यो रक्षेध्वर सदा ।

एतच्छोफादियु चिकित्सांमाह—अरिष्टेत्यादि । तस्मादिति
 यापनात्यर्थप्रयोगे शोभादिद्वर्षनात् । न प्रसङ्गत इति न वभगा-
 वतः सेवेत । तेभ्यो रक्षेदिति उच्चैर्भाष्यादिजन्यव्याप्ययो
 रक्षेत् ॥ ५८ ॥ ५९ ॥—

कर्मणां वमनादीनामलस्यङ्करणापदाम् ॥ ६० ॥
 यत्रोक्तं साधनं स्थानं सिद्धिस्थानं तदुच्यते ।

संप्रति सिद्धिस्थानशब्दस्य निरुक्तिं दर्शयन् सिद्धिस्थानमि
 धेयं वाक्यार्थं सप्रसङ्गाह—कर्मणाभित्यादि । असम्यङ्करणापदा
 मिति वमनादीनामलस्यङ्कप्रयोगे जलितानामागर्वा, वमनादिभ्या
 प्रप्रतिकारश्च सिद्धिस्थानार्थं प्रधानतवोपदर्शितः ; तेन वमनादि-
 कल्पनायनिधानमपि अनागतवमनारिष्यावर्तिनिषेधप्रयोजनक
 सिद्धिस्थानं युक्तमेव ॥ ६० ॥—

इत्यध्यायसतं विंशतिभ्योपनिवादाद्वाच्यम् ॥ ६१ ॥
 हितार्थं प्राणिनां प्रोक्तमन्निवेशेन धीमता ।

सिद्धिस्थानं समाप्य कृत्वा तत्रप्रसुप्तवृत्ति—इत्यध्यायेत्यादि ।
 आश्रेयशुभित्वाच्चप्रमितिं शत्रुकृतात्रेयवचनमगम् ॥ ६१ ॥—
 दीर्घमायुर्धराः स्वास्थ्यं प्रियं चं चापि पुष्टकलम् ॥ ६२ ॥
 सिद्धिं चातुल्यमा लोके प्राप्नोति विधिना पठन् ।

एतत्तन्त्राध्ययने फलमाह—दीर्घमायुरित्यादि । त्रिभगं-
 मिति धर्मार्थकामान् । पुष्टकलमिति मोक्ष, किंवा पुष्टकलमिति
 त्रिभर्षविशेषणम् । सिद्धिमिति श्रिकृत्साप्रयोगव्याप्याभिधादक-
 त्वम् । विधिना पठन्ति रोगनिपिजतीबोलेन पाठ

विधिना । एतत्तन्त्रनिधानव्याप्यतः पठन् वीर्षापूर्वमादयध
 एवभूतपाठजनितधर्मवशादेव तथा पाठजनितशास्त्रानवोपर्य-
 कथात्राज्ञानान्न भवन्ति ॥ ६२ ॥—

विस्तारयति लेखोक्तं संक्षिपत्यतिविस्तारम् ॥ ६३ ॥
 संस्कृतौ कुरुते तत्रं पुराणं च पुनर्नवम् ।
 अतस्त्रोक्तमभिद् चरकेणतितुदिना ॥ ६४ ॥
 संस्कृतं तत्संपूर्णं त्रिभागेनोपलक्ष्यते ।
 तच्छुद्धं भूतपतिं संमसाद्य समापयत् ॥ ६५ ॥
 असंख्यार्थं दृढबलो जातः पञ्चनदे पुरे(रा) ।
 कृत्वा बहुभ्यस्तन्त्रेभ्यो विशेषोऽञ्जशिलोचयम् ॥ ६६ ॥
 सप्तदशोपधाभ्यायसिद्धिकर्षैरूपरथत् ।
 इदमन्यूनशब्दार्थं तत्रदोषविवाजितम् ॥ ६७ ॥
 पद्मार्थशता विचित्राभिर्भूषितं तत्रयुक्तिभिः ।

एतच्छास्त्रसंस्कारोपपत्त्युपदर्शनपूर्वकं शास्त्रसं स्कारको न-
 रकरद्वयलौ दर्शयन्नाह दृढबल—विस्तारयतीत्यादि । यस्माच्छास्त्रे
 प्रथममतिविस्तारतया ऋषिज्ञेयोक्त्या च प्रतिपादितेषु न मन्वरा-
 र्थावगम, तेन तदतिविस्तारलोकोपदेशमित्याद्यं संस्कृतौ युज्यते
 अतः तत्रोक्तमभिद् चरकेन संस्कृतम् । पूर्वप्रमथस्य चातीव
 विस्तारत्यादिना तस्मान्निधानं पूर्वथोक्तजनानिप्रायादेव बोद्धव्यम् ;
 इदानीतन्त्रोत्पुरुषानिप्रायेण तु संस्कृतं संस्कारो ज्ञेय । उक्त
 च "संक्षेपोक्तमिति ह्यति विस्तरोक्तं न पृथक्ते । संक्षेपविस्तरो
 हित्वा संस्कृतोच्छास्त्रमादित " इति । पुराणं च पुनर्नवमिति
 विस्तारसंक्षेपादिना पुनर्नव कुरुते । सरकसंस्कारापूर्णतां दर्शयन्
 दृढबल आह—तरिषत्यादि । तृतीये भागविभागे । त्रिभागा-
 यूपर्षता चैयमद्वान्तरतयोक्त, तेन दृढबलप्रतिपादितैकत्वत्वा-
 रिध्दध्यायानां न धविद्याध्यायवार्तात्रिभागतया युज्यते इति
 नोद्गावनीयम् । आत्मनः पवनदपुः(मन्त्रत्वेन थोष्टप्रदेशम-
 बल दर्शयति । आत्मनः संस्कारे तत्रान्तरानीतार्थं संस्कारे
 दर्शयन्नाह—कृत्वा बहुभ्य इत्यादि । तन्त्रेभ्यः उपुतविदेशदि-
 तन्त्रेभ्यः । विशेषस्य चरकोक्तार्थादतिरिक्तकल्पस्य उच्छिष्टरूप-
 उक्तयो विशेषोऽञ्जशिलोचय, समन्वतन्त्रेभ्यः कृत्वा सप्तदशी-
 पधाभ्यायसिद्धिकर्षैरिदमन्यूनशब्दार्थं तत्रदोषविवाजितं पदि-
 शतप्रयुक्तिभिर्भूषितमप्युपपत्त्युक्त इति योजना । तत्र भूमि-
 पतितानामण्डला धान्यादिभोजाना शीघ्रपथ्यं सहणं उच्छ-
 त्रितरूपस्य तु कश्चिदतिरूपतया पतितस्य चयनं शिल । एतेन
 तन्त्रेण यत्कारभूतं तत्कारकार्यं संप्रदीतं, मया तु उर्वरितं
 परितेष्टं कृत्वा पुरितमिति दर्शयति । अन्यूनशब्दमन्यूनार्थं चेति
 अन्यूनशब्दार्थम् । तत्रदोषाद्यनुदर्शं 'पुनर्नव उपुतविदेशदि-
 त्सप्तप्रदमकमय' इत्यादिना रोगनिपिजतीबोलात्सर्वैर्नितम् ।

१ अथरोषात्तु यद्यपि रोगनिपिजतीवे साक्षाद्योक्तं, परं 'अनु-
 नरकदोष' इत्यादिना पृथगेत्येते च चतुर्दश तत्रयुक्तं उच्छास्त्र-
 रचनेन पुनरुक्तव्यवहृत्तुर्दत्तं तत्रदोषा भवान् ।

१ 'प्रहामारोव' इति पा० ।

तत्रयुक्तिभिरिति वक्ष्यमाणतत्रयुक्तिभिः । विचित्राभिरिति विचित्राभ्याययुक्तानिः तत्रयुक्तिभिः ॥ ६३-६७ ॥—

तत्राधिकरणं योगो हेत्वर्थोऽर्थः पदस्य च ॥ ६८ ॥

प्रदेशोद्देशानिर्देशावाक्यशेषाः प्रयोजनम् ।

उपदेशापदेशातिदेशार्थोपत्तिनिर्णयाः ॥ ६९ ॥

प्रसङ्गेकान्तनैकान्ताः स्थापयर्गा विपर्ययः ।

पूर्वपक्षविधानानुमतव्याख्यानसंशयाः ॥ ७० ॥

अतीतानागतविक्षास्वसंज्ञोहासमुच्चयाः ।

निदर्शनं निर्वचनं संनियोगो विकल्पनम् ॥ ७१ ॥

प्रत्युत्सारस्तयोद्धारः संबन्धस्तत्रयुक्तयः ।

तत्रयुक्तीरेवाह—तत्रेत्यादि । अधिकरणं नाम यमर्थमधि-
कृत्य प्रवर्तते कर्ता; यथा—'विप्रभूता वदा रोमा' (सू. अ. १)
इत्यादि । अत्र रोमादिक्मधिकृत्यायुर्वेदो महर्षिभिः कृत इति रो-
ममित्यधिकरणम् । योगो नाम योजना व्यस्तानां पदानानेकीक-
रणम् । उदाहरणं तावद्यथा—प्रतिज्ञाहेतुदाहरणोपनयनिगमनानि;
तत्र प्रतिज्ञा—मातृजनश्रापं गर्भे; हेतुः—मातृजनश्रापं गर्भोत्प-
पत्तेः; दृष्टान्तः कृताकारः; उपनयो यथा—'नानाद्रव्यसमुदा-
यास्कृताकारस्तथा गर्भनिर्माणं, तस्मान्मातृजनश्रापमित्येव प्रति-
ज्ञायोगः; उपनयेऽपि योगार्थं व्याख्येयाः । हेत्वर्थो नाम
यवन्वयानिहितमन्यत्रोपपद्यते; यथा—'समानगुणाभ्यासो हि
धातूनां वृद्धिकारणम्' (सू. अ. १२) इति यातमधिकृत्योक्तं,
तत्र धातुत्विति वक्ष्ये यदसं समानधान्दं धातुनामिति करोति,
तेन यथा वायोह्यपा रसादीनामपि समानगुणाभ्यासो वृद्धि-
कारणमिति गम्यते । पदार्थो नाम पदस्य पदयोः पदानां
बाधर्थः पदार्थः । तत्र द्रव्यमितिपदेन स्वादव्येतनपदा
उच्यन्ते; पदयोरेवौ नाम यथा 'आयुषो वेद' इति पदयोः
युषोर्वापत्तं तत्रप्रतिनिर्णयः; एवं पदानामप्यर्थ उदाहार्यः । प्रदेशो
नाम यद्गुरुत्वादर्थस्य कालसंज्ञानिधातुमहाप्रथमेकदेशेनाभि-
धीयते; यथा 'अगुणानैकदेशोऽयमुक्तः प्रयोपयोचिकः' (सू.
अ. २७) इत्यादि । उद्देशो नाम संज्ञेयाभिधानं, यथा—'हेतु-
क्तिर्नाप्यपधानं' (सू. अ. १), अनेन तत्त्वोपदेशाभिधेयौदेशः ।
निर्देशो नाम संज्ञेयैरेव विवरणं, यथा—'हेतुक्तिर्नोपपद्यते पुनः
प्रयोजनम् 'सर्वदा सर्वभावानां' इत्यादिना 'इत्युक्तं कारणं'
(सू. अ. १) इत्यन्तेन कारणप्रयोजनमित्यादि । वाक्यशेषो
नाम वक्ष्यमाणार्थनाकार्येण वाक्येषु पदमहत्तं गम्यमानतया
पूर्वते, यथा 'प्रतिहेतुभाषानां' (सू. अ. १६) इत्यर्था-
धीक्षि पदे पूर्वते, तथा 'आह्वयते रथः' इत्यत्र नोसाम्ब-
पूर्वते । वाक्येषु चत एव पदाः शेषाः क्रियन्ते, वेदनिधे-
यिता अपि प्रतीयन्ते । प्रयोजनं नाम यदर्थं काननमानः
प्रवर्तते; यथा 'आनुष्णान्याकिया जोला यथस्वस्य प्रयोजनम्'

(सू. अ. १) । उपदेशो नामासादाशसनं; यथा "क्षेममे प्रयु-
धीत ततः सेदमनन्तरम्" (सू. अ. १३) इत्यादि । अपदेशो
नाम यदप्रतिज्ञातार्थसाधनाय हेतुवचनं, यथा "वाताजलं जला-
देशं देशात्कालं स्नाभवतः । विद्यादुष्परिद्वार्यत्वात्" (नि. अ. ३)
इत्यादि, तत्र प्रतिज्ञातार्थस्य हेतुवचनं—दुष्परिद्वार्यत्वादिति ।
अतिदेशो नाम यदिकिचिदेव प्रकाशयार्थमनुक्तार्थसाधनार्थव
एवमन्यदपि प्रत्येतन्मिति परिभाषयते, यथा—"यथान्यदपि
किंचित्सादनुक्तमिह पूजितम् । श्रुतं तदपि चात्रैव सदैवाभ्य-
नुमन्वते" (सू. अ. ८) इति । अर्थोपत्तिर्नाम यदकीर्तितमर्थो-
दापयते साऽर्थोपत्तिः; यथा—नरकं दधिभोजननिषेधः, अर्थो-
द्विधा मुञ्चतेत्यापद्यते । निर्णयो नाम विचारितस्वार्थस्य व्यव-
स्थापनं, यथा—चतुष्पदनेपनत्वादि विचारं कृत्वाभिधीयते
'युक्तं षोडशकलं पूर्वाध्याये भेषजं तदुष्णिक्युक्तमलमात्रोपया'
(सू. अ. १०) इति । प्रसंगो नाम पूर्वोक्तिस्तस्वार्थस्य प्रकरणा-
गतत्वादिना पुनरभिधानम् । यथा—'तत्रातिप्रभावतां दक्ष-
नातिमात्रदर्शनमतियोगः' (सू. अ. ११) एवमायमिधाय, पुनः
'अनुप्रशब्दप्रथगाच्छ्रवणात्सर्वेशो न च' (शा. अ. १) इत्यादिना
पूर्वोक्त एवाधोऽभिधीयते । एकान्तो नाम यद्व्यवधारणेनोच्यते,
यथा निजः शरीरदोषोऽयः, निद्रिहेरचयतीत्यादि । अनेकान्तो
नाम अन्यतरपक्षान्वधारणं, यथा 'शैलुत्तराः केवलान्नेपजाहते
भियन्ते, न च ते तपे एव नेपजोपपन्नाः समुत्तिष्ठते' (सू. अ.
१०) इत्यादि । अपवर्गो नाम साकल्येनोद्दिष्टस्य कदेशोपपत्तेः,
यथा 'न पशुपितामहादवीतान्वन मां वहरितकण्डुपक्ष्याकण्ड-
भक्ष्येभ्यः' (सू. अ. ८) इति । तत्र हि सामान्येन पशुपितमभय-
निषेधं कृत्वा मांसादेः पशुपितस्यापि भयणमपकृत्य विधीयते ।
विपर्ययो नाम अपकृत्यात् प्रतीकोदाहरणं, यथा 'निदानोक्तान्यस
नोपशेते विपरीतानि चोपशेते' (नि. अ. ३) इति । पूर्वपक्षो
नाम प्रतिज्ञातार्थसंबन्धकं वाक्यं, यथा 'मत्स्वामि पयसाऽभ्यव-
हरेत्' इति प्रतिज्ञातस्वार्थस्य 'सर्वानेव मत्स्वामि पयसाऽभ्यवह-
रेदम्यत्र चिलिचिमात्' (सू. अ. २६) इति । विधानं नाम
वृत्तकारथ विधाय वर्णयति, यथा—'मलायनाति वायन्ते दुष्ट-
मांशार्थिकमैत्रैः' इत्यत्र दुष्टिद्यन्तेन मलानां हीनत्वमधिकार-
मानानं शूद्रोत्तमाकायो वर्णयति "मलदुष्टिं शुद्धतया लाप्या-
मनलसंशयम् । मलायनानां शुभेत् संयोगसर्मादती च (सू.
अ. ७)" इति । केषुचि प्रकरणेषु पूर्वोक्तार्थोपनिधानं विधान-
मातुः; यथा—रसहरिणामांशमेदोस्त्वमज्युक्तागानुरागदकनाउ-
रोभिनाभिधानम् । अनुपत्तं नाम एकीयमतस्यानियारणेनाउ-
नननं, यथा 'गर्भेऽल्पस्य जरायुःप्रयातनं कर्म संतानमित्येके'
(शा. अ. ८) इत्यादीयमतं प्रतिपादाप्रतिषेधादनुमन्वते ।
व्याख्यानं नाम यदसंबन्धविषयं व्याख्ययते, यथा "प्रथमे
मात्रे संयुतं च सर्वेषां हरीकृतः शेटभूतो भवत्यन्व-
यिमहः" (शा. अ. ८) इत्यादिनाऽस्वदावतिद्वार्यत्वात्करणम् ।
संयमो नाम विशेषावाकाशनिर्दिष्टोभयविषयज्ञानं, यथा "भातै

पितरं चैके मन्वन्ते जन्मकारणम् । स्वभाव परनिर्माण यहच्छो
 चापरे जना " (सू अ ११) इत्यादिनोक्त संशय । अती-
 ताविक्षेप नाम यदतीतमेवोच्यते, यथा "सा कुटी तत्र ध्यान
 ऊरं सद्यमवलम्बि" (वि अ २) इत्यत्र खेयाभ्यावयहितदु-
 ष्याविमतीतनपेक्षते । अनागतविक्षेप नाम यदनागत विधि-
 प्रमाणीकृत्यार्थसाधन, यथा "अथवा तिकर्तव्यं" इत्याख्याना-
 गताविक्षेपेनोच्यते । स्वसज्ञा नाम या तत्रकारिभ्यवहासार्थं सज्ञा
 क्रियते, यथा जेन्ताकडोलकादिका सज्ञा । उग्र नाम यदनिबद्ध
 मन्थे प्रज्ञया तत्पर्यत्वेनोपदिश्यते, यथा "परिसंख्यातमपि यह
 इव्यमथौनिक मन्थेत तत्तदपर्यवेत" (वि अ ८) इति ।
 समुच्चयो नाम यदिद चेद चेति कृत्वा विधोयते, यथा "वर्षेय
 खरथ" (इ अ. १) इत्यादि । निदर्शन नाम-मूर्खविदुषां
 बुद्धिसामान्यविषयो इष्टान्त-यथा 'मिज्ञातनगृत् यथा' (सू
 अ १) इत्यादि । निर्वचन नाम पण्डितबुद्धिगम्यो इष्टान्त,
 यथा "ज्ञायते नित्यगस्वेव कालस्याल्यकारणम्" (सू अ
 १६) इति । निदर्शननिर्वचनयोरय विशेष — यन्नदर्शनं मूर्ख-
 विदुषा बुद्धिसामान्यविषय, निर्वचन तु पण्डितबुद्धिवैयर्थ्ये ।
 किंश निर्वचन निहासि-यथा-"विविध संपत्ति यतो विसर्प
 स्तन सञ्चित" (वि. अ २१) इत्यादि । नियोगो नाम
 अथवावृत्तेयतया विधान, यथा "न त्वया खेदमूर्च्छांपरीतेनापि
 पिण्डकैषा विमोक्तव्या" (सू अ १४) इत्यादि । विकल्प
 पाक्षिकाभिधान, यथा 'सामोदक वाऽथ कुशोदक वा' (वि
 अ ६) इत्यादि । प्रत्युत्पारो नाम उपपत्त्या परमतनिवा-
 रण, यथा वायोविद प्राह-रसजानि तु भूतानि रजसा
 म्यापय सृष्टा" (सू अ २५) इत्यादि, द्विरभ्याशो निषे-
 धयति 'न खात्सा रजस सृष्ट' इत्यादि । उदारो नाम
 परपक्षदूषण कृत्वा स्वपक्षोदरण, यथा-"वेगामेव हि भावना
 सम्यक्सजनयेधरम् । तेषामेव हि भावना विपथाधीतुरीयेव
 (सू अ २५) इत्यादिना स्वपक्षोदरणम् । समयो नाम
 यदस्मिन्नुपपत्तये स तस्य समर, यथा-मूर्खे पिण्ड-अर्थनी-
 ष्टिकादथ' सम्भवन्तीत्यादि । इत्येता- पदत्रयशतत्रयुक्तयो
 व्याहृता । मठारहृदिचन्द्रेण (व-याद्यसत्तत्रयुक्तय परंप्र-
 ष्याकरणेषु कान्ताभिधानहेतुत्वात्वा-वाहृता, ताश्च तत्रेऽप-
 ष्टितास्वोदेतास्वेवान्तर्भावनीया । तत्र परंप्रथ उद्देशेऽन्तर्भ-
 वति, व्याकरण तु व्याख्यानं, व्युत्क्रान्ताभिधान निर्देश
 प्रमेद, हेतुशब्देन यानि प्रलक्षणीनि प्रमाणानुक्तानि तानि
 हेतावन्तर्भवन्ति । व्याख्या पक्षदशप्रकारा, सप्तविधा कृत्वा,
 एकविंशतिर्यथा, समदशा ताच्छीत्तयानि चतुर्दश च तत्र
 दोषा भवन्ति, तदुत्तरतत्र प्रतिपादितत्वाज्जेद विलिखिता
 आचार्येण (१) ॥ ६८-७१ ॥—

तत्रे समासव्यासोक्तो भवन्त्येता हि कृत्यज्ञाः ॥७२॥
 एकदेशेन दृश्यन्ते समासामिहिते तथा ।

सप्रति तत्रयुक्तोदितय तासां तत्र एवावुसरणमाह-तत्रे
 समासव्यासोक्ता इत्यादि । समासामिहिते इत्यनेन अतिसङ्घि-
 तत्रे नावदप गर्वास्त्रयुक्तयो भवन्तीति दर्शयति, किंवा
 समासामिहिते एकदेशेन दृश्यन्ते इति सम्यक् ॥ ७२ ॥—

यथाऽऽमुजवनस्यार्कः प्रदीपो वेदनो यथा ॥७३॥
 प्रबोधनप्रकाशार्थोक्तया तत्रस्य युक्तयः ।

तत्रयुक्तौर्णां भायं दृष्टान्तेन दर्शयन्माह—यथेत्यादि ।
 यथाऽऽमुजवनस्य सञ्चितस्य विस्तारकोऽर्कस्यैव तत्रे संवृत्ति-
 तस्याथप्रदेशस्य विस्तारकास्तत्रयुक्तय, प्रबोधकाद्विस्तारका भव-
 न्तीत्यर्कदृष्टान्तेन दर्शयति, यैवदृष्टान्तेन तु यथा यैव सतमेव
 तमता पिहित प्रकाशयति तथा हेतुवादिकास्तत्रयुक्तय सतमर्थ
 गूढ प्रकाशयन्तीति दर्शयति । एवदेशार्थेय तत्रयुक्तौर्णां
 सपाथमभिमिलोक्त—प्रबोधनप्रकाशार्था इति ॥ ७३ ॥

एकस्मिन्नपि यस्यैह शास्त्रे लब्धास्पदा मतिः ॥७४॥
 स शास्त्रमन्यद्व्याशु युक्तिज्ञत्वात् प्रबुध्यते ।
 अधीयानोऽपि शास्त्राणि तत्रयुक्तया विना भिषक्
 नाधिगच्छति शास्त्रार्थनिर्णयान्भ्यक्षये यथा ।

सम्यक्शास्त्रा-रासकलमाह—एकस्मिन्नपीत्यादि ।
 दुर्बुद्धीतं क्षिणोत्वेव शास्त्रं शस्त्रमिवावुधम् ॥ ७६ ॥
 सुगुहीतं तदेष स शास्त्रं शस्त्रं च रक्षति ।
 (तस्मादेताः प्रबुध्यन्ते विस्तरेणोत्तरे पुनः ॥ ७७ ॥
 तत्त्वज्ञानार्थमस्येव तत्रस्य गुणदोषतः) ।

शास्त्रे दुर्ज्ञानसम्यक्ज्ञानयोर्दोषगुणानामाह-दुर्बुद्धीतमित्यादि ।
 दुर्बुद्धीतं शास्त्रं यथाऽऽत्मन एव कश्चिदधिकमापादयति
 तथा दुर्बुद्धीतं शास्त्रं मिथ्यामेवप्रयोगादात्मनोऽपि व्यापदना-
 बहति । यथा वा दास्यं सुगुहीतं तद्व्यापदित्यो रक्षां करोति,
 तथा सुगुहीतं शास्त्रमात्मन आतुरस्य च रक्षामापादयतीति ।
 तस्मादेता इत्यादिक श्लोकमुत्तरे तत्रे तत्रयुक्तिव्याकरणप्र-
 तिपादक पठन्ति, त चानार्थे दृष्टा वर्द्धन्, अत्रियेयतत्रे अस्त्र-
 त्रयस्त्रेवाजार्थेवात् (उत्तरतत्रयस्यश्लोको वात्) ॥७४-७७॥

इदमपिलमधीस्य सम्यगर्थान्
 विदुःशति योऽविमना- प्रयोगवितस्य ।
 स मनुजसुखजीवितप्रदाता
 भयति धृतिस्मृतिवुद्धिधर्मवृद्धः ॥ ७८ ॥
 तत्राध्ययनकलमाह—इदमपिलमित्यादि । अविमना इति
 तत्रार्थोविचिन्तितमना । प्रयोगवित इति नित्य चिन्तित
 कर्तव्या । सुखस्य जीवितस्य च प्रदाता, किंवा सुखरूपस्य जीवि-
 तस्य प्रदाता सुखजीवितप्रदाता । पलासीति उपचिता एविसु-
 त्तियुद्धिधर्मो यस्य स धृतिस्मृतिवुद्धिधर्म इति ॥ ७८ ॥

१ 'तत्रयुक्तयविवचन' इति पा० ।

(यस्य द्वादशसाहस्री हृदि तिष्ठति संहिता ।
 सोऽर्थवः स चिचोत्तरश्चिकित्साकुशलश्च सः ॥७२॥
 रोगास्तेषां चिकित्सां च स किमर्थं न बुध्यते ।
 चिकित्सा च द्विवेशस्य सुस्थानुरहित प्रति ॥ ८० ॥
 यदिहास्ति तदन्यत्र यद्येहास्ति न तत्कचित् ।
 अग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते ॥ ८१ ॥
 सिद्धिस्थानेऽष्टमे प्राये तस्मिन् दृढबलेन तु ।
 तिद्धिस्थानं स्वसिद्ध्यर्थं समासेन समापितम् ॥८२॥
 इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते दृढ-

लक्षंपूरिते उत्तरतन्त्रे यस्ति सिद्धिर्नाम द्वादशोऽ
 ध्यायः ॥ १२ ॥

यस्य द्वादशसाहस्रीत्यादिश्लोकत्रयं केचित् पठन्ति; तच्चात्र
 स्तुतमिति ॥ ७९-८२ ॥

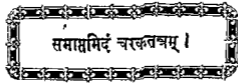
गौडाधिताथरसवल्गुधिकारिपान-

नारायणस्य तमयं सुतयोऽन्तरङ्गात् ।

भानोरनु प्रथितलोध्रवलीकुलीन

श्रीचक्रपाणिरिह कर्तृपदाधिकारी ॥

इति श्रीचक्रपाणिरचित्पिरवितायामाधुर्वेदरीपिकाया चरक
 तत्पर्यवटीकायां सिद्धिस्थाने उत्तरवस्त्रिसिद्धिर्नाम द्वादशोऽ
 ध्यायः ॥ १२ ॥

समाप्तमिदं चरकतन्त्रम् ।